

ACADEMIA ROMÂNĂ

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL“

XLII

2005

IAȘI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL“

Tom XLII, 2005

S U M A R

STUDII ȘI ARTICOLE

PERIPLU MEDIEVAL

SORIN IFTIMI, <i>Apanaje și surse de venit ale doamnelor din Moldova și Țara Românească</i>	1
ARCADIE M. BODALE, <i>Semnificațiile actelor ctitoricești în Evul Mediu românesc</i>	17
BOGDAN-PETRU MALEON, <i>O schimbare de domn la mijlocul secolului XVI și rolul elitei clericale moldovenești</i>	57
PETRONEL ZAHARIUC, <i>Din Epir în Polonia: frânturi din activitatea ctitoricească a lui Vasile Lupu</i>	71

MODERNIZAREA ȘI IPOSTAZELE EI

CRISTIAN PLOSCARU, „Cărvunarii” și primele manifestări politice ale cugetării liberale în Moldova	83
DUMITRU VITCU, <i>Pavel D. Kiselev în Principatele Române (1829-1834): virtuțile și frustrările unui ocupant atipic</i>	115
DINU BALAN, <i>Reflexe culturale ale xenofobiei în spațiul românesc</i>	137
GABRIEL LEANCA, <i>Vasile Alecsandri și Franța. Studiu de caz asupra construcției elitei culturale și politice în Principatele Române</i>	157
CONSTANTIN BĂRBULESCU, <i>The Contribution of the Sanitary Legislation to the Modernization of the Rural World in Romania at the End of the 19th Century and the Beginning of the 20th Century</i>	175

POLITICI, ACTORI, INSTITUȚII

BOGDAN MOȘNEAGU, <i>Biserica Ortodoxă Română și independența politică a României</i>	181
LIVIU BRĂTESCU, <i>Putere și opoziție în anii 1876-1877</i>	197
MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, <i>Iancu Flondor. Omul politic și epoca sa</i>	221
GABRIEL ASANDULUI, <i>Destine parlamentare: A. C. Cuza</i>	235
MARIUS HRISCU, <i>Principalele concepte ale gândirii titulesciene</i>	257
OVIDIU BURUIANĂ, <i>Partidul Național Liberal și actul Restaurației (iunie 1930)</i>	271

RELAȚII INTERNAȚIONALE

GH. CLIVETI, <i>Cu privire la oportunitatea, obiectul și maniera deliberărilor congresului de la Aix-la-Chapelle, din 1818</i>	295
IONUȚ NISTOR, <i>România și criza macedoneană din 1903</i>	321
CLAUDIU LUCIAN TOPOR, <i>Pacea de la București (1913) și relațiile României cu Puterile Centrale</i>	349
BOGDAN-ALEXANDRU SCHIPOR, <i>Țările baltice și războiul sovieto-finlandez, 1939-1940. Implicații asupra statelor din sud-estul Europei</i>	363
OTTMAR TRAȘCĂ, <i>Relațiile româno-maghiare și problema Transilvaniei, 1940-1944 (II)</i>	377
SILVIU MILOIU, <i>Cultures at war: the cultural relations between Romania and Finland during the Second World War</i>	409
PAUL NISTOR, <i>Ideea de putere în relațiile internaționale. Cazul Uniunii Europene la începutul anilor '90</i>	423

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol“, t. XLII, 2005, p. I–VI, 1–836

II

COMUNISMUL, DE LA TEORIE LA PRACTICĂ

SORIN D. IVĂNESCU, <i>Direcții și obiective în activitatea securității, 1948-1958</i>	431
DORIN DOBRINCĂ, <i>Nesupunere în Bucovina. Grupurile de rezistență armată anticomunistă Cenușă-Motrescu, Pătrăuțean-Gherman și Cenușă-Pătrăuțean (1948-1951)</i>	451
ANDREI MURARU, <i>Instrucțiunile secției de cadre. Un studiu de caz pe arhiva Comitetului Județean de partid Iași</i>	483
DAN CONSTANTIN MĂȚĂ, <i>Siguranța statului în România „democrat-populară”. Cazul infracțiunilor „contrarevoluționare”</i>	497
CĂTĂLIN TURLIUC, <i>Minoritățile naționale din perspectiva raportului public – privat</i>	509

ISTORIA CULTURII

DAN JUMARĂ, <i>Prima bibliotecă documentară din Moldova</i>	517
DANIEL NAZARE, <i>Istoria în preocupările junimiștilor și neojunimiștilor</i>	521
NICOLAE LIU, <i>Eminescu și legenda napoleonică</i>	541
MIHAI DORIN, <i>Discurs politic și istorie la Eminescu</i>	559
MIHAELA MANOLIU, <i>Gheorghe Panu – istoricul</i>	569
LEONIDAS RADOS, <i>O pagină controversată din istoria bizantinisticii române. „Dosarul” numirii lui Demosthene Russo la Universitatea din București (1915)</i>	585
CĂTĂLINA MIHALACHE, <i>Războiul care a ajuns Unire. Anii 1918-1919 în manualele de istorie a românilor</i>	603
ADRIAN CIOFLÂNCĂ, <i>„Gramatica disculpării” în istoriografia comunistă. Distorsionarea istoriei holocaustului în timpul regimului Ceaușescu</i>	627
OVIDIU PECICAN, <i>Istoriografia transilvană după 1989: contacte formative</i>	645

DOCUMENTE

VENIAMIN CIOBANU, GABRIEL BENEDEK, <i>Aspects of the political crisis of the Ottoman Empire revealed by Swedish Diplomatic Reports (1799-1809)</i>	667
DUMITRU IVĂNESCU, <i>Gheorghe Ghibănescu, note epistolare</i>	699

RECENZII

PLINIUS, <i>Naturalis historia. Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate, VI, Mineralogie și istoria artei</i> (Nelu Zugravu)	723
MIHAI POPESCU, <i>La religion dans l'armée romaine de Dacie</i> (Angelica-Mihaela Miron)	726
ZAHARIA COVACEF, <i>Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III</i> (Nelu Zugravu)	729
ALIN TAT, <i>Lecturi contra note. De la Sfântul Augustin la omul recent</i> (Constantin Mihai)	732
MIRUNA TĂTARU-CAZABAN (coord.), <i>Teologie și politică. De la Sfinții Părinți la Europa Unită</i> (Constantin Mihai)	734
DOMINIQUE BARTHÉLEMY, <i>Anul 1000 și pacea lui Dumnezeu. Franța creștină și feudală în anii 980-1060</i> (Andrei Sălăvăstru)	736
AARON J. GURJEVITSCH, <i>Individul în Evul Mediu european</i> (Andrei Sălăvăstru)	738
VIOLETA BARBU, <i>De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea</i> (Mihai Mârza)	740
LIGIA LIVADĂ-CADESCHI, <i>De la milă la filantropie. Instituții de asistare a săracilor din Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea</i> (Mihai Mârza)	743
ELENA CHIABURU, <i>Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829</i> (Arcadie M. Bodale)	745
IOAN CAPROȘU, <i>Documente privitoare la istoria orașului Iași</i> , vol. III/2000; vol. IV/2001; vol. V/2001; vol. VI/2004 (Arcadie M. Bodale)	747
MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, <i>Parlamentarism, partide și elită politică în Bucovina Habsburgică, 1848-1918</i> (Andrei Corbea-Hoisie)	749
CĂTĂLIN TURLIUC, <i>Organizarea României Moderne. Statutul Naționalităților. 1866-1918</i> , vol. I, <i>Identitate și comunicare socială</i> ; vol. II, <i>Dilemele conviețuirii</i> (Liviu Brătescu)	752
DUMITRU IVĂNESCU, VIRGINIA ISAC și SORIN D. IVĂNESCU (editori), <i>Mihai Costăchescu. Corespondență</i> (Cătălina Chelcu)	754
JUSTUS D. DOENECKE, JOHN E. WILZ, <i>From Isolation to War (1931-1941)</i> (Betinio Diamant) ..	755
DORIN DOBRINCĂ (ed.), <i>Proba infernului. Personalul de cult în sistemul carceral din România, potrivit documentelor Securității, 1959-1962</i> (Flavius Solomon)	757
JAN KRATOCHVIL, <i>1968-1969</i> (Ovidiu Buruiană)	759
HERTA MÜLLER, <i>Regele se-nclină și ucide</i> (Alexandru Iulian Muraru)	761
ISABELLE BRICARD, <i>Dinastiile domnitoare ale Europei</i> (Alexandru Iulian Muraru)	764

NOTE BIBLIOGRAFICE

CAIUS SALLUSTIUS CRISPUS, <i>Despre conjurația lui Catilina</i> (Nelu Zugravu)	767
NICULINA TODERAȘCU, <i>Poezie și artă figurativă la Vergilius. Ekphraseis</i> , ediția a II-a, revăzută și adăugită (Nelu Zugravu)	768
CRISTIAN BĂDILIȚĂ, <i>Manual de anticristologie, Studii, dosar biblic, traduceri și comentarii</i> (Constantin Mihai)	769
DAN RUSCU, <i>Provincia Dacia în istoriografia antică</i> (Nelu Zugravu)	771
VASILE CHRISTESCU, <i>Viața economică a Daciei romane (Contribuție la o reconstituire istorică)</i> (Nelu Zugravu)	772
DOINA BENEĂ, <i>Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia Romană</i> (Nelu Zugravu)	773
VICTOR HENRICH BAUMANN, <i>Sângele martirilor</i> (Nelu Zugravu)	773
CONSTANTIN C. PETOLESCU, TUDOR TEOTEOI, ADRIAN GABOR (coordonatori), <i>Studia historica et theologica. Omagiu Profesorului Emilian Popescu</i> (Leonidas Rados)	774
ALEXANDRA SFOINI, Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, 15ος - 17ος αιώνας (Autori străini traduși în limba greacă, secolele XV-XVII) (Leonidas Rados)	775
STAVRINOS și PALAMED, <i>Cronici în versuri despre Mihai Viteazul</i> (Leonidas Rados)	776
N. A. URSU, DESPINA URSU, <i>Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860)</i> , I, <i>Studii lingvistice și de istorie culturală</i> (Alexandru Istrati)	777
MIHAI ȚIPĂU, <i>Domnii fanarioți în Țările Române, 1711-1821. Mică enciclopedie</i> (Leonidas Rados)	778
CONSTANTIN IORDAN, <i>Venizelos și românii</i> (Leonidas Rados)	779
ATHANASIOS E. KARATHANASIS, <i>Elenismul în Transilvania</i> (Leonidas Rados)	780
ELENA LAZĂR, <i>Capodopere ale literaturii neoeleene. Mic dicționar</i> (Leonidas Rados)	780
P. M. KITROMILIDÈS et ANNA TABAKI (eds.), <i>Relations Gréco-roumaines. Interculturalité et identité nationale</i> (Leonidas Rados)	781
DUMITRU IVĂNESCU, <i>De la revoluția pașoptistă la întregirea națională</i> (Bogdan Moșneagu)	782
PAPP RICHARD, <i>Ethnic religions in Vojvodina? Cultural anthropological interpretations of minority states of being</i> (Veronika Lajos)	783
ISTVÁN KINDA and FERENC POZSONY (ed.), <i>Adaptation and modernization in the Csángós' villages of Moldavia</i> (Veronika Lajos)	785
V. A. ŠABAŠOV [V. A. Șabașov], <i>Gagauzy: sistema terminov rodstva i proisxoždenija gagauzov</i> [Găgăuzii: sistemul termenilor de rudenie și de origine a găgăuzilor] (Igor Bercu)	786
ALEXANDRU ZUB, DUMITRU IVĂNESCU (eds.), <i>Franța: model cultural și politic</i> (Gabriel Leanca)	787
GHEORGHE I. FLORESCU, IOAN ȚEPELEA ȘI KURT W. TREPTOW (editori), <i>Interferențe româno-americane în secolele XIX și XX. Politică, diplomatie, cultură</i> (Dorin Dobrințu)	789
VENIAMIN CIOBANU (ed.), <i>East-Central Europe and the great powers politics (19-20 centuries)</i> (Alexandru Istrati)	790
DAN PRODAN, <i>Franz Babinger en Roumanie (1935-1943) – Études et sources historiques</i> (Gabriel-Eugen Benedek)	791
DORIN DOBRINȚU, CONSTANTIN IORDACHI (ed.), <i>Țărâtimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)</i> (Bogdan Moșneagu)	792
CENTRUL INTERNAȚIONAL DE STUDII ASUPRA COMUNISMULUI, <i>Bukovski la Sighet</i> (Constantin Mihai)	793
MIHAIL CIOLAC, VASILIE TROFĂILĂ (coord.), <i>Timpul ne-a ales pe noi... Memorii, mărturisiri, meditații</i> (Lilia Crudu)	795
IOAN-AUREL POP, IOAN BOLOVAN (coord.), <i>Istoria României. Compendiu</i> (Cătălin Turliuc)	796

REVISTA REVISTELOR

„Analele Bucovinei“, IX, 2002, 2 (Alexandru Zub)	799
„Revista română de istorie a cărții“, I, nr. 1, 2004 (Olimpia Mitric)	800
„Revue historique de droit français et étranger“, n. 3, Juillet-Septembre 2004 (Betinio Diamant)	802
„Alterra“, X, 2004 (Liviu Brătescu)	803
„Zargidava“, nr. 3, 2004 (Liviu Brătescu)	805
Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά („Studii grecești medievale și moderne“), tomul VII, 2004 (Leonidas Rados)	806
„Caiete de antropologie istorică“, anul II, nr. 2 (4), iulie-decembrie 2003; anul III, nr. 1-2 (5-6), ianuarie-decembrie 2004 (Andrei Sălăvăstru)	808

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Activitatea Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” în anul 2004 (Dumitru Ivănescu)	811
Stagiu academic la New York, 12 februarie-1 martie 2005 (Dorin Dobrinu)	820
Workshop de istorie socială central-est europeană, Varșovia, 18-20 martie 2005 (Dorin Dobrinu)	821

ANIVERSĂRI

<i>Profesorul Dumitru Vitcu la 65 de ani</i> (Gabriel Bădăraș)	823
--	-----

IN MEMORIAM

Leon Șimanschi (Dumitru Agache)	827
Ioan Saizu (Alexandru Zub)	833

ABREVIERI	835
------------------------	-----

ANNUAIRE DE L'INSTITUT D'HISTOIRE «A. D. XENOPOL»

TOME XLII, 2005

SOMMAIRE

ETUDES ET ARTICLES

PÉRIPLÉ MÉDIEVAL

SORIN IFTIMI, <i>Apanages et sources de revenu des Dames de la Moldavie et de la Valachie</i>	1
ARCADIE M. BODALE, <i>Les significations de l'act de fondation dans le Moyen Âge roumain</i>	17
BOGDAN-PETRU MALEON, <i>Un remplacement des princes régnants à la mi-XVIe siècle et le rôle de l'élite ecclésiastique moldave</i>	57
PETRONEL ZAHARIUC, <i>De l'Épire jusqu'en Pologne. Fragments de l'activité de fondateur du prince Vasile Lupu</i>	71

LA MODERNISATION ET SES HYPOSTASES

CRISTIAN PLOSCARU, <i>«Les Carbonari» et les premières manifestations politiques de la pensée libérale en Moldavie</i>	83
DUMITRU VITCU, <i>Pavel D. Kiselev dans les Principautés Roumaines (1829-1834): vertus et frustrations d'un occupant atypique</i>	115
DINU BALAN, <i>Reflets culturels de la xénophobie dans l'espace roumain</i>	137
GABRIEL LEANCA, <i>Vasile Alecsandri et la France. Étude de cas sur la formation de l'élite culturelle et politique dans les Principautés Roumaines</i>	157
CONSTANTIN BĂRBULESCU, <i>La législation sanitaire et la modernisation du village roumain (fin du XIXe – début du XXe siècle)</i>	175

POLITIQUES, ACTEURS, INSTITUTIONS

BOGDAN MOȘNEAGU, <i>L'Église Orthodoxe Roumaine et l'indépendance politique de la Roumanie</i>	181
LIVIU BRĂTESCU, <i>Pouvoir et opposition pendant les années 1876-1877</i>	197
MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, <i>Iancu Flondor. L'homme politique et son époque</i>	221
GABRIEL ASANDULUI, <i>Destins parlementaires: A. C. Cuza</i>	235
MARIUS HRISCU, <i>Les principaux concepts de la pensée de Titulescu</i>	257
OVIDIU BURUIANĂ, <i>Le Parti National Libéral et la restauration carliste (juin 1930)</i>	271

RELATIONS INTERNATIONALES

GH. CLIVETI, <i>Sur l'opportunité, l'objet et la manière des délibérations au Congrès d'Aix-la-Chapelle de 1818</i>	295
IONUȚ NISTOR, <i>La Roumanie et la crise macédonienne de 1903</i>	321
CLAUDIU LUCIAN TOPOR, <i>La paix de Bucarest (1913) et les relations de la Roumanie avec les Empires Centraux</i>	349
BOGDAN-ALEXANDRU SCHIPOR, <i>Les Pays Baltiques et la guerre soviéto-finlandaise, 1939-1940. Implications sur les états du sud-est de l'Europe</i>	363
OTTMAR TRĂȘCĂ, <i>Les relations roumaino-magyares et le problème de la Transylvanie, 1940-1944 (II)</i>	377
SILVIU MILOIU, <i>Cultures en guerre: les relations culturelles entre la Roumanie et la Finlande pendant la IIe guerre mondiale</i>	409
PAUL NISTOR, <i>L'idée de pouvoir dans les relations internationales. Le cas de L'Union Européenne au début des années '90</i>	423

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol“, t. XLII, 2005, p. I–VI, 1–836

VI

LE COMMUNISME, DE LA THÉORIE À LA PRATIQUE

SORIN D. IVĂNESCU, <i>Directions et objectifs dans l'activité de la securitate, 1948-1958</i>	431
DORIN DOBRINCĂ, <i>Insoumission en Bukovine. Les groupes de la résistance armée anticommuniste Cenușă-Motrescu, Pătrăuțean-Gherman et Cenușă-Pătrăuțean (1948-1951)</i>	451
ANDREI MURARU, <i>Les instructions de la section des cadres. Une étude de cas sur les archives du comité départemental du parti communiste de Iași</i>	483
DAN CONSTANTIN MĂȚĂ, <i>Les services secrets de l'état dans la Roumanie «démocrate-populaire». Le cas des infractions «contre-révolutionnaires»</i>	497
CĂTĂLIN TURLIUC, <i>Les minorités nationales de la perspective du rapport public – privé</i>	509

L'HISTOIRE DE LA CULTURE

DAN JUMARĂ, <i>La première bibliothèque documentaire de la Moldavie</i>	517
DANIEL NAZARE, <i>L'Histoire dans les préoccupations des junimistes et des néojunimistes</i>	521
NICOLAE LIU, <i>Eminescu et la légende napoléonienne</i>	541
MIHAI DORIN, <i>Discours politique et l'histoire chez Eminescu</i>	559
MIHAELA MANOLIU, <i>Gheorghe Panu – l'historien</i>	569
LEONIDAS RADOS, <i>Une page controversée de l'histoire de la byzantinologie roumaine. «Le dossier» de la nomination de Demosthene Russo à l'Université de Bucarest (1915)</i>	585
CĂTĂLIN MIHALACHE, <i>La guerre qui est devenue Union. Les années 1918-1919 dans les manuels d'histoire des Roumains</i>	603
ADRIAN CIOFLÂNCĂ, <i>La «grammaire de la disculpation» dans l'historiographie communiste. La distorsion de l'histoire de l'Holocaust pendant le régime Ceaușescu</i>	627
OVIDIU PECICAN, <i>L'Historiographie transylvaine après 1989: contacts formatifs</i>	645

DOCUMENTS

VENIAMIN CIOBANU, GABRIEL BENEDEK, <i>Aspects de la crise politique de l'Empire Ottomane montres par les Rapports Diplomatique Suédois (1799-1809)</i>	667
DUMITRU IVĂNESCU, <i>Gheorghe Ghibănescu, notes épistolaires</i>	699
COMPTE RENDU	723
NOTES BIBLIOGRAPHIQUES	767
REVUES	799
VIE SCIENTIFIQUE	811
ANNIVERSAIRES	823
IN MEMORIAM	827
ABREVIATIONS	835

SORIN IFTIMI

APANAJE ȘI SURSE DE VENIT ALE DOAMNELOR DIN MOLDOVA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ

Studiul de față își propune o abordare sistematică a unui subiect care a cunoscut până acum doar referințe tangențiale sau abordări punctuale ale subiectului anunțat. Importanța demersului constă în contribuția pe care o poate aduce limpezirea acestor aspecte la mai buna cunoaștere a instituției reprezentate de *doamna* țării. Existența unor surse de venit special destinate necesităților doamnei induce deja ideea că, dincolo de a fi doar soția domnului aflat pe tron, ea beneficia de un grad de autonomie însemnată, care îi permitea să se manifeste, ca entitate distinctă și ca voință, în diverse domenii. Fără această garanție materială și fără libertatea de a o folosi după propria voință, orice aparență de autonomie instituțională rămâne pur simbolică. Acesta este fundamentul faptului că doamna reprezenta în mod real un centru de putere, chiar dacă atribuțiile ei erau destul de limitate.

Deși problema se pune în mod diferit pentru Moldova și Muntenia, am preferat o abordare paralelă pentru cele două țări românești, tocmai pentru că cele două situații se luminează și se completează reciproc, din alăturarea lor rezultând întrebări ce pot conduce spre ipoteze de lucru fertile. Inevitabil, perspectiva de abordare este cea moldovenească, datorită unei mai mari apropieri pe care o avem față de istoria acestei provincii, dar poate și pentru că sursele documentare s-au dovedit a fi mai generoase, oferind o imagine mai completă și chiar mai complexă asupra temei investigate.

I. APANAJELE DOAMNELOR MOLDOVEI

I.1. Apanaje ale doamnelor polono-lituaniene

Este foarte probabil ca sistemul de a crea apanaje pentru soțiile domnilor să fie de origine poloneză. Știm că Ringala, soția repudiată a lui Alexandru cel Bun, era, după primul ei soț, Henryk Siemowitowic, *ducesă de Olesko*, și primise domeniul respectiv de la acesta. Acolo a și rezidat, după plecarea din Moldova. Strânsele relații politice moldo-polone de la sfârșitul secolului XIV și începutul celui următor, în care aranjamentele matrimoniale au jucat un rol însemnat, au dus probabil la extinderea acestei practici și la est de Carpați¹. Toate aceste chestiuni trebuie privite într-o

¹ Gheorghe Pungă, *Din nou despre Ringala, soția lui Alexandru cel Bun*, în volumul de autor *Studii de istorie medievală și de științe auxiliare*, vol. I, Iași, 1999, p. 40.

perspectivă mai complexă, dată de evoluția proprietății domnești din ținutul Sucevei, acolo unde se află primele reședințe principale ale domniei, Siretul, Baia, Suceava, precum și ocoale de sate, asemeni celui de la Volovăț, care au avut un statut cu totul special. Chestiunea este complicată de diversele aranjamente de hotar care au intervenit după stabilirea legăturilor suzerano-vasalice dintre domnii Moldovei și regii Poloniei².

I.1.a. Siretul și Volovățul

Siretul, vechea reședință principală a domniei moldovene, și-a mai păstrat un anumit statut prin faptul că aici rezida **Margareta-Mușata**, mama voievozilor Petru I și Roman I. Sub protecția sa se instalase în acest oraș Episcopia Catolică. Persoana ei este atât de atașată de fosta capitală încât în scrisorile papale este și desemnată ca „Margareta de Siret”³.

Despărțindu-se de soția sa catolică **Ringala**, Alexandru cel Bun este nevoit să-i acorde o pensie viageră de 600 ducăți de aur anual și un apanaj, potrivit practicilor din regatul vecin. Astfel, prin hrisovul din 13 decembrie 1421, domnul îi cedează, pe timpul vieții ei, veniturile unui apanaj format din târgul Siretului și Volovățul, „cu toate satele, cătunele, morile, iazurile și vămile care depind de acestea”⁴. După decesul fostei doamne, domeniul a reintrat în patrimoniul domnilor Moldovei.

Volovățul nu a rămas însă un domeniu strict rezervat doamnelor, fiind concedat de către domnii Moldovei, după interesele de moment, și altor personaje. Astfel, Ilie voievod dăruia lui Ditrich Buceaschi, voievodul Podoliei, această „ocină” a familiei domnești, drept garanție pentru un împrumut de 500 zloți⁵.

Totuși, și alte foste doamne au primit, sub formă de beneficiu, același domeniu. Astfel, la 1 octombrie 1455, Petru Aron voievod se obliga să fie supus regelui Poloniei și dădea în schimb, pentru stăpânirea Hotinului, **doamnei Maria**, mătușa regelui și văduva lui Iliș voievod, *târgul Siretului și Volovățul*, „cu vama, morile și veniturile, tătarii, cu loviștile și toate vadurile”⁶.

Observăm că, prin uz, devenise aproape o cutumă ca acest domeniu din nord să fie rezervat ca apanaj unor prințese de origine polono-lituaniană, prilej pentru regii poloni de a se amesteca în regimul acestor teritorii de graniță. Sesizând pericolul, Ștefan cel Mare pare a fi cel care a curmat hotărât aceste practici, lăsând posterității o situație mai limpede a hotarului nordic al Moldovei⁷.

I.1.b. Hârlău sau Horlăceni?

După cum se știe, prin documentul din 1 mai 1384, Petru I dăruia bisericii catolice din Siret, construită cu cheltuiala mamei sale, vestita Margareta-Mușata, venitul vămii din amintitul târg. Păstrat doar într-o copie latină târzie, care s-a aflat în arhivele bisericii dominicanice din Lioy, documentul cuprinde în partea finală formula „... *in villa Horleganoio, in curia matris nostre carrissime*”⁸. Mihai Costăchescu a tradus acest fragment „... în târgul Hârlău (?), în adunarea Maicei noastre preaiubite”, păstrând încă

² Ioan Scripcariuc, *Proprietatea domnească în organizarea ținutului Suceava*, în „Suceava” Anuarul Muzeului Județean, XX, p. 87-93.

³ Pentru această chestiune vezi Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, cap. V.7., *Margareta-Mușata și legenda ei*, p. 118-122.

⁴ DRH, A, vol. I, nr. 48.

⁵ DRH, A, vol. I, p. 325-327, nr. 231.

⁶ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, p. 773-776, nr. 228.

⁷ Gheorghe Pungă, *op. cit.*, p. 42.

⁸ DRH, A, vol. I, nr. 1.

o rezervă asupra acestei identificări topografice⁹. A urmat apoi precizarea lui P.P. Panaitescu, potrivit căruia „Horleganoio (...) nu este Hârlăul, căci este vorba de un sat (*villa*), moșia Margaretei, de căutat aproape de Siret, poate Horlăceni, la sud de Dorohoi”¹⁰. C.C. Giurescu a optat, însă, pentru identificarea cu Hârlăul¹¹. Ulterior, editorii primului volum al colecției *Documenta Romaniae Historica*¹² au optat pentru localizarea respectivului toponim la **Horlăceni**, lângă Dorohoi (nu departe de Siret). La argumentele editorilor a mai fost adăugat, de curând, unul suplimentar de către istoricul Gheorghe Pungă: dacă ar fi vorba despre orașul Hârlău, firesc ar fi fost ca el să fie denumit, ca și în alte documente de epocă redactate în limba latină, ca „*civitas Bahloviae*”, orașul văii Bahluiului, și nu cu o denumire asemănătoare celei de Hârlău, întâlnită doar în documentele slavonești¹³.

Chestiunea a fost reluată recent de doamna Stela Cheptea, cu ocazia redactării unei lucrări dedicate orașului Hârlău¹⁴. Se arată că cei mai mulți istorici, precum N. Iorga, I. Minea, C.C. Giurescu, N. Grigoraș și Ștefan S. Gorovei, au identificat localitatea Horleganoio cu Hârlăul, de unde și persistența acestei idei. P.P. Panaitescu și C. Cihodaru au optat, la vremea lor, pentru Horlăceni, sat care, prin amplasarea sa, putea face parte din domeniul ce își avea reședința la Siret.

Referindu-se la documentul din 1 mai 1384, cel dintâi în care este vorba cu siguranță de orașul Hârlău, autoarea citată sesizează prezența între martori, la loc de cinste, al lui „pan Bârlă de la Hârlău”. Or, dacă acesta era descendentul vechilor stăpânitori ai locului, de dinainte de întemeiere, cum s-a afirmat, iar domeniul înaintașilor săi a fost confiscat pe seama domniei și transformat în reședință a mamei domnilor Moldovei, Bârlă nu ar avea ce căuta în fruntea boierilor martori la emiterea documentului respectiv. Cei doi factori se exclud reciproc. Concluzia la care se ajunge este aceea că *Horleganoio nu poate fi localizat la Hârlău*.

I.2. Apanaje din Moldova de peste Prut

Teritoriul aflat mult timp sub semnul „fructului oprit” și a cărei hartă a lipsit, vreme de decenii din memoria noastră activă, oferă surprize însemnate pentru tema abordată în acest studiu. Astfel, mai multe puncte situate la răsărit de Prut trebuie luate în discuție pentru a vedea în ce măsură ele au putut servi drept apanaje teritoriale pentru doamnele Moldovei. Se cuvin înlăturate ipotezele despre care se poate dovedi astăzi că sunt lipsite de temei, după cum se cer detaliate și deslușite cele care se dovedesc a avea un sprijin documentar demn de luat în seamă.

⁹ M. Costăchescu, *op. cit.*, vol. I, Iași, 1931, p. 6.

¹⁰ P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, București, 1944, p. 228-229, n. nr. 21.

¹¹ C.C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 227-228.

¹² DRH, A, Moldova, vol. I, București, 1976, editat de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, doc. 1, p. 2. În notă, editorii precizează că „Pentru identificarea localității de emitere a actului, *Horleganoio*, cu *Horlăceni*, și nu cu *Hârlăul*, s-au avut în vedere următoarele argumente: calificativul de *villa* (sat) acordat așezării; apropierea acesteia de orașul Siret, unde mama lui Petru voievod întemeiasă biserica Sf. Ioan Botezătorul și după care i se atribuisă supranumele Margareta de Siret; perpetuarea regimului juridic al domeniului domnesc de la Siret și în secolul al XV-lea, când acesta a fost dat spre folosință Rimgailei, soția repudiată a lui Alexandru cel Bun, în 1421, iar mai târziu, în 1456, Mariei, văduva lui Iliș voievod; posibilitatea de interpretare Horlăceni – Horlăgani – Horleganoio” (cu trimiteri bibliografice).

¹³ Gheorghe Pungă, *op. cit.*, vol. I, Iași, 1999, p. 40.

¹⁴ Stela Cheptea, *Un oraș medieval. Hârlău*, Iași, 2000, p. 30-33, 122.

I.2.a. „Satele cneaghinei“, de la obârșia Vâșnevățului

Spre sfârșitul domniei, Alexandru cel Bun dăruia soției sale, Marena, moșia viitoareii mănăstiri de la Căpriană. Astfel, prin hrisovul din 10 februarie 1429, dădea mai tinerei sale doamne „mănăstirea de la Vișnevăț, unde este egumen Chiprian, ca să-i fie uric, cu tot venitul și cu toate folosințele care ascultă de această mănăstire, ei și copiilor ei, iubitului nostru Petru și altor fii și fiice a noastre, care vor fi din cneaghina Marena și copiilor lor și nepoților și strănepoților, neclintit și nemișcat niciodată, în veci”¹⁵. În continuare se arată și hotarul acestei mănăstiri: „să fie începând din jos, unde cade Mulovatețul în Vâșnevăț, apoi în sus, pe Vâșnevăț, până la obârșie, și toate poienile de deasupra Vâșnevățului până la hotarul cneaghinei; și de la mănăstire, de-a curmezișul, la Târnauca, apoi peste Târnauca, de-a curmezișul la Cărlani, înapoi la hotarul cneaghinei. Domnul îi mai întărea și alte sate din zonă, precum Calinăuții, „unde este Galovca“, un alt sat pe pârâul Botna, la obârșia Cunilei, Vrăneștii, Beleștii, Vă(rzărești?), Căndreștii, Pârjoltenii și la gura Cunilei, Hrișanii, pe care să le stăpânească după hotarele din veac”¹⁶. Satele enumerate sunt, se pare, chiar cele care făceau parte din hotarul cneaghinei. Ele ocupau o zonă compactă, fiind localizate pe valea pârâului Cunila (azi Răcătău), un afluent al Băcovățului¹⁷. Hotarul cneaghinei se învecina, spre nord-vest, cu un domeniu compact, de zece sate, dăruit de Alexandru cel Bun, la 20 aprilie 1420, pentru vislujenie, panului Oană vornic (zis și „de la Tulova“), care avea bogate proprietăți în mai multe ținuturi ale Moldovei¹⁸.

Nu știm dacă „satele cneaghinei“ au rămas în stăpânirea urmașilor Marenei, așa cum prevedea dania lui Alexandru cel Bun. Domeniul mănăstirii Căpriană a fost moștenit însă de **Chiajna**, una dintre fiicele Marenei. Această domniță s-a căsătorit cu un anume Stanciu Marele, nimeni altul decât fiul vecinului de moșie, pan Oană vornic¹⁹.

¹⁵ DRH, A, I, nr. 84, p. 124-127. O hotarnică mult mai detaliată este descrisă într-un document 1545 (DIR, A, nr. 11, p. 605-607). Doamna Marena mai stăpânea și alte sate, mai apropiate de cetatea de scaun. La 15 octombrie 1429, Alexandru cel Bun dăruia soției sale alte două sate, pe Siret, în ținutul Sucevei: *Verișceac* și *satul lui Nan* (cf. *ibidem*, nr. 95, p. 143).

¹⁶ O viziune diletantă asupra informațiilor cuprinse în acest document, care încurcă și mai mult lucrurile sub aparență că le deslușește, găsim în articolul lui Nestor Vornicescu, *Căpriană, o ctitorie medievală* (MI, 1999, nr. 1, p. 39). Potrivit autorului, „mănăstirea fusese ctitorită de câțiva răzeși și boiernași dintr-un sat apropiat, Mereni. În fruntea satului se găsea un gospodar de văză, Merea, al cărui frate era egumenul Ciprian din chinoviu de la izvoarele Vișnevățului. Merea era tatăl boierului Bratu, care avea să devină socrul lui Alexandru cel Bun, prin căsătoria fiicei sale, Marena, cu voievodul Moldovei“. Plecând de la informația cunoscută după care „Marena era fiica unui Marin“ (C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, ed. II, Chișinău, 1990, p. 260), este inventată o întreagă poveste. Un sat Mereni este atestat „în apropiere“ (și nu tocmai), pe cursul inferior al Băcului, la nord, amplasat nu în ținutul Lăpușnei ci pe teritoriul ținutului Orhei, la 25 septembrie 1475 (DRH, A, II, nr. 204, p. 310). De la numele satului este dedus proprietarul (întemeietorul?), Merea, care ar trebui să corespundă celui Marin, tatăl doamnei. „Răzeșii din satul Mereni“, care ar fi ctitorii mănăstirii Căpriană, erau, de fapt, cei care au redactat, în secolul XIX, cererea în care s-a păstrat mențiunea amintită a satului, așa cum se vede din descrierea arheografică a documentului de mai sus. Faptul că Merea era frate cu egumenul Chiprian este o altă „intuiție“ a autorului. Din faptul că un boier de sfat, Bratul, a stăpânit satul Mereni, a dedus că acesta este fiul inventatului Merea. Numai că sumara mențiune documentară care atestă această relație de proprietate, pentru anul 1443, arată că Bratul avea acest sat ca danie de la Ștefan II vodă și nu ca moștenire de la tatăl său, care nu-l avusese în stăpânire (DRH, A, I, nr. 224, p. 314). Mai mult, din deslușirile datorate editorilor volumului de documente amintit se vede că au existat două personaje cu numele de Bratul, ambii boieri în sfat, iar Bratul care a stăpânit în Mereni ar fi diferit de Bratul atestat ca rudă a doamnei Marena. În plus, Bratul nu avea cum să devină „socrul lui Alexandru cel Bun“, de vreme ce era, o spun documentele, frate al doamnei și nu tată al acesteia.

¹⁷ *Ibidem*, p. 452 (indicele volumului).

¹⁸ DRH, A, I, nr. 47, p. 67-68. Pentru acest personaj vezi și studiul lui M. Costăchescu, *Neamul lui Oană dvornic de Suceava, și satele lui*, în CI, 5-7, 1929-1931, p. 41-79. Având în vedere amplasarea proprietăților, autorul nu dă ca sigură identitatea acestui Oană cu Oană de la Tulova.

¹⁹ Gheorghe Postică, Nicolae Constantinescu, *Căpriană. Repere istorico-arheologice*, Chișinău, Ed. Știința, 1996, p. 19. Nu s-a stabilit fără dubiu dacă acest Oană vornicul este identic cu vornicul Oană de la Tulova.

El a ocupat diverse dregătorii în sfatul domnesc, fiind, pe rând, postelnic, vistiernic, pârcălab de Cetatea Albă și comis.

Deși Chiajna avea să trăiască, se pare, până în 1479, din hrisovul lui Ștefan cel Mare, dat la 7 mai 1470, aflăm că „mătușa noastră Chiajna, a dat din ocina sa dreaptă, pentru sufletul părintelui ei, Alexandru voievod și pentru sufletul mamei sale Marina și pentru sufletul și sănătatea ei“, mănăstirii Neamțului, „prisaca lui Chiprian de la Botne“. Din hotarnica descrisă în document constatăm că este vorba de întreg hotarul mănăstirii amintite²⁰.

Probabil că la aceleași proprietăți ale doamnei Marina se referea și un document dat de fiii lui Alexandru cel Bun, voievozii Ilie și Ștefan, la 20 decembrie 1437, prin care întăreau marelui boier Mihail de la Dorohoi un număr de 52 de sate. Hrisovul amintește „la Moiatinul de sus, satele ce au fost ale cneaghinei“, fără a oferi elemente suficient de palpabile pentru o bună localizare a lor²¹. Nu este foarte clar dacă unele dintre satele marelui boier aveau hotarele învecinate cu satele cneaghinei sau acesta chiar intrase în stăpânirea lor.

Într-un studiu dedicat acestui însemnat personaj, Petronel Zahariuc nu excludea posibilitatea ca panul Mihail să fi cumpărat satele Marenei, amintite, dar nenumite în acest act²². O altă ipoteză interesantă a autorului este aceea ca Mihail de la Dorohoi să se fi înrudit cu familia domnitoare, unele dintre satele din documentul de la 1437 ajungând în stăpânirea sa prin moștenire sau chiar prin căsătoria sa cu una dintre fiicele lui Alexandru cel Bun, avansând chiar numele *Vasilisei*²³. Posibilitatea unei asemenea căsătorii este foarte plauzibilă. Pentru persoana Vasilisei s-ar putea formula însă unele rezerve. Mai întâi că din invocata „spîță a curgătorilor din Mihăilaș și apoi din Gh. Dociul pârcălab“ (secolul XVIII) reiese, după cum a observat și autorul, că Mihail era fiul, iar nu soțul unei Vasilisei. În al doilea rând, dacă legăm „satele cneaghinei“ de numele Marenei, cea de-a treia soție a lui Alexandru cel Bun, trebuie remarcat faptul că, asemeni viitorului hotar al mănăstirii Căpriana, alipit hotarului cneaghinei prin dania din 1429, drepturile de moștenire ar fi trebuit să revină doar copiilor rezultați din această a treia căsătorie, eventual Chiajnei, ca și în cazul amintit. Or, Vasilisa se pare că era o fiică provenită din prima căsătorie a lui Alexandru vodă²⁴.

1.2.b. Târgul Chișinău

Nicolae Iorga atrăgea atenția asupra faptului că a existat o legătură între Chișinău și doamnele Moldovei, arătând că acesta „avea un vornic și era supus Doamnei, dar în veacul al XVII-lea fu scos din domeniul ei și pus supt un pârcălab“²⁵. De fapt, la baza acestei idei stă o singură informație oferită de cronicarul Miron Costin, în *Poema polonă* (1684), atunci când se referă la dregătorii orașelor din Moldova: „La Botoșani, de când venitul merge la Cămara milostivirii ei Doamna, dregătorul nu se numește

²⁰ DRH, A, II, nr. 165, p. 245-247; Gheorghe Postică, Nicolae Constantinescu, *op. cit.*, p. 18-19. Despre această fiică a lui Alexandru cel Bun se crede că ar fi fost căsătorită mai întâi cu Vlad Dracul, domnul Țării Românești, tatăl lui Vlad Țepeș.

²¹ DRH, A, I, nr. 175, p. 247. Indicele volumului oferă următoarea localizare: „Moiatinul de Sus, probabil zona deluroasă dintre cursurile mijlocii ale Culei și Ciulucului“, azi în raionul Călărași, Republica Moldova (vezi p. 479). Această amplasare este prea nordică; hotarul nu se putea întâlni cu „satele cneaghinei“ menționate în documentele anterioare.

²² Petronel Zahariuc, *Mihail de la Dorohoi și descendența sa*, în *ArhGen*, I (VI), 1994, 1-2, p. 180.

²³ *Ibidem*.

²⁴ C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, ed. II, Chișinău, 1990, p. 256.

²⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, XXV, p. 72; cf. și idem, *Neamul românesc în Basarabia*, vol. I, București, 1995, p. 204.

*pârcălab, ci vornic. De asemenea și cel de la Chișinău, mai înainte, când venitul mergea la Cămara milostivirii ei Doamna, se numea vornic, acum însă titlul i-a fost schimbat în pârcălab*²⁶. Pe baza autorității marelui istoric, teoria este susținută și astăzi. Astfel, într-o lucrare recentă, Andrei Eșanu comenta informația din scrierea lui Costin în sensul că „o anumită perioadă, până la 1669, când vornicul de Chișinău este înlocuit printr-un pârcălab, o parte din venituri, sub formă de diferite impozite, erau strânse în folosul cămării doamnei. Nu se cunosc cauzele sau împrejurările sistării acestor venituri de pe moșia și târgul Chișinăului în folosul cămării doamnei”²⁷. Limita cronologică indicată de autor rezultă din faptul că la 9 februarie 1668 este amintit documentar un anume Pamfil „vornicul de Chișinău”. Astfel, afirmația cronicarului privitoare la faptul că dregătorul amintitului târg s-a numit cândva *vornic*, și nu *pârcălab*, este confirmată și dintr-o sursă diplomatică. Aceasta este însă singura mențiune documentară cunoscută a vornicului de Chișinău, după care urmează o listă consistentă de pârcălabi. Preluând literal afirmația cronicarului, potrivit căruia *Chișinăul a avut vornic atâta vreme cât veniturile sale erau destinate Doamnei*, rezultă, în viziunea autorului, că acest oraș ar fi fost apanaj al doamnei cel puțin până la data amintită. Ideea este extrapolată și în cazul mențiunii călătorului otoman Evlia Celebi (1665), privitoare la Chișinău, unde „stăpânea un dregător cu îndatoriri aparte”, considerându-se că aceasta ar fi făcută tot la adresa amintitului *vornic*.

Dar în ce interval de timp ar fi putut Chișinăul să fie „oraș al Doamnei”? Deși se afla pe un drum însemnat cândva (secolul XV), ce cobora pe valea Bâcului, spre Tighina și Cetatea Albă (sursa prosperității Moldovei), se admite că localitatea a atins statutul de *târg* târziu, abia la jumătatea secolului XVII. Potrivit teoriei de mai sus, rămân cel mult două-trei decenii în care ar fi fost posibil ca localitatea să fi avut statutul de „târg” al Doamnei. În legătură cu acest statut, autorul amintește chiar numele Tudosecăi, prima doamnă a lui Vasile Lupu. Cei care își pun această problemă având în vedere doar Chișinăul, pierd din vedere un fapt: încă din secolul XVI orașul **Botoșani** constituia *apanaj al doamnelor Moldovei*, după cum vom vedea. Nu credem că, în paralel, târgul Chișinăului ar fi putut juca un rol similar.

Se mai pot adăuga aici și alte observații. Constatăm că târgul Chișinăului nu a avut un ocol de sate. Aceasta și pentru că nu a avut o curte domnească. Prin comparație, Lăpușna, Orheiul și altele din apropiere, erau înzestrate cu *ocoale de sate domnești*. Chișinăul s-a urbanizat, însă, într-o perioadă în care disoluția acestor ocoale era aproape încheiată. Nu se cunoaște nici un sat despre care documentele să amintească faptul că a făcut parte din ocolul Chișinăului. Doar ocolul orașului-capitală, Iași, și (semnificativ) cel al Botoșanilor, „târgul Doamnei”, au avut o existență mai îndelungată.

Din cele de mai sus se constată că, din ceea ce putem controla prin documente, orașul Chișinău ca atare nu a putut reprezenta un *apanaj al doamnei*, în nici o perioadă a dăinuirii sale urbane. Putem încerca să formulăm o explicație plauzibilă a afirmației lui Miron Costin. Ideea existenței unui asemenea apanaj în această zonă credem că se leagă tot de amintirea satelor cneaghinei, din prima jumătate a veacului XV, amplasate în apropierea viitorului oraș Chișinău. În memoria cronicarului, hotarul cneaghinei ar fi

²⁶ Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 390. Această informație este prezentă doar în una din cele trei variante ale *Poemei polone*, și anume în varianta C (reprodusă ca secundară), lipsind din celelalte două. Toate trei variantele, deși foarte diferite în alcătuire, sunt atribuite, de către editor, lui Miron Costin și datate la 1684.

²⁷ Andrei Eșanu, Valentina Eșanu, *Moldova medievală. Structuri executive, militare și ecleziastice*, Chișinău, Ed. Arc, 2001, p. 152-153.

putut fi asimilate cu un ocol de sate domnești care s-ar fi aflat cândva sub ascultarea Chișinăului. În veacul XV, Chișinăul, actuala capitală a Republicii Moldova, nu era decât un sat ca oricare altul, fără nici o semnificație deosebită, stăpânit de Vlaicu, fratele mamei lui Ștefan cel Mare și de urmașii săi²⁸.

I.2.c. Slobozia Bălților de peste Răut

Autorul care aduce în discuție regiunea actualului oraș Bălți, în legătură cu apanajul doamnei este Gh. Ghibănescu, cel care a dedicat un consistent studiu, *Slobozia Bălților*, însoțindu-l de o bogată anexă documentară²⁹. Preluând sugestia de la un autor rus, Crușevan, el afirma: „Se zice că pe la 1421 ar fi trăit aici cneaghina Mazovețkaia, sora lui Vladislav II Iagielo, cneazul Lituaniei...”. Personajul feminin invocat este nimeni altcineva decât Ringalla, cea de-a treia soție a lui Alexandru cel Bun. Constantin Rezachevici a arătat că ea este numită incorect *Mazovețkaia*, deoarece primul ei soț, Henric Siemowitovic, era doar fiul cneazului Mazoviei, Siemowit III, fără a purta, la rândul său, acest titlu³⁰. De asemenea, este eronată amplasarea în această zonă a apanajului doamnei repudiate. Am văzut că ei i se acordase, pe timpul vieții sale, veniturile domeniilor de la Siret și Volovăț, de dincoace de Prut.

Slobozia Bălților era așezată în cotul Răutului, pe amândouă malurile acestui râu, între ținutul Iașilor și cel al Sorociei, „în pustie”. Această foarte întinsă moșie se numea „domnească” întrucât, „de când se știe, nimeni stăpânire pe dânsa n-a avut, nici de parte boierească, nici răzeșească, nici alți străini, fără de cât o stăpâneau tătarii și o pășteau cu oile și hergheliile lor”, până în vremea lui Grigore III Ghica (1764-1767; 1774-1777)³¹.

Pe de altă parte, o localitate numită chiar *Slobozia Doamnei* era situată pe cursul inferior al Răutului, la sud de Orheiul Nou. Un document din 7 decembrie 1709 amintește, între martori, pe „protopopul Samoil din Slobozia Mării Sale Doamnei”, alături de preotul Ion de la Orhei, de la Biserica cea Domnească³². La 1813 această moșie era stăpânită de către domnița *Elenco* Hangerli (fiica lui Alexandru Hangerli, domn al Munteniei), ce era căsătorită cu Constantin Balș³³.

I.3. Botoșanii, „târgul Doamnei”

Un consistent studiu dedicat acestui subiect a fost publicat de pasionatul profesor I.D. Marin³⁴. Contribuția sa își păstrează valabilitatea până astăzi. Cele dintâi preocupări în acest sens le datorăm însă lui Al. Papadopol Callimach³⁵. Încă din 1903, N. Iorga

²⁸ Pentru acest personaj vezi și recenta contribuție a lui Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, *Vlaicu pârcălab (?-1484)*, în volumul *Moldova medievală*, Chișinău, 2001, p. 298-341; vezi și idem, *Un nume de peste vremi – Vlaicu pârcălab (?-1484)*, în „Basarabia”, Chișinău, 1999, nr. 7-12, p. 94-107.

²⁹ Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, vol. VI/2, p. 1 și urm.

³⁰ C. Rezachevici, *Ringala-Ana. Un episod dinastic în relațiile moldo-polono-lituanene din vremea lui Alexandru cel Bun*, în RI, 35, 1982, nr. 8, p. 917-922.

³¹ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 24 și urm. Cf. și Sorin Ifțimi, *Ținutul Iașilor în Evul Mediu (I)*, în IN, (s.n.), II-III, 1996-1997, p. 55. Se știe mai puțin că, în afară de pierderea părții de nord a Moldovei, numită ulterior Bucovina, acest domn a reușit să recupereze (cu sprijinul diplomatic al Rusiei) unele teritorii învecinate cu Bugeacul tătăresc, precum o parte din ceea ce s-a numit „hotarul celor două ceasuri”, trasat în secolul XVII, de Halil Pașa. Sub numele de ținutul *Hotârnicești*, acest teritoriu a fost dăruit de către domn fiilor săi, Dumitru voievod și Alexandru voievod (decembrie 1775).

³² *Ibidem*, p. 169 (vezi și paginile următoare).

³³ *Ispisoace*, VI/2, p. 146-149. Vezi și Gheorghe G. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, București, 1943, p. 15.

³⁴ I.D. Marin, *Botoșanii – apanaj al doamnelor Moldovei*, în volumul *Botoșani. Istorie și contemporaneitate*, București, 1970, p. 29-44.

³⁵ Alexandru Papadopol Callimach, *Notiță istorică despre orașul Botoșani*, în AARMSI, seria II, 1886-1887, p. 93-150 (și extras).

considera că Petru Rareș a fost cel care a făcut din Botoșani un apanaj al doamnei, pentru soția sa Elena, descendentă din dinastia despoților sârbi. El își baza această supoziție pe faptul că doamna respectivă a ctitorit la Botoșani două biserici de zid, Uspenia și Sf. Gheorghe, ba poate chiar trei, dacă luăm în considerare și biserica din lemn, de lângă oraș, numită Mănăstirea Doamnei³⁶. Ceea ce nu s-a exprimat este observația că aceste biserici nu au fost construite de Elena Despotovna în ipostază de soție a domnului ei, mai târziu, în calitate de *regentă* a fiilor minori aflați pe tron, când avea, deci, la dispoziție nu doar veniturile destinate doamnei, ci toate resursele financiare ale țării.

Ceea ce este nou în statutul Botoșanilor, față de toate celelalte apanaje luate în discuție până acum e tocmai faptul că *el a avut statutul de „apanaj al Doamnei” pentru toate soțiile domnilor aflați pe tron, fără să poată fi lăsat, ca moștenire de familie, unor alte rude domnești*. Doar satele din ocolul târgului au fost înstrăinate treptat, dar cea mai mare parte a lor au fost făcute danie unor mănăstiri. Aceste danii nu au redus sursele de venit ale Botoșanilor, căruia i-au fost arondate administrativ alte sate (mai întâi 44, apoi 187), cu prilejul transformării sale în ținut.

Ce mai mare parte a existenței sale, Botoșanii au fost un târg pe teritoriul ținutului Hârlăului.

I.D. Marin și alți autori mai recenti au încercat să coboare data de la care târgul Botoșanilor a devenit apanaj al doamnelor Moldovei, aducând în discuție argumente [discutabile], legate de vechimea Mănăstirii Doamnei, de lângă oraș, vechime care ar fi coborât până în veacul XIV³⁷. Pe baza unui peripetis în care erau enumerate documentele acestei mănăstiri și a unei notițe publicate de Narcis Crețulescu, având ca sursă pomelnicul pierdut al Popăuților, s-a încercat acreditarea ideii că, în vremea în care Ștefan cel Mare zidea biserica Sf. Nicolae de la Popăuți, doamna sa, Maria, ar fi reînnoit bisericile Sf. Gheorghe din Botoșani și cea din actualul sat Mănăstirea Doamnei³⁸. Pe această supoziție s-a dedus concluzia că orașul devenise apanaj al doamnelor încă de la sfârșitul veacului XV sau chiar mai devreme³⁹. C.C. Giurescu afirmase, la rândul său, că acest oraș era apanajul doamnei dintr-o epocă foarte veche, poate chiar de la începuturile statului moldovenesc⁴⁰. Indiciile documentare pe care se poate clădi o argumentație credibilă o indică, totuși, pe Elena Rareș ca fiind cea de la care Botoșanii își dobândesc statutul de apanaj al doamnei aflate în funcție.

Privind harta trebuie să acceptăm și o altă observație: Botoșanii au fost desemnați ca apanaj al doamnei într-un moment în care reședința principală era la Suceava. Distanța dintre cele două centre era una rezonabilă, putând fi parcursă într-o singură zi. După ce capitala Moldovei a fost așezată definitiv la Iași (începând cu 1564), Botoșanii și-au păstrat acest statut, chiar dacă distanța față de reședința domniei crescuse

³⁶ N. Iorga, *Studii și documente*, V, 1903, p. 293, 649. Autorul credea, la un moment-dat, că Botoșanii au fost un apanaj al doamnei doar pe timpul vieții doamnei Elena și a urmașilor săi: „Cu fuga din țară a lui Bogdan, fiul Ruxandrei, 1571, se mântui prosperitatea veche a Botoșanilor, pe care o întemeiase Petru Rareș, născut în Hârlău, și o îngrijise întregul său neam, până ce se stinsese”.

³⁷ I.D. Marin, *op. cit.*, p. 31 și urm.

³⁸ Cea mai nouă contribuție privitoare la acest monument, cuprinzând întreaga bibliografie mai veche, aparține lui Daniel Botezatu (*Mănăstirea Doamnei – un așezământ monahal de demult*, în „Hierarus”, Botoșani, 10, 1996, p. 176-184).

³⁹ I.D. Marin avansează chiar ideea că, după 1439, când târgul Botoșani a fost ars de tătari, o altă doamnă a Moldovei a fost cea care ar fi rezidit biserica Sf. Gheorghe, ceea ce considerăm a fi o supoziție nefondată.

⁴⁰ C.C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene*, București, 1967, p. 89 și urm.

semnificativ. Faptul că doamnele nu locuiau la Botoșani, acesta reprezentând doar o sursă de venituri, a făcut ca distanța să nu conteze precumpănitor.

Dimitrie Cantemir arăta, în *Descriptio Moldaviae*, faptul că „doamna voievodului își trăgea veniturile din acest târg și din împrejurimi”⁴¹. Împrejurimile se referă la satele ce făceau parte din ocolul curții domnești de la Botoșani. Care sunt aceste sate, aflăm abia din documentele prin care ele sunt scoase din acest ocol, întrând mai ales în proprietatea mănăstirilor, prin danii făcute de diverși domni. Se cunosc următoarele sate ca „foste ascultătoare de ocolul Botoșanilor”: **Măscătenii** pe Jijia, **Teișorii**, **Stăucenii** pe Sitna, **Onțenii**, **Popăuții** pe Drasnaleuca, **Onțenii**, **Costeștii** pe Siret, **Mănăstireni**, **Necșenii**, **Bătrâneștii** (sau Tulburenii), **Curtenii**, **Costeștii** de pe Jijia, **Costeștii** pe Siret, **Rușii**, **seliștea Drăcșanilor**, **Tătărașii**, **Gurbăneștii**, **Necșanii**, **Oncanii**, **Stânceștii**⁴². La acestea ar mai putea fi adăugate și altele, precum **Feredeianii** și **Cerchejenii**, care au făcut parte, de asemenea, din ocolul Botoșanilor⁴³. Majoritatea acestor sate au părăsit ocolul târgului înainte de anul 1700 (excepție făcând Stânceștii, făcuți danie abia la 1730).

Faptul că despre satele ce făceau parte din ocolul Botoșanilor nu există documente până la sfârșitul secolului XVI, este folosit de Ștefan Cervatiuc drept argument pentru atribuirea statutului de apanaj al doamnei târgului Botoșani, și pentru secolele XV-XVI⁴⁴. Dar observația că satele de ocol sunt menționate târziu în documente, abia când își pierd acest statut, este valabilă pentru oricare dintre târgurile moldovenești. Momentul în care Botoșanii au dobândit statutul urban sau în care s-a constituit ocolul de sate administrate de aici, nu are nici o legătură cu momentul în care acest oraș a devenit apanaj al doamnei.

Dealtfel, credem că în momentul alegerii Botoșanilor ca apanaj al doamnei nu a contat în primul rând numărul satelor sale de ocol, ci statutul de prosper centru comercial al acestui oraș, situat pe drumul Hotinului. Multă vreme el și-a menținut renumele de cel mai însemnat oraș al Moldovei, după Iași. Aceasta chiar și după ce portul Galați l-a depășit sub raportul activităților comerciale. S-a remarcat importanța iarmarocului internațional care se ținea la Botoșani prin veacurile XV-XVI. În scrisoarea lui Petru vodă Șchiopul, din 8 ianuarie 1579, către comercianții polonezi din Lwow, se arăta că după spusele negustorilor și boierilor moldoveni, „din vechime, locul nundinelor era la Botoșani; mai pe urmă negustorii își aleseseră o localitate mai aproape de hotar, anume Spineț (Șipinți? – n.ns.) și în satul Lențești; apoi Alexandru vodă (Lăpușneanu) și predecesorul nostru Ioan vodă («cel Viteaz») mutară nundinele tocmai la Hotin, făcându-vă astfel o daună în vame”⁴⁵. I.D. Marin situa acel „din vechime” în jurul anului 1500, arătând că taxele încasate la iarmarocului de la Botoșani reprezentau principalul venit al doamnei. Poate fi menționată, în primul rând, *mortasipia*⁴⁶, încasată pentru vitele vândute aici, dar care apare în documente, cel puțin sub acest nume, abia la

⁴¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, 1956, p. 59.

⁴² I.D. Marin, *op. cit.*, p. 42-43 (anexă); D. Ciurea, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XIV-XVIII)*, în AIIAI, II, 1965, 227-228 (anexă).

⁴³ Arhivele Naționale București, Documente istorice (fost BAR), CXXXIX /123, document din 26 iunie 1664; *ibidem*, CXXXII/35, 36, documente târzii, de la 1778.

⁴⁴ Ștefan Cervatiuc, *Contribuții privind sigiliul orașului Botoșani*, în „Hierasus”, Botoșani, 10, 1996, p. 193-194, nota 41.

⁴⁵ „Arhiva istorică a României”, I, 1865, p. 172-174; apud I.D. Marin, *op. cit.*, p. 35.

⁴⁶ Și la Iași, în capitala Moldovei, existase o taxă numită chiar *mortasipia doamnei*; cf. Sorin Ifțimi, *Pergamentul cu capsulă sigilară aurită a Raliței Hrisosculea privind „mortasipia doamnei” din Târgul Iașilor*, în „Arhivele Moldovei”, Iași, III-IV, 1996-1997, p. 123-133.

jumătatea veacului XVII. Acestei dări i se asociază veniturile din *gorștina* de oi și din *desetina* încasată pentru numărul stupilor de albine, toate echivalând cu o zeciuială. *Sămile de Vistierie*, păstrate mai sistematic începând cu ultima parte a secolului XVIII, consemnează destul de rar veniturile Botoșanilor, care nu intrau în bugetul general, precizându-se că acestea constituiau „venitul cel din vechi obicinuit al Măriei sale Doamnei”⁴⁷. Recent a fost valorificat un asemenea *catastif de Vistierie* din domnia lui Simeon Movilă, de la 1606, în care se află și o listă a târgurilor moldovenești ce aveau obligația de a plăti *sulgiu*, darea pentru vânzarea de vite (vechea denumire a *mortasipiei*). Din această înșiruire, târgul Botoșani lipsește. Explicația editorului, domnul Ioan Caproșu, bazată și pe experiența sămilor de vistierie mai târzii, este aceea că veniturile de la Botoșani, fiind rezervate soției domnului, nu intrau în scriptele Vistieriei țării⁴⁸.

S-a arătat că nu se cunoaște până acum un document sau o altă sursă de epocă în care să fie înfățișată structura completă a veniturilor de la Botoșani care intrau la Cămara Doamnei. Într-o însemnare din 1784 găsim informații despre veniturile doamnei Maria a lui Alexandru Mavrocordat („Delibey”), fiica domnului Ioan Teodor Callimachi⁴⁹. Se arată că, în timp ce banii birului erau în sumă de 1.270.725 lei și 96 bani, care intrau în Vistieria țării, la Cămara doamnei intrau 67.375 lei și 40 de bani. În banii doamnei intrau birul obișnuit, ajutorința de iarnă, dajdia rușășilor, darea neguțătorilor (la Sf. Gheorghe și Sf. Dumitru) și patru dajdii a țăganilor domnești.

Foarte important pentru ceea ce ne interesează aici este acea „*Însemnare ce ia Măria Sa Doamna de la orașul Botoșani*”, datată 21 iunie 1801 și aflată la Arhivele Naționale Iași⁵⁰. Din document rezultă că, doar pentru ultimele 59 de zile din domnia lui Constantin Ipsilanti, doamna sa, Safta, avea de primit din veniturile orașului Botoșani suma de 6.825 lei. În această sumă intrau rufeturile Cămării, banii menzifului, birul „jidovilor”, banii dajdiei și birul neguțătorilor din Botoșani, din care o anumită parte reveneau doamnei⁵¹.

În domnia lui Ioan Sandu Sturdza, 27 ianuarie 1825, Casa Vistieriei justifica suma de 21.750 lei, „bani cuveniți Măriei Sale Doamna”, ca fiind cheltuiți pe zaharea și pe alte nevoi ale țării⁵².

Teoretic, doamnele Moldovei au beneficiat de veniturile apanajului de la Botoșani până în anul 1828 când, la începerea războiului ruso-turc, a fost instituită o administrație rusească, sub conducerea contelui Pahlen, numit președinte plenipotențial al Divanurilor Moldovei și Țării Românești. Acesta a decis ca veniturile rezervate până atunci doamnelor țării să fie incluse în bugetul general, controlat și administrat de către guvern. Regulamentul Organic al Moldovei va menține această decizie. Totuși, în anii următori, domnul Mihai Sturdza a găsit diverse artificii prin care doamna lui să beneficieze de vechile privilegii.

⁴⁷ Th. Codrescu, *Uricariul*, vol. I, p. 8, 42.

⁴⁸ I. Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un Catastif moldovenesc de Vistierie din 1606*, în AIIX, XXX, 1993, p. 269-270, 275-276.

⁴⁹ ANI, Fond Documente, P. 402/319.

⁵⁰ ANI, Fond Documente, P. 402/325.

⁵¹ Vezi și P. 402/321, datând de pe la 1800, unde doamnei lui Ipsilanti îi reveneau 186 lei și 90 din rufetul cămării, 2.175 lei din banii menzifului, 1.692 lei din cifertul lunii iunie, 175 lei din birul „jidovilor”, 2.108 lei din dajdia lunilor pentru aprilie, mai, iunie, plus 48 lei din darea neguțătorilor de la Botoșani.

⁵² ANI, Fond Documente, P. 588/116.

II. SURSELE DE VENITURI ALE DOAMNELOR DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ

Încercând o analiză a veniturilor Doamnei din Țara Românească, vom constata că problema se pune în alți termeni față de Moldova. În Muntenia nu a existat un apanaj teritorial a soțiilor domnilor aflați în scaun, comparabil cu cel al Botoșanilor. Principalele venituri ale doamnelor muntene proveneau din exploatarea aurului aluvionar și din diverse taxe.

II.1. Aurul Doamnei

Paul de Alep, vizitând mănăstirile muntenești, la mijlocul veacului XVII, descrie și zona de pe râul Argeș în care era recoltat acest aur aluvionar: „Am ieșit pe poteca îngustă care duce la mănăstire și am văzut că râul însuși se desparte în două brațe, în mijlocul cărora se află un ostrov (insulă, n.ns.), unde am trecut cu o barcă. În acel ostrov este o mănăstire frumoasă de călugărițe, clădită din piatră, într-un loc mai retras și închinată Nașterii Maicii Domnului. Este numită obișnuit Ostrov...“. El adăuga în continuare: „Întreaga regiune dintre Râmnic și mănăstirea Cozia este împânzită de stăvilarele mari, ce opresc apa, «făcute» din rădăcina unui copac asemănător cu salcia. La deschiderea stăvilarelor se dă la o parte mărul și se ia nisipul de aur din fund și aceasta este renumita baie de aur din Țara Românească, ce aparține doamnei sau soției domnului aflat în scaun. Produsele sale sunt luate în arendă de țigani sau aurarii acestei țări și de alți meșteri zlatari, după cum se spune, cu o mie de dinari pe an»⁵³.

Fiind surprins de bogățiile naturale ale Munteniei, Anton Maria del Chiaro⁵⁴ nota, la 1717, că „e de ajuns să spun că în fiecare an, cam în preajma Crăciunului, obștea țiganilor din Țara Românească e datoare să aducă Doamnei, în loc de bir, cam 15 funți de aur, cules din nisipul râului Argeș, dând un funt și armașului, ca administrator; și acest aur trebuie să fie în valoare de 2 reali dramul⁵⁵; și dacă se întâmplă ca în vreun an să nu se fi cules aur în câtimea hotărâtă, țiganii sunt datori să-l cumpere, așa după cum, dacă strâng mai mult, prisosul le rămâne lor“.

Argeșul nu era singurul râu din nisipul căruia se extrăgea aur. Pe la 1770, în lămuririle date de boierii deputați din Muntenia către procuratorul cneaz Viczenschi, se arăta că „aur se scoate din trei gârle, de țigani domnești”⁵⁶. Dimitrie Bantâș-Kamenski scria, la 1808, că „râul Dâmbovița, care curge prin oraș (București, n.ns.), e interesant prin faptul că în albia lui se află nisip auriu, ce era exploatat în folosul soției Gospodarilor (domnilor, n.ns.) valahi. Un nisip identic se află în râul Olt (...). Veniturile din exploatare se ridicau la 25.000 mii piaștri, erau, de asemenea, folosite de soțiile Gospodarilor”⁵⁷.

Un alt călător rus, Ignati Iakovlenko, nota și el, la 1820, că „Cele mai însemnate râuri și râulețe de felul acesta sunt Oltul, Argeșul, Dâmbovița, Ialomița, Râmnicul, Topologul, Râul Doamnei și altele. Țiganii domnești, numiți aurari, scot din aceste râuri, pentru soțiile Gospodarilor, în fiecare an, peste 2.400 drahme de nisip de aur. Trebuie să presupunem, însă, că aur de acest fel se strânge în cantitate mai însemnată și

⁵³ Călători străini despre Țările Române, vol. VI, p. 187. Cf. și Constantin Șerban, *Contribuții la istoria meșteșugurilor din Țara Românească: țiganii rudari din secolele XVII-XVIII*, în „Studii”, 1959, nr. 2, p. 131-147.

⁵⁴ *Ibidem*, VIII, p. 373.

⁵⁵ Un dram = 1,5 grame.

⁵⁶ N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 484.

⁵⁷ G. Bezviconi, *Călători străini în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 174.

este ascuns de țigani și de armașii care-i păzesc⁵⁸. La acestea se adaugă mărturia lui Dionisie Fotino care, în *Istoria sa*, are un capitol special *Despre metale*: „Aurul ce se exploatează este din nisipul râurilor Olt, Topolog, Argeș și Dâmbovița. Țiganii domnești care, în genere, se ocupă cu meseria de a-l căuta și care se numesc aurari. Aceștia sunt îndatorați a aduce pe fieștecă an câte 3-4 dramuri de fiecare om la Domnie (*carele este venitul Doamnei*), iar restul, dacă găsesc mai mult, îl vând la ori și cine, ca proprietate a lor⁵⁹.

II.2. Alte surse de venit ale doamnelor muntene

II.2.a. Balta Doamnei (Greaca)

Amplasată la sud de București, pe malul Dunării, pe pârâul Comasca, puțin în amonte de Oltenița, aceasta era considerată cea mai întinsă dintre bălțile Țării Românești. Ea este amintită pentru prima dată într-un hrisov din 3 aprilie 1526, prin care domnul Radu de la Afumați dăruia o parte din venitul Bălții Doamnei „mănăstirilor Glavaciov și Bolintinu și Nucet și Strâmbul și Mușătești“. Voievodul porunea ca, din ceea ce se cuvenea Domniei, să se dea mănăstirilor amintite a cincea parte („din 20 de pești patru pești“). Documentul precizează că domnul făcea această danie nu din averile oamenilor ci din averile domnești, așa cum au fost ele așezate de către Neagoe Basarab, care a hotărât ca această parte să fie domnească.

Constantin C. Giurescu arată că „numele de *Balta Doamnei*, care s-a dat la început *Greacă*, s-ar putea explica dacă acceptăm că soția domnului beneficia, în primele două secole ale vieții de stat, de veniturile considerabile ale acestei bălți. Se știe că soția domnului moldovean se bucura de veniturile orașului Botoșani (D. Cantemir). În Țara Românească nu constatăm ca doamna să fi primit veniturile vreunui oraș; s-ar putea admite deci ca să fi avut, în schimb, venitul bălții Greacă⁶⁰.

Trebuie să remarcăm, însă, că în documentul amintit se precizează faptul că *Neagoe Basarab (1512-1521)*, cu puțin ani înainte, a hotărât ca „această parte“ din venitul bălții (probabil o cincime, adică 20 de pești din 100) să fie domnească, ceea ce presupune că înainte de domnia acestuia, în cele două secole anterioare, balta nu asigura un venit al Domniei și, deci, nici doamnei. Din lipsă de documente, nu putem exclude total posibilitatea ca toponimul „Balta Doamnei“ să păstreze totuși amintirea unei epoci când „vama“ de acolo asigura într-adevăr un venit special soției domnului (și ar fi logic să fie așa!), însă conținutul documentului de la 1526 nu ne oferă nici un element de sprijin în acest sens, cum credea autorul citat.

În secolele următoare, informațiile documentare despre Balta Greacă continuă să fie sporadice, neaducând mai multă lumină în chestiunea care ne interesează. Se știe, totuși, că Domnia avea un venit din această baltă și pe la 1700. Amănunte despre statutul ei și modul în care era administrată aflăm din *Cartea stolniceilor de la Greaca*, document copiat în condica de porunci („Anatefterul“) a lui Constantin Brâncoveanu: „Să fie volnici cu această carte să ție vama de acolo, de la Greaca, întru acest an. Și să ia vama de la tot omul care va vâna pește în bălțile câte sunt în ținutul Grecii, den sus de Băneasa, și de la Sfiredelul în jos, până la Clătești, unde dă gârla domnească în Dunăre, și cu toate scaunele, să ia vama peștelui, după obicei. Iar pre care den vânători i-ar afla

⁵⁸ *Ibidem*, p. 220.

⁵⁹ D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, trad. G. Sion, București, 1859, p. 134.

⁶⁰ Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului și pisciculturii în România*, vol. I, București, Ed. Academiei, 1964, p. 121 (vezi și p. 68).

ascunzând vama domnească, să le ia vama îndoită și să le facă și certare, după vina lor. Și să puie scaune pe la toate vadurile, ca să păzească pentru venitul vămii și nimeni să nu fie volnici a pune vinuri pe la scaune să vânză, fără decât numai stolnicii. Și când va fi vremea de leasă, să aibă a scorni satele du pă lângă baltă să închiză gârla domnească și să facă lesă, cu toate ce trebuiesc. Așăjdirea, să pue să astupe și privalurile despre Dunăre. Și să judece pre tot omul, oricine ce judecată ar avea acolo și de hoții și de curvii și de alte stricăciuni, însă să-i certe, și pre care i-ar afla vinovați, după vina lor să-i globească și să le facă și certare. Iar căruia i-ar fi vina mai mare, să-i pue în butuci și să-i trimită aici, la Domnia Mea. Așăjdirea, vă poruncesc Domnia Mea și voao, sătenilor de la Greaca, și altor sate du pă baltă, toți să aveți a ascultare de cele ce v-ar poruncii stolniceii pentru treaba bălții. Că ver care n-ar asculta, am dat Domnia Mea voe stolniceilor să-i ducă să lucreze la cele ce vor fi de trebile, fără de voia lor, și să le facă și certare. Și să-i aibă a-i căuta și de pripasuri și de altele ce ar trece pe acolo, pân vamă, după obicei, după cum au fost și mai nainte vreme⁶¹.

II.2.b. Fumăritul Doamnei

Din *Istoria* fraților Tunusli, încheiată cu anul 1774, aflăm că această dare, în valoare de 5 lei, era așezată cârciumilor mari din București și Craiova, fiind *un venit al Doamnei*⁶². Boierii cei mari și mănăstirile aveau scutire pentru câte o cârciumă de la acest impozit. Această dare nu trebuie confundată cu fumăritul bălților și nici cu acela impus pe fiecare gospodărie țărănească. Este o dare puțin cunoscută, pe care nu o întâlnim menționată în altă parte, nici măcar în lucrări de referință⁶³.

II.2.c. Sărăritul Doamnei

Pe lângă aurul aluvionar adunat de ȣiganii rudari, venitul Doamnei era completat și de *dijma ocnelor de sare din județele Secuieni, Buzău și Vâlcea*⁶⁴. Este o practică întâlnită și în Moldova aceleiași epoci, unde fiicele de domn, domnițele primeau o parte din veniturile exploatareilor de sare, după cum se poate vedea din sămile Visteriei, de la sfârșitul veacului XVIII și începutul celui următor.

II.2.d. Iratul vitelor și taxa postăvarilor

V.A. Urechia, referindu-se la Zoița Moruzi, arăta necesitatea ca soțiile domnilor munteni să fi avut venituri speciale pentru veșminte, podoabe și ceremonii: „Doamna trebuia să aibă și dânsa spese extraordinare cu asemenea parăzi. De aceea Domnitorul (Alexandru Moruzi, 1793-1796), soțul, îi și creă venituri nouă. Așa el acordă Doamnei *iratul de la trei județe (Dolj, Mehedinți, Romanați)*, câte 4 taleri de bivoli, 3 de bou, 2 de vacă, peste vama cea orânduită, de la vitele mari, de hrană, ce vor ieși peste Dunăre. Se știe că aceste vite mari plăteau câte 70 de parale pe cap, avatul căimăcămiei de Craiova și câte 10 parale funcționarului însărcinat cu percepțiunea acestei dări. Tot asemenea Doamna primea câte 10 taleri de la fiecare dintre cei 243 de lucrători ai fabricii de

⁶¹ *Ibidem*, p. 270.

⁶² N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, ed. Georgeta Penelea-Filitti, București, 1985, p. 495, nota editorului (nr. 14). Cf. și *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774*, de frații Tunusli, traducere de G. Sion, București, 1863.

⁶³ Cf. *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, coord. Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, București, Ed. Academiei, 1988, p. 201-202. La rubrica dedicată *fumăritului* nu se face nici o referire că acesta s-a constituit la un moment dat într-un venit al Doamnei.

⁶⁴ Octav G. Lecca, *Dicționar de istorie, arheologie și geografie*, p. 460, 569 („dajdia sărăritului din județele Secuieni și Buzău”).

*postav*⁶⁵. Ne putem întreba dacă această dare, acum creată, nu s-a justificat și prin aceea că frumoasa doamnă era o moldoveancă, din familia Roset, și nu avea în Țara Românească moșii care să îi asigure venituri corespunzătoare. Autorul combate ideea caracterului risipitor al Doamnei, arătând că „în loc de a-și cumpăra din acești bani *tremurătoare* de briliante pentru podoaba capului, ea construia spitalul pentru femei de la Colțea”.

III. CONSIDERAȚII FINALE

Din paginile anterioare se remarcă atât asemănări cât și deosebiri între modurile în care au fost asigurate veniturile doamnelor din Moldova și ale celor din Țara Românească. În bună parte aceste diferențe pot fi puse pe seama ponderii diferite pe care au avut-o modelele străine în influențarea realităților din cele două țări românești. În Moldova, atât prin relații suzerano-vasalice cât și prin alianțe matrimoniale, s-a impus mai ales modelul polonez, care presupune existența unui domeniu teritorial ale cărui venituri să acopere cheltuielile necesare doamnelor. În Țara Românească a prevalat modelul de la curtea Ungariei, prin care veniturile soției suveranului erau asigurate mai ales prin exploatarea de aur și argint. În Muntenia, exploatarea aurului s-a referit mai mult la cel aluvionar, recoltat din albiile râurilor, și nu provenit din exploatarea miniere. De altfel și în Moldova o parte din veniturile doamnei proveneau tot din aurul aluvionar cules de ȧiganii lăieși, după cum ne informează Dimitrie Cantemir.

Principala deficiență a cercetărilor de până acum o constituie investigarea punctuală a apanajelor doamnei, fără o viziune de ansamblu a problemei, care ar fi contribuit mult la eliminarea unor afirmații greșite, care s-au perpetuat timp de multe decenii, fără a fi trecute printr-un filtru critic corespunzător.

Chestiunea apanajelor doamnelor moldovene trebuie să fie abordată nu doar din perspectiva unui model străin, eventual polonez, ci merită să fie comparată și cu apanajele marilor dregători, cărora li de concedaseră, în secolul XVII, veniturile diferitelor ȧguri sau domenii din Moldova.

APANAGES ET SOURCES DE REVENU DES DAMES DE LA MOLDAVIE ET DE LA VALACHIE (Résumé)

L'étude aborde systématiquement, pour la première fois, le problème des domaines et des autres sources de revenu des femmes des princes dans les deux pays roumains, pendant les XV-XIXème siècles.

Ces revenus constituent la garantie du fonctionnement autonome de la «Cour de Madame (la princesse)» et assuraient non seulement les charges de la vie courante mais aussi les diverses initiatives comme la construction des églises ou des hôpitaux.

L'observation parallèle met en évidence les ressemblances et les différences entre les institutions des deux pays roumains. En Moldavie, trouvée sous l'influence du modèle polonais, les princesses ont eu des apanages territoriaux. Si les domaines de Siret ou Volovăț ont appartenu seulement à des anciennes «dames», la ville de Botoșani a constitué l'apanage des princesses «en

⁶⁵ V.A. Urechia, *Istoria Românilor*, seria 1786-1800, tom III, București, 1893, p. 464-465.

fonction», au moins depuis la fin du XVIème siècle jusqu'à la première moitié du XIXème siècle. L'auteur analyse aussi la possibilité que certains centres de l'est du Prut (trouvés aujourd'hui dans la République de Moldavie) aient joué le rôle d'apanage de la princesse («les confins de la Princesse» aux alentours du monastère Căpřiana, à Chișinău, Slobozia Bălților).

En Valachie, où les femmes n'avaient pas le droit à la propriété foncière (comme en Moldavie), les revenus de la femme du prince provenaient surtout de l'exploitation de l'or de quelques rivières et des taxes sur la pêche collectées à la «Mare de Madame» (Greaca), au sud de Bucarest, près du Danube. À celles-ci on a ajouté pendant les XVIII-XIXème siècles, sans continuité contrôlée, des taxes comme: «le fouage de Madame», «*sararitul* (taxe sur le sel) de Madame», la douane sur le bétail des départements de Dolj, Mehedinți et Romanați, exportées au sud du Danube, tout comme la taxe des ouvriers dans les fabriques de drap.

ARCADIE M. BODALE

SEMNIFICAȚIILE ACTELOR CTITORICEȘTI ÎN EVUL MEDIU ROMÂNESC

1. Ctitorii și actul de ctitorire în spațiul ortodox românesc: precizări terminologice și istoriografia problemei

Pentru înțelegerea relațiilor complexe ce decurg din actul de ctitorire se impun, mai întâi, câteva precizări terminologice. Astfel, orice ctitorie reprezintă o fundație întemeiată și/sau înzestrată de unul sau mai mulți ctitori. Prin urmare, sub aspect bisericesc, actul de ctitorire presupune două aspecte: pe de o parte, construirea sau înnoirea lăcașului de cult, iar pe de altă parte, înzestrarea lui. În ceea ce privește acest ultim aspect, el a fost (și este) săvârșit nu numai de către ctitori, dar și de către binefăcătorii și de miluitorii¹ unei biserici. Ansamblul de legi (norme juridice) care reglementează întemeierea și înzestrarea unui lăcaș, drepturile și obligațiile ctitorilor față de propriile fundații a fost definit *drept de ctitorie*².

Ctitorii se împart, la rândul lor, în două categorii: ctitori mari (inițiali) și ctitori mici (ulteriori). Statutul de mari ctitori îl dobândeau doar cei care făceau sau înnoiau o biserică și, prin urmare, îi dăruiau multă avere. Ceilalți înzestrători ai lăcașului cu *danii mari* (moșii, mari sume de bani, obroace anuale pentru hramul bisericii sau scutiri de dări) erau considerați ctitori mici, deoarece cheltuiala lor era mai mică decât a marilor ctitori și era făcută, de obicei, după ridicarea lui. Totuși, valoarea tuturor acestor danii mari era însemnată în acea vreme și din acest motiv numărul celor care le puteau săvârși a fost întotdeauna redus. Cu toate acestea, daniile ctitorilor mari și mici au pus bazele și

¹ BAR-București, <Pomelnicul mănăstirii Bisericanii>, Ms. rom. nr. 3770, f. 1r-2r. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 3770. Faptul că donatorii erau împărțiți în ctitori, binefăcători și miluitori, în funcție de valoarea daniilor făcute unui lăcaș de cult, rezultă din pomelnicul mănăstirii Hangu: „și rânduiala acestui pomelnic a fericitorilor ctitori așa iaste: de a să scrie într-însul numai cei ce să scriu la ctitorie. Dar și carii nu le dau mâna asemenea cu fericitorii ctitori și vor voi a-și scrie numele întru acest pomelnic, să primesc a să scrie și cu câte o sută de lei de nume. Iară carile nu-i dă mâna nici cu atâta, să primesc și cu câte cincizăci de lei de nume. Iară carii nu pot să dea nici atâta, ci dau mai puțin, nu să scriu întru acest pomelnic, ci să pomenesc la proscomidie după vremea ce să va rândui după cât vor da“ (BAR-B, Pomelnicul ctitoricesc a sfintei și dumnezeieștii mănăstiri ce se numește Pionului, unde să cinstește și să prăznuiește hramul Pogorării Duhului Sfânt, acum întru aceștia chip înnoit și prefăcut mai cu bună orânduială, după așezământul bisericesc, cu silința și cu osârdie sfinției sale chir Irinarh ieromonahul Stronciu, fiind egumen sfintei mănăstiri, Ms. rom. Nr. 1530, f. 1v-2r. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 1530). Deci, ctitorii făceau danii foarte mari; binefăcătorii trebuiau să dea o sumă sau un odor în valoare de minimum 100 de lei, iar miluitorii dădeau cel puțin 50 lei pentru a fi trecuți în pomelnic. Ceilalți donatori mai mici nu se scriu în pomelnic, ci sunt pomeniți doar la proscomidie.

² Gheorghe Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din Evul Mediu*, în SMIM, an. IV, 1960, p. 77-116.

au determinat lărgirea marilor domenii mănăstirești³. Totodată, ctitorii au dăruit propriilor mănăstiri și alte bunuri, a căror valoare era mai mică decât cea a ocinilor care alcătuiau domeniul mănăstiresc: cărți, odăjdii, animale sau vin. Acestea au fost definite drept *danii mici*⁴, datorită valorii lor materiale mai reduse decât a marilor danii ctitoricești.

Creștinii ortodocși care făceau numai danii mici dobândeau, de regulă, calitatea de binefăcători ai aceluia lăcaș bisericesc. Dacă aceste danii erau făcute unei mănăstiri de puține ori și dacă valoarea lor corespundea unei sume minime ce era stabilită de lăcașul de cult pentru ca donatorul să fie trecut în pomelnic, acesta dobânda statutul de miluitor al acelei biserici. Firește, numărul binefăcătorilor și al miluitorilor Bisericii a fost mai mare decât cel al ctitorilor.

Atunci când milosteniile față de o biserică sau mănăstire erau foarte mici, fiind, de fapt, niște pomeniri și/sau acatiste, ce țineau o perioadă mai mare sau mai mică de timp, înzestrătorii dobândeau doar calitatea de mici miluitori ai lăcașului. Pentru mila lor, aceștia nu erau trecuți în pomelnic, ci erau pomeniți doar la proscomidie.

Aceste danii înfăptuite de binefăcătorii și de miluitorii Bisericii sunt cele mai numeroase. Chiar dacă ele au avut o importanță redusă în constituirea și evoluția domeniului mănăstiresc, totuși rolul lor a fost foarte mare pentru întreținerea soborului monahal și a lăcașului de cult.

De asemenea, trebuie precizat faptul că statutul de ctitori, binefăcători și miluitori ai Bisericii era dobândit în mod diferit, în funcție de importanța spirituală și economică a lăcașului de rugăciune înzestrat. Astfel, pentru a fi ctitor la o mare mănăstire, de obicei, trebuia făcută o danie de mare valoare. În schimb, pentru a dobândi același statut la un schit mic sau la o mănăstire aflată în nevoie, valoarea daniei putea fi cu mult mai mică⁵.

Toate aceste milostenii față de lăcașele monahale se făceau *cu mâna* binefăcătorilor/ctitorilor cu ocazia unui pelerinaj la vreo mănăstire sau atunci când întâlneau vreun ieromonah vestit, ce era plecat prin țară cu treburi. Această ultimă situație se întâlnește mai ales atunci când avem danii făcute unor așezăminte religioase din afara hotarelor țării⁶.

Istoriografia românească s-a ocupat destul de puțin de actul ctitoricesc. Astfel, de cele mai multe ori, istoricii au atins tangențial subiectul în discuție⁷, explicând adesea

³ Într-o măsură mult mai mică, la formarea acestor domenii au mai contribuit cumpărările și schimburile de ocine.

⁴ „[...] Și dacă cineva va îndrăzni să ia sau să schimbe această mică danie a noastră, el să fie blestemat [...]” (P.P. Panaitescu, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol I, București, Editura Academiei, 1959, p. 22, ms. sl. nr. 8, f. 68. În continuare: Panaitescu, *Manuscrise sl. din BAR*).

⁵ Amintim aici faptul că, în anul 1769, episcopul Dositei de Rădăuți făgăduia înscrierea în pomelnicul ctitorilor a tuturor celor care vor da milă mănăstirii Sucevița „după cum vă veți îndura și vă va năstăvi duhul sfânt”, căci părinții călugări sunt la mare lipsă de îmbrăcăminte și hrană „fiindu că oile ce avea mănăstirea au murit de gâlbază [...] și de vite așijderea iaste lipsită”, iar altă nădejde de ajutor nu au (*Pomelnicul <mănăstirii Sucevița> no. 741 ex 1863*, foile 1r.-v. și 2r., în Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița. Cu anexe de documente ale Suceviței și Schitului celui Mare. Cu ilustrațiuni*, București, 1923, p. 200. În continuare: *Pomelnic no. 741 ex 1863*, și Dan, *M-re Sucevița*). Apoi, schimnicii de la Sihăstria Putnii, în vremea desființării mănăstirilor și schiturilor din Bucovina, treceau în rândul ctitorilor pe oricine s-ar fi îndurat să le dea bucate de hrană, chiar dacă era vorba de brânză, de un sac de fasole, de linte, de mazăre sau de porumb (Arhiva Mănăstirii Putna, *Pomelnicul Sihăstriei Putnei scris și ornat de ieroshimonahul Natan*, inventar nr. 23/58, *passim*).

⁶ Astfel, la 31 decembrie 1583, Petru Schiopu dăruia egumenului Paisie de la mănăstirea Hilandar, ce venise în Moldova, un obroc anual de 3.000 de aspri [DIR, A. Moldova, București, Editura Academiei, *veac XVI*, vol. III (1571-1590), 1951, p. 234-235, nr. 290].

⁷ Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, Editura Academiei, 1980; Gheorghe Ghibănescu, *Ponturile religioase ale lui Constantin Nicolae Vodă Mavrocordat*, Extras din VR, 1931, p. 5-15; Dimitrie Dan, *Patronatul în biserica din Bucovina*, în „Candela”, Cernăuți, an XXII (1904), p. 1-26 (în continuare: Dan, *Patronatul*); v. și D.G. Boroianu, *Dreptul*

întemeierea și înzestrarea fundațiilor pioase doar prin motivații de ordin religios, comune tuturor actelor de ctitorire din spațiul ortodox, fără a se încerca nuanțarea acestei probleme. Apoi, o altă serie de lucrări analizează doar anumite aspecte ale acestei probleme extrem de vaste⁸. În sfârșit, singura încercare de sinteză a actului de ctitorire pune un accent particular pe construcția edificiilor religioase, trecând înzestrarea lor pe un plan cu totul secundar⁹. În cele ce urmează, vom încerca o analiză sincronică și diacronică a acestui subiect, abordat prin prisma daniilor făcute Bisericii și, în special, a înzestrării mănăstirilor cu moșii.

2. Preocuparea Bisericii pentru a obține dani: acte și simboluri

Încă de la începutul organizării creștinismului, clerul a folosit *Biblia*¹⁰ și mai apoi învățătura sfinților părinți¹¹, pentru a-i convinge pe creștini să înzestreze edificiile religioase pe care le patrona. Astfel, ierarhii bisericii¹², preoții și călugării arătau că locașurile bisericesti aveau nevoie de avere pentru a-și atinge scopurile, fie că acestea erau de natură spirituală (săvârșirea serviciului divin în conformitate cu ritualul prescris, răspândirea învățăturii creștine și, nu în ultimul rând, mântuirea creștinilor) sau socială (ajutorarea bătrânilor, bolnavilor, orfanilor și văduvelor precum și adăpostirea călătorilor). Aceste motive se adăugau celor arătate în Vechiul Testament, unde se cerea credincioșilor să facă milostenii așezămintelor religioase pentru a se asigura mijloacele necesare întreținerii preoților și a edificiului de cult. După decretarea creștinismului ca religie de stat, datorită daniilor, Biserica a devenit o instituție foarte bogată și puternică.

În funcție de utilizarea bogățiilor intrate în stăpânirea ei, averea Bisericii a fost împărțită în *res sacra* (edificiul de cult și bunurile folosite la săvârșirea ritualului) și în *res ecclesiastica* (posesiuni funciare și imobiliare, bani și animale)¹³.

bisericesc, vol. II, Iași, 1899; Nicodim Milaș, *Dreptul bisericesc oriental*, București, 1915; Iorgu D. Ivan, *Bunurile bisericesti în primele VI secole. Situația lor juridică și canonică*, București, 1937 etc.

⁸ Gheorghe Cronț, *op. cit.*, p. 77-116; Maria Magdalena Székely, *Femei-ctitor în Moldova medievală*, în AIIAI, anul XXXII (1995), p. 441-457; Arcadie M. Bodale, *Contribuții la istoria domeniului mănăstirii Putna de la constituirea sa până la reformele lui Constantin Mavrocordat (1466-1542)*, Extras din CC, Serie Nouă, Suceava, nr. 6-7 [16-17], (2000-2001), p. 131-162 (în continuare: Bodale, *Contribuții*); idem, *Semnificațiile actelor ctitoricești de pe Valea Suceviței*, în AIIAI, anul XXXVII (2000), p. 37-50 (în continuare: Bodale, *Semnificațiile*); idem, *Actul de ctitorire și cartea liturgică în Țările Române*, în „Xenopoliana”, Iași, an XII (2004), nr. 1-4, p. 55-89.

⁹ Voica Pușcașu, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, Editura Vremea, 2001.

¹⁰ *Leșirea* 35:5-9, 21, 26-29; 36:3-7; 39:1; *Tobit* 4:7-11, 16; 14:11-12, în *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a preafericitului părinte Teoctist, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, <București>, Societatea Biblică Interconfesională din România, 1988, *passim*. Uneori, Scriptura era citată eronat pentru ca ortodocșii să facă dani Bisericii. Astfel, mitropolitul Iacov Putneanu spunea în *Cuvânt către preosfințiții mitropoliți care cu alegerea Preasfântului Duh vor fi în urma noastră* „că după moarte nemică altă nu folosește omului fără numai milostenia și ruga, precum și Tovie adeverează zicând: «Fiule, când voi muri, îngroapă-mă și să nu-ți lipsască milostenia și ruga pentru mine»” (BAR-B, *Sinodic sau Pomealnic pentru fericirii și pururea pomenirii ctitori a Sfintei Mitropolii a Țării Moldovii și pentru preosfințiții răpăosații mitropoliți cari au păstorit această de Dumnezeu păzită țară creștinească și pentru alți milostivi și fericii boiari și neșetori, făcători de bine și dătători de bunătăți întru această Sfântă Mitropolie, acum, întâi întru acest chip, dintru multă cercare și întrebare, tocmită și așezată de însuși preosfințitul chiriu Iacov mitropolit a toată Țara Moldovii, în zilele mării sale, prealuminatului domn și oblăduitoriu a toată Țara Moldovii, Io Matei Ghica voievod*, Ms. rom. nr. 1567, f. 3v. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 1567.). Pentru traducerea exactă a acestui fragment vezi *Tobit* 14: 10-12.

¹¹ BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 3r.-4r.; *Pomealnic no. 741 ex 1863*, f. 1r.-v., p. 200.

¹² *Pomealnic no. 741 ex 1863*, f. 1r.-v., p. 200.

¹³ D.G. Boroianu, *op. cit.*, p. 346; Nicodim Milaș, *op. cit.*, p. 421.

Totodată, Biserica a fost preocupată nu numai de a-i convinge pe creștini să înfăptuiască danii bogate, ci a căutat în permanență să-și impună propriile norme relative la actele de ctitorire. Aceste reguli erau inspirate tot din învățătura lui Hristos și a părinților bisericii. Astfel, în Evul Mediu, oamenii aflau că pentru a fi primite de Dumnezeu, daniile de acareturi (moșii, vii, case, dugheni, pivnițe, bani, vite) și de obiecte liturgice (cărți, argintărie, odăjdii, ceară, tămâie, untdelemn, vin etc.) trebuiau făcute *în numele Domnului*¹⁴ sau într-o cinstea și lauda unui sfânt ocrotitor¹⁵, „cu gând bun”¹⁶, „cu inimă curată și luminată”¹⁷ și „din tot cugetul și sufletul nostru”¹⁸, „din dreapta noastră agonisală”¹⁹ și numai „pentru sănătate și mântuire”²⁰.

De asemenea, pentru a încuraja aceste acte, clerul propovăduia că orice zidire și înzestrare de biserică sau mănăstire era un semn că acel ctitor fusese predestinat pentru săvârșirea acestor fapte plăcute Domnului²¹. Așadar, este firesc faptul că treptat ortodocșii ajung să-l vadă pe Dumnezeu drept Ctitorul Primordial al tuturor ființelor și al tuturor lucrurilor care sunt și care vor fi. Astfel, Sfânta Treime era Acela care făcea bisericile și le înzestra prin ctitori²², considerați aleșii săi²³. De fapt, toți ctitorii erau convinși că puteau săvârși o zidire sau o înzestrare de biserică numai „cu voința [...] și cu ajutorul lui Dumnezeu Atotțitorul”²⁴. Prin urmare, actul ctitoricesc nu putea fi

¹⁴ Din acest motiv numeroase acte de danie încep cu formula „În numele Tatălui, și al Fiului și al Sfântului Duh” (DIR, A., *veac XVI*, vol. IV (1591-1600), 1952, p. 193, nr. 252; *veac XVII*, vol. IV (1616-1620), 1956, p. 21, nr. 31).

¹⁵ *Ibidem*, *veac XVII*, vol. III (1611-1615), 1954, p. 91, nr. 148.

¹⁶ *Ibidem*, *veac XVI*, vol. IV, p. 193, nr. 252.

¹⁷ *Ibidem*, *veac XVI*, vol. IV, p. 117, nr. 144, p. 157, nr. 211; *veac XVII*, vol. II (1606-1610), 1953, p. 141, nr. 177; p. 152, nr. 195; p. 154, nr. 197; p. 157, nr. 203; p. 165, nr. 214; p. 208, nr. 277; vol. III, p. 91, nr. 148; vol. IV, p. 21, nr. 31 etc.

¹⁸ *Ibidem*, *veac XVI*, vol. IV, p. 117, nr. 144; p. 157, nr. 211; *veac XVII*, vol. III, p. 91, nr. 148; vol. IV, p. 21, nr. 31.

¹⁹ Trebuie remarcat că într-un pomelnic al Mănăstirii Sucevița, după înscriserea diferiților sfinți părinți care au viețuit în acest lăcaș și înaintea menționării ctitorilor săi inițiali sau ulteriori, este înscris îndemnul: „dacă vrei să moștenești viața de veci, și să câștigi împărăția ceriului, și să fii scris în cărțile vieții, și să te mântuiești de munca de veci, să adaogi și să ajutori acest hram din dreptul tău câștig și din toată inima ta, cu dorința către Dumnezeu, ca să fie amintiți în vecii vecilor ctitorii, și părinții, și frații noștri și tot neamul creștinesc, care au binevoit să se înscrie aici” (*Pomelnicul <mănăstirii Sucevița> no. 740/II ex 1863*, foaia a III-a verso, în Dan, *M-rea Sucevița*, p. 182. În continuare: *Pomelnicul no. 740/II ex 1863*). Vezi și DIR, A., *veac XVI*, vol. IV, p. 158, nr. 211.

²⁰ În Bucovina se păstrează credința populară că Dumnezeu îi răsplătește pe toți cei care dau ajutor Bisericii și nu cer simbricie.

²¹ Astfel, Miron Barnovschi dăruia Dragomirii satul Necșenii, binecuvântând „pe Preabunul Dumnezeu, care în a Sa bunătate m-a ales din pântecul maicii mele și m-a dăruit cu domnia și voievodia țării” (DRH, A., Moldova, București, Editura Academiei, vol. XIX (1626-1628), 1969, întocmit de Haralambie Chircă, p. 44-45, nr. 32). Apoi, la 27 noiembrie 1662, Eustratie Dabija întărea mănăstirii Hlincea dreptele ei ocine și dedine, prilej cu care arăta că „binecuvântat este Preabunul Dumnezeu, care cu toate bunătățile sale m-a ales din pântecul maicii mele și m-a dăruit cu domnia și voievodia, Țitor al sceptrului țării, din bogăția cea nemăsurată a milei sale” (Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. II *Acte interne (1661-1690)*, Iași, Editura Dosoitei, 2000, p. 41-44, nr. 42. În continuare: Caproșu, *Doc. istoria orașului Iași*).

²² „[...] biserică și toate cele dintr-însa și cele din afară de dânsa, cu a lui Dumnezeu dar și voie toate de la fericirii ctitori sunt date și făcute” (BAR-B, <*Pomelnicul mănăstirii Râșca*>, Ms. rom. nr. 2995, f. 4v. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 2995). Vezi și BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 1r.

²³ Acest lucru este evident mai ales în cazul celor mai importanți ctitori: domnilor țării. Astfel, după model bizantin, aceștia purtau titlatura «IO», care avea mai ales conotații politice, fiind un atribut al suveranității și al legitimității la domnie. În timpul lui Ștefan cel Mare, el capătă un sens profund religios, fiind utilizat mai ales în actele prin care domnul, ca urmaș al vechilor basilei, patrona Biserica Ortodoxă [D. Ciurea, *Problema originii și sensului lui IO din intitularea și subscripția documentelor românești*, Extras din AARMSI, București, Seria III, tomul XXVI, (1943), mem. 4, p. 83-100, și idem, «IO» din intitularea documentelor românești (Noi sublinieri), Extras din AIAI, Iași, 1967, 187-190].

²⁴ DIR, A., *veac XVI*, vol. IV, p. 193, nr. 252; *veac XVII*, vol. IV, p. 21, nr. 31.

înfăptuit decât numai dacă acel ctitor fusese „luminat” de Duhul Sfânt²⁵. Acest lucru a fost recunoscut de unii ctitori în actele lor de danie, unde arătau că mila lor se săvârșise „cu inimă curată și luminată”²⁶. De asemenea, fapta ctitorilor era pusă și pe seama bunăvoinței divine față de ceilalți credincioși²⁷, căci „Dumnezeu lucrează toate”²⁸.

Apoi, aceste danii erau văzute în Evul Mediu ca o formă de răscumpărare a păcatelor donatorului și ale familiei sale²⁹, căci se credea că ele aduceau iertarea dumnezeiască. Această credință a oamenilor era firească, mai ales că, și în plan social, obiceiul pământului făcea posibilă răscumpărarea de la temniță³⁰ sau de la moarte (ștreang)³¹ a sufletului unui om căzut în păcat (sfadă³², bătai³³, adulter³⁴, furt³⁵ sau omor³⁶) numai prin plata deșugubinei³⁷, amendă care echivala cu iertarea comunității.

²⁵ BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 1r.

²⁶ DIR, A., *veac XVI*, vol. IV, p. 157, nr. 211; *veac XVII*, vol. II, p. 141, nr. 177; p. 152, nr. 195; p. 154, nr. 197; p. 157, nr. 203; p. 165, nr. 214; p. 208, nr. 277 etc.

²⁷ BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 1r.

²⁸ BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 3r.

²⁹ Astfel, la 17 iulie 1612, Grigorie Popcescu, aflat pe patul de moarte, își îndeplinea promisiunea făcută călugărilor de la mănăstirea Bisericieni de a se face ctitor al acestui lăcaș. Astfel, el înzestra mănăstirea amintită „cu întreaga noastră agonisită și cu toate averile noastre ce avem”, oprindu-i pe toți cei „din neamul meu sau din rude să nu se amestece în averile mele și în dania mea, ce am dat sfintei mănăstiri pentru mulțimea păcatelor mele” [DIR, A., *veac XVII*, vol. III (1611-1615), 1951, p. 93-94, nr. 151]. Vezi și BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 3v-4r.

³⁰ *Ibidem*, *veac XVII*, vol. II, p. 231, nr. 306 și p. 344, nr. 3, fals.

³¹ Astfel, la începutul secolului XVII, Orăș mare vornic cerea țiganului Țițul să-i plătească postelnicului Pintilie cele două iepe foarte bune, cu care „te-au plătit de la ștreangu, c-ai furat niște cai [...], că de nu i le vei plăti, bine să știi că voui trimite și te vor spânzura. Și într-alt chip nu va fi, să nu mai umblii furând ca un câine”. N. Iorga, *Documente nouă, în mare parte românești, relative la Petru Șchiopul și Michaiu Viteazul*, în AARMSI, seria a II-a, tomul XX (1897-1898), București, 1899, p. 492, fără nr. În continuare: Iorga, *Documente nouă relative la Petru Șchiopul și Michaiu Viteazul*. Vezi și DIR, A., *veac XVI*, vol. IV, p. 271, nr. 334; *veac XVII*, vol. II, p. 231, nr. 306; p. 314-315, nr. 419; vol. III, p. 8, nr. 10-11; vol. IV, p. 210, nr. 265; p. 213-214, nr. 271.

³² *Ibidem*, *veac XVII*, vol. II, p. 164, nr. 213; BAR-B, Teodor Balan, *Documente bucovinene*, vol. VII, Ms., p. 409, nr. 133 (în continuare: BAR-B, Balan, *Documente buc.*, Ms.).

³³ *Ibidem*, *veac XVII*, vol. III, p. 178, nr. 274.

³⁴ *Ibidem*, *veac XVII*, vol. II, p. 224, nr. 297; ASB, Colecția Manuscrise, <Condica Asachi I sau> Colecție de documente a moșilor monastirești cu date din anul 6968 a zidirei (1460) până la 7245 (1735), aflate și depuse în Arhiva Statului de postelnicul Gheorghii Asachi, întâiul arhivist <al> Statului, Iași, 1845, Ms. nr. 628, f. 94r. (în continuare: ASB, Ms. nr. 628).

³⁵ DIR, A., *veac XVI*, vol. IV, p. 271, nr. 334; *veac XVII*, vol. II, p. 167-169, nr. 217-218; p. 231, nr. 306; p. 273, nr. 358; p. 301-302, nr. 401, p. 311, nr. 414; p. 314-315, nr. 419; vol. III, p. 167, nr. 257; p. 169, nr. 260; ASB, Ms. nr. 628, f. 94v.; Iorga, *Documente nouă relative la Petru Șchiopul și Michaiu Viteazul*, p. 492.

³⁶ În decembrie 1648, Ilie Șeptelici mare vornic de Țara de Sus dădea carte la mâna lui Pătrășcan că este „volnic asupra lui Todosie”, care ucisese „pre altu om din Orășeni”, căci „au venit la noi Pătrășcan de au plătit capul lui Teodosie de la mâna noastră pre cât este adetiul morții de om” (BAR-B, Balan, *Documente buc.*, Ms., p. 382, nr. 118; DIR, A., *veac XVI*, vol. III, p. 340, nr. 414; vol. IV, p. 264-265, nr. 328; *veac XVII*, vol. II, p. 224, nr. 297; p. 326-327, nr. 437; vol. III, p. 83-84, nr. 136).

³⁷ Pentru a o putea achita, de cele mai multe ori, vinovatul sau rudele sale erau obligate să-și dea propriile averi (*ibidem*, *veac XVI*, vol. III, p. 340, nr. 414; p. 459, nr. 560; vol. IV, p. 264-265, nr. 328; *veac XVII*, vol. II, p. 48, nr. 50; p. 164, nr. 213; p. 167-169, nr. 217-218) sau să-și vândă ocinile strămoșești (*ibidem*, *veac XVII*, vol. II, p. 167-169, nr. 217-218; p. 301-302, nr. 401, p. 311, nr. 414; vol. III, p. 8-9, nr. 10-11 și nr. 13), iar banii obținuți erau vărsați în visteria domnului sau, prin privilegiu domnesc, erau dăruți mănăstirii care stăpânea satul (*ibidem*, *veac XVII*, vol. IV, p. 155-156, nr. 244). Uneori, în lipsa banilor, aceste amenzi se plăteau și în vite (*ibidem*, *veac XVI*, vol. III, p. 459, nr. 560; vol. IV, p. 283, nr. 347; *veac XVII*, vol. II, p. 48, nr. 50). Dacă nu avea cu ce plăti, vinovatul se dădea rob (*ibidem*, *veac XVII*, vol. II, p. 231, nr. 306). În lipsa ucigașului, satul unde avusese loc crima sau stăpânul său trebuiau să achite deșugubina pentru a-și păstra ocina strămoșească (*ibidem*, *veac XVI*, vol. IV, p. 283, nr. 347). De asemenea, pentru a-și păstra robii vinovați, stăpânii lor le plăteau capul (*ibidem*, *veac XVI*, vol. IV, p. 271, nr. 334; *veac XVII*, vol. II, p. 314-315, nr. 419).

Chiar dacă se considera că milostenia nu trebuia să fie motiv de semeție, căci acest păcat putea duce la pierderea sufletului, credem că foarte mulți ctitori au trăit acest sentiment. Acest lucru rezultă din faptul că, printre altele, actul de ctitorie însemna dobândirea unui mare renume în rândul semenilor, ceea ce stârnea sentimente omenești firești, precum mândria sau invidia³⁸.

În schimbul zidirii unui lăcaș monahal și al înzestrării lui, călugării erau obligați să scrie numele ctitorilor, binefăcătorilor, miluitorilor și pe cel al rudelor lor de gradul întâi în sfântul mare pomelnic³⁹ și în cel mic⁴⁰ („la dumnezeiescul jertfelnic⁴¹”) „și în toată vremea să facă priveghere și să cânte cinstitele paraclise și să se roage ziua și noaptea milostivului Dumnezeu⁴²”. Rânduiala pomenirii celor vii⁴³ era diferită de pomenirea celor răposați. Astfel, slujba de pomenire a morților urma o rânduială anume, care corespundea, probabil, credinței oamenilor despre călătoria sufletului la Cer⁴⁴. Aceste rugăciuni de pomenire la sfânta liturghie (proscomidie)⁴⁵ și la anumite date calendaristice⁴⁶ trebuiau săvârșite „cât timp va sta sfânta mănăstire⁴⁷”. Data la care călugării trebuiau „să facă, an de an, sărindare pentru noi și părinții noștri, cu colive și ceremonii de înmormântare⁴⁸”, era fie ziua onomastică a binefăcătorului⁴⁹, fie data sa de naștere⁵⁰.

³⁸ Amintim aici că, în credința poporului, actul a de boteza și/sau de a cununa în legea ortodoxă ajută la mântuire, fiind considerat o faptă bună. Totodată menționăm că și astăzi în lumea rurală cel care botează și cunună este respectat de consăteni, căci prin aceste acte dovedește faptul că este unul din fruntașii satului. Totodată, din acest motiv, unii săteni îl invidiază. Dacă așa stau lucrurile în niște acte mărunte de sprijinire a legii creștinești, cu atât mai mare era faima în cazul făcerii și înzestrării unei biserici. Probabil și invidia era pe măsura actului de ctitorire pe care creștinii îl săvârșeau. Ca semn al invidiei dintre ctitori, în Bucovina se păstrează o legendă în care se spune că Ștefan al II-lea Tomșa ar fi pus slugile domnești să-l bată pe mitropolitul Anastasie Crimca, deoarece acesta, la un ospăț, ar fi răspuns domnului, care se lăuda că mănăstirea Solca este mai presus decât Dragomirna, că Solca ar trebui să fie metocul Dragomirnei (legendă comunicată de fiul parohului din Solca în anul 1996).

³⁹ *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 158, nr. 211; p. 194, nr. 252.

⁴⁰ *Ibidem, veac XVI*, vol. I-IV, *passim*; *veac XVII*, vol. I-V, *passim*.

⁴¹ *Ibidem, veac XVI*, vol. IV, p. 158, nr. 211.

⁴² *Ibidem*; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 1r. În schimbul milelor făcute preoților de mir, aceștia trebuiau să se roage pentru binefăcători „seara și dimineața și la amiază” (*DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 95, nr. 131), fiindcă ei nu fac priveghere noaptea.

⁴³ Astfel, câtă vreme ctitorii erau în viață, călugării trebuiau „să cânte” într-o zi din săptămână „seara, paraclis” iar a doua zi, „dimineața liturghie” (*DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 235, nr. 290; vol. IV, p. 194, nr. 252). Apoi, la masă trebuia să se dea fraților colivă și băutură „și după rânduiala bisericească să se strige «La mulți ani»” (*ibidem, veac XVI*, vol. III, p. 235, nr. 290; vol. IV, p. 194, nr. 252). Această pomenire trebuia săvârșită „în fiecare zi la vecernie și la pavecerniță și la utrenie și la liturghie și la sfânta proscomidie [...] iar la pomelnic să ne pomenească după tipic [...]” (*ibidem, veac XVI*, vol. IV, p. 194, nr. 252).

⁴⁴ „[...] iar după trecerea anilor noștri, după trecerea vieții noastre, în primul an să ni se facă și să ni se cânte sfântul prohod în sobor și a treia zi și a noua, și a douăsprăzecea și a patruzecea, și jumătate de an și un an. Iar după trecerea anilor noștri să ni se cânte în fiecare an o zi în sobor pentru pomenire, seara parastas și colivă și băutură, iar dimineața sfânta liturghie și colivă și la masă băutură fraților până la îndestulare” (*ibidem, veac XVI*, vol. IV, p. 194, nr. 252).

⁴⁵ BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 1r; *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 194, nr. 252.

⁴⁶ *Pomelnicul <Mănăstirii Sucevița> no. 740/I ex 1863*, foile 2r-12r., în Dan, *M-reă Sucevița* p. 171-179 (în continuare: *Pomelnic no. 740/I ex 1863*); *Pomelnic no. 740/II ex. 1863*, foile 1r-64v., p. 180-193; BAR-B, <*Pomelnicul mănăstirii Moldovița*>, Ms. rom. nr. 921, f. 29r-v. (în continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 921); *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 194, nr. 252.

⁴⁷ *DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 235, nr. 290; vol. IV, p. 194, nr. 252.

⁴⁸ Teodor Balan, *Documente bucovinene*, vol. III, Cernăuți, 1937, p. 156-157, nr. 123 (în continuare: Balan, *Doc. bucovinene*).

⁴⁹ *Vezi Pomelnic no. 740/I ex. 1863, passim*.

⁵⁰ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești de la Bogdan voievod (1504-1517)*, București, 1940, p. 328-331 și 379; v. și p. 334-335, nr. 48 (în continuare: Costăchescu, *Doc. Bogdan*); Dimitrie Dan, *Cronica Episcopiei de Rădăuți. Cu apendice de documente slavone originale și traduse și mai multe ilustrațiuni*, Viena, 1912, p. 12-13; Arhivele Statului Suceava, Fond personal Teodor Balan; Teodor Balan, *Documentele mănăstirilor din Bucovina*, Ms., vol. II, pachet II/3, p. 80, nr. 13 (în continuare: Arh. St.- Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*); *DIR. A., veac XVI*, vol. I, p. 89-91, nr. 85, nr. 86 și nr. 88, p. 97-98, nr. 97.

Alteori, donatorii cereau să se facă slujbe de pomenire în ziua morții unei rude apropiate⁵¹.

Prin această osteneală a pomenirilor veșnice, monahii își împlineau, în primul rând, datoria lor duhovnicească⁵². Astfel, mântuirea călugărilor era strâns legată de îndeplinirea acestor pomeniri neîncetate⁵³, căci erau convinși că vor fi răsplătiți de Hristos după faptele lor duhovnicești⁵⁴. Mai mult, pentru ca părinții călugări să nu uite niciodată de rugăciune, căci „spre aceasta suntem chemați și spre aceasta suntem orânduți”⁵⁵, stareții lăcașelor monahale erau datori să-și îndrume fiii duhovnicești spre cele sfinte și să le amintească neîncetat că lumea este trecătoare și toți vor da seamă în fața Dreptului Judecător dacă se lenevesc la pomenirea ctitorilor, binefăcătorilor și miluitorilor mănăstirii lor⁵⁷. Teama călugărilor era determinată, pe de o parte, de faptul că, oprindu-se de la rugăciune nu ascultau porunca lui Hristos⁵⁸, sfatul apostolilor⁵⁹ și îndemnul părinților monahismului⁶⁰, iar pe de altă parte, erau îngroziți de blestemele ctitorilor⁶¹. Din acest motiv, de regulă, monahii căutau să facă pomenire ctitorilor „în toate zilele și nopțile [...], nu numai la zilele cele însemnate de dânsii și nu numai la litii, în biserică, după utrenie și după vecernie, ci și prin chiliile noastre și în tot ceasul”⁶².

Ca atare, este firească grija egumenilor pentru păstrarea și înnoirea pomelnicelor⁶³, cu atât mai mult cu cât răspundeau în fața lui Dumnezeu⁶⁴ și a domnului

⁵¹ Balan, *Doc. bucovinene*, vol. IV, Cernăuți, 1938, p. 165-167, nr. 113.

⁵² „De vreme că sântem datori a ne ruga unul pentru altul și a pomeni pre cei morți la sfintele rugi dzic pre toți pravoslavnicii creștini, apoi cu atât mai mult suntem datori în toate zilele și nopțile a ne ruga pentru fericții ctitori ce-au făcut sfintele mănăstiri” (BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28r. Vezi și f. 4v. și f. 27v.).

⁵³ Monahii erau sfătuiți de părinții lor duhovnicești ca în tot ceasul „ni să cade să purtăm sarcina unul altuia, să ne rugăm unul pentru altul, să pomenim la sfintele rugi unii pe alții, ca în ceasul acel strașnic să putem câștiga milă și iertarea păcatelor noastre de la Strașnicul și Nefățarnicul Giudecător, Dumnezăul nostru, Iisus Hristos” (ibidem, f. 28r.).

⁵⁴ „[...] cu ce măsură vom măsura, cu aceeaia și noao ni să va măsura și cum că sântem datori să purtăm sarcina unul altuia și așa vom împlini legea lui Hristos” (ibidem, f. 27v.).

⁵⁵ Ibidem, f. 28v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 2r.

⁵⁶ Avva Orsisie, *Regula așezămintelor monahale*, traducere de arhim. Dr. Ioasaf Popa, în vol. *Învățăături pentru monahi*. Avva Antonie cel Mare, Avva Orsisie, *Sfântul Vasile cel Mare*, mitropolitul Efreim Enăcescul, București, Editura Sofia, 1997, p. 48-51; Sfântul Teofan Zăvorățul, *Sfântul Vasile cel Mare*, *Sfântul Pahomie cel Mare*, *Sfântul Benedict*. *Rânduilele vieții monahale*, culegere alcătuită de ~, Tipărită cu binecuvântarea Prea Sfințitului Părinte Galaction, Episcopul Alexandriei și Teleormanului, București, Editura Sofia, 2002, p. 59-60, 62 și 104-106; Avva Antonie cel Mare, *Pravila vieții pustnicești*, traducere de Dumitru Mihalache, în vol. *Învățăături pentru monahi*. Avva Antonie cel Mare, Avva Orsisie, *Sfântul Vasile cel Mare*, mitropolitul Efreim Enăcescul, București, Editura Sofia, 1997, p. 16-18, 20; Dr. Vladimir de Repta, *Așezămături călugărești către cei care se nevoiesc în viața de obște și deosebi a celui întru sfinți părintelui nostru Vasile arhiepiscopul Chesariei Capadochiei*. Retipărită din „Cuvinte puține oarecare din cele multe ale celor întru sfinți părinților noștri Vasile cel Mare și Grigore Cuvântătorul de Dumnezeu, talmăcite din limba elinească, București, 1826”, Editată de ~, Cernăuți, Tipografia Societății Bucovinene, 1898, p. 58-61, 72-76; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 3r.

⁵⁶ BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28r.-v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 4v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 2r.

⁵⁷ BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28r.-v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 4v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 2r.

⁵⁸ Matei 6: 5-13, 7:6-12; Luca 11: 1-13; Ioan 16:23-26.

⁵⁹ Timotei I 2:1-9; Iacov 5:13-20; Ioan 5:14-16.

⁶⁰ Vladimir de Repta, *op. cit.*, p. 7-15.

⁶¹ *DIR, A., veac XVI*, vol. III, p. 235, nr. 290. Teama de blestemul ctitorilor era așa de mare încât în toate pomelnicile mănăstirilor copiști și egumenii aminteau fraților lor că prin lene își atrag blestem și osândă veșnică (BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 5v., f. 6v. și f. 29r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 1r.-v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 4v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 2r. și f. 3r.).

⁶² BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28r.

⁶³ Ibidem, f. 4r., 5v.-6r. și 29v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 0r.-1v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 1r. și f. 3r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 2995, f. 1r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 1r.

⁶⁴ Amintim aici faptul că starețul mănăstirii Hangu spunea călugărilor de acolo că încredințându-i-se „purtarea de grijă și povățuirea a acestui sfânt lăcaș nu am lipsit a priveghea pentru lucrurile cele din afară, iară mai vârtos pentru cele din lăuntru, știindu-o că tăcerea și nepurtarea de grijă a povățuitorului este osândită” (BAR-B,

țării⁶⁵ de chiverniseala lăcașului ce le fusese încredințat spre păstorie. Apoi, și eclesiarhul mănăstirii se îngrijea de pomenirea ctitorilor⁶⁶, pentru că dădea seamă înaintea lui Dumnezeu și a starețului de împlinirea rânduielii creștinești.

Totodată, împlinindu-și menirea de a face pomenirile cuvenite, călugării nu împlineau numai poruncile sfinte și se fereau de blestemele ctitorilor⁶⁷, dar încercau, în același timp, să dobândească ajutor divin⁶⁸, iertarea păcatelor⁶⁹ și mântuire⁷⁰. De fapt, monahii sperau că fapta lor de veșnici rugători la mila lui Dumnezeu va fi răsplătită și în viața pământească de către viitorii frați întru Hristos. Astfel, după exemplul pe care ei înșiși l-au dat, și viitorii călugării urmau să se roage pentru ctitori, dar și pentru iertarea fraților lor duhovnicești răposați⁷¹, urmând cuvântul Domnului, care zice: „Precum voiți să vă facă voao oamenii, faceți și voi lor”⁷² și „Dați și vi să va da voao”⁷³.

De asemenea, unii părinți știau că ruga lor era singura plată pe care o puteau face pentru înzeștrătorii lor⁷⁴. Astfel, aceste rugăciuni reprezentau cel mai mare semn de recunoștință al călugărilor față de ctitori, căci toți locuiau în mănăstiri prin mila celor care le-au zidit⁷⁵ și puteau să se îngrijească de rugăciuni și de desăvârșirea duhovnicească numai datorită milosteniei lor⁷⁶. Apoi, egumenii și economii mănăstirilor arătau

Ms. rom. nr. 1530, f. 1r.); vezi și BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 3r. și f. 4v., precum și Vladimir de Repta, *op. cit.*, p. 72-76. Apoi, egumenul de Bisericiani arăta că: „Iată și eu smeritul, și mulțpăcătoșul și nevrednicul, aflându-mă acum la această stare, întru poslușania, și slujba și ocărnuirea aceștii sfinte mănăstiri, după datoria mea, care am a o căuta și a cerca, precum trebile din afară, așa și cele din lountru, cele învechite a le înnoi și cele stricate a le tocmi după puțința noastră, iară mai vârtos din sfânta biserică” (BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 1r.).

⁶⁵ Cantemirii, Demetrii, Moldaviae Principis, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae (Descrierea Moldovei)*, ad fidem codicum duorum in Bibliotheca Academiae Mosquitanæ Scientiarum Servatorum, post Alexandrum Papiu-Ilarian iterum edita; traducere după originalul latin de Gh. Ghuțu; introducere de Maria Holban; comentariu istoric de N. Stoicescu; studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu; indice Ioana Constantinescu; cu o notă asupra ediției de D.M. Pippidi, București, Editura Academiei, 1973, p. 353-355 (în continuare: Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*).

⁶⁶ BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 2r.-v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 3r.

⁶⁷ „Audzit-ati fraților acesté tuneté strașnicé caré eu după ce le-am cetit, cu totul m-am cutremurat și de le-aș fi tăcut și de n-aș fi împlinit, atunci aș fi fost și eu părtaș acelor blăstămuri. Împliniți, dară, și sfințiiile voastre și atunci nu numai că-ți fi curați de acélé blăstămuri, ci veți avea și plată de la Dumnedzău” (BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 29v). Vezi și BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 3r.

⁶⁸ BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 29v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 2r.

⁶⁹ BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 2r.

⁷⁰ „Și silindu-te după datoriia slujbei a împlini așa cum mai sus scriu, plată bună de la mântuitorul nostru, Iisus Hristos, vei lua, ca o slugă vrednică. Iar lenevind-te și trecând cu vederea pomenirea fericitilor ctitori și cu nebăgare de seamă vei lăsa bunul și véchiul obicei și neorânduiala aceștii sfinte și Dumnezeiești mănăstiri, care iaste așezată dintru început, ca o slugă rea și leneșă te vei socoti. Și încă, vei avea și pârâși pe fericii ctitori la înfricoșatul și strașnicul giudeț, și pe Maica Domnului, și pe sfinții Ierarhi Nicolae Sofronie și Spiridon. Dar noi rugăm pe milostivul Dumnezeu și pe Preacurata Sa Maică împreună și pe sfinții ierarhi ca slujba bine să-ți îplinești și vécinica fericire să moștenești” (BAR-B, Ms. rom. nr. 2995, f. 5r. Vezi și BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 5v., și BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 2r.).

⁷¹ BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 5v.

⁷² BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 5v.

⁷³ BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 1r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 3v.

⁷⁴ BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 2995, f. 1v.

⁷⁵ Astfel, egumenul mănăstirii Bisericiani arăta că: „pentru acéia, preaiubiții mei frați și fii [...] vă rog pre cuvioșiile voastre ca să nu vă leneviți a pomeni la sfintele liturghii și la obicinuitele litii [...] toate numele fericitilor ctitori și făcători de bine și miluitori acestui sfânt lăcaș [...], de vrème că de la aceștia avem nu numai bunătațile cele îndestulate a vieții noastre, ce încă și odihna cea sufletească a orânduiei cei cuvioșesti întru care ne aflăm” (BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 1v.). Apoi, mitropolitul Iacov Putneanu își îndemna viitorii arhieri să-i pomenească pururea pe ctitorii, „de vrème ce daniile și miluirile lor pământ astăzi noi le stăpânim și din veniturile lor ne hrănim și ne chivernisim” (BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 4v.). Vezi și BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28v. Deci, primind bunătați de la ctitori, nici unul dintre frați nu trebuia să se ostenească pentru a agonisi hrană. Vezi și *Pomelnic no. 741 ex 1863*, f. 1r.-v., p. 200.

călugărilor că erau datori ctitorilor pentru aceste danii și zidiri, fiindcă aceștia n-au cerut de la ei decât să se roage lui Dumnezeu pentru dânșii și să îi pomenească la rugile bisericești⁷⁶. Din aceste motive, călugării s-au îngrijit întotdeauna de pomenirea ctitorilor mănăstirii lor⁷⁷.

Influențat de învățătura Bisericii, actul ctitoricesc a avut în spațiul românesc, în toate formele sale de manifestare, semnificații spirituale, sociale, economice, politice și culturale.

3. Motivele de ordin spiritual

Indiferent de natura sa, actul ctitoricesc a fost întotdeauna văzut drept puntea dintre om și Dumnezeu⁷⁸. Astfel, prin zidirea și prin înzestrarea unei biserici ctitorul căuta să împlinească cele dintâi porunci ale lui Hristos: „să iubești pe Domnul Dumnezeuul tău din toată inima ta, din tot sufletul tău, din tot cugetul tău și din toată puterea ta” și „să iubești pe aproapele tău ca pe tine însuși”⁷⁹. Acest lucru rezultă cu precădere din cuprinsul actelor de danie, căci în numeroase documente domnii țării se intitulau „cel în Hristos Dumnezeu binecredincios și de Hristos iubitor”⁸⁰. Iubirea față de Hristos reiese și din faptul că, uneori, acesta era numit „dulcele meu Iisus Hristos”⁸¹. Apoi, donatorii parafrarau deseori cea dintâi poruncă divină în actele lor de danie, pe care arătau că o fac „din toată inima [...], din tot sufletul [...], din tot cugetul [...] și din toată puterea”⁸². De asemenea, se credea că milosteniile sunt fapte prețuite foarte mult de Dumnezeu⁸³, iar îndeplinirea lor dovedea dragostea și evlavia față de poruncile divine⁸⁴. Râvna domnilor pentru îndeplinirea acestor porunci este dovedită de faptul că în numeroase acte de danie aceștia se intitulau: „robul stăpânului meu, Domnul Dumnezeu și Mântuitorului nostru, Iisus Hristos și închinător al Troiței”⁸⁵. Totodată, prin această formulă, acești ctitori căutau să-și dovedească smerenia în fața Divinității,

⁷⁶ BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28v.-29r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 3v.-4v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 2r.

⁷⁷ BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 4v., f. 27v. și f. 28r.-v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 2v., 4v. și 5v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 2995, f. 5r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 1v.-2r. Demn de remarcat pentru această grijă este cazul călugărilor de la Schitul Mare din Galiția. Aceștia, în urma desființării mănăstirii lor, se refugiază la mănăstirea Dragomirna și mai apoi trec în Moldova având grijă de pomelnicele lăcașului lor de metanie. Astfel, pomelnicele mănăstirii din Maniava ajung în Moldova (BAR-B, *Pomelnicul mănăstirii Schitul Mare*, Ms. sl. nr. 79. În continuare: BAR-B, Ms. sl. nr. 79; BAR-B, *Pomelnicul mănăstirii Schitul Mare*, Ms. sl. nr. 500. În continuare: BAR-B, Ms. sl. nr. 500), iar un fragment din pomelnicul cel mare al mănăstirii din Galiția, cu numele marilor ctitori, a fost legat la un loc cu pomelnicul mănăstirii Dragomirna (BAR-B, <*Pomelnicul mănăstirii Dragomirna*>, Ms. rom. nr. 2991, f. 6r.-v. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 2991), semn că monahii refugiați n-au lăsat în uitate pomenirea ctitorilor și părinților de la mănăstirea lor de metanie.

⁷⁸ „Drept acéia, toți oamenii cei buni, carii au viețuit în lume cu curăție, cu postul cu ruga, cu milostenia și cu multe alte fapte bune zicem că au fost și sânt desăvârșiți că au cunoscut pre Dumnezău” (BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 2v.).

⁷⁹ *Marcu* 12: 30-34.

⁸⁰ *DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 234-235, nr. 290.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem, veac XVI*, vol. IV, p. 117, nr. 144, p. 157, nr. 211; *veac XVII*, vol. III, p. 91, nr. 148; vol. IV, p. 21, nr. 31; p. 94, nr. 131.

⁸³ *Ieșirea* 35:5-9, 21, 26-29; 36:3-7; 39:1; *Tobit* 4:7-11, 16; 14:11-12; *Matei* 6:1-4; *Marcu* 12:41-44; *Luca* 12:16-20, 29-34; 14: 13-24; 21:1-4; *Fapte* 4:32; *Galateni* 2:10; *Timotei I* 6:18-19; *Iacov* 2:14-26. Vezi și *Pomelnic no. 741 ex 1863*, f. 1r.-v., p. 200.

⁸⁴ „Iar noi, mișcați de milă și călăuziți de porunca învățăturilor lui Dumnezeu am binevoit să împlinim cererea” egumenului Paisie „și am primit să fim din ziua de astăzi ctitori ai mai sus spusei mănăstiri” de la Hilandar (*DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 235, nr. 290).

⁸⁵ *Ibidem, veac XVI*, vol. IV, p. 21, nr. 31.

considerându-se robi și trimiși ai acesteia pe pământ. În această ultimă ipostază, voievodul trebuia să se îngrijească de fericirea și de mântuirea supușilor, căci acestea erau motivele pentru care Hristos a fost trimis în lume. Ca atare, el trebuia să împlinească voia lui Dumnezeu pe pământ, fiindcă orice slugă credincioasă trebuie să facă voia stăpânului său⁸⁶. În acest sens, domnii țării s-au îngrijit și de ridicarea sau de înzestrarea lăcașelor de cult.

Totodată, dania dovedea și iubirea ctitorului față de oameni, deoarece această formă de milostenie însemna nu numai ajutorarea unui sobor aflat, mai mult sau mai puțin, în nevoie, dar trebuia să contribuie mai ales la salvarea creștinilor de la pierzanie. Astfel, toate actele de ctitorire erau o dovadă a iubirii lui Dumnezeu și a aproapelui, cu atât mai mult cu cât ele erau făcute pentru întărirea legii lui Hristos și pentru biruința ei asupra diavolului, socotit păzitorul păgânilor și al ereticilor.

De asemenea, prin ridicarea unui lăcaș de cult și prin înzestrarea sa, ctitorul căuta să își atragă grația divină pentru lumea terestră și se pregătea sufletește pentru Viața de Apoi. Credința creștinilor că prin milostenii puteau obține ceea ce își doreau rezultă din cuprinsul actelor de danie și din pomelnicele lăcașelor de cult. Astfel, în cele mai multe documente se arată că jertfa respectivă era săvârșită pentru ca prin rugăciunea⁸⁷ slujitorilor lui Dumnezeu din acel lăcaș să se dobândească sănătate⁸⁸, ajutor divin în viața pământească⁸⁹ precum și mântuire sufletească⁹⁰ pentru donator⁹¹ și soția sa⁹²,

⁸⁶ Matei 6:24, 25:14-30; Luca 16:13.

⁸⁷ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 339-340. În tot Evul Mediu creștin, oamenii credeau că prin rugăciunile preoților Dumnezeu își arăta mila față de lume, înfăptuind minuni (Mathieu de Paris, *Historia major*, publicat par R. Vaughan, Cambridge, 1958, *passim*; apud Radu Ștefan Vergatti, *Populație. Timp. Spațiu. Privire asupra demografiei istorice universale*, Brăila, Editura Istros, 2003, p. 153; Geoffroy de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, publicat par E. Faral, vol. I-II, Paris, 1938-1939, *passim*; apud Radu Ștefan Vergatti, *op. cit.*, p. 153; Philippe Mouskées, *Historiae Regnum Francorum*, publicat par Adolfus Tobler, Collection Monumenta Germaniae Historica, tom XXVI, Hannoverae, 1836, *passim*; apud Radu Ștefan Vergatti, *op. cit.*, p. 153).

⁸⁸ Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, Cernăuți, 1934, p. 37, nr. 9; *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211; p. 193, nr. 252; *veac XVII*, vol. III, p. 91, nr. 148; vol. IV, p. 94, nr. 131.

⁸⁹ Prin dania sa, miluitorul urmărea să obțină ajutorul lui Dumnezeu și al tuturor puterilor cerești în caz de nevoie. Amintim aici dania de 3.000 de aspri anual, pe care Petru Schiopu o făcea mănăstirii Hilandar, arătând că „dacă va binevoi Domnul Dumnezeuul nostru, pe care îl slăvim în Troiță, și Preacurata Maică a lui Dumnezeu și va face milă cu noi, ca să ne scoată din mâna celor de alt neam, vom da nu numai aceasta mai sus scrisă, ci și mai multe“ (*DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 235, nr. 290). Din acest motiv în numeroase acte de donație, ctitorii făgăduiau să facă și alte danii (v. și *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 193, nr. 252). Această făgăduială era, de fapt, un „contract“ mascat între ctitor și Dumnezeu. Astfel, donatorul se angaja să sprijine continuu bisericile lui Hristos, singura condiție fiind aceea să fie ajutat de Divinitate. Având în vedere că această promisiune este înscrisă doar în actele de danie ale domnilor țării, credem că prin intermediul ei aceștia căutau să-și păstreze tronul și să fie feriți de primejdii.

⁹⁰ Trebuie remarcat că într-un pomelnic al Mănăstirii Sucevița, după înscrierea diferiților sfinți părinți care au viețuit în acest lăcaș și înaintea menționării ctitorilor săi inițiali sau ulteriori, este înscris îndemnul: „dacă vrei să moștenești viața de veci, și să câștigi împărăția ceriului, și să fii scris în cărțile vieții, și să te mântuiești de munca de veci, să adaogi și să ajutori acest hram din dreptul tău câștig și din toată inima ta, cu dorința către Dumnezău, ca să fie amintiți în vecii vecilor ctitorii, și părinții, și frații noștri și tot neamul creștinesc, care au binevoit să se înscrie aici“ (*Pomelnicul no. 740/II ex 1863*, foaia a III-a verso, p. 182). De fapt, în majoritatea actelor de donație, indiferent de natura bunurilor dăruite, se arată că mila binefăcătorului a fost făcută „pentru sufletul moșilor și părinților noștri, pentru sănătatea și mântuirea noastră, a doamnei noastre [...], a preaiubiților și de Dumnezeu dăruitorilor noștri copii [...] și a fraților noștri“. Vezi și Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 37, nr. 9; *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211; p. 193, nr. 252; *veac XVII*, vol. III, p. 91, nr. 148; vol. IV, p. 94, nr. 131; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 1r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 2v.; BAR-B, <Miscelaneu>, Ms. rom. nr. 4023, f. 21v., nr. 4.

⁹¹ Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 37, nr. 9; *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211; *veac XVII*, vol. IV, p. 94, nr. 131; BAR-B, Ms. rom. nr. 4023, f. 21v., nr. 4.

⁹² Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 37, nr. 9; *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211; *veac XVII*, vol. IV, p. 94, nr. 131; BAR-B, Ms. rom. nr. 4023, f. 21v., nr. 4.

pentru copiii⁹³, părinții⁹⁴, frații⁹⁵, moșii și strămoșii lor⁹⁶, dar și pentru „sfântăroșii dreptcredincioși domni”⁹⁷, pentru „oștile domniei mele”⁹⁸ și pentru toți creștinii⁹⁹, dar mai ales „pentru pacea a toată țara noastră”¹⁰⁰. Menționăm că, în acea vreme oamenii erau convinși că o danie făcută bisericii este folositoare tuturor rudelor ctitorului, până la al șaptelea neam¹⁰¹.

De fapt, în cadrul motivelor de natură spirituală, frica oamenilor în fața morții¹⁰² și cultul morților¹⁰³ au avut rolul cel mai important în înzestrarea Bisericii cu moșii, privilegii sau odoare. Astfel, aceste danii erau văzute, în Evul Mediu, ca o formă de răscumpărare a păcatelor donatorului și ale familiei sale¹⁰⁴, căci se credea că ele aduceau iertarea dumnezeiască. Prin urmare, teama de moarte făcea ca, în unele cazuri,

⁹³ Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 37, nr. 9; *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211; *veac XVII*, vol. IV, p. 94, nr. 131; BAR-B, Ms. rom. nr. 4023, f. 21v., nr. 4.

⁹⁴ *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211; *veac XVII*, vol. IV, p. 94, nr. 131.

⁹⁵ Arh. M-rii Putna, doc. nr. 57.

⁹⁶ Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 37, nr. 9; *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211; BAR-B, Ms. rom. nr. 4023, f. 21v., nr. 4.

⁹⁷ *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211; *veac XVII*, vol. IV, p. 94, nr. 131.

⁹⁸ *Ibidem*, vol. IV, p. 95, nr. 131.

⁹⁹ *Pomelnic no. 740/II ex 1863*, foaia a III-a verso, p. 182; *DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 94-95, nr. 131.

¹⁰⁰ *DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 95, nr. 131.

¹⁰¹ Pe un Liturghier și Molitvenic din 1699, se arată că „Această Liturghie o cumpăratu popa Gavrilă den Forușegu dărtu <=> pentru> sofetul lui și dărt a părinților lui, și a frate-său, popa Pătru și dărtu a muiriaria lui Alune <=> și a o datu lui popa Iștucu de Lazuri să le fie pomană... rodului lui. Și popa de Lazuri a pus lângă leturghie ispăvădanie și muli<=> fele, să-i fie și lui pomană până 7 semi<n>ție. Această carte să înble pă rodul lor” (Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești. B.A.R.*, vol. I, 1-1600, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, p. 164, ms. rom. nr. 707, f. 127).

¹⁰² „Sfântul Grigorie și Marele Zlatoust ne învață zicând: «să purtăm grije pentru cei răpăosați și să le dăm lor cuvios ajutoriu: milostenii, pomeniri și prinoase, pentru că acestea mare câștig de mântuire aduc sufletelor». Iară vestitul Athanasie zice așa: «Măcar și în văzduh de s-ar răsiți acela ce s-au săvârșit întră creștinătate, iară nu părăsi de a aprinde untdelemn și lumânare la mormânturile lor, rugând pentru dânsul pe Hristos Dumnezău, că ce va fi mortul păcătos: să să iarte păcatele lui, iară de va fi drept: să-i fie lui adaogere la plată» (BAR-B, Ms. rom nr. 1567, f. 3v.-4r.; vezi și f. 4v.). Faptul că numeroase danii se fac „cu limbă de moarte” dovedește teama oamenilor de Judecata de Apoi [*Catalogul Documentelor Moldovenești din Direcția Arhivelor Centrale*, vol. IV (1676-1700), întocmit de Mihai Regleanu, Doina Duca-Tincușescu, Veronica Vasilescu și Constanța Negulescu, DGAS București, 1970, p. 76, nr. 250. În continuare: CDM].

¹⁰³ Grija românilor pentru morți s-a păstrat până astăzi. Semnificativ pentru cultul morților la noi este că, uneori, din dorința de a săvârși o înmormântare creștinească, care să asigure rudelor răposate Viața de Veci, urmașii lor încalcău cele mai elementare norme de igienă și sănătate publică. Astfel, în anul 1834, spătarul Iordachi Varlam, președintele eforiei orașului Botoșani raporta Departamentului Treburilor din Lăuntru că iconomul Ioan de la biserica Uspenia, protopopul ținutului, a dat voie creștinilor să își dezgroape morții de pe câmp, în chip tainic, noaptea, pentru a-i reînnuma pe la bisericile din oraș (ASI, fond *Ministerul de Interne*, Tr. 256, op. 281, nr. 663, f. 1r.-v.). Ministrul de interne poruncește imediat Vorniciei ținutului Botoșani și Eforiei acestui oraș (*ibidem*, f. 3r.) să ia „polițienești măsură” „să oprească nesocotita urmare a acestor proști preoți” împotriva acestor oameni, și cere mitropolitului (*ibidem*, f. 2r.) să îl pedepsească pe protopopul amintit pentru fapta sa nesăbuită, deoarece Comitetul Sănătății oprise dezgroparea celor morți de ciumă sau de holeră timp de opt ani (*ibidem*, f. 16), iar aceștia muriseră cu un an în urmă, așa încât trupurile lor nu erau nici măcar putrezite (*ibidem*, f. 1r. și f. 16). Demn de remarcat este faptul că cel care inițiază acest „prost obicei” este unul care ar fi trebuit să știe consecințele faptei sale. Astfel, doctorul Samurcaș și-a dezgropat soția pentru a o reînnuma lângă temelia bisericii Sfântul Nicolae (*ibidem*, f. 16).

¹⁰⁴ Astfel, la 17 iulie 1612, Grigorie Popcescu, aflat pe patul de moarte, își îndeplinea promisiunea făcută călugărilor de la mănăstirea Biserican de a se face ctitor al acestui lăcaș. Astfel, el înzestra mănăstirea amintită „cu întreaga noastră agonisită și cu toate averile noastre ce avem”, oprindu-i pe toți cei „din neamul meu sau din rude să nu se amestece în averile mele și în dania mea, ce am dat sfintei mănăstiri pentru mulțimea păcatelor mele” (*DIR. A., veac XVII*, vol. III, p. 93-94, nr. 151). Vezi și BAR-B, Ms. rom nr. 1567, f. 3v.-4r. Vezi și BAR-B, Ms. rom nr. 1567, f. 3v.-4r. Apoi, Dimitrie Cantemir arăta că moldovenii „zic că păcatele ușoare se iartă și după moarte prin rugăciunile bisericii și prin pomeni” (Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 339-341).

ortodocșii să înzestreze o mănăstire sau o biserică pentru a nu li se șterge amintirea, fie că aveau¹⁰⁵ sau nu¹⁰⁶ urmași direcți. Astfel, daniile făcute unui lăcaș dumnezeiesc asigurau pomenirea ctitorului și a familiei sale atât în lumea dreptilor, cât și pe pământ. Prin această pomenire la sfântul jertfelnic, amintirea cerească și cea lumească a miluitorilor și a binefăcătorilor bisericii nu dispărea odată cu trecerea lor la cele veșnice, ci dăinuia în veac, asemeni faptei pe care au săvârșit-o. Altfel spus, se credea că ziditorii unei biserici și înzestrătorii ei cu averi își asigurau atât dăinuirea veșnică a unui bun renume în rândul urmașilor, cât și mântuirea în viața de veci. În acest sens, la Judecata de Apoi, jertfa donatorului și a familiei sale avea rol de mărturie pentru săvârșirea faptelor bune în timpul vieții și, astfel, putea ușura ștergerea păcatelor lor omenești de către Sfânta Treime¹⁰⁷.

Pomenirea lumească a ctitorilor nu se consuma doar prin rugăciunile preoților la proscomidie, ci și prin formula „*Dumnezeu să-l ierte!*“, care era rostită de toți cei care trebuiau miluiți de călugări cu pomeni din venitul satelor, viilor și prisăcilor dăruite mănăstirii lor¹⁰⁸.

Apoi, aceeași spaimă a morții explică de ce unii donatori se dădeau călugărilor pentru a fi grijiți la vremea neputinței trupești¹⁰⁹, dar mai ales pentru a li se face rânduiala creștinească după moarte¹¹⁰. Această rânduială era cu atât mai ușor de săvârșit de monahi cu cât unii ctitori nu renunțau la dreptul de a fi îngropați la fundația lor¹¹¹. Se căuta, astfel, că la vreme de boală sau slăbiciune trupească omul să fie salvat de la o moarte sigură, iar dacă acest lucru nu mai putea fi ocolit, creștinul „să nu moară ca un câine“, lipsit de lumânare și de rugăciunile celor apropiați. Uneori, dacă omul murea pe neașteptate și nu apuca să se îngrijească de viața de veci, dania pentru sufletul său era

¹⁰⁵ La 11 iunie 1598, Ieremia Moghilă întărește Schitului Zosima averea monahiei Pracsia, care „s-a făgăduit și s-a dat“ acestui lăcaș în timpul lui Petru Șchiopu, pentru că „nimeni dintre fiii ei sau nepoții sau dintre rudele ei să nu aibă nici o treabă cu acele averi și nici să nu aibă a se amesteca la această întocmire nici cum, niciodată, în veci“ (*DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 227, nr. 277). Credem că această călugăriță s-a dat în grija schitului Zosima deoarece fie moștenea aici calitatea de ctitor, fie promisiunea monahilor era mult mai atrăgătoare decât cea a odraslelor sale, care nici nu-i inspirau suficientă încredere. Credem că acest act a fost emis în condițiile în care urmașii defunctei încearcă să-și redobândească ocina părintească. Efortul rudelor a rămas fără succes, deoarece diata defunctei este mai puternică decât dreptul lor de moștenire, cu atât mai mult cu cât monahia fusese slujită și prohodită la moartea ei de către călugări, care au trecut-o și în pomelnicele schitului.

¹⁰⁶ Este cazul daniilor făcute mănăstirii Sucevița de către Ionasco și Antimia Cobălean din Iași (*Condica lui Constantin Mavrocordat*, ediție Corneliu Istrati, vol. III, Iași, 1987, p. 329-330, nr. 1552. În continuare: *Condica Mavrocordat*) sau de către Pavel și Anița Rugină (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VII, pach. II/8, p. 91-92, nr. 39).

¹⁰⁷ BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 1r.; *Pomelnic no. 741 ex 1863*, f. 1r.-2r., p. 200.

¹⁰⁸ „[...] Pentru aceasta, rugătorii noștri călugări ce vor fi petrecători la această sfântă mănăstire <Galata> de aici înainte să caute venitul mănăstirii ce vine într-un anu din toate satele și din vii și din stupi și ca să aibă a pomeni și a face și pomenanii ctitorilor care au miluit această sfântă mănăstire. Și venitul ce ar mai rămâne de la aceste pomenanii pe anu, banii rămășiță [...] să să [...] trimată [...] patriarhului Ierusalimului“ (BAR-B, <Miscelaneu>, Ms. rom. nr. 4023, f. 21v., nr. 4. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 4023).

¹⁰⁹ Demn de remarcat este cazul cuparului Vasile Talpă, care „vădzându-și ceasul morții“, dăruia mănăstirii Humor satul Glodeni (BAR-B, *Condica Sfintei mănăstiri Homorului cu toate uricele moșiiilor și a daniilor ctitorilor*, Ms. rom. nr. 111, f. 43r., nr. 3. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 111). Însănătoșindu-se, donatorul a încercat fără succes să strice dania (*ibidem*, f. 46r.-v., nr. 10).

¹¹⁰ În timpul lui Petru Șchiopu, Pracsia monahia „s-a făgăduit și s-a dat Sfântului Schit <Zosima> cu tot ce a avut ea și cu o prisacă de albine [...] lângă Borcești“, pentru a fi scrisă „în sfântul mare pomelnic și în cel mic și când va fi la moartea sa, ei <călugării> să aibă a-i sluji și a o prohodi“ (*DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 227, nr. 277).

¹¹¹ Astfel, în anul 1672, Vasile Talpă, „vădzându-și ceasul morții“, dăruia mănăstirii Humor satul Glodeni și lăsa cu „limbă de moarte că dacă se va săvârși să-i ducă oasele lui la acea sfântă mănăstire să le îngroapă“ (BAR-B, Ms. rom. nr. 111, f. 43r., nr. 3).

săvârșită de un prieten sau de o rudă¹¹². Creștinul care săvârșea o danie pentru sufletul unui mort, pe de o parte, își manifesta dragostea și prețuirea pentru cel răposat, iar pe de altă parte, era convins că devenea părtaș cu cel pentru care a făcut milostenia la răsplata dumnezeiască¹¹³.

Un alt motiv de ordin spiritual în săvârșirea actelor de ctitorire este dat de faptul că, în Evul Mediu, aceste fapte erau o formă de mulțumire adusă lui Dumnezeu sau unui sfânt. Astfel, ctitorul își arăta recunoștința pentru sprijinul acordat la vremi de necaz¹¹⁴, pentru că Hristos îi dăruise putere și cinste între oameni¹¹⁵ sau îi arătase calea mântuirii¹¹⁶.

De asemenea, făcând donații „Sfintelor Lui Dumnezeu biserici”, binefăcătorii lor erau convinși că prin fapta lor contribuiau, indirect, la îndeplinirea scopurilor spirituale și sociale ale Bisericii. Astfel, toate daniile făcute lăcașurilor de cult erau pentru întreținerea Casei Domnului și a slujitorilor ei (bani, moșii, animale, case sau alte acareturi, dar și untdelemn, pâine, vin sau ceară)¹¹⁷, dar mai ales pentru buna desfășurare a serviciului divin (moaște, odajdii, aere, cărți bisericești, cruci, icoane, argintărie, clopote, sfeșnice, policandre, vin, tămâie, ceară, unt-de-lemn etc.)¹¹⁸.

Totodată, se credea că prin înzestrarea unei mănăstiri cu averile necesare desfășurării îndelungate a serviciului divin se întărea atât lăcașul lui Hristos, cât și

¹¹² Astfel, Alexandru Lăpușneanu vinde în anul 1560 o moșie a lui Hârbor postelnic, iar banii obținuți „s-au împărțit pe la sfintele mănăstiri, ca să facă pomenire lui Hârbor postelnic și să-i scrie numele lui la marile și micile pomenec” (*DIR. A., veac XVI*, vol. II (1551-1570), 1951, p. 139, nr. 131 și vol. IV, p. 199, nr. 255).

¹¹³ „Iară ceta ce va aduce daruri pentru unii ca aceștia <pentru răposați – n.n.> să face părtaș acei răsplătiri, că cel ce unge pre altul cu unsoare mirositoare, întâiu lui miroséște” (BAR-B, Ms. rom nr. 1567, f. 3v.-4r.).

¹¹⁴ Ieromonahul Meletie de la schitul Hotin a fost luat în robie probabil în timpul luării Cameniței (1672), prilej cu care lăcașul făcut de părcălabul lancel Costin a fost pustiit și surpat. „Și scăpând eu cu ajutorul lui Dumnezeu din prinsoarea în care am petrecut vreme de 28 de ani din pricina păcatelor mele, m-am întors iarăși la acest lăcaș și am ridicat din nou schitul fără ajutorul ctitorului său al altuia, zidind din temelie biserica și zugrăvind-o în afară și în năuntru și înzestrând schitul cu chilii și dându-i și vite care sunt de trebuință schitului căruia i-am închinat tot norocul și toată munca mea” (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VII, pachet II/8, p. 154-155, nr. 73).

¹¹⁵ La 31 decembrie 1583, Petru Schiopu dăruia mănăstirii Hilandar un obroc anual de 3.000 de aspri, pentru că „după nespusa milă și iubire de oameni a stăpânului meu, Iisus Hristos și din toată mila Lui, a fost cu miluire căutarea Lui la smerenia mea și m-a pus urmaș al părinților mei” (*DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 234-235, nr. 290). Apoi, Miron Barnovschi mulțumea Domnului „pentru mila covârșitoarei sale bogății [...], căci ne-a deschis ușa milostivirii sale” și „m-a ales din pântecel maicii mele și m-a dăruit cu domnia și voievozia țării” (*DRH, A.*, vol. XIX, p. 44-45, nr. 32).

Chiar formula din unele acte care arată că dania s-a făcut „cu ajutor de la Dumnezeu” (*DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211) arată atât smerenia domnilor țării, cât și mulțumirea pe care o aduceau lui Dumnezeu. Astfel, prin această ofrandă se arăta recunoștința donatorilor că au fost învredniciți să ajute Biserica lui Hristos, căci fără ajutorul Lui nu erau pe tron și, prin urmare, nu ar fi putut-o milui.

¹¹⁶ Între aprilie 1626 și decembrie 1627, Miron Barnovschi mulțumea „Preabunului Dumnezeu” „căci ne-a deschis ușa milostivirii sale și lumina înțelepciunii și am văzut și am cunoscut că nici o slavă nu stă pe pământ neclătită și cu moartea neîmpărțită, ci ca floarea se vestejește și ca umbra trece și se vestejește tot omul”, dăruind mănăstirii Dragomirna satul Necșeni (*DRH, A.*, vol. XIX, p. 44-45, nr. 32).

¹¹⁷ *Pomelnic no. 740/I ex 1863*, foile a II-a, verso; a III-a, pergament; a IV-a, pergament; a V-a, pergament; a XI-a, pergament și a XII-a, pergament, p. 172-174 și 178; *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211; BAR-B, Ms. rom nr. 1530, f. 1r.; vezi și Aron Pumnul, *Privire răpede preste două sute șezeci și șapte den proprietățile așa numite moșiile mânăscirești, den carile s-a format maretul fund religionariu al Bisericii dreptcredincioase răsăritene din Bucovina*, Cernăuți, 1865, p. 112; BAR-B, Ms. rom nr. 1530, f. 1r.

¹¹⁸ *Pomelnic no. 740/I ex 1863*, foaia a III-a, p. 172-173, foaia a VI-a, p. 175, foaia a IX-a, verso, p. 177, foaia a XI-a, p. 178 și foaia a XII-a, p. 178; *Pomelnic no. 740/II ex 1863*, foaia a LXIV-a, verso, p. 193; Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VII, pach. II/8, p. 146, nr. 70; vol. VIII, pach. II/9, p. 88, nr. 33 și p. 103-104, nr. 42; *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente (1393-1848)*, întocmit de Vasile Gh. Miron, Mihai-Stefan Ceașu, Gavril Irimescu <și> Sevastița Irimescu, București, DGAS, 1983, p. 263, nr. 795; p. 276, nr. 740 (în continuare: *Tezaur sucevean*); *Condica Mavrocordat*, p. 233-234, nr. 1454; Dan, *M-reă Sucevița*, p. 49-51, 56-77, 79-87 și 94-95; Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade. Documente slavo-române*, vol. XIX, Iași, 1929, p. 86-87, nr. 64 (în continuare: *Ghibănescu, Surete*).

dreapta credință. Acest lucru este dovedit și de actele de închinare a mănăstirilor și schiturilor românești la mănăstirile ortodoxe din Orient. Astfel, marile danii făcute mănăstirilor de la Locurile Sfinte de către români au loc într-un moment în care dreapta credință era amenințată de prozelitismul catolic și iezuit, dar și de ofensiva Islamului în Balcani și Orient, iar lipsa mijloacelor materiale putea contribui la pierderea poziției sociale și spirituale a Ortodoxiei¹¹⁹. Ca atare, daniile domnilor români aveau ca scop principal salvarea ortodocșilor și a credinței lor de la „slăbiciune”¹²⁰. Nu este întâmplător că și la sfârșitul secolului XVI și începutul celui următor, domniile Țărilor Române și membrii familiilor lor sprijină întregul Răsărit Ortodox¹²¹. Același scop explică de ce unii voievozi ai Moldovei, în cărțile de înzestrare a vechilor mănăstiri, își motivează daniile prin urmarea „vechilor și binecinstitorilor domni care au fost mai înainte de noi, care au miluit și au întărit sfintele mănăstiri”¹²². Această formulă este întâlnită mai ales în actele prin care vechile mănăstiri, ctitorii ale „sfântrăposăților domni”, primeau întărire pentru satele și privilegiile lor sau, mai rar, atunci când dobândeau noi ocini¹²³. De fapt, unele documente ne spun foarte clar că dania la care se referă era făcută ca să fie de folos lăcașului dumnezeiesc la săvârșirea ritului ortodox¹²⁴ sau ca să fie de hrana¹²⁵, îmbrăcămintea¹²⁶ sau încălțăminte¹²⁷ călugărilor.

Totodată, din a doua jumătate a secolului XVI, prin zidirea și înzestrarea unor mănăstiri (Sucevița, Galata și Sfântul Nicolae din Țarină), ctitorii lor dădeau un răspuns ferm privind opțiunea țării în fața presiunilor exercitate de protestanți și de iezuiți¹²⁸.

De asemenea, pentru a-și motiva actele de danie¹²⁹ și de închinare¹³⁰, unii domni invocau viața duhovnicească a călugărilor care cereau metoace în Moldova. Astfel, dacă

¹¹⁹ La 3 martie 1597, Ieremia Moghila dăruia mănăstirii Stavronichita de la Mira Lichiei „câte 4.000 de aspri în fiecare an ca să fie de hrană fraților adunați în Hristos și de întărire sfintei mănăstiri, ca să nu se pustiască în zilele noastre” și alți 400 de aspri de cheltuială călugărilor „care vin pe drum”, pentru că „s-au plâns înaintea noastră de sărăcie (s.n.) lor și s-au jeluît înaintea noastră de slăbirea sfintei mănăstiri” și „pentru că am văzut în toate vremurile din urmă și crâncena lipsă și slăbire a sfintelor mănăstiri, pe care multa sărăcie le apasă din pricina turburării Agarienilor, mai ales fiind sub stăpânirea lor” (*DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211).

¹²⁰ De fapt, Petru Șchiopu confirmând Suceviței moșiile (6 august 1583), arată că acestea sunt „în folosul sfintei mănăstiri, pentru întărirea credinței creștinești” (Balan, *Doc. bucovinene*, vol. I, Cernăuți, 1933, p. 88, nr. 32).

¹²¹ P.P. Panaitescu, *Fundațiuni religioase românești din Galiția*, în BCMI, 1940, p. 1-23 (în continuare: Panaitescu, *Fundațiuni*); N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, Extras din AARMSI, Seria a II-a, t. XXXVI, *passim*.

¹²² Balan, *Doc. bucovinene*, vol. I, p. 88, nr. 32; Arhiva m-rii Putna, doc. nr. 57.

¹²³ Această expresie o găsim doar pentru o singură mănăstire nou zidită, și anume în uricele acordate Suceviței de către Petru Șchiopu (Balan, *Doc. bucovinene*, vol. I, p. 88, nr. 32), Simion Moghila (*DIR. A., veac XVI*, vol. II, p. 69, nr. 76), Ștefan Tomșa (V.A. Urechia, *Miron Costin. Opere complete*, vol. I, București, 1886, p. 214-215, nr. 7) și Miron Barnovschi (*DRH. A.*, vol. XIX, p. 149-153, nr. 112). Credem că acest lucru se datorează doar faptului că acest lăcaș era cu mult mai vechi decât bisericile din piatră ridicate de către Moghilești (Bodale, *Semnificațiile*, p. 38 și nota 8.)

¹²⁴ În numeroase acte de danie, mai ales în cele de scuteală, se spunea că au fost săvârșite „ca să fie sfintei mănăstiri de lumini”.

¹²⁵ *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 158, nr. 211.

¹²⁶ *Ibidem*, *veac XVII*, vol. III, p. 92, nr. 148.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ Bodale, *Semnificațiile*, p. 39-40.

¹²⁹ Ieremia Mogilă înzestra mănăstirea Stavronichita din Mira Lichiei cu 4.000 de aspri și pentru că „acolo se mărește preasfântul și înfricoșatul numele lui Dumnezeu și cel al Precuratei și cu totul neprihănitei maici și al tuturor sfinților care din veac au plăcut lui Dumnezeu” și „se pomenește sufletul dreptmăritorilor creștini și a celor vii și a celor care din veac au răposat în pace”, făcându-se „rugăciuni neîncetate pentru întărirea neamului creștinesc” (*DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 157-158, nr. 211). Vezi și Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, vol. I, p. 201, ms. rom. nr. 958.

¹³⁰ În actul de închinare al Suceviței la Schitul Mare din Galiția (1648), Vasile Lupu arată că „am auzit domnia mea de multă vreme de la mulți și diferiți de smeriții părinți de la mănăstirea Schitului din Țara Rusească că

aceștia respectau canoanele lui Vasile cel Mare, erau miluiți de domnie. Teoretic, atunci când monahii nu reușeau să convingă puterea centrală că urmează calea lui Hristos, erau tratați cu zgârcenie sau cu indiferență, iar uneori erau alungați. Totodată, ctitorii unui lăcaș sau urmașii lui țineau seama de prestigiul¹³¹ și de puterea mănăstirii-mamă alese¹³² pentru a-și închina propria mănăstire.

Alături de aceste obiective de natură spirituală comune întregii lumi ortodoxe, unele danii către mănăstiri au o motivație religioasă cu totul aparte. Astfel, unii domni și-au înzestrat propriile ctitorii încălcând dreptul de stăpânire al vechilor mănăstiri, căci făceau danii moșii împresurate. Pentru a nu intra sub incidența blestemului și pentru a evita pedeapsa divină, acești domni despăgubeau, de obicei, soborul asuprit, dăruindu-i alte moșii¹³³.

Uneori, anumite danii făcute Bisericii au avut pe lângă motivațiile spirituale covârșitoare și alte semnificații. Chiar dacă în izvoare ele nu pot fi despărțite de aspectul spiritual, căci îl întrepătrund, completându-l, din rațiuni pur didactice propunem o analiză separată pentru fiecare din categoriile secundare de motive ce au însoțit în permanență nevoile de ordin religios ale ctitorilor.

4. Motivele de ordin social

Mai întâi, daniile făcute bisericii au avut și un important caracter social. Acest lucru se datorează, în primul rând, faptului că actul de ctitorire în spațiul ortodox a fost influențat de dreptul bizantin. Conform acestuia, ctitorul unui așezământ religios dobânda drepturi și obligații, care și-au pus amprenta și asupra societății românești medievale.

Astfel, ctitorii aveau dreptul de a fi pomeniți în timpul ceremoniilor religioase¹³⁴, de a fi înhumați în interiorul bisericii¹³⁵ și erau epitropii averii așezământului pe care-l

n-au schimbat viața lor obișnuită, plăcută lui Dumnezeu, precum au primit-o de la început de la primii începători părinți ai lor, de la fericitul părinte Iacob și părintele Theodosie. De aceea, din toată adevărată inima <noastră> și din tot sufletul am dorit ca în țara noastră, moldovenească, să răsară via sămănată de același Dumnezeu și să producă rodul binefăcărilor mântuitoare de suflet în folosul tuturor oamenilor închinați în numele lui Hristos [...]. De aceea, am poruncit cu scrisoarea noastră să se dea în stăpânire mai sus scrișilor părinți mănăstirea Sucevița cu ocinile și cu vecinii și cu toate lucrurile apărătoare mănăstirii Sucevița. Iar de la acea vreme a trecut un timp de cinci ani de când mai sus zisii călugări petrec în mai sus zisa mănăstire, ducând o viață după învățăturile lui Hristos și împlinind de atunci cucernicia și ascultarea lui. De aceea ne bucurăm din suflet și întăriți de exemplul <lor>, avem nădejdea că și pentru domnia noastră se vor ruga lui Dumnezeu slăvit în Treime, că pentru bunăstarea și liniștită petrecere în această țară a noastră, îndeosebi pentru mântuirea sufletească a tuturor oamenilor iubitori de Hristos“ (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VI, Pachet II/7, p. 186-189, nr. 57).

¹³¹ Treptat, aproape toate schiturile și mănăstirile din Moldova aflate în nevoi au fost închinat la mari lavre monahale din țară sau Orient, ori la scaunele patriarhale aflate sub dominație otomană.

¹³² Egumenul Meletie al schitului Hotin își închina la 30 martie 1730 ctitoria mănăstirii Putna, „zidită și făcută de bunul și bătrânul Ștefan voievod“, urmând ca după moartea sa toate averile agonisite să rămână ale putnenilor (*ibidem*, vol. VII, pachet II/8, p. 154-155, nr. 73).

¹³³ Este, de exemplu, cazul lui Ștefan al II-lea Tomșa, care confiscă de la mănăstirea Moghileștilor satul Solca (astăzi, comuna Arbore), dăruindu-l propriei sale ctitorii de la Solca (idem, *Doc. bucovinene*, vol. I, p. 160-161, nr. 74). Temându-se de blestem, domnul despăgubea soborul de pe Valea Suceviței dăruindu-i două fâlcii de vie la Cotnari, o cupă de argint, 700 de zloți ungurești și satele Stănilești (*ibidem*) și Verbia (V.A. Urechia, *op. cit.*, p. 214-215, nr. 7).

¹³⁴ Dreptul la veșnică pomenire în lăcașul înzestrat este dovedit mai ales de daniile unor obiecte personale făcute de către boierii fără urmași unor mănăstiri în care aceștia doreau să fie îngrijiți și îngropați. Astfel, în anul 1725, Sofronia Blehăneasa, dăruia duhovnicului ei, preotului Apostol Șerban ot Novaci, o *Evanghelie* pentru a i se face slujbă și pomenire la sfântul jertfelnic și pentru a fi prohodită după moarte (Panaiteescu, *Manuscrise sl. din BAR*, vol. I, p. 14, ms. sl. nr. 10, f. 259).

¹³⁵ Înzestrarea unui lăcaș de rugăciune aducea nu numai dreptul la veșnică pomenire, ci și dreptul de a fi îngropat în lăcașul înzestrat. Acest lucru este dovedit de faptul că aproape totii domnii Moldovei și cei ai Țării Românești, dar și unii dintre boierii lor au fost îngropați în lăcașele pe care le-au înzestrat în timpul vieții. Amintim

întemeiau¹³⁶. Totodată, marii ctitori¹³⁷ și urmașii lor¹³⁸ erau obligați de dreptul canonic bizantin să-și înzestreze fundațiile pioase cu cele trebuincioase, așa încât ele să-și poată împlini menirea pentru care fuseseră ridicate¹³⁹. De fapt, în virtutea acestui drept de ctitorie, unii donatori moșteneau, odată cu calitatea de ctitori, de protectori ai mănăstirii zidite de către înaintași, și obligațiile lor ctitoricești. Prin urmare, urmașii ctitorilor

aici faptul că, în anul 1564, domnul Moldovei Ștefan Tomșa și boierii săi, Ioan Moțoc vătaf de Iași și Petru Spancioc vornic, își dăruiau averile bisericii Sfântul Onufrie din Liov pentru a fi îngropați acolo după execuția pe care o așteptau. Această danie era făcută pentru a nu fi înmormântați în cealaltă biserică a orașului, cu hramul Adormirii Maicii Domnului, la care era ctitor Alexandru Lăpușneanu, din dorința căruia urmau să fie omorâți (idem, *Fundațiuni* p. 89). Apoi, este cazul logofătului Gavril Moțoc, care dăruia mănăstirii Unieș un Apostol, tipărit la Liov în anul 1573, pentru a fi îngropat în acest lăcaș din Galiția (*ibidem*, p. 12). De asemenea, ieromonahul Ghenadie arăta la leat 1699 că „această Leastfiți <Leastvița sfântului Ioan Scăraru, n.n.> iaste a mea [...], făcută cu toată cheltuiala mea, iar nu a mănăstirii, căci părinții nu le-a primit să fie cu cheltuiala mănăstirii, netrebuindu-le, ce au rămas ale mele. Ce unde mi s-a îngropa păcătosul meu trup, acolo să rămâie în vécii, de pomană“ (Gabriel Ștrempel, *op. cit.*, vol. I, p. 126, ms. rom. nr. 494, f. 7v.-13). De asemenea, în anul 1672, Vasile Talpă dăruia mănăstirii Humor seliștea Glodeni, pe care o cumpărase mai înainte de la același sobor, lăsând „cu limbă de moarte: dacă se va săvârși, să-i ducă oasele la acea sfântă mănăstire să le îngroape“ (BAR-B, Ms. rom. nr. 111, f. 43r., doc. nr. 3). Vezi și <Dimitrie Dan>, *Episcopia ortodoxă din Rădăuț<i> și biserica ei*, în vol. *Din scrierile lui Dimitrie Dan*, Cernăuți, 1902, p. 56.

¹³⁶ Acest lucru este dovedit de politica ecleziastică a unor domni, care schimbă unele moșii pe care le-au dăruit mai înainte unor mănăstiri pentru a-și înzestra un lăcaș care avea mai mult folos din aceste ocini. Astfel, la 23 noiembrie 1499, Ștefan cel Mare cumpăra de la mănăstirea Putna o falce și două fertale de vie la Hârlău pentru a le dăru, împreună cu alte cumpărături, mănăstirii Bistrița (*DRH, A.*, vol. II (1449-1486), 1976, întocmit de Leon Șimanschi, Georgeta Ignat și Dumitru Agache, p. 246, nr. 441). Trebuie precizat că domnul făcea această cumpărătură din cele nouă falci și patru prăjini de vie pe care le dăruise putnenilor la 28 mai 1470 (*ibidem*, nr. 116, p. 248). În același sens, amintim preocuparea postelnicului Iane Hadâmbul de a obține sprijinul domnului și al rudelor pentru înzestrarea ctitoriei sale de la Dealul Mare (ASB, Ms. nr. 628, f. 160v.-163r.; f. 163r.; f. 163v. și f. 199r.; f. 168r. și f. 169r.-v., documente fără nr.). Totuși, cel mai semnificativ exemplu pentru epitropia averilor mănăstirești de către ctitorii lor îl constituie schimbul de condici făcut de mănăstirea Bărboiu și logofătul Dimitrie Sturza în anul 1833. Astfel, lăcașul monahal primea un catastif cu pomelnicul familiei Sturza și cu averile aflate în stăpânirea mănăstirii, semnat de logofătul Dimitrie Sturza (BAR-B, *Pomelnicul fericitorilor ctitori boieri Sturzești ce să pomenesc la această sfântă a lor monastire Bărboiu. Logofătul Dimitrie Sturza și dumneaei logofeteasa Elena Sturza, hatmanul Theodor Sturza, aga Costandin Sturza și soția sa, Agripina, vornicul Costache Sturza și Elena Sturza și fiii lor: Sandu, Gheorghie și Alecu. Vistiernicul Alecu Sturza și Elena, Ioan Sturza voievod, Ecaterina doamna*, Ms. rom. nr. 17, f. 6v. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 17), iar acesta din urmă primea la rândul său un alt catastif, aproape identic celui mai sus amintit, cu semnătura egumenului mănăstirii (BAR-B, *Pomelnic a fericitorilor ctitori, boierilor Sturzești ce să pomenesc la această sfântă monastire Bărboiu, logofătul Dimitrie Sturza și dumneaei logofeteasa Elena Sturza, vornicul Costache Sturza și Elena Sturza Sandu, Gheorghie și Alecu și dumnealui vistiernicul Alecu Sturza și Elena, Ioan Sturza voievod și Ecaterina doamna*, Ms. rom. nr. 4097, f. 5r. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 4097).

Apoi, în anul 1834, „câtiva neguțitori greci, lăcuitori din târgul Botoșani și poporâni a bisericii sfântul Dimitrie de acolo“ se jeluiau prezidentului Divanurilor Moldovei și Valahiei, Feodor Iacovlovici Mircovici, „că ar fi ctitori la acea biserică, din care au fost pâra acum cu epitropevsirea asupra ei“, dar că epitropia bisericii s-ar fi dat moldovenilor, care „nu ar avea îngrijirea cuviincioasă, spre folosul și buna stare a bisericii aceștia“ (ASI, *Fond Ministerul de Interne*, tr. 256, op. 281, ds. nr. 636, f. 4r.).

¹³⁷ În vremea lui Dimitrie Cantemir, ctitorul unei fundații era dator să-și împartă averea în mod egal între acest lăcaș și copiii săi, dăruind mănăstirii „tot atâta cât lasă fiecare dintre fii“ (Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 359).

¹³⁸ Obligațiile ctitorilor și cele ale urmașilor lor direcți către fundațiile întemeiate sunt arătate în într-o scrisoare din 8 februarie 1827 a spătarului I. Ralet către mitropolitul Veniamin, prin care îl ruga ca să nu mai trimită egumeni <de la Mitropolie – n. ns.> „la biserica Sfântului apostol Toma din mahalaua Păcurarilor, ci iaste zidită de răposatul moșul meu [...], fiindcă această biserică se află în proastă stare încât nici preoții slujitori nu au chip a să economisi întocmai precum li s-ar cuveni și eu abia întâmpin cheltuielile bisericii cu untdelemn, tamâie, lumânări și altele, neavând chip a plăti lefi slujitorilor rămâind ei numai cu venitul de la poporani, în care puțin venit intra și lua și egumenul“ (Gh. Ghibănescu, *Varia*, în IN, an. VIII (1930), p. 169, nr. CV. În continuare, Ghibănescu, *Varia*).

¹³⁹ Biserica era privită drept Casa Domnului. Fiind lăcașuri de rugăciune, clerul se vedea îndreptățit să arate că numai în și prin Biserică lumea își putea afla mântuirea.

inițiali trebuiau să continue opera străbunilor lor¹⁴⁰. Neîndeplinirea acestor obligații atrăgea pierderea statutului de ctitor¹⁴¹, deoarece se pune în primejdie atât trăinicia, cât și îndeplinirea scopului pentru care fusese înălțat lăcașul, considerându-se că slujitorii săi ar fi întâmpinat greutăți în călăuzirea creștinilor spre cele sfinte¹⁴². Așadar, dobândirea și păstrarea calității de ctitor al unui așezământ religios era condiționată de înzestrarea continuă a mănăstirii cu cele trebuincioase sau cu moșii care de-a pururi să îi acopere nevoile¹⁴³. Atunci când acești urmași nu mai aveau destulă avere ca să întrețină lăcașele religioase ale părinților lor, pentru a-și păstra calitatea de ctitori ei le închinău altor mănăstiri mai puternice¹⁴⁴. Cantitatea și valoarea acestor bunuri datorate propriilor

¹⁴⁰ Vezi Gheorghe Cronț, *op. cit.*, p. 87 și 107. Astfel, fiii lui Ioan Moghilă și ai Mariei Rareș, moștenind calitatea de ctitori și protectori ai mănăstirii Sucevița, zidesc noi biserici pentru acest lăcaș și îl înzestrează cu multe averi. Ca atare, ei își îndeplineau obligațiile care rezultau din dreptul de ctitorie bizantin, dar contribuiau și la consolidarea poziției lor sociale și spirituale (Bodale, *Semnificațiile*, p. 40-41).

La 20 august 1616, moștenind calitatea de ctitor al mănăstirii Dragomirna de la părinții săi, Ionașco Stroici o înzestra cu satele Drujăști și Tăistreni de la ținutul Hârlău, cu satul Bărsănești de la Dorohoi, cu satul Boriscăuți din ținutul Cernăuți și cu două fâlcii de vie la Cotnari (*DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 25-26, nr. 37).

Apoi, în anul 1748, Ilinca, femeia lui Ioniță Cornaci, și fiul ei, Ion, își dau partea de ocina din satul Derzca mănăstirii Humor pentru pomenirea neamului lor și pentru că „și alți răpaosași bătrâni, moși ai lor <sunt> scriși în pomelnicul sfintei mănăstiri” (BAR-B, Ms. rom. nr. 111, f. 29v.-30, nr. 36). Menționez că, la mijlocul veacului XVI, Toader Bubuiog își înzestra mănăstirea de la Humor cu o jumătate din acest sat (*ibidem*, *veac XVI*, vol. II, p. 40-41, nr. 41), pe care o cumpărase de la Ioan, Alexa și Vasca, fiii Anușcăi, nepoții Hrinței, moșie ce fusese cumpărătura lui Luca Arbore de la Danciu și de la Șandru (BAR-B, Ms. rom. nr. 111, f. 16, nr. <2>).

De asemenea, moștenirea calității de ctitor de-a lungul mai multor generații este ilustrată de membrii familiei Rugină, care fac numeroase danii Suceviței în virtutea înruderii lor cu familia Moghilă (Bodale, *Semnificațiile*, p. 46-48 și notele 94-96; vezi mai jos și nota 145).

¹⁴¹ Această situație este atestată de actul de închinare la mănăstirea Putna al schitului cu hramul Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul din Hotin. Acesta fusese „întemeiat de răposatul Iancul Costin părcălab de Hotin mai înaintea luatului Cameniței de la leși <1672> și s-a pustiit din pricina tulburărilor din țară, când s-a surpat și peștera zidită de Iancul Costin”. Urmașii săi nu se îngrijesc de refacerea lăcașului, așa încât egumenul Meletie, ce își avea acolo metania, arăta că: „m-am întors iarăși la acest lăcaș și am ridicat din nou schitul fără ajutorul ctitorului sau al altuia (s.n.), zidind din temelie biserica și zugrăvind-o în afară și în năuntru și înzestrând schitul cu chilii și dându-i și vite care sunt de trebuință schitului căruia i-am închinat tot norocul și toată munca mea” (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VII, pachet II/8, p. 154-155, nr. 73). Ca atare, noul ctitor se vede liber să-l închine singur, fără a cere consimțământul urmașilor primului ctitor. Aceștia nu mai au voie să se amestece în acest act de închinare, și-au pierdut calitatea de ctitori ai schitului pentru că nu l-au mai refăcut.

De asemenea, în anul 1834, „câțiva neguțitori greci, lăcuiitori din târgul Botoșani și poporâni a bisericii sfântul Dimitrie de acolo” cereau prezidentului Divanurilor Moldovei și Valahiei, Feodor Iacovlovici Mircovici, să se ia epitropia bisericii din seama moldovenilor și să se dea iar pe seama lor, căci „acești ce acum sunt epitropi moldoveni nu ar avea îngrijirea cuviincioasă, spre folosul și buna stare a bisericii acestia” (ASI, *Fond Ministerul de Interne*, tr. 256, op. 281, ds. nr. 636, f. 4r).

¹⁴² De fapt, într-un lăcaș de cult nu se putea săvârși serviciul liturgic, chiar dacă avea slujitori, fără mijloacele necesare desfășurării acestuia (cărți liturgice, ceară, vin, pâine, unt de lemn, tămâie și odăjdii), iar lipsa moșiilor făcea imposibilă întreținerea clerului și a lăcașului de cult.

¹⁴³ Nevoia bisericii de a stăpâni moșii s-a păstrat până târziu, când preoții au devenit salariați ai satului. Amintim aici faptul că, la 26 noiembrie 1834, preotul Ioan Diaconovici și dascălul Vasile Moldovan de la biserica Sfinții Voievozi din satul Sinehău, ținutul Herța, se plâneau domnului Mihail Sturza că „au murit ctitorii ce ave răvnă” și „lăcuiitorii sunt oameni săraci”, iar noii răzăși ai acestei moșii „nu vor să caote de sfânta biserică cu nimic [...], nici vor să ne dei nouă slujitorilor locurile de hrană”, așa încât „sântem siliți să lăsăm sfânta biserică să ne căutăm hrana vieții pe la alte ținuturi”. Ca atare, cer să li se dea „locurile de hrană după starea moșiei, ca să nu fim siliți a lăsa biserica și a ne duce de acolo” (*ibidem*, tr. 256, op. 281, dosar nr. 654, f. 10r.).

¹⁴⁴ BAR-B, Ms. rom. nr. 4023, f. 21r.-v., nr. 4; Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, Ms, Pachet II/ 7, vol. VI, p. 186-189, nr. 57.

fundații a fost însă întotdeauna determinate de starea familiei ctitorilor¹⁴⁵, dar și de pietatea fiecăruia dintre membrii ei în parte¹⁴⁶.

Alteori însă, mila înzestrătorului ascunde moștenirea calității de ctitor, în virtutea poziției sociale și politice pe care o avea donatorul. Este vorba, în special, de protectoratul mirean asupra unei fundații ca urmare a dobândirii calității de cârmuitor și ocrotitor al unei comunități¹⁴⁷, din care decurgeau drepturile și obligațiile de ctitor. Astfel, aproape toți domnii țării, indiferent dacă erau ortodocși sau protestanți¹⁴⁸, au făcut danii sau au întărit ocinile bisericești. De fapt, tocmai acest fel de moștenire explică, parțial, de ce unii din cei care au ocupat tronul Moldovei s-au îngrijit de ridicarea sau de refacerea unor lăcașe de rugăciune. Altfel spus, credem că în calitatea lor de stăpâni ai țării și de urmași ai vechilor basilei, voievozii Țării Moldovei și ai Țării Românești erau rugați de soboare monahale din țară¹⁴⁹ sau de cele de la Locurile Sfinte¹⁵⁰, să sprijine aceste fundații religioase.

Apoi, chiar și dobândirea unei funcții bisericești atrăgea obligații ctitoricești, căci, uneori, în calitatea lor de părinți spirituali ai întregii comunități de credincioși¹⁵¹ ai eparhiei în fruntea căreia se aflau, ierarhii bisericii erau chemați de călugării mănăstirilor aflate în eparhia lor¹⁵², de către frații din lăcașurile în care și ei își aveau

¹⁴⁵ La 20 mai 1679, Gheorghe Duca scutea de dări mănăstirii Galata doar satele Plopii, Belcești și Călugărenii, arătând că afăcut această milă „după cât iaste puterea și ținerea noastră” (ASB, Ms. nr. 628, f. 164r.; doc. fără nr.); *DIR. A., veac. XVI*, vol. III, p. 235, nr. 290.

¹⁴⁶ Astfel, în pomelnicul mănăstirii Hangu se spune că „fericiții ctitori [...], cine cu ce le-au dat mîna [...], au dat moșii, vii, bani și alte acareturi la sfînta mănăstire” (BAR-B, Ms. rom nr. 1530, f. 1r.). Vezi și *Pomelnic no. 741ex 1863*, f. 1r.-v., p. 200.

¹⁴⁷ Astfel, uneori, domnii țării arătau că fac danii mănăstirilor în virtutea acestei moșteniri a calității de ctitori prin expresia: „căutând binecinstitorilor domni dinainte, care au miluit și au întărit sfintele mănăstiri, tot așa și domnia mea am dat, și am întărit și am miluit de la noi sfînta mănăstire [...]” (*DIR. A., veac. XVI*, vol. IV, p. 293, nr. 356). De asemenea, cele mai multe danii făcute mănăstirilor de la Muntele Athos sau patriarhiilor din Răsărit de către unii domni ai Moldovei se explică și prin moștenirea calității de ctitor de la înaintași sau de la rudele cu sânge imperial pe care le aveau prin alianțe matrimoniale. Astfel, Petru Schiopu dăruia egumenului Paisie de la Hilandar un obroc anual de 3.000 de aspri „ca să fim ctitori mai sus zisei mănăstiri, <care> să se cheme de astăzi mănăstirea domniei mele” (*ibidem*, *veac. XVI*, vol. III, p. 234-235, nr. 290). Probabil, domnul moștenește calitatea de ctitor al acestei mănăstirii sârbești de la vechii domni ai Țării Românești, căci arată în actul de danie că Dumnezeu s-a milostivit și „m-a pus urmaș al părinților mei” (*ibidem*).

¹⁴⁸ Astfel, Ion Vodă nu a confiscat moșiile mănăstirilor puternice (vezi mai jos nota 294), iar Iancu Sasu, deși nu a făcut danii Bisericii, a întărit moșiile mănăstirilor Moldovița (*DIR. A., veac. XVII*, vol. III, p. 135, nr. 170; p. 149, nr. 194 și p. 174-175, nr. 227), Neamț (*ibidem*, p. 139, nr. 177 și p. 159-160, nr. 210), Pobrata (*ibidem*, p. 142, nr. 182; p. 151, nr. 198; p. 160-161, nr. 211 și p. 166, nr. 219), Vânători (*ibidem*, p. 142, nr. 183), Putna (arhimandrit Vartholomei Măzăreanu, *Catastih de toate scrisorile sfintei mănăstiri Putni*, f. 109v., nr. 6, în Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna. Cu două apendice*, București, Edițiunea Academiei Române, 1905, p. 231. În continuare: Măzăreanu, *Catastih Putna și Dan, Putna*), Bistrița (*DIR. A., veac. XVII*, vol. III, p. 159, nr. 209; p. 166, nr. 220; p. 176, nr. 228; p. 177-178, nr. 231; p. 178, nr. 232 și p. 191, nr. 244), Agapia (*ibidem*, p. 184, nr. 236) și Tazlău (*ibidem*, p. 190, nr. 243), precum și pe cele ale Mitropoliei Moldovei (George Popoviciu, *Index Zolkievensis*, extras din „Candela”, Cernăuți, anul IV (1885), nr. 2, p. 99-100, nr. 178, nr. 180 și nr. 197).

¹⁴⁹ *DIR. A., veac. XVII*, vol. IV, p. 19, nr. 29.

¹⁵⁰ Astfel, în urma rugăminții egumenului Paisie de la mănăstirea Hilandar, la 31 decembrie 1583, Petru Schiopu dăruia acestui sobor un obroc anual de 3.000 de aspri, (*DIR. A., veac. XVI*, vol. III, p. 234-235, nr. 290). Apoi, La 3 martie 1597, Ieremia Moghilă dăruia călugărilor de la mănăstirea Stavronichita de la Mira Lichiei „câte 4.000 de aspri în fiecare an”, căci „au venit înaintea domniei mele” și „s-au plîns înaintea noastră de sărăcia lor și s-au jeluț înaintea noastră de slăbirea sfintei mănăstiri” (*ibidem*, *veac. XVI*, vol. IV, p. 157-159, nr. 211).

¹⁵¹ Indiferent dacă aceștia erau clerici sau mireni.

¹⁵² Este cazul episcopului Gheorghe Moghilă la Sucevița (Bodale, *Semnificațiile*, p. 40) și, poate, al mitropolitului Anastasie Crimca la Dragomirna.

metania¹⁵³ sau, poate, chiar de monahii mănăstirilor care fuseseră ridicate de propriile rude¹⁵⁴ să ajute aceste fundații pioase.

Totodată, ca urmare a statutului lor de păstori ai turmei lui Hristos, ierarhii Bisericii erau obligați de dreptul canonic să o povățuiască spre cele veșnice¹⁵⁵. Astfel, cel mai la îndemână mijloc pentru a se achita de această obligație era îndemnul la milostenie¹⁵⁶, cu atât mai mult cu cât el putea fi și în folosul clerului. De obicei, acești ierarhi¹⁵⁷ sau arhimandriți¹⁵⁸, în virtutea poziției ecleziastice pe care o aveau, își sfătuiau călugării din mănăstiri¹⁵⁹ și, poate, preoții de mir să facă milostenii lăcașelor pe care le protejau. De asemenea, credem că pentru a se înfăptui aceste danii făcute cu povață, arhieriei aveau o influență foarte mare asupra rudelor¹⁶⁰ și a prietenilor lor¹⁶¹, a poporanilor din propria eparhie¹⁶² sau din satele stăpânite¹⁶³, dar și a credincioșilor aflați în pelerinaj la aceste

¹⁵³ *Copie tabulară de pe protocolul aulic de delimitare al proprietăților mănăstirii Putna din i.r. cerc al Bucovinei, de la pagina 359 până la 409*, în Dan, Putna, p. 249; BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 41v.

¹⁵⁴ Amintim aici pe arhimandritul Dositei al Mănăstirii Putna. Acesta era un vlăstar al familiei Rugină, lucru dovedit de faptul că starețul mănăstirii Putna a cumpărat trei părți din jumătate din satul Turda, de la Ion Milici, Drușea, Nicoară Hlușco și de la Nicoară Burnariu. Aceste părți fuseseră ale pitărelului Ioan Rugină (*DIR, A.*, veac XVI, vol. IV, p. 312, nr. 216). O altă optime din sat este cumpărată de Dositei de la vistierniculul Ionașco, nepotul lui Ignat Rugină (*ibidem*). Această jumătate de sat a fost dăruita Suceviței, la 20 aprilie 1598 (*ibidem*, p. 213, nr. 266). Cealaltă jumătate a satului era în stăpânirea mănăstirii de la 26 februarie 1586, în urma daniei făcute de Condrea Rugină și soția sa, Sofronia (*ibidem*, p. 306, nr. 372). Aceste vânzări și danii dovedesc o legătură de sânge între Moghilești și Ruginiști (Bodale, *Semnificațiile*, p. 46-48 și notele 94-96). Nu este întâmplător faptul că Gheorghe Moghilă cumpără, de la Ion Milici și Nicoară Hlușco, câte o jumătate din Overcăuți și din Lincova (idem, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 29-30, nr. 8). Celelalte jumătăți din aceste sate erau moștenite de ierarhul de la Rădăuți de la părinții săi (Dan, *M-re a Sucevița*, p. 126, nr. 14 și nota). În cele din urmă, episcopul Gheorghe dăruia, la 24 decembrie 1584, satele întregi ctitoriei sale de la Sucevița (*ibidem*). Această înrudire este dovedită și de faptul că satul Broscăuți, ținutul Dorohoi, a trecut din stăpânirea Moghileștilor (*DIR, A.*, veac XVI, vol. III, p. 188-190, nr. 242) în cea a familiei Rugină (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VII, pach. II/8, p. 91-92, nr. 39).

¹⁵⁵ BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 3r.-4r. și 5v.; Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 351.

¹⁵⁶ *Pomelnic no. 740/II ex 1863*, foaia a III-a, verso, în Dan, *Sucevița*, p. 182; *Pomelnic no. 741 ex 1863*, f. 1r.-2r., p. 200; BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 1v., 2v., 3v.-5r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 2995, f. 1v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 1r.; vezi și BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 4v. și f. 28r.

¹⁵⁷ BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 2v.

¹⁵⁸ Vezi BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 2995, f. 1v.

¹⁵⁹ În anul 1730, egumenul Meletie își închina ctitoria, schitul Hotin, mănăstirii Putna, urmând „sfatul sfinției sale Calistru, episcopul de Rădăuți” (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VII, pachet II/8, p. 154-155, nr. 73).

¹⁶⁰ Astfel, mai multe neamuri ale egumenului Dionisie Hudici înzestrau ctitoria acestuia de la Doljăști cu părți din acest sat (BAR-B, *Litiariu al Sfântului Schit al Doljăștilor făcut pe ceale 6 zile a săptămânii întru care sunt scrise numele fericiților răposaților ctitorilor și făcătorilor de bine acestui sfânt lăcaș carii să pomenesc în toate zilele la litiia carea facem preste toate zilele proaste, după otpustul utreniei și a vecerniei sfinției sale smeritului întru ieromonași chir Dionisie Hudici*, Ms. rom. nr. 529, f. 20v. și f. 23r. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 529). Apoi, rudele egumenului Iosif de la mănăstirea Hangu dăruiau acestui lăcaș 1.200 de lei (BAR-B, *Pomelnicul a fericiților ctitori și a altor miluitori și făcători de bine a sfântului lăcașului acestuia, mănăstirea Hangului, care și Pion să numește*, Ms. rom. nr. 430, f. 53r. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 430; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 38v.). De asemenea, Aron vodă înzestrea mănăstirea Agapia unde era stareț moșul său, egumenul Siluan (Dan, *O excursiune...*, p. 19).

¹⁶¹ Este cazul mitropolitului Teodosie Barbovschi, care face danii mănăstirii Sucevița a prietenului său, arhiepiscopul Gheorghe Moghilă (*Pomelnic no. 740/I ex 1863*, f. a 3-a pergament, p. 172-173).

¹⁶² *Pomelnic no 741 ex 1863*, f. 1r.-v., p. 200; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 17v. Această influență era uneori atât de puternică, încât unii mireni ajungeau chiar să se călugărească la o astfel de mănăstire patronată de un ierarh. Este cazul unor săteni din Hangul care îmbracă rasa monahală în această mănăstire, făcându-i, totodată, o danie pentru care au fost înscrși în pomelnicul ei (BAR-B, *Pomelnicul a fericiților ctitori și a altor miluitori și făcători de bine a sfântului lăcașului acestuia, mănăstirea Hangului, care și Pion să numește*, Ms. rom. nr. 430, f. 19r. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 430).

¹⁶³ Astfel, mai mulți săteni din Hangu fac milostenii lăcașului monahal din satul lor (BAR-B, Ms. rom. nr. 430, f. 50v.-51r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 38r. și f. 39r.). Apoi, unii vecini ai mănăstirii Homorul își înzestresc mănăstirea căreia îi slujeau (BAR-B, Ms. rom. nr. 111, f. 80, nr. 2).

ctitorii¹⁶⁴. De fapt, influența ierarhilor bisericii se manifesta deopotrivă asupra tuturor ortodocșilor, indiferent de categoria socială din care făceau parte sau de poziția politică pe care o aveau: domni¹⁶⁵, boieri¹⁶⁶, răzeși¹⁶⁷, călugări¹⁶⁸, țărani¹⁶⁹ sau slugi mănăstirești¹⁷⁰. Totuși, până în stadiul actual al cercetărilor noastre, nu am întâlnit preoți care să-și fi dăruit ocinile unor mănăstiri. În schimb, sunt numeroase cazurile în care clerul de mir dăruiește unor soboare monahale bani, bucate și obiecte liturgice. Uneori, este posibil ca în munca lor de a-i convinge pe creștini spre astfel de danii, fețele bisericești să fi profitat și de trăirile sufletești ale credincioșilor. Astfel, această muncă era mai ușoară dacă un membru al unei familii de credincioși murise de puțină vreme¹⁷¹.

¹⁶⁴ Astfel, la 12 martie 1422, Alexandru cel Bun, aflat la mănăstirea Neamț, dăruia acestui lăcaș satul Budzești și seliștea Nenovici (*DRH. A.*, vol. I (1384-1448), 1975, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, p. 74, nr. 50). Apoi, cu ocazia unor pelerinaje făcute la mănăstirea Bistrița, același domn își înzestra ctitoria cu 31 sălășe de țișani, cu 12 bordeie de tătari (*ibidem*, p. 110, nr. 75), cu doua prisăci, una pe Lopatna și alta pe Itchil și cu casa lui Crăciun de la Piatra (*ibidem*, p. 155, nr. 104). De asemenea, la 30 septembrie 1445, trecând prin târgul Roman, Ștefan al II-lea dăruia episcopiei de acolo un rob tătar (*ibidem*, p. 367, nr. 259). În anul 1448, Petru al II-lea, cu ocazia unor vizite succesive la mănăstirea din Poiană, îi scutea de dări satele Ciulinești, Beresteni, Roșca, Râpcicani, Rădăuți, Dobrăcinești, Balasinești și Davidăuți, aflate sub jurisdicția egumenului, precum și miera și grâul ce vor aduce călugării la mănăstire (*ibidem*, p. 393, nr. 277 și p. 394, nr. 278). Totodată, domnul mai dăruia fraților de acolo șase buți de vin din desetina domnească de la Hârlău sau de la Cotnari precum și toată ceara de la cârciumile din Târgul Frumos (*ibidem*, p. 412-413, nr. 288). Mai târziu, Petru Aron trecea de mai multe ori pe la mănăstirea Neamț, prilej cu care îi scutea satele de dări și îi întărea iezerul Zahorna (*ibidem*, vol. II, p. 62, nr. 44; p. 84, nr. 57). În sfârșit, în anul 1457, cu ocazia sărbătorii Sfânta Maria Mică, Ștefan cel Mare se închina la mănăstirea Bistrița și îi întărea dreptul de a-și încasa vama din Bacău și de la Tazlău, de a lua venitul morilor din sus de târgul Bacău și din Câmp, precum și ceara de acolo (*ibidem*, p. 95, nr. 65).

¹⁶⁵ Adeseori în uricele domnești se arăta că dania s-a făcut „cu sfatul și cu binecuvântarea celor patru ierarhi ai Moldovei [...]” (*DIR. A.*, veac XVI, vol. IV, p. 157, nr. 211; veac XVII, vol. IV, p. 21, nr. 31; p. 23, nr. 34; Caproșu, *Doc. istoria orașului Iași*, vol. II, p. 41, nr. 429). Vezi și Dan, *O excursiune*, p. 19. Probabil, adeseori ierarhii bisericii interveneau pe lângă domnie pentru ca dania făcută unei mănăstiri să nu fie stricată. Astfel, în urma sfatului ierarhilor țării, la 16 august 1616, Radul Mihnea întărea mănăstirii Secu fostele sate domnești Săbăoani și Berendeești, din ocolul Romanului, care îi erau danie de la Ieremia Moghilă și fuseseră luate de la această mănăstire înapoi pe seama domniei, fie de către Ștefan al II-lea Tomșa, fie chiar de către Radu vodă (*DIR. A.*, veac XVII, vol. IV, p. 23, nr. 34). Faptul că aceste sate au fost scoase din stăpânirea călugărilor este dovedit de menționarea sfatului dat de către ierarhii bisericii și a sfatului domnesc, de mărturia făcută de aceștia și de către călugări că la Secu s-a făcut mare pomenire donatorului, după cum a fost scris în uricul de danie, și de formula prin care domnul din dinastia Basarabilor arăta că „domnia mea n-am voit să stric dania și miluirea” domnilor de mai înainte (*ibidem*). O dovadă a influenței politice a fețelor bisericești o constituie abolirea vâcărului.

¹⁶⁶ Astfel, Iordache Cantacuzino vel păharnic, în vremea bejeniei sale la Putna din cauza tătarilor, dăruia acestei mănăstiri satul Varatecul (Măzăreanu, *Catastih Putna*, p. 224, nr. 1-2).

¹⁶⁷ Intrând în stăpânirea unor părți din satul Derzsca, mănăstirea Humor a căutat în continuu să-i convingă pe ceilalți răzeși să-și dăruiască ocinile sfântului lăcaș. Astfel, în anul 1748, Ilinca, femeia lui Ioniță Cornaci, și fiul ei, Ion, își dau partea de ocina din satul Derzsca mănăstirii Humor „pentru că au aflat și alți răpaosați bătrâni, moși ai lor <sunt> scriși în pomelnicul sfintei mănăstiri”, dar și pentru că „părinții văzând că sunt slabi și lipsiți de chiverniseala vieții lor i-au agiutorit câtă cu ceva” (BAR-B, Ms. rom. nr. 111, f. 29v.-30, nr. 36). Se observă că au fost convinși de egumenul acestei mănăstiri din faptul că mănăstirea stăpânea o mare parte din această moșie, că au văzut pomelnicul Humorului și și-au aflat strămoși și din faptul că, pentru a le atrage bunăvoința, humoreni i-au ajutat uneori.

¹⁶⁸ BAR-B, Ms. rom. nr. 430, f. 53r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 38v.

¹⁶⁹ BAR-B, Ms. rom. nr. 430, f. 50v.; Ms. rom. nr. 1530, f. 37v și f. 39v.

¹⁷⁰ Neamurile lui Tănase ciubotarul mănăstirii Hangu au dăruit lăcașului unde slujea ruda lor o vacă (BAR-B, Ms. rom. nr. 430, f. 52r.). Apoi, Ioan Crăcană ciobanul dăruiește aceleiași mănăstirii 300 de oi (*ibidem*, f. 49r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 36v.). Având în vedere faptul că este singurul caz din pomelnicile mănăstiri Hangu în care donatorul a fost trecut singur, fără rude, ne face să credem că nu avea familie. Acest lucru este cu atât mai plauzibil cu cât unii ciobani trăiau izolați la munte, îngrijindu-se doar de oi.

¹⁷¹ Este cazul lui Ionașco Stroiici, care, fiind profund îndurerat de moartea mamei sale, Pascalina, dăruia mănăstirii Sfântul Sava de la Ierusalim satul Telita din ținutul Orhei și trei fâlci de vie la Cotnari pentru sufletul său și al părinților săi (*DIR. A.*, veac XVII, vol. IV, p. 3-4, nr. 5).

În sfârșit, unele danii erau săvârșite de marii boieri cu dregătorie¹⁷², care, în virtutea poziției sociale pe care o aveau, se îngrijeau de mănăstirea aflată pe teritoriul pe care îl aveau în administrare.

De asemenea, la înzestrarea unor fundații o contribuție însemnată au avut-o relațiile sociale dintre marii și micii ctitori, indiferent dacă aceștia din urmă erau domni, boieri sau ierarhi ai bisericii. Este vorba, mai ales, de legăturile de rudenie cu familia marelui ctitor. Astfel, daniile funciare ale boierilor¹⁷³ sau cele ale unor ierarhi ai Bisericii¹⁷⁴ evidențiau, de cele mai multe ori, înrudirea cu ctitorii mănăstirii. De fapt, adeseori aceste danii făcute unei mănăstiri sunt singurele dovezi care mai atestă legăturile de neam între ziditorii unui lăcaș și înzestrătorii săi¹⁷⁵. Uneori, în săvârșirea daniilor călugărilor către un lăcaș, rudenia se dovedea a fi mai puternică decât regulile monahale ale lui Vasile cel Mare¹⁷⁶. Totuși, adeseori, călugării îndeplineau normele amintite, înzestrându-și locul de metanie cu propriile ocine¹⁷⁷. Atunci când călugărul murea fără diată, toată averea sa rămânea mănăstirii în care viețuise¹⁷⁸.

¹⁷² Înainte de luarea Camenitei (1672), Iancul Costin pârcaș de Hotin întemeia schitul cu hramul Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul din Hotin (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VII, pachet II/8, p. 154-155, nr. 73), pe care sigur l-a înzestrat cu cele necesare, deși actele nu s-au păstrat, căci la 1730 sunt amintite scutirile și moșia mănăstirii (*ibidem*).

¹⁷³ Astfel, mănăstirea Sucevița a fost înzestrată de rudele Moghileștilor. Este vorba de către Dumitru Moghilă și soția sa, Lupa (Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, Editura Enciclopedică Română, 1971, p. 318. În continuare: Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*), care îi dăruiau, la 26 februarie 1586, satul Davida, la Gura Băcului, (*DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 303, nr. 371), precum și de Maria Chirițoia, soția postelnicului Chiriță Paleologu și sora doamnei Elisabeta Moghilă [v. Sever de Zotta, *Știri noi despre Movilești*, în ArhGen, Iași, an II, (1913), p. 230], care dăruia aceluiași sobor, la 20 martie 1620, satul Văscăuți (*DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 427-428, nr. 553). Vezi mai sus și nota 154.

¹⁷⁴ Amintim aici pe episcopul Ioan de Rădăuți (1605-1608), care a dăruit sucevițenilor satele Mânjești, Agești, Vindoveni și Gura Mare, din ținutul Neamțului (*Pomelnicul no. 740/I ex 1863*, foaia a IV-a, pergament, p. 173). Crearea Episcopiei de Huși și numirea sa în acest scaun de către Ieremia Moghilă pare să indice o posibilă legătură de sânge între cei doi. De asemenea este cazul și arhimandritului Putnei, Dositei (v. mai sus nota 145).

¹⁷⁵ Daniile făcute mănăstirilor Putna (*DRH. A.*, vol. II, p. 310-311, nr. 205; p. 314-315, nr. 207; p. 316, nr. 208 și p. 319, nr. 211) și Moldovița (*ibidem*, p. 145, nr. 102) de către Iuga (Ignatie) vistier, precum și înlesnirea unei danii a lui Ștefan cel Mare de către soția sa, Nastea (*ibidem*, vol. III (1487-1504), 1980, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, N. Ciocan, p. 441, nr. 246), atestă o înrudire a acestora cu Mușatinii (Bodale, *Contribuții*, p. 138-139).

Apoi, o contribuție importantă la dezvoltarea domeniului sucevițean, fie prin danii directe, fie prin înlesnirea actelor ctitoricești ale episcopului Gheorghe Moghilă, au avut și alte rude, mai îndepărtate ale Moghileștilor. Este vorba în primul rând de către membrii familiei Rugină (Condrea Rugină, Pavel Rugină și arhimandritul mănăstirii Putna, Dositei), de Ileana Draxineasa, de nepoatele lui Luca Arbore (Marica și Parasca), de Iordachi Cantacuzino sau episcopului Ioan de Rădăuți (1605-1608) (Bodale, *Semnificațiile...*, p. 46-48; vezi mai sus și nota 154).

¹⁷⁶ Arhimandritul Dositei de la Putna dăruia Suceviței, la aprilie 1598, jumătate din satul Turda (Uzunești), deși după canoanele bisericii, fixate de Vasile cel Mare (Vladimir de Repta, *op. cit.*, p. 46-47) și de Sfântul Macarie (Teofan Zăvorățul, *op. cit.*, p. 129), el ar fi trebuit să-și dăruiască ocina comunității monahale din care făcea parte. Legăturile de rudenie s-au dovedit, totuși, mai puternice decât normele monahale. Pentru legătura de rudenie între acest egumen, provenit dintre membrii familiei Rugină, și Moghilești (vezi Bodale, *Semnificațiile...*, p. 47, nota 96 și mai sus nota 154). În schimb, cuviosul Pahomie cel Mare cerea ca averile celor bogați să fie împărțite săracilor și să nu fie luate de mănăstiri, pentru ca acel frate „să nu se mândrească față de alții, care nu aduseseră nimic și pentru că, dacă ar fi fost alungat, să nu ceară înapoi, prin judecată, ceea ce aduse” (Teofan Zăvorățul, *op. cit.*, p. 68 și 102).

¹⁷⁷ Este vorba de monahii Elisei și Dionisie, care, înainte de anul 1591, dăruiau Suceviței un loc de prisacă la Bohotin (*DIR. A., veac XVII*, vol. II, p. 69, nr. 76). Apoi, la 1 noiembrie 1739, călugărul Macarie înzestra aceeași mănăstire cu două pogoane de vie (*Pomelnicul no. 740/II ex 1863*, foaia a XVII-a, pergament, p. 189). Apoi, ieromonahul Meletie refăcea schitul Hotin în care își avea metania, înzestrându-l „cu chilii și dându-i și vite care sunt de trebuință schitului căruia i-am închinat tot norocul și toată munca mea” (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VII, pachet II/8, p. 154-155, nr. 73).

¹⁷⁸ ASI, Fond *Divanul Domnesc*, ds. 242/1840.

Apoi, uneori, daniile făcute unei mănăstiri dovedesc prietenia dintre marii ctitori și ctitorii mici¹⁷⁹. Astfel, gestul lor era și un semn de afecțiune sau de prețuire față de aceștia. Atunci când acesta din urmă era domnul țării, un mare boier sau un ierarh al bisericii, noul ctitor sau binefăcător al sfântului lăcaș căuta, probabil, prin darul săvârșit, să obțină și bunăvoința părintelui său ierarhic¹⁸⁰. De asemenea, întâlnim cazuri în care și prietenii rudelor apropiate ale marilor ctitori fac danii mănăstirilor ridicate de părinții și unchii tovarășilor lor¹⁸¹.

Totodată, unele danii se explică prin faptul că donatorii aveau rude ce viețuiau ca monahi în lăcașul de care se îngrijeau și care puteau să facă îndemn spre milostenie¹⁸².

Adeseori, mănăstirile au primit danii de la megieșii lor. Se pare că, lăcașele monahale aveau o influență foarte mare asupra boierilor și razeșilor din împrejurimi. Numai așa se explică de ce unii dintre dâșii se călugăreau în aceste așezăminte¹⁸³, iar alții le dăruiau ocinile¹⁸⁴.

¹⁷⁹ Amintim aici faptul că, în timpul domniei lui Petru Șchiopu, Moghileștii dobândesc o poziție socială și politică de prim rang în Țara Moldovei. Astfel, Gheorghe Moghilă a urcat pe scaunele arhieresti de la Rădăuți (1578) și Suceava (1587). Ca semn al acestei prietenii, episcopul și-a împrumutat domnul cu bani (Balan, *Doc. bucovinene*, vol. I, p. 103, nr. 41) și l-a însoțit în exilul său din Tirolul austriac, până în ziua morții fostului voievod, întâmplată la 1 iulie 1594 (v. S. Reli, *op. cit.*, *passim*). Astfel, pe lângă faptul că bisericile acestei mănăstiri au fost înălțate în timpul acestui domn, voievodul a înzestrat soborul de aici cu satul Mândrești (*DIR. A. veac XVI*, vol. III, p. 198-199, nr. 25; Ghibănescu, *Surete*, vol. XIX, p. 177-178, nr. 127; Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 37-38, nr. 9), care aparținuse familiei Moghilă, dar trecuse în stăpânirea altor boieri. În același timp, el întărea sucevițenilor satele Sucevița și Movileni, amândouă într-un hotar (Balan, *Doc. bucovinene*, vol. I, p. 88-89, nr. 32 și vol. II, p. 37-38, nr. 9. Vezi și Bodale, *Semnificațiile...*, p. 40-41), precum și satul Mămaești (I. Onciul, *Fondul religionariu gr. or. al Bucovinei. Substratul, formarea, dezvoltarea, administrarea și starea lui de față*, în „Candela”, an IX, Cernăuți, 1890, p. 14; Dan, *M-rele Sucevița*, p. 113). De asemenea, domnul a dăruit episcopului Gheorghe de Rădăuți satul Hrincești (Balan, *Doc. bucovinene*, vol. I, p. 103, nr. 41) și o prisacă la Bohotin (Radu Rosetti, *Cronica Bohotinului*, în AARMSI, t. XXVIII (1905), nr. 2, nr. 12), moșii care au intrat în stăpânirea Suceviței. De asemenea, dintre clericii care au înzestrat Sucevița, se remarcă mitropolitul Teodosie Barbovschi. El a înzestrat soborul de la Sucevița cu 170 de taleri și numeroase obiecte liturgice (*Pomelnicul no. 470/I ex 1863*, foaia a III-a; pergament, p. 172-173). Acest lucru precum și ascensiunea sa ierarhică în cadrul Bisericii din Moldova în timpul domniei lui Ieremia Moghilă ne fac să credem că era un apropiat al Moghileștilor. Dacă izvoarele nu ne permit, cel puțin pentru un moment, stabilirea unei legături de rudenie între familiile Moghilă și Barbovschi, în schimb, ele atestă o strânsă prietenie între Gheorghe Moghilă și Teodosie Barbovschi, care a început, probabil, în anii de ucenicie monahală de la mănăstirea Pobrata și care a continuat în timpul și după pribegia lor, alături de Petru Șchiopu, la Tirol.

¹⁸⁰ Este cazul episcopului Ioan, care în schimbul numirii sale de către Moghilești în nou întemeiata eparhie de Huși (poate chiar pentru el a fost creat acest scaun episcopal) și mai apoi în cea de la Rădăuți, înzestra mănăstirea Sucevița cu satele Mănjeștii, Ageștii, Vindovenii și Gura Mare din ținutul Neamț (*Pomelnicul nr. 740/I ex 1863*, foaia a 4-a, pergament, p. 173). Ca semn al acestei prietenii, acest ierarh l-a însoțit pe Ieremia Moghilă, în Polonia în vremea scurtei domnii a lui Mihai Viteazul.

¹⁸¹ Astfel, Donici pârcașul de Orhei dăruia mănăstirii Secu niște case cu locul lor și cu dugheni în târgul Orhei (*DIR. A. veac XVII*, vol. IV, p. 22-23, nr. 33). Nicoară Donici este atestat ca pârcaș de Orhei la 15 aprilie 1607 și la 23 septembrie 1607 (*ibidem*, *veac XVII*, vol. II, p. 95 și 128; Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 395), cam în același timp cu Pavel, nepotul lui Ureche.

¹⁸² Astfel, rudele părintelui Ioan din Hangul dăruiau acestui lăcaș 100 de lei (BAR-B, Ms. rom. nr. 430, f. 30v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 25r.), cele ale monahului Macarie de la aceeași mănăstire înzestrau soborul cu 11 oi, 2 boi, o iapă și o vacă (BAR-B, Ms. rom. nr. 430, f. 50r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 16v. și f. 37r.), iar neamurile monahului Luchian, tot de acolo, dăruiau mănăstirii doi boi și o vacă (BAR-B, Ms. rom. nr. 430, f. 51r.; BAR-B, Ms. rom. nr. 1530, f. 38r. Vezi și Dan, *O excursiune...*, p. 19).

¹⁸³ ASB, Ms. rom. nr. 628, f. 367r.

¹⁸⁴ Astfel, între anii 1492 și 1503, Simca dăruia mănăstirii Putna satele Stroinți și Urvicoleasa, iar Iurie Cupcici înzestra același lăcaș cu moșiile Camenca, Tomeștii și Cupca (*DRH. A.*, vol. III, p. 508-509, nr. 285). Deși nu excludem o înrudire a acestor boieri cu Ștefan cel Mare (Bodale, *Contribuții*, p. 139), credem că ele au fost determinate în primul rând de prestigiul monahilor putneni, cu domeniul cărora moșiile lor se învecinau (*ibidem*, p. 161). În sprijinul acestei ipoteze stă faptul că cei doi fac aceste danii „la moartea lor”, așa încât, cu siguranță, prin gestul lor, donatorii nu căutau să obțină bunăvoința domului. Același lucru îl atestă și daniia săvârșită de către Timuș și fratele său, care dăruiau călugărilor de la Berzunț partea lor din satul Orășe, fiind mănăstirea răzăș în acea moșie (ASB, Ms. rom. nr. 628, f. 367v.).

Din secolul XVIII se păstrează documente care atestă faptul că mănăstirile erau înzestrate de poporani așezați în cuprinsul satelor lor, fie că erau slugile egumenului¹⁸⁵ sau țărani¹⁸⁶. Cu siguranță, asemenea acte au existat și în veacurile anterioare, însă valoarea mică a acestor danii a făcut ca pentru ele să nu se întocmească zapise și cărți domnești din pricina cheltuielilor ridicate pe care le presupunea această măsură. De obicei, aceste mici ocine țărănești erau stăpânite de călugări „cu gura”, atât pentru că rudele țăranilor donatori erau prea sărace ca să poată scorni vreo pricină cu stăpânii lor, dar, mai ales, pentru că, de cele mai multe ori, daniile făcute cu limbă de moarte erau socotite lege pentru urmași, iar teama de blestemul ctitorilor era uriașă.

Apoi, o altă motivație de natură socială a marilor ctitori și urmașilor lor direcți de a face continuu danii propriilor lor fundații pioase este dată de faptul că atât canoanele bizantine cât și obiceiul pământului obligau stăpânii să își înzestreze bisericile¹⁸⁷ și mănăstirile aflate pe moșiile lor, indiferent dacă ei le ridicau¹⁸⁸ sau dacă le făcuseră strămoșii¹⁸⁹ sau rudele lor¹⁹⁰. Acest fel de danii au fost foarte numeroase, fapt evident, în special, în cazul daniilor făcute de către puterea centrală. Astfel, în virtutea dreptului de *dominium eminens*, domnii trebuiau să se îngrijească de bunăstarea tuturor lăcașurilor dumnezeiești din Țara Moldovei¹⁹¹.

Adeseori, daniile făcute unei mănăstiri din țară sau din Orient ascund relații speciale dintre ctitor și călugării de acolo. Este vorba de prietenii legate în momente dificile din viața unui domn sau boier pribeag sau aflat în călătorie¹⁹². Astfel, acordând ajutor personalităților politice ale vremii lor (domni, pretendenți la tron, boieri sau soli), monahii, pe de o parte, își împlineau obligația creștinească de a oferi găzduire drumeților¹⁹³, iar pe de altă parte, sperau să fie răsplătiți de cei pe care i-au ajutat¹⁹⁴.

¹⁸⁵ Poate este vorba de ciobanul Ioan Crăcană, care dăruia mănăstirii Hangu 300 de oi (BAR-B, Ms. rom. nr. 430, f. 49r. și Ms. Rom. nr. 1530, f. 36v.). Apoi, Pavel bucătarul dăruia Mitropoliei Moldovei un bou, o vacă și o mânăzată (BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 33r.).

¹⁸⁶ Astfel, Vartholomei țăranul și Ana Păpoe din Hangu dăruiau acestei mănăstiri câte doi boi de gospodărie (BAR-B, Ms. rom. nr. 430, f. 50v. și Ms. rom. nr. 1530, f. 37v.), iar Costantin Țițian din același sat însestra soborul de la Hangu cu 50 de lei (BAR-B, Ms. rom. nr. 430, f. 51r. și Ms. rom. nr. 1530, f. 39v.).

¹⁸⁷ Înainte de anul 1617, Băseanu vornic cumpăra jumătate din satul Boțești cu 200 de ughi și era nevoit să mai cheltuiască încă o sută de ughi cu repararea bisericii, „care era pustie de mulți ani” și cu facerea a „două iazuri, și case, și mori, și stupi, și clopotniță” și a altor acareturi, probabil, pentru folosul acesteia (DIR. A., veac XVII, vol. IV, p. 148-149, nr. 186).

¹⁸⁸ Amintim aici doar pe Ieremia vistier, care ridică mănăstirea Sălăgeni și o înzestra, între anii 1527-1529, cu satul din jurul mănăstirii (DIR. A., veac XVI, vol. I (1501-1550), 1953, p. 320-321, nr. 286) și cu un *Praxiu* (Panaitescu, *Manuscrise sl. din BAR*, vol. I, p. 33, ms. sl. nr. 21, fila lipită în interiorul primei scoarțe și f. 276v).

¹⁸⁹ Vezi mai sus.

¹⁹⁰ Astfel, la 12 mai 1663, mănăstirea Dealu Mare a lui Iane Hadâmbul postelnic al doilea primea întărire pentru „locul unde este zidită sfânta mănăstire [...] și cu hotar în Codru”, ce îi era danie de la Andoca pitar și de la jupâneasa lui Mariuța (ASB, Ms. nr. 628, f. 162v., fără nr.).

¹⁹¹ Domnii Moldovei au acordat danii și scutiri nu numai mănăstirilor, ci și bisericilor din orașe, căci erau pe moșia lor (DIR. A., veac XVII, vol. IV, p. 94-95, nr. 131).

¹⁹² ASB, Ms. rom. nr. 628, f. 49r. și f. 50v.

¹⁹³ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 359.

¹⁹⁴ Astfel, între anii 1734 și 1736, Constantin Mavrocordat și Grigorie al II-lea Ghica făceau milostenie către „sfânta mănăstire de la Halchi, care fiind aproape de Tarigrad [...] să află în grea petrecire. Și acolo iaste năzuința și a mulți a cei ce ies din Tarigrad, carei toți sunt priimiți cu cheltuială despre părinții călugări, grijindu-i cu cât le dă puțină, fiind ei o mănăstire prea slabă, neavând nici un venit, nici un ajutoriu de nicăieri” (ASB, Ms. rom. nr. 628, f. 49r. și f. 50v.). Credem că acești miluitori deveneau foarte darnici mai ales în cazul în care, în drumul lor din Moldova spre Istanbul, plăteau un pomelnic pentru ajutor divin, iar ajungând în capitala Imperiului Otoman, scopul lor se împlinea. Poate așa se explică de ce cei doi domni țin să răsplătească osteneala călugărilor de la Halchi doar la câteva luni după ce au dobândit tronul. Pentru a obține mila domnului, unii ierarhi veneau special în Moldova (*ibidem*, f. 49v.), prilej cu care, probabil, îi aminteau acestuia promisiunea făcută mănăstirii atunci când a fost găzduit.

Uneori, prin zidirea și înzestrarea mănăstirilor și a schiturilor din spațiul ortodox, unii ctitori urmăreau să dobândească un mare prestigiu în rândul membrilor comunității căreia îi era destinată fundația nou întemeiată¹⁹⁵. Totodată, prin danii bogate, aceștia căutau să sporească importanța spirituală, socială, economică și, uneori, culturală a noii mănăstiri, și, implicit, să crească faima lor și a familiei lor. Este un scop firesc, dat fiind faptul că erau domni¹⁹⁶, ierarhi ai bisericii¹⁹⁷ sau că făceau parte din cele mai de vază familii boierești ale țării¹⁹⁸ și, prin urmare, ocupau un loc de frunte în viața politică, socială, spirituală și economică a Moldovei.

De asemenea, pe lângă motivele spirituale amintite mai sus, daniile creștinilor fără urmași au și semnificații sociale. Astfel, donația făcută unei mănăstiri însemna veșnica pomenire a faptelor bune săvârșite de miluitor atât în Cer¹⁹⁹, cât și pe pământ. În această ultimă situație, prin pomenirea la sfânta liturgie, amintirea numelui celui care făcuse dania dăinuia în veac, căci urma să fie auzit și slăvit de către creștinii prezenți la serviciul liturgic din biserică înzestrată²⁰⁰. De asemenea, fapta ctitorului putea fi luată de urmași ca model de evlavie²⁰¹. Apoi, aceste danii erau făcute nu numai mănăstirilor²⁰², ci și unor rude colaterale²⁰³. Indiferent de cine era miluit, beneficiarul lor trebuia să se îngrijească de rânduiala îngropării și pomenirii binefăcătorului lor²⁰⁴ sau să le achite datoriile pământești²⁰⁵. De fapt, prin aceste acte de danii donatorii fără urmași își desemnau moștenitorii de *jure*. Totuși, împlinirea rânduielilor duhovnicești era mai ușor de îndeplinit de călugări, cu atât mai mult cu cât, în virtutea dreptului de ctitorie bizantin, ctitorii aveau dreptul de a fi îngropați în lăcașul pe care îl miluiau. Pentru ca donațiile să nu poată fi stricate de alte rude sau de creditori²⁰⁶, adeseori, marii ctitori își lăsau bisericii ocinile cu limbă de moarte.

¹⁹⁵ Acest lucru este dovedit și prin formula „urmând binecinstitor lor domni care au miluit și au întărit sfintele mănăstiri” (Arh. M-rii Putna, doc. nr. 57), care atestă faptul că înzestrătorii bisericii deveneau model pentru urmași. Astfel, noii donatori căutau să fie la fel de vestiți și apreciați ca înaintașii lor.

¹⁹⁶ Bodale, *Contribuții*, p. 138-140; idem, *Semnificațiile*, p. 43-50.

¹⁹⁷ Idem, *Semnificațiile*, p. 43-50.

¹⁹⁸ Amintim aici pe Ieremia vistier, care ridică mănăstirea Sălăgeni și o înzestra cu satul Sălăgeni (*DIR. A., veac XVI*, vol. I, p. 320-321, nr. 286) și cu cărți de cult (Panaiteanu, *Manuscrise sl. din BAR*, vol. I, p. 33, ms. sl. nr. 21, fila lipită în interiorul primei scoarțe și f. 276v.). Apoi, este cazul Moghileștilor, care ridică mănăstirea Sucevița și o înzestrea cu importante daruri, căutând astfel să sublinieze faptul că se trăgeau, pe linie maternă, din Mușatini (Bodale, *Semnificațiile...*, p. 43-50).

¹⁹⁹ Vezi mai sus motivațiile spirituale.

²⁰⁰ Ca acest lucru să se întâmple cu adevărat o dovedește preocuparea unor domni de a face danii bisericii „râvnind la faptele bune ale sfântărilor [...] domni de mai înainte, la dragostea pe care au avut-o către Dumnezeu și către sfintele biserici și mănăstiri și rugătorii lui Dumnezeu pe care i-au miluit și întărit pentru mântuirea sufletelor lor și veșnica pomenire, a căror osârdie ca soarele o vedeți strălucind” (*DIR. A., veac XVII*, vol. II, p. 66, nr. 73).

²⁰¹ Din acest motiv în numeroase acte de danie unii domni arată ca au urmat „binecredincioșilor domni care au fost mai înainte de noi”.

²⁰² *Ibidem*, *veac XVII*, vol. I (1601-1605), 1952, p. 244, nr. 328.

²⁰³ *Ibidem*, *veac XVII*, vol. II, p. 235, nr. 309; *veac XVII*, vol. IV, p. 45, nr. 66.

²⁰⁴ La 28 iulie 1609, Țârlea dăruia vărului său Ilie Vrabie părți de ocină din Bârsănești, Gurești și din Menești „pentru ca să aibă el a socoti și a-l griji până când va fi viu, iar după moartea lui iarăși să aibă să-l pomenească <cum> se cuvine unui mort” (*ibidem*, *veac XVII*, vol. II, p. 235, nr. 309). Vezi și *ibidem*, *veac XVII*, vol. IV, p. 45, nr. 66.

²⁰⁵ La 23 mai 1605, Toader, fiul Perioaei, își lăsa averea mănăstirii Sfântul Sava din Iași, urmând ca monahii să îl pomenească, dar și să îi plătească datoriile pe unde ar fi avut (*ibidem*, *veac XVII*, vol. I (1601-1605), 1952, p. 244, nr. 328).

²⁰⁶ *Ibidem*. Dacă mănăstirea nu ar fi achitat această datorie, dania răposatului ar fi avut de suferit, căci creditorii ar fi luat unele ocine pentru a-și împlini paguba. Ca atare, pentru a nu încălca ultima dorință a mortului, dar și pentru ca mănăstirea să nu fie păgubită prin pierderea unor ocini, credem că monahii și-au îndeplinit promisiunea făcută.

Uneori, astfel de danii au fost făcute și pentru a acoperi o datorie a înzeștrătorului față de cel înzeștrat²⁰⁷ sau pentru a mulțumi beneficiarului pentru un ajutor în vreme de nevoie²⁰⁸ sau pentru credința și slujba sa²⁰⁹.

Totodată, unele danii se explică prin faptul că lăcașul monahal era obligat, conform dreptului canonic, să-și îndeplinească atribuțiile legate de ajutorarea bătrânilor²¹⁰, bolnavilor²¹¹, orfanilor²¹² și a văduvelor²¹³, dar și de asigurarea unui adăpost pentru toți călătorii care ajungeau la mănăstire²¹⁴. De fapt, pentru sufletele ctitorilor, atunci când li se făcea pomenirea, călugării trebuiau să facă milostenii la săraci din veniturile moșiilor cu care fuseseră înzeștrați²¹⁵ sau să le dea „de mâncat și de băut după puțința mănăstirii”²¹⁶, împlinind porunca lui Hristos²¹⁷ și sfatul Sfântului

²⁰⁷ În timpul lui Ieremia Moghilă, Petrea lăsa nepotului său, Vasilie vistiernicel din Ungurași toată partea sa din acest sat „pentru că alți copii din trupul lui nu a avut și pentru niște rămășițe pe care le-a avut Vasilie vistiernicel de la tatăl său și i-a dat în mâinile unchiului său și să le aibă până la moartea sa și după moartea lui să-l pomenească cum se cuvine” (*ibidem*, *veac XVII*, vol. IV, p. 45, nr. 66).

²⁰⁸ În anul 1748, Ilinca, femeia lui Ioniță Cornaci, și fiul ei, Ion, își dau partea de ocina din satul Derzca mănăstirii Humor și pentru că „părinții văzând că sunt slabi și lipsiți de chiverniseala vieții lor i-au agiutorit câtă cu ceva” (BAR-B, Ms. rom. nr. 111, f. 29v.-30, nr. 36).

²⁰⁹ Maria Rareș, mama lui Ieremia Moghilă, dăruia pârălabului Alexa Musteață satul Iurceanii, pe Cobolta, în ținutul Soroca „întru pomenirea ei și pentru slujba ce le-a slujit din tinerețe până la bătrânețea lui” (*DIR. A.*, *veac XVII*, vol. IV, p. 51, nr. 76).

²¹⁰ D.G. Boroianu, *op. cit.*, vol. II, p. 341-346; Nicodem Milaș, *op. cit.*, p. 435-438; Iorgu D. Ivan, *op. cit.*, p. 3-6; Vladimir de Repta, *op. cit.*, p. 8, 21 și 26-27; Matei, XXXV:40.

²¹¹ D.G. Boroianu, *op. cit.*, vol. II, p. 341-346; Nicodem Milaș, *op. cit.*, p. 435-438; Iorgu D. Ivan, *op. cit.*, p. 3-6. La început, în mănăstiri au fost întemeiate bolnițe pentru suferința fraților în care, cu timpul, au ajuns să fie îngrijiți și mireni (Teofan Zăvorățul, *op. cit.*, p. 19); Vladimir de Repta, *op. cit.*, p. 8, 21 și 26-27; Matei, XXXV:40.

²¹² D.G. Boroianu, *op. cit.*, vol. II, p. 341-346; Nicodem Milaș, *op. cit.*, p. 435-438; Iorgu D. Ivan, *op. cit.*, p. 3-6. Încă de la organizarea vieții monahale, unele mănăstiri aveau chiar statut de adevărate orfelinate (Teofan Zăvorățul, *op. cit.*, p. 20 și 94-95); Vladimir de Repta, *op. cit.*, p. 8, 21 și 26-27; Matei, XXXV:40.

²¹³ D.G. Boroianu, *op. cit.*, vol. II, p. 341-346; Nicodem Milaș, *op. cit.*, p. 435-438; Iorgu D. Ivan, *op. cit.*, p. 3-6; Vladimir de Repta, *op. cit.*, p. 8, 21 și 26-27; Matei, XXXV:40.

²¹⁴ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 359. Vezi și D.G. Boroianu, *op. cit.*, vol. II, p. 341-346; Nicodem Milaș, *op. cit.*, p. 435-438; Iorgu D. Ivan, *op. cit.*, p. 3-6. Ospitalitatea fusese introdusă ca obligație a așezămintelor monahale chiar de către întemeietorii primelor lavre mănăstirești (Vladimir de Repta, *op. cit.*, p. 8, 21 și 26-27) pentru a veni în ajutorul pelerinilor. Se încerca, astfel, împlinirea poruncii lui Hristos de a fi găzduiți călătorii săraci și osteniți (Matei, XXXV:40). În schimb, întemeietorii schimniciei, cuvioșii părinți Antonie cel Mare și Pahomie cel Marenu își sfătuiau ucenicii să trăiască retrași de lume și să nu încurajeze tulburarea liniștii monahale de către călători (Teofan Zăvorățul, *op. cit.*, p. 11-12 și 92-94).

²¹⁵ „[...] Pentru aceasta, rugătorii noștri călugări ce vor fi petrecători la această sfântă mănăstire <Galata – n.n.> de aici înainte să caute venitul mănăstirii ce vine într-un an din toate satele și din vii și din stupi și ca să aibă a pomeni și a face și pomenanii ctitorilor care au miluit această sfântă mănăstire. Și venitul ce ar mai rămâne de la aceste pomenanii pe anu, banii rămășiți [...] să să [...] trimată [...] patriarhului Ierusalimului” (BAR-B, <Miscelaneu>, Ms. rom. nr. 4023, f. 21v., nr. 4. În continuare: BAR-B, Ms. rom. nr. 4023). Vezi și BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 5r. Se îndeplinea astfel porunca divină spre milostenie, ce fusese amintită și de sfinții părinți (Vladimir de Repta, *op. cit.*, p. 21 și 26-27; Teofan Zăvorățul, *op. cit.*, p. 20).

²¹⁶ BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 6v., 7r. Adeseori însă, praznicul funebru era doar pentru călugării mănăstirii (*ibidem*, f. 7r.; *DIR. A.*, *veac XVI*, vol. IV, p. 193-194, nr. 252). În cazul mănăstirii Moldovița, la ziua pomenirii lui Bogdan voievod, Ștefan voievod, Petru voievod, a doamnei Maria, a lui Bogdan voievod, a doamnei Ana, a doamnei Maria cu tot neamul lor și a lui Constantin Basarab voievod cu tot neamul său trebuia să se dea de băut și de mâncat călugărilor, având grijă să se oprească din pomană „până ce nu vor vărsa călugării” (BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 7r.). Apoi, Ieremia Moghilă făcea danie mănăstirii Zografu 100 de ducați ungurești, 6.500 de aspri și încă 500 de aspri pentru bolniță. Pentru acest dar, la pomenirea ctitorului, mănăstirea trebuia să dea „la masă băutură fraților până la îndestulare” (*DIR. A.*, *veac XVI*, vol. IV, p. 194, nr. 252). Aceste praznice foarte abundente nu mai aveau nimic în comun cu rânduiala creștinească, ci mai curând cu obiceiul păgân răspândit în popor. Și astăzi, la țară, se fac pomeni îmbelșugate pentru a se arăta bogăția familiei celui răposat, dar mai ales pentru a răscumpăra prin această faptă păcatele mortului.

²¹⁷ Matei, XXXV:40.

Vasile cel Mare²¹⁸. Apoi, unele mănăstiri aveau nevoie de moșii și venituri ca să-și întrețină bolnițele pe care le aveau în grijă²¹⁹.

În sfârșit, tot semnificații sociale ascund preocupările unor ctitori de a-și înzestra propriile lăcașe monahale cu moșii pe care se aflau mănăstiri mai vechi²²⁰. Prin această măsură, domnii Moldovei căutau să-și populeze noile lor ctitorii cu monahi de pe ocinile obținute prin schimb sau prin cumpărări. Se căuta, astfel, întărirea mănăstirilor proprii cu soboare puternice, așa încât ctitoriile lor să devină mari lavre monahale²²¹.

5. Motivele de ordin economic

Un alt aspect secundar al daniilor făcute mănăstirilor din Țările Române este cel economic. Este un lucru firesc, deoarece valoarea unei danii era determinată mai ales de venitul²²² pe care îl aducea mănăstirii moșia sau scutirile ce îi fuseseră dăruite de către

²¹⁸ Vladimir de Repta, *op. cit.*, p. 8, 21 și 26-27.

²¹⁹ La 14 martie 1598, Ieremia Moghilă făcea danie mănăstirii Zografu, între altele, 500 de aspri pentru bolniță (*DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 194, nr. 252).

²²⁰ Dintre toți domnii Moldovei, cel care a avut o preocupare particulară în acest sens este Ștefan cel Mare. Acesta a urmărit ca în mănăstirea sa de la confluența Putnei cu Putnișoara și Vețul „să locuiască mulțime de călugări” (Vartholomei Mazereanu, *Istorie pentru Sfânta Mănăstire Putna*, în V.A. Urechia, *Inscripțiuni dupe manuscrise. Comunicări și note*, extras din AARMSI, seria a II-a, t. IX (1886-1887), p. 58. În continuare: Măzăreanu, *Ist. M-rii Putna*). Pentru aceasta el a dăruit Putnei mai multe sate din apropiere, unele dintre ele având propria lor mănăstire. Este vorba de: Vicovu de Sus (*DRH*, vol. I, p. 203-204, nr. 141; vezi și <Dimitrie Dan>, *Laura*, în vol. *Din scrierile lui Dimitrie Dan*, Cernăuți, 1902, p. 34-37, și în „Timpul”, 1900, nr. 51. În continuare: Dan, *Laura*), Măneuți (*DRH*, vol. I, p. 228-229, nr. 155), Macicătăuți (*ibidem*, vol. III, p. 148, nr. 76) și Voitin (*ibidem*, p. 151-152, nr. 77). Doar mănăstirea din Vicovu de Sus nu este atestată documentar, dar despre ea amintesc legende locale (Dan, *Laura*, p. 34-35). Că aceste mănăstiri au fost desființate după ce satele au intrat în stăpânirea mănăstirii Putna rezultă că ele nu mai apar niciodată menționate documentar. Ce s-a întâmplat cu soboarele lor poate fi cunoscut doar din tradiția relativă la mănăstirea aflată în cătunul Laura. Astfel, bătrânii din Vicovu de Sus povesteau că după ce „se isprăvi mănăstirea Putna, curseră la ea și o mulțime de călugări de prin toate mănăstirile și schiturile din țară. Așa și din cea a Sfântului Laurentiu din Vicovu de Sus. Aceasta de acum înainte rămase pustie și cu vremea clădirile ei începuseră să se risipească. Biserica cea de stejar a mănăstirii s-a mutat mai târziu la un sat oarecarele”, al cărui nume a fost uitat (Dan, *Laura*, p. 35).

²²¹ Ștefan cel Mare a urmărit să cinstească necropola sa de pe valea Putnei „cu cinstea cea mai înaltă decât toate mănăstirile ce sântu în Moldova” (Măzăreanu, *Ist. M-rii Putna*, p. 59). Pentru ca Putna să fie „cap tuturor mănăstirilor din țară”, domnul Moldovei a strămutat lângă ctitoria sa biserica de lemn de la Volovăț [*ibidem*, p. 58-59; vezi și Ștefan S. Gorovei, *Biserica de la Volovăț și mormântul lui Dragoș Vodă*, în MMS, an XLVII (1971), nr. 5-6, p. 379-383; Dan, *Putna*, p. 125-126], a sfințit-o cu cel mai mare sobor de preoți cunoscut până în vremea sa (v. Dan, *Putna*, p. 13; Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, Editura Mitropoliei Moldovei și Sucevei, 1988, p. 30 și 177), i-a alcătuit un domeniu mănăstiresc comparabil cu cel al mănăstirii Bistrița și mai întins decât cel al Neamțului, i-a conferit un statut de *evasiepiscope* [A.V. Boldur, *Biserica în timpul lui Ștefan cel Mare. Cu prilejul împlinirii a 460 de ani de la moartea marelui voievod*, în BOR, an XXXII (1964), nr. 7-8, p. 723; Alexandru I. Gonța, *Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenești în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în BOR, an LXXV (1957), nr. 5, p. 450; Melchisedec, Episcopul, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, în AARMSI, 1886, secțiunea a II-a, seria a II-a, tom VII (1884-1885), p. 215; Arh. St.-Suceava, Fond personal Teodor Balan; Teodor Balan, *Documentele mănăstirilor din Bucovina. Studiu*, Ms., pachet I, p. 115; Bodale, *Contribuții*, p. 142], a inițiat o intensă viață culturală în noua mănăstire prin transferarea egumenului loasaf de la Neamț și a unui mare număr de caligrafii, tahigrafii și miniaturisti [C. Cihodaru, *Mănăstirea Putna în cadrul evenimentelor istorice de la începutul domniei lui Ștefan cel Mare*, extras din „Analele Academiei RSR”, anul 100 (1966), seria a IV-a, vol. XVI, p. 602; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 177] și a înzestrat-o cu numeroase obiecte de cult (Măzăreanu, *Ist. M-rii Putna*, p. 58-59).

²²² Despre valoarea ocinilor dăruite de către domni unor mănăstiri sau boieri stă mărturie un document din 31 decembrie 1689. Atunci, Constantin Duca anula dania satului domnesc Slobozia lui Drăgșan, ce fusese făcută de Iliaș Alexandru Vodă fiului său de cununie, Ursachie vistiernic, căci acest domn nu știa „rândul țării, fiind domnu străin, nici rândul moșiilor celor cu vinit și de preț mare. Dat-au și alți domni miluire din moșiile gospod a boiari și a slugi credincioasă pentru slujbe ce-au făcut domnilor și țări, dară nu sunt de preț mare ca aceasta, nici vin la o scădere a țării de la acele dani” (ASB, Ms. nr. 628, f. 82v.-83r., fără nr.). Acest sat, în valoare de 9.000 de lei, și

ctitori²²³. Această motivație economică este menționată explicit în numeroase documente. Astfel, adeseori, în actele de danie săvârșite de către marii ctitori²²⁴ se arată că ele au fost făcute „pentru întărirea și împuternicirea sfintei noastre mănăstiri”. Această expresie trădează preocuparea ctitorilor de a acorda propriilor mănăstiri un statut economic, social și spiritual egal cu cel al celorlalte fundații pioase ale țării. De asemenea, expresia menționată demonstrează și grija acelorași ctitori de a-și îndeplini obligațiile economice și sociale față de fundațiile lor, potrivit dreptului canonic bizantin. Alături, scopul economic al milosteniilor este precizat în actele medievale și prin formula: „ca să fie de... hrana²²⁵, îmbrăcămintea²²⁶, încălțăminte²²⁷ sau pentru alte cheltuieli²²⁸ ale călugărilor. Totodată, latura economică a daniilor reiese și din conținutul scutirilor acordate preoților din orașele țării, unde se arată că aceștia „nu au altă avere, sau meserie sau negoț, ci numai se hrănesc din sfânta biserică”²²⁹.

Apoi, motivația economică a daniilor se regăsește și în pomelnicele mănăstirilor, căci adeseori călugării erau îndemnați să facă pomenirea ctitorilor: „de vrème ce daniile și miluirile lor până astăzi noi le stăpânim și din veniturile lor ne hrănim și ne chivernisim”²³⁰.

Aceleași rațiuni au dus la înfăptuirea actelor de închinare a mănăstirilor ajunse la nevoie către Locurile Sfinte²³¹ sau către lavre monahale puternice din țară²³².

Astfel, după mijlocul secolului XVI, se constată mărirea dependenței Țărilor Române față de Poartă și scăderea puterii economice a domniei față de perioada anterioară²³³. Ca atare, continua creștere a obligațiilor economice ale Moldovei față de

satul Scheia, în preț de 3.000 de lei, erau dăruite apoi de domn marelui vistiernic Iordache Ruset pentru o datorie de 15.000 de lei, pe care îi luase de la boierul său „fără voia dumisale” (*ibidem*, f. 82r.-83r.).

²²³ La 22 august 1616, mănăstirea de călugărițe de peste Bistrița, din fața Vânătorilor, primea întărire pentru 12 poslușnici, deoarece numai „cu acești poslușnici se ține această sfântă mănăstire” (*DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 28, nr. 40).

²²⁴ *DRH. A.*, vol. III, p. 469, nr. 261, p. 501-502, nr. 282, p. 505, nr. 283; *DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 193, nr. 252. Amintim faptul că actele de danie făcute Suceviței de către arhiepiscopul Gheorghe Moghilă (*DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 194, nr. 247) și, mai târziu, de nepotul acestuia, Moise Moghilă *Moldova în epoca feudalismului (Documente slavo-moldovenești)*, vol. III, Chișinău, Editura Știință, 1982, p. 271, nr. 133. În continuare: MEF, au fost făcute pentru întărirea sfintei mănăstiri. În același scop, episcopul Gheorghe Moghilă a căutat să-i concentreze moșiile în imediata ei apropiere.

²²⁵ *DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 261, nr. 315; vol. IV, p. 158, nr. 211; *veac XVII*, vol. IV, p. 28, nr. 40; Balan, *Doc. bucovinene*, vol. V, Cernăuți, 1939, p. 167, nr. 1; *Pomelnic no. 741 ex 1863*, f. 1r.-v., p. 200.

²²⁶ *DIR. A., veac XVII*, vol. III, p. 92, nr. 148; vol. IV, p. 28, nr. 40; *Pomelnic no. 741 ex 1863*, f. 1r.-v., p. 200.

²²⁷ *DIR. A., veac XVII*, vol. III, p. 92, nr. 148; vol. IV, p. 28, nr. 40.

²²⁸ În acest scop, la 18 decembrie, episcopul Aftanasie de Roman dăruia Putnei o prisacă la Voitinul (Balan, *Doc. bucovinene*, vol. V, p. 167, nr. 1).

²²⁹ *DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 94-95, nr. 131.

²³⁰ BAR-B, Ms. rom. nr. 1567, f. 4v.; BAR-B, Ms. rom. nr. 921, f. 28v. și BAR-B, Ms. rom. nr. 3770, f. 1v.

²³¹ Credem că actele de închinare ale mănăstirii Sucevița la Schitul Mare din Galiția, în 1648 (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, pachet II/7, vol. VI, p. 186-189, nr. 57), a mănăstirilor Galata (BAR-B, Ms. rom. nr. 4023, f. 21r.-v., nr. 4) și Pobrata la Sfântul Mormânt (Ștefan Dinulescu, *Viața și scrierile lui Dositeiu, mitropolitul Moldovei*, în „Candela”, Cernăuți, 1885, an. IV, p. 147) au avut aceleași rațiuni economice, căci mănăstirile se aflau în pragul pustiirii. De fapt, Dimitrie Cantemir consemna că atunci când un ctitor „se teme ca mănăstirea să nu se dărâme sau să se ruineze, o închină” marilor lavre de la Ierusalim, Muntele Sinai sau de la Sfântul Munte (Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 359).

²³² Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VII, Ms., pachet II/8, p. 154-155, nr. 73.

²³³ Astfel, la 31 decembrie 1583, Petru Șchiopu, conștient de vremurile grele pe care le puteau întâlni viitori domni, cerea acestora să-i întărească dania de 3.000 de aspri făcută mănăstirii de la Hîlandar și nu arunca blestem decât asupra aceluia care „va avea de unde” și nu va voi să-i întărească mila (*DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 235, nr. 290).

Imperiul Otoman a contribuit la diminuarea rapidă a moșiilor din domeniul domnesc, căci domnii, în căutare permanentă de bani, au dăruit marilor boieri și unor mănăstiri moșii din ocoalele domnești în schimbul unui ajutor „*dat țării și domniei*”²³⁴. Și acest context intern și internațional explică, parțial, de ce grija întreținerii unor mănăstiri a fost scoasă, uneori, de pe seama domniei, pentru a fi pusă în sarcina mănăstirilor-mamă. Altfel spus, prin închinarea lor la Locurile Sfinte din Orient, puterea centrală scăpa de obligația de a se îngriji și de a întreține aceste soboare monahale, așa încât se putea preocupa în liniște de alte cheltuieli și de problemele politice curente²³⁵. O dovadă a scăderii averii domnești o constituie faptul că, în această vreme, din cauza nevoilor proprii legate de dominația turcească, unii domni dăruiesc propriilor ctitori moșii provenite din satele de ocol. Totodată, credem că aceste danii din ocoalele domnești au fost cauzate și de împușinarea și, implicit, de creșterea prețului moșiilor aflate în vânzare. Astfel, voievozii au găsit o soluție originală de a-și înzestra ctitoriile și de a se achita de obligațiile ctitoricești.

Totodată, plecarea în pribegie a unor domni și a caselor lor, cât și pierderea dregătoriilor de frunte de către familiile marilor ctitori a însemnat, pe de o parte, pierderea influenței lor politice și sociale, iar pe de altă parte, scăderea veniturilor acestor familii. Din acest motiv, membrii lor se puteau achita din ce în ce mai greu de obligațiile ctitoricești față de mănăstirile lor. Pentru a nu-și pierde statutul de mari ctitori, adeseori acești domni și boieri înfăptuiau actele de închinare ale mănăstirilor zidite și înzestrate de părinții lor²³⁶. Astfel, prin închinarea unor lăcașe din Moldova, domnii și urmașii marilor ctitori salvau nu numai mănăstirile românești de la risipire, dar și ajutau, de cele mai multe ori, mănăstirile din răsărit, ce se aflau la mare nevoie. Astfel, monahii acestor așezăminte monahale veneau la noile metoace și asigurau hrana fraților lor aflați sub stăpânirea păgânilor²³⁷ și a ereticilor²³⁸. În virtutea dreptului de ctitorire bizantin, aceste acte erau săvârșite doar de creștini care erau ctitori atât la mănăstirea cu soborul risipit dar cu moșii pentru hrana călugărilor, cât și la mănăstirile-mamă, care aveau monahi, dar erau strâmtorate de necredincioși²³⁹. Actul de închinare

²³⁴ ASB, Ms. nr. 628, f. 82r.-83r., fără nr.

²³⁵ Așa se explică de ce domnii erau interesați doar de veniturile și cheltuielile mănăstirilor neînchinat. Pentru exemplificare vezi Ioan Bogdan, *Sămile mănăstirilor de țară din Moldova pe anul 1742*, în BCIR, vol. I (1915), p. 217-279.

²³⁶ Astfel, doamna Stanca a lui Aron vodă, aflată în Transilvania, nu se poate îngriji de veniturile mănăstirii Sfântul Nicolae din Țarina târgului Iași și acceptă ca acest lăcaș să fie închinat de către Radu Mîhnea la mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul de la Sozopole [Arcadie M. Bodale, *Ctitori și călugări de la mănăstirea Sfântul Nicolae (Aron Vodă de lângă Iași. Un episod al relațiilor ecleziastice greco-române la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII*, în Leonidas Rados, *Interferențe româno-elene (secolele XV-XX)*, Iași, Fundația Academică „A.D. Xenopol”, 2003, p. 39, nota 70 și p. 41-42. În continuare: Bodale, *Ctitori și călugări*]. Este apoi cazul Mariei, fiica lui Ieremia Moghilă, care închina Sucevița Schitului Mare din Galiția (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VI, pachet II/7, p. 186-189, nr. 57).

²³⁷ *DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 234-235, nr. 290, p. 260-261, nr. 315; vol. IV, p. 193-194, nr. 252; ASB, Ms. nr. 628, f. 49r.-50r.

²³⁸ Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VI, pachet II/7, p. 186-189, nr. 57.

²³⁹ Moștenind calitatea de ctitor al mănăstirii Sucevița, Maria, fiica domnului Ieremia Moghilă, repopulează acest lăcaș, închinându-l Schitului Mare din Galiția [1643] (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VI, pachet II/7, p. 186-189, nr. 57), pe care îl ridicase împreună cu vărul ei, Petru Moghilă (Ion I. Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, ediție îngrijită de Ștefan Purici, Rădăuți, Editura Septentrion, 1997, p. 109; Isidor Onciul, *op. cit.*, p. 11; Dan, *M-rea Sucevița*, p. 203). În fapt, dependența Suceviței față de Mănăstirea Schit a constat în popularea ei cu călugări ruteni (Dan, *M-rea Sucevița*, p. 47), arhimandritul Schitului devenea și egumen al ctitoriei lui Gheorghe Moghilă (*ibidem*, p. 46), iar unele moșii ale mănăstirii de pe Valea Suceviței intrau în administrarea Mănăstirii Schit din Maniava. Este vorba de satele Mămăieștii (*ibidem*, p. 13; I. Onciul, *op. cit.*, p. 14; *Catalogul Documentelor Moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, Supliment I (1403-1700), întocmit

nu putea fi înfăptuit decât de către marii ctitori ai lăcașului pustiit²⁴⁰ sau de către urmașii lor²⁴¹ și trebuia confirmat de domnie²⁴². Prin fapta lor, acești ctitori se achitau de obligațiile dreptului de ctitorire printr-o singură măsură: pe de o parte, evitau pustiirea și părăsirea unei mănăstiri din Moldova²⁴³, iar pe de altă parte, asigurau hrana călugărilor de la o fundație religioasă din Răsăritul Ortodox la care erau ctitori²⁴⁴.

Apoi, închinarea schiturilor și mănăstirilor mici din Moldova unor mari lavre monahale din țară²⁴⁵ are aceleași semnificații economice, sociale și spirituale. Astfel, ctitorii acestor mici lăcașe de cult le puneau sub ascultarea unei mănăstiri puternice din țară pentru a le asigura dăinuirea în veac. Măsura lor era determinată atât de prestigiul spiritual, economic și social al mănăstirii-mamă, cât și de puterea economică redusă a familiilor lor pentru a putea întreține veșnic un astfel de lăcaș de cult.

Demn de remarcat este faptul că, uneori, s-a încercat salvarea mănăstirilor sărace prin acordarea de importante sume de bani soborului aflat în nevoie²⁴⁶. Astfel, adeseori creștinii erau impresionați de greutățile la care ajungea un lăcaș monahal, așa încât îi făceau danii bogate²⁴⁷. Pentru a ajuta o ctitorie domnească sau împărătească să scape pentru totdeauna de nevoi, de obicei, domnii țării obișnuiau să-i facă danii veșnice în bani, ceară, unt-de-lemn și tămâie. Toate aceste obroace anuale erau înfăptuite pentru Locurile Sfinte din Orient aflate în nevoie, dar și pentru mănăstirile sărace din țară. O astfel de măsură era firească, deoarece ctitorii erau conștienți că, dacă arătau milă pentru cineva sărman, vor dobândi la rândul lor milă de la Dreptul Judecător²⁴⁸. De obicei, aceste obroace au fost continuate și sporite de către urmașii întemeietorilor lor²⁴⁹. Prin

de Maria Soveja, Mihai Regleanu, Doina Tinculescu, Marcel Ciucă și Gabriela Birceanu, DGAS, București, 1975, p. 248, nr. 763. În continuare: CDM.S I) și Micuțiș (Dan, *M-reă Sucevița*, p. 117 și 224), precum și de opt fălci de vie la Spărieți (*ibidem*, p. 117 și 224).

²⁴⁰ Ieromonahul Meletie reface schitul Hotin și îl închina la, la 30 martie 1730, mănăstirii Putna „văzând că nu pot griji de schit din pricina bătrâneților mele“ (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VII, pachet II/8, p. 154-155, nr. 73).

²⁴¹ Maria, fiica lui Ieremia Moghilă, închina mănăstirea Sucevița, ctitorită de părintele său, Schitul Mare din Galiția (*ibidem*, vol. VI, pachet II/7, p. 186-189, nr. 57), iar doamna Maria, fiica lui Petru Șchiopu, închină Galata la Patriarhia de Ierusalim (BAR-B, Ms. rom. nr. 4023, f. 21r.-v., nr. 4).

²⁴² Astfel, Vasile Lupu întărește în anul 1648 actul de închinare al mănăstirii Sucevița la Schitul Maniava din Galiția, ce fusese săvârșit cu cinci ani mai înainte de către „doamna Mariia, fiică răposatului Ieremie Moghilă voievod, fiindcă [...] a fost aproape pustiită din pricina diferitelor neașezări și ne-a rugat mereu să binevoim a da în stăpânirea acelor părinți de la Schit mănăstirea Sucevița, deoarece acest lăcaș însuși părintele ei, Ieremia vv de la început l-a zidit“ (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, Ms, Pachet II/7, vol. VI, p. 186-189, nr. 57). Vezi și BAR-B, Ms. rom. nr. 4023, f. 21r.-v., nr. 4.

²⁴³ N. Mișaș, *op. cit.*, p. 440.

²⁴⁴ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, p. 359; N. Mișaș, *op. cit.*, p. 439-440; Gh. Cronț, *op. cit.*, p. 82-87.

²⁴⁵ Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VII, Ms., pachet II/8, p. 154-155, nr. 73.

²⁴⁶ *DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 234-235, nr. 290; vol. IV, p. 193-194, nr. 252.

²⁴⁷ Este cazul logofătului Nechișor Beldiman, care acceptă un schimb în avantajul călugărilor de la Sucevița, dăruindu-le, totodată, 100 de taleri (*ibidem*, *veac XVII*, vol. III, p. 187-188, nr. 285; p. 189-190, nr. 288 și p. 214, nr. 313; vol. IV, p. 6, nr. 9; *DRH. A.*, vol. XXI (1632-1633), 1971, întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, p. 369-370, nr. 290).

²⁴⁸ „Iar noi, mișcați de milă și călăuziți de porunca învățăturilor lui Dumnezeu am binevoit să împlinim cererea“ egumenului Paisie „și am primit să fim din ziua de astăzi ctitori ai mai sus spusei mănăstiri“ de la Hilandar (*DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 235, nr. 290).

²⁴⁹ Primul domn al Moldovei atestat drept ctitor la Zografu este Alexandru cel Bun (Virgil Cândea, *Mărturiile românești peste hotare. Mică enciclopedie, de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*, vol. I *Albania-Grecia*, București, Editura Enciclopedică, 1991, p. 541, nr. 2038 și 2045), a cărui danie este continuată de urmașii săi. Astfel, la 26 mai 1442, voievozii Ilie și Ștefan Alexandrovici făceau obroc anual mănăstirii Zografu (*DRH. A.*, vol. I, p. 311-312, nr. 221; Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 541, nr. 2045). Mai târziu, Ștefan cel Mare

aceste măsuri, mănăstirile asuprite de „neamurile cele de fel străine”²⁵⁰, dar și lăcașurile din țară, ce aveau un sobor mic sau risipit, erau salvate de la pustiire²⁵¹, așa încât așezămintele monahale puteau fi îngrijite după obiceiul creștinesc. Totuși, acest efort nu se dovedea întotdeauna însă cea mai bună soluție, deoarece nu toți urmașii marilor ctitori aveau cu ce să continue obrocul înaintașilor. Astfel, treptat, puterea economică a domniei scade, iar membrii marilor familii boierești nu-și pot păstra pentru totdeauna dregătoriile de frunte, așa încât influența lor economică, socială și politică nu este constantă. Din acest motiv, daniile menționate rezolvau doar problemele imediate ale soborului și nu asigurau mănăstirii un venit stabil. La acestea se adaugă, probabil, și cheltuirea nechibzuită de către unii egumeni a banilor primiți²⁵². Ca atare, adeseori se ajungea la actele de închinare pentru salvarea mănăstirilor aflate în nevoie²⁵³. Menționăm faptul că atunci când urmașii la tron nu puteau să dea obroacele întemeiate de înaintași, sau când erau nevoiți să anuleze unele acte de închinare, noii domni făceau, de regulă, daniile compensatorii mănăstirilor afectate²⁵⁴.

Din aceleași motive economice, ctitorii căutau să concentreze moșiile în apropierea propriilor ctitorii. Este cazul actelor ctitoricești ale lui Ștefan cel Mare față de mănăstirea Putna²⁵⁵ sau a arhiepiscopului Gheorghe Moghilă și a fraților săi față de Sucevița²⁵⁶. De fapt, așezările monahale erau întărite de fondatorii lor cu importante

repara acest lăcaș (Virgil Căndea, *op. cit.*, p. 541, nr. 2039-2041) și îi dădea anual milostenie câte 100 de ducăți ungurești (*DRH. A.*, vol. II, p. 192-193, nr. 135) iar bolniței de acolo îi făcea obroc de 500 de aspri (*ibidem*, p. 261, nr. 176). De asemenea, Bogdan al III-lea (Virgil Căndea, *op. cit.*, p. 541, nr. 2038 și 2040), Ștefan cel Tânăr (*ibidem*, p. 541, nr. 2050), Petru Rareș (*ibidem*, p. 541, nr. 2050), Alexandru Lăpușneanu (*ibidem*, p. 541, nr. 2041 și 2050) și Ruxanda Lăpușneanu (*ibidem*, p. 541, nr. 2038 și 2049) continuă opera strămoșilor lor la această mănăstire. Această lucrare ctitoricească este continuată chiar și de unii domni ai Moldovei care nu mai erau din osul lui Alexandru cel Bun. Astfel, la 1 iunie 1575, Petru Schiopu dăruia acestui lăcaș anual câte 100 de ducăți ungurești, 6.500 de aspri, iar la bolniță câte 500 de aspri (*ibidem*, p. 541, nr. 2050). La 14 martie 1598, Ieremia Moghilă întărea această danie și mai adăuga acestui sobor câte 100 de ducăți ungurești anual (*DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 193-194, nr. 252). Ulterior, acesta din urmă a refăcut și închinarea mănăstirii Sfântul Nicolae din Țamă la Zografu, ce fusese hotărâtă tot de către Petru Schiopu (Ioan Caproșu, Petronel Zahariuc, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, vol. I *Acte interne (1408-1660, Iași, Editura Dosoftei, 1999, vol. I, p. 99-100, nr. 68. În continuare: Caproșu și Zahariuc, Doc. istoria orașului Iași).*

²⁵⁰ ASB, Ms. nr. 628, f. 49r. și f. 50v.

²⁵¹ Prin miluirea lăcașului de la Locurile Sfinte se credea că se întărește dreapta credință iar domnia scapă de unele cheltuieli (vezi mai sus).

²⁵² În actul de închinare al mănăstirii Galata la Ierusalim, Radu Mihnea îi acuză pe călugării români de la această mănăstire că „au fostu niște oameni fără frică și n-au căutat ce s-ar căde să ridice din venitul mănăstirii, ce tot au cheltuit și au prăpădit și au răsăpit fără de nici o măsură” (BAR-B, Ms. rom. nr. 4023, f. 21r.-v., nr. 4).

²⁵³ Astfel, deși mănăstirea Sucevița a fost ajutată de logofatul Nechifor Beldiman (*DIR. A., veac XVII*, vol. III, p. 187-188, nr. 285, p. 189-190, nr. 288 și p. 214, nr. 313; vol. IV, p. 6, nr. 9; *DRH. A.*, vol. XXI, p. 369-370, nr. 290), ea nu a fost salvată de la pustiire, așa încât, în anul 1648, Maria, fiica lui Ieremia Moghilă, o închina Schitului Mare din Galiția (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VI, pachet II/7, p. 186-189, nr. 57).

²⁵⁴ Pentru a-i liniști pe călugării de la Zografu, care pierduseră metocul Sfântul Nicolae din Țamă în timpul lui Radu Mihnea (Bodale, *Ctitori și călugări*, p. 39-43), Miron Barnovschi le dăruia mănăstirea Adormirea Maicii Domnului din târgul Vaslui (*DRH. A.*, vol. XIX, p. 532, nr. 386).

²⁵⁵ Bodale, *Contribuții*, p. 131-162.

²⁵⁶ Apoi, teritoriul dependent de curțile domnești de la Bădeuți, precum și existența unor sate boierești în apropiere, ofereau Moghileștilor și susținătorilor lor posibilitatea înzestrării acestei ctitorii cu un domeniu funciar consistent. Cu toate acestea, Ieremia Moghilă și urmașii săi n-au desființat această structură administrativă pentru a-și consolida ctitoria. Doar trei sate din acest ocol, Sucevița (Dan, *M-re Sucevița*, p. 124, nr. 8 și p. 116, nr. 32), Novoselita sau Movileanii (Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 37-39, nr. 9) și Volovățul (*ibidem*, vol. I, p. 110-111, nr. 44), au intrat în stăpânirea Suceviței, primele două fiindu-i confirmate de Petru Schiopu (*ibidem*, vol. II, p. 37-39, nr. 9). Acest lucru se datorează, credem, tocmai alegerii Sucevei de către Ieremia vodă drept reședință domnească principală. Astfel, puterea centrală avea nevoie de slujbele prestate de aceste sate. Abia Ștefan Tomsa II, după revenirea sa la Iași a desființat acest ocol prin daniile făcute mănăstirii Solca (*DIR. A., veac XVII*, vol. IV,

averi, care erau menite să le asigure trăinicia și prestigiul spiritual în veac. De asemeni, banii și moșiile dăruite mănăstirilor reprezentau averile care trebuiau să salveze soborul de la nevoi. Ca atare, adeseori aceste ocini erau schimbate de către călugări, care căutau, de obicei, prin schimburi, să obțină cât mai mult folos. Astfel, dreptul mănăstirii de a-și vinde sau zălogi moșiile primite danie a fost limitat de canoanele bisericii și de obiceiul pământului. Foarte rar o mare familie de boieri²⁵⁷ sau domnul țării primeau dreptul de a răscumpăra sau de a primi zălog o moșie mănăstirească. De cele mai multe ori, aceste răscumpărări de ocini mănăstirești se făceau de către ctitorii altor soboare, pentru ca moșia luată să fie dăruită unei alte mănăstiri²⁵⁸. Aceasta ultimă situație se întâlnește atunci când monahii supuși la dări nu reușeau să-și achite obligațiile față de stat din averea mănăstirii, când așezământul călugăresc fusese prădat²⁵⁹ sau atunci când lăcașul era ruinat și soborul nu-l putea repara.

Uneori, datorită valorii lor materiale, aceste odoare erau confiscate de domnie sub pretextul că fuseseră luate din domeniul domnesc²⁶⁰. Totuși, aceste măsuri erau temporare, căci, datorită fricii de blestem, ceilalți voievozi întorceau adeseori mănăstirii ocina luată.

Situația economică a domnilor putea face ca unele danii să fie temporare. Din acest motiv ctitorii care le săvârșeau pun blestem doar asupra acelor care vor avea de unde da și nu vor dori să întărească mila sa făcută unei mănăstiri²⁶¹.

p. 265-267, nr. 321). Totuși, dorința Moghileștilor este trădată atât de eforturile episcopului Gheorghe de Rădăuți de a făuri mănăstiri un hinterland funciar, cât și de falsul întocmit în Polonia, de către doamna Marghita, soția lui Simeon Moghilș (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. V, pach. II/6, p. 324-326, nr. 87.) Aceasta, pentru a anula daniile făcute de către Ștefan Tomșa solcanilor, a întocmit un act prin care, chipurile, Simion Moghilă voievod ar fi dat Suceviței satele Bădeuții, Drăgăneștii, Căinicenii, Ivancăuții și Pârlisanii, toate aparținând amintitului ocol. Sucevițenii au pierdut procesul, satele fiind reintărite solcanilor (20 februarie 1625). Apoi, boierii care stăpâneau satele din apropierea acestei mănăstiri, este vorba de urmașii lui Luca Arbore de la Solca (idem, *Doc. bucovinene*, vol. I, p. 124-126, nr. 50) și cei ai lui Vasco de la Horodnic (*DRH. A.*, vol. II, p. 297-298, nr. 198; Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 51-52, nr. 14), se înrudeau, probabil, cu Moghileștii, ceea ce, în baza dreptului de protomisii, ar fi avantajat Sucevița.

²⁵⁷ Gheorghe Ursachi vistier răscumpără de la mănăstirea Agapia seliștea Stângăceani, ce fusese dăruită de socrul său (BAR-B, *Catastih de sate și părți de ocină și vii la Cotnar și la Iași de moșie și de cumpărătură și de zestre de la socri, de la reposatul Gheorghie hatmanul și de la dumneai spătăroae a reposatului Iordachi spătariu și de danie și de miluire de la domni, dumisale lui Gheorghie Ursachi marele vistiernic scoase și izbândite dintru ale dumisale drepte și adevărate urice și ispisaoce domnești și mai pe scurt alese. Anii de la Adam 7170, iar de la Mântuitorul lumii, Iisus Hristos, 1660, iulie 15*, în A. Papadopol Calimah, *Scrisori Diverse*, Ms. rom. nr. 929, f. 304r.) de la mănăstirea Trei Ierarhi satul Vorotea (Orhei), dăruit de soția sa, Măricuța, la moartea ei (*ibidem*, f. 298v.-299r.), un sfert din satul Românești (Suceava) de la stareța de Ițcani (*ibidem*, f. 289r.), seliștea Telibecinți de la mănăstirea Neamț (*ibidem*, f. 290r.). Apoi, în anul 1685 Toderașcu vel logofăt cumpără de la mănăstirea Sfântul Proroc Ilie moșia Țigănești ot Putna (C. Bobulescu, *Două chipuri bisericești*, p. 39, anexa V). Probabil, în acest caz este vorba de un act de arendă căci 10 ani mai târziu același sobor revindea această moșie lui Ion Stroescu (*ibidem*).

²⁵⁸ Iane Hadâmbul cumpără părți din satul Budești, ținutul Cârliștău, de la mănăstirea Bârnova și de la alți răzeși pentru a le dărui propriului locaș monahal de la Dealu Mare (ASB, Ms. nr. 628, f. 160v.-163r., doc. fără nr.).

²⁵⁹ La 12 mai 1663, mănăstirea Bârnova, fiind prădată de cazaci, munteni, unguri și de alte oști străine, care au luat toate bucatele sfintei mănăstiri, ajunge la „mare lipsă”, așa încât vinde lui Iane postelnic jumătate din satul Budești, ce îi era danie de la ctitorul ei, Miron Barnovschi Moghilă voievod „pentru ca să facă călugării (!) alte bucate” (*ibidem*).

²⁶⁰ La 23 noiembrie 1582, Petru Schiopu întorcea mănăstirii Agapia satele Boloșanii și Grașii, ce îi erau danie de la Bogdan Lăpușneanu din ocolul cetății Neamț, fiindcă „n-am voit a mai ispiți și a strica tocmai domnilor celor dintâi” (*DIR. A. veac XVI*, vol. III, p. 196, nr. 251). Credem că aceste moșii au fost confiscate de către Ioan Vodă și realipite cetății de unde fuseseră luate de către fiul lui Alexandru Lăpușneanu. Pentru politica anticlericală a lui Ioan vodă vezi Bodale, *Ctitori și călugări*, p. 34-35 și notele 18-26.

²⁶¹ Astfel, la 31 decembrie 1583, Petru Schiopu dăruia mănăstirii sârbești de la Hilandar un obroc anual de 300 de aspri și ruga „prin acest hrisov al nostru, pe cine va voi Dumnezeu să fie după noi urmaș al

Totodată, din cauza prețului ridicat al acestor moșii, puțini mireni își puteau permite să ajute biserica cu astfel de averi, așa încât, numărul ctitorilor a fost întotdeauna restrâns.

În același scop, de a asigura bunăstarea mănăstirilor pe care le ridicau, domnii acordau mănăstirilor scutiri de dări²⁶² și dreptul de a-și exercita jurisdicția în satele pe care le stăpâneau²⁶³. Cele mai multe dintre aceste scutiri nu trebuie văzute ca fiind făcute în favoarea sătenilor, ci în beneficiul soborului care stăpânea satul. Astfel, sătenii nu erau scutiți de acele dări, căci, deși nu le mai plăteau visteriei domnești, ele erau încasate de egumenul mănăstirii căreia îi erau închinăți. De obicei, acesta le folosea pentru chiverniseala lăcașului pe care îl conducea. Totodată, există și scutiri făcute pentru ajutorarea sătenilor. Este vorba de scutirile acordate unor sate mănăstirești pe o perioadă de la trei la cinci ani, în funcție de nevoile domniei. De obicei, prin acest fel de scutiri, puterea centrală căuta să repopuleze unele sate mănăstirești ce erau de folos țării²⁶⁴, dar și stăpânilor²⁶⁵. În sfârșit, avem scutiri individuale, acordate doar poslușnicilor mănăstirești pentru a fi de slujbă mănăstirii²⁶⁶. De obicei, acești poslușnici erau aleși dintre fruntașii satelor și erau foarte importanți pentru chiverniseala lăcașului monahal, fiind uneori singura sursă de venit pentru sobor²⁶⁷.

Menționăm faptul că aceste scutiri și privilegii erau acordate în mod diferit fiecărei mănăstiri în parte²⁶⁸. Astfel, aceste scutiri domnești puteau fi totale sau parțiale și ele variau ca număr de la mănăstire la mănăstire și de la sat la sat, chiar dacă erau stăpânite de același sobor. Apoi, în cadrul aceluiași domeniu, pentru fiecare sat scutirile puteau fi acordate pe o durată de timp mai mică sau mai mare, în funcție de nevoia domnului și a țării.

Totodată, valoarea materială a averii mănăstirilor a stârnit adeseori poftele de înavuțire ale oștilor străine²⁶⁹ și ale tâlharilor²⁷⁰. De fapt, războaiele au pricinuit cele mai multe pagube soboarelor monahale. Astfel, majoritatea nelegiuirilor se petreceau în vremile de răzmerițe, din cauza oștenilor puși pe jafuri²⁷¹. Uneori, aceste atacuri aveau

scaunului domniei mele [...] să fie neclintitor acestui înscris al nostru, ci mai ales întăritor sau iarăși cât îi <va fi> în putere. Și iarăși, când nu vor împlini făgăduința noastră cei ce vor fi după noi, acela să aibă a da răspuns la cumplita zi a judecății, dar când va avea de unde" (*DIR. A., veac XVI*, vol. III, p. 234-235, nr. 290).

²⁶² *Ibidem*, veac XVII, vol. IV, p. 40, nr. 59.

²⁶³ *Ibidem*.

²⁶⁴ Amintim doar actele din 16 ianuarie 1678, 20 aprilie 1701 și din 2 noiembrie 1727, prin care domnii Moldovei scuteau de anumite dări sătenii din Vicove și din Frătăuți, care erau moșiile putnenilor, „pentru paza potecilor și de poslușania sfintei mănăstiri” (Măzăreanu, *Catastih Putna*, p. 169, nr. 7 <p. 164-243>; Balan, *Doc. bucovinene*, vol. III, p. 110-111, nr. 84; vol. IV, p. 78-79, nr. 53).

²⁶⁵ *DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 40, nr. 59.

²⁶⁶ *Ibidem*, veac XVII, vol. IV, p. 28, nr. 40.

²⁶⁷ *Ibidem*.

²⁶⁸ În cazul mănăstirilor care au beneficiat aproape în continuu de scutiri totale pentru toate satele ei, amintim mănăstirea Putna (Bodale, *Contribuții*, p. 142, 146-162). În schimb, mănăstirea Sucevița a obținut puține scutiri pentru satele sale. De fapt, numai oamenii care s-au așezat pe teritoriul satului Iubănești au beneficiat de un astfel de privilegiu (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VI, pach. II/7, p. 305, nr. 113).

²⁶⁹ Astfel, mănăstirea Bârnova a fost prădată cândva înainte de anul 1663 de către cazaci, munteni, unguri și alte oști streine, „care au luat toate bucatele sfintei mănăstiri” (ASB, Ms. nr. 628, f. 161r. și f. 162r.).

²⁷⁰ Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 135.

²⁷¹ În timpul războiului din anul 1497, trupele polone prădau, ardeau și necinseau bisericile ortodoxe (Fr. Papée, *Jan Olbracht, z trzema rycinami i mapa* [=Ioan Albert, cu trei gravuri și o hartă], Kraków, 1936, p. 147; apud Gheorghe Duzinchievici, *Războiul moldo-polon din anul 1497. Critica izvoarelor*, în SMIM, vol. XVIII <1975>, p. 34. În continuare: Duzinchievici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*). Apoi, în anul 1654, Timuș Hmelnițchi „a prădat și a ars bisericile și mănăstirile, a bătut și sfânta mănăstire Homor cu toate odoarele foarte frumoase, podoabele și odajdiile ei și nimic n-a mai rămas din averea sfintei mănăstiri” (Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 363).

loc și noaptea, fiind înfăptuite de către tâlhari care cunoșteau locul și soborul ce urma să fie atacat. De obicei, toți răufăcătorii furau averi (vite și sfinte odoare) din Casa Domnului pentru a le vinde²⁷². Pentru a-și apăra avutul, călugării îngropau odoarele sau le duceau în bejenie²⁷³. Cu toate aceste măsuri, averile mănăstirilor n-au fost niciodată în siguranță²⁷⁴. Apoi, adeseori, în timpul războaielor, mănăstirile erau distruse²⁷⁵ și se pustiau²⁷⁶, iar satele lor²⁷⁷ au fost prădate și incendiate²⁷⁸. Din acest motiv, vecinii și robii mănăstirilor se împrăstiau adeseori²⁷⁹. Atunci când locuitorii nu apucau să se pună la adăpost în păduri, ei erau obligați să suporte rechizițiile de hrană și furaje și să îndeplinească numeroase podvoade în folosul armatelor aflate în conflict. Pentru a le apăra, ctitorii își așezau mănăstirile în locuri retrase, ferite de privirile lacome ale tâlharilor²⁸⁰ și le înconjurau cu ziduri fortificate.

Tot în timpul războaielor, datorită valorii lor, moșiile erau adeseori împresurate, iar scutirile acordate de către puterea centrală erau încălcate de către slugile domnești. De obicei, aceste împresurări nu erau însoțite de acte de violență, însă erau văzute și ele drept furtișaguri de la biserică²⁸¹.

Așa se explică de ce adeseori domnia a intervenit în favoarea mănăstirilor ale căror venituri scăzuseră din cauza războaielor, acordându-le scutiri și întăriri de privilegii.

Apoi, valoarea moșiilor a pus la încercare și credința rudelor ctitorilor. Astfel, aceștia le puteau cere de la lăcașul unde fuseseră închinat²⁸² pentru a scăpa de vreun

²⁷² Astfel, Toader Schiopu ot Pătrușeni, Zelinco și Ieremia ot Pătrușeni furau la începutul veacului XVII șase iepe și le vindeau lui Vasile sin Doadei ot Văratec și ginerelui său, Lampa, pentru 5 taleri (Panaitescu, *Manuscrise sl. din BAR*, vol. I, p. 24, ms. sl. nr. 15, f. 234v.).

²⁷³ În anul 1739, la ieșirea lor din Moldova, moscalii au prădat mănăstirea Putna „*de dobitoace și de alte*“, luând „*totu ce au găsit în turnu, mai ales averile boierilor. Și să nu fi ascunsu mai înainte prin munți odoarile mănăstirii, nemică n-ar fi rămas*“, așa cum călugării „*au rămas fără de dobitoace*“ (Măzăreanu, *Ist. M-rii Putna*, p. 60).

²⁷⁴ „*Ne-au spusu părinții că în vremi de răzmerițe toate odoarele acestei mănăstiri <Putna – n.n.> le-ar fi dusu în mănăstirea Biserican și cum că le-ar fi prădat acolo varvarii și nici pe giământate n-ar fi adusu înapoi*“ (*ibidem*).

²⁷⁵ Putna a fost incendiată de cazaci (*ibidem*, p. 60-61), de moscali la 1739 (*ibidem*, p. 60).

²⁷⁶ Astfel, în timpul când Ioan Sobieschi ocupă ținutul Sucevei (1691), mănăstirea Putna „*s-au pustit de tot, cât și fiarele sălăluia prin mănăstire*“ (*ibidem*, p. 60).

²⁷⁷ Amintim faptul că satul Cozmin al Putnei a avut de suferit în urma campaniei regelui Ioan Albert în Moldova.

²⁷⁸ În anul 1497, armata polonă prăda și incendia satele din drumul său prin Moldova și făcea numeroase rechiziții de hrană și furaje (Duzinchievici, *Războiul moldo-polon din anul 1497*, p. 27).

²⁷⁹ În anul 1691, în timpul războiului dintre Polonia și Imperiul Otoman, robii mănăstirii Putna „*s-au dusu în Țara Ungurească; și unii dacă s-au făcut pace s-au întorsu, iară alții au rămas acolo*“ (Măzăreanu, *Ist. M-rii Putna*, p. 60).

²⁸⁰ Cu toate că era așezată într-un loc retras din Obcina Mare, Sucevița a fost adeseori prădată. Astfel, în 1610 și 1615, a fost jefuită de poloni și cazaci. Apoi, în 1629, a fost ținută de tâlhari bistrițeni, pentru ca, la sfârșitul secolului XVII, să fie jefuită și distrusă de polonezi. În sfârșit, în 1711, rușii au depozat-o de importante odoare. Toate aceste prădăciuni au avut loc în perioade tulburi din istoria Moldovei, când puterea centrală nu reușea să o apere. Mai mult, aceste jafuri au fost comise, de cele mai multe ori, de către aceia care se bucurau de încrederea Moghileștilor: polonezii.

²⁸¹ Furtul din averea bisericii era văzut de oamenii cu frică lui Dumnezeu drept un mare păcat. Astfel, ctitorii și clerul considerau aceste jafuri ca pagubă pricinuită Bisericii. Totodată, stricătorul daniei contribuia la ștergerea amintirii donatorului, căci se pierdea averea care trebuia să arate monahilor mila făcută de un bun creștin pentru lăcașul lor. Cei care restituiau ocinile luate de la biserică erau văzuți drept apărători ai Ortodoxiei, căci salvau sufletele lor și ale primilor donatori de la pieire. Prin această faptă, domnii milostivi se fereau să atragă blestemul ctitorilor asupra lor și al familiei. De asemenea, evitau ștergerea pomenirii ctitorilor ca miluitori ai bisericii și deveneau copărtași la actul de ctitorie asemeni ziditorilor și înzestrătorilor aceluia lăcaș.

²⁸² Astfel, urmașii lui Vasile Talpă cereau satul Glodeni de la mănăstirea Humor pentru o presupusă datorie a unchiului lor (BAR-B, Ms. rom. nr. 111, f. 43r.-44v. și f. 46r.-47r., nr. 3, 7 și 10). Acest lucru este dovedit și de

necaz sau pentru că aveau o valoare sentimentală foarte mare: erau ocniile moșilor și strămoșilor lor²⁸³. Din acest motiv, aproape toate actele de danie conțin blestemele ctitorilor asupra urmașilor lor care ar îndrăzni să le strice dania. De fapt, singura armă a binefăcătorilor asupra „celor care ar strica dania și miluirea noastră” era blestemul²⁸⁴.

Totodată, considerentele economice au contribuit și la alegerea locului de zidire a noilor mănăstiri. Astfel, pe lângă aspectele strategice, locul ales trebuia să ofere material de construcție (lemn și piatră) și apă, dar și să facă posibilă crearea unor braniști în jurul lor (este cazul Putnei, Suceviței).

6. Motivele de ordin politic

De asemenea, unele danii făcute mănăstirilor au avut și semnificații politice. Este vorba, în primul rând, de daniile și de întăririle unor ocni și privilegii ce au fost săvârșite de către domni care nu mai făceau parte din dinastia Mușatinilor. Scopul declarat al acestor milostenii era „ca să întărim și să împuternicim mila și pomenirea sfântăroșilor domni de mai înainte, care au fost mai înaintea noastră”²⁸⁵. Acest motiv, menționat adeseori în actele de danie către vechile ctitorii voievodale²⁸⁶, ascunde, de fapt, dorința celui care întărea vechile drepturi ale soborului de a-și legitima pretențiile la tron. Astfel, acești „sfântăroși domni” deveneau un model de evlavie, dar și de buni gospodari pentru urmașii lor la tronul Moldovei²⁸⁷. Apoi, prin fapta săvârșită, domnii care întăreau vechiul drept al mănăstirii își argumentau puterea, considerându-se urmașii de drept ai domnilor bătrâni fiindcă nu au stricat daniile și pomenirea lor²⁸⁸. Acest fenomen este dovedit și de formulele întâlnite în actele de danie: „urmând binecinstitorilor domni care au fost mai înainte”²⁸⁹ sau „să e facem pomenire ca și ceilalți domni care au domnit înaintea noastră”²⁹⁰. Prin invocațiile menționate, folosite de asemenea doar de către domnii Moldovei ce nu mai făceau parte din vechea dinastie

blestemele pe care ctitorii le aruncau adeseori asupra urmașilor sau a neamurilor lor care ar îndrăzni să scoată ocina dăruită de la mănăstirea sau de la biserica pe care ei o înzestraseră.

²⁸³ Între anii 1572 și 1583, Nastasia călugărița și Nastea, surorile fostului mitropolit Gheorghe, au mai multe judecăți cu mănăstirea Bistrița pentru satul Tâmpeschi, amândouă judeciile, pentru Mânjești și pentru o bucată din Gugești. Reclamantele au pierdut toate procesele, căci acele sate „n-au fost lor ocină de baștină, ci au fost numai cumpărătura lui Gheorghe mitropolitul”, care le-a dat soborului de la Bistrița. În cele din urmă, surorile ierarhului amintit se vad nevoite să renunțe „de bunăvoie” la aceste moșii în favoarea bistrițenilor măcar pentru a fi trecute în pomelnicul acelui lăcaș, alături de fratele lor. Fiindcă nepotul lor, Drăgan, „n-au vrut să să lase de bunăvoia lui cu părțile sale”, acesta a pierdut atât procesul cât și dreptul la pomenire (*DIR. A, veac XVI*, vol. III, p. 221-222, nr. 274).

²⁸⁴ Astfel, ziditorii unei mănăstiri căutau adeseori să-și salveze daniile făcute celui locaș monahal de reluarea acestora de către urmași lor: „[...] Dacă cineva din neamul nostru sau din rudele noastre se amenstecă să ia <și> să strice dania noastră, acela să fie blestemat și anathema și să aibă parte cu Iuda și Arie, cu necredincioșii jidovi de la Domnul Dumnezeu, sângele lui asupra lor și asupra copiilor lor” (*ibidem*, *veac XVI*, vol. I-IV, *passim*; *veac XVII*, vol. I-V, *passim*) sau, pe alte documente este scris: „Iar cine va strica dania noastră, din oamenii noștri, cine se va alege și din alți oameni, el să fie blestemat și de trei ori blestemat și de 318 părinți de la Nicheia și de 12 apostoli și să aibă parte cu Iuda și să dea răspuns în ziua cumpletei judecăți a lui Hristos. Amin” (*ibidem*).

²⁸⁵ *Ibidem*, *veac XVI*, vol. IV p. 21, nr. 31, p. 193-194, nr. 252; *veac XVII*, vol. IV, p. 94-95, nr. 131.

²⁸⁶ Unele dintre aceste întăriri erau făcute chiar unor mănăstiri în care se odihneau domnii bătrâni (*ibidem*, *veac XVI*, vol. IV, p. 21, nr. 31).

²⁸⁷ „[...] am răvnit sfântăroșilor domni dinaintea noastră, care au miluit și au întărit sfintele mănăstiri” (*ibidem*).

²⁸⁸ *Ibidem*, *veac XVI*, vol. IV, p. 193-194, nr. 252.

²⁸⁹ *Ibidem*, *veac XVII*, vol. IV, p. 193-194, nr. 252, p. 21-22, nr. 31; vol. V, p. 30-31, nr. 32, p. 69-70, nr. 90.

²⁹⁰ *Ibidem*, *veac XVII*, vol. IV, p. 94-95, nr. 131.

a țării, se încerca același lucru: să dovedească faptul că ei erau continuatori ai vechilor domni. Acest lucru era firesc deoarece se înrudeau cu Mușatinii pe linie femeiască sau erau membri ai familiei Basarabilor. Pentru aceste întăriri de ocini și privilegii, noul ctitor al mănăstirii cerea să fie trecut în pomelnicul bisericesc alături de vechii ctitori²⁹¹.

Totodată, daniile și actele de închinare săvârșite în favoarea locurilor sfinte din Orient făceau din domnii Țărilor Române vrednici continuatori ai tradiției imperiale bizantine²⁹². Ulterior, această politică a fost preluată de către țarii ruși, care au folosit-o cu succes pentru a-și mări imperiul și influența în Balcani, îmbrăcând totul în haina pravoslaviei.

De asemenea, pentru a-și consolida tronul, unii domni protestanți au încercat să evite antipatia ortodocșilor prin confirmarea unor moșii și privilegii pentru unele mănăstiri. Era o politică înțeleaptă, fiind determinată și de eșecul unor contemporani de a realiza o secularizare a averilor mănăstirești „avant la lettre”²⁹³, asemănătoare cu cele săvârșite în statele germane sau în Anglia. Aceeași politică de „propagandă” în favoarea imaginii propriiei domnii s-a realizat și de către voievozii pravoslavnici, prin scutirile de dări ale preoților din orașele de reședință ale Curții²⁹⁴.

De asemenea, făcând danii unor mănăstiri, unii ctitori urmăreau să obțină mila Divinității pentru a-și păstra tronul și pentru a fi feriți de primejdii²⁹⁵. Din acest motiv domnii țării făgăduiau să facă și alte danii dacă vor avea ajutorul lui Dumnezeu²⁹⁶. Această făgăduială era, de fapt, o modalitate prin care ctitorul încerca să-l încredințeze

²⁹¹ Este cazul lui Ieremia Moghilă, care dăruia banii mănăstirii Zografu (*ibidem*), ctitoria lui Ștefan cel Mare. Vezi și *ibidem*, veac XVII, vol. IV, p. 94-95, nr. 131.

²⁹² Vezi N. Iorga, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii Ortodoxe*, extras din AARMSI, Seria a II-a, tom XXXVI, 1913, nr. 8, p. 207-236 (în continuare: Iorga, *Vasile Lupu*). Amintim aici faptul că, după Unirea de la Brest (1596), familia Moghilă a exercitat un adevărat „protectorat” asupra Bisericii Ortodoxe Ucrainene, pentru a mai salva ortodoxismul din Polonia. Acest lucru s-a datorat, în primul rând, pietății și poziției sociale a membrilor ei. Apoi, urcând pe tronul Moldovei, Ieremia și apoi Simion Moghilă au moștenit tradiția imperială bizantină, devenind protectorii ortodoxismului. Calitatea de ctitori și protectori ai fundațiilor pioase din Polonia a fost moștenită de către urmașii lor, chiar dacă n-au ajuns toți pe tronul domnesc de la Iași sau Suceava. De asemenea, bogăția (Ilie Corfus, *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prețurilor*, extras din SrdI, t. 25 (1972), nr. 1, p. 29-59.) și indigenatul polonez al membrilor ei au facilitat măsurile lor pioase din Ucraina. Numai așa se explica de ce întreaga familie a Moghileștilor și-a adus contribuția la ctitorirea stavropighiei Adormirea Maicii Domnului din Lvov (Ion I. Nistor, *op. cit.*, p. 101-106). De asemenea, doamna Elisabeta și fiica ei, Ana, au sprijinit zidirea Mănăstirii Zadarov de lângă Ustie (1612) (*ibidem*, p. 108).

²⁹³ Chiar dacă Ion Vodă a avut o politică ce urmărea confiscarea averilor mănăstirești (*Cronica lui Azarie*, în vol. *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, Editura Academiei, 1959, p. 149. În continuare: *Azarie*; *DIR. A.*, veac XVII, vol. III, p. 156-157, nr. 206; cf. și I. Minea, *Aron Vodă și vremea sa*, în CI, anul VIII-IX, 1932-1933, nr. 1, p. 128, și N. Grigoraș, *Politica internă a lui Ion Vodă cel Viteaz*, extras din Rdl, t. 27 [1974], nr. 6, p. 877-879. În continuare: Grigoraș, *Politica lui Ion Vodă*), nu toate mănăstirile au avut de suferit de pe urma politicii sale. Este cazul Putnei, care și-a păstrat intact domeniul în timpul acestei domnii (Bodale, *Contribuții*, 145), poate și datorită relațiilor speciale dintre domn și noul mitropolit Anastasie, care își avea metania tocmai la această mănăstire (Grigoraș, *Politica lui Ion Vodă*, p. 878-879; N. Iorga, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, vol. I, București, Editura Ministerului de Culte, 1928, p. 191. În continuare: Iorga, *Istoria bisericii*).

²⁹⁴ Astfel, urmând domnilor de demult, Petru Șchiopu și Radu Mihnea au iertat de dări și angherii preoții de la bisericile din Iași, „unde este scaumul domnii țării noastre, Moldova”, căci se roagă pentru domnii sfântrăpotași și „pentru cei vii, care domnesc în țara aceasta”, „pentru oastea domniei mele”, „pentru toată creștinătatea” „și pentru pacea a toată țara noastră” (*DIR. A.*, veac XVII, vol. IV, p. 94-95, nr. 131).

²⁹⁵ La 31 decembrie 1583, Petru Șchiopu dăruia mănăstirii sârbești de la Hilandar un obroc anual de 3.000 de aspri și arăta că „dacă va binevoi Domnul Dumnezeuul nostru, pe care îl slăvim în Troiță, și Preacurata Maică a lui Dumnezeu și va face milă cu noi, ca să ne scoată din mâna celor de alt neam, vom da nu numai aceasta mai sus scrisă, ci și mai multe” (*DIR. A.*, veac XVI, vol. III, p. 234-235, nr. 290).

²⁹⁶ *Ibidem*, veac XVI, vol. IV, p. 193, nr. 252; veac XVII, vol. III, p. 91-92, nr. 148.

pe Hristos de râvna sa către cele sfinte, prin sprijinirea bisericilor și a dreptei credințe. Apoi, uneori, acești donatori își exprimau deschis dorința de a obține sprijinul divin pentru ca tronul Moldovei să fie moștenit de către membrii familiei lor²⁹⁷.

Tot în categoria daniilor politice sunt și cele făcute de unii domni din moșiile luate de la boierii „hicleni”²⁹⁸. Prin înzestrarea unei mănăstiri cu aceste moșii împresurate, puterea centrală se răzbuna pe adversarii politici și căuta, astfel, ca măsura lor să aibă trăinicie²⁹⁹. Acest lucru este evident începând mai ales din secolul XVII, când se constata măcinarea treptată și ireversibilă a privilegiului puterii centrale de a lua pe seama domniei moșiile boierilor „hicleni”. Gestul lor ascunde, prin urmare, teama acestor voievozi că măsura lor putea fi revocată de un succesor favorabil dușmanilor lor. Deși au fost numeroase cererile din partea familiilor dezmoștenite de a-și recăpăta ocina și dedina, de puține ori biserica a fost depozată de astfel de moșii. Apoi, chiar dacă unii domni revocau temporar sau definitiv aceste danii făcute cu dreptate puțină din domeniul domnesc și întorceau satele ocoalelor de care aparținuseră sau rudelor vechilor boieri hicleni, cele mai multe înzestrări de acest fel erau întărite bisericii de domnii următori. Acest lucru s-a datorat atât influenței clerului în societatea epocii, cât

²⁹⁷ Astfel, Petru Șchiopu își motiva mila sa către Sucevița ca fiind „pentru sufletul și mântuirea răposaiilor domni bătrâni [...] și pentru mântuirea și sufletul viitorilor domni, care vor fi din copiii noștri sau din neamul nostru, pe care va binevoi Dumnezeu ca să fie domn după moartea noastră” (Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 37-38, nr. 9). Apoi, în 1597, Ieremia Moghilă daruia banii mănăstirii Stavronichita și cerea urmașilor, „cine va fi după alegerea lui Dumnezeu domn al țării noastre Moldova, dintre copiii noștri sau din neamul nostru bun” să nu-i strice mila „către sfânta mănăstire” căci este făcută după pilda „domnilor de mai înainte” (*DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 159).

²⁹⁸ Deși în Țările Române domnia avea dreptul absolut de a confisca moșiile boierilor „hicleni”, se pare că acest drept a fost îngrădit cu timpul chiar de domnii țării. Astfel, în condițiile luptelor pentru tron și instabilității domniei, domnii și-au măcinat treptat și ireversibil acest privilegiu, căci aceștia considerau drept slugi credincioase pe toți cei care îi sprijineau necondiționat. Ca atare, dacă unei astfel de slugi drept și credincioase i se luase averea de către un predecesor în scaunul țării ce fusese unul dintre dușmanii lor sau al părinților lor pentru tron, noii domni revocau, de obicei, această decizie, căci toți cei care li se opuneau dușmanilor lor erau „slugi credincioase ale domniei și țării”. Astfel, un boier putea fi, în același timp, „hiclean” pentru un voievod și „sluga dreaptă și credincioasă” pentru alt voievod. Așa s-a ajuns ca din veacul XVI unele confiscări de sate pentru „hiclenie” să fie temporare și revocabile. Acest fenomen se generaliza cu timpul, mai ales începând din veacul XVII. Această lipsă de durabilitate a confiscărilor de ocini pentru hiclenie s-a datorat, probabil, și faptului că nu toate aceste măsuri erau pentru o vină dovedită, căci unii domni se dovedesc lacomi față de averea unor boieri („Ion vodă [...] dacă a primit scaunul domniei, s-a apucat să adune aur [...]”). Dacă se află pe undeva aur, se repezea și-l aducea la dânsul, căci era robul aurului; a lipsit chiar pe ostași de leafa lor” (*Azarie* p. 149; vezi Vornicul Grigore Ureche și Simeon Dascălul, *Letopiseșul Țării Moldovei până la Aron Vodă <1359-1595>*, ediție de Constantin C. Giurescu, Craiova, 1934, p. 157), mai ales în condițiile restrângerii domeniului domnesc.

²⁹⁹ Amintim aici cazul satului Rânzești, din ocolul târgului Bârlad, pe care Petru Șchiopu l-a dăruit postelnicului Meleștan (*DIR. A., veac XVI*, vol. IV, p. 117-118, nr. 144, și *veac XVII*, vol. V (1621-1625), 1957, p. 185-186, nr. 255). În decembrie 1593, Meleștan postelnic s-a ridicat cu Loboda hatmanul împotriva lui Aron vodă (v. N. Iorga, *Acte...*, p. 134; *ibidem*, *veac XVII*, vol. V, p. 185, nr. 255), așa încât noul domn l-a confiscat pentru hiclenie și l-a repus, inițial, sub ascultarea curții de la Bârlad, iar mai apoi l-a dăruit mănăstirii sale din Țarina Iașilor (*ibidem*, *veac XVI*, vol. IV, p. 117-118, nr. 144; Caproșu și Zahariuc, *Doc. istoria orașului Iași*, vol. I, p. 62-63, nr. 39). În schimb, se pare că Moghileștii, dușmanii lui Aron vodă, iau satul Rânzești de la mănăstirea Sfântul Nicolae și îl întorc familiei postelnicului Meleștan. Acest lucru poate fi dedus din faptul că, sub Ieremia Moghilă (*ibidem*, vol. I, p. 99-100, nr. 68) și Radu Mihnea (*DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 261-263, nr. 318 și p. 296-297, nr. 363), satul nu mai apare printre ocinile mănăstirii. Abia la 14 februarie 1623, Ștefan Tomșa al II-lea îl confiscă de la urmașii postelnicului și-l restituia călugărilor din Țarină (*ibidem*, *veac XVII*, vol. V, p. 185-186, nr. 255).

Apoi, este cazul satului Măndrești, care a fost al lui Petru Hudici, dar strămoșii Moghileștilor l-au pierdut, probabil, pentru hiclenie așa încât a ajuns domnesc (*ibidem*, *veac XVI*, vol. III, p. 223, nr. 275; Gh. Ghibănescu, *Surete*, vol. XIX, p. 177-178, nr. 127; Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 37-38, nr. 9). Cu toate acestea, Moghileștii cer satul „rău și fără cale” (Balan, *Doc. bucovinene*, vol. II, p. 37-38, nr. 9) pentru a-l face danie mănăstirii Sucevița.

și fricii de blestemul din uricele de danie³⁰⁰. În schimb, amintim faptul că multe din ocinile luate pe seama domniei și dăruite ocoalelor sau unor alți boieri erau obținute de rudele hiclenilor de la alți domni, care se arătau milostivi față de păcatele părinților acestor dezmoșteniți³⁰¹.

Tot în categoria daniilor politice sunt cele săvârșite de domnii Moldovei față de Biserica Catolică. Se încerca prin această măsură atragerea bunăvoinței marilor puteri catolice vecine, mai ales în perioada lor de mare înflorire³⁰².

Semnificații politice au și zidirile de lăcașuri monahale. Astfel, prin mutarea bisericii de la Volovăț la Putna și prin efortul de a crea putnenilor un domeniu comparabil cu cel al mănăstirilor Bistrița și Neamț, Ștefan cel Mare a căutat să facă din prima sa ctitorie cap al tuturor mănăstirilor din Moldova³⁰³. Această dorință a voievodului era o formă de propagandă despre puterea și prestigiul propriei domnii.

De asemenea, prin ridicarea unor impozante biserici de piatră pe Valea Suceviței, Moghileștii arătau nu numai bogăția și puterea familiei lor, dar subliniau și descendența lor din vechii domni ai Moldovei, ceea ce le oferea o autoritate morală particulară. În calitate de moștenitori ai vechilor domni moldoveni, Moghileștii își ridicau propria necropolă familială pe pământul strămoșilor lor, în apropierea Volovățului (locul

³⁰⁰ Ștefan Tomșa al II-lea a luat de la mănăstirea Pantocrator satele Cobălia și Gligenii din ținutul Soroca, precum și satul Cărniceii la Dorohoi și le-a dat altor boieri. La 1 septembrie 1616, Radu Mihnea întorcea lăcașului amintit aceste moșii fiindcă îi erau danie de la ctitorul ei, Toader Moghilă și „n-am vrut domnia mea să iau blestemul acelei sfinte mănăstiri” (*DIR. A., veac XVII*, vol. IV, p. 32-33, nr. 47).

³⁰¹ Aceste întoarceri erau determinate și de faptul că una din poruncile dumnezeiești făcute regilor Israelului era să nu se pedepsească părintele pentru fiu și nici fiul pentru părinte (*Deuteronomul* 24:16; *Regii IV* 14:6; *Paralipomena II* 25:4 și *Iezechiel* 18:20). Această poruncă biblică era respectată în Țările Române dacă părinții și fiii lor trăiau separat. Astfel, urmașii boierului pedepsit obțineau iertare pentru păcatul părintelui lor și redobândeau ocina strămoșească. Ca atare, începând din secolul XVII se răspândește treptat obiceiul ca vinovatul își va pierde capul și nu ocina pentru vina sa. Totuși, confiscările continuă, însă pentru trănicia acestor hotărâri domnești moșiile luate sunt făcute danie bisericii.

³⁰² Astfel, deși nu s-au păstrat documente în acest sens, credem că Lațcu vodă a făcut danii primei episcopii catolice din Moldova, al cărei ctitor era. Această instituție ecleziastică își avea sediul în biserica Sfintei Fecioare din Siret (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. I-II, București, 1901, p. XXVI-XXVII. În continuare: Iorga, *St. și doc.*) și fusese ridicată, probabil, în condițiile convertirii acestui domn la catolicism.

Apoi, la 1 mai 1384, Petru I Mușatinul dăruia mănăstirii dominicane din Baia, cu hramul „Sfântul Ioan Botezătorul”, venitul vămii din Siret (*DRH. A.*, vol. I, p. 1-2, nr. 1), pe care o ridicase împreună cu mama sa (Iorga, *St. și doc.*, vol. I-II, p. XXVIII).

De asemenea, Alexandru cel Bun înzestra mănăstirea catolică din sus de târgul Bacău cu satul Trebeșul de Jos (Barații) [Iorga, *St. și doc.*, vol. I-II, p. 154, nr. CXIV și p. XXXVI]. Această mănăstire de pe apa Negelului ce fusese întemeiată cu ajutorul franciscanilor de la Czic-Somlyo de către prima sa soție, doamna Marghita, fiica voievodului Transilvaniei Știbor din Știborița (Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, Chișinău, 1991, p. 37. În continuare: Gorovei, *Mușatinii*; Iorga, *St. și doc.*, vol. I-II, p. 151, nr. CXII și p. XXXVI). Aici, în ultimii ani ai pontificatului papei Bonifaciu al IX-lea, pe la 1402-1404, este transferată episcopia catolică din Siret (Gorovei, *Mușatinii*, p. 37). Demn de remarcat este faptul că, în anul 1644, misionarul catolic Marco Bandini este recunoscut de Zamoyski, episcopul polon al bisericii catolice din Moldova, drept vicar episcopal având dreptul să ia veniturile moșiei Trebeș (Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Adrian Angheliescu, București, Editura Eminescu, 1981, vol. I, p. 221). Mai târziu, doamna Ringala, sora ducelui Vitold al Lituaniei, cea de-a treia soție a lui Alexandru I, își convingea domnul să sprijine ordinele dominicanilor și minoriților din „Societas Peregrinantium”³⁰².

Totodată, politica antiotomană a lui Ștefan cel Mare a însemnat nu numai alianța domnului Moldovei cu Sfântul Scaun, Veneția, Polonia și cu Ungaria. Acest lucru s-a concretizat și în plan spiritual, printre altele, prin ridicarea unei biserici catolice la Cotnari și, probabil, prin înzestrarea ei (ASI, Colecția Documente, pachet MLXXVIII, doc. fără nr. de inventar). Ulterior, probabil din aceleași rațiuni diplomatice, Miron Barnovschi Moghilă voievod dăruia Episcopiei ungurești din Bacău o casă ce fusese confiscată de la Mihaiu diac pentru hicleeni (13 mai 1629) [*ibidem*].

³⁰³ Vezi mai sus nota 221.

tradițional al primei ctitorii voievodale din Moldova) și a necropolelor domnești de la Rădăuți și Putna. Nu întâmplător, biserica Mănăstirii Sucevița respecta planul vechilor ctitorii mușatine de la Bistrița, Pobrata³⁰⁴ și Putna. Totodată, pictând pereții exteriori ai bisericii mănăstirii, Ieremia Moghilă evidențiază implicațiile politice și sentimentale³⁰⁵ ale propriei ctitorii de la Sucevița, legătura cu ctitoria bunicului său matern de la Pobrata fiind evidentă. Prin toate aceste elemente, Sucevița legitima pretențiile Moghileștilor la tronul Țării Moldovei³⁰⁶. Apoi, prin înzestrarea mănăstirii Sucevița cu satul Holovăț (Volovăț)³⁰⁷, mitropolitul Gheorghe Moghilă aducea în patrimoniul propriei sale ctitorii o moșie care, pe lângă faptul că era situată în vecinătatea mănăstirii, trimitea la vechii domni ai Moldovei, căci aici a fost ridicată, după tradiție, fundația pioasă a primului domn al Țării Moldovei și se afla ctitoria străbunului lor matern, Ștefan cel Mare, fiind, așadar, subliniate, drepturile familiei sale la tron. Totodată, râvna doamnei Elisabeta și cea a doamnei Marghita de a înzestra Sucevița cu obiecte de cult³⁰⁸, materializată în fapt printr-o acerbă concurență, se explică atât prin dorința lor de a contribui la pomenirea și mântuirea domnilor Ieremia și Simeon Moghilă, cât și prin aceea de a arăta că moștenesc calitatea de ctitori principali ai acestui lăcaș. Astfel, se încerca consacrarea propriilor odrasle ca legitimi moștenitori ai tronului.

În plus, politica filopolonă a Moghileștilor explică, parțial, de ce această familie a zidit Sucevița în nordul țării, dar și faptul că Suceava a redevenit reședință domnească în vremea lui Ieremia Moghilă³⁰⁹. În schimb, orientarea prootomană a lui Constantin Cantemir și a fiului său Antioh argumentează într-o anumită măsură ctitorirea mănăstirii Mira în sudul țării.

În același timp, actul de ctitorie a fost determinat și de alte motive. Astfel, evidențiem componenta sa *culturală*, dată de faptul că mănăstirile în care au funcționat școli pentru dieci și preoți, dar și ateliere în care se copiau, se miniau și se legau cărți liturgice sau se făureau odoare, aveau nevoie de moșii și pentru îndestularea dascălilor, ucenicilor și meșterilor cu cele necesare³¹⁰.

În sfârșit, există și daniile consacrate prin *tradiție*. Daniile către fundațiile religioase au fost văzute întotdeauna ca fiind bune, plăcute lui Dumnezeu și cu greutate în realizarea mântuirii. Din acest motiv, atunci când egumenii mănăstirilor veneau „cu urice și de la alți domni”, puterea centrală le reconfirma uricele bătrâne. Pe parcursul istoriei lor, mănăstirile au beneficiat de întăriri ale vechilor privilegii atunci când drepturile lor erau încălcate de către megieși sau, mai ales, de către slugile domnești. De asemenea, aceste lăcașe au mai beneficiat de numeroase acte de confirmare a daniilor boierești sau clericale³¹¹. La aceasta, au contribuit îndemnul ctitorilor ca viitorii domni să nu le strice dania, ci să le-o întărească și s-o înnoiască, dar mai ales, teama de blestemul înserat în urice³¹².

³⁰⁴ G. Balș, *Bisericele și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea (1527-1582)*, în BCMI, an XXI (1928), fasc. 55-56, p. 157.

³⁰⁵ Gheorghe Moghilă a îmbrăcat haina monahală la Pobrata (Bodale, *Semnificațiile*, p. 38-39 și 41).

³⁰⁶ Dumitru Nastase, *Maria, mama lui Ieremia Movilă, fiică a „despotului” Petru Rareș*, în ArhGen, an. III [VIII] (1996), nr. 3-4, p. 303-305.

³⁰⁷ Balan, *Doc. bucovinene*, vol. I, p. 110-111, nr. 44.

³⁰⁸ Vezi Dan, *M-rea Sucevița*, p. 49-87.

³⁰⁹ Bodale, *Semnificațiile*, p. 43.

³¹⁰ Bodale, *Contribuții*, p. 139; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 29; Nicodim Milaș, *op. cit.*, p. 437.

³¹¹ În Evul Mediu românesc, toate schimbările de stăpânire ale moșiilor trebuiau confirmate de domnie, altfel actele de stăpânire nu aveau valoare juridică.

³¹² Astfel, la 6 mai 1627, Miron Barnovschi revine asupra unei hotărâri, prin care pusese ȧiganii mănăstirești sub jurisdicția dregătorilor ținutali (fapt care a dus la împrăștierea lor), pe motiv că ei nu aduc venit domniei, „ci e numai scădere mănăstirilor și din privilegiul lor și nouă ne vine blestem” (*DRH. A.*, vol. XIX,

7. Concluzii

Deci, motivațiile religioase, economice, sociale, politice, culturale și cele determinate de respectarea tradiției au influențat, într-o măsură diferită, constituirea și evoluția domeniului mănăstiresc. Ele explică daniile făcute mănăstirilor precum și închinarea unora dintre ele la Locurile Sfinte. De fapt, aceste închinări erau văzute ca un act de danie făcut unei Patriarhii sau unei mari lavre a răsăritului Ortodox. Aceste motivații se întrepătrund, ele nefiind clar delimitate în izvoare. În funcție de ponderea fiecăreia dintre ele, s-au fixat relații speciale între binefăcătorii mănăstirilor și soborul monahal care viețuia în ele. Făcând danii mănăstirilor țării, numeroși domni, boieri și clerici, aveau, pe lângă motivațiile de natură religioasă, posibilitatea de a demonstra legăturile speciale dintre ei și familia marilor ctitori.

Prin urmare, calitatea de ctitor în spațiul românesc presupune un ansamblu de relații sociale complexe, ce au fost influențate de dreptul bizantin și de obiceiul pământului. În cadrul acestor relații, actul de ctitorire înfăptuit prin danii de moșii și privilegii prezintă trăsături particulare, determinate de importanța acestor averi, de motivațiile ctitorilor bisericii și de felul cum erau văzute aceste acte ctitoricești în societatea românească medievală.

Astfel, definirea actului ctitoricesc doar prin ridicarea unui lăcaș de cult oferă o imagine incompletă a trăirii ortodoxe din societatea românească medievală.

LES SIGNIFICATIONS DE L'ACT DE FONDATION DANS LE MOYEN ÂGE ROUMAIN (Résumé)

Dans le monde orthodoxe, une fondation est un établissement fondée et/ou dotée par l'un ou plusieurs fondateurs. En conséquence, sous aspect ecclésiastique, l'act de fondation implique deux aspects: d'une part, la construction ou la restauration de sainte demeure (église, monastère), d'autre part, sa dotation. En ce qui concerne ce dernier aspect, il a été (et est) fait non seulement par les fondateurs, mais par les bienfaiteurs aussi et par les généreux d'une église. L'ensemble de lois qui réglemente la fondation et la dotation d'une sainte demeure, les droits et les obligations des fondateurs vis à vis de leurs fondations a été défini droit de fondation.

L'act de fondation dans la chrétienté de l'Orient a été déterminé par les motifs religieux, sociaux, politiques, culturels et ceux donnés par le respect de tradition. Ainsi, la édification et la dotation d'une église ou d'un monastère devaient apporter la santé et rédemption pour les fondateurs et pour leurs familles, étaient une forme de gratitude apporté à Dieu pour l'aide donné en temps de difficultés et étaient un effort pour l'accomplissement des commandements de Dieu. Ensuite, l'act de fondation a été réglementé par le droit byzantin et par la coutume du pays, chacun prince regnant, seigneur féodal ou prélat étant obligé de s'occuper de monastères et de l'église situés sur leur domaine ou dans son diocèse, obtenant en échange, le droit que le prêtre récite des prières pour lui et d'être inhumé dans l'intérieur de l'église. Ces droits et ces obligations se transmettaient aux leurs descendants sans tenir compte s'il s'agissait des hommes et des femmes. En même temps, les donations de terres et d'objets précieux de culte qui ont été fait pour une église prouvent les liens de parenté ou d'amitié entre les grands fondateurs (les fondateurs initiaux) et les petits fondateurs (les fondateurs ultérieurs). L'influence et le pouvoir du clergé ont fait que les tous églises soient volontiers dotées avec dons par tous les habitants du pays. Tous ces

p. 272, nr. 200). De asemenea, de teama blestemului din actul de danie, Lascarache Ruset lasă sucevițenilor vile de la Drăgușani, cu care tatăl său înzestraseră mănăstirea (Arh. St.-Suceava, Balan, *Doc. m-rilor din Bucovina*, vol. VIII, pach. II/9, p. 142, nr. 62).

dons étaient faits pour l'entretien de l'église et du clergé, des hôpitaux et des écoles de monastères, pour l'aide des veuves, des malades et des orphelins et pour la consolidation de l'Orthodoxie devant l'offensive catholique, protestante et de l'Islam. Ces motifs ont fait que l'église obtienne rapidement de grands domaines et plusieurs objets précieux de culte. Le désir de prélats orthodoxes de l'Empire Ottoman d'obtenir ces richesses, la piété des chrétiens roumains et le désir des princes roumains de consolider l'Orthodoxie ont fait que quelques monastères des Pays Roumains soient soumis aux patriarchats de Constantinople, de Jérusalem et de l'Alexandrie ou aux monastères de Mont Athos. En fait, ces soumissions étaient vues comme un acte de donation fait aux patriarchats ou aux grands monastères orthodoxes.

Ces motifs s'entrelacent, ils ne sont pas précisément délimités en sources historiques. En fonction de leur importance, on a établi des relations spéciales entre les bienfaiteurs de monastères et la communauté monacale de là.

L'édification et la dotation de l'église de Pays Roumains ont été influencées par des motifs religieux, sociaux, économiques et politiques des fondateurs, de l'importance de la propriété foncière dans le Moyen Âge et de la manière dans laquelle le chrétien orthodoxe de Pays Roumains voit et apprécie sur les fondateurs et sur les généreux d'une église.

BOGDAN-PETRU MALEON

O SCHIMBARE DE DOMN LA MIJLOCUL SECOLULUI XVI ȘI ROLUL ELITEI CLERICALE MOLDOVENEȘTI

Schimbările de domni petrecute în Moldova medievală au fost interpretate la nivel istoriografic mai ales dintr-o perspectivă politică, în legătură cu competiția pentru tron dintre diverși pretendenți sprijiniți de grupările boierești, la care s-au adăugat, după caz, presiunile venite din partea Poloniei, Ungariei sau Imperiului Otoman. Rolul jucat de ierarhi cu aceste prilejuri a fost evidențiat, de regulă, doar atunci când mărturiile epocii au menționat explicit participarea lor la jocurile politice. Dincolo de apartenența la una sau alta dintre taberele care au concurat pentru putere, membrii elitei clericale s-au aflat în postura de a legitima, din perspectivă simbolică, fiecare nouă domnie. Din acest punct de vedere, o sarcină esențială revenea mitropoliților, întrucât ei gestionau ceremonialul înscăunării și mai ales ritualul onționii, prin care cei care aspirau la tron deveneau suverani legitimi, în numele lui Hristos și al Bisericii Sale.

Începând din a doua treime a secolului XVI, poziția personalului ecleziastic superior a devenit tot mai fragilă, ca urmare a deselor schimbări de domnie, însă, o dată cu accederea în fruntea ierarhiei bisericești a unor personalități cu instrucție teologică și talent literar, s-a produs o rafinare a modalităților prin care slujitorii altarului de rang înalt puteau influența deciziile puterii seculare. Datorită prestigiului acumulat, aceștia s-au implicat în modificările politice și au contribuit decisiv la conturarea stereotipurilor prin care suveranii au fost percepuți de posteritate. Un exemplu binecunoscut privind maniera de articulare și propagare a imaginii princiare îl reprezintă mărturiile cronicarilor Macarie și Eftimie privitoare la urmașii lui Petru Rareș, Iliș și Ștefan. Potrivit primului dintre aceștia, relațiile lui Iliș Rareș cu Biserica au fost extrem de tensionate, întrucât „... veniturile episcopale și mănăstirești le-a răpit cu totul, a prădat în chip varvar pe preoți și rugători în toată țara, pe toți i-a umplut de lacrimi și suspine”¹. De asemenea, „pe toate le-a turburat și le-a clintit, adică așezămintele sfintelor biserici ale lui Dumnezeu și legile domnești...”². Reluând nararea evenimentelor din intervalul 1541-1551³, episcopul Rădăuților, Eftimie⁴, a detaliat acest tablou, arătând că Iliș Rareș „a înscris pe toți boierii mari și mici la birul cel mare, și tot sfatul, dar și vătafilor toți în toată țara de la cei dintâi până la cei din urmă le-a poruncit să dea, și mitropolitului și episcopilor, a înscris încă și toate mănăstirile câte sunt în Moldovlahia la haraciul cel

¹ *Croniclele slavo-române din sec. XV-XVI, publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, Editura Academiei, 1959, p. 104.

² *Ibidem*, p. 103.

³ Emil Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552*, în RER, IX-X, 1965, p. 112-113.

⁴ Gh. Pungă, *Adevărata identitate a cronicarului Eftimie*, în AIIAI, tom. XXV, 1988, p. 275-280.

mare și câți popi și diaconi sunt în granițele moldovenești⁵. Dincolo de implicațiile de ordin social și economic, asupra cărora nu se va insista aici, autorii sugerează modificarea brutală a raporturilor dintre Domnie și instituțiile ecleziastice, printr-o serie de măsuri fără precedent, care au dus la depozedarea ierarhilor și mănăstirilor de scutirile fiscale tradiționale⁶. În spiritul acestor acuzații, izvoarele narative din secolele XVI-XVII au vehiculat ideea că pierderea tronului s-a datorat abuzurilor pe care le-a comis Iliș Rareș împotriva supușilor, și în primul rând a slujitorilor altarului. Datorită firii ușuratică s-a arătat înclinat spre moravurile păgâne și a ajuns să disprețuiască rânduielile creștine, pentru ca în cele din urmă să adopte religia islamică⁷. Dacă această perspectivă a fost în general acceptată de istoriografia veche⁸ și chiar perpetuată până recent⁹, cercetările din ultimele decenii au propus o percepție diferită, atât în ceea ce privește desfășurarea, cât și semnificațiile evenimentelor. Potrivit noii viziuni, trecerea la credința musulmană a survenit după depozedarea lui Iliș de tron, și nu a reprezentat un act voluntar, ci singura opțiune pentru a rămâne în viață. Mai mult decât atât, cronicarii i-au denaturat în mod voit imaginea¹⁰, ceea ce este demonstrat de faptul că succesorul lui Petru Rareș s-a manifestat fără excepție ca un suveran pios, chiar și în ultimii ani de domnie, după cum stă mărturie elanul constructiv din această perioadă¹¹. Totodată, nu trebuie omis că au existat și unele inițiative vizând înăsprirea fiscalității, însă acestea au fost departe de a avea amploarea care transpare din scrierile epocii. Multiplicarea contribuțiilor a constat în impunerea unor prelevări excepționale care au afectat toate segmentele societății, inclusiv sfera ecleziastică, și includerea în rândul contribuabililor a celor exceptați până atunci, respectiv monahii și clerul superior. Aceste transformări s-au produs în primăvara anului 1551¹², pe fondul unei situații conjuncturale, legate de

⁵ *Croniclele slavo-române...*, p. 120.

⁶ Pentru acestea, vezi Bogdan-Petru Maleon, *Statutul fiscal al clerului de mir ortodox în Moldova medievală*, în vol. *Confesiune și cultură în Evul Mediu. În onoare Ion Toderășcu*. Studii reunite de Bogdan-Petru Maleon și Alexandru-Florin Platon, Iași, Editura Universității «Alexandru Ioan Cuza», 2004, p. 152-154.

⁷ Macarie afirma că „a lăsat toate, și domnia și pe mamă, împreună cu frații și tras de dorința înșelăciunilor turcești a plecat, părăndu-i-se că zboară prin văzduh și s-a înfățișat lui amira Suliimen și s-a lepădat din propria lui voință de Hristos și a primit pe diavol“ (*Croniclele slavo-române...*, p. 104). Conform lui Eftimie, „necredinciosul Iliș a trimis scrisori tainice marelui împărat al turcilor cu mari și cumplite jurăminte și făgăduieli că dorește și cinstește și îmbrățișează legea lui Muhamet“ (p. 120). Grigore Ureche a preluat aceste constatări, arătând că sub influența turcilor de care s-a înconjurat „din obicei creștinești s-au depărtat“ (*Letopiseșul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P.P. Panaitescu, ediția a II-a revăzută, București, Editura de Stat pentru Literatură, 1958, p. 167).

⁸ Emblematic din această perspectivă este punctul de vedere exprimat de N. Iorga în *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ediție îngrijită de Mihaela Paraschiv, Iași, Editura Junimea, 2001, p. 128.

⁹ Spre exemplu, Maria Teodor, *Politica confesională a lui Ștefan Rareș*, în RI, serie nouă, tom V, nr. 7-8, 1994, p. 693.

¹⁰ Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (a. 1324-1881) I. Secolele XIV-XVI*, București, Editura Academiei, 2001, p. 591-592, cu bibliografia problemei.

¹¹ Cele mai multe realizări de acest tip se înregistrează în ultima parte a domniei, atunci când s-a spus că îndepărtarea de credința creștină ar fi fost deplină. Astfel, din 1549 datează veșmântăria de la mănăstirea Neamț (G. Balș, *Bisericele și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea (1527-1582)*, vol. I, București, 1928, p. 152), în 1550 se finalizează lucrările la biserica Episcopiei Romanului (p. 91 și urm.) și tot în acest an este construit zidul de incintă de la Probota și casa domnească (Gh. Buzatu, *Mănăstirea Probota*, București, Editura Meridiane, 1968, p. 10 și 25-26).

¹² O însemnare pe un Triod de la mănăstirea Dobrovăț arată că în anul 7059 (1551), Iliș Rareș a impus „tuturor mănăstirilor a da câte 100 de zloți ungurești, iar unora câte 40 numai“ (*Inscripții din bisericele României*, adunate, anotate și publicate de N. Iorga, volumul II, București, 1908, p. 212). Știrea de la Dobrovăț trebuie pusă în legătură cu succesiunea evenimentelor din cronica lui Eftimie, conform căreia Iliș Rareș „a înscris încă și toate mănăstirile câte sunt în Moldovlahia la haraciul cel mare și câți popi și diaconi

nevoia satisfacerii solicitărilor Imperiului Otoman. Nu trebuie exclusă ipoteza că noile dări au întâmpinat o opoziție semnificativă pe plan intern, mai ales la nivelul elitelor laice și ecleziastice¹³. În această perioadă Iliaș Rareș se pregătea să meargă la Constantinopol, conform unui angajamentului luat de tatăl său, dar niciodată onorat, de a se prezenta personal o dată la doi ani în fața sultanului pentru a se închina și a depune tributul țării¹⁴. Ca o măsură de precauție destinată să prevină tulburările pe perioada absenței sale, la 1 mai 1551 a format un consiliu în frunte cu fratele său Ștefan, și cu mama sa Elena¹⁵. Aceasta a dăruit în aceeași zi mănăstirii Probota un Tetraevanghel¹⁶, gest care poate fi interpretat prin prisma ascendentului pe care soția lui Petru Rareș l-a dobândit în conducerea țării. Imediat după 10 mai 1551 domnul a părăsit Suceava și s-a îndreptat spre capitala Imperiului Otoman, unde a sosit la 21 mai, urmând ca în data de 25 să fie primit de Süleyman Magnificul. Aparent inexplicabil, pe 30 mai a avut loc trecerea la Islam. Lucrările recente au avansat ipoteza că această convertire s-a datorat modificării situației politice din Moldova, unde Ștefan Rareș a acaparat puterea în nume personal. Pentru a-și spori aderența în mediul ecleziastic, acesta a colportat zvonul că deplasarea lui Iliaș la Poartă ar fi avut drept scop principal adoptarea mahomedanismului¹⁷. Concomitent, a supralicitat financiar la Constantinopol¹⁸, ceea ce l-a pus pe fratele său mai mare în situația de a opta între moarte și abjurare, pentru ca el să obțină în aceeași zi Domnia¹⁹. Schimbarea produsă pe tronul Moldovei a fost, așadar,

sunt în granițele moldovenești“ pentru a colecta sumele necesare acoperirii obligațiilor față de Poartă (*Croniclele slavo-române...*, p. 120). De asemenea, trebuie remarcat, pe de o parte, că domnul a resimțit o presiune financiară și înainte de 1551, iar, pe de altă parte, că nu a acționat atât de discreționar față de așezămintele religioase pe cât lasă să se înțeleagă cronicarii. O dovedește un document original datând din 22 august 1548, care s-a păstrat în fondul arhivistic al metocului Sfântului Mormânt din Constantinopol. Prin acest hrisov, mănăstirea Probota intra în posesia a două sate, Hlinița și Dracinița, din ținutul Cernăuți, în schimbul cărora Iliaș Rareș arată că monahii „au dat domniei mele o sută de ughi roșii când ni s-au cerut de turci“. Acești bani fuseseră dăruți mănăstirii de Petrea Varticovici*, pentru care domnul a dispus să se facă în fiecare an pomenire (P. Mihailescu, *Documente inedite ale cancelariei moldovenești din veacul al XVI-lea (din arhiva metocului Sf. Mormânt din Constantinopol)*, în SRDI, anul XVII, nr. 2, 1964, p. 339).

* Este vorba despre fostul hatman Petru Vartic (Vezi, Maria Magdalena Székely, *Sfeticii lui Petru Rareș. Studiu prosopografic*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2002, p. 304-320) care a fost înmormântat la Probota (Voica Maria Pușcașu, *Lespezele funerare de la mănăstirea Probota (I)*, în ArhGen, II (VII), 1995, nr. 1-2, p. 156, nota 32 și (II), III (VIII), 1996, nr. 1-2, p. 262-263).

¹³ Georgeta Ignat și Dumitru Agache, *Cu privire la politica urmașilor lui Petru Rareș (1546-1552)*, în AIIAI, tom XV, 1978, p. 153-154; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 590.

¹⁴ Georgeta Ignat și Dumitru Agache, *op. cit.*, p. 158-159; Valeriu Veliman, *Câteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, în AIIAI, tom XIX, 1982, p. 285; Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 593.

¹⁵ Grigore Ureche arată că „au lăsat domnia la mâna fraține-său, lui Ștefan vodă și a mâni-sa“ (*Letopisețul Țării Moldovei*, p. 167). Vezi și Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 592.

¹⁶ N. Iorga, *Două evangheliare ale fiilor lui Petru Rareș*, în BCMI, anul XXVI, 1934, p. 89-90.

¹⁷ Constantin Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion vodă cel Viteaz de a ocupa tronul Moldovei, ca urmare a „turcirii“ lui Iliaș Rareș (iunie 1551), după un izvor polon inedit*, în RA, anul LII, vol. XXXVII, nr. 4, 1975, p. 384; idem, *Cronologia critică...*, I, p. 594.

¹⁸ Se pare că dublarea haraciului de la 15.000 la 30.000 de florini ungurești s-a produs la începutul celei de-a doua domnii a lui Petru Rareș. Această majorare trebuia însoțită de retrocedarea către Moldova a spațiului dintre Bender și Akkerman (Valeriu Veliman, *op. cit.*, p. 289-293; vezi și idem, *Noi precizări în legătură cu haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, în RA, anul LXI, vol. XLVI, nr. 4, 1984, p. 203-212). Nu există însă dovezi că Petru Rareș ar fi plătit efectiv noua sumă, mai ales că Moldova nu a recuperat teritoriul promis. Această problemă a rămas nerezolvată, haraciul cunoscând o creștere sub Iliaș și apoi încă una în vremea fratelui său, atingând astfel cuantumul de 30.000 (p. 294-300). Este posibil ca Ștefan Rareș să fi obținut tronul în schimbul promisiunii de a achita această sumă.

¹⁹ Constantin Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion vodă cel Viteaz de a ocupa tronul Moldovei...*, p. 385; idem, *Cronologia critică...*, I, p. 595, 600-601, cu bibliografia problemei.

generată din interiorul țării, unde o parte a elitei laice și ecleziastice a organizat înlocuirea lui Iliș Rareș, mizând pe o reacție favorabilă din partea Porții, ceea ce s-a și întâmplat. Macarie inversează ordinea producerii evenimentelor²⁰, arătând că, după turcirea lui Iliș, „îndată s-au adunat împreună poporul, episcopii, și cei ce se aflau în fruntea dregătoriilor și căpeteniile oștilor și tot sfatul domnesc și au dat schiptrul lui Ștefan...”²¹. În realitate, elita politică și ecleziastică autohtonă a optat pentru schimbare anterior primirii lui Iliș în audiența sultană, întrucât la 24 mai 1551 fratele său se intitula deja domn²². Numirea oficială a lui Ștefan Rareș la Constantinopol a avut loc în data de 30 mai 1551, simultan cu trecerea lui Iliș la Islam, iar la 11 iulie o delegație otomană i-a adus însemnele de investitură²³. Într-un document din 13 iunie 1551 se intitula „din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei”²⁴, semn că se realizase și onctiunea, ceea ce arată că scenariul preluării puterii era complet.

Dacă aspectele politice ale schimbării domnului Moldovei la sfârșitul lunii mai și începutul lunii iunie 1551 sunt astăzi destul de bine cunoscute, implicarea ierarhilor în desfășurarea evenimentelor rămâne în continuare neexplorată. Elucidarea sa depinde de nuanțarea punctului de vedere conform căruia oamenii bisericii au fost intens persecutați de Iliș Rareș, după cum clamează Macarie și Eftimie în scrierile lor. Pe baza acestor retușări poate fi revizuită și interpretarea potrivit căreia modificările produse la nivelul ierarhiei ecleziastice moldovenești au fost determinate exclusiv de aversiunea principelui față de slujitorii altarului.

Cel mai cunoscut episod de acest fel se referă la înlăturarea lui Macarie din fruntea Episcopiei Romanului. În cronica sa, eruditul cleric exclude orice culpă personală, punând destituirea pe seama unor intrigi țesute de „meșteri în rău și înșelăciuni” care „au atârnat pe doamna Elena și mai ales pe fiul ei Iliș și am căzut într-o cumplită cădere, vrednică de plâns, căci am fost despoiat de scaun...”²⁵. Ucenicul acestuia, Eftimie, se arată preocupat să accentueze impresia de injustiție suferită de cel pe care îl considera „preasfințitul și curată căpetenie a preoților și învățător al Moldovei, chir Macarie episcop de Roman”, întrucât Iliș Rareș l-a „alungat din scaun, pe nedrept și fără sobor și fără pravilă, cu sfatul și îndemnul mamei sale doamna Elena și a lui Nour și a lui Mitrofan, care a fost și episcop”²⁶. Ambele relatări lasă să planeze o anumită ambiguitate asupra resorturilor acestei decizii, ceea ce a făcut ca incertitudinea să persiste și la nivelul studiilor care au abordat această problemă²⁷. Cele două texte relevă însă tensiunile existente în cadrul elitei ecleziastice și raporturile sinuoase dintre Domnie și Biserică. Totodată, transpare modul prin care puteau fi destituiți episcopii, adică în cadrul soborului alcătuit din arhierii în funcție și egumenii de la marile mănăstiri moldovenești. Alegerea acestora se desfășura conform unei proceduri simetrice, după cum reiese dintr-o însemnare pe un Liturghier descoperit în Transilvania, potrivit căreia în 1558, când ambele scaune episcopale au rămas vacante prin decesul

²⁰ Vezi, idem, *Cronologia critică...*, I, p. 592-596.

²¹ *Cronicile slavo-române...*, p. 104-105.

²² Constantin Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion vodă cel Viteaz de a ocupa tronul Moldovei...*, p. 384-385; idem, *Cronologia critică...*, I, p. 595, 602-603.

²³ *Cronicile slavo-române...*, p. 121; Constantin Rezachevici, *Cronologia critică...*, I, p. 604.

²⁴ DIR, veacul XVI, A. Moldova, vol. II (1551-1570), București, Editura Academiei, 1951, p. 7, nr. 4.

²⁵ *Cronicile slavo-române...*, p. 104.

²⁶ *Ibidem*, p. 120.

²⁷ Scarlat Porcescu, *Episcopul Macarie al Romanului (1531-1558)*, în MMS, an. XXXVI, nr. 5-6, 1960, p. 356; idem, *Episcopia Romanului*, editată de Episcopia Romanului și Hușilor, 1984, p. 160-161.

titularilor, Alexandru Lăpușneanu „a făcut sobor, alege patru episcopi și se întăriră doi episcopi”²⁸. Astfel, soborul nominaliza doi candidați, dintre care domnul îl alegea pe cel care urma să ocupe scaunul episcopal. Se poate conchide că atât numirea, cât și destituirea dintr-o funcție ecleziastică trebuiau decise în cadrul forurilor bisericești, urmând apoi să fie supuse sancțiunii princiare. În aceste condiții este de înțeles indignarea celor doi episcopi-cronicari, pentru care decizia unilaterală a lui Iliș Rareș reprezenta un evident abuz²⁹. Lucrările de specialitate au plasat, aproape în unanimitate, episodul înlocuirii lui Macarie în cursul anului 1548³⁰, pornind de la ceea ce părea a fi chiar indicația ierarhului, care vorbea despre debarcarea sa imediat după referirile la iarna deosebit de aspră din 1548. Aici trebuie precizat că Macarie nu s-a arătat întotdeauna preocupat să reconstituie evenimentele după criterii exclusiv cronologice, uneori fiind interesat mai ales de semnificațiile lor ascunse, pe care a căutat să le pună în acord cu parabole extrase din sfera gândirii creștine. De asemenea, a sacrificat o serie de informații istorice în favoarea forme literare³¹. Spre deosebire de învățătorul său, Eftimie a dovedit o mult mai pronunțată propensiune pentru ordonarea etapelor narațiunii în acord cu desfășurarea în timp a celor descrise, chiar dacă și el s-a raportat adesea la transcendent și nu a ocolit prețiozitățile de limbaj³². Episcopul Rădăuților a plasat demiterea ierarhului de la Roman imediat după colectarea impozitelor și sfatul de la Huși dinaintea plecării lui Iliș Rareș la Constantinopol³³. Se pare că acesta a fost contextul înlăturării lui Macarie din al doilea scaun arhieresc al țării³⁴, după cum se poate deduce și dintr-un document emis la 21 martie 1551 pentru mitropolitul Grigorie Roșca, în care este amintit episcopul „chir Macarie”, alături de Mitrofan al Rădăuților³⁵. Ca un argument suplimentar în acest sens, poate fi invocată și finalizarea lucrărilor la biserica episcopală din Roman în anul 1550, a cărei pisanie sugerează că Macarie ocupa încă înalta demnitate ecleziastică³⁶. Pornind de la aceste constatări, se poate avansa ipoteza înlăturării ulterioare a episcopului Romanului, ca urmare a opoziției pe care a manifestat-o față de măsurile de ordin fiscal din aprilie-mai 1551. O eventuală dispută cu Iliș Rareș nu a suscitat, se pare, o aderență prea mare în rândul clerului

²⁸ N. Iorga, *O alegere de episcopi moldoveni în 1557-58*, Cluj, 1907, p. 6.

²⁹ În secolul XVI s-au produs numeroase astfel de abuzuri, ajungând chiar un obicei ca noii domni să impună ierarhi fideli. Conflictele dintre suverani și clerul superior a îmbrăcat și forme extreme, cronicarul Azarie arătând că Ion vodă „a aruncat și pe episcopul Gheorghe în focul atotmistuitor, căci și acesta era lacom și foarte sgârbit și a pus mâna pe averea lui care era mare” (*Cronicile slavo-române...*, p. 149).

³⁰ N. Iorga plasează evenimentul în 1550 (*Istoria bisericii românești...*, p. 128). Pentru 1548 optează Scarlat Porcescu (*Episcopul Macarie al Romanului (1531-1558)*, p. 356) și Mircea Păcurariu (*Contribuții la istoria Episcopilor Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea*, în MMS, an. LII, nr. 5-6, 1976, p. 324). Potrivit unui comentariu recent, destituirea lui Macarie ar fi avut loc în anul 1549, însă autorul acestuia nu oferă și argumentele care stau la baza opțiunii sale (Florin Stan, *Episcopul Macarie sau Roman contra Rădăuți*, în MI, anul XXXVI, serie nouă, nr. 9, 2002, p. 73-75).

³¹ *Cronicile slavo-române...*, p. 76; Scarlat Porcescu, *Episcopul Macarie al Romanului (1531-1558)*, p. 358-361; idem, *Episcopia Romanului*, p. 162-163; Mircea Păcurariu, *Contribuții la istoria Episcopilor Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea*, p. 325.

³² *Cronicile slavo-române...*, p. 108.

³³ *Ibidem*, p. 120-121.

³⁴ Evocat în treacăt și de Sorin Ulea (*O surprinzătoare personalitate a Evului Mediu românesc: cronicarul Macarie*, în SCIA. Seria Artă Plastică, tom 32, 1985, p. 16, nota 15).

³⁵ DIR, XVI, II, p. 3, nr. 1.

³⁶ G. Balș, *op. cit.*, p. 98-99. Textul pisaniei arată că „prin porunca și încrederea binecredincioasei lor hotărâri [a lui Iliș Rareș și a familiei sale – n.n.] s-a încredințat îngrijirea pentru terminarea ei [a bisericii – n.n.] mie smeritului între cei sfinți episcopi Macarie” (Scarlat Porcescu, *Biserica episcopală din Roman*, București, Editura Meridiane, 1970, p. 9). Între acesta și meșteri s-a iscat un conflict datorită regimului auster pe care l-a impus (vezi, pe larg, idem, *Episcopul Macarie al Romanului (1531-1558)*, p. 354-356).

superior³⁷. Proaspătul episcop al Rădăuților, Mitrofan³⁸, s-a situat în mod sigur pe o poziție de adversitate, după cum o dovedește contribuția sa la înlăturarea ierarhului de la Roman. Nu este exclus ca și mitropolitul Grigorie Roșca să fi procedat la fel, dat fiind faptul că adversarul lui Macarie fusese ucenicul său și îi succedase în fruntea obștii de la Probota³⁹.

A doua mutație la nivelul ierarhiei ecleziastice moldovenești a survenit în urma părăsirii scaunului mitropolitan de către Grigorie Roșca, despre care s-a sugerat în cadrul contribuțiilor de profil că a fost determinată de vârsta înaintată sau de unele neînțelegeri cu Iliaș Rareș⁴⁰. În acest din urmă caz, abuzurile la care acesta a supus Biserica ar fi provocat retragerea ierarhului la mănăstirea Voroneț, acolo unde își începuse viața călugărească pe la 1488⁴¹. Multiplicând registrul surselor, unii autori au pus accent pe ideea că starea precară a sănătății sau bătrânețea ar fi constituit motivele retragerii⁴². O astfel de presupunere este însă puțin credibilă, fie și pentru simplul motiv că Grigorie Roșca a încetat din viață abia la 5 februarie 1570⁴³. Abandonarea demnității arhieresti s-a produs la scurt timp după 21 martie 1551, când, aflat încă în fruntea

³⁷ *Cronicile slavo-române...*, p. 120.

³⁸ S-a aflat în fruntea acestei provincii ecleziastice din 1550 până în primele luni ale anului 1552 (Mircea Păcurariu, *Contribuții la istoria Episcopilor Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea*, p. 324).

³⁹ Ipoteza îi aparține lui Mircea Păcurariu (*ibidem*, p. 331).

⁴⁰ Idem, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, în MMS, an. LI, nr. 3-4, 1975, p. 230.

⁴¹ C. Cojocaru, *Mitropolitul Grigorie Roșca*, în MMS, an. LIV, nr. 1-2, 1978, p. 63.

⁴² Un argument în plus în acest sens ar fi, după unii autori, și faptul că la 21 martie 1551 a făcut o danie mănăstirii Voroneț în vederea pomenirii, ceea ce arată că în felul acesta își pregătea retragerea, din pricina vârstei înaintate sau atins de molima, identificată cu cea amintită de cronicarul Azarie (Matei V. Corugă, *Gheorghe al II-lea și Grigorie de la Neamț, doi mitropoliți necunoscuți ai Moldovei, din secolul al XVI-lea*, în BOR, an. LXXXIX, nr. 11-12, 1971, p. 1236). La o analiză mai atentă, aceste supoziții își pierd în bună măsură din valoare. De la bun început trebuie spus că această danie continua o serie de gesturi mai vechi, ierarhul construind încă din vremea lui Petru Rareș aici niște chilii, pentru ca apoi, sub urmașul acestuia, să-și pregătească și piatra de mormânt (Mircea Păcurariu, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, p. 231). De altfel, înzestrarea încă din timpul vieții a lăcașului destinat odihnei veșnice, care era de regulă mănăstirea de metanie, sau a altor mănăstiri, reprezenta o practică frecvent întâlnită la ierarhii moldoveni din prima jumătate a secolului al XVI-lea⁴. De asemenea, nu se poate invoca în sprijinul retragerii sale nici faptul că își amenajează locul de veci încă din timpul vieții, după cum o arată inscripția funerară, întrucât așa obișnuiau să procedeze membrii elitei ecleziastice ai vremii. Spre exemplu, Mitrofan își amplasează lespedea funerară în pridvorul mănăstirii Probota (Voica Maria Pușcașu, *op. cit.*, (I), p. 157), după părăsirea scaunului episcopal al Rădăuților, dar cu ceva timp înainte de trecerea la Domnul, după cum o sugerează faptul că anul morții a rămas necompletat (*Inscripții din bisericile României*, adunate, adnotate și publicate de N. Iorga, fascicula I, București, 1905, p. 60). Astfel, se poate conchide că „frica de moarte” nu putea fi atât de puternică încât să determine părăsirea scaunului mitropolitan. Mai mult decât atât, este illogică presupunerea că acest gest a fost întreprins tocmai când domnul se pregătea să plece la Constantinopol, iar prezența arhierelui de la Suceava în fruntea ierarhiei bisericești se impunea mai mult ca oricând. În fine, trebuie eliminată și ipoteza unei îmbolnăviri subite a mitropolitului, întrucât epidemia despre care vorbește Azarie (*Cronicile slavo-române...*, p. 140) și Grigore Ureche (*Letopisețul Țării Moldovei*, p. 171) a avut loc la începutul domniei lui Alexandru Lăpușneanu, chiar acesta înștiințându-i pe bistrițeni despre molimă la 25 martie 1553 (vezi, pe larg, Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, Editura SILEX, 1993, p. 52).

⁴ Din multitudinea de exemple, cele mai ilustrative se referă la personalitățile ecleziastice contemporane. Astfel, Mitrofan, episcopul Rădăuților, a primit, la scurt timp după înscăunarea lui Ștefan Rareș, satul Oniceni pentru a-l da mănăstirii „unde se va odihni trupul lui” (DIR, XVI, II, p. 7, nr. 4). Și succesorul lui Grigorie Roșca, Gheorghe al II-lea, a cumpărat satele Tâmpeschi și Mânjești și o bucată din hotarul Bunjeștilor pentru 1.100 de zloți tătarăști și le-a dat mănăstirii Bistrița „pentru sufletul lui” (DIR, XVI, II, p. 9-10, nr. 8). Vezi și litigiul dintre familia sa și obștea de la Bistrița în legătură cu această donație (DIR, XVI, III (1571-1590), p. 221-222, nr. 274).

⁴³ Mircea Păcurariu, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, p. 231.

Bisericii, a cumpărat satul Mălini, pe care l-a dăruit, împreună cu alte bunuri, mănăstirii sale de metanie. Totodată, a primit întărire pentru un loc în preajma acestui lăcaș, obținut de la Petru Rareș, „ca să-și facă niște chilii“, cărora acum le-a oferit un obroc în pâine și vin. În schimb, obștea monahală beneficiară a acestor donații trebuia să se roage pentru mântuirea sufletului său⁴⁴. Retragera lui Grigorie Roșca s-a produs în contextul proclamării lui Ștefan Rareș, după cum o dovedește și cronica lui Macarie, în care se arată că dintre clerici au fost prezenți doar episcopii⁴⁵. Această supoziție este confirmată și de absența sa în momentul consacrării noului domn, la 11 iunie 1551⁴⁶. Ritualul a fost săvârșit de către clericul-cărturar Macarie, ceea ce demonstrează că scaunul mitropolitan de la Suceava era deja vacant, din moment ce oncțiunea nu a fost făcută de titularul său, așa cum era firesc. Dovezile evocate sugerează că Grigorie Roșca nu se mai afla în fruntea Bisericii moldovenești la 24 mai 1551, când Ștefan Rareș se intitula deja domn. Câteva înscrisuri păstrate pe un Evangheliar dăruit mănăstirii Voroneț de către mitropolit aduc unele clarificări în ceea ce privește retragera sa în sânul obștii monahale. Astfel, însemnarea cu caracter donativ arată că „s-a scris, cu ajutorul lui Dumnezeu, din porunca arhiepiscopului kir Grigorie, mitropolitul Sucevii“, și a fost terminat la 26 aprilie 1550⁴⁷. De aici se deduce că la acea dată Grigorie Roșca se afla în fruntea Bisericii moldovenești și nu se pregătea să-și caute liniștea între zidurile lăcașului monahal. O notă referitoare la anul 1551 descrie în culori vii abandonarea credinței creștine de către Iliș Rareș și urcarea pe tron a fratelui său, căruia îi este atribuită o atitudine antiotomană dovedită prin faptul că „porunci tuturor oamenilor să fie totdeauna gata, toți din țară, cu arme și cu altele“⁴⁸. Pe copertile Evangheliarului se găsește un alt text, care înfățișează felul în care donatorul și-a început, încă din fragedă copilărie, viața monastică, apoi a contribuit la înzestrarea lăcașului.

Reconstituirea evenimentelor politice petrecute după 24 mai 1551, dată la care Ștefan Rareș se intitula deja domn, semn că factorii interni de putere se pronunțaseră în favoarea sa, poate dezvălui contribuția elitei clericale la schimbarea produsă pe tronul Moldovei. Astfel, cronicarul Macarie descrie miruirea lui Ștefan Rareș, arătând că „și capul său încununat împreună cu genunchii i-a plecat în fața împăratului împăraților și din mila lui Dumnezeu a primit ungerea cu untdelemnul binecuvântării prin mine, cel umil“⁴⁹. Anterior producerii acestui eveniment esențial pentru legitimarea noului suveran, Macarie a fost restabilit pe scaunul episcopal de către noul domn care, arată ierarhul pe un ton patetic, „și-a întins puternica sa mână și pe mine, cel înlăturat ca un mort viu, m-a adus între cei chemați și cu mâna domniei sale, iarăși ne-a încredințat cârja“⁵⁰. Din acest fragment se poate deduce că Ștefan Rareș nu a făcut altceva decât să repare o nedreptate, ceea ce era pe cât de legitim pe atât de necesar pentru un suveran despre care Eftimie spunea că, „la început s-a arătat bun și iubitor de Dumnezeu și mângâia pe toți și dăruia bisericilor și se purta foarte creștinește, dădea mare cinste arhierilor și preoților și călugărilor, cum se cuvine să facă un domn binecinstitor“⁵¹.

⁴⁴ DIR, XVI, II, p. 1-5, nr. 1.

⁴⁵ *Cronicile slavo-române...*, p. 104-105.

⁴⁶ Constantin Rezachievici, *Cronologia critică...*, I, p. 604. S-a considerat că anul retragerii la mănăstirea Voroneț ar fi 1550, însă această afirmație nu are nici o susținere la nivelul izvoarelor (C. Cojocaru, *op. cit.*, p. 67).

⁴⁷ I. Bogdan, *Evangheliile de la Humor și Voroneț din 1473 și 1550*, în AARMSI, seria II, tomul XXIX, 1906-1907, p. 653.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 654.

⁴⁹ *Cronicile slavo-române...*, p. 105.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ *Ibidem*, p. 121.

Surprinzător este însă faptul că Macarie nu pare să acorde vreo importanță contextului în care s-a produs repunerea sa în drepturi, adică înainte ca Ștefan Rareș să devină, prin actul onționii, suveran harismatic, și nici nu amintește că a avut loc în cadrul unei adunări a clericilor moldoveni. Dacă destituirea unui ierarh de către suveranul lumesc putea fi considerată un gest care încălca toate cutumele sau legile bisericești și lumești, repunerea sa în drepturi părea să reprezinte apanajul legitim al principelui. Dincolo de ambiguitatea complice a cronicarului, situația era mult mai dificilă în ceea ce privește posibilitățile concrete prin care se putea realiza revenirea lui Macarie în fruntea episcopiei, întrucât, după înlăturarea sa, scaunul arhieresc al Romanului se pare că a fost ocupat de Gheorghe de la Bistrița⁵². Pentru a evita orice complicații, inoportune la început de domnie, Ștefan Rareș ar fi trebuit să-l reinstaleze pe Grigorie Roșca în fruntea mitropoliei, pentru a obține de la acesta mirungerea, rezervându-și pentru mai târziu rezolvarea complicatei probleme a titularului eparhiei Romanului. Acest scenariu poate fi considerat plauzibil, doar pornind de la imaginea conturată în scrierile lui Macarie și Eftimie despre atitudinea ostilă a lui Iliaș Rareș față de slujitorii altarului, ceea ce s-a considerat că a determinat în cele din urmă și retragerea lui Grigorie Roșca. În ceea ce îl privește pe acesta din urmă, atât problemele de sănătate, cât și teama de apropierea morții, nu ar fi putut constitui motive ale părăsirii scaunului de la Suceava și implicit nici impedimentele care au stat în calea reinstaurării în funcție. Chiar dacă se admite, împotriva tuturor evidențelor, că revenirea sa nu a fost posibilă, dintr-un motiv oarecare, inaccesibil istoricului de astăzi, situația ecleziastică a Moldovei din lunile mai-iunie 1551 face, cel puțin în aparență, ca opțiunea domnului să poată fi considerată surprinzătoare. Astfel, urmând aceeași logică, se impune întrebarea de ce noul suveran nu a fost uns de către episcopul Romanului, Gheorghe, sau de cel al Rădăuților, Mitrofan⁵³, ci tocmai de Macarie, cel care, atunci când Ștefan Rareș a preluat puterea, nu deținea nici o demnitate ecleziastică? Elucidarea acestei dileme presupune corelarea evenimentelor politice petrecute în Moldova la sfârșitul lunii mai și începutul lunii iunie 1551 cu situația ierarhiei ecleziastice rezultată din schimbările produse în intervalul aprilie-mai același an. Din punct de vedere politic, explicația pentru grăbirea mirungerii poate fi găsită în tentativa de a ocupa tronul Moldovei a pretendentului Ion, un bastard al lui Ștefăniță pribeag în Polonia⁵⁴. Expediția întreprinsă de acesta în intervalul 24 mai-11 iunie a fost susținută de unii foști dregători ai lui Iliaș refugiați în Polonia și a beneficiat de o oarecare participare nobiliară, însă regele s-a dezis de ea imediat după ce, la 30 mai, Ștefan Rareș a primit girul Porții⁵⁵. Astfel, desemnarea acestuia de către notabilii moldoveni a avut loc sub semnul presiunii exercitate de pretendentul Ion, după cum sugerează și Macarie, descriind sumar momentul în care factorii politici interni „au dat schiptrul lui Ștefan”⁵⁶. Însuși domnul sublinia într-un document datând din 13 iunie

⁵² Mircea Păcurariu presupune că a ocupat această demnitate ecleziastică între 1548 și iunie 1551 (*Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, p. 232), doar ultima dată fiind, probabil, corectă. Oricum, s-a atras atenția că nu există decât argumente indirecte în sprijinul ideii că Gheorghe de la Bistrița a păstorit la Roman (Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*, p. 165-166).

⁵³ Mircea Păcurariu, *Contribuții la istoria Episcopiei Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea*, p. 330-331.

⁵⁴ Despre acesta, vezi, Ștefan S. Gorovei, *Mușatinii*, Chișinău, Editura Columna, 1991, p. 115-120.

⁵⁵ Constantin Rezachievici, *Prima încercare a lui Ion vodă cel Viteaz de a ocupa tronul Moldovei...*, p. 388-389.

⁵⁶ *Croniclele slavo-române...*, p. 104-105. Din punct de vedere cronologic, Eftimie plasează învestitura simultan cu consacrarea, pe 11 iulie 1551, dată la care au fost primite însemnele puterii de la Constantinopol, dar reține doar aspectul militar, al primirii „schiptrului”, fără să pomenească despre onționea săvârșită de Macarie, poate pentru că era conștient de circumstanțele obscure în care s-a produs aceasta (p. 121).

1551, imediat după risipirea amenințării din exterior, că „ni-au rădicat pre noi domn la toate oștile”⁵⁷, ceea ce echivala cu recunoașterea rolului jucat la înscăunarea sa de factorul militar. Această succesiune precipitată a evenimentelor și-a găsit ecou și în cronica ierarhului de la Roman, acesta arătând că după ce elita moldovenească i-a acordat sprijinul, Ștefan Rareș a fost nevoit să respingă agresiunea dușmanilor din exterior „scoțând cu vitejie sabia împotriva lor, ca un cal năvăș plin de îndrăzneală, a arătat de la primii pași și de la întâiul iureș, ce căldură vitejească avea în piept”⁵⁸. Chiar și după succesul reputat împotriva acestui pretendent, poziția lui Ștefan Rareș a rămas fragilă întrucât nu beneficiase de onțiune, ceea ce îl împiedica să acționeze în numele lui Dumnezeu și să invoce sprijinul acestuia. Din acest punct de vedere, afirmația plasată de același cronicar imediat după descrierea ritualului consacrării își dobândește întreaga semnificație: „Ei, împărate care domnești peste toate, după ce ne-ai dat un astfel de stăpân, învață-l să fie învingător neasemuit”⁵⁹.

Maniera în care Macarie a prezentat evenimentele de la sfârșitul primăverii anului 1551, precum și rolul pe care și-l atribuie în cadrul acestora, justifică ipoteza că aversiunea sa față de Iliș Rareș nu a avut doar un caracter retrospectiv, ci s-a întemeiat pe dorința mai veche a episcopului de Roman de a-l vedea pe Ștefan Rareș urcat pe tronul Moldovei în locul fratelui său. Este greu de presupus dacă a întreprins ceva în acest sens, însă nu poate fi întâmplător faptul că înlăturarea sa de pe scaunul eparhial s-a produs tocmai atunci când domnul se pregătea să părăsească țara, mai ales că în aceste circumstanțe trebuiau stinse toate focarele potențiale de tensiune. La o lectură atentă a scrierii lui Macarie se poate observa că acesta mărturisește voalat implicarea sa în schimbarea lui Iliș Rareș, atunci când arată că, după plecarea domnului la Constantinopol, a cărui convertire la Islam o devansează, „domnia nu a rămas fără stăpân”⁶⁰ întrucât imediat a fost desemnat Ștefan, „cel cu inimă îndrăzneată, destinat de mai înainte pentru înălțimea domniei”⁶¹. Recurgând la această exprimare cronicarul urmărea să confere legitimitate răsturnării principelui care, prin faptele sale abominabile, decăzuse în categoria tiranilor, astfel încât înceta să mai beneficieze de protecția divină. De asemenea, prin pledoaria în favoarea noului principe, Macarie își justifică prezența în entourageul lui Ștefan Rareș⁶², care era înfățișat drept un suveran providențial. În acest context trebuie plasat și misteriosul episod al părăsirii scaunului mitropolitan de către Grigorie Roșca. Acesta deținea probabil o postură esențială în cadrul consiliului

⁵⁷ DIR, XVI, II, p. 7, nr. 4.

⁵⁸ *Cronicile slavo-române...*, p. 105.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 104-105. Aceeași formulare o folosește și Azarie pentru a descrie venirea pe tron a lui Alexandru Lăpușneanu, arătând că „legile domniei și stăpânirea nu s-au întrerupt”, întrucât partizanii acestuia au acționat inspirați de Divinitate pentru a pune în fruntea unei instituții perene un suveran providențial (p. 140).

⁶¹ *Ibidem*, p. 104-105.

⁶² Trebuie eliminată și ideea că Macarie a părăsit Moldova după pierderea cărei episcopale. Aceasta este întemeiată doar pe afirmația cronicarului, potrivit căruia „am fost despoiat de scaun, ca un rob fugar și am fost cuprins de grele încercări nenorocite și am fost mai gol decât văzduhul” (*Cronicile slavo-române...*, p. 104). Această afirmație se pare că a fost preluată de la Constantin Manasse (Scarlat Porcescu, *Episcopul Macarie al Romanului (1531-1558)*, p. 359), fiind folosită și pentru a descrie situația lui Petru Rareș, care prin pierderea tronului era „lipsit de toate ale sale, ca un rob fugar” (*Cronicile slavo-române...*, p. 99). Ea poate trimite însă și la postura umiltoare a indivizilor lipsiți de libertate, știut fiind faptul că, datorită condițiilor grele de viață, mulți robi erau nevoiți să părăsească moșiile, oferindu-și forța de muncă altor proprietari. (Alexandru I. Gonța, *Robia în Moldova (de la întemeierea statului până la mijlocul secolului al XVIII-lea)* (I), în AIIAI, tom IV, 1967, p. 56. Pentru condițiile generale, vezi idem, *Cercetări cu privire la robia țăganilor din Moldova în veacurile XIV-XVI*, în vol. *Studii de istorie medievală*, texte selectate și pregătite pentru tipar de Maria Magdalena Székely și Ștefan S. Gorovei, cu un cuvânt introductiv de Ioan Caproșu, Iași, Editura Dosoftei, 1989, p. 89-114).

instituit de Iliș Rareș la 1 mai 1551⁶³ cu scopul de a conduce țara pe perioada absenței sale, și era obligat să ia o poziție față de dorința lui Ștefan Rareș de a accede la tron. Atitudinea de care a dat dovadă cu acest prilej poate fi pusă în lumină cu ajutorul unei scurte incursiuni în trecutul său. Ca egumen la Probota a fost un apropiat al lui Petru Rareș, pe care l-a îndemnat să ctitorească o nouă necropolă pentru familia sa și apoi a ținut piept obștii de la Putna care a protestat vehement împotriva a ceea ce considera uzurparea unor drepturi firești⁶⁴. Se poate presupune că tot el a determinat, din poziția de proaspăt mitropolit, succesiunea la tron a primului născut săvârșind și actul onctiunii⁶⁵. Pornind de la observațiile legate de derularea evenimentelor politice din primăvara anului 1551, se poate presupune că Ștefan Rareș a solicitat sprijinul lui Grigorie Roșca cu puțin înainte de 24 mai, iar acesta refuzat, fie pentru că Iliș încă nu abjurase, fie datorită atașamentului față de acesta. Refuzând să legitimeze noua domnie, mitropolitul a preferat să se retragă⁶⁶ la Voroneț, probabil chiar înainte ca succesorul lui Petru Rareș să adopte credința islamică. În aceste condiții, lui Ștefan Rareș nu îi mai rămânea decât să apeleze la unul din cei doi ierarhi aflați în funcție. Nici această soluție nu deschidea calea rezolvării dorite de noul domn întrucât pe scaunul episcopal de la Roman se găsea un ierarh pus de fratele său, și probabil încă fidel acestuia, iar arhiepiscopul de la Rădăuți, care era oricum al treilea în ordinea importanței⁶⁷, își datora poziția, obținută prin 1550⁶⁸, tot lui Iliș, și se afla și în conflict deschis cu Macarie pentru a cărui înlăturare militase. Dacă se acceptă că Mitrofan a fost discipolul lui Grigorie Roșca și urmașul său în fruntea lăcașului care adăpostea trupul lui Petru Rareș, pare evident că Iliș Rareș reușise spre sfârșitul domniei să-și plaseze oameni fideli în fruntea celor trei scaune arhieresti ale Moldovei. În aceste condiții, situația lui Ștefan Rareș părea fără ieșire. Lipsit de posibilitatea de a primi onctiunea pentru a deveni domn legitim, risca să rămână un simplu uzurpator, astfel încât s-a îndreptat spre Macarie, a cărui prezență la Suceava nu era străină de schimbările politice aflate în plină desfășurare. Dacă Macarie a participat într-un fel sau altul la înlăturarea lui Iliș Rareș, se cuvenea ca el să fie grabnic restabilit în scaun, însă acest lucru nu se putea face decât cu prețul unui alt abuz. Pentru a-l evita s-a preferat trecerea episcopului Gheorghe pe scaunul mitropolitan⁶⁹ și revenirea lui Macarie pe cel episcopal⁷⁰. Aceste mutații⁷¹

⁶³ Grigore Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, p. 167; Constantin Rezachevici, *Cronologia critică...*, I, p. 592.

⁶⁴ Vezi, DIR, XVI, II, p. 168, nr. 165.

⁶⁵ C. Cojocaru arată că a ajuns mitropolit după moartea lui Petru Rareș, de a cărui înhumare la Probota s-a îngrijit, devenind apoi sfetnicul lui Iliș (op. cit., p. 66).

⁶⁶ La argumentele deja formulate se poate adăuga și ipoteza formulată de Sorin Ulea, care vorbește despre un conflict pe tărâm teologic și moral între Macarie, adept al doctrinei isihaste, și Grigorie Roșca, înclinat spre compromis politic și opulență (op. cit., p. 22-25).

⁶⁷ Potrivit lui Dimitrie Cantemir, primul în ierarhia episcopală era arhiepiscopul Romanului, numit și arhiepiscop, dar preeminența sa era doar de factură simbolică, întrucât nu avea „asupra celorlalți colegi ai lui (...) nici o jurisdicție și nu le era superior decât prin întâietate”. Cel de la Rădăuți era al treilea ierarh în ordinea importanței (*Descrierea Moldovei*, traducere de Gh. Guțu ș.a., București, Editura Academiei, 1973, p. 351), iar o consacrare înfăptuită de acesta nu putea conferi suficientă legitimitate.

⁶⁸ Mircea Păcurariu, *Contribuții la istoria Episcopilor Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea*, p. 330-331.

⁶⁹ Idem, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, p. 231-232. Este amintit într-un singur document intern contemporan, datând din 19 februarie 1552, prin care Ștefan Rareș întărește „părintelui nostru chir Gheorghe mitropolitul de Suceava” satele Tâmpaști și Mânjești și o bucată din hotarul Bunjeștilor, pe care ierarhul le-a cumpărat pentru 1.100 de zloți tătarăști (DIR, XVI, II, p. 9-10, nr. 8).

⁷⁰ Mircea Păcurariu, *Contribuții la istoria Episcopilor Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea*, p. 324.

⁷¹ La schimbările de domni, ierarhii favorabili erau păstrați și recompensați, iar cei potrivnici înlăturați. Spre exemplu, Alexandru Lăpușneanu, proaspăt instalat pe tron, îl scoate de pe scaunul mitropolitan pe Gheorghe

necesitau timp, iar Ștefan Rareș era amenințat de opoziția din Polonia și nesigur de susținerea internă, astfel încât a renunțat la îndeplinirea unor formalități, precum convocarea soborului Bisericii moldovenești, și a decis să nu mai aștepte instalarea noului mitropolit preferând să fie uns de sprijinitorul său, Macarie, pe care l-a considerat automat repus în drepturi după eliberarea scaunului de la Roman. Instalarea pe scaunul mitropolitan a lui Gheorghe al II-lea, imediat după acest moment, a fost văzută de Ștefan Rareș drept o soluție de compromis, însă noul mitropolit s-a dovedit obedient, drept pentru care a fost menținut pe toată perioada domniei sale. El a fost înlăturat în toamna anului 1552 sau în primele luni ale celui următor⁷², probabil în legătură cu dorința lui Alexandru Lăpușeanu de a plasa în fruntea Bisericii un ierarh de a cărui fidelitate să fie sigur. Ulterior, clericul a acționat din exil pentru aducerea lui Constantin Rareș pe tronul Moldovei⁷³.

Macarie nu a cules toate beneficiile posibile în urma susținerii acordate lui Ștefan Rareș, astfel încât a rămas pe scaunul de la Roman și nu a fost promovat în fruntea Bisericii moldovenești. Această stare de lucruri este sugerată și de tonul aspru adoptat de Eftimie pentru a descrie domnia lui Ștefan Rareș, după un început pus sub semnul bunei înțelegeri cu oamenii bisericii. Se pare că personalitatea puternică a cărturarului-episcop a constituit un motiv care a cântărit greu în decizia lui Ștefan Rareș de a-i refuza demnitatea supremă în cadrul Bisericii, la care probabil s-a adăugat și teama de a nu fi dominat de acesta, astfel încât a preferat să mențină în cea mai înaltă demnitate ecleziastică un personaj obscur și ușor de manevrat⁷⁴. La această răcire a relațiilor⁷⁵ o mare parte din răspundere este posibil să fi aparținut episcopului Mitrofan al Rădăuților. Cronicarul Eftimie arată răspicat că acesta a contribuit la înlăturarea lui Macarie în aprilie sau mai 1551⁷⁶, informație pe care acesta din urmă o trece sub tăcere preferând

al II-lea de la Bistrița și, la începutul celei de-a doua domnii, pe Grigorie de la Neamț, pentru că i-a uns pe Despot și Ștefan Tomșa (Alexandru Găină, *Biserica Ortodoxă din Moldova în timpul domniilor lui Alexandru Vodă Lăpușeanu (1552-1561; 1561-1568)*, în „Studii Teologice”, an. XXVIII, nr. 7-10, 1976, p. 660). S-a avansat și ipoteza că mitropolitul Grigorie de la Neamț a fost înlăturat datorită atitudinii sale concesive în fața protestantismului (Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușeanu*, Iași, Editura Universității «Al. I. Cuza», 1994, p. 185).

⁷² Ștefan S. Gorovei, *Note și îndreptări pentru istoria Mitropoliei Moldovei (I)*, în MMS, an. LVI, nr. 1-2, 1980, p. 79.

⁷³ Const. A. Stoide, *Frământări în societatea moldovenească la mijlocul secolului al XVI-lea*, în AIIAI, tom XI, 1974, p. 66-68. Din a doua parte a anului 1553 și până la moartea lui Constantin Rareș, în martie 1554 (Constantin Rezachievici, *Cronologia critică...*, I, p. 597), a fost nevoit să facă față unei conspirații organizate de fostul hatman Negrilă, sprijinit de Sava Capotă, stolnic în timpul lui Ștefan Rareș, dar scos din dregătorie de acesta. Complotiștii au acționat în Polonia și la Constantinopol, căutând sprijin pentru impunerea pe tron a mezinului lui Petru Rareș. (Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușeanu*, p. 100). Un document din decembrie 1553, referitor la o solie trimisă de Alexandru Lăpușeanu regelui Poloniei arată că la aceste uneltiri a luat parte și un „vlădică” (Th. Holban, *Documente externe (1552-1561)*, în SRdI, tom 18, nr. 3, 1965, p. 673), care poate fi identificat cu fostul mitropolit Gheorghe al II-lea de la Bistrița (Const. A. Stoide, *O prețioasă culegere de documente externe moldovenești*, în AIIAI, tom XI, 1967, p. 230-232).

⁷⁴ În opinia lui Sorin Ulea, deși Grigorie Roșca se mai afla încă pe scaunul mitropolitan, „în clipa în care l-a uns ca domn Macarie îndeplinea funcția ecleziastică supremă, era *de facto* mitropolit”, poziție pe care a refuzat să o ocupe „*de jure*”, dând astfel „cea mai demonstrativă pildă de umilitate creștină” (*op. cit.*, p. 25). Acest scenariu este improbabil, întrucât pornește de la supoziția unei încălcări grave a prerogativelor rezervate fiecărui exponent al ierarhiei ecleziastice, ceea ce nu este de conceput din perspectiva gândirii medievale și a legilor bisericești.

⁷⁵ Sorin Ulea susține exact contrariul. Pornind aproape exclusiv de la limbajul alegoric al iconografiei, acesta afirmă că „Macarie îl pilota pe Ștefan din umbră...”, situație posibilă datorită „puternicului ascendent moral pe care-l avea episcopul asupra tânărului domn” (*ibidem*, p. 20).

⁷⁶ *Croniclele slavo-române...*, p. 120.

să nu amintească numele celor care au stat în spatele deciziei⁷⁷. Omisiunea nu poate avea drept explicație faptul că Macarie nu știa căror personaje le datorează căderea sa, pe când Eftimie, și el episcop al Rădăuților, putea afla mult mai ușor aceste detalii. De fapt, exprimarea lui Macarie este una voit vagă, tocmai datorită rolului jucat de Mitrofan în contextul schimbării de domnie din 1551. Se poate presupune că ierarhul de la Rădăuți a făcut parte din consiliul numit de Iliaș Rareș la plecarea sa din Moldova, alături de mitropolitul Grigorie Roșca și proaspătul episcop al Romanului, Gheorghe de la Bistrița. După ce Ștefan Rareș și-a afirmat pretențiile la tron, titularii celor două scaune episcopale au trecut probabil în tabăra sa, iar mitropolitul Grigorie Roșca a preferat să se retragă. În cazul lui Mitrofan, trădarea este dincolo de orice îndoială, noul domn recompensându-l imediat după preluarea deplină a puterii. Astfel, prin documentul din 13 iunie 1551, păstrat într-o traducere românească târzie, dăruiește „rugătorului nostru și părintelui nostru chir Mitrofan episcop de Rădăuți un sat în ținutul Sucevii, anume Onicenii cu tot venitul“, pentru „a-l da acel sat Onicenii mănăstirii aceia unde să va odihni trupul lui“ deoarece „sfinția sa ni-au fost noao ca un părinte, cu bună învățătură, din tinerețile noastre până ce ni-au rădicat pre noi domn la toate oștile“⁷⁸. De asemenea, la 15 iunie același an, îi dăruiește patru fălci și jumătate de vie în Dealul Voievodului „cu crame și cu tot venitul“, care „au fost ale lui Iurie spătar și el le-a pierdut în hiclenie, când a ridicat pe un lotru asupra capului domniei mele“⁷⁹. Este vorba despre Iurie Grumaz, menționat în sfatul domnesc al lui Petru Rareș și Iliaș, între 17 septembrie 1545 și 12 martie 1550, dar care este posibil să fi îndeplinit această dregătorie din 1541⁸⁰. În 1551 i s-a alăturat pretendentului Ion venit din Polonia⁸¹, ceea ce sugerează că acesta și episcopul Rădăuților făceau parte în acel moment din tabere diferite. De asemenea, documentul din 13 iunie 1551 pomenește și de o apropiere anterioară, „din tinerețile noastre până ce ni-au rădicat pre noi domn la toate oștile“⁸², ceea ce poate sugera jocul dublu făcut de Mitrofan. În aceste condiții, se poate înțelege de ce s-au răcit și relațiile cu episcopul Romanului, care nu putea tolera atitudinea fostului său adversar. Aversiunea lui Eftimie față de Ștefan Rareș poate să fie motivată și de ingratitudinea domnului față de ierarhul pe care îl prețuia atât de mult. Datorită poziției diferite față de Ștefan Rareș, cei doi oameni ai bisericii vor beneficia de tratamente inegale sub Alexandru Lăpușneanu. Macarie a făcut parte din tabăra susținătorilor noului domn, după cum o dovedește prezența sa în solia trimisă la Constantinopol pentru a dejuca planurile vizând accederea pe tron a lui Constantin Rareș, cu ajutorul aceleiași stratageme a creșterii haraciului de care uzase și Ștefan Rareș⁸³. Mitrofan însă și-a încheiat păstoria în ultimele luni ale anului 1552, o dată cu venirea pe tron a lui Alexandru Lăpușneanu⁸⁴.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 104.

⁷⁸ DIR, XVI, II, p. 7, nr. 4.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 7, nr. 5.

⁸⁰ Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 327.

⁸¹ Constantin Rezachevici, *Prima încercare a lui Ion vodă cel Viteaz de a ocupa tronul Moldovei...*, p. 389.

⁸² DIR, XVI, II, p. 7, nr. 4.

⁸³ Pentru a obține înlocuirea lui Alexandru Lăpușneanu cu Constantin Rareș complotiștii, în rândurile cărora s-a numărat și mitropolitul Gheorghe al II-lea de la Bistrița, au promis Porții o parte din teritoriul țării, creșterea tributului și „mari daruri din țara Moldovei“. Solul lui Alexandru Lăpușneanu la Sigismund August arăta că pentru a contracara aceste jocuri, „patru boieri mari, iar al cincilea vlădica Romanului, Macarie, au plecat în solie la împăratul turcesc și tot tezaurul pe care l-a avut domnul nostru l-a trimis împăratului turcesc“ (Th. Holban, *op. cit.*, p. 673). Vezi, Const. A. Stoide, *Frământări în societatea moldovenească la mijlocul secolului al XVI-lea*, p. 68, și Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, p. 100.

⁸⁴ Mircea Păcurariu, *Contribuții la istoria Episcopilor Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea*, p. 331.

Gradul de implicare a personalităților bisericești în viața politică poate reprezenta un indiciu prețios pentru reconstituirea raporturilor dintre sacerdoțiu și puterea seculară. Din acest punct de vedere, elita clericală moldovenească a jucat un rol esențial în mutațiile survenite în zona puterii la mijlocul secolului XVI. Mitropoliții și episcopii s-au angrenat în susținerea unuia sau altuia dintre pretendenții la tronul Moldovei și apoi au contribuit la consolidarea domniei acestora. De asemenea, ei au suportat și consecințele unor eșecuri, atunci când cei cărora le-au acordat suportul au fost înfrânți, sfârșind prin a fi înlăturați din fruntea eparhiilor și uneori nevoiți să ia calea exilului.

A CHANGE OF REIGN IN THE MIDDLE OF THE 16th CENTURY
AND THE ROLE OF THE MOLDAVIAN CHURCH ELITE
(Summary)

The approaches upon the political history of Moldavia during the 16th century revealed the fact that the changes of reign resulted after the plot of administrative elite and great land owners who had benefited of one of the neighbored powers' support. The role of church elite, namely the metropolitans, bishops and Superiors from the great monasteries, was not taken into account except for the case they belonged to a certain political party.

This approach aims at emphasizing the major role of church elite when changes of reign took place. Thus, we firstly focused on the fact that they had a major role within the rites in the beginning of every new reign. The metropolitans were the ones to accomplish the act of unction, through which the sovereigns became legitimate, and were taken for the chosen of God and rulers in His name. The case analyzed here refers to the events taking place in Moldavia during May and June 1551, when the ruler Iliș Rareș was replaced by his brother Ștefan, while the former was in Constantinople for discharging toward the sultan. The replacement of Iliș Rareș was the result of a plot to which, besides seculars, the heads of Church took part, and which was approved by the sultan. A part of the clergy that stood up for this political change, among whom there is worth mentioning the bishop of Roman, Macarie, an enemy of the fiscal politics imposed by Iliș Rareș, suggested in their writings that those events were as a consequence of divine punishment for Iliș. The punishment was the result of the fact that the latter embraced the Islam, a misunderstood gesture thought as a voluntary one while, in fact, the ruler was forced to choose between loosing his head and abjuration after casting into disgrace of ottomans. Not at random, Macarie was the one to unction Ștefan Rareș, even if the metropolitan Grigorie Roșca was the justified one to. This leads to the idea that the latter was against overthrowing the legitimate ruler, thus choosing retiring to monastery to legitimating a usurpation. The bishop of Rădăuți, Mitrofan, took place to these events and he proved much ability as, in the last moments, he chose the other side.

PETRONEL ZAHARIUC

DIN EPIR ÎN POLONIA: FRÂNTURI DIN ACTIVITATEA CTITORICEASCĂ A LUI VASILE LUPU*

În anul în care toată suflarea românească prăznuiește 500 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare pare aproape o impietate să vorbești despre Vasile Lupu, de la a cărui înscăunare ne despart 370 de ani și câteva zile. Cei doi domni au fost prin firi și prin ambiții politice asemănători, însă prin naștere deosebiți: cel dintâi s-a născut domn și a ajuns Ștefan cel Mare, iar celălalt s-a născut Lupu Coci și a ajuns Vasile vodă Lupu. Ștefan s-a născut în Moldova din tată domn, Bogdan, și mamă munteancă și a murit în scaunul domnesc, lăsând urmaș pe fiul său, un alt Bogdan, iar Lupu s-a născut la sud de Milcov, din tată arbănaș și mamă probabil munteancă¹ și a murit la Constantinopol, făcându-l domn pe fiul său, pe care l-a vrut un nou Ștefan. Amândoi au ctitorit biserici și mănăstiri, în țară și în afara țării, și le-au închinat mari averi, dovedind că sunt aleșii lui Dumnezeu și domni drept credincioși. Pentru Ștefan cel Mare, urcat pe tronul celei mai puternice țări ortodoxe la acea vreme, la patru ani după căderea Constantinopolului și la un an după închinarea țării turcilor, având la granițe doi regi și două regate catolice, a fost un lucru firesc ca pe lângă bisericile ridicate pentru românii ortodocși din Transilvania și Țara Românească să preia de la împărații bizantini datoria protejării și ajutorării Muntelui Athos. În ceea ce îl privește pe Vasile Lupu, venit la domnie în vremea în care Rusia râvnea la întâietate între țările ortodoxe, la două veacuri de la căderea Împărăției bizantine și la câteva decenii de când supunerea față de turci devenise deplină, având la granițe principatul Transilvaniei supus și el turcilor și o Polonie confruntată cu mari pericole, în care Reforma și Contrareforma dominau, spațiul asupra căruia a trebuit să-și reverse milosteniile și, o dată cu acestea, să-și facă simțită prezența politică, a fost mult mai mare: pe lângă Transilvania, acolo unde se gândea să-i răscoale pe românii ortodocși și Țara Românească, acolo unde a vrut mereu să aibă un cuvânt de spus peste capul domnului ei, Matei Basarab, îl găsim pe domnul moldovean veghind aproape peste întreg cuprinsul fostului Imperiu bizantin, atât din punct de vedere politic cât și ecleziastic. A închinat și dăruit mănăstiri, odoare și bani Patriarhiilor de Alexandria, celei de Ierusalim și Antiohia, Patriarhiei ecumenice de Constantinopol, majorității mănăstirilor din vechea Grece și din insule, mănăstirilor din Serbia și Bulgaria, mănăstirilor din sudul Poloniei și din Ucraina și, bineînțeles, Muntelui Athos². Putem spune că în vreme ce pentru Ștefan cel Mare statutul de urmaș

* Text prezentat la ședința de comunicări a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, aprilie 2004.

¹ N. Iorga, *O ctitorie necunoscută a lui Vasile Lupu*, în *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XI, București, 1906, p. 115.

² N. Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1971, p. 167-186; idem, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinople și a Bisericii Ortodoxe*, extras din AARMSI, s. II, t. XXXVI, București, 1913, 29 p.

al împăraților bizantini a putut fi asigurat doar de patronajul asupra Muntelui Athos, deoarece mulți încă credeau că Imperiul va putea fi refăcut și turcii alungați din Europa, pentru Vasile Lupu era departe de a fi suficient, pentru că mai toată lumea se întreba care ar fi cel mai potrivit loc pentru renașterea vechii împărății ortodoxe: era greu de crezut că turcii mai puteau fi scoși din și din preajma Sfintei Sofii.

Lăsând acum comparațiile și presupunerile, vom dezvălui în cele ce urmează care sunt acele frânturi din activitatea de ctitor, de protector al întregii lumi ortodoxe postbizantine, a lui Vasile Lupu. Deși cel puțin prin tată Vasile Lupu era originar din localitatea Arvanitohori, situată, dacă identificarea lui Franz Babinger este corectă, la granița dintre Epir și Macedonia³, iar Epirul a fost după cele scrise de Ariadna Camariano-Cioran „provincia grecească care a beneficiat de ajutoarele cele mai importante, atât din partea grecilor de pretutindeni, cât și din partea Țărilor Române”⁴, nu se cunoștea până acum vreo danie a lui Vasile Lupu către vreo mănăstire epirotă. Dar citirea atentă a unui privilegiu din 30 iunie 1639 ne arată că Vasile Lupu a dăruit mănăstirii Sfântul Pantelimon din Ianina 5.000 de aspri în fiecare an, iar călugărilor care vor veni să-i ia câte 300 de aspri de cheltuială, cu obligația ca monahii să facă denii și paraclise și să se roage neîncetat pentru iertarea păcatelor răposatei doamne Tudosca și pentru sănătatea copiilor domnului.

Documentul original a fost redactat în limba slavonă, dar s-a păstrat într-o traducere românească în Ms. 628, de la Arhivele Naționale București, cunoscut sub numele de Condica Asachi, manuscris care a dat și da multă bătaie de cap medievistilor. Acest manuscris cuprinde îndeosebi traduceri și copii ale documentele vechi ale mănăstirii Trei Ierarhi, iar prezența traducerii actului de danie pentru mănăstirea Sfântul Pantelimon printre aceste documente arată existența unor legături între această mănăstire și Muntele Athos, acolo unde marea ctitorie ieșeană a lui Vasile Lupu fusese închinată.

Un scurt rezumat al acestui document a fost publicat în *Catalogul documentelor moldovenesti din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, unde toponimul Iana a fost pus între ghilimele, iar în *Indice* nu există; în întregime actul a fost cuprins în volumul XXV al colecției *Documenta Romaniae Historica*, unde toponimul nu a fost întregit, iar în *Indice*, sub vocea „Iana” se spune corect că este un oraș din Grecia, dar doar atât⁵.

Dania lui Vasile Lupu a fost făcută vreunui egumen epirot venit la Iași cu prilejul sfințirii mănăstirii Trei Ierarhi, întâmplată, potrivit pisaniei, în mai 1639; la plecare, a doua zi după marea sărbătoare a Sfinților Apostoli Petru și Pavel, egumenul a primit un frumos dar în bani, un mertic cum se spunea altădată, cu care urma să se înfățișeze înaintea obștii sale în ziua praznicului mănăstirii, 27 iulie, când este cinstit Sfântul Pantelimon⁶.

Mănăstirea Sfântul Pantelimon este așezată în insula din lacul Pamvotis, aflat în orașul Ianina, și a avut mult de suferit de-a lungul vremii⁷. Este o ctitorie veche, ridicată

³ *Originea și sfârșitul lui Vasile Lupu*, extras din AARMSI, s. III, t. XVIII, 1936, p. 1-11.

⁴ Ariadna Camariano-Cioran, *Aides pécuniaires fournies par les Pays Roumains aux écoles greques (I)*, în RESEE, t. XVII, nr. 1, 1979, p. 145.

⁵ DRH, A. Moldova, vol. XXV (1639-1640), întocmit de Nistor Ciocan, Dumitru Agache, Georgeta Ignat și Marius Chelcu, București, 2003, p. 169-170, nr. 156 (*Indicele* a fost întocmit de Marius Chelcu și Cătălina Chelcu).

⁶ În biserica mănăstirii Sfântul Pantelimon se păstrează patru icoane, din secolul XIX, pictate de D. Orășanu și dăruite de Anastasie Mela din Brăila, în 1867 (Virgil Căndea, *Mărturie românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*, I, *Albania-Grecia*, București, Editura Enciclopedică, 1991, p. 558).

⁷ Dimitris Kamaroulis, *Ta Movassiria tis Hreipn*, Atena, 1996, ilustrația 214, p. 60 (fig. 1).

în secolul XV cu ajutorul despoților epiroți și a nobililor locali⁸, care, ca toate mănăstirile din zonă, a căzut în veacurile XV-XVI în paragină, reușind să-și îndepărteze ierburile de pe ziduri doar cu ajutorul daniilor venite de la domnii și boierii români. Am arătat, altădată, că la fel au stat lucrurile și în cazul unei alte mănăstiri din aceeași eparhie a Ioanninei, mănăstirea Giromeri⁹. Astăzi, se vorbește despre mănăstirea Sfântul Pantelimon mai ales din pricina faptului că aici și-a găsit sfârșitul, la începutul anului 1822, cumplitul Ali pașa de Ianina (supranumit „Leul Ianinei”), în vremea căruia dominația otomană în Epir a atins apogeul¹⁰ (în incinta acestei mănăstiri funcționează și un muzeu închinat vieții și activității lui Ali pașa).

Fig. 1

Nu numai Vasile Lupu, ajuns mare dregător și domn al Moldovei, și-a cinstit astfel strămoșii și a vrut să obțină iertarea păcatelor soției sale și sănătate pentru sine și familia sa, ci și alți epiroți ajunși la nord de Dunăre, rămași doar negustori sau obținând dregătorii atașate vistieriei, cel mai adesea marea vameșie; am arătat altădată că o parte din averea marelui vameș Leondari Gheorma, mort în Moldova, în jurul anului 1642, a ajuns în stăpânirea mănăstirii Sfântul Nicolae din Ianina. Totodată, cu banii epirotului Ghiorma, dregător moldovean și supus venețian, a fost întemeiată o școală la Constantinopol, pentru ca mai târziu, din aceeași avere, nepotul său, egumenul Epifanios, să ctitorească alte două școli, una la Atena și cealaltă la Ianina¹¹.

⁸ *Ibidem*, p. 60.

⁹ Petronel Zahariuc, *Date noi despre legăturile Țărilor Române cu Epirul*, în *AIIX*, t. XXXVII, Iași, 2000, p. 51-68. Vezi și Petre Ș. Năsturel, *Le monastere épirote de Giroméri et la Valachie: premiers contacts (1567-1568)*, extras din „Bulletin AIESEE”, 30/2000, București, Ed. Enciclopedică, 2001, 5 p.

¹⁰ Ariadna Camariano-Cioran, *L'Épire et les Pays Roumains*, Jannina, 1984, p. 1-2.

¹¹ *Ibidem*, 54-57. Despre afacerile acestui negustor în Moldova, vezi Cristian Luca, Cristina Papakosta, *Monumenta Graeca ac Venetia Historiae Romaniae (I)*, în „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, no. 3/2004, Studi di storia, di critica e di teoria letteraria raccolti e pubblicati da Ioan-Aurel Pop e Cristian Luca, București, 2004, p. 85-93 (în documentele italiene, numele negustorului epirot este „Leondarin Giolma”).

Acest privilegiu al lui Vasile Lupu pentru mănăstirea Sfântul Pantelimon din Ianina se adaugă altuia, scos de curând la lumină, prin care Mihnea vodă Turcitul dăruiește o sumă de bani anual mănăstirii Sfântul Ilie din Deropoli, tot din Epir¹², ambele danii vin să întărească cuvintele lui N. Iorga, din 1914, cuprinse chiar în lucrarea referitoare la „fundațiunile domnilor români în Epir”: „timp de mai multe veacuri o țară de săraci muncitori ai pământului a sprijinit, pe lângă sarcina păstrării neamului său și aceea a înfruntării primejdiilor ce veneau asupra apusului harnic și înfloritor, pe lângă misiunea de a mijloci cultural și politic între Răsărit și Apus, pe lângă adăpostirea învățăturii ortodoxe și întreaga viață mănăstirească a grecilor, din care apoi a răsărit idealul lor de regenerare în vremurile contemporane”¹³.

În timp ce la sud de Dunăre, datorită milosteniei românilor, a răsărit idealul regenerării popoarelor din această zonă, la nordul granițelor Moldovei, în sudul Poloniei, daniile lui Vasile Lupu încercau să mențină în viață ultimele insule ortodoxe într-un spațiu în care Contrareforma obținuse un succes însemnat prin trecerea unei părți a ortodocșilor slavi sub oblăduirea bisericească a Romei. Acesta este și scopul mărturisit chiar la începutul actului din 31 martie 1648, prin cuvintele lui Vasile Lupu: „am auzit domnia mea de multă vreme de la mulți că smeriții părinți de la mănăstirea Schitul din Țara Rusească n-au schimbat viața lor obișnuită și plăcută lui Dumnezeu, precum au primit-o de la început de la primii începători părinți ai lor, de la fericitul părinte Iov și de la părintele Theodosie”.

Viața plăcută lui Dumnezeu o duceau călugării într-o mănăstire ridicată la începutul veacului XVI de schimnicul rutean Iov, după model athonit, pe malul râului Maniava (astăzi, în raionul Bohorodciani, regiunea Ivano-Frankivsk, din Ucraina), de la care mănăstirea își va lua și numele (în marea majoritate a documentelor din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea i se va spune Schitul Mare)¹⁴; la zidirea mănăstirii, dintru început a avut un important rol doamna Elisabeta Movilă, soția lui Ieremia Movilă, aflată pe moșia Movileștilor de la Ustia, căreia i s-a adresat călugărul pentru a primi ajutor și a o trece astfel în rândul marilor ctitori. Toate cele patru fiice ale lui Ieremia Movilă și ale Elisabetei, căsătorite în marea nobilime polonă, dar îndeosebi Ana¹⁵ și Maria, au contribuit de la început la zidirea mănăstirii, în așa fel încât despre Maria „Mohilanka”, soția lui Ștefan Potocki, se spune într-un document din 1783 că ar fi prima ctitoră a așezământului monahal¹⁶. Contribuția însemnată a familiei Movilă la ridicarea mănăstirii s-ar putea să fi avut o oarecare influență și asupra caracteristicilor arhitectonice ale întregului complex monahal, care amintesc și de marea ctitorie a familiei, mănăstirea Sucevița. Astfel, turnul de intrare, singurul detaliu arhitectonic al vechiului așezământ care a ajuns până la noi¹⁷, trimite cu gândul la turnul de intrare în

¹² Petre Ș. Năsturel, *Mihnea vodă Turcitul și mănăstirea Sfântul Ilie din Deropoli (Epir)*, în „Dorul”, Aalborg (Danemarca), mai 1996, p. 38-40; Ștefan S. Gorovei, *Un document fără pecete și o pecete fără document*, extras din *In honorem Paul Cernovodeanu*, ed. Violeta Barbu, București, Editura Kriterion, 1998, p. 95-101.

¹³ N. Iorga, *Fundațiunile domnilor români în Epir*, în AARMSI, s. II, t. XXXVI, București, 1914, p. 906.

¹⁴ Pentru istoria acestei mănăstiri, vezi *Isihasm și viață monahală la Schitul Mare Maniava din Pocuția în secolul XVII. Viața Cuviosului Iov. Testamentul lui Teodosie. Regula Schituleșului*. Studiu introductiv maica profesoară Sophia Senyk. Prezentare și traducere diac. Ion Ică jr., Sibiu, Deisis, 2004, 235 p., dar mai ales studiul introductiv al diacului Ioan I. Ică jr., *Schitul Mare din Pocuția – „veriga lipsă” sau un capitol uitat din istoria spiritualității răsăritene*, p. 5-53.

¹⁵ Franz Adolf Wickenhauser, *Molda oder Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bucovina, IV, Geschichte des Bistums Radautz und des Klosters Gross-Skit*, Cernăuți, 1891, p. 33.

¹⁶ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VI, București, 1904, p. 558-559.

¹⁷ Mihailo Grușevskii, *Люстрована історія України*, Kiev, 1921, p. 436, il. 341, „ruinele Maniavei” (ilustrația este neclară, dar se pot observa două turnuri puternice, înconjurate însă de o pădure deasă). Vezi și

mănăstirea Sucevița. Toți membrii familie Movilă, răspândiți prin Polonia și Ucraina, au dăruit mereu odoare și bani Schitului Mare. Cel mai însemnat dintre ei, mitropolitul Petru Movilă, nu a uitat să treacă mănăstirea în testamentul său¹⁸.

Fig. 2

După năprasnica surpare a puterii Movileștilor, de care nici Vasile Lupu nu a fost străin, viața mănăstirii a început să se stingă pentru că izvorul milosteniilor începuse să sece. Ridicarea fiului lui Simion Movilă în scaunul de arhiepiscop și mitropolit al Kievului și statutul înalt al fiicelor lui Ieremia Movilă în societatea nobiliară polonă au făcut ca mănăstirea ortodoxă să poată supraviețui vremurilor nu tocmai prielnice. Împăcarea celor două ramuri domnești ale Movileștilor și, prin intermediul lui Petru Movilă, cu Vasile Lupu, a făcut ca marea ctitorie a Movileștilor, mănăstirea Sucevița, să devină metoh și sub ascultarea călugărilor de la Schitul Mare; dar să-l ascultăm din nou pe Vasile vodă: „din adevărata inimă și din tot sufletul am dorit ca și în țara noastră a Moldovei să răsară via semănată de același Dumnezeu și să rodească rodul binefacerilor mântuitoare de suflet, în folosul tuturor oamenilor ascultători de numele lui Hristos, dorință trezită în noi de doamna Maria, fiica răposatului Eremia Moghila voievod, fiindcă mănăstirea numită Sucevița, unde este hramul Învierii lui Hristos, a fost pustiită din pricina diferitelor neașezări, și ne-a rugat mereu să binevoim a da în stăpânirea acestor părinți de la Schit mănăstirea Sucevița, deoarece acel lăcaș însuși părintele ei, Eremia Moghila voievod, de la început l-a zidit“. Rugămintea, după cum spune mai departe domnul, a fost îndeplinită cu cinci ani mai devreme, cu binecuvântarea

Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița cu anexe de documente ale Suceviței și Schitului celui Mare*, București, 1923, p. 203, „ruinele mănăstirii Schitului celui Mare“ (ilustrația conține doar turnul de intrare nu doar înconjurat, ci și acoperit de vegetație). Pentru forma actuală a mănăstirii, vezi fig. 2 (după <http://www.castles.com.ua/showpic.php?id=maniava>).

¹⁸ P. P. Panaitescu, *Petru Movilă și românii*, în vol. *Petru Movilă. Studii*, ediție îngrijită, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, Ed. Enciclopedică, 1996, p. 85.

arhierilor și cu sfatul boierilor, decât data acestui hrisov, deci în 1643, atunci când călugării Schitului au intrat în mănăstirea Sucevița, „petrecând și ducând o viață după învățăturile lui Hristos“. Abia după cinci ani, domnul, mitropolitul Varlaam, episcopii și boierii, adunați în „sfatul de obște“¹⁹, toți „într-un glas“, le-au dat călugărilor șezători în mănăstire „uric și privilegiu ca să n-aibă puterea să-i înstrăineze nimeni din mănăstirea Sucevița sau să le facă vreo nedreptate, în vremea de atunci și în viitor, și să aibă a-și stăpâni în pace satele, viile și Țiganii, cu tot venitul lor“.

Privilegiul urma înțelegerii dintre coroană și mitră, dintre Vasile Lupu și Petru Movilă, care a dat roadă bună și mult folos în Moldova. Putem bănuși că Vasile Lupu a acceptat să treacă Sucevița sub oblăduirea călugărilor de la Schitul Mare, în toamna anului 1642, atunci când la Iași s-au întâlnit reprezentanți ai lumii ortodoxe pentru a discuta, printre altele, tocmai lucrarea de căpetenie a marelui ierarh și teolog, mitropolitul Kievului Petru Movilă. Poziția monahilor de la Schitul Mare în Moldova s-a întărit, bănuim, și datorită faptului că mitropolitul a poposit la Iași, în februarie 1645, la nunta domniței Maria, fiica lui Vasile Lupu, cu cneazul Ianusz Radziwiłł²⁰. Totuși, actul de întărire a fost scris abia în Vinerea Mare din anul 1648 (Sfintele Paști au căzut în acest an pe 2 aprilie), atunci când privirea lui Vasile Lupu nu mai căuta spre Istanbul²¹.

Privilegiul este însoțit de credința fiilor domnești: Ștefan, Ioan și Alexandru. Ștefan este viitorul Ștefăniță vodă Lupu, iar Ioan (fiul Ecaterinei Cercheza și nu celălalt Ioan, mort mai demult, fiul Tudoscăi Bucioc) și Alexandru confirmă afirmația lui Paul de Alep, care a scris că Vasile Lupu a avut din căsătoria cu Ecaterina, pe lângă Ștefăniță vodă, alți trei copii (în traducerea folosită: „frați“), care ar fi murit în Rusia²². De altfel, pe Alexandru și Ioan i-am găsit pomeniți, alături de o soră, Ecaterina, și în pomelnicul românesc al Schitului Mare, pe care l-am publicat acum câțiva ani²³. Ioan „voievod“ a mai fost amintit, în martie 1643, în stihurile închinare lui Vasile Lupu de patriarhul Atanasie Patellarios²⁴, în vreme ce Alexandru este pomenit numai în acest act din 31 martie 1648. Singurul dintre fiii lui Vasile Lupu, care a trăit și a ajuns domn, Ștefăniță, a întărit închinarea mănăstirii Sucevița la Schitul Mare, la 6 martie 1660²⁵. Închinarea mănăstirii Sucevița cu întreaga ei avere la mănăstirea Schitul Mare a făcut ca metohul să

¹⁹ Sintagma „sfat de obște“ a mai fost identificată de Constantin Cihodaru (*Sfatul domnesc și sfatul de obște în Moldova (sec. XV-XVIII)*, în AIIAI, I, 1964, p. 77) doar în trei documente de la începutul veacului XVII, unul de la Ieremia Movilă (12 mai 1606) și două de la Simion Movilă (25 aprilie și 17 iulie 1607); concluzia la care ajunge autorul, propunând utilizarea termenului „sfat obștesc sau sobor de obște [...] pentru a denumi adunarea generală a reprezentanților diferitelor categorii sociale din Moldova, cu excluderea oamenilor căzuți în dependență feudală“ (p. 84), considerăm că este insuficient argumentată și credem că avem de-a face mai degrabă cu o formulă de împrumut, ca și pretențiosul *singlit*, prin care unii scriitori de acte desemnau tot sfatul domnesc lărgit, la care participau pe lângă dregătorii mari, ierarhii Bisericii și boierii de la curte cu ranguri mai mici.

²⁰ Ștefan S. Gorovei, *Petru Movilă. Contribuții*, în MMS, an. LVII, nr. 10-12, 1981, p. 714.

²¹ Pentru politica externă a lui Vasile Lupu în intervalul 1648-1653, vezi Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan voievod (1653-1658)*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza“, 2004, p. 49-104.

²² *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, vol. îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 42.

²³ Petronel Zahariuc, *Informații genealogice în pomelnicul Schitului Mare din Galiția*, în ArhGen, IV(IX), 1997, nr. 1-2, p. 21 și 25.

²⁴ Hurmuzaki – A. Papadopoulos-Kerameus, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIII, București, 1909, p. 400. Vezi și Constantin I. Andreescu, Constantin A. Stoide, *Ștefăniță Lupu, domn al Moldovei (1659-1661)*, București, 1938, p. 29.

²⁵ Arhivele Naționale București, M-rea Coșula, IV/12 (original slavon); *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică centrală a Statului*, III, București, 1968, p. 124, nr. 501 (rezumat).

asigure supraviețuirea marelui schit din Galiția, care a rămas în secolul XVIII singura mănăstire ortodoxă dintr-o zonă care acceptase Unirea cu Biserica Romei. Astfel, sunt foarte potrivite cuvintele lui P. P. Panaitescu despre rolul conducător al românilor în această parte a Creștinătății, scrise tocmai într-un articol privitor la Schitul Mare: „Toată această operă de sprijinire a Ortodoxiei rutene prin români este un capitol glorios din istoria noastră culturală. Moldova, în special, joacă astfel un rol istoric prin cultura care depășește granițele ei. Dacă la clădirea și înzestrarea bisericilor rutene de către domnii, domnițele și boierii moldoveni adăugăm și faptul că marea tipografie ruteană din Lemberg a fost întemeiată de Miron Barnovschi și că renașterea Ortodoxiei rutene se datorează lui Petru Movilă, fiu de domn moldovean, înțelegem că și aici am păstrat rolul de conducători spirituali ai popoarelor ortodoxe, rol care numai mai târziu va reveni rușilor”²⁶.

Aceste două acte – o danie în bani către mănăstirea Sfântul Pantelimon din Epir și întărirea închinării Suceviței către Schitul Mare din Galiția – întregesc activitatea de mare ctitor a lui Vasile Lupu, la scara întregii lumi ortodoxe: pe de o parte îl arată legat de strămoși, de zona din care tatăl său pornise în căutarea norocului, iar, pe de alta, îl arată om al vremii sale, ajutând, în acest caz prin acceptul domnesc de a fi închinată mănăstirea Sucevița, alteori prin școală, tipar și carte, la supraviețuirea Ortodoxiei din sudul Poloniei și din Ucraina.

ANEXE

I. 1639 (7147) iunie 30

Їѡ Василѣи в(о)вѡда <в(о)жѣю м(и)л(о)стѣю г(о)сп(о)дѣрь земли Молдавском. Adică domniia m(ea) am dat și întărit și am miluit și am făcut obiceiul sf(i)ntii măn(ă)stiri ce să chiamă Pantiliimon di la Iana, cu 5000 de aspri din an în an, ca să aibă a lua și această dani, ca să fii pentru pominiri noastră, și trimisului călugăr ce-a vini de la sfânta măn(ă)stiri câte 300 aspri să-i fii pentru spedzu. Ce carili va fi egumen și cu alți frați ce vor fi trăitori la acea, sfântă măn(ă)stiri ce să chiam(ă) Pantilimon ca să aibă a faci denii și paraclisă și rugi neîncetate pentru a noastră săn(ă)tati și mântuiri și iertarea păcatelor și pentru iertarea păcatelor doamnii noastre răposatii și pentru săn(ă)tate fiilor noștri și ca să aibă a ne scrii întru sfântul marili pomelnic.

Și spre aceasta <este> credința domnii meli și a tuturor boierilor noștri și încredințar(ea) boierilor noștri: Dumitru Șoldan vel vor(nic), și [și] Petriceico vel vor(nic), și Gavril hat(man), și Pătrașco Ciogole, i Costin Stârcea pârcălab Hotinului, i Apostol Catargiu post(elnic), Gligori Urechi spătar, i Nicola Catargiu vist(iernic), și Gheorghe păh(arnic), i Toma stol(nic) și Mihail Furtună comis.

Poroncit-am cinstit credincios boieriului nostru, dumn(e)alui Matieș vel log(o)f(ă)t ca să scrii și pecete noastră să lege la această încredințată cart(e) a noastră.

Л(ѣ)т(о) 7147/1639 > юн(іе) 30 <30>.

Arhivele Naționale București, Manuscrise, nr. 628 (Condica Asachi), f. 401v.-402r.

Copie.

EDIȚIE: *Catalogul documentelor moldovenesti din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, II, București, 1959, p. 283, nr. 1364 (rezumat după copie); p. 222, nr. 1050 (trad. unei mențiuni grecești, de la Arhivele

²⁶ P. P. Panaitescu, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, în BCMI, anul XXII, 1929, p. 19.

Naționale București, M-reă Bârnova, VI/22, nr. 41, cu data: <1634 – 1653>); *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. XXV (1639-1640), întocmit de Nistor Ciocan, Dumitru Agache, Georgeta Ignat și Marius Chelcu, București, 2003, p. 169-170, nr. 156 (aceeași copie).

II. 1648 martie 31, Iași

† Въ имя ѿт(ъ)ца и Сына и Свѣтаго Д(Ѹ)ха, аминъ, Троица Свѣтаѣ единосѣицаѣ и нераздѣлимаѣ. Се азъ, рабъ вл(а)д(и)цѣ моемѸ Г(о)сп(о)дѸ Б(о)гѸ и Сп(а)сѸ нашемѸ Иі(сѸ)сѸ Хр(и)ста Троически поклоникъ, Иѡ Василіе в(о)е(о)дѸ, Б(о)жїю милостию, г(о)сп(о)даръ Земли Молдавской, понеже въ давнаго времени г(о)сп(о)дство ми слишдохомъ въ многихъ и различнихъ елицъ елицъ въ побожнихъ втцехъ въ монастыри Скитскомъ Земли РѸской, яко Б(о)го Ѹгоднаго житїѣ своего иноческаго не измѣниша, якоже ис перва боепрѣли въ первоначалишыхъ втцев своихъ блаженнаго вт(ѣ)ц Иѡѡа и вт(ъ)ца Ѳеодосїа.

Сего ради, къ в(ъ)симъ истиннымъ сердцемъ и в(ъ)сею д(Ѹ)шею въждаѣхъ и въ нашу землю Молдавскую въ тогожде Б(о)гомъ насажденнаго винограда лоза произрастаетъ и процвѣтаетъ плодъ д(Ѹ)ше спасителнихъ добродѣтели въ полѸ всѣмъ хр(и)сто именитымъ людемъ к семѸ же немало нам ѡсердие подвиже г(о)сп(о)дѸ Марїа, д(ѣ)шт(ы) покойнаго Ѳремиа Могили боеводи, понеж(ѣ) монастырь нареченїи Сочавица, идеж(ѣ) естъ храмъ Въскрсенїа Хр(и)стова, близъ запѸ(с)тѣниа биша вины рады различныхъ неѸстроении моли насъ прилежно, яко да произволимъ шнимъ вт(ъ)цемъ скытскимъ монастырь СѸчавицѸ вдръжание втдати понеже с(ѣ)ѣтѸ обитеа тои самъ втцѣ еи Ѳремиа боевода въ основаниа создана.

Тѣмже, посвѣтоваши съ архїепискомъ и митрополитомъ СѸчавскимъ кир Варлаамомъ и с(ъ) прочими еп(и)скопи земли нашей и съ свѣтници нашими молдавскими сѸдихомъ сїю зешъ быти д(Ѹ)ше спастелнѸ. Тѣмже, и писан(ъ)ми своими и призвахомъ предареченнихъ вт(ъ)цев имѸ монастырь СѸчавицѸ въ вдръжание и съ в(ъ)сѣми вешми належащими монастыря СѸчавицѣ, елмаже до сего времени съверши сѸ пѣтогодное врѣмѣ въ неѣже прѣбывають и жителство творѣтъ Хр(и)стовымъ заповѣдемъ подръжающе предаречение калѸгерѣ въ вышѣ писанномѸ м(о)н(а)стири инъ въ чемже неразрѣюще вл(а)гочисниа и послѣдшание своего, якоже и обѣчиша сѸ прежде въ житїе своемъ. Сего ради, радоемъ сѸ д(Ѹ)шею и истиннымъ свѣделсехомъ извѣстїеши надеждаѸ сицевѸ имѣше, яко и го(с)подствѣ нашемъ въ м(о)л(и)твахъ своихъ Б(о)га въ Троици славиимаго м(и)аѣтъ въ вл(а)гѸстроении и мѣрномъ прѣбыванїи въ сѸа земля н(а)шеа, пачеж(ѣ) Ѹ д(Ѹ)шевномъ сп(а)сенїи всѣхъ хр(и)столюбивыхъ людеи.

Тѣмже, свѣтъ сотвореше обще кѸпно съ архїепискомъ и митрополитомъ СѸчавскимъ кир Варлаамъ и с(ъ) прочими еп(и)ск(о)пы земаѣ н(а)шеа и съ всѣми волѣри и свѣтници н(а)шими молдавскими едно гласно произволихомъ г(о)сп(о)дство ми вл(а)гымъ произволенїемъ онымъ калѸгеромъ Скитскимъ ѡрикъ съ рѣчъ привелии дати, яко никтоже имать власть въ того монастыря СѸчавица отчѸждати ихъ или въсемъ вѣдаѸ да никтоже не дръзаетъ шнимъ

сотворѣти настоящаго и вѣдѣшаго времени нѣ да вѣдѣть ѡтвержденіе и ѡкрѣплены въ вѣки вѣкомъ сп(а)саше сѧ и оу н(а)шѣмъ сп(а)сеніе Б(о)га м(и)а(о)сти. Того ради, тоє прѣд реченное м(о)н(а)стирь Сѣчавица къ всѣмъ селами и съ виноградъ и циганни и съ всѣмъ доходоу еже имать быти въ всѣхъ вѣт(и)нахъ м(о)настирскихъ да естъ выше писаннымъ скитскимъ кладыгеромъ непорѣшенно, николиже, на вѣки.

И на тоє естъ вѣра н(а)ше г(о)сп(о)дства выше писаннаго, мы, Ив Василіе воевода и вѣра прѣвѣзлюбленыхъ с(ы)нове г(о)сп(о)дства ми: Ив Стефана воевода, Іванъ воевода, Ив Ілѣзандръ воевода и вѣра болѣри н(а)шихъ: вѣра пана Гика великаго дворника Доанѣи Земли, и вѣра пана Тома великаго дворника Горнѣи Земли, и вѣра пана Гаврила гетмана и паркалаб Сѣчавскіи, и вѣра пана Петричеико прѣкалаб Хотинскіи, и вѣра пана Шефан Боѡа и Дамаскин прѣкалабове Немецкіи, и вѣра пана Георгіе и ...¹ прѣкалабове Романскіи, и вѣра пана Юрга постелника, и вѣра пана Георгіе Шефана спатарѣ, и вѣра пана Георгия чашника, и вѣра пана Ивдаки вистѣрника, и вѣра пана Бремия Бѣнкилин² столника, и вѣра пана Квстѣ комиса и вѣра въсихъ болѣри н(а)шихъ, великихъ и малихъ.

И по нашимъ животѣ и г(о)сп(о)дствованіе кто сѣ избереѣтъ г(о)сп(о)д(а)ръ быти ѡ нашей земли Молдавскои въ дѣти н(а)шихъ или въ н(а)шего родѣ или пакъ кого Б(о)гъ избереѣтъ г(о)сп(о)д(а)ръ быти ѡ нашей земли Молдавскои, тои да не имаетъ сказити или разорити сие съвѣтовное ѡкрѣпленіе и ѡтверждение наше, аще хошетъли вл(а)гословеніе Б(о)жіе наслѣдовати и вѣчное сп(а)сеніе полѣжити, ащеже кто бы владѣемъ легко мѣселемъ своимъ и дрѣзнетъ разорити или сказити сие вл(а)гословеніе н(а)ше, тотъ да вѣдѣтъ непрощень въ Г(о)сп(о)да Б(о)га сътворшаго н(е)бо и земли и въ Пр(ѣ)ч(и)стѣмъ егѡ М(а)тере и въ Св(ѣ)тыхъ вѣрховныхъ Ап(о)ст(о)лъ и въ свѣтахъ свѣтыхъ и да имаетъ ѡчастіе съ Ісѡдоу Б(о)го прѣдатедемъ въ вѣзѣконечниѣ и вѣчниѣ мѣжи въ нѣхъ да съ храниѣтъ насъ ч(и)а(о)в(и)ка любецъ Б(о)гъ, пачеже всіе дѣла спасительное да наставитъ, еже не токмо наветовати рабѡмъ Хр(и)стовѣмъ, нѣ вл(а)годѣтъ и честь онымъ вѣздавати яко хододемъ сп(а)сениѣ н(а)шего.

И на вѣше крѣпость и потверженіе тимъ въсимъ выше писаніемъ велѣли есмы нашимъ вѣрномъ и почтенномъ болѣринъ панѣ Тодерашко Інокич великомъ логофетѣ писати и наше печать привѣзати къ семъ истинномъ листѣ нашему.

Пис(а) ѡ Іссохъ, в(ѣ) лѣт(о) въ Созданиѣ Мира зрѣнѣ, м(ѣ)с(ѣ)ца марта, да д(ѣ)ни.

Ив Василіе воевода.

Писалъ Дѣмитрашко.

† În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, amin, Treime Sfântă de o ființă și nedespărțită. Iată, eu, robul stăpânului meu, Domnului Dumnezeu și Mântuitorului nostru, Iisus Hristos, închinătorul Treimei, Io Vasilie voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, am auzit domnia mea, de multă vreme de la mulți

și diferiți, despre smeriții părinți de la mănăstirea Schitul din Țara Rusească că nu au schimbat viața lor obișnuită și plăcută lui Dumnezeu, precum au primit de la început de la primii începători părinți ai lor, de la fericitul părinte Iov și de la părintele Theodosie.

De aceea, din toată adevărată inimă și din tot sufletul am dorit ca și în țara noastră Moldova să răsără via semănată de același Dumnezeu și să rodească rodul binefăcărilor mântuitoare de suflet în folosul tuturor oamenilor închinați în numele lui Hristos, în acest scop a trezit nouă dorința doamna Maria, fiica răposatului Ieremia Moghila voievod, fiindcă mănăstirea numită Sucevița, unde este hramul Învierii lui Hristos, a fost aproape pustiită din pricina diferitelor neașezări și ne-a rugat mereu să binevoim a da în stăpânirea acelor părinți de la Schit mănăstirea Sucevița, deoarece acest lăcaș însuși părintele ei, Ieremia voievod de la început la zidit.

Așadar, noi, sfătuindu-ne cu arhiepiscopul și mitropolitul de la Suceava, chir Varlaam, și cu ceilalți episcopi ai țării noastre și cu sftnicii noștri moldoveni, am judecat că aceasta este de folos, de aceea am poruncit cu scrisoarea noastră să se dea în stăpânire mai sus zișilor părinți mănăstirea Sucevița cu ocinile ei și cu vecini și cu toate lucrurile aparținătoare mănăstirii Sucevița, iar de la acea vreme a trecut un timp de cinci ani de când mai sus zișii călugări petrec în mai sus scrisa mănăstire, ducând o viață după învățăturile lui Hristos, săvârșind și slujind evlavia și ascultarea lor față de chipul vieții ei de mai înainte. De aceea, ne bucurăm din suflet și întăriți de exemplu avem nădejdea că și pentru domnia noastră se vor ruga lui Dumnezeu, slăvit în Treime, ca pentru buna stare și liniștită petrecere în această țară a noastră, îndeosebi pentru mântuirea sufletească a tuturor oamenilor iubitori de Hristos.

De aceea, făcând un sfat de obște împreună cu arhiepiscopul și mitropolitul Sucevei, chir Varlaam, și cu ceilalți episcopi ai țării noastre și cu toți boierii și cu sftnicii noștri moldoveni, într-un glas am binevoit domnia mea din bunăvoință să li se dea acelor călugări de la Schit uric și privilegiu, ca nimeni să nu aibă puterea să-i înstrăineze de la acea mănăstire Sucevița sau ca nimeni să nu cuteze a le face în privința aceasta vreo nedreptate, în vremea de acum și în viitor, ci să fie întărire și statornicire în vecii vecilor, străduindu-se pentru mântuirea noastră cu mila lui Dumnezeu. De aceea, acea mai sus zisă mănăstire Sucevița cu toate satele și viile și Țiganii și cu tot venitul, care are să fie din toate ocinile mănăstirești să fie mai sus scrișilor călugări de la Schit, neclintit niciodată, în veci.

Iar la aceasta este credința domniei noastre, a mai sus scrisului, noi, Io Vasilie voievod, și credința preaiubiților fii ai domniei mele: Io Ștefan voievod, Ioan voievod, Io Alexandru voievod și credința boierilor noștri: credința panului Ghica mare vornic al Țării de Jos, și credința panului Toma mare vornic al Țării de Sus, și credința panului Gavril hatman și pârcălab de Suceava, și credința panului Petriceico pârcălab de Hotin, și credința panului Ștefan Boul și Damschin pârcălabi de Neamț, și credința panului Gheorghie și ...¹ pârcălabi de Roman, și credința panului Iorga postelnic, și credința panului Gheorghie Ștefan spătar, și credința panului Gheorghie ceașnic, și credința panului Iordachie vistiernic, și credința panului Eremia Vânculeț² stolnic, și credința panului Coste comis și credința tuturor boierilor noștri, mari și mici.

Iar după viața și domnia noastră cine se va alege să fie domn în țara noastră Moldova din copiii noștri sau din neamul nostru sau pe oricine îl va alege Dumnezeu să fie domn în țara noastră Moldova, acela să nu aibă a strica sau a nimici această așezare făcută prin sfat și întărirea noastră, dacă vrea să primească binecuvântare dumnezeiască și să ajungă mântuirea de veci. Iar cine va fi dus de ușurătatea minții sale și va îndrăzni să strice și să nimicească această bună așezare a noastră, acela să fie neiertat de Domnul

Dumnezeu, făcătorul cerului și al pământului, și de Preacurata lui Maică și de cei 12 Sfinți de frunte Apostoli și de toți sfinții și să aibă parte cu Iuda trădătorul lui Dumnezeu în nesfârșite și veșnice munci, de care să ne ferească Dumnezeu iubitorul de oameni, îndeosebi să trimită mântuirea la aceasă faptă, care nu numai să nu urmărim pe robii lui Hristos, ci să arătăm bunăvoința și să le arătăm cinste ca să mijlocim mântuirea noastră.

Iar pentru mai mare tărie și întărire a tuturor celor mai sus scrise am poruncit credinciosului și cinstului nostru boier, panului Toderășco Ianovici mare logofăt, să scrie și să lege pecetea noastră de această adevărată carte a noastră.

Scris, la Iași, în anul de la Facerea Lumii 7156 <1648>, luna martie, 31 zile.

Io Vasilie voievod.

A scris Dumitrașco.

Arhivele Naționale București, M-rea Coșula, VII/6. Copie slavonă făcută de Andrei Dașchevici, pisarul Cancelariei directoriale din Cernăuți, la 11 august 1781.

EDIȚII: Iulian Celevicz, *Исторія Скиту Манявского водъ его основаня ажъ оприступленя львовскои епархіа до уніа (1611-1700)*, Liov, 1887, p. LXXXVI-LXXXVIII (trad. în limba polonă); Isidor de Onciul, *Fondul religionariu gr. or. al Bucovinei. Substratul, formarea, dezvoltarea și starea de față*, Cernăuți, 1981, p. 65-66 (copie latină din Arhiva Consistoriului arhiepiscopal din Cernăuți); N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VI, București, 1904, p. 126-127 (rezumat românesc după o copie germană nouă din colecția Eusebiu Popovici); Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița cu anexe de documente ale Suceviței și Schitului celui Mare*, București, 1923, p. 204 (rezumat românesc); *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică centrală a Statului*, II, București, 1959, p. 283, nr. 1364 (rezumat după o fotocopie de la Arhivele Naționale București, Fotografii de documente, I/7); *Isihasm și viață monahală la Schitul Mare Maniava din Pocuția în secolul XVII*. Studiu introductiv maica profesoară Sophia Senyk. Prezentare și traducere diac. Ion Ică jr., Deisis, Sibiu, 2004, p. 225-227 (traducere după textul latin publicat de Isidor de Onciul).

¹ Omis.

² Greșit, în loc de: **Вънкѣлецъ** (Vânculeț).

DE L'EPIRE JUSQU'EN POLOGNE.
FRAGMENTS DE L'ACTIVITE DE FONDATEUR DU PRINCE VASILE LUPU
(Résumé)

Vasile Lupu est un des plus grands évergètes de l'histoire des Roumains, qui a fait ériger des églises ou (et) leur a offert des dons, tant en Moldavie, ainsi qu'en dehors de ce pays. Dans cet étude nous publions et commentons un don de Vasile Lupu, datant du 30 juin 1639, pour le monastère St. Pantélimon de Joannina (Epire), et le renforcement de l'obéissance du monastère Sucevița au monastère Schitul Mare (Maniava) de Galicie (Pologne), le 31 mars 1648.

CRISTIAN PLOSCARU

„CĂRVUNARI” ȘI PRIMELE MANIFESTĂRI POLITICE ALE CUGETĂRII LIBERALE ÎN MOLDOVA

„Cărvunarismul” moldovenesc, fenomen specific liberalismului timpuriu din Principate, a fost atribuit de istoria și mitologia politică autohtonă influenței decisive a Occidentului¹, fiind socotit un exemplu convingător al preponderenței factorului ideologic în cadrul tranziției spre modernitate românească. Potrivit canonului cultural românesc, mișcarea ideilor apusene, survolând realitățile sociale specifice, a integrat Principatele „Europei franceze” și a favorizat accesul boierimii la modernitatea politică. Datorită iluminismului, elita din Principate, privită în ansamblu ca o structură compactă, a adoptat modelul gândirii raționaliste și a dobândit capacitatea de a se manifesta în domeniul ideologizării politicii². La rândul ei, ideologia liberală, pătrunsă în Principate datorită acțiunii iradiante a Marii Revoluții franceze, a beneficiat de aderența unei părți a elitei, fiind cea care a permis boierimii „cărvunare” din Moldova să formuleze primul discurs politic modern, numit de istorici „democrație boierească”³.

Istoriografia românească a subscris acestei concepții culturale integratoare, teleologice, care i-a convins și pe mulți intelectuali ai secolului XIX. Ea s-a inspirat din modelul istoric occidental și a căutat cu insistență un corespondent al „stării a treia” în structura socială a boierimii din Principate. Istoricii au localizat în rândul „noii boierimi”, partea cea mai activă a boierimii secundare, suportul social al manifestărilor politice „cărvunare”⁴, fapt care explica destul de bine și sub aspect social, sciziunea din cadrul „partidei naționale”⁵ între curentul liberal (al boierimii secundare) și cel

¹ *Istoricul Partidului Național-Liberal*, expresia sintetică a unei „mitologii” care suprapune istoria liberalismului românesc cu însăși istoria României moderne, cobora începuturile „ideii liberale” la români în perioada Marii Revoluții franceze (*Istoricul Partidului Național-Liberal de la 1848 și până astăzi*, București, Imprimeriile „Independența”, 1923, p. 7-8).

² Această epistemologie a modernității politice românești a fost statuată de două cărți fundamentale ale culturii române: Pompiliu Eliade, *L'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris, Ernest Leroux, 1898, și Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, vol. I-III, București, Editura Ancora, 1924.

³ Pentru semnificația și justificarea formulei „democrație boierească”, vezi A. D. Xenopol, *Primul proiect de constituțiune a Moldovei din 1822*, în AARMSI, seria II, XX, 1898, p. 136-141.

⁴ Teza respectivă, aparent o subtilitate metodologică marxistă menită să suplinească absența unei burghezii românești cu aderență la liberalism și impulsuri „revoluționare” prin identificarea unei boierimii secundare „îmburghezite”, a fost enunțată pentru prima oară de același A. D. Xenopol. Vezi *Istoria partidelor politice în România*, vol. I, partea I, *De la origini până la 1848*, București, 1911, p. 100.

⁵ Începând cu primul exeget autentic al „cărvunarismului” moldovenesc, A. D. Xenopol, și până astăzi, cercetarea istorică asupra perioadei domniilor pămâtenesc a plecat de la două presupoziii prea puțin supuse exercițiului critic. Prima dintre ele corespunde unei concepții de istorie socială cu mare autoritate, după care elita de privilegiu din Principate ar fi structurată în două mari categorii sau „clase”, relativ omogene: marea boierime și boierimea mică. Cea de-a doua presupozitie este de natură politică, așezând într-o relație antagonică cele două

conservator (al marii boierimi)⁶. Apartenența „cărvunarii” la „noua boierime” este discutabilă, neconfirmată de izvoarele documentare și mărturiile contemporane. Studiarea disputelor politice și a componenței administrației moldovene dintre 1821 și 1824, anul retragerii armatelor turcești din Moldova, permite formularea unei ipoteze alternative privind orientarea „cărvunarii”, identitatea lor politică și socială.

În Moldova, elaborarea unor principii referitoare la reforma politică și instituțională s-a realizat cu dificultate, datorită persistenței practicilor tradiționale și faptului că nu erau delimitate clar spațiul public și cel privat al vieții sociale a elitei. O sumedenie de obiceiuri, adânc înrădăcinate, validau poziția și funcția boierimii în societate după criterii de stare, într-un cadru social puternic personalizat, care determina prestigiul⁷ și conduita politică a boierimii⁸. Actul politic boieresc, colectiv și ierarhizat, evitând responsabilitatea individuală, avea propria sa „filosofie”, desprinsă din experiența de viață și moravurile vremii, așa cum lasă să se întrevadă o „cugetare” contemporană, care descria „înțelepciunea” politică boierească. Ea aparține lui Șerban Costache Negel și spunea că atunci „când s-a întâmpla de ar greși cu toți simpatrioții, oricât de mare ar fi greșeala este mai bună urmare decât cea mai mică greșeală ce s-ar face singur”⁹. Același spirit transpare și în maniera de redactare a memoriilor politice, când „scriitorului îi era de ajuns a umple coale; cei dintâi iscălituri se mulțame a înțelegi două trii frasure, și ceilalți [...] să îndestula a vide pusă iscălitura vărului sau unchiului”¹⁰.

trepte principale ale boierimii, grupate în „facțiuni” concurente, dar în același timp reunite sub egida „partidei naționale” (A. D. Xenopol, *op. cit.*, I, p. 27-116; D. V. Barnovschi, *Originile democrației române. „Cărvunarii”*. *Constituția Moldovei de la 1822*, Iași, Editura „Viața Românească”, 1922, p. 31-258; Valerian Popovici, *Cu privire la opoziția marii boierimi pământene împotriva lui Ioan Sandu Sturdza, „domnul cărvunarii”*, în SCIS, VIII, 1957, nr. 1, p. 87-120). Mai nuanțată, analiza sistematică realizată de Gh. Platon conchide că boierimea devine o structură nouă în ansamblu, „trecută prin prefaceri adânci [...], orientate spre viața modernă” (Gh. Platon, Alexandru Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea. Context european, evoluție socială și politică*, București, Editura Academiei, 1995, p. 89-90).

⁶ Conservatorismul, doctrină care a adoptat într-o manieră originală principiile de bază ale politicii moderne (Albert O. Hirschman, *The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility, Jeopardy*, Cambridge, Massachusetts and London, Harvard University Press, 1991, p. 3-10), are la unii istorici români un înțeles peiorativ, de politică egoistă a stărilor privilegiate, și este asociat cu spiritul retrograd și adaptarea discursivă a gândirii politice premoderne la realitățile secolului XIX.

⁷ „O ocupație care absorbea o bună parte a timpului unui boier mare era [...] ascultarea doleanțelor, a sfaturilor și nevoilor oamenilor de casă, dictarea cătră grămăticii a scrisorilor de intervenție în favoarea lor”. Omul de casă al boierului privea „ca o datorie să sară în ajutorul stăpânului și ocrotitorului său [...] și nu era nimica semănând a fudulie, a *hauteur*, în raporturile dintre boierul cel mare și omul lui de casă” (Radu Rosetti, *Amintiri*, I, *Ce-am auzit de la alții*, ediție îngrijită și prefată de Mircea Angheliescu, București, Editura Fundației Culturale Române, 1996, p. 60).

⁸ De câte ori vreunul din boieri era arestat sau surghiunit, adversarii săi protestau alături de apropiații nefericitului persecutat pentru a obține eliberarea acestuia. Vezi atitudinea boierilor față de condamnarea lui Manolache Bogdan și Ioniță Cuza de către Constantin Moruzi, în 1778 (*Pieirea vornicului Manolache Bogdan și a spătarului Ioniță Cuza*, în *Cronici și povestiri românești versificate, secolele XVIII-XIX*, studiu și ediție critică de Dan Simonescu, București, Editura Academiei, 1967, p. 213-215), incidentul dintre Iordache Roset-Rosnovanu și secretarul generalului Milașevici, din februarie 1811 (Radu Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească de la 1806-1812*, vol. III, București, 1909, p. 36), sau episodul „dramatic” al arestării lui Antohi Sion, din 1830 (Gh. Ungureanu, *Familia Sion. Studiu și documente*, Iași, 1936, p. 20).

⁹ Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei și a Catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, p. 233-234 (Șerban Negel către fratele său, Veniamin Costache).

¹⁰ Ionică Tăutu, *Scrieri social-politice*, Cuvânt înainte, studiu introductiv, note de Emil Vărtosu, București, Editura Științifică, 1974, p. 117 (2 martie 1824, *Copie de pe o scrisoare ce au trimis un boieriu din Moldova către dumnealui logofătul Grigorași Sturdza, la Cernăuți*). Emil Vărtosu îl indică, în mod eronat, pe Ionică Tăutu drept autor. Expeditorul anonim, „îmbătrânit” în patria sa, spune despre sine că a beneficiat de „slujbe mari”, prin mijlocirea lui Grigoraș Sturdza, „de patru ori [...] în vremea rușilor și de două ori în vremea lui Calimah” (*ibidem*, p. 112-113), ceea ce-l exclude pe Ionică Tăutu, care avea 9-15 ani „pe vremea rușilor”, în

Ideologizarea politicii și competiția între discursuri, un fenomen dominant și „obositor” al modernității, centrat pe ideea de schimbare, era străin stilului de politică al stărilor privilegiate, caracterizat de „lupta pentru putere, poziție, statut sau drept de jurisdicție” în cadrul unui *status-quo* ierarhic gestionat de tradiție¹¹. Majoritatea boierimii rămânea reticentă la inovații, contrapunea argumentul tradiției oricărei idei de primenire autentică în structura puterii. Proiectele de organizare internă semnalate de Alecu Russo, unul din pușinii pașoptiști care privea politica boierească într-o manieră dezideologizată, arată atașamentul boierimii față de instituțiile tradiționale și ierarhiile sociale din Moldova¹². Iordache Roset-Rosnovanu, un mare boier acreditat drept „reformator”, dovedește aceeași loialitate față de vechile instituții și ordinea socială consacrată. Reformismul său se reduce, ca în atâtea alte cazuri, la unele schimbări, pe baze raționale și utilitare, proprii paternalismului iluminist, în cadrul vechilor instituții ale Moldovei, eliminând „prefacirile” introduse de fanarioți¹³.

În schimb, emulația provocată de evenimentele ce au urmat anului 1821, starea de nervozitate a țării au deschis „orizontul politicii” către soluții și practici inspirate de interpretarea diferită a tradiției, a „vechilor așezăminte” interne, în cadrul aceluiași model al puterii. Cele două grupări, boierimea refugiată și cea „neștrămutată”, numite impropriu „partidă” conservatoare, respectiv liberală, în fapt „tarafuri” boierești¹⁴, propuneau o „restaurație” a „vechilor așezăminte” interne ale țării¹⁵. Înnoirea, „iznoava nouă” era respinsă, fiind contrară obiceiurilor și mentalității elitei. Proliferau însă

timpul ocupației din 1806-1812. El obținea primele slujbe mărunte, ca hotarnic, abia în 1815 (Emil Vărtosu, *Studiu introductiv*, în Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 10-11). Persoana care se potrivește „autobiografiei” din text este Dracache Roset (1771-1841), care avea 53 de ani la 1824. Apelativul „moș” cu care i se adresa lui Grigoraș Sturza nu este, în acest caz, doar o formulă proprie epocii. Dracache îi era nepot, fiind căsătorit cu Zoe, fiica lui Dimitrie Sturza, care era văr primar cu Grigoraș. El a fost ispravnic de Lăpușna, în 1808, de Orhei, în 1809, și staroste de Putna, în 1810. Nu știm dacă a deținut vreo slujbă în 1811. În timpul domniei lui Scarlat Calimach, a fost ispravnic de Roman, în 1813 (Radu R. Rosetti, *Familia Rosetti, I, Coborătorii moldoveni ai lui Lascaris Rousaitos*, București, 1938, p. 152) și 1814 (*ibidem*, p. 153, n. 11). A devenit „boieru mare în vremea Sufului” (Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 114), fiind numit, în 1820, vel vornic de divan (Radu R. Rosetti, *op. cit.*, p. 152). S-a refugiat la Cernăuți, în 1821, întorcându-se în țară la „câteva luni de la venirea domnului” (Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 115), în februarie 1823 (Teodor Bălan, *Refugiați moldoveni în Bucovina 1821 și 1848*, București, 1929, p. 79).

¹¹ David A. Bell, *The Cult of Nation in France*, Harvard University Press, 2001, p. 54.

¹² Alecu Russo, *Amintiri*, în idem, *Opere complete*, ediție îngrijită de Lucian Predescu, București, Editura Cugetarea, 1942, p. 87-94.

¹³ Iordache Roset-Rosnovanu, *Réfutation*, în Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines 1769-1830*, București, 1970, anexa 22, p. 120-123.

¹⁴ Termenul, folosit în majoritatea scrierilor interne contemporane, desemnează grupul politic boieresc al epocii. Acesta este structurat ierarhic și se bazează pe legături de familie și loialități specifice: patronajul *protipendadei* asupra boierimii ținute, asocierea pentru controlul activității administrative, a vămilor și monopolurilor statului, a epitropiilor Caselor statului, școlilor și mănăstirilor etc., practici care asigurau prestigiu și autoritate. „Tarafurile” aveau compoziție eterogenă și orientare politică fluctuantă, dar beneficiau de loialități puternice care erau întreținute de moravurile politice tradiționale. Sugestive sunt în acest sens scrierile contemporane: Vasile Murguleț, *Voroavă asupra țării Moldaviei*, în *Documente privind Istoria României. Răscoala din 1821*, V, *Izvoare narative*, redactor responsabil Andrei Oțetea, București, Editura Academiei, 1962, p. 540-541, și Vasile Pogor, *Dialog între Fire și Moldova* (Emil Vărtosu, *O satiră în versuri din Moldova anului 1821*, în SMIM, II, 1957, p. 523-530).

¹⁵ „Restaurația” drepturilor și instituțiilor primordiale, specifică gândirii politice europene din epoca de constituire a culturii politice moderne (secolele XVII-XVIII), reprezintă de cele mai multe ori un proiect reformator întemeiat pe dreptul istoric, pe drepturi pozitive și „constituționale” conservate de tradiția medievală. Ea a fost un fel de „contraideologie” iluministă a nobilimilor europene, opusă absolutismului lăsat și teoriei „Leviathanului” (David A. Bell, *op. cit.*, p. 54-57). În Principate, iluminismul politic a cultivat cu insistență temele dreptului istoric, inspirându-se din istorismul culturii europene și datorită importanței covârșitoare a „teoriei capitulațiilor” pentru problema autonomiei românești (Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, București, Editura Academiei, 1972, p. 144-152).

proiectele de organizare internă care propuneau „restaurarea” instituțiilor originare, anterioare „domniei grecești”. Ele armonizau prudent gândirea iluministă cu argumente în sprijinul ideilor sale extrase din trecutul istoric și interpretate conform realităților și moravurilor politice ale epocii. Erau invocate cu precădere domniile lui Alexandru cel Bun, care „a așezat pe o bază solidă drepturile civile ale supușilor săi”¹⁶, Ștefan cel Mare, care a ridicat vechile familii boierești la marile dregătorii pentru merite militare¹⁷, și Vasile Lupu, care a restaurat la putere, înlăturându-i pe greci, „chipurile cele evghenicoase” ale boierimii pământene¹⁸ și a făcut pravile în limba țării, „potriviti pe adivăratile vechi obiceiuri”¹⁹.

Fiecare din „tarafurile” aflate în competiție înțelegea altfel „vechile așezăminte” interne, urmărind un alt tip de „restaurație”²⁰. Principala revendicare politică a *protipendadei* refugiate, care puneau țara sub „epitropia” unui divan format din „stâlpii țării”²¹, era legitimată politic prin invocarea „Divanului Moldovei din vechime, compus din șapte principali senatori”, care dețineau dregătoriile de frunte ale țării²². Propunerea alternativă a boierimii neștrămutate, orânduie în dregătoriile divănite și în alte slujbe „din toate neamurile de boieri pământeni”²³, pretindea „restaurarea” Sfatului obștesc din vremea când țara era sub domnia din „vița Dragoșască”, „alcătuit de [...] cinurile clasului întâi” și de „boierii cei mici, ostășăști și politicești”²⁴.

Extinderea „cărvarismului” la nivelul întregii boierimi neștrămutate, operațiune prezentă în textele boierimii refugiate și preluată de istoriografie, introduce o discutabilă separare ideologică între două modele de guvernare oarecum similare în plan teoretic și neglijează latura restitativă a gândirii politice boierești, rolul esențial pe care l-a avut dreptul istoric în structura ideologică a iluminismului politic românesc. Diferențele dintre cele două „tarafuri” boierești erau de factură politică, datorate raportului de putere din cadrul boierimii anterior anului 1821 și intereselor specifice. Proiectele de reformă, în ansamblu, reflectau moravurile politice și mentalitatea unei elite atașată tradiției, influențată de gândirea iluministă, dar fără veleități de factură liberală.

Termenul de „cărvarii”, care denumește în textele epocii un grup de boieri ostil *protipendadei* și cu intenții de „uzurpare” a ordinii politice consacrate, apare pentru prima dată într-o scrisoare a vornicului Teodor Balș-Frederic către fratele său, Nicolae

¹⁶ *Documente privitoare la Istoria Românilor*, colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, supl. I, 1802-1849 (în continuare Hurmuzaki, *Documente*), București, 1891, p. 63 (*Considérations sur la Moldavie et la Valachie au commencement de 1825*).

¹⁷ Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme*, anexa 13, p. 90 (*Mémoire exposant la situation de la Moldavie*).

¹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, I, p. 11 (1823, *Material pentru un memoriu asupra țerei Moldovei*).

¹⁹ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 83 (*Strigare norodului Moldavii către boierii pribegiți și către Mitropolitul*). Aceeași idee apăsă și în *Material pentru un memoriu asupra țerei Moldovei* (Hurmuzaki, *Documente*, I, p. 11-12).

²⁰ Despre varianta boierilor emigrați în această problemă vezi Hurmuzaki, *Documente*, I, p. 63-69 (*Considérations sur la Moldavie et la Valachie au commencement de 1825*). „Restaurația” propusă de boierii de la Iași este unul din subiectele acestui studiu.

²¹ *Documente 1821*, II, *Documente interne*, București, 1959, p. 405 (noiembrie 1821, *Arzul boierilor moldoveni către Înalta Poartă*). *Shedion de reformăluirea stăpânirii țarei Moldovei* prevedea „stăpânirea [...] monarhicească, dimpreună [...] cu șese familii”, care să fie desemnate, împreună cu domnul, pe viață (Alecu Russo, *op. cit.*, p. 88), iar *Pontul popilor* opta pentru o *gerusie*, „alcătuită de opt boieri din cei dintâi [...] câte unul din cele opt neamuri” (*ibidem*, p. 90).

²² Iordache Roset-Rosnovanu, *Mémoire adressé à Stroganov*, Vlad Georgescu, *op. cit.*, anexa 11, p. 80.

²³ *Documente 1821*, II, (Cernăuți, septembrie 1821, *Boierii moldoveni cer Porții înlăturarea grecilor și arnăușilor, cărmuire pământeană, hotărnicia moșiiilor și alcătuirea unei pravili în limba moldovenească*). Titlul memoriului aparține editorului și rezumă textul acestuia, motiv pentru care l-am citat întocmai.

²⁴ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 204 (c. 1828, *Descrierea instituțiilor Moldovei*).

Balș, aflat la Cernăuți²⁵. Epistola transmite informații prețioase despre starea de agitație politică de la Iași, destinate „țarifului” Sturdzeștilor, din care făceau parte și cei doi Bălșești²⁶. Ea îi numește pe membrii *protipendadei* care patronau acțiunile potrivnice boierimii refugiate. Pe lângă celebra înșiruire de nume ale boierilor „cărvunari”, Teodor Balș precizează, fapt trecut, de cele mai multe ori, cu vederea, că în fruntea acestora se găsea vistiernicul Petrache Sturdza, care „tare s-a unit cu Romanul” și „în toate nopțile” în „taină mare [...] urzăsc o lucrare”²⁷. „Romanul” era episcopul Gherasim, pe care caimacamul Ștefan Vogoride îl chemase în secret la Iași, promițându-i mitropolia²⁸. Mai erau amestecați, dintre „evgheniști”, vornicul Costache Conachi și spătarul Lascarache Sturdza, pe care un boier din „țariful” Sturdzeștilor, Neculai Canta, îi acuza că sunt „depănătorii acestei urzeli” contra mitropolitului Veniamin²⁹. Era amintit și spătarul Iordache Balș, fiul bătrânului Constantin Balș-Ciuntu, care, aflat la Cernăuți, era spion al caimacamului printre boierii refugiați. Acesta, „cu măguliturile și cimpoeșiturile ce vă face [...] iscodește toate”, încercând să anihileze tentativele de protest față de administrația oneroasă a lui Ștefan Vogoride³⁰.

Același Teodor Balș spunea că „sistema de boieri” acuzată de *carvonarismos* era organizată de hatmanul Costache Mavrocordat și Petrache Sturdza, care „au adunat o mulțime de greci [...] din Basarabia și îi întrebuițează în slujbele și mansupurile Moldovei”. Ei „au alcătuit acest nou sistem de boieri, ce sunt legați în scris ca să facă mitropolit pe Romanul” și să-și apere de *protipendada* refugiată „drepturile” dobândite³¹. Sunt enumerați, printre „cărvunari”, „Andronache Donici, Racoviță, Vârnăv, Stamatin, Vasile Miclescu, Gheorghe Cuza, Lascarache [Sturdza], Petrache Sturdza, Ștefan Cerchez, Iancu Cănănu și alți [...] 37”³². Starea de agitație existentă la Iași, descrisă de Teodor Balș și de alte surse contemporane³³, nu spune prea mult despre personalitatea politică a boierimii acuzată de „cărvunarism”, despre intențiile sale înnoitoare, dar lasă să se întrevadă structura sa eterogenă, amestecând boieri din toate stările elitei pământene. Mai toți boierii amintiți aparțineau fie *protipendadei*, fie unor vechi familii de neam³⁴, unele de treapta întâi, care, beneficiind de contextul politic creat de bejneria

²⁵ C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 210 (Iași, 23 februarie 1822, Teodor Balș către fratele său, Nicolae Balș).

²⁶ Teodor Balș fusese trimis la Iași de Sturdzești pentru a studia posibilitatea ca arzul pe care îl pregăteau pentru a fi expediat Porții să fie semnat de cât mai mulți boieri și pentru a sonda intențiile caimacamului Vogoride (Alexandru Beldiman, *Tragodia sau mai bine a zice jalnica Moldovei întâmplare după resvrătirea grecilor 1821*, în *Cronicele României sau Letopiseștele Moldaviei și Valahiei*, ediția a II-a, revăzută, înzestrată cu note, biografii și facsimile de Mihail Kogălniceanu, tom III, București, Imprimeria Națională, 1874, p. 415-416).

²⁷ C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 209-210.

²⁸ Neculai Canta știa că Vogoride i-a trimis episcopului Gherasim, retras la Chișinău, documente pentru a se întoarce la Iași (*ibidem*, p. 171; 1 noiembrie 1821, Neculai Canta către Veniamin Costache).

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, p. 211 (27 februarie 1822, Teodor Balș către Veniamin Costache).

³¹ *Ibidem*, p. 211-212.

³² C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 210.

³³ Alecu Beldiman descrie cu multe amănunte interesante condițiile în care s-a alcătuit și a funcționat administrația provizorie a Moldovei (Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 348-433).

³⁴ Costandin Sion, vehement critic al „noii boierimi”, plasează aceste familii, aproape fără excepție, în rândul vechii boierimi care formează adevărata „nobleță” a Moldovei: Donici, boieri vechi de treapta întâi, „au fost și logofăt mare” din familie (Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contemporane. Boierii moldoveni*, text ales și stabilit, glosar și indice de Rodica Rotaru, prefață de Mircea Angheliescu, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei, București, Editura Minerva, 1973, p. 66); Vârnăv, boieri vechi de treapta întâi, dar care „n-au fost (sub ultimii fanarioți – n.n.) mai la înalte ranguri decât până la spătar” (p. 42); Cănănu, boieri de rangul al doilea, oarecum disprețuiți de Sion, „au ajuns până la spătar” (p. 106); Cuza, „mazili vechi”, s-au ridicat până la spătar și postelnic (p. 106-107); Stamatin, boieri de treapta a doua, pretindeau că se trag din

„stâlpilor țării“, ocupaseră marile dregătorii rezervate celor „patru, cinci familii“, despre care Dracache Roset spunea că „i-au tiscuit pe toți ceilalți supt un fel de dinastie“³⁵.

Ioniță Sandu Sturdza dintr-un început a căutat să-și sprijine domnia abia dobândită pe boierii mari care erau dispuși să susțină politica de răsturnare a supremației „stâlpilor țării“, făcându-i pe Teodor Balș³⁶ și Petrache Sturdza³⁷ caimacamii. Prima căftănire a fost a agăi Ion Greceanu, care primea vel postelnicia³⁸ drept răsplată pentru ajutorul dat la Constantinopol în vederea dobândirii domniei³⁹. Noua „sistemă de boieri“ care l-a sprijinit pe Ioniță Sandu Sturdza, numită în istoriografie „boierimea secundară novatoare“, avea de fapt o structură eterogenă și prea puțin „cărvunară“⁴⁰. Din ea au făcut parte, în decursul timpului, episcopul Meletie⁴¹ și mulți mari boieri: nepoții domnului, Petrache și Alexandru Sturdza⁴², Dumitrache Ghica, cuseru al domnului, și fratele său, Iordache Ghica, „doi oameni vanitoși, ambițioși și intriganți“⁴³, Costache Jora⁴⁴, cumnatul lui Petrache Sturdza, Constantin Catargiu, Lascarache Sturdza, Vasile și Gheorghe Miclescu, Vasile Roset⁴⁵, Constantin Paladi și Grigore Balș⁴⁶.

Mai erau foști membri ai „țarafului“ Rosnovenilor întorși la Iași, tot boieri mari: Iordache Catargiu, șeful comitetului de „cercetare“ a străinilor⁴⁷, Costache Conachi⁴⁸ și Alecu Calimach⁴⁹, dar și boieri de treaptă întâia și a doua, care făcuseră parte, împreună

Movilești, fapt recunoscut în epocă (p. 160-162). Boieri mari erau socotiți toți cei care, deținând ranguri de la ban în sus, aveau dreptul să poarte barbă. Prestigiul lor se răsfărgea și asupra altor membri ai familiei, mai tineri și cu ranguri mai mici. Vechimea familiei era un alt criteriu care conferea prestigiu boierilor. *Protipendada* nu era echivalentă cu marea boierime, ci „o mică bisericuță“ formată din „cei șapte stâlpi ai țării“ și descendenții lor direcți, boieri mai tineri (Radu Rosetti, *Originea și transformările clasei stăpânitoare din Moldova*, extras din AARMSI, seria a II-a, XXIX, 1907, p. 199-205).

³⁵ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 119 (*Copie de pe o scrisoare*). Familiile respective erau, de fapt, ramurile celor trei veri Sturdzești, Grigoraș, Dimitrie și Săndulache; Roset, ramurile Rosnovanu și Baston; Ciuntu Balș cu descendenții lui și ramura Dumbrăveni; Cantacuzino-Pășcanu și urmașii lui Costache Ghica-Sulgearoglu.

³⁶ Teodor Balș, boier „foarte vanitos [...], dar dezinteresat și integru“, avea „încă din vremea lui Calimach [...] gărgăuni de domnie“ (Radu Rosetti, *Amintiri*, I, p. 96-97). A făcut parte inițial din „țaraful“ Sturdzeștilor, dar a trecut de partea „uzurpatorilor“, măgulit de căimăcămia primită (Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 432).

³⁷ Petrache Sturdza era fiul vel vornicului Dimitrie Sturdza, fratele domnului, și al Ecaterinei, fiica lui Ioan Sturdza, mare logofăt pe la jumătatea secolului XVIII (Alexandru C. Sturdza, *Règne de Michel Sturdza prince régnant de Moldavie 1834-1849*, Paris, Librairie Plon, 1907, p. 420).

³⁸ *Jurnalul mergerii boierilor deputați în Țarigrad*, în *Cronicele României*, III, p. 446. Ruda sa, Constantin Greceanu, fusese vel logofăt de Țara de Sus la 1810 (Radu Rosetti, *Arhiva senatorilor*, III, p. 17).

³⁹ *Jurnalul mergerii boierilor deputați în Țarigrad*, p. 441-442.

⁴⁰ Componenta eclectică sub aspect social a boierimii rămasă în Iași era sesizată de Radu Rosetti (*Amintiri*, I, p. 80).

⁴¹ Despre atitudinea sa ostilă *protipendadei* vezi A. D. Xenopol, *Primul proiect de constituțiune a Moldovei*, p. 167 (Chișinău, 10 ianuarie 1823, Pisani către Dașcov).

⁴² Hurmuzaki, *Documente*, X, *Rapoarte consulare prusiene din Iași și București (1763-1844)*, publicate de Nicolae Iorga, București, 1897, p. 249 (Iași, 6 octombrie 1823, Harte către Kreuchely).

⁴³ *Ibidem*, p. 337 (14 februarie 1826, Kreuchely către von Miltitz). Aceștia erau fiii fostului „stâlp al țării“, Costache Ghica-Sulgearoglu.

⁴⁴ Despre Jorăști, „vechi neam boieresc“, Sion spune că redevin boieri divăniți de rangul întâi în domnia lui Scarlat Calimach (Costandin Sion, *op. cit.*, p. 87).

⁴⁵ Hurmuzaki, *Documente*, X, p. 196 (7 decembrie 1822, Harte către Kreuchely).

⁴⁶ *Ibidem*, p. 249.

⁴⁷ Iordache Catargiu s-a încuscrit cu Ioniță Sandu Sturdza, beizadeaua Iorgu luând pe fiica acestuia, Elena (Cristian Popișteanu, Dorin Matei, *Sturdzeștii. Din cronica unei familii istorice*, București, 1995, p. 30). Despre proiectul domnesc privind străinii, vezi Hurmuzaki, *Documente*, X, p. 340-342 (29 februarie 1826, *Adresa domnului Moldovei către Poartă*), p. 343 (3 martie 1826, Margotti către Kreuchely), p. 344-345 (26 martie 1826, Kreuchely către von Miltitz).

⁴⁸ Paul Păltânea, *Neamul logofătului Costache Conachi*, București, Editura Albatros, 2001, p. 105.

⁴⁹ Nicolae Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, vol. II, București, 1903, p. XXVII.

cu domnul, din divanul lui Ștefan Vogoride: Constantin Aslan, cumnatul domnului⁵⁰, Costache Crupenski⁵¹, Andronache Donici⁵², Gheorghe și Arghirie Cuza⁵³, Iordache Râșcanu⁵⁴, Iancu Stavru⁵⁵, Iordache Drăghici⁵⁶ sau Ionică Tăutu. O categorie aparte o reprezentau boierii care își făcuseră un rost prestând slujbe pe lângă pașalele turcești în timpul ocupației: Costache Cerchez⁵⁷, Costache Pomer⁵⁸, Ianache Millo și Gheorghe Brăescu, despre care Costache Sion spunea că au jefuit țara pe timpul lui Vogoride, de stăteau „coroanele sfintelor icoane și candelile la Brăescu sub patul său”⁵⁹.

Boierimea potrivnică „stâlpilor țării” și coalizată în jurul domnului pământean manifesta aceleași resentimente ca și boierimea refugiată față de „ciocoi” și „parveniți” al căror stigmat îl purtau în textele adversarilor emigrați. Boierii din divanul lui Ștefan Vogoride, acuzați de prăzi cumplite și că ar fi ridicat ciocoimea din țară împotriva evgheniștilor⁶⁰, s-au opus fără succes extorcărilor făcute sub protecția pașalelor turcești⁶¹ și promovărilor din rândul ciocoimii⁶². Posibilitățile lor erau limitate, deoarece adevărata putere în Iași o aveau Costache Pomer, vel cămăraș al căimăcămiei, și noul agă Gheorghe Brăescu, personaje fără scrupule, care strângeau produse pentru nevoile căimăcămiei⁶³, mijlocind acordarea caftanelor și pitacelor de boierie în schimbul unor sume de bani⁶⁴.

În 1823, Divanul Moldovei îl muștra pe domn că a împânzit administrația țării cu „boieri noi”, oameni ai domniei, că îi favorizează pe „greci” și „venetici”. Boierii

⁵⁰ Era căsătorit cu Eufrosina, sora lui Ioniță Sandu Sturdza (*Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, coordonator Mihai Dim. Sturdza, București, Editura Simetria, 2004, p. 142).

⁵¹ Hurmuzaki, *Documente*, X, p. 196. Despre familia Crupenski, boieri vechi de treapta întâi, Costandin Sion spune că „n-au fost la mai mari ranguri decât până la spătar” (Costandin Sion, *op. cit.*, p. 101). Totuși, Costache Crupenski ocupase în 1810 slujba de vel vornic al Țării de Sus (Radu Rosetti, *Arhiva senatorilor*, III, p. 18).

⁵² Hurmuzaki, *Documente*, X, p. 249. Andronache Donici fusese vel vornic de Divan și președinte al Departamentului pricinilor străine în vremea lui Scarlat Callimach (Andrei Rădulescu, *Juristul Andronache Donici*, București, „Cultura Națională”, 1930, p. 9).

⁵³ Gheorghe și Arghirie Cuza erau feciorii lui Ioniță Cuza, boierul executat de Constantin Moruzi. În timpul lui Scarlat Calimach, Gheorghe era postelnic și Arghirie spătar, neavând acces la dregătoriile din divan (Costandin Sion, *op. cit.*, p. 107).

⁵⁴ Iordache Râșcanu aparținea unei familii de boieri vechi de treapta a doua (Costandin Sion, *op. cit.*, p. 227). A făcut parte din deputația Moldovei la Țarigrad (*Jurnalul mergerii boierilor deputați în Țarigrad*, p. 425).

⁵⁵ Iancu Stavru a fost și el membru în prima deputație a boierilor din Iași la Silistra (*ibidem*, p. 419). Era boier de treapta a doua, dintr-o familie boierită în secolul XVIII (Costandin Sion, *op. cit.*, p. 254). Ioniță Sandu Sturdza l-a numit spătar în divan (*Documente 1821*, III, *Documente interne*, București, 1960, p. 353; 20 decembrie 1825, *Anaforaua Divanului Moldovei*).

⁵⁶ Boier de treapta a doua, cu mare influență înainte de 1821, datorată faptului că era „sfetnicul” lui Iordache Rosnovanu (Emil Vărtosu, *op. cit.*, p. 530). Despre el, Costandin Sion spunea că a fost „cel întâi ministru” al lui Ioniță Sandu Sturdza (Costandin Sion, *op. cit.*, p. 69).

⁵⁷ *Ibidem*, p. 310. Boier de treapta a doua, căminar, a ajuns hatman datorită conjuncturii politice din Moldova după 1821, dar tatăl său, Mihalache Cerchez, fusese spătar la 1810 (Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 18).

⁵⁸ Eterist trecut de partea turcilor, era așezat de Vogoride ispravnic de Iași (Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 392).

⁵⁹ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 36.

⁶⁰ *Documente 1821*, III, p. 146-150 (25 august 1822, *Memoriul unor boieri moldoveni emigrați către Alexandru I*); Hurmuzaki, *Documente*, supl. I, p. 53-56 (1824, *Memoriu asupra administrației caimacamului Vogoride*).

⁶¹ Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 395.

⁶² La protestele boierilor din divan, Vogoride „se plângea” că era obligat de pașii de prin țară să dea pitace de boierie și promitea că le va anula dacă ar fi ajutat să ajungă domn (*ibidem*, p. 401).

⁶³ Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 36.

⁶⁴ „Miniștrii lui Vogoride” din text erau cămărașul și aga (Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 401). Acestora și postelnicului li se spunea de obicei „miniștri”.

divăniți îi reproșau că nesocotește dispozițiile Porții, „încalcând dreptățile strămoșești și hatișeriful de sus” și „ne statornicește fără dreptate greci ce se află în țară” cu dregătorii, breslași și scutelnici⁶⁵. „Grecii” de care vorbea anaforaua erau boiernași, mazili și tot felul de persoane care activaseră în administrația căimăcămiei sau dăduseră o mână de ajutor pașalelor turcești în timpul ocupației⁶⁶. „Defectul” acestora nu era de natură etnică, ei nefiind în realitate greci⁶⁷, ci faptul că nu țineau de casele boierilor divăniți de la Iași, după obiceiul din vremea ultimilor fanarioți, nu-și cumpăraseră slujbele de la mării dregători⁶⁸. Primiseră slujba direct de la domn, odată cu pitacul de boierie, conferind administrației locale o anumită autonomie în raport cu boierimea divănită⁶⁹. Această practică este confirmată de condicile de boieri studiate de Valerian Popovici care, toate, confirmau promovarea în rang pentru slujbele prestate de titulari în folosul domniei⁷⁰. Divanul reacționa prevalându-se de practicile domniilor anterioare și de dispozițiile Porții privind excluderea străinilor de la slujbe⁷¹. Boierii, „ca niște adevărați

⁶⁵ *Documente 1821*, III, p. 309 (august 1823, *Anaforaua Divanului Moldovei*). Hatișeriful de care se prevalau boierii era probabil similar celui trimis în Țara Românească (*ibidem*, p. 206-207; 1822, *Firman pentru numirea în slujbe a pământenilor și scoaterea grecilor*).

⁶⁶ Aceștia erau „băieții de visterie și din divan logofeți”, „din isprăvnicii, mazili și ocolași” și „ruginiți boiernași de prin țară”. Cei care aveau „prieteni dintre turci”, slujindu-i pe la ținuturi, primeau dregătoria cu ușurință (Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 401).

⁶⁷ Boierimea pământească echivala pe cei care nu erau boieri de neam cu „grecii” și „veneticii”, chiar dacă apartenența lor etnică era românească. *Arhondologia* paharnicului Sion este cât se poate de sugestivă pentru această mentalitate. Vezi și Mihai Chioveanu, *Acuza de fanarism: atitudini post-politice și alterități fictive în structurarea identității naționale și a culturii politice la români*, în „Xenopoliana”, VIII, 2000, nr. 1-4, p. 63-64. Un raport austriac din primele zile ale noii domnii afirma faptul că grecii rămași în slujbe în timpul căimăcămiei „au fost izgoniți”, domnul numind în locul lor „slujbași domnești [...] din rândul progeniturilor boierimii moldovene” (*Documente privind istoria României*, II, *Rapoarte consulare austriece (1812-1823)*, serie nouă, sub îngrijirea acad. A. Oțetea, București, Editura Academiei, 1967, p. 826; Cernăuți, 4 august 1822, Raab către Metternich). Atitudinea refractară a domnului față de greci rezultă și dintr-o poruncă privind arendarea forțată a moșiilor, „viilor și proprietăților de la orașe ale grecilor” (*ibidem*, III, p. 160-161; Iași, 1 octombrie 1822, *Poruncă a domnului Moldovei*).

⁶⁸ Faptul că domnul renunțase, în parte, la obiceiul vânzării slujbelor din treaptă în treaptă, care lăsa pe mâna boierilor divăniți numirile în administrația locală, este confirmat de un contemporan. Domnul atinge interesele boierilor, care ar fi vrut să se bucure de avantajele „uzurpării” marilor dregătorii ale țării, dar acesta preferase „să spargă pricina zavistnicilor intrigi ce, cu cheltuiala țării, au urzit ticăloșia a atâtea familii [...], a prilejurilor de jăcuit” și a obiceiului boierilor de a umple dregătoriile mărunte de la ținuturi cu „evghenie mazi-lească” dintre oamenii lor de casă (Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 123, 126; *Copie de pe o scrisoare*). În lista boierilor căftăniți de Ioniță Sandu Sturdza, publicată de Gh. Ghibănescu, cazurile cumpărării de slujbe sunt precizate, dar foarte puține (Gh. Ghibănescu, *Boierii căftăniți sub Ioan Sandu Sturdza Vodă*, în *ArhGen*, nr. 4-6, aprilie-iunie 1912, p. 74-79; nr. 7-8, iulie-august 1912, p. 101-107; nr. 9-10, septembrie-octombrie 1912, p. 166-171).

⁶⁹ Pentru „înnobilările” și ridicările în rang din vremea ultimilor fanarioți, Costandin Sion precizează mai mereu dacă era vorba de „greci” sau de oameni de casă ai vreunui boier din *protipendadă*. În cazul lui Ioniță Sandu Sturdza, precumpănesc ridicările în rang ale boierimii secundare, boiernașilor și mazililor de țară, fără mijlocirea boierimii divănite, până spre 1825. Dăm doar câteva din multele exemple: Costache, Stavri și Gavril Avram, „moldoveni drepti”, zapcii de ocol la Grozăști, Putna, erau făcuți căminar, paharnic, respectiv serdar (Costandin Sion, *op. cit.*, p. 10); Gheorghe Alcazi, „vechi mazil moldovean” de la Goșmani, Neamț, primea boieria de căminar (p. 15); Ioan Anghel, „moldovan din Iași”, era făcut paharnic și pus logofăt la stăroștia Putnei (p. 16); din familia Botez, boiernași moldoveni vechi de la ținutul Sucevei „s-au ridicat până la spătar” (p. 25); Ștefan Brânză, răzeș de la Chetriș, Cărligătura, „scriitor pe la isprăvnicii”, devine serdar (p. 26); Neculai și Grigorie Busuioc, vechi boieri căzuți de la Bacău, „i-au rădicat” paharnic, respectiv serdar (p. 26-27); Ioan Balan, răzeș de la Șândrești, Tutova, ajungea boier și mic dregător la Vutcani, Fălciu (p. 30) etc. În condica publicată de Gh. Ghibănescu, cazurile îmboieririi „oamenilor de casă” sunt de asemenea precizate, dar foarte rare (Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 74-79, 101-107, 166-171). În plus, comparativ cu Mihail Sturdza, Ioniță Sandu Sturdza nu este acuzat de Sion că a dat boierii pe bani, iar cei mai mulți din negustorii greci și bulgari stabiliți în Moldova în timpul său și-au cumpărau boieria abia pe vremea lui Mihail Sturdza.

⁷⁰ Valerian Popovici, *op. cit.*, p. 112.

⁷¹ Vezi supra nota 65. De această mustrare, care trebuie să fi făcut ceva vâlvă, avea cunoștință și agentul austriac din Iași (Hurmuzaki, *Documente*, s. n., II, p. 940; Iași, 22 august 1823, Cantemir către Metternich).

fii“ ai patriei cu întâietate la „dreptățile pământești“, cereau „îndreptare [...] ca nu cumva“ această măsură „să lasă vreun obicei“ nou, revenindu-se pentru dregătoriile mărunte la boierii mici „pământeni [...] ce au sati drepti a lor“⁷², adică „evghenia mazilească“ din casele boierilor divăniți⁷³. În același scop, boierii divăniți obțineau din partea domnului o investigație prin ținuturi a „stării celor privilegheți și driapta analoghie“ a mazililor, făcută de ispravnici și de câte un boier rânduit de divan la fiecare ținut⁷⁴. Domnul trecea însă sub tăcere o altă cerere a divanului, care solicita prioritate la slujbe și „porunci mai însemnate“ pentru „evghenia mazilească“ din casele boierilor, cu „cărți de privileghiuri“ mai vechi⁷⁵.

După cum se poate observa, atât boierimea bejenită cât și cea nestrămutată condamnau la unison înmulțirea numărului privilegiaților și accesul „noii boierimi“ în dregătorii. Extinderea socială a boierimii în rândul neprivilegiaților, lipsită de un suport politic real, a fost cauzată de criza administrației moldovene care a urmat zaverii grecești de la 1821. Absența „stălpilor patriei“, refugiați la Chișinău și Cernăuți, a produs o criză fără precedent în Moldova. Alături de boierii *protipendadei*, luase calea bejaniei o mare parte a boierimii mărunte, oameni ai „marilor case boierești [...], feciori de boiernași sau de răzeși sau oameni boieriți [...] cu boierii mici: pitari, medelniceri, jîtniceri, șatrari, chiar sardari și bani“⁷⁶. Aceștia ocupau cu regularitate dregătoriile mărunte din administrația locală a Moldovei, în funcție de „rotirea“ anuală în marile dregătorii a boierilor mari, care îi protejau și de la care își cumpărau slujbele⁷⁷.

Plecarea lor, atestată de listele de „emigrați“ publicate de Teodor Bălan⁷⁸, a creat serioase dificultăți domnului pământean, nevoit să acorde multe pitace de boierie pentru a-și constitui aparatul administrativ cu care să guverneze țara. Fenomenul a fost amplificat excesiv de confirmarea pitacelor de boierie acordate de caimacamul Vogoride sub un regim de ocupație otomană. Mulți din cei boieriți de Ștefan Vogoride au „forțat“ confirmarea statutului lor de la domnul pământean sau chiar o ridicare în rang prin „țidule“ obținute de la pașalele turcești pe care le ajutaseră să adune provizii pentru armată⁷⁹. Un anumit rol l-a jucat și „comerțul“ cu pitace făcut de Iordache Drăghici, Costache Pomer și Gheorghe Brăescu, care beneficiau de protecție otomană și

⁷² *Documente 1821*, III, p. 310.

⁷³ „Evghenia mazilească“ includea boiernașii și mazilii de țară despre care Radu Rosetti spunea că „mișunau în curtea bunicului (Răducanu Roset – n.n.), ca și în acele ale tuturor boierilor mari de atunci și mai de apoi. Boierul sau soția lui erau, în majoritatea cazurilor, nuni de căsătorie ai protejatului sau nași de botez ai vreunui sau a mai multora din copiii lui. [...] Se stabilea astfel între ocrotitor și ocrotit o rudenie spirituală, înființând legături de o natură cu totul specială“ (Radu Rosetti, *Amintiri*, I, p. 61).

⁷⁴ *Documente 1821*, III, p. 280 (martie 1823, *Anaforaua Divanului Moldovei*).

⁷⁵ *Ibidem*, p. 276.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 60.

⁷⁷ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 217, 218 (*Descrierea instituțiilor Moldovei*).

⁷⁸ Teodor Bălan, *op. cit.*, p. 78-88 (2 februarie 1823, *Lista boierilor moldoveni refugiați în Bucovina*). În 1821-1822, Chișinăul era ticsit de boierimea mărunță a Moldovei, care locuia în condiții dificile prin mahalalele orașului și satele din jur (Gh. Bezviconi, *Eterea*, în „Din Trecutul Nostru“ (DTN), anul III, nr. 25-27, octombrie-decembrie 1935, p. 23). În vara anului 1821, „toți epistații moșiilor“ boierești, din care erau selectați de obicei dregătorii mărunți, sameșii, zapcii, logofeții ispravnicilor și căpitani hătmăniei la ținuturi, erau fugiți după stăpânii lor peste graniță (*Documente 1821*, II, p. 251; iulie 1821, *Întâmplările pricinuite de turci în Moldova*). Un raport francez confirma știrea că „nici un boier din prima sau din a doua clasă“, din cei plecați peste graniță, „nu îndrăzne să se întoarcă“ în țară (Hurmuzaki, *Documente*, XVI, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1603-1824)*, publicate de Nerva Hodoș, București, 1912, p. 1048; 15 iunie 1821, București, Taincoigne către Montmorency).

⁷⁹ Dracache Roset, în scrisoarea către Grigoraș Sturdza, afirma că Ioniță Sandu Sturdza „au cinstit cu cinuri și au răsplătit slujbele [...] după adevăratele ce fieștecare au avut de la strălucii pași și de la caimacamul“, nu pentru interese de bani (Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 129; *Copie de pe o scrisoare*).

domnul nu se putea atinge de ei⁸⁰. Împrejurările l-au silit pe Ioniță Sandu Sturdza să continue „politica“ de îmboieriri începută de Mihai Suțu și Ștefan Vogoride, care și ei ridicaseră la boierie mulți „oameni fără căpătâi“. Pentru a putea cumpăra domnia, Vogoride „aduna partizani, creând, în schimb de bani, boieri cu titluri, dar fără slujbe efective, distribuind caftane și pitace la oricine i le putea plăti“⁸¹. Ioniță Sandu Sturdza a moștenit această situație, a trebuit să i se supună, dar și să găsească oameni potriviți pentru noua administrație, motiv pentru care pe seama domniei lui a fost pusă „acțiunea nemaiauzită de a acorda caftan la mai mult de 400 de persoane“⁸².

Acest fapt a constituit lait-motivul acuzațiilor *protipendadei* refugiate și temeiul pe care s-a acreditat ideea că „novatorii“ ar reprezenta interesele „noii boierimi“, ale ciocoimii din Moldova. La o analiză mai atentă se poate observa că „ciocoismul“ are două semnificații, ambele discursive. Prima dintre ele este socială, subscrisă de întreaga boierime de neam, mare sau mică, din țară sau refugiată, și se referă la puzderia de boieri pe care administrația i-a moștenit sau a fost nevoită să îi creeze, în contextul special al primilor ani de domnie pământească.

Cealaltă semnificație a „ciocoismului“, de natură politică, având conotație peiorativă și funcție critică, s-a răsfrânt asupra boierimii care i-a depozat pe „stâlpii țării“ de pârgiile puterii, pe motiv că ar fi responsabilă și interesată de îmboieririle cu nemiluita și de „uzurparea“ instituită prin noua „sistemă de boieri“. În acest sens, consulul francez Hugot observa că „gelozia și ura“ boierilor refugiați era cauzată de faptul că domnul nu fusese ales dintre „stâlpii țării“⁸³, iar agentul austriac Lippa își explica în aceeași manieră discordia generală, întreținută de „intrigile și facțiunile“ ce împărțeau boierimea, de pretențiile excesive ale refugiaților⁸⁴. Aceștia își arogau, fără nici un drept, calitatea de singurele „familii vechi și din prima clasă a țării“, numindu-i pe domn și dregătorii săi „parveniți“, pentru că nu ocupaseră în vremea din urmă înaltele dregătorii ale țării⁸⁵. Pretențiile lor exclusiviste sunt reflectate de titulatura unui memoriu destinat Rusiei, în care semnatarii se autoproclamau „membri permanenți ai Divanului Moldovei“⁸⁶.

⁸⁰ Probabil pitacele erau antedatate de pe vremea căimăcămiei și apoi supuse confirmării domnești (Filip F. Wiegel, *Observațiile asupra stării actuale a Basarabiei*, în Gh. Bezviconi, *Familia Krupenski în Basarabia*, în DTN, Chișinău, an VII, octombrie 1939, p. 31-32).

⁸¹ Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 98-99.

⁸² N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la Istoria Românilor*, II, București, 1896, p. 687 (februarie 1824, *Jalba boierilor moldoveni către Poartă*).

⁸³ Hurmuzaki, *Documente*, XVI, p. 1095 (București, 21 martie, Hugot către Chateaubriand).

⁸⁴ *Ibidem*, II, s. n., p. 912 (Iași, 4 aprilie 1823, Lippa către Minciaki).

⁸⁵ *Ibidem*, XVI, p. 1095. Cele cinci familii care patronaseră „tarafurile“ boierești în vremea ultimilor fanarioți – Sturdzeștii, Bălșeștii, Rosnovenii, Pășcănenii și Ghiculeștii – își sprijineau pretențiile de monopol asupra marilor dregătorii pe hățișerfurile din 1802 și 1804, la care se adăuga *Actul regulamentar pentru Principatele românești* din 1818. „Stâlpii țării“ au interpretat în favoarea lor articolul 43 din hățișerful de la 1802, care prevedea ca „toate boierile acestui Principat să se dea la pământeni [...] cu știință și vrednici de acele boierii“ (V. A. Urechia, *Istoria Românilor, seria 1800-1834*, tom XI, București, 1900, p. 88). Ei au cerut mai apoi Porții o confirmare a întâietății lor. Hățișerful din 1804 preciza explicit că „cele mai mari boerii și [...] iscusite slujbe“ aparțineau de drept „la bătrânii boieri pe care neamul și credința [...] i-au făcut cei întâi ai pământului și din strămoșii lor știuți și aleși“ (Theodor Codrescu, *Uricariul cuprinzător de hrisoave, firmane și alte acte ale Moldovei*, III, Iași, Buciumul Român, 1892, p. 185; 1 iunie 1804, *Hățișerf ce au venit după arzul boierilor*), fapt întărit de *Așezământul* amintit pentru dregătoriile „din administrație, atât în orașe, cât și în ținuturi“ (Hurmuzaki, *Documente*, XVIII, p. 385; mai 1818, *Actul regulamentar pentru Principatele românești*).

⁸⁶ *Ibidem*, supl. I, p. 83 (1825, *Petițiunea boierilor din Divanul Moldovei către împăratul Rusiei*). Din același „pachet“ făcea parte și o *Adresă* destinată Rusiei, din care rezultă și semnatarii *Petiției*: Grigoraș, Săndulache și Dimitrie Sturdza, Constantin Balș-Ciuntu, Iordache Cantacuzino-Pășcanu, Răducanu Roset, Alecu Balș, Constantin Balș, fiul Ciuntului, Alecu Mavrocordat, Alecu Ghica, Șerban Negel, Alecu Cantacuzino-Pășcanu și Iordache Bucșănescu (*ibidem*, p. 79; 1825, *Adresa boierilor moldoveni către împăratul Rusiei*).

Textele boierilor refugiați introduc o distincție socială între ei și boierimea neștrămutată, neîntemeiată, după cum am văzut, pe realitate. „Uzurpatorii” de la Iași nu erau o boierime secundară, „parveniți” și „oameni fără căpătâi”. Grupul lor, ca orice „taraf” din epocă, era condus de boierii din *protipendadă* și de rangul întâi care fuseseră îndeobște excluși înainte de 1821, de la dregătoriile divănite ale țării⁸⁷. Boierimea mărunță rămasă în țară i-a urmat, precum în cazul oricărui „taraf”, în virtutea loialităților tradiționale de „casă” sau pentru a profita de conjunctura politică. Structura ierarhică de grup era de altfel explicabilă într-o societate în care boierii mari aveau monopolul oricărei inițiative politice „legitime” și „reprezentative”, boierii de treapta a doua fiind „prea neînsemnați pentru taraf de domnie” sau altă acțiune politică boierească a vremii⁸⁸.

Departate de a fi o „ciocoime”, această boierime de neam, combinând membri din primele două trepte ale nobileții, mândră de vechimea sa, era ostilă „noii boierimi” parvenite și contesta monopolul „stâlpilor țării” asupra puterii în stat. Se considera coborâtore din „Movilești, Dabijăști [...] Racovițăști, Tomșăști [...] și Costinești, Efștrătești, Stroicești, urmașii lui Boul vornic, a lui Buzum vornic, Moțotești, urmașii lui Dubău logofăt, a lui Ghenghi logofăt, a lui Urechii vornic, Necorățăști, urmașii lui Balica hatman și sute alții”, care au fost și ei din familii credincioase și supuse, îndreptățite la marile dregătorii ale țării⁸⁹. Ea își cultivase, în anii din urmă, imaginea de „nobleț” de neam, „evghenistă” ca și „stâlpii țării”. În 1815, boierii Racoviță, căzuți la dregătorii mici în epocă, obțineau o adeverință care atesta că „neamul [...] este de drepti boieri evgheniști pământului Moldovii [...] mărturisiți de adevărați patrioți”⁹⁰, iar Alecu Calimach primea o diplomă care-i recunoștea „toate pronomiile evgheniei”⁹¹. Într-un *Triodion* dăruit de Constantin Vârnav bisericii din Bârzești apărea însemnarea referitoare la neamul Vârnav, „ce este de două sute de ani izvorăți în pământul acesta al Moldovei”⁹². Toma și Săndulache Stamatini pretindeau că se trag din vechea familie a Movileștilor⁹³, Iordache Drăghici din familia munteană Drăghici, înrudită cu Cantacuzinii⁹⁴, iar Sioneștii își „fabricau” o genealogie pe cât de glorioasă, pe atât de fantezistă⁹⁵.

Pe de altă parte, acuza de „cărvunarism” utilizată de boierii refugiați la adresa „sistemei de boieri” de la Iași, având tot funcție discursivă, a persistat până spre 1824 ca element de delimitare între cele două „tarafuri” boierești datorită disputei pentru domnie și marile dregătorii ale țării, fără prea mare relevanță ideologică. Singura analiză ideologică sistematică a „cărvunarismului”, de pe poziția conservatoare a imobilismului social⁹⁶, a aparținut lui Mihail Sturdza, unul din puținii boieri desțărâți capabili să

⁸⁷ Politica exclusivistă a „stâlpilor țării”, sistematic urmărită în Moldova după promulgarea hătișerifului din 1802, va face obiectul unui alt studiu. Deocamdată, facem trimitere la afirmațiile cât se poate de sugestive ale lui Dracache Roset, pe care l-am mai citat (Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 113-114; *Copie de pe o scrisoare*). În același fel descria Vasile Murguleț politica „stâlpilor țării”, „patru cinci niamuri ca să fie ei singuri evgheniști, iar ceilalți toți niciodată să nu se poată rădica” (Vasile Murguleț, *op. cit.*, p. 540-541).

⁸⁸ C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 209-210.

⁸⁹ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 112 (*Copie de pe o scrisoare*).

⁹⁰ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. VIII, *Documente racovițești*, Iași, 1914, p. 214.

⁹¹ Nicolae Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, p. XXVI, n. 2.

⁹² Gh. Ghibănescu, *Cuzeștii (monografie istorică)*, București, Editura Librăriei Soccec, 1912, p. 105.

⁹³ Costandin Sion, *op. cit.*, p. 160-161.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 69.

⁹⁵ Ștefan S. Gorovei, *Postfață*, în Costandin Sion, *op. cit.*, p. 329.

⁹⁶ Teorie a conservatorismului timpuriu, apărută ca o reacție la proiectul politic al Revoluției Franceze, susținea o reformă paternalistă, bazată pe guvernare rațională, autoritatea legii și eficiența instituțiilor. Respingea

depășească orizontul gândirii tradiționale, al acuzelor resentimentare și al invectivelor la adresa „uzurpatorilor”⁹⁷. În rest, sensul „ideologic” și conotațiile critice conferite „cărvunarismului” de boierii refugiați se pot explica, în bună măsură, printr-o „mitologie” politică ostilă revoluției franceze, care circula în epocă și echivala orice înnoire cu „iacobinismul”, „carbonarismul”, „masoneria”⁹⁸ și „nesupunerea franțuzească”⁹⁹.

De altfel, conspirația și revoluția erau motive politice care circulau în ambele tabere. Dracache Roset explica revoluțiile din Spania și Grecia printr-o „neastâmpărare a duhurilor” câtorva familii, care, dorind să pornească o revoluție, aduc „chinurile și ticăloșiile a tot norodul”. El ducea comparația mai departe și acuza *protipendada* refugiată la Cernăuți, „trei sau patru familii necunoscute în lumea cea mare”, că incită la revoluție¹⁰⁰. Acuzația era repetată într-o anafora a divanului, care afirma că boierii emigrați, în special cei din Bucovina, doreau cu orice preț „să-și prelungească supremația” și „intentionau să incite în Moldova o revoluție” împotriva „guvernământului legitim”¹⁰¹. La rândul lor, refugiații reproșau boierilor de la Iași, numiți fără dreptate „parveniți din treapta a doua și a treia a nobleții”, că ar fi susținut răzvrătirea „revoluționarului Suțu” și că pregătesc o nouă revoluție în Moldova¹⁰².

„Cărvunarismul” condamnat de boierii refugiați nu avea corespondent în ideile politice ale boierimii nestrămutate. În realitate, aceste idei, expuse în arzul către Poartă din 1821, erau prea puțin „cărvunare” și ilustrau aderența semnatarilor la cutumele culturii politice tradiționale, la modelul puterii consacrat de tradiție. Trei teme principale, care aveau să domine manifestările lor politice, erau expuse pe scurt în textul memoriului. Prima dintre ele afirma autonomia principatului, întemeiată pe „pronomiile, obiceiurile ce din vechi au avut norodul Moldovei” și care-i excludea pe supușii creștini ai Porții, „greci și arnăuți”, de la dreptul de locuire, proprietate și slujbe „în pământul Moldovei”¹⁰³.

Cea de-a doua pune în discuție autoritatea legii, făcând puține concesii gândirii moderne, liberale. Pravila „în limba patriei” nu afirma irevocabil autoritatea legii în raport cu conceptul tradițional de „dreptate”. Textul legii, „hotărâtor la tot felul de pricini”, pentru a evita „întrebuințarea cea ră și voia cea slobodă a domnilor oblăduitori” din trecut, era subminat de ideea „ocârmuirii cu dreptate”, în virtutea „pravililor și

vehement schimbarea, pledând pentru perfecționarea instituțiilor validate de tradiție și experiența istorică (Jean Touchard, *Histoire des idées politiques*, II, *Du XVIIIe siècle à nos jours*, Paris, Presses Universitaires de France, 1975, p. 484-485, 542-544).

⁹⁷ Hurmuzaki, *Documente*, supl. I, p. 7-8 (1 februarie 1823, *Memoriul lui Mihail Sturdza*). *Memoriul* este, de fapt, o scrisoare personală adresată lui Minciaki și diferă ca stil de redactare textelor colective ale Sturdzeștilor, memoriilor sau corespondență. Vezi, pentru comparație, *Memoriul unor boieri moldoveni emigrați* (*Documente* 1821, III, p. 146-150; Cernăuți, 25 august 1822). Documentul este anonim, dar o ziornică care cuprindea prima parte a textului îi arată pe semnatori: Constantin Balș, Grigoraș, Săndulache și Dimitrie Sturdza, Iordache Cantacuzino, Răducanu Roset, Alecu Balș, Alecu Ghica, Șerban Negel, Alecu Cantacuzino etc. (*ibidem*, p. 154-156; august 1822).

⁹⁸ Despre percepția „mitizată” asupra francmasoneriei, vezi Mihai Dimitrie Sturdza, *Les Mystères de Bucarest*, în RER, XVII-XVIII, Paris-Iași, 1993, p. 177-178.

⁹⁹ Vezi Lucian Boia, *Réception et déformation: la Révolution française dans la chronique de Dionisie l'Ecclésiarque*, în *La Révolution française et les roumains*, publié par Al. Zub, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1989, p. 283.

¹⁰⁰ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 111 (*Copie de pe o scrisoare*).

¹⁰¹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 167 (Chișinău, 10 ianuarie 1823, Pisani către Dașcov).

¹⁰² *Ibidem*, p. 168-170 (1823, *Arz-mahzarul adresat Porții de boierii refugiați în Bucovina*).

¹⁰³ Acest act este o copie, destinată refugiaților de la Cernăuți, a arzului boierilor de la Iași, trimis prin deputație la Siliștră (*Documente* 1821, II, p. 348; Cernăuți, septembrie 1821). Una din „obsesiile” politice ale „regimului” de la Iași a fost înregistrarea și expulzarea străinilor din Moldova. Vezi supra n. 47.

obiceiurilor pământului“, a domnului pământean ales¹⁰⁴. Domnul urma să se supună pravilei, dar era păstrată întâietatea dreptului domnesc de jurisdicție. Supremația legii, în sens modern, era pulverizată într-un alt text, care cerea ca domnul să respecte „obiceiurile pământești“ care „se legiuiesc de însuși dătătorii pravililor a fi mai puternice decât însuși pravilele [...], deci [...] întâmplându-se a fi pravila cu deosebire de pământescul obicei, acesta negreșit se cuvine a se urma“¹⁰⁵.

În al treilea rând, regimul politic dominant era cel monarhic, „republica“ însăși fiind înțeleasă în sensul de guvernare oligarhică, boierească, un „decemvirat“¹⁰⁶. Modelul puterii îl așeza în centru pe domn, „fiu al patriei ce pune hotar plângerii vremilor trecute“. Domnia reprezenta expresia politică și simbolică deplină a statului, a autonomiei, restaurării pământeniei și „vechilor așezăminte“. Domnul pământean era, de asemenea, suprema garanție a armoniei sociale, a „unirii spre folos obștească“¹⁰⁷. Schimbarea politică esențială, percepută deseori drept o înnoire liberală de factură constituțională, era îndreptățirea boierimii pământene „din toate neamurile“ de a obține dregătorii și locuri în instituțiile țării, de a alege domnul pe temeiul „închezăsluirii a tuturor pământinilor“¹⁰⁸. Îndreptățirea tuturor neamurilor nu era tocmai o „democrație boierească“, deoarece permitea accesul boierimii întregi în instituțiile principale ale țării, divanuri, departamente și isprăvnicii, dar în funcție de stare, după cutumele complicate ale ierarhiei din Moldova¹⁰⁹. Numirile în slujbe aparțineau de drept voinței domnești, iar Adunarea obștească se rezuma să prezinte anaforale¹¹⁰, fiind formată din toți boierii „care se întâmplă să fie în Iași“¹¹¹. Privind raportul de putere din Adunare, „hotărârile nu să dau după mulțimea glasurilor, ci de către taraful prezidentului“¹¹².

Boierii nestrămotați contestau faptul că pretenția lor ar aduce înnoiri politice și prefaceri în administrație, călcând tradiția și vechile așezăminte, deoarece avea corespondent în trecut, în așezământul lui Vasile Lupu, care „a fost îndreptătoriu giudecărilor țării, față de cum le lăsase două veacuri în urmă Alexandru Vodă cel Bun“¹¹³. Vechile așezăminte de care vorbeau evgheniștii erau, de fapt, „volnicia celui puternic, [...] cu care nădușiți dreptățile unora supt înălțarea puterii altora“, fapt ce face temeiul unei „neapărate îndreptări“¹¹⁴. În sprijinul acestei îndreptări era adusă ideea iluministă a progresului natural, deoarece „toate staturile, cu cât schimbă năravurile și obiceiurile, pășind pe scara vremii, cu atâta să priface pravilele și orânduelile“¹¹⁵, idee iluministă care nu altera în esență modelul consacrat al puterii, sursa și legitimitatea „așezămintelor“ și instituțiilor.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 349.

¹⁰⁵ V. A. Urechia, *op. cit.*, vol. XII, București, 1898, p. 527-528.

¹⁰⁶ Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 418.

¹⁰⁷ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 94 (*Imn de bucurie cu prilejul suirii pe tronul Moldovei a lui Ioan Sandu Sturdza Voievod*).

¹⁰⁸ *Documente 1821*, II, p. 349.

¹⁰⁹ În Moldova nu era respectată întocmai în administrație ierarhia rangurilor, boierii fiind desemnați în divanuri și departamente după dregătorie, dar și după prestigiul familiei de care aparțineau, după preferințele și puterea marilor boieri prezidenți de divanuri. Vezi Radu Rosetti, *Arhiva senatorilor*, III, p. 4-9; Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 218-220 (*Descrierea instituțiilor Moldovei*).

¹¹⁰ Anaforaua „facea cercetare“ și „arăta socotință“, iar domnul o întărea sau „o strâca, după a sa socotință“ (*ibidem*, p. 213).

¹¹¹ *Ibidem*.

¹¹² *Ibidem*, p. 221.

¹¹³ *Ibidem*, p. 122 (*Copie de pe o scrisoare*).

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 123.

¹¹⁵ *Ibidem*.

După cum se poate observa, „sistema de boieri“ acuzată de „cărvunarism“ rămânea fidelă percepției tradiționale asupra guvernării într-un stat și modelului domnesc al puterii. Există întrucâtva voința schimbării, dar se exprima destul de ambiguu, datorită moravurilor vremii și ideilor moștenite, adânc înrădăcinate în mentalitate. Boierii nu făceau încă distincția, esențială pentru „domnia legii“, între justiție și conceptul tradițional de „dreptate“, nepărtinitoare, plasată deasupra normelor juridice, arbitrând între cutumă și norma scrisă. Modelul domnesc al puterii, legitim și întru-totul conform cu tradiția, nu era în nici un fel alterat de reorganizarea divanurilor, care rămăneau instituții „socotitoare“, sfătuitoare, beneficiind de o autoritate mai mult „morală“, decurgând din „obiceiul vechi“ și prestigiul boierilor care activau în cadrul acestora. Concepția politică de ansamblu, prea puțin „cărvunară“, incoerentă și arbitrară în orizontul gândirii liberale, era „naturală“ și perfect legitimă după repertoriul de idei și practici al culturii politice tradiționale, îmbogățit prudent cu o serie de idei iluministe¹¹⁶.

În aceste condiții, care este grupul căruia i se datorează „constituția cărvunarilor“, numită, pe bună dreptate, „cea dintâi manifestare politică a cugetării liberale în Moldova“¹¹⁷? Pentru Alecu Russo, „constituția“ este opera singulară a lui Ionică Tăutu, ridicat din „vițele ce le surpa grecii“, într-o epocă dominată de „partizile ce se șoptesc [...], prietenii politice ce se desfac, tranzacțiunile și trădările ce se lovesc“¹¹⁸. Radu Rosetti vorbește de un grup de boieri din familii de neam care nu făcea parte „din acea bisericuță atât de mică (a *protipendadei* – n.n.), oricât de vechi și de cinstit le-ar fi neamul“¹¹⁹. Excluderea de la dregătoriile importante și starea de umilință la care erau obligați de „tirania evgheniștilor“ au hrănit ura neîmpăcată a „cărvunarilor“ față de familiile *protipendadei*, al căror egoism îngust „a împins în tabăra opusă a revendicărilor democratice, tot ce era mai deștept și mai ager în țară“¹²⁰.

Prima semnalară documentară a prezenței „cărvunarilor“ pe scena politicii în Moldova aparține lunii aprilie 1821, atunci când un grup de boieri, „adevărat patrioți, neamuri boierești“ se angajau „să lucrăm pentru înflorirea obiceiurilor pământului, unindu-le pre cât se poate și cu [...] pravilele politicești și cu sistema patriei“. Grupul era un soi de înfrățire, „o sfântă legătură pe numele viului Dumnezeu“, ostilă celor „câteva familii [...] pururea lucrând numai pentru sine și în parte interesuri“, care „vatamă drepturile patriei“¹²¹. Unirea era între „puțini și ispitiți“, deoarece „mulțimea persoanelor nu totdeauna folosăști“, având în frunte un sfat obștesc format din cincisprezece persoane, „bătrâni ispitiți și [...] tineri cu știință“, care contribuiau în mod egal la cheltuielile comune. Boierii iscăliți mandatau sfatul obștesc să „alcătuiască înscris în puncturi sau capite“, un proiect intern pe care toți jurau să îl susțină¹²², poate chiar un fel de „constituție“.

Legământul exprima animozități mai vechi, dar și starea de nervozitate a boierimii din țară, dezorientată datorită plecării „părinților patriei“ la „cordon“ în Bucovina¹²³ sau

¹¹⁶ Despre sinteza cultural-politică dintre iluminism și tradiție în cazul Moldovei, vezi Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968, p. 213-258.

¹¹⁷ A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice*, vol. I, p. 81, n. 9.

¹¹⁸ Alecu Russo, *op. cit.*, p. 82-83.

¹¹⁹ Radu Rosetti, *Originea și transformările clasei stăpânitoare din Moldova*, p. 204-205.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 209. Desigur, Radu Rosetti exagera când vorbea de „revendicări democratice“.

¹²¹ *Documente 1821*, II, p. 19 (1 aprilie 1821, *Legământul unui grup de boieri moldoveni*). Stilul general al textului și prezența unor expresii precum „pravile politicești“, „sistema patriei“, „înflorirea obiceiurilor pământului“, rareori întâlnite în alte texte din acei ani, dar care apar frecvent în scrierile lui Ionică Tăutu, ar putea indica drept autor al legământului pe principalul ideolog al „cărvunarilor“ (Ionică Tăutu, *op. cit., passim*).

¹²² *Documente 1821*, II, p. 20.

¹²³ Un boier „evghenist“ fugit în Bucovina primea o scrisoare enigmatică de la un anonim, pesemne „om de casă“, care se plângea că nu putea „potoli huetul și liniști gurile celi defăimătoare, care revarsă asupra dumitale

în carantina de la Sculeni¹²⁴. Nucleul „cărvunar“ s-a constituit în atmosfera creată de rezistența boierimii nestrămutată față de detașamentele eteriste risipite prin Moldova. Printre boierii implicați în ciocnirile armate cu eteriștii apar Ilie Gherghel¹²⁵, Gavril Istrati și un Vârnăv, care au luat Botoșanii din mâna acestora cu ajutorul țăranilor¹²⁶. Ei erau înțeleși și cu o „parte din bărlădeni“, dintre care „boierii Cuzăști“ și Iordache Râșcanu se vor dovedi „cărvunari“¹²⁷.

După ocuparea Moldovei de către trupele otomane, Alecu Beldiman amintește că, dintre boierii chemați de Ștefan Văgăreanu în capitală, cu ordin de la pașa Mehmet, muhafizul Silistrei¹²⁸, Gheorghe Cuza, Lascarache Sturdza Andronache Donici, Vasile Miclescu și „din bărlădeni câțiva“¹²⁹ și-au dat întâlnire la Iași pentru „a lupta“¹³⁰ împotriva omnipotenței „celor mai de vază boieri ai Moldovei“, plecați peste graniță, și ca „să sfârșim orânduiala de acum a Moldovei“¹³¹. Printre „bărlădenii“ la care face referire Alecu Beldiman, ar putea fi frații Gheorghe și Enachi Negruzzi, unchiul scriitorului Costache Negruzzi. Ei erau „vechi mazili“ din ținutul Tutovei și o prietenie mai veche îi lega de boierii Stamatin¹³², amintiți în „lista“ de cărvunari a lui Teodor Balș. Un argument în plus l-ar constitui faptul că Gheorghe Negruzzi era ginerele clucerului Ilie Ilschi, unchi după mamă al lui Ionică Tăutu¹³³.

„Cărvunarii“ reluau actul „de unire a moldovenilor [...] contra grecilor“ în „8 octombrie...“, amintit în treacăt de Costandin Sion¹³⁴. Acesta coincide cu data plecării primei deputații la Silistra¹³⁵, în care „cărvunarii“ nu aveau nici un reprezentant¹³⁶. Probabil că ei au jucat un rol în redactarea arzelui boierilor de la Iași, dar „înfrățirea“ resimțea acest eșec, cooptând noi membri în rândurile sale. Operațiunea, delicată și periculoasă pentru păstrarea secretului, s-a făcut cu destulă grijă, frații Iancu, Grigore și Costache Cănanău, după cum spune Sion, trebuind să-și ateste „pământenia“ și bunacredința pentru a fi primiți¹³⁷. În numele aceluiasi grup, îi scria Dumitru Beldiman

râuri de defăimări“, zădărnici, „planul și începutul cel bun, care până acum ar fi luat sfârșit“ (Nicolae Iorga, *op. cit.*, II, p. 64; aprilie 1821). Despre ce plan era vorba nu putem ști, dar s-ar putea face o legătură cu „marile lucruri de taină“ despre care scriau Sturdzeștii și Iordache Rosnovanu mitropolitului Veniamin, referindu-se la întocmirea unor memorii către Rusia și Înalta Poartă (C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 112; 29 martie 1821).

¹²⁴ Despre reacția violentă a boierilor rămași în Iași îi scria Alecu Calimach lui Iordache Rosnovanu, fiind îngrijorat de „niște nelegiuite lucrări a unor învățați întru aceasta“. Scrisoarea este pomenită în epistola de răspuns a lui Iordache Drăghici către Alecu Calimach, din 23 mai 1821 (Nicolae Iorga, *op. cit.*, II, p. 61).

¹²⁵ Ilie Gherghel avea să fie partener de negoț cu Ionică Tăutu (Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 318-319).

¹²⁶ Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani până în zilele noastre*, II, Iași, Institutul Albinei, 1857, p. 119.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 120. Cele două familii erau înrudite, Arghirie și Gh. Cuza fiind fiii Todosiței Râșcanu (Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, București, Editura Tritonic, 2004, p. 28).

¹²⁸ Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 391.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 392.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ *Documente 1821*, II, p. 250 (iulie 1821, *Întâmplările pricinuite de turci în Moldova*). Autorul textului, partizan al „vechii ordini“, prezintă cu dușmănie intențiile boierilor de la Iași.

¹³² Costandin Sion, *op. cit.*, p. 186.

¹³³ Emil Vărtosu, *Studiul introductiv*, la Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 11.

¹³⁴ Legământul nu poate fi decât din 1821, când soarta regimului fanariot nu era hotărâtă (Costandin Sion, *op. cit.*, p. 106).

¹³⁵ Deputația a plecat la Silistra în octombrie 1821 (*Jurnalul mergerii boierilor deputați în Țarigrad*, p. 435; Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 418).

¹³⁶ Ion Greceanu și Costache Cerchez au fost aleși de Teodor Balș la sugestia boierilor Sturdzești de la Cernăuți (*Documente 1821*, II, p. 350, n. 3). Costache Cerchez ceruse binecuvântarea mitropolitului și acordul Sturdzeștilor, pentru a „rămâne la Iași în slujbe“ (C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 153; 26 septembrie 1821, Iordache Bucșănescu către Veniamin Costache). Iancu Stavru era omul de încredere al caimacamului, căruia i s-a dat arzul secret al „ieșenilor“. Al patrulea membru al deputației era însuși Teodor Balș (Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 419).

¹³⁷ Costandin Sion, *op. cit.*, p. 106.

banului Ioan Tăutu, aflat în Bucovina, chemându-l la Iași „nu la fericiri“, ci pentru a sluji patriei¹³⁸. Îl ruga să nu dea ascultare „celor ce bârfesc“, bejenii de la Cernăuți, că ar fi întovărășit cu „niște deznădăjduiți“, pesemne ciocoi lui Vogoride¹³⁹, „căci starea me nu este al acelora“, el fiind boier de neam care suferă pentru patrie, nu „pentru un scârnav interes“¹⁴⁰.

„Programul politic“ al „frăției“ era formulat de însuși Ionică Tăutu, în *Strigarea norodului Moldavii*, proclamație din 1821, care constituia un aspru rechizitoriu la adresa mitropolitului și a „stâlpilor țării“, făcuți răspunzători pentru abuzurile și neorânduiala din administrația Moldovei. Discursul critic, sistematic și puțin obișnuit pentru stilul epocii era orientat împotriva structurilor de putere și a practicilor administrative. Tăutu înțelegea structurile de putere într-o manieră modernă, legitim constituite în virtutea unui fel de „contract social“ între obște, boieri și stat, ca entitate abstractă și reprezentativă. Cauza „dărăpănării“ statului și izvorul „răutății“ pentru obștea pământenilor erau „neînvoielile între boieri“, care „alcătuiesc împerecheri [...] și intrigi în loc de chibzuire“¹⁴¹. Domnia interesului particular, în detrimentul „grijii pentru statul întreg“ a distrus legitimitatea socială a puterii „stâlpilor țării“, îndreptățind obștea, pentru a salva statul, „să meargă cu cugetarea înapoi“, la pactul originar, reinstituind vechile așezăminte politice, „diadohia“ domnească și Adunarea obștească „reprezentativă“, compusă din toate stările boierimii¹⁴². În privința practicilor administrative, evgheniștii erau din nou combătuți pentru că au transformat „ocârmuirea în orândă, slujbele patriei în neguțătorii, cinurile în venit“¹⁴³, folosindu-se de „sloboda zburare“ a obiceiurilor vechi, care nu erau cuprinse în pravile¹⁴⁴. Și în acest caz, Tăutu substituie „spiritul legilor“, exprimat prin „stăpânirea pravilelor și bunile rânduiri“¹⁴⁵, culturii politice tradiționale, pentru care memoria juridică și instituțională era temeiul legitimității.

Vehemența „cărvunarilor“, etalată în *Strigarea norodului Moldavii* și *Scrisoarea di la toți căți ne aflăm neștrămutați către mitropolitul Veniamin*¹⁴⁶, documente publice, a condus la constituirea altui grup la Iași, cu boieri din „familiile cele mai însămnate“¹⁴⁷, care încercaseră și ei să reziste jafurilor eteriste¹⁴⁸. Boierii cu pricina semnav o „scrisoare de legătură și întovărășire întru sistema politicească“ care să combată „prigonirile politicești [...] și defăimările (aduse – n.n.) evgheniștilor“¹⁴⁹. Ceea ce nu i-a împiedicat pe unii dintre ei – Constantin Cantacuzino-Pășcanu, Teodor Buhuș, Ienăcachi Sturdza, Petrachi Sturdza, vornicul Ioan Sturdza – să stea alături de

¹³⁸ Mihai D. Sturdza, *Familiile boierești*, p. 408 (24 octombrie 1821, Dumitru Beldiman către Ioan Tăutu).

¹³⁹ Dumitru Beldiman se referă, probabil, la Costache Pomer și Gheorghe Brăescu, care preluaseră deja controlul administrației în Iași și pe la ținuturi (Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 393-394).

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 408.

¹⁴¹ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 79-80 (*Strigarea norodului Moldavii*).

¹⁴² *Ibidem*, p. 88-89.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 81.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 83.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 86.

¹⁴⁶ *Documente 1821*, II, p. 171-172 (17 mai 1821). Scrisoarea acuza faptul că „stările cele bogate [...] vrând să-și siguripsască viața [...] și-au lăsat țara“, iar pe mitropolit îl numea „păstor năimit“ (*ibidem*, p. 172).

¹⁴⁷ Manolache Drăghici, *op. cit.*, II, p. 118.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 119; Radu Rosetti, *Amintiri*, I, p. 78-79.

¹⁴⁹ Hurmuzaki, *Documente*, X, p. 610-611 (Iași, *Unire între boierii moldoveni*). Documentul, nedatat, poartă următoarele semnături: Constantin Cantacuzino-Pășcanu vornic, Constantin Roset vornic, Șerban Negel vornic, Ioan Sturdza vornic (viitorul domn), Dimitrie Bogdan vornic, Dimitrie Sturdza vornic, Teodor Buhuș agă, Ianacachi Sturdza spătar, Petrachi Sturdza, Ioan Tăutul ban, Costachi Sturdza stolnic. Iordache Bucșănescu amintește într-o scrisoare de semnătura recentă a lui Șerban Negel pe un act al evgheniștilor de la Iași, pe care acum o regretă, fapt ce datează documentul de unire în toamna anului 1821 (C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 153; 26 septembrie 1821, Iordache Bucșănescu către Veniamin Costache).

„cărvunari“ în divanul lui Ștefan Vogoride sau al lui Ioniță Sandu Sturdza. Este încă o dovadă a faptului că noua „sistemă de boieri“ prin care era „uzurpat“ monopolul „stălpilor țării“ la marile dregătorii din divan, miza politică principală de care erau interesați în ansamblu boierii neștrămutați, nu trebuie confundată cu spiritul reformator autentic al „cărvunarilor“¹⁵⁰.

Un episod controversat din istoria grupului „cărvunar“ este legat de contextul politic al elaborării „constituției“, dominat de speranțele și îngrijorările provocate de trimiterea deputăției la Constantinopol în primăvara anului 1822. Intențiile „constituționale“ ale „cărvunarilor“ au declanșat un veritabil război politic între „facțiunile“ boierimii de la Iași și reacția violentă a boierimii strămutate¹⁵¹. „Sistema de boieri“ patronată de caimacamul Vogoride, din care făcuseră parte și „cărvunarii“, și-a pierdut relativă unitate politică, subminată de pretențiile „criminale“ și „nemaiauzite“ ale „ligii de carbonari“¹⁵². Componenta noii deputății a stârnit oarecare discuții, despre care avem puține informații, completate de câteva mărturii indirecte. Caimacamul dorea oameni care să nu-i încurce planurile de domnie, dar nici nu se încumeta să lase deputăția pe mâna „novatorilor“. Vogoride i-a făcut lui Alecu Beldiman propunerea de a conduce deputăția, deoarece nu avea pretenții de domnie¹⁵³ și era în dezacord cu planurile „cărvunarilor“¹⁵⁴, dar acesta a refuzat. A fost nevoit, „vrând și nevrând“¹⁵⁵, să-i acorde această onoare lui Ioniță Sandu Sturdza, un boier, pare-se, atașat rânduieiilor tradiționale și fără veleități politice¹⁵⁶, care nu putea fi partizan al ideilor „novatoare“, dar avea prietenii printre „cărvunari“¹⁵⁷. Prima variantă a deputăției, cu „Ioniță Sturdza, Pomer și Codreanu“, ultimii doi fiind oameni ai caimacamului¹⁵⁸, era defavorabilă „cărvunarilor“. Ei au reușit, în cele din urmă, să aibă o reprezentare mai bună, cu Gheorghe Cuza, Ioan Tăutu și Iordache Râșcanu¹⁵⁹, dar situația politică existentă lăsa deschisă problema tranșării raporturilor de putere între „facțiunile“ boierilor de la Iași. Se pare că „novatorii“ au redactat un arz separat, care rezuma textul „constituției“¹⁶⁰, primit de Devlet și modificat ulterior¹⁶¹, ei având și propriul candidat la domnie, Gheorghe Cuza¹⁶².

¹⁵⁰ Manolache Drăghici remarcă faptul că principalul element de atracție pentru boierii mari și de treapta a doua, care i-au sprijinit pe Ștefan Vogoride și Ioniță Sandu Sturdza, era renunțarea la „sistema magnaților“. „Sleahata“ s-a ridicat cu acest prilej în *protipendadă*, „de nici nu vedeai alte fețe la curtea lui Ioan Voevod Sturdza decât cu barbă în toate ungherele, când asăminea cinuri mari înaintea Eteriei erau foarte greu de dat“ (Manolache Drăghici, *op. cit.*, II, p. 166).

¹⁵¹ Nicolae Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 625-627 (6 februarie 1822, *Extras dintr-o scrisoare de la granița Bucovinei*).

¹⁵² Boierii din Bucovina aflușeră despre existența unei „ligi de carbonari“, creată recent, ai cărei membri „sunt legați [...] prin jurământ“ împotriva „principalilor boieri ai principatului“ (*ibidem*, p. 630; 1 martie 1822, *Extras dintr-o scrisoare de la granița Bucovinei*).

¹⁵³ Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 424-425.

¹⁵⁴ El refuzase să facă parte din grupul cărvunar (C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 210).

¹⁵⁵ Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 425.

¹⁵⁶ Manolache Drăghici, *op. cit.*, II, p. 165. Ioniță Sandu Sturdza, pe când era ispravnic la Bacău, „a legat prietenie“ cu un pașă turc, care l-a ajutat să acceadă în Divan și a insistat să facă parte din delegația ce urma să meargă la Stanbul (cf. Cristian Popișteanu, Dorin Matei, *op. cit.*, p. 34).

¹⁵⁷ Ioniță Sturdza și Iordache Râșcanu erau prieteni (Costandin Sion, *op. cit.*, p. 227).

¹⁵⁸ C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 201 (Cernăuți, 24 ian. 1822, Iordache Bucșănescu către Veniamin Costache).

¹⁵⁹ *Jurnalul mergerii boierilor deputați în Țarigrad*, p. 436; Al. Beldiman, *op. cit.*, p. 425. Boierii au plecat din Iași pe 23 martie 1822 și au ajuns la Siliștră pe 28 martie, fiind trimiși, spre surpriza lor, la Constantinopol.

¹⁶⁰ C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 224 (12 aprilie 1822, Șerban Negel către Veniamin Costache).

¹⁶¹ Hurmuzaki, *Documente*, II, s.n., p. 795 (Cernăuți, 10 aprilie 1822, Raab către Metternich).

¹⁶² Th. Aug. Râșcanu, *Trei scrisori către Ioan Sandu Sturdza*, în *ArhGen*, nr. 1, ianuarie 1912, p. 6. Acesta, fire trufașă și turbulentă, spunea despre sine în tinerețe că „va fi ispravnic și domn“ (Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 101).

În atmosfera tensionată din primăvara anului 1822, „cărvunarii” se uneau printr-un nou legământ, menit să contracareze „viclenia” adversarilor, „într-o țară unde legile sunt străine, unde dreptatea este asuprită [...], unde totul este vândut, [...] unde asupritorul este privit ca om destoinic”¹⁶³. Acesta stabilea principiile politicii de grup după investirea domnului pământean. Textul, complet inovator în raport cu moravurile politice ale vremii, definea „înfrățirea” ca un pact al egalilor, bazat pe dialog și solidaritate. Orice mișcare politică „urma hotărârea tuturor, iar nu aceea a unui mădular dintre noi”. Legământul stabilea dreptul rezistenței la opresiune al celor „înfrății” (punctele 3-5) în fața „defăimării” vreunuia din marii boieri sau a „urgiei [...] cărmuirii”. În fine, „frăția” era o solidaritate conspirativă, care cerea membrilor săi „ce ar primi vreo slujbă” să „rămână printre noi cu credință”, acționând în serviciul „frăției” „cu toate puterile pe care i le dă slujba sa”¹⁶⁴. Totuși, se făceau și două concesii „vechii politici”, reflex al adaptării la situația concretă care solicita moderație și prevedere. Era recunoscută întâietatea boierilor mari, cărora „le vom da ascultare și le vom purta cinstea cuvenită”¹⁶⁵, dar așteptau de la domn legi care „să ne statornicească cinstea, onoarea și dreptatea”, ca unor adevărați boieri de neam¹⁶⁶.

Proiectul de „constituție” a fost făcut public abia cu câteva zile înainte de sosirea noului domn la Iași¹⁶⁷. Partizanii proiectului, „o mică facțiune” creditată cu șanse reduse de a „înlocui vechile instituții [...] cu o așa zisă constituție”¹⁶⁸, apelau la strategii inedite, de factură modernă, pentru promovarea politică a acestuia. Documentul, redactat în trei exemplare, unul destinat domnului, altul divanului și al treilea „trimis să circule prin toate districtele provinciei”, a fost supus discuțiilor pentru semnături și eventuale amendamente¹⁶⁹. Deoarece, în Moldova, nu exista o cultură politică a dezbaterii publice, independentă de cutumele și ierarhiile tradiționale¹⁷⁰, „novatorii” s-au prevalat de „vechiul obicei”, care consemna că „la o pricină mare opștiască” documentele fuseseră întărite de domn, „fiii săi” și de toți „boierii cei mari [...] și boierii cei mici, ostășăști și politicești”¹⁷¹. În manieră modernă, politica secretă de grup, „întâlnirile tainice și cluburile [...] unde sunt făurite noi planuri”¹⁷² erau combinate cu acțiuni publice având menirea să demonstreze îndreptățirea și patriotismul principiilor „constituționale”. În toamna anului 1823, Ioniță Sandu Sturdza a convocat „un mare Divan”, pentru a obține o contribuție financiară specială din partea boierimii și clerului sub titlu de împrumut¹⁷³. „Cărvunarii” l-au susținut, în pofida rezistenței majorității boierilor¹⁷⁴, ei socotind „cuvinișioasă patrioticeasca împrumutare” pentru „nevoile pământului”, fără a

¹⁶³ *Documente 1821*, III, p. 72 (12 februarie 1822, *Act de înfrățire*). Autorul textului nu poate fi decât Ionică Tăutu, paragraful citat rezumând ideile discursului critic din *Strigarea norodului Moldaviei*. În plus, textul face referire la „legea firii” despre care Tăutu avea să scrie un întreg „tratat” (Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 181-190; „Socotini” *asupra meșteșugului ocărmuirii*, cap. II, *Pravilele firii*).

¹⁶⁴ *Documente 1821*, III, p. 73.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 72.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 73.

¹⁶⁷ Hurmuzaki, *Documente*, II, s. n., p. 842 (Iași, 30 septembrie 1822, Lippa către Metternich).

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 912 (Iași, 4 aprilie 1823, Lippa către Minciaki).

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 842-843 (Iași, 30 septembrie 1822, Lippa către Metternich).

¹⁷⁰ Despre importanța spațiilor „publice” de dezbateri – saloane, cafenele, societăți și cluburi literare etc. – pentru geneza culturii politice moderne, vezi Roger Chartier, *The Cultural Origins of the French Revolution*, Durham and London, Duke University Press, 1991, p. 20-37.

¹⁷¹ Ionică Tăutu, *Politicești luări aminte asupra Moldaviei*, în Vlad Georgescu, *op. cit.*, anexa 20, p. 108.

¹⁷² Hurmuzaki, *Documente*, II, s. n., p. 854 (Iași, 25 octombrie 1822, Lippa către Metternich).

¹⁷³ *Ibidem*, XVI, p. 1114 (București, 13 septembrie 1823, Hugot către Chateaubriand).

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 1122 (București, 9 noiembrie 1823, Hugot către Chateaubriand).

scăpa prilejul să afirme principiul că „un stat nu poate intra în fericire, până când toți locuitorii lui de obște nu să vor împărtași și de bunătățile și de nevoile sale”¹⁷⁵. Cu prilejul Adunării obștești convocată de domn, în vederea „întăririi” chezășiei cerută de Poartă pentru retragerea trupelor sale din Moldova¹⁷⁶, „cărvunarii” au înaintat propriul lor proiect, redactat de Ionică Tăutu¹⁷⁷. Acesta expunea public principiile „constituției” și solicita aplicarea sa, care ar face din Moldova „un stat stăpânitor, precum am fost după privilegiile cele vechi a țării, adecă atârnat cu adivărat și birnic, dar de sine stăpânitor, cu pravilele și cu puterea sa”¹⁷⁸. Propunerea a fost prezentată Adunării, care n-a primit însă decât două din „ponturile” sale, prea puțin „politice”, privind miliția pământeană și statutul sudiților¹⁷⁹.

Revenind la problema originii „constituției cărvunarilor”, aceasta este legată de un arz secret întocmit de câțiva boieri de la Iași, al căror nume nu este cunoscut, pe care Petruche Negri îl văzuse la Iordache Roset-Rosnovanu. Acesta stabilea „ca rânduirea comitetului ocărnuirei să fie aceea pe care toți, mici și mari, îi vor alege și că tot același glas să aibă și un sluger cât și un logofăt mare, și că la Comitet și la toate celelalte (divanuri – n.n.) până la șătrar de vor fi aleși de glasurile obștești, să se rânduiască și putere și drept la toate să fie deopotrivă [...] precum este aicea în Basarabia”¹⁸⁰. Documentul invocă pare a fi copia unui arz care rezuma „constituția”, aflat în posesia deputăției, și care a fost modificat la Constantinopol prin unelțirile unor boieri de la Iași, sprijiniți de miniștrii Porții¹⁸¹. Fragmentul cunoscut al actului respectiv asociază originea „constituției”, prin comparația cu Basarabia, de *Așezământul obrazovaniei Basarabiei* din 1818.

Legăturile „cărvunarilor” cu Iordache Roset-Rosnovanu și apropiații acestuia, Costache Conachi și Iordache Catargiu, sunt atestate de o serie de dovezi circumstanțiale, dar destul de puternice. Iordache Drăghici, despre care Nicolae Iorga afirmă că a fost „cărvunar”¹⁸², intrase, pe la 1821, în „taraful” vistiernicului Rosnovanu de la Chișinău¹⁸³, dar s-a întors în Moldova și era un om important al „regimului” de la Iași. El s-a întâlnit la Sculeni cu Petruche Negri și Costache Conachi, care veneau de la Chișinău, așteptându-i acolo încă din „sâmbăta lui Lazăr”, 25 martie 1822¹⁸⁴. Deputăția țării plecase din Iași pe 23 martie, dar, detaliu interesant, Gheorghe Cuza și Iordache

¹⁷⁵ În descrierea sa, Dracache Roset expune vederile „celor cu dreptățile” în această problemă, care nu pot fi decât „novatorii”. Aceștia nu se deziceau de privilegiul boieresc al scutirii de dări, dar invocau considerente morale pentru a justifica „dreptatea” unor contribuții în cazuri excepționale, „fără vreo plecare iubitoare de strămutări”, de înnoiri (Ionică Tăutu, *Scrieri social-politice*, p. 124-125; *Copie de pe o scrisoare*).

¹⁷⁶ În fața Adunării, domnul a ținut un „cuvânt” înălțător, o patriotică muștrare la adresa boierilor potrivnici, reproducă de Manolache Drăghici (*op. cit.*, II, p. 167-168).

¹⁷⁷ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 137-145 (6 iunie 1824, „Socotința” privitoare la chezășia cerută de Marele Vizir pentru siguranța ostașilor și negustorilor turci din Moldova).

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 144 („Socotința”).

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 145-147 (iunie 1824, *Obștea boierilor dă chezășia cerută de Marele Vizir*).

¹⁸⁰ C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 224-225 (12 aprilie 1822, Șerban Negel către Veniamin Costache). Speriat de „radicalismul” acestui proiect, fratele mitropolitului socotea că fără prezența „miniștrilor” Rusiei și Turciei la Iași, „ca să alcătuiască toate cele dintre noi”, ar fi greu să se liniștească „răul cărvunarilor și [...] așa răzvrătite și infocate duhuri” (*ibidem*, p. 225).

¹⁸¹ Hurmuzaki, *Documente*, II, s.n., p. 795 (Cernăuți, 10 aprilie 1822, Raab către Metternich). Știrea este indirect confirmată de repetatele prefaceri ale arzlui țării la Constantinopol, dispuse de Înaltul Devlet (*Jurnalul mergerii boierilor deputați în Țarigrad*, p. 441-442).

¹⁸² Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, VIII, *Revoluționarii*, București, 1938, p. 285.

¹⁸³ Idem, *Documente privitoare la familia Callimachi*, II, p. 61 (23 mai 1821, Iordache Drăghici către Alecu Calimach).

¹⁸⁴ C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 220 (8 aprilie 1822, Șerban Negel către Veniamin Costache).

Râșcanu nu au luat poșta spre Focșani, împreună cu ceilalți deputați ai țării, ci au deviat din drum la moșia lui Cuza de la Bârzești, spre granița cu Basarabia. În „sâmbăta lui Lazăr” se aflau încă acolo, plecând abia seara spre Focșani¹⁸⁵. Probabil a avut loc o negociere care urmărea „să tragă în taraful vistiernicului Rosnovanu” pe cei de la Iași și „să scrie celor merși la Țarigrad” [...] să ceară pe Rosnovanu domn¹⁸⁷.

În favoarea unei negocieri, supravegheată discret de generalul Inzov, guvernatorul militar al Basarabiei și consulul Pisani¹⁸⁸, personaje apropiate vistiernicului Rosnovanu, pledează și alte mărturii indirecte. În acele zile, Costache Conachi redacta un memoriu, adresat unei „excelențe” ruse, în care își expunea opinia față de „înnoirea ce ni se vestește a dreptăților Moldovei de a-și avea domni din sânul patriei”¹⁸⁹, el făcând trimitere la deputăția chemată la Stanbul. Tot din aceeași perioadă, datează un text al lui Ionică Tăutu, *Politicești luări aminte asupra Moldaviei*, material cu caracter informativ privind administrația țării. Conținutul său exclude posibilitatea de a fi destinat Porții¹⁹⁰ și este mult mai moderat decât textele anterioare, evitând atacurile la adresa evgheniștilor¹⁹¹. Textul, care făcea distincție între „vechile dregătorii” și cele introduse de fanarioți, cuprindea revendicarea principală, „divanul [...] format din toate cinurile țării”¹⁹² și cerea „temelii mai statornice” ale administrației și pravile scrise¹⁹³. Cinurile fac referire la boierimea de neam, indiferent de treaptă, deosebită de boierimea „parvenită”, mai nouă, de „caftan” și „pitac”¹⁹⁴.

În schimb, boierii de la Chișinău erau adânc preocupați de felul cum avea să arate „sistema boierească” posterioară desemnării domnului, ceea ce ne sugerează, indirect, că inițiativa reformei cuprinsă în „constituție” și în amintitul proiect aparținea „cărvarilor” de la Iași. Costache Conachi se împotriva ideii ca „sistima boierească” să se facă „pe seama caftanelor slobozite, fie înainte, fie în urmă de anul 1821”, precum se întâmplase în Basarabia la 1816-1818¹⁹⁵. Aceste „caftane” erau ale „parveniților”,

¹⁸⁵ *Jurnalul mergerii boierilor deputați în Țarigrad*, p. 436.

¹⁸⁶ Gheorghe Cuza și Iordache Râșcanu erau direct implicați. Ei aveau să stea împreună la Stanbul, la o altă gazdă, într-o „odaie mai mică” (*Jurnalul mergerii boierilor deputați în Țarigrad*, p. 440) și, după numirea lui Ioniță Sandu Sturdza, au refuzat să-l însoțească pe mare, preferând să ia drumul Silistrei alături de deputăția Țării românești (*ibidem*, p. 447).

¹⁸⁷ C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 223-224 (12 aprilie 1822, Șerban Negel către Veniamin Costache).

¹⁸⁸ La Chișinău, circulau vești contradictorii despre pacea ruso-otomană, întreținute de generalul Inzov și consulul Pisani. O mare impresie a făcut știrea adusă de Iancu Rusu, tatăl pașoptistului Alecu Russo, de la Viena, după care „pacea s-a sfârșit, Basarabia este tot rusască și noi turcești” (*ibidem*, p. 223), ceea ce întărea poziția „regimului” de la Iași, reprezentat la Constantinopol de deputăția țării. Pe de altă parte, Pisani îi arăta numai lui Rosnovanu „programul ce are de la minister” (*Documente 1821*, III, p. 52; 29 ianuarie 1822, boierii de la Cernăuți către Pini), iar Inzov încerca să împiedice corespondența dintre Sturdzești și deputăția țării, aflată la Silistra (C. Erbiceanu, *op. cit.*, p. 223).

¹⁸⁹ Cf. Paul Păltânea, *op. cit.*, p. 101.

¹⁹⁰ „Formularul” arzurilor către Poartă avea un tipic anume, un limbaj specific, cu accente greco-orientale.

¹⁹¹ Ionică Tăutu, *Politicești luări aminte asupra Moldaviei*, p. 108-115. Tăutu se rezuma să afirme că „moldovenii întrebuințați în dregătorii au trebuit (s.n.) să împrumute din duhul nației ocârmuitoare” grecești (*ibidem*, p. 109), într-o manieră care era departe de vehemența din *Strigarea norodului Moldaviei* sau din ale texte ulterioare.

¹⁹² Tăutu se referea la așezarea din „vechime”, când în Divan ar fi fost prezent câte un titular al fiecăruia rang, de la pitar la logofăt (*ibidem*, p. 110).

¹⁹³ *Ibidem*, p. 111.

¹⁹⁴ *Familiile boierești*, p. 15.

¹⁹⁵ În *Observațiile sale*, Filip F. Wiegel remarcă faptul că, în Basarabia, Rusia a recunoscut noblețea cu prea multă ușurință, deoarece „numai șapte-opt familii – Sturdza, Balș, Roset, Donici, Krupenski, Paladi, Catargi și Râșcanu – se coboară din boieri moldoveni, iar restul de vreo 80 de familii nobile (recunoscute între 1816-1818 – n.n.) au fost slugile boierilor” (Gh. Bezviconi, *op. cit.*, p. 19). Toți boierii aveau însă dreptul la funcții și erau alegători (*ibidem*, p. 22).

care ocupau „posturi funcționărești” ce „spânzură de voința domnilor” și, dacă ar fi înzestrați cu putere, „soarta oblăduirii ar cădea în mâini nevrednice”. Soluția potrivită era alegerea domnului de „Opșteasca Adunare a boierilor tuturoră” celor „de pe starea boierească veche, adică aceea ce să tragi din părinți, moși și strămoși boieri”. O mare concesie era făcută boierimii de neam care nu aparținea „marilor familii” evgheniste, fiind atrasă astfel în sfera puterii. Altă prevedere esențială se referea la raportul de putere dintre domn și boieri. Domnul trebuia să „nu poată ieși cu nici un fel de lucrare în stat, fără de socotiță, chipzuirea și rigularisirea Sfatului”¹⁹⁶, fără a se face referire la procedura desemnării membrilor Sfatului, subiect delicat de negociere. Faptul că vornicul Conachi aborda problema cu atâta prudență în textul destinat „exceleței” ruse indică posibilitatea ca proiectul „cărvar” să fi fost cunoscut și privit cu interes la Chișinău.

Influența autorităților ruse și a mediilor politice de la Chișinău asupra proiectului „cărvar” rămâne oarecum confuză. El corespundea destul de bine experimentelor „constituționale” și administrative încercate în ultima vreme de Alexandru I, contele Prozorovski și amiralul Ciceagov în provinciile limitrofe ale Imperiului, Finlanda, Polonia și Basarabia¹⁹⁷. Totuși, diplomația rusă manifesta maximă prudență față de orice „inovație sau proiect de schimbare a vechilor instituții”¹⁹⁸ în Moldova, pentru a nu da Porții prilejul să încalce prevederile convențiilor bilaterale care garantau ingerința țaristă¹⁹⁹. Capodistria era principalul partizan al încurajării politicilor reformatoare în provinciile turcești de la marginea Imperiului²⁰⁰, dar revolta grecească îi scăzuse oarecum influența în favoarea adeptilor *status quo*-ului reglementat de tratatele și convențiile ruso-turce anterioare²⁰¹. În orizontul „marii politici”, Rusia preconiza introducerea unui regulament în Moldova²⁰², dar nu avea interes să susțină proiectul „cărvar”, aprinzând patimile politice ale boierimii moldovene înainte de rezolvarea crizei ruso-turce. La Chișinău, însă, atmosfera era agitată și se discuta insistent despre viitorul politic al țării de peste Prut²⁰³. Totuși, orientarea grupurilor de influență rusești din capitala basarabeană era oarecum paradoxală, reflectând ambiguitățile de

¹⁹⁶ Cf. Paul Păltânea, *op. cit.*, p. 101.

¹⁹⁷ George F. Jewsbury, *Anexarea Basarabiei la Rusia: 1774-1828*, Iași, Polirom, 2003, p. 54-55. Finlanda primise o „constituție” în 1809, Polonia în 1815, ambele bazate pe autonomie locală, reprezentată printr-un Senat, respectiv Seim format din nobili numiți de țar sau aleși de nobilimea provinciei. În fapt, țarul urmărea centralizarea birocratică a administrației provinciei, sub paravanul „autonomiei”, introducerea legislației ruse și controlul asupra nobilimii. Aceasta era obișnuită cu birocrăția de model rusească, în schimbul „autonomiei”, și era încadrată regimului juridic al titlurilor nobiliare din Imperiu (George F. Jewsbury, *op. cit.*, p. 9-10).

¹⁹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, supl. I, p. 17 (Brașov, 12 februarie 1823, Minciaki către Mihail Sturdza).

¹⁹⁹ Minciaki îi mustra și pe boierii refugiați că „cer înnoiri și pun înainte pretenții” contrare tratatelor și „dau pricină Porții” pentru prelungirea ocupației și a regimului provizoriu în Moldova (*Documente 1821*, III, p. 40; Sibiu, 9 ianuarie 1822, Minciaki către Veniamin Costache).

²⁰⁰ Capodistria elaborase împreună cu Alexandru Sturdza două rapoarte către țar în chestiunea eliberării creștinilor din Imperiul otoman, în august 1814 și februarie 1817, prin care se propunea organizarea lor în entități distincte de Imperiu, dotate cu „constituții” și consilii „reprezentative” ale nobilimii locale (cf. Al. Boldur, *Istoria Basarabiei sub dominațiunea rusească*, în „Viața Basarabiei”, VIII, nr. 5, mai 1939, p. 33).

²⁰¹ În intervalul 1821-1824, diplomația țaristă a folosit principiul *status quo ante* în negocierile cu Poarta privind Principatele Române (Radu R. Florescu, *The Struggle against Russia in the Romanian Principalities*, Iași, The Center of Romanian Studies, 1997, p. 128).

²⁰² În *Actul regulamentar pentru Principatele românești* convenit între Rusia și Poartă era menționată prima oară ideea unui regulament intern pentru Principate (Hurmuzaki, *Documente*, XVIII, p. 385; mai 1818).

²⁰³ Se discuta multă politică la seratele organizate de hătmăneasa Maria Bogdan și frecventate de refugiați eteriști (Mihai Suțu, Iacovachi Rizo, beizadeaua Gheorghe Caragea și fostul mare dragoman Scarlat Rosetti-Bibica), de ofițerii ruși Liprandi și Pestel, de poetul Pușkin, Matei Crupenski și Iordache Roset-Rosnovanu (Gh. Bezviconi, *Eterea*, p. 25-26).

idei ale elitei ruse, care adopta cu dificultate principiile și practicile culturii politice moderne²⁰⁴.

Guvernatorul Katakazi, vice-guvernatorul Matei Crupenski, boierul basarabean Vartolomei, șamberlanul Iancu Sturdza și mitropolitul Grigorie al Irinopoliei formau un fel de grup „conservator” și beneficiau de protecția lui Alexandru Sturdza și a contelui Capodistria. Erau adepți ai proiectelor federaliste și „constituționale” vizând autonomia Moldovei sub stăpânire sau protectorat țarist, în funcție de evoluția raporturilor cu Poarta, prin care să se combată influența „învățăturilor false și pasiunilor turbate” din Occident și să se contracareze liberalismul prin polemică și cenzură²⁰⁵. În fond, „constituționalismul” lor era un fel de proiect oligarhic care s-a compromis datorită disputelor nesfârșite din rândul boierimii basarabene²⁰⁶. După falimentul eteriei grecești, au preferat să susțină cauza boierimii „emigrate” din Moldova, consumându-și energia politică în disputa pentru domnie dintre Iordache Roset-Rosnovanu și Mihail Sturdza²⁰⁷. Legăturile cu „regimul” de la Iași erau oricum dificile, datorită contrastului dintre filoelelismul accentuat al grupului și sentimentele antigrecești ale boierimii „nestrămutate”.

Radicalii de la Chișinău, Liprandi, Pestel, Raevski și generalii Pușcin și Orlov, reușiți, începând cu 1821, în loja masonică *Ovidiu*, organizație efemeră protejată de generalul Inzov²⁰⁸, erau în mod curios adepți unui regim autoritar în Basarabia și în Principate, datorită disprețului lor pentru moravurile orientale și corupția fanarioților și a boierimii pământene. Considerau că numai un domn onest și autoritar²⁰⁹ putea înfrâna „invidia și îngâmfaarea înăscută a boierilor”, care nu urmăreau decât interesul personal prin orice mijloace²¹⁰. Regimul „constituțional” din Basarabia era considerat o mare greșală care a provocat „anarhie republicană” și a lăsat administrația la discreția venalității ispravnicilor „aleși de ținut”²¹¹. Propaganda „liberală”, desfășurată prin intermediul cercurilor lancasteriene înființate de Orlov, Raevski și Pestel, promova idei deiste, emanciparea țăranilor, dar și un proiect național de rusificare culturală a elitelor locale²¹². Efectele sale au fost subminate de supravegherea permanentă a agenților trimiși de la Petersburg și de starea de izolare în care trăiau față de elita locală din Basarabia²¹³. Activitatea acestui grup a putut avea oarecare înrăurire asupra „cărvunilor” în planul ideilor generale, dar proiectul „constituțional” de la Iași era în discordanță deplină cu soluțiile pe care le întvedea pentru Moldova.

Boierii „cărvunari” aveau însă importante legături de familie cu boierimea de peste Prut. Unii dintre ei petrecuseră ani buni în Basarabia în perioada marilor dispute

²⁰⁴ La Petersburg existau două curente de gândire dominante. „Convorbirea”, revistă condusă de A. S. Șîșcov, pleda pentru „constituționalism” monarhic și aristocratic, opunând panortodoxismul ideilor liberale din Occident. Revista „Arzamasul” reprezenta curentul liberal, condus de Karamzin, Dmitrev și Jucovski și susținea adoptarea modelului occidental și eliberarea țăranilor. Combătea însă expansiunea, preferând un proiect național de rusificare culturală a Imperiului (idem, *Din vremea lui Alexandru Sturdza (1791-1854)*, în DTN, IV, nr. 36-39, septembrie-decembrie 1936, p. 51-52).

²⁰⁵ Cf. Gh. Bezviconi, *op. cit.*, p. 73.

²⁰⁶ Filip F. Wiegel, *Observațiile*; apud Gh. Bezviconi, *Familia Krupenski*, p. 19-21.

²⁰⁷ Gh. Bezviconi, *Eteria*, p. 27-54.

²⁰⁸ Idem, *Masonii în Basarabia*, în DTN, IV, nr. 28-30, 1926, p. 4-7.

²⁰⁹ Pentru această demnitate, era recomandat Iordache Roset-Rosnovanu, „singurul om din Moldova care este din inimă și constant devotat Rusiei” (Radu R. Rosetti, *op. cit.*, I, p. 95, n. 11).

²¹⁰ I. P. Liprandi, *Răscoala pandurilor sub conducerea lui Tudor Vladimirescu*, în *Documente 1821*, V, p. 265.

²¹¹ Afirmatia aparține colonelului Pestel (cf. Gh. Bezviconi, *Familia Krupenski*, p. 27).

²¹² Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, 1923, p. 78.

²¹³ George F. Jewsbury, *op. cit.*, p. 156-157.

dintre boierimea locală și autoritățile ruse privind regimul administrativ al provinciei²¹⁴. Andronache Donici s-a stabilit pentru o vreme în Basarabia împreună cu Ioniță Vârnav, cumnatul său, în vederea administrării unor moșii pe care familia le avea peste Prut²¹⁵. În 1818, se afla la Chișinău, făcând parte, ca jurist, din comisia de stabilire a eredității, condusă de funcționarul rus Krinițki²¹⁶. Comisia a fixat rangurile nobleții, la propunerea lui Krinițki, după modelul rusesc, de la vel logofăt, echivalat cu un consilier de stat, și până la șătrar, similar cu al XIV-lea rang al tabelului rusesc²¹⁷. Arghirie Cuza a fost și el plecat în Basarabia, între 1817-1821, la moșia de la Costești, ținutul Hotin, și la Chișinău, fiind găzduit de vărul său Dumitru Râșcanu²¹⁸, mareșal al nobilimii basarabene²¹⁹. Gheorghe Cuza era socrul lui Constantin Vârnav²²⁰, frate cu Iordache Vârnav²²¹, boier basarabean amestecat în disputele politice dintre 1814-1818²²². Iordache Râșcanu însuși a participat la adunarea boierimii basarabene din 1814 și figura ca nobil la 1818-1821²²³.

După aprobarea *Așezământului*, cu ocazia primelor alegeri din Basarabia pentru Sfatul Suprem, s-au confruntat două tabere. Tabăra „evgheniștilor”, condusă de Iancu Sturdza, Iancu Balș și Alecu Ghica, pretindea titluri nobiliare similare celor de conte și cneaz după sistemul rusesc și monopolul conducerii departamentelor provinciei²²⁴. Victoria în alegeri a aparținut însă grupului „parveniților”, având în frunte pe Vasile Roset-Bălănescu și Iancu Pruncu, care dorea „egala îndreptățire” a boierimii la funcții și aplicarea întocmai a principiului majorității glasurilor²²⁵. Cu această a doua „facțiune” boierii „cărvunari” au avut anumite legături, mai ales pe filieră familială. Constantin Roset-Bălănescu, fratele lui Vasile Roset-Bălănescu, a rămas în Moldova, fiind „credincios împărăției” turcești²²⁶. Ioniță Sandu Sturdza l-a ridicat în mod spectaculos de la rangul de comis direct agă în primele luni de domnie²²⁷. Nu știm dacă a fost „cărvunar”, dar se înrudea, prin soția Elena Vârnav, cu Ioniță Vârnav și Andronache Donici. Și-a căsătorit o fiică, Sofia, cu un basarabean, Neculai, fiul lui Lupu Roset²²⁸, nobil și alegător la 1818-1821²²⁹. Iordache Pruncu, fiul lui Iancu Pruncu, a rămas în Moldova și s-a numărat printre cei șapte boieri care l-au întâmpinat pe Ioniță Sandu Sturdza la Silistra. A ajuns „cămăraș al doile”, la recomandarea spătarului Costache Crupenski²³⁰, probabil și el „cărvunar”. Iordache Pruncu nu putea fi străin de grupul

²¹⁴ Despre conflictul dintre guvernatorul Harting și boieri privind așezămintele juridice ale provinciei vezi Al. Boldur, *Autonomia Basarabiei sub stăpânirea rusească 1812-1828*, Chișinău, Editura „Cartea Românească”, 1929, p. 23-28.

²¹⁵ Gh. Bezviconi, *Boierii Vârnav*, în DTN, III, nr. 21-24, iunie-septembrie 1935, p. 42.

²¹⁶ Idem, *Familia Krupenski*, p. 24. Introducerea *Manualului juridic* a lui Andronache Donici ca principal cod de legi local în Basarabia poate fi o confirmare a implicării sale în polemicile juridice dintre guvernatorul Harting și boierimea basarabeană (Andrei Rădulescu, *op. cit.*, p. 24-25).

²¹⁷ Gh. Bezviconi, *op. cit.*, p. 25.

²¹⁸ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 94-95.

²¹⁹ Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei*, p. 51.

²²⁰ C. Vârnav era însurat cu fata lui Gh. Cuza, Ecaterina (*ibidem*, p. 102).

²²¹ *Ibidem*, p. 63. Constantin și Iordache erau fiii lui Ioniță Vârnav (idem, *Boierii Vârnav*, p. 42).

²²² Gh. Bezviconi, *Boierii Vârnav*, p. 42.

²²³ Idem, *Boierimea Moldovei*, p. 51.

²²⁴ Idem, *Familia Krupenski*, p. 28-29; George F. Jewsbury, *op. cit.*, p. 135-137.

²²⁵ Gh. Bezviconi, *op. cit.*, p. 30.

²²⁶ Radu R. Rosetti, *op. cit.*, I, p. 120.

²²⁷ La 5 decembrie 1822 (G. Ghibănescu, *Boierii căftăniți sub Ioan Sandu Sturdza Vodă*, în ArhGen, nr. 4-6, p. 78).

²²⁸ Radu R. Rosetti, *op. cit.*, I, p. 171.

²²⁹ Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei*, p. 53.

²³⁰ Costandin Sion, *op. cit.*, p. 201.

„novatorilor“, fiind „om de casă“ al lui Iancu Cănanău²³¹, boier enumerat în lista lui Teodor Balș și care a întreținut o intensă corespondență cu Ionică Tăutu²³². Spătarul Grigore Carp, cel căruia Ionică Tăutu i-a încredințat arhiva sa personală²³³, se înrudea cu Cârpeștii din Basarabia, Ioan, Teodor și Maria, soția lui Sandu Teodosiev²³⁴, boier important din tabăra „parveniților“ basarabeni²³⁵, care și el corespundea cu Ionică Tăutu²³⁶.

Cea mai mare influență s-a exercitat, totuși, datorită faptului că boierimea basarabeană a apelat la rudele din Moldova pentru a obține atestate de noblețe de la divanul principatului²³⁷. Ea împărtășea aceleași resentimente față de pretențiile exclusiviste ale „evgheniștilor“ din familiile fruntașe. *Voroava* boiernașului basarabean Vasile Murguleț²³⁸ abunda în comentarii acide împotriva acestora, limbajul său amintind de pamfletul în versuri la adresa Rosnovenilor și Sturdzeștilor compus de Vasile Pogor, aflat și el în Basarabia până spre 1823²³⁹. De altminteri, primul proiect de *Așezământ* al Basarabiei, din 1816, „a făcut senzație“ la Iași, unde „fiecare l-a interpretat din punctul său de vedere“²⁴⁰. De aceea, nu este surprinzător faptul că modelul basarabean l-a inspirat pe Ionică Tăutu în redactarea „constituției“ moldovene. El cunoștea textul *Așezământului*, care „în Basarabie, din pravilele și obiceiurile acestui pământ, a căror urmări acolo s-au întărit, s-au alcătuit obrazovanie statului, după care norodul mulțămît merge înainte“²⁴¹. Proiectul era compatibil cu așezămintele Moldovei, unde „în vremi vechi, Adunarea obștească era alcătuită de toate stările“²⁴².

Din punct de vedere ideologic și politic, *Așezământul* reflecta trăsăturile liberalismului moderat și „aristocratic“ rusesc enunțat de Novosilțev și Speranski ca alternativă la administrația complicată și centralistă a Imperiului, fără a altera substanța autocratică a puterii²⁴³. Intelectuali prestigioși, ei au făcut parte din „Consiliul intim“ al țarului Alexandru I²⁴⁴ și au propus două proiecte de „constituție“ pentru Rusia, care instituiau participarea controlată a nobilimii la procesul legislativ²⁴⁵. Proiectele preluau practici politice liberale de inspirație europeană – deputații Dumei superioare erau numiți de țar, iar cei ai Dumei inferioare erau aleși prin sufragiu nobiliar; proiectele de legi erau dezbătute și aprobate cu majoritate de voturi²⁴⁶, fără a știrbi supremația legislativă a țarului²⁴⁷ – prin care se cultiva imaginea unei guvernări moderne și „civilizate“ în Rusia. Miza politică a demersului „constituțional“ consta însă în redistribuirea puterii nobilimii în cadrul statului, fiind atrase la guvernare categoriile secundare ale nobleții, dvorenii, în

²³¹ *Ibidem*.

²³² Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 322, poz. 58 (*Hârtiile lucrate în cancelaria domnească de comisul Ioan Tăutu*).

²³³ *Ibidem*, p. 330.

²³⁴ Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei*, p. 23.

²³⁵ Idem, *Famila Krupenski*, p. 30.

²³⁶ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 327, poz. 139 (*Hârtiile*).

²³⁷ Filip F. Wiegel, *Observațiile*; apud Gh. Bezviconi, *op. cit.*, p. 31.

²³⁸ Vasile Murguleț, *op. cit.*, p. 540-541.

²³⁹ Emil Vărtosu, *O satiră în versuri*, p. 484.

²⁴⁰ Nicolae Iorga, *op. cit.*, I, București, 1902, p. 368-369 (Iași, 20 mai 1816, Fornetty către Richelieu).

²⁴¹ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 87 (*Strigarea norodului Moldavii*).

²⁴² *Ibidem*, p. 82.

²⁴³ Paul Milioukov, *Histoire de Russie*, II, *Les successeurs de Pierre le Grand*, Paris, Librairie E. Leroux, 1932, p. 657.

²⁴⁴ Al. Boldur, *Istoria Basarabiei sub dominațiunea rusească*, în „Viața Basarabiei“, VIII, nr. 6, iunie 1939, p. 39.

²⁴⁵ George F. Jewsbury, *op. cit.*, p. 123.

²⁴⁶ *Ibidem*.

²⁴⁷ Russell Sherman, *Rusia, 1815-1881*, traducere de Radu Paraschivescu, București, All, 2001, p. 26.

detrimentul marilor nobili reprezentați în Senatul înființat de Ecaterina a II-a²⁴⁸, care urma a fi transformat în Duma superioară. Dvorenii, profund interesați de funcțiile administrative din provincii, care le completeau veniturile și le aduceau un plus de autoritate la nivel local, s-au arătat puțin dispuși să concureze prestigiul și influența politică a marii nobilimi ruse²⁴⁹.

Alexandru I a ezitat să aplice acest proiect de guvernare la nivel central și s-a mărginit să experimenteze politica „liberală” în provinciile limitrofe ale Imperiului, controlate de nobilimi puternice și destul de puțin atașate, afectiv și instituțional, noii stăpâniri rusești²⁵⁰. În Basarabia, *Așezământul* s-a conformat acestui model²⁵¹, instituind Sfatul Suprem al provinciei, care era format din unsprezece membri, dintre care șase deputați aleși de boierimea întreagă, de la șătrar la logofăt, o dată la trei ani²⁵². Sfatul era un fel de organism legislativ, dar avea, ca și Divanul Moldovei, largi atribuții administrative și judecătorești, supraveghind activitatea ispravnicilor de ținut și funcționând ca o curte de apel²⁵³.

Între *Așezământul obrazovaniei Basarabiei* și „constituția cărvunarilor” există interesante similarități. Structura și atribuțiile Sfatului obștesc, prevăzute în „constituție” la articolele 20-23²⁵⁴, erau asemănătoare celor conferite de *Așezământ* Sfatului Suprem din Basarabia și oarecum inovatoare. Ambele instituții aveau în componență „membri de drept”, mitropolitul, episcopii și șefii „divanurilor și departamentelor” în Moldova²⁵⁵, respectiv guvernatorul militar, guvernatorul civil, vice-guvernatorul și președinții tribunalelor penal și civil în Basarabia²⁵⁶. Deputații aleși „de obștea boierilor ținutași”²⁵⁷, de la mare logofăt până la șătrar²⁵⁸, erau câte unul pentru fiecare ținut, șaisprezece în Moldova²⁵⁹, respectiv șase în Basarabia. Sfatul Suprem avea largi atribuții administrative la nivelul provinciei, executorii privind dispozițiile guvernului central și fiscale, stabilind taxele și impozitele²⁶⁰. Sfatul obștesc beneficia de atribuții similare. Se ocupa de chestiuni administrative, referitoare la „economia câmpului, întemeierea comerției și altă obștească trebuință”²⁶¹, care aparțineau în mod normal domnului, fiind „împlinite” de obicei prin dregătorii desemnați de acesta²⁶². Sarcinile executorii ale Sfatului obștesc privind „poruncile împărătești” și „havaielile”²⁶³ ținuseră

²⁴⁸ Paul Milioukov, *op. cit.*, p. 665-666.

²⁴⁹ Richard Pipes, *Russia under the Old Regime*, New York, 1974, p. 183.

²⁵⁰ George F. Jewsbury, *op. cit.*, p. 122.

²⁵¹ În rescriptul țarului Alexandru I, care era un fel de preambul al *Așezământului*, o declarație de intenții, suveranul afirma că nu dorește „ca acest bine nemăsurat (*Așezământul* – n.n.) să fie proprietatea unei singure stări sociale (marea boierime – n.n.); toți trebuie să participe într-o măsură justă” (Al. Boldur, *Autonomia Basarabiei*, p. 43).

²⁵² *Ibidem*.

²⁵³ Idem, *Istoria Basarabiei sub dominațiunea rusească*, în „Viața Basarabiei”, VIII, nr. 9-10, septembrie-octombrie 1939, p. 24.

²⁵⁴ A. D. Xenopol, *Primul proiect de constituțiune a Moldovei*, p. 119-120.

²⁵⁵ *Ibidem*, p. 119, art. 20.

²⁵⁶ Cu tot respectul țarului Alexandru I pentru mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni (George F. Jewsbury, *op. cit.*, p. 119), Rusia nu a abdicat de la linia introdusă de Petru cel Mare care excludea participarea ierarhilor Bisericii în instituțiile laice (Richard Pipes, *op. cit.*, p. 241).

²⁵⁷ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 126, art. 48.

²⁵⁸ *Ibidem*, p. 133, art. 72.

²⁵⁹ *Ibidem*, p. 126, art. 48.

²⁶⁰ Al. Boldur, *Autonomia Basarabiei*, p. 44.

²⁶¹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 119, art. 21.

²⁶² Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 110 (*Politicești luări aminte asupra Moldaviei*).

²⁶³ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 119, art. 21.

și ele în mod obișnuit de domnie. „Îndreptarea birului“ era acordată tot Sfatului obștesc²⁶⁴, fără nici un fel de argumentare ideologică, cu toate că visteria era transformată într-o simplă dregătorie executivă²⁶⁵.

Ambele instituții funcționau ca instanțe de apel, Sfatul Suprem în cauzele penale și civile, cu precădere cele referitoare la litigii imobiliare²⁶⁶, iar Sfatul obștesc în toate „pricinile atingătoare de lege“²⁶⁷. Organizarea judecătorească, prevăzută la articolele 24-27, menținea în vigoare divanurile și departamentele²⁶⁸, cu unele ajustări inspirate din *Așezământul Basarabiei*. Principala inovație consta în alegerea „fără osăbiri de ranguri“ a membrilor Divanului al doilea, Departamentului pricinilor străine²⁶⁹, Departamentului criminalicesc²⁷⁰ și a dregătorilor cu funcții executive dependente de Sfat²⁷¹, după modelul consilierilor și asesorilor aleși de boierii basarabeni²⁷², cu deosebirea că alegerea era prerogativa Sfatului obștesc în „unire“ cu domnul²⁷³. Procedura alegerii, destul de confuză, nu reglementa instituțional problema litigiului, făcând concesii oarecum explicabile modelului domnesc al puterii. De altfel, „alegerea“ viza redistribuirea autorității judecătorești, controlată până atunci de *protipendadă*²⁷⁴, în favoarea boierimii excluse, fără a face însă trimitere la independența justiției, principiu liberal prezent în *Charta* franceză de la 1814²⁷⁵ și alte documente franceze de care Ionică Tăutu s-a folosit în redactarea „constituției“²⁷⁶.

În schimb, „constituția“ consacra într-o manieră modernă supremația absolută a pravilei la articolul 36, în virtutea caracterului său utilitar de normă scrisă, stabilă și general valabilă²⁷⁷, completat cu unele considerații ideologice privind funcția socială a legii. Legea era expresia autorității, „stavila întregii slobozenii“, garanția securității sociale, „ocrotirea averii și drepturilor“ persoanei, stabilind ordinea socială, „legăturile soțialești“²⁷⁸. Conceptul liberal referitor la legitimitatea socială a legii, expresie juridică a voinței comune, era prezent în textele franceze folosite de autor, dar rămânea în continuare inaccesibil gândirii politice „cărvunare“, datorită persistenței valorilor tradiției, exprimate prin „orânduilele cele sfințite ale pământului“²⁷⁹.

Capitolul *Alte cereri de obștească trebuință* din „constituția cărvunilor“ avea o structură apropiată celui intitulat *Drepturile stărilor sociale* din *Așezământ*. Pământenia și drepturile Bisericii, regimul proprietăților bisericești făceau obiectul articolelor 62-64, urmate de regimul străinilor (68-69), al evreilor (70) și ȝiganilor (71). Tot în acest capitol apăreau prevederi legate de învățământ (65-66) și comisia de hotărâncii (67),

²⁶⁴ *Ibidem*.

²⁶⁵ *Ibidem*, p. 123, art. 38-39.

²⁶⁶ Al. Boldur, *op. cit.*, p. 44.

²⁶⁷ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 119, art. 21.

²⁶⁸ Pentru structura și atribuțiile lor, vezi Radu Rosetti, *Arhiva senatorilor*, III, p. 5-7.

²⁶⁹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 120, art. 26.

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 121, art. 27.

²⁷¹ Vezi lista acestor dregători în *ibidem*, p. 125, art. 46.

²⁷² Al. Boldur, *op. cit.*, p. 44.

²⁷³ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 125, art. 46.

²⁷⁴ Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 7.

²⁷⁵ În *Charta* franceză independența justiției era reglementată într-un capitol separat, *De l'ordre judiciaire*, la articolele 57-68 (www.conseil-constitutionnel.fr/textes/constitution/c1814.htm).

²⁷⁶ Vezi *infra* p. 28-30.

²⁷⁷ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 122, art. 36. Aceeași abordare apare și la Andronache Donici, pentru care „obiceul vechi al unei țări“ nu poate avea autoritate juridică decât „aprobăului“, cuprins în norma scrisă (Andrei Rădulescu, *op. cit.*, p. 13).

²⁷⁸ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 133, art. 75.

²⁷⁹ *Ibidem*.

care, în *Așezământ*, figurau în secțiuni separate. Problema „drepturilor și privilegiilor” ierarhiei boierești, tratată pe larg în acest capitol al *Așezământului*, a fost înlocuită în „constituție”, din considerente politice, cu prevederi referitoare la drepturile politice ale „obștei boierilor” pământeni, de a se constitui în Sfatul obștesc (72-73) și de a uza în comun de „dritul vechi” al petiției către Poartă (77)²⁸⁰.

O serie de idei politice reflectate în „constituție” indică influența nemijlocită a liberalismului francez. Ele sunt extrase din *Declarația drepturilor omului și cetățeanului*, în ambele sale variante, din 26 august 1789 și 24 iunie 1793, dar și de „așezământul de la 1814” din Franța, „care este mai îndreptat” cu „ce să poate așăza” în Moldova²⁸¹. Mai multe articole din „constituție”, printre primele în ordinea textului, preiau prevederile tip *habeas corpus* existente în documentele franceze și care nu apar în *Așezământul obrazovaniei Basarabiei*. Art. 3 din „constituție” garantează libera folosință a proprietății, muncii și meritului personal²⁸², fiind similar art. 16 al *Declarației* din 1793²⁸³ și completat cu ultimul fragment din art. 4 al *Declarației* din 1789²⁸⁴, pentru a conferi prevederii consistență juridică. Libertatea individuală nu era explicit afirmată la art. 4²⁸⁵, fiind preferată o formă mai puțin politică, având însă aceeași valoare juridică inspirată din art. 5 al *Declarației* anului 1789, adaptat într-o formă rezumată²⁸⁶. Pentru reglementarea suplimentară a problemei proprietății, art. 5²⁸⁷ compila textul art. 19 din *Declarația* anului 1793, probabil datorită faptului că interzicea explicit confiscarea averii²⁸⁸, de care domnul putea încă uza în Moldova. „Constituția” reglementa pe larg, în art. 6-9, inviolabilitatea persoanei, cu excepția cazurilor prevăzute de pravilă, pentru a oferi garanții față de abuzurile administrației din Moldova²⁸⁹. Textul articolelor adapta prevederile *Declarației* din 1789, art. 7-9²⁹⁰, distribuind altfel paragrafele²⁹¹, completate cu detalii inspirate din realitate. Abuzul, „volnicia și plăcerea cea de sine” urmau a fi pedepsite de pravilă, „fără alegere de obraji”²⁹², indiferent de stare. În sfârșit, art. 18 din „constituție” prevedea egalitatea în fața legii²⁹³, după formularea art. 4 din *Declarația* anului 1793²⁹⁴. Ea rămânea totuși o ficțiune, datorită menținerii structurii de stare și a privilegiilor nobiliare.

Studiile dedicate gândirii politice „cârvunare” atribuie absența prevederilor referitoare la libertățile politice – dreptul de liberă exprimare și asociere – numai considerentelor de „clasă”, care restrâng „corpul politic” la boierime²⁹⁵. Totuși, nici boierilor nu le erau garantate aceste drepturi, care puteau contraveni armoniei și fericirii

²⁸⁰ Pentru comparație, vezi Al. Boldur, *op. cit.*, p. 51-54, respectiv A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 130-134.

²⁸¹ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 156 (15 februarie 1826, Ionică Tăutu către Teodor Balș).

²⁸² A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 116-117.

²⁸³ www.conseil-constitutionnel.fr/textes/constitution/c1793.htm.

²⁸⁴ www.justice.gouv.fr/textfond/ddhc.htm.

²⁸⁵ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 117.

²⁸⁶ www.justice.gouv.fr/textfond/ddhc.htm.

²⁸⁷ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 117.

²⁸⁸ www.conseil-constitutionnel.fr/textes/constitution/c1793.htm.

²⁸⁹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 117.

²⁹⁰ www.justice.gouv.fr/textfond/ddhc.htm.

²⁹¹ Art. 6 din „constituție” era identic cu prima fraza a art. 7 din *Declarație*; art. 7 cu a doua parte a celei de-a doua fraze; art. 8 comenta prima parte a celei de-a doua fraze; art. 9 conținea art. 8-9 din *Declarație*.

²⁹² A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 117, art. 8.

²⁹³ *Ibidem*, p. 119.

²⁹⁴ www.conseil-constitutionnel.fr/textes/constitution/c1793.htm.

²⁹⁵ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 140; Liviu Burlec, *Tradition et changement: Ionică Tăutu*, în *La Révolution française et les roumains*, p. 316.

de „obște“, asigurată de pravile²⁹⁶. În schimb, erau interzise acele acțiuni condamnabile după exemplul experienței istorice și al moravurilor politice din Moldova, „entregă, spionlăc, prigonire sau viclenie [...] și tot ceea ce ar ridica turburare sau răzvrătire în protiva binelui patriei“²⁹⁷. Primatul acordat virtuții politice a persoanei și critica virulentă a egoismului individual, „stăpânirea de patimi, [...] lăcomia, mândria, ambiția“, „iubirea de sineși“ și „enteresul“ particular²⁹⁸ nu sunt întâmplătoare sau simple expresii retorice extrase din moralismul social al iluminismului²⁹⁹. Virtutea politică a fost una din temele preferate ale liberalismului timpuriu, intens dezbătută în anii revoluției franceze, care a pricinuit aprige polemici constituționale și condamnări la ghilotină³⁰⁰. Principiul sacru al binelui general legitima ideologic și justifica sub aspect constituțional îngrădirea drepturilor politice individuale, pentru a „readuce patriotismul în sufletul poporului“³⁰¹. Drepturile politice individuale nu erau potrivite pentru „starea cea ticăloasă și nesuferită“ a Moldovei, datorată egoismului boieresc, fiind preferate drepturile „obștii“, pentru „a dezrădăcina nedreptatea și asuprirea și a întemeia iarăși liniștea, pacea și buna viețuire“³⁰². Articolul ultim din „constituție“ prevedea „sloboda lucrare“ a dreptului colectiv de petiție, din partea „obștii celei adevărate“, care „nu a putut să-și arate nevoile și tânguirile“ datorită fanarioților și uneltirilor *protipendadei*, și interzicea „jaloabe osăbite“ și „pâra unuia asupra altuia“, adică dreptul individual de petiție³⁰³.

Regimul politic consacrat de „constituție“ avea anumite valențe parlamentare. Ea afirma caracterul „reprezentativ“ al Sfatului obștesc ale cărui decizii, luate împreună cu domnul, urmau „să se cunoască de hotărâre și voință a toată țara“³⁰⁴. Sfatul obștesc revendica puterea „reprezentării“ în numele norodului, nu prin intermediul acestuia. Substratul ideologic la care apela „constituția“ aparținea liberalismului timpuriu și „aristocratic“ francez³⁰⁵, care definea structurile de putere legitime și „reprezentative“ în virtutea continuității cu instituțiile fondatoare³⁰⁶ și a armoniei între stat, nobilime și popor³⁰⁷. Această concepție moderată a supraviețuit revoluției franceze, fiind contrapusă principiului suveranității populare³⁰⁸. „Reprezentarea“ era, în acest caz, un fel de transsubstanțiere a voinței colective³⁰⁹, o concentrare simbolică exprimată prin „vechile

²⁹⁶ Scopul fundamental al „constituției“ era „temelia de siguranță [...] ca să se ocrotească și să se întrunească dreptățile cele de obște [...] întru alcătuirea de pravilă pământească [...] pentru binele cel de obște“ (A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 135).

²⁹⁷ *Ibidem*, p. 118.

²⁹⁸ *Ibidem*, p. 134.

²⁹⁹ Despre virtutea socială, ca temă morală predominantă a iluminismului cultural în Principate vezi Paul Comea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, 1972, p. 243-254.

³⁰⁰ David Bell, *op. cit.*, p. 155-156. Foarte mulți autori francezi, anteriori sau contemporani Revoluției, Adrien Lamourette, Henri Grégoire, Sermet și Soanen, chiar Robespierre, Danton și Saint Just, împărtășeau concepția potrivit căreia virtutea umană este scopul suprem al politicii și care justifică suspendarea drepturilor politice individuale pentru a corija o stare de fapt, viciile relevate de experiența istorică și moravurile politice existente (*ibidem*, p. 156).

³⁰¹ Afirmția îi aparține lui Montesquieu (cf. David Bell, *op. cit.*, p. 156).

³⁰² A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 134-135.

³⁰³ *Ibidem*, p. 134, art. 77.

³⁰⁴ *Ibidem*, p. 133, art. 73.

³⁰⁵ Jean Touchard, *op. cit.*, II, p. 399-400.

³⁰⁶ David Bell, *op. cit.*, p. 59-60.

³⁰⁷ Jean Touchard, *op. cit.*, p. 397.

³⁰⁸ Ea apare ca fundament legitim al guvernării, în preambulul *Chartei* franceze (www.conseil-constitutionnel.fr/textes/constitution/c1814.htm) și la critici liberali ai revoluției, precum Edmund Burke (Jean Touchard, *op. cit.*, II, p. 481-482).

³⁰⁹ David Bell, *op. cit.*, p. 61.

așezăminte³¹⁰ și conservată de pravilele și obiceiurile vechi³¹¹, de tradiția istorică. În cazul Moldovei, instituțiile fondatoare erau „diadohia domnească” și Sfatul de obște care împreună „înfășoază nația, adevărat în locul ei”³¹². Sfatul, fiind „un trup întreg” compus din „mădulările lui rânduite pentru totdeauna”³¹³, reproduce simbolic „nația”, este un *corp de l'Etat* care aspiră la „spiritul de moderație [...] al legislatorului” ideal și principiul virtuții politice pentru a realiza binele general³¹⁴.

Tipologia liberal moderată a „constituției” transpare din comparația între Sfatul obștesc și un Senat, care „cercetează, sfătuiește, socotește și chibzuiește toate trebile nației”³¹⁵, după modelul „parlamentelor” monarhice contemporane³¹⁶. Asemeni *Chartei* franceze, „constituția” urmărește echilibrul de putere între domn și Sfatul obștesc, apelând la subtilități ideologice care evită principiul suveranității populare³¹⁷. Pentru Ionică Tăutu, „meșteșugul cel mare și greu de a ocârmui oamenii” nu poate urma „voința obștească a norodului” care este nestatornică și „fierbe de mânie precum un balaur sălbatic”, așa cum o dovedise revoluția franceză³¹⁸. Pentru a atinge „buna ocârmuire” nu trebuia urmată „suma voințelor [...] lucru abstract”, ci „virtuțile publice” ale „legiuitorului”, Sfatul obștesc, în a cărui judecată „toată nația își va pune voința”³¹⁹. Pe urmele lui Montesquieu, Ionică Tăutu nu are încredere nici în virtutea politică a Sfatului, care beneficia în „constituție” de atribuții legislative hotărâtoare în raport cu domnul³²⁰. El avea să revină asupra problemei după numirea domnului pământean, în textul *Socotinței*. Acesta prevedea că Sfatul, „cu ocârmuitorul împreună, face, așază și întocmește pravelile”, „în numele nației, îndeamnă pe ocârmuitor de a nu păși peste pravile”, dar și ocârmuitorul „sălește pre acest trup [...] a lucra întotdeauna drept”³²¹. Aparent un pas înapoi, noua propunere realiza echilibrul între două instanțe politice, dar și morale, care gestionau împreună binele general, soluție inspirată de tezele lui Montesquieu privind armonia puterii și morala politică³²². Ionică Tăutu se dovedește un discipol fidel al lui Montesquieu, de la care preia teoriile monarhiei „reprezentative”, bazate pe „spiritul de corp” al nobilimii, „spiritul legilor” și virtutea politică, care apar în mai toate scrierile sale³²³.

În plan instituțional, modelul puterii este insuficient elaborat în sens liberal, datorită deficiențelor de reglementare în cazul diferențelor de opinie între domn și Sfatul

³¹⁰ Pactul original care a confirmat „vechile așezăminte”, ca drepturi pozitive ale țării față de Poartă și ale stărilor locuitoare față de stat, era dat, în cazul Moldovei, de „preveleghiile așăzati [...] de către voievodul Bogdan [...] cu Poarta Othomănească” (Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 80; *Strigarea norodului Moldaviei*).

³¹¹ Memoria istorică a vremii atribuia „vechiului Vasălii Voevod [...] pravilele potrivite cu adivăratile vechi obiceiuri a acestui pământ” (*ibidem*, p. 83).

³¹² Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 140 („*Socotință*”).

³¹³ *Ibidem*.

³¹⁴ Jean Touchard, *op. cit.*, II, p. 398.

³¹⁵ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 140 („*Socotință*”).

³¹⁶ Senatul era, la Montesquieu, un „corp moderator”, care se echilibra cu voința monarhului, pentru a evita alunecarea în despotism sau anarhie (Montesquieu, *Scrișori persane. Caiete*, Chișinău, Editura Hyperion, 1993, p. 181-182).

³¹⁷ Montesquieu susținea că adevărata libertate politică nu se obține pe baza discernământului poporului, pe dreptul său de a alege, ci prin legi stabile și echilibrul politic între instituții care să modifice în timp „purtările și moravurile oamenilor” (*Ibidem*, p. 182).

³¹⁸ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 258 (*Tălmăcirea „enigmei” venite de la Anglia*).

³¹⁹ *Ibidem*, p. 259.

³²⁰ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 120, art. 23.

³²¹ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 140.

³²² Jean Touchard, *op. cit.*, II, p. 397-398.

³²³ Ionică Tăutu, *op. cit.*, *passim*.

obștesc. La aceasta se adaugă absența oricăror referiri la responsabilitatea politică și controlul public al actului guvernării³²⁴. În cazul lui Ionică Tăutu, aceste omisiuni ar putea fi deliberate, fapt sugerat de distincția pe care o face între „slobozenie și liberalism“, considerat periculos și contrar „armoniei de obște“³²⁵. Este vorba de o nouă subtilitate ideologică surprinzătoare, care acceptă formele politice liberale, nu și principiul suveranității populare.

Influența teoriei liberale, după care societatea este sursa legitimă a puterii, exprimată prin „spiritul legilor“, era evidentă, dar ajustată de modelul tradițional al puterii, specific mentalității și imaginarului politic al epocii. Acesta menținea în orizontul politicii „cărvunare“ așezăminte și cutume extrase din experiența istorică și moravurile politice boierești. Sub aspect teoretic, legitimitatea divină și socială a puterii conviețuiesc, legea fiind expresia armoniei inspirată de Dumnezeu ca finalitate a guvernării³²⁶, altă idee politică a liberalismului moderat și „aristocratic“ postrevoluționar, destul de răspândit în Europa³²⁷. Ea sincroniza „spiritul legilor“ al lui Montesquieu cu teoria formulată de Joseph de Maistre și Bonald privind „legile naturale“ validate de experiența istorică, având legitimitate divină, dar și socială pentru că au existat în mod natural în lumea creată de Dumnezeu³²⁸. Liberalismul, de la care se revendică Ionică Tăutu și alți câțiva „cărvunari“, prefera modelul antichității clasice, teoriile *Republicii* lui Platon și tezele lui Montesquieu, care armonizau „principiile politice cu obiceiurile oamenilor“, respingând radicalismul francez, pe „Ruso“, care „au lunecat [...] în molipsirea răului ce face ticăloșiile globului în veul nostru“³²⁹. Ideologia „cărvunară“, limpede reflectată în „constituție“, conciliază modelul tradițional al puterii cu idei liberale privind raționalizarea guvernării, instituirea de norme juridice stabile și obligatorii pentru toate instituțiile și întreg corpul social, elaborate de elita nobiliară, în numele „nației“ și cu respectarea structurii sociale de stare.

În contextul politic din Moldova, dominat de „tarafurile“ și politica boierească, „cărvunarii“ au fost un fel de „frăție“, un grup restrâns căruia nu-i lipseau trăsăturile conspirative. Ei anticipează grupul politic modern, relativ organizat, format pe criterii ideologice, ierarhizat și în funcție de competențe politice și culturale, discursive, înscriind „cărvunarismul“ moldovenesc într-o „genealogie“ politică a modernității românești cu valabilitate pentru ambele Principate. În această epocă de tranziție la modernitatea politică, grupul „cărvunarilor“ a fost una din primele structuri politice de inspirație europeană, care, efemer și fără o audiență socială prea mare, a reprezentat experimentul unui tip nou de sociabilitate politică, axată pe exercițiul critic, dialog și atașament față de un patrimoniu comun de idei, atelierul unei noi culturi politice, desprinsă de ierarhiile și moravurile societății tradiționale. Textele „cărvunare“ reflectă cu adevărat influența liberală, în varianta sa moderată, specifică Europei centrale și de răsărit, ideologizarea politicii și progresele culturii politice moderne în Moldova. Ideologizarea, care a permis conturarea treptată a unei gândiri politice moderne, a rămas însă, în primele decenii ale secolului XIX, apanajul exclusiv al câtorva indivizi, cu relevanță socială restrânsă și competențe cultural-politice prea puțin răspândite în societate.

³²⁴ Despre importanța responsabilității politice și a „opinie publice“ în elaborarea proiectului politic liberal, vezi Roger Chartier, *op. cit.*, p. 16-17.

³²⁵ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 263 (27 august 1829; Ionică Tăutu către Ilie Ilschi).

³²⁶ Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 183-184 („Socotinți“ asupra meșteșugului ocârmuirii).

³²⁷ Jean Touchard, *op. cit.*, II, p. 520.

³²⁸ *Ibidem*, p. 543. Fără a-i cita pe autorii francezi, Tăutu invocă teoria „legilor naturale“ pentru a-l critica pe Montesquieu (Ionică Tăutu, *op. cit.*, p. 185).

³²⁹ *Ibidem*, p. 157 (15 februarie 1826, Ionică Tăutu către Teodor Balș).

THE FIRST POLITICAL ACTIONS RELATED
TO THE LIBERAL THINKING IN MOLDAVIA: "THE CĂRVUNARS"
(Summary)

The "cărvunars", which appeared in the Moldavian political context, dominated by "tarafs" boyards politics, were some sort of a fellowship, a limited group, that had some conspiratorial characteristics. They anticipate the modern political group, relatively organized, based on ideological principles, with a hierarchy in according to political and cultural competence, so that Moldavian "cărvunarism" joins the political "genealogy" of Romanian modernity, valid for both Principalities. In the age of transition to political modernity, the "cărvunars" group was one of the first political structures of European inspiration, which, ephemeral and with a reduced social adherence, represented an experiment of a new type of political association, centered on critical exercise, dialogue and attachment to a cluster of common ideas, the workshop of a new political culture, detached from traditional social hierarchies and manners. The "cărvunar" texts reflect the liberal influence, indeed, in its moderate variant, typical of Central and Eastern Europe, the turn to ideology in politics and the progress of Moldavian modern political culture. But, in the first decades of the nineteenth century, the focus on ideology, which allowed the gradual shopping of a modern political way of thinking, preoccupied few individuals, having a reduced social relevance and cultural or political competences which were not very widespread in society.

DUMITRU VITCU

**PAVEL D. KISELEV ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE (1829-1834):
VIRTUȚILE ȘI FRUSTRĂRILE UNUI OCUPANT ATIPIC**

„Dacă mai rămăsese încă vreo urmă de simpatie pentru ruși în țările române, ea fu cu totul stinsă în războiul acesta”¹ – afirma răspicat, în 1880, referindu-se la conflictul ruso-turc din anii 1828-1829, istoricul A. D. Xenopol, în a sa primă sinteză consacrată confruntărilor militare succesive desfășurate între cele două împărății, de-a lungul celor două secole anterioare. Izvoarelor istorice consultate, pe care-și fundamenta opinia, savantul le adăuga mărturiile convergente ale unor călători străini, lipsite parcă de orice echivoc în realizarea celui mai sumbru colorit al tabloului de epocă moldo-valah: „Niciodată n-a fost o mai înspăimântătoare nimicire de ființi viețuitoare”, consemna, bunăoară, St. Marc Girardin, care mai observa: „dări de tot soiul, zaherea, vite, beilicuri, acestea sunt relele obișnuite ale războiului; trebuie adaos la aceasta, barbaria soldatului rus și mai ales tradițiile cele mai nerușinate ale furtului printre ofițeri. Unii vând mâncarea soldatului și apoi o pun în sarcina satelor. Alții vând fânul cailor și-l iau cu de-a sila de pe moșii. Aiurea se înștiințează pe generalul Zeltușin (Jeltuhin – n.ns.) că boierii nu mai aveau boi pentru a face cărăturile. «Ei bine, zise el, să se înjuge pe boieri!». Și dacă boierii nu fură înjugați, țăranii fură ... Peste 30.000 de români sunt luați de la lucrarea câmpului pentru a sluji ca vite de tras”².

Nuanțe ale aceluiași tablou se regăsesc din belșug și la Elias Regnault³ ori la Felix Colson⁴, spre a pomeni alți voiajori cunoscuți și invocați și de N. Iorga în a sa *Istorie a românilor prin călători*⁵. Încât, sintetizând „binefacerile” făgăduite moldo-valahilor de feldmareșalul Wittgenstein la începutul războiului, Xenopol utiliza sugestivă sintagmă de „treime moscovită” pentru calamitățile provocate țării, definind astfel jaful, foametea și ciurma. Primejdia cea mai mare însă, mai nocivă și mai persistentă consta, în aceeași opinie, în „înradăcinarea înrăuririi rusești în Principate” prin mijloacele administrative deja preconizate în cuprinsul convenției ruso-turce de la Akkerman, având drept vârf de lance iminenta legiuire organică.

Judecată dintr-o atare perspectivă, precumpănitor – dacă nu chiar exclusiv – politică, aprecierea pare fără de cusur. Dar într-un orizont mai larg, cuprinzând (alături de premise, cauze și țeluri subsumate factorilor obiectivi ai sporului de influență

¹ A. D. Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra țărilor române*, ediție de Elisabeta Simion, București, Ed. Albatros, 1997, p. 166.

² Saint-Marc Girardin, *Souvenirs de voyages et d'études*, I, Paris, Ed. Amiot, 1852, p. 255.

³ Elias Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés danubiennes*, Paris, 1855, p. 160.

⁴ Felix Colson, *De l'état présent et de l'avenir des Principautés*, Paris, 1830, p. 451.

⁵ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. de Adrian Anghelescu, București, Ed. Eminescu, 1981, p. 515-555.

rusească în spațiul românesc) și elementele de ordin subiectiv circumscrise efortului complementar desfășurat pe direcția unei *captatio-benevolentiae*, aceeași afirmație reclamă nuanțări sau retușuri, căroră însuși marele istoric avea să le facă loc în cuprinsul studiilor analitice ori al sintezelor sale ulterioare. Cazul generalului-conte Pavel D. Kiselev – a cărui conduită politică (dar și morală), urmărită pe durata celor patru ani și jumătate de exercitare a funcției de președinte plenipotent al Divanurilor provizorii ale celor două Principate, contravine întrucâtva modelului imaginat sau tipologiei „clasice” a ocupantului rus – poate constitui un serios argument referențial și un bun prilej de reevaluare a momentului istoric situat, volens-nolens, la începutul modernității românești.

În pofida aparentelor inconsecvențe, ilustrate mai cu seamă în cuprinsul corespondenței purtate, fie cu cancelarul Nesselrode, fie cu emisarii ruși la Constantinopol (A. Buteniev sau contele Orlov), Kiselev a fost și a rămas ferm convins de justetea și fezabilitatea propriei soluții politico-militare preconizată încă de la preluarea administrației provizorii a Principatelor: prelungirea ocupației armate a acestora vreme de zece ani, pentru „a deprinde astfel spiritele să ne vadă” în zonă, după care încorporarea lor devenea o simplă formalitate. Întreaga-i strategie viza obiectivul final, limpede mărturisit bunului său amic, contele Orlov: fixarea graniței Imperiului rusec pe Dunăre⁶.

Or, se știe că tratatul de la Adrianopol, semnat cu doar câteva zile înaintea numirii sale în funcție, nu dăduse voita sau așteptata de unii (între ei și Kiselev) lovitură de grație Imperiului Otoman, fiind preferată de învingători *diminuarea* și nu *înlăturarea* dominației turcești în sud-estul Europei. Rațiunile unei asemenea strategii erau rezumate de cancelarul Nesselrode în a sa epistolă din 12 februarie 1830 către marele principe Constantin. Pacea, aprecia el, mărise preponderența Rusiei în Orient, îi întărise granițele, îi despovărase comerțul și plasa Turcia sub protectoratul rusec. Asemenea statut „este, după părerea împăratului, mai potrivit pentru interesele noastre politice și comerciale decât orice altă combinație, care ne-ar fi silit sau a întinde stăpânirea noastră prin cuceriri, sau a pune în locul împărăției otomane niște state noi, care în curând ar fi rivalizat cu noi în putere, cultură, activitate și bogăție. Fiindcă noi nu am vroit răsturnarea ocăruiurii turcești, apoi căutăm mijloacele de a o menține în starea ei actuală”. Referindu-se apoi la zonele de influență și la proiectele expansioniste preparate în laboratoarele diplomației rusești, cancelarul sublinia: „În ce privește pe Serbia, Poarta s-a plecat cu grăbire la ascultarea cererilor noastre. *Moldova și Valahia sunt înapoiate. Cucerirea lor ne-ar fi fost cu atât mai puțin de folos, că noi acum, fără a întreține trupe acolo, putem dispune de acele provincii după placul nostru în timp de pace, ca și de război* (subl. ns.). Despăgubirea va fi treaba tratărilor de împăcare, care, deși nu vor împovăra Imperiul Otoman cu o greutate prea nesuferită, totuși vor da în mâinile noastre cheia poziției cu care putem lesne ține împărăția în șah; apoi, ea va aduce pe turci a recunoaște o datorie care va aminti ani îndelungați poziția lor față de Rusia și le va imprima în conștiință siguranța pieirii lor în cazul când ar voi să ni se opună o a doua oară”⁷.

În spatele unor astfel de raționamente existau două puternice argumente, nenominalizate, dar subînțelese: pe de o parte, concurența în aceeași zonă și potențiala

⁶ A.P. Zablotski-Desiatowski, *Le comte Paul de Kisselev et son époque. Matériel pour servir à l'histoire des empereurs Alexandre I-er, Nicolae I-er et Alexandru II*, St. Petersburg, 1882, t. I-IV. Comentarii pe marginea lucrării, însoțite de sugestive extrase din toate cele patru tomuri ale monografiei au fost prezentate de Al. Papadopol-Calimah în ședința din 22 martie 1887 a Secției de Științe Istorice a Academiei Române și publicate în AARMSI, s. II, tom IX, 1886-1887, p. 65-148.

⁷ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, XI, ediția a III-a, București, s.a., p. 80-81.

primejdie reprezentată de Austria și, pe de altă parte, atitudinea incertă, dacă nu ostilă, a popoarelor creștine cuprinse sub umbrela politică protectoare a Împărăției rusești. Încât, spre a-și atinge obiectivul final, înlăturarea dominației otomane în sud-estul Europei și instalarea propriului și deplinului control asupra zonei, Rusia trebuia ca, mai întâi, să câștige Austria de partea sa și, apoi, „să-și asigure înrăurirea asupra populațiilor din Peninsula Balcanului, începând cu românii, poporul acel ce-i stătea mai în cale și asupra căruia ea își puna întotdeauna politica la încercare, înainte de a se apuca de lucrări mai îndepărtate”⁸.

În vederea îndeplinirii acestei a doua părți a programului politic de imediată perspectivă a autorităților imperiale de la Petersburg activaseră, succesiv, în Principate, generalii F. P. Pahlen și P. F. Jeltuhin, pentru ca de la 11 noiembrie 1829 misiunea să fie preluată chiar de cel care îndeplinise, la începutul războiului, funcția de șef al Marelui Stat Major al armatei a II-a de sub comanda feldmareșalului Wittgenstein, generalul-conte Pavel Dimitrievici Kiselev. Ilustrând strălucit o dublă carieră, militară și diplomatică, Kiselev, ca președinte plenipotent al Divanurilor celor două Principate Române, și-a devansat înaintașii în funcție prin hotărârea, curajul și spiritul de inițiativă dovedite, nu în ipostaza de simplu executant al ordinelor primite de la Petersburg, ci și în cea de autentic reformator, într-un cadru juridic și politic voit ajustat în conformitate cu propriile-i percepțe.

Încă de la prima întâlnire-confruntare cu membrii Divanului muntean, la 14 noiembrie 1829, Kiselev, precizându-și menirea și direcțiile de acțiune, condiționa reușita misiunii de buna conlucrare cu localnicii într-o „îndreptare a moravurilor și a spiritului obștesc”. Pe temeiul experienței acumulate în vremea războiului, el reamintea, condamnând, abuzurile administrației interne în distribuția și colectarea „cerutelor contribuțiuni” pentru armata „protectoare”, afirmând că acele obligații ar fi fost mai ușoare pentru Principate dacă „slujbașii ar fi fost pătrunși în cugetul lor că ... acolo unde domnește sistemul răpirilor trăsnește blestemul obștesc”⁹. În consecință, invocând moralitatea, își avertiza interlocutorii că administrația sa „va avea necurmat în vedere binele obștesc al țării” și nu foloasele personale, întemeiate îndeobște pe abuzuri și susținute prin prelungirea acestora. „Voiesc să fiu – și sunt într-adevăr – cu totul altfel decât predecesorul meu, ale cărui obiceiuri nu mi-au plăcut niciodată. Vă poftesc să schimbați tonul în relațiile cu supușii și să renunțați la arbitrar” pentru că, mai preciza el, „nu voiesc să contribuim la urârea numelui rusesc”¹⁰.

Trecând apoi la lucru, a început prin activizarea celor două comisii însărcinate cu elaborarea Regulamentului Organic, supraveghindu-le îndeaproape prestația, fără a neglija, concomitent, diminuarea abuzurilor săvârșite deopotrivă de funcționarii români și ruși, prin numirea comisiilor de anchetare a numeroaselor reclamații îndreptate către el și prin pedepsirea vinovaților. Mulți slujbași necinstiți au fost siliți să restituie bunurile pe nedrept agonisite, după cum nu puțini boieri au fost consemnați spre a nu li se mai încredința dregătoria în administrație¹¹. Nemaiașteptând rezultatul dezbaterilor din cadrul comitetului de reforme și încredințat fiind că boierii care solicitaseră ameliorări vizaseră doar îngrădirea puterii domnești, nicidecum nu-și imaginaseră că

⁸ *Ibidem*, p. 82.

⁹ Al. Papadopol-Calimah, *Generalul Pavel Kiselev în Moldova și Țara Românească (1829-1834). După documente rusești*, în AARMSI, s. II, tom IX, 1886-1887, p. 77.

¹⁰ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XVII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825-1846)*, publ. de Nerva Hodoș, București, 1913, p. 230.

¹¹ Ion Ghica, *Opere*, IV, ed. Ion Roman, București, 1985, p. 307.

reforme preconizate, „stârpind răul în privința puterii domnilor, ar putea să se atingă de sistema prevaricatoare a propriilor lor foloase”¹², a constituit încă o comisie, pe care a împuternicit-o cu anularea unui însemnat privilegiu boieresc derivat din deținerea *scutelnicilor* și *poslușnicilor*. Cele două categorii, reprezentând circa un sfert din numărul total al potențialilor contribuabili (din ambele Principate), erau scutite de orice dare către Vistieria statului, încât obligațiile lor fiscale cădeau în seama celorlalți locuitori, împovărându-i. Întrucât rezistența fățișă a boierilor risca să compromită întregul program de reforme, președintele plenipotent a venit cu o măsură de compromis, dispunând despăgubirea lor prin acordarea unor pensii viagere¹³. Cum și epidemia de ciumă începuse a face ravagii în Principate, bântuind în câteva zeci de târguri și alte câteva sute de sate¹⁴, a dispus organizarea administrației sanitare la București și Iași, numirea unei comisii de combatere a maladiei (prezidată de maiorul Kuzmin), introducerea carantinei și organizarea lazaretelor, rânduirea medicilor de ținuturi prin toate județele, stricta supraveghere a intrărilor și ieșirilor din țară și, nu în ultimul rând, inspectarea personală, vreme de cinci săptămâni, a localităților afectate de molimă¹⁵.

Confruntat cu „fatalismul orb” al oamenilor simpli și neștiutori de carte, care considerau de prisos orice efort în direcția luptei cu „voința lui Dumnezeu”, Kiselev i-a mobilizat pe preoți să propovăduiască respectarea măsurilor pentru combaterea flagelului și nu fără rezultat. Grație înfiripării serviciilor sanitare, reglementate administrativ dar și profesional (prezentarea atestatelor oficiale de medici și farmaciști), prin înființarea „spițeriilor”, introducerea vaccinului și acordarea de consultații gratuite celor lipsiți de mijloace, epidemia de ciumă a fost stinsă, în bună parte și de la sine¹⁶.

Mântuită de acest flagel, un an mai târziu, o altă primejdie mortală s-a abătut asupra Principatelor, cuprinzând mai întâi Moldova, pentru că holera era „importată” de peste Prut. Într-un raport transmis cancelarului Rusiei la 10 iunie 1831, șeful administrației provizorii relatează că „pustiirile pe care boala le face în Iași sunt fără seamăn în Europa ... Numai cu mare greutate am putut parveni a deșerta acest oraș infect și nesănătos de 2/3 din populația sa. Cei 8-10 mii de locuitori rămași dau de la 150 la 180 victime pe zi, fără ca să se poată face între aceste vreo deosebire în număr după clasele poporului. Bogați, cât și săraci, sunt tot atât de neputincioși față de biciul ce îi lovește. Din toți medicii, unul singur se mai îngrijește de bolnavi, întrucât ceilalți toți, parte au murit, parte au fugit. Nu este nici o umflare a zice că, de la boierul cel mai bogat până la meseriașul cel mai nevoiaș, toți sunt loviți de așa desnădăjduire, că nici un mijloc, fie de convingere, fie de asprime, nu poate să-i îndemne la îndeplinirea datoriilor. Tribunalele au încetat din lipsă de judecători și de împetricinați”¹⁷.

Sugestiv în privința caracterului său – verificat într-un atare moment de cumpănă – rămâne faptul că, în vreme ce Adunarea obștească extraordinară a Moldovei și-a întrerupt lucrările la cererea expresă a Mitropolitului (președintele ei de drept) de a se retrage la o mănăstire mai îndepărtată până la stingerea epidemiei, invocând că „nici o putere omenească nu-l poate ține pe loc”, Kiselev a rămas alături de cetățenii și cinovnicii ruși spre a-și face datoria în capitala Moldovei și spre a neutraliza primejdia.

¹² *Uricarul*, X, Iași, 1888, p. 288.

¹³ I.C. Filitti, *Principatele Române din 1828 la 1834. Ocupația rusească și Regulamentul Organic*, București, 1934, p. 56-57.

¹⁴ *Uricarul*, IX, p. 397.

¹⁵ Al. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 83; I.C. Filitti, *op. cit.*, p. 55-56.

¹⁶ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 87-88.

¹⁷ *Uricarul*, VIII, p. 384 și urm.

„De se va întâmpla să mă lovească holera – dispunea el –, generalul Dietrich va lua comanda în locul meu”¹⁸. A avut însă șansă și a continuat seria măsurilor energice menite a eradica epidemia. Potrivit rezultatelor globale, raportate pentru cele două Principate, din cei 2.871.162 de locuitori, se îmbolnăviseră 33.560 și muriseră 20.218, cifră care, raportată la alte zone (Ungaria, de pildă), părea mai puțin dramatică¹⁹.

Altă primejdie căreia a trebuit să-i facă față aproape concomitent venea dinspre lipsa alimentelor și disperarea populației, confruntată cu foametea în condițiile în care, la Iași bunăoară, prețurile acestora crescuseră în 1830 de șase ori, conform mărturiei viceconsulului prusian²⁰. La ordinul lui Kiselev, exportul vitelor și al zaharelor a fost oprit temporar, deficitul de făină necesară pentru hrana locuitorilor a fost acoperit din rezerva armatei și prin importurile de la Odessa, iar pentru prevenirea altor situații de criză a dispus înființarea coșerelor de rezervă prin sate, unde țăranii erau obligați să contribuie anual cu parte din propriile recolte.

Statronic preocupat de aflarea celor mai eficiente soluții pentru stoparea și diminuarea abuzurilor (înlăturarea lor fiind cu neputință atunci, ca și mai târziu) și luând act de numeroasele jalbe venite din partea țăranilor moldoveni împotriva crâșmarilor evrei, care „își făceau gheșefurile sub patronajul funcționarilor de pe la sate”, a reactualizat mai vechiul hrîsov al domnitorului Alexandru Ipsilanti, interzicându-le a mai lua moșii populate în arendă. În plus, a inițiat un început de transparență în colectarea dărilor obștești și efectuarea prestațiilor, dispunând ca acestea și, în general, toate măsurile administrative să fie răspândite în țară prin mijlocirea ziarelor și publicațiilor existente²¹. Pentru că, aprecia el cu vădită și sinceră implicare într-un proces condamnat, parcă, la rezistență eternă, nu era atât de apăsătoare dimensiunea dărilor, cât nedreapta lor repartitie, asigurată de neregulile ce domneau în administrație.

Pentru asigurarea ordinii interne, primejdii diferențiat, fie de neîngrădirea cuvenită a frontierelor, care facilita astfel pătrunderea străinilor fără căpătâi (vagabonzi) și proliferarea bandelor înarmate de hoți în țară, fie de lipsa ori dezorganizarea sistemului polițienesc, agravate de numeroasele fapte de corupție dezvăluite, deopotrivă, la nivelul administrațiilor centrală și locală²², Kiselev a pus în aplicare încă o prevedere a tratatului de la Adrianopol, prin crearea *gărzii teritoriale*, numită și *straja pământenească* sau *miliția națională*. Menirea acesteia, reductibilă din start doar la amintita ordine internă, polițienească așadar, nicidecum concepută ca o forță de apărare a țării împotriva oricărei primejdii externe, era bine motivată. Un reprezentant al ocupanților, participant la războiul abia încheiat, afirma că moldovenii trebuiau să-și lege speranța de a se elibera de sub jugul turcesc, nu prin forțe proprii sau răscoală populară, ci numai cu sprijinul Rusiei. „Consider – aprecia el aluziv – că, într-o oarecare măsură, politica Porții de a nu da arme celor învinși merită imitată”²³. În consecință, și instrucțiunile primite de la Petersburg, vizând regulamentul comun ambelor Principate, limitau compunerea gărzii pentru Moldova la doar 1.500-2.000 de oșteni, chipurile spre a nu fi „la puțină pentru ca să se ridice tot prepusul din partea stăpânirii turcești”²⁴.

¹⁸ *Ibidem*. Vezi și Al. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 96.

¹⁹ *Uricarul*, IX, p. 405.

²⁰ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 63.

²¹ *Uricarul*, IX, p. 407.

²² A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 91-92.

²³ Gheorghe G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 266.

²⁴ Anghel Popa, *Renașterea armatei pămâtenesc în Moldova, 1829-1859*, Câmpulung-Moldovenesc, 1995, p. 20; Ion Nistor, *Organizarea oștirilor pămâtenesc sub regimul Regulamentului Organic*, în AARMSI, s. III, t. XXV, București, 1943.

Transpunerea faptică a inițiativei a revenit grupului de ofițeri-instructori ruși veniți în Principate din mai 1829 și puși, sub comanda generalului S.N. Starov, având ca adjutant pentru Moldova pe maiorul Mișcenko²⁵. Ca măsuri preliminare, atribuțiile hătmăniei au fost limitate la funcțiile de organizare, administrare și comandă a gărzii naționale. În conformitate cu *Așezământul dreptăților și al pronomiilor pentru cinurile oștinești a străzii pământești și pravilele pe a căror temei pot să intre în această slujbă boierii și fiii lor*, propus Adunării de comitetul special de reformă, noua instituție, cu o componență, regulament, uniforme și menire bine precizate²⁶ a fost pusă sub comanda hatmanului Constantin Palade, ca „general inspector șef al tuturor oștilor Moldovei“, având în subordine pe aga-colonel Teodor Balș, ca șef al statului major pe aga-colonel Iordache Costache Lătescu, comandant al divizionului de cavalerie (ulterior, de pedestrim), pe sublocotenentii Neculai Mavrocordat și Todiraș Palade, ca aghiotanți ai hatmanului, plus medicii de batalion Iacob Cihac și Peter Leib. Spre sfârșitul anului 1830, printre avansații în grad de către Kiselev s-a numărat și sublocotenentul de cavalerie Ioan Cuza, tatăl viitorului domn al Unirii. Dar mai înainte, după ce structura ierarhică, uniforme, de inspirație rusească – și elementele de reprezentare vor fi fost oficial adoptate, la 14 septembrie, hatmanul Palade, răzându-și barba și abandonând portul oriental, „s-a îmbrăcat în uniforma militărească națională, ca și toți ofițerii și soldații de sub căpitnica sa comandă, ce poartă cocardă și steagul național de culoare albastru și roșu închis“²⁷.

Prefată sau urmată și de alte inițiative, gesturi ori acțiuni circumscrise aceluiași obiectiv, înființarea strajei pământești, precum: atragerea în structurile acesteia a tinerilor fii de boieri sau boiernași, dar și rezistența, împinsă până la răscoadă, a satelor moldovene la sistemul preconizat de recrutări²⁸, crearea prin subscripție publică a primei muzici militare, sau cristalizarea unui cod militar²⁹ etc., la 23 august 1831 s-a desfășurat, pe dealul Copoului, ceremonia sfințirii „armelor moldovene“ de însuși mitropolitul Veniamin Costache, trupe cărora, de la 1 septembrie, li se încredința „paza marginii țării și a orânduirii dinlăuntru“. Nu trebuie omis faptul că, încurajat de primele rezultate, pe linia întronării ordinii publice, Kiselev a dispus „îndulcirea“ pedepselor din „prea cruda lor asprime“, prin înlăturarea torturii și a „pedepselor cele barbare aplicate criminalilor“, ba chiar prin suprimarea pedepsei cu moartea și înlocuirea acesteia cu munca silnică pe viață³⁰.

O măsură izvorâtă din cerințele mai bune comunicării și comunicări între capitalele celor două Principate, dar mai ales din dorința ameliorării căii de transport rutier, comercial și militar, venind din Rusia și trecând prin Focșani și București până la Silistra, trebuie apreciată, de asemenea, ca benefică pentru societatea românească cuprinsă, vrând-nevrând, de valul înnoirilor. Sub comanda și supravegherea câte unui ofițer special din serviciile tehnice ale armatei, au fost refăcute cu prioritate drumurile

²⁵ Gh. Ungureanu, *Contribuția Rusiei la crearea armatei naționale a Moldovei*, în vol. *Relațiile româno-ruse în trecut*, București, 1957, p. 57; Apostol Stan, *Renașterea armatei naționale*, Craiova, 1979, passim.

²⁶ Anghel Popa, *op. cit.*, p. 21-23.

²⁷ *Ibidem*, p. 23-24.

²⁸ Valerian Popovici, *Cauzele mișcărilor țărănești din Moldova oglindite în rapoartele comisiilor de anchetă din anii 1831-1833*, în SCSI, V, Iași, 3-4, 1954, p. 439-487; Corneliu Istrati, *Știri noi despre atitudinea micii boierimi moldovene față de Regulamentul Organic*, în *loc. cit.*, 1, 1956, p. 107-121.

²⁹ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 65-66; Anastasie Iordache, *Principatele Române în epoca modernă*, vol. I, București, Ed. Albatros, 1995, p. 219.

³⁰ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 90.

strategice și construite sau refăcute podurile necesare deplasării trupelor, dar și căile poștale cu stațiile lor (multe ruinate sau arse în vremea ciumei), încât „corespondențele trimise din București la Iași și viceversa, o depărtare de 22 de poște, se primeau foarte exact după 36 de ore”³¹.

Pentru încurajarea industriei și comerțului, președintele plenipotent a dispus desființarea vămilor interne și a taxei percepută, la intrarea în orașe, pe produsele țărănești aduse spre vânzare, liberalizând totodată comercializarea internă a sării³². Tot spre despovărarea țăranilor, cel puțin astfel și-a motivat ordinul, Kiselev a înlocuit sistemul rechiziției în folosul armatei cu arendarea (sau darea în antrepriză) a aprovizionării acestora cu grâne, suprimând și așa-numita dare ilegală *conachi*, constând în achiziționarea fără plată a produselor în folosul funcționarilor comunali³³.

Încă din vremea lui Jeltuhin, în Moldova, spre deosebire de Țara Românească, veniturile statului erau percepute în galbeni olandezi, la valoarea convențională de 31½ lei vechi pe unitate. Dorind să generalizeze sistemul, Kiselev a numit experți în stabilirea valorii intrinseci a numeroaselor monede cu putere de circulație în țară, care provocau pagube de până la 25% comerțului intern³⁴. Întrucât nu a găsit cooperarea dorită a Divanului muntean și nici chiar acordul vicepreședintelui acestuia, consilierul de stat Botneac, Kiselev s-a adresat la 12 martie 1830 comandantului suprem al trupelor rusești de ocupație, generalul Diebici-Zabalkanski, dar și acesta s-a arătat ostil înlăturării unei monede (turcești) pe care el o primea și utiliza, având curs pretutindeni în Imperiul Otoman. Rațiuni nu doar economice l-au determinat atunci pe Kiselev să-și prezinte demisia țarului, convins fiind că o bună administrație era incompatibilă cu menținerea autorității dualiste: comandantul armatei de ocupație și președintele Divanurilor. Împărtășindu-i punctul de vedere și, probabil, prețuindu-i prestația de până atunci, împăratul i-a respins demisia și i-a încredințat ambele funcții, voind astfel – potrivit expresiei lui Diebici, căruia îi rezervase altă misiune – ca „Kiselev să rămâie în Principate ca să se lupte cu frigurile, cu ciuma și cu hoții ruși și români”³⁵.

În aceeași lună martie, a fost numită comisia mixtă ruso-turco-română pentru delimitarea „anadunei” sau talwegului Dunării, în conformitate cu prevederile tratatului de la Adrianopol, în componența căreia intrau M. Ghica, din partea Valahiei și D. Plagino, din partea Moldovei. Atribuind meritul reușitei depline delegatului rus, ofițerul de stat major Raigent, ale cărui însușiri (experiență, autoritate și devotament) prevalaseră, în opinia lui Kiselev, pe parcursul lucrărilor, acestea au fost încheiate în cursul verii, hotarul dunărean fiind marcat, „de la posesiunile austriace până în Basarabia ... prin semne convenabile confirmate de Poartă”³⁶. Principatele câștigau atunci, în afara fostelor raiale, „apele canalului principal al Dunării cu afluenții săi, pe o întindere de 600 verste”, 88 de insule, din care șase erau populate cu 400 de familii, precum și pământurile locuite ce aparținuseră anterior amintitelor raiale, în suprafață totală de 445.648 pogoane muntenești, din care, parte a fost restituită vechilor proprietari de drept, iar restul (258.723 pogoane), „împreună cu apele și insulele canalului principal al Dunării”, s-a constituit în domeniu al statului³⁷. La încheierea lucrărilor, autoritățile

³¹ *Uricarul*, IX, p. 414-415.

³² Dumitru Vitcu, *Comerțul cu sare în Moldova între anii 1832-1862*, în AȘUI, t. XIX, s. III, fasc. I, 1973, p. 85-102.

³³ *Uricarul*, IX, p. 427.

³⁴ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 62.

³⁵ Al. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 84.

³⁶ *Uricarul*, IX, p. 424.

³⁷ *Ibidem*. Cifrele sunt puțin diferite la I. C. Filitti (*op. cit.*, p. 61), probabil datorită dimensiunilor ușor diferite între pogonul muntean și cel moldovean.

politico-administrative de la București au transmis omologilor de la Iași harta cuprinzând „frontiera Moldovei de la revărsarea Siretului în Dunăre, la Vădeni, până la aceea a Prutului aproape de Reni“, hartă care, ajunsă în posesia lui Theodor Codrescu, acesta a donat-o, potrivit propriei mărturii, Academiei Române.

O altă hartă, generală și cuprinzătoare, a Principatelor Române efectuată de ofițeri topografi ai Statului Major General al armatei rusești, cu indicarea elementelor de latitudine și longitudine, a marilor orașe, forme de relief etc. s-a înscris într-un program de cercetare complex și minuțios, vizând resursele interne (potențiale și reale) asigurate, deopotrivă, de solul și subsolul țării „învecinate cu noi“³⁸, program pe care Kiselev l-a coordonat, obosind uneori dar nerenunțând. Dacă la 20 februarie 1830 mărturisea în scris amicului său, generalul Zakrevski, satisfacția că lucra în Principate în dubla-i ipostază, de „îndeplinitor al voinței împăratului și ca creștin“, silindu-se „mai ales să câștig pentru Rusia bogățiile acestor țări prin relațiuni comerciale și să supun pe moldoveni și pe valahi obiceiurilor și regulilor noastre“, peste numai o lună, la 18 martie 1830, într-un moment mai agitat al misiei, el se confesa aceluiași: „Doamne, Dumnezeu, ce viață! Nu am nici un moment de repaus și de mulțumire. Hârtii și eu, eu și hârtii – iată toată viața mea!“ Cu siguranță însă oboseala, nicidecum disperarea, era trecătoare pentru cel care avea deplina convingere că, „prin aceste mijloace – adăugând celor deja menționate: prezența mai consistentă a mărfurilor rusești pe piața românească în detrimentul celor austriace, cuprinderea a 200 de tineri în școlile militare și civile moscovite, precum și a 200 de fete în casele de educație rusești – afară numai de schimbări în Europa, hotarul nostru va fi la Dunăre“³⁹.

Din capitala Moldovei, unde, la începutul anului se consumaseră, sub noua oblăduire, câteva notabile fapte de cultură, precum constituirea *Cercului ieșean de citiri medicale*, redeschiderea Școlii Vasiliene de la Trei Ierarhi sau începutul profesoratului în drept al lui Cristian Flechtenmacher⁴⁰, Kiselev îi transmitea generalului Diebici, la 13 mai 1830, impresiile recent adunate pe traseul străbătut venind de la Constanța, prin Galați, până la Iași: „Țara începe a învia; trebuie să fie mai multă energie în administrație. Cu toate acestea, eu tot voi ține pe generalul Mircovici ca vicepreședinte al Divanurilor și pe vistiernicul Moldovei cât se va putea. În ce privește compunerea personalului Divanurilor, trebuie să fac câteva schimbări, pe care le voi și face în scopul de a îmbunătăți această situație provizorie și de a ușura introducerea viitorului Regulament“⁴¹. El mai observase puternica influență austriacă în Moldova, întreținută în interesul și prin mijlocirea supușilor coroanei habsburgice aici, dintre care peste șase mii de familii ce se îndeletniceau cu „felurite industrii“ și nu plăteau nici o dare la Vistieria țării, creându-se astfel precedente „păgubitoare la cel întâi rezel al nostru la Dunăre“⁴².

Între timp, lucrările pentru elaborarea Regulamentului Organic, începute sub administrația generalului Jeltuhin, continuau să se desfășoare pe comisii și nu fără diferențieri majore de abordare a problematicii sociale îndeosebi, într-un ritm ce prevestea apropiata lor încheiere. Preocuparea Rusiei de a asigura „bunăstarea viitoare a locuitorilor Principatelor – văzute și tratate ca provincii mărginașe ale Imperiului – și de a da, prin efectele organizației lor cele noi, popoarelor creștine din răsărit, o dovadă morală a

³⁸ *Ibidem*, p. 421-424.

³⁹ Al. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 84.

⁴⁰ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 60-61.

⁴¹ Al. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 87.

⁴² *Ibidem*, p. 88-89.

generozității protecției sale, care trebuia să mențină influența ei asupra lor⁴³ era adesea invocată și exprimată prin cele mai autorizate voci, în termeni ce voiau, parcă, să înlăture orice echivoc și stavilă.

Luând act de rezistența mării boierimi, afișată constant prin purtătorii ei de cuvânt și de interese în cadrul comitetului pentru reformă, în fața perspectivelor deloc încurajatoare pentru ea de a renunța la unele privilegii sau de le împărți cu alții, cancelarul Nesselrode le reamintea acestora, printr-o nouă intervenție epistolară către Kiselev, la 24 martie 1830, obiectivul central al Petersburgului în privința Principatelor. El afirma că n-a fost niciodată în intenția Rusiei „îmbunătățirea numai a unei clase oarecare în paguba alteia” și nici de a înlocui sistemul bunului plac prin anarhia sau confuzia generate de un sistem reprezentativ inaplicabil Principatelor. Îmbunătățirile vizate de Curtea imperială, în propria-i expresie, constau atunci în „schimbarea administrației precare și informe a domnilor rânduiți pe șapte ani, prin administrația unor domni pe viață, aleși cu majoritatea voturilor, și în schimbarea instituției Divanurilor, unde boierii ajungeau prin intrigi și favoritisme și unde competențele nu erau nici mărginite, nici îndeplinite cu dreptate prin Consilii sau prin Adunări, convocate la epoci hotărâte și compuse din oameni mai vrednici de obștească încredere”⁴⁴.

Se pare că cele mai multe și mai mari dificultăți, atât în această etapă preliminară, de elaborare a proiectului de Regulament, cât și în cea următoare, de dezbatere a sa în cadrul Adunării extraordinare de revizie, i le-a creat lui Kiselev boierii moldoveni, chiar dacă printre reprezentanții lor de vază s-a numărat atunci și principele Nicolae Suțu, participant activ la actul legislativ, și filorus convins⁴⁵. Bunăoară, tălmăcind în manieră ce-l distanța evident de intențiile (reale sau imaginate) ale Petersburgului privind „apropierea între noroadele celor două Principate”, Iordache Catargiu a plusat, fie din convingere, fie din oportunism, propunând unirea Moldovei cu Țara Românească, dar cu domn străin și cu garanția europeană⁴⁶. Soluția, împărtășită și de celălalt reprezentant de vază al boierimii moldovene în comitetul de reforme, Mihail Sturdza, cu amendamentul ca domnul ales să stea alternativ la București și Iași⁴⁷, nu avea cum să fie agreată de Kiselev, cu atât mai puțin de Curtea imperială, ale căror planuri de imediată perspectivă excludeau categoric orice amestec european în chestiunea Principatelor.

Multe alte opinii ale aceluiși Sturdza, formulate în registrul delicat al reformelor interne, precum: numirea domnului direct de către Curtea protectoare și nu alegerea lui de către Adunarea obștească, urmată de investirea sa de puterea suzerană, sau desemnarea lui de către Adunare din rândul a trei candidați propuși de președintele plenipotent al Divanurilor, care să și prezideze lucrările Adunării obștești; în compunerea acelor adunări să intre doar cei care aveau un venit funciar de minim 30.000 piaștri (pentru Moldova), rang boieresc superior și descendență nobilă dovedite; autonomia administrației mănăstirilor închinată, inamovibilitatea magistraturii, anularea sentințelor judecătorești pronunțate după 1812 etc. erau stânenitoare părerilor în materie ale lui Kiselev, sau chiar contraveneau instrucțiunilor rusești, motivând reacția dură de mai târziu a președintelui plenipotențiar.

⁴³ *Uricarul*, IX, p. 329.

⁴⁴ Al. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 89-90.

⁴⁵ *Memoriile principelui Nicolae Suțu, mare logofăt al Moldovei, 1798-1871*, ediție critică de Georgeta Penelea-Filitti, București, 1997, p. 101, nota 7.

⁴⁶ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 68.

⁴⁷ Idem, *Corespondența consulilor englezi din Principate, 1828-1836*, în AARMSI, tom XXXVIII, p. 870.

Obstrucții veneau și din partea altui delegat moldovean din același comitet, boierul cărturar, jurist și inginer hotarnic Costache Conachi⁴⁸. În dezacord cu Sturdza în privința inamovibilității judecătorilor sau a anulării sentințelor de după 1812, Conachi se pronunța în favoarea îngrădirii puterii domnești, îndeosebi în materie judiciară, temându-se de „întoarcerea catahrisurilor urmate, adică o împerechere între domn și creaturile sale, aleși și numiți în slujbă după capriția lui”⁴⁹. Era îngrijorarea persistentă a boierimii mari față de autoritatea domnului, pe care o dorea substituită printr-un divan al protipendadei, selectat din sânul Adunării.

Când și-au isprăvit misiunea, preluată fără entuziasm de unii (Asachi, Conachi) sau evitată fără succes de alții (M. Sturdza), satisfacțiile depline vor fi lipsit, spre a face loc nemulțumirilor sau confuziei. Îndreptățind, mai curând, observația caustică a unui consul cum că „românii par că nu pricep generozitatea și graba moscoviților de a voi să le impună o constituție liberală, pe care n-o practică în chiar țara lor”⁵⁰, autorii proiectului de Regulament au fost supuși, pe parcursul elaborării acestuia, unei puternice presiuni din partea variilor grupuri de interese, fără perspectiva aflării unui numitor comun. „În vremea când se lucra articolele la București, duhurile neastâmpărate ale unora din boieri – consemna ultimul cronicar al Moldovei, Manolache Drăghici – nu conținea a face feliuri de invitări a obștei locuitorilor, îndemnându-i să ceară drepturi cât le venea în minte, unii adică mergând pe o bază de o constituție globală și democratică, alții pe principiul aristocrat, ce cu prerogative mari înădușea sărăcimea, încât agiunsă să se face feliuri de dezbinări între partizi și prevestea un conflict ce putea să aducă mare struncinare în viitorul țărilor”⁵¹. Așadar, din înfruntările de interese între marea boierime și restul treptelor, în final, observa I.C. Filitti, „nimeni nu era mulțumit: aristocrații, pentru că se dădeau prea multe drepturi boierimii mărunte; aceasta, pentru că nu i se dădeau destule; toți, pentru că se aduceau prea mari atingeri privilegiilor boierești”⁵².

Prea mulțumit nu va fi fost nici Kiselev, aflat în dubla-i ipostază: de jucător, reprezentând interesele rusești în Principate, și de arbitru, supraveghind ori, după caz, temperând excesele facțiunilor boierești, constrâns mai mereu (dintr-o direcție sau alta) să adopte calea compromisurilor.

După ce, la 30 martie 1830, au luat sfârșit la București lucrările comisiilor boierești de redactare a proiectelor de Regulament, cele două documente au ajuns, precum se știe, la Petersburg, în mai același an, unde au fost examinate și avizate de o comisie rusească, în care au fost cooptați și câte un reprezentant al fiecărui Principat, respectiv Mihail Sturdza pentru Moldova și Alecu Vilara, pentru Țara Românească. Stăruințele celui dintâi în ajustarea unor dispoziții ce contraveneau punctului său de vedere și pentru care nu obținuse câștig de cauză la București, conjugate cu observațiile și sugestiile pe marginea proiectului formulate de P. Kiselev și comunicate lui Nesselrode în octombrie⁵³, confirmă sporul de dificultate întâmpinat de autoritățile de ocupație rusești în Moldova, cel puțin pentru această fază a derulării evenimentelor.

⁴⁸ Vezi Paul Păltânea, *Contribuția lui Costache Conachi la redactarea Regulamentului Organic*, în AII, XXXIV, Iași, 1997, p. 39-60.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 49.

⁵⁰ Hurmuzaki, *Documente*, XVIII, p. 198.

⁵¹ Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani. Până în zilele noastre*, scrisă de post<elnic> ~, t. II, Iași, 1857, p. 182.

⁵² I. C. Filitti, *Principatele Române...*, p. 42.

⁵³ Al. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 90-92.

Prea dese obstrucții, izvorâte din ambițiile și interesele personale sau de grup, făcute proiectelor de reforme și-au aflat criticii chiar printre unii compatrioți, convinși atunci de rostul civilizator al inițiativelor rusești. „Baronul“ Vasile Balș, bunăoară, referindu-se la valul nemulțumirilor și al nemulțumirilor ignoranți din Moldova momentului istoric, scria din Cernăuți amicului său, N. Cantacuzino, la 3 iulie 1830: „Jălesc pe pământeni și mai anume pe boieri, fără învățătură, fără știință, plini de fumuri și de amestecături. În loc să știe ce trebuie să facă, fac numai ceea ce știu ei. Jălesc pe biata țară, rămânând săracă de tot ajutorul înțelegător, orfană și, mai vartos, prădată de înșiși boierii ... Luminile împărăției rusești ... vor ști să apere biata țară și să o puie la starea cuviincioasă, cum și pe acești neîndeletniciți, leneși și ieniceri de boieri, o parte a-i trimite la țară ... o parte la școli”⁵⁴.

Criticismul acid al bucovineanului oferă temei demersului lui Kiselev, din 12 octombrie același an, către Nesselrode, prin care alătura propriilor sugestii ameliorative vizavi de proiectul de Regulament, cererea ca legiuirea, după ce-și va fi urmat întregul parcurs procedural, să intre în vigoare înainte de alegerea domnilor, sub autoritatea și controlul administrației provizorii rusești. „Dacă se va urma altfel – avertiza generalul – acest act, pe care eu îl cred folositor mai ales pentru stărpirea abuzurilor și a tot ce se opune dezvoltării bunăstării Principatelor, va fi numai o teorie scrisă și va avea putere numai în părțile ei în care *aristocrația tulburătoare* (subl. ns.) ar găsi foloasele sale și noul domn va fi târât în acțiunile sale de membrii familiei lui și de boierii locului. Din contra, reaua influență a acestora din urmă va fi nimicită în fața ocupației rusești, care, neavând nici un interes să-i menajeze și neluând în seamă nemulțumirile pe care le vor aduce noile așezăminte, va merge drept la scopul ei și le va aduce la îndeplinire”⁵⁵. Scopul ocupației, cel puțin în viziunea lui Kiselev, era astfel mărturisit.

Nu mai puțin importantă, însă, era o altă propunere a sa, legată direct de precedentă și anume ca dezbaterea Regulamentului Organic de către Adunările obștești să înceapă mai întâi în Valahia, unde boierimea era mai liniștită, lipsită fiind de spectrul „ciocoismului“, nicidecum în Moldova, unde aceasta i se înfățișa „mai numeroasă, mai capabilă de intrigi“ și mult mai obstrucționistă în fața cârmuirii. Pilda muntenilor putea fi instructivă apoi și „afurisiților bărboși“ ai Moldovei, cum i-a etichetat nu o dată Kiselev pe boierii recalcitranți.

Cu bucuria înaltei încuviințări a tuturor cererilor sale, acceptul țarul fiindu-i comunicat la 27 noiembrie 1830 prin mijlocirea cancelarului Nesselrode, președintele plenipotențiar era hotărât să convoace Adunările extraordinare de revizie a Regulamentului deja „revizuit“ la Petersburg, eşalonat, pentru Țara Românească, la 8 martie, iar pentru Moldova, la 26 aprilie anul următor, după prealabila difuzare, prin publicații, a textelor proiectelor în cele două Principate. Considerând ulterior inoportună cuplarea dezbaterilor pe marginea proiectului cu alegerea domnului de către aceeași Adunare, care lesne s-ar fi putut transforma într-un „cuib de intrigi și de curse“, ignorându-și astfel „marea sa menire“, Kiselev a decis să reducă competența ei doar la cel dintâi obiectiv, urmând „ca o nouă Adunare, compusă după o lege pe care o voi introduce în Regulament“, să purceadă la finalizarea celui de al doilea obiectiv⁵⁶.

Dacă dezbaterile în cadrul Adunării muntene, începute la 10 martie 1831 sub președinția sa, au decurs fără incidente majore până la finalul lor (22 mai 1831), într-o

⁵⁴ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, VIII, București, 1903, p. 264.

⁵⁵ Al. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 92.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 93.

atmosferă puternic marcată de discursul său inaugural⁵⁷, în schimb, în Moldova, „neastâmpărul“ boierilor mari, conjugat cu *carbonarismul* treptelor inferioare și cu răscoalele țărănești (generate atât de sistemul preconizat al recrutărilor, cât și de esența noilor raporturi sociale) i-au complicat misiunea și l-au determinat să amâne deschiderea lucrărilor de revizie până la 8 mai.

Boierimea mare, dacă nu în integralitate cel puțin o parte a ei (cu corespondențe perfecte și în Țara Românească), privea cu rezerve împinse până la ostilitate noul așezământ ca impus de o putere străină, fără consimțământul ei și împotriva vechiului obicei al țării, semnificând, prin urmare, nu o binefacere, ci o agresiune împotriva autonomiei acesteia. Consulul englez raporta că, la sosirea în Iași a lui Kiselev pentru deschiderea Adunării, mai mulți boieri l-ar fi întâmpinat cu jalba-protest că „dacă trebuie să se socotească dependenți de Rusia, atunci un simplu ucaz e de ajuns pentru punerea în aplicare a Regulamentului Organic; iar dacă se respectă autonomia țării, atunci trebuie să i se lase facultatea de a-și schimba așezămintele după socotință, fără amestec străin”⁵⁸. Lipsa de unitate în gândire și acțiune a boierimii, vădită atât în oportunismul sau rusofilismul unui alt segment al ei, pe seama căruia era pus în circulație chiar zvonul sprijinirii candidaturii lui Kiselev la tron, sau intenția desprinderii Principatelor de Turcia spre a fi alipite Rusiei, cât și în existența altei grupări interesată în apropierea protectoratului colectiv european asupra acestuia, spre a le feri de primejdia transformării lor în colonii militare ale Rusiei⁵⁹, a constituit un însemnat atu pentru administrația provizorie în efortul ei de pacificare a spiritelor.

Mai anevoioasă pentru Kiselev s-a dovedit a fi potolirea răscoalelor țărănești izbucnite în acea primăvară în mai multe ținuturi ale Moldovei: Roman, Bacău, Neamț, Hârlău, Herța și Covurlui, provocate, potrivit unui izvor contemporan, atât de „cazaccii care umblă prin sate” pentru amintitele recrutări, cât și datorită faptului că „reglementul birului au ieșit prin țară și oamenii murmăresc că n-au fost învățați cu biru până acum”⁶⁰. În legătură cu cel dintâi motiv al „revoluției țărănești”, A.D. Xenopol observa fenomenul „straniu” că țărani îi învinovăteau pe boieri de a le fi adus pacostea recrutărilor pe cap, întrucât în Basarabia aflată sub administrație rusească nu exista obligativitatea prestării serviciului militar. În consecință, ei cereau „să știe sub cine rămâne țara: sub ruși, sau sub turci, că sub boieri nu voiesc sub nici un chip să mai rămână”⁶¹.

Potrivit altor mărturii invocate, unii săteni credeau că Regulamentul îi emancipa de îndatoririle lor anterioare și că nu mai aveau ordine de primit decât de la pravoslavnicul împărat⁶². Primejdia ce se abătea asupra capitalei, în aprilie, era consemnată și de consulul prusian din Iași, care evidenția inabilitatea autorităților politico-administrative și militare în aflarea unei soluții pacificatoare.

⁵⁷ Deplângând precaritatea statutului Principatelor într-un context istoric mai larg, Kiselev atribuia „civilizarea” acestora „mărinimoaselor cugetări ale Augustei dinastii, care, începând de la Petru cel Mare, n-a încetat să dorească acestor provincii statornicele binefaceri și îngrijiri din partea Rusiei” (*ibidem*, p. 93-94). Sensibilizați și prin acest chip, boierii din Adunare aveau să-și manifeste recunoștința, la 15 mai 1831, atât față de Kiselev, căruia îi ofereau indigenatul (refuzat politicos de acesta), cât și față de țar, printr-o veritabilă odă de mulțumire pentru finalizarea noului așezământ legislativ: „o epohă nouă se deschide astăzi pentru noi, sistema cea veche piere și dă loc unei organizații mai bine potrivită cu trebuințele acestei țări” (Hurmuzaki, *Documente, Supl. I*, p. 370).

⁵⁸ I. C. Filitti, *Correspondența consulilor...*, p. 871.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 872.

⁶⁰ N. Iorga, *Studii și documente...*, I-II, p. 211-212.

⁶¹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 98.

⁶² I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 863.

Aceasta a venit la numai trei zile după sosirea la Iași a lui Kiselev, când președintele plenipotențiar a dat ordin generalul Begidov să restabilească liniștea în țară, fapt și izbutit prin forță armată în cursul unei singure înfruntări, la Săbăoani – Roman, unde au căzut câteva zeci de morți și răniți⁶³. Abia după înăbușirea răscoadelor, fapt care, întâmplător, coincidea și cu „liniștirea” insurecției poloneze de către armata țarului, a decis convocarea Adunării obștești extraordinare de revizie a Regulamentului moldovean la 8 mai, printr-un discurs, pe cât de elogios la adresa autorilor proiectului de așezământ, pe atât de caustic împotriva obstrucționistilor. Cu același prilej, reafirma ceea ce avea să-i devină obsesie, că în Țara Românească nu i se oferiseră asemenea motive de tânguire (deși gesturi mai vechi ori mai recente ale unor boieri precum Iancu și Barbu Văcărescu, C. Bălăceanu, Dincă Brătianu sau mitropolitul Grigore părea să-l contrazică) și că boierii de acolo dăduseră „o pildă vrednică de a fi urmată”⁶⁴.

În pofida angajamentelor formale și a schimbului de amabilități cu reprezentanții boierimii locale, dezbaterile Adunării moldovene nu s-au putut finaliza până la începutul lunii iunie, așa cum spera, mărturisind, Kiselev. Motivul invocat și credibil, cel puțin în parte, l-a constituit epidemia de holeră ce s-a abătut asupra țării și capitalei, răspândită fiind de peste Prut. În acele împrejurări, Adunarea și-a întrerupt lucrările la 2 iunie, după ce boierii și mitropolitul au părăsit orașul și pe Kiselev, până la 5 august, când aveau să reia dezbaterile într-o componență ușor modificată.

Pe fond însă, întârzierea lucrărilor s-ar fi datorat aceleiași atitudini obstrucționiste a boierimii, manifestată și prin absența deliberată de la ședințe a deputaților (îndeosebi când au fost supuse dezbaterilor capitolele III și VIII ale Regulamentului), gesturi care nu puteau trece neobservate de președinte. Pe unele le-a sancționat direct, precum cazul deputatului Gheorghe Cuza, surghiunit la mânăstire pentru că „cu obrăznicie s-au depărtat din oraș, fără a-și lua în aceasta voie”⁶⁵; pe altele, doar le-a invocat, fie îndemnându-i pe boieri la o sporită înțelegere și concesie în problematica socială, fie apostrofându-i că întârzierile aveau drept scop să împiedice „întemeierea așezământurilor cele nouă”⁶⁶.

Comentând evenimentele și conduita protagoniștilor, consulul francez Lagan scria ambasadorului Sebastiani, la 2 septembrie 1831, că, spre deosebire de Țara Românească, unde observase „semne ale neplăcerii cu care reforma era primită”, în Moldova „caracterul opoziției a fost mult mai accentuat; căci boierii acelei provincii, prin singurul fapt al poziției geografice, au fost totdeauna mai puțin apăsați de turci și, ca urmare, mai preocupați de teama de a fi siliți odată, după pilda locuitorilor Basarabiei, să schimbe simpla ocrotire a cabinetului din Petersburg în naționalitate rusească”⁶⁷. Neîndoielnic, vor fi fost mulți boieri care să fi gândit astfel, dar pentru momentul istoric respectiv, îngrijorările și obstrucția lor par să fi fost mai puternic motivate de perspectiva diminuării privilegiilor.

Abia după desfășurarea a nu mai puțin de 64 de ședințe, cele mai agitate fiind consacrate, precum se știe, problematicii sociale și îndeosebi reglementării noilor raporturi dintre stăpânii de moșii și țărani, Adunarea extraordinară de revizie a Moldovei și-a încheiat lucrările la 20 octombrie 1831. În următoarele două săptămâni a fost semnat și documentul final, concomitent cu expedierea adreselor de mulțumire, din

⁶³ Al. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 95.

⁶⁴ I. C. Filitti, *Principatele Române...*, p. 95.

⁶⁵ Idem, *Jurnale inedite ale Obșteștii extraordinare Adunări de revizie a Regulamentului Organic al Moldovei*, în „Revista de istorie, arheologie și filologie”, vol. X, ianuarie-martie 1909, p. 96.

⁶⁶ Idem, *Principatele Române...*, p. 97.

⁶⁷ *Ibidem*; Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 229.

partea „beneficiarilor“, către țarul Nicolae I și cancelarul Nesselrode la Petersburg, precum și lui Pavel Kiselev, aflat la București, respectiv lui Minciaki, rămas în capitala Moldovei. Două exemplare din Regulamentul moldovean au fost trimise la București, printr-o delegație compusă din episcopul Meletie al Romanului și Teodor Balș, spre a fi transmise curților suzerană și protectoare, iar un al treilea exemplar, împreună cu procesele verbale ale ședințelor Adunării au fost arhivate la Mitropolie. La 21 decembrie, țarul confirma protocolar primirea documentului, așteptând probabil reacția sultanului.

Prin mijlocirea Vistieriei și a Divanului împlinitor, norme și acte de interes obșteesc consfințite prin Regulament au fost aduse la cunoștința publică în cursul aceleiași luni decembrie⁶⁸, precedând astfel intrarea în vigoare a legiurii organice a Moldovei la 1 ianuarie 1832, cu o jumătate de an întârziere față de Țara Românească.

Un obiectiv important al administrației provizorii rusești era în felul acesta atins, nu însă în integralitatea componentelor sale, câtă vreme aplicarea legiurii și alegerea domnului aveau să genereze noi surse de neliniști pentru Kiselev, adăugate celei izvorâtă din viziunea sa ușor nuanțată în privința politicii externe țariste în Orientul European, cu deosebire în Principate. Dorind, bunăoară, o poziție mai fermă a cabinetului rus față de trăgănarea premeditată a Turciei de a-și onora obligațiile asumate prin Tratatul de la Adrianopol și prin convenția adițională de la Petersburg, el recomanda cancelarului Nesselrode, la 19 februarie 1832, formularea unui ultimatum cu termenul fixat pentru 1 mai același an, ca Poarta să-și respecte toate angajamentele luate până la zi. În caz contrar, să fie avertizată că ocupația Principatelor urma a fi menținută până la executarea integrală a tratatului. Or, prin menținerea unei atitudini prea concesive, aprecia că Rusia risca să piardă nu numai recuperarea despăgubirilor materiale cuvenite, dar și „toată influența noastră asupra Porții, care știe prea bine că un nou război ar fi cu neputință și că a reocupa Principatele ar fi a provoca un conflict general“⁶⁹.

Dovadă a unei convingeri liber exprimată în materie este și scrisoarea sa din 8 martie același an și cu același destinatar, stăruind în prelungirea ocupației rusești asupra Principatelor „pe vreo zece ani“, concepută ca soluție ideală pentru a obține puterile europene cu anexarea de facto a acestora și combătând totodată opinia ce-și făcuse loc prin zona puterii decizionale că „soarta și bunăstarea viitoare a Principatelor sunt de un interes secundar sau cu totul străin politicii cabinetului rusesc“⁷⁰. În total dezacord cu asemenea opinie (sinceră ori conjuncturală), Kiselev invoca dubla motivație a Rusiei de a se implica în administrația internă – subînțeleasă ca etapă premergătoare și obligatorie a voitei anexări – a Principatelor: una era de natură strategică, decurgând din ordinea politică stabilită în zonă prin tratatul de la Kuciuc-Kainardgi până la cel de la Adrianopol și cealaltă era de natură morală, izvorâtă din „interesul și solicitudinea“ datorate de Rusia provinciilor ei meridionale „limitrofe cu Principatele“ și, în general, popoarelor creștine ale Orientului⁷¹.

⁶⁸ *Manualul administrativ al Principatului Moldovei, cuprinzător legilor și dispozițiilor introduse în țară de la anul 1832 până la 1855*, tom I, Iași, 1855, p. 1-21.

⁶⁹ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 224-226.

⁷⁰ Hurmuzaki, *Documente, Supl. I*, p. 392.

⁷¹ *Ibidem.* „Dacă zvonurile rău voitoare, colportate în primul rând de ofițerii din anturajul lui – observa nu demult Georgeta Penelea-Filitti – despre intențiile generalului de a deveni un Bernadotte la Dunărea de Jos nu s-au adevărit, principiile generale în numele cărora acțiunea nu pot fi ignorate. Capacitatea economică a Principatelor a fost riguros stabilită în vederea transformării lor în bază de aprovizionare a armatelor țariste. Întregul mecanism administrativ a fost subordonat acestei sarcini majore. Posibilitățile de exprimare ale pământurilor au fost limitate de cenzură, instituție introdusă în țările române de generalul rus. Astfel, ordinea și disciplina impuse de președintele plenipotențiar tindeau către depersonalizarea Principatelor, dincolo de care încorporarea ar fi apărut ca o consecință firească“ (*Memoriile principelui N. Suțu*, p. 101).

În consecință, subliniind însemnătatea deosebită a așezămintelor legislative elaborate sub directă-i supraveghere în Principate și intrate deja în vigoare, cerea urgentarea ratificării lor de către puterile suzerană și protectoare, precum și monitorizarea aplicării lor – ceea ce, în fapt, el și făcea – în condițiile în care Austria „căuta piedici prin toate chipurile“, temându-se că înlesnirile politice și economice asigurate prin Regulament aveau să atragă în Principate pe locuitorii Transilvaniei și Bucovinei, cu implicațiile de rigoare. Întârzierea omologării oficiale a Regulamentelor lăsa loc speculațiilor interpretative, ca și zvonurilor sau agitațiilor felurite, deopotrivă de nocive asupra climatului intern, dominat de perspectiva încă nebuloasă a desemnării domnilor, de care era legată și prelungirea sau încetarea ocupației militare rusești.

Se știe că, prin înțelegerea survenită între reprezentanții puterilor suzerană și protectoare, primii domni „reglamentari“ aveau să fie numiți și nu aleși. Compoziția Adunărilor extraordinare nu-i inspira nici un fel de încredere lui Kiselev în rezultatul unor alegeri pe măsura propriilor sale așteptări, apreciind că domnii ieșiți din votul boierilor ar fi făcut doar jocul acestora în competiția socială ale cărei reguli tot ei le fixaseră. Simpatizant declarat și (în bună măsură) sincer al cauzei celor mulți și suferinzi⁷², preconiza ca domnul ce urma a fi numit trebuia nu doar să respecte noul așezământ, ci să și consimtă la unele modificări „absolut necesare“ ale acestuia în partea privitoare la raporturile dintre proprietari și săteni, parte a așezământului votată de Adunarea de revizie sub președinția lui Jeltuhin. De asemenea, în obligațiile viitorului domn trebuia să se regăsească – conform opiniei sale – făgăduința de a înainta în ranguri și de a respecta pe boierii de toate treptele care slujiseră cu devoțiune Cărmuirea provizorie, să recunoască numirile în funcțiile administrative făcute din ordinul Petersburgului și să vegheze asupra ziarelor și importului de cărți străine spre a preveni astfel „dezordinea și perturbarea, nu numai întrucât privește Principatele, dar și pentru provinciile limitrofe“⁷³.

Consecvent susținător al prelungirii ocupației militare în Principate, idee reafirmată într-o corespondență către Nesselrode din 26 septembrie 1832 și motivată suplimentar prin „zvonurile ce circulă în Moldova asupra lipsei de stabilitate a noilor instituții“⁷⁴ cu fundamentarea cărora însuși se mândrea, generalul reformator s-a arătat, în continuare, îngrijorat de viziunea boierească asupra transpunerii faptice a normelor regulamentare și implicit de preocuparea constantă a privilegiaților de a-și asigura instrumentarul adecvat pentru atingerea propriilor obiective. La 30 octombrie același an, el se tânguia ambasadorului rus la Constantinopol, Buteniev, că de două săptămâni se afla în luptă cu „bărboșii moldoveni, cei mai neastâmpărați intriganți dintre toți bărboșii câți trăiesc sub bolta cerească“ și că zvonurile ce veneau dinspre Țarigrad privind alegerea domnului constituiau principala sursă a neliniștilor.

În realitate, acele zvonuri reprezentau doar pretextul, pentru că adevărata cauză a agitațiilor consta, cum însuși remarcase în repetate rânduri, în componența covârșitor conservatoare a Adunării. „Nu vă puteți închipui – scria el – toate asalturile pe care le întâmpin. Să alergăm la măsuri de protecție alături cu Regulamentul, nu se poate ... Să lăsăm lucrurile în starea lor actuală, ar fi să provocăm noi neorânduiri, să distrugem scopul Rusiei, scop care stă în aceea ca să statornicim la megieșii noștri, protejați de noi, o cărmuire tare și dreaptă“. Regretând apoi inabilitatea predecesorului în funcție, sub

⁷² I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 227, 230.

⁷³ *Ibidem*, p. 228.

⁷⁴ Hurmuzaki, *Documente, Supl. I*, p. 404.

autoritatea căruia fuseseră votate primele capitole, incriminate, ale Regulamentului, Kiselev sublinia: „Acum membrii Adunării se aleg de boieri și dintre boieri. Aceștia, în mare parte, sunt oameni stricați, apărători vechilor abuzuri, căutând numai să se restabilească. Valahii sunt de o mie de ori mai liniștiți și mai ușor de cârmuit...”⁷⁵ Soluția posibilă a vedea în revizuirea unor prevederi regulamentare apreciate de el ca excesiv de favorizante pentru boieri – care, „prin Adunare, deveniseră judecători în propria lor cauză – și de restrictive pentru săteni, care rămâneau cei mai expuși abuzurilor. Altminteri, aprecia că „nici un domn nu-i va putea domoli și ... fără modificarea compunerii Adunării, vom avea la Iași o mică Varșovie (subl. ns.)”⁷⁶.

De aceea, stăruia pe lângă amicul său să încerce a recupera Regulamentul Organic de la turci și să introducă în textul inițial „oarecare îndreptări privitoare la administrație, în folosul poporului, pe care nu se poate să-l lăsăm la bunul plac al clasei boierești, fără ca prin aceasta să nu provocăm neorânduiri triste pentru țară și greutăți exterioare pentru ambele curți, suzerană și protectoare. Eu știu – mai preciza generalul – că acești intriganți sunt pe atât de fricoși cât sunt și de obraznici, încât, dacă aș da la o parte vreo doi sau trei, ceilalți se vor muia cu totul; dar atunci „ștregarii tuturor națiilor vor începe a țipa despre tirania moscovită și internunțul (ambasadorul Austriei la Constantinopol – n.ns.) îi va susține pe lângă Poartă ca să pescuiască în apă tulbure”⁷⁶.

Confesiunile sale nu au nimic artificial, cel puțin în aparență, dimpotrivă, degajă o puternică doză de sinceritate, de nemulțumire și silă față de boierimea „ruginită”, care tranșase în favoarea ei reglementarea raporturilor sociale și de solidaritate cu țărănimea. Scriindu-i lui Nesselrode la 16 ianuarie 1833, îl informa că trebuia să mai zăbovească câțva timp în capitala Moldovei, unde Adunarea obștească tocmai revizua chestiunea îndatoririlor sătenilor față de stăpâni și unde, personal, se afla în poziția „foarte delicată” de singur apărător al acelor oameni rămași descoperiți în fața unei „oligarhii lacome și turbate”.

Își făcuse iluzii în privința potențialului sprijin dinspre Constantinopol, întrucât, la 26 ianuarie, Buteniev îl înștiința că Turcia, „din pricina unor complicațiuni”, întârzia ratificarea Regulamentului și că ar fi fost o manevră total neinspirată din parte-i să ceară textul de la autoritățile otomane spre a opera recomandatele de el rectificări. În opinia sa, acestea puteau fi realizate ulterior, „prin dispozițiuni îndeplinitoare Regulamentelor”⁷⁷. Astfel lămurit, nu-i rămânea generalului decât să militeze – direct, sau prin mijlocirea lui Orlov⁷⁸ – pentru prelungirea la maximum a ocupației rusești, apreciată de el drept dublă garanție, pe de o parte, pentru organizarea și consolidarea noilor instituții în Principate și, pe de alta, pentru crearea premiselor (externe) favorabile anexării acestora, cum îi mărturisea amicului său în cuprinsul amintitei scrisori din 8 iulie 1833. Intenția îi fusese bine decriptată de consulul austriac din Iași, Wallenburg, care, exprimându-și îngrijorarea față de creșterea efectivelor rusești în tranzitul lor spre Silistra, consemna la 12 martie 1833 indemnul făcut de Kiselev membrilor marcant ai Adunării moldovene de a cere țarului, printr-un memoriu, să ordone încartiruirea unui corp de armată în Moldova, care să apere Principatele de potențialele primejdii de peste Dunăre. Ajutorul indirect oferit astfel Turciei ar fi încărcat nota de plată în favoarea Rusiei, care – beneficiind apoi de neputința Porții de a-și onora obligațiile sporite – se putea considera „îndestul de autorizată a păstra zălog Moldova și Țara Românească

⁷⁵ *Ibidem*, p. 406.

⁷⁶ Al. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 98-99.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 99.

⁷⁸ Vezi memoriul lui Kiselev către Orlov, din 27 iulie 1833, în Hurmuzaki, *Documente, Supl. I*, p. 419.

până ce împrejurările îi vor îngădui să le alipească desăvârșit de Imperiul ei⁷⁹. Nu întâmplător, am spune, principalul obstacol extern în materializarea proiectului avansat venea, în opinia lui Kiselev, dinspre Austria, el continuând să spere în fezabilitatea acestuia.

Dar dacă Orlov îl va fi înțeles – în cadrul întâlnirii lor prelungite la Odesa, în iulie 1833 – și-i va fi sprijinit sau nu mesajul adresat atunci Petersburgului, în schimb, cancelarul Nesselrode a dovedit că urma un alt scenariu politic decât cel imaginat de Kiselev. Cea mai bună dovadă e răspunsul său oferit generalului, că soluția prelungirii ocupației rusești în Principate ar fi fost propusă și susținută din rațiuni sau interese personale, semnificând, așadar, o gravă ofensă (și acuză) la adresa președintelui încă plenipotent. Drept urmare, la 27 iulie 1833, Kiselev îl ruga pe cancelar să-i obțină de la împărat acceptul demisiei, care avea să vină la 21 noiembrie același an, adică în preziua semnării la Petersburg a convenției ruso-turce, prin care Poarta, reprezentată de ambasadorul ei Ahmed Pașa, se obliga să ratifice Regulamentul printr-un hatiserif, în termen de două luni⁸⁰. Condițiile și termenul evacuării Principatelor, în acord și cu asigurările date anterior de țara Austriei și Franței, privind „menținerea existenței Imperiului Otoman”, aveau să facă obiectul altor negocieri bilaterale, desfășurate tot la Petersburg și încheiate prin semnarea documentului comun la 17/29 ianuarie 1834.

La 8 ianuarie 1834, Kiselev părăsea definitiv Bucureștii (în locul lui fiind numit comandant al trupelor rusești din Principate generalul-maior Delinghausen) și s-a îndreptat spre Iași, unde avea să mai zăbovească încă trei luni, până la 11 aprilie, pentru finalizarea câtorva acte administrative. Aici îl va fi întâlnit pe Ahmed Pașa, la 25 februarie, pe când acesta se întorcea de la Petersburg, oferindu-i – în virtutea înțelegerilor prealabile între cele două Curți și a instrucțiunilor primite – lista candidaților la tronul celor două Principate, din care Poarta trebuia să desemneze domnii. Comentând ceremoniile protocolare rezervate diplomatului turc și suitei sale, mai întâi la Iași, ulterior la București, consulul englez Blutte remarca conduita *demnă*, înțelegând proturcească, a boierilor moldoveni, motivată în opinia sa prin faptul că „au în fiecare zi sub ochi starea în care a fost redusă Basarabia de când a fost anexată Rusiei”⁸¹. Aceluiași consul îi aparține și observația, deplin îndreptățită și confirmată în timp, că plângerile boierilor împotriva viitorilor domni, îndreptate fie către Petersburg, fie către Constantinopol, avea să li se răspundă invariabil prin transferul responsabilității deciziei de la o curte la alta, fără ca aceasta să împiedice guvernul țarului de a controla toate actele cărmuirii românești. Controlul urma a fi exercitat, fie acoperit, prin agenți secreți, fie fățiș, prin consulul rusesc, căruia convenția de la Akkerman îi conferise puteri deosebite.

Opțiunea Turciei în privința domnilor celor două Principate este cunoscută, fiind comunicată la București în ziua de 29 martie 1834: Mihail Sturdza, pentru Moldova, și Alexandru D. Ghica, pentru Țara Românească. Numirea lor era o palidă consolare pentru împărăția otomană, întrucât preselecția aparținuse Rusiei, care își conserva controlul asupra Principatelor chiar și după retragerea trupelor de ocupație, prin menținerea unor corpuri speciale, însărcinate cu paza drumurilor militare și a aprovizionării Silistrei. În plus, dacă despre Ghica existau informații că ar fi dorit să se îndepărteze de „ocrotirea” exclusivă a Rusiei spre a face loc unui protectorat colectiv al puterilor

⁷⁹ I. C. Filitti, *Correspondența consulilor...*, p. 891. Printr-un alt raport datat 3 iunie același an, Wallenburg observa deja sporirea efectivelor rusești din Iași, unde fostul palat Ipsilanti de la Galata era transformat în cazarmă pe speșele Vistieriei Moldovei, efectuându-se rechiziții excesive într-o „țară destul de istovită” (*ibidem*, p. 892).

⁸⁰ Al. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 102-103.

⁸¹ I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 896.

europene asupra Principatelor, M. Sturdza era considerat, cel puțin în cadrul unor cercuri diplomatice, un rusofil convins⁸².

Pavel Kiselev nu a mai fost însă martor, necum protagonist, al acestei ultime faze a administrației provizorii rusești în Principate (încheiate succesiv prin atribuirea investiturii domnilor și prin plecarea funcționarilor ruși și a trupelor de ocupație până în iulie 1834), pentru că, la 11 aprilie a părăsit definitiv și capitala Moldovei, plecând spre Petersburg, întovărașit fiind până la Sculeni de un mare alai. Era și aceasta o dovadă a prețuirii de care se va fi bucurat în rândul localnicilor (sau al unei părți a acestora) cel de al treilea președinte plenipotențiar al administrației rusești, ale cărui cuvinte rostite la închiderea ultimei sesiuni a Adunării obștești de la Iași, la 28 martie 1834, cu siguranță nu vor fi rămas fără ecou în rândul participanților: „Păstrați-mi, vă rog, amintirea unui vechi prieten, care, oriunde se va putea afla, se va îngriji totdeauna de fericirea Moldovei”⁸³. N-au fost vorbe gratuite, ci reafirmarea unor sentimente ce l-au determinat pe un analist să observe că P. Kiselev reprezenta „singurul rus a cărui plecare din Principate a fost cu adevărat regretată de toate categoriile populației”⁸⁴.

Desigur, atașamentul său mărturisit (și sincer, probabil) nu viza într-atât pe cei de față, gratulați adeseori în corespondența sa cu epitete ca *ruginiți, bărboși, stricați, nesuferiți* etc., cât mai ales țara și poporul de rând, ca repere fundamentale ale unui spațiu geopolitic și, îndeosebi, ale unei opere reformatoare concepută în limitele largi ale unui despotism luminat întârziat. Tenta propagandistică atribuită acestei opere, reală în esență și recunoscută chiar de Kiselev, a fost însă devansată de energia și constanta sa preocupare în direcția modernizării structurilor politico-administrative din Principate, spre a le apropia, aparent paradoxal, nu atât față de Rusia, cât față de rigorile modernității europene. Inițiativa, urmărită în dinamica desfășurării faptice, a prilejuit sugestiva observație a unui contemporan: „Suntem oameni ciudați – nota, cu oarecare frustrare, un general rus reprezentând pe ocupant; iată o țară, care nu-i a noastră și pe care voim s-o civilizăm și s-o îmbogățim. Așezăm orașe care vor ruina pe ale noastre, creăm o agricultură care va micșora pe a noastră, dăm legi liberale și noi avem guvernământ despotic. La noi n-avem decât șerbi și aici vrem să facem cetățeni, fără a ne gândi că între țărani noștri și aceștia nu-i decât Prutul”⁸⁵.

Neîndoindu-l, observația ar fi fost perfect îndreptățită dacă în spatele „generalizărilor” rusești nu s-ar fi regăsit și obiectivele politice imperiale, rareori formulate explicit de oficiali (cu excepția lui Kiselev) în privința Principatelor, obiective meșteșugit racordate intereselor egoiste ale unei boierimi pământene, vulnerabilă și divizată în fața primejdiilor derivate din binefacerea modernizării.

⁸² *Ibidem*, p. 898. Despre personalitatea lui M. Sturdza și despre momentul preluării puterii în Moldova, vezi îndeosebi: D. Ciurea, *Moldova sub domnia lui M. Sturdza*, Iași, 1947; Gh. Platon, *Domnitorul Mihail Sturdza și judecata istoriei*, în *ArhGen*, II, 3-4, Iași, 1995; Mihai-Răzvan Ungureanu, *Câteva note privitoare la ritualul ceremoniilor domnești din vremea lui Mihail Sturdza. Sărbătorile instalării la putere (1834)*, în *ArhGen*, II, 3-4, Iași, 1995, p. 299-300.

⁸³ Hurmuzaki, *Documente, Supl. I*, București, 1894, p. 57.

⁸⁴ Radu R. Florescu, *Essays on Romanian History*, Iași-Oxford-Portland, 1999, p. 207. Opinia contrastează cu aprecierea mult prea critică a lui Pompiliu Eliade despre același personaj: „Viața pe care a oferit-o generalul Pavel Kiselev moldovenilor și valahilor era mai rea decât moartea, căci ea tindea, nici mai mult, nici mai puțin, decât la suprimarea conștiinței românești. Cu mijloace total opuse, al treilea președinte a continuat tradiția și opera începută de cruzii săi predecesori. Visul său a fost de a vedea «europeni» civilizați în locul moldovenilor și valahilor cu obiceiuri simple. De la originile istoriei sale și până în zilele noastre, ramura latină a românilor n-a cunoscut prieten mai perfect, nici dușman mai reductibil decât generalul Pavel de Kiselev” (Pompiliu Eliade, *La Roumanie au XIX-e siècle. II. Les trois présidents plenipotentiaires (1828-1834)*, Paris, 1914, p. 178-179).

⁸⁵ I. C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834-1848*, București, 1915, p. 241.

Grație împrejurărilor istorice în general cunoscute⁸⁶, intențiile care au motivat elaborarea și punerea în aplicare a Regulamentului au fost depășite, în bună măsură și cu concursul nemijlocit al lui Kiselev. În intenția sa mărturisită, aplicarea Regulamentului sub regimul ocupației militare, pe lângă faptul că trebuia să înfrângă rezistența forțelor interne, deloc de neglijat, „urma să situeze Principatele pe calea unor transformări ireversibile și, totodată, să pună Turcia în fața unui fapt împlinit. În acest mod, considera generalul, ar fi putut în cele din urmă să-și atingă și Rusia obiectul politic propus”⁸⁷. Dar, evoluția ulterioară a evenimentelor avea să demonstreze că, atât puterea protectoare, cât și cea suzerană, erau la fel de puțin interesate în progresul autentic al societății românești, care proces, din fericire, odată declanșat, n-a mai putut fi stăvilit îndeosebi pe direcția națională⁸⁸. Această direcție a constituit o componentă esențială a rezistenței interne, rezultată din incompatibilitatea sentimentelor naționale cu patronajul străin, exprimat atunci și prin ocupația militară, nefiind însă și singura stavilă așezată în calea aplicării consecvente a Regulamentului Organic.

Prin noul așezământ legislativ, codificat de generalul rus, ordinea tradițională trebuia schimbată, în condițiile în care noile instituții afectau interesele de clasă sau de grup, cu vechile lor relații și mentalități ilustrate de la vârful ierarhiei, până la nivelul inferior al aparatului funcționăresc. Împuternicit, pentru ținuturile din nordul țării, cu calitatea de comisar extraordinar pentru revizia aplicării Regulamentului Organic, la trei luni după intrarea acestuia în vigoare, boierul vornic Lupu Balș, urmând instrucțiunilor (și confidențiale) primite din partea lui Kiselev, raporta, între altele, că erau „prea puțini dintre acei cari, prin educația lor sau prin efectul unei judecăți sănătoase, se leapădă fără regrete de avantajii exclusive pe cari le-au avut până acum, pentru a le regăsi acestei avantagii în prosperitatea generală”. În schimb, erau foarte mulți dintre acei care regretau sincer vechea stare de lucruri, când abuzul, iresponsabilitatea și arbitrarul erau în floare, asigurând o viață relativ fericită claselor privilegiate. Dintre cei care, fie pe față, fie în ascuns, se împotriveau diferitelor dispozițiuni ale Regulamentului erau numiți, mai ales, proprietarii, clerul și străinii⁸⁹.

Pe de altă parte, legiferarea indirectă a „robiei clăcii” și a dispoziției inumane privitoare la izgonirea țăranilor îndărătnici de pe moșii a împiedicat marea masă a locuitorilor țării să se bucure de binefacerile modernizării. Adăugată altor inconveniente generate, dincolo de textul sec al legii, de lipsa experienței politico-administrative adecvate, de cultura și moralitatea celor chemați s-o implementeze, de imixtiunile puterii executive asupra celorlalte pârghii ale autorității statului, ca și ale puterii protectoare asupra și deasupra tuturor și, nu în ultimul rând, de particularitățile psihologice și temperamentale ale moldovenilor⁹⁰, *protoconstituția* inaugurată sub regimul ocupației străine părea să îndreptățească afirmația lui Bois le Comte, potrivit căreia intenția rușilor era de „a ne distruge ordinea de lucruri cu care toată lumea era obișnuită, pentru a introduce o ordine pe care în același timp o violau, pentru a ne arăta că nu trebuie să luăm lucrurile prea în serios”⁹¹. Din această cauză, inițiativele modernizatoare, înnoitoare, declanșate în spațiul românesc de spiritele luminate ale vremii aveau să-și

⁸⁶ Vezi *Regulamentul Organic al Moldovei*, ediție integrală realizată de Dumitru Vitcu și Gabriel Bădărău, Iași, Editura Junimea, 2004, p. 15-61.

⁸⁷ Gh. Platon, *op. cit.*, p. 38.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 45.

⁸⁹ Mihail Galan, *Dificultățile aplicării Regulamentului Organic în Moldova*, în CI, Iași, 1933-1934, p. 25.

⁹⁰ Hurmuzaki, *Documente*, XVII, p. 388.

⁹¹ *Ibidem*, p. 387.

caute și să-și afle forme de expresie adecvate împrejurărilor, incluzând acțiunile conspirative, ca și cele propagandistice, desfășurate sub stindardul liberalismului, devenit dominantă ideologică a perioadei regulamentare.

Dincolo însă de comentariile la obiect sau aprecierile speculative făcute nu doar în epocă, ci și mai târziu, pe marginea strategiei politice rusești în sud-estul european, în general, a rolului, motivației și consecințelor administrației militare țariste în Principatele Române între anii 1828 și 1834, îndeosebi, o constatare cvasiidentică (implicând, desigur, și nuanțe) se regăsește în textele celor mai mulți și mai avizați analiști ai momentului istoric: prezența lui Pavel D. Kiselev în Moldova și Țara Românească a zdruncinat puternic în conștiința publică imaginea până atunci conturată sau consacrată a ocupantului. Pentru că, spre deosebire de înaintașii sau urmașii săi călcători în același spațiu românesc, animați de același ideal expansionist, generalul-conte a izbutit să lase la plecare, dacă nu regrete, cel puțin o popularitate vădită și cu siguranță mai multă ordine, întemeiată pe cel dintâi așezământ constituțional modern, în elaborarea și implementarea căruia și-a dat din plin obolul.

Despre Kiselev, pe care românii îl vor reîntâlni într-o altă etapă convulsivă a istoriei naționale, deschisă de Congresul de pace de la Paris (1856), în ipostaza-i de ambasador al Rusiei în capitala luminii și de sprijinitor (desigur, interesat) al Unirii Principatelor, marele istoric N. Iorga găsea – în opinia noastră – cele mai potrivite cuvinte pentru a-i contura caracterul și personalitatea, prin raportare la momentul istoric asupra căruia am stăruit în paginile de față: „Administrator de mare talent, unul dintre ultimii elevi ai acelei filosofii de stat din secolul al XVIII-lea ... anexionist convins, care nu crede nici în dreptul la viață al națiunilor mici și nici în posibilitatea statelor mici de a face față ferocității imperiilor, și-a îndeplinit misiunea justificând și încrederea suveranului său și îndeplinind și opera de drept și ordine, veghind la aplicarea celei mai bune constituții posibile pentru Principate compatibilă atât cu trecutul lor și în acord cu interesele marelui Imperiu, al cărui mandatar și reprezentant era”⁹².

PAVEL D. KISELEV IN ROMANIAN PRINCIPALITIES (1829-1834). VIRTUES AND
FRUSTRATIONS OF AN UNUSUAL CONQUER
(Summary)

General-Count Pavel D. Kiselev was the third plenipotentiary president – following to the other two generals: Pahlen and Zeltuchin – of the central provisional administrative authority, established by the Russian Government into Romanian Principalities (Moldavia and Wallachia) between 1828 and 1834 years. It was the period of debating, introducing and establishing of the first modern constitutional act (hybrid), which became known to posterity as *Organic Regulations* (or *Reglement*). The changes it introduced were interpreted as the high water mark of Russia's successful legalized penetration, by giving the protecting court a constant excuse for meddling in the domestic affairs of the Principalities on the pretext of ensuring their good government.

Unfortunately, the same period was a very dramatic one for large categories of Romanian people, because the Russian occupation coincided with a series of natural disaster which rendered the worst of a long line. Of course, for these natural scourges, the Russians were only partly to blame. The outbreak of the bubonic plague in 1828 was followed in 1831 by one of the severest cholera epidemics. The plague was certainly caused by the prolonged deadlock in military operations on the Danube, the heavy casualties on both sides, and the lack of adequate sanitary facilities.

⁹² N. Iorga, *Histoire des relations russo-roumaines*, Iași, 1917, p. 275-276.

In order to combat the plague, the new president of the central provisional administrative authority, P. D. Kiselev, stayed behind in the country at considerable personal risk, inspecting the villages worst affected, ordering studies of the etiology of the disease, appointing additional army physicians, setting up a central sanitary service in Bucharest and Iasi, etc. To meet the problem of famine, he laid a complete embargo on the export of wheat and instituted an efficient system of state-granaries for reserves in years of bumper crops. Most of the chief cities were also provided with some form of fire-fighting apparatus to avert major conflagrations.

Undoubtedly, Kiselev's greatest challenge was that of making the *Organic Reglement* acceptable to the country. The boyars objected both to the content and to the manner in which the new constitution had been imposed. The nationalists were incensed by unorthodox procedure adopted by the Russians, by the right of *veto* the latter exercised, and by the representative character of both the drafting committee submitting the proposal and the special assemblies ratifying it. The conservatives were indignant at signing away many of their economic privileges.

The General-Count Kiselev made a brave attempt to translate his self-imposed „moral mission“ into a program for restricting the outworn feudal privileges of the Romanian boyars. Anyway, in spite of all objections or critics, he holds the unique distinction of being the only Russian whose departure from the Principalities in 1834 was genuinely regretted by all sections of the population. Although, as a soldier and diplomat, he belonged to a school of Russian expansionists who saw in the Romanian Principalities a stepping-stone on the road to Constantinople, irrespective of motives, P. D. Kiselev has won the respect and admiration of historians for a job well-done in the midst of trying circumstances.

DINU BALAN

REFLEXE CULTURALE ALE XENOFOBIEI ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

Prima jumătate a secolului XIX se circumscrie eforturilor elitei moldo-valahe de a crea o identitate națională, al cărei pandant va fi unitatea inextricabilă a două imperative indubitabile ale momentului: nevoia de modernizare și problematica națională. Rolul cultural al intelighenției din epoca anterioară a fost completat prin fundamentarea unei noi dimensiuni, ideologice, prin intermediul căreia se face trecerea, în a doua jumătate a secolului XIX, la cucerirea puterii politice¹.

Discursul politic are o structură polară, dar mai adesea ambiguă², trebuind să îmbine teme și motive foarte variate, aparținând unui registru amplu de probleme, mergând de la cultivarea tradiției autohtone până la sprijinirea modernizării instituționale.

O marcă esențială o reprezintă, în contextul cultural al epocii, „cristalizarea mesianismului” [subl. S.A. – n.ns. D.B.], mai bine zis, extinderea lui de la indivizi izolați (vechii noștri cărturari) la un grup (intelighenția)³. „Misionarismul politic”⁴ a reprezentat elementul esențial al gândirii și acțiunii pașoptiștilor, la care este evidentă „fascinația culturii ca dialog politic cu societatea”.

În aceste condiții, atitudinea față de Europa nu are cum să fie una de imitare și sincronizare cu valorile culturale occidentale⁵, ci se manifestă printr-o situație istorică, în cadrul unui proces de „adoptare selectivă” a ideilor ce vin din exterior și se grefează pe un sistem axiologic propriu⁶. Rezultatul a fost o sinteză aparte de elemente luminate și

¹ Pentru procesul formării intelighenției în spațiul românesc, trimitem, mai ales, la Elena Siupiur, *Viața intelectuală la români în secolul XIX*, în *Cartea interfeșelor*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985, p. 230-245; idem, *Formarea intelectualilor în sud-estul european în secolul al XIX-lea. Modelul românesc*, în I. Agrigoroaei, Gh. Buzatu, V. Cristian (coord.), *Românii în istoria universală*, III, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1987, p. 427-453; idem, *Les intellectuels roumains du XIXe siècle et la reorganisation de la classe politique et du système institutionnel*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, ianuarie-iunie 1995, nr. 1-2. A se vedea și Sorin Antohi, *Cuvintele și lumea. Constituția limbajului social-politic modern în cultura română*, în *Civitas imaginis. Istorie și utopie în cultura română*, ed. a II-a, rev., Iași, Polirom, 1999, mai ales p. 173-185.

² Mihai Chioveanu, *Acuza de fanarism: atitudini post-politice și alterități fictive în structurarea identității naționale și a culturii politice la români*, în „Xenopoliana”, VIII, 2000, 1-4, p. 61. Autorul consideră că „discursul politic de secol XIX își dezvăluie [...] acea interfață metaforică” [subl. ns. – D.B.], menită a facilita cultivarea unor intimități destinate a încheia comunități, a cimentea sentimentul apartenenței la acestea”.

³ S. Antohi, *op. cit.*, p. 180.

⁴ Elena Siupiur, *Viața intelectuală...*, p. 233.

⁵ Eugen Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, ediție, studiu introductiv și note Z. Ornea, București, Editura Științifică, 1972.

⁶ Paul Cornea, *Oamenii începutului de drum. Studii și cercetări asupra epocii pașoptiste*, București, Editura Cartea Românească, 1974, p. 44, 49.

romantice⁷ puse în slujba ideii naționale, într-o epocă de „adâncire a individualizării naționale”⁸.

Redeșteptarea națională s-a produs sub impactul șocului resimțit în urma sesizării discrepanțelor dintre societatea românească și realitățile occidentale⁹ și sub influența ideilor promovate de Revoluția Franceză¹⁰, care se juxtapun procesului de acumulări interne și de cristalizare a unei atitudini noi față de problematica națională și socială¹¹. În această perioadă de „ebuliție ideologică”, diferită, programatic, de epoca corifeilor Școlii Ardelene, se identifică condițiile necesare croirii unui nou destin: unirea și independența. Politizarea istoriei care, din „armă a eliberării spirituale”, devine, la pașoptiști, „o armă spirituală a eliberării”¹² [subl. P.C. – n.ns. D.B.] alături de imperativul solidarității naționale, care primează asupra oricăror probleme de natură socială sau instituțională¹³, au conturat o nouă dimensiune a identității naționale, construită sub influența romantismului, prin sublinierea comunității de limbă, istorie și cultură.

Această primă jumătate a secolului XIX este o perioadă a redescoperirii de sine, a unei conștiințe acute a propriei individualități istorice, culturale, etnice sau, după formula lui Craig Calhoun, o perioadă de construcție a unei „identități categorice”¹⁴. Poate așa s-ar explica paradoxul coexistenței, în epocă, a sentimentelor de superioritate și a complexelor de inferioritate.

Îmbinarea culturii cu politica¹⁵, apelul la trecutul foarte vechi¹⁶, confruntarea cu realitățile epocii au condus la o dublă atitudine: pe de o parte, la proslăvirea trecutului, model al prezentului, printr-o interesantă formulă de teleologie istorică și, pe de alta, la

⁷ Pentru analiza epocii, din punct de vedere cultural, ideologic și politic, trimitem la exemplara carte a lui Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mișcarea ideilor și literatura între 1780-1840*, București, Editura Minerva, 1972.

⁸ *Ibidem*, p. 65.

⁹ Este edificator traseul ideologic – cu valențe simbolice de netăgăduit – pe care îl parcurge Dinicu Golescu, ca urmare a unei călătorii întreprinse în centrul și vestul Europei. Vezi Constantin (Dinicu) Golescu, *Însemnare a călătoriei mele...*, Ediție de Nerva Hodoș, București, 1910, sau de Petre V. Haneș, București, 1915. Și Sorin Antohi, *Cioran și stigmatul românesc. Mecanisme identitare și definiții radicale ale etnicității*, în *Civitas imaginalis*..., p. 315-316, nota 36.

¹⁰ *La Révolution Française et les Roumains. Impact, images, interprétations*. Etudes à l'occasion du bicentenaire publiées par Al. Zub, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1989.

¹¹ Vezi Gh. Platon, *Geneza revoluției Române de la 1848*, Iași, Editura Junimea, 1980; idem, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. I, II, III, Iași, Editura Universității „Al.I. Cuza”, 1995, 1998, 2000, *passim*.

¹² P. Cornea, *Originile romantismului românesc*..., p. 494-495.

¹³ Nicolae Bălcescu îi îndemna, în 1849, pe români să-și fixeze „ținta națională cea mai principală [...] unirea Principatelor deocamdată”. În N. Bălcescu, *Opere*, vol. IV, ed. G. Zane, București, 1964, p. 248. Unirea era considerată de el, la acel moment, „singură mântuitoare pentru noi [...] care singură trebuie să fie ținta românilor de astăzi” [subl. ns. D.B.]. Idem, *Opere*, ed. G. și Elena Zane, vol. I, București, 1974, p. 212. „Steaua Dunării” rezuma, la rândul-i, „politica națională [...], politică care se rezumă în aceste cuvinte: autonomia Principatelor, Unirea Principatelor” [subl. ns. D.B.]. Cf. Paul Cornea, Mihai Zamfir, *Gândirea românească în epoca pașoptistă (1830-1860)*, vol. I, antologie, studiu și bibliografie de P. Cornea, text stabilit, note și medaliaone biografice de M. Zamfir, București, Editura pentru Literatură și Artă, 1969, p. 132: [Programul ziarului „Steaua Dunării”]. Vezi și *Profesia de credință a partidului național în Moldova*, 26 noiembrie / 8 decembrie 1858, în *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, vol. VII, București, 1892, p. 1033-1036.

¹⁴ Craig Calhoun, *Nationalism*, Buckingham, Open University Press, 1997, p. 29.

¹⁵ Remarcabil este evidențiat acest melanj în volumul lui Mircea Angheliescu, *Ion Heliade Rădulescu. O biografie a omului și a operei*, București, Editura Minerva, 1986, începând, mai ales, cu capitolul IV, *passim*. Vezi și Victor Neumann, *Reflexe culturale ale antisemitismului din România în secolul al XIX-lea (I)*, în „Societate și cultură”, 3/1994, p. 41.

¹⁶ Al. Zub, *Istorie și finalitate*, București, Editura Academiei Române, 1991, p. 11-53.

conștientizarea rămânării în urmă a societății românești. Dilema a fost tranșată de către unii intelectuali prin exacerbarea naționalismului etnicist¹⁷. Autodefinirea s-a realizat prin raportare la celălalt¹⁸, alimentând, ca peste tot, adversitatea față de străin¹⁹, într-o stranie obsesie a identității²⁰.

Imaginea în oglindă favorizează deformarea percepției alterității, alunecă de la concret la imaginar, fiind supusă unui proces „de simplificare și de amplificare, atingând, la limită, caricatura sau simbolul”²¹.

Imaginea pe care și-o face omul despre altul, ca și despre sine, nu trebuie interpretată în afara înțelegerii noastre²². Latura psihologică, semnificativă de altfel, este dependentă, fie și indirect, de un anumit context social și cultural²³. Vasile Alecsandri sesiza, încă la jumătatea veacului trecut, legătura aceasta, transplantând-o însă în plan politic și național²⁴.

Necesitatea corelării unei politici liberale, moștenire a revoluției franceze, cu autonomia culturală, a condus, în gândirea istoriei, la „o anumită *Bildung* națională”, prin care se făcea trecerea „de la transcendența «spiritului poporului» în cultură la transcendența sa în statul etniei-națiuni”²⁵. Este o variantă a conotațiilor tradiționale creștine ale „tribulațiilor colective”, ilustrată prin deturnarea responsabilității de la omul/poporul ticălos către celălalt, dușmanul său²⁶. Claude Karnoouh evidențiază procesul metamorfozei conceptelor de națiune, de legitimitate și de drept de la începutul secolului XIX, în Europa Orientală, în condițiile persistenței climatului politic din epoca anterioară²⁷. Etnicismul religios și istorizarea ethos-ului confereau luptei politice legitimitate²⁸. Pe de

¹⁷ István Bibó, *Misère des petites Etats d'Europe de l'Est*, traduit du hongrois par György Kassai, Paris, Editions l'Harmattan, 1986, apud V. Neumann, *op. cit.*, p. 41.

¹⁸ Cătălin Turluc, *Ideea națională și construcția politică modernă*, în „Xenopoliana”, V, 1997, 1-4, p. 43.

¹⁹ Al. Zub, *Despre studiul alterității la români*, în vol. *Identitate / alteritate în spațiul cultural românesc*. Culegere de studii editată de Al. Zub. Cu ocazia celui de al XVII-lea Congres Internațional de Științe Istorice, Montreal, 1995, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1996, p. 395-396.

²⁰ Idem, *Din avatarurile naționalismului*, în „Xenopoliana”, V, 1997, 1-4, p. 4-5.

²¹ Lucian Boia, *Pentru o istorie a imaginarului*, traducere din franceză de Tatiana Mochi, București, Humanitas, 2000, p. 117.

Diversele contribuții ale specialiștilor privind studiul alterității au fost evidențiate de Al. Zub (*Despre studiul alterității la români*, în *loc. cit.*) și ele au venit îndeosebi din alte domenii, respectiv etnologia (remarcabilă este lucrarea lui Claude Karnoouh, *Românii. Tipologie și mentalități*, traducere de Carmen Stoean, București, Humanitas, 1994) sau imagologia culturală (vezi, mai ales, contribuțiile lui Al. Duțu) sau, dacă au fost elaborate de istorici, reliefează, mai curând, mecanismele creării reprezentărilor și imaginilor colective despre celălalt. (Avem în vedere, de pildă, lucrările lui L. Boia sau cele ale lui Dan. A. Lăzărescu, mai ales, *Imaginea României prin călători*, București, vol. I, 1985, vol. II, 1986, și idem, *Imaginea poporului român în conștiința europeană*, vol. III, 1821, Oradea, 1995.) O mențiune aparte se cuvine pentru cartea cercetătorului german, Keith Heitman, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german, 1775-1918. Un studiu imagologic*, traducere și introducere D. Hincu, București, Editura Univers, 1995, nu doar pentru că evidențiază un model de creare a stereotipurilor cu privire la români, îndeosebi cei de sub stăpânire habsburgică și, apoi, austro-ungară, în lumea germană, dar și pentru sugestiile metodologice valoroase. În fine, volumul colectiv coordonat de Al. Zub, *Identitate / alteritate...*, reprezintă o bună măsură a preocupărilor, în direcția studiului alterității, în cultura română.

²² C. Karnoouh, *op. cit.*, p. 62.

²³ Al. Duțu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, Editura Univers, 1982, p. 133.

²⁴ „[...] românii trec prin o fază politică din cele mai interesante și (...), atât convingerile unora, cât și presimțirile altora, sunt conduse de o putere ocultă către același țel, adică afirmarea românismului în fața lumii”. Cf. Vasile Alecsandri, *Cele mai frumoase scrisori*, text ales și stabilit, traducere, prefață, tabel cronologic, note și indici de Marta Anineanu, București, Editura Minerva, 1972, p. 95.

²⁵ C. Karnoouh, *op. cit.*, p. 81.

²⁶ S. Antohi, *Cioran și stigmatul românesc...*, în *loc. cit.*, p. 285.

²⁷ C. Karnoouh, *op. cit.*, p. 84.

²⁸ *Ibidem*, p. 85.

altă parte, pe urma lui Herder, se credea că fiecare colectivitate are un destin unic²⁹. Se creează, în felul acesta, un confort psihologic și se dezvoltă mitul etnonaționalist, bazat pe „datul etnic” („the given ethnic”)³⁰. Pentru apărarea și consolidarea comunității, se construiește o imagine a celuilalt / inamicul, profund degradată: adversarul nu e om deplin. El este tratat „as semi-human or non-human at all”³¹. Departe de a remarca „o cunoaștere care nu este a ta”³², s-a putut ajunge, uneori, la diabolizarea străinului, creându-se o structură psihică, dar și ideologică, a resentimentului.

Venind la evidențierea, concretă, a raporturilor cu celălalt, analiza izvoarelor social-politice și literare relevă o extraordinară complexitate. Trebuie spus, dintru început, că, în ciuda prejudecăților care găsesc, în epocă, un teren fertil, dat fiind „caracterul singular al naționalismului din Europa orientală”³³, relațiile concrete dintre grupurile umane au urmat un traseu sinuos. Oricum însă, sunt contaminate de clișee, individul fiind determinat prin imaginea comunității din care făcea parte și prin raportarea la grupul de referință. Aceasta este o caracteristică generală a epocii, încadrată într-o structură arhetipală. Ceea ce este însă specific istoriei românești rezultă din reacția unei societăți, predominant rurale, față de străin și din impactul stăpânirilor și modelelor străine³⁴.

Această sinteză contradictorie a avut un impact profund, sesizat de elitele vremii. Alecu Russo considera că „străinismul ne-a deșteptat odată, dar începe de o vreme și supt toate chipurile a ne înăduși”³⁵ [subl. ns. D.B.].

Criza identității tradiționale, structurată de apartenența confesională, („națiunile-confesiune”)³⁶ și de solidaritatea colectivă, de tip arhaic, a comunităților țărănești³⁷, a favorizat apariția unui nou tip de identitate: poporul, considerat de Herder „principiul care transcende orice întrupare politică particulară”³⁸. Trebuie arătat că și acest concept – poporul – are o inerentă ambiguitate terminologică: pe de o parte, el este diferit de solidaritățile anterioare, de tip tradițional, dar, pe de alta, nu poate fi asimilat cu conceptul de „națiune”. E, mai degrabă, un principiu metafizic, Herder văzând în popor o „entitate colectivă și nediferențiată”³⁹.

Gheorghe Asachi stabilește câteva dintre coordonatele afirmării noului tip de solidaritate: încrederea în sine, apelul la trecut, spiritul critic, păzirea datinilor și onorarea limbii, care este „vestimentul unei nații”⁴⁰, „paladiu a naționalității”⁴¹. „Folosul obștesc”, singura „virtute” cu care strămoșii i-au depășit pe românii primei jumătăți a secolului XIX, condiționează calitatea de bun patriot și cetățean⁴². „Treapta cea pierdută

²⁹ *Ibidem*, p. 73.

³⁰ Victor A. Shnirelman, *An ethno-nationalistic myth: general features*, în „Xenopoliana”, V, 1997, 1-4, p. 37.

³¹ *Ibidem*.

³² Remo Guidieri, *La route des morts*, Paris, 1980, apud C. Karnoouh, *op. cit.*, p. 63, nota 3.

³³ C. Karnoouh, *op. cit.*, p. 11.

³⁴ L. Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Humanitas, 1997, p. 177.

³⁵ Alecu Russo, *Cântarea României*, ediție de Geo Șerban, prefață și tabel cronologic de Cornel Regman, București, Editura Minerva, 1985, p. 183: [Despre „Steaua Dunării”].

³⁶ Em. Turczynski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der Serbischen und Rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, Pädagogischen Verlag Schwann, 1976.

³⁷ Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, Editura Humanitas, 1997, p. 359-360, inclusiv nota 238.

³⁸ O subtilă analiză a herderianismului, la C. Karnoouh, *op. cit.*, p. 72-76. De subliniat însă că Herder nu a rupt, niciodată, puntea dintre popor și umanitate, reflectare a aspirației spre universalitate. *Ibidem*, p. 76.

³⁹ *Ibidem*, p. 73.

⁴⁰ Gh. Asachi, *Opere*, vol. II, București, Editura Minerva, 1981, p. 570.

⁴¹ *Ibidem*, p. 583.

⁴² *Ibidem*, p. 551-554.

a cinstii strămoșești“ se poate realiza prin intrarea „în numărul și ocolul cel proslăvit al celorlalte popoare luminate“⁴³.

Caracteristică pentru atmosfera intelectuală și ideologică a primei jumătăți a secolului XIX, această dimensiune pozitivă a discursului despre sine a fost contrabalansată de o reacție de sens contrar, ale cărei motivații le-am expus, succint, în paginile anterioare.

La începutul secolului XIX, Naum Râmniceanu identifica străinii ca „vrăjmași ai neamului nostru“⁴⁴, „vrăjmași fără conștiință“⁴⁵. Străinul este diabolizat, exclus de la împărtășirea cu comunitatea de referință, pentru că este profund diferit. El reprezintă alteritatea radicală. Aceasta se exprimă prin îngroșarea excesivă a tușelor negative, străinul devenind nu doar potențial periculos, dar fiind dezbrăcat de atributele umanității: „Lupii și corbii și vulpi străine / Fac a lor hrană din corpul tău [Moldovă]“⁴⁶. Portretul, simbolic, al străinului nu poate fi desprins de imaginea despre ei înșiși pe care și-o fac reprezentanții comunității de referință⁴⁷: „De străin să n-ai nevoie modele-a lua morale / Că-n al tău sân porți sămânța-a gloriei și a puterii tale“⁴⁸.

Ce anume determină atari imagini, alăturate în epocă – prima jumătate a secolului XIX – într-un caleidoscop fascinant, dar neordonate într-un sistem coerent, neelaborate ca doctrină? Un posibil răspuns îl oferă Al. Duțu, considerând că aceste imagini ale străinului sunt produsul unei memorii culturale transmise de-a lungul vremii, dar și o „atitudine față de imediat“, o reacție la conjunctura istorică⁴⁹.

Celălalt a putut fi identificat ușor cu dușmanul, real sau virtual, în condițiile luptei pentru atingerea obiectivelor naționale românești. Legitimitatea acestei lupte împiedică, uneori, nuanțările, realizându-se o continuitate a alterității, inclusiv atunci când ea nu mai există în fapt, sau, oricum, nu mai poate reprezenta un pericol.

Așa s-a întâmplat cu grecii din Fanar, după 1821 constatându-se o intensificare a discursului antifanariot și „transformarea Fanariotului generic în Mit justificator, cu rol de lait-motiv în cadrul dependenței practicii politice de ideologie“⁵⁰. „Sataniceștele duhuri din Fanar“⁵¹ „s-au silit, prin toate mijloacele, a deznaționaliza România“ (sic!), instituind o „tutelă fatală“⁵². Dar urmările regimului sunt la fel de importante. Din „năpădirile Fanarului“ și din „corciturile sângelui român“ s-a născut o societate „veche și egoistă“, hibridă, „care nu era nici greacă, nici română“, ci „un cancer îngrășat [ce] trăia în ură, în antipatie, în apăsare și în gândul răzbunării“⁵³.

⁴³ *Antologia gândirii românești. Secolele XV-XIX*, partea I, București, Editura Politică, 1967, p. 168: Gh. Lazăr, *Înștiințare de toată cinstea vrednică tinerime* [1818].

⁴⁴ Naum Râmniceanu, *Tratat important* [1822], în vol. *Antologia gândirii românești...*, partea I, p. 162.

⁴⁵ Idem, *Correspondența moldoveanului cu munteanul. Scrisoare de răspuns a munteanului*, în vol. *Izvoare narative interne privind revoluția de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, reeditate de G.D. Iscriu, Craiova, Editura Scrisul Românesc, p. 65.

⁴⁶ Vasile Alecsandri, *Moldova în 1857*, în vol. *Unirea Principatelor Române oglindită în literatură*, studiu și antologie de dr. Virgiliu Ene, text stabilit, note și bibliografie de Ileana Teodorescu-Ene, Iași, Editura Junimea, 1979, p. 104.

⁴⁷ Bronislaw Baczko, *Les imaginaires sociaux. Mémoires et espoirs collectifs*, Paris, Payot, 1981, p. 18 și *passim*.

⁴⁸ Gh. Asachi, *Opere*, I, 1973, p. 455.

⁴⁹ Al. Duțu, *op. cit.*, p. 163.

⁵⁰ M. Chioveanu, *op. cit.*, p. 63.

⁵¹ Naum Râmniceanu, *Tratat important*, în *loc. cit.*, p. 162.

⁵² C. D. Aricescu, *Istoria revoluțiunii de la 1821* (Fragmente), în *Scrieri alese*, ediție îngrijită de Dan Simonescu și Petre Costinescu, prefată de Ștefan Cazimir, București, Editura Minerva, 1982, p. 387.

⁵³ *Ibidem*.

Interesant este că, în concepția lui Alecu Russo, unul dintre cei mai generoși pașoptiști, de altfel, „ura străinilor și sămânța dragostei neamului”⁵⁴ se naște nu numai ca reacție, dar este și moștenită⁵⁵.

Cercetătorul Leonidas Rados consideră că, în epocile medie și modernă, „conflictul” greco-român „nu este unul fundamental, de civilizație, nu atinge esențele celor două culturi. Nu este nici un conflict etnic, chiar dacă implică două grupuri etnice, ci unul economico-administrativ”, accentele identitare și conflictele „fiind amplificate apoi odată cu excesele naționalismului, de ambele părți”⁵⁶. Analiza scrierilor epocii lasă să se întrevadă însă puternice sentimente antigrecești, născute ca reacții politice și culturale. Cauzele sunt diferite: pe de o parte, nu se realizează o distincție clară între fanarioti și greci⁵⁷, iar, pe de altă parte, grecii sunt văzuți ca un grup cu un puternic potențial concurențial și destabilizator. Acest aspect este explicabil atât prin repulsia față de regimul fanariot și împrejurările anului 1821, cât și prin influența lor ulterioară, greu sesizabilă, de altfel și tocmai de aceea, cu atât mai periculoasă. Pericolul de-naționalizării a fost invocat de Gheorghe Asachi, care considera că, în epoca fanariotă, „au perit patriotizmul” și „puțin lipsea a fi lăcuiorii acestei țări împărțiți în două deosăbite nații”⁵⁸. „Grecismul își împlântase adânc rădăcinile sale în pământul românesc”⁵⁹. Ion Ghica scria la rândul-i despre „letargia” românismului afundat de „grecismul fanariot, ce începuse a prinde coajă și năbușea naționalitatea noastră”⁶⁰. Referindu-se la „veacul cel mai cumplit” din istoria românilor, cel fanariot, Kogălniceanu îl înfățișează în culori sumbre: „Toate elementele de naționalitate și de patriotism sunt de mult pierdute!”⁶¹. Tragedia este una istorică, pentru că „în vreme când toate popoarele Europei se înaintează spre o mai zdravănă întemeiere dinlăuntru, noi, cu aceeași repegiune, ne apropiem de pieire”⁶². „Duhul național ce era adormit cu totul” se deșteaptă sub impactul evenimentelor de la 1821, când Tudor Vladimirescu ridică „steagul național, vestind românilor că vremea venise pentru ca iară să scuture stăpânirea străinilor, să depărteze abuzurile cari o rodeau și să dobândească guvern național întemeiat pe o șartă liberală”⁶³.

Sentimentul de sufocare, teama că s-ar putea schimba soarta românilor conduc spre forme exasperante ale raportării la alteritate. Românul devine, în logica unei

⁵⁴ Alecu Russo, *Amintiri*, în vol. *Cântarea României*, ed. citată, p. 122.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Leonidas Rados, *Greci și români în secolul XIX. Aspecte identitare*, în „Xenopoliana”, VIII, 2000, 1-4, p. 74, 75. Vezi și *infra*, nota 81.

⁵⁷ Vezi, de pildă, Alecu Russo, *op. cit.*, p. 128, care consideră că la 1821 a avut loc o reacție „în contra grecilor” [subl. ns. D.B.]. Totuși, la Kogălniceanu, distincția pare să fie foarte clară, deși nu există referirea la greci. El vorbește de „tirania sclavilor din Fanar”. Cf. M. Kogălniceanu, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, în *Opere*, II, text, studiu introductiv, note și comentarii de Al. Zub, București, Editura Academiei, 1976, p. 274. Bălcescu îi asociază cu ciocoi. Vezi N. Bălcescu, *Question economique des Principautes Danubiennes*, în *Opere*, vol. II, *Scrieri istorice, politice și economice 1848-1852*, ediție critică și note de G. Zane și Elena G. Zane, ed. a II-a, București, Editura Academiei R.S.R., 1982, p. 56-57. Exista însă și la el identificarea fanarioților cu grecii, este adevărat cu referire la secolul XVII (*Ibidem*, p. 96). Ura împotriva grecilor este caracterizată ca o „reacție națională”. Idem, *Reforma socială la români*, în *Opere*, II, p. 174.

⁵⁸ Gh. Asachi, *Opere*, II, 1981, p. 467: [Cuvântare la inaugurarea Academiei Mihăilene].

⁵⁹ Petrache Poenaru, *Georgiu Lazăr și școala română*, [8, 20 sept. 1871], în vol. *Antologia gândirii românești...*, vol. I, 1967, p. 195.

⁶⁰ Ion Ghica, *Introducere*, în vol. *Scrieri către Vasile Alecsandri*, ediție îngrijită și repere istorico-literare de Ion Roman, București, Editura Minerva, 1986, p. 21.

⁶¹ M. Kogălniceanu, *Cuvânt introductiv la cursul de istorie națională*, în *Scrieri alese*, ediție îngrijită și prefăcută de Dan Simonescu, ediția a-II-a, ESPLA, București, 1956, p. 224.

⁶² *Ibidem*, p. 225.

⁶³ *Ibidem*, p. 226.

asemenea percepții, străin în propria-i țară, într-o inversare a raporturilor care are drept scop mobilizarea generală. Evoluția este sesizabilă ușor în gândirea intelectualilor primei jumătăți a secolului XIX. Dacă la Naum Râmniceanu, teama este exprimată fără rezerve: „Streinul pizmaș al neamului românesc nu se îndestulează că se răsfață atâția ani întru ale noastre, ci dându-ne cu piciorul, voește să surpe și din strămoșeasca noastră slavă”⁶⁴, peste un sfert de veac, în vâltoarea revoluției de la 1848, Bolliac constată că înșiși „vrăjmașii” privesc „cu drag” avântul „României”⁶⁵. Spre mijlocul veacului, are loc o exonerare a străinului, niciodată însă deplină. Pericolul persistă tocmai datorită versatilității celui alt și incapacității de a-l deosebi ușor. Este efectul metisajelor din epoca fanariotă, astfel încât „niciodată” nu se va mai putea trasa o linie de demarcație între aceste „două națiuni”, valahă și greacă⁶⁶. Ei pot schimba soarta nației române⁶⁷, o pot corupe prin decadența și „vițiile” lor⁶⁸.

Lamentarea aceasta și culpabilizarea grecilor sunt explicabile în contextul declanșării modernizării societății și preluării modelului francez. „Răsăritul” devine o forță a trecutului⁶⁹, luându-i locul o „alteritate providențială” „qui devait jouer le rôle décisif dans l’histoire moderne de la Roumanie”⁷⁰.

Asimilarea modelului este însă originală, concretizându-se într-o uluitoare sinteză⁷¹, elementelor naturale, organice, locale, care continuă evoluția din epoca anterioară, alăturându-li-se valori noi, împrumutate din ideologia revoluționară franceză⁷².

Sub imperiul acestor realități, elita intelectuală aspiră la existență politică și își legitimează lupta recurgând la istorie. De aici provine atenția pentru problemele limbii, istoriei, folclorului, mirajul satului⁷³. Plângând decăderea limbii române „la gradul de dialect vulgar”, datorită străinilor⁷⁴, Asachi sugerează, ca remediu eficace, învățătura publică în limba națională⁷⁵. Pentru ridicarea „viței din noroi”, Ion Codru Drăgușanu preconizează popularizarea unor personalități istorice exemplare⁷⁶ și face lauda țărânului român, statornic, în comparație „cu clasa ciocoiască care rând pe rând s-au slavonizat, s-au grecit, s-au muscălit și acum au ajuns a se franciza cu ideile, cu limba și cu moravurile”⁷⁷. Element cheie al identității naționale, dar și semn de recunoaștere a elitei, limba beneficiază de atenția lui Ion Heliade Rădulescu, care, încă în 1829,

⁶⁴ Naum Râmniceanu, *Tratat important*, [1822], în *Antologia gândirii românești...*, vol. I, 1967, p. 159.

⁶⁵ C. Bolliac, în „Poporul suveran”, 1, nr. 23, din 30 august 1848, reprodus în vol. *Antologia...*, p. 299.

⁶⁶ Vlad Georgescu, *Din corespondența diplomatică a Țării Românești*, București, 1962, p. 117, apud Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-est européen à l’aube de l’âge moderne*, Bucarest-Paris, 1980, p. 346.

⁶⁷ N. Bălcescu, *România supt Mihai-Voevod Viteazul*, ediție îngrijită de Andrei Rusu, prefață de G.C. Nicolescu, București, Editura Minerva, 1970, p. 27.

⁶⁸ Ion Codru Drăgușanu, *Peregrinul transilvan*, ed. Romul Munteanu, București, 1956, p. 257.

⁶⁹ E. Lovinescu, *op. cit.*, vol. I, p. 75.

⁷⁰ Dan A. Lazaresco, *L’expérience roumaine de l’altérité*, în vol. *Identitate / alteritate...*, p. 96.

⁷¹ Al. Duțu consideră umanismul, iluminismul, romantismul ca momente de mare densitate culturală și ideologică, în care se produce o impresionantă sinteză între tradițiile autohtone și împrumuturile din exterior, bine filtrate, cerute de nivelul de dezvoltare al societății, sinteză ce asigură originalitatea culturii române. Vezi Al. Duțu, *Sinteză și originalitate în cultura română (1650-1848)*, București, 1972.

⁷² Despre o „sinteză originală”, rezultată prin topirea unor elemente dintre cele mai contradictorii, vorbește și Al. Zub, *Personalitatea istorică a românilor*, în vol. *Cunoaștere de sine și integrare*, Iași, Editura Junimea, 1986, p. 254.

⁷³ Vezi, de pildă, programul revistei „Dacia literară”.

⁷⁴ Gh. Asachi, *Expoziția stărei învățăturilor publice în Moldova de la a lor restatornicire până la anul 1843 și un proiect pentru a lor reformă*, în *Opere*, II, p. 484.

⁷⁵ Idem, *Cvestia învățăturilor publice în Moldova, precedată de o ochire istorică asupra școalelor*, în *Opere*, II, p. 500.

⁷⁶ I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 256.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 106.

propunea reforme pentru „nenorocita noastră limbă“, îmbrăcată în „niște haine de arlechen și cu totul streine și nepotrivite cu firea“ românilor, adică alfabetul chirilic⁷⁸. În ce privește literatura, începuturile sunt la fel de confuze. Recomandările lui Heliade de a se scrie cât mai mult sunt de înțeles într-o epocă în care „literatura română n-are adoratori decât pe tinerețea care se formează acum prin școale“⁷⁹.

Firește, nu numai greul⁸⁰ e reprezentantul alterității. El este temut, tocmai pentru că nu este cel mai vizibil. Într-un excelent studiu⁸¹, Florea Ioncioaia identifică formele alterității în reprezentarea românilor din Principate: „veneticul“, „păgânul“ și „apostatul“. Este, mai degrabă, o percepție tradițională a celuilalt decât una modernă. Există străinul în sens juridic (suditul), fie că este vorba despre cel veritabil, aparținând unui alt stat, sau categoria protejaților, care proveneau din autohtoni⁸². Dar nu acesta este sensul care ne interesează pe noi. Străinul prin excelență se află în interiorul societății românești, dar nu este recunoscut ca parte a grupului de referință⁸³, pentru că el reprezintă „o identitate prin absență“⁸⁴. Ce înseamnă acest fapt? Că „relațiile sociale erau determinate de recunoașterea mutuală directă“ și condiționau apartenența sau neapartenența la grupul de referință. În aceste condiții, proximitatea și cultura erau coordonatele fundamentale ale identității⁸⁵.

Modelul propus de Florea Ioncioaia este convingător și util pentru înțelegerea alterității în reprezentarea oamenilor din primele decenii ale secolului XIX. Perioada pe care o avem în vedere, corespunzând epocii pașoptiste, înregistrează însă modificări ale imaginii colective, principalii agenți fiind elitele. Spiritul generos al pașoptiștilor care își pun „nădejdea civilizației popoarelor“ în „comunicația ideilor, care va veni din comunicația națiilor“⁸⁶, pe baza principiilor de egalitate și libertate a popoarelor – „Toate

⁷⁸ Ion Heliade Rădulescu, *Gramatica românească*, ediție și studiu de Valeria Guțu Romalo, București, Editura Eminescu, 1980, p. IX-X. Pentru „febra filologică“ a lui Heliade, vezi M. Anghelescu, *op. cit.*, mai ales cap. IV, p. 109-153.

În ce privește evoluția lexicului social-politic al epocii și relația dintre limbaj și ideologie, există un număr însemnat de lucrări. Vezi, între altele, K. Bochmann, *Der Politisch-Soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821 bis 1850*, Akademie Verlag, Berlin, 1979; Elena Toma, *Mentalité et langage*, în RESEE, XVIII, 4, 1980, p. 647-653; Zamfira Mihai, *Idéologie, mentalité, expression linguistique*, în RESEE, XXII, 2, 1984, p. 133-144; Lidia Simion, *The Modernization of the Social-Political Vocabulary as Reflected in the Romanian Press of the First Half of the 19th Century*, în RESEE, XXVI, 1, 1988, p. 27-33; Rodica Bogza Irimie, *Termeni politico-sociali în primele perioade românești*, Universitatea București, 1979; Sorin Antohi, *Cuvintele și lumea. Constituția limbajului social-politic modern în cultura română*, în *Civitas imaginis*..., p. 153-196.

⁷⁹ Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1982, p. 102-103; Florian Aaron către G. Barițiu, scrisoare din 7 februarie 1848.

⁸⁰ Reputatul istoric Vlad Georgescu explică manifestările antigrecești în contextul luptei românilor împotriva regimului fanariot. Marele număr de greci din Principate și perceperea lor ca reprezentând interese străine și opțiuni politice diferite, fiind instrumente ale Porții, au favorizat sentimentul național românesc și acțiunile pentru alungarea lor din acest spațiu. După răsturnarea regimului cu care erau identificați, manifestările ostile încetează, dovadă că „sentimentele antigrecești nu erau o manifestare de șovinism, nu aveau ca obiect poporul grec ca atare, ci numai elementele sale care se identificau cu sistemul politic și economic otoman [...]“. Cf. V. Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, Editura București, Academiei R.S.R., 1972, p. 148-149.

⁸¹ Florea Ioncioaia, *Veneticul, păgânul și apostatul. Reprezentarea străinului în Principatele Române (secolele XVIII-XIX)*, în vol. *Identitate / alteritate*..., p. 158-177.

⁸² O lucrare de neocolit asupra problematicei supușilor străini aparține cercetătoarei Stela Mărieș, *Supuși străini din Moldova în perioada 1781-1862*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza“, 1985.

⁸³ Florea Ioncioaia, *op. cit.*, p. 163.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 162-171.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 163-167.

⁸⁶ N. Bălcescu, *Filosofie socială*, în *loc. cit.*, p. 168.

popoarele au asemănare între ele [...]”⁸⁷ –, marchează o deschidere amplă spre schimbare și recunoașterea diferenței. Modelarea imaginii celuilalt se produce prin contactul cu civilizația europeană. Comunicarea și experiența directă, înregistrarea diferențelor și explicarea lor sunt menite a contribui la modificarea percepției străinului. Departe de a fi un proces simplu și rapid, acest înșelător „cosmopolitism”⁸⁸ – înșelător pentru că nu renunță nici o clipă la cultivarea identității proprii și a conștiinței naționale –, bazat pe angajamentul în direcția modernității, se alătură aspectelor tradiționale ale comunității și respectului pentru valorile etnice. Străinul este întruchiparea diferenței, de natură etnică și politică, totodată. „Noi avem limba noastră, religia noastră, obiceiurile noastre, legile noastre și ne numim rumâni și, prin urmare, oricare om va trăi în acest pământ cu aceste obiceiuri deprins, oriunde să va duce este străin și *deprinderile lui îi dovedesc că este rumân*”⁸⁹ [subl. ns. D.B.]. Dar neamul trebuie ridicat, are nevoie de independență și de „vechile drituri”, de „ocârmuire”⁹⁰. Înclinarea „nativă, spre vectorul istoric” este sensibilizată de o realitate politică, și încă una creată de jocul imperiilor vecine, „chestiunea orientală”⁹¹. După cum tot o problemă politică este și aceea a progresului ce dezvoltă „simțurile de dreptate, de libertate, de egalitate”⁹² și credința în „viitorul radios al României și al omenirii”⁹³. Ori frământarea lui Ion Codru Drăgușanu, conștient de metehnele societății românești, care alege să prezinte, denaturat, realitatea, pentru a nu-și discredita patria în ochii străinilor: „ca să le spun numai partea cea bună, din principiu, ca să nu-mi catogoresc țara”⁹⁴.

Slujirea patriei, element definitoriu al noii afinități la grupul de referință, individualizează „elementul autohton, nu numai din punct de vedere etnic, ci și politic”⁹⁵. Deși începută în epoca fanariotă, această percepție a identității și, prin ricoșeu, a alterității, reprezintă o caracteristică a epocii pașoptiste. Naum Râmniceanu, care nu este un reprezentant al generației noi, are însă conștiința acestei transformări. „Străin este cel care lucrează contra patriei”⁹⁶, crede el, solicitând patrioților o reală solidaritate⁹⁷. Ideea are valențe asemănătoare și la Kogălniceanu, care se silește a trezi, în concetățenii săi, „un interes mai viu pentru nație și patrie”⁹⁸ [subl. ns. D.B.], căci „Xenomania ne-a

⁸⁷ A. Russo, *Cugetări scrise în închisoarea de la Cluj*, în vol. *Antologia...*, I, p. 365.

⁸⁸ „[...] natura nu cunoaște neamț, englez, francez, grec sau român, ci numai OM. Neamurile sunt niște întâmplări”. I.H. Rădulescu, *Literatură: pentru limba românească*, în „Curierul românesc”, nr. 87, din 11 decembrie 1832, apud *Antologia...*, I, 1967, p. 212. Ambiguitatea formulării și a termenilor este copleșitoare. Scoasă din context, ideea ar sugera mai curând o viziune luministă decât una romantică asupra națiunii. Ceea ce nu este cazul.

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ A. Russo, *Amintiri*, în loc. cit., p. 125.

⁹¹ Mircea Muthu, „Postbizantin” sau „premodern” în vol. *Cultură și societate. Studii privitoare la trecutul românesc*, volum îngrijit de Al. Zub, Editura Științifică, București, 1991, p. 183. O explicație a rolului „problemei orientale” asupra fenomenului național românesc vezi la D. Hurezeanu, *Formarea națiunii române*, în vol. *Națiunea română. Geneză. Afirmare. Orizont contemporan* (coord. științific Ștefan Ștefănescu), București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984, p. 67. Vezi și L. Boicu, *Diplomația europeană și triumful cauzei române 1856-1859*, Iași, Editura Junimea, 1978.

⁹² V. Alecsandri, *Concina. Proverb într-un act*, în *Opere*, VI, *Teatru*, text ales și stabilit, note și variante de Georgeta Rădulescu-Dulgheru, București, Editura Minerva, 1979, p. 181.

⁹³ C. D. Aricescu, *Memoriile mele*, în *Scrieri alese*, ed. citată, p. 214.

⁹⁴ I. C. Drăgușanu, *op. cit.*, p. 168.

⁹⁵ Șt. Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, Editura Minerva, 1986, p. 56.

⁹⁶ Naum Râmniceanu, *Correspondența...*, p. 87.

⁹⁷ Idem, *Tratat...*, în *Antologia...*, p. 160: „Românilor!!! Aveți frați din maica voastră, care destoinici sunt a sluiji în ocolul țării încă și mai înainte de a fi trebuință, nu-i mai dați la spate!”

⁹⁸ M. Kogălniceanu, *Scrieri alese*, p. 227: *Cuvânt introductiv...* Vezi și *ibidem*, p. 211.

stricat sistema națională, sistema politică, sistema morală“, amenințând și „sistema literară“⁹⁹. „O abnegație de naționalitate¹⁰⁰ domnește obștește și în toate“. Se exemplifică prin cei care vor „să-și lepede neamul, să-și uite limba, să se facă arman, sârb, jidan și mai ales franțuz“. Chiar boierii „nu mai au pretenția de a fi români“¹⁰¹. Îngrijorarea nu e singulară în epocă. Aceleași anxietăți îi dă expresie Florian Aaron într-o scrisoare către George Barițiu, din 7 februarie 1838: „Rugina grecismului nu s-a șters încă; galomania împărătește cu un schiptru de fier [...]“; aceasta întrucât nu există dăruirea necesară și nici receptivitatea pentru munca în interesul național¹⁰².

Expresie dramatică a unei sciziuni în interiorul societății românești – „bonjuriștii“ sunt într-un conflict tăios cu „tombaterele“ –, opoziția între „vechi“ și „nou“ a separat elita românească a vremii¹⁰³. Generația veche era departe de cea tânără, a „ideilor nouă“: „ochii și gândurile părinților se învârtteau la Răsărit, ai noștri sunt țintiți spre Apus, deosebire de la cer la pământ“¹⁰⁴. Dar, deși mult mai modernă din punct de vedere al formației ideologice, imaginea despre sine, reprezentarea celuilalt și raporturile cu alteritatea continuă într-o manieră stereotipă, de raporturi concurențiale¹⁰⁵, prelungindu-se o concepție de tip organicist, moștenire a herderianismului. Totul trebuia construit, iar conștiința rămănerii în urmă ori amărăciunea eșecului au conturat, deseori, reacțiile pe care le înfiera Kogălniceanu. Constatarea este des întâlnită în epocă. Iat-o exprimată încă de Ion Budai-Deleanu, cu referire la românii din Principate: „l'e rușine-a se zice / Ş-în patria sa ei se fac străini“¹⁰⁶. Barițiu este neiertător cu boierii din Principate „căroră în sufletul lor și până astăzi le este rușine a se numi români“¹⁰⁷.

Acuzele cele mai multe se îndreaptă însă spre neglijarea limbii: „[...] noi [românii – n.ns. D.B.], necunoscând această națională mândrie, am tot lăsat în nebagare de seamă limba noastră (...); iar noi, în starea în care ne aflăm să ne fie rușine a ne mai numi români?“¹⁰⁸. Pe un ton mai scăzut sau mai ridicat, patetic sau ironic-sarcastic, ideea a revenit, în toată perioada pașoptistă, în exprimarea unor stări de anxietate¹⁰⁹.

⁹⁹ Idem, [A. Demidoff în Banat, Valahia și Moldavia. Introducere], în loc. cit., p. 175.

¹⁰⁰ A se înțelege lepădare de naționalitate, negare a ei prin renunțare.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 174.

¹⁰² În Cornelia Bodea, *op. cit.*, I, p. 102-103.

¹⁰³ L. Boia, *Istorie și mit...*, p. 12.

¹⁰⁴ Alecu Russo, *Studie moldovană*, în *Scrieri alese*, București, 1959, p. 141.

¹⁰⁵ S. Mitu, *op. cit.*, p. 29. Pentru străinul de „aproape“, vezi descrierile pline de simpatie și înțelegere ale lui A. Russo, *Iașii și locuitorii lui în 1840*, în vol. *Cântarea României*, ed. citată, p. 290-291, 315. Pentru străinul de „departe“, interesante sunt aprecierile lui I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, mai ales p. 121.

¹⁰⁶ Ion Budai-Deleanu, *Trei viteji*, în Florea Fugariu (ed.), *Școala Ardeleană*, vol. II, București, Editura Minerva, 1983, p. 287.

¹⁰⁷ George Barițiu, *Nota așezătorului de litere*, în „Gazeta de Transilvania“, XI, 1848, nr. 64, p. 268, apud Cornelia Bodea, *op. cit.*, II, p. 710.

¹⁰⁸ Barbu Paris Mumuleanu, *Scrieri*, ediție de Rodica Rotaru, București, 1972, p. 89-90.

¹⁰⁹ Andrei Mureșanu, de pildă, scria, în 1844, că, în Principate, limba română este limba statului și a bisericii „și în lipsa celei franțeze poate că ar fi și limba conversației, deși până acumă în puține case aristocratice, luând afară pe servitori, a meritat a fi vorbită“. Cf. Andrei Mureșanu, *Câteva reflexii asupra poeziei noastre*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură“, VII, 1844, nr. 26, p. 201-202. Și în idem, *Reflexii*, ediție Livia Grămadă, Cluj, Editura Dacia, 1977, p. 39.

Merită reprodus aici și un fragment din opera lui I. Codru Drăgușanu, care, referindu-se la societatea bucureșteană, contura imaginea plastică a unui creuzet lingvistic („Babilon“), urmare a amestecului etnic: „departe de a vorbi toți străinii românește, în metropola lor românii vorbesc limbile tuturor popoarelor cunoscute. În societatea înaltă domnește limba francă; cea de mijloc n-a uitat încă neogreaca, de curând detronată; apoi plebea, după cumu-i originea-și exprimă puținele idei sârbo-bulgărește, germano-maghiarește, italo-spanice, muscălește, turcește, etcetereste numai rar românește“. I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 56.

Fără îndoială, aceste opinii exprimă o stare de spirit, fiind reflectarea unei crize a societății românești dintr-o epocă de tranziție¹¹⁰. Ar fi însă o eroare să confundăm realitățile existente cu reflectarea lor în conștiințe. Reacția este una a unei societăți așezate pe o poziție defensivă, ajunsă la o exacerbare a conștiinței de sine, motivată, de altminteri, în fața asaltului noului¹¹¹. Temele „mizerabilismului” au ca scop deplasarea responsabilității spre celălalt¹¹². Nedreptățiți de istorie („Patria noastră, prin o soartă vrednică de toată jalea, a fost menită din cea bătrână vechime să fie teatrul năvălirilor și a războaielor străinilor”¹¹³), românii se simt amenințați în epoca redeșteptării lor naționale. Dușmanul cel mai periculos nu este cel din exterior¹¹⁴, ci acela din interior. „Lăturile tuturor națiunilor din lume [...] devin spuma poporației [în Principate] și le sug grăsimea, căci nu în deșert se zice: «Bună țară rea tocmeală»”¹¹⁵. Comerțul și industria sunt „mai cu totul în mâna străinilor, așa și artile”. Pericolul constă în aceea că „că acești cațaueni greci, bulgari și sârbotei”, la care se adaugă alți străini, maghiari, germani, „ebrei și ceva franci”, „nici în a șaptea seminție nu se vor face români sau măcară românofili”. Apoi, ei „nu contribuiesc, spre ușurarea indigenilor supti de dâșii”, ba chiar există riscul „că cu încetul vor deznaționaliza țara”¹¹⁶.

Ubicuitatea inamicului presupune însă că el se află nu doar în mijlocul nostru, ci și în exterior. De aceea Kogălniceanu îndeamnă la ocrotirea drepturilor românilor împotriva „națiilor străine”¹¹⁷.

Complexitatea stărilor de spirit și a atitudinii de raportare la sine, prin trecut, și la celălalt, prin această oglindă, este extraordinară. Lamentarea privind micimea prezentului în comparație cu trecutul poate conduce la mobilizare și optimism, ca la Ion Codru Drăgușanu, care îndeamnă „[...] să ne renaștem încă o dată antici”¹¹⁸. Invitațiile la reflecție critică și primejdia unei percepții de sine prea laudative reprezintă o altă modalitate de raportare la celălalt: „[...] de mult ce ne vom lăuda, de mult ce vom huli celelalte neamuri, românii vor socoti că sunt buni și mari din naștere, și se vor acufunda iarăși în somnul lor adânc”¹¹⁹.

¹¹⁰ O prezentare a epocii ca una a contrastelor, a alăturărilor excesive, a coexistenței vechiului și noului, reflectate în cultură și ideologie, în Ștefan Cazimir, *Alfabetul de tranziție*, București, Editura Cartea Românească, 1986.

¹¹¹ S. Antohi afirmă că, în anii 1830-1850, moldo-valahii plecați la Paris „au încă o percepție senină a Occidentului”, întrucât își descoperă, acolo, identitatea comună, sub influența ideilor despre religia revoluționară a poporului ale marilor istorici romantici francezi. S. Antohi, *Cioran și stigmatul...*, în *Civitas imaginis...*, p. 288-291.

¹¹² *Ibidem*, p. 285. Util, atât din punct de vedere metodologic, cât și interpretativ, acest erudit eseu cuprinde observații valoroase despre relația dintre dezvoltarea identității naționale moderne, dreptul istoric, cultură și ideologie politică. Pentru tema alterității, a se vedea relațiile dintre alteritate și stigmat. *Ibidem*, mai ales p. 253-270.

¹¹³ M. Kogălniceanu, *Cuvânt introductiv...*, în *Scrieri alese*, p. 214. C.A. Rosetti, vorbea și el despre faptul „que l’histoire roumaine contient 18 siècles de souffrances, d’héroïsme et de miracles perpétuels”. C.A. Rosetti, *Correspondență*, 1980, p. 199: scrisoare către Adele și Alfred Dumesnil, 16 septembrie, [1851].

¹¹⁴ Iată un exemplu asupra modului cum a fost perceput rusul, ocupant al Principatelor în atâtea rânduri, de către popor: „Nu dau obraz lui Ivan / Că se sue pe divan” – Material folcloric [I, Proverbe, zicători, maxime], adunat de Bălcescu, aflat la BAR, *Msse rom.*, 82, f. 435-438; apud G. Zane și Elena G. Zane, *Note și materiale [III. Miscelanee]*, în N. Bălcescu, *Opere*, I, ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane, 1974, p. 279.

¹¹⁵ I. C. Drăgușanu, *op. cit.*, p. 70.

¹¹⁶ *Ibidem*. Și în *Antologia...*, I, p. 228.

¹¹⁷ M. Kogălniceanu, *Cuvânt introductiv...*, în *Scrieri alese*, p. 211.

¹¹⁸ I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 272.

¹¹⁹ A. Russo, *Cugetări*, în vol. *Cântarea României*, ed. citată, p. 47.

Există o strânsă relație între percepția străinului și propria reprezentare. Identitatea națională s-a conturat prin contactul cu „elementele străine” din Principate, care „au slujit a ne întări”¹²⁰, dar ea se dezvoltă prin limbă, religie și toate vechile datini¹²¹.

Reacția defensivă a grupului de referință nu este una exclusivistă, ci are ca explicație „caracterul nedeterminat al unei societăți semiorientale, în care încep a pătrunde ideile și moravurile occidentale”¹²².

Preocupat de „mântuirea Orientului”¹²³, Bălcescu face apel la istorie, reamintind că „legioanele românești”, „fiice ale lui Radu Negru și Mircea cel Bătrân”, „patru veacuri fură campionul creștinătății și bulevardul Europei”¹²⁴. Paseismul său este aparent, căci el, apelând la istorie ca martor a prezentului, o politizează. „Străin de sentimentul exclusivismului național”¹²⁵, el reconsideră trecutul în baza ideologiei democratice pe care o profesează. Respinge propunerea unor „moderați” de a se acorda drepturi politice doar stării de mijloc, întrucât aceasta „la noi e streină”. Rezultatul „ar fi a reîncepe epoca fanariotă”. Soluția nu este una de respingere, ci una politică: „Numai întocmind statul românesc sau democratic putem absoarbe clasele corupte de sus în popor și a întineri și împuternici statul”¹²⁶. Naționalitatea reprezintă un concept spiritual, dar are nevoie de consacrare politică.

Este semnificativă această turnură lentă, dar constantă: naționalismul cultural se întrepătrunde profund cu cel politic¹²⁷. Identitatea lingvistică, istorică și culturală a comunității naționale, construită de elite, dezvoltă evident naționalismul. Însă nu unul închis, „rău”¹²⁸, ci unul generos, capabil să recunoască pe ceilalți¹²⁹.

Ce s-a întâmplat în perioada următoare? Generația pașoptistă „abandonează idealurile începutului de drum”¹³⁰? Renunță la idealurile din perioada anterioară? Condamnând „patriotismul de clopotniță” și chemând la unirea tuturor puterilor „nației noastre”, pentru a construi „o frumoasă, o adevărată patrie, țară românească”, M. Kogălniceanu declara, în toamna anului 1857, că pentru el „fiecare fiu al țării, fiecare pământean este român” și profetea că „va sosi timpul când toți vor fi români în iubita Românie”¹³¹. Ni se dezvăluie o logică subtilă, remarcându-se, pe de o parte, generozitatea discursului, acceptarea tuturor „pământenilor”, iar pe de alta, tendința uniformizantă, de percepere a patriei ca un teritoriu al românilor („țara românească”), iar națiunea ca un ansamblu organic.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 50.

¹²¹ N. Bălcescu, *Opere*, IV, *Corespondență*, 1990, p. 65: scrisoare către V. Alecsandri din 29 nov. 1847. Îndemna la dezvoltarea naționalității prin „limba noastră prigonită și osândită la moarte, dupe cum se făcu în București prin întocmirea de școli streine”. Vezi și G. Barițiu, *Ce este panvalahismul?*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, VI, 1843, p. 43.

¹²² V. Alecsandri, *Cele mai frumoase scrisori*, p. 12: [*Către un prieten imaginar, Iași, 184...*].

¹²³ N. Bălcescu, *Filosofie socială*, în *Opere*, I, ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane, 1974, p. 168.

¹²⁴ *Idem*, *Opere*, I, p. 50.

¹²⁵ G. Zane și Elena G. Zane, *Note și materiale*, în N. Bălcescu, *Opere*, I, ediția citată, p. 344.

¹²⁶ N. Bălcescu, *Mersul revoluției în istoria românilor*, în *Opere*, II, 1982, p. 110, nota 1.

¹²⁷ Prezentarea lor, la A.D. Smith and J. Hutchinson, *Nationalism*, Oxford University Press, New York, 1994.

¹²⁸ Distincția între un naționalism „bun” și unul „rău”, la Andrei Roth, *Un naționalism „bun” și unul „rău”? Delimitări terminologice și conceptuale*, în „Polis”, 1994, 2, p. 137-152.

¹²⁹ Vezi, în acest sens, documentele programatice ale revoluției de la 1848 din Moldova și Țara Românească. Încă în 1844, M. Kogălniceanu invoca „principiul fraternității tuturor oamenilor” în „Propășirea”, I, Iași, nr. 5, 1844, p. 2.

¹³⁰ V. Neumann, *Reflexe culturale...* (I), în „Societate și cultură”, 3/1994, p. 41.

¹³¹ M. Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare din epoca Unirii*, ediție Vl. Diclescu, București, 1959, p. 30 și urm.

Fără îndoială, străinul este perceput ca un obstacol în calea realizării proiectului național. De pildă, rușii sunt priviți cu ostilitate, sunt considerați primejdioși pentru „naționalitatea română”¹³². Repetatele ocupații și protectoratul rusesc, Regulamentele Organice, văzute ca instrumente ale dominării Principatelor, tendințele expansioniste, orientarea spre Occident a românilor au favorizat o asemenea percepție.

Reacția defensivă este creatoare de reprezentări privitoare la celălalt¹³³. Teritoriul de graniță, situat între „Orient și Occident”, diferit, totdeauna, „de toate celelalte țări din lume”, al cărui destin, de-a lungul istoriei, a fost pendularea „între barbarie și civilizație”, „Romană prin sânge, greacă de rit, România a rămas orientală prin simțimentele ei și occidentală prin aspirații”¹³⁴. Conturul imprecis al identității, o anume vacuitate chiar, solicită apărare „de celelalte neamuri”, pentru a „dezvolta o viață națională”¹³⁵. Ori acest lucru nu este posibil câtă vreme „străinii au ajuns a fi mai favorizați decât toți pământeni”¹³⁶. Și străini nu sunt doar grecul sau bulgarul a căror „nepământenie” reprezenta, în viziunea lui C. D. Aricescu, garanția păstrării unor instituții libere și puternice¹³⁷. Nu e doar evreul, „Iudă spurcată”¹³⁸, „leuca dracului”, „lipitoare” care „ne sugerează”, „talpa iadului”¹³⁹, căci grecul este și mai periculos: „mai rău decât un păgân”¹⁴⁰, „batjocorește românii în țara lor”¹⁴¹. „«Străin» este de altfel (...), un termen generic, înglobând, indiferent de componenta etnică, pe cel care reflectă un alt sistem de valori decât cel în genere acceptat sau impus”¹⁴².

Afirmarea de sine în condițiile luptei pentru statul național, reluarea spiritului militant, lipsa de separație a discursului politic de cel istoriografic¹⁴⁴, după 1848, au favorizat o distanțare de discursul generos al revoluției. Concentrarea pe ideea de unitate politică, văzută ca împlinire a unității națiunii, a condus, în perioada anterioară realizării statului, la un naționalism mai „închis”, opus cosmopolitismului și devalorizând alteritatea. În plan valoric, politica trece pe primul plan: este „sufletul lumii moderne”¹⁴⁵. Orice creație, arte, literatură, istorie, politică, morală vor fi privite „dintr-un singur punct de vedere: Patria”¹⁴⁶. Comunitatea națională își pregătea o „patrie etnolingvistică”¹⁴⁷. Măsurile nu sunt doar de ordin ideologic, ci implică acțiuni bine direcționate, cu finalitate națională¹⁴⁸.

¹³² Idem, *Opere*, III, 1983, p. 359. În a doua jumătate a secolului, teoria pericolului pe care îl reprezenta, pentru români, „elementul slav” este sprijinită, cu argumente istorice, și de A. D. Xenopol. Vezi, mai ales, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra Țărilor Române*, prefață de Apostol Stan, îngrijire de ediție și note de Elisabeta Simion, București, Editura Albatros, *passim*.

¹³³ André Taguieff, *La Force du préjugé*, Paris, La Découverte, 1988, *passim*.

¹³⁴ C. Bolliac, *Mozaicul social*, în *Scrieri*, II, 1983, p. 132-133.

¹³⁵ A. D. Xenopol, *Expoziția și ideea unității naționale*, în vol. *Națiunea română*, antologie, îngrijire de ediție, studiu introductiv și note de Constantin Schifirneț, București, Editura Albatros, 1999, p. 199.

¹³⁶ M. Kogălniceanu, *Profesie de credință*, în *Scrieri alese*, p. 313.

¹³⁷ C. D. Aricescu, *Istoria Câmpulungului*, în *Scrieri alese*, ed. citată, p. 339.

¹³⁸ V. Alecsandri, *Lipitorile satului*, în *Opere*, VI, 1979, p. 457, 471.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 460.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 467.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 464.

¹⁴² *Ibidem*, p. 470.

¹⁴³ L. Boia, *Istorie și mit...*, p. 179.

¹⁴⁴ Al. Zub, *De la istoria critică la criticism*, București, Editura Academiei R.S.R., 1985, p. 38.

¹⁴⁵ P. Cornea, M. Zamfir, *op. cit.*, I, p. 134.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 117.

¹⁴⁷ C. Karnoouh, *op. cit.*, p. 90.

¹⁴⁸ Pentru educația în spirit național și dezvoltarea rețelei școlare românești, a se vedea, între alții, Gabriel Bădăraș, *Școala românească și absorbția modelelor la începutul epocii moderne*, în *Cultură și*

„Structurile mentale“ în continuă evoluție până la 1848 – ce au favorizat manifestări culturale ale căror trăsături specifice rezultă din contradicția dintre tradiție și inovație¹⁴⁹ – au lăsat locul, în perioada următoare, unei identificări mai stricte, cu „comunitatea politică imaginată“¹⁵⁰ pătrunsă de trăsăturile spirituale și morale specifice. „Complexele“ culturii române¹⁵¹ au condus către căutarea locului propriu în cultura și civilizația europeană. Procesul de identificare a constat în „determinarea patrimoniului fiecărei națiuni și difuzarea cultului său“¹⁵².

Epoca luptei pentru unire dezvăluie încheștarea spiritelor cuprinse în vâltoarea istoriei. Unioniștii îi acuzau pe adversari că sunt „inamici ai naționalității române“, „instrumente străinilor“¹⁵³. Unul dintre actorii evenimentelor includea în tabăra separatistă pe străinii împământeniți¹⁵⁴. La rândul-i, Cezar Bolliac îi acuză pe separatiști că au preferat „totdeauna orgia cu străinul decât ospetul de agape cu frații“¹⁵⁵. Ei își pun masca patriotismului, dar „lucrează în întuneric“. „Străinii și cei mai compromiși oameni“ fiind în capul guvernului moldav, ei sprijină ideea prințului străin drept „singurul leac de a scăpa“ de acel „ce național“ care este unirea. „Instrumente docile ale străinului“, reacționarii din Principate, mai ales „mizerabilul regim al fanariotului Vogorides“, i-a încurajat pe toți „inimicii naționalității române“ să lupte cu orice mijloace „spre a stinge orice idee de regenerare“¹⁵⁶. Comentând favorabil alegerea lui Cuza ca domn al Principatelor, opina că s-a „mântuit țara de toate consecințele ce urma să atragă realizarea ideii de un prinț străin în capul nostru“. Acesta nu putea face o „educație națională“, „era să înstreineze armia“, să impună un guvern „rudă cu streinii și strein către nație“, urmând „să răză de patriotismul românilor și de orice pornire națională“¹⁵⁷.

Interesantă, în toate aceste luări de poziție, este asocierea celor care nu sprijină idealul politic și național unionist cu „străinul“¹⁵⁸. Ideea de străin, diabolizată sau nu, este strâns legată de aceea de națiune, de identitatea politico-națională. Acest fapt s-a accentuat profund după 1859, când formula statului-națiune centralizat a suprimat orice altă modalitate de concepere a unei formule politice alternative. Sorin Antohi consideră

societate. Studii..., ediție Al. Zub, 1991, p. 185-204, și V. Pușcaș, *Ideea de universitate în cultura română: aspirații naționale și modele europene (1848-1918)*, în *Cultură și societate. Studii...*, p. 303-330. Vezi și V.A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800-1864*, București, I, 1892, II, 1894, și idem, *Școlile satești în România*, București, 1868. De asemenea, Dan Berindei, *Învățământul în anii Unirii Țărilor Române (1856-1862)*, în „Revista de Pedagogie“, 1959, nr. 1. De altfel, încă din perioada anterioară revoluției de la 1848, școala grecească devenise anacronică la noi, nu doar pentru că nu ținea cont de spiritualitatea românească și nu se desfășura în limba română, ci, mai ales, pentru că nu ținea seama de realitățile social-politice românești. Mai pe larg, Valeriu Râpeanu, *Introducere* la Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Intellectualii români din Principate și cultura greacă*, Editura Eminescu, 1979, p. 11-12.

¹⁴⁹ Al. Duțu, *Sinteză și...*, p. 38.

¹⁵⁰ B. Anderson, *Comunități imaginate. Reflecții asupra originii și răspândirii naționalismului*, București, Editura Integral, 2000.

¹⁵¹ Mircea Martin, G. Călinescu și „complexele“ literaturii române, București, Editura Albatros, 1981.

¹⁵² Anne-Marie Thiesse, *Crearea identităților naționale în Europa. Secolele XVIII-XX*, traducere de Andrei-Paul Corescu, Camelia Capverde și Giuliano Sfichi, Editura Polirom, 2000, p. 8.

¹⁵³ G. Sion, *Fisiologia alegerilor din Moldova*, în „Românul“, 3/15 ianuarie 1859, reproduc în *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. VIII, București, 1900, p. 296.

¹⁵⁴ N. Iorga, *Un cugetător politic moldovean de la jumătatea secolului al XIX-lea: Ștefan Scarlat Dăscălescu*, în AARMSI, seria III, tomul XIII, 1932, p. 42.

¹⁵⁵ C. Bolliac, *Libertatea presei* [21-25 iunie 1859], în *Scrieri*, II, 1983, p. 169.

¹⁵⁶ Idem, *Actualitate* [3 mai 1857], în *Scrieri*, II, 1983, p. 128-131.

¹⁵⁷ C. Bolliac, *Prinț strein*, [7/19 februarie 1859], în *Scrieri*, II, 1983, p. 146.

¹⁵⁸ Separatiștii i-au acuzat la rândul-le, pe unioniști, că s-au lăsat atrași de „revoluționarii străini care conspirau în contra întregirii țării“ și de „câțiva demagogi indigeni într-un complot urzit de streinii“. Cf. Cătălina Mihalache, *Din istoria învinovățirii celuilalt. Un jurnal ieșean la 1858*, în *Vârstele Unirii...*, p. 80.

că după 1859 naționalismul a devenit rațiune de stat¹⁵⁹. Comunitatea, concepută organic, simțea nevoia unei identificări cu statul etniei-națiuni. Străinul intern nu este eliminat, ci suferă un proces de metamorfoză prin diluare. Nu este identificabil numaidecât printr-o apartenență etnică sau religioasă¹⁶⁰, ci prin adeziunea la formula național-politică creată. Loialitatea față de stat și devotamentul față de comunitate, înțeleasă etno-cultural, erau congruente¹⁶¹. Atitudine explicabilă istoric, deoarece celălalt din interiorul cetății „oferă, adesea, mai multe trăsături de alteritate și stimulează în mai mare măsură tot felul de neliniști decât celălalt din afară”¹⁶².

Exercitarea puterii, având ca sursă de legitimitate „etnia-națiune”, sprijinită pe cultura tradițională¹⁶³, s-a reflectat în abordarea politicilor statului¹⁶⁴. Imperativul modernizării a fost subsumat problemei naționale. Nevoile practice ale societății au fost incluse într-un efort coerent de a asigura funcționalitatea statului¹⁶⁵. Școala, politica educațională în fapt, a fost factorul care a asigurat acest liant, contribuind la succesul formulei identitare¹⁶⁶.

Firește, străinul nu este numai în interior. Lupta pentru construirea statului național, eforturile depuse de Cuza și de guvernele sale pentru recunoașterea internațională a unirii, jocurile diplomatice din epocă, poziția Principatelor Unite și, după 1866, a României, între marile imperii vecine, greutatea luptei diplomatice pentru obținerea independenței și recunoașterea ei¹⁶⁷, au conturat, în imaginarul colectiv, tema cetății asediate. Străinii și pericolele potențiale se află la graniță.

V. Alecsandri acuza Austria și Poarta, în 1858, că aceste două puteri „combat prin toate chipurile această sublimă tendință națională” [unirea – n.ns. D.B.], dar „nu vor izbuti a împiedica regenerarea unui popor întreg”¹⁶⁸ [subl. ns. – D.B.]. Urmările regimului fanariot și ale ocupațiilor țariste sunt incriminate în epocă, fiind cunoscute și observatorilor străini¹⁶⁹. Neîndoielnic, „alteritatea moscovită” este puternic recuzată mai

¹⁵⁹ S. Antohi, *Exercițiul distanței. Discursuri, societăți, metode*, ediția a II-a, București, Editura Nemira, 1998, p. 304-305.

¹⁶⁰ Nici măcar evreii nu sunt culpabilizați în acest sens, ci pentru că nu sunt asimilabili. Vezi V. Neumann, *Reflexe...*, în „Societate și cultură”, (23), 4/1994, p. 24. Abia prin Vasile Conta se va fundamenta, teoretic, o asemenea ideologie antisemită. Cf. *ibidem*, p. 26-27.

¹⁶¹ Vezi Barbara Jelavich, *Istoria Balcanilor. Secolele al XVIII-lea și al XIX-lea*, vol. I, traducere de Mihai Eugen Avădanei, Iași, Institutul European, 2000, p. 265-266 și *passim*. Pentru relația dintre națiune și elementele simbolice și materiale care îi conferă identitatea specifică, vezi Anne-Marie Thiesse, *op. cit.*

¹⁶² L. Boia, *Istorie și mit...*, p. 200.

¹⁶³ Pentru sublinierea relațiilor dintre cultură și statul „etniei-națiuni”, trimitem, încă o dată, la excepționala carte a lui C. Karnoouh, *op. cit.*, *passim*.

¹⁶⁴ Vezi G. Poggi, *The Development of the Modern State*, London, Hutchinson, 1978, p. 60-61.

¹⁶⁵ A. D. Smith, T. Hutchinson, *op. cit.*, p. 56.

¹⁶⁶ Mirela Luminița Murgescu, *Between „the Good Christian” and „the Brave Romanian”. Educational Goals and Priorities in the Romanian School during the XIXth Century*, în vol. *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, edited by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj University Press, 1995.

¹⁶⁷ Dintre numeroasele lucrări care analizează lupta diplomatică a românilor în epocă și situarea marilor puteri față de această problemă, vezi, mai ales, Leonid Boicu, *Geneza „chestiunii române” ca problemă internațională*, Iași, Editura Junimea, 1975; Idem, *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii 1853-1856*, București, Editura Academiei, 1972; Idem, *Diplomația europeană și triumful cauzei române 1856-1869*, Iași, Editura Junimea, 1978; Idem, *Principatele Române în raporturile politice internaționale. Secolul al XVIII-lea*, Iași, Editura Junimea, 1986 ș.a.; Gh. Platon, *La problème roumaine dans la politique européenne dans les années de la lutte pour l'Union (1856-1859)*, în R.R.H., XIV, 1975, 1; Dan Berindei, *Diplomația românească modernă de la începuturi la proclamarea independenței de stat (1821-1877)*, București, Editura Albatros, 1995, mai ales p. 101-126.

¹⁶⁸ V. Alecsandri, *Cele mai frumoase scrisori*, p. 95.

¹⁶⁹ Regimul fanariot „corrompt et démoralise le pays en le ruinant”. „Les occupations russes [...] on fait le reste. Le fameux règlement organique funeste présent des Moscovites, tendait par une assimilation

ales după 1878¹⁷⁰. Reacția antirusă este reliefată inclusiv prin sublinierea pericolului slavismului¹⁷¹. Mai puțin vehement este antiturcismul. Turcul era celălalt prin excelență, era extrem de vizibil, fiind perceput, de aceea, ca „mai puțin nociv”¹⁷². Chiar din punct de vedere politic, dominația otomană, considerată ca o contrapondere a celei țariste, era preferabilă¹⁷³.

Din punct de vedere sociologic, discriminarea out-group-ului (grupul de non-apartenență) este un mijloc pentru valorizarea personală a membrilor grupului „competitiv” din punct de vedere simbolic și menținerea unei identități sociale pozitive¹⁷⁴. Discriminarea se poate realiza nu doar prin măsuri legislative sau politice¹⁷⁵, ci și prin vehicularea unui anume mesaj cultural, în condițiile importanței pe care o capătă cultura în statul modern¹⁷⁶. Chestiunea capătă un pronunțat caracter social¹⁷⁷. Pe de altă parte, în condițiile constituirii statului național, refuzul instituțiilor străine trebuia să devină o politică de stat imperativă, în viziunea unei părți a intelectualității epocii, cel puțin. Statul „e dator națiunii române, adică sieși”, altfel și-ar pierde rațiunea de a fi: „el [statul] nici că poate să mai amâne împlinirea acestei datorii fără de a-și nega originea sa română și existența sa”¹⁷⁸. „Civilitatea” [civilizația – n.ns. D.B.] străină promite o „fericire imaginară”, dar ea contrazice „natura poporului român”. Statul trebuie să conducă în așa fel „puterile intelectuale, morale, talentele, apoi institutele de educație”, încât „să ajute natura cea bună a poporului român și s-o întărească cu adevărate puteri naționale”¹⁷⁹.

Reacția împotriva străinilor se amplifică datorită suprapunerii concepției etno-culturale a națiunii cu cea politică, altfel spus statul-națiune. Condamnarea cosmopolitismului ca o piedică în calea solidarității naționale¹⁸⁰ și impunerea panromânismului „ca ideologie a originii comune și a unității de neam, îndeosebi sub unghi cultural”¹⁸¹ au premers noii faze în care „panromânismul cultural devine panromânism politic”¹⁸² și în care instituțiile culturale nou create (mai ales Societatea Academică) au devenit capabile să sprijine realizarea unității de stat¹⁸³.

Pașoptiștii nu au fost cosmopoliți. Ei au preluat ideile despre națiune și stat din Occident, dar le-au adaptat pentru a contribui la formarea statului-națiune românesc,

savamment calculée à l'absorption des Principautés Danubiennes”. G. Le Cler, *La Moldo-Valachie. Ce qu'elle a été, ce qu'elle est, ce qu'elle pourrait être*, Paris, E. Dentu, 1866, p. 2.

¹⁷⁰ Vezi, de pildă, Mihai Eminescu, în vol. *Eminescu: sens, timp și devenire istorică*, volum îngrijit de Gh. Buzatu, Ștefan Lemny și I. Saizu, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1988, p. 83, 108, 112-113, 160-161, 164 etc.

¹⁷¹ Ion Ghica, *Introducere*, în vol. *Scrisori către V. Alecsandri*, ed. îngrijită și repere istorico-literare de Ion Roman, București, Editura Minerva, 1986, p. 17.

¹⁷² L. Boia, *Istorie și mit...*, p. 184.

¹⁷³ Interesantă este, din acest punct de vedere, conduita politică a lui Ion Ghica. Pentru situarea între diferitele alterități, în epoca modernă, a se vedea Dan A. Lazaresco, *L'expérience roumaine de l'altérité*, în *loc. cit.*, mai ales p. 94-95.

¹⁷⁴ Margarita Sanchez-Mazas, *O abordare psihosociologică a xenofobiei*, în A. Neculau, G. Ferreol (coord.), *Minoritari, marginali, excluși*, Iași, Polirom, 1996, p. 97.

¹⁷⁵ Nu am urmărit să evidențiem, aici, statutul alogenilor, măsurile legislative și acțiunile politice cu privire la ei, conviețuirea cu populația românească majoritară. Paginile de față au încercat să surprindă reacțiile xenofobe în domeniul culturii.

¹⁷⁶ E. Gellner, *Națiuni și naționalism*, p. 115-116.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 106-107; L. Boia, *op. cit.*, p. 174.

¹⁷⁸ Simion Bărnuțiu, *Dreptul public al românilor*, în *Antologia...*, I, p. 384.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 382.

¹⁸⁰ Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești*, München, 1987, p. 327.

¹⁸¹ Al. Zub, *Națiune culturală și națiune politică la români în secolul XIX*, în *Vârstele Unirii...*, p. 54.

¹⁸² *Ibidem*, citând pe V. Georgescu, *op. cit.*, p. 335.

¹⁸³ *Ibidem*.

spre a-l integra în cadrul politic și cultural modern. Ideile lor erau moderne și juste. Preluau idei occidentale în interes național.

Dimitrie Bolintineanu condamna „nepăsarea de patrie” și „simpatia pentru străinătate”, afirmând că unele guverne, „unele nații (...) se fac complici cu străinii inamici ai patriei, ca să înjosească, ca să slăbească, ca să umilească patria”. Cosmopolitismul era repudiat dur – se manifestă la o „nație în decadență” –, pentru că, în viziunea scriitorului, este expresia unui complot al străinilor, care urmăreau înlăturarea tuturor elementelor de „viață națională”¹⁸⁴.

Atenția se îndreaptă și spre străinul din interior, care subminează autoritatea statului: „Slăbiciunea statului nostru vine din desbinările ce există între rase de diferite naționalități (...)”. Elementul pământean este, la rândul-i, deosebit în două tabere: apărătorii „nației” și „reacțiunea”. Împiedicarea realizării datoriei „legale” și a celor „naturale” ale societății este urmarea „triumful[ui] streinismului contra românismului, (...) triumful[ui] răului contra binelui, morții contra vieții”¹⁸⁵. Străinul este întrupat instituțional și, în imaginarul colectiv, el amenință ființa cultural-istorică a națiunii. Ca factor al alterității, el poate fi diferit etnic, dar nu această dimensiune este obligatorie. Străinul este acela care contribuie la erodarea energiei națiunii, care împiedică raportarea la modelul etno-cultural considerat imuabil. De pildă, Ion Ghica, deși lipsit de încredere față de etniile din țară¹⁸⁶, consideră că „acel ce nu face alta decât să samene ura și vrajba, zavistuiind și calomniind, nu este bun român”. Patriotul veritabil este acela care muncește și produce, contribuind la dezvoltarea țării sale, fie că este „mahometan sau izraelit, ortodox sau papist, liberal, democrat sau aristocrat”¹⁸⁷.

Deschiderea pașoptiștilor spre valorile occidentale, sinteza operată de ei a fost o etapă ciclică în evoluția culturii române. Acuitatea cu care s-a pus, în ultima treime a secolului XIX, problema raportării la identitatea proprie a întărit direcția organicistă, bine ilustrată de Eminescu¹⁸⁸.

A existat, în epoca modernă, un fenomen românesc. Acest specific „poate fi aproximativ, dar nu ca dat originar și transcendent, ca românism absolut și etern, ci ca sinteză

¹⁸⁴ Dimitrie Bolintineanu, *Nepăsarea de religie, de patrie și de dreptate la români* [1869], în *Opere alese*, studiu introductiv de D. Păcurariu, text stabilit de Rodica Ocheșeanu și Gh. Poalelungi, vol. II, *Proză*, București, Editura pentru Literatură, 1961, p. 528-529.

¹⁸⁵ Idem, „Cartea poporului român”. *Cugetări filozofice și politice în raport cu starea actuală a României* [1869], în *Antologia...*, I, p. 322-324. Idei asemănătoare sunt exprimate, în epocă, de I. C. Brătianu, *Naționalitatea* (1853); I. Heliade Rădulescu, *Naționalitatea în desnaționalizare* (1856); B. Petriceicu Hasdeu, *Industria națională, industria streină și industria ovreiască față cu principiul concurenței* (1866); Idem, *Istoria toleranței religioase în România* (1868); S. Bărnuțiu, *Dreptul public al românilor* (1867); Idem, *Dreptul natural privat* (1868); Idem, *Dreptul natural public* (1870); A. D. Xenopol, *Cultura națională* (1868); Idem, *Despre naționalitate* (1872) ș.a.

¹⁸⁶ Este suspicios față de „zarafii armeni și ovrei” sau față de versatiliile antreprenori armeni și greci. Vezi, de exemplu, I. Ghica, *Opere*, I, ed. îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, glosar, bibliografie de Ion Roman, București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 295-236. Idem, *Scrisori către V. Alecsandri*, p. 15-16.

¹⁸⁷ Idem, *Opere*, I, p. 225.

¹⁸⁸ „[...] spirit și limbă sunt aproape identice, iar limba și naționalitatea asemenea”. În „Curierul de Iași”, nr. din 17 noiembrie 1876, apud *Eminescu: sens, timp și devenire istorică*, p. 47. Analiza reflexelor xenofobe ale gândirii eminesciene depășește cadrul eseului nostru. În afara studiilor publicate în *Ibidem*, a se vedea și K. Heitmann, *Eminescu – gânditor politic*, în vol. *Eminescu în critica germană*, Iași, 1985; D. Murărașu, *Naționalismul lui Eminescu*, București, 1932; Al. Oprea, *În căutarea lui Eminescu gazetarul*, București, 1983; G. Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, I, București, 1950, *passim* etc. O perspectivă sociologică asupra culturii române moderne oferă Ilie Bădescu, *Sincronism european și cultură critică românească. Contribuții de sociologie istorică privind cultura modernă românească*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984. Autorul identifică, în perioada care ne interesează, evoluția de la „cultura eroică” la „cultura critică”. Interpretarea sa asupra culturii și istoriei române moderne ne-a părut prea ideologizată pentru a apela la ea, pe parcursul lucrării noastre.

fluidă de trăsături diverse¹⁸⁹. Decalajul față de Occident descoperit după secolul fanariot a impus preluarea și adoptarea a diverse elemente. Au existat divergențe și convergențe, care au facilitat deschideri și închideri, au stimulat creația, cultura și evoluția social-politică, dar au însemnat și recursul la valorile proprii. Naționalismul a putut asimila valorile liberalismului¹⁹⁰, dar a putut să evolueze și spre atitudini discriminatorii respingând alteritatea. De aici complexitatea surprinderii și interpretării corecte a fenomenului cultural modern și, prin extensie, a „specificului național”. Două opinii sunt elocvente. Nicolae Iorga aprecia adâncimea, în conștiința românească, de-a lungul veacurilor, a despărțirii „netede dintre noi și dintre acei pe cari vremurile i-au adus în jurul nostru”¹⁹¹. Mult mai aproape de noi, Adrian Marino evoca deschiderile spre universalitate¹⁹² ale poporului român, „ale cărui tradiții populare istorico-politice [...] erau predominant «externe». [...] Am așteptat totdeauna un ajutor, o soluție, o idee din afară, adesea în spirit mesianic”¹⁹³.

Deși romantici și asimilând valorile acestui curent în militantismul politic, pașoptiștii au promovat, în general, un naționalism generos, constructiv, susținând idealul național și identitatea etnică, devenită un veritabil „mit al identității”¹⁹⁴. Dar schimbările și influențele străine, însoțite de teama unei posibile intervenții, au dus și la neîncrederea față de străinul din afara sau interiorul granițelor¹⁹⁵.

„Istoria este, într-o analiză secundă, câmpul întâlnirii, conflictuale sau încrezătoare, a sinelui cu altul”¹⁹⁶. Cultura și-a asumat, din această perspectivă, două funcții: de a arăta originalitatea creatoare a națiunii române și de a aspira la universalitate.

În concluzie, reacțiile xenofobe exprimate în domeniul culturii evidențiază o evoluție în spirală, de la alteritatea „tare”, cu accent pe dușmanul din interior a primelor trei, patru decenii ale secolului XIX, urmată de o perioadă de tranziție, până la formarea statului național, în care generozitatea, accentele liberale din interior sunt compensate de deplasarea accentului spre motivul dușmanului exterior. După 1859, naționalismul și centralismul noului stat accentuează faptul că străinul este cel care nu se asimilează, iar accentele xenofobe se înmulțesc.

Xenofobia nu a fost programatică, nu s-a constituit într-un sistem teoretic articulat, ci exprimă reacția de apărare a comunității la presiunea străină și nevoia conservării originalității românești.

¹⁸⁹ L. Boia, *Istorie...*, p. 173.

¹⁹⁰ Gh. Platon, *Liberalismul românesc în secolul al XIX-lea: emergență, etape, forme de expresie*, în *De la constituirea...*, vol. II, 1998, p. 208-231, și în vol. *Cultură și societate. Studii...*, 1991, p. 73-103.

¹⁹¹ N. Iorga, *Ideea națională în decursul istoriei universale*, în vol. *Conferințe...*, p. 323.

¹⁹² Vezi în această direcție, studiile lui Gh. Platon, publicate în cele trei volume *De la constituirea...*, I, II, III.

¹⁹³ A. Marino, *Mitul „situației ireversibile”*, în vol. *Politică și cultură. Pentru o nouă cultură română*, Iași, Editura Polirom, 1996, p. 105.

¹⁹⁴ S. Alexandrescu, *Paradoxul român*, p. 33.

¹⁹⁵ *Ibidem*.

¹⁹⁶ Helene Arhweiler, *Imaginea celuilalt și mecanismele alterității*, în *Rapports*, vol. I, Stuttgart, 1985, p. 61; apud Luminița Mihaela Iacob, *Imagologia și ipostazele alterității: străini, minoritari, excluși*, în Adrian Necolau, Gilles Ferreol (coord.), *op. cit.*, p. 46.

REFLETS CULTURELS DE LA XÉNOPHOBIE DANS L'ESPACE ROUMAIN
(Résumé)

L'article surprend les efforts de l'élite intellectuelle de créer une identité nationale, à partir de la nécessité des Roumains de se moderniser et s'autodéfinir par rapport à l'étranger, soit-il occidental ou simplement balcanique. Le résultat de ces démarches a été une idéologie nationale mise en pratique parallèlement aux premiers renouvellements de facture occidentale et à l'apparition du premier état roumain moderne en 1859. L'auteur observe une évolution, à partir d'une altérité «forte», qui mettait l'accent sur l'étranger de l'intérieur (pendant les premières trois-quatre décennies du XIXème siècle), continuée par une période de transition, jusqu'à la formation de l'état national, au moment où le libéralisme roumain déplace l'attention vers les ennemis de l'extérieur. Après 1859, souligne l'auteur, le nationalisme et le centralisme intensifient l'image de l'étranger qui, par sa simple existence, semble mettre en danger l'identité nationale et l'existence de l'état.

GABRIEL LEANCA

**VASILE ALECSANDRI ȘI FRANȚA.
STUDIU DE CAZ ASUPRA CONSTRUCȚIEI ELITEI CULTURALE
ȘI POLITICE ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE**

Într-unul dintre rapoartele lui Victor Place din 1856, consulul francez la Iași, imaginea lui Vasile Alecsandri se prezenta ca fiind una legată de confruntarea care avea loc la acel moment în interiorul Principatelor pentru unirea politică a românilor. Crochiul prin care astfel meditam la un portret al poetului îl situa pe acesta în zona eforturilor propagandistice care trebuiau concretizate în scopul unei mai bune activități a „partidei naționale”, a se citi pro-franceze într-o lectură aparținând emitentului depeșei diplomatice la care ne raportăm aici¹. Propaganda, cum bine scria Ivan Ilcev², nu este un subiect comod pentru istoric, aceasta transformând intelectualul în simplu birocrat, pus în fruntea unui mecanism care-i forțează opțiunile politice. Imaginea unui Vasile Alecsandri făcând afirmații elogioase la adresa Franței, chiar prin complimentarea directă a consulului Place, după cum o evidențiază documentele³, plasează portretul său în orizontul activismului politic, preocupare care nu a umbrat vocația poetică a intelectualului angajat și independența sa structurală. Detașându-ne de o dispunere strict diacronică a subiectului⁴, vom stăruia asupra acestui portret al militantului pentru a pune în evidență raporturile româno-franceze în cadrul cărora s-a creionat personalitatea sa. Într-un alt sens, viziunea noastră asupra personalității lui Alecsandri, probată de o serie de documente de construcție auctorială (corespondență, scrieri cu caracter memorialistic, literatură), nu s-a putut decela restrictiv în zona preocupărilor politice: reper

¹ „Mr. Basile Alexandri, le poète le plus aimé de la Moldavie, vient de composer à ma demande [s.n., G.L.] une ode où il célèbre la réunion des deux Principautés et il l'a fait sur l'une des aires les plus populaires afin qu'elle puisse être bientôt chantée jusque dans le dernier hameau. J'ai désiré que Votre Excellence veuille bien approuver les diverses mesures que je suggère soit au gouvernement moldave, soit aux hommes qui ont embrassé la politique qui peut seule régénérer ce pays. J'ai soin d'ailleurs d'effacer autant que possible, les traces de mon intervention, afin que l'initiative de tout qui se fera demeure acquise aux Moldaves. Mais j'ai pensé qu'il n'était pas inutile de ne pas les abandonner complètement à leur inexpérience des moyens d'agir sur l'opinion publique et surtout de maintenir une sorte d'unité dans les efforts qu'ils font amener le succès d'une bonne cause”, Place către Walewski, 23 iunie 1856, în D.A. Sturdza ș.a., *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. III, București, 1889, p. 560.

² Ivan Ilcev, *Are dreptate sau nu, e patria mea! Propaganda în politica externă a țărilor balcanice (1821-1923)*, traducere de Nicolae Moderău și Valentina Ristea, București, Editura Curtea Veche, 2002, p. 9.

³ „Vous êtes le défenseur ferme et intelligent de nos droits, le représentant de la nation généreuse par excellence, un vrai Roumain civilisé. Nous serons comme cela dans une vingtaine d'années, quand nous serons déphanariotisés, déruissés, dégermanisés”, Vasile Alecsandri către Victor Place, martie 1857, în *Opere*, VIII, *Corespondență*, ediție îngrijită, traducere, note și indici de Marta Anineanu, București, Editura Minerva, 1981, p. 267-268.

⁴ G. C. Nicolescu, *Viața lui Vasile Alecsandri*, București, Editura Eminescu, 1975.

istoriografic și popular cu privire la generația pașoptistă în ansamblu, în care *chipul* devenea *icoană*, depersonalizat printre eroii care au dărâmat *Bastilia*. Deși formația franceză a lui Vasile Alecsandri s-a constituit ca grilă de valori a unui „*intellectuel engagé*“, după cum ne provoacă Michel Winock să înțelegem inteligența secolului XIX⁵, aceasta nu a închis canalele creative, profund literare ale mariajului simbolic al poetului cu Franța. Relația dintre angajamentul generațional și cuprinderea individuală nu putea fi postulată doar prin relevarea spiritului epocii, aceasta se resorbea într-o traiectorie personală, într-o „fiziologie unică“, după expresia Elenei Tacciu⁶. Unde se oprește spiritul epocii și începe discursul auctorial, marcă a autenticității mesajului, mai ales când privim spre evoluția uneia dintre primele personalități de orientare franceză din România?

Comerț de bunuri simbolice și expresie a unui patrimoniu cultural, influența franceză se instalase în Principate în prima jumătate a secolului XIX ca urmare a statutului simbolic privilegiat pe care Parisul îl avea în Europa din punct de vedere politic și formativ încă din veacul luminilor⁷. Astfel, am putea observa rolul Franței, ca simbol, în conturarea unui univers biografic care avea să mobilizeze simpatiile tineretului cult în Principate. Faptul că vârsta și lecturile formative ale pașoptiștilor erau legate de medii culturale franceze, direcționale, într-o anumită măsură, manifestarea conștiințelor, motiva acțiuni și cariere preconizate de acești „oameni ai începutului de drum“, după caracterizarea lui Paul Cornea; trăirile intense, în anumite cazuri, idolatria, dar și descoperirea sinelui⁸ făceau parte dintr-un tablou generațional care avea să-și lase amprenta în structurarea dezbaterilor în spațiul public românesc la jumătatea secolului XIX.

În aceste coordonate se plasează și traiectoria protagonistului nostru al cărui prim contact cu Franța s-a înregistrat în adolescență, în pensionul lui Victor Cuénim⁹. Ulterior, apropierea de ceilalți studenți moldoveni sau munteni aflați la studii în Franța nu era însă pentru Vasile Alecsandri un motiv suficient de a deveni atât de legat de limba și cultura franceză. Firește, tentațiile pariziene, fascinația pentru elita culturală franceză a vremii¹⁰ și reveriile izvorâte din orizontul lecturilor au fost un factor important în conturarea unei dimensiuni mentalitare în care *la France* și *le français* jucau un rol imaginativ de seamă. Nu aceasta este ținta noastră în textul de față. Identitatea francofonă a fost simțită probabil de majoritatea inteligenței care avea acces la sursele educației occidentale. În cazul personalității lui Alecsandri și nu numai, lucrurile nu se rezumă doar la reliefarea acestui aspect. *Influența* franceză și nu doar *identificarea* cu

⁵ Michel Winock, *Vocile libertății. Scriitorii angajați din secolul al XIX-lea*, traducere din franceză de Florin Sicoie, Chișinău, Editura Cartier, 2003.

⁶ Elena Tacciu, *Romantismul românesc. Un studiu al arhetipurilor*, vol. I, București, Editura Minerva, 1982, p. 193.

⁷ Louis Réau, *L'Europe française au siècle des Lumières*, Paris, Editura Albin Michel, 1971, p. 257-285; Antoine de Rivarol, *Discurs despre universalitatea limbii franceze; urmat de Maxime, reflecții, anecdote și cuvinte de duh*, antologie, traducere, cronologie și bibliografie de Eugen Munteanu, Iași, Editura Institutul European, 2003, p. 19-90.

⁸ Dumitru Brătianu către Jules Michelet, 10 martie 1850, în Marin Bucur, *Jules Michelet și revoluționarii români în documente și scrisori de epocă (1846-1874)*, cu un studiu introductiv, note și comentarii, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1982, p. 71-86.

⁹ Nicolae Cartojan, *Pensionatele franceze din Moldova în prima jumătate a veacului al XIX-lea*, în *Omagiu lui Ramiro Ortiz* cu prilejul a douăzeci de ani de învățământ în România, București, 1929, p. 67-75.

¹⁰ *À Lamartine* se intitula una dintre poeziile în limba franceză scrisă în 1838 de Vasile Alecsandri la începuturile manifestării vocației sale de poet; vezi Paul Cornea, Elena Piru (editori), *Documente și manuscrise literare*, București, Editura Academiei, vol. II, p. 13-50; Teodor Vărgolici, *Béranger și scriitorii români*, în *Interferențe literare româno-franceze*, București, Editura Univers, 1977, p. 28-29.

un anume stil de viață sau simplă viziune cărturărească de orientare franceză avea să domine destinul individual al pașoptiștilor și să marcheze mediul cultural din Țara Românească și Moldova. Atitudinea militantă a lui Alecsandri nu relevă doar propriul său angajament, aceasta reflectând o deschidere mai largă a Principatelor la jumătatea secolului XIX, în contextul în care mai mulți dascăli, profesori transilvăneni ori îndrumători culturali au manifestat interes pentru politică sau cel puțin au devenit depozitari ai unui capital de cunoaștere care avea să catalizeze mai mult decât o direcție literară¹¹. Ținând, în mod indubitabil și de constituirea canonului cultural românesc modern, patrimonializarea orientării franceze, în mod evident, s-a coagulat în desfășurarea unor destine care aveau să marcheze epoca în care au trăit. Deși aspectele legate de modă culturală, mimetism civilizațional nu trebuie minimalizate, ele nu au fost singurele cadre în care s-a plămădit atitudinea pro-franceză a protagonistului nostru. Eticheta de militant, care a marcat traiectoria *poetului* Alecsandri a fost cea care a stat la temelia imaginii sale ulterioare.

Care este diferența între un intelectual dedicat exclusiv vocației sale profesionale și un intelectual public? Răspunsul rezidă de departe în implicarea politică a respectivului personaj, activitate care, pentru epoca la care ne raportăm în prezentul text, pare a fi apanajul „istoricilor, oamenilor de litere și a artiștilor“, după cum ne amintește Andreia Roman¹². Implicarea politică, privită de aproape, nu semnifică din capul locului o participare netă în cadrul unui *partid*, a unei *partide* ori în sfera guvernamentală. În cazul pașoptiștilor aceasta demarează în zona activismului cultural, ca manifestare a unui capital de cunoaștere căruia societatea trebuie să-i recunoască primatul¹³. Reperabilă în anii de început în orizontul corespondenței private și concurată adesea de chemările *dandy* ale sufletelor tinere de boieri franțuși, tentația participării la viața culturală și posibilitatea înregimentării politice avea să indice un prag important în redefinirea modalităților de dobândire a prestigiului social în Principate. Meritocrația și ambiția de „a se intelectualiza“¹⁴ slăbeau constituirea unor idealuri formative croite pe un calapod tradițional. Fără a dezlocui modurile de viață și solidaritățile parohiale, noii veniți de la studii erau primii, în sens structural care, după cum bine aprecia Daniel Barbu, „au interzis punerea lor în discurs ori le-au rostit în conformitate cu o strategie de marginalizare, condamnare și excludere“¹⁵. Efect al sentimentului apartenenței la un grup¹⁶, strategia de marginalizare a unor tipuri existențiale nu ținea în bloc asupra

¹¹ Mirela-Luminița Murgescu, *Libertate de opinie și presiune socială în Țara Românească în 1838*, în RI, tom III, nr. 11-12, 1992, p. 1169; Elena Siupiur, *L'écrivain roumain au XIXe siècle: typologie sociale et intellectuelle*, în *Cahiers Roumains d'Études Littéraires*, 2, 1980, p. 47; vezi și diferențierea între „ctitori de cultură modernă“ și „scriitori“, cf. Leon Volovici, *Apariția scriitorului în cultura română*, ediția a doua, revizuită, București, Editura Curtea-Veche, 2004, p. 103-104.

¹² Andreia Roman, *Le populisme quarante-huitard dans les Principautés Roumaines*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1999, p. 7.

¹³ Sorin Adam Matei, *Boierii minții: intelectualii români între grupurile de prestigiu și piața liberă a ideilor*, București, Editura Compania, 2004; Georges Ballandier, *Scena puterii*, prefată de Ioan Drăgan, traducere de Sanda Fărcaș, Oradea, Editura Aion, 2000, p. 37; Simona Nicoară, *Mitologiile revoluției pașoptiste românești. Istorie și imaginar*, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, 1999, p. 221-277.

¹⁴ Elena Siupiur, *op. cit.*, p. 47.

¹⁵ Daniel Barbu, *Bizanț contra Bizanț. Explorări în cultura politică românească*, București, Editura Nemira, 2001, p. 6.

¹⁶ Cazuri interesante au relevat în acest sens Cătălina Mihalache, *Din istoria învinovățirii celui alt. Un jurnal ieșean la 1858*, în Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, Florin Cântec (editori), *Vârstele Unirii. De la conștiința etnică la unitatea națională*, Iași, Fundația Academică „A.D. Xenopol“, 2001, p. 77-83; Adrian Cioflâncă, *Naționalism și parohialism în competiție. Note pe marginea dezbaterilor politice privind unirea Principatelor Române*, în *ibidem*, p. 110-134.

tradiției, înțeleasă aici într-un sens difuz. Această strategie indica cu toate acestea o organizare diferită a memoriei colective, o restructurare a angajamentului social și o redefinire a raporturilor cu alteritatea culturală, reprezentată aici de „eticheta” *Franța*, sau de alteritatea înțeleasă în sens strict social, vizând diversitatea de modele la care se raportau intelectualii chiar în propria lor țară¹⁷. Lumea acestor meditativi, printre care Vasile Alecsandri nu făcea excepție, nu părea a fi construită în mod plat, în sensul unor traiectorii existențiale predictibile, lumea tuturor, a muritorilor bine așezați în destinul lor. Deși izvorâtă dintr-o viziune psihologică, afirmația noastră urmărește să situeze mai clar nu doar motivațiile intime ale unui demers scriitoricesc, ci și implicarea în „daravelile politicești”, activitate care necesită o grilă existențială și culturală aparte.

Dacă luăm în calcul faptul că personalitățile pașoptiste erau situate în perspectiva unor cariere administrative, atunci motivațiile implicării politice ar ieși cu ușurință la lumină dacă am privi subiectul doar din acest unghi. Însă aspectele legate de cultivarea unui nou *modus vivendi* politic trasează într-o manieră diferită harta predispozițiilor individuale și a începuturilor implicării în ceea ce cu greu am putea califica drept spațiu public în Principate în orizontul primei jumătăți a secolului XIX. Deși am putea accepta cu mari rezerve ipoteza conform căreia înainte de generația pașoptistă nu a existat o viață politică în Principate, sentimentul reinventării politicului, așa cum bine aprecia Michel Vovelle pentru cazul francez postrevoluționar¹⁸, pune în evidență distanțarea, dacă nu chiar ruptura¹⁹ între modelele de manifestare publică, diseminând tipologii ale inserției sociale neuzate de convențiile comunitare existente deja. Dezbaterea asupra naturii angajamentului acestor intelectuali am plasa-o într-un context al schimburilor culturale Est-Vest, focalizându-ne asupra zonelor de contact și a urmărilor acestor raporturi în planul construcției identității politice moderne în Principate. Purtând un stigmat al apartenenței ca rezultat al unei duble reflecții (către „sine” și către „celălalt”), tribunii deveneau, după caracterizarea făcută de Elie Kedourie fenomenului naționalist, „înstrăinați de societățile lor tradiționale”²⁰, fiind „nucleul și avangarda unei opoziții radicale și definitive, lovind în toate instituțiile demodate și obscurantiste”²¹. Ideea stigmatului apartenenței, dezvoltată în istoriografia românească de către Sorin Antohi²² și Sorin Mitu²³ ca aplicație istorică a textului lui Erving Goffman²⁴, este deja una dintre ipotezele de lucru verificate în orizontul studiilor despre naționalism. Invocarea sa în textul nostru înlesnește promovarea unui demers imagologic asupra subiectului abordat, propunând o perspectivă asupra influenței schimburilor culturale Est-Vest în crearea

¹⁷ Detalii despre conceptul de fiziologie socială la Remus Niculescu, *Contemporani cu Daumier. Scriitori români și caricaturiști francezi între 1835 și 1860*, în SCIA. *Seria Artă Plastică*, tom 18, nr. 2, 1971, p. 270.

¹⁸ Michel Vovelle, *La découverte de la politique. Géopolitique de la révolution française*, Paris, Editura La Découverte, p. 133.

¹⁹ Pompiliu Eliade considera că Principatele „nu existau nici ca viață istorică, nici ca viață intelectuală înainte de providențiala influență franceză”, cf. Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spațiului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, traducere de Aurelia Dumitrașcu, ediția a doua integrală și revăzută, București, Editura Humanitas, 2000, p. 11-12.

²⁰ *Apud* Anthony D. Smith, *Naționalism și modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiune și naționalism*, traducere din engleză de Diana Stanciu, Chișinău, Editura Epigraf, 2002, p. 111.

²¹ *Ibidem*.

²² Sorin Antohi, *Civitas imaginalis. Istorie și utopie în cultura română*, ediția a doua revăzută cu un postscriptum din 1999, Iași, Editura Polirom, p. 235-324.

²³ Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, București, Editura Humanitas, 1997, p. 86-87.

²⁴ Erving Goffman, *Stigmat. Les usages sociaux des handicaps*, traducere din engleză Alain Kihm, Paris, Les Éditions de Minuit, 1975.

sinelui colectiv, a implicării practicilor discursive în relevarea propriei identități²⁵. Sau, după cum apreciasse Frederic Damé, acum mai bine de un secol, comportamentul tineretului cult și marginalizat din Principate situat la interferența dintre lumi, „întorcându-se în țara lor, acești tineri se miră că o găsesc așa de înapoiată din punctul de vedere cultural. De chestiunile economice nu se prea îngrijesc. Abia au zărit poporul la Paris, habar n-au de țăranul francez. Deosebiri, ei le constată în mediul lor; ar vrea să vadă trăind împrejurul lor o societate rafinată ca aceea pe care au părăsit-o cu părere de rău și pe care se vor duce să o mai vadă cât de des”²⁶.

Într-o scrisoare către Ion Ghica, adresată din Iași în 1842, Vasile Alecsandri îi relatează prietenului său vizita în capitala Moldovei a unui înalt funcționar turc. „Senzație universală!!! – scria poetul – A intrat în Iași însoțit de la Socola de cincizeci de soldați de cavalerie cu lancea în mână, de o sută de cazaci comandați de aga, de postelnic care nu comanda nimic, dar care nu era mai puțin mândru [...] Străzile erau curățate, stropite, lustruite ca pentru o procesiune a Papei la Roma; [...] pe peronul palatului ministerial se îngrămădea o masă amestecată de miniștri, lachei, aghiotanți, boiernași, unii mai grăbiți decât ceilalți să servească de stâlpi de sprijin nobilului fiu al Coranului, când va coborî din trăsura prințului, căci trăsura prințului domnitor al Moldovei a avut onoarea să-l transporte de la Socola până în sânul ilustrei noastre capitale! După ce l-au urcat până la marele salon, mai-marii țării s-au așezat în ordine pentru a proceda la sărutarea mâinii, dar puțini au avut însemnata favoare de a atinge cu buzele lor augusta mână unsuroasă de pilaf. După aceea, Sublimul-Portar a făcut semn să fie lăsat liniștit, spunându-le: bine; bine, și-au repetat acești domni cu mândrie și s-au retras la ei copleșiți de onorurile pe care le primiseră și repetându-și neîncetat și cu mândrie: bine”²⁷. Punerea în scenă a unei triste comedii, vizita „Sublimului-Portar” contribuia la extinderea unei agende discursive generaționale deja bogată în referințe critice la adresa societății. Mai puțin ne interesează în alegerea acestui fragment ceremonia în sine, cât, mai degrabă, construcția ei în corespondența lui Alecsandri ca narațiune intimă a unei infirmități politice, care în scurt timp se va transforma și într-o dezbatere a unei infirmități culturale ce trebuia explicată și remediată. Critica imaginii pe care o degaja statutul juridic al Principatelor nu ne indică direcția exactă spre care trebuia să se orienteze Moldova, însă ne oferă cel puțin unul dintre motivele pentru care tânărul Alecsandri ar fi putut fi tentat de o înregimentare doctrinară. Angajamentul pentru cauza revoluționară în Moldova și nu pentru „o conspirație” probează implicarea sa intimă în activitatea politică, dar și distanța dintre crez politic și faptă politică. Scriindu-i Zulniei Negri de la Hangu, de pe moșia Cantacuzinilor, în legătură cu mișcarea din Moldova de la 1848, îi relatează despre „dezastrul ridicol și de plâns în același timp, care a avut loc la Iași, datorită neprevăderii și slăbiciunii unor oameni care nu au știut să se țină la înălțimea rolului la care aspirau. Cauza noastră a fost nedemn compromisă [...] am fost nedemn înșelat – aprecia Alecsandri –, căci m-au amestecat indirect în această nefericită afacere, fără să mi se facă cunoscut planul care se întocmise. Am acționat cu bună credință în speranța unei revoluții care trebuia să asigure naționalitatea română, și în ultimul moment m-am găsit antrenat într-un simplu complot împotriva lui Mihail Sturdza”²⁸.

²⁵ Gabriel Leanca, *Geografii culturale și colonizări narrative. Perspective istoriografice în orizont imagologic*, în AIIH, tom XLI, 2004, p. 591-602.

²⁶ Frederic Damé, *Istoria României contemporane de la reîntoarcerea domnilor pământeni până în zilele noastre (1822-1900)*, București, Editura Socecu, 1901, p. 29.

²⁷ Către Ion Ghica, iulie-august 1842, în Vasile Alecsandri, *op. cit.*, p. 39-40.

²⁸ Către Zulnia Negri, martie-aprilie 1848, *ibidem*, p. 116-117.

Devenit unul dintre promotorii ideii de unire a românilor „sub un singur guvern și sub aceeași constituție”²⁹, după cum mărturisea poetul în numele emigraților din Moldova refugiați la Cernăuți, acesta avea să se confrunte în străinătate, de această dată, și cu o altă fațetă spre care îl aduseseră înregimentarea doctrinară. Într-una dintre cele mai interesante scrisori ale lui Alecsandri, cu valoare documentară specială în privința angajării intelectualilor în activitatea de propagandă, poetul dădea expresie unei stări de spirit care evidenția postura unui personaj situat între două lumi. „Sunt un țăran de la Dunăre, cvasi barbar, un moldovean, în sfârșit, ce să spun mai mult! [...] emigrat care vine să pledeze pe lângă inimile generoase ale francezilor, cauza patriei sale amenințată în drepturile sale cele mai sfinte. Moldova? Ce este aceasta? Aceasta are o patrie? Aceasta are o naționalitate? Aceasta are un loc pe harta Europei? Cauza moldo-valahă... Se poate vorbi serios de așa ceva și fără să te compromiți în bună companie?”³⁰. Nicidecum țăran, posesor al unui capital cultural promițător pentru a nu trece neobservat în Moldova și suficient de înstărit³¹, Vasile Alecsandri resimte însă frustrarea de a se vedea plasat de către interlocutorii săi francezi într-o „geografie culturală” în care eticheta de moldovean nu părea să însemne mai mult decât numele unei specii de „animal domestic”³². Cu o „identitate zoologică” nu pe deplin inventariată, căci – spunea barbarul de la Dunăre – „încep să mă întreb eu însumi dacă este îngăduit unui moldav să aibă vreun simțământ oarecare”³³, misiunea lui Alecsandri în exilul parizian devenise extrem de dificilă. Soluțiile retorice trebuiau căutate în așa fel încât infirmitățile politice și economice, dar mai ales stereotipurile culturale cristalizate în epoca luminilor³⁴, să fie anihilate sau cel puțin diminuate în raport cu forța lor uriașă de reproducere. Cum contraria intelectualul militant dihotomiile cu un pronunțat caracter etic de care occidentalul (cult, bogat, marcă vie a culturii politice moderne) făcea uz? „Țara mea este frumoasă, bogată, pitorească, atât prin culoarea ei primitivă, cât și prin lipsa de orice fel de civilizație stânjenitoare”³⁵ sublinia necunoscutul moldav. „Națiunea mea numără aproape zece milioane de locuitori care sunt încă în toată barbaria moravurilor patriarhale. Defectele noastre sunt numeroase, dar, fiindcă am amor propriu, îmi veți permite să le trec sub tăcere! Calitățile noastre se rezumă la una singură, pe care o stimăm și o iubim noi înșine, atât ne pare de prețioasă, și anume că suntem francezi din tot sufletul și adorăm Franța, ca pe propria noastră patrie. [...] dorința noastră este să-i facem să înțeleagă pe compatrioții dumneavoastră [...] că posedă la porțile Orientului milioane de frați însuflețiți de aceleași sentimente și de aceleași principii ca ale lor!”³⁶. Prezentat aici pentru puterea de sugestie, citatul de mai sus rămâne un monument care exprimă în mod dramatic și simplu nu doar situația politică în care se aflau Principatele Române la jumătatea secolului XIX, cât și strategiile intelectuale uzitate de inteligența est-europeană, în particular românească, în efortul de mobilizare propagandistică la Paris. Identitatea francofonă, transpusă aici printr-unul dintre textele sale de referință, făcea parte dintr-o strategie de captare a

²⁹ Către Nicolae Bălcescu, 25 iulie/ 6 august 1848, *ibidem*, p. 121-122.

³⁰ Către o doamnă din Paris, 14 octombrie 1848, *ibidem*, p. 126 (în continuare se va cita *Opere*, VIII...).

³¹ Detalii în Sever Zotta, *La centenarul lui Vasile Alexandri 1821-1921. Material inedit privitor la familia poetului*, Iași, Editura Muzeului Municipal Iași, 1921.

³² Către Abdolonyme Ubicini, 1856-1857, *Opere*, VIII..., p. 262.

³³ Către o doamnă din Paris, 14 octombrie 1848, *ibidem*, p. 126.

³⁴ Larry Wolff, *Inventarea Europei de Est. Harta civilizației în epoca luminilor*, traducere din engleză de Bianca Rizzoli, București, Editura Humanitas, 2000, p. 63.

³⁵ Către o doamnă din Paris, 14 octombrie 1848, în *Opere*, VIII..., p. 127.

³⁶ *Ibidem*.

posibililor partizani francezi pentru cauza română. Totodată, deschiderea largă pe care o profesa Alecsandri pune în lumină o clară apetență culturală pentru Franța din care nu lipseau ingredientele de bază ale viitoarelor relații politice franco-române. Un susținător al cauzei românismului era Adolphe Billecocq, socotit un francez care are „curajul de a compromite chiar reputația sa de om de spirit pentru a susține cauza noastră împotriva tuturor”³⁷. Acesta era unul dintre cei care, în conformitate cu retorica propagandistică pe care o dezvoltă Alecsandri în scrisoarea citată mai sus, făceau tot ce le stătea în putință pentru „a ridica naționalitatea noastră pe sfărâmurile protectoratului rusesc, care – continua Alecsandri în aceeași notă revendicativă – încearcă să ne *desfrancizeze* cu orice preț. Ambiția noastră, în fine, este de a fi la granițele Europei civilizate... *sentinelele devotate ale drapelului tricolor al Franței*, al acestui stindard al libertății pentru care am fi fericiți să ne vărsăm sângele!”³⁸.

Ce fel de imagine a Principatelor construia Alecsandri? Textul la care facem referință nu ne poate spune nimic despre impactul retoricii poetului, însă ne orientează privirea către tipul de discurs care era preferat de către militantul român pentru a-și susține cauza. Lipsa civilizației stânenitoare ca element al autenticității pastorale nealterată de industrializare și întărită textual de poezia populară – marcă a purității naționalității, cât și orientarea culturală și politică spre Franța erau din punct de vedere imagologic pietrele de rezistență pentru credibilitatea mesajului. Alecsandri dispunea astfel de elementele principale în crearea unei imagini a sinelui național. Extinse în deceniile următoare ca bun simbolic de prezență ceremonială³⁹ și ca leitmotiv al comunicării culturale franco-române, ruralitatea pură și francofilia aveau să colonizeze discursiv propaganda românească în Franța care se va desfășura magistral în perioada ulterioară. Folclorul, creație străină de orice *gândire interesată*, cum ar putea fi definită ideologia⁴⁰, penetra zonele aulice ale culturii, în continuarea schițării cât și a exportului de identitate națională. Circumscrișă tot universului epistolar și reperabilă în orizontul atașamentului față de valoarea patrimonială a folclorului, scrisoarea adresată de Vasile Alecsandri lui Alexandru Hurmuzachi, redactorul *Bucovinei*, în septembrie 1849, fixa rosturile politice și culturale ale creației populare. Scrisoarea (o altă *scrisoare*, căci genul epistolar pare să fi explodat în Principatele Române la jumătatea secolului XIX⁴¹), extrem de relevantă din orizontul producerii discursului canonic despre specificul național și republicată decenii de-a rândul, inclusiv la Paris, aducea în prim plan „umbre de eroi români [...] pe câmpul gloriei precum [...] Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul”⁴². Alături de comentariile celor trei balade alese spre prezentare (este vorba despre *Mihu Copilul*, *Păunașul Codrilor*, *Miorița*), relevantă pentru analiza noastră este și cuvântarea lui Alecsandri de la Paris, care încerca „să traducă” pentru publicul francez, în sensul conferit de Claude Karnoouh acestui termen⁴³, „pulsățiile milenare” ale sufletului

³⁷ *Ibidem*; detalii despre activitatea de propagandă a lui Adolphe Billecocq, fostul consul francez la București, în Olimpiu Boitoș, *Raporturile românilor cu Ledru-Rollin și radicalii francezi în epoca revoluției de la 1848*, București, Editura Cartea Românească, p. 31-32.

³⁸ Către o doamnă din Paris, 14 octombrie 1848, în *Opere*, VIII..., p. 127.

³⁹ Laurențiu Vlad, *Imagini ale identității naționale. România și expozițiile universale de la Paris, 1867-1937*, București, Editura Meridiane, 2001, p. 10.

⁴⁰ Petru Bejan, *Discursul autorității și interpretarea ideologică*, în Ștefan Afloroaiei (coordonator), *Interpretare și ideologie*, Iași, Editura Fundației Axis, 2002, p. 11-31.

⁴¹ Alexandru Săndulescu, *Literatura epistolară*, București, Editura Minerva, 1972, p. 70-71.

⁴² Vasile Alecsandri, *Românii și poezia lor*, în *Poezii populare ale românilor*, vol. II, ediție îngrijită de D. Murărașu, București, Editura Minerva, p. 191 (în continuare, Vasile Alecsandri, *Românii și poezia lor...*).

⁴³ Claude Karnoouh, *L'Altérité déguisée ou quelques remarques sur la traduction dans l'élaboration du discours ethnologique*, în *Cahiers Roumains d'Etudes Littéraires*, 1-2, București, 1984, p. 89-105 și 116-126.

românesc. Eroi legendari dar necunoscuți îi așteptau pe toți cei care găseau destule resurse lăuntrice să păsească dincolo de Molnița, „pârâu ce slujește de hotar între Bucovina și Moldova”⁴⁴, zonă de trecere de la cunoscut la necunoscut (de la *teritoriul habsburgic* „despărțit” de Moldova, după cum semnalează în trecere poetul, la *Provinciile Danubiene*). „Mulți diplomați – preciza Alecsandri referitor la acest teritoriu inexistent încă în conștiința publicului francez – și mulți vestiți învățați l-au confundat când cu pământul Turciei, când cu pământul Rusiei”⁴⁵. Urmele vii ale identității europene, reperabile prin „tradiția poporală”, mărturie a influenței civilizației romane în Dacia, cerea „Europei occidentale” protecția. „Acum 2000 de ani – argumenta tribunul – poporul roman înțelesese ceea ce astăzi Evropa civilizată, Evropa învățată nu vroiește a înțalege! Și încă, după 2000 de ani, rolul provinciilor danubiene este în totul același ca în timpul romanilor. Ele se găsesc, ca în vechime, expuse la cele întâi loviri a unei puteri năvălitoare ce caută a să răvărsa peste Evropa”⁴⁶. Cultura populară își găsea un rol de seamă în argumentația latinistă care încerca să concureze explicațiile propagandei panslaviste. Reproducem aici punctele la care se referise Vasile Alecsandri cu scopul de dovedi „românismul românilor”: „obiceiul ospetiei care s-au păstrat din vechime; în respectul tinerilor pentru bătrâni; în ceremoniile nunților și înmormântărilor [...] în credințele superstițioase ale țăranilor [...] în poveștile populare ce sunt pline de zei paganismului, purtând titlul de sfinți, precum: Sfânta Vinere (Venus), Sfânta Joie (Jove), Sfânta Miercure (Mercur) [...] în cânticele populare, care pomenesc de împărații Traian și Aurelian [...] în tradițiile istorice ale țării [...] în nevinovata mândrie cu care poporul dă titlul de *români*, tuturor eroilor, chiar străini de-ar fi [...] în plecarea firească ce are către dulcele *far niente* ce caracterizează pe italieni”⁴⁷.

Percepută ca un tot unitar, evocarea fragmentelor din scrisorile amintite ne deschide, sectorial firește, o perspectivă asupra implicării intelectualului est-european în viața politică. Trecând din sfera particularului în cea a generalului, modelul Alecsandri, reconstruit din orizontul corespondenței private (concentrând astfel un plus de autenticitate documentară), desfășoară un context al afilierii la un regim doctrinar completat de refuzul celorlalți de a-l împărtăși. Ipostaza stigmatizantă a intelectualului angajat se construia în ambele sensuri, atât dintr-o perspectivă interioară, ca raport al protagonistului cu realitățile descurajante ale țării sale, cât și în desfășurarea propagandistică în exteriorul ei. Pe de o parte, critica socială ținea spre dezagregarea practicilor premoderne de a înțelege politica în Principate, promovându-și valențele sale naționale, iar pe de altă parte, dezgroparea culturii populare în continuarea căreia activau tribunii, de fapt viza inventarea unei tradiții în conformitate cu teoria dezvoltată de Eric Hobsbawm⁴⁸. Folosit în exterior ca marcă specifică a identității românești – alături de istoria națională concepută de Nicolae Bălcescu, o formă printre altele de întoarcere la puritatea originilor –, folclorul trebuia, în sens simbolic, să depășească stadiul informal în care întotdeauna se relevase. Era momentul ca folclorul să intre în sfera patri-moniului⁴⁹, iar de aici să populeze textual informările sau expresiile identitare cu privire la Principate. Decupat din mediul originar și expus practicilor romantice de efectuare a

⁴⁴ Vasile Alecsandri, *Românii și poezia lor...*, p. 225.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 226.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 230-231.

⁴⁸ Eric Hobsbawm, *Inventing Traditions*, în Eric Hobsbawm, Terence Ranger (editori), *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983, p. 1-15.

⁴⁹ Anne-Marie Thiesse, *Crearea identităților naționale în Europa. Secolele XVIII-XX*, traducere de Andrei-Paul Corescu, Camelia Capverde și Giuliano Sfichi, Iași, Editura Polirom, 2000.

„terenului“, după cum își denumesc antropologii natura preocupării lor, folclorul trebuia în primul rând curățat de zgura interpușilor culturali (lăutarii țigani, de cele mai multe ori) care falsificau *documentul* pe care autenticitatea revendicărilor naționale se baza. Nu înțelegem însă să trasăm o linie de continuitate între plasarea baladelor populare în ecuația propagandei românești din străinătate și reacțiile „marilor puteri“, ci ne-am raportat la folclor ca prezență în discursul asupra sinelui colectiv, reper al purității angajamentului și cauzei pentru care se înrola un intelectual în serviciul activ al nației sale. Plasarea folclorului în orizontul discursului militant al tribunilor națiunii reprezenta de altfel modalitatea cea mai nouă, la acel moment, de a exporta specificul național românesc. Delimitat de „rasa slavă“⁵⁰ – ai cărei exponenți la vedere erau bulgarii și rușii – și de interpușii greci⁵¹ și evrei⁵², patrimoniul național era argumentul pentru care o nouă elită politică purificată de implantările alterității culturale și născută din încălcarea negativă a celorlalte etnicități vizibile în Principate își construia legitimitatea. Configurarea patrimoniului românesc activa astfel funcția homeostatică a culturii în secolul naționalismului, fiind creatoare a frontierelor dintre „noi“ și „ceilalți“⁵³.

Ca diplomat, Vasile Alecsandri cunoștea mediul politic francez al celui de-al Doilea Imperiu, misiunile sale la Paris și în special întâlnirile cu împăratul Napoleon al III-lea având drept scop consolidarea sprijinului francez pentru cauza Principatelor⁵⁴. În planul organizării politicii externe, Alecsandri a fost cel care a transformat activitatea de propagandă realizată prin mijloace private în propagandă de stat⁵⁵. Experiența din anii exilului s-a dovedit folositoare atunci când aceasta avea să fie secondată la nivel instituțional de către stat. Faptul însemna, cu toate acestea, birocratizarea procesului, aspect care avea să-și lase amprenta în sens negativ asupra eficacității și continuității propagandei românești la Paris pe parcursul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. Înființarea *Biroului de corespondență* (1/13 ianuarie 1860) a precedat constituirea agenției oficiale a Principatelor la Paris. Un asemenea organism pregătea, în sens instituțional, fondarea unei legații românești în capitala franceză. Instituția se substituia însă organismelor cu atribuții externe ale Turciei, puterea suzerană care bloca intențiile Principatelor în materie de drepturi internaționale. Biroul de presă, menționat în memoriul redactat de Alecsandri în noiembrie 1859, era parte a unei inițiative complexe care nu viza doar un contact politic cu mediile franceze, ci lărgirea relațiilor de colaborare în domeniul militar și financiar, sprijin „de ce pays généreux et grand, la France, à laquelle depuis 25 ans nous cessons de demander le secours de sa sympathie et de sa civilisation“⁵⁶. Apariția Biroului de presă certifica influența covârșitoare în epocă a mijloacelor de informare și necesitatea pentru Principatele Române de a pleda de o

⁵⁰ Către domnitorul Alexandru Ioan Cuza, 27 aprilie 1861, în Vasile Alecsandri, *Opere*, IX. *Corespondență*, ediție îngrijită, traducere, note și indici de Marta Anineanu, București, Editura Minerva, 1982, p. 20 (în continuare se va cita *Opere*, IX...).

⁵¹ Către Abdolonyme Ubicini, 1856-1857, *ibidem*, *Opere*, VIII..., 1981, p. 259.

⁵² Leon Volovici, *Ideologia naționalistă și „problema evreiască“*. *Eseu despre formele antisemitismului intelectual în România anilor '30*, București, Editura Humanitas, 1995, p. 23-37.

⁵³ Daniele Conversi, *Reassessing Current Theories of Nationalism: Nationalism as Boundary Maintenance and Creation*, în John Agnew (ed.), *Political Geography*, Arnold, 1997, p. 325-336.

⁵⁴ Un portret complet al diplomatului Alecsandri din anii unirii principatelor la Dumitru Vitcu, *Diplomații unirii*, București, Editura Academiei, 1979, p. 40-83.

⁵⁵ Leonid Boicu, *Știri noi despre activitatea lui Vasile Alecsandri ca ministru de externe*, în SCS, X, 1-2, 1959, p. 195-200; Cornelia C. Bodea, *Din acțiunea de pregătire a Agenției diplomatice de la Paris. Înființarea biroului de corespondență (1/13 ianuarie 1860)*, în SRdI, XIII, 6, 1960, p. 121-150.

⁵⁶ Cf. *Anexa I*, în Dan Berindei, *Înființarea Agenției Principatelor Unite la Paris (26 august / 7 septembrie 1860)*, în SRdI, XIII, 6, 1960, p. 110.

manieră concertată pentru interesele lor în capitala franceză. Funcționarea numitului organism, al cărui prim coordonator la Paris a fost Abdolonyme Ubicini secondat ulterior de către Alphonse Grün, depindea însă de ritmul informărilor interne în corelație cu care intervențiile pro-românești puteau apărea în presă. Natura informațiilor și lipsa de regularitate cu care se purta corespondența au afectat activitatea noului organism și a agenției românești care se înființase la Paris (26 august / 6 septembrie 1860), nu fără a avea rezultate în strategia de captare a unor simpatii în Franța. Activitatea de propagandă, departe de a fi o luptă între bine și rău sau o confruntare doar cu „elementele reacționare române aciuite la Paris”⁵⁷, necesitau un efort de cunoaștere a mediului politic francez cu totul special, în care însușirea pentru o cauză nu garanta publicarea unui articol favorabil respectivei cauze într-o gazetă cu impact la public⁵⁸. Pentru această din urmă sarcină dificilă, mai ales pentru cazul Țării Românești, colaboratorii francezi au dorit concursul lui Vasile Alecsandri cu care – mărturisesc aceștia în corespondența cu poetul⁵⁹ – aveau o relație specială și benefică interesului Principatelor. Înființarea agenției oficiale românești la Paris mai avea un scop. Acesta era legat de supravegherea conaționalilor care se aflau la studii în Franța și de consolidarea legăturilor acestora cu țara. Cultura etatistă se maturizase suficient în imaginarul intelighenției din Principate pentru a demonstra capacitatea de a naționaliza corpul politic modern, forța sa iradiind în mod legitim dincolo de graniță. Păstrarea religiei și a profilului național se numărau astfel, în opinia redactorului memoriului din noiembrie 1859, printre obiectivele oficiale ale organismului înființat de tânărul stat român la Paris⁶⁰.

Francezii cu care se aflase Vasile Alecsandri în legătură erau numeroși. Corespondența care s-a derulat cu unii (Hippolyte Desprez, Edouard Grenier, Abdolonyme Ubicini, Victor Place, Arthur Baligot de Bayne, Ulysse de Marsillac, Alphonse Grün etc.) avea să fie de durată, în timp ce numele altora populează doar fugitiv epistolele care au ajuns la noi. În registrul propagandei, așa cum deja am amintit, îl găsim printre corespondenți pe Victor Place, consulul francez la Iași. Pentru Alecsandri, Victor Place era poate cel mai important consultant în privința conduitei care trebuia să o adopte în scopul unei mai bune cunoașteri a poziției Franței. „La Paris – scria diplomatul Alecsandri în 1857 – se va tăia nodul gordian al chestiunii românești. Nu vi se pare drept și cu judecată ca un român, cel puțin, să fie de față la această operație delicată? Toți emigrații munteni au părăsit Parisul pentru a se duce la București [...] Trebuie să plec numaidecât spre Moldova? Trebuie să rămân la Paris, cu misiunea de a lucra prin toate mijloacele care îmi stau în putere la succesul cauzei noastre? Mă socotiți mai folositor la Iași decât la Paris?”⁶¹. La o lună după această scrisoare, refuzând mandatul de deputat acordat de alegătorii din Bacău („cu gândul de a profita de venirea mea în Franța spre a fi mai folositor cauzei noastre”⁶²), Vasile Alecsandri se afla tot la Paris, fiind în contact cu redacțiile ziarelor *Le Siècle*, *Le Constitutionnel*, *La Presse*, *La Patrie*, *Les Débats*, „nos défenseurs les plus chaleureux”⁶³.

⁵⁷ Cornelia C. Bodea, *op. cit.*, p. 132.

⁵⁸ R. V. Bossy, *Agenția diplomatică a României în Paris și legăturile politice franco-române sub Cuza-Vodă*, București, Editura Cartea Românească, 1931, p. 130-131.

⁵⁹ Alphonse Grün către Vasile Alecsandri, în *Scrisori către Vasile Alecsandri*, ediție îngrijită, prefață, note, traduceri de Marta Anineanu, București, Editura Minerva, 1978, p. 236.

⁶⁰ Cf. *Anexa I*, în Dan Berindei, *op. cit.*, p. 111.

⁶¹ Către Victor Place, 20 septembrie 1857, în Vasile Alecsandri, *Opere*, VIII..., p. 295; Marcel Emmerit, *Victor Place et la politique française en Roumanie à l'époque de l'Union*, București, Institutul de Arte Grafice „E. Marvan”, 1931.

⁶² Către alegătorii din ținutul Bacăului, septembrie 1857, în *Opere*, VIII..., p. 298.

⁶³ Către Victor Place, 20 octombrie 1857, *ibidem*, p. 304-305; R. V. Bossy, *op. cit.*, p. 10.

Tot în spectrul activității de propagandă se găsesc corespondențele cu Hippolyte Desprez, Abdolonyme Ubicini și Arthur Baligot de Beyne. Către primul dintre cei trei enumerați, Alecsandri se adresează chiar înaintea Conferinței de la Viena din 1855, unde ziaristul îl însoțea pe Édouard Drouyn de Lhuys, ministrul francez de externe. „Națiunea română – scria poetul Alecsandri – se găsește într-un moment de criză de care ține existența sa politică și viitorul său. Fiți pentru ea, domnule, ceea ce ați fost întotdeauna, un prieten sincer și generos”⁶⁴. Scriindu-i lui Ubicini, Alecsandri realizează un adevărat inventar al activităților sale pentru cauza națiunii. De la informări cu privire la istoria rurală a secolului XVIII⁶⁵, la călătoriile formative ale poetului în interiorul țării cu scopul culegerii de folclor și rolul educativ al teatrului⁶⁶, Alecsandri redesenează pentru interlocutorul său francez harta simbolică cu locurile prin care trecuse intelectualul angajat. Relatarea poetului avea să servească, după cum a demonstrat Olimpiu Boitoș⁶⁷, la includerea biografiei lui Alecsandri la 1858, alături de alte figuri ale culturii române, în Dicționarul (*Dictionnaire universel des Contemporains*) coordonat de G. Vapereau. Ubicini avea să coordoneze Biroul de presă din cadrul Agenției oficiale a Principatelor la Paris până în 1862 când Baligot de Beyne, de pe poziția de secretar al domnitorului, a preluat din sarcinile responsabilului din capitala franceză. Locurile unde propaganda românească s-a putut realiza la nivel instituțional pe timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza erau Parisul (unde activa ca agent Iancu Alecsandri, fratele poetului) și Constantinopolul (delegat aici fiind Costache Negri), unde Baligot de Beyne⁶⁸, în calitate de secretar al consulatului francez din capitala otomană, publicase ziarul *Presse de l'Orient*.

Un alt nume care apare des în corespondența lui Vasile Alecsandri este Edouard Grenier. Acesta, fost diplomat, secretar al domnului Grigore Alexandru Ghica și poet⁶⁹ legase o strânsă prietenie cu Alecsandri. Scrisorile către Grenier trădează o relație de durată în care tematica dezvoltată nu se rezumă doar la aspectele pur propagandistice ale comunicării franco-române. „Comit câte o mică doină”⁷⁰, îi scria Alecsandri poetului francez, fapt care proba un cult al prieteniei destul de avansat între cei doi. Reconfigurând adesea universul comun, scrisorile către Grenier ne dovedesc, în anumite momente, o preocupare a lui Alecsandri de a puncta mai bine anumite detalii care țineau de tipicul societății românești. Diferențele dintre munteni și moldoveni despre care Grenier se arătase interesat erau pentru Alecsandri de ordin psihologic și nu de substanță etnică, „poporul este același în cele două principate”⁷¹.

Dincolo de această latură a militantului Alecsandri, o altă dimensiune a personalității sale a fost relevată de istoriografia literară. Circumscriind perspectivei

⁶⁴ Către Hippolyte Desprez, 10 aprilie, în *Opere*, VIII..., p. 214.

⁶⁵ Către Abdolonyme Ubicini, 1856, *ibidem*, p. 236.

⁶⁶ „Am avut fericirea – scria Alecsandri lui Ubicini evidențiind dimensiunea socială a creației artistice – să distrug multe prejudecăți înrădăcinate, să biciuiesc multe defecte, să îndrum teatrul nostru pe adevărata cale națională și să dovedesc că limba noastră se potrivește admirabil și pentru comedie și pentru muzică”. [...] „vă mărturisesc mulțumirea mea cea mai mare este de a fi contribuit, prin teatru, să-i fac nesuferiți, în țara mea pe greci. I-am făcut așa de ridicoli, prin unele personaje [...] încât nimeni, în oraș, nu-i mai dorește de gineri. Sunt supărați pe mine, știu, dar eu râd de aceasta, așa fată bună sunt, cum spune Béranger”. Către Abdolonyme Ubicini, 1856-1957, *ibidem*, p. 259.

⁶⁷ Olimpiu Boitoș, *Biografiile românești ale lui Ubicini*, Cluj, 1932, p. 6-8.

⁶⁸ Către Abdolonyme Ubicini, 1856-1957, în *Opere*, VIII..., p. 263.

⁶⁹ Barbu Slușanschi, *Un poète français patriote moldave: Edouard Grenier en Moldavie 1855-1856*, Paris, J. Gamber, 1933.

⁷⁰ Către Edouard Grenier, decembrie 1856, în Vasile Alecsandri, *Opere*, VIII..., p. 246.

⁷¹ Către Edouard Grenier, mai 1857, *ibidem*, p. 273.

imagologice dezvoltate de către prezentul text, profilul călătorului merită câteva aprecieri. Am exploatat secvențial, în rândurile de mai sus, latura stigmatului apartenenței ca proces psihic inseparabil de dimensiunea angajamentului politic, mărturie indubitabilă a conștientizării geografiilor simbolice, generatoare de stereotipuri culturale. Deși locul „călătorului” sau al „călătoriei” în opera lui Alecsandri s-ar integra unei alte reflecții tematice decât celei schițate în prezentul text, am optat pentru includerea sa, chiar și sub un examen fugitiv, în orizontul investigației noastre. Reflex al descoperirii sinelui, călătoria pentru moldo-valahi ținea de un context formativ. Vasile Alecsandri, „lider al peregrinilor moldoveni, nu poate fi închipuit decât ca un devotat, senin și surâzător, al călătoriei *de plăcere*”⁷². Într-un alt sens, teatrul și proza sa ne deschide o poartă și spre percepția pe care o împărtășea „bardul și călătorul”⁷³ cu privire la spațiu. Din paginile sale literare, plasate adesea pe un fundal memorialistic sau biografic, țâșnesc reflecții care indică funcționarea numitelor geografii culturale și pe acest versant. În cazul *Chiriței*, personaj din gama *Madame Angot*⁷⁴, călătoria, responsabilă de mutațiile de mentalitate ale societății de tranziție, nu contribuie decât la un schimb cultural epidermic dintre culturi, satirizat în totalitate de către dramaturg. Însă în *Iorgu de la Sadagura*, satirizarea tinerilor deznădăcinați nu merge până la validarea practicilor sociale premoderne din Principate. „Depart de casa părintească; departe de provincialii acești fără de sentimente și fără ideile veacului”⁷⁵ – cum îi numea Iorgu, personajul piesei – exista o societate spre care tindea eroul neîmpăcat cu sine. De cealaltă parte, „provințialii”, prin vocea moșului Damian, socoteau că Iorgu „învață acolo [în străinătate, n.n., G.L.] a-și urî pământul unde s-au născut”⁷⁶. Cele două lumi, cea a lui Iorgu și cea a „provinciei”, nu sunt în același grad satirizate. Dacă lumea lui Damian, a boierilor vechi, rămâne imobilă, Iorgu are darul de a reformula patriotismul în termenii naționalismului, ideologie modernă în care se arată încrezător („sunt persoane [...] care nu se rușinează de a merge să vadă piese naționale și care, [...] iertând greșelile actorilor, îi încurajează și le dă ajutorul cuviincios... Acele persoane sunt vrednice de toată lauda, și teatrul național le va fi întotdeauna recunoscător”⁷⁷), credință scuturată de limbajul franțuzit de împrumut al deznădăcinaților fără de scăpare. După „popor”, personaj al piesei tăcut dar prezent și atent la spectacolul comic dat de protagoniști, Iorgu pare singurul în stare de a pune în dialog cele două limbaje, de a împăca cele două lumi, Estul și Vestul.

„Când a da Dumnezeu (ziceam în mine, în fața unui monument sau a unui tablou) – scria Alecsandri în *Buchetiera de la Florența* – să avem și noi în Moldova un Raphael, un Michel Ange, a căror producere minunată să poată atrage ochii și laudele națiilor asupra noastră!”⁷⁸. Efect al comparatismului cultural, apropierea de Europa devenea posibilă numai prin construcția unui patrimoniu care, prin el însuși, să dea

⁷² Florin Faifer, *Semnele lui Hermes. Memorialistica de călătorie (până la 1900) între real și imaginar*, București, Editura Minerva, 1993, p. 16.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ Charles Drouhet, *Modelele franceze ale teatrului lui Alecsandri*, în *Studii de literatură română și comparată*, cuvânt înainte de Zoe Dumitrescu-Buşulenga, ediție îngrijită, note, tabel bio-bibliografic și postfață de Silvia Burdea, București, Editura Eminescu, 1983, p. 181-190.

⁷⁵ Vasile Alecsandri, *Iorgu de la Sadagura*, în *Comedii*, București, Editura Minerva, 1984, p. 273.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 289.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 285.

⁷⁸ Vasile Alecsandri, *Buchetiera de la Florența*, în *Călătorie în Africa. Proză*, text ales, stabilit și note de Georgeta Rădulescu-Dulgheru, prefață și tabel cronologic de Cornel Regman, București, Editura Minerva, 1984, p. 46-47 (în continuare, *Proză...*).

măsură civilizației nației române. Acest fel de comparatism – luptă seculară în care „noi” suntem surclasați perpetuu de „ceilalți” – se structurează adesea în forma unor reflecții stigmatizante la adresa imaginii premoderne pe care o degajau Principatele. În *Iașii în 1844*, „primblare pitorească prin ulițele capitalei Moldovii”⁷⁹, călătorul observa „două fețe” ale orașului „una orientală și alta evropienească [...] lupta neconținută între ideile vechi și nouă – continua memorialistul – nu era nicidecum tipărită pe fața capitalei [...] cu vreo câțiva ani în urmă. Atunci ea purta o fizionomie mai mult orientală; însă de când spiritele au început a să dezvăli la razele civilizației, o mare prefacere s-au ivit în toate”⁸⁰. Dar, scria Alecsandri în post-scriptum-ul adresat lui Kogălniceanu, „ani și ani au trecut de la 1845; mulțime de prefaceri s-au cercat în țările noastre de atunci; eforturile s-au schimbat pe tot anul; un Ministeri de Lucrări Publice s-au înființat, dar glodul Iașilor nu s-au mai uscat!”⁸¹. Sentință dură și având parcă un caracter definitiv, remarcă lui Alecsandri atingea așa-zisa problemă a modernizării, înțeleasă în sensul său teluric, care părea un obstacol de factură culturală. Deși meditația era circumscrisă unui univers literar, ficțiunea nu oculta realitatea, și nici „trăirea” observației. În același registru, într-o scrisoare către Ludovic Steege, Alecsandri se plânga de aspectul frontierei Moldovei cu Austria. „Orășelul Mihăileni formează pragul, anticamera înspre Austria; or – remarcă Alecsandri – acest loc este așa de puțin îngrijit, așa de lipsit de orice administrație municipală, încât sugerează străinilor ideea cea mai tristă despre restul țării noastre [...] Prima casă pe care o zărești trecând podul frontieră de peste Molna [acea zonă de trecere de la cunoscut la necunoscut, zonă populată de eroii națiunii, după cum ne asigurase propaganda românească la Paris, n.n. G.L.] este o cocioabă mizerabilă, pe care o ocupă un comandant militar, un oarecare maior cu epoleți enormi. [...] Aș fi fericit ca orașul Mihăileni – continua Alecsandri – să ia o înfățișare mai europeană [s.n., G.L.], [...] iar Dorohoiul [de unde sugera poetul să se mute prefectura pentru a reda Mihăilenilor vechea importanță, n.n., G.L.] este acea mizerabilă fundătură în care noroiul secular nu se zvântă niciodată”⁸².

În *Balta-Albă*, Alecsandri, sub camuflajul unei călătorii efectuate de un francez în Valahia, pune în discuție problema spațiului românesc, situat între două lumi. Atras de voiajul în Orient, refugiu rătăcitor către necunoscut, francezul visător mărturisea că Valahia și Moldova îi erau total necunoscute înainte de călătorie. „Dar nu mă plâng nicidecum – continua personajul – de vreme ce, ca un nou Columb [s.n., G.L.], am avut plăcere a descoperi [s.n., G.L.] eu însumi aceste frumoase părți de lume și a mă încredința că, departe de a fi locuite de antropofagi, ele cuprind în sânul lor o soțietate foarte plăcută”⁸³. Societatea cu care se întreținea eroul lui Alecsandri era una organizată aidoma celei pe care francezul o lăsase acasă. Aceasta reconfigura discursiv și toposul în care dialogul între culturi devenea posibil până la a-l transforma în excurs confesiv. „Îmi închipuiam [...] Valahia ca un soi de pustiu vânturat de cârduri de feare sălbatice și de oameni pribegi ca în sânul Africei”⁸⁴. Imaginea zugrăvită sub impresia spațiului de frontieră dintre civilizații, în ciuda elementelor cognoscibile pe care le inventaria (consulatul francez, compatrioții întâlniți, limba franceză, etc.) segrega în mintea occidentalului concepția sa despre Principate. Descrierea lumii care venea la băi proba

⁷⁹ *Ibidem*, p. 72.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 73.

⁸¹ *Ibidem*, p. 82.

⁸² Către Ludovic Steege, 25 octombrie 1863, în Vasile Alecsandri, *Opere*, IX..., p. 197.

⁸³ Vasile Alecsandri, *Balta-Albă*, în *Proză*, p. 185.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 186.

de fapt un anume fel de a structura imaginea Principatelor: „pălării de Franția cu ișlice orientale; frace cu anterie; toalete pariziane cu costumuri străine și originale“, „acel amestec de toate contrasturile mă silea să mă cred când într-o insulă din Oceania, când într-o capitală a Evropei“⁸⁵. Impresia de adaptabilitate era stimulată de „soțietatea cu totul evropienească“, „de câteva dame românce tinere și frumoase [...] vorbind limba franceză întocmai ca niște pariziane“, până când, eroul lui Alecsandri, hipnotizat de cuceritorul peisaj feminin, nu mai ținea seamă de stereotipurile culturale și părea, după cum lăsa să se înțeleagă organizarea narativă a textului, a se integra în lumea recent descoperită fără a depune vreun efort. Însă încheierea textului retează scurt orice lămurire a călătorului nostru, trezit brusc din reveria banchetului la care tocmai asistasese. „Atâte lucruri nepotrivite, atâte contrasturi originale, că nu știu nici acum dacă Valahia este o parte a lumii civilizate sau este o provincie sălbatică!“⁸⁶. Carnavalescul intrigii nu ne dezleagă până la capăt metabolismul povestirii. Compus parcă pentru o scenă de teatru, burlescul schițat de Alecsandri în *Balta-Albă* nu lasă cititorului nici loc de zâmbet, nici prilej de a căuta victime. Fresca socială, ironiile moralizatoare în acest caz sunt mai reci, comicul privit de aproape pare mai sec pentru a proba un umor sănătos. Dacă începutul narațiunii lăsa cititorului șansa de a fi în dialog cu un protagonist care era pe drumul înțelegerii „celuilalt“, dezlegând misterul ce se ascundea „pe malul stâng al Dunărei“⁸⁷, finalul descurajează, refuzând pronunțarea unei soluții în alb sau negru. Într-o „atmosferă de fum vrednică de sala selamlicului unui pașă“ în care francezul își deschisese sufletul, nu era loc pentru concluzii de durată, clădite pe determinarea militantului moldo-valah de a repune lumea în ordine. „Afară cerul era învălțat de nori vineți, care se spârgea deasupra Iașului, cu gând de a-l spăla de glod și de păcate; dar, în zadar el își vărsa sudorile! ... Eforia nu încuvințase proiectul lor!“⁸⁸. Permanențele mentale ale Europei de Est nu se lăsau atât de ușor înfrânte, acestea însoțeau reflecția asupra sinelui și provocau serioase dezbateri asupra „adevăratei“ identități a locului.

În *Călătorie în Africa*, relatarea se plasează în orizont epistolar, destinatarul fiind Iancu Alecsandri. Sub forma unui jurnal de călătorie început în Franța și Spania, traseul rătăcitorului moldav fusese extins până în Maroc. Comparatismul cultural, devenit loc comun al călătorului în dialog cu sine însuși, nu pierdea vreun prilej de a se pune în evidență. „Privind mărimea pieței și regula care prezida la vânzarea proviziilor zilnice ale orașului [este vorba despre Toulouse, n.n., G.L.], îmi aduceau aminte de medeanul glodos al Sfântului Spiridon din Iași, unde, când vezi carnea zvârlită pe tărâbi și poamele ascunse într-un nor negru de muște, îți vine să te hotărăști a muri de foame!“⁸⁹. Într-un alt cadran al aceluiași comparatism, obsesia patrimoniului împovăra priveliștea contemplată de poet. Asistăm – scria Alecsandri – la ridicarea statuii lui Paul Riket, plănuitorul canalului de Languedoque, ce unește oceanul cu Marea Mediterană. Ferice de acei carii, într-o țară ca Franția, câștigă recunoștința nației; numele lor este înscris pe marmură și pe bronz, ca un titlu de glorie pentru patria lor. Când oare românii vor îndeplini datoria lor de a rădica statui acelor eroi carii, prin faptele lor mărețe, au adus strălucire neamului românesc?“⁹⁰.

Stigmatizatul moldav nu întotdeauna dă glas infirmităților sale culturale. Călătoria în Africa, ideal rătăcitor al însetatului de spațiu, îi reclădește rapid europenitatea.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 195-196.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 201.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 186.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 184.

⁸⁹ Vasile Alecsandri, *Călătorie în Africa*, în *Proză*, p. 214.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 214-215.

Descriind cortegiul sultanului din Fez, Alecsandri își pune întrebarea dacă „un asemenea ceremonial grotesc nu exprimă oare îndestul starea de barbarie în care se găsește această parte a Africei? Și dacă Marocul megieșit cu Europa prezintă acest spectacul, în ce grad de sălbăticie trebuie să zacă popoarele dinuntru continentului Africei?”⁹¹. Nevoia de civilizație coboară în teluric fantasmăle romanticului Alecsandri. Unele sate arăbești se înfățișează drumețului „ca cele din Țara de Jos a Moldovei”⁹². Aali, unul dintre companionii arabi ai poetului în Maroc, văzuse tărâmul providențial al Europei. „A fost purtat pe la teatru, pe la grădini, prin muzeuri etc., și s-a întors în patria sa, după o absență de patru luni. Negreșit că acest om trebuie să fi primit o impresie mare în sufletul lui, găsindu-se deodată în centrul luminelor; el care până atunci viețuise în întunecul barbariei; mintea lui a fi luat o dezvoltare fericită la razele civilizației. Ce impresie ți-a făcut Europa? Îl întreb. O grozavă durere de cap! Îmi răspunde Aali. Și altă nimic? Și dorința de a mă întoarce în Maroc. Ca să fii seiz? ... Dar; ca să-mi petrec viața cu Hafir și cu Aslan, numele cailor. Iată efectul ce produc minunile seculului nostru asupra naturelor musulmane; o mare durere de cap!”⁹³. Autohtonismul arabului chestionat stârnea dubii asupra puterii de a raționa a non-europeanului. În schimb, conservarea naționalității române, concept formulat în conformitate cu moda politică a momentului, era o idee care părea acceptabilă din punctul de vedere al „corectitudinii politice”, exprimată la etalonul acelei vremi. Spre deosebire de marocanii absenți la Paris, moldo-valahii, printr-un complex de împrejurări, produsese o elită suficient de cosmopolită pentru a susține reconstrucția identității colective în sens modern.

Construit pe un număr de surse care încadrează anii cei mai activi ai lui Alecsandri din punct de vedere politic, acest portret rezumă în cea mai mare parte personalitatea poetului la angajamentul său civic. Recompusă din scrisorile care au ajuns la noi, imaginea sa de tribun ocultează o anume sensibilitate poetică și dispunere a energiilor proprii în slujba politicului. Portretul naționalistului activ nu ar putea fi complet fără a căuta ecuația personală în care acesta s-a relevat, renunțările, chiar angoasele unei existențe reduse de către noi, istoricii, la setul de *fapte cu caracter istoric*. Profilul „veselului” Alecsandri, după caracterizarea lui Mihai Eminescu, s-a metamorfozat, nu de puține ori, într-un personaj cu o sensibilitate aparte. Sub zodia melancoliei, personalitatea sa nu se compunea doar din *baricade* și *redute cucerite*, ci și din cultivarea vieții de artist după care scriitorul tânjea.

Fațetele prezentate ale acestui personaj de primă mărime înregistrează o chimie specială între valorile identitare și exprimarea lor politică și chiar o anumită dedublare în biografia personajului. Într-un anumit sens, istoria nu se construiește pentru noi doar la nivelul unor *grands narrations du passé*, ci și în orizontul unor interacțiuni dintre biografie și reprezentare publică. În corespondența sa, Alecsandri face dese trimiteri la călătoriile care le proiectează, la poezia la care ar dori să se întoarcă ori la refugiul în oaza de la Mircești. Într-o scrisoare către Costache Negri, poetul îi declară acestuia planurile sale de a călători spre Indii. „Asta – scria Alecsandri – nu înseamnă că mă simt chit față de România, nu, voi muri, sunt sigur, așa cum am trăit, lucrând pentru gloria și înflorirea ei, dar asta înseamnă că nu trebuie să mă înmormântează în pânțele unui fotoliu ministerial ca Iona în acela al balenei, că nu trebuie să mă mai condamnez a trăi sau mai repede a pieri în atmosfera micilor intrigi de cabinet, nici să iau parte la luptele meschine ale Camerei, lupte în care voi termina întotdeauna prin a fi doborât pentru că

⁹¹ *Ibidem*, p. 258.

⁹² *Ibidem*, p. 274.

⁹³ *Ibidem*, p. 266.

am mai multă inimă decât rațiune⁹⁴. Motivul rătăcirii, explorat în proza sa (*Istoria unui galbîn, Balta-Albă, Călătorie în Africa*), exprima o disponibilitate a poetului care concursa imobilismul caracteristic „voiajului în jilț”⁹⁵, aspect ieșit în evidență în privința lui Alecsandri, odată cu retragerea sa temporară din viața politică.

Personalitatea poetului nu putea fi separată de anii propagandei românești și de misiunile diplomatice în Franța. Însă dimensiunea francofonă a activității sale nu s-a conturat doar pe versantul politicii active, aceasta poate fi evaluată și în zona construcției unui patrimoniu româno-francez care trebuia conservat, marcă vie a unei culturi a memoriei pașoptiste. Semnalată la nivelul structurii instituționale a României moderne⁹⁶, formația franceză a creatorilor acesteia degaja și o dimensiune simbolică care aureola demersul lor militant. Întreg eșafodajul raporturilor româno-franceze, așa cum reiese din lectura corespondenței lui Alecsandri, converge, mai ales din orizontul posterității personajului, spre sedimentarea unei memorii francofone a românilor care trebuia canonizată cu scopul de a trasa o fizionomie politică a țării. Detectabilă la nivelul concurenței între „modelul francez” și „modelul german”, dihotomie nu lipsită de încărcătură etică, plasarea lui Alecsandri în tabăra francofonă era implicită. Acest fapt se probează mai ales în contextul în care politica românească părea spre sfârșitul anilor '70 ai secolului XIX „a avea tendință de a se Bismărcui și de a lucra *pour le Roi de Prusse*”⁹⁷.

Războiul franco-prusian avea să înfierbânte pasiunea poetului pentru *Marea Națiune* aflată într-un moment extrem de dificil al existenței sale⁹⁸. Confruntarea avea să trezească, dincolo de simpatie și îngrijorare, un sentiment al apartenenței elitei românești la identitatea francofonă. „Acolo unde flutură drapelele Franței sunt și interesele noastre și simpatiile noastre”⁹⁹, afirma P.P. Carp, filogermanul de mai târziu, într-un context internațional dificil pentru România. Vasile Alecsandri, fost diplomat și om politic cu un rol covârșitor în anii unirii principatelor, resimțea la rândul său înfrângerea Franței ca pe o tragedie a propriei sale națiuni. În scrisorile către Edouard Grenier atașamentul pentru cultura franceză atinge stadiul admirației neechivoce care lasă să se întrevadă un profil francofon al culturii române. „Parisul a fost bombardat de prusieni, incendiat de comunarzi; – scria poetul – acest oraș, mândria și bucuria lumii, este astăzi presărat cu ruine. Ei bine, amatorii de spectacole dureroase să se grăbească să meargă să viziteze aceste ruine căci *curând* nu va mai rămâne nimic, pădurile au fost tăiate, vor fi *în curând* replantate; monumentele se vor ridica *în curând* ca prin minune, căci Parisul este orașul miracolelor și lumea întreagă va conlucra la restaurarea sa.

⁹⁴ Către Costache Negri, 10 noiembrie 1861, în Vasile Alecsandri, *Opere*, IX..., p. 70.

⁹⁵ Florin Faifer, *op. cit.*, p. 35.

⁹⁶ Alecsandri se pronunța pentru aplicarea modelului administrativ francez în Principate, susținând că „avem mare nevoie de oameni speciali și dorim să mergem să-i găsim în Franța și numai în Franța”. Către Iancu Alecsandri, 21 ianuarie 1859, în Vasile Alecsandri, *Opere*, VIII..., p. 394; vezi și Victor Slăvescu, *Domnitorul Cuza și Victor Place*, București, Cartea Românească, 1942; Dumitru Ivănescu, *Domnia lui Al. I. Cuza și modelul instituțional francez*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (editori), *Franța: model cultural și politic*, Iași, Editura Junimea, 2003, p. 63-72.

⁹⁷ Către Iacob Negruzzi, 30 ianuarie 1868, în Vasile Alecsandri, *Opere*, IX..., p. 336.

⁹⁸ „Așa și tu, la culme, o! Francie iubită! / Avut-ai o-ncearcă de moarte!... dar mărează! / Trecut-ai peste râpa de dușmani pregătită! / Pe-un pod imens de aur, pășind spre-o nouă viață! / O lume-fiorată de soarta-ți mult fatală! / Crezu-n a ta pieire!... dar tu, ca Rinul mare! / Urmezi, victimă sacră și demnă de-admirare! / Menirea ta sublimă și providențială.”. *Căderea Rinului*, în Vasile Alecsandri, *Poezii*, București, Editura Eminescu, p. 349; Dumitru Pop, *Vasile Alecsandri și nostalgia Franței*, în SUBB. *Philologia*, XXXV, 2, 1990, p. 53-60.

⁹⁹ N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Iassy, Imprimerie „Progresul”, 1917, p. 186.

Parisul este stăpâna lumii inteligente și bogate, este iubită și-o doresc frumoasă și împodobită ca o regină. Ceea ce ar fi însemnat pentru Prusia o ruină de secole, nu va fi pentru Franța decât o jenă momentană, căci ea este bogată, activă, curajoasă și ea posedă o comoară nesecată, care nu-i va fi luată niciodată: este spiritul care inventă, creează, strălucește, luminează și subjugă. Un german, oricât de bogat ar deveni prin jefuirea vecinului, va rămâne întotdeauna o ființă aspră, greoaie, grosolană, obtuză, cu răsul prostesc, cu o ținută aproape grotescă, în timp ce un francez, chiar sărăcit, va păstra pecetea de distincție inerentă rasei latine și acel spirit fin și zeflemitor, de care se teme atât învățata Germanie, sfânta Rusie și negustoreasca Anglie¹⁰⁰. Dincolo de stereotipiile naționale, ceea ce ne interesează din aceste rânduri se încadrează într-o geneză a construcției identității francofone românești. Dacă figura lui Vasile Alecsandri avea să fie canonizată în *cultura română*, atunci *modernitatea românilor* se situa pe orbita franceză în orizontul căreia scriitorul și omul de stat evoluase. Imaginea lui Napoleon al III-lea – socotit unul dintre idoli generației unirii și prețuit de elita politică din Principatele Unite chiar și după războiul franco-prusian¹⁰¹ – trebuia apărută în spațiul românesc pentru contribuția sa la dezvoltarea unui mediu politic în care a putut fermenta identitatea națională. Alecsandri reflecta într-una dintre scrisorile sale către Iacob Negruzzi la „amintirea binefacerilor guvernului francez”, oferind spre publicare revistei *Convorbiri literare* paginile sale memorialistice ca diplomat în anii unirii. Acestea aveau să fie publicate abia în 1878 într-un context politic total diferit pentru relațiile dintre Franța și România, context legat de recunoașterea independenței tânărului stat¹⁰². Imaginea împăratului francez, fără a avea un aer misionar, era cea a protectorului și îndrumătorului politic al Principatelor, „*girant autoritar* al dezlegărilor pozitive¹⁰³ care considera „poporul român ca o guardă înaintată a civilizației latine în Orient¹⁰⁴”, după cum posteritatea celui care extinsese în relațiile internaționale principiul naționalităților se coagulase încă din perioada unirii. Publicarea paginilor memorialistice avea să se petreacă în același timp cu premiera *Cântecului gîntei latine* la Montpellier de către *Societatea limbilor romanice*. Evenimentul literar de excepție, reținut de istoria literară a relațiilor româno-franceze¹⁰⁵, trebuia exploatat, în opinia poetului, și din punct de vedere politic, fiind „un nou drept la simpatiiile marilor popoare de viță latină” dintre care, la acel moment, vocea franceză stăruise pentru o independență condiționată a României ca stat european¹⁰⁶.

Germinată la nivelul biografiei, structurată ca discurs public și prezentă în orizontul literar, identitatea francofonă a operei lui Vasile Alecsandri avea să influențeze construcția patrimoniului cultural românesc și „să plaseze”, în bună măsură, procesul de autorefecție identitară a inteligenței românești pe orbita culturală franceză.

¹⁰⁰ Către Edouard Grenier, 8 iunie 1871, în Vasile Alecsandri, *Opere*, X..., 1985, p. 21.

¹⁰¹ Gheorghe Cliveti, *1870-1871: Românii și „sincopa Europei Franceze”*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu, *op. cit.*, p. 251-263; idem, *Românii și Napoleon al III-lea la 1873*, în Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc (editori), *In honorem Ioan Caproșu*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 452-465 (se va cita *Românii și Napoleon al III-lea...*).

¹⁰² Gheorghe Cliveti, *România și Puterile garante 1856-1878*, Iași, Editura Universității, 1988, p. 225.

¹⁰³ Idem, *Românii și Napoleon al III-lea...*, p. 453.

¹⁰⁴ Vasile Alecsandri, *Istoria misiilor mele politice*, ediție îngrijită, postfață, tabel cronologic și referințe critice de Teodor Vărgolici, București, Editura Gramar, 2001, p. 58.

¹⁰⁵ Maria Platon, *Vasile Alecsandri, poezii felibri și „Cântecul gîntei latine”*. O pagină din istoria relațiilor culturale și literare franco-române, Iași, Editura Junimea, 1980, p. 84-142.

¹⁰⁶ Către Iacob Negruzzi, 18 mai 1878, în Vasile Alecsandri, *Opere*, X..., 1985, p. 405.

VASILE ALECSANDRI ET LA FRANCE.
ETUDE DE CAS SUR LA FORMATION DE L'ELITE CULTURELLE ET POLITIQUE
DANS LES PRINCIPAUTES ROUMAINES
(Résumé)

Commerce de biens symboliques et expression d'un patrimoine culturel, l'influence française s'était fait sentir dans les Principautés dans la première moitié du 19ème siècle, en vertu du statut symbolique privilégié, au point de vue politique et formatif, que la ville de Paris avait gagné en Europe dès le siècle des Lumières. Ainsi l'on peut observer le rôle de la France, en tant que symbole, dans l'orientation d'un univers biographique qui entraînerait, dans les Principautés, les sympathies des jeunes gens cultivés. L'âge et l'influence des milieux culturels français sur les lectures formatives de la génération quarante-huitarde ont guidé, dans une certaine mesure, l'éveil des consciences, ont motivé les actions et les carrières entrevues par ces «gens qui ont ouvert la voie», tels que les définit Paul Cornea. Les sentiments intenses, dans certaines instances particulières l'idolâtrie, ainsi que la découverte de soi-même s'intégraient au tableau de la génération qui laisserait son empreinte dans la structure des débats de l'espace public roumain, à la moitié du 19ème siècle.

L'image de Vasile Alecsandri place son portrait dans l'horizon de l'activisme politique, préoccupation qui n'a influencé ni la vocation poétique de l'intellectuel engagé, ni son indépendance structurale. En évitant une simple présentation diachronique du sujet, nous avons relevé le portrait du militant, afin de mettre en évidence les rapports franco-roumains qui ont modelé sa personnalité. D'un autre point de vue, notre perspective sur la personnalité d'Alecsandri, soutenue par une série de documents écrits par lui-même (correspondance, mémoires, littérature), ne s'est pas formée exclusivement dans le domaine des préoccupations politiques, repère historiographique et populaire en ce qui concerne la génération quarante-huitarde dans son ensemble, où *le visage* devenait *icône*, dépersonnalisé parmi les héros qui avaient fait tomber la *Bastille*. Bien que la formation française de Vasile Alecsandri se soit constituée en échelle de valeurs pour „l'intellectuel engagé”, selon la façon d'entendre l'intelligentsia du 19ème siècle, proposée par Michel Winock, celle-ci n'a pas fermé les voies de la création, profondément littéraires, du mariage symbolique entre le poète et la France. Sans doute, la personnalité de Vasile Alecsandri trouve sa place dans la genèse du patrimoine culturel de la francophonie en Roumanie.

CONSTANTIN BĂRBULESCU

**THE CONTRIBUTION OF THE SANITARY LEGISLATION
TO THE MODERNIZATION OF THE RURAL WORLD IN ROMANIA
AT THE END OF THE 19th CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY**

From the middle of the 19th century the Romanian society has known an accelerated process of modernization, much visible in the urban area than in the rural one. Still our interest is concerned in the latter. An important component of the process of modernization of the rural world consists in what we called, on a different occasion, the hygienic and sanitary dimension, having as a fundamental vector the sanitary legislation.

In Romania, the first modern sanitary law was voted in 1874, modified in 1885, 1893 and 1910. But the sanitary legislation did not appear on a fallow ground, on the contrary: the law in 1874 took the existent sanitary organization at the moment of its publication.¹ Neither the important institution of the small rural district doctor, nor the pyramidal structure of the sanitary organization was new. Even the Superior medical Council had appeared in 1865² and the organization and its attributions would be found almost unmodified at 1893. A radical transformation of the sanitary organization takes place only in 1910, when we can practically talk about a new law. Now, the country's territory is divided into nineteen sanitary regions that, in their turn, have more sanitary circumscriptions. The rural sanitary circumscriptions could not have "a population more than fifteen thousand inhabitants".³ The principles of law regarding the rural sanitary service would be applied experimentally before 1910 in eight counties.⁴

In what way could the sanitary legislation influence the process of hygienization and medicalization of the rural world? The main merit of these laws was the setting up of a coherent system of sanitary authorities from the Superior Medical Council to the small rural district doctor that had the obligation of *studying* the sanitary status of population, preventing and controlling the main epidemic diseases. Analyzing, for example, the sanitary law in 1893, one is to remark that, for the rural areas, the people endowed with important sanitary attributions were the mayor, the small rural district doctor and the county doctor. Thus, as representative of the local administration, the

¹ See I. Felix, *Istoria igienei în România în secolul al XIX-lea și starea ei la începutul secolului al XX-lea*, partea I, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1901, p. 54-63.

² See *Regulament pentru organizarea Consiliului Medical Superior*, in "Monitorul Medical", anul IV, 1865, no. 34, p. 265-267.

³ C. Hamangiu, *Codul General al României (codurile, legile și regulamentele uzuale în vigoare)*, vol. VI, Suplimentul III (1909-1910), București, Ed. Librăriei Leon Alcały, 1911, p. 925.

⁴ I. Bordea, *Serviciul sanitar al României și igiena publică între anii 1905-1922*, București, Tip. "Cultura", 1924, p. 52.

mayor had several “prerogatives” from “completing the measures of general interest”⁵ to the “drawing up periodical reports upon the health of population and cattle and also tables of medical statistics”.⁶ In his turn, the small rural district doctor had the obligation of visiting at least twice a month the villages and hamlets of the district and transmitting to the county doctor periodical reports upon the state of public health and the sanitary police service in his circumscription.⁷ The county doctor had the obligation of seeing at least once a year all the communes in the county and drawing up a general report upon the sanitary state of the county.⁸ In conclusion, the publication of the sanitary law led to a huge effort of *knowing* the state of hygienic and sanitary issues of the rural world; on the other hand, the legislation stipulated the change of the hygienic habits of the rural population, in the sense of aligning them to the modern standards of the epoch.

In its essence, the sanitary law framed into what we call the *normative discourse*, shaping an ideal situation that is never fully covered by reality: it proposed norms, standards and ways to follow in order to reach these.

From our point of view, the sanitary law’s extensions were more important than the law itself: the sanitary regulations that, apart from the former, tried to standardize in detail the public and private hygiene in the rural area. Among the most important regulations we mention: “The Regulation for Preventing the Infectious Diseases” (adopted in 1891, modified in 1893 and 1897); “The Regulation for Vaccination and Re-vaccination” (1874, modified in 1893); “The Regulation for the Sanitary Service in Counties” (1894),⁹ “The Regulation for Aligning the Villages and Building Peasant Dwellings” (1888, modified in 1894).

We suggest taking into discussion the most important one and trying to catch in what measure the law and the sanitary regulations were to contribute to the process of hygienization and medicalization of the rural world.

In accordance with the “Regulation of the Sanitary Service in Counties”, the small rural district doctors have, as a duty, to “advise the rural population on any occasion they come into contact upon the elementary rules of hygiene, especially the food for children, the measure to watch at child weaning, the cleaning of the houses, yards, and the streets”.¹⁰ The rural district doctors becomes so, together with the teacher, the promoter of hygiene in the rural world or he should have become, as in reality the things seem to have been a little bit different. Most of the doctors assert that as long as the doctor is present the peasants comply but ‘as soon as he leaves, the windows close, the boots, old coats even the animals take the usual place in the room where the sick lies and fresh air is needed’¹¹. Besides that, between the doctor (a creation of the modern state) and the rural population there is a gap that only few will cross. Rejection seems to come from both sides. There are two cultural universes incompatible in the end and modernization will just transform a way of living and a structure of civilization: the peasant one.

⁵ *Lege Sanitară*, in “Buletinul Direcțiunei Generale a Serviciului Sanitar”, anul V, 1893, no. 12, p. 181.

⁶ *Ibidem*, p. 182.

⁷ *Ibidem*, p. 190-191.

⁸ *Ibidem*, p. 189-190.

⁹ I. Felix, *op. cit.*, p. 59-60.

¹⁰ *Regulament pentru serviciul sanitar de județe*, in “Buletinul Direcțiunei Generale a Serviciului Sanitar”, anul VI, 1894, no. 17-18, p. 284.

¹¹ V. I. Antonescu, *Contribuțiuni la studiul aplicărei legilor sanitare la țară*, in “Buletinul Direcțiunei Generale a Serviciului Sanitar”, anul XXIII, 1911, no. 2, p. 37.

The salubrity of the peasant dwellings and especially the existence of the hovels will concern the authorities even before the publication of the modern sanitary legislation. For example the General Council of the Prefecture in Romanati County decides in November 1868: 'serious measure should be taken by mayors that the inhabitants from this day forward be stopped in repairing their hovels and when they could no longer be dwelt then they should build houses or hovel from bricks, four palms in the ground and four palms above. This disposition will regard especially the field small rural districts'¹², a decision probably unfulfilled. In the sanitary law from 1885, chapter XX deals with the salubrity of dwellings, and article no. 151 stipulates that 'a regulation will be drawn up to prescribe the hygienic rules the most indispensable for the houses built again and the conditions they could be dwelt in'¹³. Indeed in 1888 a "Regulation for the Villages Alignment and Building the Peasant Dwellings" is elaborated and this stipulated at art. 3 that "No one inside the commune or hamlet could build a house, chimney sweep, stable, corn or any other barn without verbally notice the mayor who would be forced to go to the place (...) so as to give the alignment and show the conditions stipulated by this regulation".¹⁴ According to the same regulation it is forbidden the building of mud houses, the only building materials accepted being the stone, brick and wood. Further on it is forbidden the sticking of walls and floor with mud, typical peasant building techniques. The new-built houses should have three rooms, two for dwelling of at least 20 square meters with a dividing room (the kitchen). Each household should have a latrine.¹⁵ No doubt, if this regulation had observed in 20 years from its publication the Romanian rural world would have lost the aspect of 'primitivism' and would have been in full and beautiful modernity! But of course things weren't this way. After five years since its publication a circular of Dr. Felix asked the prefects to bring amendments to this regulation that proved impossible to be put into practice due to the peasants' lack of means.¹⁶ Following this circular order the Council of public hygiene and salubrity of Romanati county will suggest a series of modifications of the regulation that are more adapted to the system of peasant dwelling, proof of knowing the rural realities: 'For our county, especially the part from the Danube cannot be forbidden the building of hovels as we consider that one of the causes the inhabitants insist on it is the lack of fuel and the bad weather they are exposed to during winter time in that part of the county'.¹⁷ Consequently, it was brought into discussion the possibility of building brick hovels to comply with the plan of the house in the old regulation: 'having two rooms divided by an entrance that serves as a kitchen'.¹⁸

Following the proposals, in 1894 a new regulation, less ambitious than the one in 1888, is published. This time, all the traditional peasant materials except the mixtures of

¹² Direcția județeană a Arhivelor Naționale Olt, Fond *Prefectura jud. Romanati*, dosarul 61/1868-69, p. 99. All the archive material used in this paper was found and offered to me by Nicolae Dumitrana.

¹³ *Legea sanitară din 3 aprilie 1885*, in C. Hamangiu, *Codul General al României (codurile, legile și regulamentele uzuale în vigoare)*, ed. II, vol. II, București, Ed. Librăriei Leon Alcalay, 1907, p. 760.

¹⁴ *Regulament pentru alinierea satelor și pentru construirea locuințelor țărănești*, in "Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar", anul I, 1889, no. 7, p. 115.

¹⁵ *Ibidem*, p. 115-117.

¹⁶ *Ordinul circular sub no. 9.502 din 24 mai 1893, către d-nii prefecți de județe, relativ al aplicarea regulamentului pentru locuințele țărănești*, in "Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar", anul V, 1893, no. 11, p. 161-162.

¹⁷ Direcția județeană a Arhivelor Naționale Olt, Fond *Prefectura jud. Romanati*, dosarul 7/1893, p. 40.

¹⁸ *Ibidem*, p. 40 v.

mud with cow dung, are admitted as building materials. There is forbidden the building of hovels as we saw in spite the proposals come from the counties, and a term of five years is given to disaffect the existent ones. The compulsoriness of the minimum space of the living room as also the number of the rooms remains, but the article referring to the latrines disappears. We think that maybe this latter regulation, better complying with rural realities was observed. Less than one year from its publication we find from a circular order of the ministry of Internal Affairs that the regulation is not applied and more serious 'building of hovels was allowed'¹⁹. The reports of the sanitary inspections in the following years confirm the fact that the regulation was not applied even where the peasants have the material possibilities. After ten years from the publication of the new regulation in Mehedinti County 'the commission designed by the regulation of village alignment and building of the peasant houses is only on paper. That commission doesn't work in any commune, so is no wonder that we don't have any village regulated'.²⁰ With all that in time appears the progress doctors remark especially after 1900: 'In the region I have studied (the sanitary circumscription Patule in Mehedinti county – n.n.) the dwellings have improved in the past ten years and if the things will go on like that it is possible that in ten years the look of our villages change. No new house could be called unwholesome if the floor wouldn't still be of mud. A lagger with two-three acres of land or even less, but who works for a landlord another 5-7 acres, takes generally the same type of house. A top ranker with 10-15 acres or more has at least four rooms'²¹. Without any doubt Dr. Antonescu is optimistic but in the first decade of the 20th century the discourse of the doctors not only upon the sanitary legislation but also generally upon the organization of the rural sanitary service, gets positive emphasis.

The huge mortality owed to the infectious diseases in the rural area leads to the reaction of the medical administration by elaboration in 1891, relatively late, of a '*Regulation for Preventing the Infectious Diseases*' that stipulated among other things, the declaration of the disease and isolation of the sick people²². Among the sanitary regulations this is the hardest to apply as the doctors say. All is contributing to this: the obligation of the mayors to find and declare the disease: 'we notice with regret that in most communes in the districts of the county and especially in Oltenita and Sabar only after one or more deceases are registered from measles and scarlet fever then the mayor decides to report and asks the doctor to intervene. It happens also that the doctor goes in a village indicated as affected by epidemic diseases and not find anything; and sometimes in his ordinary visits discovers by himself and accidentally a group of measles or scarlet fever sick people, about whom the mayor didn't know anything or chose to keep silent'²³, but especially the impossibility of isolating the sick: 'These epidemics especially the scarlet fever and measles, haunted during winter when the

¹⁹ *Ordinul circular sub no. 8.620 de la 11 aprilie 1895, d-nilor prefecți de județe, relativ la observarea regulamentului pentru construcțiunea caselor țărănești și alinierea satelor*, in "Buletinul Direcțiunei Generale a Serviciului Sanitar", anul VII, 1895, no. 8, p. 119.

²⁰ Dr. Morariu, *Raport general asupra serviciului sanitar și al sănătăței publice în județul Mehedinți în cursul anului 1904*, in "Buletinul Direcțiunei Generale a Serviciului Sanitar", anul XVII, 1905, no. 20, p. 401.

²¹ V. I. Antonescu, *op. cit.*, in "Buletinul Direcțiunei Generale a Serviciului Sanitar", anul XXIII, 1911, no. 4, p. 89.

²² *Regulament pentru prevențiunea bolilor infecțioase (molipsitoare) dezvoltător art. 9, 12, 13, 128, 129 și 130 din legea sanitară*, in "Buletinul Direcțiunei Generale a Serviciului Sanitar", anul III, 1891, no. 23, p. 337-338.

²³ I. V. Ștefănescu, *Extract de pe raportul general asupra mersului serviciului sanitar și sănătăței publice din județul Ilfov în cursul anului 1894, adresat direcțiunei generale a serviciului sanitar de D. medic primar al aceluia județ*, in MOF, 27 mai 1895, p. 1485.

temperature was rough and knowing the bad state of hygiene the rural inhabitant lives in it was impossible to make an isolation and even a disinfection in a rational way as they live all in one room in a dirty hovel without air and light and any measure prescribed by public hygiene is impossible to be applied and even the advice given by doctors upon treating the children and keeping them out of cold etc are totally neglected by them²⁴. Due to the absence of the sanitary infrastructure (hospitals or rural village surgery) in most of communes this regulation could not be applied. The doctors are conscious that the application of the sanitary legislation is conditioned by the 'improvement of the economical status of the rural people',²⁵ of the progresses of the sanitary rural service and the increase of the illiteracy index.

One year from the apparition of the first modern sanitary law, this is amended by a "*Regulation for Vaccination and Re-vaccination*", as proof of the importance the sanitary authority gives to this prevention method. The regulation stipulates the compulsory vaccination of all children in the first year of life and re-vaccination from the seven years onward. By this regulation it was allowed the use of human 'lymph'²⁶ that in the regulation from 1893 would be forbidden.²⁷ As the other sanitary regulations this is difficult to apply. There was in the rural population an instinctive fear of vaccination. Testimonies from the middle of the 20th century presents us the exode of the population in front of the vaccinating people; images that remind of the run in front of the Turkish invasions: 'unfortunately I have to confess that it was impossible to vaccinate with my assistants all the unvaccinated children and the new-borns because as soon as my arrival was announced the mothers with their children disappeared running in the mountains and into the woods where they hid for 10-12 days so as to keep their children out of vaccination'.²⁸ And recent testimonies present the vaccinators driven away from the villages: 'In Bailesti this year the vaccination could not take place, the vaccinators were banished, the population opposed even to the agents of public force'.²⁹

Until now we have followed few aspects of application of the sanitary law and have remarked that on the one hand by law it is tried to impose norms much advanced for the rural world and on the other the local authorities involve less in the application of the sanitary law. But is this the general view? Can we generalize the remarks above to the whole sanitary legislation? We will find the answer in the reports of the sanitary inspections that catch the realities 'in the field'. Unfortunately the image presented by these reports is that of a quasitotal unobserving of the sanitary legislation in the rural environment: 'at the inspections we do in the rural communes accompanied by commune authorities, prefects, or the county doctors etc. After we notice the bad state of public hygiene in the commune all sort of rubbish, faults of wells and pits, schools, sluggish pools, the manure that make mountains in the yards, the unvaccination of children and lack of initiative for this operation from the mayor, the un-keeping of the

²⁴ Dr. Libert, *Extract de pe raportul general asupra mersului serviciului sanitar și sănătății publice din județul Romanați, în cursul anului 1894, adresat direcțiunii generale a serviciului sanitar de D. medic-primar al județului Romanați*, în MOF, 20 mai 1895, p. 1319.

²⁵ I. V. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 1483.

²⁶ *Regulament pentru vaccinație și revaccinație*, în "Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar", anul I, 1889, no. 22, p. 359-361.

²⁷ *Ibidem*, anul V, 1893, no. 15, p. 254.

²⁸ M. Wertheimer, *Lumina și adevărul. Preservativul în contra maladiilor veneriene în paralel cu vaccinațiunea ca preservativul în contra variolei*, București, Tip. "Hajoetz", 1879, p. 39-40.

²⁹ N. Măldărescu, *Raportul d-lui doctor ~, membrul Consiliului Sanitar Superior asupra rezultatului inspecțiunei sanitare făcută de domnia sa, în anul 1891, în județele Dolj, Gorj, Mehedinți și Vâlcea*, în "Buletinul Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar", anul IV, 1892, no. 12, p. 182.

medical registers etc., we draw a minute about all these in the register of inspection and we present in extent the actions needed at once by explaining the mayor and the inhabitants why these measures are to be executed; in fact it is in the interest of the inhabitants. In the next year we notice that none of those put down in the register and for the mayor to fulfill was executed; neither the superior authorities have intervened to see if those written down in the register and imposed by the sanitary law were executed or not³⁰. And the examples could be easily multiplied.

Analyzing the sanitary legislation and in parallel the way it was put into practice we cannot stop thinking of Titu Maiorescu's theory of the forms without substance. What has been tried in the last three decades of the 19th century in the sanitary field is an accelerated modernization. And they start from a modern, European legislation, but which is not put into practice! And this for a multitude of reasons: from the lack of medical personnel to that of financial resources. The application of legislation was the last concern of the legislator. At least this is the image from the medical reports.

If the sanitary legislation is applied defectively still it is important that a system of sanitary organs is instituted, hierarchically structured till the lowest rural level – that of the district and commune. Further on as we remarked above the sanitary legislation has as direct consequence a massive medical reflection upon the living conditions of the peasant.

³⁰ *Ibidem*, in "Buletinul Direcțiunei Generale a Serviciului Sanitar", anul IV, 1892, no. 10, p. 156-157.

BOGDAN MOȘNEAGU

BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ ȘI INDEPENDENȚA POLITICĂ A ROMÂNIEI

I. Scurt excurs istoriografic

Subiectul de față nu reprezintă deloc o necunoscută a istoriografiei românești, atât laice cât și bisericești, care i-a acordat o atenție deosebită de-a lungul timpului. De altfel, evenimentul a suscitat interesul istoricilor, curiozitatea acestora rămânând la fel de proaspătă chiar și după 50 de ani de la consumarea lui. Cartea lui N. Iorga reprezintă un exemplu în acest sens, măsurând nevoia societății de a explica și poziționa nu atât evenimentul petrecut între 1877-1878, cât câștigul major adus de acesta pentru istoria României moderne, aflată în plină reconstrucție¹.

Lucrarea nu se va concentra asupra evenimentului în sine, deoarece acestuia i s-au dedicat deja o multitudine de cărți, studii și articole excelente, dar, poate cel mai important, și numeroase colecții de documente care tratează în detaliu războiul pentru independență². De aceea, textul de față va încerca să determine rolul Bisericii ortodoxe române în contextul evenimentelor din 1877 din punctul de vedere al participării și implicării acesteia.

Nici acest subiect nu reprezintă o alegere originală, deoarece el a fost analizat de istoriografia bisericească cu destulă acribie. Însă, în ciuda atenției de care s-a bucurat, implicarea Bisericii ortodoxe în evenimentele anului 1877 a fost explicată și argumentată conform interpretării istoriografiei național-comuniste, tributară în anii 1970 canonului oficial. Cu toate că recuperarea factologică și reconstrucția istorică a subiectului s-a făcut cu destulă atenție și precizie, identificându-se dimensiunile principale ale implicării Bisericii ortodoxe în războiul de independență, ideea generală a articolelor și studiilor, dar și concluzia acestora a urmărit să justifice faptul că istoria modernă a României nu a fost altceva decât un „proces ireversibil” care a legat între ele evenimentele din 1859, 1878, 1918 și 1944³.

Evenimentul independenței a fost astfel confiscat cu ușurință, la tonul istoriografiei laice, și de către istoriografia bisericească care a aplicat și ea modelul obtuz al

¹ Nicolae Iorga, *Războiul pentru Independența României. Acțiuni diplomatice și stări de spirit*, București, Editura Cultura Națională, 1927, 243 p.

² Semnalăm aici numai ****Documente privind istoria României. Războiul pentru Independență*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1953-1955, vol. I-IX și ****Independența României. Documente*, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1977-1978, vol. I-IV, colecții de documente pe care le vom utiliza în studiul de față.

³ Această idee este detaliată în cuvântarea rostită la Catedrala patriarhală din București, în ziua de 8 mai 1977, de Iustin, mitropolitul Moldovei și Sucevei, în MMS, Anul LIII (1977), nr. 5-6, mai-iunie, p. 289-293.

analizei marxiste a istoriei. Privit prin lentila materialismului dialectic, care crede că „istoria umană este o formă a dezvoltării mai generale a naturii”⁴, trecutul poporului român a devenit un șir ascensional de evenimente, începând cu „conștiința originii sale daco-romane”, continuând cu „certitudinea autohtoniei pe spațiul terestru carpato-dunărean” și ulterior cu independența „ca element constitutiv al ființei unui popor”, care trebuia în mod necesar să se termine cu victoria instaurării socialismului în 1944⁵.

De asemenea, urmând cu fidelitate modelul de interpretare oficial al anilor 1970 și inspirându-se direct din discursul președintelui Nicolae Ceaușescu, istoriografia bisericească, prin glasul mitropolitului Iustin al Moldovei și Sucevei, a răspândit ideea unui război de independență câștigat numai prin sacrificiul muncitorilor și țăranilor. Argumentul era prezenteist și ideologic, lăsând de fapt loc în epoca comunistă discursului ditirambic centrat pe calitățile și însușirile deosebite ale clasei muncitoare care alcătuia în acel moment electoratul P.C.R.-ului și, nu în ultimul rând, al F.D.U.S.-ului⁶.

Însă istoriografia bisericească avea nevoie și ea de acest argument: pe de o parte pentru a se înscrie în linia generală a istoriografiei oficiale, iar pe de altă parte, pentru a justifica un argument vechi de aproape o sută douăzeci de ani, folosit de ierarhia ortodoxă în fața puterii politice, atunci când era nevoită să-și conserve interesele. Este vorba de simbioza perfectă între istoria poporului român și cea a Bisericii ortodoxe române care „în spiritul principiilor ortodoxe” „a sprijinit neconținut aspirațiile, strădaniile și luptele poporului nostru pentru scuturarea oricărei dominații...”⁷.

Dacă în contextul anului 1977 termenul de „popor” făcea de fapt o trimitere generală și evazivă la conceptul de „clasă muncitoare”, preferat de puterea comunistă, în contextul anului 1857 Neofit Scriban făcea apologia Bisericii ortodoxe și a binefăcărilor acesteia, subliniind rolul ei fundamental în istoria românilor. Cuvântarea acestuia era rostită la 6 noiembrie 1857, în ședința Divanului ad-hoc al Moldovei și avea menirea de a apăra interesele Bisericii ortodoxe în contextul în care D. Ralet, An. Panu și M. Kogălniceanu doreau să aprobe exercitarea liberă a credințelor religioase. Argumentația părintelui Scriban cuprindea rolul jucat de cler în răspândirea culturii și educației, dar și poziția deosebită a acestuia în procesul de moralizare a maselor⁸.

Și atunci Biserica ortodoxă prin vocea lui Neofit Scriban a încercat să convingă puterea politică de importanța factorului religios ortodox în construcția națiunii române, identificând printr-un proces de generalizare statutul de român cu rolul său confesional strict, de credincios aparținând Bisericii ortodoxe române. Accentuând acest argument în ședința Divanului, Neofit Scriban s-a ciocnit însă de o opoziție liberală fermă care demonstrase în raportul său în fața Adunării că dreptul de exercitare liberă a credinței religioase aparținea „tuturor popoarelor civilizate”.

Spre deosebire de contextul anilor 1850, atmosfera politică și ideologică a anilor 1970 a privilegiat discursul reducăționist al Bisericii ortodoxe române care a produs imaginea statului aproape confesional de tip bizantin, cu un singur partid și o singură religie. Important în acel moment, mai mult decât orice, a fost accentuarea conceptelor de unitate și independență, de altfel foarte apropiate de concepția totalizantă și

⁴ Iain McLean (coord.), *Dicționar de politică*, trad. de Leonard Gavriliu, București, Editura Univers Enciclopedic, 2001, p. 278.

⁵ MMS, Anul LIII (1977), nr. 5-6, mai-iunie, p. 290; BOR, Anul XCV (1977), nr. 5-6, mai-iunie, p. 361-362 și p. 538.

⁶ *Ibidem*, p. 291.

⁷ *Ibidem*, p. 292.

⁸ *** *Documente privind Unirea Principatelor*, volumul II, *Rapoartele Consulatului Austriei din Iași 1856-1859*, București, Editura Academiei R.P.R., 1959, p. 284-285.

uniformizatoare a politicii oficiale. În acest context, Biserica ortodoxă nu a mai avut o opoziție care să semnaleze discursul exclusivist al acesteia atunci când vorbea de „Biserica strămoșească”, concept care opera o substituție falsă între cetățenie și confesiune⁹.

Astfel, ideologizarea evenimentului de la 1877 de către istoriografia comunistă apare mult mai clar prin contrast cu ideile istoricului N. Iorga. Tipărindu-și cartea în 1927, cu ocazia aniversării a 50 de ani de la declararea independenței, istoricul susținea chiar din primul capitol, intitulat sugestiv „Lipsa ideii de Independență în trecutul mai îndepărtat”, faptul că războiul pentru independență nu s-a asemănat deloc cu războiul pentru unitate națională care a fost spre deosebire de primul „rezultatul unei lungi pregătiri sufletești”.

Din această cauză istoriografia bisericească din perioada comunistă trebuie să fie utilizată cu precauție. Ea poate fi recuperată din punct de vedere factologic, iar acest lucru îl vom face și noi în acest studiu, însă necesitatea folosirii colecțiilor de documente editate, a presei și revistelor vremii și nu în ultimul rând a documentelor inedite se impune aproape de la sine în acest demers istoric.

II. Declanșarea războiului și declararea independenței statului român

Deoarece în vara anului 1875 principele Carol și politicienii români au realizat că redeschiderea crizei orientale începuse să capete o amploare de proporții prin implicarea Bosniei și Herțegovinei, periclitând din ce în ce mai grav echilibrul european, au hotărât, în noiembrie 1875, să declare neutralitatea României¹⁰.

Cu toate că guvernul român a decis să înceapă tatonarea canalelor diplomatice europene în scopul obținerii independenței, în mai 1876, înlocuirea guvernului conservator cu unul liberal nu a adus nici o schimbare de optică în ceea ce privește politica externă de menținere a neutralității. Programul ministerial al acestuia, prezentat la data de 10 mai 1876, a făcut cunoscută dorința menținerii unei politici externe pașnice, în deplin acord cu tratatele internaționale care îi garantau României neutralitatea. În schimb, accentul a căzut pe politica internă, unde noul guvern își propunea să intervină cu mai multă hotărâre în privința finanțelor statului și a chestiunii rurale. Însă, în afara acestui plus de intensitate și angajament, puterea politică a declarat în mod hotărât atașamentul față de o politică de continuitate în care prioritatea o constituia „conservarea naționalității”, prin respectul față de Biserică, școală și justiție¹¹.

Între timp, evenimentele din Balcani începuseră să se precipite, iar intrarea în război contra Porții, a Serbiei și Muntenegrului, în vara anului 1876, îl făcea pe I. Brătianu să-și declare neliniștea în fața dezinteresului manifest al Occidentului față de România. El încerca să descrie într-o telegramă din noiembrie 1876 posibilitatea violării neutralității României, fapt care ar fi putut să o pună pe aceasta într-o poziție de extremă vulnerabilitate în fața unei Rusii față de care Brătianu simțea o aversiune profundă¹².

⁹ MMS, Anul LIII (1977), nr. 5-6, mai-iunie, p. 298-303; de asemenea, și MMS, Anul LIV (1978), nr. 9-12, septembrie-decembrie, p. 658, unde mitropolitul Teoctist afirmă că „Istoria noastră așadar, străbătută de idealul unității și independenței, care alcătuiește axul central al devenirii noastre ca popor, este plină de multe și grele încercări și bogată în glorie și vitejii trecute în legendă”. De altfel, această idee o reîntâlnim și în deceniul următor, tot în MMS, Anul LX (1984), nr. 1-3, ianuarie-martie, p. 105, unde mitropolitul Teoctist susține că „Suntem cu toții în unitate și unire, când ne desfășurăm activitatea pe tărâm patriotic”.

¹⁰ Keith Hitchins, *România 1866-1947*, București, Editura Humanitas, 1994, p. 50.

¹¹ *** *Independența României. Documente*, volumul I, *Documente și presă internă*, București, Editura Academiei R.S.R., 1977, p. 1-2.

¹² *Ibidem*, p. 16-17.

Chiar și în această situație, poziția de neutralitate a fost reiterată de către guvernul de la București care califica în acel moment drept „proiecte aventuroase” alte variante de răspuns la evenimentele ce se desfășurau la sud de Dunăre.

Curând însă „proiectele aventuroase” au fost luate în calcul și de politicienii români în momentul în care, la 23 decembrie 1876, sultanul a promulgat Constituția otomană. Pe data de 24, o telegramă a informat Bucureștiul în legătură cu acest eveniment, comentându-se detaliat echivocitatea articolului 7 care stipula faptul că sultanul avea dreptul de a investi pe șefii „provinciilor privilegiate”. Guvernul de la București a reacționat imediat și a cerut contactarea lui Savfet-pașa în scopul limpezirii terminologiei articolului din Constituție care nu identifica cu claritate relațiile României cu Poarta Otomană. Cu alte cuvinte, guvernul român dorea să știe cu exactitate dacă România făcea și ea parte din „provinciile privilegiate” menționate în Constituția otomană¹³.

Răspunsul Porții a venit pe data de 3 ianuarie 1877 și a produs o impresie „penibilă” asupra guvernului român. Acesta nu înțelegea de ce Sublima Poartă dorea să încalce și să anuleze capitulațiile încheiate între domnitorii români și sultanii otomani care stabiliseră deja raporturi bine definite, consacrate de altfel prin Tratatul și Convenția de la Paris. Violarea acestor relații, atrăgea astfel, în viziunea cabinetului de la București, încălcarea „individualității” politice românești și prejudicierea drepturilor României care se considera un stat distinct de provinciile și posesiunile Turciei. În consecință, guvernul prințului Carol a hotărât să protesteze împotriva acestei măsuri politice, declarând „nule și neavenite” dispozițiile Constituției otomane¹⁴.

De altfel, în urma deliberării Consiliului de Miniștri care se pronunța asupra situației intolerabile create de promulgarea Constituției otomane, consulul României la Paris primea ordinul de a sublinia, în discuțiile cu reprezentanții Puterilor europene, încălcarea gravă a tratatelor internaționale care garantau existența politică a statului român¹⁵.

Astfel, dacă în ajunul Conferinței de la Constantinopol (12 decembrie 1876-20 ianuarie 1877) românii întrevedeau posibilitatea unui acord direct româno-otoman cu privire la independență și neutralitate, starea de neliniște provocată de articolul 7, dar și eșecul Conferinței le-au spulberat așteptările. Chiar mai mult, amenințarea otomană a început să devină din ce în ce mai vizibilă în momentul în care trupele turcești s-au concentrat pe întreg litoralul Dunării. În această situație, guvernul român s-a văzut nevoit să ceară consulului său la Constantinopol să intervină pe lângă Poartă pentru a obține garantarea integrității teritoriale a României¹⁶.

În acest context, domnitorul Carol și I. Brătianu și-au dat seama că nu au altă opțiune, decât colaborarea cu Rusia și implicit ajungerea la o înțelegere cu aceasta. Este adevărat că negocierile începuseră încă din 1875, însă nu înaintaseră deoarece Rusia nu dorea să încheie un tratat politic cu o țară al cărei statut juridic era inferior. Totuși, pentru că evenimentele începuseră să se precipite, iar granița României putea fi în orice moment declarată ca obiect de dispută, România a încheiat la 4/16 aprilie o convenție militară cu Imperiul țarist. Ea prevedea trecerea armatei ruse pe teritoriul României în

¹³ *Ibidem*, p. 20.

¹⁴ *Ibidem*, p. 21-22, și *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul II (ianuarie 1877-9 mai 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1952, p. 5.

¹⁵ *** *Independența României. Documente*, volumul IV, *Documente diplomatice 1873-1881*, București, Editura Academiei R.S.R., 1978, p. 180-181.

¹⁶ *** *Independența României. Documente*, volumul I, *Documente și presă internă*, București, Editura Academiei R.S.R., 1977, p. 44.

deplină libertate, guvernul rus promițând să respecte integritatea teritorială a statului român¹⁷.

Astfel, la o zi după începerea ostilităților contra Imperiului Otoman, țarul Alexandru al II-lea îi trimitea o scrisoare domnitorului Carol în care îi explica succint motivele începerii războiului, exprimându-și în același timp speranța că această acțiune se va bucura de sprijinul cabinetului de la București. Amintindu-i principelui Carol că soldații ruși „au trecut frontiera ca prieteni sinceri“, țarul a dorit să îndepărteze orice echivoc, subliniind faptul că armatele ruse „se îndreaptă spre Dunăre ca să apere o țară pentru care nu o dată și-au vărsat sângele“¹⁸.

Într-adevăr, trupele rusești au început să treacă Prutul în Moldova chiar pe data de 12/24 aprilie, ziua în care Rusia a declarat război Turciei. Guvernul român a reacționat, deoarece nici Camera și nici Senatul nu ratificaseră convenția de la 4/16 aprilie, însă o a doua scrisoare adresată lui Carol, având ca autor de data aceasta pe ducele Nicolae, încerca să domolească protestele guvernului român. Marele duce Nicolae îi explica lui Carol că necesitatea acestei acțiuni a fost determinată de rațiuni strategice impuse chiar de situația dificilă în care se afla statul român. Primind ordin din partea țarului Alexandru al II-lea, Nicolae relatează că nu făcea altceva decât să ocupe punctele de frontieră de la Bărboși și Gura Siretului, expuse unui atac surpriză din partea inamicului¹⁹.

Se pare că justificările liniștitoare venite din partea împăratului Alexandru și a ducelui Nicolae, dar și situația dificilă în care se afla România, l-au făcut pe domnitorul Carol să afirme (într-o sesiune extraordinară a Parlamentului) că intrarea armatelor imperiale în România reprezenta „un eveniment european“, un semnal clar al garantării integrității politice a statului român²⁰.

În momentul în care forțele otomane au început bombardarea orașului Calafat, o circulară generală a Cabinetului Consiliului de Miniștri înștiința pe toți prefecții că situația pe linia Dunării este sub control, dar că începerea ostilităților între armata otomană și cea română reprezenta în acel moment o realitate²¹. Ulterior, România a declarat război Imperiului Otoman, iar la data de 9/21 mai a fost proclamată independența statului român²².

Reacțiile statelor occidentale în fața acestui eveniment nu au întârziat să se producă. Astfel, chiar pe data de 9/21 mai, Adolph Stern, consulul Statelor Unite ale Americii la București, raporta că independența României fusese declarată. Relatând faptul că nu primise nici o notă oficială din partea Secretariatului de Stat acesta era pregătit să adopte o atitudine rezervată, observată în mod personal de consulul american și la reprezentanții puterilor străine la București²³. Însă acest lucru era doar parțial adevărat, deoarece consulul francez putea să păstreze în mod formal o atitudine reținută, dar în depeșa telegrafică trimisă la Paris acesta nu se mulțumea numai să confirme evenimentul independenței, ci adăuga și punctul său de vedere din care se putea observa dezacordul său în privința rezoluțiilor votate în Senat și Cameră²⁴.

¹⁷ Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 56, și BOR, Anul XCV (1977), nr. 5-6, mai-iunie, p. 375-376.

¹⁸ *** *Independența României. Documente*, volumul I, *Documente și presă internă*, București, Editura Academiei R.S.R., 1977, p. 59-60.

¹⁹ *Ibidem*, p. 61.

²⁰ *Ibidem*, p. 62.

²¹ *Ibidem*, p. 72.

²² *Ibidem*, p. 86, și *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul III (9 mai 1877-15 iunie 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1953, p. 17-18 și 29.

²³ *** *Independența României. Documente*, volumul II, partea a II-a, *Correspondență diplomatică străină 1877 mai-1878 decembrie*, București, Editura Academiei R.S.R., 1977, p. 4-5.

²⁴ *Ibidem*, p. 6.

Cât privește reacția Vienei, aceasta s-a pronunțat prin intermediul contelui Andrassy care nu s-a arătat nici surprins, dar nici indignat. Consulul României la Viena explica această atitudine prin faptul că declararea independenței era o acțiune deja prevăzută, astfel că în momentul declanșării ei nu a mai stârnit surprindere. De altfel, justificarea nu era deloc hazardată, iar studiul lui N. Iorga vine să o confirme. Astfel, în capitolul al II-lea al cărții sale, unde se ocupă de ideea independenței românești peste hotare, afirmă că presa occidentală discuta despre acest lucru încă de pe vremea când Kogălniceanu, adolescent fiind, se afla la Luneville, la studii²⁵. Așa după cum își continua argumentația I. Bălăceanu, consulul român la Viena, Marile Puteri urmau să prezinte o poziție oficială numai după încheierea războiului, în momentul în care România nu ar mai fi beneficiat de alianța Rusiei²⁶.

Pe de o parte, Franța a menținut și ea o poziție neutră, în deplin acord cu cea a Marilor Puteri, însă pe de altă parte, își exprima îngrijorarea că România a renunțat atât de ușor la garanțiile prevăzute de Tratatul de la Paris în favoarea unei acțiuni al cărei final nu avea cum să-l cunoască sau să-l prevadă²⁷.

Germania s-a înscris și ea pe aceeași linie a unei atitudini reținute²⁸, iar Anglia, cel puțin la început, a făcut la fel²⁹. De asemenea, este aproape de prisos să adăugăm că Turcia a remis în mod formal o notă de protest, la care de fapt nu aștepta nici un răspuns oficial³⁰.

Însă, dincolo de aceste declarații oficiale, impresia generală peste hotare era că liberalii radicali, prin C. A. Rosetti, exercitând o presiune teribilă asupra guvernului, erau pe cale de a produce o stare de lucruri revoluționară. Din această cauză, țarul Alexandru al II-lea a fost avertizat că numai un guvern conservator în România ar putea pe viitor să negocieze cu Marile Puteri independența statului român³¹.

La Berlin, această imagine a României „revoluționare” era considerată o temă serioasă de reflecție. Germania se temea de un nou moment 1848 sau de o revenire în forță a ideilor Revoluției franceze, atât de blamate în Europa secolului al XIX-lea de conservatori. De altfel, această neliniște era parțial justificată deoarece artisanul declarației de independență, M. Kogălniceanu, era perceput în Occident ca un partizan al principiilor lansate de anul revoluționar 1789³².

III. Implicarea Bisericii ortodoxe române în războiul pentru independență

În ședința din ziua de 9 mai 1877, Senatul a aprobat moțiunea independenței, însă Iosif Naniescu, mitropolitul Moldovei și în același timp senator de drept, a lipsit în acel moment. Ajungând în sala de ședință a Senatului câteva ore mai târziu, mitropolitul Iosif și-a exprimat regretul de a fi lipsit, însă a compensat printr-o declarație de adeziune care a stârnit entuziasmul colegilor săi³³.

²⁵ Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 11-12, și ANB, Colecția microfilme, Anglia, Rola 9, Public Record Office, Foreign Office, dosar 78336, f. 158.

²⁶ *** *Independența României. Documente*, volumul IV, *Documente diplomatice 1873-1881*, București, Editura Academiei R.S.R., 1978, p. 273.

²⁷ *Ibidem*, p. 275.

²⁸ *Ibidem*, p. 283.

²⁹ *Ibidem*, p. 298.

³⁰ *Ibidem*, p. 283.

³¹ *** *Independența României. Documente*, volumul I, *Documente și presă internă*, București, Editura Academiei R.S.R., 1977, p. 122.

³² ANB, Colecția microfilme, Anglia, Rola 62, Public Record Office, Foreign Office, dosar 78/1374, f. 43.

³³ MMS, Anul LIII (1977), nr. 5-6, mai-iunie, p. 401.

A doua zi, 21 lovituri de tun au anunțat a 11-a aniversare a încoronării domnitorului Carol. Festivitatea a avut loc în catedrala mitropolitană, unde s-a oficiat un tedeum de binecuvântare și felicitare. Imediat după terminarea acestuia, Iosif Naniescu a ținut o cuvântare în care a spus: „Clerul bisericii române în genere în timpii și în toate împrejurările a fost împreună cu națiunea în toate faptele naționale ce s-au petrecut în țară în decursul veacurilor până în ziua de astăzi, precum însăși istoria noastră ne arată că, cu adevărat în totdeauna, *biserica a fost cu țara și țara cu biserica*. Astăzi când patria noastră comună, scumpa noastră Românie, trece prin niște împrejurări grave, care însă ne face să sperăm, această țară binecuvântată de Dumnezeu cu toate darurile naturii, că poporul român eminamente creștin, după secole de felurite încercări, va ajunge în fine la o stare fericită, la o stare de *sine stătătoare* de dorința unanimă exprimată prin reprezentanții săi; și când vede în capul acestor rațiuni naționale pe Măria Ta inspirat de simțăminte generoase și mărețe ale glorioșilor noștri domni din trecut, clerul zic, atât mai mult, de la cel dintâi până la cel de pe urmă, nu poate să rămână nemișcat de aceleași simțăminte naționale românești de care tot românul este astăzi însuflețit, având în cap pe Măria Ta. Acest cler național ortodox vine în această memorabilă zi de 10 Mai, prin vocea mea smerită, a exprima Măriei Tale urările sincere, rugând pe Dumnezeu a vă dăruia ani îndelungați și fericți pe tronul *României independente*, spre a conduce destinele poporului român la port fericit și Biserica națională la splendoarea ei antică”³⁴.

Astfel, Biserica ortodoxă română votase și ea prin reprezentantul său independentă și își luase angajamentul, în fața tronului, prin același Iosif Naniescu, de a se implica în evenimentele anului 1877. De aceea vom urmări în continuare dimensiunile principale ale acestui demers. Clasificarea domeniilor mari de acțiune ale Bisericii nu este nouă, ea fiind propusă în anul 1977 de Scarlat Porcescu într-un studiu dedicat aceluiași subiect³⁵.

Prima dimensiune se referă la preoții și ieromonahii ortodocși aflați în serviciul armatei în calitate de confesori militari. A doua are în vedere cutiile sigilate din biserici prin care credincioșii puteau participa la efortul de ajutorare a armatei române și listele cu rol de colectă în care clerul și credincioșii subscriau bani, îmbrăcăminte și alimente. În fine, ultimul mare domeniu de acțiune al Bisericii a fost colaborarea acesteia cu instituția Crucii Roșii, în scopul îngrijirii răniților din spitale.

a. Confesorii militari

Preoții confesori activau în armată încă de pe vremea lui Alexandru Ioan Cuza, însă la începutul anului 1877, din motive financiare, preoții unităților militare au fost înlocuiți cu preoți de garnizoană. Aceștia au trecut Dunărea, alături de armata română, pe data de 19/31 iulie participând pe front, la ostilitățile declanșate între armatele rusă și română, pe de o parte, și armata turcă, pe de altă parte.

Nu vom inventaria numărul acestora pentru că acest aspect nu își are rostul său în economia lucrării, însă vom oferi câteva exemple care ilustrează foarte bine devotamentul lor.

Preotul Ilie Grigoriu și ieromonahul Narcis Crețulescu au făcut parte din categoria preoților confesori, alături de Gavrilă Ursu care a activat în calitate de confesor al Regimentului 4 artilerie. De altfel, acestuia din urmă i s-a și acordat în 1878 medalia „Virtutea militară”³⁶.

³⁴ „Curierul de Iași”, nr. 51 din 15 mai 1877.

³⁵ MMS, Anul LIII (1977), nr. 5-6, mai-iunie, p. 397-429.

³⁶ *Ibidem*, p. 403.

Un alt preot care a cerut să fie înrolat ca preot militar a fost Nicolae Galin, slujitor la biserica Sfântul Ilie din Iași. Acesta a trimis o petiție Ministerului de Război în care spunea: „În fața grelelor evenimente de expunere a țării noastre și a multor necesități de felurite ajutoare, subsemnatul Nic. Galin preot hirotonisit în anul 1865, seminarist de gradul al 2-lea din Socola, familiar, actual servitor la biserica Sfântului Pooroc Ilie din urbea Iași, cu respect vă roagă să binevoiți a-i da un loc de preot la ambulanța de pe câmpul de război sau oriunde necesitatea de preot ar reclama. Vă rog, D-le Ministru, după devotamentul ce am, de a participa la o așa mare operă, ca adevărat român, grabnic a-mi da un răspuns satisfăcător după a mea dorință; spre a păși în urmă imediat la locul ce-ți binevoi a-mi destina”³⁷.

Ulterior, protopopul orașului Iași a primit o adresă din partea Ministerului de război prin care se cereau relații în legătură cu persoana preotului Nicolae Galin³⁸. Protopopul a trimis la rândul său o adresă unei subprotoierii din jurisdicția căreia făcea parte preotul Galin, pentru a afla informații în legătură cu persoana acestuia³⁹. Din păcate, restul corespondenței nu am găsit-o sau nu s-a mai păstrat, pentru a spune sigur că cererea acestuia a fost confirmată, însă gestul lui Nicolae Galin rămâne cu siguranță ilustrativ.

Oricum, demersul nu a fost singular, deoarece o altă inițiativă similară a venit din partea ieromonahului Isichie Donici de la Mănăstirea Neamț. Aceiași pași au fost urmați: Ministerul de război a cerut referințe în legătură cu persoana ieromonahului, iar protoieria județului Neamț i-a făcut o caracterizare pozitivă⁴⁰.

b. Cutiile sigilate, listele cu subscripții, ierarhii Bisericii și Comitetele pentru ajutorul ostașilor răniți

Încă din luna mai 1877, „Comitetul central din Iași pentru ajutorul ostașilor români răniți” trimitea o adresă Primăriei pentru a cere scutirea de taxă a obiectelor venite din străinătate, în scopul trimiterii lor militarilor răniți. Vicepreședinta comitetului, Maria Roznovanu, își justifica cererea, afirmând că acest demers nu va aduce prejudicii veniturilor comunei Iași, însă va reprezenta o „mare ușurare pentru opera noastră de binefacere”⁴¹.

În aceeași zi, ședința Consiliului comunal a hotărât ca obiectele ce urmau să treacă prin biroul vamal al orașului Iași să fie scutite de taxe⁴², decizia fiind trimisă imediat revizorului comunal care trebuia să se asigure că obiectele vor ajunge la destinație, adică la Comitetul central din Iași⁴³.

Eficiența și rezultatele acestui comitet s-au răsfrânt de altfel și asupra istoriografiei care s-a ocupat de acest subiect. De aceea, cele două colecții de documente editate în legătură cu războiul pentru independență au reflectat în paginile lor importanța acestui for de binefacere. El apare cel mai des menționat în aceste două colecții, dar și în presa bucureșteană a vremii („Românul”), pentru a nu mai vorbi de presa locală („Curierul de Iași”).

Eforturile Comitetului central din Iași se întrevăd din corespondența purtată de acesta, pe de o parte cu Primăria orașului, iar pe de altă parte, cu Mitropolia Moldovei.

³⁷ ANI, fond Protoieria Iași, dosar 3/1877, f. 52.

³⁸ *Loc cit.*, f. 50.

³⁹ *Loc. cit.*, f. 51.

⁴⁰ MMS, Anul LIII (1977), nr. 5-6, mai-iunie, p. 404-405.

⁴¹ ANI, fond Primăria Iași, dosar 107/1877, f. 1.

⁴² *Loc. cit.*, f. 2.

⁴³ *Loc. cit.*, f. 3.

Ultima, trimitea în mai 1877 o adresă Protoieriei Iași în care se făcea cunoscut faptul că se ceruse permisiunea, de către Comitetul ostașilor răniți, aflat sub patronajul reginei Elisabeta, să se așeze cutii pentru a „culege obolul fiecăruia“ în fiecare biserică din Iași. Comitetul cerea ajutorul Mitropoliei care urma să facă cunoscut acest lucru tuturor preoților, însărcinați la rândul lor să le vorbească credincioșilor de importanța gestului lor și de destinația banilor pe care ei urmau să-i doneze⁴⁴.

Rezoluția protopopului de Iași, ca răspuns la această cerere, prevedea ca acest ordin să fie remis celor cinci subprotoierii care aveau datoria de a-l populariza tuturor preoților din jurisdicția lor. Pentru a mări responsabilitatea clerului în subordine, protopopul le cerea preoților să redacteze referate în care să prezinte rezultatele obținute⁴⁵.

De altfel, necesitatea de a strânge cât mai repede banii obținuți din ofrandele credincioșilor și clericilor era cerută de situația dificilă în care se afla armata română, dar și de angajamentul mitropolitului Iosif însuși care oferise un răspuns Comitetului încă de pe data de 19 mai⁴⁶.

S-ar putea bănuși că rapiditatea cu care mitropolitul Iosif Naniescu se conformase cererii Comitetului central din Iași reprezenta un simplu act de obediență față de tron, față de regina Elisabeta, patroana instituției. Însă, cu toate că nu se poate omite în mod total această ipoteză, se poate afirma că gestul lui avea și alte rațiuni. Acestea erau convingerile personale ale mitropolitului pe care le găsim sintetizate într-o adresă trimisă protopopului de Iași: „Clerul Bisericii noastre Ortodoxe Române, ales și ieșit din națiune, în toate împrejurările vieții naționale prin care a trecut România de secole, a fost totdeauna alături și împreună cu națiunea. Acum dar mai cu seamă când fiii popoului român, copiii și frații noștri sunt la hotarele țării, cu arma în mână, vărsându-și sângele pentru a apăra drepturile, viața, averea, căminurile și onoarea românilor împreună cu templurile sfintei noastre religii, clerul, nu poate să rămână nepăsător și fără a lua parte, pe cât poate, la sacrificiile ce se cer în asemenea vremuri extraordinare. Pe lângă rugăciunile ce Biserica, prin clerul său, înalță neîncetat ziua și noaptea către Dumnezeu pentru ajutorul armatelor creștine, contra inamicului secular, al nostru în parte și al creștinătății în genere, Noi, clerul, împreună cu rugăciunile și binecuvântările noastre, se cuvine și suntem datori să însoțim pe bravii fii ai României cu ajutoare materiale de care putem dispune. Exemple frumoase și laudabile în această privință ni s-au dat până acum destule de către toate clasele societății noastre române. De la cele mai venerabile și avute matroane ale înaltei societăți, până la cele mai de jos și neavute familii, de orice etate. Vedem, cu mare mulțumire sufletească, adunându-se ofrande de tot felul prin Comitete ad-hoc, puse sub generosul patronaj al Măriei Sale prea Înălțatei și Virtuosei noastre Doamne Elisabeta. Rândul nostru, prin urmare, este a ne împlini și noi asemenea patriotică datorie“⁴⁷.

De altfel, convingerile mitropolitului și dorința de a se pune în slujba cauzei caritabile pe care o reprezenta Comitetul ieșean erau împărtășite nu numai de acesta, ci și de clerul inferior care din proprie inițiativă a contribuit la strângerea ofrandelor. Este cazul preoților de la bisericile Curelari și Pantelimon care s-au oferit să colecteze bani în două cutii sigilate ce nu făceau parte din patrimoniul societății ieșene⁴⁸.

⁴⁴ ANI, fond Protoieria Iași, dosar 2/1877, f. 1.

⁴⁵ *Loc. cit.*, f. 1 verso.

⁴⁶ *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul III (9 mai 1877-15 iunie 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1953, p. 200-201.

⁴⁷ ANI, fond Protoieria Iași, dosar 2/1877, f. 7 față și verso.

⁴⁸ *Loc. cit.*, f. 8.

Pe data de 28 septembrie 1877 Mitropolia anunța Protoieria Iași că o adresă venită din partea Comitetului cerea remiterea cutiilor sigilate. Protopopul avea datoria de a merge împreună cu reprezentantele Comitetului pe la fiecare biserică din Iași pentru a strânge cutiile cu ofrande și de a întocmi o listă cu numele bisericilor în care acestea fuseseră depuse⁴⁹. Pe data de 10 octombrie protopopul orașului Iași trimitea o adresă Comitetului în care anunța faptul că cele 20 de cutii depuse au fost colectate, anexând și o listă a acestora⁵⁰.

Colaborarea dintre Comitetul central ieșean și Mitropolia Moldovei fusese una bună din moment ce în scrisoarea de mulțumire adresată lui Iosif Naniescu de vicepreședinta asociației de binefacere se menționa o sumă totală de 372 de franci. De asemenea, un motiv în plus pentru a crede că cele două instituții erau dedicate aceleiași cauze caritabile este și cererea doamnei Maria Roznovanu de a se împărți încă o dată cutiile sigilate bisericilor din Iași⁵¹. Procesul celei de a doua colecte s-a reluat ulterior, în aceleași etape: scrisoarea Mitropoliei către Protoieria Iași, împărțirea cutiilor și în fine recolectarea acestora.

Însă Comitetul central din Iași nu s-a rezumat numai la simpla acțiune de strângere a ofrandelor. Astfel, pe data de 15 noiembrie 1877, vicepreședinta Comitetului îl anunța pe primarul Iașului că s-a luat hotărârea înființării unui spital pentru „căutarea și îngrijirea iubiților ostași răniți” a cărui deschidere oficială urma să aibă loc în data de 20 ale aceleiași luni⁵².

În mod firesc, s-a cerut și ajutorul Mitropoliei Moldovei care a dat ordin protopopului de Iași să trimită pe preoții bisericilor Sfântul Ioan Gură de Aur și Sfântul Lazăr, ori de câte ori era nevoie, la spitalul nou înființat⁵³. Se pare că ordinul nu a fost îndeplinit, deoarece o adresă către protopopiatul Iași din decembrie 1877 semnală faptul că cei doi preoți nu se prezentaseră la spital pentru a acorda îngrijire religioasă răniților și bolnavilor⁵⁴.

De altfel, asemenea evenimente au mai avut loc în anul 1877, ele fiind rodul unei situații de criză în care efortul de sincronizare a avut și de suferit, nu numai de câștigat. Un astfel de eveniment a avut loc chiar pe data de 3 mai 1877, când s-ar putea presupune că efortul de concertare al acțiunilor trebuia să fie maxim. Este vorba de conflictul prefectului de Buzău cu episcopul locului, conflict care a apărut în urma unei adrese primite de autoritatea politică locală, catalogată de aceasta drept o „insultă oficială”. Rădăcina neînțelegerilor a fost un ordin ministerial de eliberare a incintei seminarului și a episcopiei în vederea instalării unui spital pentru soldații răniți. Prefectul s-a ocupat în mod personal de aceasta acțiune, încercând să nu incomodeze „confortul” episcopului de Buzău, căruia i-au fost repartizate niște camere separate. Se pare că ierarhul nu a reacționat în conformitate cu așteptările prefectului și i-a trimis o adresă în care protesta contra dezordinii produse de mutarea spitalului în incinta episcopiei, somându-l pe prefect cu un ordin din partea Ministerului Cultelor să restabilească ordinea anterioară.

Prefectul C. A. Borănescu a reacționat și el, fiind ofensat de faptul că „părintele episcop adresându-se către prefect a crezut că este în drept a întrebuița aceiași termeni

⁴⁹ *Loc. cit.*, f. 15.

⁵⁰ *Loc. cit.*, f. 15 verso-16 față și verso.

⁵¹ *Loc. cit.*, f. 19.

⁵² ANI, fond Primăria Iași, dosar 107/1877, f. 12.

⁵³ ANI, fond Protoieria Iași, dosar 2/1877, f. 21.

⁵⁴ *Loc. cit.*, f. 28.

cu care este obișnuit a se adresa către țârcovnici din eparhie, când este chemat a le da ordine“. Ulterior, conflictul a trecut de la nivelul neînțelegerilor personale la o discuție despre ierarhia puterii locale și atribuțiile acesteia, prefectul susținând în fața episcopului că autoritatea clericală nu poate da ordine autorității politice locale decât prin intervenție ministerială⁵⁵.

Revenind la Comitetul central ieșean și la acțiunile sale caritabile, o inițiativă excelentă de înviorare a atmosferei destul de sumbre a fost organizarea unei reprezentări de foc de artificii în grădina Copou⁵⁶, dar și a unei conferințe ale cărei încasări urmau să fie vărsate în fondul caritabil pentru îngrijirea răniților⁵⁷.

Colaborarea dintre acest Comitet și Mitropolia Moldovei a continuat, iar pe data de 20 octombrie mitropolitul Iosif Naniescu trimitea o adresă prin care aducea la cunoștință faptul că înștiințase comunitățile de maici de la mănăstirile Agapia și Văratec să trimită la cererea doctorului Ulea, medicul spitalului din Târgu Neamț, un număr de 10 maici care să aibă grijă de răniți⁵⁸.

Un alt comitet care a luat ființă în anul 1877 a fost cel de la Mănăstirea Neamț. La intervenția prefectului de Piatra Neamț, monahii au fost rugați să se constituie într-un comitet care să strângă bani și alimente pentru armata română⁵⁹. Astfel, la cererea Comitetului pentru ostașii români din Târgu Neamț, Mănăstirea Neamț a răspuns imediat printr-o rezoluție care specifica trimiterea unei sume de bani din partea mănăstirii și a unei sume de bani colectată de la fiecare monah în parte. Comitetul administrativ și economic al mănăstirii hotărâse întocmirea unei liste cu numele preoților care contribuiseră și trimiterea ei prefecturii⁶⁰.

Nu se poate spune cu siguranță care a fost motivul acțiunii întreprinse de obștea mănăstirii, deoarece apelul făcut de Comitetul laic din Târgu Neamț încerca să-i sensibilizeze pe monahi vorbind despre necesitatea apărării „căminurilor, religiei și sacrelor altare“. Însă, cu siguranță apelul a avut succes din moment ce, ulterior, starețul Mănăstirii Neamț îi scria prefectului, anunțându-l că reușise să strângă suma de 2.400 de lei. Prima jumătate era destinată cumpărării unor diferite obiecte de îmbrăcăminte, iar cealaltă jumătate cumpărării de arme⁶¹.

Pe lângă inițiativele colective care au mobilizat diferite comitete pentru cauza carității, au existat și inițiative individuale, venite chiar din partea ierarhilor.

Astfel, arhiepiscopul Silvestru Bălănescu a oferit jumătate din salariul său de profesor la Seminarul Central din București armatei române, începând din luna iunie până la sfârșitul conflictului⁶². Această sumă de bani a fost însoțită și de un apel publicat în revista „Biserica Ortodoxă Română“ în care ierarhul susținea necesitatea implicării morale și materiale a Bisericii. Dimensiunea morală avea ca fundament convingerea creștină a supraviețuirii sufletului după moartea fizică, de aceea Silvestru Bălănescu cerea tuturor

⁵⁵ *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul II (ianuarie 1877-9 mai 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1952, p. 550-552.

⁵⁶ *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul VI (1 septembrie 1877-15 octombrie 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1953, p. 127-128.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 302.

⁵⁸ *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul VII (16 octombrie 1877-30 noiembrie 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1954, p. 82 și p. 207-208.

⁵⁹ *** *Independența României. Documente*, volumul I, *Documente și presă internă*, București, Editura Academiei R.S.R., 1977, p. 73-74.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 213-214.

⁶¹ *Ibidem*, p. 235.

⁶² *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul III (9 mai 1877-15 iunie 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1953, p. 473.

preoților să înscrie în sinodicile bisericilor numele tuturor celor căzuți pe front pe care clericii le puteau găsi, în funcție de județ, plasă sau comună, în „Monitorul Oficial”. Preoții aveau datoria de a trece numele soldaților din parohia lor în sinodicile bisericii pentru a putea fi pomeniți trei ani la rând la fiecare liturghie. De asemenea, arhiereul sugera atunci și alegerea unei zile comune de pomenire a tuturor soldaților, în care toate bisericile ar fi putut oficia un parastas comun în memoria soldaților creștini⁶³.

Dimensiunea materială avea în vedere ajutarea familiilor soldaților morți, a orfanilor și văduvelor. Propunerea ierarhului nu rămânea numai o simplă aluzie, deoarece el oferea și câteva puncte de reper concrete. Proiectul lui Silvestru Bălănescu pornea tot de la sinodicile bisericilor prin care preoții puteau să identifice familiile soldaților morți, să le înscrie într-un tabel statistic care să poată fi anexat unui tablou general în funcție de județ. Pasul al doilea era așezarea în toate bisericile a unor cutii sigilate de comitetele parohiale în care să se colecteze bani. Sumele urmau a fi și ele trecute în registre speciale pentru a fi ulterior centralizate la sediul protopopiatelor⁶⁴.

Un alt arhiereu, coleg la Seminarul central din București cu Silvestru Bălănescu, Ghenadie Enăceanu, a oferit și el Ministerului de Război jumătate din salariul său până la sfârșitul războiului⁶⁵.

Gesturile filantropice au continuat cu decizia episcopului de Huși de a trimite personal monahal de la Mănăstirea Adam spitalului din Bârlad, pentru îngrijirea răniților⁶⁶.

Episcopul Melchisedec Ștefănescu a donat și el, în același spirit, suma de 1.000 de lei, Ministerului de război, însă nu s-a oprit numai la acest lucru⁶⁷. El a trimis și o pastorală clerului din eparhia Dunării de jos în care a cerut clericilor să facă rugăciuni pentru victoria armatei române, să-i pomenească permanent la liturghie pe soldați și să adune de la credincioși tot felul de obiecte care ar fi putut fi de folos pe front. De asemenea, folosindu-se de notorietatea persoanei sale în viața culturală a reușit să strângă suma de 17.000 de lei pe care a donat-o în folosul răniților. Ulterior, în 1884, Melchisedec Ștefănescu a întreprins o călătorie în Bulgaria pe care a justificat-o prin dorința sa de a vizita capitala Târnovo și Plevna, pentru a aduce un ultim omagiu soldaților care se jertfiseră pentru independența României⁶⁸.

Atanasie, episcopul Râmnicului Noului Severin, poate fi așezat alături de colegii săi ierarhi. El trimitea articole de îmbrăcăminte armatei române și obiecte necesare spitalelor militare din orașul Craiova, toate acestea colectate de la comitetele clericale din eparhia pe care o păstorea⁶⁹.

Însă asemenea gesturi nu au fost numai apanajul clerului superior, ci și al celui inferior. Un exemplu ilustrativ este cel al preotului Constantin Rădulescu din județul Vâlcea care oferea Ministerului de Război zece lei pe lună din salariul său din luna martie până la sfârșitul războiului⁷⁰.

⁶³ BOR, Anul IV (1878), nr. 1, octombrie, p. 44.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 45.

⁶⁵ *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul III (9 mai 1877-15 iunie 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1953, p. 402-403.

⁶⁶ *** *Independența României. Documente*, volumul I, *Documente și presă internă*, București, Editura Academiei R.S.R., 1977, p. 215.

⁶⁷ *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul VI (1 septembrie 1877-15 octombrie 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1953, p. 141.

⁶⁸ MMS, Anul LIII (1977), nr. 5-6, mai-iunie, p. 314-315.

⁶⁹ *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul VII (16 octombrie 1877-30 noiembrie 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1954, p. 614.

⁷⁰ *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul VI (1 septembrie 1877-15 octombrie 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1953, p. 234.

O altă inițiativă a Bisericii ortodoxe a fost întocmirea unor liste în care credincioșii puteau subscrie bani, îmbrăcăminte sau alte obiecte. Se pare că această idee a aparținut, cel puțin la început, Bisericii ortodoxe care a dorit să se evidențieze printr-o acțiune care să poarte amprenta sa distinctă.

Justificarea acesteia o găsim la mitropolitul Iosif Naniescu, în scrisoarea trimisă protopopului de Iași: „... Rândul nostru, prin urmare, este a ne împlini și noi o asemenea patriotică datorie. Credem dar de cuviință că cucernicia ta vei lua inițiativa către tot clerul din acest oraș; vei îndemna pe preoți a contribui fiecare cu ce va putea înlesni știind că <pe dătorul de bună voie iubește Dumnezeu, care și pe cei doi bani ai văduvei i-a primit ca și darurile celor avuți>; pentru acest finit vi se trimite două liste cu sigiliul nostru și sub numerele 1 și 2, compuse fiecare listă din două coli cusute, în care urmează a se înscrie fiecare contribuitor cu numele și suma ce va oferi.”⁷¹

Apelul mitropolitului a avut ecou în rândurile clericilor, astfel că, pe data de 11 august 1877, Iosif Naniescu scria Comitetului central ieșean că stareța Mănăstirii Agapia a trimis un colet cu diferite obiecte pentru a fi utilizat pe front. Mitropolitul înainta acest colet Comitetului central ieșean, în care își puneă speranța utilizării lui cu responsabilitate.

Îndeplinind față de sine o „datorie de conștiință”, mitropolitul scria: „... cu onoare înaintăm la acest comitet coletul mai sus menționat, așa cum l-am primit, fără a fi desfăcut, însoțit și cu o copie de lista obiectelor cuprinse într-însul, al cărui original l-am oprit în cancelaria Sănteii Mitropolii, rugându-vă pe Domnia Voastră să binevoiți a dispune trimiterea spre întrebuințare la destinațiunea lor, conform nobilei și generoasei însărcinări ce de sine vă v-ați luat asupra, și pentru care veți avea binecuvântarea lui Dumnezeu și a tuturor românilor”⁷².

Ulterior, la 27 august 1877, a apărut un alt rezultat al apelului adresat de Iosif Naniescu clerului. Protoierii din Suceava și Iași trimiseseră Mitropoliei bani și îmbrăcăminte, pe care ierarhul le-a trimis mai apoi Comitetului ieșean. În adresa prin care anunța acest fapt asociației de binefacere, mitropolitul adăuga: „Totodată nu lipsim a face cunoscut domniilor voastre că clerul în genere, atât laic cât și monahic, nu s-a arătat nepăsător în fața necesității la contribuțiile cerute de diferite comitete de prin județe, ci, împreună cu poporul, a contribuit ori de câte ori li s-a prezentat diferite liste de subscriere în acest scop de către comitete, și aceasta este cauza pentru care nu se pot aduna sume mai însemnate prin Protoierie. Dar, convinși fiecare de marea însemnată a acestor liste, nu se dau în lături, ci grăbesc cu toate acestea a contribui cu ceea ce le stă cu putință”⁷³.

Motivul implicării în acest tip de acțiuni caritabile erau destul de puternice, iar unii preoți și-au asumat responsabilitatea conducerii unor comitete laice. Astfel, comitetul din orașul Galați era condus de protopopul I. Severin care a pus la rândul său în aplicare ideea listelor cu subscripții. Într-un apel adresat gălățenilor, comitetul le cerea ajutorul acestora, încercând să-i sensibilizeze printr-un discurs care făcea apel la patriotism, dar, cel mai interesant, încerca să stimuleze sentimentul indignării unei națiuni care „nu ridicase nici brațul, nici sabia contra nimănui”. Nedreptatea făcută de Turcia care încălcase prima „pașnicele relațiuni și iubirea de vecinătate” trebuia răscumpărată cu arma în mână⁷⁴.

⁷¹ ANI, fond Protoieria Iași, dosar 2/1877, f. 7 verso.

⁷² *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul V (16 iulie 1877-31 august 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1953, p. 424-425.

⁷³ *Ibidem*, p. 630, și *** *Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență*, volumul VI (1 septembrie 1877-15 octombrie 1877), București, Editura Academiei R.P.R., 1953, p. 72.

⁷⁴ *** *Independența României. Documente*, volumul I, *Documente și presă internă*, București, Editura Academiei R.S.R., 1977, p. 131-132.

La fel de convingși că acțiunile caritabile și filantropice reprezentau o necesitate în acel moment erau membrii unui comitet similar din Brașov care semna în „Gazeta Transilvaniei” un „Apel la români”. Printre autori se afla și protopopul Ioan Petricu, semnând alături de ceilalți brașoveni un protest ce accentua injustițiile istoriei românilor provocate de cei care simbolizau „întunericul” și „barbaria”, stigmatele care îi împiedicaseră pe români să treacă la o treaptă mai înaltă a civilizației, așa cum făcuseră celelalte popoare ale Europei⁷⁵.

Acestor acțiuni se solidarizau comitetele clericilor din Oltenia care publicau pe 4 iunie în ziarul „Românul” un apel adresat tuturor preoților din eparhia Râmnicului. O lună mai târziu, același ziar făcea publice listele cu credincioșii și preoții care contribuiseră cu bani sau obiecte pentru îngrijirea răniților, ca răspuns la apelul lansat în iunie 1877⁷⁶.

Exemplele ar mai putea continua, însă cu siguranță ar fi inutil. Simpla contorizare a comitetelor și asociațiilor de binefacere nu ar mai putea demonstra nimic în plus. Însă un aspect care trebuie subliniat se referă la colaborarea Bisericii cu instituția Crucii Roșii, iar acest lucru nu-l vom omite.

c. Biserica Ortodoxă Română și Crucea Roșie

Dacă până acum s-a urmărit în mod special efortul clericilor implicați în comitetele pentru ajutarea armatei române, trebuie spus că a existat și un angajament direct, de data aceasta din partea personalului monahal care a participat alături de serviciile de ambulanță sau serviciile sanitare la îngrijirea soldaților răniți.

Încă din luna mai 1877, la Poiana-Dolj, localitatea unde se afla sediul Marelui Stat Major al armatei române, s-a oficiat o slujbă în care au fost sfințite ambulanțele Crucii Roșii și mai multe drapele. Convingerea celor care luaseră parte la acest eveniment era una foarte răspândită la acea vreme și avea ca fundament credința că binecuvântarea divină va feri de gloanțele inamice personalul medical care avea datoria de a merge pe front și a îngriji răniții⁷⁷.

Din această perspectivă, corespondența mitropolitului primat Calinic Miclescu cu ministrul Cultelor și societatea Crucii Roșii este relevantă. Astfel, din proprie inițiativă, mitropolitul trimitea o adresă Ministerului Cultelor pe data de 26 iulie 1877 prin care făcea cunoscut că, anterior, dispusese ca un număr de 50 de monahi și monahii să fie trimiși în serviciul ambulanțelor⁷⁸.

Ministerul a comunicat acest lucru Crucii Roșii care în răspunsul său preciza faptul că cele patru secțiuni ale ambulanței aveau personalul necesar, însă se aștepta ca peste ceva timp să fie pregătită o a cincea secțiune, pentru care Crucea Roșie cerea un număr de 20 de monahi care să lucreze în calitate de brancardieri. De asemenea, personalul monahal feminin urma să fie și el integrat în rețeaua de servicii oferite de Crucea Roșie, însă în rândurile serviciului sanitar civil, ca asistente la spitalele din Turnu Măgurele, Roșiorii de Vede, Caracal, Slatina, Islaz, Corabia, Bechet și Calafat.

În august 1877, mitropolitul Calinic a reiterat cererea către Ministerul Cultelor de a trimite personal monahal în scopul căutării și îngrijirii răniților. Adresa a fost primită de Crucea Roșie care s-a adresat direct Mitropoliei, cerând un număr de 30 de monahii

⁷⁵ *Ibidem*, p. 134-135.

⁷⁶ „Românul”, 4 iunie 1877, p. 496, și „Românul”, 5 iulie 1877, p. 596.

⁷⁷ BOR, Anul XCV (1977), nr. 5-6, mai-iunie, p. 397.

⁷⁸ BOR, Anul III (1877), nr. 11, august, p. 533.

ce urmau a fi trimise în București. Calinic Miclescu a răspuns imediat apelului Crucii Roșii, dispunând ca un număr de 15 monahii de la mănăstirile Țigănești și Pasărea să fie trimise la spitalul Philantropia. Ulterior, Crucea Roșie a revenit cu cererea de a i se trimite 30 de monahi care să fie pregătiți pentru a lucra ca brancardieri la transportarea răniților⁷⁹.

Și mitropolitul Iosif Naniescu a avut o inițiativă asemănătoare. El a trimis Ministerului Cultelor o adresă prin care pune la dispoziția acestuia un număr de monahi și monahii. Aceștia au plecat ulterior spre București, pentru a completa numărul insuficient de personal medical.

Anterior, mitropolitul Iosif Naniescu trimisese un apel mănăstirilor din eparhie din care se pot identifica motivele care îl făcuseră pe acesta să ofere Crucii Roșii ajutorul personalului monahal: „Deci, fiindcă clerul în genere și mai ales partea monahică, a căror viață este consacrată pentru lucrarea faptelor bune ce le învață și poruncește sf. noastră religie creștină, suntem datori a da exemplu nu numai cu cuvântul dar și cu fapta, urmează să fim gata la Apelul ce ni s-ar face din partea guvernului țării. Astfel atât monahii cât și monahiile ce sunt mai în vârstă și nu pot suporta greutățile ostanelilor, sunt datori stând în mănăstire a se ruga lui Dumnezeu neîncetat ziua și noaptea pentru ajutorul Armatei Române și a toată armata creștină asupra vrăjmașilor creștinătății, iar cei ce sunt în putere de a lupta cu ostenele să meargă în mijlocul ostașilor patriei ce se luptă cu armele și cad răniți, a le îndulci suferințele și durerile rănilor prin serviciul ce se face la Ambulanță”⁸⁰.

În momentul în care războiul a intrat în faza sa decisivă spre sfârșitul verii lui 1877, orașul Turnu Măgurele aflat la o distanță nu prea mare de Plevna a devenit unul din punctele strategice pentru îngrijirea răniților. Aici fusese deja organizat un spital de campanie, „Independența”, care avea să devină unul din cele mai cuprinzătoare centre sanitare imediat după înclăștările sângeroase de la sfârșitul lunii august și începutul lunii septembrie.

Imediat după începerea luptei pentru cucerirea Plevnei, răniții au început să sosească în număr mare, acoperind posibilitățile personalului medical. În această situație, s-a făcut apel la monahii și monahiile din mănăstiri.

Astfel, la 9 septembrie, Bucureștiul telegrafia episcopului Atanasie Stoenescu, anunțându-l că era nevoie urgentă de ajutorul personalului monahal din eparhia Râmnicului Noul Severin. În aceeași zi, episcopul Atanasie a dat mai multe ordine ca slujitorii din mănăstirile județului Vâlcea și Gorj să se deplaseze la Turnu Măgurele pentru a completa rândurile serviciului sanitar al spitalului „Independența”⁸¹.

IV. Concluzii

Așa cum s-a arătat mai sus, implicarea Bisericii ortodoxe române în războiul pentru independență este un fapt de netăgăduit. Efortul acesteia și al slujitorilor ei, considerabil și constant, rămâne un episod important în istoria evenimentelor din 1877, însă nu justifică cu nimic legătura între anii reper 1859, 1918 și mai ales 1944.

Independența, în viziunea Bisericii ortodoxe și în mod special a ierarhilor acesteia, a reprezentat în primul rând un război contra „vrăjmașilor creștinătății” sau a „inamicului secular”, un fel de cruciadă modernă împotriva „întunericului” și

⁷⁹ *Ibidem*, p. 534-535.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 541.

⁸¹ BOR, Anul XCV (1977), nr. 5-6, mai-iunie, p. 400-401.

„barbariei“, iar în al doilea rând un efort civic, patriotic, dedicat construcției politice a națiunii române.

S-a observat că, în pastoralele și apelurile ierarhilor către cler sau credincioși, prioritatea în efortul de implicare în conflictul ruso-româno-turc a constituit-o apărarea religiei ortodoxe și protejarea instituțiilor sacre ale Bisericii, spre deosebire de discursul politic care a accentuat necesitatea implicării civice.

Iar această distincție se impune aproape de la sine, mai ales că nu a fost semnalată de istoriografia bisericească care a preferat să eludeze această evidență în favoarea armonizării cu discursul ideologic al anilor 1970-1980.

ROMANIAN ORTHODOX CHURCH
AND THE POLITICAL INDEPENDENCE OF ROMANIA
(Summary)

My paper focuses on a very well known topic to Romanian historiography of the '70 and '80, so it isn't an originally choice. What is certainly new is the approach which tries to find out whether or not the outcome of the communist historiography was the voice of propaganda or the voice of a professional scholar community.

Analyzing the documents concerning the involvement in the independence war of the Romanian Orthodox Church, I discovered that the help given by the clergy and the Orthodox hierarchy was indeed, considerable.

Basically, the communist historiography stated the same outcome, but the historians of the '70 and '80 pointed out that the involvement of the Church had political reasons. Thus, it was easy for them to say that the history of the Orthodox Church in terms of decision making was actually the history of the political power.

In fact, my paper states that the involvement of the Church in the independence war was motivated in the first place by religious reasons like the difference between Christians and Muslims.

LIVIU BRĂTESCU

PUTERE ȘI OPOZIȚIE ÎN ANII 1876-1877

Războiul de independență reprezintă unul din subiectele preferate ale istoriografiei române. Evidențierea dificultăților politico-diplomatice întâmpinate în perioada precedentă anului 1877, sacrificiile românilor din timpul războiului, dar și consecințele obținerii independenței sunt aspecte avute în vedere de istoricii români. Nepropunându-ne să inventăm subiecte noi ci mai degrabă să evidențiem anumite probleme, credem că s-a vorbit prea puțin despre implicarea unor personalități politice de prim rang, cum ar fi I.C. Brătianu. S-a preferat, în anumite cazuri, să se vorbească mai degrabă despre statul român, văzut ca o entitate fizică și mai puțin despre actorii politici ai momentului, implicați în luarea unor decizii. Atunci când a fost avută în vedere și activitatea acestora, s-a optat pentru evidențierea acțiunilor celor ce au fost miniștri de externe (N. Ionescu, M. Kogălniceanu) și a lui Carol I, trecându-se în mod ciudat, într-un plan secund, activitatea lui I.C. Brătianu la 1877. Chiar dacă s-a spus că regele Carol I a lăsat politica internă pe seama primului-ministru, el ocupându-se de politica externă, am considerat utilă realizarea unui studiu asupra contribuției lui I.C. Brătianu în obținerea independenței României.

Un alt obiectiv al demersului nostru este acela de a surprinde atmosfera din țară în perioada premergătoare războiului de independență, dar și a desfășurării acestuia. În opinia noastră, ideea potrivit căreia grupările politice românești, în ciuda rivalităților existente între ele din cauza problemelor de ordin intern, aveau păreri și atitudini comune în privința problemelor de politică externă nu are acoperire. Comună era mai degrabă reținerea manifestată în luarea unor decizii importante, căci în privința atitudinii față de criza izbucnită în 1875 și față de apropierea de o putere sau alta pentru obținerea independenței existau deosebiri importante. Adversitățile politice se vor manifesta atât în perioada anterioară războiului, pe parcursul acestuia, dar și în etapa ce a urmat Congresului de pace de la San Stefano și Berlin.

Anul 1875 aducea pe plan european o criză majoră, care va avea drept consecință o nouă configurare geo-politică pentru Sud-Estul Europei. Puțini au bănuț că evenimentele izbucnite în primăvara anului amintit ar fi altceva decât un nou episod din deja cunoscuta și mult discutata „criză orientală” sau problemă a „omului bolnav al Europei”.

Același an reprezenta, în România, momentul maxim de coalizare a unei grupări politice destul de eterogene, dar și de permanente căutări, liderii mai multor facțiuni au înțeles că faza cluburilor și a uniunilor (cum era cea din 1872) trebuia depășită. La aceasta contribuiseră, în egală măsură, și izolarea la care fuseseră supuși, după evenimentele din vara lui 1870 și primăvara lui 1871, liberali ca I.C. Brătianu, C.A.

Rosetti ș.a., dar și o anumită maturizare politică, concretizată în realizarea unor compromisuri programatice și în estomparea diferențelor dintre cei ce se revendicau de la familia liberală.

Apariția, la 23 ianuarie 1875, a unui periodic intitulat „Alegătorul liber” și a unei ligi ce avea drept scop combaterea ingerințelor în alegeri¹ dovedeau că liberalii erau pregătiți de ceea ce putea fi considerat un adevărat examen de maturitate: lupta politică cu gruparea conservatoare. După reuniunea din 24 mai 1875, în care participanții își iau angajamentul să declanșeze acțiunea pentru „triumful deplin al principiilor liberale în viața politică românească”, „Alegătorul liber” avea să anunțe, la 4 iunie 1875, apariția unei formațiuni politice care reunea sub stindardele sale personalități marcante ale vieții politice românești: „Coaliția de la Mazar – Pașa”. Regăsirea în aceeași „barcă” politică a unor lideri ca I.C. Brătianu, C.A. Rosetti, M. Kogălniceanu, I. Ghica, N. Flevea, D.A. Sturdza, George Vernescu, N. Ionescu marca o etapă importantă în viața politică românească.

Existența unui comitet coordonator format din 25 de persoane nu arăta neapărat forța noii grupări, ci mai degrabă ilustra o stare de provizorat și o conștientizare a faptului că dorința de preluare a guvernării era mai puternică decât orgoliile manifestate în perioada anterioară. Fideli doctrinei lor, și când spunem asta ne gândim la preocuparea de a permite o participare cât mai largă la viața politică, liderii P.N.L.² erau interesați de dezvoltarea în teritoriu a noii formațiuni. În egală măsură, o altă preocupare a momentului era aceea a realizării unui program politic care să traseze viitoarea direcție de acțiune a liberalilor după preluarea guvernării.

Nota dominantă a programului era formularea unei critici dure la adresa guvernului, cu referiri sumare la diferite domenii de activitate: organizarea alegerilor, fiscalitatea, educația, justiția, modernizarea armatei ș.a. Mențiunile referitoare la politica externă nu lipseau nici ele. Ceea ce se recomanda în această privință era însă surprinzător, ținând cont de faptul că unii lideri, ca I.C. Brătianu, desfășuraseră în perioada 1867-1868 mai multe acțiuni ce nemulțumiră marile puteri. Referiri precum „combaterea unei politici aventuroase” sau „condamnarea oricărei preferințe pentru orice stat străin” erau expresia asimilării experienței acumulate în perioada premergătoare venirii la guvernare³. Înainte chiar de apariția programului amintit, I.C. Brătianu, revenind la o practică politică încetățenită deja și anume cea a apelului către alegători, în preajma alegerilor, întocmea un adevărat rechizitoriu la adresa politicii conservatorilor. În stilul său caracteristic, Brătianu considera că principala cauză a dificultăților interne era prezența străinilor ce făceau o concurență neloială românilor. Politica externă a României, desfășurată de conservatori, beneficia și ea de o atenție deosebită. Liderul liberal relua acum o teză mai veche și anume aceea a capitulațiilor dintre România și Poartă (cu drepturi și obligații reciproce) care asigurau, în opinia sa, statului român o suveranitate absolută⁴.

Într-un moment în care tensiunea din Balcani începea să crească, Brătianu, aproape de nerecunoscut, recomanda nu ruperea tratatelor cu Turcia, ci o modificare a

¹ „Alegătorul liber”, an I, nr. 1, 1875, p. 1; „Românul”, an XX, 1875, p. 731.

² Istoricul Gh. Cliveti are rezerve în privința corectitudinii utilizării acestui termen pentru momentul la care ne referim, în Ș. Rădulescu-Zoner, A. Stan, Gh. Cliveti, Gh. Șandru, D. Șandru, *Istoria P.N.L.*, București, Editura ALL, p. 57.

³ I.C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, vol. I, p. II, 1 ianuarie 1869-aprilie 1876, București, Cartea Românească, 1935, p. 488.

⁴ *Ibidem*, p. 400.

lor și o poziționare tot mai clară sub garanția colectivă a puterilor europene. Aproximarea campaniei electorale îl determina pe viitorul prim-ministru să eticheteze acțiunile din perioada 1871-1875, prin care se încercase modificarea statutului juridic al României, drept o politică „aventuroasă, neconsecventă, fanfaroană în cuvinte și manifestări”⁵ deși ele purtau mai degrabă amprenta moderației specifice conservatorilor. Având drept model țări ca Belgia și Elveția, des invocate în discursul politic românesc pentru neutralitatea lor, I.C. Brătianu credea că și România poate dobândi, cu sprijinul puterilor garante, un statut asemănător⁶. Șansele realizării unui asemenea obiectiv erau reale în opinia lui Brătianu, datorită interesului marilor puteri pentru deschiderea la gurile Dunării pe care o oferea România. În același timp, Brătianu credea că, într-un climat politic internațional tensionat, era mai prudent să se amâne proclamarea independenței⁷. Ne-am oprit puțin asupra acestei intervenții publice a lui I.C. Brătianu pentru a vedea cum se raporta el la criza orientală înainte de a veni la guvernare. Evenimentele internaționale ulterioare anului 1875 aveau să-l aducă în situația de a opta pentru „calea” războiului, în vederea obținerii independenței.

Privită în ansamblu, activitatea desfășurată de liberali în această perioadă sugerează apropierea momentului în care gruparea politică nou-formată urma să preia puterea. Reacția conservatorilor avea să fie vizibilă în perioada imediat următoare constituirii „Coaliției de la Mazar – Pașa”. Unul dintre primele comentarii aparținea lui V. Boerescu. Acesta, într-un discurs rostit în Adunarea Deputaților, în cursul lunii iunie, acuza liderii opoziției de „mazzinism”, dar și pentru că „pozează într-o forță înnoitoare a societății românești”⁸. Replica liberalilor avea să fie una pe măsură. Porta-vocea acestora, „Românul”, reluând criticile la adresa politicii externe a conservatorilor, considerată a fi una hazardată, reitiera și o serie de acuzații la adresa șefului statului român. Lui i se reproșa suportul acordat adversarilor politici (ai liberalilor) și mai ales intenția acestuia de a ceda Basarabia (de fapt sudul Basarabiei) în schimbul obținerii unui sprijin pentru „ca să se intituleze prin imitație străină M.S. Regele în loc de a-l numi pe românește Măria Sa Vodă; Ce sunt acestea? Deșertăciune – pe lângă marea aspirație de a păstra Basarabia”⁹. Această idee era susținută acum și de consulul francez la București, care acredita și el ideea potrivit căreia prințul Carol era dispus să cedeze sudul Basarabiei în schimbul obținerii independenței¹⁰. Peste doar câțiva ani, liberalii aveau să fie acuzați de către conservatori pentru pierderea celor trei județe din sudul Basarabiei, dar și de acceptarea exercitării unui control austriac pe Dunăre în schimbul ajutorului acordat pentru transformarea României în Regat. Era o interesantă răsturnare de situație.

Anul în discuție este unul deosebit de agitat¹¹. Aflată în plină ascensiune, opoziția nu putea pierde nici o ocazie pentru a critica guvernul conservator. După ce la sfârșitul lunii aprilie, același ziar „Românul” condamna pe conservatori pentru interzicerea unei conferințe despre Bucovina¹², adoptarea de către România a convenției comerciale cu

⁵ *Ibidem*, p. 401-403.

⁶ *Ibidem*, p. 404.

⁷ *Ibidem*, p. 405.

⁸ M. Timofte, *Considerații privind geneza și programul coaliției de la Mazar-Pașa*, în AȘUI, XXV, secțiunea a III-a, Istorie, 1979, p. 65.

⁹ „Românul”, 15.XI.1875, p. 325.

¹⁰ C. Căzănișteanu, M.E. Ionescu, *Războiul neatârării României, 1877-1878*, București, Editura Enciclopedică, 1977, p. 124.

¹¹ C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, vol. I, București, Editura Eminescu, 1987, p. 150-183.

¹² *Ibidem*, p. 163.

Austro-Ungaria era un alt moment prielnic de manifestare a liberalilor. Pe lângă prezentarea dezavantajelor economice, I.C. Brătianu arăta, în intervențiile sale publice, că dreptul de a semna convenții comerciale exista deja, iar semnarea unui asemenea act cu un stat mai mic ar fi deranjat mai puțin Poarta¹³. Dezvăluind indirect opțiunea sa pentru state precum Franța, Anglia și Italia, liderul liberal protesta și pentru faptul că se creau numeroase dezavantaje pentru acestea, care „și-au vărsat sângele pentru existența noastră” în favoarea Austro-Ungariei. Ironie sau nu, dar tocmai puternicii contestatari ai documentului amintit vor fi cei care, din rațiuni de stat, îl vor ratifica. Până atunci însă, nemulțumirea, aflată în creștere, lua în cursul lunii august forma părăsirii Camerei Deputaților de către șapte liberali, printre care I. C. Brătianu și Mihail Kogălniceanu¹⁴.

Dincolo de eforturile întreprinse de liberali, gruparea conservatoare începea să aibă propriile probleme, generate de o anumită uzură resimțită mai ales în actul de guvernare, dar și de evidențierea tot mai clară a unor incompatibilități între diferiții lideri¹⁵. Dizolvarea Senatului la 15 februarie 1876 și convocarea de noi alegeri pentru „corpul ponderator” era un fapt firesc conceput de factorul executiv (domnitor și guvern) ca o modalitate de ieșire din blocajul politic existent¹⁶. Bine pregătită, opoziția liberală avea să obțină o victorie importantă, determinându-l astfel pe primul-ministru Lascăr Catargiu să demisioneze la 30 martie 1876¹⁷.

Avertizat de I.C. Brătianu asupra pericolului ce ar fi planat asupra țării și a tronului în cazul în care ar evita chemarea opoziției la guvernare, după un scurt intermitat al lui I.Em. Florescu, Carol avea să încredințeze, la 27 aprilie 1876, conducerea executivului român, lui M.C. Epureanu, liderul formal al „Coaliției de la Mazar-Pașa”. La fel ca și programul publicat în 1875, documentul prezentat la 28 aprilie de noul prim-ministru în Cameră și Senat conținea și el multe principii generale ca: responsabilitatea ministerială, descentralizarea administrativă, dezvoltarea forței armate ș.a. În privința politicii externe, guvernul liberal își exprima hotărârea de a respecta tratatele internaționale ce garantau neutralitatea și independența, „astfel țara va merita încrederea înaltelor puteri garante”¹⁸. Chiar dacă guvernul încerca să îndepărteze eventualele suspiciuni privind tendințele sale politice pe plan extern, un important ziar german „Deutsche Zeitung” (din 19 aprilie 1876) făcea referire la planurile „liberalilor naționali care doresc o Dacie mare” și la dorința acestora de a se elibera de sub influența Rusiei¹⁹.

Programul moderat prezentat de executiv în Parlament era și expresia reținerii unei echipe ce trebuia să colaboreze cu o cameră legislativă (cea a deputaților) dominată de conservatori, dar al cărei mandat avea să se încheie brusc la 3 mai 1876, când va fi dizolvată. Succesul obținut în alegerile din 2 și 9 iunie de către liberali avea să aducă și o preemțiune a grupării din jurul lui I.C. Brătianu și C.A. Rosetti asupra celorlalți membri ai „coaliției”.

Am realizat această incursiune în viața politică românească din dorința de a demonstra că venirea liberalilor la guvernare în vara lui 1876 nu era o întâmplare (sau rezultatul unor presiuni internaționale, cum se întâmplase la 1868 în cazul

¹³ I.C. Brătianu, *op. cit.*, p. 402.

¹⁴ Apostol Stan, Mircea Iosa, *Liberalismul politic în România*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 169.

¹⁵ C. Bacalbașa, *op. cit.*, p. 152.

¹⁶ Apostol Stan, *op. cit.*, p. 171.

¹⁷ *Memoriile Regelui Carol I*, (în continuare M.R.C.), vol VIII, București, Editura stabilimentului ziarului „Universul”, f.a., p. 44-46.

¹⁸ MOF, nr. 100, 6.V.1876, p. 2499.

¹⁹ C. Bacalbașa, *op. cit.*, p. 193.

conservatorilor), ci venea la capătul unor acțiuni de organizare ale liberalilor și într-un moment de derută pentru conservatori. Dacă am insistat și asupra programului prezentat cu diferite ocazii de către liberali, a fost pentru a dovedi faptul că luările de poziție ale acestora pe probleme de politică externă nu-i recomandau ca fiind adepții unor acțiuni radicale, cu ajutorul cărora să se individualizeze pe scena politică și care să reprezinte pentru Carol un motiv în vederea chemării lor la guvernare, dată fiind ezitarea conservatorilor.

Ținând cont de pasivitatea marilor puteri față de noua criză, cea mai bună atitudine pe care putea să o aibă guvernul român față de răscoalele populațiilor din Bosnia-Herțegovina era încercarea de a realiza o neutralizare a teritoriului țării: mai precis, a evita organizarea pe teritoriul României a răscoalelor din Bulgaria. În toamna lui 1875, Hristo Botev, împreună cu Stambulov, formează un comitet de acțiune la Giurgiu, ce grupa pe revoluționarii bulgari din România, Bulgaria și Rusia. Acest comitet începuse pregătirea răscoalei generale din primăvara lui 1876²⁰. Dacă Serbia, apoi Muntenegru declaraseră război turcilor, aceasta se datora și sprijinului constant pe care îl primeau din partea Rusiei: bani, arme, muniții și ofițeri. Toate acestea erau oferite de guvernul rus, chiar dacă la curtea țaristă nu se luase încă o decizie oficială în privința războiului²¹.

La București, în tot acest timp, pe lângă neînțelegerile privind procesul conservatorilor ce se aflaseră la putere în perioada 1871-1875, apar disensiuni în sânul guvernului și în privința răscoalei din Peninsula Balcanică. I. C. Brătianu, „Sufletul” guvernului, cum fusese el numit în urmă cu nouă ani de Carol, deși nu era încă hotărât pentru o confruntare cu Imperiul Otoman, accepta ca mai multe transporturi de arme din Rusia să ajungă în Bulgaria. Astfel de acțiuni erau interpretate de consulul francez Des Micheles ca fiind rezultatul presiunilor exercitate de Rusia²².

Nesporjind în mod efectiv răscoala populațiilor din Balcani, guvernul român își lăsa un spațiu de manevră pe care avea să-l folosească în vara lui 1876 pentru formularea unor revendicări proprii. Documentul trimis de Mihail Kogălniceanu, la 15 iunie, agenților diplomatici români de la Constantinopol și din capitalele puterilor garante²³, provoca cele mai diverse reacții. Ele mergeau de la o respingere categorică a cererilor formulate (cazul Angliei²⁴ și al Turciei²⁵) până la sugestia atragerii cât mai multor puteri la proiectul românesc (Germania și Austro-Ungaria)²⁶.

²⁰ N. Ciachir, *Războiul pentru independența României în contextul european*, București, Editura Enciclopedică, 1977, p. 136.

²¹ *Ibidem*, p. 138.

²² Mircea Iosa, Apostol Stan, *Liberalismul politic în România*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 195.

²³ Ministrul de externe român solicita recunoașterea individualității țării cu toate consecințele ei politice, admiterea reprezentanților României în corpul diplomatic acreditat în capitalele străine, regularizarea supușilor români așezați în Turcia, inviolabilitatea teritoriului românesc și delimitarea insulelor Dunării, încheierea unor convenții comerciale de extrădare a răufăcătorilor, convenții poștale și telegrafice cu Imperiul Otoman, recunoașterea pașapoartelor românești și neamestecul consulilor turci în afacerile privind pe români în străinătate, fixarea graniței între România și Turcia la gurile Dunării, în C. Căzănișteanu, *op. cit.*, p. 69.

²⁴ Ambasadorul Angliei la Constantinopol, sir H. Elliot calificase memoriul drept „un ultimatum în toată regula” în B. Marinescu, Ș.R. Zonner, *Bucureștiul și epopeea independenței, 1877-1878*, București, Editura Academiei, 1978, p. 48.

²⁵ Ministrul de externe turc, Savfet Pașa, îi declara la Constantinopol generalului Iancu Ghicacă: „memoriul este cu totul nepotrivit”, în N. Adăniloae, *Independența Națională a României*, București, Editura Academiei, 1986, p. 131.

²⁶ Documente privind istoria României. Războiul de independență, (în continuare DIRRI), București, Editura Academiei, 1954, vol. I, P. II, p. 235.

După ce reușise, cu sprijinul reprezentanților puterilor garante de la Constantinopol, să realizeze o localizare a teatrului de acțiuni militare în care se confruntau Serbia și Turcia²⁷, presat și de opinia publică românească, guvernul, prin M. Kogălniceanu, făcea cunoscută la 20 iulie o nouă notă, în care se preciza imposibilitatea românilor de a-și mai păstra neutralitatea în condițiile atacurilor întreprinse de otomani asupra bulgarilor²⁸.

Ca și cum tensiunea politică nu era suficient de mare, majoritatea liberală din Parlament, încălcând promisiunea făcută la instalarea guvernului M.C. Epureanu („venim la guvernare fără recriminațiuni, fără spirit de răzbunare, vrem să potolim patimile și urile din țară”)²⁹, pune sub acuzare pe foștii miniștri conservatori, la 10 iulie 1876. Din spirit de solidaritate cu vechii săi colegi, primul-ministru demisionează la 23 iulie, deschizând astfel calea către preluarea conducerii guvernului de către I. C. Brătianu. Faptul acesta avea să se petreacă chiar a doua zi.

Aducea această schimbare o modificare de atitudine a României față de criza aflată în plină desfășurare? Era cu siguranță o întrebare la care mulți lideri politici încercau să găsească răspuns. Declarația făcută în Parlament, în privința politicii externe, preciza: „O strictă neutralitate menținută prin vegherea asupra securității publice și aceea a fruntariilor”³⁰. Ea conținea termeni absolut generali, care nu anunțau nimic spectaculos în privința viitoarelor acțiuni. O dificultate suplimentară apărea acum prin cooptarea în guvern a lui N. Ionescu (la externe), dar și a lui D.A. Sturdza (lucrări publice, apoi finanțe), lideri ai unor grupuri ce concepeau modalități diferite de acțiune pentru statul român. Reprezentând „curentul” moderat, noul ministru de externe, N. Ionescu, cerea, la puțin timp de la instalare (pe 26 iulie), agenților români să nu folosească nota trimisă de M. Kogălniceanu guvernelor europene, prin care avertiza asupra consecințelor nesoluționării revendicărilor românești: „opinia publică din țară poate să silească guvernul român a se îndepărta de linia de conducere pe care a urmat-o până acum”³¹.

Moderația lui N. Ionescu era oarecum surprinzătoare, ținând cont de faptul că fusese unul dintre cei mai puternici critici ai convențiilor încheiate cu Austro-Ungaria și Rusia, fapt care avea să contribuie la imaginea lui negativă în cadrul guvernelor statelor amintite³². Alături de el, Ion Gh. Ghica, D.A. Sturdza, D. Brătianu respingeau categoric ideea unei colaborări cu Rusia, care începea să se contureze tot mai clar, chiar dacă miza era obținerea independenței. Ei credeau în schimb în viabilitatea neutralității absolute și a unei garanții speciale din partea puterilor europene³³. Această orientare diferită a ministrului de externe avea să producă situații stranie, cum ar fi inițierea unor acțiuni de către primul-ministru, în toamna anului 1876, fără ca ele să fie aduse la cunoștința lui N. Ionescu.

²⁷ C. Căzănișteanu, *op. cit.*, p. 70.

²⁸ Ministrul de externe român atrăgea atenția că „ne este cu neputință să rămânem nepăsători la strigătele de durere care ne vin de pe malul drept al Dunării... frământarea în sânul poporului nostru crește pe zi ce trece, că un mare partid politic de la noi s-a și pronunțat categoric în favoarea creștinilor. Este de datoria puterilor europene să intervină cu toată greutatea pentru a face respectate, de către armatele turcești, drepturile omului, datoriile omeniei”, în DIRRI, vol. I, P. II, p. 292-294.

²⁹ MOF, nr. 100, 6.V.1876, p. 2499.

³⁰ DIRRI, vol. I, P. II, p. 341.

³¹ *Ibidem*, p. 301.

³² N. Corivan, *Lupta diplomatică pentru cucerirea independenței*, București, Editura Enciclopedică, 1977, p. 48.

³³ V. Maciu, *op. cit.*, p. 23, 27.

Dorind să afle intențiile celui alt vecin al României, în eventualitatea unui război ruso-turc, I.C. Brătianu și ministrul de justiție, Eugeniu Stătescu, se deplasau la Sibiu pentru a se întâlni cu Frantz Joseph, pe care îl asigura de buna vecinătate a României³⁴. Dar prea multe semnale încurajatoare nu aveau cum să vină din partea dublei monarhii, ținând cont de înțelegerea semnată cu Rusia la Reichstadt, pe 26 iunie 1876³⁵.

În condițiile în care, după mai multe tentative, sprijinul Franței și al Angliei rămânea doar la nivel declarativ³⁶, singurul teren neexploatat era cel al unei posibile colaborări cu Rusia. Luna septembrie avea să înregistreze din partea guvernului de la București, din nou, luări de poziții diferite. În timp ce Nicolae Ionescu transmitea, la 11 septembrie 1876, lui E. Ghica, girantul agenției românești din St. Petersburg, faptul că România nu se poate pronunța în acel moment, cu privire la atitudinea sa în eventualitatea unui război declarat de Rusia³⁷, primul-ministru, pe 26 septembrie 1876, împreună cu generalul Slăniceanu, ministrul de război, I. Văcărescu, mareșalul Curții și Singurov, adjutantul domnului Carol, plecau în Crimeea. Scopul deplasării era tatonarea terenului în vederea încheierii unei posibile înțelegeri privind trecerea armatelor ruse prin teritoriul românesc în Turcia³⁸. Această situație era expresia conștientizării de către Brătianu și Carol I a faptului că, mai devreme sau mai târziu, războiul ruso-turc avea să înceapă, iar România risca să nu aibă nici un acord încheiat. Înainte de a pleca la Livadia, I. C. Brătianu declara: „prefer să rămânem de o parte decât să devenim fără garanții aliații slavilor”³⁹. Demersuri precum cel amintit erau necesare, ținând cont de faptul că diplomații ruși insistau tot mai mult pentru precizarea poziției României în cazul unui război împotriva Porții.

Obiectivele misiunii românești în Livadia erau câteva, dar foarte precise și pragmatice. În schimbul dreptului de tranzitare a teritoriului românesc, Brătianu spera să obțină încheierea unui tratat general pentru acoperirea problemelor militare, recunoașterea independenței României, garantarea integrității teritoriale, evitarea transformării României în teatru de război ruso-turc și participarea la viitoarea confruntare⁴⁰. Câteva lucruri aveau să fie clare pe parcursul discuțiilor, printre care hotărârea lui Gorceakov de a se semna un document cu un caracter militar, fără obligații politice, și stăruința lui Brătianu în încheierea unui document oficial, care să fie întocmit înainte de începerea războiului, dacă acesta nu avea acordul puterilor garante⁴¹. Încercând să fie convingător, Gorceakov amenința cu ocuparea teritoriului de la nordul Dunării. În aceste condiții, primul-ministru român atrăgea atenția asupra lipsei de credibilitate a unei acțiuni militare, ce avea ca obiectiv eliberarea popoarelor din Orient, dar care „zdrobea pe primii creștini întâlniți în calea sa”⁴².

³⁴ Ion I. C. Brătianu, *România și chestiunea orientului*, în vol. *Războiul neatârării 1877-1878. Conferințe ținute la Ateneul român*, 1927, p. 80.

³⁵ N. Corivan, *op. cit.*, p. 45.

³⁶ Elocvent în acest sens era sfatul pe care guvernul englez îl dădea României la 11 octombrie: de a se menține pe linia respectării tratatelor internaționale deoarece ele „reprezintă cea mai bună garanție pentru protecția intereselor naționale”, în I.I.C. Brătianu, *op. cit.*, p. 83-84. Tot acum lordul Salisbury îl asigura pe delegatul român aflat la Conferința de la Constantinopol că „Europa va acorda atenție cauzei românești dacă se va opune cu armele la graniță”, în DIRRI, vol. I, P. II, p. 509-510. La Paris, lui Ion Ghica i se transmitea la 24 octombrie din partea ducelui Decazes: „Ați devenit o națiune, ați știut să vă faceți necesari Europei și ea nu poate să nu vă mențină și să nu vă garanteze existența”, în *ibidem*, p. 399.

³⁷ *Ibidem*, p. 361.

³⁸ N. Corivan, *op. cit.*, p. 51.

³⁹ C. Căzănișteanu, *op. cit.*, p. 76.

⁴⁰ Keith Hitchins, *România 1866-1947*, București, Editura Humanitas, 1996, p. 52.

⁴¹ DIRRI, vol. I, P. II, p. 556, doc. nr. 490.

⁴² N. Iorga, *Războiul pentru independența României. Acțiuni diplomatice și stări de spirit*, București, Cultura Națională, 1927, p. 58.

Tratatul româno-ruse aveau să fie continuate la București, în iarna și primăvara anului 1877. Cel care avea să ducă negocierile mai departe era Alexandru I. Nelidov, consilier al ambasadei Rusiei la Constantinopol, de a cărui împuternicire pentru încheierea convenției militare I.C. Brătianu avea să afle printr-o scrisoare din 5 noiembrie trimisă de Ignatiev⁴³. În ciuda acestei epistole, șeful guvernului român avea rezerve în a purta tratative cu Nelidov, cerând ca acesta să aibă împuterniciri din partea lui Gorceakov și a ministrului de externe, pentru a putea încheia un tratat, scrisoarea de recomandare pe care o avea asupra lui, din partea lui Ignatiev, fiind considerată insuficientă. Brătianu credea mai mult în utilitatea încheierii unui pact preliminar, care să fie semnat înainte de izbucnirea războiului⁴⁴. Accentul în timpul discuțiilor, cade asupra eliminării de către Nelidov a oricărei nuanțe politice a înțelegerii româno-ruse, dar și pe faptul că documentul discutat trebuia să se refere numai la prezența armatei rusești în România. Un răspuns mai mult diplomatic va primi Brătianu la întrebarea referitoare la viitorul sudului Basarabiei: „Rusia nu putea ceda teritorii care nu-i aparțineau”⁴⁵. Declarațiile ambigue pe care le dădea tot acum Ignatiev – „Rusia va îndepărta de la România toate pericolele și atacurile ce s-ar putea îndrepta asupra ei de pe urma încheierii acestei convenții”⁴⁶ – sugerau intenția pe care o avea aceasta de a se angaja cât mai puțin față de România. O dovadă în plus în acest sens o reprezintă și precizările din prima schiță a convenției, care indicau că „integritatea României va fi menținută pe toată durata războiului”. Opoziția lui Brătianu la asemenea mențiuni avea să aibă drept rezultat o asigurare vagă dată de guvernul țarist, potrivit căreia „va salvagarda integritatea efectivă a țării”⁴⁷.

Pentru că iminența încheierii unei înțelegeri româno-ruse îndreptată împotriva Imperiului Otoman nu mai era un secret pentru marile puteri, reacția acestora nu avea cum să întârzie. Aproape la unison reprezentanții diplomației europene îndemneau guvernul de la București să continue linia politică a neutralității și să evite apropierea de Rusia⁴⁸. Dincolo de astfel de sugestii, ceea ce lipsea era un angajament european privind asigurarea neutralității României în cazul trecerii Prutului de către trupele rusești⁴⁹. În aceste condiții, autoritățile românești erau „obligate” să emită mesaje „liniștitoare” pentru cancelariile occidentale dar și pentru opinia publică internă. Astfel, mesajul adresat de Carol I Parlamentului român, dar și proiectul de răspuns al Camerei Deputaților insistau pe punerea în practică a sfaturilor primite din exterior⁵⁰, dar și pe sprijinul puterilor garante în cazul amenințării integrității teritoriale a României⁵¹.

⁴³ I.C. Brătianu, *Discursuri, scrieri, acte și documente*, vol. II (23.IV.1876-30.IV.1876), București, 1912, p. 205.

⁴⁴ F. Kellog, *Drumul României spre independență*, Institutul European, Iași, 2002, p. 208.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 209.

⁴⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 61.

⁴⁷ *Idem*, *Istoria românilor*, vol X, Biblioteca Academiei Române, București, 1939, p. 168.

⁴⁸ Ambasadorul Angliei la Viena atrăgea atenția asupra caducității documentului prin care România intrase sub garanția colectivă a puterilor europene datorită ultimelor acțiuni întreprinse, în DIRRI, vol. II, doc. nr. 213; același sfat îl primea Carol din partea consulului Debains, în decembrie 1876, în N. Corivan, *op. cit.*, p. 64.

⁴⁹ Singurele idei clare transmise pe diferite canale diplomatice către guvernul român era abținerea completă de la orice acțiune până când Rusia va prezenta o cerere oficială pentru traversarea armatelor sale prin România, iar în momentul producerii acestui eveniment guvernul de la București să se adreseze puterilor garante, în N. Corivan, *Relațiile diplomatice ale României de la 1859-1877*, București, Editura Enciclopedică, 1984, p. 316.

⁵⁰ G.D. Nicolescu, *Parlamentul României 1866-1901*, București, I.V. Socec, 1903, p. 257.

⁵¹ *Ibidem*, p. 256.

Sondajul pe care guvernul liberal îl iniția la 5 noiembrie 1876 în capitalele puterilor garante, pe tema viitorului statului român în cazul unui conflict între semnatarele Tratatului de la Paris, avea să scoată în evidență aceeași indecizie a acestora. Noul demers era expresia convingerii lui I.C. Brătianu asupra insuficienței garanții oferite până în acel moment României de către marile puteri. Primul ministru vorbea și acum despre rolul de ultim apărător al Europei occidentale, de barieră între slavii din nord și cei din sud, dar și de acela de a stopa veleitățile Rusiei pe care îl avea de jucat România în continuare. Ceea ce putea părea surprinzător, era faptul că liderul liberal nu se gândea în acel moment la o detașare de Turcia. Indiferent de locul în care se deplasau: Paris, Londra, Viena, Berlin, Roma, agenții români primeau răspunsuri invariabile la solicitarea de a recunoaște „neutralitatea absolută” a României. Punctul comun era menținerea României pe linia respectării tratatelor și a evitării demersurilor izolate⁵².

Faptul că nici guvernul otoman nu dăduse un răspuns precis la solicitarea formulată de N. Ionescu cu privire la precizarea poziției față de neutralitatea României își găsea explicația în momentul în care apărea constituția elaborată de Midhat-Pașa la 11 decembrie. Includerea României alături de Egipt și Serbia, în categoria provinciilor privilegiate ale sultanului avea să provoace puternice nemulțumiri la București⁵³.

Moderația manifestată până atunci de ministrul de externe, N. Ionescu, avea să fie părăsită în contextul amintit. Nota de protest trimisă Porții eticheta drept nule și neavenite dispozițiile Constituției referitoare la România și considera că datorită acestora au fost rupte legăturile dintre turci și români⁵⁴. Interpelând guvernul român la 22 decembrie, deputatul G. Misail sublinia încălcarea de către turci nu doar a tratatului de la Paris, ci și a capitulațiilor încheiate de foștii domnitori ai Țărilor Române⁵⁵. După ce Nicolae Ionescu reafirma hotărârea executivului român de a nu îngădui încălcarea drepturilor țării, N. Blaremborg considera că o asemenea reacție era de fapt o provocare, ce avea ca obiectiv părăsirea neutralității, ruperea relațiilor cu Turcia și punerea în aplicare a planului de colaborare cu Rusia. La fel de categoric era și deputatul Petre Grădișteanu. Acesta considera acțiunea guvernului drept una periculoasă pentru existența țării și de aceea nu credea că era oportună asocierea legislativului la demersul amintit⁵⁶.

În fața unor asemenea discursuri, I.C. Brătianu simțea nevoia unei noi intervenții. Primul ministru relua mai întâi o parte a protestului adresat guvernului otoman:

⁵² Ștefan Șendrea, cel care se deplasa în această perioadă de la Paris la Londra, transmitea la București că singura promisiune făcută de ministrul de externe francez, Decazes, era de a ridica în fața anunțatei Conferințe de la Constantinopol, solicitările românești, în DIRRI, doc. nr. 513, p. 394, lordul Derby se mulțumea să ne avertizeze asupra riscurilor pe care ni le asumăm prin demersuri izolate (*s.n.* convenția cu Rusia). Mansfield comunica din partea lordului Derby răspunsul vag potrivit căruia tratatele internaționale au forța lor și să nu se facă demersuri izolate, în N. Corivan, *Relațiile diplomatice...*, p. 318. I. Ghica, plecat la Londra pentru a discuta, pe lângă problema neutralității și pe aceea a frontierelor, va fi prevenit de lordul Derby și de Salisbury că nu este prudent să discute acum astfel de probleme, în *ibidem*, p. 317. Răspunsul dezarmant de la Roma, potrivit căruia se considera că neutralitatea României este bine garantată și că puterile europene nu se vor ocupa acum de astfel de probleme avea să fie transmis de către V. Gheorghian, la 25 octombrie 1876, în N. Corivan, *Lupta diplomatică...*, p. 56. I. Bălăceanu raporta de la Viena, pe 22 decembrie, „cu privire la neutralitatea absolută a României”, contele Andrassy credea că la Conferință nu se putea să ne-o acorde fără ca să ne desfăcem în prealabil de Turcia, în N. Adăniloaiei, *Cucerirea independenței de stat a României 1877-1878*, București, Editura Enciclopedică, 1973, p. 137.

⁵³ DIRRI, doc. nr. 560, p. 439, doc. nr. 604, p. 476.

⁵⁴ G.D. Nicolescu, *op. cit.*, p. 262.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 263.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 264.

„România se află în fața încălcării drepturilor sale, pentru care secole românii și-au vărsat sângele. Nici sabia lungă a lui Baiazid și Mahomed nu a putut să pătrundă în munții României, unde cutează astăzi să străbată Midhat-Pașa cu constituția lui”⁵⁷, după care încerca să convingă întregul Parlament de impactul pozitiv pe care l-ar avea în exteriorul țării o puternică susținere din partea legislativului pentru inițiativa sa: „Datoria dumneavoastră domnilor este să aprobați guvernul că bine a făcut de a protestat, ca să facem și pe străini să știe cine suntem și ce voim și că, chiar dacă toate puterile din Europa, din interese particulare ale lor, ar zice că România să fie o provincie turcească, noi să nu suferim una ca aceasta”⁵⁸. Chiar dacă primul-ministru ceruse un vot unanim la protestul amintit, un număr de nouă deputați, printre care Nicolae Ionescu, Eugeniu G. Vernescu, M.C. Epureanu, N. Blaremburg aveau să se abțină. Prezența ministrului de externe în rândurile celor care nu au urmat rugămintea șefului guvernului avea să inducă o nouă stare tensionată în cadrul acestuia. Ceilalți 79 de deputați prezenți aveau să voteze pentru propunerea făcută de Brătianu⁵⁹.

Mult mai aprinse aveau să fie discuțiile din 23 decembrie care au loc în Senat, pe marginea aceluiași text emis guvernului otoman. După ce mai mulți senatori considerau, prin intervențiile lor, că li se cere să se pronunțe într-o problemă diplomatică încă nerezolvată și care ținea mai mult de competența puterii executive, fostul „corp ponderator” avea să aprobe, cu 27 la 12, o declarație a cărei notă dominantă era moderația: „Senatul voind ca drepturile antice ale României, recunoscute și garantate prin Tratatul de la Paris, precum și prin actele politice săvârșite în urmă, în virtutea suveranității țării, să fie respectate și neatinse își manifestă voința sa, ca politica guvernului să aibă această țință cu o procedare demnă, neprovocatoare”⁶⁰. Astfel de declarații nu-l ajutau deloc pe primul-ministru în luarea unor decizii, ba dimpotrivă, în urma unei priviri atente, putem spune chiar că, limita spațiului de manevră al acestuia. În ciuda unor incidente precum cele amintite, Brătianu, la 23 decembrie, își exprima convingerea potrivit căreia: „Dreptul nostru e pozitiv, e recunoscut de Europa și dacă națiunea întreagă va manifesta voința de a-l apăra fiți încredințați că nu vom fi amenințați de nici un pericol. Știți când va fi pericolul? Când vom tăcea, când Europa va vedea că nu avem conștiința drepturilor noastre”⁶¹.

Aflat la Constantinopol, pentru a prezenta membrilor Conferinței și marelui vizir la 15 decembrie o notă prin care cerea sprijin în vederea garantării neutralității⁶², D. Brătianu încerca să convingă pe unii diplomați europeni, precum lordul Salisbury, de legătura existentă între „riscurile unui război în Orient” și refuzul de a acorda garanții speciale României⁶³. Răspunsul lui Salisbury era halucinant „România să se opună cu armele la graniță pentru că atunci Europa va acorda atenție cauzei românești”⁶⁴. Una dintre combinațiile politice inițiate de trimisul român era aceea de a convinge Poarta să accepte o capitalizare a tributului. Ideea nu era însă una nouă, ea fiind vehiculată și de guvernul conservator, fapt care îl va determina pe primul-ministru să-i ceară, la 19 ianuarie 1877, să renunțe în discuțiile purtate în jurul proiectului⁶⁵. În același timp era

⁵⁷ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. X, p. 172.

⁵⁸ MOF, nr. 4, 6/18.1.1877, p. 126.

⁵⁹ G.D. Nicolescu, *op. cit.*, p. 265.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 266.

⁶¹ *Din corespondența familiei I.C. Brătianu, 1859-1883*, vol. I, București, Imprimeriile Independența, 1933, p. 132.

⁶² N. Corivan, *op. cit.*, p. 59.

⁶³ N. Adăniloae, *op. cit.*, p. 136.

⁶⁴ DIRRI, vol. I, P. II, p. 509-510.

⁶⁵ C. Căzănișteanu, *op. cit.*, p. 83.

sesizabilă și o schimbare de ton la I.C. Brătianu care-și sfătuia fratele aflat în misiune diplomatică ca activitatea sa să aibă drept obiectiv apărarea drepturilor noastre⁶⁶.

Încheierea pe 8 ianuarie 1877 a Conferinței de la Constantinopol și retragerea ambasadelor statelor participante avea să contribuie la declanșarea unor noi presiuni rusești asupra României, în vederea încheierii convenției negociate la Livadia. Pentru Carol și I.C. Brătianu apăreau acum mai multe presiuni externe și interne. Speranțele puse în faptul că marile puteri întrunite la Constantinopol vor lua noi angajamente în privința securității României sau că un acord direct româno-otoman, cu privire la independență și neutralitate, va putea fi încheiat aveau să se dovedească iluzorii⁶⁷. Satisfăcut, avea să se manifeste doar baronul Stuart, care, într-o întrevedere cu M.C. Epureanu, sublinia abandonarea României de către Europa, lipsa de valoare a Tratatului de la Paris și misiunea civilizatoare și umanitară în sudul Dunării pe care și-o asumă Rusia⁶⁸.

Discuțiile româno-ruse de la începutul anului 1877 reluau, în cea mai mare parte a lor, problema caracterului politic sau non-politic al documentului ce urma să reglementeze trecerea prin România a trupelor rusești⁶⁹.

Intensificarea tratatelor din partea României era și expresia hotărârii lui Carol de a părăsi „neutralitatea teoretică” și de a trece de partea Rusiei, în lipsa unui sprijin clar din partea marilor puteri⁷⁰. În cadrul discuțiilor I.C. Brătianu și prințul Carol formulau o serie de revendicări materiale: tunuri, cai, torpile și bani pentru a cumpăra arme de la Paris⁷¹. Atunci când, pe 29 și 31 martie, baronul Stuart insista ca România să semneze convenția ruso-română, Brătianu cerea să se stabilească mai întâi modalitatea plăților pentru transportul proviziilor și furniturilor ce urmau să se vândă armatelor ruse, insistând ca aceste plăți să se facă în aur. Ireconciliabila Rusie avea să accepte peste câteva zile și această cerere⁷².

În toată această perioadă exista o anumită agitație și pe plan intern. Ea era provocată în primul rând de atitudinile liderilor politici români față de colaborarea cu Rusia. Divergențe existau nu doar între putere și opoziție, ci și între cei care erau membri ai „Coaliției de la Mazar-Pașa”, ba chiar și ai guvernului. După ce pozițiile lui D.A. Sturza și N. Ionescu împotriva intrării noastre în război și mai ales a colaborării cu Rusia devin tot mai radicale, lor li se alătură și I. Ghica (vice-președinte al Senatului), M.C. Epureanu, D. Ghica și chiar D. Brătianu. Eșecul încercării de constituire a unui nou guvern condus de Epureanu avea să ducă la consolidarea poziției lui I.C. Brătianu în noul executiv. Cooptarea în noua formulă a lui I. Docan, I. Câmpineanu și D.A. Sturza exprima hotărârea primului-ministru de a încerca să aibă o susținere parlamentară cât mai largă⁷³.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 79.

⁶⁷ K. Hitchins, *op. cit.*, p. 54, abia după ce trupele țariste trec Prutul, Poarta va cere României să colaboreze militar cu Abdul Kerim, comandantul armatei turcești trimis pentru apărarea teritoriului Principatelor în virtutea articolului 26 al Tratatului de la Paris și a Convenției din 19 august 1858, în N. Ciachir, *Relațiile diplomatice...*, p. 237.

⁶⁸ N. Ciachir, *Relațiile diplomatice...*, p. 236.

⁶⁹ Marele duce Nicolae îi spunea lui Carol I, la 12 ianuarie 1877, că e nevoie de o „înțelegere practică din punct de vedere militar, fără nici un caracter politic”, în *M.R.C.*, vol IX, p. 29; Monarhul român îi va răspunde pe 21 ianuarie 1877 că „regulamentul oficial al raportului armatelor imperiale cu autoritățile țării mele va fi întotdeauna considerat ca un act politic și în această calitate, el trebuie să facă obiectul unui angajament între guvernul rus și cel român”, în *ibidem*, vol. IX, p. 30.

⁷⁰ *M.R.C.*, vol. IX, p. 39 și 41.

⁷¹ N. Adăniloae, *op. cit.*, p. 154.

⁷² *M.R.C.*, vol. IX, p. 42-45.

⁷³ N. Adăniloae, *op. cit.*, p. 145.

Ceea ce devenea tot mai clar era faptul că la nivelul clasei politice existau opțiuni diferite privind semnarea Convenției cu Rusia, văzută de către mulți lideri ca o expresie a unei opțiuni de politică externă. În întruniri mai puțin publice precum cea a Consiliului Național al României, din 1 ianuarie 1877⁷⁴, sau cea din cadrul Consiliului de Coroană din 1 aprilie 1877, dar și prin intermediul presei, al unor broșuri, lideri politici de diferite nuanțe ideologice propuneau proiecte mai mult sau mai puțin realiste. Ele mergeau de la adoptarea unei atitudini de neutralitate a statului român față de conflictul ruso-turc⁷⁵ până la ocuparea României de către Austro-Ungaria, ca măsură de protecție împotriva posibilului atac al trupelor ruse (sau chiar semnarea unei convenții cu Turcia)⁷⁶.

Din dorința de a avea mai multă libertate de acțiune, I.C. Brătianu cerea și obținea din partea lui Carol I acceptul pentru dizolvarea Senatului la 23 martie și organizarea de noi alegeri pe 20 aprilie, fapt care putea fi considerat imprudent în condițiile în care războiul devenea inevitabil. Asumându-și responsabilitatea pentru evoluția viitoare a României, primul-ministru declara în cadrul consiliului de coroană lipsa de valoare politică a tratatelor existente și că, în noul context, o înțelegere cu Rusia era de fapt singura opțiune posibilă. Ceea ce deranjase cu siguranță participanții la amintita ședință fusese lipsa unor răspunsuri clare din partea lui Brătianu, în privința tratatelor și mai ales a rezultatelor acțiunilor inițiate de guvern la Viena, Petersburg și Berlin⁷⁷.

Eșecul notei trimisă de Mihail Kogălniceanu, acelorași puteri europene, prin care se încerca obținerea unui sprijin clar din partea lor⁷⁸, avea să determine factorii decizionali de la București să nu mai ezite în semnarea convenției cu Rusia, fapt ce avea să se întâmple pe 4 aprilie. Dorind să arate pe plan extern susținerea de care beneficia din partea legislativului, guvernul liberal avea să-l supună dezbaterii acestuia. Astfel, Carol adresa Parlamentului întrunit la 14 aprilie, înainte de termen, un mesaj în care erau evidențiate mai ales eforturile guvernului român pentru a obține garanții privind neutralitatea României. Dându-și seama de importanța rămănerii tocmai în asemenea momente pe tărâm constituțional, domnitorul, chiar dacă cerea legislativului să susțină guvernul indiferent de opțiunile politice ale fiecărui parlamentar, aștepta ca a doua putere în stat să traseze linia de conduită pentru cabinetul condus de I.C. Brătianu⁷⁹.

Clasa politică românească avea să aibă o primă dovadă a corectitudinii politice a Rusiei chiar pe parcursul lunii aprilie. Trecerea Prutului înainte ca Parlamentul să se pronunțe, proclamația adresată de ducele Nicolae locuitorilor României și apelul către soldații ruși⁸⁰ deși produceau o îngrijorare serioasă erau acceptate ca atare datorită faptului că I.C. Brătianu și C.A. Rosetti, considerau fără valoare garanțiile date României prin tratatul de la Paris⁸¹. În fața noii situații, primului ministru îi rămânea

⁷⁴ C. Bosianu se pronunța în favoarea semnării convenției cu Rusia, dar exprima opinia că ar fi de preferat o neutralitate absolută și o libertate de trecere atât pentru ruși cât și pentru turci. M.C. Epureanu propunea o înțelegere cu rușii dar care să nu presupună și o cooperare. Constatând indiferența Europei față de pericolele ce amenințau România dar și lipsa de prevedere a guvernului român, D. Ghica își exprima opțiunea pentru ocuparea cu acordul Europei a României de către Austro-Ungaria, pentru a împiedica intrarea unor armate străine, în *Independența României. Documente și presa internă*, București, Editura Academiei, 1977, p. 33.

⁷⁵ Ion Ghica publica o broșură intitulată „O cugetare politică”, în care sugera adresarea unui protest energic către Europa în cazul violării teritoriului, în Ion Ghica, *O cugetare politică*, București, 1877, p. 22, p. 35-37.

⁷⁶ *Documentele războiului pentru independență*, vol. II, p. 100-101.

⁷⁷ *Documentele războiului pentru independență*, doc. nr. 128, p. 311.

⁷⁸ N. Corivan, *Lupta diplomatică...*, p. 70.

⁷⁹ G.D. Nicolescu, *op. cit.*, p. 284-286.

⁸⁰ *M.R.C.*, vol. IX, p. 56.

⁸¹ *Independența României. Documente*, vol. II, p. I; *Correspondența diplomatică străină*, p. 301.

doar posibilitatea de a impune, în cadrul discuțiilor pe care le avea cu diferiți oficiali ruși, noi condiții pentru cooperarea celor două armate. După ce, pe 20 aprilie 1877, la Chișinău, era formulată cererea ca domnitorul Carol I să aibă independență de comandă asupra armatei române⁸², contele Al. Nelidov îi transmitea pe 7 mai ministrului de război țarist că I.C. Brătianu condiționa participarea oștirii române la acțiunile din sudul Dunării de angajamentul clar de a se asigura securitatea României în cazul unui atac austriac⁸³.

Evoluția ulterioară a evenimentelor a fost determinată și de anumite luări de poziții din parlamentul român. Astfel, pe 26 aprilie 1877, deputatul Anastasie Stolojan făcea o trecere în revistă a relațiilor existente între România și Poartă: suspendarea din funcție a agentului român de la Constantinopol, bombardarea satelor și orașelor, ruperea relațiilor diplomatice ș.a. Toate acestea erau, în opinia parlamentarului liberal, motive suficiente pentru a afirma că toate legăturile dintre Turcia și România s-au rupt⁸⁴.

După ședința secretă ținută de majoritatea parlamentară în noaptea de 7 mai la hotelul Herdan, în cadrul căreia discuțiile au convers în direcția proclamării independenței⁸⁵, interpelarea lui N. Flevea din 9 mai se axa pe ruperea legăturilor cu Poarta și pe necesitatea luării măsurilor necesare pentru apărarea drepturilor României. Întrebările retorice ale deputatului amintit i-au dat prilejul lui Mihail Kogălniceanu să pronunțe, cu autoritatea dată de funcția pe care o deținea, celebra frază: „Suntem independenți, suntem națiunea de sine stătătoare”⁸⁶.

Tactica guvernului român de a veni în Parlament pentru a declara independența ca urmare a unei interpelări era intuită de consulul italian Fava. Pe 28 aprilie 1877, anticipând acțiunea din 9 mai, Fava relatează superiorului său o declarație a lui C.A. Rosetti, potrivit căreia reprezentanții națiunii, și nu guvernul, trebuiau să fie cei care să proclame independența⁸⁷. Același diplomat sesiza încercările diferitelor grupuri din cadrul guvernului de a-și impune propria viziune asupra modalității de acțiune a României. În timp ce I.C. Brătianu și C.A. Rosetti doreau depășirea fazei declarațiilor și constatarea unei stări de fapt (ruperea oricărei legături cu Turcia), Mihail Kogălniceanu era văzut ca adeptul unei acțiuni moderate, prin care România să nu piardă simpatiile occidentale⁸⁸.

Nemaiinteresându-l atitudinea marilor puteri, guvernul român, în frunte cu primul-ministru I.C. Brătianu, era decis să nu facă pași înapoi în privința ruperii legăturilor cu Turcia. Momentul optim pentru a face o declarație categorică avea să fie ales, nu întâmplător, cu ocazia recepției de la Palat, pe 10 mai, cu prilejul celei de-a unsprezecea aniversări a încoronării lui Carol. Brătianu explica faptul că „separarea completă și pentru totdeauna de Turcia” era în primul rând rezultatul atitudinii turcilor față de revendicările românilor. Șeful guvernului credea că, în ciuda proclamării independenței de către locuitorii de la nordul Dunării, statele europene nu-și vor retrage protectoratul⁸⁹. Intervenția primului-ministru nu avea cum să ignore entuziasmul existent în rândul populației din momentul proclamării independenței, dar nici atașamentul românilor față de Carol I⁹⁰.

⁸² *M.R.C.*, vol. IX, p. 67.

⁸³ N. Adăniloae, *op. cit.*, p. 174.

⁸⁴ MOF, nr. 109, 14 mai 1877, p. 3231-3232.

⁸⁵ *Independența României. Documente. Corespondența diplomatică străină*, doc. nr. 161, p. 365.

⁸⁶ MOF, nr. 118, 27 mai 1877, p. 345.

⁸⁷ *Independența României. Documente. Corespondența diplomatică străină*, doc. nr. 168, p. 377, vol. II, p. I.

⁸⁸ *Ibidem*, doc. nr. 177, p. 397.

⁸⁹ I.C. Brătianu, *op. cit.*, p. 23.

⁹⁰ *Ibidem*.

Indiferența puterilor față de proclamarea independenței avea să ducă la conturarea mai clară a ideii potrivit căreia, România trebuia să participe la confruntările militare cu turcii dacă dorea o recunoaștere a modificărilor de statut juridic pe care le făcuse. Deși I.C. Brătianu comunica unui ziarist francez, la 4/16 mai, hotărârea de a nu colabora cu Rusia fără o altă convenție⁹¹, lipsa unui document scris genera numeroase discuții referitoare la noua etapă în care se angaja România. Treptat, ideea participării la campania din sudul Dunării se impune, ea fiind văzută ca o modalitate de a evita transformarea României în teatru de război. Semnale încurajatoare aveau să vină din Viena, de unde I. Bălăceanu comunica la București acceptul tacit al Austro-Ungariei față de participarea României la război, văzută și de Andrassy ca o modalitate de a transforma independența într-un fapt de drept⁹². Necesitatea încheierii unei convenții militare era și ea discutată acum. Cel care insista mai mult era Carol I, dar care avea și el propriile îndoieli determinate de teama că un astfel de act ar anula convenția politică din 4 aprilie⁹³. Acceptarea, după mai multe ezitări, ca prințul Carol să aibă comanda armatei sale în cazul unei acțiuni antiotomane, a contribuit la decizia suveranului român de a trece Dunărea, la 19 august 1877⁹⁴.

O asemenea hotărâre nu putea să nu provoace din nou reacții diferite. M. Kogălniceanu comunica lui I.C. Brătianu, la 23 august/4 septembrie, nemulțumirea apărută pe plan intern și extern datorită prefigurării preluării conducerii armatelor rusești de către Carol I. Ministrul de externe avea să-i explice domnitorului atmosfera tensionată din București prin incapacitatea unora dintre miniștri de a transmite mesaje liniștitoare către populație. Nemulțumirea lui Kogălniceanu era provocată mai ales de faptul că decizia participării la război fusese luată de Carol în cadrul unei întrevederi cu țarul, fără a fi aprobată și de guvern⁹⁵.

Într-un climat de contestare vehementă a guvernului, era mai mult decât necesară convocarea Parlamentului, de la care se aștepta o susținere pentru acțiunile inițiate de domn și primul-ministru. Aflat pe front, Carol delega pe I.C. Brătianu să citească, pe 15 noiembrie 1877, mesajul său către legislativ. Șeful statului făcea o legătură subtilă între votul dat de Parlament pe 29 aprilie 1877 și trecerea trupelor române la sud de Dunăre. În felul acesta responsabilitatea pentru ceea ce se întâmpla pe câmpul de luptă, dar și laurii victoriei se împărțeau. Domnitorul român sublinia mai ales sacrificiile soldaților români și speranța că puterile garante vor recunoaște independența României. Carol nu putea să nu menționeze, tocmai în asemenea momente, una din teme clasice ale discursului politic românesc și anume rolul jucat de români la Dunărea de Jos de-a lungul timpului. Cunoscând tensiunile din țară, monarhul încheia făcând apel la parlamentari, în vederea renunțării, pentru moment măcar, la pasiunile lor politice⁹⁶ și realizarea unei bune colaborări cu executivul. O dovadă a bunei relații care exista acum între domn și liderul guvernului era scrisoarea primului către tatăl său, la 2 ianuarie 1878, în care îi cerea să-l decoreze pe I.C. Brătianu, pentru că „a avut de biruit greutățile cele mari și apoi el este conducătorul răspunzător al politicii care a creat poziția de azi a României”⁹⁷. În ciuda apelului amintit, opoziția nu pierdea nici acum momentul pentru a

⁹¹ N. Iorga, *Războiul pentru independența României. Acte diplomatice și stări de spirit*, București, Cultura Națională, 1927, p. 102.

⁹² *Independența României. Documente*, vol. I, Presă străină, doc. nr. 104, 20 VI / 2 VII, p. 139.

⁹³ I.C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, p. 123-124.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 125.

⁹⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 133.

⁹⁶ G.D. Nicolescu, *op. cit.*, p. 302-305.

⁹⁷ I.C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, vol. IV, p. 151.

critica guvernul. N. Ionescu, P.P. Carp sau V. Boerescu vorbeau la unison de lipsa de prudență a executivului și de riscul asumat prin asocierea cu Rusia⁹⁸.

Întrebările formulate de tot mai mulți lideri politici români, referitoare la viitorul sudului Basarabiei, l-au determinat pe I.C. Brătianu să-l abordeze pe această temă chiar pe țar, la 4 noiembrie 1877. Premierul formula cu acest prilej și alte revendicări: recunoașterea independenței, stăpânirea drept garanție a unor puncte la Dunăre și participarea la negocierile de pace. Insistențele lui Brătianu în direcția amintită, dar și ale lui Carol, au avut drept rezultat declarații de conveniență din partea lui Alexandru al II-lea: „România nu va regreta că a intrat în război“, „România n-o să se aleagă cu paguba și că el își va aduce aminte de jertfele ei, pe care, în mărimea și greutatea lor, le prețuiește pe deplin“. Toate aceste asigurări nu aveau cum să liniștească pe oficialii români, în condițiile în care la ambasadă rusești din Vestul Europei se vorbea tot mai insistent despre faptul că, la 1856, se cedase Moldovei și nu României cele trei județe din sudul Basarabiei. Pe aceleași culoare diplomatice circula știrea conform căreia Rusia putea considera o jignire la adresa ei un eventual apel al fostului aliat la adresa puterilor cât și cererea de a i se recunoaște neutralitatea⁹⁹.

Asemeni unui stat suveran, România (consiliul de miniștri) hotărâ la 2 ianuarie 1878 să-l trimită pe colonelul Eraclie Arion pentru a propune turcilor armistițiul și preliminariile păcii (luarea drept gaj a unor cetăți de pe malul drept al Dunării ce trebuiau apoi distruse, recunoașterea independenței, retrocedarea gurilor Dunării și o despăgubire de o sută de milioane). Intuind tratamentul la care urma să fie supus delegatul său, guvernul Brătianu îi cerea colonelului Arion, în cazul neadmiterii participării României la negocierile pentru armistițiu de pace, să declare nul și neavenit orice act referitor la România¹⁰⁰. Primele semnale de alarmă aveau să vină din partea ofițerului român căruia, Nelidov îi justifica neadmiterea unui plenipotențiar de la București prin hotărârea deja luată, ca negocierile privind solicitările românilor să aibă loc la Petersburg sau în capitala României și nu la Adrianopol¹⁰¹. Rolul de protectoare a românilor, pe care Rusia își lua angajamentul să-l joace la viitorul congres unde era așteptată și o delegație consultativă a acestora, era interpretat acum din nou. Astfel de asigurări nu încântau, în condițiile în care practic independența era contestată de aliatul de pe front prin afirmații de genul „România când își va vedea recunoscută noua ei poziție de un congres european va putea să participe la acte internaționale de suveranitate externă“¹⁰².

Dificultatea cea mai mare consta în explicația pe care guvernul trebuia să o ofere populației românești și adversarilor săi politici interni în privința deteriorării relațiilor cu Rusia. Dorind să aibă acoperirea Parlamentului, executivul aducea la cunoștința acestuia solicitarea guvernului țarist. După ședința secretă din 23 ianuarie 1878 în care M. Kogălniceanu¹⁰³ prezenta pretențiile vecinului de la Răsărit asupra sudului Basarabiei, reuniunea legislativului la 26 ianuarie a permis unor senatori ca D. Ghica să propună o moțiune de protest față de modul în care respecta Rusia convenția din 4 aprilie 1877.

⁹⁸ G.D. Nicolescu, *op. cit.*, p. 306-307.

⁹⁹ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. X, p. 209.

¹⁰⁰ *Ibidem*, doc. nr. 113, p. 320.

¹⁰¹ I.C. Brătianu, *Acte și cuvântări*, vol. IV, p. 162.

¹⁰² *Independența României. Documente...*, vol. IV, doc. nr. 118, p. 330.

¹⁰³ Ion Bălăceanu îi transmitea lui Mihai Kogălniceanu că la Viena se crede că România s-a înțeles cu Rusia în privința cedării sudului Basarabiei. Tot acum ministrul de externe îi comunica agentului diplomatic amintit că a aflat de înțelegerea de la Reichstadt, în *Memoriile Regelui Carol I de un martor ocular*, vol. IV, București, 1994, Editura Machiaveli, p. 33.

Reamintind protecția marilor puteri și încălcarea promisiunilor făcute de Rusia la începutul războiului, parlamentarii români erau hotărâți să nu accepte afectarea integrității teritoriului țării. Un loc important în discursurile ținute cu acest prilej îl ocupa invocarea sacrificiilor materiale și umane de pe câmpul de luptă¹⁰⁴. Moțiunea fusese votată în unanimitate de cei 46 de senatori. „Entuziasmul” parlamentar putea fi înțeles din perspectiva libertății de mișcare specifice acestuia.

La Camera Deputaților, o interpelare asemănătoare lui D. Ghica, era formulată de V.A. Urechia. Îi răspundea I.C. Brătianu la 26 ianuarie. Hotărârea României de a nu accepta nu numai o cedare de teritorii dar nici măcar un schimb sau despăgubiri era exprimată și de primul ministru român. El nu ascundea, însă, temerile sale în privința hotărârii oamenilor politici ruși de a-și duce la îndeplinire obiectivele deja cunoscute. Asemeni Senatului, și în Camera Deputaților va fi votată o moțiune de 93 parlamentari (unanimitate), propusă de 15 deputați în frunte cu George Vernescu, în care se exprima aceeași fermitate în privința integrității teritoriale a țării¹⁰⁵. Pentru guvernul român o asemenea unanimitate era un prețios ajutor în demersurile pe care intenționa să le întreprindă. Din dorința păstrării acestei atmosfere, executivul făcea tot atunci un apel pentru încetarea acuzațiilor la adresa foștilor miniștri conservatori. Propunerea avea să fie susținută de 55 deputați, împotriva pronunțându-se șase¹⁰⁶. Exprimându-și insatisfacția pentru lipsa de informații din partea guvernului față de acceptarea sau nu a unor delegați la congres, M.C. Epureanu solicita schimbarea executivului. Dorind să calmeze spiritele, I.C. Brătianu arăta în intervenția sa că, oricât de nemulțumită ar fi România, ea nu-și permitea să renunțe la prudență. Primul-ministru arăta că ultimul protest dovedea suficient curaj, în condițiile în care cedarea Basarabiei nu se pusese niciodată până atunci în mod oficial, poziția României fiind întotdeauna aceea de păstrare a neutralității¹⁰⁷. Atras de retorica parlamentară a fostului prim-ministru, M.C. Epureanu, care considera că prin colaborarea cu rușii și proclamarea independenței România s-a expus singură amenințării Rusiei, Brătianu declara de la tribuna legislativului că actul de la 9 mai 1877 era expresia voinței țării și nu a colaborării cu vreo putere¹⁰⁸. Invocarea națiunii ca suport pentru deciziile luate era o practică frecventă, dar afirmând că nu așteaptă recunoașterea noului statut juridic din partea Rusiei, Franței sau Angliei, făcea un gest imprudent pentru guvernul unui stat al cărui viitor nu fusese decis încă.

Deranjat de acuzele aduse de unii parlamentari, primul-ministru român, după ce-și asigura proepinenții de faptul că întreprinsese toate demersurile necesare pentru ca reprezentantului României să i se permită susținerea revendicărilor la viitoarea Conferință¹⁰⁹, își exprima convingerea asupra necesității unei bune colaborări guvern-legislativ într-un moment deosebit de dificil pentru țară. De ce tocmai în asemenea momente reizbucnesc vechile pasiuni politice? Miza disputelor era formarea unei noi Constituante ce trebuia să ratifice cedarea de teritoriu către Rusia și modificarea articolului 7 din Constituția țării. Exista posibilitatea ca în condițiile demisiei cabinetului Brătianu să se formeze un guvern nou care să organizeze alegerile. Disponibilitatea declarată a lui I.C. Brătianu de a se retrage de pe „banca” ministerială, în favoarea unei echipe agreată de Europa¹¹⁰, era mai degrabă o tactică pentru identificarea

¹⁰⁴ G.D. Nicolescu, *op. cit.*, p. 317.

¹⁰⁵ MOF, nr. 16, 21.I.1878, p. 450-451.

¹⁰⁶ G.D. Nicolescu, *op. cit.*, p. 322.

¹⁰⁷ I.C. Brătianu, *op. cit.*, vol. IV, p. 176-177.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 179.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 181.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 180.

adversarilor și a susținătorilor săi. Tot acum liderul liberal afirma că, indiferent care va fi gruparea politică dominantă în viitorul Parlament, aceasta nu va putea accepta pierderea sudului Basarabiei.

Dorind să dea un semnal clar în afară, dar să vadă și soliditatea suportului său parlamentar, Brătianu va solicita la 8 februarie 1878 votarea unei moțiuni de încredere în executiv¹¹¹. Obținerea unui nou sprijin se datora cu siguranță și declarației finale a primului ministru: „Nu numai de bună voie nu vom înstrăina nici cea mai mică părtică din pământul țării noastre, dar încă, când s-ar întâmpla o asemenea nenorocire nu vom pune noi semnătura noastră pe un asemenea act”¹¹². Dovedind o mai bună cunoaștere a situației existente, Carol își va exprima pe 25 februarie 1878, într-o discuție asupra politicii externe cu șeful executivului, convingerea că „Basarabia este pierdută”. Temerea sa era că manifestațiile din țară, limbajul utilizat de unii parlamentari, dar și articolele din ziarele românești contribuiau la deteriorarea relațiilor cu Rusia¹¹³.

În parlament, dezbaterile pe marginea cedării sudului Basarabiei continuau pe același ton tăios. Un exemplu în acest sens îl reprezenta intervenția lui M. Kogălniceanu, de la 13 februarie, din Camera Deputaților, unde declara că nu va admite nici un schimb pentru teritoriul amintit. După noile discursuri ale lui D. Ghica, P.P. Carp, D.A. Sturdza, guvernul român primea din partea legislativului cererea „să nu cruce nimic” pentru apărarea drepturilor României la Congres¹¹⁴. Interpelarea lui D. Ghica în Senat asupra condițiilor de pace privitoare la România avea să provoace noi reacții din partea lui I.C. Brătianu, mai ales după declarația primului: „guvernul este lipsit de autoritate”. În replică, Brătianu afirma că nu va accepta decât un tratat încheiat cu Poarta și că România se va menține pe o linie politică a neutralității, ce trebuia însă recunoscută de Europa¹¹⁵. Intervenții la fel de aspre au avut M.C. Epureanu, C. Racoviță, G. Lecca și V. Boerescu. Ultimul avea să formuleze cele mai dure acuzații: îndepărtarea de la idealurile naționale, încălcarea tratatului de la Paris și desfășurarea unei politici duplicitare care dusesse la pierderea încrederii Europei în guvernul liberal¹¹⁶. Asemenea acuzații aveau să dea prilejul primului ministru să facă un lung expozeu asupra politicii externe pe care a desfășurat-o în ultimii ani. Pentru că Boerescu acuza guvernul mai ales pentru semnarea convenției din 4 aprilie 1877, Brătianu amintea lipsa oricărui sprijin concret din partea puterilor europene și că, în asemenea condiții, semnarea multilateralului document din primăvara lui 1877 era singura opțiune rămasă României. El încheia arătând că libertatea de acțiune a Rusiei peste Dunăre nu se datora Bucureștiului ci pasivității tuturor puterilor¹¹⁷.

Dovedind maturitate politică, Brătianu era conștient că nu România avea să influențeze evenimentele din zonă, ci doar urma să ia parte la tot ce avea să se întâmple aici. În același timp, nu putea pierde ocazia să nu-l întrebe pe Boerescu de acțiunile întreprinse de acesta în perioada în care fusese el ministru de externe mai ales că unele stări de lucruri se anunțau a fi tulburi încă din acea perioadă¹¹⁸. Privit multă vreme ca un revoluționar de profesie, Brătianu repeta obsesiv de la preluarea puterii că dorința lui cea mai puternică în calitate de șef al guvernului este de a avea relații bune cu toți

¹¹¹ MOF, 1878, p. 755, 756.

¹¹² I.C. Brătianu, *op. cit.*, vol. IV, p. 185.

¹¹³ *Ibidem*, p. 225.

¹¹⁴ N. Iorga, *op. cit.*, p. 153.

¹¹⁵ I.C. Brătianu, *op. cit.*, p. 187.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 188.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 190.

vecinii, nefiindu-i indiferentă nici soarta popoarelor creștine din Orient. Reluând discuțiile avute pe parcursul lui 1876, 1877 cu oficialii ruși pe tema Basarabiei, Brătianu vroia să demonstreze că avusese un interes constant pentru acest subiect¹¹⁹. Acuzat de Boerescu că a adus România într-o criză profundă, primul ministru amintea situația excepțională a țării care, în ciuda presiunilor exercitate asupra ei, a reușit să-și păstreze constituția, parlamentul și libertățile fundamentale (presa, întrunirile publice s.a.)¹²⁰. Toate acestea erau motive în plus, credea Brătianu, pentru ca Europa să aibă încredere în guvernul său. La fel de vehement va fi respinsă și ideea formulată de fostul ministru conservator, Boerescu, potrivit căreia parlamentul nu fusese consultat în problema sudului Basarabiei. Șeful guvernului român se apăra în fața unei asemenea acuzații, arătând că nu putea vorbi în public de lucruri discutate neoficial și negate de ruși¹²¹. După un discurs asortat cu atâtea argumente în favoarea verticalității politice, Senatul avea să voteze cu 36 la 16 o moțiune de încredere în guvern. Cu toate acestea o dovadă a neînțelegerilor din cadrul guvernului avea să fie reprezentată de cererea adresată lui Carol I de I.C. Brătianu privind retragerea lui M. Kogălniceanu din cadrul guvernului. Solicitarea era justificată pe baza convingerii că, prin plecarea celui care semnase convenția din 4 aprilie 1877 din cadrul guvernului, se diminuau criticile aduse acestuia de unii parlamentari¹²².

În pofida unei astfel de cereri, ministrul de externe român își continua activitatea la fel de asiduu. Reluând vechiul obicei al circularelor, el redacta la începutul lunii februarie una în care vorbea de gradul de civilizație al României și de dreptul de a fi „asimilată cu celelalte state independente”¹²³. O lună mai târziu, considera necesar să-i anunțe și pe agenții români din străinătate de protestul guvernului român față de prevederile tratatului de la San-Stefano. Obiecțiile lui erau punctuale: iluzoria clauză relativă la despăgubirile de război, neacceptarea trecerii trupelor ruse pe teritoriul României și mai ales neadmiterea la masa tratativelor. Nota din 14 martie se încheia cu afirmarea clară a ideii potrivit căreia statul român avea dreptul să conteste un tratat care-i leza drepturile și interesele¹²⁴.

În aceste condiții, neparticiparea României la tratatul de la San-Stefano (19 februarie) era o urmare firească a modului în care fusese tratat statul român până atunci. Acestuia nu-i mai rămânea decât să se pună sub protecția puterilor garante și să protesteze față de clauza din tratat ce permitea rușilor să treacă doi ani prin țară. De la deja amintita atitudine a rușilor și până la amenințarea cu dezarmarea oștirii românești din 20 martie, nu era decât un pas. Suveranul român avea să rostească în acel moment o replică memorabilă „armata care a luptat la Plevna, sub ochii împăratului Alexandru al II-lea, va putea fi strivită dar nu dezarmată”¹²⁵. Rămasă în continuare singura speranță a României, Austro-Ungaria avea să primească vizita lui I.C. Brătianu, plecat din București la 28 martie pentru a prezenta starea de spirit din țară cu privire la problema Basarabiei. În același timp, fără să-și precizeze sursele de informații sau dovezile pe care se baza, agentul diplomatic britanic la București, Mansfield, vorbea și acum de simpatiile rusești ale guvernului român¹²⁶. Tot acum, diplomatul englez își informa

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 191.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 198.

¹²¹ *Ibidem*, p. 204.

¹²² *Ibidem*, p. 208.

¹²³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 154.

¹²⁴ *Independența României, Documente diplomatice*, vol. IV, doc. nr. 130, p. 346.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 156.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 289.

superiorii despre solicitarea formulată de parlament la adresa guvernului pentru a protesta față de tratatul de la San-Stefano.

Amenințările cu dezarmarea erau totuși luate în serios de Brătianu din moment ce acesta își prelungea turneul printr-o deplasare la Berlin¹²⁷. Cele cinci zile petrecute aici (5-10 aprilie) i-au permis să constate o tăcere „suspectă” a Germaniei care sfătuia România ca problema retrocedării sudului Basarabiei să fie lăsată pe seama Congresului european. Rezerva era explicată prin dorința de a evita suspiciunile Rusiei. Aceasta, prin intermediul lui Gorceakov, avea grijă să transmită la Berlin faptul că limbajul amenințător al diplomației țariste, acuzat de români, era o speculație a celor din urmă¹²⁸. În ciuda demersurilor românești, indiferența și tăcerea Austriei față de solicitările care i s-au adresat devine cunoscută și de agentul diplomatic și consulul general britanic la București, W.A. White, la 27 mai 1878¹²⁹. În perioada în care se afla la Berlin, primul-ministru era informat de la București de M. Kogălniceanu despre întărirea efectivului trupelor rusești din România și despre încercările pe care acesta le făcea pentru a amâna discuțiile publice și protestul Parlamentului împotriva tratatului amintit¹³⁰. Tot ministrul de externe considera de datoria sa să dezmințe zvonul potrivit căruia guvernul de la București ar fi acceptat deja cedarea sudului Basarabiei. Reprezentantul României la Viena, Ion Bălăceanu, era informat imediat că executivul de la București își păstrează atitudinea intransigentă pe marginea subiectului amintit, la fel ca în momentul în care a aflat de intențiile Rusiei¹³¹.

Nemulțumit de atitudinea față de România, opoziția conservatoare considera guvernul român pe deplin responsabil pentru această situație. Unele disensiuni apăruseră, așa cum am mai spus, și între M. Kogălniceanu și I.C. Brătianu, ultimul considerând că primul poartă o mare responsabilitate pentru situația existentă. Ajuns la Viena pe 30 martie, I.C. Brătianu avea să audă din partea lui Andrassy și a lui Frantz Joseph același discurs plin de aprecieri pozitive la adresa armatei române, dar complet lipsit de vreun angajament politic concret. Dacă Andrassy considera amenințările rusești o modalitate de a descuraja protestele românești, împăratul califica manifestările de nemulțumire ale românilor drept „o agitație care nu poate decât să vă facă rău”¹³². De la Berlin, agentul român Vîrnav Liteanu, pe baza discuțiilor cu ambasadorii din capitala statului german, transmitea la 14 martie un mesaj liniștitor: „românii vor fi admiși la viitorul congres de pace pentru a fi ascultați și că e posibil să se repete situația Belgiei din timpul congresului de la Londra. Atunci când se va recunoaște independența, veți fi chemați să semnați tratatele”¹³³.

Luna aprilie avea să înregistreze noi acțiuni de forță ale Rusiei la adresa fostului aliat. Ocuparea militară a sudului Basarabiei, înconjurarea Bucureștiului, sosirea unor vase de război în Tulcea erau noile argumente ale rușilor în dialogul cu românii. Amenințările deveniseră între timp atât de serioase încât ipoteza retragerii suveranului și guvernului în Oltenia era tot mai mult analizată, iar cel care o susținea cu multă convingere era însuși primul ministru¹³⁴. În aceste condiții, circulara trimisă prefecților de I.C. Brătianu, la 14 aprilie 1878, în care insista asupra respectării obligațiilor asumate

¹²⁷ *Independența României...*, doc. nr. 165, p. 293.

¹²⁸ *Ibidem*, doc. nr. 168, p. 298.

¹²⁹ *Ibidem*, doc. nr. 177, p. 326.

¹³⁰ *Ibidem*, vol. IV, doc. nr. 132, p. 347.

¹³¹ *Ibidem*, doc. nr. 131, p. 346.

¹³² N. Iorga, *op. cit.*, p. 158.

¹³³ *Independența României...*, vol. IV, doc. nr. 129, p. 345.

¹³⁴ N. Iorga, *op. cit.*, p. 158.

de către România prin semnarea convenției din aprilie 1877 chiar dacă guvernul rus intenționa să încalce angajamentul luat, era o modalitate de a induce liniștea în teritoriu într-un moment deosebit de agitat. Funcționarilor guvernamentali li se comunica și hotărârea statului român de a nu ceda în fața amenințărilor, pentru că altminteri se punea în pericol însăși existența lui. Fermitatea sa se datora și convingerii personale că Europa dorește instaurarea păcii¹³⁵.

O nouă lovitură avea să fie primită în momentul desfășurării Congresului de la Berlin când, în ciuda solicitării formulate la 13 iunie către Bismark de primul ministru și ministrul de externe român, pentru a fi ascultați înainte de a se delibera asupra intereselor românești, aceștia aveau să fie doar „auziți”¹³⁶. Autoritatea celor doi în cadrul discuțiilor purtate se baza pe scrisoarea elaborată de Carol, ce figura pe post de acreditare și în care-și exprima încrederea în capacitatea acestora de a reprezenta drepturile și interesele României¹³⁷. Delegații români se credeau astfel îndreptățiți să se adreseze cancelarului german pentru a intermedia în calitatea lui de președinte al Congresului prezența lor la discuții, ca Europa să asculte doleanțele României înainte de a se delibera asupra intereselor noastre¹³⁸.

Memoriul prezentat de Brătianu și Kogălniceanu insista asupra serviciilor aduse păcii de statul român până la 1877, proclamarea independenței ca rezultat al actelor de ostilitate ale Turciei, participarea la război pentru a împiedica o invazie, pierderile umane, părăsirea României de către fostul aliat la negocierile de pace ș.a.¹³⁹. Pentru momentul ulterior recunoașterii independenței se cerea admiterea neutralității, păstrarea integrității teritoriale, realipirea insulelor și gurilor Dunării, plus Insula Șerpilor. Nu era uitată nici solicitarea de a evita trecerea rușilor prin țară și o indemnizație corespunzătoare pagubelor suferite de România¹⁴⁰.

Pe 1 iulie, după ce M. Kogălniceanu fusese ascultat, I.C. Brătianu atrăgea atenția asupra unui fapt pe care el îl considera de maximă importanță și anume pierderea încrederii populației românești în tratatele europene în condițiile în care tratatul de la San-Stefano rămânea valabil. Fără efect a rămas și gestul lui Brătianu de a depune tratatul de asigurare a integrității teritoriale românești pe care țarul îl ratificase¹⁴¹. Consiliul de miniștri nu admisesse tranzacția cu Rusia nici după ce șeful echipei guvernamentale anunțase pierderea Basarabiei la întoarcerea de la Berlin¹⁴². Dezamăgirea era provocată și de faptul că România nu fusese susținută de plenipotențiarul Franței și ai Italiei, Waddington și Corti, și nici de prințul de coroană germană prezent la Congres în absența împăratului german atunci bolnav¹⁴³. După primele întâlniri în capitala Germaniei, M. Kogălniceanu transmitea la București informații despre izolarea la care erau supuși el și primul ministru român. Pe lângă amabilitățile specifice unei întruniri de un asemenea nivel, România primea de peste tot semnale privind pierderea teritoriului obținut la Congresul de la Paris din 1856¹⁴⁴.

În acest timp, agitația din cadrul Parlamentului creștea mai ales datorită unor parlamentari liberali care se manifestau tot mai intransigent față de cedarea teritorială

¹³⁵ *Independența României, Documente și presă internă*, vol. I, doc. nr. 287, p. 339-340.

¹³⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 159.

¹³⁷ *Independența României, Documente diplomatice*, vol. IV, doc. nr. 136, p. 350.

¹³⁸ *Ibidem*, doc. nr. 137, p. 350.

¹³⁹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 159.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 160.

¹⁴¹ *Ibidem*.

¹⁴² N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. X, p. 219.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 220.

¹⁴⁴ *Războiul de independență...*, vol. IV, doc. nr. 138, p. 354.

impusă de marile puteri¹⁴⁵. Asigurările date de I.C. Brătianu înainte de a pleca la Berlin, în sensul că el și ministrul de externe vor lupta pentru recunoașterea doleanțelor României, nu au avut deci prea mult efect¹⁴⁶.

Conștient de faptul că prelungirea protestelor nu ar fi avut nici o finalitate, guvernul român acceptă în cele din urmă să convoace Parlamentul, ale cărui lucrări au fost deschise la 15 septembrie pentru a analiza hotărârile Congresului de la Berlin. După aprigi dezbateri, părăsirea Basarabiei de către autoritățile civile și militare românești, și luarea în stăpânire a Deltei și a Dobrogei au fost aprobate de Senat la 27 septembrie și două zile mai târziu de Camera Deputaților. O altă concesie făcută statului român era includerea unui reprezentant al său în comisia Dunării care devenea din acel moment permanentă¹⁴⁷.

Pentru că retragerea era resimțită dureros de oficialitățile românești, primul-ministru ordona încă din timpul șederii sale la Berlin ca părăsirea teritoriului dorit de ruși să se facă fără semnarea unui document oficial. În continuarea acestei decizii, Carol dădea ordin ministrului de justiție să evite semnarea oricărui act referitor la sudul Basarabiei deși acest lucru era cerut în mod insistent de guvernul țarist. Monarhul insista în același context ca doar „teritoriul să fie pus la dispoziție”¹⁴⁸.

Acceptând să pună în aplicare la 1 octombrie deciziile marilor puteri, demobilizându-și și armata la 8 octombrie, România deschidea posibilitatea concernului european de a-i recunoaște independența. Primul stat care avea să-și numească un trimis extraordinar și ministru plenipotențiar (baronul Fava) pe lângă domnul Carol avea să fie Italia¹⁴⁹. Gestul diplomatului italian avea să fie urmat de unul similar al baronului Stuart și al contelui Hoyos, care își prezentau și ei scrisorile de acreditare. Motivațiile erau diferite în cazul Rusiei și al Austriei. Prima încerca să normalizeze relațiile politico-diplomatice cu fostul aliat, iar a doua voia ca Rusia să nu câștige poziții importante într-o țară asupra căreia Viena își concentrase deja atenția.

Sfârșitul anului 1878 aducea României, prin luarea în posesie a Dobrogei, la 5 decembrie, o mică compensație pentru sacrificiile umane și materiale pe care le făcuse pe parcursul lui 1877. Dar problemele României nu se opreau aici. Deschis în sesiune ordinară la 15 noiembrie, Parlamentul avea să devină locul desfășurării unor puternice atacuri la adresa guvernului I.C. Brătianu. Dorind să liniștească spiritele din cadrul legislativului, Carol ținea la 15 noiembrie, cu ocazia deschiderii lucrărilor, un discurs în care vorbea elogios despre sacrificiile românești care determinau Europa să ne recunoască independența¹⁵⁰ și anunța trimiterea de către puterile limitrofe a unor reprezentanți diplomatici la București. Monarhul aprecia cu același prilej și înțelepciunea politică a parlamentarilor care acceptaseră în ultima sesiune prevederile tratatului de la Berlin. În același discurs, încercând să atenueze tonul intervențiilor din afară, suveranul afirma că inegalitatea politică întemeiată pe rațiuni confesionale nu mai este conformă cu spiritul secolului. Problema drepturilor politice pentru evrei, impusă și ea ca o condiție a recunoașterii independenței, avea să-i nemulțumească și mai mult pe liderii politici români. Deloc surprinzător, ținând cont de atitudinea de dinainte de 1877, Franța condiționa trimiterea unui ministru plenipotențiar la București sau recunoașterea titlului

¹⁴⁵ *Independența României. Corespondență diplomatică străină*, vol. II, partea II, doc. nr. 184, p. 334.

¹⁴⁶ *Ibidem*, doc. nr. 180, p. 330.

¹⁴⁷ G.D. Nicolescu, *op. cit.*, p. 325.

¹⁴⁸ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. X, p. 222.

¹⁴⁹ *Idem*, *Războiul...*, p. 162.

¹⁵⁰ *Independența României, Documente diplomatice*, vol. IV, doc. 172, p. 451-453.

de Alteță Regală de modificarea articolului 7 din Constituție. Dezamăgit de admonestările permanente ale Franței, M. Kogălniceanu trimitea acum agentului român la Paris, Calimachi-Catargi, un text care exprima hotărârea guvernului român de a nu mai admite intervenții în politica internă. Ministrul de externe român respingea și acuzațiile potrivit cărora România ar intenționa să înșele marile puteri. Pentru acest motiv el cerea lui Calimachi să nu mai solicite sprijinul guvernului francez pentru nici o problemă¹⁵¹.

Încercând să-și asigure o majoritate parlamentară care să-i permită o activitate coerentă, I.C. Brătianu recurgea la câteva schimbări ministeriale, noul guvern prezentându-și programul în cadrul unei ședințe reunite a parlamentului la 27 noiembrie. Liniile generale erau aceleași ca în 1876, când „Coaliția de la Mazar Pașa” preluase puterea: neamestecul politicului în justiție, respectarea legilor, economie în finanțe, funcționari necorupți, libertatea alegerilor ș.a. Marcând trecerea într-o nouă etapă, Brătianu sublinia independența țării, respectarea de către România a tratatului de la Berlin dar și apărarea drepturilor sale de stat independent¹⁵².

Votul dat de Parlamentul român la 18 octombrie 1879, prin care legislativul accepta să modifice articolul 7 din constituție, dar și cele din 9 decembrie 1879 (la Camera) și 3 ianuarie 1880 (la Senat) privind reglementarea afacerii Strousberg, exprimau hotărârea clasei politice românești de a rezolva o criză politică ce dura deja de prea mult timp. Urmarea firească și așteptată a amintitei decizii a parlamentului a fost recunoașterea independenței României de către guvernele Franței, Angliei și Germaniei la 20 februarie 1880, printr-o notă cu un conținut identic.

Recunoașterea independenței României venea la capătul unui drum anevoios, printr-un efort constant al unei importante părți a clasei politice românești. După numeroase încercări de modificare a statutului juridic internațional în perioada 1866-1877, războiul devenise ultima soluție la care cercurile guvernamentale puteau apela. Ea nu era parte a unui proiect politic ci era mai degrabă un rezultat al evoluției raporturilor de putere dintre marii actori ai scenei internaționale. Expresie a deciziei lui Carol și a celorlalți doi liberali care-l înconjurau la 1877, I.C. Brătianu și M. Kogălniceanu, independența votată de parlamentul de la București evidenția hotărârea de a nu mai accepta păstrarea relațiilor cu Poarta într-o formulă tradițională, considerată desuetă. Luând decizia de a participa la război, liberalii guvernamentali aveau să-și asigure ascensiunea asupra adversarilor politici, concretizată în îndepărtarea acestora de la masa deciziilor, atât pe perioada desfășurării conflictului militar, dar și în perioada postbelică. I.C. Brătianu și echipa sa au reușit o asemenea performanță și datorită unui discurs care exalta eroismul tradițional al românilor și care trecea cu multă ușurință peste probleme generate de desfășurarea războiului (slaba înzestrare a armatei române, nefuncționarea serviciului de informații care să contribuie la evitarea unor pierderi inutile etc.).

Remarcabilă devine pentru acest moment și capacitatea șefului P.N.L. de a gestiona criza apărută după Congresul de la Berlin. Condiționarea recunoașterii independenței de rezolvarea unei afaceri ce afectase situația financiară a României, dar mai ales modificarea articolului 7 din Constituție nu avea cum, în mod normal, să nu afecteze credibilitatea și forța echipei guvernamentale de la București. Aceasta a reușit, după implicarea într-un război militar cu turcii și unul diplomatic cu rușii, să iasă cu bine din puternicile contestații de pe plan intern. Momentul dificil al anilor 1877-1878 a fost depășit prin proiectarea unor noi acțiuni ce aveau să contribuie la o creștere a

¹⁵¹ *Ibidem*, doc. nr. 169, p. 441-442.

¹⁵² G.D. Nicolescu, *op. cit.*, p. 328.

prestigiului statului român: cum a fost de pildă asumarea titlului de Alteță Regală de către Carol I și proclamarea Regatului. Dacă astfel de acțiuni duceau la o modificare a ceea ce azi ne-am obișnuit să numim imaginea unui stat pe plan extern respectiv la un alt mod de raportare a marilor puteri față de România vom analiza în cadrul unui alt studiu.

POUVOIR ET OPPOSITION PENDANT LES ANNEES 1876-1877
(Résumé)

Bien que la guerre d'Indépendance ait été observée par l'historiographie roumaine, il y a dans notre opinion bien des aspects qui ont été moins abordés. L'un d'eux est la manière dont les différents acteurs politiques de ce moment-là ont contribué par leurs décisions au développement dans une certaine directions des événements.

On a essayé par les lignes suivantes a surprendre le rôle joué de I.C. Bratianu dans la conquête de l'indépendance et le contexte interne pendant la période antérieure de la guerre d'indépendance et le climat interne mais de son déroulement aussi. La participation de la Roumanie aux actions militaires des années 1877-1878 n'était pas un projet politique mais plutôt un résultat de l'évolution des rapports de force entre les grands acteurs de la scène internationale. En prenant la décision de s'impliquer dans la guerre russo-turque, les libéraux du gouvernement se sont assumés un très grand risque mais finalement cette décision a assuré l'ascension sur les ennemis politiques, pour une longue période de temps. A ce fait avait contribué aussi la capacité de I.C. Bratianu et de sa l'équipe d'imposer à l'opinion publique un discours qui exaltait l'héroïsme des Roumains, qui insister sur l'attitude incorrecte des grandes pouvoirs envers ceux-ci et le traitement superficiel sur les problèmes générés par le déroulement de la guerre.

L'abileté de I.C. Bratianu va éclater pas seulement de la manière qu'il avait géré le moment ultérieur aux années 1877/1878 quand son autorité était contestée à cause du conditionnement de la reconnaissance de l'indépendance mais aussi de la projection immédiate de quelques nouvelles actions qui allaient contribuer à l'augmentation du prestige de l'état roumain.

MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU

IANCU FLONDOR. OMUL POLITIC ȘI EPOCA SA

Iancu cavaler von Flondor reprezintă una din personalitățile de marcă ale vieții politice românești din Bucovina sfârșitului de secol XIX și din primele decenii ale celui următor. Numele său este indisolubil legat, mai ales, de realizarea unirii Bucovinei cu România, în acea zbuciumată și dramatică toamnă a anului 1918. Cu toate acestea, în condițiile în care, până în prezent, lipsește un studiu monografic, scris „sine ira et studio”, dedicat omului politic și a contextului în care acesta și-a desfășurat activitatea în Bucovina, spre sfârșitul perioadei stăpânirii habsburgice și în primii ani de după unirea acestei provincii cu România, astăzi Flondor este mai mult un personaj istoric marginalizat, menționat doar trecător în legătură cu actul din 1918, fiind uneori, pe nedrept, chiar uitat în istoriografia noastră.

Născut în Storojineț, la 14 august 1865, ca al doilea fiu al marelui proprietar funciar Gheorghe von Flondor și al soției sale Elisabeta, născută Dobrovolschi von Buchenthal, Ioan sau Iancu, cum i s-a spus frecvent în epocă, provenea din una din cele mai vechi familii de boieri moldoveni rămase în Bucovina după 1774, căreia, ulterior, i s-a recunoscut titlul nobiliar de cavaler (Ritter), după sistemul de ierarhizare socială instituit de austrieci în Bucovina, ce era identic cu cel existent în întreaga Monarhie de Habsburg¹. Tatăl său a fost un personaj important în viața politică românească din Bucovina celei de-a doua jumătăți de secol XIX și un apropiat al familiei Hurmuzaki, cu care de altfel se și înrudea. Ca om politic ce a activat mai întâi în cadrul partidei federaliste, iar apoi în cea național-conservatoare, a deținut, cu unele intermitențe, mandatul de deputat al districtului electoral Storojineț în Dieta Bucovinei, de la instituirea acesteia în anul 1861, și până la moartea sa, în 1892. În camera legislativă provincială a militat în spiritul promovării unor măsuri menite să ridice nivelul material și cultural al națiunii române².

Tânărul Iancu Flondor, crescut într-o familie care cultiva spiritul național românesc, după absolvirea studiilor juridice și obținerea titlului de doctor în drept al Universității din Viena, în 1894, va intra în iureșul luptelor politice din ultimul deceniu al secolului XIX, acționând cu toată intransigența și energia tinereții pentru apărarea intereselor naționale ale românilor bucovineni. Afirmarea sa în viața politică a Bucovinei are loc într-un moment în care în societatea românească se produceau

¹ Allgemeine Verwaltungs- Archiv, Wien, Ministerium des Innern, Praesidiale 31, Karton 940, Prot. 2729/1892.

² Mihai-Ștefan Ceașu, *Parlamentarism, partide și elită politică în Bucovina habsburgică (1848-1918). Contribuții la istoria parlamentarismului în spațiul central-est european*, Iași, Editura Junimea, 2004, p. 482.

profunde transformări sociale și politice. Pentru înțelegerea momentului considerăm necesară o sumară trecere în revistă a vieții politice românești din a doua jumătate a secolului XIX.

În urma petițiilor prezentate Curții din Viena și Parlamentului imperial, ca și a intervențiilor făcute pe lângă aceste foruri de decizie, elita politică românească bucovineană, în frunte cu Eudoxiu von Hurmuzaki, a obținut câștig de cauză prin Constituția imperială din 4 martie 1849, care stabilea despărțirea Bucovinei de Galiția, obținerea statutului de provincie autonomă, cu titlul de ducat, având o Dietă sau Cameră legislativă proprie și reprezentanți în Parlamentul central (Reichsrat). Instituirea unei diete era socotită a fi o chestiune de maximă importanță pentru Bucovina, menită să asigure reprezentanților politici ai românilor, precum și ai celorlalte naționalități, posibilitatea de participare directă la actul politic de guvernare a provinciei. Prin patentă imperială din 29 septembrie 1850³ au fost aprobate Constituția și Legea electorală provincială (Landtagswahlordnung), legi fundamentale ce stabileau atribuțiile, componența și modul de funcționare a Dietei bucovinene. Însă, drept consecință a introducerii regimului neoabsolutist în Monarhia de Habsburg, prin patentă imperială din 31 decembrie 1851, aceste legi fundamentale nu au mai fost transpuse în practica politică.

Lupta politică pentru instituirea unei diete sau a unei camere legislative provinciale va intra în faza sa finală la începutul anilor șaizeci ai secolului XIX, în condițiile unor conjuncturi politice interne legate de anularea statutului Bucovinei de provincie autonomă ce vor conduce, în cele din urmă, la rezolvarea sa definitivă. Reacția elitei politice și opiniei publice bucovinene față de hotărârea ministrului Goluchowski, din 26 aprilie 1860⁴, de desființare a administrației autonome a Bucovinei și de reincludere a sa în provincia Galiția, ca un simplu district administrativ, a fost deosebit de vehementă. În numeroasele memorii și petiții înaintate Curții din Viena de oamenii politici bucovineni, în frunte cu Eudoxiu von Hurmuzaki și Iordachi von Vasilco, se cerea în mod insistent despărțirea Bucovinei de Galiția și restaurarea autonomiei, a guvernământului și a unei reprezentanțe provinciale proprii⁵.

În urma demersurilor fruntașilor politici bucovineni, dar și a schimbărilor politice survenite la Viena, ca urmare a înlocuirii cabinetului federalist al contelui Goluchowski, cu cel al liberalului Anton Ritter von Schmerling⁶, prin patentă imperială din 26 martie 1861 a fost reconfirmat pentru Bucovina statutul de provincie autonomă a coroanei austriece, cu o dietă proprie, promulgându-se totodată și legea electorală provincială⁷. Noua constituție și legea electorală pentru ducatul Bucovinei declarau Dieta (Landtag) drept cel mai înalt organ al puterii în reprezentarea și administrarea intereselor provinciei, stabilind componența sa la 30 de deputați aleși, pe baze cenzitare, în trei curii electorale, și anume: cea a marii proprietăți funciare, cea a orașelor și a Camerei de Comerț și Industrie și cea a comunelor rurale, pentru o perioadă legislativă de șase ani consecutivi. Totodată, Bucovina urma să fie reprezentată printr-un număr de deputați în Parlamentul central din Viena. Legea din 1861 stabilea că împăratul numea din rândurile membrilor Dietei pe *căpitanul țării* (Landeshauptmann) și pe înlocuitorul său,

³ Reichs-Gesetz-Blatt, Wien, nr. 21/1850.

⁴ Reichs Gesetz Blatt, Wien, nr. 107/1860.

⁵ Arhivele Istorice Centrale București, fond Guvernământul Bucovinei, Ministerul de Interne, mapa 2, dosar nr. 6/1860; Reimund Fr. Kaindl, *Geschichte der Bukowina*, vol. III, Czernowitz, 1898, p. 28 și urm.; Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei. De la administrația militară la autonomia provincială*, vol. I, București, 1993, p. 431 și urm.

⁶ Erich Zöllner, *Istoria Austriei. De la începuturi până în prezent*, vol. 2, București, 1997, p. 501-502.

⁷ Reichs-Gesetz-Blatt, Wien, nr. 20/1861, Beilage II, p (Bukowina).

care aveau atribuția de a conduce lucrările Dietei, precum și pe cele ale *Comitetului țării* (Landesausschuss), în calitate de președinte. Această ultimă instituție avea un caracter permanent și menirea sa era de a se ocupa de toate afacerile provinciale declarate a fi de resortul Dietei, în perioada dintre sesiunile acesteia⁸.

După desfășurarea alegerilor, la 6 aprilie 1861 a fost inaugurată viața parlamentară în Bucovina, prin convocarea primei diete în sala Primăriei orașului capitală Cernăuți, sub președinția episcopului ortodox Eugenie Hakman, primul căpitan al țării și în prezența președintelui țării (Landespräsident), în calitate de comisar al împăratului⁹. Noua instituție politică provincială, pentru a cărei înființare elita politică românească s-a străduit vreme de mai mult de un deceniu, a asigurat până la sfârșitul Monarhiei de Habsburg, cadrul de manifestare democratică în care românii bucovineni și-au putut dezvolta, timp de mai bine de o jumătate de secol, un lung și fructuos exercițiu al vieții parlamentare. Aceasta, cu atât mai mult, cu cât, chiar de la început românii au deținut o majoritate relativă în reprezentanța provincială, mai ales prin intermediul moșierimii de origine nobilă, preponderentă în clasa marii proprietăți și a districtelor electorale rurale. Sub raport social, la începutul deceniului șapte al secolului XIX, preponderența în această provincie a economiei agrare și a populației rurale¹⁰ a făcut ca starea nobiliară să dețină poziția de lider în cadrul elitei politice românești. Această situație se va schimba în ultimul deceniu al secolului XIX și în cel următor, o dată cu creșterea numerică a burgheziei, în cadrul căreia intelectualitatea provenită din lumea urbană și tot mai mult din lumea rurală, tindea să ocupe poziții tot mai importante, atât în cadrul elitei politice românești, cât și la vârful puterii politice provinciale¹¹.

Până aproape de ultimele decenii ale secolului XIX, nu putem vorbi de existența unui partid al românilor din Bucovina, organizat după principiile politologiei moderne, ci mai degrabă de existența unor facțiuni ce reprezentau în linii mari partidele tradiționale din capitala monarhiei, precum și anumite interese specifice provinciale. Această situație nu este singulară, ci se încadrează, în mare măsură, în dinamica evoluției politice și a sistemului de partide din Monarhia de Habsburg¹². Astfel, începând chiar din prima perioadă legislativă a Dietei Bucovinei, pentru aproape două decenii, deputații români s-au împărțit în două direcții politice principale, care corespundeau, în linii mari, partidelor dominante în viața politică a monarhiei la acea dată.

Prima orientare era reprezentată de partida constituționalistă sau centralistă, de orientare liberală, în fruntea căruia se găsea deputatul român Eudoxiu von Hurmuzaki, secondat de dr. Constantin Tomasciuc, viitorul profesor și rector al Universității din Cernăuți. Centraliștii români bucovineni se pronunțau pentru autonomia provincială și pentru realizarea intereselor naționale în cadrul acestei autonomii, însă, prin armonizarea intereselor provinciale cu cele ale puterii centrale. Totodată, ei militau pentru o monarhie relativ centralizată, în care să existe o egală îndreptățire a indivizilor,

⁸ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 98 și urm.

⁹ *Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages*, I. Wahlperiode, I. Session, 1. Sitzung vom 6.4.1861.

¹⁰ În anul 1861, dintr-o populație de totală a provinciei de 456.920 de suflete, 87.554 de locuitori, capi de familie, aveau ocupații agricole și numai 14.984 ocupații de tip burghez, după Arhivele Istorice Centrale, București, fond Guvernământul Bucovinei, mapa 2, dosar nr. 7/1861.

¹¹ Mihai-Ștefan Ceașu, *Note asupra elitei politice românești în Bucovina habsburgică*, în „Xenopoliana”, IV/1-4, Iași, 1996, p. 95 și urm.

¹² Wilhelm Brauner, *Parlamentarismus und Parteiensystem in der Österreichisch-Cisleithanischen Reichshälfte. 1867-1918*, în Gabor Erdödy (Hrsg.), *Das Parteienwesen Österreich-Ungarns*, Budapest, 1987, p. 27.

provinciilor și națiunilor, precum și pentru o colaborare strânsă cu celelalte naționalități din provincie. Ca urmare, acestui partid i s-au asociat deputații orașelor și ai Camerei de Comerț, în cea mai mare parte germani și evrei, precum și o parte a marilor proprietari funciari ce erau de altă origine etnică decât cea română¹³.

Cealaltă direcție era reprezentată de partida federalistă sau autonomistă, de orientare conservatoare și cu o puternică tentă națională românească, care îl avea în frunte pe deputatul român Alexandru baron von Petrino. În cadrul ei intrau majoritatea marilor proprietari români, precum Gheorghe și Alexandru von Hurmuzaki, frații lui Eudoxiu, Alexandru von Vasilco, Eugen von Stârcea, Gheorghe von Flondor ș.a., mare parte a clerului ortodox de rang înalt, precum și o parte a țărănimii înstărite. În programul politic, federaliștii sau „partidul lui Petrino”, cum apare în documentele timpului, își propuneau conservarea caracterului politic și istoric propriu al Bucovinei, în cadrul unui stat federal și a unei largi autonomii provinciale, care să permită împlinirea programului național românesc¹⁴. Spre deosebire de constituționaliștii liberali bucovineni, care s-au arătat a fi apropiați de regimul central, dominat de liberalii germani ce alcătuiau nucleul Partidului Constituției din capitala imperiului, federaliștii-conservatori s-au aflat permanent în opoziție cu guvernul, pronunțându-se pentru o apropiere de poloni, la nivelul Cisleithaniei, ca fiind principalii reprezentanți ai dreptei federaliste. La începutul activității Dietei Bucovinei, constituționaliștii au alcătuit adesea majoritatea, deținând și funcția de căpitan al țării, prin Eudoxiu Hurmuzaki, în timp ce federaliștii au format minoritatea parlamentară¹⁵.

În ultimele două decenii ale secolului XIX, dispariția unor lideri politici de marcă, precum frații Hurmuzaki, ca și dinamica accentuată a dezvoltării pe cale burgheză a societății românești, a produs puternice frământări și tensiuni în sânul elitei politice românești din Bucovina. Acum apare tânărul val naționalist, contestatar, al „intelighenției” românești, alcătuit în special din avocați, profesori și preoți ce proveneau din rândurile burgheziei și, mai ales, ale țărănimii care, arătându-se nemulțumit de prestația liderilor lor politici de până atunci, va manifesta tot mai evident dorința a lua locul reprezentanților stării nobiliare și de a accede spre vârful puterii politice.

Toate acestea vor determina, pe termen lung, apariția unor noi orientări politice și a unor partide politice românești. Într-o primă fază, în anul 1885, aceste tendințe s-au concretizat în înființarea la Cernăuți a unei asociații politice, „Concordia”. Prin programul său, aceasta tindea spre lărgirea bazei sociale a vieții politice, prin includerea „intelighenției”, a păturilor mijlocii și a țărănimii. „Concordia” va dezvolta o vie activitate politică cu un pronunțat caracter național, mai ales prin intermediul reprezentanților săi din Dietă¹⁶.

Exasperat în bună măsură de recrudescența acțiunilor naționale românești, guvernatorul austriac al Bucovinei, contele Pace, într-un amplu raport de la începutul anilor 90 ai secolului XIX, cerea autorităților centrale din Viena să nu mai ia în considerație ideea formulată de români, că lor trebuie să le revină conducerea politică în provincie, deoarece sunt cei mai vechi locuitori ai țării și singurii autohtoni, ci, din contră, să fie încurajate celelalte naționalități, în special ucrainenii care dădeau dovadă de mai mult loialism decât românii, în obținerea unor drepturi și a unor poziții politice,

¹³ Mihai-Ștefan Ceașu, *Parlamentarism, partide și elită politică*, p. 247-249.

¹⁴ Ion G. Sbiera, *Familia Sbiera și amintiri din viața autorului*, Cernăuți, 1899, p. 220.

¹⁵ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 250-252.

¹⁶ Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, București, Editura Humanitas, 1991, p. 258; Ioan Cocuz, *Partidele politice românești din Bucovina. 1862-1914*, Suceava, 2003, p. 187-190.

conforme cu ponderea lor în ansamblul demografic al provinciei¹⁷. Tensiunea existentă a dus la izbucnirea unui conflict, în anul 1891, între bătrânii deputați conservatori români și președintele țării, Anton von Pace, pe tema folosirii limbii române.

Conflictul a produs o puternică reacție a societății românești și a dus la o apropiere consensuală între bătrânii și tinerii politicieni români. Înțelegerea s-a făcut la marea adunare politică a românilor, ținută în Cernăuți, la 7 martie 1892, care a proclamat solidaritatea tuturor românilor din Bucovina în afacerile politice naționale și bisericești și organizarea lor într-un Partid Național compact, reprezentat prin societatea politică „Concordia”¹⁸. Organul de presă al noului partid politic a fost ziarul „Gazeta Bucovinei”¹⁹. Momentul marchează intrarea în viața politică a tânărului Iancu cavaler von Flondor. Acesta a fost desemnat să facă parte din Comitetul electoral provincial, ce cuprindea în componența sa pe tinerii politicieni români, în frunte cu George Popovici, pe deputații români din Dieta Bucovinei și pe cei din Consiliul Imperial (Reichsrath) din Viena și care avea sarcina de a organiza și conduce, în numele partidului, campania electorală pentru alegerea deputaților în camera legislativă provincială. Drept urmare, Partidul Național Român – Concordia a reușit să obțină la alegerile din aprilie 1892 un scor electoral foarte bun, respectiv 14 mandate de deputat, din 29, în ciuda tuturor măsurilor potrivnice luate de contele Pace, fapt ce i-a asigurat o majoritate relativă în noua Dietă provincială²⁰. Din aceasta însă nu a făcut parte și Iancu Flondor, deoarece nu avea încă vârsta minimă de 30 de ani, cerută de legea electorală.

Unitatea partidului românesc va fi însă la scurt timp din nou destrămată, datorită disensiunilor dintre liderii politici români. În primăvara anului 1897, tinerii politicieni români în frunte cu dr. George Popovici și dr. Iancu von Flondor, nemulțumiți de activitatea depusă de conducerea partidului, după moartea președintelui său, Ioan von Zotta, formează un nou comitet de conducere, care își propune reorganizarea partidului. Practic se formează o nouă grupare politică, ce avea ca organ de presă ziarul „Patria”, pus sub redacția înfocatului naționalist român ardelean Valeriu Braniște, adus de Flondor de la Brașov la Cernăuți²¹. Noua grupare voia să întărească sentimentul solidarității naționale între toate clasele poporului român și să dezvolte individualitatea sa sub raport politic, cultural și moral. Ideea care stătea la baza activității noii grupări politice românești era aceea de a scoate politica românilor bucovineni de sub tutela guvernului și de a o subordona intereselor generale românești²². În alegerile pentru Consiliul Imperial din Viena, din anul 1897, șeful tinerilor politicieni români, George Popovici, susținut de Iancu Flondor, a reușit o frumoasă victorie electorală în noul colegiu al votului universal, introdus de guvernul Baden²³.

În perspectiva alegerilor pentru Dieta Bucovinei, în vara anului 1898 se produc noi reorganizări în rândul Partidului Național Român. Astfel, în luna august, în Cernăuți se constituie un nou Comitet Național Român, în frunte cu căpitanul țării Ioan Lupu, ce avea ca vicepreședinte pe Modest von Grigorcea și Ioan von Flondor, iar ca secretar pe

¹⁷ Allgemeine Verwaltungs- Archiv, Wien, Ministerium des Innern, Praesidiale 31, Karton 940, Prot. 1237/92.

¹⁸ Erich Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Daco-Romanismus. Ein Beitrag zur Geschichte des Nationalitätenkampfes in Österreich-Ungarn*, Verlag Herman Böhlau, Köln-Graz, 1965, p. 59 și urm.

¹⁹ Ioan Cocuz, *Presa românească în Bucovina (1809-1944)*, Suceava, 1991, p. 24-25.

²⁰ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 316.

²¹ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 263; Ioan Cocuz, *Partidele politice românești*, p. 236 și urm.

²² „Patria”, Cernăuți, anul I, nr. 1 din 2/14 iulie 1897.

²³ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 201.

dr. Nicolae Blăndu. Noul comitet a redefinit atitudinea partidului față de campania electorală, lansând un manifest către electoratul român și a desemnat un număr de candidați din rândurile partidului, între care Iancu Flondor și George Popovici, pentru obținerea mandatelor de deputați în Dietă²⁴.

Ca deputat în reprezentanța provincială, dr. Iancu Flondor a militat cu înflăcărea tineretului pentru susținerea intereselor naționale și pentru afirmarea pregnantă a caracterului românesc al Bucovinei. Astfel, în ședința din 28 decembrie 1898, în cea dintâi cuvântare a sa în Dietă, rostită în românește, el declara cu fermitate că: „totdeauna va lucra într-acolo ca limba noastră să domineze nu numai în cameră, ci să fie întrebuințată și în actele oficiului. Noi vom lucra cu insistență într-acolo ca organele care sunt chemate de a guverna această nefericită țară să înțeleagă limba poporului nostru”²⁵. Gruparea tinerilor politicieni români în frunte cu Iancu Flondor și George Popovici s-a afirmat în activitatea Dietei bucovinene, mai ales, în disputele cu guvernatorul Bourignon, din jurul problemei purtării tricolorului românesc, socotit de guvernator a fi însemnul altui stat, respectiv al regatului României, iar purtarea sa o dovadă a lipsei de loialitate față de monarhia austriacă și chiar un act de trădare ce trebuia reprimat²⁶. În același timp, cei doi tineri politicieni români, dorind să dea o un suflu nou, democratic, Partidului Național, au căutat să-i lărgască baza socială, prin atragerea masei țărănimii române. În această idee, Flondor și Popovici au coborât în mijlocul țăranilor, organizând adunări politice în care au dat socoteală de activitatea lor parlamentară, au redactat ziare pentru țărani și mai ales au sprijinit din toate puterile înființarea cabinetelor de lectură în mediul rural, fiind convingși că organizarea politică a lumii rurale nu se putea face decât prin ridicarea gradului său de cultură.

Însă, politica intransigentă a lui Iancu Flondor și a lui George Popovici nu era unanim acceptată de o mare parte a membrilor de orientare conservatoare ai Partidului Național Român care, obosiți de luptă și ademiniți de promisiuni, încheie un pact politic cu președintele țării Bourignon, pentru a pune capăt opoziției sale la adresa românilor, pact dezavuat de „partida tinerilor”. Acest fapt a făcut ca, în primăvara anului 1900, Partidul Național Român să-și înceteze existența, prin părăsirea rândurilor sale de către bătrânii conservatori. Din această sciziune a luat ființă, în vara anului 1900, Partidul Conservator Român sau „Pactist”, sub președinția lui Ioan von Volcinschi. Printre membrii săi se numărau deputații George von Vasilco, Nicolae von Mustăț, Tudor von Flondor, fratele lui Iancu ș.a.²⁷.

La rândul său, gruparea tinerilor din partidul național, care dezaproba pactul, a înființat în urma mării adunări populare organizate de George Popovici, în septembrie, la Cernăuți, Partidul Poporal Național Român. Președintele partidului a fost la început George Popovici, iar apoi, după plecarea acestuia în România, Iancu cavaler von Flondor. Noul partid își propunea să militeze pentru înfăptuirea unor deziderate naționale pe tărâm școlar și religios și pentru înfăptuirea unei reforme electorale pentru Dietă²⁸.

În urma acestei rupturi politice, la alegerile din 1901 pentru Consiliul Imperial din Viena, cele două partide românești au prezentat candidați separați. În înțelegere cu

²⁴ „Patria”, Cernăuți, anul II, nr. 167 din 21 august-2 septembrie 1898; nr. 168 din 23 august-4 septembrie 1898.

²⁵ *Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages*, IX. Wahlperiode, I. Session, 1. Sitzung vom 28. December 1898.

²⁶ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 342-343.

²⁷ „Timpul”, Cernăuți, nr. 1 din 1 iulie 1900; nr. 2 din 4 iulie 1900.

²⁸ Ioan Cocuz, *Viața politică românească în Bucovina (1900-1918)*, în „Suceava. Anuarul Muzeului Județean”, X/1983, p. 600-601.

guvernul, „pactiștii” au combătut candidatura lui George Popovici, reușind să-l impună pe directorul Școlii normale din Cernăuți, Dimitrie Isopescul, care a câștigat alegerile. Înfrângerea lui George Popovici în alegeri a fost o grea lovitură pentru Partidul Poporal Național. Dezamăgit, Popovici și-a dat demisia din fruntea partidului și a părăsit Bucovina, stabilindu-se la București²⁹. Luând locul lui Popovici în fruntea partidului, Flondor nu înțelege să abandoneze lupta politică, ci, din contră, se manifestă virulent, ori de câte ori se ivește prilejul. Astfel, în ședința Dietei din 6 iulie 1901, după ce a denunțat public înțelegerea politică încheiată de conservatori cu guvernatorul Bourignon, în numele partidului său a atacat regimul, acuzându-l de manevrele oneroase în timpul campaniei electorale ce au dus la pierderea mandatului lui Popovici. În același timp, Flondor a criticat în termeni duri legea relativă la compunerea consiliului școlar al țării, prezentând-o ca pe una ce încălca drepturile naționale ale românilor, putând fi un obstacol în dezvoltarea națiunii³⁰.

Pentru a pune capăt dezbinării din tabăra românească, după tratative îndelungate, în vara anului 1902, între cele două partide politice românești s-a ajuns la o înțelegere privitoare la cooperarea politică, cu păstrarea individualității fiecărui partid. În scopul realizării acestei cooperări a fost aleasă o Dirigență, în frunte cu Eudoxiu (Doxuță) von Hurmuzaki, Iancu von Flondor, din partea poporalilor, și Modest von Grigorcea, din partea conservatorilor. Hotărârile sale erau obligatorii pentru membrii celor două partide. Pentru realizarea obiectivelor politice propuse, ce vizau îmbunătățirea situației economice a populației rurale, creșterea rețelei de școli românești, crearea unei bănci ipotecare ș.a., Dirigența avea în vedere o alianță politică cu partida marilor proprietari conservatori armeano-poloni bucovineni³¹. Ca urmare a hotărârilor luate, pentru coordonarea activității deputaților români de Dieta Bucovinei, la Cernăuți s-a înființat Comisia parlamentară a Clubului român compusă din Iancu Flondor, Nicolae Mustăță și Ioan Volcinski³². Singurul om politic român care s-a opus fuziunii dintre conservatori și naționaliști a fost deputatul conservator din Consiliul Imperial, Florea Lupul, cumnatul lui Aurel Onciul, situație ce a dus la excluderea sa din rândurile Partidului Conservator³³.

Nemulțumirile generate de preponderența în plan politic a mării moșierimi conservatoare, precum și frământările din sânul societății și, mai ales, a elitei politice românești, au dus la apariția, în anul 1902, a unui nou partid politic românesc, Partidul Democrat. Conducătorul noului partid, deputatul dr. Aurel cavaler von Onciul, pune accentul pe social și economic, în activitatea partidului, ca unul ce se prezenta drept reprezentant al intereselor țăranimii, al intelectualității rurale și al altor pătri din societatea românească, sub lozinca democrației și a liberalismului. Totodată, noul partid românesc trecea într-un plan secund revendicările naționale, în activitatea sa politică. Dorința de a se impune pe scena politică provincială i-a făcut pe democrați să respingă ideea unei solidarități politice românești, atacându-i virulent, în adunarea provincială, atât pe conservatori, cât și pe poporali. Pentru a-și asigura reușita în alegerile pentru Dietă din anul 1904, Partidul democrat s-a pronunțat pentru o apropiere de deputații ucraineni, evrei și germani, reușind să realizeze o înțelegere politică și, în final, chiar un

²⁹ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 266.

³⁰ *Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages*, IX. Wahlperiode, 3. Session, VIII. Sitzung vom 6. Juli 1901.

³¹ „Deșteptarea”, Cernăuți, nr. 44 din 22 iunie 1902.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, nr. 54 din 27 iulie 1902.

cartel electoral cu aceștia, dirijat împotriva alianței conservator-poporale conduse de Flondor³⁴.

Ca urmare, în ședința Dietei din 13 octombrie 1903 s-a încercat din partea lui Aurel Onciul, în cartel cu deputatul ucrainean Stefan Smal-Stocki și evreul Beno Straucher, un atac denigrator la reputația lui Iancu Flondor, acuzat pe baza unor articole apărute în ziarul „Bukowinwer Journal” și atribuite șefului partidului popular, de faptul că prin atitudini antisemite încearcă să tulbure liniștea provinciei³⁵. Iancu Flondor a reușit însă să spulbere toate suspiciunile, iar raportul comisiei parlamentare instituite de Dietă s-a pronunțat în final în favoarea sa.

În condițiile apariției pe scena politică a noului Partid Democrat (Țărănesc) Român și a coaliției realizate de acesta, coaliție ce se bucura și de sprijinul guvernului, Dirigența unită a conservatorilor și poporalilor nu a făcut față noii situații politice și a pierdut alegerile din iulie 1904. Ca urmare, doar deputații conservatori din curia marii proprietăți funciare au reușit să intre în noua dietă a Bucovinei, în timp ce poporalinaționalii au pierdut toate locurile de deputați. Profund dezamăgit de luptele fratricide ce se consumau în tabăra politică românească, Iancu Flondor a renunțat să mai participe activ la viața politică provincială, retrăgându-se la moșia sa de la Storojineț, după ce a demisionat în cursul lunii iulie 1904 din funcția de președinte al Partidului Poporal Național care, în cele din urmă, s-a autodizolvat câteva luni mai târziu (în noiembrie)³⁶.

În condițiile unei dezbinări accentuate, ce măcina partidele politice românești, la un moment dat acestea au realizat faptul că un atac politic concertat al celorlalte naționalități, în special al ucrainenilor, germanilor și evreilor, reprezenta un real pericol pentru ele, ce putea ducea chiar la înlăturarea lor de pe scena politică. Treptat, între democrați, „apărăriști” (fostii poporali) și conservatori s-a ajuns la o apropiere pe baza programului politic creștin-social lansat la Viena de dr. Carl Lueger³⁷, hotărându-se fuzionarea tuturor grupărilor politice românești într-un singur partid. În urma hotărârii marii adunări naționale românești de la Cernăuți, din 19 octombrie 1908, s-a constituit Partidul Creștin Social Român din Bucovina, care s-a afiliat celui austriac din Viena. Pentru conducerea noului partid românesc a fost aleasă o Dirigență, alcătuită din reprezentanții partidelor constitutive, avându-l în frunte pe Iancu Flondor, ca președinte³⁸. La Storojineț a fost trimisă o delegație condusă de dr. Aurel Onciul care i-a adresat următoarea scrisoare în numele partidelor românești reunite: „Iubite Iancule! În vreme de grea cumpănă, noi, solii tuturor vârstelor, tuturor păturilor și a tuturor năzuințelor românești din țară, venim la tine, ca să te rugăm dintr-o gură ca să părăsești singurătatea-ți de până acum și să reintri iarăși în războiul politic. Știm că războiul acesta la timpul său ți-a făcut mult amar, dară soarta îți dă satisfacția cea mai splendidă, pentru că astăzi întreg neamul românesc te cheamă să i te pui în frunte, ca să-l mântuiești. În ferma nădejde că vei urma chemării acesteia, noi, care până mai ieri ne sfâșiam între olaltă, ne-am dat mâna frățeste și am uitat cele trecute. Uită-le și tu și în dragostea-ți

³⁴ Gerald Stourzh, *Der nationale Ausgleich in der Bukowina 1909/1910*, în Ilona Slawinski, Joseph P. Strelka, *Die Bukowina. Vergangenheit und Gegenwart*, Bern-Berlin-Frankfurt a. M.-New York-Paris-Wien, 1995, p. 42-43; Ion Nistor, *op. cit.*, p. 308-320.

³⁵ *Die Flondor-Affaire im Bukowinaer Landtage. Nach den stenographischen Protokollen*, Verlag der „Bukowiner Post“, Czernowitz, 1903.

³⁶ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 355-357.

³⁷ Hugo Hantsch, *Die Geschichte Österreichs*, vol. II, Verlag Styria, Graz-Wien- Köln/Rhein, 1955, p. 498-499; Klaus Berchtold, *Österreichische Parteiprogramme. 1868-1966*, Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1967, p. 174 și urm.

³⁸ Ioan Cocuz, *op. cit.*, p. 350-351.

nemărginită pentru neamul tău, calcă-ți pe inimă și întărește legătura care numai tu poți să o faci trainică. Din inimă curată și sinceră întregul nostru popor te roagă: fii căpitanul nostru și ne du la izbândă”³⁹.

Pentru a evita vechile disputele interne, pe tema reprezentării parlamentare, Iancu Flondor a hotărât, în calitate sa de conducător al partidului, ca mandatele de deputați să fie repartizate în mod egal grupărilor politice ce alcătuiau partidul și a interzis cumulul de mandate în Dieta din Cernăuți și în Consiliul Imperial din Viena⁴⁰. În februarie 1909, noul partid își schimbă denumirea în Partidul Național Român, păstrându-și aceeași organizare și același statut. Pentru conducerea treburilor partidului se înființează un Comitet național format din 46 de membri. Conducerea executivă era asigurată de Iancu Flondor, în calitate de președinte, și de deputații Aurel Onciul și Dionisie Bejan, ca vicepreședinți⁴¹. Sub conducerea lui Flondor, noul partid românesc a acționat pentru trezirea conștiinței drepturilor naționale inalienabile ale românilor, pentru dezvoltarea sentimentului solidarității naționale, pentru ridicarea nivelului economic, cultural și moral-religios al poporului român din Bucovina, pentru impunerea limbii române în administrație și justiție etc.

Dar unirea partidelor politice românești bucovinene a fost de scurtă durată. În preajma alegerilor electorale dietale din anul 1911, ce urmau să se desfășoare în cadrul celor patru curii naționale stabilite prin legea electorală a ducatului Bucovinei din 1910⁴², în rândul Partidului Național Român au reînceput luptele dintre cele trei grupări componente pentru repartizarea mandatelor de deputați în Dieta Bucovinei, în cadrul curiei naționale românești. Neputința de a face față confruntărilor dintre conservatori, democrați și naționali, precum și amestecarea sa într-o afacere dubioasă legată de exploatarea pădurilor Fondului Bisericesc al Bucovinei, l-au determinat pe Iancu Flondor să se retragă de la conducerea partidului în noiembrie 1910⁴³. Cu acest prilej, în scrisoarea adresată la 10 noiembrie vicepreședintelui partidului, dr. Aurel Onciul, Flondor își motiva decizia luată arătând că: „Discordia și lupta între frați care au cauzat neamului nostru din Bucovina, în ultimul deceniu multe și dureroase scăderi, consumând cu desăvârșire puterile Românilor și rezistența lor contra deznaționalizării, încep din nou a se încuibă în sânul națiunii noastre. În fața acestor împrejurări de tot triste îmi este peste putință a răspunde pentru viitorul neamului românesc în Bucovina și trebuie cu inima întristată să mă retrag de la conducerea partidului”⁴⁴.

În condițiile date, Partidul Național Român, deși de formă își păstrează unitatea, practic se destramă în cele trei grupuri politice inițiale, care au prezentat fiecare propriile liste de candidați în alegerile dietale din anul 1911⁴⁵. Retras din viața politică la conacul de la Storojineț, Iancu Flondor va asista cu inima îndurerată la luptele fratricide dintre partidele politice românești ce au continuat până la izbucnirea primului război mondial.

Pe toată durata războiului, Flondor a rămas în Bucovina, deși adesea s-a aflat în pericol de a fi arestat și deportat de jandarmii austrieci, pentru sentimentele sale

³⁹ „Viața Românească”, Iași, an. III, nr. 10/1908.

⁴⁰ „Românul”, Cernăuți, nr. 2 din 22 octombrie 1908.

⁴¹ *Statutul și lămuriri la organizarea Partidului Național Român scrise pe înțelesul tuturor de un fiu din popor*, Cernăuți, 1909, p. 1 și urm.

⁴² Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 376.

⁴³ Marian Olaru, *Mișcarea națională a românilor din Bucovina la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, Rădăuți, Editura Septentrion, 2002, p. 166.

⁴⁴ „Patria”, Cernăuți, nr. 92 din 27 noiembrie 1910.

⁴⁵ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 378.

românești⁴⁶. Spre sfârșitul războiului, în octombrie 1918, sfidând orice primejdie și înlăturând din cale orice piedică, Iancu Flondor s-a aflat din nou în fruntea grupului de români bucovineni care milita pentru înfăptuirea idealului unității naționale.

În urma stăruințelor lui Iancu Flondor și a fruntașilor politici grupați în jurul ziarului „Glasul Bucovinei”, pe 27 octombrie 1918 a fost convocată o Adunare Națională a românilor în Cernăuți, la care au participat reprezentanți din toate stărilor Bucovinei. Aceasta, proclamându-se Constituantă, a hotărât, în numele „suveranității naționale”, unirea Bucovinei integrale cu celelalte țări românești într-un stat național independent. Adunarea Națională, devenită Constituantă, a instituit ca organism reprezentativ al românilor din Bucovina un Consiliu Național Român, cu sediul în Cernăuți. Format din 50 de membri, aleși din toate categoriile sociale ale societății românești bucovinene, acesta urma să conducă „poporul român din Bucovina”, să-i apere drepturile și să-l reprezinte, prin delegați, la viitoarea conferință de pace. Consiliul a desemnat din rândurile sale un comitet executiv format din 14 secretari de stat, un adevărat mini guvern, avându-l în frunte pe Iancu Flondor, ca președinte. De asemenea au fost formate trei secții ale Consiliului Național: de externe, administrativă și de aprovizionare⁴⁷.

Aproape toți deputații români din Dieta Bucovinei și din Consiliul Imperial din Viena au fost aleși în Comitetul Executiv al Consiliului Național Român, iar dintre parlamentarii vienezi care erau prezenți, George Grigorovici și George Sârbu au fost aleși, alături de Iancu Flondor, în delegația ce a fost însărcinată să aducă la cunoștința guvernatorului austriac, Joseph Rudolf conte von Etzdorf, hotărârile Constituantei Bucovinei și să-i ceară să transmită puterea în mâinile acesteia.

Etzdorf însă, nu a dat un răspuns afirmativ, pe motivul lipsei unor instrucțiuni precise din partea Cabinetului din Viena⁴⁸, iar Consiliul Național Român nu a putut să se impună deoarece îi lipsea forța armată necesară, în Bucovina neputându-se organiza o gardă națională românească.

Lucrurile s-au complicat și mai mult o dată cu respingerea hotărârilor Constituantei românești de reprezentanții mișcării naționale ucrainene. Promovând propriile interese, Adunarea Națională ucraineană din Cernăuți a hotărât, pe 3 noiembrie 1918, unirea Bucovinei cu statul ucrainean creat pe teritoriul Galiției austriece, la 18 octombrie. La rândul lor, delegații ucrainenilor, bazându-se și pe efectivele legiunii ucrainene dislocate în Bucovina, au cerut și ei guvernatorului austriac să le transmită puterea politică în provincie, însă și solicitare lor a fost respinsă. Pentru păstrarea echilibrului și evitarea tensiunilor de orice natură, reprezentantul executivului vienez în provincie, contele Etzdorf, pretindea ca guvernarea Bucovinei să fie făcută, până la viitoarea hotărâre a conferinței de pace, atât de reprezentanții națiunii române, cât și a celei ucrainene. Ca urmare, Sfatul Național Ucrainean a intrat în contact cu deputatul român Aurel Onciul, ce era favorabil acestei idei. Pornind de la realitățile demografice existente, în urma tratatelor purtate, sub patronajul guvernatorului austriac, cele două părți au ajuns la înțelegerea ca partea de nord a Bucovinei, până la râul Prut să fie administrată de ucraineni, iar cea de sud, de români⁴⁹.

⁴⁶ Nicolae Tcaciuc-Albu, *O amintire despre Iancu Flondor*, în „Revista Bucovinei”, Cernăuți, an II, nr. 11/1943.

⁴⁷ „Monitorul Bucovinei”, Cernăuți, nr. 1 din 14 noiembrie 1918; Ion Nistor, *Unirea Bucovinei. 28 Noiembrie 1918. Studii și documente de...*, București, Editura Cartea Românească, 1928, anexa nr. VII, p. 86-90.

⁴⁸ Aurel Țurcan, *Misiunea mea pe lângă guvernul Etzdorf*, în Ion Nistor, *Amintiri răzlețe din timpul unirii. 1918*, Cernăuți, 1938, p. 470-473.

⁴⁹ „Czernowitzer Morgenblatt”, Cernăuți, nr. 156 din 4 noiembrie 1918; Teodor Bălan, *Bucovina în războiul mondial*, în „Codrul Cosminului”, Buletinul „Institutului de Istorie și Limbă” al Universității din Cernăuți, VI/1929-1930, Cernăuți, 1930, p. 93 și urm.

Pe 4 noiembrie 1918, în cadrul unei întrevederi cerute de guvernatorul austriac, Iancu Flondor, reacționând față de înțelegerea făcută cu ucrainenii, declara, în calitate de președinte al Consiliului Național Român, că nu aprobă pactul încheiat de Aurel Onciul cu aceștia, că românii susțin în continuare hotărârile Constituantei din 27 octombrie și revendică întreaga Bucovină pentru ei, în virtutea dreptului istoric. Totodată, reprezentantul românilor bucovineni făcea cunoscut faptul că a cerut intervenția armatei române în Bucovina, printr-un delegat trimis la Iași, pentru a pune capăt tulburărilor provocate de grupurile armate ucrainene, dar și pentru a reprimă începuturilor de bolșevizare a populației⁵⁰.

Sosit la Iași în cursul aceleiași zile, Vasile Bodnărescu, trimisul Consiliului Național Român din Cernăuți, a fost primit de președintele Consiliului de Miniștri, Alexandru Marghiloman, căruia i-a prezentat textul rezoluției Adunării Naționale, din 27 octombrie, situația creată de ucrainenii în Bucovina și solicitarea intervenției armatei române. La această din urmă cerință, Marghiloman, având în vedere situația României, de stat învins în război, a răspuns cu nu poate promite mai mult, decât arme pentru formarea unei gărzii naționale. După reîntoarcerea la Cernăuți, Bodnărescu a fost trimis din nou la Iași, în seara zilei de 5 noiembrie, cu însărcinarea expresă de a arăta guvernului român situația critică a Consiliului Național Român din Bucovina reclamă imediată intervenție a armatei române⁵¹.

Condiția destul de incertă în care se afla mișcarea națională românească din Bucovina s-a deteriorat și mai mult, o dată cu preluarea prin forță a puterii politice în Cernăuți, de reprezentanții ucrainenilor, asociați cu Aurel Onciul, la 6 noiembrie 1918⁵². Noua conjunctură politică creată părea să indice faptul că acțiunea Consiliului Național Român urma a fi sortită eșecului.

În fața acestei perspective, la insistențele lui Iancu Flondor, prin Vasile Bodnărescu, regele României și noul guvern român, după solicitarea și primirea aprobării din partea Antantei, au hotărât acordarea ajutorului militar solicitat. Prin ordinul Ministerului de Război, din 6 noiembrie 1918, s-a hotărât ca Divizia a 8-a română, condusă de generalul Iacob Zadik, să înainteze și să ocupe progresiv Bucovina, până la Cernăuți⁵³, așa după cum fusese convenit anterior cu puterile Antantei. Concomitent, pentru a preveni ca această încălcare de teritoriu să fie privită drept un „casus belli” provocat de România, președintele Consiliului de Miniștri a României a adresat, din Iași, o telegramă ambasadorului Austro-Ungariei de la București, în care arăta că acțiunea armatei române are loc la solicitarea Consiliului Național Român din Cernăuți, în urma părăsirii provinciei de armată și de autoritățile imperiale, urmărindu-se doar protecția populației împotriva anarhiei⁵⁴.

Ca urmare a retragerii trupelor ucrainene în Galiția, în fața înaintării celor române, pe 10 noiembrie 1918, Consiliul Național Român, în frunte cu Iancu Flondor, a preluat efectiv puterea politică în Cernăuți, primind în mod festiv, pe 11 noiembrie, oștirea română condusă de generalul Zadik la intrarea sa în capitala Bucovinei⁵⁵. În condițiile prăbușirii Austro-Ungariei, a doua zi după sosirea armatei române, Consiliul Național

⁵⁰ Aurel Țurcan, *op. cit.*, p. 472-473.

⁵¹ Teodor Bălan, *Rolul lui Vasile Bodnărescu în preajma Unirii*, Cernăuți, 1938, p. 7-9.

⁵² „Czernowitzer Morgenblatt”, Cernăuți, nr. 159 din 7 noiembrie 1918; Teodor Bălan, *Bucovina în războiul mondial*, p. 93-94.

⁵³ *Intrarea armatei române în Bucovina și cooperarea ei cu celelalte instituții de stat pentru educarea straturilor sociale*, în *Zece ani de la Unirea Bucovinei. 1918-1928*, Cernăuți, 1928, p. 37.

⁵⁴ Arhivele Naționale București, colecția microfilme Austria, rola 119.

⁵⁵ Ion Nistor, *Unirea Bucovinei*, p. 42-43.

Român s-a întrunit în ședință publică și a votat „Legea fundamentală provizorie asupra puterilor țării Bucovinei”⁵⁶. Legea, continuând vechile tradiții autonomiste, stabilea faptul că, în condițiile vidului de putere rezultat de pe urma dezmembrării imperiului, Consiliul Național Român instituit de Constituanta Bucovinei reprezintă puterea supremă a țării, ce își exercita funcția și în calitate de corp legiuitor. Totodată, pentru reglementarea puterii executive, era format un guvern al Bucovinei, sub președinția lui Iancu Flondor, alcătuit dintr-un număr de secretari de stat, responsabili pentru diferite domenii.

Condițiile incerte, interne și internaționale, din acele zile de noiembrie, l-au făcut pe Iancu Flondor să creadă că, până la unirea definitivă cu România, urma să fie o perioadă de tranziție în care fiecare provincie continua să-și păstreze un fel de autonomie proprie⁵⁷. De aceea, în ședința din 13 noiembrie 1918, președintele executivului bucovinean a prezentat un veritabil program de guvernare care, pe lângă rezolvarea unor probleme social-economice de maximă actualitate, prevedea și chestiuni pe termen lung, precum întocmirea unei noi legi electorale, pe baza sufragiului universal, direct și secret, care să permită participarea tuturor stărilor, naționalităților și confesiunilor la activitatea Camerei legislative a Bucovinei, înfăptuirea unei reforme agrare, înființarea unei legiuni militare bucovinene, trimiterea de reprezentanți la conferința păcii ș.a.⁵⁸

Însă, guvernul regatului României nu împărtășea ideea autonomiei provinciale ci dorea o unire necondiționată a Bucovinei cu România, ce urma să servească de exemplu pentru ardeleni. În această idee i-a fost trimisă o scrisoare din partea șefului cabinetului român lui Iancu Flondor, prin refugiatul bucovinean Dimitrie Marmeliuc, invitându-l de urgență la Iași pentru a discuta acolo chestiunea unirii necondiționate. Supusă discuției Consiliului Secretarilor de Stat ai Bucovinei, chestiunea a fost amânată, hotărându-se trimiterea la Iași, pentru tratative, doar a lui Sextil Pușcariu, în calitatea sa de secretar de externe⁵⁹.

După primirea sa de către regele Ferdinand, la 22 noiembrie 1918, Sextil Pușcariu s-a întâlnit cu liderul refugiaților bucovineni din România, profesorul Ion Nistor, chemat în aceeași zi de guvernul român de la Chișinău la Iași. Nistor l-a informat pe Pușcariu despre faptul că refugiații bucovineni și o serie de oameni politici români, în frunte cu Ion I. C. Brătianu, nu erau pentru o unire cumulativă a provinciilor locuite de români din fosta Austro-Ungarie cu statul român, ci se pronunțau pentru o unire directă și necondiționată cu România. În urma discuțiilor purtate, Pușcariu a renunțat să mai negocieze cu guvernul român, acceptând ideea referitoare la unirea necondiționată a Bucovinei cu Regatul României⁶⁰.

În urma acestei acceptări, la 23 noiembrie 1918, Sextil Pușcariu s-a întors împreună cu Ion Nistor la Cernăuți, cu un tren special, pus la dispoziție de guvernul român. Nistor urma să trateze, în calitate de împuternicit al guvernului României, toate problemele legate de unirea necondiționată cu Iancu Flondor. În final, Flondor și Consiliul Național Român din Cernăuți a acceptat ideea convocării în scurt timp a unui Congres General al Bucovinei care să voteze unirea necondiționată a acestei provincii cu Regatul României⁶¹. În noile condiții, Consiliul Național Român din Cernăuți a intrat

⁵⁶ *Ibidem*, p. 113-114.

⁵⁷ Sextil Pușcariu, *Memorii*, București, 1978, p. 338.

⁵⁸ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 119-125.

⁵⁹ Sextil Pușcariu, *Cîteva scrisori*, în *Omagiu lui Ion I. Nistor. 1912-1937*, Cernăuți, 1937, p. 12-13.

⁶⁰ Mihai-Ștefan Ceașu, *Ion Nistor, luptătorul pentru unirea Bucovinei cu România*, în vol. *Ion Nistor. 1876-1962*, editat de Al. Zub, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1993, p. 119.

⁶¹ *Ibidem*, p. 119-120.

în tratative cu Consiliul Național German, cu cel Polon și cel Evreiesc, pentru realizarea unui acord, prin care aceste naționalități să-și declare disponibilitatea de a accepta ideea unirii Bucovinei cu România, propusă de români. Germanii reușiți la Cernăuți, pe 26 noiembrie 1918, într-o Adunare Națională, au acceptat această idee⁶². La fel s-a întâmplat și în cazul polonezilor. Doar evreii au refuzat pe moment să-și dea acordul.

Congresul General al Românilor bucovineni, întrunit la Cernăuți la 15/28 noiembrie 1918, sub președinția lui Iancu Flondor a votat în unanimitate moțiunea de unire necondiționată și pe vecie a Bucovinei cu România, în granițele în care aceasta fusese luată de austrieci în anul 1774, din teritoriul Moldovei⁶³. Citirea proclamației de unire a fost pentru Iancu Flondor încununarea finală a unei vieți de luptător dedicat neamului românesc.

O delegație numeroasă aleasă de congres, sub președinția lui Flondor, a prezentat regelui Ferdinand al României actul unirii. În cuvântarea ținută cu acest prilej, președintele delegației bucovinene, plecând de la situația demografică a Bucovinei, de provincie locuită de mai multe etnii, care s-au unit prin voința proprie cu Regatul României, sublinia faptul că: „Plecați mai puțini, ne întorcem acum mai mulți. Sufletul cel vechi e neschimbat. L-am transmis oaspeților și fraților noștri de alt neam, care împreună cu noi vin înaintea majestății voastre. Nu e o cucerire a armelor, ci întoarcerea la vatră a fraților despărțiți”⁶⁴. De altfel, în privința politicii ce urma a fi dusă față de naționalitățile existente în Bucovina, Flondor va fi mereu de părere că aceasta trebuie să fie tolerantă și dreaptă, fiind împotriva unor măsuri rapide și pripite de românizare în forță a provinciei, deoarece întrevedea posibilitatea creării unor stări de nemulțumire și fricțiune⁶⁵. În timp, această atitudine a sa va constitui încă un punct de discordie în raporturile cu gruparea condusă de Ion Nistor, ce urmărea atât ocuparea tuturor pozițiilor de putere din provincie, cât și ștergerea oricărei urme de autonomie locală și promovarea unei politici restrictive la adresa minorităților etnice. De altfel, se poate afirma că, în lunile ce au urmat actului unirii, asistăm la o dură luptă pentru putere, desfășurată atât la Cernăuți, cât și la București, între vechii politicieni români bucovineni, în frunte cu Flondor și noul val de oameni politici din jurul lui Nistor.

Imediat după unire, prin Decretul lege pentru administrarea Bucovinei din 18/31 decembrie 1918, Iancu Flondor a fost numit ministru fără portofoliu, delegat cu administrarea provinciei în Cernăuți, în timp ce Nistor a fost numit ministru fără portofoliu pentru problemele Bucovinei în guvernul de la București⁶⁶. În viziunea lui Flondor, misiunea sa ca ministru delegat consta în a încadra cinstit și loial Bucovina în cadrul noului stat român, cu păstrarea unor specificități locale, rezultate din propria evoluție istorică, ce aveau în vedere o cât mai mare descentralizare politico-administrativă și o implicare activă a celorlalte naționalități⁶⁷.

Dar, anumite măsuri de natură administrativă luate de București, precum desființarea Regionalei Căilor Ferate din Bucovina, numeroasele atacuri din presă la adresa persoanei sale și anumite manevre politice dubioase făcute de Ion Nistor și cei

⁶² Irma Bornemann, Paula Tiefenthaler, Rudolf Wagner, *Czernowitz. Ein Stadt im Wandel der Zeit*, München-Stuttgart, 1988, p. 69-70.

⁶³ „Monitorul Bucovinei”, Cernăuți, nr. 8, 9, 10 din 5, 23 și 28 ianuarie 1919.

⁶⁴ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 402.

⁶⁵ Doina Alexa, *Ion Nistor – dimensiunile personalității politice și culturale*, Rădăuți-Bucovina, 2000, p. 178.

⁶⁶ „Monitorul Bucovinei”, Cernăuți, nr. 8, din 5 ianuarie 1919.

⁶⁷ Florin Pintescu, *Concepții politice la Iancu Flondor și Ion Nistor*, în „Codrul Cosminului”. Analele Științifice de Istorie ale Universității „Ștefan cel Mare”, seria nouă, nr. 1(11)/1995, Suceava, p. 252 și urm.

din anturajul său, ce vizau acapararea puterii politice la nivel provincial, cu sprijinul liberalilor din regat, în special al ministrului Alexandru Constantinescu, l-au exasperat pe Iancu Flondor. În cele din urmă, acesta a ajuns să ceară, la începutul lunii aprilie 1919, printr-o notă ultimativă, adresată președintelui interimar al Consiliului de Miniștri al României, Mihail Ferchide, fie acceptarea condițiilor sale privitoare la administrarea Bucovinei și demisia celor doi miniștri vinovați de tensionarea situației, fie acceptarea demisiei sale⁶⁸. Desigur că răspunsul guvernului de la București, dominat de liberali nu a fost altul decât acceptarea demisiei sale și numirea lui Nistor ca ministru însărcinat cu administrarea afacerilor Bucovinei în Cernăuți.

Înfrângerea lui Flondor a însemnat practic victoria „tinerilor” asupra „bătrânilor” politicieni români bucovineni care, de acum înainte, își vor putea transpune în practică toate ambițiile politice, fără a întâmpina o opoziție serioasă. Scârbit de nedreptatea făcută și de ingratitudea cu care a fost tratat, Iancu Flondor s-a retras definitiv din viața publică la moșia sa din Storojineț, unde își va petrece restul zilelor, până la decesul său prematur survenit pe 19 octombrie 1924. Ca o palidă și târzie recunoaștere a meritelor câștigate pentru poporul român din Bucovina, regatul României i-a organizat funeralii naționale.

IANCU FLONDOR. DER POLITIKER UND SEINE EPOCHE (Zusammenfassung)

Die Tätigkeit der Politiker, so wie das politischen Leben aus der Bukowina am Ende des 19. Jahrhunderts und in den ersten Jahrzehnten des folgenden, bilden weniger bekannte Kapitel der rumänischen Geschichtsschreibung. Deswegen, beabsichtigen wir in unserem Studium einige Gesichtspunkte aus dieser Periode, betreffs der Tätigkeit einer politischen Persönlichkeit der Zeit, Ioan (Iancu) Flondor (1865-1924), zu klären. Die Untersuchung ist auf zwei verschiedenen chronologischen Ebenen unternommen worden. Die erste Stufe verfolgt die politische und nationale Tätigkeit von Flondor, als Landtagsabgeordneter, aber auch als Parteivorsitzender der Volkspartei oder der Nationalpartei, in der Bukowina der Habsburgerzeit. Die zweite Ebene analysiert die Bemühungen der rumänischen Nationalbewegung, an dessen Spitze sich Flondor befand, für die Vereinigung der Bukowina mit Rumänien, im Herbst des Jahres 1918, so wie den Machtkampf zwischen Ioan Nistor und Iancu Flondor in den ersten Monaten des Jahres 1919.

⁶⁸ Doina Alexa, *op. cit.*, p. 183-184.

GABRIEL ASANDULUI

DESTINE PARLAMENTARE: A. C. CUZA

Parlamentul este o componentă esențială a sistemelor politice pluraliste, având o însemnătate deosebită pentru mersul sănătos al statului și al societății în ansamblul ei. Forul legislativ este „vitrina” politică a unei țări. Este, potrivit afirmației marelui nostru om politic Tache Ionescu, „supapa de siguranță a statului. Dacă o închizi, fatal deschizi alta, care se cheamă întrunire publică sau stradă”¹.

Constituția din 1866 a reprezentat ultimul act al procesului de restructurare a sistemului politic românesc, când s-a introdus un sistem parlamentar bicameral, cu importante atribuții legislative și cu funcții politice considerabile. Păstrarea sistemului de vot cenșar nu a permis, însă, o mai largă participare a cetățenilor la viața politică. Democrația reprezentativă a trebuit să aștepte, până în 1918, când a debutat și în spațiul geopolitic românesc².

Camera Deputaților și Senatul au avut, în diferite epoci, parlamentari care prin elocința lor au însuflețit forul legislativ, i-au dat viață direcționându-i traiectoria și justificându-i viabilitatea³. Îi putem aminti pe Barbu Catargiu și Mihail Kogălniceanu, primii oratori parlamentari moderni⁴. Polemica dintre cei doi pe tema înproprietății țăranilor a stârnit un deosebit interes în rândurile contemporanilor.

Alături de acești „pionieri” ai vieții parlamentare românești putem aminti și alte personalități care, prin frumoasele lor recitaluri de elocință, și-au pus amprenta asupra evoluției Parlamentului. Este vorba de I. C. Brătianu, Titu Maiorescu, P. P. Carp, Al. Lahovary, Tache Ionescu, Nicu Filipescu, N. Iorga, Al. Vaida-Voevod, O. Goga, Nicolae Titulescu ș.a.

Apariția „Junimii” și, odată cu ea, a spiritului critic în cultura română a condus la nașterea unui nou tip de orator, mai atent la ceea ce comunică și la felul în care comunică. Oratorul junimist, produs al atmosferei junimiste, se iniția în practica oratoriei prin susținerea unor prelegeri publice. Cu ocazia susținerii acestora, oratorul trebuia să fie îmbrăcat în frac sau redingotă și să apară inopinat în fața publicului. De asemenea, el trebuia să se încadreze într-o durată de timp limitată, să înceapă și să sfârșească prelegerea cu o comparație, să vorbească liber⁵. Din această galerie a oratorilor junimiști, care au pătruns și în incinta Parlamentului, unde și-au demonstrat realele calități oratorice, face parte și A. C. Cuza (1857-1947).

¹ Vistian Goia, *Destine parlamentare de la Mihail Kogălniceanu la Nicolae Titulescu*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2003, p. 7.

² Florian Tănăsescu, *Parlamentul și viața politică parlamentară din România (1930-1940)*, București, Editura Lumina Lex, 2000, p. 15.

³ Vistian Goia, *op. cit.*, p. 7.

⁴ Idem, *Elocință și parlamentarism*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1997, p. 29.

⁵ *Ibidem*, p. 113.

Născut la Iași, viitorul parlamentar a studiat între 1867-1871 la pensionul lui Anton Frey, din capitala Moldovei. Studiile secundare le-a făcut, în mediul german, la Dresda, unde a fost elev al Institutului Krause, fiind coleg cu fiii lui Mihail Kogălniceanu, Ion și Constantin⁶. Bacalaureatul l-a susținut la Paris pentru a-și continua studiile tot în capitala Franței, unde s-a înscris la Facultatea de Drept. În 1882, s-a transferat la Universitatea din Bruxelles, unde va obține două doctorate, unul în științe politice și administrative (1882), celălalt în drept (1886)⁷.

Reîntors în țară, la finele anului 1886, s-a apropiat de mediul junimist fiind favorizat de rudenia ce-l lega de o serie de reprezentanți de seamă ai „Junimii”, Vasile Pogor, Theodor Rosetti, frații Negruzzi.

Debutul în viața parlamentară și l-a făcut la 24 februarie 1892 când a pășit pentru prima dată în forul legislativ al României ca reprezentant al Partidului Conservator⁸.

Această primă etapă a carierei sale parlamentare a durat până la 24 octombrie 1895. După aceea, a urmat o pauză de aproape două decenii, cauzată de despărțirea de Partidul Conservator, dar și de încercările lui A. C. Cuza de a-și găsi locul pe eșichierul politic românesc.

A revenit pe băncile Parlamentului, la 21 februarie 1914, ca reprezentant al Partidului Naționalist Democrat, a cărui bază le-a pus, în 1910, cu prietenul său N. Iorga. A fost ales pe listele acestui partid și l-a reprezentat în forul legislativ în cadrul mai multor legislaturi: 21 februarie 1914-22 aprilie 1914, 5 iunie 1914-aprilie 1918, 5 iunie 1918-5 noiembrie 1918⁹.

Diferențele cu N. Iorga l-au determinat să părăsească, împreună cu susținătorii săi, Partidul Naționalist-Democrat, în 1919. Ei au pus bazele unei noi formațiuni politice Partidul Naționalist Democrat-Creștin. În această nouă calitate, de conducător al noii grupări, Cuza a participat, ca deputat, la ședințele parlamentului, în următoarele legislaturi: 20 noiembrie 1919-26 martie 1920, 20 iunie 1920-22 ianuarie 1922. Din 1922 și până în 1926 a urmat o nouă „pauză parlamentară” în cariera sa.

S-a reîntors pe băncile forului legislativ abia în 1926, fiind susținut de o nouă grupare politică, Liga Apărării Național Creștine (LANC), ale cărei baze le-a pus, în 1923. A reprezentat această formațiune în următoarele legislaturi: 25 iunie 1926-4 iunie 1927; 22 decembrie 1928-3 aprilie 1931, 15 iunie 1931-10 iunie 1932, 30 iulie 1932-18 noiembrie 1933.

După 14 iulie 1935, Cuza a reprezentat, în Parlament, Partidul Național Creștin, rezultat al fuziunii dintre LANC și Partidul Național Agrar, condus de O. Goga. La 4 martie 1936 Cuza a renunțat la mandatul de deputat, în favoarea celui de senator. A fost membru al Senatului până la desființarea forului legislativ, în 1940.

A. C. Cuza a fost un parlamentar cu un discurs vivace, un adept al „pugilatului oratoric”, ajutat fiind de calmul său exasperant și de răbdarea sa de fier. Prin calitățile sale, profesorul ieșean a reușit să se impună în dese rânduri în fața unei Camere adesea ostile, fără a folosi vreun cuvânt neprotocolar, fiind refractar violențelor verbale. Cuza i-a masacrat „cu verva lui epigramatică” pe cei care au făcut imprudența de a-i întrerupe discursul¹⁰.

⁶ „Porunca Vremii”, București, an V, nr. 417, 8 iunie 1936, p. 45.

⁷ BAR, *Cabinet Manuscrise – Carte rară*, arhiva A. C. Cuza, mapa XII, p. 369.

⁸ Idem, mapa XII, p. 447.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Pamfil Șeicaru, *Un junimist antisemit: A. C. Cuza*, Madrid, Editura Carpați, 1956, p. 15.

„Botezul“ în activitatea de parlamentar a venit la 8 februarie 1893. În această ședință a Camerei, P. P. Carp a prezentat proiectul legii pentru organizarea învățământului profesional. Cuza a propus un amendament potrivit căruia străinii trebuiau excluși din „atelierile de aplicațiuni“ deoarece, spunea el, aceștia aveau la dispoziție toate atelierile (ținute de străini) unde românii nu erau primiți¹¹. Plenul Camerei a respins amendamentul propus de A. C. Cuza, 70 de deputați votând împotriva acestuia, în timp ce doar 35 dintre deputați au considerat necesar acest amendament menit să-i protejeze pe tinerii români dornici să învețe o meserie.

A. C. Cuza și-a făcut un crez din ostilitatea față de evrei și de nenumărate ori și-a exprimat punctul de vedere, în această chestiune, de la tribuna Parlamentului. Prima intervenție în „problema evreiască“ a avut-o în cadrul ședinței Camerei Deputaților, din 13 februarie 1893. Cu acest prilej, parlamentarul ieșean a afirmat că este necesară eliminarea evreilor din cadrul societății românești, dar că aceasta trebuie să se facă prin mijloace legale¹².

Încercarea de reformare a învățământului românesc l-a adus în fața Camerei pe Tache Ionescu, ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice, cel ce a prezentat parlamentarilor legea învățământului primar, care a stârnit puternice controverse în forul legislativ. Între cei care au luat cuvântul cu prilejul dezbaterilor privind viitorul învățământului primar românesc s-a numărat și A.C. Cuza. El a propus un amendament la articolul 1 al legii, potrivit căruia învățământul primar trebuia a fi gratuit pentru români, străinii neputând fi înscriși decât după înmatricularea tuturor fiilor de români și fiind obligați totodată și la plata unei taxe. Acest amendament a fost aprobat de plenul Camerei, iar apoi această dispoziție a fost introdusă și în legea învățământului secundar¹³.

În cursul anului 1894, Cuza a avut o serie de intervenții în cadrul Parlamentului, prilej cu care și-a prezentat opinia în problema alcoolului, susținând necesitatea instituirii monopolului statului asupra vânzării acestui produs, din cauza efectelor pe care le producea asupra stării de sănătate a populației.

O altă problemă care l-a preocupat pe tânărul parlamentar ieșean și care a constituit subiect al intervențiilor sale a fost chestiunea țărănească. Discursurile sale în această problemă, din 23 noiembrie 1894 și 5 martie 1895, sunt extrem de bine documentate, autorul argumentând, cu date statistice, natalitatea scăzută din România comparativ cu alte state ale Europei¹⁴. De asemenea, oratorul a prezentat situația precară a stării de sănătate a populației, în special a celei din mediul rural, cauzată de creșterea alarmantă a alcoolismului și de lipsa de educație. Cuza a acuzat „clasa dirigență“ că nu a făcut și nu face nimic pentru principala clasă a societății românești, țărănimea. Parlamentarul ieșean susținea, încă o dată, necesitatea instituirii monopolului statului asupra producerii și comercializării alcoolului, ca mijloc de susținere financiară a acțiunii de îmbunătățire a situației grele a țărănimii¹⁵.

Prima etapă a carierei parlamentare a lui A.C. Cuza a luat sfârșit la 24 octombrie 1895. Disputele avute cu fruntașii „Junimii“, dar și ai Partidului Conservator, P.P. Carp și Titu Maiorescu, l-au determinat pe Cuza să părăsească această formațiune și să-și caute propriul său drum.

Lipsit de sprijinul unui partid profesorul ieșean a trebuit să aștepte aproape două decenii pentru a reveni pe băncile Parlamentului. A reușit să redevină parlamentar cu

¹¹ DAD, ședința din 8 februarie 1893, p. 443.

¹² Idem, ședința din 13 februarie 1893, p. 451.

¹³ „Porunca Vremii“, București, an VI, nr. 712, 11 aprilie 1937, p. 14.

¹⁴ A. C. Cuza, *Țăranii și clasele dirigențe*, Iași, Tipografia Națională, 1895, p. 9.

¹⁵ *Ibidem*, p. 21-35.

sprijinul Partidului Naționalist Democrat. După mai multe tentative eșuate de a obține fotoliul de deputat, Cuza reușește să fie ales, în februarie 1914, la colegiul II din Iași, obținând 1.274 de voturi¹⁶.

Deschiderea noului parlament a avut loc la 21 februarie, prin prezentarea mesajului tronului. Noul guvern liberal, condus de I.I.C. Brătianu, a inițiat un amplu program de reforme, primit cu ostilitate de opoziția conservatoare. După alegerea organelor de conducere a celor două Camere, s-a trecut la prezentarea reformelor preconizate de guvernul liberal. În ședința Camerei, din 24 februarie 1914, deputatul Orleanu a susținut necesitatea modificării constituției în vederea realizării reformelor. Oratorul și-a argumentat propunerea prin necesitatea de a se micșora disproporția dintre marea și mica proprietate, prin expropriere, întrucât mijloacele folosite până atunci s-au dovedit ineficiente, creându-se un dezechilibru profund.

În ceea ce privește reforma electorală, se preconiza modificarea art. 20 al Constituției pentru a se realiza o mai largă participare a cetățenilor la viața politică. În opinia deputatului liberal, reformele propuse trebuiau adoptate în regim de urgență¹⁷.

Programul guvernului liberal a dat naștere la aprinse discuții în cele două adunări ale Parlamentului, antrenând un număr însemnat de deputați și senatori. Printre aceștia s-a numărat și A.C. Cuza. Acesta a luat cuvântul, în ședința din 24 iunie 1914, prilej cu care a subliniat că partidele politice reprezintă „unul din relele cele mai mari ale acestei țări”. Cu același prilej, profesorul ieșean și-a exprimat regretul că a fost nevoit să stea departe de băncile Parlamentului 19 ani: „Sunt 19 ani de când m-am dus de aici tânăr, cu sufletul plin de amărăciune pentru cele ce văzusem, hotărât a-mi face datoria până la capăt. Mi-am ținut cuvântul față de mine și nu am voit să reintru într-un partid, ieșind din partidul în care îmi pusesem toate speranțele”¹⁸.

În discursul său, A. C. Cuza s-a referit la chestiunea revizuirii Constituției, problemă actuală, cu implicații profunde și imediate, dar și alte chestiuni care, în opinia sa, erau vitale pentru România de dinainte de primul război mondial. A subliniat, cu acest prilej, starea de sănătate a țărănimii, a clasei care avea un aport substanțial la formarea veniturilor țării. A atras, de asemenea, atenția asupra creșterii exagerate a numărului de evrei din țară, majoritari în anumite orașe, mai ales din Moldova. Situația dezastruoasă a învățământului, în special a celui rural, a fost o altă problemă abordată de deputatul Partidului Naționalist-Democrat.

Cu același prilej, Cuza, simpatizant al mișcării socialiste, în perioada studiilor universitare, nu a ezitat să-l critice pe ministrul liberal, Vasile Gh. Morțun, fost „tovarăș de idei”, în perioada studenției, la Bruxelles: „D-nii mei, mai este încă ceva, o altă satisfacție de altă natură. Mă uit pe băncile acelea. Altă dată ședea acolo un tânăr venit de curând din străinătate, plin de avânt, făcuse studii mai mult literare și dramatice și tuna tânărul acela cu fulgere împotriva nelegiuirilor, împotriva legilor falsificate: vorbea cu vehemență, de pildă, împotriva dotațiunii principilor noștri și agita de la acea tribună a opozițiunii.

Astăzi, domnii mei, cu toată satisfacțiunea mă întorc către banca din stânga și îl văd pe protestatarul de ieri excelență la interne, păstrător al ordinii d-l Vasile Morțun. Atunci vorbea în numele social-democrației internaționale, acum vorbește în numele democrației naționale. Și câtă largime de vedere, d-nii mei, astăzi când este d-sa chemat

¹⁶ DAD, ședința din 21 februarie 1914, p. 15.

¹⁷ Idem, ședința din 21 februarie 1914, p. 23-25.

¹⁸ Idem, ședința din 24 martie 1914, p. 307-308.

să aplice principiile, vedeți, în materie electorală, de pildă, aproape votul universal; nu numai să voteze cei vii, dar să voteze și morții¹⁹.

Nu a scăpat de criticile sale nici Carol I, pe care deputatul ieșean l-a considerat responsabil de faptul că nu a respectat Constituția și că „ne-a dat mai puțin decât era dator să ne dea”. Monarhul era, în opinia lui Cuza, vinovat de instituirea unor guverne personale, care ar fi încălcat drepturile cetățenești. De asemenea, regele nu ar fi respectat religia creștin-ortodoxă, întrucât în timpul domniei sale au fost înființate numeroase biserici, școli și instituții catolice²⁰.

Adversitatea față de partidele istorice, liberal și conservator, și-a exprimat-o direct acuzându-le de faptul că problemele cu care se confruntă țara sunt opera lor. În calitatea sa de reprezentant al Partidului Naționalist-Democrat, găsea necesară desființarea acestor două partide: „vă considerăm ca o primejdie pentru țară și socotim ca o datorie pentru noi de a contribui să vă desființăm”²¹. Prin acest discurs Cuza a încercat, pe de o parte, să lămurească poziția „partidelor istorice” față de țară, iar pe de altă parte a precizat poziția Partidului Naționalist-Democrat față de acestea.

Discursul profesorului ieșean a continuat și în ședința din 25 martie 1914, când a abordat reformele propuse de liberali – colegiul unic și exproprierea pământurilor – pe care le-a considerat „simple formule” și nu reforme adevărate. El definea formula propusă de liberali ca fiind un „principiu abstract în vederea unei schimbări de fapt viitoare”²². Guvernul liberal era învinovat că nu a prevăzut toate detaliile tehnice a reformelor preconizate făcându-le să cadă în desuetudine. Astfel, Cuza considera reforma electorală ca fiind „o simplă formulă abstractă”, din cauză că guvernării nu au precizat în detaliu modalitățile de implementare ale acestuia. El considera că atât colegiul unic, cât și exproprierea nu erau reforme din cauză că nu produceau „schimbările de ordin politic și economic de care țara avea nevoie”²³. Oratorul credea că, prin aceste măsuri, guvernul nu făcea decât să înrăutățească relațiile dintre reprezentanții marii și micii proprietăți.

Cuza nu a fost împotriva adoptării reformelor preconizate de liberali, ci a văzut doar, într-un alt mod, punerea lor în practică. În opinia sa, chestiunea agrară trebuia rezolvată gradual, mai întâi prin arendarea pământurilor, apoi prin împrumutarea comunelor și abia în final, dacă mai era nevoie, se putea înfăptui și împrumutarea individuală. În ceea ce privește despăgubirile ce trebuiau plătite, Cuza s-a pronunțat pentru folosirea bonurilor rurale garantate de stat și nu pentru rentă și împrumuturi care, considera el, nu ar fi făcut altceva decât să sporească datoria publică. Profesorul ieșean a propus înființarea unor comisii regionale care să pună în practică aceste reforme, evitându-se, astfel, procedura greoaie și anevoioasă a justiției²⁴.

Atitudinea ostilă a parlamentarilor opoziției față de programul de reforme propus de guvernul liberal l-a determinat pe I.I.C. Brătianu să prezinte mesajul regal pentru dizolvarea corpurilor legiuitoare și să anunțe datele noilor alegeri parlamentare, anume 18 și 26 mai 1914.

Campania electorală s-a caracterizat printr-o puternică propagandă împotriva reformelor, desfășurată, în special, de către conservatori. Cu toate acestea, guvernul

¹⁹ *Ibidem*, p. 309.

²⁰ *Ibidem*, p. 318.

²¹ *Ibidem*, p. 319-326.

²² DAD, ședința din 25 martie 1914, p. 330.

²³ *Ibidem*, p. 333.

²⁴ *Ibidem*, p. 338.

liberal a reușit să câștige alegerile. În urma votului, în Parlament au pătruns 199 de deputați și 125 de senatori. Printre cei aleși s-a numărat și A. C. Cuza, care a redevenit membru al Camerei Deputaților.

La 5 iunie 1914 a fost deschisă sesiunea noului Parlament. În mesajul regal de deschidere s-a exprimat convingerea că membrii forului legislativ vor sprijini revizuirea constituției. Dezbaterile, pe această temă, urmau a avea loc în toamnă, în sesiunea din vară făcându-se doar pregătirile în această privință. Sesiunea s-a încheiat prin formarea unei comisii alcătuite numai din parlamentari aparținând majorității, reprezentanții opoziției refuzând să participe²⁵.

Izbucnirea primului război mondial, la 15/28 iulie 1914, a amânat însă abordarea programului liberal de reforme, care va fi reluat abia în 1917, la Iași.

La 16 noiembrie 1914 s-a deschis noua sesiune a Parlamentului. În mesajul regal s-a făcut apel la sprijinirea activității guvernului nevoit să facă față unor situații speciale create de declanșarea primei conflagrații mondiale. De asemenea, primul ministru I.I.C. Brătianu a cerut tuturor parlamentarilor să sprijine guvernul condus de el. Au răspuns afirmativ acestei cereri I. Lahovary, reprezentantul Partidului Conservator, dar și Tache Ionescu, șeful celui alt partid conservator. În schimb C. Mille, N. Fleva și A.C. Cuza au criticat politica externă a cabinetului Brătianu precum și procedul declarării neutralității²⁶.

Nemulțumirea față de politica externă promovată de guvernul liberal, A.C. Cuza și-a exprimat-o în cadrul unei interpelări adresate ministrului de externe la 25 noiembrie 1914. Adept al implicării României în război alături de puterile Antantei, Cuza a militat pentru această idee, susținând cu tărie că prin respectiva alianță vor fi protejați românii din Imperiul austro-ungar „supuși la cele mai vrăjmașe prigoniri de exterminare din partea autorităților militare și civile ale Austro-Ungariei”²⁷.

Numeroși parlamentari au adresat primului ministru interpelări privind politica externă a țării. Acesta refuza, însă, să ofere explicații în legătură cu această problemă, fapt ce l-a determinat pe A.C. Cuza să declare că guvernul nu dorea să conlucreze cu forul legislativ adoptând „tactica tăcerii”: „Guvernul tace și nu spune nimic și oferă un exemplu unic în viața tuturor Parlamentelor”²⁸.

Afinitatea pentru puterile Antantei și probabil capacitatea sa de intuiție și prevedere l-au determinat pe A.C. Cuza, la începutul anului 1915, să afirme, într-un discurs rostit în fața membrilor Camerei Deputaților, că Germania și Austro-Ungaria nu vor câștiga războiul. În sprijinul afirmației sale aducea următoarele idei: prima, se referea la faptul că Austro-Ungaria era „un stat nefiresc, alcătuit din naționalități diferite și este supus desființării totale prin legea naționalităților, prin principiul naționalităților”²⁹. A doua idee viza faptul că Germania și Austro-Ungaria nu vor reuși să înfrângă Rusia „din cauza întinderii colosale a teritoriilor sale” și nici Anglia „pe mare”.

Guvernul condus de I.I.C. Brătianu a fost acuzat de profesorul ieșean de faptul că a pierdut mai multe ocazii favorabile pentru a intra în Transilvania și Bucovina. Un prim moment fusese, în opinia sa, când rușii au cucerit orașul Lemberg, din Polonia, la 21 august 1914.

²⁵ Anastasie Iordache, *Parlamentul României în anii reformelor și ai primului război mondial (1907-1918)*, București, Editura Paideia, 2001, p. 102.

²⁶ *Ibidem*, p. 102-103.

²⁷ DAD, ședința din 25 noiembrie 1914, p. 9.

²⁸ Idem, ședința din 3 decembrie 1914, p. 22.

²⁹ Idem, ședința din 28 ianuarie 1915, p. 180.

Un al doilea moment favorabil era considerat (30 septembrie 1914) când rușii au părăsit Bucovina: „30 septembrie, d-lor, înseamnă părăsirea Bucovinei de către ruși și însemna acea grozavă reacțiune a austrieilor reîntorcându-se la Cernăuți și organizând regimul spânzurătorilor împotriva bieților români care își vărsaseră sângele pentru apărarea drapelului austriac”³⁰.

De asemenea, A.C. Cuza, considera că invadarea Serbiei de către armatele austro-germane a distrus echilibrul balcanic și că guvernul ar fi trebuit să ia atitudine față de această situație, printr-o notă în care să precizeze că „România nu poate tolera zdrobirea Serbiei (...)”³¹.

Continuându-și discursul, oratorul a acuzat guvernul condus de I.I.C. Brătianu că nu a respectat politica de neutralitate, permițând exportul de cereale, benzină și tranzitarea pe teritoriul țării noastre a materialelor de război necesare trupelor austro-ungare. Din această cauză, cabinetul liberal era, în opinia lui A.C. Cuza, răspunzător de prelungirea războiului; „D-lor, v-am atras atențiunea că Germania putea să fie redusă și va putea fi redusă prin constrângere economică. Dacă tu, Românie, în loc să ții seama de faptul acesta și să te îngrădești în neutralitate odată stabilită, vii și întreții pe cei care se luptă cu alimente și le procuri mijloace ca să poată rezista, este de a prelungi în mod inutil războiul (...)”³².

Discursul deputatului naționalist-democrat a abordat și tema atitudinii României față de conflictul izbucnit în vara anului 1914. Distinsul orator identifica, în această privință, nu mai puțin de cinci ipoteze: „expectativa armată, neutralitatea definitivă, alipirea la «Alianța întreită», alipirea la «Tripla Înțelegere» și alianța italo-română”³³.

Expectativa armată era considerată de A.C. Cuza ca fiind străină de „cugetul cinstit al poporului nostru”.

Neutralitatea definitivă nu era văzută, nici ea, ca fiind o soluție pentru țara noastră, din cauză că risca, în condiții de nonbeligeranță, să fie exclusă de la Conferința marilor puteri. Din această cauză, profesorul ieșean considera că *neutralitatea loială și definitivă* „trebuia înlăturată întrucât România putea pierde momentul acesta unic”.

A.C. Cuza mai credea că *alianța României cu Puterile Centrale* era primejdioasă neoferind nici un avantaj pentru țara noastră în caz de victorie, îngropând, însă, „idealul național” de reîntregire a patriei noastre.

În schimb, *alianța cu puterile Antantei* era, în opinia deputatului ieșean, singura soluție valabilă pentru reîntregirea *României prin alipirea Transilvaniei și Bucovinei*.

Ultima ipoteză era cea a *alianței italo-române* care „ar deplasa echilibrul puterilor în așa fel – mergând împotriva Vienei și Budapestei – încât pacea generală nu ar putea să întârzie (...)”³⁴.

Proantantist convins și adversar declarat al Puterilor Centrale, Cuza a militat, în perioada neutralității, în mod deschis, pentru intrarea României în război alături de puterile Antantei.

Pe lângă atitudinea proantantistă pe care a afișat-o de la tribuna Parlamentului, A.C. Cuza a abordat și alte chestiuni. O problemă care a dat naștere la vii controverse între parlamentari a fost *Legea pentru controlul străinilor*. Spre deosebire de N. Flea și C. Mille care au criticat extrem de dur legea propusă, Cuza a apreciat că aceasta este „o

³⁰ *Ibidem*, p. 181.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, p. 187.

³³ *Ibidem*, p. 194.

³⁴ *Ibidem*, p. 195.

lege necesară, este o lege utilă, este o lege nu numai venită la timp, ci este o lege venită prea târziu, este o lege care ar fi trebuit, pentru binele acestei țări, să fi venit cu câțiva ani mai înainte, cu 20-30 de ani mai înainte³⁵. Nemulțumirea lui Cuza, față de respectiva lege, consta în faptul că proiectul inițial al legii ar fi fost modificat, la presiunile Uniunii Evreilor Pământeni (UEP), introducându-se unele articole, care au fost de natură să zădărnicească scopul legii³⁶.

Profesorul ieșean a fost un susținător al acestui proiect de lege, prezentat Camerei de raportorul G. Mârzescu, însă considera că respectiva lege putea fi îmbunătățită prin introducerea unor amendamente.

Anul 1916 a adus intrarea României în război, la 14 august, alături de puterile Antantei, pentru care militase Cuza încă de la declanșarea primei conflagrații mondiale.

După euforia iscată de această alegere și după câteva succese înregistrate de armata română în Transilvania, situația s-a schimbat radical, în toamna anului 1916, când armatele germano-austro-ungare au reușit să ocupe o mare parte din teritoriul țării. Autoritățile române s-au refugiat în Moldova, iar capitala acesteia, Iașul, a devenit locul de reședință al Parlamentului.

Deschiderea lucrărilor forului legislativ, după evenimentele nefericite din toamna anului 1916, a avut loc la 9 decembrie, în sala Teatrului Național, în prezența regelui și a reginei. Cu acest prilej, Ferdinand I a prezentat personal Mesajul tronului³⁷. A luat cuvântul și A.C. Cuza care a subliniat importanța istorică a sesiunii parlamentare deschise de regele României. De asemenea, el a adus grave acuzații guvernului pentru lipsa de pregătire a țării în vederea intrării în război. Afirmațiile sale au stârnit nemulțumirea reprezentanților puterii, care au reacționat indignați.

Cuza s-a arătat nemulțumit și de faptul că C. Stere a rămas în teritoriul ocupat. Atitudinea sa l-a indignat pe deputatul V. Sasu care a protestat împotriva ponegririi lui Stere, susținând că rămânerea lui în zona intrată sub administrarea Puterilor Centrale era de „ordin moral politic”. El a arătat că, în această situație, se află și alte figuri reprezentative ale vieții politice precum Isvoranu, Tiuleanu, Titu Frumușanu, Coandă, Procopiu, Maiorescu, Carp, Pilat, dr. Cantacuzino, Gr. Cantacuzino³⁸.

Ostil față de guvernul liberal condus de I.I.C. Brătianu, Cuza se distanțează treptat și de prietenul și colaboratorul său N. Iorga, din cauza sprijinului și loialității pe care marele nostru istoric îl afișa față de primul ministru și cabinetul condus de acesta: „Dar d-voastră (N. Iorga – n.ns., G.A.) ați făcut declarațiuni de loialitate față de persoana d-lui prim-ministru – o știe Camera întreagă (...).

Și cum m-ar privi oarecum și pe mine declarațiunile de loialitate pe care le face N. Iorga, iar eu asemenea declarațiuni nu le găsesc oportune, și nu este în spiritul meu să le fac.

Ca să nu existe nici o confuziune, în aceste momente grave pentru țară, când se pregătește un viitor mai bun pentru dânsa, fără nici un înconjur, declar d-lui N. Iorga că de azi înainte politicește nu mai este nimic între noi³⁹.

Presiunile externe, dar și cele ale U.E.P. au obligat Parlamentul să ia în discuție și „problema evreiască”, în ideea de a găsi o modalitate de soluționare a chestiunii. A.C. Cuza a considerat, însă, că chestiunea nu trebuie pusă în discuție, ci ea trebuie să facă

³⁵ Idem, ședința din 6 februarie 1915, p. 245.

³⁶ *Ibidem*, p. 269.

³⁷ Idem, ședința din 9 decembrie 1916, p. 1-2.

³⁸ *Ibidem*, p. 23-26.

³⁹ Idem, ședința din 13 decembrie 1916, p. 26.

obiectul dezbatelor altei constituante arătând că, „din punct de vedere constituțional, nu poate fi pusă astăzi în discuție, ci rămâne cu totul rezervată vreunei alte Constituante, care va ieși din noi alegeri, și care va avea să se pronunțe, dacă va fi nevoie, și în toată libertatea atunci, fără nici o presiune din afară, asupra acestei probleme de existență pentru poporul românesc dar pe care noi o considerăm rezolvată prin art. 7 din punctul de vedere al Constituantei definitiv”⁴⁰. Profesorul ieșean considera inoportună discutarea acestei probleme în momentele grele prin care trecea țara. De asemenea, considera că „problema evreiască” nu trebuia abordată din cauza presiunilor internaționale.

Situația gravă în care se găsea România, în prima jumătate a anului 1917, a condus la accentuarea tensiunilor dintre putere și opoziție. A.C. Cuza s-a numărat printre cei care au atacat guvernul condus de I.I.C. Brătianu, acuzându-l de lipsă de claritate în politica externă și făcându-l răspunzător de situația în care se afla România sau, mai bine zis, ceea ce mai rămăsese din ea⁴¹.

De tirul acuzelor lui A.C. Cuza n-a scăpat nici Tache Ionescu, membru marcant al cabinetului Brătianu, care era considerat răspunzător de „politica de lărgire a drepturilor jidanilor”⁴².

Reforma agrară și cea electorală au fost intens dezbătute în Parlamentul țării. Printre cei care au luat cuvântul, cu acel prilej, s-a aflat și A. C. Cuza. Acesta considera că guvernul liberal nu avea „autoritatea morală” de a înlăuntrii aceste reforme⁴³. De aceea, profesorul ieșean a votat împotriva programului de reforme propus de cabinetul Brătianu, considerând că guvernul nu face decât niște simple făgăduieli care nu vor satisface interesele maselor largi ale populației⁴⁴.

Votarea proiectelor de reformă propuse de liberali s-a făcut cu participarea celor 144 de deputați, din care, 129 au fost pentru, N. Basilescu s-a abținut, iar 14 au votat contra. Alături de Cuza s-a împotrivit reformelor M. Carp, N. Cincu, G. Diamandy, N.D. Ghica, D.D. Hențescu, Tilică Ioanid, Gr. Iunian, Krupenski, dr. N. Lupu, M. Macovei, N.D. Protopopescu, I.P. Rădulescu, Grigore Trancu-Iași⁴⁵.

Spre sfârșitul anului 1918, relațiile dintre Iorga și A.C. Cuza s-au îmbunătățit. Astfel, Cuza a fost prezent la prima consfătuire importantă a reprezentanților Partidului Național Democrat, desfășurată la Iași, la 26 noiembrie 1918. Revenind în partidul al cărui baze le-a pus împreună cu N. Iorga, A.C. Cuza a candidat pe listele naționalist-democrate, la alegerile parlamentare, de la începutul lunii noiembrie a anului 1919. Cu acest prilej, cetățenii din toate provinciile românești au fost chemați la urne, pe baza votului universal, să aleagă Parlamentul României Mari. Cuza a fost ales la Iași, cu 3.379 de voturi, dar și la Buzău cu 8.803 voturi⁴⁶.

La scurt timp după alegerea sa ca deputat, profesorul ieșean a părăsit partidul, din cauza divergențelor pe care le-a avut cu N. Iorga cauzate, după cum avea să declare A.C. Cuza, de dorința marelui istoric de a semna tratatul de la Saint-Germain⁴⁷.

În noul Parlament, unde existau reprezentanți ai tuturor provinciilor istorice, Cuza și-a făcut debutul, la 18 decembrie 1919, prilej cu care și-a exprimat nemulțumirea față

⁴⁰ Idem, ședința din 6 mai 1917, p. 107.

⁴¹ Idem, ședința din 4 iunie 1917, p. 483.

⁴² *Ibidem*, p. 484.

⁴³ Idem, ședința din 5 iunie 1917, p. 506-510.

⁴⁴ Idem, ședința din 12 iunie 1917, p. 632-634.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Idem, ședința din 27 noiembrie 1919, p. 415.

⁴⁷ Idem, ședința din 16 decembrie 1926, p. 426.

de faptul că deputații nu au cunoștință de tratativele purtate de delegația țării noastre la Conferința de Pace și că acestora li s-a pus la dispoziție textul tratatului de la Saint-Germain⁴⁸.

Atacurile liberalilor la adresa guvernului „Blocului parlamentar”, condus de Alexandru Vaida-Voievod (1 decembrie 1919-13 martie 1920), l-au determinat pe A.C. Cuza să-și exprime sprijinul față de acest cabinet, acuzând, în același timp, Partidul Național Liberal că încearcă să submineze reformele inițiate de guvernul Vaida și că dorește dizolvarea Parlamentului rezultat în urma primelor alegeri desfășurate pe baza votului universal⁴⁹.

Grevele de la începutul anului 1920 au generat numeroase și aprinse discuții în cadrul forului legislativ. În încercarea de a identifica cauzele acestora, A.C. Cuza a considerat că „fenomenul grevelor” era generat de evoluția societății în cadrul căreia se tindea către un anumit echilibru: „care echilibru nu are drept scop decât o mai mare dreaptă împărțire a produselor muncii”⁵⁰.

Cu acest prilej, Cuza a încercat să clasifice grevele, identificând greve de echilibru sau dezechilibru, greve particulare sau sociale. În opinia sa, grevele de echilibru vizau crearea unui relativ consens între diferitele categorii sociale, în ceea ce privește împărțirea produselor muncii. El considera acest tip de greve pe deplin legitim dacă își păstrau „caracterul lor de echilibru, adică de stabilire a unor raporturi mai drepte între capital și muncă”⁵¹.

Grevele de dezechilibru erau acelea care împiedicau evoluția societății „către îndreptățirea deopotrivă a tuturor muncitorilor”⁵². În opinia sa, grevele de dezechilibru nu făceau altceva decât să perturbe evoluția către o organizare mai dreaptă a societății.

Greva particulară era aceea care-i privește pe muncitori și patronii lor. În schimb, greva socială era definită ca fiind „o perturbare profundă înlăuntrul societății întregi”⁵³.

Incapacitatea „Blocului parlamentar” de a gestiona gravele probleme cu care se confruntă societatea românească l-au determinat pe A.C. Cuza să se distanțeze și să nu mai susțină guvernul condus de Vaida-Voievod, după semnarea Tratatului de la Saint-Germain.

Orator distins, dornic, din totdeauna, de a-și exprima ideile în fața colegilor parlamentari, Cuza a protestat, de fiecare dată, față de îngrădirea libertății de exprimare a deputaților, politică promovată de unii președinți ai Camerei, printre aceștia numărându-se și N. Iorga. A.C. Cuza a subliniat că „nu este dat unui președinte ca să deprecieze prin anticipațiune cuvântările oratorilor și este o deprecie anticipativă a cuvântărilor oratorilor atunci când în momentul în care oratorul este chemat la tribună, cu câtă greutate, d. președinte intervine și spune că renunță la cuvântările noastre, căci nu este timp, avem alte lucruri de făcut (...) și eu d-lor, care vă spun că am luptat pentru libertatea deplină a acestei tribune, nu admit sabotarea nici unui discurs al vreunui parlamentar”⁵⁴.

Deprecierea accentuată a valorii leului i-a permis lui A. C. Cuza să declare că această situație a fost cauzată, printre altele, și de semnarea tratatului de la Saint-

⁴⁸ Idem, ședința din 18 decembrie 1919, p. 180-181.

⁴⁹ Idem, ședința din 7 februarie 1920, p. 429-435.

⁵⁰ Idem, ședința din 10 februarie 1920, p. 480.

⁵¹ *Ibidem*, p. 481.

⁵² *Ibidem*, p. 481-482.

⁵³ *Ibidem*, p. 483.

⁵⁴ Idem, ședința din 13 februarie 1920, p. 618.

Germain. Celelalte motive care au condus la prăbușirea monedei naționale erau, în opinia sa, inflația monetară, dezechilibrul balanței comerciale, lipsa bugetului, specula și, nu în ultimul rând, interesele politice și economice ale Băncii Marmorosch Blanck⁵⁵.

Caracterul heteroclit al „Blocului parlamentar” precum și intrigile liberalilor au dus la prăbușirea guvernului condus de Alexandru Vaida-Voievod și la venirea la putere, la 13 martie 1920, a Ligii Poporului, grupare condusă de generalul Alexandru Averescu. A.C. Cuza a declarat că prăbușirea guvernului a fost cauzată de incapacitatea și atitudinea iresponsabilă a unor reprezentanți ai fostei alianțe parlamentare⁵⁶. În aceste condiții, corpurile legiuitoare au fost dizolvate și s-au organizat noi alegeri, între 25-27 mai 1920, pentru Camera Deputaților, și 30-31 mai 1920, pentru Senat.

Cuza a fost reales, ca deputat, în circumscripția Teaca, din județul Cojocna⁵⁷. În condițiile în care mișcarea socialistă se afirma tot mai pregnant pe scena politică românească, Cuza a făcut o paralelă între doctrina partidului pe care îl reprezenta în Parlament și cea socialistă, arătând că: „Ei (socialiștii – n.ns., G.A.) sunt materialişti, noi suntem idealişti, ei sunt revoluţionari, noi suntem evoluţionari, ei sunt pentru lupta de clasă, noi suntem pentru armonia de clasă (...)”⁵⁸. În opinia sa, doctrina partidului socialist se întemeia pe „o concepție politică absurdă, dictatura proletariatului, și pe o himeră socială absurdă, comunismul”⁵⁹.

Semnarea tratatului cu Austria, la Saint-Germain, de către Alexandru Vaida-Voievod, la 10 decembrie 1919, a nemulțumit mulți parlamentari, printre aceștia numărându-se și A.C. Cuza. El nu a scăpat niciodată prilejul de a evidenția greșeala ce s-a făcut prin semnarea acestui act. Nemulțumirea sa privea, în special, „dispozițiunile relative la minorități”, precum și cele referitoare la „minoritatea neasimilabilă a jidanilor”⁶⁰.

La începutul lunii decembrie a anului 1920, a avut loc, în incinta Senatului, un atentat, care s-a soldat cu moartea episcopului Oradei Mari, Dimitrie Radu, a ministrului de justiție, D. Greceanu, și a senatorului Spiru Gheorghiu, președintele Sfatului Negustoresc. De asemenea, au fost răniți episcopul de Roman, Romulus Ciorogariu, și generalului Coandă. Printre atentatori s-a numărat și evreul Max Goldstein care a reușit să se refugieze în Bulgaria⁶².

Impresionat de tragicul eveniment, A.C. Cuza a protestat împotriva folosirii violenței ca armă politică, susținând că membrii Parlamentului trebuie să depășească neînțelegerile care se pot ivi între ei pentru a nu pune în pericol instituțiile statului și a nu periclita însăși existența acestuia⁶³.

Atitudinea ostilă, neprotocolară, utilizată de reprezentanții „Blocului parlamentar”, de întrerupere a discursurilor parlamentarilor care adoptau o atitudine critică față de opoziție și în special față de reprezentanții Blocului, l-au determinat pe profesorul ieșean să declare că astfel de metode nu fac decât să discrediteze instituția Parlamentului care, în opinia sa, era o instituție necesară evoluției normale a statului român⁶⁴.

⁵⁵ Idem, ședința din 20 februarie 1920, p. 646.

⁵⁶ Idem, ședința din 29 martie 1920, p. 1099-1100.

⁵⁷ Idem, ședința din 15 iulie 1920, p. 336.

⁵⁸ Idem, ședința din 27 iulie 1920, p. 906.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 921.

⁶⁰ Idem, ședința din 12 august 1920, p. 1006.

⁶² *Parlamentari evrei în forul legislativ al României (1919-1920)*, București, Editura Hasefer, 1998, p. 11.

⁶³ DAD, ședința din 8 decembrie 1920, p. 93-94.

⁶⁴ Idem, ședința din 27 decembrie 1920, p. 466.

În guvernul condus de generalul Averescu ministru de externe era Tache Ionescu cu care Cuza a polemizat de-a lungul timpului. El considera politica externă promovată de cabinetul averescan ca fiind dezastruoasă arătând că „d-l Tache Ionescu pentru finanțieri este un mare diplomat și pentru diplomație un mare finanțiar”. A.C. Cuza contesta calitățile de diplomat ale acestuia subliniind că „dacă este cineva în țara aceasta care are mai puține aptitudini de diplomație, apoi acela e desigur d. Tache Ionescu”⁶⁵.

Deputatul Partidului Naționalist Democrat-Creștin a considerat că România a fost nedreptățită la tratativele de pace, insistând asupra tratamentului jignitor, în opinia sa, la care au fost supuși reprezentanții țării la Paris. De asemenea, profesorul Cuza a subliniat că, prin impunerea tratatului de la Saint-Germain, României i-au fost impuse condiții neacceptabile în ceea ce privește statutul minorităților⁶⁶.

A.C. Cuza s-a numărat printre contestarii Ligii Națiunilor declarând că nu crede că organismul internațional ar putea împiedica izbucnirea unor noi conflicte armate. El a anticipat eșecul Societăților Națiunilor în procesul de gestionare a situației internaționale. Astfel, dacă în anii '20 ai secolului trecut, Liga a menținut o ordine mondială șubredă, în anii '30, sistemul s-a prăbușit complet deschizând o epocă în care statele totalitare s-au comportat în funcție de mijloacele lor militare.

Profesorul ieșean aprecia că Liga Națiunilor „nu poate asigura pacea perpetuă care e chimerică și care nu se poate realiza niciodată”. De aceea, el considera că, în relațiile internaționale, România trebuia să se bazeze pe propriile sale puteri⁶⁷.

Alegerea și validarea lui C. Stere ca deputat în Parlamentul României a dat naștere la situații tensionate. Unii colegi din forul legislativ i-au reproșat acestuia rămânerea în teritoriul ocupat și colaborarea cu germanii. Printre contestatorii lui Stere s-a numărat și A.C. Cuza care a considerat că acesta a fost „agent al unei politici străine, contrare intereselor României”. În opinia sa, Constantin Stere era „un trădător”⁶⁸.

Alegerile parlamentare din martie 1922, organizate de Guvernul liberal condus de I.I.C. Brătianu, s-au desfășurat într-o atmosferă de violență guvernamentală și falsificare. În aceste condiții, Cuza și simpatizanzii săi n-au reușit să pătrundă în Parlament și, în consecință, n-au putut participa la opera de elaborare a noii Constituții.

În perioada guvernării liberale, 1922-1926, profesorul ieșean n-a participat la dezbaterile din Corpurile legiuitoare. A revenit pe băncile Parlamentului abia în 1926, când a fost ales pe listele Ligii Apărării Național Creștine, formațiune a cărei baze le-a pus, în 1923, împreună cu profesorul N. Paulescu.

Alegerile desfășurate la 25 mai 1926 pentru Camera Deputaților și la 28 mai același an pentru Senat au adus Ligii 124.778 de voturi (4,78%). În urma acestui rezultat, zece reprezentanți ai grupării au pătruns în Parlament. Printre aceștia s-a numărat și profesorul Cuza, ales în județele Caraș, Neamț, Iași⁶⁹.

Scrutinul parlamentar a fost câștigat de Liga Poporului, grupare condusă de generalul Averescu, însă neregulile constatate cu prilejul organizării alegerilor au nemulțumit majoritatea partidelor politice. Luând cuvântul, în numele formațiunii pe care o conducea, Cuza a protestat „contra dezordinilor din actualele alegeri”, dar și împotriva „dezordinilor pe care toate partidele le comit când au puterea în mână”⁷⁰.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 468.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 472.

⁶⁷ Idem, ședința din 22 februarie 1921, p. 895.

⁶⁸ Idem, ședința din 8 martie 1921, p. 1219-1223.

⁶⁹ Marcel Ivan, *Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice 1919-1932*, Sibiu, Editura și tiparul Traff & Drotleff, 1932, t. VII.

⁷⁰ DAD, ședința din 27 iunie 1926, p. 6.

Nemulțumit de faptul că presa și, în special, ziarele „Dimineața” și „Politica” nu reflectau, în mod obiectiv, dezbaterile din forul legislativ, A.C. Cuza i-a cerut președintelui Camerei Deputaților, C. Meissner, să aplice regulamentul, potrivit căruia: „Președintele Camerei Deputaților are dreptul să atragă atențiunea asupra dărilor de seamă vădit falsificate în ce privește faptele”⁷¹. Nemulțumirea sa avea și un substrat antisemit, fiind cauzată și de faptul că în structurile de conducere ale celor două cotidiane se aflau mulți evrei. Ca o contrapondere la presa care nu relata în mod obiectiv despre evenimentele ce se petreceau în corpurile legiuitoare, A.C. Cuza a propus înființarea unui buletin al Parlamentului, care trebuia să descrie dezbaterile din incinta forului legislativ.

Constituția din 1923 și, în special, art. 133 al acesteia, prin care se acordau drepturi civile și politice evreilor, îl îndemneau pe președintele Ligii să spună că gruparea politică din care făcea parte are drept scop modificarea legii fundamentale, arătând că: „Vom arde această Constituție care se datorește îndoitei erori, îndoitei mari greșeli a acelor care au semnat tratatul de la Saint-Germain și a acelor care pe baza acestui tratat ce li s-a impus au votat Constituția, așa precum a fost votată (...)”.

Mă mărginesc aici numai să vă citesc articolul pentru care noi nu putem să primim această Constituție și o vom desființa. Articolul acesta este art. 133 care privește anume pe jidani.

D-lor, o Constituție este mai întâi expresia voinței și ființei unui popor, a unei națiuni, și ea nu poate să cuprindă în cadrul ei alte interese decât interesele acelei națiuni. Prin urmare, este o monstruozitate chiar și din punct de vedere formal când în Constituția națiunii române introduceți drepturile jidanilor”⁷².

Sterilitatea lucrărilor Corpurilor Legiuitoare l-a determinat pe A.C. Cuza să declare că există o criză a parlamentului românesc. Depășirea acestei situații se putea face, potrivit opiniei sale, prin revenirea la „metoda sintetică” folosită în Parlament, la finele secolului XIX și începutul secolului XX. Cuza considera că „afirmarea ideilor și înlăturarea faptelor mărunte și pasiunilor” ar contribui la eliminarea acestei probleme a sistemului parlamentar românesc. Pentru aceasta era necesar ca partidele să aibă, pe lângă un program politic, și o doctrină. Din această perspectivă, partidele politice, cu reprezentare în Parlament, erau fie lipsite de doctrină, Partidul Poporului, fie aveau două doctrine, P.N.L., ori aveau o doctrină fictivă, Partidul Național Român, ori o doctrină anarhică, Partidul Țărănesc⁷³. În opinia sa, toate partidele politice aveau drept scop doar să ajungă la „cârmuirea intereselor Statului”⁷⁴.

A.C. Cuza a fost preocupat, de-a lungul întregii sale cariere politice, de rezolvarea unei chestiuni extrem de importante pentru existența statului român, „chestiunea evreiască”. În opinia președintelui L.A.N.C., „problema jidănească” era „una dintre cele mai complexe probleme sociale”. Pentru „rezolvarea” ei trebuiau adoptate, urgent, o serie de măsuri ca: scoaterea evreilor din armată, desființarea contractelor prin care au fost cesionate pădurile statului unor evrei și trecerea fondului forestier în proprietățile obștilor sătești; exproprierea pământurilor evreiești și trecerea acestora în stăpânirea sătenilor; exproprierea imobilelor proprietarilor evrei, în interesul meseriașilor, comercianților, liberilor profesioniști și funcționarilor români⁷⁵.

⁷¹ Idem, ședința din 1 iulie 1926, p. 98-100.

⁷² Idem, ședința din 13 iulie 1926, p. 383.

⁷³ *Ibidem*, p. 385-387.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 387.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 392-393.

Soluțiile avansate de profesorul ieșean erau extrem de dure și contraveneau legislației românești în vigoare. Adoptarea lor necesita modificarea Constituției și bulversarea întregii ordini sociale existente. În plus, ele n-ar fi rezolvat problema ci ar fi accentuat și mai mult tensiunile din sânul societății românești.

Ostilitatea sa față de evrei, ca minoritate etnică, a fost transferată și asupra reprezentanților acesteia din Parlament. Astfel, deputatul Mayer Ebner a fost acuzat că a intervenit pe lângă ministrul Instrucțiunii pentru schimbarea profesorului Traian Brăileanu din funcția de președinte al Comisiei de bacalaureat de la Cernăuți. În opinia sa, parlamentarul evreu era un avocat al elevilor de aceeași etnie care nu reușiseră la examen⁷⁶.

Tensiunile izbucnite la Cernăuți, soldate cu agresarea profesorului Emil Diaconescu, dar și cu împușcarea unuia dintre agresorii acestuia, David Falik, de către un tânăr licean român, Ioan Tăutu, l-au determinat pe Cuza să afirme că deputatul Mayer Ebner este „autorul principal al acestui scandal, acela care a înscenat întreaga manifestațiune și a înscenat-o după cum v-am dovedit eu, nu din propria d-sale inițiativă, ci ca agent al jidănimii internaționale, tinzând să se stabilească pe teritoriul României. Prin colonii jidănești, care să-și creeze autonomia lor jidănească (...)”⁷⁷.

Incidentul soldat cu moartea tânărului evreu a degenerat, comunitatea evreiască dând amploare evenimentului. Astfel, la înmormântarea lui Falik au participat nu mai puțin de 30.000 de israeliști, în frunte cu toate autoritățile și societățile evreiești, în timp ce templele, sinagogile, asociațiile și multe case particulare au arborat drapelul negru. Vinovate de evenimentele petrecute la Cernăuți se făceau, în opinia lui Cuza, și autoritățile din Bucovina. Din această cauză el a cerut desăvârșirea unificării administrative prin înlăturarea sistemului miniștrilor regionali, care, în opinia sa, se interpuneau între autoritatea centrală și autoritățile locale⁷⁸.

În octombrie 1926, pe scena politică românească apărea un nou partid politic, Partidul Național Țărănesc, rezultat al fuziunii dintre Partidul Național Român și Partidul Țărănesc. A.C. Cuza a considerat că noua formațiune politică este rodul compromisului dintre două grupări ale căror doctrine „se contrazic” și „se exclud”. De aceea, el considera că în cadrul noii formațiuni vor exista fricțiuni permanente între grupările constituite în jurul lui Ion Mihalache și Iuliu Maniu⁷⁹.

Revenind asupra chestiunii alcoolismului în România, președintele Ligii a reluat o problemă pe care o mai abordase și prezentase, de-a lungul timpului, de la tribuna Parlamentului. Astfel, în cadrul discuțiilor privind bugetul pe anul 1927, el a propus introducerea monopolului statului asupra vânzării alcoolului, ca măsură de sporire a veniturilor acestuia, dar și pentru satisfacerea unui interes mult mai mare care era, în opinia sa, reducerea „cantității alcoolului consumat și garantarea deplină a calității alcoolului consumat, ceea ce face că se înlătură alcoolismul”⁸⁰.

În cadrul aceleiași intervenții de la tribuna Parlamentului, A.C. Cuza a evidențiat necesitatea eliminării intermediarilor din comerțul cu cereale, care erau, în marea lor majoritate, evrei. Într-o stilistică antisemită binecunoscută, aceștia erau considerați a fi principalii vinovați de sărăcia care domnea în satele românești: „Jidanii sărăcesc satele. Jidanii, în momentul recoltei întrebuițând mijloacele lor cunoscute de speculă

⁷⁶ Idem, ședința din 2 decembrie 1926, p. 176-177.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 177.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 178.

⁷⁹ Idem, ședința din 16 decembrie 1926, p. 427.

⁸⁰ Idem, ședința din 22 decembrie 1926, p. 720.

parazitară, depreciază marfa, nu dau decât trei lei pe kilogramul de grâu sau porumb, până când acaparează toate produsele. Și țăranul disperat, după ce a muncit un an de zile, nu poate să-și acopere cheltuielile lui⁸¹.

Situația grea a țăranului român, mortalitatea extrem de ridicată în mediul rural, aveau drept cauze și inexistența unei legi sanitare adecvate. Guvernul condus de Alexandru Averescu a supus dezbaterilor un proiect de lege care însă a fost criticat, în termeni extremi de duri, de A.C. Cuza. Cu acest prilej, el, a arătat că sănătatea populației era mult mai bună altădată, iar „oamenii își găseau mai ușor vindecarea, restabilirea sănătății lor, decât le găsesc astăzi (...)”⁸².

Starea de sănătate a populației, în special a celei din mediul rural, era precară, de aceea președintele Ligii considera necesară „o acțiune sanitară pozitivă, (...) o administrație energică, o aplicare riguroasă a legii și un corp medical care să-și facă riguros datoria, așa cum este el și cu mijloacele de care dispunem”⁸³.

Înlăturarea averescanilor de la putere și revenirea liberalilor au condus la organizarea de noi alegeri parlamentare, desfășurate la 7 iulie 1927. Câștigate de liberali, alegerile n-au adus Ligii decât 52.481 de voturi, adică 1,9% din numărul total al voturilor exprimate. În aceste condiții L.A.N.C. nu a avut nici un reprezentant în Parlament.

Liberalii n-au rezistat prea mult, astfel că guvernul condus de Vintilă Brătianu și-a prezentat demisia, la 3 noiembrie 1928. Cu formarea noului cabinet a fost însărcinat Iuliu Maniu. Alegerile parlamentare s-au desfășurat la 12 decembrie 1928 pentru Camera Deputaților și la 15-19 noiembrie 1928 pentru Senat. Soldate cu prima victorie a țăranilor, aceste alegeri au adus L.A.N.C. un număr și mai mic de voturi 32.273 (1,14%). Din nou Liga a rămas fără nici un reprezentant în forul legislativ. La 4 aprilie 1931 a fost demis guvernul național țăranist. Regele Carol al II-lea l-a numit ca președinte al Consiliului de Miniștri pe N. Iorga, secondat de C. Argetoianu. Noul cabinet a dizolvat Corpurile Legiuitoare și a convocat noi alegeri la 1 iunie 1931 pentru Adunarea Deputaților și la 4-6 iunie, același an, pentru Senat.

Alegerile s-au soldat cu victoria guvernului, în timp ce Liga a obținut 113.863 de voturi (3,89%). Rezultatele obținute i-au permis grupării conduse de A.C. Cuza să obțină opt mandate de deputat, iar profesorul ieșean a fost reales de electorii din județul Iași⁸⁴.

În cadrul discuțiilor privind proiectul de „Răspuns la Mesajul Regal”, Cuza a atras atenția asupra faptului că nici un partid nu se preocupă de „problema evreiască”. În contextul dezinteresului față de această spinoasă chestiune, el considera că LANC are „misiunea istorică” de a o rezolva. Soluțiile propuse erau cele pe care Cuza le susținuse de-a lungul timpului: scoaterea evreilor din armată, pe motiv că „ei primejdiesc siguranța statului prin lașitate și corupțiune (...); îndepărtarea lor din orice funcții de stat; susținerea comercianților români față de concurența pe care le-o făceau comercianții evrei; sprijinirea băncilor românești în detrimentul celor evreiești; exproprierea terenurilor deținute de israeliți”⁸⁵.

Împrumuturile contractate în perioada marii crize economice au dat naștere la vii controverse în cadrul Parlamentului. A.C. Cuza a considerat că modul și condițiile în care au „fost contractate împrumuturile reprezintă o adevărată rușine” pentru țară. În

⁸¹ *Ibidem*, p. 721.

⁸² *Idem*, ședința din 12 martie 1927, p. 1828-1829.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Idem*, ședința din 23 iunie 1931, p. 23.

⁸⁵ *Idem*, ședința din 27 iunie 1931, p. 349.

opinia sa și a formațiunii pe care o reprezenta, apelul la împrumutul străin era o soluție inutilă din cauză că aceste capitaluri străine nu puteau conduce la îndreptarea stării economice și financiare a țării⁸⁶.

Figură reprezentativă a antisemitismului românesc, Cuza nu și-a ascuns niciodată simpatia față de Adolf Hitler și partidul acestuia, arătând că speră ca acesta să devină „stăpânul Germaniei și al Ligii Națiunilor prin Germania (...)”⁸⁷.

Interesante ni se par și observațiile pe care Cuza le-a făcut despre marea criză economică, „o criză de consumațiune” în concepția lui, cauzată de faptul că, prin intermediul banilor evreiești, capitalul internațional a împins „producția la maximum” pe toate terenurile și, „împins de această satanică lăcomie de aur a banului jidănesc, producția s-a dezvoltat în mod extraordinar și a ajuns să creeze acel excedent de produse, căruia îi datorăm sărăcia”⁸⁸.

Soluția pe care o vedea Cuza pentru rezolvarea crizei era cea a autarhiei economice, pronunțându-se pentru sprijinirea agriculturii și pentru „părăsirea oricărei încurajări a industriei, pentru că industria nu poate duce la nici o dezvoltare, ci numai la sărăcie și la șomeri”⁸⁹. De asemenea, profesorul ieșean a propus suspendarea plății cuponului extern și contractarea de către guvern a unui împrumut la Banca Națională pentru achitarea datoriilor interne⁹⁰.

Consecvent în adversitatea sa față de evrei, Cuza i-a considerat pe aceștia vinovați de perturbarea circulației monetare a țării. El și-a susținut ideea prin faptul că evreii au tendința de-a tezauriza moneda producând astfel un gol în circulația monetară. De aceea, președintele Ligii propunea, ca soluție, angajarea unui împrumut intern de către stat, paralel cu emiterea unei noi monede care să o înlocuiască pe cea veche. În opinia sa, aceasta era o măsură legală de a împiedica tezaurizarea⁹¹.

Deși s-au despărțit, din punct de vedere politic, la finele anului 1919, A.C. Cuza și N. Iorga au păstrat relațiile, care nu au fost însă întotdeauna cele mai cordiale. Cu toate acestea, Cuza și gruparea pe care o conducea au sprijinit guvernul condus de regretatul nostru istoric. Astfel, propunerea guvernului Iorga – Argetoianu de asanare a datoriilor agricole a fost sprijinită de L.A.N.C. și de președintele acestei formațiuni. Cu prilejul discuțiilor care s-au purtat asupra acestui proiect de lege, A.C. Cuza a afirmat că gruparea pe care o conduce „primește principiul conversiunii datoriilor în spiritul ei cel mai larg”. Finanțarea întregii operațiuni trebuia să se facă, în opinia profesorului ieșean, prin suspendarea plății cuponului extern pentru care se cheltuiau, anual, nouă miliarde de lei⁹². Au existat și momente în care A.C. Cuza și gruparea sa politică nu au sprijinit toate proiectele guvernului condus de N. Iorga. Un exemplu în acest sens, îl reprezintă proiectul de lege privind instituirea monopolului statului asupra alcoolului. În această chestiune, extrem de familiară profesorului ieșean, cabinetul a fost reprezentat de subsecretarul Ministerului Finanțelor, Zamfir Brătescu. A.C. Cuza a considerat că proiectul acordă o deosebită importanță laturii fiscale, neglijând alte aspecte cum ar fi reducerea numărului fabricilor de alcool, adoptarea unor măsuri care să conducă la reducerea consumului de alcool în rândul populației: în opinia sa, erau niște aspecte mai

⁸⁶ Idem, ședința din 7 iulie 1931, p. 664.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ Idem, ședința din 9 decembrie 1931, p. 532.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 533.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 534-535.

⁹¹ *Ibidem*, p. 536-537.

⁹² Idem, ședința din 18 februarie 1932, p. 1650.

importante decât aspectul financiar⁹³. De asemenea, Cuza a declarat că proiectul înlătura, de fapt, monopolul statului asupra alcoolului, permițând întreprinderilor particulare să fabrice o serie de băuturi, precum coniacul, romul, lichiorul ș.a., existând, astfel, pericolul contrafacerii acestora.

Pentru îmbunătățirea proiectului de lege, profesorul ieșean a propus o serie de amendamente precum: scoaterea spirtului industrial din consumul populației, interzicerea fabricării alcoolului metilic și, nu în ultimul rând, verificarea podgoriilor de către reprezentanții statului⁹⁴. De asemenea, A.C. Cuza s-a pronunțat pentru dezvoltarea pomiculturii și folosirea, pe scară din ce în ce mai largă, a fructelor în procesul de realizare a alcoolului, în detrimentul utilizării substanțelor chimice.

Demisia cabinetului Iorga – Argetoianu a condus la organizarea de noi alegeri parlamentare, la 17 iulie 1932, pentru Adunarea Deputaților, și 20-26 iulie 1932, pentru Senat. Alegerile au fost câștigate de național-tărâniști. L.A.N.C. a obținut 5,32% din voturi, revenindu-i astfel 11 mandate de deputați⁹⁵. A.C. Cuza a fost ales deputat în județele Iași și Bălți⁹⁶.

Pe perioada validării mandatelor deputaților aleși, Cuza a prezidat, în postura sa de cel mai vârstnic parlamentar, lucrările Camerei Deputaților. În această calitate a constatat că dezbaterile se desfășoară într-o stare de violență excepțională, cu folosirea unui limbaj neparlamentar, care constituie „o lovitură gravă pentru prestigiul acestui Parlament, dar și pentru prestigiul însuși al parlamentarismului”⁹⁷.

Cu același prilej, A.C. Cuza cerut presei să nu contribuie la „denaturarea și înjosirea instituției parlamentare”, considerând că Parlamentul „trebuie să fie respectat cum trebuie respectată biserica, și de cei dinăuntru, și de cei din afară”⁹⁸.

Clasa politică românească a fost preocupată de redresarea societății și a economiei românești grav afectate de criza din perioada 1929-1933. Cuza s-a numărat printre cei care au încercat să găsească soluții pentru rezolvarea gravelor probleme cu care se confrunta România, la începutul deceniului patru al secolului XX. Astfel, el a inițiat un set de măsuri care, în opinia sa, puteau revitaliza societatea românească. În ceea ce privește „problema constituțională”, A.C. Cuza a propus ca alegerile parlamentare să fie organizate de un guvern în care partidele să nu fie reprezentate pentru ca „nația să-și poată exprima liber voința”. Președintele L.A.N.C. considera că numai astfel s-ar putea asigura „o funcționare normală și utilă la noi a regimului parlamentar” și s-ar înlătura, în ultimă instanță, „toate suferințele noastre”⁹⁹.

„Chestiunea jidănească” era o altă măsură a cărei grabnică rezolvare, credea Cuza, se impunea cu necesitate pentru a scoate țara din marasmul în care se găsea. Prin urmare, propunea ca evreii să fie eliminați, prin toate mijloacele legale, de la sate, aplicându-se totodată, „numărul proporțional în școli, Universități și în toate ramurile de activitate”, paralel cu înlăturarea lor din funcțiile publice și armată, unde, potrivit profesorului ieșean, reprezentau o „permanentă primejdie, prin bicusnicia lor atavică și prin spiritul lor de trădare, cum s-a văzut în războiul trecut”¹⁰⁰.

⁹³ Idem, ședința din 6 aprilie 1934, p. 3685-3686.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 3694-3695.

⁹⁵ Marcel Ivan, *op. cit.*, t. XIII.

⁹⁶ DAD, ședința din 9 august 1932, p. 193.

⁹⁷ Idem, ședința din 5 august 1932, p. 120.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 121.

⁹⁹ Idem, ședința din 30 august 1932, p. 497.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 499.

În legătură cu „problema financiară”, preşedintele L.A.N.C. considera că trebuie să se renunţe la împrumuturile externe din cauză că acesta contribuie la „sărăcirea progresivă a statului şi la pierderea independenţei sale odată cu bunurile ce este silit a le zălogi şi a le vinde”. De asemenea, Cuza considera inoportună colaborarea guvernului cu Societatea Naţiunilor întrucât aceasta ar fi ajuns sub „controlul finanţei internaţionale jidăneşti”. În schimb, problema putea fi soluţionată prin: suspendarea plăţii cuponului extern; conversiunea datoriilor statului cu datoriile de război şi reducerea generală a dobânzilor; intensificarea exportului prin convenţii preferenţiale; economii severe în toate ramurile administraţiei publice; echilibrarea balanţei comerciale şi oprirea importului de mărfuri nefolositoare¹⁰¹.

„Problema economică”, o altă chestiune extrem de importantă, putea fi soluţionată prin desfiinţarea industriilor parazitare şi prin susţinerea agriculturii care era considerată „adevărată bază de existenţă a naţiei româneşti”. Susţinător al primatului agriculturii, A.C. Cuza vedea în industrie şi, în special, în ramurile care nu aveau legătură cu aceasta, o primejdie „prin crearea unei feudalităţi industriale jidăneşti şi a unui proletariat industrial contrar intereselor de siguranţă a naţiei”¹⁰².

Liderul L.A.N.C. a considerat că „problema externă” presupune o grabnică rezolvare prin completarea alianţelor şi aşezarea lor „pe baze trainice a intereselor economice reciproce şi de apărare naţională comună”¹⁰³.

Guvernul condus de Vaida-Voievod a fost nevoit să demisioneze, astfel că, la 20 octombrie 1932, s-a format un nou cabinet naţional ţărănist, condus de Iuliu Maniu şi avându-l ca ministru de externe pe N. Titulescu.

Relaţiile dintre Titulescu şi bătrânul profesor n-au fost dintre cele mai bune, Cuza reproşându-i atitudinea faţă de pactul de neagresiune cu U.R.S.S.: „intervenţiunea d-sale (N. Titulescu – n.ns., G.A.) în chestiunea cu pactul de neagresiune, propus de Finkelstein-Litvinov, era o greşeală fundamentală, de neiertat”¹⁰⁴.

În ciuda faptului că este văzut, de mulţi specialişti, ca un detractor al democraţiei şi al parlamentarismului, Cuza s-a pronunţat în repetate rânduri în favoarea regimului parlamentar, declarând că „fără Parlament nu văd decât, sau anarhia care conduce la dictatură, sau dictatura care duce la anarhie”¹⁰⁵. În opinia sa, forul legislativ era o instituţie de bază a societăţii care trebuia respectată ca toate celelalte instituţii importante ale statului.

Adversar declarat a Societăţii Naţiunilor, preşedintele Ligii a criticat în repetate rânduri acest organism internaţional care, în opinia sa, nu era altceva decât „o simplă himeră”. De asemenea, Cuza a evidenţiat faptul că asupra României plana pericolul unei triple ameninţări externe venite din partea Ungariei, Bulgariei şi Rusiei Sovietice. Pentru profesorul ieşean Ungaria era „o realitate ameninţătoare” care urmărea redobândirea teritoriilor pe care, „accidental, le-a stăpânit 1.000 de ani”. De aceea, Cuza considera că ea va profita de ajutorul oricui pentru a-şi realiza visul¹⁰⁶. Se pare că Cuza nu a greşit aproape deloc în această privinţă, astfel că, în vara anului 1940, previziunile lui Cuza s-au adeverit.

A.C. Cuza consideră că pentru România cel mai important pericol îl reprezenta, însă, Rusia Sovietică care nu s-a împăcat niciodată cu pierderea Basarabiei. El considera

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 499-500.

¹⁰⁴ Idem, şedinţa din 23 noiembrie 1932, p. 52.

¹⁰⁵ Idem, şedinţa din 14 decembrie 1932, p. 366.

¹⁰⁶ Idem, şedinţa din 5 decembrie 1932, p. 394-395.

că încheierea unui pact de neagresiune cu puternicul nostru vecin de la răsărit, „ar fi însemnat pentru noi cea mai mare primejdie, din cauza tocmai a uneltirilor comuniste de pe pământul României și care ar fi devenit atunci uneltiri direct comuniste de la Moscova și cu bani de la comuniști tot de la Moscova”¹⁰⁷. Îngrijorarea pe care Cuza și-a exprimat-o încă de la începutul deceniului patru al secolului XX avea să fie transpusă în realitate în august 1944, când sovieticii au pătruns triumfători în capitala României și au impus un regim totalitar. Dușman al comunismului, președintele Ligii a criticat, în repetate rânduri, acest sistem considerându-l o utopie introdusă de evrei care se baza pe sintagma „ceea ce este al tău, este al meu”. Cuza considera că originea comunismului se găsește în „doctrina și în religia jidanilor” și era văzut ca „o unealtă de care se servesc jidanii pentru a dezorganiza societățile creștine ca să ajungă a le domina, cum s-a întâmplat în Rusia”¹⁰⁸.

Demisia ultimului cabinet național-țărănesc la 12 noiembrie 1933 a adus la conducerea țării un guvern liberal condus de I.G. Duca. Au fost organizate noi alegeri parlamentare în decembrie 1933, la care au participat 11 formațiuni politice dintre care nouă au reușit să-și trimită reprezentanții în forul legislativ al țării. Scrutinul electoral a avut ca și câștigător Partidul Național Liberal cu 50,99% și 300 de mandate. L.A.N.C. a reușit să obțină 4,47% din voturi și nouă mandate parlamentare¹⁰⁹.

Reales deputat, Cuza a criticat dur Partidul Național Agrar condus de poetul Octavian Goga, pentru că a preluat unele idei înscrise în programul Ligii cărora le-a dat o interpretare neconformă cu atitudinea propusă de gruparea condusă de profesorul ieșean¹¹⁰. Interesant este faptul că disensiunile dintre cele două formațiuni au survenit doar cu aproximativ un an înainte de fuziunea lor, la 14 iulie 1935. Se pare că tocmai acest interes al agrarienilor față de ideile înscrise în programul L.A.N.C. a condus la fuziunea celor două grupări. De altfel, programul Ligii va sta la baza documentului-programatic al noii formațiuni.

Proiectul de lege privind cooperația trimis celor două adunări, de către cabinetul liberal condus de Gheorghe Tătărescu, i-a oferit lui Cuza posibilitatea de a aborda un subiect asupra căruia se aplecase, încă din 1890, când a publicat studiul *Meseriașul român*. Președintele Ligii s-a numărat printre susținătorii cooperației în țara noastră, considerând-o un mijloc extrem de potrivit „pentru însănătoșirea și întrepătrunderea claselor de mijloc românești”¹¹¹.

Distinsul profesor considera că, de-a lungul timpului, partidele politice au compromis ideea de cooperație, prin faptul că au permis evreilor să acționeze și pe acest tărâm care trebuia să fie un „mijloc de apărare a intereselor naționale românești, de reconstruire a unei clase distruse”¹¹². El a solicitat guvernului să *naționalizeze cooperația*, adică organizațiile cooperative să fie transferate, în mod exclusiv, în mâinile românilor. În acest sens, i-a cerut ministrului industriei și comerțului, Manolescu-Strunga, să nu mai permită accesul evreilor în sectorul cooperației din cauză că aceștia ar distruge și compromite această idee nobilă¹¹³. A.C. Cuza considera necesar ca principiul „românizării cooperației” să fie introdus în textul legii și, în același timp,

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 397.

¹⁰⁸ Idem, ședința din 3 martie 1933, p. 1681.

¹⁰⁹ Florian Tănăsescu, *op. cit.*, p. 456.

¹¹⁰ DAD, ședința din 10 martie 1934, p. 699-718.

¹¹¹ Idem, ședința din 6 martie 1935, p. 1385.

¹¹² *Ibidem*, p. 1386.

¹¹³ *Ibidem*.

proiectul să acorde o mai mare atenție *orășenizării cooperației* în „interesul național al naționalizării orașelor românești”¹¹⁴.

În cursul anului 1935, A.C. Cuza a luat parte la o cercetare întreprinsă de *Oficiul de studii legislative*, asupra condițiilor și implicațiilor determinate de o eventuală revizuire constituțională. Alături de profesorul ieșean și-au mai dat concursul P. P. Negulescu, președintele Oficiului, O. Goga, C. Rădulescu-Motru, Simion Mehedinți, George Fotino, conf. Ion V. Gruia, Ioan C. Filotti, Emanoil Slătineanu, ș.a. Rezultatele cercetărilor au fost publicate în revista „Parlamentul românesc” din 8 noiembrie 1935¹¹⁵. Cuza s-a numărat, alături de O. Goga, C. Rădulescu-Motru, Ion V. Gruia, Ioan C. Filotti, printre cei care s-au pronunțat pentru modificarea Constituției.

După mai bine de două decenii de activitate ca deputat, A. C. Cuza a renunțat la mandatul din Camera Deputaților în favoarea unui fotoliu de senator, de Suceava¹¹⁶. Cu toate că intervențiile sale au devenit mai rare, ele au continuat să fie extrem de tăioase și la obiect. Astfel, cu prilejul discuțiilor privind înființarea *Institutului de credit pentru meseriași*, el a salutat faptul că după patru decenii de la publicarea studiului său *Meseriașul român* s-a arătat cineva interesat și de soarta meseriașilor români¹¹⁷.

Profesorul A. C. Cuza a subliniat, cu acest prilej, că de existența meseriașului român depinde însăși existența clasei noastre de mijloc, de aceea, considera necesar să se dea toată atenția și să se acorde tot sprijinul înființării *Institutului de credit pentru meseriași*. În acest sens, el a promovat o serie de amendamente menite să îmbunătățească proiectul de lege propus spre dezbatere Senatului de ministrul muncii, I. Nistor. Propunerile sale au vizat cu precădere protejarea „muncii naționale românești” prin constituirea unei instituții care să aparțină în întregime meseriașilor români de origine etnică.

Încheierea mandatului Partidului Național Liberal și insuccesul acestei formațiuni, la alegerile din 20 decembrie 1937, au reconfigurat situația de pe scena politică românească. Partidul Național Creștin, rezultat în urma fuziunii dintre LANC și Partidul Național Agrar, a fost adus la putere de regele Carol al II-lea, cu toate că nu obținuse decât 9,15% din voturi și 39 mandate de deputat. Președinte Suprem al noii formațiuni, Cuza a înregistrat cel mai important succes al său de când se afla în viața politică a României moderne. Nici o formațiune condusă de venerabilul profesor nu a reușit să obțină aproape patruzeci de mandate.

La 18 ianuarie 1938, cabinetul național-creștin, condus de O. Goga, a luat hotărârea de a dizolva Parlamentul și a fixat data de 2 martie pentru organizarea de noi alegeri. Acestea nu s-au mai desfășurat, pentru că, la 10 februarie 1938, regele a instaurat un regim de dictatură personală. A fost adoptată o nouă Constituție și, implicit, o altă lege electorală.

Potrivit noii legi fundamentale, Parlamentul a fost organizat pe baze noi, corporatiste, deosebindu-se esențial de alcătuirea fixată prin Constituția din 1923. Astfel, Adunarea Deputaților avea 258 de deputați aleși pe o durată de șase ani. Senatul era alcătuit din senatori numiți de rege, din senatori de drept și din senatori aleși cu vot obligatoriu, secret și exprimat prin scrutin uninominal. A. C. Cuza, în calitate sa de senator de drept, se va regăsi printre membrii noului parlament¹¹⁸.

N. Iorga, prieten și colaborator a lui A. C. Cuza, de-a lungul timpului, l-a propus pe acesta ca președinte al Senatului, având în vedere că venerabilul profesor condusese

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 1387-1388.

¹¹⁵ Florian Tănăsescu, *op. cit.*, p. 92.

¹¹⁶ BAR, *Cabinet manuscrite-carte rară*, Mapa XII, p. 447.

¹¹⁷ Dezbaterile Senatului (D.S.), ședința din 10 martie 1937, p. 2274.

¹¹⁸ Idem, ședința din 7 iunie 1939, p. 6.

lucrările acestei camere ca „președinte de vârstă”. Mișcat de propunerea marelui nostru istoric, Cuza a declarat că renunță să candideze pentru postul de președinte al Senatului, lăsându-l astfel fără contracandidat pe C. Argetoianu care a fost ales președinte¹¹⁹.

Membru al Comisiei de naturalizări¹²⁰, A. C. Cuza, în ciuda vârstei, a fost profund implicat în activitatea parlamentară. Astfel, a intervenit în discuțiile purtate asupra proiectului de lege al colonizărilor, combătând intenția Consiliului Superior Economic de a înlocui în articolul 5 termenul de „locuitori români” cu cel de „cetățenii României”, în scopul de a înlesni înființarea de noi așezări rurale în regiunile cu populație rară¹²¹.

A. C. Cuza a intervenit, de asemenea, și în discutarea proiectului de lege privind organizarea învățământului industrial pentru băieți, prilej cu care a susținut necesitatea constituirii unui organism care să supravegheze integrarea elementului românesc pregătit de școlile industriale în fabricile în care patronii erau străini. A propus introducerea, în programa școlară, a unei noi materii, „învățământul naționalist”¹²², care să se predea tuturor elevilor pentru că aceștia să conștientizeze importanța muncii și existența lor pentru statul român. Cuza considera că numai astfel se va realiza „întărirea clasei de mijloc românești” care era considerată „problema cea mai importantă a noastră”¹²³.

Presa i-a oferit, în repetate rânduri, profesorului ieșean, subiecte pentru intervențiile parlamentare. Astfel, în ședința din 12 aprilie 1940, Cuza a adus în atenția Senatului modul lapidar și denaturat în care s-a redactat darea de seamă asupra ședinței Senatului, din 11 aprilie 1940, de către organul de presă al Frontului Renașterii Naționale „România”, când venerabilul profesor a discutat despre clasa de mijloc din țara noastră. Potrivit opiniei sale, respectiva gazetă nu a acordat suficientă atenție acestei probleme, spre deosebire de ziare cunoscute, ca „Universul” și „Curentul”, care au inserat, în paginile lor, dări de seamă consistente despre discuțiile purtate în incinta Senatului pe această temă.

De aceea, A. C. Cuza a cerut președintelui Senatului să pună în aplicare prevederile articolului 140 alin. 3 din Regulamentul Senatului potrivit căruia: „Președintele Senatului are dreptul să atragă atențiunea ziarelor în care s-ar publica denaturate sau eronate dări de seamă asupra dezbaterilor Senatului.

După orice abatere, Președintele poate invita ziarul să rectifice erorile și denaturările din dările de seamă.

După a treia abatere, Președintele va putea retrace ziarelor în culpă, pentru un timp determinat, biletele de intrare în localul Senatului”¹²⁴.

La 5 iulie 1940, prin decret regal, au fost dizolvate corpurile legiuitoare, în ciuda faptului că ele fuseseră alese pe o perioadă de șase ani. În cei doi ani și jumătate de funcționare a Parlamentului, cele două Camere au fost convocate, în total, circa două luni și jumătate, perioadă în care activitatea lor s-a mărginit la adoptarea decretelor legi emise de guvern.

Odată cu dizolvarea Parlamentului s-a încheiat și activitatea unuia dintre cei mai longevivi reprezentanți ai forului legislativ. Viitorul nu i-a oferit posibilitatea de a mai reveni la tribuna instituției parlamentare, ba mai mult, A.C. Cuza a văzut cum în România s-a instaurat comunismul pe care el l-a dezavuat constant de-a lungul timpului.

¹¹⁹ Idem, ședința din 15 iunie 1939, p. 45.

¹²⁰ Idem, ședința din 26 iunie 1939, p. 158.

¹²¹ Idem, ședința din 29 martie 1940, p. 499.

¹²² Idem, ședința din 11 aprilie 1940, p. 752.

¹²³ *Ibidem*.

¹²⁴ Idem, ședința din 12 aprilie 1940, p. 768.

S-a stins din viață înainte de înlăturarea monarhiei, la 3 noiembrie 1947, și de dezlănțuirea prigoanei comuniste.

Format la școala junimistă, avându-i drept model pe Titu Maiorescu și P.P. Carp, Cuza a reușit să-și justifice prezența pe băncile Parlamentului prin opoziția constructivă pe care a făcut-o diverselor guverne care s-au succedat la conducerea țării.

DESTINS PARLEMENTAIRES: A. C. CUZA

(Résumé)

A. C. Cuza est une figure représentative du parlementarisme roumain. Il a commencé son activité parlementaire en 1892 et l'a achevée en 1940. Député, sénateur à maintes reprises, il a contribué à la formation de la Roumanie moderne, à la constitution de l'état national unitaire. Oublié par les historiens, A. C. Cuza vaut bien être ramené à l'attention du public, non seulement par les défauts, mais aussi grâce à ses réalisations.

MARIUS HRISCU

PRINCIPALELE CONCEPTE ALE GÂNDIRII TITULESCIENE

Cu toate că este greu să îl caracterizăm pe Nicolae Titulescu în doar câteva cuvinte, cel mai reușit portret îi aparține, probabil, lui Savel Rădulescu, un colaborator apropiat. Acesta scria: „Titulescu a fost o excepțională bogăție de daruri, o mare strălucire intelectuală, o risipă generoasă de însușiri care doar la intervale mari ale istoriei unei țări se întrunesc asupra unui om”¹.

În cele ce urmează vom încerca să analizăm unele dintre principalele idei care au străbătut gândirea marelui diplomat român.

Unirea Transilvaniei cu România reprezintă o primă idee susținută de Titulescu, pe care o întâlnim în memorabilul discurs intitulat „Inima României”, rostit la 3 mai 1915, la Ploiești, când a pledat pentru abandonarea politicii de neutralitate și intrarea României în război alături de Antantă, fiind convins că aceasta reprezenta singura modalitate prin care se putea realiza desăvârșirea unității naționale. În acest discurs Nicolae Titulescu arăta că: „Din împrejurările de azi, România trebuie să iasă întreagă și mare! România nu poate fi întreagă fără Ardeal; România nu poate fi mare fără jertfă! Ardealul e leagănul care i-a ocrotit copilăria, e școala care i-a făurit neamul, e farmecul care i-a susținut viața. Ardealul e scânteia care aprinde energia, e mutilarea care strigă răzbunare, e fătărnicia care cheamă pedeapsa, e sugrumarea care cere libertate! Ardealul e românismul în restriște, e întărirea care depărtează vrăjmașul, e viața care cheamă viața! Ne trebuie Ardealul! Nu putem fără el! Vom ști să-l luăm și mai ales să-l merităm! Pentru Ardeal nu-i viață care să nu se stingă cu plăcere; pentru Ardeal nu-i efort care să nu se ofere de la sine; pentru Ardeal totul se schimbă, totul se înfrumusețează, până și moartea se schimbă: încetează a fi hidoasă, devine atrăgătoare! Ardealul nu e numai inima României politice, priviți harta: Ardealul e inima României geografice! Din culmile lui izvorăsc apele care au scăldat românismul în istorie: la miază-noapte Someșul; la apus, Mureșul; la miază-zi, Oltul! De-a lungul Carpaților, România de azi se întinde ca o simplă zonă militară a unei fortărețe naturale, încăpută în mâini străine! Acel care nu se simte tăiat la brâu, când privește Ardealul, acela nu-i român, acela-i sămânță străină pripășită în România, pe vremea când o băteau vânturile din toate părțile! Ne trebuie Ardealul dar ne trebuie cu jertfă! Nu se lipește carne de carne, fără să curgă sânge! Nu se ia Ardealul cu neutralitatea! Neutralitatea și-a avut rostul, dar și-a trăit traiul”². Dar vorbind despre Transilvania, Titulescu nu a omis niciodată Basarabia și Bucovina. Acțiunile sale dovedesc o concepție integratoare, problema

¹ Savel Rădulescu, *Portret*, în „Secolul 20”, an VI, nr. 3, 1966, p. 115.

² Nicolae Titulescu, *Pledoarii pentru pace*, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 92-93.

unirii tuturor provinciilor românești fiind privită ca un tot unitar, chiar dacă evenimentele politice au dat întâietate, doar temporar, uneia sau alteia dintre componentele sale.

Titulescu a făcut parte din Consiliul Național Român, înființat la Paris la 6 septembrie 1918, alături de alte personalități ca Take Ionescu, Octavian Goga, Constantin Mille, Traian Vuia etc. Acest Consiliu Național Român avea rolul să facă cunoscute opiniei publice mondiale interesele României privitoare la desăvârșirea unității naționale și, totodată, să argumenteze legitimitatea acestora. Nicolae Titulescu și dr. Ioan Cantacuzino au semnat la 4 iunie 1920, la Trianon, Tratatul de pace cu Ungaria, prin care se recunoștea unirea Transilvaniei cu România.

În viziunea titulesciană, dreptul internațional reprezenta principala „armă” pentru apărarea păcii generale.

Cu prilejul conferinței „Dinamica păcii” ținută la Berlin, la 6 mai 1929, Titulescu a respins ideea potrivit căreia „suprastatele” trebuiau să joace rolul principal în viața internațională, arătând că dreptul internațional trebuie să fie un drept interstatal: „Nu există loc în organizarea actuală a comunității internaționale pentru un suprastat. Acesta din urmă este înlocuit printr-o asociație voluntară de state libere, având obligația de a se supune legii acceptate de către ele în virtutea propriei lor suveranități”³. Dreptul internațional, în concepția marelui diplomat român este un drept de coordonare și nu unul de subordonare, statele manifestându-și deplina independență și egalitate în drepturi în relațiile internaționale: „Prin urmare, la ora actuală, legea internațională apare pentru toată lumea nu ca o lege de subordonare, ci ca o lege de coordonare, iar situația fiecărui stat în raport cu celelalte nu apare ca o stare de dependență, ci ca una de independență”⁴.

Putem afirma că Nicolae Titulescu a contribuit la impunerea „forței dreptului” în dauna „dreptului forței” în raporturile internaționale.

În viziunea titulesciană, *inviolabilitatea tratatelor de pace* reprezintă condiția esențială pentru menținerea unității naționale și pentru păstrarea păcii generale: „Frontierele actuale ale Europei Centrale – declara Titulescu – sunt rezultatul evoluției de secole a unei idei de justiție. Chestiunea frontierelor Europei Centrale constituie un proces sfârșit, iar nu un proces care trebuie să înceapă. La orice tentativă de actualizare a lui vom răspunde: lucru judecat”⁵.

La rândul ei, *suveranitatea* era văzută de Nicolae Titulescu ca *un atribut fundamental al statului*.

Iar *egalitatea în drepturi a statelor* constituia corolarul suveranității. Principiul integrității teritoriale a fost consacrat de articolul 10 din Pactul Societății Națiunilor, în care se stipula obligația membrilor instituției de la Geneva „să respecte și să mențină în contra oricărei agresiuni externe, integritatea teritorială și independența politică prezentă a tuturor membrilor Societății”⁶.

Pacea apărea și ea în concepția titulesciană ca *un drept fundamental al tuturor statelor lumii*. Titulescu o definea astfel: „Pacea este înainte de toate o stare de spirit. Prelungită ea se transformă în elan al inimii. Și când inimile încep să vorbească între ele nu există problemă insolubilă”⁷. Totodată trebuie subliniat faptul că doar o perioadă de pace putea să dea românilor posibilitatea de a-și concentra toate eforturile în vederea dezvoltării țării. În acest sens, Titulescu declara: „Bunul cel mai de preț al unei țări este

³ *Ibidem*, p. 165.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Idem, *Discursuri*, Editura Științifică, București, 1967, p. 407.

⁶ Idem, *Politica externă a României (1937)*, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 380.

⁷ Idem, *Pledoarii pentru pace*, p. 458.

pacea prelungită, care singură îngăduie unei națiuni să-și găsească drumul, care singură îngăduie să se aducă generației viitoare binefacerile creatoare ale geniului național. Acest bun, România încă nu l-a avut. În timpul perioadei de pace care a precedat Marele Război, România n-a cunoscut dreptatea. În timpul perioadei de dreptate care a urmat după Războiul cel Mare, România n-a cunoscut pacea. Căci nu poate fi numită pace o stare de lucruri în care în orice clipă se poate vorbi de mutilarea țărilor sub simpla condiție de a da asigurarea că nu se va proceda la aceasta decât pe căi pacifice⁸.

Nicolae Titulescu a enumerat cauzele care, potrivit concepției sale, împiedicau realizarea păcii generale: neînțelegerile dintre foștii Aliați în primul război mondial; dorința războiului de revanșă regăsită în rândul statelor învinse; lipsa unei unități în Europa din punctul de vedere al doctrinei sociale; marea criză economică din 1929-1933⁹.

Principiul *indivizibilității păcii* exprimă modernitatea gândirii titulesciene. Conform acestui principiu orice agresiune, produsă în oricare parte a lumii, reprezintă o încălcare a păcii generale. Președintele american Woodrow Wilson, în discursul rostit la 27 mai 1916, a susținut ideea înființării Societății Națiunilor ca o instituție internațională a rațiunii și justiției, care să fie capabilă să realizeze pacea universală, să soluționeze pe calea tratatelor orice diferend dintre statele membre: „Principiile dreptului public trebuie să prevaleze de acum înainte asupra intereselor particulare a oricărei națiuni. Toate națiunile universului trebuie să instituie un fel de Ligă pentru a reuși ca dreptul să prevaleze în contra oricărei agresiuni egoiste, pentru a evita ca o alianță să se ridice în contra altei alianțe. Se va institui o forță colectivă pentru a apăra dreptul, interesul primordial și cel mai important pentru toate popoarele și toate guvernele. Forța aceasta nu va mai fi în serviciul ambițiilor politice sau al egoismelor în conflict, ci în serviciul ordinii universale, al păcii universale¹⁰.

Identificându-și propriile idei cu prevederile Pactului Societății Națiunilor, marele om politic român spunea: „Cred că pot vorbi de Societatea Națiunilor ca de o parte a propriei mele vieți¹¹. Astfel, la 28 aprilie 1919, Nicolae Titulescu și dr. Ioan Cantacuzino au semnat Pactul Societății Națiunilor, România devenind unul dintre cele 26 de state fondatoare¹².

Ca o recunoaștere a prestigiului de care se bucura pe arena vieții politice internaționale, Titulescu a fost ales de două ori consecutiv, în 1930 și 1931, președinte al Adunării Generale a Societății Națiunilor, eveniment unic în istoria acestei instituții. Crearea Societății Națiunilor a reprezentat un succes al ideii de pace și de normalizare a relațiilor internaționale. Însă Pactul acesteia avea lipsuri evidente care au fost sintetizate de Nicolae Titulescu astfel: „Pactul făcea ca războiul să izbucnească mai greu, dar nu excludea războiul legal în condițiile dreptului ginților. Pactul nu conținea o soluție obligatorie pentru diferendele internaționale și nici soluții pentru toate diferendele fără excepție¹³. Criza economică a anilor 1929-1933 a determinat scăderea accentuată a prețurilor la produsele agricole. România, în cadrul conferințelor agrare desfășurate între anii 1930 și 1932, a susținut necesitatea introducerii unui regim preferențial pentru cerealele din Europa Centrală și de Est în vederea reducerii pierderilor rezultate din exportul de cereale la prețuri scăzute¹⁴.

⁸ *Ibidem*, p. 457.

⁹ *Ibidem*, p. 250-251.

¹⁰ Wilson Woodrow, *Messages, discours, documents diplomatique*, Paris, vol. I, 1918, p. 81.

¹¹ Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, București, Editura Politică, 1967, p. 342.

¹² Ion Agrigoroaiei, *Nicolae Titulescu și relațiile României cu marile puteri*, în AIIAI, XIX, 1982, p. 244.

¹³ Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, p. 840.

¹⁴ I. Ciupercă, *România și conferințele agrare din 1930-1932*, în AIIAI, tom VII, 1970, p. 307.

Soluția crizei economice susținută de Titulescu era *adoptarea tarifelor preferențiale*. Dar, mai întâi, acesta propunea rezolvarea imediată a două probleme: *vânzarea stocurilor disponibile de cereale din recolta anului 1930 și problema creditelor agricole*.

Diplomatul român solicita ca statele vest-europene, care importau în mod obișnuit cereale pentru propriile lor necesități, să cumpere aceste cereale din țările agricole est-europene care aveau stocuri disponibile din recolta anului 1930. În acest fel puteau fi ajutate țările agricole est-europene care aveau un excedent de cereale pe care nu reușeau să-l vândă din cauza crizei mondiale de supraproducție¹⁵.

Avantajul acestei acțiuni consta, după părerea lui Nicolae Titulescu, în faptul că țările vest-europene restabilite mai repede puteau veni în ajutorul țărilor est-europene, contribuind într-un mod eficient la reducerea efectelor crizei economice.

Germania, îndeosebi în timpul crizei economice, apărea ca o piață de desfacere pentru produsele cerealiere ale Iugoslaviei, României, Poloniei, Ungariei și Bulgariei¹⁶. La 27 iunie 1931 s-a semnat Convenția comercială româno-germană, potrivit căreia urma ca cerealele românești să fie acceptate pe piața germană la un regim preferențial. România trebuia să facă comenzi industriei germane, aceasta fiind o condiție a semnării acestui document. Însă convenția nu a fost aplicată. Germania dorea să acapareze economia țărilor sud-est europene și să slăbească frontul antirevizionist, ceea ce România nu putea accepta¹⁷.

Tratamentul preferențial al cerealelor din Europa Centrală și de Est a întâmpinat greutăți din cauza interferenței intereselor marilor puteri în această zonă. În consecință statele exportatoare au fost nevoite să treacă la o politică vamală protecționistă și să încerce să-și dezvolte sectorul industrial¹⁸.

Titulescu vedea ieșirea din criza economică prin acordarea de credite de către statele industrializate statelor slab dezvoltate. Țările vest-europene aveau o abundență de capital disponibil care aducea venituri foarte mici, în timp ce țările agricole est-europene aveau o gravă lipsă de capital, țăranii de aici plătind „dobânzi cămătărești”. Occidentul nu investea în Europa de Est din lipsă de încredere. Titulescu spunea că încrederea în materie financiară se putea câștiga nu prin discursuri, ci doar prin crearea de organizații adecvate. În acest scop, diplomatul român propunea drept soluție ca sub auspiciile Ligii Națiunilor să se realizeze „unificarea dreptului privat în materie de ipotecă, gaj și execuție forțată, referitor la creanțele zise agricole” și în al doilea rând „crearea unui institut central de credit internațional”¹⁹. La 20 mai 1931 se hotăra înființarea „Societății Internaționale de Credit Ipotecar Agricol” pentru a ajuta agricultura țărilor central-europene. Totuși acesta nu s-a înființat niciodată din cauza lipsei de voință politică a unor țări semnatare (în special mari puteri), care nu au fost dispuse să investească bani pentru acest lucru.

O altă idee care dovedește modernitatea gândirii titulesciene este aceea care se referă la „spiritualizarea frontierelor”. Acest lucru însemna în concepția lui Titulescu înlăturarea barierelor vamale din calea liberei circulații a persoanelor și a fluxurilor economice și realizarea pe această bază a Uniunii Europene propusă de Proiectul Briand

¹⁵ *Ibidem*, p. 358-360.

¹⁶ J. Benditer, I. Ciupercă, *Relații româno-germane în perioada 1928-1932*, în AIIAI, tom VIII, 1971, p. 317.

¹⁷ *Ibidem*, p. 330.

¹⁸ I. Ciupercă, *România și conferințele agrare...*, p. 315.

¹⁹ *Ibidem*, p. 361.

lansat la 5 septembrie 1929 de ministrul de externe francez Aristide Briand. Conform acestui proiect între popoarele europene trebuia să se formeze o legătură de tip federal. Se avea în vedere posibilitatea exercitării unui anumit control politic al trusturilor și cartelurilor industriale, diminuarea progresivă a tarifelor vamale, acordarea de credite regiunilor mai puțin dezvoltate din Europa, rezolvarea problemei emigrării forței de muncă, intensificarea cooperării intelectuale, cooperarea interparlamentară cu scopul de a se realiza Uniunea interparlamentară europeană²⁰. Briand propunea următoarele organisme de conducere ale Uniunii Europene: Conferința Europeană în care intrau toți membrii, Comitetul Politic din care făceau parte reprezentanții marilor puteri, Secretariatul și Tribunalul. Planul Briand dorea să ofere mijloace pentru diminuarea crizei economice și se pronunța hotărât pentru subordonarea problemelor politice celor economice. Totodată se menționa faptul că Uniunea Europeană propusă se baza pe ideea uniunii și nu a unității. Acest lucru dorea să arate că era respectată suveranitatea fiecărui stat membru și că solidaritatea guvernelor ar putea realiza o piață comună și o politică vamală adecvată acestei piețe. Unele propuneri din acea perioadă au prins viață după cel de-al doilea război mondial când au luat ființă Piața Comună și Uniunea Europeană²¹. Titulescu a exprimat aceste idei într-o formă memorabilă, la 19 noiembrie 1930, la Universitatea din Cambridge, unde a susținut faimoasa conferință intitulată „Progresul ideii de pace”: „fruntaria, așa cum a fost concepută în trecut, e o grea povară oriunde a-i așeza-o, căci ea separă oamenii. Așadar, nu mutând frontiera cu câțiva kilometri mai la est sau la vest se servește mai bine pacea. Ceea ce trebuie făcut pentru a asigura pacea este ca popoarele, în plină sinceritate și fără gânduri ascunse, să lucreze pentru a spiritualiza frontiera prin acorduri de tot felul, în special prin acorduri economice în interesul comun. Nu de revizuirea tratatelor are nevoie omenirea, ci de revizuirea propriilor ei judecăți. Și când viața internațională va începe să devină ceea ce trebuie să fie, când ea va asigura omului, oriunde s-ar găsi, drepturile sacre care derivă pur și simplu din ființa lui de om, când noi generațiuni care nu cunosc nimic din urile și prejudecățile noastre ne vor lua locul, fruntaria nu va mai avea importanța exagerată ce are azi. O sfortare plină de semnificații în această direcție a făcut-o domnul Briand cu proiectul lui de Uniune Europeană”²². Și concluziona: „Din punct de vedere al prezentului, Uniunea Europeană astfel definită este singura soluție pentru a menține pacea între popoare. Din punctul de vedere al viitorului ea poate, dacă ne punem cinstit în slujba ei, să constituie germinul unei vieți internaționale noi și atât de binefăcătoare, încât mintea noastră actuală, produs al luptei și al suferinței nu o poate cuprinde încă”²³. Însă Proiectul Briand a fost respins. Principala cauză a acestui eșec trebuie căutată în mentalitatea epocii, pentru care elementul principal era suveranitatea națională, care nu putea fi limitată chiar dacă formula propusă de Briand era una interguvernamentală și nu una supranațională.

Dezarmarea a fost o problemă care l-a preocupat pe Nicolae Titulescu. În cadrul Conferinței diplomatice internaționale pentru reducerea și limitarea armamentelor, desfășurată la Geneva, sub auspiciile Ligii Națiunilor, între anii 1932 și 1934, marele diplomat român a susținut punctul de vedere francez conform căruia era necesară reducerea bugetelor militare în raport cu situația specifică a fiecărui stat, ca una dintre măsurile concrete menite a favoriza dezarmarea văzută de acesta ca o „absolută

²⁰ Eliza Campus, *Planul Briand de Uniune Europeană (1929-1930)*, în RdI, nr. 8, august 1982, p. 932.

²¹ Em. Bold, I. Ciupercă, *Europa în derivă*, Iași, Casa Editorială Demiurg, 2001, p. 140.

²² Nicolae Titulescu, *Pledoarii pentru pace*, p. 269.

²³ *Ibidem*, p. 271.

necesitate a păcii²⁴. Titulescu asigura comunitatea internațională de sprijinul României în această privință. Acesta afirma că reducerea efectivelor României se va face în funcție de celelalte state care trebuie să procedeze identic dar că „România trebuie să aibă armata corespunzătoare securității sale, în raport cu situația sa geografică”²⁵.

În concepția lui Nicolae Titulescu, *principiul dezarmării pe etape* alături de *principiul controlului internațional* constituiau elemente inseparabile. Acesta declara în acest sens: „Nu există dezarmare posibilă fără control. Cu cât e mai puternic controlul, cu atât e mai realizabilă dezarmarea. Controlul trebuie să fie internațional. Trebuie să știm în orice clipă ce se petrece pretutindeni”²⁶. Acesta a susținut *ideea dezarmării morale* promovată prin reprezentantul României la Societatea Națiunilor, Vespasian V. Pella. În 1931 Titulescu afirma: „Mă gândesc la dezarmarea morală având ca obiectiv revizuirea cârților de școală în scopul de a dezvolta în tineret spiritul de solidaritate internațională”²⁷. Marele diplomat român se pronunța în favoarea ridicării „temeliei păcii” în conștiința oamenilor ca o garanție a realizării procesului de dezarmare.

La 14 octombrie 1933, Germania hitleristă, temându-se că un control internațional ar fi arătat adevăratul nivel al înarmărilor sale, s-a retras din cadrul Conferinței dezarmării și a părăsit Liga Națiunilor. Astfel, Conferința dezarmării se încheia cu un eșec.

Totuși în urma dezbaterilor care au avut loc în cadrul acestei conferințe s-a născut un nou instrument de securitate reprezentat de așa-numita *definiție a agresorului*. Aceasta a fost propusă de reprezentantul sovietic Litvinov. Titulescu a susținut încă de la început această propunere sovietică: „Suntem la Geneva în una din acele dimineți cenușii care caracterizează așa-zisa primăvară a acestui oraș. Deodată, Litvinov se ridică și propune o definiție a agresorului care, orice ar spune adversarii, este cea mai bună din cele care au fost date până astăzi. Nu știu să joc tenis dar am simțit că o minge atinge racheta mea de om politic. Am aruncat-o imediat înapoi spunând spre uimirea generală căci Litvinov și cu mine eram până atunci adversari ireductibili: România acceptă definiția agresiunii, așa cum o propune Dl. Litvinov”²⁸. Marele diplomat român susținea necesitatea elaborării unei *definiții a teritoriului*. Procedând astfel, acesta încerca să servească securitatea României, țară a cărei frontieră cu Uniunea Sovietică nu era acoperită printr-un tratat bilateral.

Nicolae Titulescu a propus o *definiție a teritoriului* acceptată de reprezentanții Uniunii Sovietice. În acest sens, el arăta că: „Prin teritoriu trebuie să se înțeleagă teritoriul asupra căruia un stat își exercită de fapt autoritatea”²⁹.

La 3 iulie 1933 a fost semnată la Londra *prima Convenție de definire a agresorului*, de către reprezentanții Uniunii Sovietice, României, Poloniei, Estoniei, Letoniei, Turciei, Iranului și Afganistanului sub forma unui pact regional de neagresiune.

A doua Convenție, în termeni identici, a fost încheiată la 4 iulie 1933 între reprezentanții Uniunii Sovietice, Miciei Înțelegeri și Turciei care fiind semnată sub forma unui pact general de neagresiune era deschisă tuturor statelor spre aderare.

Convențiile de la Londra stipulau în articolul 2 că „va fi recunoscut ca agresor, într-un conflict internațional, sub rezerva acordurilor în vigoare între părțile în conflict,

²⁴ Nicolae Titulescu, *Discursuri*, p. 356.

²⁵ Apud Walter Meredith Bacon Jr., *Nicolae Titulescu și politica externă a României. 1933-1934*, Iași, Editura Institutul European, 1999, p. 11.

²⁶ Apud Ion M. Oprea, *Nicolae Titulescu*, București, Editura Științifică, 1966, p. 203.

²⁷ Apud Adrian Năstase, *Nicolae Titulescu – contemporanul nostru*, București, Editura Metropolis, 1995, p. 45.

²⁸ Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, p. 507.

²⁹ Idem, *Politica externă a României (1937)*, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 109.

statul care cel dintâi va fi comis una din acțiunile următoare: declarație de război altui stat; invazie prin forțele sale armate, chiar fără declarație de război, a teritoriului unui alt stat; atac prin forțele sale terestre, navale sau aeriene, chiar fără declarație de război, a teritoriului, navelor sau aeronavelor unui alt stat; blocus naval al coastelor sau al porturilor unui alt stat; sprijin dat bandelor armate care, formate pe teritoriul său, vor fi invadat teritoriul unui alt stat sau, refuzul, cu toată cererea statului invadat, de a lua pe propriul său teritoriu toate măsurile în puterea lui pentru a lipsi zisele bande de orice ajutor sau protecție³⁰.

În articolul 3 se preciza că „nici o considerație de ordin politic, militar, economic sau de altă natură nu va putea servi drept cauză sau justificare a agresiunii prevăzute la articolul 2”³¹.

Convențiile de la Londra stabileau exact agresorul și cazurile de agresiune.

Considerăm că prin semnarea acestor convenții, Uniunea Sovietică recunoștea implicit granița comună cu România existentă la acea vreme, adică râul Nistru. În sprijinul acestei informații aducem și declarația lui Litvinov din iulie 1933: „Știu că semnând această convențiune v-am dăruit Basarabia. Dacă nu pot recunoaște acest lucru oficial, este din cauza dificultăților ce le-aș avea cu opinia mea publică, în special cu cea din Ucraina. Când însă mă angajez să nu fac niciodată o agresiune împotriva Basarabiei, atunci nici revizuirea nu pot s-o cer, nu numai pentru că U.R.S.S. nu este membru al Societății Națiunilor, dar pentru că, din principiu, suntem împotriva revizuirii, căci ea înseamnă război; prin ce mijloc aș mai putea să obțin înapoi Basarabia?”³².

În legătură cu importanța definiției agresiunii, Nicolae Titulescu spunea: „A defini cu precizie agresiunea ca fapt pur și simplu, independent de orice considerație teoretică; a preciza cu grijă noțiunea teritoriului asupra căruia agresiunea nu s-ar putea exercita, a se angaja cu fermitate de a nu face operă de agresor, oricare ar fi rațiunile de ordin internațional sau intern care ar putea-o justifica, însemnează a substitui vagilor aspirațiuni de ideal, care au stăpânit până astăzi eforturile națiunilor și ale conducătorilor lor, o bază practică și solidă care constituie punctul de plecare al unei întregi vieți”³³.

Marele jurist belgian Yves de la Brière spunea: „Trebuie călduros felicități negociatorii care au ajuns la acest rezultat, a cărui importanță juridică va fi decisivă, și în plus importanța morală prin valoarea exemplului. În primul rând al acestor negociatori vom saluta cu grațitudine un ilustru om de stat al României contemporane, a cărui personalitate întrunește, în Europa și în lumea internațională, simpatii unanime: d-l Titulescu”³⁴. Însă considerăm că aceste convenții aveau o mare lipsă: nu erau prevăzute sancțiuni pentru cazul în care ar fi fost încălcate prevederile din cuprinsul lor.

Pentru a împiedica declanșarea unui nou război mondial, marele om politic român a susținut *ideea construirii în Europa a unui sistem de pacte de neagresiune și de asistență mutuală*.

Degradarea situației internaționale, mai ales după venirea lui Hitler la putere în Germania, la 30 ianuarie 1933, a determinat îngrijorarea statelor membre ale Micii Înțelegeri, accelerând realizarea ideii consolidării unității acestei organizații. Astfel, din inițiativa lui Nicolae Titulescu, la 16 februarie 1933, s-a semnat la Geneva, de către

³⁰ Idem, *Documente diplomatice*, p. 509.

³¹ *Ibidem*.

³² *Apud* Ion Constantin, *România, marile puteri și problema Basarabiei*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 31.

³³ *Apud* Ion M. Oprea, *op. cit.* p. 211.

³⁴ *Apud* Petre Bărbulescu, *România la Societatea Națiunilor*, București, Editura Politică, 1975, p. 220.

România, Cehoslovacia și Iugoslavia, *Pactul de reorganizare al Micii Înțelegeri*, văzut de diplomatul român ca un rezultat al celor „14 ani de luptă pentru organizarea păcii în Europa”³⁵. Propunerea lui Titulescu, conform căreia statele semnatare trebuiau să ducă o politică externă comună, a fost inclusă în articolul 6 al acestui document care prevedea faptul că: „orice tratat politic al fiecăruia dintre statele Micii Înțelegeri față de un alt stat terț, precum și orice acord economic care are consecințe politice importante vor cere, de aici înainte, consimțământul unanim al Consiliului Micii Înțelegeri. Tratatelor politice actuale ale fiecăruia dintre statele Micii Înțelegeri, cu statele terțe, vor fi, în mod progresiv și pe cât posibil unificate”³⁶. Se înființa un Consiliu permanent din care făceau parte miniștrii de externe ai celor trei state și un Consiliu economic care trebuia să coordoneze acțiunile din acest domeniu ale statelor semnatare. Totodată era specificat principiul egalității absolute dintre cele trei state³⁷. La 16 martie 1933, Titulescu referindu-se la *Pactul de reorganizare al Micii Înțelegeri* spunea: „Situția internațională este din ce în ce mai îngrijorătoare. Ultimele evenimente o dovedesc cu prisosință. Evenimentele noi sunt încă posibile și ele nu pot constitui o surprindere decât pentru aceia care nu au urmărit și nu cunosc de aproape evoluția situației externe și interne a diferitelor state europene. În fața unei atari situații, nici un om cu răspundere nu poate rămâne pasiv [...]. Când pacea este amenințată nu se răspunde cu război, ci cu organizarea păcii. Acesta este geneza simplă și întreagă a pactului de organizare a Micii Înțelegeri”³⁸.

Prin semnarea acestui document, Mica Înțelegere dobânda o organizare solidă, putând astfel să-și îndeplinească misiunea de apărare a păcii.

Diplomatul român s-a opus intrării în vigoare a *Pactului celor Patru* lansat de Benito Mussolini, la Torino, la 23 decembrie 1932. Acesta urma să fie semnat de Italia, Germania, Marea Britanie și Franța. Prin intermediul *Pactului celor Patru* se dorea reconstituirea unui „directorat” al celor patru mari puteri în politica europeană. Conform articolului 2, statele semnatare puteau să revizuiască tratatele de pace și articolul 19 din *Pactul Societății Națiunilor* care prevedea faptul că o schimbare a tratatelor de pace era posibilă doar cu unanimitatea de voturi a Consiliului acestei instituții. Totodată se prevedea recunoașterea egalității în drepturi de înarmare a Germaniei, Austriei, Ungariei și Bulgariei³⁹.

Pactul celor Patru a fost criticat de țările Micii Înțelegeri, în numele căreia Titulescu a efectuat un turneu diplomatic la Geneva, Paris și Londra unde s-a pronunțat pentru respectarea *Pactului Societății Națiunilor* și pentru „funcționarea” principiului egalității în drepturi a tuturor statelor în fața legii internaționale.

Datorită cererii lui Titulescu, Franța s-a angajat ca, în momentul semnării *Pactului celor Patru*, să comunice printr-o notă statelor membre ale Micii Înțelegeri cât și Italiei, Germaniei și Marii Britanii faptul că nu va accepta modificarea articolului 19 din *Pactul Societății Națiunilor* cu privire la revizuirea teritorială.

Și Marea Britanie și-a schimbat poziția față de acest document datorită criticii opoziției parlamentare și a unor membri ai Partidului Laburist aflat la conducere⁴⁰.

După ce au primit garanții scrise privind nerevizuirea tratatelor de pace, țările Micii Înțelegeri au fost de acord cu semnarea acestui document, fapt petrecut la Roma,

³⁵ Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, p. 477.

³⁶ *Ibidem*, p. 475.

³⁷ *Ibidem*, p. 474.

³⁸ *Ibidem*, p. 477.

³⁹ Em. Bold, I. Ciupercă, *op. cit.*, p. 90-91.

⁴⁰ *Ibidem*.

la 15 iulie 1933. Dar acesta nu a mai intrat în vigoare datorită intervenției hotărâte a lui Nicolae Titulescu și a ministrului de externe al Cehoslovaciei, Eduard Beneš⁴¹.

Titulescu își explica astfel reacția hotărâtă împotriva *Pactului celor Patru*: „Ceea ce m-a făcut să combat Pactul celor Patru n-a fost un sentiment antiitalienesc; ci un sentiment profund național. Dacă Mussolini ar fi fost român, ar fi făcut ca mine. N-am luptat pentru a reduce gloria Romei, ci pentru a păstra românilor pământul strămoșilor lor. N-am luptat ca adversar al Romei ci ca descendent al ei”⁴².

În perioada octombrie-noiembrie 1933, Titulescu a vizitat Belgradul, Sofia, Ankara și Atena. Rezultatul acestor vizite s-a concretizat în *Pactul Înțelegerii Balcanice*. Actul a fost parafat la Belgrad, la 4 februarie 1934 și semnat în aula Academiei din Atena, la 9 februarie 1934, de miniștrii de externe ai României, Iugoslaviei, Greciei și Turciei⁴³. Inițial, se avea în vedere ca această alianță să cuprindă toate statele balcanice. Bulgaria și Albania au refuzat să se alăture acestei noi alianțe. Albania era sub influența Italiei, iar Bulgaria fiind un stat revizionist dorea încheierea unor pacte bilaterale de neagresiune care nu puteau avea o mare eficiență⁴⁴.

În preambulul Pactului se stipula faptul că cele patru state doreau să contribuie la „întărirea păcii în Balcani”. Articolul 1 prevedea faptul că statele semnate „își garantau mutual securitatea tuturor frontierelor lor balcanice”⁴⁵. Conform articolului 2 se avea în vedere coordonarea politicii țărilor membre în zona balcanică⁴⁶. Articolul 3 prevedea faptul că acest Pact era deschis oricărei țări balcanice a cărei adeziune urma să facă obiectul „unui examen favorabil din partea părților contractante și va avea efect îndată ce celelalte țări semnate vor fi notificat acordul lor”⁴⁷.

Un Protocol anex cu 9 puncte și o Anexă secretă însoțeau acest Pact. Conform Protocolului anex, Pactul „nu era îndreptat contra nimănui”, iar „scopul său era de a garanta securitatea frontierelor balcanice împotriva oricărei agresiuni din partea unui stat balcanic” (art. 2), Pactul fiind un „instrument defensiv” (art. 7)⁴⁸.

În anexa secretă se afla declarația guvernului turc conform căreia „Turcia nu va admite să fie considerată ca angajată a lua parte la nici un fel de acte îndreptate împotriva Uniunii Sovietice”⁴⁹.

Obiectivul principal al Înțelegerii Balcanice a fost consolidarea păcii și menținerea *status-quo*-ului teritorial în Balcani. Desprindem acest obiectiv din declarația lui Titulescu făcută cu prilejul semnării acestui document: „Idea care ne-a călăuzit pe noi, făuritorii Înțelegerii Balcanice, este simplă. Noi suntem dornici de pace. Dar știm că pacea reală își are izvorul în încredere și încrederea își are izvorul său în stabilitate. Prima stabilitate pe care un stat o caută, nu în interesul său egoist, ci în interes general, este stabilitatea frontierelor sale”⁵⁰.

Nicolae Titulescu a elaborat structura de funcționare și statutul politic și economic al Înțelegerii Balcanice. Astfel s-a înființat Consiliul permanent format din

⁴¹ I. Ciupercă, *N. Titulescu și rolul puterilor mici în viața internațională contemporană*, în *Titulescu și strategia păcii*, coord. Gh. Buzatu, Iași, Editura Junimea, 1982, p. 146.

⁴² *Apud* Jacques de Launay, *A cincea valiză. Titulescu și Europa*, București, Editura Agni, 1993, p. 78.

⁴³ Ion Calafeteanu, *Politică și interes național*, București, Editura Enciclopedică, 1997, p. 151.

⁴⁴ Em Bold, I. Ciupercă, *op. cit.*, p. 94.

⁴⁵ Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, p. 543.

⁴⁶ Ion Calafeteanu, *op. cit.*, p. 152.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, p. 545.

⁴⁹ Em Bold, I. Ciupercă, *op. cit.*, p. 94.

⁵⁰ Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, p. 546.

miniștrii de externe ai țărilor semnatare, organism care trebuia să ia hotărâri cu unanimitate de voturi⁵¹. Consiliul permanent trebuia să se întâlnească de două ori pe an stipulându-se respectarea principiului egalității absolute a celor patru state⁵². Totodată se înființa un Consiliu economic consultativ în care intrau specialiști și experți în domeniul economic, comercial și financiar⁵³. Lua naștere și un Secretariat al Consiliului permanent care trebuia să aibă sediul în capitala țării președintelui în funcțiune.

Înțelegerea Balcanică alături de Mica Înțelegere au reprezentat două alianțe care și-au propus să garanteze securitatea, independența și integritatea teritorială a statelor membre.

Titulescu a intuit că era momentul pentru *restabilirea relațiilor diplomatice româno-sovietice*. Astfel, în mai 1934 Titulescu și Litvinov au purtat convorbiri pe Coasta de Azur în urma cărora s-a ajuns la un acord în acest sens. Regele Carol al II-lea și guvernul condus de Gheorghe Tătărăscu au aprobat această acțiune iar la 9 iunie 1934 printr-un schimb de scrisori între cei doi miniștri de externe s-au reluat relațiile diplomatice dintre cele două țări semnându-se *Convenția asupra normalizării legăturilor dintre România și U.R.S.S.* Scrisorile cuprindeau angajamente vizând garantarea reciprocă a suveranității naționale, de a nu permite existența și activitatea pe teritoriul propriu a unor organizații ce-și propuneau lupta armată împotriva celui alt stat și abținerea de la orice imixtiune în treburile interne ale fiecărui stat. Astfel erau recunoscute *de jure și de facto* cele două state⁵⁴.

Semnarea acestui document a fost definită de marele om politic român drept „unul dintre cele mai importante acte din viața mea politică”⁵⁵. Nicolae Titulescu a sprijinit intrarea Uniunii Sovietice în Societatea Națiunilor, fapt petrecut la 18 septembrie 1934. Considerăm că și acest fapt, aderarea Uniunii Sovietice la instituția de la Geneva, implica recunoașterea integrității teritoriale a României, cu hotarele sale existente la acea vreme, inclusiv Basarabia.

Cel care a fost considerat „unul din cei mai inteligenți și mai talentați diplomați ai Europei contemporane”⁵⁶, s-a pronunțat în favoarea *semnării unui tratat de asistență mutuală între România și Uniunea Sovietică*, deoarece România era singura țară din sistemul de securitate colectivă francez care nu încheiase un asemenea tratat cu Uniunea Sovietică. La 2 mai 1935 se semnase tratatul de asistență mutuală dintre Franța și Uniunea Sovietică, iar la 16 mai 1935 cel dintre Cehoslovacia și Uniunea Sovietică. Iată ce declara Titulescu în legătură cu necesitatea încheierii acestui document cu Uniunea Sovietică: „Nu încapă nici o îndoială că pentru noi, românii, prietenia franco-sovietică constituie o garanție foarte prețioasă, întrucât orice gest de încredere, ajutor, sau chiar de simplă considerațiune al U.R.S.S. față de Franța este în avantajul nostru”. Și concluziona: „Eu consider prietenia franco-rusă drept o axiomă. Consecința ei inevitabilă este o prietenie ruso-română”⁵⁷. În concepția titulesciană și natura raporturilor germano-sovietice argumenta încheierea acestui tratat: „România are nevoie de un asemenea Pact, fie că Germania pornește un război contra U.R.S.S., fie că ajunge la un acord cu ea. Mai mult Pactul cu România va trebui făcut la timpul potrivit; altminteri

⁵¹ *Ibidem*, p. 584.

⁵² *Ibidem*, p. 585.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Relații româno-sovietice. Documente*, vol. I, 1917-1934, București, Editura Enciclopedică, 1999, p. 428-429.

⁵⁵ Nicolae Titulescu, *op. cit.*, p. 601.

⁵⁶ *Apud* Ion M. Oprea, *op. cit.* p. 87.

⁵⁷ Nicolae Titulescu, *Politica externă a României (1937)*, p. 120, 132.

apropierea ruso-germană va avea loc fără noi și împotriva noastră. Apropierea ruso-germană trebuie, prin urmare, să ne găsească deja aliați cu U.R.S.S.”⁵⁸.

Articolul 1 al Tratatului de asistență mutuală care trebuia semnat, prevedea: „Asistență mutuală în cadrul Societății Națiunilor (ca de ex. în tratatul cehoslovac sau francez) care să nu vizeze în mod special un stat ci în general orice agresor european”⁵⁹. Articolul 1 viza orice agresor european dar implicit era avută în vedere, în primul rând, Germania. Aducem ca argument în sprijinul afirmației de mai sus declarația lui Titulescu către Ramsey Mac Donald și Anthony Eden din 1935 conform căreia tratatul trebuie să fie „astfel făcut încât să nu pară a fi îndreptat împotriva Germaniei”⁶⁰.

Conform articolului 2, „Intrarea în acțiune a fiecăreia dintre cele două țări se va face numai când Franța va fi intrat în acțiune”⁶¹. Litvinov nu a fost de acord cu această prevedere. Acest articol era asemănător cu articolul 4 al tratatului de asistență mutuală cehoslovaco-sovietic încheiat la 16 mai 1935, care condiționa acordarea ajutorului sovietic de intervenția Franței pentru sprijinirea Cehoslovaciei, în eventualitatea că această țară ar fi suferit o agresiune neprovocată. Krestinski, adjunctul lui Litvinov, justifică refuzul ministrului de externe sovietic prin faptul că Franța avea o alianță cu Polonia și francezii ar fi refuzat să acorde ajutor în cazul în care Uniunea Sovietică ar fi fost agresată. La fel nici România n-ar fi putut să ajute Uniunea Sovietică luptând împotriva Poloniei⁶².

În articolul 3 se prevedea faptul că „Guvernul U.R.S.S. recunoaște că, în virtutea diferitelor sale obligații de asistență, trupele sovietice nu vor putea trece niciodată Nistrul fără o cerere formală în acest sens din partea guvernului regal al României, la fel cum guvernul regal al României recunoaște că trupele române nu vor putea trece niciodată Nistrul în U.R.S.S. fără o cerere formală a guvernului U.R.S.S.”⁶³.

În virtutea articolului 4, „La cererea guvernului regal al României, trupele sovietice trebuie să se retragă imediat de pe teritoriul român la est de Nistru, după cum, la cererea guvernului U.R.S.S., trupele române trebuie să se retragă imediat de pe teritoriul U.R.S.S. la vest de Nistru”⁶⁴.

Analizând articolele 3 și 4 desprindem faptul că Nistrul era menționat ca fiind frontiera dintre cele două țări. Astfel, Litvinov prin semnarea acestui document ar fi recunoscut implicit apartenența Basarabiei la România, ceea ce Stalin nu ar fi acceptat.

În baza articolului 4, Titulescu a fost acuzat că ar fi permis intrarea Armatei Roșii în România și implicit ocuparea țării, că nu exista nici o garanție care să împiedice Uniunea Sovietică să ocupe România. Ministrul de externe român răspundea acestor acuzații în felul următor: „Așa cum înțeleg eu Pactul de asistență mutuală cu U.R.S.S., noi am fi cerut asistență trupelor sovietice numai în caz că ar fi fost în joc interesele românești și numai când inamicul s-ar fi aflat deja pe teritoriul României. Altminteri, în absența unei cereri formale din partea noastră, Nistrul ar constitui nu o frontieră, ci o veritabilă barieră”⁶⁵.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 131.

⁵⁹ Ioan Scurtu (coord.), Constantin Mocanu, Doina Smârcea, *Documente privind istoria României între anii 1918-1944*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1995, p. 515.

⁶⁰ *Apud* Valeriu Florin Dobrinescu, *Bătălia diplomatică pentru Basarabia (1918-1940)*, Iași, Editura Junimea, 1991, p. 113.

⁶¹ Ioan Scurtu (coord.), *op. cit.*, p. 515.

⁶² Em. Bold, I. Ciupercă, *op. cit.*, p. 140.

⁶³ Ioan Scurtu (coord.), *op. cit.*, p. 515.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Nicolae Titulescu, *Politica externă a României (1937)*, p. 129.

Considerăm întemeiată această afirmație conform căreia nu exista nici o garanție cu privire la obligativitatea retragerii trupelor sovietice la est de Nistru la cererea guvernului regal al României.

Considerăm că semnarea Tratatului de asistență mutuală româno-sovietic ar fi permis implicit traversarea României de către armatele sovietice deoarece numai prin România sovieticii puteau ajunge în Cehoslovacia pentru a-i acorda ajutor militar în cazul în care această țară ar fi fost atacată de Germania, în baza tratatului dintre Cehoslovacia și Uniunea Sovietică încheiat la 16 mai 1935. Polonia, care în această perioadă se orienta către Germania, nu ar fi acordat acest drept de tranzit al teritoriului său armatelor sovietice către Cehoslovacia.

Deși Titulescu știa că Uniunea Sovietică nu dorea încheierea acestui document, el a insistat în această direcție.

La Montreaux nu s-a reușit finalizarea tratatului, Litvinov declarând că nu era împuternicit de guvernul sovietic să semneze acest document. Astfel, diplomatul sovietic a solicitat ca tratatul să fie semnat în luna septembrie 1936, când se deschidea o nouă sesiune a Adunării Generale a Societății Națiunilor. Motivul real era reprezentat de faptul că serviciile de informații sovietice aveau date despre o iminentă demitere a lui Titulescu, fapt care s-a produs la 29 august 1936⁶⁶.

În urma acestui eveniment, Uniunea Sovietică a declarat că tratatul nu mai putea fi semnat, demiterea ministrului de externe român fiind considerată ca o dovadă că România își reorientase politica externă.

Ideea care a dominat gândirea titulesciană a fost *apărarea intereselor României pe arena politică internațională*. În discursul rostit în Parlament, cu prilejul vizitei făcute în România la 9 mai 1935, a fostului prim-ministru al Franței, Jean Paul Boncour, Titulescu spunea: „Eu care sunt adânc pământean, eu care particip de atâția ani la viața internațională fără a uita că sunt român, eu care sunt un soldat al țării mele în tranșeele păcii și care n-a cunoscut încă demobilizarea, eu care am văzut toate țările la ele acasă sau la muncă spre a ajunge la concluzia că nimic nu poate prețui mai mult ca glia părintească, eu care sunt adânc uman, dar care am curajul de a spune public că umanitatea nu mă interesează dacă România nu-și găsește locul în sânul ei”⁶⁷.

Nicolae Titulescu se bucura de un prestigiu imens în viața politică internațională. Litvinov făcând o comparație reușită spunea: „Dacă Roosevelt prezidează Statele Unite ale Americii de Nord, Titulescu prezidează Statele Unite ale Europei de Est”⁶⁸. A reprezentat, într-adevăr, una dintre colonadele pe care s-a sprijinit templul vieții politice internaționale în perioada interbelică.

⁶⁶ Em. Bold, I. Ciuprcă, *op. cit.*, p. 139.

⁶⁷ Nicolae Titulescu, *Pledoarii pentru pace*, p. 458.

⁶⁸ *Apud* Ion Grecescu, *In memoriam Nicolae Titulescu*, București, Editura Politică, 1982, p. 92.

MAIN CONCEPTS OF THE NICOLAE TITULESCU'S POLITICAL THINKING
(Summary)

The main ideas of Titulescu's diplomatic thinking: union of Transylvania and Romania (the speech "The Heart of Romania" delivered on May 3, 1915 in Ploiesti); preference of "the law force" over "the force law" in international relations (conference "Peace Dynamics" – held in Berlin, on May 6, 1929); inviolability of the peace treaties – essential condition for maintaining peace in Europe and in the world; equal rights of the countries; peace indivisibility principle – any aggression is a general peace breach (Nicolae Titulescu was two years in a row, in 1930 and 1931, the president of the General Assembly of the Nations Society, unique event in the history of this institution); use of preferential tariffs as a solution for the economic crisis of 1929-1933; "boarders spiritualization" – removal of boarder barriers and European Union formation (Briand Project of 1929-1930); principle of disarmament on stages together with the principle of international control – inseparable elements; necessity of the elaboration of a territory definition (supports the so-called aggressor definition proposed by Litvinov); rejection of the coming into effect of the Pact of the Four Countries proposed by Mussolini (Great Britain, France, Italy, Germany); necessity of "covering" Europe with a network of non-aggression and mutual assistance pacts: Small Alliance Reorganization Pact, February 16, 1933 (Romania, Czechoslovakia, Yugoslavia), Balkans Alliance Pact, February 9, 1934 (Romania, Yugoslavia, Greece, Turkey); Convention concerning the normalization of the diplomatic connections between Romania and the Soviet Union, signed on June 9, 1934; necessity for the signing of a mutual assistance pact between Romania and the Soviet Union (Stalin did not want this).

Defense of the Romanian interests on the international political arena – this is the idea that dominated Titulescu's political thinking.

OVIDIU BURUIANĂ

PARTIDUL NAȚIONAL LIBERAL ȘI ACTUL RESTAURAȚIEI (Iunie 1930) (I)

I. REVENIREA LUI CAROL

Întrunit la 8 iunie 1930, Parlamentul României abroga legile adoptate la 4 ianuarie 1926 cu privire la desemnarea principelui Mihai ca moștenitor la tron și la instituirea Regenței. Succesiunea în ordinea monarhică revenea lui Carol, fiul cel mare al regelui Ferdinand. Proclamat rege al României cu acest prilej, sub titulatura de Carol al II-lea, prințul punea capăt, prin acțiunea sa, crizei dinastice declanșată de renunțarea sa la tron din decembrie 1925¹. Voința fostului principe de a se întoarce în țară, convins că are misiunea de a salva România din dificultățile timpului, și actul Reprezentanței Naționale realizaseră ceea ce a fost definit de către contemporani și istorici drept *restaurația carlistă*. Deși evenimentul a fost reprezentat ca o revenire, ca o restaurație a stării firești a lucrurilor, în spațiul public și pentru societatea românească s-a pus problema unui nou început. După cum menționa Nicolae Iorga, aflat într-o triplă ipostază, de contemporan, de participant activ la evenimentele în curs, dar și de istoric al perioadei, Carol al II-lea aducea „un puternic temperament de inițiativă și dominație cu care trebuiau să se înțeleagă de la început o castă de oameni politici și de politicieni de rând, obișnuiți sub slaba Regență, să comande și jos și sus”². „Noul curs”, „ritmul nou” desemnau speranțele multor români într-o transformare radicală a societății, într-o îndreptare rapidă a situației³.

I.1. Carlismul

Așteptările din societate legate de noul suveran au fost mari, bucuria însoțind sosirea lui Carol, „Craiul Nou”. Nu entuziasmul unanim a caracterizat restaurația, așa cum au rescris evenimentul învingătorii zilei în dorința de a forja legitimitatea unui act

¹ Asupra crizei dinastice, de referință sunt lucrările lui Ioan Scurtu, *Criza dinastică din România (1925-1930)*, București, Editura Enciclopedică, 1996, și *Monarhia în România. 1866-1947*, București, Editura Danubius, 1991. A se vedea, de asemenea, *Istoria românilor în timpul celor patru regi (1866-1947)*, vol. III, *Carol al II-lea*, București, Editura Enciclopedică, 2001, aparținând aceluiași istoric, precum și alte lucrări care abordează, dintr-o perspectivă istorică sau romanțată, viața lui Carol al II-lea; pentru o imagine de ansamblu asupra evoluției monarhiei constituționale Ion Mamina, *Monarhia constituțională în România. Enciclopedie politică. 1866-1938*, București, Editura Enciclopedică, 2000.

² N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. X, *Întregitorii*, București, 1939, cap. III, *Regele nou și agonia partidelor*, p. 179.

³ Idem, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, ediție îngrijită de Valeriu Râpeanu și Sanda Râpeanu, studiu introductiv, note, comentarii, indice de Valeriu Râpeanu, București, Editura Minerva, 1976, p. 754.

care, redus la esență, însemna detronarea regelui Mihai (Nicolae Iorga)⁴. Mai mult, Nichifor Crainic afirma că „nu se făcuse nici o manifestație pentru cel sosit și așteptat de atâta vreme”⁵, inițiativele în această direcție aparținând oamenilor politici (Crainic, A.C. Cuza etc.); nici formula puterii, Carol regent sau rege, nu le era clară contemporanilor. Dar vestea întoarcerii prințului Carol produsese „un freamăt de simpatie”, după metafora lui Pamfil Șeicaru⁶. Urmare a situației dificile a țării, a dorinței de a depăși incertitudinea politică și situația de criză (asociată adeseori cu democrația și confruntarea între partide), mulți așteptau un „mântuitor”, un „izbăvitor”, literatura regală preluând această sintagmă a salvatorului de neam.

„Investițiile” în Carol dublează, în fapt, cauzalitatea restaurației ca atare. Faptele care au premers actul din iunie 1930 sunt în general cunoscute și noi nu vom stăruî prea mult asupra lor. Deși din rațiuni care țin de explicație și de teoria complotului, evenimentele se circumscriu unui scenariu coerent, întoarcerea fostului principe Carol și ocuparea tronului tatălui său au fost mai curând confuze și plurale. De altfel, în prețuia evenimentelor, a aterizării lui Carol în România, puțini au cunoscut planurile prințului⁷. În derularea și succesul actului, întâmplarea a deținut rolul ei, nu tocmai de neglijat.

Mișcarea carlistă nu a fost, după noi, unitară, multiple grupuri și indivizi promovând acțiuni independente, cel mai adesea, unele de altele⁸. Transgresând urcarea pe tron a lui Carol, mijloc și nu scop în sine, obiectivele acestor grupări, de la cele pecuniare la cele politice, urmăreau puterea. Competiția pentru plasarea cât mai aproape de fostul principe a reprezentat regula, divergențele și suspiciunea dominând fenomenul.

⁴ Cuvintele marelui istoric sunt citate de Pamfil Șeicaru, în *Istoria partidelor național, țărănist și național țărănist*, partea I, partea a II-a, ediția a II-a, îngrijire, note, postfață Victor Frunză, București, Editura Victor Frunză, 2000, p. 325. În 1935, la Fundația Culturală Regală „Principele Carol” apărea lucrarea lui Cezar Petrescu, *Cei trei Regi* [noi ne referim, în continuare, la ediția a III-a, apărută la R.A.I., Imprimeria Coresi, București, f.a.], în care Carol apare desemnat drept *Măria Sa Carol al II-lea Făuritorul României veșnice*; momentul restaurației apare descris ca „sărbătoarea cea mare”. Elementele de factură biblică – venirea lui Carol pe calea aerului este conotată ca o „coborâre din cer” (p. 141) într-o țară care „își aștepta un izbăvitor” (p. 142) – se conjugă cu delegarea modernă într-o narațiune cu accente de basm: „toată noaptea – afirmă cunoscutul prozator – norodul Capitalei, norodul de mai departe, de la toate marginile de hotare, a veghiat cu neastâmpăr în suflet și cu înduioșare în ochi (...). Adunarea poporului a șters nedreptatea (...). Toată suflarea țării se contopise într-o înălăcrimată bucurie. Se sfârșiau zilele de nehotărâre și amenințare... (p. 143, 147); vezi și alte lucrări apologetice apărute la celebrarea a cinci ani de domnie ai Regelui Carol al II-lea, precum cea alcătuită sub îndrumarea prefectului poliției Capitalei, Gabriel Marinescu (alături de Ion Modreanu și Constantin Buruiiană), *Carol al II-lea, regele românilor. Cinci ani de domnie. 8 iunie 1930 – 8 iunie 1935*, București, 1935; în 1940, s-a sărbătorit – sub egida Fundațiilor Regale – cu mare fast un deceniu de Restauratie, *Zece ani de domnie ai M. S. Regelui Carol al II-lea*, vol. I-II, București, 1940.

⁵ Nichifor Crainic, *Zile albe – zile negre. Memorii (I)*, ediție îngrijită de Nedic Lemnar, București, Casa Editorială „Gândirea”, 1991, p. 215.

⁶ Pamfil Șeicaru, *op. cit.*, p. 32; faptul este prezentat ca atare și de Stelian Popescu, pro-liberal, care recunoaște că venirea Prințului era dorită de multă lume (*Amintiri*, îngrijire de ediție, prefață și note de Ioan Oprea, București, Editura Albatros, 2000, p. 306); la rândul său, Armand Călinescu (în *Însemnări politice. 1916-1939*, ediție îngrijită și prefață de dr. Al. Gh. Savu, București, Editura Humanitas, 1990, p. 88) prezintă „entuziasmul extraordinar” al mulțimii care venise pe Dealul Patriarhiei, fără nici o măsură de ordine...

⁷ C. Argetoianu, *Memorii. Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. IX, Partea a VIII, (1930-1931), ediție și indice de Stelian Neagoe, București, Editura Machiavelli, 1997, p. 11.

⁸ Elena Lupescu, Constantin (Puiu) Dumitrescu (secretarul particular al lui Carol), Barbu Ionescu (Leibovici), Nicolae Gatoski, Petru Ciolan (consulul României la Paris), Nicolae Tătăranu (atașatul militar al României în Franța), Alexandru Cretzianu (ministru al României la Berna), prințul Nicolae, generalul Nicolae Condeescu, colonelul Paul Teodorescu, colonelul Gabriel Marinescu, maior Victor Precup etc., Aristide Blank, Nae Ionescu, Nichifor Crainic, Mihail Manoilescu, național-țărănistii Mihai Popovici, V.V. Tilea, Victor Cădere, Grigore Iunian etc., generalul Alexandru Averescu (președintele Partidului Poporului), Octavian Goga, Nicolae Iorga etc. pot fi regăsiți – unii doar în anumite perioade – între susținătorii lui Carol. Un inventar al diferitelor grupări cu adepții restaurației, în I. Scurtu, *Criza dinastică...*, p. 119-125.

I.2. Lecturile Restaurației: național-țărăniștii

Într-o analiză a cauzelor care au condus la actul din 8 iunie 1930, Grigore Gafencu găsea factori ce pregătesc restaurația și factori decisivi. În prima categorie, el includea propaganda anticarlistă puțin abilă a liberalilor (cu pamflete împotriva lui Carol, cu scandaluri inventate etc.) care a determinat o reacție publică favorabilă prințului scos „pe nedrept” din ordinea monarhică, uneltirile liberale în armată care au slăbit prestigiul guvernului și Regenței (slăbiciunea controlului făcând ca mulți militari să fie câștigați pentru Carol), acțiunea carlistă în presă (Nae Ionescu, Grigore Filipescu, Mihail Polihroniade etc.), care viza necesitatea renovării ideii monarhice. Iuliu Maniu, chemat prin poziția de președinte al Consiliului de Miniștri să apere legalitatea și ordinea constituțională, se vedea constrâns – după Grigore Gafencu – să gândească necesitatea „de a înlocui autoritatea micșorată a Regenței”, de a păstra autoritatea asupra armatei, de „a ține în frâu pe liberali, în stare să uneltească, fără a alege mijloacele, împotriva guvernului”. Soluția unui lider puternic s-ar fi impus lui Iuliu Maniu, „pasivitatea binevoitoare” cu care a așteptat desfășurarea evenimentelor fiind legată și de carlismul în „stare latentă” a liderului național-țărănist⁹. Retrospectiv, pentru Gafencu, elementele decisive ale restaurației erau reprezentate de „amorul prințului Nicolae”, cu dezinteresul manifest al lui față de treburile publice (dorința de a-l readuce pe Carol cu ajutorul armatei fiind astfel plasată în zona dorinței de a se debarasa de serviciul public, de propria datorie de membru al Casei regale), și de acțiunea de sprijinire a lui Carol purtată de ministrul Justiției, Grigore Iunian, având girul lui Ion Mihalache, demers consecutiv alegerii lui Constantin Sărățeanu în Regență (octombrie 1929) și îndreptat, totodată, împotriva lui Iuliu Maniu, suspectat de intenția de a proclama republica¹⁰.

Perspectiva sugerată de omul politic național-țărănist este, evident, subiectivă, partizană, favorabilă partidului din care făcea parte și care se afla la guvernare în momentul restaurației. Argumentele pe care Grigore Gafencu, mai mult pentru propria convingere, fiind vorba de jurnalul său¹¹, îl consideră pe Iuliu Maniu o victimă politică; șeful guvernului ne este prezentat drept patriotul obligat de greșelile, incapacitatea și planurile politicianiste ale celorlalți să aleagă răul cel mai mic. Într-o suprapunere de imagini, alți actori politici ai timpului, precum Nicolae Iorga, Nichifor Crainic sau Constantin Argetoianu, îi atribuie liderului național-țărănist ipostaza de om politic depășit de împrejurări, „pe care n-are nici curajul de a le aproba, nici de a le înfrunța”¹², trăind cu iluzia că hotărăște soarta țării, când în realitate era doar un prizonier al situației¹³ și care, finalmente, „a stat pasiv în fața evenimentelor de frica permanentă a răspunderii”¹³. Versiunea mărturisită în 1936 de liderul național-țărănist – că el realizase în contextul crizei Regenței din 1929 (moartea lui Gheorghe Buzdugan) un plan „pentru a-l aduce pe rege înapoi”, știut doar de Vaida, regentul impus C. Sărățeanu făgăduind că, dacă națiunea română va voi pe rege, nu se va opune, asigurând astfel locul vacant

⁹ Grigore Gafencu, *Însemnări politice. 1929-1939*, ediție și postfață de Stelian Neagoe, București, Editura Humanitas, 1991, p. 15-16.

¹⁰ *Ibidem*, p. 17.

¹¹ Să nu omitem însă faptul că Grigore Gafencu era jurnalist, redactor la mai multe ziare și directorul cotidianului „Argus”.

¹² Nicolae Iorga, *România contemporană de la 1904 la 1930. Supt trei Regi. Istorie a unei lupte pentru un ideal moral și național*, ediție îngrijită, note și comentarii de Valeriu Râpeanu și Sanda Râpeanu, studiu introductiv de Valeriu Râpeanu, București, Editura PRO, 1999, p. 337.

¹³ Nichifor Crainic, *op. cit.*, p. 214.

necesar¹⁴ – este privită de contemporani cu circumspecție, reprezentând mai mult o legendă menită să-i ofere lui Maniu un rol pozitiv în actul restaurației¹⁵.

I.3. Instituții

Între fenomenele desemnate de Grigore Gafencu drept factori favorizanți ai Restaurației, discuția asupra scăderilor instituțiilor statului dezvăluie sistemul politic și, totodată, temerile, aprehensiunile și speranțele oamenilor politici din perioadă. În alți termeni, ne ajută să înțelegem mai bine contextul în care se produc evenimentele și atitudinea diferiților actori ai timpului. Plasată, în general, în registrul restaurării autorității, revenirea lui Carol introduce astfel în discuție, și nu într-o ordine anume, trei dintre organismele majore ale puterii din societatea românească a timpului: armata, Regența și guvernul.

Demersul principelui Nicolae în cadrul armatei, semn manifest al procarlismului prințului-regent și al dezinteresului față de instituția din care făcea parte¹⁶ – sau, dimpotrivă, așa cum a susținut el însuși ulterior, tentativă de a prelua firele jocului¹⁷ – a contribuit la instalarea unei presiuni asupra guvernului român, posibila intruziune a militarilor în politică reprezentând o marotă pentru Iuliu Maniu. Încă din 1926, liderul național-tărănist s-a gândit la soluția cu prințul Carol – dincolo de antiliberalismul guvernamental cerut de jocul politic – ca pe o măsură menită a mulțumi dorințele militarilor de a avea un „Căpitan” și de a evita, astfel, amestecul armatei în politică¹⁸. În momentul iunie 1930, Maniu a fost preocupat ca *armata să nu facă ceva*¹⁹. Și patriarhul Miron Cristea afirma că „dacă îl vrea armata”, orice discuție devenea inutilă, vorbindu-se de „o stare de fapt”.

Slăbiciunea Regenței, invocată de mai toți observatorii vieții politice ca fiind principala rațiune a revenirii lui Carol („dărâmarea autorității Regenței a impus necesitatea unei autorități regale”, după Nichifor Crainic²⁰), avea drept cauză majoră neîncrederea. De la început, instituția a fost inclusă între elementele atotputerniciei lui Ion I.C. Brătianu și văzută drept un instrument care o permanentiza. Dar încrederea

¹⁴ „Dreptatea” din 3 iulie 1936; *apud* I. Scurtu, *Iuliu Maniu. Activitatea politică*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 57.

¹⁵ „Și să justifice în treacăt și injustificabila alegere a lui Sărățeanu”, notează cu sarcasm C. Argetoianu, *op. cit.*, p. 32.

¹⁶ Într-o scrisoare către Carol, datată 17.I.1929, el descria guvernul ca încercând să facă bine, „însă mulți sunt proști și fără experiență”, iar Regența ca pe o „porcărie fără autoritate și cu trei capete”. Concluziona că plecarea lui Carol a „fost o mare prostie” (ANIC, fond Casa Regală. Carol II, ds. 515/1929, f. 2-3).

¹⁷ Prințul Nicolae de Hohenzollern, *În umbra Coroanei României*, documente, amintiri și comentarii editate de Gh. Buzatu în colaborare cu Stela Cheptea și Sorin Pârnu, Iași, Editura „Moldova”, 1991, p. 61.

¹⁸ Constantin Argetoianu, *op. cit.*, vol. VIII, partea a VII-a, (1926-1930), ediție și indice de Stelian Neagoe, București, Editura Machiavelli, 1997, p. 66.

¹⁹ Câteva zile după actul restaurației, Ed. Mirto (subsecretar de stat la Ministerul de Interne) îi spunea lui Iorga că Iuliu Maniu a fost surprins de întoarcerea regelui și că în Consiliul de Miniștri care a analizat situația imediat după aterizare, prim ministrul a afirmat că „armata nu-l urmează” (în N. Iorga, *Memorii*, vol. VI, *Încercarea guvernării peste partide (1930-1932)*, București, 1939, p. 10; Elie Miron Cristea, Patriarhul României, *Note ascunse. Însemnări personale (1895-1937)*, ediție îngrijită, notă asupra ediției de Maria și Pamfil Bîlțiu, cuvânt înainte, note științifice și comentarii dr. Gheorghe I. Boldea, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1999, p. 131).

²⁰ A se vedea Nichifor Crainic, *op. cit.*, p. 214: „Anii Regenței au fost ani de haos în capul Statului”, funcționarea instituției fiind asociată unei cunoscute fabule „racul, broasca și cu știuca” (p. 208). Nicolae Iorga gândea în aceeași termeni ai inutilității instituția, „un surogat de regalitate”, asistând „impasibilă” la „acele scene de decadență a unei țări părăsite cu totul capriciilor și violențelor de cluburi”, în *România contemporană...*, p. 374.

pleca chiar de la membrii ei. Patriarhul Miron Cristea considerând că „un rege e ceva veritabil. Regența e un surogat. Surogatul din trei – cu trei voințe – e desigur ceva mai rău decât «Veritabilul cel mai rău»”²¹. În mod similar considera Regența și principele Nicolae, de pe alte poziții însă: „o porcărie fără autoritate și cu trei capete”²².

Deși preluase în întregime atribuțiile monarhului, instituția nu era investită cu imparțialitate, cu funcția de „factor de echilibru”; nu reprezenta un actor politic independent, cu personalitate, ci doar ca un mecanism de putere. Concurau la această apreciere noutatea instituției în istoria românilor (Constituția de la 1923 nu cuprindea prevederi largi privind modul de funcționare al Regenței și nici un articol referitor la posibilitatea înlocuirii unui membru al instituției)²³ și angajarea membrilor ei într-o direcție sau alta (Gh. Buzdugan mai întâi om al lui Brătianu, ulterior apropiindu-se de național-tărăniști, patriarhul Miron Cristea legat și el de liberali, prințul Nicolae înclina spre revenirea lui Carol etc.).

Cei care încearcă să-și reprezinte, cu onestitate sau de pe poziții declarat partizane²⁴, viața politică în acele timpuri grele pentru România Întregită vorbesc cel mai adesea de prăbușirea autorității Regenței, ceea ce – în subtext – induce ideea că a existat un moment, ratat e adevărat, în care instituția a funcționat. După noi, acest moment este situat în perioada dintre moartea lui Ion I. C. Brătianu (24 noiembrie 1927) și cea a regentului Gheorghe Buzdugan (7 octombrie 1929). Dispariția marelui om politic liberal lăsase în urmă un gol al puterii, noii lideri ai partidului fiind incapabili să exercite același monopol asupra vieții publice²⁵. Încredințarea guvernării Partidului Național-Tărănesc și lui Iuliu Maniu (noiembrie 1928) a determinat consolidarea Regenței, legată tot mai mult, prin acest act, de opinia publică²⁶. „Împreună cu Buzdugan puteam conduce bine”, afirma în perioadă Patriarhul Miron Cristea²⁷. Pe parcursul anului următor, Regența (mai ales prin Gheorghe Buzdugan, după mulți singurul care „dădea prestigiu prin trecutul său, prin felul de viață, prin cunoștințele sale juridice, prin caracterul și grija sa de demnitate...”²⁸) a dat dovadă de viziune politică și fermitate, girând afacerile publice. Încercările liberale de a reveni la putere prin intervenția directă la factorul constituțional (Vintilă Brătianu s-a deplasat – în luna august 1929 – la Joachimov, în Cehoslovacia, unde Regentul se afla la tratament) s-au lovit de noua situație a Regenței și a evoluției politice din spațiul public. Percepția lui

²¹ Elie Miron Cristea, *op. cit.*, p. 133.

²² Într-o scrisoare către Carol, datată 17.I.1929, ANIC, fond Casa Regală. Carol II, ds. 515/1929, f. 2-3.

²³ Angela Banciu, *Istoria vieții constituționale în România (1866-1991)*, București, Casa de Editură și Presă „Șansa” – S.R.L., 1996, p. 124; nici după moartea regelui Ferdinand (20 iulie 1927), Ion I. C. Brătianu și guvernul său n-au considerat necesar să elaboreze un Statut al Regenței, care să reglementeze modul de funcționare al acesteia și să aibă în vedere unele situații-limită (Ioan Scurtu, *Criza dinastică...*, p. 115); o discuție asupra Regenței ca atare a fost amorsată abia în perioadă; a se vedea în acest sens N. Dașcovici, *Exercițiul puterilor regale prin instituții de provizorat: Locotenența și Regența*, în „Minerva. Revistă de sinteză culturală”, Iași, Institutul de Arte Grafice Viața Românească S.A., 1929, an II, nr. 3.

²⁴ Evident, această clasificare suferă de schematism, perspectivele suprapunându-se cel mai adesea.

²⁵ Asupra acestui moment, a se vedea studiul nostru (Ovidiu Buruiană), *Partidul Național Liberal la moartea lui Ion I. C. Brătianu*, în *Istorie și conștiință. Profesorului Ion Agrigoroaiei la a 65-a aniversare*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Supliment al „Analelor Universității Al. I. Cuza Iași”, Istorie, tom XLVI-XLVII, 2000-2001, p. 330-343.

²⁶ Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 167; Patriarhul Miron Cristea vorbea de sfârșitul tratamentului de *desmierdare* pentru liberali: „s-a sfârșit cu aceea, ca liberalii să fie copii desmierdați ai coroanei. Regența va trata toate partidele politice la fel. Nu vor mai putea merge din opoziție astă seară la palat și mâine – ca din senin – să fie deja la guvern”, în Elie Miron Cristea, *op. cit.*, p. 122.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 370.

Brătianu devenea, în context, că „numai prin intervențiuni directe la Regență nu vom putea împiedica nimic. E nevoie, în primul rând, și de o acțiune directă în țară, pentru apărarea marilor interese ce sunt în joc...”²⁹. La antipod, rezolvarea crizei Regenței cauzată de decesul regentului Gh. Buzdugan (octombrie 1929) a provocat compromiterea, într-o perioadă scurtă, prestigiului instituției. Alegerea în cadrul Parlamentului a magistratului Constantin Sărățeanu (rudă cu ministrul de Finanțe, Mihai Popovici) ca al treilea membru al Regenței, dar mai ales modalitatea impunerii de către președintele Consiliului de Miniștri Iuliu Maniu a candidaturii consilierului la Înalta Curte de Casație și Justiție, a dat „o lovitură de moarte” instituției. „După moartea lui Buzdugan, Regența a pierdut cârma din mână”, considera fostul secretar al organismului monarhic, Raoul Bossy³⁰. „Țara nu merge pentru că n-are cap” îi declara Patriarhul lui N. Miclescu (apropiat al lui Nicolae Iorga). „Prințul își fumează țigările, Sărățeanu cercetează cărțile, eu, un preot, nu pot decât să încerc a împăca”³¹. Instituția nu mai era deasupra partidelor, ci redevenise o expresie a acestora. Lovitura pe care Iuliu Maniu o administrase din rațiuni de putere, prin înlăturarea lui Andrei Rădulescu – primul președinte al Curții de Casație, recomandat de Buzdugan pentru a-i succeda în Regență³² – a avut efecte multiple și cumulative. Temători față de posibilitatea instalării unui nou monopol asupra vieții publice, de data aceasta al lui Iuliu Maniu, actorii politici au reacționat negativ³³, chiar mulți național-țărăniști (precum Grigore Iunian) îngroșând rândurile carliste. Adversitatea totală a liberalilor, care au vorbit în acele zile de o lovitură de stat, s-a manifestat prin neparticiparea la ședința parlamentară pentru alegerea noului regent (în ideea de a nu consfinți o „procedură arbitrară” și de a crea „un precedent periculos pentru interesele Coroanei și pentru normala dezvoltare a Statului”), prin declararea ca anticonstituțională a manierei de abordare a crizei, cu preluarea de către guvern a prerogativelor regale³⁴ și, mai ales, printr-o campanie de presă „lipsită de discernământ”³⁵ îndreptată împotriva Partidului Național-Țărănesc, dar și împotriva Regenței³⁶, văzută ca instrument mărunț al intereselor de partid ale național-țărăniștilor (I.G. Duca)³⁷, a sfârșit prin zdruncinarea autorității fragilei instituții. La modul general și indirect,

²⁹ ANIC, fond I. G. Duca, ds. 82 / 1929, f. 3; asupra acestei întâlniri a se vedea și Raoul Bossy, *Amintiri din viața diplomatică (1918-1940)*, vol. I, 1918-1937, ediție și studiu introductiv de Stelian Neagoe, București, Editura Humanitas, 1993, p. 154; regentul Buzdugan era un oponent al revenirii lui Carol, considerând că guvernul Maniu are și voința (cunoscând principiile de intransigență morală ale lui Maniu și considerându-l pe Carol Caraiman „un cinic și un amoral”) și puțința de a se opune oricărei încercări de restaurare, în *ibidem*, p. 146.

³⁰ *Ibidem*, p. 160.

³¹ Nicolae Iorga, *Memorii (Agonia regală și Regența)*, vol. V, București, Ed. „Națională” S. Ciornei, [1935], p. 373.

³² Andrei Rădulescu, *Amintiri*, îngrijitor de ediție, cuvânt înainte și studiu introductiv dr. Irina Rădulescu-Vasasoglu, București, Editura Academiei Române, 1995, p. 230-239.

³³ N. Iorga ni-l prezintă pe Iuliu Maniu „îmbătat de iluzia că până ce regența nu va fi în trei, ea nu ființează și deci regele e d-sa” (*Orizonturile mele...*, p. 740); Alexandru Averescu declara, de la tribuna congresului Partidului Poporului, „nu mai pot avea încredere în hotărârile Regenței, pentru că am făcut urâtă experiență că a vorbi cu trei persoane înseamnă a vorbi în văzduh” (în „Adevărul” din 25 martie 1930).

³⁴ *Lovitura de stat*, în „Viitorul”, anul XXII, nr. 6498, joi 10 octombrie 1929; *Partidele politice în fața loviturii de stat*, în idem; *Guvernul și completarea Înaltei Regențe*, în „Viitorul”, anul XXII, nr. 6497, miercuri 9 octombrie 1929; *Comunicatul Comitetului Executiv al Partidului Național Liberal*, în idem.

³⁵ Pamfil Șeicaru, *op. cit.*, p. 322, desemnează drept „bezmetică” această campanie a presei liberale, caracteristică a tuturor campaniilor duse prin ziarul „Viitorul”.

³⁶ Miron Cristea se plângea de vehemența atacurilor din „Viitorul”, articole scrise de „escrocul” Tancred Constantinescu (în Miron Cristea, *op. cit.*, p. 129).

³⁷ I. G. Duca, în „Viitorul”, anul XXII, nr. 6510, miercuri 23 octombrie 1929.

rezolvarea crizei Regenței din octombrie 1929 a favorizat restaurația din iunie anul următor.

Un ultim aspect, apropiat în excursul nostru instituțional, leagă întoarcerea lui Carol de eroziunea guvernului Iuliu Maniu. „Situția era coaptă pentru încoronarea noului Rege“, afirmă Nichifor Crainic referindu-se la insuficiența guvernamentală și politică a lui Iuliu Maniu, „nihilist incapabil să respire orice inițiativă creatoare“³⁸. Confruntat cu presiunea liberalilor care revendicau din ce în ce mai decis guvernarea, cu criza economică și diferențele semnificative între membrii guvernului în ceea ce privește gestiunea țării, cabinetul național-țărănist prezenta simptomele incoerenței administrative și a lipsei de autoritate³⁹. „Zilele guvernului Maniu se considerau a fi numărate prin aprilie 1930, când s-a răspândit zvonul posibilei reveniri a fostului principe Carol“⁴⁰, aprecia Stelian Popescu, pro-liberal, dar analist atent (de pe poziția sa de director la „Universul“) al evoluției evenimentelor.

Slăbiciunile instituțiilor statului român în acei ani erau manifeste, invocate fiind de observatori ai vieții noastre politice drept argumentele majore pentru aducerea lui Carol. După noi, aceste elemente au deținut o funcție secundară în schimbarea produsă în ordinea constituțională. În anumite momente ale procesului definit drept restaurație, ele au constituit factori de presiune asupra celor îndrituiți să adopte atitudini și hotărâri care să salveze sistemul / „vechiul regim“. Decisivă a fost acțiunea oamenilor politici, modalitatea în care ei au gândit în perioadă puterea și schimbarea politică. Nici Iuliu Maniu nu a fost spectator pasiv față de evenimente, caracterizarea lumii politice, ca părând „moartă“ în momentul sosirii lui Carol (de către Nichifor Crainic), fiind mai mult o figură de stil⁴¹.

I.4. Principele Carol – mod de utilizare

Poziționarea oamenilor politici față de Carol și carlism, dar și față de celelalte instituții politice menționate, avea motivație obținerea puterii. De pe poziții liberale, Stelian Popescu afirmă acest fapt ca pe o formă de *lichelism* a clasei politice românești: deși fuseseră de acord în Consiliul de Coroană din decembrie 1925, adversarii Partidului Național Liberal luaseră ulterior legătura cu prințul în speranța chemării la guvern⁴². Era oportunismul unor membri din toate partidele⁴³, considera și național-țărănistul Armand Călinescu. În condițiile preponderenței politice liberale, a influenței pe care Ion I.C. Brătianu o deținuse asupra monarhiei, principele Carol a fost integrat luptei opoziției împotriva atotputerniciei liderului de la Florica. „Opoziția își vedea mântuirea în prințul Carol“, afirmă în epocă Patriarhul Miron Cristea⁴⁴. Manifestându-se anterior împotriva tutelei brătieniste asupra factorului monarhic, Carol devenea pivotul acțiunilor politice ale structurilor marginalizate de Ion I.C. Brătianu din perspectiva puterii⁴⁵. El a rămas un actor de luat în seamă și după înlăturarea sa din ordinea monarhică, operațiune atribuită în totalitate omnipotenței omului politic liberal⁴⁶. N. Iorga vedea înlăturarea lui

³⁸ Nichifor Crainic, *op. cit.*, p. 214.

³⁹ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 203.

⁴⁰ Stelian Popescu, *op. cit.*, p. 294.

⁴¹ Nichifor Crainic, *op. cit.*, p. 214.

⁴² Stelian Popescu, *op. cit.*, p. 303.

⁴³ Armand Călinescu, *op. cit.*, p. 84.

⁴⁴ Elie Miron Cristea, *op. cit.*, p. 124.

⁴⁵ Pamfil Șeicaru, *op. cit.*, p. 286-287.

⁴⁶ *Ibidem*, *op. cit.*, p. 303-304; Nicolae Iorga consideră hotărârea Consiliului de Miniștri din decembrie 1925 „o execuție sumară“ (*România contemporană*..., p. 341).

Carol prin legea de la 4 ianuarie 1926 ca pe o înstăpânire a liberalilor asupra monarhiei: „dinastia de Argeș biruise cu totul pe cea de Sigmaringen”⁴⁷. Fostul principe devenea un steag de rallye pentru cei se opuneau puterii liberale. După cum observa și Simona Lahovary, „sub amenințarea unei Regențe care să dureze 15 ani, opoziția se transformă în carlism, fără entuziasm pentru persoana principelui și în convingerea – omenească, de altfel – că cui pe cui scoate”⁴⁸. Competiția actorilor politici, mai ales după moartea regelui Ferdinand (iulie 1927) și a lui Ion I.C. Brătianu (noiembrie același an), a păstrat rolul lui Carol de element al jocului politic intern. Nicolae Iorga exprimă acest lucru într-un sens general, specific unei societăți imature: „chestia închisă» (reglementarea succesiunii la tron, conform actului din 4 ianuarie 1926, nu trebuia să reprezinte subiect al dezbaterii publice – n.n.) ajunsese, ca orice lucru, ca orice drept, în România, un mijloc de a ajunge la putere”⁴⁹. Slăbiciunea sistemului politic românesc și rolul central deținut de monarh / instituția monarhică în impunerea schimbării politice în societate (regele numea președintele Consiliului de Miniștri, însărcinându-l să organizeze alegerile și legitimându-i aspirațiile de guvernare în această manieră), i-au furnizat lui Carol elementele necesare pentru a reveni în țară și a dobândi puterea. Deși atotputernicia lui Ionel Brătianu a nemulțumit în epocă, modelul pe care liderul liberal l-a impus (în raporturile cu monarhia) a fost asumat și privilegiat și de celelalte forțe politice.

Național-țărăniștii au fost cei mai mari „utilizatori” ai prințului Carol, mai întâi ca pe un instrument în campania de răsturnare a liberalilor de la putere; ulterior, după accederea la guvernare, drept pilon al propriilor planuri de a se menține la putere. Paul Quinlan exprimă acest raport unilateral stabilit de național-țărăniști cu prințul Carol prin formula plastică a prințului moștenitor devenit „muniție împotriva liberalilor”⁵⁰. La un an după actul din ianuarie 1926, în contextul în care la putere ajunsese – cu acord liberal – un guvern Averescu, Ion Mihalache cerea deschis (într-o adunare de la Craiova din 27 ianuarie 1927) revenirea prințului Carol, argumentând că instituia Regența punând, în fapt, un partid politic pe tron, cu atribuțiuni de monarh, dar fără răspunderea morală a monarhului. După liderul țărănist, acordul dintre Țară și Coroană putea fi revăzut pe baza unui nou acord între cele două părți⁵¹. Amenințări cu aducerea principelui Carol sau chiar cu instituirea Republicii⁵² au fost proferate după moartea lui Ionel Brătianu, în contextul prelungirii de către Regență a mandatului guvernului liberal, fără suport politic după național-țărăniști. Intersectarea planului de putere național-țărănist cu dorința de revenire a fostului principe Carol s-a realizat mai ales în contextul evenimentelor Adunării de la Alba Iulia (mai 1928).

Ajuns la conducerea afacerilor publice, Partidul Național-Țărănesc s-a menținut, însă, pe linia anterioară a liberalilor de a împiedica discutarea „chestiei închise”; Iuliu Maniu, ca și membrii familiei Brătianu înaintea lui, nu prea era dornic să împartă puterea cu altcineva, observă istoricul american menționat anterior⁵³. Controlul instituției Regenței, prin includerea lui Constantin Sărățeanu, l-a determinat pe Iuliu Maniu – după un atent observator politic al vremii, Constantin Argetoianu – să nu mai

⁴⁷ Idem, *O viață de om...*, p. 644.

⁴⁸ Simona Lahovary, „Dragoste filială” la Curtea Regală. *Jurnalul Simonei Lahovary*, în MI, nr. 4 / 1974, p. 92; *apud* I. Scurtu, *Monarhia...*, p. 84.

⁴⁹ N. Iorga, *România contemporană...*, p. 375.

⁵⁰ Paul D. Quinlan, *Regele playboy. Carol al II-lea de România*, traducere de Mona Antohi, București, Editura Humanitas, 2001, p. 143.

⁵¹ „Cuvântul”, an III, nr. 699, din 27 ianuarie 1927.

⁵² *Interviul d-lui Iuliu Maniu*, în „Adevărul”, anul 40, nr. 13507, din 29 decembrie 1927.

⁵³ Paul D. Quinlan, *op. cit.*, p. 143.

aibă nici un interes de a accepta întoarcerea Prințului⁵⁴. Dominarea unei situații date definește omul politic și de stat; păstrarea legăturilor în culise cu fostul principe⁵⁵, aparenta simpatie și contactele cu Carol nu reprezentau, după Argetoianu, decât „jocul unui tactician care încerca să aibă toate sforile în mână”⁵⁶. Mihail Manoilescu – din perspectiva lui Iuliu Maniu „stăpân absolut al țării la vremea aceea”, care „se vroia un Masaryk” – ajungea, retrospectiv, la aceeași concluzie: „dacă aș fi judecat cu înțelegere psihologică – afirmă el în *Memoriile* sale – era natural ca Maniu să nu dorească reîntoarcerea prințului exilat”⁵⁷. Apropiatii lui Iuliu Maniu au acreditat, de altfel, ideea că orice tentativă de restaurare fără învoiala guvernului semnifica războiul civil⁵⁸.

Pe de altă parte, liderii Partidului Național-Țărănesc nu doreau ca partidul să fie depășit de evenimente, prin venirea fostului principe în țară cu sprijinul altor forțe politice care să beneficieze, eventual, de „foloasele” restaurației: puterea pentru o lungă perioadă. Speranța rămănerii mult timp în prim-planul vieții politice prin Carol, reiterarea a ceea ce Ferdinand I fusese pentru liberali⁵⁹. Proiectele politice ale puterii dovedeau o gândire tributară modelului pe care Ion I.C. Brătianu îl impusese în raporturile cu regele Ferdinand: o relație privilegiată cu guvernarea plecând de la îndatorarea și recunoștința factorului constituțional.

Dincolo de aceste considerații, sistemul puterii politice – al cuceririi guvernării – suferise modificări în urma acțiunii opoziționiste a național-țărăniștilor din anii 1927-1928, schimbări favorabile, pentru moment, formațiunii politice alcătuite în octombrie 1926 (PNT). Național-țărăniștii tindeau să impună un alt mod de a face *politică de opoziție*, bazat pe practici mai apropiate de formulele democrației, în care succesiunea la putere nu se mai negocia în culise. În sistemul politic românesc nu alegerile erau determinante, ci relația personală sau personalizată (incluzând evaluarea capacității de guvernare, valorii politice) pe care fiecare structură politică o stabilea cu factorul constituțional. La momentul 1928, acest raport de putere cunoștea mutații semnificative. Popularitatea, „masele” deveneau un element de constrângere pentru Regentă, dornică să promoveze ipostaza de arbitru al puterii. Încercările liberalilor de a prescrie regulile sistemului puterii / guvernării suferiseră un eșec în fața noului mecanism de impunere, promovat ca mijloc de opoziție de către liderii național-țărăniști. Faptul este cu atât mai evident, cu cât Nicolae Iorga, care – fidel tradiționalismului său cu valențe elitare – nu era un sprijinitor al intruziunii brutale a maselor pe scena politică⁶⁰, mărturisindu-și la 4 noiembrie 1928 dorința de a accede la putere, jubila referindu-se la „strălucita adunare de la sala *Dacia*, de cele 4 tribune pentru oratori și de cei 5.000 de cetățeni”. „Și e vorba numai de trei județe”, adăuga el între paranteze⁶¹.

⁵⁴ C. Argetoianu, *op. cit.*, vol. IX, p. 12.

⁵⁵ Simpatizanții liderului național-țărănist justificau aceste contacte prin credința în necesitatea restaurației, în posibilitatea de a obține din partea lui Carol angajamente ferme (recunoașterea regimului parlamentar-constituțional, refacerea căsătoriei cu principesa Elena), Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 211.

⁵⁶ C. Argetoianu, *op. cit.*, vol. IX, p. 12.

⁵⁷ Mihail Manoilescu, *Memorii*, ediție îngrijită, prefață, note și indice de Valeriu Dinu, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1993, p. 173 și 179.

⁵⁸ C. Argetoianu, *op. cit.*, vol. IX, p. 12.

⁵⁹ Raoul Bossy, *op. cit.*, p. 246-247; Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 226.

⁶⁰ N. Iorga scria negativ, în „Neamul românesc” (număr din mai 1928), despre recurgerea abuzivă la apelul public și despre reușita, la noi, a tuturor întrunirilor politice. „Oricâte se vor mai face, vor reuși. Orice partid poate să cheme lumea și va veni. Tocmai de aceea întrunirile n-au nici o valoare”, concluziona istoricul, descoperind valoarea doar în ideea pe care o cere vremea și în omul în stare s-o întruchipeze; *Situația partidului național-țărănesc se agravează*, în „Viitorul”, anul XXI, nr. 6070, miercuri 16 mai 1928.

⁶¹ N. Iorga, *Memorii...*, vol. V, p. 312.

În 1930, situația a basculat în raport cu anul 1928, național-tărăniștii și liberalii găsindu-se în situații diametral opuse: primii se epuizaseră la guvernare în condițiile crizei economice și a propriilor greșeli, în timp ce liberalii se găseau în proximitatea puterii. Reiterând formulele opoziționiste național-tărăniste (cu întruniri, mari adunări în diferite orașe ale țării cu participarea a mii de oameni, cu memorii adresate Regenței, dar și cu reorganizarea politică în teritoriu), liberalii transformaseră spectacolul întrunirilor într-un mecanism de obținere a guvernării. Ritualul are această funcție de a structura percepțiile și de a sugera anumite interpretări ale experiențelor noastre⁶². La nivelul anului 1933, Alexandru Vaida Voevod, prim-ministru al guvernului național-tărănist, caracteriza acțiunea de răsturnare a liberalilor drept plagiat al campaniei național-tărăniste din 1928⁶³. Dincolo de acuză, era recunoașterea unei practici politice a puterii, o instituționalizare a schimbării politice în societate. Congresul liberal din mai 1930 făcea dovada forței electorale a partidului și alături de experiența trecută de guvernare, de abilitatea recunoscută a liderilor, de capacitatea recunoscută a specialiștilor partidului, de noul program a caționat pretențiile proprii de guvernare.

Posibila înțelegere dintre liberali și național-tărăniști conferea, pentru mulți analiști ai scenei politice, o mai mare stabilitate sistemului. Căutarea pe care o încercase Ștefan Zeletin, conferind Partidului Poporului rolul Partidului Conservator în sistemul politic de dinainte de război⁶⁴, se sfârșea cu propulsarea Partidului Național-Tărănesc în prim-planul vieții publice și refacerea binomului puterii. După N. Elias, două forțe în conflict suferă un proces de civilizare⁶⁵. Spre 1930, liberalii și național-tărăniștii renunțaseră la totala negare a celorlalți. Liberalii făcuseră primii pași, încă din 1927-1928, în condițiile puternicei contestări la care îi supuneau național-tărăniștii, prin Gheorghe Tătărescu⁶⁶. Ulterior, lideri ai Partidului Național-Tărănesc au sugerat înțelegerea cu Partidul Național Liberal, „pentru a ne înlocui (la putere – n.n.) după un oarecare timp” (Grigore Iunian)⁶⁷. Colaborarea între cele două partide era criticată de Nicolae Iorga ca o formă de politicianism, „un *non varietur* capabil de a strânge într-o sacră ligă de exploatare succesivă cele două mari armate ale cluburilor”⁶⁸.

Pentru ceilalți actori politici (Alexandru Averescu, Octavian Goga, Mihail Manoilescu, Nicolae Iorga, dr. N. Lupu, A.C. Cuza etc.), impunerea sistemului bipartid, cu un condominiu la guvern între liberali și național-tărăniști, însemna practic excluderea lor – pe termen lung – de la orice formă de putere. Generalul Averescu, care nu avea simpatii față de Carol – date fiind relațiile lor din timpul războiului, de la Iași⁶⁹, – a dorit să-l folosească pe fostul moștenitor al tronului în stabilizarea puterii din timpul

⁶² David I. Kertzer, *Ritual, politică și putere*, traducere de Sultana Avram și Teodor Fleșeru, București, Editura Univers, 2002, p. 99.

⁶³ *De la 1928 la 1933*, în „Viitorul”, anul XXV, nr. 7737, vineri 3 noiembrie 1933.

⁶⁴ A se vedea *Partidul Poporului. Program*, anexă la Ștefan Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric (1925); Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române (1927)*, București, Ed. Nemira, 1997, p. 495-496.

⁶⁵ Norbert Elias, *Procesul civilizației. Cercetări sociogenetice și psihogenetice*, vol. II, *Transformări ale societății. Schița unei teorii a civilizației*, traducere de Monica-Maria Aldea, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 278.

⁶⁶ Aserțiunea lui Gh. Tătărescu, din martie 1928, în contextul campaniei de răsturnare a guvernului Vintilă Brătianu, „veți fi succesorii noștri la putere. De ce vreți să creați precedente care vor putea fi o dată și pentru dumneavoastră neplăcute” (în I. Scurtu, *Istoria Partidului Național-Tărănesc*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 90), una intens speculată de presă, anunța forma și mobilul acțiunii liberale de mai târziu.

⁶⁷ N. Iorga, *Memorii...*, vol. V, p. 378, însemnare de la 10 ianuarie 1930; Grigore Gafencu, *op. cit.*, p. 28.

⁶⁸ N. Iorga, *Doi ani de restaurație. Ce a fost, ce am vrut, ce am putut*, în *România contemporană...*, p. 409.

⁶⁹ Elie Miron Cristea, *op. cit.*, p. 132.

guvernării averescane (1926-1927); contactul cu Carol a fost conotat ca o manifestare a independenței în fața Partidului Național Liberal și ca o încercare de păstrare a guvernului împotriva liberalilor, cei care păreau să aibă, la moment, monopolul schimbării puterii în societate. Legătura cu fostul principe moștenitor a fost întărită în perioada opoziției (prin întâlnirea cu fostul principe în Elveția, la Bellinzona), exprimând faptul că axul puterii nu se află în interiorul sistemului (Regența sau, în subsidiar, electoratul), ci în exterior. La congresul Partidului Poporului din martie 1930, nemulțumit că de multe ori ușa instituției monarhice îi fusese zăvorâtă⁷⁰, Alexandru Averescu exprimă clar această realitate: „din propria mea pornire nu mai am nimic de cerut Regenței nici măcar de propus”⁷¹. Ancheta confidențială pe care el a realizat-o cu privire la posibilitatea Restaurației, în primăvara lui 1930, prin chestionarul trimis șefilor de filiale județene ale Partidului Poporului, urmărea să-i dovedească fostului Principe forța partidului pe care-l conducea și înțâietatea în tabăra carlistă, atât ca dimensiune pe scena politică cât și ca acțiune potențială de mobilizare a maselor⁷².

Supralicitarea i-a oferit fostului principe informații clare despre situația partidelor politice și a scenei politice românești și l-a convins de slăbiciunea opoziției politice față de restaurație⁷³. Tatonările oamenilor politici au constituit un fel de „polițe” pentru Carol, care a știut să le utilizeze abil în iunie 1930, atunci când „și-a reluat locul cu consimțământul guvernului, cu aprobarea entuziastă a Parlamentului, dar fără ajutorul partidelor”⁷⁴. Fapt care i-a permis să încerce, încă de la început, aplicarea propriului proiect politic. Restaurația carlistă a pus capăt ritualului puterii dezvoltat în anii 1928 și căutărilor de noi formule de legitimitate politică.

1.5. O posibilă lectură liberală a Restaurației

Momentul producerii restaurației se cere explicat. Produsă la începutul lunii iunie 1930, revenirea lui Carol exprima o stare de disperare. În primăvara anului 1930, întoarcerea fostului principe nu era resimțită ca iminentă. Constantin Argetoianu, bine situat și față de cercurile carliste dar și față de puterea național-țărănistă, de Regență sau față de Partidul Național Liberal (propriul partid la acel moment), nu avea nici o informație înaintea plecării într-o excursie în Iugoslavia. Însuși ministrul de Interne în guvernul Maniu, Alexandru Vaida Voevod, îi dădea toate asigurările că nimic nu se poate petrece în ceea ce privește chestiunea constituțională cât timp el era la guvern⁷⁵.

Principele Carol s-a temut în primăvara anului 1930 că va fi exclus din orice ecuație a puterii în România. El a înțeles jocul politic, că unii lideri național-țărăniști (mai ales ardelenii, cu Iuliu Maniu și Alexandru Vaida-Voevod) nu doresc întoarcerea lui. În condițiile în care venirea liberalilor la guvernare era tot mai probabilă, după Congresul Partidului Național Liberal din mai 1930, acțiunea de revenire în țară devenise, din perspectiva sa, imperioasă. Preluarea puterii politice de către liberali ar fi

⁷⁰ Patriarhul Miron Cristea se arăta mirat de pretențiile lui Averescu, afirmând că „nu-i putea permite puterea fiindcă nu avea poporul”, în *ibidem*.

⁷¹ În „Adevărul” din 25 martie 1930.

⁷² ANIC, fond Casa Regală, Diverse, ds. 5 / 1930; vezi și idem, fond Alexandru Averescu, ds. 37 / 1931, f. 1-2 și 16-17.

⁷³ Pamfil Șeicaru, *op. cit.*, p. 328; vezi mai ales ANIC, fond Casa Regală, Personal Carol al II-lea, ds. III-174, care exprimă planurile și strategiile lui Carol pentru perioada ulterioară revenirii în țară: cu cine să se întâlnească, pe cine trebuie să flateze, se face pe scurt o caracterizare a personalităților politice; există și o interesantă analiză a forței Partidului Național Liberal, f. 16.

⁷⁴ Grigore Gafencu, *op. cit.*, p. 17.

⁷⁵ C. Argetoianu, *op. cit.*, vol. IX, p. 11.

amânat *sine die* orice discuție asupra restaurației. După noi, Congresul din mai 1930 este strâns legat de restaurația carlistă, finalmente o determină. Scopul întrunirii liberale a fost dual, deși mesajul este unitar: a transmite o adresă clară factorilor politici în ceea ce privește problema puterii, faptul că Partidul Național Liberal nu putea fi ținut în afara jocului politic, și, pe de altă parte, dar strâns legat de acest aspect, a îndemna – în contextul campaniei procarliste – la ortodoxie în ceea ce privește reglementarea succesiunii la tron. Dar mai important, confrunțați cu slăbiciunea instituțiilor menite să apere legalitatea și constituționalitatea, liberalii își asumau responsabilități privind continuitatea politică⁷⁶. Fără Carol, liberalii și-ar fi atins obiectivul probabil până la toamnă, consideră C. Argetoianu referindu-se la oamenii cu experiență și autoritate din cadrul formațiunii liberale, la forța politică mai pricepută și mai bine organizată⁷⁷. Peste ani, un lider liberal (Mihail Romniceanu) exprima aceeași idee potrivit căreia întrunirile și congresul din 1930 au fost una din cauzele care au determinat și au grăbit evenimentele din 8 iunie 1930⁷⁸.

Carol a conștientizat faptul că Partidul Național Liberal avea capacitatea, o dată ajuns la putere, să-i împiedice revenirea. Planul lui I. G. Duca din 1927, de a împiedica intrarea cu orice preț a fostului moștenitor pe teritoriul României, arăta hotărârea liberalilor⁷⁹. Congresul a reprezentat un semn pentru Carol, un îndemn la acțiune. Este doar o ipoteză, dar lipsa unui plan bine pus la punct (a unui *complot*), ezitățile lui Carol o dată ajuns la București asupra situației sale, când a așteptat efectiv să vadă modul în care reacționează clasa politică românească confruntată cu problema concretă a restaurației, lipsa oricărui proiect politic imediat al noului rege, cu alternarea între continuitatea guvernamentală național-țărănistă și propensiunea spre un guvern de „concentrare” ne sugerează o acțiune pripită.

II. LIBERALII ȘI RESTAURAȚIA

Studiul de față discută atitudinea Partidului Național Liberal, singura forță politică credibilă care s-a opus, în mod constant și hotărât, actului restaurației. Dacă acțiunea lor politică de până atunci, de prevenire a urcării pe tron a lui Carol, se încadrează normalității politice privind cucerirea puterii, după evenimentele de la mijlocul lunii iunie a anului 1930, rămânerea liberalilor departe de putere (nu înțelegea ca participare directă la guvernare, ci împărtășirea discursului majoritar), într-o opoziție serioasă, contrazice aprecierile de până atunci ale contemporanilor și ale adversarilor politici sau cele venind dinspre istorici (istoricii marxiști sau marxizanți). Decenii la rând, liberalii au reprezentat efigia oportunismului politic, a adaptabilității la situațiile cele mai diverse. Acțiunea lor ostilă și opoziționistă față de revenirea și, ulterior, proclamarea lui Carol drept rege al României a părut, în context, de neînțeles. Descoperirea rațiunilor acestei atitudini din perioada imediat post-restaurație și urmărirea modificării comportamentului și a practicilor politice față de noul Rege, în cursul anului 1930, este ceea ce ne propunem în prezentul demers. Discuția asupra dimensiunii interne a partidului se va

⁷⁶ Asupra Congresului liberal din mai 1930, a se vedea idem, *op. cit.*, vol. VIII, p. 274-276; Raoul Bossy, *op. cit.*, vol. I, p. 163; a se vedea ziarul „Viitorul” și „Universul” pentru acest eveniment.

⁷⁷ C. Argetoianu, *op. cit.*, vol. IX, p. 276.

⁷⁸ CNSAS, Serv. C. Secția IV, Bir. 2, I 3051, ds. Romniceanu Mihail, f. 153.

⁷⁹ Ministru de Interne în acel moment, I. G. Duca permitea chiar uzul de armă pentru a-l opri pe Carol, în *Instrucțiuni permanente în vederea unei eventuale reîntoarceri clandestine în țară a fostului principe Carol*, ANIC, fond Casa Regală, Carol Caraiman, ds. 5 / 1927.

opri doar la acele aspecte structurale care influențează în mod direct participarea la viața politică. Astfel, sciziunea partidului produsă de acțiunea lui Gheorghe Brătianu din iunie acel an, cu formarea unui nou Partid Național Liberal, interesează doar prin impactul pe care îl determină asupra structurii politice condusă de Vintilă Brătianu, cu concurența pentru același tip de legitimitate. Cercetarea noastră presupune anumite limite, legate mai ales de precaritatea surselor. Din varii motive, nu dispunem de acele mărturii directe care să ne edifice pe deplin asupra atitudinilor și practicilor liberale din perioadă. Stenograme ale discuțiilor din Comitetul Central Executiv al Partidului Național Liberal, din Delegația Permanentă a formațiunii liberale – cele mai relevante sub raportul obiectivității – nu sunt de găsit. În aceste condiții, atenția noastră s-a îndreptat către presa de partid, mai ales ziarul oficial al Partidului Național Liberal, „Viitorul“, dar într-o anumită măsură și către unele publicații locale de partid, precum „Liberalul“, care apare la Iași după preluarea „Mișcării“ (ziarul tradițional al organizației județene liberale din Iași) de către noua formațiune politică condusă de Gheorghe Brătianu, fostul șef al organizației liberale ieșene. Alături de presă, dosarele provenind din fondul Casa Regală, Carol al II-lea îndeosebi, ne-au fost de un real folos în deslușirea vieții politice a timpului. În fine, memorialistica – cu jurnalele sau lucrările de rememorare a propriei vieți aparținând unor contemporani (I.G. Duca, Nicolae Iorga, Constantin Argetoianu, Mihail Manoilescu etc.) – ne oferă o perspectivă subiectivă asupra evenimentelor, însă de mare impact asupra urmașilor.

II.1. Liberalii și Monarhia – o tradiție

În stabilirea propriei identități politice, liberalii s-au definit ca un partid monarhic. La începuturile modernității românești, ideile unor oameni politici care ulterior au reprezentat marile nume ale liberalismului românesc (Ion C. Brătianu sau C.A. Rosetti mai ales⁸⁰) putuseră îmbrăca haina republicanismului. Monarhia se impusese însă, în contextul internațional dominat de marile dinastii europene, drept singura soluție viabilă pentru tânărul stat apărut în 1859; la 1866, Ion C. Brătianu deținuse, de altfel, rolul major în aducerea prințului Carol de Hohenzollern pe tronul României⁸¹. Constituția de la 1866, Independența, proclamarea Regatului (1881), primul război mondial și realizarea unirii de la 1918 legaseră strâns monarhia română și Partidul Național Liberal în opera de construire a României moderne⁸². Fidelitatea liberalilor față de ideea monarhică a fost răsplătită de încrederea lui Carol I și a lui Ferdinand, care au avut în Ion C. Brătianu și în fiul acestuia, Ion I.C. Brătianu, pe cei mai importanți colaboratori. Identificarea evoluției României moderne cu istoria Partidului a responsabilizat elita politică liberală. Intim legată de soarta societății românești, existența monarhiei

⁸⁰ C. A. Rosetti. *Gânditorul. Omul*, studiu, antologie și note de Radu Pantazi, București, Editura Politică, 1969, p. 42.

⁸¹ Important este modul în care această alegere și mai ales evoluția instituției este prezentată în materialele de partid; vezi *Manifestul Partidului Național-Liberal. Apel către Țară 8 Mai 1888*, în *Istoricul Partidului Național-Liberal de la 1848 și până astăzi*, București, Imprimeriile „Independența“, 1923, p. 132: „când țara noastră formează un Stat respectat de toți, când avem pe tronul României un Rege, care a respectat și respectă toate libertățile publice, și care punându-se în capul oștii române i-a redat vitejia și gloria străbună“.

⁸² *Manifestul Partidului Național-Liberal*, în „Mișcarea“, 16 noiembrie 1918; *apud* Ion Agrigoroaiei, *România interbelică*, vol. I, Iași, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza“, 2001, p. 123; *Ce-a făcut Partidul Național-Liberal de la întemeierea lui până astăzi. 1848-1927*, București, Imprimeriile „Independența“, f.a.; în *Programul din 1906* se afirmă explicit că „legătura făurită între Poporul Român și Regele Carol I cu Dinastia Sa a ridicat toate piedicile ce se iveau în calea dezvoltării noastre, și a dat curs liber faptelor mărețe, prin care s-a înălțat Regatul României. Pe această legătură rezemăm speranțele viitorului fericit al Patriei“, în *Istoricul Partidului Național-Liberal...*, p. 185.

românești a preocupat acut pe liderii partidului după întregirea țării. Sacrificiul și atitudinea regelui Ferdinand în războiul unității naționale și prestigiul instituției în perioada imediat postbelică, încadrarea în modelul regelui constituțional, i-au determinat pe liberali să considere monarhia ca fiind „cel mai de seamă și cel mai luminos simbol de unire a tuturor Românilor până azi împrăștiați sub tot atâtea stăpâniri străine”⁸³. Era și o problemă în ordinea puterii, în condițiile în care regele Ferdinand găsea în Ionel Brătianu sprijinul atât de necesar în acele vremuri tulburi. „Vrajba înveninată dintre partide, ca și toți de aici mă silesc să nu mă pot sprijini decât pe un singur om: pe Ion Brătianu”⁸⁴, declara regele în ianuarie 1922, încredințând puterea liderului liberal. Dar, dincolo de acest aspect al puterii, monarhismul liberalilor era dificil de contestat în anii '20. Afirmția șefului liberal ieșean, Victor Iamandi, precum că Ion I.C. Brătianu, neavând încredere în principele Nicolae și în Regentă – pe care nu o credea capabilă să se opună presiunilor în favoarea lui Carol –, s-a gândit la republică și la Nicolae Titulescu drept prim președinte al ei, a fost preluată de ziaristul A.P. Samson. Ea trebuie citită în contextul în care autorul își publică memoriile, în anii regimului comunist, dar și în condițiile în care liberalii doreau să exercite o mai mare presiune asupra factorului monarhic în lupta pentru putere⁸⁵.

II.2. Liberalii și Principele Carol

Interpretarea evenimentelor privind succesiunea la tronul României, din primul deceniu interbelic, este liniară din punct de vedere liberal. *Acte și corespondență relative la renunțările la tron ale fostului principe moștenitor. 1918 – 1919 – 1925*, o broșură apărută în 1926, cuprinzând diferitele acte în facsimil privind renunțările la tron ale lui Carol și încercările de conciliere din 1918 și 1919 ale lui Ion I. C. Brătianu (în contextul căsătoriei prințului Carol cu Ioana Valentina – Zizi – Lambrino)⁸⁶, reprezenta punctul de vedere oficial liberal. Era o încercare de instituire a unei ortodoxii asupra evenimentelor din 1925-1926 pe care majoritatea observatorilor le-a interpretat ca pe o violentare a voinței regelui bolnav și muribund, ca pe o înscăunare a Partidului Național Liberal. Tripla excludere pe care liberalii o gândeau pentru cei care căutau „să tulbure liniștea țării” în chestiunea dinastică, cea din punct de vedere legal, dinastic și național⁸⁷, dădea dimensiunea patriotismului instituit după momentul renunțării lui Carol. Amploarea antiliberalismului, dispariția regelui Ferdinand și a lui Ion I.C. Brătianu, slăbiciunea politică a lui Vintilă Brătianu ca șef al partidului și al guvernului, au făcut însă din „chestiunea închisă” o permanentă problemă politică. Politizarea excesivă a creat o *obsesie Carol* pentru liderii Partidului Național Liberal între anii 1927 și 1930. Prin liderii săi, partidul a devenit un gardian al respectării actului din 4 ianuarie 1926, manifestând neîncredere în toți ceilalți actori politici (partide, instituțiile statului). Exprimarea publică a fidelității față de regimul constituțional statuat de către Ionel Brătianu era o condiție a oricărei discuții. Programele liberale din perioadă insistă pe

⁸³ *Chemare către Poporul Basarabean*, în ANIC, fond I.G. Duca, ds. 93, f. 12.

⁸⁴ N. Iorga, *Memorii*, vol. II, p. 262; mai multe elemente asupra raporturilor între regele Ferdinand și Ion I.C. Brătianu în Ioan Scurtu, *Regele Ferdinand (1914-1927). Activitatea politică*, București, Editura Garamond, f.a., Constantin I. Stan, *Regele Ferdinand I „Întregitorul” (1914-1927)*, București, Editura Paideia, 2003.

⁸⁵ A. P. Samson, *Memoriile unui gazetar. 1927-1937*, București, Editura Cartea Românească, 1979, p. 20.

⁸⁶ *Acte și corespondență relative la renunțările la tron ale fostului principe moștenitor. 1918 – 1919 – 1925*, București, Imprimeriile Independența, 1926, p. 5-7; vezi și ANIC, fond familial Brătianu, ds. 107 / 1927, f. 1-24.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 29.

această chestiune a regimului politic. *Manifestul program* din iunie 1927 evidențiază credința Partidului Național Liberal că „propășirea statului român se poate face numai printr-un regim monarhic și constituțional întemeiat pe democrație, ordine și înfrățire socială”; respectarea actului de la 4 ianuarie 1926 devenea o condiție a evoluției statului⁸⁸. În mai 1930, prin congresul general al Partidului Național Liberal se reafirma „hotărârea partidului de a apăra ordinea constituțională” existentă și de a nu îngădui „ca această chestiune vitală pentru statul român să alcătuiască obiect de speculațiuni politice sau să slujească interese josnice sau trecătoare de partid”. *Programul Partidului Național Liberal* adoptat cu prilejul acestui congres acorda o atenție specială *Problemei constituționale*. Conform *Principiilor generale*, regimul monarhic constituțional reprezenta cea mai bună pavază a continuității și a intereselor superioare ale statului⁸⁹. Recunoscători marilor regi Carol și Ferdinand, liberalii afirmă că vor „lupta cu toată hotărârea împotriva acelor care ar încerca să zdruncine așezământul nostru constituțional”; partidul încumba Regenței datoria de a fi principala ocrotitoare a intereselor permanente ale Statului în timpul minorității regelui. Programul prevedea, de asemenea, credință neclintită M.S. Regelui Mihai I, respectarea neșovăielnică a voinței Regelui întregitor de neam, apărarea regimului parlamentar, a cărui ridicare și întărire trebuia să fie „pentru toți cetățenii conștienți o poruncitoare datorie”⁹⁰. Adoptarea unei atitudini „prin care să se afirme intangibilitatea ordinei constituționale stabilite la 4 ianuarie 1924 și să se pună capăt tuturor tentativelor de a se redeschide o chestiune definitiv închisă” era înscrisă între directivele trasate, după congres, organizațiilor județene ale partidului de către Vintilă Brătianu ca parte a luptei politice⁹¹.

Actele programatice trimit la aspectul intențional al deciziei politice. Practica liberalilor a fost cea care a conferit anticarismului liberal un caracter agresiv, total, dificil de suportat de celelalte forțe politice. Acțiunile de discreditare împotriva lui Carol au cuprins o gamă variată de mijloace: divorțul principesei Elena (al cărui inspirator a fost)⁹², publicarea unor broșuri în străinătate, precum *L’Affaire Carol* semnată de Ștefan Florescu (și apărută la Paris în 1928)⁹³, informații despre anturajul fostului principe (care-l prezintă pe Carol sub influența unor aventurieri, cum ar fi Hugo Bacher, Barbu Ionescu-Moritz Leibovici, Lupescu Wolf, tatăl Elenei Lupescu) sau despre comploturi privind ordinea legală din țară, organizate sub auspicii maghiare⁹⁴ etc., au sfârșit prin a-i face odioși pe liberali. Masivitatea propagandei anticarliste, cantitativă mai ales, nu și-a atins scopul, imaginea populară a lui Carol fiind aceea a prințului alungat de la tron, căruia trebuia să i se facă dreptate⁹⁵.

Atât procesul Manoiilescu, intens mediatizat dar încheiat cu achitarea inculpatului acuzat de conspirație în favoarea Restaurației⁹⁶, cât și cazul Cornescu au dat măsura

⁸⁸ *Către Țară. Manifestul program al Partidului Național-Liberal*, în „Viitorul”, 26 iunie 1927.

⁸⁹ *Statutele și Manifestul program al Partidului Național-Liberal votate în Congresul general din București în zilele de 1, 2, 3 și 4 Mai 1930*, București, Imprimeriile Independența, 1930, p. 3; *Impunătoarea manifestare politică de duminică a partidului liberal*, în „Universul”, an. XLVIII, nr. 101, miercuri 7 mai 1930.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 21-22.

⁹¹ *Chestiunea constituțională. Partidul Național-Liberal, Regența și Guvernul*, în „Viitorul”, anul XXII, nr. 6675, marți 13 mai 1930.

⁹² Ioan Scurtu, *Monarhia în România...*, p. 88.

⁹³ ANIC, fond Casa Regală. Carol II, Secretariat, ds. II / 25 / 1932; lucrarea a fost reeditată recent (*Afacerea Carol*, București, Editura Lumea Magazin, 2002).

⁹⁴ *Ceea ce nu trebuie să se uite. Acte și documente*, în „Viitorul”, anul XXII, nr. 6, 1930.

⁹⁵ Elie Miron Cristea, *op. cit.*, p. 123.

⁹⁶ Asupra căruia nu vom insista; a se vedea Mihail Manoilescu, *op. cit.*, p. 95-165; Ioan Scurtu, *Criza dinastică în România...*, p. 127-133, pentru perspectiva istorică asupra acestui proces etc.; procesul a prilejuit

fundamentalismului liberalilor în problema constituțională. Declarațiile privind readucerea principelui Carol făcute de senatorul național-țărănist de Dâmbovița, Mihail Cornescu, cu prilejul *Te Deum*-ului de 10 Mai, au trezit aprehensiunile liberalilor față de o posibilă gândire majoritară a național-țărăniștilor în această direcție. Liderii Partidului au solicitat măsuri categorice, cu caracter exemplificator, și un răspuns al guvernului care să înlăture orice echivoc. Interpelările în Cameră, realizate de I.G. Duca la 13 mai 1929, către ministrul de Interne și către primul-ministru, retragerea de la lucrările ședinței au fost însoțite de protestul preoților față de intruziunea politicului în biserică⁹⁷. Confruntat cu această presiune, Partidul Național-Țărănesc a fost nevoit să-l excludă din rândul său pe senatorul incriminat⁹⁸. Suspiciunea liberalilor față de național-țărăniști a persistat, întrucât decizia de eliminare din partid s-a făcut cu o mică majoritate. În primăvara lui 1930, condamnarea guvernului Iuliu Maniu era hotărâtă; liberalii acuzau implicarea unor membri ai Partidului Național-Țărănesc în mișcarea carlistă, complotând împotriva ordinii constituționale. Lipsa de lealitate a național-țărăniștilor, care nu au cinstit jurământul depus noului așezământ și au reînviat echivocul constituțional, speculat fără scrupul în timpul opoziției, putea avea urmări dezastruoase pentru țara întregită, afirmau liberalii⁹⁹.

Nici Regenta nu avea un comportament mai favorabil atenuării neliniștilor liberale cu privire la restaurație. Aflată după octombrie 1929 într-un con de umbră, Înalta Instituție abdicase – din perspectivă liberală – de la rolul ei statuat, de a apăra regimul constituțional; datoria de a acționa pentru a pune capăt politicii de echivoc a guvernului fusese înlocuită de politica de solidaritate cu guvernul¹⁰⁰. Raporturile liberalilor cu Regenta au fost sinuoase, de la un raport de subordonare (în timpul atotputerniciei lui Ionel Brătianu) la contestare, spre sfârșitul anului 1929. Mai ales după moartea neașteptată a lui Ion I.C. Brătianu, liberalii au fost preocupați să transforme Regenta într-o stavilă a curentelor procarliste. Aflat la Joachimov (în Cehoslovacia), pentru o discuție cu Regentul Buzdugan, Vintilă Brătianu reliefează gândirea liberală față de Înalta Instituție, al cărei rol „trebuia” să dubleze acțiunea liberală: a) de a demasca orice încercare de revenire a prințului Carol și a controla armata spre a impune o atmosferă de datorie față de testamentul Regelui Ferdinand; b) de a evidenția echivocul continuu al guvernului național-țărănist; c) de a împiedica membrii dinastiei să meargă pe căi dăunătoare intereselor țării și ale dinastiei. Regenta avea datoria, în viziunea conducătorului liberal, să solidarizeze pe toți membrii dinastiei pentru a apăra starea politică de atunci, îndeosebi să-l formeze pe Prințul Nicolae ca sfătuitor în primii ani ai majoratului Regelui. Împiedicarea Reginei Maria, dornică de a deține un rol politic efectiv, de a se orienta spre prințul Carol era o altă necesară preocupare atribuită

liberalilor o nouă broșură împotriva lui Carol, *Țara și Dinastia. Fapte și documente privitoare la regularea succesiunii la tron* (București, 1927) (ANIC, Fond Direcția Generală a Poliției, ds. 10 / 1930, f. 320-324; broșura cuprinde – în fotocopii – actele de renunțare la drepturile și prerogativele de membru al Familiei Domnitoare și Principe Moștenitor al României, Hotărârea Consiliului de Coroană, Votul Parlamentului și Legea din 4 ianuarie 1926, declarațiile din Parlament ale membrilor guvernului și ale premierului Ion I.C. Brătianu, atitudinea partidelor politice și declarațiile făcute de generalul Averescu președintele Consiliului de Miniștri în ziua de 18 noiembrie 1926).

⁹⁷ *Un parlamentar majoritar cere readucerea fostului principe Carol*, în „Viitorul”, anul XXII, nr. 6370, luni 13 mai 1929; *Ce s-a petrecut în biserica Domnească din Târgoviște la 10 Mai*, în „Viitorul”, anul XXII, nr. 6373, vineri 16 mai 1929; Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 175-176.

⁹⁸ În „Viitorul”, anul XXII, nr. 6381, duminică 26 mai 1929.

⁹⁹ *Guvernul d-lui Maniu completează împotriva ordinii constituționale*, în „Viitorul”, anul XXII, nr. 6577, marți 14 ianuarie 1930.

¹⁰⁰ *Cum s-a ajuns la situația de astăzi!*, în „Viitorul”, anul XXII, nr. 6676, miercuri 14 mai 1930.

de Vintilă Brătianu regenților¹⁰¹. În mediile liberale, propunerile de întărire a Regenței au fost multiple, dar inconsecvente în timp; cele mai multe au vizat modificarea componenței instituției, cu includerea reginei Maria (în locul Principelui Nicolae) și a generalului Prezan, alături de Patriarh¹⁰². O asemenea variantă devenise palpabilă în octombrie 1929, la moartea lui Gh. Buzdugan. Vintilă Brătianu s-a opus însă categoric în interiorul partidului unei asemenea discuții, spre a nu se contraveni spiritului Constituției, care nu admitea femeii în funcțiile publice, și a se respecta voința Regelui Ferdinand și a lui Ion I.C. Brătianu¹⁰³. Ideea responsabilizării principelui Nicolae a devenit, în aceste condiții, esențială. Scrisoarea pe care Vintilă Brătianu a adresat-o reprezentantului Dinastiei din Regență la 17 aprilie 1930 conținea problema statului român și a viitorului lui. „A.V.R. sunteți indicat a rămâne apărătorul hotărât al regimului fixat prin Testamentul Regelui Ferdinand [...] este chemată ca salvând Regența să salveze și Țara, ... și va fi astfel urmaș al marilor Regi liberatori și întregitori de Țară”¹⁰⁴.

În primăvara anului 1930, liberalii au hotărât să tipărească o nouă broșură cu actele oficiale ale renunțării lui Carol și documente privind complotul de la Londra și echivocul național-țărănist; în contextul ofensivei liberale pentru putere, ei au solicitat Regenței – prin Constantin Argetoianu – un comunicat care să lămurească „chestia închisă”; lipsa de reacție a instituției (nemulțumită că se pune la îndoială buna credință în legătură cu jurământul prestat) i-a convins pe liberali de slăbiciunea majoră a instituției¹⁰⁵. Încercarea de a impune acum pe Regina Maria a eșuat, suverana considerând că sosirea lui Carol este inevitabilă¹⁰⁶.

Aflați în opoziție, liberalii au „ratat” aspectul instituțional. Regența și guvernul păreau că acționează în favoarea restaurației. Obsedați de actul posibil, liberalii nu au fost capabili să înțeleagă jocul stratificat al puterii practicat de național-țărăniști. Ei au fundamentat propriile analize plecând de la comportamentul ambiguu al lui Iuliu Maniu și au interpretat comportamentul acestuia potrivit propriei grile de lectură. Concluziile liderilor liberali conduceau, invariabil, spre revenirea lui Carol. Atacurile de presă împotriva guvernului și a Înaltei Regențe au determinat însă slăbirea celor două instituții și au favorizat, după majoritatea observatorilor, starea de dezordine, de haos, de neliniște și, în cele din urmă, restaurația¹⁰⁷.

Un acord privind problema constituțională în zona opoziției a fost imposibil. Generalul Averescu, tot mai independent politic, deținea propria cale spre putere. Deși după întrevvedere de la Bellinzona, președintele Partidului Poporului s-a întâlnit cu Vintilă Brătianu pe care l-a informat despre discuția cu Carol și despre hotărârea acestuia de a ocupa tronul, el a refuzat o platformă politică împotriva lui Carol¹⁰⁸.

În ședința din 18 mai 1930 a Comitetului Central executiv, Partidul Național Liberal își asuma, o dată în plus, „marea responsabilitate de apărare a interesului național”; liberalii afirmau că „vor încerca prin orice mijloace să pună capăt frământ-

¹⁰¹ ANIC, fond I.G. Duca, ds. 82 / 1929, f. 5.

¹⁰² Scrisoare din 28 octombrie 1929, cu mențiunea strict personală, aparținând lui C. Diamandy, ANIC, fond Brătianu, ds. 102 / 1927, f. 8.

¹⁰³ Raoul Bossy, *op. cit.*, vol. I, p. 156.

¹⁰⁴ ANIC, fond Brătianu, ds. 128 / 1930, f. 1-8; vezi și Stelian Popescu, *op. cit.*, p. 295-299.

¹⁰⁵ Raoul Bossy, *op. cit.*, vol. I, p. 164; N. Iorga, *România contemporană...*, p. 374; Elie Miron Cristea, *op. cit.*; Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 201-202.

¹⁰⁶ Elie Miron Cristea, *op. cit.*, p. 130.

¹⁰⁷ Vezi, printre alții, și Sterie Diamandi, *Galeria oamenilor politici*, București, Ed. Gesa, 1991, p. 139.

¹⁰⁸ Ioan Scurtu, *Criza dinastică în România...*, p. 177; vezi și p. 205.

tărilor periculoase care să arunce țara într-o aventură, să repună Regența în normala ei funcționare, pentru a-și îndeplini sarcina ce-i revine, și să apere libertățile publice constituționale“. Ca într-un veritabil război, organizațiile județene trebuiau să rămână în contact continuu cu centrul, pentru a zădărnici izolarea urmărită de guvern, să realizeze o vastă acțiune de propagandă prin scris și prin viu grai și să folosească toate căile judiciare pentru a face răspunzători penal pe toți cei care ies din legalitate. Acțiunea era investită patriotic, ca fiind o formă de educație a neamului pentru apărarea drepturilor consfințite¹⁰⁹.

Dar, în preajma lunii iunie a anului 1930, liberalii se găseau dezorientați, fără mijloace concrete de răspuns împotriva încercărilor de modificare a naturii puterii.

II.3. Față în față cu Restaurația. Atitudinea liberalilor

Evenimentele din 6-8 iunie i-au surprins nepregătiți, fără un plan elaborat de acțiune într-o asemenea eventualitate. Ceea ce uimește la o primă lectură a cuvintelor rostitute de liberali în acele zile este violența formulelor verbale în raport cu pasivitatea acțiunilor liberale. Liberalii au reacționat numai discursiv față de restaurație și au făcut-o într-un mod pe care unii contemporani l-au definit drept „nebunesc“ (Mihail Manoilescu), „sinucigaș“ (Richard Franasovici), care – în orice caz – „nu corespundea cu clasicul lor oportunism“¹¹⁰. Pentru Constantin Argetoianu, atitudinea lui Vintilă Brătianu între 7 și 15 iunie putea fi explicată doar prin boala de care suferea bătrânul om politic¹¹¹.

Marea ședință de la clubul politic liberal, a doua zi după proclamarea lui Carol ca rege, „așteptată de toată lumea politică“¹¹² ca o recunoaștere indirectă a forței Partidul Național Liberal, urma să stabilească atitudinea Partidului. Liberalii erau în stare – după N. Iorga – să dea luptei fără frâu împotriva lui Carol tot prestigiul unui mare nume, unei devotate puteri de muncă fără exemplu, unor convingeri neobișnuite a ceda și unei onestități în adevărat antice¹¹³. Declarațiile au urmărit poziționarea partidului față de evenimentele în curs, în continuarea deciziei luate în dimineața zilei de 7 iunie, atunci când, reunit de urgență, Comitetul Central Executiv al Partidul Național-Liberal hotărâ rămânerea în chestia constituțională la apărarea ordinii legale stabilite prin actul regelui Ferdinand din 4 ianuarie 1926. Revenirea Carol fusese catalogată atunci de I. G. Duca „drept cea mai primejdioasă aventură a consolidării noastre naționale și situațiunii țării“. Argumentele de ordin moral și național erau invocate pentru respingerea actului restaurației: respectul față de hotărârea regelui Ferdinand și a lui Ion I. C. Brătianu, de a căror operă a fost strâns legat, problema dezonoarei politice pe care o incumba încălcarea jurământului din 1926¹¹⁴. Secundându-l pe Vintilă Brătianu, Duca propo-

¹⁰⁹ *Partidul Național-Liberal și apărarea ordinii constituționale*, în „Viitorul“, anul XXII, nr. 6681, marți 20 mai 1930; este de fapt o reluare a scrisorii lui Vintilă Brătianu către președinții organizațiilor județene din 12 mai 1930, *Chestiunea Constituțională. Partidul Național-Liberal, Regența și Guvernul*, în „Viitorul“, anul XXII, nr. 6675, marți 13 mai 1930.

¹¹⁰ M. Manoilescu, *op. cit.*, vol. I, p. 194.

¹¹¹ C. Argetoianu, *op. cit.*, vol. IX, p. 35. De la nivelul anului 1936, el încearcă să prezinte un scenariu propriu, care să-l avantajeze pe liderul liberal, cu retragerea acestuia din viața politică imediat după urcarea pe tron a lui Carol al II-lea și așteptarea acumulării greșelilor celorlalți. În felul acesta ar fi devenit un reper, un simbol al rezistenței față de noul regim și un adversar cu atât mai puternic.

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ N. Iorga, *Doi ani de la restaurație. Ce a fost, ce am vrut, ce am putut*, în *România contemporană...*, p. 405.

¹¹⁴ *Hotărârea de astăzi a Comitetul Executiv al Partidul Național-Liberal*, în „Viitorul“, anul XXII, nr. 6898, duminică 8 iunie 1930.

văduia liberalilor o atitudine de „intransigență absolută”, în convingerea victoriei finale. Situația de la Iași din 1917 era readusă în memorie, ca o istoricizare a evenimentelor în curs. Ședința Comitetului Central Executiv din 9 iunie a confirmat, deși situația se clarificase (Carol fiind proclamat Rege cu susținerea cvasigenerală a clasei politice și prin anularea actului de la 4 ianuarie), hotărârile din zilele precedente, prezentând Restaurația drept o „simplă încercare de aventură, fără durată mare”¹¹⁵. Liberalii au încercat, o dată în plus, să impună propria lor lectură asupra evenimentelor trecute și prezente, reacție în avans la rescrierea faptelor pe care învingătorii zilei urmau să o încerce ca manieră de justificare a venirii la putere. Vintilă Brătianu arăta, cu acest prilej, că renunțarea lui Carol din 1925 nu a fost un act impus, ci s-a făcut „de bună voie”, respingând prezentarea regelui Ferdinand ca unealtă a unui partid politic. Analiza faptelor conducea la condamnarea Regenței, regenții încălcându-și jurământul făcut către regele minor Mihai, și a guvernului, ce urmărea refacerea situației. Poziției exprimate de Vintilă Brătianu i s-au raliat majoritatea liderilor liberali, cuvântările lor exprimând însă mai mult dezorientarea. Referindu-se la mobilul luptei, Ion Inuleț afirmă că liberalii nu urmăreau „restabilirea Regenței, care n-a știut să-și facă datoria”; asumarea libertății „de a hotărî în chestia constituțională” de către Partidul Național Liberal îl pune în afara legalității de până atunci. Existența partidului și viitorul formațiunii liberale a constituit o preocupare generală. Dacă I. G. Duca considera că reacția față de evenimente este un moment al adevărului, I. Manolescu-Strunga dădea asigurări șefului partidului că pe chestia de azi nu vor pleca mulți membri din partid: „vor pleca lichelele”, concluziona liderul românesc. Excluderea lui Gheorghe Brătianu se circumscria acestei logici.

Mesajul „revoluționar” al liberalilor n-a fost urmat de o acțiune precisă. Închiși în clubul central în acele momente decisive, ei nu au participat la lucrările Parlamentului restaurației. Pasivitatea a caracterizat reacția liberală. Legalitatea liberalilor este decisivă în înțelegerea inacțiunii lor; deși în *Manifestul Partidului Național Liberal către țară*¹¹⁶, imaginea răsturnării violente, a loviturii de stat predomină, liderii liberali s-au mărginit să declare că nu se solidarizează cu actele săvârșite, „motivele care au determinat grava și dureroasa hotărâre a regelui Ferdinand neîncetând a exista”. În scrisoarea circulară adresată de Vintilă Brătianu președinților organizațiilor județene¹¹⁷, prin care li se aduceau la cunoștință hotărârile Comitetului Central al Partidului în legătură cu schimbarea ordinii constituționale, directivele s-au înscris expectativei politice. Forma în care urma să se producă solidarizarea membrilor partidului rămânea la latitudinea liderilor locali ai partidului.

Demersul guvernului de concentrare și consultarea „postumă” pe care o solicita generalul Prezan, cel însărcinat de rege pentru realizarea Cabinetului, după demisia guvernului național-țărănist Gh. Gh. Mironescu la 12 iunie 1930, erau considerate fără sens de Vintilă Brătianu, plecând de la definirea pe care liberalii au conferit-o evenimentului de lovitură de stat. „Partidul Național Liberal nu putea da nici un concurs”, dar, consecvent atitudinii ce și-au fixat, „nu va face nimic care să împiedice liniștita dezvoltare a statului...”¹¹⁸

Respingerea hotărâtă și totală de către Partidul Național Liberal a actului restaurației a fost inexplicabilă pentru cei mai mulți din actorii și observatorii politici,

¹¹⁵ În „Viitorul”, anul XXII, nr. 6699, marți 10 iunie 1930.

¹¹⁶ În idem.

¹¹⁷ ANIC, fond Casa Regală. Carol II, Probleme Interne, ds. 3 / 1930.

¹¹⁸ *Gen. Presan și-a depus mandatul*, în „Universul”, anul XLVIII, nr. 133, duminică 15 iunie 1930.

toți presupunând că liberalii se bazau pe ceva în opoziția lor. Ziarul „Cuvântul” din 18 august afirma, de altfel, că liberalii erau siguri că regele nu va domni, afirmație datorată asigurărilor primite – prin intermediul lui Știrbey – că Franța urma să facă un demers categoric împotriva noii ordini în România¹¹⁹. Dar „turbat și dezorientat”, Vintilă Brătianu a rămas pasiv în fața evenimentelor. În afară de gesturi mici, numai unele „accese de ură neputincioasă” cum observa Grigore Gafencu¹²⁰, acțiunea liberală n-a avut nici energie, nici durată. Pentru cei mai mulți observatori politici însă (Iorga, Argetoianu), evitarea luptei dintre liberali și rege era însă benefică pentru liniștea țării¹²¹.

Lipsa de reacție a determinat retractări, multe penibile pentru observatorii politici. Desolidarizându-se de șeful său imediat, I. G. Duca mărturisea ulterior, „oricărui dorea să-l asculte”, că „a greșit în atitudinea lui, influențat fiind de Vintilă Brătianu și de Dinu Brătianu. Dar, în principal, el dorise să se supună șefului”¹²². „Expectativa binevoitoare și patriotică” față de Rege și de situația în curs definea noua linie politică a liberalilor¹²³. Și alți liberali (dr. C. Angelescu) s-au arătat speriați de cele declarate în momentele tensionate ale restaurației¹²⁴.

Intransigența liberalilor s-a diminuat în perioada următoare, pe fondul consolidării noului regim și a lipsei de perspectivă a propriei acțiuni de rezistență în fața actului acceptat de toți ceilalți. Aflat la Hunedoara, Gh. Tătărescu declara cu prilejul întrunirii comitetului județean al partidului liberal din 24 iunie 1930 că „nu era posibilă o altă atitudine față de evenimentele restaurației”; liberalii nu puteau dovedi „lașitate colectivă”, deoarece contemporanii i-ar fi privit cu dispreț, posteritatea i-ar fi înfierat și însuși suveranul ar fi simțit un desgust¹²⁵. Partidul Național Liberal nu era însă un partid antidinastic, iar trecutul era proba cea mai evidentă: „de-a lungul a trei pături de veac, partidul liberal a fost apărătorul cel mai hotărât al ideii monarhice și sprijinul cel mai devotat al dinastiei noastre”. „Suntem dinastici prin convingere și structură, nu prin oportunism și contagiune”, încheia liderul liberal¹²⁶.

II.5. Etica liberală

Opoziția hotărâtă a liberalilor față de Carol poate fi explicată în două registre majore: deținerea puterii politice și aspectul moral al personalității liderilor liberali.

Maniera în care gândea Carol guvernarea societății, binecunoscută protagoniștilor de pe scena publică, a determinat și întărit – în iunie 1930 – atitudinea conducerii liberale față de actul Restaurație. Evoluția monarhiei în România a presupus o succesiune de modele de guvernare (în sensul că au fost gândite încă de la început și au vizat conducerea treburilor publice), care au intrat – cel mai adesea – în contradicție cu proiecțiile elitei politice. Majoritatea oamenilor politici din România modernă i-au concedat monarhului, în principal, politica externă și ipostaza de „rege militar”. Proiecte politice au interferat până la un punct, având ca finalitate comună modernizarea societății românești. Echilibrul între viziunea elitei românești și cea regală a fost fragil, cel puțin la început. Carol I, tributary unei culturi politice autoritare, prusace, privind

¹¹⁹ M. Manoilescu, *op. cit.*, vol. I, p. 194.

¹²⁰ Grigore Gafencu, *op. cit.*, p. 15.

¹²¹ N. Iorga, *Doi ani...*, în *România contemporană...*, p. 407; C. Argetoianu, *op. cit.*, vol. IX, p. 34.

¹²² N. Iorga, *Memorii...*, vol. VI, p. 70.

¹²³ Idem, *Doi ani...*, în *România contemporană...*, p. 408.

¹²⁴ Idem, *Memorii...*, vol. VI, p. 6.

¹²⁵ *Declarațiile d-lui G. Tătărescu*, în „Universul”, anul XLVIII, nr. 144, vineri 27 iunie 1930.

¹²⁶ *Ibidem*.

societatea, din perspectiva monarhului luminat care o civilizează¹²⁷, a încercat renegocierea pe parcursul domniei sale a pactului politic inițial. Evenimentele din 1870-1871 au avut această semnificație, a unui nou acord politic, în condițiile în care, la 1866, Principele sancționase o Constituție pe care în realitate nu o citise și cu care, ulterior, a fost în dezacord. Ferdinand a fost afîn cu un tipar mai democratic pentru instituția monarhică, britanic în esența lui, de „regele domnește, dar nu guvernează”. Contextul sfârșitului războiului prim mondial, cu aparenta victorie a viziunii democrației occidentale asupra modelului germanic de putere, personalitatea regală au jucat un rol major în această formulă politică. Carol al II-lea venea în contradicție cu această „tradiție”: proiectul său privind rolul monarhiei, consensual cu timpurile interbelice, era fundamentat pe modelul regelui autoritar, pe regimul personal după model mussolinian (sau iugoslav)¹²⁸. Perspectivă care sfârșește prin a intra în conflict cu gândirea Brătienilor sau cea a lui Iuliu Maniu. Momentul 1926 poate fi citit nu numai prin prisma amorurilor princiare, ci și drept neconcordanță / neadaptare la rolul politic acordat regelui în timpul lui Ferdinand și, fragmentar, în timpul lungii domnii a regelui Carol I. În mare măsură, principele a declanșat criza „dinastică”, ca pe o manieră de a impune propria versiune asupra puterii. Acuzat de toți că a patronat direct evenimentele din decembrie 1925 (chiar că a dictat scrisorile regale¹²⁹), liderul liberal a părut destul de puțin convingător în Consiliul de Coroană sau în Parlament (în ianuarie anul următor). Din rațiuni de putere, Ionel Brătianu nu a avut interesul să accentueze tensiunea politică spre finalul guvernării liberale, timp în care succesiunea la putere nu era încă hotărâtă. Pus în fața unui fapt, abilul om politic liberal a încercat, credem noi, să atragă un maximum de avantaje propriului partid. Ion I. C. Brătianu, care îl susținuse pe Carol în „crizele de maturitate” de la sfârșitul războiului, s-a întors împotriva lui în momentul în care prințul s-a manifestat mai clar în direcția propriului proiect politic cu veleități autoritare (primăvara anului 1925, în contextul bolii regelui Ferdinand). Iorga a observat, credem, fidel fenomenul: „războiul era din acel ceas hotărât”¹³⁰. Coliziunea ulterioară dintre Carol și liberali a fost iminentă.

Revenirea din iunie 1930 și declarațiile de circumstanță privind respectarea pactului fundamental au fost urmate de dorința aproape imediată a lui Carol de a impune o nouă modalitate de a fi a puterii, expresie a propriului proiect politic. În sistemul definit ca „ritm nou” și asumat imediat de mulți politicieni, oameni de cultură etc.¹³¹, valorile nu se circumscriau întotdeauna regimului dezvoltării noastre de după 1866¹³²; democrația nu a putut fi impusă între cele două războaie mondiale de o elită

¹²⁷ A se vedea paginile antologice ale lui Nicolae Iorga, care se duce să-i explice regelui Carol I că noi nu suntem niște barbari, că avem o cultură de două mii de ani etc.

¹²⁸ N. Iorga, *România contemporană...*, p. 339; Grigore Gafencu, *op. cit.*, p. 19.

¹²⁹ Elie Miron Cristea, *op. cit.*, p. 123.

¹³⁰ N. Iorga, *România contemporană...*, p. 339.

¹³¹ De la cei care vor constitui, în scurt timp, *camarila*, precum Mihail Manoilescu, Nae Ionescu, sau cei care, mulți cu o structură conservatoare/tradiționalistă, nu credeau în sistemul de partid, C. Argetoianu, N. Iorga, la național-țărăniști (Alexandru Vaida-Voevod etc.) și liberali, cum au fost Richard Franasovici și Victor Slăvescu. Într-un memoriu remis M.S. Regelui în iunie 1932, liderul liberal ultim menționat considera „întregul organism politic este el însuși grav bolnav”, că „formulele „democrație”, „constituționalism”, cu care partidele de dupe război își afișează manifestările lor, nu sunt decât formule false”, „partidele născute dupe război nu au nici idei, nici soluțiuni, nici oameni; dormice de popularitate și temându-se de critici, n-au curajul cerut de împrejurări, nu înțeleg problemele și ezită, după impresia nepriceperii și nehotărârei”; „ideea de partide politice este compromisă în prim rând” pentru a conchide că „Lumea e doritoare să se simtă guvernată!”, ANIC, fond Victor Slăvescu, ds. 173/1932, f. 2-9.

¹³² Ziare precum „Apărarea națională” și „Neamul românesc” (cunoscuta tribună publică a lui Nicolae Iorga) susțineau, în chiar zilele restaurației, inutilitatea partidelor. „Odată cu fireasca restabilire monarhică,

care nu a crezut în ea. România Mare a fost, în fapt, opera oamenilor României vechi, observa istoricul Vlad Georgescu¹³³. Într-o discuție asupra clasei politice, liberalul basarabean Ion Incuț deplângea lipsa oamenilor mari din România Mare în raport cu stocul de oameni mari din vechea Românie¹³⁴.

Există și un al doilea aspect, cel etic, foarte important în înțelegerea atitudinii liberale: concepția misionaristă a Brătienilor (Ionel, Vintilă, dar și Dinu ulterior) în ceea ce privește rolul lor pe scena politică românească, cu asumarea unor responsabilități majore privind existența statului român și „interesele superioare ale neamului”. Carol nu se încadra cu rectitudinea morală cerută unui monarh român. Discuția de la înmormântarea lui Ion I. C. Brătianu dintre Nicolae Iorga și noul premier, Vintilă Brătianu, povestită de Raoul Bossy¹³⁵, ni se pare relevantă întrucât face apel la ideile majore din perioadă: la sugestia marelui istoric de a-l rechema pe Carol în țară, supralicitând – din perspectiva pe care o avea el asupra liberalilor, ca oportuniști¹³⁶ – cu argumentul că „influențabil cum este, îl băgați și pe dânsul în buzunar”, Vintilă Brătianu a încercat drept răspuns să-i demonstreze imposibilitatea readucerii unui „om în felul lui Carol”. Din perspectiva responsabilității asumate de Brătieni, Carol le apărea incompatibil, iresponsabil, finalmente o primejdie pentru ființarea sistemului. Atitudinea intransigentă a lui Vintilă Brătianu a stârnit „murmur de admirație în opinia publică prin atitudinea ei etică în raport cu spectacolul degradant al lumii politice”, consideră în perioadă Sterie Diamandi cu privire la refuzul liderului liberal de a accepta o audiență regală, amânând vreme îndelungată de noul suveran¹³⁷. Despre „grijile cu privire la viitorul țării”, mărite – în marele lui patriotism – de reîntoarcerea principelui Carol, ne vorbește și I.G. Duca¹³⁸.

Îndrumările date organizațiilor județene în vederea alcătuirii programului viitoare activități a partidului liberal, date de Comitetul Executiv Central al partidului prezidat de Vintilă Brătianu la începutul anului 1930, relevă acest din urmă aspect¹³⁹. După ce făcea apologia regimului monarhic în istoria românilor, considerat „o condiție vitală pentru existența statului român întregit”, deoarece „asigură continuitatea și liniștea necesară dezvoltării”, textul reiterează testamentul Regelui Ferdinand: antrenarea principelui în tot felul de aventuri, „răul fiind cu desăvârșire iremediabil”, a impus înlăturarea fostului Moștenitor ca o măsură de prevedere politică. Din această perspectivă, Partidul Național Liberal trebuia să fie „strajă neadormită a Aceluia care a știut să fie... mai întâi Rege și apoi părinte”.

Era și o formă de fidelitate față de memoria înaintașilor, respectul față de predecesori fiind o componentă a solidarității liberale. În discuția la Mesaj din Cameră, în contextul alianței electorale pe care Partidul Național Liberal o încheiase la apelul Suveranului cu guvernul Iorga și în contextul acuzelor de „dinasticism oportunist” (A.C.

problema parlamentarismului a luat o nouă și definitivă întorsătură” (*Inutilitatea partidelor*, în „Apărarea națională”, din 13 iulie 1930). Carol însuși, într-o discuție cu Nicolae Iorga (pe care acesta a reprodus-o în cotidianul pe care-l conducea, „Neamul românesc” din 15 iunie 1930) formula ideea unui ministru de concentrare, condus de un prim ministru care să nu fie a unui șef de partid, iar miniștrii să fie numiți direct de el (de rege), *apud* Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 221.

¹³³ Vlad Georgescu, *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*, ediția a IV-a și notă asupra ediției de Stelian Neagoe, București, Editura Humanitas, 1995, p. 225-226.

¹³⁴ Victor Slăvescu, *Note și însemnări zilnice*, vol. I, *Octombrie 1923 – 1 ianuarie 1938*, ediție îngrijită, cuvânt înainte și indice de George Penele-Filitti, București, Editura Enciclopedică, 1996, p. 52.

¹³⁵ Raoul Bossy, *op. cit.*, p. 142.

¹³⁶ A se vedea, pentru a înțelege mai bine mentalitatea marelui istoric și constituirea raporturilor cu Partidul Național Liberal, și opusculul din 1922, *Cine sunt liberalii?*

¹³⁷ Sterie Diamandi, *op. cit.*, p. 140.

¹³⁸ I. G. Duca, *Amintiri politice*, vol. III, Jon Dumitru-Verlag, München, 1982, p. 235.

¹³⁹ *Problema monarhică în România Mare*, în „Viitorul” anul XXII, nr.6571, duminică 5 iunie 1930.

Cuza a citit în ședință discursul din 8 iunie al lui Duca de la clubul liberal), I. G. Duca afirma, ca o diferență majoră față de ceilalți competitori politici, care au activat pe bazele deciziei regelui Ferdinand și a lui Ionel Brătianu, că „noi am fost întotdeauna leali și cinstiți și când am stat pe temeiul actului de la 4 ianuarie și acum când am aderat cu sinceritate și lealitate la actul din 8 iunie“. Cu același prilej, liderul liberal îi răspundea și lui Gh. Brătianu afirmând că atitudinea Partidul Național-Liberal din 8 iunie s-a datorat și unui „simțământ de respect pentru o memorie pe care un întreg partid a știut s-o slăvească”¹⁴⁰. O asumare a identității trecute, conflictuale pe relația cu regele, dar care oferea – prin apelul la marile nume și merite ale partidului – legitimitate în raport cu noul competitor din spațiul liberalismului românesc.

Accentul pus pe rațiunile din ordinea puterii, pe versiunea carliștilor și a adversarilor liberalilor, multe din ele preluate de către istorici, evidențiază conștientizarea de către liberali a înfrângerii politice, finalmente perspectiva unei lungi perioade de opoziție. Desigur, reacția lor din iunie 1930 față de actul restaurației în sine deriva și din răsturnarea eșafodajului liberal al obținerii puterii. În comitetul județean al organizației național-liberale desfășurat la Cluj, duminică 22 septembrie 1930, pentru aprobarea noului proiect de program al partidului, liderul local Alexandru Lapedatu exprimă frustrarea elitei liberale față de restaurație: „după impunătorul congres din mai 1930 se impunea o schimbare de regim [...]. Dacă nu aveam atunci o Regentă slăbănoagă și prizonieră a partidului de la putere, schimbarea s-ar fi produs”. De restaurație profitase cel mai mult, în viziunea liberalilor, adversarul politic cel mai important, Partidul Național-Tărănesc, „care și-a prelungit agonia cu câteva luni”¹⁴¹.

Dar, credem noi, atitudinea din întrunirile din iunie 1930 nu poate fi explicată fără aspectul moral pe care Brătienii (Ion C. Brătianu și, mai ales, Ion I. C. Brătianu) îl asociaseră elitei politice liberale. La care s-a adăugat, pentru moment cel puțin, disciplina arhicunoscută a partidului liberal.

THE NATIONAL-LIBERAL PARTY AND THE ACT OF RESTORATION (JUNE, 1930) (Summary)

The return of Prince Carol in the country and his crowning as King of Romania, under the name of Carol the 2nd, in June, 1930, led to a political crisis of the National-Liberal Party. Taken for the main responsible of the prince's estrangement from the monarchic order, four years before, the liberals had to face their marginalization in public place. Almost close to taken the power, after the Congress in May 1930 and according to the logic imposed to the political actors by the national-Peasants after the death of I. C. Bratianu, they had to ignore the blame of the new monarch's sustainers and followers and to suggest for another political project aiming at the survival of the National-Liberal Party and keeping its place in the centre of the political decision. Besides the attitude after writing down the document and the tensions within the party, there are to be discussed the Liberals' acts during the Carlist restoration. How can one explain, at least at the level of the official discourse, the act of the Liberal Party's violent rejection of Carol's enthroning? The mutual perception of the National-Liberal Party representing the party of the opportunists, the adjusted to any situation in order to gain financial interests, open to any kind of "transaction", was surprisingly denied. The rations of the Liberals' gesture were different: from frustration for banishing the power, up to Romanian liberals' ethic and fancying a consistency related to the tradition of the party as the major political element of Romania's changing during the Modern Ages. The liberal leaders' "missionary work", especially that of the Bratianu family, was the one to have the precedence. This approach is taken for another perspective upon the liberal party (and liberals themselves), as a manner of better understanding the Romanian political modernity.

¹⁴⁰ *Partidul Național-Liberal și Coroana*, în „Viitorul” anul XXIII, nr. 7021, joi 2 iulie 1931.

¹⁴¹ *Declarațiile d-lui Alexandru Lapedatu*, în „Viitorul” anul XXII, nr. 6796, joi 2 octombrie 1930.

GH. CLIVETI

CU PRIVIRE LA OPORTUNITATEA, OBIECTUL ȘI MANIERA DELIBERĂRIILOR CONGRESULUI DE LA AIX-LA-CHAPELLE, DIN 1818

După cum s-a scris, mai de fiecare dată, despre Congresul de la Aix-la-Chapelle (Aachen), preliminariile acestuia nu s-ar prea fi încărcat de probleme ce să fi suscit, în 1818, dispute între puterile urmând a fi reprezentate la deliberările lui. Pentru istoricii care au considerat forul politico-diplomatic de referință aici ca unul al Sfintei Alianțe¹, într-un „sistem“ mai incluzând, prin anii 1820-1822, forurile de la Troppau, Laybach și Verona, acele preliminarii nu s-ar fi încărcat de probleme, ci de gesturi și cuvinte de natură a releva „uniunea fraternă și creștină a suveranilor subscriitori ai *pactului lor nominal* din 26 septembrie 1815, de la Paris“². Potrivit specialiștilor care abordau congresul din 1818 ca for al *alianței*³ învingătoare în războiul cu Franța napoleonică și asigurătoare păcii fondate de tratatele de la 1814-1815, aceleași preliminarii s-ar fi consumat aproape linear, fără probleme notabile. S-ar fi dispus pur și simplu în conformitate cu clauzele celor două tratate de la Paris, din 20 noiembrie 1815, unul „definitiv de pace“⁴, iar celălalt al Cuadruplei Alianțe⁵. Am putut constata însă, la o

¹ Până spre finele primului deceniu al secolului XX, adică timp de aproape o sută de ani, mai că nu a fost vreun istoric aplecat asupra „perioadei postnapoleonice“, care să nu fi considerat congresele din anii 1818-1822 ca foruri ale Sfintei Alianțe: un fel de a le considera ce a prins rădăcini ferme în diverse medii istoriografice, în cel rus și, interesant, în cel francez, cu deosebire.

² Ch. de Martens și Ferd. de Cussy, *Recueil manuel et pratique des traités, conventions et autres actes diplomatiques, sur lesquels sont établis les relations et les rapports existant aujourd'hui entre les divers états souverains du globe, depuis l'année 1760 jusqu'à l'époque actuelle*, vol. III, Leipzig, 1846, p. 203 și urm. (*Traité dit de Sainte-Alliance...*, Paris, 26 septembrie 1815); *Vneshnjaja politika Rossii XIX i nachala XX veka. Dokumenty rossijskovo ministerstva inostrannyh del*, Seria pervaja. 1801-1815 (în continuare: *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. I), vol. VIII, Moscova, 1972, p. 516 și urm. (*Akt o Svjashchenom Sojuze...*, Paris, 14/26 septembrie 1815).

³ Rolul esențial pentru considerarea aceluiași congres, din anii 1818-1822, în dreptul Cuadruplei Alianțe, pivotante *concertului european*, a revenit istoricului britanic Walter Alison Philips, în *The Confederation of Europe. A Study of the European Alliance, 1815-1823, as an Experiment in the International Organization of Peace*, Londra, 1914, *passim*.

⁴ Ch. de Martens și Ferd. de Cussy, *op. cit.*, vol. III, p. 214 și urm. (*Traité définitif de paix conclu à Paris, le 20 novembre 1815, entre la France, d'une part, et l'Autriche, la Grande-Bretagne, la Prusse et la Russie, d'autre part*, Paris, 20 noiembrie 1815), p. 211-216, pentru întregul document; v. și *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. I, vol. VIII, p. 600-605.

⁵ Ch. de Martens și Ferd. de Cussy, *op. cit.*, vol. III, p. 240-242 (*Traité d'alliance entre les cours d'Autriche, de la Grande-Bretagne, de Prusse et de Russie*, Paris, 20 noiembrie 1815); D'Angeberg, comte... (L. Chodzko, *Le Congrès de Vienne et les traités de 1815*, vol. IV, Paris, 1864, p. 1636-1638); *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. I, vol. VIII, p. 609-612 (*Dogovor o sojuze...*, Paris, 8/20 noiembrie 1815).

parcursare „din aproape“ a textului documentar al acelor preliminarii, că ele s-au încărcat realmente de probleme, defel simple, precum *oportunitatea unui congres* la Aix-la-Chapelle pentru anul 1818, *obiectul și maniera (forma) deliberărilor* respectivelor *for european*, probleme a căror elucidare am și ținut a o încerca prin studiul de față.

În legătură cu *oportunitatea congresului*, Gentz aprecia că „principalele puteri au convenit aparent sau relativ ușor asupra ei, tocmai fiindcă se vedeau în dificultatea de a da un unic înțeles (o singură menire) viitorului lor *for deliberativ*“. Aprecia, de pe poziția sa excepțională de virtual secretar („protocolist“) al congresului, că „un nou cadru organizat pentru deliberări permitea aplanarea acelei dificultăți, ca o nouă și peremptorie probă a virtuților *sistemului politic european*“⁶. Fondat de tratatele de la 1814-1815, nu și de actul Sfintei Alianțe, și verificat de mersul raporturilor *între state*, sistemul respectiv „obliga (depindea el însuși de) reprezentarea diverselor afaceri de curțile de rangul întâi“, în clubul pe care acestea, într-o dinamică scară de putere, îl constituiau⁷. Sistemul depindea, în fond, de capacitatea sau înclinația puterilor membre ale acelui club de a preveni și izola orice „conflict local“, de a înfrâna disputele între ele pentru inițiativă strategică, pentru supremație pe plan internațional până la a nu se risca provocarea de *război general*⁸. Rațiuni profunde făceau să prevaleze dimensiunea *politică*, față de cea *juridică*, a sistemului⁹. Rațiuni ce au și determinat, în măsură mai mare decât stipulațiile în sine ale anumitor tratate, oportunitatea congresului. Articolul V al tratatului „definitiv“ de pace cu Franța preconiza „examinarea“ situației acesteia, dar nu în mod explicit de un congres¹⁰. Articolul VI al tratatului Cuadruplei Alianțe deschidea perspectiva „conferințelor la anumite (determinate) termene (epoci)“, dar nu indica în mod clar că un asemenea „termen“ avea să fie cel al „examinării“ situației Franței¹¹. Cât despre angajarea sau antrenarea unui *for* al diplomației europene în temeiul „uniunii fraterne și creștine a suveranilor“, al Sfintei Alianțe, așa ceva nu s-ar fi situat în raza *politicii reale*, ci în aceea a unui *misionarism*, spre a se predica, prin substituirea de „întâi stătători laici“ a unor procesiuni de *sacerdotium*, pacea lumii¹². Congresul avea să fie „o reuniune de suverani și de miniștri“, nu doar un conclave al celor dintâi. Avea să fie un *for deliberativ*, cu angajarea expresă a miniștrilor plenipotențieri, „sub auspicii imediate ale suveranilor“. În anii 1813-1815, suveranii, cu deosebire cei ai Austriei, Rusiei și Prusiei, au fost mai mereu împreună, predispunându-se numai prin responsabilizarea (împuternicirea) „principalilor lor miniștri“, cum avea să

⁶ *Dépêches inédites du Chevalier de Gentz aux Hospodars de Valachie pour servir à l'histoire de la politique européenne, 1813-1828* (în continuare: Gentz, *Dépêches inédites...*), publ. par A. Prokesch-Osten, vol. I, Paris, 1876, p. 390 și urm. (Gentz c. I. Caragea, Carlsbad, 20 iulie 1818).

⁷ *Ibidem*, p. 354 și urm. (*Considérations sur le système politique actuellement établi en Europe*, Viena, 24 martie 1818).

⁸ „Des guerres partielles ne sont plus imaginables; et si un nouveau bouleversement quelconque amenait encore une guerre générale, il faut espérer que nous retrouverions dans nos ressources de quoi faire face à un malheur que nous partagerions d'ailleurs avec toute l'Europe“. *Ibidem*, p. 330 (*Russie*).

⁹ *Ibidem*, p. 354 (*Considérations sur le système politique actuellement établi en Europe*).

¹⁰ În temeiul articolului V al tratatului „definitiv“ de pace, din 20 noiembrie 1815, „examinarea... situației, intereselor reciproce și progresului făcut de restabilirea ordinii... în Franța“ urma să fie întreprinsă de puterile aliate și de „partea franceză“, fără a se preciza și în ce mod, prin schimb curent de note diplomatice sau prin reuniunea lor, la un termen de trei sau de cinci ani. Ch. de Martens și Ferd. de Cussy, *op. cit.*, vol. III, p. 214 (*Traité définitif...*); *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. I, vol. VIII, p. 603 (*Mirnyi dogovor...*, Paris, 8/20 noiembrie 1815).

¹¹ Ch. de Martens și Ferd. de Cussy, *op. cit.*, vol. III, p. 241 (*Traité d'alliance...*); *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. I, vol. VIII, p. 612 (*Dogovor o sojuze...*, Paris, 8/20 noiembrie 1815).

¹² Charles Dupuis, *Le principe d'équilibre et le Concert européen de la Paix de Westphalie à l'Acte d'Algésiras*, Paris, 1909, p. 141.

constate Charles K. Webster¹³, la acte de *cartier general aliat* sau la diplomație de conferință, de congres, la Châtillon și, mai ales, la Viena.

Dintre „actorii” implicați de evenimentele de interes aici, Gentz a lăsat o demonstrație deplin convingătoare că rațiunile *sistemului politic european*, încordate de stări de criză, de contrapunerile „ambițiilor particulare” ale puterilor ce-l responsabilizau sub invocarea *cauzei generale a păcii și ordinii*, au impus, pentru anul 1818, Congresul de la Aix-la-Chapelle (Aachen). A lăsat un document întins¹⁴, pentru a cărui elaborare a ținut să fie „degajat pe cât posibil de afecțiuni, de temeri, de calcule și de ipoteze de moment..., preocupat să trateze chestiunea (sistemului politic) dintr-un punct de vedere absolut imparțial..., liber și elevat”¹⁵. Edificator, pentru *noutatea sistemului... stabilit în Europa*, apare, din chiar partea de început a documentului, faptul că „principiului echilibrului..., de contraponderi formate prin alianțe particulare..., i-a succedat un principiu de uniune generală, reunind totalitatea statelor printr-un liant federativ, sub direcția a cinci principale puteri”, dintre care patru aveau „câte o parte egală în aceea direcție”, în timp ce a cincea (Franța) se afla încă „plasată sub un fel de tutelă, de unde ea avea să iasă curând pentru a se pune pe aceeași linie cu tutorii ei”. Funcționarea optimă a *sistemului definit politic* presupunea ca „statele de al doilea, de al treilea și de al patrulea ordin să se supună tacit, fără să fi fost ceva stipulat vreodată într-o atare privință, deciziilor luate în comun de principalele puteri”, încât „Europa... să pară că formează... o mare familie politică, reunită sub auspiciile unui aréopag, din a sa proprie creație” („*un aréopage de sa propre création*”) ¹⁶. Un *sistem* care, deși reprezenta „cea mai bună dintre combinațiile (politice) posibile”, nu era lipsit de inconveniente, „cea mai tare obiecție” ce i se putea aduce fiind „dificultatea evidentă de a conserva (de a fi ținute sub control) pentru mult timp elementele eterogene ce-l compuneau”¹⁷. Acțiunea „unei ligi..., creată într-un scop extraordinar..., îngloba interesele cele mai divergente, tendințele cele mai opuse, pretențiile, vederile, gândurile (planurile) secrete cele mai contradictorii”; o ligă, o *federație europeană*, cum o mai numea, preferențial, Gentz¹⁸, o ligă ce ținea de „circumstanțe unice” (excepționale), nefiind decât „contra naturii oamenilor și lucrurilor ca ea să înlocuiască (să substituie) pentru mult timp... starea de opoziție și de luptă, la care diversitatea de poziții, de interese și de opinii avea să

¹³ C. K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh. 1815-1822. Britain and the European Alliance*, Londra, 1925, p. 64.

¹⁴ Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 354-379 (*Considérations sur le système politique actuellement établi en Europe*).

¹⁵ „Dans les considérations sur le système politique actuel de l'Europe, je me suis dégagé autant que possible des affections, des craintes, des calculs et des hypothèses du moment, et j'ai tâché de traiter la question à un point de vue absolument impartial, et, par cela même, libre et élevé”. *Ibidem*, p. 341 (Gentz c. I. Caragea, Viena, 24 martie 1818).

¹⁶ „Un principe d'union générale, réunissant la totalité des Etats par un liant fédératif, sous la direction des cinq principales puissances, dont quatre ont une part égale à cette direction, tandis que la cinquième se trouve encore, jusqu'à ce moment, placée sous une espèce de tutelle, don't elle sortira bientôt pour se mettre sur la même ligne avec ses tuteurs. Les Etats de second, de troisième, de quatrième ordre se soumettent tacitement, et sans que rien n'ait jamais été stipulé à cet égard, aux décisions prises en commun par les puissances prépondérantes...”. *Ibidem*, p. 354 (*Considérations sur le système politique actuellement établi en Europe*).

¹⁷ „Cet ordre de choses a ses inconvénients. Mais il est certain que, si l'on pouvait le rendre durable, il serait, après tout, la meilleure des combinaisons possibles pour assurer la prospérité des peuples et le maintien de la paix qui en est une des premières conditions. L'objection la plus forte contre le système d'aujourd'hui est celle de la difficulté évidente de conserver pour longtemps l'amalgame d'éléments hétérogènes don't il se compose”. *Ibidem*, p. 355.

¹⁸ „Je suis persuadé que la fédération européenne – car c'est là le terme le plus propre pour désigner le système actuel – n'est pas menacée d'une ruine prochaine”. *Ibidem*, p. 357.

antreneze totdeauna o masă de puteri independente“ (rupte de rigorile normelor subscrise în comun, ale *federației europene* – n.ns., G.C.)¹⁹. Cât avea să subziste acea *federație europeană*, zisă și *generală*, depindea de șansa „de a fi aplanate... chestiunile cele mai dificile de tratat, într-o manieră sau alta“, fără a se ajunge la „zdruncinături sensibile“ ale întregului sistem european; momentul disoluției *sistemului*, al sucombării *federației generale*, se întrevedea ca unul dintre cele mai critice pentru cauza păcii și ordinii, de unde și scepticismul ce-i încerca pe mai toți cei implicați în deliberări *au sommet* cu privire la viabilitatea a ceea ce au convenit *între ei*. Cu atât mai mult „cei ce nu posedau datele și capacitatea necesare pentru a judeca o atât de tare chestiune... precum cea a sistemului politic european“, a desfășurării *marii politici*, erau încercați de sentimentul că Alianța Cuadruplă arăta „ca un meteorit pe cale a se stinge“, sentiment concordant „neîncrederii ce era în spiritul vremurilor“ supuse „observațiilor“ sale de Gentz²⁰.

Conform „considerațiilor gentziene“, sistemul politic european se prezenta, la 1818, solid, fie și numai pe motivul că regulile sau normele lui esențiale obligau marile puteri să se mențină în cercul raporturilor angajate de ele însele, fiindu-le de înțeles eventualitatea gravă, „ruina iminentă“ la care fiecare dintre ele se expunea prin „ieșirea din acel cerc“, altfel spus, prin urmărirea cu asiduă determinare de „interese particulare“ până la a periclita „echilibrul general“. Orice schimbare politică substanțială sau „de interese“ în dreptul vreuneia dintre „principalele puteri“ era scontată de natură „a rupe sistemul... de echilibru general“²¹. Spania, Portugalia, Suedia și Danemarca erau „prea slăbite și mult prea îndepărtate de centrul politic al Europei pentru ca demersurile lor să... influențeze cumva asupra determinațiilor de poziții (asupra deliberărilor) în dreptul marilor puteri“. Regatul Țărilor de Jos, „suspendat între mării săi vecini“, Franța, Marea Britanie și Confederația Germaniei, era „necesar legat... de mersul raporturilor între acestea“. Statele Germaniei, fără vreo legătură strânsă cu Franța, nu erau „decât sateliți ai două corpuri preponderente“, Austria și Prusia, puteri care, atât timp cât aveau să fie „unite“, nu lăsau celorlalte „curți confederate“ decât alternativa „de a urma impulsunea“ ce le era dată de la Viena și Berlin. Statele din Italia erau „comprimate între Austria și Franța și private de orice voință (!) de independență“. Poarta Otomană, dacă „se hotărâ, atunci sau mai târziu, să atace Rusia, fără a fi provocată de această putere...“, fără a fi jenată de relațiile sale vagi cu federația europeană, risca „un război particular ce n-ar deranja defel sistemul general“, însă „întreaga situație“ se prezenta cu totul altfel

¹⁹ „Il serait contre la nature des hommes et des choses qu'elle (la ligue, la fédération...) remplaceât pour longtemps cet état d'opposition et de lutte, auquel la diversité de position, d'intérêts et d'opinion entraînera toujours une masse de puissances indépendantes, dont chacune a nécessairement son caractère et son système particuliers“. *Ibidem*, p. 355.

²⁰ „Tant que subsistera cette espèce de fédération générale, les questions les plus difficiles à traiter s'aplaniront toujours, d'une manière ou de l'autre, sans donner lieu à des secousses sensibles. Mais le moment de la dissolution de ce système sera un des plus critiques et des plus terribles qui nous attendent. L'opinion des contemporains est généralement peu favorable à la solidité de l'état actuel des choses. On ne croit pas qu'un édifice qui doit sa naissance à des événements tout à fait extraordinaires, et qui ne repose que sur un seul intérêt commun, quoique cet intérêt soit le plus grand de tous, puisse se maintenir au milieu de tant de causes de désunion qui l'entourent, et dont chaque jour peut faire éclater l'une ou l'autre. Ceux mêmes qui ne possèdent pas les données et la capacité nécessaires pour juger une aussi forte question sont portés par un pressentiment vague à regarder la Grande Alliance comme un météore prêt à s'éteindre; la méfiance est dans l'esprit de notre temps...“. *Ibidem*, p. 356 și urm.

²¹ „Les cinq puissances à la tête de la fédération sont les seuls dont un changement de politique puisse rompre le système général. Les démêlés ou les mouvements des autres ne sauraient jamais avoir cet effet“. *Ibidem*, p. 358.

„dacă Rusia era partea agresoare“, încât Europa să se confrunte „cu o catastrofă“²². O „catastrofă“ considerată totuși nu într-atât de gravă precum eventualitatea, deocamdată, atunci, îndepărtată, „prognostică“ Gentz, ca un conflict să se declanșeze între puterile „de primul rang“ ce compuneau sistemul european. Dintre aceste puteri, *Austria* nu prezenta un pericol real, starea precară a finanțelor ei, „neglijarea“ întăririi armatei ei „sub toate aspectele“ o atașau unui sistem pacific, cu posibilitatea de a juca, de pe poziția ei centrală, „un rol strălucitor în alianța europeană“²³. *Prusia*, cu o armată „mai puțin dezorganizată decât a Austriei“, cu finanțe „ceva mai bine organizate“, putea fi încercată de tentația de a se implica, sub invocarea unui mai strict determinat interes german, într-o bulversare a echilibrului european, însă configurația ei geografică era „deosebit de dificilă și de precară“, expunând-o, în cazul unei pierderi de forță *spre vest*, pericolului unei „invazii franceze“, iar în cazul unei „retrageri *dinspre est*, inconvenientului ca „Rusia să dicteze legile“, orientarea „cea mai bună“ a Prusiei se vedea cel puțin pe acel moment a fi „uniunea cu Austria“, uniune care, asociindu-și „totalitatea Germaniei“, să fie „încadrată... în marele tablou al federației europene“, spre a constitui, astfel, „însăși garanția liniștii generale“²⁴. *Marea Britanie*, după ce „se obișnuise douăzeci de ani să facă război la o scară gigantică“, fiecare din ultimii dintre acei ani costând-o o sută de milioane de lire sterline și chiar mai mult, nu mai admitea, nu-i mai convenea să joace „un rol secundar“, ea fiind „pivotal federației (alianței!) europene“, ea fiind inițiatoarea sistemului politic european „din calculul foarte just și foarte înțelept al pericolului imens la care acel sistem ar fi expus de o nouă convulsie generală“, sistem pe care „ea îl susținea, îl cultiva, îi purta de grijă cu o atenție, o sollicitudine, o adresă remarcabile“, „etern geloasă pe Franța, nu mai puțin alarmată de progresele Rusiei“, înclinată a vedea în puterile germane „aliați veritabili și permanenți“, ea, *Marea Britanie*, demonstra, la nivelul sistemului european, „dispoziții pacifice“²⁵. *Franța*,

²² *Ibidem*, p. 358 și urm. Excepțională previziunea implicațiilor unui război ruso-turc, mai ales pentru eventualitatea ca Rusia să fie „partea agresoare“: „La Porte Ottomane aurait indubitablement le pouvoir de se mettre en guerre contre la Russie, sans être gênée par ses relations vagues avec la fédération européenne. Mais si la Porte se décidait, tôt ou tard, à attaquer la Russie sans être provoquée par cette Puissance, il n'en résulterait probablement qu'une guerre particulière qui ne dérangerait point le système général. Le cas serait tout autre si la Russie était l'agresseur; dans cette supposition... le système actuel de l'Europe toucherait inévitablement à une catastrophe“.

²³ „Ainsi, tout se réunit pour attacher l'Autriche à un système pacifique; elle ne le quitterait pas sans encourir des embarras et des dangers très-réels; ... et comme elle joue, moyennant sa position centrale, un rôle assez brillant dans l'alliance européenne, elle sera certainement une des dernières à abandonner cette alliance“; *Ibidem*, p. 360 și urm.

²⁴ „La position géographique de la Prusse est devenue, malgré ses acquisitions récentes, plus difficile et plus précaire qu'elle ne l'a jamais été auparavant. Ses provinces sont accessibles de toutes parts; si elle dégarnit ses frontières occidentales, ses possessions sur le Rhin et tout le nord de l'Allemagne sont exposés à une invasion française; si elle retire ses forces du côté de la Pologne, la Russie peut lui dicter des lois. Le cabinet prussien a heureusement reconnu qu'il n'y a pour lui de salut que dans une union intime avec l'Autriche...; car l'Autriche... ne vise cependant qu'au maintien de la paix, et considère son association avec la Prusse et la totalité de l'Allemagne... comme *encadrée* (subl. în text), pour ainsi dire, dans le grand tableau de la fédération européenne, garantie de la tranquillité générale“; *Ibidem*, p. 362 și urm.

²⁵ „L'Angleterre est le pivot de la fédération européenne; c'est elle qui a fondé ce système par le calcul très-juste et très-sage du danger immense auquel l'exposerait une nouvelle convulsion générale; c'est elle aussi qui le soutient, qui le cultive, qui le soigne sans cesse avec une attention, une sollicitude, une adresse remarquables. Eternellement jaloux de la France, pas moins alarmée des progrès de la Russie, elle ménage cependant ces deux puissances au point de leur ôter jusqu'au dernier prétexte d'un sentiment hostile. Elle traite, en même temps, les puissances allemandes comme ses alliées véritables et permanents; mais tout en leur prodiguant des preuves incontestables de sa confiance intime, elle ne cesse de les confirmer dans leurs dispositions pacifiques...“; *Ibidem*, p. 364 și urm.

comentată de Gentz înaintea Rusiei, nu avea cum să fie atașată cu sinceritate sistemului politic european, atunci în ființă, organizat în consecința înfrângerii ei, cu învinuirea de provocator de război a lui Napoleon, cu „indemnizații de război” impuse *ei de aliați*, fapt pentru care „toate clasele națiunii franceze vedeau în federația păcii... o grea povară” („*un fardeau*”) pe care aspirau să o demonteze fie prin *alianțe ale ei* cu una sau cu alta dintre marile puteri, cu Rusia, cum admiteau exponenți „de curte și de cabinet” ai Restaurației, fie prin resuscitarea „sentimentelor profranceze ale popoarelor” („*Les peuples n'ont des yeux que pour la France*”)²⁶; era de preferat, de aceea, pentru însuși „binele păcii și ordinii”, ca Franța să fie antrenată „în consiliile Europei”²⁷. Rusia reprezenta „un capitol spinos”, aprecia Gentz, al politicii europene, deoarece la Petersburg „voința absolută a unui om decidea totul” („*L'Empereur Alexandre forme aujourd'hui à lui seul ce qu'on appelait... le cabinet de Russie*”)²⁸, fiindu-i complet străine „îngrădiri” ce stăteau în fața puterii altor suverani („*Autorité partagée, formes constitutionnelles, opinion publique, etc., n'existent pour un Empereur de Russie*”)²⁹. Marea Alianță nu era, pentru Alexandru I, decât „un instrument” prin care el voia să exercite în „afacerile generale” o influență consonantă „ambției lui nemărgite”; „interesul său” nu era, precum la „curțile” Austriei, Prusiei și Marii Britanii, „unul comun, din necesitate (constrângere) și teamă”, pe „un bulevard al siguranței generale” („*L'Autriche, la Prusse et l'Angleterre... sont le véritable boulevard de la sûreté commune de l'Europe*”)³⁰, ci unul „liber și calculat” sau premeditat („*Son intérêt..., de l'Empereur Alexandre..., n'est pas un intérêt de nécessité ou de crainte; c'est un intérêt libre et calculé*”)³¹; era, totuși, de așteptat ca suveranul de Romanov, mângâiat în orgoliul său de Eliberator, de Pacificator, de Regenerator al Imperiului Rusiei, de „pretins creator al alianței europene”, să demonstreze un atașament la aceasta *par principe et par prédilection*³²; era de așteptat, în „considerațiile gentziene”, ca „predispozițiile de forță dominatoare” ale Rusiei să fie estompate de „o iminentă realizare”, la „curtea” din Petersburg, a stării precare a finanțelor ei, de realizarea adevărului că sistemul ei militar era adaptat mai curând „unei invazii pasagere”, precum în 1812, decât unui efort ofensiv de durată, că politica ei de influență în Germania înfrunta o rezistență redutabilă, pe măsura intersectării intereselor Confederației cu cele ale Europei, că „o expediție izolată” contra Porții o expunea „unei reacții ale cărei urmări puteau să-i fie la fel de funeste ca acelea ale unei tentative ratate (*«manquée»*) contra Germaniei”³³, că avantajele unei alianțe cu Franța erau firave în raport cu rațiunile echilibrului general³⁴, că, în fine, Sfânta Alianță nu semnifica „decât o decorație fantezistă a federației europene” („*qu'une décoration de fantaisie de la fédération réelle*”)³⁵. În concluzie, pentru Rusia, pentru oricare dintre „principalele puteri”, urmarea intereselor sau a ambițiilor „particulare” obliga la multă circumspecție față de interesele generale (*interesul comun*). Concluzie ce-l îndreptăța pe Gentz să subscrie la oportunitatea *congresului european*,

²⁶ *Ibidem*, p. 369.

²⁷ *Ibidem*, p. 366-370.

²⁸ *Ibidem*, p. 262 (Gentz c. I. Caragea, Viena, 13 septembrie 1816).

²⁹ *Ibidem*, p. 378 și urm. (*Considérations sur le système politique actuellement établi en Europe*).

³⁰ *Ibidem*, p. 378 și urm.

³¹ *Ibidem*, p. 371.

³² „Il (Alexandre I) se regarde comme le fondateur, comme le créateur de la fédération européenne. Pourquoi ne serait-il pas attaché à ce système par principe et par prédilection?” *Ibidem*, p. 373.

³³ *Ibidem*, p. 376.

³⁴ *Ibidem*, p. 378.

³⁵ *Ibidem*, p. 377.

unde puterile să se pronunțe „în favoarea menținerii... sistemului politic care, cu toate imperfecțiunile și lipsurile lui..., oferea stării de pace generală fundamentul și garanția”³⁶.

Numai dând curs *interesului comun*, sustrăgând care mai de care dintre ele vederii celorlalte, însă nu și atenuându-și-le în marja „secretului de cabinet”, interesele (amibițiile) „particulare”, marile puteri au convenit cu aparentă sau relativă ușurință asupra oportunității congresului pentru anul 1818. Și tot cu aparentă sau relativă ușurință au convenit asupra locului de desfășurare a „marelui for diplomatic”. Când Metternich doar sugerase, într-o discuție cu ambasadorul Rusiei la Viena, Stackelberg, „o convenire privind reuniunea suveranilor și miniștrilor”, reuniune până la care admisesă și posibilitatea unei „întrevederi prealabile austro-ruse la nivel de suverani și de principali miniștri”, s-a ajuns, în acea discuție, și la „chestiunea orașului unde să aibă loc reuniunea europeană”. În opinia „principalului ministru” al Austriei, „orice capitală în Germania susceptibilă de a fi sub influență străină” era exclusă; Karlsruhe îi inspira, fie și într-o mică măsură, „repugnanță”; Frankfurt nu-i convenea „din cauza Dietei”; Bruxelles, „chiar dacă nu era capitală propriu-zisă în Germania...”, oferea dificultatea majoră a circumveniențelor pentru împăratul Francisc de a apărea în Belgia”. Locul pe care-l avea „cu fermitate” în vedere era Aix-la-Chapelle (Aachen)³⁷. Avea să-i și fie, de altfel, împărțită de împăratul Alexandru „convingerea... că nici o capitală sau chiar nici o rezidență de suveran nu era să fie nici comodă, nici utilă pentru mersul afacerilor ce urmau să fie tratate”³⁸. S-a dorit evitarea nu atât a unei „capitale de principală putere” – Viena se achitase în mod strălucit de găzduirea congresului din 1814-1815 –, cât a uneia de putere din afara „clubului celor mari” pentru a nu-i deschide „ușa” acelei „alte puteri” să intre „în club”, sub pretenția sau exigența de ceremonial a erijării suveranului ei în „amfitrion de for european”. Propunerea ca Aix-la-Chapelle să fie locul de desfășurare a congresului a fost acceptată „cu plăcere tăcută” de cabinetul de la Berlin – Aachen se afla „în teritoriile renane” – și salută de cabinetul britanic. De la Petersburg, Alexandru I pretinse „un moment” că și Basel (Bâle) era „mai conform, acesta, vederilor sale decât un oraș prusian”³⁹, sau Mannheim, „pe plac” și lui Francisc I, orientat, acest suveran, „mai mult ori mai puțin după conveniența personală ce împăratul Rusiei o găsea în alegerea fie a unuia, fie a altuia dintre orașe”⁴⁰ și puteau servi de loc pentru „reuniunea europeană”. A rămas până la urmă viabilă convenirea ca „loc de reuniune” să servească orașul Aix-la-Chapelle, fostă capitală a lui Carol cel Mare, unde avea să se producă, în toamna anului 1818, primul dintre congresele privite retrospectiv, de istorici, în dispunere sistemică, pentru atingerea cotei de vârf a performanțelor *concertului european*.

Avea să fie însă foarte dificil, nota Gentz, ca „principalele puteri” să convină și asupra *obiectului* (agendei) congresului și asupra *participanților* („persoanelor participante”) la deliberări⁴¹. Așteptările puterilor de la ceea ce avea să se debereze la

³⁶ *Ibidem*, p. 385.

³⁷ *Vneshnjaja politika Rossii...*, Serija vtoraja (S. II). 1815-1830, vol. I (IX), Moscova, 1974, p. 547 (Stackelberg c. Nesselrode, 5/17 mai 1817).

³⁸ *Mémoires. Documents et écrits divers laissés par le prince de Metternich* (în continuare: Metternich, *Mémoires...*), publ. par le prince Richard de Metternich, vol. III, Paris, 1881, p. 55 (Nesselrode c. Metternich, Kamennoidsoff, 6/18 iulie 1817).

³⁹ Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 382 și urm. (Gentz c. I. Caragea, Viena, 4 aprilie 1818).

⁴⁰ Metternich, *op. cit.*, vol. III, p. 57 și urm. (Metternich c. Nesselrode, Lucca, 20 august 1817).

⁴¹ „Il était d’une haute importance, d’un côté, de déterminer avec précision les *objets* qui seraient traités à Aix-la-Chapelle, et de s’expliquer, de l’autre côté, sur les *personnes* que l’on admettait à cette réunion” (subl. în text); Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 391 (Gentz c. I. Caragea, Karlsbad, 20 iulie 1818).

„viitorul congres“ difereau mult, cum difereau și denumirile ce le aplicau acestuia. Textul corespondenței formale între cabinetele de la Petersburg, Viena și Berlin cuprindea mai mereu denumirea de *congres*, chiar, pe alocuri, denumirea de *congres general*, după tratate, „în capacitatea“ de a superviza menținerea ordinii nu doar *între state*, ci și în interiorul acestora⁴². În textul diplomației britanice apare utilizată, de regulă, denumirea de *conferință*, cu înțelesul de „reuniune de oameni de cabinet“ (de miniștri) expres împuterniciți, sub auspicii, doar, nu și prin implicări directe în deliberări, ale suveranilor, „reuniune“ care să fie supusă nu atât ceremonialelor demodate, cât exigențelor *politicii reale* (de interese) și al cărei *obiect* strict determinat să fie „examinarea situației Franței“, reconfirmarea Cuadruplei Alianțe și determinarea accesului Franței „în consiliile Europei“⁴³. Asimilarea istoriografică a denumirii de *congres* s-a datorat, e de crezut, consecvenței terminologice a textului metternichian, incitat el însuși de disputele de cuvinte pe tema *sistemului politic european*, temă ce a permis „unora“, între care și „unui numit Schöll“ („*un nommé Schoel*“)⁴⁴, de a face *commerce de librairie*, publicând fără notificări de rigoare⁴⁵ tratatele de la 1814-1815 și chiar protocoalele conferințelor în curs de desfășurare la Paris⁴⁶. Inconsecvențe terminologice și-au făcut loc în textul diplomației ruse, fiind de întâlnit pe întinderea lui când denumirea de *congres*, mai ales în corespondența angajată între cabinetele de la Petersburg, Viena și Berlin, când denumirea de *conferință*, mai ales în corespondența angajată între cabinetele de la Petersburg și Londra⁴⁷. Asemenea inconsecvențe terminologice aveau, de altfel, aceeași cadență cu valurile ce le făcea diplomația rusă în „chestiunile“ obiectului și participanților la „viitorul for european“. Aminteam, mai sus, că, aspirând să imprime el cursul preliminarilor (preparativelor) „reuniunii de suverani și de miniștri“, Alexandru I recunoscuse prioritatea *alianței europene* în raport cu un aranjament bilateral ruso-spaniol implicând „delicatul aspect“ al transferului de nave ruse sub pavilionul regelui Ferdinand al VII-lea⁴⁸. Avea însă să demonstreze o foarte

⁴² „L'idée d'un *congrès général*, qui s'attachait naturellement à la réunion des souverains, avait si fort saisi l'esprit des cours et du public“. *Ibidem*.

⁴³ Punctul de vedere britanic s-a menținut constant din faza preliminară și până la finele Congresului de la Aix-la-Chapelle. *Supplementary Despatches, Correspondance, and Memoranda of Field Marshal Arthur Duke of Wellington* (în continuare: Wellington, *Supplementary Despatches...*), ed. by his Son, the Duke of Wellington, vol. XI, Londra, 1867, p. 445 și urm. (Castlereagh c. Cathcart, 27 martie 1818); C.K. Webster, *The Congress of Vienna, 1814-1815*, Londra, 1919 (?), p. 171 (*Memorandum on the Treaties of 1814 and 1815 submitted by the British Plenipotentiaries at the Conference of Aix-la-Chapelle*, octombrie 1818; *Appendix VIII*).

⁴⁴ Probabil Frédéric Schoel (Friedrich Schöll), autorul unei *Histoire abrégée des traités de paix entre les puissances de l'Europe, depuis la Paix de Westphalie; ouvrage entièrement augmenté et continué jusqu'au Congrès de Vienne et aux traités de Paris de 1815*, 15 volume, Paris, 1817-1818.

⁴⁵ „Le comte de Goltz nous a dit à la conférence d'hier qu'un Allemand venant de Londres l'avait assuré qu'il allait paraître une édition de tous nos protocoles avec l'histoire critique à côté: si cela est, la fraude pourrait venir des subordonnés qui composent ici la mission prussienne; le pauvre Goltz en est suffoqué. Il existe entre autres auprès de lui un nommé Schoel, ancien agent de la police française, devenu maintenant agent pour la Prusse et conseiller de légation. Cet homme, outre la politique, dirige un commerce de librairie et imprime tous les actes diplomatiques qu'il peut recueillir; il publia en 1815 les traités avant les notifications. Lord Castlereagh doit s'en souvenir; il serait malheureux que nous fussions exposés à un scandale plus fâcheux“. *Correspondance diplomatique du comte Pozzo di Borgo, ambassadeur de Russie en France, et du comte de Nesselrode, depuis la Restauration des Bourbons jusqu'au Congrès d'Aix-la-Chapelle, 1814-1818* (în continuare: Pozzo di Borgo, *Correspondance diplomatique...*), publ. par le comte Charles Pozzo di Borgo, vol. II, Paris, 1897, p. 211 și urm. (Pozzo di Borgo c. Lieven, Paris, 8/20 septembrie, 1817).

⁴⁶ Conferințe *interaliat*, care s-au desfășurat pe timpul anilor 1815-1818, cu scopul de a superviza îndeplinirea de Franța a clauzelor tratatului „definitiv“ de pace, din 20 noiembrie 1815.

⁴⁷ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. I (IX) și vol. II (X), *passim*.

⁴⁸ *Ibidem*, S. II, vol. II (X), p. 15 și urm. (Alexandru I c. Ferdinand al VII-lea, Moscova, 16/28 octombrie 1817).

particulară filosofie a acelei priorități: *alianța europeană* să antreneze explicit „solidaritatea monarhică”, cu presupunerea nu doar a „repunerii în depline drepturi a fratelui suveran de la Madrid”, ci și a stingerii „în fașă”, prin practici intervenționiste, „a oricărui pericol la adresa ordinii generale”. Regele Spaniei era „un prim frate suveran în cauză de a fi repus în depline drepturi”, conforme legitimismului monarhic. Puteau însă să se considere amenințați „în drepturile lor” și alți suverani, doritori, de aceea, să participe la un congres ce să aibă la „primul punct” al agendei sale „salvgardarea ordinii monarho-conservatoare”.

Într-un *memorandum (mémoire)* din 17 noiembrie 1817 al cabinetului imperial al Rusiei s-a încercat să fie dată o foarte mare extensiune „acțiunii morale și materiale a alianței”, în a cărei competență să intre și intervenția favorabilă regelui Spaniei, „deranjat”, acesta, în exercitarea prerogativelor lui „legitime”, de insurgenții din America Latină și de diferendele teritoriale pe același continent sudic cu Portugalia⁴⁹. Și cu toate „observațiile” întâmpinate la Viena, Londra și Berlin de încercarea sa de interpretare „prea particulară” a angajamentelor asumate *în comun* de puteri⁵⁰, cabinetul de la Petersburg a continuat să supraestimeze competența alianței europene în sensul relevat de *memorandumul* din 17 noiembrie, act pe care Alexandru I „a făcut rédiger sous ses yeux” și care focaliza „aplicarea indistinctă” a respectivei alianțe „la toate chestiunile, atunci, de moment”⁵¹. Problema Spaniei servea de minune planului rus de supraestimare a competenței definitorii a *alianței europene*⁵². Regelui Ferdinand al VII-lea i se sugerase, de la Petersburg, că acțiunea *alianței*, din care el să se creadă „îndreptătit a face parte”⁵³, precum și „pronunțarea eminamente pro-conservatoare a viitorului congres” aveau să fie „în favoarea sa”, cu recunoașterea „teritoriilor căzute pradă insurecțiilor” de peste Atlantic între fiefurile patrimoniale ale monarhiei spaniole⁵⁴. Și fiindcă „curtea” de la Madrid tocmai solicitase concursul Marii Britanii pentru a determina *medierea puterilor aliate* în scopul restabilirii „drepturilor metropolei spaniole asupra coloniilor insurgente sud-americane”⁵⁵, cabinetul de la Londra a ținut să se folosească de „ocazia” acelei solicitări spre a reacționa eficace la „planul rus cuprins de memoriul din 17 noiembrie 1817”. La o întrevedere („à une conférence”) cu viconte Castlereagh, Lieven a luat cunoștință de acea reacție, ce cuprindea și reproșul făcut de cabinetul britanic miniștrilor regelui Ferdinand pentru compromiterea șanselor *medierii puterilor de pe poziții neutre* a diferendelor implicând „interese” ale Spaniei pe

⁴⁹ Wellington, *op. cit.*, vol. XII, p. 125-131.

⁵⁰ „Le projet d'appliquer aux colonies américaines les stipulations du Congrès de Vienne... a un caractère si neuf et si extraordinaire, que je vous avouerai sans détour qu'il ne m'a pas été possible de la saisir”. *Lettres et papiers du chancelier comte de Nesselrode. Extraits de ses archives* (în continuare: Nesselrode, *Lettres et papiers...*), publ. et annotés par le comte A. de Nesselrode, vol. V, Paris, 1908, p. 291 și urm. (Gentz c. Nesselrode, Viena, 27 ianuarie 1818).

⁵¹ „Ce mémoire prouve que, si l'alliance étroite qui subsiste aujourd'hui entre les grands souverains a des avantages précieux sous plus d'un rapport, l'application indistincte du principe de cette alliance à toutes les questions du moment ne laisse pas que d'avoir aussi des inconvénients considérables”. Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 331 și urm. (Gentz c. I. Caragea, Viena, 16 ianuarie 1818). Austria și Marea Britanie aveau opinii asemănătoare în privința „memoriului rus”. *Ibidem*, p. 331-334; v. și Nesselrode, *op. cit.*, vol. V, p. 291-296 (Gentz c. Nesselrode, Viena, 27 ianuarie 1818).

⁵² *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 10-12 (Tatișcev c. Nesselrode, Madrid, 2/14 octombrie 1817) și p. 17-19 (Nesselrode c. Tatișcev, Moscova, 17/29 octombrie 1817).

⁵³ *Ibidem*, p. 487 (Golovkin c. Nesselrode, Viena, 7/19 octombrie 1818); Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 393 (Gentz c. I. Caragea, Karlsbad, 20 iulie 1818).

⁵⁴ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 497 (Tatișcev c. Nesselrode, 3/15 septembrie 1818).

⁵⁵ *Ibidem*, p. 487 (Golovkin c. Nesselrode, Viena, 7/19 octombrie 1818).

continentul sud-american⁵⁶; *Foreign Office*-ul se opunea „cu fermitate” reprezentării Spaniei, putere din afara *alianței*, la congres, doar Franța cuvenindu-se a fi invitată la „viitoarele deliberări europene”, care, măcar în parte, vizau obligații contractate și de ea; se opunea, de asemenea, „participării Americii, a Statelor Unite, în speță, la binefacerile asigurate Europei de tranzacțiile de la Viena și de la Paris..., din 1814-1815”, sub considerentul că „există o frapantă diferență între natura raporturilor stabilite între puterile Europei și cele pe care rațiuni particulare (*«des localités»*) le admiteau între Europa și America”, că alianța europeană era rezultatul „accesiunii succesive a diferitelor state, amenințate de un pericol comun, la un singur principiu eliberator și de siguranță”, că, peste toate, „amalgamul” dat de realitățile europene și de „situația morală și politică a popoarelor transatlantice” ar implica „dificultăți grave în teorie și în practică”⁵⁷. Britanicii, devenise un lucru clar, se opuneau antrenării *marii alianțe* în diferende sau combinații „extraeuropene”. Se opuneau chiar și antrenării ei întru „sprijinirea cererilor Rusiei”, tot mai invocantă, aceasta, a cauzei creștinilor ortodocși, la Constantinopol, unde baronul Stroganov, după ce fusese „înstruit” de însuși împăratul Alexandru să țină, în dialogul cu demnitarilor otomani, „un limbaj al adevărului, fără menajamente și fără ocolișuri”⁵⁸, după ce i se indicase „un plan de acțiune în cinci puncte”⁵⁹, a ajuns să acuze „tăcerea” reprezentantului Austriei⁶⁰, contele Lutzow, devenit, în 1818, internunțiu, în locul baronului Stürmer⁶¹, și a reprezentantului Marii Britanii, lordul Frère⁶², atitudinea „celor doi”, detașată cumva de cea a ambasadorului

⁵⁶ „Le cabinet anglais a dès les premières ouvertures de l’Espagne fait connaître sans réserve aux cabinets alliés sa pensée toute entière sur la question de la médiation. Les cours y ont répondu: les unes par un accord partiel aux vues d’Angleterre, d’autres en différant essentiellement d’opinion avec elle... *L’Europe seule en se prononçant plus explicitement sur ses vues ultérieures, pourrait donner aux cours médiatrices l’occasion de se concerter utilement dans l’intérêt de l’objet*” (subl. ns., G.C.); *Ibidem*, p. 175 și urm. (Lieven c. Nesselrode, Londra, 29 ianuarie/10 februarie 1818).

⁵⁷ „Le mémoire du cabinet de Russie propose de faire participer l’Amérique aux mêmes bienfaits qu’ont assurés à l’Europe les transactions de Vienne et de Paris. Le cabinet britannique trouve une différence frappante entre la nature des rapports établis parmi les puissances de l’Europe et celle que les localités peuvent admettre entre l’Europe et l’Amérique. Les pactes conclus parmi les puissances européennes ont dérivé d’une suite de circonstances extraordinaires, qui imprimaient à ces engagements un caractère moral inconnu jusqu’alors dans les fastes de la politique. La ligue européenne s’est formée de l’accession successive des différents Etats menacés d’un danger commun à un seul principe de délivrance et de sûreté. Quel rapprochement la situation morale et politique des peuples transatlantiques offre-t-elle avec celle des Etats de l’Europe pour confondre dans un même lieu et sous la même égide leur existence politique? Cet amalgame semble au cabinet anglais aussi difficile en théorie qu’en pratique”. *Ibidem*, p. 178, p. 175-180 (întregul document).

⁵⁸ „Vous pouvez et vous devez donc parler à la Porte le langage de la vérité sans ménagement et sans détour. Il faut la convaincre qu’en voulant la paix avec elle, je ne dois pas laisser subsister les complications existantes dans nos rapports mutuels... En accablant... les Serviens, les Moldaves, les Valaques et ses autres sujets et tributaires chrétiens du poids énorme de toutes les calamités, elle (la Porte) paraît vouloir punir ces peuples de la confiance qu’ils placent dans la protection de la Russie... Or, cet état de choses ne saurait être compatible avec la paix qu’on veut accorder à l’Orient, ni avec la dignité de la Russie”. *Ibidem*, S. II, vol. I (IX), p. 208 (Alexandru I, *Reskript* pentru G. Stroganov, 30 iunie/12 iulie 1816).

⁵⁹ Politica Rusiei nu mai insista doar asupra „punctului asiatic”, relativ la delimitările teritoriale ruso-otomane în zona dintre Marea Neagră și Marea Caspică, și a articolului privind Serbia din tratatul de la București (1812). Ea desfășura un program „în cinci puncte”: „1. La délimitation sur le Danube; 2. L’enlèvement des sujets de S.M. l’Empereur par les peuplades asiatiques et le commerce qu’elles osent en faire; 3. La Servie; 4. Les Principautés de Valachie et de Moldavie; 5. Le commerce russe et les pirateries des barbaresques”. *Ibidem*, p. 419 și urm. (Stroganov, *Pamjatnaja zapiska*... c. Reis-Effendi, 23 ianuarie/4 februarie 1877).

⁶⁰ *Ibidem*, S. II, vol. II (X), p. 252 și urm. (Capodistrias c. Lieven, 23 februarie/7 martie 1818).

⁶¹ Gentz, *op. cit.*, vol. I (Gentz c. I. Caragea, Viena, 24 martie 1818).

⁶² *Correspondence, Despatches, and Other Papers of Viscount Castlereagh, Second Marquess of Londonderry* (în continuare: Castlereagh, *Correspondence*...), ed. by Charles William Vane, vol. XI, Londra, 1853, p. 129-131, 195 și urm. (Frère c. Castlereagh, Constantinopol, 10 ianuarie și 11 martie 1816).

Franței, Rivière⁶³, făcându-i susceptibili, în ochii lui Stroganov, de un demers persuasiv, cu „argumente“ de partea Porții⁶⁴, ca aceasta să reziste ofensivei diplomatice a „curții“ de Romanov pe terenul problemei orientale⁶⁵. Într-o evidentă ofensivă politico-diplomatică la Poartă, Rusia se ferea, totuși, să provoace un conflict „în Orient“, conflict care, prin implicațiile lui complexe, putea să prezinte riscul bulversării raporturilor între toate puterile europene și al periclitării „ordinii conservatoare“⁶⁶ în chiar perspectiva deja apropiată a „reuniunii de suverani și de miniștri“ la Aix-la-Chapelle.

Cu siguranță, pozițiile marilor puteri în probleme *propriu-zis europene*, mai mult decât în cea orientală sau în cele implicând Spania și „coloniile ei insurgente“, Spania și Portugalia pentru „diferențele lor teritoriale“ din America Latină, făceau dificilă convenirea obiectului deja apropiatului congres. Dacă problema Franței suscita în mod direct un for european, cea a Poloniei, cea a Italiei și, mai ales, cea a Germaniei, aflată, aceasta, într-un punct critic al discuțiilor pentru organizarea armatei federale⁶⁷, puteau, prin eventuala agravare a vreuneia dintre ele sau, mai rău, a tuturor, să întortocheze și chiar să amâne stabilirea agendei *deliberărilor* după norme congresionale și în note de *concert al marii politici*. În *problema Poloniei* subzistau neînțelegeri între „părțile direct interesate“ de libera navigație a fluviilor, stipulată la Viena, în 1815, pe toată întinderea fostului Regat, în 1772, al lui Stanislas Poniatowski, și reglementată prin *convenții*, la Varșovia, într-un mod de care se arătau nemulțumiți prusienii⁶⁸, un motiv în plus ca aceștia să acuze poziția Rusiei în problema „datoriilor franceze“ și în cea a „drepturilor“ regelui Spaniei asupra „coloniilor lui insurgente“⁶⁹. Preocupat, și din unghiul preliminarilor pentru „viitorul congres“, să stingă orice diferend de natură să conducă la „o foarte delicată internaționalizare a chestiunii polone“, Metternich a agreat comitetul special numit prin consens austro-ruso-prusian spre a dezvolta bazele *tratatului adițional* din 21 aprilie/3 mai 1815, de la Viena, de constituire a autorităților administrative, de organizare a legislației și de dirijare a primilor pași ai Republicii Cracovia „în cariera încă necunoscută ce se deschidea în fața ei...“, sub garanția mutuală a curților de Habsburg, de Romanov și de Hohenzollern⁷⁰. De partea sa, Alexandru I, căutând să nu

⁶³ Pozzo di Borgo amintea poziția favorabilă Rusiei a ambasadorului Franței la Constantinopol; Pozzo di Borgo, *op. cit.*, vol. I, p. 362 și urm. (Pozzo di Borgo c. Nesselrode, Paris, 29 aprilie/10 mai 1816).

⁶⁴ „Les ministres d'Angleterre et d'Autriche n'ont pas manqué d'entretenir cette *persuasion*; ils en recueillent tous les jours les fruits. On s'en défie presque autant que de nous, mais on croit pour le moment leurs intérêts liés à ceux de l'Empire Ottoman“. *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 387 (Stroganov c. Nesselrode, 1/13 iunie 1818).

⁶⁵ Desfășurarea „punctuală“ a politicii ruse în problema orientală a impus Porții, în speță lui Reis-Effendi, să accepte conferințele bilaterale cu Stroganov; *Ibidem*, p. 207-210 (Alexandru I, *Reskript* pentru G. Stroganov, 30 iunie/12 iulie 1816). De asemenea, a adâncit, treptat, deosebirile între „chestiunea“ Serbiei și cea a Principatelor Române. În „chestiunea“ Principatelor, Rusia s-a implicat, în expresia unei politici de *protectorat*, pentru clarificarea termenului de șapte ani rezervat domniilor exercitate de I. Caragea, în Valahia, și de S. Callimachi, în Moldova, supunând unor interpretări, la Poartă, articolul V al tratatului din 1812, de la București, și *hatti-șeriful* din 1802, ce stabileau „privilegiile“ celor două entități statale de la Dunărea de Jos. *Ibidem*, p. 66 și urm. (A. Pizani c. Callimachi, 17/29 noiembrie 1817), p. 100-103 (Capodistrias c. I. Caragea, 20 decembrie 1817/1 ianuarie 1818), p. 244 și urm. (Nesselrode c. Stroganov, Moscova, 20 februarie/4 martie 1818).

⁶⁶ *Ibidem*, S. II, vol. I (IX), p. 470-472 (Nesselrode c. Stroganov, 2/14 martie 1817).

⁶⁷ *Ibidem*, p. 668-670 (*Observations sur le projet d'une constitution militaire de l'Allemagne*, 6/18 septembrie 1817).

⁶⁸ *Ibidem*, S. II, vol. II (X), p. 116 și urm. (I. Sobolenski, secretar de stat pentru Polonia, c. Nesselrode, Moscova, 16/28 decembrie 1817).

⁶⁹ *Ibidem*, p. 116 (Nesselrode c. Schöller, reprezentantul Prusiei la Petersburg, 13/25 decembrie 1817).

⁷⁰ „En plaçant l'indépendance de la ville libre de Cracovie sous la garantie mutuelle des trois puissances contractantes, le traité additionnel du 21 avril/3 mai 1815 avait posé dans une constitution qui en fait partie les bases du régime intérieur de ce nouvel Etat. Un *comité spécial*, nommé par la Russie, l'Autriche

piardă din strălucire inițiativele sale „constituționale“ în Polonia „anexată Imperiului celei Pravoslaviei“, a ținut, pe 15/27 martie 1818, un discurs în Dieta de la Varșovia, plin de promisiuni „de libertăți pentru Rusia... de libertăți în Polonia“, discurs destinat, observa Gentz⁷¹, în gând cu miniștrii britanici⁷², dar nu și cu cei ruși, cuprinși, aceștia, de extazul unei noi mari întreprinderi europene a suveranului lor⁷³, „să influențeze opinia publică din Germania“, unde stările de spirit erau mult tensionate de disputele între „puterile principale“, între acestea și „puterile secundare“ cu privire la instituțiile federale, la armata federală, mai ales⁷⁴. Sesizându-se asupra faptului că „ideile liberale și constituțiile reprezentative erau idoli secolului“ („*Les idées libérales et les constitutions représentatives sont les idoles de notre siècle*“)⁷⁵, dar și asupra contradicțiilor în termeni prezentate de inițiativele constituționale ale unui autocrat precum Alexandru I⁷⁶, cabinetul austriac, Metternich, în speță, după ce închise, credea el, orice „culoar“ de pătrundere a „intrigilor străine“ în Italia și în alte părți ale Imperiului Austriei⁷⁷, persista tot mai mult să convingă cabinetul prusian să colaboreze la atenuarea disputelor intergermane, favorizante influenței ruse. Fructul colaborării „principalelor puteri germane“, ce și-au trecut, pe moment, rivalitatea lor într-un plan secundar al desfășurărilor politice, l-a constituit proiectul unei armate federale *eventuale* (pentru *casus foederis*) și nu *reale* (în exercițiu permanent), proiect reconfirmând preponderența germană a Austriei, dar și blocând influența Rusiei („*L'armée de la Confédération ne sera jamais qu'une armée sur papier*“)⁷⁸, a oricărei alte „curți“ negermane în problemele Confederației, la a cărei Dietă Metternich se credea așteptat ca un judecător impunător, ca un Mesia („*J'aurais la Diète entière sur le bras; je sais déjà que la plupart des ministres y tremblent de mon apparition... Je suis venu à Francfort comme le Messie, pour délivrer les pécheurs. La Diète a pris un aspect nouveau, depuis que je me suis mêlé de ses affaires*“)⁷⁹.

Peste „înfruntări surde de interese particulare între principalele puteri“, rațiunile interesului comun, ale cauzei păcii și ordinii europene impuneau acelorași „principale puteri“ să încerce posibilitățile de a se ajunge la un consens de principiu și la angajamente în fapt asupra obiectului viitorului congres. Posibilități reduse, e drept, atât timp cât „curtea“ Rusiei se arăta prea asiduu preocupată de „starea Germaniei“, de

et la Prusse, devait développer les bases, constituer les autorités administratives, organiser la législation et diriger les premiers pas de cette république dans la carrière encore inconnue qui s'ouvrait devant elle“. *Ibidem*, p. 336 și urm. (Capodistrias c. Golovkin și Alopeus, Varșovia, 19 aprilie/1 mai 1818).

⁷¹ Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 380-384 (Gentz c. I. Caragea, Viena, 4 aprilie 1818); *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 265.

⁷² Castlereagh, *op. cit.*, vol. XI, p. 415 (Münster c. Castlereagh, 23 martie 1818).

⁷³ Pozzo di Borgo, *op. cit.*, vol. II, p. 424 și urm. (Capodistrias c. Pozzo di Borgo, 27 martie/8 aprilie 1818).

⁷⁴ Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 381 (Gentz c. I. Caragea, Viena, 4 aprilie 1818).

⁷⁵ *Ibidem*, p. 380.

⁷⁶ „Le discours de l'Empereur à la Diète polonaise, promettant des libertés pour la Russie, et parlant des libertés de la Pologne, semble destiné à influencer l'opinion publique allemande... Le projet d'étendre même à la Russie les nouvelles institutions accordées à la Pologne, projet annoncé dans ce discours dans des termes peu équivoques, ne manquera pas non plus de produire son effet. On n'examinera pas si la Pologne est réellement libre et si la Russie le sera moyennant toutes ses magnifiques promesses, mais les principes et les intentions de l'Empereur seront portés aux nues“ (subl. în text). *Ibidem*, p. 381.

⁷⁷ Metternich, *op. cit.*, vol. III, p. 89-91 (Metternich, *Mémoire* pentru Francisc I, noiembrie 1817).

⁷⁸ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. I (IX), p. 669 (*Observations sur le projet d'une constitution militaire pour l'Allemagne*, 6/18 septembrie 1817).

⁷⁹ Metternich, *op. cit.*, vol. III, p. 109 și 113 (Metternich *à sa femme*, Königswart și Frankfurt, 26 august și 11 septembrie 1818).

vreme ce se întreba dacă înfierbântarea spiritelor din universități, din cercuri literare, din Dieta de la Frankfurt pe tema organizării instituționale a Confederației „confirmau simptomele unei revoluții“, atunci căror factori ar reveni responsabilitatea restabilirii ordinii: guvernelor germane, în exclusivitate, sau alianței europene?⁸⁰ Prin urmare, Metternich se vedea nevoit să deschidă tratative „bilaterale“ la Viena, cu „partea rusă“, discuții referitoare la *agenda marii politici*. Deschidere la care de la Petersburg s-a răspuns prin revigorarea misiunii diplomatice a Rusiei la „curtea“ Austriei, fiind desemnat și „bineinstruit“ un nou ambasador, în persoana lui Iuri Golovkin⁸¹. A fost numit într-un fel ce i-a servit lui Metternich de reper pentru „observația“ că între discursul împăratului Alexandru și actele „cabinetului său“ existau deosebiri a căror deoalare, ca fațete ale unei politici dedublate, promotoare declarată, pe de o parte, a păcii și ordinii și dedată, pe de altă parte, unor „intrigi“ încurajatoare de „acțiuni subversive“ în Italia și Germania, politică ce prezenta riscul de a-l pune pe „inițiatorul uniunii fraterne și creștine a monarhilor“ în compromițătoarea postură „de a dezavua conduitele agenților săi..., contrare principiilor ce el însuși le-a proclamat“⁸². Lui Golovkin, „consilierul său privat“, fostul său „trimis special la curțile din Karlsruhe și Stuttgart“, împăratul Alexandru îi prescria să demonstreze, la Viena, că, deoarece principiile pe care se întemeia politica Rusiei erau „invariabil aceleași față de toate puterile europene“, scopul ce miniștrii săi urmăreau să-l realizeze (să-l atingă) nu avea cum să fie decât mereu același: „menținerea stării de pace, definită prin tratate, susținută prin încredere reciprocă (între puteri), consolidată prin interesul unei prosperități comune“⁸³. Erau cuvinte greu de acceptat de către „curțile“ de la Viena, Londra și Berlin. Li s-a sesizat însă lui Francisc I și lui Metternich, faptul că Alexandru I, prin *Reskript*-ul pentru noul său ambasador la Viena, prin „chestiunile“ constituind obiectul misiunii extraordinare a acestuia, scruta „extrema latitudine a influenței pe care raporturile existente între cele două imperii (de Romanov și de Habsburg) o exersau din toată necesitatea asupra sistemului european“⁸⁴. Dincolo de ceremonioasa invocare a

⁸⁰ „Si l'esprit indocile et exagéré de quelques écrivains ou professeurs, si les réactions éclatées dans quelques contrées de l'Allemagne, si en un mot les symptômes de révolution existent, il reste encore à savoir dans quelle catégorie ces faits sont rangés par les Etats germaniques. Sont-ils de nature à ne réclamer que l'action des gouvernements allemands, ou exigent-ils l'intervention et l'ascendant majeur de l'alliance européenne?“ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 98 (Nesselrode c. Stackelberg, Moscova, 3/15 decembrie 1817).

⁸¹ *Ibidem*, p. 156 și urm. (Alexandru I, *Reskript* pentru Golovkin, Moscova, 12/24 ianuarie 1818), p. 158-163 (*Mémoire pour servir d'instruction à M. le conseiller privé actuel comte Golovkin en mission extraordinaire à Vienne*, Moscova, 14/26 ianuarie 1818).

⁸² „En ce qui concerne la Russie..., les sentiments et les vues de l'Empereur Alexandre, je le crois honnêtes et irréprochables. Toutefois, je suis loin d'être rassuré au sujet de l'esprit et des principes que manifestent ses ministres... Si le Cabinet russe joue son jeu à l'insu de son Maître, celui-ci saura mettre fin aux coupables intrigues de ses ministres; si ces derniers agissent d'après les ordres de leur Souverain, le Czar sera obligé de désavouer des menées tellement contraires aux principes de justice qu'il a proclamés; et comme il doit tenir à ne pas se compromettre hors de propos aux yeux de l'Europe...“ Metternich, *op. cit.*, vol. III, p. 90 (Metternich, *Mémoire* pentru Francisc I, noiembrie 1817).

⁸³ „Les principes sur lesquels se fonde la politique de mon Empire, étant invariablement les mêmes à l'égard de toutes les puissances européens, le but que mes ministres sont chargés d'atteindre dans leurs situations respectives demeure pareillement invariable et identique: c'est le maintien de l'état de paix, défini par les traités, soutenu par une confiance réciproque, consolidé par l'intérêt d'une prospérité commune.“ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 157 (Alexandru I, *Reskript* pentru Golovkin, 12/24 ianuarie 1818).

⁸⁴ „Toutefois, l'application de ces principes... exigera des précautions plus soutenues et des ménagements plus prononcés, à raison de la gravité des intérêts qui rentrent dans la sphère de mes relations avec le cour de Vienne..., à l'extrême latitudine d'influence que les rapports existents entre les deux Empires exercent de toute nécessité sur le système européen“. *Ibidem*.

„legăturilor de amicitie fraternă“⁸⁵ între cei doi împărați semnatari, împreună cu regele Prusiei, ai actului Sfintei Alianțe, scopul politic propriu-zis, al „misiunii Golovkin“ avea să se dezvăluie din plin la întrevederile solicitate de ambasadorul rus lui Metternich și, desigur, mai puțin, la audiențele acordate aceluiași ambasador de Francisc I⁸⁶.

Conform uzualului *mémoire* servindu-i de *instrucțiuni*, Golovkin avea să întreprindă un amplu demers, cu pornire de la ideea scontată a fi agreată mult la „curtea“ de la Viena, că rațiunile, cauzele generale ale sistemului european își aveau „punctul de sprijin, direcția centrală, în sentimentele de stimă și de amicitie fraternă, în raporturile de intimitate ce s-au stabilit între principalii suverani ai Europei, între cabinetele lor... pe durata anilor 1813, 1814, 1815“⁸⁷. Idee ce nu intra deplin în vederile cabinetului austriac și mai defel în vederile cabinetului britanic, după care fundamentele *sistemului european* nu erau reprezentate prioritar de „sentimentele fraterne ale suveranilor“, de conveniri „personale“ între aceștia, ci de ceea ce „marile cabinete“ au angajat contractual *între ele*, sub auspiciile ceremonioase ale suveranilor, în anii 1814-1815, de la alianța de la Chaumont la a doua pace – „definitivă“ – cu Franța și Cuadrupla Alianță⁸⁸. Din chiar „pornirea“ lui, demersul ambasadorului Golovkin releva concepția rusă asupra *alianței* atunci *actuale*, una *generală*, ce depășea „coalițiile dezastruoase din timpurile trecute și toate alianțele iluzorii“ (particulare, de interese imediate!), fiindcă ea, alianța generală, era una de principii durabile, angajând „uniunea intimă a suveranilor“, în al cărei subsidiar, doar, operau „cabinetele“⁸⁹. O concepție radical opusă celei britanice, în al cărei orizont guvernele reprezentau factori explicit și direct angajanți de acorduri sub rațiunea intereselor statelor și sub doar invocarea solemnă a titlurilor suveranilor, sub nici un chip prin suscitarea voinței acestora din urmă la o himerică valoare de sursă a dreptului public internațional. Situată alianța europeană în marja „solidarității monarho-creștine“, ca împlinire a unui „decret divin“, răspundea, în viziunea împăratului Rusiei, cauzei păcii și ordinii conservatoare și lipsea de șanse „combinații pernicioase“ de felul tratatului secret austro-britanico-francez din ianuarie 1815 („*Le traité du 3 janvier 1815 est toujours sous nos yeux!*“)⁹⁰. O situație ce folosea de mirifică acoperire (justificare) pentru o anumită ordonare, corespunzătoare ambițiilor hegemonice ale Rusiei, a „chestiunilor“ ținând de competențele clubului marilor puteri. „Chestiuni“ dintre care unele erau supuse conferințelor de la Paris și Londra, iar altele presupuneau „noțiuni“ în perspectiva „reuniunii suveranilor“, „chestiuni“ văzute în două categorii, prima îmbrățișând pe cele derivabile din execuția tratatelor, iar a doua pe cele „ridicate la demnitatea cauzei generale“⁹¹. Dintre „chestiunile neprevăzute de tratate“, unele erau „antamate de consentimentul puterilor interesate“ („*Des questions non prévues par les traités, mais antamées par le libre consentement des puissances intéressées...*“)⁹², încât, prin „misiunea Golovkin“, cabinetul rus spera ca, spre a apropia vederilor împăratului Alexandru agenda congresului din toamna 1818, să convină prealabil cu cabinetul austriac asupra negocierilor relative la „lichidarea datoriilor franceze“, asupra negocierilor destinate aplanării diferendelor între Spania și Portugalia,

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 268-270 (Golovkin c. Capodistrias, Viena, 15/27 martie 1818).

⁸⁷ *Ibidem*, p. 159 (*Mémoire pour servir d'instruction à M... Golovkin...*).

⁸⁸ Wellington, *op. cit.*, vol. XII, p. 445-449 (Castlereagh c. Cathcart, Londra, 27 martie 1818).

⁸⁹ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 159 (*Mémoire pour servir d'instruction à M... Golovkin...*).

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ „Ces questions sont de deux catégories. La première embrasse celles qui dérivent de l'exécution des traités existants. La seconde – celles qui furent élevées à la dignité des questions européennes“. *Ibidem*, p. 160.

⁹² *Ibidem*.

ca și asupra restabilirii „drepturilor“ regelui Ferdinand al VII-lea „contestate de coloniile insurgente“, asupra demersurilor „binevoitoare și colective“ solicitate marilor puteri de regele Danemarcei pentru aplanarea unor diferende teritoriale „între Regatul lui și cel al Suediei“, asupra evacuării „complete“ a Franței, asupra „afacerilor Germaniei“, asupra „intereselor reclamate de marele duce de Baden“⁹³. Cât despre considerarea oportunității congresului cu o atât de extensibilă agendă a deliberărilor în temeiul articolului VI al tratatului Cuadruplei sau în temeiul „altui act“, cabinetul rus își rezerva „o analiză specială a întregii împrejurări“, nu înainte de a vedea până unde erau șanse să se înțeleagă cu cel austriac. I s-a indicat, de aceea, lui Golovkin, să capteze încrederea interlocutorilor săi, la Viena, dându-le de crezut că împăratul Alexandru „nu atribuia agitațiilor din Germania ideea de a face din Confederație un zid de apărare contra Rusiei“ („*Un rempart exclusif contre la Russie...*“) și nu puneă preț pe informațiile furnizate de prinții Valahiei și Moldovei că internunțiul la Poartă încuraja mult pe otomani să reziste negocierilor pentru care fusese Stroganov „instruit“⁹⁴. Conta, în ceea ce revenea contelui Golovkin să întreprindă, provocarea „părții austriece“ la „a se explica cu precizie în afacerile considerate de resortul puterilor aliate“, încât „*să ia act*“ (subl. în text – n.ns., G.C.) cu claritate de rezoluțiile așteptate (de împăratul Alexandru) în sensul... succesului sistemului european⁹⁵.

Era clar că politica Rusiei viza nu o extensiune în sine a *obiectului* (agendei) congresului din toamna anului 1818, ci o *reconsiderare de plano a sistemului european*, un sistem ce să fie „susținut“ sau orientat nu doar de Cuadrupla Alianță, ci de *alianța generală*, căreia să i se recunoască drept baze „actele stabilite între suverani“ începând cu 1813. Și Metternich plasa, e drept, „nașterea“ sistemului european prin 1813, la Teplitz⁹⁶, unde Austria intrase oficial în „coaliția antinapoleoniană“. Atunci ar fi fost inițiat spiritul conservator al „colaborării puterilor“ al „solidarității curților“ pe cale de a-și apropia supranumele de „conservatoare“. Dar nu tot atunci, recunoștea Metternich, a fost realizat actul de referință al *marii alianțe*, ci la Chaumont, în martie 1814, și, într-un text „mai bine lucrat“, la Paris, în 20 noiembrie 1815. *Sistemul european* se preta unei abordări mai largi, ca metodă și precizie a noțiunilor, abordare întreprinsă de Metternich, spre „încântarea“ lui Golovkin („*Je dois dire en toute vérité que jamais je n'ai entendu développer les causes, la marche et l'état actuel du système européen avec autant de méthode, de précision et d'augures favorables pour sa durée et les bien faits que l'humanité peut en attendre*“)⁹⁷, abordare într-un „limbaj luminat și înțelept“, amintind de „considerațiile“ lui Gentz⁹⁸ și vădind convingerea că „stricta observare“ a sistemului în discuție era „singura garanție a fericirii publice și a menținerii ordinii sociale“⁹⁹. Un *sistem* ce se impunea „să fie conservat“, fără a fi considerat „desăvârșit“, de vreme ce „o mare chestiune“, cea a Franței, își aștepta rezolvarea, iar altele „meritau

⁹³ *Ibidem*, p. 161.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 162.

⁹⁵ „Porter le ministère autrichien à s'expliquer avec précision dans les affaires qui sont du ressort des puissances alliées et prendre acte habilement des résolutions qu'il donnera dans le sens le plus analogue au maintien et aux succès du système européen“. *Ibidem*.

⁹⁶ „En plaçant la naissance du système européen en 1813 à Teplitz, le prince a suivi toutes les chances bonnes et mauvaises, qu'il a subies: les malheurs comme les succès, les fautes comme les talents, l'amitié comme les jalousies, la dissonance des caractères comme leurs affinités – tout a contribué à former ce lien, résultat trop grand et trop extraordinaire pour être l'oeuvre seul des hommes“ (subl. în text). *Ibidem*, p. 266 (Golovkin c. Capodistrias, Viena, 15/27 martie 1818).

⁹⁷ *Ibidem*, p. 265.

⁹⁸ V. *Supra*.

⁹⁹ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 265 (Golovkin c. Capodistrias, Viena, 15/27 martie 1818).

atenție particulară..., după fiecare caz“. „Reuniunea suveranilor“ privea un „obiect delicat“, ce îndreptăța rolul „principalelor puteri“, peste „geloziiile celor secundare“. Meritul *sistemului european* era demonstrat de faptul că, în cuprinderea lui, nu s-a comis vreo „infracțiune“ care să fi pus la îndoială valoarea tratatelor, nu a survenit vreun act arbitrar din partea „puterilor conservatoare...“, animate nu de propriile interese, ci de binele general, ca principal *scop al concertului și al reuniunii lor*“ (subl. ns., G.C.)¹⁰⁰. Nu aveau, de aceea, dreptate „puterile inferioare“ să se plângă că nu beneficiau de „vot și loc la marile deliberări europene“, fiindcă „vot și loc în dreptul tuturor suscita... un nou dominator“. Erau de înțeles „avantajele marii alianțe“, ferită de pericolul de a se rupe, fiindcă „orice tentativă hazardată“ a unui stat izolat sau împreună cu un altul, dintre cele ce compuneau alianța, conducea automat „la o mare alarmă“. Starea Europei necesita o *preponderență*, dar nu una „despotică“, precum a lui Napoleon, nu una „democratică“, de nivelare a rolului european al statelor, ci „una conservată și menținută (!) de cele patru principale puteri“. Acordul de interese (*interesul comun*), buna cunoaștere a principiilor generale și a resorturilor diverselor cazuri particulare făceau „să fie în toate marile cabinete un soi de presentiment politic“ că le era „mai la îndemână asumarea marilor afaceri decât a celor mici“¹⁰¹. Erau motive suficiente ca *sistemului marii politici* să-i fie recunoscută adecvența la realitățile Europei vremii, „conservate“ acestea sub o preponderență însușită de „un grup de puteri“ și văzută cam „aristocratică“ de „celelalte puteri“, roase de „invidia“ de a fi rămas în afara asumării ei, cum figurat remarcă Metternich, mai întotdeauna predispus la „sentințe parabolice“ („*Le système européen est la cheville ouvrière du monde politique*“)¹⁰². Remarca însă, printr-o directă aplicație de idei, în privința articolului V al tratatului „definitiv“ de pace cu Franța și în cea a articolului VI al tratatului Cuadruplei Alianțe, că înțelesul lor era diferit, confirmat „ca atare... de linia ce separa angajamentele exclusive între cele patru curți (aliat) de angajamentele antrenând și alte state“, o linie care, plecând din imperativul „evacuării Franței“, separa „chestiunile... calificabile drept europene și încă deschise“ de cele doar „eventuale“¹⁰³. Trasarea acelei

¹⁰⁰ „Il (le système européen) leur a été donné, c'est à eux (les hommes d'Etat) à le conserver religieusement. Sans doute qu'il n'est pas complet: une importante et grande question doit être résolue, d'autres méritent une attention particulière. C'est à cet affet que la réunion des souverains a été décrétée, que des intérêts secondaires, des vues partielles ou des jalousies se recrient contre un ordre de choses, qui place les quatre grandes puissances à la tête des destinées de l'Europe, cela ne doit pas les détourner du but qu'elles se sont proposé. Depuis l'existence du système européen, pas une infraction à la foi des traités, pas une acte arbitraire n'a été commis au nom des puissances conservatrices, mais beaucoup ont été prévus et réprimés. Non leurs propres intérêts, mais le bien général est le but de leur concert et de leur réunion“ (subl. ns., G.C.). *Ibidem*, p. 266.

¹⁰¹ „C'est donc à tort que les puissances inférieures se plaignent de ne pas avoir voix et séance aux grandes délibérations européennes. Leur appel comme d'abus ne serait légitime qu'autant qu'une lésion serait tolérée ou qu'une infraction serait protégée... Sera-ce un nouveau dominateur qu'on appellera pour arrêter ce mal...? L'état de l'Europe demande une prépondérance. Sous Napoleon elle fut despotique. Si l'on ne veut pas qu'elle devienne démocratique, elle doit être conservée et maintenue par les quatre grandes puissances placées à la tête du système européen, sauf à y recevoir la France avec le temps. Que l'envie appelle ce système aristocratique, les mots, n'y font rien, pourvu que le bien se fasse et que le mal soit arrêté... Tous ces avantages se trouvent réunis dans la grande alliance. Elle est tellement cimentée, qu'il est impossible de se représenter la possibilité de la rompre, à moins d'un cas fortuit et imprévu. Un seul Etat ne pourrait pas faire une tentative aussi hasardée, réuni à un autre. Il n'en exciterait qu'une plus grande alarme. Cet accord de vues, cette connaissance des caractères et des principes, fait qu'il y a dans tous les grandes cabinets une espèce de presentiment politique, et c'est par la même raison que les grandes affaires se font actuellement avec plus de facilité que les petites“. *Ibidem*.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ „Il (Metternich) m'importait d'abord de faire reconnaître la différence essentielle que nous trouvons entre l'article VI du traité de la Quadruple Alliance du 8/20 novembre 1815 et... l'article V du traité définitif de la même date... Je me suis attaché à développer l'importance de ne pas confondre les convenances avec le droit et à tracer d'avance, autant que possible, la ligne de démarcation qui sépare les engagements exclusif entre les

linii depindea de o permanentă determinare, în litera și spiritul lor, a angajamentelor între puteri, de clarificarea politico-juridică a fiecărei „chestiuni“, ceea ce, admitea Golovkin, nu era un lucru simplu. Articolul V din tratatul „definitiv“ legitima puterile ce l-au semnat, de partea *alianței*, să decidă evacuarea Franței, decizie ce nu reclama în mod absolut „prezența suveranilor la luarea ei“, plenipotențiarilor lor având „suficienta calitate de a o delibera“. „Reuniunea spontană a suveranilor părea un incident străin tratatelor, însă ea, printr-un fericit concurs de împrejurări, se afla destinată să împlinească clauze importante sau binefăcătoare ale aceluiași tratat“¹⁰⁴. Pentru „o augustă reuniune“, altfel spus, pentru „o reuniune sub auspiciile imediate ale suveranilor“, putea fi invocat articolul VI al tratatului Cuadruplei Alianțe¹⁰⁵. Rămânea însă de văzut întinderea reuniunii „pe chestiuni“, titulatura ei, congres sau conferință. Nu era de dorit să se ajungă la un congres de amploarea celui de la Viena, „chestiunile“ presante, la 1818, fiind mai puține și de un caracter ce nu obliga „invitarea multor suverani“, până și Capodistrias admitând inconveniente reale „ale depășirii în privința suveranilor a numărului ternar“¹⁰⁶. O reuniune a tuturor suveranilor putea să-și piardă caracterul de *congres* pentru a-l lua pe cel de *curte de juri* („*La réunion de tous les souverains perdrait son caractère de congrès pour prendre celui d'assises*“) ¹⁰⁷. Soluția pronunțată de Metternich era aceea de a se menține cercul deliberativ al „principalelor puteri“, într-un *congres* suscitât de interese de prim ordin, cu posibilitatea *conferințelor speciale*, pentru „chestiuni înregistrabile la puncte mai de jos, pe agenda marii politici“¹⁰⁸, tot și toate în acte sau în maniera *concertului european*, de a cărui dăinuire se arăta preocupat și Francisc I, devenit cumva reținut în a invoca, la audiențele acordate lui Golovkin, Sfânta Alianță¹⁰⁹.

Discuții deosebit de interesante asupra *obiectului* reuniunii de la Aix-la-Chapelle s-au desfășurat la Londra, între Castlereagh și Lieven, precum și la Petersburg, între Capodistrias și Cathcart. Ambasadorul Rusiei în Regatul Unit raporta secretarului de stat (*stats-sekretari*) Capodistrias că, prin intermediul diplomației austriece, cabinetul britanic a luat cunoștință despre „înțelegerea prealabilă“ între „curțile“ de Romanov și

quatre cours de ceux qui les rattachent aux autres Etats... Je le crois importante... la norme que se propose le cabinet de Vienne dans la question d'évacuation, dans celles qualifiées d'européennes et encore ouvertes, dans les questions éventuelles“. *Ibidem*, p. 298 (Golovkin c. Capodistrias, Viena, 4/16 aprilie 1818).

¹⁰⁴ „En vertu... de l'article V du traité définitif les puissances signataires sont légitimées à décider sur le maintien ou la retraite de l'armée d'occupation en France. Cette question, pour être décidée, ne réclamait pas absolument la présence des souverains; elle n'est pas stipulée, donc, elle n'est pas obligatoire. Leurs plénipotentiaires auraient également pu la traiter. La réunion spontanée des souverains est un incident absolument étranger aux traités, mais par un concours heureux de circonstances, elle se trouve destinée à remplir les clauses importantes ou bienfaisantes de ces mêmes traités...“. *Ibidem*, p. 299.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ „Il est entendu que pour le bien de la chose, cette entrevue quant aux Souverains n'outrepasera point le *nombre ternaire*“ (subl. în text). Pozzo di Borgo, *op. cit.*, vol. II, p. 94 (Capodistrias c. Pozzo di Borgo, 25 aprilie/7 mai 1817).

¹⁰⁷ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 300 (Golovkin c. Capodistrias, Viena, 4/16 aprilie 1818).

¹⁰⁸ „La réunion projetée porte le double caractère d'une conférence... sur un objet unique défini par l'article V du traité définitif et d'une réunion vouée aux grands intérêts européens en vertu de l'article VI du traité de la Quadruple Alliance... / La détermination de l'objet unique des conférences spéciales d'Aix-la-Chapelle et le maintien des questions européennes dans le centre des négociations auxquelles elles ont été commises, ne doit pas interdire à la réunion des souverains la faculté de s'occuper dans leur intimité des questions que chacun des cabinets jugera convenable de faire prendre en considération“. *Ibidem*, p. 300 și 355 (Golovkin c. Capodistrias, Viena, 4/16 aprilie și 2/14 mai 1818).

¹⁰⁹ „Qu'un concert aussi heureux et aussi prolongé... serait toujours regardé comme un *phénomène politique*. Que c'était une raison de plus pour en ménager soigneusement la durée“. *Ibidem*, p. 259 (Golovkin c. Capodistrias, Viena, 15/27 martie 1818).

de Habsburg asupra „obiectului întrevederii de auguști suverani“. Raporta, mai exact, că prințul Esterhazy, ambasadorul Austriei la Londra, a furnizat miniștrilor britanici documentele schimbate între cabinetul rus și cele de la Viena și Berlin pe tema acelui „obiect“¹¹⁰. Ceea ce a avut el însă să raporteze în mod special, dincolo de faptul că la Londra se știa despre „o înțelegere austro-rusă numai asupra locului reuniunii de suverani“, a fost poziția cabinetului britanic, „satisfacția marginită“ a lui Castlereagh despre „convenirea numai de trei cabinete (austriac, rus și prusian) asupra reuniunii suveranilor și asupra formelor ce aceasta să le ia“. O convenire la care cabinetul britanic nu se ralia întru totul, fiindcă, din unghiul politicii sale, responsabilizată de Castlereagh, „apropiata reuniune decurgea în mod exclusiv dintr-un tratat la care patru puteri au luat parte“ și care „exclusea pretenția sau așteptările altor curți să fie invitate“¹¹¹. Asupra fundamentului juridic al reuniunii aveau, de altfel, să se pronunțe conferințele de la Paris, ambasadorii celor patru „curți“ aliate fiind împuterniciți în acest sens¹¹². Într-un evident spor de împuterniciri sau de reprezentări de interese urma să și fie de o importanță capitală ca „preocupările *cabinetelor reunite* la Aix-la-Chapelle să cadă *exclusiv* asupra obiectivului ce le obliga pe toate deopotrivă“, numai dincolo de o asemenea „mare lucrare“ cuvenindu-se a fi folosită „ocazia“ pentru „apropierea opiniilor marilor puteri asupra altor chestiuni *politice* care, deși străine obiectului imediat al reuniunii, erau inerente *marii* alianțe într-atât cât îmbrățișau... binele și pacea *între state*“ (subl. ns., G.C.)¹¹³. Era de dorit, considera Castlereagh, ca marile puteri să nu piardă „ocazia... de a se concerta și de a se înțelege“ asupra acelor „alte chestiuni...“, nu sub forma negocierilor, aceasta neapartenând naturii reuniunii, ci ca schimb întâmplător de opinii („*comme abouchement fortuit*“), în măsură să influențeze salutar cursul *interesului comun*¹¹⁴; numai în expresia „schimbului de opinii...“, contactul repetat între suverani, tot întărindu-le legăturile personale ce-i uneau, ecarta... sau distrugea *influența* adeseori malignă a raporturilor pur diplomatice¹¹⁵; numai respectându-se un asemenea „scenariu“ de negocieri formale și de schimburi libere de opinii aveau cum să fie lipsite de motivații reale cererile unor state precum Hanovra, Țările de Jos sau Bavaria de a fi – sub argumentul invitării lor să acceadă la alianța de la Chaumont, din 1814, reînnoită pe 25 martie 1815, la Viena, și întru corectarea „omisiunii grave“ de a nu mai fi fost invitate să acceadă la tratatul de alianță semnat și închis între ele de cele patru „principale puteri“, la Paris, în 20 noiembrie 1815 – prezente, chiar și fără implicarea lor de deliberările de prim ordin, „la viitoarea întrunire de interes general“¹¹⁶.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 364 (Lieven c. Capodistrias, 6/18 mai 1818).

¹¹¹ „Le secrétaire d'Etat (Castlereagh)... pense que la réunion prochaine, découlant exclusivement d'un traité auquel les quatre grandes puissances seules ont pris part, exclut par la même toute prétention ou attente des autres cours de s'y voir invitées“. *Ibidem*.

¹¹² *Ibidem*; v. și C.K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh. 1815-1822*, p. 126.

¹¹³ „L'intérêt général... réclame et exige qu'on écarte tout ombrage ou interprétation erronée sur l'objet de l'entrevue. Il est essentiel de détruire à ce sujet toute idée vague ou incertaine. Il est essentiel encore que les occupations des *cabinets réunis à cette entrevue* portent exclusivement sur l'objet qui les rassemble, mais il pense qu'à côté de ce grand oeuvre on pourrait utiliser aussi cette occasion pour rapprocher *les opinions des grandes puissances* sur les autres questions politiques qui, quoique étrangères à l'objet immédiat de leur réunion, sont inhérentes à l'essence de la grande alliance en tant qu'elles embrassent la question du repos universel dans le bien-être et la paix *des Etats*“ (subl. ns., G.C.). *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 365 (Lieven c. Capodistrias, 6/18 mai 1818).

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ „Le secrétaire d'Etat (Castlereagh)... ne peut qu'anticiper les résultats les plus heureux pour la politique européenne de ce contact répété entre les souverains, qui tout en resserrant les liens personnels qui les unissent, ecartent, à son avis, ou détruisent l'influence souvent maligne des relations diplomatiques“. *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*.

Fiindcă nu participarea „altor state“, precum cele menționate sau Spania și Portugalia, constituia *problema-cheie* în fața deliberărilor *marii politici*, ci *situația Franței*¹¹⁷. În regatul ce urma să fie evacuat de trupele străine, „tendința spiritelor“ i se părea a fi lui Castlereagh „periculoasă și amenințătoare“. El l-a și invitat pe Lieven să mediteze împreună asupra eventualității ca „forțelor de ocupație“ să le succedă „o armată de observație“¹¹⁸. Era un motiv în plus ca, spre a se simți „deplin reconfortați“, cei doi să discute despre „legăturile ce uneau atât de fericit (!) marile puteri“ și să recunoască „cum în menținerea ligii binefăcătoare contactul mijloacelor fizice și întâlnirea consiliilor (cabinetelor aliate) în Franța au format indubitabil un nod conservator“¹¹⁹. De unde și întrebări: Ce punct important de raliere a puterilor mai rămânea după evacuarea Franței? Care avea să fie consecința probabilei relaxări a alianței în lipsa mobilului ei clar determinat?¹²⁰ Prilejuri de coalizare rămâneau, preciza Castlereagh, fără ca Lieven să protesteze, fiindcă se profilau și alte „pericole“ la adresa păcii europene. „Puterea Rusiei neliniștea Europa... Uniunea intimă a mării alianțe forma singura legătură de securitate. Să păstrezi în amicul de care ți-e teamă un amic intim...“ – era garanția pe care cabinetele erau obligate să voiască să o menajeze, ea venind în profitul *interesului general*¹²¹. Putea avea, de aceea, ceva justificare „o armată de observație“ după evacuarea Franței de trupele de ocupație. O armată care să confirme *politica* de a asigura „din ce în ce mai mult intimitatea mării alianțe, opunerea unui dig oricărei comotțiuni, în Franța, de natură a amenința liniștea Europei..., opunerea unui dig, nu mai puțin, contra Nordului“¹²².

Faptul că Lieven i-a comunicat lui Castlereagh și că acesta din urmă a salutat (și-a exprimat „satisfacția fie și mărginită“ față de) „înțelegerea prealabilă“ austro-ruso-prusiană cu privire la obiectul reuniunii de la Aix-la-Chapelle a ținut, se înțelege, de arta disimulării, în spiritul diplomației. Realitatea era că persistau deosebiri serioase între pozițiile celor trei „curți zise și nordice“, mai ales între pozițiile Austriei și Rusiei, relative la acel obiect. Deosebiri care, din ce raporta Lieven lui Capodistrias, erau de-a dreptul radicale între pozițiile Marii Britanii și Rusiei. În discuțiile sale cu Cathcart, ambasadorul britanic la Petersburg, Capodistrias, pe care documentele diplomatice ruse îl evidențiau mai implicat decât Nesselrode în problema obiectului reuniunii de la Aix-la-Chapelle, a căutat să dezvolte considerații pretinse de el „foarte clare“ asupra

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 367-369.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 368.

¹¹⁹ „J'ai eu dans différents entretiens particuliers avec le vicomte de Castlereagh l'occasion d'agiter avec lui d'une manière privée et tout à fait individuelle la question qui fixe maintenant l'attention des cabinets. Nous avons l'un et l'autre analysé la nature du lien qui unit si heureusement les grandes puissances, et reconnu combien dans le maintien de cette ligue bienfaisante le contact de leurs moyens physiques, ainsi que de leurs conseils en France, en avait indubitablement formé le noeud conservateur“. *Ibidem*.

¹²⁰ *Ibidem*.

¹²¹ „La puissance de la Russie inquiète l'Europe. Cependant rien ne justifierait les engagements que les puissances pourraient contracter entre elles contre les dangers qu'elles rêvent de sa part. La conduite politique de notre cabinet en ôte tous les prétextes. En prenant pour point de départ la crainte que nous inspirons et la difficulté de nous braver, n'est-ce pas l'union intime de la grande alliance qui formerait le seul lieu de sûreté? Conserver dans l'ennemi qu'on redoute un ami intime, lier tous ses intérêts aux siens, voilà désormais la garantie que les cabinets doivent vouloir se ménager, elle tourne au profit de l'intérêt général“. *Ibidem*, p. 369.

¹²² „Mais si cette politique est heureuse dans ses résultats, il n'est pas moins intéressant d'en pénétrer le mobile. Ce même principe ne guiderait-il point les cabinets dans le projet d'établissement d'une *armée d'observation*? Elle prolongera l'existence d'un lien commun, les rapports qu'elle nécessite entre les cabinets assurent de plus en plus l'intimité de la *grande alliance*, et le *digue* qu'elle oppose à toute commotion du côté de la France qui menacerait le repos de l'Europe, peut sembler, également au gouvernement britannique, une *digue importante contre le Nord*“ (subl. ns., G.C.). *Ibidem*; v. și C.K. Webster, p. 562 și urm. (același document, redat parțial; *Appendix I/1*).

*pacificării coloniilor spaniole, întrevederii suveranilor și evacuării Franței*¹²³. Ideea centrală a poziției Rusiei era aceea că drepturile legitime ale unui suveran precum regele Spaniei puneau sub semnul întrebării „binevenirea“ soluției ca „viitoarea reuniune... să concerteze instrucțiunile pe care miniștrii celor patru puteri aliate pe lângă curtea de la Madrid să le urmeze“, soluția optimă, consonantă ordinii europene, neavând cum să fie decât aceea ca suveranul spaniol să solicite *intervenția aliaților săi*¹²⁴. O idee străbătând, insista Capodistrias, întreaga motivație a „reuniunii de suverani și de miniștri“, pe care el o vedea *congres*, nu neapărat pentru a fi reluate „interesele“ supuse deliberărilor de la Viena, în 1814-1815, ci pentru a demonstra, pe de o parte, posibilitatea unei *conferințe speciale*, unde puterile semnatare ale tratatului Cuadruplei Alianțe să decidă *de concert cu Franța* problema ce era de resortul lor comun (*i.e.* problema evacuării trupelor de ocupație din Franța), și, pe de altă parte, realizarea unui *congres*, unde „chestiunile neprevăzute de tratate“ să nu fie abordate fără invitarea tuturor „curților interesate“, ce să-și trimită plenipotențieri. Limitarea „reuniunii“ la o *conferință specială*, „ce să decidă printr-un protocol“, prezenta inconvenientul, reclamat de diplomația rusă, de a diminua „personalitatea cabinetelor“¹²⁵.

Sub cuvinte că între Austria, Rusia și Prusia s-ar fi convenit asupra *obiectului* congresului ce avea să înceapă pe 15/27 septembrie¹²⁶, cuvinte difuzate și de un *mémoire* al lui Metternich din 5 aprilie, același an, 1818, ca și de una din depeșele lui Gentz¹²⁷, Alexandru I și „cabinetul său“ voiau să impună un mod cu totul „particular“ în care să se producă deliberările *marii politici*. Un mod contrar înțelesului de *poziție comună* austro-ruso-prusiană, ce să amintească de demersurile „în trei“ ale „curților nordice“ la tratativele cu britania înainte de alianța de la Chaumont. Rusia căuta să impună un cuprins general de „chestiuni“ și anumite forme deliberărilor *de congres*, ce să probeze poziția ei predominantă pe plan european. De la Petersburg, regele Spaniei primea „încurajări să protesteze că era în drept să fie invitat la congres“, să amenințe, chiar, prin ministrul de externe Pizarro, că nu avea să recunoască ceea ce urma să se decidă „în afara reprezentării lui“ la Aix-la-Chapelle¹²⁸. Pozzo di Borgo, la Paris, anima spiritele în cercuri politice și diplomatice, anunțând că împăratul Alexandru „avea să facă la reuniunea suveranilor propuneri la care nimeni nu se aștepta și de care lumea va fi uimită“¹²⁹. Cabinetul britanic se arăta, de altfel, serios preocupat față de „exesele“ lui Pozzo di Borgo¹³⁰, despre a cărui „misiune“ Capodistrias ținea să declare că reprezenta

¹²³ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 447-451 (*Résumé de l'entretien que M. le comte de Cathcart, ambassadeur d'Angleterre, a eu avec le secrétaire d'Etat comte Capodistrias le 20 mai 1818 à St. Pétersbourg*).

¹²⁴ *Ibidem*, p. 449.

¹²⁵ „On a appuyé l'idée de restreindre l'entrevue aux quatre cabinets avec la participation de la France, à la teneur des traités et plus encore, à la sage précaution de ne point faire croire que c'est un *congrès* qu'on va s'ouvrir à Aix-la-Chapelle et qu'on discutera conséquemment des intérêts déjà arrêtés par celui de Vienne... Si à cette occasion les puissances qui ont déféré à l'intervention des cours alliées la discussion de leurs *intérêts non prévus ni réglés par les traités existants*, désiraient les faire prendre en considération à l'époque de l'entrevue, elles étaient invitées à y envoyer des plenipotentiaires... Il n'est pas de même d'une *conférence*. C'est elle qui parle et décide au nom de tous par un protocole. Alors la personnalité des cabinets disparaît“ (subl. în text). *Ibidem*, p. 450 și urm.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 478 (Golovkin c. Nesselrode, Viena, 25 iulie/6 august 1818).

¹²⁷ Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 391 și urm. (Gentz c. I. Caragea, Karlsbad, 20 iulie 1818).

¹²⁸ *Ibidem*, p. 393; *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 43-45 (Capodistrias c. Bermudes, reprezentantul Spaniei la „curtea“ Rusiei, Moscova, 10/22 noiembrie 1817).

¹²⁹ Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 388 (Gentz c. I. Caragea, Viena, 18 aprilie 1818).

¹³⁰ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 373 (Lieven, *Secrète et confidentielle*, c. Capodistrias, Londra, 13/25 mai 1818).

„cea mai fidelă și cea mai strictă execuție a ordinelor ce i-au fost transmise“¹³¹. Conduita reprezentantului diplomatic al Rusiei în capitala Franței reflecta, în fond, mersul excesiv al politicii lui Alexandru I pe linia unei foarte particulare considerări a *sistemului european*. Era ceea ce demonstra și un întins *raport*, coordonat sau întocmit chiar, se pare, de Capodistrias pentru împăratul Alexandru¹³². Raportul vădea, în partea sa de început, un spirit pozitiv, cumva consonant „semnificației date alianței europene și la celelalte principale curți“. În acea parte se menționa că, „prin opera de pacificare generală“, încununată de tratatele din 1815, de la Paris, „relațiile politice ale asociației europene“ se plasau „sub imperiul conservator al dreptului ginților“, încât „să fie onorată cu loialitate credința în tratate, să concureze spontan și unanim *puterile aliate* întru ascendentul adevărului, bunăvoinței și moderației“, să fie confirmat faptul că „toate afacerile, generale și particulare, au fost decise de tratate conform dreptului și sub auspiciile... concordiei, amicitiei și încrederii mutuale“, altfel spus, sub auspiciile *concertului european*¹³³. Un spirit supus, pe parcursul raportului, unei evidente degradări, el făcând loc speculației că, spre deosebire de pozițiile Marii Britanii și Austriei, ce se raportau la Cuadrupla Alianță, politica împăratului Alexandru „era invariabil fondată pe autoritatea alianței fraterne și creștine, a alianței generale sau europene, a marii alianțe“¹³⁴. În textul diplomatic britanic, austriac și prusian *marea alianță* nu era alta decât cea a celor patru puteri, din 20 noiembrie 1815, pe când în textul diplomatic rus apărea, printr-o flagrantă forțare a evidențelor, pusă în sinonimie cu „alianța fraternală și creștină“, cu Sfânta Alianță, aplicată, aceasta, unui *sistem de state*! Admițând că diferențele de limbaj trădau diferențe de intenții („*La différence du langage signalait assez la diversité des intentions*“), autorul (autorii) *raportului* pentru Alexandru I forța (forțau) așezarea faptelor în două sisteme: cel al Cuadruplei Alianțe și cel al *alianței generale*, asimilabil, acesta din urmă, „uniunii fraterne și creștine“ („*Sans multiplier davantage l'énumération de faits, ceux dont nous venons de rendre compte caractérisent suffisamment les deux systèmes: celui de la Quadruple Alliance et celui de l'alliance générale*“)¹³⁵. S-a căutat, prin acel *raport*, să se dea o replică *à la russe* considerațiilor lui Gentz relative la *sistemul politic european*, considerații despre care la Petersburg s-a putut ști „consultându-se comunicațiile confidențiale pe care cabinetul de la Viena le întreținea cu principele Valahiei“¹³⁶. Cuadrupla Alianță era considerată la „curtea“ Rusiei conformă „doctrinei britanice și austriece“, îndreptată contra Franței, un mod de a considera împărțit și la „curtea“ lui Ludovic al XVIII-lea, și nu contra oricărui pericol la adresa ordinii generale¹³⁷. Cu mai multă aplicare pentru asigurarea păcii și ordinii era considerată „alianța generală fondată de actul suveranilor, din 26 septembrie 1815“, al Sfintei Alianțe¹³⁸. *Alianța generală* era închipuită, de diplomația rusă, ca și

¹³¹ *Ibidem*, p. 457 (Capodistrias, *Secrète et confidentielle*, c. Lieven, 10/22 mai 1818).

¹³² *Ibidem*, p. 409-423 (*Sur l'entrevue d'Aix-la-Chapelle*, 24 iunie/6 iulie 1818).

¹³³ *Ibidem*, p. 409.

¹³⁴ „Les nombreuses communications qui ont eu lieu... de la part de ces cabinets, attestent que toutes les fois qu'il s'est agi de régler un intérêt quelconque par l'intervention des cours alliées, l'Angleterre et l'Autriche étayèrent constamment leur vote de l'autorité de la *Quadruple Alliance*. Celui de V.M.I. par contre a été invariablement fondé sur l'autorité de l'*alliance fraternelle et chrétienne*, de l'*alliance générale ou européenne*, ou de la *grande alliance*, selon que l'objet don't il était question, se rapportait ou à un principe puisé à la source de la morale chrétienne, ou à un intérêt général et européen, ou enfin à un intérêt d'une importance majeure quoique particulière“. *Ibidem*, p. 410.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 411.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 412.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 415 și urm. (*De la Quadruple Alliance selon la doctrine autrichienne et britannique*).

¹³⁸ *Ibidem*, p. 416 și urm. (*De l'alliance générale d'après les principes de l'Acte du 14/26 septembre 1815*).

cum un proiect din 1816 al ministrului prusian Friedrich von Ancillon, de creare a unei *asociații europene de state* străbătute de principiile Sfintei Alianțe, ar fi fost încheiat formal și înscris între „marile acte sinalagmatică”, cu posibilitatea creată astfel tuturor statelor de a-și supune interesele *congresului general*¹³⁹. Proiectul lui Ancillon a rămas, în realitate, un „document de sertar”, cu un loc rezervat într-un fond personal de arhivă. Sfânta Alianță nu a avut cum să depășească condiția unui „document personal al suveranilor”, fără a o atinge pe aceea de act fondator de sistem politic european.

Între *puterile aliate*, Rusia făcea o notă mult discordantă prin felul ei de a vedea *obiectul* Congresului de la Aix-la-Chapelle. Un fel de a-l vedea pe care „curtea” de la Petersburg îl puneă și în seama „curților” de la Viena și Berlin¹⁴⁰. E drept, un punct de convergență a pozițiilor celor trei „curți aliate continentale” îl constituia salvagardarea ordinii monarho-conservatoare. Convergența nu echivala însă cu o uniformitate a pozițiilor, mai ales în ceea ce privea principiul *intervenției* pentru eventualități de periclitate a ordinii. Rusia dorea ca acel principiu să fie unul general valabil, operabil și în scopul restabilirii drepturilor regelui spaniol față de coloniile revoltate din America Latină¹⁴¹. Austria și Prusia îl considerau operabil numai sub condiția recunoașterii zonei de interes sau de drept a părții ori părților intervenante, a zonei de interes sau de drept decurgând din tratate¹⁴². Era ceea ce Marea Britanie vedea în interesul sau dreptul *puterilor aliate*, pentru eventualitatea revenirii lui Napoleon ori a suirii altui Bonaparte pe tron. Eventualitate luată în calcul, prin tratatul Cuadruplei Alianțe, nu atât ca o atingere a dreptului suveran al francezilor de a-și decide forma de guvernământ, cât, înțelegeau miniștrii britanici, ca un avertisment față de resuscitarea unei puteri a cărei înfrângere ei o provocaseră și al cărei caracter ar veni direct în contra aranjamentului teritorial european din 1815. În cazul coloniilor spaniole, cabinetul britanic propunea *medierea într-un spirit de neutralitate*, soluție de neadmis pentru „curțile continentale”, fiindcă crea spațiu politic între suveranul de la Madrid și supușii săi insurgenți din America Latină. Soluția *medierii* decurgea, cum a ținut Castlereagh să-i explice lui Lieven, din spiritul națiunii engleze, din forma acesteia de guvernământ¹⁴³. Intervenția, în expresia unei „poliții internaționale”, era refuzată de britanici pe considerentul că, exceptând prevenirea pericolului bonapartist, al renașterii unei forțe agresive în Franța, ea submina criteriul statal pentru sistemul politic european. Un punct de vedere agreat de Metternich și Gentz, dar nu până la a presupune îndepărtarea prea mare a „auspiciilor suveranilor” de deliberările diplomatice ale miniștrilor expres împuterniciți pentru ceea

¹³⁹ „L’alliance fondée sur l’Acte du 14/26 septembre en remplissant, selon ce plan, la première partie de ses engagements, se constituerait garante de l’état actuel de possession des différentes puissances et de leur propre situation respective... Les puissances associées à ce système conservateur tiendraient de temps en temps soit à des époques marquées, soit quand les circonstances l’exigent, un congrès auquel tous les intéressés assisteraient dans la personne des souverains ou de leurs ministres et où l’on déciderait par arbitrage les démêlés qui se seraient élevés entre les Etats sans que leurs gouvernements aient pu les terminer... Un traité pareil serait le seul moyen possible de substituer pour les puissances de l’Europe une espèce d’ordre social à l’anarchie. La force ne menacerait et n’attaquerait plus le droit. Mais le droit serait placé sous l’égide de la force”. *Ibidem*, p. 413.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 364 (Lieven c. Capodistrias, 6/18 mai 1818).

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 411 (*Sur l’entrevue d’Aix-la-Chapelle*).

¹⁴² Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 331 și urm. (Gentz c. I. Caragea, Viena, 16 ianuarie 1818).

¹⁴³ „Le gouvernement exécutif ne peut point entrer dans un lien quelconque qui le mette par la suite dans le cas d’employer la force pour faire adopter à un peuple étranger, qui jouit de son indépendance et n’aspire qu’à la maintenir, les lois d’un souverain despote”. C.K. Webster, *op. cit.*, p. 563 (Lieven c. Nesselrode, 4 septembrie 1818; *Appendix F/1*).

ce era de deliberat¹⁴⁴. Auspicii care, în viziunea „miniștrilor lui Alexandru I“, erau menite să străbată autoritar deliberările diplomatice la Aix-la-Chapelle¹⁴⁵.

Se verifica, între *puterile aliate*, situația că acelorași noțiuni, precum *sistemul politic european*, *alianța europeană* și, nu în ultimul rând, *reuniunea* (congres sau conferință?) *de interes european* pe cale a-și începe lucrările la Aix-la-Chapelle, li se atribuiau înțelesuri distincte, fiecare putere căutând să impună înțelesurile conforme propriilor interese. O situație ce s-a verificat, fie și întâmplător, la Karlsbad, unde, în drumul spre Aix-la-Chapelle, s-au întâlnit, fără a și lega o discuție constructivă („*Tout ceci doit être discuté amicalement entre nous. Oui..., mais à Aix-la-Chapelle et non à Carlsbad !*“)¹⁴⁶, Metternich, Capodistrias, Gentz, Gordon...¹⁴⁷. Nu s-au întâlnit deodată și împreună toți cei menționați, ci câte doi, Capodistrias, ce-și luase *note* despre acele întâlniri, cu Metternich, cu Gentz, cu Gordon, cu generalul Stuart, cu generalul Wolzogen, iar apoi, pentru discuții depășind cadrul strict al *alianței*, preconizat pe 20 noiembrie 1815, cu un anume conte Palffy („*Il a joué le mécontent, le grand patriote, l'ami des institutions libérales, l'ennemi du prince de Metternich... J'ai démontré à ce négociateur de circonstance qu'il n'appartient pas à la religion des puissances européennes d'embrasser des systèmes arbitraires*“)¹⁴⁸, cu Rechberg, premierul Bavariei, cu baronul Plessen, ministrul Mecklemburgului la Dieta din Frankfurt, cu generalul Totenborn, toți admitând sau înțelegând că „principalele cabinete“ nu conveniseră, dincolo de a recunoaște „binevenirea“ evacuării Franței de trupele străine, asupra unui program al deliberărilor la congres („*C'est à Aix-la-Chapelle et non à Carlsbad qu'il fallait vouer du temps et du travail à la cause commune... Nous sommes tombés d'accord qu'à Aix-la-Chapelle... on gagnerait un résultat immense, en y respectant et faisant respecter ce qui a été fait par le Congrès de Vienne*“)¹⁴⁹. A fost să se admită sau să se înțeleagă, la Karlsbad, că aceleași „principale puteri“ nu conveniseră nici asupra *forme* deliberărilor, nici asupra părților ce să fie reprezentate la acestea. Metternich reținuse, din declarațiile lui Capodistrias, că partea rusă regreta *forma* de patru puteri aliate plus Franța, formă pronunțată la conferințele ambasadoriale de la Paris¹⁵⁰. Capodistrias s-a arătat profund nemulțumit că la apropiata reuniune suveranii aveau să apară doar *en personne*, ca prezență pur nominală și nu ca factori direct implicați în „mersul afacerilor“ sau imediat supervizanți ai deliberărilor; că, în loc de „o reuniune de suverani și de cabinete“, nu s-a recurs la „o întrevedere generală“, *nota bene*, la un conclav de suverani¹⁵¹. A și fost dificil pentru Metternich să-l convingă pe *stats-sekretari* că reuniunii de la Aix-la-Chapelle, cu un singur punct prestabilit – evacuarea Franței – pe agenda deliberărilor ferite, acestea, de „revărsarea asupra lor a geloziei puterilor neinvitate“, a presiunilor „publicului larg“ („*L'opinion est tendue chez*

¹⁴⁴ Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 392 și urm. (Gentz c. I. Caragea, Karlsbad, 20 iulie 1818).

¹⁴⁵ *Vneshnjaja politika Rossii...*, S. II, vol. II (X), p. 120 și urm. (*Sur l'entrevue d'Aix-la-Chapelle; Projets du système européen*).

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 506 și urm. (Capodistrias c. Alexandru I, Aachen, 17/29 septembrie 1818).

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 507.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 507 și urm.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 507, 509.

¹⁵⁰ Metternich, *op. cit.*, vol. III, p. 144 și urm. (Metternich c. Francisc I, Franzensbrunn, 18 august 1818).

¹⁵¹ „Le comte Capo d'Istria est tout à fait opposé à la *forme* de la prochaine entrevue. Premièrement, il ne voudrait pas que les Souverains parussent *en personne* à cette conférence... En second lieu, il aurait désiré qu'il n'y eût point d'entrevue des Souverains et des Cabinets, ou bien il aurait voulu une *entrevue générale*... Il croit qu'une mesure aussi grave (l'intrevedere «celor patru» plus Franța – obs. ns., G.C.) ne peut qu'exciter la jalousie des puissances non admises au Congrès, tendre l'opinion publique au plus haut degré, et compromettre les Souverains et les Cabinets par suite du manque de résultats“ (subl. în text). *Ibidem*.

révolutionnaires... et non pas chez les gens bien pensants!"¹⁵², nu avea să-i revină, la rigoare, decât să reconfirme „stări de lucruri existente“ („*Qu'il n'y aura rien de changer dans l'ordre de choses existent!*"¹⁵³), conforme *primului cuvânt* angajat de toate părțile componente ale clubului *marii politici*¹⁵⁴. Un *prim cuvânt* amenințat să fie spulberat de ambițiile Rusiei, pe care numai o refortificată cooperare austro-britanică era în măsură să le deçoace, adevăr împărțit atât de Metternich cât și de Castlereagh, ambii regretând că, din rațiuni de timp, nu au mai dat curs intenției mutuale de a se vedea în doi, la Paris¹⁵⁵, înainte de începerea deliberărilor la Aix-la-Chapelle, deliberări a căror denumire de *congres* tindea să-și intre tot mai evident în drepturi, la nivelul discursului metternichian¹⁵⁶.

Un for, la Aix-la-Chapelle, al cărui *obiect* și a cărui *manieră (formă)* erau văzute diferit de principalele puteri, de pe pozițiile lor „particulare“, deosebit de tensionate, în unele aspecte, într-atât de opuse că, de-ar fi persistat normele juridice aplicate echilibrului de ponderi materiale din secolul al XVIII-lea, stările de război n-ar mai fi avut cum să fi fost evitate¹⁵⁷. Sistemul prevalent politic de la 1815 a impus, însă, dacă nu norme de drept noi, atunci o anumită dinamică a raporturilor internaționale, axate de reprezentarea în scară de putere a intereselor. Spre a nu se mai cunoaște organizarea ierarhică a păcii, ca în timpul lui Napoleon, a fost înțeleasă necesitatea admiterii *interesului comun*, a intereselor generale¹⁵⁸, dar nu ca platformă politică comună, nu ca „poziție uniformă a principalelor curți în diverse afaceri“, ci doar ca regulă a jocului de *putere politică* în viața internațională. Regulă nouă, conform căreia acele „principale curți“, erijate la o atare intitulare prin rolul avut în „lupta cu Napoleon“ și în organizarea păcii la 1814-1815, se mențineau într-un club deliberativ asupra unor interese recunoscute prioritar, adeseori exclusiv, în acel cerc al lor, din teama uneia de alta, suspectându-se una pe alta, mai ales Austria și Marea Britanie pe Rusia, de ambiții hegemonice, în fine, din preocuparea de a nu se da vreo ocazie „forțelor“ ținând bulversarea a ceea ce ele, exponențiind *marea politică*, au asumat împreună: *ordinea europeană*. Urmarea unei atât de imperative reguli se făcea prin acte interpretative de mari responsabilități politice, *i.e.* de „mari afaceri“, în performanțe ale *concertului european*, cum avea să se întâmple și la Congresul de la Aix-la-Chapelle.

¹⁵² *Ibidem*, p. 145.

¹⁵³ *Ibidem*, p. 146.

¹⁵⁴ „Le succès... de la future réunion... dépendait beaucoup de la *première parole*; or cette parole, nous l'avons prononcée à l'heure opportune, et par là nous avons évité bien des occasions de nous compromettre“. *Ibidem*.

¹⁵⁵ Castlereagh, *op. cit.*, vol. XII, p. 4 (Castlereagh c. Liverpool, 4 septembrie 1818).

¹⁵⁶ Metternich, *op. cit.*, vol. III, p. 145-147 (Metternich c. Francisc I, Franzensbrunn, 18 august 1818).

¹⁵⁷ Gentz, *op. cit.*, vol. I, p. 330 (*Russie*), p. 354 și urm. (*Considérations sur le système politique actuellement établi en Europe*).

¹⁵⁸ Charles Dupuis, *op. cit.*, p. 111 și urm.

SUR L'OPPORTUNITÉ, L'OBJET ET LA MANIÈRE DES DÉLIBÉRATIONS
AU CONGRÈS D'AIX-LA-CHAPELLE DE 1818
(Résumé)

Les préliminaires du Congrès d'Aix-la-Chapelle ont présenté des problèmes qui ont suscité beaucoup de disputes entre les grandes puissances, en 1818, et n'ont pas touché, pendant deux siècles, la condition de leur éclaircissement par les historiens. Pour les historiens qui ont considéré la réunion politique et diplomatique de référence ici comme une de la Sainte-Alliance, d'un «système» comprenant également les réunions de Troppau, Laybach et Vérone (1820-1822), ces préliminaires n'auront pas posé des problèmes, mais elles se sont chargées par des gestes et des mots pour relever «l'union fraterne et chrétienne des souverains signataires du pacte du 26 septembre à Paris». Pour des historiens qui ont considéré le congrès de 1818 comme un *sommet de l'alliance* des vainqueurs de la guerre contre la France napoléonienne et comme élément afin d'assurer la paix fondée par les traités des 1814-1815, les mêmes préliminaires seraient disposées d'une manière presque linéaire, sans problèmes; elles seraient disposées tout simplement conformément aux clauses des deux traités de Paris, du 20 novembre 1815, l'un «définitif de paix», et l'autre de la Quadruple Alliance. Or, en parcourant «de près» le texte documentaire de ces préliminaires, nous avons constaté et nous avons essayé d'éclaircir certains problèmes, qui ne sont pas du tout simples, comme l'*opportunité* d'un congrès à Aix-la-Chapelle en 1818, l'*objet* et la *manière des délibérations* de cette réunion européenne.

IONUȚ NISTOR

ROMÂNIA ȘI CRIZA MACEDONEANĂ DIN 1903

Peninsula Balcanică continuă să reprezinte și astăzi o zonă de confluențe și de interferențe etnolingvistice, un spațiu al multiculturalității și al diversității confesionale. Acest „mozaic” de națiuni, cu interese diverse, de multe ori antagonice, a fost sursa unor conflicte mocnite ce au erupt periodic, transformând regiunea într-un centru de interes pentru diplomația europeană. „Criza Balcanilor” nu era una nouă la începutul secolului XX, dacă ne gândim numai la faptul că ea se constituia într-un aspect al „problemei orientale”, a cărei geneză depășea borna inferioară a veacului XIX. Dar, spre deosebire de etapele anterioare ale acestei „probleme”, secolul XIX a adus un element de noutate, o componentă nouă: trezirea conștiinței naționale a popoarelor din Peninsula. Aceasta a însemnat declanșarea luptei pentru eliberarea de sub dominația turcă și pentru formarea statelor naționale, factor ce s-a adăugat disputei marilor puteri pentru împărțirea „moștenirii” otomane. Sfârșitul de secol XIX și începutul secolului XX au dat, la rândul lor, o altă dimensiune „problemei orientale”. Congresul de la Berlin a certificat apariția în Peninsula a unor state independente și autonome, a căror hotare nu respectau dispunerea geografică a naționalităților. Nemulțumirile generate de stabilirea frontierelor se datorau, îndeosebi, clivajului între realitățile etnice din zonă, care făceau imposibilă cuprinderea în întregime a unei națiuni în granițele „statului matcă” și proiectele utopice, de refacere a unor entități statale, reflectări târzii și fantomatice ale imperiilor antice și medievale. Aceste proiecte vizau teritorii deținute, la acea dată, de statele învecinate, dar și zone ce încă erau sub controlul Imperiului Otoman, cea mai râvnită fiind, fără îndoială, Macedonia.

Tema supusă analizei noastre este, în acest context, una de interes major pentru cercetătorul care își îndreaptă atenția către politica externă românească, la începutul veacului XX și mai ales pentru cel care judecă această politică din perspectiva interesului național al factorilor de decizie de la București. „Momentul” 1903 reprezintă, în acest cadru, o etapă semnificativă a evoluției „chestiunii aromâne” ca parte a „problemei orientale”, hotărâtoare pentru dinamica transformărilor produse în interiorul comunității sud-dunărene și reprezentativă pentru motivațiile și direcțiile diplomației românești. Iată, așadar, trei aspecte ce derivă din analiza premiselor, desfășurării și a urmărilor revoltei macedonene, toate privite din perspectiva românească.

Ne propunem, mai întâi, să conturăm contextul regional în care s-au desfășurat evenimentele anului 1903, pentru a avea imaginea complexității situației Balcanilor și să surprindem pluralitatea intereselor ce animau demersurile diplomatice, ale statelor din zonă și ale marilor puteri. O dată acest cadru creat, ne vom orienta spre analiza poziției României față de revolta macedoneană, luând în calcul ipotezele privind implicarea

aromânilor în tulburările din cele trei vilaețe și strategia guvernului de la București. De altfel, scopul fundamental al demersului nostru este acela de a observa în ce măsură problemele comunității aromâne au constituit motiv de preocupare pentru autoritățile de la nord de Dunăre și dacă rezolvarea situației incerte a macedo-românilor a fost ținta finală sau mijlocul prin care România s-a implicat în afacerile balcanice.

Tema propusă este cu atât mai interesantă, cu cât istoriografia românească și străină o surprinde din unghiuri diverse. Analiza crizei macedonene din 1903 și-a găsit loc atât în paginile lucrărilor generale, interbelice și postbelice, ce tratau evoluția Imperiului Otoman și a crizei orientale la începutul secolului XX¹, cât și în articole științifice, consacrate în întregime evenimentelor din Macedonia². Cu toate acestea, dimensiunea implicării românești în această „chestiune” a fost mai puțin studiată de cercetători, care i-au acordat doar spații restrânse în lucrările generale privind situația din Balcani și politica externă românească. În aceste condiții, sursele documentare au constituit baza cercetării noastre. Am utilizat informații provenind din fondurile Ministerului Instrucțiunii Publice și al Cultelor, ale Societății de Cultură Macedo-Române, aparținând Arhivelor Naționale ale României, ca și din Arhivele Ministerului Afacerilor Externe. Pentru întregirea perspectivei asupra implicării României am valorificat articolele ziarelor „Voința Națională” și „Adevărul”, în opinia noastră, reprezentative pentru organele de presă cu răspândire națională, dar și colecția franceză de documente *Documents Diplomatique Française*.

1. Contextul european și regional

Macedonia, alcătuită din trei vilaețe (Uskub, Monastir și Salonic), era revendicată de greci, care ofereau argumentul stăpânirii lui Filip și a lui Alexandru Macedon în antichitate³ și al asimilării elementelor slave venite în perioada medievală, elemente ce au fost convertite și elenizate⁴. Invocând și motive religioase, propaganda greacă susținea că slavii erau etnici eleni, luând în considerare loialitatea față de Patriarhul de la Constantinopol și contribuția lor la mișcarea de eliberare din secolul XIX, sub stindardul ortodoxiei⁵. De fapt, în spatele acestui argument se ascundea o „altă” realitate. Grecii au fost singurii, până spre 1870, care au avut o ierarhie clericală în frunte cu Patriarhul, au dispus de biserici și au beneficiat de slujbă în limba maternă, astfel încât celorlalte grupuri etnice nu le rămânea decât să apeleze la serviciile religioase elene, singurele, de altfel, în Balcani. Ca urmare, autoritățile otomane atribuiau termenul „grec” oricărui ortodox, indiferent de naționalitate, criteriile de clasificare

¹ Dimitrie Djordjevic, *Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804-1914*, Beograd, 1965; Barbara Jelavich, *Istoria Balcanilor secolele XVIII-XIX*, Iași, Institutul European, 2000; Assen Krainikowsky, *La question de Macédonie et la diplomatie Européenne*, Paris, Librairie Marcel Rivière, 1938; Robert Mantran, *Istoria Imperiului Otoman*, București, All Istoric, 2001; Steven K. Pavlovitch, *Istoria Balcanilor, 1804-1945*, Iași, Polirom, 2002; Gheorghe Zbucnea, *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică (secolele XVIII-XX)*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 1999.

² Dimitar Kosev, *The Ilinden-Preobrazenie uprising in 1903*, în „Bulgarian Historical Review”, Sofia, 4, 1978; Konstantin Pandev, *Le mouvement de libération de la Macédonie et de la région d'Adrianopole du Congrès de Salonique 1896 jusqu'en 1899*, în idem, Sofia, 1, 1983; Nikolaj Todorov, *La lutte de libération des bulgares en Macédonie et dans la région d'Adrianopole (1903)*, în idem, Sofia, 4, 1978.

³ Edouard Driault, *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours*, Paris, Felix Alcan, 1909, p. 280; Alphonse Muset, *Le monde balkanique*, Paris, Ernest Flammarion, 1917, p. 60.

⁴ Basil G. Gounaris, *Social cleavages and national „awakening” in Ottoman Macedonia*, în „East European Quarterly”, no. 4, January, 1996, p. 412.

⁵ Georges Bousquet, *Histoire du peuple bulgare depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris, Imprimerie Chaix, 1909, p. 337.

fiind cele religioase, nu cele etnice. La rândul lor, sârbii aduceau ca argumente ale drepturilor lor în Macedonia lipsa informațiilor care să-i identifice, până la sfârșitul secolului XIX, pe slavii macedoneni cu bulgarii⁶, dar invocau și stăpânirea vilaetelor în timpul lui Dušan⁷. De partea cealaltă, bulgarii susțineau că i-au asimilat pe slavii medievali așezați în acea regiune și că reprezintă majoritatea populației din provincie⁸.

Această infrastructură ideologică constituia fundamentul propagandelor naționale în Balcani, propagande ce erau elaborate în interiorul statelor existente în Peninsula la 1878. Ulterior, ideile erau „exportate” în Macedonia și preluate de „agenți” care le răspândeau, potențând, astfel, solidaritatea conaționalilor, aflați încă sub stăpânire otomană. Conștiința apartenenței la un grup etnic s-a format, în aceste condiții, prin apelul la simboluri spirituale comune, la ipostaze ale memoriei asupra trecutului, valorificate, însă, nu prin ele însele, ci în antiteză cu cele ale celorlalte popoare. Într-o zonă atât de disputată ca Macedonia, cu o populație diversă, care se întrepătrundea și care ocupa regiuni fără a respecta vreo regulă geometrică, ce ar fi putut face posibilă o împărțire teritorială în funcție de număr, „rasă”⁹, cult sau limbă, neutralizarea „celuilalt” devenea o problemă de viață și de moarte. Lupta aceasta era cu atât mai încrâncenată, cu cât „statele matcă”, aflate în jurul Macedoniei, urmăreau să anexeze teritorii din provincia otomană sau vroiau s-o înglobeze în întregime, scop ce presupunea un efort de argumentație. „Adversarul” trebuia eliminat, dacă nu fizic, cel puțin cultural, trebuia asimilat sau trebuia elaborat un discurs prin care să se creeze senzația că a fost deja asimilat, că nu mai există.

Emitenții teoriilor prezentate succint în rândurile de mai sus minimalizau importanța numerică și culturală a „celuilalt”, dar, în realitate se ducea o luptă înverșunată între naționalități și între „liderii lor de opinie”. Acest aparent paradox se datora faptului că nici un stat participant la ampla mișcare militantă nu deținea controlul în teritoriu și încerca, din această cauză, să-și acopere deficiențele și incapacitatea prin lozinci și stereotipuri discursive, mobilizatoare și belicoase. Acest gen de propagandă agresivă, în slujba căreia au fost puse Biserica și Școala, nu a făcut decât să complice și mai mult lucrurile în Macedonia. Etniile ce locuiau în provincie s-au trezit în mijlocul unui conflict, inițiat și propagat de statele vecine și la care au luat parte mai întâi instinctiv, ulterior pătrunse fiind de unilateralitatea adevărului lor. Toate acestea se petreceau pe fondul incapacității Imperiului Otoman de a gestiona situația de criză¹⁰, completată de o oarecare complicitate a autorităților de la Constantinopol, care se conduceau după deviza „divide et impera”.

Nici marile puteri nu erau străine de frământările din Balcani, implicarea lor determinând amplificarea crizei și a conflictelor. Sfârșitul de secol XIX și începutul secolului XX au găsit cabinetele europene în fața unei „probleme orientale” mult mai complicată și mai dificil de rezolvat. Crearea statelor independente (România și Serbia) și autonome (Bulgaria), prin tratatul de la Berlin, a deschis supapa revendicărilor teritoriale în Balcani, deoarece trasarea frontierelor a constituit subiect de nemulțumire

⁶ Basil G. Gounaris, *op. cit.*, p. 412.

⁷ Alphonse Muset, *op. cit.*, p. 60; Georges Bousquet, *op. cit.*, p. 338.

⁸ Basil G. Gounaris, *op. cit.*, p. 412; Alphonse Muset, *op. cit.*, p. 60.

⁹ Termenul folosit are, pentru începutul secolului XX, înțelesul de etnie și este des întâlnit în presa vremii și în scrierile de epocă.

¹⁰ Victor Berard, în lucrarea *Pro Macedonia*, Paris, Librairie Armand Colin, 1904, p. 1, consideră că situația dezastruoasă a Macedoniei este rezultatul politicii turce (adică a miniștrilor) și a celei hamidiene (adică a sultanului Abdul Hamid) – el face diferența între cele două structuri de putere – ale căror acțiuni se sprijineau pe furt, respectiv pe asasinat.

pentru majoritatea autorităților din capitalele peninsulare. În ciuda acestei relative deschideri a marilor puteri spre o politică de concesi față de națiunile din sud-estul european, cuvântul de ordine continua să fie, în această chestiune, menținerea Imperiului Otoman și a *statu-quo*-ului în regiune. Era, însă, clar că, o dată deschisă această „Cutie a Pandorei“, în sensul concesiilor făcute popoarelor din zonă, pretențiile lor vor fi din ce în ce mai mari, fiecare dintre ele încercând să-și îndeplinească în mod maximal programul național. Pe de altă parte era și dificil pentru guvernele europene să mențină mult timp o situație anacronică și să nu permită afirmarea noilor state, deoarece presiunile și agitațiile din zonă deveniseră prea mari și puteau degenera în conflicte greu de controlat. În aceste condiții, marile puteri au preferat o politică de relaxare a relațiilor interetnice în Balcani, acceptând în parte dezideratele naționale pentru a dezamorsa tensiunile, respectând, în același timp, o condiție unanim declarată – nu și susținută în realitate – a proiectului lor politic, acela al menținerii Imperiului Otoman. Compromisul a permis organizarea politico-administrativă în Peninsula și a oferit, totodată, guvernelor europene un răgaz pentru clarificarea propriilor planuri de acțiune.

La acest nivel decizional continental, lucrurile erau mult mai complexe și ele trebuie privite ca atare. Nu întâmplător am precizat că păstrarea *statu-quo*-ului și a puterii otomane în Europa era o condiție unanim declarată. În opinia noastră, această intenție era doar la nivel discursiv, pentru că, în practică, situația era cu totul alta. Existau puteri care preferau menținerea Imperiului Otoman deoarece, în ciuda slăbiciunii lui, acesta dispunea de o conducere centralizată, controla administrativ un teritoriu și avea o armată care putea asigura un minim de stabilitate. Or, în condițiile în care Germania¹¹ și Marea Britanie erau interesate de zona Orientului Apropiat, ele căutau rute cât mai scurte și sigure pentru a ajunge acolo, preferând să negocieze pentru aceasta cu un singur partener diplomatic. Evident că motivele economice și comerciale, interesul major pe care îl aveau în regiune, pentru transformarea ei într-o punte de legătură cu Asia, prin construcția rețelei de căi ferate, se împletea cu necesitatea de a controla politic zona. Această motivație politico-strategică a fost, de altfel, un numitor comun al intereselor europene în menținerea Imperiului Otoman, deoarece *statu-quo*-ul nu permitea extinderea puterilor din zonă în teritorii turcești, ceea ce ar fi însemnat o lovitură dată echilibrului de forțe. Stăpânirea strâmtorilor și a bazinului răsăritean al Mediteranei reprezenta pentru fiecare dintre marile cabinete un ideal de politică externă, neexprimat, dar subînțeles din acțiunile și demersurile lor. În aceste condiții, menținerea Imperiului Otoman nu era un scop în sine, ci un mijloc pentru asigurarea unui raport de forțe unanim acceptat. Era o confirmare că nici o putere nu își putea crea un avantaj în zonă, prin controlul direct al unor teritorii cheie și, în același timp, o garanție pentru stabilirea unor legături comerciale directe și sigure.

Necesitatea păstrării echilibrului era cu atât mai necesară cu cât Austro-Ungaria și Rusia erau direct interesate de destinul Balcanilor, iar șansele de reușită pentru cele două puteri în cazul unei extinderi teritoriale spre sud erau asigurate, în bună măsură, de vecinătatea cu Imperiul Otoman. Fiecare dintre cele două curți imperiale, de la Petersburg și Viena, își urmăreau îndeaproape acțiunile și încercau să contracareze orice inițiativă venită de la adversar, creându-se, astfel, o permanentă competiție, deseori sesizabilă și în actele de politică externă. Atât Rusia cât și Austria preferau *statu-quo*-ul și starea de nonbeligeranță în Peninsula, ori de câte ori se confruntau cu crize interne sau când erau preocupate de alte zone de interes. Ele intrau în „jocul“ celorlalte puteri

¹¹ Germania urmărea realizarea unei căi ferate care să unească Berlinul de Bagdad.

europene, conformându-se „concertului“ pentru a nu da ocazia „competitorului“ să facă vreo mutare fără ca propriile autorități diplomatice să fie atente. Conștiente că nu-și puteau împărți efectiv teritoriile otomane, Viena și Petersburgul utilizau cu predilecție două modalități de infiltrare și amestec în problemele balcanice. În primul rând, încercau să-și apropie, prin diferite mijloace, guvernele statelor din zonă, care, lipsite fiind de sprijin pe plan extern, acceptau să intre în sfera de interes și subordonare a Rusiei sau a Austriei. În al doilea rând, ambele puteri foloseau stindardul apărării intereselor și al protejării creștinilor din Imperiul Otoman pentru a se amesteca în treburile interne ale Porții.

Complexitatea raporturilor bilaterale austro-ruse rezida și în faptul că, în ciuda divergențelor și a competiției pentru supremație, puterile s-au înțeles asupra unui program comun de acțiune în sud-estul Europei. Această înțelegere, care a luat forma unor acorduri scrise, bilaterale, s-a dorit a fi un semnal adresat celorlalte cabinete, prin care Petersburgul și Viena atrăgeau atenția asupra interesului sporit pe care îl aveau față de regiunea Balcanilor. Cele două state doreau exclusivitate în gestionarea problemelor orientale, în virtutea vecinătății teritoriale cu Imperiul Otoman și considerau orice alt amestec în aceste probleme o ingerință în sferele lor de influență. Și, ca urmare a faptului că în deceniul nouă al secolului XIX monarhia bicefală se confrunta cu o serie de dificultăți interne, iar Rusia își îndrepta tot mai mult atenția spre Extremul Orient, cele două puteri au semnat un acord bipartit, în aprilie 1897, referitor la *statu-quo*-ul în Balcani¹². Proiectul politic asumat de curțile imperiale de la Petersburg și Viena avea puține șanse de izbândă, cel puțin într-o primă fază. Dificultățile veneau atât din interiorul alianței, din cauza particularităților programelor individuale, dar și din exterior, deoarece a trebuit să dureze ceva timp până când celelalte puteri au recunoscut tacit prioritatea intereselor austro-ruse în zonă. Această recunoaștere se va vedea abia în 1903, când cele două monarhii vor elabora programul de reforme pentru Imperiul Otoman, ce va fi acceptat și de restul cabinetelor europene. Nu trebuie să înțelegem, însă, din aceasta că Londra sau Berlinul au încetat să se mai intereseze de problemele Orientului. Fiecare dintre marile puteri formulau programe ce vizau îmbunătățirea condițiilor de viață ale creștinilor și implicit reorganizarea Imperiului Otoman, acționând separat sau concertat pentru a-și impune punctele de vedere și a obliga Poarta să le aplice. Sub astfel de presiuni, în 1896, sultanul a dat o iradea pentru introducerea reformelor în vilaetele europene, reforme ce constau în înființarea unor comisii de control speciale, care aveau rolul de a examina problemele civile, judiciare și financiare din Imperiu, luarea de măsuri pentru ușurarea formalităților în cazul construcțiilor de biserici, introducerea jandarmeriei mixte, îmbunătățirea drumurilor, a comunicațiilor și deschiderea camerelor de comerț¹³. Dintr-o analiză sumară a acestor prevederi reiese în mod evident că problema protejării intereselor creștinilor era doar un mijloc de infiltrare și de control a situației interne din Imperiu.

Animate de interese specifice în Macedonia, pe care le-am analizat în prima parte a excursului nostru, micile state din regiune încercau să-și impună, la rândul lor, punctul de vedere, să-și îndeplinească programul național. Folosindu-se de sprijinul uneia sau alteia dintre marile puteri, în funcție de context și de disponibilitatea acestora din urmă de a le ajuta, guvernele peninsulare își pregăteau terenul pentru extinderea sferei de influență în cele trei vilaete sau chiar pentru achiziții teritoriale. Sfârșitul de secol XIX și începutul secolului XX sunt pline de astfel de mișcări diplomatice, de alianțe succesive între diferite state balcanice, de schimbări radicale în strategia de politică

¹² Barbara Jelavich, *op. cit.*, p. 92.

¹³ Assen Krainikowsky, *op. cit.*, p. 134.

externă și de oscilări între ajutorul rus și austro-ungar. Astfel că, dacă la mijlocul deceniului nouă al veacului XIX între Bulgaria și Serbia se stabilise o înțelegere cu privire la împărțirea Macedoniei în sfere de interes¹⁴, în 1897, cu ocazia războiului greco-turc, Bulgaria a rămas neutră, încercând să câștige simpatia Porții, în speranța unor concesiuni în cele trei vilaețe¹⁵. La rândul său, Imperiul Otoman era interesat de această apropiere pentru că îi oferea posibilitatea să rezolve conflictul cu Grecia și zdruncina alianța sârbo-bulgară. După 1894 a început și procesul de normalizare a relației dintre Sofia și Petersburg. Venirea la conducerea guvernului bulgar a lui Constantin Stoilov marchează „dezghețul” relațiilor dintre cele două state, relații încordate în urma conflictului declanșat de fostul premier, Stambulov, care l-a susținut la tron pe Alexandru Battemberg, contrar dorinței Petersburgului¹⁶. Destinderea raporturilor bilaterale a continuat și după înscăunarea pe tronul Bulgariei, în 1896, a lui Ferdinand, care a făcut o vizită de curtoazie în Rusia, pentru ca, în septembrie 1902, marele duce Nicolae Nicolaevici și contele Ignatiev împreună cu prințul bulgar să asiste la inaugurarea bisericii ridicată de țar la Shipka¹⁷.

Aflată într-o permanentă competiție cu Bulgaria pentru supremație, Serbia încerca să contrabalanseze apropierea adversarei sale de Rusia printr-o înțelegere cu Austro-Ungaria. Guvernul de la Belgrad a început, în 1893, negocieri cu Grecia pentru împărțirea sferelor de influență în Macedonia și, în ciuda raporturilor tensionate între cele două state, ele au căzut de acord că avansurile Bulgariei trebuie oprite. De altfel, intențiile Serbiei au fost exprimate foarte clar de premierul Djordjovici, care afirma: „Dați-ne ieșirea la Marea Egee și alianța noastră este realizată. Problema principală este ieșirea la mare, este o problemă de viață și de moarte”¹⁸. După demisia cabinetului Djordjovici însă, Serbia a abandonat orientarea proaustriacă și a preferat o apropiere de Rusia.

După încheierea, în 1897, a „fazei cretane” a politicii externe elene, guvernul de la Atena s-a orientat spre rezolvarea problemei macedonene. El avea de partea sa, în această provincie, o numeroasă populație greacă și filoelenă, pe care își sprijinea acțiunea propagandistă și prin intermediul căreia controla sistemul de învățământ și numeroasele școli cu predare în limba greacă. Aceste instituții erau de o importanță majoră pentru Atena deoarece ele nu erau frecventate doar de etnici greci, ci și de membrii altor comunități, care nu aveau dreptul de a studia în limba maternă sau de a deține școli. Mai mult, grecii, în virtutea vechilor capitulații cu Poarta, erau singurii care puteau avea o ierarhie clericală și lăcașuri de cult. Și dacă luăm în considerare că Patriarhul și majoritatea preoților din cele trei vilaețe erau greci, iar slujba era citită în limba elenă, avem imaginea dimensiunilor implicării oficialităților din Atena în propaganda din Macedonia. „Stindardul” luptei antiotomane sub semnul crucii, care se suprapunea în bună măsură cu programul de eliberare al grecilor de la începutul secolului XIX, a atras creștinii din Balcani, indiferent de apartenența lor etnică. Spre sfârșitul aceluiași veac, autoritățile de la Atena continuau să folosească lozincile eliberării teritoriilor europene de sub dominație turcă, scopul lor fiind, de această dată, nu formarea statului independent, ci îndeplinirea maximală a programului național, cunoscut sub numele „Megali Idea”. Atena a știut să profite și să pună în slujba

¹⁴ *Ibidem*, p. 133.

¹⁵ *Ibidem*, p. 135.

¹⁶ P. Pavlov, I. Ianev, *Istoria Bulgariei*, București, Corint, 2002, p. 122; Steven K. Pavlovitch, *op. cit.*, p. 138.

¹⁷ R. P. Guerin Songeon, *Histoire de la Bulgarie depuis les origines jusqu'à nos jours 485-1913*, Paris, Nouvelle Librairie Nationale, 1913, p. 382.

¹⁸ Assen Krainikowsky, *op. cit.*, p. 138.

intereselor sale două componente importante ale situației din cele trei vilaete. Pe de o parte a beneficiat de această veche legătură a populațiilor macedonene cu idealurile și cultura elenă, cu care se solidarizaseră, în care crezuseră și cu care, în parte, se identificau. Pe de altă parte, s-a folosit de realitățile din teritoriu, caracterizate prin preponderența instituțiilor de cultură grecești.

Această stare de lucruri a început să se schimbe o dată cu 1870, când Biserica bulgară s-a organizat sub forma unui Exarhat, instituție ce a reprezentat un pol de atracție pentru bulgarii macedoneni, dar, în același timp, și un centru de iradiere a valorilor spirituale bulgare. Alături de instituțiile laice, Exarhul s-a implicat în mod deosebit în propagarea culturii, a limbii bulgare și în organizarea conaționalilor din Macedonia. Treptat, statul bulgar s-a afirmat ca un pretendent serios la împărțirea provinciei turcești, revendicând părți din acest teritoriu, în virtutea faptului că în zonele respective populația majoritară era bulgară. Au existat și momente în care autoritățile sofote au pretins întreaga Macedonia, „fără de care statul bulgar și bulgarismul din Peninsula Balcanică erau fără semnificație, fără valoare“, după cum se scria în 1885, în lucrarea *La Macédonie, exposé du l'état présent du Bulgarisme en Macédonie*¹⁹.

Evenimentul crucial, însă, pentru întreaga evoluție din vilaetele europene la care a contribuit, indirect, statul bulgar a fost crearea Organizației Revoluționare Interne din Macedonia (în continuare ORIM), organizație ce a inițiat și coordonat revolta din 1903. În interiorul societății bulgare, însuflețită de propaganda națională, s-au format două curente ce propuneau modalități diferite de rezolvare a problemelor conaționalilor lor. Pe de o parte, Exarhul, înaltul cler și o seamă de institutori considerau că obiectivele principale ale eforturilor pentru emanciparea bulgarilor din Macedonia trebuiau să fie dezvoltarea rețelei de școli și formarea unei „intelighenții“ capabilă să-și ceară drepturile și să le apere. Pe de altă parte, cea de-a doua tabără susținea prioritatea eliberării Macedoniei, etapă necesară pentru a oferi populației condițiile și climatul cultural în care să se dezvolte și prin care să reușească anihilarea propagandelor străine²⁰. Din rândurile acestui ultim grup s-a format ORIM, ale cărei baze au fost puse la 23 octombrie 1893. La această dată s-a întrunit nucleul prim al asociației, format atunci din Ivan Hadsinikolov, Dame Gruev, Hristo Tatarcev, Petăr Poporsov, Andon Dimitrov și Hristo Batandziev, care au discutat pregătirea unei activități organizate²¹. Faza inițială a existenței Organizației poate fi caracterizată prin reacția împotriva pasivității și a inacțiunii grupului exarhist, critică sesizabilă în broșura *Elementele stambuloviste în Macedonia și reprezentanții lor*, în care se propunea reorganizarea Exarhatului și autonomia Macedoniei și a Adrianopolului²².

În 1894 s-a constituit la Sofia Comitetul Suprem Macedonean, organizație legală a emigranților macedoneni, ce a avut strânse legături cu ORIM²³. Apariția Comitetului coincide, de altfel, nu întâmplător, cu sfârșitul regimului stambulovist, care era prootoman și cu venirea la putere a Partidului Popular de orientare prorusă²⁴.

¹⁹ Lucrarea a fost citată de Victor Berard, în *La Turquie et l'hellénisme contemporain*, Paris, Felix Alcan, 1893, p. 191, fără a preciza autorul și pagina de unde a fost luat fragmentul.

²⁰ Konstantin Pandev, *Premises et formation de l'Organisation Révolutionnaire Intérieure de la Macédonie et de la région d'Adrianople*, în „Bulgarian Historical Review“, Sofia, 1-2, 1981, p. 73.

²¹ *Ibidem*, p. 74.

²² *Ibidem*, p. 78.

²³ P. Pavlov, I. Ianev, *op. cit.*, p. 129.

²⁴ Dimitar Kosev, *op. cit.*, p. 21; Simeon Radef, *La Macédonie et la renaissance bulgare au XIX siècle*, Sofia, Imprimerie de la Cour Royale, 1918, p. 297.

Congresul de la Salonic, din 1896, a marcat, însă, decisiv evoluția Organizației, care, în urma deciziilor adoptate, a devenit una revoluționară. Documentele de bază au fost concepute sub forma unui Statut și a unui Regulament, iar Comitetul de la Salonic a fost recunoscut drept Comitet Central²⁵. Teritoriul în care activa ORIM a fost împărțit în șapte departamente revoluționare: Salonic, Bitolia, Skoplie, Stip, Strumița, Veles-Tikves, Adrianopole, ce dispuneau de organe de conducere sub forma unor comitete locale²⁶, putându-se ușor observa compoziția preponderent bulgară a acestor structuri. Celula de bază era alcătuită dintr-un șef și zece persoane, care trebuiau să cotizeze o sumă de bani. Aceste fonduri, alături de donațiile simpatizanților, constituiau bugetul ORIM²⁷. Importanța congresului a rezidat, însă, în obiectivul asumat la Salonic, acela de a obține autonomia Macedoniei, printr-o insurecție generală, care trebuia mai întâi pregătită cu minuțiozitate²⁸, lozincă lansată atunci fiind „Macedonia macedonenilor”.

Organizarea în bande a populației bulgare, ce dispunea de arme și sprijin de la Sofia, a însemnat debutul unei etape noi în evoluția situației din Macedonia. Fără să aștepte semnalul revoltei generale, trupele armate ale ORIM acționau individual, comițând abuzuri contra populațiilor de altă etnie, atacând în dese rânduri armatele otomane și creând, astfel, o stare conflictuală și de insecuritate. În acest sens, în 1902, ambasadorul francez la Petersburg, Montebello, îi trimitea o notă lui Delcassé, în care scria că „agitațiile care se produc au un caracter foarte serios și sunt mai active ca niciodată”²⁹. Informațiile diplomatului francez erau cât se poate de corecte, din moment ce, în septembrie același an, a izbucnit o revoltă, care a durat până în octombrie și care a pus serioase probleme autorităților turce. Consulul francez la Salonic, Steeg, scria în raportul său, din octombrie 1902, că trebuiau modificate condițiile de viață ale bulgarilor din Macedonia, pentru a se opri agitațiile. În aceeași ordine de idei, Bapt, însărcinat cu afaceri al Franței la Constantinopol, îi scria lui Delcassé, la 4 noiembrie 1902, că populația din Macedonia s-a alăturat în bună măsură mișcării revoluționare, ceea ce demonstra că reformele erau tot mai necesare³⁰. Pentru a da o soluție crizei acute, Bouliniere, ambasadorul Franței la Sofia, propunea, în octombrie, un acord între marile puteri pentru a interveni în favoarea creștinilor din Imperiul Otoman. Această inițiativă a fost, însă, categoric respinsă de Rusia și Austria, care, în virtutea tratatului din 1897, priveau cu reticență orice amestec al celorlalte puteri în treburile considerate de competența exclusivă a celor două state³¹.

În urma presiunilor internaționale, sultanul a decis să dea o iradea, la 30 noiembrie 1902, publicată în presa locală, prin care îl numea pe Husein Hilmi Pașa, fostul guvernator general de Yemen, inspector general al Macedoniei. El avea rolul de a observa și pune în aplicare măsurile luate de guvern pentru vilaetele din Turcia europeană. În subordinea lui directă se afla Feria Pașa, care urma să alcătuiască o comisie, a cărei atribuții constau în examinarea rapoartelor adresate vilaetelor și inspectorului general³². Ulterior datei de 30 noiembrie, Poarta a remis ambasadorilor textul instrucțiunilor, care întăreau măsurile indicate în comunicatul de presă și care

²⁵ Konstantin Pandev, *op. cit.* 1983, p. 41.

²⁶ *Ibidem*, p. 42.

²⁷ Alexandru Gh. Budiș, *Bulgaria*, Casa Școalelor, s.l., 1943, p. 65.

²⁸ Konstantin Pandev, *op. cit.*, 1983, p. 43.

²⁹ Assen Krainikowky, *op. cit.*, p. 139.

³⁰ *Ibidem*, p. 140.

³¹ *Ibidem*, p. 142.

³² I. F. Voinov, *La question macédonienne et les réformes en Turquie*, Paris, Société française d'imprimerie et de librairie, 1905, p. 136.

detaliau reformele propuse de sultan³³. Cu toate acestea, dispoziția autorităților de la Constantinopol pentru dialog și reformă era doar aparentă, deoarece, după aprecierile lui Steeg, prevederile iradei nu erau decât fragmente de legislație otomană, ce și-au dovedit ineficiența în ameliorarea situației creștinilor³⁴. Cu alte cuvinte, Poarta nu oferea soluții, ci încerca să înșele vigilența cabinetelor europene și să câștige timp pentru rezolvarea, în manieră proprie, a problemelor. Astfel, Hilmi Pașa a inițiat o campanie de represalii împotriva macedonenilor, în urma căreia s-au înregistrat refugieri în masă ale populației în Bulgaria.

Îngrijorată de amploarea conflictelor din Balcani, diplomația rusă, prin ministrul de externe Lamsdorff, a lansat un apel Sofiei și Belgradului, prin care le cerea menținerea unei atitudini pacifiste, pentru a nu complica și mai mult situația. Ulterior, Lamsdorff s-a deplasat la Viena, unde s-a întâlnit cu Goluchovsky, împreună cu care a convenit asupra unui set de măsuri, menite să liniștească agitațiile revoluționare³⁵. Astfel, a fost creat programul vienez de reforme, ce cuprindea următoarele prevederi: inspectorul general era numit pe un termen de trei ani și nu putea fi schimbat înaintea expirării termenului fără consimțământul prealabil al puterilor, i se permitea să ceară, la nevoie, concursul trupelor otomane, fără să fie obligat să raporteze, pentru orice eveniment izolat, puterii centrale, iar guvernatorii generali din cele trei vilaețe trebuiau să se conformeze strict instrucțiunilor date de el. De asemenea, poliția și jandarmeria urmau a fi reformate de specialiști europeni și, în acest scop, guvernul turc trebuia să avizeze un număr de musulmani și creștini, care să servească în cele două instituții, numărul lor fiind proporțional cu cifra populației de cele două rituri. Garda rurală trebuia să fie compusă din creștini, în regiunile în care populația era creștină, iar pentru funcționarea regulată a instituțiilor locale trebuia întocmit în fiecare vilает un buget de venituri și cheltuieli³⁶.

După cum se poate observa, acest program conține nu atât prevederi referitoare la îmbunătățirea situației creștinilor, ci, mai ales, reforme care ar fi permis puterilor europene să se amestece în treburile interne ale Imperiului Otoman, pentru a-i controla trei dintre cele mai importante pârghii de putere: administrația, poliția și finanțele. Nu a existat, deci, nici o dificultate din partea cabinetelor europene să accepte programul propus de Rusia și Austro-Ungaria și să-l impună spre aprobare Imperiului Otoman. Sub presiunea evenimentelor din Macedonia și a diplomației continentale, Poarta a acceptat, la 23 februarie 1903, aplicarea reformelor în vilaetele europene³⁷. Cât despre populația macedoneană, ea continua să fie nemulțumită de „aranjamentele” marilor puteri și de tratamentul autorităților otomane.

Soluțiile propuse de Rusia și Austria au fost un eșec pentru eforturile de pacificare a zonei, deoarece etniile din Macedonia nu au beneficiat, în fond, de nici o ameliorare a condițiilor socio-politice. Mai mult decât atât, „jocurile” diplomatice ale marilor puteri, ce încercau să se folosească de problemele națiunilor balcanice pentru a-și crea avantaje în zonă, au iritat spiritele revoluționare, care cereau tot mai insistent liderilor lor declanșarea revoltei generale. În această etapă a crizei din Macedonia, cel mai bine organizați erau bulgarii, care beneficiau de sprijinul autorităților de la Sofia și de existența Organizației revoluționare, ce le coordona acțiunile. Nemulțumirea existentă în rândul

³³ *Ibidem*, p. 137-142.

³⁴ *Ibidem*, p. 144.

³⁵ Assen Krainikowsky, *op. cit.*, p. 144.

³⁶ I. F. Voinov, *op. cit.*, p. 145.

³⁷ Assen Krainikowsky, *op. cit.*, p. 146.

macedonenilor de diferite etnii a făcut, însă, ca mulți sârbi și aromâni să se coalizeze cu bulgarii și să se înregimenteze în Organizație. Amploarea luată de agitațiile revoluționare devenea, astfel, mult prea mare, în comparație cu posibilitățile guvernului turc de a menține ordinea. Nici la capitolul relațiilor cu marile puteri, Imperiul Otoman nu stătea mai bine. Amânând la nesfârșit aplicarea reformelor, oficialii turci au stârnit reacția cabinetelor europene, care apelau la soluția presiunilor individuale și colective pentru a determina Constantinopolul să facă concesii. Debutul anului 1903 a găsit, așadar, atât națiunile balcanice, cât și diplomația europeană într-o stare de agitație și nemulțumire, care a evoluat rapid spre o criză cu însemnătate pentru istoria „chestiunii orientale“.

2. Implicarea României în criza din 1903

Autoritățile de la București nu au rămas nici ele indiferente față de frământările de la sud de Dunăre. Guvernele României s-au implicat în sprijinirea aromânilor, alocând constant fonduri din buget pentru activități culturale, numai că rezultatele acestor încercări nu erau pe măsura nevoilor comunității și nici a sprijinului de care beneficiau celelalte naționalități. Nicolas Papahagi, profesor la o școală românească din Macedonia³⁸, susținea în acest sens, în 1903, că „propaganda română din Macedonia este cea mai slabă de acolo, românii nu au o biserică puternică, un șef religios ci doar câteva școli, care și acelea sunt prost organizate și întreținute“³⁹. N. N. Nacio, președintele Societății albaneze „Drita“, nota, la rândul lui, într-o scrisoare deschisă că „în ce privește succesele românismului în Macedonia și aducerea aromânilor la conștiința națională s-a realizat foarte puțin; nu există un partid care să-i reprezinte și școlile nu sunt populate decât cu elevi puțini la număr“⁴⁰. Concluzia analizei acestor informații este că, deși superiori numeric în anumite zone ale Macedoniei, aromânii nu dispuneau de suficiente instituții de educație și cultură și nu erau atât de bine organizați. La aceste constatări mai trebuiesc adăugate și criteriile practice ale aderării unei părți a comunității macedo-române la formele de cultură instituționalizate ale grecilor. Înainte de apariția primelor școli românești, la mijlocul secolului XIX, aromânii frecventau mai cu seamă instituțiile de învățământ cu predare în limba elenă. Opțiunea lor era firească, dacă luăm în considerare faptul că greaca era limba de circulație regională și era folosită cu precădere în relațiile și schimburile comerciale, activitate în care era angrenată o parte însemnată a aromânilor.

Una dintre soluțiile pentru atragerea acestui segment de populație grecofilă și pentru sprijinirea comunității în eforturile de păstrare a specificului etnic era construcția de școli finanțate atât din fonduri locale, dar mai ales din rezerve provenite de la București. În 1891, Take Ionescu a alocat din bugetul general al României o sumă ce a depășit cu mult fondurile destinate până atunci propagandei în Macedonia, adică 400.000 lei, pentru ca, în 1900, suma să ajungă la 530.000 lei⁴¹. Motivele pentru care guvernele române, de după 1879, indiferent de culoarea politică, au mărit în mod constant alocațiile destinate românilor macedoneni erau rezultatul necesităților reale ale acestei populații, supuse permanent procesului de „erodare“ a specificului etnic. Nu este

³⁸ Nicolas Papahagi a fost membru în delegația macedoneană care a venit la București, în 1902, la întâlnirea cu Spiru Haret, pentru a rezolva situația școlilor românești din Balcani.

³⁹ Nicolas Papahagi, *La question macédonienne*, București, Imprimeriile Grivița, 1901, p. 40.

⁴⁰ N. N. Nacio, *Viitorul românismului în Balcani*, București, Tipografia C.A. Lăzăreanu, 1905, p. 11.

⁴¹ DAD, 8 dec. 1901, p. 14.

mai puțin adevărat că această „problemă macedo-română” a reprezentat și un bun capital politic, electoral și propagandistic pentru cele mai importante partide din România modernă, dublarea sau chiar triplarea sumei prevăzută în buget pentru școlile românești devenind și o chestiune de imagine. Însă, principala problemă cu care se confrunta propaganda culturală românească, la începutul secolului XX, era controlul riguros al utilizării acestor fonduri și elaborarea unei strategii în funcție de care să se acționeze. Sistemul românesc de învățământ din Macedonia avea numeroase deficiențe, în condițiile în care nu exista un statut al personalului didactic, nu se cunoșteau, la nivel central, studiile profesorilor care predau în teritoriu, durata desfășurării activității, iar criteriile prin care erau desemnați în funcții erau altele decât cele științifico-didactice⁴². O altă deficiență în conceperea unui plan de învățământ cât mai apropiat de necesitățile din zonă era încurajarea înființării liceelor în detrimentul școlilor de comerț și meserii, în condițiile în care absolvenții liceelor nu aveau decât opțiunea studiilor universitare sau a slujbei în administrație, ambele variante inaccesibile aromânilor⁴³.

Alocarea unor sume mari din bugetul statului român necesita un control riguros din partea autorităților de la București, pentru a nu da posibilitatea manevrării acestor bani în alte scopuri decât cele fixate inițial. Lipsa de preocupare sau poate chiar complicitatea în gestionarea acestor „afaceri de stat” a dus la o situație anormală, în care România acorda fonduri pentru școli care, de fapt, nu existau în realitate. Lipsa unui sistem prin care instituțiile de învățământ să fie verificate periodic a generat situații în care o școală putea să figureze printre cele finanțate de guvern, chiar și după ce s-a desființat sau fără ca ea să fi existat vreodată. Confirmarea acestui fapt vine din partea lui Nuși Tului, revizor școlar, care afirma că: „După cum vă este binecunoscut, școlile noastre în trecut erau fictive, existente în statele de prezență, neexistente în realitate”⁴⁴. Mai mult decât atât, problemele comunității și ale sistemului de învățământ românesc din Macedonia erau amplificate de rivalitățile personale ale celor angrenați în procesul educațional și organizatoric. Gestionarea fondurilor primite de la București a stârnit dispute și i-a împărțit pe liderii aromânilor în grupuri, ce urmăreau preluarea funcțiilor pentru a manevra banii în raport cu propriile interese. S-au creat antipatii personale și s-a declanșat o luptă fratricidă, care nu a avantajat mișcarea culturală românească. În loc să coaguleze eforturile, pentru îndeplinirea unui ideal unanim declarat și susținut, fondurile venite din România au polarizat comunitatea aromână, au creat centre de putere și de influență. Acest aspect tragic din interiorul societății românești balcanice a fost sesizat de conducerea Societății de Cultură Macedo-Română, care scria, în 1901, ministrului instrucțiunii publice și al cultelor: „Cunoscut vă este desigur dumneavoastră, mai mult decât mie, că situația mișcării culturale românești din Macedonia nu este tocmai din cele mulțumitoare. Starea asta se datorează neînțelegerilor dintre profesorii noștri, a dezbinărilor, a certurilor. Ba cutare profesor e omul unui sau altui bărbat politic, ba alt profesor își neglijează cursul, ba un altul își primește salariul degeaba că nu are nici un elev la școală”⁴⁵. Situația nu mai putea continua în acest fel, mai ales în contextul în care, la constituirea cabinetului liberal, în 1901, România se afla într-o profundă criză, având datorii externe mari, ce trebuiau plătite într-un timp scurt. În aceste condiții, Spiru

⁴² *Operele lui Spiru Haret*, vol. II, *Oficiale*, 1901-1904, f.1., f.a., p. 49.

⁴³ *Ibidem*, p. 52.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 82.

⁴⁵ Societatea de Cultură Macedo-Română (în continuare SCMR) către Ministerul Instrucțiunii Publice și al Cultelor (în continuare MIPC), București, 3 oct. 1901, în Arhivele Naționale ale României Direcția Arhivelor Istorice Centrale (în continuare ANRDAIC), fond SCMR, dosar 13, anii 1901-1906, f. 26r.

Haret, ministrul instrucțiunii publice și al cultelor, a lansat un program de reformă, prin care dorea normarea activității didactice, evidența strictă a școlilor și a profesorilor și o mai bună gestionare a fondurilor. Măsura care a iritat atât opoziția conservatoare, cât și pe liderii macedo-românilor a fost reducerea drastică a banilor alocați învățământului, astfel că de la 530.000 lei, în 1900, s-a ajuns la doar 300.000 lei, în 1901⁴⁶. Concomitent, Spiru Haret a redus și numărul școlilor primare de la 78 la 72, numărul institutorilor de la 178 la 139, a suprimat câteva catedre inutile la liceul din Bitolia, liceul din Ianina a fost transformat în școală comercială, gimnaziul de la Berat, școlile din Crușova și Veria au fost suprimate, numărul revizorilor a scăzut la doi, iar bugetul pentru Mitropolia din Constantinopol a fost lichidat⁴⁷. Pentru un control mai riguros, Haret a înființat, prin decizia din 10 august 1902, Administrația școlilor și bisericilor românești din Turcia, cu sediul la Monastir, avându-l în frunte pe G.C. Ionescu, ulterior alăturându-i-se și Lazăr Duma, funcționar al Ministerului Afacerilor Străine⁴⁸.

Măsurile restrictive impuse cheltuielilor destinate sistemului românesc de învățământ de la sud de Dunăre au provocat nemulțumirea conservatorilor, care îi acuzau pe liberali de rea credință și dezinteres față de cauza aromânilor, principalul vinovat fiind ministrul instrucțiunii, „un sectar de cea mai colectivistă speță”⁴⁹. Proteste au apărut și din partea unor profesori din Macedonia, care și-au pierdut posturile și care au declanșat o puternică agitație în rândul aromânilor, declarând că vin la București să răstoarne guvernul⁵⁰. În aceste condiții, D. A. Sturdza, președintele Consiliului de Miniștri, a interzis intrarea în țară a oricărui lider al românilor macedoneni⁵¹. Ulterior, însă, o delegație a profesorilor s-a întâlnit la București cu Spiru Haret, întâlnire care nu a schimbat decizia autorităților române, deoarece, așa cum sintetiza „Voința Națională”, „măsurile luate nu reprezintă un atentat la adresa școlilor românești din Macedonia, ci la proasta administrare a fondurilor într-un moment de criză”⁵².

Hotărârile luate la București, decizia autorităților centrale de a supraveghea activitatea din Macedonia, de a îmbunătăți situația propagandei românești și de a verifica destinația banilor, se pare că nu și-au găsit ecouri și în teritoriu. Astfel, Administrația școlilor și bisericilor românești din Turcia, informa, prin nota din 15 martie 1903, Ministerul Instrucțiunii Publice și al Cultelor (în continuare MIPC) despre controlul făcut de revizorul școlar I. Hondrosom în comunele Băiasa și Prelepe, care a scos la iveală faptul că Eforiile existente în cele două localități, deși aveau în administrare atât școlile și bisericile românești, cât și pe cele grecești, utilizau banii doar în folosul comunității elene, elevii români suferind de frig⁵³. Tot în urma unui control făcut de același revizor s-a dovedit și faptul că lipsa elevilor la școala din Berat era urmarea indifferenței institutorului din localitate, care nu a fost capabil să adune nici un cursant, deși își primea în mod regulat subvenția de 90 de lei pe lună. Când a fost amenințat cu suspendarea subvenției, domnul Gogiman a reușit să strângă 8-12 elevi cu care să-și țină orele⁵⁴.

⁴⁶ Max Peyfuss, *Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei*, București, Editura Enciclopedică, 1994, p. 78.

⁴⁷ *Operele lui Spiru Haret...*, p. 77.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 156.

⁴⁹ „Conservatorul”, an I, nr. 188, 9 aug. 1901, p. 1.

⁵⁰ *Operele lui Spiru Haret...*, p. 104.

⁵¹ „Conservatorul”, an I, nr. 166, 12 iul. 1901, p. 1.

⁵² „Voința Națională”, an XVIII, nr. 4838, 12 apr. 1901, p. 1.

⁵³ Administrația școlilor și bisericilor române din Turcia către MIPC, Bitolia, 15 martie 1903, în ANRDAIC, fond MIPC, dosar 397/1903, f. 94.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 99.

Problemele cu care se confrunta procesul de recunoaștere a drepturilor românilor de la Pind erau, așadar, multiple și complexe. Pe de o parte, autoritățile de la București făceau eforturi bugetare pentru susținerea acțiunilor culturale din Macedonia, dar nu aveau o strategie pe termen lung pentru organizarea acestor activități educative, nu dispuneau de suficiente mijloace de control în teritoriu, iar comunicarea între liderii macedo-românilor și oficialii români era, de multe ori, precară. Pe de altă parte, comunitatea aromână era divizată în tabăra „grecomanilor” și cea a „românilor adevărați”⁵⁵, criterii culturale la care s-au adăugat motive de ordin financiar sau dispute personale.

După aproape jumătate de secol de eforturi, situația în care se afla organizarea eclesiastică și învățământul românesc din Macedonia a fost surprinsă în mod fidel în expunerea de motive, asupra proiectului de buget pe 1903-1904, întocmit de Administrația școlilor și bisericilor române din Turcia. În cuprinsul acestui document am întâlnit cazuri elocvente de disfuncționalități ale sistemului educativ românesc, imputabile atât autorităților centrale, cât și reprezentanților în teritoriu. De exemplu, la Duratzo, școala românească nu avea nici un elev din cauza „concurenței” austriece și italiene. Reprezentanții celor două state ofereau școlarilor bani, haine și le asigurau hrana, iar „românii văzând că lucrurile merg așa au devenit foarte pretențioși și își întorc privirea spre acela care le oferă mai mult”⁵⁶. O situație similară era constatată la Bitolia, unde „sunt multe cazuri de părinți români care trimit pe un copil la școala greacă, pe altul la cea sârbească și pe altul la cea română pentru a-i avea pe toți bursieri”⁵⁷. Aceste două cazuri, ce nu erau singulare, demonstrează că cei care se ocupau de administrarea problemelor românești din Balcani nu cunoșteau realitățile din teritoriu. Populația simplă, din satele Pindului, avea mai puțină nevoie de lozinci și promisiuni, ci mai degrabă de ajutoare materiale. Ei nu trebuie culpabilizați în nici un fel, deoarece era greu să-și păstreze sentimentele naționale, dacă autoritățile nu îi sprijineau. Aceste autorități trebuiau să conștientizeze că atragerea și menținerea categoriilor sociale sărace de partea cauzei române se făcea și cu mijloace financiare, nu doar prin apelul la valorile spirituale comune. Tot ca exemplu al lipsei de strategie în domeniul educației trebuie adusă și constatarea referitoare la liceul din Bitolia, făcută în aceeași expunere de motive. Raportorii scriau în documentul trimis MIPC, că „am dat atențiune deosebită predării limbii turce pentru că absolvenții liceului nostru nu cunosc mai deloc această limbă, care singură e în stare a le deschide calea spre funcțiunile din Imperiul Turcesc”⁵⁸. Ce s-ar mai putea adăuga după toate acestea, dacă ne gândim că ele se petrec la jumătate de veac de la debutul „propagandei române” în Macedonia? Nu ne rămâne decât să credem că optimismul exprimat de Ion Arginteanu în prima monografie dedicată comunității aromâne era împărtășit atât de autoritățile de la București, cât și din Macedonia: „Astăzi națiunea românească din Turcia se bucură de tot mai puține drepturi ca Grecii și Slavii. Totuși viitorul lor este asigurat. Un popor care și-a conservat individualitatea sa etnică 1300 de ani, prin cultură străină, va putea trăi în viitor cel puțin de două ori pe atât, prin cultura națională”⁵⁹.

⁵⁵ Cei doi termeni sunt des întâlniți în literatura și în presa vremii, ei făcând referire la două grupuri din interiorul comunității macedo-române. „Grecomanii” erau cei care studiaseră la școlile cu predare în limba elenă, participau la ceremoniile religioase din bisericile grecești și aveau sentimente filoelene, iar „românii adevărați” erau cei care susțineau propaganda română.

⁵⁶ Administrația școlilor și bisericilor române din Turcia către MIPC, Bitolia, 8 martie 1903, în ANRDAIC, fond MIPC, dosar 398/1903, f. 55r.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 63v.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 65v.

⁵⁹ Ion Arginteanu, *Istoria românilor macedoneni din cele mai vechi timpuri și până în zilele noastre*, București, Tipografia L'Independence Roumain, 1904, p. XV.

Contextul desfășurării acestor activități coordonate de la București era unul tulbure. Începutul anului 1903 marca o creștere semnificativă a agitațiilor din Macedonia, pe fondul nemulțumirii liderilor ORIM, ca urmare a neaplicării reformelor cerute. În spatele acestei atitudini belicoase se afla statul bulgar, care încuraja intențiile revoluționare din Macedonia, considerând că eventuala autonomie a provinciei, obținută în urma unei revolte, putea fi transformată în dependență față de Sofia. Astfel, în ianuarie 1903, Mihailovski, președintele Înaltului Comitet Macedonean, reîntors din călătoria de propagandă prin Austria, Franța și Marea Britanie, a ținut o conferință, la care au luat parte, printre alții, deputați bulgari și vicepreședintele Sobraniei⁶⁰. El a declarat că, în urma întrevederilor avute, s-a convins că „chestia macedoneană va trebui hotărâtă atât pe cale diplomatică, cât și prin revoluție“, mai ales că „majoritatea oamenilor politici europeni susțin cauza macedoneană“⁶¹.

Organizarea bulgarilor din cele trei vilaete și hotărârea lor de a declanșa insurecția a fost surprinsă și în nota Legației române la Sofia către Ministerul Afacerilor Străine, din 21 ian. / 3 febr. 1903, în care se scria că: „simptomele unei apropiate mișcări în Macedonia se înmulțesc“⁶². N. Mișu transmitea, în continuare, că liderii macedonenilor, care până în 1903 erau împărțiți în două tabere, au ajuns la o înțelegere cu privire la necesitatea revoltei. Cele două grupări de care amintea oficialul român erau Comitetul Mihailovski-Tonchev (acesta din urmă fiind omul de încredere al Principelui Ferdinand) și ORIM. Organizația Revoluționară era considerată mai importantă, deoarece reușise să creeze în toată Macedonia circumscripții revoluționare, cu oameni și depozite de arme, astfel încât, „un complex de aproximativ zece sate formează un raion cu șefi speciali, curieri și cadre de revoluționari, care circulă prin sate și întrețin spiritul locuitorilor mereu gata“⁶³. Cu toate acestea, divergențe existau și în interiorul Organizației. La începutul anului 1903 se formase un puternic curent, ce susținea declanșarea imediată a revoltei, care ar fi atras intervenția și susținerea Bulgariei. De cealaltă parte, moderații, printre care se numărau și liderii ORIM, considerau inoportună începerea insurecției în primăvara aceluia an⁶⁴. Profitând de absența lui Delcev și Gruev, principalii lideri și artizani ai liniei moderate, câțiva membri ai Comitetului Central au decis, în ianuarie 1903, să convoace un congres la Salonic, pentru a organiza revolta⁶⁵. Ajuns prea târziu la lucrările congresului, Delcev nu a mai putut decât să constate că decizia ridicării la luptă fusese luată, singura contribuție adusă fiind amânarea declanșării ostilităților până în vară. Asasinarea lui Delcev de către turci a grăbit organizarea întâlnirii de la Smilevo, din 2-7 mai, în urma căreia liderii ORIM au hotărât începerea insurecției pe 2 august 1903, stabilind, în același timp, și planul de acțiune⁶⁶.

Autoritățile bulgare nu erau străine de aceste agitații, în ciuda declarațiilor premierului Danev⁶⁷, care susținea că nu va sprijini acțiunea bandelor și că a dat ordin să fie închise toate localurile organizației, existente în Principat și să fie arestați toți membrii⁶⁸. În aceeași ordine de idei, a apărut un articol în ziarul „Politische Correspondenz“, cu un interviu al primului ministru bulgar, care declara: „Cu toate că la

⁶⁰ Mișu către Brătianu, Sofia, 9/21 ian. 1903, în AMAE, Problema 21, vol. 104/1903, f. 2r.

⁶¹ *Ibidem*, f. 4v.

⁶² Mișu către Brătianu, Sofia, 21 ian./3 febr. 1903, în *idem*, f. 5r.

⁶³ *Ibidem*, f. 6r.

⁶⁴ Dimitrie Djordjevic, *op. cit.*, p. 194.

⁶⁵ Dimitar Kosev, *op. cit.*, p. 26.

⁶⁶ Dimitrie Djordjevic, *op. cit.*, p. 194.

⁶⁷ Guvernul Danev a condus Bulgaria din 1901 până la 5 mai 1903.

⁶⁸ Mișu către Brătianu, Sofia, 4/17 febr. 1903, în AMAE, Problema 21, vol 104/1903, f. 32v.

unii bărbați politici ai Bulgariei există aspirațiuni asupra Macedoniei, niciodată aceste aspirațiuni n-au fost împărtășite de guvernul bulgar⁶⁹. Nu știm la cine făcea referire Danev, dar afirmațiile lui erau contrazise de Petcov, șeful Partidului „Stambulovist“, care acuza conducerea de la Sofia că s-a transformat într-un instrument al Rusiei, ce instigă la revoltă în Macedonia⁷⁰. Cert este și faptul că, după informațiile deținute de ziarul „Voința Națională“, numeroși ofițeri bulgari demisionau din armată spre a se pune în serviciul bandelor de insurgenți⁷¹.

Aceste tulburări din Macedonia nu au lăsat indiferentă România. Ambasadorul francez la București, Henry, îi scria lui Delcassé, la 23 ianuarie 1903, că relațiile dintre București și Sofia erau dificile și supuse oricând rupturii, sporirea teritoriului bulgar nefiind acceptată de partea română⁷². Explicația acestei atitudini era aceea că oficialii români considerau că Bulgaria încuraja declanșarea revoltei și susținea ideea autonomiei Macedoniei pentru a o putea îngloba, ulterior, așa cum făcuse și cu Rumelia Orientală. Or, poziția României era de a menține *statu-quo*-ul și echilibrul în regiune, atitudine ce era pusă, de Henry, pe seama influenței exercitate de cancelaria germană, care dorea liniștea în Balcani, pentru a se putea apropia de Rusia, fără a strica relațiile cu Austro-Ungaria⁷³. Nu suntem în măsură, însă, să apreciem exactitatea acestei afirmații, pe care o considerăm doar o ipoteză. Tot ceea ce știm este că, într-adevăr, Bulow a declarat într-un discurs ținut în ultima ședință a Reichstagului că, în ce privește atitudinea statului său în chestiunea balcanică, ea este pacifică și nepărtinitoare⁷⁴. La rândul ei, Rusia, a trimis o notă guvernului bulgar, în care îi cerea să înceteze a mai sprijini comitetele revoluționare, în caz contrar, „toată responsabilitatea va cădea asupra acelor vinovați și Rusia va lăsa cu totul mână liberă Turciei“⁷⁵. O altă informație, venită de data aceasta de la ziarul „Novoe Vremea“, oficiosul guvernului rus, ne determină, însă, să privim cu circumspecție declarațiile oficiale de la Petersburg. Gazeta scrie că tulburările din Macedonia continuau deoarece șefii mișcării revoluționare și câțiva oameni de stat bulgari „își închipuie că Rusia va lua armele pentru eliberarea fraților slavi, îndată ce sângele slav va curge în Balcani“⁷⁶. Deși neagă, la rândul lui, implicarea Rusiei în Peninsula, ziarul rus lasă loc interpretărilor. Astfel, oficialii bulgari, așa cum reiese din articolul invocat mai sus, dar și din acuzele Partidului „Stambulovist“, de opoziție, sperau în ajutorul și intervenția Rusiei. Or, aceste așteptări nu puteau să nu aibă nici un suport, din moment ce, așa cum am văzut în prima parte a cercetării noastre, relațiile dintre cele două state erau foarte bune, existând chiar un tratat politico-militar. Aceasta ne determină, deși nu dispunem de dovezi documentare, să avansăm ideea unei înțelegeri, nedeclarată public, între Rusia și Bulgaria. Există, însă, și o altă variantă posibilă, care trebuie luată în calcul. Petersburgul era, în 1903, concentrat mai ales pe problemele din Extremul Orient și pentru a nu „lupta“ pe două fronturi, încerca să se asigure de menținerea *statu-quo*-ului balcanic. Astfel, apelurile oficiale la ordine și pace ale guvernului rus devin perfect explicabile, eventualitatea unui „joc de culise“, în tandem cu Bulgaria, fiind imposibilă.

⁶⁹ „Voința Națională“, an XX, nr. 5341, 15/28 ian. 1903, p. 2.

⁷⁰ Mișu către Brătianu, Sofia, 3/16 febr. 1903, în AMAE, Problema 21, vol. 104/1903, f. 24v.

⁷¹ „Voința Națională“, an XX, nr. 5357, 5/18 febr. 1903, p. 2.

⁷² Henry către Delcassé, București, 23 ian. 1903, în *Documents Diplomatiques Français* (în continuare *Documents...*), 2e serie, 1901-1911, tome III, Imprimerie Nationale, Paris, 1930, p. 52.

⁷³ Henry către Delcassé, București, 22 febr. 1903, în idem, p. 127.

⁷⁴ „Adevărul“, an XVI, nr. 4830, 10 ian. 1903, p. 1.

⁷⁵ Mișu către Brătianu, Sofia, 16/1 martie 1903, în AME, Problema 21, vol. 104/1903, f. 53v.

⁷⁶ „Voința Națională“, an XX, nr. 5396, 22 martie/4 apr. 1903, p. 1.

Cât despre poziția României, ziarul „Astrapi” din Atena, informa că în cercurile oficiale austriece circula știrea conform căreia guvernul român a declarat că în cazul în care puterile vor decide introducerea reformelor în Macedonia să se ceară și părerea lui, deoarece Bucureștiul se interesează de soarta aromânilor din provincia turcă⁷⁷. La rândul său, „Berliner Tageblatt” anunța din surse autorizate că oficialii români au adresat cabinetelor europene un memoriu, în care Bulgaria și Turcia erau acuzate de compromiterea în mod grav a păcii din zonă, cele două state fiind răspunzătoare de „orice s-ar întâmpla în viitor”⁷⁸. Spre deosebire de România, Serbia a adoptat o atitudine mai războinică, sesizată și la Sofia. De altfel, agentul diplomatic sârb în capitala bulgară, Marincovici, îi confirma reprezentantului român la Sofia că guvernul de la Belgrad a făcut o comandă de arme, muniție și îmbrăcăminte, dar că nu se va mai lansa într-o aventură ca cea din 1885⁷⁹.

În acest timp, pregătirile pentru revoltă a bandelor bulgare continua, iar tensiunile între Bulgaria și Turcia intrau într-o fază nouă. N. Mișu scria guvernului român că avea informații potrivit cărora macedonenii își procurau muniția de la depozitul școlii de ofițeri de rezervă din Bulgaria și că aceste comitete erau chiar în tratative pentru cumpărarea unui număr însemnat de arme Henry-Martini de la arsenalul din București⁸⁰. Oficialul român nu a dat mai multe amănunte despre această „afacere” și nici nu a revenit cu detalii suplimentare, astfel încât punem informația sub semnul probabilității. Cât despre diplomația bulgară și turcă, se poate constata o încordare sporită a relațiilor bilaterale. Această situație era cauzată de neîncrederea cabinetului turc în promisiunile Sofiei de neutralizare a bandelor din interiorul Bulgariei și a acuzațiilor acestui din urmă stat la adresa Constantinopolului, de tergiversare a aplicării reformelor. Ca urmare a suspiciunilor reciproce și a escaladării conflictului din Macedonia, ambele state au mobilizat la frontieră unități militare, gata de luptă⁸¹. Situația era cu atât mai dificilă pentru cele două state balcanice, cu cât avertismentele primite din partea vecinilor și a marilor cabinete erau destul de clare. Într-un comunicat al ministrului austriac de externe se afirma că „dacă Turcia nu va realiza reformele impuse de Rusia și Austria, atunci nici aceste puteri nu vor mai putea opri pe bulgari de la război. Dar, într-un moment atât de critic, Turcia nu se va găsi numai în fața bulgarilor, ci și a românilor și probabil a sârbilor, a muntenegrenilor și a grecilor [...] Și dacă ar trebui chestiunea macedoneană elucidată printr-un război, România e silită să-și spună părerea, care contează. România mai are să-și ridice rănile ce i le-a cauzat tratatul de la Berlin, ea nu trebuie să renunțe la poziția sa, ca al doilea stat important după Turcia în Peninsula Balcanică și trebuie să aibă în vedere cum se va mări Bulgaria, eventual în seama Padișahului și dacă nu cumva Bulgaria va persecuta pe cuțovlahii macedoneni, care sunt de aceeași rasă cu românii. Diplomația română s-a asigurat din timp contra eventualității acesteia și când, la o eventuală lichidare a Macedoniei, România va primi prețul alipirii sale la Tripla Alianță, nu se va ridica din Petersburg nici un glas împotriva”⁸². Citatul prezentat mai sus realizează una dintre cele mai incitante analize ale situației complexe din Balcani și tocmai din această cauză ne-am permis să-l reproducem aproape în

⁷⁷ „Adevărul”, an XVI, nr. 4823, 3 ian. 1903, p. 1.

⁷⁸ Idem, an XVI, nr. 4854, 3 febr. 1903, p. 1.

⁷⁹ Mișu către Brătianu, Sofia, 19/4 martie 1903, în AMAE, Problema 21, vol. 104/1903, f. 58r.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 59v și 60r.

⁸¹ „Adevărul”, an XVI, nr. 4856, 5 febr. 1903, p. 1; „Voința Națională”, an XX, nr. 5418, 21 apr./4 mai 1903, p. 2.

⁸² „Adevărul”, an XVI, nr. 4859, 8 febr. 1903, p. 1.

totalitate. Trebuie să menționăm, în același timp, că nu am avut cum să verificăm existența acestei declarații în surse documentare austriece, astfel încât formulăm rezervele de rigoare cu privire la autenticitatea comunicatului. Importanța lui rezultă, în primul rând, din faptul că a fost emis de o persoană autorizată, ce reprezenta o putere direct interesată în zonă și cu influență în România. În al doilea rând, pentru că ministrul de externe austriac, Goluchowsky, a lansat unele informații despre care nu am putut afla, până în momentul de față, din surse românești. Este posibil ca aceste opinii să fie rezultatul unor convorbiri româno-austriece sau, pur și simplu, al flerului diplomatic al oficialului de la Viena. În acest discurs trebuie surprins avertismentul dat Turciei, care în cazul neaplicării reformelor se va afla în fața unei crize regionale, pe care Rusia și Austro-Ungaria nu o vor mai controla. Al doilea punct de interes este cel referitor la poziția României, pe care Goluchowsky o indică în postura de participantă sigură, alături de bulgari, la coaliția antiotomană și nu ca o eventuală aliată, așa cum face atunci când se referă la Serbia, Muntenegru și Grecia. Explicația acestei lipse de echivoc în privința atitudinii României se datorează, în viziunea ministrului austriac, importanței statului român, ca factor politic în zonă, dar și interesului major în Macedonia. Acest interes este dat atât de existența etniei aromâne în provincia otomană, cât și de necesitatea păstrării *statu-quo*-ului, astfel încât Bulgaria să nu-și mărească teritoriul spre sud și să formuleze pretenții de lider regional. Analiza textului nu ne-a lămurit, însă, dacă rezolvarea situației aromânilor era, pentru România, un scop al politicii balcanice sau doar un mijloc de implicare a Bucureștiului în afacerile Peninsulei, pentru a supraveghea extinderea statului bulgar. La fel de discutabilă este și fraza finală, care pune la încercare abilitățile intuitive ale cercetătorului. În primul rând, nu ne este clar pentru care din „eventualități” s-a asigurat România: pentru cea a măririi Bulgariei sau pentru cea a persecuției aromânilor. Din construcția ulterioară a propoziției tindem să credem că autoritățile de la București au luat în calcul ambele variante în momentul în care au decis să se orienteze spre Tripla Alianță, „prețul alipirii” la acest bloc politico-militar fiind tocmai compensațiile în Balcani. Astfel, pentru a anihila pretențiile românești în Transilvania, Austro-Ungaria a încercat să canalizeze atenția României spre sud-estul Europei, direcție convenabilă și Petersburgului, care scotea din calculul diplomației române problema Basarabiei. Dubiile noastre cu privire la autenticitatea documentului sunt date și de utilizarea unei formule neobișnuite pentru o declarație publică și oficială: „prețul alipirii sale (a României – n.n.) la Tripla Alianță”. Mai întâi trebuie să constatăm că există un neadevăr istoric în această expresie. România nu s-a alipit niciodată Triplei Alianțe, ci a încheiat un tratat cu Austro-Ungaria, la care au aderat Germania și Italia. Este greu să credem că acest amănunt a scăpat tocmai ministrului de externe austriac sau poate că de vină este traducerea, prea lejeră, din germană, a ziarului „Adevărul”. Există, însă, și posibilitatea ca Goluchowsky să fi urmărit în mod special modificarea statutului României în alianță, pentru a crea senzația că politica balcanică a Bucureștiului este și politica Austro-Ungariei, iar acțiunile acesteia în Macedonia trebuie luate în calcul de statele din zonă. Oricum am considera acest comunicat, ideile exprimate sunt interesante și reflectă, în multe cazuri, situații reale sau posibile la acel moment, unele dintre ele fiind confirmate de evoluția ulterioară a evenimentelor.

O declarație apărută în același ziar, a unui om politic român, care a vrut să-și păstreze anonimatul, vine să întărească o parte din afirmațiile lui Goluchowsky: „După intrarea României în sfera de influență a Triplei Alianțe, oamenii politici români și-au dat seama că înrăutățesc situația românilor din Transilvania dacă își manifestă naționalismul în această direcție; atunci, sentimentele naționale s-au revărsat spre cuțovlahi.

Dobrogea pe care am fost siliți s-o primim în 1878 cu inima frântă (sic!), în schimbul unei provincii eminamente naționale a slăbit cu desăvârșire poziția noastră politică și strategică față cu slavismul [...] De aceea e o chestiune de viață pentru noi ca Macedonia să nu se dezvolte ca o provincie autonomă sub influența exclusivă a Bulgariei [...] Iată, deci, punctul unde interesele noastre se confundă cu desăvârșire cu Austro-Ungaria. Și noi avem un interes puternic în existența mai departe a Turciei și pentru noi e o chestiune de o importanță colosală ca Macedonia, dacă își va obține vreodată autonomia, să devină un fel de stat tampon⁸³. Mai întâi trebuie să apreciem sinceritatea omului politic român, care a recunoscut că preocuparea pentru soarta aromânilor era legată de orientarea politicii externe, orientare conjuncturală, de altfel, și nu de aspirațiile naționale incluse într-un program bine articulat. Acest loc secund ocupat de „problema aromânilor” în planurile oficialilor de la București este sesizabil și din prezentarea ulterioară a motivelor interesului manifestat față de situația din Balcani. Pentru guvernul român prioritară era menținerea supremației în Peninsulă, modalitatea realizării acestui deziderat fiind ținerea sub control a statelor slave și împiedicarea expansiunii teritoriale bulgare. Așadar, direcția balcanică a politicii externe românești nu se datora grijii pentru soarta macedo-românilor, ci „jocurilor diplomatice”, care aveau drept scop păstrarea *statu-quo*-ului. Este evident că poziția diplomației române a fost influențată subtil de Austria, care câștiga, astfel, atât parteneriatul în lupta împotriva Rusiei, cât și abaterea atenției Bucureștiului de la „problema transilvăneană”.

Aceste dezbateri din presa românească și internațională se desfășurau pe fondul agitațiilor de amploare din Macedonia. Atacurile bandelor bulgare deveneau din ce în ce mai numeroase și mai bine organizate, victimă a acestor acțiuni căzând chiar consulul rus la Mitrovița, Scerbina, a cărui deces a provocat o criză de proporții între Constantinopol și Petersburg⁸⁴. Alături de arme și muniții „convenționale”, bandele foloseau tot mai des dinamita, introdusă în Macedonia prin intermediul a două firme comerciale sofote⁸⁵. Astfel, la 28 aprilie 1903, s-a înregistrat explozia unei bombe pe pachebotul „Guadalquivir” și a alteia în trenul ce lega Veleșul de Uskub, pentru ca, pe 29 aprilie, sediul Băncii Otomane din Salonic să fie aruncat în aer⁸⁶. Nemaiputând face față avalanșei de atacuri, guvernul otoman a elaborat un regulament conținând măsuri ce vizau înăbușirea rebeliunii, regulament prin care Macedonia și Albania erau împărțite în districte militare, sub conducerea unor „căpetenii” cu depline puteri⁸⁷. Autoritățile de la Constantinopol au făcut apel și la guvernul României pentru a le sprijini în efortul de anihilare a rețelelor organizate ale revoluționarilor. În notificarea Porții se scria că pe teritoriul românesc locuiesc bulgari, care au legătură cu comitetele din Macedonia. Răspunsul oficialilor de la București a fost prompt, ministrul de interne ordonând o serie de percheziții, ocazie cu care au fost confiscate numeroase scrisori și acte compromițătoare pentru bulgarii în cauză⁸⁸. Ziarul „Adevărul” a pus această reacție pe seama încercărilor României de a „predispune în chip favorabil Turcia pentru stabilirea unui episcopat român în Macedonia”, motivație confirmată ulterior și într-un articol din ziarul „Correspondance International”. Acesta scria despre vizita la București a ministrului român la Constantinopol, Al. Lahovari, că „în cele două audiențe ce îi acordă

⁸³ Idem, an XVI, nr. 4877, 26 febr. 1903, p. 1.

⁸⁴ Idem, an XVI, nr. 4903, 24 martie 1903, p. 1.

⁸⁵ Idem, an XVI, nr. 4931, 23 apr. 1903, p. 1.

⁸⁶ Colonel Lamouche, *Quinze ans d'histoire balkanique (1904-1918)*, Paris, Payot, 1928, p. 34.

⁸⁷ „Adevărul”, an XVI, nr. 4921, 13 apr. 1903, p. 1.

⁸⁸ Idem, an XVI, nr. 4943, 5 mai 1903, p. 1.

regele, Al. Lahovari a relatat asupra situației din Turcia, apoi a primit instrucțiuni din partea guvernului. Deși conduita României e determinată de intențiunile sale pașnice, guvernul a trebuit să stabilească mijloacele prin care s-ar putea obține de la Poartă recunoașterea naționalității române în Macedonia și acordarea firmanului de aprobare pentru un episcop român⁸⁹.

Implicarea autorităților de la Sofia în sprijinirea bandelor a stârnit îngrijorarea Porții, care a mobilizat la frontieră 178 de batalioane, 37 escadroane și 78 de baterii, cuprinzând 140.000 de oameni⁹⁰. De altfel, Bulgaria și Turcia se acuzau reciproc de instigare la violență, prima invocând neaplicarea reformelor în cele trei vilaețe și mobilizarea armatei otomane, care sub pretextul anihilării bandelor încălca teritoriul bulgar, iar cea de-a doua aducând argumentul susținerii comitetelor revoluționare de către guvernul sofiot⁹¹. Partea otomană a declarat, în acest sens, că numai după ce Bulgaria nu va mai ajuta bandele și va reinstala liniștea în Macedonia, oficialitățile de la Constantinopol vor relua procesul de reforme⁹². Determinarea cu care acționau turcii a fost constatată și de ministrul rus, Zinoviev, care susținea că mobilizarea de la graniță nu trebuie interpretată ca o măsură de precauție din partea Imperiului Otoman, ci ca pe un gest de intimidare a bulgarilor, pentru a le sugera pericolul la care se expun, dacă vor continua să încurajeze declanșarea insurecției⁹³. Se pare, însă, că atitudinea Turciei nu era pe deplin susținută de marile puteri, din moment ce premierul bulgar Petrov avea asigurări de la Petersburg și Viena că „armatele otomane nu vor ataca dacă îi vom da asigurări că n-o vom ataca”⁹⁴. Această declarație a fost întărită de demersul comun și confidențial făcut de Rusia și Austro-Ungaria, pe lângă Marele Vizir, pentru oprirea agresiunilor în Macedonia⁹⁵ și retragerea unei părți din trupele de frontieră⁹⁶, cu avertismentul că, în caz contrar, cele două puteri vor interveni direct. În urma presiunilor internaționale, Poarta a notificat Bulgariei că, pentru îmbunătățirea raporturilor bilaterale, a decis contramandarea oricărei măsuri luate contra bandelor revoluționare, eliberarea deținuților bulgari, retragerea unei părți din trupele de la frontieră și aprobarea redeschiderii școlilor și bisericilor închise. În schimb, a cerut să primească asigurări din partea Sofiei că are intenții pașnice, cerință satisfăcută de Bulgaria prin anularea măsurilor militare excepționale⁹⁷. În aceeași ordine de idei, pentru a diminua nemulțumirile marilor cabinete și pentru a demonstra interesul pe care îl poartă creștinilor din Imperiu, autoritățile de la Constantinopol au comunicat informații referitoare la aplicarea reformelor, în vilaețele europene. Astfel, Hilmi Pașa raporta numirea a trei inspectori agricoli, a unui caimacam în fiecare capitală de vilaeț, angajarea a 670 de jandarmi creștini din cei 2.235 stabiliți prin acordul austro-rus și a 121 agenți de poliție, din cei 147 prevăzuți în același document⁹⁸. Se mai preciza că au fost organizate

⁸⁹ Idem, an XVI, nr. 4962, 25 mai 1903, p. 1.

⁹⁰ „Voința Națională”, an XX, nr. 5437, 13/26 mai 1903, p. 2.

⁹¹ La 5 mai 1903 s-a constituit un guvern de coaliție, a cărui premier a fost numit Petrov, pentru ca, după trei luni, în fruntea executivului să vină aliatul la guvernare, național-liberalul Petcov; Alexandru Budiș, *op. cit.*, p. 44.

⁹² Al. Em. Lahovari către Brătianu, Constantinopol, 19 mai/1 iun. 1903, în AMAE, Problema 21, vol. 41/1903, f. 31v.

⁹³ Al. Em. Lahovari către Brătianu, Constantinopol, 23 iun./16 iul. 1903, în idem, f. 49r.

⁹⁴ „Adevărul”, an XVI, nr. 5002, 4 iul. 1903, p. 1.

⁹⁵ Al. Em. Lahovari, către Brătianu, Constantinopol, 11 iul. 1903, în AMAE, Problema 21, vol. 41/1903, f. 67r.

⁹⁶ Argetoianu către Brătianu, Constantinopol, 15/28 iul. 1903, în idem, f. 69r.

⁹⁷ „Voința Națională”, an XX, nr. 5477, 5/18 iul. 1903, p. 1.

⁹⁸ Idem, an XX, nr. 5479, 8/21 iul. 1903, p. 2.

gărzi câmpenești, formate din 2.320 musulmani și 1.536 de creștini, au fost destituiți 35 funcționari, alți 15 fiind puși sub acuzare, s-au constituit, în fiecare vilaet, o curte de apel, un tribunal civil și criminal și au fost alocați 5% din veniturile vilaetelor pentru lucrări publice⁹⁹.

Eforturile de pacificare a zonei nu au dat, însă, rezultatele scontate. Nici declarațiile Bulgariei de demobilizare a trupelor concentrate la frontieră și de neimplicare în sprijinul bandelor, nici afirmațiile Porții cu privire la derularea programului de reforme nu au fost în măsură să oprească tulburările revoluționare din Macedonia. „Febra” insurecționară i-a cuprins în așa măsură pe bulgarii din ORIM, încât orice intervenție se dovedea a fi incapabilă de a gestiona situația. În consecință, respectând deciziile congresului din primăvară, liderii Organizației au proclamat insurecția generală pe 2 august 1903, punctul de plecare al acțiunilor fiind regiunea Veles-Debar¹⁰⁰. Boris Saraffov, care s-a aflat în fruntea acestei revolte, a remis agenților diplomați ai puterilor un memoriu, în care anunța declanșarea insurecției, scopul fiind de a obține numirea unui guvernator creștin în Macedonia, independent de autoritățile de la Constantinopol și de a determina puterile să exercite controlul lor pentru punerea în aplicare a reformelor¹⁰¹. După declanșarea mișcării generale în cele trei vilaete, autoritățile otomane comunicau în presă că au găsit documente ce conțineau detalii ale organizării insurgenților, apeluri la populația macedoneană de a-i omorî pe turci și de a rupe comunicațiile telegrafice, în scopul de a atrage atenția puterilor asupra situației creștinilor din Macedonia¹⁰². La rândul lor, funcționarii căilor ferate otomane susțineau că au primit scrisori de amenințare din partea statului major al comitetului revoluționar, în care se preciza că vor fi lansate atentate împotriva instituției feroviare turcești¹⁰³. Ca dovadă a bunei organizări și dotări, în prima etapă, insurecția a cuprins rapid teritorii întinse din vilaetele europene, trupele organizației reușind să controleze regiunile muntoase din Bitolia, Ohrida și Kicevo¹⁰⁴. Momentul de apogeu l-a constituit eliberarea orașului Krușevo și proclamarea „republicii de la Krușevo”, care a devenit centrul insurgenților¹⁰⁵. Acolo a fost ales un comitet suprem, compus din șase membri și un organ reprezentativ, ambele cu rolul de a coordona activitățile bandelor. Acestea erau formate din 5 până la 250 de persoane, având în frunte un șef, numit voievod, ajutat de un secretar, un intendent și un șef de pază¹⁰⁶ și erau dotate cu puști de tip Berdov, Mannlicher, Martini, Gros, Carnica și Mauser¹⁰⁷. Pe 19 august, revolta a izbucnit și în Adrianopol¹⁰⁸, fiind eliberate mai multe sate din regiunea munților Strandja și două orașe mai mici de pe litoralul Mării Negre¹⁰⁹. Au fost distruse numeroase poduri și șosele¹¹⁰, au fost aruncate în aer cazarmele militare turcești¹¹¹, iar populația pașnică a constituit, de multe ori, ținta atacurilor armate, atât din partea bulgarilor, cât și a

⁹⁹ *Ibidem*.

¹⁰⁰ Dimitrie Djordjevic, *op. cit.*, p. 195.

¹⁰¹ „Voința Națională”, an XX, nr. 5498, 30 iul./12 aug. 1903, p. 1.

¹⁰² „Adevărul”, an XVI, nr. 5026, 28 iul. 1903, p. 1.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ P. Pavlov, I. Ianev, *op. cit.*, p. 129.

¹⁰⁵ Dimitar Kosev, *op. cit.*, p. 27.

¹⁰⁶ „Voința Națională”, an XX, nr. 5526, 4/17 sept. 1903, p. 3.

¹⁰⁷ Idem, an XX, nr. 5527, 5/18 sept. 1903, p. 2.

¹⁰⁸ Nicolaj Todorov, *op. cit.*, p. 34.

¹⁰⁹ P. Pavlov, I. Ianev, *op. cit.*, p. 129.

¹¹⁰ Al. Pădeanu către Al. Em. Lahovari, Constantinopol, 23 iun. 1903, în AMAE, Problema 21, vol. 41/1903, f. 78r.

¹¹¹ „Voința Națională”, an XX, nr. 5502, 4/17 aug. 1903, p. 3.

turcilor. Consulul României la Bitolia, Al. Pădeanu, îl informa, în acest sens, pe Al. Em. Lahovari că „mai toate satele de creștini, fie ele implicate în răscoală sau nu, sunt tratate cu aceeași asprime, căci turcii, în orice creștin, fără a-i deosebi naționalitatea, nu văd decât insurgenți”¹¹².

Luptând singuri împotriva armatelor otomane și nebeneficiind de ajutorul direct al Bulgariei, revoluționarii nu au putut rezista mult timp în regiunile cucerite. Astfel, din septembrie 1903 au abandonat tactica ofensivă și s-au retras treptat spre munți, etapă ce marchează sfârșitul revoltei macedonene. Bilanțul celor două luni de confruntări indică amploarea implicării în această dispută și este o dovadă a situației critice din regiune. Astfel, din cei 26.000 de insurgenți participanți la luptele din Macedonia au murit 994, iar din totalul de 350.000 de soldați turci au pierit 5.326¹¹³. Au fost distruse 9.000 de case și circa 30.000 de persoane au emigrat în Bulgaria și în celelalte state balcanice¹¹⁴.

Cât privește poziția României, Henry, ambasadorul francez la București, îl informa pe Delcassé, încă din iulie 1903, că, în cazul unui conflict bulgaro-turc, oficialitățile române vor adopta tactica neutralității¹¹⁵. Informația dată de diplomatul francez a fost corectă, în sensul că guvernul liberal, condus de D. A. Sturdza, nu a oferit sprijin direct nici unei tabere și nu s-a implicat militar în dispută.

Trebuie să precizăm încă de la început că strategia adoptată de București și mai ales resorturile interne și externe ale deciziilor politice în cazul acestui conflict au fost greu descifrabile. Lipsa unor declarații oficiale în presa vremii, tăcerea, aproape suspectă pe care au adoptat-o guvernanții români au făcut ca munca cercetătorului și concluziile sale să se bazeze doar pe specularea unor informații lacunare, culese din diverse surse și pe abilitatea de a „recompune” realitățile, din fragmente neomogene. Nu ne explicăm de ce autoritățile române au fost atât de rezervate în declarații publice, în condițiile în care interesul pentru situația din Macedonia era unul recunoscut, iar agresivitatea discursurilor politice ale celorlalte guverne balcanice implicate în conflict impunea, cel puțin, o atitudine mai fermă a oficialilor de la București. Trebuie să recunoaștem că aceste oficialități nu au rămas cu totul impasibile față de evenimentele din Turcia europeană, dar reflectarea în presă a acțiunilor lor a fost dintre cele mai slabe. Opinia publică din România cunoștea în mică măsură atitudinea guvernului față de problemele care se iveau zilnic în Macedonia, în comparație cu actele de politică externă și poziția guvernului turc sau bulgar. Elocventă pentru această situație este cazul ziarului „Voința Națională”, oficiosul partidului aflat la putere, din paginile căruia au lipsit informații referitoare la activitatea diplomatică a statului român, în contextul crizei din Balcani. Această deficiență a fost sesizată de ziarul „Adevărul”, organ de presă ce a reflectat, poate, cel mai bine situația din Peninsula și implicarea autorităților de la București. Utilizarea cu predilecție a canalelor diplomatice secrete pentru expunerea intențiilor de politică externă poate fi pusă pe seama dorinței guvernanților români de articulare a unei strategii ce nu trebuia cunoscută de potențialii adversari sau a situării României la remorca intereselor altor state. În această ultimă eventualitate, factorii de decizie din capitala română preferau să aștepte mai întâi indicațiile venite din exterior pentru a se conforma, fapt ce făcea inutilă orice declarație publică sau chiar nu erau informate despre deciziile luate în cercurile restrânse ale marilor cabinete. Această ipoteză a fost susținută de ziarul „Adevărul”, care scria: „Iată de ce pentru noi situația

¹¹² Al. Pădeanu către Al. Em. Lahovari, Bitolia, 6 aug. 1903, în AMAE, Problema 21, vol. 41/1903, f. 88r.

¹¹³ Dimitar Kosev, *op. cit.*, p. 28.

¹¹⁴ Dimitrie Djordjevic, *op. cit.*, p. 196.

¹¹⁵ Henry către Delcassé, București, 10 iul. 1903, în *Documents...*, tome III, p. 445.

din Macedonia oferă ceva mai mult decât un câmp de observațiune obiectivă și trebuie ca această chestiune să iasă din mutismul cu care o înconjoară întrevederile capetelor încoronate, căci pentru România sunt în joc, pe de o parte, interesele naționale în Macedonia, iar pe de alta, însăși existența ei de stat liber. Politicienii noștri continuă a fi tratați de minori când e vorba de a fi puși la curent cu deciziile care privesc destinele superioare ale țării. Miniștrii noștri sunt încă vătafi [...], iar când sunt întrebați ce situație se rezervă țării, în cazul unor evenimente ca acelea care pot decurge din insurecția macedoneană bat laturile, răspund cu formule goale și pun înainte persoana regelui. «Să avem încredere în înțelepciunea regelui!» Nu mai lipsește decât un «De Sylva nu trădează» rostit pe un ton tragi-comic!¹¹⁶

Din rapoartele trimise de reprezentanții noștri diplomatici la Sofia și Constantinopol aflăm, totuși, informații despre implicarea autorităților române în rezolvarea problemelor ce afectau destinul conaționalilor de la sudul Dunării. În vara anului 1903, aromânii aveau o imagine favorabilă în cercurile oficiale otomane, fapt datorat „atitudinii absolut corecte și loiale și care este de mare utilitate în condițiile actuale“, după cum opina chiar Sultanul, într-o convorbire cu agentul nostru diplomatic pe lângă Poartă¹¹⁷. Această constatare, venită de la cel mai înalt nivel, se baza atât pe realitățile existente în acele momente de criză, cât mai ales pe experiențele trecutului, care au demonstrat autorităților turce că aromânii au fost un factor de echilibru și stabilitate în zonă. Aprecierile Sultanului nu fac decât să deschidă o problemă neelucidată pe deplin și destul de ambiguă, aceea a participării macedo-românilor la revolta din 1903. Există documente care susțin implicarea unor aromâni în revolta organizată de ORIM, dar și surse care afirmă că membrii acestei comunități nu au avut nici un rol în timpul incidentelor din Macedonia. Dilema a fost provocată de articole succesive apărute în ziarul „Adevărul“, ce cuprindeau informații contradictorii și amplificată de inexistența vreunei precizări din partea autorităților române în actele oficiale consultate până la această dată. Astfel, într-un articol din 8 august se preciza că, din informațiile deținute, „românii macedoneni nu iau parte la mișcarea revoluționară bulgară și nici nu o simpatizează“¹¹⁸. Mai mult, ziarul victimiza membrii comunității macedo-române, care, împotriva voinței lor, erau „înglobați în mișcarea insurecționară“, dintr-un motiv ce-i avantaja pe bulgari: „Calculul era legitimat de credința că armata turcă, venită să gonească pe insurgenți, va măcelări întreaga populație creștină și în acest mod, românii porniți de la necesitatea de a se apăra se vor găsi alături de bulgari luptând în contra propriilor interese pentru triumful slavismului“¹¹⁹. Pe 13 august, același ziar publica un articol în care scria că „populația română din Bitolia a fraternizat în cea mai mare parte cu insurgenții“, identificând chiar doi șefi de bandă: Alexandru Coșca – fost locotenent în armata română și Pito Guli¹²⁰. Contradicția apărută între cele două articole reflectă imaginea unei „realități multiple“ și trebuie analizată nu atât din perspectiva erorii gazetărești, ci a complexității situației. Cele două știri, reproduse în ziarul „Adevărul“, au fost date publicității în acest mod, ca urmare a lipsei unor surse oficiale, care să certifice veridicitatea informațiilor. Trebuie, însă, adăugat că, alături de această tăcere derutantă a autorităților, contradicția a fost amplificată de faptul că etnia aromână nu era

¹¹⁶ „Adevărul“, an XVI, nr. 5027, 29 iul. 1903, p. 1.

¹¹⁷ Al. Em. Lahovari către Brătianu, Constantinopol, 28 iun./3 iul. 1903, în AMAE, Problema 21, vol. 41/1903, f. 46r.

¹¹⁸ *Ibidem*.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ „Adevărul“, an XVI, nr. 5042, 13 aug. 1903, p. 1.

și nu putea fi una omogenă, fiecare individ dispunând, în fond, de posibilitatea liberei opțiuni. Astfel, din datele pe care le deținem, susținem ideea că, luată în ansamblu, comunitatea românilor sud-dunăreni nu s-a implicat în revolta din vara anului 1903. Au existat, însă, și persoane care s-au alăturat bandelor de insurgenți, dar nu au fost decât cazuri izolate, a căror motivație de a acționa în acest fel nu o cunoaștem.

Dacă în privința participării românilor macedoneni la insurecția bulgară există, încă, urme de îndoială, faptul că în rândul aromânilor au existat victime ale acestei revolte nu poate fi pus sub semnul echivocului. Cu ocazia luptelor date în localitatea Crușova, majoritatea populației, care era de etnie aromână, a avut de suferit pierderi materiale însemnate, ca urmare a exceselor comise de bulgari. Astfel, au fost arse 24 de case și 12 prăvălii, pentru motivul că macedo-românii nu au consimțit să le ofere ajutoare bănești insurgenților¹²¹. Mai gravă a fost situația aceluiași locuitori când comuna a fost „eliberată” de turci. Aceștia nu numai că le-au jefuit locuințele, dar au agresat, răpit și violat multe dintre femeile aromânilor. În încercarea de a-și proteja familiile și soțiile, 44 de români au murit în confruntările cu armata otomană¹²². Reacția autorităților de la București nu se putea lăsa așteptată, astfel că ministrul de externe Ion I.C. Brătianu a trimis o notă la Constantinopol, în care scria: „Vreau să atrag atenția amical, dar energic Marelui Vizir asupra consecințelor funeste ale unor asemenea excese, care tulbură conștiința cuțo-vlahilor și neliniștește opinia publică de aici. Pentru a împiedica repetarea acestora insist să obținem măsuri preventive de securitate în localitățile românești, contra bandelor bulgare și trupelor neregulate turce”¹²³. Ca urmare a presiunilor venite din România, Hilmi Pașa a dispus arestarea bașbuzicilor care au jefuit comuna Crușova și înființarea unei comisii de funcționari turci, care au primit ordin de a ancheta incidentul¹²⁴. Rezultatul acestor investigații a fost trimiterea în judecată a trei ofițeri și 40 de soldați turci, restituirea bunurilor sustrase și despăgubirea pentru pierderile produse aromânilor¹²⁵. Mai importantă decât măsura ca atare a fost, însă, atitudinea conciliantă și cooperantă a autorităților de la Constantinopol, care nu au rezolvat doar problemele apărute în timpul revoltei, ci au încercat să-și apropie membrii comunității aromâne. Astfel, pentru a identifica autorii atacului de la Crușova au fost chemați la Bitolia fruntașii comunei, printre ei aflându-se și doi macedo-români: Nicolae Petrașincu – comerciant și Tașcu Iliescu – institutor, care au întocmit un rezumat al evenimentelor¹²⁶. Importanța participării celor doi a fost cu atât mai mare cu cât declarațiile au fost făcute în limba română, ceea ce marca, indirect, recunoașterea identității culturale a aromânilor. Motivațiile acestei atitudini au fost cu siguranță complexe, dar din lipsa unor documente revelatorii putem avansa doar două ipoteze. Prima ar fi aceea că autoritățile otomane au încercat, prin grija manifestată, să compenseze neimplicarea aromânilor în revolta bulgară, poziție ce a ușurat într-o oarecare măsură sarcina armatei turcești. A doua ipoteză este legată de zvonurile apărute în presa bulgară despre o apropiere între Sofia și București. Această eventualitate a neliniștit Imperiul Otoman și l-a obligat să acorde asistență comunității macedo-române, pentru a satisface pretențiile României și a elimina orice motiv de alianță între cele două state. Zvonurile de care aminteam și-au găsit loc în paginile

¹²¹ Al. Pădeanu către Al. Em. Lahovari, Bitolia, 6 aug. 1903, în AMAE, Problema 21, vol. 41/1903, f. 89r.

¹²² *Ibidem*, f. 90r.

¹²³ Brătianu către Al. Em. Lahovari, București, 14/27 aug. 1903, în *idem*, f. 94r.

¹²⁴ G.C. Ionescu către Al. Em. Lahovari, Bitolia, 27 aug. 1903, în *idem*, f. 126v.

¹²⁵ G.C. Ionescu către Derussi, Bitolia, 6 oct. 1903, în *idem*, f. 185r.

¹²⁶ *Ibidem*, f. 85v.

ziarului „Dnevnic“, care speculând întâlnirea Principelui Ferdinand cu D. A. Sturdza la Constanța a scris că: „S-a determinat baza conform căreia se va alcătui o convenție între Bulgaria și România în caz de răzbel între cea dintâi și Turcia. Pentru confirmarea noutății de mai sus servește schimbarea în ultimele zile a corespondenței secrete între Ferdinand și Sturdza, precum și vizita secretă făcută la castelul princiar de către șeful Marelui Stat Major român, colonelul Averescu¹²⁷. Informațiile oferite de „Dnevnic“ nu au fost, însă, confirmate de notele diplomatice ale reprezentanților noștri în zonă, cuprinse în fondurile „Problema 21“: „Rapoarte politice de la Sofia“ și „Rapoarte politice de la Constantinopol“, studiate până în prezent.

La nivel european, toamna anului 1903 a reprezentat încă o etapă a încercării de „concertare“ a marilor cabinete, pe tema „chestiunii orientale“ și un moment de recunoaștere a interesului prioritar deținut de Rusia și Austro-Ungaria în zonă. Criza prelungită din Imperiul Otoman nu convenea nici unei puteri, cu atât mai mult cu cât prelungirea acestei situații conflictuale rezidau în neaplicarea programelor de reformă recomandate autorităților de la Constantinopol. Eșecul eforturilor de până atunci a determinat diplomația austro-rusă să reia discuțiile pentru încheierea unui nou acord, care să fie prezentat și Imperiului Otoman. Negocierile s-au concretizat prin întâlnirea dintre Nicolae I și Frantz Iosef, de la Murzsteg, la 2 octombrie 1903, în urma căreia a fost alcătuit un program de reforme, remis autorităților otomane la 9 octombrie¹²⁸. Textul cuprindea opt puncte, după cum urmează:

1. Pentru a urmări aplicarea reformelor, pe lângă Hilmi Pașa urma să se numească agenți civili speciali ai Rusiei și Austro-Ungariei, care aveau obligația să-l însoțească peste tot pe inspectorul general, să-i atragă atenția asupra nevoilor creștinilor, să-i semnaleze abuzurile autorităților locale, să transmită recomandări ambasadurilor de la Constantinopol și să informeze guvernele lor despre tot ce se petrecea acolo;
2. Reorganizarea jandarmeriei și a poliției; sarcina reorganizării urma să-i aparțină unui general de naționalitate străină, aflat în serviciul guvernului Imperiului Otoman, care putea fi ajutat de militari ai marilor puteri;
3. După încetarea agitațiilor, Imperiul Otoman trebuia să modifice delimitarea teritorială existentă până atunci, grupând mai bine naționalitățile în unități administrative;
4. Reorganizarea instituțiilor administrative și judiciare pentru a face posibil accesul creștinilor și pentru a crește autonomia locală;
5. Instituirea unor comisii mixte, în principalele centre ale vilaetelor, pentru a examina crimele politice și alte abuzuri comise în timpul tulburărilor; din această comisie trebuiau să facă parte reprezentanții consulari ai Rusiei și Austro-Ungariei;
6. Imperiul Otoman era obligat să acorde fonduri speciale pentru reintegrarea în localitățile lor a creștinilor care s-au refugiat în Bulgaria, pentru cei care și-au pierdut averea și locuința și pentru restaurarea caselor, bisericilor și școlilor distruse;
7. Creștinii care au avut de suferit de pe urma trupelor turcești urmau a fi scutiți, timp de patru ani, de plata impozitelor;
8. Imperiul Otoman se angaja să introducă reformele menționate în proiectul elaborat în februarie 1903, dar și precizările făcute la Murzsteg¹²⁹.

¹²⁷ E. Stătescu către Brătianu, Sofia, 25 aug./7 sept. 1903, în AMAE, Problema 21, vol. 104/1903, f. 220v.

¹²⁸ O. Focief, *La justice turque et les reformes en Macédonie*, Paris, Librairie Plon, 1907, p. 103; Assen Krainikowsky, *op. cit.*, p. 155.

¹²⁹ Delcassé către reprezentanții diplomației franceze la Londra, Berlin, Viena, Sankt Petersburg, Roma, Constantinopol, București, Belgrad, Sofia, Atena, Paris, 27 oct. 1903, în *Documents...*, tome IV, p. 61-62; Assen Krainikowsky, *op. cit.*, p. 155.

În urma analizei prevederilor enunțate mai sus, două concluzii se impun de la sine. În primul rând, programul stabilit de Rusia și Austro-Ungaria viza, într-o bună măsură, îmbunătățirea situației populației creștine, propunând o serie de reforme utile, ca cea a jandarmeriei sau a împărțirii administrative. În al doilea rând, însă, programul de la Murzsteg conține o serie de hotărâri care, o dată aplicate, ar fi creat avantaje neîndoelnice Rusiei și Austro-Ungariei. Acest aspect a fost sesizat de marile cabinete, care au reacționat imediat, dar în moduri diferite. Astfel, la cererea Marii Britanii adresată Franței și Italiei de a interveni în problema macedoneană, diplomația franceză a declarat că lasă această direcție aliatei sale, Rusia, iar guvernul italian recunoaște interesele preponderente ale Austro-Ungariei¹³⁰. Intențiile oficialităților de la Paris au fost reconfirmate prin nota trimisă de ministrul de externe Delcassé către ambasadorul de la Constantinopol, Constans, căruia îi preciza că trebuie sprijinită inițiativa organizării controlului în Macedonia și recunoscute interesele directe ale Vienei și Petersburgului¹³¹.

Reacția Imperiului Otoman față de noile măsuri impuse din exterior a fost inconsecventă și marcată de lipsa de autoritate a guvernului de la Constantinopol. Într-o primă fază, Sultanul a trimis o notă ambasadorilor rus și austriac, prin care respingea programul de reforme, pretextând că măsurile cerute de marile puteri erau deja în curs de aplicare¹³². Ulterior, după ce și Germania, de la care Poarta aștepta sprijin, a trimis o recomandare similară¹³³, autoritățile turcești s-au văzut nevoite să dea răspuns favorabil Rusiei și Austro-Ungariei¹³⁴. Guvernul otoman își rezerva, totuși, dreptul de a „intra în negocieri cu ambasadorii pentru a se înțelege asupra detaliilor aplicării punctelor, conform dreptului suveran, prestigiului guvernului și *statu-quo*-ului”¹³⁵. În cele din urmă s-a decis înființarea celor două organe de control: unul compus din reprezentanții Austro-Ungariei – Henry Muller – și Rusiei – Nicolae Demeric¹³⁶ –, care aveau sarcina de a controla guvernul turc în privința aplicării reformelor și altul, compus din reprezentanții celor șase puteri, cu misiunea de a organiza jandarmeria¹³⁷. Reformarea acestei din urmă instituții a fost încredințată generalului italian Degiorgis, admis în funcție de Sultan la 2 februarie 1904, după ce Germania refuzase propunerea Porții de a trimite un comandant pentru ocuparea acestui nou post¹³⁸. În același timp, însă, Imperiul Otoman nu a dorit să recunoască dreptul ofițerilor străini de a comanda detașamente de jandarmerie, rolul lor restrângându-se doar la reorganizarea instituției și la conducerea școlilor militare¹³⁹. În privința împărțirii în sectoare a Macedoniei, marile puteri, cu excepția Germaniei, care nu a dorit să se implice, au decis ca Franța să se ocupe de zona Seres, Marea Britanie de san-geacul Drama, Rusia de Salonic, Austro-Ungaria de Skoplie și Italia de Bitolia și Kostur¹⁴⁰.

Aplicarea programului de la Murzsteg a avut efecte și asupra comunității aromâne. După discuțiile purtate între G.C. Ionescu și Hilmi Pașa, despre formarea comisiilor prevăzute la articolul cinci, cele două părți au convenit ca autoritățile

¹³⁰ Cambon către Delcassé, Londra, 27 oct. 1903, în idem, p. 64.

¹³¹ Delcassé către Constans, Paris, 30 oct. 1903, în idem, p. 72.

¹³² Constans către Delcassé, Pera, 4 nov. 1903, în idem, p. 81.

¹³³ Assen Krainikowsky, *op. cit.*, p. 158.

¹³⁴ Constans către Delcassé, Pera, 25 nov. 1903, în *Documents...*, tome IV, p. 133.

¹³⁵ *Ibidem*.

¹³⁶ Colonel Lamouche, *op. cit.*, p. 41.

¹³⁷ Assen Krainikowsky, *op. cit.*, p. 159.

¹³⁸ Draganof, *La Macédonie et les reformes*, Paris, Librairie Plon, 1906, p. 102.

¹³⁹ Assen Krainikowsky, *op. cit.*, p. 161.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 163.

consulare române să prezinte o listă cu un număr de persoane propuse pentru a face parte din respectivele organe de anchetă. Astfel, au fost indicați 53 de notabili valahi, din 17 localități¹⁴¹. Cu ocazia acelor convorbiri, diplomatul român constata bunăvoința inspectorului general al Macedoniei față de aromâni, manifestată prin promisiunea de a înlesni acordarea autorizațiilor pentru deschiderea școlilor, doar pe baza unei cereri semnate de 8-10 fruntași ai comunității¹⁴². De asemenea, Hilmi Pașa l-a mai asigurat pe G.C. Ionescu că va numi și aromâni în comisiile administrative ale vilaetelor, ceea ce reprezenta un imens câștig practic și de imagine pentru românii sud-dunăreni. În seria măsurilor favorabile acestei comunități se înscrie și numirea celor șase polițiști aromâni, din totalul de 16 creștini și recrutarea a 200 de jandarmi¹⁴³.

Consecințele aplicării programului de la Murzsteg au fost, după cum am observat mai sus, benefice macedo-românilor. Dispozițiile date de autoritățile otomane au deschis calea reformelor, au acordat șansa integrării în structurile administrative ale Imperiului și au reprezentat, în opinia noastră, un pas hotărâtor spre recunoașterea drepturilor naționalității aromâne. Deși, după o primă analiză, s-ar putea afirma că în toamna anului 1903 nu s-au produs schimbări spectaculoase în privința conaționalilor de la sud de Dunăre, considerăm că măsurile luate de oficialii turci trebuie privite din perspectiva semnalului spre concesiile dat aromânilor. La fel de interesante de studiat sunt și motivele pe care le-au avut autoritățile de la Constantinopol în susținerea acestui demers, dar și rolul jucat de România. În opinia noastră, atenția manifestată de Imperiul Otoman pentru destinul macedo-românilor s-a datorat doar parțial eforturilor diplomației de la București. Este adevărat că reprezentanții diplomatici pe lângă Sultan au intervenit pentru rezolvarea câtorva crize ce afectau comunitatea românească, așa cum a fost cazul incidentelor de la Crușova și au mediat apoi colaborarea pe plan local între autoritățile imperiale și liderii aromânilor. Preocuparea lor nu trebuie, însă, absolutizată. Au existat alte două motivații pentru oficialii turci, care au contat mai mult în luarea deciziilor, motivații ce stau sub semnul lozincii „divide et impera”. În primul rând, guvernul otoman a încercat să prevină o eventuală alianță bulgaro-aromână, în timpul revoltei din 1903, preferând, în acest sens, să acorde o atenție sporită celei de-a doua etnii. În al doilea rând, pentru anihilarea presiunilor și a pericolului conflictului armat cu Bulgaria, Imperiul Otoman a încercat să-și apropie România, prin intermediul comunității aromâne, pentru ca, astfel, Sofia să se afle în fața unei duble amenințări, de la nord și sud. Importante, în cele din urmă, rămân avantajele obținute de macedo-români, avantaje de care vor profita în perioada următoare și care se vor constitui în punctul de plecare al revendicărilor politico-culturale, finalizate în 1905, prin iradeaua de recunoaștere a naționalității.

Studierea cauzelor, desfășurării și implicațiilor revoltei macedonene din 1903 ne-a oferit posibilitatea radiografierii situației din Balcani, la începutul secolului XX. Analiza a demonstrat că interesele în zonă erau multiple, ele reținând atenția atât marilor cabinete, cât și statelor peninsulare. Și tocmai această „rețea” cu legături atât de variate și profunde ne-a determinat să zăbovim mai mult asupra cercetării contextului derulării evenimentelor din 1903, pentru a putea judeca cât mai aproape de adevărul istoric poziția României.

Analiza datelor obținute în urma studierii fondurilor de arhivă, a presei și a scrierilor de epocă ne-a oferit o imagine interesantă a preocupărilor guvernelor de la

¹⁴¹ G.C. Ionescu către Derussi, Bitolia, 6 oct. 1903, în AMAE, Problema 21, vol. 41/1903, f. 182.

¹⁴² *Ibidem*, f. 186r.

¹⁴³ „Voința Națională”, an XX, nr. 5602, 6/19 dec. 1903, p. 1.

București pentru gestionarea problemelor comunității sud-dunărene. Discursurile triumfaliste, cu reverberații naționale, propaganda susținută în țară și peste hotare, „odele” închinare bărbaților politici români și acțiunilor lor în Macedonia erau, în mare măsură, artificii retorice, puțin acoperite de realitate. Nu putem să negăm în mod absolut sprijinul oferit de la București, pentru că, așa cum am constatat, existau fonduri trimise periodic și încercări de impulsione a mișcării culturale din cele trei vilaete. Dar aceste demersuri purtau stigmatul lipsei de organizare, de strategie pe termen lung și de control în teritoriu. Aceste aspecte făceau din „propaganda română” o manifestare aproape haotică, cu rezultate destul de slabe, în comparație cu mișcările similare bulgare și grecești. Efectele situației expuse mai sus, observate chiar de liderii comunității aromâne se răsfrângeau asupra destinului conaționalilor sud-dunăreni, lipsiți, la începutul secolului XX, de drepturi și recunoaștere din partea Imperiului Otoman.

Revolta macedoneană din 1903 a reprezentat o bună ocazie pentru autoritățile de la București de a-și afirma prioritățile naționale și de politică externă. Acest „moment”, important în evoluția „chestiunii orientale” și a „chestiunii aromâne”, a fost, însă, puțin exploatat de guvernul român. Tactica adoptată oficial a fost aceea a neutralității, pe care România și-a propus s-o părăsească doar în cazul modificării raporturilor de forțe în Peninsula, adică a măririi teritoriului bulgar. Reprezentanții diplomatici români în Imperiul Otoman au acordat asistență aromânilor, care au avut de suferit în urma incidentelor produse între insurgenți și armatele turcești, dar sprijinul oferit nu a fost atât de energic precum cel primit de bulgari de la autoritățile din Sofia. Mai mult decât atât, guvernul român a preferat să utilizeze canalele diplomatice secrete pentru exprimarea poziției față de evenimentele din Macedonia, neglijând declarațiile publice. Această atitudine a dus la neinformarea „societății civile” și a permis apariția speculațiilor de presă, care nu erau întotdeauna confirmate și derutau cititorii. Motivațiile acestei opțiuni a oficialilor de la București nu ne sunt întru totul cunoscute, dar avansăm ca posibile două ipoteze. Una ar fi că diplomația română dorea să-și rezerve statutul de „element surpriză” în „afacerile” balcanice, pentru a acționa, în funcție de context, în vederea menținerii echilibrului regional. A doua posibilitate ar fi aceea că atitudinea autorităților române era condiționată de poziția aliaților României și în special a Austro-Ungariei. În asemenea situație, Bucureștiul aștepta mai întâi hotărârile venite de la Viena, pentru a se putea conforma sau chiar nu era informată despre deciziile marilor cabinete, fapt ce făcea imposibilă orice afirmare publică a intențiilor sale. Cât despre rolul guvernului Sturdza în acordarea unor avantaje politico-culturale aromânilor în urma revoltei din 1903, poziția noastră este la fel de rezervată. Dreptul de a participa în comisiile de anchetă sau recrutarea de jandarmi și polițiști din rândul comunității sud-dunărene a fost mai puțin urmarea implicării autorităților de la București și mai mult consecința unui context favorabil. Imperiul Otoman a preferat să acorde o atenție sporită macedo-românilor pentru a împiedica posibila lor aliere cu bandele insurecționare, ceea ce ar fi complicat misiunea armatei turcești, dar și eventuala alianță româno-bulgară, îndreptată împotriva sa.

Considerăm, așadar, că rezolvarea problemelor etniei aromâne a constituit doar mijlocul prin care România s-a implicat în disputele din regiune. Autoritățile de la București au căzut, conștient sau nu, în cursa întinsă de diplomația vieneză, care a canalizat interesul național și de politică externă românească spre Balcani, în detrimentul orientării către criza existentă în Transilvania. La acestea s-a adăugat conformismul și rigiditatea lui D. A. Sturdza, premierul guvernului liberal, a cărui preferință pentru păstrarea bunelor relații cu Austro-Ungaria și Germania era bine

cunoscută. Neîmplinirile „propagandei române“ în Macedonia ca urmare a lipsei de strategie politică și culturală au fost dublate de promovarea unui program de politică externă mult prea rezervat. Adoptarea tacticii neutralității și susținerea principiului *statu-quo*-ului în regiune erau, în opinia noastră, obiective diplomatice minimale, în contextul complex al începutului de secol XX.

LA ROUMANIE ET LA CRISE MACÉDONIENNE DE 1903

(Résumé)

L'implication de la Roumanie dans les problèmes balkaniques représente un sujet d'intérêt pour le chercheur qui esseye d'analyser la politique externe de Bucharest et la stratégie d'aider les conationals du bas du Danube. Notre étude, basé surtout sur des documents d'archives et des lettres d'époque a essayé de mettre en évidence le fait que «le problème macedo-roumain» a été seulement le moyen d'implication des autorités roumaines dans les «affaires» balkaniques. Le but du gouvernement conduit par D. A. Sturdza était celui de mentenir le *statu-quo* dans la Péninsule, empêchant par ça une extension du territoire de Bulgarie. Ce programme était un minimal, par comparaison avec les tensions provoquées des Etats des alentours, et la manière d'affirmation des intérêts roumains dans l'espace balkanique a été trop prudente face aux difficultés avec lesquelles la comunité macedo-roumaine se confrontait.

CLAUDIU LUCIAN TOPOR

PACEA DE LA BUCUREȘTI (1913) ȘI RELAȚIILE ROMÂNIEI CU PUTERILE CENTRALE

Tratatul purtat la București în vara anului 1913 (17/30 iulie-28 iulie / 10 august) au reprezentat momentul de apogeu al acțiunilor diplomatice și militare întreprinse de România pe durata crizei balcanice. Vechiul Regat gestiona o operă de pace la care mai sperau doar puțini dintre contemporani. Epuizate după un an de război, statele balcanice au recurs din nou, sub atenta observație a puterilor, la mijloacele diplomației, într-o ultimă și decisivă încercare de a evita un conflict general european. Dar pacea, pe cale de a se instrumenta în capitala României, s-a dovedit cu mult mai dificilă decât se putea anticipa. Deși acordurile finale au rezultat, procedural, în urma tratatelor directe între foștii beligeranți, edificarea noului echilibru de forțe nu a scăpat intervenției discrete din partea unora dintre puteri. Miza confruntărilor diplomatice a depășit, astfel, cu mult sfera jocului politic, sau a divergențelor privind o simplă redistribuire a teritoriilor din Balcani. Ea s-a dovedit determinantă din perspectiva reasezării principalelor alianțe politice din Europa cu puțin timp înainte de declanșarea Marelui Război. Din acest motiv, se poate afirma că delicată s-a dovedit nu doar organizarea păcii cât, mai cu seamă, garantarea și legitimarea ei. Este acesta exact contextul asupra căruia ne propunem să focalizăm – în studiul de față – investigația noastră privind raporturile politice dintre România și aliații de la Viena sau Berlin.

Războiul foștilor aliați balcanici, declanșat în vara anului 1913, a schimbat radical atitudinea puterilor europene și rolul României în raport cu situația politică din Balcani. Dintr-un observator interesat de evoluția evenimentelor, Vechiul Regat devenea un participant direct, un factor de putere capabil să administreze cu succes propriile interese legate de stabilitatea regiunii. Încurajată de detașarea evidentă a Germaniei față de politica filo-bulgară a Dublei Monarhii¹, diplomația de la București a adoptat o conduită ceva mai fermă. A pregătit cu abilitate intervenția în război, a insistat, cu

¹Argumentele „tradiționale” ale lui Leopold von Berchtold în favoarea unei politici de conciliere între România și Bulgaria au eșuat în fața fermității cu care Kaizerul susținea menținerea relațiilor cordiale cu Grecia și, mai ales, România. În pragul războiului Bulgariei cu foștii aliați balcanici, Berlinul a refuzat să impună României adoptarea unei poziții de neutralitate. A recomandat doar ca eventuala intervenție în conflict să nu fie precedată de un tratat de alianță încheiat cu Serbia. Vezi *Die auswärtige Politik des deutschen Reiches 1871-1914. Einzige vom Auswärtige Amt autorisierte gekürzte Ausgabe der amtlichen grossen Aktenpublikation der deutschen Reichsregierung*. Unter Leitung von Albrecht Mendelson Bartholdy und Friederich Thimme, herausgegeben vom Institut für auswärtige Politik in Hamburg, 4. Bd., Kapitel 58, *Der Balkankrieg von 1913*, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1928 (*Der Staatssekretär an den Botschafter in Wien*, Berlin, 30.05.1913), p. 550. [În continuare, *Die auswärtige Politik des deutschen Reiches*].

succes, asupra medierii păcii și, mai presus de orice, a știut să speculeze noua conjunctură internațională pentru a atrage cu adevărat atenția puterilor asupra avantajelor pe care țara le avea de oferit. În acest fel, pe lângă sprijinul, altfel așteptat, din partea Berlinului, Maiorescu a reușit să câștige și adeziunea Rusiei. La Petersburg, atitudinea diplomației ruse față de raporturile româno-bulgare suportase modificări esențiale pe durata a doar câteva luni. După ce în ianuarie 1913, atunci când tensiunile dintre Sofia și București păreau ireconciliabile, Sazonov îi scria la Paris lui Isvolski că nu va permite României să aducă vreo atingere integrității teritoriului bulgar², în iunie același an, el realiza că intervenția ei în „războiul fratricid” putea servi drept mijloc de presiune pentru calmarea spiritelor. Devenise extrem de hotărât să nu mai intervină de partea Bulgariei, dacă autoritățile de la București s-ar fi limitat la ocuparea liniei Turtucaia-Balcic³. Aparent tulburătoare, reacțiile lui Sazonov nu erau întâmplătoare. Atâta timp cât cauza unității slavilor balcanici mai deținea destule simpatii în rândurile slavofililor din Rusia⁴, agresiunea Bulgariei împotriva Serbiei, prefațată de destrămarea alianței balcanice, risca să rămână „nepedepsită”, în ciuda gravității sale. România urma să administreze Bulgariei „corecția” preconizată pentru gestul necugetat al „trădării” marii cauze slave. Rusia nu-i rezervase nimic în plus. În această conjunctură, judecând strict în lumina evenimentelor, mobilizarea armatei și intervenția României în al doilea război balcanic ar putea părea drept acțiuni prin care guvernul de la București a făcut jocul politic al Rusiei. În fond, acționând în contradicție cu interesele Austro-Ungariei (adepta concilierii româno-bulgare), s-ar putea crede chiar că prioritățile balcanice ale diplomației românești s-au întâlnit cu imperativele politicii ruse, că țara a acționat, la chemarea sufletului, de partea puterilor Antantei⁵, interesate de adeziunea României. În opinia noastră, nu aceasta a fost, de fapt, calea pe care, cu abilitate, regele și Maiorescu au înțeles să o urmeze. Deși se poate afirma că România a mobilizat armata profitând și de îngăduința Rusiei⁶, intervenția propriu-zisă în conflict s-a produs cu acordul tacit al Germaniei⁷. Dincolo de semnificațiile lor patetice pentru mulți dintre contemporani⁸,

² *Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911-1914. Aus den Geheimakten der russischen Staatsarchive. Im Auftrage des deutschen Auswärtigen Amtes in deutscher Übertragung herausgegeben von Friedrich Stieve, 3. Bd., Der zweite und der dritte Balkankrieg, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1924 (Der russische Aussenminister an den russischen Botschafter in Paris, St. Petersburg 16-29 Januar 1913), p. 45-46 [în continuare, Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis].*

³ G. Gooch, D. Litt and Harald Temperley (editors), *British Documents on the Origins of the War 1898-1914, IX, The Balkan Wars, Part II: The League and Turkey, Chapter LXXXIII (The Third Balkan War)*, London, 1934 (*Sir G. Buchanan to Sir Edward Grey, St. Petersburg, June 25, 1913*), p. 866 [în continuare, *British Documents on the Origins of the War*].

⁴ *Ibidem* (*Sir G. Buchanan to Sir Edward Grey, St. Petersburg, June 26, 1913*), p. 867-869.

⁵ Vezi Gh. Zbucă, *România și războaiele balcanice 1912-1913. Pagini de istorie sud-est europeană*, București, Editura Albatros, 1999, p. 226.

⁶ *Cartea Verde. Documente diplomatice. Evenimentele din Peninsula Balcanică. Acțiunea României. Septembrie 1912-august 1913*, traducere de Vintilă M. Ivănescu, București, Editura Institutului de arte grafice, 1913 (*Ministrul plenipotențiar al României la St. Petersburg către ministrul afacerilor străine, St. Petersburg, 13 -25 iunie 1913*), p. 180.

⁷ *Ministère des Affaires Étrangères. Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914. Documents diplomatique français (1871-1914), 3e série (1911-1914), tome VII, 31 mai-10 août 1913*, Paris, Imprimerie Nationale (*M. Delcassé, Ambassadeur de France à Saint-Petersburg, à M. Pichon, Ministre des Affaires Étrangères, Saint-Petersburg, 8 juillet 1913*), p. 346-347 [în continuare, *Documents diplomatique français*]. Vezi și I.C. Filitti, *Maiorescu la 1913*, în CvL, anul LII, nr. 2, februarie 1920, p. 120.

⁸ În epocă s-a vorbit chiar despre un război purtat în numele „păcii și al civilizației” împotriva „barbariei” vecinilor bulgari. Vezi V. Parfeni, *Studiul istoric al campaniei româno-bulgare din anul 1913. Conținând tot mersul acestei campanii precum și rezultatele reale dobândite de țară*, București, Tipografia modernă „Cultura”, 1915, p. 11-12; C. Paul și A. Marcu, *Campania în Bulgaria*, București, Editura Institutului de Arte Grafice „Flacăra”, 1913, p. 19-21.

mobilizarea armatei și campania militară din Bulgaria presupun o interpretare lucidă⁹. Ele s-au produs într-un moment în care războiul foștilor aliați balcanici era în plină desfășurare. Deși la final victorioasă, armata română nu a întâmpinat nici o rezistență importantă din partea trupelor bulgare, concentrate cu precădere împotriva Serbiei și Greciei. Cu toate acestea, la fel de adevărat este și faptul că impactul psihologic s-a dovedit determinant. În fața a trei adversari puternici, Bulgaria trebuia să capituleze. Dacă operațiunile armatei, cu excepția curenților în aprovizionare și acordarea asistenței medicale pentru holerici, nu au ridicat probleme însemnate, nu la fel de simplă a fost și disputa diplomatică pentru încheierea păcii la București. România avea acum ocazia să joace rolul de putere în Balcani, să devină arhitectul și garantul unui nou echilibru de forțe. Perspectiva se arăta onorantă deși nu reprezenta o noutate absolută în proiectele diplomației românești. Derularea crizei balcanice mai oferise un asemenea prilej. La deschiderea lucrărilor conferinței ambasadurilor de la Londra, delegații Germaniei și Austro-Ungariei au susținut participarea, cu drepturi depline, a unui reprezentant din partea României¹⁰. Era o încercare timidă de a pătrunde în elita politicii europene, spulberată atunci de refuzul ferm al Franței¹¹. În lunile iulie-august 1913, România încerca din nou să se exprime în limbajul marii politici internaționale. Acum însă dobândise argumente și mijloace diferite față de trecut, în ciuda faptului că impedimentele rămăneau la fel de mari. Mai întâi, nu păreau clar definite raporturile cu ceilalți cobeligeranți, deși, pe fondul compromiterii raporturilor „amicale” dintre statele balcanice, „prietenia” României era din nou la mare preț. În ciuda unor semnale favorabile de la Belgrad sau Atena, guvernul român a refuzat, și la insistențele Germaniei, să încheie o alianță durabilă cu Grecia sau Serbia. Maiorescu a pretins doar ca pacea să nu se încheie separat, fără asumarea vreunui angajament cu responsabilități sub raport politic sau militar¹². În afara acestor neconcordanțe, perspectiva unei păci balcanice la București mai era îngreunată și de divergențele existente între puteri. Noile reglementări ar fi anulat, în mare parte, prevederile tratatului de la Berlin (1878), act instrumentat, cum se știe, sub egida concertului european și inspirat de combinațiile diplomației secrete. Din perspectiva cadrului juridic, nu exista suficient temei pentru ca statele balcanice să nu încheie pacea prin tratative directe între ele. Tratatul semnat la București în august 1913 s-a elaborat în spiritul unor interpretări diferite de semnificațiile juridice internaționale ale păcii de la Berlin. Statele balcanice îndeplineau calitatea de subiect al raporturilor internaționale, pentru că atributele suveranității de care dispuneau în august 1913 le lipseau, de fapt, în iulie 1878. Nota înaintată de puteri la Constantinopol la 8 octombrie 1912 reprezentase o ultimă expresie formală a dreptului de control al puterilor în relația dintre Imperiul Otoman și statele creștine din Balcani. Mai mult, odată cu convocarea conferinței ambasadurilor celor șase mari puteri la Londra (decembrie 1912), în paralel cu tratativele pentru semnarea păcii între aliații

⁹ Considerăm că, în ciuda entuziasmului popular, au prevalat rațiunile politice. Vezi, în acest sens, I. C. Filitti, *Jurnal*, I-II, editat de Georgeta Penelea Filitti, în RI, tom I, nr. 7-8, 1990, p. 668.

¹⁰ *K.u.K. Ministerium des Äussern. Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan. 13. August bis 6. November 1913*, Wien [f.a.] (Graf Berchtold an Prinz K.E. Fürstenberg in Bukarest, Wien, 31. Oktober 1912), p. 38. [în continuare, *Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan*]. Vezi și *Die auswärtige Politik des deutschen Reiches*, 4. Bd., Kapitel 54, *Die serbische Krisis und der Beginn der Londoner Botschafterreunion (Aide-Memoire vom englischen Botschafter in Berlin dem Auswärtigen Amt übersand, [Übersetzung]*, Berlin, 29.11.1912), p. 315-316.

¹¹ *Documents diplomatique française*, tome V, 5 décembre 1912-14 mars 1914 (M. Poincaré, Ministre des Affaires Étrangères, à M. Paul Cambon, Ambassadeur de France à Londres, Paris, 15 décembre 1913), p. 83-84.

¹² Detalii în Dr. M. Boghitchewitsch, *Die auswärtige Politik Serbiens (1903-1914)*, I. Bd., *Geheimakten aus serbischen Archiven*, Berlin, Brückenverlag, 1928 (*Der serbische Ministerpräsident Paschtsch an den serbischen Gesandten, Ristitsch, in Bukarest, Belgrad, den 28. Juni/11 Juli 1913*), p. 355-356.

balcanici și Turcia, se prefigura un nou cadru juridic, care elibera pe viitor statele creștine din Peninsula Balcanică de controlul exclusiv al puterilor asupra propriilor lor inițiative de politică externă. Practic, chiar de pe atunci, puterile nu s-au mai implicat activ într-o manieră „colectivă” în disputele dintre aliați, au exercitat presiuni unilaterale doar în vederea semnării armistițiului și a păcii preliminare¹³. Cu toate acestea, la nivel politic ingerințele încă au persistat iar voința puterilor europene în anumite situații a prevalat.

În privința locului de desfășurare a discuțiilor și a procedurilor prilejuite de semnarea păcii de la București au existat mai multe propuneri. Cum era de așteptat, cele mai importante veneau din partea Rusiei și Austro-Ungariei. Dacă ministrul rus de externe, Sazonov, făcea presiuni importante la Atena, Belgrad sau Sofia pentru ca preliminariile păcii să se negocieze în orașul Niș¹⁴, iar actul final să fie supus ratificării concertului european, într-o nouă conferință diplomatică organizată la Paris¹⁵, din partea Austriei, contele Leopold von Berchtold părea și mai tranșant. După ce mai întâi a sugerat că România trebuie să-și limiteze anexiunile teritoriale la ocuparea liniei Turtucaia – Balcic¹⁶, el a propus ca tratativele de pace să se desfășoare doar între puteri, în cadrul unui congres european¹⁷. În plus, ca și cum nu era suficient pentru iritarea spiritelor la București, diplomația de la Ballplatz îndemna, în secret, autoritățile bulgare să insiste pentru încheierea unei păci separate cu România¹⁸ și amenința cu posibilitatea revizuirii deciziilor finale adoptate de către foștii beligeranți¹⁹. Este evident că intențiile prefigurate la Petersburg sau Viena nu se regăseau și în strategia autorităților de la București. Într-o discuție purtată la 14 iulie 1913 cu ministrul Franței la București, Blondel, Maiorescu afirma că România, aflată „în stare de război” cu Bulgaria, avea dreptul să participe cel puțin la semnarea preliminariilor păcii dacă nu și discutarea lor. El considera că doar o asemenea manieră de a proceda obligă, în viitor, guvernul regal să intervină în cazul violării acordurilor semnate de foștii beligeranți și propunea, pentru „a grăbi” derularea evenimentelor, organizarea unei reuniuni între delegații statelor balcanice. Întrebat de ambasadorul Franței, unde crede că ar trebui să se desfășoare această reuniune, a dat de înțeles că preferă capitala României²⁰. Inițiativa lui Maiorescu nu întâmpina doar opoziția Austriei sau Rusiei. La fel de discutabilă părea și pentru statele beligerante din Balcani. Guvernele Greciei și Serbiei nu intenționau să separe încheierea armistițiului de semnarea preliminariilor păcii²¹. Ambele demersuri trebuiau

¹³ Detalii semnificative în B. Stambler, *Les roumains et les bulgares. Le Traité de Bucarest (28 juillet/10 août 1913)*, Paris, 1914, p. 184; Dr. Freiherrn von Dungern, *Die Bukarester Friedenskonferenz*, în „Jahrbuch des Völkerrechts”, herausgegeben von Th. Niemeyer und K. Strupp, 2. Bd., Verlag von Duncker und Humboldt, München, Leipzig, 1914, p. 246-248.

¹⁴ *Documents diplomatique français*, tome VII, 31 mai-10 août 1913, (Note de l'Ambassadeur de Russie, Paris, 15 juillet 1913), p. 407-408.

¹⁵ *Ibidem* (M. Delcassé, Ambassadeur de France à Saint Petersburg, à M. Pichon, Ministre des Affaires Étrangères, Saint Petersburg, 16 juillet 1913), p. 426.

¹⁶ *Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan* (Graf Berchtold an Prinz K. E. Fürstenberg in Bukarest, Wien, 11 Juli 1913), p. 341.

¹⁷ *Documents diplomatique français*, tome VII (M. Delcassé, Ambassadeur de France à Saint Petersburg, à M. Pichon, Ministre des Affaires Étrangères, Saint Petersburg, 15 juillet 1913), p. 410.

¹⁸ *Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan* (Graf Berchtold an Graf Tarnowski in Sofia, Wien, 16 Juli 1913), p. 345.

¹⁹ *Documents diplomatique français*, tome VII (M. Blondel, Ministre de France à Bucarest, à M. Pichon, ministre des Affaires Étrangères, Bucarest, 27 juillet 1913), p. 521.

²⁰ *Ibidem* (M. Blondel, Ministre de France à Bucarest, à M. Pichon, Ministre des Affaires Étrangères, Bucarest, 14 juillet 1913), p. 399.

²¹ B. Stambler, *op. cit.*, p. 154.

să se desfășoare „pe câmpul de luptă”²², iar guvernul de la București era invitat să trimită un reprezentant la Niș²³. Propunerea, abil orchestrată la presiunile Rusiei, a eșuat ca urmare a intransigenței diplomaților bulgari. La Sofia s-ar fi încuviințat trimiterea unui delegat la Niș, dar în condiții de neacceptat. Mai întâi se solicita ca puterile să intervină pentru încetarea generală a stării de război atât în cazul României, Serbiei sau Greciei, cât și în cel al Turciei care, profitând de conjunctură, asedia din nou Adrianopolul. Apoi, odată cu încheierea armistițiului, beligeranții urmau să demobilizeze, cu excepția României, față de care autoritățile bulgare se arătau mai „generoase”, în sensul că i-ar fi permis să mențină trupe de ocupație în regiunea Turtucaia-Balcic. Noutatea absolută a viziunii bulgare asupra condițiilor păcii o reprezenta, fără îndoială, solicitarea ca puterile Europei să stabilească limitele teritoriale pe marginea cărora statele balcanice puteau negocia la Niș²⁴. Bulgaria spera, de fapt, să identifice oportunități mai largi pentru concretizarea sprijinului diplomatic pe care Austro-Ungaria era dispusă să-l ofere în schimbul încheierii unui tratat de alianță. Oricât de iluzorii ar părea, așteptările guvernului bulgar erau îndreptățite. Berchtold insista pe linia politicii intereselor vitale în Bulgaria, iar acum nu mai putea ceda. Într-o convorbire purtată cu ambasadorul Franței la Viena (Dumaine) susținea că ideea unei înțelegeri între statele balcanice, mijlocită de România, este „cu totul nouă”²⁵ și sugera ca, alături de Italia, Austria să propună autonomizarea Macedoniei²⁶, fapt care ar fi redus semnificativ câștigurile teritoriale ale Greciei și Serbiei, anulând, în consecință, miza esențială a războiului dintre foștii aliați. Era însă mai greu de presupus că va convinge și Germania să se asocieze unor asemenea proiecte utopice. De fapt, intențiile Berlinului erau cu totul diferite. Prin intermediul a două telegrame expediate la Viena și la Petersburg, von Jagow și-a precizat cu fermitate opțiunile. În prima dintre ele, i-a comunicat lui Berchtold că Germania nu este interesată de o conferință europeană la care doar puterile să hotărască în privința păcii. Mai întâi de toate, ideea i se părea mai greu de acceptat pentru că presupunea noi discuții anevoioase între participanți și ar fi întârziat prea mult adoptarea deciziilor. Apoi, nici locul de desfășurare nu era ușor de stabilit. În opinia sa, Berlinul nu putea reprezenta o soluție, datorită amintirilor legate de Congresul din 1878, Londra găzduise deja interminabilele ședințe ale Conferinței ambasadurilor, Viena și Petersburg nu erau capitale suficient de neutre, iar la Paris intrigile lui Isvolski, fostul ministru de externe al Rusiei din perioada crizei bosniace, riscuau să compromită eforturile pacificatoare. Mai rămânea, desigur, Roma, dar aici Jagow găsea că vara este „mult prea cald” pentru organizarea unui astfel de eveniment²⁷. Intențiile sale reale reies cu claritate și din cealaltă telegramă, adresată lui Sazonov la Petersburg. Liderul diplomației germane preconiza o pace încheiată între foștii combatanți, ale cărei prevederi să poată fi ratificate de puteri printr-un schimb de note între cabinete, o formulă mult simplificată comparativ cu întrunirea unui nou congres european. În locul acestuia, el

²² *Die auswärtige Politik des deutschen Reiches*, 4. Bd, Kapitel 58 (*Der Gesandte in Athen an das Auswärtige Amt*, Athen, 20.07.1913), p. 586-587.

²³ *British Documents on the Origins of the War*, vol. IX, Part II, Chapter LXXXIII (*Sir G. Barclay to Sir Edward Grey*, Bucharest, July 21, 1913), p. 923.

²⁴ *Documents diplomatique française*, tome VII (*M. de Panafieu, Ministre de France à Sofia, à M. Pichon, Ministre des Affaires Étrangères*, Sofia, 17 juillet 1913), p. 440.

²⁵ *Ibidem* (*M. Dumaine, Ambassadeur de France à Vienne, à M. Pichon, Ministre des Affaires Étrangères*, Vienne, 19 juillet 1913), p. 453.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Die auswärtige Politik des deutschen Reiches*, 4. Bd, Kapitel 58 (*Der Staatssekretär an den Botschafter in Wien*, Berlin, 12.07.1913), p. 581.

propunea convocarea unei conferințe a statelor balcanice la București, eventual cu implicarea indirectă a miniștrilor acreditați în capitala României. Încercând să argumenteze această alegere, Jagow nu a scăpat prilejul să se exprime, în termeni elogioși, asupra prestigiului dobândit de aliații de la București în Peninsula Balcanică: „*România – considera el – a fost cel mai puțin implicată în războiul balcanic și se află în relații bune cu toate Marile Puteri. Pretențiile sale sunt moderate și par să fie acceptate, mai mult sau mai puțin, chiar și de Bulgaria. În calitate sa de cel mai mare și civilizat stat balcanic, ea are un mare interes față de crearea unui echilibru de forțe între restul statelor balcanice*”²⁸.

Atitudinea favorabilă a diplomației germane a determinat autoritățile române să acționeze cu mai multă încredere pe calea medierii divergențelor dintre statele balcanice. Atât regele cât și guvernul încuviințau semnarea armistițiului la Niș, dar refuzau să discute preliminarile păcii pe câmpul de luptă. Într-o discuție interesantă purtată cu ministrul Greciei la București (Papadiamantopoulos), Tache Ionescu susținea că România nu a mobilizat 400.000 de oameni doar pentru a pretinde teritorii, ci și în ideea de a juca un rol determinant la tratativele de pace²⁹. În realitate, misiunea României devenea cu atât mai dificilă, cu cât organizarea păcii balcanice urma să se înfăptuiască la București. Pentru rege și colaboratorii săi nu era o misiune deloc simplă să provoace o înțelegere între statele balcanice. În afara disputelor, care din timpul războiului le separau, mai existau și intrigile puterilor. Din acest motiv, oricât și-ar fi dorit să joace rolul lui Bismarck de odinioară, Maiorescu nu putea spera decât cu greu la medierea unei păci durabile. Exista, mai întâi, pericolul ca delegații balcanici să nu se înțeleagă în vreun fel. Războiul putea fi astfel reluat, cu consecințe greu de prevăzut nu doar în cazul României. În plus, între puterile Europei, Austria și Rusia continuau să reafirme cu insistență drepturile lor asupra revizuirii acordului final. În special la Viena, tema era încă de mare actualitate. Berchtold credea că descoperise în sfârșit soluția miraculoasă pentru mult dorita înțelegere dintre români și bulgari. Sub „eterna” amenințare voalată a revizuirii păcii, el i-a cerut lui Maiorescu să vegheze asupra intereselor bulgare. Serbia și Grecia trebuiau constrânse să facă unele concesii tocmai pe terenul șubred al cauzei macedonene, pentru ca la Sofia să se resimtă mai puțin șocul înfrângerii. Liderul de la Ballplatz îndemna fâțiș autoritățile române să abandoneze practic rolul de mediator al păcii în favoarea celui de protector al intereselor Bulgariei³⁰. De această dată proiectele lui Berchtold nu s-au mai concretizat. În lipsa sprijinului diplomatic al Germaniei, Austria nu mai găsea aceeași aderență în cercurile politice influente de la București. Chiar de la primele ședințe ale conferinței Maiorescu a lăsat să se înțeleagă că procedează diferit. El a propus ca ostilitățile să fie suspendate pentru cinci zile și a sugerat ca discuțiile, pe marginea problemelor în litigiu, să se poarte separat de către părțile direct implicate, urmând ca doar deciziile finale să fie comunicate în plenul conferinței. Cu toate acestea, suspiciunile nu s-au risipit complet decât atunci când a comunicat întregii audiențe că tratatul româno-bulgar, pe cale de a se definitiva, reprezintă o parte componentă a actului final și nu o reglementare separată³¹.

²⁸ *Ibidem* (Der Staatssekretär an den Botschafter in Petersburg, Berlin, 17.07.1913), p. 584-585.

²⁹ *Documents diplomatiques français*, tome VII (M. Blondel, *Ministre de France à Bucarest*, à M. Pichon, *Ministre des Affaires Étrangères*, Bucarest, 22 juillet 1913), p. 475.

³⁰ *Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan* (Graf Berchtold an Prinz K.E. Fürstenberg in Bukarest, Wien, 30 Juli 1913), p. 385.

³¹ *British Documents on the Origins of the War*, vol. IX, Part II, Chapter LXXXIII (Sir G. Barclay to Sir Edward Grey, Bucharest, August 8, 1913), p. 970.

În acest fel, nu mai aveau nici un sens inițiativele delegațiilor bulgari privind semnarea păcii separate cu România³². Soluționarea grabnică a diferendului româno-bulgar nu a grăbit, cum se spera, desfășurarea lucrărilor conferinței. Pe lângă intransigența delegațiilor sârbi³³, disputa privind Cavala risca să compromită încheierea păcii. Miza era de departe cea mai importantă, pentru că prioritară în sine nu se dovedea atât atribuirea unui port la Marea Egee, ci viitoarea orientare a politicii externe de la Sofia sau Atena. Din acest motiv, puterile europene s-au pronunțat diferit asupra chestiunii. Dacă Germania, Franța sau Anglia, direct interesate și de avantajele strategice oferite de Grecia, acționau, fiecare separat, cu intenția de a da câștig de cauză delegației elene, Austro-Ungaria, susținută inițial și de Italia, se străduia, împreună cu Rusia, să mai obțină câte ceva pentru bulgari. Rezolvarea dilemei și deblocarea discuțiilor din capitala României păreau sortite tratatelor dintre puteri. În acest context, misiunea cea mai dificilă revenea din nou diplomației austriece, pentru că presupunea din nou adeziunea partenerilor de la Berlin. La fel ca și în delicata chestiune a Salonicului, viziunea diplomaților germani era diferită. Grecia reprezenta o prioritate în politica balcanică a Germaniei, iar la Auswärtige Amt avantajele invocate de Berchtold în folosul susținerii Bulgariei încetaseră demult să mai provoace interes. Consecința a fost că Germania a sprijinit tacit interesele Greciei. După ce regina Sofia i-a cerut Kaiserului să pună „o vorbă bună” la suveranul României³⁴, von Jagow s-a conformat înaltelor dispoziții și a cerut, în textul unei telegrame trimisă ministrului acreditat la București, ca rezolvarea diferendului privind Cavala să corespundă intențiilor delegației grecești³⁵. Se știe însă că recomandările primite de la Berlin nu erau suficiente. Succesul putea fi pe deplin obținut doar în condițiile în care Austria și Italia încetau să sprijine guvernul bulgar în această problemă. Este și motivul pentru care, în afara demersului formal la București, Jagow a decis că trebuie să limpezească lucrurile mai întâi la Viena și apoi la Roma. În cazul Austriei, el s-a folosit de unele idei exprimate de Berchtold față de ambasadorul german la Viena, cu puțin timp înainte de declanșarea războiului dintre foștii aliați balcanici. La 24 iunie 1913, von Tschirschky raporta la Berlin că Austria încuviința discutarea pretențiilor Greciei în privința orașelor Sereș și Cavala, dacă Bulgaria ar

³² Potrivit ministrului Franței la București (Blondel), plenipotențiarilor părții bulgare au sperat că vor obține chiar mai mult decât o pace separată. Ei credeau că România va accepta în final, pe fondul presiunilor Austriei și Italiei, să-i someze pe ceilalți cobeligeranți ca să încheie pacea în condițiile dorite de ei. Se știe însă că autoritățile române au refuzat constant să accepte propunerile gândite la Sofia. Cea mai tentantă se dovedise „oferta” privind ocuparea Vidinului de către trupele române. Acceptând această provocare, România acționa împotriva intereselor sârbești, riscând să compromită derularea tratatelor de la București. Detalii în *Documents diplomatique français*, tome VII (M. Blondel, Ministre de France à Bucarest, à M. Pichon, Ministre des Affaires Étrangères, Bucarest, 1er août 1913), p. 554. Vezi și *Die Grosse Politik der europäischen Kabinete 1871-1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, herausgegeben von Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friederich Thimme, 35. Bd., *Der dritte Balkankrieg 1913*, Kapitel CCLXVI, *Der Friede von Bukarest und die Frage seiner Revision. Kawala und der österreichisch-russische Wettstreit um Bulgarien, Juli bis August 1913*, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1927 (*Der Gesandte in Bukarest von Waldthausen an den Reichskanzler von Bethmann Hollweg*, Bukarest, den 31. Juli 1913), p. 322 [în continuare, *Die Grosse Politik*].

³³ Inițial, ei au pretins să fie recunoscute Serbiei integral toate anexiunile teritoriale făcute în timpul războiului. În alte condiții, amenințau cu reluarea ostilităților. Vezi *Documents diplomatique français*, tome VII (M. Blondel, Ministre de France à Bucarest, à M. Pichon, Ministre des Affaires Étrangères, Bucarest, 29 juillet 1913), p. 530.

³⁴ *Die Grosse Politik*, 35. Bd., Kapitel CCLXVI (*Der Gesandte in Athen, Graf von Quadt, an das Auswärtige Amt*, Athen, 31 juli 1913), p. 322-323.

³⁵ *Ibidem* (*Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes von Jagow an den Gesandten in Bukarest von Waldthausen*, Berlin, den 1. August 1913), p. 324.

pierde războiul pe cale de a izbucni. Peste numai o zi, Berchtold se arăta chiar îngrijorat de perspectiva transformării portului Cavala într-un avanpost al prezenței militare ruse, deși acest fapt s-ar fi petrecut doar în eventualitatea atribuirii lui Bulgariei. În afara evocării acestor puncte de vedere, von Jagow încerca să convingă la Viena că Dubla Monarhie nu trebuie să privească cu scepticism apropierea Greciei de Tripla Alianță, întrucât ea reprezintă un punct strategic important pentru politica germană în Mediterana. Cedarea Cavalei Greciei nu echivala nici măcar cu slăbirea peste măsură a Bulgariei, pentru că ultima păstra totuși, la Marea Egee, o porțiune suficientă de litoral datorită stăpânirii portului Dedeagaci³⁶. În cazul Italiei, Jagow nu s-a mai străduit să convingă pe nimeni. A cerut guvernului de la Roma să nu mai sprijine Bulgaria, întrucât Puterile Centrale au tot interesul să-și asigure cooperarea Greciei³⁷. Rezultatele acestor noi inițiative nu s-au dovedit pe deplin mulțumitoare. Germania nu a putut schimba poziția Austro-Ungariei. Principalul argument al politicii filo-bulgare gândită de Berchtold era de natură strategică. El pretindea că România nu ar putea acționa cu toate forțele sale, în cazul unui război ce ar opune Rusia Triplei Alianțe, decât cooperând cu Bulgaria. Spre deosebire de Jagow, el considera că Grecia oscilase permanent între Antantă și Tripla Alianță, iar adeziunea ei s-a dovedit tardivă, în raport cu gesturile de curtoazie venite de la Sofia³⁸. Situația încordată din cadrul Triplei Alianțe nu era însă singulară. Chestiunea Cavalei a provocat o anumită indispoziție și în raporturile ruso-franceze. O misiune delicată și-a asumat și Franța în încercarea de a convinge diplomația de la Petersburg, în legătură cu opțiunile sale favorabile Greciei. La Paris, convins de necesitatea unor raporturi cât mai cordiale cu Franța, influentul și abilul ambasador Isvolski a cedat mai ușor și s-a pronunțat în favoarea susținerii intereselor Greciei. La 14 august 1913 el telegrafia la Petersburg: „Trebuie să se arate Bulgariei că, dacă a pierdut Cavala și toate celelalte, aceasta s-ar explica prin faptul că factorii politici bulgari nu au ascultat de sfaturile dezinteresate ale Rusiei ci de insinuările funeste ale Austriei”³⁹. Într-adevăr, judecând după recente evoluții politice, Isvolski părea să fi evaluat corect, dar realitatea în sine nu simplifica cu nimic dificultatea deciziei. Bulgaria rămânea un stat slav, cu numeroși susținători în Rusia, iar faptul explică de ce Sazonov mai avea încă destule rețineri. Presiunile erau foarte mari și, la fel ca în cazul lui Berchtold, nici el nu avea de ales. Dacă s-ar fi pronunțat în favoarea Greciei, ar fi abandonat complet Bulgaria în favoarea influenței austro-ungare, în vreme ce susținerea intereselor bulgare liniștea situația politică internă dar expunea raporturile Rusiei cu Franța unor tensiuni suplimentare. Cu destule ezitări, el a încercat totuși să-și motiveze o eventuală alegere în favoarea Bulgariei. Într-o telegramă expediată la Paris (22 iunie/4 august 1913) invoca argumente economice și strategice, care justificau, de fapt, intențiile politice. Portul Cavala nu era atât de necesar Greciei sub aspect economic, întrucât ea obținuse deja Salonicul și Golful Orfano. În plus, susținea Sazonov, puterile ar fi promis Bulgariei acordarea insulei Thasos, a cărei posesiune implica practic deținerea Cavalei, pentru că doar astfel putea juca rolul de paravan împotriva

³⁶ *Ibidem* (Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes, von Jagow, an den Botschafter in Wien, von Tschirschky, Berlin, den 1. August 1913), p. 326-328.

³⁷ *Ibidem* (Der Staatssekretär des Auswärtigen Amtes von Jagow an den Botschafter in Rom, von Flotow, z.z. in Fiuiggi Fonte, Berlin, den 2. August 1913), p. 328-329.

³⁸ *Ibidem* (Der Botschafter in Wien, von Tschirschky, an den Staatssekretär des Auswärtigen Amtes von Jagow, den 2. August 1913), p. 330.

³⁹ *Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis*, 3. Bd. (Der russische Botschafter in Paris an den russischen Aussenminister, Paris, 1-14 August 1913), p. 243.

proiectelor grecești vizând extinderea în regiunea Dardanelelor⁴⁰. Incertitudinile privind destinul Cavalei au îngreunat evoluția tratativelor de la București. Pentru a evita întreruperea lor și reluarea ostilităților, Maiorescu a recurs la un gest disperat. A recomandat participanților la conferință să accepte revizuirea de către puteri a hotărârilor finale privind Cavala. Un gest aparent de renunțare, ce s-a materializat cu largul sprijin al lui Take Ionescu, cel a cărui reputație trebuia oricum reabilitată după eșecul încă proaspăt al tratativelor de la Londra cu delegații bulgari. Cu prilejul unei vizite la agenția diplomatică a Rusiei din București, la 31 iulie 1913, Take Ionescu a propus ca reprezentanții puterilor să-l mandateze pe Titu Maiorescu cu misiunea de a-i înștiința pe delegații prezenți la conferință că viitorul Cavalei nu depinde exclusiv de hotărârile lor⁴¹. Momentul se arăta extrem de dificil în cazul României. Intervenția puterilor în cenzurarea tratatului de pace, fie și parțială, diminua considerabil rolul pe care guvernul și l-a asumat inițial. Garantarea prevederilor actului final reclama din nou apelul la sprijinul diplomatic al uneia dintre puteri. Între acestea, singura interesată de o soluție conformă și cu interesele României s-a dovedit a fi din nou Germania. La Berlin, soluția revizuirii nemulțumea pe toată lumea. Kaizerul însuși nu o agrea, temându-se că importanta conferință desfășurată în România s-ar așeza, în totalitate, sub controlul marilor puteri. Drept urmare, mai întâi el a insistat pentru prelungirea duratei armistițiului (de la trei la cinci zile și apoi nelimitat) iar, dacă nici în aceste condiții nu s-ar fi găsit o soluție acceptabilă, cu o anumită indispoziție, îi sugera ambasadorului la București (Waldthausen) să se asocieze proiectului revizionist⁴². Situația s-a limpezit însă înainte de a deveni dramatică. Austro-Ungaria a cedat repetatelor presiuni ale Germaniei și a acceptat adoptarea unei poziții neutre în chestiunea atribuirii Cavalei⁴³. Conștient de importanța momentului, Maiorescu a comunicat imediat delegaților balcanici că „nu mai exista timp” pentru elaborarea unei declarații a puterilor în sensul unei revizuirii parțiale. În noile condiții, Bulgaria trebuia să accepte încheierea grabnică a păcii și concesiile atribuite părții grecești (teritoriul delimitat de valea râului Karasu). În alte condiții – arăta el – Sofia ar putea fi chiar ocupată de trupele românești⁴⁴. Calea spre finalizarea tratativelor era practic redeschisă, dar pericolul revizuirii păcii nu părea complet depășit. Austria și Rusia amenințau în continuare, deși devenise evident că presiunile lor erau formale și lipsite de adeziunea deplină a celorlalte puteri. Nemulțumirile cele mai mari se prefigurau de fapt la Viena. Berchtold considera că tratatul de la București nu putea asigura o pace durabilă, pentru că Bulgaria pierduse teritorii importante cucerite în timpul primului război balcanic. Regiuni din Macedonia, populate majoritar de bulgari, reveniseră preponderent Serbiei, iar frontiera cu Grecia o dezavantaja, pentru că nu îi permitea să-și dezvolte comerțul la Marea Egee⁴⁵. Indignarea lui atingea cote alarmante atunci când se referea la rolul jucat de România.

⁴⁰ *Ibidem* (Der russische Ausseminister an den russischen Botschafter in Paris, St. Petersburg, den 22. Juli-4. August 1913), p. 221-222.

⁴¹ *British Documents on the Origins of the War*, vol. IX, Part II, Chapter LXXXIII (Sir G. Barclay to Sir Edward Grey, Bucharest, 8 August 1913), p. 972.

⁴² *Die auswärtige Politik des deutschen Reiches*, 4. Bd, Kapitel 58 (Der Rat im kaiserlichen Gefolge, von Treutler, an das Auswärtige Amt, Bergen, 3.08.1913), p. 594.

⁴³ *Die Grosse Politik*, 35. Bd, Kapitel CCLXVI (Der Stellvertretende Staatssekretär des Auswärtigen Amtes, Zimmermann, an den Rat in kaiserlichen Gefolge, Gesandten von Treutler, z.z. in Swinemünde, Berlin, den 6. August 1913), p. 344.

⁴⁴ *Ibidem* (Der Stellvertretende Staatssekretär des Auswärtigen Amtes, Zimmermann, an den Rat in kaiserlichen Gefolge, von Treutler, Berlin, den 6. August 1913), p. 345.

⁴⁵ *Diplomatische Aktenstücke betreffend die Ereignisse am Balkan* (Graf Berchtold an Graf Thurn in St. Petersburg, Wien, 12 August 1913), p. 403.

Aproape iritat, el îl acuza pe Maiorescu că a neglijat deliberat observațiile transmise de la Viena privind dispunerea frontierei sârbo-bulgare. Observase cu mare dezamăgire că relațiile dintre Serbia și România se îmbunătățiseră semnificativ în urma celor două războaie balcanice. Politica externă a guvernului de la București se dovedise oscilantă și nu mai oferea garanții solide că, într-un viitor război, România nu va acționa împotriva Dublei Monarhii în aceeași tabără cu Serbia⁴⁶. Faptul i se părea un argument suficient de important pentru ca revizuirea păcii de la București să reprezinte o prioritate în politica Triplei Alianțe. În anumite împrejurări, Berchtold mai putea identifica însă și alte motive, pe care orgoliul nu îi permitea să le declare. Liderul de la Ballplatz știa că nu poate renunța la acest proiect, decât în măsura în care simultan o va face și Rusia. A proceda într-un alt fel echivala cu un gest de renunțare, prin care la Petersburg s-ar fi înțeles că ultimul cuvânt, în chestiunile privind Balcanii, revine, de fapt, țarului. „*Este simplu – susținea Berchtold – să spui Da și Amin tuturor deciziilor statelor balcanice și să abdică cu totul de la toate chestiunile din Balcani, dar nu vei putea niciodată să răspunzi pentru asta în fața istoriei. Austria chiar este o putere balcanică*”⁴⁷. În realitate, el nu înțelegea că Rusia se pronunța pentru un alt fel de revizuire. Sazonov nu pretindea modificarea întregului tratat. El insista asupra controverselor privind Cavala și folosea acest prilej ca să dea de înțeles cercurilor slavofile că nu abandonase definitiv Bulgaria. Șebeco, ambasadorul Rusiei la București, declara față de ministrul Franței: „*Noi trebuie să dăm satisfacție opiniei noastre publice, foarte sensibilă, demonstrând că protestăm contra deciziei conferinței, care atribuie Cavala grecilor și diminuează considerabil întinderea și importanța litoralului solicitat de Bulgaria*”⁴⁸. De fapt, Rusia continua să sprijine Bulgaria, dar în cu totul alt sens. La Petersburg, se puneau un preț mai mare pe necesitatea evacuării turcilor din Adrianopol, iar Sazonov era dispus să negocieze în problema revizuirii păcii de la București⁴⁹. Devenise foarte clar că Austria rămânea principalul și cel mai serios opozant. Este și motivul pentru care eforturile diplomației germane s-au concentrat în direcția influențării politicii lui Berchtold. La 12 august 1913 „ofensiva” diplomatică a Berlinului a fost reluată. Ambasadorul de la Viena, von Tschirschky, anunța că guvernul german consideră drept definitive prevederile păcii de la București⁵⁰. Concomitent, subsecretarul de stat, Zimmermann, îl avertiza pe ambasadorul de la Berlin, Szögyény, că, în eventualitatea unui război european, provocat de intransigența Austriei, Germania va acționa doar în virtutea obligațiilor ce reies din tratatul de alianță⁵¹. Deși riscurile erau mari pentru Austria, Berchtold nu a cedat prea

⁴⁶ *Die Grosse Politik*, 35. Bd., Kapitel CCLXVI (*Der Botschafter in Wien, von Tschirschky, an den Reichskanzler, von Bethmann Hollweg*; Wien, den 12. August 1913), p. 375.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 376.

⁴⁸ *Documents diplomatique français*, tome VII (M. Blondel, Ministre de France à Bucarest, à M. Pichon, Ministre des Affaires Étrangères, Bucarest, 7 août 1913), p. 609.

⁴⁹ *Die auswärtige Politik des deutschen Reiches*, 4. Bd., Kapitel 58 (*Der Botschafter in London an den Reichskanzler*, London, 13.08.1913), p. 607. Preocupat de ocuparea Adrianopolului și înaintarea trupelor turcești în Tracia, Sazonov a protestat virulent dar a întâlnit opoziția fermă a Germaniei. Cu acest prilej, s-ar fi deschis chiar calea unui posibil nou și umilitor ultimatum expediat de la Berlin. Vezi A. Nekludoff, *La paix de Bucarest de 1913*, in „Revue d'Histoire Diplomatique”, publiée par les soins de la Société d'Histoire Diplomatique, trente-cinquième année, Paris 1921, p. 10 și 12.

⁵⁰ *Österreich – Ungarn Aussenpolitik. Von den bosnischen Kriege 1908 zum Kriegausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministerium des Äusseren*. Ausg. von Ludwig Bittner, Alfred Francis Pribram, Alfred Srbik und Hans Überberger, bearbeitet von Ludwig Bittner und Hans Überberger, 7. Bd., 1. August 1913 bis 30. April 1914, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien und Leipzig, 1930 (*Tagesbericht über eine Unterredung mit dem deutschem Botschafter*, 12. August 1913), p. 114-115 [în continuare, *Österreich – Ungarn Aussenpolitik*].

⁵¹ *Ibidem* (*Privatschreiben aus Berlin*, 12. August 1913), p. 118.

ușor⁵². A fost nevoie de o nouă și ingenioasă inițiativă diplomatică, pentru ca chestiunea revizuirii tratatului de la București să rămână o palidă și nefericită amintire. Împăratul Wilhelm al II-lea a acceptat ca presa germană să publice un schimb de telegrame cu regele Carol I⁵³, din care se putea desprinde atât ideea strânsei cooperări germano-române în edificarea păcii, cât și convingerea ambilor suverani că ea va rămâne definitivă⁵⁴. Evenimentul a produs stupefaccie la Viena. Într-un articol publicat în „Neue Freie Presse”, Germania era acuzată că nu a sprijinit convingător proiectele balcanice ale Dublei Monarhii. Redactorul șef al cotidianului și semnatarul materialului invocat, Benedikt Moritz, arată că, din pricina chestiunii revizuirii păcii de la București, pentru prima dată în timpul crizei balcanice, Germania nu mai era de partea Austro-Ungariei și acționa în acord cu voința altor puteri⁵⁵. Mai presus de orice, schimbul de telegrame demonstra – după expresia lui Nicolae Iorga – că „Hohenzolernii se apropiu, în sfârșit, peste intriga neputincioasă a Austriei”⁵⁶. Germania făcea încă o dată dovada sprijinului său diplomatic concret. În lipsa unanimității voinței puterilor, intențiile revizioniste nu mai aveau nici un sens. Nimeni nu respingea teoria revizuirii, dar nici o putere europeană nu se mai arăta o partizană ardentă a concretizării ei. Cele dintâi au reacționat Rusia⁵⁷, Italia⁵⁸ și Anglia⁵⁹ care au lăsat să se înțeleagă că problema este ca și rezolvată în sensul dorit de guvernul german. Cum Franța se pronunțase de la început împotriva revizuirii⁶⁰, Austria nu mai avea de ales. Din acest motiv, la Viena a câștigat tot mai mult teren ideea că ar trebui să se pretindă nu revizuirea ci completarea tratatului de la București, fără atingerea

⁵² Ambasadorul Germaniei în Rusia (von Pourtalés) raporta la Berlin că opoziția Austriei l-a surprins chiar și pe Sazonov. Faptul a provocat consternarea Kaiserului, care a notat pe marginea telegramei expediate de la Petersburg că „Austria a înnebunit de tot!”. Vezi *Die Grosse Politik*, 35. Bd., Kapitel CCLXVI (*Der Botschafter in Petersburg, Graf von Pourtalés, an den Reichskanzler, von Bethmann Hollweg*, St. Petersburg, den 7. August 1913), p. 364-365.

⁵³ *Ibidem* (*Der Rat im kaiserlichen Gefolge, Gesandter von Treutler, z.z. in Swinemünde, an das Auswärtige Amt*, Swinemünde, den 9. August 1913), p. 361. Gestul Kaiserului a fost unul extrem de calculat. Informat că la Viena se pregătea cu orice chip revizuirea tratatului, el a cerut ca prima telegramă să fie expediată direct de la bordul vasului „Hohenzolern”, la întoarcerea din obișnuita sa călătorie în Marea Nordului. Textul integral a fost publicat în ediția din 10 august a gazetei „Lokal Anzeiger”. Vezi Ernst Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars (1912-1913)*, New York, 1969, p. 397-398.

⁵⁴ Conținutul integral al telegramelor poate fi consultat în colecția *British Documents on the Origins of the War*, vol IX, Part: II, Chapter LXXXIII (*Lord Granville to Sir Edward Grey*, Berlin, 10. August, 1913). Vezi Anexa documentului, p. 979-980.

⁵⁵ *Die Grosse Politik*, 35. Bd., Kapitel CCLXVI (*Der Botschafter in Wien, von Tschirschky, an den Reichskanzler von Bethmann Hollweg*, Wien, den 12. August 1913), p. 376-377. Impactul a fost atât de puternic, încât Conrad Hötendorf și-a anulat vizita preconizată în Germania pentru a asista la manevrele anuale ale armatei. Vezi Ernst Helmreich, *op. cit.*, p. 455.

⁵⁶ N. Iorga, *Acțiunea militară a României. În Bulgaria cu ostașii noștri*, Vălenii de Munte, 1913, p. 225.

⁵⁷ Sazonov a renunțat totuși mai greu la ideea întrunirii unei conferințe a puterilor pentru ratificarea tratatului de la București. A propus ca schimbările aduse tratatului din 1878 să facă obiectul unei reuniuni diplomatice formale la Haga. Pourtalés a declarat, însă, că Germania respinge categoric această inițiativă și insistă asupra schimbului de note între cabinete, la fel ca și în cazul anulării, după anexarea Bosniei, a articolului 25 din actul semnat la Berlin. Vezi *Die Grosse Politik*, 35. Bd., Kapitel CCLXVI (*Der Botschafter in Petersburg, Graf von Pourtalés, an den Reichskanzler, von Bethmann Hollweg*, St. Petersburg, den 7. August 1913), p. 363-364.

⁵⁸ Marchizul di San Giuliano declara acum că revizuirea păcii de la București i se pare nu doar „inopportună” ci și „periculoasă”. Cf. *ibidem* (*Der Stellvertretende Staatssekretär des Auswärtigen Amtes, Zimmermann, an den Botschafter in Wien, von Tschirschky*, Berlin, den 10. August 1913), p. 369.

⁵⁹ Sir Edward Grey accepta schimbul de note între guverne și se gândea chiar să lase întreaga chestiune pe seama miniștrilor puterilor acreditați la București. Cf. *ibidem* (*Der Botschafter in London, Fürst Lichnowsky, an den Reichskanzler von Bethmann Hollweg*, London, den 8. August 1913), p. 368.

⁶⁰ Pe larg, despre argumentele acestei decizii, în Raymond Poincaré, *Memorien*, 2. Bd., *Der Ausbruch der Katastrophe 1913-1914*, Paul Aretz Verlag, Dresden, 1928, p. 140-141.

clauzelor teritoriale. Se invocau, de fapt, unele îmbunătățiri privind statutul și drepturile grecilor din Tracia, cuțo-valahilor, bulgarilor sau albanezilor din Grecia și Serbia⁶¹. Era însă prea puțin. Politica balcanică inițiată de Berchtold făcea obiectul unor critici severe și nu puține voci cereau chiar și înlocuirea sa⁶².

Pacea de la București s-a dovedit, în realitate, o construcție politică destul de fragilă. Tratatul nu a inclus între clauzele sale nici un fel de prevederi referitoare la despăgubirile de război sau tratamentul subiecților străini în cadrul statelor contractante. El s-a semnat în interesul refacerii echilibrului de forțe din Peninsula Balcanică, o componentă strategică de prim ordin a sistemului politic european. Puțini erau aceia care credeau în durabilitatea acestor reglementări⁶³. Bulgaria, mai ales, plătitese un preț considerabil și aștepta momentul potrivit pentru revanșă. În cele cincisprezece zile cât au durat tratativele din capitala României și în perioada imediat următoare, la Sofia criticile și disputele erau în plină desfășurare. Rezerviștii bulgari, întorși de pe front, au comis numeroase acte de indisciplină și dezordine. Publicul era nemulțumit și se putea simți o anumită stare de exasperare față de politica lui Danev și a regelui Ferdinand, considerați principalii vinovați ai dezastrului în care se afla țara. Suveranul părea chiar resemnat și, de teama unor evenimente neplăcute, își ținea automobilele pregătite pentru a putea oricând părăsi Sofia⁶⁴. Spiritul revanșei, care nu a întârziat prea mult⁶⁵, domina chiar și mințile odinioară mai cumpătate. Au rămas, între altele, reprezentative reflecțiile lui Ivan E. Gheșov, fostul premier bulgar, care demisionase tocmai datorită deciziei regelui Ferdinand de a declanșa războiul împotriva foștilor aliați. El avea să aprecieze pacea de la București drept o gravă „inechitate” la adresa Bulgariei, ce risca să rămână nepedepsită dacă țara va participa prea târziu sau va rămâne în afara războiului european, după modelul Serbiei și Greciei la 1877⁶⁶. La sud de Dunăre s-a acreditat tot mai mult ideea că războiul din vara anului 1913 a fost pierdut datorită implicării României și Turciei. Cele două state vecine „contribuiseră” decisiv la dezastrul Bulgariei iar riposta trebuia să fie pe măsură. Efectele imediate ale păcii de la București nu trebuie însă privite doar în cadrul restrâns al raporturilor dintre statele balcanice semnatare ale tratatului. Criza balcanică din 1912-1913 a provocat noi controverse în disputele dintre puteri. Germania, prin politica înțeleaptă a României, părea să fi găsit soluția echilibrării influențelor politice din Peninsula Balcanică, chiar cu prețul sacrificării Bulgariei și tensionării relațiilor cu Austro-Ungaria. În realitate, pentru interesele politice ale Berlinului, înfrângerea Turciei a cântărit mai mult decât succesul diplomatic al României. Perspectiva raporturilor politice germano-române rămânea încă incertă pentru că nu se angaja pe traiectoria unei adeziuni consensuale, de

⁶¹ *Documents diplomatique français (1871-1914)*, tome VIII, 11 août-31 décembre 1913 (M. Dumaine, Ambassadeur de France à Vienne, à M. Pichon, Ministre des Affaires Étrangères, Vienne, 12 août 1913), p. 22.

⁶² *Ibidem* (M. Dumaine, Ambassadeur de France à Vienne, à M. Pichon, Ministre des Affaires Étrangères, Vienne, 14 août 1913), p. 34.

⁶³ Cancelarul german Teobald von Bethmann Hollweg o considera „un scurt respiro”, iar Sazonov „un remediu trecător al unor răni balcanice mereu prost închise”. Vezi, Bethmann Hollweg, Teobald von, *Betrachtungen zum Weltkrieg*, I. Bd, 1. Teil, *Vor dem Kriege*, Verlag von Reimar Hobing in Berlin, 1919, p. 84; *Les années fatales de M. S. Sazonov, ancien ministre des affaires étrangères de Russie (1910-1916)*, Payot, Paris, 1927, p. 108.

⁶⁴ A. Nekludoff, *op. cit.*, p. 18.

⁶⁵ Declanșarea războiului mondial a schimbat radical situația. La 16 mai 1915 Anglia, Rusia și Franța înștiințau Bulgaria că acordurile semnate în 1913 la București nu mai erau valabile. Vezi Katrin Boeck, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatspolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*, Verlag R. Oldenburg, München, 1996, p. 72.

⁶⁶ Iv. E. Guéchoff, *L'Alliance Balkanique*, Paris, Hachette, 1915, p. 188.

interes comun, în cadrul Triplei Alianțe. Politica balcanică a Germaniei și inițiativele diplomatice recente ale României nu se încadrau în strategia gândită de la Roma sau Viena. România obținuse, cu sprijinul diplomației germane, un succes răsunător, ce provocase o situație de criză în sânul Dublei Monarhii. La sfârșitul războaielor balcanice, Germania căuta să împace orgoliul rănit al Austriei cu pretențiile mai noi, de putere cu o anumită influență în Balcani, ale României. Se cunoaște desigur că inițiativele germane pe calea acestei imposibile împăcări au eșuat. Nereușita se explică prin incapacitatea Berlinului de a găsi imediat o alternativă viabilă⁶⁷ la alianța sa tradițională cu Austro-Ungaria. Cât privește România, este – credem – just să observăm că, odată cu semnarea păcii de la București, nimeni nu se îndoia de importanța și onestitatea relațiilor prietenești cu Germania. Chiar în pragul războiului european, Al. Beldiman, ministrul acreditat la Berlin, solicita regelui Carol I, în textul unei impresionante scrisori (18/31 iulie 1914), implicarea imediată a României în conflict nu în calitate de partener al Austro-Ungariei ci de aliat al Germaniei⁶⁸. Interpretarea unei astfel de opțiuni nu era cu totul nouă. La București, prezența României într-o alianță de securitate alături de puterile Triplei Alianțe s-a justificat de la început prin necesitatea apropierii Vechiului Regat de politica Germaniei și nu prin inițiative diplomatice în folosul Austro-Ungariei. Noutatea acestei formulări, în contextul politic creat de semnarea păcii de la București, constă în pretenția României de a fi considerată la Berlin un partener strategic în sine și nu un instrument de revigorare a prestigiului Austro-Ungariei în Balcani. Simțind vizibila slăbiciune a Dublei Monarhii și interesul crescut al Rusiei sau Franței, diplomația română puneă deja un preț pe fidelitatea legăturilor sale cu Germania. Nu era însă nimeni la Berlin capabil să înțeleagă semnificația tulburătoare a momentului și cu atât mai puțin dispus să abandoneze Austro-Ungaria, adică să plătească prețul solicitat.

DER BUKARESTER FRIEDE UND DIE BEZIEHUNGEN RUMÄNIENS MIT
DEN MITTELMÄCHTE
(Zusammenfassung)

Die zu Bukarest im Sommer 1913 (Juli-August) stattfindenden Verhandlungen sind der Höhepunkt der während der Balkankrise von Rumänien geführten Aktionen auf dem Gebiet der Diplomatie und des Militärs gewesen. Zwar ergaben sich finale Vereinbarungen infolge der verfahrensgemäßen, direkten Gespräche zwischen den ehemaligen Kriegsbeteiligten, ein neu definiertes Kräftegleichgewicht entstand jedoch erst nach diskretem Eingriff einiger Großmächte in die Verhandlungen. Das Ziel der diplomatischen Kontroversen hat auf diese Weise die Bedeutung eines einfachen politischen Spiels um die Umverteilung von Territorien auf dem Balkan bei weitem übertrumpft. Es kreiste vielmehr um die entscheidende Frage nach der Umpolung der politisch-militärischen Allianzen in ganz Europa kurz vor dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs. Aus diesem Grund kann man behaupten, dass nicht so sehr die Erzielung des

⁶⁷ Avem în vedere, în special, tratativele din perioada 1898-1901 dintre Germania și Marea Britanie, în vederea încheierii unei alianțe politice. Ele au eșuat pentru că britanicii nu s-au arătat dispuși să își asume vreo responsabilitate în vederea consolidării Triplei Alianțe. În măsura în care păreau interesați de relații amicale cu Germania, nu doreau să plătească totuși un preț atât de mare, cum era acela al cooperării în vederea salvagădării intereselor balcanice ale Dublei Monarhii sau în perspectiva întăririi Turciei. Abandonarea Constantinopolului a fost unul dintre factorii care au făcut alianța dintre Marea Britanie și Germania imposibilă. Vezi R. J. Crampton, *The Hollow Detente. Anglo-German Relations in the Balkans, 1911-1914*, George Prior Publishers London, England; Humanities Press Inc. Atlantic Highlands, New Jersey, p. 14.

⁶⁸ Arhivele Naționale Istorice Centrale, București, *Fond Casa Regală – Oficiale*, dosar 40/1914, f. 4.

Friedens schwierig gewesen ist, sondern vor allem seine Legitimation und Bewahrung. Das ist gerade der Punkt auf dem wir uns in der vorliegenden Studie einzugehen vornehmen, wobei insbesondere das politische Verhältnis Rumäniens zu Mittelmächte berücksichtigt wird. Der Bukarester Frieden erwies sich eine ziemlich fragile politische Konstruktion gewesen zu sein. Von Anfang an glaubten nur wenige an ihre Dauerhaftigkeit. Bulgarien musste einen hohen Preis dafür zahlen und wartete demzufolge auf den richtigen Moment der Revanche. Dieser Moment sollte nicht viel später kommen, da der Ausbruch des Weltkriegs bekanntlich die Lage auf dem Balkan radikal verändert hat. Aus der Perspektive der politischen Beziehungen Rumäniens mit den Mittelmächte hat er aber eine besondere Bedeutung. Vor dem Hintergrund der gespannten Beziehungen zu Österreich-Ungarn rechnete Rumänien noch auf die Unterstützung der deutschen Diplomatie. Die balkanische Krise von 1912-1913 hat dazu geführt, dass die Doppelmonarchie ihre balkanischen Projekte in den Hintergrund treten ließ, und der Ausgang der Krise – obwohl als Vorzeichen des Ersten Weltkriegs interpretierbar – legt nahe, dass Rumänien trotz der damals im Lande vorherrschenden Meinung noch viele Argumente für eine gute Beziehung mit Berlin hatte.

BOGDAN-ALEXANDRU SCHIPOR

**ȚĂRILE BALTICE
ȘI RĂZBOIUL SOVIETO-FINLANDEZ, 1939-1940.
IMPLICAȚII ASUPRA STATELOR DIN SUD-ESTUL EUROPEI**

Pactul Ribbentrop-Molotov și înțelegerile germano-sovietice care i-au urmat în perioada 1939-1941 au generat constant nu numai o anumită fascinație asupra istoricilor, ci și o gamă foarte largă de interpretări. Chiar dacă perspectiva celor peste șase decenii care au trecut de atunci a dus la clarificarea multor probleme, interesul științific nu s-a diminuat. Însă, dacă până acum majoritatea celor care s-au preocupat de evoluția relațiilor internaționale din perioada interbelică au preferat să o facă din perspectiva evenimentelor de la Londra sau Paris, de la Berlin, Moscova sau Roma, această situație începe să se modifice și tot mai des atenția se îndreaptă asupra celor care s-au aflat, între cele două războaie mondiale, „la marginea diplomației”¹. Statele din estul sau sud-estul Europei ori cele din zona baltică, a căror existență era privită până acum doar în termenii acțiunii și influenței marilor puteri asupra lor, încetează a mai fi considerate ca fiind subiectele unei analize marginale. A prins astfel contur o altă față a istoriei și s-a ajuns la noi interpretări.

Din acest punct de vedere, anexarea statelor baltice de către Uniunea Sovietică sau „războiul de iarnă” nu mai pot fi considerate doar „note de subsol” ori subiecte „exotice”. Autori precum John Hiden, Edgar Anderson, Salmon Patrick sau Kalervo Hovi au schimbat, prin lucrările lor, percepția asupra istoriei spațiului baltic în contextul european din secolul XX.

Această tendință o putem remarca și în istoriografia românească. Chiar dacă abordează teme mai puțin cunoscute și în ciuda unui material documentar aparent limitat, lucrări precum acelea ale lui Silviu Marian Miloșu, *România și Țările Baltice în perioada interbelică* și *O istorie a Europei nordice și baltice*, sau Emilian I. Bold, *Războiul de iarnă sovieto-finlandez (30 noiembrie 1939-12 martie 1940)*, reprezintă doar câteva exemple recente ale interesului tot mai ridicat de care se bucură și la noi istoria spațiului baltic și legăturile acestuia cu țările din estul și sud-estul Europei. Mai mult decât atât, publicarea de curând în limba română a *Memoriilor* mareșalului Mannerheim oferă un plus de claritate, nu doar asupra relațiilor bilaterale dintre Helsinki și Moscova sau a desfășurării propriu-zise a războiului, din perspectiva finlandeză, ci a unui tablou politic mult mai complex, care surprinde consecințele evenimentelor din Scandinavia și zona baltică asupra întregii Europe.

¹ Este citată expresia lui John Duncan Gregory, *apud* John Hiden, *Introduction: Baltic Security Problems between the World Wars*, în *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*, Edited by John Hiden and Thomas Lane, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sidney, Cambridge University Press, 1992, p. 1.

Asocierea statelor din sud-estul Europei cu procesul anexării statelor baltice de către Uniunea Sovietică și cu războiul sovieto-finlandez nu este întâmplătoare, ele fiind legate de un factor comun: vecinătatea sovietică. Pactul Ribbentrop-Molotov avea să transforme acest lucru într-o fatalitate. A existat însă o relație directă între evenimentele petrecute între 1939 și 1940 în spațiul baltic și ceea ce avea să se întâmple, de exemplu, cu România în iunie 1940?

Unor asemenea întrebări încercăm să le oferim un răspuns în studiul nostru. Desigur, nu ne propunem o analiză exhaustivă. Vom încerca însă identificarea câtorva dintre urmările pe care le-a avut sau le-ar fi putut avea anexarea statelor baltice și „războiul de iarnă” asupra politicii Moscovei față de România și zona Balcanilor în 1939 și 1940.

Interesul explicit al lui Stalin față de statele din estul Europei a fost exprimat, fără echivoc, încă de la începutul negocierilor purtate de Uniunea Sovietică, Franța și Marea Britanie în anul 1939. Era un moment cât se poate de bine ales, deoarece puterile occidentale aveau nevoie de sprijinul sovietic pentru a crea o „barieră” eficientă împotriva unei acțiuni germane previzibile în estul Europei. Fără acesta, garanțiile franco-britanice oferite Poloniei și României, în primăvara anului 1939, ar fi devenit inoperabile. Nici sovieticii nu erau complet dezinteresați, acordul comercial germano-lituanian din 20 mai 1939², ca și pactele de neagresiune încheiate de Germania cu Estonia și Letonia în iunie 1939, generând o reală îngrijorare la Kremlin³. Acestea nu au făcut decât să amplifice interesul sovietic față de zona baltică, deoarece, încă din martie 1939, Litvinov trimisese autorităților estoniene o notă prin care le era cerut acceptul de a fi cuprinse într-un acord militar, ce ar fi urmat să completeze tratatul franco-sovietic. Refuzul Estoniei nu a modificat cu nimic planurile Moscovei, sovieticii fiind hotărâți să includă statele baltice într-un tratat, chiar și fără acordul acestora⁴.

Reticențele inițiale ale Parisului de a accepta clauze care ar fi putut duce la anexarea statelor baltice de către Uniunea Sovietică au determinat însă eșecul acestei inițiative, în ciuda insistențelor lui Litvinov⁵, ceea ce nu a însemnat, totuși, sfârșitul tratativelor cu Moscova. Franța, Marea Britanie și Uniunea Sovietică au continuat negocierile în primăvara anului 1939, astfel încât Litvinov a avut posibilitatea de a înainta Parisului și Londrei, la 15 aprilie 1939, un set de propuneri minimale pentru încheierea unui acord: obligația de asistență mutuală între Marea Britanie, Franța și Uniunea Sovietică în caz de agresiune contra unuia dintre aceste state ca rezultat al ajutorului dat de către respectivul stat unui vecin european al U.R.S.S.; Marea Britanie și Franța să se angajeze una față de alta să ofere ajutor vecinului european al U.R.S.S.; reprezentanții celor trei state să înceapă fără întârziere discuțiile pentru stabilirea măsurilor și formei acestui ajutor; Uniunea Sovietică, Marea Britanie și Franța să se angajeze a nu lua decizii și a nu încheia acorduri cu alte state asupra problemelor privitoare la Europa de Est fără acordul general al celor trei state, angajându-se, de asemenea, să nu încheie pace separată cu agresorii⁶.

² Termenii acestui acord au fost formulați astfel încât să ascundă faptul că majoritatea exporturilor lituaniene se îndreptau spre Germania. Vezi Rolf Ahmann, *Nazi German policy towards the Baltic state on the eve of the Second World War*, în *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*, p. 64.

³ John Hiden, *op. cit.*, p. 19.

⁴ *Audition de M. Georges Bonnet, ancien ministre des Affaires étrangères (mai 1938-juin 1939)*, în Commission d'enquête parlementaire, *Les événements survenus en France de 1933 à 1945, Témoignages et documents recueillis par la commission d'enquête parlementaire*, Tome IX, Paris, Presses Universitaires de France, 1951, p. 2671.

⁵ *Ibidem*, p. 2626.

⁶ Sabine Dullin, *Des hommes d'influences, les ambassadeurs de Stalin en Europe 1930-1939*, Paris, Payot, 2001, p. 309.

Trei zile mai târziu, la 18 aprilie 1939, sovieticii au propus chiar o formulă mai completă și mai explicită, care prevedea acordarea, de către cele trei puteri, de asistență – inclusiv de natură militară – în cazul unei agresiuni împotriva statelor din Europa de Est, situate între Marea Baltică și Marea Neagră și care se învecinau cu U.R.S.S. În plus, sovieticii cereau guvernelor britanic și francez să precizeze faptul că asistența promisă Poloniei ar fi urmat să funcționeze numai în cazul unei agresiuni germane, iar alianța dintre Polonia și România să fie declarată ca operabilă în cazul unei agresiuni de orice natură împotriva Poloniei și României, sau, în caz contrar, să fie anulată, ca fiind îndreptată împotriva Uniunii Sovietice. Pe lângă toate acestea, sovieticii mai cereau recunoașterea necesității tratatelor privind încheierea unui tratat de asistență mutuală între cele trei părți (Marea Britanie, Franța și U.R.S.S.) și Turcia⁷.

La 29 aprilie 1939, diplomația franceză a adoptat în cele din urmă o formulă care să dea satisfacție Moscovei, acceptând ca Estonia, Letonia și Finlanda să figureze într-un eventual acord⁸.

Chiar și în aceste condiții, presiunile sovietice au continuat, astfel încât, la 30 mai 1939, noul comisar sovietic pentru afacerile externe, Viaceslav M. Molotov, comunica ambasadorului francez de la Moscova faptul că Uniunea Sovietică va oferi asistență țărilor baltice chiar și fără acceptul acestora, în cazul în care ele vor permite accesul trupelor germane pe teritoriul propriu fără a opune rezistență⁹.

Această prevedere a fost inclusă în proiectul unui pact tripartit, prezentat de către Molotov ambasadorilor Franței și Marii Britanii, la 2 iunie 1939¹⁰. Diplomația britanică s-a raliat poziției franceze abia la 29 iunie, dând curs cererilor sovietice și acceptând ca Estonia, Letonia și Lituania să figureze într-un tratat tripartit. Cele trei state urmau să-și păstreze independența, dar se prevedea faptul că ele vor fi apărate împotriva oricărei agresiuni și vor face obiectul unei liste separate și secrete¹¹. Molotov și-a exprimat acordul față de aceste prevederi, la 2 iulie, însă două zile mai târziu, diplomatul sovietic aducea un amendament proiectului, solicitând ca un eventual tratat de alianță să cuprindă o garanție explicită acordată statelor baltice – între care era inclusă și Finlanda –, cu sau fără consimțământul acestora, având drept scop preîntâmpinarea pericolului unei „agresiuni indirecte”¹². Termenul de „agresiune indirectă” era definit de către sovietici ca fiind „o lovitură de stat internă sau o răsturnare a politicii în interesul agresiunii” în state precum Estonia, Letonia, Polonia sau România¹³. Când britanicii au manifestat reticente față de o asemenea propunere și interpretare, Molotov a revenit asupra definirii „agresiunii indirecte”, exemplificând expresia prin posibilitatea ca Estonia și Letonia, inconsecvente față de independența și poziția lor neutră, să angajeze instructori militari germani¹⁴.

La 24 iulie 1939, părea însă că cele trei părți vor ajunge la un acord. Britanicii și francezii au acceptat principalele cereri ale sovieticilor: asistența militară acordată

⁷ Janis Ritenis, *Diplomatiska cina par Latvijas Republikas suverenitates atjaunosanu*, Riga, Fonds Larvijas Vesture, 1999, p. 247.

⁸ George Bonnet, *De Munich à la guerre. Défense de la paix*, Paris, Plon, 1967, p. 352-353.

⁹ Kęstutis Girmius, *The Historiography of the Molotov-Ribbentrop Pact*, în „Lituanus”, Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences, Volume 34, No. 2, Summer 1989, la adresa de internet http://www.lituanus.org/1989/89_2_04.htm.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Audition de M. Georges Bonnet...*, p. 2671.

¹² Patrick Salmon, *Scandinavia and the Great Powers 1890-1940*, Cambridge University Press, 1997, p. 354.

¹³ *Apud* Kęstutis Girmius, *op. cit.*

¹⁴ *Ibidem*.

statelor cuprinse într-un protocol secret – mai ales Poloniei și României – și termenul de „agresiune indirectă”, în accepțiunea sovietică a expresiei. În plus, era prevăzută asistență reciprocă în cazul unei agresiuni îndreptate contra uneia dintre cele trei părți sau în cazul unei agresiuni rezultate din implicarea uneia dintre părți în apărarea independenței sau neutralității unui stat față de care respectiva parte semnatară se considera obligată să intervină. Această asistență urma a fi acordată conform principiilor Societății Națiunilor, dar fără a se urma, în mod necesar, procedurile acesteia¹⁵.

Cele trei state baltice au protestat în mod repetat împotriva menționării lor într-un viitor tratat încheiat de Franța, Marea Britanie și Uniunea Sovietică, însă aceste demersuri nu au fost luate în seamă¹⁶. Ceea ce a trezit însă suspiciuni și temeri Parisului și Londrei a fost, în cele din urmă, faptul de fiecare dată când cererile sovietice erau acceptate, Moscova formula noi și noi pretenții¹⁷. În aceste condiții, britanicii nu erau pregătiți să ofere sovieticilor Finlanda și statele baltice, așa cum oferiseră Cehoslovacia germanilor. Pe de altă parte, nici Polonia și nici România nu au putut fi convinse să primească asistență sovietică, iar în ceea ce privește „agresiunea indirectă”, aceasta era considerată a fi un paravan al implicării sovietice în afacerile interne ale vecinilor săi.

De partea cealaltă, sovieticii deveneau tot mai conștienți de faptul că o alianță cu Franța și Marea Britanie, în vara anului 1939, făcea să crească foarte mult posibilitatea unui conflict deschis cu Germania într-un viitor apropiat¹⁸. O asemenea posibilitate fusese evocată, la 26 iulie 1939, și de Karl Schnurre, șeful secțiunii pentru Europa de Est și zona baltică a Diviziei de Politică Economică din Ministerul de Externe al Reichului, într-o discuție purtată cu Georgei Astakhov, consilier al ambasadei sovietice la Berlin și Babarin, conducătorul misiunii comerciale sovietice din capitala germană¹⁹. Cel puțin pentru moment, sovieticii considerau necesar să evite o asemenea situație, deoarece în iulie și august 1939 se desfășura un conflict de amploare în Extremul Orient, între Armata Roșie și Armata Imperială Japoneză, iar victoria decisivă a sovieticilor, de la sfârșitul lunii august, încă nu se prefigura. Diplomații sovietici au folosit însă prilejul oferit de Karl Schnurre pentru a face cunoscut părții germane interesul Moscovei față de Finlanda, țările baltice, România și părțile occidentale ale Galiției și Ucrainei. Răspunsul german confirma așteptările sovieticilor: de la Marea Baltică la Marea Neagră nu existau probleme litigioase de politică externă care să excludă posibilitatea unei înțelegeri amiabile între Berlin și Moscova²⁰.

Eșecul negocierilor tripartite dintre Uniunea Sovietică, Franța și Marea Britanie a făcut tot mai probabilă încheierea unei asemenea înțelegeri. Contactele sovieto-germane au devenit tot mai strânse, iar chestiunea zonei baltice a fost constant prezentă în discuții. Spre deosebire de britanici, germanii erau pregătiți să țină cont de interesele vitale ale sovieticilor în zona baltică, fapt pe care Schulenburg, ambasadorul german la Moscova, i l-a confirmat lui Molotov, la 3 august 1939, într-o discuție caracterizată de către diplomatul german drept „neobișnuit de deschisă”²¹. Prin urmare, sovieticii s-au

¹⁵ George Bonnet, *op. cit.*, p. 362.

¹⁶ Aceste proteste au fost exprimate la 15 aprilie, 23 mai, 12 iunie și 22 iunie 1939. Vezi M.A. Zunda, *Latvijas Lielbritanijas attiecības 1930-1940*, Riga, LU Latvijas žurnāla „Latvijas Vesture” fonds, 1998, p. 87-90.

¹⁷ George Bonnet, *op. cit.*, p. 358.

¹⁸ Kęstutis Girmius, *op. cit.*

¹⁹ *Nazi-Soviet Relations, 1939-1941. Documents from the Archives of the German Foreign Office*, Edited by Raymond James Sontag and James Stuart Beddie, Washington, Department of State, 1948, Department of State Publication 3023, p. 55 (în continuare *Nazi-Soviet Relations, 1939-1941*).

²⁰ *Ibidem*, p. 33.

²¹ *Ibidem*, p. 40.

hotărât să dea curs propunerilor germane și să trimită înapoi, politicos, misiunea anglo-franceză ce urma să negocieze și, eventual, să încheie un tratat tripartit²².

Sovieticii au interpretat însă într-o manieră proprie oferta germană, Stalin afirmând, în ședința Biroului Politic al P.C. (b.) al U.R.S.S. din 19 august 1939, faptul că Germania acceptase libertatea de acțiune deplină a Moscovei în țările baltice, restituirea (sic!) Basarabiei și cedarea către sovietici, ca zonă de influență, a României, Bulgariei și Ungariei. Potrivit liderului de la Kremlin, singura problemă care rămânea deschisă era aceea a Iugoslaviei²³.

Delimitarea sferelor de influență avea să fie realizată o dată cu încheierea protocolului adițional secret al pactului de neagresiune sovieto-german, la 23 august 1939. Germanii recunoșteau astfel interesele Moscovei în Finlanda, Estonia, Letonia, Polonia – dincolo de linia Narva-Vistula-San – și Basarabia. Cel puțin pentru moment, Lituania aparținea sferei de interes germane, fiindu-i recunoscute însă drepturile asupra regiunii Vilna²⁴.

În acest fel, soarta celor trei state baltice era aproape pecetluită, în ciuda faptului că era vorba de trei state neutre. Estonia, Letonia și Lituania hotărâseră încă din noiembrie 1938, cu ocazia Conferinței Miniștrilor de Externe ai Statelor Baltice – ce avea loc periodic, în conformitate cu prevederile din tratatul de înființare al Antantei Baltice –, să adopte legi distincte privind neutralitatea, după modelul Declarației Scandinave a Neutralității din 27 mai 1938. Ca urmare a acestei decizii, Comitetul Juriștilor Baltici a alcătuit un text de lege care a fost aprobat de către miniștrii de externe ai celor trei state. Prima care și-a proclamat Legea Neutralității a fost Estonia, la 1 decembrie 1938, urmată de Letonia, la 21 decembrie 1938, și de Lituania, la 25 ianuarie 1939²⁵.

Declanșarea războiului, la 1 septembrie 1939, a determinat și Finlanda să-și declare neutralitatea față de conflictul izbucnit între Germania și Polonia, în conformitate cu regulile de neutralitate promulgate ca urmare a mai sus amintitei Declarații Scandinave de Neutralitate, semnată de către Finlanda, Danemarca, Islanda, Norvegia și Suedia²⁶. Ulterior, la 3 și respectiv 15 septembrie 1939, Finlanda avea să-și declare neutralitatea și față de Franța, Marea Britanie și de alte state participante la războiul care izbucnise²⁷. Aceasta reprezenta, în acele condiții, singura opțiune viabilă a autorităților de la Helsinki, deoarece pactul sovieto-german a dus la izolarea diplomatică a Finlandei²⁸, situație împărtășită la acea vreme și de România.

În ceea ce privește Finlanda, Moscova a acționat, cel puțin într-o primă fază, cu o anumită prudență. Astfel, la 17 septembrie 1939, Molotov transmitea ministrului finlandez din capitala sovietică, Yrjö-Koskinen, declarația de neutralitate a Uniunii Sovietice. Textului acestei declarații îi era anexată nota remisă de guvernul sovietic ambasadorului polonez, prin care intervenția Armatei Roșii în Polonia era justificată de

²² Universitatea de Stat din Moldova, Catedra de Istorie Universală, *Polonezii în anii celui de-al doilea război mondial. Culegere de documente*, alcătuitor, introducere, note și comentarii Anatol Petrencu, doctor habilitat în științe istorice, profesor universitar, Chișinău, Cartdidact, 2004, documentul nr. 8, *Textul discursului lui Iosif Stalin în cadrul ședinței Biroului Politic al P.C. (b) al U.R.S.S. din 19 august 1939*, p. 24.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Nazi-Soviet Relations, 1939-1941*, p. 78.

²⁵ Cf. Dr. Alfreds Bilmanis, *Baltic States and World Security Organization*, Washington, DC, 1945, la adresa de internet http://www.letton.ch/lvx_38.htm

²⁶ Ministère des Affaires Étrangères de Finlande, *Documents sur les relations Finno-Soviétiques – automne 1939* –, Paris, Flammarion, 1940, p. 73-74 (în continuare *Documents sur les relations Finno-Soviétiques – automne 1939* –).

²⁷ *Ibidem*, p. 73.

²⁸ Patrick Salmon, *Scandinavia and the Great Powers 1890-1940*, p. 354.

necesitatea protejării vieții și bunurilor populației din Ucraina și Bielorusia occidentală²⁹.

În cazul statelor baltice, sovieticii au preferat o abordare diferită. Înfrângerea militară a Poloniei și dispariția sa ca entitate politică a făcut necesară încheierea unei noi înțelegeri între Germania și Uniunea Sovietică. Frontiera dintre cele două mari puteri a fost delimitată prin tratatul încheiat la 28 septembrie 1939, în urma unei a doua vizite a lui Ribbentrop la Moscova³⁰. Aceasta a fost ocazia folosită de sovietici pentru a obține Lituania în schimbul regiunilor Varșoviei și Lublinului, care au fost cedate Germaniei³¹. Se pare că de această dată Stalin s-a simțit satisfăcut de noile câștiguri teritoriale, declarându-i chiar lui Hrușciiov că Uniunii Sovietice îi revin *de facto* țările baltice și Finlanda³². O dovadă în plus că așa stăteau lucrurile o constituie *Acordul asupra transferului cetățenilor letoni de origine germană în Germania*, încheiat la 30 octombrie 1939 între Germania și Letonia și prin care 49.885 de cetățeni letoni de origine germană au fost „repatriați” în Germania³³.

La 28 septembrie 1939, sovieticii trecuseră însă deja la aplicarea unei noi linii politice față de cele trei state baltice. Pretextul l-a constituit „evadarea” din portul Tallin a submarinului polonez *Orzel*, internat de către autoritățile estoniene conform legislației internaționale. Moscova a declarat imediat că securitatea îi este amenințată datorită situației din porturile baltice, la 19 septembrie fiind ordonată o blocadă navală asupra Estoniei. Totodată, forțe considerabile ale Armatei Roșii au fost concentrate de-a lungul frontierei cu Estonia³⁴. În aceste condiții, ministrul estonian al afacerilor externe, Karl Selter, a fost invitat la Moscova, la 24 septembrie 1939, pentru a semna un tratat comercial. În locul unui asemenea document, sovieticii i-au cerut însă acceptarea unor baze militare – terestre, navale și aeriene – ale Armatei și Flotei Roșii pe teritoriul Estoniei și încheierea unui pact de asistență mutuală³⁵. Estonia a dat curs cererilor formulate de Moscova, semnând, la 28 septembrie, respectivul pact de asistență mutuală, completat de un protocol secret.

O dată cu încheierea acestui document, sovieticii păreau să fi depășit un prag psihologic în politica lor față de vecinii occidentali³⁶. Exemplul estonian vorbește de la sine. Uniunea Sovietică era pregătită să amenințe și să recurgă la forță pentru a impune „protecția” și „asistența” sa. Pactele de asistență mutuală încheiate ulterior cu Letonia, la 5 octombrie 1939, și cu Lituania, la 10 octombrie, au fost obținute fără a se face apel la forță³⁷. Aceste tratate conțineau, în linii mari, prevederi similare și stipulau, în mod

²⁹ *Documents sur les relations Finno-Soviétiques – automne 1939 –*, p. 75-76.

³⁰ Emilian I. Bold, *Războiul de iarnă sovieto-finlandez (30 noiembrie 1939-12 martie 1940)*, Iași, Universitas, XXI, 2001, p. 59.

³¹ *Nazi-Soviet Relations, 1939-1941*, p. 107.

³² Cf. Emilian I. Bold, *op. cit.*, p. 60.

³³ Mai târziu, un acord asupra aceluiași subiect a fost încheiat de germani cu ocupantul sovietic, la 10 ianuarie 1940. Vezi facsimilul bilingv *Likumu un Ministru kabineta noteikumu krajums* din 8 noiembrie 1939 în Janis Dagis, *Prezidents Karlis Ulmanis III.*, Riga, Ed. Latvijas Universitate, 1990, p. 529. O procedură similară s-a înregistrat și în cazul României, însă situația țării noastre era, în momentul respectiv, diferită de aceea a Letoniei în toamna anului 1939.

³⁴ Edgar Anderson, *The Pact of Mutual Assistance between the U.S.S.R. and the Baltic States*, în *Baltic History*, Editors Arvids Ziedonis Jr., William L. Winter, Mardi Valgemäe, Association for the Advancement of Baltic Studies, Inc., Columbus, Ohio, The Ohio State University, 1974, p. 241.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Saulius Sužiedėlis, *The Molotov-Ribbentrop Pact and the Baltic States: An Introduction and Interpretations*, în „Lituanus”, Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences, Volume 35, No. 1, Spring 1989, la adresa de internet http://www.lituanus.org/1989/89_1_02.htm

³⁷ *Ibidem*.

cât se poate de clar, faptul că suveranitatea celor trei state baltice nu va fi știrbită, iar sistemele lor politice și economice nu vor suferi modificări³⁸.

Ne putem pune întrebarea de ce a ales Moscova această modalitate, aparent subtilă, de a-și proiecta influența în exterior. În primul rând, probabil, pentru a demonstra câștigul – în termeni de securitate, dar nu numai – ce putea fi obținut de către statele care acceptau „asistența” sovietică. Se crea astfel posibilitatea ca un asemenea „model” să atragă și alte state, precum Finlanda, Bulgaria sau România³⁹. Este foarte probabil ca acesta să fi fost și înțelesul conferit de sovietici *Declarației comune a guvernelor german și sovietic*, cuprinsă în tratatul încheiat la 28 septembrie 1939 și care exprima încrederea părților că stabilirea definitivă a păcii în estul Europei putea contribui la încheierea ostilităților dintre puterile occidentale și Germania, acestui scop putându-i-se alia și alte „puteri amice” din zonă⁴⁰.

În fapt, la doar două zile de la încheierea pactului de asistență mutuală dintre Uniunea Sovietică și Lituania, la 12 octombrie 1939, ministrul Bulgariei la Berlin informa Ministerul de Externe german despre propunerea făcută deja de Molotov autorităților bulgare, vizând încheierea unui pact de asistență mutuală, propunere respinsă inițial de Sofia, apoi condiționată de prezentarea unor oferte mai concrete de către partea sovietică⁴¹.

În Occident, opinia publică a condamnat în termeni categorici cedarea de către germani a spațiului baltic în favoarea sovieticilor, calificând-o drept „dezastru istoric și moral”⁴², poate cu atât mai grav cu cât însuși Hitler subliniasă în *Mein Kampf* faptul că zona baltică reprezenta un spațiu în care influența Reich-ului trebuia să predomină⁴³. În aceste condiții, pactele de asistență mutuală încheiate de sovietici erau considerate a fi doar mijloace de impunere a unui protectorat, ce putea pune capăt independenței celor trei state baltice⁴⁴. Mai mult decât atât, cel puțin în presa franceză, existau deja speculații în privința unei posibile anexări a celor trei state baltice de către Uniunea Sovietică⁴⁵. Faptele vorbeau de la sine. Estonia cedase Uniunii Sovietice bazele maritime și militare din insulele Œsel și Dagœ, ca și pe acelea din portul Paldiki. Letonia, la rândul său, renunțase în favoarea sovieticilor la bazele maritime, aeriene și militare din porturile Libau (Liepāja), Vindau (Ventspils) și la zona de coastă dintre aceste porturi și Pitragi, în timp ce Lituania acceptase desfășurarea trupelor sovietice în puncte strategice de pe teritoriul său, sub pretextul realizării în comun a apărării frontierei de stat lituaniene⁴⁶. Practic acest lucru însemna că trupele Armatei Roșii se aflau chiar în fața Prusiei Orientale, dominând un spațiu în care influența germană, preponderentă, urma a fi înlocuită cu cea sovietică. Opinia publică occidentală echivala această situație cu o veritabilă „reintrare a Sovietelor în Europa”, capabilă să determine o recrudescență a panslavismului și o reașezare a situației politice și în zona Balcanilor sau chiar a Mediteranei⁴⁷.

³⁸ Edgar Anderson, *op. cit.*, p. 242.

³⁹ *Ibidem*, p. 246.

⁴⁰ *Nazi-Soviet Relations, 1939-1941*, p. 108.

⁴¹ *Ibidem*, p. 124.

⁴² René Pinon, *Chronique de la Quinzaine*, în „Revue des deux mondes”, CIX^e année, [1939], Tom 54, Livraison du 15 octobre, p. 733.

⁴³ Cf. *ibidem*, Livraison du 1er novembre, p. 132.

⁴⁴ *Ibidem*, Livraison du 15 octobre, p. 733.

⁴⁵ Gabriel-Louis Jaray, *Les États de la Baltique et l'accord germano-russe (sic!)*, în „Revue des deux mondes”, CIX^e année, [1939], Tom 54, Livraison du 1er novembre, p. 32.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 31-32.

⁴⁷ *Presa franceză și „reintrarea Sovietelor în Europa”* în „Universul”, București, anul al 56-lea [1939], nr. 265, miercuri, 27 septembrie, p. 8.

Nimeni nu se îndoia că Finlanda urma să fie acum următoarea victimă a sovieticilor. Presa britanică vedea însă în această situație un fel de piatră de hotar, începutul unei etape, care avea să arate mult mai precis măsura în care Germania și Rusia se vor opune una alteia sau vor urmări scopuri comune⁴⁸. În orice caz, era clar că această țară urma să se dovedească „o nucă mai tare” decât micile state baltice, chiar dacă, prin ocuparea părții de sud a Golfului Finic, Moscova obținuse un avantaj strategic suplimentar⁴⁹. Experții militari sovietici împărtășeau și ei, la rândul lor, această opinie. De fapt, încă din aprilie 1939, generalul Șapoșnikov, șeful Statului Major al Armatei Roșii și fost comandant al Regiunii Militare Leningrad, primise ordinul de a realiza planurile unei campanii împotriva Finlandei. În opinia acestuia, problema unei asemenea acțiuni militare nu era deloc una simplă, apreciind că va fi nevoie de câteva luni de război intens și dificil pentru a se obține victoria, chiar și în condițiile în care marile puteri occidentale nu ar fi intervenit. La o concluzie similară a ajuns și generalul Merețkov, comandantul Regiunii Militare Leningrad, atunci când i s-a ordonat, în iunie 1939, să pregătească planurile unei campanii împotriva Finlandei folosind doar resursele aflate în subordinea sa directă⁵⁰. Ulterior, liderii politici de la Kremlin au ignorat concluziile experților militari, considerând că aceștia subestimau forța Armatei Roșii⁵¹. În plus, speranțele unei victorii facile erau alimentate și de perspectiva potențialului revoluționar al clasei muncitoare din Finlanda, influențată, la rândul ei, de guvernul marionetă condus de Kuusinen⁵².

Cu toate acestea, așa cum procedase și în cazul statelor baltice, Moscova a optat, într-o primă fază, pentru negocieri. Astfel, la 5 octombrie 1939, Molotov a invitat guvernul finlandez să trimită la Moscova un reprezentant plenipotențiar, pentru discuții. Însă, în loc să trimită în capitala sovietică pe ministrul de externe, autoritățile de la Helsinki l-au delegat pe reprezentantul finlandez de la Stockholm, Juho Kusti Paasikivi, un personaj cunoscut pentru fermitatea și patriotismul său, ca și pentru atașamentul față de instituțiile democratice. Această alegere a demonstrat, în plus, caracterul mai degrabă scandinav decât baltic al Finlandei⁵³.

Prima dintre cele trei runde de negocieri bilaterale care urmau să aibă loc a început la 12 octombrie, iar ultima a luat sfârșit la 13 noiembrie. Cererile părții sovietice includeau concesiunea pentru 30 de ani a Peninsulei Hanko, cedarea de către finlandezi a Peninsulei Rybachi, din apropierea portului Petsamo, precum și a unor insule din Golful Finic. Finlanda urma să primească în schimb un vast teritoriu în Karelia și dreptul exclusiv de a fortifica Arhipelagul Åland⁵⁴. Pe lângă toate acestea, sovieticii înaintau și o propunere privind încheierea unui pact de asistență mutuală care urma tiparul aplicat în cazul statelor baltice și al cărui text era redactat de către aceiași oameni⁵⁵.

⁴⁸ Cum sunt comentate la Londra tratativele dintre Rusia și Finlanda, în „Universul”, nr. 280, [1939], joi, 12 octombrie, p. 8.

⁴⁹ Mareșalul Finlandei Carl Gustaf Emil Mannerheim, *Memorii*, Cuvânt înainte de Generalul-locotenent Ermel Kanninen, Președinte de onoare al Comisiei Finlandeze de Istorie Militară, traducere de Teodor Atanasiu, ediție îngrijită de Dumitru Preda, Adrian Pandea, București, Editura Militară, 2003, p. 169 (în continuare Mannerheim, *Memorii*).

⁵⁰ Patrick Salmon, *Great Britain, the Soviet Union, and Finland*, în *The Baltic and the Outbreak of the Second World War*, Edited by John Hiden and Thomas Lane, Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sidney, Cambridge University Press, 1992, p. 102.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*, p. 103.

⁵³ René Pinon, *Chronique de la Quinzaine*, în „Revue des deux mondes”, CIX^e année, [1939], Tom 54, Livraison du 1er novembre, p. 134.

⁵⁴ Patrick Salmon, *Scandinavia and the Great Powers 1890-1940*, p. 354-355.

⁵⁵ Silviu Miloiu, *O Istorie a Europei Nordice și Baltice*, vol. I, *De la Epoca Naționalismului la Războiul Rece*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2004, p. 265.

Guvernul finlandez a răspuns pretențiilor sovietice doar prin concesii minore, în ciuda faptului că mareșalul Mannerheim și chiar conducătorul delegației finlandeze la Moscova, Paasikivi, au îndemnat la flexibilitate și la acceptarea unei soluții de compromis, care să-i satisfacă pe sovietici⁵⁶. Existau însă motive extrem de serioase care justificau poziția oficială a autorităților finlandeze. Acceptarea condițiilor sovietice, chiar și a celor minimale, ar fi dus la o slăbire semnificativă a sistemului defensiv al țării, în primul rând prin fragmentarea principalei linii de fortificații terestre și prin apariția unei breșe în apărarea maritimă, determinate de cedarea Peninsulei Hanko. Argumentele nu se opreau însă doar aici. Autoritățile de la Helsinki se temeau ca aceste eventuale cedări să nu reprezinte ceva mai mult, adică un prim pas al planurilor sovietice care puneau în pericol independența Finlandei. Din acest punct de vedere și având poate în minte exemplul recent al Cehoslovaciei, finlandezii nu doreau să urmeze calea impusă de sovietici statelor baltice, războiul fiind considerat o alternativă mai bună decât o cedare⁵⁷.

Eșecul tratativelor fino-sovietice a făcut ca următorul pas al Moscovei să fie oarecum previzibil, chiar dacă Franța și Marea Britanie au alimentat convingerile finlandeze că aceasta nu va duce în mod automat la un conflict deschis⁵⁸. La 30 noiembrie 1939, fără o declarație de război prealabilă, Armata Roșie a atacat Finlanda. Desfășurarea propriu-zisă a acestui conflict nu face obiectul cercetării noastre, însă izbucnirea „războiului de iarnă”, ca și evoluția sa neașteptată au generat reacții interesante din punctul de vedere al subiectului pe care îl abordăm.

Între acestea, atitudinea britanică merită o analiză mai atentă. Deși a refuzat să accepte cedarea statelor baltice Uniunii Sovietice în timpul negocierilor tripartite din vara anului 1939, cabinetul de la Londra și-a manifestat reticențele față de o eventuală intervenție în favoarea acestora atunci când ele au intrat în sfera de influență a Moscovei, ca urmare a încheierii pactelor de asistență mutuală. În fond, Marea Britanie se afla, de la 3 septembrie 1939, în stare de război cu Germania, așa încât orice câștig teritorial sovietic în zona baltică era privit ca o pierdere pentru germani⁵⁹. Tocmai de aceea, britanicii păreau dispuși să continue și să dezvolte relațiile cu Moscova, însă avertizau că această situație se putea schimba în cazul unei agresiuni sovietice asupra Finlandei⁶⁰. Până atunci însă, Londra a făcut eforturi pentru a împiedica deteriorarea relațiilor cu sovieticii, guvernul britanic refuzând publicarea documentelor privitoare la negocierile tripartite într-o *Carte Albastră* – așa cum se ceruse la 11 octombrie 1939, în Camera Comunelor – și continuând perfectarea unor acorduri comerciale bilaterale cu Uniunea Sovietică⁶¹. În plus, autoritățile britanice au refuzat, în toamna anului 1939, să mai livreze Letoniei armamentul pe care micul stat baltic îl comandase și îl achitase deja⁶².

Contrar declarațiilor anterioare, izbucnirea „războiului de iarnă” nu a modificat esențial poziția Londrei. În ciuda tonului antisovietic al opiniei publice, preocupările principale ale diplomației britanice au fost, pe de o parte, evitarea unei rupturi definitive a relațiilor cu Uniunea Sovietică, iar pe de altă parte evitarea implicării Societății

⁵⁶ *Ibidem*, p. 355; vezi și Mannerheim, *Memorii*, p. 175.

⁵⁷ Silviu Miloiu, *op. cit.*, p. 268.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Patrick Salmon, *Great Britain, the Soviet Union, and Finland*, p. 106.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 107.

⁶¹ *Raporturile dintre Anglia și Rusia Sovietică. Încheierea unui acord comercial*, în „Universul”, nr. 281, [1939], vineri, 13 octombrie, p. 8. Vezi și Sir Llewellyn Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, London, His Majesty's Stationery Office, 1962, p. 29-30.

⁶² M.A. Zunda, *op. cit.*, p. 267.

Națiunilor în conflictul sovieto-finlandez⁶³. Din acest motiv, Cabinetul britanic a trimis la Geneva pe Richard Austen Butler, subsecretar de stat parlamentar la Ministerul de Externe, cu instrucțiuni precise de a se înscrie unei poziții politice conform căreia acțiunile sovietice puteau fi contracarate prin forța opiniilor morale și doar în ultimă instanță să voteze pentru o eventuală expulzare. Diplomatul britanic era însă conștient de faptul că, o dată întrunit, forul genevez nu avea altă soluție decât să excludă Uniunea Sovietică. În acest ultim caz, britanicii aveau să se confrunte cu o dilemă, fiindcă un vot favorabil acestei variante risca să apropie mai mult pe sovietici de germani, iar în caz contrar ar fi scăzut prestigiul de care se bucurau Aliații (Franța și Marea Britanie) în ochii statelor neutre. În cele din urmă, britanicii au optat pentru un vot în favoarea excluderii U.R.S.S. din Societatea Națiunilor, sperând ca astfel să impresioneze cel puțin statele neutre mai importante⁶⁴.

În ceea ce privește un eventual ajutor militar direct pentru Finlanda, Londra considera că o astfel de acțiune nu putea fi pusă în practică fără implicarea Norvegiei și Suediei. Deși guvernul britanic fusese de acord cu livrarea către finlandezi a unor materiale de război de care se putea lipsi, s-a convenit totuși că nu existau motive pentru ca Marea Britanie să renunțe la politica sa de a evita un război cu Uniunea Sovietică, cât timp agresiunea Moscovei asupra Finlandei nu era urmată de un atac asupra Suediei și Norvegiei⁶⁵. Mai mult decât atât, britanicii considerau că o prelungire a conflictului din Finlanda putea fi chiar în interesul Marii Britanii, deoarece elimina sau cel puțin amâna o eventuală intervenție sovietică în sud-estul Europei sau chiar în Asia, zone în care interesele Londrei se profilau mult mai clar⁶⁶. Pe termen lung, chiar dacă s-ar fi impus necesitatea unei intervenții militare britanice, era de preferat ca ea să se desfășoare în Scandinavia și nu în Balcani, din motive bine întemeiate: era mai apropiată geografic de insulele britanice și mult mai potrivită pentru utilizarea forței navale⁶⁷. A existat însă și un plan defensiv în Europa de Sud-Est, unde britanicii au sperat la un moment dat să cointerezeze Italia lui Mussolini pentru apărarea statelor din zonă, în cazul unei agresiuni sovietice⁶⁸.

Dacă aceasta era perspectiva cabinetului de la Londra, trebuie spus că finlandezii priveau altfel problema. Din punctul lor de vedere, o eventuală demonstrație navală britanică în fața portului Murmansk i-ar fi putut determina pe sovietici să dea înapoi pentru a nu crea ei înșiși o ruptură definitivă în relațiile cu Marea Britanie. Faptul că firme britanice dețineau în concesiune minele de nichel finlandeze de la Petsamo ar fi putut motiva o asemenea acțiune din partea Londrei⁶⁹. Totuși, comandantul suprem al armatei finlandeze, mareșalul Mannerheim, a înțeles că atâta timp cât țara sa se afla în război cu Uniunea Sovietică, amenințările Moscovei la adresa României ori Turciei erau pur teoretice, aceste state având și răgazul necesar pentru a se înarma și a face front comun în fața unei potențiale agresiuni⁷⁰.

În ciuda eroismului de care a dat dovadă armata finlandeză și a planurilor tardive de intervenție ale Marii Britanii și Franței⁷¹, pacea pe frontul sovieto-finlandez s-a

⁶³ Patrick Salmon, *Great Britain, the Soviet Union, and Finland*, p. 118.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Sir Llewellyn Woodward, *op. cit.*, p. 18.

⁶⁶ Patrick Salmon, *Great Britain, the Soviet Union, and Finland*, p. 119.

⁶⁷ *Idem*, *Scandinavia and the Great Powers 1890-1940*, p. 359-360.

⁶⁸ *Idem*, *Great Britain, the Soviet Union, and Finland*, p. 117. Vezi și Sir Llewellyn Woodward, *op. cit.*, p. 30.

⁶⁹ Mannerheim, *Memorii*, p. 176.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 236; vezi și p. 252.

⁷¹ Scopul principal al acestor planuri de intervenție, care prevedeau, printre altele, trimiterea unui corp expediționar de 50.000 de militari, nu a fost doar acela de a sprijini Finlanda, ci de a controla minele de fier din

încheiat la 12 martie 1940, însă Finlanda, chiar dacă a fost nevoită să accepte condiții foarte grele, a reușit să își păstreze intactă independența.

Pacea pare să fi reprezentat și pentru sovietici o necesitate. „Războiul de iarnă” tensionase prea mult atât relațiile dintre Moscova și puterile occidentale, cât și pe cele cu Germania, iar aceasta nu era în interesul Kremlinului. În plus, ostilitățile se prelungiseră neașteptat de mult, întârziind rezolvarea altor probleme, precum anexarea propriu-zisă a statelor baltice și chestiunea Basarabiei⁷².

Oricum, tratatul de pace încheiat la 12 martie 1940 reprezenta pentru Uniunea Sovietică „îndeplinirea sarcinii de asigurare a securității sale la Marea Baltică”, după cum afirma Molotov la 29 martie 1940, într-un discurs susținut în fața Sovietului Suprem. Cu același prilej, diplomatul sovietic declara că, în ceea ce privește relațiile cu România, deși nu exista un pact de neagresiune între cele două state, iar ocuparea (sic!) Basarabiei nu fusese niciodată recunoscută de Moscova, nu se putea pune problema reunificării (sic!) acestei regiuni prin forță sau a înrăutățirii relațiilor cu București⁷³.

Victoria rapidă a Germaniei în vestul Europei și prăbușirea Franței au dus la modificarea acestui punct de vedere. Era evident că o intervenție occidentală în sud-estul Europei nu mai putea fi luată în considerare. I se oferea astfel lui Stalin ocazia pe care acesta o aștepta pentru a face și ultimii pași în direcția anexării teritoriilor desemnate sferei de influență sovietice în august 1939.

Astfel, la mijlocul lunii iunie 1940, Moscova prezenta ultimatumul său statelor baltice: Lituaniei la 14 iunie, Estoniei și Letoniei la 16 iunie. A urmat anexarea propriu-zisă, iar apoi, la 26 iunie 1940, ultimatumul adresat României. Autoritățile de la București au acceptat, cum bine se știe, termenii sovietici, cedând Basarabia, nordul Bucovinei și ținutul Herța, ultimele două teritorii nefiind cuprinse în prevederile protocolului adițional secret din august 1939. Cu această ocazie, Molotov avea să declare că, dimpotrivă, pactele de asistență mutuală încheiate de Uniunea Sovietică și țările baltice în toamna anului precedent „nu au produs rezultatele dorite”, dar că, oricum, cetățenii estonieni, letoni și lituanieni, ca și aceia din Basarabia și nordul Bucovinei au devenit cetățeni sovietici „cu mare bucurie”⁷⁴. Totodată Molotov considera că relațiile bilaterale cu România puteau reveni acum la normal⁷⁵.

De partea cealaltă, autoritățile de la București erau conștiente, după încheierea conflictului sovieto-finlandez, că Moscova își va îndrepta atenția asupra României. Precedentul finlandez vorbea de la sine. Chiar regele Carol al II-lea mărturisea, la 13 martie 1940, o zi după încheierea conflictului, temerile sale față de evoluția viitoare a relațiilor cu Moscova⁷⁶.

Mai mult decât atât, autoritățile militare de la București au intenționat, încă din ianuarie 1940, trimiterea în Finlanda a unui grup de ofițeri, având misiunea de a răspunde la patru întrebări: care era și cum funcționa armamentul finlandez, cum luptau

nordul Suediei, care aprovizionau industria germană. Acest lucru a fost recunoscut, printre alții, și de Winston Churchill. Vezi Winston Churchill, *op. cit.*, p. 196.

⁷² Mannerheim, *op. cit.*, p. 251-252.

⁷³ V. M. Molotov, *The Foreign Policy of the Government*, A Report by the Chairman of the Soviet of People's Commissars and People's Commissar for Foreign Affairs (Soviet of the Supreme session VI meeting) on March 29, 1940, State Publishing House of Political Literature, 1940, la adresa de internet <http://www.pp.clinet.fi/~pkr01/history/molotov.html>

⁷⁴ Cf. Alexander Werth, *Russia at War, 1941-1945*, s.l., Discus Books, Published by Avon, 1970, p. 111.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ Carol al II-lea, *Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice*, vol. II, (1939-1940), ediție îngrijită de Marcel-Dumitru Ciucă și Narcis Dorin Ion, București, Casa de editură și presă „Șansa” S.R.L., 1996, p. 123.

unitățile finlandeze de schiori și cum putea fi adaptată tactica respectivă în armata română, cum era organizată aprovizionarea și, în fine, cât de bine rezistaseră ambarcațiunile armatei finlandeze⁷⁷. Răspunsul finlandez a fost primit de către ministrul român de la Helsinki, George Lecca, abia la sfârșitul lui februarie, nota diplomatică precizând că cererea României, ca și aceea similară a Elveției, a fost respinsă⁷⁸.

Nu regăsim aceeași îngrijorare în presa românească a timpului. După încheierea păcii cu Finlanda, opinia generală era că Uniunea Sovietică va reveni la neutralitatea proclamată la 17 septembrie 1939, o situație considerată mult mai „folositoare” pentru sovietici și care îi putea oferi Moscovei „mai multă libertate de acțiune în toate domeniile”⁷⁹. Oricum, statutul de neutralitate al României, precum și cenzura, au impus un anumit ton al opiniei publice. Relatările de pe front au fost prezentate într-un mod echilibrat, fiind publicate atât comunicatele finlandeze, cât și acelea sovietice, iar în ceea ce privește editorialele sau articolele de fond, a fost impusă o linie care să nu afecteze, pe cât posibil, relațiile cu Moscova.

Oricum, România își însușise, în vara anului 1940, lecția Finlandei. Devenise evident faptul că sovieticii aveau să recurgă la forță pentru a-și susține pretențiile față de statele vecine, iar țara noastră nu a avut posibilitatea, din motive obiective, de a folosi la maximum răgazul oferit de conflictul sovieto-finlandez. Problema unei eventuale rezistențe militare românești, deși controversată, își poate găsi în „războiul de iarnă” un posibil răspuns. Ea nu poate fi înțeleasă fără o analiză atentă a evoluției politicii sovietice și a poziției marilor puteri în perioada 1939-1940. Mai mult decât atât, atitudinea și reacția celor trei state baltice, ca și a Finlandei, nu au rămas fără consecințe.

Privind în urmă, putem constata că anexarea statelor baltice, a Finlandei, a părților de vest ale Ucrainei și Bielorusiei, a Basarabiei, Bucovinei și a ținutului Herța se înscriau într-un plan bine articulat al Moscovei. Acest plan poate fi urmărit atât pe parcursul negocierilor tripartite, cu Franța și Marea Britanie, cât și în relația cu Germania. Fiecare etapă a determinat-o, în mod aproape invariabil, pe următoarea, la fel ca într-un joc de domino al marii politici. Sovieticii au înregistrat doar o singură sincopă. Finlanda rezistase deocamdată. Pentru sovietici însă, lucrurile nu puteau rămâne așa. Stalin dorea să obțină tot ceea ce considera că i se cuvenea, în litera protocolului secret din 23 august 1939, dovadă fiind faptul că Molotov a încercat în mod repetat și insistent, în timpul vizitei sale la Berlin din noiembrie 1940, să obțină acordul lui Hitler pentru a duce la bun sfârșit prevederile protocolului⁸⁰. Refuzul german nu avea decât să amplifice tensiunile existente deja la acel moment între cele două mari puteri.

Din acest punct de vedere, demersul nostru poate oferi o mai bună înțelegere atât asupra „jocului” politic și diplomatic al marilor puteri europene în perioada 1939-1940, cât și a istoriei țărilor din sud-estul Europei și zona baltică în spațiul cronologic respectiv. O analiză ce se concentrează asupra rolului, conexiunilor și, întrucâtva, a interdependenței dintre Europa nordică și cea de sud-est în politica marilor puteri, de la sfârșitul anilor '30 și începutul anilor '40 ai secolului XX, poate prinde astfel contur, oferind noi interpretări și puncte de plecare.

⁷⁷ Silviu Miloiu, *The Winter War: Romanian Perceptions, 1939-1940*, în „Annales d'Université «Valahia» Târgoviște”, Section d'Archéologie et d'Histoire, Tome IV-V, Târgoviște, 2002/2003, p. 205.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ I. Lugosianu, *În jurul negocierilor sovieto-finlandeze*, în „Universul”, anul al 57-lea [1940], nr. 67, sâmbătă, 9 martie, p. 1; vezi și Pamfil Șeicaru, *Finlanda a încheiat pacea*, în „Curentul”, București, anul XIII, no. 4342, vineri, 15 martie 1940, p. 1-2.

⁸⁰ *Nazi-Soviet Relations, 1939-1941*, p. 234 și urm.

THE BALTIC STATES AND THE SOVIET-FINNISH WAR, 1939-1940.
IMPACT ON THE SOUTH-EASTERN EUROPEAN COUNTRIES
(Summary)

The association of the South-Eastern European Countries with the annexation process of the Baltic States by the Soviet Union and with the Soviet-Finnish Winter War is not accidental, these being bound by a common factor: the soviet neighborhood. The Ribbentrop-Molotov Pact would turn this thing into fatality. The object of our study is to identify some of the consequences that the events from the Baltic area and the Winter War had or might have had over the policy that Moscow led towards the Romania and the Balcanic area in 1939 and 1940.

Thus, we note that the annexation of the Baltic States, Finland, western parts of Ukraine and Byelorussia, Bessarabia, northern Bukovina and the Hertza County were a part of a much bigger expansion plan organized by Moscow. This plan may be identified in the tripartite negotiations with France and Great Britain as well as in the relationship with Germany. The public opinion of the time and the documents reveal some stages of this plan. The treaties of mutual assistance signed by the Soviet Union with Estonia, Latvia and Lithuania, Moscow attempts of signing similarly treaties with South-Eastern European Countries like Bulgaria, the conflict with Finland and the ultimatums addressed in June 1940 to the Baltic States and Romania outline the expansionist tendencies of Kremlin from the late '30^s and in the early '40 of the last century.

Every stage determines almost invariable the next one the same as in a domino game of the great politics. The Soviets have recorded only one syncope. Finland resisted for the moment even if it had lost some territories. But the Soviets couldn't allow things to continue like this. Stalin wanted to obtain everything that he considered his, in the secret protocol letter from august 23rd 1939, as proof being the fact that Molotov tried repeatedly and insistently, during his visit to Berlin in November 1940, to obtain Hitler's permission to end the protocol demands. The German refusal only amplified the already existing tensions between the two great powers.

OTTMAR TRAȘCĂ

RELAȚIILE ROMÂNŌ-MAGHIARE ȘI PROBLEMA TRANSILVANIEI, 1940–1944* (II)

II.2. Dimensiunea militară a chestiunii Transilvaniei: participarea României și Ungariei la operațiunea „Barbarossa“

Ca urmare a eșecului tratativelor sovieto-germane desfășurate în data de 12-13 noiembrie 1940, prin intermediul cărora Berlinul a încercat dirijarea expansiunii sovietice spre India și golful Persic și convingerea Kremlinului să adere la Pactul Tripartit¹, Hitler a luat decizia fundamentală de atacare a U.R.S.S. în prima jumătate a anului 1941², opțiune concretizată prin directiva nr. 21 din 18 decembrie 1940 („Cazul Barbarossa“)³, România și Finlanda fiind nominalizate ca posibile participante la operațiunile militare din est, în cadrul capitolului intitulat: „Aliații posibili și misiunea rezervată lor“. Participarea celor două state a fost luată în calcul de conducerea militară germană ținându-se cont de poziția lor geopolitică și geostrategică, ele urmând să constituie flancurile dispozitivului ofensiv al Wehrmachtului⁴. La aceasta se mai adăuga faptul că România și Finlanda, deopotrivă, doreau să recupereze teritoriile pierdute în cursul anului 1940 în favoarea U.R.S.S. ca urmare a pactului Molotov-Ribbentrop. În ce privește Ungaria, participarea ei la proiectata campanie nu a fost prevăzută de directivă. Această „omisiune“ se explică în primul rând prin neîncrederea profundă manifestată de conducerea celui de-al III-lea Reich față de cercurile decizionale maghiare și, îndeosebi, în regentul Horthy Miklós⁵. La 17 martie 1941, generalul-colonel Franz Halder, șeful Statului Major al armatei terestre germane (OKH), nota în jurnalul său opinia lui Hitler potrivit căreia „Ungaria nu prezintă încredere. Nu are nici un motiv să se întoarcă

* Prima parte a acestui studiu a fost publicată în AIIX, XLI, 2004.

¹ Pentru discuțiile germano-sovietice a se vedea *A.D.A.P.*, Band XI, doc. nr. 325, p. 448-455; doc. nr. 326, p. 455-461; doc. nr. 328, p. 462-472; doc. nr. 329, p. 472-478; Vezi de asemenea Lev Bezymenskiĭ, *Der Berlin-Besuch von V.M. Molotov im November 1940 im Lichte neuer Dokumente aus sowjetischen Geheimarchiven*, în „*Militärgeschichtliche Mitteilungen*“, 57 (1998) Heft 1, p. 199-215.

² Vezi pe larg Andreas Hillgruber, *Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940-1941*, Frankfurt am Main, 1965, p. 352-377.

³ *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939-1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*, herausgegeben von Walther Hubatsch, Frankfurt am Main, 1962, doc. nr. 21, p. 84-88.

⁴ *Ibidem*, p. 85. În acest sens directiva prevedea: „Pe flancurile operațiunii noastre, se poate conta pe participarea activă a României și Finlandei, la războiul împotriva Rusiei sovietice [...] România va avea misiunea de a susține cu forțe de elită, cel puțin la începuturile sale, atacul aripilor de sud germane, de a-și bloca adversarul acolo unde nu vor fi angajate forțele germane și, în rest, de a asigura serviciile auxiliare de pe teritoriile din spatele frontului“.

⁵ Vezi Nicolae Dascălu, *Politica nazistă în sud-estul Europei în ajunul și în timpul celui de-al doilea război mondial în relatările interpretului personal al lui Hitler. (II)*, în AIIAI, 1987, XXIV, nr. 2, p. 297.

împotriva Rusiei. Are unele obiective în Iugoslavia, acolo va primi ceva”⁶. Au existat și alte motive care au determinat Berlinul să nu includă inițial Ungaria printre posibili participanți la campania din răsărit. Armata maghiară, formată îndeosebi din unități de infanterie, era considerată de conducerea germană ca fiind slabă din punct de vedere al echipării, instruirii și motorizării și, prin urmare, neadecvată pentru operațiuni militare ofensive. În fine, Hitler – care se aștepta la o victorie rapidă și facilă – nu dorea să împartă cu prea mulți parteneri „tortul rusesc”, deoarece nutrea temerea că, în situația în care trupele maghiare aveau să fie totuși angrenate în conflictul cu U.R.S.S., participarea Ungariei trebuia să fie „recompensată” – într-un fel sau altul – cu noi teritorii, fie în detrimentul României (Transilvania de sud), fie prin cedarea unei părți din Galiția⁷. Totuși, în urma presiunilor exercitate de OKH și OKW în vederea cooptării forțelor armate maghiare în cadrul campaniei din est, Führerul a decis la începutul lunii mai 1941 începerea convorbirilor cu factorii militari maghiari, scopul acestor discuții urmând să fie îmbunătățirea capacității defensive a Ungariei și crearea premiselor corespunzătoare angajării ulterioare a trupelor ungare în operațiunile împotriva U.R.S.S.⁸.

Statul Major maghiar fusese informat în prealabil de preparativele germane în vederea declanșării operațiunii Barbarossa și, mai ales, de faptul că în această operațiune erau implicate România și Finlanda. Atât șeful de Stat Major – generalul-colonel Werth Henrik – cât și majoritatea ofițerilor superiori maghiari împărtășeau convingerea că, prin participarea armatei române, România va obține „merite” în fața conducerii germane și astfel va deține un avantaj deloc neglijabil în disputa pentru Transilvania. În consecință, autoritățile militare maghiare și ministrul Ungariei la Berlin – Sztójay Döme – au exercitat presiuni constante asupra guvernului, în vederea încheierii unei alianțe militare cu Germania și participarea necondiționată a armatei maghiare la războiul cu U.R.S.S. În acest sens, într-un raport înaintat Budapestei la 7 iunie 1941, ministrul plenipotențiar maghiar la Berlin atrăgea atenția superiorilor săi asupra neajunsurilor de natură politică ce puteau rezulta în situația în care Ungaria urma să fie exclusă dintre participanții la proiectata acțiune, iar armata română avea să mășăluiască alături de Wehrmacht-ul german. O asemenea eventualitate – opina Sztójay – ar fi atras după sine

⁶ Generaloberst Franz Halder, *Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres. 1939-1942. Von der geplanten Landung in England bis zum Beginn des Ostfeldzuges (1.VII.1940-21.VI.1941)*, bearbeitet von Hans – Adolf Jacobsen, Band II, Stuttgart, 1963, p. 319. La scurt timp după încheierea victorioasă a operațiunilor militare din Iugoslavia și Grecia, regentul Miklós Horthy a efectuat o vizită la cartierul general al Führer-ului, aflat în acel moment în stația de cale ferată Mönichkirchen (24 aprilie 1941). La întrebarea lui Horthy privind stadiul relațiilor germano-sovietice și veridicitatea zvonurilor care indicau un atac german în viitorul apropiat, Hitler a replicat afirmând că relațiile dintre Berlin și Moscova erau „absolut corecte”, din acest punct de vedere Germania nefiind amenințată de nici un pericol. În realitate, șase zile mai târziu, Hitler fixa data definitivă pentru declanșarea atacului Wehrmacht-ului. Vezi în acest sens Gosztonyi Péter, *Hitlers Fremde Heere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug*, Düsseldorf-Wien, 1976, p. 84; Andreas Hillgruber, *Hitlers Strategie*, p. 498.

⁷ Într-o scrisoare adresată lui Hitler în cursul lunii aprilie, Horthy afirma următoarele în legătură cu pretențiile Ungariei asupra Transilvaniei de sud: „Referitor la Transilvania, vă înțeleg pe deplin. Niciodată nu aș dori să vă creez greutăți, putem aștepta. Eu cunosc aproximativ întreaga lume, dar românii reprezintă singura națiune pe care o detest. Acolo toată lumea fură, minte și înșală, oricine poate fi cumpărat și, în decursul scurtei lor istorii, i-au păcălit și i-au trădat pe toți prietenii și aliații lor”. Cf. *Horthy Miklós titkos iratai*, doc. nr. 58, p. 298; Manfred Nebelin, *Deutsche Ungarnpolitik*, p. 201, 204; vezi și *Wilhelmstrasse*, doc. nr. 443, p. 619; doc. nr. 447, p. 621.

⁸ *Hitlers Weisungen für die Kriegführung*, doc. nr. 21b, p. 92; B.M.F., RW 4 – Oberkommando der Wehrmacht/Wehrmachtführungsstab -/v 579. Chefsachen „Barbarossa” (Beteiligung fremder Staaten an den Vorbereitungen für „Barbarossa”); RH 31 V/1. *Kriegstagebuch des Deutschen Generals beim Oberkommando der Kgl. Ungarn. Wehrmacht*. (Eintragungen vom 27.05.1941, 29.05.1941 und 22.06.1941).

intensificarea eforturilor românești în vederea revizuirii arbitrajului de la Viena și, concomitent, diminuarea „speranțelor noastre pentru obținerea Transilvaniei de sud”. Luând în considerare aceste complicații, diplomatul maghiar recomanda guvernului său să ofere „cancelarului Reich-ului – cât mai curând posibil și într-o formă adecvată – participarea noastră militară, concretă, în eventualitatea unei acțiuni antisovietice [...]. Dacă oferta noastră nu va fi acceptată vom putea invoca întotdeauna acest fapt și astfel am putea neutraliza planurile românilor”⁹.

La rândul său, generalul-colonel Werth Henrik – dinamicul și germanofilul șef de Stat Major – a înaintat guvernului trei memorandumuri, anume la 5 și 31 mai, respectiv 14 iunie 1941¹⁰, în care solicita de asemenea încheierea unei alianțe cu Reich-ul și „clarificarea” atitudinii Ungariei în cazul unui conflict germano-sovietic. Aidoma diplomatului maghiar, generalul-colonel Werth invoca în sprijinul cererilor sale argumentul potrivit căruia satisfacerea pretențiilor teritoriale și refacerea „Ungariei istorice” depindeau în bună măsură de participarea trupelor ungare la campania militară antisovietică, această participare devenind și mai stringentă în condițiile în care România își asumase angajamente ferme în această direcție. „Dacă noi nu ne vom alătura (coaliției antisovietice – n.n.), nu numai că vom fi nevoiți să renunțăm – probabil pentru totdeauna – la pretențiile noastre revizioniste față de România, dar chiar și câștigurile teritoriale realizate până în prezent ar putea fi periclitate”¹¹.

Într-adevăr, derularea evenimentelor părea să confirme temerile exprimate de Sztójay Döme și generalul-colonel Werth Henrik. Intrarea României în război (22 iunie 1941)¹², urmată de cea a Slovaciei (26 iunie 1941), precum și comunicatele de război germane – extrem de laudative la adresa comportamentului trupelor celor două state¹³ – au creat o stare de angoasă la Budapesta, jucând un rol important¹⁴ – alături de bombardamentul orașului Kassa (azi Kosice)¹⁵ în decizia adoptată de guvernul maghiar de a

⁹ D.I.M.K., doc. nr. 816, p. 1152-1153 (Raportul din 07.06.1941 al Legației maghiare din Berlin către Budapesta). Vezi și Páva István, *Jelentések a harmadik birodalomról. A magyar diplomácia a másodikk világháborúban*, Pécs, 2001, p. 41.

¹⁰ *Ibidem*, doc. nr. 778, p. 1097-1100 (Memorandumul șefului de Stat Major din 05.05.1941); doc. nr. 806, p. 1142-1143 (Memorandumul șefului de Stat Major din 31.05.1941); doc. nr. 839, p. 1176-1179 (Memorandumul șefului de Stat Major din 14.06.1941).

¹¹ *Ibidem*, p. 1178.

¹² Sztójay Döme raporta Budapestei la 28 iunie 1941: „Din punct de vedere maghiar, necesită o atenție deosebită faptul că armata română ia parte în mod activ la operațiuni și că Führerul l-a numit pe Antonescu la comanda trupelor române și germane ce atacă din România. Am raportat cu altă ocazie în legătură cu acest context, respectiv eventualele consecințe negative”. MOL, K 64 – 1941 – 86 – 21/28 – 4259. Raportul nr. 95 din 28.06.1941 al Legației maghiare din Berlin.

¹³ *Allianz Hitler – Horthy – Mussolini. Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933-1944)*, einleitende Studie und Vorbereitung der Akten zum Druck von Magda Ádám, Gyula Juhász, Lajos Kerekes, redigiert von Lajos Kerekes, Budapest, 1966, doc. nr. 113, p. 322-323 (Chiffretelegramm des ungarischen Gesandten in Berlin vom 29.06.1941) (în continuare se va cita *Allianz*).

¹⁴ Csátári Dániel, *Forgószélben*, p. 89-90.

¹⁵ La 26 iunie 1941, trei avioane necunoscute au aruncat câteva bombe asupra orașului Kassa (astăzi Kosice în Slovacia). În legătură cu apartenența avioanelor s-au emis diferite ipoteze, respectiv, sovietice, germane, slovace sau chiar românești. Pentru o analiză aprofundată vezi lucrarea excepțională semnată de Borsányi Julián, *A magyar tragédia kassai nyitánya. Az 1941 június 26-i bombatámadás dokumentációja*, München, 1985; B.M.F., RH 31 V/1 (Eintragung vom 26.06.1941). În ceea ce privește informația potrivit căreia avioane românești ar fi atacat Kassa, această ipoteză se bazează pe faptul că România nu dorea să intre în adâncimea teritoriului rusesc, având în spate potențialul militar intact al Ungariei. Vezi, în acest sens, Ölvédi Ignác, *Suceavából szálltak fel a Kassát bombázó repülőgépek*, în „Magyar Hírlap”, Budapest, 22 november 1981, p. 11. Arhivele românești cercetate de noi nu conțin nici un indiciu ce ar putea confirma ipoteza atacului aerian românesc asupra orașului Kassa.

declara război U.R.S.S. la 27 iunie 1941. În consecință, de la această dată România și Ungaria – inamice declarate – s-au aflat într-o postură paradoxală, respectiv aliate într-un război de coaliție¹⁶. Dacă în cazul României se poate invoca totuși faptul că ea urmărea eliberarea celor două provincii pierdute în urma ultimatumurilor sovietice din iunie 1940, Ungaria nu avea nici o pretenție teritorială față de U.R.S.S. Adevăratele motive ale participării maghiare în această campanie militară trebuie căutate în dorința Budapestei de a-și menține avantajele obținute până în acel moment în urma parteneriatului cu Germania și îndeosebi satisfacerea pretențiilor teritoriale față de România, respectiv obținerea sudului Transilvaniei, îndeplinirea acestor obiective putând fi pusă sub semnul întrebării în cazul eschivării ei de la „cruciada sfântă împotriva bolșevismului”¹⁷.

Operațiunile militare ale armatei române având ca scop eliberarea Basarabiei și Bucovinei de nord s-au desfășurat în condiții prielnice, finalizându-se în 26 iulie 1941, dată la care întregul teritoriu al celor două provincii era curățat de prezența trupelor sovietice. Nu este în intenția noastră de a insista asupra aspectelor legate de acțiunile militare desfășurate în perioada 22 iunie – 26 iulie 1941, ele fiind prezentate în numeroase lucrări și studii. În ce ne privește, vom încerca să analizăm decizia luată de Conducătorul statului român de a continua operațiunile militare ale armatei române dincolo de Nistru și efectele acestei decizii asupra armatei, clasei politice și a populației. În primul rând trebuie să remarcăm faptul că, până la Nistru, campania militară purtată de armata română s-a bucurat de sprijinul întregii opinii publice, deoarece a fost receptată ca o reparare a unei mari nedreptăți săvârșite de U.R.S.S. în anul precedent. Complicațiile au apărut după trecerea Nistrului, opțiune ce a scindat opinia publică și a atras după sine dezavuarea, respectiv criticile interne și internaționale¹⁸.

¹⁶ Această situație paradoxală, în care s-au aflat cele două state după declanșarea operațiunii „Barbarossa”, este ilustrată elocvent de o anecdotă care a circulat la vremea respectivă în mediile diplomatice, potrivit căreia ministrul Ungariei a declarat război Statelor Unite ale Americii, dar funcționarul american care a primit comunicarea, nefiind familiarizat cu problemele europene, a adresat interlocutorului său mai multe întrebări: „Ungaria este republică?” – „Nu, este regat”. – „Atunci, aveți un rege?” – „Nu, avem un amiral”. – „Dispuneți, deci și de o flotă?” – „Nu, nu avem nici măcar ieșire la mare”. – „Să înțeleg că aveți unele revendicări?” – „Da”. – „Față de Statele Unite?” – „Nu”. – „Față de Rusia?” – „Nu”. – „Dar, față de cine aveți revendicări?” – „Față de România”. – „Prin urmare veți declara război României?” – „Nu, domnule, noi suntem aliații ei”. Cf. Contele Galeazzo Ciano, *Jurnal politic*, p. 366. De altfel, rivalitatea și tensiunile dintre cele două state au ieșit la suprafață la scurt timp după izbucnirea ostilităților pe frontul de răsărit, obligând conducerea germană să adopte măsura intercalării unităților militare italiene între corpul expediționar maghiar și armata română. Cf. B.M.F., RH 31 V/ (Eintragungen vom 28.06.1941, 04.07, 07.07, 09.07. und 13.07.1941).

¹⁷ „Din ce în ce se desprinde mai limpede – releva ministrul României la Berlin Raoul Bossy, într-un raport înaintat Centralei la 5 august 1941 – că participarea ungară la războiul anti-sovietic nu a fost dorită, și mai puțin solicitată, de Reich. [...] Cel mult s-ar fi putut mulțumi Guvernul din Budapesta cu trimiterea «simbolică» a unui corp expediționar care să se alăture cruciadei anti-marxiste în același mod ca celelalte țări fără interese directe în Rusia. Dacă însă ungurii au vrut să marcheze că sunt și ei beligeranți aliați cu Germania, că se reînnoiește vechea «Waffenbruderschaft» germano-maghiară, aceasta a fost dintr-un pur calcul politic: dorința de a evita ca armata română să fie singura «tovarășă de război» a armatei germane în Europa Centrală și ca această înfrățire ostășească să procure României o situațiune politică precumpănitoare la Berlin. Căci ura împotriva României este unicul principiu statornic în politica de echilibristică și de echivocuri a Ungariei”. Cf. AMAE, fond 71/Germania, vol. 83, f. 274-275. Raportul nr. 80532 din 05.08.1941 al Legației române din Berlin. Vezi, de asemenea, *Allianz*, doc. nr. 114, p. 323-325 (Brief des ungarischen Gesandten in Berlin an den Ministerpräsidenten Bárdossy László vom 02.07.1941); Kállay Miklós, *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban*, C.A. Macartney profesor elöszavával, vol. I, Budapest, 1990, p. 87; Mario D. Fenyő, *Hitler, Horthy, and Hungary*, p. 41.

¹⁸ Pe plan intern cei mai vehemenți critici ai politicii antonesciene au fost liderii P.N.Ț. și P.N.L. De exemplu, la data de 18 iulie 1941, răspunzând scrisorii generalului Antonescu din 22 iunie 1941, în care acesta justifică politica externă promovată după venirea sa la putere, liderul P.N.Ț. – Iuliu Maniu – atrăgea atenția conducătorului statului,

Decizia continuării operațiunilor militare dincolo de Nistru a fost luată de Conducătorul Statului român în urma schimbului de scrisori cu Adolf Hitler petrecut la sfârșitul lunii iulie 1941. În scrisoarea adresată generalului Ion Antonescu la 27 iulie 1941, Führer-ul a solicitat participarea armatei române la operațiunile ce urmau să se desfășoare în direcția Bugului și a Niprului inferior¹⁹. În răspunsul său din 30 iulie 1941, Ion Antonescu s-a declarat de acord cu această cerință, luându-și angajamentul de a merge necondiționat „până la capăt în acțiunea ce am pornit la răsărit împotriva marelui dușman al civilizației, al Europei și al țării mele: bolșevismul rus”²⁰. Ulterior, Conducătorul statului a argumentat opțiunea sa de a continua operațiunile dincolo de Nistru prin considerente militare și politice. Din punct de vedere militar el a susținut că oprirea pe aliniamentul Nistrului ar fi fost imposibilă în condițiile în care operațiunile militare erau în plină desfășurare și Rusia opunea încă o rezistență înverșunată trupelor germane²¹, cu atât mai mult cu cât armata maghiară lua în continuare parte la campania militară desfășurată în adâncimea teritoriului sovietic²². Al doilea motiv invocat de generalul Antonescu – cel politic – era strâns legat de primul, și anume dorința de refacere a frontierelor României Mari, respectiv anularea sentinței de la Viena. El era

într-un memoriu argumentat, arătând că lupta dusă de armata română în vederea recuperării Basarabiei și a Bucovinei de nord nu era o agresiune „cu intenția de cucerire, intenții care trebuie să ne fie străine, ci urmarea unei invazii care trebuia respinsă din primul moment”. În schimb, cântărind riscurile ce rezultau din angajarea României într-un război de cotofire alături de Axă, liderul fărânist se considera dator – „ca nu cumva mai târziu să fiu făcut vinovat de reticențe, de echivoc, sau de lipsă de vigilență, atât de necesare în vremuri de azi” – să protesteze împotriva participării României la un război de agresiune: „Nu este admisibil să ne prezentăm ca agresori față de Rusia, astăzi aliata Angliei, probabil învingătoare, pentru alt obiectiv decât Bucovina sau Basarabia, în tovarășie de arme cu Ungaria și cu Axă, care ne-au rupt printr-un act arbitrar, neratificat de nimeni, o parte importantă a țării noastre, vătămându-ne teritoriul, mândria și onoarea noastră națională. Chiar și tovarășia de arme de până acum, impusă de împrejurări, este cât se poate de supărătoare, câtă vreme încă nu am primit nici o satisfacție în problema Transilvaniei”. În continuare Iuliu Maniu se pronunța ferm împotriva participării în continuare la războiul germano-sovietic și mai ales împotriva prezentării participării armatei române ca o contribuție la „războiul sfânt contra Rusiei”, pe considerentul că toate energiile trebuie canalizate „pentru România Mare, cu toate provinciile sale”, prin urmare în vederea redobândirii Transilvaniei de nord. Cf. *Mareșalul Ion Antonescu. Epistolarul Infernului*, București, 1993, doc. nr. 25, p. 190-197 (Scrisoarea adresată de Iuliu Maniu generalului Ion Antonescu privind organizarea Basarabiei și Bucovinei de nord); Într-un raport înaintat Berlinului la 7 august 1941, Manfred von Killinger releva că „însemnătatea politică a trecerii Nistrului a condus la reacția – chiar dacă neînsemnată – a unor grupări ale opoziției”, îndeosebi ale PNȚ. Cf. P.A.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 7, R 29702, E 149866. Telegramm Nr. 2503 der deutschen Gesandtschaft Bukarest vom 07.08.1941, gez. Killinger.

¹⁹ *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945. Serie D: 1937-1945, Band XIII, Die Kriegsjahre, Sechster Band, 23.Juni bis 14 September 1941*, Göttingen, 1970, doc. nr. 159, p. 189-190 (Schreiben des Führers an General Antonescu vom 27.07.1941).

²⁰ *Ibidem*, doc. nr. 167, p. 220-221 (Schreiben des Generals Antonescu vom 30.07.1941).

²¹ În ședința Consiliului de Miniștri din 5 septembrie 1941 mareșalul Antonescu afirma în acest sens: „În circumstanțele internaționale de azi, pe ce ne puteam sprijini situația noastră? Pe germani. Nu ne sprijinim pe Germania, suntem sfârtecați. Dacă o făceam la timp, scăpam Statul Românesc. Și în lupta pe care o purtăm, puteam eu, când se băteau germanii cu rușii, după ce am luat Basarabia, puteam să mă opresc? Sau să fi făcut cum spun unii: să fi așteptat, că ne-ar fi dat-o, la pace, englezii? Puteam să stau cu brațele încrucișate, când germanii se băteau cu rușii și să aștept ca să ni se dea Basarabia de către englezi? Și dacă am pornit la luptă, fără Germania nu ne puteam lua Basarabia [...] Și după ce le-am luat cu ajutorul Armatei Germane, puteam să le opresc la Nistru? Puteam eu să spun: Eu mi-am luat partea mea, mă opresc aici? [...] Ar însemna să dezonorez și Armata și poporul român pe veci. Ar fi o dezonoare pentru noi, să mă fi dus până la Nistru și să le fi spus nemților apoi: la revedere”. Cf. *Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Antonescu*, vol. IV (iulie - septembrie 1941), ediție de documente întocmită de Marcel-Dumitru Ciucă, Maria Ignat, București, 2000, p. 569 (stenograma ședinței Consiliului de Miniștri din 5 septembrie 1941).

²² Armata maghiară participa la operațiunile militare din Rusia cu un corp rapid comandat de generalul-colonel Miklós Béla, format din trei brigăzi (brigada 1 cavalerie și brigăzile 1-2 motorizate), la acestea adăugându-se diferite formațiuni de transmisiuni și artilerie antiaeriană etc. Vezi pentru acțiunile purtate de corpul rapid în Rusia, Gosztönyi Péter, *A magyar honvédség a második világháborúban*, Budapeșt, 1995, p. 43-46.

ferm convins că prin *participarea necondiționată* la operațiunile militare din U.R.S.S. va obține „merite” în ochii conducerii germane și astfel îl va determina pe Adolf Hitler să-l prefere ca partener în detrimentul Ungariei și să restituie României partea de nord a Transilvaniei. În pofida acestor calcule politice și militare, continuarea operațiunilor dincolo de Nistru a fost receptată negativ de o parte însemnată a opiniei publice. De exemplu, într-un raport înaintat Budapestei la 9 septembrie 1941 de ministrul Ungariei la București, referitor la situația internă a României, era relevată nemulțumirea existentă în cadrul opiniei publice, rezultată ca urmare a luptelor grele purtate de Armata a 4-a română în fața Odesei, considerându-se că prioritatea României trebuia să fie conservarea forțelor sale militare în vederea răfuiei cu Ungaria: „Opinia publică cere deja în mod deschis retragerea armatei române de pe frontul din răsărit, căci ea trebuie să fie ferită de noi vărsări de sânge, iar forțele trebuie păstrate îndeosebi pentru recucerirea Transilvaniei. Acest punct de vedere este susținut deschis, îndeosebi de Maniu și de ardelenii din jurul său”²³.

Nivelul pierderilor înregistrate de Armata a 4-a în timpul bătăliei Odesei²⁴ ca și necesitatea conservării efectivelor militare de care dispunea România au fost considerentele care au determinat Marele Stat Major român să solicite mareșalului Ion Antonescu readucerea majorității trupelor care luptau în afara frontierelor românești, operațiunea fiind încheiată până la data de 1 decembrie 1941²⁵. În perioada următoare au fost luate măsuri organizatorice ce aveau ca scop mutarea efortului militar din est în vest. Astfel, la scurt timp după revenirea în țară a Marelui Cartier General (octombrie 1941) și unificarea cu secțiile Marelui Stat Major, acest organism militar a trecut la adoptarea unor măsuri ce preconizau reluarea și accelerarea lucrărilor pentru îmbunătățirea comunicațiilor din Transilvania, precum și întocmirea proiectelor în vederea concentrării forțelor și pregătirii trupelor pentru redobândirea Transilvaniei de nord. Pe de altă parte, având în vedere efectivele importante menținute în Ungaria, îndeosebi de-a lungul frontierei cu România, factorii militari au insistat ca „în cursul anului 1942 să nu mai angajăm nimic în est, ci, dimpotrivă, dacă este posibil să continuăm a ne retrage din forțele aflate la est de Nistru, pentru a mai remedia în parte starea de inferioritate în care ne găsim în urma sacrificiilor făcute”²⁶. Mai mult, au fost operate restructurări în ceea ce privește componența Armatei 1 aflată în Transilvania, misiunea atribuită acestei mari unități constând în acoperirea frontierelor de vest și sud-vest, respectiv a frontierei

²³ 23 August 1944, vol. I, doc. nr. 225, p. 306-308. Ministrul plenipotențiar Manfred von Killinger semnală de asemenea guvernului german că luptele grele purtate de Armata a 4-a au slăbit pe plan intern poziția mareșalului deoarece „toți inamicii profită de pierderile enorme rezultate în urma continuării acțiunilor militare dincolo de Nistru”. Cf. P.A.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 7, R 29702, E 149949. Telegramm Nr. 2768 der deutschen Gesandtschaft Bukarest vom 01.09.1941, gez. Killinger.

²⁴ În consecință, pierderile suferite de Armata a 4-a română au fost extrem de ridicate. Astfel, în perioada 22.06-16.10.1941, ele au fost de 22.539 de morți, 82.742 răniți, 14.552 dispăruți, total 119.833, din care 106.561 (din care 20.116 morți, 74 487 răniți, 11.958 dispăruți) s-au înregistrat în intervalul de timp 03.08-16.10.1941. Cifrele atestă că peste 80% din pierderile totale ale Armatei a 4-a române s-au datorat bătăliei pentru Odessa. Cf. B.M.F., RH 31-I (Deutsche Heeresmission in Rumänien)/v.83 (Beobachtungen aus dem Feldzug gegen Odessa vom 11.12.1941).

²⁵ Până la 1 decembrie 1941 au fost aduse în țară zece divizii de infanterie, divizia de gardă, de grăniceri și brigada 2 munte, la est de Nistru fiind dislocate în continuare cinci divizii de infanterie (cu misiuni de pază), două brigăzi de munte, cinci brigăzi de cavalerie și comandamentul Armatei a 3-a. Totodată, Corpul de munte și de cavalerie au fost subordonate Armatei a 11-a germane în Crimeea. Aducerea în țară a trupelor române nu a intrat în contradicție cu planurile germane, întrucât factorii militari ai Reich-ului au apreciat că după cucerirea Odesei misiunea armatei române se încheiasă. Vezi, în acest sens, Ion Țuța, *România la cumpăna istoriei. August '44*, București, 1991, p. 131.

²⁶ *Istoria militară a poporului român*, vol. VI, București, 1989, p. 443.

dintre România și Ungaria²⁷. În paralel, în luna octombrie 1941, Marele Stat Major român a elaborat un studiu privind „organizarea defensivă a României“, care releva că „ordinea de urgență în organizarea defensivă a țării nu mai poate fi deci aceea din trecut, în consecință, va trebui să se dea prioritate absolută frontului de vest, apoi sudului și în ultimă urgență estului“²⁸. Măsurile prezentate anterior demonstrează că obiectivul primordial urmărit de guvernul român în toamna anului 1941 devenise crearea premiselor politico-militare necesare redobândirii Transilvaniei de nord²⁹. Această opțiune nu trebuie să surprindă, ea era în strânsă legătură cu starea de spirit existentă în cadrul populației și – mai ales – a armatei, fapt demonstrat de numeroase documente. În acest sens vom arăta doar că pe majoritatea vehiculelor folosite la readucerea în țară a unităților Armatei 4, a fost scris mesajul „Odessa – Budapesta“³⁰.

Cercurile politice și militare din Ungaria au acordat de asemenea o atenție deosebită derulării operațiunilor militare pe frontul de est, respectiv gradului de implicare ale trupelor ungare și române în „cruciada sfântă împotriva bolșevismului“. În cursul campaniei din vara și toamna anului 1941, armata maghiară a angajat în luptele din Rusia efective relativ reduse numeric, în comparație cu celelalte state aliate/satelite ale celui de-al III-lea Reich. De exemplu, în timp ce România a participat la operațiunile din Basarabia și Bucovina de nord cu două armate³¹, Ungaria a trimis pe frontul de răsărit doar așa-numitul Corp rapid format din trei brigăzi, comandat de generalul-maior Dálnoki Miklós Béla. Șeful de Stat Major, generalul-colonel Werth Henrik, partizan fidel al alianței cu Germania, a dezavuat chiar din primele momente contribuția „simbolică“ a armatei maghiare la războiul împotriva U.R.S.S. Astfel, într-un memorandum înaintat primului ministru Bárdossy László la 19 august 1941, generalul-colonel Werth a criticat în termeni duri politica guvernului maghiar, îndeosebi decizia Budapestei de a contribui cu „efective reduse“ la campania militară din est, fapt ce, corelat cu participarea masivă a altor state, reprezenta în opinia sa „un handicap politic greu surmontabil pentru Ungaria“ în disputa sa teritorială cu România. În vederea eliminării acestor neajunsuri și „întârzieri“, el solicita în mod imperativ trimiterea imediată pe frontul de est a 1/2 din totalul forțelor militare ungare – aproximativ 4-5 corpuri de armată – invocând în sprijinul cererii sale argumentul potrivit căruia la

²⁷ Încă de la începutul războiului sovieto-german, au fost reținute importante forțe militare în interiorul țării grupate în cadrul Armatei 1, care avea comandamentul la Sibiu și era comandată de generalul Nicolae Macici. Inițial în compunerea armatei s-au aflat Corpurile 1, 6 și 7 armată (nouă divizii de infanterie, două brigăzi de cavalerie și una mixtă de munte). În toamna anului 1941, efectivele marilor unități aflate în interior se ridicau la 314.175 de militari. Cf. *România în anii celui de-al doilea război mondial*, vol. I, București, 1989, p. 388.

²⁸ *Istoria militară a poporului român*, vol. VI, p. 444.

²⁹ B.M.F., RH 31-I/v 66 (Bericht ohne Angaben); RW 5/480 (Bericht nr. 1696/41 vom 26.10.1941; Bericht Nr. 1766/41 vom 01.11.1941).

³⁰ B.M.F., RH 31-I/v.83 (Beobachtungen aus dem Feldzug gegen Odessa vom. 11.XII.1941); RW 5/480 (Bericht Nr. 1766/41 vom 01.11.1941; Bericht des deutschen Militärattachés Bukarest vom 02.12.1941, gez. Spalcke). Potrivit informațiilor oferite de atașatul militar maghiar la 18 octombrie 1941, mareșalul Antonescu scrisese în cartea de aur a spitalului militar Cotroceni următoarele cuvinte: „Nu vreau să mor și nici nu voi muri până nu reîntregesc și ultima brazdă românească umilită. Dealtfel, nu mă voi întoarce din Odessa prin Cernăuți, ci prin Maramureș către Cluj“. Cf. MOL, K 63 – 1941 – 261 – 27/5 – 7336. Raportul trimestrial din 18.10.1941 al atașatului militar maghiar din București. Vezi, de asemenea, Mark Axworthy, Cornel Scafeș, Cristian Crăciunoiu, *Third Axis, Fourth Ally. Romanian Armed Forces in the European War, 1939-1945*, London, 1995, p. 58; Páva István, *Jelentések a harmadik birodalomról*, p. 52.

³¹ În acțiunile militare desfășurate în Basarabia și Bucovina de nord, Armata română a angajat 14 divizii, trei brigăzi de munte, patru brigăzi de cavalerie, două brigăzi de fortificații și alte unități, însumând 473.103 militari. Cf. *Armata română în al doilea război mondial*, vol. I, *Eliberarea Basarabiei și a părții de nord a Bucovinei*, București, 1996, p. 227-228.

sfârșitul războiului Puterile Axei urmau să „premieze” statele participante la campania din Rusia în funcție de contribuția concretă a fiecăruia la cauza comună³². În cadrul unei scrisori adresate regentului Horthy la 26 august 1941, primul ministru Bárdossy László a respins într-o manieră categorică cererile și acuzațiile formulate de Werth Henrik. Mai mult, în finalul scrisorii amintite Bárdossy se vedea nevoit să constate că, datorită repetatelor imixtiuni din partea generalului Werth Henrik în chestiunile de natură politică, „spre regretul meu nu consider asigurată posibilitatea colaborării cu șeful de Stat Major”³³. În urma acestui diferend, generalul-colonel Werth Henrik a fost nevoit să-și înainteze demisia la 6 septembrie 1941, în locul său fiind numit generalul-locotenent Szombathelyi Ferenc, adeptul promovării unei politici moderate în ce privește colaborarea militară cu Germania³⁴. Critici la adresa politicii guvernului maghiar au fost formulate și de reprezentanți de seamă ai opoziției parlamentare din Ungaria. Spre deosebire însă de opinia susținută de cercurile germanofile, potrivit căreia era necesară sporirea masivă a contribuției militare ungare în campania din est, opoziția solicita, dimpotrivă, retragerea totală a trupelor din Rusia și menținerea intactă a potențialului militar maghiar, elementul comun al ambelor puncte de vedere fiind reprezentat de obiectivul urmărit, respectiv restaurarea frontierelor „istorice” ale Ungariei. De exemplu, într-un memorandum adresat primului ministru Bárdossy László la 5 august 1941, fruntașul social-democrat Bajcsy-Zsilinszky Endre releva că: „a) este necesară menținerea intactă a armatei noastre pentru atingerea unor obiective serioase, cu caracter defensiv, printre care se numără și recăștigarea teritoriilor pe care nu le-am obținut încă; b) prudența elementară ne obligă să nu deteriorăm iremediabil relațiile noastre cu U.R.S.S., putere ce se opune aspirațiilor României Mari și, prin urmare, se află în strânsă comunitate de interese cu noi”. În cazul unei înfrângeri germane, concluziona omul politic maghiar, „vom fi din nou complet izolați și în stare de beligeranță cu toate statele vecine, aproape fără excepție”³⁵. Criticile formulate de unele cercuri politice ale opoziției parlamentare, pierderile mari înregistrate de corpul expediționar maghiar din Rusia în cursul operațiunilor din vara și toamna anului 1941, precum și măsurile militare adoptate de România, au determinat conducerea politică și militară a Ungariei să intervină pe lângă OKW în vederea readucerii în țară a Corpului rapid. În urma discuțiilor la nivel înalt germano-maghiar, desfășurate la Rastenburg în prima decadă a lunii septembrie, a fost convenită retragerea treptată a trupelor ungare combatante de pe frontul de est, acestea urmând să fie înlocuite cu formațiuni de ocupație. În lunile octombrie-noiembrie 1941, unitățile ce intrau în compunerea Corpului rapid au fost readuse în Ungaria, în locul lor Statul Major maghiar trimițând în Galiția efectivele a cinci brigăzi, ce aveau să activeze în calitate de trupe de ocupație³⁶.

Planurile elaborate la București, respectiv Budapesta aveau să fie însă răsturnate ca urmare a evoluției situației militare pe frontul sovieto-german și a modificării

³² Textul integral al memorandumului nu s-a păstrat, cu excepția unor fragmente incluse într-o scrisoare adresată de primul ministru Bárdossy László regentului Horthy Miklós la 26.08.1941. Cf. *Horthy Miklós titkos iratai*, doc. nr. 59, p. 301-308. Vezi de asemenea *Wilhelmstrasse*, doc. nr. 431, p. 611.

³³ *Horthy Miklós titkos iratai*, doc. nr. 59, p. 307-308.

³⁴ În memoriile sale, generalul Szombathelyi arată că principalul obiectiv urmărit la numirea sa în funcție a constat în „readucerea trupelor noastre de pe frontul rusesc și prin urmare retragerea noastră din campania rusească”. Cf. *Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945*, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Gosztönyi Péter, Budapest, 1990, p. 22.

³⁵ MOL, K 63 – 1941 – 200 – 27/7 II – 6970. „Memorandum Magyarország mai nemzetközi helyzetéről és politikájának jövő alakulásáról” („Memorandum privind situația internațională actuală a Ungariei și evoluția viitoare a politicii sale”, din 05.08.1941). Vezi și un rezumat al memorandumului în *Allianz*, doc. nr. 115, p. 326-327.

³⁶ Vezi, pe larg, Gosztönyi Péter, *A magyar honvédség a második világháborúban*, p. 49-53.

raportului de forțe pe plan internațional. Evenimentele majore derulate în decembrie 1941 – înfrângerea înregistrată de Wehrmacht la porțile Moscovei și intrarea în război a S.U.A. – au plasat Germania în fața perspectivei sumbre a unui război de durată, în care potențialul economic al părților beligerante urma să reprezinte un factor decisiv. Pregătind ofensiva din vara anului 1942, ce ar fi trebuit să aducă „victoria finală” în est, Hitler și O.K.W.-ul au fost însă nevoiți să țină cont de pierderile umane și materiale considerabile suferite de Wehrmacht în cursul campaniei militare din anul precedent. Prin urmare, în scopul asigurării necesarului de trupe germane pentru operațiunile care aveau să se desfășoare pe o suprafață considerabilă, Berlinul a preconizat sporirea contingentelor militare furnizate de aliații/sateliții săi. Prima inițiativă a venit din partea Führer-ului, care la 29 decembrie 1941 a adresat scrisori personale mareșalului Ion Antonescu, „ducelui” Benito Mussolini și regentului Horthy Miklós. În scrisoarea destinată Conducătorului statului, Hitler enunța hotărârea sa de a demara o nouă ofensivă în primăvara anului 1942, solicitând mareșalului Antonescu accelerarea pregătirilor militare pentru trimiterea trupelor române pe front³⁷. În răspunsul său adresat cancelarului nazist la 5 ianuarie 1942, conducătorul statului se declara de acord cu participarea sporită a Armatei române la proiectata ofensivă – în pofida obiecțiilor exprimate de șeful Marelui Stat Major și de unii comandanți militari – cerând în schimb intensificarea livrărilor de armament german și, îndeosebi, garanții ferme față de pericolul reprezentat de Ungaria³⁸. Scrisoarea expediată de Hitler regentului Horthy Miklós era redactată în termeni mult mai rezervați, comparativ cu cea adresată mareșalului român. După prezentarea situației militare, Ungaria era de asemenea „invitată” să ia parte cu forțe sporite la campania militară din vara anului 1942 „deoarece, în definitiv, este o luptă care decide existența tuturor”. Trupele maghiare urmau să fie disponibile „cât mai curând posibil”, în vederea participării la ofensivă, dictatorul nazist promițând echiparea acestora cu armament modern, în măsura posibilităților germane³⁹. În răspunsul său expediat dictatorului nazist la 10 ianuarie 1942, Horthy s-a declarat în principiu de acord cu mărirea contribuției militare maghiare, arătând însă că Ungaria era nevoită să rețină în interiorul țării o mare parte a efectivelor militare, datorită pericolului

³⁷ „Aș dori, domnule mareșal, să vă rog un singur lucru: de a deplasa pe front unitățile dumneavoastră – care și așa au caracterul unei armate românești proprii și cărora sunt dispus să le dau completările germane necesare, întrucât, posibil cât mai curând, va trebuie ca ele să sosească pe front încă înainte de începerea topirii zăpezilor, căci n-aș dori să las să treacă nici o săptămână pentru a începe imediat atacul, după uscarea solului”. *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945. Serie E: 1941-1945, Band I, 12. Dezember 1941 bis 28. Februar 1942*, Göttingen, 1969, doc. nr. 63, p. 113-116 (Schreiben Hitlers an Marschall Antonescu vom 29.12.1941); MOL, K 63 – 1942 – 268 – 27/1. Raportul nr. 3 din 21.01.1942 al Legației maghiare din București.

³⁸ În acest sens el reiterea afirmațiile demnitarilor maghiari, potrivit cărora Ungaria trebuia să-și conserve forțele militare pentru a dispune la sfârșitul războiului de o armată cu un efectiv cifrat la 1.500.000 de soldați, sugerând conducerii germane că mărirea contingentului de trupe pe care România era dispusă să-l trimită pe frontul de est depindea de aportul maghiar la „cauza comună”. În caz contrar, el era nevoit să adopte un „minimum de securitate”, deoarece nu avea „nici o încredere, nici în spiritul, nici în lealitatea vecinilor noștri”. În finalul scrisorii mareșalul îl asigura pe Führer că „primind anumite baze de garanție și posibilități noi, voi fi fericit să fac ceea ce ar fi făcut neamul românesc, dacă n-avea această odioasă și penibilă problemă de frontieră care îl limitează în datoria ce o are de a contribui la o luptă sfântă și mare”. A.M.A.E., fond 71/Germania, vol. 86, f. 25-28 (Scrisoarea mareșalului Antonescu către Adolf Hitler din 05.01.1942), publicată în *Antonescu – Hitler. Corespondență și întâlniri inedite (1940-1944)*, vol. I, ediție alcătuită de Vasile Arimia, Ion Ardeleanu, Ștefan Lache, coordonator științific dr. Florin Constantiniu, București, 1991, doc. nr. 37, p. 161-165.

³⁹ *A.D.A.P.*, Serie E, Band I, doc. nr. 64, p. 116-120 (Schreiben Hitlers an Horthy von Nagybánya vom 29.12.1941); Gosztonyi Péter, *Hitlers Fremde Heere*, p. 199.

reprezentat de pretențiile revizioniste ale statelor vecine. Prin urmare, afirma Horthy, „nu vom putea trimite toate (forțele – n.n.) pe front, ci doar atâta cât putem”⁴⁰.

Câteva zile mai târziu, emisarii celui de-al III-lea Reich – ministrul de externe Joachim von Ribbentrop și șeful O.K.W., feldmareșalul Wilhelm Keitel – s-au deplasat în capitalele statelor aliate/satelite pentru a negocia și stabili cuantumul exact al contingentelor militare pe care acestea urmau să le trimită pe frontul de răsărit. Sosit la Budapesta în data de 6 ianuarie 1942, ministrul de externe german a cerut în cursul convorbirilor avute cu primul ministru Bárdossy László, nici mai mult, nici mai puțin decât trimiterea întregii armate maghiare pe frontul de est, respectiv 28 divizii. Surprins de amploarea pretențiilor germane, premierul maghiar a încercat să le contracareze prin invocarea situației încordate dintre România și Ungaria, fapt ce reclama menținerea unui mare număr de trupe în interior. Nemulțumit de pretextele invocate de Bárdossy, Ribbentrop, a exploatat abil disensiunile dintre cele două state, arătând că guvernul român urma să mobilizeze în proporție de 100% dacă și Budapesta proceda la fel. În cazul respingerii dorințelor germane, guvernul român va presupune că Ungaria își reține trupele pentru a ataca România, iar aceasta va avea ca efect anularea promisiunilor românești, situație pentru care responsabilitatea ar fi revenit Ungariei. Guvernul maghiar a fost nevoit să cedeze, în ultima zi a convorbirilor, Bárdossy declarându-se de acord cu trimiterea maximumului de trupe disponibile⁴¹. După discuțiile politice preliminare, la Budapesta a sosit feldmareșalul Wilhelm Keitel, în vederea stabilirii concrete a numărului de mari unități destinate campaniei din Rusia. „Situația noastră era foarte grea – nota ulterior șeful Statului Major maghiar, generalul-colonel Szombathelyi Ferenc – Keitel a pus cărțile pe masă. Era informat exact în privința armatei maghiare”⁴². În consecință, încercările liderilor militari maghiari de a negocia au fost sortite eșecului. Șeful OKW nu a exercitat presiuni asupra interlocutorilor săi, dar le-a reamintit în treacăt „disponibilitatea” manifestată de mareșalul Ion Antonescu față de cererile germane. „Argumentul” a avut efectele scontate, ajungându-se în scurt timp la încheierea unei înțelegeri potrivit căreia Ungaria urma să pună la dispoziția frontului de est nouă divizii de infanterie ușoară, o divizie blindată la care se adăugau cinci divizii în calitate de trupe de ocupație⁴³. Reunite în cadrul Armatei a 2-a maghiare comandată de generalul-colonel Jány Gusztáv, aceste unități au luat parte la operațiunile militare derulate în vara-toamna anului 1942, respectiv iarna 1942/1943, ele fiind în mare parte decimate ca urmare a ofensivei sovietice declanșate la Voronej în ianuarie 1943⁴⁴.

După încheierea vizitei sale la Budapesta, feldmareșalul Wilhelm Keitel s-a deplasat la București, având același scop, stabilirea contingentului de trupe destinat frontului de est. Discuțiile s-au desfășurat într-o manieră armonioasă, mareșalul Ion Antonescu venind în întâmpinarea cererilor germane. S-a convenit ca România să trimită pe frontul de est în cursul anului 1942, în trei etape, 26 de divizii (după alte surse

⁴⁰ Horthy Miklós titkos iratai, doc. nr. 62, p. 313-318 (Scrisoarea adresată de Horthy Miklós lui Adolf Hitler din 10.01.1942).

⁴¹ A.D.A.P., Serie E, Band I, doc. nr. 137, p. 247-249 (Fernschreiben an Ministerbüro vom 17.01.1942); Juhász Gyula, *Magyarország külpolitikája*, p. 283-284.

⁴² *Generalfeldmarschall Keitel Verbrecher oder Offizier? Erinnerungen, Briefe, Dokumente des Chefs OKW*, herausgegeben von Walter Görlitz, Göttingen-Berlin-Frankfurt am Main, 1961, p. 280-282; Szombathelyi Ferenc *visszaemlékezése 1945*, p. 24-25; Gosztonyi Péter, *A magyar honvédség a második világháborúban*, p. 60.

⁴³ Gosztonyi Péter, *A magyar honvédség a második világháborúban*, p. 61.

⁴⁴ Vezi pe larg în *ibidem*, p. 65-74, 83-108.

chiar 30)⁴⁵. În schimb, prin intermediul protocolului economic semnat la Berlin în 17 ianuarie 1942, Germania se obliga să pună la dispoziția diviziilor române trimise pe front armament modern, asigurând totodată aprovizionarea acestora⁴⁶. Angajamentele asumate de mareșalul Ion Antonescu au stârnit reacții adverse în cadrul Marelui Stat Major, organism ce a dezavuat din motive politice și militare implicarea masivă a armatei române în campania din anul 1942. Edificator este în acest sens conflictul izbucnit între Conducător și șeful Marelui Stat Major, generalul Iosif Iacobici. Acesta a înaintat mareșalului Antonescu la 8 ianuarie 1942 un referat⁴⁷ prin care se pronunța deschis împotriva măririi eșalonului de trupe românești destinate frontului de răsărit. Deoarece Conducătorul statului și-a reafirmat intenția de a da curs cererilor germane, generalul Iacobici i-a înaintat, la 16 ianuarie 1942, un nou memoriu prin care a solicitat să fie desărcinat din funcția de șef al Marelui Stat Major, în locul său fiind numit – începând cu 20 ianuarie – generalul Ilie Șteflea⁴⁸. Demisia șefului Marelui Stat Major și înlocuirea unor comandanți militari superiori au avut un ecou negativ în cadrul opiniei publice și armatei⁴⁹. În fapt, se manifestau două concepții diametral opuse în ceea ce privește căile de redobândire a Transilvaniei. În timp ce șeful Marelui Stat Major aprecia că România (aidoma Ungariei) trebuia să-și limiteze contribuția militară pe frontul de est pentru a-și prezerva potențialul militar în vederea războiului cu Ungaria, mareșalul Ion Antonescu s-a pronunțat pentru o participare masivă la operațiunile militare din primăvara și vara anului 1942. El nutrea în continuare convingerea fermă că ofensiva prevăzută de germani va aduce cu sine victoria decisivă, iar în urma participării substanțiale a armatei române la „cauza comună” Hitler va recompensa efortul făcut prin retrocedarea Transilvaniei de nord⁵⁰. Era, în fapt, continuarea politicii militare din

⁴⁵ Idem, *Hitlers Fremde Heere*, p. 200. La 28.1.1942, Misiunea Militară germană în România raporta O.K.W.-ului că mareșalul se angajase să trimită în est 30 de mari unități repartizate în trei eșaloane Cf. B.M.F., RH 31-I/V.93 (Fernschreiben der Deutschen Heeresmission in Rumänien an O.K.W./W.F. St. D.H.M. la Nr. 68/42 gkdos gez. Hauffe).

⁴⁶ Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu*, p. 182.

⁴⁷ În sprijinul cererii sale, generalul Iacobici invoca pe lângă factori obiectivi – ca de exemplu greutatea de aprovizionare, lipsa mijloacelor de transport, deficiențe de înzestrare – caracterul nepopular, deoarece „românul nu se bate bucuros departe de țara sa”, și pericolul reprezentat de Ungaria în condițiile în care ea își menținea aproape intact potențialul militar. „Un alt și foarte puternic motiv, care mă face a propune cât mai multă moderație la fixarea forțelor armatei expediționare este situația noastră militară față de Ungaria. Nu că m-aș teme de o acțiune imediată, care o cred pe durata războiului în curs, aproape exclusă: *mă tem că tineretul, care voim să-l pregătim temeinic, va cădea pe plaiurile îndepărtate ale Rusiei bolșevice, lipsindu-ne foarte mult în cursul socotelilor cu Ungaria*” (s.n. – O.T.) Cf. Aurică Simion, *Preliminarii politico-diplomatice*, p. 164-165. Un fost ofițer din cabinetul militar Antonescu afirmă în memoriile sale că, pe adresa șefului Marelui Stat Major, Antonescu ar fi scris „Vom merge și la dracu’ numai să câștigăm războiul!”. Cf. George Magherescu, *Adevărul despre mareșalul Antonescu*, vol. II, București, 1991, p. 46.

⁴⁸ Aurică Simion, *Preliminarii politico-diplomatice*, p. 166.

⁴⁹ În legătură cu starea de spirit existentă după demisia generalului Iacobici și continuarea operațiunilor militare în răsărit, ministrul Germaniei la București, Manfred, baron von Killinger, raporta Ministerului de Externe german la 22 martie 1942 următoarele: „Când mareșalul l-a schimbat pe generalul Iacobici de la conducerea Marelui Stat Major a făcut-o nu numai din motive militare, ci și din cauza aceleiași probleme politice. Război în est sau război contra Ungariei este problema care, așa cum crede și mareșalul, nu mai poate să aștepte mult timp, căci el a constatat că această propagandă a prins deja rădăcini în cercurile superioare ofițerești”. P.A.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 8, R 29703, E 154688-154691. Telegramm Nr. 1069 der deutschen Gesandtschaft in Bukarest vom 22.03.1942, gez. Killinger.

⁵⁰ În cadrul unei discuții avute la 2 iulie cu ministrul german la București, Manfred von Killinger, Mihai Antonescu afirma în legătură cu Ungaria: „Când ne vom întoarce în noiembrie de pe frontul de est, vom vorbi, cu siguranță, o altă limbă cu acești domni (maghiari – n.n.). P.A.A.A.B., Deutsche Gesandtschaft Bukarest, Politische Angelegenheiten 1939-1942, Karton 41, E. 291656. Fernschreiben Nr. 2851 vom 02.07.1942, gez. Killinger; MOL, K 63 – 1942 – 262 – 27/1 – 855. Raportul nr. 23 din 06.02.1942 al

anul precedent, care poate fi sintetizată expresiv în sintagma „merg în est pentru a redobândi în vest“. Acestea au fost, probabil, considerentele care l-au determinat să accepte cererile germane, în pofida obiecțiilor exprimate de ofițeri superiori cu prestigiu, fapt ce a dus la „supralicitarea“ contribuției militare maghiare⁵¹.

Decizia luată de mareșal a avut efecte negative atât asupra armatei cât și a opiniei publice. În România s-a ivit o nouă deviză, cea a războiului în vest împotriva Ungariei⁵², iar opoziția în cadrul armatei a adoptat forme alarmante, îndeosebi în cadrul unităților provenite din Transilvania. De exemplu, trupe aflate în marș spre frontul de răsărit au tras în gara Predeal focuri de armă în direcția vilei mareșalului⁵³. Ion Antonescu era bine informat referitor la starea de spirit existentă în cadrul armatei, de altfel, în cadrul convorbirilor la nivel înalt româno-germane din 11-12 februarie 1942, el aducând la cunoștința interlocutorilor săi temerile sale în această privință. În cursul întrevederii avute cu ministrul de externe von Ribbentrop, în 12 februarie 1942, Conducătorul a criticat tendința Germaniei de a despăgubi România în est, afirmând că „toți soldații români de pe frontul de est pe care i-a vizitat l-au întrebat când vor putea, în sfârșit, să lupte pentru cucerirea Transilvaniei“⁵⁴. Evident, întrebarea a rămas fără răspuns, partea germană situându-se pe aceeași poziție duplicitară, deoarece acum, în toilul campaniei antisovietice, Germania avea nevoie de resursele umane și materiale ale ambelor state, ori în cazul în care ea ar fi dat câștig de cauză uneia, în mod automat celălalt ar fi devenit dușman declarat al Reich-ului.

În consecință, armata română a luat parte la operațiunile militare desfășurate în peninsula Crimeea, Harkov, Caucaz și Stalingrad. Deși comportamentul unităților românești a fost satisfăcător, îndeosebi în timpul ofensivei, o dată cu intensificarea rezistenței opuse de către trupele sovietice, în cadrul armatei s-a propagat din ce în ce mai mult opinia potrivit căreia „trupele române nu au ce căuta în Rusia, ci sarcina lor ar fi mai curând să recucerească Transilvania“⁵⁵, astfel că, în urma eșecurilor înregistrate

Consulatului maghiar din Brașov; K 63 – 1942 – 262 – 27/1 – 988. Raportul nr. 31 din 13.02.1942 al Consulatului maghiar din Brașov; K 63 – 1942 – 262 – 27/1 – 6727. Raportul nr. 486 din 18.09.1942 al Consulatului maghiar din Brașov.

⁵¹ În ceea ce privește această supralicitare, Ion Gheorghe consideră că: „Referitor la această participare masivă a Ungariei la război, Mareșalul Antonescu a ajuns la convingerea că contribuția română nu trebuie să fie în nici un caz mai slabă. România trebuia să capete atuurile în problema transilvană și acesta era posibil numai printr-o supralicitare a Ungariei. Astfel, lupta pentru nordul Transilvaniei s-a transformat într-o litație nefastă și epuizantă, într-un cerc vicios, care în pofida tuturor jertfelor nu a dus la nici o soluție în favoarea României“ (s.n. – O.T.). Cf. Ion Gheorghe, *Un dictator nefericit*, p. 229.

⁵² P.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 8, R 29703, E. 154688-154691. Telegramm Nr. 1069 der deutschen Gesandtschaft in Bukarest vom 22.03.1942, gez. Killinger; MOL, K 63 – 1942 – 262 – 27/1 – 855. Raportul nr. 23 din 06.02.1942 al Consulatului maghiar din Brașov; K 63 – 1942 – 262 – 27/1 – 988. Raportul nr. 31 din 13.02.1942 al Consulatului maghiar din Brașov.

⁵³ Ion Gheorghe, *Un dictator nefericit*, p. 228.

⁵⁴ Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu*, p. 183.

⁵⁵ Câteva exemple în acest sens sunt relevante. Colonelul Radu Korne, într-un raport înaintat eșaloanelor superioare, arăta că la militarii din „divizia 3 munte, există îndoială asupra rostului participării noastre la operațiile din Caucaz, pe motiv că aceste trupe ar fi trebuit să rămână în Ardeal pentru a recuceri partea cedată Ungariei, în loc să lupte pe un pământ străin“. Cf. *Istoria militară a poporului român*, vol. VI, p. 484-485; Un raport al comandamentului diviziei 13 infanterie releva, încă din luna februarie 1942, că soldații români „nu prea ar mai relua lupta spre răsărit... ci înspre nord și apus, contra ungarilor cu care sunt nerăbdători să înceapă lupta“. La rândul său, comandantul regimentului 8 dorobanți își informa superiorii că „dorința revenirii Ardealului continuă a fi atât la ofițeri, cât și la trupă cea mai arzătoare. Nici nu s-ar putea concepe terminarea războiului fără ca România să nu intre și în aceste drepturi“. Cf. Colonelul Dumitru Matei, *Intensificarea luptei de rezistență în România împotriva fascismului și a războiului hitlerist pe timpul campaniei din a doua jumătate a anului 1942 și primele luni ale anului 1943*, în *File din istoria militară a*

de mașina de război germană, atitudinea corpului ofițeresc și a soldatului român față de continuarea războiului și menținerea alianței cu Reichul s-a radicalizat treptat, mergând până la solicitarea încetării colaborării româno-germane. În acest context, dezastrul de la Stalingrad nu a făcut altceva decât să adâncească prăpastia creată între cele două armate, aceasta și datorită tratamentului inuman aplicat de comandamentele germane anumitor unități militare și State Majore românești⁵⁶. Referitor la cauzele care au determinat înfrângerea armatelor române în bătălia Stalingradului, pe lângă concepția strategică eronată a comandamentului german, lipsa efectivelor, înarmarea deficitară comparativ cu unitățile Wehrmachtului, un element important l-a reprezentat, indiscutabil, și aceea stare de spirit ce și-a făcut simțită prezența în cadrul trupelor – prezentată anterior – respectiv dorința încheierii operațiunilor militare în Rusia și declanșarea războiului cu Ungaria în vederea redobândirii Transilvaniei de nord⁵⁷. Eșecul înregistrat la Stalingrad a reprezentat un punct de turnură în evoluția relațiilor româno-germane. Mareșalul Ion Antonescu a conștientizat faptul că Reichul a pierdut războiul și, prin urmare, se impuneau măsuri adecvate pentru ca România să evite aceeași soartă⁵⁸. Înfrângerea drastică suferită de armatele române la sfârșitul anului 1942 a însemnat, de asemenea, falimentul total al liniei politice urmată până la acea dată de Conducătorul statului în problema Transilvania, mai precis al iluziei că redobândirea teritoriului atribuit Ungariei la 30 august 1940 putea fi obținută în stepele rusești, ca urmare a parteneriatului politic și militar cu Germania nazistă.

poporului român, vol. 5-6, București, 1979, p. 110. Dorința de a lupta pentru Transilvania de nord a fost sesizată și de germani. Generalul-colonel Ruoff – comandantul Armatei 17 germane – i-a relatat colonelului Ion Gheorghe faptul că în cursul inspecțiilor sale pe front el ar fi întrebat mai mulți soldați români dacă sunt conștienți de scopul luptei lor. Toți cei chestionați au răspuns în unanimitate: „Desigur, domnule general! Pentru Transilvania!” Cf. Ion Gheorghe, *Un dictator nefericit*, p. 243.

⁵⁶ Pentru bătălia de la Stalingrad și tratamentul aplicat de germani unităților românești, vezi îndeosebi Adrian Pandea, Ion Pavelescu, Eftimie Ardeleanu, *România la Stalingrad. Viziunea românească asupra tragediei din Cotelul Donului și Stepa Calmucă*, București, 1992; Manfred Kehr, *Stalingrad, Analyse und Dokumentation einer Schlacht*, Stuttgart, 1974.

⁵⁷ Într-un amplu raport înaintat O.K.W.-ului la 5 martie 1943 de șeful Misiunii Militare germane din România, generalul de cavalerie Erik Hansen, referitor la situația din România, el remarcă în primul rând o „accentuată oboseală de război”, atât în armată, cât și în cadrul populației (Kriegsmüdigkeit). În continuare, prezentând campania din Rusia și cauzele înfrângerii românești, el era nevoit să constate că: „amplora și importanța luptei din răsărit nu le este lor (românilor – n.n.) în nici un fel cunoscută. Ca urmare a «dușmăniei ereditare» întreținute de propaganda românească din cele mai vechi timpuri, până în perioada recentă, astăzi tot Ungaria este receptată ca inamic. Chiar în cadrul unităților românești combatante în răsărit, Ungaria a fost prezentată drept inamicul principal de către elementele șoviniste ale corpului ofițeresc, iar ca scop al luptei românești în război s-a lăsat să se înțeleagă retrocedarea ulterioară a părții anexate a Ardealului, oarecum ca o recompensă pentru ajutorul românesc”. În opinia lui Hansen această viziune se datora politicii promovate de Iuliu Maniu, cele mai receptive la această linie politică fiind cercurile ofițerești provenite din Transilvania. B.M.F., RH 31-I/V.134. (Lage in Rumänien vom 05.03.1943. Deutscher General beim Obkdos. d. Rum. Wehrmacht an das O.K.W./W.F.St. Ia Nr 14/43 g.Kdos vom 05.03.1943, gez. Hansen); MOL, K 63 – 1942 – 269 – 27/1 – 8530. Raportul nr. 475 din 21.11.1942 al Legației maghiare din București. Goebbels nota în jurnalul său la 23 ianuarie 1943 opinia lui Hitler potrivit căreia „Situația extrem de critică existentă momentan pe frontul de est se datorează eșecului total al aliaților noștri [...] Maghiarii s-au gândit numai la disputele teritoriale ulterioare cu românii și reciproca fiind valabilă. [...] Românii sunt slabi, italienii sunt și mai slabi, iar cei mai slabi – sub orice critică – sunt maghiarii”. Cf. *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil II Diktate 1941-1945, Band 7 Januar-März 1943*, herausgegeben von Elke Fröhlich, bearbeitet von Elke Fröhlich, München, 1993, p. 162.

⁵⁸ Gheorghe Barbul afirmă în memoriile sale că după vizita efectuată la Cartierul general al Fuhrer-ului la sfârșitul anului 1942, Antonescu ar fi spus că: „Germania a pierdut războiul. Acum, trebuie să ne concentrăm eforturile ca să nu-l pierdem pe al nostru”. Cf. Gheorghe Barbul, *Al treilea om al Axei*, p. 85.

III. ROMÂNIA ȘI UNGARIA ÎN ANII 1943-1944: DE LA EȘECUL ÎNCERCĂRILOR DE NORMALIZARE ALE RAPORTURILOR BILATERALE LA OCUPAȚIA GERMANĂ A UNGARIEI – OPERAȚIUNEA „MARGARETHE I”

III.1. Tratatul româno-maghiar din prima jumătate a anului 1943

Înfrângerile înregistrate de Wehrmacht-ul german pe frontul de est și Africa de nord au determinat cercurile politice din România și Ungaria să inițieze o politică de desprindere treptată din alianța cu Puterile Axei, politică ce s-a materializat prin retragerea armatelor înfrânte în răsărit, refuzul de a pune la dispoziția Germaniei noi contingente militare pentru operațiunile din Rusia și, în fine, restabilirea contactelor diplomatice cu aliații prin diferite canale ca de exemplu Stockholm, Ankara, Lisabona, Madrid etc., în vederea încheierii unui armistițiu cu Națiunile Unite⁵⁹. În acest context au avut loc primele tatonări româno-maghiare având ca scop normalizarea relațiilor bilaterale. Pretextul folosit pentru reluarea dialogului l-a constituit, paradoxal, evadarea liderului Gărzii de Fier – Horia Sima – din lagărul Berkenbrück, unde se afla internat în calitate de azilant politic⁶⁰. Întrucât vicepreședintele Consiliului de Miniștri român, Mihai Antonescu, primise informații potrivit cărora Horia Sima fugise în Italia, l-a convocat la 28 decembrie 1942 pe Renato Bova Scoppa – ministrul plenipotențiar italian la București – căruia i-a solicitat să intervină pe lângă guvernul din Roma în vederea capturării Comandantului Legiunii. A doua zi, 29 decembrie 1942, diplomatul italian a remis lui Mihai Antonescu răspunsul contelui Galeazzo Ciano ce afirma – în urma unei erori de cifrare – că Horia Sima fusese capturat în Ungaria și de acolo transportat în Reich. Extrem de satisfăcut de vestea primită, ministrul de externe român i-a declarat lui Bova Scoppa că „îl voi convoca imediat pe însărcinatul de afaceri maghiar căruia îi voi exprima mulțumirile mele. [...] Dacă guvernul maghiar se comportă atât de loial, nu există chestiuni politice ce nu pot fi soluționate”, arătându-se totodată dispus de a îmbunătăți relațiile cu Ungaria sub auspiciile Romei. Într-adevăr, în aceeași zi – chiar dacă guvernul român fusese informat între timp că Horia Sima a fost reținut în Italia și nu pe teritoriul Ungariei – în cadrul audienței acordate însărcinatului cu afaceri maghiar – Traub István – Mihai Antonescu a transmis primului ministru Kállay Miklós „mulțumirea calduroasă a guvernului român pentru atitudinea loială” manifestată de Budapesta față de România aflată „momentan, într-o situație dificilă”. Afirmația lui Mihai Antonescu constituia o invitație la dialog adresată partenerului maghiar, abil recepționată de Traub, care sugera Budapestei să accentueze în răspunsul oficial trimis guvernului de la București faptul că în privința evadării lui Horia Sima

⁵⁹ Vezi în acest sens Jürgen Förster, *Die Auswirkungen der Katastrophe von Stalingrad 1942/1943 auf die europäischen Verbündeten Deutschlands und die Türkei*, Freiburg im Breisgau, 1975, p. 40-96, 107-130; Mario D. Fenyő, *Hitler, Horthy, and Hungary*, p. 110-147; Aurică Simion, *Preliminarii politico-diplomatice*, p. 263-278, 337-359, 380-414; Gheorghe Buzatu, *Din istoria secretă a celui de-al doilea război mondial*, vol. I, București, 1988, p. 229-303.

⁶⁰ Pentru detalii privind soarta legionarilor internați în Germania, evadarea lui Horia Sima și impactul acestui eveniment asupra raporturilor româno-germane a se vedea: P.A.A.B., Büro des Reichsaussenministers, Rumänien, Rumänische Legionäre, Horia Sima, R 28884, *passim*; Bundesarchiv Koblenz, Kleine Erwerbuing 589, Auzeichnungen und Schriften der in den Lagern von Rostock, Fichtenheim, Dachau und Sachsenhausen internierten Legionäre (1941-1944), *passim* (în continuare se va cita B.K.); Armin Heinen, *Legiunea „Arhanghelul Mihail”. Mișcare socială și organizație politică. O contribuție la problema fascismului internațional*, București, 1999, p. 441-445; Aurică Simion, *Preliminarii politico-diplomatice*, p. 229-243, 256-263; Cristian Troncotă, *Eugen Cristescu. Asul serviciilor secrete românești – memorii, mărturii, documente*, cu o prefață de dr. Dan Zamfirescu, București, 1994, p. 76-79, 195-197.

partea maghiară ar fi procedat identic⁶¹. Oficialitățile ungare au dat curs sugestiei însărcinatlui cu afaceri. Atât în telegrama de răspuns trimisă de primul ministru Kállay Miklós Legației maghiare din capitala României cât și în cadrul convorbirii avute de subsecretarul de stat Ghyczy Jenő cu ministrul plenipotențiar român Eugen Filotti la 30 decembrie 1942, oficialitățile maghiare au ținut să precizeze faptul că guvernul de la Budapesta „ar fi procedat identic și, în deplină înțelegere cu guvernul român, s-ar fi îngrijit ca apariția lui Horia Sima să nu tulbure ordinea internă a României angajată în lupta împotriva bolșevismului”⁶². Declarațiile de acest gen nu s-au oprit aici. Mai mult, în cursul convorbirii ce a avut loc la 31 decembrie 1942 între primul ministru maghiar și Eugen Filotti, diplomatul român a relevat interlocutorului său faptul că mareșalul Ion Antonescu și Mihai Antonescu privesc cu îngrijorare situația nefastă existentă între cele două state, afirmând disponibilitatea oficialilor români în vederea îmbunătățirii raporturilor bilaterale. Kállay s-a declarat de acord cu această propunere, dar a ținut să avertizeze guvernul de la București că, în situația în care va continua să susțină necesitatea revizuirii arbitrajului de la Viena, nu puteau fi inițiate negocieri de substanță între cele două părți⁶³. Contactele derulate la sfârșitul anului 1942 au reprezentat primii pași parcurși pe calea dezghețului în cadrul raporturilor bilaterale. Inițiativa – oarecum surprinzătoare – a aparținut guvernului român și se explică în opinia noastră prin temerea resimțită de cercurile politice și militare românești față de un atac maghiar, ca urmare a dezechilibrului intervenit în raportul de forțe dintre cele două state după înfrângerea armatei române în bătălia de la Stalingrad. În viziunea cercurilor guvernamentale din București acest pericol putea fi diminuat sau chiar eliminat prin ameliorarea raporturilor cu Ungaria. De cealaltă parte, Budapesta a considerat că inițiativa părții române constituia un bun prilej pentru clarificarea problemelor rămase în suspensie ca urmare a întreruperii tratatelor din toamna anului 1940, respectiv pentru îmbunătățirea situației minorității maghiare din Transilvania de sud. Demersul românesc servea în esență și intereselor Axei, întrucât prin reglementarea raporturilor româno-maghiare, Germania și Italia puteau solicita celor două state sporirea contribuției militare, prin trimiterea pe front a trupelor staționate de-a lungul frontierei, unități ce fuseseră reținute de situația încordată existentă până la acea dată. Totuși, dat fiind faptul că Mihai Antonescu și Kállay Miklós inspirau o neîncredere profundă la Berlin și Roma⁶⁴, conducerea Axei a decis monitorizarea atentă a tratatelor.

Negocierile au fost reluate în primele zile ale anului 1943, partea românească continuând să dețină inițiativa. În cadrul audienței acordate însărcinatlui cu afaceri maghiar la 5 ianuarie, Mihai Antonescu, preocupat și „îngrijorat de pericolul slav” ce amenința deopotrivă România și Ungaria, a reiterat dorința sa de dialog arătând că „nu mă aflu aici pentru a reprezenta ura și provocarea, ci să lucrez pentru viitorul țării mele.

⁶¹ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Telegrama cifrate nr. 703 din 29.12.1942 și 705 din 30.12.1942 ale Legației maghiare din București.

⁶² MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Telegrama cifrată nr. 693 din 30.12.1943 a Ministerului de Externe adresată Legației maghiare din București; K 64 – 1943 – 99 – 27/b – 9698. Notă referitoare la convorbirea Ghyczy Jenő – Eugen Filotti din 30.12.1942.

⁶³ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b – 9727. Notă referitoare la convorbirea Kállay Miklós – Eugen Filotti din 31.12.1942.

⁶⁴ De exemplu, la 10 ianuarie 1943 Ciano nota în jurnalul său: „Cred că germanii ar face bine să stea cu ochii pe România. Atitudinea și cuvintele lui Mihai Antonescu mi se par semnul care prevestește o întoarcere de 180 de grade. Brusca sa dorință de împăcare cu Ungaria mi se pare și ea suspectă. Toate acestea nu s-ar întâmpla dacă ofensiva rusească n-ar fi avut succes”. Cf. Conte Galeazzo Ciano, *Jurnal politic*, p. 430; Ribbentrop îl considera pe Mihai Antonescu „fățarnic, neloial, intrigant nerod”, respectiv „cântăreț de stradă înfumurat”. Cf. Giuseppe Bastianini, *Uomini, cose, fatti*, Milano, 1959, p. 94, 322; *Wilhelmstrasse*, doc. nr. 539, p. 718-719.

Dacă în calitate de ministru al propagandei sunt nevoit să stimulez încrederea de sine a poporului meu în toiu războiului, pentru a menține puterea sa de rezistență, în calitate de ministru de externe lupt pentru obiective ce depășesc momentul⁶⁵. În finalul întrevederii a cerut diplomatului maghiar să transmită primului ministru Kállay Miklós concepțiile sale și disponibilitatea pentru dialog⁶⁵. Luând la cunoștință propunerea reiterată a guvernului român, premierul maghiar a considerat necesară dezbaterea acesteia în cadrul Consiliului de Miniștri. Memoriul redactat de Kállay Miklós cu acest prilej susținea necesitatea ameliorării atmosferei dintre cele două state ca o premisă a succesului tratativelor, partea maghiară dorind să discute îndeosebi chestiunile legate de aplicarea concretă a arbitrajului de la Viena. Memoriul lua în discuție și problemele pe care conducerea ungară le considera importante pentru guvernul de la București, respectiv reglementarea statutului minorității române din Transilvania de nord și a situației școlilor cu predare în limba română, anularea unor măsuri privitoare la confiscarea de proprietăți și, nu în ultimul rând, reprimirea celor 1.200 de intelectuali expulzați în octombrie 1940. „Oricât de greu ar fi pentru noi să facem concesii românilor în aceste chestiuni – arăta Kállay în memoriu – cred că trebuie să căutăm soluții de compromis, deoarece în multe privințe Puterile Axei ne-au adus la cunoștință faptul că ar privi cu ochi buni dacă am renunța la rigiditatea noastră⁶⁶. Consiliul de Miniștri din 7 ianuarie 1943 a încuviințat măsurile preconizate și a împuternicit guvernul maghiar pentru începerea tratativelor cu partea română. Decizia Budapestei a fost transmisă Legației din București prin intermediul instrucțiunilor din 11 ianuarie 1943 – în fapt un rezumat al memoriului redactat de premierul Kállay Miklós – ministrul plenipotențiar Nagy László fiind însărcinat a le comunica lui Mihai Antonescu⁶⁷. În cursul întrevederii din 19 ianuarie 1943, vicepreședintele Consiliului de Miniștri român s-a declarat de acord cu identificarea căilor și soluțiilor în vederea aplanării diferendelor dintre cele două state, dar a refuzat asumarea unui angajament ferm în ce privește solicitarea avansată de partea maghiară, respectiv efectuarea unei declarații publice în care să susțină necesitatea ameliorării raporturilor cu Ungaria. Diplomatul ungar a rămas cu impresia că eschivarea lui Mihai Antonescu se datora „fricii inspirate de Maniu și partizanii săi⁶⁸. Deși declarațiile ministrului de externe român au satisfăcut doar în parte așteptările oficialităților maghiare, Budapesta a decis totuși continuarea dialogului⁶⁹. Întrevederea din 19 ianuarie a marcat sfârșitul contactelor preliminare, negocierile fiind reluate abia la data de 17 februarie 1943. Istoricul maghiar Csátári Dániel apreciază că întreruperea temporară a tratativelor s-a datorat promisiunilor făcute de Hitler Conducătorului statului, în cursul convorbirilor la nivel înalt germano-române din 11-12 ianuarie 1943, cu privire la reorganizarea și echiparea armatei române, respectiv eliminarea

⁶⁵ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Telegrama cifrată nr. 10 din 06.01.1943 și raportul nr. 21 din 09.01.1943 ale Legației maghiare din București.

⁶⁶ Vezi pe larg Csátári Dániel, *Forgószélben*, p. 232-234.

⁶⁷ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Instrucțiunile Ministerului de Externe adresate Legației maghiare din București la 11.01.1943.

⁶⁸ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Telegrama cifrată nr. 23 din 20.01.1943 respectiv raportul nr. 49 din 30.01.1943 ale Legației maghiare din București.

⁶⁹ Nemulțumirea părții maghiare a fost determinată de faptul că Mihai Antonescu nu a adus în discuție nimic concret cu privire la căile de ameliorare a relațiilor cu Ungaria. Cf. MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Instrucțiunile adresate de Ministerul de Externe Legației maghiare din București la 25.01.1943. Ministrul plenipotențiar german la Budapesta raporta Berlinului în urma unei convorbiri avute cu Ghyczy Jenő că „observate de aici, se pare că rezultatul acestor prime contacte este totuși inefficient, în pofida recunoașterii dificultăților ce stau în calea apropierii celor două părți“. Cf. P.A.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 12, R 29708, E. 184105-184106. Telegramm Nr. 106 der deutschen Gesandtschaft in Budapest vom 22.01.1943, gez. Jagow.

„pericolului maghiar“, promisiuni ce au temperat, pentru moment, zelul manifestat de Mihai Antonescu în direcția ameliorării raporturilor cu Ungaria⁷⁰. Explicația oferită de istoricul citat ni se pare neconvingătoare. Într-adevăr, stenogramele întocmite de partea germană confirmă faptul că problemele legate de reorganizarea armatei române și atitudinea Ungariei au constituit subiecte centrale ale discuțiilor Hitler – Antonescu din ianuarie 1943⁷¹ – Conducătorul statului predând de altfel Führer-ului chiar și un memoriu ce făcea referire la dezechilibrul apărut între potențialul militar al României și al statelor vecine în urma dezastrului de la Stalingrad⁷². Este de asemenea posibil ca asigurările conducerii germane să fi contribuit într-o anumită măsură la temperarea entuziasmului manifestat de Mihai Antonescu, dar aceste promisiuni nu constituiau în sine o garanție sigură pentru România, atâta timp cât forțele militare ale Ungariei rămăneau intacte. Motivul real al diminuării interesului manifestat de partea română față de normalizarea raporturilor cu Budapesta l-a reprezentat – în opinia noastră – restabilirea echilibrului pe plan militar, ca urmare a înfrângerii drastice suferită de Armata a 2-a maghiară pe frontul de la Voronej.

Interesul guvernului român în direcția ameliorării relației cu Budapesta s-a diminuat într-adevăr, dar nu pentru mult timp. Factorii care au determinat cercurile decizionale din București să reia contactele cu partea maghiară la 17 februarie 1943 au fost evenimentele importante derulate pe plan politic și militar, respectiv conferința de la Casablanca (14-26 ianuarie), capitularea rămășițelor Armatei a 6-a germane la Stalingrad (2 februarie) și nu în ultimul rând predarea către cele două guverne (8 februarie) a raportului și a recomandărilor elaborate de comisia de anchetă Hencke-Roggeri. Clauza capitulării necondiționate formulată la Casablanca, coroborată cu sporirea temerilor legate de înaintarea Armatei Roșii înspre centrul și sud-estul Europei, au avut drept consecință intensificarea acțiunilor diplomatice ale aliaților/sateliților Germaniei naziste în scopul ieșirii din război cu ajutorul aliaților occidentali. Credem că acest context internațional extrem de nefavorabil pentru situația politică și militară a României a îndemnat guvernul român să reia negocierile cu oficialitățile maghiare, în speranța identificării unui *modus vivendi* în raporturile dintre cele două state, sau, chiar mai mult, în vederea creării unei platforme politice comune pentru o desprindere concomitentă din alianța cu Puterile Axei. Cert este că primindu-l în audiență la 17 februarie pe ministrul Ungariei, Mihai Antonescu a revenit la discuția derulată cu aproximativ o lună în urmă, arătând că „de atunci pericolul bolșevic-slav care ne amenință deopotrivă a sporit și mai mult. Dacă vrem să întreprindem ceva pentru înlăturarea lui trebuie să acționăm rapid. Vremurile excepționale reclamă măsuri excepționale și hotărâri urgente din partea oamenilor politici investiți cu asemenea responsabilități“, exprimându-și totodată convingerea referitoare la necesitatea „reglementării radicale“ a relațiilor dintre cele două state vecine⁷³. Guvernul maghiar a reacționat pozitiv. În răspunsul trimis la 25 februarie, primul ministru Kállay Miklós, nu numai că a dat de înțeles că împărtășea în totalitate temerile exprimate de Mihai Antonescu și nevoia soluționării diferendelor ce tensionau raporturile bilaterale, dar, mai mult decât atât, preluând inițiativa, premierul maghiar propunea ca un „politician extragubernamental cu

⁷⁰ Csátári Dániel, *Forgószélben*, p. 235.

⁷¹ *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945. Serie E: 1941-1945, Band V, 1. Januar 1943 bis 30. April 1943*, Göttingen, 1978, doc. nr. 30, p. 54-59; doc. nr. 31, p. 59-63; doc. nr. 44, p. 84-87; doc. nr. 45, p. 88-95.

⁷² *Antonescu – Hitler. Corespondență și întâlniri inedite (1940-1944)*, vol. II, doc. nr. 52, p. 9-20; Aurică Simion, *Preliminarii politico-diplomatice*, p. 239-240.

⁷³ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Telegrama cifrată nr. 69 din 18.02.1943 a Legației maghiare din București.

mare prestigiu și cunoscător perfect al problemei să poarte convorbiri, deocamdată fără angajamente precise, cu un partener român corespunzător pe teritoriul unui al treilea stat⁷⁴. Independent de aceste convorbiri, Kállay solicita totodată soluționarea în prealabil a unor chestiuni stringente ale minoritarilor unguri din Transilvania de sud, precum ameliorarea situației insuportabile a maghiarilor mobilizați în taberele de muncă din România și încetarea găzduirii forțate a românilor refugiați din partea de nord a Transilvaniei în locuințele maghiarilor din Turda⁷⁴. Guvernul român a acceptat punctul de vedere al Budapestei, astfel că în cursul consultărilor ce au urmat în luna martie au fost stabilite de comun acord chestiunile ce aveau să fie abordate în cadrul negocierilor – legate îndeosebi de îmbunătățirea situației minorităților – și numele delegaților: contele Bánffy Miklós din partea Ungariei, respectiv Gheorghe Mironescu din partea României⁷⁵. Spre deosebire de guvernul maghiar care în persoana contelui Bánffy Miklós a desemnat pentru negocieri un politician de prim rang, bun cunoscător al problemelor din Transilvania și al raporturilor dintre cele două state⁷⁶, reprezentantul guvernului român nu dispunea de aceleași calități. Istoricul Aurică Simion explică alegerea lui Gheorghe Mironescu prin faptul că Mihai Antonescu nu a intenționat să se angajeze în negocierea unor chestiuni ce rezultau din aplicarea practică a prevederilor arbitrajului de la Viena – după cum doreau oficialitățile de la Budapesta – ci, dimpotrivă, ministrul de externe român a avut în vedere doar problema esențială a nrecunoașterii sentinței arbitrale cu implicațiile de rigoare⁷⁷.

Poziția guvernului maghiar în privința negocierilor s-a conturat în cadrul instrucțiunilor din 16 martie, respectiv a scrisorii din 30 aprilie 1943, adresate de primul ministru Kállay Miklós contelui Bánffy Miklós. „În momentul schimbului de opinii – se arăta în instrucțiuni – vă rog să scoateți în evidență faptul că inițiativa pornind de la

⁷⁴ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Telegrama cifrată nr. 75 din 25.02.1943 și instrucțiunile Ministerului de Externe adresate Legației maghiare din București la 01.03.1943

⁷⁵ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Telegrama cifrată nr. 100 din 10.03.1943, 126 din 27.03.1943 ale Legației maghiare din București, respectiv telegrama cifrată nr. 111 din 17.03.1943 și 133 din 27.03.1943 adresate de Ministerul de Externe maghiar Legației din București. Vezi și *Die Weizsäcker – Papiere 1933-1950*, Herausgegeben von Leonidas E. Hill, Berlin, 1974, p. 334.

⁷⁶ Delegarea contelui Bánffy Miklós a avut și alte motivații. În paralel cu demersurile diplomatice inițiate de Mihai Antonescu având ca scop reglementarea raporturilor româno-maghiare, o acțiune similară s-a conturat și în cadrul opoziției democratice din ambele state, inițiativa aparținând și de această dată părții române. În contextul sondajelor efectuate în Occident în vederea pregătirii ieșirii României din război, Iuliu Maniu – liderul incontestabil al opoziției române – a dorit să afle dacă nu existau intenții asemănătoare în cercurile opoziției din Ungaria. Prin urmare, la sfârșitul anului 1942 fruntașul țărănist a trimis – prin intermediul unui om de încredere – un mesaj în acest sens contelui Bethlen István – conducătorul așa-numitului „partid al păcii” („békepárt”) – solicitându-i acestuia o întâlnire, Bethlen István s-a declarat dispus pentru un schimb de opinii, dar imediat și-a dat seama că realizarea întrevederii era practic imposibilă datorită supravegherii stricte exercitate de germani. În această situație Bethlen și-a îndreptat atenția asupra identificării unei persoane de încredere capabilă să ducă la bun sfârșit o asemenea însărcinare și care să reprezinte în același timp un partener de dialog acceptabil pentru Iuliu Maniu. Alegerea sa s-a oprit asupra contelui Bánffy Miklós, fost ministru de externe în guvernul Bethlen și un excelent cunoscător al raporturilor româno-maghiare. Bánffy a acceptat misiunea încredințată, dar a apărut o nouă problemă legată de motivul legal al deplasării acestuia la București. În timp ce Bethlen încerca să rezolve chestiunea, el a primit din partea premierului maghiar Kállay Miklós invitația de a participa la ședința Consiliului de Miniștri în care urmau să fie discutate ofertele guvernului român. Întrucât în cursul ședinței a fost pusă în discuție posibilitatea trimerii unui delegat maghiar la București, Bethlen a folosit prilejul pentru a-l propune pe Bánffy Miklós, ideea lui fiind acceptată. În consecință, Bánffy Miklós a fost investit cu o dublă misiune. Prima, semioficială, încredințată de guvernul maghiar, de a trata cu înputernicitul guvernului român; cea de a doua, secretă, fiind primită din partea contelui Bethlen István, respectiv de a lua legătura cu Iuliu Maniu în vederea perfectării unei colaborări politice și militare cu scopul ieșirii comune din război a României și Ungariei. Cf. Bánffy Miklós, *Emlékeimből*, p. 336-337; Csátári Dániel, *Forgószélben*, p. 240.

⁷⁷ Cf. Aurică Simion, *Preliminarii politico-diplomatice*, p. 302.

vicepreședintele Consiliului de Miniștri Mihai Antonescu, Excelența Voastră a primit instrucțiuni de la guvernul maghiar de a lua la cunoștință concepțiile românilor referitoare la reglementarea radicală (a raporturilor cu Ungaria – n.n.). Însărcinarea dumneavoastră se restrânge doar la orientarea privind reglementarea relațiilor româno-maghiare și la sondarea punctelor de vedere“. De asemenea, premierul maghiar atrăgea atenția că guvernul de la Budapesta refuza categoric să discute revizuirea arbitrajului de la Viena, dar nu se opunea dezbaterii chestiunilor rămase în suspensie datorită întreruperii tratatelor din toamna anului 1940. În scrisoarea din 30 aprilie – în fapt o completare a instrucțiunilor din 16 martie – Kállay a prezentat tratamentul aplicat de autoritățile române față de minoritatea ungară din Transilvania de sud, arătând că guvernul maghiar dorea soluționarea în primă instanță a plângerilor „arzătoare“, urmând ca ulterior să fie discutată problema relațiilor dintre cele două state⁷⁸.

Eforturile depuse de oficialitățile din Budapesta și București în vederea ameliorării raporturilor bilaterale nu au fost perturbate de acuzele aduse de conducerea Reich-ului în cadrul convorbirilor la nivel înalt Hitler-Antonescu (12-13 aprilie) și Hitler-Horthy (16-17 aprilie) la adresa manevrelor diplomatice potrivnice intereselor germane, inițiate de vicepreședintele Consiliului de Miniștri român Mihai Antonescu, respectiv premierul maghiar Kállay Miklós⁷⁹. Dimpotrivă, consultările au continuat în cursul lunii aprilie. La 15 aprilie ministrul plenipotențiar român la Budapesta – Eugen Filotti – a predat primului ministru Kállay Miklós lista revendicărilor cu privire la tratamentul minorității românești din Transilvania de nord⁸⁰, un document similar referitor la situația minoritarilor maghiari din Transilvania de sud fiind înaintat la 23 aprilie lui Mihai Antonescu de reprezentantul Ungariei la București. Cu această ocazie, ministrul de externe român și-a exprimat satisfacția pentru primirea rezervată de premierul maghiar lui Eugen Filotti, accentuând din nou convingerea sa că „disensiunile dintre noi devin nesemnificative în raport cu primejdiile care amenință ambele state și prin urmare trebuie să ne înțelegem unii cu alții, chiar cu prețul unor sacrificii reciproce“⁸¹. Îmbunătățirea simțitoare a relațiilor româno-maghiare în această perioadă este ilustrată nu numai de tonul conciliant ce a caracterizat luările de poziție ale oamenilor politici români și maghiari, ci și de numeroasele articole de presă ce s-au referit la „comunitatea de interese a popoarelor mici și necesitatea înțelegerii pașnice

⁷⁸ MOL, K 63 – 1943 – 255 – 27/7 II, fol. 356-364, 366-368. Scrisoarea și instrucțiunile adresate de primul ministru Kállay Miklós contelui Bánffy Miklós la 30.04.1943, respectiv 16.03.1943; Cf. P.A.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 13, R 29709, E. 185901. Telegramm Nr. 723 der deutschen Gesandtschaft in Budapest vom 17.04.1943, gez. Werkmeister; Bánffy Miklós, *Emlékeimből*, p. 337; Csátári Dániel, *Forgószélben*, p. 241.

⁷⁹ A.D.A.P., Serie E, Band V, doc. nr. 300, p. 583-589; doc. nr. 306, p. 594-605; doc. nr. 315, p. 621-640; doc. nr. 316, p. 640-644; *Horthy Miklós titkos iratai*, doc. nr. 75, p. 392-397. O prezentare precisă și extrem de documentată a „păcatelor“ lui Mihai Antonescu o constituie informarea trimisă de Ministerul de Externe german la 22 aprilie 1943 ambasadei din Roma. Cf. P.A.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 13, R 29709, E. 185932-185939. Telegramm Nr. 511 des Auswärtigen Amtes vom 22.04.1943, gez. Rintelen; AMAE, fond 71/Germania, vol. 92, f. 273-274. Telegrama cifrată nr. 43901 din 21.04.1943 a Legației române din Berlin.

⁸⁰ Lista întocmită la București conținea, în esență, plângerile referitoare la tratamentul discriminatoriu aplicat de autoritățile maghiare românilor din Transilvania pe plan economic (confiscările de proprietăți, retragerea autorizațiilor de funcționare, etc.), pe plan cultural și religios (situația bisericii și a preoților, etc.), respectiv prezenta situația sumbră a locuitorilor de naționalitate română mobilizați pentru serviciul militar și detașamentele de muncă. Cf. Csátári Dániel, *Forgószélben*, p. 242. Vezi și AMAE, fond 71/Germania, vol. 92, f. 325-329. Notă asupra convorbirii avute de Mihai Antonescu cu Manfred von Killinger la 20.05.1943.

⁸¹ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Telegrama cifrată nr. 167 din 23.04.1943 a Legației maghiare din București.

între România și Ungaria“. În discursul său din 29 mai 1943, Kállay Miklós a reafirmat dorința sa de a promova o politică externă independentă care să respecte drepturile minorităților, „deoarece cu vecinii noștri avem mai multe interese comune decât contrare“. Mai mult, pentru a oferi greutate afirmațiilor sale, el a luat o serie de măsuri în scopul remedierii situației românilor din Transilvania de nord. La cererea lui Mihai Antonescu a suspendat procesul intentat lui Emil Hațieganu și colaboratorilor săi, o parte a funcționarilor români concediați au fost reprimiți în funcții și s-a îmbunătățit sistemul de eliberare a autorizațiilor de călătorie pentru cetățenii români⁸². Sensibil la gesturile premierului maghiar, Mihai Antonescu a răspuns cu măsuri similare: a temporizat acțiunile Asociației Expulzaților și Refugiaților din Transilvania de Nord, a permis mărirea tirajului ziarului maghiar „Déli Hírlap“ și s-a declarat dispus să examineze situația cetățenilor de origine maghiară concentrați în taberele de muncă din România⁸³. Prin urmare, atmosfera părea optimă pentru derularea convorbirilor, astfel că după mai multe amânări, contele Bánffy Miklós sosea la data de 18 iunie 1943 în capitala României.

Convorbirile cu Gheorghe Mironescu din 19, respectiv 23 iunie s-au desfășurat în secret la Sinaia și, după cum era de așteptat, nu au avut nici un rezultat concret datorită pozițiilor ireconciliabile pe care s-au situat cele două părți. În cadrul primei întrevederi, urmând instrucțiunile primite de la Budapesta, Bánffy a prezentat scopul misiunii sale ce consta în a „lua la cunoștință concepțiile guvernului român, în calitate de persoană particulară și de a le prezenta acasă în mod fidel“. Spre surprinderea sa, Mironescu a declarat că prin intermediul arbitrajului de la Viena, Ungaria a luat teritorii românești și România așteaptă ca aceste teritorii să-i fie retrocedate, arătând că „el are înțelegerea de a discuta numai retrocedarea de teritorii“. A urmat o discuție aprinsă, ce a scos la iveală contradicțiile româno-maghiare și a demonstrat faptul că un compromis era imposibil de realizat. A doua întrevedere, desfășurată la 23 iunie, nu a adus cu sine noutăți notabile. În urma consultărilor avute cu Mihai Antonescu, Mironescu a comunicat contelui Bánffy că „guvernul român denunțând actul de la Viena nu poate iniția negocieri bazându-se pe acest act“, dar se arăta dispus să examineze în „interesul ameliorării atmosferei dintre cele două state“ problemele legate de: 1) tratamentul minorităților; 2) relațiile financiare și comerciale; 3) chestiunile privitoare la traficul de frontieră. Guvernul român a condiționat însă dezbaterile acestor probleme de prezența unei persoane având înțelegere deplină, condiție ce a însemnat, în fapt, sfârșitul negocierilor, întrucât Bánffy – care nu dispunea de asemenea înțelegere – a refuzat propunerea înaintată de Mironescu⁸⁴. Pe de altă parte, convorbirile secrete purtate de Bánffy Miklós cu Iuliu Maniu – în casa acestuia – s-au soldat de asemenea cu un eșec. Maniu a împărtășit în totalitate punctul de vedere exprimat de cercurile opoziției maghiare cu privire la necesitatea desprinderii concomitente a României și Ungariei din alianța cu Axa, dar s-a declarat categoric împotriva menținerii *status quo*-ului teritorial, soluție ce în opinia sa nu era posibilă, și a avertizat Budapesta „să nu se cramponeze de

⁸² Csatári Dániel, *Forgószélben*, p. 243; Mihai Antonescu afirma la 4 martie 1943 că relațiile româno-maghiare „în ultima vreme sunt ameliorate“. Cf. A.M.A.E., fond 71/Germania, vol. 92, f. 12. Notă asupra convorbirii avute de Mihai Antonescu cu Manfred von Killinger la 04.03.1943.

⁸³ Csatári Dániel, *Forgószélben*, p. 243.

⁸⁴ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b – 203. Telegrama cifrată nr. 219 din 26.06.1943 a Legației maghiare din București; AMAE, fond 71/Ungaria, vol. 97, f. 414-426; P.A.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 13, R 29709, E. 186177-186178. Telegramm Nr. 3471 der deutschen Gesandtschaft in Bukarest vom 23.06.1943, gez. Killinger; Csatári Dániel, *Forgószélben*, p. 247-248; Aurică Simion, *Preliminarii politico-diplomatice*, p. 304-305; Bánffy Miklós, *Emlékeimből*, p. 338.

frontierele din timpul regelui Ștefan cel Sfânt pentru că în lumea democrației aceasta ar împinge-o spre ruină”⁸⁵.

Eșecul convorbirilor Bánffy – Mironescu, datorat în principal poziției cercurilor decizionale din București în privința retrocedării Transilvaniei de nord, l-a îndemnat pe primul ministru Kállay Miklós să chestioneze guvernul român cu privire la motivele ce au determinat plasarea în centrul atenției a problemelor teritoriale. În cadrul întrevederii avute cu ministrul maghiar Nagy László la 27 iunie 1943, Mihai Antonescu a reproșat Ungariei poziția adoptată referitor la arbitrajul de la Viena. El a declarat că a înțeles prin „reglementarea radicală” a relațiilor româno-maghiare sosirea la București a unui delegat maghiar înarmat cu depline puteri pentru dezbaterile chestiunilor teritoriale. În opinia sa călătoria întreprinsă de contele Bánffy Miklós, fusese inutilă și a ținut să precizeze că reglementarea relațiilor dintre România și Ungaria era condiționată de soluționarea diferendului teritorial⁸⁶. Întrucât posibilitatea unei înțelegeri directe părea total compromisă, ambele guverne au decis să se adreseze Puterilor Axei. În instrucțiunile trimise reprezentanțelor diplomatice maghiare din Berlin și Roma la 2 iulie 1943, primul ministru Kállay Miklós le solicita acestora să comunice guvernelor respective informația referitoare la denunțarea unilaterală de către România a deciziei de la Viena. Responsabilitatea pentru eșecul negocierilor era atribuită exclusiv părții române, Kállay accentuând disponibilitatea Budapestei de a relua convorbirile⁸⁷. De partea cealaltă, Mihai Antonescu l-a convocat pe ministrul plenipotențiar Manfred von Killinger pentru a-l informa cu privire la desfășurarea negocierilor. Cu acest prilej Mihai Antonescu a aruncat responsabilitatea pentru eșecul convorbirilor în seama guvernului maghiar, solicitând sprijinul Berlinului împotriva Budapestei⁸⁸. Date fiind „antecedentele” politice ale oficialului român precum și pregătirile Germaniei în vederea lansării mult așteptatei ofensive de vară de la Kursk, inițiativa lui Mihai Antonescu a venit într-o conjunctură total nepotrivită, fiind întâmpinată la Berlin cu rezerve și iritare nedisimulate. „Raportul dumneavoastră despre convorbirea Bánffy – Mironescu arată în mod cert că mentalitatea lui Mihai Antonescu rămâne aceeași” – relevă telegrama trimisă de ministrul de externe Joachim von Ribbentrop Legației germane din București la 26 iunie 1943 – „După ce a luat legătura cu englezii și americanii [...] cu prima ocazie care se arată, el vrea acum să repună pe tapet față de maghiari problema Transilvaniei de nord și solicită chiar sprijinul german în acest sens, respectiv sprijin împotriva arbitrajului de la Viena”. Ribbentrop reproșă de asemenea ministrului de externe român faptul că prin demersul său crea o situație ce îngreuna efortul de război al Puterilor Axei și recomanda în consecință lui Killinger să manifeste o reținere totală în privința diferendului româno-maghiar, respectiv să evite cu orice preț „manevrele lui Mihai Antonescu” de a conecta Germania la afacerea Bánffy – Mironescu⁸⁹.

⁸⁵ Bánffy Miklós, *Emlékeimből*, p. 338-340; Csatári Dániel, *Forgószélben*, p. 248-249; Aurică Simion, *Preliminarii politico-diplomatice*, p. 305-306.

⁸⁶ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Telegrama cifrată nr. 253 din 27.06.1943 a Legației maghiare din București.

⁸⁷ MOL, K 64 – 1943 – 99 – 27/b. Telegrama cifrată nr. 108, 109 și 75, 76 din 02.07.1943 adresate de Ministerul de Externe maghiar Legațiilor din Berlin, respectiv Roma.

⁸⁸ P.A.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 13, R 29709, E. 186177-186178. Telegramm Nr. 3471 der deutschen Gesandtschaft in Bukarest vom 23.06.1943, gez. Killinger. Vezi și A.M.A.E., fond 71/Germania, vol. 92, f. 361-362. Notă asupra convorbirii avute de Mihai Antonescu cu Manfred von Killinger la 23.06.1943.

⁸⁹ P.A.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 13, R 29709, E. 186190-186191. Telegramm Nr. 1005 des Auswärtigen Amtes vom 26.06.1943, gez. Ribbentrop. Secretarul de stat, baronul von Steengracht, sublinia la 28 iunie în fața însărcinatului cu afaceri român la Berlin necesitatea de a se continua discuțiile

În urma vizitei efectuate la Roma de o delegație română în frunte cu Mihai Antonescu se părea că șansele reluării tratatelor crescuseră simțitor, dar arestarea lui Benito Mussolini și dezintegrarea Italiei au însemnat totodată eșecul definitiv al negocierilor româno-maghiare. Odată cu aceasta, destinderea intervenită în cadrul relațiilor bilaterale lua sfârșit, raporturile dintre cele două state revenind la „normalitate”. Cu alte cuvinte la situația existentă înainte de decembrie 1942, ce se caracteriza prin măsuri reciproce îndreptate împotriva minorităților, declarații războinice, articole amenințătoare în presă, plângeri și reclamații înaintate Axei, „denunțuri” referitoare la atitudinea antigermană a părții adverse etc. De exemplu, în discursul său rostit la Sibiu în 18 iulie 1943 cu prilejul ridicării în grad a promoției Mihai Viteazul, mareșalul Ion Antonescu a reiterat hotărârea României de a redobândi Transilvania de nord, proferând amenințări deloc voalate la adresa Ungariei⁹⁰. Reacția maghiară nu s-a lăsat mult timp așteptată, într-o alocuțiune rostită la 19 august 1943, primul ministru Kállay Miklós pronunțându-se din nou în favoarea restaurării frontierelor „coroanei Sfântului Ștefan”⁹¹. Datorită acestor evoluții nedorite, Berlinul era nevoit să admită faptul că raporturile dintre cele două state au cunoscut după eșecul negocierilor Bánffy – Mironescu o înrăutățire considerabilă. „În ultimul timp în relațiile dintre România și Ungaria au apărut noi tensiuni – afirmă o notă din 13 august 1943 întocmită de subsecretarul de stat Andor Hencke – După ce încercarea efectuată în vederea destinderii – prin intermediul călătoriei lui Bánffy la București – s-a dovedit zadarnică, comportamentul ambelor părți se înăsprește. Deși cele două tabere explică această atitudine prin măsurile adoptate împotriva minorităților, respectiv declarațiile de presă și demonstrațiile revizioniste ale părții adverse, totuși aici există impresia că interesul guvernului român în chestiunea Transilvaniei este în prezent accentuat”. Nota enumera în acest sens conținutul revizionist al alocuțiunii mareșalului Ion Antonescu din 18 iulie și diferitele intervenții ale ministrului României la Berlin, respectiv reacția Budapestei la discursul Conducătorului, concretizată în articole de presă și cuvântări ale oamenilor politici maghiari, subliniind faptul că o intervenție germană în acest „război al declarațiilor nu era de dorit”. Mai mult, datorită eșecurilor evidente înregistrate în cadrul inițiativelor sale de mediere a disputei dintre România și Ungaria, conducerea Reich-ului își propunea ca pe viitor să adopte o atitudine rezervată în ce privește raporturile româno-maghiare, urmând ca plângerile înaintate de ambele guverne la Berlin să fie luate la cunoștință și transmise reprezentanțelor diplomatice sau comisiilor interesate⁹².

Încordarea relațiilor dintre România și Ungaria în a doua jumătate a anului 1943 a determinat cercurile politice și militare din București să ia în considerare reevaluarea participării armatei române la operațiunile din Rusia. Măsurile inițiate în acest sens de Marele Stat Major – cu aprobarea mareșalului Ion Antonescu – au avut în vedere menținerea a cât mai multor unități în interiorul țării, limitarea contingentelor de trupe aflate în răsărit și adoptarea unor măsuri în vederea prevenirii unei eventuale agresii militare din partea Ungariei. Astfel, în cursul anului 1943, Marele Stat Major a

româno-maghiare „fiind în interesul ambelor părți de a se ajunge la o înțelegere”. Cf. A.M.A.E., fond 71/Germania, vol. 92, f. 378-381. Raportul nr. 2989/P 1 din 28.06.1943 al Legației române din Berlin.

⁹⁰ „Timpul” din 20.07.1943; P.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 14, R 29710, E. 182362-186363. Telegramm Nr. 4065 der deutschen Gesandtschaft in Bukarest vom 18.07.1943, gez. Killinger; E. 182364-182371: Telegramm Nr. 4080 der deutschen Gesandtschaft in Bukarest vom 19.07.1943, gez. Killinger; E. 182378-182379. Telegramm Nr. 4109 der deutschen Gesandtschaft in Bukarest vom 20.07.1943, gez. Killinger.

⁹¹ Csátári Dániel, *Forgószélben*, p. 251.

⁹² P.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 14, R 29710, E. 182489-182493. Aufzeichnung betreffend die letzte Entwicklung der ungarisch-rumänischen Beziehungen, vom 13.08.1943, gez. Hencke.

promovat și aplicat un amplu program militar care viza în esență respingerea unei eventuale agresiuni maghiare și pregătirea condițiilor în vederea redobândirii Transilvaniei de nord⁹³. Marele Stat Major a depus de asemenea eforturi considerabile pentru păstrarea în interior a unui număr ridicat de militari instruiți, limitând astfel efectivele aflate la est de teritoriul național⁹⁴. În paralel cu aceste măsuri au fost create depozite secrete de armament, în care s-au păstrat importante cantități de arme (îndeosebi artilerie), fiind reținută în interior inclusiv o parte considerabilă a tehnicii de luptă livrată de Germania nazistă în scopul înzestrării diviziilor românești aflate încă în Rusia⁹⁵. Măsurile prezentate anterior, afirmațiile unor oficialități românești referitoare la pretențiile României asupra Transilvaniei de nord⁹⁶, concentrările masive de trupe la frontiera româno-ungară⁹⁷, precum și atmosfera ostilă întreținută permanent de guvernul român la adresa Ungariei⁹⁸ – au reprezentat tot atâtea elemente ce au iritat și îngrijorat în egală măsură autoritățile de la Budapesta, care au acuzat executivul de la București că nu dorea o destindere reală și că se străduia cu orice preț în vederea perpetuării tensiunii și sentimentului de nesiguranță în relațiile cu Ungaria. Demersurile diplomatice inițiate

⁹³ În acest sens se cuvine a fi remarcat faptul că primele măsuri fuseseră adoptate în vara anului 1942, când a fost elaborat un plan care prevedea organizarea și dislocarea în zonele și pe direcțiile importante de atac a mai multor grupări operative ce urmau să acționeze sub conducerea comandamentului Armatei 1, acestei mari unități revenindu-i misiunea de a apăra teritoriul național în eventualitatea unei agresiuni maghiare. De asemenea, în vederea unei mai bune asigurări și acoperiri a frontierei cu Ungaria, la 15 iulie 1943, era aprobat un plan de reorganizare a grănicerilor în urma căruia numărul regimentelor de grăniceri a fost mărit de la 8 la 10, prin această decizie asigurându-se o densitate mai mare de pichete transformate în puncte de sprijin și apărare. În cadrul măsurilor inițiate de Marele Stat Major în vederea respingerii unui atac maghiar s-a înscris de asemenea elaborarea așa-numitei „Ipoteze U”. Având ca punct de plecare analiza intențiilor probabile ale armatei maghiare, planul cuprindea două faze: prima fază avea în vedere o defensivă generală având ca scop epuizarea forțelor adverse, iar a doua prevedea trecerea trupelor române la o ofensivă generalizată. Cf. *Istoria militară a poporului român*, vol. VI, p. 549-552.

⁹⁴ În perioada aprilie 1943-februarie 1944, raportul dintre efectivele militare aflate în interior și cele de pe frontul de est a fost următorul:

Dislocarea	01.04.1943	01.07.1943	01.10.1943	01.02.1944
Est Bug	110.191	110.833	106.578	82.039
Între Nistru și Bug	125.476	93.705	85.460	114.580
În interior	395.322	599.012	709.287	693.866
Total	630.989	803.550	901.325	890.485

Sursa: Ion Țuța, *România la cumpăna istoriei. August '44*, p. 155.

⁹⁵ Într-un raport înaintat Berlinului la 1 noiembrie 1943, ministrul plenipotențiar german von Killinger arăta că „România strigă permanent după arme, fără a le plăti, motivând aceasta prin pierderile suferite în luna ianuarie a anului în curs. Armele livrate de noi nu sunt folosite împotriva Rusiei, ci rămân în țară sub pretextul protecției față de Ungaria”. Cf. P.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 15, R 29711, E. 186918-186922. Telegramm Nr. 6342 der deutschen Gesandtschaft in Bukarest vom 01.11.1943, gez. Killinger; *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945. Serie E: 1941-1945, Band VII, 1. Oktober 1943 bis 30. April 1944*, Göttingen, 1979, doc. nr. 72, p. 139-141; Vezi și Ion Gheorghe, *Un dictator nefericit*, p. 200-201.

⁹⁶ De exemplu, mareșalul Ion Antonescu declara ministrului plenipotențiar finlandez la București la 10 septembrie 1943 că „în recenta mea vizită efectuată la Führer, a fost discutată și chestiunea Transilvaniei. Eu i-am arătat Führer-ului că nu doresc să reprimesc Transilvania din mâna Germaniei ca un «Gnadengeschenk». Este de dorit ca cei neavizați să nu se implice în această chestiune, a cărei clarificare privește exclusiv România și Ungaria”. El a dat de înțeles interlocutorului său că situația externă nu permitea rezolvarea disputei teritoriale în acel moment, dar la timpul potrivit România urma să-și valorifice „drepturile sale de necontestat”. Cf. MOL, K 64 – 1943 – 98 – 27 – 543. Raportul nr. 105 din 06.10.1943 al Legației maghiare din Helsinki.

⁹⁷ MOL, K 63 – 1943 – 270 – 27/1. Rapoartele nr. 46 din 14.08.1943, nr. 54 din 11.09.1943, nr. 58 din 02.10.1943, nr. 72 din 20.11.1943, ale Consulatului maghiar din Arad; Rapoartele nr. 98 din 03.09.1943, nr. 105 din 09.10.1943, nr. 109 din 30.10.1943, nr. 113 din 11.11.1943 ale Consulatului maghiar din Brașov.

⁹⁸ MOL, K 64 – 1943 – 98 – 27 – 562, 603. Rapoartele nr. 326 din 29.10.1943 și 348 din 22.11.1943 ale Legației maghiare din București; P.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 15, R 29711, E. 186973-1869875. Telegramm Nr. 2270 der deutschen Gesandtschaft in Budapest vom 18.11.1943, gez. Jagow.

de guvernul maghiar în capitala Reich-ului în scopul denunțării comportamentului factorilor de decizie din România au rămas însă fără rezultat, deoarece partea germană și-a menținut în continuare poziția de expectativă în disputa dintre cele două state⁹⁹.

III.2. România, Ungaria și operațiunea „Margarethe I“

În a doua jumătate a anului 1943, disensiunile dintre Germania și aliații/satelii săi s-au înmulțit și agravat neconținut. Înfrângerile suferite de Wehrmacht pe diferitele teatre de operațiuni militare, coroborate cu ieșirea Italiei din război, au determinat atât România cât și Ungaria să accelereze politica de desprindere din alianța cu cel de-al III-lea Reich, concretizată prin refuzul de a trimite noi contingente de trupe în Rusia, retragerea treptată a unităților aflate încă pe frontal de est, precum și intensificarea contactelor – pe diferite canale de comunicare – cu aliații occidentali în vederea ieșirii din război¹⁰⁰. Aceste demersuri nu au rămas necunoscute conducerii Germaniei naziste, la Berlin existând temerea că cele două state vor încerca să urmeze în scurt timp exemplul Italiei¹⁰¹. Menținerea României și Ungariei în sfera de influență a celui de-al III-lea Reich era de o importanță primordială pentru conducerea germană, deoarece, spre deosebire de Italia sau Finlanda, ambele state sud-est europene ocupau o poziție cheie în angrenajul politic și militar german¹⁰². În consecință, în toamna anului 1943, pentru a preîntâmpina repetarea unor evenimente nedorite și neplăcute precum cele petrecute în Italia, Hitler și Înalțul Comandament al Wehrmacht-ului (OKW) au luat decizia ocupării Ungariei, în acest scop purtându-se convorbiri cu feldmareșalul Maximilian baron von Weichs, recent numitul comandant al forțelor germane din sud-estul Europei. Astfel, au fost elaborate de către Statul Major al Armatei terestre (OKH) în colaborare cu OKW, în perioada 30 septembrie 1943-27 februarie 1944, planurile de ocupare militară a Ungariei și de dezarmare a armatei maghiare¹⁰³. În cursul planificării acestor operațiuni

⁹⁹ MOL, K 64 – 1943 – 98 – 27 – 581. Raportul nr. 356 din 12.11.1943 al Legației maghiare din Berlin.

¹⁰⁰ P.A.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 15, R 29711, E. 186928. Telegramm Nr. 3845 der deutschen Gesandtschaft in Lissabon vom 03.11.1943, gez. Dietmar; E. 186938-186940. Telegramm Nr. 2223 der deutschen Gesandtschaft in Budapest vom 10.11.1943, gez. Jagow; E. 186948-186949. Telegramm Nr. 3961 der deutschen Gesandtschaft in Lissabon vom 12.11.1943, gez. Huene; E. 186963. Telegramm Nr. 253 der deutschen Botschaft in Vatikan vom 15.11.1943, gez. Weizsäcker; B.M.F., RW 5/ 363 (Raportele Abwehrului din 20 respectiv 25.09.1943 cu privire la tratativele de pace ale emisarilor români în Madrid și Ankara); Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu*, p. 211-214; idem, *Das deutsch-ungarisches Verhältnis im letzten Kriegsjahr*, în „Wehrwissenschaftliche Rundschau“, Heft 2/1960, p. 78; Mario D. Fenyő, *Hitler, Horthy, and Hungary*, p. 131-147; Czettler Antal, *A mi kis élethalál kérdéseink*, p. 319-405; Vasile Pușcaș, *Speranță și disperare. Negocieri Româno – Aliate 1943-1944*, București, 1995, *passim*.

¹⁰¹ „În ce privește posibilitățile de trădare la celelalte state satelite – nota în jurnalul său la 23 septembrie 1943 Goebbels – Horthy ar dori cu plăcere să treacă de partea cealaltă, dar Führerul a luat deja măsurile necesare. Dealtfel, la prima menționare a unei asemenea trădări el va deplasa la Viena două divizii blindate; cred că asta îi va trezi la realitate pe maghiari. Kállay, primul ministru maghiar este un porc. Dar el nu se deconspiră, este prea precaut pentru a se descoperi. Prin urmare noi trebuie momentan să facem o figură bună la un joc răuvoitor. Antonescu este un aliat de încredere, în măsura în care se poate afirma așa ceva despre un balcanic. Chiar și el se află însă în mâna coruptului și anglofilului Mihai Antonescu, ce ar trece de partea cealaltă mai degrabă azi decât mâine“. Cf. *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil II Diktate 1941-1945, Band 9 Juli-September 1943*, herausgegeben von Elke Fröhlich, bearbeitet von Manfred Kittel, München, 1993, p. 589; Walter Warlimont, *Al treilea Reich. Comanda Supremă. În inima Cartierului General al Führer-ului 1939-1945*, f.l., f.a., p. 417 și în special partea a V-a, capitolul IV, nota nr. 6.

¹⁰² Walter Warlimont, *Al treilea Reich. Comanda Supremă*, p. 434.

¹⁰³ *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*, herausgegeben von Percy Ernst Schramm in Zusammenarbeit mit Hans-Adolf Jacobsen, Andreas Hillgruber, Walther Hubatsch, *Band IV, 1 Januar 1944-12 Mai 1945*, eingeleitet und erläutert von Percy Ernst Schramm, Frankfurt am Main, 1961, p. 189, 211 (în continuare se va cita *KTB - OKW*); vezi și B.M.F., RW 4/584, 585, *passim* (Chefsachen „Margarethe“).

OKW a ajuns la concluzia că în viitorul apropiat Wehrmacht-ul nu avea să dispună de forțe suficiente în vederea ocupării Ungariei, decât în cazul în care diviziile necesare îndeplinirii operațiunii ar fi fost retrase de pe teatrul de operațiuni din Rusia. Prin urmare, contracararea unei eventuale desprinderi concomitente a celor două state din alianța cu Germania prin intermediul unor măsuri de natură militară a părut la prima vedere imposibilă OKW și OKH¹⁰⁴. În această situație conducerea germană a dat dovadă de abilitate și pragmatism, elaborând o variantă care prevedea, inițial, implicarea armatelor române și slovace în operațiunile de ocupare militară a Ungariei. Conform acestui plan (codificat „Unternehmen Margarethe I”), teritoriul maghiar urma să fie împărțit în trei zone militare. Prima zonă cuprindea teritoriul aflat la vest de Tisa, inclusiv Budapesta, unde ocupația militară avea să revină exclusiv trupelor germane. A doua zonă militară cuprindea teritoriul situat la est (inclusiv Transilvania de nord) și sud de Tisa, ocupația urmând să fie executată de unitățile armatei române. În fine, a treia zonă – nordul Ungariei – avea să fie controlată de trupele germane, în colaborare cu cele slovace. Implicarea forțelor militare ale României și Slovaciei în cadrul operațiunii „Margarethe” prezenta o tentă politică evidentă, deoarece planurile elaborate de OKW și OKH stipulau că „românilor și slovacilor le-au fost rezervate sarcini care coincid cu principalele lor scopuri politice”¹⁰⁵. S-ar putea crede că „premiul” oferit de partea germană pentru colaborare ar fi fost retrocedarea teritoriilor pierdute de ambele state în favoarea Budapestei prin intermediul arbitrajelor de la Viena din 2 noiembrie 1938, respectiv 30 august 1940. Nimic mai fals. În fapt așa cum se va constata ulterior, Hitler nu a dorit participarea concretă a trupelor române și slovace la operațiunea „Margarethe”. Ceea ce a contat cu adevărat în viziunea dictatorului nazist a fost „modelarea” atitudinii maghiare în conformitate cu interesele Reich-ului, iar folosirea „argumentului” referitor la o posibilă implicare a României, Slovaciei și Croației în ocuparea militară a Ungariei, în cursul convorbirilor desfășurate cu regentul Horthy Miklós la castelul Klessheim în 18 martie 1944¹⁰⁶, avea să se dovedească un element decisiv în atingerea obiectivului propus de Führer: ocuparea Ungariei fără a întâmpina rezistență militară din partea armatei maghiare. Mai mult, pentru a ilustra caracterul duplicitar al politicii promovate de Berlin în privința relațiilor româno-maghiare și a problemei Transilvaniei, se cuvine a fi relevat faptul că OKW nu a ezitat să elaboreze la începutul anului 1944 un plan militar (codificat operațiunea „Margarethe II”) în vederea ocupării României, ce prevedea posibilitatea participării forțelor militare ungare la operațiunile de ocupare a părții de sud a Transilvaniei! Preparativele aveau însă să fie sistate din ordinul personal al Führer-ului, la sfârșitul lunii februarie, ca urmare a garanțiilor politice și militare oferite de mareșalul Ion Antonescu, garanții ce au risipit

¹⁰⁴ Walter Warlimont, *Al treilea Reich. Comanda Supremă*, p. 435.

¹⁰⁵ *KTB – OKW*, Band IV, p. 190, 211.

¹⁰⁶ În ședința Consiliului de Coroană din 19 martie Horthy afirma faptul că nu a fost în postura de a opune rezistență în fața ocupației germane deoarece „Nu dispunem de forțele militare necesare. Dar chiar dacă le-am fi avut, germanii ar fi distrus națiunea maghiară și ar fi luat în stăpânire Ungaria. Rezistența din partea noastră ar atrage după sine pătrunderea armatei române în Ungaria. Croații și slovacii ar proceda la fel”. Cf. *Horthy Miklós titkos iratai*, doc. nr. 81, p. 427 (Stenograma ședinței Consiliului de Coroană din 19.03.1944). Mai mult, se pare că principalul motiv care l-a determinat pe Horthy să nu demisioneze din funcția de regent – în semn de protest la adresa ocupației germane – a fost amenințarea proferată de Hitler, potrivit căreia într-o asemenea ipostază „Ungaria urma să fie tratată ca un stat inamic, vor fi trimise inclusiv trupele române, slovace și croate, iar cele două arbitraje de la Viena urmau să fie anulate. Aceste argumente au avut un efect demoralizant asupra lui Horthy”. Cf. Bánffy Miklós, *Emlékeimből*, p. 351. Vezi de asemenea *Allianz*, doc. nr. 125, p. 367 (Stenograma ședinței Consiliului de Miniștri maghiar din 19.03.1944); Horthy Miklós, *Emlékirataim*, Budapest, 1993, p. 281-285.

temerile germane legate de atitudinea României, mai exact de perspectiva desprinderii ei din alianța cu cel de-al III-lea Reich¹⁰⁷.

Pregătirile având ca scop ocuparea militară a Ungariei s-au amplificat în lunile ianuarie-februarie 1944 pe fondul informațiilor și semnalelor de alarmă tot mai numeroase recepționate de forurile decizionale din Berlin, cu privire la politica dublă, antigermană, a guvernului Kállay¹⁰⁸, astfel că la sfârșitul lunii februarie 1944 preparativele pentru declanșarea operațiunii „Margarethe I” erau, în general, încheiate. Înainte de a da „undă verde” înfăptuirii ei, Führer-ul a dorit să aibă o discuție decisivă cu mareșalul Ion Antonescu, în urma căreia să fie clarificată atitudinea României. În cadrul primei convorbiri Hitler – Antonescu din 26 februarie 1944 – desfășurată de asemenea în castelul Klessheim – au fost examinate mai multe subiecte, printre care consecințele „trădării Italiei”, situația militară de pe frontul de est, menținerea peninsulei Crimeea și poziția Turciei. Chestiunea aflată la ordinea zilei, respectiv atitudinea Ungariei, a fost abordată tangențial doar la sfârșitul convorbirii. Cu acest prilej Hitler i-a împărtășit interlocutorului său faptul că regentul Horthy ceruse prin intermediul unei scrisori retragerea trupelor maghiare din Rusia¹⁰⁹, cerere ce a făcut în Germania – în opinia dictatorului nazist – o „impresie foarte proastă”¹¹⁰. A doua zi, politica și atitudinea Ungariei au constituit temele principale ale convorbirilor, Conducătorul statului român accentuând că „trebuie să ne ocupăm serios de problema maghiară”. În replică, Hitler a afirmat că „Antonescu poate să fie sigur că el (Führer-ul) se va ocupa foarte amănunțit și serios de Ungaria”. După această afirmație, Führer-ul și-a luat rămas bun de la oaspetele său, discuțiile continuând în prezența ministrului de externe al Reich-ului. Conducătorul statului român a revenit din nou asupra problemei maghiare, solicitând lui Ribbentrop ocuparea militară a Ungariei: „Cererea de retragere a trupelor sale (maghiare – n.n.) echivalează, de fapt, cu desfacerea alianței. De aceea, trebuie să se intervină împotriva Ungariei și aceasta cât mai curând posibil, întrucât în cazul unei eventuale înrăutățiri a situației pe frontul de răsărit, o Ungarie nesigură în spate ar putea deveni un pericol extraordinar”. Mai mult, mareșalul Ion Antonescu a oferit participarea armatei române la operațiunile de ocupație, declarând spontan – conform stenogramei întrevederii – că „pune la dispoziție pentru luptă un milion de soldați români ca să fie lichidat odată pericolul maghiar”¹¹¹. Deși stenograma nu prezintă

¹⁰⁷ KTB – OKW, Band IV, p. 247-249 (Die Bearbeitung des Falles „Margarethe II”. Besetzung Rumäniens durch deutsche Truppen, eingestellt am 28 Februar 1944, gez. Warlimont).

¹⁰⁸ Referitor la atitudinea Ungariei, ministrul propagandei Joseph Goebbels nota în jurnalul său, la 10 noiembrie 1943, că: „Primesc un raport cuprinzător cu privire la ultimele evoluții politice din Ungaria. Nu este defel îmbucurător. În Ungaria cercuri influente lucrează din plin în vederea unei rupturi cu noi. Regentul încearcă să creeze impresia că el ar fi adoptat o atitudine neutră față de aceste manevre. Asta însă nu corespunde sub nici o formă realității. Eu îl consider pe regent chiar spiritul acestei evoluții. Maghiarii vor să obțină cu orice preț ca ultimele lor contingente de trupe din est să fie de asemenea retrase. Dacă englezii vor încerca o invazie în Balcani, Ungaria va fi primul stat care va trece de partea cealaltă. În afară de aceasta, Ungaria are interese să mențină intactă armata sa, deoarece ea se gândește în continuare să o direcționeze împotriva României. Atitudinea Ungariei este perfidă și nerușinată”. Cf. *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Teil II Diktate 1941-1945, Band 10 Oktober-Dezember 1943*, herausgegeben von Elke Fröhlich, bearbeitet von Volker Damm, München, 1994, p. 268-269. În privința evaluărilor germane pentru sfârșitul anului 1943 și începutul anului 1944 referitoare la atitudinea Ungariei, vezi de asemenea Ránki György, *Unternehmen Margarethe. Die deutsche Besetzung Ungarns*, Budapest, 1984, p. 59 și urm.; *Wilhelmstrasse*, doc. nr. 559, p. 740-742; doc. nr. 561 (cu anexele sale), p. 742-755; doc. nr. 564, p. 759-760; doc. nr. 576, p. 771-772; doc. nr. 578, p. 773-777.

¹⁰⁹ Vezi textul scrisorii în *Horthy Miklós titkos iratai*, doc. nr. 78, p. 409-410 (Scrisoarea adresată de Horthy Miklós lui Adolf Hitler la 12.02.1944 cu privire la retragerea diviziilor maghiare din est pe linia Carpați).

¹¹⁰ A.D.A.P., Serie E, Band VII, doc. nr. 236, p. 451 (Aufzeichnung über ein Tischgespräch des Führers mit Marschall Antonescu in Schloss Klessheim am 26. Februar 1944 in Anwesenheit des RAM).

¹¹¹ *Ibidem*, doc. nr. 237, p. 453-454 (Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und Marschall Antonescu in Schloss Klessheim am 27. Februar 1944 Nachmittags in Anwesenheit des RAM).

reacția germană la această ofertă, credem că ea a fost evazivă, deoarece, așa cum am mai afirmat, Reich-ul nu intenționa să retrocedeze Transilvania de nord României în contul unei eventuale participări a armatei române la ocuparea teritoriului maghiar. Scopurile principale urmărite de Berlin prin intervenția sa în Ungaria erau înlăturarea de la putere și înlocuirea guvernului Kállay cu un executiv maghiar obedient, precum și mobilizarea totală a potențialului milita – uman și material – ungar¹¹². Dat fiind faptul că mareșalul nu a renunțat la pretențiile teritoriale față de Ungaria, Hitler a decis să înfăptuiască operațiunea „Margarethe I” fără participarea României¹¹³. Pe de altă parte, vizita întreprinsă de Conducătorul statului la 26-27 februarie 1944 în Germania a risipit suspiciunile lui Hitler cu privire la atitudinea guvernului român, fapt ce l-a determinat să dispună sistarea pregătirilor pentru ocuparea militară a României, toate eforturile fiind concentrate în vederea îndeplinirii planului „Margarethe I”.

În urma ocupării Ungariei la 19 martie 1944¹¹⁴ – eveniment receptat cu satisfacție și speranța retrocedării Transilvaniei de nord, atât de minoritatea română din acest teritoriu cât și de opinia publică, respectiv factorii politici din România¹¹⁵ – cancelarul nazist a solicitat Conducătorului statului român o nouă întrevedere. Deși solicitarea a propagat la nivelul cercurilor politice din București temerea că România va împărtăși soarta vecinei sale, aceasta s-a dovedit a fi neîntemeiată, astfel că mareșalul a plecat la 22 martie la Klessheim, pentru penultima rundă de convorbiri la nivel înalt româno-germane. În cursul întrevederii din 23 martie 1944, după o scurtă prezentare a motivelor care l-au determinat să ordone ocuparea Ungariei, Hitler i-a declarat mareșalului Antonescu că datorită „atitudinii neloiale a guvernului maghiar și după ce atât România cât și Ungaria nu au recunoscut niciodată arbitrajul de la Viena și după ce Italia s-a desprins, consideră că nu mai este potrivit pentru Germania să funcționeze în continuare ca semnatar al arbitrajului de la Viena. El (Führer-ul) îl roagă pe Antonescu ca, deocamdată, să nu vorbească nimănui de această declarație; la momentul potrivit o va face el (Führer-ul) publică”¹¹⁶. Conducătorul a fost în mod evident satisfăcut de această declarație, care – în opinia sa – părea să justifice linia politică urmată de la preluarea puterii în privința relațiilor româno-maghiare și a parteneriatului cu cel de-al III-lea Reich. A doua zi a avut loc o nouă întrevedere între cei doi dictatori. Încurajat în mod vizibil de asigurarea formală dată de Hitler cu o zi înainte, mareșalul a cerut retragerea trupelor maghiare din Transilvania de nord și aprobarea forurilor decizionale germane

¹¹² B.M.F., RW 4/584, Chefsachen „Margarethe“, OKW/WFSt/Op. Nr. 77683/44 gKdos. Chefs. Vom 12.03.1944, gez. Adolf Hitler – Ordinul emis de Adolf Hitler la 12.03.1944 în vederea înfăptuirii operațiunii „Margarethe“; OKW/WFSt/Qu. 2 Nr. 77670/44 gKdos. Chefs. Vom 11.03.1944, gez. Keitel – „Besondere Anordnungen Nr. 1 zum Stichwort «Margarethe»“. Vezi și RW 4/33. Tagebuch des Generaloberstes Alfred Jodl, Chef des WFSt. des OKW. Eintragungen vom 17.03. und 28.03.1944.

¹¹³ Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu*, p. 219.

¹¹⁴ Vezi pentru detalii Ránki György, *Unternehmen Margarethe*, p. 127 și urm.

¹¹⁵ „Domnește bucuria generală ca urmare a intrării trupelor germane în Ungaria – raporta la 21 martie 1944 ministrul plenipotențiar german von Killinger – Cercurile din jurul mareșalului Antonescu și opoziția naționalistă speră la retrocedarea în scurt timp a Transilvaniei“. Cf. P.A.A.B., Büro des Staatssekretärs, Band 15, R 29711, E. 187312. Telegramm Nr. 1032 der deutschen Gesandtschaft in Bukarest vom 21.03.1944, gez. Killinger; „Ocupația germană din 1944 a creat mari speranțe pentru Românii din Transilvania de nord – relevă un raport înaintat de delegatul Marelui Stat Major pe lângă comisia de ofițeri germano-italiană din Transilvania – care însă nu s-au împlinit, nici în ceea ce privește așteptările minime. Este drept că românii în urma acestei ocupații au devenit mai îndrăzneți, dar situația lor în cadrul statului maghiar nu s-a îmbunătățit cu nimic. Din contră, în unele cazuri – ca urmare a insinuărilor maghiare – românii au avut de suferit represii chiar și din partea germanilor“. Cf. ANIC, fond Delegatul Marelui Stat Major, dosar nr. 15/1944, f. 93 (Situația românilor în Transilvania de nord de la cedare până la 01.06.1944).

¹¹⁶ A.D.A.P., Serie E, Band VII, doc. nr. 292, p. 555-557 (Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und Marschall Antonescu in Schloss Klessheim am 23. März 1944).

ca „refugiaților români din Transilvania maghiară, aflați în prezent în România, să li se permită reîntoarcerea în Transilvania maghiară, pentru ca la o eventuală declanșare a unui război de partizani să poată fi folosiți în calitate de partizani români împotriva bandelor de partizani maghiari“, cerințe ce însemnau în fapt pregătirea retrocedării acestui teritoriu către România¹¹⁷. Aprobarea acestor cereri ar fi periclitat însă scopurile urmărite de Reich în Ungaria, astfel că Führer-ul s-a eschivat din nou în mod abil, sub forma unui subterfugiu, arătând că „Transilvania a fost declarată zonă de operațiuni și trebuie să fie evacuată de trupele ungare“¹¹⁸. În opinia lui Andreas Hillgruber, prin această atitudine „Hitler, aflat, fără îndoială, într-o situație dificilă a lăsat totuși să-i scape ultima posibilitate de a lega puternic România de cauza germană prin cedarea întregii Transilvanii și de a lua astfel părții adverse cel mai important gaj pentru o schimbare de front a României“¹¹⁹. În ce ne privește, subscriem în totalitate la punctul de vedere exprimat de istoricul german. Analizând rezultatele concrete ale penultimei întrevederi Hitler – Antonescu, vom observa că ea nu a adus nimic nou în poziția Germaniei față de problema Transilvaniei și a raporturilor româno-maghiare, cu excepția declarației confidențiale privind caducitatea actului de la Viena. Această declarație a fost determinată de contextul internațional nefavorabil, Hitler realizând că numai prin simple promisiuni nu va reuși să mențină România alături de Reich, într-un moment în care armatele germane înregistrau eșecuri repetate pe toate teatrele de operațiuni militare, iar aliații anunțaseră în public faptul că ei considerau „nul și neavenit“ decizia din 30 august 1940. Totuși, datorită caracterului ei confidențial, declarația lui Hitler nu a avut practic nici un efect din punct de vedere propagandistic și a rămas fără urmări în planul relațiilor româno-maghiare. Mai mult, avem toate motivele să credem că Hitler nici nu a intenționat să facă publică vreodată această declarație confidențială. În fapt, Führerul a urmărit și a obținut în mod abil, printr-un amestec de promisiuni și șantaj, prezervarea intereselor politice și militare germane față de cele două state sud-est europene. Mai exact, în urma înfăptuirii operațiunii „Margarethe“, Hitler a reușit să îndepărteze pentru moment perspectiva amenințătoare a desprinderii Ungariei din alianța cu Germania nazistă, obținând totodată și o creștere considerabilă a efortului de război maghiar, în timp ce, în cazul României, prin intermediul „promisiunii“ făcute mareșalului cu privire la „retrocedarea“ Transilvaniei de nord, l-a determinat pe acesta să continue lupta alături de Wehrmacht și, implicit, să mărească simțitor contingentele militare destinate frontului de est prin trimiterea trupelor române ce fuseseră menținute până la acea dată de-a lungul frontierei româno-maghiare. Afirmația noastră este întărită de poziția adoptată de Conducătorul statului român în

¹¹⁷ A.D.A.P., doc. nr. 296, p. 576-577 (Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und Marschall Antonescu auf Schloss Klessheim am 24. März 1944 in Anwesenheit des RAM, des Vizeministerpräsidenten Mihai Antonescu, des Generalfeldmarschalls Keitel und des Generals Șteflea); Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu*, p. 220. Vezi de asemenea B.M.F., RW 4/33, Eintragung vom 23.03.1944.

¹¹⁸ A.D.A.P., doc. nr. 296, p. 576 (Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und Marschall Antonescu auf Schloss Klessheim am 24. März 1944 in Anwesenheit des RAM, des Vizeministerpräsidenten Mihai Antonescu, des Generalfeldmarschalls Keitel und des Generals Șteflea); Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu*, p. 220.

¹¹⁹ Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu*, p. 220-221. Poziția dictatorului nazist a fost îngreunată considerabil de solicitarea expresă a guvernului de la Budapesta ca nici un fel de trupe românești să nu pătrundă pe teritoriul maghiar, respectiv de temerea izbucnirii ostilităților între cele două state vecine în cazul în care Berlinul ar fi decis totuși cedarea către România a Transilvaniei de nord. Vezi, în acest sens, B.M.F., N 19/16. Nachlass des Generalfeldmarschalls Maximilian von Weichs. Einsatz auf dem Balkan 1944: Übertragung stenographischer Tagebuchaufzeichnungen 01.01.1944-31.12.1944. Eintragungen vom 30.03, 04.04., 05.04. und 06.04.1944.

chestiunea Transilvaniei după întrevăderea cu Făhrerul din 23-24 martie 1944. Astfel evenimentele derulate ulterior ne determină să afirmăm că, din nefericire, mareșalul a căzut din nou victimă politicii duplicitare promovate de Hitler. Aidoma contextului creat la sfârșitul anului 1940, Ion Antonescu a comis greșeala de a fi crezut că a obținut câștig de cauză – de această dată definitiv – în disputa teritorială cu Ungaria. Reîntors la București, el a lăsat să se înțeleagă prin diverse declarații că retrocedarea Transilvaniei de nord era un fapt împlinit, realizarea ei practică fiind doar o chestiune de timp. De exemplu, în cadrul întrevăderii avute la 28 martie 1944 cu Andreas Schmidt, conducătorul Grupului Etnic German din România, mareșalul îi mărturisea „confidențial” acestuia din urmă că: „Eu voi primi în curând Transilvania de nord înapoi, Făhrer-ul mi-a promis aceasta. Trebuie ținut seama desigur de starea de spirit din Ungaria, până când ei (maghiarii – n.n.) sunt dezarmați și teritoriul asigurat, pentru a nu interveni reacții nefavorabile. Eu nu am comunicat nimănui această promisiune, cu excepția dumneavoastră, și de aceea vă rog să păstrați discreția”. Referitor la caracterul „confidențial” al afirmației oficialului român, Andreas Schmidt remarcă ironic în raportul înaintat Berlinului: „Totuși, din toate părțile ne parvin rapoarte, ce demonstrează că mareșalul a făcut referiri la chestiunea Transilvaniei de nord și față de cercurile românești, în special după vizita efectuată la Făhrer în luna februarie”¹²⁰. Optimismul afișat de mareșalul Ion Antonescu și încrederea sa oarbă în promisiunea lui Adolf Hitler privind „retrocedarea” Transilvaniei de nord României nu erau cu nimic justificate. În realitate, nu intervenise nici o schimbare esențială în privința raporturilor româno-maghiare și a problemei Transilvaniei, respectiv a poziției celui de-al III-lea Reich vis-à-vis de aceste chestiuni, datele problemei fiind – în linii mari – aceleași, comparativ cu situația existentă la sfârșitul anului 1940. În perioada rămasă până la înlăturarea sa de la putere, consumată în august 1944, Conducătorul statului român a rămas prizonierul propriei sale iluzii, o iluzie care avea să fie însă scump plătită de România.

IV. CONCLUZII

În încheierea demersului nostru istoriografic consacrat evoluției problemei Transilvaniei și a relațiilor dintre România și Ungaria în perioada celui de-al doilea război mondial credem că se impun câteva observații și precizări. După pronunțarea arbitrajului de la Viena din 30 august 1940, raporturile româno-maghiare s-au înrăutățit continuu, în pofida speranțelor exprimate în cancelariile din Berlin și Roma. Tensionarea raporturilor dintre cele două state sud-est europene a fost determinată în bună măsură de politica discriminatorie aplicată de Budapesta și București față de

¹²⁰ Bundesarchiv Berlin, NS 19 – Persönlicher Stab des Reichsführers SS - /2859. Bericht über meine Vorsprache beim Marschall Antonescu und Vizeministerpräsident Mihai Antonescu am 28. März 1944, vom 03.04.1944, gez. Andreas Schmidt (în continuare se va cita B.B.); Informații similare cu cele prezentate de raportul întocmit de Andreas Schmidt referitoare la declarațiile făcute de Conducătorul statului în problema Transilvaniei chiar după întrevăderea Hitler – Antonescu din 26-27 februarie 1944, au fost înregistrate inclusiv de diplomații acreditați în România. De exemplu, la 16 martie 1944, însărcinatul cu afaceri al Ungariei la București, Traub Istvűn, informa Budapesta că, după vizita efectuată de Antonescu în februarie, Gavril Scridon, împuternicitul guvernului pentru problemele refugiaților din Transilvania de nord, i-a convocat pe liderii acestora, comunicându-le, din însărcinarea mareșalului că „pentru refugiații din Transilvania de nord răsare soarele, deoarece Făhrer-ul l-a informat pe Mareșal că Transilvania de nord va reveni României și ei în curând se vor putea întoarce în patria lor”. Cf. MOL, K 63 – 1944 – 272 – 27/b. Raportul nr. 64 din 16.03.1944 al Legației maghiare din București. De asemenea, potrivit afirmațiilor generalului Ion Gheorghe, la reîntoarcerea din Germania mareșalul ar fi spus Veturiei Goga „Poți să-mi săruți mâna, căci am redobândit Transilvania!” Cf. Ion Gheorghe, *Un dictator nefericit*, p. 309.

minoritatea română din Transilvania de nord, respectiv minoritatea maghiară din Transilvania de sud. În al doilea rând, atât România cât și Ungaria au considerat arbitrajul de la Viena o soluție nefericită, conjuncturală, care – în opinia cercurilor politice și militare din ambele state – trebuia să fie revizuită, pe cale politică, ori, dacă situația o impunea, printr-un conflict militar. Deoarece revizuirea sentinței arbitrale nu putea fi efectuată fără consimțământul Berlinului – în acel moment puterea dominantă pe continental european și principalul garant al arbitrajului din 30 august 1940 –, între România și Ungaria s-a declanșat o rivalitate acerbă, politică și militară, în scopul obținerii „bunăvoinței” Germaniei în vederea soluționării definitive a apartenenței Transilvaniei. Postura de arbitru al competiției româno-maghiare a oferit, indiscutabil, Germaniei naziste avantaje multiple, prin manevrarea celor două state conform propriilor interese și împiedicarea creării unui front comun îndreptat împotriva intereselor Reich-ului¹²¹. Dar, pe măsura înrăutățirii situației pe diferitele teatre de operațiuni militare, au ieșit la iveală și limitele acestui statut, și anume refuzul României și Ungariei de a spori contribuția lor materială și umană la „cruciada sfântă împotriva bolșevismului”, refuz justificat și argumentat prin pericolul potențial reprezentat de partea adversă. Având nevoie de aportul ambelor state, Hitler a evitat să dea câștig de cauză Budapestei sau Bucureștiului în disputa teritorială legată de stăpânirea Transilvaniei, rezolvarea acestei spinoase chestiuni fiind amânată permanent pentru sfârșitul războiului. În ce privește soarta ce urma să fie rezervată Transilvaniei – în eventualitatea încheierii victorioase a conflictului – în cadrul proiecțiilor germane pentru acest areal geografic, documentele și literatura de specialitate ce ne-au stat la dispoziție nu oferă indicii semnificative în această privință¹²², astfel că nu putem emite decât anumite supoziții. Este știut faptul că în cercurile radicale ale partidului nazist și Grupului Etnic German din România a fost vehiculată în repetate rânduri, atât înainte cât și în cursul celui de-al doilea război mondial, ideea unei Transilvanii autonome sau aflată sub protectorat german, chiar și Hitler pronunțându-se în același sens în 1940, în

¹²¹ Caracterul duplicitar al politicii promovate de cel de-al III-lea Reich față România și Ungaria în chestiunea apartenenței Transilvaniei a fost percepută în mod corect de cercurile decizionale din ambele state – îndeosebi la Budapesta – fără însă a putea fi contracarată cu succes. Horthy Miklós nota în memoriile sale că „la Berlin, problema Transilvaniei a fost considerată în permanență drept o momeală, pe care ne-o prezentau când nouă, când românilor”. Cf. Horthy Miklós, *Emlékirataim*, p. 236. „Când am devenit prim ministru – arată în memoriile sale Kállay Miklós – privind în perspectivă am considerat că trebuie să ajung neapărat la un oarecare *modus vivendi* cu românii. Nu am atins și nici nu puteam să ating acest scop. Pe lângă motivele obiective, nici datorită neîncrederii reciproce nelimitate. Era regretabil că datorită adversității existente între noi nu puteam crea un front comun împotriva Germaniei care, în momentul preluării mandatului meu, domina deja în totalitate România, iar pe noi ne amenința permanent și în acest fel concurând unii cu alții încercam să obținem bunăvoința germanilor. Eu nu am pășit niciodată pe această cale, în schimb predecesorii mei și armata noastră, cu atât mai mult. În fapt, noi am intrat în război și am trimis o întreagă armată împotriva rușilor, deoarece românii participau deja cu toate forțele la război, iar noi încă nu, astfel că riscam pierderea bunăvoinței germanilor și a Transilvaniei. Germanii nu s-au sfiit să accentueze oficial sau neoficial această posibilitate, ceea ce s-a dovedit a fi una din cele mai eficace arme propagandistice” (cf. Kállay Miklós, *Magyarország miniszterelnöke voltam*, vol. I, p. 87). Inclusiv mareșalul Ion Antonescu a reproșat generalului-colonel Hans Friessner – într-o discuție desfășurată cu puțin timp înainte de arestarea sa – faptul că Germania promovase o politică duplicitară în chestiunea Transilvaniei și că Führer-ul nu își îndeplinise promisiunea de a face publică declarația de caducitate a arbitrajului din 30 august 1940 (cf. Aurică Simion, *Preliminarii politico-diplomatice*, p. 408).

¹²² Proiecțiile germane pentru perioada postbelică, elaborate de diverse personalități și instituții ale celui de-al III-lea Reich, se remarcă în primul rând prin caracterul lor imprecis și contradictoriu, fiind influențate de interesele de moment ale Berlinului și evoluția politico-militară a conflagrației mondiale. Vezi Pritz Pál, *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*, Budapest, 1999, *passim*.

cursul unei discuții avute cu secretarul de stat Wilhelm Keppler¹²³. Deși Führerul a abandonat la un moment dat această idee, în urma dezvoltării unor relații de încredere cu mareșalul Ion Antonescu, nu excludem posibilitatea ca, în ipoteza încheierii victorioase a conflagrației mondiale, Hitler să fi optat, totuși, pentru instituirea unui protectorat german asupra Transilvaniei. Această opțiune prezenta cel puțin două avantaje majore pentru Berlin: îndeplinea solicitările exprimate în acest sens de cercurile amintite anterior și prevenea izbucnirea unui conflict româno-maghiar pentru posesia Transilvaniei. În sprijinul acestei afirmații putem invoca de asemenea precedentul creat prin plasarea Banatului sârbesc – un teritoriu promis inițial Ungariei – sub administrația militară germană, precum și încercarea conducerii germane de a direcționa aspirațiile teritoriale ale regimului antonescian spre răsărit. Chiar dacă au existat asemenea proiecții, ele nu au mai putut fi materializate ca urmare a evoluției ostilităților. În primăvara anului 1944, sub povara înfrângerilor suferite, într-un moment de luciditate, Hitler a fost nevoit să admită faptul că soluționarea diferendului româno-maghiar nu mai depindea de Germania, ci de puterea care urma să-și exercite influența în centrul și sud-estul Europei în locul Reich-ului, respectiv U.R.S.S.¹²⁴. A fost unul dintre puținele cazuri în care previziunea Führer-ului s-a dovedit a fi corectă, sprijinul oferit de Kremlin contribuind decisiv la rezolvarea disputei în favoarea României.

¹²³ De exemplu într-un memorandum înaintat cancelariei Reich-ului la 2 decembrie 1940 de generalul de divizie în rezervă Arthur Phleps solicita transformarea arcului Carpaților într-un bastion al Europei de sud-est prin strămutarea populației românești din Transilvania – considerată a fi „inferioară” – la sud de Carpați și colonizarea germanilor în spațiul lăsat liber: „În orice caz, așezările germane trebuie curățate de români astfel încât ele să se poată dezvolta liber, după model german, așa cum s-a întâmplat până la instaurarea stăpânirii românești în 1919. [...] Oamenii germani pot și trebuie să fie conduși respectiv administrați doar de germani, mai ales acolo unde poporul conducător în stat este inferior”. Cf. B.K., R 43 II – Reichskanzlei –/1486 a. D.674554-674570. Memoire über die Wahrung deutscher Belange in Rumänien, vom 02.12.1940, gez. Arthur Phleps. Conducătorul Grupului Etnic German din România susținea în cadrul unui raport adresat Berlinului la 2 iunie 1944 cu privire la situația politică din țară: „Noi credem că nu este în interesul nostru de a contribui la ieșirea din război a unui partener sau slăbirea forței sale prin răspândirea unor zvonuri dușmănoase, ci noi credem că există cele mai bune posibilități – prin transformarea acestui guvern și prin atragerea specialiștilor germani în toate domeniile, respectându-se totodată suveranitatea română – pentru menținerea acestui stat până la sfârșitul conflictului în calitate de aliat prețios și prin asta slăbirea sa biologică astfel încât după război să nu mai poată invada și cuceri bazinul Carpaților” (cf. B.B., NS 19/2146. Bericht über die politische Lage in Rumänien, vom 02.06.1944, gez. Andreas Schmidt). Vezi de asemenea Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu*, p. 147; Vasile Ciobanu, *Contribuții la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni 1918-1944*, Sibiu, 2000, p. 254-255.

¹²⁴ La puțin timp după ce îl asigurase pe mareșal de caducitatea actului de la Viena, mai precis la 6 aprilie 1944, în cadrul discuției militare zilnice privind situația pe teatrele de operațiuni militare, referindu-se la rivalitatea româno-maghiară, Hitler a afirmat că „întreaga problemă se va rezolva de la sine, când rusul pătrunde aici”. Cf. *Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942-1945*, herausgegeben von Helmut Heiber, Stuttgart, 1962, p. 555.

DIE RUMÄNISCH-UNGARISCHEN BEZIEHUNGEN
UND DAS PROBLEM SIEBENBÜRGENS, 1940-1944 (II)
(Zusammenfassung)

Die Erforschung der sich in der Zeitspanne 1941-1944 zwischen Rumänien und Ungarn entwickelnden Beziehungen legt von vornherein eine These nahe: Dominiert war diese Entwicklung in hohem Maße zum einen von der gespannten Lage, die infolge des Zweiten Wiener Schiedsspruchs in Siebenbürgen herrschte, sowie zum anderen von dem komplexen internationalen Zusammenhang, den die deutsche Hegemonie in Europa und die Auslösung der Operation „Barbarossa“ prägten.

Mit Sicherheit läßt sich behaupten, daß das Problem, das fast völlig die Aufmerksamkeit und Energie der Machthaber in Budapest und Bukarest in Anspruch nahm, die Lage der Minderheiten – und zwar der rumänischen in Nordsiebenbürgen und der ungarischen in Südsiebenbürgen – betraf. Diese Lage wurde beiderseits, nicht unbegründet, als „unerträglich“ charakterisiert und dies wegen der von beiden Regierungen konsequent verfolgten „Retorsionspolitik“. Dabei war es ein weiteres Ziel, das Rumänien und Ungarn anstrebten, im Hinblick auf eine „endgültige Lösung“ der Auseinandersetzung um die Zugehörigkeit Siebenbürgens das Wohlwollen des „Dritten Reiches“ zu erhalten. Aus völlig entgegengesetzten Gründen betrachteten beide Staaten den Wiener Schiedsspruch auch weiterhin nur als eine unglückliche provisorische Lösung, die – notfalls durch einen Waffengang – geändert werden müsse. Demzufolge wurden die Entscheidungsträger der Achsenmächte in jener Zeit von zahlreichen Appellen, Beschwerden oder gegenseitigen Beschuldigungen überflutet, in denen sowohl von rumänischer als auch von ungarischer Seite die schlimme Behandlung der Minderheiten, die revisionistische Propaganda oder die Nichtbeachtung der Bestimmungen des Wiener Schiedsspruchs vorgebracht wurden. Konfrontiert mit den äußerst gespannten Beziehungen zwischen den beiden Staaten, die theoretisch in einem Koalitionskrieg verbündet waren, sahen sich die Machthaber in Berlin und Rom genötigt, häufig einzugreifen, um die für sie unbequeme Lage zu entschärfen. Obwohl das nationalsozialistische Deutschland und das faschistische Italien auch weiterhin gegenüber den politischen und militärischen Kreisen Rumäniens und Ungarns offiziell die Notwendigkeit einer unbedingten Beachtung des unzulänglichen Urteils vom 30. August 1940 behaupteten, säumten die beiden Großmächte, vor allem das „Dritte Reich“, nicht, während des Krieges die rumänisch-ungarische Rivalität anzuheizen, wobei sie die positive Entscheidung über die künftige Zugehörigkeit Siebenbürgens vom Beitrag jedes der beiden Staaten für die „gemeinsame Sache“ abhängig machten.

SILVIU MILOIU

CULTURES AT WAR: THE CULTURAL RELATIONS BETWEEN ROMANIA AND FINLAND DURING THE SECOND WORLD WAR

1. Introduction

During peacetime, cultural relations between free societies develop according to patterns and priorities such as identity searching, identity building, identity emphasizing and identity answering. For instance, Finnish culture-makers were traditionally sensitive to influences from and contacts with Sweden or Germany. The sharing of a common language and similar cultural features with Estonia and Hungary explains the relatively close contacts with those cultures during the inter-war period. Special institutions were created to prioritise such contacts. University tuition and school curricula closely monitored them. Likewise, Romanian culture-makers emphasized the Latin heritage of the country by developing the cultural relations with France and Italy. Efforts were made to enlarge the cultural connections with allied Balkan and Central-European countries. Politically motivated, they seldom produced fruits. Contacts were popular with German culture, particularly among a young revisionist right wing generation of intellectuals.

However, there always exists in liberal societies eccentric cultural developments and trends as well, springing from both individual culture-makers' searching and what might be called the culture of protest. In fact, as the Spanish philosopher José Ortega y Gasset has state it, the history itself is the result of the encounter – or, indeed, of the struggle – between Man, Tradition and Hazard.¹ The meeting of the Romanian and Finnish cultures during the inter-war period seems well to fall into that category where Man and Hazard attempted to overrun Tradition. They were promoted by eccentric personalities in search for new sources of inspiration or adventure. This is not surprisingly as in the very same period young cultural personalities as the Romanian writer Mircea Eliade travelled as far as India searching for new cultural breeding.

We shall refer to the inter-war period's legacy only slightly, as our paper investigates the development of the Romanian-Finnish cultural contacts during the Second World War. New circumstances often bring about new realities. The question is how much such a profound change as a world war may inspire new beginnings or at least wider meanings of the cultural relations between two states. The case of Romanian-Finnish cultural relations is relevant in many aspects. Apparently, there was no much cause for optimism. The geographical distance that separated the two countries of each other is but one factor preventing the contacts between the two cultures. This has to be

¹ José Ortega y Gasset, *Europa și ideea de națiune*, București, Ed. Humanitas, 2002, p. 79.

expressed in relative terms; however, in 1939 only the tiny Baltic states and Poland separated the two countries of each other. The distance from Bucharest to Helsinki could be covered in 50 hours by train or car (via Warsaw and Tallinn) and 12 hours by plane. The distance was but one impediment. More importantly, the two nations lacked of common cultural foundation to motivate such closeness and they lacked Tradition. If Finland constructed any cultural foundation with a Central-European country, that was Hungary, the very state with each Romania competed over the fate of Transylvania. No wonder, important Finnish cultural figures expressed their support for their relatives in the dispute with the barely known Romanians². Overall, there were strong reasons for which a neutral observer would be reluctant to bet on the development of the Finnish-Romanian cultural relations in a relatively short span of time.

2. New beginnings. The Winter War as a cultural springboard of the Romanian-Finnish relations

Like any peace of history focused on Finnish behaviour during the Second World War, we aim at not changing the pattern of starting our analysis with the Winter War. There is a significant reason in doing that. The war was widely regarded in Romania as a conflict serving its best national interests. As long as Finland resisted Soviet Union, Romanians knew they gained invaluable time for preparing their resistance in case of aggression.³ Therefore, Finnish resistance won over the hearts and minds of the Romanians not only because of sheer idealism. David resisting Goliath-like struggle served the best interests of Romania, too. Politicians, mass media, individual Romanian citizens showed an undisguised interest in the developments of the far north and many of them for the first time placed Finland on the map. The war acted as a discovery, Finland moved in the nervous epicentre of the continent. It is however difficult to analyse the reaction of the Romanian public opinion to this war. We certainly have more insights from documents, diaries and memoirs showing the reaction of the intellectual or political elites. Governmental or anti-system politicians, intellectual figures were displaying a genuine interest in the Finnish war. The Finnish war heroes and most of all Marshall Mannerheim suddenly became fashionable. So fashionable, that many of them remained in the collective memory of the Romanians until nowadays.

The war was monitored by the Romanian political elite from the king downwards. Carol II inserted in his diaries frequent (almost daily) commentaries regarding Finnish resistance against Soviet Union. His first entry dates back to 29 November. Next day, the King praised Finland with these words: 'Bravo, Suomi, you know to defend yourself and show dignity, deserving your place among the dignified nations' He had good reasons for thinking so. He was concerned about a possible quick solving of the 'Finnish question' by Soviet Union modelled on the Baltic states pattern. The king called the war began by the Soviet Union against Finland as an act of "unthinkable aggression".⁴ Eventually, news of the peace being negotiated in Moscow gravely concerned the king. The sovereign wrote in his diary that the peace posed 'new and

² Marco Pribilla, *Windows to Horthy's Hungary. Hungary's Political Image in Finnish Literature of the Interwar Period*, in *Valahian Journal of Historical Studies*, no. 1/2004, p. 9-10.

³ Florin Constantiniu, *Între Hitler și Stalin. România și pactul Ribbentrop-Molotov*, București, Ed. Danubius, 2002, p. 97.

⁴ Carol al II-lea, *Între datorie și pasiune. Însemnări zilnice (1939-1940)* [Between duty and passion. Diary 1939-1940], Vol. II, București, Casa de editură și presă „Șansa” S.R.L., 1996, p. 59-60.

worrisome problems'. Carol understood that under these new circumstances the Soviet government were free to pursue their aggressive aims against Romania. He held responsible for Finland being forced to conclude Moscow's peace the French and the British 'inactivity and shilly-shallies'.⁵ Many other politicians recorded in their diaries their thoughts about the Winter War praising Finland for its heroism and pointing out that Finnish resistance served Romanians as well.

However, Finland won over not only politicians' or ordinary people's sympathy. Intellectuals of high profile such as Nicolae Iorga and General Radu R. Rosetti, members of the Romanian Academy, paid a special attention to Finland's heroic standing. To take but one example, Radu Rosetti analysed in 15 conferences hosted by the Romanian Academy between 10 November 1939 and 29 March 1940 the preliminaries, unfolding, development and consequences of the Winter War⁶. Radu Rosetti was among those numerous Romanians who expressed their sympathy toward Finland by writing – at the very beginning of the war – letters to the Finnish Legation in Bucharest⁷. The Finnish minister sent Rosetti's letter praising Finnish courage and blaming Soviet attacks to the Ministry of Foreign Affairs in Helsinki. Rosetti's feelings and perceptions of this war were being emphatically expressed in his conference of 8 December. He wrote that 'a people, does not matter how small, but knowing in every detail the reason for which it is fighting, aware of its aims and duties, well armed and mobilized in good time, may oppose a strong resistance even to a overwhelming adversary, especially if it pursues a war deserting everything before its enemy. This people can not, of course, defeat his overwhelming enemy, instead it might bring about such big losses... as to turn the war into a long and hard enterprise'. The nation will gain 'the esteem of the whole world', which gives that people the right to reconstitute his country at the final peace⁸.

3. Crossing the Rubicon. Romania and Finland as 'distant allies'

The popularity Finland gained in Romania by its tremendous resistance during the Winter War and the obvious similarity of the two countries in face of Soviet Union's aims in East-Central Europe did not remain without consequences. They manifested not only by strengthening political co-operation, but also by increasing the awareness of Romanian society toward Finnish cultural values. The flame of interest set ablaze. Soon, the two countries found themselves in the position of distant allies. Springing from both their common fate and hopes and the decreasing possibilities to maintain contacts with other European cultures, the Romanians and the Finns engaged into a process of raising the awareness of each other cultural traditions and values. The cultural associations Finland-Romania and Romania-Finland and the two legacies served as the springboard for the intellectual activity aiming to bring the two nations closer together. What previously had been the interest of a small number of eccentric cultural figures became more widely considered as something normal. As already mentioned, this interest sprang not only from a scientific or cultural searching of individual culture-makers, but it had behind a state interest. Because of the common war, the two states used propaganda in order to making themselves and their war aims more widely known. The

⁵ *Ibidem*, p. 122, 125.

⁶ See General Radu R. Rosetti, *Învățămintele din războiul în curs* [Experiences from the current war], București, Ed. Curtea Veche, 2003, p. 53-104.

⁷ Finnish National Archives, Ensio Hiitosen kokoelma, Clla/8, B9, Rosetti's letter of 30 November 1939.

⁸ General Radu R. Rosetti, *op. cit.*, p. 65.

institutions concerned with propaganda of the two countries had an important role to play in the process.

The starting impulse for strengthening co-operation between the two countries came on 1 July 1941, shortly after the launching of the Barbarossa Operation. That day the Romanian foreign minister Mihai Antonescu, talking to the Finnish minister in Bucharest, Hjalmar Palin, advanced a theory of Romania and Finland serving as the southern, respective northern wing of the anti-Soviet border. He conceptualised and explained his theory. Antonescu underlined that both countries had a vital interest in weakening the Slavic bloc. He considered that a long-term solution for weakening Russia would have to be modelled after Westphalia Treaty that shattered the German bloc for a long time. Under this logic, the Romanian chief of diplomacy underlined a program for developing the Romanian-Finnish relationship. The program had a cultural component, Antonescu calling for a closer spiritual and press co-operation⁹. About a week later, the two parties agreed on publishing articles and organizing various events in Helsinki, dedicated to Romania, and in Bucharest, regarding Finland.

On 9 July 1941 the Finnish Government answered approvingly to these plans, accepting the emphasis put on co-operation regarding Russia.¹⁰ When Mihai Antonescu wrote his instructions to the Romanian minister in Helsinki, Notti Constantinide, he detailed this program. He also requested that Romanian minister develop the spiritual co-operation. Antonescu asked for a concerted action involving a few steps. The first step would develop the *press co-operation* between the two countries. The second step would further the relationship by *visits, conferences, cultural manifestations*.¹¹ The program agreed upon in the first half of July would be developing during the next years by bringing about a deepening of the political and cultural dialogue between these countries.

4. Winning the hearts: Romania's strategy for enhancing its image in Finland

The co-operation agreed upon in July has built up during the following months with the support of various institutions. For instance, the Finnish Radio requested the Romanian minister discs with Romanian music, especially Romanian military marches. There were various occasions when the Romanian and Finnish radio stations dedicated special programmes to Finnish, respectively Romanian culture. The Direction for Press and Propaganda of the Finnish Ministry of Foreign Affairs asked for movies about Romania, wood processing industry in Romania, postcards from Bucharest and other towns.¹²

In his instructions to Helsinki of 6 October 1941 Mihai Antonescu proposed a program of enhancing the mutual cultural relations. Accordingly, he requested the material needed in order to organize a press and radio program dedicated to Finland. In order to organize the Romanian propaganda in Finland, he decided the appointment of a press attaché in Helsinki or at least of a Rador correspondent in charge with

⁹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al României (AMAER), Fond 71/1920-1944, Finlanda, volum 17, leaves 6-7, Notes of conversation between Mihai Antonescu and the Finnish Minister Palin of 1 July 1941.

¹⁰ *Ibidem*, leaves 8-9, Notes of conversations between Mihai Antonescu and the Finnish Minister Palin of 9 July 1941.

¹¹ *Ibidem*, leaves 10-13, Instructions of Mihai Antonescu for Notti Constantinide, 15 July 1941.

¹² *Ibidem*, leaf 23, Constantinide's dispatch no. 60 of 1 September 1941.

propaganda; the granting of a monthly subvention of 5,000 marks to Finland-Romania Association in Helsinki; the providing of all public libraries of Finland with books concerning Romania, particularly in German; the creation of a deposit of books at the Legation in order to provide the schools and the Finnish intellectual and other interested circles with material regarding Romania; the appointment of a Romanian lecturer in Helsinki; the request that Finland send two press correspondences in Bucharest paid by the Ministry of Propaganda; the organizing of conferences at Radio Bucharest and reproducing articles in Romanian press on a reciprocal basis with Finland; the organizing of an exhibition for the presentation of Romania (photos, art objects, books, documents, stamps), on a reciprocal basis.¹³

Mihai Antonescu's plan of 6 October will be referred to many times by the Romanian minister in Helsinki in order to draw support for his plans of enhancing the cultural co-operation between the two countries. For instance, on 8 December 1941 Constantinide, pointing to the intense propaganda of the Hungarian Legation, asked that the propaganda plan be put in motion. He also asked a change from sending of polemic and aggressive publications to objective works regarding the cultural, artistic, economic, agricultural and historical features of Romania. Romanian minister also requested postcards and albums of Romanian art, historical atlases (for instance, Romulus Seişanu's atlas) for which there was a larger request. Moreover, he asked that the promises of sending a movie about the wood processing industry and the 5,000 marks a month for the Association Finland-Romania be fulfilled. There was also needed the presence of a German-speaking Romanian press attaché. An important factor to vitalize the Romanian-Finnish relationship in his opinion would be the appointment of a lecturer of Romanian language at Helsinki University, as well as the sending of two press correspondences. He remarked that the interest for Romania grew up enormously because of the victories achieved by the Romanian army and there was a need to exploit these victories by an intense propaganda.¹⁴ It was still the time when the Axis obtained victories in Russia and Romania was regarded as a contributor to these victories.

The Romanian foreign minister Mihai Antonescu emphasised his vision of the identity of destiny between Romania and Finland with various occasions. For instance, he did so in a meeting in Bucharest with the Rector of Helsinki University in November 1942. Mihai Antonescu emphasised that Romania and Finland shared the mission of defending themselves against the Slavic and Communist invasion. Therefore, they had the duty of conserving their national forces and institutions¹⁵.

The new level reached by the Romanian-Finnish relationship expressed itself in the celebration of a quarter of century of Finnish independence at the Romanian National Theatre in Bucharest. Minister Alexandru Marcu of the Propaganda Ministry and the Romanian novelist Liviu Rebreanu, director of the Romanian National Theatre, were involved in the organization of this manifestation. Rebreanu opened the proceedings whose main speaker was the Finnish minister. In his speech, Palin emphasized that 'the entire history of Finland, going as far back as the prehistory, was nothing else but a permanent struggle against Russians and Russia'. Not surprisingly, the Finnish minister stressed the Finnish-Romanian connection by pointing out to the

¹³ *Ibidem*, leaves 27-28, Mihai Antonescu's instructions to Helsinki of 6 October 1941.

¹⁴ *Ibidem*, leaves 38-39, Constantinide's dispatch no. 34/230 of 8 December 1941 to Mihai Antonescu.

¹⁵ *Ibidem*, leaves 108-109, Notes of conversation between Mihai Antonescu, the Finnish Minister Palin and the Rector of the University of Helsinki.

Romanian-Finnish brotherhood on the front. In a Radio speech that day, Mihai Antonescu called Finland 'the mirror of our conscience'. In his opinion, Finland and Romania connected to each other by a 'community of destiny forged by the geography and the grave reality of today's dangers and the identity of tomorrow's aims'. In a worth quoting phrases, the foreign minister stated that 'the Finnish people fulfils in the Scandinavian arc and in the Baltic, as we do in the Carpathian arc and at the Black Sea, a heavy and tough mission: the mission of the peripheral peoples of the European civilization. Century after century, one in the North and the other here, at the Danube Delta, we have received upon our chest the flood of invasions and imperialisms. Nothing has budged us from our blessed land. And no power on earth will shatter our mission of defenders of the continental civilization and of our national character.'¹⁶ Palin rejoiced at this discourse, which he called 'magnifique'¹⁷. From Helsinki, George Duca informed that Mihai Antonescu's speech was well received in Helsinki, the Prime Minister and the minister of foreign affairs expressing their gratitude to the Romanian acting Prime Minister and foreign minister. As Duca pointed out, the whole event enjoyed a strong resonance in Helsinki.¹⁸

The peak of the new level of co-operation between the two countries was reached with the presentation in the biggest Helsinki movie theatre of Romanian movies called *The Monasteries of Bukovina*, *The Land of the Moți* and *Views from the war against Bolshevism*. The Finnish authorities took care that the room was decorated with portraits of King Mihai I and of Marshall Antonescu, alongside with those of President Ryti and Marshall Mannerheim. About 1,000 persons attended the show. Among them, the president of the republic, the prime minister, the minister of foreign affairs, ministers and parliamentarians, the Diplomatic Corps, representatives of the press, army, court and university. The movies enjoyed an enormous public success. The event had a strong impact on the Finnish press and constituted a Romanian diplomatic and propaganda victory¹⁹. In response, in June 1942 Finnish movies representations were staged in Bucharest and Sibiu, with Palin being the main speaker in the latter town²⁰. In Bucharest, the movie show was dedicated to the 75th anniversary of Marshall Mannerheim. The movie chosen to be displayed at the movie theatre Aro from Bucharest was 'Finland at war'. The Finnish Legacy stood at the core of the manifestation attended by the minister of Defence, General Constantin Pantazi, and his chief of the General Staff, the minister of Culture, Professor Ion Petrovici, other ministers and state secretaries, diplomats, and such important cultural figures such as the historian Gheorghe Brătianu. The special guests were King Mihai I and Mihai Antonescu, the latter serving as honorary chairman of the Association Romania-Finland. The movie presentation was prefaced by a conference of Professor J. Mansikka titled 'The Heroic Struggle of Finland'.²¹ The shows served the scope of making better known the history and culture of the two countries, and their achievements and aims in the current war.

¹⁶ *Ibidem*, leaves 110-113 and 114-118.

¹⁷ *Ibidem*, leaf 119, Notes on the conversation between Mihai Antonescu and Hjalmar Palin of 7 December 1941.

¹⁸ *Ibidem*, leaf 120, Duca's dispatch no. 102/741 to Mihai Antonescu.

¹⁹ *Ibidem*, leaves 73-75, Constantinide's dispatch no. 42/314 of 2 May 1942 to Mihai Antonescu.

²⁰ *Ibidem*, leaves 76-78, Notes on the conversation between Mihai Antonescu and Hjalmar Palin of 9 June 1942.

²¹ ANIC, Fond Ministerul Propagandei Naționale, Presa Internă, Dossier 601/1941, leaves 200, 205-206.

5. The symbols of co-operation

The need to emphasize a common identity, with all its cultural consequences, found in the awarding of decorations to public figures important for the development of the partnership a useful means to this end. For instance, Marshall Antonescu was decorated with the Grand Cross with Swords of the White Rose of Finland. As it was decided in a conversation between Mihai Antonescu and Palin on 22 January 1942, the moment was used for stressing the affinity of the two countries' struggle and their identity of interests²². The ceremony of handing over the decoration to Ion Antonescu was supplemented with laudatory articles, photos, passages from Romanian press published in the Finnish mass media²³. In response, on 15 May President Ryti himself will be decorated by the Romanian authorities (The Colane of the Order Carol I). Ryti stressed in an exceptionally long audience granted to Constantinide the deep friendship between the two countries fighting shoulder by shoulder against Bolshevism, the yet gravest danger ever to threaten Europe²⁴. One month later, Mihai Antonescu himself, the main Romanian promoter of Romanian-Finnish relations, was granted the Grand Cross of the White Rose (17 June 1942). Antonescu talked in his receiving speech about the common fate of the two nations: 'In the Finnish bravery and struggle (of 1939-1940) we saw our own mission. Our peoples will continue to fulfil, one in the North and the other in the South, the great duty of defending the civilization, family, property, religion and of all those institutions held in esteem by the European civilization...'²⁵. Mihai Antonescu considered the relationship with Finland important enough to include a large reference to his achievements in this direction in a radio exposition reviewing his two years activity on the governmental benches on 6 September 1942. This speech will eventually be published in a volume of speeches in 1942 emphasizing the Romanian-Finnish common struggle in the east²⁶. As Bucharest was the initiator of this program of reconsidering the Romanian-Finnish relationship, and Palin Mihai Antonescu's main contact there, it is no wonder that in April 1942 the Finnish minister himself will be awarded the Grand Cross of the Romanian Crown.

6. The institutions of co-operation

As in the inter-war period, the two legations played a vital role in strengthening the Romanian-Finnish relationship. Often, they constituted the initiators of various projects for making the Finnish and Romanian culture better known in the countries in which they were appointed. However, during the war the institutional build-up was supplement with various other institutions such as the Finland-Romania and Romania-Finland associations. The former was created at the Romanian Legation in Helsinki on 20 December 1942. The host was the Romanian charge d'affaires, George Duca, a son of the former Prime-Minister of Romania I.G. Duca. In his speech, George Duca emphasized the importance of bringing together of the two cultures. Answering him,

²² AMAER, Fond 71/1920-1944, Finlanda, volum 17, leaf 41, Notes on the conversation between Mihai Antonescu and Hjalmar Palin of 22 January 1941.

²³ *Ibidem*, leaf 42, Constantinide's dispatch no. 4/29 of 2 February 1942.

²⁴ *Ibidem*, leaves 68-69, Constantinide's dispatch no. 36/296 of 16 May 1942.

²⁵ *Ibidem*, leaves 82-84, Antonescu's speech of 17 June 1942.

²⁶ Mihai A. Antonescu, *În serviciul țării. Cuvântări* [In the service of the country. Speeches], Vol. 1, București, 1942, p. 513, 515.

Professor Långfors of the University of Helsinki underlined the moral value of the Romanian-Finnish friendship built upon a community of ideals and destiny. The new chairman of the association became Rydman who was the chairman of the Municipal Council of Helsinki and the general director of the social insurance agency. Professors Långfors and Mansikka were elected vice-chairmen, while as secretary general and deputy secretary served two journalists, Anni Voipio and Koski Kallio, the latter being the chairman of the Finnish journalists. High-profile personalities such as Professor Nevanlinna, the rector of the University of Helsinki, enlisted among the members of the association, while others served as provincial chairmen. The latter included Professor Juva, the rector of Turku University, the mayor of Viipuri or the governor of Lapland. The founding of the new organization enjoyed a good cover in the Finnish mass media. For instance, Kauppalehti underlined the importance of this moment for the progress of the two cultures' dialogue. The newspaper observed that the two cultures had not touched upon each other until the Soviet aggression determined them to start reciprocally studying their history and culture²⁷.

The beginnings of the activity of the Association Romania-Finland date back to 1 March 1943. Mihai Antonescu took part at the festive opening of this association which took place at Romanian Athenaeum. The intonation of the national anthems of two countries opened the manifestation. Beside the leader of Romanian diplomacy, cultural figures such as Horia Hulubei, Liviu Rebreanu, Victor Papacostea, Grigore Antipa and Ion Marin Sadoveanu attended the event. The day before, Finland celebrated Kalevala and the Finnish maestro Schneevoight performed a concert in Bucharest with music composed by Sibelius. Maestro Schneevoight was awarded with the decoration the Crown of Romania. Horia Hulubei, the celebrated Romanian scientist and rector of the University of Bucharest, held a speech emphasizing the cultural relations between the two countries. Hulubei praised the Finnish people by describing them as 'skilful persons, healthy and intelligent, hardened and rigorously selected for centuries in their eternal struggle with a tough and unproductive nature, sharing a culture widely spread in the masses as nowhere else, who defined a social life worthy of admiration.' Romanian scientist also pointed out to 'the religious-like respect of the individual, the freedom of thinking, the full and instinctive solidarity with the society's needs, and unconditional equality in front of the law.'²⁸ The main speaker was, however, minister Palin, the would-be elected vice-chairman of the association, who emphasized in his speech that it was a unique case in history when two nations geographically so remote to each other to find themselves united so closely by sharing the same destiny. He noticed the great openings registered in the Romanian-Finnish relationship during the past 3-4 years and underlined his support for a further intensification of the cultural co-operation.²⁹ He thus continued the line of argumentation he developed during a speech he delivered in Sibiu, with the occasion of the Finnish movie show. On that occasion, Palin had called Russia the hereditary enemy of the east, pointing to the identity of destiny shared by the two countries.³⁰ President of the new association became Horia Hulubei, while Valeriu

²⁷ Universul, 20 January 1943.

²⁸ ANIC, Fond Ministerul Propagandei Naționale. Presa internă, Dossier 720/1943, leaves 18-22, 1 March 1943.

²⁹ AMAER, Fond 71/1920-1944, Finlanda, volum 17, leaves 127-129, 130, 133.

³⁰ ANIC, Fond Ministerul Propagandei Naționale. Presa internă, Dossier 601/1941, leaves 165-166, Palin's conference in Sibiu of 7 June 1942.

Măgureanu became its secretary-general. The Ministry of Propaganda took care that comments of the festivity were widely published in Romanian press.³¹

The associations organized numerous cultural events such as concerts of Romanian, respectively Finnish music and marked important cultural achievements of the partner country. They promoted the cultural values of the two countries in Finland, respective Romania. For instance, the celebration of the 109th anniversary of Kalevala in 1943 did not pass unnoticed by Romanian press. An important moment in this celebration was the conference Ion Marin Sadoveanu held on Kalevala on 18 March 1943 in the amphitheatre of the Foundation Carol I. Following the conference, there took place a Finnish music concert.³² The Romanian writer emphasized the significance of Kalevala in the Finnish cultural by pointing out that, alongside with the compositions of Sibelius and paintings of Gallen-Kallela, it defined the spirit and the life credo of the Finnish people.³³

One of the most significant Finland-Romania Association-organized cultural events was the visit of Liviu Rebreanu to Tampere and Turku and the conference he had in the latter town on 12 and 14 May 1943. He was joined by the gifted pianist Silvia Șerbescu. This was part of the manifestation taking place within the framework of the Romanian Days which took place in Finland between 15 and 25 May. In the centre of Helsinki the public could see Romanian photographs, maps, books. Among the most important Romanian cultural events taking place in Helsinki and where the Association Finland-Romania played a significant role was the dance recital performed in December 1943 at Finland's National Theatre by the Romanian great dancer Iris Barbura, accompanied at piano by the pianist Sergiu Celibidache. The recital ended with Romanian dances composed by Sergiu Celibidache. The show won over the enthusiasm of the spectators. Important Finnish newspapers such as *Aamulehti* published laudatory articles praising the concert.³⁴ In Romania, the Association Romania-Finland organized on 7 March 1944 a concert of Finnish music, introduced with a foreword about the Music of the North by Romulus Dianu.³⁵

The appointment of a Romanian lecturer at Helsinki University marked the opening of a new channel of mutual acknowledgement between the two cultures. The first public lecture of the Romanian lecturer, Dr. Grigore Dobrinescu (who published a course of Romanian language in 1946), was held on 17 December 1943. It was a discourse about the Romanian national poet, Mihai Eminescu. Attending the conference there were such important promoters of Romanian-Finnish cultural co-operation such as the press attaché Mihailescu, Professor Långfors, Professor Mansikka and the chairman of the Association Finland-Romania Rydman. The Finnish press such as *Uusi Suomi*, *Helsingin Sanomat* and *Sosiaalidemokraatti* published notes stressing the cultural meaning of this event.

The Romanian cultural offensive of the end of 1943 and beginning of 1944 constituted a new step forward in the development of the Romanian-Finnish relationship. The Romanian music, dance and theatre left a deep impression on Finland and opened larger the gates of co-operation between the two countries.

³¹ *Ibidem*, leaves 31-32, 2 March 1943.

³² *Ibidem*, leaf 258.

³³ ANIC, Fond Ministerul Propagandei Naționale. Presa internă, Dossier 843, leaf 167, 27 February 1943.

³⁴ *Ibidem*, leaf 87, 14 February 1944.

³⁵ *Ibidem*, leaf 181, 29 February 1944.

7. The translation of Kalevala in Romanian: the peak of the Romanian-Finnish cultural co-operation

With the occasion of the celebration of a hundred years from the publication of the Kalevala, the Commission for Intellectual Co-operation of the now-defunct League of Nations instituted an international contest for the best translation of Kalevala. Barbu Brezianu won the contest using the French version and enlisting the support of the secretary of Finnish Legation in Bucharest in 1940-1942, Martha Laurikainen-Negrea. This version was published in 1942 by a collaborator of Constantin Brâncuși, Ștefan Georgescu-Gorjan (the cover was designed by Petre Grant) at the printing house Gorjan. The foreword was written by Ion Marin Sadoveanu.³⁶

Romanian writers' novels, fairytales, poems were also translated into Finnish such as the fairytales of Ion Creanga published with a foreword by Mika Waltari. There was also published an anthology of Romanian novel. A book written by Kivimies concerning Romania was also published in Finnish. In 1944 the prestigious Finnish printing house Suomen Kirja published the translation of Baltagul by the novelist Mihail Sadoveanu under the title 'Etsin miestani' (Looking for my husband).

8. The press as a means of enhancing co-operation

One of the significant moments in developing the knowledge of each other was the publication in May 1942 of a special issue of the review *Suomen Sotilas* dedicated to Romania. The main idea in this issue was that the Romanian-Finnish friendship was about to turn into one of the closest and most sincere international co-operations. These distant nations barely knowing of each other's existence met on the same front and shared the same ideals. It was also emphasized the peculiar character of the war the two nations fought. They were the only ones struggling against Bolshevism due to a vital necessity of defending themselves against the Soviet threat. Special articles were dedicated to King Mihai and Marshall Antonescu. The Romanian conduct on the eastern front was scrutinized in the pages of this review. The military review conclusion was that 'the present fight will constitute, hopefully, an eternal armed fraternity'.³⁷

The co-operation between the mass media of the two countries developed in the following months. A delegation of Romanian journalists visited Finland in August-September 1942. The delegation was headed by O. Cisek, the deputy director of press. The delegation visited for five days the Karelian Isthmus' front and enjoyed excellent contacts and a warm receiving in the press, as well as in the political and intellectual circles. The most important Finnish newspapers such as *Helsingin Sanomat*, *Hufvudstadsbladet*, *Uusi Suomi*, *Karjala* published articles expressing their sympathy for Romanian journalists and Romania's war aims.³⁸ The Romanian diplomacy estimated that the visit left an excellent impression on the officialdom and public opinion. The Finnish president, Risto Ryti, received the journalists on 4 September and entertained cordially each and all of them for more than an hour.³⁹

³⁶ Barbu Brezianu, Postface of Kalevala, Ed. Cavallioti, 1999, p. 251.

³⁷ ANIC, Fond Ministerul Propagandei Naționale. Presa internă, Dossier 601/1941, leaves 292-293.

³⁸ AMAER, Fond 71/1920-1944, Finlanda, volum 17, leaves 93-95, The Ministry of National Propaganda, Service of Press' telegram of 31 August 1942 to the Foreign Ministry.

³⁹ *Ibidem*, leaf 98, Minister Nottti Constantinide's dispatch no. 73/523 of 7 September 1942 to Mihai Antonescu.

In response, a Finnish delegation of journalists paid a visit to Romania. In preparing this visit, the Romanian authorities paid a special attention to offering the guests a dense program including visits to Bucharest, Constanța, to the oilfields of Prahova Valley and the monasteries of Bucovina. The possibility that the Finnish delegation visited the Banat town of Timișoara and western Transylvanian town of Arad was also explored. However, the press attaché of the Romanian Legation in Helsinki, Mihăilescu, proposed to avoid showing the guests Transylvanian towns with a strong German heritage. He argued that the organizers were anxious to avoid the Finnish journalists reaching the conclusion – supported by the Hungarian propaganda – that in Transylvania all human creations were German or Hungarian.⁴⁰ The visit fulfilled the hopes invested in it. Upon the Finnish journalists' return to Finland, the Finnish press published on a daily basis extensive and positive articles about Romania. Moreover, the chief of the press service of the Finnish Ministry of Foreign Affairs compared the brilliant way in which the Romanians received their delegation with the complete lack of courtesy of the Hungarian authorities. The Finnish journalists complained about the visa difficulties they encountered at both the airports of Budapest and the Hungarian Legation in Bucharest. The chairman of the Finnish Society of Journalists, Koski Kallio, gave an expression to these feelings in an article published by the agrarian newspaper *Maaseudun Tulevaisuus*.⁴¹

As to understand the great openings in the Finnish-Romanian press co-operation, in the short interval of three months (October-December 1942) there were 100 telegrams, 100 photos and 15 articles published about Romania, alongside with the many articles published by the Finnish journalists on their return to Finland.

9. Aspects of the Romanian-Hungarian diplomatic and media contest in Finland

If Finnish propaganda met no difficulties in disseminating Finnish image in Romania, the Romanian propaganda in Finland had to face the opposition of the very influential Hungarian and pro-Hungarian circles. By sharing a common cultural heritage with Finnish people, it is no wonder that Hungarian point of view found a very favourable reception in Helsinki. The Romanian diplomats residing in Finland understood the significance of Hungary for Finnish public opinion and attempted to counter the thesis of Hungarian propaganda aimed against Romanian national interests. Thus, the Romanian Legation in Helsinki started in mid-July 1940 a more systematic effort to challenge the Hungarian-inspired tone of the Finnish mass media when dealing with the Hungarian-Romanian disputes. The new Romanian honorary cultural attaché M.F. Enescu initially stood at the core of this counter-offensive. Eventually, his role will be brilliantly played by Titu Mihăilescu, the press attaché of the Romanian Legation. Already on 1 July, Enescu registered himself in the Finnish Association of Foreign Press. Paradoxically, Enescu managed to establish excellent relations with the Hungarian vice-chairman of the organization. Enescu's aim was to win the interest of the local press in the Romanian point of view regarding such sensitive issues as the unity of Romanian nation and state. Enescu identified and attempted to redress the weakest points of Romanian propaganda by asking for brochures and works in German,

⁴⁰ *Ibidem*, leaves 101-103, Mihăilescu's dispatch no. 78/553 to Mihai Antonescu and Alexandru Marcu.

⁴¹ *Ibidem*, leaves 104-105, Constantinide's dispatch no. 93/606 to Mihai Antonescu.

English and French supporting Romanians views⁴². Enescu quoted popular Finnish newspapers in order to draw attention to the urgent necessity of enhancing Romania's standing in Finnish press. For instance, an article published by *Suomen Sosialidemokratit* titled 'The Balkans, the European corner where hate and envy foment' signed T.H. Vaara presented the image of an expropriated Hungarian struggling against a well-off Romanian capitalist holding a pistol in his hand⁴³.

Gradually, the leadership of the Romanian Ministry of Foreign Affairs (Mihai Antonescu, the secretary-general Gheorghe Davidescu) and the Ministry of Propaganda (Alexandru Bădăuță) became interested in supporting an anti-Hungarian counter-offensive and approved the means required in this scope. Between the end of August and beginning of October 1941 the Romanians began a systematic effort to challenge Hungarian propaganda in Finland. For instance, on a report of 29 August 1941, Mihai Antonescu wrote a resolution asking Bădăuță to organize the Romanian propaganda in Finland. The Romanian minister Constantinide was provided in due time with gramophone discs, maps etc. required by the Finnish Radio Society and the Romanians answered favourably to other Finnish proposals.⁴⁴

This effort produced fruits. The Romanian-Finnish relations have gradually but significantly warmed so that Romania gradually gained the ability of making public its viewpoints in the disputes with Hungary over the past, present and future of Transylvania. The Romanian propaganda gained a select audience. For instance, the Finnish minister of Foreign Affairs, Witting, emphasized the connection with Romania and appreciated unfavourable Hungarian contribution to the war in the east. Witting considered the Hungarian propaganda as manifesting an exaggerated zeal and adopting an air of protective superiority, thus producing bad feelings in governmental circles⁴⁵. At the of April 1942, Witting, already manifesting as a friend of Romania, transmitted to Mihai Antonescu via the Finnish minister the fact that, despite Hungarian efforts, Finland understood to stay side by side with Romania⁴⁶. In answering Witting's warm reception, Mihai Antonescu met Palin providing him with a copy of the document 'A Year of Hungarian Occupation' detailing all instances of Hungarian atrocities and abuses against Romanian minorities in Hungarian Transylvania⁴⁷.

However, the most important achievement of Romanian propaganda campaign was that the President himself got interested in Romanian viewpoints regarding Transylvania. Initially, President Ryti said that he needed documentary materials supporting Romanian claims. Therefore, Constantinide requested from Bucharest historical atlases and the *History of Romania* by Robert Setton-Watson⁴⁸. The foreign minister gave the Finnish minister historical, political and diplomatic material regarding the history of the Hungarian-Romanian relationship, as well as a new volume recently

⁴² ANIC, Fond Ministerul Propagandei Naționale. Presa externă, Dossier 95/1928-1930, leaves 116-118, M.F. Enescu's dispatch from Helsinki to the Director of Press and Information of the Ministry of Propaganda, received on 15 July 1940.

⁴³ *Ibidem*, leaves 119-128, Enescu's press report no. 4 (reviewing the period 28 June-3 July), received at 15 July 1940.

⁴⁴ *Ibidem*, leaf 24.

⁴⁵ AMAER, Fond 71/1920-1944, Finlanda, volum 17, leaves 53-55, Constantinide's dispatch no. 25/203 of 9 April 1942 to Mihai Antonescu.

⁴⁶ *Ibidem*, leaf 72, Mihai Antonescu's dispatch to Constantinide of 24 April 1942.

⁴⁷ *Ibidem*, leaves 56-57, Notes on the conversation between Mihai Antonescu and Hjalmar Palin of 14 April 1942.

⁴⁸ *Ibidem*, leaves 60-61, Constantinide's dispatch no. 28/234 of 12 April 1942 to Mihai Antonescu.

published called 'Transylvania'⁴⁹. The greatest achievement of this diplomatic effort of winning over the Finnish authorities' sympathy toward Romanian point of view came with the intimate launch President Ryti offered to Constantinide. Ryti stated in this conversation that he studied the documents and atlases and thus he understood the Romanian point of view. He affirmed that it was beyond doubt that the Romanians formed the overwhelming majority of the population in Transylvania. He rejected the claims of the Hungarian historiography about a mysterious late infiltration of the Romanians in Transylvania which he considered it could not be taken seriously. He analysed the Hungarian claims presenting their historical rights to annexing Transylvania, and reached the conclusion that by admitting the Hungarian point of view Finland was to accept the historical right for Sweden to rule Finland. He thus considered that the best long-term solution of this dispute was an exchange of population and the cession of a strip of land to Hungary from Romanian inter-war Transylvania. The President also deplored the Hungarian atrocities committed in Transylvania and the fact that Hungary suppressed the agrarian reform. His opinion was that small states should avoid any conflicts among themselves so as the hour of peace will find them united and manifesting solidarity⁵⁰. After this diplomatic victory, the Romanian-Hungarian diplomatic war in Helsinki will continue, with Romania trying to turn its defensive into an offensive battle and finding an increasingly sensible audience.

10. Conclusion

When truces were signed by Romania and Finland in August-September 1944 the very vectors that motivated the warming up of this relationship ceased to exist. The Romanian-Finnish relation scaled down to remain the field of interest of persons who got an interest in that during the war and, again, of eccentric cultural figures. The Romanian culture would eventually become largely unknown, while the Romanians would remember only the figure of Mannerheim as a symbol of Finnish heroism. This is but one illustration of the profound impact the war has on human society. This influence does not end with military or political co-operation. It extends and covers spiritual co-operation, too. It aims at creating a new cultural ideology in which the political aims are embraced. The allies are integrated in OUR world, their cultural values as far as they do not contradict ours are brought to the fore, their opera is staged, and their drama is played. New affiliations and legacies – sometimes surprising ones – are formed. The official discourse is reformed in order to cover new realities. Politicians, authors, newspersons are all involved in the process. Sometimes, at the end of the process nothing but nostalgia and unfinished projects remain. However, the war-forged relationship may further develop in the aftermath of the conflict. It might be bizarre – if it is not taken into account the cruelty of World War II – that in the aftermath of the war the new affiliations brought about by the unfolding of the events (the rediscovered American-Russian relations with Stalin and his army portrayed as saviours of the human-being or the Japan-German connection) ended abruptly alongside with the circumstances which made their development possible. Partially, this was the destiny of the Romanian-Finnish cultural relations which went their separate paths in the aftermath of the war. Converging their destinies by the beginning of the Second World War, their roads departed in 1944-1948.

⁴⁹ *Ibidem*, leaf 62, Mihai Antonescu's dispatch to Constantinide of 24 April 1942.

⁵⁰ *Ibidem*, leaves 73-75, Constantinide's dispatch no. 42/314 of 2 May 1942 to Mihai Antonescu.

PAUL NISTOR

IDEEA DE PUTERE ÎN RELAȚIILE INTERNAȚIONALE. CAZUL UNIUNII EUROPENE LA ÎNCEPUTUL ANILOR '90

Obsesia pentru identificarea unui posibil hegemon la începutul perioadei post război rece a fost legitimată de frecvența crescută a emergenței și prăbușirii liderilor mondiali în secolul XX. De la Anglia victoriană, trecând prin explozia de un deceniu a Germaniei și Japoniei, impresionată de confruntarea semicentenară a gigantilor (SUA și URSS), lumea avea nevoie la începutul anilor '90 de perspectiva unui nou stat dominant.

Colapsul comunismului a condus la o creștere spectaculoasă a prestigiului Americii, iar pentru un viitor hegemon global foștii rivali nu mai puteau fi luați în calcul. În ultimele două decenii se crease totuși mitul noilor competitori, Unirea Europeană și Japonia care, datorită unei dezvoltări economice deosebite, ar fi fost tentați să abandoneze vechea alianță și să încerce, cu temeritate, cursa pentru hegemonie. Profitând de jocul mondial de putere în care Washingtonul asigurase și securitatea Europei Occidentale și pe cea a arhipelagului nipon în perioada războiului rece, statele europene și Japonia au construit bugete militare reduse (3,5% din PNB-CEE, 1% Japonia, dar 7% Statele Unite), direcționând sume importante către dezvoltare și devenind în scurt timp cei mai tenaci adversari comerciali ai colosului nord-american. Ținând cont de acel context, ne propunem să evaluăm realismul cu care a fost abordată ideea de competiție pentru dominația globală între cei trei mari poli economici, la începutul anilor '90.

Conform tradiției europene, în ultimele cinci secole s-a constatat predominanța unui stat sau a unei alianțe în sistemul internațional. Statul hegemon deținea autoritatea globală, tacit acceptată de ceilalți actori, și reușea să impună un echilibru pacific pe scena internațională. Totuși, sistemul acumula ciclic o varietate de tensiuni care conduceau în mod inevitabil la război. Predominanța politică, economică și militară a hegemonului era pusă în discuție de competitorii nemulțumiți de poziția de subordonare și dornici de a redefini în favoarea lor ierarhia mondială. Întregind un ciclu temporal, războaiele hegemonice produceau o reordonare în ierarhia mondială, iar câștigătorul își impunea voința și modela sistemul conform intereselor sale imediate și de perspectivă. Un nou ciclu hegemonic nu se putea derula mai devreme de 50 ani (Quincey Wright), iar noul conflict era amânat până când se efectua recuperarea economică din precedentul. Această recuperare economică avea însă ritmuri inegale de la țară la țară și conducea la modificări în cadrul balanței mondiale de putere.

Considerând războiul rece un război hegemonic, putem constata extenuarea simultană a învinsului și învingătorului, situație ce ar fi oferit poziții privilegiate Uniunii

Europene și Japoniei, într-o posibilă concurență globală. Acest lucru era deja sesizat de Richard Lebow care în 1994 aprecia că alături de Moscova și Washingtonul a pierdut războiul rece, plătind un important preț economic pentru triumful din 1990. Importantele cheltuieli militare făcute de administrațiile americane au condus la creșterea datoriei naționale, decăderea infrastructurii și dezechilibre în balanța comercială¹.

Dacă situația post război rece ar fi favorizat Uniunea Europeană, acest fapt trebuia să se reflecte în modificarea ierarhiilor de putere. Redefinirea ierarhiilor de putere echivalează, de obicei, cu declanșarea rivalităților la nivel global și reprezintă indicatorul cel mai sigur pentru o nouă configurare a hegemonului și subordonaților. Prin prisma conceptului de putere în relațiile internaționale vom analiza pozițiile deținute de Statele Unite, Japonia și Uniunea Europeană în sistemul internațional, la final de secol XX.

La nivel teoretic, puterea ar reprezenta capacitatea unui actor de a influența politica internațională în beneficiul propriu, din dorința de a-și asigura conservarea pe termen lung și pentru a realiza obiectivele integrate interesului național. Pentru început, puterea a fost identificată cu forța și multă vreme nu s-a făcut o distincție netă între cele două noțiuni, deoarece partea cea mai vizibilă a puterii, cel mai spectaculos element component, a fost reprezentat de forța militară. Totuși, marii teoreticieni ai relațiilor internaționale au accentuat caracteristica psihologică și umană a puterii. Hans J. Morgenthau opina: „Puterea este o relație psihologică între cei care o exercită și cei asupra cărora este exercitată. Ea oferă celor dintâi control asupra anumitor acțiuni ale ultimilor prin influența pe care primii au dobândit-o asupra minților celorlalți”². Transpus în practică, acest concept definește capacitatea unui stat A de a determina un stat B să facă ceea ce acesta nu ar fi fost dispus înainte de acțiunea lui A. Această influență derivă din trei surse: speranța unor beneficii, teama față de unele dezavantaje, respectul față de norme și instituții. Ea poate fi exercitată prin amenințări, persuasiune, autoritate, cointeresare sau charisma oamenilor.

Raymond Aron oferea o perspectivă asemănătoare: „Pe scena internațională aș defini puterea drept capacitatea unei unități politice de a-și impune voința asupra altor unități. Pe scurt, puterea politică nu reprezintă absolutul, este o relație umană”³. În această dimensiune, pe scena mondială, actorii caută să-și maximizeze puterea din dorința de a supraviețui sau de a-și asigura un loc important în ierarhia globală. Ordinea internațională, fără a fi reglată de o autoritate superioară, este predispusă la o schimbare violentă. Din simpla autonomie a actorilor decurge o ciocnire inevitabilă a intereselor. Situațiile conflictuale nu apar doar ca urmare a intenției unora de a-și impune voința asupra celorlalți, ci pot izbucni și din aplicarea simultană a unor politici de creștere a securității, din tentativele de sporire a prestigiului internațional sau de asigurare a bunăstării cetățenilor.

În timpul războiului rece puterea internațională era concentrată la nivelul celor doi poli care dominau, în arii geografice distincte, ierarhiile politice, economice și militare. După 1990 s-a constatat o difuzie a puterii spre mai multe regiuni și o repartizare mult mai uniformă, în centre dispuse pe trei continente. Dispersia puterii spre cinci poli importanți – Statele Unite, Uniunea Europeană, Japonia, Rusia și China – anunța ambițiile unor eventuale tendințe hegemonice și echivala cu incapacitatea unei națiuni de impune, la nivel mondial, tiparul unei ordini partizane. Deși la începutul anilor '90

¹ Richard Ned Lebow, Janice Gross Stein, *We all lost the cold war*, New Jersey, Princeton University Press, 1994, *passim*.

² Hans J. Morgenthau, *Politics among nations*, New York, Alfred A. Knopf Inc., 1967, p. 27.

³ Raymond Aron, *Peace and war. A theory of international relations*, New York, Doubleday Company Inc., 1966, p. 47.

unipolaritatea era considerată instabilă și contraproductivă, iar repartitia echilibrată a puterii impunea o imagine de egalitate între concurenți, se făceau totuși numeroase speculații pe tema unui posibil hegemon al secolului XXI.

Pentru a identifica poziția deținută de Uniunea Europeană în ierarhia mondială, preferăm să aplicăm teoriile clasice ale componentelor puterii. Acestea variază în funcție de opiniile marilor analiști ai relațiilor internaționale dar, în general, se grupează în câteva mari subdiviziuni. Luăm ca punct de plecare ipotezele lui N. J. Spykman care enumera următorii zece factori ce exercită influență asupra puterii: suprafața teritoriului, natura frontierelor, mărimea populației, absența sau prezența materiilor prime, dezvoltarea economică și tehnologică, puterea financiară, omogenitatea etnică, gradul de integrare socială, stabilitatea politică și moralul național. Adaptate la situația de final al secolului XX, grupăm aceste două componente în două categorii: cuantificabile (populația, geografia, capacitatea economică, capacitatea militară) și necuantificabile (caracterul național, moralul comunitar, calitatea diplomației și calitatea guvernării).

Într-o eră în care geopolitica și-a pierdut din relevanță iar apelul la rachetele intercontinentale făcea să dispară orice avantaj al izolării de masa euro-asiatică (în cazul SUA și Japoniei), Uniunea Europeană nu mai resimțea presiunea factorului geografic. Lipsind izolarea geopolitică, Europa era mai profund influențată de crizele și presiunile vecinilor (Rusia, Orientul Mijlociu), modificările politice, economice și de securitate de la periferiile sale atingând adesea interesele sensibile ale Uniunii. Totuși, dispunerea U.E. în nordul bogat și distanțele relativ scurte care o despart de Africa, Orientul Mijlociu, Rusia și America de Nord făceau din Europa Occidentală un centru economic racordat la structuri economice diverse, cu un comerț dinamic în interiorul triunghiului limitat de Urali, Golful Persic și America de Nord.

Resursele naturale și umane se aflau într-un relativ echilibru față de rivalii economici, Japonia fiind mai dependentă de petrolul arab, în timp ce Statele Unite aspirau spre asigurarea autonomiei prin explorarea zăcămintelor arctice. Populația U.E. depășea dublul Japoniei și urca cu peste 1/3 deasupra totalului american. În schimb, teritoriul european reprezenta 1,7% din suprafața mondială, iar SUA atingeau 7%. Inferioritatea în dimensiunea teritorială ar fi fost dublată, în viziunea unor analiști, de o evidentă criză demografică, acest factor fiind decisiv în secolele în care vechea Europă domina planeta. Dacă în perioada interbelică bătrânul continent deținea 20% din populația mondială, la finalul războiului rece acest procent scăzuse drastic spre 10%. Fără a intra în detalii, să recunoaștem că adeseori mărimea teritoriului și a populației oferă indicii clare asupra unei limite superioare spre care poate tinde volumul economic și bogăția acumulată, tendința depășirii pragului și a surclasării adversarilor fiind obstrucționată de rigiditatea acestor doi factori.

Abordând un alt plan, constatăm puterea economică redutabilă a Uniunii Europene, deși concurența (Washington și Tokio) a devansat Europa în multe domenii. Pe coordonatele producției industriale, pe o scală între 0 și 120, Europa era plasată la 103, Japonia la 106 și Statele Unite la 115. În 1998, 42 din cele 100 de corporații reprezentative ale lumii se găseau în SUA, 33 în Europa Occidentală și 15 în Japonia. În industria chimică cele mai mari trei firme erau germane, fiecare cu cel puțin 1/3 volum de vânzări peste „Du Pont” – cea mai puternică companie chimică americană. În 1990 nu existau bănci americane între primele 20 din lume, iar în domeniul serviciilor, 9 din cele mai mari firme își aveau sediul în Japonia. Principalele firme de computere erau acaparate în ordine de America (10), Europa (6) și Japonia (4)⁴.

⁴ Lester Thurow, *Head to head*, New York, William Morrow Inc., 1994, p. 115-116.

În ceea ce privește agricultura, U.E. deținea 60% din producția mondială de vinuri (SUA, locul II – 7,3%), 22,2 % din producția de lapte (SUA, locul II – 12,2%), locul I la carne și locul II la cereale (după SUA)⁵.

În al treilea sfert al secolului, economia Europei a crescut cu o rată medie de 5% anual, dublă față de cea din secolul XIX. Această creștere s-a încetinit după șocul petrolier din 1973. Deși deținea 20% din exporturile mondiale încă din anii '80, Europa de Vest a regresat la nivelul înaltei tehnologii. Ponderea acesteia în cadrul exporturilor a scăzut de la 56% în 1970 la 47% în 1981, în timp ce contraconcurenții japonezi și-au dublat exporturile high-tech în aceeași perioadă. Această bruscă inferioritate tehnologică a început să aibă implicații negative. Pentru prima dată din secolul XVIII, inițiativele unei revoluții economice nu își mai aveau originea în Europa.

Șomajul a crescut continuu, atingând un procent de 11% la începutul anilor '90. Comparativ cu americanii (șomaj 6%) sau japonezii (șomaj 3%), era binecunoscută inabilitatea europenilor în a crea locuri de muncă. Această stare negativă a impulsionat crearea Pieței Unice (1993) în care a fost asigurată libertatea de mișcare a persoanelor, bunurilor, serviciilor și capitalului. Deși cu un șomaj ridicat, Uniunea Europeană era o entitate relativ bogată. PNB-ul pe cap de locuitor era de aproape 17.000 \$, ceea ce permitea U.E. să acorde ajutoare lumii a treia în valoare de 33 miliarde \$ (SUA – 11,7 miliarde \$, Japonia – 11,1 miliarde \$) la nivelul anului 1992⁶.

Conform opiniei lui Joseph S. Nye Jr., echilibrul dintre cei trei mari poli de putere era totuși relativ și ușor de modificat în perioade scurte de timp⁷.

Resurse de baza	UE	Japonia	SUA
Teritoriu	1,7% din total	0,3%	7%
Populație	324 mil.	130 mil.	244 mil.
Forțe armate	2,6 mil.	0,24 mil.	2,2 mil.
Arme nucleare	1200	0	25000
Export/parte din exportul mondial	20%	10%	11%

Din punct de vedere militar, statele Uniunii Europene dispuneau de o armată considerabilă: 2,6 milioane. Capacitățile nucleare franceze și britanice, modernizate în anii '80 și la începutul anilor '90, deși în dezechilibru cantitativ în comparație cu cele americane sau rusești contau ca element al descurajării posibililor adversari. Dimensiunea militară a comunității vest-europene, Uniunea Europei Occidentale, încerca să completeze structurile organizației politice, funcționând ca braț armat al Bruxelles-ului. Deși aspira la asigurarea securității continentale, UEO se afla într-o fază incipientă față de NATO. Rivală sau pilon european al NATO, UEO indica totuși eforturile susținute către o autonomie militară europeană în condițiile în care structura corespondentă a Americii se transformase din aparat militar în mit, cu adânci implicații psihologice pentru alte state.

Din perspectiva componentelor cuantificabile ale puterii, UE se plasa, așadar, într-o poziție mediană față de Washington și Tokyo, păstrând un echilibru general care îi

⁵ *L'Europe des Quinze: chiffres clés*, Luxembourg, Office des publications officiels des Communautés européennes, 1996, p. 26-27.

⁶ *Ibidem*, p. 35.

⁷ Joseph S. Nye Jr., *Bound to lead. The changing nature of american power*, New York, Basic Books Inc. Publishers, 1990, p. 144.

permitea să spere la o întâietate globală. Marele atu al Uniunii era continuarea integrării, pe orizontală (extindere) și verticală, proces care ar fi adus importante schimbări la nivelul elementelor forte ale puterii. Un cunoscut vizionar american, Samuel P. Huntington, argumenta că, în cazul în care Uniunea Europeană ar dovedi mai multă coeziune politică, ea „ar avea resursele demografice, valoarea economică, tehnologia și un potențial militar consolidat pentru a deveni puterea proeminentă a secolului XXI”, iar în cazul în care „secolul XXI nu va fi un secol american, cel mai probabil va fi unul european”⁸.

Analiza elementelor necuantificabile ale puterii este dificilă în cazul Europei, deoarece Uniunea era o entitate relativ tânără și lipsită de omogenitate. Din perspectiva caracterului național, afirmațiile despre japonezi – disciplinați și dispuși să reziste privațiunilor în momente de criză – sau americani – energici și relativ solidari în numele unui patriotism orgolios – pot fi certitudini. Încă nu s-a verificat un caracter aparte european și este dificil să se speculeze pe marginea unui mixaj general apusean între disciplina și meticulozitatea germană, exuberanța spaniolă și incapacitatea de a rezista în fața crizelor, dovedită de francezi și italieni. Mult clamata unitate a Vestului european, bazată pe un model cultural și politic comun, nu merge până la caracteristicile speciale dobândite de națiunile apusene în secole de evoluție istorică.

Ceea ce numim „moral național” este foarte probabil să fie relativ apropiat la națiunile celor trei poli, membre ale alianței victorioase în timpul războiului rece, aflate în plină dezvoltare economică și cu aspirații de expansiune economică, politică și culturală în zonele limitrofe. Un „moral național” ridicat ar echivala cu un motor intern care susține tentația hegemonică universală.

Calitatea guvernării influențează coeziunea populației, diminuează sau amplifică nemulțumirile sociale, asigură progresul economic. Ea se măsoară în sprijinul acordat de populație guvernelor și în capacitatea acestora de a mobiliza resursele pentru a atinge, cu costuri minime, obiective majore. Datorită menținerii corupției la un nivel scăzut și drept urmare a deceniilor de exersare a democrației, calitatea guvernării era aproape identică în zonele aflate în discuție deși, la nivelul aprecierii populare, europenii ar fi fost totuși în urma americanilor și japonezilor.

Calitatea diplomației a fost o constantă europeană chiar și după războaiele sângeroase ale secolului XX sau pierderea imperiilor coloniale. Prestigiul diplomatic provenea și din vechea dominare a planetei dar puterea de influențare era relativ scăzută în comparație cu efectele diplomației superputerii americane. Metropolele au păstrat relații strânse cu fostele colonii, exportând în continuare modele culturale și capital. Slăbiciunea politică și militară a UE se dorea să fie compensată de o cooperare economică astfel încât au fost încheiate acorduri cu țările A.S.E.A.N. ale Pactului Andin, statele A.C.P. (Africa, Pacific, Caraibe). În spațiile limitrofe s-a încercat formarea unor blocuri economice regionale prin conferințele de la Amman, Casablanca și Barcelona (1993-1995), Uniunea strângând relațiile cu țările din nordul Africii și Orientul Mijlociu. Diplomația europeană a suplinit slăbiciunea politică și militară dar nu a reușit să devină o voce autoritar respectată, mai ales că adeseori exista și o concurență între diplomațiile naționale componente. Trasarea unei politici externe și de securitate comune în anii '90 și desemnarea unui înalt comisar european pentru coordonarea acestui domeniu au oferit o mai mare coeziune înaintea lumii exterioare.

Principala problemă care ar reveni în discuție atunci când se analizează elementele necuantificabile ale puterii europene ar fi lipsa unei solidarități interne.

⁸ *Apud* Joseph S. Nye Jr., *op. cit.*, p. 143.

Aceasta conducea adesea la dispute între guvernele componente care, în multe cazuri, puneau interesul național mai presus de cel comunitar. Deficitul de coeziune se resimțea și în multitudinea de probleme care se ridicau înaintea cetățenilor europeni: dispute în chestiunea cedărilor de suveranitate (neagreate de Marea Britanie și Danemarca), opinii diverse în ceea ce privește extinderea spre est, tentativele de păstrare a monedelor naționale, tensiuni comerciale și economice. De la refuzul statelor mai sărace (Irlanda, Portugalia, Grecia) de a acorda acceptul pentru extindere (ceea ce însemna bani comunitari deplasati către noile „zone defavorizate” estice), la încordarea dintre crescătorii de animale francezi și britanici, mergând spre referendumul trecut la limită pentru integrare în UE (51% în Suedia, Finlanda) și la refuzul danezilor, din 1992, de a implementa Tratatul de la Maastricht, UE părea doar o creație artificială ținută în viață de voința liderilor. Abia după decenii de fricțiuni interne, prin negocieri și compromisuri, încercându-se mulțumirea tuturor părților, solidaritatea europeană prindea contur.

Elementele puterii, în unitatea lor, dezvăluiau deci o Uniune Europeană cu capacități și slăbiciuni, fără ambiții politice explicite pe arena internațională dar cu mari posibilități către un viitor care profila consolidarea și extinderea influenței europene la nivel mondial. Asigurându-și reconstrucția internă, vreme de o jumătate de secol, sub umbrela securității americane, UE nu a schițat gesturi internaționale de amploare după 1990. Într-o anumită măsură ea a apărut nehotărâtă sau încercând să mențină un echilibru între continuarea alianței (deosebit de profitabilă) cu America și o tentație mondialistă care ar fi răzbunat situația de satelit obedient al Washingtonului în timpul războiului rece. Politica globală a UE părea să se înscrie într-o analiză făcută de Kenneth Waltz: „Statele pot avea o mulțime de obiective. Unele pot viza cucerirea lumii, altele o hegemonie locală, alte state pot să nu tindă către nici o hegemonie ci să-și dorească, pur și simplu, să fie lăsate în pace. Dorința de supraviețuire este comună tuturor statelor. [...] Multe state ar putea prefera să joace un joc în care toate țările să coopereze pentru a rezolva probleme de maximizare. Altele ar putea prefera să nu intre în nici un joc...”⁹.

Strategia confuză și imposibil de decriptat a europenilor în epoca post război rece poate avea unele explicații. Interesele divergente ale liderilor naționali nu au permis o viziune comună asupra viitorului, cu atât mai mult cu cât problemele interne ale integrării și provocarea venită din angajarea unui nou tip de relații cu proaspătul Est capitalist, au trecut în plan secund obiectivele de politică externă. Din inerție s-a optat pentru continuarea poziției de subordonare față de SUA, în condițiile în care vremurile noi aduceau conflicte speciale (Golf, fosta Iugoslavie) și amenințări originale la adresa securității (conflicte etnice și religioase, trafic de arme și droguri, chestiuni de mediu). Europa nu s-a decis pentru renunțarea la relația transatlantică atâta timp cât manifestările Rusiei nu erau previzibile. Deși inexistentă ca putere economică, Moscova putea face presiuni asupra vecinilor prin apelul la arma nucleară și prin controlul resurselor alocate spre periferiile sale. UE a optat așadar pentru o politică mai puțin glorioasă dar sigură și a respins o tentație mondialistă pentru care nu era încă pregătită și care ar fi adus-o în raporturi antagonice cu rivali care o depășeau ca și capacități dezvoltate în sectoare cheie.

Politica post război rece a UE a fost desfășurată în contra oricăror principii clasice de asigurare a balanței mondiale de putere. Echilibrul balanței ar fi presupus dispunerea Bruxelles-ului de partea competitorilor mai slabi pentru a împiedica superputerea

⁹ Kenneth Waltz, *Omul, statul și războiul*, Iași, Institutul European, 2002, p. 207.

victorioasă (Statele Unite) de la obținerea preponderenței globale. Prin atitudinea sa, Europa a optat pentru sprijinirea hegemoniei americane în detrimentul balanței de putere. Europeanii au sacrificat echilibrul global în numele unității de civilizație și a comunității culturale, politice și economice cu America de Nord. Regulile de aur ale balanței de putere s-au prăbușit înaintea disconfortului european de a-și găsi aliați între regimuri nedemocratice, paupere sau cu manifestări internaționale care nu concordau codului comportamental occidental. Atașamentul ferm al Europei la relația transatlantică a dus la permanentizarea unui hegemon multiplu (cu mai multe componente autonome) care-și inhiba rivalii și care nu putea fi depășit într-o perioadă de timp previzibilă.

În aceste condiții, care ar fi fost beneficiile Uniunii Europene în urma jocului mondial? Aparent, ea era conectată la prosperitatea nucleului hegemonic (SUA) și avea mulțumirea de a vedea impuse, ca reguli internaționale ale secolului XXI, principii generate de civilizația occidentală: folosirea redusă a forței militare în rezolvarea disputelor dintre state, diminuarea numărului de arme de distrugere în masă, deschiderea economică și libertatea de mișcare a mărfurilor-capitalului-serviciilor, impunerea noilor concepte ale suveranității și respectării drepturilor omului. Pe deasupra acestora, uneori lent și mai puțin sesizabil dar cu maximă hotărâre, Europa apuseană își construia o noua imagine pentru secolul XXI. Este ceea ce teoreticienii de relații internaționale au numit o politică a prestigiului. Robert Gilpin explică în acest sens: „prestigiul este reputația pentru putere... În timp ce puterea se referă la capacitățile economice, militare și la altele, asociate statului, prestigiul se referă în primul rând la modul în care statele percep capacitățile unui stat, aptitudinea și dorința sa de a-și exercita puterea...”¹⁰.

Așadar, Uniunea Europeană folosea tactica demonstrării puterii în arena internațională. Ea nu forța modificarea *statu-quo*-ului ci urmărea, lent dar sigur, menținerea și chiar creșterea staturii sale din perspectivă globală. Fiind conștienți de prioritatea problemelor interne, liderii europeni nu insistau pentru schimbări internaționale majore. Totuși, an după an, au început să fie constatate semne ale viitoarelor ambiții europene: o armată integrată care să achiziționeze și capacități tehnologice care astăzi sunt proprii doar americanilor, implicarea mai insistentă în crizele de la periferia Uniunii (Orientul Mijlociu, Caucaz și Marea Neagră), extinderea și aprofundarea relațiilor economice cu celelalte continente, unele poziții de duritate adoptate în raporturile cu Rusia sau Statele Unite. Politica prestigiului însemna devansarea, în termeni de imagine, a celorlalți competitori, în creșterea influenței și respectului din partea regiunilor neincluse între marii poli de putere și reducerea decalajului care o despărțea de statul hegemon. Această strategie implica o politică activă, care să îmbine fermitatea cu negocierea și compromisul, dar care să fie condiționată de eficiența efectelor generate.

La începutul anilor '90, când comunitatea europeană se transforma în Uniunea Europeană, apusul Europei nu își putea permite încă să țină seama la hegemonie. Analiza elementelor puterii arată un oarecare echilibru cu hegemonul și cu ceilalți competitori dar, așa cum istoria a indicat adeseori, poate fi o mare diferență între puterea potențială și puterea demonstrată. Aflată în confruntare semicentenară cu un rival redutabil (URSS), Statele Unite aveau capacitatea îmbinării, mobilizării și activării eficiente a elementelor puterii. Acest lucru era deja verificat. În cazul Uniunii Europene totul se contura doar ca o posibilitate.

¹⁰ Robert Gilpin, *Război și schimbare în politica mondială*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 2000, p. 51.

THE CONCEPT OF POWER IN INTERNATIONAL RELATIONS.
EUROPEAN UNION IN THE 90'S
(Summary)

Thus the European Union was using the power demonstration tactic on the international arena. The UE was not straining the status quo change but was following, slowly but firmly, its stature maintenance and increasing from a global perspective. Being aware of the inner issues priority, the European leaders were not insisting for major international changes. Nevertheless, year after year, the signs of prospective European ambitions started to be seen: an incorporated army ready to buy technological abilities, nowadays personal only to Americans, a more insistent involvement in the crisis occurring on the out-skirts of UE (the Middle East, Caucasus, Black Sea), the expansion and thoroughgoing study of economical relations with the other continents, some toughness position adopted in the relations with Russia or United States.

In terms of image, the prestige policy meant a forward slip of the others competitors, in order to increase the influence and the respect given by those region not included between those big power pole and in order to reduce the gap which was insulating it from the dominant state. This strategy implied an active politics meant to combine the firmness with negotiation and compromise, but a politics being conditioned by the efficiency of generated effects. At the beginning of '90, when the European community was converting in UE the West of the Europe was not prepared to aim at hegemony. The power elements analyse was showing a certain balance with the dominant state and with the other competitors but, as history had so many times shown, there could be a significant difference between the potential power and the established power. Implicated in a semi centenary collation with a redoubtable rival (Russia), USA was possessing the junction capacity, the mobilization and efficient upheaval capacity of power elements. This thing was already certified. In UE situation everything was shaping only as a possibility.

SORIN D. IVĂNESCU

DIRECȚII ȘI OBIECTIVE ÎN ACTIVITATEA SECURITĂȚII, 1948-1958

Nu există nici o hotărâre, nici o transformare, nici un eveniment economic, social sau politic, care pentru noi, Securitatea, să nu formeze un obiectiv, o preocupare (ASRI, dosar 10090, f. 91-159)

Comuniștii români ai perioadei interbelice au rămas în afara comunității politice. Ei nu au recunoscut existența statului român în granițele rezultate după conferințele de la Versailles și Trianon, ca agenți ai „revoluției mondiale” militând pentru dezintegrarea acestuia, astfel că la patru ani de la înființare, P.C.R. este scos în afara legii. Posibilitatea unei evoluții moderate s-a blocat, ei pierzând și limitata susținere pe care o aveau în rândul muncitorilor radicali și a unor cercuri intelectuale. Pentru 20 de ani, P.C.R. s-a scufundat în clandestinitate, aceasta constituind experiența fundamentală a comuniștilor români. Ea le-a format comportamentul politic, precum și viziunea asupra societății, considerată ostilă și străină, și din această cauză privită cu suspiciune. Complet nefamiliarizat cu mecanismele de funcționare a instituțiilor democratice, P.C.R. nu a folosit tacticile normale de a câștiga puterea, prin lărgirea treptată a influenței în interiorul societății, ci metode atipice, precum infiltrarea partidelor adverse, folosirea serviciilor secrete, provocările, mobilizarea străzii, manipularea muncitorilor folosiți ca batalioane de asalt, ocuparea „revoluționară” a primăriilor și prefecturilor etc.

Clandestinitatea, închisorile și exilul au constituit mediul formării lor, aceste experiențe determinând cele mai multe decizii ale primei generații de militanți, atât timp cât au deținut puterea. Suspiciunile, intrigile, obsesia secretului, mentalitatea „cetății asediate” și a dușmanului strecurat înăuntru, precum și divizarea partidului în celule, izolate și închise, sunt produse reziduale ale ilegalității. Dar ceea ce a marcat cel mai mult comportamentul politic al partidului, constituind și sursa principală a terorii pe care a dezlănțuit-o, a fost ideologia. Credința în misiunea istorică a partidului a fost axa principală în jurul căruia s-a derulat represiunea. „Dreptul” acestei „avangărzi” a proletariatului de a folosi orice metode pentru realizarea viziunii ei utopice a fost declanșatorul terorii. Dată fiind victoria inevitabilă a proletariatului, condus de avangarda sa revoluționară, celelalte clase erau sortite excluderii, teroarea fiind astfel justificată „ca o mișcare a costurilor sociale” ale tranziției spre societatea fără clase. Pentru realizarea ei, burghezia trebuia să dispară, acest lucru însemnând atât eliminarea bazei economice și instituționale, dar și distrugerea fizică a celor care aparțineau de ea.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. XLII, 2005, p. 431-449

Partidele politice au fost desființate începând cu anul 1947. La 20 martie 1947, 315 membri ai partidelor de opoziție au fost arestați și în următoarele șase luni au urmat alți 600. Campania de eliminare a partidelor de opoziție, aprobată de Stalin și coordonată de Vășinski, intrase în etapa finală. Gh. Pintilie, agent K.G.B., a avut misiunea să discrediteze conducerea P.N.Ț. El a trimis un agent provocator care să-l convingă pe Ion Mihalache, adjunctul lui Maniu, să fugă din țară, cu un avion pus la dispoziție de acesta. Înscenarea a reușit și, la 14 iulie 1947, Mihalache și alți membri proeminenți ai partidului au fost arestați, în momentul în care se pregăteau să fugă în Turcia de pe aeroportul de la Tămădău, situat la 46 km de București. Câteva zile mai târziu, Maniu a fost reținut și întreaga conducere P.N.Ț. a fost judecată, la 30 octombrie 1947, pentru complot împotriva securității statului. Maniu și Mihalache au fost condamnați la muncă forțată pe viață, comutată în închisoare pe viață, primul murind în detenție în 1953, iar al doilea în 1963. După capcana de la Tămădău, prin hotărârea Consiliului de Miniștri din 29 iulie, Partidul Național Țărănesc a fost dizolvat, patrimoniul și sediile fiindu-i confiscate. Au urmat mai multe ordine circulare în cadrul Siguranței, privind supravegherea mediilor țărăniști. Într-unul din acestea, din 30 decembrie 1947, se spunea: „veți proceda la reținerea elementelor ce s-au manifestat în ultimul timp în contra regimului democratic”¹. Operațiuni masive de arestare a liderilor țărăniști au fost declanșate în noaptea de 15 spre 16 august 1949.

P.N.L. s-a autodizolvat în august 1947. Desființarea și interzicerea creării altor partide a fost urmată de demiterea miniștrilor necomuniști din guvern, la 6 noiembrie 1947, în locul lor fiind numiți Ana Pauker, la Ministerul de Externe, Vasile Luca, la Ministerul de Finanțe, și Emil Bodnăraș, la Ministerul Apărării. După unirea P.C.R. – P.S.D.R., sub titulatura P.M.R., gruparea lui Constantin Titel Petrescu a fost dizolvată, liderii săi fiind arestați. Partidele satelit ale P.M.R. au fost dizolvate și ele mai târziu: Partidul Național Popular la 6 februarie 1949, iar Frontul Plugarilor la 7 februarie 1953.

În felul acesta, distrugerea vechiului sistem politic se încheia. Dizolvarea partidelor de opoziție a fost urmată de lichidarea presei lor, astfel încât mijloacele de informare în masă au ajuns sub controlul total al statului. Comuniștii au reușit să controleze complet mecanismul decizional, nu mai existau grupuri legale care să le conteste supremația, eventuala lor înființare fiind considerată de noul Cod penal ca „uneltire contra ordinii sociale” și pedepsită inclusiv cu moartea. Demontarea instituțiilor democratice liberale a atins toate domeniile. O masivă epurare s-a produs în instituțiile statului, golite de cadrele care lucraseră până atunci – pierzându-se astfel o lungă experiență și un personal calificat –, locurile fiind ocupate de o forță de muncă recrutată pe criteriul adeziunii politice la P.M.R.

Măsurile împotriva foștilor membri ai partidelor istorice au continuat și după arestarea liderilor importanți. Securitatea a alcătuit fișe tuturor persoanelor potențial ostile, pe baza apartenenței politice din trecut sau din cauza unor manifestări cu caracter politic. În 1952, un val de deportări a avut drept scop îndepărtarea din marile orașe a circa 6.000 de familii ale „foștilor exploatare”, rude ale condamnaților politici, foști legionari, membri ai P.N.Ț. și P.N.L., precum și ai altor categorii considerate ostile regimului, în baza deciziei M.A.I. nr. 239. La 22 august 1952, se înființa, în baza H.C.M. nr. 1554, o comisie la nivelul conducerii M.A.I., care aproba listele de dislocări propuse de comandanții de la Regionale. Pe aceste liste au fost trecuți „toți foștii exploatare ale căror bunuri au fost naționalizate”, rudele „trădătorilor de patrie și

¹ ASRI, fond Documentar, dosar 1815, f. 1.

spionilor care au fugit din țară din 1945“, familiile celor condamnați pentru crime de trădare de patrie și spionaj. La finele aceluiași an, Ministerul Securității Statului ratifica măsurile de dislocare dispuse în anii 1951-1952 și de către organele de Miliție. Părăsirea domiciliului obligatoriu se pedepsea, conform H.C.M. 1554, cu închisoare de la 15 la 20 de ani².

După dizolvarea partidelor istorice, o grea lovitură dată elitei antebelice a fost naționalizarea. Prin mai multe legi și decrete au fost trecute în patrimoniul statului proprietățile particulare din industrie și servicii, bunuri mobiliare și imobiliare. Legea naționalizării din 11 iunie 1948 a fost precedată de legea pentru naționalizarea Băncii Naționale din 28 decembrie 1948. I-au urmat o serie de decrete care au întregit efectele acestor două legi. Astfel, în 13 august apare decretul nr. 117 pentru dizolvarea și lichidarea întreprinderilor și instituțiilor de credit, iar în 9 septembrie 1948 este emis decretul 232 „pentru naționalizarea unor întreprinderi“, din această categorie făcând parte întreprinderile private de căi ferate. La 3 noiembrie, decretele nr. 302 și 303 au naționalizat instituțiile sanitare particulare și industria cinematografică. La 18 septembrie 1949, decretul nr. 61 a desființat Bursa de Mărfuri. Tot în 1949 s-a extins aplicarea decretelor precedente: au fost naționalizate întreprinderile cu peste 10 lucrători. Prin intermediul decretului nr. 134 s-au naționalizat mijloacele de asistență medicală, iar decretul nr. 92 a facilitat trecerea în proprietatea statului imobilele foștilor industriași, moșieri, bancheri, mari comercianți etc. La 15 mai 1953 se adoptă „legea pentru naționalizarea întreprinderilor care nu au fost naționalizate prin precedentele decrete“. Conform unor opinii, până în 1950 au fost naționalizate 1.060 de întreprinderi, adică 90% din totalul capacităților industriale³.

Etatizarea proprietății private din industrie, aducerea sub control a tuturor resurselor, reforma monetară și naționalizarea băncilor, au distrus structurile de proprietate și au modificat pe cele sociale, determinând o ruptură violentă cu vechiul sistem de relații, elita interbelică pierzând poziția dominantă. Naționalizarea a consolidat pe comuniști, iar distrugerea vechilor forme de proprietate a dezarticulat societatea, transformând-o într-o masă dependentă de stat. Configurația societății românești a pierdut acele trăsături care o apropiau de lumea Occidentală. Milovan Djilas spunea că „Noua clasă își dobândește puterea, privilegiile, ideologia și obiceiurile de la o formă specifică de proprietate – cea colectivă – pe care ea o administrează și o distribuie în numele națiunii și al societății“⁴.

Între 1948-1953, distrugerea elitelor antebelice a reprezentat pentru comuniști prioritatea numărul unu, în atingerea acestui scop fiind mobilizate eforturile aparatului politic, represiv, ale justiției și administrației. Înainte de a fi condamnate de tribunalele speciale, ele fuseseră „condamnate de istorie“ și, deci, tratate ca „dușmani ai poporului“, „bandiți și spioni“, „degenerați“, „elemente descompuse“. Tratatul dur ala cestora justifica „ura de clasă“, iar pierderea „vigilenței revoluționare“ echivala cu „pactizarea cu dușmanul de clasă“ și „trădarea clasei muncitoare“.

Eliminarea din societate a elementelor reprezentative ale „orânduirii burgheze“, care edificaseră de fapt România modernă, și a celor care se opuneau deschis comuniștilor, considerați ca fiind irecuperabili, a coincis cu o îndoctrinare sistematică, realizată prin presiuni și promisiuni, a restului componentelor sociale. În acest spectru

² Marius Oprea, *Legislația represivă*, în „Addenda“ în Stephane Curtois, *Cartea neagră a comunismului*, Editura Humanitas, 1998, p. 748-755.

³ Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, Editura Litera, 1994, p. 194.

⁴ Milovan Djilas, *The New Class*, Praeger Publisher, p. 37.

de acțiuni au fost antrenate toate organele de stat, organizațiile de partid, tineret și femei, mass-media, iar ca pârgii de realizare au fost utilizate *metode de constrângere economică*, asemenea naționalizării, confiscării și comasării proprietăților urbane și rurale, sistemul de colectare a produselor agricole și de impozitare; *metode de constrângere politică*, concretizate în imposibilitatea promovării în funcții de conducere a membrilor de partid; *metode de constrângere administrativ-juridică*, precum internarea în lagăre și colonii de muncă, pedeapsa cu închisoarea sau chiar cu moartea, concedierea, eliminarea din școli și institute de învățământ superior; *metode de constrângere morală*, asemeni celebrelor procese-publice, demascărilor din întreprinderi și instituții, până la reeducările din penitenciare; *metode de constrângere fizică* prin maltratarea brutală a opozițivilor regimului, încheiată tragic pentru mulți dintre ei.

Între 1948-1953, „noii stăpâni au fost preocupați de zdrobirea și eliminarea oricărei alternative politice interne”⁵, teroarea având un caracter politic, elitele antebelice devenind ținta principală a represiunii, folosită nu numai pentru a sancționa fapte considerate delictive, dar și ca „mijloc de reconstrucție socială și ca instrument fundamental în perpetuarea sistemului”⁶. Ea a avut proporții de masă, atingând, pe lângă liderii partidelor istorice, foști demnitari, intelectuali, oameni de afaceri, comandanți militari, orășeni și țărani, înstăriți sau săraci, dar și muncitori.

Acest atac metodic, ce ținea scopuri strategice, asupra societății indică gradul de izolare a comuniștilor, ce nu aveau aliați și nici o bază internă, fiind un grup subordonat ocupantului străin, aflat în conflict cu societatea românească. Represiunea a proliferat și pentru a determina populația să nu acționeze, într-o vreme de mari lipsuri datorate crizei economice, prezenței trupelor de ocupație și administrării industriei după naționalizare, la acestea adăugându-se presiunea exercitată asupra țărănimii. Represiunea a fost folosită atât pentru a preveni protestele, dar și pentru a le pedepsi atunci când totuși aveau loc.

Amenințarea „primejdiilor externe” și a „dușmanilor strecurați în rândurile noastre” a întreținut starea de psihoză necesară intimidării societății și excluderii ei de la procesul decizional. Obiectivul tactic al acestei campanii avea drept scop „paralizarea societății”, cum o definea Elemer Hankiss, cel strategic urmărind distrugerea ei. Pe măsură ce represiunea a trecut de la clasele definite de propaganda comunistă ca „exploatare” spre segmente mai neutre din punct de vedere ideologic și apoi chiar spre clase considerate exploatare, s-a produs o diminuare drastică a credibilității comuniștilor și o refacere a marginalității lor.

Declanșarea terorii a găsit, din nefericire, societatea românească acomodată cu exercitarea violenței, anii '30-'40 banalizând în Europa crima ca instrument politic de tranșare a conflictelor de interese, România nefăcând excepție de la acest proces. Uciderea mai multor prim-miniștri, asasinarea oponenților politici, campania din Rusia și apoi cea din Vest, cu miile de morți, răniți și prizonieri, la care s-au adăugat distrugerile și ocupația militară străină, cu tot cortegiul ei de violențe și jafuri, au creat un sentiment tot mai accentuat de neputință din partea populației. Violența a fost considerată un fenomen inevitabil, represiunea comunistă fiind văzută ca o extindere a unei experiențe deja cunoscute.

Mediul internațional tensionat a creat condiții favorabile izolării în plan extern a României, iar tema „patriei în primejdie”, a „cuceririlor poporului amenințate de

⁵ Zbigniew Brzezinski, *Marele eșec. Naștere și moartea comunismului în secolul douăzeci*, Editura Dacia, 1993, p. 109.

⁶ *Ibidem*, p. 112.

agresori“ sau posibilitatea unui „atac nuclear american“ au fost instrumentele folosite de comuniști pentru a institui un climat de stare de asediu propice luării celor mai represive măsuri contra populației.

Pentru a-și realiza scopurile propuse, partidul s-a aflat în strânsă legătură cu poliția politică, pe care a coordonat-o, i-a dictat prioritățile și supravegheat acțiunile, șefii Securității fiind numiți în funcție după o selecție și verificare atentă din partea conducerii comuniste. Măsurile represive care au provocat în România populară valurile de arestări, deportări, internări și execuții au reprezentat actul de voință politică a conducerii superioare de partid, aceasta oferind uneltele, stabilind scopurile, Securitatea ocupându-se de atingerea lor. „Partidul comandă, poliția te face să vorbești. Comitetul Central spune ce este, poliția politică arată că este. Cadrele recunosc în poliție existența puterii lor, polițaii cinstesc partidul, esență a aceleiași puteri“⁷.

În atenția serviciilor de Securitate s-au aflat permanent toate persoanele care „unelteau împotriva cuceririlor democratice“, indiferent de naționalitate, sex, profesie sau apartenență politică. Ierarhizarea cea mai des folosită în epocă, pentru desemnarea categoriilor de persoane supravegheate informativ, era următoarea:

1. „Reacțiunea internă“, formată din foști fabricanți și moșieri, elemente ale fostului aparat de stat burghez, ofițeri deblocați, foști polițiști, clerici, sectanți, foști membri ai partidelor istorice, legionarii și elementele capitaliste de la sate⁸. Acestora li s-au adăugat, în timp, alte categorii cum ar fi repatriații (în special cei germani), marinarii, „studentii și intelectualii reacționari“ etc⁹. Erau urmărite persoanele ce acționau individual, în grup – „bande teroriste și organizații subversive“¹⁰ – sau în formațiuni etnice, cum s-a întâmplat în cazul „diversiunii titoiste“¹¹. Spre exemplu, la nivelul anului 1951, erau urmărite informativ 417.916 persoane, din care 5.401 au fost arestate pentru „activitate dușmănoasă“. Alții, mai numeroși, au fost trimiși în unități de muncă¹².

2. Persoane venite din exterior, sub acoperire diplomatică, clandestin, parașutate de Occidentali sau trecute frontiera terestră de iugoslavi, sosite pe cale maritimă din Turcia sau pe cea fluvială din Austria cu misiuni de spionaj și sabotaj¹³. Din cei 45.299 de indivizi supravegheați informativ pe această linie, 9.211 erau suspecți de spionaj în favoarea SUA, din care 46 au și fost arestați în 1951, totalul arestărilor pe probleme de spionaj cifrându-se la 267 de persoane. Cei implicați erau urmăriți de 904 agenți, din care cinci erau ofițeri rezidenți de Securitate, 306 informatori calificați și 593 informatori necalificați¹⁴.

Cadrul așa-zis legal pentru acțiunile Securității l-au creat noile legi, care transformau opoziția față de regim în infracțiune. Astfel, la 12 ianuarie 1949, a fost introdusă pedeapsa cu moartea pentru trădare și sabotaj economic, iar un decret promulgat în același an condamna actele „considerate periculoase pentru societate“, chiar dacă acestea „nu erau infracțiuni definite ca atare prin lege“. O altă lege, din 12 august 1950, institua pedeapsa cu moartea pentru încălcarea independenței și suveranității naționale, pentru neglijențele muncitorilor care „provocau catastrofe

⁷ Tzvetan Todorov, *Confruntarea cu extrema. Victime și torționari în secolul XX*, București, Editura Humanitas, 1996, p. 124.

⁸ ASRI, fond Documentar, dosar 9189, f. 6-7.

⁹ *Ibidem*, dosar 10238, f. 5.

¹⁰ *Ibidem*, dosar 9189, f. 8.

¹¹ *Ibidem*, f. 9.

¹² *Ibidem*, f. 10.

¹³ Neagu Cosma, *Copola. Din culisele Securității*, București, Editura Globus, 1994, p. 84-208.

¹⁴ ASRI, fond Documentar, dosar nr. 9189, f. 7.

naționale“, pentru furtul și distrugerea de echipament militar, pentru complot contra statului, spionaj și sabotaj economic. Pedepsa capitală se aplica și în cazul trădării secretelor de stat în favoarea unei puteri străine și a „complotului împotriva securității interne și externe a R.P.R.“. Termenii de „secrete de stat“ și „complot“ nu erau definiți, imprecizia legislației permițând aplicarea ei arbitrară de către autorități. „Crimele contrarevoluționare“ au fost definite în decretul nr. 83/1949 și vizau pe cei care se opuneau exproprierii pământului, stabilind pedepse de până la 15 ani de muncă silnică.

Infrațiunile contra securității statului au fost judecate, de regulă, de către tribunalele militare teritoriale și Tribunalul Militar pentru unitățile M.A.I. și aceasta „pentru asigurarea unei mai mari operativități și a unei mai sigure conspirativități a proceselor“. De asemenea, pentru finalizarea în sensul dorit al dosarelor înaintate spre judecare au fost create Procuratura și Tribunalul M.A.I. Rezultatele activității desfășurate în cadrul M.A.I. s-au concretizat în pronunțarea a 58.733 condamnări, în intervalul 1948-1958, sub următoarele acuzații: uneltire contra ordinii sociale, apartenență la organizații subversive și teroriste, agitație publică și instigare dușmănoasă, trecere frauduloasă a frontierei, favorizarea infractorului și omisiune de denunț, crime contra păcii și umanității și activitate intensă contra clasei muncitoare, crime de război, trădare de patrie și spionaj în favoarea țărilor capitaliste, răspândire de manifeste și deținere de publicații interzise, sabotaj și diversiune, activitate dușmănoasă pe linia cultelor și sectelor¹⁵. Durata pedepselor a fost cuprinsă între 1 și 10 ani, dar s-au înregistrat și numeroase condamnări la muncă silnică pe viață și la moarte¹⁶. Pedepsele erau diferențiate și prin regimul penitenciar, distingându-se temnița grea, munca silnică, detenția riguroasă și închisoarea corecțională.

Direcțiile județene de Securitate, precum și Direcția Securității Capitalei erau obligate, din februarie 1949, să întocmească o sinteză informativă săptămânală conținând „toate faptele sau stările de fapt ce s-au petrecut în raza lor, de luni dimineață până duminică seara“. Sinteza trebuia trimisă cel mai târziu luni la prânz și cuprindea date structurate după următoarea formulă:

A. Activitate politică:

1. Partidele din opoziție
 - a. P.N.L. Brătianu
 - b. P.S.D. independent
 - c. P.Ț. Democrat
 - d. alte partide din opoziție
2. Partidele din B.P.D.
 - a. P.M.R.
 - b. Frontul Plugarilor
 - c. P.N.P.
 - d. P.N.L. Bejan
 - e. U.P.M.

B. Acțiuni de adversitate:

1. Acte și atitudini ostile
2. Dețineri ilegale de armament
3. Zvonuri
4. Acte de sabotaj

¹⁵ *Ibidem*, dosar nr. 7778, vol. III, f. 71-81.

¹⁶ *Ibidem*, f. 24-28.

C. Acțiuni subversive:

1. P.N.Ț. Maniu
2. Legionari și fasciști
3. Monarhiști-antirepublicani
4. Dețineri de materiale interzise și răspândire de manifeste sau materiale subversive

D. Naționalități conlocuitoare:

1. Maghiari
2. Evrei
3. Germani-sași
4. Alte naționalități conlocuitoare

E. Social economice:

1. Considerațiuni generale asupra situației economice și stării de spirit a populației, pe raza inspectoratului
2. Muncitori
 - a. nemulțumiri sub raport bănesc
 - b. nemulțumiri față de aprovizionare
 - c. lipsa de lucru
 - d. alte nemulțumiri
3. Militari
 - a. activi
 - b. deblocați, rezervă, pensie
4. Funcționari
5. Comercianți, industriași, meseriași și liber profesioniști

*F. Slăbiciunile în cadrul instituțiilor publice**G. Diverse¹⁷.*

Cu timpul, așa-zisele „partide de opoziție” au trecut în categoria „acțiunilor subversive”, alături de P.N.Ț. Maniu, același lucru întâmplându-se și cu „tovarășii de drum”, militarii deblocați sau foștii industriași. Spre deosebire de Polonia și Ungaria, moartea lui Stalin nu a afectat prea mult afacerile interne ale României, nu a existat o schimbare majoră în conducerea partidului, nici o descentralizare a economiei ci doar o încetinire a procesului de colectivizare. Gheorghiu-Dej a lăudat mai mult de formă principiul conducerii colective introdus de Hrușciov, liderul român făcând un pas înainte în întărirea controlului, ordonând judecarea cu ușile închise a lui Lucrețiu Pătrășcanu, între 6 și 13 aprilie 1954, și executarea lui prin împușcare la 17 aprilie.

Represiunea, naționalizarea, industrializarea, colectivizarea au produs o acumulare fără precedent a tensiunilor sociale. Revolta din Berlin a indicat acest lucru ca valabil pentru oricare societate din democrațiile populare. Din această cauză, pentru a se diminua situația tensionată existentă au fost inițiate două categorii de măsuri: unele de ordin economic și altele vizând o reducere a terorii. Măsurile luate de URSS pentru eliberarea prizonierilor politici și reducerea terorii au fost imitate și la București. Numărul arestărilor scade. De asemenea, regimul a trecut în 1953 la eliberarea unei părți a deținuților politici, ce-i drept pentru scurt timp, reducerea unor pedepse, grațieri, mai multe decrete fiind promulgate în acest sens: 155/1953, 544/1954, 421/1955.

Reducerea represiunii nu a avut doar un aspect cantitativ, dar și unul calitativ, ea devenind mai „selectivă”. Sunt vizate, în continuare, elitele antebelice și intelectualii

¹⁷ *Ibidem*, dosar 8975, f. 213-214.

care nu aderaseră la regim, dar și zonele de contact cu străinii. Vechile elite sunt în continuare supravegheate, constituind frecvent obiectul anchetelor și al măsurilor punitive. Se înregistrează în schimb o scădere a represiunii în mediile țărănești, probabil și ca rezultat al încetirii ritmului colectivizării, iar în ceea ce îi privește pe muncitori, se renunță la unele practici în cazul neîndeplinirii normelor și are loc o reducere a muncii forțate.

În aprilie 1957 sunt emise, prin Ordinul M.A.I. nr. 85, Instrucțiunile privind munca de supraveghere operativă, fiind stabilite noile obiective ale urmăririi desfășurate de cadrele de securitate:

- a. elemente urmărite informativ de organele securității statului;
- b. criminalii descoperiți dar încă nearestați din motive operative;
- c. persoanele străine – funcționari ai legațiilor, misiunilor sau consulatelor statelor capitaliste, de asemenea și cetățenii sosiți din aceste țări sau care călătoresc în tranzit pe teritoriul țării noastre;
- d. persoanele care vizitează ambasaderele și legațiile capitaliste;
- e. rudele și cunoștii criminalilor de stat urmăriți;
- f. agenții organelor securității statului suspecti de duplicitate sau necinste¹⁸.

Se constată o deplasare a accentului activității de urmărire informativă din zona „reacțiunii interne” spre elementele suspectate de spionaj în favoarea unei puteri străine.

Revoluția din 1956 de la Budapesta și revoltele muncitorești din Polonia au constituit un șoc. Evenimentele au pus comuniștii din România în cea mai dificilă situație de la venirea lor la putere. Într-un discurs ținut la 16 decembrie 1956, Gheorghiu-Dej enumeră, din punctul său de vedere, cauzele revoluției din Budapesta: „a fost arestat un mare număr de vechi membri ai partidului”, s-au „deschis larg porțile partidului”, pătrunzând astfel „elemente carieriste, străine, cât și elemente reacționare”. „Se știe că este necesară o vigoare neobosită pentru a apăra puritatea rândurilor partidului”. „Existența mai multor grupuri în conducerea partidului macină unitatea acestuia”¹⁹. Regăsim în acest discurs teme și obsesii ale comuniștilor din anii '40 și începutul anilor '50, iar sloganele din perioada 1948-1953 sunt reluate. Într-un discurs din aprilie 1958, Gheorghiu Dej spunea că „lupta de clasă nu a dispărut” și făcea apel împotriva „dușmanilor regimului și a rămășițelor fostelor grupări reacționare și fasciste”.

Din revolta budapestană, comuniștii români au tras concluzia că asemenea manifestări se datorau inconsecvențelor aplicării politicii staliniste, „noului curs” al lui Hrușciov la care se adăugau denunțarea cultului personalității, precum și disensiunile de la vârful partidului.

Dacă în intervalul 1948-1953 comuniștii s-au folosit de „pericolul reacțiunii interne”, a războiului rece, invocând fragilitatea regimului și a instituțiilor sale, pentru a-și justifica represiunea, în 1958, după zece ani de monopol al puterii, într-o Europă a sferelor de influență, demonstrată încă o dată în timpul crizei din 1956, dezlănțuirea represiunii indica atât o nesiguranță a regimului marcată de retragerea Armatei Roșii, dar și dorința de a arăta Moscovei că lucrurile nu vor scăpa de sub control. Represiunea din anii 1958-1961 a avut un caracter preventiv, de evitare a unei revolte; PMR nu câștigase adeziunea în aproape nici unul din straturile societății, chiar dacă numărul membrilor de partid crescuse foarte mult, iar populația avea puternice sentimente antiso-

¹⁸ ACNSAS, Ordinul MAI al RPR nr. 85 din 1.IV.1957, Instrucțiuni privind munca de supraveghere operativă a organelor M.A.I.

¹⁹ Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Cuvântare rostită la Conferința de partid a regiunii autonome maghiare*, decembrie 1956, în *Articole și cuvântări. Decembrie 1955-iulie 1956*, Editura Politică, 1956, p. 193-205.

vietice. Relansarea, la sfârșitul anului 1958, a industrializării și colectivizării demonstrează nevoia comuniștilor de a ține sub control strict întreaga societate, în absența elementului de stabilitate pentru regim, Armata Roșie. Cadrul noii campanii represive este dat de decretele 89, din 17 februarie 1958, și 318, din 21 iulie 1958, la care s-a adăugat HCM 282/1958, precum și modificarea articolului 209 din Codul Penal.

Decretul 318/1958 lărgeste mult numărul delictelor pasibile de pedeapsa cu moartea și trădează „preocuparea regimului față de comportamentul politic al populației și de posibilitatea ca aceasta să-și arate nemulțumirea mai deschis decât până atunci”²⁰. Teama unei eventuale revolte asemănătoare celei din Budapesta – unde Imre Nagy declarase neutralitatea Ungariei și, implicit, ieșirea din Tratatul de la Varșovia – transpare din articolul 9, care preciza că oricine constituie un grup sau colaborează cu forțe străine în scopul de a comite un act „ce poate face ca statul român să fie implicat într-o declarație de neutralitate sau într-o declarație de război” era pasibil de pedeapsa capitală. Existau și delictе cu caracter economic, precum sabotaj, corupție, delapidare, ce se puteau pedepsi cu moartea.

Decretul 89 și HCM 282 adoptau măsuri punitive în privința regimului muncii forțate și a internărilor în lagăre „pentru elementele care prin faptele lor primejdiesc sau încearcă să primejduiască ordinea de stat dacă acestea nu constituie infracțiune”. Granița dintre vinovăție și nevinovăție dispărea, comportamentul public și privat fiind pasibil de pedeapsă chiar dacă nu constituia o infracțiune conform Codului Penal și Constituției. Întreaga societate se afla sub bănuiala de trădare și complot.

Arestările, procesele, condamnările sunt combinate cu măsuri precum presiuni, amenințări, șantaj. Compania de presă devine virulentă, prelucrând vechile teme: pericolul imperialist, iminența unui conflict mondial, dușmanii strecurați în rândurile noastre.

Revoluția din Budapesta sugera că pericolul pentru regim venea mai ales din mediile intelectuale, în jurul cărora se puteau regropa, în caz de criză, tineretul, studenții și supraviețuitorii elitelor antebelice. Din această cauză, pentru aparatul de Securitate a devenit o prioritate urmărirea „elementelor reacționare din rândurile intelectualității și tineretului studios”²¹. O practică nouă o reprezintă demascările publice, organizate în diferite orașe, având drept țintă mediile intelectuale, iar ca scop distrugerea reputației celor care se conturau ca o alternativă la cultura oficială. Oamenii politici care supraviețuiseră sau fuseseră eliberați din închisori în 1953 sau 1955 fac obiectul unei minuțioase supravegheri, persecuții, mulți dintre ei fiind din nou arestați.

Represiunea se produce în același timp cu tentativele conducerii partidului de a găsi deschideri spre Europa de Vest și SUA, pentru a cere susținere economică și politică, în timp ce în țară mulți intelectuali, unii dintre ei deținuți sau demascați public, erau acuzați de cosmopolitism, legături cu Occidentul sau propagandă în favoarea acestuia. Poziția contradictorie a comuniștilor români se datora dorinței lor de a se emancipa de sub tutela sovietică, dar în același timp exista teama de a nu fi răsturnați de o revoltă populară asemănătoare cu cea din Ungaria sau de sovietici pentru „trădarea cauzei bolșevismului”.

Politica agrară desfășurată de regimul comunist în primii ani de după război a cunoscut mai multe etape, în fiecare dintre acestea scopurile urmărite și mijloacele

²⁰ Ghiță Ionescu, *op. cit.*, p. 326.

²¹ ASRI, fond Documentar, dosar nr. 10256, f. 43.

folosite au fost diferite. În 1944-1945, PCR a chemat la reformă agrară și nu la colectivizare, România aflându-se la o distanță de 20 de ani de cea mai radicală reformă din Europa de după primul război mondial, atunci distribuindu-se 4.312.920 ha de pământ la 1.036.367 țărani, respectiv 29,7% din suprafața arabilă a țării. În 1945, o altă reformă agrară a distribuit 1.057.674 ha de pământ la 796.129 țărani²². Până în 1949, obiectivul urmărit de PCR a fost neutralizarea potențialului politic al țărănimii, anihilarea influenței vechilor elite asupra satelor, reforma constituind o parte a politicii de alianțe cu forțe din afara proletariatului, ce corespundea politicii fronturilor populare dirijată de Moscova în estul și centrul Europei. Chestiunea colectivizării era amân timer pentru viitor, adesea declarațiile liderilor comuniști contrazicând o asemenea eventualitate.

Politica față de țărani adoptată de comuniști în perioada 1944-1947 a reprezentat incapacitatea acestora de a deschide un nou front pe lângă acela contra burgheziei, în fapt chestiunea agrară fiind soluționată după modelul lui Lenin din 1921. Limitarea inițiativei comuniste se datora dificultăților impuse de refacerea economiei distruse de război, precum și celor doi ani succesivi de secetă 1945, 1946.

După ce comuniștii au susținut că nu vor apela în România la soluția kolhozurilor și nici la metodele represive folosite în URSS pentru a o pune în aplicare, ei și-au schimbat radical poziția. Plenara C.C. al PMR din 3-5 martie 1949 a reprezentat schimbarea liniei politice de până atunci față de țărani, iar rezoluția acesteia a însemnat textul de bază în problema colectivizării, cea mai clară declarație asupra politicii agricole a comunismului român²³. Revoluția inițiată de comuniști în agricultură a avut un profund caracter anticapitalist, efectul constând în intensificarea exploatării forței de muncă țărănești atât prin mijloace directe, norme, cote obligatorii, confiscări, cât și indirecte, reprezentate de prețuri și fiscalitate. Astfel, în intervalul 1949-1962 se produce un proces de aservire a țărănimii de tip feudal.

Asaltul împotriva acesteia a avut două direcții: distrugerea chiaburilor și organizarea de gospodării agricole. Conform raportului liderului PMR la plenara din 3-5 martie 1949, cinci erau categoriile de țărani: 1. țărani lipsiți de pământ, circa 2,5%, „cea mai exploatată parte a clasei muncitoare”; 2. țărani săraci, 57%, „forța principală pe care se sprijină clasa muncitoare la sate”; 3. țărani mijlocași, 34%, „împreună cu țărani săraci fac parte din țărănimea muncitoare”; 4. chiaburii, „de fiecare exploatare chiaburească revin în medie câte 9 ha”; 5. resturile moșierimii²⁴. Tactica folosită de Gheorghiu-Dej față de aceste categorii este diferențiată, dar categoric nu originală: „Pentru a scăpa oamenii de întuneric și mizerie trebuie să se construiască socialismul la sate, adică să se treacă la gospodăria agricolă colectivă [...]. Ne sprijinim pe țărănimea săracă, strângem alianța cu țărănimea mijlocașă și ducem o luptă neînteruptă împotriva chiaburimii”²⁵. Noua politică se baza pe metoda adoptată în Uniunea Sovietică cu 20 de ani înainte, ce contase în sprijinirea pe țărani săraci, câștigarea țăranilor mijlocași, izolarea și distrugerea kulacilor. În 1948, 9.940.000 ha sunt confiscate de la chiaburi și rămășițele moșierimii și trecute în proprietatea statului²⁶.

În privința cotelor obligatorii, chiaburilor li se impun obligații mai mari decât celorlalte categorii, aceștia nefiind acceptați ca membri în cadrul gospodăriilor

²² Ghiță Ionescu, *op. cit.*, p. 142.

²³ *Ibidem*, p. 299.

²⁴ *Ibidem*, p. 187-189.

²⁵ Dan Cătănuș, Octavian Roske, *Colectivizarea agriculturii în România. Dimensiunea politică*, vol. I, 1949-1953, București, INSIT, 2000, p. 104-105.

²⁶ *Agricultura României, 1944-1964*, Editura Agrosilvică, 1964, p. 25.

colective. La aceste presiuni se adaugă represiunea directă, confiscările de bunuri, violențele de tot felul, iar deportările devin tot mai frecvente, numărul cel mai mare de arestări din perioada 1948-1953 furnizându-l țărănimea. Un raport al MAI, din 1 decembrie 1961, „cu privire la situația arestărilor făcute de către organele MAI și Procuraturii în rândurile țăranilor“, în perioada de apogeu a represiunii, furnizează următoarele cifre: numărul total de arestați în intervalul 1951-1952 a fost de 34.738, dintre care 22.008 chiaburi, 7.226 țărani cu gospodărie mijlocie, 5.504 țărani cu gospodărie mică²⁷. Gheorghe Gheorghiu-Dej, în cuvântarea ținută la Moscova, în octombrie 1961, la al XXII-lea Congres al P.C.U.S., a afirmat că 80.000 de țărani au fost arestați între 1949-1952, dintre care 30.000 au fost judecați și condamnați. El repetă această cifră la plenara C.C. al P.M.R. din noiembrie-decembrie 1961: „... în numele luptei împotriva chiaburilor, peste 80.000 de țărani au fost trimiși în judecată, cei mai mulți dintre ei fiind țărani care munciau din greu, iar dintre ei peste 30.000 au fost judecați în procese publice“²⁸.

La ședința Secretariatului C.C. al P.M.R. din 28 martie 1949, Ana Pauker a fost desemnată să prezideze Comisia pentru înființarea gospodăriilor colective.

Primele incidente datorate rezistenței țăranilor la colectivizare s-au produs în mai 1949, în satul Roma din județul Botoșani, când trupele de securitate au tras în protestatari. Revolte pe scară largă au mai avut loc în luna iulie în județul Bihor, soldate cu împușcarea de către Securitate a 16 țărani și deportarea altor 200, precum și în luna august în județul Arad, unde au fost împușcați 12 țărani și arestați mai mult de 100.

În unele regiuni, precum Arad, Argeș, Dolj, Bihor, Munții Apuseni, Vlaşca, Hunedoara, Timiș, țăranii ajutați de partizani s-au angajat în ciocniri cu Miliția și trupele de securitate. De asemenea, în anumite zone, clădirile cooperativelor agricole au fost incendiate, precum în județul Arad, unde documentele Securității arată că, după ce a fost distrusă o fermă de stat, la 31 iulie 1949, au fost chemate trupele de grăniceri de la Radna, la 3 august, pentru a restabili ordinea. Ele au arestat 98 de persoane și au împușcat 12 țărani. Rapoartele semnate de șeful Securității din Timișoara, colonelul Coloman Ambruș, și de adjunctul său, maiorul Aurel Moiş, dau numeroase detalii despre această „rebeliune“ cum o numeau ei și menționează faptul că alți doi țărani fuseseră împușcați „în timp ce încercau să evadeze din arest“²⁹. O adevărată răscoală a avut loc și în nordul județului Vlaşca, la începutul lunii iulie 1949. Țăranii din 12 sate au devastat birourile locale ale partidului, autoritățile comuniste fiind bătute și alungate. Au fost chemate trupele de securitate, care au tras în răsculați, omorând zece dintre ei și rănind mai multe persoane³⁰.

Urmarea ampleror mișcări țărănești din lunile iulie și august 1949 au fost deportările din județele Arad și Bihor. Dintr-un „studiu informativ asupra acțiunilor contrarevoluționare chiaburești“ din zonă, întocmit la 12 august 1949, aflăm că s-a hotărât organizarea unor comandamente unice la Oradea și Arad, cu misiunea de a „restabili total ordinea și liniștea“. Se dispunea ca: „Cei care se dau la crime, la acte de teroare, tăieri de fire telefonice sau la jaf, să fie executați. În caz că agresorii întrebuințează forța sau focuri împotriva trupelor și a autorităților și nu se supun somațiilor

²⁷ ASRI, fond Documentar, dosar nr. 7778, f. 10.

²⁸ Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări, iunie 1961-decembrie 1962*, București, Editura Politică, 1962, p. 206.

²⁹ „România liberă“, 2 octombrie 1993, p. 16.

³⁰ Octavian Roske, *Colectivizarea agriculturii în România, 1949-1962*, în „Arhivele totalitarismului“, vol. 1, nr. 1, 1993, p. 151.

legale, să se întrebuițeze focul, urmărindu-se lichidarea capilor acestor bande. Din fiecare centru, în care au avut loc acțiuni chiaburești, se vor ridica capii acestor acțiuni (în lipsă familiile acestora) și câte 10-15 familii de chiaburi, afirmați ca dușmani ai poporului³¹. Din 31 iulie și până în 3 august, „în timpul operațiunilor, au fost executați în regiunea Oradea 16 chiaburi, iar în regiunea Arad 12 chiaburi“. În noaptea de 2 spre 3 august, un efectiv de 315 milițieni și 65 de securiști au luat cu asalt satele și au trecut la îmbarcarea într-un tren special a celor care aveau să fie deportați la Medgidia, în Dobrogea. La doi ani de la revolte, între 18 iulie și 6 august 1951, din ordinul M.A.I. s-au deplasat în zonă maiorul de miliție Titu Stănescu și căpitanul de securitate Ilie Cîrciumărescu, care constatau într-un raport că „dislocările efectuate în anul 1949, cu ocazia agitațiilor ce au avut loc, au avut ca efect îmbunătățirea stării de spirit în comune, producând în același timp panică în rândul elementelor dușmănoase și teamă printre cetățenii mai înstăriți“³¹.

Teama față de nemulțumirile țăranilor a determinat-o pe Ana Pauker, care conducea Comisia Agrară, să acționeze cu precauție, strategia sa fiind în contradicție cu cea a lui Veretenicov, unul dintre consilierii sovietici atașați Comisiei. Doar 56 de colective au fost înființate în 1949, însă în ianuarie 1950, Comitetul Central a înlocuit Comisia Agrară cu o Secție Agrară, căreia i-a acordat importante fonduri pentru a accelera campania de colectivizare. Ana Pauker a respins, în aprilie 1950, 655 dintre cele 900 de propuneri de colectivizare care i-au fost înaintate, dar în vara aceluiași an, în vreme ce se afla la Moscova, unde se trata de cancer la sân, ritmul cooperativizării a fost brusc accelerat, aprobându-se crearea a 1.012 gospodării colective. Cu toate acestea, Gh. Gheorghiu-Dej nu a ezitat mai târziu să o acuze pe Ana Pauker pentru excesele colectivizării din 1950.

Miliția și Securitatea au primit ordine, în conformitate cu „noua linie“, privind colectivizarea, lor revenindu-le obligația de a „asista la organizarea gospodăriilor agricole“ și a participa la „înregistrarea“ de noi membri în Alba, Arad, Argeș, Cluj, Putna, Tecuci, Dolj, Făgăraș, Gorj, Ilfov, Mehedinți, Mureș, Sibiu, Târnava Mică, Trei Scaune, Vâlcea și Vlașca. Această „cotitură“, care a avut drept efect o intensificare a represiei în procesul de colectivizare, a provocat izbucnirea de violente revolte țărănești în vara anului 1950, în toate județele amintite mai sus.

Trupele Miliției și Securității au făcut incursiuni, adeseori în toiul nopții, pentru a-i obliga pe țărani să se înscrie în colective, amenințându-i cu munca forțată sau cu excluderea copiilor din școli și facultăți. Cei care refuzau erau arestați și duși la sediul Consiliului Popular, unde erau bătuți și torturați. Multe familii au fost alungate din casele lor atunci când pământul le-a fost luat de cooperative. De altfel, din 1950 avea să se răspândească practica împușcării unor chiaburi în comunele unde opoziția față de colectivizare sau față de predarea cotelor era fățișă, împușcare urmată de expunerea publică a cadavrelor.

În cuvântul de încheiere al lui Teohari Georgescu la Conferința cu comandanții Miliției, Securității și Trupelor de Securitate din Direcția Generală și Direcțiile Regionale se spunea: „Și atunci o să întreb pe tovarăși ce dictatură a proletariatului este aceasta, ca să se lase lovită de toată chiaburimea, de toate elementele dușmane? Da, sunt de acord cu dvs. că vom lua măsuri, vom lovi, vom pune la respect, dar aceasta nu înseamnă ca să terminați lupta de clasă. Vor căuta alte forme, vor căuta să lovească din umbră. Dar acum nu sunt în umbră, luptă pe față, lovesc fără rușine, intră în adunări,

³¹ ASRI, fond Documentar, dosar nr. 4638, f. 19-198, f. 230-267.

spun în adunări ce au de spus, merg până acolo că dizolvă adunările făcute pentru pace, pentru alte scopuri. Astea sunt faptele care se întâmplă în țară și nu întâmplător³². Acest îndemn la represiune lansat de Teohari Georgescu avea să dea „rezultate” pe parcursul derulării revoltelor țărănești din vara anului 1950, când au fost împușcați fără vreun fel de judecată sute de țărani, după scenariul sintetizat într-o propoziție din raportul unei unități trimise la 31 iulie 1950 pentru a „pacifica” o comună din Bihor: „Când au apărut organele noastre, au tras focuri de armă asupra lor³³. În decembrie 1950, numărul colectivelor era de 1.027, cu 67.719 familii, având 227.719 ha. Odată cu Plenara C.C. al P.M.R. din 18 septembrie 1951 s-a hotărât restrângerea campaniei de colectivizare, după ce s-a constatat rezistența țăranilor și incapacitatea cadrelor P.M.R. și a guvernului de a continua campania fără riscul unor revolte de amploare. Producția agricolă scăzuse substanțial, țăranii își părăseau gospodăriile, aprovizionarea orașelor înrăutățindu-se. Plenara a făcut un pas înapoi, hotărând crearea de întovărășiri, o formă intermediară între gospodăria individuală și cea colectivă, în care țăranul rămânea proprietarul pământului, utilajelor, vitelor, dar lucra împreună cu alți țărani pământurile.

Plenara C.C. al P.M.R. din 19-20 august 1953, de după moartea lui Stalin, determină o schimbare în cadrul politicii noului curs și, implicit, o slăbire a procesului de colectivizare. Se încheia astfel un prim asalt organizat de comuniști asupra lumii rurale. La acea dată existau 1.989 de gospodării colective, cu 732.000 ha și 1.996 întovărășiri, cu 250.000 ha, totul atingând cam 10% din suprafața arabilă a țării. Ofensiva pentru supunerea țăranimii a fost limitată nu numai de rezistența neașteptată a acesteia, dar și din rațiuni practice. Nevoile aprovizionării populației urbane, în plină expansiune, solicitau cantități sporite de alimente, exportul, ca și o parte a datoriilor către URSS, cerea o creștere a producției agricole, plata datoriilor de război, susținerea efortului de înarmare, canalul Dunăre-Marea Neagră, toate la un loc constituiau presiuni puternice asupra comunistilor români și le limitau spațiul de manevră. Asaltul direct a fost înlocuit cu o politică de transformare graduală, de trecere prin faza intermediară a întovărășirilor, această politică de manevră și concesiile temporare fiind dublată de o continuă presiune fiscală, de măsuri punitive cu caracter administrativ.

Țărănimea a fost privită de comuniști ca o sursă permanentă de producere a relațiilor capitaliste, deci un dușman care trebuia nimicit. După 1953 metodele au fost schimbate, dar nu și scopul, locul arestărilor în masă, al confiscărilor de inventar agricol și recoltă au fost luate de mijloace administrative, restricții comerciale, interdicții. Statul a preluat direct, prin forță, sau indirect, prin impozite, ceea ce depășea necesarul de supraviețuire a țăranului, folosind acest surplus pentru industrializare și urbanizare. Între 1953-1957, comuniștii români și-au consolidat pozițiile politice, iar industrializarea a produs resurse alternative, schimbul de produse manufacturate contra produse agricole a fost discriminatoriu, prețurile avantajându-le pe cele dintâi. Satele au pierdut și o parte din populație, în urma procesului de industrializare forțată și de urbanizare, iar numărul familiilor care supraviețuiau atât din sursele tradiționale, dar și din venituri obținute în mediul urban a crescut. La sfârșitul intervalului 1948-1958, când au lansat al doilea asalt generalizat asupra țăranimii, hotărând încheierea colectivizării în următorii ani, raportul de forțe era schimbat. Țărănimea era slăbită, iar noua campanie de aducere sub control s-a încheiat în 1962 cu înfrângerea ei.

Formele de rezistență față de regimul comunist din România au fost cele mai diverse, în ele regăsindu-se toate straturile societății, de la intelectualii susținători ai

³² *Ibidem*, dosar nr. 10090, f. 80-90.

³³ *Ibidem*, dosar nr. 4123, f. 262-275.

principiilor democratice, la militarii pătrunși de un puternic sentiment patriotic, la țărani atașați de pământul, munca și religia lor. Dintre modalitățile folosite de români pentru a se opune sistemului comunist, cea mai dură și tragică în același timp a fost rezistența armată. Opoziția față de autoritățile comuniste s-a declanșat odată cu instaurarea acestora, cuprinzând o perioadă de apogeu în intervalul 1948-1953 și prelungindu-se până spre sfârșitul anilor '60.

Așa-zisele măsuri de democratizare a țării, concretizate prin dizolvarea partidelor politice tradiționale în anii 1947-1948, precum și deciziile luate împotriva legionarilor, prin aplicarea Ordinului nr. 5 al Cabinetului M.A.I., din 15 mai 1948, Legea naționalizării din 11 iunie 1948, Rezoluția Plenarei C.C. al P.C.R. din 3-5 martie 1949, privind construcția socialismului la sate, toate acestea însoțite de o intensă prigoană, au provocat retragerea în munți a celor vizați de regim. Lor li s-a adăugat decizia liderilor din România ai Mișcării Legionare de a trimite în munți pe unii din membrii săi urmăriți de Securitate pentru a organiza, în măsura posibilităților, nuclee de rezistență, creând în acest scop adăposturi, depozite de armament, muniții și alimente, sisteme de legătură, precum și canale de trecere peste graniță³⁴.

Din punctul de vedere al structurii politice și sociale, în momentul constituirii, grupurile de rezistență erau relativ omogene, fiind alcătuite din maniști, regaliști, legionari, ofițeri deblocați, țărani etc. Apoi, în perioada anilor 1949-1951, acestea au devenit destul de eterogene, asocierea făcându-se mai ales pe criterii de rudenie, vecinătate și mai puțin în baza opțiunilor politice, fiind frecvente grupurile în care luptau alături legionari, membrii PNT sau PNL, foști ofițeri și chiar membri ai PCR sau Frontului Plugarilor. Din punct de vedere social erau frecvente asocierile unor mari proprietari și intelectuali cu simpli țărani, muncitori, studenți sau elevi de liceu în clasele terminale.

Dintr-o situație statistică, întocmită în 1951 de DGSP, rezultă că din 804 persoane arestate ca făcând parte din 17 „bande din munți” și din susținători ai acestora compoziția lor era³⁵:

1. din punct de vedere profesional: 585 țărani de diferite stări, 71 muncitori, 30 mic burghezi, 25 studenți, 17 funcționari, 15 preoți, 15 comercianți, 13 militari deblocați și alții;

2. din punct de vedere al apartenenței politice: 88 foști membri ai PNT – Maniu, 79 foști membri în Frontul Plugarilor, 42 foști membri ai PCR, 15 foști membri ai PNL – Brătianu și alții;

3. pe grupe de vârstă: între 17 și 24 de ani, 125 persoane, între 25 și 34 ani, 250 persoane, între 34 și 50 ani, 347 persoane, peste 50 ani, 82 de persoane.

Amploarea rezistenței este demonstrată de cifrele furnizate de Securitate; în 1949 erau deja depistate 200 de grupări subversive și 33 de bande „teroriste”, iar pentru perioada 1945-1959, numărul lor se cifra la 1.196³⁶. După dispunerea geografică, pot fi identificate 19 centre principale de rezistență armată³⁷. Ariile de acțiune a acestor grupări au fost regiunile cu relief accidentat din zonele montane sau greu accesibile, precum pădurile sau bălțile Dunării. Acțiunile se desfășurau în apropierea unor mici așezări rurale, din cadrul cărora membrii rezistenței obțineau provizii și sprijin

³⁴ Mihai Pelin și colab., *Cartea Albă a Securității*, vol. II, București, SRI, 1994, p. 77.

³⁵ ASRI, fond documentar, dosar nr. 7778, vol. III.

³⁶ Mihai Pelin, *op. cit.*, vol. III, p. 52.

³⁷ Adrian Brișcă, *Rezistența armată anticomunistă din România, 1944-1962*, în „Arhivele totalitarismului”, nr. 1-2/1999, p. 42.

informativ. Cele mai multe grupuri armate au fost înregistrate în Bucovina, Munții Apuseni, Argeș, Muscel, Vrancea, Dobrogea.

Primele mișcări de rezistență anticomunistă au apărut încă din 1944 în regiunea Bucovinei. Ele se extind apoi în Dobrogea, unde între anii 1948-1949 își desfășoară activitatea grupul condus de Gogu Puiu, în munții Banatului, unde între 1948-1950 au acționat, printre alții, Spiru Blănaru, colonelul Uță, comandorul Petre Domășneanu și Ion Tănase, și în zona Olteniei, unde în 1948 a organizat acțiuni gruparea condusă de generalul Ion Carlaonț. De o amploare deosebită prin durată și numărul celor implicați a fost rezistența din munții Făgărașului, desfășurată între 1948-1956, printre participanți aflându-se Ion Mogoș, Ion Cârlig, Traian Manea, Ion Gavrilă Ogoranu, Pica Valer, Gheorghe Arsenescu, Toma și Petre Arnăuțoiu. Alte acțiuni de rezistență s-au desfășurat și în Munții Apuseni, Maramureșului și Retezat.

În intervalul 1945-1946 au apărut câteva grupuri importante de rezistență, precum batalioanele „Iuliu Maniu“, „Haiducii lui Avram Iancu“, „Graiul Sângelui“, „Grupul Înarmat Sinaia“, „Sumanele Negre“ și „Mișcarea de rezistență națională“, ultima luând ființă după 6 martie 1945, cu scopul de a coordona activitatea tuturor grupurilor din țară și de a realiza un comandament unic, lucru care nu s-a finalizat.

O puternică motivație în luarea deciziei de a fugi în munți și de a se încadra în grupuri de rezistență armată a constituit-o credința că regimul instalat de tancurile sovietice, datorită brutalității sale și a măsurilor nepopulare, precum naționalizarea, colectivizarea etc., nu se va putea menține la putere prea mult timp. Această credință a fost permanent alimentată și de speranța că Europa Occidentală și SUA nu vor abandona Europa Centrală și Răsăriteană în mâinile sovieticilor, un război contra URSS fiind considerat inevitabil.

Mitul venirii americanilor a fost creat și alimentat atât de reprezentanții partidelor politice desființate, care în contextul tensiunilor dintre foștii aliați, a izbucnirii războiului rece și a conflictului din Coreea considerau că apariția unei conflagrații între statele democratice și URSS este inevitabilă, precum și de diferitele luări de poziție ale autorităților americane față de evenimentele din România, de ajutoarele alimentare trimise de SUA în Moldova bântuită de foamete, cât și de campania mediatică anticomunistă promovată constant la posturile de radio „Europa Liberă“ și „Vocea Americii“, toate creând impresia că se acordă o mare atenție țării noastre. La cele precizate s-a adăugat faptul că la începutul anului 1949 OPC (Oficiul de Coordonare Politică) a început să recruteze români din lagărele de refugiați din sudul Germaniei, Austria și Iugoslavia, pe care i-a antrenat și apoi instruit să contacteze grupurile de rezistență și să le livreze arme ușoare, muniții, emițătoare radio și medicamente. Misiunea lor urmărea să sprijine pe partizani la sabotarea căilor ferate și a fabricilor, să spioneze mișcările trupelor, care ar fi putut indica pregătirea unui atac contra Iugoslaviei sau a Europei de Vest, și, în cazul izbucnirii unui război, să-i determine pe luptători să hărțuiască trupele sovietice.

Pe măsură ce numărul de combatanți anticomuniști a crescut, s-au adoptat forme de organizare și tactici de acțiune noi: amenajarea de adăposturi și locuri de refugiu, îmbunătățirea mijloacelor de obținere și verificare a informațiilor, precum și a modului de abordare a persoanelor de sprijin. Măsurile organizatorice luate de șefii grupurilor vizau, în principal, asigurarea gradului de siguranță al formațiunilor în timpul atacului, în momentul deplasării, precum și la intrarea și ieșirea din localități. Se urmărea ca, în cazul confruntărilor, membrii grupurilor să se poată ascunde sau replea ușor și să aibă posibilitatea evacuării răniților. Dotarea cu material militar, ce consta în arme de foc

ușoare și grenade, și numărul în general mic de membri ai acestor grupuri a determinat tipologia acțiunilor. Cele mai multe erau acte de sabotaj-diversiune și intimidare-terorizare îndreptate cu precădere asupra reprezentanților locali de partid și de stat, precum și a colaboratorilor acestora. Unele grupuri au trecut chiar la alcătuirea unor liste cu toți comuniștii activi din zonă „pentru a trece la acte de teroare împotriva lor, iar după schimbare, predarea lor autorităților și sancționarea lor pentru activitatea depusă în regimul actual”³⁸. Lipsa armamentului și alimentația insuficientă era suplinită de o bună cunoaștere a terenului, curaj și experiența războiului, mulți dintre comandanții grupurilor de rezistență fiind veterani ai campaniilor din Est și Vest, care știau cum să-și organizeze acțiunile, să planifice deplasările și să mențină disciplina în formațiuni.

Un bun exemplu în acest sens este grupul condus de maiorul în rezervă Nicolae Dabija. Acesta a participat la întreaga campanie militară împotriva URSS, remarcându-se în luptele de la Kerci, din Caucaz, Kuban și Perikop. Datorită faptelor deosebite de eroism a primit numeroase decorații românești și germane, precum „Steaua României” în grad de comandor, ordinul „Mihai Viteazul” clasa a III-a cu spade, „Coroana României” cu spade, „Crucea de Fier”, „Crucea Germană de Aur” și altele, fiind înaintat în mod excepțional la gradul de maior. După război era exact genul de ofițer de care noua armată română nu mai avea nevoie. Acest lucru a constituit principala sa motivație pentru a lupta deschis împotriva regimului comunist, lucru mărturisit în anchetă: „nu eram de acord, după cum nici acum nu sunt, cu transformările și reformele sociale aplicate de actualul regim, nefiind de asemenea de acord cu transformările și reformele aplicate în armată”³⁹.

Ofițeri deblocați de felul celui amintit au luptat cu cei din trupele de securitate angrenați în operațiunile de capturare, care încercau să suplinească absența unei minime pregătiri profesionale prin număr, prin brutalitatea excesivă și teroarea pe care o semănau în rândul populației, în special asupra rudelor și prietenilor celor aflați în rezistență.

Partizanii recrutau oameni de legătură, de sprijin și gazde, orientându-se spre acele persoane care se opuneau regimului, dar fără manifestări deschise, spre cei ce aveau casele în poziții topografice prielnice și familii cu un număr redus de membri sau spre aceia care prin natura profesiei veneau în contact cu mulți indivizi. Cunoscându-se faptul că Securitatea reținea pe cei bănuși de legături cu fugarii, membrii rezistenței, în contactele ce le aveau cu persoanele de sprijin, îi instruiău ca în cazul în care vor fi anchetați să nu vorbească despre relația lor cu aceștia, iar după terminarea interogatoriului să vină și să informeze despre ce au fost întrebați și ce cunoaște Securitatea despre un grup sau altul. Cu ajutorul acestui tip de informații, comandanții grupurilor de rezistență au modificat în multe cazuri tactica acțiunilor, au luat noi măsuri de siguranță, uneori schimbând chiar zona în care activau, iar în anumite cazuri au reușit să realizeze o dezinformare eficientă a organelor de securitate. Exemplar e cazul lui Leon Șuşman, prins abia în 1957, care a reușit, printr-un om al său, Vasile Rafailă, recrutat de Securitate ca agent, să primească informații importante în legătură cu ceea ce știau organele represive despre el și, în același timp, să realizeze o „intoxicare” eficientă a acestora⁴⁰.

Au existat și cazuri când printre persoanele de sprijin ale rezistenței s-au aflat cadre de miliție. În 1948, Gheorghe Mangra, șef de post la Pâncota, regiunea Timișoara, care primise misiunea să-l aresteze pe studentul Adrian Mihuț pentru activitate

³⁸ ACNSAS, fond Penal, dosar nr. 84, vol. I, f. 18.

³⁹ Arhiva Ministerului Justiției, Direcția Instanțelor Militare, fond Penal, dosar nr. 47584, vol. I, f. 48.

⁴⁰ Mihai Pelin, *op. cit.*, vol. II, p. 80.

legionară, l-a avertizat pe acesta să fugă în munți, iar în 1952, când același subofițer activa la Miliția Arad, l-a informat pe fostul student de măsurile ce vor fi luate împotriva grupului din care făcea parte, prevenind astfel arestarea și o eventuală vărsare de sânge în cazul în care se opunea rezistență⁴¹.

Un element esențial în lichidarea rezistenței armate de către Securitate l-a reprezentat lărgirea și ameliorarea calitativă a rețelei informative în zonele în care acționau grupurile de rezistență, preocupările legate de perfecționarea și extinderea acesteia apărând ca un laitmotiv în documentele întocmite de organele de represiune din epocă. „În regiunile unde avem semnalări (ale rezistenței) se va trece în mod sistematic la identificarea elementelor care compun bandele, avându-se în vedere legăturile de rudenie, prietenii cei mai apropiați etc., dintre care se va crea o rețea informativă la satele din poalele munților. Elementele constituite în bandă au, desigur, nevoie de aprovizionări și aceasta se face tocmai în satele de care vorbeam mai sus”⁴².

Relevant pentru modul în care ofițerii de securitate înțelegeau să recruteze informatori, ca în felul acesta să obțină date referitoare la partizani, este cazul maiorului Alimănescu, trimis în comuna Nucșoara pentru capturarea grupării Arnăuțoiu. Maiorul a sechestrat și torturat rudele și prietenii membrilor grupului, care „... au fost trași la grindă cu funia, legați cu mâinile la spate, după care au fost trimiși în munte după bandiți. [...] A fost ridicată fata fugarului Titu Jubleanu în etate de 17 ani, aceasta a fost bătută, mai mult, i s-a dat foc la partea de jos a corpului, astfel copilul fiind nevoit să spună diferite minciuni, la care a revenit spunând că nu-i adevărat, că a spus numai minciuni de frică”⁴³.

Greutățile întâmpinate de ofițeri în constituirea rețelelor informative dovedesc faptul că majoritatea populației simpatiza grupurile de rezistență. Informatori, totuși, au existat, recrutați fie prin teroare sau constrângere fizică, dar și speculând sărăcia extremă, exploatând unele resentimente de natură personală sau chiar din convingerea politică a unora adepți ai noului regim.

În general, susținerea celor care luptau în munți, din partea populației aflate în zonele de acțiune, era evidentă, astfel încât organele de securitate au luat, în unele cazuri, măsuri precum dislocarea unor întregi categorii de persoane, „scoaterea familiilor celor identificați că au luat parte la atac și sunt fugiți din comună și trimiterea lor în Dobrogea”⁴⁴.

Pentru distrugerea grupurilor s-a folosit metoda infiltrării de informatori sau ofițeri acoperiți ce se prezentau ca fiind fugari urmăriți de Securitate. O astfel de acțiune a avut loc în septembrie 1951, prin trimiterea în regiunea munților Argeș și Făgăraș a grupului de diversiune „Mandea”, ce trebuia să ia contact cu frații Arnăuțoiu, dar a făcut legătura cu cinci membri ai grupării conduse de Gavrilă Ion. Datorită lipsei de tact s-au deconspirat, trei dintre membrii ei fiind executați de partizanii lui Gavrilă⁴⁵. Aceste grupuri luau o serie de măsuri pentru a preîntâmpina infiltrarea în rândurile lor a informatorilor sau cadrelor de securitate. Chiar dacă candidatul era cunoscut de

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² ACNSAS, fond Documentar, dosar nr. 50, vol. I, f. 493-495, document publicat în *Bande, bandiți și eroi. Grupurile de rezistență și Securitatea (1948-1968)*, volum editat de CNSAS, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 85.

⁴³ *Ibidem*, f. 522-523, p. 90.

⁴⁴ ACNSAS, fond Documentar, dosar nr. 76, f. 2.

⁴⁵ Florian Banu, *Metodele utilizate de Securitate pentru lichidarea grupurilor de rezistență din munți, în Mișcarea armată de rezistență din România, 1944-1962*, Studii 2, volum editat de CNSAS, București, Editura Kullusys, 2003, p. 309.

comandantul sau membri grupului, era atent verificat sau chiar obligat de a acționa ca „justițiar” (Gheorghe Balica pentru a fi primit în grupul condus de Dumitru Stănuț a trebuit să ucidă pe unul din ostacii grupului, condamnat la moarte⁴⁶).

În zonele în care partizanii își aveau bazele de aprovizionare au fost trimise grupuri de lucrători operativi acoperiți ca turiști, pescari, meteorologi, iar în casele rudelor și susținătorilor celor fugiți în munți a fost instalată tehnică operativă pentru culegerea de informații. S-a încercat în aceeași măsură discreditarea membrilor grupărilor și a elementelor de sprijin în fața populației. Această metodă a fost folosită în cazul lui Gavrilă Ion. După capturarea foștilor săi camarazi, aceștia au fost forțați să adreseze o scrisoare rudelor apropiate, în care să facă cunoscut că ar fi fost arestați în urma trădării lui Gavrilă, aflat în libertate. Scrisorile trimise din închisoare, prin așa-zisa înțelegere a unui gardian, membrilor familiilor celor condamnați, urmau să-l compromită pe Gavrilă Ion și să-i facă pe aceștia să colaboreze cu Securitatea la capturarea sa.

Principala modalitate de capturare sau distrugere a „bandelor contrarevoluționare înarmate” a fost utilizarea masivă a trupelor de Securitate, câteva sute de oameni împotriva unor grupuri de cinci-șase, maximum 10 persoane, care, de multe ori, reușeau să scape. Contra grupului condus de Gavrilă Ion, estimat la 12-13 persoane, au fost mobilizate în noiembrie 1953 următoarele efective: Batalionul de Securitate Orașul Stalin, Batalionul de Securitate Drăgășani, o campanie de Securitate Turnu-Măgurele, Batalionul de Securitate Orăștie, Batalioanele de Securitate Florești, Tecuci, Oradea, organele de Securitate ale Regionalei M.A.I. Stalin și un număr de 50 de câini de serviciu⁴⁷. Ca tehnici în teren s-a folosit scotocirea, blocarea unor zone, organizarea de pânze și posturi capcană și asaltul direct asupra unor adăposturi identificate prin rețeaua informativă.

Eșecurile repetate de capturare a unor grupuri au determinat conducerea Securității să înființeze comandamente unice, care trebuiau să coordoneze pe o anumită arie geografică acțiunile de capturare și lichidare. Documentele redactate de Securitate menționează adesea Serviciul Bande, din aceasta rezultând faptul că principala activitate a unor structuri destinate informațiilor interne era afectată lichidării acestei forme de rezistență, iar din rapoartele periodice, sintezele și relatările acțiunilor întreprinse rezultă inegalitatea covârșitoare a forțelor care s-au confruntat și lipsa de profesionalism a securiștilor. După 1958, trupele de securitate au fost folosite în mod sporadic în acțiunile contra partizanilor, întrucât rezistența din munți, cu unele mici excepții, fusese lichidată. Ultimul luptător anihilat a fost țăranul Ion Banta, din Rusea-Banat, care a fost ucis în 1962. Rezistența armată anticomunistă a fost un fenomen care nu a antrenat mase mari de oameni și nu avea șansa să răstoarne regimul comunist susținut de prezența trupelor sovietice în țară, chiar dacă deținea, mai ales în primii ani, un important potențial, el nu putea fi fructificat decât în legătură cu factorul extern. A existat o motivație a acestei rezistențe față de regimul comunist, SUA și Occidentul, declanșarea luptei de eliberare a țării odată cu izbucnirea unui conflict considerat inevitabil între Est și Vest. În jurul acestei idei obsesive se cristalizează acel „Vin americanii”. Semnalul întârzie să apară, se produce schisma lui Tito, dar conflictul nu izbucnește, astfel încât în mințile oamenilor încolțește bănuiala că au fost victimele unui târg între americani și ruși, a unei împărțiri a sferelor de influență, după cum se pronunțau cunoscătorii vieții politice

⁴⁶ *Rezistența în Munții Semenic*, documentar realizat de Rodica Palade în „22”, anul III, nr. 16 (117) din 24-30 aprilie 1992.

⁴⁷ ACNSAS, fond Penal, dosar nr. 16, vol. III, f. 201-202; apud Florian Banu, *op. cit.*, p. 313.

internaționale, lucru devenit certitudine odată cu izbucnirea insurecției populare din Budapesta în 1956, când Occidentul o abandonează Armatei Roșii. Dacă zdrobirea revoluției ungare le-a luat luptătorilor din munți elanul și iluzia intervenției occidentale, retragerea trupelor sovietice, în 1958, le-a răpit din motivație.

DIRECTIONS AND OBJECTIVES IN THE ACTIVITY OF SECURITATE,
1948-1958
(Summary)

The main source of terror unleashed by the Romanian Communist Party (R.C.P.) was ideology, the belief in its historical mission representing the main axis around which repression took place. "The right" of that "vanguard" of the proletariat to use any method to achieve its utopic vision was the trigger of the terror. Taking into consideration the victory of the proletariat, the other social classes were doomed to exclusion, terror being therefore justified as "a movement of social costs", of a transition to the classless society. In order to achieve it, bourgeoisie had to disappear, that meaning both the removing of the economic and institutional ground, but also physical destruction of those belonging to it. In order to carry it out, the Party was in close connection with political police, which was coordinated by it, dictated their priorities and surveilled activities, the leaders of the Securitate being nominated only after a careful selection and verifying of the communist leadership. The measures of repression which provoked in the popular Romania waves of imprisonment, deportation, confining and execution meant the action of political will of the high leadership of the Party, that offering the means, establishing purposes, the Securitate being designated in achieving them. Threatening, "the exterior danger" and "the enemies mingled among us", maintained a psychotic atmosphere necessary to intimidation of society, in order to expel it from the process of decision. The troubled international environment created favourable premises to isolation abroad of Romania, and the slogan "motherland in danger" and of "the people's achievements threatened by aggressors" were the instruments used by communists to establish a climate of state of siege favourable to instituting the hardest repressions against population.

DORIN DOBRINCU

NESUPUNERE ÎN BUCOVINA. GRUPURILE DE REZISTENȚĂ ARMATĂ ANTICOMUNISTĂ CENUȘĂ–MOTRESCU, PĂTRĂUCEAN–GHERMAN ȘI CENUȘĂ–PĂTRĂUCEAN (1948-1951)

Bucovina a cunoscut în primăvara și vara anului 1944 o puternică rezistență armată antisovietică, care s-a prelungit până în vara lui 1946¹. Persecutarea foștilor combatanți din grupurile de partizani, dar și a celor care nu împărtășeau ideile politice ale extremei stângi, precum și măsurile de ordin economic, în special colectivizarea agriculturii, aveau să ducă la reapariția rezistenței armate anticomuniste la sfârșitul anilor '40 ai secolului trecut.

În acest studiu redăm, într-o manieră narativă, un segment al rezistenței armate anticomuniste din Bucovina între 1948-1951, activitatea lui Constantin Cenușă, Vasile Motrescu, Cozma Pătrăucean și Constantin Gherman, care în anumite momente au fost fugari izolați, în altele s-au asociat, însă întotdeauna creând probleme autorităților, inclusiv serviciilor represive, devenind personaje legendare în zonă. Sursele noastre constau în documente inedite de la Arhivele Serviciului Român de Informații și de la Direcția Județeană Suceava a Arhivelor Naționale, documente publicate și mărturii ale foștilor combatanți.

1. Grupul Constantin Cenușă – Vasile Motrescu (1948/1949-1950)

Constantin Cenușă zis Buzalincă s-a născut la 12 septembrie 1911 în comuna Putna, județul Rădăuți². Provenea dintr-o numeroasă familie de țărani săraci, cu extrem de puțin pământ. El însuși era sărac, deținând doar nouă prăjini de teren³. Era căsătorit cu Maria (Marioara) Cenușă, cu care avea un copil, Iliodor Cenușă (născut la 5 august 1946, când mama lui se afla în detenție)⁴. Mai avea o fată, Veronica Dariciuc, dintr-o

¹ Pentru acest subiect, vezi Dorin Dobrinu, *Bucovineni contra sovietici. Rezistența armată anticomunistă din Bucovina (martie-august 1944 – iulie 1946)*, în „AIO – Anuarul Institutului de Istorie Orală”, vol. V, 2004, p. 123-182.

² Direcția Județeană Suceava a Arhivelor Naționale (în continuare: DJAN Suceava), fond „Poliția Orașului Rădăuți”, dos. 12/1949, f. 32; Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *Rezistența armată din Bucovina. 1944-1950*, vol. I, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 1998, p. 347, 351 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 4, f. 719, 768-769).

³ Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, 1 octombrie 1950-10 iunie 1952, București, Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2000, p. 90 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126). Într-un tabel din 4 iulie 1950, Constantin Cenușă avea să fie trecut când ca agricultor, când ca muncitor, fără avere, fără pământ, ca legionar și criminal de război (Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 348, 352, doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 43363, vol. 4, f. 719, 768-769).

⁴ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 117 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

relație mai veche neoficializată⁵. Constantin Cenușă fusese comandantul unui grup de partizani bucovineni antisovietici în vara anului 1944, iar din toamna aceluiași an începuse să se ascundă în Ardeal mai întâi, apoi la București și în nordul Munteniei, deoarece era căutat de sovietici și de autoritățile române în curs de comunizare. Convins de mai mulți prieteni să se întoarcă, că nu i se va întâmpla nimic pentru trecutul său, a revenit în Putna la 5 septembrie 1948. S-a prezentat de bună voie la postul de jandarmi din comună și a fost lăsat liber. Însă după două zile a fost arestat de jandarmi în timp ce se afla la lucru în pădure, legat și predat Securității Rădăuți. A fost acuzat că fusese „șef de legionari“, ceea ce era fals, dat fiind că după evenimentele din ianuarie 1941 participase ca jandarm (soldat concentrat) la urmărirea legionarilor. Cu toate că era considerat „destul de periculos“ și se recomanda ținerea lui „în strictă supraveghere“, în noaptea de 18/19 septembrie 1948 el a reușit să evadeze din arestul Securității Rădăuți, luând drumul munților⁶. Pentru a rezista în condițiile aspre din sălbăticie, a fost ajutat cu haine, încălțăminte, alimente și tutun de către soția lui, o parte din rude și unii consăteni⁷. De la unul dintre aceștia și-a procurat în septembrie 1948 o armă franceză cu trei cartușe, iar la scurt timp a obținut de la un brigadier o armă rusească și zece cartușe⁸. Pentru a se adăposti, el și-a construit mai întâi o colibă, unde a stat câteva săptămâni, primind sfaturi punctuale de la un brigadier silvic⁹. De asemenea, prin intermediari, a primit sfaturi sau informații cu privire la instalarea pândelor Miliției și chiar armament de la sergentul-major Petre Vieru, fost șef al postului de Jandarmi Putna, transferat apoi la Vicovu de Sus, iar în cele din urmă la conducerea postului de Miliție Siret¹⁰. În faza inițială a vieții sale de rebel, Cenușă nu a vrut să se asocieze cu nimeni. Un consătean (Grigore Rotaru), condamnat la cinci ani închisoare și devenit fugar, i-a propus lui Cenușă, prin intermediul soției acestuia, în toamna anului 1948, să se asocieze pentru a rezista mai bine. Cenușă a declinat însă oferta, pretextând că „nu-i trebuie nimeni, căci atât timp cât este singur este sigur pe el, iar dacă intră în legătură cu altcineva poate să fie vândut“¹¹.

Soția și copilul lui Constantin Cenușă, care avea doar doi ani în 1948, au rămas acasă. Maria Cenușă avea să se plângă deseori de situația existentă și de greutățile pe care le avea de înfruntat pentru a-și crește copilul¹². A fost reținută de mai multe ori de Miliție și Securitate, obligată să umble prin păduri, împreună cu copilul ei, amândoi flămânzi, desculți și dezbrăcați, sub supravegherea agenților poliției politice, pentru a-l

⁵ Idem (ed.), *O zi din viața unui partizan. Documente privind viața cotidiană a partizanilor anticomuniști din Bucovina: 1944-1958*, VI, în AT, nr. 3/1995, p. 100 (Cozma Pătrăuțean, *Memorii*, în manuscris, 1991).

⁶ Dorin Dobrinu, *op. cit.*, p. 140-145, 175-177.

⁷ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți“, dos. 8/1949, f. 8; *ibidem*, dos. 12/1949, f. 21, 32; *ibidem*, dos. 14/1949, f. 2-3; Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 227-230, 311, 320, 328 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 3, f. 90-91; *ibidem*, dos. 43363, vol. 1, f. 34, 222-223, 270-272), 368 (doc. de la Arhivele Militare Române, fond 5465, în continuare se va cita: AMR); Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 43, 100-101, 116, 125, 127, 163 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126, 506-509; vol. 5, f. 23-33, 54-63), 183 (doc. de la AMR, fond 5465); idem (ed.), *O zi din viața unui partizan. Documente privind viața cotidiană a partizanilor anticomuniști din Bucovina: 1944-1958*, I, în AT, nr. 1-2/1994, p. 259-261.

⁸ Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 101, 116, 126, 149 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126; vol. 5, f. 52-63), 176 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁹ *Ibidem*, p. 101, 116, 126-127 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126; vol. 5, f. 54-63).

¹⁰ *Ibidem*, p. 104, 107, 128, 148-150 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126, 138-139; vol. 5, f. 52-53; vol. 7, f. 93), 212 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹¹ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 329 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 43363, vol. 1, f. 270-272).

¹² *Ibidem*, p. 307 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 4, f. 265).

determina pe soțul ei să se predea sau ca momeală pentru capturarea lui¹³. Maria Cenușă a primit asistența unor consăteni¹⁴. Totuși, amenințați de Securitate, au fost perioade când localnicii nu au ajutat-o. Mai mult chiar, nu au primit-o nici la fântână¹⁵. Securitatea a plasat, la sfârșitul anului 1948 - începutul anului 1949, o informatoare pe lângă Maria Cenușă. S-a profitat de faptul că aceasta era bolnavă în urma nașterii din 1946, informatoarea pretextând că venea din partea Crucii Roșii. În acest fel s-au obținut unele date despre atât de căutatul partizan¹⁶.

După ce a plecat în munți, Constantin Cenușă venea la două-trei săptămâni acasă, noaptea, de unde își lua alimente și rufe de schimb. Potrivit unei declarații ulterioare date de soția lui în timpul unei anchete la Iași, în mai 1950, a făcut acest lucru până la Paștele anului 1949. A mai trecut pe acasă la 15 august 1949, iar până în mai 1950 nu a mai venit la familia lui. Cenușă i-ar fi declarat soției sale că din aprilie și până la 15 august 1949, deci timp de patru luni, ar fi fost ajutat de unchiul său Gherasim Cenușă, care vâna clandestin în pădure și îi dădea și lui din ceea ce îi cădea în bătaia puștii. De asemenea, același sătean îi aducea făină, mămligă și mere. Pentru pregătirea hranei el își luase de acasă o găleată pentru mămligă, o strachină, două linguri și o cană de apă. Mai avea cu el lame de bărbierit, foarfece și oglindă. Cenușă ar fi vrut în vara anului 1949 să plece „unde va la lucru în țară”, însă nu putea să-și pună în aplicare planul deoarece nu avea acte¹⁷, iar în condițiile unui stat polițienesc, cum era de fapt România momentului, acest lucru era dacă nu imposibil în orice caz extrem de periculos.

Un alt personaj important din cea de-a doua fază a rezistenței în Bucovina a fost Vasile Motrescu. Acesta se născuse la 11 octombrie 1920, în comuna Vicovu de Jos, județul Rădăuți, unde își avea domiciliul după război¹⁸. A luat parte la luptele de pe frontul româno-sovietic cu Divizia 4 Munte, fiind decorat cu medalia „Bărbăție și Credință”. Aflat în concediu, în vara anului 1944 s-a implicat, ca voluntar, în formațiunile de partizani antisovietici din Bucovina, dar nu a mai apucat să participe la lupte din cauza schimbărilor politice de la București, survenite la 23 august același an. Dar a fost suficient pentru a fi căutat ulterior de autoritățile sovietice de ocupație. Ceea ce s-a întâmplat în 1944 avea să-i schimbe practic viața¹⁹. După război, Vasile Motrescu s-a căsătorit și a avut doi copii. Spre deosebire de Cenușă, el deținea 2 ha de pământ. Probabil pentru a evita arbitrariul de care dădeau dovadă comuniștii, în 1948 s-a înscris, împreună cu fratele său Gheorghe, în Frontul Plugarilor, în care tatăl lor (țăran mijloc, fost membru PNL) intrase încă din 1946. Chiar și așa, Vasile a fost persecutat de autoritățile locale, a fost prost plătit pentru muncile prestate, ba mai mult, a fost dat afară de la fabrica de cherestea unde lucra ș.a.m.d. Un asemenea tratament nu făcea decât să crească ostilitatea acestui muntean față de regimul comunist²⁰. Securitatea a

¹³ Adrian Brișcă (ed.), *O zi din viața unui partizan. Documente privind viața cotidiană a partizanilor anticomuniști din Bucovina: 1944-1958*, II, în AT, nr. 3/1994, p. 167-168 (interviu cu Cozma Pătrăcean, Rădăuți, 6 septembrie 1991).

¹⁴ Idem (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 106 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

¹⁵ Idem, *Constantin Cenușă (1911-1964)*, în AT, nr. 1-2/1994, p. 325.

¹⁶ Idem (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 43-44 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 506-509).

¹⁷ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 328-329 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 43363, vol. 1, f. 270-272).

¹⁸ *Ibidem*, p. 347, 350 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 4, f. 719, 768-769).

¹⁹ Dorin Dobrinu, *op. cit.*, p. 148-149, 156-157, 177.

²⁰ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 348, 350, 352 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 4, f. 719, 768-769); Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 51 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354), 72-73 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 4314, vol. 1, f. 120-168).

demarat în primăvara anului 1949 o operațiune de arestare a celor care activaseră ca partizani antisovietici în primăvara și vara anului 1944. Fiind înștiințat de un membru de partid din sat că fusese și el pus pe lista de ridicare, Vasile Motrescu a dispărut de la domiciliu la 10 aprilie 1949. Se pare că el le-a spus și celorlalți consăteni în pericol de a fi ridicați să fugă împreună din comună, dar nimeni nu l-a urmat, așteptând să se verifice știrea. Fuga lui Motrescu a determinat Miliția să inițieze acțiuni de urmărire, fiindu-i chestionată inclusiv familia. La 11 aprilie 1949 a fost arestat fratele lui Vasile, Gheorghe Motrescu, care fusese membru al grupului de partizani condus de Vladimir Vatamaniuc în vara anului 1944. Arestarea fratelui său l-a înfuriat enorm pe Vasile Motrescu, care și-a manifestat intenția de a „merge să-i împuște pe toți comuniștii”²¹. Gheorghe Motrescu a fost ținut în stare de arest până în decembrie 1949, când a fost pus în libertate²². Fuga lui Vasile Motrescu nu a împiedicat însă justiția „populară” să-l condamne la zece ani închisoare²³. Mai mult chiar, în unele acte ale serviciilor represive avea să fie considerat „criminal de război”²⁴, însă fără nici un fel de probe.

Constantin Cenușă s-a întâlnit cu Vasile Motrescu în noiembrie 1948, într-o exploatare forestieră din zona comunei Putnei, unde cel din urmă era muncitor. Cenușă tocmai evadase din arestul Securității Rădăuți și i-a destăinuit situația sa lui Motrescu. Acesta i-a dat pușca sa ZB, pe care o purta cu el pentru vânat, 20-25 de cartușe și o grenadă, luând în schimb arma rusească a fugarului din Putna, aflată într-o stare proastă. Mai mult, Motrescu i-a oferit lui Cenușă tutun, alimente, participând uneori împreună la vânătoare. Partizanul din Putna a stat de-a lungul iernii într-un adăpost în munți, în Poiana Crucii. În tot acest timp, cei doi au păstrat legătura, Cenușă fiind ajutat de Motrescu în mai multe rânduri. Cel dintâi mai primea alimente de la soția lui, trimise prin diferite persoane²⁵. După fuga sa, în aprilie 1949, Motrescu l-a căutat pe Cenușă, cei doi alegând să rămână împreună²⁶.

Cenușă și Motrescu și-au procurat armament (puști ZB, pistoale-mitralieră Beretta, pistoale) și muniții de la diferiți locuitori din satele lor. Surplusul de armament era depozitat de Vasile Motrescu undeva în zona Vicovu de Jos²⁷. Ei au primit alimente (făină, slănină, brânză, cartofi, fructe verzi sau uscate), tutun, îmbrăcăminte și încălțăminte (opinci sau bocanci), medicamente și unelte pentru a-și construi adăposturi

²¹ Mărturia lui Gheorghe Motrescu, Vicovu de Jos, 15 august 1995. Domnul Cornel Nicoară, jurist ieșean originar din Bucovina, ne-a oferit mai multe interviuri cu partizanii bucovineni, realizate la începutul anilor '90 ai secolului trecut. Îi mulțumim și în rândurile de față pentru generozitate. Toate interviurile care nu au o altă mențiune provin de la domnia sa; Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 300 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 4, f. 99) și nota 2, p. 311-312 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 43363, vol. 1, f. 34, 47), 368 (doc. de la AMR, fond 5465); Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 50-51, 102, 127 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126, 349-354; vol. 5, f. 54-63), 72-75 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 4314, vol. 1, f. 120-168), 182 (doc. de la AMR, fond 5465).

²² Mărturia lui Gheorghe Motrescu, Vicovu de Jos, 15 august 1995.

²³ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 315 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 351).

²⁴ *Ibidem*, p. 348, 350, 352 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 4, f. 719, 768-769).

²⁵ Mărturia lui Gheorghe Motrescu, Vicovu de Jos, 15 august 1995; Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. (doc. de la AMR, fond 5465); Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 73-75 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 4314, vol. 1, f. 120-168), 101-102, 126-127 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126; vol. 5, f. 54-63), 176 (doc. de la AMR, fond 5465).

²⁶ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 73-75 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 4314, vol. 1, f. 120-168), 101-102 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

²⁷ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 284-285, 310 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 43363, vol. 1, f. 62, 150), 368-369 (doc. de la AMR, fond 5465); Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 102-105, 128 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126, 138-139), 176-177, 198-202, 209-213, 218 (doc. de la AMR, fond 5465).

pentru iarnă, precum și informații de la diferiți locuitori din zona lor de acțiune²⁸. Când vreunul dintre ei se îmbolnăvea se adăpostea la rude²⁹.

Vasile Motrescu era un iscusit vânător încă din copilărie, știa să identifice urmele în pădure, descurcându-se perfect în munți³⁰. Partizanii vâneau destul de des, iar uneori dădeau o parte din vânat rudelor sau altor oameni care îi ajutau în diferite moduri³¹. Pentru întâlnirea cu susținătorii săi, Vasile Motrescu a utilizat uneori parole, spre a evita erorile care puteau fi fatale. Spre exemplu, în 1949, Gheorghe Motrescu folosea vocabula „Doina”, iar Vasile Motrescu pe cea de „Furtună”. Cu un alt frate al său, Constantin, Vasile stabilise alte semne convenționale, cum ar fi litera „T” scrisă pe copaci, prin care era avertizat cu privire la acțiunile de urmărire ale Securității etc.³².

Miliția și Securitatea au încercat să le facă inclusiv pe rudele fugarilor să devină informatori. Au existat cazuri când rudele lor, trecute prin anchete, au ajuns să se denune între ele, de frică (probabil fuseseră supuse de acum obișnuitelor maltratări), că îi ajutaseră pe cei fugiți³³. Spre exemplu, Dumitru Cenușă, unul din frații lui Constantin Cenușă, s-a întâlnit în vara anului 1949 cu acesta, care i-a reproșat că este informatorul Miliției. De altfel, fratele chiar a încercat să afle cine îl ajutase în perioada cât fusese fugar, iar după ce a obținut informațiile dorite s-a dus și le-a comunicat la postul de Miliție. El a mai oferit amănunte și despre armamentul cu care era dotat fratele său și Vasile Motrescu³⁴.

Unii locuitori din regiune sperau într-o schimbare politică, într-o revoltă declanșată în eventualitatea izbucnirii unui război în Europa, având și armament ascuns în acest scop³⁵. În primăvara anului 1949 mai fugiseră în munți și alte persoane aflate pe lista de ridicare a autorităților. Trei dintre ele – Pavel Rață (împărțise manifeste țărăniști), Constantin Coroamă (care potrivit unor afirmații greu de susținut ar fi jefuit un casier) și Gheorghe Roșca (făcuse instrucție în 1944 pentru a lupta contra sovieticilor, dar nu apucase să mai intre în foc) – s-au alăturat lui Cenușă și Motrescu, cel din urmă dându-le și câte o armă. Convinși de Cenușă că vina lor nu era prea mare, cei trei au plecat la casele lor după câteva zile. Totuși, Pavel Rață nu a avut parte de clemență, el fiind ridicat de Miliție la scurt timp, alături de alte persoane incomode pentru regimul comunist³⁶. Ulterior, avea să se accepte neimplicarea lui Pavel Rață și Gheorghe Roșca în acest grup, prezența lor fiind legată de participarea la o vânătoare organizată de Vasile Motrescu³⁷.

²⁸ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 102-107 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126), 198-202, 209-213, 218-221 (doc. de la AMR, fond 5465); idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, I, p. 260-261.

²⁹ Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 103-104 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

³⁰ *Ibidem*, p. 53, 58 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 275, 349-354), 74-75 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 4314, vol. 1, f. 120-168).

³¹ *Ibidem*, p. 106 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126), 199, 212 (doc. de la AMR, fond 5465); idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, I, p. 264.

³² Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, II, p. 178 (interviu cu Gheorghe Motrescu, Vicovu de Jos, 20 februarie 1992).

³³ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 330 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 43363, vol. 1, f. 289).

³⁴ *Ibidem*, p. 331 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 43363, vol. 1, f. 279).

³⁵ Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 106 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

³⁶ *Ibidem*, p. 103-104 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126), 176, 182 (doc. de la AMR, fond 5465).

³⁷ *Ibidem*, p. 182-183 (doc. de la AMR, fond 5465).

În perioada în care au stat împreună, Motrescu și Cenușă nu au împușcat pe nimeni, deși au fost numeroase prilejurile în care puteau cu ușurință secera milițienii aflați în urmărire a lor³⁸. În schimb, ei au fost artizanii mai multor acțiuni care au atras și mai mult atenția asupra lor. La 8 iulie 1949, pădurarii Iremia Lungu, șef al cantonului Huta, și Toader Nicolae, șef al cantonului Voivodeasa, ambii din comuna Vicovu de Jos, umblau înarmați, fără grijă, prin pădurea Voivodeasa. Plimbarea le-a fost întreruptă de Cenușă și Motrescu, ambii înarmați. Pădurarilor li s-au luat hainele, bocancii și banii (2.500 de lei) și au fost amenințați că dacă li se vor găsi carnetele de membri de partid vor fi puși să le mănânce, apoi vor fi împușcați. Negăsind așa ceva, Cenușă i-a obligat să strige de mai multe ori: „Jos Republica! Să trăiască partizanii până vin americanii!”³⁹. De asemenea, li s-au luat și armele pe care le aveau asupra lor. Ulterior au fost duși de Cenușă la un adăpost al lucrătorilor forestieri, cei din urmă fiind întrebați dacă pădurarii erau „mari comuniști, dacă fac rău la oameni”. I-au pus și pe muncitori să strige lozincile amintite mai sus. La sfârșit, pădurarii au fost trimiși spre comuna Voivodeasa, scandând aceleași lozinci antiguvernamentale³⁹.

Tot grupul Cenușă a surprins la 31 iulie 1949, în munți, pe creasta dintre Valea Putnei și Valea Suceviței, o echipă de geologi formată din profesorul Teodor Joja și studenții Paul Bălănescu și Ioan Popescu, de la Institutul Geologic din București, care făceau cercetări privind eventualele zăcămintele de petrol din zonă. Cei trei au fost opriți prin focuri de armă și puși să se dezbrace complet, fiindu-le luate toate lucrurile (între acestea se aflau și obiecte ale Institutului Geologic și tehnică minieră din Ministerul Minelor): trei ranițe, patru pături, bocanci, salopete, ciorapi, busole, hărți și un porthart, un ceas „Longines”, dar și acte și 2.000 de lei. După aceea, au fost obligați să strige, întâi individual, apoi în cor: „Să trăiască partizanii, trăiască regele Mihai, jos comuniștii, afară cu davai!” [lozinca suna de fapt astfel: „Să trăiască partizanii și regele Mihai, Jos comuniștii și-afară cu Davai!”], dar și „Să trăiască partizanii, pân-ce vin americanii!”. În cele din urmă, geologii au fost trimiși la postul de miliție să spună că au fost dezbrăcați de *partizani*, după cum s-au recomandat cei care îi atacaseră⁴⁰. Acțiunea a fost determinată de nevoia stringentă a luptătorilor anticomuniști de echipament, mai ales de bună calitate.

La sfârșitul anului 1949, grupul acționa în pădurile Sucevița, Putna, Voivodeasa, Vicovu de Jos, Voitinul, Straja, județul Rădăuți, și Ciomârna, Argel, Vatra Moldoviței, județul Câmpulung⁴¹. Zona în care activau partizanii a ajuns să fie considerată un

³⁸ *Ibidem*, p. 106 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

³⁹ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți”, dos. 12/1949, f. 33; *ibidem*, dos. 14/1949, f. 4; Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 284-285, 310 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 43363, vol. 1, f. 62, 150), 368-369 (doc. de la AMR, fond 5465); Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 105 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126), 176-177 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁴⁰ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți”, dos. 12/1949, f. 33; *ibidem*, dos. 14/1949, f. 4; Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 309 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 43363, vol. 1, f. 163), 369 (doc. de la AMR, fond 5465); Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 53, 104-105 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126, 349-354), 177 (doc. de la AMR, fond 5465). Despre ceea ce li s-a întâmplat geologilor după întâlnirea cu partizanii avem o mărturie a unui coleg de-al lor: „Restul a fost o chestie delicată, demnă de un film cu Funes. Dintr-o reminiscență de primitivism, și-au prins în jurul mijlocului frunze de brustur, au așteptat să se apropie întunericul, după care s-au lăsat prudent la vale, spre mănăstire. Parlamentările la poarta ferecată au durat oarecare timp și nu fără un amestec de tragi-comic. Maica stareță era însă o femeie deșteaptă și le-a aruncat peste zid ce brumă de haine au mai găsit prin bagajele lor. Întâmplarea (povestită mie de un participant cu câțiva ani mai târziu) a făcut ocolul țării, provocând mult haz. Ca măsură de precauție și la cerere, s-a dispus, de atunci, ca echipa să fie însoțită de un milițian înarmat” (Ion Băncilă, *Arc peste timpuri (1901-1999)*, Brăila, Muzeul Brăilei, Editura Istros, 2000, p. 284-285).

⁴¹ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți”, dos. 12/1949, f. 21, 33; *ibidem*, dos. 13/1949, f. 2; *ibidem*, dos. 14/1949, f. 3.

„teritoriu sub stare de asediu“, cum avea să se menționeze în timpul proceselor care li s-au intentat, în ochii autorităților aceasta agravând situația lor⁴². Miliția județului Rădăuți aprecia că partizanii din acest grup acționau „iute, energic și îndrăzneț“⁴³.

Grupul Cenușă se interesa frecvent în 1949 despre momentul când urma să înceapă războiul între americani și sovietici, despre starea de spirit a populației și despre modul în care întâmpina populația legile emise de guvernul de la București⁴⁴. În comuna Putna se înregistrau lipsuri alimentare în decembrie 1949, întrucât zona era montană, iar produsele nu se mai puteau aduce din diverse motive, un rol important jucându-l predicile puse de autorități și birocrăția excesivă⁴⁵.

În aceste condiții grele și pentru populația din satele bucovinene, cum rezistau partizanii în munți? Atacurile asupra unor forestieri, a unor geologi etc. erau, totuși, rare. Partizanii erau aprovizionați de rude sau prieteni, aceștia asumându-și riscuri mari⁴⁶. Într-o dare de seamă a postului de miliție Putna către Miliția județului Rădăuți se preciza că acești partizani „se alimentează de către populația din sânul elementelor reacționare, care îi simpatizează și nu îi divulgă autorităților pentru a fi prinși, având în vedere că în comunele Putna și Straja a fost focarul legionarismului, unde până și cel mai mic copil este reacționar“ (sic!)⁴⁷.

În vederea prinderii grupului Cenușă-Motrescu, Miliția Rădăuți a conceput un plan la 22 septembrie 1949. Dat fiind că această formațiune era deja bine cunoscută de autorități, iar din informații rezulta că se ascundea în regiunea Putna, au fost introduși informatori între frații, cumnații și cumnatele lui Cenușă. Însă în mod special era urmărită soția acestuia, Maria Cenușă, care îl aproviziona cu alimente. În cazul lui Vasile Motrescu se luase același tip de măsuri. Se depuseseră deja eforturi pentru a se crea neînțelegeri între rudele lui Cenușă și cele ale lui Motrescu, fiind vizate mai ales soțiile lor, mizându-se pe faptul că în urma acestei strategii una dintre ele îi va divulga pe partizani. Copiii din comuna Vicovu de Jos care se duceau cu vitele în pădure aveau să fie supravegheați, întrucât existau informații că Motrescu le dădea bani și bomboane, aflând în schimb care era situația în localitate. La domiciliile soțiilor lui Cenușă și Motrescu, precum și la complicitii lor, se făceau pânze cu efective compuse din doi sau trei milițieni. Toți cei cunoscuți a avea legături cu partizanii erau supravegheați în permanență, în preajma lor fiind plasați informatori. Trei patrulare de tăria a trei oameni fiecare, bine înarmați, urmau să patruleze tot timpul prin locurile în care își făcuseră apariția rebelii, executând pânze la punctele obligatorii de trecere, dar și la cabanele izolate din păduri, unde exista bănuiala că s-ar fi adăpostit fugarii noaptea. Pentru schimbul de informații și completarea reciprocă, nu era neglijat nici contactul între patrulele Miliției Rădăuți și cele ale Miliției Câmpulung. Se avea în vedere procurarea fotografiilor celor urmăriți, multiplicarea lor și răspândirea la milițienii din zonă. Pentru a-i determina pe partizani să acționeze urmau a se crea curse și capcane. Contactul între echipele de pe teren și Comandamentul de Miliție al județului Rădăuți avea să se facă prin telefon și prin curieri călări. În același timp, de la Comandamentul județean urmau

⁴² Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 375-376 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁴³ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți“, dos. 12/1949, f. 32; *ibidem*, dos. 14/1949, f. 3.

⁴⁴ *Ibidem*, dos. 12/1949, f. 23.

⁴⁵ *Ibidem*, dos. 11/1949, f. 25.

⁴⁶ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 312, 331, 364-365 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 2, f. 150-15; vol. 6, f. 24; *ibidem*, dos. 43363, vol. 1, f. 47, 279); Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 105 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

⁴⁷ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți“, dos. 11/1949, f. 25.

a se trimite echipe formate din cunoscători ai terenului, care să acționeze în plan informativ și independent de cele din regiune⁴⁸.

Odată cu venirea iernii 1949-1950 și coborârea oilor de la munte, s-a observat că Cenușă și Motrescu sosiseră în preajma comunei Putna. Comandantul miliției județene Rădăuți a încercat împreună cu șeful circumscripției de miliție Vicovu de Sus, la sfârșitul anului 1949, să îl convingă pe Constantin Cenușă să vină acasă ori să se predea⁴⁹. Constantin Cenușă și Vasile Motrescu erau însă informați despre mișcările Miliției și continuau să fie ajutați, în iarna 1949-1950, cu alimente de către rude și prieteni⁵⁰.

Pentru a se adăposti în iarna 1949-1950, Cenușă și Motrescu și-au construit un adăpost, cu ajutorul unor unelte împrumutate de la o stână. Cei doi partizani au și adunat alimente, haine etc. În vederea completării rezervelor alimentare necesare supraviețuirii peste iarnă, Motrescu și Cenușă au mai luat o vită dintr-o cireadă pe care au tăiat-o și au pregătit-o. Din pielea ei, cel dintâi a făcut mai multe perechi de opinci, unele fiind date ciobanilor de la care primiseră anterior lapte și făină. De asemenea, le-au dat și o parte din carne⁵¹. Totuși, cu toată prevederea lor, alimentele li s-au terminat la jumătatea lunii ianuarie 1950. Suferind de foame, partizanii au fost nevoiți să recurgă la ajutorul unor muncitori forestieri din satele lor sau, în mod repetat, la rechiziții din barăcile unde se adăposteau aceștia. De fiecare dată muncitorii au făcut – nu știm cât erau de doritori – mâncare caldă și au contribuit cu făină, brânză, slănină și Țigări, pe care partizanii le-au luat cu ei în rucsacuri. În schimb, îi sfătuiau pe muncitori să nu se resemneze cu situația de moment, spunându-le că „vremurile se vor schimba în curând“, că în momentul căderii regimului „democrat-popular“ va fi hrană de bună calitate pentru toți. Pentru a intimida pe eventualii denunțatori, partizanii proferau amenințări la adresa acestora. De asemenea, ei au mai fost ajutați de rudele lor.⁵²

În afară de foame, partizanii erau nevoiți să facă față și hărțuielilor neconținute ale autorităților, să se ferească de informatorii acestora⁵³, dintre care unii plățiți⁵⁴, deci cu atât mai interesați să ofere date serviciilor represive. Furios pe pădurarii care furnizau Miliției și Securității informații despre deplasările lor, Motrescu și-ar fi exprimat odată dorința de a le bate câtorva în frunte emblemele cu steaua roșie⁵⁵. Pentru a cunoaște situația grupului, Miliția a continuat eforturile de a recruta informatori din proximitatea partizanilor. Spre exemplu, în martie 1950 a fost recrutat Ion Cenușă, membru UTM, nepotul lui Constantin Cenușă, domiciliat în comuna Putna. Deși nu își mai văzuse unchiul de la evacuarea din primăvara anului 1944, la 2 martie 1950 el și-a luat obligația ca în termen de zece zile să ajute Miliția pentru identificarea și prinderea lui Constantin Cenușă⁵⁶. În mod sigur, un asemenea angajament a fost luat sub amenințare, dacă ținem cont de faptul că Ion Cenușă avea să rămână invalid ca urmare a torturilor la care a fost supus: și-a pierdut ochiul stâng, brațul drept, i-a fost dislocat din articulația umărului, pe

⁴⁸ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 298-299 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 4, f. 102-105).

⁴⁹ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți“, dos. 12/1949, f. 117.

⁵⁰ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 371-373 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁵¹ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 106-107 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

⁵² Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 369-370 (doc. de la AMR, fond 5465); Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 107-108 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

⁵³ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 107-108 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

⁵⁴ *Ibidem*, p. 128 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 138-139).

⁵⁵ *Ibidem*, p. 110 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

⁵⁶ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 307 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 4, f. 265).

deasupra îmbolnăvindându-se și de inimă⁵⁷. Securitatea îi forțase pe Pintilie Motrescu și pe Gheorghe P. Motrescu, adică tatăl, respectiv fratele lui Vasile Motrescu, să „folosească orice mijloc” pentru a-l găsi pe acesta și a-l determina să se predea⁵⁸. Însă încercarea Miliției de a-l folosi pe Pintilie Motrescu a fost un eșec. Acesta nu numai că nu l-a denunțat pe fiul său, dar chiar i-a trimis alimente în cursul anului 1949 și în ianuarie 1950⁵⁹. Miliția l-a și arestat la un moment dat, bătrânul cerând chiar să fie trimis spre anchetă Securității, care l-a pus în libertate⁶⁰.

Între Cenușă și Motrescu a intervenit o neînțelegere la 28 februarie 1950, în legătură cu zona în care să se stabilească. Fiecare ar fi dorit să fie cât mai aproape de satul lui. În cele din urmă, și-au împărțit alimentele și s-au despărțit⁶¹. După aceea nu s-au mai văzut vreodată, deși în anumite perioade fiecare dintre ei a pus mesaje în locurile comune pe care le frecventau⁶².

Neștiind că vechiul grup Cenușă-Motrescu se destrămase, Miliția județeană Rădăuți a întocmit la 2 mai 1950 un nou plan de urmărire și de anihilare a partizanilor, între ei fiind trecut și Cozma Pătrăucean (vezi *infra*). Prin verificări pe teren, dar și de la informatorul „nr. 100” s-a aflat că partizanii se deplasau pe potecile din pădurea Putna-Straja, identificându-se 12 puncte în care să se instaleze posturi de supraveghere fixe, fiecare format din trei milițieni. Aceștia trebuiau să aibă asupra lor armamentul din dotare, iar cei din punctele vulnerabile și câte o grenadă. Consemnul pentru milițieni era clar exprimat: în caz de apariție a partizanilor trebuia să se tragă fără somație, întrucât erau considerați „foarte periculoși” și bine dotați cu arme și grenade. Echipele aveau să stea în teren zece zile, între 4 și 14 mai 1950⁶³. Pentru ca anihilarea grupului de partizani să fie posibilă, până la 2 mai 1950, Direcția Regională de Miliție Suceava recrutase 14 informatori din comune: 1 în Brodina, 2 în Straja, 3 în Vicovu de Jos, 1 în Ulma, 3 în Sucevița, 1 în Falcău, raionul Rădăuți, câte 1 în Argel și Izvoare, raionul Câmpulung, și 1 în Gura Humorului, raionul cu același nume⁶⁴. De asemenea, fuseseră depistate toate rudele și elementele de sprijin ale insurgenților. Pentru Constantin Cenușă erau avuți în vedere: 1 locuitor din comuna Moldovița, raionul Câmpulung, 1 frate și alți 2 locuitori în comuna Putna, precum și 2 unchi în comuna Putna, raionul Rădăuți. În cazul lui Cozma Pătrăucean fuseseră luați în vizor 3 locuitori și soția urmăritului, toți în comuna Straja, raionul Rădăuți. Nu era uitat nici Vasile Motrescu, fiind supravegheați tatăl partizanului și 2 frați, alături de 5 oameni din comuna Vicovu de Jos⁶⁵.

Pentru ca Miliția (și Securitatea) să-și atingă scopul, adică prinderea partizanilor, au fost luate măsuri și împotriva celor care erau (doar) bănuți că le furnizau informații. Spre exemplu, pădurarii Traian Crețan, Gheorghe Nohai, Gheorghe Băcu și Ion Lucaci au fost acuzați la începutul lunii mai 1950 că au descoperit posturile de pândă ale Miliției și i-ar fi anunțat pe Cenușă și Motrescu, în pofida angajamentului pe care și-l luaseră, de a-i ajuta pe milițieni⁶⁶. Cel puțin unii dintre ei, membri PMR, au fost

⁵⁷ *Ibidem*, p. 307, nota 5.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 374 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁵⁹ *Ibidem*, p. 312 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 43363, vol. 1, f. 47).

⁶⁰ *Ibidem*, p. 374 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁶¹ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 66, 109 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126, 268), 177, 182 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁶² *Ibidem*, p. 109-110 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

⁶³ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 313-314 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 4, f. 402).

⁶⁴ *Ibidem*, p. 316 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 353).

⁶⁵ *Ibidem*, p. 317 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 354-355).

⁶⁶ *Ibidem*, p. 319, nota 3 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 43363, vol. 1, f. 239).

anchetați de Miliția din Putna și forțați să dea declarații false în acest sens, pe care le-au retractat în aceeași lună, în fața procurilor militari din Iași⁶⁷. Și alți locuitori din Putna au fost anchetați de miliția din comună și forțați să recunoască, „prin bătaie“, că avuseseră arme și că se întâlniseră în secret cu Cenușă ori îl ajutaseră cu alimente⁶⁸. Unul dintre ei avea să precizeze că îi dăduse, totuși, ceva de mâncare partizanului, dar era vorba doar de trei prune⁶⁹. Un altul, Ștefan Ropceac, foarte sărac (doar soția lui avea 40 de ari de pământ), descria cum fusese în pădure la cules de bureți, pentru el și pentru a face schimb de produse cu alți consăteni. „A doua zi am fost chemat la post[ul de Miliție] și m-a întrebat [șeful postului] de ce am fost în pădure. Eu i-am spus că după bureți și ei [milițienii] nu au voit să mă creadă și mi-au spus că am fost să duc mâncare lui Cenușă. [Șeful de post m]-a luat la bătaie și ca să nu mă omoare, de frică, am spus cele arătate în declarația din 13 aprilie 1950. Tot din cauza bătaii și fricii am mai spus și alte lucruri, așa cum mi-au zis ei să spun./ Vă spun din tot sufletul că dacă-mi spuneau să recunosc că am dus de mâncare lui Cenușă de o sută de ori, spuneam de atâtea ori./ Nici nu-l cunosc pe Cenușă, căci eu locuiesc în Putna de 5 ani, după evacuare, și nu l-am văzut niciodată. Eu sunt originar din Frătăuții Noi⁷⁰. Că împotriva locuitorilor bănușiți de legături cu partizanii a fost folosită forța, pentru a-i determina să facă declarațiile dorite de anchetatori, s-a văzut în cazul celor arestați. La 22 mai 1950, în penitenciarul Galata din Iași, erau deținuți Traian Crețan, Gherasim Cenușă, Vasile Andrieș, Ștefan Ropceac, Teodor Cenușă, Dumitru Cenușă, Mircea Gârbu, Ioan Lucaci, Gheorghe Băcu și Gheorghe Nohai. Procurorul militar avea să constate că toți aveau echimoze corporale⁷¹, care, fără nici un dubiu, fuseseră dobândite în timpul anchetelor, după cum singuri declarau anterior.

1.1. Procesul lotului Constantin Cenușă – Vasile Motrescu (septembrie 1950)

Tribunalul Militar Iași a judecat la 26 septembrie 1950, în contumacie, pe Constantin Cenușă și Vasile Motrescu, acuzați de tâlhărie (și tâlhărie repetată), instigare publică, deținere și port ilegal de armament și muniții de tip militar, iar pe cel dintâi și pentru evadare. De asemenea, au mai fost inculpați Vasile Breabăn, Constantin Breabăn, Constantin Coroamă, Gheorghe P. Motrescu, Teodor Cenușă zis Brutac, Pintilie L. Motrescu, Gheorghe Z. Motrescu, Constantin Chifan, toți din comuna Vicovu de Jos, județul Rădăuți, și Dumitru Cenușă, Traian Crețan, Gherasim Cenușă zis Moșu, Ion C. Lucaci, Gheorghe D. Nohai, din comuna Putna, județul Rădăuți, pentru diferite delictе (favorizarea infractorului, deținere de armă de vânătoare sau de armament și muniții de tip militar)⁷².

Sentința nr. 763/26 septembrie 1950 a Tribunalului Militar Iași a prevăzut condamnarea lui Constantin Cenușă și Vasile Motrescu la (redăm doar pedepsele cele mai mari, care s-au luat în calcul) câte zece ani închisoare corecțională, 40.000 de lei amendă corecțională și cinci ani interdicție corecțională. În plus, fiecare era obligat la plata a 20.000 de lei cheltuieli de judecată. Traian Crețan și Gherasim Cenușă zis Moșu au primit câte trei luni închisoare corecțională cu suspendarea executării pedepsei, la plata a 4.000 de lei cheltuieli de judecată primul și 3.000 de lei cel de-al doilea; Ion C. Lucaci zis Goangă și Gheorghe D. Nohai, câte o lună închisoare corecțională cu

⁶⁷ *Ibidem*, p. 319, 322-323 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 43363, vol. 1, f. 208, 256).

⁶⁸ *Ibidem*, p. 320-321, 324 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 43363, vol. 1, f. 214-215, 222-223).

⁶⁹ *Ibidem*, p. 324 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 43363, vol. 1, f. 214-215).

⁷⁰ *Ibidem*, p. 325 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 43363, vol. 1, f. 220-221).

⁷¹ *Ibidem*, p. 326 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 43363, vol. 1, f. 307).

⁷² *Ibidem*, p. 366-367 (doc. de la AMR, fond 5465).

suspendarea executării pedepsei și plata a 3.000 de lei cheltuieli de judecată fiecare. Vasile A. Breabăn, Constantin A. Breabăn, Constantin G. Coroamă, Teodor D. Cenușă zis Brutac, Gheorghe Z. Motrescu, Dumitru T. Cenușă, Gheorghe P. Motrescu, Pintilie L. Motrescu și Constantin Chifan au fost achitați⁷³. Deși nu au condamnați prin sentința din septembrie 1950, tatăl și fratele lui Vasile Motrescu au fost forțați să semneze angajamente de colaborare cu serviciile represive pentru capturarea partizanilor⁷⁴.

2. Grupul Cozma Pătrăucean – Constantin Gherman (1949-1950)

Cozma Pătrăucean, de etnie română, s-a născut la 31 octombrie 1909, în comuna Straja, județul Rădăuți, și a absolvit patru (sau cinci) clase primare. Avea o casă în comuna Straja, 1 ha de teren arabil și 3 ha de pășune. În unele documente avea să fie considerat comerciant. Nu făcuse politică, deși Securitatea avea să-l acuze că fusese legionar sau cuzist. În iunie 1940, în contextul retragerii trupelor române din teritoriile cedate Uniunii Sovietice, a lovit grav o persoană de origine evreiască din comuna Vicovu de Sus. Aceasta l-a dat în judecată în timpul guvernării legionaro-antonesciene, atrăgând o condamnare de trei ani închisoare, pedeapsă pronunțată de Tribunalul Rădăuți prin sentința nr. 116/1942. Dat fiind că fusese pe front, de unde se întorsese rănit (își pierduse degetul mare de la mâna stângă) și era decorat cu „Bărbăție și Credință”, Curtea de Apel Botoșani a decis încetarea urmăririi penale, în conformitate cu legea nr. 677/1943. Întrucât casa îi fusese distrusă în timpul războiului, după încheierea acestuia și-a luat soția și fiica și a plecat la Reșița, unde a lucrat ca paznic la uzina electrică a orașului. S-a întors în Straja în 1947, dar curând au apărut noi probleme pentru el. Serviciul de Siguranță Rădăuți trimisese dosarul său, în februarie 1948, la Parchetul Tribunalului Rădăuți, care l-a clasat, considerând că era vorba de autoritatea lucrului judecat. Pătrăucean fusese însă arestat și bătut cumplit la Siguranța Rădăuți, șeful acesteia, Genser, încercând, cu ajutorul gardianului Galan, să-i însceneze o presupusă evadare ca pretext pentru a-l împușca. A fost torturat din nou, pentru a semna declarația scrisă de anchetator. În același scop, soția lui Pătrăucean, Paraschiva, a fost bătută peste coloana vertebrală cu vergeaua de la armă, rămânând infirmă pentru tot restul vieții. În cele din urmă, Pătrăucean a fost pus în libertate, în baza unui decret de grațiere semnat de ministrul Justiției, Lucrețiu Pătrășcanu⁷⁵. Vara anului 1949 i-a adus vestea că se reluase cercetarea cazului său, ceea ce l-a determinat să plece iarăși în Banat. Nu după mult timp, a revenit însă în Bucovina și s-a ascuns în comuna Breaza, județul Câmpulung. Aici a aflat că fusese condamnat în contumacie la trei ani închisoare corecțională. Aceasta l-a și determinat să devină fugăr, călăuzit de ideea: „Prefer să mor în luptă, decât să fiu ucis ca un câine, în închisoare”⁷⁶.

În vara anului 1949, prin intermediul lui Serafim Cotos, vecinul său din Straja, Cozma Pătrăucean s-a întâlnit cu Constantin Gherman. Acesta se născuse la 24 februarie 1924 în comuna Crasna, județul Storojineț, din zona cedată Uniunii Sovietice

⁷³ *Ibidem*, p. 378-379 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁷⁴ *Ibidem*, p. 367 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁷⁵ *Ibidem*, p. 302-303, și notele 3-4 și 6, p. 347, 351 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 3, f. 187; vol. 4, f. 719, 768-769); Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 44 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 506-509); idem, *Cozma Pătrăucean (1909-1992)*, în AT, nr. 1/1995, p. 223-224. Cozma Pătrăucean apărea într-un tabel din 4 iulie 1950 ca agricultor cu 2,72 ha de pământ, ca legionar, ca legionar, dispărut de la domiciliu la 12 iulie 1948. Fusese condamnat în lipsă pentru „crimă de omor”, fiind chiar considerat „criminal de război”. Vezi Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 348, 352 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 43363, vol. 4, f. 719, 768-769).

⁷⁶ Adrian Brișcă, *op. cit.*, p. 224 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, în manuscris, 1991).

în 1940, și se refugiase în România după război, stabilindu-se în comuna Sulița (sau Putna, în alte documente), județul Rădăuți⁷⁷. Era urmărit de autoritățile sovietice pentru „crime de drept comun și treceri frauduloase de frontieră”, iar în 1947 fusese capturat de jandarmii români, dar reușise să evadeze⁷⁸. Autoritățile aveau să pretindă că Pătrăucean și Gherman ar fi întreprins în 1949 mai multe furturi de animale și alimente în comunele Izvoarele Sucevei și Moldova Sulița. Dar dacă aceste fapte erau reale, este de bănuț că le făcuseră din nevoia de a-și asigura mijloacele de subzistență⁷⁹. Din noiembrie 1949 până în februarie 1950, Pătrăucean și Gherman au stat în podul grajdului lui Serafim și al Maței Cotos, din Straja, unde își amenajaseră o ascunzătoare sub fân⁸⁰.

C. Gherman a plecat la un moment dat în comuna Moldova Sulița, pentru a-și vedea soția și copiii, dar a fost prins la 21 februarie 1950⁸¹. Prin sentința nr. 646/25 iulie 1950 a Tribunalului Militar Iași, Constantin Gherman a fost condamnat la un an închisoare corecțională pentru deținere ilegală de armament (avusese un pistol, o armă „ZB” și 50 de cartușe). Alte pedepse au fost acordate atât pentru deținere ilegală de armament, cât și pentru adăpostirea fugarilor: Vasile Istrate, din comuna Putna, județul Rădăuți, la un an închisoare corecțională (un pistol de buzunar cu 10 cartușe și o armă „ZB” cu 50 de cartușe); Petru Juravlea, din comuna Straja, 5 luni închisoare corecțională; Simion Macoveiciuc, din comuna Izvoarele, județul Suceava, 5 luni închisoare corecțională (un pistol de buzunar cu 7 cartușe, primite de la Constantin Gherman); Vasile Macoveiciuc, din comuna Izvoarele, județul Suceava, 5 luni închisoare corecțională; Ioan Capătă, din comuna Cârlibaba, județul Năsăud, la 6 luni închisoare (o lunetă marca „Gerard”, o armă „ZB”, 277 cartușe, două bucăți trotil a 100 grame, 200 grame de pulbere); Vasile Cârciu, din comuna Straja, care îl găzduise în toamna anului 1948 pe Cozma Pătrăucean, vecinul său; Ioan Capătă, din comuna Cârlibaba; Aurel Juravlea și Petru Răuță, din comuna Straja; Serafim și Mața Cotos, din comuna Straja, care îi adăpostiseră în podul șurii lor pe Pătrăucean și pe Gherman, în iarna 1949/1950⁸². Potrivit unor informații, Constantin Gherman a fost extrădat în Uniunea Sovietică după expirarea pedepsei⁸³. În lipsă, Pătrăucean avea să fie și el condamnat de Tribunalul Militar Iași la 25 ani închisoare⁸⁴.

În noaptea de 23/24 februarie 1950, Cozma Pătrăucean a fost surprins de Securitate în adăpostul său din podul grajdului lui Serafim Cotos. După ce îl capturaseră pe Constantin Gherman, securiștii au încercat să-l utilizeze pe post de momeală. Pătrăucean a înțeles rapid care era situația și a reușit să dispară, cu bocancii trași în fugă în picioare. I-a pierdut însă foarte repede, trezindu-se doar în ciorapi. Avea să scrie în

⁷⁷ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 347, 351 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 4, f. 719, 768-769); Adrian Brișcă (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, II, p. 172 (interviu cu Cozma Pătrăucean, 6 septembrie 1991), 181, nota 16.

⁷⁸ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți”, dos. 12/1949, f. 21, 32; Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 298 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 4, f. 102-105).

⁷⁹ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 303 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 3, f. 187) și nota 6; Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 44 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 506-509), 181-182 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁸⁰ Adrian Brișcă (ed.), *O zi din viața unui partizan. Documente privind viața cotidiană a partizanilor anticomuniști din Bucovina: 1944-1958*, IV, în AT, nr. 1/1995, p. 122 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, în manuscris, 1991), p. 181, nota 16; idem, *Cozma Pătrăucean...*, p. 224.

⁸¹ Idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, II, p. 181, nota 16; idem, *Cozma Pătrăucean...*, p. 224.

⁸² Idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, II, p. 181, nota 16; *ibidem*, III, p. 109; *ibidem*, IV, p. 121.

⁸³ *Ibidem*, II, p. 181, nota 16.

⁸⁴ Idem (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 44 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 506-509).

memoriile sale: „Am fost nevoit să trec prin apa Sucevei, care era cu sloiuri de gheață. Am urcat în pădure și mi-am stors pantalonii de apă. Fiind numai în ciorapi, aceștia se rupseseră și călcam cu picioarele goale prin zăpadă. Din când în când mă opream și băgam picioarele în căciulă, să le încălzesc. Îmi sângerau și mă ustureau îngrozitor“. „Când am ridicat un picior și m-am uitat la el, am văzut că era vânăt, cu bășici pline cu sânge negru“. Și tot în acel context: „Am mers până ce s-a înnoptat. M-am oprit sub un brad cu coroana mare și deasă, sub care nu era zăpadă. Toată noaptea am făcut mișcări, să nu mă prindă frigul, fiindcă la frig te cuprinde somnul și, dacă adormi, ești bun adormit. Mai ales că hainele de pe mine erau înghețate sloi, de când trecusem prin apa Sucevei“. În cele din urmă, pentru a-și procura opinci a fost nevoit să descâlce un consătean din Straja (Petru Juravle al lui Biruș) care lucra în pădure, sfătuindu-l să treacă pe la Miliție și să spună ce i s-a întâmplat, altfel putând fi acuzat de pactizare cu partizanul⁸⁵. În martie 1950, Pătrăucean avea să-și completeze echipamentul cu ajutorul unei verișoare din comuna Falcău, care i-a dat o bundiță, un suman pe care l-a îmbrăcat peste scurtă, o traistă pe care a transformat-o în raniță, dar și alimente pentru a rezista până ajungea în munți⁸⁶.

După cum am anticipat, în februarie-martie 1950 Pătrăucean a trecut printr-o perioadă foarte grea, urmărit tot timpul de patrulele de Securitate, fiind nevoit să se deplaseze mereu, în condiții climatice extreme, trecând râurile prin apa înghețată, croindu-și drum prin zăpada înaltă, fiind atent să nu alunece în prăpăștiile din munți. Avea să relateze ulterior mai multe asemenea episoade în memoriile sale sau în interviurile acordate după 1989. În februarie 1950 „[a]m plecat spre munte, unde aveam provizii, dar n-am putut ajunge acolo din cauza zăpezii care era foarte mare. Ziua fusese moină, zăpada se înmuiase, iar noaptea înghețase, prinzând o crustă groasă de gheață. Pe deasupra n-o puteam lua, deoarece stratul de gheață nu era suficient de rezistent și mă ținea la suprafață. De aceea, în timpul mersului, crusta trebuia ruptă cu fluierul piciorului, iar unde zăpada era mare, cu pieptul. La un moment dat n-am mai putut s-o rup, cât eram eu de voinic, și am început s-o sparg cu patul pistolului“⁸⁷. Viața de fugar hăituit de Securitate nu era deloc ușoară, presupunând mari încercări fizice și psihice, de care Cozma Pătrăucean a avut parte din plin. Într-o noapte din martie 1950 s-a întâlnit întâmplător cu patru securiști, îmbrăcați civil, și pentru a scăpa de ei s-a îndreptat spre coasta munților împăduriți. „Aveam de mers numai vreo 4 km, dar această distanță a fost atât de greu de parcurs încât nu găsesc cuvinte s-o descriu. Pădurea era alcătuită din tineret [copaci tineri, nota D.D.] și era încărcată cu zăpadă care se scutura pe mine, încât mă udase până la piele. A fost atât de greu că, într-o jumătate de noapte, abia am putut parcurge 2 km. Am dat de o prăpastie în care nu puteam să cobor, nici nu-mi puteam da seama, noaptea, de unde începe. De aceea, am fost nevoit să rămân pe loc până a mijit de ziua“⁸⁸. „Era în preajma sărbătorilor de Paște [aprilie 1950]. Am trecut apa Sucevei și puțin a lipsit ca să mă doboare, deși eram destul de voinic. Se topiseră zăpezile, apa era mare și rece ca gheața. Când am reușit să ies la mal, pur și simplu mă tăvăleam pe jos de durere. Mă sfredelea prin măduva oaselor de la picioare, de credeam că mor. Am sărit de jos și am început să urc forțat, în pădure, până m-am încălzit“⁸⁹.

⁸⁵ Idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, II, p. 166; *Ibidem*, III, p. 100; *Ibidem*, IV, p. 108 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, în manuscris, 1991).

⁸⁶ *Ibidem*, III, în AT, nr. 4/1994, p. 100 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, în manuscris, 1991).

⁸⁷ *Ibidem*, II, p. 166 (interviu cu Cozma Pătrăucean, Rădăuți, 6 septembrie 1991).

⁸⁸ *Ibidem*, I, p. 270 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, manuscris, 1991).

⁸⁹ *Ibidem*, IV, p. 108 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, în manuscris, 1991).

Pe deasupra, în această perioadă Pătrăucean îndurase în permanență de foame, zilele în care nu mânca nimic sau foarte puțin fiind numeroase⁹⁰. Uneori a fost ajutat de rudele sale. Alteori, a fost refuzat de cei cărora le-a solicitat sprijinul, sub motivul că îi „nenorocea” (cum s-a întâmplat în comuna Frasin, în martie 1950)⁹¹. S-au ivit și situații când a solicitat alimente de la cunoștințe la care trăgeau și patrulele de miliție, dar fără rezultate pozitive, se înțelege⁹². Nu doar alimentele reprezentau o problemă pentru Pătrăucean, și în general pentru mulți partizani, ci și tutunul. Pătrăucean chiar avea să precizeze: „Fumatul îmi crea probleme tot atât de mari, dacă nu chiar mai mari decât foamea”⁹³. Cei care erau bănuți că îl ajutau pe Pătrăucean erau duși la Miliție și bătuți îngrozitor, cum s-a întâmplat în martie 1950 cu Elena Macovei, văduvă de război, din Obcina Feredeului⁹⁴.

3. Grupul Constantin Cenușă – Cozma Pătrăucean (1950-1951)

După despărțirea de Motrescu, Cenușă a stat singur două luni, în toată această perioadă fiind ajutat cu alimente de către diferite rude sau de muncitorii forestieri ori chiar recurgând la rechiziții⁹⁵. Cu toate acestea au existat perioade de foamete cruntă. Spre exemplu, la Paștele anului 1950 a avut un singur fel de mâncare: niște urzici pe care le găsisese în peregrinările sale. În preajma aceleiași sărbători, Cenușă a auzit că fiul său, de doar patru ani, fusese dus la azil, iar soția lui fusese arestată. Aflarea acestor vești a produs o reacție violentă din partea fugarului, care a început să tragă focuri de armă în aer⁹⁶.

Constantin Cenușă și Cozma Pătrăucean s-au întâlnit în mai 1950, ei necunoscându-se până atunci⁹⁷. Prima impresie a lui Pătrăucean despre Cenușă: „un bărbat înalt, voinic, cu barbă blondă, îmbrăcat cu o haină kaki, cu căciulă de tip sovietic, purtând arma în bandulieră și ținând în mână un automat Beretta”. Cenușă a fost bănuitor și l-a verificat cu atenție pe Pătrăucean, despre care știa că îi lipsea degetul mare de la mâna stângă și avea un pistol automat cu patul tăiat, pentru a-l putea purta ziua prin munți, pe sub haină. Și Pătrăucean a manifestat inițial neîncredere în Cenușă. Cei doi au purtat discuții neîntrerupte două zile și două nopți, povestindu-și în amănunt viețile. În cele din urmă și-au câștigat reciproc încrederea, îndeplinind și ritualul legării prin jurământul fraților de cruce (obicei haiducesc)⁹⁸. Cenușă era un om credincios, dispunând de o Evanghelie (probabil o *Biblie*), din care citea. Atât el cât și Pătrăucean aveau obiceiul să se roage în genunchi, inclusiv atunci când rechiziționau alimente de la muncitorii forestieri⁹⁹.

Cei doi partizani au trăit din ajutoarele primite din partea rudelor și localnicilor, forestieri sau ciobani, fie că era vorba de alimente și tutun ori de haine și

⁹⁰ *Ibidem*, I, p. 269-270 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, manuscris, 1991).

⁹¹ Idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, II, p. 172-173; *ibidem*, IV, p. 132 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, manuscris, 1991).

⁹² *Ibidem*, II, p. 173 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, manuscris, 1991).

⁹³ *Ibidem*, IV, p. 133 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, manuscris, 1991).

⁹⁴ *Ibidem*, II, p. 173 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, manuscris, 1991).

⁹⁵ Idem (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 109-110 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. I, f. 93-126), 177 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁹⁶ *Ibidem*, p. 109-110 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. I, f. 93-126).

⁹⁷ *Ibidem*, p. 109-110 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. I, f. 93-126), 177, 182 (doc. de la AMR, fond 5465).

⁹⁸ Idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, II, p. 174 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, manuscris, 1991).

⁹⁹ Idem (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 67, 77 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. I, f. 286-287; vol. 6, f. 327).

încălțăminte¹⁰⁰, dar atunci când nu existau aceste posibilități au recurs la ridicarea cu forța a alimentelor¹⁰¹. Spre exemplu, la 25 iunie 1950 ei au oprit în zona Suceviței un grup format din cinci persoane, inclusiv un inginer și o femeie, de la care au luat hainele și mâncarea pe care le aveau asupra lor. Inginerul s-a ales și cu un pat de armă în spate pentru că nu a vrut să se culce la pământ la ordinul lui Cenușă, extrem de furios din cauză că nu mâncase două zile. Cei cinci au fost puși să strige lozinci contra regimului comunist¹⁰². S-ar putea ca unele din jafurile atribuite acestor partizani să fi fost, de fapt, aranjamente cu cei „păgubiți”, pentru a-i feri de represaliile autorităților. În primăvara-vara anului 1950, Cenușă și Pătrăucean au fost de cel puțin două ori în pericol de a fi încercuiți de milițieni pe când încercau să facă rost de alimente¹⁰³. Pentru inducerea în eroare a Miliției, rebelii căutau să fie întotdeauna cu un pas înaintea urmăritorilor, răspândind și informații false prin intermediul celor care îi ajutau¹⁰⁴.

Miliția județului Rădăuți a realizat la sfârșitul lunii august 1950 un plan de acțiune pentru prinderea grupului Cenușă-Pătrăucean. Urmău a se înființa trei subposturi de miliție, care aveau să fie instalate în trei puncte din regiunea Falcău-Brodina. Echipetele trebuiau să se aprovizioneze cu veselă, echipament, cazarmament și hrană pentru 15 zile. De asemenea, urmau să fie dotate cu armament nou, inclusiv pistoale automate, grenade și lămpi electrice. Informatorii aveau să fie verificați și urmăriți, la fel și pădurarii, „pentru a se vedea care sunt sinceri și care sunt perversi” (sic!), ca să li se ceară concursul. Erau necesare cunoașterea populației, legitimarea celor suspecti, cât mai multe patrulări etc. În total, cele trei echipe aveau să fie formate din 21 de oameni (prima din 8, a doua din 6, iar a treia din 7), grupând sublocotenenți, subofițeri și simpli milițieni. Posturile centrale primiseră ordinul de a ajuta cele trei subposturi angrenate în acțiunea de urmărire¹⁰⁵. Pentru a lovi în rețelele de sprijin ale partizanilor și „pentru a da un exemplu celorlalți care ar mai îndrăzni să sprijine banda”, șeful „Biroului Bandelor Regionale” din cadrul Regionalei de Miliție Suceava a propus, la 21 septembrie 1950, ridicarea din comunele Straja și Brodina a câte 6-7 locuitori¹⁰⁶. Miliția avea numeroși informatori, unii dintre aceștia extrem de zeloși. Un asemenea caz a fost al lui Emilian Ciunchinschi, din comuna Vicovu de Sus, muncitor „sărac proletar” (sic!), care în septembrie 1950 a făcut în fața Miliției un plan pentru distrugerea grupului Cenușă¹⁰⁷.

Pentru a-i captura pe partizani, și Securitatea utiliza diverse metode. Una dintre cele folosite în pădure consta în „greblarea” acestora. Aduși cu mașinile în zonă, securiștii încercau porțiunea pe care o aveau în vedere, dispuneau posturi fixe pe creastă, la o distanță care să le permită să se vadă unii pe alții. Ceilalți se răspândeau în trăgători, ocupând tot versantul, și înaintau, în tot acest timp trăgând focuri de armă automată, pentru a-i determina pe partizani să se retragă și să încerce să scape dincolo de creastă, pe celălalt versant. Era vorba de o cursă, pentru că ar fi căzut în bătaia armelor securiștilor

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 110-111 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126); idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, I, p. 261 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, manuscris, 1991).

¹⁰¹ Idem (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 177-178 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁰² *Ibidem*, p. 111 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126), 177 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁰³ *Ibidem* (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

¹⁰⁴ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 364 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 2, f. 150-151).

¹⁰⁵ DJAN Suceava, fond „Poliția Orașului Rădăuți”, dos. 13/1949, f. 16-17.

¹⁰⁶ Adrian Brișcă, Radu Ciuceanu (eds.), *op. cit.*, vol. I, p. 365 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 24).

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 363-364 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 2, f. 150-151).

din posturile fixe. Luptătorii anticomuniști cunoșteau însă această tactică, de aceea își amplasau coliba sau bordeiul în zonele cu lăstăriș abundent. Când apăreau securiștii, partizanii se retrăgeau până ajungeau într-un loc accidentat, unde cei dintâi erau nevoiți să se disperseze. În acel moment partizanii începeau să se deplaseze în sens invers, pentru a ieși din cerc. În cazul descoperirii erau decizi să-și apere viața¹⁰⁸.

Securitatea a realizat la 1 octombrie 1950 un „plan de muncă” pentru anihilarea grupului Cenușă-Pătrăucean. Acesta prevedea reinstruirea tuturor informatorilor „din toate obiectivele comunei Putna, Straja și Vicovu de Sus prin orientarea lor spre bandă” (era vorba de 19 informatori, care aveau următoarele indicative: „120”, „120-2”, „120-3”, „120-4”, „120-5”, „120-10”, „121-1”, „202-1”, „202-3”, „202-4”, „202-6”, „502”, „502-2”, „512”, „Trăznet”, „Topor P.”, „Petrescu”, „Brad” și „Corneliu”). Urma să fie recrutat un informator dintre rudele lui Constantin Cenușă și din rândul prietenilor și cunoscuților mai apropiați ai acestuia, precum și dintre rudele lui Cozma Pătrăucean. Câte un informator avea să se recruteze în fiecare parcelă forestieră din jurul comunei Putna, din rândurile muncitorilor, fiind făcute și unele nominalizări. Se avea în vedere și recrutarea și trimiterea în munte a lui Petrea Popescu a Vasile, din comuna Straja, care tocmai fusese eliberat de Tribunalul Militar, întrucât înlesnise întâlnirea între Pătrăucean și Cenușă. Securitatea avea să colaboreze cu Miliția pentru a constitui 15 echipe de câte patru membri fiecare, a căror sarcină era să facă percheziții, simultan, la rudele, prietenii și la cei suspectați că ar fi în legătură cu partizanii în comunele Putna și Straja. Concomitent, pentru a se bloca ieșirile, aveau să se facă opt posturi de pândă în jurul comunelor amintite¹⁰⁹.

Cenușă și Pătrăucean ajunseseră un motiv major de neliniște pentru autoritățile locale, astfel încât Securitatea a decis luarea unor noi măsuri excepționale pentru capturarea celor doi. La 20 decembrie 1950, Securitatea raionului Rădăuți a alcătuit un plan de operațiuni, care urma a fi aplicat în noaptea de Crăciun a anului 1950, în cooperare cu Miliția Rădăuți. Se miza pe faptul că fugarii aveau să vină în una sau alta din comunele lor de origine, ceea ce făcea posibilă prinderea lor. Echipele (ai căror responsabili erau toți securiști) urmau să facă recunoașterea amănunțită a obiectivelor pe 23 decembrie. În noaptea de 24/25 decembrie echipele aveau să pornească din orașul Rădăuți spre comunele Putna și Straja în camioane puse la dispoziție de Sovromlemn Falcău (2) și de Sfatul Popular Raional (1). Dispunând de călăuze, echipele trebuiau să înconjoare obiectivele, iar perchezițiile aveau să se facă în același timp (ora 4,00). Înainte de intervenția echipelor venite de la raion, patrurile și pândeile trebuiau să coboare din munte și să ocupe punctele principale de la intrările în comunele Putna și Straja, pentru a nu permite partizanilor să dispară¹¹⁰. Nu știm cum s-au desfășurat operațiunile programate pentru noaptea de Crăciun a anului 1950, dar în orice caz Cenușă și Pătrăucean nu au fost prinși, ei continuând să dea de furcă autorităților și în perioada următoare.

Pentru a petrece iarna anului 1950-1951, Cenușă și Pătrăucean au făcut un bordei în hotarul Moldoviței. Neavând îmbrăcăminte de iarnă, au încercat să o obțină de la localnici, fie prin donații, fie intrând prin efracție în locuințe. Au fost și cazuri când, probabil aflați în dificultate, în toamna-iarna anului 1950, pentru a face rost de resurse

¹⁰⁸ Adrian Brișcă (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, VI, p. 92-93 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, manuscris, 1991).

¹⁰⁹ Idem (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 30-32 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 2, f. 201-220).

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 39 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 2, f. 214).

în vederea supraviețuirii, Constantin Cenușă și Cozma Pătrăucean au oprit uneori persoane care mergeau dintr-o comună în alta, prin pădurile din zonă, ori s-au dus la domiciliile unor locuitori, luându-le diferite sume de bani, haine sau alimente. La un moment dat au luat chiar un bou dintr-o poiană pe care l-au tăiat și pregătit. Din pielea acestuia au făcut opinci, pe care le-au folosit ca monedă de schimb pentru a obține alimente¹¹¹.

Cu toate proviziile adunate, au fost numeroase perioade în iarna 1950-1951, dar și în primăvara-vara anului 1951, când Cenușă și Pătrăucean au suferit de foame. Ei s-au văzut nevoiți să recurgă la rechiziții de la muncitorii și de la brigadierii forestieri, să apeleze la ajutorul rudelor, al unor cunoscuți sau pur și simplu să intre în diferite case pentru a lua alimente. Ba mai mult, din cauza disperării au luat în calcul chiar atacarea patrulelor de miliție, pentru a le lua mâncarea¹¹². Cozma Pătrăucean avea să noteze în *Memoriile* sale disperarea din toamna 1950-primăvara 1951, ca urmare a lungii perioade de când se aflau în poziția de fugari: „Ajunsesem la limita răbdării de foame și frig. Numai câte nopți am fost plouați toamna și primăvara, iar noi stam în picioare, lipiți de câte un copac! Abia ne mai țineam în picioare de oboseală, eram uzi până la piele și tremuram ca varga de frig”¹¹³.

Partizanii se interesau la diferiți forestieri din comunele Straja și Brodina dacă Miliția umbla prin păduri (în urmărirea lor), ce armament avea aceasta și dacă prin sate se auzeau zvonuri de mobilizare (probabil că interpretau aceasta ca pe un posibil indiciu al izbucnirii așteptatului război). Oricum, toate aceste acțiuni ale fugarilor se întâmplaseră după ce Miliția ridicase posturile de pândă și patrulele. Securitatea dispunea în aprilie 1951 de nouă informatori în problema grupului Cenușă, dar pentru a se stabili locul unde se ascundeau partizanii și reținerea acestora s-au luat măsuri pentru recrutarea unor agenți suplimentari¹¹⁴.

Securitatea recrutase până în februarie 1951 un număr de nouă informatori care primiseră sarcini directe în cazul grupului Cenușă, alături de cei care mai aveau și alte sarcini¹¹⁵. Informatorii Securității nu se găseau numai între țărani sau muncitori forestieri, ci și între slujitorii altarelor. Spre exemplu, la 4 ianuarie 1951, Maria Cenușă s-a dus la mănăstirea Putna să-și descarce sufletul la unul dintre călugări. Acesta însă era informator („este verificat și se poate conta pe el în întregime”, avea să se noteze într-un document) și tot ceea ce i-a spus femeia în legătură cu soțul ei a ajuns la cunoștința Securității. Cel mai important era că partizanul Constantin Cenușă nu mai suporta viața grea din pădure – trăia în mari lipsuri și era bolnav, suferind de ulcer stomacal – dorind să se deghizeze în monah și să încerce să plece din Bucovina spre o mănăstire din Moldova. Securistul care îl avea „în grijă” pe informator l-a instruit să păstreze legătura cu Maria Cenușă, să-i facă mici servicii, în special să-i procure țigări în cantități reduse, pentru a-i câștiga încrederea¹¹⁶. Acest informator de la mănăstirea

¹¹¹ *Ibidem*, p. 44-45, 111-112, 365 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126, 506-509; vol. 6, f. 24), 177-178, 212 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹¹² ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 308; Adrian Brișcă (editor), *op. cit.*, vol. II, p. 112-113 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

¹¹³ Adrian Brișcă (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, IV, p. 108 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, manuscris, 1991).

¹¹⁴ ASRI, fond „D”, dos. 2168, f. 308.

¹¹⁵ Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 45 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 506-509).

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 40-41 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 2, f. 225). Vezi și *ibidem*, p. 42, 45 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 506-509; vol. 2, f. 227).

Putna a fost mutat la București în februarie 1951, probabil cu o misiune cel puțin la fel de importantă din partea Securității. De aceea, în februarie 1951 s-a decis recrutarea unui nou informator în preajma soției lui Cenușă¹¹⁷, iar în mai 1951 un altul era deja instruit în acest sens¹¹⁸. Mănăstirea Putna a continuat să fie atent supravegheată de Miliție, inclusiv prin intermediul pândelor¹¹⁹.

Pentru prinderea grupului Cenușă, Miliția organizase în septembrie 1950 un Comandament la postul de miliție Putna, numărând 150 de milițieni, care executau patrule și pânze prin locurile pe unde umblau partizanii, precum și la barăcile muncitorilor forestieri. În februarie 1951 s-a renunțat la posturile de patrulare și pânze, ceea ce a dus și la desființarea comandamentului. Totuși, s-a decis dublarea efectivelor de la posturile de miliție din Putna și din comunele învecinate¹²⁰. Când se întâlneau cu milițieni, Cenușă și Pătrăucean evitau lupta, încercând să scape prin fugă¹²¹. Ei s-au dovedit destul de violenți cu cei pe care îi bănuiau că se află în slujba Miliției, cum a fost cazul cu unii pădurari¹²². Totuși, alți pădurari i-au ajutat în diferite momente¹²³.

După cum se încercase capturarea grupului Cenușă-Pătrăucean la Crăciunul anului 1950, tot astfel Miliția a încercat prinderea acestor partizani, dar și a lui Motrescu, în noaptea de Paște (Învier) a anului 1951. În acest scop, s-a pus la punct un plan de acțiune în comunele Putna, Straja și Vicovu de Jos, cu câte două patrulare, a doi-trei milițieni, așezate la principalele locuri de trecere și la persoanele de sprijin ale partizanilor în fiecare din localitățile amintite. În afară de acestea, echipe de milițieni îmbrăcate în haine civile urmau să se amestece printre locuitorii care se întorceau la casele lor după slujba religioasă de la mănăstirea Putna¹²⁴. În pofida măsurilor luate de Miliție, Cenușă tot s-a arătat în dimineața zilei de 30 aprilie 1951, abordând-o pe fiica unui brigadier silvic, căreia i-a luat pasca. Exceptând această „preluare” de produse alimentare, el s-a purtat bine în timpul discuțiilor. A ținut să precizeze că îi vedea în fiecare zi pe milițieni cum îl urmăresc, dar nu îi împușcă¹²⁵.

Constantin Cenușă a trimis la 3 iunie 1951 o scrisoare postului de miliție Putna, apelând în acest scop la un cioban. Scrisă pe actul de naștere și de căsătorie ale lui Cozma Pătrăucean, misiva conținea unele acuze împotriva unor localnici, dar și împotriva lui Vasile Motrescu, fostul său tovarăș de luptă¹²⁶. I s-a răspuns în aceeași zi printr-o scrisoare semnată de căpitanul Dumitru Cantor, comandantul raionului de Miliție Rădăuți. Era vorba de un cântec de sirenă. Miliția încerca să-l convingă pe Cenușă că nu avea nimic cu el, căutând să-l ademenească pe un ton uman, să-l facă să creadă că autorităților chiar le păsa de el. Arma înduioșării era folosită în exces, invocându-se greutățile prin care treceau partizanii, demoralizarea lor în urma hăitirii permanente de către Miliție și Securitate. Erau speculate până și divergențele care existau între Cenușă și Motrescu (se pare că acesta era mai energic, mai radical în convingerile sale, potrivit scrisorii pe care cel dintâi o expediasă nu cu multă vreme înainte). S-a încercat chiar atragerea lui Cenușă într-o colaborare cu Miliția, în schimbul

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 45 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 506-509).

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 57 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 253).

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 41 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 2, f. 225).

¹²⁰ *Ibidem*, p. 45 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 506-509).

¹²¹ *Ibidem*, p. 112 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

¹²² *Ibidem*, p. 113 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

¹²³ *Ibidem*, p. 111 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

¹²⁴ *Ibidem*, p. 54-55 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 249).

¹²⁵ *Ibidem*, p. 56 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 250).

¹²⁶ *Ibidem*, p. 65 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 318).

unei promisiuni voalate că nu va fi împușcat sau aruncat în pușcărie¹²⁷. O a doua scrisoare, așternută pe o coajă de copac, a fost trimisă de Cenușă postului de miliție din comuna Putna pe 25 iunie 1951, prin intermediul unui localnic care trecea întâmplător prin pădure¹²⁸.

Prevăzător, Constantin Cenușă a realizat pe 28 iunie 1951 două testamente, scrise pe coajă de copac, unul pentru fiul său Iliodor Cenușă, iar celălalt pentru Veronica a Paraschivei Dariciuc din comuna Putna, prin care recunoștea că aceasta era fiica lui. Le lăsa acestora puțină sa avere, două reduse suprafețe de pământ, câteva animale și o mică sumă de bani¹²⁹.

Partizanii ajunseseră într-o situație de neînviat. Constantin Cenușă avea să declare ulterior: „uitați-vă la toți munții aceștia din jur. Câți copaci au, toți sunt udați cu sudoarea și lacrimile mele. Am fost atât de prigonit, că n-am cuvinte să mă exprim, ca să înțelegeți tot ce a fost. Dacă am luat de la cineva o mână de mălai a fost că eram nemâncat de câteva zile, după care trebuia să fug în vârful muntelui. Acolo făceam foc, unde nu era apă. Dezbrăcam cămașa, udă de sudoare, și o storceam în căldarea de mămăligă, în lipsă de apă. Făceam mămăliga și, de multe ori, o mâncam goală”¹³⁰.

Pentru obținerea de informații despre Cozma Pătrăucean, Miliția a făcut demersuri, la începutul lunii iulie 1951, să-i recruteze pe doi dintre frații săi vitregi. Ei fuseseră șantajați cu faptul că în cursul anului 1950 se întâlniseră cu fratele lor în două rânduri. Puși în fața probelor și speriați de posibilitatea încarcerării, s-au angajat că vor depune toate eforturile pentru a se întâlni cu Cozma și a-l convinge să se predea¹³¹.

Acțiunea informativă a Securității a continuat și chiar a luat amploare. Era vizată în mod special Maria Cenușă, până la începutul lunii iulie 1951 doi dintre informatori reușind să se apropie de aceasta și să-i câștige încrederea¹³². În paralel cu această acțiune, Securitatea a căutat exploatarea situației mizere în care trăia Maria împreună cu copilul ei. Pornindu-se de aici, ea a promis că va pleca în pădure pentru a-și căuta soțul. S-au întâlnit în cele din urmă, dar Cenușă era neîncrezător, amenințând-o chiar cu arma și acuzând-o că a devenit informatoare Miliției¹³³. Folosirea de către Miliție a soției lui Cenușă, ca și a soției lui Pătrăucean, pentru a-i determina pe aceștia să se predea, a continuat și în perioada următoare¹³⁴. Soția lui Cenușă umbla după el prin munți, împreună cu copilul, în august 1951. S-au întâlnit întâmplător, ceea ce l-a tulburat foarte mult pe partizan¹³⁵. Pentru a-l convinge pe Constantin Cenușă să se predea, autoritățile s-au folosit și de oamenii Bisericii. Spre exemplu, la 2 august 1951, preotul Constantin Zabolotnic, parohul comunei Putna, i-a trimis o scrisoare lui Cenușă, prin care oferea „garanții” că viața îi va fi cruțată, că nu va fi bătut sau schingiuit, apreciind că urma să primească maxim șase luni de închisoare corecțională. Este clar că retorica religioasă și autoritatea parohului au fost folosite pentru a-l determina pe Cenușă să se predea Miliției¹³⁶.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 59-60 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 331-332).

¹²⁸ *Ibidem*, p. 64-65 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 318).

¹²⁹ *Ibidem*, p. 67-69, 77 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 286-287, 348; vol. 2, f. 332, 340; vol. 6, f. 322, 327); idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, VI, p. 100-101 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, în manuscris, 1991).

¹³⁰ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, I, p. 270-271 (Maria Cenușă, *Memorii*, în manuscris, 1990); *ibidem*, IV, p. 129 (Maria Cenușă, *Memorii*, în manuscris, 1990).

¹³¹ Idem (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 70 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 336).

¹³² *Ibidem*, p. 77 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 286-287).

¹³³ *Ibidem*.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 85 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 399-400).

¹³⁵ *Ibidem*, p. 114 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

¹³⁶ *Ibidem*, p. 78-79 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 308).

Cântecele de sirenă ale autorităților începeau să-și facă simțite efectele la începutul lunii august 1951. Cenușă avea să recunoască ulterior că în ziua de 4 august 1951 i-a destăinuit lui Pătrăucean intenția sa de a se preda, speriat și de zvonurile (false, de altfel) că armata urcase în munți în vederea pregătirii pentru așteptata izbucnire a războiului. Realizând că fusese implicat în toate acțiunile lui Cenușă din ultimul an și că nu va putea supraviețui de unul singur în pădure, Pătrăucean a decis să urmeze aceeași cale pe care intenționa să apuce tovarășul său¹³⁷. Pe 8 august 1951, Cenușă și Pătrăucean au trimis o scrisoare Miliției, în care dădeau semne clare că doreau să capituleze în cazul în care primeau garanții de la autorități. Ezitau să se predea de frică să nu fie pur și simplu împușcați. Li s-a răspuns în aceeași zi, promițându-li-se că nu vor fi cercetați la posturile de Miliție Putna și Straja, la raion sau la regiune, ci că aveau să fie înaintați direct Bucureștiului¹³⁸.

Dialogul dintre Cenușă și Pătrăucean, pe de o parte, și Miliție, de cealaltă parte, a continuat de-a lungul întregii luni august a anului 1951 (ei expediind scrisori la 16 august¹³⁹, la 22 august¹⁴⁰ și la 29 august¹⁴¹), cei dintâi promițând că se vor preda până pe 1 septembrie 1951¹⁴². În același timp, Biroul 314 („Bande“) din Direcția Generală a Securității făcea presiuni asupra Regionalei Suceava în vederea prinderii grupului Cenușă până la 27 august 1951¹⁴³. Totuși, Miliția și Securitatea au decis în cele din urmă retragerea posturilor de pândă din zona de acțiune a partizanilor, pentru a le da posibilitatea să-și strângă lucrurile și să se predea la termenul fixat de ei. Urmău să acționeze doar informatorii și paznicii de vânătoare, care să supravegheze activitatea celor doi fugari¹⁴⁴. Pentru capturarea lor a fost introdus în teren un informator al Securității, trecut în documente ca fost membru al grupului Cenușă, care însă până la predarea partizanilor nu a reușit să intre în contact cu ei¹⁴⁵.

Constantin Cenușă și Cozma Pătrăucean s-au predat la 30 august 1951, în pădurea Putna, unei echipe formate din ofițeri și subofițeri din Miliție și Securitate, ca urmare a „muncii de lămurire dusă de aceste organe cu familiile lor“¹⁴⁶. E de presupus că așa-zisa „muncă de lămurire“ va fi constat de fapt în torturarea fizică și psihică a familiilor celor doi partizani. Se pare că însuși Cenușă a fost maltratată într-un mod barbar de cei cărora li s-a predat. În zonă se știe chiar că un milițian călare l-a legat de coada calului și l-a purtat astfel prin sat sub privirile consătenilor și ale familiei sale¹⁴⁷. În momentul predării, Cenușă avea asupra lui o armă ZB germană cu 55 de cartușe, o carabină austriacă cu opt cartușe, o grenadă defensivă, un binoclu și o geantă; Pătrăucean deținea un pistol automat Beretta de 9 mm cu 45 de cartușe. Cei doi aveau să afirme că hăituirea permanentă la care fuseseră supuși de Miliție (și Securitate) în ultima vreme îi pusese în situația de a se sinucide sau de a se preda. După ce au făcut cel din urmă pas, ei au

¹³⁷ *Ibidem*, p. 113 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126).

¹³⁸ *Ibidem*, p. 80, 114 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126, 306-307).

¹³⁹ *Ibidem*, p. 81-82 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 310; vol. 6, f. 12, 392).

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 83 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 333; vol. 6, f. 401).

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 86 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 6, f. 319, 408).

¹⁴² *Ibidem*, p. 83, 115 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126, 333; vol. 6, f. 401).

¹⁴³ *Ibidem*, p. 84 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 317).

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 84-85 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 6, f. 399-400).

¹⁴⁵ ASRI, fond „D“, dos. 2168, f. 297.

¹⁴⁶ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 86-88, 115 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 93-126, 334-335; vol. 6, f. 412).

¹⁴⁷ Mărturia Sofiei Vicoveanca, în emisiunea „Profesioniști“, realizator Eugenia Vodă, *TVR Internațional*, 12 ianuarie 2003, preluare de pe postul de televiziune *România 1*, din decembrie 2002. Îi mulțumim domnului Andi Mihalache pentru furnizarea acestei informații.

promis că vor divulga și persoanele care îi ajutaseră în perioada cât fuseseră în pădure¹⁴⁸. Au fost duși la sediul Securității din Câmpulung și „am fost fotografiați așa cum eram echipați și înarmați când umblam prin munți: cu bărbi și plete, cu ranițele în spinare, cu armele în bandulieră și cu automatele în mână, cu grenadele în buzunare. După aceea au adus un frizer care ne-a tuns și ne-a bărbierit, iar fotografia a fost introdusă în dosarul penal”¹⁴⁹.

Ulterior, Cenușă și Pătrăucean au fost transportați la București. Îndeosebi Cenușă a fost supus unor lungi interogatorii, rezultând întinse declarații scrise. Probabil torturat, Cenușă avea să amintească în anchete numeroase persoane cu care întreținuse legături în perioada în care fusese în munți¹⁵⁰. Desigur, aceasta îi pune în pericol pe toți cei care de-a lungul anilor îi ajutaseră într-un fel sau altul pe partizani, finalul fiind de altfel previzibil: arestări, torturi, procese, condamnări. Spre exemplu, așa s-a întâmplat cu foștii combatanți antisovietici din vara anului 1944, care se aflaseră în subordinea lui Cenușă sau a lui Vladimir Macoveiciuc¹⁵¹, dar și cu cei care îl ajutaseră pe cel dintâi în anii 1948-1951. Foarte multe arestări în rândul susținătorilor săi au avut loc în octombrie-noiembrie 1951¹⁵². De exemplu, Maria Cenușă, soția lui Constantin, a fost arestată și anchetată la Securitatea din Suceava¹⁵³. Peste 100 de alte persoane au fost reținute, dintre care 38 au ajuns în fața Tribunalului Militar Iași¹⁵⁴, în mai multe loturi.

3.1. Procesele grupului Constantin Cenușă și ale favorizatorilor săi (mai-iunie 1952)

15 persoane au fost implicate în procesul lui Constantin Cenușă, judecat de Tribunalul Militar Iași în mai 1952: Constantin și Maria Cenușă, din comuna Putna, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Emilian Proțiu, din comuna Măriștea, regiunea Suceava; Dumitru Ursuț, Domnica Bălan și Vasile Țiganea, din comuna Dorna Candrenilor, raionul Vatra Dornei, regiunea Suceava; Samson Sposub, din comuna Frătăuții Noi, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Archip Rusu, din comuna Gălănești, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Ioan Ursuleanu, din comuna Vatra Dornei, regiunea Suceava; Cozma Pătrăucean, din comuna Straja, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Pavel Rață, Gheorghe Roșca, Vasile Motrescu și Constantin Coroamă, ultimii doi în lipsă, din comuna Vicovu de Jos, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Ioan Popescu, din comuna Rădăuți, regiunea Suceava¹⁵⁵. Unii dintre inculpați făcuseră parte din grupul Cenușă în 1944, în timp ce alții au avut legătură cu el după 1948. Conform unei mărturii, în timpul procesului, Constantin Cenușă era „cu lanțuri la mâini și la picioare, arată înfiorător”¹⁵⁶. Maria Cenușă avea să spună la proces că a fost cumplit bătută pentru

¹⁴⁸ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 86-88, 115 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. I, f. 93-126, 334-335; vol. 6, f. 412).

¹⁴⁹ Idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, III, p. 101, 110; *ibidem*, V, p. 79 (Cozma Pătrăucean, *Memorii*, în manuscris, 1991).

¹⁵⁰ Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 90-128 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. I, f. 93-126, 138-139; vol. 5, f. 54-63).

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 130-135, 139-148 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. I, f. 38-43, 45-50, 52-56); Mărturia lui Archip Rusu, Hurjueni, 30 august 1994.

¹⁵² Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 205, 216 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁵³ *Ibidem*, p. 135-138 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 4314, vol. 5, f. 276-277).

¹⁵⁴ Idem, *Cozma Pătrăucean...*, p. 225.

¹⁵⁵ Idem (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 165-193 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁵⁶ I. D. Popescu, *Fragmente din autobiografie*, manuscris depus la Societatea pentru Cultura și Literatură Română în Bucovina, Rădăuți, p. 493. Mulțumim domnului Cornel Nicoară pentru faptul că ne-a pus la dispoziție paginile privitoare la Constantin Cenușă.

a declara ceea ce îi cereau anchetatorii: „Uitați-vă, și acum am opt borți [găuri] în cap, cum am fost bătută. Am și certificat medical”¹⁵⁷.

Prin sentința nr. 508/24 mai 1952, Tribunalul Militar Iași pronunța următoarele condamnări: Constantin Cenușă și Archip Rusu, la muncă silnică pe viață și 10 ani degradare civică; Emilian Proțiu, Samson Sposub și Ioan Ursuleanu, la 25 de ani muncă silnică, 10 ani degradare civică (toți pentru „crima de înaltă trădare”); Maria Cenușă, 15 ani muncă silnică și 10 ani degradare civică (pentru favorizarea infractorilor); Dumitru Ursuț, 10 ani închisoare corecțională și 5 ani interdicție corecțională; Cozma Pătrăucean, 10 ani închisoare corecțională (pentru instigare publică); Vasile Motrescu, în contumacie, la 10 ani închisoare corecțională (pentru „instigare publică repetată”); Constantin Coroamă, în contumacie, la 10 ani închisoare corecțională și 5 ani interdicție corecțională (pentru favorizarea infractorilor); Gheorghe Roșca, 6 luni închisoare corecțională. Toți erau condamnați și la plata a câte 400 de lei cheltuieli de judecată. Pavel Rață, Ioan Popescu, Domnica Bălan și Vasile Țiganea au fost achitați¹⁵⁸.

În afară de lotul lui Constantin Cenușă, în mai și iunie 1952 au mai fost judecate la Tribunalul Militar Iași trei loturi formate din favorizatori ai grupului său. Primul lot a fost compus din 19 persoane: Teodor Cenușă, Alexandru Comăniță, Traian Crețan, Ioan Andrieș, Vasile Iurăș, Teofil Cenușă, Petre Caba și Vasile Crețan, din comuna Putna, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Constantin Țugui și Vasile Breabăn, din comuna Vicovu de Jos, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Nicolae Coroamă, Iustin Calancea, Ilie Schipor și Mircea Gârbu, din comuna Vicovu de Sus, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Ioan Pânzaru, din comuna Vatra Moldoviței, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Simion Păsăilă, Petre Popescu, Gheorghe Mogoș și Petru Cotos, din comuna Straja, raionul Rădăuți, regiunea Suceava¹⁵⁹. Sentința nr. 529/30 mai 1952 a Tribunalului Militar Iași prevedea următoarele condamnări: Alexandru Comăniță, Ioan Andrieș, Vasile Iurăș, Teofil Cenușă, Petre Caba și Mircea Gârbu, la 6 luni închisoare corecțională; Constantin Țugui, Nicolae Coroamă și Simion Păsăilă, 4 luni închisoare corecțională; Iustin Calancea, 3 luni închisoare corecțională (toți pentru favorizarea infractorilor). Au fost achitați: Ioan Pânzaru, Gheorghe Mogoș, Ilie Schipor, Vasile Breabăn, Vasile Crețan, Teodor Cenușă, Traian Crețan, Petre Popescu și Petru Cotos¹⁶⁰.

În cel de-al doilea lot al favorizatorilor au fost incluse 20 de persoane: Gheorghe Roman, Petru Rotaru, Nicolae Crețan, Paraschiva Rotaru, Mihai Calanciuc, Dumitru Cenușă, Vasile Andrieș, din comuna Putna, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Ilie Puzdrea, Gheorghe Țugui, Filip Gottel, Ioan Urmă, Simion Motrescu, din comuna Vicovu de Jos, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Nicolae Urmă, Dumitru Răuț, Dumitru Boghian, Elena Calancea, Alexandru Cornea, din comuna Vicovu de Sus, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Petru Cotos, din comuna Straja, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Teodor Negru, din comuna Gura Putnei, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Petre Vieru (fost subofițer de jandarmi care îl ajutase pe Cenușă), din comuna Siret, raionul Rădăuți, regiunea Suceava¹⁶¹. Conform sentinței nr. 540/6 iunie 1952 a Tribunalului Militar Iași, au fost condamnați: Gheorghe Roman, Petru Rotaru, Ilie Puzdrea, Gheorghe Țugui, Petru Cotos, Simion Motrescu, Vasile Andrieș și Alexandru Cornea, la câte 6 luni închisoare corecțională; Dumitru Răuț, Mihai Calanciuc și

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 494-495.

¹⁵⁸ Adrian Brișcă (editor), *op. cit.*, vol. II, p. 191-193 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 194-206 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 205-206 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 206-216 (doc. de la AMR, fond 5465).

Dumitru Cenușă (acesta în lipsă), la 3 luni închisoare corecțională; Teodor Negru, Ioan Urmă, Nicolae Urmă, Dumitru Boghian, Dumitru Crețan, la 2 luni închisoare corecțională (toți pentru favorizarea infractorilor). Paraschiva Rotaru primea 6 luni închisoare corecțională, cu suspendarea executării pedepsei. Petre Vieru era condamnat la 8 luni închisoare corecțională pentru deținere ilegală de arme și muniții aparținând armatei. Fiecare condamnat a fost obligat să achite câte 120 de lei cheltuieli de judecată. Filip Gottel și Elena Calancea au fost achitați¹⁶².

Tot 20 de persoane au fost incluse într-un al treilea lot cu favorizatori: Teodor Țugui, Ștefan Motrescu, Nistor Motrescu, Catrina Motrescu, Gheorghe Breabăn, Traian Hrihor, Ilie Schipor, Constantin Motrescu și Pintilie Motrescu, din comuna Vicovu de Jos, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Mafta Cotos, Elena Păduche, Constantin Păduche și Dumitru Mironescu, din comuna Straja, raionul Rădăuți, regiunea Suceava; Agripina Comăniță, Ana Copciac, Marina Cenușă, Ecaterina Bilibău, Ilie Caba, Lazăr Suceveanu și Ilie Moisevici, din comuna Putna, raionul Rădăuți, regiunea Suceava¹⁶³. Prin sentința nr. 544/10 iunie 1952 erau pronunțate următoarele condamnări: Ilie Caba, la 6 luni închisoare corecțională; Agripina Comăniță și Marina Cenușă, la 3 luni închisoare corecțională; Nistor Motrescu, 3 luni închisoare corecțională. De asemenea, Traian Hrihor și Elena Păduche, 6 luni închisoare corecțională; Catrina Motrescu, Ilie Schipor, Constantin Păduche și Dumitru Mironescu, 3 luni închisoare corecțională; Ana Copciac, 2 luni închisoare corecțională, toți pentru favorizarea infractorilor, în cazul lor prevăzându-se suspendarea executării pedepsei. Toți erau obligați la plata unor cheltuieli de judecată cuprinse între 50 și 150 de lei. Au fost achitați: Teodor Țugui, Ștefan Motrescu, Gheorghe Breabăn, Ecaterina Bilibău, Constantin Motrescu și Lazăr Suceveanu. Se constata autoritatea de lucru judecat în cazul Maftai Cotos și a lui Pintilie Motrescu, prevăzându-se încetarea urmăririi penale¹⁶⁴.

În total, în cele patru procese, 70 de locuitori din Putna, Vicov și Straja au fost judecați ca favorizatori ai lui Constantin Cenușă și Cozma Pătrăucean¹⁶⁵. Dintre cei amintiți mai sus, Cozma Pătrăucean a fost amnistiat la 12 decembrie 1955 pentru instigare publică, dar avea să execute opt ani închisoare corecțională pentru „tâlhărie repetată”. În cei opt ani a trecut prin închisorile Galata-Iași, Jilava, Gherla (a lucrat în atelierele de fierărie și tinichigerie), lagărul de muncă forțată de la canalul Dunăre-Marea Neagră (unde a lucrat la spart piatră, la săpat și cărat pământ), minele de plumb de la Căvnic și Baia Sprie. Pătrăucean a fost eliberat în 1959 din penitenciarul Făgăraș¹⁶⁶. A continuat totuși să fie persecutat până la căderea comunismului. Nu era primit la lucru, rezervându-i-se doar muncile grele, necalificate și umilitoare, chiar și acestea fiindu-i inaccesibile uneori. În fiecare săptămână trebuia să se prezinte la postul de Miliție, în vederea constatării prezenței sale în localitate. Ulterior a fost nevoit să se stabilească în orașul Rădăuți, trăind ultimii ani de viață bolnav și în lipsuri. Decesul a survenit la 10 iunie 1992, fiind înmormântat în comuna sa natală, Straja¹⁶⁷.

Archip Rusu a cunoscut realitățile din închisorile Iași, Jilava, Gherla, Pitești și Dej, fiind grațiat prin decretul nr. 176/9 aprilie 1964. În lipsă, familia lui se

¹⁶² *Ibidem*, p. 215-216 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁶³ *Ibidem*, p. 216-223 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁶⁴ *Ibidem*, p. 223 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁶⁵ Idem, *Constantin Cenușă...*, p. 326.

¹⁶⁶ Idem (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 193 (doc. de la AMR, fond 5465); idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, I, p. 273, nota 9; idem, *Cozma Pătrăucean...*, p. 225.

¹⁶⁷ Idem (ed.), *O zi din viața unui partizan...*, I, p. 273, nota 9; Adrian Brișcă, *Cozma Pătrăucean...*, p. 225.

destrămase¹⁶⁸. Tot după un deceniu și jumătate de la condamnare au fost grațiați Samson Sposub și Emilian Proțiuc, prin decretul nr. 411/24 iulie 1964¹⁶⁹.

În privința lui Constantin Cenușă, acesta a fost deținut în mai multe închisori românești. Din 1954 a fost depus timp de șase ani în penitenciarul Pitești, rezervat condamnaților pentru „înaltă trădare”. Un an de zile a stat în lanțuri, în subsolul închisorii, împreună cu alți deținuți pe motive politice: între ei partizanii bucovineni Archip Rusu și Samson Sposub, dar și Ion Ioanid, Dan Brătianu, Constantin Cesianu, Adrian Dimitriu, Constantin Motaș, dr. Cornel Petrassievici, generalul Potopeanu, profesorul Radu Roșca, episcopul unit Alexandru Todea, deținuții comuniști Harry Brauner și Bellu Silber¹⁷⁰. S-a dovedit de un real ajutor pentru cei mai slabi decât el, cum a fost cazul fostului ministru țărănist Ion Lugojanu, aflat într-un avansat grad de degradare fizică, pe care l-a îngrijit cu multă dăruire până la moarte¹⁷¹. Constantin Cenușă a fost eliberat din închisoare în ianuarie 1964, dar la scurt timp după ce a ajuns acasă, mai exact la 7 februarie 1964, a fost găsit spânzurat. Avea doar 52 de ani. Moartea lui s-a petrecut în condiții misterioase, potrivit unor mărturii fiind vorba de un asasinat pus la cale de Securitate, cum s-a mai întâmplat și cu alți luptători anticomuniști¹⁷². S-a lansat și ipoteza că ar fi apelat la acest gest întrucât nu ar mai fi suportat reproșurile consătenilor (care suferiseră enorm ca urmare a acțiunilor represive ale Securității, bănuiau că l-ar fi sprijinit) și nici să se prezinte zilnic la Miliție, pe deasupra fiind într-o stare extremă, bolnav și lipsit de speranță. Datorită condițiilor în care a murit, a fost îngropat într-un colț al cimitirului din Putna¹⁷³.

Maria Cenușă a fost grațiată prin decretul nr. 551/9 septembrie 1963. S-a întors în Putna și a reușit să-și refacă locuința, încercând să-și apere drepturile ei și ale copilului născut în pușcărie în 1946. A murit la 20 februarie 1991, fiind înhumată alături de soțul ei, așa cum ceruse¹⁷⁴.

4. Vasile Motrescu – partizan singuratic (1950-1951)

După ce s-a despărțit de Constantin Cenușă, în februarie 1950, Vasile Motrescu a acționat de unul singur. Se pare că în iarna 1950-1951 el a stat în sate și nu în munți. Obişnuia să asculte postul de radio Vocea Americii, după cum singur avea să declare într-o scrisoare¹⁷⁵. Motrescu a trimis mai multe scrisori milițienilor în care povestea cum persecuțiile la care l-au supus autoritățile după 23 august 1944, dar mai ales după

¹⁶⁸ Mărturia lui Archip Rusu, Hurjueni, 30 august 1994; Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 193 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁶⁹ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 193 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁷⁰ Ion Ioanid, *Închisoarea noastră cea de toate zilele*, vol. II, 1954-1957, București, Editura Humanitas, 2000, p. 113-114, 240, 247; Adrian Brișcă, *Constantin Cenușă...*, p. 326.

¹⁷¹ Ion Ioanid, *op. cit.*, p. 113-114, 218.

¹⁷² Adrian Brișcă, *op. cit.*, p. 326-327; Mărturia lui Gavril Vatamaniuc, în *Arhiva Durerii*, Stockholm, Pionier Press, București, Fundația Academia Civică, 2000, p. 152.

¹⁷³ Maria Cenușă, *Jurnal. Putna în Flăcări*, III, fragmente publicate de Maria Timuc, în *Flacăra*, nr. 37, 16-22 septembrie 1992, p. 4. Merită amintit că la sinucidere au apelat, după ieșirea din închisoare, mai mulți foști deținuți politici. „Deteriorați fizic, traumatizați psihic, greu adaptabili la privațiunile vieții cotidiene, supravegheați politic și administrativ, cu obligația prezentării periodice la Miliție, sărăciți, fără pensii sau cu pensii de mizerie, mulți foști deținuți eliberați nu se puteau bucura de «libertate». Sinuciderile au survenit din primele zile ale eliberării sau la intervale de săptămâni, luni, uneori după mai mulți ani” (Nicolae Ivan, *Sinuciderile în închisorile comuniste din România*, în „Memoria”, nr. 38 (1/2002), p. 88-89).

¹⁷⁴ Maria Cenușă, *Jurnal*, III, p. 4; Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 193 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁷⁵ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 54 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354).

1948, și intenția de a-l aresta în aprilie 1949 l-au determinat să se refugieze în munți. Astfel de scrisori, destul de extinse și, paradoxal pentru un om cu puțină școală, cu o admirabilă structură narativă, au fost expediate de Vasile Motrescu în mai multe rânduri¹⁷⁶.

Într-o scrisoare din 10 aprilie 1951, el se adresa milițienilor, în calitatea sa de partizan, cum se considera, unde își expunea coerent crezul său de luptător anticomunist: „[V]ă declar că vă sunt vrăjmaș și vă spun răspicat că *iubesc mai mult «libertatea» decât viața* [subl. în original, nota D.D.]. Și vă spun că nu voi ceda niciodată, dar niciodată, poate să țină regimul comunist 50 de ani și eu nu voi ceda, nu voi trăda, nu mă voi preda decât mort!/[...] Căci pentru mine nu există cadre pregătite, spioni, trădători, să aibă posibilitatea să mă prindă viu. Puteți dvs. să întrebuințați toate mijloacele și metodele sovietice de schingiuire, amenințare, îndulcire, deportare sau temniță, și chiar de ați executa toată familia mea, toate rudele și [pe] care credeți dvs., eu, partizan V. Motrescu, nu voi ceda niciodată viu. Poate că mă veți întreba că e păcat să mă omorâți nevinovat, dar eu vă spun că vinovat-nevinovat eu nu cedez și nici *nu voi trăda pe frații mei de suferință* [subl. în original, nota D.D.], care au aceeași soartă ca și mine. Puteți să-mi garantați libertatea și să-mi încredințați cel mai înalt post de răspundere din RPR și chiar să fiu sigur de libertate, nu voi ceda și nu voi trăda/[...] Pentru mine este o cinste să mor ca un erou, decât să mă predau ca un mișel și să mă torturați, să mă chinuiți și apoi să mă faceți evadat, ca să mă omorâți mișelește./ Știu și cunosc foarte bine politica dvs. mincinoasă despre așa-zisa libertate, de care vă bucurați numai dvs., membrii de partid, iar restul omenirii suferă durerile nașterii. Prin jertfe vă bucurați astăzi dvs. de libertate și tot prin jertfe vom dobândi libertatea și noi, cel puțin pentru copiii noștri dacă nu pentru noi, care suntem astăzi prizonieri și amărâți cu sufletul, căci noi avem un fundament după care ne călăuzim: *Biblia* și credința în Dumnezeu. Asta e speranța noastră, iar «libertatea» noastră este scrisă cu litere de foc./ Eu nici nu am adus la cârma Țării Românești Partidul Comunist și nici nu-l pot îndepărta! Aceasta nu stă în puterea mea. Chiar de aș depune toate eforturile, *nu vă pot dărâma. Dar nici nu pot să vă zidesc* [subl. D.D.]”¹⁷⁷. Motrescu ținea să atragă atenția că el nu era în slujba nimănui și că lupta pentru libertate. „Eu nu sunt codiță de topor, nici unealta lui Tito [cum se pare că lansaseră zvonuri autoritățile locale, nota D.D.], dar nici coadă de măturoi nu sunt. *Am iubit și iubesc libertatea mai mult decât viața* [subl. în original, nota D.D.] și vă spun în încheiere că niciodată nu veți reuși să mă prindeți, dar niciodată. Atunci mă veți prinde, când va fi toată lumea plătită, îmbrăcată și lămurită, așa cum sunteți dvs.” Scrisoarea conținea și referințe la personaje importante din istoria medievală a românilor, precum Ștefan cel Mare, al cărui mormânt era în zona pe care o frecventa Motrescu¹⁷⁸. Încheia scrisoarea pe un ton persiflant și sigur: „Deocamdată vă urez spor la muncă și mai odihniți-vă până la iarnă./ Vă salut în numele libertății!” Semna: „Partizan V. Motrescu”¹⁷⁹.

La 13 iunie 1951, Motrescu a trimis o a doua scrisoare comandantului Miliției raionului Rădăuți, în care, în primul rând, sublinia că avea cunoștință de toate abuzurile îndreptate împotriva soției, părinților și fraților săi. El reamintea că după despărțirea de Cenușă (în urmă cu un an și patru luni) nu comisese crime, jafuri, nu-i atacase pe milițieni și pe membrii de partid, nu pusese piedici în calea dezvoltării industriei, nu

¹⁷⁶ *Ibidem*, p. 50-54 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354), 54, nota 60.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. 51-52 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354).

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 52 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354).

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 54 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354).

organizase sabotaje, nu dezbrăcase și nu dezarmase pe nimeni. El acuza autoritățile că îl determinaseră să pună mâna pe armă și să plece în munți, de dragul libertății, de frica arestării și deportării, repetând decizia de a nu se preda: „Nu mă voi preda decât mort, dar viu niciodată. Și chiar mort de-mi va fi soarta, dar voi muri ca un erou [...], să știți că aveți de-a face cu un vrăjmaș drept, nu cu un laș“. Amenința însă că dacă acțiunile dure împotriva sa aveau să continue, și el urma să răspundă la fel. Pe ansamblu, limbajul lui era de factură stângistă, o stângă țărănească, egalitară și justițiară. Poate din naivitate sau din motive tactice, el strecura și ideea că factorii de răspundere de la București, partidul comunist și Gheorghiu-Dej nu cunoșteau situația reală din țară¹⁸⁰. „Iluzia“ bunului conducător se întâlnește și în alte scrisori ale lui Motrescu.

Scurt timp după aceea, mai precis la 15 iunie 1951, Motrescu a expediat o altă scrisoare (a treia) căpitanului Cantor, comandantul Miliției județene Rădăuți. Ideea forță era și de această dată libertatea, partizanul afirmând că nu putea suporta ideea de a fi aruncat în temniță. De fapt, el nu pusese mâna pe armă în alte scopuri, ci doar pentru a-și apăra libertatea, pe care declara că o iubea mai mult decât viața¹⁸¹.

Cum am mai amintit, Vasile Motrescu era un foarte bun cunoscător al munților și a avut deseori ocazia de a-i neutraliza pe urmăritorii săi, dar a evitat să facă acest lucru, preferând de fiecare dată să dispară. În misivele trimise milițienilor el le-a amintit multe situații în care ar fi putut face acest lucru, dar a preferat să-i lase în viață. De fapt, în prima fază a activității sale Motrescu nu a tras nici măcar un cartuș împotriva celor care-l urmăreau. El chiar le spunea oamenilor în albastru: „să nu vă fie frică de mine, căci *eu atât timp cât nu sunt atacat nu voi folosi arma* [subl. în original, nota D.D.]. Dar în cazul când voi fi atacat, folosesc din plin și cu cea mai mare precizie armamentul pe care-l posed“¹⁸².

Pe lângă scrisorile pe care le-a expediat autorităților, Vasile Motrescu a alcătuit și poezii. Una dintre ele avea următorul fragment: „Scoală-te române, scoală/ Scoală-te de sub robie,/ Vindeți haina și ia pușcă/ Și ia drumul haiduciei./ Decât robi la ruși și viață de robie/ Mai bine fruntea sus în codrii României“¹⁸³.

Motrescu era un om credincios, purtând în permanență asupra lui o *Biblie*, din care citea frecvent¹⁸⁴. Referințele la *Scriptură* apar aproape în fiecare din scrisorile pe care el le-a trimis autorităților¹⁸⁵.

El susținea, în aprilie 1951, că nu făcea parte „din nici o organizație subversivă sau de subminare a RPR“¹⁸⁶. Pe cine s-a sprijinit, totuși, Motrescu după despărțirea de Cenușă? El declara la un moment dat că nu era susținut doar de oamenii înstăriți, ci și de cei săraci. Avansa chiar procente: în vreme ce pe el îl sprijineau 90% dintre locuitorii săraci, autoritățile nu erau susținute decât de 10% dintre nevoiași, pe care Motrescu îi considera corupți de regimul comunist, amintindu-i expres pe membrii PMR „înfocați“, milițienii, funcționarii și „codițele de mătuoi“, toți aceștia fiind „bine plătiți, băuți, mâncați, bine îmbrăcați, lămurii de partid, umflați de minciuni și promisiuni“. Faptul că muncitorii forestieri îl ajutau pe Motrescu se datora și faptului că aceștia erau nemulțumiți de regimul comunist, care îi trata prost, printre altele aprovizionându-i cu

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 61-62 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 355-356). Vezi și *ibidem*, p. 63 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 357-358).

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 63 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 357-358).

¹⁸² *Ibidem*, p. 52, 63 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354, 357-358).

¹⁸³ Mărturia lui Gheorghe Motrescu, Vicovu de Jos, 15 august 1995.

¹⁸⁴ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 63, nota 87.

¹⁸⁵ *Ibidem*, p. 63 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 357-358).

¹⁸⁶ *Ibidem*, p. 53 (doc. de la ASRI, fond „P“, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354).

alimente alterate¹⁸⁷. La un moment dat simțea nevoia să precizeze că el nu era susținut de burghezie, moșieri, chiaburi sau americani, ci de oamenii săraci¹⁸⁸. După ce s-a despărțit de Cenușă, Motrescu nu a mai luat mâncare de la muncitorii forestieri, ci a trăit din vânat. Pentru a face rost de făină sau de alte alimente de strictă necesitate, el oferea în schimb localnicilor carne de vânat. Nu făcea așa ceva cu părinții, frații, soția sau alte rude ale sale, pentru a nu le expune inutil¹⁸⁹. Vara se aproviziona și de la stâne și de la muncitorii din munte. Se pare că pentru a verifica dacă alimentele erau bune, Motrescu folosea o pisică pe post de degustător¹⁹⁰. Faptul că Vasile Motrescu devenise partizan i-a afectat întreaga familie, îndeosebi soția, părinții și frații, dar și alte rude, ceea ce îl făcea la un moment să creadă că acestora „le este acru sufletul de [...] mine”¹⁹¹. Totuși, el a mai fost ajutat cu alimente și de tatăl său, spre exemplu în noiembrie 1950¹⁹². La un moment dat, Miliția a lansat zvonuri care compromiteau onoarea soției lui Motrescu, ceea ce l-a determinat pe acesta să ia în calcul suprimarea consoartei. Însă după ce a discutat cu ea, a fost convins că totul era o înscenare pusă la cale de autorități¹⁹³.

Partizanul din Vicovu de Jos știa că numeroși agenți ai Miliției, unii foști prieteni și tovarăși de vânătoare erau pe urmele sale. De aceea, el îi îndemna să nu se lăcomască la banii pe care sperau să-i câștige dându-l pe mâna autorităților, deoarece „sângele meu e scump”¹⁹⁴. În urmărirea lui Motrescu nu au fost angrenați numai milițienii, ci și silvicultorii. Aceștia așezau semne pe unde credeau că trecea partizanul: „diferite pietricele lunguiete puse în poziție verticală, bețe încrucișate, frunze lipite, pietre puse pe rădăcini și toate scamatoriile pe care le așează”. Însă Motrescu avea cunoștință de toate aceste șiretlicuri și ocolea semnele, nelăsând urme¹⁹⁵.

Miliția a depus eforturi în primăvara-începutul verii anului 1951 pentru a-l convinge pe Vasile Motrescu să se predea, promițându-i că va fi repus în libertate. De aceea s-a apelat la diferite persoane de contact, inclusiv la soția și la unul din frații săi¹⁹⁶. De asemenea, autoritățile l-au folosit pe Gheorghe Grigorian, din comuna Marginea, care anterior fusese arestat și condamnat pentru port ilegal de armă și braconaj. În iunie 1951, la fabrica de cherestea din comuna Sucevița a fost organizată o ședință cu muncitorii, unde Grigorian a fost pus în libertate, vorbitorul declarând că PMR îl va ierta și pe Vasile Motrescu dacă acesta acceptă să se predea. Cu ajutorul acestor „dovezi”, iar în plus pentru că se îmbolnăvise¹⁹⁷, dar și pentru a-și scuti familia extinsă (rudele de gradul 1 și 2) de deportare în Bărăgan¹⁹⁸, Motrescu a fost convins în cele din urmă să se predea. Inițial a înmănat, drept garanție, prin soția lui, un revolver Beretta, calibrul 9 mm scurt cu 5 cartușe, o grenadă Kiser, hărțile și busola pe care le deținea. Motrescu tratase cu milițienii de la raionul Rădăuți plecarea imediată spre București, fără a trece prin filiera de cercetări a postului de Miliție din Vicovu de Jos. E posibil să-i

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 53-54 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354).

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. 62 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 354-356).

¹⁸⁹ *Ibidem*, p. 53 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354), 212, 218-221 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. 54 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354).

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 53 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354).

¹⁹² *Ibidem*, p. 212 (doc. de la AMR, fond 5465).

¹⁹³ *Ibidem*, p. 63 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 357-358).

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. 53 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354).

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. 54 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 349-354).

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 66, 70 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 268; vol. 6, f. 336), 75-76 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 4314, vol. 1, f. 120-168).

¹⁹⁷ *Idem*, *Vasile Motrescu (1920-1958)*, în AT, nr. 4/1994, p. 218.

¹⁹⁸ Mărturia lui Gheorghe Motrescu, Vicovu de Jos, 31 august 1994, 15 august 1995.

fi fost frică de tortură sau chiar de o execuție sumară, cum se întâmplau multe în acea perioadă. După câteva zile, mai precis la 28 iunie 1951, Vasile Motrescu s-a predat Miliției în Poiana Haciungului, la întretăierea comunelor Vicovu de Jos, Putna și Voivodeasa, raionul Rădăuți. Era înarmat cu o armă ZB, cu 15 cartușe, și o armă germană uzată¹⁹⁹. Potrivit unor date, imediat ce a fost preluat de milițieni, Motrescu a fost lovit cu patul armei, încătușat și înjurat. Erau primele semne că îl așteptau mari încercări²⁰⁰. Direcția Generală a Miliției îl cerea insistent pe Motrescu, el urmând să fie trimis la București în seara zilei de 29 iunie 1951²⁰¹. Scopul MAI era să-l folosească acum pe Motrescu pentru a-i prinde pe Cenușă și Pătrăucean²⁰².

Capturarea lui Motrescu a determinat Regionala de Miliție Suceava să întreprindă cercetări asupra tacticii și metodelor întrebuintate de partizan, dar și de Cenușă și Pătrăucean. Toate acestea au fost ulterior prelucrate cu toți milițienii care erau implicați în combaterea grupurilor de partizani din regiunea Suceava²⁰³. S-a constatat că sistemul pândelor și capcanelor nu a dat nici un fel de rezultate, deoarece atunci când dădeau vreo lovitură partizanii cercetau obiectivul cu atenție, chiar și două zile. Fugarii erau foarte atenți, instalându-și bordeiul în zone necunoscute. Concluzia Miliției era că metoda cea mai bună rămânea cea informativă, adică recrutarea ca informatori a unor persoane de sprijin ale partizanilor sau convingerea unor fugari să se predea, cum fusese cazul lui Motrescu. Experiența dovedise că urmărirea în care fuseseră implicate efective mari, cu pânze și capcane nu dădeau rezultatele scontate, întrucât partizanii deveneau și mai atenți, prinderea lor fiind problematică. Se mai observase că aplicarea unui tratament „mai blând și mai omenesc” în timpul cercetărilor determina pe membrii familiilor partizanilor să devină mai cooperanți, în timp ce amenințările și arestările îi făceau refractari la orice colaborare, „oricât de mult ar fi chinuiți” (aceasta era o recunoaștere directă a faptului că împotriva celor care îi susțineau pe cei din munți era folosită pe scară largă tortura)²⁰⁴.

Securitatea a încercat să se folosească de Vasile Motrescu, în septembrie 1951, pentru distrugerea grupului de partizani condus de Ion Gavrilă-Ogoranu, care acționa pe versantul nordic al Munților Făgăraș. El a fost inclus într-o echipă, alături de trei oameni ai poliției politice, care se dădeau partizani din Vrancea, trimisă în munți. Numai că acțiunea a fost dejucată de însuși Vasile Motrescu, care i-a atenționat pe partizanii veritabili asupra pericolului²⁰⁵. Faptul a fost confirmat după 1989 chiar de liderul

¹⁹⁹ Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 66, 70 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 268; vol. 6, f. 336), 75-76 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 4314, vol. 1, f. 120-168); mărturia lui Gheorghe Motrescu, Vicovu de Jos, 31 august 1994.

²⁰⁰ Mărturia lui Gheorghe Motrescu, Vicovu de Jos, 31 august 1994; Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 76, nota 142.

²⁰¹ Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 66 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 1, f. 268).

²⁰² Idem, *Vasile Motrescu...*, p. 218.

²⁰³ Idem (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 69-70 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 336).

²⁰⁴ *Ibidem*, p. 70 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 3820, vol. 6, f. 336).

²⁰⁵ Florica Dobre (coordonator), Florian Banu, Camelia Duică, Silviu B. Moldovan, Elis Neagoe, Liviu Țăranu (eds.), *„Bande, bandiți și eroi”. Grupurile de rezistență și Securitatea (1948-1968). Documente*, Studiu introductiv de Florian Banu și Silviu B. Moldovan, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 347 (doc. de la Arhivele Ministerului de Interne, fond „Direcția Management Resurse Umane”, inv. nr. 7389, dos. nr. 34, f. 89-96); Ion Gavrilă-Ogoranu, *Brazii se frâng, dar nu se îndoiesc. Din rezistența anticomunistă în Munții Făgăraș*, vol. I, Timișoara, Editura Marineasa, 1993, p. 200-213; Adrian Brișcă (ed.), *O zi din viața unui partizan. Documente privind viața cotidiană a partizanilor anticomuniști din Bucovina: 1944-1958*, III, în AT, nr. 4/1994, p. 101 (interviu cu Ion Gavrilă-Ogoranu, Brașov, 5 octombrie 1991).

grupului, Ion Gavrilă-Ogoranu²⁰⁶, dar și de Gheorghe Motrescu, fratele său²⁰⁷, și Gavril Vatamaniuc²⁰⁸, care l-au cunoscut bine pe Vasile Motrescu. Cei trei agenți (Ioan Vrabie, Nicolae Anghel și Ioan Boian zis Moisesescu) au fost împușcați de partizanii făgărășeni la 14 septembrie 1951, cadavrele lor fiind îngropate și găsite după două zile de o echipă de Securitate²⁰⁹. Potrivit mărturiei fratelui său, Vasile Motrescu a fost lăsat liber și s-a dus la Securitatea din Făgăraș, unde a spus că au fost prinși, ceilalți fiind împușcați, dar el reușind să scape²¹⁰. Activitatea anticomunistă a lui Vasile Motrescu nu s-a întrerupt aici, ci a continuat – cu o intensitate deosebită – în anii următori, dar din motive de spațiu suntem nevoiți să o redăm într-un alt studiu.

5. Concluzii

După o remarcabilă rezistență antisovietică în 1944, cu prelungiri până în 1946, în Bucovina a reapărut după 1948 fenomenul luptei armate anticomuniste, de această dată îndreptat în primul rând contra regimului comunist. Cauzele sale au fost multiple, de la persecutarea foștilor partizani antisovietici, a celor care nu erau de acord cu noile realități politice din țară și până la radicalele măsuri de natură economică ale regimului, în mod special colectivizarea agriculturii.

Printre partizanii care s-au remarcat la sfârșitul anilor '40-începutul anilor '50 s-au numărat Constantin Cenușă, Vasile Motrescu, Cozma Pătrăcean și Constantin Gherman. În perioada 1948-1951 ei au acționat fie ca fugari izolați, fie reunindu-se în grupuri. Primul intrat în rezistență a fost Constantin Cenușă, din comuna Putna, județul Rădăuți, fost șef al unui grup de partizani antisovietici în 1944, care a fost prins în toamna anului 1948, dar a reușit să evadeze de la Securitatea din Rădăuți. În primăvara anului 1949 i s-a alăturat Vasile Motrescu, din comuna Vicovu de Jos, județul Rădăuți, și el fost partizan antisovietic în vara anului 1944. Cei doi au format împreună un grup anticomunist, dar în februarie 1950 s-au despărțit ca urmare a unor neînțelegeri privind zona de acțiune. În aceeași perioadă, Cozma Pătrăcean, din comuna Straja, județul Rădăuți, și Constantin Gherman, refugiat din comuna Crasna, județul Storojineț, nordul Bucovinei, zonă cedată Uniunii Sovietice în 1940, deveniseră fugari deoarece erau urmăriți de poliția politică. Au stat împreună din vara anului 1949 până în februarie 1950, când Gherman a fost prins de Securitate. Dacă Vasile Motrescu a preferat să rămână singur în perioada următoare, Constantin Cenușă și Cozma Pătrăcean s-au întâlnit în mai 1950, constituind un grup anticomunist.

În perioada în care s-au aflat în munți, partizanii amintiți au fost implicați în mai multe atacuri împotriva activiștilor comuniști, a unor informatori, dar și a unor excursioniști care păreau a reprezenta autoritățile. Luptătorii anticomuniști au fost ajutați cu armament, muniții, alimente, informații și găzduire îndeosebi de rude, dar și de unii din consătenii lor sau de muncitorii forestieri, însă au existat momente dificile când au fost nevoiți să recurgă la rechiziții. Ei nu au pus probleme majore regimului

²⁰⁶ Ion Gavrilă-Ogoranu, *op. cit.*, p. 200-213; Adrian Brișcă (ed.), *op. cit.*, III, p. 101 (interviu cu Ion Gavrilă-Ogoranu, Brașov, 5 octombrie 1991).

²⁰⁷ Mărturia lui Gheorghe Motrescu, Vicovu de Jos, 31 august 1994, 15 august 1995.

²⁰⁸ Mărturia lui Gavril Vatamaniuc, în Cristina Hurdubaia, *Singurul supraviețuitor: mit în manualul de istorie*, în „Jurnalul Național”, nr. 3341, 10 mai 2004, p. 15.

²⁰⁹ Adrian Brișcă (ed.), *Rezistența armată din Bucovina*, vol. II, p. 89 (doc. de la ASRI, fond „P”, dos. 4314, vol. I, f. 278); „Bande, bandiți și eroi”..., p. 540, 542 (doc. de la AMI, fond „DMRU”, inv. nr. 7389, dos. nr. 34, f. 13-16).

²¹⁰ Mărturia lui Gheorghe Motrescu, Vicovu de Jos, 15 august 1995.

comunist și nu au făcut victime, dar au reprezentat un prilej continuu de disconfort pentru autoritățile locale, în special pentru Miliție și Securitate.

Datorită vieții grele din munți, la care s-au adăugat teribilele presiuni contra familiilor, acești partizani s-au predat serviciilor represive: Motrescu în iunie 1951, iar Cenușă și Pătrăucean în august 1951. Cei trei partizani au fost anchetați de Miliție și Securitate, având parte de acum bine cunoscutele metode ale acestor temute servicii. Numeroase persoane care îi susținuseră în anii anteriori au fost arestate, anchetate și trimise în instanță. Constantin Cenușă și Cozma Pătrăucean, dar și mulți susținători, au primit condamnări grele și au stat mulți ani în Gulagul românesc. Cenușă avea să moară în condiții suspecte la scurt timp după eliberarea din închisoare, în 1964. Securitatea a încercat în 1951 să-l folosească pe Vasile Motrescu pentru lichidarea grupului de partizani de pe versantul nordic al Munților Făgăraș, condus de Ion Gavrilă-Ogoranu, dar partizanul bucovinean a dejucat acțiunea, salvându-le astfel viața tovarășilor săi. Ulterior el a reintrat în rezistență, devenind unul dintre cei mai importanți partizani din Bucovina.

INSUBORDINATION IN BUCOVINA. THE GROUPS OF ANTICOMMUNIST ARMED
RESISTANCE CENUȘĂ–MOTRESCU, PĂTRĂUCEAN–GHERMAN
AND CENUȘĂ–PĂTRĂUCEAN (1948-1951)
(Summary)

After a remarkable anti-Soviet resistance in 1944, lingered till 1946, in Bucovina re-appeared, after 1948, the phenomenon of anticommunist armed fight, this time heading toward the communist regime. It had several causes, from the persecutions against former anti-Soviet partisans, to those who did not agree to the new political realities in the country, and to the radical economical measures of the regime, especially collectivization of agriculture.

Among the partisans who made themselves remarked in the end of the 40^s and the beginning of the 50^s there were Constantin Cenușă, Vasile Motrescu, Cozma Pătrăucean and Constantin Gherman. Between 1948 and 1951 they used to act either by themselves or in groups. The first to enter the resistance was Constantin Cenușă, from Putna, Rădăuți county, former leader of a group of anti-Soviet partisans in 1944; he was arrested in the autumn of 1948, but managed to escape the Security in Rădăuți. In the spring of 1949 Vasile Motrescu joined him; coming from Vicovu de Jos, Rădăuți county, Vasile Motrescu was also an anti-Soviet partisan in the summer of 1944. The two mentioned above used to form together an anticommunist group, but in February 1950 split up due to some misunderstandings regarding the zone of action. During the same period, Cozma Pătrăucean, from Straja, Rădăuți county, and Constantin Gherman, a refugee from Crasna, Storojineț county in Northern Bucovina, an area ceased to the Soviet Union in 1940, became fugitives as they were hunted by the political police. They stayed together since the summer of 1949 till February 1950, when Gherman was taken in by the Security. While Vasile Motrescu chose to remain by himself in the following period, Constantin Cenușă and Cozma Pătrăucean met in May 1950, forming an anticommunist group.

During the period they were in the mountains, the above mentioned partisans were involved in several attacks against the communist activists, some informers, and even against some visitors who seemed to represent the authorities. The anticommunist fighters were helped with guns, munitions, food, information, and were hosted especially by their relatives, and also by some of their countrymen and the foresters; there were, though, hard times when they had to appeal to requisitions. They did not make major troubles to the communist regime and did not do any victims, but were a continuous motif of discomfort for local authorities, especially for the Militia and the Security.

Due to the harsh life in the mountains, to which the terrible pressure against their families might be added, these partisans handed themselves over the repressive forces: Motrescu in June 1951, and Cenușă and Pătrăucean in August 1951. The three partisans were investigated by the Militia and the Security, “benefiting” now of the well-known methods of these dread authorities. Many individuals who had backed them up in the last years were arrested, interrogated and tried. Constantin Cenușă and Cozma Pătrăucean, along with many sustainers, were hard condemned and stayed for many years in the Romanian Gulag. Cenușă suspiciously died shortly after his setting free from prison, in 1964. The Security tried in 1951 to use Vasile Motrescu in annihilating the groups of partisans, led by Ion Gavrilă-Ogoranu, from the northern slope of Făgăraș Mountains; but the partisan from Bucovina managed to thwart the action, thus saving the lives of his fighting fellows in the southern extremity of the Carpathians. Later on, he joined the resistance, thus becoming one of the most important partisans in Bucovina.

ANDREI MURARU

**INSTRUCȚIUNILE SECȚIEI DE CADRE.
UN STUDIU DE CAZ PE ARHIVA COMITETULUI JUDEȚEAN DE PARTID IAȘI**

**1. Instrumente de control ale PCR asupra societății românești:
Securitatea și Secția de Cadre**

Partidul Comunist și-a început ofensiva asupra structurilor statului român imediat ce s-a simțit stăpân pe situație, beneficiind și de sprijinul Armatei Roșii. Influența sovietică a fost realizată și prin câteva măsuri de preluare a controlului asupra instituțiilor vitale ale statului român: armata, poliția, Siguranța, iar mai apoi Securitatea¹. Aceasta din urmă, cu un rol deosebit în impunerea și conservarea regimului, a apelat la reprimarea prin violență a mișcărilor contestatare. Prin intermediul Securității, instituție ale cărei mijloace au pendulat între brutalitate și metode mai pașnice², mai ales în ultima perioadă a regimului, PCR a reușit să controleze, în cele mai mici detalii, viața oamenilor, să le impună reguli de conduită, să le înrădăcineze sentimentul fricii. Deseori, cetățenii României au avut senzația că trăiesc în condiții de captivitate, că orice gest, orice mișcare, orice acțiune le este observată, urmărită, analizată. Poliția politică a reușit să intimideze și să inspire frică prin simpla sa existență, astfel încât „răul impregnase universul cotidian, se banalizase”³. Simpla sa existență a format și a modelat comportamentul social al oamenilor, devenind un instrument aproape obișnuit de a restrânge și a călca în picioare, în mod grosolan, drepturile indivizilor și a instaura fără drept de apel partidul-stat în numele ideologiei celor mulți.

Regimurile totalitare au preferat să scape de persoanele incomode decât să permită discuții critice sau, chiar mai mult, o reformare a sistemului. Era, de fapt, vorba despre un „monopol leneș”, în care contestarea și abandonul au fost anihilate prompt, fără a da posibilitatea unei degenerări a fenomenului contestatar⁴. La acest punct,

¹ Robert R. King, *A History of the Romanian Communist Party*, Stanford, California, Hoover Institution Press, 1980, p. 47; Tom Gallagher, *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace*, traducere din engleză de Mihai Elin, Delia Răzdolescu, Horia Barna, București, Editura Humanitas, 2004, p. 62-64; Dennis Deletant, *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948-1965*, traducere de Lucian Leuștean, cu o prefață a autorului pentru ediția în limba română, Iași, Editura Polirom, 2001, p. 53-68; Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, București, Editura Litera, 1994, p. 99-173.

² Marius Oprea (ed.), *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente. 1949-1989*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 9.

³ *Ibidem*, p. 15.

⁴ Albert O. Hirschman a fost cel care a identificat modelul „monopolului leneș” și al paradigmei complementare abandon/protest pentru sistemul totalitar, dar și pentru cel postcomunist. Acest model economic poate fi aplicat și pentru sfera politicului: „...«monopolurile leneșe» (*lazy monopolies*) nu numai că nu împiedică abandonul și contestarea, dar le și admit, în anumite limite, prin favorizarea apariției unei concurențe periferice”. Monopolurile vor recurge la excluderea consumatorilor/membrilor contestatari/activi pentru ca existența

partidul a avut un cuvânt greu de spus, intervenind rapid și brutal în orice tentativă de acest fel. Dar, Securitatea era o instituție sub controlul direct al liderilor comuniști, instituție care primea ordine, executa și apoi raporta. Însă, așa cum s-a întâmplat și în alte state comuniste, au existat destule momente tensionate între poliția politică și înalta ierarhie a PCR sau, mai simplu, uneori a fost vorba chiar despre un exercițiu de forță. Din acest motiv, Partidul a recurs la o stratagemă pentru a nu da ocazia Securității să controleze, ancheteze sau șantajeze membrii de partid. Această mișcare a însemnat înființarea unei structuri speciale în cadrul partidului, coordonată de cadriști⁵. Secția de Cadre îi cerceta și supraveghea pe membrii de partid cam cu aceleași mijloace ca și funcționarii Securității⁶.

2. Secția de Cadre a Comitetului Județean Iași: instrucțiunile Comitetului Central

2.1. Aspecte generale

Pe primul dosar⁷ din fondul „Partidul Comunist Român, Comitetul Județean Iași” de la Direcția Județeană a Arhivelor Naționale – filiala Iași, un cadrist mărunț⁸, cu calități de conțopist, a notat cu cerneală albastră: 1945. Oficial, acesta este primul dosar al comuniștilor ieșeni, în care a fost înregistrată activitatea legală, de după 1944, dar este greu de precizat dacă acesta este și primul an de „acțiuni proletare”. Valul de înscrieri, generat de conducerea PCR la nivelul întregii țări în 1945-1946, este ușor recognoscibil în dosarele de arhivă, și mai ales în cele ale Secției de Cadre. Cu fiecare an, rapoartele, fișele, planurile de muncă, paginile de corespondență au sporit, ajungând la dimensiuni impresionante la finalul anilor '50.

Cercetarea noastră a pornit de la o întrebare simplă: care erau reglementările după care funcționau inspectorii de cadre? Activitatea lor, deși se desfășura sub semnul structurii interne de securitate a partidului, trebuia legiferată, fie și prin anumite indicații de uz intern, fără a fi necesară publicarea lor. Primul dosar⁹ al Secției de Cadre a Comitetului Județean de Partid Iași apare în anul 1945, deci în anul de început al filialei Iași. De altfel, instrucțiunile Secției de Cadre sunt cuprinse în trei dosare, numerotate astfel: 12/1945, 12/1946, 11/1947. Indicațiile cuprinse în ele sunt redactate exclusiv la mașina de scris, de cele mai multe ori emitentul documentului lipsește, dar, după modelul altora, ne dăm seama că acesta era Comitetul Central, organ ierarhic superior ce supraveghea activitatea secțiilor din teritoriu. După cum vom constata mai jos, aceste

monopolului să nu fie pusă la grea încercare. În acest caz, monopolul rămâne însă dominant asupra unei mulțimi amorfe pe care o poate controla. „Simplu spus, un monopol leneș preferă să suporte abandonul limitat al unui număr restrâns de consumatori unei confruntări cu posibilitatea nașterii unui curent masiv de contestare din interior”. Pentru regimul comunist românesc, atât abandonul (*exit*), cât și contestarea (*voice*) au reprezentat atitudini anihilate cu promptitudine. Însă, în cazul altor state (Ungaria, Cehoslovacia), contestarea a fost tolerată pe intervale relativ scurte sau chiar încurajată (Daniel Barbu, *Republica absentă. Politică și societate în România postcomunistă*, București, Editura Nemira, 1999, p. 42-45).

⁵ Marius Oprea (coord.), *Securității partidului. Serviciul de cadre al P.C.R. ca poliție politică*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 10.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Direcția Județeană a Arhivelor Naționale – filiala Iași, fond Partidul Comunist Român – Comitetul Județean Iași, dosar 12/1945.

⁸ Este vorba despre Manea Soldănescu, cel care a îndosariat documentele, în 1964 (Fondul Partidul Comunist Român, Comitetul Județean Iași, dosar 2, fond 2, Inventarul documentelor cu păstrare permanentă, vol. II, 1945-1950).

⁹ Dosar 12/1945.

instrucțiuni vizează probleme interesante ale inspectorilor de cadre precum: încadrarea în partid, redactarea tabelelor nominale, întocmirea autobiografiei, realizarea dosarelor personale, notificări privind rolul responsabilului de cadre, plata cotizațiilor sau alcătuirea rapoartelor de activitate, altor documente. Cele mai multe chestiuni sunt legate de întocmirea dosarului personal și de „munca organizatorică” a secțiilor. Nu putem afirma cu certitudine care era nota distinctivă a acestor directive, dar, după următoarea formulă, credem că acestea aveau un caracter secret, confidențial: „Nu se permite ca aceste instrucțiuni să fie trecute dintr-o mână în alta și vă rugăm ca în termen de 8 zile să vi le însușiți”¹⁰.

2.2. Încadrarea în partid

Situația înregimentării în partid este reglementată, cu precădere, în anul 1945, dar instrucțiuni privitoare la acest subiect apar și în celelalte dosare. Așa cum se cere într-o notă emisă la 10 iunie 1945 de C.C. al PCR – Resortul „Cadre”, primirea în rândurile partidului „nu poate fi făcută fără aprobarea Comitetului Central”¹¹. De asemenea, această înregimentare trebuia însoțită de recomandările scrise a doi activiști cunoscuți. În continuare, instrucțiunea reglementează situația celor proveniți din închisoare, cu „purtări proaste” la Siguranță sau în lagăr – nici aceștia nu puteau intra în Partid fără aprobarea C.C.-ului. Nu este greu de dedus importanța acestui organism superior, structură ce deținea puterea la nivelul grupării comuniste. Comitetul Central cerea chiar ca activiștii comuniști veniți din statele europene (URSS, Bulgaria, Ungaria, Franța etc.), indiferent dacă au făcut, înaintea plecării lor, parte din PCR ori sunt înscrși în alte partide comuniste din străinătate (P.C. bulgar, P.C. ungar etc.), să fie verificați, iar încadrarea lor să se facă numai cu acordul C.C.-ului¹². Situația legionarilor este, de asemenea, foarte interesantă și ilar prezentată: „Legionarii nu vor fi primiți în Partid. Cei primiți vor fi scoși. Scoaterea legionarilor trebuie făcută cu înțelegere. Se va vorbi [cu] ei individual, explicându-le că deși sunt oameni care muncesc, pentru partid, pentru clasa muncitoare și pentru poporul român, totuși scoaterea lor din Partid se face pentru a nu da apă la moară reacționarilor. Că noi nu-i alungăm, ci din contra le dăm muncă în organizația de masă”¹³, unde trebuie să muncească cu tot devotamentul.

Să li se arate [sic!] că după un timp, în urma muncii pe care o vor depune și care va convinge atât masa, cât și partidul – situația lor se va reexamina și partidul va găsi soluția cea mai dreaptă pentru ei”¹⁴. Am reprodus aici acest fragment, întrucât este, credem, sugestiv pentru modul de înțelegere a politicii comuniste de recrutare a membrilor. Deși erau cei mai de temut dușmani ai activiștilor, legionarii erau vizați pentru o încadrare amiabilă, utilă ambelor părți. Unii legionari au făcut pasul în cealaltă extremă din rațiuni nu foarte greu de imaginat, atâta timp cât rămânerea în sfera Gărzii însemna sinucidere curată. În schimb, cei care au îmbrățișat ideologia comunistă au făcut-o întrucât aceasta corespundea, în parte, și principiilor legionare: doctrina antioccidentală, antidemocratică și etatistă, precum și organizarea partidelor pe verticală corelată cu lipsa democrației interne¹⁵. De altfel, între Garda de Fier și PCR au fost încheiate mai multe acorduri prin care partidul se obliga să înceteze urmărirea penală a

¹⁰ *Ibidem*, f. 9.

¹¹ *Ibidem*, f. 1.

¹² *Ibidem*.

¹³ Am respectat întocmai ortografia documentului citat.

¹⁴ Dosar 12/1945, f. 1., fragment subliniat cu roșu.

¹⁵ Stelian Tănase, *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej. 1948-1965*, București, Editura Humanitas, 1998, p. 47.

legionarilor, iar Garda să ofere cadre grupării comuniste¹⁶. Unii dintre foștii membri ai Legiunii¹⁷ au făcut chiar carieră, la nivel înalt, prin intermediul partidului, iar această „pată la dosar” reprezenta tocmai punctul slab prin care ei puteau fi șantajați.

În anul 1946, indicațiile Secției de Cadre vorbesc de „instrucțiuni verbale” care „n-au fost înțelese suficient”¹⁸. Drept urmare, se precizează că „Secția de Cadre a PCR Iași va întocmi instrucțiuni scrise spre a se trimite la toate sectoarele, organizații și plăși”¹⁹. Notificările cu instrucțiuni venite din partea Comitetului Central erau însușite de inspectorii de cadre, iar aceștia, la rândul lor, transmiteau indicațiile responsabililor cadriști din fiecare organizație sau sector. Cum nivelul de pregătire era foarte redus în rândul membrilor de partid, nu este greu de imaginat că aceste instrucțiuni nu au fost înțelese decât parțial, iar în multe cazuri, eronat. În acest document se atrage atenția că, în Partid, nu trebuie primiți „foști șefi de cuib, legionari, speculanți, carieriști și cei veniți din URSS”²⁰. Spre exemplu, într-un raport de activitate pe luna februarie a anului 1947 se preciza că în luna respectivă „au fost oprite de la încadrare 4 elemente din care 2 pentru necinste, un element dușmănos și unul venit recent din URSS”²¹. Pentru Partid, manifestările antisociale reprezentau un pericol major și ele erau sesizate în raportul lunar. Înșiruirea unor exemple de atitudini negative precum „șovinism, fracționism, carierism, mahalagism, egalitarism, afacerism” înrădăcina, credem, în conștiința cadristului teroarea și frica, la fel ca temerile constante față de orice potențial membru al partidului.

2.3. Organizarea Secției de Cadre

Instrucțiunile Secției de Cadre a Județenei de Partid Iași amintesc și despre organizarea Resortului Cadrelor, structură extrem de necesară în condițiile valului de înscrieri în PCR. La Conferința Națională a Partidului, din octombrie 1945, numărul membrilor era de 256.863²². Cea mai rapidă creștere din întreaga istorie a partidului se înregistrează în intervalul octombrie 1945-iunie 1946, când în PCR se înscriu jumătate de milion de membri²³. Un aflux atât de mare poate fi explicat și prin creșterea influenței partidului, după martie 1945. Recrutarea în masă a activiștilor, lipsa criteriilor ideologice și a trecutului politic urmărea să suplinească inexistența cadrelor cu experiență necesară instituționalizării partidului²⁴. În numai câțiva ani, PCR devine un „partid de masă”, integrat în societate, reunind în rândurile sale indivizi din categorii sociale și ideologice distincte: muncitori agricoli, membri ai minorităților naționale, foști prizonieri de război, legionari, generali sau ofițeri de comandă, oameni ai Bisericii, intelectuali remarcabili, jurnaliști, afaceriști, bancheri și chiar unii politicieni. În tot acest mozaic ideologic, profesional și etnic, Partidul se confrunta cu probleme organizatorice majore, resimțite în toate filialele. De aici și nevoia firească a organizării Secției de Cadre. Necesitatea definirii cadriștilor naște chiar expresii amuzante, însușite însă de comuniști, formule devenite ulterior instrumente ale limbajului de „lemn”.

¹⁶ *Ibidem*, p. 48.

¹⁷ Gabriel Catalan, *Aspecte ale rebeliunii legionare în cartierul Antim din București*, în „Despre Holocaust și comunism”, Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă, volumul I/2002, Iași, Editura Polirom, 2003, p. 144.

¹⁸ Dosar 12/1946, f. 210.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Dosar 11/1947, f. 21.

²² *Apud* Stelian Tănase, *op. cit.*, p. 46.

²³ Stelian Tănase, *op. cit.*, p. 48.

²⁴ *Ibidem*, p. 47.

Astfel, directivele definesc cadrele drept „fondul de aur al partidului“, „activul de bază“, „cei pe care se bazează Partidul, care duc munca“²⁵.

Valul înscrierilor în partid a cuprins, fără îndoială, și Secția de la Iași. Într-un raport de activitate întocmit la 25 noiembrie 1945 se arăta că în acea lună au fost încadrați în PCR Iași nu mai puțin de 522 de noi membri²⁶. Până la 1 ianuarie 1946, au mai fost înscriși, la Iași, încă 630 de membri²⁷. Verificarea noilor activiști trebuia foarte atent contabilizată, cuantificată, iar în acest sens, instrucțiunile cuprindeau prevederi clare. La fiecare început de lună, sectorul/organizația trimitea la centru „un tabel cu noii membri încadrați în timpul lunii precedente“²⁸. Rubricile tabelului (întocmit în două exemplare) cuprindeau informații despre numărul dosarului personal, numărul fișei, numele și prenumele, data încadrării în partid, de cine a fost recomandat, funcția din acel moment în PCR, profesia anterioară și actuală, gradul de pregătire, locul și data nașterii, domiciliul și activitatea politică anterioară intrării în rândurile activiștilor. Pentru ultimul punct se cere precizarea exactă a grupării politice din care activistul a făcut parte. Într-un registru special, membrii de partid vor fi ordonați după profesie, origine etnică și sex. În document apare următoarea precizare: „Prin categorii sociale înțelegem: muncitori, țărani, funcționari, intelectuali, mic-burghezi, militari“²⁹.

2.4. Cadristul

Inspectorii sau responsabili de cadre, așa cum apar ei în documentele Partidului Comunist, trebuiau să posede calități indispensabile funcției lor. Rolul cadristului era bine precizat – el se ocupa de racolarea cadrelor, cunoașterea lor prin verificarea trecutului și a vieții de zi cu zi, dar și ridicarea lor în funcții importante. De altfel, funcția Secției de Cadre era constituită din două obiective primordiale: studierea documentelor și controlul pe teren. Verificarea trecutului se făcea prin cercetarea referințelor și a caracterizărilor din dosarul personal, dar și a activității politice, profesionale și a vieții private. Era pusă la îndoială obiectivitatea referințelor, de aceea, acestea trebuiau completate cu investigații ce amintesc de modalitățile de lucru ale angajaților Securității: „... documentele nu dau toate datele suficiente pentru cunoașterea tovarășilor, pentru că uneori nu corespund realității ceea ce scrie omul sau spune despre sine trebuie controlat, deoarece oamenii au tendința de a spune ceia ce e mai bun la ei, referințele luate nu sunt întotdeauna obiective și nu sunt întotdeauna complete. Trebuie să controlăm pe teren în activitatea lor vie, să cunoaștem metoda de lucru, manifestările sale, cum sunt privite de mase“³⁰. Conform instrucțiunilor oficiale, responsabilul de cadre era înzestrat cu calități deosebite, indispensabile în lupta cu „dușmanii partidului“: vigilență, disciplină, onestitate, îndrăzneală, curaj, devotament, perseverență, seriozitate. Pentru a reuși în activitatea sa, instructorul cadrist avea nevoie de spirit critic pentru că „orice directivă dată de Partid trebuie să fie studiată, înțeleasă, aplicată“³¹. I se cerea să nu fie bețiv, cartofor sau afemeiat, să aibă spirit autocritic și inițiativă pentru că, nu-i așa, „[i]nițiativa în munca practică este piatra de încercare a capacității de comunist“³². Dar

²⁵ Dosar 12/1945, f. 11.

²⁶ *Ibidem*, f. 22.

²⁷ *Ibidem*, f. 25.

²⁸ *Ibidem*, f. 2.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, f. 11.

³¹ *Ibidem*, f. 12.

³² *Ibidem*.

un responsabil de cadre, spun instrucțiunile Comitetului Central, nu trebuie să fie grăbit în activitatea sa, să nu desconsidere lucrurile mărunte, să nu fie ignorant, să nu fie mecanic în executarea celor cerute, să nu fie sectar în muncă, să nu fie pățimaș în hotărâri, să nu fie comod în muncă. Cum *a vorbi*, pentru comuniști, înseamnă *a divulga*, cadristului i se cere „să nu vorbească prea mult – ceiace nu este necesar”³³.

2.5. Dosarul de partid

Cea mai importantă activitate a inspectorilor cadriști era întocmirea dosarului personal sau a dosarului de cadre. În această privință, preocupările lor erau asemănătoare cu cele ale lucrătorilor Securității din cadrul Direcției I de Informații interne. Prin aceste dosare, Serviciul de Cadre hotăra, de cele mai multe ori, în viața profesională și extraprofesională a oamenilor. Așa cum remarcă și sociologul Septimiu Chelcea, „verdictul cadrelor pecetluia o carieră sau propulsa un om dincolo de valoarea sa”³⁴. De fapt, nu se poate emite astăzi, cel puțin nu susținut la nivel documentar, un răspuns la întrebarea cine și cum făcea avansările/retrogradările în urma studierii dosarelor. Birocratic vorbind, inspectorii erau cei care luau astfel de decizii, dar ne putem imagina că acestea erau încărcate cu un grad mare de subiectivism.

În privința întocmirii dosarului, instrucțiunile C.C.-ului sunt foarte precise: „Fiecare membru de partid va trebui în viitor să aibă un dosar personal. Aceste dosare încep cu cadrele”³⁵. Reglementările cuprinse în documente oferă, de cele mai multe ori, informații privitoare la componența dosarului. Prima fișă atașată acestuia este adeziunea, cu menționarea numelui activistului care a rezolvat cererea. Una dintre cele mai importante piese ale dosarului personal este autobiografia. Aceasta cuprindea informații diverse (numele și prenumele, locul și data nașterii, originea socială (inclusiv meseriile părinților), situația familială, studii, activitatea politică anterioară intrării în PCR) și era anexată, în original, alături de alte trei copii³⁶. De remarcat faptul că setul de întrebări ce viza originea socială era plasat înaintea situației familiale sau militare. Pentru comuniști, explorarea trecutului, cunoașterea individului până în cele mai mici detalii era considerată o profesiune de credință, iar în acest sens activistului i se cerea să specifice cu exactitate numele părinților, ocupațiile lor, ce avere au, ce politică au făcut sau fac, numele fraților sau surorilor, numele copiilor, ce orientare politică îmbrățișează etc.³⁷ De fapt, autobiografia din dosarul de partid se încadrează în tipul biografiilor oficiale provocate (*curriculum vitae*), de aceea, „[n]efiind spontane, ci dimpotrivă obligatorii, nu se mai pune problema de ce erau scrise”³⁸. De cele mai multe ori, membrii de partid, semnatori ai autobiografiilor, se exprimau în limbajul epocii, cu expresii standard sau extrase din context, având tendința de a ascunde anumite momente sub comandamentele timpului și chiar încercând să se caracterizeze cât mai asemănător cu profilul psihomoral al personalității oferită de paradigma noii societăți³⁹. Rudele în străinătate reprezentau pentru activistul de partid una din cele mai grele pete ale dosarului. Rămâi surprins, de multe ori, de cantitatea de date care i se cerea membrului din partid. Astfel, individul era chestionat (desigur, prin intermediul autobiografiei) dacă a fost în străinătate,

³³ *Ibidem*.

³⁴ Septimiu Chelcea, *Oficializarea reprezentării private a propriei vieți. Studiu de caz: dosarul de Cadre al unui profesor universitar, 1950-1965*, în *Sociologie românească*, 2000, 2, p. 136-149.

³⁵ Dosar 12/1945, f. 7.

³⁶ *Ibidem*, f. 3.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Septimiu Chelcea, *op. cit.*, p. 142.

³⁹ *Ibidem*.

la ce întreprindere a lucrat, cine îl cunoaște (în vederea culegerii referințelor), dacă a fost încorporat, dacă a luptat sau dacă a fost decorat, dacă a fost înscris în U.T.C., ce acțiuni a întreprins, ce nume conspirativ a avut în fiecare perioadă de activitate, sancțiunile primite etc.⁴⁰ În mentalul colectiv al timpului, rebeliunea legionară fusese, pentru comuniști, un eveniment de o importanță extraordinară, traumatizantă chiar. În autobiografie, activistul va specifica exact unde a fost în timpul evenimentelor din 21-23 ianuarie 1941 și ce a făcut în această perioadă⁴¹. Cel puțin doi membri de partid erau obligați să semneze autobiografia noului activist pentru a garanta seriozitatea și devotamentul acestuia⁴².

Alt capitol interesant al dosarului de partid era constituit din referințele luate de la alți activiști, de la prieteni, cunoscuți sau chiar rude apropiate, adică de la cei „care cunosc atitudinea și activitatea politică”⁴³. Aceste referințe, anexate adeziunii⁴⁴, erau necesare pentru verificarea autobiografiei, fiind cerute celui care recomanda o persoană, și a datelor din declarații. Dar multe din note ofereau exemple elocvente ale delațiunii, ale minciunii, fricii sau urii dintre oameni. Ceea ce PCR reușise să sădească în numai câțiva ani prin intermediul Securității și, iată un nou instrument, prin Serviciul de Cadre era cea mai palpabilă expresie a terorii comuniste. Denunțurile semnate de cei apropiați membrilor de partid erau introduse între copertile dosarului de personal, dosar ce avea să decidă destinul multor oameni. Într-un raport de activitate pe luna ianuarie a anului 1947 erau prezentați câțiva indivizi, care, datorită unor astfel de referințe, au fost opriți de la încadrarea în partid și, poate, chiar viața profesională sau familială le-a fost afectată. Iată un astfel de exemplu din sectorul II al PCR Iași: „Avasiloaiei Dumitru – celula Țesătura – a declarat în fața a doi tov[arăși] din Comitetul Județean că nu mai vrea să fie membru de partid, atât în timpul campaniei, cât și după aceea n-a vrut să primească nici o muncă”⁴⁵. Un alt caz interesant este cel al lui Băisan Alexandru, muncitor metalurgist la ASAM, „s-a înscris în F.P. (Frontul Plugarilor – n. A.M.) pentru a primi grâu și porumb, instigând toți muncitorii de a [i]eși din partid și a se înscrie în F.P. A fost propus pentru excludere, cazul se află în cercetare”⁴⁶.

Celelalte piese ale dosarului de cadre, așa cum reiese din instrucțiunile pe anul 1946, trebuiau să fie caracterizarea, referatul Secției de Cadre, precum și orice alte documente privitoare la cel în cauză⁴⁷. Aceste documente puteau fi de la acte oficiale, atestând studiile și vechimea în câmpul muncii, până la diplome sau decorații obținute. Caracterizarea activistului era realizată de inspectorul cadrist și era întocmită, pe de o parte, prin analiza documentelor oficiale atașate la dosar, iar pe de altă parte prin cunoașterea directă sau indirectă a celui verificat. Este foarte interesant de observat că o descriere amănunțită a activistului nu se rezuma doar la a înregistra calitățile ori defectele acestuia, ci, prin redactarea unui model, se sugera un anumit comportament social, pe care individul trebuia să și-l însușească. Dar, mai bine, să lăsăm documentul să vorbească de la sine: „caracteristica trebuie să cuprindă: cunoaște linia politică a partidului, o aplică, are pregătire politică (nu slab bun), duce muncă de ridicare politică, îl frământă problemele ce-i stau în față, le adâncește, înțelege ușor problemele, le

⁴⁰ Dosar 12/1946, f. 195.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Dosar 12/1945, f. 2.

⁴³ *Ibidem*, f. 14.

⁴⁴ Dosar 12/1946, f. 226.

⁴⁵ Dosar 11/1947, f. 3.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 4.

⁴⁷ Dosar 12/1946, f. 195.

studiază temeinic, este devotat, este disciplinat, este conștiincios în muncă, are spirit critic și autocritic, are spirit partinic, este atent cu tov.[arășii], ce fel de purtare are în afară de partid, duce muncă colectivă, are metodă de comandă sau de convingere, îndeplinește sarcinile luate, trebuie împins în muncă, are spirit de inițiativă, se poate orienta singur în muncă, ajută pe alții să crească în muncă, se ocupă de viața și sănătatea tovarășilor, este vigilent față de dușmanii partidului [...], are perspective⁴⁸. În schimb, referatul de cadre are o formă mai birocratică, respectă un anumit tipar, se subscrive unor norme și tehnici de redactare. Acesta trebuia realizat „în urma cercetărilor amănunțite pe baza actelor din dosar bine studiate”⁴⁹. Punctele importante ale acestui document se refereau la datele biografice și la activitatea profesională și politică. Dacă la prima secțiune trebuiau indicate date dintre cele mai diverse, de la nume, locul și data nașterii, locul de muncă, originea socială, profesia, starea civilă, unitatea în care a fost satisfăcut serviciul militar, a doua parte se referea la chestiuni mai sensibile (apartenența politică, legături politice sau conspirative, detalii despre încadrarea în PCR etc.)⁵⁰. Cu alte cuvinte, referatul este o interpretare „obiectivă” a autobiografiei, o apreciere scrisă a șefilor serviciului de personal. Nici inspectorii de cadre nu erau scutiți de verificările colegilor lor. Astfel, Secția de Cadre „va confirma în scris calitatea celui care dă referatul, făcând o scurtă caracterizare a acestuia, arătând în ce măsură se poate baza pe declarația dată”⁵¹.

În toată istoria PCR, mai ales după 1945, excluderea membrilor de partid a fost o acțiune care s-a desfășurat pe scară largă, uneori chiar în ședințe furtunoase, transformate în demascări penibile sau în procese ce se sfârșeau prin pierderea locului de muncă, a posibilităților de angajare sau cu ostracizarea publică. Așa cum arată instrucțiunile Secției de Cadre a Comitetului Județean Iași, dosarul unui activist înlăturat din partid trebuia să fie complet, cu toate documentele unui dosar personal obișnuit, la care se adăuga autocritica și hotărârea Biroului Regional/Județean. Pe referatul Secției de Cadre, secretarul politic al organizației de partid era obligat să adauge hotărârea Biroului, cu semnătura și data. Apoi, întregul dosar era înaintat Comitetului Central⁵².

Activitatea în inegalitate a însemnat, pentru o bună parte dintre membrii Partidului Comunist, adoptarea luptei subversive și a unui cod comportamental și lingvistic, ce poate fi asemănat cu cel al lumii interlope. Există în instrucțiunile Secției de Cadre foarte multe referiri în ceea ce privește „căderea”. Desigur, acest termen aparține argoului, dar el rămâne foarte sugestiv pentru înțelegerea atitudinii și a politicii comuniste din perioada postbelică. „Căderea” însemna de fapt deconspirarea, arestarea și anchetarea unui activist comunist în perioada interbelică, după ce PCR fusese scos în afara legii. Un astfel de caz reprezenta o adevărată problemă pentru un responsabil de cadre pentru că, deși acceptat în Partid, el era verificat periodic și era privit cu suspiciune pentru „pata neagră” din propriul dosar. Încadrarea se realiza după un lung șir de verificări la care era supus activistul. Atât lui, cât și celor care îl cunosc, li se cerea să facă referiri la deconspirarea caselor, a tehnicii și a materialului de lucru. Activistul era întrebat dacă fusese confruntat în timpul anchetei la Siguranță, dacă da, cu cine, ce a declarat el, dar și cel cu care se făcuse confruntarea⁵³. În cazul celui care

⁴⁸ Dosar 12/1945, f. 7.

⁴⁹ Dosar 12/1946, f. 203.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Dosar 12/1945, f. 15.

⁵² *Ibidem*, f. 16, dosar 12/1946, f. 208.

⁵³ Dosar 12/1946, f. 208.

suferise o „cădere“, referințele se înmulțeau întrucât cercul celor chestionați era sporit pentru o anchetă amănunțită. Se cereau relații de la cei care îi cunoșteau purtarea la Siguranță, din închisoare, precum și de la cei care știau împrejurările în care se produsese arestarea. Metodele de anchetă erau foarte asemănătoare cu cele ale Securității. Presiunea psihică exercitată de membrii serviciului de personal prin cerința repetată de a răspunde în scris (prin completări la autobiografie, declarații sau simple note) unor întrebări precum ce ai declarat, ce ai recunoscut, pe cine ai deconspirat, ce ai făcut după ce ai fost eliberat, cu ce te-ai ocupat de la 23 august până în prezent⁵⁴, era imensă. Repetatele cereri de completare a autobiografiei vizau puncte sensibile care însemnau oferirea numelor celor arestați înaintea lui și a celor de după el, cum s-a ajuns la arestare, dacă a dezvăluit legăturile cu membrii celulei comuniste, în ce localitate, la ce tribunal civil sau militar și în ce an s-a judecat procesul, desfășurarea acestuia, pedeapsa primită, atitudinea ilegalistilor din închisori, numele anchetatorilor de la Siguranță, sancțiunile primite din partea partidului în urma căderii, identitatea celui care i le-a comunicat etc.⁵⁵. Tocmai din aceste interogatorii repetate, prelungite, din zecile de pagini de declarații, reieșeau, de multe ori, amănunte noi, detalii nebănuite, extrase involuntar de anchetat din propria memorie. De același tratament „blând“ beneficiau și cei care veniseră din străinătate, încadrarea lor făcându-se doar cu avizul Secției Centrale de Cadre⁵⁶. Nici în acest caz tirul întrebărilor nu era mai moderat. Individului i se cerea să clarifice chestiuni legate de viața sa precum: când și de ce a plecat în străinătate, dacă a plecat cu aprobarea partidului (în cazul în care era înscris în partid), ce organizație de partid i-a dat aprobarea și cine i-a comunicat-o, ce legături a stabilit în afara granițelor sau când și pentru ce motive s-a întors în țară.

În primii ani după cel de-al doilea război mondial, referențialul noului tip uman era constituit din apartenența la clasa muncitoare și însușirea ideologiei comuniste. A fi membru al Partidului Comunist Român era o datorie și chiar o onoare. Dar, așa cum ne arată instrucțiunile de la Iași, pentru a deveni comunist era necesar un adevărat stagiul în partid. Spre exemplu, într-o notă emisă în 1945 de Comitetul Central se stabilea că „legăturile de muncă avute cu membrii de partid nu înseamnă, prin acest simplu fapt, că face parte din Partid“⁵⁷. Este marcată și calitatea expresiei „funcție de partid“ care însemna, la nivelul cel mai scăzut, membru în biroul de celulă sau secretar de celulă. Decizia prin care un individ era încadrat oficial în partid era luată de Biroul Regional, care analiza dosarul personal și referatul, supuse aprobării de Secția de Cadre.

2.6. Cotizația și carnetul de membru

Un document interesant ocupă ultimele pagini ale dosarului 11/1947 și se referă la plata cotizațiilor de partid. Până când istoricii vor elucidă sumele uriașe pe care PCR le-a rulat de-a lungul deceniilor, fără nici o justificare legală, ne rezumăm la a prezenta detalii privitoare la contribuțiile bănești ale simplilor membri de partid. Cunoscută ca „una din principalele îndatoriri ale unui membru de partid“, cotizația de membru a fost deseori minimalizată chiar de personaje influente din fruntea PCR⁵⁸. Așadar, pentru că neachitarea acestor sume devenise aproape o obișnuință, Comitetul Central a fixat, în 1947, printr-o directivă, sumele care urmau să fie încasate, dar și instrumentele de

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ Dosar 12/1945, f. 14.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 17.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 13.

⁵⁸ Dosar 11/1947, f. 169.

control. Persoanele cu loc de muncă stabil plăteau 1% din salariu, în vreme ce activiștii fără venituri fixe (studenți, țărani, femei casnice) urmau să achite o cotizație de 2.000 de lei. Plățile făcute erau trecute în carnetele de membru de partid (cu semnătură și ștampilă). Repartizarea sumelor se făcea după cum urmează: 30% din acest fond revenea Comitetului Central, 30% celulei/organizației de partid, iar 40% Comitetului Județean. Pentru controlul strict al banilor, contabilizarea se realiza la nivel de individ, de celulă, Comitet Județean și, în cele din urmă, Comitet Central; organul suprem din București avertiza totodată filialele din teritoriu să adune cotizațiile⁵⁹.

Puțini foști membri de partid, chiar dintre cei bătrâni, își mai aduc astăzi aminte când au primit în mână celebrul carnet roșu, cu litere aurite, de membru. La această întrebare încercăm să răspundem prin prisma unei note date 10 iunie 1945 și venite pe adresa Secției de Cadre a Comitetului Județean Iași. Comitetul Central, se spune în document, „a decis eliberarea carnetelor de membru absolut tuturor membrilor de partid”⁶⁰. Dincolo de această hotărâre, secțiile județene de cadre erau obligate să întocmească tabele, redactate la mașina de scris, în care să fie trecute numele persoanelor, data nașterii și a înregimentării în PCR. La rândul lor, membrii predau trei fotografii semnate pe verso⁶¹.

2.7. Șabloanele birocratice

Universul birocratic al activiștilor ieșeni era, după câte se pare, destul de limitat. Mulți dintre ei, și aici ne referim la cei cu funcții în aparatul de partid, nu știau să redacteze un raport de activitate sau un plan de muncă, se declarau incapabili să urmărească trecutul unui membru de partid sau aveau prea puține cunoștințe în privința orientării politice. De aceea, dar și pentru a-i disciplina și a-i supune unor reguli și tipare interne, Comitetul Central a trimis, în 1946, mai multe modele după care trebuiau întocmite documentele. Printre primele forme de acte oficiale, se regăsește documentul intitulat „Cum se întocmește un raport al Resortului de Cadre/Secției de Cadre”. În acest șablon birocratic, se găsesc și definiții interesante ale unui astfel de document. Spre exemplu, aflăm că „Raportul este unul din mijloacele de informare a conducerii de partid. În baza raportului, conducerea cunoscând situația organizației, poate [da] sarcini, care să se potrivească cu această situație”⁶². Raportul de activitate, spun directivele Comitetului Central, trebuia să fie clar, cu fapte reale, prezentate pe scurt, dar la obiect, fără a se ascunde detalii sau a se cosmetiza în mod intenționat⁶³. Faptele expuse urmau să oglindească activitatea Secției de Cadre, dar și a celorlalte organizații. În plus, era necesar ca raportul să ofere detalii în ceea ce privește numele activiștilor și comportamentul lor pe linie de partid⁶⁴.

Modelul referitor la realizarea rapoartelor de activitate mai preciza: „În nici un caz nu se va scrie în raport «am descoperit în partid trei legionari, doi afaceriști etc.» și se va scri[e] numele fiecăruia[,] ce anume rezultă din cercetările făcute asupra fiecăruia în parte și ce măsuri s[-]au luat”⁶⁵. O altă trăsătură a raportului este precizia și ordinea ideilor expuse. În acest sens, în șablon, detaliat pe două pagini, erau specificate categoriile de conținut. După formulele de identificare obișnuite (Partidul Munci-

⁵⁹ *Ibidem*, f. 169-170.

⁶⁰ Dosar 12/1945, f. 4.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² Dosar 12/1946, f. 221.

⁶³ *Ibidem*, f. 221, 224.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 221.

toresc/Comunist Român, Comitetul Județean Iași, Secția de Cadre, data redactării și destinatarul, Comitetul Central), prima secțiune se intitula „Sarcinile avute”⁶⁶. Urmău alte categorii: „Cum s-a aplicat linia politică” (despre sprijinul dat Guvernului, situația economică din cadrul organizației, disputele cu celelalte formațiuni politice, dar și greșelile comise, „autocritica” și măsurile întreprinse pentru înlăturarea acestora), „Pregătirea cadrelor” (despre nivelul ideologic al activiștilor, discuțiile purtate, amănunte despre școlile de partid, pregătirea lectorilor de la aceste școli, calificativele absolvenților sau încadrarea lor în funcții importante din partid), „Vigilența și asigurarea curățeniei partidului” (despre cazurile indivizilor respinși la încadrarea în partid, abaterile membrilor, a celor descoperiți de inspectorii de cadre; sunt vizați foștii legionari, comercianții, traseiștii politici), „Securitatea” (paza sediului, siguranța documentelor, distrugerea fișelor compromițătoare)⁶⁷. Celelalte secțiuni erau dedicate activiștilor de partid: „Cunoașterea și repartizarea cadrelor” (calitatea și numărul activiștilor din fiecare organizație, descrierea membrilor, cu „munca lor de partid și viața particulară, cu calitățile și slăbiciunile lor”, date despre cei promovați sau evidențiați), „Grija de cadre” (posibilitățile de trai ale membrilor și eventualul ajutor acordat)⁶⁸. Ultimele trei segmente priveau activitatea Secției, în ansamblu: „Organizarea Secției și munca administrativă” (amănunte semnificative despre serviciul de cadre, activitățile derulate, anchetele în desfășurare și cele finalizate), „Lipsuri și greșeli” și „Sarcini și plan de muncă” (pentru proxima lună)⁶⁹. Rapoartele erau șampilate și semnate de responsabilul Secției de Cadre⁷⁰.

2.8. Probleme curente: atitudini politice, chestiuni economice, școli de cadre și siguranța documentelor

Așadar, dincolo de reglementările punctuale venite de la București, existau și clarificări de ordin general, pentru întreaga structură a cadriștilor. Fie că era vorba de chestiuni strict birocratice sau de atitudini impuse pentru antrenarea în activitățile de poliție politică. Într-o notă sosită pe adresa Comitetului Județean Iași și destinată Secției de Cadre, se cerea combaterea atitudinilor ostile partidului precum „șovinism, fracționism, carierism, mahalagism, egalitarism, afacerism”⁷¹. De asemenea, la fel cum sancționările erau semnalate, acest lucru se întâmpla și cu promovările („Mișcarea cadrelor”). Mai mult, pentru o evidență cât mai exactă a activiștilor, cei care își schimbau domiciliul în județ erau obligați să posede un bilet de mutare, pentru locuri mai îndepărtate operațiunea implicând documente suplimentare (o dovadă din partea responsabilului ultimei organizații și o scurtă caracterizare)⁷².

„Instrucțiunile cu privire la întărirea aparatului fiscal”⁷³ au fost trimise Comitetului Județean Iași pentru a-i familiariza pe activiști cu problemele economice, dar și pentru a-i instrui în ceea ce privește propaganda. În document⁷⁴ se subliniază faptul că, la acea dată, Ministerul de Finanțe pregătea o reformă fiscală. Este amintit, de

⁶⁶ *Ibidem*, f. 221, 216, 224.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 216, 221-222, 224.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 216-217, 222, 224.

⁶⁹ *Ibidem*, f. 217, 222, 225.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*, f. 226.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Deoarece se vorbește despre Vasile Luca, ministrul Finanțelor, deducem că acest document a fost emis după 6 noiembrie 1947, dată la care liderul comunist a ocupat această funcție (Ion Alexandrescu, Ion Bulei, Ion Mamina, Ioan Scurtu, *Enciclopedia de istorie a României*, București, Editura Meronia, 2000, p. 119).

⁷⁴ Dosar 12/1946, f. 229-230.

asemenea, numele lui Vasile Luca⁷⁵ care, în calitatea sa de ministru, „din primele zile a curățit o bună parte din vârfurile conducătoare ale Ministerului și a Direcțiunilor anexe”⁷⁶. Directiva cerea membrilor să se deplaseze pe teren pentru a convinge sătenii să achite impozitele, amintind exemplele negative ale unor activiști comuniști (din comunele Letea Veche, Uiești, județul Vlașca, Grădinari, județul Ilfov) care au condus acțiunile contestatate. Numirea agenților fiscali era făcută de Ministerul Finanțelor, la propunerile Comitetelor Județene, dar aceștia trebuiau să îndeplinească o serie de condiții. Printre ele, se număra: „să fie devotat regimului” sau „să aibă un nivel politic [...] potrivit” (a se citi – să fie comunist)⁷⁷. În plus, documentul anunța deschiderea, la București, a Școlii de controlori fiscali cu durata de o lună, masa și cazarea fiind asigurate.

Chiar înainte de încadrarea la această școală, candidații urmau să fie verificați drastic⁷⁸ de comitetele județene, prin secțiile de cadre, la indicațiile clare ale C.C.-ului⁷⁹. La astfel de școli de cadre, cunoștințele ideologice ale candidaților trebuiau să fie relativ bune, să aibă experiență în activitatea cu membrii de partid; nu erau acceptați cei suferinzi (surzi sau cu deficiențe de vorbire)⁸⁰. La finalul cursurilor, absolvenții școlilor de cadre erau caracterizați. Cadriștii notau despre nivelul pregătirii politice, despre activitatea lor în timpul școlii, calitățile personale, comportamentul în viața particulară și față de membrii de partid⁸¹. Totodată, inspectorii de cadre trebuiau să indice postul în ierarhia de partid care li se potriva cel mai bine.

Propaganda pusă la cale de „ideologii” Partidului Comunist începea chiar cu eșaloanele inferioare ale formațiunii politice. Câte ceva despre orientarea politică a membrilor de partid am aflat dintr-o fișă cu instrucțiuni primite de la Comitetul Central.

⁷⁵ Vasile Luca (1898-1960) s-a născut în Transilvania (Comuna Cătălina, județul Covasna) într-o familie de maghiari, numele său real fiind Luka Laszlo. Muncitor lăcătuș, după absolvirea școlii de ucenici, s-a alăturat în 1919 armatei revoluționare conduse de Béla Kun, conducătorul Republicii Sovietice Ungare, iar apoi cercurilor comuniste din România, mai exact la Brașov; dimpotrivă, unele surse spun chiar că a luptat într-un detașament secuiesc („Divizia secuiască”) împotriva liderului maghiar. Ca mulți alți ilegaliști, Luca a fost arestat în 1924 în calitatea sa de secretar regional al PCR Brașov. După unele dispute, a fost retrogradat și trimis dincolo de Carpați, în Moldova, după care a fost din nou încarcerat (1933-1938). În 1938, a fost ales membru al Comitetului Central, iar doi ani mai târziu încearcă să treacă frontiera în URSS, dar este capturat, și apoi eliberat de sovietici. A stat până în 1944 la Moscova, unde a obținut și cetățenia sovietică, fiind deputat în Sovietul Suprem al Ucrainei (1940-1944). După 23 august, s-a întors în România împreună cu Ana Pauker. Proaspătul general al Armatei române a devenit, în noiembrie 1947, ministrul Finanțelor, portofoliu părăsit în 1952; totodată, a deținut și demnitatea de vicepremier. Declinul fostului deputat al Ucrainei a început în 1952, când a fost acuzat pentru „deviaționism de dreapta”, după care s-a recurs la arestarea sa și, sub crunte torturi, a recunoscut „faptele”, printre care și complicitatea cu Siguranța. Judecat și condamnat la moarte, Vasile Luca a decedat în penitenciarul Aiud în 1963, după ce pedeapsa îi fusese comutată în muncă silnică pe viață. La trei ani de la moartea lui Gheorghiu-Dej, Luca a fost reabilitat (Gheorghe Crișan, *Piramida puterii: oameni politici și de stat din România (23 august 1944-22 decembrie 1989)*, București, Editura Pro Historia, 2001, p. 165; Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, *Membrii C.C. al P.C.R. 1945-1989. Dicționar*, coordonat de Florica Dobre, Studiu introductiv de Nicoleta Ionescu-Gură, București, Editura Enciclopedică, 2004, p. 365; Vladimir Tismăneanu, *Fantoma lui Gheorghiu-Dej*, prefată de Mircea Mihăieș, traduceri de Mircea Mihăieș, Alina Ghimpu, Ioana Ploșteanu, Diana Roșcu, Laura Sion, București, Editura Univers, 1995, p. 208-209; idem, *Arheologia terorii*, ed. II, București, Editura All, 1998, p. 171-181; Ghiță Ionescu, *op. cit.*, p. 392).

⁷⁶ Dosar 12/1946, f. 229.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ Într-un document intitulat „Instrucțiuni privitoare la selecționarea elevilor pentru școli electorale, școli de cadre și școli de îndrumători”, se amintea faptul că datorită anchetelor superficiale a secțiilor de cadre județene, în Comitetul Central au fost admiși foști legionari sau personaje cu un trecut dubios. O parte dintre aceștia se prezentaseră cu referințe și caracterizări excelente din teritoriu (*Ibidem*, f. 232).

⁷⁹ *Ibidem*, f. 230.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 232.

⁸¹ *Ibidem*, f. 234.

Deoarece în document se vorbește de un număr de 600.000 de membri în toată țara⁸², putem aprecia că acesta a fost emis în 1947, când formațiunea politică a ajuns până la 700.000 de adepți⁸³. Reorganizarea PCR urmărea reorganizarea unor activiști în ierarhia filialelor locale și amintea că nu se pot exclude membri fără acordul Comitetului Central⁸⁴. În același timp, li se cerea activiștilor să-l sprijine pe Gheorghiu-Dej și era, totodată, o încercare disperată de a pleda pentru revigorarea producției care, subliniau activiștii Comitetului Central, reprezenta doar 40-50% față de cea de dinainte de război⁸⁵. De asemenea, se mai cereau cadrelor să explice sătenilor ce este colhozul, să facă ședințele mai „atrăgătoare”, să întărească disciplina și spiritul conspirativ, să ceară membrilor de partid să nu părăsească locul de muncă decât cu acordul comitetului de partid din instituția respectivă⁸⁶.

Viața internă a structurii comuniste nu se rezuma doar la întocmirea dosarelor și încadrarea noilor membri. Citirea zilnică a gazetei *Scântea* și a „materialului de partid” (programul PCR, diferite extrase din Lenin) erau doar două activități curente ale comuniștilor ieșeni. Racolarea cadriștilor necesita multă vigilență și verificări multiple, de aceea, de cele mai multe ori, aceștia erau supravegheați mai multe luni pentru a deveni inspectori voluntari. Un fragment deosebit de interesant se desprinde dintr-o notă primită de la Comitetul Central în privința orientării politice: „Cunoașterea compoziției sociale și naționale a cadrelor pentru a ne da seama dacă ungurii sau alții vin în număr fie prea mare sau mic, să...”⁸⁷.

Asigurarea securității documentelor de partid era o sarcină primordială pentru orice activist, așa cum am mai arătat și în capitolul anterior. Spre exemplu, dosarele personale nu puteau fi manipulate decât de către membrii Secției de Cadre. Un singur semn de întrebare era necesar pentru discutarea, în cadrul ședinței, a cazului unui membru obișnuit de partid – „Un dosar pe care l-ai semnalat dubios, nu se poate lua o hotărâre de unul singur, fără să fie discutat în colectiv”⁸⁸. Abaterile de la linia Partidului erau sancționate cu avertisment, vot de blam, avertisment și vot de blam sau excludere, în funcție de gravitatea cazului; toate cazurile erau judecate de celula din care făcea parte activistul, urmând ca Secția de Cadre să întocmească dosarul, trimis apoi la Județeană Iași⁸⁹.

În volumul *Securiștii partidului. Serviciul de cadre al P.C.R. ca poliție politică* (Iași, Editura Polirom, 2002), lucrare coordonată de Marius Oprea, Nicolae Videnie a publicat, în studiul său, *De la autobiografie la delațiune. Material suplimentar la dosarele de cadre*, un document foarte amplu, elaborat de Comitetul Central, datat 1957-1971⁹⁰. Aceste instrucțiuni sunt, de fapt, reglementări oficiale, cu putere de lege, pentru organizarea evidenței cadrelor din nomenclatura de partid și pentru întocmirea dosarelor personale. Indicațiile oficiale de după 1950 se bazează, credem, pe reglementări mai vechi precum cele prezentate în acest studiu. Ori, cercetarea noastră a demonstrat că directivele din anii 1945-1947 sunt, până la proba contrarie, primele instrucțiuni privind cadrele de partid.

⁸² *Ibidem*, f. 218.

⁸³ Stelian Tănase, *op. cit.*, p. 48.

⁸⁴ Dosar 12/1946, f. 218.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Ibidem*, f. 219.

⁸⁸ Dosar 44/1948, f. 45.

⁸⁹ Dosar 12/1946, f. 226.

⁹⁰ Nicolae Videnie, *De la autobiografie la delațiune. Material suplimentar la dosarele de cadre*, în Marius Oprea (coord.), *Securiștii...*, p. 31-45.

Așa cum am văzut, Partidul Comunist Român s-a creat, a funcționat și a rezistat vremurilor tocmai datorită sistemului de teroare impus în interiorul său. Deși se dorea a fi o grupare politică modernă, PCR a fost de-a lungul istoriei sale un nesfârșit generator de abuzuri, teroare și infracțiuni îndreptate atât împotriva celor care îi serveau interesele, cât și împotriva adversarilor de pe scena politică. Articolul al doilea din statutul Partidului reglementa calitatea de membru: „poate fi membru al PCR-ului oricine de la vârsta de 18 ani fără deosebire de naționalitate, rasă, sex, dacă recunoaște programul și scopul final al Partidului, activează în una din organizațiile lui, se supune hotărârilor luate de el și plătește cotizația de membru”⁹¹. Deși lucrurile erau aparent foarte simple, în realitate calitatea de membru al Partidului Comunist Român era dobândită cu multă greutate. Serviciul de Cadre investiga viața privată și profesională a individului prin intermediul inspectorilor voluntari ce au întreprins ani în șir activități de poliție politică asemenea angajaților Securității. O astfel de activitate era atent organizată și reglementată prin instrucțiuni clare, instrucțiuni prezentate pe larg în acest capitol. Aproape necunoscut în epocă, Serviciul de Cadre se înfățișează cu greu astăzi, dar documentele inedite care încep să iasă la lumină, printre care și cele prezentate de noi, vorbesc despre perfidia acțiunilor sale.

THE INSTRUCTIONS OF THE PERSONNEL OFFICE.
CASE STUDY ON THE COMMUNIST PARTY COUNTY COMMITTEE ARCHIVES IASI
(Summary)

The activity of the Personnel Office and its workers was settled through some secret official statements/directives known as instructions. The way to become a member of the Romanian Communist Party was an important part of these instructions. Enrolling in the Communist Party couldn't have been done without the approval of the Central Committee and without the candidate's answer to some precise questions. The most interesting statements referred to outlaws and former iron guardists. In the proscribed category were also included the once that came from Soviet Union and also the “bourgeois elements”. But, those instructions referred also to the Personnel Office administration, to the obligations and abilities that an officer inspector should have had. The main activities of an officer inspector consisted in researching and verifying the Party members in order to write the personal file (the Party file). The parts of the file (adhesion, autobiography, references, characterization, report etc.) were completed as a result of inquiries which involved a great number of relatives, friends, and also as a result of the interrogatories. Once a member of RCP, the activist received the Party membership card and was obliged to pay a monthly quota related to their incomes. The amount collected from these payments had a precise destination, most part of it being subscribed in the Party County Committee account.

Because of the incapacity of the officer inspectors in drawing accurate forms the Central Committee drawn up and sent a bunch of model documents. In the instructions set from 1945-1947 were also included some pages referring to economic aspects of that moment, the “ideological work”, propaganda problems and different types of Party penalties. Another important issue of these directives referred to insuring the security of documents and headquarters.

⁹¹ Dosar 11/1947, f. 167.

DAN CONSTANTIN MĂȚĂ

SIGURANȚA STATULUI ÎN ROMÂNIA „DEMOCRAT-POPULARĂ”. CAZUL INFRAȚIUNILOR „CONTRAREVOLUȚIONARE”

Legislația penală este, în esența ei, produsul unei epoci și modalitatea de exprimare, în planul represiunii penale, a regimului politic care a emanat respectiva legislație. Deși sunt anumite principii care se regăsesc în toate legislațiile și sunt perceptibile în întreaga evoluție a dreptului penal, incriminarea anumitor fapte și dezincriminarea altora diferă, invariabil, de la un regim politic la altul. Din acest motiv, transformările dreptului penal nu pot fi dissociate de evoluția organizării etatice. Simbioza dintre dreptul penal și organizarea de stat este atât de evidentă încât unul din importanții doctrinari ai dreptului penal român scria că „la fiecare tip de Stat corespunde un alt tip de drept penal. Fiecare noțiune juridică are tratament variat după tipul Statului în care se integrează”¹.

Un exemplu elocvent, în acest sens, îl reprezintă infracțiunile contra siguranței statului. Istoria dreptului penal român modern demonstrează incontestabila corelație care a existat între conceptul, conținutul infracțiunilor contra statului și noțiunea de stat, precum și degradarea acestui concept pe măsura monopolizării și concentrării puterii politice. Percepute ca fiind cele mai grave fapte penale, acțiunile contra siguranței statului au cunoscut o evoluție continuă sub imboldul ideilor liberale și umanitariste din a doua jumătate a secolului XIX, suferind apoi, din a doua jumătate a deceniului patru al secolului următor, un puternic recul, odată cu instaurarea în viața politică românească a regimurilor dictatoriale. S-a ajuns, astfel, la nefiresca situație ca incriminarea, tot mai severă, a acestor infracțiuni să slujească mai puțin ideea ocrotirii statului în însăși substanța lui și mai mult necesitatea prezervării unor regimuri politice autoritare.

După 6 martie 1945, una din cele mai eficiente căi pentru impunerea modelului totalitar sovietic și instaurarea regimului comunist în România a fost adoptarea unei vaste legislații represive care a vizat, pentru început, membrii guvernului Antonescu și oamenii fostului regim și, ulterior, adversarii politici ai comuniștilor². Începând cu anul 1948, legislația penală cunoaște o puternică ideologizare, fiind transformată într-un

¹ Petre Pandrea, *Metodologia penală română sau „controversa Tanoviceanu – Dongoroz”*, Extras din „Revista Română de Criminologie”, nr. 2, 1942, Imprimeria și Legătoria Penitenciarului „Văcărești”, 1943, p. 43.

² Ion Bălan, *Regimul concentrațional din România, 1945-1964*, București, Editura Fundației Academia Civică, 2000, p. 31 și *passim*; Gheorghe Onișoru, *O clasificare a represiunii*, în *Addenda la Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin, Cartea Neagră a comunismului, Crime, teroare, represiune*, București, Humanitas, Fundația Academia Civică, 1998, p. 732-733; Marius Lupu, Cornel Nicoară, Gheorghe Onișoru, *Cu unanimitate de voturi, Sentințe politice adunate și comentate*, București, Fundația Academia Civică, 1997, p. 9-10; Gh. Diaconescu, *Justiția în cei 10 ani de la eliberarea patriei noastre*, în „Justiția Nouă”, anul X, nr. 4, 1954, p. 442.

instrument pentru consolidarea puterii noului regim. În mod previzibil, cea mai afectată parte a acestei legislații a fost materia infracțiunilor contra siguranței statului.

Codul penal „Regele Carol al II-lea” din 18 martie 1936, intrat în vigoare la data de 1 ianuarie 1937, era o lege penală modernă, rod a aproape două decenii de proiecte legislative și de îmbunătățiri propuse de doctrina juridică³. În cuprinsul Titlului I, *Crime și delikte contra statului*, erau incriminate infracțiunile care pun în pericol existența și independența statului, integritatea teritoriului, forma de guvernământ, instituțiile politice etc. Cu excepția unor elemente care dezvăluie tendințele autoritariste ce se profilau pe scena politică românească (precum catalogarea, în cuprinsul articolului 204 alineatul 1, atentatului contra vieții, integrității corporale sau libertății Regelui drept „crimă de înaltă trădare”⁴), materia infracțiunilor contra siguranței statului îngloba, într-un număr de articole mult sporit față de Codul penal anterior, cele mai recente și înaintate viziuni din legislația penală europeană și din știința dreptului penal.

După proclamarea Republicii Populare Române, deși a avut loc un amplu proces legislativ de transformare instituțională a statului român, Codul penal din 1936 a fost menținut în vigoare. Însă, în cele două decenii de coabitare dintre legea penală generală elaborată în timpul monarhiei și România „democrat-populară” au avut loc numeroase modificări și completări care au transformat substanțial această lege, cu scopul declarat de „a servi și face față nevoilor imediate ale politicii represive a statului democrat popular”⁵. În condițiile declarării necesității continuării luptei de clasă și după preluarea puterii, în faza de trecere de la capitalism la socialism, dreptul penal a fost uzitat ca un important instrument în îndeplinirea celei mai importante funcții a regimului, aceea de „reprimare a claselor exploatoare, doborâte de la putere”⁶. Din această perspectivă, cea mai spectaculoasă mutație s-a înregistrat în materia crimelor și delictelor contra statului, determinată de apariția unei noi interpretări a conceptului de siguranță a statului.

Doctrina din perioada interbelică prezenta siguranța statului ca fiind un „interes juridic” protejat penal prin sancționarea crimelor și delictelor care lovesc în preocuparea esențială a statului de a-și păstra existența, integritatea și independența sa în raport cu alte state (siguranța exterioară) și de a-și menține forma de guvernământ și ordinea publică în raport cu cetățenii săi (siguranța interioară)⁷. Doctrina penală socialistă a criticat această viziune „burgheză” și a venit cu o nouă interpretare asupra acestei noțiuni, interpretare puternic influențată de doctrina penală sovietică. La nivel terminologic, a renunțat, fără o explicație teoretică amănunțită, la noțiunea, tradițională în dreptul penal român, de „siguranță a statului” și a preluat noțiunea de „securitate a statului”. La nivel conceptual, s-a dat o puternică orientare ideologică prin sublinierea protejării nu a statului în sine, ca depozitar al valorilor fundamentale ale colectivității, ci al regimului politic interpretat în mod abuziv ca fiind păstrătorul acestor valori. Din

³ *Expunerea de motive pentru Codul penal Carol al II-lea întocmită de Consiliul Legislativ*, Extras din „Revista de Drept penal și Știință penitenciară”, nr. 3-4, 1940, București, Imprimeria „Văcărești”, 1940, p. 3-7; Petre Ionescu-Muscel, *Istoria dreptului penal român. Studiu comparat. Istorie, filozofie, drept*, București, Editura „Revista pozitivă penală și penitenciară”, 1931, p. 187-192.

⁴ Constantin G. Rătescu, I. Ionescu-Dolj, Traian Pop, I. Gr. Periețeanu, Mihail I. Papadopolu, Vintilă Dongoroz, N. Pavelescu, *Codul penal Carol al II-lea adnotat*, vol. II, *Partea specială I (Art. 184-442)*, București, Editura Librăriei Socec&Co., S.A., 1937, p. 49.

⁵ Gr. Răpeanu, *Manual de drept penal al R.P.R., Partea specială*, vol. I, București, 1960, p. 10.

⁶ Berthold Braunstein, *Dreptul penal al R.P.R. (Partea specială)*, Partea I-a, Iași, 1959, p. 4.

⁷ Vintilă Dongoroz, *Drept penal, Partea specială*, volumul I (partea I-a), *Noțiuni generale și infracțiuni contra siguranței exterioare a statului (art. 66-75 Cod penal)*, București, Editura „Curierul Judiciar” S.A., 1929, p. 50-52; idem, *Curs de drept și procedură penală. Cu aplicațiuni la funcționarii publici*, București, Tipografia „Curierul Judiciar” S.A., 1930, p. 159.

această perspectivă, securitatea externă a statului a fost interpretată ca fiind „apărarea dictaturii proletariatului exprimată în raporturile politico-juridice privitoare la independența, suveranitatea și unitatea politico-juridică a statului nostru democrat-popular, la integritatea teritoriului său, la forța sau tăria morală și materială a statului în lupta cu dușmanii săi externi, la renumele și prestigiul acestuia în comunitatea internațională, precum și la relațiile pașnice, de colaborare internațională dintre statul democrat-popular român și celelalte state străine”⁸.

În mod evident, conținutul politic a fost mult mai accentuat în cazul definirii noțiunii de „securitate internă a statului”. Consacrată pentru prima dată terminologic în cuprinsul articolului 1 litera c al Decretului nr. 199/1950, această noțiune a fost prezentată ca o „expresie generică al cărei înțeles se referă la apărarea regimului de democrație populară, a puterii populare a oamenilor muncii de la orașe și sate și a orânduirii sociale și de stat al R.P.R., la forma constituțională și structura organelor statului democrat-popular, ca expresie a dictaturii clasei muncitoare în țara noastră”⁹. Totodată, s-a plecat de la ideea că noțiunea de „siguranță internă a statului” este insuficientă pentru a surprinde întregul conținut social-politic al intereselor și valorilor protejate penal, fiind recomandată înlocuirea ei cu formula „bazele sociale și politice ale regimului democrat-popular”, considerată mult mai adecvată scopului urmărit de legiuitor¹⁰.

Ca expresie a acestei viziuni asupra noțiunii de siguranță/securitate a statului, reglementarea infracțiunilor îndreptate împotriva acestei valori a suferit modificări majore în sensul extinderii sferei actelor materiale incriminate, al înăsprii regimului sancționator și, mai ales, al definirii scopului săvârșirii acestor infracțiuni. Apare în acest mod o noțiune absolut nouă în istoria dreptului penal român, noțiunea de „infracțiune contrarevoluționară”.

Spre deosebire de legislația penală sovietică¹¹, legislația penală a României „democrat-populară”, interpretată ca una de tranziție, nu definește noțiunea generală de „infracțiune contrarevoluționară”, ca un ansamblu de trăsături comune proprii conținutului fiecărei infracțiuni din această categorie. În consecință, a revenit doctrinei sarcina de a elabora o definiție a acestei noțiuni. Pornind de la modelul oferit de literatura juridică sovietică¹², folosind „singura metodă științifică de cercetare a dreptului

⁸ Stoica Aug. Oliviu, *Drept penal, Partea specială*, vol. I, Cluj, Litografia Învățământului, 1958, p. 138.

⁹ *Ibidem*, p. 190.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Noțiunea de „infracțiune contrarevoluționară” a fost uzitată în dreptul sovietic imediat după dobândirea puterii, în noiembrie 1917, într-o serie de decrete și legi cu privire la instituirea „tribunalelor militare revoluționare”. În articolul 57 al Codul penal al Republicii Sovietice Federative Socialiste Ruse, din anul 1922, s-a dat, în urma indicațiilor exprese ale lui Lenin (cunoscută fiind, în acest sens, scrisoarea liderului sovietic către D.I. Curschi, comisarul poporului pentru justiție) o reglementare expresă acestei noțiuni. În anii următori, această noțiune a suferit modificări esențiale, precum cele din iunie 1923 și februarie 1927, în sensul lărgirii elementului material și a sferei intenției „contrarevoluționare” (vezi A. A. Ghertenson, Z. A. Vâșinscaia (sub redacția), *Drept penal sovietic, Partea specială*, București, Editura de Stat pentru Literatură Științifică, 1953, p. 60-66). Preluând fără modificări, la fel ca și codurile penale ale celorlalte republici unionale, definiția dată în articolul 1 din *Legea pentru sancționarea infracțiunilor contra statului* (februarie 1927), Codul penal al Republicii Sovietice Federative Socialiste Ruse din anul 1926, incrimina în alineatul 1 al articolului 58¹ ca fiind contrarevoluționar „orice fapt având drept scop răsturnarea, subminarea sau slăbirea puterii suverane a Sovietelor muncitorești-țărănești, a celor aleși de aceștia în baza Constituției U.R.S.S. și a Constituțiilor republicilor unionale și autonome, sau având drept scop subminarea sau slăbirea siguranței exterioare a U.R.S.S. și a cuceririlor fundamentale economice, politice și naționale ale revoluției proletare” (vezi *Codul penal al R.S.F.S.R., Textul oficial cu modificările până la 1 noiembrie 1946*, București, Editura de Stat pentru literatură juridică, 1949, p. 25).

¹² Criticând metodologia de cercetare a școlii penale liberale, juriștii sovietici, în frunte cu A. I. Vâșinschi, considerau metoda formal-juridică de soluționare a cauzelor judiciare ca fiind „o metodă care

penal¹³, metoda dialecticei marxiste (metodă recomandată ca fiind diametral opusă celei utilizate de „școala tehnico-juridică”¹⁴, prin cercetarea fenomenului infracțional în funcție de condițiile social-politice în care iau naștere raporturile penale¹⁵) și luând în considerare mai multe criterii (criteriul obiectului lezat prin infracțiune, criteriul naturii contrarevoluționare a faptei, criteriul scopului contrarevoluționar urmărit, circumstanțele în care are loc sau care însoțesc infracțiunea)¹⁶, doctrina penală comunistă a definit infracțiunea contrarevoluționară ca fiind „fapta ilicită și intenționată îndreptată împotriva dictaturii proletariatului din țara noastră sau în contra unui stat al oamenilor muncii, precum și în contra intereselor oamenilor muncii din orice altă țară, dacă – în aceste din urmă cazuri – fapta este săvârșită pe teritoriul Republicii Populare Române”¹⁷.

Pentru a se ajunge la cristalizarea unei astfel de definiții, în literatura juridică din România „democrat-populară” s-a dezvoltat o adevărată teorie a infracțiunilor îndreptate contra „cuceririlor revoluționare ale poporului muncitor”, prin decelarea trăsăturilor generice ale acestor infracțiuni referitoare la obiectul juridic (constând în raporturile social-politice care apără dictatura proletariatului, sub cele trei laturi fundamentale: reprimarea exploatarelor, conducerea de către proletariat a maselor muncitoare și construirea societății socialiste¹⁸), la poziția subiectivă a făptuitorului (care acționează întotdeauna cu „intenție contrarevoluționară”, ce poate fi directă sau indirectă, în funcție de prezența sau nu a „scopului contrarevoluționar”¹⁹) și la subiectul activ (recrutat, întotdeauna, dintre „dușmanii poporului, din interiorul sau din afara țării”²⁰).

Interpretarea prin cheie politică a conținutului constitutiv al infracțiunilor contra siguranței statului a atras un regim excesiv de sever pentru reprimarea acestor

ascunde caracterul de clasă al justiției burgheze prin referiri la imparțialitatea legii”, recomandând, în schimb, studierea conținutului infracțiunilor prin evidențierea legăturii dialectice dintre formă și conținut (A. A. Ghertenson, Z. A. Vâșinscaia, *op. cit.*, p. 24).

¹³ I. Oancea, *Din metodologia dreptului penal*, în „Justiția Nouă”, anul VII, nr. 4, 1951, p. 380-385. S-a afirmat caracterul științific al acestei metode, aflată în netă opoziție cu metodele „științei penale burgheze”, prin o serie de premise precum: locul și condițiile determinante ale dreptului penal, dezvoltarea continuă a acestuia, trecerea de la schimbări cantitative la schimbări calitative, lupta între contrarii.

¹⁴ Metoda tehnico-juridică s-a curtat în Germania, în a doua jumătate a secolului XIX, fiind amplu tratată de penaliști celebri precum Berner, Hälschner, Mayer, von Liszt, Binding, după care s-a extins în Italia unde a fost susținută de Rocco, Manzini, Civoli, Grispigni, Batagliani, Vannini ș.a. (v. Ion Tanoviceanu, *Tratat de drept și procedură penală*. Edițiunea a 2-a a *Cursului de drept și procedură penală*. Revăzut și complectat. Doctrina de Vintilă Dongoroz. Referințe la legislațiunile din Bucovina și Ardeal de Corneliu Chiselită și Ștefan Laday. Jurisprudența de Eugen C. Decusară. Cu o prefață de N.C. Schina, vol. 1, București, „Curierul Judiciar”, 1925, p. 185, nota c.). În România această metodă s-a impus (în ciuda unor argumente critice, precum studiul mai sus citat semnat de Petre Pandrea) în perioada interbelică, datorită puternicei personalități științifice a lui Vintilă Dongoroz.

¹⁵ Gr. Răpeanu, *op. cit.*, p. 8-9.

¹⁶ Stoica Aug. Oliviu, *op. cit.*, p. 109.

¹⁷ Berthold Braunstein, *op. cit.*, p. 23. Definițiile date de alți autori au aceeași esență, deosebindu-se doar prin „ambalajul” ideologic: „infracțiunile împotriva statului socialist (contrarevoluționare) constau în fapte socialmente periculoase îndreptate împotriva regimului dictaturii proletariatului, de natură a duce la subminarea sau răsturnarea acestuia și reinstaurarea dominației claselor exploatare burgheze și a vechii orânduirii capitaliste reacționare” (Stoica Aug. Oliviu, *op. cit.*, p. 108).

¹⁸ Stoica Aug. Oliviu, *op. cit.*, p. 112-115.

¹⁹ *Ibidem*, p. 121-122.

²⁰ Berthold Braunstein, *op. cit.*, p. 23. Un alt autor (Stoica Aug. Oliviu, *op. cit.*, p. 123-124) concretizează categoria „dușmanilor poporului muncitor și al regimului de democrație populară” cu următoarele exemple: „elementele claselor exploatare răsturnate, foștii moșieri și capitaliști expropriați, chiaburii, vârfurile vechii funcționării și ale vechii intelectualități reacționare, conducătorii partidelor «istorice», precum și elementele înapoiate ademenite în slujba lor pentru a desfășura activitatea subversivă împotriva orânduirii sociale și de stat al R.P.R.”. La aceștia se adăugă agenții străini.

infracțiuni. Doctrina juridică din această perioadă este unanimă în a aprecia necesitatea represiei „hotărâte“, „aspre“, „neiertătoare“ a infracțiunilor „contrarevoluționare“, această acțiune fiind prezentată ca o funcție de bază a statului „democrat-popular“²¹. Și în perioada anterioară instaurării regimului comunist, sancționarea infracțiunilor contra statului s-a făcut cu cele mai severe pedepse, lucru explicabil prin specificul acestei categorii de infracțiuni. Însă, după anul 1948 s-a agravat sistemul sancționator prin includerea pe lângă pedepsele privative de libertate (munca silnică pe viață sau pe termene foarte îndelungate, temnița grea, detențiunea grea, detențiunea riguroasă, închisoarea corecțională și detențiunea simplă) și a pedepsei cu moartea.

Sub impulsul ideilor umaniste beccariene, Codul penal din 1864, în mod similar cu mai multe coduri penale europene²², nu a reținut pedeapsa capitală printre pedepsele principale ce pot fi aplicate pentru săvârșirea infracțiunilor în timp de pace²³. Pentru a da mai multă forță acestei realități, actele constituționale din 1866 și din 1923 au prevăzut în articolul 18 și, respectiv, articolul 16 principiul abolirii pedepsei cu moartea, cu excepția cazurilor prevăzute de Codul justiției militare pentru timp de război²⁴. Ca expresie a întăririi excesive a autorității monarhice și a agresivității formațiunilor politice extremiste, Constituția din 1938 a prevăzut, ca excepție de la această regulă, posibilitatea aplicării pedepsei capitale și în timp de pace pentru unele infracțiuni grave²⁵. Tot cu caracter excepțional, prin mai multe legi speciale, s-a aplicat pedeapsa cu moartea în timpul dictaturii antonesciene și imediat după război pentru pedepsirea celor acuzați de crime de război²⁶.

După proclamarea Republicii Populare Române, în condițiile ascuțirii luptei de clasă care „se întetește tot mai mult și ia forme tot mai înverșunate în perioada de trecere de la capitalism la socialism“²⁷, se abandonează, pentru prima dată în legislația penală română modernă, caracterul aplicării excepționale a pedepsei capitale. Astfel, prin mai multe acte normative (Legea nr. 16 din 15 ianuarie 1949, Decretul nr. 19 din 12 august 1950, Decretul nr. 318 din 21 iulie 1958, Decretul nr. 212 din 17 iunie 1960) se introduce pedeapsa cu moartea „pentru pedepsirea celor mai grave infracțiuni îndreptate împotriva orânduirii sociale sau de stat a Republicii Populare Române ori a ordinii sale de drept“²⁸. Cea mai mare parte a acestor infracțiuni era constituită din categoria infracțiunilor „contrarevoluționare“: infracțiunea de trădare de patrie sub multiplele sale forme, spionajul, actele de teroare, uneltirea contra ordinii sociale,

²¹ Gr. Râpeanu, *op. cit.*, p. 31-32; Berthold Braunstein, *op. cit.*, p. 23-24; Stoica Aug. Oliviu, *op. cit.*, p. 128-131.

²² Renée Martinage, *Histoire du droit pénal en Europe*, Paris, Presses Universitaires de France, 1998, p. 91-94.

²³ Iulian Poenaru, *Contribuții la studiul pedepsei capitale*, București, Editura Academiei R.S.R., 1974, p. 73.

²⁴ Cristian Ionescu, *Dezvoltarea constituțională a României, Acte și documente, 1741-1991*, București, Lumina Lex, 1998, p. 385, 531.

²⁵ Conform art. 15 alin. 2 „Consiliul de Miniștri va putea decide aplicarea dispozițiilor din alineatul precedent (referitor la aplicarea pedepsei cu moartea în timp de război – n.n.) și în timp de pace, pentru atentate contra Suveranului, Membrilor Familiei Regale, Șefilor Statelor străine și demnitarilor Statului din mobile în legătură cu exercițiul funcțiilor ce le sunt încredințate, precum și în cazurile de tâlhărie cu omor și asasinat politic“ (Cf. Cristian Ionescu, *op. cit.*, p. 591).

²⁶ Iulian Poenaru, *op. cit.*, p. 75-76.

²⁷ Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Lupta de clasă în România în etapa actuală, în Articole și cuvântări*, ediția a IV-a, București, Editura de Stat pentru Literatură Politică, 1955, p. 299.

²⁸ În conformitate cu art. 24 alin. 1 din Codul penal, astfel cum a fost modificat prin Decretul nr. 212 din 17 iunie 1960 (vezi *Codul penal, Text oficial cu modificările până la data de 1 decembrie 1960 urmat de o anexă de legi penale speciale*, București, Editura Științifică, 1960, p. 29).

subminarea economiei naționale, sabotajul contrarevoluționar, răzvrătirea, insurecția armată, uzurparea militară. Natura extrem de punitivă a acestei măsuri reiese și din expunerea de motive a Ministerului de Justiție la Legea nr. 16/1949: „pedeapsa cu moartea împotriva acestor criminali este o măsură pe care o ia poporul nostru împotriva acelor ce atentează la viața și libertatea poporului nostru (sic!). Introducerea pedepsei cu moartea constituie și un avertisment pentru acei ce, din orice motive, ar fi atrași în astfel de acțiuni criminale”²⁹.

În vederea unei reprimări penale cât mai complete, sistemul sancționator al pedepselor principale (privative de libertate) a fost însoțit de ansamblul pedepselor complementare (degradarea civică, interdicția corecțională, confiscarea totală sau parțială a averii, degradarea militară) și accesorii. În această materie, inovația legiuitorului comunist constă în extinderea sferei aplicării confiscării totale sau parțiale a averii, ca pedeapsa complementară pe lângă o pedeapsă principală. În sistemul Codului penal „Carol al II-lea”, această pedeapsă complementară nu putea fi aplicată, în acord cu norma constituțională³⁰, decât în mod excepțional în cazul infracțiunilor de înaltă trădare și delapidare de bani publici. Deoarece actele constituționale ale României „democrat-populare” nu mai conțin nici o prevedere cu privire la interzicerea sau aplicarea excepțională a acestei măsuri, s-a împins spre domeniul legilor ordinare reglementarea acestei probleme, atât de importantă pentru apărarea proprietății private. După ce *Decretul nr. 212 din 25 august 1948* pentru „completarea pedepselor privind unele infracțiuni ce interesează siguranța interioară și exterioară a Republicii Populare Române” a introdus pedeapsa complementară a confiscării averii pentru cele mai grave infracțiuni „contrarevoluționare”³¹, *Decretul nr. 192 din 5 august 1950* (care abrogă decretul precedent), urmat de alte acte normative (*Decretul nr. 199 din 12 august 1950*, *Decretul nr. 469 din 30 septembrie 1957*, *Decretul nr. 318 din 21 iulie 1958*, *Decretul nr. 212 din 17 iunie 1960*) a modificat articolul 25 din Codul penal, în sensul generalizării acestei măsuri la toate infracțiunile contra securității statului³².

Modalitatea severă a puterii „democrat-populare” de a sancționa infracțiunile contra statului a pus capăt, în mod brutal, oricărei dispute juridice cu privire la posibilitatea stabilirii unui regim sancționator mai favorabil pentru infractorii politici. Această problemă a animat doctrina penală românească din deceniile anterioare, în special cea de la începutul secolului, în condițiile în care în Constituția din 1866, în alte acte normative precum și în diferite convenții de extrădare se făcea referire la noțiunea de „delict politic” în lipsa unei definiții din partea legiuitorului român³³. Chestiunea era, însă, importantă fiind unanimă ideea că făptuitorul care săvârșește delictе politice trebuie să fie pedepsit mai puțin sever decât infractorul de drept comun. De altfel, și în alte state europene tema era controversată, în literatura juridică fundamentându-se trei

²⁹ Apud Stoica Aug. Oliviu, *op. cit.*, p. 131.

³⁰ Constituția din 27 februarie 1938 prevedea în art. 16 alin. 2 că „nici o lege nu poate înființa pedeapsa confiscării averilor, afară de cazurile de înaltă trădare și delapidare de bani publici”. Rod al unui spirit mai liberal, Constituțiile din 1 iulie 1866 și din 29 martie 1923 stipulau expres, în art. 17 și, respectiv, în art. 15, că „nici o lege nu poate înființa pedeapsa confiscării averilor” (Cf. Cristian Ionescu, *op. cit.*, p. 385, 531, 591).

³¹ Gr. Răpeanu, *op. cit.*, p. 32; Colectiv de avocați din Colegiul Regiunii București, *Modificările Codului penal al R.P.R.*, în „Justiția Nouă”, anul IX, nr. 4, 1953, p. 472.

³² *Codul penal, Text oficial cu modificările până la data de 1 decembrie 1960 urmat de o anexă de legi penale speciale*, București, Editura Științifică, 1960, p.30-34; S. Feller, S. Kahane, *Zece ani de legiferare penală*, în „Justiția Nouă”, anul XIII, nr. 7, 1957, p. 1208.

³³ M. Suțu, *Despre delictul politic*, Iași, Tipografia H. Goldner, 1901, p. 11; *Delictе politice. Discurs pronunțat de d. procuror Alexandru Oprescu în audiența solemnă de la 1 septembrie 1904 și Răspunsul D-lui Prim-Președinte Scarlat Popescu*, București, Imprimeria Statului, 1904, p. 14.

tipuri de teorii (obiective, subiective și mixte) cu privire la criteriile care stau la baza definirii acestui concept³⁴.

Pentru juriștii români din timpul monarhiei, era evident că infracțiunile politice sunt „crimele și delictele care aduc atingere exclusiv ordinii politice a Statului”³⁵ și că este „delict politic de câte ori Statul se găsește direct vătămat într-un drept atingător de organizarea sa politică”³⁶. Prin urmare, ținându-se cont de distincția dintre ordinea politică exterioară și ordinea politică interioară, s-a afirmat că „în genere toate infracțiunile contra siguranței Statului sunt infracțiuni politice”³⁷, cu excepția „infracțiunilor mixte” (precum atentatele) care sunt infracțiuni de drept comun³⁸.

În sistemul Codului penal „Carol al II-lea”, s-a rezolvat problema definirii delictului politic prin dispoziția generală din articolele 22 și 23, în care se prevedeau pedepsele pentru crimele și delictele politice în mod separat de pedepsele pentru crimele și delictele de drept comun. În doctrină, s-a subliniat că „dacă infracțiunile contra siguranței interioare a Statului au un caracter evident politic pentru că ele urmăresc schimbarea structurii politice interne a organizației Statului, sau a instituțiilor lui, infracțiunile contra siguranței exterioare apar din contra ca infracțiuni de drept comun, pentru că ele nu urmăresc decât distrugerea Statului sau a oricărei vieți naționale”³⁹. Pe aceste premise, pot fi considerate infracțiuni politice unele crime contra siguranței interioare a statului (crima de surpare a ordinii constituționale, crima de răzvrătire, crima de uzurpare militară), delictul contra bunelor relații internaționale și complotul⁴⁰.

Prevederile articolelor referitoare la sancționarea diferită a crimelor și delictelor politice au rămas în vigoare și după 1948, dar sensul noțiunii de infracțiune politică a fost denaturat în mod abuziv. Ideea unui statut favorabil pentru infractorii politici, idee amplu argumentată în doctrina clasică a dreptului penal, nu și-a mai găsit nici un corespondent în dreptul comunist. Regimul comunist a văzut în „infractorii” politici cei mai periculoși indivizi pentru puterea de stat, și, în consecință, le-a rezervat în penitenciare, unități, colonii și lagăre de muncă un tratament inuman în scopul exterminării fizice⁴¹.

Excesiva politizare a reglementării materiei infracțiunilor contra statului în timpul României „democrat-populare” reiese și din numeroasele modificări ale acestei materii, în funcție de necesitățile politice ale momentului, de strategia consolidării regimului și de evoluțiile politice din cadrul blocului sovietic. Astfel, prin *Legea nr. 5 din 19 ianuarie 1948* au fost modificate articolele referitoare la trădarea prin uneltiri contra patriei, trădarea prin necredință, spionaj și infracțiunea de uneltire contra ordinii sociale și abrogate articolele referitoare la infracțiunile contra Regelui și familiei Regale. Prin *Legea nr. 13 din 2 februarie 1948* au fost modificate articolele privitoare la apărarea ordinii constituționale și la infracțiunea de complot. Aceste ample modificări au impus republicarea legii penale generale sub denumirea *Codul penal al Republicii Populare Române*⁴² (în Monitorul Oficial nr. 48 din 27 februarie 1948), ocazie cu care titulatura de *Trădare* a fost modificată în *Înaltă trădare*.

³⁴ Vasile Pantea, *Infracțiunea politică și dreptul penal contemporan*, București, Lumina Lex, 1998, p. 36-41.

³⁵ *Delictele politice...*, p. 30.

³⁶ M. Suțu, *op. cit.*, p. 15.

³⁷ Vintilă Dongoroz, *Drept penal, Partea specială*, volumul I (partea I-a)... , p. 52.

³⁸ M. Suțu, *op. cit.*, p. 24.

³⁹ Constantin G. Rădescu, I. Ionescu-Dolj, Traian Pop, I. Gr. Periețeanu, Mihail I. Papadopolu, Vintilă Dongoroz, N. Pavelescu, *op. cit.*, p. 3-4.

⁴⁰ Vasile Pantea, *op. cit.*, p. 102.

⁴¹ Vezi *Studiu introductiv* în Radu Ciuceanu, *Regimul penitenciar din România, 1940-1962*, București, Institutul Național Pentru Studiul Totalitarismului, 2001, p. 7-85.

⁴² S. Feller, S. Kahane, *op. cit.*, p. 1208.

O modificare foarte importantă în materia infracțiunilor contra siguranței statului este adusă de *Legea nr. 16 din 15 ianuarie 1949* (cu modificările ulterioare, în special cele aduse prin Decretul nr. 199 din 12 august 1950)⁴³ care pedepsește sever „cele mai grave crime îndreptate împotriva securității statului și a economiei naționale”⁴⁴. Dificultățile întâmpinate în procesul de colectivizare și în acțiunea de înăbușire a mișcărilor de rezistență anticomunistă au determinat înăsprirea regimului infracțiunilor „contra-revoluționare” în scopul consolidării statului democrat-popular prin „întărirea aparatului de stat, a funcției de reprimare a activității ostile a dușmanului de clasă, a funcției de apărare a țării împotriva dușmanului din afară”⁴⁵. Astfel, prin *Decretul nr. 202 din 14 mai 1953* este dată o nouă reglementare infracțiunii de spionaj, se adoptă noțiunea de „trădare de patrie” și se introduc infracțiunile de subminare a economiei naționale, de act diversionist și de sabotaj contrarevoluționar⁴⁶, iar prin *Decretul nr. 469 din 30 septembrie 1957* se modifică din nou infracțiunea de uneltire contra ordinii sociale⁴⁷. Reglementat după anul 1948, în cadrul articolului 209 Cod penal, și cunoscând mai multe modificări în anii următori, delictul de uneltire contra ordinii sociale a devenit, prin gradul său de generalitate, una din cele mai eficiente forme de anihilare a grupurilor sociale indezirabile pentru regim, în special al țăranilor reticenți față de transformarea socialistă a agriculturii⁴⁸ (de altfel, „revalorificarea” articolului 209, după anul 1957, este sesizabilă „în strategia colectivizării, pe contravalul destinderii în politica agrară est-europeană, îndeosebi în Polonia și Iugoslavia, și în absența oricărei motivații economice”)⁴⁹.

De precizat că, unele din decretele și hotărârile, cu efecte deosebit de importante pe planul represiunii penale a infracțiunilor „contrarevoluționare”, nu au fost publicate în periodicele oficiale, dar efectele lor au fost evidente. Este cazul Decretului nr. 62 din februarie 1955, care completează Codul penal cu articolul 193¹. În cele două alineate ale sale, acest articol, care nu a fost inclus în edițiile oficiale ale Codului penal, incrimina „activitatea intensă contra clasei muncitoare sau a mișcării revoluționare”, desfășurată într-un post de conducere sau nu (în acest ultim caz, pedeapsa era redusă) în „aparatul de stat sau într-un serviciu secret pe timpul regimului burghezo-moșieresc”⁵⁰. Probabil că, motivațiile adoptării acestui act normativ se găsesc în dorința regimului de clarificare a situației juridice a foștilor angajați ai Poliției și Serviciilor Secrete, arestați după anul 1948 și deținuți fără nici o formă legală, în condițiile unei relaxări determinată de „spiritul de la Geneva”⁵¹.

O consistentă modificare a Codului penal are loc în anii 1958-1960⁵². Îngrijorările produse de efectele procesului de destalinizare și de evoluția periculoasă a

⁴³ *Ibidem*, p. 1208-1209.

⁴⁴ Gh. Diaconescu, *op. cit.*, p. 445.

⁴⁵ Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Întărirea continuă a regimului democrat-popular în Republica Populară Română, în Articole și cuvântări...*, p. 569-570.

⁴⁶ Colectiv de avocați din Colegiul Regiunii București, *op. cit.*, p. 473-474, 487-494; S. Feller, S. Kahane, *op. cit.*, p. 1209. Pentru valoarea represivă a acestor infracțiuni în ansamblul numeroaselor măsuri de constrângere pe care țăranii „au fost nevoiți să le suporte în lungul drum de la democrația burgheză la feudalismul comunist în agricultură” a se vedea Gheorghe Iancu, Virgiliu Țărau, Ottmar Trașcă, *Colectivizarea agriculturii în România. Aspecte legislative, 1945-1962*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, p. XXVIII, XXXIX.

⁴⁷ S. Feller, S. Kahane, *op. cit.*, p. 1209.

⁴⁸ Ion Bălan, *op. cit.*, p. 67-68, 90-91.

⁴⁹ Octavian Roske, *Accente în strategia colectivizării, Articolul 209 Cod penal*, în „Arhivele Totalitarismului”, anul II, nr. 1-2, 1994, p. 277-312.

⁵⁰ Cf. Marius Lupu, Cornel Nicoară, Gheorghe Onișoru, *op. cit.*, p. 25.

⁵¹ *Ibidem*; Marius Oprea, *Legislația represiunii*, în *Addenda*, p. 751.

⁵² În acest sens Vintilă Dongoroz, Siegfried Kahane, Ion Oancea, Iosif Fodor, Nicoleta Iliescu, Simona Petrovici, *Modificările aduse Codului penal și Codului de procedură penală prin actele normative din anii 1956-1960*, București, Editura Academiei, 1962, p. 65-105.

evenimentelor din Ungaria din toamna anului 1956 au provocat la nivelul întregului bloc comunist reîntoarcerea la dogmatismul ideologic⁵³, urmată de o puternică recrudescență a procesului de represiune. În privința României, alături de complexele consecințe ale „lecției ungare”⁵⁴, spre conturarea noii atitudini, a acționat și dorința conducerii de la București de a impune imaginea unui regim ferm și stabil în contextul retragerii trupelor sovietice, în anul 1958⁵⁵. Rezultatul a constat în substanțiale modificări ale legislației penale prin includerea unor noi infracțiuni, înăsprirea sancțiunilor la cele deja existente⁵⁶ și prin creșterea masivă a numărului deținuților condamnați pentru activitate „contrarevoluționară”⁵⁷ (conform datelor statistice, în luna ianuarie 1960, numărul persoanelor condamnate pentru infracțiuni „împotriva securității statului” ajunsese la cifra de 17.613)⁵⁸.

Astfel, *Decretul nr. 125 din 26 martie 1958* (rectificat în Buletinul Oficial nr. 17 din 5 aprilie 1958) introduce un nou articol (196¹) prin care este incriminată fapta cetățeanului român, cu o însărcinare specială în străinătate, de a refuza să se întoarcă în țară⁵⁹. Peste puțin timp este adoptat *Decretul nr. 318 din 21 iunie 1958*, care aduce majore schimbări cu privire la regimul sancționator al majorității infracțiunilor contra siguranței statului⁶⁰ și la unele aspecte ale infracțiunilor de trădare și sabotaj contrarevoluționar, abrogă articolul 196¹ dar menține într-o formă mai severă (articolul 194⁵) incriminarea aceleași fapte (considerată, în noua formulare, trădare de patrie și completată cu sancționarea omisiunii denunțării actelor preparatorii)⁶¹. Totodată acest act normativ

⁵³ Dan Cătănuș, *PMR și evoluțiile ideologice din lagărul comunist. De la Revoluția ungară din 1956 la Consfătuirea de la Moscova din noiembrie 1957*, în „Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă”, volumul II, 2003, *Politica externă comunistă și exil anticomunist*, p. 171-177.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 170-171; Dennis Deletant, *Teroarea comunistă în România, Gheorghiu-Dej și statul polițienesc, 1948-1965*, traducere de Lucian Leuștean, Iași, Polirom, 2001, p. 208; Georges Diener, *L'autre communisme en Roumanie. Résistance populaire et maquis, 1945-1965*, Préface de Catherine Durandin, Paris, L'Harmattan, 2001, p. 84.

⁵⁵ Gheorghe Onișoru, *op. cit.*, p. 739; Dennis Deletant, *op. cit.*, p. 211; Marius Lupu, Cornel Nicoară, Gheorghe Onișoru, *op. cit.*, p. 18.

⁵⁶ Conform anumitor calcule, sentințele au devenit în perioada 1958-1961 mai aspre cu aproximativ 20% față de perioada 1948-1951 (Cf. Cezar Zugravu, *O istorie a rezistenței și a represiunii, 1945-1989*, Iași, Tipografia Moldova, 2002, p. 270-272).

⁵⁷ Radu Ciuceanu, *op. cit.*, p. 55-56; Dorin Dobrinu (ed.), *Proba Infernului. Personalul de cult în sistemul carceral din România potrivit documentelor Securității, 1959-1962*, București, Editura Scriptorium, 2004, p. XXIV-XXV.

⁵⁸ Ion Bălan, *op. cit.*, p. 250; Potrivit unei alte surse, între anii 1957 și 1959 numărul celor arestați și cercetați s-a ridicat la cifra de 18.529 persoane (Cf. Ștefan Marițu, *Represiunea comunistă din România și dimensiunile ei oficiale*, în *Addenda*, p. 763). Forța renașterii procesului de represiune se observă și din analiza comparativă (foarte dificil de realizat, datorită variației cifrelor din statisticile Securității) cu numărul celor arestați și condamnați în perioada anterioară. Astfel, conform unui raport al Ministerului de Interne se arată că, în decada 1948-1958, au fost condamnate pentru crime de natură politică 58.733 de persoane (Cf. Dennis Deletant, *op. cit.*, p. 74.). În baza unei cercetări proprii, însă, unii cercetători au ajuns la concluzia că, „numai în perioada 1949-1960, în România au avut loc 134.150 procese politice, în care au fost judecate cel puțin 549.400 persoane” (Marius Lupu, Cornel Nicoară, Gheorghe Onișoru, *op. cit.*, p. 22).

⁵⁹ Sursa acestei dubioase infracțiuni se găsește în legea penală sovietică din 21 noiembrie 1929, care califica drept trădare „trecerea în lagărul dușmanilor clasei muncitoare, constând în refuzul unui cetățean al U.R.S.S. – funcționar al unei instituții sau întreprinderi de stat a U.R.S.S., care își desfășoară activitatea în străinătate – de a se întoarce în U.R.S.S. la chemarea lui de către organele puterii de stat” (cf. A. A. Ghertenson, Z. A. Vâșinscaia, *op. cit.*, p. 66).

⁶⁰ Marius Oprea, *op. cit.*, p. 752.

⁶¹ Infracțiunea de trădare prin refuzul de a se întoarce în țară a avut și în anii următori o evoluție interesantă. Abandonată în anul 1968, o dată cu adoptarea noului Cod penal, această infracțiune va fi reintrodusă (prin Decretul nr. 154 al Consiliului de Stat, publicat în Buletinul Oficial nr. 33 din 13 aprilie 1970) ca „trădare prin refuzul înapoierii în țară” (art. 157¹), constând în fapta cetățeanului român care, având o însărcinare de stat sau de interes obștesc în străinătate, nu se întoarce în țară la terminarea misiunii (Siegfried Kahane, *Modificări în legislația penală a Republicii Socialiste România*, în „Studii și cercetări juridice”, nr. 3,

introduce în Codul penal un nou articol (227¹), prin care se consideră „infrapecuniile contrarevoluționare nu numai faptele îndreptate împotriva securității Republicii Populare Române, ci și aceleași fapte săvârșite pe teritoriul Republicii Populare Române contra unui stat al oamenilor muncii, precum și contra intereselor oamenilor muncii din orice țară”⁶². Având o lungă tradiție în legislația penală sovietică⁶³, această infracțiune (reglementată pentru prima dată în dreptul românesc prin Decretul nr. 199/1950) a fost preluată de către toate statele cu „democrație-populară” în scopul consolidării unui „front puternic al tuturor statelor socialiste în lupta împotriva forțelor criminale contrarevoluționare”⁶⁴. În materia infracțiunilor contra siguranței statului, Decretul nr. 318/1958 este important și prin faptul că părăsește concepția conform căreia trăsătura fundamentală a infracțiunii o constituie „scopul contrarevoluționar” și promovează o nouă concepție bazată pe criteriul obiectiv al „naturii contrarevoluționare a faptei”⁶⁵. O altă modificare importantă, în această materie, a Codului penal intervine prin *Decretul nr. 212 din 17 iunie 1960* care abrogă articolul 187 C. pen. (conținea o variantă a infracțiunii de trădare prin uneltiri în vederea provocării de război) și modifică infracțiunea de surpare a ordinii constituționale, infracțiunea contra ordinii sociale, infracțiunea de ofensă a simbolului național și infracțiunea de complot⁶⁶.

Alături de Codul penal, ca lege penală generală, în perioada „democrației populare” s-au aplicat și două legi speciale, cu incidență în materia infracțiunilor „contrarevoluționare”. După anul 1948, a fost menținut, evident cu substanțiale modificări, și *Codul justiției militare*, promulgat de regele Carol al II-lea la data de 17 martie 1937. Capitolul I al Titlului al II-lea din acest cod incrimina faptele de trădare și spionaj săvârșite de militari în timp de război sau în stare de mobilizare. Cealaltă lege specială a fost elaborată în scopul reglementării mai amănunțite și a sancționării mai severe a infracțiunilor „contrarevoluționare”, în condițiile în care prevederile legii penale generale au fost considerate insuficiente. *Legea nr. 16 din 15 ianuarie 1949 pentru sancționarea unor crime care primejduiesc securitatea Statului și propășirea economiei naționale*, completată, modificată și republicată prin *Decretul nr. 19 din 12 august 1950 pentru sancționarea unor infracțiuni care primejduiesc sancționarea unor infracțiuni care primejduiesc securitatea statului, dotarea Forțelor Armate ale Republicii Populare Române și propășirea economiei naționale*, introduce pedeapsa cu moartea pentru cele mai grave infracțiuni contra siguranței statului, reglementează regimul penal al acestor infracțiuni și prevede anumite dispoziții derogatorii de la dreptul comun. Articolul IV din Decretul nr. 318/1958 abrogă Decretul nr. 19/1950, restabilind unitatea în această materie.

Anul 1965 este anul schimbării liderului politic de la București și în perioada imediat următoare ideea de bază este *înnoirea*. La data de 21 august 1965, se adoptă o nouă Constituție și anii următori cunosc o puternică campanie de modificare a legilor

1970, p. 459). Peste trei ani de zile, însă, Legea nr. 6 din 29 martie 1973 abrogă articolul 157¹ și scoate definitiv această faptă din materia infracțiunilor contra securității statului (Iulian Poenaru, *Modificarea Codului penal. Legea nr. 6 din 29 martie 1973*, București, Editura Științifică, 1973, p. 109).

⁶² Berthold Braunstein, *op. cit.*, p. 23; Gr. Răpeanu, *op. cit.*, p. 66-67.

⁶³ *Legea pentru sancționarea infracțiunilor contra statului* (februarie 1927) a introdus în Codul penal al Republicii Sovietice Federative Socialiste Ruse, din anul 1926, articolul 58¹, în al cărui secund alineat se prevedea că „în virtutea solidarității internaționale a intereselor tuturor celor ce muncesc, asemenea fapte se consideră contrarevoluționare și atunci când sunt îndreptate contra oricărui alt stat al oamenilor muncii, chiar dacă acestea nu intră în compunerea U.R.S.S.” (Cf. A. A. Ghertenson, Z. A. Vâșinscaia, *op. cit.*, p. 65).

⁶⁴ Stoica Aug. Oliviu, *op. cit.*, p. 233.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 110.

⁶⁶ V. Rămureanu, *Modificarea Codului penal și a Codului de procedură penală*, în „Justiția Nouă”, anul XVI, nr. 4, 1960, p. 617.

existente și de adoptare a altora, în acord cu politica de deschidere promovată de regim. În acest context, este elaborat noul Cod penal, care, aprobat de Marea Adunare Națională la 21 iunie 1968, a intrat în vigoare pe data de 1 ianuarie 1969. Din punct de vedere strict științific, noua lege penală este apreciată ca reprezentând un progres față de Codul penal anterior, în privința sistematizării materiei (numărul articolelor a fost redus cu jumătate⁶⁷ și s-a realizat o mai completă incriminare a anumitor fapte prin includerea infracțiunilor prevăzute anterior în legi penale speciale, inclusiv cele din Codul justiției militare), a modalităților de sancționare (prin impunerea unei singure pedepse privative de libertate, închisoarea)⁶⁸ și a limbajului juridic.

În noul cod penal, infracțiunile contra statului continuă să fie incriminate în primul titlu al Părții speciale sub denumirea *Infracțiuni contra securității statului*, renunțându-se la dihotomia „securitate externă” – „securitate internă”. Ca urmare a sistematizării legislației penale, numărul extrem de mare de articole care incrimina infracțiunile contra siguranței statului în Codul penal anterior (43 de articole la care se adaugă textele din Codul justiției militare) a fost redus simțitor, fiind inițial 17 articole⁶⁹. O dată cu abandonarea legislației penale represive ce caracterizase ultimele două decenii, se părăsește și în literatura juridică vocabularul agresiv, iar infracțiunile contra statului nu mai sunt catalogate drept „infracțiuni contrarevoluționare”⁷⁰. Cu toate acestea, în tradiția oricărui regim totalitar, „infracțiunile contra securității statului” au continuat să reprezinte una dintre cele mai eficiente forme de reprimare a disidenței și a opoziției sub toate formele ei.

LES SERVICES SECRETS DE L'ETAT DANS LA ROUMANIE «DEMOCRATE-POPULAIRE».
LE CAS DES INFRACTIONS «CONTRE-REVOLUTIONNAIRES»
(Résumé)

Après la proclamation de la République Populaire Roumaine, même si un important processus législatif de transformation institutionnelle de l'État roumain a été enregistré, le Code pénal de 1936 a été maintenu fonctionnel. Mais pendant les deux décennies de cohabitation entre la loi pénale générale élaborée pendant le régime monarchique et la Roumanie «démocrate-populaire», des nombreuses modifications et compléments ont été ajoutés en transformant cette loi dans le but déclaré d'être utile à la politique répressive de l'État démocrate-populaire. De ce point de vue, la plus étonnante mutation a été enregistrée en matière de crimes et délits contre l'État, modification déterminée par l'émergence des nouvelles interprétations du concept de la sûreté d'État. La politisation excessive de la réglementation, en ce qui concerne la matière des infractions contre l'État dans la législation pénale après 1948, est visible dans les nombreuses modifications de cette matière selon les nécessités politiques du moment, la stratégie de consolidation du régime et de l'évolution politique dans le bloc soviétique. L'article met en évidence les particularités du concept de sûreté d'État et de la notion d'infraction «contre-révolutionnaire», comme elles apparaissent dans la législation et la doctrine de l'époque.

⁶⁷ Iosif Fodor, *Principiile, categoriile și instituțiile de bază ale noului Cod penal*, în *Instituții și reglementări în dreptul socialist român*, București, Editura Academiei, 1969, p. 202.

⁶⁸ *Proiectul Codului penal al Republicii Socialiste România*, București, Editura Politică, 1968, p. 7.

⁶⁹ Iosif Fodor, *op. cit.*, p. 217.

⁷⁰ De precizat că și în noul Cod penal al Republicii Sovietice Federative Socialiste Ruse, adoptat la data de 27 octombrie 1960, intervenise modificări esențiale, prin adoptarea normelor și principiilor Legii general unionale cu privire la răspunderea contra statului, din 25 decembrie 1958 (B. Nikiforov, *Noul Cod penal al R.S.F.S.R. – Etapă importantă în dezvoltarea dreptului penal sovietic*, în „Analele Româno-Sovietice”, Seria Drept, anul XV, nr. 2, martie-aprilie 1961, p. 88; M. S. Strogovici, I. A. Kalenov, A. A. Gherțenzon, *Legea de organizare judecătorească, Codul penal și Codul de procedură penală ale R.S.F.S.R.*, în „Analele Româno-Sovietice”, Seria Drept, anul XV, nr. 3, mai-iunie 1961, p. 48).

CĂTĂLIN TURLIUC

MINORITĂȚILE NAȚIONALE DIN PERSPECTIVA RAPORTULUI PUBLIC – PRIVAT

Problemă afirmată cu pregnanță în lumea contemporană, chestiunea minorităților naționale nu și-a găsit încă o soluție unanim acceptată în planul normativ – cu excepția formulărilor generale cuprinse în unele documente internaționale – și, în cele mai multe cazuri, ea s-a cronicizat fie sub formă, cel mai adesea, benignă în unele state avansate, fie malignă în multe alte state. Oricare ar fi însă forma pe care a luat-o chestiunea minorităților ea este recurentă și cunoaște faze acute atât în lumea bogată, occidentală, cât și în cea săracă și puțin privilegiată, dovedind, odată în plus, capacitatea naționalismului de a transcede bariere sociale, economice, culturale și ideologice. Multe din statele democratice de astăzi sunt, la o analiză mai atentă, etnocrații funcționale în care negocierea socială a fost cel puțin bine simulată, dacă nu reală. Mai mult, secolul încheiat de curând a fost unul tragic pentru multe minorități și abia spre sfârșitul lui, în cadrul celei de-a patra generații a drepturilor omului, a fost inclusă și chestiunea drepturilor colective ale minorităților.

Societățile moderne sunt caracterizate prin probleme acute de identitate. Ele nu oferă legăturile comunitare implicite pe care cetățenii le simțeau în trecut. Ca o consecință oamenii au început să se agațe de alte legături, identități primordiale ale grupurilor. Redefinirea identitară a devenit una din marile probleme ale societăților contemporane, ea constând dintr-o perpetuă negociere între continuitate și schimbare, între fidelitate și reînnoire, între interior și exterior, între sine și ceilalți. Alteritatea este din ce în ce mai mult recunoscută în spațiul public și nu mai trebuie neapărat distrusă prin apatrizare și omogenizare dar, în același timp, ea nu trebuie transformată într-o entitate ireductibilă, într-o monadă. Soluția pare a fi alteritatea cultivată în libertate căci orice politică de segregare, orice atentat la dreptul de ființare al diversității prin mijloace, mai ales politice, duce la bantustanizare. Așa cum afirma foarte recent Ralf Dahrendorf¹: „Castronul de salată” al așa numitului multiculturalism nu este o alternativă reală deoarece nu asigură liantul necesar pentru comunități. Toate ingredientele rămân separate. Singura alternativă viabilă este existența unei sfere publice comune, împărtășite de toți, și un grad considerabil de separare culturală în sfera privată... Spațiul public este multicultural din punctul de vedere al trecutului oamenilor, însă este guvernat de valori asupra cărora s-a căzut de acord, în vreme ce viețile private sunt – pentru a folosi un cuvânt urât – ghetoizate”. Pe de altă parte, este ușor de remarcat cum astăzi un proces larg dezbătut și prezent, globalizarea, este încă prins în cleștele a două logici

¹ Ralf Dahrendorf, *După asimilare*, în „Ziua”, nr. 3126, 22 septembrie 2004, p. 6.

diferite: una a fuziunii, integratoare, care o potențează și cealaltă a fisionii, a particularismului și atomizării, care o disuadează în sectoare importante ale vieții sociale.

Raportul public-privat a fost mai totdeauna un raport tensionat și dacă în societățile „deschise” această tensiune a fost mereu ținută sub control și eliberată prin negocieri intergrupale, în cele totalitare și autoritare „publicul” a devenit intransigent și invaziv în raport cu „privatul”. În cele ce urmează, vom încerca să conturăm câteva din problemele minorităților de la noi, din perspectiva raportului public-privat în perioada democrației populare.

Cu propensiunea spre etnocrație, care este caracteristică naționalismului, din păcate și celui numit astăzi „civic”, în încercarea de a-l separa de latura sa antropologică și xenofobă, acesta a aparținut indubitabil arsenalului ideologic și practicii politice a tuturor regimurilor totalitare ale secolului XX. Între altele, acest fapt a și unit în esență regimul fascist și cel comunist. Cum bine se știe, fascismul s-a afirmat ca o mișcare și apoi ca un regim de extremă dreaptă, care și-a profesat în mod deschis opoziția față de orice fel de democrație și, totodată, naționalismul excesiv și agresiv. Totalitarismul comunist s-a născut dintr-o ideologie și o mișcare de extremă stânga: el nu s-a ridicat împotriva democrației în general, ci a promis o altfel de democrație decât oferea societatea capitalistă, participarea maselor la exercitarea puterii și eliberarea lor de dependența față de capital. Ideologia comunistă oficială a respins naționalismul și a adoptat internaționalismul, incluzând formal principiul egalității valorice și în drepturi a tuturor națiunilor. Internaționalismul marxist a avut efecte negative asupra conștiinței identității naționale a oamenilor. Totuși, principiul egalității sociale depline – deși utopic – precum și cel al egalității națiunilor s-au dovedit a fi, cel puțin o vreme, atractive. Promițând îndeplinirea unor nobile idealuri, radicalismul de stânga a acționat – cum spunea Raymond Aron – ca un „opiu al intelectualilor” care a atras un mare număr de oameni educați spre mișcarea comunistă. Prin practica antidemocratică, prin teroarea de masă, regimul comunist a semănat tot mai mult cu cel fascist, îndepărtându-se tot mai mult de idealurile în numele cărora s-a afirmat. Celebra formulă enunțată de Mussolini: „Totul în stat, totul pentru stat, nimic în afara statului” rezumă convingător rolul care revenea „publicului” (statului) în raport cu „privatul” atât în viziunea fascistă, cât și în cea comunistă. După o scurtă fază inițială regimul comunist s-a îndepărtat tot mai mult de internaționalismul originar și a adoptat tot mai fățiș naționalismul. Aceasta a fost cazul tuturor țărilor din „lagărul socialist”, inclusiv al României care poate epitomiza această transformare. Mai mult, România, și nu numai ea, a cunoscut la mijlocul secolului trecut o tranziție dureroasă de la un regim totalitar la altul în condițiile dezastruoase provocate de consecințele angrenării ei în cel de-al doilea război mondial. Noul nume al naționalismului în noul regim totalitar a devenit „patriotismul socialist”, al democrației, „democrația socialistă” bazată pe principiul „centralismului democratic” iar, treptat, spre sfârșitul perioadei de care ne ocupăm s-a introdus un „numerus clausus” deghizat în formula participării depline a „naționalităților conlocuitoare” la conducerea societății și în toate domeniile vieții sociale în raport cu ponderea lor numerică în totalul populației țării (proces care a culminat în anii '80).

Odată cu instaurarea regimului democrației populare sub presiunea și în prezența ocupantului sovietic, societatea românească nu a avut nici puterea și nici răgazul necesar pentru a conveni asupra aspectelor vieții publice prin negociere, ea acceptând în mod forțat odată cu regimul politic și rusificarea în fapt a societății. În acest context, minoritățile etnice și/sau naționale de la noi au reacționat conjunctural în apărarea propriilor interese, cel mai adesea prin ralierea de partea celui mai tare, prezența lor în

viața publică fiind mult mai vizibilă decât în oricare altă perioadă istorică până în 1989. Desigur, minorități precum cea germană au avut o situație distinctă datorită conjuncturii create de războiul de curând încheiat.

În general, contextul „public” intern și internațional, care a influențat destinul minorităților naționale de la noi, „naționalități conlocuitoare” în limbajul epocii, poate fi redus la următoarele aspecte: a. Prin aranjamentele politico-teritoriale de la sfârșitul războiului, Uniunea Sovietică a fost interesată în păstrarea tuturor focarelor de nemulțumire cu caracter național sub controlul ei, în așa fel încât ele să poată fi folosite ca pârgii de presiune împotriva unor eventuali „sateliți” neascultători. Mai mult, parte importantă din elita politică comunistă a țărilor ocupate era alogenă în primii ani de la acapararea puterii și, ca urmare, mai susceptibilă în a coopera cu Moscova; b. Un obiectiv important al ingineriei sociale practicate în epocă a fost dislocarea oricărui alt tip de loialitate în afara celei datorate noilor stăpâni și noii lor ideologii. În mod natural, minoritățile naționale, prin beneficiile anticipate, au fost o țintă predilectă în acest sens; c. Procesele sovietizării și, mai apoi, al desovietizării țării au avut un serios impact asupra minorităților care fuseseră mai vizibile datorită sistemului impus. Reprezentările sociale generate de calitatea de comunist-român sau comunist-minoritar au suferit schimbări semnificative odată cu deciziile de orientare strategică ale comuniștilor din etajele decizionale ale statului; d. Rezistența la destalinizare prin naționalism practică de Gh. Gheorghiu-Dej și dusă la perfecțiune de urmașul său a fost un alt factor major care a afectat profund minoritățile. Un adevărat *numerus clausus* a fost instaurat treptat, cu scopul vădit de a proba justetea cu care „problema națională” era rezolvată de statul comunist. În fine, problema minorităților – în perspectiva abordării instituționale – făcea și face încă parte din domeniul mai larg al drepturilor omului, capitol la care performanțele statelor comuniste sunt bine cunoscute și nu credem că are vreun rost să insistăm.

La o analiză superficială se poate aprecia, și unii au și făcut-o, că la începuturile sale regimul democrației populare exprima în raport cu marea majoritate a minorităților naționale de la noi (excepția fiind germanii și mai apoi pentru o scurtă perioadă sârbo-croații) o versiune a doctrinei „separați dar egali” în contextul general al „luptei pentru construirea socialismului”. Aceasta însemna vieți private separate, în măsura în care regimul le accepta, și un spațiu public comun care să fie egal pentru toți. Expresia publică, juridică, a acestei realități erau actele normative elaborate în acea perioadă. Astfel, textele fundamentale care au reglementat în mod formal situația minorităților naționale de la noi în perioada „democrației populare” au fost articolele constituțiilor din 13 aprilie 1948 și respectiv 24 septembrie 1952. Alături de acestea trebuie invocate și precizările decretelor nr. 33 din 24 ianuarie 1952 și, respectiv, nr. 296 din 9 august 1954. Vom cita în continuare pasajele cele mai semnificative ale articolelor constituționale privitoare la subiectul abordat de noi. Astfel, la art. 17 al constituției din '48 se preciza: „Orice propovăduire sau manifestare a urei (sic!) de rasă sau de naționalitate se pedepsește de lege”, iar art. 24 stipula: „În Republica Populară Română se asigură naționalităților conlocuitoare dreptul de folosire a limbei (sic!) materne și organizarea învățământului de toate gradele în limba maternă. Administrația și justiția, în circumscripțiile locuite și de populații de altă naționalitate decât cea română, vor folosi oral și scris și limba naționalității respective și vor face numiri de funcționari din sânul naționalității respective sau din altă naționalitate, care cunosc limba populației locale”². Textul constituției din '52 la art. 82 preciza: „În Republica Populară Română se asigură

² Apud, *România și minoritățile. Colecție de documente*, Editura Pro Europa, 1997, p. 24.

minorităților naționale folosirea liberă a limbii materne, învățământul de toate gradele în limba maternă, cărți ziare și teatre în limba maternă. În raioanele...³. Observăm cu ușurință că, în ciuda folosirii unei terminologii diferite (naționalități conlocuitoare și minorități naționale), conținutul este generos cu drepturile garantate minorităților. Mai mult, așa cum se știe, și realitatea politico-administrativă a țării a fost modificată succesiv pentru a asigura ochiul vigilent al Moscovei că lucrurile stau așa cum ea dorește în acest domeniu. Semnificativ în acest sens a fost autonomia teritorială acordată etnicilor maghiari în Transilvania. Fondul general pe care se desfășura cursul vieții societății românești în care minoritățile dețineau importante pârghii de comandă în partid și stat era cel al procesului sovietizării țării. Iată ce ne spune un document de epocă: „În primii ani ce au urmat instalării regimului comunist în România prezența sovietică era aproape oficială. ...Perioada 1946-1956 a fost suficientă pentru ca fiecare să-și dea seama că nu este nimic de făcut și că a se opune rusificării este sinonim cu sinuciderea. Au dispărut deci firmele oficiale, însă nu și directivele executate de trimeșii Moscovei... Camuflați sau necamuflați, rușii conduc întreaga activitate a țării. Pe plan teoretic sau practic influența sovietică se simte pretutindeni”⁴.

Prezența și poziția mai vizibilă a minorităților în viața publică a însemnat însă și delegitimarea și aducerea sub controlul statului totalitar a unor instituții comunitare importante în viața acestora. Acest lucru a devenit mai mult decât evident în cazul evreilor ale căror instituții comunitare tradiționale au fost aduse sub controlul Comitetului Democratic Evreiesc – organism înființat și controlat de comuniști. Și alte organizații non-guvernamentale ale minorităților au avut aceeași soartă ingrată și și-au diminuat serios capitalul de încredere și cel simbolic în rândul propriilor comunități. Secularizarea (laicizarea) învățământului și celelalte prevederi ale reformei educației din 1948 au fost alte lovituri date atât populației majoritare, cât și minorităților, care au simțit odată în plus un serios atentat la adresa diferenței lor specifice cultivate cu atâta grijă. Noul regim al cultelor și controlul exercitat de regim asupra acestora, măsurile punitive la adresa unora dintre confesiuni și a slujitorilor lor au limitat, la rândul lor, posibilitatea afirmării diferențelor. Marea naționalizare din 1948 și cele mai mici care i-au urmat în anii '50 au afectat profund minoritățile, în special cea evreiască, care ocupa poziții privilegiate în domeniile supuse naționalizărilor și i-au diminuat potența economică. Același rol l-a jucat cooperativizarea în privința majorităților și a altor grupuri etnice. În acest context, spațiul privat din ce în ce mai comprimat de regim a devenit mai populat și a fost cu predilecție rezervat acelor activități care, excluse sau controlate draconic în spațiul public, au fost transferate în intimitatea acestuia pierzându-și din semnificațiile inițiale.

În ceea ce privește minoritățile din perspectiva raportului public-privat, fără îndoială că nu putem face o analiză exhaustivă a situației acestora, dar vom încerca să reliefăm modul în care aspecte ale vieții private au fost afectate de controlul statului, de ingerința brutală a „publicului”. Aceste raporturi nu sunt desigur specifice doar minorităților, ci, în bună măsură, au afectat întreaga societate românească a acelor timpuri.

Drepturile omului nu erau garantate și așa cum menționează un document: „onoarea, viața și proprietatea omului erau la dispoziția statului despotice. Oricine putea fi arestat, jefuit de bunurile sale și trimis fără judecată și fără drept de apărare într-un lagăr de muncă forțată”⁵. Dreptul de vot se exercita doar pentru a alege persoana impusă

³ *Ibidem*, p. 25.

⁴ Open Society Archives (OSA), Box 22, Dosar 810, Item No. 1520/63.

⁵ OSA, Item No. 10107/53, p. 1.

de comuniști. Îndoctrinarea comunistă era una din prioritățile regimului și lectura documentelor oficiale comuniste și a ziarelor de aceeași factură era obligatorie. Cea mai mică opoziție sau critică la adresa regimului era aspru sancționată.

În ceea ce privește ordinea socială, aceasta era firește marcată de aplicarea principiului luptei de clasă, fiecare individ fiind apreciat prin prisma originii sale sociale (origine „sănătoasă” sau „nesănătoasă”). Clasele și categoriile sociale avute au fost lichidate prin încarcerare, confiscări și nu în ultimul rând prin inaniție. Elita economică aparținând minorităților naționale a fost și ea profund afectată de aceste măsuri de politică generală. Cartelele alimentare au fost distribuite pornind și de la realitatea apartenenței și originii sociale. Așa numita piață liberă, controlată și ea de stat, oferea aceleași alimente la prețuri de 2-3 ori mai mari. Oricine era angajat al statului trebuia să-și scrie o autobiografie în care să precizeze obligatoriu care era originea sa socială, a părinților și a rudelor apropiate, activitatea lor politică, averea, existența unor rude în străinătate etc. Orice omisiune era aspru pedepsită și autobiografia te urmărea ca o umbră. Un simplu denunț te putea costa libertatea. Delatori, informatori și colaboratori ai regimului și poliției politice existau în toate mediile și erau foarte activi. Așa cum ne spune o sursă: „Frica de turnători a ajuns mai mare decât dragostea de adevăr”⁶. Piramida socială avea în vârf nucleul de conducere al partidului obedient față de Moscova, urma apoi restul nomenclaturii de partid, membrii acestuia iar la baza piramidei erau cei neangajați politic și cei cu origine „nesănătoasă”. Fosta elită economică și politică devenea paria și, de regulă, membrilor săi li se refuza angajarea în funcții publice, la stat, fiind lăsați practic să moară de foame.

Ordinea economică se prezenta astfel: se efectuase naționalizarea și 90% din activitatea industrială, 80% din comerț, 12% din agricultură, 95% din transporturi intraseră în proprietatea statului. Aproape trei sferturi din populația țării, cei din mediul rural, se aflau sub presiunea constantă a comunizării prin cooperativizare. Sectorul particular era sufocat de taxe și impozite. SOVROM-urile erau încă în funcțiune și țara era spoliată economic de sovietici. În al nouălea an de la încheierea războiului existau încă cartele pentru pâine, ulei, zahăr, carne, săpun și alte bunuri aflate oricum în cantitate insuficientă.

Ordinea intelectuală a fost și ea profund afectată de reforma învățământului după modelul sovietic și de copierea acestui model în ceea ce privește toate segmentele vieții intelectuale. Așa numita „cultură sovietică” dublată de obligativitatea limbii ruse și a orelor de marxism-leninism a afectat profund educația. Admiterea în învățământul superior, dar nu numai, bazată pe criteriile de clasă și origine socială, a fost și ea introdusă. Tot ceea ce ținea de valorile și tradiția occidentală era interzis și pus sub semnul îndoielii. Timpul liber al celor cuprinși în sfera educației de toate gradele era ocupat și controlat deopotrivă prin acțiuni de muncă „voluntară”, concursuri și activități sportive de genul celor „Gata pentru muncă și apărare”, ședințe de tot felul, vizionări de spectacole cu conținut politic sau „sovietic” în grup etc. Minoritarii cu o identitate culturală și uneori confesională diferită au încercat din plin sentimentul asimilării forțate tocmai prin limitarea timpului avut la dispoziție în spațiul privat cel care a conservat cel mai bine în această perioadă specificitățile și diferența.

Din perspectiva ordinii morale și a justiției, societatea românească a fost grav afectată de răsturnarea valorilor tradiționale și introducerea celor noi: „sovietice” sau

⁶ *Ibidem*, p. 2.

marxist-leniniste. Principiile morale ale dreptului de a pedepsi au fost pervertite. Cuvinte precum: adevăr, justiție, minciună, onoare au căpătat sensuri și înțelesuri diferite. Justiția era înfăptuită prin intermediul procurorilor și asesorilor populari cu origine sănătoasă, fideli partidului și fără pregătire juridică serioasă. Numărul avocaților a fost diminuat semnificativ (mulți dintre ei minoritari) și rolul lor s-a redus la cererea de clemență pentru învinuiți și inculpați. Procesele și actul justiției au fost profund politizate iar tortura și șantajul în vederea obținerii autoinculpării s-au generalizat. Morala perversă instituită de noul regim a afectat chiar viața intimă și de familie a românilor și minoritarilor deopotrivă. Celebrele procese ale sioniștilor pot fi încadrate în această categorie cu mențiunea că aici a fost pusă în discuție chiar confesiunea și identitatea etnică pe lângă aspectul dominant ideologic. Căsătoria între un comunist și o persoană cu origine socială „nesănătoasă” a fost catalogată drept un atentat la morala proletară. Se pretindea tuturor vigilență. Aceasta nu era de fapt decât o formă de încurajare a delațiunii și a acuzării celor care păreau să nu se conformeze noii ordini aberante introduse de comuniști. Mai mult, au fost încurajate căsătoriile mixte, în special cu cetățeni sovietici.

Discutând din perspectiva raportului public-privat în lumina celor mai sus prezentate, avem imaginea unei societăți în care controlul asupra populației era exercitat arbitrar și discreționar cu singurul scop de a introduce dacă nu convingerea că noua ordine este cea mai potrivită, măcar conformismul social, politic și moral care să nu primejduiască noul regim. Noul regim comunist a dorit dintotdeauna crearea unor indivizi „normativi” dezirabili față de scopurile sale. Acest rol pedagogic a fost îndeplinit chiar și de instituțiile statului național clasic, față de care s-a format ideologia „societății civile”, pentru a îndeplini nevoia de „apărare” a societății față de stat. De data aceasta, în regimul democrației populare, așa cum am văzut, o „societate civilă” a devenit o utopie, statul a fost acaparat și treptat s-a contopit cu partidul. În termenii lui Michael Oakeshott⁷, un intelectual britanic conservator, statul regimului de democrație populară ar fi în opinia conducătorilor lui, și nu numai, un stat de tip *universitas* în care „persoanele se asociază în vederea obținerii unui rezultat comun prestabilit, în vederea atingerii unui scop substantivat cunoscut sau pe baza reprezentării unui interes de durată bine definit”⁸ spre deosebire de statul *societas*, în care asocierea nu are un scop comun, cetățenii au interese diferite, singurul lucru care îi leagă fiind autoritatea legii. Evident, scopul comun în cazul României acelor ani ar fi fost „construirea socialismului”, proces în care minoritarilor le era rezervat un rol important. Prețul care urma a fi plătit de ei, ca și de populația majoritară de altfel, era acela al afirmării mai întâi a calității de comunist și abia apoi a celei de aparținător unei naționalități conlocuitoare și de cetățean al țării. Un indicator important al acestei situații este modul în care a variat ponderea și rolul minoritarilor în Partidul Muncitoresc Român în acei ani. În raport cu această realitate, din motivele cunoscute, numărul membrilor de partid cu altă origine etnică decât cea română era disproporționat de mare, atât la nivelul membrilor de rând, cât și al conducerii. Un document din anul 1952 ne arată că: 25% din armeni, 60% din evrei, toți albanezii și marea majoritate a turcilor și tătarilor din România, ca să ne referim doar la aceste grupuri etnice, deveniseră membri de partid⁹. O interesantă analiză, efectuată în 1962 și privind variația pe naționalități a numărului membrilor de partid în R.P.R., ne

⁷ Michael Oakeshott, *On History and other Essays*, Oxford University Press, 1983, și *On Human Conduct*, Oxford, 1975.

⁸ Vezi, idem, *On Human Conduct*...

⁹ OSA, Box 282, Dosar 1100, Item No. 7824/52.

dezvăluie următoarele aspecte: „La începutul primilor ani, din lipsa de cadre proprii partidul comunist s-a servit în activitatea sa de sprijinul minorităților etnice: evrei, unguri, bulgari, ruși etc. Cum însă între timp partidul și-a format cadre proprii, în mare parte recrutate din rândurile tineretului român, nu a mai vizat în aceeași măsură sprijinul minorităților etnice. ...În momentul de față (1962 – n.ns.) numărul membrilor de partid evrei în R.P.R este de 1.000 față de 50.000 câți au fost în 1950, din care foarte mulți au fost excluși odată cu Ana Pauker și cu ocazia excluderii așa numitului «grup Pătrășcanu»... În primii ani după război a fost îngreunată înscrierea ca membri de partid a persoanelor de origine etnică germană. Acuma însă, nu numai că s-a revenit asupra discriminării dar sunt chiar preferați la primirea în partid... Un alt fenomen mai ciudat se petrece în legătură cu înscrierea rușilor în partid. În ultimul timp sunt primiți ca membri de partid mulți ruși, soțiile cetățenilor români care au studiat la universitățile din URSS și s-au căsătorit acolo cu rușoaice și un număr ciudat de «repatriați» în majoritatea lor ruși basarabeni¹⁰. Astfel de fluctuații în ceea ce privește politica de recrutare și de cadre a partidului ne dovedește caracterul conjunctural, oportunist am zice, după care minoritățile au fost tratate în anii '50. Ca o observație, am nota faptul că ponderea și rolul minorităților în partid a avut o corespondență imediată și în situația generală a minorității pe care o reprezentau, acest lucru fiind reflexul firesc al contopirii statului cu partidul.

Pe fondul antisemitismului caracteristic ultimei perioade a regimului stalinist din URSS, a luptelor intestinale pentru putere la nivelul conducerii comuniste a României și a răspândirii tot mai largi a idealului politic sionist în rândul evreilor de la noi, urmat, firește, de valuri masive de emigrare, ponderea evreilor în partid și în structurile de comandă ale statului este sever temperată. În perioada „defecțiunii titoiste“ se întâmplă același lucru cu sârbo-croații.

După moartea lui Stalin și congresul XX al PCUS, după revoluția anticomunistă maghiară, rezistența la destalinizare duce în cazul românesc la dezvoltarea *in nuce* a unui național comunism ce s-a manifestat pe plan intern și în modificările statutului minorităților naționale în partid și în structurile statului. Gheorghiu Dej a descoperit acum valența legitimatoare a naționalului și a dat semnalul desovietizării țării câștigând capital simbolic și simpatia românilor care s-au simțit profund jigniți în sentimentele lor naționale în perioada anterioară.

Statutul de minoritar a adus unora dintre cetățenii României democrat populare și oportunitatea de a părăsi „raiul socialist“ pentru alte zări, mai senine, aparținând lumii libere. Acesta a fost, în primul rând, cazul evreilor care au emigrat masiv în valuri succesive oprite temporar în intervalul 1952-1959. La începutul anilor '60 a fost cazul lipovenilor, iar mai târziu, în afara intervalului studiat de noi, germanii au beneficiat masiv de această facilitate.

Convinși că încă este necesară o amplă muncă de investigare și analiză a societății românești din perioada regimului democrației populare, conchidem că cercetările dedicate raportului public-privat din această secvență cronotopică vor lumina mai bine și mai complet geneza și cristalizarea regimului comunist în societatea noastră cu toate particularitățile și specificitățile sale.

¹⁰ OSA, Box 276, Dosar 1100, Item No. 2239/62.

THE NATIONAL MINORITIES
FROM THE PUBLIC – PRIVATE PERSPECTIVE
(Summary)

The present paper deals with an acute problem of almost every nation state which historically hosted national or ethnic minorities that is to name the fragile balance between public and private and the perverse ways in which the life of these communities was and still is affected. The study is focused on the fate of the national minorities inhabiting Romania during the first two decades of the communist period – that is to say until mid '60 s – and is based on unedited archival sources from the Open Society Archives. The Hungarians, Germans, Jews – among other minorities are investigated here through the delicate and intricate relationships between public and private. As everywhere in totalitarian countries the tendency was to invade the private sphere of the citizens, to dominate and control even the most intimate sectors and aspects of daily life. This kind of intrusion was most disturbing for the greatest majority of Romanians and had an even greater impact on the ethnic groups inhabiting the country. Often used as simple tools of communist control the officials belonging to national minorities were later disposed by the same regime and treated as “traitors to the cause”. The “nationalization” of Romanian public life took an accentuated path especially since the early '60s and this process deeply affected the minorities. Leaving the country through legal emigration became the alternative for a huge number of Jews and Germans, which have used this opportunity to escape from the “socialist heaven”. Further research is still needed in this field in order to clarify how much the private life was affected by the state intrusion during the communist era of Romanian history.

DAN JUMARĂ

PRIMA BIBLIOTECĂ DOCUMENTARĂ DIN MOLDOVA

Nici unul din primele regulamente ale Arhivelor – și nici chiar dintre cele de mai târziu – nu prevedea pentru instituția de profil din Iași o bibliotecă. Dar dacă astăzi există totuși una, cu un număr apreciabil de volume, din care unele unicate și multe rarități, meritul îi aparține, din nou, lui Gh. Asachi.

Poate mai mult ca oricine din acea vreme prețuia Asachi cartea, el care vizitase biblioteci mari și vestite, la Neapole, la Vatican, Lemberg și Petersburg, și fusese bibliotecar la Academia domnească¹. Scia el însuși, traducea, tipărea și hărăzea, în 1832, cărți ieșite de sub teascurile tipografiei sale, copiilor săraci doritori de învățătură².

Când Înalțul Divan, la 5 februarie 1832, cerea Ministerului Dreptății să-i trimită *Condica politicăscă, Condica comercială, Condica criminalicească* și un exemplar din *Sobornicescul hrisov*, pentru a le „avea de pravăț în cercetarea și hotărârea pricinilor” Costache Conachi, pe atunci mare logofăt al dreptății, răspundea că a cercetat și nu se găsesc de vânzare, *Condica de comerț* încă nu s-a tălmăcit, iar *Sobornicescul hrisov* nu s-a găsit nici la Mitropolie, iar Divanul să ia copia de pe unul ce se găsește la el „scris cu mână”³.

Se poate să fi fost întrebat și Gheorghe Asachi și acesta să fi gândit că ar fi necesar să se păstreze în Arhiva Statului asemenea tipărituri, cât și altele cu caracter oficial, căci, deși abia în 1835, se găsește trecut în *Condica ghegenerală a documenturilor publice depuse în Arhiva Statului Moldovei*, un exemplar al *Condiceii civile*, tipărită în privilegiata tipografie a „Albinei” în anul 1833⁴, *Anaforaua* din 1 octombrie 1835 privind „îngrădirea pricinilor”, în original și copia ei tipărită⁵, și *Rânduiala întronării domnului Mihail Sturza*, tipărită la 26 august 1834⁶. Pentru tipărirea acestei broșuri, la 20 iulie, același an, Teodor Balș, Gheorghe Asachi și I. Beldiman, însărcinați de postelnicie cu alcătuirea programului, cereau de la Mitropolie orice fel de date, existente în arhiva ei, privind ceremonia înscăunării domnilor. Era și firesc ca, după ce a tipărit-o, Asachi să doneze un exemplar și Arhivelor Statului⁷.

¹ E. Lovinescu, *Gheorghe Asachi. Viața și opera lui*, București, 1921, p. 58; N. C. Enescu, *Gheorghe Asachi, organizatorul școlilor naționale din Moldova*, București, 1962, p. 52.

² „Albina românească”, nr. 84, 23 octombrie 1832.

³ ASI, Ministerul de Justiție, tr. 1382, op. 1560, dosar 69, f. 8 și 11 verso. Publicat în volumul *Figuri de arhiviști români, Gheorghe Asachi, 1788-1869*, București, 1969.

⁴ *Ibidem*, Colecția *Manuscrise*, nr. 40, f. 6.

⁵ *Ibidem*, f. 6 verso.

⁶ *Ibidem*, f. 7 verso.

⁷ *Ibidem*, fond Mitropolia Moldovei, dosar A 11/1834, f. 18.

În 1836 Asachi depune „fără adresă”, după cum spune condica pomenită, 15 tipărituri din tipografia sa, printre care textul tratatului de la Adrianopole, trei exemplare din broșura *Cuvânt rostit la deschiderea Obșteștii Extraordinare Adunări a Moldovei* de către Kiselef la 8 mai 1831. Una din aceste broșuri, găsită în Arhivă prin anul 1860, a fost din nou înregistrată. Apoi, *Condica militară*, tipărită în 1832, *Sobornicescul hrisov*, ediția 1835, *Relațiune privind Societatea de medici și naturaliști* și discursuri ale lui Mihail Sturza sau mitropolitului, ținute cu diferite ocazii⁸. Cele șapte capitole tipărite ale *Regulamentului Organic* le găsim intrate după această dată⁹. Acestea și *Condica politică* erau cerute deseori cu împrumut de către secretarul Obșteștii Adunări, fiind necesare „pentru lămuriri în lucrările sesiilor”¹⁰. Împrumutul se făcea cu anumite forme, pentru siguranța restituirii. Nu totdeauna însă se înapoiau în starea în care fuseseră împrumutate. Unul dintre ajutoarele lui Asachi, care învățase de la acesta să prețuiască cărțile și celelalte „materiale istoricești”, nota cu indignare, referindu-se la *Regulamentul Organic*, că s-a primit „mânjit cu feluri de însemnări”, cu file rupte sau desprinse¹¹. Printre celelalte instituții care împrumutau din mica „bibliotecă” a Arhivei a fost și Consulatul Rusiei, care a cerut, în februarie 1844, cuvântarea lui Kiselef, din 1831, la deschiderea Adunării Obștești. Asachi, care nu era în ziua aceea la Arhivă, trimitea un răvaș spre a se da broșura în mâna secretarului Consulatului¹².

Ori de câte ori tipărea legiuiri, ofise domnești și alte publicații cu caracter oficial, Asachi se gândea întâi la Arhive, donând măcar un exemplar. Uneori, când nu putea, obligat fiind să predea exact numărul comandat, Asachi intervenea la Logofeție, amintind și interpretând puțin că, „potrivit cuvântării art. 366, cap. 8, al Organicescului Regulament, această Arhivă este îndatorită a dona în a ei păstrare, ori de pe unde s-ar afla, acte publice, manuscrise sau tipărite...”¹³. Logofeția însă nu se grăbea să-i trimită nimic și nici nu știa poate de aceste rapoarte, deoarece, în ianuarie 1846, cerea Arhivei să-i împrumute un volum din *Colecția de legi din ramul judecătoresc*. Se răspundea că „nici măcar o foaie de a colecțiilor ci să cuvine Arhivei Statului nu s-au depus în păstrarea ei”¹⁴. În consecință, roagă să i se trimită un exemplar, rugămintă repetată de altfel și doi ani mai târziu¹⁵.

Deși nu am găsit decât vagi informații despre existența „Albinei Românești” și a „Buletinului oficial” printre celelalte tipărituri, nu putem crede că Asachi nu a donat sau nu a abonat Arhiva tocmai la aceste publicații. Dacă în ianuarie 1832 se luau măsuri ca toate instituțiile din Iași și din țară să se aboneze la „Albina Românească”, este de presupus că s-a făcut abonament și pentru Arhiva Statului¹⁶.

Judecătoriile erau obligate să se aboneze și să păstreze „Albina Românească” și „Buletinul”: „pentru a avea pururi știință de noile puneri la cale...”. La sfârșitul anului trebuiau să le lege „făcându-le cârtică”¹⁷. Când acestea cât și alte instituții au predat dosare la Arhiva Statului, au depus și din aceste foi. Așa se explică existența mai multor exemplare în Arhivă și de ce Visteria sau Judecătoria ținutului Iași, de exemplu,

⁸ Ms. 40 (op. XI).

⁹ Ms. 40, f. 12 verso.

¹⁰ *Ibidem*, fond Arhivele Statului Iași, dosar 1/1839, f. 33, 5/1844, f. 4, 6, 5/1845, f. 17, 7/1847, f. 2.

¹¹ *Idem*, dosar 5/1845, f. 17.

¹² *Idem*, 12/1844, f. 3.

¹³ *Ibidem*, dosar 5/1845, f. 24, ciornă corectată de Asachi.

¹⁴ *Ibidem*, dosar 18/1845, f. 3.

¹⁵ *Ibidem*, dosar 8/1848, f. 1.

¹⁶ *Ibidem*, fond Visteria Moldovei, tr. 1423, op. 1619, dosar 1, f. 11.

¹⁷ *Figuri de arhiviști români...*, p. 79.

cereau, mai târziu, cu împrumut din aceste publicații, indicând și transportul cu care le-au depus¹⁸.

În ceea ce privește „Foaia Sătească“, Asachi a intervenit de nenumărate ori la Logofeție pentru a se trimite „fiind Arhiva numită a păstra nu numai acturile publice, ci și tot felul de dispoziții legiuitoare slobozite de guvern“, care „se cuprind în foile oficiale“¹⁹.

Grija lui Gheorghe Asachi pentru îmbogățirea bibliotecii pe care o crease Arhivei s-a manifestat și după ce el nu a mai ocupat postul de arhivist al statului.

În 1859 tipărise ediția franceză a *Nuvelelor* sale istorice. Un exemplar, cu dedicație, îl dona Arhivei Statului²⁰. În același an mai dona încă patru alte tipărituri, printre care *Firmanul pentru convocarea Divanului Ad-hoc*, *Mesajul domnesc din 1859 la deschiderea Adunării electivă*, și broșura *În amintirea zilei de 10 noiembrie 1859, prima seculară a nașterii lui Friedrich Schiller*, în care Asachi publica traducerea baladei *Credința*. Pe coperta acestei broșuri este scris de mâna autorului: „Pentru Arhiva Statului, G. Asachi“²¹.

Aceasta și *Nouvelles historiques* sunt cărți deosebit de prețioase, fiind singurele donate Arhivei cu autograf.

Dragostea pentru patrie, pentru trecutul ei furtunos și glorios, pentru aceste „materialuri istoricești“, au fost adunate și păstrate cu sârguință cu toate greutatețile întâmpinate. Asachi a știut să le imprime celor care au lucrat cu el în boltitele zidiri pe unde au peregrinat Arhivele în vremea sa, sau celor care s-au interesat de acest trecut.

Astfel, fostul și vrednicul secretar al Arhivei Statului, Panaite Malcoci, dăruia un abecedar, tipărit în anul 1851, „pentru că în el se arată, între altele, cifrele slovinești, arăpești și latinești ce se întrebuițează în combinare la datele diferitelor documente“²².

Arhivistul Statului, vornicul Iacovachi Paladi, în adresa trimisă, la 27 mai 1853, colonelului Mihail Kogălniceanu, prin care-l ruga să doneze *Letopisețele*, arăta că menirea sa este „de a îndeplini cu sfințenie așezămintele postului ce ocupează și... cea dintâi îndatorire a sa este a să sârgui de a aduna, în păstrarea Arhivei Statului, tot felul de acte istorice și documente publice... atingătoare de drepturile și pronomiile acestui prințipat... la care... s-ar cuveni a să îndeletnici tot patriotul... de a să putea înforma un depozit prețios pentru Arhiva Statului, ce s-au urzit pentru gloria și mândria nației“²³.

Același Paladi se adresează și Departamentului Averilor Bisericești și Învățăturilor Publice, cu rugămintea de a depune, la Arhive, harta Moldovei și *Cronica* lui Șincai²⁴.

Printre cei care i-au urmat lui Asachi la conducerea Arhivei Statului, a fost și Teodor Codrescu, care nu a uitat niciodată să-l socotească drept binefăcătorul său. Urmându-i exemplul el a donat întreaga colecție a *Uricarului*, pe măsură ce ieșea de sub tipar. Ba chiar, pierzându-se câteva volume, Codrescu le mai dona o dată. La îndemnul lui, spătarul Alecu Vîrnav dăruia Arhivelor, la 23 iulie 1856, *Cartea românească de învățătură*²⁵.

¹⁸ ASI, fond Arhivele Statului Iași nr. 1/1851, f. 5; 1/1857, f. 6.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 1/1840, f. 8 verso, 16; 7/1845, f. 9; 8/1848, f. 2.

²⁰ *Ibidem*, Colecția *Manuscrise*, nr. 40, f. 52.

²¹ *Ibidem*, f. 52.

²² *Ibidem*, f. 54 verso.

²³ *Ibidem*, fond Arhivele Statului Iași, dosar 3/1853, f. 11, 16.

²⁴ *Ibidem*, f. 12, 15.

²⁵ *Ibidem*, dosar 8/1856, f. 18.

Mai târziu, un Teodor Burada sau un Xenopol, care răsfoiseră de multe ori documentele și dosarele adunate de Asachi, cunoscut lor din tinerețe, au donat unele din lucrările lor²⁶.

Și, de la acest început făcut de Asachi, continuat cu râvnă de urmașii săi, dăruind sau luptându-se – de cele mai multe ori fără rezultat – spre a obține depunerea unor publicații necesare unei Arhive, s-a ajuns la cea din zilele noastre, o bibliotecă reprezentativă. De la câteva zeci de volume în vremea lui Asachi, la 5.000 în 1947, iar astăzi, cu condiții mult îmbogățite de achiziționare, și prin multe donații, la peste 30.000 de volume de carte, peste 7.000 volume de periodice și câteva sute de foi volante de o deosebită valoare bibliofilă.

LA PREMIÈRE BIBLIOTHÈQUE DOCUMENTAIRE DE LA MOLDAVIE
(Résumé)

L'article refait l'histoire de la première bibliothèque de Iași, organisée par Gh. Asachi. Inspiré par ce qu'il avait vu à Naples, Vatican ou Pétersbourg, l'homme de culture a essayé d'organiser une institution semblable en Moldavie, stimulé par le nouveau cadre créé après l'acceptation du Règlement Organique. La réussite de son projet est due non seulement à ses efforts personnels mais surtout à la préoccupation de découvrir et former des passionnés continuateurs de son œuvre.

²⁶ *Ibidem*, Colecția *Manuscrite*, nr. 40.

DANIEL NAZARE

ISTORIA ÎN PREOCUPĂRILE JUNIMIȘTILOR ȘI NEOJUNIMIȘTILOR

1. O societate culturală dezinteresată de istorie?

Junimiști fascinați de muza Clio

Cenaclul din fosta capitală a Moldovei a fost animat de tineri, refractari cutumei încetățenite la nivelul societăților culturale, prin care trebuia ales un nume cu rezonanță istorică în titulatură, deși a existat o propunere pentru Ulpia Traiană¹. La baza criticii pe care o făceau membrii săi nu stăteau argumentele istorice, ci speculația teoretică, mult mai gustată de o asistență eterogenă la reuniunile de vineri seara, unde se preferau textele polemice și nu prezentările factologice². Junimiștii cunoșteau mai ales sistemele filosofice, fiind puțin familiarizați cu teoriile istorice, biologice și sociologice³. Cei tentați să abordeze teme de istorie, cel puțin pentru primii ani de activitate ai Junimii, porneau dinspre filosofie⁴, fiind însă falsă prejudecata că societatea ieșeană nu avea curiozitate istorică.

Cei mai importanți junimiști nu au fost insensibili față de muza Clio. Astfel, I. Negruzzi, pasionat de istoria românilor din studenție, a ajuns „coșcogea profesor de dreptul comercial cu 1.000 de lei pe lună”⁵, dar și secretar („gramatic”) al Junimii, fiind cel mai solicitat dintre membrii ei⁶ („harnic vameș de manuscrise”, cum îl numea

¹ Opoziția lui Maiorescu și Negruzzi („ce avem noi a face cu împăratul Traian?”) a dus la abandonarea „firmei”, tipătoare și derutantă pentru previzibile „lupte” cu „fracționiștii” ieșeni și latiniștii ardeleni (Iacob Negruzzi, *Amintiri din „Junimea”*, vol. II, București, Ed. Minerva, 1970, p. 17; infra: Negruzzi, *Amintiri*). Se rupe astfel o tradiție, combătută și de I. Ghica, atunci când afirmă într-o scrisoare că „de un secol facem patriotism pe spinarea lui Traian” (apud Lucian Nastasă, *Generație și schimbare în istoriografia română (Sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX)*, Cluj, Presa universitară clujeană, 1999, p. 21; infra: Nastasă, *Generație*).

² Studiile istorice, întemeiate pe fapte și documente, nu puteau fi controlate în discuțiile unor oameni cu idei generale, pasionați de teoretizări și dezbateri pe principii și care, în plus, rămăneau surprinși atunci când pe un subiect istoric, oricât de mărunț, se elaborau texte ample, imposibil de ascultat până la sfârșit, astfel încât Maiorescu și alții „corifei” interveneau selectiv: I. Sbiera nu este lăsat să citească introducerea prea specială la *Codicele voronețian*, dar sunt tolerați cu greu A. D. Xenopol și G. Panu, „bruiți” și ei de „căscatul” asistenței molipsite de V. Pogor (Negruzzi, *Amintiri*, vol. II, p. 149; Ș. Cioculescu, V. Streinu, T. Vianu, *Istoria literaturii române moderne*, București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1971, p. 143-144).

³ Dan Mănuță, *Principiile criticii literare junimiste*, Iași, Junimea, 2000, p. 54.

⁴ O aplecare spre istorie era necesară, întrucât la Iași activa „școala” lui S. Bărnuțiu, prin excelență istoristă. Însă, abia după trei decenii, în timpul directoratului lui I. Bogdan, *Convorbirile literare* părăsesc tradiția abordărilor istorice pornind de la teorie în favoarea istoriei pragmatice (Al. Zub, *Junimea: implicații istoriografice*, Iași, Junimea, 1976, p. 8, 13, 208, 213; infra: Zub, *Junimea*).

⁵ E. Lovinescu, *T. Maiorescu și contemporanii lui*, București, Ed. Minerva, 1974, p. 399.

⁶ Condamna „lauda nemărginită a naționalității române”, declamațiile „atât de ușoare de rostit și atât de puțin demne de un popor care are respect de sine însuși”. Rămas la Iași aduna săptămânal junimiștii în casa sa din strada Păcurari, unde „sfiala domnea în aceste reuniuni și sentimentele de colegialitate nu erau posibile” (Negruzzi, *Amintiri*, vol. II, p. 15, 204, 233, 240).

E. Lovinescu). Având geniul relațiilor a atras la revistă și colaboratori pe teme de istorie, purtând o bogată corespondență cu pasionații domeniului, deși mărturisea că scrie „aceste scrisori așa de răpede, încât nici nu am timpul de a le reciti”⁷. La *Convorbiri literare* era organizatorul și „animatorul tehnic”, îndrumându-l chiar și pe „copilul teribil al Junimii”, A. D. Xenopol.

V. Pogor era un spirit anistoric, căruia îi plăcea să repete în limba franceză la ședințele Junimii ideea că „popoarele fericite nu au istorie”, intrând astfel în polemică cu M. Eminescu. A fost omul tuturor proiectelor hazardate, prin contrast cu Maiorescu și Negruzzi, mult mai ponderați, însă i-a plăcut să torpileze și inițiativele altora. Astfel, când ministrul T. Maiorescu a vrut să-i trimită pe G. Panu și Al. Lambrior la Praga să studieze slavona, Pogor s-a opus vehement⁸. Deși propune la o ședință a cenaclului să se discute despre prezența unor urme romane în Dacia, întârzie intenționat atunci când tema trebuia dezbătută, iar la sosire deturneză atenția cu prezentarea unei ediții de lux dintr-o capodoperă literară, pe care o considera mai vrednică de atenția membrilor, decât o banală discuție axată pe reconstituirea trecutului⁹. Modul cum se manifestă la ședințele societății îl fac pe sobrul D. A. Sturdza să nu mai frecventeze cenaclul, „măscăriciul” Junimii având o atitudine deplasată și atunci când același pasionat de istorie identifică un nou purtător al numelui de Bogdan între Mușatinii din Moldova¹⁰.

P. P. Carp, considerat de N. Iorga superior lui Maiorescu, îndemna să-i „lăsăm la o parte pe Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul”¹¹, dar reacționa la cartea lui B. P. Hasdeu, despre *Ion vodă cel Cumplit*, printr-un prim articol, semnat sub pseudonimul exotic P. Bătăușul, apoi printr-un studiu mai documentat, iscălit cu inițialele numelui¹². Însă în această polemică câștig de cauză a avut Hasdeu, care a impus mitul lui Ion vodă, un model istoric fictiv, așa cum încă mai invocau liberalii, „Conului Petrache” rămânându-i să facă constatarea că „fiecare generație are misiunea ei de îndeplinit; și cât de mândră ar fi ea de trecut, datoria ei este, când se pune la muncă, să lase amintirile istorice și să ție cont de cerințele prezentului”¹³. Th. Rosetti, cumnatul lui Cuza și „nașul” Junimii, a publicat rar, iar articole cu tematică istorică doar ocazional¹⁴.

Scriitorul I. Slavici era un admirator fără rezerve al lui Xenopol și a fost numit de T. Maiorescu secretar al comisiei de editare a documentelor din colecția Hurmuzaki,

⁷ În scrisorile sale se oprește nu doar asupra stricătorilor de limbă, ci îi are în vedere și pe istorici, în special pe adversarii Junimii, Urechia fiind remarcat pentru „frazele îngâmfate”, iar Hasdeu pentru calitatea sa de glosator și nu de autor genial (Ș. Cioculescu, *op. cit.*, p. 185-186).

⁸ „Pe semne a înnebunit Maiorescu? Ce să căutați voi la Praga? Și ce să răscoliți cu limba slavonă? Doar un lucru puteți face cu dânsa, să controlați traduceri de documente ale lui Hasdeu și să constatați falșurile pe care le comite. Apoi aceasta e prea puțin, lăsați pe Hasdeu cu slavona și falșurile lui” (G. Panu, *Amintiri de la „Junimea” din Iași*, vol. II, București, Ed. Minerva, 1971, p. 202; infra: Panu, *Amintiri*).

⁹ Când a venit D. A. Sturdza să prezinte o temă de numismatică, puțin gustată la Junimea, Pogor avea chef de cele mai deocheate glume ce au scandalizat pe viitorul lider liberal (*ibidem*, p. 219-220, 230).

¹⁰ „Ei, și ce-mi pasă mie dacă a mai fost un domn în Moldova, Bogdan? Ce a făcut acel domn, ce urme a lăsat în istorie? Descoperirea d-lui Sturdza departe de a avea vreun interes, o pot califica ca faptă rea, fiindcă ea contribuie ca să mai încarce degeaba mintea copiilor de școală” (*ibidem*, p. 7, 390).

¹¹ „Cu spiritul său tranșant, regula și istoria românilor în câteva cuvinte” (*ibidem*, vol. I, p. 61).

¹² Invocă obiectivitatea istoricului și consideră că acesta nu este un artist, în final recomandându-i lui Hasdeu foaia umoristică pe care o conducea, *Aghiuță*. Pentru Carp „nu e trădător acela care spune adevărul; trădător e acela care-l ascunde (...) istoria ajută la deosebirea adevărului de minciună” (apud D. Mănuță, *op. cit.*, p. 132, 244, 246).

¹³ Apud *ibidem*, p. 52.

¹⁴ Astfel, în 1909, evocă în *Convorbiri literare* amintiri din vremea Unirii, după ce anterior publicase în *Arhiva* niște scrisori ale lui Costache Negri. Atunci când scria articole critice sa era mai degrabă cea a unui filosof, decât a unui istoric.

sarcină pe care a îndeplinit-o exemplar. A publicat în periodicul Junimii mai multe studii, între care unul consacrat maghiarilor¹⁵ și altul serbării de la Putna¹⁶. M. Eminescu se făcuse nesuferit la Junimea, întrucât accepta greu critica¹⁷, inclusiv în materie de istorie. Poetul definise lapidar concepția societății ieșene: „naționalism în marginile adevărului” și, pornind de la această idee, considera că escamotarea cusurilor naționale face imposibilă orice încercare de a le înlătura. Dincolo de admirația sa pentru figurile istorice, poate fi remarcat interesul mai redus pentru Mihai Viteazul, voievod căruia în acea perioadă, mai ales în Ardeal, i se edifica mitul¹⁸. Pe de altă parte, pleda pentru seriozitatea cercetărilor în domeniu, sugerând slujitorilor muzei Clio să nu se mai certe pe „barba lui Ștefan cel Mare”, ci să se ocupe de obiceiul pământului din vremea lui.

Istoria o întâlnim și în prelecțiunile Junimii, care au fost inaugurate în februarie 1864 și s-au ținut până în 1881¹⁹. Ele au avut un conținut variat și pe cicluri, până în 1874 când s-a produs „revoluția de naționalizare”, cum o numește Lovinescu, iar apoi au fost orientate spre cultura și istoria poporului român²⁰. După plecarea lui T. Maiorescu la București, G. Panu are în 1874 ideea restructurării programului prelecțiunilor, fapt acceptat de I. Negruzzi, onorat cu ținerea prelegerii teoretice, rezervată până atunci mentorului Junimii. Apare astfel o sursă de conflict, întrucât Xenopol și „cei trei români”²¹ militează pentru varietatea subiectelor, în cadrul unui ciclu de conferințe, în timp ce Maiorescu rămâne adeptul organizării prelegerilor pe un subiect unitar²², protestând din București datorită abandonării tradiției. Subiectele de istorie națională câștigă teren, iar acest fapt reprezintă o victorie a eșalonului secund, mai sensibil la problemele naționale²³.

¹⁵ *Studii asupra maghiarilor. Punct de purcedere*, apărute în numeroase numere din 1871 și 1872. Slavici i-a mărturisit lui Eminescu, în 1871, că neavând o pregătire istorică i-a fost foarte greu să verifice datele. În ciuda talentului de scriitor, abia după trei redactări succesive a elaborat un text, munca fiind una meticuloasă și neplăcută (Zub, *Junimea*, p. 226, 240).

¹⁶ *Serbarea de la Putna* (CvL, 1903, p. 923-938, 1006-1015; 1904, p. 29-48), în care este citat M. Eminescu și sunt reproduse dialoguri.

¹⁷ Când trebuia să susțină prelegerea despre influența austriacă a fost luat în prealabil la întrebări în cadrul Junimii, fiind cunoscute opiniile sale exotice. Pleda pentru un regim asemănător celui din timpul lui Ștefan cel Mare și denunța „liberalii și pantalonarii frământători de idei și turburători de temperament”. Sfătuit să nu susțină o astfel de teorie politică, în fond de neadmis la o prelegere în care politica era *ab initio* exclusă, își modifică discursul (Panu, *Amintiri*, vol. II, p. 318).

¹⁸ Îl asemena pe voievodul unificator cu un liberal gălăgios, în genul lui C. A. Rosetti (*Ibidem*, p. 133).

¹⁹ Publicul era format din intelectuali ieșeni, prelegerile debutând cu istoricul noțiunii discutate. În 1865 nu s-au ținut conferințe, datorită procesului în care era implicat Maiorescu, iar în 1866 s-au reluat sub titlul generic *Prelecțiuni populare despre elementele de viață a popoarelor manifestate în istorie*, Maiorescu susținând prelegerea teoretică, precum și cele despre filosofia elenă, viața romană, Mahomed. Atmosfera conferințelor avea un ceremonial aparte, prelegerile fiind rostite liber timp de 55 minute, într-o atitudine sobră, în care fracul nu lipsea (N. Manolescu, *Maiorescu și Junimea – începutul „spiritului critic” în cultura română*, în vol. *Istoria literaturii române – Studii*, București, Ed. Academiei R.S.R., 1979, p. 126-127).

²⁰ *Istoria literaturii române*, vol. III, București, Ed. Academiei R.S.R., 1973, p. 34.

²¹ „Îmbrăcați în haine de aceeași culoare, făcute de același croitor evreu”, ei „treceau drept naționaliști înfocați” (Negruzzi, *Amintiri*, vol. II, p. 399) și erau apostrofați cu numele de roman. Celor trei junimiști, sensibili la probleme de istorie, li se mai adăugau uneori Negruzzi, Eminescu și Creangă.

²² Până la urmă subiectele naționale devin preponderente, impunându-se un program „pur naționalist”, un triumf al junimiștilor noi asupra celor vechi (*ibidem*, vol. I, p. 134, 153, 156).

²³ Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, București, Ed. Eminescu, 1978, p. 44 (infra: Ornea, *Junimea*). Titlul generic al prelegerilor din 1874 a fost *Elemente naționale*, iar una dintre ele se numea *Studiul istoriei*. Pentru 1875 era preconizată tema *Influențe consecutive asupra poporului român* (bizantină, slavă, turcă, polonă, fanariotă, austriacă, franceză, germană), disertația teoretică revenindu-i lui Xenopol. Din păcate, prelecțiunile se amână pentru anul următor, titlul generic fiind ușor modificat (*Înrăuriri asupra poporului român*), la fel ca și influențele, rezumate la patru (slavonă, fanariotă, austriacă și franceză). Între vorbitori este

Deși G. Barițiu credea că lui Maiorescu îi lipsește spiritul istoric, ultimul și-a început cariera didactică ca profesor de istorie universală, disciplină pe care o părăsește după câteva săptămâni pentru filosofie. Poate că prezența sa la catedra pe care nu o va onora cum se cuvine adversarul său de idei, „fracționistul“ N. Ionescu, ar fi fost mai benefică, dar, chiar și așa, Maiorescu a rămas permanent interesat de domeniu, încurajând eforturile altora. El înțelegea importanța istoriei, dar nu putea accepta că la semnalul dat de pe pământul nostru a început revoluția franceză (o continuare a revoluției (!) lui Horea), că unificarea Moldovei și Munteniei a fost un model pentru germani și italieni.

Critica Junimii poate fi asemănată cu o lance a lui Ahile: cu un capăt rănește, iar cu celălalt vindecă. Maiorescu poseda o tehnică de hărțuire permanentă a adversarilor, băga spaima în dușmanii nepregătiți și înfingea „sabia mai adânc decât trebuia”²⁴. Astfel, el combate demersurile lui Al. Papiu-Ilarian de adunare a documentelor²⁵, îl ia la „dărăpănat” și pe G. Șincai (după ce P. P. Carp nu se simțise capabil să o facă²⁶) și cere să i se trimită scrierile lui A. Vizanti pentru a-l „regularisi”²⁷. Nu sunt cruțați nici „academicii și atenianii din București”, mai ales V. A. Urechia, văzut de E. Lovinescu ca „o mică găză prinsă în chihlimbarul durabil al polemicii maioresciene”²⁸. Romanticul Hasdeu își dovedise limitele, abordând *Istoria critică a românilor*, o lucrare cu „multe lucruri frumoase pe copertă și (...) multe ipoteze nedovedite în text”²⁹. Pe profesorii de istorie de la cele două universități (V. A. Urechia, P. Cernătescu, N. Ionescu, A. Vizanti) i-ar fi dorit excluși de la catedră, fiindcă „nu au merite, nici studii, nici publicări de documente, nici monografii (...) și astfel vedem că universitățile române, în cei 20 de ani ai existenței lor nu au produs nici un scriitor istoric”³⁰.

Făcând inventarul „sărăciei noastre istorice” observa că singurele realizări notabile au fost obținute în afara universităților, merite având Al. Odobescu, D.A. Sturdza, M. Șuțu, E. Hurmuzaki, I. Slavici³¹. Deși în primele numere din *Convorbiri* susținea că Junimea trebuie să se lepede de pretenția de a naște scriitori³² a dorit foarte mult ca societatea să aibă un istoric al său, vis neîmplinit, întrucât, cei în care va investi încredere (Panu³³ și Xenopol³⁴) o părăsesc. Poate nu întâmplător, pe la sfârșitul lui 1880, criticul revine la vechea pasiune din timpul studiilor vieneze, dorind să scrie

și M. Eminescu, care apare pentru prima și singura dată în calitate de conferențiar al Junimii, cu o prelegere despre influența austriacă, pe care Negruzzi o consideră de succes, iar G. Panu, doar din auzite, una deplorabilă. Intervenția sa de la tribună a fost integral publicată în *Convorbiri*, fiind prima care s-a bucurat de acest tratament, până atunci prelecțiunile fiind doar rezumate (P. Florea, *Convorbirile literare despre prelecțiunile Junimii (II)*, în CvL, nr. 4, 1977, p. 11).

²⁴ Panu, *Amintiri*, vol. I, p. 342.

²⁵ Consideră sinteza acestuia neobiectivă (Zub, *Junimea*, p. 121, 228).

²⁶ E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 309.

²⁷ *Junimea și junimiștii. Scrisori și documente inedite*, Iași, Ed. Junimea, 1973, p. 26.

²⁸ Apud Doru George Burlacu, *Revenirea la Maiorescu (1963-1993)*, Cluj, Ed. Dacia, 1997, p. 119.

²⁹ T. Maiorescu, *Critice*, vol. II, București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 258.

³⁰ Ultimul dintre istorici, după ce a stat ani buni „în activitate bugetară și în neactivitate profesională” (*ibidem*, vol. II, p. 254) fuge din țară în urma unei delapidări.

³¹ *Ibidem*, p. 255.

³² Manucă, *Principiile*, p. 90.

³³ Panu consideră Junimea „netrebnică” (Negruzzi, *Amintiri*, vol. II, p. 186).

³⁴ În 1879 Maiorescu îi cere lui Negruzzi să se debaraseze de Xenopol de la prelecțiunile Junimii, ignorând-i apoi toate contribuțiile istoriografice; criticul a avut destule erori de gust, dar în acest caz probabil îl invidia pentru scrierea unei istorii la care el însuși se gândise (*T. Maiorescu și prima generație de maioreșcieni. Corespondență*, antologie, note și prefață de Z. Ornea, text stabilit de F. Mihai și R. Bichis, București, Ed. Minerva, 1978, p. 471; infra: *Maiorescu*).

„istoria României ca operă principală a vieții”³⁵ și constatând, doi ani mai târziu, că „știința istoriei (...) este aproape părăsită în generația română de astăzi”. Pe de altă parte, deși junimiștii denunțau pe adepții ideii că „tot ce iese dintr-o pană română este perfect și demn de toată lauda”, furnizaseră ei înșiși niște informații istorice incomplete pentru o lucrare în limba germană apărută în 1892, motiv pentru cei din „vechea școală” să îi critice cu asprime, iar pentru Maiorescu să conștientizeze, o dată în plus, necesitatea ca societatea să aibă istorici aderenți la ideile ei.

2. Sistemul bursei Junimeii. „Dezertorul” A. D. Xenopol și un *infidelis notorius* (G. Panu)

Junimea a fost un grup de presiune (politică, economică și, mai ales, culturală), unul din primele apărute la noi și, în același timp, un sistem închis pentru a se autoproteja, funcționând așa mai bine de două decenii. Din păcate, fiind legat de realitățile care l-au generat, neevoluând în raport cu evenimentele survenite ulterior și conservând în mare măsură forma inițială a discursului, s-a erodat tot mai mult³⁶. În plus, societatea poate fi considerată și o școală de cadre, care produce susținători și îi plasează sistematic în toate domeniile vieții publice, o adevărată „mafie” care asigură membrilor săi locuri de muncă, ascensiune socială sau ajutor, cerându-le în schimb o disciplină perfectă³⁷. Membrii societății se întâlnesc periodic, se leagă prin relații complexe (prietenie, căsătorie, interes), însă sunt dornici să câștige noi partizani, prin diverse metode și printr-o adevărată artă a pătrunderii în tabere adverse sau neutre³⁸. Pentru a-și plasa oamenii, Maiorescu recurge la cele mai diverse metode, de la burse de studii³⁹ și catedre, la redacții de reviste, alianțe politice și de familie.

Dacă în epocile anterioare erau necesari intelectuali cu pregătire enciclopedică, spre sfârșitul secolului XIX se modificaseră regulile tradiționale de formare, reproducție și recrutare a elitelor, fiind necesari tineri specializați în străinătate, imposibil de format în universitățile românești ce încă funcționau defectuos și aveau profesori de slabă calitate⁴⁰. Noul ideal meritocratic a bulversat vechile reguli de reproducție și recrutare a

³⁵ Z. Ornea, *Viața lui T. Maiorescu*, vol. I, București, Ed. Cartea Românească, 1986-1987, p. 408 (infra: Ornea, *Maiorescu*).

³⁶ D. Mănuță, *op. cit.*, p. 36; idem, *Junimea și sistemul formal*, în CvL, nr. 3, 1997, p. 3. Un grup de prestigiu este în esență un grup închis, cu membri prinși într-o relație care le dă identitate, prin raportarea la un grup de prieteni, la maeștri, idei și valori fixe. Aceste grupuri sunt predominante în societățile cu stratificare socială, iar în fruntea lor se află oameni carismatici, societatea fiind împărțită în „aleși” și „suporteri” (Sorin Matei, *Secretul sănătății sociale*, în „Interval”, Brașov, nr. 2, 1997, p. 67-77).

³⁷ Cei cinci conducători ai grupului își exercită autoritatea asupra unui cerc de executanți alcătuit din tineri de origine mai modestă și aflați în căutare de protectori mai puternici, iar Maiorescu insistă ca ei să studieze în străinătate pentru a obține diplome care să le permită accesul în universități, transformând astfel știința în putere (S. Alexandrescu, „Junimea” – *Discurs politic și discurs cultural*, în idem, *Privind înapoi, modernitatea*, București, Ed. Univers, 1999, p. 52-54).

³⁸ D. Mănuță, *op. cit.*, p. 40. Însă, cum apreciază I. Negruzzi, adversarii îi erau superiori numericește și coalizați într-o „societate lăudăcioasă”, întemeiată pe „un pact de reciprocă lăudare” (CvL, 1870, p. 14).

³⁹ Al. Zub, *De la istoria critică la criticism (Istoriografia română la finele secolului XIX și începutul secolului XX)*, București, Ed. Academiei R.S.R., 1985, p. 160 (infra: Zub, *Istoria critică*).

⁴⁰ Universitățile străine aveau monopolul formării unei elite intelectuale românești, apte să ocupe la întoarcerea în țară catedre universitare, tinerii trimiși acolo depășindu-și condiția, cumulând profituri intelectuale și simbolice, printr-o rentabilă investiție în titluri și diplome, obținute printr-o învățătură „luată de la capăt”. Însă unii, cum este Al. Lapedatu, nu vor putea avea parte de aceste stagii, regretându-le mai târziu (L. Nastasă, *Instituțiile academice și formarea elitelor moderne din spațiul românesc*, în „Xenopoliana”, nr. 1-4, 1996, p. 147-148; idem, *Rolul universităților occidentale în modernizarea și europeanizarea elitelor românești (1860-1918)*, în *loc. cit.*, nr. 1-2, 1998, p. 170-172).

elitelor, însă și acțiunea acestui principiu avea o valoare simbolică, dincolo de reușita școlară fiind necesare mecanisme exterioare de propulsare în poziții cât mai bune, tinerii fiind nevoiți să traverseze perioade de obediență, admirând conjunctural și linguşind câte un protector⁴¹. Nu doar Maiorescu se interesa de tinerii dotați, ci și D. A. Sturdza și B. P. Hasdeu, iar, mai târziu, A. D. Xenopol și I. Bogdan⁴².

În cazul lui Xenopol poate fi descifrat mecanismul societății ieșene de recrutare a viitorilor studenți, el fiind primul bursier al Junimii pe care unii membri îl plătesc „cu banii personali” (cotizații lunare între 3 și 6 galbeni)⁴³. E. Lovinescu respinge exagerarea lui I. Negruzzi, care îi conturează după decenii un portret negativ viitorului istoric, invocând pretinsa lipsă de căldură pentru protectorii săi, în ciuda formulelor din scrisori („al dumneavoastră prea devotat amic și serv”⁴⁴). T. Maiorescu, deși cerea altora ca bursele să se obțină prin concurs, evita pentru protejați procedura legală, cum s-a întâmplat în 1874, când, în calitate de ministru al Instrucțiunii Publice, trimite în străinătate alături de doi junimiști (G. Panu și Al. Lambrior) și doi tineri din tabăra lui Hasdeu (Gr. Tocilescu și G. Dem. Teodorescu). A fost acuzat de favoritism pentru acest gest, alegându-se, în plus, cu lipsa de recunoștință a lui Panu, care, reîntors în țară, și-a prelungit bursa prin liberalii aflați la putere, abandonând istoria pentru studii juridice⁴⁵.

La 1868 Xenopol dorea să întemeieze la Berlin o Societate literară și științifică română, în care se preconiza să fie acceptați și „doi români de rit israelit”⁴⁶. Deși era dependent de stipendiile Junimii, totuși nu a ezitat să ia atitudine față de articolele lui T. Maiorescu din *Convorbiri literare*, căutând să înlocuiască (pentru a explica stările de lucruri negative din țară) criteriile filosofice absolute ale maestrului cu niște criterii istorice. Nu a reușit să influențeze junimismul prin scrierile sale, o parte din studii fiindu-i respinse de „Areopag” și, chiar dacă E. Lovinescu l-a considerat „mai mult convorbirist decât junimist”, periodicul societății i-a publicat un articol abia după 66 de ani de la redactare. Întors de la studii, constituie în 1871 o „societate istorică”, la care aderă Al. Lambrior, V. Tassu, I. Gr. Cernescu, apoi și G. Panu, aflat pe atunci în tabăra „fracționistilor”. Întâlnirile aveau loc sâmbăta seara în casa lui Xenopol, unde se discutau teme istorice curente (inclusiv teoria lui Roesler), însă, după numai un an, acest grup s-a integrat în reuniunile Junimii⁴⁷.

⁴¹ Idem, *Generație*, p. 14, 51.

⁴² Zub, *Istoria critică*, p. 107.

⁴³ Xenopol a fost elev la Institutul Academic, înființat de junimiști, unde Maiorescu, doar cu șapte ani mai în vârstă, „prinsese o mare simpatie de dânsul”. Istoricul este cel dintâi bacalaureat al școlilor ieșene, titlu acordat de un juriu în care se afla și protectorul său. Ultimul propune trimiterea tânărului la Berlin cu bursa societății, suplinită prin ajutorul primăriei ieșene. Xenopol este prima „achiziție” a cnaclului din fosta capitală a Moldovei, Maiorescu având cinstea să-i comunice trimiterea bursei („repede votată, dar greu de adunat”), suma fiind de 150 de galbeni pe an (Negruzzi, *Amintiri*, vol. II, p. 157; E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 290-292, 366; Dumitru Ivănescu, *A.D. Xenopol în documentele arhivelor ieșene*, în AIIX, 1998, p. 169).

⁴⁴ La Berlin, Xenopol a preferat să studieze dreptul decât să se adâncească în studiul filosofiei și al limbilor clasice, considerând că orice istoric este înainte de toate un jurisconsult. Peste ani, recunoștea în „Maiorescu inițiatorul”, iar în „Negruzzi îngrijitorul carierei ce mi-am făcut-o”, despre sine adăugând în noiembrie 1909 că „sunt creația lui T. Maiorescu” (E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 293, 296-297, 339, 340, 348; Al. Zub, *A. D. Xenopol. Biobibliografie*, București, Ed. Enciclopedică Română, Ed. Militară, 1973, p. 52).

⁴⁵ Bursa cuprindea doi ani de studii la Paris și încă un an sau doi specializare în slavistică la Praga, Leipzig sau Berlin. Din păcate, G. Panu, plecat la 28 de ani din țară, nu s-a putut adapta vieții de student și cursurilor dificile (mai ales limbi clasice), fiind mai degrabă tentat de sociologie, o disciplină aflată atunci în vogă, dar care propunea teorii ce treptat îl „desjunimizează”. Interesul său pentru istorie se reduce atât de mult, încât N. Xenopol afirmă într-o scrisoare că a „prezis cea mai mare ură în contra istoriei române, zicând că asemenea lucruri nu pot aduce nici un folos” (E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 325, 327; Panu, *Amintiri*, vol. II, p. 351; *Junimea și junimiștii. Scrisori și documente inedite*, Iași, Junimea, 1973, p. 27).

⁴⁶ E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 298.

⁴⁷ Panu, *Amintiri*, vol. I, p. 57-58.

„Cel mai iubit și mai alintat copil al Junimii“ a fost timp de câteva luni (1871-1872) secretar al societății ieșene, înlocuindu-l pe Negruzzi, iar între 1871-1874 a redactat procesele verbale, singurele păstrate. În studiile sale din *Convorbiri literare*⁴⁸ materialul faptelor a fost menținut sub lumina conceptelor, iar în recenzii⁴⁹ s-a manifestat, în general, ca un „teoretician al blândeții“, susținând, în dezacord cu mulți junimiști, că o critică prea aspră descurajează pe începători⁵⁰. După ce a părăsit societatea a fost dur atacat de T. Maiorescu⁵¹, inclusiv pentru întreaga sa operă istoriografică⁵², deși, peste decenii, G. Călinescu îl considera „singurul om de știință serios din prima fază a Junimii“⁵³.

G. Panu a pus în circulație ideea că până la venirea lui Xenopol și a „celor trei români“ istoria era tratată cu dispreț în cadrul societății. Deși „fracționist“, unde făcea figură de „oaie rătăcită“ de turma ei adevărată, se apropie de junimiști, pe care îi considera „fără prejudecăți în materie de aflarea adevărului“⁵⁴. Integrarea sa în societate a dus la formarea unui „colț naționalist“ (E. Lovinescu), alcătuit din „cei trei români“, uniți prin Xenopol cu restul „cosmopoliților“⁵⁵. Panu l-a precedat pe A. D. Xenopol în preocupările de istorie românească, într-o vreme când ultimul era mai degrabă un enciclopedist, atras de istoria culturii și civilizației. Primul său eseu istoric⁵⁶, consistent și expresiv, rămâne nefinalizat, cu toate aprecierile lui Maiorescu, autorul mărturisind sincer că „numărul întrebărilor fără răspuns era mult mai mare decât acela la care puteam să dau unul“⁵⁷.

La Junimea se preferau generalizările în domeniul istoriei, iar când se alegea critica individuală era atacat cel mai puternic dintre adversari. Din acest motiv *Istoria critică* a lui Hasdeu a fost dezbătută în mai multe ședințe ale cenacului⁵⁸, iar G. Panu i-a dedicat un studiu cu impact negativ asupra prestigiului „omului-fragment“⁵⁹. Însă critica

⁴⁸ Colaborarea la revistă continuă și după ce s-a desprins de societate, periodicul Junimii reproducând lecția inaugurală a cursului de istoria românilor, susținută în 1883 la Universitatea ieșeană.

⁴⁹ Între 1872 și 1883 recenzează opt lucrări, putând fi amintite: a doua ediție a letopisețelor lui Kogălniceanu, o lucrare a lui A. Vizanti despre V. Costachi, precum și două scrieri ale lui Gr. Tocilescu, una referitoare la N. Bălcescu, iar alta la *Dacia înainte de romani*, ultima fiind aspru criticată.

⁵⁰ D. Mănuță, *op. cit.*, p. 250.

⁵¹ Dacă la 1878 numele său mai figura în tabloul de personal al lui Maiorescu pentru o eventuală guvernare, peste câțiva ani criticul îl vede „idiotizat“ și „ruinat“, socotind că „nici Xenopol nu e la locul lui“ (apud E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 334).

⁵² La apariția sintezei de istoria românilor Maiorescu nu reacționează, decât mai târziu, într-o ediție revăzută din *Critice*, minimalizând o operă de valoare. În 1908, în nota în care sunt apreciate eforturile „triadei critice“, istoricul ieșean este din nou blamat.

⁵³ Apud *Istoria literaturii române*, vol. III, București, Ed. Academiei R.S.R., 1973, p. 968.

⁵⁴ Panu, *Amintiri*, vol. I, p. 56.

⁵⁵ Panu s-a angajat să țină și prelecțiuni, la prima dintre ele comandându-și cărți prin telegraf la Paris (*ibidem*, p. 141).

⁵⁶ *Studii asupra atârnrării sau neatârnrării politice a românilor în deosebite secole. Introducere* (CvL, 1872, p. 151-157, 193-203, 233-248, 262-272, 309-319), în care se oprește asupra influenței slavone, polone și bizantine (ultima tratată tangențial).

⁵⁷ Apud Zub, *Junimea*, p. 238; Panu, *Amintiri*, vol. II, p. 17. În cuprinsul acestuia retorica este repudiată, apelul la critica de text și la surse abundă, iar metoda critică utilizată de Panu o putem considera o contribuție a Junimii la dezvoltarea istoriografiei române.

⁵⁸ Excepcând critica lui P. P. Carp, Hasdeu fusese menajat pe teren istoric, Junimea riscând mult prin angajarea unei lupte cu un „invincibil“. G. Panu, cel care trebuia să înfrunte „monstrul“ în peștera lui, era un debutant fără pregătire în domeniu (*ibidem*, vol. I, p. 124-126; vol. II, p. 20-21; E. Lovinescu, *T. Maiorescu și contemporanii...*, p. 298).

⁵⁹ *Istoria critică* a lui Hasdeu a fost analizată în mai multe numere din *Convorbiri literare* (1873, p. 19-29, 101-112, 189-195, 229-246, 397-405, 451-465). Ca o ironie a sorții, chiar Hasdeu îi sădise lui Panu pasiunea pentru istorie, însă ultimul este considerat de cel dintâi un „ageamiu“, nevrede să i se răspundă direct, ci doar prin intermediul lui Tocilescu. Totuși, Hasdeu a ținut cont de observațiile lui Panu, cum indică rectificările strecurate la addenda, fără însă a-l cita. Prin această recenzie talentatul polemist a dobândit prețuirea lui Carp, care îl considera

Junimii nu se putea raporta doar la un singur istoric, oricât de mare ar fi fost, ci trebuiau „biciuiți” toți, același Panu analizând, într-un alt eseu⁶⁰, întreaga istoriografie română de la Școala Ardeleană până la ultimele manuale de liceu, întrebându-se dacă „va mai dura oare mult timp închipuirea unor oameni că nașterea lucrării științifice într-un popor se poate întemeia pe ascunderea adevărului?”⁶¹. Panu se ocupă și de V. A. Urechia, considerat un „farsor” ce „pretinde că lucrează în ogrorul românilor cu elucubrațiile lui”, profesorul bucureștean intrând și în ritualul societății ieșene, care își începea ședințele cu întrebarea dacă a adus cineva textul ultimei sale conferințe sau scrieri, așteptate pentru a fi criticate cu nerăbdare și bucurie, chiar cu aclamații uneori⁶². „Veninosul” Panu, cum avea să fie numit după părăsirea societății, a propus editarea sistematică a izvoarelor narative, în special cronicari, cu biografii și referințe critice⁶³.

3. „Neojunimism agonic” sau reînvierea societății *in partibus infidelium*? „Băieții lui Titu” – fizionomia unui grup nonconformist și iconoclast

În septembrie 1876 s-a constituit în casa fostului ministru Maiorescu un „început de junime bucureșteană”, la care aderă „dezertori” ce se „pocăiseră” din tabăra lui Hasdeu (A. Demetrescu, D. Aug. Laurian etc.)⁶⁴. O instituție ca cea întemeiată în fosta capitală a Moldovei nu trebuia pierdută, ci atent folosită și în alte bătălii, inclusiv politice. Însă mediul ieșean cu greu putea fi transplantat pe malurile Dâmboviței, având

cel mai bun istoric al Junimii, vrednic „a demasca școala de șarlatani de la București și pe cel mai mare farsor pe care l-am avut noi în istorie” (L. Boia, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Ed. Humanitas, 1997, p. 46; Panu, *Amintiri*, vol. I, p. 175, vol. II, p. 157-159).

⁶⁰ *Studiul istoriei la români* (CvL, 1874, p. 297-316, 340-351, 382-402, 432-438), în care denunță „fala pentru trecutul nostru tălmăcită cu foarte multă bunăvoință” și faptul că „istoria ajunge o simplă chestiune de actualitate, un lung articol de jurnal presărat cu nume luate din veacurile trecute și împodobit cu o mulțime de citații nepotrivite”. Critica o face cu intenția de a „putea înfunda odată această fabrică de subterfugii și falșități”, fiindcă, până atunci, opiniile în istorie pentru a fi adevărate „era de ajuns ca să le fi exprimat și alții înainte”. Panu ridiculizează etimologii de genul „Slava de la Salve, Ardeal de la Arie și deal, Moldova de la Molisdava” și nu poate accepta opinii insuficient argumentate: Alexandru cel Bun construia „școli, spitale, biblioteci” și chiar o academie de științe, „călugărul Metodie era prăsit din Roma (căci era neaș român din colonii lui Traian)”, Pocuția făcea parte din Dacia lui Traian, pe Attila influența morală a românilor din Dacia îl dezarmează dinaintea Romei. Denunță pe acei istorici, care, în sprijinul unei afirmații, citau „trei greci, șase latini și un poet irlandez”, precum și ideea că românii erau la originea democrației europene, aducând ca exemplu „pactul fundamental dintre Radu Negru și popor votat la Câmpulung la 1247, prin care puterea legislativă e separată de cea executivă”. Se ocupă și de Ion vodă, considerat de Hasdeu unicul principe român care „bate pe năvălitor” și pe apă și pe uscat (E. Lovinescu, *Antologia ideologiei junimiste*, București, 1943, p. 294, 298, 304, 307, 309, 327, 332, 344, 368, 375, 378).

⁶¹ Apud Zub, *Junimea*, p. 39; G. Panu atenuează sensibil măreția trecutului, acordând importanță și slavilor, ca element constitutiv al sintezei românești, emițând considerații echilibrate asupra istoriei, o parte răzbătând și din amintirile sale despre Junimea: „(...) în istorie o idee dominantă, [este] aceea de a ascunde adevărul istoric, când el nu ne este favorabil, a denatura ușurel evenimentele în favoarea noastră și a înălța cu orice preț neamul. (...) istoria nu mai era o specialitate, ci mai mult o vocațiune. Oricine avea ceva de zis de bine despre români, își lua un subiect ca să-l trateze (...) la fiecare pas prindeam pe istoricii noștri în flagrant delict de denaturări de fapte sau de explicări fanteziste a faptelor, toate din purul interes național al mării cu orice preț a neamului nostru (...) nimănui nu-i este permis să confunde istoria românilor cu istoria români” (Panu, *Amintiri*, vol. I, p. 22, 56, 105).

⁶² Orice greșală era taxată cu expresia „mi se pare că lucrul miroase a Urechia” (*ibidem*, vol. II, p. 47-48, 51).

⁶³ E. Lovinescu observă paralelismul acțiunii sale cu cel al lui Maiorescu, iar dacă prin Xenopol triumfă spiritul realist al Junimii, prin Panu iese biruitoare spiritul critic al societății (Al. Zub). În plus, această societate a intrat în conștiința publică prin amintirile lui Panu, adevărat „creator” al societății (E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 104-105; ediție 1974, p. 309; Zub, *Junimea*, p. 51, 305).

⁶⁴ Acest cenaclu a fost „aprovizionat” la început cu materiale trimise de ieșeni, apoi cu scrieri locale (Ornea, *Maiorescu*, vol. I, p. 356).

dreptate M. Eminescu să-i considere pe bucureșteni „*junimiști in partibus infidelium*”⁶⁵. Chiar dacă gloria fostului cnaclu era adumbrită (Z. Ornea), totuși T. Maiorescu dorea să acapareze societatea transplantată peste Milcov, gest frânat de unii ieșeni stabiliți în București, care încercau convocări paralele pentru a reînvia vechiul spirit⁶⁶, viciat de atmosfera capitalei. Publicul reuniunilor era unul heteroclit, venind la liderul Junimii acasă chiar B. P. Hasdeu și G. Barițiu (5 mai 1882), iar la o altă serată (mai „bălțată”) însuși V. A. Urechia, astfel încât D. Zamfirescu, dezamăgit, vorbea de „împeștrirea convorbelnicilor”⁶⁷.

Diferența între societatea ieșeană și cea bucureșteană este atât de mare, încât avem de a face cu două fenomene străine unul de altul⁶⁸. Însă, pe măsura trecerii timpului, cea ieșeană, tot mai subțiată de lideri⁶⁹, dă semne de oboseală. Adeseori ședințele convocate se suspendă pentru că „poftiții nu prea au tragere de inimă”, iar atunci când au loc, cum se întâmplă pe la 1880, „(...) onorabilii, nu dau semne nici de aprobare, nici de dezaprobare, ci moțăiesc trântiți care încotro, astfel încât se pare că ce s-a citit se primește”⁷⁰. Se poate constata declinul cnaclului ieșean, mai ales după 1885 („agonia Junimii”, cum o numește N. Iorga, „înmormântarea Junimii”, cum o consideră A. D. Xenopol). O reanimare a societății de pe Bahlui (după ce N. Gane „dezertează” în tabăra liberală) o încearcă în 1889, fără succes, un grup de tineri universitari neojunimiști (P. P. Negulescu, Al. Philippide, S. Mehedinți, T. Antonescu), amfitrionul întâlnirilor ajungând ultimul⁷¹. Chiar dacă mai supraviețuiește o retorică în care abundă lamentările, vorbindu-se de „mutilarea Moldovei”, de orașul „nedreptățit”, totuși Iașiul nu mai atrag, mirajul Bucureștilor fiind mult mai mare. Credem că cel mai bine exprimă această decădere la nivelul unui centru cultural „marginal” dezvăluirea unui neojunimist dintr-o epistolă: „N-aș vrea să mă duc la Iași: mai bine la Târgu-Jiului”⁷².

În istoria societății și a *Convorbirilor literare* putem remarca o continuă acțiune de impunere a lui Maiorescu⁷³, deși, în necrologul scris la moartea lui Leon Negruzzi, profesorul susține, foarte abil și dorind să abată atenția, că Junimea nu mai există. În realitate, societatea bucureșteană, controlată aproape total de Maiorescu, „se acomodează la noile realități” și, în tot deceniul nouă, „exercită o dominație simbolică și

⁶⁵ G. Munteanu, *Istoria literaturii române. Epoca marilor clasici*, București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1980, p. 29.

⁶⁶ Doar inițiații simțeau diferența de atmosferă între Iași și București, stilul de primire al „Magistrului” în „Templul” din strada Mercur fiind specific audiențelor unui om politic dornic de a participa la viața mondenă („mașină de amețală bucureșteană”). La seratele organizate femeile nu sunt doar tolerate, ci chiar invitate, spre disperarea „tradiționalistului” I. Negruzzi, care găzduia, în replică, doar reuniuni ale bărbaților (Ornea, *Junimea*, p. 105-108; idem, *Maiorescu*, vol. I, p. 431).

⁶⁷ R. Florea, *Convorbiri literare (1867-1894)*, în vol. *Reviste literare românești din secolul al XIX-lea*, București, Ed. Minerva, 1970, p. 172.

⁶⁸ Al. George, *Contribuții junimiste*, în „România literară”, 13 noiembrie 1975, p. 5.

⁶⁹ I. Negruzzi se mută la București atras de cariera universitară, iar junimiștii rămași la Iași ajung să se adune până și în casa lui N. Gane, semn de decădere totală, cum prevestea anterior M. Eminescu. Întâlnirile, devenite tot mai rare, îl fac pe I. Negruzzi să constate că „Junimea s-a schimbat prin plecarea lui Maiorescu din Iași” și „a pierit prin plecarea mea” (Negruzzi, *Amintiri*, vol. II, p. 245).

⁷⁰ C. Regman, *Convorbiri în corespondența junimiștilor: o literatură a efervescenței*, în idem, *Cărți, autori, tendințe*, București, Editura pentru literatură, 1967, p. 229.

⁷¹ Ornea, *Junimea*, p. 112-114. Al. Philippide îi scrie lui Maiorescu că T. Antonescu a „adunat de mai multe ori, în saloanele lui, sub patronajul lui Missir, tot felul de caracudă, și tânără și bătrână, cu gândul ca adică să reînnoiască Junimea. (...) Ședințele literare din saloanele lui Teohari au fost însă curioase prin exagerarea calităților Junimei: gluma devenea bufonerie, spiritul nebunie, libertatea anarhie” (*Maiorescu*, p. 349).

⁷² *Ibidem*, p. 736.

⁷³ Al. George, *În jurul lui E. Lovinescu*, București, Ed. Cartea Românească, 1975, p. 132.

reală“, devenind „un grup socialmente recunoscut, care a produs și protejat o elită ce a utilizat strategii diverse de reproducere și impunere“ (Lucian Nastasă)⁷⁴.

Redevenit universitar Maiorescu pune pe primul plan, înaintea literaturii și politicii, stabilirea unor relații umane. Experiența ieșeană i-a demonstrat că așa zisa „caracudă“, din care făcea parte și „bancherul Melnik“, „mârșăvitul Paicu“ și „lenevitul Bodnărescu“, nu putea constitui un partener de discuții („nu ne mai trebuie saci de balast, pânze ne trebuie în corabia noastră“)⁷⁵. Fiind „un iscoditor de talente“ (C. Rădulescu-Motru) „de îndată ce le afla, le încuraja, le îndemna, le ridica la suprafață“, așa cum procedea și cu studenții, cărora le organizează reuniuni speciale bilunare, întrucât ei se pierdeau fără glas la reuniunile la care participau „onorabili“⁷⁶. Prin eforturile sale se constituie doar într-un singur an, pe la sfârșitul lui 1891 și începutul lui 1892, o grupare de tineri dotați, „băieții lui Titu“, cum îi numea cea de-a doua soție a criticului, Ana Rosetti. Fiind un tactician redutabil, Maiorescu le propune o serie de avantaje⁷⁷, dovedind că stăpânește magistral strategia alianțelor și contraserviciilor (Z. Ornea). Criticul nu era urmat doar de „specialiști“ mărginiți, speriați de ultima carte apărută în vest⁷⁸, ci mai ales de tineri care îl cultivau cu asiduitate. Profesorul conturează pentru ei un adevărat program cultural de instruire în universități străine⁷⁹, mai ales în spațiul german, de unde sperau să se întoarcă „cu ceva mai mult calabalâc intelectual“⁸⁰.

Existau fără îndoială și unele riscuri, tinerii neojunimiști trăind cu teama că, la întoarcerea în țară, schimbându-se guvernul, puteau să dea „cu nasul de Sturdza“, „acest abominabil Mitiță“⁸¹. Tuturor aderenților Maiorescu le cerea fidelitate, având oroare de felonie⁸², Nicolae Manolescu surprinzând la acest „Mentor“, „Nestor din culise“, cum îl numea E. Lovinescu, două trăsături fundamentale: devotamentul și răzbunarea, prima manifestându-se prin discreția cu care ajuta, fără să fie solicitat, iar cea de-a doua prin intoleranța față de disidenți⁸³. Astfel, printr-o ingenioasă viziune de perspectivă și printr-o strategie deosebit de coerentă, liderul cnaclului și-a perpetuat concepțiile prin recrutarea cu mare atenție a unor noi prozești, înlocuind vechea strategie a contestației cu știința preluării puterii și a ocupării unor posturi (S. Alexandrescu).

Este contestabilă afirmația că primele două generații de maioreșcieni ar fi doar niște „mimi“ ai criticului, că profesorul prefera doar ucenici ascultători, neînvățând pe nimeni să gândească, ci doar să aprobe și să admire. Maiorescu s-a înconjurat de o pleiadă de emuli, care beneficiau de ajutor, chiar și atunci când merita mai puțin. În ciuda faptului că „Magistrul“ intervenea adesea în textele lor, discipolii se simțeau liberi să

⁷⁴ Nastasă, *Generație*, p. 36-37. Pentru perioada bucureșteană („de decadentă“) cel mai bun memorialist a fost D. Zamfirescu.

⁷⁵ Ornea, *Maiorescu*, vol. I, p. 335.

⁷⁶ Apud Nastasă, *Generație*, p. 38; Ornea, *Junimea*, p. 117.

⁷⁷ Pot fi menționate invitații la dejun și la cină, discuții individuale, încurajarea publicării în cea mai prestigioasă revistă a vremii, îndrumarea lecturilor prin bibliografii și discuții răbdătoare, promisiuni pentru carieră mai totdeauna respectate, obținerea de burse peste hotare, călătorii de vacanță în străinătate, împreună cu profesorul și suportate de el și, nu în ultimul rând, perspectiva de a prelua conducerea revistei *Convorbiri literare* (Ornea, *Junimea*, p. 118).

⁷⁸ Al. George, *op. cit.*, p. 275.

⁷⁹ L. Nastasă, *Instituțiile academice și formarea elitelor moderne din spațiul românesc*, în „Xenopoliana“, nr. 1-4, 1996, p. 148.

⁸⁰ *Maiorescu*, p. 736.

⁸¹ *Ibidem*, p. 526. Astfel de complexe nu a avut și I. Bogdan, trimis la Viena chiar de ministrul D. A. Sturdza.

⁸² D. Mănuță, *op. cit.*, p. 259. Cerând o fidelitate absolută, orice articol publicat în reviste rivale era taxat drept „lipsă de caracter“, acuzație de care nu scăpa nici I. Slavici, devenit „omul lui Sturdza“ la *Tribuna* sibiană.

⁸³ N. Manolescu, *Contradicția lui Maiorescu*, București, Humanitas, 2000, p. 155.

vorbească deschis despre el⁸⁴ și chiar să se întâlnească separat, într-o „junime a tinerilor”⁸⁵. „Învățăceii” venerau Junimea și pe mentorul societății, care a ajuns să o domine prin acești tineri, cultul fiind întreținut chiar și de sobrul D. Onciul⁸⁶. Istoricul făcea parte dintr-o altă generație, însă tinerii neojunimiști erau exaltați și vedeau în „Patron” mai mult decât un îndrumător⁸⁷. Din păcate, cu istoria tinerii cochetează mai puțin, deși lui S. Mehedinți („ucenicul preferat” și, mai târziu, organizatorul „hagio-grafiei maioresciene”) Maiorescu îi cere imperativ să se lase de geografie și să se apuce de istorie⁸⁸.

P. Eliade își susține licența cu o teză de istorie, dar nu vrea să mai audă de această disciplină, despre care are totuși interesante păreri, dezvăluite mentorului Junimii⁸⁹. Singurul care se orientează spre istorie, pe lângă C. Giurescu, a fost T. Antonescu („Cabirul doliocefal”, în jargonul colegilor), specializat în neguroasa antichitate, unde trona, fără rivali, Gr. Tocilescu, deși Maiorescu l-ar fi dorit format ca medievalist sau modernist⁹⁰. Interesant este și modul cum s-au raportat acești tineri la „triada critică” și la adversarii lor⁹¹. Astfel, N. Basilescu este excesiv de precaut când recenzează o lucrare

⁸⁴ Dacă pentru adversari era mai degrabă „Implacabilul”, „Olimpianul”, pentru discipoli se transformă din „tata nebunilor” al Junimii ieșene în „Tata Jupiter” al celei bucureștene. Deși patrona spirite turbulente (ce se băteau cu perne, care niciodată nu îl atingeau), nu avea poreclă, fiind pentru toți „domnul Maiorescu”. În schimb, în scrisorile dintre neojunimiștii bucureșteni, devine „Boierul” („pe unde colindă boierul?”), „Bătrânul” („ălu bătrân”), „Magistrul”, „Cneazul”, „Patronul” („ilustrul nostru patron”), „Tit al nostru” etc.

⁸⁵ Tinerii aveau o autonomie relativă față de Maiorescu și de „Templul” din strada Mercur, întâlnindu-se acasă la unii dintre ei, spre disperarea soției lui D. Evolveanu, care întrerupe aceste reuniuni (Maiorescu, p. 583).

⁸⁶ „(...) căci trebuie să zic că am ieșit în bună parte din școala d-voastră (...) Lumina acelei școale, al cărei ilustru cap și întemeietor sunteți d-voastră, mi-a dat mai ales direcțiunea (...) De aici mai întâi am dobândit și încredințarea despre binefacerile adevărului științific, a cărui cunoștință trebuie să învingă asupra iluziunilor imaginației (...) Sămânța ce-ați aruncat n-a fost luată de vânt; de s-ar afla numai destul pământ bun ca să fie roadă cu spor” (*ibidem*, p. 332-333).

⁸⁷ Mărturisirile sunt făcute fie direct profesorului: „D-voastră ați fost totdeauna așa de bun pentru mine, încât îmi închipuiesc oarecum că aș avea un părinte mai puternic care se gândește la mine (A. Philippide), „Doamne, domnule Maiorescu, ce bun sunteți d-voastră pentru noi” (N. Basilescu), fie în epistolele dintre discipoli: „Știu (...) căt îi dătez și pentru afecția ce mi-a purtat-o mereu, și mai ales pentru sănătoasa îndrumare a judecății, pentru vaccinare cu spiritul obiectivității neprevenite, iubirii adevărului înainte de toate” (*ibidem*, p. 344, 34, 738) sau în amintiri: „din clipa aceea s-a întâmplat cu mine ce se întâmplă unui vapor de multă vreme rătăcit în ceață, căruia îi apare deodată lumina unui far”, ultima confesiune făcând-o discipolul repudiat I. Al. Brătescu-Voinești (*Amintiri despre T. Maiorescu*, antologie și prefață de I. Popescu-Sireteanu, Iași, Editura Junimea, 1973, p. 36).

⁸⁸ „Asta ne lipsește în prima linie. Aruncă-te în arhiva din Berlin (...) Cultura tinerimii noastre e atrofiată, are foame de istoria națională mai ales. Aici e punctul principal al viitorului universitar. (...) stă toată tinerimea universitară cu limba scoasă după apa din izvoarele istorice și în loc de apă îmbelșugată ne dau picături dintr-un pahar mic de epigrafie a la Tocilescu și din sticla de doftorii sifilitice ale lui Xenopol și din țucălu lui Ureche. Nici un tânăr de valoare de la noi din țară n-are să se dedice istoriei naționale? E numai Onciul!... Pentru Dumnezeu, numai unul? Unus est nullus! (...) Cu geografia română ai să fii un crâmpei de dascăl, cu istoria română ai să fii profesorul profesorilor” (*Maiorescu*, p. 458-459).

⁸⁹ O scrisoare a acestuia din 1896 conține, pe lângă idei legate de teoria istoriei și un atac la adresa „vechii școli”, precedându-l pe Iorga în denunțarea scrierilor lui V. A. Urechia, B. P. Hasdeu (pentru care istoria era o ocazie să facă spiritism), A. D. Xenopol (autorul unei sinteze apreciate ca o „simplă rezumare de lucrări tipărite”, lipsite de rigoare până și în citarea numărului de berbeci și de oi pe care Principatele le trimiteau Porții). Concluzia: „istoriografia românească e rău povârnită”, dar P. Eliade nu are deloc curaj, cerându-i expres profesorului să nu publice conținutul epistolei (*ibidem*, p. 187, 190).

⁹⁰ Epigrafistul este combătut în studiul *Știința sau vandalismul d-lui Tocilescu*, deși nici Antonescu (greoi în exprimarea scrisă, deseori corectată de colegii literați) nu avea idei prea strălucite, văzându-i, bunăoară, pe arieni oploșiți pe meleagurile noastre și având capitala la Giurgiu. Dincolo de aceste ciudățenii rămân scrisorile sale către „domnul Maiorescu”, bogate în date legate de istoria locurilor unde studia, de materiile din programă, dar și de chestiuni istorice vrednice a fi discutate doar de inițiați (*ibidem*, p. 4, 16, 700).

⁹¹ Editând corespondența neojunimiștilor cu Maiorescu, Z. Ornea îl include și pe D. Onciul între tinerii discipoli ai acestuia, dar îl omite pe I. Bogdan, considerat doar o prezență conjuncturală, deși lui i-a fost încredințată conducerea *Convorbirilor*, sarcină asumată, până atunci, numai de I. Negruzzi.

a lui D. Onciul (*Originea Principatelor Române*), cerându-i lui M. Dragomirescu să fie „cu mare băgare de seamă la tipărit (...) fiindcă cea mai mică greșeală mă poate compromite”⁹². Sunt bine primite și atacurile lui N. Iorga la adresa „vechii școli”, deși cel mai tânăr membru al triadei ignoră, credem în mod voit, meritele lui T. Maiorescu de precursor în această campanie de „ecarisaj” cultural⁹³. La 1900 avem de a face cu o altă junime, mult diferită de cea anterioară⁹⁴, pe care am numit-o „Junimea profundă”, transplântată în mentalitatea unor tineri, ca un „duh”, ca un „spirit” ce va supraviețui decenii la rând prin transmitere de către acești neojunimiști ce primesc treptat funcții, roluri și onoruri.

4. Directoratul lui I. Bogdan la revista *Convorbiri literare* – dictatura „găștii radicale”. Ostracizarea literaturii într-o revistă de istorie?

Dacă T. Maiorescu poate fi considerat constructorul revistei, I. Negruzzi rămâne regizorul ei (E. Lovinescu). De la apariția din 1867 noul periodic se dovedea un pericol pentru publiciștii veleitari⁹⁵, nefiind unul exclusiv literar, ci eterogen, în care nu erau acceptate studiile de orice fel⁹⁶: „E drept de declamări patriotice ne-am ferit: cuvintele de român, românism, gintă latină, strănepoții lui Traian și altele de acest soi, nu se vor întâlni la noi pe fiecare pagină”⁹⁷. G. Panu deplânge faptul că în primii ani predomina literatura, pe când în tabăra adversă spectrul preocupărilor era unul mai larg, istoria fiind la mare cinste⁹⁸. Cu toate acestea, publicația ieșeană a găzduit numeroase articole de istorie, tot mai multe cu cât ne apropiem de transferul la București, unde revista a rămas un important factor de putere culturală. După 1885 revista alunecă spre academism, capătă un precumpănitor caracter universitar, iar drumul prin *Convorbiri literare* mijlocește calea către universitate (T. Vianu).

Zece ani mai târziu publicația este scoasă de sub „proconsulatul” lui Negruzzi (E. Lovinescu) și încredințată „băieților lui Titu”, vegheați din umbră de maestru⁹⁹. Acești prozeliști entuziaști, nu tocmai abili și experimentați, alcătuiau o tânără echipă care ascundea în sânul ei mari disensiuni și animozități, toți dorind să se impună în redacție, unii ducând o politică elitistă, denunțată de T. Antonescu ca prea exclusivistă¹⁰⁰. Există mărturii care atestă o anumită criză¹⁰¹, literatura, tot mai mediocră,

⁹² Îi cere să așeze cu mare grijă până și o notă (*ibidem*, p. 533), fapt ce dovedește respectul față de acest scrupulos istoric.

⁹³ Iorga este apreciat pentru că „a îndrăznit să spună pe față ceea ce mai toți spun între patru ori zece ochi (...) iar pentru adevărul spuselor lui e indiferent dacă el e mai bun ori mai rău decât ceilalți”, fiind oportun atacul împotriva „corifeilor” vechii orientări istoriografice: Gr. Tocilescu, care „vrea să se ocupe de o sută de lucruri odată”, și V. A. Urechia, un „farceur” și „commis voyageur” de patriotism (*ibidem*, p. 741-742).

⁹⁴ L. Nastasă, *Generație*, p. 36.

⁹⁵ Al. Zub, *Iradiația culturală a Convorbirilor*, în CvL, nr. 3, 1977, p. 3.

⁹⁶ Predominau eseurile, poeziile, aforismele și proza, abia Xenopol și apoi Panu reușind să pătrundă cu articole de istorie (Ornea, *Junimea*, p. 27, 55).

⁹⁷ CvL, 15 ianuarie 1870.

⁹⁸ Panu, *Amintiri*, vol. I, p. 43-44. Un adversar al Junimii, A. Densușianu reproșa *Convorbirilor* că „aruncă anatema asupra subiectelor istorice, a sentimentelor și tendințelor naționale” (apud Al. Zub, *Iradiația...*, în *loc. cit.*, p. 9).

⁹⁹ M. Dragomirescu constată că între 1896-1900 revista apărea sub „superioara supraveghere a lui Maiorescu”, criticul fiind atent la fiecare număr al publicației. Se pare că practica a fost abandonată la început de secol XX, când profesorul a lăsat toată responsabilitatea în mâna redacției.

¹⁰⁰ Peste toate acestea, N. Filipescu ar fi spus la Iași în 1896 „că nenorocitele *Convorbiri* își dau suflul”, dorindu-se o reeditare a Junimii în jurul ziarului conservator „Epoca” (Maiorescu, p. 13).

¹⁰¹ Neojunimiștii consemnează în scrisori „osanelele unora” la presupusul sfârșit al *Convorbirilor*, însă sunt îngrijorați că revista apare cu întârziere și tot mai des în număr dublu, prevestire de „vecinică pomenire”,

fiind intrată la sfârșitul secolului XIX într-o fază de „înțelenire” sau de „secetă literară” ce impunea o pauză de 10-15 ani, prielnică însă pentru dezvoltarea științelor și, în special, a istoriei¹⁰². La 20 iulie 1899 M. Dragomirescu îi scria lui Maiorescu despre ascendența istoricilor între colaboratorii revistei¹⁰³, tot în același an periodicul inaugurând o nouă rubrică (*Bibliografie critică*), demersul fiind benefic „mai ales în materie de istorie”¹⁰⁴. Primul număr al revistei din 1900 are nu mai puțin de 26 de persoane în Comitetul de redacție (între ei fiind și istoricii T. Antonescu, I. Bogdan, C. Litzica, D. Onciul și Șt. Orășanu¹⁰⁵), iar la 1901 ponderea oamenilor de litere este minimă, prioritate având universitarii¹⁰⁶.

Literații se simt frustrați și caută să intervină pe lângă Maiorescu să ia măsuri, dar se pare că Bogdan exercită controlul, slavistul (a cărui inimă era de partea științei și nu a literaturii) semnând notele redacției atunci când aceasta are rezerve față de anumite studii¹⁰⁷. Chiar dacă mulți tineri redactori visau să preia conducerea, comitetele largite oferind o șansă pentru a accede, totuși, în 1902, doar I. Bogdan își vede trecut numele pe copertă ca director. După unele interpretări, se pare că slavistul bucureștean ajunge în fruntea revistei profitând de o conjunctură favorabilă, de un dezinteres al lui Maiorescu pentru periodicul Junimii¹⁰⁸. Credem că, de fapt, lipsa de preocupare pentru revistă a lui Maiorescu era doar aparentă, criticul lăsând-o deliberat istoricilor pentru cruciada începută în 1898 împotriva „vechii școli” istoriografice. Coloanele *Convorbirilor literare* le sunt cu larghețe oferite, spre disperarea celor neinițiați în dedesubturile acestei campanii, cum ar fi M. Dragomirescu, sacrificat pentru reușita campaniei¹⁰⁹.

recenziile fiind și ele un semn că „este pe ducă” („mi se pare că le-au mai afundat ceva”). I. Rădulescu constată în 1898 degingolada și dorește să scoată periodicul din „letargia lor anemică”: „*Convorbirile* sunt o foarte ciudată revistă, de care te-ai mira cum mai trăiesc și cum mai au cititori deci – când n-ai ști că se târăsc ca vai de ele, cu mijloace artificiale, cu toată moartea lor bugetară pe fiecare an. (...) eu aș mai propune încă un serum cu care să se inoculeze venerabila noastră revistă (...) *Convorbirile* trebuiesc actualizate, contemporaneizate” (*ibidem*, p. 640, 711, 714, 718, 725).

¹⁰² E. Lovinescu, *T. Maiorescu și posteritatea lui critică*, București, 1943, p. 95; *Maiorescu*, p. XIII; Ornea, *Junimea*, p. 129.

¹⁰³ „Bine cel puțin că avem și atâta literatură, căci încolo – istorie și numai istorie. (...) Hotărât activitatea istorică devine copleșitoare, precum altădată devenise cea estetică-filosofică. Acest fapt se datorește cred, în primul rând activității asidue a tinerilor istorici, a căror dragoste de adevăr le indică un loc în jurul *Convorbirilor*. Nu vorbesc numai de Onciul și Bogdan, dar și de, și mai cu seamă de Iorga, care, totuși, cum o începuse, se părea departe, prea departe de direcția croită de d-voastră (...) n-ar fi greu ca reforma redacției să se facă cu acei care poartă un interes deosebit revistei noastre. Și în primul rând cu istoricii Onciul, Bogdan, Iorga. Va fi cu atât mai ușor de făcut aceasta, cu cât în ultimele numere ale *Convorbirilor*, precum și în cele ce urmează, se desinează și direcția de luptă în contra lui Urechia, pe de o parte, și în contra lui Tocilescu pe de altă parte. Lupta e pornită din dragoste de adevăr și în mod natural (...) va uni sub steagul ei pe numiții istorici. (...) Negreșit reforma se va face fără să altereze vechea unitate, fără să se creeze preponderențe prea vizibile și fără să se schimbe vechiul caracter literar al revistei. Poate pentru aceasta ar fi bine să se creeze secțiuni – literatură – istorie – filosofie etc., însărcinându-se un număr de redactori cu o secțiune (...) iar pe deasupra tuturor spiritul d-voastră” (*Maiorescu*, p. 129-130).

¹⁰⁴ CvL, 1899, p. 85.

¹⁰⁵ I. Bogdan coordonează partea științifică, iar M. Dragomirescu partea literară.

¹⁰⁶ C. Ciopraga, *Literatura română între 1900 și 1918*, Iași, Ed. Junimea, 1970, p. 19-20.

¹⁰⁷ Ornea, *Junimea*, p. 133. Istoricii literari consideră că după 1900 situația se agravează datorită unei conduceri neinspirate, cât și a fricțiunilor interne, revista conținând doar recenzii de serviciu, făcute fără pricepere și cu un amatorism evident (D. Mănuță, *Neojunismul agonizant*, în CvL, noiembrie 1998, p. 32).

¹⁰⁸ Era interesat să înființeze un periodic de doctrină politică, făcând parte din redacția revistei *Epoca* (Ornea, *Junimea*, p. 133).

¹⁰⁹ Când M. Dragomirescu îi cere lui Maiorescu să respingă un articol al lui Iorga din 1899, criticul refuză, lăsând aparent pe seama redacției întreaga răspundere (*Maiorescu*, p. 131, 453, 454). De fapt, profesorul era de acord cu atacul istoricului, dar, foarte abil, nu se manifesta față de el, pentru a nu stârni bănuieli că susține campania, cei atacați fiind colegii săi de catedră sau de academie și adversarii săi politici de orientare liberală.

Publicația, cu înaltul său prestigiu moral, era o bună tribună pentru o astfel de luptă „mediatică”, în condițiile în care adversarii controlau aproape toate instituțiile (Universitate, Academie, Ateneul Român, Arhivele Statului, muzee, societăți culturale, mai ales Ateneul Român și Liga culturală etc.) și aveau o parte din presă de partea lor. Adversarii „noii direcții” se constituiseră, spre sfârșitul secolului, într-o adevărată „ligă” de „divinități în retragere”, în care intrau și istoricii B. P. Hasdeu și V. A. Urechia¹¹⁰. „Revolta” nu putea continua doar prin gazete obscure, fără impact, ci într-o revistă de prestigiu, în care își exercitase critica benefică însuși T. Maiorescu, un adevărat specialist în demolarea prestigiilor false. Numirea artizanului și strategului școlii critice la direcția *Convorbirilor* exprima o dorință a lui Maiorescu, la fel cum și alegerea lui Bogdan în funcția de decan al Facultății de Litere (prima breșă instituțională în sistemul controlat autoritar de adversari) a fost inspirată și regizată până la cele mai mici detalii tot de profesorul de filosofie, tot mai atent la politica de culise din Universitate. „Războiul” nu poate fi condus decât de un strateg, de un cap teoretic, de un om cu viziune și cu o mare putere de acoperire a realităților, iar acesta nu putea fi decât Maiorescu. Pe de altă parte „rețelele de putere” nu sunt niciodată strict generaționiste, mai totdeauna în „punctele cheie” există cineva „mai bătrân”. Confruntarea avea însă o miză clară: „totul sau nimic”, făcându-se și alianțe din mers și adăugându-se tinerilor combatanți cu mari șanse de reușită noi forțe, fie din interes, din entuziasm sau din inconștiență.

Pe de altă parte, a fost preferat la conducerea *Convorbirilor* I. Bogdan, întrucât părea un om cu tact, un „om de treabă” și nu un „extremist” cum era considerat M. Dragomirescu. Însă și slavistul a „întins coarda”, aducându-l în redacție pe fratele său G. Bogdan Duică¹¹¹, un rol tot mai mare conferindu-i și noului său cumnat N. Iorga¹¹². Gesturi aparent minore dacă le raportăm la „blasfemia” de a propune, fără succes, schimbarea titlului revistei în *Convorbiri istorice și literare*, accentul pus pe primul cuvânt arătând rolul ce revenea disciplinei¹¹³. Istoria acaparează treptat paginile revistei și are o secțiune separată în sumarul anual, deși, la o privire mai atentă, prima rubrică rămâne tot cea de poezie, urmată de proză și studii literare. *Convorbirile* se rup de o tradiție în care notele, referințele și citatele dovedeau neîndemânare scriitoricească și lipsa ideilor proprii¹¹⁴. Studiile publicate sunt tributare metodelor moderne ale erudiției și au aproape toate aparat critic, improvizațiile eseistice lipsind.

Directoratul lui I. Bogdan îi nemulțumește pe unii, pentru care revista se transformase într-un „indigerabil și compact” magazin istoric și îi revoltă pe alții. Între ultimii se numără și D. Evolceanu, bun cunoscător al lui N. Iorga, cu toate toanele lui, dar și al lui I. Bogdan, considerat un „simandicos ipochimen”. Slavistul ajunge să fixeze până

¹¹⁰ Zub, *Istoria critică*, p. 130. În ochii tuturor adversarilor Junimea părea „o societate cu moravuri stricate, cu spirit depravat, care nu avea nimic sfânt, care-și bătea joc de toate, începând cu ideea națională și cu patriotismul”, la care „se râdea foarte mult de patrioți și naționaliști ultra, care-și făcea o profesiune din acest sentiment” (Panu, *Amintiri*, vol. II, p. 74).

¹¹¹ D. Zamfirescu îi scrie lui Maiorescu: „eu sunt blazat asupra acestui fel de scriitori, care răsar la noi și se înmulțesc ca iepurii din Canada” (E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 109). Chiar și Maiorescu îl compătimește („bietul Bogdan-Duică”).

¹¹² Se intenționa și aducerea lui Iorga între membrii comitetului, deși se afla în puternice disensiuni cu M. Dragomirescu. Ultimul este îndepărtat, deoarece semnătura istoricului era dorită la *Convorbiri* și în *Epoca*, urmărindu-se atragerea sa în politică de partea conservatorilor (Ornea, *Junimea*, p. 134-136).

¹¹³ Comentând acest eveniment P.P. Negulescu îi scrie lui S. Mehedinți că „Bogdan și Onciul n-au să se simtă tocmai bine în mijlocul lor (...) Mai ales că Bogdan are prea mare idee de el și de istoria lui” (*Maiorescu*, p. 662).

¹¹⁴ Ș. Cioculescu, *op. cit.*, p. 144, 145.

și luna în care trebuia să trimită M. Dragomirescu singurul articol din această „neagră perioadă”, publicat „fără plăcere din partea direcției”¹¹⁵. În aceste condiții, T. Maiorescu devine tot mai nemulțumit, jurnalul său atestând nevoia de înnoire. Un prim pas îl reprezintă îngrădirea atribuțiilor directorului, prin cooptarea în redacție a lui C. Litzica, C. Rădulescu-Motru, M. Dragomirescu și E. Pangrati (decembrie 1905)¹¹⁶. În cele din urmă, plictisit de grupul istoricilor, sătul de capotări și de fricțiunile din cadrul redacției, Maiorescu inițiază tratative de culise pentru îndepărtarea lui Bogdan (pe care în particular nu îl putea suferi, „maltratându-l” în corespondență), debarcarea fiind planuită atent, încă din septembrie 1906, când încep înverșunate lupte pentru desemnarea succesorului¹¹⁷. La 20 noiembrie 1906 profesorul de filosofie l-a impus director pe S. Mehedinți, dorind o revigorare estetică a revistei¹¹⁸.

Pe de altă parte, N. Iorga nu se integrează în grupul conservator, iar lupta cu „acaparatorii și vanitoșii”¹¹⁹, acum timorați, lipsiți de curaj sau ieșiți din scenă, fusese câștigată: Urechia murise, Hasdeu își trăia ultimele luni de viață, iar Tocilescu era complet demoralizat, deși îl despărțeau doar șase ani ca vârstă de „bătrânul” triadei D. Onciul. Rămânea doar Academia unde „vechii” mai tronau, însă și aici, în 1905, I. Bogdan reactualiza în discursul de recepție programul junimist din 1865¹²⁰. Maiorescu a constatat lipsa de miză și mai ales de combatanți cu care istoricii apropiați *Convorbirilor* își puteau încrucișa săbiile. Un război, când una dintre tabere nu mai poate să intre în luptă, se transformă nu doar într-o confruntare nedreaptă, ci într-un adevărat „măcel”.

Din păcate, slujitorii muzei Clio nu i-au fost prea devotați mentorului Junimii. Până și cei din „triada critică” au avut o atitudine oscilantă față de critic. Chiar dacă în delegația junimiștilor, care îi ofereau lui Maiorescu volumul omagial, se aflau și istoricii Bogdan și Onciul, doar al doilea i-a fost cu adevărat fidel¹²¹. În schimb, N. Iorga era incompatibil temperamental cu liderul Junimii, manifestând toată viața un complex de inferioritate față de cel sărbătorit la 1900¹²², ultimul fiind nevoit să-l tolereze conjunctural pe istoric¹²³, chiar dacă nu a fost niciodată junimist. Într-o ediție din *Critice* (1908) Maiorescu aduce laude triadei, deși după 1906 relațiile cu istoricii se mai

¹¹⁵ E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 29.

¹¹⁶ Maiorescu, p. 259, 664, 665.

¹¹⁷ Concurau M. Dragomirescu și S. Mehedinți, primul nefiind agreeat datorită intransigenței nici de Maiorescu. La 27 noiembrie 1906 se decide acasă la I. Bogdan înscăunarea noului director (S. Mehedinți), după o cabală impecabil organizată, „Patronul” consemnând în jurnal retragerea fostului responsabil „cu toată brașovenia, fratele său Duică, Mușoiu etc.” (apud Ornea, *Junimea*, p. 138-143).

¹¹⁸ „Aș vrea să iese revista din mitocănie”, consemna cu referire la vechea echipă (apud Ornea, *Maiorescu*, vol. II, p. 157).

¹¹⁹ Apud Nastasă, *Generație*, p. 112.

¹²⁰ Se puna accentul pe tipărirea izvoarelor (Zub, *Junimea*, p. 303), iar produsele vechii școli erau trecute sub tăcere.

¹²¹ Dacă Onciul prefera să se bată în duel cu P. Eliade pentru o chestiune minoră (schimbarea orarului de la Universitate al Magistrului), Bogdan a fost la un pas să treacă în tabăra liberalilor în 1910. Se supărase pe Maiorescu că nu i-a oferit sprijin pentru a ajunge rector, slavistul oferind ziarului *Viitorul* câteva articole scrise împotriva criticului (*Junimea și junimiștii*..., p. 161, 169).

¹²² Nu a avut curajul să îl atace pe liderul junimist în timpul vieții, dar a făcut-o deseori după moartea acestuia („cald sau frig nu i-a fost nimănui lângă dânsul”), chiar și în 1940, minimalizându-i contribuția și considerându-l eronat pe Xenopol principală personalitate a cenaclului.

¹²³ Primul său articol din *Convorbiri* despre V. Micle nu a plăcut, Maiorescu luând atitudine și față de un necrolog scris pentru Alecsandri („blagomania a atâtor Iorgi”). Istoricul era considerat, cum însuși o spune, „ucenicul lui Gherea, ocrotitul lui Hasdeu și al lui Odobescu, colaboratorul revistelor de concurență [*Revista nouă* a lui Hasdeu și *Lupta* lui G. Panu], omul de stânga și, circumstanță agravantă, intrusul ieșean” în facultatea în care trebuiau plasați „ciracii” (E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 180, 182, 183).

răciseră. La retragerea din învățământ profesorul îi refuză pe Iorga și Bogdan, dacă dăm crezare variantei oferite posterității de „coconul Neculai“, prea dur cu „dascălul silogistic“¹²⁴.

Ultimul, angajat în numeroase proiecte, abia spre sfârșitul secolului XIX, când nu mai putea să facă istoria, avea, în sfârșit, răgazul să o scrie. Un drum invers celui parcurs de M. Kogălniceanu, căruia politica nu îi îngăduia să evoce faptele la care lua parte, având însă șansa de a fi în miezul evenimentelor. La cumpăna dintre secole Maiorescu a publicat în *Convorbiri literare*, timp de mai mulți ani, articole despre istoria căreia i-a fost martor (1866-1900), o operă de sedimentare și clarificare, nu fără fisuri, textele constituind o introducere la discursurile sale parlamentare¹²⁵. Poate nu întâmplător, anii când a redactat majoritatea acestor articole erau cei în care revista *Junimii* găzduia studii de istorie, de acest curent fiind contaminat și volumul *Lui T. Maiorescu omagiu*, apărut în 1900¹²⁶.

5. „Cenzorii“ producțiilor istoriografice șubrede. Polemica prin recenzii în *Convorbiri literare*, mod de discreditare intelectuală a adversarilor „noi direcții“

Istoricii din „triada critică“ s-au numărat printre cei mai importanți colaboratori ai revistei *Convorbiri literare*. I. Bogdan debutează în paginile ei cu o recenzie la sinteza de istoria literaturii a lui A. Densușianu, cu ecou până la Paris, de unde reacționează favorabil V. Alecsandri. Nu însă și T. Maiorescu, căruia recenzia i se pare clementă, iar viitorul slavist prea blând cu profesorul ieșean, liderul *Junimii* reacționând un an mai târziu prin celebrul *În lături!* Cu toate acestea, I. Bogdan a rămas colaborator, oferind acestui periodic majoritatea articolelor, studiilor și recenziilor.

D. Onciul intenționa să publice din 1873, când era elev în clasa a șasea, însă redacția *Convorbirilor* i-a respins timp de 11 ani articolele pe teme de istorie, cu următoarea argumentare: „intențiunea e bună“, dar „până acum prea multe greșeli de limbă și de formă“. Abia în 1884 își vede înscris numele în paginile prestigioasei reviste, primul studiu fiind apreciat de Negruzzi, dar aspru criticat de Xenopol. Istoricul bucovinean s-a impus pe plan științific printr-o recenzie la *Teoria lui Roesler*, publicată în periodicul *Junimii* (la cererea lui Maiorescu¹²⁷ și Negruzzi¹²⁸) și, aproape

¹²⁴ *Ibidem*, p. 191.

¹²⁵ Gr. Tăușan, într-o recenzie publicată în *Convorbiri* (1899, p. 1158-1166) le consideră niște studii sociologice.

¹²⁶ P. Eliade, *Cugetări asupra istoriei*, p. 74-83, un fragment dintr-o scrisoare trimisă în aprilie 1896 lui Maiorescu, concluzia fiind că istoria nu este o știință, ci o artă; N. Iorga, *Un pretendent la tronul muntean: Dumitrașcu-Vodă Cercel*, p. 154-162, un studiu despre un nepot al lui Mihai Viteazul; T. Antonescu, *Un veac de cercetări arheologice*, p. 169-187, mai degrabă un eseu asupra preocupărilor în acest domeniu; A. V. Gidei, *Importanța și metoda istoriei economice a românilor*, p. 410-420, o pledoarie pentru istoria economică, ca parte a istoriei generale a românilor, autorul sperând să fie cunoscut nu doar țaranul poeziilor lui Alecsandri, ci și veacul fanariot și prima parte a secolului XIX; Șt. Orășanu, *Critica științifică*, p. 578-584, cu detalii despre recenziile cu subiect istoric publicate în periodicul *Junimii*; I. Bogdan, *De la cine și când au împrumutat românii alfabetul chirilic?*, p. 585-594, susținând, pe baza unor argumente filologice, că de la bulgari am fi preluat aceste slove; Ion S. Floru, *Din viața religioasă a românilor*, p. 595-617, o incursiune în istoria creștinismului românesc; D. Onciul, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, p. 620-631, un studiu ce constituie încă o dovadă a erudiției sale.

¹²⁷ Părerile sale au fost acceptate de critic chiar înainte de a citi textul, mentorul *Junimii* dorind să fie combătute „elucubrațiunile frivole“ ale lui Xenopol (*Maiorescu*, p. 330, 470, 472).

¹²⁸ Între Negruzzi și Onciul se poartă o corespondență, care atestă pregătirea unor studii istorice, aproximativ zece dintre ele văzând lumina tiparului în *Convorbiri literare*. Scrupulosul istoric era dorit drept colaborator, însă el invoca, de multe ori, alte obligații, dorind ca fiecare text trimis să fie „lucru bine cumpănit“ (Zub, *Junimea*, p. 58).

concomitent, în *Tribuna sibiană*¹²⁹. N. Iorga colaborează la *Convorbiri literare* din 1889, însă cele mai multe articole le publică în perioada în care cumnatul său era director. Chiar dacă se definise prin opoziție față de un „romantism definitiv răsuflat” nu ierta nici „criticismul sterp al Junimii”¹³⁰.

În anii în care periodicul s-a aflat sub conducerea lui I. Bogan au fost încurajați și tinerii să semneze în paginile ei. Ștefan Orășanu, un istoric promițător, era „sub-bibliotecar” la Biblioteca Academiei, o instituție în care junimiștii căutau să-și extindă influența și să-și plaseze discipolii. S-a făcut remarcat mai ales prin recenzii, unele dintre cele mai reușite din câte s-au scris în domeniul istoriei în cuprinsul revistei¹³¹. Între colaboratori s-au mai numărat V. Pârvan, pasionat de istorie medievală și modernă, înainte de a se specializa în antichități, Ion Ursu refuzat în 1889, dar acceptat 15 ani mai târziu¹³², precum și Al. Lapedatu¹³³.

G. Panu afirma că „Junimea se mărginea a face pur și simplu critică și numai din când în când polemică”¹³⁴. Pe de altă parte, *Convorbirile literare* au constituit un teren prielnic pentru recenzii¹³⁵, evitându-se în cuprinsul lor elogiile și preferându-se exemplele negative, colaboratorii fiind preocupați nu atât de ceea ce afirmă, cât, mai ales, de ceea ce doresc să combată. Până la sfârșitul secolului XIX transferul puterilor simbolice în domeniul istoriei se făcuse pașnic, însă adversarii Junimii aveau de partea lor toate instituțiile și era nevoie de o anumită violență în manifestări¹³⁶. Începe așadar, *ex abrupto*, o polemică cu ajutorul recenziilor pentru a fi discreditati adversarii „noii școli”.

A fost denunțat generic „cultul admirației reciproce”, dar ca metodă de acțiune s-a preferat să fie atacați „la grămadă” în primul rând pitoreștii posesori de catedre și funcții, începând cu Gr. Tocilescu („plagiator”), Xenopol („diletant”, „vulgarizator”), nefiind cruțat, ca de obicei, nici V. A. Urechia. Și vechii junimiști au denunțat deseale apeluri la românism ale „bucureștenilor”, însă, în probleme de istorie, nu poate fi vorba de o separare maniheistă, în care cei „răi” erau doar hasdeienii¹³⁷, întrucât numai o parte

¹²⁹ M. Gaster a căutat să se îndepărteze de Hasdeu și să se apropie de Junimea, oferind și el o recenzie la teoria lui Roesler, respinsă de Maiorescu cu argumentul că ar necesita șlefuirii (*ibidem*, p. 73).

¹³⁰ Denunță „scribomania fără frâu” și consideră revista *Convorbiri literare* demnă a curății „un văzduh îngreuiat de miasme”, deși, mai târziu, o vede tributară unui „diletantism romantic” (*idem, Biruit-au gândul*, Iași, Ed. Junimea, 1983 p. 261, 268).

¹³¹ Pot fi amintite recenziile făcute lucrării lui O. Lecca despre familiile boierești (CvL, 1900, p. 512-527), cărții lui Fr. Damé referitoare la istoria României contemporane (CvL, 1900, p. 794-816, 929-944, 1097-1124), precum și documentelor lui I. Bogdan despre relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI (CvL, 1903, p. 552-564).

¹³² Își începe colaborarea cu o aspră recenzie la adresa unei lucrări a lui E. Fischer (CvL, 1905, p. 278-288), apreciată atât de Onciul, cât și de I. Bogan într-o epistolă: „Am primit și scrisoarea și articolul dumitale. E bine că l-ai scris, căci o carte atât de insolentă trebuia să fie înfierată în *Convorbiri literare*. Am șters totuși câteva expresii” (I. Ursu, D. Preda, *Biografia unei conștiințe I. Ursu*, Cluj, Ed. Dacia, 1987, p. 41). Între studii poate fi amintit unul despre *Fixarea datei unui document referitor la legațiunea lui G. Reicherstorffer la Petru Rareș* (CL, 1906, p. 1126-1129), iar între recenzii una referitoare la o lucrare a lui V. Pârvan despre *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria* (CvL, 1906, p. 1159-1160).

¹³³ Un studiu despre Vlad Călugărul și altul referitor la *Sigiliile Romanului și Câmpulungului muntean* (CvL, 1906, p. 1140-1142).

¹³⁴ Panu, *Amintiri*, vol. II, p. 243.

¹³⁵ Într-un articol publicat de Șt. Orășanu, *Critica științifică*, în *Lui T. Maiorescu omagiu*, București, 1900, p. 578-584, se observă că la noi prin Panu și Onciul s-a inaugurat tradiția recenziilor lungi, în timp ce în Europa ele au maxim o pagină, sunt plasate în reviste specializate și nu în cele literare, printre poezii și nuvele. Pe de altă parte, publicul românesc era unul nespecializat, alcătuit în cea mai mare parte din diletanți, textele fiind prezentate cât mai atrăgător, prin apelul la metodele de convingere împrumutate din arsenalul scriitorilor.

¹³⁶ Nastasă, *Generație*, p. 8. O caricatură reprezentându-l pe Maiorescu în fruntea unei cete de ciomăgași, reproducă și pe coperta sintezei lui Lucian Nastasă, exprimă credem cel mai sugestiv acest fenomen.

¹³⁷ Nu lipseau nici excesele de limbaj, colaboratorii *Revistei Contemporane*, unde, printre alții, scria și V. A. Urechia, fiind comparați de Maiorescu cu niște „mămuțe bete” (E. Lovinescu, *op. cit.*, p. 178).

din produsele lor istoriografice pot fi considerate blamabile. Însă noii junimiști au contestat până și pe „comilitonii de generație“, între ei aflându-se G. I. Ionescu-Gion („nulitate“) și P. Eliade, un junimist urât de Iorga. Ultimul fusese povățuit de I. Bogdan, mai precaut, să se astâmpere sau să-și tempereze atacurile, subiectivismul său cronic fiind un efect al umorilor și al jocului de simpatii și antipatii, fapt exploatat și de presă, care îl denigrează, socotindu-l un „Orlando furios“.

Textele recenziilor erau de multe ori mai consistente decât studiile asupra cărora se opreau¹³⁸, fiind atacate, într-un adevărat „război“, toate produsele istoriografice ale „vechii școlii“, dar, în primul rând, și cu o violență extremă, manualele școlare. S-a bucurat de o atenție specială un manual al lui Gr. Tocilescu, lăudat la prima sa ediție chiar de I. Bogdan, dar criticat de același la o reeditare. Iorga se „năpustește“ asupra aceleiași cărți, într-un text având dimensiunile unui tom (*Cum se predă istoria în școlile noastre*), ocupându-se, în plus, și de un plagiat al epigrafistului.

Același tandem de istorici se ocupă și de G. I. Ionescu-Gion („Marele Preot al bombasului român“, cum îl ironiza Iorga). Recenzia ultimului avea un titlu polemic (*Manifestări nouă ale unei școli vechi*), în timp ce I. Bogdan, fără a fi specialist în domeniu, ridiculiza prima sinteză consacrată istoriei Bucureștilor. C. Rădulescu-Motru îl atacă violent pe Ionescu-Gion (*Un caz de literatură patologică: Marea frescă istorică a Ateneului Român*), recenzia apărând și în broșură¹³⁹. Atitudinea critică a lui N. Iorga față de Gr. Tocilescu și G. I. Ionescu-Gion (sau Lică Brândușel, cum îl ridiculiza M. Dragomirescu) este atât de evidentă, încât atunci când simțea într-un text stilul lor spunea că „vorba-mi sună tocileco-gionește“.

Simion Mehedinți combate lucrarea lui C. Dobrogeanu-Gherea, *Concepția materialistă a istoriei*, spre satisfacția lui T. Maiorescu, criticul de la *Contemporanul* negând factorii religioși și supralicând factorii economici, toate ideile vehiculate fiind considerate suspecte („momeli retorice“). Nici Xenopol nu scapă din acest război mediatic, fiindu-i atacate de către Ion S. Floru chiar *Principiile fundamentale ale istoriei*, iar de Anghel Demetrescu monografia închinată lui Al. I. Cuza¹⁴⁰. În replică, istoricul ieșean recenzează în *Arhiva* lucrarea lui N. Iorga despre *Mihai Viteazul*, ultimul replicând prompt că fostul său profesor „lucrează cu un material insuficient și trage concluzii subrede“¹⁴¹. În aceste polemici nu sunt cruțați nici cei care numai „bătrâni“ nu erau. La 1899, O. G. Lecca, un student al lui N. Iorga, având doar 19 ani, publică un dicționar genealogic (*Familiile boierești române*), cea dintâi lucrare generală în domeniu, care însă primește o replică dură din partea lui Șt. Orășanu.

¹³⁸ Lui Z. Ornea aproape totul în revista *Junimea* îi pare „corpulent, flasc și interminabil“, lectura fiind aproape imposibilă (Ornea, *Junimea*, p. 132).

¹³⁹ „Să ne închipuim că peste un secol, două, un istoric întreprinde a reconstitui cultura românească din zilele noastre și în special atențiunea lui se fixează asupra Ateneului (...) Și iată-l pe istoric cu broșura lui G. I. Ionescu-Gion în mână“ (CvL, p. 1105-1106).

¹⁴⁰ Cartea recenzată (CvL, 1903, p. 650-659), scrisă fără cele mai importante documente ale domniei lui Cuza, este criticată, autorului fiindu-i reproșat, pe lângă „dialectul ieșean“ și faptul că oamenii epocii nu au fost surprinși, la fel ca și partea pitorească și dramatică a istoriei perioadei. „Execuția“ merge mult mai departe, făcându-se o subtilă aluzie și la sintezele lui Xenopol: „nu ne putem fâli că avem o istorie, cu toate laudabilele încercări ale câtorva spirite culte, și nu sperăm că vom avea în curând. Cel mai bun lucru ce putem face deocamdată, este de a ne mărgini la monografia“.

¹⁴¹ Replica este foarte dură, mergând până la atacul la persoană, fiind citat în sprijin Samuel Johnson: „argumente poți da omului, dar nu și cu ce să le priceapă“ (CvL, 1900, p. 428).

La cumpăna dintre secole a avut loc un adevărat război mediatic, urmărindu-se ținerea sub control a unor poziții deja câștigate de „școala critică“, deși, în anumite situații, s-au creat false impresii și s-au ocultat adevăruri neconvenabile. Istoricii triadei căutau să găsească o piață de desfăcere a propriilor bunuri simbolice, dar pentru a se impune era nevoie de o strategie de lansare, care să o distingă de generația anterioară și să o „detroneze“. „Războiul“ purtat la începutul secolului XX a căutat să descalifice autori, o școală și sistemele ei de valori, iar N. Iorga este cel care constată victoria „triadei critice“. Valorile nu se impun niciodată de la sine, ci prin „războaie critice“, de opinie și instituționale, cum consideră G. Călinescu. Fără îndoială că acest *bellum omnium contra omnes* nu a dus la „nimicirea“ adversarilor, dar au fost izolați liderii vechii direcții, dornici însă să strângă din nou rândurile, cum au căutat să o facă, dar fără succes, prin Societatea Istorică Română.

6. Rolul Junimii în dezvoltarea istoriografiei române

În 1864 Junimea nu avea un istoric al ei, abia mai târziu căutând să atragă, să pregătească și să influențeze pe unii care au slujit-o perioade mai lungi sau mai scurte, începând cu G. Panu și A. D. Xenopol și terminând cu reprezentanții „triadei critice“. Un ecou al programului societății culturale ieșene poate fi remarcat la școala critică, deși paradigma junimistă preconiza detașarea de istorie¹⁴². Societatea a năzuit spre împlinirea unor mari proiecte¹⁴³, însă respectul pentru adevăr i-a făcut pe cei care încă aveau vise romantice și dorința de a întocmi sinteze istorice haotice să-și conștientizeze limitele și, dând dovadă de modestie, să lucreze cu temeinicie. Nici în istoriografia occidentală nu se renunțase la tiparele naționaliste în istoriografie¹⁴⁴, însă societatea ieșeană încerca aplicarea unei terapii de șoc în dărâmarea miturilor, cu riscul inevitabil al apariției altora. Astfel, T. Antonescu a publicat în *Convorbiri literare* studiul *Dacia, patria primitivă a popoarelor ariene*, deși aceștia fuseseră până atunci plimbați de admiratori și cercetători prin toată Europa. Junimea nu a creat o școală istorică și nu a elaborat o sinteză (deși A. D. Xenopol, format în cadrul cnaclului, a avut curajul să o scrie), dar a făcut posibilă geneza unei școli, generic numită „școala critică“. Al. Zub, căruia îi aparține ultima constatare, observa, în monografia consacrată societății, diagnosticul corect pus de Junimea, conform căruia viitorul României se putea pregăti numai prin cunoașterea exactă a trecutului, fără prejudecățile și exagerările istoriografiei patriotarde: „Interesul Junimii pentru istorie n-a fost o scufundare romantică în trecut, ci o lucidă tentativă de a estima vechile valori, spre a le încorpora prezentului“¹⁴⁵.

¹⁴² Acest gest temerar rămâne singura încercare de separare a prezentului de trecut în cultura română (L. Boia). Toată istoria până la începutul secolului XIX a fost expedită în două cuvinte: barbarie orientală, fiind denunțată lauda și suficiența, într-un discurs nu lipsit de prejudecăți, dar care, printr-o critică acerbă, pune sub semnul întrebării convingeri comode, subminând tentațiile unanimității în jurul unor adevăruri intangibile. Metodologia cercetării istorice practică de junimiști era mai ales cea aflată în universitățile germane (L. Boia, *op. cit.*, p. 43, 44, 49).

¹⁴³ Junimea dorea să tipărească cu note explicative și index, „într-o lucrare diabolică“ un adevărat corpus în care, după cronicari, urmau „toate actele originare, istorice ale românilor, în ordinea cronologică, hrisoave, tractate etc., un fel de *Fontes rerum Rumanicarum*“. Se intenționa editarea unui *Dicționar arheologic* (pentru care se constituie o comisie în care intrau Maiorescu, Xenopol și Panu, dar și alți junimiști sensibili față de problemele trecutului) și două sinteze de istorie națională și a lumii; după 1873 inițiativa este abandonată, la fel ca și alte proiecte, societatea mulțumindu-se cu editarea *Convorbirilor literare* și lăsând pe seama Societății Academice activitatea de publicare a izvoarelor (Zub, *Junimea*, p. 52, 132, 301).

¹⁴⁴ L. Boia, *Elemente de mitologie românească (secolele XIX-XX)*, în *Mituri istorice românești*, București, Ed. Universității, 1995, p. 8.

¹⁴⁵ Al. Zub, *Junimea*, p. 24, 304.

HISTORY AS A STUDY FOR THE JUNIMISTS AND NEO-JUNIMISTS
(Summary)

Although it was said that “Junimea” literary circle wasn’t interested in history, many members of that cultural society from Iasi demonstrated their sensitivity towards this topic. Titu Maiorescu, who encouraged the efforts of people who showed interest regarding history, played a main role. After “Junimea” moved to Bucharest, Maiorescu tried to attract on his side the university students. The presence of these young people (neo-junimists) in “Junimea” circle’s magazine, called “Literary Conversations” (“Convorbiri literare”), became more and more obvious at the end of the 19th century, when part of them lead the paper. Between 1902 and 1906, the chief editor was Ioan Bogdan, a historian, who tried to change the title of the magazine into “Literary and Historical Conversations”, underlining the new orientation to history. In this magazine many historical articles were published, many of them being polemical concerning the old historiography school, considered dilettante. “Junimea” literary circle didn’t established a history school or elaborated a synthesis (although A.D. Xenopol, who was formed within the literary circle had the courage to write one), but it made possible a school genesis, called generically “the critic school”.

NICOLAE LIU

EMINESCU ȘI LEGENDA NAPOLEONIANĂ

Prezența meteorică a lui Napoleon Bonaparte în istoria universală continuă să intrige sau să fascineze și azi nu numai pe istorici. Iar în ce privește raportul dintre mit și istorie politică, „legenda napoleoniană este – cum observa Raoul Girardet – referința cea mai semnificativă¹.

Am consacrat, acum trei decenii, un prim articol prezenței acesteia în cultura și istoriografia românească până la 1848².

Paginile amintite, ca și cele care urmează, fac parte dintr-un studiu mai amplu la care lucrez de multă vreme privind evoluția imaginii marelui general și împărat francez în conștiința românească. Sunt ecouri prea puțin studiate și practic necunoscute în străinătate, cum dovedește și cartea nu de mult apărută la prestigioasa editură pariziană Du Seuil, care atribuie impulsului romantic rolul decisiv în crearea și afirmarea mitului napoleonian³.

*

Mihai Eminescu a fost, după iluministul Ion Budai Deleanu, cel mai receptiv scriitor român la legenda napoleoniană. L-au călăuzit o cultură istorică și filosofică deosebită, gustul pentru extraordinar și cultul eroilor trecutului, unele convingeri politice și admirația marelui visător pentru „poetul acțiunii” care, cum sublinia Elie Faure, a dovedit că imaginația poate governa lumea. De aci rezultă și puterea lui de creator de mit⁴.

Temperament romantic, cum s-a caracterizat el însuși, deși geniul său depășește limitele romantismului, Eminescu a manifestat de timpuriu o certă propensiune pentru cunoașterea istoriei naționale. Aplecare devenită uneori pasiune și atestată mai târziu atât de publicistica sa cât și de creația literară⁵.

¹ Raoul Girardet, *Mythes et mythologies politiques*, Paris, 1986; vezi și trad. cu prefață de Gabriela Adameșteanu, Iași, 1997, p. 55. Pentru aprofundarea istorică a fenomenului, cu valențele explicative esențiale, cf. Jean Tulard, *Le mythe de Napoléon*, Paris, 1971; idem, *L'Anti-Napoléon*, Paris, 1965. Ultima despre „legenda neagră” a acestuia.

² Nicolae Liu, *Nicolae Bălcescu și legenda napoleoniană în România*, în „Studia et acta Musei Nicolae Bălcescu”, II, 1970-1971, p. 195-233; versiune franceză în „Revue roumaine d'histoire”, XI, 1972, nr. 4, p. 581-601.

³ Prima parte și cea mai amplă, dedicată legendei napoleoniene, e intitulată chiar *Un portrait forgé dans la matrice du romantisme*. Cf. Natalie Petiteau, *Napoléon de la mythologie à l'histoire*, Paris, 1999, p. 27-196.

⁴ Elie Faure, *Napoléon*, Paris, p. 32 și 79. Prima ediție a apărut în 1921, dar imaginea „poetului acțiunii” e mult mai veche. O regăsim în *Memoriile de dincolo de mormânt* ale unui adversar și concurent la glorie, René de Chateaubriand.

⁵ Pentru înțelegerea preocupărilor istorice în general, vezi ampla culegere de publicistică eminesciană și de lucrări interpretative *Eminescu, sens, timp și devenire istorică*, Iași, 1988-1990, 2 vol., îngrijită de G. Buzatu,

Se cuvine subliniat aici că alături de atracția pentru istoria națională și izvoarele ei, Mihai Eminescu a manifestat de la început un viu interes pentru istoria universală. Foști colegi și prieteni își aminteau că din clasa a doua, la gimnaziul din Cernăuți, era dat ca model pentru cunoștințele sale de istorie veche, completate extrașcolar în direcția mitologiei clasice⁶. Această legătură între istorie și mitologie se va reflecta și în studiile de mai târziu sau în creația literară eminesciană.

Trăsăturile personalității lui „Napoleon cel Mare“, cum îl numește nu o dată Mihail Kogălniceanu, s-au conturat treptat pe retina imaginației poetului. Încă din prima tinerețe, când locuise la Aron Pumnul, îngrijind de biblioteca gimnaziștilor români din Cernăuți, Eminescu cunoscuse desigur *Cuvântul de deschidere* din 1843 al cursului de istorie națională de la Academia Mihăileană din Iași, reprodus de cărturarul ardelean în creștomatiile *Lepturariul românesc*. Aici, Kogălniceanu oferea ca exemplu pentru lărgirea cercului de cititori ai istoriei naționale Franța și Prusia, țările occidentale în care studiasă. „În Franția, țăranul, sara, la colțul focului, ca să se odihnească de trudele zilei, cetește mărețele reforme a Constituantei și strălucitele biruințe a lui Napoleon“. Iar mai departe amintea de ecoul imediat al propagandei revoluționare în Principatele Române⁷.

Un îndemn pentru apropierea de memoria împăratului francez îl va fi aflat de timpuriu Eminescu și în relatarea *de visu* a reînhumării acestuia la Paris, cu excepțional ecou popular, consemnată de Ion Codru Drăgușanu în *Peregrinul transilvan*, Sibiu, 1865. Este o carte de călătorii pe care o inventariază un an mai târziu în „Cunsemnăciarul“ amintitei biblioteci școlare bucovinene.

În plus, pasionat de teatru, trăind adesea în mijlocul actorilor peregrini prin țară sau prin regiunile românești din Imperiul habsburgic, nu se putea să nu-i parvină ecourile scenice ale unor piese ca *Regele Romei* și *Veteranul lui Napoleon*, de Alexandre Dumas, reprezentate la București și respectiv Iași în aceeași stagiune (1863-1864)⁸. Cu atât mai mult cu cât în cea dintâi, pusă în scenă de francezul Al. Găitanu, Matei Millo, actor favorit al poetului, obținuse un succes de răsunet. Datorită și excepționalei asemănări a măștii sale scenice cu modelul împăratului francez. Iar a doua făcea parte din repertoriul unui actor francez de renume al vremii și își datora succesul din țară reprezentării „în beneficiul“ unui alt actor român bine cunoscut, Ștefan Vellescu.

Tot acum Eminescu, deși foarte tânăr și angajat ca simplu sufleur, era apreciat ca bun cunoscător al limbii germane. De aceea, Mihai Pascali, directorul trupei Teatrului cel Mare din București, care întreprindea un turneu de răsunet în Transilvania și Banat (1868), îl încurajează să traducă tratatul despre *Arta reprezentării dramatice* al profesorului H.T. Röttscher, recent reeditat la Leipzig. Capitolul despre justa reprezentare a caracterelor se deschide cu evocarea unor „fizionomii eterne“ cum sunt „cea a lui Frederic cel Mare, a lui Goethe, a lui Napoleon“. Din care respiră „patosul întreg al unei individualități“ ieșite din comun și care oglindesc raportul perfect, atât de rar, dintre „realitatea sensibilă“ și „interiorul spiritual“⁹.

În sfârșit, Mihai Eminescu era de pe acum un admirator al teatrului și al poeziei lui Victor Hugo. Pe el îl va recomanda curând tinerilor dramaturgi români ca exemplu,

St. Lemny, Stela Cheptea și I. Saizu în cadrul seriei Români în istoria universală (IV₄, IV₂); Alexandru Zub, *Eminescu. Glose istorico-culturale*, Chișinău, 1994.

⁶ Cf. Teodor V. Stefanelli, *Amintiri despre Eminescu*, București, 1914, p. 35.

⁷ M. Kogălniceanu, *Opere*, II, *Scrieri istorice*, ed. Alexandru Zub, București, 1976, p. 388 și 396.

⁸ Ioan Masoff, *Teatrul românesc. Privire istorică*, vol. II, București, 1966, p. 103 și 108.

⁹ M. Eminescu, *Opere*, vol. XIV, *Traduceri filosofice, istorice și științifice*, ed. critică întemeiată de Perpessicius, București, 1983, p. 341.

mai potrivit chiar decât genii consacrate și venerate ca Shakespeare, „geniala acvilă a Nordului“, considerându-l „adorator al poporului și al libertății“¹⁰. De aceea nu se poate să nu fi auzit de versurile apoteotice ale marelui romantic francez, închinatelor memoriei lui Napoleon.

Din acești ani datează și primele încercări dramatice eminesciene. S-au păstrat în manuscrisele poetului care își căuta drumul liste de titluri și alte notații de atelier, unele reluate mai târziu. Pe una din aceste liste, numerotată de la 1 la 10 (poate proiect de Decameron dramatic) erau nominalizați Napoleon și Babeuf, conducătorul Conspirației egalilor din timpul Revoluției franceze¹¹.

De altfel, după Congresul de la Paris din 1856, viața politică europeană continuă să fie dominată de prestigiul celui de al doilea imperiu francez. Iar la prezența pozitivă a ideilor și mitului primului Napoleon în conștiința românească a vremii a contribuit și sprijinul substanțial pe care nepotul său l-a acordat unirii „Principatelor dunărene“, cu recuperarea unei părți din Basarabia, precum și dezvoltării și afirmării moderne a noului stat național România.

Dar impulsul decisiv pentru transfigurarea artistică a legendei napoleoniene aparține anilor când Mihai Eminescu studiază la Universitățile din Viena și Berlin. Deși alege ca specialitate filosofia, stimulat și de Titu Maiorescu, primul mare poet cu studii filosofice din literatura română se arată în același timp interesat de aspectul istoric al disciplinelor frecventate și de istoria propriu-zisă, mai ales de antichitatea clasică sau orientală, fără a neglija istoria universală mai nouă.

În plus, Eminescu se află în două mari centre de cultură occidentală în care pulsează puternic viața politică europeană, sporindu-i interesul pentru presă și evenimentul zilei, într-un moment de criză marcat de izbucnirea războiului franco-prusian și prăbușirea Celui de al doilea imperiu napoleonian. Prăbușire provocată, după Eminescu, de creșterea, neînțeleasă de suveran, a tensiunii și revendicărilor sociale. Ceea ce duce la Comuna din Paris, cu reprimarea ei: fenomene ce se înlanțuiesc transfigurate artistic într-un poem aparte, *Împărat și proletar*, încheiat în spiritul pesimismului lui Schopenhauer.

Sub aceeași influență filosofică, dar și sub aceea a viziunii lui Herder asupra dezvoltării istorice a umanității, cu înlocuirea finalității perfecționiste, umanitar creștine, printr-un scepticism generalizat și fără speranță, definit prin cuvintele Ecclesiastului, tânărul Eminescu a conceput, în perioada vieneză a tatonărilor și a intereselor trăiri spirituale, o vastă panoramă epică în versuri a dramaticei succesiuni a civilizațiilor. Debutând cu societatea primitivă și încheindu-se cu evocarea epocii Revoluției franceze, incluzând dominația lui Napoleon Bonaparte, îndrăzneța „dioramă“ *Memento mori* n-a fost integral finisată de autor¹². Poate și fiindcă fragmentul *Egiptul* a stârnit, după apariția din 1872 în „Convorbiri literare“, opinii puțin favorabile. Azi marele poem eminescian este apreciat ca una din cele mai grandioase viziuni poetice ale romantismului românesc, iar episoadele finisate pagini premonitoare ale unui mare poet.

A încercat Mihai Eminescu, cu îndrăzneala tinereții, să dea o replică originală primei serii a *Legendei secolelor* de Victor Hugo, singura apărută până în 1877? Pot

¹⁰ M. Eminescu, *Repertoriul nostru teatral*, în „Familia“, VI, 1870, nr. 3, 18/30 ianuarie, p. 25-28.

¹¹ BAR, ms.rom. 2286, f. 33v.

¹² Textul autograf cel mai complet, reprezentând a doua și ultima variantă cunoscută a marelui poem eminescian, la BAR, ms.rom. 2259, f. 85-104, 109-134. Prima ei publicare integrală revine lui G. Călinescu, în paginile revistei lui Liviu Rebreanu, „România literară“, I, 1932, nr. 13, 15, 19 și 21. Forma definitivă a fost stabilită de Perpessicius, prin confruntare cu o sursă privată pentru episodul „Grecia“, în ediția sa critică de *Opere*, vol. IV, *Poezii postume*, București, 1952, p. 110-151.

exista temeiuri pentru un răspuns afirmativ, datorită și atenției acordate pe atunci de Societatea literară Junimea monumentalei opere a poetului francez¹³. Ceea ce nu înseamnă, neapărat, că poetul român nu va fi depășit informarea parțială sau indirectă. În plus, el putea avea în minte și alte exemple române sau străine. S-a evocat astfel interesul pentru cunoașterea literaturii române vechi. Sau s-a adus în discuție posibilitatea unei replici la poemul dramatic *Tragedia omului* de Imre Madách. Începută în 1859 sub influența apariției *Legendei secolelor*, opera principală a scriitorului maghiar apărea în traducere germană la Pesta chiar în 1865, anul în care își începea acolo existența revista „Familia”, în care Iosif Vulcan făcea loc, un an mai târziu, mesajului liric al lui Eminescu. Lipsește însă orice atestare a cunoașterii piesei sau autorului de către acesta din urmă. De unde singura certitudine: „un simplu paralelism literar”¹⁴.

În ce privește pătrunderea legendei napoleoniene în marele poem eminescian *Memento mori*, ea e tributară, credem, în bună măsură, exemplului mentorilor spirituali germani ai tânărului poet român. Goethe, Hegel sau Schopenhauer s-au aflat printre admiratorii celui pe care marele poet german îl apropia de semizeii. „Micul caporal” nu ar fi fost numai un adevărat „compendiu al omenirii” (1826), ci, observa autorul lui *Faust*, și o fire demonică de cel mai înalt grad, asimilat de vechii greci cu semizeii (1831). Totdeauna clarvăzător, unind energic și imediat gândul cu fapta, despre acest semizeu modern se poate spune că s-a aflat „într-o stare de continuă iluminare, ceea ce a și dat sorții sale o strălucire, cum nu se mai văzuse înaintea lui pe lume și cum poate nici nu se va mai vedea” (1828)¹⁵.

Unele dintre aceste trăsături pot fi regăsite și în portretul eminescian al lui Napoleon. Demonismul romantic nu renunță la aspirația goetheană. Byron îl apropia pe marele om al Revoluției din Franța, cum îl consideră istorici ca François Furet¹⁶, de Satan dar și de Prometeu (e drept în ambele cazuri o copie nereușită fiindcă s-a proclamat împărat). Ultima asociere a devenit cu timpul un topos romantic. Deși nici mai târziu nu se va renunța la utilizarea ei. Interesant e că Napoleon însuși s-a asemuit cu titanul răzvrătit. Printre hârtiile personale din exilul la Sf. Elena s-a găsit următoarea însemnare autografă, reprodusă ca o curiozitate de Jacques Bainville: „Nou Promoteu, sunt bătut în cuie pe o stâncă și un vultur mă roade. Da, furasem focul din cer pentru a-l da Franței în dar, focul s-a întors la obârșia lui și iată-mă!”¹⁷. E o dovadă în plus că Napoleon putea fi un artist al cuvântului.

Convins de eternitatea răului în viața reală, poetul român își poartă luntrea vieții „pe-a visării lucii valuri” spre o lume vrăjită, paradisiacă. Deschisă îi e astfel „poarta înaltă de la templul unde secolii se torc” și curios, ascultând glasul gândurilor, întoarce înapoi roata timpului pentru a putea privi, am spune noi azi, derularea filmului istoriei și a se opri la pietrele ei de hotar.

O asemenea piatră de hotar a marcat pentru Eminescu și „vulcanul” Revoluției franceze¹⁸. Conceput ca eliberare a spiritelor și a voinței popoarelor înlănțuite de „secoli de întuneric”, el părea gata să prefacă totul în ruine prin „sbucnirea nouei eri”. Dar

¹³ Atenție manifestată și prin publicarea în CvL din 1869 a două poeme din vastul mozaic al *Legendei secolelor*, în traducerea lui Vasile Pogor, unul din fondatorii și membrii activi ai Junimii.

¹⁴ Cf. Tudor Vianu, *Studii de literatură universală și comparată*, București, 1963, p. 569-577.

¹⁵ Cf. Johann Peter Eckermann, *Convorbiri cu Goethe în ultimii ani ai vieții sale*, București, 1965, p. 176, 444, 613.

¹⁶ François Furet, *La Révolution, 1780-1880*, Paris, 1988, p. 226 și urm.

¹⁷ Jacques Bainville, *Napoléon*, Paris, 1931, p. 569.

¹⁸ Vezi și Nicolae Lișu, *Scriitorii români și Revoluția franceză*, în „Literatură”, III, 1993, nr. 28, p. 5; idem, *Revoluția franceză, moment de răscruce în istoria umanității*, București, 1994, p. 350 și urm.

domnia sângeroasă a „tigrului“ Robespierre s-a dovedit trecătoare. „Puterile neliniștite“ din adâncimile oceanului popular s-au concentrat „în suflarea unui om mare“. El „în lumea subjucată pentru drepturi ridic arma“. El le „poartă-unite-n frunte și le scrie pe stindard“. Aluzie probabil la deviza Revoluției: *Liberté, Egalité, Fraternité*. De aceea „tot ce-i nobil și puternic în ăst secol de mândrie / Îl urmează“. „Căci prin noaptea unei lumi în bătaie / Lin lucește-etera pace, luminos și mândru țel“. Imaginea unui Napoleon pacificator, cam ciudată pentru noi azi, putea fi la Eminescu, cum remarcă G. Călinescu¹⁹, ilustrarea ideii kantiene de pace și fericire. Dar scopul păcii, premiză pentru o lume mai bună și mai dreaptă, fusese invocat nu o dată cu prilejul campaniilor militare și al altor evenimente ale Revoluției și Imperiului. Urmărirea generalizării și eternizării păcii europene va fi fost curmată de marea înfrângere a campaniei din Rusia. „Nordul m-a învins – *ideea m-a lăsat*“, gândește eroul. Și astfel soarele de la Austerlitz începe să apună „într-a secolilor mare, / Aruncând ultima-i rază poeste Domnul d’Invalizi. / La apus privește lumea în duioasa ei uimire. / N-a fost om acel ce cade, ci a veacului gândire / A trăit în el... Cu dânsul cartea lumii iar s-a-nchis“. Ultima strofă era un vibrant omagiu adus noului Prometeu al gândului și faptei.

Imaginea mitologică a titanului înălțuit de muntele Caucaz drept pedeapsă pentru că ar fi adus umanității focul sacru îi era familiară poetului român încă din anii gimnaziului. Ea fusese readusă în atenția poezilor de creația unor Byron, Schelley sau Goethe și era apropiată sufletului romantic. Tânărul Eminescu va fi fost atras atât de tragedia clasică a lui Eschil, cât și de poemul dramatic neterminat al lui Goethe. Considerat de Tudor Vianu „una din cele mai caracteristice creații ale epocii titanice și rebele“ a preromantismului din „Sturm und Drang“²⁰.

Cel care urmărise din „titanică gândire“ să dea lumii „lumina fericirii“, Prometeu reîntrupat în marele general și împărat francez, a „adormit“ în singurătatea stâncilor sure, „gonit de soartă și de gânduri“. Sfârșitul tragic al titanului modern afectează profund și comunitatea omului cu natura care se dezlanțuie: „Cu durere-adâncă marea vrea pământul să-l răstoarne / Și izbea mugind de doliu în mormântul său de stânci“.

În strofa următoare, deși generalizează cosmic fenomenul extincției, făcând astfel legătura cu finalul poemului, demn, după G. Călinescu, de *Meditațiile* lui Lamartine, dar care exprimă încă o dată concludiv ideea triumfului răului și a vieții ca vis din filosofia lui Schopenhauer, autorul lui *memento mori* adaugă, consolator, faptul că „e-n om nemărginire“ și încheie cu reflecția: „Cât geniu, câtă putere – într-o mână de pământ“.

De remarcat că, în *Panorama deșertăciunei*, prima variantă cunoscută a marelui poem al afirmării și caducității istorice a civilizațiilor²¹, episodul „Revoluția franceză – Napoleon“ (databil 1870) se încheia odată cu evocarea catastrofei Marii armate în campania din Rusia, în confruntarea cu Nordul înghețat, poate sub impresia evenimentelor la zi. Mai precis a catastrofei militare a Celui de la al doilea imperiu napoleonian, confruntat cu altă putere a Nordului în războiul franco-prusian. Ale cărei efecte dure nu le pot evita nici proclamarea Republicii, nici rezistența Comunei din Paris.

Cu toate acestea, prima variantă a episodului amintit numără numai cu două strofe (12 versuri) mai puțin decât ultima din *Memento mori* (databilă 1872-1873). Ca modificări semnificative se cuvin semnalate înlocuirea ultimelor trei versuri din strofa 50 (V.1), devenită în versiunea amplificată a poemului strofa 163 (V.2) și eliminarea de

¹⁹ G. Călinescu, *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. I, București, 1976, p. 49.

²⁰ Tudor Vianu, *op. cit.*, p. 623.

²¹ BAR, ms.rom. 2257, f. 73v-83 și ms.rom. 2259, f. 246. Vezi și M. Eminescu, *op. cit.*, vol. V, *Poezii postume (anexe, note și variante)*, ed. critică Perpessicius, București, 1958, p. 70-90.

către poet a strofei 51 (V.1), considerată probabil o generalizare de prisos. Strofă notabilă totuși și rememorabilă tocmai pentru o mai bună înțelegere a viziunii larg umaniste a tânărului poet despre rolul personalității în istorie: „O, atunci când *ideia* [subl. n.] întrupată-ntr-un om mare, / Când a secolelor visuri caută-n tine realizare, / Pentru-o clipă-ți vine-a crede cum că omul nu-i atom / Fiecine-n el se vede [cu mândrie] și pe sine / Numa-[a]tunci se simte omul mare când cunoaște bine / Cât de mare și puternic poate fi un singur om“.

Această putere concentrată exemplar în oameni aleși face, între altele, și obiectul discuției filosofice dintr-un fragment de proză eminesciană rămas în manuscris și intitulat de editori *Archaeus*²². Meditație pe care o străbate Witz-ul romantic al *Poveștirilor* lui Hoffman, dezvoltată dialogat în ambianța unei cârciumi vieneze cu vin unguresc și cu firmă semnificativă: Corabia lui Noe. Scurta narațiune filosofică putea fi inițial un fel de prolog explicativ, o introducere vioaie și atractivă la lectura *Poveștii regelui Tlá* (ca să păstrăm titlul sugerat de Eminescu în textul său), amplă și sumbră povestire fantastică neterminată, construită pe tema metempsihozei, începând cu Egiptul antic, într-o manieră apropiată lui Théophile Gautier. De data aceasta succesiunea unor faze de devenire istorică din perspectivă individuală exprima alegoric neconținută confruntare umană între viață, dragoste și moarte.

În ce privește datarea „fragmentului satirico-filosofic“ *Archaeus*, cum îl caracteriza în 1905 primul editor, Ion Scurtu, Eugen Simion se pronunță în ediția sa ca și acesta pentru anii 1875-1876, iar continuatorii ediției critice Perpessicius indică „epoca ieșană“. Editorii sunt însă de acord cu existența unor legături intime ca stil, idei sau cerc de preocupări cu „novelele“ *Sărmanul Dionis*, elaborată în epoca studiilor vieneze și cu datarea povestirii despre *Avatarii faraonului Tlá* (titlu consacrat de G. Călinescu) din aceeași perioadă. Nuvela fusese comunicată de autor înainte de plecarea pentru continuarea studiilor la Berlin, în ședința din 1 septembrie 1872 a Societății Junimea din Iași, împreună cu textul a două fragmente (Egiptul și începutul evului de mijloc) din marea „dioramă“ poetică *Memento mori*.

Se regăsesc în dialogul filosofic din *Archaeus* reminiscențe ale ideilor lui Schopenhauer, Hegel sau Kant, dintre care nu apare amintit decât „învățul de la Königsberg“. Alte două nume ilustre citate sunt mai întâi Beethoven, apoi Napoleon. Primul ca autor al operei *Fidelio*, văzută și ascultată la Opera Imperială din Viena, care te obsedează prin muzica și imaginile ei scenice, dar și prin voința și puterea de creație a compozitorului atins de surditate; celălalt ca reprezentativ pentru „imensitatea voinței“ și excepționala putere dominatoare în contrast cu „micimea corpului omenesc“. Pentru a conchide asupra caracterului problematic al existenței umane, prin care cu rezultate diferite „se-ncearcă spiritul Universului“ ca într-un „nou asalt spre ceruri“.

Grandiosul *Memento mori*, cel mai amplu dintre poemele eminesciene cu implicații metafizice, fusese conceput ca întruchipare istorică a acestui spirit universal. Expresia lui cea mai înaltă este Ideea, înțeleasă platonician și hegelian. Ea poate suplini chiar și neîmplinirile Creației divine, însuflețind și pietrele, ca într-o variantă vieneză a poeziei *Ondina*. Dar se poate manifesta și sub formă națională, ca în tabloul dramatic din 1869 închinat autorului lui *Deșteaptă-te române*, azi imnul național al României,

²² BAR, ms.rom. 2264, f. 19-39. Vezi și M. Eminescu, *op. cit.*, vol. VII, *Proza literară*, ed. critică întemeiată de Perpessicius, București, 1977, p. 278-283. Dintre editările anterioare amintim: M. Eminescu, *Scrieri politice și literare*, ed. critică [Ion Scurtu], vol. I, București, 1905, p. 283-292, și Eminescu, *Proză literară*, ed. Eugen Simion și Flora Șuteu, București, 1964, p. 205-215.

sau la nivel general uman prin personalități ca Beethoven și Napoleon, evocate în *Archaeus*. „Ideea m-a lăsat“, exclamă nu întâmplător Napoleon învins în *Memento mori*.

În cunoscutele *Amintiri de la Junimea din Iași*, publicate relativ târziu (1908-1910) de G. Panu, memorialistul îl prezintă pe Eminescu ca pe un fel de detractor al lui Napoleon Bonaparte. Poetul s-ar fi exprimat în iarna sau primăvara lui 1872, într-o discuție prietenească la care a asistat când au făcut cunoștință, luând ca punct de plecare „teoria antinomiilor a lui Kant“, în sensul că „Napoleon a fost contrariul unui om mare“²³. Este însă o conversație imposibilă la o dată când Eminescu se afla încă la Viena. Dar și în contradicție cu poziția exprimată de creația eminesciană față de el. Chiar dacă în *Împărat și proletar* poetul condamnă opacitatea socială a nepotului, „Napoleon cel mic“ după Victor Hugo²⁴. În ce privește atmosfera de la Junimea, aceasta era favorabilă memoriei primului împărat Napoleon, cum recunoaște memorialistul însuși, încă de la începuturi. În cadrul „prelecțiilor populare“ organizate la Ateneu, unul din conducătorii societății, P. P. Carp, viitorul mare om politic progerman, ținuse o conferință cu tema „Trei Cesari“, despre Cezar, Carol cel Mare și Napoleon. Iar paginile „Convorbirilor literare“ erau deschise unor traduceri omagiind legenda napoleoniană. Ca de pildă celebra baladă *Zwei Grenadiere* de H. Heine, în versiunea românească din 1869 a lui N. Schelitti.

*

Aflat de la sfârșitul anului 1872, pentru continuarea studiilor filosofice, în capitala noului imperiu german proclamat pe ruinele celui de al doilea imperiu francez, Mihai Eminescu nu uită să celebreze în poezia sa geniul napoleonian. Omagiul literar adus memoriei celui care a înălțat pe firmamentul politic european și universal „steaua napoleonizilor“, cum se va exprima poetul mai târziu, ia însă o formă aparte, împrumutând haina clasicității latine. Într-o epocă în care exersează pe lira nemuririi folosind și arpegii din marea poezie a antichității.

Pentru evocarea legendei napoleoniene, Eminescu alege tradiționala odă, înscriindu-se astfel pe linia încercărilor onora din reprezentanții iluminismului ardelean. Chiar dacă nu le putea cunoaște, fiind descoperite mult după moartea sa.

Cel dintâi care a atras atenția asupra *Odei pentru Napoleon*, publicând-o în numărul comemorativ din 1 iulie 1939 al „Revistei Fundațiilor Regale“, împreună cu alte texte eminesciene inedite²⁵, a fost Perpessicius, inițiatorul în același an al monumentalei ediții critice a *Operei* lui Mihai Eminescu în curs de apariție.

Compusă în strofe safice (catrene cu trei versuri safice și unul adonic), oda cu titlu dat de editor își avea prima formă, după opinia acestuia în anii 1873-1874. Dacă ținem seama de grafie și de locul său în manuscrisele autografe, păstrate și dăruite Academiei Române în 1902 de Titu Maiorescu²⁶. O variantă incompletă²⁷, „încercare părăsită prin 1875-1876 la Iași“, cum o definea Perpessicius în studiul său din 1943 *De la Napoleon la „Oda în metru antic“*²⁸, considerată în altă parte nu numai neterminată „dar și

²³ G. Panu, *Amintiri de la Junimea din Iași*, vol. I, București, 1943, p. 47.

²⁴ G. Călinescu, *op. cit.*, vol. I, p. 625 și urm., a încercat fără să reușească o argumentare plauzibilă relatării memorialistului.

²⁵ *Oda în metru antic pentru Napoleon*, datată 1873, la p. 9 și urm.

²⁶ Textul autograf al poetului la BAR, ms.rom. 2262, f. 154 și urm. Reprodus din nou de Perpessicius în ediția sa critică, încadrat comentariilor la *Oda (în metru antic)*. Cf. M. Eminescu, *op. cit.*, vol. III, *Note și variante, de la Doina la Kamadeva*, București, 1944, p. 116 și urm.

²⁷ BAR, ms.rom. 2306, f. 16. Text comunicat *ibidem*, p. 118 și urm.

²⁸ Publicat în revista lui Vladimir Streine, „Kalende“, II, 1943, nr. 6-7, apoi integrat de autor în vol. *Jurnal de lector, completat cu Eminesciana*, București, 1944. Vezi și Perpessicius, *Eminesciana*, ed. D. D. Panaitescu, Iași, 1983, p. 133-144.

inferioară, dovadă că slujește ca piesă de disecție și experimente“, ar putea fi, tocmai din aceste motive, notarea din memorie a unei compuneri mai vechi, anterioară chiar celei cunoscute integral. Este o consemnare întreprinsă „în registrul de format comercial și cu grafia perioadei revizorale“²⁹. O a treia variantă a odei, datată de Perpessicius cca 1879 și elaborată în București³⁰, reprezintă momentul reluării, cu modificări, a primei forme complete, ca treaptă în vederea transformării ei fundamentale din evocare istorică în poezie lirică.

Alegerea personalității lui Napoleon ca obiect de cinstire și de meditație al unei ode, plecând de la modelul lui Horațiu, se explică și prin preferința lui Eminescu pentru marele poet latin, din creația căruia îi plăcea să recite în original, după amintiri contemporane, și în epoca studiilor vieneze³¹. Îl citează, încearcă să adapteze sau traduce în mai multe rânduri fragmentar sau integral³². Clasic la care făcea referire poetul român și în două din ultimele sale mari poeme, *Scrisoarea a III-a* și *Scrisoarea a V-a*.

Oda în memoria lui Napoleon, a cărei existență va rămâne nesemnaltă și în versiunea definitivă a monografiei dedicate *Operei lui Mihai Eminescu* de G. Călinescu, a reprezentat, de fapt, punctul de contact a două pasiuni de tinerețe ale poetului: una pentru antichitate, mai constantă și ivită în adolescență, alta mai nouă pentru legenda napoleoniană. De aceea, dorind să realizeze o odă modernă în metru antic, își propune imortalizarea profilului unei personalități fără egal, care se considerase succesoarea „imperatorilor“ romani și care urmărise, nu numai în viziunea tânărului poet român, ca obiectiv final al campaniilor sale, un fel de „pax romana“ pentru eternitate; idee fructificată de nepotul său, Napoleon al III-lea, cu prilejul Congresului de la Paris, când s-a pus pentru prima dată pe plan european problema Principatelor Române și oficializată sub forma *L'Empire c'est la paix*. Era și titlul omagiului din 1856 al lui J.A. Vaillant, fostul profesor de la Colegiul Sf. Sava din București, cel care publicase cea mai amplă și pasionată prezentare a României („la Romanie“, cum o numește el) și a culturii sale, pentru lectorul francez și occidental, înainte de Unirea Principatelor³³ și va fi împă-mântenit de Domnul Unirii.

În sfârșit, tânărul poet român care celebrase legenda napoleoniană la diapazonul cel mai înalt în *Memento mori* găsea acum un nou prilej de meditație asupra sorții și misiunii geniului. Pare o problemă care începuse să îl preocupe înainte de plecarea din țară, cum dovedește romanul *Geniu pustiu*, practic încheiat în iarna 1869-1870³⁴.

Când se gândea la un moment dat să-i schimbe titlul în *Geniu furtunatic*. Este o direcție de preocupări spre care îl atrag lecturi din Goethe, Schiller, marii romantici, dar și frecventarea filosofiei clasice germane, impulsionată de necesitatea continuării luptei naționale în sprijinul afirmării libere a poporului său.

Dintre procedeele literare, figurația simbolică s-a impus de timpuriu în creația eminesciană. Din acest punct de vedere, cerul și stelele, spațiul cosmic în general ocupă

²⁹ M. Eminescu, *op. cit.*, vol. III, p. 116.

³⁰ BAR, ms.rom. 2277, f. 24-26. Text comunicat *ibidem*, p. 121-122.

³¹ Teodor V. Stefanelli, *op. cit.*, p. 35.

³² G. Călinescu, *op. cit.*, vol. I, p. 385-393. Tot aici afirmația ciudată: „Cunoscută odă în metru antic este o urmare neînsemnată a unor studii harnice de versificație latină“. Îndreptată polemic împotriva celor care o consideră și studiază ca pe o nestemată din tezaurul creației poetice eminesciene. Textul *Odei*, reproduș după ed. princeps de Perpessicius în M. Eminescu, *op. cit.*, vol. I, *Poezii tipărite în timpul vieții*, București, 1939, p. 199.

³³ O mai recentă prezentare a acestei valoroase mărturii prepașoptiste despre societatea românească în studiul lui Dan Berindei, *Le témoignage de J.A. Vaillant sur la société roumaine*, în „Revue roumaine d'histoire“, XXII, 1983, nr. 4, p. 325-330.

³⁴ BAR, ms.rom. 2255, f. 21-84 ș.a. Vezi și M. Eminescu, *op. cit.*, vol. VII, p. 177-223.

un loc privilegiat. Atât pentru exprimarea marilor sentimente, cât și a ideilor celor mai înalte: viziune uranică animată de contemplare și de meditație, dar amplificată de lecturi literare și filosofice. Iar între elementele grandioase ale naturii terestre dragi inimii sale, marea e adesea prezentă³⁵; cu posibilitățile ei nemărginite, la un poet care n-a văzut-o decât spre sfârșitul vieții. Este o atracție neptunică explicată mai ales prin lecturi și meditație. Or, în ambele viziuni puteau coabita reminiscențe mitologice cu visele sau aspirațiile momentului. Amândouă au reprezentat pentru Eminescu întruchipări ale unor forțe naturale primordiale: aerul și apa. De aici conexiunea cerului și mării atât în romanul *Geniu pustiu* cât și în *Odă pentru Napoleon*, corelație chemată să justifice metaforic caracterul elementar și eternitatea geniului.

Încă din primele pagini ale romanului mai sus menționat, eroul principal, Toma Nour, fost participant la revoluția eșuată de la 1848 și pe care destinul l-a împiedicat să fie un poet genial pustiindu-i sufletul prin pierderea mării iubiri, se confesează autorului vorbind despre convingerile și speranțele sale. Simbolic, „sufletul omului e ca un val – sufletul unei națiuni ca un ocean“, explica el concepția sa călăuzitoare, exprimând în fond idei eminesciene din jurul anului 1868, aniversarea revoluției. Dar pentru ca fiecare val să poată reflecta soarele, iar „marea să poată împrumuta de la cer culoarea sa, seninul geniului său, și să le reflecte în visul său cel adânc și luciu“, trebuie să se pună capăt „noptii cu aer greu“ și să se înlăture „norii suri“ care împiedică lumina astrului zilei. Cu alte cuvinte se interpune deșteptării națiunii și geniului său din „întunericul nedreptății și al barbariei“. Altfel, „nourii, regi ai pământului, vor mâna totdeauna tunetele lor, rezbele asupra popoarelor de valuri“. În schimb, „o singură frunte unsă cu mirul lui Dumnezeu e în stare să formeze din oceanul cugetărilor ome-nești o singură volbură gigantică, care să se-nalțe din fundul abisului mării până sus în norii gânditori din ceriul *luceafărului ce se numește geniu* [subl.n.]“. Simbol enigmatic, urmat de rolul poezilor și filosofilor fiecărei națiuni. Acesta este cel de „a presupune în cântec și cuget înălțimile cerului și a-l comunica națiunilor respective“.

Dorința utopică de redeșteptare națională printr-o „uriașă reacțiune morală, o revoluțiune de idei“ în lumina libertății și păcii (suntem după războiul austro-prusian, cu silită jertfă de sânge din Ardeal) e însoțită de marea speranță ca în final umanitatea „să fie ca prisma, una singură, pătrunsă de lumină“, prin care popoarelor să le revină culori la fel de strălucite. Iar „cosmopolitismul cel mai fericit va încălzi pământul cu razele sale de pace și de bine“.

S-au remarcat în acest discurs utopic revoluționar reminiscențe ale gândirii secolului XVIII, Zoe Dumitrescu Bușulenga încadrându-l pe erou între romantism și iluminism³⁶. Dar tot domnia sa a recunoscut și alte posibile influențe. Cum dovedește atracția lui Eminescu pentru psihologia popoarelor (Völkerpsychologie)³⁷. Detectabilă încă din epoca lucrului la roman și la studiul *Cultură și știință*, prelucrat după M. Lazarus³⁸. N-a fost remarcat în schimb rolul de cadru care revenea, în viziunea lui Toma Nour, triadei ideologice propuse de Revoluția franceză, actualizată la 1848 pe plan social și în direcția aplicării principiului naționalităților. Pot fi reperate astfel infiltrații egalitariste

³⁵ Despre neptunism ca atitudine poetică fundamentală la Eminescu cf. G. Călinescu, *op. cit.*, vol. II, p.2 01. Vezi și cap. III, *Apa*, din studiul Elenei Tacciu, *Eminescu. Poezia elementelor*, București, 1979, subcapitolul 2, *Apele adânci*.

³⁶ Cf. Zoe Dumitrescu cu Bușulenga, *Un erou eminescian între iluminism și romantism*, în „Caietele Mihai Eminescu“, II, 1975, p. 14-18.

³⁷ Idem, *Eminescu și romantismul german*, București, 1999, p. 203.

³⁸ Cf. D. Vatamaniuc, *Corrigenda. Cultură și știință*, în M. Eminescu, *op. cit.*, vol. XI, *Publicistică*, ed. critică întemeiată de Perpessicius, București, 1984, p. 619.

de tip babuvist, anarhist sau socialist și ale naționalismului liberal și republican de esență mazziniană.

Dacă pentru Kant legea morală reprezentase un imperativ categoric universal, iar una din cărțile sale, publicată în timpul Revoluției franceze (1795), trata filozofic despre drumul *Spre pacea eternă*, eroul lui Eminescu își propune să acționeze revoluționar într-o direcție similară. Iar în episodul dedicat Revoluției franceze și mitului napoleonian din marele poem *Memento mori* ideea păcii universal benefice și eterne reapare, ca obiectiv final atribuit războaielor lui Napoleon în conștiința acestuia, dar și a popoarelor care îl urmează.

Frecvența motivului păcii se explică, desigur, și prin atmosfera tulbure, tensionată sau explozivă, pe plan socio-politic și militar în care aceste opere au fost create. Sub influența evenimentelor, a mediului, noilor lecturi și experiențe de viață ale tânărului poet, dar și a cerințelor unei forme literare clasice, imaginea romantică, eruptiv populară și solară a eroului se temperează, pietrificându-se, grandios dar rece, în *Oda pentru Napoleon*: ca momentele imperiale ale strămoșilor romani, comuni popoarelor român și francez, venerați ca zei. Nu dominase cândva, ocrotind Roma veche, dar eternă o asemenea imortalizare din vârful Columnei lui Traian?³⁹

Ceea ce l-a atras pe romanticul Eminescu spre formele clasice a fost nu numai cultul antichității sau conștiința romanității poporului său. El admiră și va căuta tot mai insistent să-și însușească perfecțiunea formei poetice și concizia expresivă. În acest spirit, poetul concentrează în câteva strofe safice esențialul vieții lui Napoleon, evocată la proporții cosmice și într-o atmosferă de mit, fără ca de data aceasta portretul să evite și trăsături impopulare sau mai puțin populare, ca indiferența, orgoliul, nemărginita sete de absolut sau căutarea gloriei. Desigur, Mihai Eminescu știa că până la el calea odelor fusese bătută îndelung în evocarea lui Napoleon și a legendei sale. Dintre ele, N. Iorga remarcase cunoașterea „vădită” a celebrei ode *Cinque Maggio*, scrisă de poetul și romancierul italian Alessandro Manzoni la moartea împăratului francez, admirată superlativ de Stendhal și tradusă de Goethe. Se mai adăugă paginile entuziașt evocatoare ale poetului romantic german Heinrich Heine, cu influență sesizată de același mare istoric român⁴⁰, sau *Oda* din 1821, cu lumini și umbre, a poetului și dramaturgului austriac Franz Grillparzer. Iar dintre marii romantici francezi, tânărul Eminescu a fost atras, cum am văzut, mai ales de Victor Hugo. Apărute în diverse volume, iar în 1840 chiar sub copertile aceleiași cărți, poemele sale se constituiau, după opinia editorului, care putea fi și aceea a autorului, într-o adevărată epopee napoleoniană.

Între poemele contestare la adresa memoriei lui Napoleon, care puteau atrage atenția tânărului poet român până în 1873-1874, se aflau faimoasele „ode” încărcate de reproșuri sau marcate de ironie și sarcasm, ceea ce nu exclude întotdeauna admirația sau regretul celui mai apreciat poet englez la noi, lordul Byron⁴¹. Ironia sa era evocată de Eminescu alături de avântul romantic al dramelor lui Victor Hugo, în poezia *Pustnicul*, datând din această epocă. Tot aici se integrau versurile scrise de pe pozițiile războiului de eliberare antinapoleonian de poeți germani sau austrieci. Dar și cele din tinerețe ale

³⁹ De fapt, mineralizarea omului ales de destin și a gândurilor sale ca simbol al morții, dar și a gândirii suverane sau a eternității nu e singulară în poezia lui Eminescu. Pentru integrarea imaginii lui Napoleon în acest proces, vezi și Elena Tacciu, *op. cit.*, p. 53.

⁴⁰ N. Iorga, *Eminescu veșnic nou cu toate împrumuturile*, în „Cuget clar” din 24 aug. și „Neamul românesc” din 1 sept. 1939. L-am reprodus în N. Iorga, *Eminescu*, ed. Nicolae Liu, Iași, 1981, p. 147 și urm.

⁴¹ Dintre ele, celebra satiră *Ode to Napoleon Buonaparte* a circulat la români mai ales în limba franceză. Iar *Ode from the French*, scrisă după Waterloo, cunoștea o versiune românească în proză sub titlul *Odă în Culegere din lucrările pitarului T. Strâmbeanu*, Craiova, 1846.

lui Lamartine sau Victor Hugo. Astfel, în culegerea de „compoziții lirice“ *Odes et ballades* se întâlnea poezia *Buonaparte* (1822) tributară, și prin titlu, lui Chateaubriand, scrisă de pe poziții ultra-legitimiste, cu oda *Les deux îles* (1825), una din marile creații ale genului după Brunetière. Aici locul nașterii lui Bonaparte și cel al morții lui Napoleon erau evocate împreună ca două insule vulcanice separând oceane cu „capetele de giganți“, dar unite în măreția lor sălbatică de Dumnezeu, prin destinul prodigios al marelui cuceritor francez. Conducător al unui „popor universal“, care-l poate aclama sau huli, dar dominând secolul care nu-l va putea uita.

În *Oda pentru Napoleon* a lui Eminescu apare o singură insulă care concentrează premonitoriu și atmosfera celei de a doua. Apropieri mai pot fi sesizate cu poezii ca *Lui* (1828) din *Les orientales* sau celebrul poem *Le retour de Napoléon* din 1840. Iar ideea centrală a unei ode adresată unui moment napoleonian vine de la oda dedicată *À la Colonne*, datată de autor „9 octombrie 1830“. Cu alte cuvinte, scrisă de Victor Hugo la puțin timp după Revoluția „celor trei glorioase“. Era condamnată aici înlăturarea de către regimul Restaurației a statuii Împăratului din vârful monumentului dominând piața Vendôme din Paris, construit din bronzul tunurilor cucerite și se cerea revenirea ei pe piedestal, precum și reînhumarea lui Napoleon în pământul iubit al Franței. Cele două strofe finale vor însoți de altfel ca motto integrarea poemului dedicat funeraliilor naționale din 1840 în *La légende des siècles*: „Dormi! Vom merge să te căutăm! Va veni și ziua aceea! Căci te avem ca zeu fără să ne fi fost stăpân. Ochiul nostru a lăcrimat la destinul-ți / Și sub cele trei culori ca stindard / Noi nu ne atârnam de acea frânghie infamă / Care te smulge de pe soclu. / Oh, mergi, îți vom face frumoase funeralii! / Și vom avea și noi poate bătăliile noastre. / Vom face umbră sicriului tău respectat. / Vom pofti aici pe toți, Europa, Africa, Asia / Și-ți vom aduce tână poezie / Cântând tână libertate“⁴². Victor Hugo se adresa umbrei lui Napoleon, memoriei sale, în calitate de corifeu al școlii romantice, consacrat, la începutul aceluiași an, prin „bătălia“ pentru *Hernani*. Aceleași memorii eternizate sculptural i se adresează și cel care va deveni cel mai de seamă romantic român, dar cu o deosebire semnificativă: monumentul acestuia e pur ideatic. Ridicat imaginar după ce coloana votivă (în sens de columnă) din piața Vendôme dedicată victoriilor napoleoniene fusese integral demolată în timpul Comunei din Paris.

Firește, interesul lui Mihai Eminescu putea fi atras și de alte surse informative. Victor Hugo își justificase poemul prin revolta provocată de respingerea punerii în discuție, la Camera deputaților, cu două zile mai înainte, a unei propuneri privind reînhumarea în patrie a marelui împărat. Intrată în dezbaterile opiniei publice, problema va agita tot mai activ spiritele de-a lungul unui deceniu.

Acestei stări de spirit îi răspundea și drama istorică în cinci părți *Sainte Hélène*, semnată de doi dramaturgi cu anumită vogă, azi uitați, Ch. D. Dupeuty și H. Regnier-Destourbet. Ea fusese precedată, sub aceeași copertă, de o altă dramă istorică a acelorași autori, inspirată din viața marelui împărat francez, *Napoleon à Schoenbrunn*. Era evocată aici, odată cu ocuparea Vienei în 1809 și stabilirea cuceritorului în palatul imperial al habsburgilor, tentativa de asasinat a lui Frederic Staps, membru al organizației secrete Tugenbund (Asociația virtuții). Întrebat de împărat asupra rostului gestului funest, acesta răspundea cu curaj: „Noi nu voim protecție străină, lasă-ne să ne facem singuri libertatea noastră“. Deși studentul vienez declară că odată eliberat va pune din nou mâna pe cuțit pentru eliberarea Germaniei, Napoleon îl iartă pentru

⁴² Victor Hugo, *La légende des siècles*, Paris, 1966, p. 144.

tinerețea și patriotismul lui: generozitate de efect, final neconfirmată istoric. Autorii încercau să împace astfel amintirea trecutului glorios cu principiul actual al naționalităților. Într-o replică a grenaderului Hubert, personaj comun celor două piese, regăsim o contradicție observată și de personajul principal din *Archaeus*: „Tăcere și respect! Află că acel omuleț de cinci palme [în textul original „cinq pieds“] e mai mare decât o piramidă în Egipt“.

Drama dedicată suferințelor îndurate în exil și decesului lui Napoleon pe insula Sfânta Elena era construită în jurul unui alt complot, de data aceasta al devotaților săi, pentru a-i asigura evadarea: tentativă respinsă de fostul împărat, ca om de onoare, deși la un moment dat îl poartă gândul la frații săi care găsiseră adăpost în America. Indicând locul din „ostrovul“ african unde să fie înhumat, acesta mărturisește că a visat să fie îngropat în Franța iubită sub Coloana din Paris. Ultimele două părți ale piesei luau o formă ciudată. Ele se prezentau ca un fel de dioramă cu două mari tablouri panoramice înfățișând cele două înmormântări, cea reală din 1821 și cea dorită, virtuală. Piesa se încheia prin funeralii naționale, cu participare populară, la monumentul napoleonian din Piața Vandôme, în 1840, împlinindu-se astfel dorința supremă a eroului, depus la Domul Invalizilor, cum amintea Eminescu, printr-un simbolic apus de soare, în *Memento mori*.

Ambele texte dramatice fuseseră traduse în limba română și publicate împreună cu un an înaintea Revoluției de la 1848 de Iancu Văcărescu⁴³ (preferatul lui Mihai Eminescu dintre poeții Văcărești în *Epigonii*), preocupat și el la timpul său de formarea repertoriului teatral național. Ele puteau să fi atras pe tânărul autor al marelui poem al istoriei civilizațiilor încă de la Viena sau după reîntoarcerea temporară în țară pe la mijlocul lui 1872, când folosește titluri ca „panoramă“ sau „dioramă“.

*

Omagiul liric adus în condiții neobișnuite, la Berlin, de tânărul poet și student român memoriei celebrului general și împărat francez (reprodus într-o ediție critică ulterioară sub titlul *Napoleon* pentru a-i marca valoarea autonomă)⁴⁴ deși literatură de sertar, intervenea în epoca unei noi ascensiuni a bonapartismului în Franța, prin ecourile decesului fostului împărat Napoleon al III-lea în exil și al majoratului fiului său (1874)⁴⁵.

Se cunosc opt variante ale *Odei*, singurul titlu dat de Eminescu la ultima reluare autografă, dar care se potrivește și versiunilor anterioare, neintitulate (Titu Maiorescu i-a adăugat în 1883, pentru ediția princeps, a *Poeziilor* indicația „în metru antic“), identificate mai ales prin truda benedictină a lui Perpessicius⁴⁶. Identificarea omagiului napoleonian i-a pus însă serioase probleme, deoarece, ca și cazul imaginii lui Napoleon I din *Memento mori* și a lui Napoleon III din *Împărat și proletar*, numele celui evocat lipsește. Un motiv esențial va fi fost și conjunctura în care au fost elaborate. Este un procedeu comun și lui Nicolae Bălcescu, în cazul însemnărilor inedite despre campaniile napoleoniene, pe care le-am publicat în studiul amintit.

De la început, atmosfera *Odei pentru Napoleon* este aceea a unei nopți triste în care cerul și marea se întâlnesc.

⁴³ *Napoleon la Schoenbrunn. Sânta Elena. Doă drame istorice* de I. Văcărescu, București, 1847, 139 p.

⁴⁴ M. Eminescu, *Poezii*, vol. I, ed. critică D. Murărașu, București, 1970, p. 289 și urm.

⁴⁵ Numele prințului imperial începuse să fie invocat politic imediat după revenirea în viața publică franceză a bonapartismului sub cea de a III-a Republică. Cf. *Histoire de France*, sous la direction de Georges Duby, Paris, 1970, p. 475.

⁴⁶ Numerotate în ed. sa critică cu litere și cifre (A1, A2, B, C1, C2, D, E, F).

În prima ei formă, berlineză, leagănul noului născut era alcătuit de stâncile Corsicei (insularitate pentru care poetul ezită între „stearpă” și „gravă”), în vreme ce „în jurul vieții începute” oceanul (simbolizând popoarele) își mișcă, întunecat, lumea de valuri. Cerul, la rândul său, e bolnav, plin de pete, roșii, „semne de sânge și amar” într-o primă redacție, rănit de propriile astre în redacția completă a versiunii: premoniție astrologică a vremii aspre ce vine (frământată desigur de sângeroase conflații și răsturnări social-politice) care va fi însă aceea a puterii și a gloriei. În varianta ieșană aceste amănunte lipsesc. Reflectând în adâncuri cerul înstelat și plângându-și amarul, marea „murmură lin” ca un duios cânte de leagăn.

Se deslușesc, din primele strofe ale celor două variante, unele trăsături spirituale considerate definitorii pentru eroul omagiat. Prin ele, Napoleon putea fi asemuit, după tânărul poet român, numai cu oceanul sau marea din care s-a ivit: simbolic confundabile și al căror „glas și farmec” l-a avut „imperatorul”, încercat de o tristețe imensă și iremediabilă, nu dobândită conjunctural ci „prin sine”; sau de singurătatea geniului (într-o măsură sinonimă cu singularitatea acestuia); la care se adaugă o libertate nemărginită a privirii de sub gândirea „frunte de marmor”. Ea l-a îndemnat la fapte de legendă, dar și la o anume indiferență supraumană, menită să-l apropie de zei și să-i asigure în ultimă instanță locul pe pedestalul înalt al veșniciei. Ceea ce explică dar nu legitimează totdeauna, fapt de care cel immortalizat statuar își dă el însuși seama, privindu-se în apele oceanului (V. 1) sau mării (V. 2) spre sfârșitul poeziei. Chiar și Eminescu reproșează „imperatorului” francez insensibilitatea relativă a războinicului și cuceritorului față de „plânsul durerilor nației” (V. 2) sau față de ale „lumii lacrimi și doruri” (V. 1).

Pentru ilustrarea epopeii militare napoleoniene, Eminescu se oprește la evocarea marilor campanii orientale: Expediția din 1798 în Egiptul care făcea parte pe atunci, ca și Principatele române, din Imperiul otoman și campania din 1812 spre centrul istoric al Imperiului rus, lacomul vecin de la răsărit al Moldovei (în V. 2 limitându-se la prima). Ambele erau tipice pentru „poetul acțiunii”. Dar preferința acordată în oda sa campaniei din Egipt s-a datorat în bună măsură, ca și în cazul episodului egiptean din *Memento mori* comunicat și publicat separat, atracției pentru mirifica și străvechea civilizație de pe malurile Nilului, alimentată de studiile academice. De unde reproșul subiacent pentru acel *nil admirari* față de civilizația piramidelor, atribuit pe nedrept lui Napoleon (ilustrat poetic și prin indiferența la chemările patetice ale zeului Jupiter-Amon, formă romană pentru zeul suprem egiptean al soarelui Amon-Ra). E adevărat că Napoleon n-a urmat exemplul lui Alexandru cel Mare, familiar poetului de timpuriu, dintr-o veche carte populară încărcată de legendă, nici pe cel al strămoșilor romani decât până la un punct. N-a făcut-o și pentru că i-a fost imposibil. Aflat pe bordul vasului de război Northumberland, în drum spre insula care va fi închisoarea lui pe viață, marele exilat declara căpitanului acestuia: „Fără voi englezii aș fi fost împărat al Orientului”. Iar unuia dintre însoțitorii și memorialiștii lui, generalul Gourgaud, la 5 octombrie 1815, în apropierea țărmului stâncos de la Sfânta Elena îi mărturisea: „Nu e un loc frumos. Mai bine aș fi făcut să fi rămas în Egipt, aș fi acum împărat al întregului Orient”⁴⁷.

În ce privește campania din Rusia, se cuvine mai întâi o precizare. Spre deosebire de episodul corespunzător din *Memento mori*, în centrul atenției poetului nu se mai află Marea armată cu năzuințele, suferințele și dezastrul ei hibernal, ci Napoleon însuși, pentru a ilustra aceeași indiferență aparentă a geniului, aceeași voință și putere de stăpânire în momentele cele mai ieșite din comun. Chiar dacă, purtat de vânt prin „ruine

⁴⁷ Apud Jacques Bainville, *op. cit.*, p. 357.

de gheață“ (imagine comună cu *Memento mori*, cert inspirată de poemul falsului Ossian, pe care și Napoleon îl purta cu sine în campanie) se vede nevoit să străbată mari pustiuri înzăpezite, așa cum făcuse, desigur, în tinerețe, cu pustiul de nisip. Apare însă, oarecum surprinzător, o referire la secularul „strigăt nebun“ al zeului Odin.

Se poate pune întrebarea: De ce apelul la panteonul mitologic germanic, nu la cel slav? Un răspuns plauzibil poate fi influența mediului german în care poetul român scrie poezia și a frecventării culturii europene mai ales prin filieră germană. Dar Eminescu știa că Rusia e considerată o mare putere a Nordului. Lui nu-i era străină nici prezența elementului etnic german în Rusia sau a modelului de cultură și civilizație germanic în trecutul și prezentul acesteia. O dovedesc, dincolo de evidențele exagerări polemice, opiniile exprimate, câțiva ani mai târziu, într-un editorial din ziarul „Timpul“, publicat după pacea nedreaptă propusă la San Stefano, împotriva *Tendințelor de cucerire* ale Rusiei țariste, pretins civilizatoare, care amenință și fostul aliat român (7 aprilie 1878).

Strofa următoare are un rol generalizator. Viziunea e fantastică. În V.2 marea își supune lumea de valuri lui Napoleon, în fața căruia regii rătăcesc la întâmplare și „țările tremur“. În vreme ce în V.1, odată cu marea mișcare pe care a produs-o în valurile popoarelor, „bătrânul titan“, care așa cum ne dezvăluie poemul *Demonism*, ar fi pământul însuși, e mândru că duce în jurul soarelui, prin mișcarea de revoluție, petele războaielor napoleonice și cenușa depusă la Domul Invalizilor din Paris.

În continuare, idolatrizându-se pe sine ca un Cezar și mirându-se (în sensul de admirându-se) numai cu zeii (V.1 și 2), eroul omagiat s-a trezit ca dintr-un vis frumos singur. Trezire care amintește de cea a lui Dionis-Dan din cunoscuta nuvelă scrisă cam în aceeași epocă. A urmat reoglindirea în apele de început ale mării (V.2) sau ale „oceanului bătrân“ cu care s-a asemuit Napoleon prin furia sa îndrăzneată, puternică și indiferentă (V.1). Și-a dat seama atunci că „nația“ (V.2), „lumea“ întreagă (V.1) nu crede în moartea lui (aici textul din V.2 se întrerupe). Ca la o chemare, împăratul francez imortalizat în marmoră se desprinde de pe pedestalul statuar, înfășurat în celebra mantua de campanie care-l însoțise pretutindeni. El se amestecă cu oamenii simpli fascinându-i cu puterea „ochilor imobili“; imobilitate care poate fi a indiferenței dar este și aceea a veșniciei. Este o imagine împrumutată, după N. Iorga, de la Heine care evoca poetic intrarea lui Napoleon în Düsseldorf „mit seinen unbeweglichen Cäsaraugen“, dar tributară, după N. Murărașu și interesului pentru poezia și mitologia clasică. Dovadă că în episodul Grecia din *Memento mori* apărea „Joe preschimbat în tânăr, cu *imobili ochi* sub gene“. Ceea ce ar trimite la „*immota lumina*“ din două versuri ale cântului IV din *Eneida* lui Virgiliu⁴⁸.

În cele din urmă, sătul de „icoana“ (în sensul de imaginea atribuită) și de singurătatea care nu l-a părăsit, Napoleon urcă din nou „treptele albe“ spre înaltul pedestal imaginar al amintirii geniului și gloriei sale, unde, nepăsător, prevede poetul, „stă printre secol“. Se cuvine aici o explicație firească. Dacă pentru însuflețirea imaginărilor a unei statui Mihai Eminescu putea găsi exemple ilustre (de la poezia lui Ovidiu și teatrul lui Molière la literatura romanticilor Wieland, Prosper Mérimée sau Alexandre Dumas, cu invocarea autorității numelui căruia se deschidea romanul *Geniu pustiu*), în creația literară dedicată lui Napoleon fenomenul e un unicat. Oricărui eveniment istoric îi putea corespunde deplasarea și revenirea simbolică pe soclu a reprezentării artistice a „imperatorului“ francez? În poezia lui Victor Hugo coborârea statuii de pe pedestalul Coloanei Vendôme din Paris fusese silită și inertă. În schimb, deplasarea de pe pedestal devenea la Eminescu expresia dorinței populare și a voinței celui imortalizat.

⁴⁸ M. Eminescu, *op. cit.*, p. 434 și urm.

Fără îndoială că Eminescu a dorit să simbolizeze artistic, începând cu acest gest, domnia celor o sută de zile⁴⁹, cu revenirea curajoasă a lui Napoleon din primul exil pe insula Elba, primirea triumfală de către poporul francez, tentativa de fundamentare mai democratică a imperiului, dar și cu accentuarea singurătății, părăsirea generală a Împăratului după înfrângerea de la Waterloo, exilul final, transfigurat în autoexil.

Dar prin imprecizia lui, gestul coborârii lui Napoleon de pe soclul nemuririi, pentru a participa din nou la viața poporului său, putea simboliza totodată reîntruparea „ideilor napoleoniene” prin proclamarea celui de al doilea imperiu francez de către nepotul marelui împărat, cu prăbușirea recentă și exilul final al acestuia. Fiindcă tânărului Eminescu, atent la informația istorică și politică, nu-i putea scăpa faptul că ascensiunea lui Napoleon al III-lea n-ar fi fost posibilă fără prestigiul excepțional și popularitatea postumă a unchiului său. De aceea, revenirea statuii marelui erou pe pedestalul perenității putea fi și expresia convingerii autorului poemului că eșecul dezastruos din 1870 a dovedit că ideea unei păci europene generalizate și „eternă”, bazată pe prestigiul politic și pe forța militară a Franței, inclusă în mesajul celor doi Napoleon, a eșuat. Ceea ce a făcut ca, simbolic, primul „împărat” francez să se simtă din nou un exilat printre pământeni.

Dacă elaborarea *Odei pentru Napoleon* răspundea, după opinia noastră, și sentimentelor provocate poetului român de vestea decesului nepotului și urmașului acestuia (1873), renunțarea definitivă la mesajul istorico-politic al poeziei nu va fi străină, cum sesiza Perpessicius⁵⁰, de dispariția prematură și tragică, în luptele coloniale din Africa, a fiului lui Napoleon al III-lea, prințul imperial Ludovic Napoleon: „Napoleon IV prin drept divin și uman”, cum aprecia Eminescu în editorialul ziarului „Timpul” din 16 iunie 1879, însușindu-și opinia partizanilor acestuia. El urmasa Academia militară și era speranța bonapartiștilor francezi. În necrologul scurt dar scris într-o mare tensiune emoțională, marele poet își exprima regretul unei îndoite pierderi. Mai întâi prin îndolierea neașteptată a familiei și poporului francez, dar și prin dispariția unui prieten al românilor. Fiul lui Napoleon al III-lea ar fi putut continua în viitor această politică de sprijin a tatălui, în vreme ce la Congresul de la Berlin reprezentanții oficiali ai Franței „ne-au dovedit că, cu sufletul marelui împărat deodată s-au stins și ideile sale și că nu avem nici un razim de așteptat de la Apusul latin”⁵¹. Este o concluzie pesimistă evident excesivă, motivată sentimental.

Dacă această deznădejde a contribuit politic la părăsirea definitivă a ideii unei ode memoriei lui Napoleon Bonaparte, cauze de ordin personal au determinat rememorarea textului cu schimbare de adresă. Ea va apărea, cum am mai amintit, în 1883, după o laborioasă metamorfoză, care introducând mereu elemente noi reduce în final la cinci cele unsprezece strofe ale primelor trei variante. Se observă eliminarea treptată a ceea ce amintea de omagiul napoleonian.

Și acum o întrebare: A cunoscut Mihai Eminescu în această epocă precedentul ilustru al renunțării de către Beethoven la dedicația sa de pe partitura *Simfoniei a III-a (Eroica)* către Napoleon Bonaparte, motivată tot de o schimbare de ordin politic? Nu ar fi imposibil. Poetul avea prieteni muzicieni sau care cultivau ca amatori muzica clasică și instrumentală, scria cronici la concerte din care nu lipseau lucrări de Beethoven și în

⁴⁹ Despre sacrificiul eroic real al acestui act istoric, vezi recent studiul monografic *Les cent jours ou l'esprit de sacrifice* de Dominique de Villepin, Paris, 2001, trad. rom. cu prefață de Mircea Geoană, Cluj-Napoca, 2003.

⁵⁰ Perpessicius, *Eminesciana*, op. cit., p. 141-144.

⁵¹ Vezi și M. Eminescu, *Opere*, vol. X, *Publicistică*, București, 1989, p. 271.

primul rând era, cum am arătat, un vechi admirator al titanului de la Bonn. Dar chiar dacă supoziția cunoașterii renunțării beethoveniene ar corespunde realității, pare puțin probabilă o influență semnificativă asupra hotărârii eminesciene de a schimba mesajul *Odei* sale. Deși pot exista unele similarități. Cum ar fi faptul că artistul a pus în imaginea eroului trăsături reale sau virtuale ale propriei personalități: realitate pledând în ambele cazuri, probabil inconștient, pentru părăsirea omagiului inițial în favoarea punerii în valoare a eului său.

Pe măsura maturizării și sub influența filozofiei lui Schopenhauer, tânărul Eminescu era tot mai înclinat să cedeze unui pesimism nativ, singurătatea, facilitând meditația, de altfel una din trăsăturile poetului romantic. Ceea ce nu contrazice realitatea istorică și a solitudinii eroului, tristețea asociată uneori cu grandoarea, ambele remarcate ocazional la tânărul Prim Consul, de atentul Roederer⁵², fie ca elev al școlii militare de la Brienne, fie după înfrângerile de la sfârșitul domniei și în exil. Este o singurătate care impresionase și lirica populară românească din Transilvania, mai ales după moartea împăratului francez. Iar eroul omagiat, ca și aedul său, provenea din oceanul anonimului național și popular, ridicându-se prin propriile merite într-un moment de criză. Social-politică la cel dintâi, literatură și morală la cel de al doilea. În plus, „imperatorul” francez apare în versurile dedicate legendei sale de studentul român în filosofie ca un cugetător, nu numai un luptător sau cuceritor, idei înnoind arta militară și harta politică, cu o viziune mai înaltă asupra lumii și societății. Poetul a abordat aici, ca și în alte ocazii, informația istorică dobândită prin lectură sau pe alte căi interpretând-o artistic, întregind-o sau generalizând-o în sensul propriilor experiențe de viață, înclinații sau aspirații.

Era și unul din motivele principale pentru care, grăbit de împrejurări, Eminescu a apelat din nou la textul *Odei pentru Napoleon*, transfigurându-l în scopuri personale. Perpessicius a pus în lumină îndeosebi pe cel erotic, motivat atât de forma finală de poezie sentimentală pe care a luat-o *Oda* în varianta publicată, cât și de descoperirea unei ardente scrisori adresate de poet unei noi iubiri, Cleopatra Poenaru, din familia unui cunoscut pictor de scene istorice, Constantin Lecca, într-un moment de rupere temporară a raporturilor cu Veronica Micle. Nu este altceva decât o ciornă încărcată de reproșuri, care precede, în același manuscris autograf, versiunea a treia a poeziei și prima încercată după stabilirea la București, ca redactor la ziarul conservator, nu de mult apărut, „Timpul”⁵³.

Contemporanii au înregistrat noua pasiune a autorului *Odei* din toamna anului 1880. De aceea, ar putea fi pusă la îndoială datarea transcrierii inițiale bucureștene, stabilită pentru 1879 de Perpessicius, în funcție de moartea fiului lui Napoleon al III-lea. Căci „le triste et fâcheux dénouement pour vous” al speranțelor puse în „Mme Poenar” de care îi amintea ironic lui Eminescu două scrisori până de curând necunoscute ale Veronicăi Micle, datele 12 martie și 14 septembrie 1881, se va fi petrecut nu mult anterior⁵⁴. Dar deznădejdea ucigătoare în care cădea poetul în forma finală a *Odei* (datată de Perpessicius cca 1881-1882) concentra de fapt, cum intuise criticul, toată amărăciunea provocată de suma eșecurilor sentimentale din acea epocă. Inclusiv privind planurile de căsătorie cu „îngerul său blond”, cum i se adresa Veronicăi Micle într-o scrisoare din iunie 1882, adnotată de aceasta cu cerneală violetă: „A plâns scriind-o”⁵⁵.

⁵² Jacques Bainville, *op. cit.*, p. 170.

⁵³ M. Eminescu, *op. cit.*, vol. III, *Poezii tipărite în timpul vieții. Note și variante*, București, 1944, p. 114 și urm.

⁵⁴ *Dulcea mea Doamnă / Eminul meu iubit. Corespondență inedită Mihai Eminescu – Veronica Micle*, ed. Christina Zarifopol-Illias, Iași, 2000, p. 234, 238.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 157.

Surprinzător însă; V.3 nu oferă *Odei* în metru antic nimic dintr-o poezie de dragoste. Ea transformă în monolog dialogul peste timp al poetului român cu „imperatorul” francez. Eroul nu mai e un conducător militar și politic de excepție ci un mare poet, anunțat printr-o strofă nouă care înlocuiește o alta considerată inadaptabilă. El se așteptase să fie încununat, în spirit clasic cu „laurul pururea verde al lui Apollo”. Alte modificări semnificative: de la început evocarea mediului marin al nașterii e introdusă prin adverbul „parcă” anunțând sensul pur simbolic, cerul e numai nominalizat, în dependență de marea înfrățită cu poetul ca sora luminii, prezența lui e sugerată indirect prin finalul care amenință cu revenirea eventuală pe soclu a celui nemulțumit de sine și de „gloata” în care a coborât „cutremurând-o” („Dar sătul de ea și de mine însumi / Am să urc din nou părăsita treaptă / Ochii nemișcați ridicând la steaua-mi / Nemuritoare”).

Că poetul pe care Mihai Eminescu dorea să-l redimensioneze pe „pânza vremii” prin adaptarea *Odei pentru Napoleon* era el însuși, cu însușiri reale dar și virtuale, nu încapă îndoială. Firește, ținând seama de observația lui Perpessicius, că ne aflăm în fața unei lucrări de atelier pentru uz personal, remarcăm, totuși, că autorul *Odei* n-a uitat că prin V.1 a poeziei sale încercase, cu câțiva ani în urmă, să perfecționeze introducerea în poezia română a metricii lui Horațiu. În plus, el avea proaspăt în minte exemplul acestuia din *Oda XXX (Exegi monumentum)* pe care o tradusese nu demult, dar parțial. Aici, marele poet latin, răspunzând unor contestări, considera creația sa poetică mai durabilă ca orice monument. Eminescu va fi fost atras și de celebrul „Non omnis moriar”. Nu lipsea din traducere nici compararea operei proprii cu „înălțimea piramidilor cerești”⁵⁶.

Ipoteza noastră e confirmată și de păstrarea episoadelor evocând mitic Egiptul antic și iarna nordică cu unele mici modificări. Era ilustrată astfel vechea pasiune a poetului pentru vremea legendelor și civilizația faraonilor. Dar se sugera, credem, și atitudinea sa actuală față de politica lui Bismarck; aceasta era considerată, între altele, contrară intereselor naționale, de vreme ce la recentul Congres de la Berlin se impusese cedarea Basarabiei de sud, precum și intereselor europene prin aducerea Rusiei la gurile Dunării. Înlocuirea lui Odin cu Wotan, ca zeu suprem și zeu al războiului în panteonul vechilor germani, însemna pentru Eminescu lipsirea lui de atributele de zeu al poeziei și înțelepciunii. Cât despre referirea la cuvenita cunună din frunze de laur a zeului veșnic tânăr Apollo, frumosul fiu al lui Zeus, acordată în tradiția clasică marelui poet, introducerea ei putea fi și un răspuns la atacul antieminescian din articolul *Frunze găsite prin volume* apărut recent în „Literatorul” lui Al. Macedonski (nr. 6/1880).

Decisivă pentru confirmarea acestui autoportret e însă urmărirea evoluției sale în cele două variante următoare. Dintre care V.4 adaugă trăsăturile cele mai importante: „Al meu suflet e înfrățit cu codrul, completează Eminescu la înfrățirea cu marea. Sau precizează localizând și mărturisind exemplul urmat: „Cum pe dulcea-i liră Horațiu cântă / Îndoind în versul adonic limba-i / Încercat-am barbarizând în graiul / Traco-roman”.

Tot cea mai amplă și explicită dintre variațiile acestei metamorfoze a *Odei* (13 strofe), databilă din ianuarie-februarie 1881, devine expresia dragostei pasionate a poetului: geniu silit să coboare „de pe trepte sfinte”, desigur ale înalte poezii, „întru mulțime”, care e aceea a muritorilor de rând. Deși trăise „fericit ca zeii” și „falnic, tânăr înfășurat în manta-i” care aici e a indiferenței („N-admiram nimic”, scria el horațian, în

⁵⁶ M. Eminescu, *op. cit.*, vol. IV, *Poezii postume*, p. 518.

sens erotic dar și artistic) nu credea că va muri vreodată. Premoniție a eternității a cărei valabilitate azi nu ar mai trebui demonstrată, în pofida oricăror capricii și vicisitudini ale reamintirii zeului mereu tânăr al poeziei românești, cum l-au văzut Nicolae Iorga și Liviu Rebreanu.

Și acum o ultimă chestiune. Napoleon a fost singurul suveran străin în amintirea căruia Eminescu a compus un omagiu liric. S-a dorit sau visat poetul român un asemenea „imperator“ în poezia națională? Existau predecesori iluștri, între care Victor Hugo, al cărui exemplu îi putea fi cunoscut, animați de dorința de a se înscrie în contururile luminoase ale legendei marelui general și împărat francez. Faptul că poetul și-a descoperit sau a încercat să-și însușească trăsături esențiale atribuite imaginii pe care o făurise despre Napoleon și steaua sa în variantele *Odei (în metru antic)* pare să confirme această supoziție. Care convine unei stări de spirit excepționale. Căutarea expresiei celei mai potrivite propriei sale personalități de către cel mai mare poet român continuă totuși până la identificarea în Luceafăr, simbol astral al geniului.

EMINESCO ET LA LÉGENDE NAPOLÉONIENNE (Résumé)

Partie d'une ample étude en préparation sur l'évolution de l'image du grand général et empereur français chez les Roumains, échos significatifs mais encore insuffisamment connus, l'article est aussi une contribution pertinente à la connaissance de la réception de l'histoire et son interprétation par le poète national.

Par une analyse adéquate de l'oeuvre et un sondage approfondi dans la formation intellectuelle de M. Eminescu, marqué par la lutte nationale mais aussi par les contacts occidentaux et par les traumatismes européennes de l'époque, l'auteur offre des arguments convaincants pour l'attraction exercée sur l'écrivain roumain par la légende napoléonienne. Légende appréciée encore par les politologues comme exemplaire pour les rapports entre l'attraction du mythe et celle de l'histoire politique.

La trajectoire de cet attachement lumineux est suivie depuis la période des activités preuniversitaires jusqu'à la désespoir provoquée par la mort inattendue du fils de Napoléon III (1879), disparition considérée, par M. Eminescu, la fin du message politique de la légende napoléonienne.

Trajectoire marquée par deux réalisations poétiques exceptionnelles de l'image de Napoléon Bonaparte.

MIHAI DORIN

DISCURS POLITIC ȘI ISTORIE LA EMINESCU

Spiritul critic al generației care s-a afirmat după anul 1866 nu este doar o atitudine ideologică sau mimetică, așa cum s-a afirmat adesea, ci o reacție de autoprotecție a umanității românești, nepregătită să suporte „amestecul de civilizație și barbarie” din epocă (I. Ghica). Acest palier al ființei neamului trebuia pregătit și ordonat pentru a rezista în fața noutății agresive a proiectului liberal. În momentul în care Eminescu debuta în gazetărie, „duhul național” al ideologiei pașoptiste intrase în recul. Este un moment de criză a conștiinței românești, care găsește în Eminescu expresia sa exponențială. Raportând mereu realitatea epocii sale de prefaceri sociale, politice și culturale la istoria pefanariotă, Eminescu a ajuns la concluzia „supradeterminării economice a societății prin intermediul unei structuri politice constituită artificial”¹, impusă prin intermediul instrumentelor capitalismului occidental, în formula liberalismului mimetic.

Analiza sociologică eminesciană este mult mai mult decât o atitudine desperată și partizană, precum s-a crezut adesea, cât o încercare de decodificare a mecanismelor unei societăți atrasă târziu și abrupt în curentul economic capitalist, cu o economie slab dezvoltată și structuri sociale deficitare. În acest tip de societate statul poate funcționa ca o construcție artificială, atârând de politica partidelor politice, în vreme ce proiectul statal al claselor pozitive, transformat în simple „mase imposabile și exploatabile”², este sufocat. Școala, care și-a abandonat rosturile pedagogice, politicianismul, câștigul fără muncă promovează un „zgomot de iarmaroc” și un „bal mascat de panglicari și negustori de vorbe”, deci un mediu social și politic viciat³. Acest mediu contagiază societatea nepregătită, în vreme ce spiritul public, „dispus spre ironie, dezgustat de treburile publice și având pierdută speranță într-un viitor mai sănătos, va înregistra cu acel râs caracteristic și cam sceptic al românului noile nume ridicate la rangurile cele mai înalte pe care țara noastră le poate da”⁴. Acestei direcții politice statuată în anii marii guvernări liberale (1876-1888), Eminescu i-a opus poporul istoric, în care a descoperit trăsăturile paradigmatiche care i-au asigurat existența. A fost convins că acest popor este străin de versatilitatea politicianilor improvizați și a îmbogățitorilor rapaci, propunând alternativa adaptării lucide și treptate la modernitate, nu prin civilizare mimetică, ambiții europeniste deșarte ori naționalism parodic, ci printr-o atentă lucrare de pedagogie națională, capabilă să selecteze o clasă politică responsabilă față de nevoile reale și fatalmente simple ale poporului de țărani.

¹ I. Ungureanu, *Ideali sociale și realitățile naționale*, București, 1988, p. 102.

² M. Eminescu, *Opere*, vol. XI, București, 1984, p. 29.

³ D. Murărașu, *Naționalismul lui Eminescu*, București, 1932, p. 119.

⁴ M. Eminescu, *Opere*, vol. X, București 1989, p. 384-385.

Este absolut eronată ideea că Eminescu a opus timpului său o negație în bloc, susținând revenirea la trecut. Nu civilizația modernă, ci prețul exorbitant plătit pentru introducerea formelor noi; nu sistemul parlamentar, ci parlamentul rezultat din alegeri oneroase și folosit ca instrument politicianist au fost țintele negării eminesciene. Convins de ideea continuității, Eminescu s-a orientat constant după datinile și legile străvechi, gândirea sa fiind jalonată de valorile perioadelor stabile ale istoriei românilor, adică cele care definesc tiparele specificului național.

În istoria românilor, forța argumentului istoric pus în slujba idealurilor de renaștere politică a fost verificată cu mult înaintea lui Eminescu. Cronicarii din veacul al XVII-lea apelează curent la memoria trecutului în sens educativ. La fel vor proceda ulterior cărturarii iluminiști și cei romantici⁵. Față de această tradiție, în care argumentul istoric are un sens justificativ și stimulat, finalitatea investiției fiind de tip justițiar, în cazul lui Eminescu istoria este țesătura intimă a viziunii sale, fundalul său permanent. Nu fragmente de istorie ori fapte eroice de îmbărbătare propune Eminescu în articolele sale politice, ci un instrument de evaluare a istoriei noastre și o metodă de introspecție onestă. Doar în temeiul valorilor verificate de istorie poate fi gestionată matur zestrea de competențe și idealuri a unui popor, cu deosebire în perioadele critice, de schimbări abrupte. Raportul dintre țara veche, sau „bătrână” cum o numește adesea Eminescu și cea înclinată spre inovații rapide, prin „arderea etapelor” nu poate fi asigurat decât de oameni cultivați și morali, provenind din corpul istoric al națiunii. Această determinare istorică nu este expresia funciară a unui paseism agrarian ori aristocratic, ci a viziunii sale organiciste asupra istoriei. Istoria nu mai este construită de către Eminescu din părți alese, ci metamorfozată în instrument de conservare a individualității, pentru a fi opusă ascensiunii cosmopolitismului. Nu este aici o manifestare a personalității accentuate a poetului ci un răspuns la solicitările unui timp grăbit, în care vocația sa mesianic-romantică era îngenuncheată de mercantilismul și cupiditatea purtătorilor valorilor capitalismului prădalnic din epoca sa.

Valorile stabile ale trecutului erau pentru prima dată puse serios sub semnul întrebării de către politicienii liberali, care nu ezitau să se desolidarizeze de trecut ori să-l supună unei lecturi selective și abuzive. Nici cea mai mică premisă demagogică nu întâlnim în argumentația istorică a lui Eminescu. Mai mult chiar – și faptul nu a fost reliefat în analiza relației sale cu timpul –, Eminescu a fost martorul operei metodice de compromitere de către liberali a adversarilor lor conservatori, prin subminarea nu doar a bazei lor economice, dar și a anumitor elemente de civilizație medievală și forme de viață constituite. S-a dat astfel avânt arendășiei în anii guvernării liberale, care a subminat nu numai moșiile dar și mica proprietate țărănească, s-a distrus în acei ani centrul Bucureștilor, construindu-se palate, prin demolarea clădirilor vechi, prin abateră cursului Dâmboviței peste așezămintele voievodale etc. Dacă la acestea adăugăm aroganța partidului aflat la putere vom înțelege de ce, ca martor atent al sfârșitului unei epoci și al genezei celei noi, implicat direct în viața publică, Eminescu a găsit în trecut motivația unei veritabile insurgențe programatice, romantică în forma sa de manifestare, incendiară adesea, însă deosebită, prin conținutul și sensul său de cea afirmată de generațiile anterioare.

Trecutul nu este o anexă a politicului, solo-ul acestuia, ci orchestrația, țesătura sa ideatică profundă. Cel mai adesea, trecutul este invocat nu spre a justifica evoluția (mult

⁵ D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1967, p. 462-472; V. Cristian, *Contribuția istoriografiei la pregătirea ideologică a revoluției române de la 1848*, București, 1985, *passim*; Al. Zub, *A scrie și a face istorie*, Iași, 1981, *passim*.

trâmbițatul „progres“ din textele liberale), ci spre a semnaliza erorile și perspectiva degradării organismului național-statal. Conservarea trăsăturilor naționale prin punerea în valoare a patrimoniului poporului istoric reprezintă substanța analizelor eminesciene. Dacă liberalii atribuiau specificul național al epocii lor „clasei comerciale“, așa cum o face I.C. Brătianu, în anul 1858, în articolul „Bilanțul situațiunii“, Eminescu atribuie specificul poporului istoric. Concepția anistorică a liberalilor pragmatici ai erei constituționale – nu cea pașoptistă, mesianică – o regăsim, peste ani, în 1922, în celebra provocare a lui Vintilă Brătianu, în conformitate cu care „România Mare, ca și cea mică de la 1859, nu are tradiții“⁶. Concluzie: nu pe temeiul tradițiilor arhaice se construiește modernitatea într-o țară întârziată, ci prin importul masiv de instituții, prin atragerea capitalului străin și acomodarea rapidă la modelul occidental. Dacă acest proiect nu ar fi întâmpinat nici o rezistență, România ar fi devenit, chiar în anii maturității lui Eminescu, nu doar o colonie economică, în care totul era transferat instantaneu, de la produse și până la ratele de schimb, dar și una culturală a Occidentului. Fără pandantul conservator, al cărui corp principal de idei îl constituie opera politică a lui Eminescu, România va fi evoluat implacabil în capcana unui mimetism generalizat. „Țara lui Caragiale“ ar fi devenit astfel o realitate omniprezentă.

În viziunea lui Eminescu istoria este tradiția vie, care include legile, datinile, moravurile, deprinderile seculare, limba. Istoria-tradiție este corpusul original al vieții noastre, „însuși caracterul neamului“, dar și maniera de a vedea lumea și viața, felul românesc de a fi și a lucra în timp conform firii neamului. Pe această forță trainică se zidește concepția de viață a oricărui popor. Cultura istorică impresionantă⁷ i-a permis lui Eminescu să apeleze la trecut cu deplină onestitate. Subordonând tradiția și specificul național istoriei, Eminescu n-a căzut în păcatul ortodoksiștilor, care recomandau „o singură cultură viabilă, aceea bazată pe creștinismul bizantin“⁸. De la tradiție la tradiționalism e un pas pe care Eminescu l-a făcut, tradiționalismul său nefiind însă, așa cum observa Călinescu, unul normativ, ci științific, întrucât el urmărea să descopere în tradiție „o lege de evoluție a culturii“. E un tradiționalism de aceeași sorginte cu „doctrina progresului în marginile adevărului“ a lui T. Maiorescu, opus ideii liberale de salt istoric⁹.

Analizând desfășurarea argumentelor istorice în raport cu problematica epocii, urmăm criteriul cronologic și insistăm asupra punctelor nodale ale acestor traiectorii. Logica strânsă a argumentației, care va deveni nota definitorie a demersului său jurnalistic, poate fi identificată încă în primele articole ale poetului, precum cel apărut în aprilie 1870 în ziarul *Federațiunea* din Pesta, intitulat *Să facem un congres*. Tânărul student vienez, care face dovada unei remarcabile cunoașteri a problemelor sociale, politice și culturale ale imperiului dualist, propune românilor ardeleni un program de acțiune națională pentru eventualitatea prăbușirii sistemului politic recent instituit (în anul 1867). Pentru a nu fi surprinși de evenimente, românii trebuie să convoace un congres național care să elaboreze propriul proiect, schițat aici de Eminescu. Apelul la

⁶ Cf. E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, I, București, 1924, p. 209.

⁷ Vezi, I. Scurtu, *Eminescu și istoria națională*, în „Sămănătorul“, II, 1903; A. Vasiliu, *Bucovina în viața și opera lui M. Eminescu*, în RFR, X, 1943, nr. 9, p. 693-699; G. Călinescu, *Opere*, 12, București, 1969, p. 494-518; Al. Zub, *Viziune și desfășurare istorică la Eminescu*, în RdI, 33, 1980, 6, p. 1099-1117; D. Vatamaniuc, *M. Eminescu. Preocupări pentru istoria națională și universală*, în „Manuscriptum“, XI, 1980, 3 (40), p. 9-13; idem, *Istoria națională în însemnările de manuscrise și în proza politică*, în vol. *M. Eminescu. Sens, timp și devenire istorică*, I, Iași, 1988, p. 641-652.

⁸ G. Călinescu, *Opera lui Eminescu*, II, București, 1976, p. 35.

⁹ *Ibidem*, p. 36.

demnitate lansat de tânărul Eminescu este încadrat din start tradiției istorice, evocată mobilizator ca sursă de inspirație: „dacă ar fi în inima noastră o singură schintea din virtutea antică a oamenilor pe care noi ne măgulim de a-i avea de străbuni, a romanilor, am vedea ce absurd e să cerșim de la maghiari drepturile ce ni se cuvin”¹⁰. Iar pentru ca demnitatea cu care ne măgulim să nu fie veștejită de inacțiune și ezitare, românii au, pe de o parte, datoria să ceară Tronului să fie drept, iar pe de altă parte să fie ireconciliabili față de dualism. Dar nu de la „simțul cetățeanului Romei”¹¹ trebuie să se revendice această acțiune, ci de la voința românească. Congresul preconizat va trebui să asigure o soluție legală de reprezentare a românilor în dialogul cu celelalte națiuni. Acest prim manifest politic eminescian, bine receptat în epocă¹², este completat printr-o serie de articole care mai cuprinde: *În unire e tăria, Ecuilibrul și Notiță*. Cea din urmă este proiectul întrunirii la mormântul lui Ștefan cel Mare de la Putna. Găsim aici o nouă precizare lămuritoare cu privire la valoarea argumentului istoric în viziunea poetului: „viitorul însă e continuarea, în cazul cel mai bun rectificarea trecutului. Pentru ca el să fie o simplă continuare a trecutului, cu toate calitățile acestuia a fost o idee ce trebuia exclusă apriori, pentru o rectificare a greșelilor și lipselor prezentului, care mâne va fi pentru toți trecut”¹³. Este cazul să reamintim în context judecata pripită a lui Ștefan Zeletin, care reducea relația poetului cu istoria la o „stare de jale pentru trecutul național curat”¹⁴.

Istoria investită în temei al acțiunii politice, într-o formulare de tinerețe, purtând pecetea ideilor hegeliene¹⁵ este ideea centrală din celebra scrisoare-deschisă adresată lui D. Brătianu, publicată în august 1871 în ziarul *Românul*. Refuzând elogiile aduse de cunoscutul om politic organizatorilor Serbării de la Putna, Eminescu găsește prilejul de a schița concepția sa filosofico-istorică, întemeiată pe ideea continuității („dacă o generațiune poate avea un merit, e acela de a fi un credincios aginte al istoriei, de a purta sarcinile impuse cu necesitate de locul pe care-l ocupă în lăntuirea timpilor”), asumarea generalului în detrimentul individualismului în istorie („e o axiomă a istoriei că tot ce e bine e un rezultat al cugetării generale și tot ce e rău e produsul celei individuale, de aceea ne vom lăsa îndreptați de cugetarea și trebuințele poporului nostru, nu d-ale noastre proprii, percepute poate de la străini”), a rostului divinității în istorie („istoria omenirii e desfășurarea cugetării lui Dumnezeu”) și a procesualității organice în istorie („este ascuns în fiecare secol din viața unui popor complexul de cugetări cari formează idealul lui, cum în sâmburele de ghindă e cuprinsă ideea stejarului întreg”). Am insistat asupra acestor articole de tinerețe, întrucât ele definesc o metodă și o atitudine lesne recognoscibilă în întreaga sa cugetare politică, evident cu nuanțările pe care maturitatea le va aduce. Eminescu a respins pretențiile liberalilor de a fi singurii agenți ai istoriei, precum și prejudecata, amplu împărtășită în epocă, dar și în posteritate (vezi judecățile lui Garabet Ibrăileanu, Eugen Lovinescu, Ștefan Zeletin) și anume că reacțiunea față de proiectul liberal, dar nu numai, a fost asumată de conservatori. Poetul s-a manifestat antiliberal încă înainte de a deveni redactor la *Timpul*, fapt dovedit atât de articolul din *Românul* cât și de cele apărute în *Curierul de Iași*. Adept al evoluționismului organicist¹⁶, Eminescu a respins revoluția de la 1848 nu ca eveniment în sine și

¹⁰ M. Eminescu, *Opere*, IX, București, 1980, p. 88.

¹¹ *Ibidem*, p. 89.

¹² Despre ecoul în epocă, o primă încercare de delimitare la D. Vatamaniuc, *op. cit.*, p. 524.

¹³ *Ibidem*, p. 98.

¹⁴ Șt. Zeletin, *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*, București, 1991, p. 258.

¹⁵ Al. Dima, *Motive hegeliene în scrisul eminescian*, Sibiu, 1934, p. 3.

¹⁶ În privința acestui aspect al concepției sale filosofice și social-politice, vezi G. Călinescu, *Opera lui Eminescu*, I, București, 1976, p. 625-637; D. Murărașu, *op. cit.*, p. 297; Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, București, 1978, p. 544-545.

nu în totalitate (dovadă articolele extrem de favorabile despre Bălcescu, Kogălniceanu, Eliade, Bolliac), ci din perspectiva polemică a ceea ce el a considerat monopolizarea consecințelor sale de către liberalii radicali și metamorfozarea evenimentului într-un gen de început absolut, de *proles sine matre*, care minimaliza tradițiile istorice ale românilor: „De la anul acesta începând (1848), românii au pierdut simțul istoric. Cuvinte nouă fără cuprins, oameni noi fără trecut și fără valoare, o limbă păsărească..., instituții nepotrivite“ – toate aceste și multe altele Eminescu le învinovățește pentru faptul de a fi întrerupt continuitatea firească și a fi generat întrebări fără răspuns. Imaginea noastră despre pașoptism este astăzi în contradicție cu rezervele de fond ale lui Eminescu. Pentru unii, acest fapt a fost suficient spre a-l încadra pe poet în categoria reacționarilor paseiști și agrarieni.

Studiul ce încorporează *in nuce* toate marile idei ale gândirii social-politice eminesciene este cel intitulat *Influența austriacă asupra românilor din Principate*. Niciodată trecutul nostru nu făcuse obiectul unei reflecții mai profunde și mai nuanțate. Paralela istorică româno-austriacă nu este un simplu exercițiu de metodă, ci o abordare lucidă a raporturilor dintre o mare putere și un stat mic, începând din vremurile istorice și până în epoca sa. Făcând radiografia evoluției puterii Austriei, a multiplelor sale instrumente ideologice și propagandistice (cezarismul roman, catolicismul, cultura ofensivă, modelul administrativ, evreii), Eminescu propune un plan de solidaritate românească în scopul consolidării statului național, pornind de la strategia armonizării intereselor sociale, politică opusă modelului individualismului liberal, însă mult mai apropiată de cel conservator. Întrucât poporul român a fost „dezbinat înlăuntrul, dezbinat în politica sa față cu vecinii“, fapt care a generat slăbiciune, societatea a ajuns „câmpul schimbărilor vecinice“, iar statul „regulatorul acestei lupte“¹⁷, Eminescu propune soluția statului-națiune, care prezenta avantajul de a asigura unitatea națională, în temeiul armonizării intereselor claselor sociale. Nu este prima dar nici ultima dată când se face apel insistent la armonie, cu deosebire în perioadele de tranziție, atunci când fenomenul disoluției devine alarmant. Efectele benefice ale stabilității în istoria noastră sunt consecința politicii responsabile a statului și a constituirii ideii dinastice, politică situată la antipodul modelului polonez, în care poporul „era sclavul unui milion de cetățeni“ (trimitere la republica nobiliară din Polonia, care a grăbit prăbușirea statului, la finele secolului al XVIII-lea). Prăbușirea autorității statelor românești și a claselor istorice, stingerea dinastiilor vechi sunt factori care au creat premisele instalării regimului fanariot, ce a dizolvat substanța istoriei noastre, pfațând cosmopolitismul liberal. Unica politică a statului român, reclamată de trecut și de interesele naționale, este întemeiată pe triada: stabilitate („adică guvern monarhic ereditar, mai mult ori mai puțin absolut“), muncă („adică excluderea proletarilor condeiului de la viața publică“), economie („adică dreapta cumpănire între foloasele aduse de cutare cheltuială și sacrificiile făcute pentru ea“)¹⁸.

Complexa chestiune evreiască, impusă abrupt pe tapet de Congresul de la Berlin, din anul 1878, a fost pretextul unei ample documentări istorice, politice și economice pentru ziaristul Eminescu. Că nu a fost inspirat de antisemitism suntem puși în gardă încă din primele articole dedicate subiectului, unde Eminescu își face cunoscută profesiunea de credință: „cine știe cât de departe suntem de-a urî pe evrei... acela va vedea că în toate măsurile noastre restrictive numai dreapta judecată și instinctul de conservare au jucat singure rolul principal“. Consistentul dosar evreiesc din publicistica eminesciană

¹⁷ M. Eminescu, *Opere*, vol. IX, p. 166.

¹⁸ *Ibidem*, p. 173.

nu este un subiect în sine, funciar xenofob, cât un pretext pentru a-și manifesta credința în ideea apărării națiunii și, cu deosebire a acelei părți considerată a fi nucleul său dur, poporul istoric. În consecință, nu vom putea identifica în textele eminesciene un antisemitism *à la russe* ori *à la polonaise*, ci mai ales o invitație la reflecție cu privire la cauzele istorice ale declinului unui popor și ascensiunii elementelor alogene¹⁹. Demersul eminescian în această spinoasă chestiune (în epocă și în posteritate) nu este unul teoretic ori rasist, el oferind un program de protecție economică, socială și culturală a națiunii, în care statul român urma să aibă rolul esențial.

Mereu preocupat de geneza și consecințele faptelor istorice, Eminescu găsea că la originea stării de degradare a națiunii în epoca sa se află domniile fanariote, care „au putrezit clasele noastre sociale“, au făcut ca aristocrația „războinică și mândră“ să devină servilă și să fie înlocuită de „aristocrația foștilor cafegii și ciubuccii“. Istoria s-ar putea repeta sub regimul liberal, pentru care românii sunt totalmente nepregătiți, locul fanarioților fiind luat mai nou de elementul evreiesc, care „ar lua în mână proprietatea de mijloc, a cărei arendași sunt deja astăzi, iar neamul românesc ar ajunge cu desăvârșire proletar“²⁰. În condițiile în care vechea „clasă înaltă“ (aristocratică) a fost erodată de bizantinismul și delăsarea ei, iar ciocoimea, ridicată din „clase leneșe“ și din „privilegiați mici“ a devenit clientela politică a liberalilor, politica statului național are responsabilitatea și îndrituirea de a proteja clasa cea mai statornică, dar și cea mai dezavantajată de politica liberală, țărănimea. Pretutindeni, politica liberală a eșuat în gestionarea problematicei țărănești, generând sărăcirea țăranilor și imense suferințe, ignorate adesea de istorici, de dragul „progresului“ promovat de ideile noi. Nu întâmplător aceasta este una dintre materiile în care diagnosticul pus de Eminescu (inclusiv predicțiile sale) s-a adeverit. Pro-țărănismul lui Eminescu nu a fost un exercițiu sentimental ori paseist, ci expresia cunoașterii și asumării responsabile a dosarului țărănesc, care s-a constituit, de altfel, în cea mai complexă chestiune socială din epoca sa.

Al doilea moment semnificativ al activității jurnalistice eminesciene, ce este, în același timp, și un reper de periodizare al operei politice îl reprezintă amplul studiu *Icoane vechi și icoane nouă*, publicat încă la începutul activității sale de la *Timpu*, în decembrie 1877. Avem în acest text de excepție unul dintre cele mai importante studii de istorie și economie publicate în epocă și o temeinică radiografie a societății românești. Studiul mai are și rolul de a fi cristalizat filosofia social-politică a lui Eminescu. Pornind de la concepția statului organicist, Eminescu ajunge la concluzia că în România s-a edificat în mod artificial un stat liberal, în condițiile în care la noi nu există „temelia liberalismului“, adică o clasă de mijloc productivă. În această situație, în România s-a dezvoltat un substitut al clasei mijlocii, o categorie compusă din dascăli, avocați și funcționari, care a generat un mediu social-politic hibrid, unde „plebea de sus face politică, poporul de jos sărăcește și se stinge... de mulțimea greutăților ce are de purtat pe umerii lui și de greul acestui aparat administrativ care nu se potrivește deloc cu trebuințele lui simple“²¹. Clasa politică recentă, în care ponderea alogenilor este alarmantă, a creat un parlament („fabrica de palavre din Dealul Mitropoliei“) și o administrație supradimensionată și scumpă, toate acestea funcționând numai datorită

¹⁹ Vezi P. Georgescu, *Naționalismul lui Eminescu*, în „Vremea“, f.a.; Gh. Vornica, *Gândirea biopolitică a lui Eminescu*, Sibiu, 1942; G. Ciulpan, *Conceptul filosofic și politic al statului în dialectica lui Eminescu*, în „Caietele Alaci“, nr. 8, f.a.; T. Ghiddeanu, *Concepția social-politică a lui Eminescu*, în AIIAI, XVII, 1980, p. 543-557.

²⁰ M. Eminescu, *Opere*, vol. IX, p. 302.

²¹ Idem, *Opere*, X, p. 18.

muncii singurei clase pozitive, cea țărănească. Vinovați pentru această deturnare a sensului devenirii istorice sunt liberalii, adică legatarii testamentari ai fanarioților. Doar ei își pot permite să treacă „cu buretele peste toată dezvoltarea istorică a României”²². Voievozii sunt scoși „pe la soroace” din buzunarele liberalilor, iar adevărul este strivit de „domnia frazei” și de nemuncă. În temeiul acestei politici, Eminescu crede că în România se edifică un surogat de civilizație modernă, într-o formulă de tip periferic, labilă în raport cu tensiunile politice interne și internaționale. Statul care gestionează această societate este exponentul țelurilor unor grupări de interese – „găști”, cum le numește adesea Eminescu – care nu au decât legături superficiale cu poporul. Acest stat, care în plus nu are nici legături trainice cu istoria neamului, nu poate stimula spiritul de sacrificiu în numele patriei, întrucât idealul liberal este doar „unul de împrumut” (Emil Cioran). Cine și-ar da viața pentru un stat liberal de operetă? – se întreba retoric Eminescu. Și contemporanul său Caragiale a adus în discuție insistent această chestiune. „Țara lui Caragiale”, ca expresie a superficialității în viața publică, a bășcăliei, a incompetenței și inculturii agresive s-a edificat, deloc întâmplător în anii ecloziunii modelului liberal mimetic, pentru a deveni o permanență în societatea românească.

Respingând constant explicația justificatoare, Eminescu introduce în ecuație toate elementele care definesc procesualitatea istorică. Iată, într-o exprimare sintetică, coordonatele viziunii sale asupra civilizației autentice, în care morala, economia, istoria și politica responsabilă sunt convocate în cauză din perspectiva viziunii sale organiciste: „Calitățile morale ale unui popor atârnă – abstrăgând de climă și de rasă – de la starea sa economică. Blândețea caracteristică a poporului românesc dovedește că în trecut el a trăit economiceste mulțumit, c-au avut ce-i trebuie. Deci civilizația statului este civilizația economică. A introduce formele unei civilizații străine, fără ca să existe corelativul ei economic e curat muncă zadarnică”²³.

Toate problemele majore ale națiunii se regăsesc în scrisul eminescian în formulări exacte, fără complezență și fără intenția de a tăinui adevărul. Solidaritatea românilor este temeiul unității naționale, care nu poate întârzia foarte mult. Simion Mehedinți era îndrituit, în consecință să aprecieze că „de la Bălcescu și Alecu Russo nu se mai ivise nici un tânăr care să fi reprezentat cu mai mult relief idealul istoric al întregului neam românesc”²⁴.

Apelul constant la solidaritate națională, investit să edifice *Dacia ideală*, nu este un paravan protector pentru defecțiunile noastre, adică „nestatornicia, iubirea de schimbări, deasa răsturnare a temeliiilor statului și rivalitatea copilăroasă de-a întrece pe toată lumea”, ce au făcut ca atât în istorie cât și în prezent „să irosim o mulțime de puteri vie care se puteau utiliza pe un teren folositor. Aceste defecțiuni ale caracterului național sunt, pe lângă împrejurările de din afară, cauza pentru care un element etnic atât de răspândit ca al nostru să nu ajungă la nici o însemnătate în lume, ci bucatit între zeci de stăpâni să reziste ici și colo, să fie absorbit însă în multe locuri”.

Țara istorică are mai mult temei în viziunea conservatorilor – este convins Eminescu –, întrucât statul și politica nu sunt pentru aceștia „condiții de existență ci datorii către patrie, ca o sfântă moștenire de la părinți”²⁵. Evident, problema conservatorismului românesc este infinit mai complexă. Etichetarea acestui important curent social-politic, care a făcut carieră timp de jumătate de veac, drept citadelă a rezistenței

²² *Ibidem*, p. 27.

²³ *Ibidem*, p. 30.

²⁴ S. Mehedinți, *Optimismul lui Eminescu*, București, 1936, p. 15.

²⁵ M. Eminescu, *Opere*, vol. X, p. 125.

forțelor reacțiunii, dirijată împotriva prefacerilor radicale, ori expresia politică a unor „capitulări succesive”²⁶ este, sperăm, definitiv depășită. Cercetările lui Ion Bulei au impus o abordare moderată, lipsită de prejudecăți cu privire la conservatorism²⁷. Propunând un model de organizare națională fundamentat pe tradiția istorică, fără salturi bruște, susținând obiceiul pământului, conservatorii oferă, în opinia lui Eminescu, o soluție politică întemeiată pe principiul datoriei și nu al dreptului abstract, precum liberalii, dar și o formulă de organizare a statului și a societății în care individul „e mijloc pentru întărirea și înflorirea colectivității”. Concepția aceasta nu este lipsită de vicii, așa cum o recunoaște Eminescu însuși, întrucât „vecinica tutelă exercitată asupra claselor de jos le dă într-adevăr pâinea cea de toate zilele, dar le lipsește de energia individuală și le face indolente”²⁸. Deși înclină spre soluții conservatoare, Eminescu nu le asumă necondiționat. Atât soluția politică liberală „în adevărul său”, cât și principiile constituționale nu sunt respinse *de plano* de către Eminescu.

Constatând lipsa Vechiului Regim („în țara noastră nu există legitimiști, nici orlăniști, sau imperialiști sau clericali; nu avem o noblețe, nici privilegii de reconstituit”), Eminescu găsește neavenită și falsă acuzația de reacționarism adusă conservatorilor. Ceea ce respinge însă cu înverșunare poetul sunt excesele liberalismului, cu deosebire cele ale grupării „roșilor”, adică „sufragiul universal, aspirațiunile republicane, despotismul și opresiunea prin mulțime, radicalismul și demagogia”²⁹.

Vechea clasă boierească a avut meritul că a „prezervat țara de lucru cel mai rău din toate, de căderea pe mâini străine”. În lipsa acesteia, („este vro castă aristocratică care și-au pierdut drepturile ei ereditare și istorice, jurisdicțiunea și dreptul exclusiv de-a administra cutare ori cutare județ și care acuma caută a le recâștiga cu orice preț? Asemenea nu”) ³⁰, a dispărut și suportul politic al reacțiunii, așadar și posibilitatea de a reînvia trecutul. O nouă aristocrație se va putea edifica numai „într-o epocă hotărâtor mare” a României.

Departat de a fi nostalgicul cântăreț ori admirator ruinist al vremurilor apuse, Eminescu nu ezită să declare că: „ținem la dinastie și Constituție așa cum sunt și fiindcă Constituția e liberală, suntem și noi liberali”³¹. Liberal de tip constituțional putea să se declare Eminescu, dar nu și adept al grupării roșilor, pe care i-a repudiat mereu pentru ideile lor demagogice, precum cea a votului universal. Aplicarea acestui principiu ar face ca în viața statului „cei mulți, cari nu-și cunosc interesele aleg pe cei ce-i amăgesc mai bine”. În teorie, „nimic mai frumos decât sufragiul universal, dar în practică nu este decât opresiunea mulțimii, a ignoranței, a pasiunilor măgulite și lingușite de demagogi”³².

Atunci când, în focul polemicii, căreia Eminescu i-a dat o strălucire și o forță unice, reclamarea în cauză a trecutului pare să aibă un sens paseist și o tentă reacționară, precum putem constata într-un articol din 11 octombrie 1878, în care analizează vechile instituții juridice ale românilor, în realitate această metodă este doar pretextul pentru a lansa un apel la studierea temeinică a dreptului vechi românesc, „recunoscut de toți și necontestat de nimenea, care cuprindea puterea coercitivă în sine însuși și în conștiința

²⁶ A. Iordache, *Originile conservatorismului politic din România*, București, 1987, p. 267.

²⁷ I. Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul Conservator*, București, 1987, îndeosebi p. 461-528.

²⁸ M. Eminescu, *Opere*, vol. X, p. 147 și urm.

²⁹ *Ibidem*, p. 162.

³⁰ *Ibidem*, p. 167.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, p. 169.

omului“, în scopul adaptării spiritului normativ la principiile morale în legislația modernă. Această legislație are datoria „să restaureze sentimentul înăscut de dreptate și de adevăr“ al românilor, „opus șiretlicului și sofismei fanariote“³³.

Radiografia timpului eroic îi dă prilejul lui Eminescu să elogieze, asemenea lui Dilthey, spiritul și măreția sa: „În epocile eroice, când lupta pentru existență e grea, curajul, puterea de sacrificiu, caracterul nestrămutat care nu cunoaște frica de moarte ajung la cârmă și mănțin cu tărie existența statului“³⁴.

A te inspira din trecut și a-ți asuma înțelesurile lui adânci, a recurge la metodele lui, atunci când este posibil, nu-i pare exagerat lui Eminescu, dacă poporul istoric trebuie protejat și salvat, așa cum a făcut-o o dată Matei Basarab – „cel mai național și mai popular dintre toți domnii Munteniei“. Să facem astăzi ceea ce au făcut străbunii noștri, își încurajează Eminescu concetățenii, și anume „să ne arătăm hotărâți, pentru ca fiii noștri să nu cază victimă celor ce exploatează țara“. Nu este vorba aici „de boieri și de reacție“, de conservatori și liberali, ci de cei care înțeleg să lupte pentru salvarea „romanității țării noastre“, toți cei care trebuie să-și dea mâna ca „să scape țara de primejdia în care vor s-o arunce roșii“³⁵. Nu este vorba nici de respingerea pașoptismului, acceptat în ascendența sa politică majoră – Bălcescu, Eliade, Bolintineanu, Negri –, ci de „compania de exploatare organizată de domnii C.A. Rosetti și I.C. Brătianu“.

Asumarea calităților poporului istoric și valorificarea lor de către o administrare onestă, situată dincolo de luptele politice, iată miza proiectului eminescian, dacă nu chiar utopia sa³⁶.

Fundamentată pe cunoștințe solide și o curiozitate intelectuală mereu vie, cultura istorică i-a permis lui Eminescu să-și ordoneze și să-și fundamenteze discursul politic. În substanța și în finalitatea sa, metodologia eminesciană a recursului la istorie este romantică, dar spre deosebire de generația pașoptistă, proiectul eminescian s-a structurat pe baza achizițiilor sensibil îmbogățite ale istoriografiei românești și germane, a criticismului pozitivist și a unei viziuni apăsătoare morale. Eminescu se reclamă adesea de la spiritul pozitivist al cunoașterii din cultura europeană, repudiind tradiția speculativă romantică. Dar viziunea sa funciar romantică cu privire la trecut și la rostul cunoașterii istorice se răzbină constant. Acest statut hibrid rezultă din suprapunerea romantismului târziu peste pozitivismul emergent. Din perspectiva istoriei culturii, opera lui Eminescu este produsul vârstei noi a culturii românești, în care romantismul, supraviețuind ca stare de spirit s-a interferat cu pozitivismul. Discursul istoric și cel politic eminescian datorează celor două proiecte și filozofii culturale atât structurarea temelor, cât și finalitatea lor.

³³ *Ibidem*, p. 138.

³⁴ *Ibidem*, p. 172.

³⁵ *Ibidem*, p. 238.

³⁶ O abordare din acest unghi a concepției lui Eminescu, la S. Antohi, *Utopia lui Eminescu*, în vol. *Eminescu. Sens, timp și devenire istorică*, I, Iași, 1988, p. 959-979.

DISCOURS POLITIQUE ET L'HISTOIRE CHEZ EMINESCO
(Résumé)

Esprit romantique, Eminesco a été fasciné par le passé historique. Dans son discours politique il ne s'est pas manifesté comme un passéiste incurable. Eminesco n'a nié son temps, pour lui opposer la rentrée au passé. Il n'a nié la civilisation moderne ou le projet libéral, mais le prix exorbitant payé pour cela. A l'époque de son journalisme, les vagues stables du passé étaient niées par les politiciens libéraux qui n'hésitaient pas s'en désolidariser. La conservation des valeurs nationales représente l'essence des analyses politiques éminesciennes. L'histoire – tradition est le corpus originel de notre vie «le caractère même de notre peuple» mais aussi le moyen de voir et de comprendre le monde. La culture historique impressionnante – au niveau de la science historique de son époque – lui a permis de faire appel au passé en pleine connaissance de cause et bien honnêtement Eminesco n'a pas cultivé un traditionalisme normatif, mais un traditionalisme scientifique, fondé sur l'idée que dans la tradition on trouve «la loi d'évolution de la culture» (G. Călinescu).

MIHAELA MANOLIU

GHEORGHE PANU – ISTORICUL

Numărul celor care au scris favorabil despre Gheorghe Panu, acela care mai târziu va deveni una dintre cele mai controversate voci ale opoziției politice românești de la finele secolului XIX și începutul celui următor, este mic în comparație cu cel al neprietenilor. Din prima categorie face parte ziaristul și istoricul francez Frédéric Damé, simpatizant al ideilor liberale, care din 1872 a trăit în România. În lucrarea sa de referință, *Histoire de la Roumaine contemporaine*, Damé a subliniat aspectele pozitive ale activității lui Panu, caracterizându-l drept „un om politic dintre cei mai remarcabili, polemist de prim rang”¹. Aprecierea de „polemist de prim rang” făcută de Damé poate fi atribuită lui Panu și pentru etapa anterioară anului 1880, mai precis cea cuprinsă între 1871 (când acesta din urmă a desfășurat o vie activitate critică împotriva „Junimii”, în special împotriva mentorului spiritual al societății) și 1872-1874 (ca junimist a desfășurat o polemică împotriva lui Hasdeu ca istoric și a școlii de istorie a acestuia).

Pentru a-l putea cunoaște pe Panu, în perioada cuprinsă între anii 1871-1874, cel mai nimerit ar fi să facem apel la scrierile intelectualilor alături de care, vreme de doi ani (1872-1874), până când va fi trimis cu bursă în Franța, tânărul polemist a participat la ședințele „Junimii”, precum și la vestitele lor banchete. La început ne vom îndrepta atenția asupra opiniei mentorului spiritual al „Junimii” despre cel considerat un adevărat „cameleon politic”. Principala lucrare maiorească, care ne poate ajuta în această privință, este *Istoria contemporană a României*, apărută în 1925, lucrare subiectivă, mai mult o istorie elogistă a Partidului Conservator și o critică acidă la adresa adversarilor săi politici decât o istorie românească contemporană, care nu dă dovadă de atitudine științifică atunci când este comentată activitatea lui Panu.

Maiorescu l-a acuzat indirect de ingratitudine, fiindcă, lansat în tinerețe de „Junimea”, Panu a părăsit societatea în pragul maturității. Criticul junimist a abordat îndeosebi aspectele minore ale activității „dezertorului” sau le-a interpretat negativist când acestea nu erau prea semnificative. Observăm, pe parcursul *Istoriei contemporane a României*, că în două succinte relatări biografice destinate lui Panu, mentorul „Junimii” nu mai vorbea despre el ca de acela în care, cu mulți ani în urmă, își pusese speranțele că va fi un adevărat istoric polemist al societății culturale ieșene: „Gheorghe Panu, a cărui versatilitate este destul de caracteristică pentru vremea în care trăim, spre a merita câteva cuvinte”². Cert este că Maiorescu nu i-a putut, totuși, trece cu vederea unele calități, cum ar fi cele de bun ziarist și orator: „Gheorghe Panu era mai întâi de toate un ziarist de incontestabil talent și, pe lângă aceasta, fără a fi fost orator în accepția

¹ Frédéric Damé, *Histoire de la Roumaine contemporaine*, Paris, 1900, p. 370.

² Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României, 1866-1900*, București, Editura Soccec, 1925, p. 393.

proprie a cuvântului, avea în discursurile sale parlamentare o logică strânsă a argumentării, care îl făcea să fie totdeauna ascultat³.

La rândul său, „secretarul perpetuu“ al „Junimii“ a emis despre Panu două păreri: una bună, pentru anii când acesta din urmă a fost membru al societății, și alta total diferită, pentru perioada când s-a retras definitiv din această societate. Atitudinea mai puțin admirativă caracteristică celei de-a doua perioade menționată mai sus poate fi ușor observată în *Dicționarul Junimii*, în care Negruzzi îi face lui Panu o prezentare cât se poate de sumară, cum ar fi: „Născut în Iași în 9 martie (sic!) 1848. În «Junimea» la 1872, odinioară făcând parte din cei trei români. Istoric, critic și mare adversar al lui Hasdeu și al lui Ureche (sic!). După plecarea sa la Paris disprețui studiul istoriei și deveni filosof pozitivist. Din cauza caracterului său, numit răutăciosul Panu. Acum profesor, judecător și jurnalist roșu înfocat. În urmă (1884), dușmanul cel mai înverșunat al «Junimii». Mort 6 noembrie 1910⁴.”

Afirmația lui Iacob Negruzzi, potrivit căreia Panu a fost „cel mai înverșunat dușman al «Junimii»“ nu poate fi întemeiată, deoarece, în semn de admirație pentru această societate, el a scris cu mult mai târziu, după ce a plecat din „Junimea“, cele două volume de „Amintiri...“. De asemenea, se poate spune că Panu a rămas un constant admirator al ansamblului cultural junimist, precum și al celor doi șefi, al lui Maiorescu, șeful literar, și al lui Carp, șeful politic⁵. Prin comportament și opțiuni politice, Panu nu putea fi pe placul conservatorilor și mai ales pe placul unui conservator de intransigență lui Iacob Negruzzi, care îl califica „jurnalist roșu înfocat“.

Nicolae Iorga, în a sa „Istorie a românilor“, volumul X, ce cuprinde și perioada în care a trăit și activat Panu, deși recunoștea că acesta era un „aspru logician și crud analist“⁶, nu i-a acordat nici măcar modestul omagiu al unei examinări critice. Ignorarea personalității lui Panu de către cunoscutul istoric poate fi explicată prin faptul că acesta s-a oprit în mod deosebit asupra politicii externe, în care Panu nu avusese un rol oficial, asupra succesiunii guvernelor, care nu l-au cuprins, și a evenimentelor culturale foarte importante, în care nu-i vedea vreun rol lui Panu. La toate acestea se poate adăuga și o doză de antipatie personală a lui Iorga față de Panu, antipatie diminuată oarecum către 1910, datorită compasiunii pe care acesta i-a inspirat-o prin moartea sa⁷.

Dincolo de tonul critic și de ignoranță, Panu a putut fi remarcat în primul rând pentru interesul pe care l-a manifestat pentru istorie și pentru spiritul său critic în acest domeniu. Încercarea sa de a dezvălui lacunele și unele interpretări eronate din *Istoria critică a românilor* a lui B.P. Hasdeu era comentată ca un act de diletantism infatuat, dată fiind reputația lui Hasdeu, pe de o parte, și tinerețea lui Panu, pe de altă parte. Astfel, în lucrarea intitulată sugestiv *Doi istorici, G. Panu și P. Cernătescu. Schițe critice*, Gr. Tocilescu, cum era de așteptat, îl acuza pe istoricul junimist de impostură în cercetarea istoriei, cu toate că unele dintre observațiile acestuia erau întemeiate⁸.

Cum era de așteptat, criticile la adresa lui Panu au continuat și în deceniul următor, când s-a afirmat în viața politică, dar acest aspect va constitui subiectul unei alte abordări.

³ *Ibidem*, p. 394.

⁴ C. Săteanu, *Figuri din „Junimea“*, București, Editura „Bucovina“, 1936, p. 247.

⁵ *Ibidem*, p. 248.

⁶ Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, vol. X, București, 1939, p. 245.

⁷ Corneliu Mateescu, *Gheorghe Panu și radicalismul românesc la sfârșitul sec. al XIX-lea*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 14.

⁸ *Ibidem*, p. 16.

Recunoașterea meritelor lui Panu a început atunci când sfârșitul său era previzibil. Garabet Ibrăileanu, în necrologul destinat lui Panu, scria despre el ca despre un gânditor original, un remarcabil ziarist și polemist, deși ca om politic nu-l aprecia prea mult, menționând totodată că a fost mândria unor cercuri politice ieșene⁹.

Memoria lui Panu a fost omagiată după aproape două decenii de la moartea sa de către „Universul literar“, care i-a consacrat un întreg număr. Cu această ocazie, C. Bacalbașa a publicat un studiu biografic, fericit prilej pentru a-i face un portret în următorii termeni: „Creer cu totul de elită, ... avea o mare putere de analiză, pătrundea fără întârziere controversile, stăpânea o foarte serioasă cultură... O figură superioară încheiată din contraste... O inteligență superioară, ori din care punct de vedere l-am cerceta“¹⁰.

Pe Panu îl putem cunoaște și prin intermediul unor personalități de marcă ale vieții politice românești, contemporane lui. Una dintre acestea a fost Take Ionescu. Deși l-a criticat acerb pe Take Ionescu, acesta l-a apreciat pe adversarul său politic astfel: „Panu a fost una dintre cele mai frumoase inteligențe pe care le-am întâlnit în România. Raționamentul lui te strângea ca într-un clește și se poate califica drept o gimnastică de logică... Nici un orator și nici un ziarist nu mânua mai cumplit decât Panu ironia...“¹¹.

Cu articolul îndreptat împotriva *Direcției noi* a lui T. Maiorescu putem spune că s-au încheiat ostilitățile între Panu și „Junimea“. Acesta era un om inteligent, care dorea mult să se instruiască, să se afirme în domeniul intelectual pentru a nu conștientiza, ce-i drept după o perioadă de critică intensă a „Junimii“, că de fapt locul lui nu era în mijlocul fracționistilor, al „belferilor“ naționaliști, ci în cadrul noii societăți literare ieșene, formată din oameni de cultură, cu un organ reprezentativ serios cum era „Convorbiri literare“.

„Junimea“ era atunci considerată de tânărul Panu singurul loc unde se putea afirma pe tărâm cultural, cu atât mai mult cu cât pe lângă personalitățile marcante ale acesteia, precum Maiorescu, P. P. Carp, Negruzzi, Pogor și alții, societatea era compusă și din studenți întorși din străinătate și care, din cauza lipsei de cadre, au obținut cele mai bune posturi în învățământ, dar și „o deosebită vază într-o societate cu mai multă lectură și mai mult gust decât cea de la București“¹². Tot Iorga sublinia legătura strânsă existentă între membrii societății, stabilită de-a lungul timpului printr-o serie de conferințe considerate a fi „mijloc de comunicare a culturii care, adunând multă lume în serile libere, a popularizat figuri și a fixat ranguri“¹³.

Cu un an înainte de a intra la „Junimea“, împreună cu unii dintre prietenii săi, care erau deja membri ai acestei societăți culturale ieșene, cum ar fi Al. Lambrior, A. D. Xenopol, „un biet Cernescu“, Panu a înființat o „Societate istorică“, actul nașterii acesteia a fost certificat într-o seară, din primăvara anului 1871, acasă la Xenopol, deci „pe un teren neutru“¹⁴, după cum menționa memorialistul.

În cazul tânărului Panu, punctul de plecare pentru studiul istoriei l-a constituit Hasdeu, ale cărui publicații, „Columna lui Traian“ și „Arhiva istorică“, aveau o parte rezervată editării documentelor vechi. Ajutat de cele două reviste, la care se adăugau alte colecții și publicații mai vechi, Panu a început să studieze istoria românilor.

⁹ *Ibidem*, p. 18.

¹⁰ „Universul literar“, IV, 1928, 16 decembrie.

¹¹ G. Panu, *Portrete și tipuri parlamentare*, Iași, Editura Alfa, 2001, p. 5.

¹² Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești contemporane*, vol. I, București, Editura „Adevărul“, 1934, p. 66.

¹³ *Ibidem*, p. 67.

¹⁴ Gh. Panu, *Amintiri de la Junimea din Iași*, vol. I, Editura Socec, p. 46.

Discuțiile fondatorilor „Societății istorice” se axau îndeosebi pe comparația dintre adevărul istoric și denaturările lui, cuprinse în opere istoriografice existente la acea dată. În acest domeniu, oroarea de minciună și prejudecăți se pare că l-a determinat pe Panu să-și îndrepte atenția către „Junimea”, unde bănuia că va găsi acel spirit stimulator pentru căutarea adevărului. Această „Societate istorică” a servit, după cum însuși Panu menționa, ca puncte de trecere la cealaltă societate, mai mare, „Junimea”, cu care de fapt s-a și contopit¹⁵. Ceilalți prieteni ai săi făceau deja parte din rândurile „Junimii”. În ceea ce-l privește pe Panu, unele reticențe aveau în vedere activitatea sa anterioară, vădit antijunimistă: „... era și un rezon la mijloc: până mai ieri combătusem «Junimea», iar ideile politice ale mele nu cadrau deloc cu acele ale membrilor acelei societăți”¹⁶.

Apropierea sa de „Junimea” s-a accentuat și prin faptul că, săptămânal, în zilele succesive, aveau loc întrunirile „Societății istorice” și cele ale „Junimii”, de la care prietenii lui îi aduceau informații asupra discuțiilor care se țineau acolo și care erau de-a dreptul tentante pentru Panu.

Întrunirile „Societății istorice” se desfășurau în fiecare sâmbătă, iar temele istorice discutate erau dintre cele mai variate: „Nu era chestie de istorie generală sau națională pe care să nu o abordăm cu o îndrăzneală de tot senină...”¹⁷. Astfel, membrii „Societății istorice” în frunte cu Panu au criticat teoria roessleriană, conform căreia românii ar fi locuit până în secolul XII dincolo de Dunăre, fie împreună cu bulgarii, fie în munții Pindului și abia în secolul XII au emigrat, încetul cu încetul, în Transilvania, Țara Românească și Moldova, unde au constituit state și s-au format ca popor. Dacă istoricii timpului, evident excepție făcând Hasdeu, „țipau și strigau în contra lui Roessler, din spirit naționalist”, cei patru membri ai societății istorice au cercetat și studiat această problemă numai din punctul de vedere al adevărului. Împotriva acestei teorii ei au formulat, de comun acord, o serie de critici constatând, totodată, insuficiența cunoștințelor lor în ceea ce privește problema. Tinerii istorici au ajuns la concluzia că datorită insuficienței de atunci a documentelor care îi priveau pe români pentru perioada cuprinsă între secolele IV-XI, în ceea ce privește șederea lor dincolo de Dunăre, numai studierea limbii române din punct de vedere filologic ar fi putut aduce lămuriri în acest sens. Din nefericire, entuziaștii reprezentanți ai „societății istorice” aveau doar cunoștințe generale de filologie, ei necunoscând limba slavă și nici pe cea albaneză. Din acel moment, Alexandru Lambrior și Gheorghe Panu au hotărât să studieze limba slavă pentru că, în cunoștință de cauză, să dea replica istoricilor ce emiteau teorii nefavorabile poporului român. Roessler a fost combătut mai târziu de către Xenopol, multe dintre argumentele elaborate în comun fiind utilizate de acesta, după cum susținea Panu în *Amintirile sale*¹⁸.

În lucrarea intitulată *Teoria lui Roessler. Studii asupra stăruinței Românilor în Dacia Traiană*, A. D. Xenopol a combătut teoria lui Roessler cu privire la părăsirea completă a Daciei, subliniind faptul că autorul austriac s-a bazat pe scrierile unor istorici latini mărunți ca Vopiscus, Rufus etc. Pentru a combate această teorie, Xenopol face la rândul său apel la scrierea lui Eutropius, *Viața lui Hadrian*: „Hadrian, invidiind gloria lui Traian, părăsi de îndată trei provincii pe care Traian le adăusese (sic!) împărăției și retrase armatele din Asia, Mesopotamia și Armenia...”¹⁹. Din această sursă reiese că

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p. 47.

¹⁷ *Ibidem*, p. 46.

¹⁸ *Ibidem*, p. 47.

¹⁹ A. D. Xenopol, *Teoria lui Roessler. Studii asupra stăruinței Românilor în Dacia Traiană*, Iași, Tipografia Națională, 1884, p. 27.

prietenii împăratului l-au împiedicat pe acesta să facă același lucru și cu Dacia pentru ca un mare număr de romani să nu rămână descoperiți în fața năvălitorilor. Xenopol era de părere că situația stătea la fel și în timpul lui Aurelian și, deci, atunci când legiunile au părăsit Dacia, coloniștii au rămas pe loc, expuși pericolelor. De asemenea, A. D. Xenopol susținea cu tărie că, de fapt, Dacia devastată înainte de 270 nu fusese părăsită în totalitate: dacă cei bogați au părăsit Dacia, cei mai puțin înstăriți, care locuiau inițial la câmpie ca păstori sau lucrători ai pământului, s-au retras în munți²⁰.

Aderarea lui Panu la „Junimea” începuse a fi inevitabilă: „... mărturisesc că începusem a avea o mare dorință de a intra la Junimea. Sâmbetele des (sic!) de dimineață mă duceam la Lambrior sau la Cernescu ca să aflu în detail ce se petrecuse la Junimea cu o seară înainte...”²¹. Panu era conștient de faptul că membrii fondatori ai „Junimii” nu doreau intrarea lui în cadrul societății literare; ei urmăreau ca prin includerea tuturor membrilor „Societății istorice” să umple un gol, cel al studiilor de specialitate care, se pare, lipseau cu desăvârșire până atunci din paginile „Convorbirilor literare”.

Astfel, la 21 aprilie 1872, la insistențele lui Cernescu, care în acea seară trebuia să prezinte în cadrul ședinței junimiste lucrarea cu titlul *Stenografia și necesitatea ei*, Panu mergea pentru prima dată la „Junimea”, evident în calitate de tăcut ascultător. Firesc, în urma acestei schimbări de atitudine cei care l-au cunoscut și, mai târziu, cei care i-au cercetat activitatea de istoric polemist și cea de om politic s-au întrebat dacă Panu renunța, astfel, la ideile din anii anteriori. Putem spune că nu era vorba de o renegare, deoarece Panu și-a păstrat în continuare părerea sa despre lucrările lui Maiorescu, despre cele ale unor junimiști mai puțin talentați, cum ar fi Bodnărescu. Mai mult decât atât, junimist fiind, Panu a reușit să-și păstreze propriile convingeri politice, chiar dacă acestea erau contrare celor conservatoare. În acest ultim aspect, Panu a fost favorizat și de faptul că la „Junimea” nu se făcea politică, după cum l-a asigurat și Xenopol²².

Totuși, nu putem afirma că membrii marcantți nu aduceau niciodată în discuție problemele legate de politică, dar o făceau cu tact, după încheierea ședințelor literare, în cadrul vestitelor lor banchete. Participarea lui Panu la „Societatea istorică” s-a concretizat în studiul despre *Influența polonă asupra istoriei române sau rolul limbei slavone în cultura noastră*. Dorința de a vedea publicat acest studiu în „Convorbiri literare” a constituit atunci motivul pentru care Panu ar fi acceptat, la insistențele prietenilor săi, să se ducă la ședințele „Junimii”. Aceasta reprezintă, de fapt, versiunea acreditată de Panu asupra momentului și motivului care l-au determinat să se alăture junimiștilor. S-au făcut ipoteze și asupra unor motive de interes personal, politic și material, care l-ar fi apropiat pe tânărul Panu de „Junimea”. Unul dintre acestea s-a presupus a fi fost ascensiunea politică a junimiștilor, care îi putea avantaja pe colaboratorii lor. La rândul său, Negruzzi atribuia în *Amintirile* sale cu totul alte cauze gestului lui Panu. El pomenea de neregulile financiare găsite de către N. Gane în scriptele Școlii de meserii, unde Panu funcționa ca director, și despre interesul acestuia de a obține protecția „Junimii”²³. Negruzzi făcea, totodată, aluzii și la rolul pe care în curând urma să-l joace „juna dreaptă”, în principal Maiorescu și P.P. Carp, în guvernarea lui Lascăr Catargiu, insinuând astfel că Panu ar fi dat ascultare exclusiv unor motive de oportunitate. Este probabil că secretarul „Junimii” a urmărit să-l pedepsească prin aceste insinuări pe acela care nu s-a lăsat influențat de spiritul societății ieșene și dăduse șefilor

²⁰ *Ibidem*, p. 41.

²¹ Gheorghe Panu, *Amintiri*, vol. I, p. 41.

²² *Ibidem*, p. 48.

²³ I. Negruzzi, *Amintiri din Junimea*, București, 1939, p. 216.

acestei societăți lovituri în plan politic, mult mai puternice după ce ieșise din rândurile ei decât înainte.

Din scrisorile lui Panu adresate membrilor „Junimii” (un exemplu fiind și aceea trimisă lui Iacob Negruzzi, din 1 decembrie 1876, în cuprinsul căreia expeditorul își exprima părerea față de activitatea literară desfășurată în cadrul societății²⁴), azi cu valoare de document, rezultă adevărata natură a relațiilor acestuia cu șefii societății literare, în vremea când expeditorul era junimist. Astfel, în scrisoarea trimisă lui Maiorescu, datată 23 aprilie 1874, Panu, pe atunci profesor suplinitor de limbă franceză la Colegiul „Alexandru cel Bun”, dispunând de o retribuție de 133 lei pe lună, „salar pe care nici un profesor de gimnaziu nu-l are”²⁵, și, în același timp, suplinitor la catedra de istorie unde vroia să se mute, îi cerea sprijinul criticului literar pentru a se putea definitiva pe un post de istorie la liceu: „profesorii înaintea cărora ar trebui să depun concurs sunt cei de la liceu care, de când am intrat în «Junimea» și mai cu seamă de când țin prelegeri și eu în cadrul societății, nu mă privesc deloc bine și s-ar putea, după cum ați văzut că au obiceiul, de a-mi face șicanie (sic!)”²⁶.

Din cuprinsul scrisorii menționate reiese că și atunci, în 1874, Panu îi cerea sprijinul mentorului „Junimii” pentru numirea sa la catedra de istorie, ceea ce, probabil, peste ani l-a determinat pe Negruzzi să susțină că unul dintre motivele aderării lui Panu la „Junimea”, dacă nu cel mai important, în concepția secretarului perpetuu al acestei societăți, ar fi fost cel al obținerii sprijinului din partea corifeilor junimiști, care ocupau poziții importante și care aveau un cuvânt greu de spus în multe domenii: „Ceea ce-mi permit a vă ruga este, dacă se poate, să mă întăriți la catedra de istorie ce o ocup ca suplinitor, la care act cred ca legea nu se opune [...] Prin această numire vă voi rămâne recunoscător. Această rugămintă nu o fac răzămându-mă pe cunoștințele mele de istorie, pe care singur eu le recunosc că-s puține, ci pe interesul deosebit pe care-l am pentru această materie”²⁷. Dacă ar fi să admitem că în procesul aderării la „Junimea” un mic procent l-a constituit hotărârea tânărului profesor de a obține sprijinul conducătorilor acestei societăți, nu trebuie trecute cu vederea atât intenția lui de a promova din punct de vedere cultural cât și pasiunea deosebită pentru istoria românilor, mai ales dorința de a îndrepta acele greșeli evidente în scrierea istoriei naționale, proiecte rămase majoritare și demne de admirat.

Odată intrat la „Junimea”, Panu nu era omul care să se mulțumească cu rolul de figurant. Inteligența de care a dat dovadă, spiritul polemic i-au dat destul de repede prilejul de a se pune în valoare. În această perioadă, raporturile dintre Iași și București nu erau dintre cele mai cordiale. Lupta dintre Maiorescu și „Junimea”, pe de o parte, și B. P. Hasdeu, pe de altă parte, era mult încinsă pe teren literar, iar conflictul personal izbucnise încă din 1863. Punctul de plecare al acestor animozități dintre est și sud l-a constituit faptul că P. P. Carp atacase volumul de istorie romanțată *Ioan Vodă cel Cumplit* în 1865, în „Cugetarea”, și revenise asupra atacului său în „Revista Dunării” din 1866. Mai mult decât atât, în „Convorbiri literare”, în nr. din 15 noiembrie 1867, era atacată piesa romantică *Răsvan Vodă*. În același timp, Hasdeu a răspuns prin campania îndreptată împotriva *Direcției noi*, în revista sa, „Columna lui Traian”, introducând o

²⁴ I. E. Torouțiu, Gheorghe Cardaș, *Studii și documente literare*, vol. I, „Junimea”, București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina”, 1931, p. 158.

²⁵ I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. IX, București, Institutul de Arte Grafice „Bucovina”, p. 333.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, p. 334.

rubrică intitulată *Poezia Maiorescu*, în care reproducea poezii publicate în „Convorbiri literare” pe care le ridiculiza. Mai mult decât atât, Hasdeu îi acuza pe junimiști, în special pe Maiorescu, de cosmopolitism și de germanism: „Pentru d-l Maiorescu, Panteonul se compune din Eminescu, Bodnărescu, Pogor, Iacob Negruzzi, Kugler și Titu Liviu Maiorescu”²⁸.

Dacă pe tărâmul literaturii, „Convorbiri literare” răspundea victorios prin pana lui Maiorescu și prin însăși literatura pe care junimiștii o publicau, în domeniul istoriei, Hasdeu nu avea un adversar pe măsură. Pe atunci „Junimea” nu avea nici un istoric capabil să susțină o polemică împotriva celui care-și domina generația prin erudiție. Abia în 1872 societatea culturală ieșeană își delegase oficial un istoric polemist în persoana lui Gh. Panu, „tânăr cu o cultură improvizată, dar cu un bun simț raționalist și cu spirit polemic”²⁹. Era, deci, evident faptul că până la apariția studiilor cu profil „curat” istoriografic ale lui Xenopol (cum ar fi: *Rumänische Studien de Roessler*, publicat în 1875; mai târziu, în 1884, volumul *Teoria lui Roessler. Studii asupra stăruinței românilor în Dacia*; în 1879, *Războaiele între ruși și turci și înrăurirea lor asupra țărilor române*) această disciplină mult agreată de Maiorescu, care dorea a fi bine reprezentată în „Convorbiri literare”, era atunci în mare suferință. În aceste condiții, postul de istoric la „Convorbiri literare” era ocupat de Panu, el desfășurându-și activitatea într-un mod mai mult decât onorabil³⁰.

În „fracționistul” de odinioară (Panu simpatiza din punct de vedere politic cu gruparea numită „Fracțiunea liberă și independentă”, condusă de frații Tacu, A.D. Holban, Alexandru Gheorghiu, frații Corjescu, Theodor Lates, elevii și discipolii lui Simion Bărnuțiu, și care milita pentru prinț român pe tronul țării) a început a încolți îndoieli asupra metodei istoricilor naționaliști cu privire la interpretarea faptelor de istorie a românilor. Panu era nemulțumit că respectivii manifestau o mare lipsă de sinceritate față de trecutul românilor, în cazul în care acesta nu era unul strălucit. Printre practicile utilizate în acest sens se numărau ascunderea adevărului precum și falsificarea lui, dacă acesta nu convenea sub raportul simțământului patriotic. De exemplu, ajutorul dat de Alexandru cel Bun, în anul 1422, cneazului polonez Vladislav, la Marienburg, cu ocazia celui de-al patrulea război dus de Polonia cu Ordinul teutonic, era catalogat drept un act de generozitate și nu unul de vasalitate, cum fusese în realitate. Faptul că acest ajutor militar dat de domnul moldovean lui Vladislav – un corp de armată de 400 de ostași – a fost un act de vasalitate a reieșit din mărturiile timpului. În vara anului 1415, la Sniatyn, la granița dintre Moldova și Polonia, în fruntea unei suite numeroase, domnul Moldovei a reînnoit jurământul vasalic față de suzeranul său, Vladislav, i-a oferit daruri și a primit, la rândul-i, daruri de la acesta³¹. De asemenea, în vara anului 1420, în condițiile amenințării otomane, Alexandru a cerut în trei rânduri ajutor polonilor. Regele polon confirma că a trimis ajutorul solicitat și, în caz de nevoie, urma să meargă personal împreună cu Vitold³², cneazul Lituaniei, ceea ce demonstrează că între cele două părți existau relații vasalice și nu de egalitate după cum susținea Hasdeu.

²⁸ E. Lovinescu, *Antologia ideologiei junimiste, culegere de studii neadunate până acum în volum*, Casa Școalelor, 1943, p. 282.

²⁹ *Ibidem*, p. 281.

³⁰ Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, ediția a doua revizuită și adăugită, București, Editura „Eminescu”, 1978, p. 75.

³¹ Constantin Cihodaru, *Alexandru cel Bun (23 aprilie 1399 – 1 ianuarie 1432)*, Iași, Editura „Junimea”, 1984, p. 261.

³² *Ibidem*, p. 253.

Panu a început această luptă împotriva neadevărurilor existente în scrierea istoriei romanilor, având acordul lui Maiorescu, care l-a sfătuit să spună adevărul înainte de toate, evident după ce s-a asigurat că tânărul istoric se va baza în activitatea sa pe documente: „apoi atunci te sfătuiesc să spui adevărul așa cum îl știi și-l crezi, fără să te preocupe de ceea ce se va întâmpla, adevărul înainte de toate”³³.

În aceste împrejurări destul de favorabile lui, Panu își începea în forță activitatea de istoric la „Junimea”. Astfel, la numai două luni de la intrarea în rândurile societății, revista „Convorbiri literare” a început să-i publice scrierile sale istorice.

La „Junimea”, Panu a debutat cu seria de articole *Studii asupra atârnrării sau neatârnrării politice a românilor în deosebite secole*, care au început să apară în „Convorbiri literare” la 1 iulie 1872, cu o *Introducere* despre care autorul a mărturisit că ar fi scris-o special pentru „Junimea”, mai bine zis pentru a putea scăpa de „zeflemeaua” junimiștilor față de istoricii naționali. În această introducere, Panu a afirmat că, de fapt, istoria românilor se putea trata într-un alt mod, serios, și că nimănui nu-i era permis a confunda istoria românilor cu istoricii români. În *Amintirile* sale, Panu sublinia acest fapt astfel: „Cum m-am dus acasă, m-am și pus să fac o introducere care să intre în vederile direcției noi a d-lui Maiorescu, care să fie pe placul „Junimii” în ceea ce privește zeflemeaua cu privire la istoricii noștri naționaliști [...]. Mărturisesc că aceste concesiile le-am făcut ca să scap de ironiile eventuale ale domnului Pogor, pe care, nou venit, nu mă simțeam destul de tare să le înfrunt...”³⁴. În ceea ce privește titlul studiului, Panu însuși recunoștea că acesta era unul foarte lung: „Titlu pretențios și care arăta prin el aglomerația de idei care se îngrămădesc într-un moment dat în capul meu”³⁵.

În acest studiu, Panu și-a propus să trateze toate marile influențe străine, de natură istorică, culturală, religioasă, juridică, neuitând datinile și moravurile. Autorul le-a împărțit în două: prima parte cuprindea influența venită de la romani, iar cea de a doua influența slavonă. Celor două părți principale li s-au adăugat altele secundare, cum ar fi: influența instituțiilor germane din evul mediu asupra noastră etc. Din nefericire, studiul din care a apărut numai cinci capitole a rămas neterminat. Motivul întreruperii acestui proiect amplu ni-l dă însuși Panu în *Amintiri*: „După patru cinci capitole am înțeles că nu sunt pregătit pentru o lucrare așa de grea și am părăsit-o neisprăvită”³⁶.

Atacul principal era îndreptat împotriva școlii romantice, fiind vizați în mod deosebit Hasdeu și elevii săi mai tineri care-i împărtășeau ideile. Mai târziu, Panu avea să recunoască că, de fapt, motivul principal al întreruperii acestor studii l-a constituit necunoașterea limbilor slavone, fără de care epoca cercetată de el nu putea fi examinată cum se cuvine.

Studiul lui Panu nu a fost primit cu prea mare entuziasm de către colegii săi junimiști prezenți la acea ședință, drept pentru care a fost nevoit să citească numai introducerea. De aceeași apreciere au avut parte și celelalte studii ale sale. Printre cei care s-au arătat mai puțin interesați se numără Ștefan Vârgolici, care l-a și întâmpinat pe Panu cu următoarea întrebare: „Panule, ai de gând să ne citești tot manuscriptul?”³⁷, dar mai ales Pogor, care susținea că asemenea temă cu caracter istoric nu ar fi prea mult îndrăgită de către toți membrii societății culturale ieșene, fiind preferate literatura, filosofia, artele. Totodată, Pogor sugera că temele cu caracter istoric să fie publicate

³³ Gheorghe Panu, *op. cit.*, vol. II, p. 10.

³⁴ *Ibidem*, vol. I, p. 87.

³⁵ *Ibidem*, p. 85.

³⁶ *Ibidem*, vol. II, p. 24.

³⁷ *Ibidem*, vol. I, p. 88.

direct în „Convorbiri literare“ pentru a fi citite de către cei interesați³⁸. Se pare că Pogor nu și-a schimbat atitudinea nici după ce A. D. Xenopol („care citea foarte rău“, după spusele lui Panu) a prezentat doar partea introductivă a studiului, el continuând pe un ton mult mai grav, adăugând faptul că românii nu prea au istorie și că „acel popor care nu are o literatură, o civilizație trecută nu ar merita efortul istoricilor“³⁹.

Lui Pogor i se atribuia un scepticism absolut în privința cercetărilor istorice, fiind invocată în această privință afirmația pe care o repeta mereu în ședințele „Junimii“: „Les peuples heureux n'ont pas d'histoire“. Cu toate acestea, Pogor nu poate fi considerat un refractar față de investigarea trecutului, dacă analizăm puțin activitatea sa anterioară: pe la 1860 el plănuia o „Revistă pentru români“, care nu putea rămâne indiferentă față de istoria noastră; în cadrul unor prelecțiuni din anul 1864 el vorbea despre „înfrăurirea revoluției franceze asupra ideilor moderne“. Cel mai nimerit ar fi să considerăm atitudinea lui ca o ironie la adresa unei evoluții istorice, aceea a românilor. Pogor s-a arătat, deci, sceptic nu la istorie în general, ci în ceea ce privește istoria românilor⁴⁰.

Scepticismul său izvorât din ignoranță a fost întâmpinat cu proteste, în acest sens făcându-se auzită vocea lui Xenopol, care susținea că un popor trebuie să-și cunoască trecutul oricare ar fi acel trecut⁴¹. La rândul său, Eminescu s-a pronunțat și el împotriva părerilor lui Pogor cu privire la istoria românilor.

În perioada în care „Convorbirile“ publicau articolele din *Studii asupra atârnării sau neatârnării politice a românilor în deosebite secole* a apărut și cea de a doua parte a studiului lui Maiorescu, *Direcția nouă*, dedicat prozei. Astfel, într-o notă a numărului din 1 octombrie 1872 din „Convorbiri“, mentorul „Junimii“ caracteriza activitatea de istoric a lui Panu: „Între scrierile științifice din direcția nouă, [...] trebuie însemnat și studiul istoric al d-lui Panu din ultimile numere ale «Convorbirilor». Consultarea conștiințioasă a izvoarelor și expunerea sinceră a adevărului îl caracterizează, în contra lui am auzit iarăși obiectându-se că nu trebuie să se spună asemenea lucruri, chiar dacă sunt adevărate...“⁴². Panu primise astfel chiar din partea lui Maiorescu certificatul de cruciat al adevărului.

În anul 1873 a apărut cel de al doilea studiu foarte amplu intitulat *Despre istoria critică a românilor de B. P. Hasdeu*, care comenta erorile din lucrarea istoricului bucureștean, *Istoria critică a românilor*.

Apariția lucrării lui Hasdeu a reușit să facă senzație la Iași, devenind subiect de discuție la întrunirile „Junimii“, așa după cum rezultă din procesul verbal al ședinței desfășurată în 28 aprilie 1872, la Maiorescu, și la care a luat parte și Panu. În această ședință s-a discutat cartea lui Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, după care cei prezenți și-au îndreptat atenția către valoarea lui Șincai și a operelor acestuia. Stilul domnului Hasdeu a fost dezaprobat, junimiștii considerând că acesta avea mai mult caracterul unui pamflet decât de istorie serioasă critică⁴³. Din procesele verbale ale „Junimii“ reiese că *Istoria critică* a lui Hasdeu a fost studiată intens de către junimiști pe parcursul mai multor ședințe, cum ar fi cele din 15 septembrie, 6 octombrie, 13 octombrie, 1872⁴⁴.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, p. 89.

⁴⁰ Al. Zub, *Junimea, implicații istoriografice 1864-1885*, Iași, Editura „Junimea“, 1976, p. 26.

⁴¹ Gh. Panu *op. cit.*, vol. I, p. 89.

⁴² E. Lovinescu, *Titu Maiorescu și contemporanii lui*, vol. II, București, Casa Școalelor, 1944, p. 26.

⁴³ I. E. Torouțiu, *op. cit.* vol. IV, p. 453.

⁴⁴ Arhiva MLI, colecția „Documente“, Procesele-verbale ale „Junimii“, ședințele din 15 septembrie 1872, 6 octombrie, 13 octombrie 1872.

Împrejurările citirii studiilor lui Panu asupra *Istoriei critice* le aflăm din principalul izvor, *Amintiri de la „Junimea“ din Iași*.

Cu noul său studiu, Panu s-a prezentat la „Junimea“ unde, atunci când au aflat care este de fapt titlul lucrării ce li se aducea înainte, „toate figurile au devenit grave, iar unele cam neîncrezătoare“, bineînțeles din cauza prestigiului de care se bucura autorul operei criticate. Reacția lui Maiorescu, de obicei grav, a fost de a impune respect față de autor și opera acestuia, îndemnându-i pe cei prezenți să asculte critica anunțată: „Iar domnul Maiorescu, foarte serios, a zis: Hai să ascultăm și să vedem critica“⁴⁵. Îngrijorarea domnea în rândul conducătorilor junimiști, deoarece la Iași nu era încă un specialist susceptibil să se opună lui Hasdeu care domina publicistica românească, urmat fiind de un întreg grup de discipoli. Dintre tinerii ieșeni, Xenopol era în această perioadă mai mult enciclopedist decât istoric și s-a ferit să intre în polemică cu un istoric de formația lui Hasdeu. Prietenul său Panu nu va evita însă această provocare. Chiar imediat după citirea primului articol al acestui studiu, Panu a reușit să-i convingă pe junimiști, reacțiile acestora fiind redată de Panu în „Amintiri...“. Mentorul „Junimii“ a fost primul care l-a aprobat pe tânărul istoric polemist, urmat fiind de către Vasile Pogor și de Iacob Negruzzi⁴⁶.

În aceste condiții, s-a decis publicarea în „Convorbiri“ a criticilor istoricului junimist. Odată declarat deschis conflictul cu bucureștenii, Panu a căutat să dovedească că, dominat fiind de un puternic sentiment național, Hasdeu scotea din documente mai mult decât ar fi transmis acestea. În introducerea studiului său, Panu pune accent pe acest ultim lucru: redarea întocmai a adevărului istoric, oricare ar fi fost acesta: „Sentimentul național n-are ce căuta în lucrări de cercetare a adevărului [...]. Adevăratul patriotism stă în a cerceta și iubi pe strămoși cu toate fazele de trecere, a analiza toate epocile, a dezveli toate rănilor și nenorocirile, a se mândri când avem dinaintea noastră fapte strălucite, a plânge când vom îndura înjosire și cădere, dar în amândouă cazurile de a cerceta lucrurile cu nepărtinire, cu iubire de adevăr“⁴⁷.

Pentru început, Panu a criticat punctul de vedere al lui Hasdeu cu privire la granița dintre Moldova și Muntenia în secolul XIV. Hasdeu susținea, de fapt, că în perioada menționată Muntenia se întindea până la Bacău și Bârlad, considerate de el ca fiind orașe de hotar. Istoricul de la București aducea drept dovezi în acest sens două tratate comerciale încheiate între Moldova și Polonia, amândouă păstrate în arhiva din Lemberg. Hasdeu a interpretat cele două documente în stilul său. Astfel, a fost folosit conținutul tratatului din data de 8 octombrie 1407, din care reiese că în timpul lui Alexandru cel Bun comercianții din Lemberg, mergând după pește la Brăila, au plătit vama „la fruntarie în Bacău sau în Bârlad“⁴⁸. Prin exemplificarea celui de-al doilea tratat din data de 3 iulie 1480, din cuprinsul căruia reiese că „Lembergenii, mergând la Brăila sau la Chilia după pește, să plătească vama la granița în Bacău sau în Bârlad“⁴⁹, Hasdeu a căutat să întărească ipoteza sa cu privire la întinderea teritorială a Munteniei în secolul XV. Pentru a demonstra, o dată în plus, că în secolele menționate Bârladul și Bacăul reprezentau vama de Bârlad și, respectiv, vama de Bacău, orașe de margine, istoricii din capitala politică a țării aduceau noi dovezi, cum ar fi hrisoavele moldovenești din 20 august 1422, 6 februarie 1431 etc. Istoricul junimist a reușit să

⁴⁵ Gh. Panu, *op. cit.*, vol. 1, p. 104.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 105.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 104.

⁴⁸ B. P. Hasdeu, *Arhiva istorică a României*, tom I, nr. 4, București, Imprimeria Statului, 1865, p. 131.

⁴⁹ *Ibidem*, tom II, nr. 21, p. 174.

demonstreze netemeinicia interpretării de către istoricii de la București a acestor documente comerciale, în care expresii ca „vama de Bacău” sau „vama de Bârlad” nu înseamnă că aceste orașe erau regiuni de margine. Hasdeu compara aceste fenomene istorice cu prezentul și, de aceea, considera că acolo unde se afla vama era și hotarul țării. În evul mediu vămile erau numeroase, iar unele dintre acestea se găseau în apropierea hotarului, dar nu se confundau cu el.

Totodată era criticată și maniera în care Hasdeu a interpretat titulatura Munteniei de „Ungro-Vlahia”, nu de vasalitate a Munteniei față de Ungaria, ci, dimpotrivă, ca un act de stăpânire a Făgărașului și Amlașului. Deci, după interpretarea lui Hasdeu și a școlii acestuia, „Ungro” reprezenta „porțiunea olteană a Transilvaniei”, adică Făgărașul și mai târziu și Amlașul.

De asemenea, Panu a combătut punctul de vedere al lui Hasdeu cu privire la descendența Mușatinilor din Basarabi prin Costea Mușat, precum și analiza temei Basarabilor și Oltenilor pe care istoricii munteni îi considerau foarte puternici încă din secolul IX. Istoricul de la București a demonstrat această descendență a Mușatinilor din Basarabi prin faptul că numele propriu Mușat purtat de către domni ca Petru Mușat și Roman I, de tatăl lor, Costea, și tradus prin cuvântul frumos dispărut din limba română, era întâlnit în actele muntenilor până la sfârșitul secolului XVII. Tot în acte din perioada menționată mai sus a fost descoperită și forma de feminin a cuvântului, Mușă⁵⁰. Pentru a întări cele afirmate cu privire la descendența domnilor Moldovei, Hasdeu a făcut apel și la scrierea lui Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei romano-moldo-vlahilor*, în care învățatul moldovean sublinia că cele două dinastii, munteană și moldoveană, ar fi descins dintr-o singură viță: „Radu-vodă Negrul, sau frate, sau văr lui Dragoș vodă”⁵¹. Cercetând *Cronica Moldovei* scrisă la Mănăstirea Putna în timpul lui Ștefan cel Mare, Hasdeu a ajuns la concluzia că un nou neam a apărut în dinastia maramureșeană. El a interpretat informațiile din acest izvor istoric astfel: „după Bogdan a urmat fiul acestuia, Latcu, iar acestuia din urmă i-a urmat Petru, fiul lui Mușat”⁵². Cercetând îndeaproape Letopisețul de la Putna, în care se arăta că Petru voievod era fiul Mușatei și nu al lui Mușat („Petru voievod, fiul Mușatei <a domnit> 16 <ani> și a murit”⁵³), lui Panu nu i-a fost prea greu să răstoarne afirmațiile lui Hasdeu. Făcând din nou apel la izvoare, junimistul a demonstrat că pentru olteni nu există referințe decât începând cu secolul XIII.

Putem spune că în această luptă pe tărâmul istoriei, Panu, în ciuda caracterului său și a rolului de istoric polemist, a dat dovadă de cavalerism. Cu toate criticile făcute lucrării lui Hasdeu, nu a putut trece cu vederea valoarea acestuia ca om de cultură și ca istoric, încheindu-și lucrarea cu aprecierea: „... cartea d-lui Hasdeu are o valoare foarte mare [...] este cu totul alminterea (sic!), la fiecare pas vezi un om inteligent în lupta cu lucruri imposibile, iar când o sfârșești de citit, cu toate că teoriile lui din ea nu le admiți, tot îți rămâne un fond întreg de cunoștințe noi, datorite numai autorului...”⁵⁴.

Cum era de așteptat pentru cineva de talia intelectuală a lui Hasdeu, acesta nu va răspunde direct criticelor aduse lucrării sale (așa după cum nu răspunsese nici atacurilor lui P.P. Carp), respectiva sarcină cazând în seama elevului său favorit, Gr. Tocilescu.

⁵⁰ Idem, *Istoria critică a românilor*, ediție îngrijită de Gr. Brâncuș, București, Editura Minerva, 1984, p. 123.

⁵¹ D. Cantemir, *Hronicul vechimei a româno-moldo-vlahilor*, București, Editura Albatros, 1981, p. 385.

⁵² B. P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, p. 125.

⁵³ I. Bogdan, *Cronicile slovo-române din secolele XV+XVI*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, Editura R.P.R., 1959, p. 48.

⁵⁴ Gh. Panu, *Despre Istoria critică a Românilor de B.P. Hasdeu*, în CvL, 1874, VII, p. 245.

Istoricii din București au ripostat, dar pentru faptul că îl considerau neînsemnat, nu au menționat numele criticului ieșean. În „Convorbiri literare” din ianuarie 1873, memorialistul nota: „Este drept că pe la errată, adendă și corigendă publicate la finele volumului se ocupă de mine fără să-mi pronunțe numele”⁵⁵.

La răspunsurile lui Gr. Tocilescu, Panu răspundea printr-un articol nou intitulat *Iarăși Istoria critică a d-lui Hasdeu*, apărut pe parcursul a două numere în „Convorbiri”. În cuprinsul acestui nou studiu se revenea la problema Bacăului și Bârladului ca orașe de frontieră, istoricul ieșean subliniind că hotarul dintre Moldova și Muntenia n-a fost nici Bacăul și nici Bârladul, ci râșorul Putna, Ștefan cel Mare nefăcând decât să mute acest hotar. Cel de-al doilea punct de discuție l-a constituit Chilia cu țărmul Mării Negre – proprietate muntenească între 1270-1400. Făcând din nou apel la documentele epocii, Panu a reușit să demonstreze că teoria lui Hasdeu potrivit căreia între anii 1270-1400 Muntenia s-ar fi întins, din punct de vedere teritorial, până la mare⁵⁶ era falsă și că, pentru prima dată, Mircea cel Bătrân a fost acela care și-a întins stăpânirea „până la Marea cea Mare”, așa cum reiese din titulatura sa⁵⁷.

În urma succesului obținut cu studiile sale privind *Istoria critică a românilor* a lui B.P. Hasdeu, Panu s-a încumetat să scrie o serie de alte articole care, la rândul lor, au apărut în „Convorbiri”, între 1874-1875, sub titlul *Studiul istoriei la români*, lucrare reprezentativă pentru acțiunea lui Panu, dar mai ales a „Junimii”, ostilă naționalismului bucureștean. Spre deosebire de lucrările anterioare pe care Panu și-a pus semnătura, aceasta din urmă avea un câmp de cercetare mult mai vast din punct de vedere cronologic. Punctul de plecare l-au constituit cronicarii Moldovei și ideile lor despre latinitatea neamului nostru, insistând pe deformarea acestei conștiințe, devenită militantă la istoriograful ardeleni ca Petru Maior, Gheorghe Șincai, Samuil Micu. Ea a fost perpetuată de I.H. Rădulescu, A.T. Laurian, V.A. Urechia, dominați și ei de naționalism și care reprezentau, de fapt, școala istorică veche, cea nouă începând cu însuși Hasdeu. Panu și-a propus în acest studiu să demonstreze că, deși metodele și informațiile s-au lărgit, în noua școală mai domnea pe alocuri acel spirit naționalist al vechii școli.

După afirmațiile lui Hasdeu, deviza „școlii noi” era aflarea adevărului, oricare ar fi acesta. Dacă reprezentanții școlii vechi se pronunțau asupra fenomenelor istorice în mod arbitrar, fără prea multe dovezi, reprezentanții școlii noi susțineau că nu înaintează cu nimic fără a aduce autoritatea pe care se reazămă: nimic nu povestesc, zic ei, fără a arăta izvorul de unde au luat⁵⁸. Panu îi numea pe reprezentanții acestei școli „iubitori de citații și neobosiți în căutarea lor”, pentru că aproape la două rânduri ei citau câte un autor, îl împodobeau cu epitete dintre cele mai măgulitoare sau, dimpotrivă, cu unele mai puțin de laudă, aduceau pasajul citat în limba în care acesta fusese scris, îl traduceau în românește și apoi începeau analiza⁵⁹. În același timp, istoricul junimist critică modul abuziv în care erau folosite aceste citații: „câte odată până acolo merg, de-ți citează de unde a luat hârtia, îți spune ieftinătatea ei (de exemplu cazul scrierii *Ioan Vodă cel Cumplit*), la câte ceasuri scriau anumite rânduri, cine trecea pe uliță atunci (caz întâlnit la scrierea „Jurnalul. Poporul”; critica d-lui Tocilescu în care autorul a făcut cercetare la toate dialectele slave)”⁶⁰.

⁵⁵ CvL, 1 ian. 1873, VII, p. 383.

⁵⁶ B. P. Hasdeu, *Istoria critică a românilor*, p. 21.

⁵⁷ Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și până astăzi*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Editura Albatros, 1975, p. 274.

⁵⁸ CvL, VIII, 1 decembrie 1873, p. 340.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 340.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 341.

Panu a continuat să-și îndrepte săgețile critice asupra lui Hasdeu și asupra școlii acestuia datorită confuziilor găsite în lucrările lor, cum ar fi confundarea poporului roman cu cel român și prefacerea de către reprezentanții acestei școli a numelor de localități în urbi și municipii romane. Era criticat, de asemenea, modul în care Hasdeu explica divergențele dintre moldoveni și poloni în problema Pocuției. Astfel, amănarea Pocuției de către regii poloni moldovenilor pentru o sumă de bani, fapt care a generat toate neînțelegerile dintre cele două părți, s-a transformat, în interpretarea lui Hasdeu, într-o nouă nobilă dorință de unitate a Daciei, păstrată cu sfințenie în inima moldovenilor: „Această mică provincie pitulată la nordul Moldovei între Prut și Nistru forma în antichitate o parte a Daciei lui Traian. Așa fusese în vechime, după ce ea cade în puterea Poloniei. După formarea statului moldovenesc această stare de lucruri nu mai putea ține căci, ca urmași ai Romei, moldovenii aveau un drept tradițional asupra Pocuției [...]. Ștefan cel Mare o cuceră de la Poloni și o reținu până la moarte. Bogdan cel Chior o pierdu, Petru Rareș... etc.”⁶¹. Pornind de la aceleași principii, Hasdeu deriva și numele orașului Colomeea de la Colonia Romană. Alt moment din istoria românească medievală a fost criticat aspru și anume cucerirea Transilvaniei de către Mihai Viteazul. Mai precis, istoricul ieșean nu era de acord cu părerea lui Tocilescu cu privire la motivele care l-au determinat pe Mihai Viteazul să cucerească Ardealul. Istoricii bucureșteni aduc și de această dată în prim plan aceleași motiv al Daciei Mari, din care deriva motivul unității tuturor românilor: „Și scumpele amintiri din vechea crăiei a Daciei, moștenirea părintească [...] grăbea timpul cuceririi Ardealului și a întemeierii unității Românilor”⁶².

Frazeologia visătoare și poetică a noii școli a fost de asemenea supusă unei critici incisive din partea junimistului. A fost luat ca exemplu în această privință un paragraf din lucrarea *Ioan Vodă cel Cumplit* a lui Hasdeu, pasaj prin care se demonstra, odată în plus, că, împotriva celor susținute, „școala nouă” nu s-a bazat pe documente concrete în procesul cercetării istoriei, că stabilirea adevărului istoric ar fi trebuit a fi obiectivul său principal și nu bravarea faptelor de vitejie ale strămoșilor: „Sultanul Selim uita că un secol mai înainte Ștefan cel Mare cu 40 de mii de moldoveni bătuse 120 mii de turci conduși de însuși sultanul Mahomed”⁶³. În aceste condiții nu-i rămânea tânărului critic decât să se întrebe plin de uimire: „Sultanul Mahomed la bătălia de la Racova?” După cele exemplificate până acum se poate trage concluzia că reprezentanții „școlii noi”, în frunte cu Hasdeu, animați de sentimente naționale, pentru a scrie istoria poporului român, foloseau argumente nefondate științific cu scopul de a depăși în măreție istoria altor popoare. Totodată, pentru a sublinia măreția unuia dintre conducători, au căutat să modifice cauzele istorice ale unor întâmplări. Un exemplu în acest sens l-a constituit și motivul pentru care Poarta ridică tributul plătit de același Ioan Vodă, de la 40 mii de galbeni la 80 de mii. Conform documentelor, Petru Șchiopul, ca să capete domnia, a propus Porții acea sumă de 80 mii de galbeni. Pentru istoricii de la București însă, și în primul rând pentru Hasdeu, această explicație nu merita să figureze în paginile de istorie ale românilor. Hasdeu nu putea admite ca unui erou ca Ioan Vodă să i se opună un personaj ca Petru Șchiopul, decizând astfel menționarea unei alte cauze demnă de acest domn și anume: „Moldova plătea tribut anual de 40 mii de galbeni, dar măiastra administrație a lui Ioan Vodă o aduce într-o stare atât de înflorită încât Poarta otomană se crezu în drept de a pretinde o dare mult mai mare”⁶⁴.

⁶¹ *Ibidem*, VIII, 1874, nr. 9, p. 342.

⁶² *Ibidem*, p. 343.

⁶³ *Ibidem*, p. 344.

⁶⁴ *Ibidem*, IX, 1874, p. 345.

În același scop, Hasdeu și școala sa au introdus în scrierile lor cu caracter istoric un limbaj deosebit, întocmit mai mult din superlative și în care un rol important îl jucau consoanele aspre și vocalele răsunătoare, cum ar fi cazul cuvintelor „importantisim“, „monumentos“, „piramidal“ etc. Referitor la acest limbaj, Panu sublinia, în critica sa, astfel de explicații romanticești, unde amestecul sentimentalismului de teatru folosea lui Hasdeu pentru a face din istoria românilor un roman umoristic în care Basarabii jucau rolul de eroi⁶⁵.

Pentru ca această ultimă critică a istoricului ieșean să nu poată fi considerată de adversar ca una extrem de dură, cu caracter răzbunător, Panu își încheia studiul menționând faptul că „școala nouă“ a avut și o latură bună în ceea ce privește activitatea ei istoriografică, ea aducând unele cunoștințe noi: „Școala d-lui Hasdeu influențată de vechiul spirit este în privința adevărilor generale aproape identică cu școala cea veche; ea a adus multe cunoștințe lăaturalnice noi și bune [...]“⁶⁶.

După cum am putut observa până acum din studiile lui Panu, istoricul junimist și-a îndreptat critica nu numai împotriva aceluia care era întemeietorul și conducătorul școlii noi, ci și asupra lucrărilor unora dintre cei mai buni elevi ai săi. În capitolul intitulat *Cronicarii Moldovei și istoricii români din Austria* era combătut punctul de vedere al istoricului V.A. Urechia cu privire la originea poporului român. În studiul mai sus menționat, Panu sublinia, referitor la acest lucru: „Cronicarul Urechia are cunoștinți nici se poate mai încălcate asupra locuirii acestei țări din vechi. El știe că ele împreună cu alte din prejur se numeau odată Sciția și crede că Moldova, după ce a stat vreo 600 de ani deșartă, Traian venind cu oștile lui p'aici au trimis să o locuiască oameni din domeniile ce au fost pe acele vremi la Râm“⁶⁷. Este posibil ca dorința unor istorici români de a crea o descendență romană să fie așa de puternică încât să-i determine să ignore pur și simplu toate dovezile privind originea poporului român și a limbii române. După relatările lui Panu, se pare că și în cazul istoricilor care aparțineau „școlii noi“ totul era posibil. Nici activitatea istoriografică a celui mai apreciat elev al lui Hasdeu, Tocilescu, nu a scăpat necriticată. Și de această dată, bazându-se pe documente, Panu și-a permis să-l contrazică pe acesta din urmă cu privire la data când s-ar fi format limba română, precum și referitor la puritatea acesteia, a teritoriului, a credințelor etc. În foaia Societății „Românismul“, sânguinciosul elev a lui Hasdeu afirma că limba română era deja formată în anul 274 (sic!), amintind în același timp de o „nealterare a limbii, a credințelor, a datelor, a moravurilor și tradițiilor“. Tot Tocilescu, din motive deja știute, susținea că „perfecta identitate ce exista la românii de azi și clasicitatea păgână s-au conservat intacte“⁶⁸.

Pentru a sublinia mai bine confuziile făcute de Tocilescu în această privință, Panu aducea numeroase exemple din lucrările istoricului muntean, cum ar fi fragmentul care urmează: „Românii trecuți în Moesia se retrăseseră în muntele Hemus și aici formară triburi amestecându-se rar cu străinii după cum zice Edrisse și necontactând niciodată căsătorii cu ei“⁶⁹.

În anul 1873, Panu devenea conferențiar al „Junimii“. Din marea temă cu titlul: *Focul, arma și unealta, luntrea, plugul, locuința, scrierea, arta, morala și știința*, Panu a fost obligat să-și aleagă ca subiect de dezbatere *Corabia* (între timp Maiorescu

⁶⁵ *Ibidem*, IX, 1874, p. 347.

⁶⁶ *Ibidem*, XI, 1875, p. 438.

⁶⁷ *Ibidem*, VIII, 1874, p. 298.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 344.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 343.

transformase luntrea în corabie). Pentru a face o bună impresie, Panu și-a comandat la Paris mai multe opere privind omul preistoric. După mărturisirile sale, în capitolul intitulat sugestiv *Debutul meu de conferențiar*⁷⁰, prelegerea a fost bine primită. Cu această ocazie, Panu ne introduce în atmosfera „Junimii“, în perioada când se țineau faimoasele conferințe: oratorul venea pregătit să vorbească liber, fără a se putea inspira din hârtii, apărând în ținută de gală, încă din timpul zilei, într-o trăsură cu coșul ridicat. Intrarea se făcea pe scări și coridoare discrete pentru a putea rămâne înconjurat de mister. De asemenea, trebuia să se încadreze în timpul destinat fără a-și scoate ceasul. Negruzzi, prin tuse, semnaliza din prima bancă momentul încheierii conferinței⁷¹. Deși această primă conferință a lui Panu nu a fost una foarte strălucită, ea a reușit să-l situeze pe tânăr în rândul conferențiarilor importanți ai „Junimii“.

Prin întreaga sa activitate de până la 1874, Panu a reușit să se facă respectat la „Junimea“, impunându-și punctul de vedere. În lipsa frunțașilor junimiști (Carp se mutase la București, din mai 1872, Maiorescu a plecat și el din Iași, iar la 1 aprilie 1874 devenise ministru), ajutat fiind și de Xenopol, Panu a propus pentru prelecțiunile populare „subiecte naționale“. Aceeași situație era întâlnită și în anul 1875, când prelecțiunile aveau următorul curs: pentru data de 9 februarie 1875, A. D. Xenopol trebuia să pregătească comunicarea cu tema *Privire teoretică*, pentru 16 februarie, P. Verusi trebuia să vorbească despre *Bizantini*, iar la 23 februarie, Panu urma să conferențieze despre *Slavi* etc.

În perioada menționată, conferențiarii făceau parte din a doua generație a „Junimii“, una modestă valoric. Reprezentanții acestei generații aveau acum ocazia de a emite teorii și de a le discuta. Panu, ca și Lambrior, nu și-a putut onora conferința programată pentru data de 23 februarie, deoarece își pregăteau plecarea la Paris cu o bursă de studii. Locul lor era luat de Vasile Burlă și Ștefan Vârgolici. Dar putem spune că până la plecarea lor în străinătate s-a produs un lucru extraordinar, o „revoluție“ în tradițiile „Junimii“.

Cele trei studii polemice menționate mai înainte reprezentau activitatea lui Panu de istoric în cadrul „Junimii“, activitate îndeplinită cu succes dacă avem în vedere erudiția lui B. P. Hasdeu. Chiar dacă era foarte tânăr și nu avea o pregătire de specialitate, Panu a fost în schimb înarmat cu logică, cu spirit critic, incisiv, făcând apel la sursele primare, iar concluziile sale, de bun simț, fiind într-o bună relație cu realitatea istorică.

Lovinescu era de părere că cele trei studii ale lui Panu ar fi trebuit adunate într-un volum pentru ca, astfel, să poată fi integrate în istoria culturală a „Junimii“, în lupta dusă împotriva „neadevărului“ cu privire la studiul istoriei naționale. Ele nu rezumă numai contribuția lui Panu, ci cuprind opiniile întregului grup junimist, cu care Panu s-a identificat în această perioadă⁷².

⁷⁰ Gheorghe Panu, *Amintiri*, vol. II, p. 114.

⁷¹ E. Lovinescu, *T. Maiorescu și contemporanii lui*, vol. II, București, Casa Școalelor, 1944, p. 53.

⁷² *Ibidem*, p. 50.

GHEORGHE PANU – L'HISTORIEN

(Résumé)

Sa participation aux séances de «Junimea» et, surtout, la publication de ses études dans les «Conversations littéraires» ont donné à Panu la chance de sortir de l'anonymat et se faire connaître en tant qu'historien. A la base des écrits du jeune Panu il y a eu principalement le désir d'éloigner les fausses idées de quelques théories concernant l'histoire des Roumains (le cas Roesler). En même temps, Panu a aussi critiqué les méthodes des historiens nationalistes, B. P. Hasdeu plus particulièrement, leur manque de sincérité vis-à-vis de notre passé.

LEONIDAS RADOS

**O PAGINĂ CONTROVERSATĂ
DIN ISTORIA BIZANTINISTICII ROMÂNE.
„DOSARUL“ NUMIRII LUI DEMOSTHENE RUSSO
LA UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI (1915)**

Într-o vreme în care evoluția bizantinisticii europene fusese înghețată de focul „marelui război“, în România specializarea înregistra un important pas înainte, prin aducerea lui Demosthene Russo la cârma studiilor universitare de profil. Numirea savantului a declanșat însă un pătrunzător cutremur, resimțit din plin pe piața intelectuală din capitală. Atragerea sa la facultatea de Filosofie și Litere s-a produs cu eforturi consistente, angrenând în conflict personalități de prim rang și dezintegrând grupări altădată unite prin afinități sufletești, raporturi de familie sau interese. Mărturie a seismului petrecut atunci stau, pe lângă publicațiile timpului, foarte interesante, unele chiar savuroase, documentele de arhivă, între care un dosar (3257/1915, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice) este dedicat exclusiv involburatului episod. Nu în ultimul rând, memoriile și corespondența întregesc în mod fericit o imagine care, adesea obturată intenționat de adepții ori adversarii lui Russo, nu și-a aflat până acum tihna restaurării.

Pentru decriptarea în condiții acceptabile a întregii scene, propunem derularea investigației conform unui chestionar care să cuprindă următoarele date și secvențe, nu neapărat în ipostaze autonome: contextul istoriografic; cadrele generale ale evoluției bizantinisticii românești și criza catedrei; personalitatea și opera lui Demosthene Russo; contracandidații (C. Litza și N. Bănescu); sprijinitorii și oponenții numirii; finalitatea episodului și direcții ale evoluțiilor ulterioare.

La cumpăna secolelor, instituțiile academice ale statului român, marcate de o anumită superficialitate, ca și calitatea mediocră a majorității corpului profesoral, s-au constituit în teme grave de dezbateră publică. N. Iorga, unul dintre intelectualii care, analizând rece situația, sesizau pericolul eminent, pusese în circulație două texte (*Opinions sincères. La vie intellectuelle des Roumains en 1899*, București, 1899, și *Opinions pernicieuses d'un mauvais patriote*, București, 1900) ce se doreau un acut semnal de alarmă în sensul celor de mai sus. În opinia savantului, universitățile, ca instituții formative de importanță națională, nu își puteau îndeplini menirea academică dacă unicul lor scop rămânea acela de a produce dascăli pentru alimentarea învățământului secundar, fără elementare sensibilități științifice ori apetit pentru cercetare. Se simțea nevoia disciplinării studiilor istorice, punerea lor în acord cu metodologia europeană în materie, fapt executat într-un ritm galopant, după modelul în care societatea, obsedată de ideea recuperării, își consumă existența.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol“, t. XLII, 2005, p. 585–602

Istoricii erau și ei expuși pericolului și unul dintre imperative va deveni aplecarea mai statornică spre baza documentară. După generația poeților, a metafizicilor, a venit rândul modestei legiuni de muncitori, a „erudiților“, nota în 1897 N. Iorga¹. Astfel, sfârșitul de secol XIX marchează triumful metodei asupra filosofiei și însușirea unor noi practici de cercetare și scriere a istoriei. Slujitorul muzei Clio tinde a nu mai fi filosof ori vizionar, ci un veritabil om de știință ce trebuie să aibă deprinderea tehnicilor și științelor auxiliare, specializându-se și profesionalizându-și metoda. Pozitivismul istoriografic de la noi, prin rezultatele sale cele mai de seamă, a micșorat mereu distanța față de realizările europene în domeniu² și, fără îndoială, faptul că cele mai notabile figuri ale domeniului istoriei au avut ocazia uceniciei în marile ateliere de erudiție occidentale a favorizat această intrare în consonanță³.

Dacă oferta istoriografică de la sfârșitul secolului XIX este cu deosebire complexă, alternând inițiative extrem de valoroase cu altele modeste, dar caracteristice perioadei, și făcând dificilă orice tentativă de restituție, școala critică, reprezentată de triada D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga, se distinge în multitudinea de nuanțe ale scrisului istoric românesc⁴. Ritmul achizițiilor și a producției istoriografice este mai rapid acum, constata un titrat istoric⁵, iar faptul se datorează și prezenței unor spirite de anvergură la conducerea instituțiilor de care depindea istoriografia, personalități ca B. P. Hasdeu și C. D. Aricescu la arhive, mai târziu I. Bianu la Biblioteca Academiei, influențând evoluția domeniului în această perioadă. De altfel, trebuie amintit proiectul generos al lui Bianu, de constituire a unui corp select de bibliotecari, cu ajutorul cărora să înfăptuiască programul sugerat anterior de Odobescu și Hasdeu și formulat în termeni clari chiar de el: organizarea și completarea fondurilor, evidența metodică și crearea instrumentelor bibliografice care să faciliteze efortul de valorificare a acestora⁶.

Istoriografia română nu a rămas insensibilă la oferta bizantinologiei de pe continent, dar nici la declinul istoriei filosofice și a afirmării unei noi istorii de tip erudit, metodic în cultura europeană⁷, în general la evoluțiile și direcțiile istoriografiei. Spre deosebire de centrele universitare din Apus, în care constituirea bizantinisticii ca domeniu distinct al științei istorice nu răspundea unor necesități stringente, dar unde

¹ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a II-a, București, 1933, p. 41. Marele istoric milita încă de pe atunci pentru un verb ales cu grijă, chiar în condițiile erudiției. Dacă până pe la 1850 istoria era estetică, scrisă frumos, dar goală, după această dată ea este invadată de metafizică, când, spune savantul, „era o dovadă de intelectualitate să storci o idee largă faptelor ce-ți cădeau în mână“, dar adevărul rămânea pe un plan secund. Odată cu vremea științelor pozitive, a fost introdusă observația exactă și controlul repetat, dar fraza devine stereotipă, capcană din care se poate scăpa numai prin organizare și stil, „care de fapt aduc frumusețea unei opere“.

² Șt. Pascu, *Gândirea istorică în Academia Română (1866-1918)*, în *Discursuri de recepție*, serie nouă, 2, București, 1975, p. 6.

³ Este deja un truism faptul că centrele educative apusene au marcat de o manieră esențială și, de cele mai multe ori, pozitivă, întregul spectru al elitelor românești. Vezi Lucian Nastasă, *Instituțiile academice și formarea elitelor moderne din spațiul românesc*, în „Xenopoliana“, IV, 1996, nr. 1-4, p. 147-155, și, de același, *Rolul universităților occidentale în europeanizarea elitelor românești (1860-1918)*, în „Xenopoliana“, VI, 1998, nr. 1-2, p. 169-181.

⁴ Noua direcție s-a exprimat alături de cea veche în volumul omagial *Prinos lui D.A. Sturdza la împlinirea celor șaptezeci de ani*, București, 1903, conferind volumului o structură compozită, semnificativă și reprezentativă pentru o radiografie a preocupărilor istoriografiei noastre la cumpăna de veac.

⁵ Al. Zub, *A scrie și a face istorie*, Iași, 1981, p. 9 și 187.

⁶ Cf. Al. Zub, *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*, Iași, Editura Junimea, 1974, p. 40. Vezi și Al. Odobescu, *Opere*, II, București, 1967, p. 424-425.

⁷ Al. Zub, *Système et empirisme dans l'historiographie critique roumaine*, în *Études d'historiographie*, București, 1985, p. 185. Vezi și Șt. Ștefănescu, *L'historiographie roumaine dans le contexte international de la fin du XIXe siècle et du début du XXe*, în AUB, istorie, 1983, XXXII, p. 77-90.

curentul pozitivist favoriza specializarea și chiar supraspecializarea⁸, în România cristalizarea domeniului avea în fapt motivații mult mai profunde decât un eventual lux istoriografic ori decât obsedanta tendință a apropierei de nivelul Occidentului. Aceste temeuri țin de însuși specificul culturii române, de faptul că spațiul românesc a suportat de-a lungul veacurilor influențe grecești diverse, de la civilizația vechii Elade și elenismul bizantin, la cel postbizantin și modern; în plus, o categorie aparte de izvoare interne, cele redactate în greacă, puteau oferi informații utile istoriei românilor.

Conferința de specialitate, apărută la 1907, transformată în 1913 în catedră, a purtat mai multe denumiri, de la „filologie bizantină” la „studii bizantine”, fiind propuse și alte titlaturi, unele cu totul neinspirate, dacă nu fanteziste. Cu variații de la an la an, suplinitorul catedrei (C. Litzica) predă un curs de istorie bizantină și, în paralel, făcea exerciții de paleografie greacă, traduceri din documente greco-române și din manuscrise grecești⁹. Ca în orice început, lucrurile nu mergeau așa cum s-ar fi dorit. Poate că dascălul nu a știut să-și prezinte în mod potrivit domeniul și materia, poate colaborarea cu studenții nu a fost acceptabilă, pe fondul lipsei de interes. Cert este că evoluția nu era favorabilă lui Litzica, chiar dacă admitem ca însăși dificultatea domeniului, atât de nou pentru învățăcei, ar fi produs criza. Conștient de „lipsa de rezultate palpabile”, după cum el însuși afirmă în *Raportul* prezentat Consiliului facultății la 11.10.1911, acesta identifică „piedica de căpetenie” de care s-a izbit, „lipsa totală de cunoștințe într-ale limbii grecești din partea studenților”, solicitând o modificare de atitudine: „dacă e vorba ca studiile grecești și bizantine să nu ajungă un fel de excrescență tradițională și inutilă [...] se impune sau suprimarea lor sau schimbarea condițiilor de viață universitară”. Antidotul acestei situații de criză ar putea fi, susține raportorul, trecerea în planul de învățământ ca materie obligatorie pentru studenții de la istorie, specializați în istoria antică ori în istoria românilor și pentru cei de la filologie, specializați în filologie română, a unui curs de greacă pe durata a doi ani de zile, propunere izvorâtă din credința că, „în situația actuală, cursul meu este, dacă nu inutil, cel puțin inutilizabil”¹⁰.

Bizantinistul avea, fără îndoială, dreptatea sa. La 6 noiembrie 1914, într-un consiliu în care se dezbătea soarta catedrei în cauză, D. Onciul ajungea la concluzia că starea respectivă se datora chiar sistemului „trifurcat” din învățământul secundar (la care trebuia renunțat, în favoarea unui „bifurcat”, adică secții de reală și umană), unde doar cei mai slabi elevi, care au ratat secțiile reală sau modernă, ajung la secția clasică, această tară fiind transmisă învățământului universitar¹¹. El propunea – și ideea a atras azeziunea colegilor – schimbarea regulamentului, în așa fel încât limbile clasice să fie obligatorii și pentru studenții de la filologie modernă ori istorie¹².

⁸ Vezi enciclopedia *Il Mondo Contemporaneo*, coordonator Nicola Trafanglia, Firenze, 1981, vol. II (*Storia d'Europa*), tom 4, fragmentul despre pozitivism, semnat de Diego Marconi, p. 1789-1812. Referiri interesante la pozitivism și la rolul său în disciplina istorică găsim și la Jerzg Topolski, *Standard and non-standard metodological principles in the development of historiography*, în volumul colectiv *Études d'historiographie*, București, 1985, p. 241-257. Vezi și P. Lacombe, *De l'histoire considérée comme science*, Paris, Hachette, 1894. Autorul unifica bunăoară cele două momente distincte ale aceleiași munci istoriografice, erudiția și istoria, într-un tot, arătând că fiecare din cele două îi este indispensabilă celeilalte (p. X).

⁹ Vezi C. Litzica, *Studii bizantine*, p. 96-104; idem, *Caracteristica epocii bizantine. Lecțiuni de deschidere a cursului de Filologie bizantină la Universitatea din București*, în CvL, 42, nr. 12, decembrie 1908, p. 623-630; idem, *Caracteristica societății bizantine. Lecția de deschidere a cursului de filologie bizantină la Universitatea din București*, în CvL, 44, nr. 1, ianuarie 1910, p. 29-37.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Asupra stadiului insuficient al predării elinei în învățământul preuniversitar vezi articolele profesorilor de specialitate: D. Evolveanu, S. Niculescu-Brăilițeanu, *Limbile clasice trebuiesc șterse din programa învățământului secundar*, în CvL, 30, 1896, nr. 11, p. 561-665, și Iuliu Valaori, *Studiul gramaticii grecești în învățământul secundar*, în CvL, 40, 1906, nr. 6-8, p. 738-743.

¹² ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 2256/1914, fila 57v.

Necesități de ordin științific, precum și presiunile făcute de însuși Litzica, ajuns director în Minister (să adăugăm faptul că el nu renunțase nici măcar la postul de director de liceu¹³, cumulând trei funcții), și, de ce nu, nemulțumirea generală făceau să se vorbească și să se inițieze demersuri pentru scoaterea la concurs a catedrei. O tentativă a avut loc la cumpăna anilor 1912-1913, când concursul se amână, pentru că nu s-a putut cădea de acord asupra titulaturii¹⁴, dar și datorită defecțiunilor din interiorul comisiei numite în acest sens¹⁵. V. Pârvan era foarte nemulțumit, și o spunea public, de faptul că transformarea conferinței în catedră s-ar fi produs special pentru C. Litzica: „Nu interesul Facultății a fost acela care a hotărât să se înființeze catedra de filologie bizantină, ci s-a avut în vedere o persoană, care se ocupa cu studiile bizantine (dl. Litzica) și care trebuia să fie recompensată – indiferent de folosul Universității – cu o situație universitară”¹⁶.

Discuțiile pentru modificarea titulaturii catedrei erau în toi, propunându-se denumiri diverse precum „studii bizantino-române“, „bizantinism“ ș.a. S-a apelat în 1913 chiar și la Parlament, organism care trebuia să dea un proiect de lege prin care să se reglementeze situația. Facultatea a propus o catedră de „filologie greacă medie și modernă“, dar parlamentarii au găsit de cuviință a legifera denumirea de „istoria civilizațiunii bizantino-române“ (sic!), o decizie criticată chiar de decanul I. Bogdan, care remarcă lipsa de obiect, câtă vreme o asemenea civilizație n-a existat vreodată.

În jurul lui C. Litzica se crease, la doar câțiva ani după instalarea sa în post, un climat profund nefavorabil, pe fondul lipsei lui de rezultate valabile pe plan științific, dar mai ales didactic. După decepția produsă de *Catalogul manuscriptelor grecești*¹⁷, apărut în 1909 sub auspiciile Academiei, completat în *Studii și schițe greco-române* (București, 1912), în loc să dea mai multă atenție muncii sale, bizantinistul se aventurase, împreună cu G. Murnu, la traducerea volumului XIII al colecției Hurmuzaki, care conținea documente grecești culese și publicate de A. Papadopoulos-Kerameus. Dacă Russo l-a criticat pentru erorile și lipsa de pricepere dovedite la alcătuirea *Catalogului*, lăudând în același timp răbdarea și curajul autorului, în ședința din 28 mai 1910 a Academiei, N. Iorga a desființat, la propriu, volumul realizat de Litzica-Murnu și a cerut înaltului for ca traducerea să nu circule în cadrul prestigioasei colecții Hurmuzaki, ci separat¹⁸.

¹³ În această calitate a și avut o dispută cu Spiru Haret, Ministrul Instrucțiunii Publice și Cultelor, legată de refuzul reînmatriculării unui elev (Popovici Șerban) pe motivul neplății taxelor. Litzica a refuzat inițial chiar să dea curs unui ordin direct al Ministrului, în acest sens, afirmând că nu va fi abătut „de la drumul său“. Cf. scrisorii către Ministru din 18 martie 1908, Biblioteca Academiei Române din București, fond Spiru Haret, cota S 33 (2)/DC.

¹⁴ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 2640/1913, filele 68 și 69.

¹⁵ Universitatea din București desemnase pe D. Onciul (președinte), N. Iorga, D. Burileanu, D. Evolceanu, iar din partea universității ieșene urmau să facă parte I. Caragiani, I. Bărbulescu și A. Philippide, dar acesta a demisionat pe motive medicale, consiliul facultății desemnând pe A. D. Xenopol ca „membru al comisiei aspiranților la catedra vacantă, de studii bizantine“ (vezi corespondența Facultăților cu Ministerul, în ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 2640/1913, filele 67, 75, 76).

¹⁶ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, fila 23.

¹⁷ Editorul împărțea materialele în „manuscripte istorice și geografice“, „cărți de școală“, „literatură“, „drept“, „teologie“, „miscelane“ și „varia“. Lucrarea beneficia de un apendice, un indice pentru corespondența numărului bibliotecii și al catalogului, un indice cronologic și unul de nume. Interesant ne pare faptul că Litzica este primul cercetător român modern, după știrea noastră, conștient de inadvertențele ortografiei numelor proprii grecești, admitând însă atât pronunția erasmică cât și cea autohtonă, simplificată.

¹⁸ Sub titlul *Scrisori și documente grecești privitoare la istoria românilor din anii 1592-1837, traduse de G. Murnu și C. Litzica*, București, 1914.

La ședința de consiliu din 6 noiembrie 1914, amintită mai sus, V. Pârvan afirma că „acum trei ani“ Litzica și Valaori se plâneau de lipsa auditorilor, așa că au fost invitați să-și predea materia în seminarul de istorie veche, dar după o lună, primul nu a mai venit la ore. Clasicistul se vedea îndreptățit a cere retrogradarea catedrei în favoarea conferinței de istoria românilor. I. Bogdan, cel care se zbătuse atâta, încă de la finele veacului XIX, pentru formarea unui specialist veritabil în bizantinistică, era mai dur în aprecieri, criticând vehement pe Litzica, în termeni care nu mai au nevoie de comentarii: „nu și-a dat osteneala să facă regulat cursurile cu care era însărcinat, nici să se distingă prin lucrări științifice; Dl. Litzica a neglijat cu totul catedra. Facultatea trebuie să găsească pe altcineva care să fie și mai bine pregătit și să aibă și mai multă râvnă pentru aceste studii, ce-i drept anevoioase, dar foarte utile“¹⁹. Decanul găsise deja un pretendent pe placul său, în persoana lui D. Russo, în contextul sporirii autorității de mare erudit a acestuia și gravelor acuzații aduse suplinitorului catedrei.

Născut în 1869 la Peristasi, în Tracia de Est (la acea vreme teritoriu sub ocupație turcă), Russo a urmat la Constantinopol cursurile așezământului educațional ce ființa pe lângă Patriarhia Ecumenică, *Megali tou Genous Scholi*. La Atena studiază filologia în cadrul Facultății de Filosofie, unde îl are ca profesor, printre alții (K. Kontos, Sp. Vasis), pe reputatul bizantinist Spyridon Lambros²⁰. Se deplasează apoi la Berlin și Leipzig, unde își susține doctoratul cu o lucrare filologică. Printr-un fericit concurs de împrejurări pentru istoriografia română, deși de la Leipzig dorea a se întoarce la Constantinopol, Demosthene Russo ajunge în 1894 în România, la invitația colegului său de studii, Constantin Rădulescu-Motru²¹. Aici este, pe rând, profesor la gimnaziul Venieri din Galați, la Liceul Francez din București, redactor la ziarul grecesc *Πάτρις* și din 1900, dată la care avea deja cetățenia română, translator la Ministerul de Externe pentru limbile greacă, germană, engleză.

Teza de doctorat, cu un subiect de istorie culturală bizantină, văzuse lumina tiparului în 1893²². Autorul căuta să dovedească faptul că trei scriitori din Gaza (Eneas, Zaharia, Procopius), deși creștini, se aflau încă sub influența gândirii, credințelor, mentalităților păgâne, situație în care se regăseau mulți alți contemporani. Russo analizează operele puse pe seama celor trei și, una din concluziile la care ajunge (cea mai importantă, altminteri), este că scrierea atribuită până atunci lui Nicolae al Methonei (secolul XII), *Combaterea învățaturii teologice a lui Procloș*, orientată împotriva neoplatonismului acestuia, nu și-ar fi avut rostul în epocă, fiind, mai degrabă, creația lui Procopius din Gaza, datând-o în secolul V d.H., când o polemică contra păgânismului ar fi avut sens. Plagiatul lui Nicolae al Methonei era demonstrat cu maturitatea cercetătorului competent, atrăgând recenzii și aprecieri favorabile din partea unor bizantiniști competenți, începând cu celebrul Karl Krumbacher²³.

¹⁹ ANIC, fond *Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, dosar 2256/1914, fila 56v.

²⁰ Cf. D. Oikonomidou, *Δημοσθένης Ρούσσοσ ο θράξ (1869-1938)*, în revista „*Αρχαίον Θρακικού λαογραφικού και γλωσσολογικού θησαυρού*“, 15, 1949, p. 255-261.

²¹ Cf. Al. Elian, *Demostene Russo. Notă bio-bibliografică*, în *CvL*, 71, 1938, p. 290-294. Rădulescu Motru îl va susține constant pe savantul naturalizat, chiar în cele mai dificile momente, riscând antipatia unor personalități ca N. Iorga sau V. Pârvan.

²² *Τρεῖς Γαζαῖοι. Συμβολαί εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας τῶν Γαζαίων* (Trei gazeeni. Contribuții la istoria filosofiei gazeenilor), Constantinopol, 1893.

²³ Primul care îi prelua opinia era L. Eisenhoffer, în *Procopius von Gaza*, Freiburg, 1897, urmat de Krumbacher, în a doua ediție (și cea mai reușită) a monumentalei sale lucrări dedicate istoriei literaturii bizantine, apoi de Christ, în ediția a IV-a din *Geschichte der griechischen Litteratur* (și în „*Byzantinische Zeitschrift*“, IV, 1895, p. 636 și V, 1896, p. 362), în vreme ce J. Dräseke îl recenza moderat (în „*Byzantinische Zeitschrift*“, VI, 1897, p. 56).

Deși primele producții sunt destinate unui public de limbă greacă²⁴, el se integrează contextului științific românesc și devine cunoscut prin preocupările privind relațiile greco-române și influența elenismului în România. În scurt timp se impune prin recenzii, note, cercetări și studii în limba română ca o autoritate în domeniu, fiind cooptat în 1910 de C. Giurescu și I. Bogdan la Comisiunea Istorică a României²⁵.

Dacă facem abstracție de recenzie²⁶ unui studiu al lui Litzica²⁷, seria contribuțiilor în limba română era deschisă, abia la 1907, prin *Studii bizantino-române. Textele eshatologice din Codex Sturdzanus și pretinsul lor bogumilism. Învățăturile lui Pseudo Neagoe*, București, 1907. Russo stabilea neveridicitatea provenienței bogumilice a unor texte publicate de Hasdeu în *Cuvinte din bătrâni* (fragmente din *Molitvelnic*, din *Dioptra* lui Filip Solitarius, din *Viața Sf. Vasile cel Nou* și din *Omiliile* lui Efrem Sirul)²⁸. În partea a doua, Russo ridică unele semne de întrebare asupra vechii scrieri românești *Învățăturile lui Neagoe*, care ar avea la bază *Katanyxis* (Umilință), scrierea unui autor din secolul X d.H., Simeon Monahul. Ajunsese la această concluzie după vizite repetate la Sf. Munte, cercetând bibliotecile mănăstirilor comunității athonite²⁹; astfel, la Sf. Dionise a aflat și a copiat o ediție grecească a *Învățăturilor*, publicând apoi în paralel fragmente din edițiile greacă și română, oferind mediului intelectual românesc un bun prilej de polemici academice³⁰.

Nici următoarea apariție editorială, *Studii și critice*, București, 1910, nu a scăpat neobservată comunității științifice³¹. Lucrarea avea mai multe subtitluri, în stilul pe care îl putem numi „Russo“, fiind de fapt o mică culegere de patru articole: *O carte asupra*

²⁴ Să le amintim doar pe cele care au legătură cu demersul nostru: *O εν Ρουμανία ελληνικός τύπος (σχεδιάσμα)*, în ziarul „Πάτρις“, din 12 decembrie 1899; *Θρήνος ανωνύμου ποιητού επί τη αλώσει της Κωνσταντινουπόλεως*, în „Πάτρις“, din 29 mai 1903; *Θρήνος επί τη αλώσει της Κωνσταντινουπόλεως*, în „Πάτρις“, din 30 iunie 1904; *Ἀρτοι μεταξωτοί*, în „Νέος Ελληνομνήμων“, 5, 1908, p. 487-488 și 6, 1909, p. 114-115; *Θρήνος περί της Κωνσταντινουπόλεως Ματθαίου Μυρέων*, în „Νέος Ελληνομνήμων“, 6, 1909, p. 495-499.

²⁵ „Cea mai frumoasă lecție de metodă – scria unul din elevii săi – dată de D. Russo rămâne însăși opera lui“, caracterizată prin respectul față de adevăr, o informație pe cât posibil desăvârșită, o prezentare limpede și concisă. Cf. Al. Elian, *op. cit.*, p. 392.

²⁶ „Manuscrisele grecești din biblioteca Academiei Române“ de Constantin Litzica (în NRR, nr. 30/1901, p. 279-283). Publicat și separat, sub titlul D. Russo, *Manuscrisele grecești din biblioteca Academiei Române. Notițe critice și paleografice*, București, Göbl, 1901.

²⁷ C. Litzica, *Manuscrisele grecești din biblioteca Academiei Române*, în AARMSI, seria II, t. 23, București, 1900 (extras).

²⁸ Demonstrând o bună cunoaștere a literaturii ecleziastice, fapt destul de rar chiar printre specialiștii în studiile bizantine, Russo considera că scrierile nu intră în categoria în care le integrase Hasdeu, neputând fi incluse nici măcar în seria celor ortodoxe adaptate de bogumili, câtă vreme ei nu acceptau trei elemente principale, prezente în fragmentele lui Hasdeu (învierea trupului, sfinții și crucea).

²⁹ Vezi Michel Lascaris, *Démosthène Russo (1869-1938). Ses recherches sur les rapports gréco-roumains à l'époque byzantine et phanariote*, extras din revista „Νέου Κρότος“, II, 1938, p. 1384.

³⁰ Lucrarea s-a bucurat de aprecierile favorabile ale lui Sextil Pușcariu („Deutsche Literatur-Zeitung“, 29, 1908), S. Petrides („Echos d'Orient“, X, 1907, p. 317-318) și O. Densușianu („Viața Nouă“, III, 1907, p. 257). Acesta din urmă considera că studiul lui Russo era „una din cele mai de valoare lucrări ce au apărut de câțiva vreme în domeniul vechii noastre literaturi“, iar S. Petrides, referindu-se la demonstrația asupra textelor presupuse bogumilice, credea că aceasta nu admite nici o replică. În special ideile referitoare la *Învățăturile* au fost criticate de N. I. Apostolescu (în „Literatura și arta română“, XI, 1907, p. 423) și de Stoian Romansky, un tânăr cercetător bulgar (în *XIII Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache zu Leipzig*, 1908). De menționat că Russo răspunde acestora din urmă (*O carte nouă asupra Învățăturilor lui Pseudo-Neagoe și Răspuns unui critic nepregătit*, în CvL, 42/1908, nr. 2, p. 63-78 și 253-263), demontând punct cu punct critica formulată. În polemică a intervenit și Mario Roques („Romania“, 40, 1911, p. 143) indicând ca adevărate opiniile lui Russo, dar și N. Iorga, care, alături de alții, a respins vehement demonstrația elenistului.

³¹ Vezi „Viața Românească“, VI, 1911, februarie, p. 291-292, apoi Mario Roques („Romania“, 40, 1911, p. 143-144) și N. G. Politis („Λογογραφία“, 2/1910, p. 709-716).

Învățăturilor lui Neagoe Basarab; Răspuns unui critic; Cărți de bună cuviință; Un catalog de manuscrise grecești. Primele două reprezintă răspunsuri la criticele formulate de Stoian Romansky și N. I. Apostolescu (vezi la subsol), al treilea este o cercetare asupra *Hristoitei*, tradusă în limbile sârbă, română, bulgară după un prototip grecesc, pe care îl consideră însă, la rândul-i, o traducere din Erasm (*De civilitate*)³², în vreme ce ultimul este o critică, dură pe alocuri, dar constructivă, a *Catalogului manuscriselor grecești* proaspăt publicat de C. Litzica, aducându-și propriile contribuții și indicând modalitatea corectă de alcătuire a unui asemenea instrument³³.

O broșură „de popularizare“, adresată și „doamnelor culte“, *Din corespondența Doamnei Ana Racoviță 1708-1709* (București, 1911)³⁴, învenina din nou apele repezi ale științelor filologice și istorice din România³⁵. Cu prilejul unei vizite în capitala Greciei, Demosthene Russo descoperise o colecție de scrisori grecești din secolele XVII-XVIII, încă inedite, corespondență a domnilor și marilor boieri din Principate, în mare parte autografe³⁶. Publicând doar două dintre acestea, editorul își exprima dorința de a da o ediție completă (se pare că deja convinsese membrii Comisiei Istorice a României de utilitatea demersului), cu textele traduse în română, considerând că scrisorile, nefiind destinate publicității, dezvăluie secrete ale politicii domnilor, intrigile și rivalitățile de la Constantinopol, fiind de o importanță copleșitoare pentru deciptarea mediului cultural, a mentalităților și a vieții de zi cu zi a acelor vremuri.

Totuși, studiul cel mai bine întocmit, un important instrument de lucru util bizantinisticii și domeniului istoriei medievale, perfect valabil și astăzi, care a atârnat greu în promovarea lui Russo în fotoliul de profesor universitar, a fost *Critica textelor și tehnica edițiilor*³⁷. De altfel, încă din 1910, Comisia Istorică a României insistase ca eruditul elenist să alcătuiască un manual pentru îndrumarea celor preocupați de problemele tehnicii edițiilor și a criticii textelor. Rezultatul a fost unul peste așteptări³⁸, exemplificând prin texte din literatura greacă clasică, bizantină și veche românească, Russo reușise, prin acest veritabil manual de metodă, să-și convingă laolaltă adepții și criticii, nivelându-și drumul spre râvnita catedră universitară.

Aceleași calitative ar trebui acordate și broșurii *Elenismul în România* (București, 1912), schiță a lucrării mereu în pregătire, pe care savantul o considera capitală, dar care nu a văzut niciodată lumina tiparului, deși exista din 1935 și un contract cu editura Fundației Regale. Beneficiind, ca toate studiile lui Russo, cercetător de o „probitate științifică legendară“³⁹, de o bună documentare, dar și de moderație

³² Opinia lui Russo a fost preluată de K. Dieterich (*Die Osteuropäischen Literaturen...*, Tübingen, 1911, p. 101 și 176), cercetător prezent în paginile revistei „Byzantinische Zeitschrift“ și interesat de spațiul sud-est european, de elementele comune din cultura și din literatura popoarelor acestei zone.

³³ Vezi Michel Lascaris, *op. cit.*, p. 2.

³⁴ Publicată inițial în CvL, XLV, 1911, p. 62-70.

³⁵ Această lucrare a generat o adevărată polemică, o serie de răspunsuri la critica celuilalt, pe alocuri cu accente grave, între Nerva Hodoș și autor (vezi recenzie lui Nerva Hodoș în „Căminul nostru“, 1, 1911, p. 282-284; Demosthene Russo, *Un răspuns datorat d-lui Nerva Hodoș*, în NRR, XI, 1911, nr. 8, p. 140-141; Nerva Hodoș, *Cazul Russo*, în NRR, XI, 1912, nr. 12, p. 189; Demosthene Russo, *Întâmpinare d-lui Nerva Hodoș*, în NRR, XI, 1912, nr. 13, p. 204-205; Nerva Hodoș, *Pro domo*, în NRR, XI, 1912, nr. 15, p. 237).

³⁶ În număr de 212 și formând un codex, acestea se aflau în posesia lui I. Rallis.

³⁷ Extras din „Buletinul Comisiunii Istorice a României“, vol. 1, București, 1912.

³⁸ Chiar N. Iorga, inamicul de mai târziu, lăuda această importantă contribuție la fundamentarea domeniului și afirma că în scrierea lui Russo „e multă erudiție și varietate de cunoștințe, multe sfaturi bune, multă râvnă pentru perfecțiune“ (Vezi *Neamul românesc literar*, 1912, p. 512).

³⁹ Cf. Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Iluminismul neogrecesc și cultura română (Etapela studiilor neogrecești în România)*, în „Viața Românească“, I, 1994, nr. 1, p. 61-66.

(însuși Iorga admitând, atât înainte cât și după dispariția autorului, că este „obiectivă și civilizată”⁴⁰), lucrarea subliniază însemnătatea și necesitatea studiilor bizantine și, în general, a celor de limbă greacă, pentru intelectualitatea română, autorul oferind și un excurs asupra influențelor bizantine și fanariote în cultura autohtonă.

Erorile comise de C. Litzica în lucrările publicate, impresia că nu stăpânește bine instrumentele și, nu în ultimul rând, lipsa de rezultate în activitatea didactică a acestuia, au condus, așa cum am amintit mai sus, la opinia generală că este nevoie de o schimbare în predarea bizantinisticii la universitatea bucureșteană. I. Bogdan, după ce îl sprijinise înainte, plin de încredere, pe G. Murnu, tânăra speranță în domeniu care „trădase”, trecând la istoria antică, îl dorea acum pe Demosthene Russo la cârma studiilor de profil.

Cert este că în primii ani ai deceniului doi Russo își întetise tirul asupra lui Litzica, considerându-l mai mult un diletant; avem motive serioase să credem că aceasta se datora și faptului că râvnea să ia locul autorului *Catalogului manuscriptelor grecești* în fotoliul universitar și, cu siguranță, nu era străin de preferința vicepreședintelui Academiei (totodată decanul facultății de Litere) față de persoana sa. De altfel, încă în 1913 Russo redactase un articol bine primit de public (*Filologia greacă medie și modernă la Universitatea din București*)⁴¹, în care milita pentru modificarea titlaturii catedrei, din „studii bizantine” în „filologie greacă medie și modernă” (repetând opinia sa expusă un an mai devreme, în *Elenizmul în România*), aducând argumente din spațiul german, francez și britanic⁴². Titularul catedrei ar trebui să facă știință, spune Russo, „nu studii de diletant”, dar aceasta este dificil „recurgând la manuale de a doua mână și la articole din dicționare enciclopedice” (aluzie transparentă la C. Litzica). Soluția trebuie să fie una radicală: „diletantismul unui specialist universitar trebuie îndepărtat de la universitate”, deoarece „casa muzelor nu trebuie transformată în casă de specialiști incompetenți”, dar este nevoie și de focalizarea eforturilor didactice și de cercetare pe un singur domeniu, căci un singur om nu poate face știință performantă predând limba și literatura bizantină, istoria și arta, cursuri ținute la Paris de trei profesori (Psichari, Diehl și Millet).

El trăgea concluzia că limba și influențele bizantine nu se pot despărți de limba și influențele neogrecești, mai ales în România, care constituie un caz cu totul special. În același articol programatic, Russo expune viziunea sa asupra metodelor de predare și a materiei ce ar trebui studiată⁴³ la catedra de filologie greacă medie și modernă, ale cărei cursuri ar trebui audiate de studenții de la clasice, teologie, literatură română și, evident, istorie, căci toți au de câștigat din domeniul bizantinisticii.

În 1913-1914, în contextul schimbărilor preconizate pentru catedră, conflictul între cei doi ajunsese la apogeu. Savantul grec publică un articol în care Litzica este practic desființat ca om de știință, fiindu-i negate chiar calitățile recunoscute până atunci. Toate lucrările îi sunt aspru amendate⁴⁴, iar întreaga muncă de pionierat a conferențiarului este anulată. Din munca lui Litzica, scrie D. Russo, „eu nu văd decât un

⁴⁰ N. Iorga, *Drum drept*, I, 1913, p. 62 și, de același, *Un om, o metodă și o școală*, București, 1940, p. 19.

⁴¹ Apărut în NRR, XIII, 17/1913, p. 254-256.

⁴² Facultatea de Litere a Universității din București își însușea opinia lui Russo, cerând Ministerului, așa cum am văzut mai sus, modificarea titlaturii catedrei.

⁴³ La cursuri și seminarii ar trebui să se studieze limba greacă, literatura bizantină și influențele sale asupra celei românești, teoria criticii și interpretării textelor, paleografia, legăturile între instituțiile bizantine și cele românești, dar să se facă și comentarii din autori bizantini și interpretări de cărți liturgice.

⁴⁴ Insistă asupra greșelilor majore, abundente în traduceri din volumul XIII Hurmuzaki și din *Studii și schițe greco-române*, unde scrisorile lui Alexandru Exaporitul erau puse pe seama lui Nicolae Mavrocordat și, pe deasupra, mai erau considerate și inedite, când fuseseră publicate în 1879.

singur folos: activitatea lui poate servi ca un exemplu la ce rezultate nule poate să ajungă un cercetător cu o totală lipsă de pregătire și de pricepere⁴⁵.

Calea era netezită acum, deși prin manevre exagerate, pe care eu însumi simt nevoia să le dezaprob. Litzica însă aparținea trecutului, nu mai făcea față noilor exigențe ale bizantinisticii, specializare parțial fundamentată în România. Era nevoie de un suflu nou, și acesta a venit prin ocuparea postului mult râvnit de la catedra de bizantinistică de către vehementul critic. În apărarea suplinitorului intervenise, chiar dacă tardiv, însuși N. Iorga, unul din foștii critici. La ședința din 27 mai 1915 a Consiliului Facultății, marele istoric explica ineficiența dovedită de acesta prin boala ce l-a ținut multă vreme inactiv și prin calitatea de suplinitor, care nu-i permitea inițiative ferme la catedră. „În orice caz – scria N. Iorga – trebuie să reprobăm violențele arătate de d. Russo contra d-lui Litzica în scrierile asupra lucrărilor acestuia”⁴⁶.

Faima câștigată prin lucrări de fină erudiție⁴⁷ și sprijinul lui I. Bogdan au făcut să fie numit în 1915 titularul catedrei de filologie bizantină⁴⁸, post ocupat fără concurs, pe baza publicării vacanței catedrei în Monitorul Oficial nr. 38 din 18 mai 1915 și a unui raport de propunere⁴⁹ semnat de profesorii I. Bogdan, C. Rădulescu-Motru, M. Dragomirescu, Ov. Densușianu, S. Mândrescu, D. N. Burileanu, D. Evolceanu, Ch. Drouhet, G. Murnu, R. Ortiz și C. Dumitrescu-Iași⁵⁰, așa cum stipula articolul 81 din Legea Instrucțiunii Publice (o prevedere utilizată excesiv până atunci), care permitea savanților de prestigiu, cu opere de largă respirație, să fie numiți în posturi universitare fără formalitățile unui concurs. Cum se arată în raport, semnatarii îl considerau pe Russo omul potrivit din mai multe motive. În primul rând, lucrările sale, structurate după o „metodă severă”, analizau legăturile între cultura greacă și cea română. Apoi, călătoriile în Orient, unde cercetează biblioteci aproape inaccesibile studioșilor români, demonstrează dedicația savantului, care pune în circulație, adesea în premieră, diverse izvoare grecești utile cercetării românești. În același timp, ca o garanție a actului lor, aminteau că de la Russo se așteaptă o ediție a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, alta care să cuprindă scrierile lui Daponte și una care să ofere cercetătorilor interesați posibilitatea studierii celor 212 scrisori aflate în posesia lui I. Rallis. Oricum, o ediție deja considerată

⁴⁵ D. Russo, *Datoria critice și bilanțul unei activități științifice*, în NRR, XV, nr. 9/1914, p. 129-136.

⁴⁶ Vezi ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, fila 18 și urm.

⁴⁷ Ultima publicație înainte de ocuparea postului a fost *Cronica Ghiculeștilor. Un nou letopiseț al Moldovei (1695-1754)*, extras din „Buletinul Comisiunii Istorice a României”, vol. II, București, 1915. *Cronica*, descoperită în mica bibliotecă a Metohului Sf. Mormânt din Constantinopol, pare scrisă de un intim al domnilor Grigore și Matei Ghica, căci mare parte din evenimente sunt relatate ca martor ocular. În studiul său destul de concis, Russo analizează importanța acestei scrieri grecești și ne oferă chiar câteva fragmente însoțite de necesara traducere.

⁴⁸ Este numit profesor la 5 noiembrie cu adresa nr. 103544/1915, decretul regal nr. 2424/4.11.1915.

⁴⁹ Redăm aici ultimul paragraf al raportului, revelator, credem noi, pentru prestigiul învățatului: „Cu această convingere și cu încredințarea că domnul D. Russo, care pe lângă calitățile înșirate până aici mai este și un perfect cunoscător al limbii grecești de astăzi, literare și populare și cunoaște bine și limba turcească, este în momentul de față singurul învățat care promite să îndeplinească speranțele puse de facultatea noastră la înființarea catedrei de filologie bizantină sau de filologie greacă medie și modernă cum preferă să-i zică d-sa, subsemnatii propunem colegilor noștri din facultate și membrilor senatului universitar să-l recomande Onor. Minister al Instrucțiunii spre a fi numit profesor titular la catedra vacantă de «istoria civilizației bizantino-române», conform art. 81 din legea învățământului secundar și superior” (Vezi ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, filele 38-41. Raportul este reprodus și în C.C. Giurescu, *D. Russo*, extras din RIR, VIII/1938, București, 1939).

⁵⁰ Acesta din urmă a ținut să se delimiteze oarecum de inițiativa celorlalți, constituind într-un fel de grup de presiune, menționând, înainte de semnătură: „aderez la propunerea colegilor mei”.

excelentă, a *Cronicii Ghiculeștilor*, se afla sub tipar – afirmau susținătorii savantului grec –, urmând a apărea în cursul anului 1915⁵¹.

Prin această propunere începea una din cele mai interesante pagini de istorie universitară și, totodată, de istorie a bizantinisticii. În primul rând, pentru că personalitatea lui Russo era deja bine conturată, fiind sprijinit de nume sonore de pe scena cultural-științifică a României, bucurându-se totodată de o bună imagine printre savanții din Grecia. Apoi, numărul personajelor de primă mărime (N. Iorga, I. Bogdan, V. Pârvan, C. Rădulescu-Motru, D. Onciul, etc.), a instituțiilor și serviciilor implicate în acest „scandal” (Facultatea de Filosofie și Litere, Senatul Universității, Rectoratul, Ministerul) au făcut ca episodul să ia o amploare nebanuită și să producă reacții diverse și, cu siguranță, neașteptate.

Propunerea semnată de cei zece profesori de la Facultatea de Filosofie și Litere era urmată de o întâlnire a Consiliului facultății, la 27 mai 1915. În ședință V. Pârvan se arăta nemulțumit de rezultatele de până atunci ale lui C. Litzica, cum am văzut mai sus, încercând să-și convingă colegii de oportunitatea retrogradării catedrei la rang de conferință, opunându-se numirii lui Russo pentru că, spunea el, savantul discutat avea opinii periculoase, în maniera „propagandei pelenice”, asupra rolului elenismului în istorie, suspectându-l că va crea la București o altă școală, total diferită de a colegilor săi de la facultate⁵². Mărturisim că nu am înțeles poziția lui V. Pârvan, inexplicabilă chiar și pentru perioada respectivă. Istoricul trimitea la afirmațiile lui Russo din *Elenismul în România*, referitoare la influențele bizantine asupra Renașterii italiene, idei care ar fi puternic combătute în comunitatea științifică. Astăzi chiar și unele manuale trimit la rolul pozitiv jucat, în amurgul imperiului, de cărturarii bizantini, prezenți într-un număr mare în spațiul italian. Interesant este că aceste idei erau un bun comun al lumii savante, chiar la finele secolului XIX, și spiritul ascuțit al lui V. Pârvan ar fi trebuit să o știe, când monștri sacri ai bizantinologiei, precum germanii Krumbacher, Heisenberg, Gelzer, ori francezul Schlumberger – să ne rezumăm la aceștia – susțineau, în lucrările lor, importanța culturii bizantine în contextul Renașterii.

Vasile Pârvan a avut în parte instrumentele necesare domeniului bizantinisticii, dar nu a activat în domeniu, alegând studiile clasice. La Jena, unde a ajuns urmând sfatul lui I. Bogdan, a studiat cu bizantinologul Heinrich Gelzer, pe care îl va evoca cu deosebită căldură mai târziu⁵³. Cum însuși Pârvan afirma, cunoștea bine studiile despre Bizanț ale profesorului, preluând de la acesta forma simplă în expunere și critica severă a izvoarelor. Ar fi de amintit și inițiativa sa de reexcerptare a izvoarelor „literare și monumentale” cu privire la Europa de Sud-Est, pentru perioada 1000 î.Chr – 1000 d.Chr, inițiativă fără sorti de izbândă, căci factorii de răspundere erau cu totul indiferenți⁵⁴. Parțial, elementele proiectului aveau să se regăsească însă în ideea acelui Institut de studii pentru Europa sud-orientală, înființat în 1913, la insistențele lui N. Iorga. Astfel, eroarea genialului clasicist ne apare cu atât mai gravă, dar, din păcate, nu era singulară în epocă.

Răspunsul la ineptia, științific formulată, e drept, a lui Pârvan, venea de la un personaj din afara sferei filologico-istorice, C. Rădulescu-Motru, care o considera o

⁵¹ Ea a fost publicată postum de cei doi nepoți, care nu au făcut decât intervenții minore în text, dovadă a muncii serioase depuse de Russo dar și a acribiei și prudenței sale exagerate.

⁵² ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, filele 51-52.

⁵³ V. Pârvan, *Un mare învățat: Heinrich Gelzer*, în „Neamul Românesc”, III, 1908, nr. 2, p. 20-21. Vezi și Al. Zub, *Vasile Pârvan 1882-1927. Bio-bibliografie*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1975.

⁵⁴ Cf. Al. Zub, *op. cit.*, p. 183-184.

simplă „insinuațiune“. Faptul făcea ca savanta gafă să ia amploare, punându-și autorul, altminteri respectat pentru larga sa cultură și pentru stilul desăvârșit, într-o poziție penibilă. Ne îndoiim totuși de paternitatea intervenției lui C. Rădulescu Motru, care trădează unele cunoștințe de specialitate. Adăugând și faptul că ea este o completare ulterioară ședinței („copiate întocmai după notele mele personale“), cutumă des uzitată, ne face să credem că însuși Russo a fost consultat de statornicul său prieten înainte de a așterne pe hârtie acele rânduri.

Cu aceeași ocazie, N. Iorga citea și el o declarație plină de interogații și artificii retorice⁵⁵, destul de greu de urmărit, la finalul căreia admitea că nu are „nimic contra d-lui Russo“, dar solicita ferm prezența acestuia la concurs. D. Onciul, insistând asupra faptului că respectiva catedră se afla, cum îi arăta și numele („istoria civilizațiunii bizantino-române“), pe lângă secția de istorie și nu de filologie, considera inadmisibil ca o asemenea propunere să fie funcțională fără a beneficia de suportul, deocamdată inexistent, al istoricilor (D. Onciul, N. Iorga, V. Pârvan).

La toate aceste contestații, replica a venit din partea decanului I. Bogdan, care, după ce explica poziția Facultății față de amintitul articol 81 (se declara pentru modificarea, nu anularea acestuia), ataca dur realizările lui Litzica (altminteri „bărbat foarte inteligent și cu mult talent la vorbă“) și refuza să vadă în N. Bănescu altceva decât un tânăr care „abia și-a trecut doctoratul [...] fără vreun merit deosebit“⁵⁶.

Oricum, Consiliul a avizat favorabil propunerea lui Russo (10 din cei 17 profesori), chiar dacă pozițiile ambelor tabere rămăseseră neschimbate, formalitățile cerând convocarea unei Ședințe comune a Senatului Universității și a Consiliului Facultății de Filosofie și Litere, programată pentru 6 iunie⁵⁷. Aici rezultatul votului final a fost mai concludent: 17 voturi pentru (în frunte cu rectorul Th. Ionescu) și doar unul împotriva (V. Pârvan)⁵⁸. C. Rădulescu-Motru se folosea de prilej pentru a explica lipsa de colaborare cu N. Iorga prin „temperamentul prea subiectiv și schimbător“ al acestuia, pronunțându-se pentru soluții care să evite „crearea unor dinastii de catedră“. Văzându-se ignorați, V. Pârvan și D. Onciul redactează întâmpinări către Minister, respectiv Rectorat, declarându-se împotriva numirii lui Russo fără concurs. Dacă ultimul era nesatisfăcut doar de maniera în care s-a făcut propunerea (fără consultarea istoricilor), nemulțumirea lui Pârvan (dovedită și prin scurt-circuitarea sistemului, evitând Decanatul și Rectoratul) este orientată pe mai multe registre⁵⁹.

⁵⁵ Se întreba dacă este oportun ca facultatea să mai recurgă la articolul 81, câtă vreme militase ea însăși pentru anularea acestuia din lege, dacă se pot elimina de la concurs foști studenți eminenți ai aceleiași instituții (aluzie la N. Bănescu și C. Litzica), dacă publicațiile lui Russo pot demonstra abilități și „cunoștințe“ în domeniul istoriei și artei bizantine și, în fine, dacă poate fi admisă o recomandare ce se dorea „pe baze științifice“, fără a avea „în rândul întâi“ iscălitura singurului specialist (el însuși) care are lucrări în domeniul bizantinologiei.

⁵⁶ Vezi ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, filele 18-21 r.-v.

⁵⁷ N. Iorga adresase Rectoratului, în seara de 5 iunie, o „opinie separată“, clarificându-și poziția asupra controversatei propuneri de numire (ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, filele 18-21). I. Bogdan adresa și el, pe 23 iunie 1915, Ministerului o întâmpinare în care răspundea punct cu punct inițiativei lui Iorga (ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, filele 11-13).

⁵⁸ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, filele 3-4 r.-v. I. Bianu, care îl anunțase pe Pârvan că se va pronunța împotriva, a plecat intempestiv de la ședință, înainte de supunerea la vot, iar N. Iorga și D. Onciul, și ei adversari ai numirii, nu s-au prezentat.

⁵⁹ În primul rând, el crede că transformarea conferinței în catedră s-a făcut pentru a-i da satisfacție lui Litzica, insistând pentru revenirea la statutul de conferință, căci că nu ar fi nevoie de „leafa a 12 învățători“ pentru a premia modestele rezultate de până atunci. Pentru retrogradarea catedrei, aducea argumente destul de valabile în contextul sistemului trifurcat, referindu-se la studenți, susținând că „la studiile grele de bizantinologie ei pot perfect refuza să ia parte, căci nu înțeleg nimic din ele“, pe când frecvența ar fi

Anunțat de N. Iorga cu privire la posibilitatea numirii fără concurs a lui D. Russo, tânărul N. Bănescu, pe atunci concentrat la regimentul său din Târgoviște ca ofițer în rezervă, a expediat un protest la Minister, considerând că propunerea este nulă *de facto*, câtă vreme unicul savant cu certe competențe în domeniu, N. Iorga, s-a pronunțat împotriva. Afectat de evoluția lucrurilor, dar nu dezarmat, N. Bănescu solicita prezentarea la concurs a candidaților, ca mijlocul cel mai fericit de recrutare a profesorilor, „mai folositor pentru Universitate și mai încurajator pentru munca onestă a celor harnici”⁶⁰ și anexa propriul *Memoriu de titluri și lucrări*.

Urmase liceul „Sf. Sava” din capitală și apoi Facultatea de Litere și Filosofie a Universității bucureștene, beneficiind, în formarea sa, de îndrumători de calibru, precum B. P. Hasdeu, Gr. Tocilescu, O. Densușianu, D. Onciul și, evident, mentorul său, Nicolae Iorga⁶¹. După absolvire a urmat cariera didactică în capitală, ca profesor de franceză, apoi inspector școlar și chiar director. A urmat apoi o specializare la München (1910-1912) lucrând, conform propriilor spuse, vreme de cinci semestre, cu profesorii Otto Crusius, Paul Wolters, Pöhlmann, Streitberg și, mai ales, cu idolul său și profesorul de specialitate August Heisenberg⁶², urmașul lui Krumbacher la conducerea celebrului *Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie*, aprofundând limba și literatura greacă, istoria antică, gramatica greacă comparată, arta și literatura bizantine⁶³. A trecut examenul de doctorat având ca specializare principală ciclul studiilor bizantine (coordonator August Heisenberg), iar ca specialitate secundară filologia clasică (coordonator Otto Crusius) și arheologia (coordonator Paul Wolters), pentru ca în 1914 să primească titlul de doctor *magna cum laude*, cu o teză rămasă până astăzi etalon, despre viitorul în greaca bizantină și modernă⁶⁴.

obligatorie în cazul conferinței. „S-a cheltuit mult spre a nu se face nimic, în loc de a se cheltui puțin făcându-se mult”, remarcă iritat clasicistul, declarându-se contra propunerii, „atât principal cât și personal”. Minimalizează importanța scrierilor lui Russo, care, deși „foarte solide”, ar fi prea puține și prea de detaliu pentru o numire pe baza articolului 81, acuzând totodată pe I. Bogdan că „a umflat” numărul contribuțiilor, prin inserarea unor articole de ziar. Cum probabil Pârvan nu citise încă acea completare a lui Rădulescu-Motru, el repetă gafa savantă, acuzându-l pe Russo de „mentalitate eleno-centrică, neștiințifică, de exagerare a importanței bizantinismului ca factor cultural european” și conchide că cel propus nu are, exceptând teza de doctorat, alte contribuții în domeniul catedrei (istorie culturală bizantină) ci doar în sfera filologiei (ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, filele 22-25 r.-v.). Nu cred că ar trebui uitată din această ecuație experiența terifiantă a lui Pârvan care, la 1914, în congresul Ligii Culturale al cărui președinte era, a fost denunțat ca trădător de neam, ajungând să fie agresat în plină stradă. Interpretările sale (expuse în *Părerile unui trădător de neam*) aveau să clarifice oarecum evenimentul, dar urmările directe asupra universului mental al tânărului profesor nu puteau fi ușor înlăturate. Probabil episodul explică în parte excesul de zel în catalogarea opiniilor lui Russo asupra rolului elenismului ca „periculoase”.

⁶⁰ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, fila 15 r.-v.

⁶¹ Cf. *Le 90^e anniversaire du professeur Nicolas Bănescu*, în RESEE, VII, 1969, nr. 1, p. 5-7. Vezi și Gh. Cronț, *Nicolae Bănescu și progresul studiilor bizantine în România*, prefață la volumul Nicolae Bănescu, *Chipuri din istoria Bizanțului*, București, Albatros, 1971, p. 5-12. De asemenea, Pavel Cherescu, *Însemnări. Bizantinologul român Nicolae Bănescu (1878-1971). Viața și opera*, în MO, XL, 1988, nr. 4, p. 102-112, și Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române, 1866-1999. Dicționar*, București, Editura Academiei Române, 1999, p. 55.

⁶² Îi va dedica profesorului o conferință la Institutul Sud-Est European în februarie 1931, aducându-și tributul de recunoștință, publicând textul în RHSEE, VIII, p. 65-78.

⁶³ *Memoriu de titlu și lucrări*, prezentat Ministerului Instrucției și Cultelor, pentru concursul catedrei de profil a Facultății de Litere din București (ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, fila 27).

⁶⁴ Vezi Al. Elian, *op. cit.*, p. 67, precum și Stelian Brezeanu, *Bizantinistul Nicolae Bănescu (100 de ani de la naștere)*, în RdI, 31, 1978, nr. 12, p. 2221-2233.

Relația specială cu N. Iorga⁶⁵, al cărui fidel discipol a rămas⁶⁶ și care îl aștepta „tobă de carte“ de la München⁶⁷ precum și meritele sale deosebite îl îndreptăteau să spere la ocuparea unei catedre de bizantinistică în învățământul superior, deoarece Litzica era tot mai dur criticat și se întrededea îndepărtarea lui de la universitate. Mai mult, el se orientase conștient spre acest domeniu, cu scopul expres de a accede la o poziție universitară⁶⁸. A fost preferat însă Demosthene Russo, considerat mai stăpân, în sens pozitivist, pe instrumentele disciplinei. Era doar o amânare, pentru că în 1919, cu sprijinul lui N. Iorga, era numit profesor de bizantinistică la Universitatea de la Cluj; ca o ironie a sorții, în 1938, la moartea fostului adversar, s-a întors la București, cu același ajutor, pe postul la care râvnise atât de mult⁶⁹.

Având în vedere condițiile acelor vremuri, lucrările din crâmpieul de timp de până la 1918 nu sunt deloc puține, chiar dacă savantul se va afirma plenar abia după primul război mondial⁷⁰. El se apropia către bizantinistica propriu-zisă, publicând texte bizantine și poeme în greaca vulgară, aflându-se totodată în permanentă legătură cu profesioniștii ai domeniului din Grecia, ca Amantos, Koukoules, Soteriou și alții⁷¹ sau din Germania, cu reviste de specialitate din întreaga Europă, precum „Byzantinische Zeitschrift“ (unde fusese numit, la 1915, recenzent pentru România), ori „Βυζαντις“.

Preocupările filologice și de istorie a literaturii bizantine și postbizantine fac dominantă acelor ani, urmare a studiilor germane, orientate precumpănitor spre latura filologică a bizantinisticii. Prima contribuție de specialitate, *Acte grecești privitoare la țerile române* (în „Neamul Românesc Literar“, III, 1911, p. 360-366, 388-396), este o traducere a documentelor culese de la mănăstirile din Meteora, Thesalia și publicate de N. A. Bees (în „Βυζαντις“, I, 1909, fasc. 2-3, p. 191-331). Apreciind calitatea traducerilor, N. Iorga apelase la acestea într-o comunicare făcută la Academia Română, cu privire la fundațiile domnitorilor români în Epir⁷².

Următoarea publicație, *Quelques morceaux inédits d'Andréas Libadénos* (în „Βυζαντις“, II, 1912, 3-4, p. 358-395), era un aport important la cunoașterea istoriei

⁶⁵ Bănescu se număra între colaboratorii revistei „Sămănătorul“, de la conducerea căreia Iorga a demisionat la 1906. În 1905 Iorga era invitat de N. Bănescu, pe atunci profesor la Craiova, să țină o conferință acolo și a acceptat fără probleme. În virtutea acestor raporturi amiabile, marele istoric intervenea, la 1 mai 1908, pe lângă Bănescu, numit director al Gimnaziului „D. Cantemir“ din capitală, pentru alegerea domnișoarei Lucreția Ionescu ca învățătoare. Șase ani mai târziu, același N. Bănescu, de data aceasta director de studii la Liceul Mănăstirea Dealu, era rugat să protejeze doi elevi fără posibilități materiale („niște sărăcuți“). Vezi N. Iorga, *Correspondență*, vol. I, București, Editura Minerva, 1984, p. 97 și 99.

⁶⁶ Vezi Virgil Cândea, *Un mare discipol al lui Iorga*, în „Academica“, 4, 1994, nr. 4, p. 23, și Nicolae-Șerban Tanașoca, *Balcanologi și bizantiniști români*, p. 98.

⁶⁷ Cf. N. Iorga, *Correspondență*, vol. I, p. 98, scrisoarea de la Iorga către Bănescu, datată 16 iunie 1911, Vălenii de Munte.

⁶⁸ El însuși afirma, la 15 iunie 1915, că s-a îndreptat spre specializarea în bizantinistică în speranța ocupării, la un moment dat, a catedrei de bizantinistică ce urma a fi scoasă la concurs (cf. adresei către Ministru, în ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, fila 15).

⁶⁹ În 1938, la vestea dispariției savantului de origine greacă, Bănescu îi scria lui Iorga, cerându-i intervenția pentru transferarea la catedra vacantă. Într-o scrisoare (din 20 noiembrie 1948) în care îl sfătuia să aibă răbdare, pentru că „acum e haos“, protectorul său îi promitea că va intermedia pe lângă Minister, dar că în caz de nereușită, îi va cere detașarea „ca subdirector al Institutului de Bizantinologie“. Iorga a expediat ministrului Armand Călinescu misiva în care Bănescu solicita transferul, iar răspunsul a fost unul pozitiv, căci la 26 noiembrie 1938, ministrul nota: „catedra de bizantinologie fiind liberă, se va ocupa prin transferare. Comisia de transferare va fi prezidată de N. Iorga. D-l Bănescu va putea cere transferarea“. Vezi N. Iorga, *Correspondență*, vol. I, p. 101.

⁷⁰ Vezi Al. Elian, *Die Byzantinischen Studien in Rumänien*, p. 65-67.

⁷¹ Cf. M. S. Theocharis, L. Hurmuziadi, *Les 90 ans du Nicolas Banescu. Un champion de l'amitié roumano-greque*, în BS, 9, 1969, nr. 2, p. 488.

⁷² N. Iorga, *Fundațiile domnitorilor români în Epir*, în AARMSI, t. XXXVII, 1909-1910, p. 881-916.

Imperiului de Trapezunt, completând datele oferite, cu decenii în urmă, de Fallmerayer. Ea s-a bucurat de o recenzie favorabilă în „Vizantijskij Vremennik“ (XX, 1913, p. 111) și de o alta, elogioasă, din partea profesorului său, August Heisenberg („Byzantinische Zeitschrift“, XXII, 1913, 3-4, p. 542), care sublinia lumina adusă asupra perioadei 1341-1361, necunoscute lui Fallmerayer.

În broșura *Un poème grec vulgaire relatif à Pierre le Boileux de Valachie*, Bucurest, 1912, poemul inedit al lui George Etolianul (autor cunoscut din traduceriile lui Sp. Lambros în „Δελτίον της ιστορικής και εθνολογικής εταιρίας της Ελλάδος“ ori „Νέος Ελληνομνήμων“ și ale lui E. Legrand) era prezentat specialiștilor, în original și în traducere românească. Lucrarea beneficia de recenzii laudative din partea lui N. Iorga („Neamul românesc literar“, V, 1912, nr. 37-38), Sp. Lambros („Νέος Ελληνομνήμων“, IX, 1912, p. 251-253) și August Heisenberg („Byzantinische Zeitschrift“, XXII, 1913, 1-2, p. 214-215). N. G. Polites, salutând inițiativa editorului, îi consacra într-o revistă ateniană („Λαογραφικά“, IV, 1913, 1-2, p. 343-346) patru pagini în care aprecia „metoda sigură“ și buna cunoaștere a limbii grecești populare demonstrate de N. Bănescu. Elogioase se dovedeau și recenziiile din revista școlii ruse de bizantinologie („Vizantijskij Vremennik“, XX, 1913, p. 124, semnată de N. A. Bees) și din „Échos d'Orient“ (XVI, 1913, 100, p. 281), aceasta din urmă semnată de învățatul grec N. Vanvacaris.

O altă publicație, *Deux poètes byzantins inédits du XIIIe siècle*, București, 1913⁷³, unde edita textele inedite ale autorilor din secolul XIII, Makarios Kalorites de la Athos și cipriotul Konstantinos Anagnostes (ambele după codicele vatican palatin 367), îi dădea ocazia unor incursiuni în istoria conflictelor de după cucerirea latină a Constantinopolului între noii veniți și călugării bizantini; în același timp, vorbind despre Anagnostes, Bănescu își dovedea competența în abordarea unei pagini complicate dar incitante din literatura bizantină, utilizarea limbii vernaculare în scrierile culte.

Lucrarea era recenzată de aceeași August Heisenberg („Byzantinische Zeitschrift“, XXIII, 1914, 1-2, p. 272-273) și de N. Vanvacaris („Échos d'Orient“, XVIII, 1914, 105, p. 188-189). Primul îi reproșa însă corectarea tacită a unor greșeli din textul original și unele scăpări, pe de o parte, iar pe de alta, faptul că nu a restabilit metrul, ceea ce, e drept, ar fi însemnat ca savantul să intervină prea brutal în text. Cel de-al doilea, la finalul analizei, își exprima speranța sinceră ca „M. Bănescu continue ces sortes de publications“ pentru cunoașterea literaturii grecești a evului mediu și a timpurilor moderne.

În contextul preconizatăului concurs pentru ocuparea catedrei de bizantinică de la Universitatea bucureșteană și a duelului intelectual cu Demosthene Russo, tânărul savant a produs alte câteva publicații. E vorba de lucrările *Leon al V-lea Armeanul (813-820)*, în „Convorbiri Literare“, XLIX, 1915, nr. 4, p. 401-423, din ciclul de medalioane bizantine pe care dorea să le popularizare sub titlul *Icoane din Bizanț și Contribuții la istoria literaturii bizantine*. I. *Un manuscris al „Theogoniei“ lui Tzetzes*. II. *Cu privire la Έκφρασις din Cod. Vatic. 1409* (în „Convorbiri Literare“, XLIX, 1915, nr. 7-8, p. 747-764), unde rectifică unele opinii exprimate de Koukoules și de Sp. Lambros în publicațiile lor⁷⁴; mai avea o contribuție sub pseudonimul „Luca din Străoști“, *Un asediu memorabil al Constantinopolei (626)*, în „Flacăra“, IV, 1915, nr. 21, din același ciclu amintit mai sus, *Icoane din Bizanț*. Apoi, nu putem uita publicarea, la fel de intempestivă, a tezei

⁷³ După război, Bănescu avea să continue această lucrare, publicând *Encore une fois sur Makarios Kalorites*, în „Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher“, III, 1922, 1-2, p. 158-160.

⁷⁴ Autorul considera că acea descriere a unei picturi (o scenă în care Manuil Comnenul făcea exerciții militare) ar fi, în fapt, un exercițiu de compunere școlară (în limba greacă, Progymnasmata), dar cel care a compus-o, demonstra, oricum, o vastă lectură.

sale de doctorat, în original (în limba germană)⁷⁵, tot în 1915, când, date fiind circumstanțele războiului și afectat de eșec, nu mai produce nimic, până în anii de după conflagrație⁷⁶.

Mașinăria care trebuia să-i asigure lui D. Russo fotoliul de universitar se pusea însă în mișcare. Pe 16 iunie 1915 Rectoratul înainta Ministerului adresa de propunere împreună cu celelalte documente (procesul-verbal din 6 iunie, întâmpinările lui D. Onciul și N. Iorga), iar pe 22 și 23 iunie, I. Bogdan trimitea ministrului I. G. Duca răspunsuri la întâmpinările celor doi istorici. În ultimul dintre acestea I. Bogdan ținea să precizeze că Bănescu nu poseda greaca modernă decât la un nivel mediu, pentru că această dificilă limbă nu poate fi asimilată decât prin șederi îndelungate în Grecia sau călătorii dese (așa cum proceda Krumbacher). Mai mult, povestea decanul, cu prilejul unei vizite din toamna lui 1914 la liceul militar unde Bănescu era director, tânărul candidat, pe atunci încă doctorand, se declarase împotriva propriei participări la un eventual concurs pentru ocuparea catedrei, dacă l-ar avea contracandidat pe D. Russo, pe care îl recunoștea mult superior sieși⁷⁷.

Atmosfera era destul de încărcată, făcându-se necesară intervenția ministrului. În încercarea de aplanare a conflictului aprins în sânul Facultății de Filosofie și Litere, acesta a intervenit pe lângă Senatul Universității ca Demosthene Russo să renunțe la post⁷⁸. Un alt mare cărturar, I. Bianu, îl dojenea pentru inițiativa sa pe I. Bogdan, care, „înamorat literal de omul cu înfățișare întunecată, vorbind greu, cu accent, o limbă străină”, l-a făcut direct profesor, la o catedră creată pentru acesta, neluându-i în seamă obiecțiile⁷⁹. Între timp, considerându-se îndreptățit „a reclama un *drept* pe care credeam că-l am în țara *mea*, alături de orice mediocritate de pripas”⁸⁰, N. Bănescu își transformase iritarea în ură, sentiment care i-a despărțit, din nefericire pentru totdeauna, pe doi dintre cei mai însemnați bizantinologi ai României⁸¹.

Într-adevăr, numit prin decret regal profesor la data de 5 noiembrie 1915, Russo avea să exercite o influență uriașă nu doar în cercul studenților, care-l priveau ca pe un semizeu, dar chiar și printre colegii săi, profesorii Facultății de Litere⁸². Tipul eruditului, „perfect documentat și ținut la curent cu ceea ce apărea nou în fiecare an”⁸³ și migălos în detalii, el a construit aici un centru eficient, asemănător celui condus de August Heisenberg în Germania, orientat spre o bizantinistică de esență filologică. „Profesorul era la înălțimea omului de știință” nota C. C. Giurescu în articolul său din 1939, în care

⁷⁵ N. Bănescu, *Die Entwicklung des griechischen Futurums von der frühbyzantinischen Zeit bis zur Gegenwart. Inaugural Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät (I. Sektion) der K. Ludwig-Maximilians-Universität zu München*, Bukarest, 1915.

⁷⁶ În 1919 îi apărea articolul *Cele d'întăiu cristalizări de Stat ale Românilor*, în RI, 5, 1919, p. 103-113, în care apela cu profesionalismul bizantinistului avizat la izvoarele bizantine ce puteau aduce lămuriri privitoare la o epocă prea puțin cunoscută.

⁷⁷ ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 3257/1915, filele 11-13 r.-v.

⁷⁸ Cf. articolului semnat de Kleobul Tsourkas dedicat lui D. Russo în „Θροναρχία”, nr. 11, 1939, p. 419-424.

⁷⁹ Cf. N. Iorga, *Un om, o metodă și o școală*, p. 19-20.

⁸⁰ Cf. N. Bănescu, *Rătăcirile științifice ale d-lui Dem. Roussos, bizantinist neimprovizat și profesor de recentă improvizație la Universitatea din București*, București, 1916, p. 5.

⁸¹ Cei doi refuzau să stea chiar în aceeași sală, la diferite ocazii. N. Iorga îl anunța, la 27 august 1934 pe Bănescu de prima ședință, pregătită pentru 7 septembrie, a Institutului de Bizantinologie, cerându-i să fie prezent pentru că adversarul său nu va veni („d. Russo va lipsi, așa încât prezența d-tale e absolut necesară”). Vezi N. Iorga, *Correspondență*, vol. I, București, Editura Minerva, 1984, p. 100.

⁸² Cf. Franz Babinger, *În memoria lui Demostene Russo (1869-1938)*, extras din „Însemnări ieșene”, IV, 1/1939, p. 7.

⁸³ Cf. C.C. Giurescu, *Amintiri*, București, Editura Sport Turism, 1976, p. 48.

cinstea memoria lui Russo⁸⁴. Activitatea sa poate constitui mai ales astăzi un model pentru majoritatea dascălilor ce uită de obligațiile față de studenți, preocupați fiind doar de predarea mecanică a unui curs și acela lipsit de originalitate. Savantul avea în sine „ceva pedant, de dascăl“, își amintea Franz Babinger, fiind făcut anume pentru profesia sa⁸⁵; cum ne spune și C. C. Giurescu, își îndruma îndeaproape elevii, sprijinindu-i în toate împrejurările⁸⁶.

Într-un text pregătit cu ocazia deschiderii cursurilor sale de la Institutul pentru studierea Europei Sud-Orientale (14 ianuarie 1915)⁸⁷, Russo sublinia importanța bizantinologiei pentru știința română, formulând un veritabil program în care explica prioritățile domeniului. Pentru sine, de mare importanță era registrul filologiei bizantine și neelene, căci în secolele de influență greacă, înainte, dar mai ales după 1453, Principatele au primit o serie de împrumuturi culturale („cuvinte, obiceiuri, credințe, instituțiuni etc.“) care se cereau a fi cercetate cu atenție și maturitate. Vremurile acelea reprezentau, pentru savant, o epocă în care „bizantinismul stăpânea, de fapt, întâi sub o etichetă slavă, pe urmă singur, netulburat de rivalul său“. Astfel, cunoașterea limbii elene, în care au fost redactate o mulțime de documente interne și externe și, mai mult decât atât, o întreagă istoriografie „de cea mai mare însemnătate pentru trecutul Principatelor“, devenea *indispensabilă* cercetătorului bizantinolog și *recomandabilă* tuturor aceluia care se apleacă stăruitor asupra veacurilor apuse.

Dezideratele bizantinisticii române, enunțate atunci, se dovedesc valabile, măcar în parte, și astăzi. În primul rând, activitatea de „publicare și studiul cronicilor grecești, cari se referă la trecutul României“, dar după metode riguroase și critice, multe dintre acestea circulând în forme defectuoase, „care mai mult induc în eroare decât luminează pe cititor“. Apoi, tipărirea, prin munca „metodică și pricepută a câtorva generații“, a variatelor documente grecești, de la foi de zestre, scrisori particulare, notițe genealogice, testamente, la manuscrise literare și acte bisericești, răspândite în biblioteci și arhive din țară și din centre precum Constantinopol, Atena, Athos, ele fiind capabile a reda „icoana fidelă a vieții trecutului“, sub toate aspectele sale. La fel, o mare însemnătate acordă savantul adunării și publicării inscripțiilor grecești, din țară și străinătate, „o întreprindere pe cât de folositoare pe atât de necesară“, de preferință într-un *Corpus inscriptionum* atotcuprinzător. Russo nu ignora nici avantajele unei „monasteriologii românești“, care să cerceteze aportul cultural al vechilor așezăminte monahale, dar care, imposibil de realizat „în stil mare“, va trebui să aducă măcar contribuții monografice pentru mănăstirile cu material documentar mai însemnat. Nu erau uitate nici alcătuirea unui dicționar grec-român, cu termenii în formă bizantină și neogreacă, ori a unei istorii a literaturii bizantine și neelene, care ar facilita descoperirea filiațiilor grecești, directe sau prin intermediar slavon, ale unor scrieri românești, fie că este vorba de poezie, de texte religioase sau populare, de cronici ori istorii⁸⁸.

Deși ales membru corespondent al Academiei Române la 1919 (opera sa număra atunci 24 de titluri)⁸⁹ și, mai apoi, al celei din Atena⁹⁰, D. Russo nu a fost pe deplin

⁸⁴ *Ibidem*, p. 5.

⁸⁵ Franz Babinger, *op. cit.*, p. 5.

⁸⁶ C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 6.

⁸⁷ Există însă adnotări și adaosuri posterioare acestei date.

⁸⁸ *Vezi Bizanțul reabilitat*, în Demosthene Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, publicate sub îngrijirea lui Constantin C. Giurescu, de Ariadna Camariano și Nestor Camariano, București, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II“, 1939, t. 1, p. 3-15.

⁸⁹ Cf. Al. Elian, *Demostene Russo*, p. 391-393. O bibliografie a operei savantului se găsește și la C.C. Giurescu, *op. cit.*, anexa 2, dar este incompletă.

⁹⁰ Cf. D. Oikonomidou, *op. cit.*, p. 241.

acceptat de istoriografia română. În călătoriile de studii întreprinse la Atena am putut descoperi zeci de articole dedicate marelui savant (deși acesta produsese în mare parte în afara Greciei și grecii nu ignoră acest amănunt), multe necunoscute chiar și celor care au dorit să-l reabiliteze sau să-l salveze de la uitare (Al. Elian, C. C. Giurescu). În cultura română aceste articole se pot număra pe degetele unei singure mâini și pentru aflarea explicației se impune apelul la metoda regresivă, coborând în timp până la momentul 1915, el însuși cu unele rădăcini la finele secolului XIX. Evident, era una din urmările divorțului ireconciliabil produs odată cu numirea sa, moment în care s-au spart prietenii care duraseră o viață și s-au reconstruit în parte alianțele universitare.

N. Iorga nu a putut scăpa de amintirile afronturilor care se legau, printr-un fir extrem de lung (patru decenii), de persoana lui Demosthene Russo, nici după dispariția acestuia, petrecută în 1938. Nici N. Bănescu, rămas fidel maestrului său, nu iertase privarea de șansa participării la concurs, chiar dacă probabil era conștient că nu l-ar fi putut îndepărta pe Russo nici în condițiile unei asemenea confruntări directe. Iritat de criticile moderate dar sistematice, N. Iorga care, se știe, nu-și recunoștea niciodată propriile scăpări, îi reproșa lui Russo „incapacitatea absolută de a da caracterizări și de a înțelege spiritul deosebitelor epoci”⁹¹ și persistența cu care „a urmărit ani întregi orice notă a mea pentru a vedea dacă nu poate găsi sau inventa o greșeală”⁹². Afirmția sa „Principatele Dunărene au stat supt influența greacă timp de mai multe secole” a stârnit mânia lui N. Iorga, care o considera nepotrivită pentru mândria românilor ca popor și pentru adevărul istoric, deși nu tăgăduia nici el „prețioasa influență greacă”; într-o interesantă constatare a lui Iorga, ce ar putea constitui subiect pentru cercetări de psihologie culturală și imaginar, bizantinistul de origine elenă devenea astfel „naționalistul grec, străin de viața și simțirea noastră”⁹³. „Severul și uscatul filolog” nu ar avea capacitate pentru scrierea istoriei, pentru că „Russo, cu ce-i lipsea, nu putea scrie o istorie. N-avea nici viziunea, nici înțelegerea, nici stilul”⁹⁴. Într-adevăr, N. Iorga avea parțial dreptate, cel criticat fiind mai degrabă aplecat, cum s-a văzut deja, spre cercetarea filologică.

Îi recunoștea însă excelenta cuprindere bibliografică a lucrărilor și priceperea deosebită în problemele de filiație și influențe ale operelor literare. Oricum, credea Iorga, ambiția lui crescuse peste măsură și „ar fi vrut să fie nu numai un oracol, dar un dominator tiranic”⁹⁵. În fine, cum argumentele științifice nu erau suficiente în această atipică bătălie intelectuală, una post-mortem, savantul român recurge, cum o făcuse la 1915 și discipolul său, N. Bănescu, la izvorul nesecat al naționalismului, o haină pentru orice vreme, spre a convinge pe cei care, peste ani, mai urmau calea deschisă de Russo: „Nu-i plăcea țara. Legat de biserica, de școala, de presa țării sale, el n-avea de fapt nimic comun cu noi decât această catedră”⁹⁶.

Mai trebuie oare spus că perspectiva iorghistă era orbită de aversiunea personală? Poate că, dacă n-ar fi fost el însuși răpus de legionari în același an, Iorga ar fi regretat exagerările. Bineînțeles că lupta se ducea deja cu discipolii lui Russo, dar lucrurile depășiseră oricum limitele deontologiei spațiului academic și pe cele impuse de regula bunului simț și nici chiar un temperament coleric precum cel al genialului istoric nu

⁹¹ N. Iorga, *Un om, o metodă și o școală*, București, 1940, p. 1.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*, p. 4.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 20.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 21.

putea scuza asaltul furibund asupra unui adversar dispărut dintre cei vii; spiritele nu pot răspunde, cel puțin în istoriografie, provocărilor.

Evităm să trasăm aici concluziile atât de obișnuite. Ne vom mărgini să constăm faptul că numirea lui D. Russo la catedra de „istoria civilizațiunii bizantino-române“, cum se numea la acea vreme, a învolburat apele vieții universitare românești, și așa bulversate de un acut conflict între generații cu mentalități și metode diferite, uneori cu interese divergente. Atunci s-a rupt legătura între N. Iorga și I. Bogdan, pe care îi uneau, pe lângă crezurile comune, raporturi de rudenie. Pe fundalul luptei pentru catedră, bizantinistii – Litzica, Russo și Bănescu, la care trebuie adăugat și Iorga, chiar dacă el nu se afla în competiție (decât poate în aceea pentru propria-i imagine, neavând un concurent pe măsură) – erau mai divizați ca niciodată până atunci în scurta viață academică a domeniului; o colaborare între ei, măcar pe proiecte fundamentale, nu mai apărea ca posibilă; mai mult, tensiunea a fost transmisă și discipolilor, proiectând undeva în eternitate, un conflict care, mai bine cunoscut, ar putea deveni un exemplu clasic de gigantomahie intelectuală.

UNE PAGE CONTROVERSEE DE L'HISTOIRE DE LA BYZANTINOLOGIE ROUMAINE.
«LE DOSSIER» DE LA NOMINATION DE DEMOSTHENE RUSSO
A L'UNIVERSITE DE BUCAREST (1915)
(Résumé)

L'historiographie roumaine n'est pas restée insensible à l'offre de la byzantinologie européenne, non plus qu'au déclin de l'histoire philosophique et à l'affirmation d'une nouvelle histoire, de type érudit, méthodique dans la culture du vieux continent, et en général aux évolutions et directions de l'historiographie. A la différence des centres universitaires de l'Occident, où la constitution de la byzantinologie en domaine distinct de la science historique ne correspondait pas à des nécessités pressantes, mais où le courant positiviste favorisait la spécialisation et même la surspécialisation, en Roumanie le domaine a dû son apparition à des raisons plus profondes qu'un éventuel luxe historiographique ou la hantise de se rapprocher de l'Occident. Ces raisons tiennent à la spécificité même de la culture roumaine, au fait que l'espace roumain avait subi le long du temps diverses influences grecques, depuis la civilisation de la vieille Grèce et l'hellénisme byzantin, à celui post-byzantin et moderne; en plus, une certaine catégorie de sources internes, celle rédigées en grec, pouvaient offrir des informations utiles à l'histoire des Roumains.

Faisant abstraction des imperfections propres aux débuts, du manque des matériaux, des méthodes vicieuses et des polémiques, souvent peu académiques, entre les protagonistes, les études de byzantinologie ont joui en Roumanie d'un climat favorable, ce qui a entraîné leur institutionnalisation en relativement peu de temps, et en permettant l'apparition de contributions importantes pour le domaine de l'histoire des Roumains, ainsi que pour l'histoire byzantine proprement dite.

La nomination de D. Russo à la tête de la chaire «d'histoire de la civilisation byzantino-roumaine», comme on l'appelait à l'époque (en 1915), troubla la vie universitaire roumaine, déjà bouleversée par un conflit violent entre des générations ayant des mentalités et méthodes différentes, et des intérêts parfois divergents. Ce fut alors qu'il se produisit la rupture entre N. Iorga et I. Bogdan, qu'unissaient, à part leurs principes communs, des rapports de parenté. Lors de la compétition pour la chaire, les byzantinologues – Litzica, Russo et Bănescu, auxquels il faut aussi ajouter Iorga, bien qu'il ne fût pas concerné par la lutte (sauf peut-être celle pour protéger sa propre image – puisqu'il n'avait pas de concurrent à sa mesure) – étaient plus divisés que jamais jusqu'alors dans la courte vie académique du domaine; une collaboration entre eux, même pour des projets fondamentaux, ne paraissait plus être possible; de plus, la tension s'est transmise à leurs disciples, projetant à l'infini un conflit qui, mieux connu, pourrait devenir un exemple classique de gigantomachie intellectuelle.

CĂTĂLINA MIHALACHE

RĂZBOIUL CARE A AJUNS UNIRE. ANII 1918-1919 ÎN MANUALELE DE ISTORIE A ROMÂNILOR

1. Începutul și sfârșitul unei lecții de istorie

O lecție despre primul război mondial începe, de obicei, cu „incidentul de la Sarajevo” și cu declarația de război pe care Austro-Ungaria o adresează Serbiei; cronologic, *începutul* este deci plasat în intervalul iunie-iulie 1914. Într-o lecție de „istoria românilor”, startul se deplasează spre august 1916¹, când regatul român a intrat efectiv în luptă, atacând Austro-Ungaria.

Nici sfârșitul nu este același pentru toți, în ciuda instituirii timpurii a zilei de 11 noiembrie 1918 ca zi a *Victoriei*². Probabil pentru că au fost mai multe victorii și mai multe înfrângeri decât se pot comemora într-o singură zi.

Găsim că acest final problematic are în sine o valoare istorică cel puțin la fel de importantă ca și cea a debutului, iar gradul sporit de ambiguitate îi oferă dreptul la o analiză separată, cu toate riscurile desprinderii parțiale din corpul consacrat de studiu, cel al Marelui Război în toată amploarea sa. Imprecizia este cu atât mai problematică cu cât afectează delimitările cronologice de uz didactic, iar explorarea sa presupune o analiză atentă, concomitent, la trei paliere distincte: didactic, istoriografic și factual-istoric. Primul va rămâne registrul principal al studiului, iar cele din urmă vor suplini, în ultimă instanță, omisiunile manualelor, cu o informație cât mai apropiată de protagoniștii evenimentelor narate.

Evident, de-a lungul atâtor decenii și în cuprinsul atâtor materiale didactice³ relatarea istorică s-a înfățișat diferit. Au avut loc schimbări de accente, de încadrare sau de interpretare, în funcție de politica școlară și de concepția pedagogică a momentului. Schimbările au trecut, dar nevoia de povestire exemplară a rămas.

¹ Totuși, nu există un consens calendaristic, nici în manualele de istorie valabile în prezent, pentru că se apelează când la criteriul diplomatic, când la cel militar. Se optează frecvent pentru 14 august, ziua când România a declarat război Austro-Ungariei, pentru 15 august, data declanșării ofensivei pe linia Carpaților sau chiar pentru 27 august, data inițială, dar transpusă conform noului stil calendaristic, deși atunci nu era oficial adoptat și în România.

² Ziarul „Opinia” din Iași nota, în numărul de luni, 12 noiembrie 1918 (stil vechi), p. 2, cu titlul *Zi de sărbătoare a aliaților*: „Propunerea comitetului administrativ al Camerei Deputaților francezi ca ziua de 11 noiembrie, ziua semnării armistițiului, să fie făcută sărbătoare anuală, a găsit o mare favoare în Anglia, iar propunerea d-lui Clemenceau ca serbarea să fie internațională și nu exclusiv franceză, a fost primită cu entuziasm”.

³ Pentru acest studiu am consultat aproximativ 40 de manuale, uneori ediții diferite ale acelorași autori, publicate între anii 1921-2001.

Toate manualele par să se raporteze la un consens inițial și la faptul că „istoriografia a stabilit o relatare coerentă a anilor imediat următori războiului, folosind texte precum cele ale lui Basilescu⁴ [...] sau Kirițescu“⁵, după cum observa și Catherine Durandin⁶. Deși această coerență a fost foarte agresată de regimul comunist la sfârșitul anilor '40, modelul explicativ interbelic a rămas o referință obligatorie, fie și prin negare, recuperat treptat în anii '60. Efortul de reintegrare a fost însoțit și de asimilarea unor categorii istoriografice de inspirație marxistă – lupta de clasă, revoluția socialistă, internaționalismul proletar, rolul decisiv al „maselor populare“ în istorie ș.a. – care au produs, spre final de regim, o nouă sinteză didactică. Anii '90 debutează sub semnul acestei reprezentări familiare, care nu a avut nevoie de o rescriere ci doar de unele completări.

În tot acest timp, fiecare re-povestire și-a condiționat, încă din titlu, finalul.

2. Războiul, povestit de generația Unirii

La începutul anilor '20 se vorbea despre războiul mondial și despre războiul nostru, care nu coincideau⁷. Alăturarea celor doi termeni, sugerând realități simultane însă distincte, o găsim, de pildă, și în prima ediție a longevivului manual semnat de Ioan Lupaș⁸. În scurt timp, s-a impus o viziune categoric națională, după modelul oferit de Constantin Kirițescu, prin a sa *Istorie a războiului pentru întregirea României, 1916-1919*⁹.

Războiul a ajuns principala sursă de glorificare a regelui Ferdinand I (1914-1927), oferindu-i șansa unei succesiuni simbolice, prin care să se desprindă de coplesitorul său înaintaș, Carol I (1866-1914). Povestirea istorică a devenit o prelungire a biografiei regale, tradițional cultivată în mediul școlar¹⁰. Din perspectiva combativă a extinderilor teritoriale, Carol I se ilustrase personal în războiul din 1877-1878 care ne adusese Dobrogea¹¹ și în urma războaielor balcanice din 1912-1913 mărise această achiziție prin adăugirea Cadrilaterului. Ferdinand rezistase însă unor încercări mult mai complexe în cursul războiului „de întregire“ (1916-1919) și adunase în Regat toate teritoriile românești, realizările sale fiind deci net superioare și, mai ales, încă foarte recente. Nu e de mirare că războiul nici nu mai apărea uneori în titlul lecțiilor, mai ales în istoria „pentru cei mici“¹². Nici chiar Carol I nu mai era cu totul indispensabil imaginii regalității limitată la persoanele care asigurau atunci funcționarea normală a monarhiei, regele Ferdinand, regina Maria și prințul moștenitor Carol¹³. Prezentul era astfel mult mai

⁴ N. Basilescu, *Roumanie dans la guerre et dans la paix*, Paris, 1919.

⁵ Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916-1919*, 2 vol., apărute inițial în 1922 și 1924, reeditate în 1925-1927 și apoi în 1989.

⁶ Catherine Durandin, *Discurs politic și modernizare în România (secolele XIX-XX)*, Presa Universitară Clujeană, 2001, p. 140.

⁷ Ion Rusu Abrudeanu, *România și războiul mondial. Contribuțiuni la istoria războiului nostru*, București, Socec, 1921.

⁸ Ioan Lupaș, *Istoria României pentru cursul inferior al școlii superioare*, Sibiu, 1921, p. 212: *Războiul mondial și desrobirea românilor subjugati*.

⁹ Vezi Paraschiva Kiss și Sabin Mureșan, *Istoria românilor pentru școalele primare*, Cluj, 1924, p. 71.

¹⁰ Vezi, de exemplu, manualul lui Orest Tafrali, *Istoria Românilor pentru cursul superior de liceu*, București, Socec, 1931, la p. 335, sau manualul pentru același nivel al lui Ion S. Floru, din 1935, p. 339.

¹¹ Câștig teritorial care inițial nu a entuziasmat foarte mult, fiind un schimb forțat prin care Rusia recupera cele trei județe din sudul Basarabiei, revenite în 1856 în cuprinsul Moldovei.

¹² Vezi manualul lui Francisc Lörinczi, *Istoria României pentru clasa a III și a IV a școalelor primare minoritare*, Cluj, 1924, p. 28.

¹³ După cum observa Mirela-Luminița Murgescu, referindu-se la „un set de manuale dedicate în anii '20 studiului istoriei la clasele a II-a, a III-a și a IV-a ale ciclului primar, semnate de Toma Cocișiu“, în articolul *Figura regelui Carol I în manualele școlare românești* publicat în RI, tom X, nr. 5-6, 1999, la p. 540.

puțin stânjenit de un trecut glorios, dar împovărat. În lecțiile de acest tip, războiul nu se sfârșea prin tratatele internaționale din 1919-1920, ci prin încoronarea simbolică, la Alba Iulia, a lui Ferdinand și a Mariei ca regi ai României Mari (octombrie 1922).

Imediat după pierderile teritoriale ale României din iunie-septembrie 1940, accentul s-a deplasat din nou, acut, spre ideea unității românești, cu subtextul evident al viitoarei re-întregiri prin luptă și în acord cu discursul belicos al regimului Antonescu. Elevilor li se imprima, retrospectiv, un sfârșit de război apoteotic, prin evocarea campaniei românești din Ungaria, în 1919: „dintre toate armatele, câte au luptat timp de patru ani (1914-1918) contra Puterilor Centrale numai armata română a reușit să intre biruitoare în capitala uneia din țările aparținătoare acestor Puteri” (s.a.)¹⁴. De dragul triumfului trecut se ignora faptul că evenimentul a avut loc, în realitate, după cei patru ani enunțați, când Ungaria nu mai făcea parte din alianța Puterile Centrale. Tonul a atins chiar accente mistice („dreptatea dumnezeiască se făcuse”) și voit atemporale, în rândurile următoare, care înfierau „vrăjmașul de veacuri” și anticipau înlăturarea „pentru totdeauna a primejdiei bolșevismului”¹⁵. Războiul din 1941 putea să apară astfel drept o necesară revenire, pentru re-editarea faptelor providențiale din trecut.

Pe măsură ce al doilea război mondial se reazeza pe alte coordonate, frontul răvășind România cu alți dușmani și noi „aliați”, manualul căuta certitudini în afara prezentului. Povestirea revenea la figura emblematică a regelui Ferdinand, pe care Lupaș îl așeza, în ultima ediție a manualului său, din 1944, într-o distribuție barocă: *Domnia Regelui Ferdinand I. Războiul pentru întregirea României. Hotărârile de la Chișinău, Cernăuți și Alba Iulia. Ocuparea Budapestei. Tratatul de pace. Reformele*¹⁶. Această perspectivă s-a regăsit și în primul *Manual unic de istorie pentru clasa a VIII-a a școalelor secundare*. Titlul lecției 38, *Ferdinand I-iu și unitatea națională*, se detalia însă surprinzător. *Războiul european* (nu mondial!) în care intrase România regelui Ferdinand devenea *războiul nostru*, iar după toate cele petrecute în 1918, pur și simplu *războiul*¹⁷.

3. În numele Republicii

După cum era de așteptat, în primul manual de istorie produs în spiritul regimului comunist și republican, coordonat de Mihail Roller, povestirea este radical schimbată, în funcție de „noile realități” ale „prieteniei româno-sovietice”. În lecția *Războiul din 1916-1918*, unirea devine ocupație militară (a Basarabiei), represiune și compromis tipic burghez (în Transilvania), ba chiar intervenție anti-revoluționară internațională (!), în Ungaria. Acest ultim aspect, care de altfel depășea secvența cronologică din titlu, este doar enunțat. După toate cele pomenite, fostul regat român apărea, la judecata marxistă a istoriei, mărit pe seama vecinilor¹⁸. Războiul (ideologic...) înlăturase unirea.

¹⁴ Vezi Ioan Lupaș, același manual, ediția XIV, din 1941, p. 191.

¹⁵ Constantin Bughea, *Istoria neamului nostru pentru cursul primar superior, clasele a V, a VI și a VII*, București, 1943, p. 92.

¹⁶ Ioan Lupaș, *Istoria Românilor pentru cursul superior*, ediția a XV-a, Sibiu, Editura „Dacia Traiană”, 1944, p. 485.

¹⁷ *Manual unic de istorie pentru clasa a VIII-a a școalelor secundare*, București, Editura Cooperative de consum „Victoria”, 1945, p. 362.

¹⁸ Mihail Roller, *Istoria României. Manual pentru clasa a XI-a*, București, 1948, ediția a IV-a, p. 542-553. Se vorbește despre „ocuparea Basarabiei” și „alipirea Transilvaniei”. În ultimul caz, explicația este, probabil, la limita extremă a negării unirii: „sub presiunea armatelor române, care înaintează în Transilvania, și pentru a dobândi un sprijin împotriva frământărilor revoluționare, partidul național, prezidat de Iuliu Maniu, acceptă unirea Transilvaniei cu România”. Inițiativele locale sunt oricum minimalizate prin afirmația finală că, „în urma tratatelor de pace”, România „capătă” mai multe provincii (s.n. C.M.) (vezi *ibidem*, p. 552-553).

Anii '50 au adus un titlu încă prezent în manuale: *România în primul război mondial*. Țara părea astfel prinsă, dar nu neapărat din propria voință, în vârtejul Marelui Război. *România* era numele care simplifica până la uitare istoria incomodă a regatului, a românilor din afară sau a altor „amănunte” care stânjeneau prezentul. Ușoare oscilații, în limitele supravegherii politice, se strecurau totuși în paginile manualului. Un titlu ca *România în anii războiului...* promitea, de pildă, o cronică politico-militară tradițională, fără mari pretenții analitice, dar inducând cel puțin un ton de normalitate, de revenire la istoria cunoscută. Ceea ce nu a fost într-un totuși posibil, căci se „preciza” curând că este vorba de „războiul imperialist mondial”, la care România nu fusese doar un martor inocent. Războiul nu mai era important pentru că ar fi adus unirea românilor, ci pentru că furniza un cadru grandios de prezentare a *Marii Revoluții Socialiste din Octombrie*. Războiul a adus revoluția, reîmpărțind istoria lumii înainte și după 1917, invadând astfel, fără drept de apel, și istoria românilor¹⁹.

A fost cea mai categorică deviere de la relatarea tradițională. În unele cazuri, România chiar dispărea din titlul principal, probabil pentru a nu stânji o grabnică trecere de la primul război mondial, la *Marea Revoluție*²⁰. Omisiunea era, totuși, prea radicală pentru un manual de istorie națională și s-a revenit curând la prima formulare din această serie, *România în primul război mondial*²¹, cu sau fără menționarea expresă a caracterului „imperialist”.

4. Nevoia de trecut în timpul ultimului dictator

În anii '60 a devenit tot mai vizibilă tendința de atenuare a „imperialismului”²² și de recuperare parțială a unirii, prin aducerea în prim-plan a Transilvaniei. Oscilând între o frază²³ și un subtitlu²⁴, *Unirea Transilvaniei* ajungea acum o lecție separată, în care se strecura și o scurtă mențiune despre soarta Basarabiei²⁵.

¹⁹ Vezi *Manualul de istorie pentru clasa a IV-a*, din 1954, al cărui „responsabil” este Aron Petric, lecția 37, p. 133.

²⁰ Vezi, de exemplu, manualul de clasa a IV-a din 1956, al cărui responsabil este Constanța Teodorescu, la p. 58, cel din 1957, al autorilor Dumitru Almaș și Aron Petric, p. 96, ca și manualul de clasa a IV-a semnat de Almaș, din 1961, p. 128.

²¹ Vezi Dumitru Almaș, Gheorghe Georgescu Buzău, *Istoria patriei. Proiect de manual*, București, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1959, p. 228.

²² Un manual din 1960 (D. Almaș, G. Georgescu-Buzău și A. Petric, *Istoria României. Manual pentru clasa a XI-a*, București, Editura Didactică și Pedagogică, p. 269) afirma tranșant că scopurile „urmărite de clasele conducătoare au fost cele care au determinat caracterul imperialist și nedrept al participării României la primul război mondial” (s.a.).

²³ O astfel de frază, bine integrată în relatarea finalului apoteotic al războiului, când popoarele „asuprite”, bineînțeles „în frunte cu clasa muncitoare”, luptă „pentru eliberare”, distrugând imperiile și exploatarea în general, se leagă de „prăbușirea Imperiului Austro-Ungar”. Copiii aflau astfel că „Transilvania, stăpânită până atunci de acest stat, a putut să se unească, în 1918, cu România, formând o singură țară”. Interpretarea evenimentului este însă contradictorie, cel puțin pentru cititorul de clasa a IV-a, căruia i se adresa manualul: pe de o parte, era o „împlinire” care răspundea la „năzuința dreaptă a poporului român”, pe de altă parte, „foloasele” au revenit, ulterior, „capitaliștilor și moșierilor”, care au „exploatat și mai crunt” (?) având la dispoziție un teritoriu „mărit” (vezi D. Almaș, A. Petric, *Istoria patriei. Manual pentru clasa a IV-a*, București, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1961, p. 137).

²⁴ Aici bilanțul este categoric pozitiv: „act just, progresist, început încă în anul 1859, prin unirea Moldovei cu Țara Românească [...] nu a fost deci o urmare a războiului imperialist, ci un rezultat al luptei revoluționare a maselor” (D. Almaș, G. Georgescu-Buzău, A. Petric, *Istoria României. Manual pentru clasa a VII-a*, București, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1960, p. 225).

²⁵ *Unirea Transilvaniei cu România. Încheierea procesului de formare a statului național unitar român*, în Constantin Daicoviciu ș.a., *Istoria României. Manual pentru clasa a XII-a*, 1971, p. 278-285. Lecția se încheie concluzionând că unirea „a corespuns unei necesități istorice imperioase, legice” și că a adus un progres

Unirea din 1918 a redevenit un reper major al trecutului național, în funcție de care manualele de istoria românilor distribuiau „epoca modernă” și cea „contemporană”²⁶. Proporțional, *Marea revoluție socialistă* s-a diluat în povestirea tot mai amănunțită a unirii, devenind un eveniment secundar, în proximitatea mult mai importantelor *bătălii de la Mărăști, Mărășești și Oituz*. Revoluția era acum văzută în urmările sale nefaste pentru frontul românesc și constituia principala explicație pentru umilitatea pace de la București (mai 1918)²⁷.

Consecințele utile ale revoluției se reformulează și se deplasează în lecția următoare: *Desăvârșirea procesului de formare a statului național unitar român*. Invocând cu abilitate participarea soldaților și a muncitorilor români la mișcările revoluționare din spațiul Rusia, manualul exemplifica practicarea „dreptului la autodeterminare” prin proclamarea Republicii Moldovenești Independente. Într-o singură frază se rezuma unirea Basarabiei cu România, iar povestirea revenea definitiv, potrivit aceluiași spirit revoluționar, în Transilvania. O altă propoziție, amintind pasager dezintegrarea Imperiului Austro-Ungar, înșiruia cele petrecute în octombrie și noiembrie 1918, în dubla locație „Transilvania și Bucovina”. Dar unirea Bucovinei era plasată *după* unirea Transilvaniei, ignorându-se ordinea cronologică și fiind inserată, de fapt, mai mult pentru valoarea anticipativă a deciziei adoptate la Alba-Iulia. Bucovina a fost deci provincia recuperată în ultimul moment, ca o repetiție binevenită înaintea unirii Transilvaniei²⁸.

Este „tabloul istoric” tipic manualelor din anii '80, în care Ardealul își subordonează simbolic celelalte provincii, iar unirea este prezentată ca o secvență istorică categoric departajată de război. În această formulă, prin război se înțelege exclusiv perioada „oficială” de ostilitate cu Puterile Centrale: „la 10 noiembrie, România cerea, printr-un ultimatum, guvernului german părăsirea teritoriului românesc și anunța reluarea ostilităților împotriva inamicului. *A doua zi*, la 11 noiembrie 1918, *primul război mondial s-a terminat...*”²⁹. Dar nici în varianta sa restrictivă, războiul nu este bine delimitat temporal. După luptele din vara anului 1917 elementul militar al povestirii se pierde în complicațiile politice cu imperiile combatante; revine, oarecum neconvingător, prin anunțarea tardivă a unei noi ofensive împotriva Puterilor Centrale.

indiscutabil în „viața economică, socială, politică, culturală a poporului român”. Mențiunea despre unirea Basarabiei poate fi considerată un act de curaj dar și o promisiune generală de „normalizare” pe care regimul a îngăduit-o, selectiv, în anii '60-'70. O regăsim, fără o minimă încadrare explicativă, și în *Istoria României în date*, coordonată de Constantin C. Giurescu (București, Editura Enciclopedică Română, 1971, p. 308).

„Ani de zile, consideram o mare biruință dacă puteam să menționăm cuvântul Basarabia” spunea, după 1989, academicianul Dan Berindei vorbind despre interdicțiile fostului regim („Revista de istorie militară”, nr. 3/1992, *Istorici în dialog*, p. 50). Profesorii curajoși puteau dezvolta mai mult subiectul, întreținând memoria istorică informală ce a dublat de la început dogmele oficiale și s-a „eliberat” simultan cu blamarea fostului regim.

²⁶ Restructurarea planurilor și ciclurilor de învățământ de la sfârșitul anilor '70 a provocat și o reorganizare a programelor de studiu a istoriei. În noua formulă a învățământului obligatoriu de 10 ani, „istoria patriei” se studia în clasa a IV-a (integral) și se relua în clasele a VIII-a (preistorie, antichitate și Ev Mediu), a IX-a (epoca modernă) și a X-a (perioada contemporană, echivalată, în mare, cu o istorie supradimensionată a mișcării muncitorești și a Partidului Comunist Român). Conform „programei aprobată de Ministerul Educației și Învățământului cu nr. 6647/1977”, noul manual de clasa a IX-a prezenta „trecutul patriei noastre de la revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu până la desăvârșirea unificării de stat a românilor, în 1918” (vezi Elisabeta Hurezeanu, Maria Totu, Gheorghe Smarandache, *Istoria Modernă a României. Manual pentru clasa a IX-a*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1978, p. 3).

²⁷ *Ibidem*, p. 166.

²⁸ *Ibidem*, p. 172, 175.

²⁹ Elisabeta Hurezeanu, Maria Totu, Gheorghe Smarandache, *Istoria Modernă a României. Manual pentru clasa a IX-a*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1988, p. 200. Dar în tabelul cronologic final, data redeschiderii ostilităților de către România este 27 octombrie/9 noiembrie 1918 ! (*ibidem*, p. 234).

Manualele sugerează încă nerăbdarea celor de atunci care, în ciuda declarației oficiale de reintrare în război, așteptau, de la o zi la alta, încheierea ostilităților și salvatoarea intrare a trupelor aliate în România.

Relatarea Unirii (nu a unirilor...) ocupă exact acest interval nedefinit militar, dar compensat prin exaltarea forței demonstrative a plebiscitului național, care a culminat cu cele petrecute la 1 decembrie 1918, în Alba-Iulia. E o perspectivă exclusiv politică, care atrage după sine, drept încheiere, tratatele de pace, necesare pentru „recunoașterea internațională a unirii” și nu pentru încheierea unor confruntări armate care îi priveau și pe români. Războiul nu se încheie, ci pur și simplu dispăre.

În ciuda cantității impresionante de informații care amănunțesc preferențial și apoteotic Unirea, povestirea își propune de fapt *depășirea* acestui moment fericit. Unirea a fost o împlinire, deci o încheiere istorică. Destinația finală a povestitorului nu este Transilvania, ci *Statul*. Războiul mondial, provinciile, unirea, entuziasmul, masele și reprezentanții, toate au fost aduse sub un singur titlu: *Făurirea statului național unitar român*³⁰.

5. Istoria noastră, de curând regăsită

Căderea regimului Ceaușescu, în decembrie 1989, a provocat în primul rând derută și extirpări violente din universul școlar. Manualele de istoria românilor au fost găsite ca fiind cele mai vinovate, îndeosebi cele dedicate epocilor recente. Dar noile adevăruri nu au putut fi produse în timp util, pentru anul școlar 1990-1991 apelându-se, prin urmare, la manualul publicat de P. P. Panaitescu din 1942. A fost reprodus întocmai, cu grabă și încredere în atemporalitatea valorilor și informației interbelice. *Făurirea statului național...* a redevenit astfel, pentru un an, *Ferdinand I și războiul pentru unitate națională*³¹. Un singur an a fost suficient pentru a demonstra forța obișnuinței, rezistență la culpabilizările asociate fostului regim. Pentru că nu se întrevădeau schimbări suficient de rapide, soluția a fost declararea „tranziției” și asumarea oficială a familiarității cu un anume trecut.

Ferdinand, instituția monarhică în general și alte subiecte cândva incomode au revenit, mult temperate, în primele manuale „noi”, care erau în mare măsură tot cele vechi și încă „unice”, dar așezate în promisiunea „tranziției”. Virajul brusc de după 1989 către amintirile anilor '40 s-a blocat însă la anii '80, prea apropiați pentru a fi cu totul inutili.

Nici oficializată, tranziția nu era uniformă. Elevii de clasa a IV-a erau inițiați, în continuare, în tainele *Făuririi statului național unitar român*, capitol secționat tot în două părți: *Participarea României la primul război mondial* și, apoi, *Unirea*. Singurul amendament vizibil a fost enumerarea, încă din titlu, a tuturor provinciilor unite, dispuse în ordinea cronologică a evenimentelor. Era o manieră mai „obiectivă” de acumulare apoteotică a faptelor care au dus la ziua de 1 decembrie 1918. O altă noutate privea „statul național unitar” numit, conform opțiunii contemporanilor, *România Mare*³².

În clasa a VIII-a, manualul distribuia evenimentele dintr-o perspectivă și mai concentrată asupra intereselor naționale, trecând direct de la un decupaj cronologic

³⁰ Vezi Dumitru Almaș, Elena Fotescu, *Manualul pentru clasa a IV-a*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1985, p. 122.

³¹ Petre P. Panaitescu, *Istoria românilor*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1990, p. 317.

³² Dumitru Almaș, Eleonora Fotescu, *Istoria Românilor. Manual pentru clasa a IV-a*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1991, p. 113.

compact (*România între anii 1978-1914*) la *Războiul pentru întregirea neamului românesc*, urmat de – și prin logica simplei succesiuni, cauzând – *Marea Unire din 1918 și importanța sa*³³.

Pentru liceeni, evenimentele au fost prezentate, pe timpul „tranziției”, într-o expunere saturată de informații și derutantă prin dispunerea cronologică și tematică incoerentă. Insistăm nu întâmplător asupra acestei narațiuni, poate cea mai reprezentativă pentru întreaga perioadă post-comunistă.

Surprinde, prin incorectitudine, titlul principal: *Războiul pentru reîntregirea națională a României*³⁴ (s.n. C.M.). Subtitlurile marchează „intrarea” și „reintrarea” României în război, dar în loc de încheiere, se preferă „participarea sa la victorie”. Spre final, România „se află”, din nou, într-o situație care nu se identifică clar cu „războiul”, cel puțin nu cu ceea ce începuse în 1914 (pentru „aliați”), respectiv în 1916 (pentru noi). Trupelor germane de pe teritoriul românesc „li se cere să părăsească țara”, pentru ca, în locul lor, să „între” cele românești. Nu se menționează nici un fel de incidente dezagreabile în timpul acestor deplasări. România astfel recuperată se afla pe drumul cel bun, reușind ca, în cadrul Antantei să lupte, mai eficient decât în 1916, pentru ceea ce o interesa exclusiv: „împlinirea deplinei unități naționale”. Amintind și intrarea suveranilor în Bucureștiul eliberat, lecția se încheia cu bilanțul „jertfei” românești din anii 1916-1918³⁵.

„Reintrarea în război”, la sfârșitul anului 1918, are deci o dimensiune mai mult geografică și simbolică, întreținând *ficțiunea continuității combative*, atât pentru Antantă cât și pentru perspectivele realizării unității românești deși, între timp, ambele își schimbaseră decisiv conținutul, prin disoluția Rusiei și desprinderea Basarabiei din imperiu.

Fiind varianta cea mai extinsă (cantitativ) a istoriei naționale de uz școlar, manualul pomenea, între altele, și de unele confruntări militare din 1918 și 1919. Sunt doar adăugiri de informații edificatoare, câteva tușe imprecise, aruncate pe alocuri, în

³³ Octavian Cristescu, Vasile Păsăilă, Bogdan Teodorescu, Raluca Tomi, *Istoria Românilor. Epoca modernă și contemporană. Manual pentru clasa a VIII-a*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1996, p. 73, 85, 97. Interesantă este și distribuția internă a capitolului despre război, care se împarte în patru lecții. După „anii neutralității” urmează „campaniile” din 1916 și 1917. Apoi, România doar... se află „în 1918”. Relatarea insistă asupra vinovăției Rusiei bolșevizate, care a silit România „să înceteze ostilitățile cu Puterile Centrale”. Confruntările militare cu trupe ale foștilor aliați răsăriteni, la sfârșitul anului 1917 și începutul anului 1918, sunt prezentate drept „dificultăți” în interiorul Moldovei, rezolvate prin măsuri „îndreptățite din partea unui stat suveran”, care au fost însă neagreate de guvernul sovietic. Povestirea revine apoi asupra păcii de la București, care a indignat atât de mult „țările Antantei” încât le-a hotărât să „lupte până la capăt pentru câștigarea războiului” (!). Dacă totuși tratatul nu s-a aplicat, a fost „datorită victoriilor obținute de forțele aliate țării noastre”. Re-mobilizarea armatei române s-a făcut după ce Aliații au ajuns, în sfârșit, la Dunăre. Despre finalizarea acestei mobilizări („pentru a elibera pământul sfânt al țării de invadatorii străini”) nu se mai dau amănunte, nici în această lecție, pentru care este ultima propoziție, nici în următoarea, care începe de altfel cu invocarea rituală a unirii din... 1859 (*ibidem*, p. 95-97).

³⁴ Nu e doar o „greșeală”, termenul poate fi întâlnit și în alte situații, la limita discursului de specialitate, în formulări „spontane”: „autorul însemnărilor [loc. col Grigore Niculescu] publicate mai jos a luat parte la războiul de reîntregire a României (1916-1919), căzând rănit” (s.n. C.M.) (vezi „Revista de istorie militară”, nr. 2/1992, *Din amintirile veteranilor*, p. 44).

Este o redescoperire supra-licitată a formulei consacrate de Kirilescu, dar și un reflex discursiv, creat în atâtea decenii agresate de ideologia unei întregi istorii dedicate „luptei pentru independență și pentru unitate”. Pre-existența unui întreg național românesc era un postulat intens cultivat în anii '80, construit pe o altă lozincă istoriografică, cea a „continuității” etnice și statale autohtone, pornind de la traci, până la Republica Socialistă Română.

³⁵ Mihai Manea, Bogdan Teodorescu, *Istoria Românilor, de la 1821 până la 1989. Manual pentru clasa a XII-a*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1994, p. 212.

vasta frescă a Unirii. Introduse ca suport evenimential moralizant, în slujba supra-argumentării retroactive a justelor idealuri și a mijloacelor găsite atunci pentru realizarea lor, „noutățile” se pierd ușor în fluxul efortului național generalizat.

Anul 1918 este pus sub semnul „luptei pentru supraviețuirea” unei Româнии care continua să existe în ciuda celor ce se petreceau în jurul său. Prăbușirea Imperiilor a fost deopotrivă periculoasă, prin contagiune, dar și promițătoare, prin vidul de autoritate creat, invitând la intervenții istorice și justițiare. În acest „context” și în „paralel” cu preocuparea principală de a nu fi nimiciți în războiul cu Puterile Centrale, românii „au hotărât” unirea. Dar este vorba de românii din „provinciile aflate sub stăpânire străină”. Decizia politică ar fi fost deci exclusiv de partea lor. Despre mijloacele de realizare se vorbește foarte puțin, ca și cum, într-adevăr, la început a fost de ajuns Cuvântul. Se adaugă, însă, pe neașteptate și o frază justificativă, din arsenalul „luptei pentru recunoașterea unirii”, care începuse chiar înaintea „realizării” sale. Astfel, cititorul este prevenit că „deplasarea armatei române în provincii s-a făcut doar la chemarea organelor reprezentative ale populației românești și numai atunci când hotărârea unanim aprobată a populației majoritare a fost pusă în pericol de vreo posibilă intervenție armată străină”³⁶ (s.n. C.M.).

Concret, despre aceste „deplasări” se spune însă foarte puțin. De exemplu, despre Basarabia se confirmă doar, ca o corectă aplicație la teoria intervenționistă expusă anterior: „Consiliul Directorilor a cerut sprijinul armatei române, ce a pătruns [...] în provincie”. Perioada probabilă a acestei intervenții se poate deduce, după evenimentele care o încadrează, ca fiind situată în lunile noiembrie 1917-ianuarie 1918. Asta doar dacă cititorul insistă, pentru că manualul nu face alte precizări. Cititorul s-ar putea întreba, în plus, despre reprezentativitatea Consiliului, despre cum „au intrat” și ce au făcut acolo trupele române, sau care era statutul internațional al teritoriului respectiv în acea perioadă. Dar toate aceste curiozități nu își mai au rostul în fața grabnicei și fericitei încheieri a evenimentelor, o dată cu anunțarea, de către Sfatul Țării, a deciziei de unire³⁷.

Despre întâmplările din Bucovina, adunate cu totul în trei sferturi de pagină, informațiile se grupează în două succesiuni cauzale. Mai întâi Ucraina a amenințat cu intervenția armată. Ulterior, Consiliul Național Român, echivalat în continuare cu toată „populația românească” din provincie – care, ținând cont de maniera de informare, de multitudinea zvonurilor și de tulburările politice și militare din proximitatea frontului, poate nici nu știa de existența acestuia – și-a „manifestat” (... cum?) „voința de a se uni cu Țara” (s.a.). Se precizează că a fost, în ciuda amenințării mai sus pomenite, o opțiune (... singura?) „liberă de orice ingerință”. Totuși, *voința* nu a fost suficientă: „intervenția trupelor ucrainene l-a determinat însă pe Flondor³⁸ să ceară sprijinul armatei române”. Abia „în atari împrejurări”, Congresul General al Bucovinei, convocat special în acest scop de către Consiliul românesc, votează, tot la sugestia lui Iancu Flondor și după acordarea sprijinului militar solicitat, unirea cu România³⁹.

Pentru Transilvania, nici vorbă de trupe din Regat, pentru că aici consiliile naționale „au dispus de sprijinul militar, al populației românești prin intermediul

³⁶ *Ibidem*, p. 224.

³⁷ *Ibidem*, p. 225.

³⁸ Despre care se precizase anterior că a fost „ales lider politic” al Consiliului Național, deci al românilor. Fără a mai insista pe logica aceste reduții, de altfel obișnuită în manuale, remarcăm că autorii au dat cel puțin un nume pentru a plasa o responsabilitate istorică (*ibidem*, p. 226).

³⁹ *Ibidem*.

gărzilor *românești*“ (sic!) (s.n. C.M.). Ele aveau doar un scop preventiv-defensiv, de „rezistență împotriva oricăror provocări ale fostelor autorități maghiare“⁴⁰, nu de tranșare a disputelor locale pentru putere, așa cum ar putea crede un cititor adult.

După ce se amintesc multiplele eforturi de asigurare a unirii, cuprinse în sistemul tratatelor de pace, o ultimă frază notează refuzul „autorităților maghiare“ de a li se conforma, însoțit de amenințări și de atacuri armate. Toate s-au acumulat și „au impus participarea armatei române la campania din 1919“. Se vorbește de ofensivă în Transilvania, pe Tisa și, în final, de înfrângerea maghiarilor și de „intrarea“ armatei române în Budapesta⁴¹. Dar nici această relatare nu are o încheiere, lecția revenind, drept final, asupra „importanței istorice a Marii Uniri din 1918“. Încă o dată, faptele sunt clar împărțite: în 1918 a avut loc unirea iar în 1919-1920 s-au încheiat tratatele care au recunoscut-o pe plan internațional⁴². Războiul rămâne, astfel, o realitate categoric anterioară acestor fapte, iar cele întâmplate în 1918-1919 sunt în general identificate drept *chemări și intrări* de trupe, pentru a evita conotațiile violente care se pot asocia termenilor militari (ocupație, cuceriri, lupte...).

6. Trecutul alternativ, prezentul paralel

Manualele alternative introduse treptat după 1995 și utilizate încă, au preluat mult din formula „de tranziție“, deși aspectul cantitativ a fost serios diminuat.

„Alternativ“ nu a însemnat însă „diferit“, fiecare manual selectând secvențe din ofertele narrative deja consacrate. Astfel, pentru clasa a IV-a, cele trei manuale în uz propun titluri deja cunoscute precum *desăvârșirea statului național român*⁴³, *războiul reîntregirii naționale*⁴⁴ (s.n. C.M.) și, mai frecvent, *România în primul război mondial*⁴⁵. Războiul și Unirea rămân două lecții separate, dar „în pereche“. Intrarea României în conflict nu este plasată foarte precis (în vara anului 1916, eventual în august), iar sfârșitul este dispus cumva simetric, în toamna anului 1918 (în noiembrie...). Un manual subliniază chiar faptul că „*pacea*“ este cea care a adus și „întregirea țării“⁴⁶.

Un elev de gimnaziu, confruntat cu posibilitatea unei testări naționale la „istoria românilor“, este adus într-un trecut mult mai uniform. Toate cele trei manuale de clasa a VIII-a cuprind o lecție despre „războiul pentru întregire națională“, care precede „formarea statului național unitar“⁴⁷. Informația este mai consistentă și în fiecare manual apar câteva notații despre intervențiile armate române în provinciile susceptibile să se unească cu regatul. Ideea dominantă este aceea de reacție (legitimă) la periclitarea ordinii publice, cel puțin în accepția sa românească. „Bolșevicii“ în Basarabia și naționaliștii ucraineni în Bucovina sunt singurii perturbatori nominalizați. În Transilvania,

⁴⁰ *Ibidem*, p. 227-228.

⁴¹ *Ibidem*, p. 229.

⁴² *Ibidem*, p. 231.

⁴³ Simona Grigore, Adina Berciu-Drăghicescu, Nicolae Cristea, *Istoria românilor. Manual pentru clasa a IV-a*, București, Editura Sigma, 2000, p. 68.

⁴⁴ Maria Ochescu, Sorin Oane, *Istoria românilor. Manual pentru clasa a IV-a*, București, Editura Teora, 2001, p. 72.

⁴⁵ Liviu Burlec, Liviu Lazăr, Bogdan Teodorescu, *Istoria românilor. Manual pentru clasa a IV-a*, București, Editura ALL, 1997, p. 80.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 81.

⁴⁷ Cu excepția manualului publicat de Editura Sigma, unde apare un titlu mai reținut: *Unirea din 1918* (în Al. Vulpe, coord., Radu G. Păun, Radu Băjenaru, Ioan Grosu, *Istoria românilor. Manual pentru clasa a VIII-a*, București, 2000, p. 104).

gărzile românești se consacră unei normalizări imprecise, însoțind preluarea puterii locale de către consiliile românești⁴⁸. Doar în manualul Editurii Sigma se amintește despre campania din 1919, care a dus la „ocuparea Budapestei și răsturnarea guvernului bolșevic” din Ungaria⁴⁹. Un sfârșit neașteptat al unirii, dar fără consecințe, cel puțin pentru autorii manualului.

Manualul Editurii Teora nu amintește deloc această ocupație, notând doar intervențiile din primele două provincii unite cu România și insistând asupra caracterului lor legal și civilizator – internațional⁵⁰. Cea mai redusă informație se află în manualul Editurii Humanitas care inserează, într-o rubrică de „studiu” facultativ, doar observația naiv disculpantă că decretarea unirii Transilvaniei s-a făcut „fără vreo influență externă, armata română intrând în Alba Iulia abia la 19 decembrie 1918”⁵¹.

Pentru clasa a XII-a au funcționat, din 1999 până în prezent, șase manuale, cu mai multe ediții și un „scandal” care a provocat revizuirea programei, în 2000, apoi suspendarea, în 2001, a celui mai incriminat manual (deși, în a doua sa ediție, fusese rescris „corespunzător”)⁵².

Dincolo de aceste turbulențe în istoria recentă a manualelor de istorie a românilor, se poate recunoaște un consens majoritar prin care, în spiritul unui nou *political correctness* european, se evită în primul rând referințele precise la campania din 1919. Un sigur manual amintește de aceste evenimente, prezentate ca dificultăți legate de finalizarea diplomatică a unirii și insistând pe mandatul internațional anti-bolșevic, dublat de agresivitatea trupelor maghiare. Deși datele exacte ale prezenței românești în Ungaria (iulie 1919-martie 1920) depășesc în mod evident atât limitele „tradiționale” ale „participării la primul război mondial” cât și pe cele ale „desăvârșirii unirii”⁵³, autorii nu sunt dispuși să inoveze în materie de tabele cronologice. Evidența cifrică nu este suficientă pentru a pune în discuție decupajele structurale consacrate. Programa nu mai este o scuză, căci oferă un spațiu generos de redactare în capitolul despre *unitate și diversitate în România Mare*, care invită la o anumită distanțare față de vechea *histoire-bataille*.

Intervențiile normalizatoare ale trupelor române în Basarabia și Bucovina sunt unanim inserate, cu aceeași explicație istorică monologală și naivă. În Basarabia era amenințată direct mișcarea națională unionistă, situație în care a fost chemată armata din regat, „pentru paza intereselor neamului românesc”. Abia după „eliberarea provinciei” s-a trecut, într-adevăr, la lupta pentru unitate națională⁵⁴. La fel s-a întâmplat și în

⁴⁸ *Ibidem*, p. 104.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Intervenția a avut loc în Basarabia pentru „a proteja viața și bunurile locuitorilor”, diviziile românești „punându-se la dispoziția organelor legal constituite”, adică a Sfatului Țării. În Bucovina, „violențele ostașilor ucraineni care se întorceau de pe front” au speriat guvernul auto-instituit românesc, dar intrarea trupelor române în Cernăuți, dincolo de orice considerații privind legalitatea faptului, a bucurat „populația” în general, care le-a întâmpinat „cu însuflețire” (Liviu Lazăr, Viorel Lupu, *Istoria Românilor. Manual pentru clasa a VIII-a*, București, Editura Teora, 2001, p. 139-140).

⁵¹ Sorin Oane, Maria Ochescu, *Istoria românilor. Manual pentru clasa a VIII-a*, București, 2001, p. 121.

⁵² Un recent și consistent studiu pe această temă a publicat Mirela-Luminița Murgescu: *Între naționalism și europenism sau două concepte și pantoful Cenușăresei. Câteva remarci triste despre dezbaterile din jurul manualelor școlare și a istoriei naționale în România*, în volumul său *Istoria din ghiozdan. Memorie și manuale școlare în România anilor 1990*, București, Editura Domino, 2004, p. 109-167.

⁵³ Ovidiu Bozgan, Liviu Lazăr, Mihai Stamatescu, Bogdan Teodorescu, *Istorie. Manual pentru clasa a 12-a*, București, Editura All, 1999, p. 89-90.

⁵⁴ Stelian Brezeanu, Adrian Cioroianu, Florin Müller, Mihail Sorin Rădulescu, *Istoria Românilor. Manual pentru clasa a XII-a*, București, Editura RAO, ediția a II-a revizuită, 2000, p. 155.

Bucovina, unde abia după ce trupele române „au restabilit” liniștea, „drumul către unire s-a derulat în mod *firesc*” (s.n. C.M.)⁵⁵.

Monotonia povestirii a fost întreruptă doar în paginile cărții care a declanșat un adevărat scandal politic. Manualul de clasa a XII-a, publicat în 1999 de Editura Sigma, a făcut obiectul unor incredibile atacuri publice sub acuza principală a lipsei de patriotism. Ca urmare, autorii au „îmbunătățit” sârguincios reeditarea, căutând să evite orice posibile reproșuri. În prima ediție se afla următoarea frază: „*deși armatele române intraseră în Basarabia încă înainte de proclamarea Unirii, iar în Transilvania imediat după aceea, liderii români au ținut să arate că Unirea nu a fost rezultatul unei cuceriri militare românești, ci al opțiunii populației din zonele respective*”⁵⁶ (s.n. C.M.). Dar în ediția „ortodoxă”, prima parte a aprecierii lipsește, rămânând doar o propoziție inofensivă despre faptul că „*liderii români au dorit să arate că Unirea a fost rezultatul opțiunii populației din zonele respective*”⁵⁷ (s.n. C.M.). Datele istorice care susțin aceste aprecieri, într-o succintă „cronică a unirii” rămân însă neschimbate, incluzând referiri la episoadele militare din Basarabia și Bucovina⁵⁸, dar nu și la campania din Ungaria. Autorii au considerat, deci, că nu faptul istoric în sine, probat documentar, poate trezi suspiciuni, ci exprimarea „îreverențioasă” relativ la *valoarea atribuită* acestuia. Din efortul inițial al disocierii analitice între *ceea ce a fost* și *ceea ce s-a dorit să pară*, a rămas doar umbra unei insinuări.

Confruntând aceste rânduri cu paginile ultimului manual de clasa a XII-a, apărut în 2000, „după furtună”, găsim o confirmare îngroșată a rețetei de succes. Aici, aprecierile sunt doar superlative: „*armata română a intrat în Basarabia și a restabilit ordinea fără să se amestece în politica internă a țării*”. Dar cum se poate restabili *ordinea*, creație proprie și permanentă a fiecărei comunități, fără implicarea în *interioritatea* sa? Mai mult, „*România a acceptat să trimită o divizie la Cernăuți pentru a apăra dreptul legitim al popoarelor de a dispune de soarta lor*”⁵⁹ (s.n. C.M.), ignorându-și astfel, cu o rară generozitate în istoria lumii, cele mai presante și evidente interese naționale.

7. Războiul Aliaților

Pe parcursul a peste 80 de ani, manualele au fixat o istorie întotdeauna incompletă a anilor 1918-1919, tinzând, pe măsura trecerii timpului, să o imobilizeze într-o structură tematică binară: mai întâi conflictul militar, apoi acțiunea politică de realizare a unirii; mai întâi războiul, *mondial*, și apoi unirea, *a noastră*. Este principala diferență față de modelul explicativ inițial, când cele două teme se regăseau într-o singură povestire (la Kirițescu, de exemplu). Extracția politică a unirii din narațiunea războiului a produs și discordanțele cronologice care populează acum lecțiile de istorie. De fapt, nici războiul, nici unirea nu s-au încheiat în 1918, în ciuda fascinației comemorative a evenimentelor din acel an.

⁵⁵ Ioan Scurtu, Marian Curculescu, Constantin Dincă, Aurel Constantin Soare, *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi. Manual pentru clasa a XII-a*, București, Editura Petrion, ediția a II-a, 2000, p. 154.

⁵⁶ Sorin Mitu, coord., Lucia Copoeru, Ovidiu Pecican, Virgiliu Țărău, Liviu Țărău, *Istorie. Manual pentru clasa a XII-a*, București, Editura Sigma, 1999, p. 84.

⁵⁷ *Ibidem*, 2000, p. 92.

⁵⁸ Vezi ediția Sigma 1999, p. 84, respectiv, Sigma 2000, p. 93.

⁵⁹ Iulian Cârțână, coord., Gheorghe Dondorici, Elena Emilia Lica, Octavian Osanu, Emil Poamă, Relu Stoica, *Istorie. Manual pentru clasa a XII-a*, Pitești, Editura Carminis, 2000, p. 117-118.

Din paginile manualelor consultate rezultă aproape fără excepție că războiul dus de Aliați s-a încheiat la 11 noiembrie 1918. Tratatul din anii 1919-1920 nu apar ca o *încheiere* (așa cum ne-am putea aștepta să fie, cel puțin din perspectiva juridică...), ci ca o construcție ulterioară războiului, de natură strict diplomatică, ca un *început* al altor realități. Fricțiunile legate de stabilirea noilor granițe și de negocierea obligațiilor internaționale sunt mult diminuate ca expunere iar „lupta pentru recunoașterea internațională a unirii” rămâne o altă metaforă pentru succesul românilor în istorie.

Graba povestitorului de a ajunge la starea de ne-combativitate a făcut ca, în unele pagini de manual, pacea de la București, ultimatumul adresat ocupanților și revenirea la situația oficială de război împotriva Puterilor Centrale, cu doar două zile înainte de armistițiul semnat de Germania să fie plasate chiar *după* enunțarea sfârșitului propriu-zis al primului război mondial. „*Aliații noștri* au câștigat victoria definitivă” mărturisirea, cu sinceritate, un manual din 1924⁶⁰, astfel încât românii s-au putut ocupa în continuare de unirea lor.

8. Mai multe războaie, mai multe tăceri

Revenind la exemplara sinteză a lui Kirițescu, identificăm un ethos inițial mult mai ofensiv, pe „linia impusă de Ion I. C. Brătianu în 1919, de asumare a victoriei obținute pe câmpul de luptă”⁶¹; în acel an, „aproape toate popoarele Înțelegerii își încheiau bilanțul războiului [...]. Pentru *România* însă, liniștea nu venise. Ea *se găsea încă în război* [...] trebuia să cucerească și să păstreze ceea ce i se cuvenea [...] să ducă lupta pe două fronturi” (s.n. C.M.), la Tisa și la Nistru⁶². Aceste fronturi erau descrise pe larg, cu toate operațiunile militare importante și cu mizele strategice ale dispoziției trupelor române în teritoriu. În expunerea lui Kirițescu, campania din Ungaria era un segment foarte vizibil al *războiului pentru unire*, nu un simplu incident ulterior „păcii” de la sfârșitul anului 1918. Manualele care ilustrau această opțiune narativă au subliniat faptul că: „românii au început din nou lupta, au curățit țara de dușmani și au întins hotarele vechi până la marginile locuite de neamul românesc”⁶³.

În primii ani de pace se învăța deci despre *războiul românesc*, care evoluase distinct în cuprinsul confruntărilor dintre cele două mari coalitii. Era o legitimare internă a sacrificiilor extreme din acei ani, asupra cărora a planat permanent amenințarea dezastrului. Privind din interiorul unei țări mereu aproape înfrântă, aliații au fost mereu prea puțini și prea departe, iar proximitatea Rusiei s-a dovedit curând o sursă de nesfârșite pericole. Aliații s-au îngrijit de *războiul lor*, mondial, iar românii au fost pe rând victimele și eroii *luptei noastre*, naționale.

Jocurile diplomatice au solicitat însă contemporanilor o reasezare permanentă în aria intereselor generale ale Antantei. Alianța a fost supradimensionată propagandistic, din rațiuni politice și economice mult mai grave decât cele strict militare. Această componentă discursivă „de uz extern” a intrat, mult simplificată, și în școală, deși contravenea funcției fundamentale elogiative a manualului de istorie.

Necesitatea justei racordări la interesele marilor învingători a marcat, încă din primii ani de pace, „aranjarea în pagină” a principalelor episoade militare românești:

⁶⁰ Vezi Paraschiva Kiss, Sabin Mureșan, *op. cit.*, p. 72.

⁶¹ Lucian Leuștean, *România, Ungaria și tratatul de la Trianon, 1918-1920*, Iași, Editura Polirom, 2002, p. 146.

⁶² C. Kirițescu, *op. cit.*, p. 438-439.

⁶³ Paraschiva Kiss, Sabin Mureșan, *op. cit.*, p. 72.

campaniile din 1916 și 1917 au fost puse sub semnul luptei cu Puterile Centrale iar cele din 1918 și 1919 sub semnul luptei anti-bolșevice și anti-anarhiste. De aici și ecourile păstrate în manuale, despre românii care „au făcut ordine“, „au curățit“ și „au asigurat liniștea“ în teritoriile vecine. În mod paradoxal, povestirea din anii '20 rimează cu cea din 2000, de vreme ce spaimile comunității internaționale relative la estul european se regăsesc, în bună măsură aceleași. Este o consonanță ce încurajează suplimentar gesturile recuperatorii, în căutarea unei *adevărate* istorii naționale, anterioară ideologizării comuniste.

9. Politica victoriei

Au rămas însă vechi scrupule, poate și resentimente. Marea grijă a oamenilor politici români din acei ani a fost să convingă comunitatea internațională de adecvarea la principiile vremii. Unirea a fost insistent prezentată ca un (singur) act de *voință politică*, reprezentativitatea celor implicați fiind permanent subliniată. Din acest tablou trebuiau șterse indiciile contradictorii, cum au fost acțiunile militare din teritoriile disputate cu vecinii.

Grija pentru „neamestecul“ în afara statului român are și origini propagandistice din timpul regimului Ceaușescu, când s-au exacerbât valorile acțiunii populare și ale unanimității românești pe tema Marii Uniri. În contextul fricțiunilor naționaliste pe tema Ardealului, acutizate la mijlocul anilor '80, regimul a încurajat rememorarea partinitoare a campaniei românești din Ungaria, ceea ce s-a produs în zona istoriografiei propagandistice, dar nu și în manuale. Dar după 1989 acest decalaj a fost recuperat în manualele „de tranziție“, cu vechea interpretare deopotrivă naționalistă și anti-bolșevică⁶⁴.

⁶⁴ Părtinitor ilustrată în ultimii ani ai regimului Ceaușescu, chiar și în selecțiile documentare care ar fi trebuit să slujească drept instrument cercetării istorice „obiective“; vezi Ion Ardeleanu, Vasile Arimia, Mircea Mușat, coordonatori, *Desăvârșirea unității național-statale a poporului român. Recunoașterea ei internațională. 1918. Documente interne și externe*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, vol. III, IV și V. O atitudine mai explicită găsim în volumele puse sub autoritatea politică a generalului Vasile Milea (ministru al apărării naționale), academicianului Ștefan Pascu și a generalului istoric Ilie Ceaușescu (coordonator principal), *România în anii primului război mondial. Caracterul drept, eliberator al participării României la război*, București, Editura Militară, 1987, vol. I-II. Termenii sunt radicali. Se vorbește despre „războiul de eliberare națională“, despre „revoluția populară din Transilvania și Bucovina“ și despre „apărarea unității naționale în anul 1919“. Pentru acest capitol se specifică că este vorba de apărarea unor teritorii dar și de „eliberarea acelor care se mai găseau sub ocupație militară străină“. Aici sunt enumerate Transilvania, Crișana, Maramureșul, Banatul și Dobrogea. Dar sunt enumerate și operațiunile din Bucovina și din „est“. Se amintește imprecis de operațiunile din Galiția (*ibidem*, vol. I, p. 212, vol. II, p. 592 și 658-660), intervenția în Basarabia este însă complet denaturată prin faptul că se vorbește numai de confruntări cu „trupele albgardiste“ și, preluându-se opțiunea diplomatică a generalului Averescu, din 1918 și 1920 se afirmă categoric că „guvernul român a respins orice solicitare a Antantei de a participa în vreo formă la intervenția contrarevoluționară împotriva sovietelor“. Minciuna este supralicitată, și „datată“ dintr-un vizibil complex de vinovăție: „de fapt...“, până la 10 februarie 1920, armata română n-a avut contact direct cu Armata Roșie, între cele două armate, până la acea dată, aflându-se forțe intervenționiste străine și contrarevoluționare“. Totul se asigură printr-un citat trunchiat din Lenin (*ibidem*, vol. II, p. 660-661). Este remarcabilă perseverența cu care „colectivul“ de autori caută să impună noua sintagmă și „noul“ decupaj cronologic, care se regăsește și în părțile anexe ale textului, de exemplu în tabelul despre „forțe mobilizate și folosite în timpul războiului de eliberare națională (1916-1919)“ (*ibidem*, p. 692). Sintagma nu s-a impus, poate și datorită asemănării prea flagrante cu „revoluția de eliberare națională de la 23 august 1944“, construct istoriografic comunist ce sfida de atâta timp memoria colectivă românească.

Mitul „bunei intervenții“ românești în Ungaria a fost doar recent chestionat, de exemplu de Lucian Leuștean, în lucrarea citată, dar fără un impact istoriografic sau mediatic sesizabil. În același timp, e tot mai puțin solicitat, din rațiuni comunitar europene și de bună vecinătate retroactivă.

Dar și acest „adevăr istoric“, al luptelor din 1919, a fost trunchiat, extras din contextul general al intervențiilor militare în toate zonele limitrofe regatului român. Evenimentele din Basarabia și Bucovina au fost reduse la informația despre momentul proclamării solemne a unirii. Omisiunea a rămas regula, atât în anii '80 cât și în deceniul următor, nu atât pentru a menaja susceptibilitățile U.R.S.S.-ului, respectiv a actualilor vecini, Ucraina și Republica Moldova, cât mai ales pentru că putea reaminti în mod neplăcut de acuzațiile aduse inițial statului român. Căci încă din 1918, diferite autorități auto-proclamate în cuprinsul fostei Rusii țariste au denunțat ocupația militară românească în spațiul fostei Rusii, mai ales în Basarabia⁶⁵. Cât despre acțiunile anti-sovietice ale autorităților române în propriul teritoriu și în afara lui, ele au fost deopotrivă pretext pentru ruperea relațiilor diplomatice cu vecinii răsăriteni și acte prezentate politic drept susținere a intereselor Antantei în zonă⁶⁶.

Teza ocupației militare românești a fost utilizată politic și în 1940, când Uniunea Sovietică a „recuperat“, în forță, Basarabia și Bucovina de nord. A intrat apoi definitiv în repertoriul istoriografic sovietic și pro-rus, încă activ.

Certitudinea târzie a victoriei generale, din 1918, s-a distribuit retroactiv și asupra „marilor bătălii“ din vara anului 1917, în care contemporanii nu au crezut foarte mult⁶⁷ și care nu au fost prea mult exploatate strategic și politic. Aceste bătălii nu se mai raportau la idealul eliberării naționale, care motivase intrarea în luptă, în 1916, ci la dorința supraviețuirii până la sfârșitul confruntării între marii combatanți. Motivația inițială s-a reactivat după cele petrecute în 1918. Unirea Basarabiei și a Bucovinei nu a fost suficientă, fără certitudinea înfrângerii și retragerii Puterilor Centrale. Ocuparea militară efectivă a noilor teritorii și asigurarea politică internațională, prin plasarea, nu fără dificultăți, în rândul învingătorilor, au creat o victorie românească începând cu 11 noiembrie 1918, prin confruntările din 1918-1920.

Sfârșitul oficial al războiului românesc este plasat inițial în 1919, marcat simbolic de ocuparea Budapestei. Dar și după acest moment prezența militară românească în teritoriile vecine este semnificativă (în Ungaria, în Galiția) iar confruntările anti-bolșevice scad în intensitate abia după ce misiunea aliată internațională, cuprinzând și români, se retrage din sudul Rusiei, în 1920. În același an s-au obținut și actele internaționale asiguratorii privind apartenența Transilvaniei și a Basarabiei la regatul român⁶⁸.

⁶⁵ Acțiunile românilor au nemulțumit în primul rând bolșevicii, din Petrograd, de la Chișinău sau din Odessa. Și Rada de la Kiev a protestat declarând, de exemplu, într-o notă diplomatică din 16 martie 1918, că ea consideră Basarabia „din punct de vedere etnografic, economic și politic, drept o unitate indivizibilă a teritoriului ucrainean“ (AMAE, fond 71/URSS, dosar 133, telegramă citată de Marin C. Stănescu în articolul *Basarabia și Rada Ucraineană*, din „Revista de istorie militară“, nr. 5/1992, p. 13). Dar și reacțiile guvernului Republicii Democratice Moldovenești au fost discordante. Ministrul de război Gherman Pântea și-a dat demisia din această funcție „în semn de protest contra intrării trupelor române în Basarabia“ (idem, *Armata română și unirea Basarabiei și Bucovinei cu România. 1917-1918*, Constanța, Editura Ex Ponto, 1999, p. 69).

⁶⁶ Berthelot nota în jurnalul său, la 31 ianuarie 1918, relativ la faptul că bolșevicii declaraseră război României, că „pretextele sunt neînsemnate, dar adevărul e că românii nu i-au lăsat pe acești nebuni să facă tot ceea ce la trecea prin cap“ (Generalul Henri Berthelot, *Jurnal și corespondență. 1916-1919*, Iași, Editura Cronica, 1997, p. 267). În următoarele zile va înțelege însă intențiile politice ale românilor în Basarabia...

⁶⁷ „Așa ne obișnuisem să mâncăm bătaie încât nu îndrăzneau să sperăm mai mult decât o îndărjită rezistență... Mai în fiecare zi se răspândea știrea străpungerii liniilor noastre“. Nu a fost un triumf ci o intrare în „normalitatea“ războiului, un Verdun românesc prin care „rușinea din toamna 1916 era spălată“ (Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. IV, partea a V-a, 1917-1918, ediție îngrijită de Stelian Neagoe, București, Editura Humanitas, 1993, p. 16-17).

⁶⁸ Așa-numitul sistem al tratatelor de la Versailles, completat prin Tratatul de la Paris (1920), prevedea recunoașterea apartenenței Basarabiei la statul român de către Franța, Italia, Japonia, dar nu și de Uniunea Sovietică.

Sentimentul continuității războiului, al victoriei politice (vizibile abia în 1919-1920) cauzată exclusiv de victoriile militare românești din 1917, a fost indus ulterior, când „s-a decretat că am fost toți eroi și că nu am pierdut un singur moment încrederea în victoria finală”⁶⁹.

Este o certitudine cultivată perseverent în manualele de astăzi, care au regăsit doar parțial „adevărul” anilor '20. Românii au meritat unirea pentru „luptele eroice” din sudul Moldovei, iar aliații, în primul rând Rusia, au fost vinovați de înfrângerea militară din 1916 și de cea politică din 1918 (pacea de la București). E drept că tot ei au câștigat și războiul, dar nu și *unirea noastră*. Când totul se termină cu bine, cronologia, cauzele și cei înfrânți nu mai contează.

10. Armata, politica și istoria

Reflectarea târzie și sumară a prezenței trupelor românești în aceste provincii s-a realizat în spiritul istoriografiei militare de la începutul anilor '90. Căutând în trecut un prestigiu mult diminuat în timpul regimului comunist, armata își regăsea, ca și alte instituții neglijate de fostul regim – biserica ortodoxă, banca națională ș.a. – o participare extrem de onorantă la istoria națională⁷⁰. „Redescoperirea” istoriografică a episoadelor militare legate de Marea Unire, anunțată încă de la sfârșitul anilor '80, s-a făcut de o manieră documentată fără un impact public deosebit⁷¹ și în manuale nu au intrat, după cum s-a văzut, decât informații minimale.

Selecția explică intenția. Atât prezența cât și ignorarea datelor se justifică prin caracterul lor *informativ*, nu *analitic*. Ceea ce s-a introdus, se putea justifica prin suplimentarea detaliului istoric, considerată oportună la nivelul clasei terminale de liceu. Ceea ce s-a omis, se putea explica prin permanenta amenințare a supra-aglomerării cu informație, a se deduce și secundară. Astfel încât „noile” informații nu au afectat interpretarea deja tradițională a „realizării marii uniri”, cu excepția frazei citate din manualul Editurii Sigma. Nici delimitările cronologice nu s-au modificat, pentru că mesajul didactic a rămas ancorat în vechile certitudini.

Manualele post-comuniste nu au reușit decât o „tranziție” parțială, mai mult figurativă. Spiritul critic și deschis interpretărilor multiple este prea puțin încurajat în paginile lor, care nu se pot desprinde de narațiunea singulară. Incoerențele nu țin loc de pluralitate. În manualele alternative exercițiul reflexiv, problematizarea și „învățarea prin descoperire” rămân simple deziderate, în ciuda noului discurs educațional centrat pe valorile democratice și participative. Ele sunt în general doar deziderate, limitate de resurse și de practicile educative curente, dar consistența lor ar putea fi considerabil îmbunătățită printr-un simplu exercițiu narativ, de includere a *celuilalt* și în povestirea *noastră*. Acceptarea mai multor voci din trecut începe însă cu prezentul.

⁶⁹ Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 33.

⁷⁰ În MI apar, după 1990, în seria nouă a longevivei reviste, rubrici speciale de recuperare a istoriei acestor instituții, ca și în manualele „de tranziție” unde cea mai avantajată este, de departe, Biserica Ortodoxă. În 1990 apare „Revista de istorie militară” care transpune practic toată istoria națională în registrul militar, pornind de la postulate emoționale de genul „poporul român este unul din puținele popoare care și-a iubit și respectat întotdeauna armata sa” (în nota redacției din „Revista de istorie militară”, nr. 2/1990, p. 1).

⁷¹ După 1989 apar notații fugare, în cuprinsul unor decupaje de istorie interbelică, apoi câteva articole special dedicate operațiunilor militare din acei ani, cum ar fi cele semnate de Nicolae Koslinski (1918. *Episoade inedite la gurile Dunării*, în „Revista de istorie militară”, nr. 3/1993, p. 11-16 și nr. 4-5/1993, p. 54-66), de comandor Jipa Rotaru (1918: *De ce a trecut armata română Prutul?*, în „Revista de istorie militară”, nr. 2/1993, p. 5-10) și, mai ales, de Marin C. Stănescu (*Basarabia. 1917-1918. Sfârșitul unui calvar*, patru episoade în „Revista de istorie militară” din 1993, și alte două articole despre operațiunile din Basarabia și Pocuția, din 1919, publicate în MI, ianuarie, respectiv iulie 1995). Studiile sale s-au concretizat de altfel în volumul citat anterior care este, probabil, și singurul dedicat recent acestui subiect.

11. Istoriografia distanței

Privirea din afară rămâne educativă, tocmai prin dezacordul, fie și neargumentat, pe care ni-l oferă. Catherine Durandin, de pildă, observa, între altele, că pentru români a fost un alt război, *după* Marele Război. Neavând răgazul să detalieze în toate consecințele sale această afirmație, se mulțumește să îl considere un „fals război”⁷². Dar nu războiul în sine, ci prezentarea sa ulterioară este vinovată de incoerențe și omisiuni la limita falsului. De altfel, nici nu a fost situat întru totul *după* noiembrie 1918, ci mai degrabă în afara confruntării decisive și a ideologiei sale.

Recursul la vecini rămâne un bun început pentru desprinderea netraumatică din propriile adevăruri. O enciclopedie românească recentă admite că deși războiul se încheiase oficial la 11 noiembrie 1918, „în Europa Centrală și de Est conflictele au continuat”, ca să nu mai amintim și de cele din „Orientul Apropiat și Mijlociu”. Devine evident că anul 1919, când au început negocierile de la Paris, „nu a adus pacea”⁷³. Concluzie pe care totuși lucrarea citată nu și-o asumă integral dând, de exemplu, bilanțul pierderilor de război ale României doar pentru anii 1914-1918.

O altă lucrare, mai detaliată, dezvoltă însă integral această opțiune. Autorii precizează că războiul mondial s-a încheiat, dar cel dus de armata română „pentru apărarea Marii Uniri”⁷⁴ a continuat. Fiind vorba de o *Cronologie* din perspectivă predominant militară, putem urmări calendarul precis al operațiunilor românești din noiembrie 1918 până în martie 1920, simultan cu cele ale vecinilor, aliaților și inamicilor⁷⁵, care formau la vremea aceea Europa noastră. Această încadrare justifică și plasarea acțiunii românești în cuprinsul unui singur și continuu război „mondial”, dar care își deplasează valorile temporale și spațiale, pentru a cuprinde mai semnificativ evoluția românilor. Reamenajarea româno-centristă a războiului mondial s-a soldat, aici, cu suspendarea cunoscutului final de la 11 noiembrie 1918.

În căutarea unei variante românești a Marele Război ajunge o „poveste fără sfârșit”. Dar manualul are nevoie de un finalul fericit și neproblematic. Forța comemorativă a datelor istorice selectate surclasează și în acest caz rigoarea înregistrării cronologice „obiective”.

12. Pagini lipsă: amintirile miniștrilor

Se spune că istoria este scrisă de învingători. Dar și învingătorii au propria lor istorie, înainte de a fi complet imortalizați. Triumful este rareori atât de complet încât să șteargă toate vinovățiile. Competiția politică a intervenit întotdeauna în distribuția meritelor și a erorilor.

Deși România Mare se afla, în final, în tabăra învingătorilor, contemporanii erau încă marcați de sacrificiile și nesiguranța acelor ani, căutând responsabili pentru campania dezastruoasă din 1916 și pentru umilitoarea pace de la București⁷⁶. Atât guvernul lui I.I.C. Brătianu⁷⁷ cât și cel lui Al. Marghiloman⁷⁸ erau acuzate pentru aceste

⁷² Catherine Durandin, *op. cit.*, p. 140.

⁷³ Nicolae Ciobanu ș.a., *Enciclopedia Primului Război mondial*, București, Editura Teora, 2000, p. 243.

⁷⁴ Nicolae Ciobanu, Eugen Bădălan, *Cronologia primului război mondial, 1914-1919*, București, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, 2001, în *Argument*, p. 5.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 170-229.

⁷⁶ Vezi Lucreția Barbul, *Amintiri despre România Mare. Suferința trecutului părea a fi răsplătită*, în MI, mai 2004, p. 84-85.

⁷⁷ Guvern care a funcționat după retragerea autorităților române la Iași, din 11/24 decembrie 1916 până în 26 ianuarie/8 februarie 1918, când s-a retras pentru a permite o mai avantajoasă derulare a negocierilor de pace.

⁷⁸ Guvern filogerman, constituit mai ales cu oameni politici rămași în București în timpul ocupației Puterilor Centrale, care a fost instituit la 5/18 ianuarie 1918 și a demisionat la 18/31 octombrie 1918.

grave încercări la care fusese supusă țara. Ambele tabere se disculpau mai ales prin expunerea meritelor proprii în realizarea unirii.

Gheorghe Gh. Mârzescu, ministru al agriculturii în cabinetul I.I.C. Brătianu, notase atunci când supraviețuirea părea o victorie în sine, tensiunile și speranțele care se succedau într-un ritm tot mai alert, legate de Alianții occidentali dar și de noile autorități din Basarabia, Rusia și Ucraina. În decembrie 1917, pericolul bolșevizării întregii regiuni, inclusiv a României, ajunsese la cote mai alarmante decât războiul cu Puterile Centrale. Pe acest fundal, solicitările de sprijin material și militar din Basarabia au atras treptat atenția guvernului român, care a identificat aici resurse pentru continuarea rezistenței și pentru o eventuală retragere în cazul prăbușirii frontului.

Direct răspunzător de aprovizionarea trupelor și a populației din Moldova, preocupat de siguranța dinastiei și a autorităților române, Mârzescu nota: „avem interes ca în Basarabia să se găsească trupe devotate nouă, dacă nu se poate trupe curat românești”⁷⁹. Peste câteva zile, guvernul a decis „ocuparea repede a Chișinăului și Basarabiei, cu condiția să fim în formă acoperiți de guvernul de acolo, oricât de puțină autoritate ar avea”⁸⁰ (s.n. C.M.). Inițial s-a încercat utilizarea voluntarilor ardeleni aflați în apropierea Chișinăului, comandamentul român hotărându-se cu greu să disloce trupe de pe front. În final, s-a apreciat că situația era atât de indecisă, încât două divizii românești în plus sau în minus nu mai contau.

Justificarea publică a intervenției românești s-a făcut în numele restabilirii ordinii, a protecției locuitorilor, dar și a apărării depozitelor de alimente aflate în proprietatea statului român. S-a insistat că nu este vorba de o ocupație militară prin care România să își promoveze interese politice proprii. Proclamația semnată de generalul Constantin Prezan⁸¹ a rămas definitivă pentru „explicarea” prezenței militare române în Basarabia, fiind preluată ca atare și în manualele de astăzi. Mârzescu avea însă obiecții la acest manifest al bunelor intenții, redactat în grabă și cu destule stângăcii: „frază cu reîntoarcerea trupelor române după restabilirea ordinii este nedibace și nu va impresiona bine populația de la noi și armata”. În martie, întâlnindu-se cu generalul Prezan la *te-deum*-ul de la Mitropolie, care sărbătorea unirea Basarabiei, i-a reamintit de acea frază, iar generalul „a râs și el”⁸² de promisiunea retragerii.

⁷⁹ Gheorghe Gh. Mârzescu, *Fapte și impresii zilnice (1917-1918)*, ediție îngrijită de Ioan Lăcustă, București, Editura Curtea Veche, 2004, p. 183-184.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 189.

⁸¹ Proclamația generalului Prezan puncta mai întâi o dublă sursă de legitimare a acțiunii românești: „în aceste clipe de grea cumpănă și nestatornicie, *Sfatul Țării* și-a adus aminte de noi și ne-a cerut prin *comandamentul militar rus* să trecem Prutul”. Scopurile deplasării erau, în limbajul arhaic al întregului text, următoarele: „să aducem rânduială și liniște în satele și târgurile voastre, punând la adăpost viața și avutul întregului popor *împotriva răufăcătorilor*” și garantarea bunei funcționări a transportului „celor trebuincioase pentru traiul armatelor ruse și române, cari fac pază la hotarele noastre, *apărând prin aceasta și hotarele țării voastre*”. Această multiplă promisiune de protecție și adresarea deferentă către unui stat distinct, cu „hotare” recunoscute contrastează cu tonul agresiv de acuzare a „dușmanilor” care denaturează intențiile românilor și profită de generozitatea (naivitatea...) locuitorilor. Doar „răufăcătorii” pot spune că „românii vin să stăpânească țara” ori să aducă iarăși „pe vechii stăpânitori”, care anuleze „drepturile naționale și politice câștigate prin revoluție”. Singurul scop al armatei române, în partea a doua a declarației, este să apere proaspăta autonomie a moldovenilor. Finalul se întrece în promisiuni de corectitudine și imparțialitate, culminând cu promisiunea că „*de îndată ce se va statornici rânduiala și liniștea*”, mai precis după ce noua ordine se va verifica un timp, „*ostașii români se vor întoarce la ei acasă*” (s.n. C.M.). Documentul era datat „Iași, 12 ianuarie 1918” și semnat de „însărcinat cu comanda Armatei Române, General Prezan” (vezi Ștefan Ciobanu, *Studii și documente cu privire la mișcarea națională din Basarabia în anii 1917-1918*, ediție îngrijită de Dan Jumară, Editura Alfa, Iași, p. 194-195, preluare din ziarul „Cuvânt Moldovenesc”, nr. 9 din 24 ianuarie 1918, respectiv ziarul „Ardealul”, nr. 6 din 18 ianuarie 1918).

⁸² Gheorghe Gh. Mârzescu, *op. cit.*, p. 204 și 297.

Stângăcia discursului provocase într-adevăr reacții naționaliste. Pentru cunoscutul avocat al cauzei basarabene și al alianței cu Puterile Centrale împotriva Rusiei, Constantin Stere, declarațiile generalului Prezan erau departe de a fi liniștitoare. Analizând informațiile care ajungeau cu greu în Bucureștiul ocupat, Stere deplângea lășitatea guvernului de la Iași, care trimitea trupe „nu pentru realizarea revendicărilor naționale românești, ci numai ca un factor al războiului civil din Rusia”. Părea deja o șansă istorică pierdută⁸³ sau poate chiar o acțiune în folosul Ucrainei⁸⁴.

Ministrul a fost până la urmă mulțumit de energicele măsuri ale cabinetului Brătianu, care a trimis peste Prut nu doar armata. Preoți, învățători, agronomi și alți funcționari români au venit în ajutorul naționaliștilor basarabeni⁸⁵. Până în ultimul moment, aceste „ajutoare” au părut insuficiente, de vreme ce locuitorii încă se temeau de români „că le-ar lua pământul țăranilor” iar intervențiile din Regat au fost nu o dată însoțite de „greșeli” și „lipsă de tactică”⁸⁶.

Deși cunoștea stângăciile autorităților române, Mârzescu nota la aflarea știrii despre proclamarea unirii: „înregistrăm rezultatele ocupațiunii Basarabiei ce guvernul nostru a hotărât la 1 ianuarie”⁸⁷ (s.n. C.M.).

Pentru Al. Marghiloman, care a negociat direct condițiile unirii la ședința Sfatului Țării din Chișinău, aceasta a fost proclamată ca victorie politică a guvernului propriu, compensând fericit condițiile extrem de umilitoare ale păcii care se negocia încă cu Puterile Centrale. La sfârșitul lunii octombrie 1918, consultându-se cu membrii cabinetului său, recapitula cele realizate împreună: „trebuie... să se știe că noi am adus reîntregirea țării, dându-i în plus Basarabia, astfel ca să nu existe nici o legitimitate a readucerii liberalilor”⁸⁸ (s.n. C.M.). După câteva zile, în pragul demisiei, Marghiloman își plasa meritele: „am păstrat țării o dinastie, o armată și i-am dat Basarabia și Bucovina, cu integritatea teritoriului”⁸⁹. Deși sfârșitul guvernării era așteptat de la o zi la alta, a reușit să intervină în Bucovina, de unde se ceruse „concursul material și moral al României”. Sprijinul nu a fost însă nici imediat, nici necondiționat. Având deja precedentul Basarabiei, Marghiloman a avertizat că armata română nu va interveni „decât dacă ar fi chemată să ajute la reprimarea unei revoluții amenințând viața și bunurile naționalilor noștri”⁹⁰ (s.n. C.M.), ceea ce s-a și întâmplat.

⁸³ Constantin Stere, *Marele Războiu și politica României*, București, Editura Ziarului „Lumina”, 1918, p. 110-111, în articolul *La Chișinău!*, din 31 ianuarie 1918 (stil vechi). Volumul a fost publicat în mai 1918, reunind articolele autorului din „Lumina”, ziar care apăruse la 1 septembrie 1918, „când războiul României era sfârșit” (s.n. C.M.)” (*ibidem*, p. IV).

⁸⁴ Vezi articolul *Ultimul prilej*, din 14 decembrie 1917, în *ibidem*, p. 369.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 212, 237, 264. Oamenii trimiși de guvern nu au fost întotdeauna la înălțime, în frunte chiar cu comandantul armatei române, generalul Ernst Broșteanu. Au fost semnalate numeroase incidente anti-semite. În plus, mesajele din partea românilor erau contradictorii și datorită unor inițiative concurente celei oficiale, cum a fost de pildă cea a lui C. Stere. Existau inițiative socialiste, mai mult sau mai puțin radicale, dar și o puternică acțiune naționalistă, susținută mai ales de refugiați și foști prizonieri români din armata Imperiului Austro-Ungar. Un rol important în activarea acestui naționalism în Basarabia l-a avut Onosifor Ghibu.

⁸⁶ Care transpar și în jurnalul lui Mârzescu dar sunt reclamate și de generalul Șcerbacev, încă reprezentant al forței armate țariste pe frontul din Moldova, generalului Berthelot. Aprecierile de acest gen sunt chiar publicate, cu toată cenzura și în presa ieșeană, din care citează C. Stere. Cu doar câteva zile înaintea proclamării unirii, în ziarul „Timpul” din Iași apăreau astfel de aprecieri în interviul acordat de ministrului de finanțe al Republicii Moldovenești (vezi *Țăranii basarabeni și România*, din 22 martie 1918, în *ibidem*, p. 112-113).

⁸⁷ *Ibidem*, p. 297.

⁸⁸ Al. Marghiloman, *Note politice*, vol. IV, 1918-1919, București, Editura Institutului de Arte Grafice „Eminescu” S.A., 1927, p. 97.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 121.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 109.

Frontul nu mai era atunci un impediment serios, de vreme ce germanii se interesau deja de stabilirea detaliilor retragerii, cerând 20 de zile și căutând să evite luptele. Din perspectiva lui Marghiloman, demonstrațiile războinice ale guvernului care i-a succedat⁹¹, „ultimatum, mobilizare, toate aceste au fost inutile și puțin glorioase“. Trupele române înaintau oricum „la știrea armistițiului, spre Brăila, Focșani, Bicăz, Dobrogea, Cernăuți“⁹² grăbindu-se să recupereze teritoriul regatului și zonele limitrofe, intens disputate cu diferite autorități vecine. Coincidența retragerii trupelor inamice cu noua ofensivă românească fost de la început speculată politic în dublul sens al acțiunii naționale și al loialității față de Antantă.

13. Străinul necesar în istoria românilor

Aruncând o ultimă privire în paginile de însemnări din anii 1918-1919⁹³, regăsim un personaj familiar manualelor românești: pe generalul Henri Mathias Berthelot⁹⁴.

Reprezentând punctul de vedere intransigent aliat, el a pledat atunci pentru angajarea României într-un război total, pentru susținerea nelimitată a cauzei Antantei: „românii vor avea datoria de a continua lupta în Basarabia, în Rusia meridională și, la nevoie, până în teritoriul Donețului“⁹⁵. Dar încă din vara anului 1917 Berthelot înregistra evoluția unui nou focar de confruntări armate în Moldova, datorat indisciplinei și dezertărilor din armata imperială rusă. Pentru restabilirea ordinii și susținerea simultană a frontului orice contingente erau binevenite, fie rusești, fie moldovenești, fie de sârbi sau de ardeleni. Dintre toate acestea, părea că trupele regulate române ar fi cele mai stabile, drept pentru care Berthelot a insistat să intervină și dincolo de Prut, „să repună ordinea în Basarabia, mai ales pe căile ferate“. Convinși de labilitatea guvernului și de scepticismul comandanților militari români, Berthelot părea să nu fi sesizat gravitatea mizelor politice care îl solicitau⁹⁶.

⁹¹ Guvern condus de generalul Constantin Coandă, care a fost instituit tocmai pentru revenirea la o alianță ofensivă alături de Antantă. A funcționat între 24 octombrie/6 noiembrie 1918 și 29 decembrie/12 decembrie 1918, timp în care s-a proclamat unirea Transilvaniei cu România și curtea regală s-a reinstalat în capitala eliberată.

⁹² *Ibidem*, p. 133, 136.

⁹³ Mulți dintre ei au lăsat mărturie mai mult sau mai puțin consistente, dar încă neuniformizate de canonul istoric „tradițional“. Astfel de notații, cu caracter comemorativ, sunt culese în volumul citat, al lui Ștefan Ciobanu, apărut inițial în 1928 (314 p.), și în cel al lui Ion I. Nistor, publicat în 1938 sub titlul *Amintiri bucovinene din vremea unirii*, re-publicat, cu unele modificări de Doina și Liviu Papuc, în 2000, la Editura Alfa, din Iași (286 p.).

⁹⁴ Șeful misiunii militare franceze în România din octombrie 1916 până în martie 1918 și din octombrie 1918 până în mai 1919.

⁹⁵ Generalul Henri Berthelot, *op. cit.*, p. 226.

⁹⁶ Mize politice asupra cărora Constantin Argetoianu se va pronunța retrospectiv în termeni foarte categorici: „Pornisem în război [...] ca să cucerim Ardealul [...] iar Basarabia la care nu ne gândisem ne pica în mână. Ocuparea Basarabiei era pentru Brătianu o asigurare pentru viitor...“ Dar un astfel de „argument“ nu putea fi invocat oficial în Consiliul de guvern care a hotărât intervenția trupelor, tocmai „din cauza prezenței lui Berthelot“. Nici generalii români nu au înțeles întru totul ceea ce li se cerea. În aprecierea lui Argetoianu, Consiliul a avut doar un rol demonstrativ, de „a pune pe Berthelot în fața hotărârii guvernului“, dându-i totuși impresia că el a decis intervenția în Basarabia (vezi Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. IV, partea a V-a, ediție îngrijită de Stelian Neagoe, Editura Humanitas, București, 1993, p. 99-100).

În aceste „memorii“ finalizate abia în anii 1934-1935, Argetoianu are de altfel o viziune foarte personală asupra unirii Basarabiei, cinică și presărată cu multe răutăți la adresa celor implicați. Din punctul său de vedere, proclamarea independenței Republicii moldovenești nu s-a realizat din dorința unirii cu România, ci doar a desprinderii de Rusia. A fost, în primul rând, o expresie a ambițiilor politice locale. Ion Inculeț, „cel mai ticălos dintre basarabeni“ (!), a fost atunci întru chiparea maximă a acestor ambiții, pe care românii din regat nu le-au înțeles. Marghiloman ar fi cumpărat pur și simplu votul unirii „prin bani și amenințări“, în loc să se sprijine „mai mult pe armata română care ocupase aproape tot ținutul basarabean, decât pe sentimentele renegaților de peste Prut“! (*ibidem*, p. 118-119).

Mai mult, generalul francez bănuia că intervenția preconizată „va declanșa, cu siguranță, în Rusia, noi și aspre acuzații” așa încât și-a oferit intermedierea, pentru a da un plus de credibilitate inter-aliată⁹⁷. Acesta era totuși un aspect secundar al efortului său diplomatic, care la sfârșitul anului 1917 urmărea să-i convingă pe români de forțele proprii și de faptul că pot să reziste în continuare, să evite prăbușirea completă a frontului chiar și în lipsa diviziilor aliate rusești. Părerea lui era că nici germanii și nici bolșevicii nu aveau destulă forță pentru a-și concretiza amenințările, părere parțial confirmată și de faptul că, în doar câteva zile, Chișinăul a fost totuși ocupat „fără dificultate de trupele române”. Valoarea strategică a acestor acțiuni, aparent marginale și puse sub semnul securității interne, a fost mai vizibilă din afară⁹⁸.

Ideea de ordine în slujba frontului l-a sedus atât de mult pe Berthelot, încât a subscris întru totul proclamației date de generalul Prezan, relativ la scopurile armatei române în Basarabia. Însă, în mai puțin de o lună, lucrurile au evoluat tot mai clar în alt sens, iar generalul nota: „sub acoperirea măsurilor de ordine și poliție, românii caută să ducă o acțiune politică tinzând spre anexare”. Fără a nega rațiunile istorice și naționale ale autorităților române, se îngrijora de fărâmițarea Rusiei și de incertitudinea politică din zonă: „interesul nostru [al Franței] este de a avea în estul Europei o Rusie mare și puternică, pentru a contrabalansa imperiile centrale. O Rusie fărâmițată, dimpotrivă, nu ar putea fi decât o federație de colonii germane”. Pentru el, „operațiunea” românească în Basarabia devine doar o „complicație” care să justifice opțiunea deja detectabilă pentru o pace separată cu Puterile Centrale⁹⁹.

Atitudinea sa a fost cu totul diferită în cea de-a doua misiune în România, care a început practic după demisia lui Marghiloman, care autorizase deja intervenția armată în Bucovina. De această dată, ofensiva românească a fost chiar încurajată. Berthelot plecase de la Paris cu mandatul imperativ de a ridica din nou România la luptă, ocupând pentru aceasta Bulgaria. La fața locului și-a dat seama că teritoriul va fi controlat mult mai repede decât se preconiza, și se va putea chiar „înfăptui curățirea Balcanilor”. Deschiderea strămtorilor, care a devenit o certitudine încă înainte de traversarea Dunării, era pentru Berthelot „începutul acțiunii noastre în Rusia meridională” unde erau vizați atât nemții cât și rușii, adică bolșevicii¹⁰⁰. Participarea trupelor române și

⁹⁷ *Ibidem*, p. 257.

⁹⁸ „Din cauza mișcărilor noastre de trupe, Mareșalul Mackensen a trimis un mesaj în care arată că s-a derogat de la două articole din armistițiu și cere explicații”, care vor precipita de fapt negocierile de pace, speculând și interesele tot mai vizibile ale românilor dincolo de Prut. Mareșalul german îi promitea generalului Alexandru Averescu, șef al guvernului între 26 ianuarie/8 februarie și 5/18 martie 1918, că la încheierea păcii România își va putea păstra armata și chiar „întrebuința în Basarabia, împotriva bolșevicilor. Eventual, am putea fi ajutați prin o cooperare în Rusia” (vezi Mareșal Alexandru Averescu, *Notițe zilnice din războiul, 1916-1918*, București, Editura „Cultura Națională”, ediția a III-a, 1935, p. 283, 291).

⁹⁹ *Ibidem*, p. 266, 272, 276.

¹⁰⁰ În notațiile zilnice, scopul militar și politic al intervenției lui Berthelot se conturează treptat și incoerent. Primele sale propoziții despre cele întâmplate în 1918 sunt „1 octombrie... Clemenceau mă trimite să ridic România la luptă... Îi spun că acest lucru îmi displace profund. Când un câine se ospătează, nu i se ia mâncarea de la gură”. Românii ar trebui lăsați să-și termine singuri „ospățul” (*ibidem*, p. 299). Pentru început, el pleda că „victoriile noastre pe frontul francez sunt suficiente în provocarea rupturii Tratatului de la București și o nouă intervenție a României” (*ibidem*, p. 301). Peste doar câteva zile declara însă că „România nu se va ridica decât atunci când trupele aliate vor ajunge pe teritoriul ei. Or asta nu se poate întâmpla imediat” (*ibidem*). Dar la 10 octombrie scrie, de-a dreptul îngrijorat, „mă întreb dacă voi ajunge la timp pentru a reuși să readuc România în situația de a-și relua locul în ansamblu înainte de sfârșitul partidei” (*ibidem*, p. 302). Abia la mijlocul lunii octombrie asociază direct „trecerea în forță” peste Dunăre cu „opera” generală de „curățire a Balcanilor” iar intențiile similare legate de zona Mării Negre și a Rusiei meridionale sunt pomenite abia la începutul lui noiembrie (*ibidem*, p. 306, 311).

Reintrarea propriu-zisă a României în ofensiva împotriva Puterilor Centrale rămâne un eveniment administrat mai mult de români, decât de generalul Berthelot, dar fără a-i contrazice reprezentarea proprie, de

stabilitatea politică în regat îi erau absolut necesare. Până la sfârșitul misiunii sale, la începutul lunii mai 1919, a susținut majoritatea acțiunilor românești, cu riscul contrazicerii altor conaționali, fiind astfel cooptat în realizarea concretă, militară și diplomatică, a Unirii¹⁰¹.

Practic, posteritatea sa de mare prieten de război al românilor se justifică mai mult politic și mai ales în a doua sa misiune, decât prin realizările strict militare. Dar manualele continuă să-l asocieze aproape exclusiv cu „marile bătălii” din 1917. Erou al românilor, Berthelot a pierdut calitatea de posibil erou al Franței, probabil și pentru că țara sa și-a revizuit încă de la începutul anului 1919 politica orientală, neglijând ofensiva anti-bolșevică¹⁰².

14. Manualul: istoria fără amintiri

Iată, deci, într-un scurt decupaj, cât de diferite și de fluctuante au fost perspectivele, interesele și interpretările contemporanilor asupra celor petrecute în anii 1918-1919. Ierarhizarea politică a povestitorilor a făcut să rămână mereu o *singură* narațiune, cu amenajările de cuviință. *Conținutul* nu are plural, nici după atâtea decenii de repovestire. Singurătatea care guvernează întâmplările istoriei noastre este, poate, cel mai consecvent mesaj al manualului.

Teama de „răuvoitori” și de „falsificatori ai istoriei”¹⁰³ rămâne paralizantă. Deși nu mai sunt de mult contemporani cu cele povestite, istoricii, dar mai ales pedagogii,

inițiator al evenimentelor în istoria altora: „10 noiembrie... Trimit chemarea la arme adresată României; ... Telegramă de la Iași, anunțând mobilizarea românilor”. Chiar și pentru el timpul se comprimă, dând iluzia convergenței de acțiune. Trecerea Dunării de către trupele aliate, la 11 noiembrie, și cele petrecute în România (schimbarea de guvern, remobilizarea armatei și ultimatumul adresat mareșalului Mackensen) par să se fi întâmplat „în același timp” (*ibidem*, p. 316).

Soluționând noile probleme ale românilor și vecinilor, Berthelot notează, la 24 noiembrie, că, „în sfârșit, vom declanșa cât mai repede posibil o acțiune în Rusia de sud, cu scopul de a-i elibera de bolșevici pe toți cei care, și sunt numeroși, s-au săturat de ei până peste cap. Noi avem interesul să facem să dispară rapid acest focar de dezordine și de crime și nu cred să fie prea dificil, căci regimul se traduce prin foamete peste tot...” (*ibidem*, p. 322).

¹⁰¹ Îngrijorările pentru problemele românilor cu vecinii sunt rezumate, într-o dare de seamă ulterioară, prin justificarea ușor naivă: „nu puteam să nu transmit plângerile românești pe tema fărâdelegilor comise de bulgari în Dobrogea, de unguri în Transilvania, de sârbi în Banat” (*ibidem*, p. 363). Încă de la primele reîntâlniri cu comandanții militari români, Berthelot și-a dat acordul pentru ocupare militară și administrativă a provinciilor revendicate. Divergențele ulterioare nu au lipsit, dar au fost mult mai grave în cazul relațiilor cu colaboratorii săi și cu autoritățile din Paris, decât cu românii, ceea ce se pare că a provocat și retragerea mandatului său, în favoarea generalului Franchet d'Esperey.

¹⁰² La 8 aprilie 1919, Berthelot nota că are „vești alarmante din Crimeea. Prestigiul nostru scade tot mai mult în Rusia” (începuse retragerea trupelor aliate din Odessa) iar peste trei zile faptul că până și d'Esperey este furios că nu „e autorizat să acționeze împotriva Ungariei” bolșevizate. Avântul românilor contrastează cu indecizia aliaților: „Ș mai... Legația a rămas cu gura căscată la auzul hotărârii românilor de a trece Tisa și de a merge la Budapesta” (*ibidem*, p. 357, 359).

¹⁰³ Ilustrativ pentru teama cu care este, încă, abordat subiectul, Marin C. Stănescu își justifică lucrarea, de altfel foarte documentată, printr-un lung pasaj expiatoriu, suficient în sine pentru a înțelege opțiunea autorilor contemporani de manuale. Pentru el, doar „*răuvoitorii și falsificatorii istoriei*” (s.n. C.M.), într-o formulă mult frecventată în anii '80, cu adresă la istoriografia maghiară, ar putea afirma că unirea Basarabiei și Bucovinei „s-a făcut doar datorită prezenței armatei române”; „*de fapt*”, armata română a intrat în aceste teritorii „întronând liniștea și ordinea, fără a se fi amestecat în desfășurarea evenimentelor” (Marin C. Stănescu, *Armata română și unirea...*, p. 9). Acesta este deci *adevărul*, singurul și... binevoitor românilor, pe care cercetarea nu trebuie decât să îl demonstreze, dar pe care simpla înșiruire de informații îl pune totuși vizibil sub semnul întrebării. De exemplu, succesiunea faptelor din Bucovina conturează foarte clar o relație circulară între autoritatea Consiliului Național Român și cea a generalului Iacob Zadik, comandantul Diviziei a 8-a române, însărcinat cu restabilirea ordinii în Bucovina. La 11/24 noiembrie 1918, armata română a intrat în Cernăuți, iar a doua zi Consiliul Național Român s-a autoproclamat „suprema putere a acestei țări” și „sigurul corp legiuitor”, în această calitate desemnând și un guvern, în timp ce, printr-un Ordin propriu, din aceeași zi, generalul Zadik „facea cunoscută existența și recunoașterea guvernului bucovinean și a Consiliului Național Român” (*ibidem*, p. 190-192).

încă se mai simt datori să-și scuze eroii pentru opțiunile lor. Ignorând legitimitățile vremii și rememorările selective pe care chiar participanții la evenimentul istoric și le-au îngăduit¹⁰⁴, autorii se refugiază în *canon*, mulțumindu-se să propună doar o justă memorizare a informației selectate și nu eventuale criterii de selecție.

Canonul însuși s-a schimbat, dar urmând o anume circularitate, care a privilegiat sau a estompat, pe rând, războiul, unirea sau revoluția din 1918-1919. Pentru manualele de astăzi *unirea* este conceptul care subordonează evenimentele acelor ani, în aceeași lectură optzecistă a legității istorice și a românismului militant prin care se filtrează și unele ecouri interbelice.

Nu este o pluralitate ci un colaj ale căror indecizii sunt mai vizibile la periferia textului principal, de lecție. Aici monologul istoric s-ar fi putut diminua prin imagine, prin apelul la narațiuni divergente, prin invitația la investigație. Dar retorismul didactic nu este o figură de stil ci o condiționare reală, dictată de orizontul practicienilor și administratorilor. Ceea ce s-a invocat, pe tonuri diferite, în ultimele decenii, pe tema exercițiului critic în predarea istoriei a rămas, tot prin forța conformismului cotidian, un ornament stilistic.

Sursele istorice sunt aduse în pagina de manual pentru a „fixa” textul principal al lecției, nu pentru a antrena reflecția analitică. Chiar dispunerea lor grafică sugerează această subordonare discursivă. Selecția lor, în respectul autorității istoriografice și politice, are consecințe mult mai profunde decât simpla omisiune a unui text sau a altuia dintr-o lecție anume. Mârzescu, Marghiloman, Berthelot sau alții pot lipsi din cele două-trei ore de istorie care trec, o dată la câțiva ani, prin viața unui școlar silit să învețe despre „România în primul război mondial” sau despre „Marea Unire”. Este însă destul de grav să lipsească, întotdeauna, *toți ceilalți*, care dau de fapt sens titlurilor și cronologiei din istoria *noastră*.

Privind lumea prin pagini de manual, istoria rămâne încă un *obiect*, de înmănat, și nu un *subiect*, de predat; doar dacă, pe parcursul transiterii, nu intervin fericite accidente produse de curiozitate, plictiseală, eroare, orgoliu sau alte întâmplări firești și în lumea școlii. Din fericire, nici un manual nu se poate citi doar pe sine...

¹⁰⁴ Un caz interesant ar fi cel al lui Ion Incuț. Inițial apare ca reprezentant al bolșevicilor, „membru al sovietului central” moldovenesc, căci, la începutul anului 1917, credea că Basarabia ar trebui să rămână în componența federației ruse, ca o „gubernie autonomă” iar misiunea sa era de a contribui la apărarea cuceririlor revoluției (*ibidem*, p. 19). Ca președinte al Sfatului Țării a solicitat ulterior intrarea armatei române în Basarabia, dar a făcut parte și din delegația oficială care a întâmpinat primele trupe și a cerut explicații suplimentare asupra scopului cu care au venit. Ulterior, el face parte din delegația care merge la Iași în 20-23 martie 1918, pentru a pune la punct ultimele detalii ale proclamării oficiale a unirii cu România, care a avut loc în ședința din 27 martie 1918 (stil vechi) (*ibidem*, p. 20, 68-73, 90.) O explicație ar fi evoluția raportului de forțe, care a fost la un moment dat net favorabilă grupărilor bolșevice.

Într-un discurs din mai 1918 la Huși, având încă proaspete în minte cele întâmplate, Ioan Incuț ar fi declarat că „am cerut în taină ajutor, prin intervenția francezilor. Bolșevicii spuneau că vin trupele române iar noi neconțenit le spuneam că nu vin, și tot așa până la 13 ianuarie 1918, când trupele au ajuns. Dacă întârzieau o zi, poate eu azi nu aș fost în mijlocul dumneavoastră” (vezi Ion Rusu Abrudeanu, *Pacostea rusească. Note istorice, impresii, documente și scrisori în legătură cu războiul nostru*, București, Editura Socec, 1920, p. 269).

THE WAR THAT BECAME UNIFICATION:
THE 1918-1919 YEARS IN ROMANIAN HISTORY TEXTBOOKS
(Summary)

It is a historiographical approach focused on textbooks considered as *objects* of historical memory. The story of 1918/1919 is here followed from the 1920^s until nowadays to find the narrative relations between the two major events of the time, the war in Eastern Europe and the unification of the Romanian territories. The author presumed there were at least two different patterns before and after the national communist age and that finally the 1980^s option gained the most visible place in the post-communist textbooks. To identify it, she confronted the textbooks with the personal memories of some important actors of the history of 1918/1919, so finding alternative sources of remembering old collective guiltiness, self-praising and concurrent identities, still alive but usually silenced in teaching Romanian national history.

ADRIAN CIOFLÂNCĂ

**„GRAMATICA DISCULPĂRII“ ÎN ISTORIOGRAFIA COMUNISTĂ.
DISTORSIONAREA ISTORIEI HOLOCAUSTULUI
ÎN TIMPUL REGIMULUI CEAUȘESCU¹**

În perioada comunistă, în România, ca și în celelalte state est-europene, istoria Holocaustului a fost ignorată sau distorsionată, în ciuda retoricii antifasciste a propagandei oficiale. Explicațiile pentru aceasta sunt multiple. Ne oprim asupra câtorva.

În primul rând, ideologia comunistă se afla în incapacitate structurală de a trata natura regimurilor fasciste și evoluția lor. Definiția general impusă a „fascismului“ a rămas până aproape de sfârșitul regimului comunist cea formulată de Gheorghe Dimitrov în 1935 în raportul său la Komintern, conform căreia regimurile „fasciste“ nu erau altceva decât „dictatura fățiș teroristă a elementelor celor mai reacționare, șovine și imperialiste ale capitalului financiar“². Așa cum observa istoricul István Deák, „o ideologie care considera problemele etnice și religioase ca nefiind altceva decât deghizări ale conflictului de clasă nu poate trata adecvat un proces istoric care avea ca scop exterminarea tuturor membrilor unui anumit grup, fie ei progresiști sau reacționari, fie ei exploatați sau exploatați“³.

În al doilea rând, definiția dimitrovistă era construită pentru a situa fascismul la antipodul comunismului, iar războiul a întâmpinat în imaginarul perioadei, cel puțin în partea de est a continentului, scena ideologică a luptei fascism-comunism, deși ea se baza pe o logică binară simplistă. Victoria Uniunii Sovietice a consacrat această logică, victoria militară fiind tradusă ca victorie a comunismului în fața fascismului, iar unul din efecte a fost că, din acel moment, comuniștii nu au mai recunoscut altcuiva poziția de adversar și victimă principală a fascismului⁴. În discursul sovietic postbelic, Holocaustul (termen folosit, de altfel, extrem de rar) se dizolva în metanarațiunea „Marelui Război de Apărare a Patriei“, evreii fiind pomeniți, în cel mai bun caz, ca o categorie de victime între multe altele⁵. Sovieticii au mers până la a trece sub tăcere

¹ Mulțumesc colegilor din Comisia Internațională pentru Studiarea Holocaustului în România, în special domnilor M. Shafir, L. Volovici și M. D. Gheorghiu, pentru contribuția adusă la finalizarea acestui studiu, conceput ca parte a Raportului Comisiei (*Raport final*, editat de Tuvia Friling, Radu Ioanid, Mihail E. Ionescu, Iași, Polirom, 2005, p. 341-354). În vederea publicării separate, am extins partea introductivă a textului.

² Georgi Dimitroff, *The United Front Against War and Fascism: Report to the Seventh World Congress of the Communist International 1935*, New York, Gama, 1974, p. 7.

³ István Deák, *Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Hungary*, în Randolph L. Braham (ed.), *Anti-Semitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe*, New York, Columbia University Press, 1994, p. 99-124. Citatul la pagina 118.

⁴ François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX*, București, Humanitas, 1996, p. 377, 389, 417.

⁵ John Klier, *The Holocaust and the Soviet Union*, în Dan Stone (ed.), *The Historiography of the Holocaust*, New York, Palgrave Macmillan, 2004, p. 276-295.

tragedia populației evreiești. Pe monumentele postbelice, chiar și pe cele ridicate în locuri unde atrocităților le-au căzut victimă cu precădere evrei, nu apar mențiuni explicite la victimele evreiești, acestea fiind incluse în categoria generală și ambiguă de „victime ale fascismului”. Cazul monumentului de la Babi Yar (Ucraina), mai bine documentat⁶, dar și al altor nenumărate monumente din Uniunea Sovietică și din blocul comunist stau mărturie în acest sens⁷. Destinul *Cărții negre* – o colecție de mărturii, întinse pe 1.200 de pagini, privind tragedia evreilor, editată de Ilyia Ehrenburg și Vasili Grossman, cu sprijinul Comitetului Evreiesc Antifascist, care a fost interzisă în Uniunea Sovietică la scurt timp după ce a fost finalizată, în 1946, și tradusă fragmentar în limbile engleză și română⁸ – reprezintă, după cum formulează John Klier, „simbolul grafic” al atitudinii sovietice față de suferința evreiască⁹.

În al treilea rând, „antifascismul” nu se constituia într-o critică precisă a ideologiei și regimurilor fasciste, ci reprezenta interfața unei ample strategii de putere, utilizată în comunizarea Europei de Est¹⁰. Discursul antifascist era multifuncțional, fiind utilizat pentru excomunicarea mai multor tipuri de adversari, inclusiv în campania de eliminare a elitelor comunității evreiești și de dizolvare a organizațiilor acestora (care devin, în exprimarea oficială de după 1948, „agenți ai fascismului” și ai „imperialismului capitalist”). După război a ieșit la iveală din nou complicitatea și afinitatea între cele două „isme”, fascismul și comunismul. În Uniunea Sovietică și în restul blocului comunist, antisemitismul, repudiat oficial din 1917, era în fapt stimulat și răspândit¹¹. Epurările staliniste „antisioniste” și „anticosmopolite” îndreptate împotriva evreilor din partidele comuniste, din instituții și din economie, înscenări precum „complotul doctorilor”, procesele spectacol împotriva unora ca Rudolf Slansky (Cehoslovacia), Paul Merker (Germania de Est), László Rajk (Ungaria), alte nenumărate procese înscenate unor lideri, oameni politici, intelectuali evrei au avut și o componentă antisemită¹². Este vorba, după cum bine observă Peter Monteath, de un „antisemitism tactic”, menit a canaliza ostilitatea antisovietică și anticomunistă împotriva evreilor și formulat în manieră implicită, în condițiile în care umbra Auschwitz-ului făcea inacceptabilă o politică antisemită oficială¹³.

1. Tratarea Holocaustului în Europa de Est comunistă

Privite comparativ, statele est-europene care intră progresiv sub control comunist prezintă, în linii mari, același model în tratarea Holocaustului și cronologii similare, semn că influența stalinistă în zonă a acționat foarte puternic. Într-o primă perioadă, de tranziție, până în 1948, adică până la instalarea regimurilor comuniste în Europa de Est

⁶ Zvi Gitelman, *The Soviet Politics of the Holocaust*, în James E. Young (ed.), *The Art of Memory. Holocaust Memorials in History*, Munich and New York, Prestel-Verlag, 1994, p. 139-147.

⁷ James E. Young, *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993, *passim*.

⁸ Bernard Wasserstein, *Dispariția diasporei. Evreii din Europa începând cu 1945*, Iași, Polirom, 2000, p. 92.

⁹ John Klier, *op. cit.*, p. 287.

¹⁰ François Furet, *op. cit.*, *passim*; pentru cazul României, vezi Ovidiu Buruiană, *Antifascism și naționalism ca pretexte în strategia de comunizare a României*, în „Xenopoliana”, VII, 1999, 1-2, p. 1-16.

¹¹ William Korey, *The Origins and Development of Soviet Anti-Semitism: An Analysis*, în „Slavic Review”, vol. 31, No. 1, March 1972, p. 111-135.

¹² Thomas C. Fox, *The Holocaust under Communism*, în Dan Stone (ed.), *op. cit.*, p. 420-439.

¹³ Peter Monteath, *The German Democratic Republic and the Jews*, în „German History”, vol. 22, No. 3, 2004, p. 448-468, citatul la pagina 455.

și până când Moscova și-a formulat un punct de vedere cât de cât clar față de Holocaust și față de formarea statului Israel, asistăm la o relativă deschidere, despre suferința evreilor putându-se vorbi și scrie în general fără prea multe precauții. Acum apar numeroase memorii și mărturii care documentează atrocitățile împotriva evreilor (Polonia stând cel mai bine la acest capitol, aici formându-se și o Comisie Istorică Evreiască, transformată ulterior în Institut, dedicată strângerii de documente și mărturii privind Holocaustul¹⁴). Totuși, nici măcar acest scurt interval nu a fost lipsit de probleme. *Cartea neagră* tocmai acum a fost interzisă. În mai multe zone (din Polonia, Slovacia, Ungaria) s-au înregistrat pogromuri și alte incidente antisemite. Invocând pericolul izbucnirii de noi violențe antisemite, autoritățile de ocupație sovietice s-au ferit să facă pomenire la situația trecută și curentă a evreilor și chiar să-i numească explicit¹⁵. Armata Roșie a fost cea care a eliberat lagărul de la Auschwitz, în ianuarie 1945, iar în raportul asupra situației din lagăr, înaintat cu întârziere, pe 7 mai 1945, abia după o cerere a britanicilor, nu se făcea pomenire la evrei. „Pravda” din aceeași zi vorbea de „4 milioane de cetățeni morți la Auschwitz”¹⁶. Sovieticii acționau sub deviza „Să nu divizăm morții!”, refuzând să recunoască evreilor un statut aparte între victimele nazismului¹⁷.

În acest punct, se cuvine făcută o comparație cu modul în care Occidentul trata Holocaustul în primii ani de după război. Și autoritățile de ocupație britanice și americane s-au ferit să folosească termenul „evreu”, utilizând în schimb formula neutră din punct de vedere etnic „persoane strămutate” („displaced persons”) și, de asemenea, să insiste pe specificitatea Holocaustului ca proiect genocidar avându-i drept țintă principală pe evrei și țigani. Motivele sunt diverse și complicate. În primul rând, este evident că imediat după război prea puțini aveau o imagine clară asupra a ceea ce s-a întâmplat. Lipseau informațiile precise privind diferite elemente din complexul angrenaj pus în mișcare prin adoptarea „Soluției Finale”, lipsea perspectiva, imaginea de ansamblu, și, mai ales, lipseau instrumentele cognitive pentru înțelegerea profundă a unei crime focalizate etnic de asemenea proporții, fapt care i-a făcut mai târziu pe specialiști să vorbească despre „limitele reprezentării”, despre „criza imaginației” în fața nenorocirii fără precedent aduse de Holocaust¹⁸. Amploarea, profunzimea și specificitatea tragediei au făcut obiectul unei conștientizări progresive în anii și deceniile postbelice.

Pe de altă parte, chiar la nivelul cunoștințelor dinspre finalul războiului, britanicii și americanii spuneau public mai puțin decât știau în legătură cu atrocitățile antievreiești și cu soarta evreilor în general. Explicația pentru reținerea lor se găsește, într-o anumită măsură, după cum demonstrează convingător Tony Kushner, în concepția liberalismului

¹⁴ Pe ansamblu, judecând întreaga perioadă comunistă, nici Polonia nu se deosebește cu mult de celelalte state est-europene în maniera de tratare a Holocaustului, vezi Alix Landgrebe, *Polish National Identity and Deformed Memory from 1945 to the Present: Mythologizing the Polish Role in the Holocaust*, in „East European Perspectives”, Vol. 6, No. 6, March 17, 2004; Dieter Pohl, *War, Occupation and the Holocaust in Poland*, in Dan Stone (ed.), *op. cit.*, p. 88-119.

¹⁵ Thomas C. Fox, *op. cit.*; Bernard Wasserstein, *op. cit.*, p. 41-55.

¹⁶ M. Marrus, *The Holocaust in History*, Hanover, University Press of New England, 1987, p. 173-176.

¹⁷ John Klier, *op. cit.*, p. 282.

¹⁸ Saul Friedlander (ed.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution”*, Cambridge, London, Harvard University Press, 1992. Nici măcar în Israel, în primul deceniu de la formarea statului, dimensiunile Holocaustului și specificitatea ideologică a proiectului criminal nu erau pe deplin conștientizate, vezi Daniel Levy, *The Future of the Past: Historiographical Disputes and Competing Memories in Germany and Israel*, in „History and Theory”, Vol. 38, No. 1, Feb. 1999, p. 51-66.

clasic – ideologie și cultură dominantă în Statele Unite, Marea Britanie și, în general, în democrațiile liberale ale secolului XIX-XX – asupra minorităților și a antisemitismului. Ținea de liberalismul clasic, de prezumțiile sale universaliste, refuzul de a singulariza tratamentul față de un anumit grup minoritar, de a-l trata ca unic și de a-i acorda preeminență în raport cu altele. În aceeași concepție, antisemitismul apărea ca un răspuns „firesc”, automat, față de menținerea și sublinierea alterității evreiești¹⁹. Această credință, conform căreia evreul, prin simpla prezență sau mențiune, naște antisemitism, a făcut ca situația specială a evreilor în timpul Holocaustului și după să nu capete atenția cuvenită din partea Aliaților, în ideea că evidențierea suferinței lor ar fi tensionat și mai mult atmosfera într-o Europă traumatizată de război, în care antisemitismul găsea încă resurse, și la nivel social, și la nivelul elitelor. În cadrul procesului de la Nürnberg, problema persecuțiilor și crimelor împotriva evreilor a ocupat un loc minor (în actul condamnării, i-au fost dedicate doar șase pagini din 170), iar motivul invocat de acuzare, prin vocea americanului Robert H. Jackson, a fost că astfel s-a încercat evitarea „exacerbării tensiunilor rasiale”²⁰.

Procesul de la Nürnberg este, de altfel, paradigmatic pentru felul în care a fost povestit, transpus în discurs, războiul în prima perioadă postbelică. Regimul nazist a fost acuzat de crime împotriva păcii, crime de război, crime împotriva umanității și, înainte de toate, de conspirație pentru declanșarea războiului. Genocidul, campania criminală sistematică îndreptată împotriva evreilor, nu a intrat în atenția și strategia acuzării, victimele evreiești apărând ca o categorie între altele de victime civile ale războiului planificat de Germania nazistă, ale exceselor criminale hitleriste, iar lagărele, ca expresie a determinării unei dictaturi de a strivi orice rezistență. Pe lângă aceasta, acuzarea, adeptă a modelului anglo-saxon al jurisprudenței realiste, documentare, a acordat o pondere redusă mărturiilor victimelor de orice fel, spre deosebire, de exemplu, de procesul lui Eichmann, la care s-a optat pentru o strategie testimonială, mărturiile victimelor constituind centrul de greutate al acuzării. În procesul de la Nürnberg și, în general, în primii ani postbelici, atenția a fost concentrată asupra vinovaților, mai exact a marilor vinovați de la vârful regimului nazist, victimele având parte de atenție specială abia din anii '60²¹.

Să mai amintim că în perioada despre care vorbim au apărut primele formulări ale paradigmei totalitare. Aliații vedeau sistemul hitlerist ca o formă extremă de dictatură, ca un sistem totalitar organizat în jurul unui dictator inflexibil, al unei oligarhii extremiste și al câtorva instituții criminale, iar procesul de la Nürnberg a venit să valideze această perspectivă, în care ideologia rasistă și antisemitismul nu jucau un rol determinant, ci doar unul instrumental opresiv. Abordarea în această manieră a avut efecte multiple, dintre care două ne interesează pentru discuția de față: a afirmat caracterul interșanjabil al victimelor, universalitatea lor, și a permis inclusiv autovictimizarea germanilor care s-au văzut ei înșiși victime ale dictaturii hitleriste²². Cu alte

¹⁹ Tony Kushner, *The Holocaust and the Liberal Imagination: A Social and Cultural History*, London, Basil Blackwell, 1994; idem, *Britain, the United States and the Holocaust: In Search of a Historiography*, în Dan Stone (ed.), *op. cit.*, p. 253-275.

²⁰ Donald Bloxham, *The Genocidal Past in Western Germany and the Experience of Occupation, 1945-6*, în „European History Quarterly”, Vol. 34 (3), 2004, p. 305-335. Jackson este citat la p. 316.

²¹ Lawrence Douglas, *The Memory of Judgement. Making Law and History in the Trials of the Holocaust*, New Haven, London, Yale University Press, 2001, p. 78-79, 104, *passim*; Donald Bloxham, *op. cit.*

²² Omer Bartov, *Defining Enemies, Making Victims: Germans, Jews, and the Holocaust*, în AHR, Vol. 103, No. 3, June 1998, p. 771-816; Robert J. Moeller, *War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany*, în AHR, Vol. 101, No. 4, Oct. 1996, p. 1008-1048; Philipp Gassert, *Coming to Terms with the Past in West Germany: the 1960s*, în GHI Bulletin, No. 30 (Spring 2002), p. 153-164.

cuvinte, toată lumea suferise din cauza lui Hitler și a naziștilor, inclusiv societatea germană, așa încât exigența evreilor de a avea parte de o atenție specială părea exagerată. Statele occidentale învingătoare, interesate de a atrage Germania vestică odată cu începerea războiului rece, au încurajat acest tip de lectură exonerantă și minimalizantă a trecutului recent.

În fine, „problema evreiască“ a fost tratată cu precauție și din motive conjuncturale legate de politica Marii Britanii în Orient, în condițiile în care criza fără precedent a refugiaților evrei, provocată de Holocaust dar și ideea formării statului Israel afectau controlul Imperiului Britanic asupra Palestinei²³.

Aceasta era atitudinea europeană față de Holocaust la sfârșitul anilor '40, împărtășită în bună măsură în Uniunea Sovietică și în statele est-europene la momentul decuplării lor de Occident. Și în Est ca și în Vest se credea că evidențierea tragediei evreilor și a evreității în general naște tensiuni²⁴. Holocaustul nu și-a găsit locul nici în metanarațiunea sovietică a „Marelui Război de Apărare a Patriei“, nici în cea a victoriei statelor liberale asupra dictaturii naziste, mai precis în primele ei versiuni. Nici în procesul de la Nürnberg, nici în procesele criminalilor de război organizate în Europa de Est crimele împotriva evreilor nu au ocupat un loc proeminent²⁵. În fine, și paradigma totalitară și discursul antifascist au avut ca efect universalizarea victimelor nazismului, obnubilând tragedia evreilor.

Așadar, la momentul în care Europa de Est intra în izolare, se părea că există un consens european asupra chestiunii. Statele comuniste, rupând legăturile politice, culturale, academice cu Occidentul, nu au mai putut înregistra schimbările de perspectivă produse ulterior, care au făcut ca Holocaustul să capete un rol central în analiza celei de-a doua conflagrații mondiale. Viziunea comunistă asupra Holocaustului a rămas cantonată pe coordonatele imaginarului european și a concepțiilor din primii ani de după război.

Întorcându-ne la privirea comparativă asupra Europei de Est, trebuie spus că după 1948, când Moscova și-a schimbat atitudinea față de sionism, Aliya (mișcarea de emigrare a evreilor în Israel), față de formarea statului israelian și în general față de evrei, lucrurile s-au schimbat dramatic și în statele abia comunizate. Antisemitismul stalinist a avut ecouri în statele satelit est-europene, care au trecut, în mai multe valuri, la epurarea pe criterii etnice a partidelor comuniste și a instituțiilor statului. Subiecte legate de evrei și de atrocitățile împotriva acestora au devenit, într-o perioadă relativ scurtă, tabu-uri. A scăzut sensibil numărul publicațiilor pe aceste teme. În plus, se considera că, din moment ce antisemitismul era condamnat oficial, iar evreii aveau o pondere importantă în rândurile partidelor comuniste, nu exista vreo problemă de luat în seamă.

Scritura istorică și discursul oficial asupra trecutului recent au trecut printr-un proces de comunizare, temelor care nu făceau parte din modelul explicativ marxist și stalinist proclamându-li-se inexistența sau irelevanța. Narațiunea asupra războiului se baza pe câteva idei forță: regimul nazist și regimurile colaboraționiste din Est erau văzute ca expresii ale fascismului generic, interpretat în manieră dimitrovistă; participarea statelor est-europene la atrocități era negată sau explicată minimalizant ca

²³ Bernard Wasserstein, *op. cit.*, p. 17-40.

²⁴ Pentru România, interesant este cazul Anei Pauker și al altor nenumărați comuniști evrei, care internalizează atât de profund această credință încât evită sistematic să-și asume deschis identitatea etnică și să abordeze public „problema evreiască“, vezi Robert Levy, *Gloria și decăderea Anei Pauker*, trad. C. Pupeza și I. Gagea, Iași, Polirom, 2002.

²⁵ I. Deák, J. T. Gross, T. Judt (coord.), *Procese în Europa. Al doilea război mondial și consecințele lui*, București, Curtea Veche, 2003.

un efect al politicii de forță germane și al colaboraționismului local, altfel ilegal și nereprezentativ; antisemitismul local era trecut sub tăcere; societățile statelor comuniste erau inocentate, victimizate și eroizate, pentru fiecare dintre ele fiind descoperite „lungi tradiții de rezistență antifascistă” și de politică proactivă în apărarea minorităților; în fine, fiecare stat evidenția victimele propriei națiuni dominante și pe cele din rândurile mișcării comuniste, muncitorești, antifasciste etc.; restul victimelor erau universalizate, suferința evreilor fiind foarte rar recunoscută și scoasă în evidență²⁶.

Această schemă narativă se regăsește, cu ușoare variații, în toată statele est-europene și pe parcursul întregului regim comunist. Moscova a furnizat și protejat grila de lectură disculpantă, pentru a nu-și atrage ostilitatea populației din țările comuniste. În fiecare dintre statele est-europene au existat voci, în diferite momente, care au contestat versiunea oficială asupra evenimentelor însă în nici un moment nu s-a ajuns la o asumare publică a discuțiilor despre Holocaust. Cu mențiunea importantă că, spre anii '80, tot mai multe adevăruri au spart bariera cenzurii, iar problematica Holocaustului a fost conștientizată în anumite cercuri restrânse.

2. Istoriografia perioadei Dej în căutarea canonului

Să vedem care era situația României. În general, se poate afirma că România nu a fost o excepție între statele comuniste în modul de tratare a Holocaustului. Totuși, cu precădere în anii '80, din cauza radicalizării regimului Ceaușescu, România a făcut notă discordantă într-o vreme în care în restul statelor est-europene discuțiile despre Holocaust aveau parte de o anumită permisivitate. Regimul Ceaușescu a mers în contrasens, repleindu-se pe o versiune ultranaționalistă a discursului despre trecut, în care istoria participării României la Holocaust a fost distorsionată suplimentar.

Semne că Partidul Comunist și autoritățile postbelice nu erau dispuse să recunoască suferințele evreilor și rolul instituțiilor și al populației românești în săvârșirea atrocităților au apărut începând chiar cu anul 1945. În iulie 1945, regionala comunistă din Iași a încercat, fără succes, să împiedice comemorarea pogromului din Iași²⁷. Autoritățile s-au opus distribuirii lucrării în trei volume a lui Matatias Carp, *Cartea neagră* privind suferințele evreilor din România în perioada 1940-1944 – care a rămas, până la căderea comunismului, singura lucrare serioasă privind genocidul evreilor apărută în România²⁸. Cartea, tipărită în tiraj redus, a fost la scurt timp retrasă din vânzare și nu a mai fost reeditată după 1948, ulterior autoritățile comuniste plasând-o în fondurile speciale ale bibliotecilor²⁹.

Procese penale de război români, începute în 1945 și continuând până la începutul anilor '50, au avut parte de atenție publică doar pentru o scurtă perioadă, relatările din presă dispărând pe măsură ce regimul comunist își consolida puterea. După cum observa istoricul Jean Ancel, încă din ultima fază a proceselor locale ce au urmat așa-zisului „Proces al Marii Trădări Naționale” intentat lui Ion Antonescu și

²⁶ Thomas C. Fox, *op. cit.*

²⁷ Liviu Rotman, *Memory of the Holocaust in Communist Romania: From Minimization to Oblivion*, în Mihail E. Ionescu, Liviu Rotman (eds.), *The Holocaust and Romania: History and Contemporary Significance*, Bucharest, 2003, p. 206.

²⁸ Matatias Carp, *Cartea neagră. Fapte și documente. Suferințele evreilor din România în timpul dictaturii fasciste 1940-1944*, vol. I-III, București, Socec, 1946-1948.

²⁹ Informații furnizate de editorul american al cărții lui Carp, Andrew L. Simon (Matatias Carp, *Holocaust in Romania – Facts and Documents on the Annihilation of Romania's Jews 1940-1944*, Safety Harbor, Florida, 2000, p. 1-2).

colaboratorilor săi, se remarcă o tendință de distorsionare a naturii crimelor judecate, evreii începând să fie eliminați din poziția de victimă principală a ororilor³⁰.

La sfârșitul războiului și imediat după, în interiorul partidului comunist se aflau în competiție două modalități de tratare a trecutului recent. Una este ilustrată de Lucrețiu Pătrășcanu care, în *Probleme de bază ale României* (scriere începută în 1942, publicată în 1944 și reeditată până în 1946), se ocupa, într-un capitol separat, de „antisemitismul de stat” și de „exterminarea sistematică și metodică, în masă, a populației evreiești” în România regimului Antonescu. Pătrășcanu făcea o analiză de pe poziții marxiste a „chestiunii evreiești” și, cu această ocazie, menționa responsabilitatea statului român în „șirul lung și oribil de cruzimi antisemite”:

„De la asasinatelor individuale și colective, comise de legionari, s-a trecut la exterminarea sistematică și metodică, în masă, a populației evreiești. S-au organizat pogromuri oficiale, soldații și organele Statului fiind puse să le execute. S-au condamnat la moarte – prin foame și îngheț – mii și zeci de mii de oameni, bărbați, femei, copii, bătrâni, prin deportările în plină iarnă, peste Nistru, în ținuturi complet pustiite. Când se vor cunoaște toate cele făcute, după iunie 1941, în Moldova și peste Prut, când vor fi date în vileag miile de execuții, fără judecată și fără altă vină a celor astfel suprimați decât faptul de a se fi născut Evrei, când se va face procesul tuturor acestor crime, atunci nu doar oamenii dictaturii care le-au ordonat, nu numai acei care le-au înfăptuit, dar însuși regimul în numele căruia au lucrat toți aceștia va trebui să răspundă”³¹.

Menționând influențele nazismului asupra României, Pătrășcanu adăuga: „Antisemitismul în România rămâne însă un fenomen totuși românesc, care trebuie cercetat în ceea ce are specific și nu doar în ceea ce imită”³².

Explorarea trecutului recent în maniera recomandată de Pătrășcanu nu s-a mai produs. *Probleme de bază ale României* s-a vândut foarte bine, în trei ediții, dar a primit referate negative de la ideologii staliști³³. Pătrășcanu a ieșit repede din scenă, fiind arestat în 1948, ca urmare a luptei pentru putere de la vârful partidului comunist, și executat în 1954. În 1968, a fost reabilitat, dar volumul *Probleme de bază* nu a mai fost reeditat³⁴.

În schimb, o altă modalitate de a prezenta trecutul recent a devenit canonică. Modelul normativ a fost furnizat de *Istoria României* (ulterior *Istoria RPR*), faimosul manual unic redactat sub coordonarea lui Mihail Roller³⁵. Manualul lui Roller preia definiția dimitrovistă a fascismului, prezentând mișcarea fascistă din România drept expresie a „capitalului monopolist”, lipsită de susținere populară, controlată strict de Germania nazistă, vizând jefuirea țării și terorizarea adversarilor politici. Referințele la politicile antisemite sunt rare, ambigue și nu sunt însoțite de explicații. Distorsionarea

³⁰ Vezi Jean Ancel, *Introduction*, în *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust*, Vol. XI, Jerusalem, The Beate Klarsfeld Foundation, 1986, p. 13-19; vezi și *Raport final*, capitolul „Procesul criminalilor de război”, p. 319-337.

³¹ Lucrețiu Pătrășcanu, *Probleme de bază ale României*, București, Socec, 1944, p. 211.

³² *Ibidem*, p. 171, subl. aut.

³³ Lavinia Betea, *Lucrețiu Pătrășcanu. Moartea unui lider comunist. Studiu de caz*, București, Humanitas, 2001, p. 37, 62-63.

³⁴ *Probleme de bază ale României* va fi deseori citată în lucrările despre fascism din anii '70 și '80, dar capitolul privind problema evreiască va fi sistematic evitat; vezi, de exemplu, Gh. I. Ioniță, *Un strălucit analist al procesului de naștere și evoluție a mișcării fasciste în România – intelectualul moldovean Lucrețiu Pătrășcanu*, în Gh. I. Ioniță, A. Karețchi, *Intelectuali ieșeni în lupta antifascistă*, Institutul de studii istorice și social-politice de pe lângă CC al PCR – Sectorul din Iași, 1971, p. 58-86.

³⁵ Mihail Roller et al., *Istoria României. Manual unic pentru clasa a VIII-a secundară*, București, Editura de Stat, 1947.

cea mai evidentă apare la menționare victimelor, evreii și romii nefiind amintiți: „Înscăunarea dictaturii legionaro-antonesciene a însemnat înăsprirea măsurilor de teroare împotriva masselor populare și a conducătorilor ei. S-au înființat lagăre în care au fost închiși mii de cetățeni democrați“. Mai departe, manualul pomenește de lagărele din Transnistria, lăsând să se înțeleagă că acolo au fost transportați și asasinați în mod „organizat“ adversarii politici, în special comuniști. Concluzia trasă imediat este formulată astfel: „Prin aceste acte de cruzime, dictatura legionaro-antonesciană și-a dovedit afinitatea cu crimele făptuite de hitleriștii germani în lagărele morții de la Auschwitz, Treblinka, Mauthausen etc.“³⁶. În altă parte, se vorbește despre „nedreptățile rasiale“, „represiuni rasiale“ și „măsuri de aservire a națiunilor conlocuitoare“³⁷, fără a se preciza însă că acestea i-au vizat în primul rând pe evrei și pe romi.

Așadar, spre deosebire de abordarea contemporană a lui Pătrășcanu, *Istoria* lui Roller îi substituie evreilor și romilor pe comuniști sau pe români în general în postura de victime principale ale fascismului și ignoră antisemitismul ca trăsătură definitorie a politicilor dictaturii antonesciene. Acest mod de tratare a trecutului recent va prevala în toate manualele ulterioare³⁸ – chiar și după intrarea în dizgrație a lui Roller, la sfârșitul anilor '50 – și, în general, în istoriografia comunistă privind perioada interbelică și cel de-al doilea război mondial³⁹. Faptul că, în primele două decenii postbelice, mulți dintre istoricii proeminenți erau de origine etnică evreiască nu a împiedicat câtuși de puțin această tendință deformatoare, semn că ei își treceau evreitatea în plan secund pentru a fi, în primul rând, fideli Partidului și cauzei comuniste.

Imediat după război, documentele vremii înregistrează o resuscitare a antisemitismului, atât la nivel social cât și politic⁴⁰. „Antisionismul“ și „anticosmopolitismul“ sovietic se propagă și în România, la sfârșitul anilor '40 și în deceniul următor, marcând lupta pentru putere din Partidul Comunist⁴¹. Emigrarea masivă a evreilor provoacă, de asemenea, nesfârșite probleme politice⁴². În această atmosferă, la care mai putem adăuga tensiunile războiului rece și problemele reconstrucției după un război distrugător, delicata chestiune a Holocaustului este evitată sistematic la nivel politic și academic.

Istoriografia trece printr-un proces de marxizare forțată, naționalismul și tema minorităților etnice nefăcând parte dintre prioritățile de cercetare fixate prin comandamentele staliniste. Cenzura strictă, îngrădirea accesului la documentele privind cel de-al doilea război mondial, epurările din lumea istoricilor și promovarea „istoricilor militanți“ formați la Institutul de Istorie al Partidului înființat în 1951⁴³ contribuie toate la obnubilarea temei Holocaustului.

³⁶ *Ibidem*, p. 767-768.

³⁷ *Ibidem*, p. 805-808.

³⁸ Alexandru Florian, *Treatment of the Holocaust in Romanian Textbooks*, în Randolph L. Braham (ed.), *The Tragedy of Romanian Jewry*, New York, Columbia University Press, 1994, p. 237-285.

³⁹ Victor Eskenasy, *The Holocaust in Romanian Historiography: Communist and Neo-Communist Revisionism*, în Randolph L. Braham (ed.), *op. cit.*, p. 173-236.

⁴⁰ Gheorghe Onișoru, *România în anii 1944-1948. Transformări economice și realități sociale*, București, Fundația Academia Civică, 1998, p. 156-162.

⁴¹ Liviu Rotman, *Evreii din România în perioada comunistă, 1944-1965*, Iași, Polirom, 2004, *passim*.

⁴² *Ibidem*; Robert Levy, *op. cit.*

⁴³ Despre deformarea comunistă a istoriei României în general, vezi Michael J. Rura, *Reinterpretation of History as a Method of Furthering Communism in Rumania*, Washington DC, Georgetown University Press, 1961; Dionisie Ghermani, *Die kommunistische Umdeutung der rumänischen Geschichte unter besonderer Berücksichtigung des Mittelalters*, München, Verlag R. Oldenbourg, 1967; Vlad Georgescu, *Politică și istorie: cazul comuniștilor români 1944-1977*, München, Jon Dumitru-Verlag, 1981; Al. Zub, *Orizont închis. Istoriografia română sub dictatură*, Iași, Institutul European, 2000.

Începând cu anii '60, discursul oficial și istoriografia dau semne de re-naționalizare, ca urmare a eforturilor conducătorilor PCR de a se îndepărta de Uniunea Sovietică și de a mobiliza intelectualitatea și societatea în sprijinul partidului. În general, este evidentă revenirea la tendința antebelică (și caracteristică întregii Europe de Est) de focalizare asupra istoriei naționale din perspectiva etnoexclusivistă. Logica etnocentristă elimină, ca nerelevantă, preocuparea pentru istoria minorităților, chiar și atunci când este vorba de evenimente dramatice și măsuri extreme, precum deportări și masacre în masă. Rezultatul va fi continuarea eludării acestui capitol din istoria contemporană a României.

Denunțarea rollerismului, la sfârșitul anilor '50, și re-naționalizarea treptată a discursului istoric nu schimbă modul de tratare a Holocaustului, dar modifică sensibil abordarea fascismului în raport cu istoria națională. Manualul lui Roller a fost criticat, printre altele, pentru că proclama o ruptură prea radicală între prezentul comunist și istoria antecomunistă. Noile comandamente ideologice apărute la sfârșitul anilor '60 solicită reintegrarea comunismului în istoria națională, pentru a apărea ca un rezultat al evoluției organice a acesteia⁴⁴. Ca urmare, trecutul problematic nu mai este denunțat în bloc, ci recuperat selectiv prin câteva strategii discursive, constituind o adevărată „gramatică a disculpării”⁴⁵.

3. Istoriografia perioadei Ceaușescu și Holocaustul

Aceste schimbări pot fi urmărite foarte bine în perioada Ceaușescu (1965-1989), când regimul se repliază pe o formă de național-comunism în care naționalismul extrem intră în combinație cu neo-stalinismul.

Pentru a afla care erau coordonatele discursului despre trecutul recent în contextul re-naționalizării istoriografiei, am făcut o analiză calitativă de conținut pe un eșantion reprezentativ pentru anii '70 și '80, constituit din principalele surse de informație cu autoritate și mare circulație: două sinteze de istoria României, singurele lucrări importante scrise despre mișcarea legionară, dictatura Antonescu și pogromul de la Iași și volumele de istorie militară privind participarea României la cel de-al doilea război mondial⁴⁶. Iată câteva observații care s-au desprins:

a) Fascismul este descris ca un produs preponderent de import („străin poporului român”, „respins organic” de acesta), fără nici un fel de susținere populară (nu era „expresia unui curent de mase”), „impus din afară” „în ciuda opoziției tot mai energice

⁴⁴ Andi Mihalache, *Istorie și practici discursive în România „democrat-populară”*, București, Albatros, 2003, p. 110-111.

⁴⁵ Formula a fost utilizată pentru descrierea procedeelelor de evitare a trecutului dificil în Germania postbelică, vezi Jeffrey K. Olick, Daniel Levy, *Collective Memory and Cultural Constraint: Holocaust Myth and Rationality in German Politics*, în „American Sociological Review”, Vol. 62, No. 6, Dec. 1997, p. 921-936.

⁴⁶ Miron Constantinescu et al., *Istoria României. Compendiu*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1969 (citată mai departe Compendiu); Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, București, Editura Albatros, 1971 (citată Giurescu); Mihai Fătu, Ion Spălățelu, *Garda de Fier, organizație de tip fascist*, București, Editura Politică, ediția a II-a, 1980 (citată Garda de Fier); Mihai Fătu, *Contribuții la studierea regimului politic din România (septembrie 1940-august 1944)*, București, Editura Politică, 1984 (citată Contribuții); A. Karețki, M. Covaci, *Zile însângerate la Iași (28-30 iunie 1941)*, cu Prefață de Nicolae Minei, București, Editura Politică, 1978 (citată Iași); *Marea conflagrație a secolului XX*, București, Editura Politică, 1974 (citată Marea conflagrație); Gheorghe Zaharia, Ion Cupșa, *Participarea României la înfrângerea Germaniei naziste*, București, Editura Politică, 1985 (citată Participarea); *România în anii celui de-al doilea război mondial*, București, Editura militară, vol. I, 1989 (citată România în război); *Istoria militară a poporului român*, vol. VI, București, Editura militară, 1989 (citată Istoria militară).

a maselor populare“, într-o conjunctură internațională „nefavorabilă“, „transplantat“ „ca avanpost“ la presiunea cercurilor imperialiste străine și cu complicitatea unei minorități „retrograde“ din România⁴⁷.

b) România este victimizată și deculpabilizată, lucrările citate elaborând, pe de o parte, pe tema „trădării“ puterilor occidentale care „au lăsat România singură“, „au aruncat România în brațele Germaniei“ și, pe de alta, blamând preponderent sau exclusiv Germania pentru evoluția politică din România (Germania a adus la putere Garda de Fier și pe Ion Antonescu, a controlat strict viața politică, economică și socială etc.), pentru deciziile luate de aceasta (a determinat intrarea României în „aventura războiului“, a forțat implementarea unor politici „teroriste“ etc.) și pentru atrocitățile comise (asupra acestui aspect revenim mai jos)⁴⁸.

c) Populația României este inocentată. Instaurarea dictaturii, deciziile luate, atrocitățile comise nu au fost, se spune, rezultatul „voinței maselor populare“, fiind în „flagrantă și ireconciliabilă opoziție cu majoritatea covârșitoare a poporului român“. Populația nu s-a putut opune, inițial, dar, la scurt timp, și-a manifestat „ura neîmpăcată“, „opoziția tot mai energică“ față de regimul dictatorial și „indignarea“ în fața „exceselor“, opunând un „zid de netrecut al umanitarismului“⁴⁹. Chiar și atunci când aceste idei erau greu de susținut – în cazul pogromului de la Iași, la care au participat armata și poliția română, precum și populația locală⁵⁰ – autorii găsesc o soluție: vinovăția este deflecată asupra trupelor germane, fiind astfel extrateritorializată, sau asupra periferiei, înregistrându-se implicarea în atrocități doar a unor „soldați răzleți“ sau a unor „soldați izolați, fugiți de la unitățile lor“, „a unor elemente degenerate din organele de pază și supraveghere“, a legionarilor și a unor civili „în stare de ebrietate“⁵¹.

d) Spre deosebire de anii '50 -'60, în anii '70 și mai ales în deceniul nouă, interstițiul guvernării legionare este tratat separat și în termeni mai severi față de dictatura Antonescu de după înfrângerea rebeliunii. Relatările despre legionari sunt, de obicei, încadrate într-o structură tropică prin care să fie sugerat caracterul marginal, periferic, nereprezentativ al mișcării. Cel mai des, legionarii sunt criminalizați și declasați, fiind descriși ca „bandiți“, „huligani“, „tâlhari“, „asasini“, „teroriști“, „trădători“ („agentură a hitlerismului“) etc., pentru care ideologia nu este decât un „pretext“⁵². În schimb, Antonescu nu are același profil patibular, sanguinar, iresponsabil ca al legionarilor, deși diferite crime comise sub comanda sa sunt menționate⁵³. Apoi, lucrările luate în discuție insistă pe gratuitatea criminală a acțiunilor legionarilor, în vreme ce perioada Antonescu este descrisă preponderent prin intermediul retoricii

⁴⁷ Compendiu, p. 526 și urm.; Garda de Fier, p. 31, 37, *passim*; Contribuții, p. 9, 11, 14, 19, 27, 38, 86, 91; Iași, p. 20, 33, 76, *passim*; Marea conflagrație, p. 139 și urm.; Participarea, p. 39 și urm.; România în război, p. 308 și urm.; Istoria militară, p. 367-376.

⁴⁸ Compendiu, p. 522, 524, 528; Giurescu, p. 652 și urm.; Garda de Fier, p. 31, 258, 288, *passim*; Contribuții, p. 86, *passim*; Iași, *passim*; Marea conflagrație, p. 120, 150; Participarea, p. 39 și urm.; România în război, p. 308 și urm.; Istoria militară, p. 363 și urm.

⁴⁹ Compendiu, p. 529 și urm.; Giurescu, p. 658; Garda de Fier, p. 37, 86, 130 și urm.; Contribuții, p. 19, 91, 112; Iași, p. 18, 20, 71, 106 și urm.; Participarea, *passim*; România în război, p. 312, 316; Istoria militară, p. 361, 372.

⁵⁰ Jean Ancel, *Preludiu la asasinat. Pogromul de la Iași, 29 iunie 1941*, Iași, Yad Vashem, Polirom, 2005.

⁵¹ Iași, p. 25, 73, 75, 89, *passim*.

⁵² Compendiu, p. 527; Giurescu, p. 650-653; Garda de Fier, *passim*; Contribuții, p. 53-57; Participarea, p. 39-50; România în război, p. 309-314; Istoria militară, p. 372-373.

⁵³ Vezi, de exemplu, Giurescu: crimele regimului Antonescu nu sunt menționate; Garda de Fier, p. 275, 280; Contribuții, p. 19, 313 etc.; Iași, p. 61, 73, *passim*; Participarea, p. 51 și urm.; România în război, p. 315; Istoria militară, p. 374 și urm.

cominației și a stării de necesitate, sugerându-se astfel că libertatea sa de mișcare era limitată și că deciziile îi erau impuse de situația de război, de contextul intern și internațional⁵⁴.

e) În caracterizarea fascismului, antisemitismul apare arareori ca definitoriu. De exemplu, în lucrarea despre mișcarea legionară, antisemitismul este amintit ultimul într-o lungă listă de determinanți ai fascismului (după anticomunism, antidemocratism, iraționalism, misticism, caracter antinațional, antimuncitoresc, cultul morții, anticulturalism, apologia războiului etc.), și atunci este definit ca expresie a unor interese economice și ca diversiune „menită să ascundă cauzele reale ale crizei economice, sociale și politice a epocii, să abată atenția oamenilor muncii de la lupta împotriva exploataților...”⁵⁵. În cartea despre pogromul din Iași, formula „antisemitismul românilor” este calificată drept „o definiție pe cât de simplistă, pe atât de mistificatoare”, după care se afirmă apodictic: „spre deosebire de mari părți ale Europei centrale și de est, glia românească nu s-a dovedit prielnică pentru semințele otrăvite ale urii”⁵⁶. De cele mai multe ori, antisemitismul este doar menționat, într-o enumerare, fără a fi explicat. Doar într-una dintre lucrări este analizat ca rasism și sunt trecute în revistă măsurile antisemite. Tot aici se afirmă că antisemitismul a fost „transformat în politică de stat încă din timpul lui Carol al II-lea”⁵⁷.

f) Pe lângă faptul că diminuează importanța antisemitismului pentru credoul fascist, lucrările discutate trec în plan secund victimele evreiești ale atrocităților. *Istoria românilor* menționează doar „presiunile și violențele împotriva evreilor” ale legionarilor⁵⁸. *Compendiul*, după ce face referire la comuniștii și antifasciștii aruncați în lagăre și închisori sau executați, afirmă: „La șirul crimelor săvârșite în timpul dictaturii antonesciene s-a adăugat pogromul organizat la Iași, unde au fost asasinați peste 2.000 de oameni, în cea mai mare parte evrei. Numeroși alți cetățeni, indiferent de naționalitate, dar în special evrei au fost internați în tabere de muncă, unde prin diferite metode erau de asemenea supuși exterminării fizice”⁵⁹. În *Garda de Fier* este relatat un binecunoscut episod al pogromului de la București, din timpul rebeliunii legionare, în care 200 de evrei au fost închiși într-un sediu legionar, după care 90 dintre ei au fost împușcați în pădurea Jilava. Este citată *Cartea neagră* a lui Matatias Carp, cu diferența că cei 200 de evrei devin „200 de cetățeni”. Câteva pagini mai încolo, mai este citată o dată, acum corect, *Cartea neagră* care dă un număr de 120 de evrei morți în timpul pogromului de la București⁶⁰. *Contribuții la studierea regimului politic din România* oferă – bineînțeles, după ce enumeră victimele dintre comuniști și antifasciști – cele mai multe informații despre politicile antisemite și amintește, lucru foarte rar, de deportările în Transnistria. Oricum, fraza este destul de ambiguă și inexactă: „Una din formele de reprimare a populației evreiești a fost internarea celor considerați ca «periculoși pentru

⁵⁴ Iată două exemple: „Cadrul în care Antonescu și-a exercitat dictatura în perioada ianuarie 1941 – august 1944 era stabilit de legislația excepțională adoptată în condiții de război...” (Participarea, p. 51); „Preluând puterea în condiții interne și externe extrem de dificile și guvernând cea mai mare parte a timpului sub stare de război, generalul Ion Antonescu s-a folosit de o legislație represivă extrem de aspră” (România în război, p. 370).

⁵⁵ Garda de Fier, p. 85; la p. 37, autorii insistă că antisemitismul nu este foarte important pentru mișcările fasciste.

⁵⁶ Iași, p. 17-18.

⁵⁷ Contribuții, p. 41, 157 și urm.

⁵⁸ Giurescu, p. 653.

⁵⁹ Compendiu, p. 527.

⁶⁰ Garda de Fier, p. 337, 341.

securitatea statului», de regulă comuniști, militanți antifasciști, în lagăre de concentrare din Transnistria (Râbnița, Vapniarca ș.a.)⁶¹. În *Zile însângerate la Iași* este citat Nicolae Ceaușescu, cu o frază binecunoscută despre pogromul de la Iași: „Imediat după declanșarea războiului antisovietic, a fost organizat un adevărat pogrom împotriva forțelor antifasciste, în cursul căruia, la Iași, au fost asasinate peste 2.000 de persoane”⁶². La final, A. Karețki și M. Covaci ajung la concluzia că în timpul pogromului au murit 3.233 de evrei deși toate documentele citate – la care autorii au avut acces preferențial, într-o perioadă în care cercetarea pe această temă era strict supravegheată – indică bilanțuri ale victimelor mult mai ridicate⁶³. Prefațatorul Nicolae Minei alocă o notă de subsol deportărilor în Transnistria, dar rostul mențiunii este distorsionarea realității și deflectarea vinovăției⁶⁴. *Participarea României la înfrângerea Germaniei naziste* oferă informații care nu se găsesc în altă parte. În primul rând, este recunoscută implicarea trupelor române în atrocitățile comise în „teritoriile pe care s-au desfășurat operațiile militare”: „Au fost săvârșite acte de cruzime inițiate de armata a XI-a germană, condusă de generalul Richter von Schobert și trupe SS, angrenate fiind unități române de jandarmi participante la operațiile militare, precum și unii militari din armatele II și IV”. Apoi, sunt menționate câteva „tabere de muncă și ulterior lagăre de muncă la Chișinău, Fălești, Limbienii Noi și Bălți, unde în primele zile ale lunii iulie (1941, n.n.) au fost internați circa 5.000 de evrei”⁶⁵. După aceasta, autorii consemnează că 115.520 evrei au fost deportați „spre est”, doar 50.741 dintre aceștia supraviețuind (ceilalți fiind răpuși de naziști, de epidemii, malnutriție și de condițiile aspre de muncă). În fine, se precizează că „măsuri similare au fost aplicate, de asemenea, ȝiganilor nomazi”⁶⁶. Pe scurt, deși bilanțul victimelor este mult subevaluat și deși reconstituirea faptelor este distorsionată, lucrarea semnată de Gh. Zaharia și I. Cupșă reprezintă o excepție în peisajul istoriografic comunist. Exemplul nu va fi urmat. Lucrarea în trei volume privind *România în anii celui de-al doilea război mondial* dedică doar două paragrafe victimelor regimului Antonescu și acelea sărace în informații. Într-unul se afirmă că Partidul Comunist a fost ținta principală a represiei antonesciene, „numeroși” comuniști fiind „executați” și „internați în lagăr, în scopul izolării de societate”, iar în celălalt se consemnează doar că evreii au fost supuși la „o politică discriminatorie”. În volumul trei, sunt menționate lagărele de concentrare și exterminare

⁶¹ Contribuții, p. 145, 157 și urm., 161.

⁶² Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 11, București, Editura Politică, 1975, p. 570; citat în Iași, p. 16.

⁶³ Iași, p. 16, 105, *passim*. Chiar și unii istorici de partid admit – dar numai în lucrări destinate străinătății – un bilanț mai ridicat, mai precis 8.000 de victime: Ion Popescu-Puțuri et al., *La Roumanie pendant la deuxième guerre mondiale. Etude*, Bucharest, Editions de l’Academie de RPR, 1964, p. 419-450; Gheorghe Zaharia, *Pages de la resistance antifasciste en Roumanie*, Bucharest, Meridiane, 1974, p. 45.

⁶⁴ „Deportările dincolo de Nistru, efectuate de autoritățile antonesciene, nu au avut drept scop, fie el mărturisit sau ascuns, exterminarea celor în cauză. Pieirea unui număr dintre ei are trei cauze principale: abuzurile comise de anumiți reprezentanți ai autorităților, care au delapidat fondurile pentru achiziția de alimente; excesele criminale ale unor elemente degenerate din organele de pază și supraveghere; intervenția asasinilor naziști organizați în Einsatzkommando-uri, care, în plină retragere pe de frontul de Est, au pătruns cu forța în lagăre, exterminând pe deținuți”, vezi Iași, p. 25. Este de semnalat că prefața volumului a fost încredințată unui autor de origine evreiască – Nicolae Minei – pentru a legitima astfel versiunea oficială asupra evenimentelor.

⁶⁵ De fapt, la Chișinău era un ghetou, iar în Fălești, Limbenii Noi și Bălți au fost instalate lagăre de tranzit, etape înainte de deportări în Transnistria, vezi Jean Ancel, *Contribuții la istoria României. Problema evreiască*, volumul I, partea a II-a, 1933-1944, București, Hasefer, 2001, p. 143-229; Radu Ioanid, *Evreii sub regimul Antonescu*, București, Hasefer, 1998, p. 157-191.

⁶⁶ Participarea, p. 53 și urm. Sursele informațiilor nu sunt indicate.

naziste, dar nu și faptul că evreii au fost victimele acestora⁶⁷. Nici din *Istoria militară a poporului român* cititorul nu poate afla că în timpul războiului au murit evrei din cauza regimului Antonescu, volumul VI înregistrând doar politica de „represalii sistematice împotriva Partidului Comunist Român”⁶⁸. *Marea conflagrație* merge mai departe pe această linie a falsificării istoriei. După ce sunt trecute în revistă lagărele de exterminare naziste, se afirmă: „În lagăre au fost închiși comuniști și alți antifasciști, partizani și oameni din Rezistență, prizonieri de război polonezi, francezi, iugoslavi și sovietici, olandezi, belgieni, totalizând milioane de oameni. Soarta acestora era una singură: munca până la epuizare, în condiții de totală subalimentație și de mizerie fizică și morală, iar apoi camera de gazare și crematoriile sau gropile comune”. În mod surprinzător, volumul face mențiune la episodul masacrului de la Odessa, evitat de toate celelalte volume. Nici de data aceasta evreii nu apar ca victime: „Jandarmeria de campanie a efectuat execuții în rândurile populației. Opinia publică românească a fost indignată și a respins cu dezgust și cu mânie astfel de acte criminale. Aceasta era și starea de spirit a majorității militarilor români”⁶⁹.

g) Lucrările analizate insistă pe diferențele dintre Germania nazistă și România antonesciană, precum și pe excepționalismul românesc în aplicarea „Soluției Finale”. În *Contribuții la studierea regimului politic din România* stă scris: „În ce privește România, realitatea istorică a consacrat adevărul că regimul instituit în septembrie 1940 nu a ridicat violența politică la dimensiunile folosite în Germania nazistă, Ungaria horthystă sau alte țări”. Și, mai departe: „Violența, teroarea fizică, mai cu seamă după rebeliunea din ianuarie, nu au constituit practica și arma principală de exercitare a puterii de stat, în prim plan situându-se metodele dictatoriale, militare, represii politice, juridice, economice, guvernate și determinate de ideologia fascistă”. Mihai Fătu mai afirmă: „... Antonescu nu era dispus să urmeze calea nazistă de reprimare a populației evreiești”, adăugând că acesta „anunța o politică mult mai moderată în problema evreiască față de nazism”⁷⁰.

Aici se află, credem, semnificația schimbării terminologiei pentru desemnarea dictaturii antonesciene din „dictatură fascistă”, cum apare în primele documente comuniste, în „dictatură militaro-fascistă”. Autorii luați în discuție se străduiesc să arate că măsurile represive ale regimului antonescian nu se bazau pe un ethos antisemit și pe politici pe criterii etnice – fapt care ar fi asociat România Germaniei naziste –, prezentându-le în schimb ca măsuri represive cu caracter politic sau născute din necesități militare, în condiții de război⁷¹. La sfârșitul anilor '80, este scoasă din uz și sintagma „dictatură militaro-fascistă” pentru că aceasta sugera implicarea armatei în susținerea dictaturii și a politicilor acesteia. Astfel regimul Antonescu devine „dictatură personală”, „regim totalitar”, istoriile militare insistând că Antonescu a luat singur deciziile și că responsabilitatea îi aparține doar lui⁷². De altfel, și celelalte lucrări disculpă armata⁷³,

⁶⁷ România în război, p. 315; vezi și vol. III, p. 528; în vol. III sunt dedicate două pagini „pericolului revizionismului”, dar nici de aici nu se înțelege clar că miza „revizuirii” o constituie Holocaustul, vezi p. 532 și urm.

⁶⁸ Istoria militară, p. 375.

⁶⁹ Marea conflagrație, p. 140 (în legende de la fotografiile din lagăre, reproduse la pagina 141, evreii sunt înlocuiți cu „oameni”); pentru Odessa, p. 167.

⁷⁰ Contribuții, p. 18 și urm., 42, 73, 157.

⁷¹ Compendiu, p. 526 și urm.; Giurescu, p. 652 și urm.; Garda de Fier, p. 275, 350, 353 și urm.; Contribuții, *passim*; Iași, p. 35; Marea conflagrație, p. 122.

⁷² România în război, p. 313 și urm.; Istoria militară, p. 361, 367, 374.

⁷³ Garda de Fier, *passim*; Contribuții, p. 23 și urm., 69 și urm.; Iași, p. 73, 75, 89; Marea conflagrație, *passim*.

care, după cum se știe, este, într-o ideologie naționalistă, un epitom al națiunii și al statului.

Excepționalismul este modalitatea prin care se exprimă negaționismul selectiv, cel defectiv precum și comparația parohială⁷⁴. *România în anii celui de-al doilea război mondial* dă următoarea sentință: „... România a fost singura țară din sfera de dominație a Germaniei naziste unde nu s-a aplicat așa-numita «soluție finală», adoptată de Hitler pentru exterminarea populației de rit mozaic din Europa»⁷⁵. Formulări la fel de tranșante ale excepționalismului se găsesc în *Zile însângerate la Iași*, în special în *Prefața* semnată de Nicolae Minei. Acesta afirmă: „În România, holocaustul nu a avut loc tocmai pentru că, cu foarte puține și nesemnificative excepții, călăii cu zvastică nu numai că nu s-au bucurat de concursuri binevoitoare, oferite din proprie inițiativă, dar s-au lovit de refuz în tentativele lor de a recruta complicități, cu caracter privat sau oficial, pentru organizarea deportărilor sau a altor acțiuni de genocid”. Sau, în alt loc: „... dintre țările aflate sub ocupație nazistă, România s-a remarcat prin câteva trăsături distincte, fiind singura care nu a cunoscut nici ghetourile, nici lagărele de exterminare și nici deportările spre cuptoarele Auschwitzului sau Maidanekului, singura care a oferit azil evreilor de peste hotare”⁷⁶. Minei a fost prima voce publică din timpul comunismului care a afirmat că România, în timpul războiului, nu a exterminat evrei, ci i-a salvat în masă⁷⁷, creditând astfel ideea susținută de reprezentanții regimului antonescian în timpul proceselor postbelice.

h) Cum se poate observa și din citatele de până acum, termeni precum „Holocaust”, „soluția finală”, „genocid” sunt sistematic evitați pentru a numi ce s-a întâmplat sub administrație românească, dar își găsesc utilitatea atunci când sunt de descris acțiunile altora. Iată încă două exemple. Primul este luat din *Contribuții la studierea regimului politic*: „Supralicitarea violenței de către unele regimuri fasciste ca cel din Germania, Ungaria etc., până la holocaust, a fost și o expresie a politicii agresive, expansioniste, anexioniste a acestora pe seama altor popoare și țări”⁷⁸. Celălalt provine din *România în anii celui de-al doilea război mondial*: „De la începutul ocupației horthyste (a Transilvaniei de nord, n.n. A.C.), măsurile luate de autorități au purtat caracterul incontestabil al unui veritabil genocid etnic, pregătit cu minuțiozitate, în scopul de a schimba realitățile etnice de pe acest teritoriu”. În capitolul din care este extras citatul, termenul „genocid” este utilizat pentru a desemna politica horthystă față de populația românească⁷⁹.

Așadar, Ungaria are parte de o atenție specială, fiind asociată Germaniei naziste în politica de distrugere fizică sistematică a evreilor sau fiind prezentată ca practicând același tip de politică față de populația românească din Transilvania ocupată. Aceasta este o particularitate a istoriografiei perioadei Ceaușescu: în timp ce atrocitățile de pe teritoriul României sau din teritoriile administrate de aceasta sunt ignorate sau minimalizate, politica antisemită a Ungariei horthyste este abordată cu multă atenție. Exponențială, în acest sens, este lucrarea coordonată de Mihai Fătu și Mircea Mușat, *Teroarea hortysto-fascistă în nord-vestul României*, care va beneficia și de o ediție în

⁷⁴ Am utilizat terminologia din *Raport final*, p. 339-341, 372-380.

⁷⁵ România în război, p. 315.

⁷⁶ Iași, p. 20, 24 și urm.; vezi și p. 39, *passim*.

⁷⁷ Iași, p. 20. „Pentru a înțelege mai bine ce a însemnat salvarea unei populații masive (în jur de 350.000 de oameni) de la o pieire în aparență ineluctabilă, trebuie ținut seamă de contextul epocii și de obsesiile exterminatoare ale hitleriștilor”.

⁷⁸ Contribuții, p. 16.

⁷⁹ România în război, 295-306; citatul la pagina 297.

limba engleză, unde participarea Ungariei la Holocaust este tratată pe larg, laolaltă cu politica antiromânească a regimului Horthy⁸⁰.

Diferența de tratament se explică prin politica naționalistă antimaghiară practică de România ceaușistă în special în anii '80. Un număr substanțial de articole despre Ungaria horthystă, din revistele de istorie⁸¹ și din presa comunistă, participă la „războiul de imagine” cu țara vecină. În această campanie este angrenat și șef-rabinul României, Moses Rosen, ale cărui opinii antimaghiare sunt perfect aliniate, din acest punct de vedere, politiciii regimului⁸². La fel se explică statutul special al lui Oliver Lustig, supraviețuitor al lagărelor de exterminare naziste după ce a fost deportat din județul Cluj de către jandarmeria maghiară, cărui i se publică, în perioada comunistă, mai multe lucrări despre politica de exterminare nazistă, conținând și accente antimaghiare⁸³. Profitând de poziția lor, Moses Rosen și Oliver Lustig au reușit să strecoare și câteva mențiuni publice la atrocitățile comise sub administrația românească, dar impactul lor a fost redus⁸⁴.

4. Concluzii

Câteva concluzii se impun în urma acestei analize de conținut. În primul rând, este frapantă omogenitatea modului distorsionat de tratare a Holocaustului, a fascismului și, în general, a evenimentelor din timpul celui de-al doilea război mondial, în condițiile în care lucrările luate în considerare sunt scrise de autori diferiți și în perioade diferite. Aceasta este o dovadă în plus că istoriografia era strict controlată politic, lucrările respectând un protocol ideologic fixat în documentele de partid⁸⁵. De altfel, autorii autorizați să scrie despre astfel de subiecte delicate erau bine poziționați în PCR, fiind în majoritate afiliați Institutului de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă CC al PCR sau Centrului de Studii și Cercetări de Istorie și Teorie Militară, dirijat de fratele președintelui comunist, Ilie Ceaușescu.

În al doilea rând, este evident că mesajul ideologic prevalează asupra științei, istoriografia privind cel de-al doilea război mondial participând la propaganda oficială menită a victimiza, eroiza și disculpa România. Prin urmare, nu este de mirare că tonalitățile discursului istoric se schimbă odată cu modificarea profilului regimului

⁸⁰ Mihai Fătu, Mircea Mușat (coord.), *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României (septembrie 1940-octombrie 1944)*, București, Editura Politică, 1985, și *Horthyst-Fascist Terror in Northwestern Romania. September 1940-October 1944*, Bucharest, Meridiane Publishing House, 1986.

⁸¹ Între care se remarcă „Magazin istoric”, revistă fondată în 1967, cu sprijinul Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă CC al PCR, continuatorul Institutului de istorie al Partidului.

⁸² Vezi, de exemplu, *Remember. 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupația horthystă*, București, Federația Comunităților evreiești din România, 1985.

⁸³ De exemplu, Oliver Lustig, *Jurnal însângerat*, București, Editura Militară, 1987, care beneficiază și de traducere în limba engleză: *Blood-Bespotted Diary*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988.

⁸⁴ Începând din iunie 1986, Moses Rosen a reușit să organizeze, în cadrul Federației Comunităților Evreiești din România (FCER), comemorarea pogromului de la Iași. Informații despre comemorări erau publicate însă doar în revista FCER, *Revista culturii mozaic*, cu o circulație foarte redusă în spațiul românesc, dar difuzată în străinătate (având sumare în limbile engleză și ebraică), unde transmitea astfel o imagine cosmetizată a modului în care Holocaustul era tratat în România ceaușistă. Oliver Lustig a strecurat una din puținele mențiuni la responsabilitatea lui Ion Antonescu pentru „moartea în Transnistria a 70.000-80.000 de evrei”, dar o făcea într-un articol care susținea excepționalismul oficial, vezi *Excepție?... Da, a fost o excepție*, în „România literară”, 7.11.1986.

⁸⁵ Pentru comparație, vezi Nicolae Ceaușescu, *Istoria poporului român. Texte selectate*, București, Editura militară, 1988, p. 337-608; *Împotriva fascismului. Sesiunea științifică privind analiza critică și demascarea fascismului în România*, București, 4-5 martie 1971, București, Editura Politică, 1971; *Comitetul antifascist român*, București, Editura Politică, 1985 etc.

politic: înaintând în deceniul nouă, cu cât naționalismul oficial este mai strident, iar cultul personalității mai apăsător, cu atât istoriografia devine mai naționalistă și mai selectivă⁸⁶.

A treia observație concludivă: modul de tratare a fascismului este încă prizonier definiției dimitroviste, față de care autorii români iau distanță doar pentru a cosmetiza în plus istoria României⁸⁷. Antisemitismul nu este văzut ca determinant pentru caracterizarea fascismului și nici ca relevant pentru cultura politică românească. Subsecvent, evreii și romii nu sunt priviți ca victime principale ale politicilor criminale de factură nazistă. Lucrările citate trădează intenția autorilor de a distorsiona specificitatea Holocaustului – în cazul României, comuniștii și românii în general fiind substituiți în postura de victime principale.

Această practică este contemporană cu o resuscitare a antisemitismului – tolerată de regimul Ceaușescu – prin activitatea unor scriitori „de curte” care vor deveni, după 1989, figuri de prim rang ale negaționismului⁸⁸. Pe ansamblu, politica regimului Ceaușescu față de evrei este de o extremă ambiguitate, România comunistă oferind, după cum observă B. Wasserstein, „unul dintre cele mai paradoxale amestecuri de toleranță și represiune din Europa de Est”⁸⁹. În plan internațional, spre deosebire de celelalte state din blocul comunist, România a întreținut relații bune cu Israelul. Motivațiile țineau, în general, de rațiuni de politică externă și de beneficiile materiale aduse de emigrarea evreilor spre Israel⁹⁰. Preocuparea lui Ceaușescu de a avea o bună imagine în exterior a făcut ca, în mod formal, antisemitismul să fie repudiat, iar comunității evreiești să-i fie recunoscută o anumită autonomie⁹¹. Din aceeași preocupare, a fost inițiată în 1980 o colaborare între istoricii de partid și Yad Vashem, pentru schimbul de documente și experiență de cercetare pe subiectul Holocaustului. Efectele, în deceniul nouă, asupra istoriografiei românești ale acestei colaborări au fost de mică amploare, din cauza puternicelor constrângeri ideologice⁹². Tot din rațiuni de politică externă, mai multe lucrări în care România admite, *sotto voce*, comiterea unor atrocități din vina regimului Antonescu au fost prezentate în exterior, în limbi de circulație internațională, fără a fi însă reproduse și în România⁹³.

⁸⁶ Vlad Georgescu, *Politics, History and Nationalism: The Origins of Romania's Socialist Personality Cult*, în Joseph Held (ed.), *The Cult of Power. Dictatorship in the Twentieth Century*, Boulder, East European Monographs, 1983, p. 129-142; Michael Shafir, *Romania: Politics, Economics and Society. Political Stagnation and Simulated Change*, London, Frances Pinter, 1985.

⁸⁷ Vezi, de exemplu, Contribuții, p. 15 și urm.: „Dar, raportată la alte țări unde s-au instituit regimuri fasciste, ca de pildă România, această definiție (cea a lui Dimitrov, n.n. A.C.) nu are un corespondent în realitate. În România nu poate fi vorba despre «cele mai imperialiste elemente ale capitalului financiar», întrucât ea nu era nici țară imperialistă și nici nu era dominată de capitalul financiar. (...) România nu numai că nu a constituit un subiect, un factor al agresiunilor și expansiunilor teritoriale, ci a fost, ea însăși, un obiect al acestor politici promovate de marile puteri fasciste, imperialiste, precum și de alte țări cu regimuri fasciste, interesate de expansiuni teritoriale pe seama României”.

⁸⁸ Michael Shafir, *Între negare și trivializare prin comparație. Negarea Holocaustului în țările postcomuniste din Europa Centrală și de Est*, Iași, Polirom, 2002; idem, *The Men of the Archangel Revisited: Anti-Semitic Formations among Communist Romania's Intellectuals*, în „Studies in Comparative Communism”, Vol. XVI, nr. 3, toamna 1983, p. 223-243.

⁸⁹ B. Wasserstein, *op. cit.*, p. 163.

⁹⁰ Radu Ioanid, *Răscumpărarea evreilor. Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel*, Iași, Polirom, 2005.

⁹¹ Dennis Deletant, *Ceaușescu și Securitatea. Constrângere și disidență în România anilor 1965-1989*, București, Humanitas, 1998, p. 200-205.

⁹² Victor Eskenasy, *loc. cit.*, p. 187, 191.

⁹³ *Ibidem*, *passim*.

A patra observație: tratarea dictaturii antonesciene se diferențiază treptat de cea a guvernării legionare, ca simptom al unei tendințe semioficiale de reconsiderare a poziției României în cel de-al doilea război mondial și de reabilitare discretă a mareșalului Ion Antonescu. Semnele acestei tendințe apar, după cum apreciază mai mulți specialiști, în anii '70 și se accentuează în deceniul următor⁹⁴. Sursele ei sunt multiple: preocuparea istoricilor de partid de a disculpa statul român și societatea pentru implicarea în atrocități antisemite, presiunile istoricilor militari de a scoate din cauză armata și pe comandantul acesteia, scrierile unor scriitori gravitând în jurul partidului, care romanțează profilul lui Antonescu⁹⁵ etc. Nu în ultimul rând, este important rolul pe care îl joacă pe lângă Nicolae Ceaușescu Iosif Constantin Drăgan, fost simpatizant al Gărzii de Fier, devenit miliardar în Occident și, ulterior, colaborator semioficial al dictatorului român. Convertit în avocat înfocat al lui Ion Antonescu, Drăgan a intrat într-un joc de potențare reciprocă cu regimul Ceaușescu, participând la campania externă de reabilitare a regimului Antonescu și ducând-o mai departe, recrutând noi susținători, în România și în afară (Mihai Pelin, Gheorghe Buzatu, Larry Watts etc.). Sub coordonarea lui Drăgan, au fost publicate în Occident patru volume de documente⁹⁶, care conturează un portret pozitiv al mareșalului Ion Antonescu – documente inaccesibile majorității cercetătorilor înainte de 1989, dar și multă vreme după, obținute în urma bunelor relații cu regimul comunist și în special cu Mircea Mușat și Ion Ardeleanu, cenzori ai secției de istorie a CC al PCR⁹⁷.

În al cincilea rând, este evident că toți autorii luați în discuție fac efortul de a minimaliza dimensiunea atrocităților comise pe teritoriul României sau în teritoriile administrate de aceasta și de a nega participarea României la Holocaust. În istoriografia comunistă se găsesc rădăcinile majorității formelor negaționismului postcomunist. Victimizarea și eroizarea românilor, substituirea acestora în postura de victime principale ale nazismului, deflectarea responsabilității, minimalizarea dimensiunilor atrocităților, excepționalismul flatant, reabilitarea lui Antonescu și altele se vor regăsi, sub diferite forme, în negaționismul postcomunist.

⁹⁴ Randolph L. Braham, *Romanian Nationalists and the Holocaust: The Political Exploitation of Unfounded Rescue Accounts*, New York, Columbia University Press, 1998, p. 49 și urm.; Victor Eskenasy, *loc. cit.*, p. 184 și urm.; Dennis Deletant, *op. cit.*, p. 185 și urm.; Liviu Rotman, *Memory of the Holocaust in Communist Romania*, p. 209 și urm.

⁹⁵ De exemplu, Marin Preda, *Delirul*, București, Cartea Românească, 1975.

⁹⁶ Iosif Constantin Drăgan (ed.), *Antonescu. Mareșalul României și războaiele de reîntregire*, vol. I-IV, Veneția, Editura Nagard, 1986-1990.

⁹⁷ Victor Eskenasy, *Istoriografii și istoricii pro și contra mitului Antonescu*, în Randolph L. Braham (ed.), *Exterminarea evreilor români și ucraineni în perioada antonesciană*, București, Hasefer, 2002, p. 313-346; Michael Shafir, *Reabilitarea postcomunistă a mareșalului Ion Antonescu: Cui bono?*, în Randolph L. Braham (ed.), *op. cit.*, p. 400-465.

THE "GRAMMAR OF EXCULPATION" IN COMMUNIST HISTORIOGRAPHY:
DISTORTION OF THE HISTORY OF THE HOLOCAUST UNDER CEAUȘESCU
(Summary)

Despite the antifascist rhetoric of the official propaganda, the history of the Holocaust was severely distorted or simply ignored by East European communist regimes. Communist Romania made no exception. At the end of the war the Romanian Communist Party was internally divided over how to address the Holocaust. Two main opposing trends could be noted. The first approach was advocated by Lucrețiu Pătrășcanu's *Fundamental Problems of Romania* which had a special chapter on "state antisemitism" and "the mass, systematic and methodical extermination of the Jewish population" in Antonescu's Romania. Pătrășcanu's approach was never heeded. It was the alternative approach of coping with the country's recent past that would be canonized, having as normative model Mihail Roller's famous *History of Romania*. Roller's textbook embraced Dimitrov's definition of fascism, presenting autochthonous Romanian fascism as little else than embodying "monopoly capital", replaced Jews and Roma with communists and Romanians, in general, as the main victims of fascism and ignored antisemitism as a defining trait of Antonescu's dictatorship. This approach came to prevail in all subsequent history textbooks, as well as in official communist histories.

During the reign of Gheorghe Gheorghiu-Dej, historiography underwent a process of enforced Marxization and issues such as the Holocaust were not priorities under Stalinist research guidelines. The marginalization of the Holocaust was also the result of strict censorship, limited access to WWII documents, purges in the community of historians and the simultaneous promotion of "militant historians" educated at the RCP's Institute of History.

Rollerism was denounced in the late 1950s for proclaiming too radical a break with pre-communist historiography. Ideological guidelines issued in the late 1960s required the integration of communism into the national history in order to illustrate that communism was the outcome of an organic evolution. As a consequence, the problematic past was no longer entirely dismissed, but was selectively retrieved through discursive strategies that constituted a genuine "grammar of exculpation." These transformations are seen best during the reign of Ceaușescu, when the communist regime fell back on a local version of national-communism.

In order to examine the main traits of the communist discourse on the recent past, a content analysis on a representative sample of authoritative information in the 1970s and 1980s has been carried out in this study. This analysis shows that the communist historiography narrow to minimum Romania's responsibility for the involvement in the Holocaust and the scope of atrocities against Jews and Roma perpetrated under Romanian administration; terms such as "Holocaust," "Final Solution," or "genocide" are systematically avoided when reference is made to the fate of Jews under Romanian administration, but are perfectly in order when used to designate the actions of others, of Germany or Hungary; responsibility for crimes is extra-territorialized, Nazi Germany being predominantly blamed for atrocities; fascism is described as being primarily an imported product; antisemitism is only seldom presented as an ingredient of fascism; the 1970s and particularly the early 1980s mark a qualitative separation of the Legionary and Antonescu regimes respectively, with a severe bias against the former, as symptom of a quasi-official strategy to discreetly rehabilitate Marshal Antonescu and to negate Romanian state's responsibility for involvement in the Holocaust.

OVIDIU PECICAN

ISTORIOGRAFIA TRANSILVANĂ DUPĂ 1989: CONTACTE FORMATIVE

1. Toți pentru unul, unul pentru toți

Dincolo de contexte¹, specialiștii se formează, totuși, printre cărțile și oamenii domeniului lor predilect. Alegându-ți un magistru – sau consimțind la includerea ta în cercul discipolilor acestuia –, deprinzând instrumentele și metodele de lucru, frecventând o anumită bibliografie generală și specială, venind în contact cu alți experți din aceeași ramură, autohtoni și străini, frecventând cercurile colegilor de profesie și de pasiune devii, treptat, unul dintre cei care reprezintă ramura de activitate respectivă. După parcurgerea traseului de inițiere tu însuți devii reprezentativ, într-un fel sau altul, mediocru, slab sau, dimpotrivă, la un nivel de excelență, pentru școala pe care ai urmat-o. Iar în această calitate, ești deopotrivă responsabil de performanțele sau lipsa de performanță a cercului profesional căruia îi aparții. Orice delimitare ulterioară de acesta este inutilă pentru că nu poți fi doar o diferență specifică lipsită de gen proxim. Și la fel de inutilă și tristă este și eventuala dezicere a celorlalți de tine, câtă vreme ansamblul se alcătuiește din toate notele specifice, oricâte diferențe ar exista de la una la alta ori între tine și toți ceilalți. Asemenea cazuri extreme de respingere ori distanțare indică mai curând o anumită dinamică a grupurilor, niște raporturi sociale de putere, magnetismul atracției și respingerii. Ele dau seama de tectonica microsocioală și atât. Căci atâta timp cât prin practica meseriei nu te îndepărtezi de domeniul specific de activitate, de suma metodelor acceptate ca proprii disciplinei și de codul deontologic al acesteia, rămâi, prin forța lucrurilor, cu sau fără acceptul celorlalți, în interiorul ei.

Din acest punct de vedere, oricât de revoluționare ar fi contribuțiile unui istoric, el rămâne mereu doar unul dintre reprezentanții breslei sale. Acest lucru se petrece pentru că scopul istoricului nu este, ca în cazul artistului modern și postmodern, originalitatea sau rezonanța la sensibilitatea momentului când scrie – deși nici ele nu sunt absente din preocupările lui –, ci, în primul rând, oferirea unei versiuni susceptibile de a se apropia cât mai mult posibil de adevărurile trecutului, cu toată suplețea și cu toate nuanțele

¹ Prezentul text reprezintă în fragment din primul volum al monografiei *Poarta leilor. Istoriografia tânăra din Transilvania după 1989*. Vreme de doi ani, o porțiune consistentă a acestui demers a fost găzduită în paginile revistei clujene „Steaua”. Alte secțiuni au fost tipărite în volume colective precum Nicolae Bocșan, Ovidiu Ghitta, Doru Radosav (coord.), *Tentația istoriei. În memoria Profesorului Pompiliu Teodor*, Cluj-Napoca, PUC, 2003, p. 499-538, și Radu Mârza, Laura Stanciu (coord.), *Cum scriem istoria. Apelul la științe și dezvoltările metodologice contemporane*, Alba Iulia, Ed. Aeternitas, 2003, p. 21-35. O altă porțiune a fost publicată în versiune engleză în revista „Symposia. Journal for Studies in Ethnology and Anthropology”, 2003, p. 239-251.

posibile. Or, sub acest raport, față de versiunile trecute, propria-i versiune va reprezenta cel mult o inovație notabilă dintr-un șir virtual infinit.

Iată un motiv serios pentru a nu repudia și a nu accepta integral, fără apropieri și fără distanțări parțiale, nici una dintre prestațiile istoricilor dinainte și de alături. Profesionistul scrisului istoric care nu dorește să se comporte ca un imitator servil și lipsit de personalitate – ceea ce l-ar face, în cel mai bun caz, un vulgarizator de istoriografie – este obligat de însăși natura demersului său să se aplice critic la ansamblul istoriografiei căreia îi aparține (regională, națională, continentală, universală ori definită în funcție de o anumită școală).

Există două moduri posibile ale solidarității de breaslă. Unul este cel întemeiat pe o logică tradițională a respectului față de cei mai vârstnici, de la care ai învățat, pe respectarea – implicită – a valorilor pe care aceștia au pariat. Adeseori, ea se traduce, în formele fericite, în raporturi de prietenie deferentă. Cât despre cazurile nefericite, ele se înscriu în moștenirea feudalismului, definindu-se ca raporturi de „vasalitate“, relații clientelare în care cel tânăr este veșnic îndatorat celui mai în vârstă, în virtutea acestui fapt având grijă să îi asigure acestuia *auxilium* (mai mult) și *consilium* (mai puțin) sau, cu un termen al medievalității autohtone, „credincioasă slujbă“. Acesta este modul adaptabilității sociale, o rețetă ancilară, însă al cărei succes continuă să fie, în general, garantat.

Cel de al doilea mod al solidarității profesionale este, desigur, acela în care criteriologia acesteia a devenit mai abstractă, asigurând o anume neutralitate în raport cu persoanele ca atare, raportându-se mai mult la activitatea și opera acestora. Este vorba, prin excelență, despre o concepție critică asupra domeniului, în care tentativa este de a estima corect, în interesul ameliorării continue a propriei prestații ca și a celorlalți membri ai grupului profesional, roadele muncii fiecăruia și ale tuturor. O asemenea opțiune ține de logica modernității interesată mai curând să distingă valorile profesionale decât să asigure perpetuarea ierarhiilor existente. Dacă se are în vedere moștenirea trecutului – de care nici o epocă istorică nu scapă de la sine –, precum și principiul lui Peter („Fiecare ins tinde să acceadă la gradul lui maxim de incompetență“), se va înțelege de ce între primul tip de solidaritate și cel de al doilea se conturează un câmp de tensiuni care, în circumstanțe favorabile, pot deveni antagonice. Prima opțiune favorizează apropierea în virtutea empatiei, a calculelor de reușită socială și a intereselor de putere, a doua se întemeiază pe rațiune și pe discriminarea critică a valorilor specifice domeniului. Una conduce, adeseori, spre perpetuarea vechiului, a perimatului, a nonvalorii; cealaltă – spre înnoire, către aprofundarea într-o manieră relevantă a cunoașterii, înspre o accentuare a profesionalizării.

Desigur, rolul și importanța prietenilor, al relațiilor de înrudire spirituală și al solidarităților întemeiate pe aceleași afiliere civice și politice nu trebuie subestimat, ele putând pune în mișcare importante pârguri instituționale și financiare. Dar ele rămân nerelevante sub raportul calității produsului muncii, prietenia, cumetria ori relația filială nefăcând din istorici niște profesioniști mai buni. Ele pot însă netezi drumuri, pot facilita accesul la informație și bibliografie, pot pune în contact pe tinerii aspiranți cu personalități relevante ale domeniului, cu instituții din țară și din străinătate, pot oferi locuri și condiții de muncă mai bune, pot facilita obținerea de burse, granturi, recompense materiale și morale.

Toate aceste alianțe atât de eficiente în arta supraviețuirii și afirmării sociale rămân însă indiferente, la drept vorbind, sub unghiul muncii intrinseci a istoricului. Poți avea toate arhivele și marile biblioteci ale lumii la dispoziție, poți obține tot suportul financiar și instituțional din lume; dacă nu ai un proiect relevant, dacă nu știi să îi

ordonezi derularea, să schițezi un plan de cercetare, să te documentezi în vederea atingerii lui, să expui clar și argumentat rezultatele și să formulezi noi întrebări, care să te poarte mai departe în direcția în care te-ai angajat, prestigiul social formal dobândit va rămâne fără necesara acoperire în rezultate. Desigur, urmând calea perfecționării profesionale nu-ți va fi prea greu ca, în scurtă vreme, să stârnești în jur atât de omenăștile sentimente de invidie ale celor care au optat altfel ori măcar dezaprobarea adeptilor celeilalte căi de raportare la meserie, care se vor vedea contestați prin însuși faptul că ai ales diferit. Dar ce mediu profesional este scutit de asemenea avatari, unde și în ce timpuri?

Între contestare și înregimentare, astăzi ca și ieri ori mâine, tinerii istorici au de optat pentru o strategie care, cel mai adesea, este una de combinare în diverse proporții a celor două posibilități.

2. Magiștri și discipoli

Dintre formele de solidarizare profesională, singura care îmbină cu succes atât tipul de apropiere presupus de raporturile empatice, cât și formarea în spiritul performanței, a gândirii raționale critice și creative este cea dintre magistru și discipol. În istoriografie ca și în alte domenii, nu toți magiștrii sunt maestrii cuiva, tot așa cum nu toți studenții devin discipolii unui maestru. Iată de ce, fără a intra prea adânc în teoria despre relația privilegiată care există între maestru și discipol, voi pomeni că pentru profesorii care au format generația mea adevăratul maestru pare să fi fost istoricul David Prodan, a cărui carieră didactică s-a întrerupt brusc și relativ devreme, restituindu-l pe istoric mediului care îl produsese: cel al Arhivelor Statului. Prin calitatea muncii lui istoriografice, ca și printr-o anumită perseverență îndărătnică în jurul subiectelor lui predilecte (țărâniea la sfârșitul evului mediu și în epoca modernă, ca și mișcările sociale și mișcarea națională a românilor ardeleni în secolul XVIII), reluate periodic, pe baza noilor achiziții bibliografice și a desfolierii unor noi fonduri documentare, în vederea unei rescrieri radicale, David Prodan s-a impus dincolo de relativa lui marginalitate în raport cu viața academică clujeană în ultimele două decenii de comunism. Recuperarea și manipularea prestigiului lui de către național-comunism a fost parțială și, până la urmă, neizbutită, opera fiind prea importantă pentru a putea fi răstălmăcită după plac. Așa cum țărănismul lui funciar nu a putut fi scufundat fără rest în ideologia clasei muncitoare, nici naționalismul lui ardelenesc – de factură interbelică – nu s-a putut confunda cu versiunea ceașistă a naționalismului (limitată de coloratura materialist-dialectică și istorică la care recurgea), nici cu cea din anii 90 ai secolului XX (când naționalismul a devenit substitutul ideologiei dominante din România într-o reinterpretare ortodoxistă, centralistă și patriarhalistă adaptată la contextul democratic nou creat).

Pentru tinerii istorici afirmați în același ultim deceniu al mileniului doi, dintre atâtea profesori – mulți dintre ei remarcabili –, singurii maestri creatori de școală au fost Pompiliu Teodor și Nicolae Bocșan. În ce-l privește pe primul, nu voi relua aici ceea ce am spus deja mai sus. Sunt însă, fără îndoială, valoroase observațiile rectorului Andrei Marga din cuvântarea funebră ținută la căpătâiul profesorului: „Alții vor evoca mai detaliat reconstrucția ce s-a atins la istorie, în universitatea noastră, din 1989 încoace. Niciodată istoria clujeană nu a beneficiat de structura diversificată pe patru catedre, de acum. Niciodată, alături de istoria României, de istoria universală, și în legătură cu ele, nu au fost atât de extins cultivate istoria central-europeană, istoria artelor, biblioteconomia.

Niciodată studiile complete în română, în maghiară, în germană, istoria poporului evreu nu s-au bucurat de dezvoltarea instituțională de astăzi. Niciodată nu au fost atât de mulți studenți la istorie. Niciodată la istorie nu au fost atâția profesori, docenți și asistenți. Nicicând efectivul de scrieri nu a fost mai mare și practicarea limbilor moderne și conexiunile internaționale mai intense. Nicicând cercetările de istorie contemporană nu au beneficiat de o susținere mai substanțială. Pot să confirm că *toate acestea se leagă indisolubil de acțiunea profesorului Pompiliu Teodor* (subl. O.P.)². Desfășurând într-o amplă perspectivă eforturile de consolidare, diversificare și multiplicare a direcțiilor de dezvoltare a disciplinei istorice, făcute de Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj începând cu anii 90, Andrei Marga observa judicios rolul pe care Pompiliu Teodor l-a jucat în schițarea acestei strategii și în implementarea ei.

În același context, Andrei Marga mai amintea un fapt esențial: „El (Pompiliu Teodor – n. O.P.) a observat, mai profund și mai exact decât istoricii care l-au precedat la noi, că și în istorie faptele vorbesc în funcție de întrebările care li se pun, de explicațiile în care sunt încadrate și de interpretările ce le preiau. El a fost cel mai convins, printre istoricii noștri, de adevărul tezei epistemologice, astăzi de la sine înțeleasă, conform căreia scrierea istoriei include inevitabil, ca un prealabil tacit, întrebări, ipoteze, asumții conceptuale și valorice, ce o pot – după caz – susține sau subrezi”³.

Asupra acestei afirmații merită să se stăruie, pentru că ea evidențiază un fapt hotărâtor: Pompiliu Teodor a profesat un crez în cadrul căruia raționalitatea critică și interogația epistemologică au jucat un rol central. Prin aceasta el se definește ca un șef de școală cu o concepție istoriografică modernă, îndemnând la părăsirea paradigmei pozitivistice, a simplei restituiri de colecții de fapte, și a celei romantice, ce transforma istoria într-un discurs animat de o retorică avântată. Între istorie văzută ca depozit de fapte și viziunea care face din ea pretext pedagogic, Pompiliu Teodor a propus mai curând o istorie investigativă, exploratoare; scrisul istoric devenea la el instrumentul parcă așezat pentru a sonda adâncimea până la care poate coborî mintea umană în tentativa de a accede la adevărurile trecutului. Or, sub acest aspect – care îl înrudește, sub raportul perspectivei, cu alte nume sonore ale tradiției noastre istoriografice, de la Cantemir și Hasdeu la Iorga și Brătianu –, istoricul de la Cluj se definea ca posesorul unei filosofii a istoriei într-un context în care atâția alții dețineau cel mult o practică onestă a acesteia. Chiar dacă nu a expus-o niciodată explicit, ea transpare atât din studiile lui, cât și din propedeutica dezvoltată în conversațiile particulare cu colegii mai tineri. Toate acestea îl determină pe Keith Hitchins să se întrebe: „... Unde trebuie plasat Pompiliu Teodor însuși în istoria istoriografiei românești? Răspunsul – continuă istoricul american – cred că este evident. El aparține acelei linii a istoricilor ce coboară din Junimea și școala critică. A fost o tradiție pe care dorea să o susțină în a doua jumătate a secolului al XX-lea, o tradiție bazată pe respect pentru surse, obiectivitate, comprehensiune și o perspectivă internațională”⁴.

Prin asemenea abordare, Pompiliu Teodor trebuia să impună acelora dintre studenții săi care căutau în primul rând o deprindere a profesiei la un nivel de excelență. Și, într-adevăr, mărturiile ale acestei percepții rămân destule⁴. Nu este de

² Andrei Marga, [In memoriam: Pompiliu Teodor] *Omagiu*, în „Tribuna”, a. XIII, nr. 49-52, septembrie 2001, p. 5.

³ Keith Hitchins, *Cuvânt înainte*, în P. Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Cluj-Napoca, Ed. Accent, 2002, p. 10.

⁴ Citez aici doar câteva dintre mărturiile colective, de grup, și, respectiv, individuale cu privire la acest aspect. Valentin Orga, Ionuț Costea, *Studii de istorie a Transilvaniei. Omagiu Profesorului Pompiliu Teodor*,

mirare că el a rămas până la capăt alături de cele mai îndrăznețe tentative istoriografice din cercul istoricilor clujeni, de care nu s-a desolidarizat nici chiar atunci când ele nu se pliau integral pe vederile lui. A fost adeptul unei solidarități de breaslă responsabile, pe care a dovedit-o și atunci când unii profesori ai departamentului de istorie au fost contestați, la începutul anului 1990, de studenți, ca fiind prea legați de vechile rânduieli, cât și atunci când, nouă ani mai târziu, câțiva dintre foștii lui studenți, deveniți universitari ei înșiși, au fost atacați vehement, în parlamentul României și în unele medii istoriografice, pentru vina de a fi etalat într-un manual școlar o concepție diferită cu privire la trecutul României. Față de excesele și radicalitatea intoleranței el a luat, astfel, poziție de pe platforma unui echilibru integrator, cu speranța păstrării unui climat în care lucrurile să evolueze firesc către o normalitate responsabilă.

Fundamental este și faptul că Pompiliu Teodor a încurajat multiple deschideri tematice: istoria istoriografiei și a culturii, istoria ideilor și a ideologiilor (cu o preocupare constantă pentru iluminism și romantism), istoria ecleziastică ori istoria relațiilor internaționale. Procedând astfel, el continua un program al istoriografiei

Bistrița, Ed. Accent, 2000, p. 7-8: „... Volumul de față se dorește unul festiv, dedicat celei de a 70-a aniversări a Profesorului nostru, Pompiliu Teodor. Este un gest de recunoștință pentru sprijinul și consilierea acordată de Domnia Sa încă din anii studenției, cu un altruism ce caracterizează doar spiritele exemplare. Ilustrând în mod exponențial o carieră dedicată Catedrei, dar și o cercetare inedită în investigarea secolului al XVIII-lea transilvănean sau a istoriei istoriografiei, istoricul Pompiliu Teodor este asumat ca punct arhimedic de tânăra generație în ceea ce privește temeinicia cercetării întreprinse și modestia și înalta distincție prin care s-a remarcat. Evidențiind abnegație și devotament față de meseria istoricului, Profesorul și cercetătorul, deopotrivă, s-a impus printr-un exemplar spirit critic și în același timp printr-o înaltă ținută a exprimării, dovedind un orizont intelectual și cultural cu resurse nepuizabile, mereu în măsură să surprindă. Profesând în zona istoriei ideilor s-a dovedit atent la dinamica dezbatelor din istoriografia contemporană. Scrisul său și întreaga activitate didactică mărturisesc un militant pentru integrarea cercetării istorice românești în istoriografia generală, în promovarea unei cercetări interdisciplinare, pentru un permanent dialog între istoric și epoca sa. // Format și exersat într-un timp când valorile se defineau în termeni îndoielnici, a rămas atașat credințelor și educației temeinice primite într-o familie ardeleană de bună condiție, reușind să surmonteze (*sic!*) dificultățile și neajunsurile unei societăți asediatoare și sufocante pentru condiția umană, cum a fost societatea din România socialistă. Spirit catalizator, s-a detașat ca un adevărat *spiritus rector* (s.a.) al școlii clujene”. Doru Radosav, *Pompiliu Teodor – profesor și istoric (1930-2001)*, în Nicolae Bocșan, Ovidiu Ghitta, Doru Radosav, *Tentația istoriei. În memoria profesorului Pompiliu Teodor*, Cluj-Napoca, 2003, p. 7-15, unde întregul text este o analiză elogioasă a personalității și contribuției magistrului. Adrian Pop, *O fenomenologie a gândirii istorice românești*, București, Ed. All, 1999, p. 6: „Gândul nostru de recunoștință se îndreaptă, înainte de toate, către academicianul Pompiliu Teodor, model de dascăl eminent pentru mai multe generații de istorici, inclusiv autorul acestor rânduri, formați la temeinica școală clujeană de istorie a Universității Babeș-Bolyai. Este dificil de apreciat care dintre dimensiunile relației de parteneriat statomnicite de-a lungul anilor între mine și profesorul Pompiliu Teodor s-au repercutat mai adânc și mai benefic asupra cărții de față: cultul cărturăriei autentice, sădit de timpuriu în mintea și inima celui ce i-a fost student, îndrumarea științifică de înaltă competență, sprijinul moral fără rezerve sau, pur și simplu, inefabilul și frumusețea intrinsecă a relației dascăl – discipol”. Alte ecouri la Ovidiu Pecican, *Troia, Veneția, Roma. Studii de istoria civilizației europene*, Cluj-Napoca, EFES, 1998, p. 13; idem, *Arpadieni, Angevini, români*, Cluj-Napoca, Ed. Fundației Desire, 2001, p. 12; Edit Szegedi, *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*, în „Studia Transylvanica“, 28, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 2002, își dedică volumul, conținând teza de doctorat coordonată de P. Teodor, memoriei profesorului de curând dispărut. În același sens vezi și Ovidiu Ghitta, *Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmăr în primul ei secol de existență*, Cluj-Napoca, EFES, 2001; Ioan-Aurel Pop, *Contribuții la istoria culturii românești (Cronicile brașovene din secolele XVII-XVIII)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 7-8, evocă „... ambianța universitară clujeană, în speță... imensul prestigiu de care se bucura profesorul Pompiliu Teodor... O vorbă, o observație, o apreciere a sa însemnau pentru noi, studenții, mai mult decât simple formule, însemnau adesea căi de urmat, subiecte pentru meditație, direcții de cercetare. Profesorul, de o căldură umană deosebită... Pompiliu Teodor a fost unul dintre inițiatorii în România ai cursului de istoria istoriografiei universale și românești, precum și primul titular al acestui curs la Universitatea «Babeș-Bolyai». El publicase în 1970, la Editura Dacia din Cluj, lucrarea de referință *Evoluția gândirii istorice românești* și era pe cale să făurească o școală de cercetare în domeniu, ceea ce s-a și întâmplat de-a lungul anilor”.

ardelenești de expresie română conturat încă din vremea reprezentanților Școlii Ardelene – ai cărei cărturari au avut o formație ecleziastică –, continuat de Timotei Cipariu (canonic greco-catolic) și de G. Barițiu (istoric și jurnalist ortodox) și dus apoi mai departe de Ioan Lupaș (preot el însuși), de Al. Lapedatu și Ioan Moga. Nu este întâmplător că, vorbind despre Centrul de Studii Transilvane, Ioan-Aurel Pop, directorul instituției, preciza că „Ne înscriem în testamentul lăsat de unii antecesorii de marcă, precum Silviu Dragomir, Constantin Daicoviciu, David Prodan ori Pompiliu Teodor...”⁵.

Ceea ce aducea, totuși, nou Pompiliu Teodor în raport cu antecesorii numiți a fost o orientare ecumenică ce nu s-a mărginit la impulsul de a depăși confesionalismul, în contribuțiile sale și ale discipolilor săi, cu privire la raporturile dintre ortodoxie și greco-catolicism, ci a inclus și deschiderea spre investigarea Reformei ori către studiile de iudaistică. Dintr-un alt unghi de vedere, dacă Ioan Lupaș și Ioan Moga au practicat investigarea istoriografiei medievale în strictă legătură cu trecutul transilvan, Pompiliu Teodor a inaugurat la Cluj cursurile de istoriografie generală, oferind o perspectivă asupra momentelor esențiale din evoluția scrisului despre trecut în întreaga lume și stăruind asupra contribuțiilor românești celor mai însemnate. Această angulație a scutit seriile de studenți care l-au audiat de provincializarea viziunii, orientându-le lecturile profesionale și interesul către marea istoriografie de pretutindeni. Legătura cu cultura istorică apuseană s-a făcut și în cadrul prelegerilor despre metodele moderne în abordarea istoriei, care au completat salutar instrumentarul aflat la dispoziția viitorilor specialiști.

Sub raportul deschiderii posibilităților de perfecționare și de angajare în domeniu, în vederea unei cariere pe tărâmul istoriei, Pompiliu Teodor s-a străduit, de fiecare dată când a crezut că vreunul dintre foștii săi studenți o merită, să îl ajute să pătrundă în viața universitară, într-un institut de cercetare sau la arhive; așadar, în principalele cadre unde studiul istoriei era instituționalizat și retribuit. A făcut pentru întărirea investigării trecutului, cu mijloacele de care dispunea și în virtutea propriei convingeri, ceea ce Constantin Noica a înțeles să încerce pe seama „culturii de performanță” (de fapt a filosofiei).

Pentru toate aceste motive, Pompiliu Teodor merită renumele de creator de școală istoriografică la Cluj, chiar dacă antecedentele nu lipseau și strădania sa nu a rămas solitară.

3. Cărți cardinale

„Meseria nu se învață doar în sălile de curs”, spunea profesorul Pompiliu Teodor, având, desigur, în minte modelul paideic humboldtian. Totuși, meseria se învață și acolo. La sfârșitul anilor '70 și în anii '80, când și-au consumat studenția primele două promoții de tineri istorici afirmate după 1989, în pofida presiunilor ideologice și a decupajului atent operat de planul de discipline al fiecărui semestru, au existat și cursuri și seminarii unde viitorii profesioniști puteau deprinde elementele necesare formării lor ca specialiști. Încă din anul întâi ei veneau în contact cu seminarul și cursul de „Istoria istoriografiei universale și române” susținut de însuși profesorul P. Teodor. În timp ce prelegerile aduceau în atenție marile nume de istorici, opere și curente istoriografice din trecutul european, din S.U.A. și de la noi, în cadrul seminarului munca se desfășura la nivelul analizelor textelor de referință și a referatelor de prezentare a contribuțiilor

⁵ Ioan-Aurel Pop, *Istoricul nu are voie să mintă deliberat*, în „Tribuna”, an. I, nr. 6, 1-15 decembrie 2002, p. 4-5.

fundamentale. Același profesor oferea mai apoi, la nivelul anilor mai mari de studiu, un curs special despre „Metodele moderne de cercetare în istorie“. Cei care optau pentru setul de discipline printre care se număra și aceasta puteau găsi o bună introducere în problematica metodelor cantitative și a celor calitative, într-o paletă largă de opțiuni (de la statistica istorică și demografie la istoria orală, analiza vocabularului, istoria ideilor ș.a.).

Tot în anul inițial de studiu, profesorul Nicolae Edroiu deținea un curs de „Științe auxiliare ale istoriei“, oferind primele cunoștințe despre arheologie, sfragistică (sau sigilografie), diplomatică, paleografie, genealogie, ș.a. La fel, profesorul Ștefan Pascu introducea în studiul demografiei istorice, dedicând acestei sfere de interes un semestru întreg. La toate acestea se adaugă cursurile de paleografie latină, slavonă, româno-chirilică menite să facă posibil și faciliteze studenților contactul direct cu mărturiile istorice scrise.

Asemenea introduceri – care pot fi regăsite în curricula tuturor facultăților specializate – ofereau o bază care, în sine, nu însemna mai mult decât un început de drum. Ea oferea, totuși, elementele necesare continuării pe cont propriu a formării ca istoric. Iar meditația ulterioară urma să se facă în contact cu cărțile esențiale și cu personalitățile de excelență ale disciplinei, ca și prin practica istoriografică propriu-zisă.

Au existat în acei ani câteva cărți care, prin anvergura examinării pe care o propuneau și prin acuratețea concepției, au mobilizat atenția tinerilor istorici în jurul lor. Pe bună dreptate ele pot fi considerate niște cărți cardinale, întrucât au fost adevărate repere menite să provoace la decantări și clarificări interioare pe cititorii lor specializați.

Prima dintre acestea a fost o antologie a marii istoriografii românești, alcătuită de P. Teodor sub titlul de *Evoluția gândirii istorice românești*. Selecție riguroasă a celor mai importante texte scrise de specialiștii români clasicizați, însoțită de prezentări biobibliografice atente, cartea era prefăcută de o introducere esențială pentru înțelegerea concepției antologatorului. Ea a apărut în 1970 (ediția germană: 1972), fiind, în acel moment, singura care oferea o orientare coerentă și consecventă în istoria scrisului istoric românesc, de la începuturi până la finalul epocii interbelice. Ulterior, istoricul bucureștean Lucian Boia a publicat o primă sinteză, *Evoluția istoriografiei românești* (București, 1976), și o culegere de studii dedicată *Marilor istorici ai lumii* (București, 1978), urmate de o sinteză a istoricului ieșean Vasile Cristian, *Istoriografie generală* (București, E.D.P., 1979)⁶. Abia sfârșitul anului 2002 a văzut apărând – din păcate postum – cea mai completă sinteză de istoria istoriografiei române, de la origini până astăzi, datorată tot profesorului P. Teodor: *Introducere în istoria istoriografiei din România* (Cluj-Napoca, Ed. Accent). În pofida faptului că din acest racursiu istoric lipsesc câteva nume notabile (Nicolae Cartoian, Mircea Eliade, Ioan Petru Culianu), sinteza didactică menționată recuperează alți absenți din antologia de la începutul anilor '70 (Gh. I. Brătianu) și aduce la zi lista personalităților, completând-o cu întregul ei segment postbelic (Constantin Daicoviciu, David Prodan, Ștefan Pascu, M. Berza, A. Oțetea ș.a.). Cartea, care are toate șansele să devină o lectură obligatorie pentru studenți și specialiști, pornește din aceeași concepție care a generat și *Evoluția gândirii istorice...* Ea este o culegere de portrete elaborate în urma unei lecturi critice atente la contribuțiile de ultimă oră privitoare la personalitățile discutate, ordonate pe generații și curente. Metoda biografiei critice și perspectiva comparată îi permit autorului o situare mai precisă a profilurilor într-un context istoriografic mai larg decât cel românesc,

⁶ Ultima antumă a lui P. Teodor a fost o *Introducere în istoria istoriografiei universale*, Cluj-Napoca, P.U.C., 2000, carte caracterizată de autor, încă de la primele rânduri, drept „un manual universitar“.

racordându-se astfel scrisul autohton despre trecut la marile momente ale evoluției disciplinei pe continentul european.

Din tabloul inițial alcătuit de P. Teodor lipseau, totuși, istoricii de stânga. De aceea, el a publicat mai apoi un complement al acesteia dedicat în exclusivitate istoricilor marxiști din România. *Din gândirea materialist-istorică românească* (1972) reprezintă, cred, un răspuns onest sub raport profesional la o chestiune adusă în prim-plan de mica liberalizare de la sfârșitul anilor '60: cum anume poate cineva să fie de stânga într-o societate scăpată de sub presiunea stalinismului. Anii respectivi, dintre declanșarea revoluției culturale (1971) și evidențierea marcată a dictaturii (mai ales după alegerea lui N. Ceaușescu ca președinte, în 1974), erau marcați de o reaccentuare a presiunii ideologice, dar și o reelaborare a „liniei”. De la marxismul internaționalismului proletar se făcea acum trecerea la un socialism naționalist, a cărui tentă xenofobă nu era încă vizibilă, ea afirmându-se progresiv mai ales după 1985. Fără a se număra în nici un fel printre campionii regimului, P. Teodor se vedea astfel reprezentând, pe de o parte, interesul legitim și recuperator al momentului față de trecutul național obturat până la începutul anilor '60 – o recuperare încurajată de guvernanți în scopul manipulării ei de către „detașamentul de frunte al clasei muncitoare”, „continuatora celor mai înalte tradiții revoluționare ale poporului” –, pe de alta, tentativa de redimensionare a ideologiei de stânga, printr-o descoperire a rădăcinilor ei autohtone (supusă, și ea, deformării propagandistice ca una ce se preta legitimării noii linii a ideologiei ceaușiste).

Autorul aducea în fața cititorilor câteva figuri importante ale unei istoriografii marginale până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, dar care nu era deloc neinteresantă ori lipsită de vitalitate. De la C. Dobrogeanu-Gherea și Lucrețiu Pătrășcanu la autori mai puțin cunoscuți și chiar controversați, precum Victor Aradi, panorama respectivă, oportună din punctul de vedere oficial, era consonantă cu lectura critică a marxismului întreprinsă în aceeași perioadă de unii dintre istoricii occidentali (M. Vovelle, de exemplu, în Franța). În elucidarea interesului pentru acest segment istoriografic nu trebuie văzut neapărat un semn de conformism social. Era un moment istoric când, iluzionată de izbucnirea de demnitate națională a lui Ceaușescu cu prilejul invadării Cehoslovaciei de către trupele Pactului de la Varșovia, intelectualitatea – chemată demagogic de partid și de liderul său să facă front comun cu restul societății în jurul conducerii P.C.R., pentru a duce mai departe dezvoltarea – e drept, socialistă – a țării, a explorat formele de autentificare a marxismului și a strategiei comuniste în diverse feluri⁷. Totodată, este știut că P. Teodor s-a considerat mereu, în mod explicit, un discipol al lui David Prodan. Or, acesta a fost de-a lungul întregii lui vieți un om de stânga, perspectiva ideologică menționată putând fi identificată, alături de naționalism, ca una dintre trăsăturile fundamentale ale operei lui istorice monumentale (mai cu seamă pe latura elaborării unor contribuții relevante pentru istoria muncii și a chestiunii luptelor sociale în epoca modernă). Aplicând aceeași tactică a portretelor însoțite de

⁷ Sunt de amintit aici personalități de stânga, precum Henri H. Stahl, considerat de Daniel Chirot drept „un adevărat istoric de orientare marxistă” (*Schimbarea socială într-o societate periferică*, București, Ed. Corint, 2002, p. 10). Însuși autorul american este de părere că „După eșecul marxism-leninismului este necesar ca cercetătorii tineri să fie atenționați asupra faptului că perspectiva istorică marxistă ne poate aduce încă foloase și că nu trebuie să fie abandonată pe motivul că încercările de a o aplica, în secolul al XX-lea, s-au dovedit atât de catastrofale” (*ibidem*, p. 10-11). Cum el scrie aceste rânduri în anul 2002, la treisprezece ani de la căderea sistemului comunist, nu este de mirare că în anii 1965-1975 unii intelectuali români mai puteau crede acest lucru. Vezi și cazul lui Paul Goma, cel mai redutabil opozant român la dictatura comunistă din anii '70 și care, ulterior, s-a înscris în P.C.R. în vara lui 1968, înșelat de mobilurile pretins patriotice ale lui Ceaușescu.

texte demonstrative, dar situând segmentul istoriografic marxist în afara *Evoluției...*, P. Teodor refuza să considere că acesta ar fi ocupat un loc esențial în tradiția istorică românească și, în același timp, se scutea de servitutea intrării în patul procustian al lecturii marxiste oficiale, lăsând textele să vorbească singure.

În aceste condiții, deși sintezele parțiale meritorii nu au lipsit în epocă – demne de a fi semnalate fiind cele datorate lui Al. Zub și lui Vasile Cristian – antologiile lui P. Teodor din anii '70 au rămas priza de conștiință de sine a unei istoriografii care se pregătea de o înnoire masivă.

4. Tematizări noi

Dacă până în 2002 a lipsit o istorie integrală, critică și sintetică a istoriografiei române, în 1978 a apărut, totuși, un auxiliar prețios pentru înțelegerea moștenirii și a actualității momentului în acest domeniu. Sub coordonarea profesorului universitar bucureștean Ștefan Ștefănescu, un colectiv de autori de extracție universitară și din mediile cercetării științifice⁸, printre care clujenii erau 3 din 17 (dar, împreună cu colaboratorii, 8 din 22, adică o treime!), ofereau o colecție prodigioasă de voci dedicate istoricilor, publicațiilor și instituțiilor istorice. Apărută în plină dictatură, enciclopedia se resimte vizibil de pe urma cenzurii ceaușiste și a exigențelor formulate de aceasta. Încă de la început, ea așează munca autorilor sub semnul unui citat din N. Ceaușescu căruia, mai apoi, i se dedică un articol menit să sublinieze contribuția acestuia la dezvoltarea studiilor istorice. Din cuprinsul volumului lipsesc nume sonore de istorici – cei plecați în exil (Neagu Djuvara, Pavel Chihaia, Mircea Eliade, Ludovic Aloisie Tăutu ș.a.), ca și cei considerați deocamdată neconvenabili, deși rămași în țară (Gh. I. Brătianu, L. Blaga) –, regăsindu-se însă din belșug nume de minuscule istorici ai P.C.R. și ai mișcării muncitorești. Conformistă și neinspirată, cum era, concepția volumului nu reducea, totuși, la neant meritele unei cărți care, măcar prin faptul că oferea date biobibliografice despre o majoritate a istoricilor din România vremii, ca și despre publicistica specializată și organizarea instituțională a disciplinei era, în absența altor instrumente similare, mai bine întocmită, o resursă indispensabilă.

Nici una dintre istoriile istoriografiei menționate anterior, ca, de altfel, nici *Enciclopedia istoriografiei românești*, nu erau apte să orienteze pe studenți ori pe tinerii specialiști pe calea structurării și decantării unei concepții profesionale proprii, rezumându-se să ofere o perspectivă asupra unor linii evolutive. Meritul unor deschideri de natură teoretică a revenit, în principal, profesorului bucureștean Al. Duțu. Mai ales două dintre cărțile publicate de el – *Literatura comparată și istoria mentalităților* (București, Ed. Univers, 1982) și antologia comentată *Dimensiunea umană a istoriei* (București, Ed. Meridiane, 1986) – au reprezentat o invitație explicită pe calea reconsiderării propriului statut și a căilor de străbătut în interiorul arealului istoric.

Prima dintre ele își asuma sarcina de a aduce în fața cititorului unul dintre cele mai interesante fenomene istoriografice contemporane europene: așa-numita școală franceză a Analelor. Fără a intenționa o prezentare exhaustivă a direcțiilor și tendințelor acesteia, Al. Duțu sintetiza – pentru prima oară la noi – aporturile autorilor afiliați acestei grupări la înlocuirea vechii paradigme istoriografice prin instituirea unei

⁸ Adolf Armbruster, Dan Berindei, Nicolae Bocșan, Ioan Chiper, Eugen Comșa, Florin Constantiniu, Vasile Curticăpeanu, Ludovic Demény, Nicolae Edroiu, Titu Georgescu, Damaschin Mioc, Georgeta Penelea, Constantin Preda, Nicolae Stoicescu, Pompiliu Teodor și Traian Udrea. Lor li se adăugau, în calitate de colaboratori, Ioan Glodariu, Viorica Pervain, Șerban Polverejan, Mircea Țoca și Vasile Vesa.

investigări sistematice a mentalităților colective. El raporta, totodată, noua grilă de citire a trecutului la procedurile specifice comparatismului literar, conturând o punte care urma să lege cele două domenii și în viața științifică românească. De altfel, nu era singurul care parcurgea acest traseu, Adrian Marino și, ulterior, Sorin Alexandrescu fiind alte două nume redutabile – de astă dată cu o formație filologico-literară în spate – care păseau pe drumul asumării unui program de investigație istoriografică⁹. Lucrarea lui Al. Duțu și-a găsit peste ani corespondentul în eforturile soților Simona și Toader Nicoară de la Cluj de a continua examenul critic al acestei direcții atât în eseuri (Simona Nicoară, *Istorie și imaginar. Eseuri de antropologie istorică*, Cluj, PUC, 2000) și monografii proprii (Simona Nicoară, Toader Nicoară, *Mentalități colective și imaginar social. Istoria și noile paradigme ale cunoașterii*, Cluj, PUC & Mesagerul, 1996), cât și în antologii de texte străine pe aceeași temă (Toader Nicoară, *Istoria mentalităților colective*, Cluj, PUC, 1998).

La rândul ei, antologia lui Al. Duțu *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților*, a semnificat tot o premieră. Ea pune la dispoziție, pentru întâia dată în România, o selecție din cele mai reprezentative contribuții – nu doar franceze (Lucien Febvre, George Duby, Michel Vovelle, Robert Mandrou și Roger Chartier), de vreme ce printre autorii incluși se aflau și germanul Hugo Dyserinck și americanul Walter J. Ong – în domeniu. O altă trăsătură specifică a tentativei era aceea că experților occidentali li se alăturau pagini din autori români interbelici (Nicolae Iorga, G. M. Cantacuzino și Nicolae Cartoian) într-o intenție cât se poate de clară de a arăta că intuiția noilor domenii și a schimbării de paradigmă nu era străină profesioniștilor autohtoni într-o perioadă istorică ce corespundea cu nașterea școlii Analelor în Occident. Făcută cu decența cuvenită, demonstrația nu era o inițiativă în linia protocroniștilor, ci mai curând o discretă încurajare pentru cititorii momentului, care traversau o clipă istorică dificilă, de desprindere a României din concertul european printr-o voință politică ieșită din țâțâni. Față de această carte împărțită în trei secțiuni („Perspective“, „Închipuirea, chipul străinului și al omului exemplar“ și, respectiv, „Cartea și dorința de ficțiune a omului“), urmașa ei din 1998, alcătuită la Cluj de Toader Nicoară, preferă cantonarea exclusivă în sfera istoriografiei de limbă franceză, venind însă cu un număr mai mare de pagini și cu o selecție mai bogată de autori organizați în cinci părți („Domeniul și problemele istoriei mentalităților colective“, „Arhipelagul alterității“, „Istoria religiei populare și a sentimentului religios“, „Atitudini în fața vieții și a morții“ și „Imaginarul colectiv“). Practic, lăsând deoparte strădania de a demonstra că istoriografia noastră aparține celei europene, Toader Nicoară se concentra metodic asupra celor mai importante direcții de atac ale domeniului, oferind – după modelul ilustru al lui Al. Duțu – un nou material de meditație mai noilor veniți.

Trebuie spus că deschiderile istoricului bucureștean au avut un succes care nu mai poate fi trecut cu vederea. Dacă volumele profesorului Lucian Boia sunt – încă dinainte de 1990 – niște excelente aplicații românești ale teoriei (unele fiind publicate chiar în Franța), istoricii clujeni s-au ilustrat și prin încercări reluate de a reflecta pe cont propriu asupra bibliografiei mentalităților. Atunci când, în 2002, Ioan-Aurel Pop publica o amplă refutare a cărții lui Boia despre *Istorie și mit în conștiința românească* (1997), sub titlul *Istoria, adevărul și miturile*, s-ar fi cuvenit, poate, să încerce o argumentare împotriva întregului domeniu, așa cum este el deja reprezentat, de o bună bucată, în țara noastră.

⁹ Adrian Marino a scris *Istoria ideii de literatură* și, mult mai recent, *Istoria cenzurii în România*. Dar și monumentală lui *Biografie a ideii de literatură* poate figura cu depline drepturi într-o panoramă a istoriei ideilor din România. La rândul lui, Sorin Alexandrescu a publicat culegerea de studii istorice *Paradoxul român*.

5. Anii '90 și metaistoria

Desigur, în anii '70 și '80 au apărut și alte cărți de teoria istoriei în România (semnate de Janina Ianoși, Cătălin Zamfir ș.a., ori traduse din polonezul Jerzy Topolsky). Trebuie spus însă că ele nu au produs, în linii mari, nici un ecou notabil, nici la Cluj, nici în restul istoriografiei române; poate fiindcă păreau prea conforme cu discursul oficial, poate deoarece erau percepute ca prea tehnice și complicate ori, pur și simplu, dintr-o inapetență a istoriografiei române contemporane pentru teoria istoriei. Despre lipsa de atracție a istoricilor noștri față de filosofia istoriei a scris Sorin Antohi¹⁰, observând că în întreaga istoriografie modernă și contemporană noi nu am dat decât două teorii notabile. Autorul se referea, nu încape îndoială, la vocația de teoreticieni a istoricilor înșiși. Altminteri, la cele două pomenite (A. D. Xenopol și Neagu Djuvara) ar fi trebuit să îl adauge și pe Lucian Blaga. Academicianul Al. Zub, la rândul lui, trecându-l cu vederea pe autorul trilogiilor, crede că un loc pe această listă i s-ar cuveni lui Vasile Pârvan¹¹. Este adevărat că Blaga a fost mai întâi filosof, și abia apoi cercetător al trecutului, prin târzia lui monografie despre iluminismul ardelenesc. Dar nici prin adăugarea lui la lista istoricilor teoreticieni lucrurile nu stau cu mult mai bine.

De contribuția lui Xenopol s-a ocupat – în mai multe rânduri – atât Al. Zub, cât și filosoful clujean Gh. Toma. Ultimul i-a și reeditat scrierile de teoria istoriei, readucându-le în atenția generațiilor mai noi. Cu toate acestea, în mediile istorice Xenopol nu a depășit o receptare de circumstanță. Abia după 1990, prin instituirea, la Iași, de către același, neobosit, Al. Zub, a revistei *Xenopoliana* s-a inițiat strădania de a menține sub ochii specialiștilor o operă redutabilă și un efort reflexiv de excepție, în speranța asimilării creatoare a experienței xenopoliene.

De la repunerea ei în circulație de către Tudor Cățineanu și Dorli Blaga, *Ființa istorică* a lui Lucian Blaga a cunoscut mai multe reeditări. Există, pe de altă parte, două festivaluri dedicate polihistorului din Lancrăm, unul la Sebeș, datând din vremea dictaturii și bucurându-se, la vremea aceea, și de sprijinul entuziast al lui Constantin Noica, altul la Cluj, cu un accent mai mult pe latura literară a creativității blagiene. Totuși, ele nu au adus încă nici un rezultat notabil în asumarea programului de filosofia istoriei formulat de autorul trilogiilor. Istoricii ezită în continuare în fața unei opere insuficient frecventate.

În fine, traducerea și publicarea cărților lui Neagu Djuvara după reîntoarcerea acestuia în țară s-a bucurat de o bună primire. Dar contribuția lui la teoria istoriei – *Civilisations et lois historiques. Essai d'étude comparée des civilisations* (Paris-Haga, Mouton, 1975), apărută în România cu titlul *Civilizații și tipare istorice. Un studiu comparat al civilizațiilor* (București, Humanitas, 1999) –, situată în prelungirea unei întregi tradiții, de la G. Vico la O. Spengler și înrudită ca viziune cu perspectiva lui Arnold Toynbee, nu a stârnit încă ecouri în mediile de specialiști.

În parte – am spus-o deja –, situația se explică prin separarea imprudentă a secțiilor de istorie și filosofie după 1989. În aparență, istoricii practicanți nu mai au acces la ideea de tip filosofic. Într-un articol mai vechi enunțam și alte ipoteze: pendularea istoricilor români, de mai bine de un secol, între romantism și pozitivism; înghițirea etapelor de dezvoltare culturală, consumarea lor în pripă și incompletă; inhibarea reflexului teoretic de către cenzura comunistă de odinioară¹².

¹⁰ Sorin Antohi, *Ieșirea din metatext. Istorie și teorie în România postcomunistă*, în „Sfera politicii”, an. V, nr. 39, p. 18-19.

¹¹ Al. Zub, *Sub semnul interogației*, în „Polis”, an. IV, 1997, nr. 4, p. 84-92; reluat în *Discurs istoric și tranziție. În căutarea unei paradigme*, Iași, Institutul European, 1998, p. 201.

¹² Ovidiu Pecican, *Mulți pălmași, puține capete*, în „Vatra”, an. XXVII, nr. 2 (311), februarie 1997, p. 80-81.

O carte reeditată în anii '90 – și încă într-o versiune îmbogățită față de ultima ei ediție, cea din 1940 – a fost culegerea de texte teoretice ale lui N. Iorga, *Generalități cu privire la studiul istoriei* (ed. a IV-a, Iași, Ed. Polirom, 1999). Îngrijitorul ediției, istoricul Andrei Pippidi puneă încă de la începutul introducerii sale problema dacă „Era ea necesară? Indiferența unei generații pentru care Iorga este un autor mai degrabă citat decât citit n-ar ști ce să răspundă. Pe temeiul textelor reunite sub acest titlu s-au exprimat laude exaltate, dar și destule rezerve, până când vâlvătaia controverselor s-a stins. Câtă vreme marxismul a fost impus printr-o drastică reeducare și a devenit apoi o dogmă acceptată fără excepție, deși superficial, nici o alternativă filosofică nu mai era posibilă, iar istoricilor români le-a rămas numai să precizeze amănunte de fapte, refugiindu-se în erudiție (cuvântul «pointilism» e al lui P. Chaunu). Interesul pentru problemele de teorie și metodă, care nu fusese niciodată prea dezvoltat, a încetat cu totul. Libertatea recăpătată n-a fost încă folosită pentru un dialog pe planul principiilor, deși, tocmai în acest timp pierdut pentru noi, dezbaterile internaționale de filosofie a istoriei s-au precipitat spectaculos. Întoarcerea la clasici ar fi, în asemenea cazuri, o soluție recomandată, cu condiția să fie însoțită de un efort de sincronizare cu mișcarea generală a ideilor. A adopta doar această cale, împrumutând concluziile fără a reface drumul până la ele, și a ignora un bun câștigat prin experiența propriilor înaintași nu va duce decât la încă o fațadă artificială improvizată. Ar fi deci urgent să recunoaștem ce mai e valabil din meditațiile asupra cunoașterii istorice și asupra artei de a scrie istorie la care, vrând-nevrând, trebuie să ne raportăm ca la minima noastră tradiție teoretică și metodologică”¹³.

Cum se vede, nu numai că istoricul radiografiază trista stare de fapt – optând pentru explicația prin presiune ideologică –, dar propune și o cale de relansare a discuțiilor în domeniu: reîntoarcerea la clasici. Într-adevăr, o cale verificată – nu la clasicitate se reîntorcea Renașterea, iluminismul ori romantismul (fiecare în felul său)? – dar poate insuficientă pentru efectuarea necesarului salt pe direcția de înaintare. Fără a încerca aici o prognoză cu privire la viitorul unei asemenea (dezirabile) reexaminări a tentativelor meritorii din trecutul propriu, aș observa doar că între reeditările lui Xenopol și Bologa, pe de o parte, petrecute, acestea, în anii '70-'80, și aparițiile menționate din Neagu Djuvara și Nicolae Iorga, pe de alta, situate, ambele, în 1999 se întinde ceva mai bine de un deceniu. Discontinuitatea este ușor sesizabilă și ea trebuia umplută cu ceva. Se pune, deci, întrebarea, care au fost cărțile care au oferit celor doritori atât de importanta meditație asupra meseriei istoricului în răstimpul în care piața internă de carte a păstrat, la nivelul acestui segment problematic, tăcerea?

6. Recapitulări la sfârșit de veac

În istoria filosofiei românești, unde creatorii de sisteme sau gânditorii care au exprimat o concepție originală au fost – deocamdată – puțini și inegali, nu se poate spune că au lipsit profesorii de filosofie. Titu Maiorescu era unul, strălucit pentru vremea, contextul istoric și instituțional în care s-a exprimat, și pentru nivelul de instruire al publicului timpului. Rolul lui, al lui P. P. Negulescu și C. Rădulescu-Motru nu trebuie subestimat în crearea unei atmosfere propice meditației originale în domeniu. Mai aproape de noi, un gânditor original cum a fost Constantin Noica nu a ezitat să îmbrace vremelnice haine vulgarizatorului superior, propunând niște substanțiale inter-

¹³ Andrei Pippidi, *Introducere*, în Nicolae Iorga, *Generalități cu privire la studiul istoriei*, ed. a IV-a, Iași, Ed. Polirom, 1999, p. 7.

pretări ale dialogurilor platoniciene, două noi lecturi ale *Fenomenologiei spiritului* de G.W.F. Hegel și alte incursiuni în filosofia antică și modernă (Descartes, de exemplu).

Pornind de la o asemenea constatare, găsesc legitimă scrutarea contribuțiilor care, fără a produce o cristalizare proprie la nivelul teoriei istoriei, au atras, totuși, atenția asupra domeniului, frecventându-l și supunându-l unui examen critic. În principal, este vorba despre doi specialiști din două generații diferite: istoricul ieșean Al. Zub, care publica în 1998 volumul *Discurs istoric și tranziție* (Iași, Institutul European), și colegul său mai tânăr de la București, Adrian Pop, autorul cărții *O fenomenologie a gândirii istorice românești. Teoria și filosofia istoriei de la Hasdeu și Xenopol la Iorga și Blaga* (București, Ed. All, 1999).

În cazul academicianului Zub, noul volum publicat în 1998 se asamblează în construcția mai largă, esențialmente istoriografică, de alcătuire a unei istorii a istoriografiei moderne și contemporane românești prin diferite sinteze și contribuții dedicate școlilor de gândire, personalităților creatoare și tipurilor discursive practicate la noi. Alături de monografiile, mai vechi, dedicate lui M. Kogălniceanu și lui V. Pârvan, ori investigațiilor interesând istoriografia de la „Junimea“, așa-zisa „Școală critică“ ori istoriografia interbelică, culegerea de texte *Discurs istoric și tranziție* completa perspectiva deschisă prin *Chemarea istoriei. Un an de răspântie în România postcomunistă* (Iași, Ed. Junimea, 1997), care reunea publicistica istoriografică a autorului din anul 1990. Seria urma să fie completată prin *Orizont închis. Istoriografia română sub dictatură* (Iași, Institutul European, 2000) dar, în dinamica profesională a profesorului Zub, această completare nu înseamnă un punct final, revenirile și dezvoltările ulterioare fiind posibile ca în cazul altor tronsoane ale vastei sale panorame. Discutând în orizontul largit până la universal al istoriografiei actuale, Al. Zub identifică, în acest context, câteva vârfuri de atac, sub raport problematic, ale momentului. El spune că „Terenul pe care se poartă azi lupta cea mai spectaculoasă e teoria istorică, epistemologia chemată să amelioreze forța argumentativă a istoriografiei, într-un climat ce presupune, evident, o multitudine stilistică și un pluralism al modelelor de interpretare“ (p. 203). În alte locuri, autorul discută oportunitatea conturării unei noi paradigme (p. 102-123), cheștiunea istorismului (p. 165-167; 196-199), necesitatea producerii noii sinteze istorice (p. 171-172). Abordarea acestor cheștiuni echivalează cu niște salutare luări de puls și diagnosticări efectuate pe seama actualității din anii 90, capabile să mobilizeze atenția istoricilor activi și să le stimuleze implicarea în dezbateri.

Discipol declarat al lui Pompiliu Teodor, revendicându-se de la ceea ce numește „temeinica școală clujeană de istorie a Universității Babeș-Bolyai“, Adrian Pop oferă, practic, prima investigație sistematică a domeniului. Conștient de hiatusul marcat de etapa comunistă în dezvoltarea liberă a teoriei istoriei, autorul mărturisea: „Am socotit că, la un deceniu de la începutul «schimbării la față» a României și cu un an înainte de a păși în mileniul trei, această tradiție se cerea reînnoată. Un prim pas către întruparea acestui deziderat am considerat că trebuia să-l constituie însumarea cât mai largă și interpretarea cât mai corectă a contribuțiilor teoretice – mai mari sau mai mici, novatoare sau doar banal-imitative, originale sau de «simplă» raliere la marile curente europene de idei – pe care le învederează evoluția gândirii istorice românești“ (*op. cit.*, p. 5). Programul era deci unul maximal, selecția autorilor era generoasă, avându-se în vedere nu doar concepțiile rotunde, ci și elementele disparate. Mai precis, Adrian Pop urmărea „... atât evidențierea elementelor de *metodologie și epistemologie a istoriei*, cât și a celor de *filosofie a istoriei*...“ (p. 11). Se luau în considerare „... atât texte sau fragmente de texte istoriografice de conținut sau cu implicații metodologice și teoretico-

filosofice, cât și texte sau fragmente de texte sociologice și filosofice cu reverberații explicite sau implicite în planul cugetării asupra istoriei“ (p. 11). În consecință, substanța cercetării o constituiau contribuțiile de teoria și filosofia istoriei ale unor istorici ca A. Florian, B. P. Hasdeu, A. D. Xenopol, G. Panu, A. Bunea, D. Onciul, I. Bogdan, N. Iorga, V. Pârvan, I. Lupaș, I. Ursu, A. Lapedatu, I. Moga, I. Minea, Gh. I. Brătianu, M. Berza, P. P. Panaitescu, D. Prodan, dar și cele provenind din gândirea unor sociologi ca Șt. Zeletin, N. Porsenna, D. Drăghicescu, filosofi ca Al. Hâjdeu, V. Conta, I. Ghibănescu, P. P. Negulescu, C. Rădulescu-Motru, L. Blaga, ori scriitori precum M. Eminescu, T. Maiorescu, I. Slavici, Th. Rosetti și C. Petrescu. O listă lungă și eclectică, după cum se vede, rezultat al dorinței scrupuloase a autorului de a nu pierde nici un grăunte de aur; de unde și cele câteva nume evasi-necunoscute. Acribia și spiritul colecționar de sorginte anticărească se justifică prin rezultat: un tablou cu relief variat, cu piscuri și delte, cu mici meandre pierdute prin codrul de nestrăbătut... În final, Adrian Pop oferă prima sinteză de gen din bibliografia românească. Un triumf, însă și o limită. Fiindcă sinteza, judicios ordonată pe trei secțiuni (metodologie a istoriei; epistemologie a istoriei; ontologie a istoriei) rămâne una neutră, lăsând cititorul în expectativă. Dacă autorul însuși vorbea în numele unei teorii – proprii ori adoptate de la altcineva – a istoriei, câștigul ar fi fost îndoit, prezentarea transformându-se în dispută argumentată, viziunile intrând în dialog. Cum nu există neutralitate deplină în acest domeniu, e o pierdere că Adrian Pop nu a riscat să-și interogheze interlocutorii, punându-le în tensiune susținerile, testându-le fiabilitatea, somându-le și deschizând noi piste. Rămâne ca acest tip de demers să fie făcut – de el ori de altcineva – de aici înainte. Fiindcă, la ce bun recapitulările dacă nu pentru a ști cum stai din dorința de a porni mai departe de pe un teren ferm?

Cartea lui Adrian Pop este, dincolo de orice alte considerente, contribuția utilă a unui istoric tânăr al școlii clujene la cunoașterea activității reflexive românești care interesează domeniul istoriografic, jalonând un teritoriu intim înrudit practicii propriu-zise a istoricului. Ea face pandant cu contribuțiile lui Al. Zub, mai atent la dimensiunea interogativă a problematicei teoriei istoriei și la atenția acordată acestuia în plină contemporaneitate, la noi și în istoriografia occidentală.

7. Filosofi străini ai istoriei traduși în România anilor 90

Anii 90 au adus însă o deschidere fără precedent – sub raportul anvergurii, ritmului schimburilor ideatice și a mijloacelor puse în slujba acestora – în raport cu teoria și practica istoriei în lumea occidentală. Marile și mai micile edituri au inclus în programul lor contribuții semnificative din domeniu.

Cele mai importante dintre acestea au fost, nu încape îndoială, traducerile din scrierile filosofilor Karl Raymund Popper (1902-1994), Raymond Aron (1905-1983) și Paul Ricoeur (n. 1913). Fiecare dintre acești filosofi s-a bucurat de transpuneri în limba română dacă nu complete și sistematice, în orice caz multiple și reprezentative.

K. R. Popper, anunțat încă din 1990 de o carte programatică a lui George Soros, practicianul care s-a străduit să-i aplice ideile politice privitoare la societatea deschisă, a fost editat în ritm susținut. *Societatea deschisă și dușmanii ei* (2 vol., București, Ed. Humanitas, 1992, 1993) a fost însoțită curând de lucrarea care contează probabil cel mai mult prin potențialul ei mobilizator în rândul publicului istoricilor: *Mizeria istoricismului* (București, Ed. All & CEU) a cunoscut două ediții românești succesive, în 1996 și 1998, semn indubitabil de receptivitate. Texte importante prin sugestiile oferite

cercetătorilor trecutului și gânditorilor care meditează la mersul istoriei se găsesc însă și în alte volume din opera lui, precum „O abordare pluralistă a filosofiei istoriei“ în *Mitul contextului* (București, Ed. Trei, 1998), partea a IV-a din antologia *Filosofie socială și filosofia științei* (aceeași editură, 2000) și chiar dialogul lui Giancarlo Bosetti cu filosoful, apărut în 1998 la Ed. Nemira, sub numele *Lecția acestui secol*, al cărui capitol 5, „Din nou împotriva istoricismului: viitorul este deschis“, relua o problematică nodală a filosofiei popperiene a istoriei. Deocamdată, ecoul lui K. R. Popper printre istoricii români a rămas nul. Opera lui a atras atenția filosofilor și a politologilor; și pe cea a scormonitorilor trecutului, din nefericire, deși ar fi susceptibilă să înnoiască perspectiva prin multiple elemente.

Nici Raymond Aron nu a fost ignorat, din opera lui existând în prezent traduse mai multe lucrări: *Istoria și dialectica violenței* (București, Ed. Babel, 1995; *Lupta de clasă. Noi prelegeri despre societățile industriale*, Iași, Ed. Polirom, 1999; *Spectatorul angajat*, București, Ed. Nemira, 1999). Totuși, cea direct legată tematic de interesul experților în studierea trecutului rămâne, din ceea ce avem deocamdată la dispoziție, *Introducerea în filosofia istoriei* (București, Ed. Humanitas, 1997). Concepută ca meditație sistematică despre „condiția istorică a cetățeanului sau a omului însuși“, introducerea s-a dorit și o „reflecție despre filosofia marxistă a istoriei, care se reclamă de la Hegel“. De fapt, însă, examinarea critică a marxismului îi prilejuia autorului și situarea pe o poziție clar antipozitivistă. Solicitat de Jean-Louis Missika și de Dominique Wolton, realizatorii cărții-interviu *Spectatorul angajat*, autorul preciza că în introducerea sa existau trei idei dominante: „prima este pluralitatea interpretărilor posibile ale oamenilor și ale operelor oamenilor. Aceasta este ceea ce se numește relativismul istoric în interpretarea trecutului. Apoi, există a doua idee dominantă care se găsește în a doua parte a cărții, despre determinism“. Ar fi vorba de faptul că „... nu poate exista un determinism global al istoriei comparabil cu determinismul marxist“. A treia idee majoră a cărții, esențială pentru atitudinea politică a autorului, sună ca o sentință: „pentru a gândi politic într-o societate, trebuie mai întâi să faci o alegere fundamentală. Această alegere fundamentală este acceptarea tipului de societate în care trăim sau refuzul acestui tip“ (*Spectatorul...*, p. 60).

Deocamdată nici opera lui Raymond Aron nu a stârnit interesul comentatorilor români proveniți din câmpul istoriografiei. Pentru ca acest fapt să se întâmple, ar fi trebuit să existe o luare de poziție față de marxism, pozitivism ori istorisme (loc în care Aron îl întâlnește pe Popper). Tot politologii și filosofi au fost cei tentați de un asemenea exercițiu, o primă examinare critică a marxismului – în varianta lui românească – datorându-se lui Cristian Preda¹⁴.

În fine, în privința receptării gândirii lui Paul Ricoeur, un rol important l-au jucat filologii, filosofi și gânditori religioși. Filosoful francez a fost tradus și înainte de 1989 (*Metafora vie* a apărut în 1984). Diversele lui volume conțin însă scrieri esențiale pentru o altă înțelegere a istoriei. Astfel, în *Eseuri de hermeneutică* (București, Ed. Humanitas, 1995), secțiunea a treia a volumului – „Ideologie, utopie și politică“ – vorbește, printre altele, despre știință și ideologie, despre hermeneutică și critica ideologiilor, despre ideologie și utopie ca expresii ale imaginarului social, ca și despre etic și politic (p. 183-300); o lectură obligatorie pentru istoricii ideilor, ideologiilor, ai utopismelor și ai imaginarului social. Cu deosebire important este și un alt volum, *Istorie și adevăr* (București, Ed. Anastasia, 1995), organizat în două părți: „Adevărul în cunoașterea

¹⁴ Cristian Preda, *Staulul și vacile. Dilemele unui marxist român*, București, Ed. Nemira, 2002.

istoriei“ și „Adevărul în acțiunea istorică“ și preocupat, cum se vede, atât de istoria-cunoaștere, cât și de istoria-realitate. Centrală în cuprinsul cărții rămâne meditația asupra sensului istoriei, cuvântul „sens“ fiind considerat de autor în toate accepțiunile pe care el le poate îmbrăca, după cum preciza însuși Ricoeur. Comentat de filosofi și exegeți literari, P. Ricoeur rămâne o prezență exotică în textele istoricilor români actuali. Prezența lui în paginile tinerei istoriografii ardelenne poate fi probată doar în cărțile Simonei Nicoară, ale lui Toader Nicoară și ale lui Ovidiu Pecican.

O receptare alertă și entuziastă i-a fost rezervată în România anilor 90 și lui Michel Foucault, tradus acum masiv, nu doar cu lucrările lui fundamentale (*Cuvintele și lucrurile*, 199; *Istoria sexualității*, Timișoara, Ed. de Vest, 1995; *A supraveghea și a pedepsi*, București, Ed. Humanitas, 1997; *Nașterea clinicii*, București, Ed. Științifică, 1998;), ci și cu alte opere, mai puțin mediatizate (*Arheologia cunoașterii*, București, Ed. Univers, 1999; *Boala mentală și psihologia*, Timișoara, Ed. Amarcord, 2000), ori prin cursurile lui universitare, publicate postum („*Trebuie să apărăm societatea*“, București, Ed. Univers, 2000; *Anormalii*, București, Ed. Univers, 2002). Prin analizele unor ramuri ale cunoașterii și ale discursurilor, M. Foucault devine indispensabil pentru cei interesați în împingerea explorării trecutului spre noi granițe, atât sub raport teoretic, cât și metodologic. Totodată, demontarea mecanismelor discursurilor în opera gânditorului francez este o sursă de sugestii pentru istoricii care, întemeindu-se, vrând-nevrând, pe izvoare preponderent scrise, în resuscitarea vremurilor de odinioară, au nevoie de o ameliorare a înțelegerii mecanismelor de producere (și reproducere) a discursului, ca și a celor ce angrenează discursurile în realitatea socială și politică. O altă direcție a operei foucaultiene, anume investigarea relațiilor de putere și a sexualității, este fundamentală pentru regândirea opțiunii pentru cultivarea istoriei sociale, politice și a unor zone anterior neexplorate ale acesteia. Deși sunt deja o serie de istorici români din generațiile mai tinere care lucrează în arealuri tematice marcate de viziunea lui M. Foucault, încă nu s-au înregistrat la noi adevărate notabile, asumate deschis, ale aportului lui (printre istoricii clujeni el apare în paginile semnate de Toader Nicoară). Lucrul acesta este cu atât mai curios, cu cât însuși gânditorul a părăsit, nu o dată, postura filosofului, pentru a întreprinde, cu mijloace proprii, un travaliu specific istoriografiei (faptul că o făcea perfect lucid îl indică însuși cuvântul „istorie“ cuprins în titlurile unora dintre cercetările lui). În schimb, prestigiul lui Foucault printre antropologii culturali, filosofi și chiar sociologi este, și în România, un fapt bine stabilit.

Desigur, marile nume de teoreticieni ai istoriei introduși în circuitul cultural românesc după 1989 includ și prezențe cu o faimă mai veche (Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche, Oswald Spengler ș.a.). Dar nici acestea nu au izbutit să conducă la modificarea orizontului în care este plasată reconstrucția trecutului.

8. Contactul cu istoricii-teoreticieni străini

S-ar putea crede că timiditatea istoricilor în fața cărților de filosofie provine din frecventarea unor câmpuri de cercetare diferite, cu metode specifice. Formația lor ar împiedica, în această viziune, familiarizarea cu tradiția filosofică și cu achizițiile mai recente din domeniul filosofiei istoriei. O asemenea explicație nu stă, totuși, în picioare, câtă vreme în liceele din România toți elevii primesc cunoștințele introductive de filosofie. În plus, până în 1990, o repet, facultățile de Istorie și Filosofie studiau, la ambele secții dedicate celor două discipline, atât pe una, cât și pe cealaltă. Dacă istoricii nu citesc filosofie – ori nu lasă să se întrevadă prea bine că ar face-o –, nu aceasta este cauza.

Problema este însă că, în România, profesioniștii istoriei nu par să se apropie mai mult de reflecția teoretică nici atunci când vin în contact cu opere de teoria și metodologia istoriei scrise de istorici. Există, din păcate, și aici o tradiție ilustră ce poate fi invocată. Începătorul ei pare să fi fost N. Iorga, care nu se sfia să își declare față de reticența față de teoretizări, practicându-le, totuși, din perspectiva experienței de cercetător propriu-zis al trecutului, sub numele de „generalități”.

Dacă istoricii nu sunt, neapărat, consumatori literaturii de gen, apariția unor titluri semnificative din acest perimetru, în anii 90, trebuie pusă, poate, pe seama editurilor și a evoluției gustului publicului de elită. Asemenea lucrări au fost publicate de edituri ca Meridiane (cu prestigioasa ei colecție „Biblioteca de artă”) și Humanitas care, ambele, se adresează în primul rând intelectualității active în domeniul socio-uman.

Astfel, în timp ce, poate printr-o întâmplare, traducerile britanice (sinteza făcută de Sommerville după ampla construcție a lui Arnold Toynbee ca și volumul lui Peter Burke) au apărut la Editura Humanitas și, respectiv, RAO (culegerea de eseuri a lui Finley), cele franceze (*Timpul istoriei* al lui Philippe Ariès și, respectiv, *Cum se scrie istoria* a lui Paul Veyne) s-au tipărit prin grija Editurii Meridiane. O primă observație asupra acestei circumstanțe ar fi, deci, că, deocamdată, deși prima publicație de teoria istoriei apare la Iași (*Xenopoliana*), traducerile reprezentative din domeniu apar la București. Constatarea rămâne valabilă și pentru noul deceniu, început în 2000, când și alte edituri bucureștene – RAO și Corint – au început să manifeste interes pentru zona reflecției asupra istoriei (RAO publica în 2000 *Uz și abuz de istorie* a lui M. I. Finley, iar în 2002 apăreau la Corint *Atelierul istoriei* al lui François Furet și, respectiv, *O lecție de istorie cu Fernand Braudel*, cuprinzând actele colocviului dedicat marelui istoric francez la Châteauevallon între 18-20 octombrie 1985). Inițiativele pornesc, momentan, din capitală și, cum aici tradiția francofilă este încă puternică, continuă să predomine traducerile din franceză.

O observație secundă se leagă tocmai de arealurile culturale din care se tălmăcește. Locul al doilea, din acest punct de vedere, îl ocupă, cum s-a văzut, zona britanică. Iar mai departe – nimic. Meditația teoreticienilor italieni, germani ori spanioli, ca și a celor americani, este absentă. La fel și cea rusă (Aron Gurevici așteaptă încă să fie prezentat publicului de la noi). Lipsesc în continuare atât transunerile din autorii de-acum clasicizați (ca, de exemplu, americanul Jackson Turner, autorul „teoriei frontierei”), cât și din cei încă activi (il menționez aici pe Hayden White, autorul a două lucrări fundamentale, *Metaistoria* și *Forma conținutului*).

Procedându-se la o asemenea restricționare – instinctivă? – a zonelor din care se recoltează propunerile aduse în fața istoricilor români este limpede că li se reduce acestora, încă din start, posibilitatea de a-și înnoi discursul în deplina cunoaștere a vârfurilor producției de gen de pe mapamond. Dar, în același timp, nu este mai puțin adevărat că, după cum rezultă din analiza cărților lor, ei înșiși se abțin consecvent de la consultarea unor asemenea lucrări, păgubindu-se de posibilitatea rafinării propriei viziuni. Nimic nu i-ar împiedica, altminteri, pe ei înșiși, să doteze cultura română cu necesarele traduceri din zonele culturale deocamdată nereprezentate corespunzător.

Dacă mulți dintre cei care se puteau preocupa de acest aspect nu au făcut-o este pentru că în România vremurilor din urmă accesul la cel puțin o limbă străină de circulație internațională este o realitate bine reprezentată la nivelul elitelor intelectuale. Promoțiile de experți sub pragul vârstei de cincizeci de ani cunosc suficient de bine engleza, franceza, germana sau italiana pentru a putea întreprinde fără dificultăți majore lecturi de specialitate în respectiva limbă. Și, desigur, unii dintre intelectualii acestor

contingente cunosc două, trei și chiar mai multe limbi. La aceasta a contribuit nu numai educația achiziționată prin școli, ci și obținerea de burse în străinătate ori cooperarea cu catedre și colegi de peste hotare. În aceste condiții, accesul la bibliografia specializată, ca și la scrierile de teorie și metodologie publicate în interiorul marilor culturi occidentale, s-a făcut direct în limba respectivă, fără să se simtă nevoia transpunerii în românește a lucrărilor respective. Pe lângă faptul că nu toți experții au necesara vocație didactică aptă să îi impulsioneze la acest gest cultural de mai amplă rezonanță care este tălmăcirea pentru cercuri mai largi de cititori, factori inhibanți au fost în toți acești ani – odată cu dificultatea muncii la asemenea proiecte – și ezitarea editurilor de a investi în astfel de proiecte, și costurile obținerii drepturilor de autor pentru ediții românești. Mărturiile, mai mult sau mai puțin directe, ale unor lecturi de gen rămân însă depozitele bibliotecilor universitare, de pe lângă institute, ori ale celor municipale, unde achizițiile de carte străină relevantă pentru studiul trecutului și reflecția asupra acestei activități, ori a realităților de odinioară, au fost însoțite adeseori de donații de fonduri de carte dinspre instituții și personalități din străinătate. Totodată, urmele acestor lecturi se găsesc în aparatul critic al lucrărilor publicate de istorici, ca și în citatele selectate pentru a intra în textura operelor proprii, îndeplinind un rol ilustrativ sau, alte ori, unul de pretext pentru raportări polemice.

9. Traduceri din teoreticieni occidentali de vârf

Analistului lecturilor teoretice ale istoricilor de astăzi din autori străini netraduși nu îi stau la îndemână, atunci când nu survin confesiuni nude, decât mărturii indirecte. Iată de ce nu mă voi angaja nici eu, în paginile de față, într-o întreprindere de acest gen. Practic, relevante rămân doar acele lecturi care, într-un fel sau altul, lasă urme în lucrările istoricilor din România. Or, din acest punct de vedere, analiza mea va încerca să acceadă la niște răspunsuri în capitolul următor, care este dedicat achizițiilor și inovațiilor metodologice din ultimii treisprezece ani de practică istoriografică autohtonă. Mi se pare, totuși, important, înainte de a merge mai departe, să dedic niște paragrafe succinte celor mai însemnate traduceri din reflecția teoretică a scriitorilor de istorie survenite în perioada investigată.

Timpul istoriei (București, Ed. Meridiane, 1997), prin care Philippe Ariès s-a afirmat ca „istoric al diferențelor structurale“, a rămas multă vreme o lucrare marginală în raport cu interesul specialiștilor, chiar și în Franța. Publicată în 1954, într-o editură de buzunar, cartea a fost reeditată abia în 1986, ceea ce arată lungimea unui traseu ocultat care a condus abia târziu, după trei decenii, la recunoaștere. Caracteristică celor opt eseuri care compun întregul este „alianța declarată între un atașament tradiționalist și adeziunea prin ideile și actele sale la o istorie“ care nu este nici cea de tip universitar – asociabilă ideii de democratizare și liberalizare a vieții publice –, și nici cea ținând de simpatiile politice de dreapta ale autorului (fiind, prin urmare, subordonată politic), după cum spunea Roger Chartier (p. 17-18). Conform aceluiași exeget al lui Ariès, ideile care domină *Timpul istoriei* – ca, de altfel, întreaga operă a acestui istoric – au fost următoarele: nu există identitate fără confruntare, tradiție vie fără întâlnirea cu prezentul, iar prezentul nu poate fi înțeles fără a ține seama de discontinuitățile istoriei (p. 28). Pentru o istoriografie ca a noastră, conservatoare, tradiționalistă, confruntată, după 1989, cu un nou context istoric, colecția de eseuri a lui Philippe Ariès putea fi, în consecință, un imbold de a-și regândi țelurile și uneltele. Pentru cei mai mulți dintre istoricii activi, provocarea aceasta a rămas suspendată în aer.

Uriașa abordare metafizică a lui Arnold Toynbee, tradusă în versiunea abreviată a lui Sommerville, văzută și aprobată de autor (București, Ed. Humanitas, 1997), nu a avut nici un ecou. În schimb, ea a fost urmată de traducerea lucrării lui Ortega y Gasset, *O interpretare a istoriei universale* (București, Ed. Științifică, 1999), care este, de fapt, un comentariu – chiar dacă impregnat de idei proprii – al viziunii lui Toynbee.

Lucrarea lui Peter Burke, *Istorie și teorie socială* (București, Ed. Humanitas, 1999), calificată de Sorin Antohi drept „o prezentare succintă a relativ recente convergențe tematice, teoretico-metodologice și discursive dintre istoriografie și ansamblul disciplinelor și «interdisciplinelor» conexe” (p. 231), recomandată în calitate de manual util tuturor celor care ar dori să priceapă interacțiunile dintre disciplinele socio-umane pornind dinspre istorie se recomandă prin claritatea și concizia expunerii. Scrierea ei se datorează unei mici sinteze intitulată *Sociologie și istorie* (1980), ceea ce indică direcția de atac pe care se înscrie autorul. Cele cinci capitole ale sintezei lui Burke iau în discuție raporturile dintre teoreticieni și istorici, unele modele și metode, câteva concepte și probleme centrale ale domeniului, precum și raporturile dintre teoria socială și schimbarea socială. Referințele copioase la K. Marx și la Max Weber situează, la rândul lor, cartea printre contribuțiile care, fără a fi înfeudate, materialismului dialectic și istoric, ori viziunii sociologiei clasice, pledează pentru o lectură critică și creativă a acestor autori fundamentali din gândirea modernă. O anume reticență față de discursul – fie el și revizionist – de descendență marxistă explică, poate, în parte relativa tăcere în mediile specializate cu privire la apariția în limba română a cărții lui P. Burke. Această respingere aproape apriorică a argumentației teoretice de tip marxist – ori presupusă a fi astfel – a caracterizat anii 90 în România și poate fi explicată prin traumele existenței diurne în comunism. Totuși, o legitimă dorință de detașare în raport cu acest trecut solicitant emoțional nu justifică, în cele din urmă, refuzul de a examina lucid asemenea propuneri. Reeditarea lui H. H. Stahl, ca și traducerea istoricului american Daniel Chirot, declarat admirator al acestui discipol de stânga al lui D. Gusti, par să marcheze însă un posibil reviriment al discuțiilor în această zonă.

Spre deosebire de abordarea lui P. Burke, ce tindea către un soi de echidistanță, mizând pe neimplicarea autorului, volumul lui Paul Veyne, *Cum se scrie istoria* (București, Ed. Meridiane, 1999), era o adevărată profesiune de credință datorată istoricului practicant. Expertul în antichitate clasică afirma direct că „Istoria nu este o știință și nu are prea multe de așteptat de la științe; ea nu explică și nu are metodă; mai mult încă, Istoria, despre care se vorbește mult de două secole încoace, nu există” (p. 6). Calificată cu prudență drept o activitate intelectuală ce produce o povestire veridică, ea nu ar reda fapte, ci intrigi (aidoma romanului ori genului dramatic, însă într-un alt orizont și cu alte mijloace). Cum orice fapt este istoric, această constatare ajunge pentru a afirma că istoria nu există. Preocupându-se de înțelegerea specifică pe care o mijlocește preocuparea intelectuală pentru investigarea trecutului, P. Veyne constată că, de fapt, este vorba despre o tentativă a înțelegerii intrigii și observă că la rădăcina acțiunii nu conștiința se află. Cum un anume progres în tipul de demers istoriografic este evident, autorul încearcă să îl depisteze la mai multe niveluri, sesizând – și el – raporturile strânse dinspre istorie, sociologie și aspirația la o reconstituire completă a realităților de odinioară. Textul a apărut în Franța în două ediții separate de un număr de ani: în 1970 și în 1979. La ora traducerii în limba noastră, el împlinea, deci, mai multe decenii de circulație. Demonstrațiile elegante stilistic, impecabil conduse, ale susținerilor de mai sus nu au impus, totuși, deocamdată prea mult istoricilor tineri ardeleni, deși ele nu pot lăsa indiferent nici un profesionist realmente preocupat de destinul și natura meseriei lui.

În volumul *Uz și abuz de istorie*, autorul său, arheologul și clasicistul M. I. Finley, aborda o paletă amplă de chestiuni conexe pasiunii pentru cunoașterea trecutului exersată de specialiștii domeniului. „Cu toată diversitatea subiectelor abordate în cele douăsprezece eseuri din volum – mărturisea autorul –, se desprinde o preocupare constantă: locul istoriei (sau recurgerea la istorie) nu numai în viața academică, ci și în cea culturală, din trecut și prezent, precum și în câmpul mai strâns al politicii și al disputelor politice“ (p. 7).

Atelierul istoriei al lui François Furet (București, Ed. Corint, 2002) este o pledoarie pentru istoria-interpretare, opusă de autor istoriei-reconstituire. Importanța structuralismului în mișcarea de idei contemporană, metodele cantitative în context istoriografic, raportul dintre istoria-narațiune și istoria-idee ca și întâlnirea dintre istorie și etnologie fac obiectul primei secțiuni a volumului, pusă sub genericul „Istoria astăzi“. Lucrare venind din sfera „Școlii Analelor“, ea afirmă vederi consonante cu acest curent istoriografic pentru care una dintre liniile majore de dialog teoretic a fost cea cu marxismul. În această relație privilegiată trebuie, probabil, înțeleasă și politica oficială de tolerare a traducerilor din reprezentanții acestei orientări istoriografice încă în anii dictaturii, când Editura Meridiane își putea permite să pună în circulație opere majore semnate de Fernand Braudel, Jacques Le Goff, Pierre Chaunu, Philippe Ariès ș.a. Ceea ce aducea nou în eseurile sale Furet era opțiunea decisă în favoarea unui discurs centrat în jurul interpretării, și nu al simplei reconstituiri a faptelor. Aici el consuma cu opțiunea lui Paul Veyne. Dar, în același timp, întâlnea precedente și în istoriografia română; în primul rând lucrarea, controversată în perioada interbelică, a lui P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, cu un titlu grăitor, reeditată în 1994 de Ștefan S. Gorovei și Magdalena Szekely. Rămânea importantă și pledoaria în favoarea metodelor cantitative, venind – pentru publicul românesc – în continuarea strălucitelor demonstrații din *Structurile cotidianului* și *Jocurile schimbului*, ori *Mediterranean*, toate semnate de Fernand Braudel, și a celei din *Sistemul mondial modern* al lui Immanuel Wallerstein, continuator al preocupărilor de istorie economică ale acestuia.

Din aceeași sferă provine și *O lecție de istorie cu Fernand Braudel*, cuprinzând actele colocviului dedicat marelui istoric francez la Châteauvallon între 18-20 octombrie 1985 (București, Ed. Corint, 2002). Transcriere a comunicărilor și discuțiilor care le-au urmat în cele trei zile dedicate investigării critice a concepției acestui mare personaj al orientării de la Annales, volumul oferea – pentru întâia oară direct în legătură cu un scriitor de istorie – o mostră despre ebuliția gândirii exprimate oral, într-un permanent dialog. Chiar dacă în cultura noastră apăruseră deja cărți-interviu cu istorici (cea mai prizată rămâne, probabil, dialogul lui Mircea Eliade cu Jean-Claude Rocquet, *Proba labirintului*, apărut imediat după 1989) și filosofi ai istoriei (*Spectatorul angajat* al lui Raymond Aron ori *Lecția acestui secol* a lui K. R. Popper), importanța acestei premiere consta în aceea că surprindea gândirea istorică în exercițiul firesc al funcționării ei, atrăgând atenția asupra greșelii de a fetișiza această activitate. Totodată, de mare folos se dovedea discutarea unor concepte cruciale ale „noii istorii“, datorate lui Braudel: economie-lume (sau economie-univers, preluat și ilustrat și de Immanuel Wallerstein), durată lungă. „La longue durée“ a cunoscut o amplă vogă și în cercurile istoricilor români, în condițiile în care aceștia nu par să fi avut vreun contact cu conceptul de „deep time“ – lansat de Charles Lyell în ale sale *Principles of Geology* (1830-1833), care a influențat, cu statutul său de hibrid natural-cultural, romanul gotic și istoric, istoria civilă și știința populară, deopotrivă –, și nici cu concepția lui Carlyle atât de influențată de geologia huttoniană atunci când elabora o metaforă centrală a schimbării

sociale (Michael White, „Deep Time and the Genres of History in Britain, 1815-1860“, comunicare prezentată la al IV-lea Congres Bienal al Hopos, Montreal, 21-23 iunie 2002; www.Mapageweb.umontreal.camarquisj/hopos).

10. O modernitate parcimonioasă

Desprinderea istoriografiei române actuale de orizontul conservator și tradiționalist din care provine nu poate fi decât parțială și treptată. În acest domeniu revoluțiile par imposibile sau cel puțin improbabile. Cu toate acestea, o deplasare tematică înspre arii noi de interes – sub influența lecturilor din istoriografia străină sau a unor explorări și meditații proprii –, achizițiile metodologice noi și chiar anumite tentative de a teoretiza plasate în jurul profesiei de investigator al trecutului au și început să se producă, iar modificarea peisajului istoriei actuale este deja sesizabilă. Rezultatul unei evoluții de mai bine de un secol, de la generația pașoptistă – Kogălniceanu și Bălcescu situându-se în fruntea acestora – la cea mai tânără generație afirmată sonor între cele două războaie mondiale (P. P. Panaitescu, C. C. Giurescu și Gh. I. Brătianu) a fost o istoriografie modernă grupată în jurul problematicei naționale. La o privire mai atentă, însă, modernitatea discursurilor istorice românești din acest segment de timp s-a consumat în direcția unor dezvoltări romantico-pozitiviste. În timp ce opțiunea romantică – sesizabilă la nivelul viziunilor și al retoricii specifice – provenea mai cu seamă din paseismul și tradiționalismul unei elite legate direct, genetic, sau indirect, ideologic, de preponderența țărănimii în masa populației României, evoluțiile de tip pozitivist (începând cu B. P. Hasdeu și continuând cu așa-zisa școală critică) au fost rezultatul tentativelor istoricilor români de a-și perfecționa uneltele și rezultatele. Uneori această secundă opțiune a fost și un vot de neîncredere adresat manierei evocatoare, chiar patetic-poetică uneori, la care a recurs istoria-interpretare în varianta ei romantică. Un discurs care să se rezume la stabilirea cât mai precisă a faptelor a părut preferabil și, pe la sfârșitul secolului XIX și începutul veacului următor, chiar a fost contrapus cu succes celeilalte opțiuni (până și de oameni temperamentali înclinați spre romantism, ca N. Iorga), dominând o scurtă perioadă scena istoriografică. Unirea completă a teritoriilor românești la sfârșitul primului război mondial, care a condus la formarea României Mari, a provocat o euforie acompaniată, în parte, de revenirea la interpretarea teleologică a istoriei și la retorica avântată. Însoțind, la începutul perioadei ce tocmai începea, elanul constructor românesc, secundând mai apoi, în fața dificultăților interne și externe întâmpinate, eșecul democrației parlamentare și afirmarea dictaturilor de extremă dreaptă, printr-un accentuat discurs naționalist și eroizant, istoriografia română s-a regăsit, la sfârșitul anului 1947, în impas. Concomitent cu umplerea temnițelor de reprezentanți ai elitelor intelectuale și social-politice – inclusiv din rândul istoricilor – și cu instaurarea brutală a stalinismului în România, presiunea ideologică a materialismului dialectic și istoric în varianta lui simplificată brutală a modificat radical peisajul scrisului nostru istoric. Vreme de mai bine de un deceniu și jumătate (1948-1965), concepția marxistă asupra istoriei a devenit obligatorie și posibilitatea oricărei lecturi a trecutului în sensul vreunei interpretări naționale a fost înlăturată, sub acuza de deviere de dreapta, șovinism ori chiar fascism. Această imixtiune, viziunea după care istoricul trebuia să devină un propagandist al ideologiei Partidului Comunist, supravegherea de tip polițienesc a experților din domeniu, ședințele de demascare și alte practici ale epocii primei dictaturi comuniste din România – a lui Gh. Gheorghiu-Dej – au interzis, practic, orice apropiere onestă, critică, din perspectiva unei experiențe de lectură personale, a istoricilor față de ideologia de stânga.

Faptul era cu atât mai grav cu cât anterior nu lipsiseră adeziuni sincere în această direcție (Lucrețiu Pătrășcanu, David Prodan ș.a.). În pofida tentativelor unor istorici eminenți de a se conforma noului canon – Andrei Oțetea rămâne emblematic pentru acest efort, distanța dintre prima și a doua ediție a lucrării lui dedicată mișcării lui Tudor Vladimirescu fiind măsura sa – modificările nu au fost semnificative. Practic singurii care au adoptat deplin rețeta au fost istorici al căror nume nu contează în evoluția disciplinei. Totuși, ceea ce s-a afirmat în perioada de relativă relaxare care a marcat începutul guvernării Ceaușescu a fost recuperarea abordării naționale, cu un sens justițiar după frustrantul internaționalism dinainte, pe fondul păstrării însemnelor – măcar ornamentale, la nivelul citatelor din clasicii marxist-leniniști – ale ideologiei epocii. Anii 1971-1989 au modificat însă această situație, orientând concepția istorică obligatorie către o accentuare excesivă a dominantei naționale. Acum Partidul Comunist era văzut ca detașament de frunte al clasei muncitoare, centrul vital al vieții statale românești și, în consecință, moștenitorul legitim al tuturor tradițiilor naționale.

Din această alianță a comunismului cu naționalismul aveau să încerce să iasă istoricii tineri afirmați după 1989, când căderea spectaculoasă a sistemului comunist a măturat ca de la sine obligativitatea marxismului ca fundal teoretic al cercetării trecutului. Versiunea teoretic-metodologică oferită de exemplul „Școlii Analelor“, reprezentând în esență (deși nu integral) o reconstrucție de tip stânga – dar o stângă critică, atentă la limitele sistemului de referință – a discursului istoric alimentat, printre alte izvoare, de filosofia lui K. Marx, se impunea ca de la sine unui domeniu unde salturile sunt dificil de întreprins și unde construcția se face din aproape în aproape. O altă sugestie venind din aceeași direcție – un anume mod de a pune în valoare moștenirea națională – întâlnea încă o predilecție a istoriografiei române. În acest sens, coprezența celor două trăsături în volumul *O lecție de istorie cu Fernand Braudel* este grăitoare; ca, de altfel, și moștenirea interesului pentru fenomenul economic din aceeași sursă teoretică (*Capitalul*).

L'HISTORIOGRAPHIE TRANSYLVAINÉ APRÈS 1989: CONTACTS FORMATIFS (Résumé)

L'article essaie de réaliser un bilan historiographique des derniers 15 ans, passant en revue les grandes tendances, les écoles et personnalités de Transylvanie. Insistant sur les traductions et les politiques éditoriales du domaine, l'auteur observe le faible intérêt que suscitent les livres d'histoire théorique parmi les chercheurs roumains. Une autre déficience serait, selon l'auteur, notre préférence pour les ouvrages de l'espace francophone, beaucoup plus privilégié que le monde anglo-saxonne ou italien.

VENIAMIN CIOBANU, GABRIEL BENEDEK

ASPECTS OF THE POLITICAL CRISIS OF THE OTTOMAN EMPIRE REVEALED BY SWEDISH DIPLOMATIC REPORTS (1799-1809)

The peace treaty that Napoleon imposed to Austria, at Campoformio, on 17.11.1797, set the stage for France to make a spectacular change of the political situation in Eastern Europe, after it did the same in Italy. Convinced, like his contemporaries, of the imminent disappearance of the Ottoman Empire from the political map of Europe, Napoleon Bonaparte conceived a plan according to which France was to master the happenings in Eastern Europe. Consequently, on 1.07.1798, an important French expeditionary force landed in Alexandria, and the campaign in Egypt started, and it marked the beginning of a new stage of the Eastern Question, having sensitive implications on the political situation in Northern Europe, too¹.

The reaction of the Porte was prompt. Sultan Selim III declared war to France, on 14.09.1798, and, on 23.12.1798 / 3.01.1799, he concluded an alliance treaty with Russia, treaty that aimed at the rejection of the French expeditionary forces from Egypt. Great Britain adhered to the treaty few days later. Still, the Porte didn't join the Second Coalition that was established in the summer of 1799, as its new allies wished – Russia and Great Britain – but it limited its participation to the war against France, fighting only to regain Egypt².

But the evolution of the war between France and its enemies was not, strategically, military and politically, as the latter has planned. Therefore, much sooner than the interested ones predicted, peace was concluded at Amiens, on 27.03.1802. Thus, one could have hoped for pacification between France and the Porte, fact accomplished by signing the peace treaty on 25.06.1802³.

¹ See, J. E. Driault, *Napoléon en Italie (1800-1812)*, Paris, 1906, p. 30 and next; J. Holland Rose, *The Political Reaction Bonaparte's Eastern Expedition*, in „The English Historical Review“, volume XLIV, 1929, p. 48-49.

² See, *Europe and the Porte: New Documents on the Eastern Question*, volume II: *Swedish Diplomatic Reports. 1798-1799*, Edited by Veniamin Ciobanu. Introduction and notes translated by Lucian Dirdală, Iași, Oxford, Portland, The Center for Romanian Studies, 2001, p. 64-65; Boris Mouravieff, *L'Alliance Russo-Turque au milieu de guerres napoléoniennes*, Préface de Carl J. Bruckhard, Neuchatel, 1954, p. 17 and next; Erwin Oberländer, *Rußland und Paul I bis zum Krimkrieg 1796-1855*, in *Handbuch der Europäischen Geschichte*, Herausgegeben von Theodor Schieder, Band 5. Klette-Cotta, Stuttgart, 1981, p. 662-663; Paul Cernovodeanu, *The Setting up of English Consulate in the Romanian Principalities (1803) and its Activity until 1807*, in „Revue Roumaine d'Etudes Internationales“, Ve Anné (11), Bucharest, 1971, p. 183-184.

³ See, Veniamin Ciobanu, *Political French-Russian-Prussian Rivalries in the German Territory (1800-1814)*, in *East-Central Europe and the Great Powers Politics (19th-20th Centuries)*, Edited by Veniamin Ciobanu, Iași, Junimea Publishing House, 2004, p. 11-15; idem, *Statutul juridic al Principatelor Române în viziunea diplomaților franceză și rusă 1802-1812*, in *Franța moldel cultural și politic*, volume edited by Alexandru Zub and Dumitru Ivănescu, Iași, Junimea Publishing House, 2003, p. 217.

As it is known, the peace between the French and the British concluded at Amiens was one of short term, the war for the maritime and colonial supremacy between the two rivals bursting out on 22.05.1803. Under these circumstances, the Porte had nothing left to defend, so it reverted to the strict neutrality policy, conducted before the French invaded Egypt. Consequently, the Porte had to cope with pressure from the French diplomacy that aimed to obtain the Sultan's recognition of the imperial title for Napoleon Bonaparte, on one hand, and from Russia and Great Britain that wanted to prevent it from accepting the demands of the French, on the other. As a result, Constantinople became the centre of diplomatic intrigue⁴.

These are the settings that generated some major events that marked the evolution of the Eastern Question during the first decade of the 19th century, like the wars of the French against the Third and the Fourth Coalition, as well as the war between the Russians and the Turks, which started in December 1806. All the events mentioned above had major implications on Sweden's international status, and that is why its diplomacy was so keen on pursuing their taking place from the best location possible, Constantinople, place that allowed an attempt to influence those events in order to sustain Swedish interests in the Baltic region. At the same time, Sweden had to defend its commercial interests in its bilateral relations with the Porte, and that is why the Swedish diplomatists had to intervene by the Ottoman authorities in order to arrange various problems on this matter.

The documents that we bring to the researchers' attention are selected from *Sveriges Riksarkiv, Stockholm*, from the *Turcica fund*, and they point out the concern of the Swedish diplomatists towards the internal and the international status of the Ottoman Empire, concern sustained by the reasons above mentioned. Their importance is justified by the ample image that they give to the *Eastern Questions' diversified content*, at the stage it was at the crossing of the 18th and 19th centuries. The diversity is also pointed out by the various aspects of the internal and external political crisis, as well as the institutional crisis of the Ottoman Empire, recorded by the Swedish diplomatists, crisis that had a negative impact on the Empire's status in the European political system in general, playing its part in the aggravation of the Eastern Question. Sweden was affected too in its efforts to find the most suitable way to get out of the severe international political crisis, as the events that took place created some extra difficulties for it, especially political and diplomatic ones.

Therefore, the information these documents offer, corroborated with that inserted in many others included in the third volume of the *Europe and the Porte* collection, edited by Veniamin Ciobanu – due to be published this year – as well as the ones from other foreign documents collections will give the researchers of the modern history of international relations new perspectives in their approach.

The documents from this fund are not numbered. By reproducing them, we have strictly respected the spelling and the order of words of the originals.

Gabriel Benedek translated the Introduction, the annotations of the documents and the footnotes.

⁴ 'On a scale not seen again until World War II' (see, Stanford J. Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Selim III 1789-1807*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1971, p. 328-329).

1. Constantinople, the [29th of September] 1799

Carl Gustav König¹, chargé d'affaires of Sweden, at the Porte, to the king of Sweden, Gustav the IVth Adolf²

Tension of the Turkish – Spanish relations caused by the actions taken by the Spanish charge d'affaires in Constantinople; removal of the same diplomatist

Copie

Traduction d'une note de la Sublime Porte remise à Monsieur le Chargé des affaires d'Espagne³.

Depuis que la Sublime Porte a contracté une paix heureuse avec la cour d'Espagne et depuis qu'il s'est formé entre les deux puissances des liaisons amicales, non seulement il n'y a eu de part ni d'autre des procédés capables de rompre le fil de ces liaisons, mais au contraire comme l'une et l'autre cours ont pris dans toutes les occasions, avec les intentions les plus sincères tous les moyens propres à raffermir les fondements de cette amitié, de même, s'il plait à Dieu, elles ne négligeront aussi par la suite, aucun moyen de resserrer les liens de cette union et d'augmenter leur affection et leur attachement réciproque.

Mais dans ces entrefaites, la cour d'Espagne S'étant vu obligée de S'allier avec la France (sic!), et les événements passés lui ayant prouvé que la supériorité et la prépotence que S'arrogeoit la France (sic!) d'une manière si fière et si étrange, mettoient les états Espagnols, par leur situation, dans le plus grand danger, il est évident que la cour d'Espagne, pour servir Ses intérêts politiques, et forcée par les circonstances du moment et par la raison d'état à du, malgré elle, et par précaution, Se ranger du côté de la France (sic!).

Lors de l'invasion subite des François dans l'Egypte (sic!), province la plus considérable de l'Empire ottoman, invasion connue de toute la terre et faite contre le droit des nations, et contre les premières règles, celles qui sont les plus rigoureusement observées de toutes les puissances, faite sans motif quelconque, et sans aucun avis préalable, la Sublime Porte ayant déclaré la guerre⁴ à la France (sic!), et la conduite que l'on doit tenir contre Ses ennemis, ayant exigé que les François n'eussent plus aucun rapport ni aucune relations avec les pays de la domination ottomane, et que l'on prit aussi de ce côté cy toutes les mesures nécessaires pour qu'il ne leur fût donné ni provisions de bouche ni toute autre chose dont ils eussent besoin, quelques soins et quelques peines que la Porte ait pris pour acquérir toute surété à cet égard, Monsieur de Bouligny³ résidant à Constantinople, en qualité de charge des affaires d'Espagne, S'étant permis quelques démarches contraires aux intentions de Sa cour, et ayant montré de la partialité et un zèle outré pour les François et ayant employé à faire fournir de certains endroits des provisions et autres objets nécessaires aux François, il a, en cela, servi les ennemis de la Sublime Porte dans les états ottomans, et il a tout simplement, eu la hardiesse de contrevenir à Ses instructions; Mais les sentiments d'amitié et de bonne

¹ Carl Gustav König; chargé d'affaires of Sweden at the Porte (first audience on 10.VII. 1799; last audience on 15.V.1805), see Otto Friedrich Winter *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder*, III Band, 1764-1815, Graz-Köln, Verlag Hermann Böhlau Nachf., 1965, p. 417 (onwards, *Repertorium...*).

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden – from the Holstein-Gottorp dynasty (1792-1809).

³ José Eliodoro Bouligny y Marconie; Legation secretary; chargé d'affaires of Spain at the Porte (8.II.1793-XII.1799), *Repertorium...*, p. 444.

⁴ The Porte declared war to the French Republic, as consequence of the French invasion in Egypt, on 2.IX.1798; the Porte's declaration of war reached Paris on 7.X.1798 (see, Geheimer Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, I. HA (onwards, G. ST. APK, I. HA), Geheimer Rat, Rep. 11, Auswärtige Beziehungen, No 275d, *Türkei*, fasc. 83, f. 147, 167).

intelligence qui règnent entre la Sublime Porte et l'Espagne ne permettent pas de douter que cette conduite n'ait été contraire à la volonté de la cour d'Espagne, et qu'elle ait nécessité, par les circonstances, et amenée par le grand zèle des agents Espagnols répandus dans les états ottomans en faveur des françois, il est nécessaire que jusqu'à la fin de cette guerre tous ces dits agens ne se trouvent plus dans les états de la Sublime Porte, il a été pris, en conséquence, la résolution irrévocable que le dit chargé³ des affaires voulut bien partir de Constantinople dans l'espace de quinze jours⁵, et quelque nécessaire qu'il fût qu'à cause de la paix pleine et entière qui subsiste entre les deux cours, il vint ici à la place de Monsieur de Bouligny³ un autre agent Espagnol, comme on ne sait pas, S'il seroit permis ou non, d'avoir une pleine et entière confiance dans la conduite et démarches de ce nouvel agent, ou soumit cet objet, c'est à dire, l'alternative embarrassante d'envoyer ou de ne pas envoyer ici un nouvel agent, à l'opinion et à la sagacité de Sa Majesté le Roi d'Espagne⁶, mais, dans tous les cas, les Capitulations impériales ne seront jamais mises en oubli, ni ne seront révoquées, et la Sublime Porte est, au contraire, dans l'intention de les observer fidelement, de les regarder comme dépôt Sacré, et de donner tous Ses soins à la durée de la paix et de la sincère amitié entre les deux cours; le principal but de la Sublime Porte dans cette affaire est, d'écarter la publicité qu'a acquis la partialité des agents de la cour d'Espagne pour les françois qui sont dans les états ottomans. La Sublime Porte n'a absolument à ce sujet aucune autre idée ni aucune autre intention, et Elle veut désormais, observer comme par le passé, les conditions des traites de paix et d'amitié qui la lient avec la Cour d'Espagne, et si, dans le cours de cette guerre⁷, la Cour d'Espagne, en suivant la conduite de toutes les autres cours de l'Europe⁸, abandonnois le parti des françois, alors, la Sublime Porte, verroit avec le plus sensible plaisir venir auprès d'elle, un agent de la cour d'Espagne, chargé de lui apporter cette agréable nouvelle.

C'est pour informer de tous ces objets le dit chargé des affaires, pour qu'il en transmette la connoissance à Sa cour dans les termes exprimés cy dessus, et pour qu'il parte lui même de Constantinople au terme prescrit, que cette note a été rédigée et lui a été remise officiellement et par ordre exprés.

le 1er de la lune de Dgamazi il Evvel l'an 1214 (le 29. Septembre 1799)

Traduit par moi Premier Interprete de la légation de Sa M[ajesté] cath[olique]e près la Porte ottomane Soussigné / C[onstantin] Deval⁹ /.

Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, Vol. 88, C.G. Königs depescher 1799-1800. Year 1799.

⁵ On 25.X.1799, von Knobelsdorff, Envoy extraordinary of Prussia at the Porte, informed his king that José Eliodoro Bouligny y Marconie had left Istanbul, "les jours passés" (see G. ST. APK, I. HA, Geheimer Rat, Rep.11, Auswärtige Beziehungen, No 275d, *Türkei*, fasc. 85, f. 183v); he was also informing, one month later, on 25.XI.1799, that the charges pressed against Bouligny by the Porte were justified, and the news about the permission to give money to the French subjects from the Ottoman territory was confirmed; allowance that could no longer be paid because he had been banished, but it was confined to the Danish diplomatist at the Porte (see *loc. cit.*, fasc. 86, f. 8).

⁶ Carl the IVth Bourbon (1788-1808).

⁷ The war started in the summer of 1798, because the French invaded Egypt. The Ottoman Empire joined the war against France, but only in collaboration with Great Britain and Russia, and according to the spirit of the defensive alliance treaties, signed with these powers, on 4(5).I.1799 n.st., with Great Britain and, on 23.XII.1798/3.I.1799, with Russia, having as sole objective, the recovery of Egypt.

⁸ Great Britain, Austria and Russia, were the main members of the Second Coalition, established in 1799.

⁹ Constantin Deval, interpreter of the Swedish Diplomatic Mission in Istanbul.

2. Constantinople, the 3rd of September 1800

Carl Gustav König¹, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to king Gustav the IVth Adolf²

Reactions of the British and Russian Ministers to the nomination of the new Minister plenipotentiary of Spain at the Porte; comments about the Spanish pro-French politics in Constantinople

[...] Les Sousignés Ambassadeur de l'Angleterre³ et Ministre Plenipotentiaire de la Russie⁴ ont pris en mûre consideration la communication du nouveau Ministre d'Espagne⁵, de son arrivée à Vienne et de Sa demande des passeports necessaires pour Se rendre ici et du desir de la Sublime Porte de les lui accorder. Les motifs que paroissent La diriger dans cette admission sont le caractere (sic!) moral du Chevalier de Coral⁵, remarqué par une Cour amie et l'inquietude sur les suites, que pourroit avoir pour cet Empire, Son refus d'admettre ce Ministre.

La Sublime Porte se rappelle sans doute les Notes presentées par les deux Ministres alliés⁶ pour requerir au nom de Leurs Souverains⁷ le renvoi du dernier Chargé d'Affaires d'Espagne⁵. Elle se rappelle sans doute aussi leurs observations verbales et par écrit sur la communication des lettres d'Aly Effendi⁸ relatives à cet objet. Elle se rappelle enfin les assurances, qu'Elle leur donna lorsque Elle croyoit devoir detruire le bruit qui s'etoit repandû en Europe et ici d'une negociation entamée à Paris après ses ordres pour provoquer la nomination d'un Ministre d'Espagne. D'après cet ensemble de circonstances les Soussignés ne pouvoient certainement pas S'attendre, que cet objet seroit remis aujourd'hui sur le tapis et feroit la matiere d'une disscution. Pourroient ils en effet s'imaginer les motifs allegués en ce moment par la Sublime Porte pour l'etabliir: quelque soit le caractere moral de ce Ministre⁵, son action et sa conduite ne sont jamais dirigées que par les ordres de Sa Cour; c'est d'après ce principe et non d'après leur caractere, qu'on agira, et sans doute les Ministres d'Espagne à Naples, à Malthe, à Venise en Suisse, etc. sans en compter le Chevalier Bouligny⁹, si la Sublime Porte a jugé à propos de motiver le renvoi de celui-ci sur son caractere moral, Elle ne

¹ Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

* Text in Swedish.

³ Thomas Bruce, Earl of Elgin, Ambassador extraordinary and Minister plenipotentiary of Great Britain in Istanbul (arrived on 5.XI.1799; presented the accreditation letters on 23.XI.1799; left on 16.I.1803), *Repertorium...*, p. 179.

⁴ Vasilij Stepanović Tamara; Envoy extraordinary, Minister plenipotentiary of Russia at the Porte (arrived on 24.X.1798; presented the accreditation letters on 12.IV.1798; he left on 22.III.1803).

⁵ Ignacio Maria del Corral y Aguirre, Envoy extraordinary, Minister plenipotentiary of Spain at the Porte (arrived on 23.V.1801; first audience on 18.VIII.1801; died at his post on 16.V.1805), *Repertorium...*, p. 444; after the banishment of José Eliodoro Bouligny y Marconie, chargé d'affaires of Spain at the Porte (see **doc. 1, fn. no. 4**), the Porte accepted his replacement and nominated de Corral; the decision of the Porte was strongly opposed to by Russia and Great Britain, thus becoming a significant matter in the evolution of the Eastern Question.

⁶ See **fn. 3, 4**.

⁷ George the IIIrd, of the Hanover dynasty, king of Great Britain and Ireland (1760-1820); Paul the Ist, tzar of Russia (1796-1801).

⁸ Esad Ali Efendi; represented the Porte in Paris, as ambassador (25.VII.1797-8.XI.1798).

⁹ José Eliodoro Bouligny y Marconie, chargé d'affaires of Spain at the Porte.

peut pas avoir oublié, que c'est comme représentant d'Espagne, et non comme individu que les deux Cours¹⁰ alliés ont demandé son renvoi. La morale de tous ces Ministres (sic!) d'Espagne étoit sans doute aussi pure, aussi recommandable que celle du Chevalier de Corral⁵; mais l'asserrissement malheureux de leur Cour au Gouvernement français, les a forcés aux démarches les plus immorales et les plus opposées à leurs propres intérêts; s'ils ont été contraints de suivre cette impulsion et contre la Maison de Bourbon et le Souverain Pontife de leur propre Religion, la Sublime Porte pourroit-elle se flatter qu'ils apporteroient ici plus de zèle et de dévouement pour la maison Ottomane et pour le Calif des peuples Mahometans.

Dans les circonstances actuelles l'Europe ne pourra plus considérer un Ministre d'Espagne, sous quelle forme qu'il puisse se présenter ici, que comme un Agent mal déguisé du Gouvernement Français, car c'est la France (sic!) seule qu'il importe d'avoir auprès de la Porte un homme de confiance et non à la Cour de Madrid, qui n'y a aucun intérêt politique, ni mercantile aux quels l'absence de son représentant puisse porter préjudice. Mais la France, outre son projet reconnu de semer la discorde, de séparer les Alliés¹¹ et de se pourvoir d'une voie officielle pour apprendre leurs plans et leurs mesures, a un but majeur dans l'envoi d'un Ministre d'Espagne à Constantinople; Elle est sûre que sa présence influera sur les Français répandus dans l'Empire Ottoman et sur les mécontents et les esprits pervers des sujets même de la Porte. L'Empire Ottoman, seul parmi toutes les Nations que l'ambition destructrice de l'ennemi commun a forcé de se mettre en état de défense, persiste de garder dans son sein cette foule d'ennemis sans vouloir remarquer que le néant de leur situation ne peut qu'aggraver leur malveillance et qu'il n'y a certainement pas aucun de ces prisonniers, qui regrettent sa fortune ou sa liberté, ne console son cœur par l'espérance d'une prochaine vengeance, et ne s'occupe à ourdir les trames révolutionnaires. Dispersés sur la surface de cet Empire, ils ont tous le besoin d'un point central et d'un canal de communication avec leur Gouvernement, et ils le trouveront dans le Ministre⁵ d'Espagne, et quelques-uns puissent être ses principes et ses vertus, pourrat-il se refuser de transmettre au Gouvernement français leurs renseignements et leurs projets? Pourrat-il se dispenser de les diriger d'après les instructions qu'il en recevra?

Mais l'Escadre de Brest réunie à celle de Caïre, bornant au port de Toulon sa marche dans la Méditerranée, n'a pas été en Egypte à soutenir les intérêts les plus chers et la conquête la plus flatteuse pour le Chef actuel de son Gouvernement; ce sont les forces navales des Alliés, qui ne le lui ont pas permis et lui permettront pas à l'avenir; mais cette expédition a été entreprise pendant la résidence du Chevalier de Bouligny⁹, tout comme l'invasion des Français en Egypte a été faite pendant la résidence d'un Agent français. Ruffin¹² a parlé à la Porte Ottomane de l'arrivée de la flotte de Bonaparte à Malte, et Bouligny⁹ s'est expliqué dans le même sens sur l'arrivée de la flotte Espagnole à Toulon; la marche étoit tracée et il auroit changé de langage comme Ruffin¹², si la flotte Espagnole avoit pu se porter en Egypte.

Les Sousignés n'imaginent pas l'ombre même d'une utilité pour la Porte Ottomane de recevoir ce nouveau Ministre d'Espagne⁵; quand aux inconvénients qui en résulteroient ils ont de toute validité et n'y eût-il que celui de faire errer l'opinion

¹⁰ Great Britain and Russia.

¹¹ The members of the Second Coalition (established in 1799).

¹² Pierre Jean Marie Ruffin; chargé d'affaires ad interim of the French Republic at the Porte (17.XII.1797-30.XII.1797); chargé d'affaires (first audience on 9.V.1798; last report on 29.XII.1802), *Repertorium*..., p. 143.

publique sur les sentimens du Ministère Ottoman¹³ relativement aux principes et à l'objet de cette guerre, ou sur sa fermeté dans ses resolutions ou sur la possibilité d'une negotiation particuliere, entre la Porte Ottomane et le Gouvernement françois, seroit ce un inconvénient assés grave; et ce n'est pas que les Alliés¹¹ de la Porte Ottomane n'ayent la confiance la plus entiere dans ses dispositions; et la renvoi du Chevalier Bouligny⁹ comme Agent de leur ennemi commun en a été aussi pour eux une preuve; mais si aujourd'hui la Porte ottomane revient sur ses pas, si Elle oublie et les assurances qu'Elle a données aux Soussignés pour ce même objet, et l'apologie qu'Elle a cru devoir faire de sa propre conduite dans cette affaire; si Elle n'attend pas même le resultat des demarches qu'Elle vient de faire auprès de ses Alliés pour donner à la coalition une nouvelle activité, Seroit il donc etonnant qu'on put voir dans l'admission de ce Ministre⁵, où un changement de Système ou tout moins une contradiction allarmante.

Les Soussignés intimement convaincûs de la justesse de leurs observations ne peuvent que persister dans l'opinion pour rejeter un nouveau Ministre ou Agent quelconque d'Espagne; mais si la Porte Ottomane de son coté persèvere à l'admettre, ils se flattent qu'Elle voudra bien ne pas lui permettre l'entrée de ses Etats sous quelque caractere public ou privé que ce puisse etre, sans attendre les reponses de leurs Cours, aux quelles ils vont rendre compte de cet objet.

A Bujukdere ce 3 Sept[embre] 1800
Soussignés, Elgin³, Tamara⁴
[...]*

Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, Vol.88, C.G.Königs depescher 1799-1800. Year 1800.

¹³ Bâb-i-âli – High (Sublime) Porte; residence of the Great Viziers; until the reign of Abdul Hamid the Ist (1774-1789), usually called *Pasha Kapisi* (or "Pasha Porte"); with the larger meaning of *ottoman government or the Ottoman Empire* (s. Ven. C) (see, Valeriu Veliman, *Relații româno-otomane (1711-1821). Documente turcești*, București, 1984, *Glosar*, p. 762).

* Text in Swedish.

3. Constantinople, the 28th of December 1801

Note attached to the report sent by Carl Gustav König to the king of Sweden, on 28.12.1800, containing the speech that Sebastiani held in Constantinople

Très humble Apostille du 28. decembre 1801. contenant un Précis du discours que le Brigadier Sebastiani¹ a adressé aux François à Constantinople

François !

Organe du Gouvernement français Je Vous annonce la paix avec toutes les Puissances de l'Europe. Nous sommes parvenu à l'obtenir par la valeur. Nous sommes terribles les armes à la main. Nous sommes généreux et honnêtes dans la paix. Il faut à l'exemple du Gouvernement la fixer par notre moderation, notre loyauté et nos mœurs.

Il n'y a plus que des français en France. On n'y connoit plus d'Emigrés, encore moins de factieux. Les inimitiés sont éteintes, et tous se réunissent pour le bien général. Chacun' (sic !) exerce son culte avec liberté et sans inquiétude. L'amour du bien public, les mœurs, une conduite sage et le mérite conduisent à tous les emplois à toutes les charges et à tous les honneurs. Le Commerce, la navigation sont protégés et encouragés; Les Chambres de Commerce sont retablies, les Manufactures sont activées les arts et les sciences cultivées. Le laboureur travaille son Champ et en retire le fruit sans inquiétude et sans trouble. On veille sur l'éducation de la Jeunesse; elle est fondée sur les principes de la Religion, des mœurs et de l'amour de la Patrie. Voilà des nouvelles bien consolantes pour le cœur de tout bon français.

J'ai reçu ici l'accueil le plus honnête et le plus favorable de la Sublime Porte, et de tout ce Corps Diplomatic. Méritéz, attirés Vous leur estime et leur consideration par les égards, que leur sont dûs, et surtout par votre conduite sage et Vos bonnes mœurs.

La meilleure harmonie est rétablie entre la France et la Sublime Porte. Conservez là, Rassurez la par votre empressement à donner de l'activité à nos liaisons commerciales et à ménager leur confiance.

Je sais que plusieurs de vous ont éprouvés des malheurs et de grandes pertes. Elles seront réparées. Je puis vous en assurer. Je sais que plusieurs de vous ont été forcés par des circonstances critiques à S'eloigner de la Patrie. Ils retrouveront en elle une mere bienfaisante à tout bon français.

J'ai voulu Vous réunir Tous, pour Vous connoître individuellement et pour Vous exhorter vivre entre Vous en freres et en bon français. Je laisse ici en partant le Citoyen Ruffin². Il a toute la confiance et le Pouvoir du Gouvernement. Je Vous recommande d'avoir pour lui les égards et la consideration que meritent Ses longs et pénibles services. Ils Vous en a rendus, qui Vous sont inconnus; Il vous en rendra tous ceux qui seront necesaires à Votre tranquillité et à Votre prosperité. Il a été malheureux comme Vous; Vous devez partager les malheurs, comme il a partagé le Vôtre.

Je Vous exhorte, François, à porter la Cocarde quand Vous y sèrèz invités. Elle Sera le signe de tous les veritables François; et ne sera accorde qu'à ceux qui meritent par leur zèle, leurs services et leur dévouement à la Patrie. Tous ceux à qui elle sera delivrée, seront inscrits dans les Bureaux du Gouvernement Turc: Et ne craignez pas qu'elle soit prostituée comme par le passé. Elle caracterisera le veritable françois, l'homme honnête et l'honnête hom[m]e.

Il me restoit un devoir à remplir bien cher à mon cœur. C'étoit d'aller Vous voir et Vous témoigner à tous en particulier ma sensibilité de l'amitié honnête et affectueuse, que Vous Vous êtes empressés de me faire; Mais mes grandes occupations ne m'ont pas

¹ François Horace Bastien Sebastiani, count Porta; ambassador of France at the Porte (arrived on 10.VIII.1806; presented the accreditation letters on 11.IX.1806; last report on 16.IV.1808), *Repertorium...*, p. 143.

² Pierre Jean Marie Ruffin, chargé d'affaires of France at the Porte.

permis de remplir mes intentions à cet égard. Je suis même dans le cas de laisser bien d'autres objets en arriere. Je pars promptement parce que lorsqu'on porte de bonnes nouvelles, il faut se hâter. À Dieu!!!

Sveriges Riksbibliotek, *Turcica*, Vol.89, C.G. Königs depescher, 1800, 1801, Year 1801.

4. Constantinople, the 20th of January 1802

Carl Gustav König¹, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to king Gustav the IVth Adolf²

Interdiction of slave trade in the Ottoman Empire

Notte Officielle remise par la Sublime Porte à Mr. De König¹, Chargé d'Affaires de Sa Majesté le Roi de Suede² à Constantinople. Le 15. de la Lune de Ramazan l'an de l'Hegire 1216. (Le 20 Janvr. 1802).

L'Administration de l'Egypte ayant pris une nouvelle face depuis que, par l'aide et la grace de l'Etre Suprême, elle est rentrée sous la domination de la Sublime Porte; la volonté formelle de Sa Hautesse³ est qu'il ne passe à l'avenir dans cette Province, d'aucun endroit de l'Empire Ottoman, absolument aucun esclave, de ceux connus sous la dénomination de Keulémenn. Il vient en conséquence d'être donné des ordres formels pour empêcher les Marchands d'esclaves et d'autres personnes d'en introduire en Egypte, de quelque maniere que ce soit, ouvertement ou clandestinement. Ces ordres ont été publiés et signifiés dans toute l'étendue de l'Empire Ottoman; Ils portent que l'on donnera à l'avenir la plus scrupuleuse attention à ce qu'aucun Esclave ne passe en Egypte. Il est arrêté que l'on punira rigoureusement et sans aucun espoir de pardon tout Gouverneur de Province, Officier public, Préposé ou Douanier qui connivera (sic !) à l'introduction d'un Esclave en Egypte, ouvertement ou clandestinement, les Marchands ou Propriétaires seront également punis. Tout Esclave destiné pour l'Egypte sera saisi dès qu'il sera découvert; il appartiendra à celui qui l'aura saisi et le premier Propriétaire sera aussitôt traduit à Cons[tantino]ple. Si l'on vient à trouver des Esclaves destinés pour l'Egypte à bord de quelque Batiment Raïa, le bâtiment sera confisqué pour punir la témérité du Reïs qui sera aussitôt traduit à Cons[tantino]ple. Les Capitaines Francs se garderont bien d'embarquer sur leurs batimens des Esclaves, et si l'on vient à en trouver sur quelque bâtiment, la qualité de Franc n'arrêtera point les poursuites des officiers publics; Ils arrêteront aussitôt le bâtiment et le Capitaine et en donneront avis à la Subl[ime] Porte.

Cette Note Officielle est donné aujourd'hui par la Sublime Porte à Mr. Le Chargé d'Affaires¹ de Suede, avec la priere de la transmettre à Sa Cour; pour qu'Elle veuille bien en faire signifier incessamment le contenu à Ses Consuls, à Ses Capitaines et armateurs dans le Levant.

Traduit par nous Prem[ie]r Interprète de la Mission de Suede à Constantinople.

Signé: C. Testa⁴

Sveriges Riksbibliotek, *Turcica*, Vol. 90, C.G. Königs depescher, 1802-1803, Year 1802.

¹ Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

³ Selim III, son of Moustapha III (1789-1807); see Mustafa Ali Mehmed, *Istoria Turcilor*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 382.

⁴ Carol Testa was the First Interpreter of the Swedish Diplomatic Mission in Istanbul.

5. Constantinople, the 11th, 15th and 22nd of March 1802*

Carl Gustav König¹, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to king Gustav the IVth Adolf²

Summary of the reports of the vice consul of Sweden in Adrianopole presenting the situation and the conflicts between the regional leaders

Extrait des rapports du V[ice] Consul de Suede à Adrianopole, du 11. et du 15. Mars.

Nous avons été hier et avant hier dans les plus cruelles transes. Le peuple d'Adrianopole s'est levé en masse contre les Troupes du Pacha, menaçant s'il ne faisoit partir sur le champ Ses Albanois on l'y forceroit: menace dont l'effet ne pouvoit que compromettre la Surété publique. Enfin ces masses ambulantes d'hommes armés, ces demonstrations reciproques, qui ne pouvoient que consterner les gens paisibles, ont fini par amener hier au soir fort heusement un armistice de 3. jours, au but des quels on s'est engagé de faire partir les Albanois, et qu'en attendant les Adrianopolitains se separeroient. Reste à sçavoir ce qu'enferont (sic !) ces 3. jours. Des le commencement des rassemblements, Boutiques, Charchie, Khan, et maisons, tout fut fermé, et tout reste encore fermé. Malgré l'arrangement nous restons nous mêmes enfermés chez nous. Les Troupes du Pacha au nombre de 4 à 5000. hommes, presque tous Brigands Albanois, s'étoient reunis à Pacha Capissi, resolues sans doute à vendre cher leur vie. Les Adrianopolitains, ayant à leur tête les Imams et autres Chefs de loi étoient peut-etre 8000. armés divisés en deux corps, l'un à Sultan Selim³ et l'autre au Mekémé; Vous sentez, Monsieur, qu'il n'eut fallu qu'un coup de fusil pour mettre toute la ville à feu et à sang. On fremit d'y penser. Notre existence, notre vie, n'ont tenu qu'à un fil. Tout n'est pas pourtant encore fini, et on voit qu'on n'est ni d'accord ni tranquille. La conduite des Troupes albanoises ne pouvoit et ne peut que revolter. Il n'y a point de brigandage et d'horreur qu'elles n'ayent commis. Le Pacha, pendant le fort du mouvement, retenoit chez lui comme Prisonniers les Aÿans Dagdeviren Oglon, Wagi Mahmoud Aga et Ebeils Aga et le Molla, tous Magistrats de la place. Le premier et le dernier ont été relachés, les deux autres y sont encore. Le Pacha, attaqué d'une Erésipèle (sic !) à la jambe avec la Fièvre est au lit et ne doit pas pouvoir agir. Les troupes ne demandent pas mieux que de s'en aller, mais elles reclament leur paye, et on assure qu'il n'y a pas un paras dans les coffres. Il n'y a pas d'exemple d'un pareil desordre. Dieu veuille que l'armistice de 3. jours ne soit mis exprés pour faire venir d'autres troupes et frapper d'un grand coup.

Du 15 Mars. Il ne s'est passé rien de nouveau depuis ma derniere lettre d'avanthier. Tout reste dans un morne silence. Les Charchies /: places de commerce ou espèce de Bourse :/ sont pourtant ouverts, et sous pretexte de mesures de police, des Corps d'Albanois gardent les Portes et tous les points importants. Le Charchie Ali Pacha est même confié à leur garde. Il a ete introduit plusieurs chariots de munitions et

* These reports were attached to the one sent by König, dated 27th of March. We could not find the text.

¹ Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

³ Selim III (1789-1807).

du Canon à Pacha Capissi. Il est aussi arrivé beaucoup de troupes de dehors, entre autres Ali, Molla de Fera, à la tête de 2 à 300. fameux brigands; le tout pour le Pacha. On ne peut penetrer l'objet de toutes ces dispositions. Les avis sont partagés. Les uns croient que c'est pour prevenir et empecher de nouveaux attrapements, qu'il redoute; et d'autres pensent que c'est pour s'opposer à l'entré du nouveau Pacha Tcheleby Aga, qui s'approche et qu'il craint. On est pourtant assez tranquille en ville. On entre et on sort avec l'air de l'assurance. Au reste on dit toujours Make Pacha alité (sic !) et serieusement malade. On croit même qu'il ignore tout ce qui se passe. Son nouveau Kjaya Bey, ci devant Vekilharz, assisté par quelques autres grands Officiers, par le Pacha Albanois à 2. queües, et par les divers Bin Bouchis, aussi Albanois, est celui qui mène tout. Les 3. Ayans, nommés dans ma precedente, sont toujours en arrestation à Pacha Capissi. On croit le premier relaché, mais on s'est trompé. À Cragael les Albanois volent et pillent toujours les maisons.

Du 22 Mars. Le fameux Make Pacha est enfin depose avant hier, après le pillage d'une partie de Son Palais par ses troupes albanoises. Il a ete conduit ignominieusement aux prisons du Serail, d'ou embarqué hier ou pour mieux dire jetté dans un bateau d'Enos; car, outre Sa maladie aux pieds, il est si gros, qu'il ne peut remuer. Il doit descendre à Enos pour de là passer, dit on, à Seia, lieu de son exil; en sorte que le voilà deja bien d'ici. Mais à quoi bon ? ce pays ci est ruiné et, du plus ou moins, il faut faire la croix. Au reste quoique le pillage ne se soit pas etendu plus loin que le palais de Pacha Capissi, la journée d'avanthier n'était pas nette pour la ville, toutefois à la necesité près de faire fermer boutiques, magasins et Charchis; precaution qui dure encore. Jusqu'à ce moment il n'est rien arrivé. Toutes les troupes quellesconques sous leurs differens Chefs resteront pourtant ici pour attendre Tchelebi ou Omer Aga, nouveau Pacha de Romelie attendu sous deux jours.

Ces Troupes demandent toujours leur paye qui s'eleve à une somme exorbitante et que le nouveau Pacha, ajoute-t on, a promis d'acquitter. Voyons donc quand et comment ? Ce sera probablement le point le plus difficile à applanir. Ces Troupes, mal composées, sont nombreuses; mais on croit avoir l'assurance de leur part que leurs pretentions etrangeres à la ville ne la comprometteront nullement. Dieu le fasse!

Les Charchis etant fermés nous ne sortons pas nous mêmes, aussi bien il n'y a rien à gagner et la prudence exige de ne pas trop se montrer. Au reste tout est sous les armes; mais la police et la bon ordre y sont maintenus autant qu'il se peut.

Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, Vol. 90, C.G. Königs depescher, 1802-1803, Year 1802.

6. Constantinople, the 29th of March 1802

Carl Gustav König¹ to the king of Sweden², presenting the situation in Adrianopole, as revealed by some reports of the vice consul of Sweden there

Extrait du rapport du Vice Consul de Suede à Adrianopole du 20. Mars.

Nous sommes fort tranquilles depuis l'arrivée de Tzelebi ou Omer Pacha. Il montre les meilleures intentions, et il faut esperer que le retour et de l'ordre et l'absence de l'injustice feront oublier à ce pauvre paÿs Ses infortunes, en lui preparant un avenir plus heureux. Un grand achéminement vers le bien est la resolution du Pacha, de renvoyer les nombreuses et inutiles troupes ransemblées par Make Pacha; cause de Ses malheurs. Les delis payés avant hier Se retirent aujourd'hui, gagnant la route de Constantinople. Les Albanois, en beaucoup plus grand nombre, Seront, dit-on, conduits en Albanie, par Muhtar et Pilaski Pacha; tous le deux Pachas albanois à 2 queues, actuellement ici, où l'on leur tiendra exactement compte de leur paye; cette excellente precaution empêchera, que Ces gens là, renvoyés d'auprès du Pacha n'aillent grossir les bandes des brigands. On ajoute à cela qu'aussitot après la retraite de ces differents Corps de troupes, Omer Pacha accordera une amnistie aux brigands, avec un paix à chaque chef pour se retirer et vivre tranquille. Ce grand plan auquel on aime à croire est en effet l'unique à suivre en cet etat pour ramener l'ordre et rendre la tranquillité. Le Ferman ou Haticherif, dont le Pacha est investi, et dont il a fait faire publiquement lecture au divan, tenu vendredi, roule principalement sur 3. points: savoir: de mettre fin aux vexations, c'est a dire de veiller sur le pauvre de terminer l'affaire des brigands et d'arretter aussi les malheurs qu'affligent le pays de Widdin. Il finit par beaucoup d'eloge pour le Pacha, positivement Beylerbey de Romelie par le pouvoir illimité qui lui est donné et par la liberté de regler à Son choix le lieu de Sa residence. Omer Pacha joint à beaucoup de Sagacité une connoissance parfaite de toutes contrées.

L'activité et la vivacité de Son esprit suppléera, malgré Son age avancé, aux efforts dont il a besoin pour diriger d'aussi grands et nobles travaux.

Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, Vol. 90, C.G. Königs depescher, 1802-1803, Year 1802.

¹ Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

7. Constantinople, the 1st of September 1802

Carl Gustav König¹, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to king Gustav the IVth Adolf²

Letter of the Swedish consulate to the prime minister of the Porte asking for the recovery of the Swedish goods that the ottoman subjects from northern Africa captured, and for the strict observance of the treaties concluded between the two countries

Copie de la Note présentée au Reis Effendy³ le 1er septembr[e] 1802.

Le soussigné a l'honneur de représenter à la Sublime Porte, qu'il existe depuis long tems entre la Cour de Suède et les Régences de Barbarie des Traités, que celles ci devroient se faire un devoir d'observer scrupuleusement, et auxquels cependant Elles contreviennent tous les jours en se permettant toutes sortes de vexations contre le Pavillon Suédois. D'après les liaisons de l'amitié invariable qui doit engager la Sublime Porte à prendre toujours un intérêt direct à la marine, aux finances et au commerce de la, d'après même le dixseptieme Article des Capitulations par lequel la Sublime Porte comme Protectrice des traités subsistans entre la Suède et les Barbaresques, doit, en cas de contravention de la part de ceux ci, employer ses bons offices, pour procurer une satisfaction à la Suède, La Sublime Porte est priée d'user de son autorité envers ces Vasseaux, pour faire cesser leurs procedés injustes, pour les obliger à restituer en entier toutes les prises qu'ils ont faites aux Suédois, à observer leurs Traités, à mettre un frein à leurs pirateries et finalement a se contenter des présens d'usage sans rien exiger de plus. Le Soussigné qui a reçu l'ordre de Sa Cour de présenter cette Note, ne doutant pas un seul instant que La Sublime Porte ne la prenne en consideration, et ne se fasse un plaisir, de donner à son ancienne Amie et Alliée naturelle, la Suède des preuves convaincantes de la reciprocité de ses setimens, croit pouvoir instruire d'avance Sa Cour et l'assurer de l'efficacité des mesures qu'Elle prendra, et dont le choix est entierement soumis aux lumieres du Ministère Ottoman⁴.

Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, Vol. 90, C.G. Königs depescher, 1802-1803, Year 1802.

¹ Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden of the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

³ Mahmud Raif Efendi (1800-1805); see Mustafa Ali Mehmed, *op.cit.*, p. 406.

⁴ Bâb-i-âli – High (Sublime) Porte; residence of the Great Viziers.

8. Constantinople, the [11th of October 1802]

Carl Gustav König¹, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to king Gustav the IVth Adolf²

Complaints of the Swedish diplomatist about the breaking of the existing commercial treaties between Turkey and Sweden by the Pasha of Tripoli

Traduction de la lettre de Son Altesse Le Grand Vizir au Pacha de Tripoly de Barbarie.

Le Chargé d'Affaires¹ de Sa Majesté Suédoise à Constantinople viens de présenter à La Sublime Porte une note officielle, au nom de sa Cour, dans la quelle Il se plaint amèrement que La Régence de Tripoly, au mépris des traités subsistans entre elle et La Suède, ne cesse de se permettre toutes sortes de vexations contre la navigation Suédoise, qu'elle a pris quelque bâtimens Suédois, malgré un armistice conclu, il y a quelque tems, à la suite de quelques actes d'hostilité et qu'elle vient de finir par déclarer formellement la guerre à La Suede. Vous ne devez pas ignorer que La Suède est l'amié la plus ancienne et La plus sincere de La Sublime Porte, et que d'apres les liaisons intimes qui subsistent entre les deux Empires, La Sublime Porte entend que les Regences respectent scrupuleusement leurs traités avec La Suède. Il est même essentiel qu'elles ne se permettent aucune démarche contraire aux loix de la bonne harmonie. Vous avez, Pacha, de l'expérience et de la sagacité, pe[n]sés bien toutes ces considérations. Il vous est donc ordonné par cette lettre de rétablir au plutôt vos anciennes liaisons avec la Suède, de ne vous permettre à l'avenir aucun acte contraire aux traités et de ne souffrir aucune vexation contre la navigation Suédoise. Il vous est expressement enjoint de vous conformer avec exactitude au contenu de cette lettre.

Traduit fidèlement Par Nous Premier Interprète de Sa Majesté le Roi De Suede à La Porte Ottomane à Péra des Constantinople Le 11. Octobre 1802.

C. Testa³

Sveriges Riksbibliotek, *Turcica*, Vol. 90, C.G. Königs depescher, 1802-1803, Year 1802.

¹ Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

³ Carol Testa was the First Interpreter of the Swedish Diplomatic Mission in Istanbul.

9. Constantinople, the 23rd of October 1802

Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to king Gustav the IVth Adolf

Monsieur,

Son Altesse le Capitan Pacha s'est prêtée à toutes nos demandes avec la meilleure grace possible, Il y a même mis de la recherche, Il a voulu consigner lui-même sa lettre et celle du Grand Vizir¹ au Comisaire. Voici dans quels termes Il lui a donné ses instructions: *Tu es chargé d'une commission importante, le désir de La Sublime Porte et le mien surtout es (sic !) que tu réussisses: si J'apprens jamais que tu t'es laissé gagnée par le Pacha et que tu n'as pas parlé avec l'énergie requise, tu peux être assuré que Je te ferai couper la tête.* Ce sont, Monsieur, les propres termes du Capitan Pacha.

Mr. Deval² connoît particulièrement Halil Aga, c'est lui qui a eu la bonté de le proposer au Capitan Pacha et de faire le marché. Nous avons conclu pour 1000 pieces payées d'avance, avec la promesse, à son retour, d'une récompense proportionnée aux services qu'Il aura rendus et que Vous saurez apprécier, Monsieur, d'après le témoignage que Vous en rendra Mr. Beaullev (?). Outre les 1000 pieces Il y aura encore une centaine de pieces en (*illegible*) frais. J'ai à Vous, Monsieur, 820. pieces. J'en ai donné hier à Halil Aga 400. à compte, Il m'en reste 420., Il m'en fait donc encore 280. pour compléter la somme nécessaire. Halil Aga est tout prêt, Il n'attend pour se mettre en route que le solde de son compte et Vos lettres. Veuillez donc bien, Monsieur, me mettre à même de l'expédier au plutôt. Je suppléerois au premier article si Je le pouvais, mais cela m'est impossible.

Halil Aga, à son arrivée à Tripoly, se rendra en droiture chez Mr. Beaullev (?) c'est à lui qu'Il consignera les expéditions de La Porte, celles du Capitan Pacha et les vôtres. Il sera à ses ordres et Ils se rendront ensemble chez Le Pacha à qui Halil Aga doit lui-même remettre les lettres turques en moins propres. Ces lettres n'étant point dans votre paquet feront un meilleur effet, Le Pacha ne doutera pas que Halil Aga ne soit un Comissaire expédié par le Capitan Pacha pour cette commission particulière.

Vous trouverez cy joint, Monsieur, les diverses pièces que Vous m'aviés demandées.

Mr. Ruffin³ ne se refuse point, Monsieur, à vous donner la lettre que Vous souhaitez pour Mr. Beaullev (?). Il témoigna même un grand désir de vous obliger dans cette occasion, mais Il veut en être requis par Vous même, Monsieur, par une note Officielle. Cette formalité, observe-t-il, rendra sa lettre à Mr. Beaullev (?) beaucoup plus efficace. Ainsi, Monsieur, si Vous me transmettez aujourd'hui votre note, la lettre de Mr. Ruffin³ sera aussitôt écrite.

J'ai reçu hier une lettre de Mr. Santozzi dans la quelle Il me donne les noms des quatre personnes qui demandent des fermans et Il attend ses expéditions avec la plus grande impatience. Ne seroit-il pas juste de le satisfaire, d'autant plus que Je ne peux travailler aux Barats que lorsque J'aurai les fermans.

Je suis avec respect,

Monsieur,

Votre très humble et très obeissant Serviteur,

C. Testa⁴

Sveriges Riksbank, *Turcica*, Vol. 90, C.G. Königs depescher, 1802-1803, Year 1802.

¹ Mahmud Raif Efendi (1800-1805).

² Constantin Deval, interpreter of the Swedish Diplomatic Mission in Istanbul.

³ Pierre Jean Marie Ruffin, chargé d'affaires of France at the Porte.

⁴ Carol Testa was the First Interpreter of the Swedish Diplomatic Mission in Istanbul.

10. Constantinople, the 24th of October 1802

Carl Gustav König¹, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to king Gustav the IVth Adolf²

Letter of the chargé d'affaires of France to Carl Gustav König¹

Le Soussigné Chargé d'Affaires de la République française³ près de la Sublime Porte, en Conséquence de la Note officielle que Monsieur de König¹, Chargé d'Affaires de Sa Majesté Le Roi de Suède² près la même Puissance, lui fit l'honneur de lui adresser hier; a celui de joindre ici la lettre de recommandation désirée pour le Commissaire G[ener]al des Relations Commerciales de France (sic !) à Tripoly de Barbarie.

Cette Lettre est Calguée sur les Expressions mêmes de Monsieur Le Chargé d'Affaires de Suède¹. Le Soussigné seroit très flatté d'avoir bien saisi le sens de la demande et enchanté d'en apprendre l'heureux Effet.

Il prie Monsieur le Chargé d'Affaires de Suède d'être à la fois persuadé de la sincérité de (*illegible*) de la haute Considération du Soussigné

Rufin³ (*original signature*)

Péra des Cons[tantino]ple le 24 octobre 1802/11. Brumaire An 11.

Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, Vol. 90, C.G. Königs depescher, 1802-1803, Year 1802.

¹ Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

³ Pierre Jean Marie Ruffin, chargé d'affaires of France at the Porte.

11. 1803

Carl Gustav König¹, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to king Gustav the IVth Adolf²

Letter of complaint about the ill treatment received by the Swedish subjects in Tripoli; appeal to the beyler bey of Tripoli to respect the provisions of the treaties concluded by Sweden and the Porte, regarding the foreign subjects

Traduction de la lettre de Son Altesse Le Capitain Pacha à youssouph (sic!) Pacha, beyler Bey de Tripoly de Barbarie*.

Le Ministre¹ de Sa Majesté Suédoise² près La Porte Ottomane vient de présenter une note officielle dans la quelle Il expose les griefs de sa Cour contre la Régence de Tripoly qui, sans egard à Ses traités avec La Suède, ne cesse de commettre toutes sortes de vexations contre la navigation Suédoise, au point qu'elle a même pris des bâtimens Suédois, malgré un armistice conclu depuis peu entr'elle et La Suède, à la suite de quelques hostilités, et qu'elle a fini par lui déclarer formellement la guerre. D'après les liaisons intimes qui existent entre La Sublime Porte et La Suède, La Sublime Porte entend que les régences Barbaresques observent strictement leurs traités avec cette Puissance et ne se permettent contr'elle aucun acte qui puisse porter la moindre atteinte aux loix de la bonne intelligence, ce doit être pour elle une obligation indispensable. Votre expérience dans les affaires et votre sagacité doivent vous dicter de quelle nécessité il est pour Vous de rétablir au plutôt et de consolider les liens d'amitié qui Subsistent entre La Suède et La Régence de Tripoly et de ne vous permettre à l'avenir aucun acte contraire aux traités, en molestatnt la navigation Suédoise. C'est pour vous convaincre de cette nécessité que Je vous écrit cette lettre, Je demande que Vous Vous conformiez à son contenu.

Par apostille:

Outre qu'il vous est enjoint, Pacha, de renouveler les liaisons qui subsistent entre La Suède et votre Régence, comme on exige la restitution des Bâtimens Suédois, Il vous est aussi enjoint de restituer absolument toutes les prises Suédoises, de les assigner (?) au Consul de Suède de s'en prendre un reçu en forme, que Vous nous transmettrés au plutôt.

Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, Vol. 91, C.G. Königs depescher 1804-1805, Year 1805.

¹ Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

* The document is not dated or signed, neither by the author, nor by the interpreter. As the side note indicates, it was registered in the Royal Chancellery of Sweden, at number 55, of year 1803. This translation is accompanied by the original document in Turkish, written with Arabian characters.

12. Alexandria, the 12th of February 1803

Carl Gustav König¹, chargé d'affaires of Sweden, at the Porte, to king Gustav the IVth Adolf²

Internal situation of Egypt; conflict between the Pasha of Cairo and the Beys; british mediators trying to obtain an armistice from the Pasha of Cairo granting forgiveness for everyone involved in the Turkish-French war, regardless of the side they have taken; arrival of Sebastiani in the city of Acra and the welcoming by Dgazzar Pasha; the latter's refusal to accept the presence of a French consul in the city

Extrait d'une lettre d'Alexandrie, du 12. Fevrier 1803.

J'ai eu l'honneur, M[onsieu]r, de vous écrire, en datte du 19. Janvier; Et en ayant aujourd'hui celui de vous transmettre une Copie, je Vous confirme également ce que je vous mandois alors. Scavoir: que l'Armée angloise, d'après l'ordre reçu de la Cour de Londres, s'occupe aux préparatifs de son départ de l'Egypte, qui à ce qu'on dit aura lieu dans vingt ou au plus tard dans trente jours d'ici. En attendant le Général en Chef traité d'un accommodement entre le Pacha du Caire et les Bey's; Mais je crois inutilement, car le Pacha ne veut leur cesser que la moitié de la haute Egypte, tandis que ceux-ci ne pretendent à rien moins qu'à l'Egypte toute entiere et surtout au Caire, s'engageant toutefois à payer annuellement et ponctuellement le tribut d'usage à la Sublime Porte et offrant pour garant de cet engagement les Anglois, ou pour mieux dire la Cour de Londres.

Après la derniere defaite des Troupes Ottomannes et dont j'ai eu l'honneur, M[onsieu]r, de vous informer dans le tems, les Beys continuent à cerner la ville de Damenhour, distante à six heures d'ici, dans laquelle se trouve enfermé le Kchaga du Pacha du Caire, avec trois ou quatre mille hommes: Le Pacha n'ayant gardé auprès de lui qu'environ 3000 hommes, qui suffisent à peine pour la Garnison des Chateaux du Caire, n'est nullement en état de lui envoyer aucun secours. On s'attend par consequent d'apprendre incessamment que la famine l'aura obligé à se rendre avec son monde à discretion aux Mameluks.

Le Général Stewart vient d'obtenir du Pacha du Caire la promesse solemnelle d'une Amnistie générale pour tous les individus qui, depuis l'invasion de l'Egypte, ont pris fait et cause ou pour les françois ou pour les Anglois. Mais on doute fort de l'observation de cette promesse, dès que ceux-ci se seront retirés.

Ce même Général en Chef, en nous annoncant son départ prochain avec l'Armée sous ses ordres, a désiré de savoir si les Consuls en général n'avoient rien à reclamer du Gouvernement Turc, et nous offrit dans ce cas là ses bons offices auprès de la Porte. En lui remerciant beaucoup d'un offre aussi obligeant, nous lui repondimes, que le Consul de chaque nation amie de la Sublime Porte se reposait sur la bonne foi des traites existans entre nos Cour respectives et le Gouvernement Ottoman; Mais que, si toutefois ils fussent enfreints nous nous adresserions aux Ministres respectifs à Constantinople, pour faire valoir nos droits et nos privileges.

¹ Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

Je vous ai mandé, M[onsieu]r, que le Colonel Sebastiani³, au lieu d'aller avec la fregatte à Acre, il étoit parti en droiture pour Toulon, mais j'ai été trompé à cet égard. Le Général Stewart m'a assuré qu'il est allé directement à Damiette et de là à Acre; Qu'y arrivé, plusieurs jours se sont écoulés avant que Dgezzar Pacha ait voulu lui permettre de se débarquer; qu'enfin admis il lui a fait faire antichambre pendant trois heures et après cela il l'a finalement reçu habillé d'un habit le plus simple, de Maugrabin. / : Costume Barbaresque ou Algerien que porte le bas peuple : / Dgezzar Pacha lui demanda d'abord ce qu'il étoit venu faire chez lui. Sebastiani³ repliqua qu'il venoit de la part du Premier Consul pour offrir un traité de Commerce et d'amitié à Son Altesse, et qu'il desiroit de laisser un Consul à Acre. Dgazzar Pacha repondit qu'il ne vouloit aucun Consul à Acre, mais qu'il lui permettoit d'en etablier un à Caïfa. Et cela dit, il signifia toute de suite à Sebastiani³, que s'il n'avoit plus rien autre chose à lui dire il pouvoit s'en aller et que pour cela il lui accordait vingt quatre heures.

Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, Vol. 90, C.G. Königs depescher, 1802-1803, Year 1803.

³ François Horace Bastien Sebastiani, count Porta, ambassador of France at the Porte.

13. [The 26th of November 1803]

Carl Gustav König¹, chargé d'affaires of Sweden, at the Porte, to king Gustav the IVth Adolf²

Report about the ill government of Ali Pacha in Alexandria

Representation faite par les Consuls à Alexandrie aux ministres des Cours étrangères auprès de la Sublime Porte

Pendant que la Capitale de l'Egypte etoit en proie à toutes les horreurs d'une revolution militaire, la ville et Port d'Alexandrie, grace à l'esprit de prevoyance et aux mesures sages et prudentes prises par L.L.E.E. Kourchid Pacha, Gouverneur d'Alexandrie, Capitana (sic!) Bey Commandant les Forces navales ottomanes, et Djanib Effendy, administrateur General des Douanes, jouissoient de la plus grande tranquillité et surété interieure. Au milieu des preparatifs d'une defense vigoureuse aux incursions des rebelles les Soussignés, leurs Familles et nationaux tous les habitants d'Alexandrie animés par la confiance, que la bonne administration de leurs dites Excellences avoit inspiré, ne savoient concevoir d'autres craintes, que celle de l'approche d'une armée ennemie.

Telle etoit la situation de la ville d'Alexandrie à l'epoque de 8. Juillet jour de l'entrée en ce port d'Ali Pacha, fameux dans les Fajtes (sic !) de l'histoire d'Algir, de Tripoly et d'Gerbis, homme dont la renommée seule jette la terreur parmi les Europeens etablis en Turquie et suffit à troubler la liberté et la paix de leurs operations commerciales. Son arrivée à Alexandrie fut le Signal de la provocation à toute espèce de desordres. Les Soussignés, leurs nationaux et protégés, les autorités du pays, les hommes de la loi turque, Arabes, Fellahs enfin toutes les clases de personnes directement ou indirectement sujettes à l'influence du Gouvernement d'Ali Pacha ont été inquitées, maltraitées, avanisées par tous les moyens, que peut inventer une autorité qui ne connoit d'autres loix que Ses caprices et dès lors on eut à craindre l'ennemis de l'interieur autant que l'armée des rebelles.

L'indiscipline des Soldats, commandés d'Ali Pacha, qui dès les premiers jours témoignèrent leur animosité contre les Sous signés et tous les Francs en general, soit en dechargeant leurs armes à feu sous les fenêtres des maisons des Consuls, malgré leurs reclamations reiterées, soit en se permattant contre leurs nationaux des injures verbales egalait d'insolence des gens de la suite d'Ali Pacha qui traitoient publiquement de chien de franc tout naturel du pays, qu'ils vouloient insulter.

Les Sous signés ont des preuves de conviction que dans l'interieur de la maison d'Ali Pacha il s'y tenoit journellement des propos injurieux contre les nations europeennes, et leurs representants. Ali Pacha a dit plusieurs fois que les Consuls etoient d'accord avec les rebelles de la Sublime Porte.

Lorsque les Soussignés se sont trouvés dans le cas de faire des representations vigoureuses, il dit, que si les Consuls n'etoient pas contents de son administration ils pouvoient s'en aller d'Alexandrie.

¹ Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

Ayant été menacé par quelqu'un des Soussignés de porter des plaintes aux Ambassadeurs à Constantinople, il a eu l'imprudence de dire, qu'il se soucioit fort peu de ces démarches et que le Grand Vezir³ sauroit par des bourses d'argent faire taire les Ambassadeurs.

En parlant de l'asile que les sujets du Grand Seigneur⁴ pourroient chercher dans les maisons Consulaires, il declara qu'il sauroit les en tirer par la force des armes et les faire pendre ensuite devant les Consulats mêmes.

C'est à cette école d'indignation et de haine d'Ali Pacha pour les francs que les Gens de Sa suite, Ses soldats puisoient l'esprit de malignité et de provocation, qu'ils ont démontré en toute circonstance. Ces propos tenus par le Pacha les autorisoit, et encouragea aux insultes et aux desordres qu'ils commettoient tous les jours impunement. Ces theories dignes de celui qui les manifestoient recurent une plus grande application par les faits suivants.

L'animosité des Soldats d'Ali Pacha eclata dès les premiers jours de leur arivée à Alexandrie.

Plusieurs d'eux se trouvant à l'esplanade du quartier franc firent fuir par des menaces un Européen qui s'y promenoit; celui-ci laisse tomber son chapeau, qui fut foulé aux pieds par les assaillans et reduit en lambeaux à coup de Sabre.

Aucun des Francs ne fut plus libre de sortir de la ville sans s'exposer à des insultes et à des attentats qui compromettoient leur tranquillité et leur vie même.

Le Sous Commissaire des relations commerciales de la Republique Française, le Consul General⁵ des M. le Roi d'Espagne et le Consul General⁶ des M. le Roi de Suède⁷ declarent qu'il a été tiré contre eux plusieurs coups de fusil chargés à balle soit à la plaine qui sert de lieu de promenade aux francs hors l'enceinte de la ville et en particulier le Consul General d'Espagne⁵ declare, qu'étant sur la terrasse de Son habitation on a tiré contre lui deux coups de fusil de la terasse des maisons habitées par les troupes d'Aly Pacha. Ce dernier a de plus dans la matinée du 20. de ce mois été menacé d'un coup de fusil pendant qu'il etoit à la fenêtre de ses appartemens qui donnent sur la vue de quartier franc.

Ces actes de violence de la part des troupes contre la tranquillité et surété des Francs recevoient tous les jours le sceau de l'approbation par les procedes d'autorité publique d'Ali Pacha.

L'esplanade existante près le quartier des Francs et destiné à leur promenade, le plus sensible et presque le seul des leurs agrements publics en ce pays fut changé en lieu de supplice et un echafaud permanent pour des victimes souvent innocentes y fut planté pour jeter la terreur dans les ames des Europeens paisibles et trouver dans cette mesure l'impunité de Ses avaines.

Les Francs en eludant les mauvaises intentions d'Ali Pacha se tenoient presque toujours enfermés dans leurs maisons. Les devoirs de leur religion les appellaient cependant aux fonctions de l'église dans les jours de Dimanche et autres jours de fête.

Ali Pacha fertile en expedients tyranniques trouva le moyen d'interdire aux francs le premier des droits des hommes – la liberté du culte. Il fit de l'esplanade du quartier

³ Yusuf Ziya Pasha (1798-1805); see Mustafa Ali Mehmed, *op. cit.*, p. 390.

⁴ Selim III (1789-1807); *ibidem*, p. 382.

⁵ Ignacio Maria del Corral y Aguirre, Envoy extraordinary, Minister plenipotentiary of Spain at the Porte.

⁶ Carl Gustav König, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

⁷ Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

franc une place d'armes, ou des troupes indisciplinées, ramassés d'aventuriers (sic !) et de brigands capables par caractère et par habitude de commettre toute sorte d'excès, y faisoient d'une manière inusitée les exercices à feu avec les fusils chargés à balle et précisément dans le tems où les Chrétiens devoient se rendre à leur église ou en retourner.

Point de traités, point de capitulations partout où commande Aly Pacha.

Un Janissaire et un Domestique du Consulat de L.L.M.M. les Empereurs de Russie et d'Allemagne au moment même où d'après l'invitation de S.E. Kourchid Pacha; étoient employés à exécuter les intentions du Consul furent arrêtés et emprisonnés par ordre d'Ali Pacha.

Un Portefaix turc attaché au service du Sous Commissariat et de la nation française fut cherché par la force armée dans l'Okelle de France; la maison Commissariale fut son asile mais aussitôt sortit-il pour le Service du Sous Commissariat, qu'il fut arrêté, emprisonné et malgré toutes les réclamations du Sous Commissaire il ne fut rendu à la liberté qu'après avoir reçu deux cents coups de bâton et payé quarante piastres.

Le Sieur Antoine Frangi Barattaire Suédois fut compris dans un emprunt forcé imposé par Ali Pacha à la nation Levantine. Le Consul Général⁶ de S.M. Le Roi de Suède⁷ reclama contre cette violation des capitulations. S.A. employa alors les tergiversations et les menaces pour obtenir Son but; il osa dire que la qualité de de (sic!) Barattaire Suédois ne signifioit rien auprès de lui; il donna des ordres pour l'arrestation du Sieur Frangi. Par méprise un autre individu fut arrêté à Sa place et les sollicitudes et précautions du Consul Général⁶ de S.M. le Roi de Suède⁷ parurent à le soustraire aux avarices d'Ali Pacha.

Un procès intenté par quelques Sujets de L.L.M.M. le Roi de Suède⁷ et L'Empereur de Russie aux héritiers d'un sujet du Grand Seigneur⁴ a été terminé par jugement du Mekemet d'Alexandrie en date du 20. Janvier de cette année. Le Sujet turc contre qui le Mekemet a prononcé trouva dans l'animosité d'Ali Pacha contre les français, peut-être aussi dans Sa venalité des dispositions à éluder la justice. Ali Pacha contre l'esprit des capitulations tenta la révision du procès. À cet effet il fit appeler devant lui les Consuls de L.L.M.M. L'Empereur d'Allemagne et le Roi de Suède⁷ dans le dessin de tenir le Mekemet dans Sa maison et y faire rejurer l'affaire en Sa présence. Les Consuls protestèrent contre ces procédés irréguliers et injustes, rassemblèrent chez eux leurs nationaux intéressés à cette discussion pour les mettre à l'abri de toute violence, qu'ils pourroient essuyer de la part d'Aly Pacha. Celui-ci persistant dans Son projet fit déposer le Kadi du Mekemet parcequ'il avoit cru ne pouvoir sans injustice refuser une déclaration, qui lui avoit été demandée par le Consul Imperial; le remplaça par une personne de Sa suite et fit dire aux Consuls de L.L.M.M. le Roi de Suède⁷ et L'Empereur d'Allemagne que si leurs nationaux ne se rendoient pas à Ses ordres il les auroit envoyés prendre ainsi que leurs Consuls par la force armée. Cette affaire est restée en suspens par la retraite des Consuls à bord de l'escadre ottomane.

Le droit de gens, le droit des neutres sont des mots sans signification, sans valeur pour Ali Pacha. Toute correspondance entre les Soussignés et les Consuls Généraux du Kaire fut interceptée. Tout commerce entre l'échelle d'Alexandrie et l'intérieur de l'Égypte fut interdit aux français sans le moindre droit, sans prétexte même de nécessité. En effet les hostilités avoient cessé depuis longtemps et toute communication commerciale réglée sur les bases du droit des neutres ne pouvoit préjudicier en rien aux démarches politiques et aux opérations militaires d'Ali Pacha.

Parmi la quantité des faits que peut citer à l'appui de cette assertion les Soussignés se reduisent au suivant qui porte l'empreinte du mepris de toutes les droits. Une Germe à bord de la quelle estoient plusieurs passagers, dont cinq Nationaux ou protégés russes, un autrichien et deux Septinsulaires avec un chargement considerable de marchandises appartenantes à ces passagers et à d'autres negocians francs parmi les quels un Barattaire François, arriva dans le Port d'Alexandrie le 20. Septembre, et Ali Pacha sans même accorder le tems aux passagers de pouvoir envoyer chercher la protection de leurs Consuls renvoya la Germe au lac Mahadie ou elle resta pendant six jours exposée à tous les dangers pour la vie des passagers et pour la conservation des marchandises.

Il n'a pas été possible malgré toutes les representations des Consuls d'obtenir la delivrance des personnes et des marchandises par la voie de la justice et du droit. Ce n'est que par des sacrifices pecuniaires, faits à l'inscu des Consuls, qu'Ali Pacha se determina à faire rentrer la Germe dans le port d'Alexandrie et à laisser débarquer les marchandises; encore ne le fit-il qu'après avoir soumis les passagers et leurs effets à la plus stricte perquisition; après avoir decachété toutes les dépêches et en avoir intercepté quelques unes.

Le Directeur de la Poste d'Alexandrie, (turc) sur le simple soupçon qu'il favorisoit la correspondance des Soussignés et de leurs nationaux avec l'interieur de l'Egypte fut soumis à une avanie de seize bourses, emprisonnée et on dit même étranglé.

L'interdiction expresse du commerce avec l'interieur de l'Egypte pour tous les francs, qui ne vouloient point consentir à faire des sacrifices à la cupidité d'Ali Pacha ne suffirent point à Son genie malfaisant.

Ali Pacha par l'exercice d'une venalité qui constatoit d'une maniere evidente Son mepris pour les droits des gouvernements des Soussignés et de leurs Nationaux accordoit des permissions partiales pour commencer avec l'interieur de l'Egypte moyenant une Somme pour chaque Germe ou article de commerce.

Il falloît porter un coup au commerce interieur de l'Echelle, semer la mefiance dans les relations sociales les plus indispensables aux premiers besoins de la vie. Ces fleaux ne manquent point ou est Ali Pacha.

Une monnoie alterée au quintuple de Sa valeur reelle mise en cours le 9. Novembre avec publication de peine de mort pour quiconque oseroit la refuser: les monnoies portantes sur une face l'aigle imperiale, sur l'autre les No. 7. et 15. introduites à Constantinople en contrebande y ont été achetées les No. 7. pour huit paras et celles avec le No. 15. à 12. paras, ce qui est plus remarquable dans l'introduction de ces monnoies, c'est qu'Ali Pacha sans aucune consideration pour les egards qu'exigent ces actes de Souveraineté, ayant reçu à titre de prêt cent mille piastres en ces espèces sous la valeur nominale de 16. paras celles du No. 7. et de 20 celles du No. 15. les mit en cours en assignant la valeur nominale de 20 aux premieres et de 32. aux autres.

Les premiers à contrevenir aux ordres severs d'Ali Pacha furent Ali Pacha lui-même et les gens de sa suite qui payoient leurs creanciers de cette monnoye et ne vouloit point en recevoir de ses debiteurs.

Le Consul General de la Republique Séttinsulaire eut plus particulierement à experimenter, en cette occasion la mauvaise foi d'Ali Pacha qui a pretendu lui payer en ces especes une somme de cinq mille piastres qu'il lui avoit empruntée et pour laquelle il a reçu une lettre d'echange sur la tresorerie Generale de la Sublime Porte qui lui fut renvoyée de Constantinople en protest.

L'introduction de cette monnoie eut le resultat qu'on devoit en attendre, tout rapport de commerce interieur cessa tous les Bazars (marchés) furent fermes; et les

données même de première nécessité, surtout le bled qui est apporté par les Arabes du desert qui ne veulent point recevoir ce numeraire commencerent à manquer.

Les Soussignés portoient presque tous les jours soit par la voie de leurs Dragomans, soit par écrit des reclamations officielles contre ces desordres, abus d'autorité infraction aux Capitulations et mepris de tous les droits, mais Aly Pacha ne donnant jamais que des reponses vagues et ellusives ajoutoit au contraire à toutes ces injustices des tracasseries et vexations continuelles contre les Dragomans qui n'osaient presque plus se presenter devant lui; pour pouvoir manquer plus impunement à ses devoirs il refusa constamment de donner une reponse par écrit aux lettres et notes que les Soussignés lui ont fait presenter en disant que cela ne convenoit point à Sa dignité de Vice Roi, tandis qu'il ne dedaigna point d'ecrire au Vice Consul de L.L.M.M. Les Empereurs de Russie et d'Allemagne pour lui faire une question sur son objet de peu de consequence. Outre les faits només dans la declaration presentée à L.L.E.E. Kourchid Pacha et Capitana (sic!) Bey, dont copie ci jointe à la presente, les Soussignés pour mieux prouver l'indispensabilité de la mesure qu'ils viennent de prendre, Se font un devoir d'y ajouter les plus recens et quelques autres posterieurs à leur embarquement.

Le Commissaire des relations commerciales de la Republique Française en revennant de chez S.E. Le Capitana Bey la veille de Son embarquement essaya plusieurs coups de pierre qui ont été jettées contre lui par des Soldats d'Ali Pacha des terrasses de leur quartier.

Au moment même ou les Soussignés alloient S'embarquer, trois coups de fusil furent tirés contre des Matelots Anglois qui se trouvoient avec leur canot devant la maison du Consul Britannique.

Dans la journée du 23. Novembre l'Hospice de Peres de terre Sainte fut assailie par plusieurs Soldats d'Ali Pacha; ce n'est que par les mesures prises par les pères qui l'habitent et surtout par la presence de quelques ouvriers arabes y employés qu'il echappa au pillage et aux excès dont ces brigands sont capables.

Dans la même journée du 23. un françois fut attaqué par deux Soldats dans la rue du quartier franc; il doit Son salut à la fuite.

Le Fils du Consul General de S.M. le Roi de Suède⁷, descendu à terre faire des provisions pour l'entretien de Sa famille fut insulté et les provisions enlevées par les Soldats d'Ali Pacha.

Ali Pacha enfin habituée aux actes arbitraires et illegaux en un mot à toute espèce de forfaits et de crimes trouva le moyen d'en commettre dans les demarches mêmes qu'il fit pour S'en justifier.

Après l'embarquement des Soussignés il exigea des Certificats de la part des Scheiks et principaux personnages de la ville d'Alexandrie pour prouver la justice et regularité de Son administration; ruses, menaces, falsifications de signatures tout fut employé à la redaction de ces Certificats.

L'homme juste, l'homme de Dieu, le chef de la religion ne fut pas epargné Scheik el Misiri, idole de la population d'Alexandrie, de l'Egypte, de la Turquie entiere, jouissant depuis longtems de la veneration des Francs fut requis de signer ces types de mensonges et d'abominations. Il s'y refusa. Il fut enfermé dans une chambre: on exigea Sa signature le sabre à la main: Ses refus furent constants. Scheik el Misiri recita les drenieres pireres, prêt à boire la derniere goutte de calice des afflictions dont il avoit été abreuvé par Ali Pacha, mais la Providence qui veille sur la vie de l'homme de bien le sauva des mains de ses bourreaux.

Tous les faits recueillis dans cette note, et exposés dans les termes de la simple vérité sont développés d'une manière plus positive dans les notes particulières que chacun des Soussignés a envoyées dans le tems ou il enverra par cette occasion aux Ambassadeurs.

D'après cet exposé les Soussignés se font un devoir de représenter à L.L.E.E. les Ambassadeurs résidents près de la Sublime Porte que les abus d'autorité, les injustices et les excès en tout genre dont Aly Pacha depuis Son arrivée en Egypte s'est rendu coupable en marchant sur tous les droits des Gouvernements Européens ont porté sur l'opinion des habitants un coup si funeste aux intérêts des nations qui ont des établissements de commerce dans ce pays que sans une réparation éclatante et telle qui convient à la puissance des nations et des Gouvernements dont les droits ont été méconnus et méprisés, il n'y aura plus dorénavant en Egypte de garantie pour le respect dû à ces gouvernements ni aucune sûreté pour les personnes, familles et propriétés des francs y établis.

Les Soussignés prient L.L.E.E. les Ambassadeurs de vouloir bien faire présenter à la Sublime Porte les protestations formelles qu'ils sont dans la nécessité de consigner dans cette note, pour obtenir des réparations convenables aux frais et dommages que les Soussignés et leurs Nationaux supportent et pourront supporter dépendamment des événements qui ont eu lieu par le fait d'Ali pacha Vice Roi du Grand Seigneur en Egypte.

Alexandrie le 26. Novembre 1803.

Signée à l'original: *Godard*, V[ice] Console Imp[eriale] Régis et Russo etc. et *Sam Briggs* ProCons[ul] Brit[annique], *Drovetti*, S[ous] Commissaire des relations Commerc[iaux] de la Rep[ublique] française; *Charles Fantozzi*, Consul General des M. le Roi de Suède, *Camps y Soler* Consul Gen[eral] de S.M. le Roi d'Espagne, *Michele Stavrachi*, C[onsole] Gen[erale] della Republica Sett'Insulare.

Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, Vol. 91, C.G. Königs depescher, 1804-1805, Year 1804.

14. Constantinople, the 11th of January 1809

Nils Gustav Palin¹, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to the king of Sweden²

The Porte's recognition of Joseph Bonaparte as king of Spain

Le Drogueman de la Porte³ vient de me faire dire sous le plus grand secret, ou plutôt laissé entendre que la paix enfin signée avec l'Angleterre, quoi qu'on croit (sic !) encore devoir dissimuler quelques jours. La Porte est entièrement exudée des tracasseries du Chargé d'affaires de France⁴, qui continue de demander des conférences pour débiter les prétendues victoires de Bonaparte; et pour exiger la reconnaissance de son frère⁵ et des mesures contre le Commerce Anglois. C'étoit à l'occasion d'une négociant Anglois de retour ici avec le passeport d'un Consul de Suède et une lettre du Secrétaire de Ms. Adair⁶, qui ne demandoit de la part de l'Ambassadeur de lui continuer cette protection, mais que la mission de France s'est mise à persécuter, que le Drogueman de la Porte³ m'a dit que toutes ces tracasseries vont bientôt finir. Il paroît que l'Ambassadeur d'Angleterre⁶ est entré dans les vues de la Porte sur le secret de la transaction, car un commissionnaire qu'il a ici a reçu une lettre qui indique un prochain départ sous la même date qu'on m'avoit écrit sans en rien dire. Le public est si persuadé du contraire, que cette lettre n'a fait aucun effet pour changer l'opinion sur son arrivée dans la huitaine.

Par une communication confidentielle avec la Porte des avis que je reçois de tous côtés, et par les conseils qu'elle veut bien agréer, j'ai contribué de mon mieux à la réussite de la négociation Anglaise et à détruire le crédit des François. Parmi ces avis a été une lettre que le Ministre de Naples a écrit à son ancien Collègue ici, sur la Politique et les projets de la Russie contre cet Empire.

Ce dernier m'en ayant fait part, je l'ai communiqué au Ministère⁷, qui s'est hâté de le transmettre au Reis Effendi⁸ négociateur toujours en route pour sa destination. Suivant une lettre de l'isle de Tine un officier Russe y était arrivé avec la nouvelle que tous les Russes étoient partis de Corfu par ordre de Bonaparte, et les batimens de Transports Russes retenus. Cet acte d'hostilité a paru à la Porte conforme à d'autres données qu'elle avoit déjà.

Après une vive discussion le Chargé d'Affaires de France⁴ a obtenu que le Reis Effendi⁸ a reçu la visite du Drogueman d'Espagne Chargé des affaires de la Mission. Il n'est pas moins contre toute vérité que la Porte reconnoît Joseph Bonaparte⁵, comme le François l'ont avancé dans les feuilles publiques. Elle ne voit dans ce Drogueman qu'un Agent National pour les intérêts que des particuliers Espagnols peuvent avoir dans l'Empire.

Sveriges Riksbarkiv, *Turcica*, Vol. 93, N.G. Palins depescher, 1808-1809, Year 1809.

¹ Nils Gustaf Palin, chargé d'affaires of Sweden at the Porte (first report on 10.X.1805; ended his mission after 1815), *Repertorium...*, p. 417.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

³ Dimitrie Moruzzi (1808-1812); see Mustafa Ali Mehmed, *op. cit.*, p. 408.

⁴ Florimond (baron de) Latour-Maubourg, chargé d'affaires of France at the Porte, 25.VI.1808-27.VII.1812, *Repertorium...*, p. 143.

⁵ Joseph Bonaparte became King of Spain after Carl IV and Ferdinand VII of Bourbon abdicated, after the conclusion of the Bayonne agreement; see *Istoria lumii în date*, edited by Andrei Oțetea, București, Editura Enciclopedică, 1969, p. 257.

⁶ Robert Adair, Plenipotentiary of Great Britain at the Porte (IX.1808-10.VII.1810), *Repertorium...*, p. 179.

⁷ Bâb-i-âli – High (Sublime) Porte, residence of the Great Viziers.

⁸ Galib Efendi (1808-1811); see Mustafa Ali Mehmed, *op. cit.*, p. 406.

15. Constantinople, the 27th of February

Nils Gustav Palin¹, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to the king of Sweden²

Stage of the peace negotiations between the Porte and Russia; Russia's discontent with the peace treaty between the Porte and Great Britain

Dans l'incertitude sur les évènements dans le Nord, et si V: M:² va conclure la paix avec la Russie, comme le repandent les Français, j'ai cru de mon devoir de faire tout ce qui dépend de moi pour entrejeter des difficultés dans la pacification entre cette puissance et la Porte dont la reprise d'hostilités, ou même l'état de guerre actuel peut toujours servir d'une diversion. Tant par des insinuations directes que par celles que j'ai concertées avec l'Ambassadeur d'Angleterre³ et l'Internonce Impérial⁴, je me suis assuré que la Porte pour le moment est bien déterminée à ne rien céder, et que ces dispositions, si elles continuent, amèneront à des hostilités. Car Mr. Adair³ m'a dit, que non seulement la Porte ne cédera rien de son territoire, mais ne concèdera pas même à rétablir la paix de Yassy, et les articles concernant les protections de toute espèce qui sont d'une si haute importance pour la Russie, et auxquelles il n'est pas probable qu'Elle veuille renoncer. De son côté le Chargé d'Affaires de France⁵ menace la Porte de la colère de la Russie à cause de la paix avec l'Angleterre: Ce sont les négociations à Yassy n'ont encore donné aucun indice.

Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, Vol. 93, N.G. Palins depescher, 1808-1809, Year 1809.

¹ Nils Gustaf Palin, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

³ Robert Adair, Plenipotentiary of Great Britain at the Porte.

⁴ Ignaz Lorenz von Stürmer, Internuntius, (30.IX.1802-10.III.1810), *Repertorium...*, p. 283.

⁵ Florimond (baron de) Latour-Maubourg, chargé d'affaires of France at the Porte.

16. Constantinople, the 12th of April 1809

Nils Gustav Palin¹, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to the king of Sweden²

Summary of the discussions that Palin had with the Ambassador of Great Britain about the war between Russia and the Porte and about a possible anti-french coalition

Tres humble Apostille de Mr. Le Chargé d'Affaires Palin¹ en date du 12 Avril 1809.

À la suite d'un entretien que j'ai eu avec Mr. de Adair³, il a fait dire à la Porte qu'en consequence d'une alliance intime, qui subsiste entre la Suède et l'Angleterre, il m'avait fait part de tout ce qui le Ministre lui avait confié concernant le message de l'Officier russe, en y ajoutant plusieurs reflections sur des rapports semblables, subsistant entre la Suède et la Porte par l'effet de la guerre contre un ennemi commun⁴, et sur des communications confidentielles également utiles aux deux Etats, aux quelles j'étais par consequent en état de m'attendre, comptant probablement de me rendre un de ces jours à la Porte pour recevoir des marques de cette confiance plus particulière. Le Reis Effendi⁵, qui a pour craindre une demarche trop consequente, ayant repondu qu'il conviendrait d'attendre l'arrivée prochaine du Grand Vizir⁶, l'Ambassadeur³ a fait répliquer qu'on ne pouvait hésiter sur de pareilles choses, la situation actuelle de l'Europe n'admettant point de difference entre ami et Allié, jusqu'une coalition ne soit pas formée. Mr. Adair³ veut preparer par cette demarche d'autres, qu'il compte faire bientôt pour obtenir, que la Porte reconnait de nouveau le Ministre de S.M. le Roi de Naples, et Mr. Rodrigo pour Chargé d'Affaires du Souverain legitime d'Espagne, ainsi que le Gouvernement Portugais et tout le Système opposé à la France, qui a provoqué les nouvelles hostilités de la Russie et commencé d'après son usage, par des insultes contre cet Empire dans les feuilles publiques, où la paix avec l'Angleterre est entre autre attribuée aux efforts des ennemis de la Russie et de la France, qui n'est ici personne autre que moi.

Monsieur Adair³ m'ayant ensuite proposé de me rendre à la Porte sous un prétexte quelconque pour entamer la conversation en termes généraux, j'ai cru d'autant plus devoir m'y rendre que par mon entretien avec lui j'avais donné lieu moi-même à cette proposition, et que la démarche quoiqu'insignifiante en elle-même, pourra devenir de consequence pour precipiter la brouillerie avec la France que tout semble preparer. J'ai bien compté aussi éviter toute expression qui pourra entrainer la question de quelque engagement à prendre; mais en rapellant la Porte de cette manière des anciens services de la Suède, je pourrais la préparer à un egal rappel un jour de sa dette. Pour le moment il n'y a rien à espérer à cet égard, la pénurie étant extrême et le Ministre ayant pressenti Mr. Adair³ sur ses subsides à recevoir de l'Angleterre; idée qu'il m'a dit avoir repoussée

¹ Nils Gustaf Palin, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

³ Robert Adair, Plenipotentiary of Great Britain at the Porte.

⁴ Russia.

⁵ Galib Efendi (1808-1811).

⁶ Yusuf Ziya Pasha (1809-1811).

si loin qu'il espérait qu'on n'y reviendrait plus en le mettant dans le cas de rejeter formellement toute proposition formelle. Ayant donc prévenu le Reis Effendi⁶ en le félicitant sur les premiers succès contre les Russes dans une guerre qui est commencée à la Suède, que je comptais lui faire visite un de ces jours, il m'a fait dire qu'il demanderait l'agrément du Kaimakan. J'attends sa réponse, sans en rappeler avant l'arrivée du Courrier autrichien, qu'on attend tous les jours avec la nouvelle de la guerre de cette puissance contre la France, et dont le retard inquiète beaucoup les Ottomans qui craignent qu'on ne finisse par s'arranger à leurs dépens.

Mr. Adair³, qui m'a appris ce qui se passe en Perse, que Mr. Gardane a dû quitter déjà, m'a dit avoir eu avis que la conduite des Français dans ce pays parvint à la connaissance de l'Empereur de Russie, aussi bien que celle de Mr. Maubourg⁷ qui en incitant sous main les Turcs contre la Russie coopère en quelque sorte avec l'Ambassadeur d'Angleterre³. Mais il ne paraît pas croire au changement de système de ce Prince, que Lord Colingwood et les Anglais en général, répandent dans la méditerranée (sic !) et dans le Levant et que cet Ambassadeur³ contredit dans sa correspondance.

On a le projet d'embarquer des troupes pour menacer d'une descente dans la Crimée et sur les différents points de la Mer noire, en obligeant ainsi les Russes à dégarnir les principautés (sic!) ou entretenir des grandes forces sur toute cette étendue de côte. Dans l'espérance que ces mesures pourront devenir utiles aux intérêts de V. M.² je ne cesse de les infirmer tant directement, que par l'Ambassade d'Angleterre mais il est convenu d'en garder le secret. Dans mes entretiens avec cet Ambassadeur³ il s'est exprimé qu'il fallait aussi en Suède se lever en masse pour reconquérir la Finlande en attaquant Petersbourg même. J'ai témoigné mon espérance qu'on y aurait songé en Angleterre, ou à nous aider à la conquête de la Norvège pour servir à un échange.

Annex

Traduction d'une note officielle de la Subl[ime] Porte.

La guerre entre l'Empire ottoman et la Cour de Russie n'a eu lieu qu'après que cette dernière, en contradiction des Traités entre les deux Empires a inopinément attaqué et envahi les Etats et les forteresses Ottomans, et tandis que la Subl[ime] Porte ne s'étoit pas permise un jour la moindre infraction à l'observance des mêmes Traités; Et lorsque l'époque où les armées étoient prêtes à se battre la Russie montrant des dispositions pacifiques a proposé un Armistice qui devoit être suivi de la paix avec la condition d'évacuer et de remettre les provinces et les forteresses qu'Elle avoit envahies. Ces dispositions se trouvant conformes au système agréable à la Subl[ime] Porte qui est d'Abolir la guerre pouvant trouver dans une paix les avantages de la sûreté de ses Etats et ses sujets, Elle a conclu à cette condition l'Armistice avec la dite Puissance. Par la considération que le tems d'un armistice est compté pour celui de la paix et par un sentiment d'égards envers les Puissances ses amies, la Subl[ime] Porte leur avoit permis la navigation de leurs bâtimens marchands dans la mer noire, qu'elle avoit défendue et fermée par une mesure de convenance et de Précaution, adoptée lors de la déclaration de guerre; pour faire cesser toutes communications et relations avec la Russie et ses ports; et dont elle avoit prévenu par notes officielles les Ministres de ces mêmes Puissances

⁷ Florimond (baron de) Latour-Maubourg, chargé d'affaires of France at the Porte.

amies residans dans cette Capitale. Cette defense a été tenue et observée jusqu'à l'époque de l'Armistice.

Cependant les Russes derechef par un procédé et une conduite contraire aux convenances et aux usages, observés parmi toutes les Nations, tout en declarant qu'ils reprenoiént les hostilités et ayant en même tems marché et cerné les frontieres musulmanes, ils ont dû par la grace de Dieu retourner battus de Slabonzie⁸ et de Giorgia⁹. En consequence la cessation de toutes communications et de relations, de commerce des Etats de l'Empire Ottoman avec la Russie, soit par terre, soit par mer, ainsi que la Navigation des Batimens Marchands avec la Cloiture de la Mer Noire, est devenu desormais nécessaire, cette disposition sera tenue pour un certain tems; sauf aux Puissances auxquelles la Navigation de la dite mer a été accordé par le passé de reprendre le commerce et d'y faire naviguer leurs batimens, dans un autre époque où il n'y auroit point d'inconvenient et cet effet les ordres ont été donnés aux commandants et officiers de la flotte et des forteresses du Canal de veiller à la Cloiture de la dite Mer; et la Sub[lime] Porte en donnant communication aux Ministres des Puissances ses amies pour qu'ils aient à prevenir ceux qu'ils doivent l'être, remet également à Mr. le Chargé de Suede¹, la presente Note Officielle redigée pour cela.

Le 25. Saffer 1224 (Le 10. Avril 1809.)

Traduit par Paul Seraphino¹⁰.

Sveriges Riksarkiv, *Turcica*, Vol. 93, N.G. Palins depescher 1808-1809, Year 1809.

⁸ Slobozia, small locality in Wallachia.

⁹ Giurgiu, small town in Wallachia.

¹⁰ Paul Seraphino replaced the First Interpreter of the Swedish Diplomatic Mission in Istanbul, Carol Testa.

17. Constantinople, the 28th of May 1809

Nils Gustav Palin¹, chargé d'affaires of Sweden at the Porte, to the king of Sweden²

Hatti-cherif of the Sultan investing the Great Vizier with unlimited power to conduct the Ottoman army in war against the Russians

Traduction littérale d'un Hattischerif ou rescrit Sultanique adressé par Sa Hautesse³ au Grand Vezir⁴, Seya Iussuf Pacha, le 28. May 1809.

Toi qui est mon grand Vezir⁴, mon Premier Ministre avec pouvoir illimité, mon Generalissime.

Après t'avoir honoré, toi et tous les tiens, de la distinction flatteuse de mes compliments Imperiaux, qui jettent un nouvel éclat sur ta dignité et sur ton pouvoir, il te soit notoire ce qui suit:

Les ennemis les plus redoutables de l'Empire Ottoman, ces infideless de Russes, ont brisé la serrure de repos, ils ont rompu la Paix, assailli inopinément les forteresses et les les (sic !) pays des Musulmans, excité la révolte des maudits serviens et envahis des Provinces Ottomannes, mettant en jeu la fraude et le mensonge, qui de tout tems étoient leur patrimoine, ils nous ont déclaré la guerre avec une presomtion et une arrogance sans exemple, ils se sont precipités sur la Nation Musulman. Dans de semblables conjonctures, les préceptes de notre sainte Réligion, nous dictent et la victoire contre les Infideles comme un devoir général qui oblige chaque fidèle en particulier. Tous les vrai-croyans en etat de porter les armes doivent se presser à combattre l'ennemi, soit avec leurs biens, soit avec leur corps, une noble ardeur doit les animer, ils doivent préférer les exploits glorieux dans la defense de la religion à tous leurs autres intérêts, c'est le moment de se signaler en defendant la foi. Ce sont des verités connues à tout le monde qui n'ont pas besoin de commentaires.

Ces infidèles, à fin de réaliser les plans conçut par la trahison qui est enraciné dans le fond de leur cœur, se sont présentés en force de toute part, mais Dieu soit loué, ils ont été vaicus et chassés; sur eux s'est accompli le sens du passage sublime du Coran, *Le petit nombre n'a-t-il pas souvent remporté la victoire sur la force superieure*. De tous tems les infidèles ont eû la coutume d'agir avec menagement et d'affecter de la foiblesse pendant l'été à fin de laisser passer la bonne raison, et introduire de la langueur parmi les troupes, mais à l'entrée de l'hiver, lorsque les frontières se trouvent degarnies, ils deployent toute leurs forces; l'experience des années passées doivent avoir prouvé à toute homme sensé le mal qu'ils nous ont causé par cette ruse. Cela étant, on ne sauroit leur tenir tête qu'avec de l'inthousiasme pour la Réligion, avec de la discipline et de la soumission aveugle, qu'en obéissant à la volonté de Dieu et en observant les préceptes de notre Réligion.

Dans les guerres precedentes, lorsque tout etoit encore sur l'ancien pied il etoit aisé de faire rentrer les droits imposés selon la loi, de remplir le trésor, de ressembler des vivres, et de pourvoir aux autres besoins de la guerre, mais les vices qui se sont

¹ Nils Gustaf Palin, chargé d'affaires of Sweden at the Porte.

² Gustav the IVth Adolf, king of Sweden.

³ Mahmud II (1808-1839), see Mustafa Ali Mehmed, *op. cit.*, p. 382.

⁴ Yusuf Ziya Pasha (1809-1811).

introduits dans l'administration, et les secusses que l'Empire en a reçu depuis quelque temps ont mis de très grands obstacles aux dispositions de ce genre. Les auteurs de ces maux n'existent plus, et il ne convient pas de perdre un temps précieux avec des regrets inutiles pour des choses passées.

Mais ce n'est pas moi seul qui doit avoir à cœur ces objets importants, tout musulman doit s'en occuper sérieusement. Il n'y a pas de moment à perdre. Il vaut aux yeux au premier coup d'œil dans quelle vue l'ennemi a attaqué l'Empire.

Tous les fidèles sont frères, il faut donc que tous, unis de cœur et d'âme déploient leur zèle pour la défense de notre religion, que soumis à la loi divine ils s'abstiennent de tout ce qu'elle défend, qu'ils rougissent devant notre prophète, qu'ils fassent de la distinction entre ce qui est permis, et ce qui est prohibé. L'auteur de notre croyance est grand; Dieu lui-même est notre aide, notre secours. S'il plaît à Dieu nous battons l'ennemi de notre foi. Il est constaté que le but perfide des infidèles n'est autre que de faire disparaître (ce que Dieu garde) le nom Musulman de la surface de la terre.

Toi donc, qui jusqu'à ce jour as rendu des services aussi signalés et éclatants à mon Empire, toi qui as arraché l'Égypte des mains des infidèles, toi qui a déployé dans toutes les occasions un zèle et une fidélité inébranlable, toi surtout qui pendant le passage difficile des déserts affreux, as soigné mes braves soldats comme tes enfants, et mérité leur reconnaissance qu'ils se plaisent à preserer tout haut, tu rendra encore d'autres services essentiels à la religion et à l'Empire. Conformément à la résolution unanime prise dans l'assemblée générale tenue les jours passés, savoir que tu marches en personne comme généralissime avec peu de frais, je l'ordonne d'autorité souveraine de te mettre en marche. Je t'envoie uniquement dans l'intention d'augmenter l'éclat de la dignité et de ton autorité une pelisse de Marte Zibeline, et un poignard garni de diamants destiné à la destruction des ennemis, qui te seront remis par le Kehaya de mon Trésor Impérial. Lorsque tu les auras reçus revêts-toi de la pelisse, ceins-toi de l'épée, mets-toi en marche, avec moins de frais encore que lors de l'expédition en Égypte, laisse tout le bagage et tout le train inutile, n'emmène que l'attirail absolument nécessaire à la guerre, je te donne plein pouvoir d'emmener ceux parmi les Ministres de la Porte dont tu auras besoin; l'Aga des Janissaires te suivra en personne, ainsi que les autres grands officiers du Corps, mais tu ne prendras, qu'autant d'orta (Régiments de Janissaires) qu'il faudra, et des autres corps de milices ce que sera nécessaire. Résigné à Dieu qui est notre aide et plein de confiance dans l'intercession du Chef des Prophètes mets-toi en marche, et fais ton possible pour servir la religion et l'Empire.

Le très haut te rendra heureux dans l'une et dans l'autre vie toi, et tous ceux qui dans cette guerre Impériale combattront avec toi dans la voie du seigneur pour notre sainte religion, et vous fasse retourner victorieux et triomphants. Ainsi soit-il.

Tu combleras, dans toutes occasions avec ton équité naturelle, de marques d'hommes et de faveurs qui sont dans ton pouvoir, les Pachas, les officiers et les soldats qui auront bien mérité de la patrie.

Punis tous ceux qui agiront contre la loi sacrée et contre votre volonté souveraine comme ils le méritent. C'est ainsi que tu useras des pouvoirs illimités qui te sont confiés. Dieu le Très haut et tout Puissant, t'accorde en faveur de l'intercession de son prophète chéris; des victoires éclatantes, par là tu me rejouirais moi, faible esclave de Dieu et tout le Peuple musulman qu'a le cœur navré de douleur. Ainsi soit-il.

Sveriges Riksbibliotek, *Turcica*, Vol. 93, N.G. Palins depescher 1808-1809, Year 1809.

DUMITRU IVĂNESCU

GHEORGHE GHIBĂNESCU, NOTE EPISTOLARE

În 1934, aproape de sfârșitul carierei sale istoriografice, într-un articol publicat în „Vremea școlii“, intitulat *Pe drumuri de cercetări istorice*¹, Gh. Ghibănescu făcea un succint bilanț al activității sale de aproape jumătate de veac. Și așa cum era firesc să se întâmple, cel care întreaga viață nutrise o pasiune neîngrădită pentru documentul istoric, constata cu satisfacție că publicase peste 8.000 de documente din cele 150.000 strânse în 75 volume aflate în manuscris. Conștient de faptul că studiul istoriei nu se putea face atâta vreme cât imensul material documentar de care dispuneam se afla nevalorificat în fonduri particulare, în depozitele Arhivelor Statului sau ale Academiei Române, Gh. Ghibănescu a pus la dispoziția specialiștilor, după o muncă de o viață de om, rodul eforturilor sale concretizat în trei volume (XVIII, XXIII și XXIV) din *Uricariul*, 25 de volume de *Surete și izvoade*, 12 volume de *Ispisoace și zapise*, precum și documentele publicate în cele nouă volume ale buletinului „Ioan Neculce“, trei volume din „Arhiva muzeului municipal Iași“ sau cele tipărite în revistele „Teodor Codrescu“, „Revista genealogică“ și „Arhiva“. Toate acestea înseamnă nu numai prețioase informații istorice, însoțite uneori de lămuritoare studii, nu numai valoroase instrumente de lucru, dar și un real serviciu adus fondului arhivistic național: salvarea a nenumărate documente de la o distrugere sigură, foarte multe dintre ele ajungând datorită lui Ghibănescu în depozitele publice, iar cele care n-au avut această soartă, rămânând la particulari și din diferite motive pierzându-li-se urma, pot fi cercetate de specialiști datorită lucrărilor sale. Cu atât mai mult cu cât, și acesta este unul din meritele lui Gh. Ghibănescu, principiul său, de multe ori afirmat și cu consecvență respectat, era de a tipări documentele integral și nu în registre.

O bogată corespondență cu posesorii de documente, aflată în fondul personal de la Arhivele Naționale Iași, cât și utilele informații pe care le oferă în prefețele volumelor *Ispisoace și zapise* și *Surete și izvoade* sunt argumente convingătoare în susținerea afirmației făcută de Gh. Ghibănescu că ar fi consultat peste 2.000 de arhive particulare, cifră impresionantă și greu de realizat și de cei mai asidui cercetători, dar fără de care volumele anunțate mai sus nu ar fi apărut niciodată.

O parte importantă din colecția *Surete și izvoade* o constituie volumele de documente ce provin din mari arhive particulare, a căror deținători au susținut și materialicește publicarea lor. În această situație se află, în primul rând, tomurile intitulate *Cuzeștii*, *Racoviștii*, *Catargieștii*, *Râșcăneștii*, și apoi cele care s-au bucurat doar de subvenția materială și mai puțin de documente precum *Dorohoiul*, *Româneștii*, *Șendricenii*, *Vasluiul*, *Drănceni*, *Fereștii*, *Bașoteștii* și *Pomârla*, *Kogălnicenii*.

¹ Gh. Ghibănescu, *Pe drumuri de cercetări istorice*, în „Vremea școlii“, anul VII, 1934, nr. 3, p. 70-76.

Correspondența pe care Gh. Ghibănescu a avut-o cu unii din posesorii acestor documente atestă interesul ambelor părți pentru publicarea lor. La 29 noiembrie 1912, din Paris, cunoscutul savant Emil Racoviță îi scria lui Ghibănescu: „Am primit scrisoarea dumatăle și vă mulțumesc de relațiunile care îmi dați asupra publicării actelor ce v-am remis la Șurănești. Vă rog să-mi trimiteți aicea colile tipărite”².

Multe dintre scrisori exprimau curiozitatea, justificată de altfel, pentru lucrările întocmite de Ghibănescu sau dorința de a-l felicita pentru reușita lor. Este cazul și a celor două misive provenite de la N. Iorga și P. P. Panaitescu. Primul, la 9 mai 1933, îi scria, printre altele: „Întors acasă găsesc ultima dumatăle lucrare, plină de atâta informație nouă, ca, de altminteră, tot ce ai scris cu atâta râvnă, și totuși fără a fi fost răsplătit pe măsura ostenelelor dumatăle. Muțumindu-ți și felicitându-te, țin mai ales să-ți arăt cât am fost de mișcat, citind rândurile de bună prețuire pe care le-ați găsit pentru mine, adăugând și o dedicație care mă onorează”³. Cea de a doua scrisoare a fost redactată cu mult mai înainte, la 27 noiembrie 1926, de către P. P. Panaitescu, care năzuia să poată procura volumele lui Ghibănescu „aceste documente așa de folositoare pentru toți cercetătorii istoriei noastre”⁴.

O sursă fructuoasă de obținere și valorificare a documentelor a reprezentat-o pentru Gh. Ghibănescu biserica, izvor bogat de informații, format din inscripții, însemnări de pe cărți, manuscrise, vechi texte românești etc. Unele dintre ele au fost publicate datorită faptului că de cele mai multe ori i-au fost puse la dispoziție de către preoții și învățătorii satelor. Scrisorile primite de Ghibănescu îi aduceau la cunoștință existența în diferite locuri ale țării a unor interesante documente necunoscute specialiștilor. Un exemplu semnificativ în această direcție îl constituie bogatul dialog în scris pe care istoricul ieșean l-a avut cu un alt pasionat de istorie, preotul econom Vasile Ursăcescu, originar din Curteni, județul Fălciu. Autor al unor studii și comunicări care aveau drept obiect istoria locală, în speță jud. Fălciu, organizator al unui interesant muzeu la Curteni, cu valoroase documente, monezi și ceramică, preotul Ursăcescu i-a înlesnit lui Gh. Ghibănescu accesul la inedite urme scrise. Din corespondența celor doi se poate înțelege mai ușor ce-i preocupă. Preotul din Huși îi solicită ajutorul la traducerea unor texte din slavonă⁵, la datarea unor manuscrise⁶, îl chestionează când a apărut blestemul în documentele vechi⁷, ce bibliografie cunoaște despre anumite localități⁸, îi cere colaborarea la buletinul eparhiei⁹ sau îl roagă să-i trimită unele din lucrările sale pentru biblioteca Episcopiei din Huși¹⁰. Însă Ursăcescu nu e singurul cleric cu care Ghibănescu a întreținut legături cărțurărești. Un altul, A. H. Dubău, îi scria, la 1 septembrie 1908, că a aflat „un document scris în limba slavonă, din anul 7155, de la Vasile Vodă, cu pecetea în ceară roșie”¹¹. De la Mănăstirea Neamț, Teodosie Atanasie îl laudă pentru volumele de documente publicate, cât și pentru cuprinsul deosebit de interesant al buletinului „Ioan Neculce”¹².

² ANI, fond Gh. Ghibănescu, mapa X, nr. 65 bis.

³ *Ibidem*, mapa XI, nr. 185.

⁴ *Ibidem*, mapa XI, nr. 129.

⁵ *Ibidem*, mapa X, nr. 134; mapa XI, nr. 210.

⁶ *Ibidem*, mapa X, nr. 162.

⁷ *Ibidem*, nr. 121.

⁸ *Ibidem*, nr. 111.

⁹ *Ibidem*, nr. 135.

¹⁰ *Ibidem*, nr. 142.

¹¹ *Ibidem*, nr. 48.

¹² *Ibidem*, nr. 109.

Dar, așa cum am menționat și mai înainte, un ajutor considerabil în munca de editor de documente l-a primit Gh. Ghibănescu de la foștii elevi, învățători răspândiți în toată Moldova. Unul dintre aceștia, N. Bălănescu, îi scria la 27 februarie 1921 că a strâns nenumărate documente din satele răzășești aflate în județul Fălciu¹³. O altă depeșă, provenind tot de la un învățător, îi anunță existența în satul Ghigoiești, din județul Neamț, a două pergamente provenind din cancelariile lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș¹⁴.

Datorită preocupărilor sale, Gh. Ghibănescu a intrat în contact cu o serie de personalități din cultura românească și străină. În sprijinul afirmației noastre stau mărturie scrisorile aflate în fondul personal de la Arhivele Naționale din Iași, primite de la C. Moisil, N. Iorga, C. Giurescu, M. Costăchescu, H. Tiktin, Jan Urban Jarnik, Ioan Nădejde, Octav Băncilă, Artur Gorovei, Ilie Bărbulescu, I. Iordan, Dan Bădărău, Al. Ștefulescu ș.a. Unele dintre ele sunt invitații pentru a participa la întruniri științifice – simpozioane, conferințe, congrese, comunicări –, de a colabora la diferite publicații sau au ca obiect chestiuni istorice, literare și, nu de puține ori, probleme de interes personal.

O astfel de scrisoare a primit-o, în 13 februarie 1933, de la Constantin Moisil, cel care a pus bazele științifice ale numismatiei românești, prin care era rugat să participe la un ciclu de conferințe pe teme istorice organizat la București¹⁵. Nu era prima dată când cunoscutul numismat apelase la Ghibănescu. Cu doi ani mai înainte, în 1931, cu ocazia împlinirii a 100 de ani de la înființarea Arhivelor Statului, C. Moisil, director general al respectivei instituții, îl solicitase pe Ghibănescu, alături de P. P. Panaitescu, Radu Rosetti ș.a., să participe la o asemenea manifestare științifică.

Amănunte interesante, dar diferite ca natură de cele menționate mai înainte, găsim în corespondența pe care H. Tiktin și Jan Urban Jarnik o poartă cu Gh. Ghibănescu. Primul e preocupat de problema naturalizării sale¹⁶, esențială pentru viitorul întregii familii, de înțelesul unor termeni vechi românești folosiți de Gh. Ghibănescu în *Traista cu vorbe*¹⁷, dar mai ales de obținerea unor catedre în învățământ, atât pentru el cât și pentru fiica sa, Gertruda¹⁸. În fiecare scrisoare adresată lui Ghibănescu ține să-i reamintească că el și-a respectat toate angajamentele și că e cazul ca Take Ionescu, cel care i-a promis sprijin în problema catedrelor, să se țină de cuvânt.

Scrisorile de la Urban Jarnik, deosebit de lungi, sunt un pretext minunat pentru emitent de a face un util exercițiu de limbă română, lucru mărturisit din capul locului. Așa încât să nu ne mire că ele – două în cazul de față, din aprilie și august 1912 – seamănă mai mult cu niște dări de seamă, în care omul de știință ceh dă socoteală de tot ce a întreprins de la ultima corespondență. Așa aflăm ce a mai citit, din lucrările lui Ghibănescu¹⁹ sau ale altor români, ce articole a publicat, ce impresie i-a făcut Titu Maiorescu²⁰, pe care l-a vizitat în dese rânduri la 1879, ce proiecte are privind cunoașterea limbii române la el acasă, ce-i face familia, ce bine știe românește fiul său cel mare și multe, multe altele.

Pentru cei preocupați de studii genealogice, un interes special poate produce scrisorile provenind de la C. Giurescu, Ioan Nădejde și Artur Gorovei. C. Giurescu e

¹³ *Ibidem*, nr. 132.

¹⁴ *Ibidem*, mapa XI, nr. 225.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 184.

¹⁶ *Ibidem*, mapa X, nr. 33.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 60.

¹⁸ *Ibidem*, nr. 15 și 16.

¹⁹ *Ibidem*, nr. 86.

²⁰ *Ibidem*, nr. 87.

convins că Petru Șchiopul nu e fiul Chiajnei și al lui Mircea Ciobanul și propune alți ascendenți²¹. Ioan Nădejde, interesat de genealogia familiei Morțun, de altfel a și publicat un volum pe această temă în 1920, îi solicită lui Ghibănescu numeroase informații asupra Morțuneștilor din Basarabia²², în timp ce Artur Gorovei îi face justificate reproșuri pentru greșelile apărute în revista „Teodor Codrescu” la prima parte din studiul genealogic al familiei Gorovei și, în același timp, propune unele rectificări pentru cea de a doua parte aflată în curs de tipărire²³.

Un capitol distinct din corespondența adresată lui Gh. Ghibănescu îl ocupă scrisorile ce-i parvin de la cercetători ai istoriei cu preocupări asemănătoare lui; e vorba de editorii de documente. Aici trebuiesc pomenite numele lui Al. Ștefănescu²⁴ și Mihai Costăchescu²⁵. Dar la fel de interesante sunt cele semnate de Dan Bădărău și C. C. Giurescu. În timp ce primul e dispus să îmbogățească cu obiecte și documente depozitele Muzeului municipal Iași²⁶, cel de al doilea îi solicită colecțiile de documente *Surete și izvoade și Ispisoace și zapise* pentru Școala română din Franța²⁷.

Scrisorile primite de Gh. Ghibănescu – din care câteva le reproducem în anexe – evidențiază și alte laturi ale personajului aflat în atenția noastră: omul politic, pedagogul, literatul, traducătorul etc. Cu toate acestea, dominantă rămâne aceea de pasionat cercetător al trecutului, iar în cadrul ei strângerea și editarea izvoarelor este cea care l-a consacrat.

1. 1900 februarie 29, Iași. Scrisoarea lui H. Tiktin către Gh. Ghibănescu referitoare la situația sa și a fiicei sale, Gertruda, ambii așteptând să primească câte o catedră, tatăl – universitară, iar fiica – în învățământul secundar

H. Tiktin

Iași, 29 februarie 1900

Dr. phil.

Iubite amice,

Neprimind nici o știre de la Vlădescu¹ și știind că domnia sa are prea multe ocupațiuni pentru a mai găsi timp să răspundă la scrisori, îmi permit a mă adresa dumitale și a te ruga să-l întreb dacă a vorbit cu Take Ionescu² în chestia mea și ce rezultat a obținut. E vorba, în primul loc, de catedra pe care, după cum știi și dumneata, mi-o promisese pentru fiica mea Gertruda și cu care m-a tot amânat sub diferite motive, din care nici unul nu mai există acum. În al doilea loc e vorba de mine însumi, care nu pot trăi cu o leafă de 240 lei neto și care cred că aş avea dreptul de a aspira la ceva mai bun. Nu cred că pretind prea mult dacă cer ca să mi se dea catedra de limba și literatura română de la Universitatea de aici – supleantă, bineînțeles – care e vacantă și pentru care oricine știe că posed cea mai deplină aptitudine. Momentan o suplinește Aron Desușianu. Dar ceea ce mă îngrijește mult mai mult este soarta fiicei mele, care acum e amenințată să piardă și modestul post ce-l are la școala Cultura. Deci te rog să faci toate

²¹ *Ibidem*, nr. 76.

²² *Ibidem*, nr. 88.

²³ *Ibidem*, mapa XI, nr. 205.

²⁴ *Ibidem*, mapa X, nr. 46, 47, 53.

²⁵ *Ibidem*, nr. 72 și 73.

²⁶ *Ibidem*, nr. 119.

²⁷ *Ibidem*, nr. 115.

chipurile, fie direct fie prin intermediul altor persoane influente, ca dânsa să fie numită cât mai curând profesoară aici sau în vreun alt oraș mai mare, afară de Galați, care nu i-ar conveni. Take Ionescu e angajat formal față cu mine și acest angajament trebuie negreșit să-l îndeplinească și urmașul lui la minister.

N-am primit încă actul știut care mai lipsește la dosarul meu de la Cameră. Ți-l voi trimite îndată ce-l voi căpăta.

Cu o strângere cordială de mână și cu rugămintea ca să remiți complimente domniei tale, te salut

Al Dumitale amic

H. Tikin

Te rog să-mi răspunzi curând și să scuzi reaua scrisoare, care nu e vina mea, ci a peniței de care mă servesc în lipsa unei alteia mai bune.

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 16. Original.

¹ **Mihai Vlădescu** (1865-), profesor de botanică la Facultatea de Științe din Iași, apoi (1895) la București; inspector în învățământul secundar, ministru al instrucției publice în guvernul prezidat de G. Gr. Cantacuzino și al lucrărilor publice și domenii în cel prezidat de Take Ionescu (1921); președinte al Ligii Culturale; cercetări fecunde în domeniul botanicii, autor de manuale didactice; decan al Facultății de Științe și rector al Universității din București.

² Take Ionescu a deținut funcția de ministru la Culte și Instrucție Publică în anii 1891-1895 și 1899.

2. 1900 martie 12, Iași. H. Tikin îi scrie lui Gh. Ghibănescu pentru a-i reaminti obligațiile morale pe care Take Ionescu le are față de el.

H. Tikin

Iași, 12 martie 1900

Dr. phil.

Iubite domnule Ghibănescu,

Îți mulțumesc din suflet pentru amabilele dumitale rânduri și regret numai că ele cuprind o enigmă pe care în zadar m-am muncit să o dezleg. Care este „restul“ ce mi-l mai cere domnul I*...? Am făcut sacrificiul cel mai mare ce se poate cere unui om de talia și de vârsta mea și numai unul Dumnezeu știe cât m-a costat acest pas. Dar l-am făcut pentru că sunt un om de caracter și am obiceiul să-mi țin angajamentele luate, oricare ar fi consecințele pentru mine. La altceva însă *nu m-am angajat*. Așa dar cer ca și D-l I... să-și ție angajamentul formal ce și-a luat față de mine, că va da catedră fiicii mele îndată ce „*mă voi executa*“ (citez propriile sale cuvinte). Eu m-am „*executat*“, deci să binevoiescă a se „*executa*“ și d-sa, dacă e om cinstit. Te rog, arată scrisoarea de față domnului Vlădescu și căutați să vorbiți din nou cu domnul I... Nu pot crede că Dl. I... ar putea să refuze de a-și ține cuvântul dat. Ar fi ceva monstruos.

Sincere salutări de la

al dumitale amic

H. Tikin

Sărutări de mâini cucoanei dumitale

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 15. Original

* Probabil Take Ionescu.

3. 1905 decembrie 22, Berlin. Scrisoarea lui H. Tiktin către Gh. Ghibănescu prin care îl roagă să se intereseze asupra felului în care evoluează problema naturalizării sale.

Berlin W50, Passaeur Strasse 39
22 dec. 1905

Iubite prietene,

Fi bun de te interesează de chestia naturalizării mele la Senat. Mă tem să nu se fi rătăcit iarăși dosarul meu sub litera H, ca la Cameră. Îi scriu și lui Dim. Alexandrescu¹, care mi-a oferit serviciile sale înainte de plecarea mea din Iași.

Mi-am anunțat începerea cursurilor pentru 8 ianuarie. Sunt curios dacă voi mai avea ascultători, deoarece studenții de obicei își fac programarea cursurilor de urmat încă de cu toamnă.

În așteptarea unui semn de viață de la dumneata îți trimit salutări prietenești.

H. Tiktin

H(Heimann Hariton)

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 33. Original.

¹ **Dimitrie Alexandrescu** (1850-1925), a făcut studii liceale și universitare. Facultatea de Drept la Paris. Voluntar, în timpul războiului franco-german, în *Legion des amis de la France*. Judecător la Tribunalul din Iași, în 1892 este numit profesor la Catedra de drept civil a Facultății de Drept din Iași. În 1886 publica primul său volum, *Explicațiune teoretică și practică a Dreptului Civil român...*, dedicat lui Al. I. Cuza, iar de la această dată și până în 1915 opera sa ajunge la 15 tomuri, alte patru apărând postum. Unele din lucrările sale a văzut lumina tiparului în străinătate, ca: *Droit ancien et moderne de la Roumanie* (Louvain, Belgia, 1897) sau *Istoria dreptului românesc*. Colaborator la numeroase reviste de drept românești și străine, posesor al unei culturi enciclopedice, a deținut înalte situații sociale.

4. 1908 martie 12, Tg. Jiu. Scrisoarea lui Al. Ștefulescu către Gh. Ghibănescu privind alegerea primului ca membru corespondent al Academiei Române.

Iubite Domnule Ghibănescu,

Dr. Istrati¹ și Dl. G. Coșbuc mi-au spus acum câțva timp că o să mă propună ca membru corespondent al Academiei. Văd pentru anul acesta vreo 4 locuri numai la secțiunea istorică. Dacă dumneata crezi că o asemenea distincție nu s-ar înjosi prin mine, v-aș ruga ca să deschideți vorba în această privință cu amicii mei de mai sus. Pentru mine ar fi o încurajare de a lucra cu mai mult drag și trageră de inimă de acum înainte, dacă această distincție ar cădea, ca să zic așa, peste mine. N-am să pierd din vedere însă idealul meu, dacă s-ar întâmpla contrarul.

Cu această ocazie, cerându-mi iertare de supărare, vă rog a primi expresiunea celor mai afectuoase sentimente ce vă păstrez.

Al. Ștefulescu²

12 martie 1908

Târgu Jiu

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 53. Original.

¹ **Constantin Istrati** (1850-1918), doctor în medicină și chimie, profesor la Universitatea din București (1887), a organizat laboratorul de chimie organică, decan al Facultății de Științe (1897-1899, 1911), ministru de lucrări publice (1899), de instrucție (1900), de domenii (1907), de industrie (1916). Dintre lucrări:

O pagină din istoria medicală a României (1850), Tratat de chimie și biografiile Davila, Em. Bocalagiu, Ion Ghica, Bechmap ș.a.

² **Al. Ștefulescu** (1856-1910), învățător la Tg. Jiu, a înființat împreună, cu I. Moisil, A. Diaconovici și V. Rola Piekársk, muzeul gorjan. Mare colecționar, ca și Gh. Ghibănescu, de documente istorice pe care le-a făcut cunoscute prin intermediul tiparului. Bun cunoscător al limbii slave datorită perfecționării făcute la Viena cu profesorul K. Jirček. Lucrările sale de istorie locală sunt un adevărat model. Cele mai multe sunt dedicate jud. Gorj și Tg. Jiu. Dintre cele mai cunoscute: *Mănăstirea Tismana* Tg. Jiu, 1896, *Gorjul istoric și pitoresc*, Tg. Jiu, 1904, *Polovragii*, Tg. Jiu, 1906, *Striniha*, Tg. Jiu, 1906, *Istoria Târgu-Jiului*, Tg. Jiu, 1906, *Din trecutul Gorjului*, București, 1907, *Documente slavo-române relative la Gorj (1406-1665)*, Tg. Jiu, 1908 ș.a.

5. 1908 martie 15, Valea Jiului. *Scrisoarea lui Al. Ștefulescu către Gh. Ghibănescu prin care primul trimite un număr de documente istorice în vederea publicării.*

V. Jiului, 15 martie 1908

Iubite Domnule Ghibănescu,

Trimit după dorința d-tale vreo 249 acte dintre care mute nefiind transcrise trebuie ca dumneata să le dai elevilor din Școala normală mai înaintați să le transcrie, observând pe ă și ă. Între 1750-1800 mai am vreo 500 transcrise gata, dacă v-o plăcea acestea le voi trimite și pe celelalte. Să nu puneți la finalul documentelor numirile proprii, ci în indici la finele volumului, pentru economia tiparului. După tipărire îmi veți înapoia manuscrisul pentru a controla lucrarea tipărită.

Cred că veți face volume separate pentru actele Gorjului, trimițând încă pentru 2 volume.

Devotat Al. Ștefulescu

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 47. Original.

6. 1908 martie 30 / aprilie 12, Bruxelles. *Scrisoarea lui Ilie Ghibănescu către Gh. Ghibănescu referitoare la studiile de sociologie pe care le urmează în capitala Belgiei.*

Institut Solvay
Institut de Sociologie

Bruxelles
Parc Leopold

Scumpul meu,

Sunt de o săptămână și ceva în Bruxelles. Am găsit un mediu unde mă pot cultiva așa cum așteptam.

La „Solvay“ se pătrunde cu multă greutate. Trebuie să ai titluri academice, doctorat, apoi să ai studii pregătitoare sociologice, de vreme ce institutul are de scop să facă să se lucreze lucrări originale. Ei bine, am fost primit imediat, în baza diplomei de dr. și a lucrărilor tipărite în limba română. Mi s-a pus la dispoziție imediat un birou în institut și marea bibliotecă de sociologie, care cuprinde peste 15 mii de volume.

Mi-au dat subiectul ce vroesc să lucrez, adică am îndatorirea să fac o lucrare originală și s-o las s-o publice Institutul în colecțiunea sa.

Institutul e înființat în 1902 de un belgian bogat; e pus acum sub direcția sociologului Wassweiler, un om tânăr, dar distins și cunoscut prin lucrările sale. Cursuri

nu-s, ci numai ședințe odată pe lună, unde fiecare membru își expune vederile sale într-o chestie studiată. Cu toții care lucrează aici, să fie 20, oameni mai mult sau mai puțin în vârstă, peste 30 de ani. Sunt englezi, italieni, francezi, ruși și un singur român, pentru prima oară. Li s-a părut tare curios acestor oameni de a mă vedea că cunosc aproape toată literatura sociologică. Se întrebau când am avut vreme să citesc?

Oamenii ăștia carte nu știu; și se ocupă cu o chestie sociologică mărunță, așa unul are *chestia proprietății*, altul a moșierilor, altul a monedelor etc., chestii care nu reclamă deloc cunoașterea literaturii sociologice de la originea ei și până azi. În teorie suntem noi românii cu mult mai tari. Aici ca sociolog român e cunoscut *Drăghicescu*.

Subiectul ales e *concepția sociologiei*, studiu istoric și critic. După cum vezi, tot un subiect teoretic, aici-s mai tare.

Altfel, dragul meu, viața e scumpă, mai ales mâncarea, ce-i mai principal. Aici trebuie să mănânci puțin și să lucrezi mult (!). Plătesc numai masa de la „midi“, 60 de lei. Sara fac pe neamțul; mă costă mai ieftin așa.

Orașul Bruxelles e mare, foarte mare, intelectualitatea însă n-are decât un rol șters. Elita o formează cărbunarii, fabricanții și băcanii. Vezi automobile cu cucoane găsite luxos și cu 2 lachei; birji în forma landourilor regale plimbă mutre ordinare, a căror față nu pare a arăta alte preocupări decât cele pur materiale. E un oraș comercial în toată puterea cuvântului.

Dar, la fiecare rând ce ți-l scriu, îmi vine să-ți spun, că un „censeo delendom“ etc. mi-e dor de țară, de copii, de prieteni și cunoscuți.

Sărutări de mâini duduii Rozaliei.

Complimente cunoscuților.

Întind brațele mele scurte peste întinderea negrăită ce ne desparte, te îmbrățișez cu dor și te sărut

Ilie Ghibănescu

rue Mercelis 30
Bruxelles

1908, duminică 30 martie/12 aprilie, ora 10 a.m.

Iartă-mă că mi-e frig grozav și mâna mi-e înghețată, altfel ți-aș fi scris mai bine și mai mult.

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 50-51. Original.

7. 1908 mai 11, Tg. Jiu. *Scrisoarea lui Al. Ștefulescu către Gh. Ghibănescu privind editarea documentelor vechi referitoare la județul Gorj.*

Târgu-Jiului, 11 mai 1908

Iubite D-le Ghibănescu,

În prefața ce anunțați să faceți la vol. VI, unde publicați documente din Muzeul Gorjului, vă rog a arăta că se publică în Târgul Jiului, în tip. Miloșescu, *un volum de 200 doc. slavone, toate relative numai la Gorj, între anii 1406-1605*, care va apărea peste 3 luni cel mult¹. Deja suntem la coala 12. Vă voi mai trimite câteva documente din sec. XVII-lea relative la Dolj și Mehedinți, în curând, și le veți pune în volumul proiectat.

Am ținut ca documentele privitoare numai și numai la Gorj să apară în tipografia din Târgu Jiului, capitala sa. Țin poate la orașul și județul meu!
Devotat Al. Ștefulescu

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 46.

¹ Volumul a apărut la Tg. Jiu în anul 1908.

8. 1910, aprilie 15. *H. Tiktin îi scrie lui Gh. Ghibănescu pentru a-l ruga să-i lămurească înțelesul unor cuvinte folosite în documentele istorice românești sau în unele lucrări ale sale.*

15 april (19)10

Iubite colega,

Te rog să-mi lămurești înțelesul a două cuvinte care îmi dau oare care bătae de cap, *nacața* și *năbădăios*. În „*Traista*“¹ dumitale le întrebuițezi la pag. 102 („nerăbdarea producătorului de a aștepta pe musafirii cu *nacăfelele* lor“) și în prefață la pag. III („slovenii pacinici s-au încrucișat cu năbădăioșii români“). Ce însemnează cuvintele în chestie chiar în aceste pasaje?

Îți mulțumesc prin ancitipație și sunt cu o strângere de inimă prietenoasă al d-tale devotat

H. Tiktin

Mai adaug și pe *nătâng*, care pare a avea *trei* înțelesuri: prost, îndărătnic și stângaci.

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 60. Original.

¹ Titlul exact al lucrării: *Traista cu vorbe*, Iași, 1906, 454 p.

9. 1912 aprilie 24, Praga. *Scrisoarea lui Jan Urban Iarnik către Gh. Ghibănescu referitoare la preocupările primului în studiul limbii române.*

Onorate Domnule,

Din cărțile ce D-stră ați avut bunătatea să mi le fi trimes drept plocon, în schimb pentru neînsemnatele mele articole, am cetit toate, rămânând să mai cetesc *poeziile* și traducerea din Dante. Astăzi am isprăvit cu lucrarea *Zile trăite* și nu mă pot opri să nu vă mulțumesc, încă odată, că punându-mi la dispoziție lucrările D-stră mi-ați procurat niște plăceri și desfătări sufletești din cale afară de mari.

Cetind cele din urmă capitole din cartea susnumită, mărturisesc că până în ziua de astăzi n-am avut o idee îndestulătoare despre marele bărbat providențial Ioan Brătianu. Activitatea lui a căzut într-o vreme când mă găseam în toiul indeletnicirilor mele de pe la Universitate. Fiind chemat în anul 1882 ca profesor la Praga, vedeam bine că cel puțin o vreme oarecare trebuie să mă las de studiile mele de predilecțiune, va să zică cele ale limbei românești, căci lucrând astfel mă găseam în primejdie să atrag asupra mea nemulțumirea atât a studenților, cât și chiar a ministrului.

Pasă-mi-te partea covârșitoare a studenților noștri de filologie română sunt din acei care râvnesc să se facă cât de curând profesori de limba franceză la școalele secundare ale noastre. Ei habar n-au de ceea ce privește gramatica științifică a limbilor surori, lor le e numai de aceea să-și însușească din limba franceză atât cât trebuie să depue examenele și să se căpătuiască. Acum treaba stă altfel și socotind cele vreo 3

articole care ar să iasă în zilele aceste. Iată câte articole, mai lungi ori mai scurte, au văzut lumina zilei de când mă întorsesem de la serbările jubiliare din Iași. Iată lista:

1. Toastul; 2. Felicitarea; 3. Viața Românească; 4. Viitorul româncelor; 5. Același; 6. Epigonii; 7. Același; 8. Același; 9. Calendarul lui Ion Creangă; 10. Revista Ion Creangă; 11. Șezătoarea; 12. Țară nouă; 13. Același; 14. Drepturile femeii; 15. Același; 16. Viitorul din Cernăuți (Kramerijs); 17. Scrisoare cu prilejul dezvelirii statuii lui Eminescu; 18. Scrisoare cu prilejul jubileului de 60 de ani al lui Caragiale (Românul); 19. Lupta; 20. Același; 21. Cuvântare de la Viena (gazeta Transilvaniei); 22. Același lucru ibidem. Va să zică în puțin mai mult de 6 luni acest potop de articole.

De bună seamă cu dreptul va putea să zică mulți că de ce atâta grabă, că doar România are destui scriitori de valoare ca să nu aștepte niște scrieri sarbede și neînsemnate de la un străin care nu știe să...^{*} cum se cade stilul lui. Asta o știu și drept dovadă am să vă împărtășesc planul meu de îndreptare.

Cetind scrierile D-stră am dat de niște impresiuni de toată frumusețea, de care doresc să mă folosesc ici coalea în scrierile mele. Pentru ca să pot face aceasta, iată ce mi-ar trebui. Să le am toate la îndemână, ca alegând din cele multe să întrebuițez odată o expresiune, altă dată o alta. Și atunci are să se miară lumea și mai mult văzând pe un biet boem că se folosește de niște cuvinte variate care nici românilor neaoși nu le vin în cap când trebuie.

Am să urmez în modul următor. Voi tocmai să mi se facă un număr mare de țedule de un format ceva mai mare. Pe țedule am să scriu niște cuvinte în limba mea strămoșească, de p. bogat, sărac, beat, a bate pe cineva, copiii, bătrânii și a.a. Apoi cetind niște scrieri ale unor autori care sunt cunoscuți că scriu tot bine românește, cuvintele, expresiile și locuțiunile întrebuițate de ei, le voi copia acolo. Apoi de câte ori îmi va trebui câte un cuvânt, câte o locuțiune, nu voi avea decât să mă uit la țedula cu pricina și voi da de o mulțime (căci, slavă domnului, limba română nu trage lipsă d-al de astea, ci are cu îmbelșugare) și am să aleg care o să-mi placă mai bine.

Să am însă o bază solidă, am de gând ca în vremea cea mai apropiată să studiez astfel un dicționar român complet, bună oară cel al lui Ghiță Dop...^{*}, completând colecțiunea aceasta în mod însemnat mai des. Să nu se zică că pentru așa ceva sunt cam înaintat în vârstă și că deci nu se plătește, căci am un băiat care și el se îndeletnicește cu râvnă de studiul limbei române și atunci dacă n-o să-mi fie dat să isprăvesc treaba, are s-o isprăvească d-sul, mulțumindu-mi că i-am lăsat moștenire o astfel de bunătate de lucru.

Până a nu sfârși, dați-mi voie să vă felicit de viața atât de fericită care v-a fost hărăzită D-stră și primiți într-aceeași vreme și urările mele de bine, cele mai cordiale și pentru viitor. Să vă trăiască copiii care trebuie să se fi căpătuit de mult, înconjurându-vă cu dragoste și venerațiune. Presupun că mai trăiește și soția D-stră, deci urările mele de bine se extind asupra dumneaei. Cu plăcere văd că și D-voastră aveți o antipatie pentru politică ca și mine, care mi-aduce aminte de maxima „Politisch Lied garstig Lied“.

Și acum vă rog iertare că...^{*} îndrăznesc a vă trimite mângâlitura aceasta a mea, care numai scrisoare nu poate să se numească; am avut la dispoziție până să ies afară un crâmpel de vreme și venindu-mi ideea să vă scriu am făcut-o numaidecât, fără nici o pregătire.

Cu adâncă venerațiune
Praga (313-2)
1924.04.12

Dr. Jan Urban Iarnic

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 86. Original.

^{*} Text indescifrabil.

10. 1912 august 20, Praga. Scrisoarea lui Jan Urban Jarnik trimisă lui Gh. Ghibănescu referitoare la proiectele sale publicistice, date despre familie, întocmirea unui dicționar de sinonime al limbii române ș.a.

Prea stimate domnule

Când acum câteva luni ați binevoit să-mi trimiteți plocon scrierile prețioase ale D-voastră, desigur n-ați bănuț că din darul acesta grațios are să vă alegeți cu un bucluc. Așa este lumea, de-i întinzi cuiva degetul cel mic, îndată se apucă de-ți prinde mâna întreagă.

D-voastră vă întrebați că ce lucru mare poftesc, dacă-mi trebuie o învinuire atât de strașnică? Să nu gândiți însă c-am să spun numaidecât, despre ce e vorba, ci trebuie să vă mai astâmpărați oleacă, îndemnându-vă cu niște cuvinte cunoscute ale lui Caragiale: „Aveți nițică răbdare, stimabile!”

Încep deci cetania mea luând-o cam pe dedeaparte, chiar de la Adam Basadam și Dzeu să vă deee puterea ca D-voastră să răzbateți prin mângâlitura aceasta a mea până la capăt.

Când în primăvara anului 1879 petreceam în capitala României, așezându-mă zi cu zi la masa ospitalieră a d-lui Maiorescu, am căpătat cu fuiorul popii de la amfitrionul meu și o carte frumos legată. Erau *Criticile* și dacă țin bine minte în carte se găsea și un articol intitulat *Beția de cuvinte*, îndreptat în contra nu mai știu cărei direcțiuni greșite în literatura română. Ei bine, expresiunea aceasta într-atât îmi plăcu, încât nu numai c-am pomenit de ea în articolul autobiografic „*Drumul pe care am mers*“, ci am de gând să numesc așa articolul cu care de bună seamă voi fericii peste puțin timp calendarul revistei „Ion Creangă“ din Bârlad.

Vei înțelege că sensul celor trei cuvinte are să fie cu totul altul decât fusese la Maiorescu, din peiorativ, vezi bine, în articolul meu are să se primenească un sens contrar. Pasă-mi-te eu prin cuvintele aceste vreau să spun că, învățând o limbă străină și anume nu numai ca atare, ci ca una pe care doream să mi-o însușesc întrucât aceasta este cu puțință ca o a doua limbă strămoșească a mea, mă străduiesc să îmbrățișez tot tezaurul cuvintelor, atât poporane cât și învățate care încap în ea.

Așa ceva e peste puțință. Îmi aduc aminte o vorbă a lui Kezzofank, vestit prin vasele sale cunoștinți cu privire la limbile străine, cum că i-ar trebui o viață ca să pătrundă cum se cade în toate tainele unei singure limbi, fie aceasta chiar limba lui maternă, cea italiană. Că n-am de gând să spun aci toate ce voi spune în articolul plănuț, dați-mi voie să amintesc numai cele făcute de mine în vremea din urmă.

Acum câteva luni am dat din întâmplare de un dicționar portativ român-german al lui Ghiță Dop. Răsfoind cartea, văd spre plăcuta surprindere a mea că conține niște lucruri ce degeaba le-aș fi căutat în alte asemenea lucrări: 1. Niște expresiuni și fraze curat populare de care eram obișnuit să dau în producțiunile muzei populare române, basme, snoave, balade, doine, strigături, proverbe, ghicitori și c.a. și 2. Niște cuvinte dialectale, sau dacă nu vă place cuvântul „dialectal“ niște provincialisme însemnate prin Bc. Bn. M.O.T.V. însemnând astfel Bucovina, Banatul, Moldova, Oltenia, Transilvania și Valahia.

Atunci ce-mi plănuiește prin cap? Să pun în lucrare un plan luat de mult și iată ce plan. Am să vorbesc despre lucrul nu plănuț, ci isprăvit, căci alta este să ai de gând de a face ceva și alta să fii isprăvit.

M-am pus deci de am citit cartea întreagă de la scoartă până în scoartă, se-nțelege cu condeiu în mână. Căci oare este cu puțință ca un om, fie el și tânăr, să fie în stare să

cuprindă tot materialul limbistic al unei limbi, oricare să fie, astfel că de câte ori vrea să vorbească despre ceva să-i vie în minte negreșit cuvântul de lipsă? Și nu numai unul pentru câte o idee, ci mai multe ca să nu devie uniform, monoton, ci să varieze după latinul „Variatio delectat“!

Și dacă așa ceva e peste puțină unei memorii proaspete, care se găsește în toiul puterilor sale uimitoare, se poate oare să mă încumet eu, cu 64 de ani ai mei trecuți, să mă cred capabil de așa ceva?

Din contra, tocmai cu privire la memorie văd urmările nefaste ale unei vârste înaintate, ceea ce în privința aceasta este mai mult izbitor la ochi, este lipsa de memorie când e vorba de niște nume străine de familie. Câte odată nu pot, odată cu capul, să-mi aduc aminte de niște nume de familie ale unor persoane pe care le cunosc aproape de tot. mă căznesc cu tot dinadinsul să silesc pe pîrdalnică de memorie să mă argățească ca mai ‘nainte, în cele mai multe cazuri degeaba. Câtă bucurie dacă ici colea, după o vreme mai scurtă sau mai îndelungată, cuvântul căutat în sfârșit rupe zăgazurile care l-au oprit să se arate aievea.

Cazul cel mai neplăcut este, de câte ori îmi vine, să mă găsesc în prezența a vreunei persoane de al cărui nume nu-mi aduc aminte și încă vreme îndelungată! D-sa mă salută, eu mulțumesc și acum ține-te băiete să nu te dai de gol că nu știi cu cine o să stai la taifas. Căci să tac tăcerea peștelui, nu-mi vine. Mi-e teamă ca nu cumva persoana respectivă să mă creadă fudul, căci dacă, cum aceasta se întâmplă la fiecare om, am și eu niște însușiri rele, fudulia însă nu face parte din ele. Să mărturisesc sincer că nu pot să-mi aduc aminte de numele convorbitorului meu, mi-e rușine, adese ori însă văzând că n-am încotro, mă supun „laudabiliter ma subyicio“ și cât de bine îmi pare aflând cu cine vorbesc! Căci atunci am materie destulă chiar pentru o convorbire mai îndelungată.

Văd însă cu groază până unde m-am abătut de la drum, mă întorc deci în urma mea cerându-vă iertare de necuviința mea, care vă face de vă osteniți ochii, pentru nimica furai. O singură împrejurare liniștește într-o măsură oarecare muștrările mele de cuget; mă gândesc că D-voastră aveți acasă copii și încă de acei care știu carte și care poate or lua asupra lor sarcina să vă facă lectură de cele mîzgălite de mine.

Vorbind despre niște copii nevârstnici, mă gândesc la nepoțica mea Bojena, fetița băiatului meu cel mai mare, cea care știe românește perfect, mai cu seamă de câte ori este vorba de scris. Aceasta, într-adevăr, nu e în stare să citească ceva chiar boemește, deoarece în ziua de 22 august a.c. atinsese vârsta de jumătate de an. Este cel dintâi copil al băiatului și puteți să vă închipuiți ce fericiți suntem noi amândoi, nevasta mea și [cu] mine, putând să dezmerdăm în calitate de bunici cea dintâi odraslă a primogenituri (progenituri) noastre. Căci să ne așteptăm la așa ceva din partea celor două fete, din care una, Ida, este învățătoare în grădina de copii și alta, Sarmila, la școala primară, ar fi degeaba, deoarece nu le pot da nici un fel de zestre și în zilele de scumpete extraordinară de care am dat, e acum peste puțină ca unul să ieie una săracă de tot.

Și să ne lăsăm pe al doilea băiat, mezinul sau benjaminul, dacă vreodată se însoară și va avea copii, atunci fără doar și poate nu mă voi afla între cei vii și nici nu doresc, deoarece slăbindu-mi-se puterile trupești și sufletești acuma, după ce abia am trecut cei 64 de ani, ce ar fi după 10-12 ani, băiatul cel mai mic, Voite, care după vacanță are să intre în clasa V-a reală, neavând decât abia 15 ani!

După o abatere și mai mult trasă de păr decât cea dintâi, o iau la drum acolo unde am luat-o razna pe câmp și dacă fanteziei mele i-ar veni iarăși să-și facă vînt, voi ști eu să-o înfrânez!

Deci iată ce am făcut. Luând cuvintele române aflate în dicționar[ul] amintit, le punem pe niște țedule mai mari, așa încât pe câte una încăpeau vreo 20-30. În partea de

joi pusesem câte un cuvânt în limba mea strămoșească, care figura ca un fel de lozincă pentru toate sinonimele ce erau să se scrie pe fiecare țeșdă. Așa, bunăoară, să enumăr numai câteva din aceste lozinci: culorile, călătoria, vremea, casa, biserica, bogat și sărac, caii, mâncăm, natura, păsările, plantele, răpede, zdravăn și slab, căsătorie, copii, învățătura, albinărit, arhitectură, meseriile de p[ildă], țeșătoria (meseria fericitorilor tată și unchi) și multe altele, vreo câteva mii.

Ca nu cumva să fiu silit să mă uit adeseori în dicționar, vrând să știu ce înseamnă cutare cuvânt, am pus pe lângă fiecare cuvânt român și traducerea respectivă în limba nemțească și anume în litere stenografice.

Înainte de toate am luat cuvintele care mi se păreau băștinașe, va să zică mai mult cunoscute poporului. Isprăvind cu acestea, pe care, cum se înțelege, le-am însemnat în însăși carte cu câte un cărlig, m-am apucat să scot toate celelalte cuvinte de obârșie străină, luate fie din limba latină, fie din cea franceză sau vreo alta. Acum câteva zile am avut fericirea să constat că am isprăvit cu o lucrare din cale afară de costisitoare de vreme și de ostencioasă mai cu seamă pentru ochi.

Orișicine, care odată în viață s-a apucat de o asemenea lucrare, își poate închipui de câte mii de ori a trebuit să răsfoiesc țeșdăle ca să pun cuvintele la locul ce li se cuvine. Dacă un cuvânt are mai multe înțelesuri, trebuie să-l pun pe atâtea țeșde câte înțelesuri are. Și ce să spun despre frazele atât de numeroase ce se găsesc înșirate la niște cuvinte foarte des întrebuințate de p[ildă], a da, face, lua, vedea, veni, cap, lăsa. Nici nu pot să afirm că n-aș fi trecut cu vederea vreo câteva din aceste înțelesuri, din contra, știu prea bine că o spicuire ulterioară ar aduce roade îmbelșugate și de bună seamă că puțin câte puțin, încetul cu încetul, am să fac și aceasta, luând unul câte unul înțelesurile neprevăzute cu câte un semn și trecându-le în colecțiunile mele.

Acuma este întrebarea că ce am să fac cu această puzderie de cuvinte, ca nu cumva să se pară că mi-aș fi pierdut vremea în zadar. Iată ce. Scriind vreun articol românește și având a exprima o idee oarecare, pentru care eu am la îndemână în memorie un singur cuvânt sau pe nici unul, n-am decât să mă uit la țeșdă respectivă și îndată găsesc ceea ce-mi trebuie.

Ș-apoi alta și tocmai acesta este lucrul despre care e vorba aici. Să luăm cele trei volume ale *Novelilor* d-nei voastre. Cetind-le acum câteva luni cu băgare de seamă, însemnam cuvintele și frazele care mi se păreau că prezintă oarecare interes, sau că nu-mi erau cunoscute deloc, sau că voiam să mi le întipăresc în memorie ca, oferindu-mi-se prilejul, să mă folosesc de ele vorbind sau scriind românește.

În zilele acestea luam aceste volume și unde vedeam însemnat cu plumb vreun cuvânt mă uitam în dicționar să văd; este el oare trecut acolo? Și dacă da, se potrivește oare traducerea lui cu înțelesul ce trebuie să aibă în cutare pasaj? În orice caz mă uitam apoi la țeșdă respectivă și însemnam acolo volumul în care și pe care se găsește întrebuințat de D-stră și în ce înțeles. Celelalte cuvinte înseminate, unde am stat oarecum la îndoială, le-am trecut într-o listă alfabetică și am alăturat-o acestei scrisori cu rugarea să binevoiți a o depune unei revizui și prevăzând-o cu notele d-stră să mi-o înapoiți.

Treaba nu e urgentă, puteți deci s-o face cu îndelete, fără să vă grăbiți.

Un lucru mă uimește și iată ce. De unde la început mi-am îngrijit scrisul, ca măcar astfel să vă ușurez osteneala, iată-mă că ajung, în sfârșit, acolo unde nu voiam. Graba ce aveam să-mi spun gândurile este de vină dacă din scrisoarea destul de frumoasă și citeață v-ați ales cu o mângălitură afară din cale de scârboasă. D-stră, care scrieți atât de frumos, trebuie să vă simțiți chiar jignit de modul meu de [a] scrie, pocit și neîngrijit, o adevărată cionă. Lucrul se deslușește ușor. Mie nu-mi vine să scriu un răvaș, cât să fie

de lung, cu întreruperi, trebuie să-l dau de-a gata. Altfel mi se pare că pierd firul și apoi ce e și mai rău, mi se plictisește, sau mă apucă plictisul, ca să întrebuițez un substantiv necunoscut mie, de care vă folosiți în vol. 3, pe pag. 177.

Astfel, eu astăzi, în ziua de 20 august, începând pe la 9 ceasuri dimineata și tot scriind, tot adăugând verzi și uscate, trei ceasuri depline, ajung la sfârșit – căci și răvașul meu, oricât să fie de lung, tot trebuie să se sfârșească odată, nu-i așa? – dară de trimis n-am să-l trimit îndată, dorind ca și nevasta să aibă parte de el cetindu-l și pricopsindu-se în câtva cu privire la graiul român.

Mai adaug că de trei săptămâni ne prgonește o vreme din cele mai urâte: plouă tot mereu, așa încât nu ne putem desfăta de frumusețile naturii, cu care locul meu de naștere este înzestrat cu atâta îmbelșugare, și-apoi ce să spun despre pagubele bieților oameni, care se aleg cu bucate și fructe stricate! Complimente și s-auzim de bine.

Pottenstein (Boemia)

Dr. Ian Urban Iarnik

1920.08.12

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 87. Original.

11. 1912 noiembrie 12, Paris. *Scrisoarea lui Emil Racoviță către Gh. Ghibănescu privind editarea documentelor Șurăneștilor.*

Paris, în 29 noiembrie 1912

Stimate d-le Ghibănescu,

Am primit scrisoarea d-le și vă mulțumesc de relațiunile care îmi dați asupra publicării actelor ce v-am remis la Șurănești. Luați-vă tot timpul pentru publicarea lor nefiind nici o urgență.

Vă rog să nu trimiteți aicea colile tipărite, le voi primi la întoarcerea mea în țară.

Pentru primirea ratei a doua de 500 de lei vă rog să vă prezentați la Banca Moldovei care este avizată să vă remită această sumă.

De aici plec la Nisa și pe la 1 april voi fi în țară.

Primiți încredințarea sentimentelor mele cele mai amicale.

Racoviță

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 65 bis. Original. Documentele Șurăneștilor, în fapt cele privind înaintașii savantului Emil Racoviță, au fost publicate de Gh. Ghibănescu în vol. VIII din *Surete și izvoade*, Iași, 1914, 426 p.

12. 1913, octombrie 26, Iași. *Mihai Costăchescu îi solicita lui Gh. Ghibănescu sprijinul în vederea titularizării sale în învățământ.*

Prea stimate domnule Ghibănescu,

Astăzi plecăm, căci luni se începe școala. V-am căutat azi pe acasă, dar mi s-a spus că D-voastră nu veniți decât mâine dimineată, așa că nu vă mai putem întâlni. Ne pare foarte rău căci vroiam să aflăm de ați primit petițiunile noastre (a mea și a lui Gheorghiu) pe care vi le-am trimis marți, ca să le primiți miercuri, pe adresa D-stră, la Otel Regal, București. Am vroi să știm de le-ați primit și ce-ați făcut cu ele. Vă știu că sunteți așa de ocupat. Îndrăznim totuși a vă scrie și a vă întreba, rugându-vă să binevoiți a ne răspunde, câteva rânduri, dacă ați primit rândurile noastre (aceasta pentru liniștea

noastră) și dacă când veți fi în București, veți sta tot la Otel Regal sau nu, poate vă mai scriem și ne trebuie să știm unde să vă scriem.

Dacă pe ziua de 5 ori 6 noiembrie veți fi în București, binevoiți a vă duce la minister și a stăruî să fiu numit provizor, căci se împlinește la 5 noiembrie o lună de când sunt publicate clasurile de la Buzău.

Vă pun aici o marcă de 15 bani și cred că veți binevoi a-mi răspunde pe adresa Școlii Normale din Buzău, dacă ați primit petițiile și dacă în București stați tot la Otelul Regal.

Primiți respectuoasele noastre salutări

Mih. Costăchescu

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 73. Original.

Mihai Costăchescu (1884-1953) a urmat studii secundare și superioare la Iași; a fost profesor în învățământul secundar și inspector general al învățământului pentru Moldova. Datorită activității științifice a devenit membru corespondent al Academiei Române în 1939; în 1933 a fost distins cu premiul „Gh. Asachi“ al Academiei. Foarte apreciat în istoriografia română pentru modul exemplar în care a tipărit izvoarele slavo-române; exactitate în transcriere și traducere și o perfectă localizare și identificare a vechii onomastici și toponimii moldovenești. Între cele mai cunoscute lucrări: *Satul și târgul Telinești din județul Orhei*, Iași, 1930; *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, 2 vol., Iași, 1931-1932; *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1933; *Documente moldovenești de la Bogdan Voevod (1504-1527)*, București, 1940; *Documente moldovenești de la Ștefăniță Voevod*, Iași, 1943; *Documente de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1948.

13. 1913 octombrie 27, Iași. Scrisoarea lui Mihai Costăchescu prin care cere din nou sprijinul lui Ghibănescu în vederea titularizării ca profesor în Buzău.

Prea stimate și iubite domnule Ghibănescu,

Am sosit aici azi de dimineață și prima veste ce am avut-o a fost tristă. Aud că la minister se plănuiesc noi schimbări, în ce mă privește pe mine. O știu de la unul ce o știe sigur de la minister. Domnul Rădulescu Motru stăruie ca aici la Buzău să fie transferat profesorul de la Pomârla, ca apoi acesta – transferat aici la Buzău – prin bună înțelegere cu Sudețianu de la Turnul Severn, să vie unul în locul altuia (dl. Rădulescu Motru e pentru aducerea d-lui Sudețianu la Buzău). Iar pe mine să mă trimită din nou suplinitor la Piatra Neamț în locul lui Bogrea, ori la Pomârla. Orele de la Piatra Neamț nu-s publicate și apoi sunt și de filozofie printre ele, și le va lua unul de la filozofie, știu eu cine (Popescu Colibaș).

Dl. Lascăr, dl. Clinciu, dl. Praja și D-voastră v-ați luat față de mine angajamentul ca să rămân în Buzău și la 5 noiembrie să fiu numit titular aici, și nu pot crede, cu nici un chip, orice ar fi, să vă călcați cuvântul.

Sunt obosit, zdruncinat moralicește, mi-am cheltuit toate micile economii, făcute numai eu unul știu, pe drumuri, și acum când să am un pic de liniște, să pot și eu face ceva, tocmai acum din nou neliniștit.

Nu îngăduiți, vă rog, întrebuințați toate mijloacele de care dispuneți ca să rămân aici în Buzău și la 5 noiembrie să fiu numit aici ca titular.

Luați-mă, vă rog, sub ocrotirea D-voastră și, vă rog, țineți seamă de mine și răspundeți-mi ca să fiu liniștit, căci mi-am pierdut răbdarea și aproape sănătatea. Răspundeți-mi, vă rog, și de ați primit petițiunile noastre, ce vi le-am trimis.

Mulțumindu-vă din suflet de bunătatea ce veți avea-o ca să ne ajutați, primiți respectuoasele mele salutări.

Mih. Costăchescu

Școala Normală, Buzău

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 72. Original.

14. 1915 februarie 25, București. Scrisoarea lui C. Giurescu către Gh. Ghibănescu pentru a-i comunica unele precizări privind filiația lui Petru Șchiopul.

25.II.1915

Stimate domnule Ghibănescu,

Filiația lui Petru Șchiopul a fost atinsă numai în treacăt de Iorga în „Neamul românesc“ de acum 2 ani, când, cu prilejul recenziei pe care a făcut-o unei poeme grecești publicată de N. Bănescu¹. Iorga n-a stăruit asupra chestiunii; este însă sigur că Petru Șchiopul nu e fiul Chiajnei și al lui Mircea Ciobanul ci fiul altui Mircea, care n-a domnit, și care a mai avut ca fiu pe Alexandru Vodă, tatăl lui Mihnea Turcitul. Nicolaescu² a făcut, după câte știu, un studiu asupra acestei filiațiuni. Primește salutările mele

C. Giurescu

Berzei 49

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 76. Original.

¹ Nicolae Bănescu (1871-1971) a urmat studii secundare și universitare la București, specializare în limba greacă și literatura bizantină la München (1910-1972), unde își dă și doctoratul. După ce activează în învățământul secundar devine profesor universitar de bizantinologie la Cluj și apoi la București. A fost rector al Universității din Cluj. Membru corespondent și apoi titular al Academiei Române. Membru fondator al revistei „Byzantion“ și vicepreședinte al „Asociației internaționale de studii bizantine“ (1961-1971). Bun cunoscător al limbii și literaturii medio-grecești a avut o contribuție importantă la cunoașterea formațiunilor politice dintre Dunăre și M. Neagră la sfârșitul secolului XI. Dintre lucrările cele mai apreciate: *Viața și opera lui Daniel Philippide. Cartea sa despre pământul românesc*, București, 1924; *Bizanțul și romanitatea la Dunărea de Jos*, București, 1938; *Le déclin de Famagoste. Fin du royaume de Chypre. Notes et documents*, București, 1946 ș.a.

² Studiul la care se referă C. Giurescu aparține lui Stoica Ștefan Nicolaescu și poartă următorul titlu: *Petru Vodă cel Tânăr și Petru Vodă Șchiopul*, București, 1915. Autor a numeroase studii, apreciat ca un bun cunoscător și editor de izvoare slavo-române, Stoica Ștefan Nicolaescu (1879-1941) se specializase în acest domeniu la Sofia, Belgrad și Praga. Profesor la Școala Superioară de război, membru al mai multor societăți științifice din țară și din străinătate, a avut o contribuție notabilă în domeniul istoriei medii a României. Dintre operele mai importante: *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în secolele XV-XVI*, București, 1905; *Documente inedite de la Mircea cel Bătrân*, *Documente de la Mihai Vodă Viteazul*, *Domnul Țării Românești*, *al Ardealului și al Moldovei, 1600*, București, 1916 ș.a.

15. 1920 aprilie 2, București. Scrisoarea lui Ioan Nădejde către Gh. Ghibănescu prin care cere date asupra familiei Morțun.

2.IV.1920,

97 str. Viitorului, București

Domnule Ghibănescu,

Am scris genealogia Morțuneștilor¹. Va ieși în „Viața românească“. Mi-ai spus că ai niște documente de la dl. Ursu², profesor universitar, relative la Morțuneștii din Basarabia. Știu că au avut acolo: Ghenăuții, Ocina și Sloboda Cabuleni, în ținutul Hotinului, pe la 1817 doi Morțunești, Iordachi serdar din Moldova și un Constantin Morțun, de care nu spune de unde-i. Poate în documentele lui Ursu să se vadă de când și de la cine le-au avut ei acele moșii, dacă va fi având perilipsis or documente despre aceste moșii. *Trudi* ale lui Halipa³ le-au găsit aici la Academie și nu cuprind mai nimic afară de cele două.

Dacă ai la alta documentele, dă-mi te rog însemnare de ce Morțuni e vorba în ele, de ce moșii, din ce timp și în ce legătură stau între ei sau cu alți boieri.

Dacă documentele le-ai și întors domnului Ursu, cred că le-ai copiat întâi.

Pe urmă, iartă-mă că te necăjesc:

Am T. Codrescu, dar am pierdut numărul cu spițele familiilor Dediul și Ponici. Îmi trebuie neapărat. Deci ori trimite acel număr dacă îl ai rezleț, ori măcar copia spiței. Sau măcar trimite colecția la Academie, unde lipsește.

De asemenea, din t. IV, care are două părți, I și II, lipsește acea parte în care e vorba de satul...^{*} Îmi trebuie neapărat. Deci fii bun de-mi trimite mie acea parte și eu voi da-o la Academie, ca să nu fie colecția desperecheată.

Îți mulțumesc și îți stau și eu la dispoziție, când vei avea nevoie.

Primește, te rog, asigurarea considerației mele.

Ioan Nădejde⁴

97 str. Viitorului
București

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 88. Original.

^{*} Cuvânt indescifrabil.

¹ Este vorba de Editura „Viața românească“ unde I. Nădejde a tipărit, în 1920, un volum dedicat genealogiei familiei Morțun.

² **Ioan Ursu** (1875-1925), istoric medievist cu o solidă formație profesională în urma studiilor universitare făcute la București și a specializărilor realizate la Berlin, München, Paris, Viena și Veneția, doctor în istorie al Universității din Berlin. Este, pe rând, profesor universitar la Iași, Cluj și București, membru corespondent al Academiei Române. A făcut parte, alături de alți universitari din misiunea trimisă în Franța în 1918 pentru a pleda pentru cauza unității naționale. A înființat și condus la Iași „Revista Neamului“. Principala sa preocupare, ca istoric, a fost încadrarea istoriei românilor în istorie universală. S-a distins, ca cercetător, prin contribuțiile sale la cunoașterea personalităților politice ca: Ștefan cel Mare, Petru Rareș ș.a. Bun cunosător al arhivelor străine a reușit să ne lase studii privind relațiile externe ale țărilor românești în secolele XV-XVII. Dintre cele mai importante lucrări: *Relațiile Moldovei cu Polonia până la moartea lui Ștefan cel Mare*, Piatra Neamț, 1898; *Die auswärtige Politik des Peter Rares, Fürst von Moldau (1527-1538)*, Viena, 1908; *Petru Rareș*, București, 1923; *Ștefan cel Mare, Domn al Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504*, București, 1925 ș.a.

³ E vorba de revista *Trudi besarabscoi gubernscoi ucenoi arhivnoi Comisii*, al cărei prim număr a apărut în 1900 la Chișinău.

⁴ **Ioan Nădejde** (1854-1928) a urmat studii liceale la Botoșani și universitare la București, doctor în drept (1898). A fost profesor de gimnaziu la Iași (1874-1881) și jurisconsult, din 1918, la Curtea de casație din București. Lucrări: *Viața lui Ștefan cel Mare și Bun*, Iași, 1883; *Schițe despre M. Costin și vremea lui*, Iași, 1888; *Din vechiul drept românesc*, București, 1898.

16. 1921 august 21, * Iași. Iorgu Iordan îl roagă pe Gh. Ghibănescu să se ocupe de sumele ce-i revin în urma examenelor date cu studenții.

Stimate Domnule Ghibănescu,

Neputându-ne întâlni înainte de plecare, îți comunic prin aceasta că, în cazul când suma de bani, ce mi se cuvine de la examenele cu Basarabeni, va fi încasată tot de matală ca președinte al Comisiunii, s-o depui la Banca „Moldova“ pe numele meu, fiindcă acolo am deschis un cont curent. În cazul când suma pentru toți profesorii se mandatează pe numele rectorului, am aranjat ca Dl. Botez, secretarul Universității, să facă el ceia ce te rog aici pe matală. Sărutări de mână doamnei, salutări matală. Din partea ducii mele toate cele bune pentru amândoi.

I. Iordan

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 147. Original.

^{*} Data poștei.

17. 1923 noiembrie 28, Craiova. Scrisoarea lui C. D. Fortunescu către Gh. Ghibănescu referitoare la un schimb de publicații și la achiziționarea unor lucrări.

Craiova, 28 noiembrie 1923

Stimate Domnule Ghibănescu,

Am primit cu mare plăcere numărul din urmă al Buletinului dv. „Ioan Neculce“ și vă mulțumesc pentru aceasta. Administrația buletinului însă a notat pe adresa noastră „schimb pentru toate numerele“. Probabil a socotit numai anul curent, anul II al Arhivelor. Cum noi am trimis, după cererea dv., și primul an al revistei, vă rog a dispune să ni se trimeată ca schimb pentru acest an fasciculele I și II ale Buletinului „Ioan Neculce“, socoteala fiind aceeași, deoarece doi ani din „Arhivele Olteniei“ costă 200 lei, iar cele trei numere ale Buletinului 180 lei, așa că s-ar echivala ca preț. Dacă socotiți că trebuie să plătim o diferență, vă rog să ne anunțați, căci țin să am buletinul complet.

Voi face recenzia buletinului în numărul de ianuarie al „Arhivelor“.

Primiți, vă rog, stimate coleg, distinsele mele salutări.

C. D. Fortunescu¹

P.S. Din publicațiile apărute pe coperta buletinului aș dori să știu dacă pot să cumpăr, unde și cu ce preț, următoarele: *Arta Românească*, revistă, 2 ani, *Monografia Universității din Iași*, *Bisericile din Iași*, *Vlad Țepeș*, *Grafia chirilică la români* și *La centenarul lui Alecsandri*.

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 105. Original.

¹ C. D. Fortunescu (1874-), studii liceale la Craiova și universitare la București, profesor de limba franceză la Craiova, conduce revista „Arhivele Olteniei“, participant la congrese și conferințe internaționale ca reprezentant al profesorilor români. Serie *Manual de limba franceză*, Craiova, 1901; *Première année de longue française*, 1913; *Troisième année...*, 1920; *Deuxième année*, 1921; *Quatrième année...*, București, f.a.

18. 1924 noiembrie, Paris. Scrisoarea prof. Dan Bădărău către Gh. Ghibănescu privind dotarea Muzeului din Iași cu o serie de relicve istorice.

Paris, în 8 noiembrie 1924

Iubite domnule Ghibănescu,

De azi într-o lună mă întors în Iași cu titlul definitiv și cum privesc cu toată simpatia dezvoltarea Muzeului comunal aș dori să strâng câteva lucrăsoare pentru acest muzeu, rugând spre exemplu pe generalul Berthelot¹ și pe Marioara Ventura să doneze câte un obiect familiar care le-a slujit în timpul șederii la noi; în plus știut că mulți foști ofițeri din misiunea franceză posedă documente fotografice de mare importanță interesând Iașul în timpul războiului și cum fotografierea era oprită de autorități, îmi închipui că aceste documente ar avea oarecare preț și prin raritatea lor. Dacă această inițiativă a mea ar surăde diriguitorilor Muzeului comunal, aș dori să am o scrisoarea oficială din partea Muzeului în *limba franceză*, în care aș fi autorizat să mă prezint în numele acelei instituții. Cum la 5 decembrie plec din Paris, se vede că scrisoarea va trebui să-mi parvie de urgență. Dacă aveți sugestii să-mi dați în vederea acestei colecționări de lucruri, te rog să rogi Comitetul să mi le expedieze odată cu acediatorul. Bineînțeles, că toate cheltuielile – de vor fi – de transport, de reproducere de fotografii, de corespondență, de achiziții mă vor privi pe mine.

Sper, iubite domnule Ghibănescu, ca scrisoarea mea să te găsească în cea mai bună sănătate și îți trimit sentimentele mele cele mai bune.

Dan Bădăraș²

4, rue Récamier – Paris

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 119. Original.

¹ **Berthelot Henri** (1891-1931), general francez, membru al statului major al armatei franceze în primul război mondial, șeful misiunii militare în România (a organizat armata noastră în Moldova în anii 1916-1919). După armistițiul româno-german revine în Franța și participă la lupte. Ulterior, după spargerea frontului la Salonic se întoarce în România. I s-a acordat cetățenia română și mai multe proprietăți. Membru onorific al Academiei Române căreia i-a lăsat toate proprietățile sale din România.

² **Dan Bădăraș** (1893-1968), a urmat studiile secundare în Franța, licențiat al facultății de Filozofie din Paris și al facultății de Drept din Iași, doctor în filozofie la Sorbona cu teza *Essai sur la pensée*, profesor la Universitatea din Iași în anii 1926-1949. Intelectual cu convingeri democratice, a făcut parte din grupul celor care au semnat memoriul adresat mareșalului Antonescu prin care se cerea ieșirea României din război. A fost membru corespondent al Academiei Române. Printre lucrările sale cele mai cunoscute, în afară de cea amintită mai sus, se află: *L'individual chez Aristote*, Paris, 1926; *Du jugement comme acte significatif*, Lausanne, 1944; monografiile *Filozofia lui D. Cantemir*, 1964; *G. W. Leibnitz, Viața și personalitatea filozofică*, 1966, ca și lucrarea de istorie, în colaborare cu Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*.

19. [1923-1924] C. C. Giurescu îi scrie lui Gh. Ghibănescu în vederea achiziționării pentru Școala română din Franța a colecțiilor de documente *Surete* și *izvoade* și *Ispisoace* și *zapise*.

Subdirectorul școlii române din Franța, dr. Ianulescu, mă roagă să vă reamintesc convorbirea ce ați avut împreună relativ la publicațiile domniei voastre „*Surete* și *izvoade*“ și „*Ispisoace* și *zapise*“. În legătură cu aceasta, vă rog să-mi indicați modalitatea prin care să vă trimit suma convenită pentru cele două colecții complete și felul cum aş putea primi aceste publicații.

Primiți încredințarea stimei ce vă port.

C. C. Giurescu

Berzei 49, București

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 115. Original.

20. 1926 martie 27, București. Scrisoarea lui P. P. Panaitescu adresată lui Gh. Ghibănescu în vederea achiziționării volumelor de documente întocmite de ultimul.

București, 27 noiembrie 1926

Stimate domnule Ghibănescu,

Deși nu am onoarea să vă cunosc, îmi permit să vă scriu ca să vă rog să-mi spuneți dacă mai posedați colecția întreagă a publicațiilor d-voastre de documente.

Aceste documente așa de folositoare pentru toți cercetătorii istoriei noastre nu se găsesc azi în vânzare.

Aș dori să știu dacă nu aş putea obține de la d-voastră colecția completă (sau în cazul cel mai rău volumele care vă rămân din *Surete* și *izvoade*, *Ispisoace* și *zapise* și revista „Teodor Codrescu“, ce a apărut de la război încoace am în biblioteca mea).

Ținând seama că eu însumi mă ocup cu cercetări istorice, nădăjduiesc că aş putea obține colecția cu un preț redus.

Îmi permit totodată să vă trimit două din lucrările mele.

Cu perfectă stimă și deosebit respect,

P. P. Panaitescu
Profesor

8 Aleea Regina Maria, Parcul Bonaparte, București

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 11, nr. 129. Original.

21. 1929 februarie 16, Iași. *Pictorul Octav Băncilă îi scrie lui Gh. Ghibănescu pentru a soluționa unele chestiuni financiare.*

Iubite C. C. Gheorghe,

Neputând aranja afacerile satisfăcător, cu lucrările mele la București pe care contam, și ținând totuși de a mă achita cu suma ce-ți dătoresc mamei, cu mare părere de rău a trebuit să scot viea în vânzare, și după informațiile ce le am de la acela pe care l-am însărcinat cu aceasta, cred că în curând vom aranja afacerea noastră.

Tot odată vă rog a-mi elibera balercuta ce am la D-voastră având nevoie de ea.

Cu deosebită stimă și cordiale salutări

Octav Băncilă

Iași, 16 februar 1929

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 153. Original.

22. 1929 septembrie 24, Cluj. *Scrisoarea profesorului universitar Al. Lapedatu către Gh. Ghibănescu referitoare la achiziționarea volumelor întocmite de destinatar.*

Iubite D-le Ghibănescu,

Am căutat la Suru cărțile ce ai binevoit a-mi scrie că le vei lăsa acolo pentru mine, dar nu le-am găsit. Se vede treaba că n-ai mai dat pe la București. Îmi iau voie deci să-ți amintesc din nou că îmi lipsesc din *Surete și izvoade* vol. XI, XII, XIII, XVII, XVIII, XXI și, dacă a apărut, XXII, iar din *Ispisoace și zapise* vol. V-a și V-b. Mi-ai mai promis *Arhiva Muzeului* vol. I și II. Fă pe ori ce cale și trimite-mi aceste volume, să-mi pot completa colecțiile. Sunt tocmai în aranjarea și întregirea bibliotecii mele atâția ani neglijată din pricina pândalniciei – cum ziceți Dv. moldovenii – de politici.

Îți mulțumesc recunoscător și cu tot devotamentul ce-ți păstrez
al d-tale

A. Lapedatu¹

Cluj, 24 sept. 1929

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 152. Original.

¹ **Alexandru Lapedatu** (1876-1954), a urmat studiile secundare la Brașov și Iași și cele universitare la București. A activat la Biblioteca Academiei Române, profesor la Facultatea de Litere și Filozofie din Cluj (1919-1938), fondator alături de I. Lupaș (1920) și director (1920-1938) al Institutului de istorie națională din Cluj, director general al Arhivelor Statului (1923), om politic, de mai multe ori ministru (1923-1938), membru

al Academiei Române și președinte al ei (1935-1937). Apreciat medievist, a publicat o serie de studii, bazate pe material documentar inedit, referitoare la situația politică și culturală a Țărilor Române în secolele XIV-XVII. Dintre lucrările sale cele mai apreciate: *Monumentele noastre istorice în lecturi ilustrate*, București, 1914; *Un mănunchi de cercetări istorice*, București, 1915; *Miscellanee. Cuvinte comemorative, panegirice, ocazionale și politice*, București, 1925; *Memoriile privind Conferința de pace de la Paris (1919-1920)*.

23. 1929 octombrie 10, Praga. *Ilustrată trimisă de către Ilie Bărbulescu cu prilejul participării sale la congresul slaviștilor.*

Praga, 10 oct. 1929

Cu amicale urări de bine, de la Congresul slaviștilor.
Complimente doamnei

Ilie Bărbulescu

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 159. Original.

24. [1929], București. Scrisoarea prof. Al. Lapedatu adresată lui Gh. Ghibănescu în legătură cu publicațiile editate de cel din urmă.

Iubite Domnule Ghibănescu,

Fiind pentru câteva zile la București, am primit, aci, la hotel, un avis de la poșta din Iași, cu un ramburs de vreo 1.300 lei. Interesându-mă mi s-a spus că sunt cărți trimise de Dta. E vorba de sigur de publicațiile cerute prin cele două scrisori din urmă și pe care dta *te-ai oferit*, cu o ocazie, să mi le dai, ca să-mi pot completa colecțiile de *Surete și de Izvoade*. Dacă știam că trebuie să le plătesc nu te deranjam, că le luam direct de la librărie. Te-aș ruga deci să binevoiești a mă lămuri cu toată sinceritatea în ce condițiuni îmi poți da cărțile cerute. În ce mă privește, nici din publicațiile personale, din cele ale Comisiunilor ce am avut să conduc și nici din cele ale Institutului de istorie de la Cluj n-am ținut să fac, pentru prietini și specialiști, nici un fel de greutate în a și le procura.

Pachetul s-a reîntors la Iași.
Al dtale cu veche stimă și prietenie

A. Lapedatu¹

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 110. Original.

¹ **Al. Lapedatu** a fost secretar al Comisiei monumentelor istorice (1904-1919) și al Comisiei istorice a României (1911-1919).

25. 1930 octombrie 31, București. *Scrisoare trimisă lui Gh. Ghibănescu de către G. T. Kirileanu în legătură cu oferta primului de a se achiziționa de către Fundația „Regele Ferdinand I“ documentele ce le deține în favoarea Universității din Iași.*

București, 31 octombrie 1930

Iubite domnule Ghibănescu,

Îmi pare foarte rău că nu ne-am putut întâlni, eu fiind mereu pe drumuri și fără o locuință statornică. Dar trecând prin Iași sâmbăta trecută am arătat d-lui Costăchescu¹ părerile mele asupra colecției dv. de documente.

1. Ar trebui să se facă un catalog amănunțit, căci numai pe temeiul unui asemenea catalog s-ar putea face prețaluirea și luarea pe samă a colecției de documente în caz de cumpărare.

2. Comitetul Fundațiunii care hotărăște asupra cumpărărilor de cărți și documente se compune din:

Dl. general Ballif, președintele Fundației.

Dl. N. Costăchescu, ministrul de Instrucție.

Dl. N. Iorga, rectorul Universității din București.

Dl. P. Bogdan, rectorul Universității din Iași.

Dl. G. Țițeica, reprezentantul Academiei Române.

Ar fi bine să vorbiți cu toți membrii Comitetului, spre a-i convinge de însemnătatea colecției Dv. de documente. Îndeosebi dl. rector Bogdan ar putea susține în Comitet interesul mare al Universității ca să fie înzestrată cu asemenea material privitor la istoria noastră națională.

Dl. g-ral Ballif mi-a dat ieri cererile ce i-ați lăsat și a rămas să le prezint la viitoarea ședință a Comitetului. Iară dl. g-ral Ballif s-a mirat de marile sume cerute pentru cele patru categorii de documente. Ședința Comitetului va fi, cred, în jumătatea întâi a lunii noiembrie.

Respectuoase salutări D-nei

al D-voastre devotat și iubitor G. T. Kirileanu

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 10, nr. 166. Original.

¹ Este vorba de istoricul Mihai Costăchescu.

26. 1933 februarie 13, București. Scrisoarea lui C. Moisil adresată lui Gh. Ghibănescu referitoare la conferința pe care cel din urmă trebuia să o susțină la București.

13 februarie 1933, București

Iubite domnule Ghibănescu,

Văzând că nu poți veni la 26 martie spre a susține conferința, am căutat să întocmesc altfel programul. Dar ținând seamă de faptul că aici avem stare de asediu n-am putut face altceva decât să o amân pentru o duminică ulterioară destinată conferințelor Arhivelor. Dintre aceste duminici sunt toate ocupate în martie și aprilie și nu este liberă decât cea de la 14 mai. Prin urmare te rog comunică-mi dacă îți convine această dată.

Ziua de 19 martie era destinată de la început Societății Numismatice și n-o putem schimba, căci în felul acesta mi s-a aprobat programa de către Prefectura Poliției.

Astfel nu rămâne altă dată decât cea de la 14 mai. Deși va fi cam cald atunci, dar vei avea public destul de numeros. Dorindu-ți toate cele bune, primește salutările mele cordiale.

Const. Moisil¹

Chiar în acest moment primesc telegrama dumatăle.

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 11, nr. 184. Original.

¹ **Constantin Moisil** (1876-1958), a urmat studii secundare la Năsăud și universitare la București, doctoratul în istorie la Cluj (1924). A fost profesor secundar, a activat la Cabinetul numismatic al Academiei

Române, director general al Arhivelor Statului (1923-1938). Membru al Academiei Române (1948) și președinte al Societății Numismatice Române (1933-1958). A condus revista românească de numismatică („Buletinul societății numismatice române”) și a înființat revista „Cronica numismatică și arheologică”. Unul din cei mai renumiți numismați români, a făcut din studiul monedei un izvor de cunoaștere a istoriei naționale. Ca director general al Arhivelor a avut o importantă contribuție la organizarea instituției, la întocmirea evidenței documentelor și la folosirea lor în scopuri științifice. Dintre lucrările sale menționăm: *Monede vechi românești găsite în Dobrogea* (1906), *Numismatica Dobrogei* (1916), *Monedele dacilor* (1920), *Primele peceti cu stemele unite ale Moldovei și Țării Românești* (1923), *Monetăria Țării Românești în timpul dinastiei Basarabilor* (1924-1925), *Monedele împăratului Traian referitoare la războaiele cu dacii și cucerirea Daciei* (1929) și multe altele.

27. 1934 noiembrie 27, Fălticeni. Scrisoarea lui Artur Gorovei către Gh. Ghibănescu cuprinzând informații referitoare la genealogia familiei Gorovei.

Fălticeni, 27 noiembrie 1934

Dragă prietene, din întâmplare mi-a căzut în mână n° 7, an. III, din „T. Codrescu”, în care ai reprodus începutul genealogiei ce ți-am trimis, dar în care ai lăsat să se strecoare niște greșeli de tipar mari de tot.

La început chiar, pe Constantin, fiul lui Gheorghică Gorovei, l-ai prefăcut în fată, *Constanța*; nu indici că *Constantin* e fiul lui Miron Gorovei, și-l prefaci în fată și pe acest Constantin, scriindu-l: *Constanța*.

Apoi, pe *Constanța*, fata lui Gheorghică, o pui măritată cu *Grigori Artur*, pe când este vorba de Constantin însurat cu fata lui *Grig. Pitarul*.

Nu cunosc n° 8, și nu știu dacă s-a făcut acolo vreo modificare.

O rectificare am de făcut în genealogia ce ți-am trimis. Pe fiul lui Grigoraș Gorovei, din Bărgăoani, l-am numit Vasile Gorovei, descoperirile ce am făcut la biserica din Iucșești, jud. Roman, arată că-l chema Ioan, și moșia Necșești, este Iucșești. În ziarul „Lumea” am publicat o cronică relativ la acest Ioan Gorovei.

Am fost odată cu Dr. Zosin¹ să te văd, dar nu te-am găsit acasă; mi-a părut rău. Am mai rămas așa de puțini din cei mai vechi și ne vedem așa de rar. Îți doresc sănătate și viață lungă, și te salut cu toată dragostea de prieten.

Artur Gorovei²

ASI, fond „Gh. Ghibănescu”, mapa 11, nr. 205. Original.

¹ **Panaite Zosin** (1873), doctor în medicină, București, 1906. Lucrări: *Determinismul*, București, 1895; *Răspuns lui Nădejde*, 1896; *Știința socială*, Iași, 1896; *Studii asupra familiei*, 1895; *Medicina socială*, București, 1897; *Substratul patologiei în pesimismul contemporan*, 1900; *Viitorul României*, 1907; *Socialism și pozitivism*, 1920; *Calea unei vieți*, 1935 ș.a.

² **Artur Gorovei** (1864-1951) a făcut studii liceale la Fălticeni și Iași și universitare (juridice) la Iași; avocat și folclorist remarcabil. În 1892 fondează cea mai importantă revistă de folclor „Șezătoarea”. Împreună cu M. Sadoveanu a editat revista „Răvașul poporului”. Debutează cu schițe literare în „Gazeta de Fălticeni” (1883), membru a mai multor asociații și societăți științifice din țară și străinătate, membru corespondent al Academiei Române (1915). Dintre lucrările sale: *Cimiliturile românilor*, 1898; *Zmei și zâne*, 1909; *Filozofia babelor*, 1912; *Curs de limba și literatura română*, 1927; *Datorii și drepturi*, 1921; *Legile țării*, 1924; *Lămurirea Constituției*, 1925; *Votul obștesc*, 1925; *Societatea Națiunilor*, 1927.

28. 1936, aprilie 22, București. Mircea Herovanu solicită informații despre biserica din Cotnari în vederea redactării unei monografii a localității.

București, 22 aprilie 1936

Mult stimate domnule profesor,

Îmi iau permisiunea să vă scriu într-o chestie în care numai Dv. mă veți putea lămurii. Iată despre ce este vorba:

Soția mea a terminat o monografie a satului Cotnari. Pentru partea istorică nu are nici o indicație prin care să se arate că biserica ortodoxă de acolo a fost construită de Ștefan cel Mare. Aveți Dv. cunoștință de existența unui document în acest sens?

După câte am aflat de la Cotnari, există o lucrare de la biblioteca bisericii intitulată *Sinodicon*, care acum s-ar afla în păstrarea Dv. În această lucrare – mi s-a spus – se aduc dovezi că biserica a fost construită de Ștefan cel Mare. Dacă este adevărat, îndrăznesc să vă rog să-mi comunicați pe scurt:

1. Care sunt dovezile indicate acolo și dacă au vreo valoare istorică.
2. Data construirii bisericii.
3. Când, unde și de cine a fost tipărită condica și câte pagini are.

Vă rog, mult stimate Domnule profesor, să nu vă supărați de această rugămintă și să-i dați ascultare pentru că ea vine din partea unui ieșean îndrăgit de cele istorice, pe al cărui părinte îl cunoașteți de multă vreme.

În așteptarea prețiosului Dv. răspuns, vă rog să primiți, mult stimate domnule profesor, asigurarea celor mai bune și respectuoase sentimente pe care vi le păstrează.

Mircea Herovame

ASI, fond „Gh. Ghibănescu“, mapa 11, nr. 212. Original.

PLINIUS, *Naturalis historia. Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate*, VI, *Mineralogie și istoria artei*, traducere din limba latină, prefață, note și indice de Ioana Costa, Iași, Editura Polirom, 2004, 333 p.

Cărțile XXXIII-XXXVII din *Naturalis historia* sunt dedicate metalelor prețioase, aramei, bronzului și materialului litic, însă prezentarea acestora e un pretext pentru Plinius de a realiza interesante conexiuni cu „domeniul foarte întins al medicinei“, cu „tainele atelierelor“, cu „minuțioasa artă a cizelării, modelării și vopsirii“ (XXXV, 1), dar și pentru o amplă incursiune în istoria monedei, a sculpturii, picturii, arhitecturii și glipticii; în toate, autorul latin face dovada unei erudiții debordante, cu adevărat enciclopedice, care a nutrit cu profit cultura modernă. Pe de altă parte, comentariile asupra diferitelor minerale ne fac cunoscut un Plinius înclinat spre credulitate, detestând însă „minciunile“, „impostura“ și „rușinoasa înșelăciune a magilor“ (XXXVII, *passim*), un tradiționalist îngrijorat de pervertirea valorilor autentice romane prin descoperirea hedonismului elenic și a luxului asiatic – în sfârșit, un admirator sincer și entuziast al acelor *vir*i de-o moralitate ireproșabilă de altădată, al frumuseților Italiei, al geniului pragmatic roman și al rolului civilizator al cetății lui Romulus. Prin frumoasa traducere a Ioanei Costa¹, care încheie seria redării în română a operei pliniene, specialistul, dar mai ales publicul interesat de Antichitate are prilejul de a cunoaște integral această remarcabilă lucrare a literelor latine din veacul I d.H. și, în egală măsură, de a descoperi personalitatea autorului ei.

Despre tălmăcirea volumelor anterioare din *Naturalis historia* am formulat anumite opinii². Recenta traducere înlătură unele dintre deficiențele semnalate de noi anterior; se observă o mai mare atenție în redarea corectă a denumirilor antice, în evitarea inconsecvențelor și în respectarea sensului unor termeni specifici latini. În ciuda acestui fapt, și volumul de față are destule carențe, pe care cititorul avizat nu le poate trece sub tăcere. Unele se datorează, neîndoielnic, bogăției de informații vehiculate de Plinius, care derutează pe orice îngrijitor de ediție, însă prezența multora dintre ele provoacă mirare, pentru că țin de exactitatea textului antic, pe care, din motive greu de bănuț, traducătoarea își îngăduie să-l distorsioneze; altele rezultă din necunoașterea înțelesului propriu al unor noțiuni sau a unor aspecte de civilizație romană. Iată câteva dintre aceste imperfecțiuni:

– XXXIII, 56: „Iar Paulus Aemilius, după victoria sa asupra regelui persan, a depus în tezaur trei sute de milioane de sesterți din prada luată din Macedonia și, de atunci, poporul roman a încetat să mai plătească tribut“ (p. 39). Cel familiarizat cu istoria romană n-are nevoie să verifice textul latinesc pentru a-și da seama de grava greșeală de traducere făcută de Ioana Costa și de implicațiile absurde ale acesteia; L. Aemilius Paulus n-a purtat nici un război cu vreun suveran **persan**, ci cu **regele Perseus** al Macedoniei (179-168 î.H.). De altfel, Plinius este foarte clar – „et Aemilius Paulus Perseo rege victo...“. Autorul antic mai amintește de cele două personaje în alte două locuri – XXXIII, 142 și XXXV, 135, aici traducerile sesizând corect relația dintre protagoniștii bătăliei de la Pydna din 22 iunie 168 î.H.: XXXIII, 142: „quae L. Paulus socer ei ob virtutem devicto Perseo rege donavisset“ – „pe care i le dăruise socrul său, Lucius Paulus, ca recunoaștere a purtării bărbătești /sic! – corect, «pentru vitejia sa» – n.n./ după victoria asupra regelui Perses /sic!/" (p. 59); XXXV, 135: „Itaque cum L. Paulus devicto Perseo“ – „Așa se face că, atunci când Lucius Paulus, după ce-l învinsese pe regele Perses /sic!/" (p. 144). Dacă

¹ Ciudat este faptul că pe foaia de gardă a volumului apare ca traducător și Tudor Dinu! Tot acolo ni se indică faptul că Ioana Costa ar semna o *postfață*, dar aceasta lipsește.

² N. Zugravu, în CvL, anul CXXXVIII, august 2004, nr. 8 (104), p. 65-68; idem, în AIIX, XLI, 2004, p. 609-618.

Ioana Costa ar fi fost mai bine informată asupra istoriei Romei și ar fi știut că regele macedonean s-a numit **Perseus**, nu Perses (cf. și XXXIV, 13 – p. 69), ar fi evitat confuzia și eroarea de mai sus;

– XXXIII, 39: „Marcus Brutus, din câmpiile de la Philippi“ (p. 35), textul latinesc fiind „*M. Bruti e Philippicis campis*“. Este evident că aici *campus* nu desemnează o unitate geografică (câmpia), ci „câmpul de luptă“ de la *Philippi (Macedonia)*, unde în toamna anului 42 î.H. au avut loc confruntările dintre armatele caesaricizilor Brutus și Cassius și cele ale lui Octavianus și Antonius;

– XXXIII, 145: „Sub domnia lui Claudius, sclavul acestuia, Drusilianus, numit Rotundus, care era administrator al Hispaniei Citerior“ (p. 60). Iată forma latină: „*Claudii principatu servus eius Drusilianus nomine Rotundus, dispensator Hispaniae citerioris*“. Așa cum am putut sesiza și în volumele anterioare, expresia „*principatu (eius / suo)*“ a fost tradusă aproape constant prin „în timpul (vremea) domniei (lui / sale)“. La fel procedează Ioana Costa în acest tom – vezi XXXIII, 41 (p. 35), 134 (p. 58), 145-146 (p. 60), 164 (p. 65); XXXIV, 69 (p. 83); XXXV, 3 (p. 111), 19 (p. 116), 163 (p. 152); XXXVI, 55 (p. 176); „domnie“ sună medieval, corect fiind „principatul“ (< lat. *principatus* < *princeps*). Revenind la paragraful 145 din XXXIII, trebuie semnalată o altă greșeală de traducere, ușor de identificat – un sclav nu putea fi sub nici o formă „administrator“ al unei provincii; Plinius scria că Drusilianus a fost „*dispensator*“, adică un fel de „casier general (șef)“ în *tabularium*-ul (departamentul financiar-economic) al Hispaniei citerior, însărcinare îndeplinită în multe provincii de sclavi sau liberi imperiali;

– în XXXIV, 20, 22, 23, 24 și 93 și în XXXVI, 120 Plinius folosește cuvântul *rostra*, care desemna tribuna din forul roman ornată cu ciocuri de corăbii; exceptând XXXIV, 20 (p. 71) (vezi și *Note*, p. 271; *Index*, p. 324), Ioana Costa l-a tradus printr-un barbarism – „Rostruri“ (p. 72, 89, 192), corect fiind „roste“ sau „tribună“;

– XXXIV, 25: „pentru că dăruise poporului «Câmpul lui Tiberius»“ (p. 72); cel informat corect cu topografia Romei antice știe că prin „*campus Tiberinus*“ trebuie înțeles „câmpul tiberin / al Tibrului“, respectiv spațiul dintre zidurile Romei și Tibru pe care se găseau ogoarele regilor Tarquini, confiscat după alungarea acestora;

– XXXIV, 30: „*apud aedem Telluris*“ – „lângă templul zeiței Terra“ (p. 74); numele divinității e păstrat și la indice (p. 328); dar Tellus – „Țărâna“ nu e totuna cu Terra – „Pământul, Glia“, așa cum apare în XXXV, 158 (p. 151). Rămânând în aceeași sferă tematică, Felicitas din XXXIV, 69 („*ante Felicitatis aedem*“), XXXV, 156 („*signum Felicitatis*“) și XXXVI, 39 („*ad aedem Felicitatis*“) ar trebui echivalat mai degrabă cu „Noroc, Succes, Reușită“ decât cu „Rodnicie“. De asemenea, în mod cu totul nejustificat, îngrijitoarea și traducătoarea volumului asupra căruia stăruim a eliminat epitetul *pater*, cu semnificații foarte profunde în religia romană, de pe lângă numele lui Liber, traducând aproape peste tot „zeul Liber“³ în loc de Liber Pater (XXXIII, 150 – p. 61; XXXIII, 155 – p. 62; XXXIV, 69 – p. 83; XXXIV, 87 – p. 88; XXXV, 70 – p. 129; XXXV, 78 – p. 131; XXXVI, 34 – p. 171; XXXVII, 175 – p. 255; cf. și *Index*, p. 331), care însă apare în forma corectă în XXXVI, 22 (p. 168) și la *Index* (p. 314, cu trimitere la toate mențiunile!). Mai mult, uneori Ioana Costa și-a îngăduit să pună semnul egal între Liber Pater și Bacchus (XXXV, 24 (p. 117), 114 (p. 139), 131 (p. 144) și 140 (p. 146); cf. și *Index*, p. 300); similitudinea este corectă, dar textul plinian nu permite această substituție, fiind clar – Liber pater, nu Bacchus! În context, ne putem întreba cum se explică menținerea epiclezei *pater* alături de teonimul Ianus (XXXVI, 28 – p. 169)? Poate pentru ca Ioana Costa să formuleze această explicație puerilă de la p. 285: „*Ianus Pater* probabil că era la origine o hermă bicefală“!

– XXXIV, 139: „*in foedere, quod expulsis regibus populo Romano dedit Porsina nomina tim comprehensum invenimus, ne fero nisi in agri cultu uteretur*“ – „În tratatul pe care Porsenna, după ce i-a izgonit pe regi, l-a dat poporului roman, găsim indicația expresă să nu fie folosit fierul decât în agricultură“ (p. 101). Din nou, cunoscătorul istoriei romane nu poate să nu sesizeze aberația; conform analisticii și istoriografiei latine, nu Porsenna i-a alungat pe regi; dimpotrivă, a încercat să-i readucă pe tronul Romei pe Tarquini. Traducerea ar fi trebuit să fie: „În tratatul pe care Porsenna, după alungarea regilor (sau după ce regii au fost alungați), l-a dat poporului roman găsim indicația expresă să nu fie folosit fierul decât în agricultură“;

³ Această traducere este justificată, de exemplu, pentru XXXIII, 150 (p. 61) și XXXVI, 29 (p. 170).

– XXXIV, 149: „*Metallorum omnium vena ferri largissima est Cantabriae. Incredibile dictu totus ex ea materia est, ut in ambitu oceani diximus*“ – „Dintre toate metalele, fierul este cel care se găsește din abundență în toate minereurile. În zona maritimă a Cantabriei, scăldată de Ocean, un munte foarte înalt este – vorbă de mirare – cu totul din fier, după cum am arătat în înconjurul pe care l-am dat Oceanului“ (p. 103). Traducere barocă, ce depășește cu mult indicațiile textului latin; ea ar trebui să sune astfel: „Dintre toate metalele, filonul de fier este cel mai abundent în Cantabria. Lucru de necrezut când îl povestește, <el> este în întregime din această materie, așa cum am menționat în <descrierea> circumferinței Oceanului“;

– spre deosebire de volumele anterioare, se observă o mai mare consecvență în redarea corectă a titlurilor oficiale ale suveranilor romani, dar nu peste tot este respectată această regulă. De exemplu, în XXXVI, 58 Ioana Costa a tradus „*imperator Vespasianus Augustus*“ prin forma trunchiată „Vespasianus Augustus“ (p. 177), în paragraful 102 al aceleiași cărți titlul oficial fiind redat integral (p. 188), așa cum scria Plinius. În context, numele Germanicus Caesar trebuie păstrat ca în originalul latin, nu redat prin Caesar Germanicus (XXXIV, 47 – p. 78; XXXVII, 42 – p. 223), *cognomen*-ul Caesar fiind aici un *gentilicium*.

– XXXVII, 108: „*ab Philone praefecto*“ a fost tradus prin „de către guvernatorul Philon“ (p. 239); mai corect ar fi fost „de către prefectul Philon“, așa cum apare în textul latin;

– constatăm cu satisfacție traducerea unor termeni din sfera religioasă romană în conformitate cu semnificația lor originală; de exemplu, verbul *dedico* – „a dedica, a închina“, așa cum apare în XXXIV, 62 (p. 82) și 93 (p. 89), XXXV, 131 (p. 144), XXXVI, 36 (p. 172), 58 (p. 177) și 196 (p. 210); XXXVII, 18 (p. 217) și 149 (p. 248), dar se întâlnesc și forme improprii, ca în XXXV, 102 (p. 137) și XXXVI, 28 (p. 169). De asemenea, *lucus* apare tradus prin „crâng sfânt“ (XXXV, 116) (p. 140), deși corect ar fi fost „crâng sacru“, întrucât romanii făceau distincție clară între *sacrum* și *sanctum*; aceeași semnificație are și *nemus*, încât „*in nemore Dianae*“ din XXXV, 52 ar fi trebuit tălmăcit „în crângul sacru al Dianei“, nu „în crângul Dianei“ (p. 124);

– în XXXV, 14 și XXXVI, 39 se întâlnește etnonimul „*Poeni*“, tradus prin „cartaginezi“ (p. 114, 172); trebuia menținută forma „puni“, pentru că așa cere textul latin;

– XXXV, 20: „*Titedius Labeo praetorius, etiam proconsulatu provinciae Narbonensis functus*“ – „Titedius Labeo... a murit de curând (fusesse proconsul al provinciei *Narbonensis*)“ (p. 116); din traducere lipsesc unele elemente iar *functus* a fost tălmăcit greșit; forma românească ar trebui să fie aceasta: „Titedius Labeo, fost pretor, a îndeplinit și funcția (magistratura) de proconsul al provinciei *Narbonensis*“;

– XXXVI, 24: „*Octaviae porticus*“ – „Porticurile Octaviei“ (p. 169), dar exact aceeași expresie apare în XXXVI, 34, 35 și 42, unde Ioana Costa a tradus „Porticul Octaviei“ (p. 171, 173), păstrat astfel și în *Note* (p. 272); aceasta din urmă este forma corectă;

– XXXVI, 116: „*C. Curio, qui bello civili in Caesarianis partibus obiit*“ – „Gaius Curio, care a murit în războiul civil iscat între facțiunile cezariene“ (p. 191). N-au existat mai multe partide cezariene care să se războiască între ele; traducerea corectă e aceasta: „Gaius Curio, care a murit în războiul civil în tabăra partizanilor lui Caesar“;

– „*inzi*“ e de preferat lui „*indieni*“ – XXXVII, 78 (p. 231), 79 (p. 232), 84 (p. 233), 122 (p. 242).

Bogăția deconcertantă a informației sau mai degrabă neglijența au creat unele confuzii și inadvertențe la *Index*. De exemplu, la p. 323 apare un „Pythis (rege al Bitiniei)“, cu trimeri la XXXIII, 137 și XXXVI, 31; or, cea din urmă mențiune lasă să se înțeleagă că Pythis a fost sculptor (p. 170). Pe aceeași pagină sunt inserați doi Protogenes, dar toate consemnările din cărțile *Istoriei naturale* arată că e vorba de unul și același personaj, precum Policlet din Sicione și Polyclitus Sicyonius amintiți însă separat la p. 322.

Apreciind în mod deosebit efortul depus de Ioana Costa și colectivul coordonat de ea pentru traducerea în română a operei lui Plinius cel Bătrân, o eventuală retipărire va trebui să aibă în vedere o nouă metodologie de editare și o revizuire substanțială a textului românesc.

Nelu Zugravu

MIHAI POPESCU, *La religion dans l'armee romaine de Dacie*, Editura Academiei Române, 2004, 368 p.

Lucrarea intitulată *La religion dans l'armee romaine de Dacie* și al cărei autor este Mihai Popescu a apărut la Editura Academiei Române, în 2004, în limba franceză. Studiul de față reprezintă de fapt rezultatul tezei de doctorat a autorului, susținută la Paris, în ianuarie 2003, sub conducerea profesorului Jean-Pierre Martin.

Structurată pe trei mari părți, încadrate de cuprins, cuvânt-înainte, abrevieri și introducere, pe de o parte, și concluzii, bibliografie, indice geografic și indice de persoane, pe de altă parte, lucrarea numără 368 de pagini, dintre care 318 pagini conțin textul propriu-zis. De asemenea sunt atașate 35 de planuri și hărți menite să faciliteze înțelegerea conținutului.

Elaborarea acestui studiu a fost facilitată de obținerea unei burse a Academiei Române la Roma și de consultarea bibliotecilor Institutului de Arheologie german, ale Școlii Franceze și ale Academiei Americane și Belgiene. În acest sens trebuie menționate și bibliotecile universităților, muzeelor sau Institutelor de Arheologie din Paris, București și Cluj-Napoca.

Până acum nu a existat nici o sinteză care să trateze în mod particular religia din cadrul armatei romane din Dacia. Prin urmare, cartea este menită să umple acest gol. Este adevărat, examinarea situației de față pentru o anumită regiune nu constituie o noutate metodologică. Astfel, contextul local a putut fi comparat cu rezultatele obținute în urma cercetărilor efectuate pentru alte zone limitrofe ale Imperiului Roman, dar mai ales cu procesele similare din Moesia și Pannonia, în general cu zonele din regiunea Dunării. Fiecare parte este alcătuită din câte trei capitole, la rândul lor împărțite în subcapitole, fiecare subcapitol regroupând mai multe subtitluri.

Prima parte a demersului reia marile direcții ce s-au impus în abordarea unui asemenea subiect, și anume, analiza tradițiilor religioase militare greco-romane și străine. Această primă parte este și cea mai consistentă a lucrării, chiar și ca întindere. În general, răspunsurile privitoare la universul religios al armatei este dat, în primul rând, de inscripții. Nesatisfăcut de această viziune redusă în mare parte, adică de influența unui singur tip de izvor, autorul a simțit necesitatea raportării la toate descoperirile arheologice din interiorul taberelor militare, cu scopul de a obține o viziune mai largă asupra fenomenului religios. Astfel, din cele peste 800 de obiecte identificate, aproape 60% sunt inscripții (epigrafe), iar restul procentajului e completat de mici obiecte, statuete, reliefuri, monede etc. ce reproduc divinități recunoscute pentru atitudinea lor binevoitoare la adresa militarilor, zeițăți ce sunt figurate în poziții de luptă sau purtând atribute războinice.

Primul capitol al primei părți abordează probleme privind tradițiile armatei în materie religioasă, autorul axându-se pe religia oficială și pe loialism. Astfel religia oficială a armatei poate fi definită ca un sistem de culte practicate de toate unitățile militare: religia statului roman, cultul Romei, cultul lui Iupiter, cultul imperial, dar și venerarea steagurilor. Îmbinarea unităților militare romane se realizează în jurul simbolului cel mai important: steagul. Fără prezența sa, organizarea și tactica armatei ar fi puse în pericol. Steagurile perpetuează tradiția și onoarea trupe, pierderea lor putând cauza disoluția unității.

Iupiter deține un rol privilegiat în aventura colonială romană. Protector al statului, al provinciilor și al împăratului acesta este identificat cu ordinea politică. Având competențe universale, puterea sa se extinde și asupra aspectului militar, căpătând o largă popularitate printre soldați. De altfel, IOM este divinitatea cea mai răspândită în Dacia. Pentru a-i înlătura rigiditatea, Iupiter poartă uneori epitetul de *Paternus*, iar epitetul *Capitolinus* vrea să semnaleze originea sa. Alte epitete îi ilustrează principalele funcții: *Monitor*, *Conservator*, *Fulgurator*.

Iunona este prezentă în mediul militar într-o manieră foarte superficială, fiind regăsită cel mai des în cadrul cuplului pe care-l formează cu Iupiter sau în cadrul triadei capitoline. Ultimul membru al triadei capitoline pare să aibă o mai mare adeziune decât Iunona în rândurile soldaților. Dacă Iupiter proteja împăratul, Minerva era desemnată să îi protejeze pe Caesar și pe Roma. Datorită calităților sale de protectoare a luptătorilor, ea este situată între divinitățile prezente în intimitatea soldaților, acest lucru fiind confirmat și de numeroase descoperiri cu caracter apotropaic. De asemenea, iconografia o arată pe zeiță într-o postură războinică, relevând imaginea unei Minerve nikefore.

O divinitate foarte populară în rândurile soldaților din Dacia este Marte. 60% din monumentele dedicate aparțin soldaților. În urma descoperirii unor obiecte apotropaice i s-a atribuit rolul de protector al soldaților. Venerarea Victoriei și a Fortunei capătă un oarecare aspect politic prin atribuirea epitetului de *Augusta*.

O importanță deosebită în cadrul armatei l-a avut loialismul față de regimul politic. Virtuțile, utilizate masiv de Traian și de Hadrian ca instrument de propagandă, au fost diversificate de succesorii acestora. În Dacia se remarcă raritatea monumentelor religioase reprezentând virtuțile, însă unele dintre ele sunt atestate: Concordia, numen-ul imperial, Geniile, Dacia, Danubius, Roma. Intensitatea venerării puterii imperiale crește în secolul III.

Capitolul al II-lea se apleacă asupra tradiției greco-romane și asupra influențelor ei în rândul soldaților din Dacia. Anumite divinități au fost adoptate cu scopul de a compensa anumite lipse ce țineau de unele aspecte ca: domolirea spiritelor naturii, învingerea sau prevenirea unei boli, prevenirea pericolelor. Tuturor acestor cerințe le-a răspuns în mare parte tradiția greco-romană. Zeul Vulcan, în ciuda faptului că avea rolul de a preveni incendiile în taberele militare, nu s-a bucurat de o mare popularitate în Dacia. Chiar dacă zeul mesager, Mercur, nu vine în ajutorul politicii religioase oficiale a armatei, el este prezent în interiorul fortificațiilor ca protector al individului. Atribuțiile variate ale Dianei îi asigură prezența masivă în rândul dedicanților militari. Apollo, în schimb, nu este venerat decât de elita armatei și doar în localitățile din actuala Transilvanie. Cultul Latonei rămâne legat de cel al fiilor ei. Divinități precum Neptun, Venus sau Cupidon sunt invocate de dedicanți pentru satisfacerea dorințelor și nevoilor personale sau în asociere cu alte divinități războinice sau tămăduitoare. Pe lângă manifestările oficiale, soldații se adresau și altor divinități capabile să întrețină speranța și onoarea militară. Cultul fraților zei, Dioscurii, deși sunt patroni ai cavalerilor, este puțin răspândit în Dacia, fiind prezenți mai ales în compania altor divinități. Deși eclipsat de aura lui Mars *Ullor* la începutul Principatului, cultul lui Hercule devine unul din cultele oficiale ale armatei în secolul III. *Spes* și *Favor* fac parte dintr-un cerc de abstractizări foarte marcante din punct de vedere politic alături de *Victoria*, *Salus*, *Virtus* și *Fortuna*. *Spes* e raportată probabil la ideea de bunăstare și șansă o dată cu trecerea spre maturitate sau îmbrăcarea togii virile. *Favor* e una din cele mai rare personificări, ceea ce duce implicit la dificultatea definirii ei. Cultul casnic al zeilor *Penați* garanta securitatea tinerilor soldați, marcați de ruptura cu mediul familial. Zeii *Lari*, adesea confundați cu *Penații*, aveau aproximativ aceeași funcție.

Caracterul agrar al provinciei a permis o amplă difuziune a cultelor agrare deși zeitățile reprezentative în acest sens, *Silvanus*, *Pan*, *Liber* și *Libera*, *Ver*, *Priapus*, au avut un impact minor în mediul militar. Un impact ceva mai mare l-au avut divinitățile care posedau capacități tămăduitoare. De exemplu, 13% din monumentele dedicate în Dacia zeului medicinei, *Esculap* și fiicei sale *Hygia*, aparțin mediului militar. Un alt exemplu în acest sens ar fi că în Dacia, spre deosebire de alte provincii, ceremoniile oficiale ale nimfelor erau apanajul militarilor. Nimfele s-au bucurat de o mare popularitate în spațiul danubian, ceea ce a permis avansarea ipotezei conform căreia nimfele erau protectoarele limesului pannonian.

Datorită ocupației lor, soldații, mai mult decât celelalte categorii sociale, acordau o mai mare atenție superstițiilor. Pericolul la care erau expuși permanent solicita protecția unei divinități. Astfel, zeități precum *Hecate*, *Pluton*, Zeii *Mani* sau *Lupa Romana* obțin uneori fideli în rândul armatei.

Capitolul al III-lea se ocupă de tradițiile străine aduse în provincie tot de armată, în urma mutării detașamentelor dintr-un loc în altul. Are loc astfel familiarizarea soldaților cu anumite culte străine și atașarea de acestea. Acest capitol e divizat la rândul său în patru subcapitole, fiecare analizând câte o zonă de proveniență a acestor culte străine. Prima regiune este cea a Orientului, unde autorul plasează, pentru început, două divinități, *Mithra* și *Sol Invictus*, adeseori confundate, câteodată identificate sau asociate, care scapă unui spațiu geografic strict. Tot din Orient provin și zeitățile siriene și palmiriene ca *Bonus Puer* sau *Azizos* (asimilare), *Iupiter Dolichenus*, *Iunona Dolichena*, *Iupiter Heliopolitanus*, *Iupiter Balmarcodes*, *Iupiter Hierapolitanus*, *Dea Syria*, *Deus Aeternus*, *Iupiter Exsuperantissimus*, *Turmazgades* sau *Bellus*, *Dii Patrii*, *Iarhibolus*, *Malagbelus*, *Bel Hammon*, *Fenebal/Benefal* și în sfârșit *Manavat*. Cultele

acestor divinități nu sunt propagate în interiorul taberelor militare decât de o mână de indivizi și nu fac parte din panteonul oficial al armatei. Tot din Orient provin și cultele egiptene ale lui Isis, Serapis, Horus, Apis sau Amon care însă se situează pe ultimul loc în Dacia și nu sunt propagate decât de militarii de rang înalt luând amploare în timpul lui Marcus Aurelius. Dintre divinitățile anatoliene sunt menționate Cybele, care însă ajunge în Dacia prin filieră Occidentală, și Men, suveran al nopții și universului, al florei și faunei. Și aceste culte sunt minoritare în Dacia, fiind propagate mai ales de comunitățile anatoliene.

După Orient, este invocată regiunea africană de unde provin zeități ca Dii Patrii, Saturnus, și Caelestis. Occidentul celtic și germanic contribuie la completarea mozaicului de zeități din Dacia Romană. Din această zonă provin culte ca cele ale lui Apollo Granus și al Sironiei, al lui Marte Camulus, al lui Mercur și al Rosmertei, cultul lui Hercules Magusanus, zeu prin excelență militar și protector al soldaților, cultul matroanelor, al campestrelor, Eponei, al eroilor cavaleri renani, Iupiter Depulsor și alții. Din lumea balcanică, cea de-a patra zonă luată în discuție de către autor provine cultul eroului cavaler trac și cel al cavalerilor danubieni.

Abandonând modelele anterioare, în a doua parte a lucrării, intitulată *Les lieux*, autorul aduce în lumină un nou tip de abordare încercând să descopere motivele prezenței unui tip de credință într-un anumit sit militar. Bazându-și studiile pe aproape 70 de tabere romane, autorul își focalizează atenția asupra valorii moștenirii ancestrale sau asupra trecerii comune a unei trupe la o anumită practică culturală, asupra interacțiunii dintre militari și civili dar și asupra rolului geografic.

Acest nou tip de abordare se bazează pe câteva coordonate, în care mediul de evoluție al credințelor, fie el spațial, temporal sau uman, joacă un rol foarte important. Această a doua parte încearcă să explice influențele care se exercită asupra grupului, cum ar fi: cadrul natural, ocupațiile oamenilor sau diversitatea etnică a populației cu care acest grup intră în contact. De asemenea, autorul nu neglijează nici unele aspecte ca: sentimentele religioase care dau caracterul particular al fiecărei unități militare, riturile legate de calendarul oficial roman, proveniența etnică, obiceiuri preluate în timpul trecerii soldaților prin alte provincii sau modelele răspândite în imperiu în anumite epoci. Autorul face apel la compararea și înțelegerea atracției exercitate de un cult într-o localitate dată, ca și locurile desfășurării ceremoniilor în interiorul și exteriorul taberei. Este oferită cititorului schițarea unor topografii sacre, mai ales în interiorul fortificațiilor, unele dintre aceste planuri regăsindu-se atașate la sfârșitul cărții. Topografia taberelor sugerează ideea soldaților de apartenență la un grup, aceștia nesimțindu-se izolați sau privați de protecția lumii divine. Tabăra reprezintă un microcosmos religios. Zidurile separă viața militară de corupția exterioară și conferă terenului un caracter sacru. În această enclavă de romanitate soldatul trăiește o experiență sociologică dublă: tabăra îi reinvie imaginea Romei dar și pe cea a locului său natal.

Abordarea acestui subiect se înscrie de asemenea pe trei registre: Dacia Superioară, Dacia Porolissensis și Dacia Inferioară.

Partea a treia intitulată sugestiv *Les hommes* încearcă să lămurească care sunt personajele mediului militar, dedicanți sau preoți, care este istoria lor personală, patrimoniul lor religios moștenit sau dobândit în urma experiențelor acumulate în timpul mișcării dintr-un loc în altul al imperiului. Am putea spune că această parte constituie un studiu prosopografic. Analiza acestor elemente este efectuată pornind de la funcțiile militare deținute. Astfel, partea a treia este structurată tot pe baza a trei capitole, primul ocupându-se de personajele ce dețin funcții de conducere, al doilea de legionari, iar al treilea de auxiliari, între aceștia fiind incluși și veterani.

Cele mai vechi monumente datează de pe la 107, iar cele mai târzii din 258-259, jumătate din inscripții fiind date în epoca lui Septimius Severus și Caracalla. Dovezile de fidelitate ale comandanților unităților, în numele trupei sau câteodată individuale, abundă mai ales în secolul III. Autorul constată secvența utilizării mai multor formule epigrafice ca: *Pro salute imperatoris Caesaris, domini nostri sau Augusti*. Închinările în cinstea familiei imperiale se regăsesc pe toată perioada existenței provinciei Dacia, primii dedicanți în acest sens fiind militarii.

În *Concluzie*, autorul face o serie de constatări rezultate în urma cercetărilor. Aflăm astfel că există divinități ce sunt invocate constant de soldați pe toată durata șederii lor în Dacia Romană. Acestea sunt valorile sigure și permanente încarnate de Iupiter, Minerva, Marte,

Fortuna, Geniile, periodic Victoria, Roma și din motive personale, Venus. Dar, soldații aveau nevoie și de referenți divini particulari: Liber, Silvanus, Nimfele, Diana. Autorul întocmește și o listă a divinităților adorate exclusiv de soldați în Dacia: însemnele armatei, anumite genii proprii, Spes, Favor, Penații, Roma Aeterna. În afară de acestea sunt menționate numeroase sincretisme profund marcate de aspectul lor etnic, precum Baalii care preiau din trăsăturile lui Iupiter. Din regiunile occidentale ale Imperiului sunt importate exclusiv de armată, următoarele zeități: Hercules Magusanus, Marte Camulus, Cavalerul renan, Sucellus, Epona.

Calculând prin raportarea la totalitatea vestigiilor votive din Dacia, autorul analizează gradul de popularitate al zeilor în cadrul armatei. Divinitatea cea mai des invocată de soldați este IOM, 17,5% din monumente fiindu-i dedicate, dar adăugând toate piesele în care e întâlnit alături de alte divinități, procentajul se ridică la 22,75%. Următorii dintre cei mai populari zei din armata Daciei, au fost: Mithra și Liber Pater, Minerva, Victoria, Marte, Venus etc.

Acest studiu se bazează pe o documentație vastă atât în ceea ce privește izvoarele folosite cât și lucrările de specialitate consultate, atât în limba română cât și în franceză, germană sau engleză. În vederea definitivării lucrării, autorul a primit un sprijin considerabil din partea profesorilor Constantin Petolescu, Robert Turcan, Mihail Bărbulescu, Ioan Piso și alții. La o primă vedere, lucrarea ar putea fi acuzată de un oarecare rigorism. De fapt, autorul, ca istoric, iese arareori din cadrul oferit de izvoare și nu se hazardază dând verdicte ce nu pot fi atestate sau măcar sugerate de surse. Inițiativa autorului este cu atât mai lăudabilă cu cât acesta este primul studiu de amploare realizat cu privire la religia din armata romană de pe teritoriul Daciei. Trebuie însă menționat faptul că această cercetare nu ar fi fost viabilă în condițiile în care alți cercetători nu ar fi realizat acest tip de studiu pentru alte regiuni indicând astfel anumite aspecte privind metoda și nu numai.

Problema este tratată cu seriozitate, lucrarea de față fiind un veritabil punct de plecare sau chiar un model pentru cercetările ulterioare în acest sens întrucât fixează coordonatele principale necesare unui asemenea demers. Ea este, în același timp, un exemplu inedit de metodă deoarece abordează aceeași problemă din trei unghiuri diferite (zeii, locurile și oamenii), încercându-se astfel obținerea unor rezultate cât mai veridice. De asemenea, lucrarea vine să completeze un segment important referitor la problema mentalităților din Dacia Romană.

Angelica-Mihaela Miron

ZAHARIA COVACEF, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Prefață de Dumitru Protase, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2002, 376 p. + XLIV planșe + V anexe + o hartă

Zaharia Covacef este o binecunoscută cercetătoare de la Muzeul de istorie națională și arheologie din Constanța, al cărei interes s-a canalizat în special spre arta romană provincială din ținutul dobrogean. Studiile publicate de-a lungul anilor mai ales în revista *Pontica* editată de instituția amintită au impus-o în arheologia și istoriografia Antichității romane din România ca un nume de prestigiu, ale cărui contribuții sunt indispensabile celui preocupat de Dobrogea epocii Principatului. Lucrarea de curând apărută – la origine, o disertație doctorală – poate fi considerată o înclinare binemeritată a unei îndelungate activități de cercetare.

Așa cum mărturisește însăși autoarea în *Cuvânt înainte*, lucrarea „nu este un catalog, ci un studiu al fenomenului artistic în primele trei secole ale stăpânirii romane, mai precis al artei sculpturale: rădăcini, influențe, evoluții” (p. 11). Și, într-adevăr, în special capitolul al II-lea al cărții, intitulat *Forme de manifestare ale artei sculpturale în Dobrogea romană. Fondul tradițional geto-grecesc* (p. 43-239), acoperă întocmai obiectivele propuse. Zaharia Covacef a extins însă analiza asupra unor aspecte precum sculptura în contextul vieții social-economice din *Moesia Inferior* (p. 25-36), atelierele sculpturale (p. 241-270) și proveniența materialului (calcare locale, importuri) (p. 271-297), pentru ca astfel să poată evidenția particularitățile artei sculpturale în teritoriul dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră și rolul acestui domeniu al vieții spirituale în romanizarea spațiului amintit (p. 299-322). Ilustrațiile de bună calitate, anexele și harta cu zonele de exploatare a pietrei și atelierele sculpturale dobrogene asigură un plus de rigoare iar rezumatul

consistent în limba franceză (p. 351-376) facilitează cunoașterea conținutului lucrării și cercetătorilor străini.

Nu intenționăm să întreprindem o analiză a problemelor abordate de Zaharia Covacef. În *Prefață*, profesorul Dumitru Protase de la Universitatea clujeană a evidențiat cu pertinentță și generozitate contribuția reală adusă de cercetătoarea constanțeană la studiul artei sculpturale din Dobrogea romană (p. 7-10). Ne mărginim a spune că specialiștii în istorie antică, dar și studenții, anticarii sau simplii pasionați de artă greco-romană vor găsi în sinteza Zahariei Covacef o informație abundentă și utilă, sistematizată convingător, descrisă cu claritate. Vom face doar câteva observații care țin de acuratețea discursului științific și care nu sunt în măsură să onoreze o contribuție ce a trecut prin filtrul exigent al unei comisii doctorale.

Astfel, în ceea ce privește recunoașterea aportului altor cercetători români la studierea artei sculpturale din Dobrogea, despre care a discutat într-un subcapitol din *Introducere* (p. 36-42), cu un titlu scris greșit atât în *Cuprins* (p. 13), cât și la p. 36 (*Istoriografia românească* (sic!) *despre arta clasică greco-romană în Pontul Stâng*), Zaharia Covacef nu pomeneste nici o lucrare a lui Mihai Gramatopol, cum n-o face nici pe parcursul celorlalte pagini ale lucrării. Desigur, este posibil ca lectura unor cărți să nu-ți spună nimic, dar ne îndoiim că dintre cele în care Mihai Gramatopol a analizat fenomenul artistic roman de pe teritoriul României¹, erudite, bine documentate, frumos scrise, să nu-i fi făcut nici o impresie autoarei noastre. Altora le-a trezit interesul, chiar dacă observațiile n-au fost întotdeauna favorabile². Oricum, era o chestiune de deontologie profesională ca numele istoricului de artă să fi fost măcar amintit. Lipsesc, de altfel, din lucrare contribuții dintre cele mai recente asupra unor monumente asupra cărora autoarea însăși a insistat³. Dar pentru că aminteam de autori citați în *Arta sculpturală...*, cel avizat va fi surprins să constate că, în loc de **Cichorius**, Zaharia Covacef scrie peste tot **Cihorius** (p. 16, 36 (nota 43), 37 (cf. și nota 46 și 50), 48 (nota 19), 117 (nota 124)), iar în loc de **Sâmpetru** – **Sâmpetru** (p. 22, 36 (nota 43), 48 (nota 19), 49 (nota 20), 50 (nota 25), 52 (nota 32), 77 (nota 141), 116 (nota 122))⁴. Nici titlurile unor lucrări nu sunt citate întotdeauna corect și consecvent⁵ (lucru valabil chiar și

¹ M. Gramatopol, *Dacia antiqua. Perspective de istoria artei și teoria culturii*, București, 1982; *Artă și arheologie dacică și romană*, București, 1982; *Arta imperială a epocii lui Traian*, București, 1984; *Portretul roman în România*, București, 1985; *Arta romană în România*, București, 2000.

² M. Alexandrescu-Vianu, în SCIVA, 37, 1986, 3, p. 275-281: recenzie la *Portretul roman în România*.

³ De exemplu, N. Hannestad, *Monumentele publice ale artei romane. Program iconografic și mesaj*, II, traducere și postfață de M. Gramatopol, București, 1989; M. Alexandrescu-Vianu, *Tropaeum Traiani – l'ensemble commémoratif d'Adamclisi*, în *Il mar Nero*, Paris-Roma, 2, 1995/96, p. 145-188.

⁴ Numele arheologului bucureștean apare corect doar la p. 288 (nota 42), 289 (nota 44).

⁵ De exemplu: p. 15 – T. Antonescu, *Le Trophée d'Adamclissi: étude archéologique*; p. 48, nota 19 – *Le Trophée d'Adamclissi*; p. 16 – Gabriela Bordenache, *Sculpture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, *Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*; p. 30, nota 19 – *Sculpture greche e romane ne Museo Nazionale di Atichità*, I; p. 32 (nota 32), 83 (nota 159), 102 (nota 7), 258 (nota 109), 261 (nota 138), 313 (nota 31) – *Sculpture greche e romane*, I; p. 36 (nota 43), 53 (nota 41) – *Sculpture greche e romane des MNA*, I; p. 40 (nota 62) – *Sculpture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità*, I; p. 302, nota 13 – *Sculpture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità*, I; p. 247, nota 26 – *Sculpture greche e romane nel MNA*; p. 21 – D.M. Pippidi, *Construcții (sic!) la istoria veche a României*; p. 21 – D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări*; p. 103 (nota 8), 158 (nota 400), 159 (nota 401 și 404), 160 (nota 408), 165 (nota 466), 167 (nota 458), 171 (nota 470), 174 (nota 484), 180 (nota 523 și 525), 302 (nota 11) – *Studii de istorie a religiilor antice*; p. 153 (nota 369), 154 (nota 375), 161 (nota 417), 163 (nota 433), 174 (nota 486), 195 (nota 24), 199 (nota 45), 232 (nota 250), 307 (nota 20) – *Studii de istorie a religiilor*; p. 119, nota 139 – *Studii de istoria religiilor*; p. 23 – Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*; p. 32, nota 32 – *Monumente epigrafice și sculpturale*; p. 137, nota 261 – *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*; p. 225, nota 207 – *Monumente sculpturale și epigrafice*; p. 36, nota 43 – C. Cihorius (sic!), *Die römischen Denkmäler in der Dobroudtscha. Ein Erklärungsversuch*; p. 48, nota 19 – Conrad Cihorius (sic!), *Die römischen Denkmäler in der Dobroudtscha*; p. 41, nota 66 – nici un titlu nu este scris corect, lipsind accentele franțuzești.

pentru propriile contribuții⁶), la fel ca și anii lor de apariție⁷, trimiterele se fac în maniere diferite, având numeroase inconsecvențe și deficiențe⁸, iar lunga listă de abrevieri (p. 15-24), cu multe greșeli⁹, nu i-a slujit la absolut nimic, pentru că în text apar modalități diverse și derutante de citare a înseși lucrărilor abreviate.

Dacă aceste carențe le-am putea considera, cu indulgență, rodul neglijenței, altele pun la îndoială însăși pregătirea de specialitate a autoarei. Este de-a dreptul jenant să constatăi la un istoric al artei romane, care ani de-a rândul trebuie să se fi familiarizat cu monumentele purtând inscripții în limba latină, grave greșeli de transcriere a numelor divinităților romane. Cititorul va fi consternat să observe că, în loc de forma în nominativ, multe teonime sunt redactate la dativul dedicativ, așa cum apar pe epigrafe, născându-se exprimări de-a dreptul aberante – *Jupiter Optimus Maximus Tonanti* (p. 106) în loc de *Jupiter Optimus Maximus Tonans*; *Iunoni Reginae* (p. 106) pentru *Iunona Regina*; „închinare pentru *Iovi et Iunoni*“ (p. 106) în loc de „închinare pentru *Iupiter et Iunona*“; „închinările sunt pentru *Jupiter Optimus Maximus et Iunoni Reginae*“ (p. 106), deși ar fi trebuit „închinările sunt pentru *Jupiter Optimus Maximus et Iunona Regina*“; *Fortunae Reduci* (p. 107) pentru *Fortuna Redux*; „asociat în invocare cu *Sancto Silvano* sau cu *Herculi*“ (p. 107) în loc de „asociat în invocare cu *Sanctus Silvanus* și *Hercules*“; „alături de *Dianae Augustae*“ (p. 107), dar corect era „alături de *Diana Augusta*“; „închinare făcută pentru *Iovem et Fortunae*“ (p. 107), exprimarea corectă fiind „închinare făcută pentru *Iupiter et Fortuna*“; „către *I.O.M. et Marti Conservatori*“ (p. 107), dar corect era „către *I.O.M. et Mars Conservator*“; „Un altar descoperit la Slava Cercheză (jud. Tulcea) oferă un aspect deosebit de adorare a divinității: *Deae Minervae matri Musarum*“ (p. 109), sintagma finală trebuind să sune „*Dea Minerva mater Musarum*“; „La Tropaeum Traiani zeul este numit *Deo Sancto Apollini*“ (p. 111), dar teonimul trebuia să sune *Deus Sanctus Apollo*; „dedicația gravată este pentru: *Dianae sacrum*“ (p. 112), expresia latină traducându-se „Dianeî închinare“; „alături de *J(iupiter) O(ptimus) M(aximus)* este invocat și *Marti Conservatori*“ (p. 118), dar forma corectă a numelui celei de-a doua divinități trebuia să fie *Mars Conservator*; „*Deae Minervae* este adorată ca *matri Musarum*“ (p. 125) – corect era „*Dea Minerva* este adorată ca *mater Musarum*“; „templul lui *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doly[c]heno*“ (p. 164) pentru „templul lui *I(iupiter) O(ptimus) M(aximus) Doli[c]henus*“; „o coloană... pusă pentru *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dolchen(o)*“ (p. 164) în loc de „o coloană... pusă pentru *I(iupiter) O(ptimus) M(aximus) Dolichen(us)*“; „Epitetele cu care i se adresează sunt: *Heros Manimazos* (corect – n.n.); *Heros Manibazos* (corect – n.n.); *Sancto Heroni* (sic!) (corect, *Sanctus Heros* – n.n.); *Ero e* (sic!) *Domno* (sic!) (corect, *(H)Eros et Domnus* – n.n.); *Heroni invicto* (sic!) (corect, *Heros invictus* – n.n.); *Heroni Domino* (sic!) (corect, *Heros Dominus* – n.n.); *Deo Sancto* (sic!) (corect, *Deus Sanctus* – n.n.); *Deo sancto aeterno* (sic!) (corect, *Deus sanctus aeternus* – n.n.) sau *Deo Heros* (sic!) (corect, *Deus Heros* – n.n.)“ (p. 177). Nu încapă nici o îndoială că autoarea nu știe latina și are substanțiale goluri de cultură antică, lucru care se observă, de altfel, și din greșelile de interpretare¹⁰, bibliografia învechită, lipsa de orizont în

⁶ Compară, de exemplu, nota 347 de la p. 149 cu 359 de la p. 151 și cu nota 363 de la p. 152.

⁷ De exemplu, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman* a lui Vasile Părvan este datată la p. 19 și 200 (nota 47) în 1911, pe când la p. 29 (nota 17) în 1913. La fel, la p. 21, ediția a II-a a lucrării lui D.M. Pippidi *Contribuții la istoria veche a României* ar fi apărut în 1967, dar la p. 29 (nota 17) apare anul 1969. Volumul subscris de Tocilescu, Benndorf și Niemann, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*, ar fi apărut, conform trimiterii de la p. 33, nota 34, în 1988, dar la p. 36, 48 (nota 19), 272 (nota 3) și 335, el e menționat sub anul 1895.

⁸ Menționăm doar una singură – uneori se citează titlul articolelor și studiilor publicate în diferite periodice, alteori se indică doar revista.

⁹ Vezi, de exemplu, așa-numita abreviere a revistei *Symposia Thracologica* de la p. 22 sau, o pagină mai departe, prescurtarea titlului lucrării lui Grigore Tocilescu, *Monumentele /abreviat, Monumente – n.n./ epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, I-II, București, 1902-1908.

¹⁰ Iată această apreciere de la p. 103, care ar trebui să-i pună pe gânduri pe istoricii religiei getice și ai religiei romane: „Se cuvine să subliniem încă de la început că popularitatea de care s-au bucurat divinitățile din panteonul greco-roman s-a datorat faptului că religia populației băștinașe nu era diferită de cea a romanilor; zeii autohtonilor – care până la contactul cu lumea elenică erau aniconici – și-au găsit corespondențe, similitudini, la divinitățile aduse de autoritatea nouă“. Rămânând în sfera religioasă, la p. 108 ni se vorbește despre *Iunona* și *Iupiter*, „divinul ei soț“; or, divinitățile triadei capitoline se asociază după cu totul alte criterii, între ele neexistând nici un fel de legături familiale sau genealogice.

încadrarea fenomenelor artistice din spațiul dobrogean, scriitura plată, descriptivă, lipsită de nuanțe, vocabularul restrâns.

Prin *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Zaharia Covacef ni se înfățișează asemenea multora dintre colegii săi – un arheolog pasionat, entuziast, bun tehnicist.

Nelu Zugravu

ALIN TAT, *Lecturi contra note. De la Sfântul Augustin la omul recent*, Cluj, Editura Galaxia, Gutenberg, 2003, 144 p.

Studiile augustinienne și tomiste (și nu numai) sunt continuate de Alin Tat în lucrarea „Lecturi contra note. De la Sfântul Augustin la omul recent” (Ed. Galaxia, Gutenberg, 2003, 144 p.) care reunește recenzii, note de lectură și scurte comentarii pe marginea anumitor cărți. Preocupările autorului se axează în jurul unor teme, precum cea a raportului dintre filosofie și teologie sau, altfel spus, dintre rațiune și credință, readucând în discuție o mai veche problematică de ordin epistemologic. Interesul cercetătorului spre studiul teologiei istoriei, în buna tradiție occidentală a lui Henri-Iréné Marrou, Jean Daniélou ș.a., devine pregnant în cartea de față.

În prima secțiune a lucrării intitulată „Augustinus Magister”, cercetătorul ne propune o scurtă incursiune în „filosofia augustiniană”, oprindu-se asupra câtorva chestiuni fundamentale, precum relația dintre „religie și politică”, „rațiune și credință” cât și o posibilă plasare a Sf. Augustin în canonul teologic. În viziunea autorului, abordarea relației dintre religie și politică la Augustin implică în primul rând analiza cărții *De civitate Dei*, carte hermeneutizată ca o teologie a istoriei, deși Augustin o concepute „ca o amplificare a lucrării despre adevărata religie (*De vera religione*)”. Dacă pentru filosofii antici, tema politică aparținea discursului etic, în perspectiva creștină, coordonata politică a ființei nu putea fi detașată de elementul cultic, relaționarea dintre stat și Biserică presupunând „armonizarea finalității eterne cu un bine/bun temporal”. Augustin consideră că o bună guvernare pretinde o respectare a ierarhiilor activităților, virtutea cardinală oricărei ordini sociale fiind dreptatea. O instanță politică nu poate beneficia de o autoritate absolută întrucât „depinde de legile dreptății, iar aceste legi sunt irevocabile și inviolabile întrucât respectă legea divină” (p. 19). Concepția augustiniană nu vizează deloc o sacralizare a puterii, ci dimpotrivă se constituie într-o critică a idealismului politic. Plasarea lui Augustin în canonul teologic este realizată prin cercetarea unor teme: creația, triada, omul, harul, păcatul originar, predestinarea, teme care verifică „pertinența dogmatică a unui autor care este mai mult decât un teolog speculativ”. Plecând de la premisa stabilirii unor criterii esențiale – „forța de clarificare dogmatică, capacitatea de a genera consens, chiar pe termen lung și de a deveni, în cele din urmă, tradiție obligatorie” (p. 23) – în cazul apartenenței unui autor la canonul teologiei, precum și a fixării unor limite ale interpretării, Alin Tat reușește să dea un răspuns pertinent acestei probleme spinoase. Raportul dintre rațiune și credință sau dintre filosofie și teologie cunoaște o modificare substanțială la Augustin în funcție de perioada sa de formare. Astfel, dacă în perioada maniheistă exista un raport de dicotomie între cei doi termeni, potrivit căruia credința trebuia respinsă din necesitatea rațiunii, odată cu momentul convertirii sale la creștinism, acest punct de vedere va fi abandonat. În viziunea augustiniană, există două surse ale cunoașterii: rațiunea și autoritatea, credința „ca rezultat al supunerii în fața autorității, înseamnă adeziunea intelectuală la o serie de adevăruri non-evidente, însă garantate de martori credibili” (p. 43). Credința, cu al său *credo ut intelligam*, devine fundamentală în cazul adevărilor revelate, rațiunea filosofică având rol propedeutic. Relația dintre credință și rațiune „cunoaște trei etape: 1. rațiunea stabilește credibilitatea martorilor; 2. în chiar actul credinței, rațiunea păstrează tipul de evidență, specific autorității mărturiei; 3. credința precede rațiunea în raportarea la misterul divin” (p. 43).

În secțiunea a doua a lucrării intitulată „Doctor Angelicus”, autorul tratează aspecte referitoare la „genuri literare, filosofice, teologice”; „béatitude et fins de la vie humaine. Les questions 1-5 de la I-a II-ae de la *Somme Théologique*”; relația dintre filosofie și teologie; „despre unitatea divină în *Summa theologiae*, Prima Pars, Q.11”; „analogia entis”. Analiza unora dintre genurile filosofice și literare ale operei lui Toma de Aquino conduce la ipoteza potrivit căreia „secolul al XIII-lea a fost unul deosebit de fecund în istoria ideilor, chiar și raportat la

stricta dezvoltare a metodelor și tehnicilor de învățământ“ (p. 63). Faimoasele *disputationes* scolastice depun mărturie în favoarea unei dezbateri intelectuale rodnice și a unei vieți culturale pe măsură, îndepărtând ponciful păgubos al unui „Ev mediu întunecat“ menținut de o parte a intelectualității românești. Pornind de la comentariul capitolelor III-VIII ale cărții I a lucrării *Summa contra gentiles*, percepută un fel de „Sumă filosofică a autorului“, Alin Tat studiază relația dintre filosofie și teologie la Toma de Aquino, relevând câteva aspecte fundamentale ale rațiunii în construcția teologiei thomiste: „rațiunea naturală este failibilă în cunoașterea lui Dumnezeu; adevărurile rațiunii naturale, inclusiv în materie religioasă, pot fi dovedite pe cale demonstrativă; în Dumnezeu se găsesc adevăruri inteligibile și accesibile rațiunii, dar și adevăruri «supra-raționale» din punct de vedere uman, care depășesc posibilitățile de cunoaștere ale creaturii; rațiunea se perfecționează și se rectifică prin acceptarea adevărurilor supranaturale ale credinței; adevărul rațiunii nu poate contrazice adevărul de credință“ (p. 84-85). Extrem de interesante sunt studiile privitoare la funcția „unității divine“ în *Summa theologiae* care nu reprezintă decât „o consecință a afirmației metafizice a Ființei prime, așa cum notează Gilson“ (p. 96) – „Unul, ca temă fundamentală a demersului metafizic, se plasează la nivelul transcedentelor; doctrina convertibilității acestora se bazează pe teza primatului ființei“ (p. 98) –, precum și studiul „Analogia entis“, care tratează problema corespondenței dintre unitatea ideii de ființă și structura reală a ființei. Unitatea ființei, care se bazează pe unitatea Primei Cauze, nu este numai o unitate conceptuală, ci și una reală, ontologică. Alin Tat propune pe bună dreptate ca analogia să fie studiată în paralel cu conceptul de participare, „ca fiind cele două aspecte – conceptual și real – ale unității ființei“.

Ultima secțiune a cărții „Theologia“ reunește câteva eseuri remarcabile, precum „Relevanța teologică a feminității“, „Despre teologie, farmec și discreție“, „Melancolie à la Guardini“, „Filosofie și înțelepciune. Pe marginea enciclicei *Fides et ratio*“, „Omul recent și teologia. Glose la H.-R. Patapievici“.

Eseul „Relevanța teologică a feminității“, având la bază lecturarea articolelor teologului elvețian Han Urs von Balthasar „Despre înalta demnitate a femeii“ (Publicat în revista catolică „Communio“, nr. 4/1982) și a filosofului Rémi Brague „Este Dumnezeu Tatăl masculin“ (nr. 2/1993), abordează chestiunea misterului feminității, prin relația sa cu polul masculin; prin raportul dintre Creator și creatură și prin cercetarea principiilor prime ale dogmei trinitare. Concluzia autorului este că: „imaginea Tatălui este adecvată discursului teologic despre Dumnezeu într-o mai mare măsură decât atributul maternității. Ceea ce nu semnifică o diminuare a statutului feminității, ci – dimpotrivă – o dublă eliberare, a femininului și a masculinului, de statute care nu le sunt proprii, de clișeele filosofiilor la modă“ (p. 119).

„Omul recent și teologia. Glose la H.-R. Patapievici“ nu vizează un comentariu exhaustiv al cărții mult disputate a lui Patapievici – precum o arată chiar titlul eseului –, abținerea de la o apreciere globală nedatorându-se unor reticențe ale lecturii autorului, ci unor rațiuni de metodă, potrivit cărora „un prea grăbit diagnostic – pantă pe care prea mulți comentatori au căzut deja – nu este însă și productiv cultural“ (p. 139). Alin Tat selectează un corpus propriu-zis teologic pe care își bazează comentariul critic, neexcluzând caracterul discutabil al operației întreprinse. Alegând seria de paragrafe cu numărul 157, intitulată „Pierderea temeiului și posibilitatea unei teologii a Sfântului Duh“, Alin Tat propune o abordare problematizantă. Discutând despre fundationism, despre o disociere a fundationismului de creștinism, Patapievici propune o schimbare de paradigmă spirituală, prin trăirea și mărturisirea creștinismului dinspre Duhul Sfânt – în pofida interpretării apofatice, conform căreia Dumnezeu treimic e inefabil și imposibil de teologhisit. Alin Tat consideră că „a opune, pe epoci, persoanele divinei triade, înseamnă un gest teologic temerar. Nu e mai puțin adevărat că mereu chiar reformele ecleziastice se revendică de la acțiunea privilegiată a Duhului, eventual într-un regim penticostal reiterat. Astfel, „interogația exprimată are forță de interpelare și indică direcția eshatologică, pe care se găsesc faptele spiritualizate, cu nume, chipuri, dar și cu suflu nou. A urma traiectoria trasată echivalează cu o reconstrucție teologică, de jos în sus, prin educarea atenției și prin citirea semnelor timpului. Dacă și teologia își asumă necesara redefinire, în raport cu interlocutorul de sub vreme, atunci putem spera că rândurile investigate nu vor rămâne literă moartă“ (p. 144). O singură obiecție aducem

argumentației lui Alin Tat referitoare la „rațiunile ultime ale lumii“, optând pentru terminologia mult mai adecvată, sub raport conceptual, de „realitățile ultime ale lumii“, conform interpretării oferite de Nae Ionescu, în cursurile sale de metafizică din 1928-1929 și cel din 1929-1930.

Volumul lui Alin Tat constituie o oportunitate de reflecție asupra sensului teologiei istoriei, a problematicei religioase care revine în actualitate, într-o lume a scientismului postmodernist și a secularizării accelerate, o carte scrisă cu competență filosofică și teologică, deopotrivă, ce poate fi văzută ca o propedeutică pentru o artă a teologisirii realului.

Constantin Mihai

MIRUNA TĂTARU-CAZABAN (coord.), *Teologie și politică. De la Sfinții Părinți la Europa Unită*, Prefață de Mihai Șora, București, Editura Anastasia, 2004, 363 p.

Reflecția răsăriteană asupra raporturilor dintre teologie și politică trebuie să pornească într-un spațiu majoritar ortodox de la presupuziția tradiției sale, ca referință solidă în conturarea unui asemenea demers. O astfel de gândire, care se hrănește dintr-o istorie proprie în mediul occidental, teologico-politică nu implică *realiter* o adecvare a teologicului la politic, ci, precum bine subliniază Miruna Tătaru-Cazaban, „un fel de a-i veni teologic în întâmpinare, de a administra responsabilitatea față de comunitatea creștină aflată într-o permanentă tensiune eshatologică față de orice tip de organizare strict umană“ (p. 10). Elaborarea unei teologii politice pleacă de la simpla constatare că modernitatea este departe de a reprezenta ceva exterior vieții Ecclesiei, că ea semnifică o mutație profundă în natura relației dintre teologie și politică, toate aceste aspecte ale vieții Bisericii fiind mediate de colaborarea strânsă dintre cler și laicat. În fond, volumul de față își propune tocmai să ofere o serie de elemente pentru o asemenea teologie politică. Această carte reunește intervențiile mai multor tineri specialiști istorici, teologi, filosofi, cu o bună pregătire scolastică occidentală, dar și cercetători consacrați fenomenului pus în discuție în cadrul unui colocvii desfășurat între 16-18 octombrie 2003, la Cheia (Prahova), organizat de Fundația Konrad Adenauer în colaborare cu Parohia Stavropoleos. Pe lângă autorii textelor propriu-zise, la aceste dezbateri au mai participat: Andrei Pleșu, H.-R. Patapievici, Alexander Baumgarten, Dan Pavel, Pr. Tudor Peiu. Considerațiile preliminare ale filosofului Mihai Șora care încearcă să disocieze în profunzime cei doi termeni „teologie“ și „politică“ duc la concluzia perfect validă a existenței unei „teologii a politicii“ care nu este altceva decât „contribuția esențială a Bisericii la bunul mers al politicii în general, oferindu-i acesteia din urmă un model de comunitate înrădăcinată în și întemeiată pe comuniune“ (p. 35).

Prima secțiune a volumului intitulată „*Patristica et mediaevalia*“ cuprinde două studii relativ similare ca abordare: studiul Pr. Daniel Benga „Creștinism și imperiu. Teologia politică de la Meliton de Sardes la Augustin“ și studiul lui Alin Tat „Religie și politică la Sfântul Augustin“ (asupra căruia am insistat în recenziile consacrate volumului autorului „Lecturi contra Note“). Pr. Daniel Benga ilustrează relația dintre religios și politic, dintre Biserica Creștină și Imperiul Roman prin apelul la Meliton de Sardes și Augustin. Există mai multe modalități de abordare a unei asemenea problematice: fie plecând de la răspândirea creștinismului, se examinează maniera în care statul păgân reacționează în fața dezvoltării noii religii, fie modul în care Biserica reacționează față de Stat, având ca ipoteză de lucru pozițiile scriitorilor creștini, atitudinile martirilor creștini, în lipsa unui act normativ oficial. Autorul acestui studiu alege o a treia modalitate de abordare a acestei chestiuni, prea puțin folosită, și anume: încercarea de construire a unei teologii a istoriei, plecând tocmai de la raportul dintre creștinism și imperiu în primele secole. Autorul își propune astfel schițarea felului în care Meliton de Sardes și Augustin au teologhisit întâlnirea dintre statul roman și religia creștină în perioade istorice diferite: pre și postconstantiniană.

Studiul Mirunei Tătaru-Cazaban „Drept canonic și teologie politică. Momentele unei adversități în Evul Mediu Târziu“ reușește să surprindă, prin scurta incursiune în istoria raporturilor dintre dreptul canonic și teologia politică, precum și prin reliefarea rolului pe care l-au jucat argumentele lor într-o dispută centrală a veacului XVI, o altă manieră de comprehensiune a gândirii politice medievale, adesea reprezentată de lupta dintre Imperiu și Papă. Pe baza acestui raport mult mai subtil între teologi și canoniști, autoarea se întreabă pe bună dreptate asupra

rolului lor jucat în nașterea ideilor politice, a modului în care medievalii percepeau proprietatea, legătura dintre autoritate și drepturile individuale, dintre tradiția canonică și reflecția teologică. Din secolul XII și până la teologia lui Ockham, există o perioadă plină de concilieri și adversități care au produs lucruri semnificative pentru modernitate. Textul lui Bogdan Tătaru-Cazaban „Îngerii neamurilor sau dimensiunea teologico-politică a angelologiei” evidențiază profunzimea semnificațiilor teologico-politice a „îngerilor neamului”: „pe de o parte, ei sunt chipul teologic al unei pluralități culturale și religioase, care ridică în disputele Părinților cu reprezentanții lumii păgâne problema unității providențelor regionale exercitate prin îngeri; pe de altă parte, ei sunt chipul politic al diversității organizate a lumii” (p. 98).

A doua secțiune a volumului, intitulată „*Problema teologico-politică a modernității*”, cuprinde studiul aplicat al lui Ștefan Vianu cu privire la relația dintre „politică și teologie la Fénelon”; studiul Alexandrei Ionescu „Chipuri ale binelui comun. Două încercări etico-politice românești”, cu referire directă la conținutul revistei „Solidaritatea” (o încercare doctrinară democratică în spațiul răsăritean) și gândirea politică a lui Constantin Stere, o reflecție profund socialistă ce își arogă direcția prodemocratică; textul lui Robert Lazu „*Maria. Lecții de teologie politică*”, despre raportul intrinsec dintre mariologie și teologie politică, precum și prezentarea cazului Johann Baptist Metz și încercarea de teoretizare a conceptului de teologie politică. Studiul lui Alexandru Zub „Teologie și politică în epoca regenerării naționale” surprinde dominantele acestui fenomen „sincron cu difuziunea luminilor și cu puseul romantic din primele decenii ale secolului al XIX-lea” (p. 110). Dacă proiectul modernizării din lumea occidentală se fundamenta pe dimensiunea secularizării și a anticlericalismului, spațiul românesc aflat într-un evident defazaj civilizațional – perioada Luminilor se prelungește la noi până la mijlocul secolului XIX – era marcat de moștenirea bizantină și va dezvolta invariabil „un spirit mai atașat valorilor creștine, spirit activ și în momentele de criză, ca în Revoluțiile din 1821 și 1848” (p. 116). Printr-o profundă analiză comparativă și dezvoltând multe din ideile lui Alexandru Duțu referitoare la rolul umanismului românesc și la conștiința ortodoxă sud-est europeană, Alexandru Zub reușește să ofere un cadru esențial al raporturilor dintre teologie și politică în perioada „regenerării naționale”, în care consubstanțialitatea dintre valorile tradiționale și noile achiziții devine decisivă pentru cultura românilor din perioada Luminilor. Concilierea dintre discursul spiritual și planul istoriei – separate în mediul occidental în secolul XIX – este realizată de pașoptiști printr-o sinteză rodnică, care dă măsura „miracolului românesc” din secolul XIX.

Secțiunea a treia a volumului, intitulată „*Biserica în timpul prigoanei comuniste*”, conține câteva studii de caz extrem de profitabile pentru ceea ce înseamnă sau ar trebui să semnifice raportul dintre autoritatea ecleziastică și cea a statului. Textul lui Dragoș Petrescu „Biserica Ortodoxă Română sub comunism: o abordare instituțională” demolează multe dintre poncifurile marxiste și post comuniste ale legăturii dintre Ortodoxie și comunism. Aceste stereotipuri vizând o anume mentalitate nedemocratică a națiunilor „ortodoxe” au fost alimentate și de comportamentul ezitant al unora dintre ierarhii BOR care nu au inițiat o abordare responsabilă, autocritică referitoare la compromisurile făcute în comunism, abordare care ar conduce fără îndoială la o vindecare a rănilor unui trecut recent. Textul istoricului Cristian Vasile „Îngerinte politice în viața Bisericii Ortodoxe în primii ani ai regimului comunist”, bazat în buna lui măsură pe documente din arhiva CNSAS și, într-o proporție mai mică, pe o presă comunistă, „Scânteia” – autorul subliniază imposibilitatea documentării în Arhiva Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, conservată la mănăstirea Antim, care cuprinde, printre altele, și corespondența dintre Sfântul Sinod și Departamentul Cultelor din perioada 1948-1989, datorată refuzului inexplicabil al conducerii BOR – reconfigurează momentele principale ale reînălțării comandamentelor politice comuniste în organismul Bisericii, reînnoind firul subordonării politice a Ecclesiei din perioada dictaturii carliste. Cu toate că, între 1944-1947, PCR a căutat să menajeze suspiciunile preoțimii, acțiunile politice și campaniile sistematice de defăimare a teologilor și preoților indezirabili dezvăluiau adevărata față a regimului comunist prosovietic. Se trece la un val de arestări, în special a preoțimii acuzate de legionarism, care ia drumul detenției politice, acțiune care în paralel se continuă prin presiuni exercitate asupra ierarhiei din partea „preoților democrați”, organizați în sindicate și care urmăreau distrugerea Bisericii, prin anexarea ei puterii politice bolșevice. Studiul

istoricului de la Institutul de Istorie Recentă, Adrian Nicolae Petcu, „Cazul Episcopului Nicolae Popovici“, demolează o parte a tezei comuniste potrivit căreia Biserica Ortodoxă nu a dat martirii ei, precum Biserica greco-catolică sau romano-catolică. Acest caz este grăitor pentru ținuta unui mare ierarh al Bisericii Ortodoxe care, alături de alți reprezentanți de marcă, Irineu Mihălcescu, Visarion Puiu, Nicolae Bălan, Vartolomeu, Nicolae Colan ș.a., au înțeles să se opună ateismului puterii comuniste.

Ultima secțiune a volumului, intitulată „*Creștinismul și Europa Unită*“, cuprinde studiul lui Radu Carp despre „Controverse teologico-politice în cadrul Uniunii Europene“, prin evidențierea drepturilor garantate prin Cartea Europeană a Drepturilor Fundamentale ale Omului și a articolelor din proiectul de Tratat de instituire a unei Constituții pentru Europa în legătură cu latura teologică a conținutului politic, precum și controversa privind includerea unei referințe la fundamentarea creștină a Europei. Textul lui Radu Preda, „Amnezia unui continent. Raportul Bisericii-Stat între laicism și relativism“, readuce în actualitate un „subiect medieval“, referitor la raportul dintre Biserică și Stat – autorul fiind un specialist recunoscut în această problematică (vezi „Biserica în Stat. O invitație la dezbateri“, Editura Scripta, 1999) – punând accentul asupra rolului confesiunilor religioase în proiectul european, îndeosebi asupra specificului sud-estului european. Preda militează pentru reflecția asupra gândirii sociale a Bisericii, în contextul unui postmodernism secularizat și a unui raționalism endemic.

Acest volum doct se constituie într-o prolegomena la o elaborare serioasă și fecundă a unei teologii politice care să aibă drept referință obligatorie tradiția răsăriteană și care să țină cont de noile provocări la care Biserica și societatea, deopotrivă, sunt supuse.

Constantin Mihai

DOMINIQUE BARTHELEMY, *Anul 1000 și pacea lui Dumnezeu. Franța creștină și feudală în anii 980-1060*, Traducere de Giuliano Sfichi, Iași, Polirom, 2002, 670 p. + Bibliografie selectivă (p. 671-694), Anexe (p. 695-704) și Indice (p. 705-727).

Dominique Barthélemy este profesor de istorie medievală la universitatea din Paris și rector la École Pratiques des Hautes Études. Opera sa istoriografică se încadrează în curentul deschis de școala de la *Annales*, cuprinzând studii de istorie socială referitoare la Evului Mediu, precum *Les deux âges de la seigneurie banale: Coucy, XIe-XIIIe siècle* (Publications de la Sorbonne, 1984), *La société dans le comté de Vendôme, de l'an mil au XIVe siècle* (Fayard, 1993) și *La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu?* (Fayard, 1997).

În cartea sa *Anul 1000 și pacea lui Dumnezeu*, apărută mai întâi la Editura Fayard, în 1999, istoricul francez propune o nouă abordare a fenomenelor care au marcat trecerea de la un mileniu la altul, abordare ce tinde să contrazică unele concepții deja încetățenite în istoriografie despre semnificația acestui an. El se ridică mai ales împotriva a ceea ce consideră a fi stereotipuri lipsite de temei în legătură cu această tranziție, identificând două dintre acestea: teoria „spaimelor milenariste“, promovată mai ales de Jules Michelet în secolul XIX, și teoria manifestării unei mari crize sociale și politice în jurul acestei date fatidice, criză izvorâtă din ascensiunea unei clase războinice care ar fi pus în mare dificultate ordinea publică încă existentă în secolul X.

În ceea ce privește prima teorie, Dominique Barthélemy apreciază că „*anul 1000 nu a fost trăit ca atare de imensa majoritate a oamenilor, care îl ignorau sau nu își făceau nici cea mai mică grijă în privința lui*“. Un singur autor din epocă, Raoul Glaber, îi conferă o anumită valoare, în opinia autorului, însă din cu totul alte rațiuni decât obsesiile milenariste atribuite epocii lui Robert cel Pios, anume pentru că reprezintă comemorarea vieții lui Hristos. Motivația aflului darurilor nobilimii către cler nu o găsim în teama de sfârșitul lumii, ci în faptul că membrii acestui ordin intermediu iertarea divină pentru cei care păcătuiau față de pacea lui Dumnezeu. Dominique Barthélemy găsește în textele epocii o singură mențiune despre credința în sfârșitul lumii în anul 1000, care îi aparține lui Abbon de Fleury. În schimb, formulele utilizate în donațiile către mănăstiri nu fac nici o aluzie la anul 1000, pe deasupra, datarea prin raportarea la era creștină era foarte rară. Având în vedere aceste argumente, autorul poate afirma cu destulă certitudine că nu a existat o așteptare convulsivă a sfârșitului lumii și, în consecință, teza milenarismului nu se poate susține.

Cea de-a doua teorie criticată de Dominique Barthélemy în lucrarea sa o reprezintă aceea desemnată sub numele de „mutația anului 1000“, atât religioasă, cât și socială. În privința ultimului aspect al acestei mutații, există patru elemente care ar putea justifica această idee: înscăunarea lui Hugo Capet, care ar slăbi legitimitatea regală, înmulțirea fortificațiilor de pământ feudale, numeroasele relatări de războaie private și „silnicii“ din textele epocii și, în final, pacea lui Dumnezeu, ce apare prima dată cu ocazia conciliului de la Charroux din 989, ca remediu al acestei violențe. Nici unul dintre aceste argumente nu este însă suficient pentru Dominique Barthélemy. Mai întâi, nu se poate face o conexiune imediată între înscăunarea din 987 și conciliul de la Charroux, întrucât, odată cu Hugo Capet, guvernarea regală nu a luat o nouă direcție, ci a rămas întemeiată pe tradiție. Criza puterii regale are rădăcini mult mai vechi iar efectul de ruptură cauzat de momentul 987 este mult exagerat, uitându-se că sistemul carolingian de guvernare dispăruse din 884. Autorul consideră că, indiferent dacă un carolingian ar fi rămas pe tronul Franței de Vest, aceasta nu ar fi influențat cu nimic apariția păcii lui Dumnezeu.

Mitul disoluției autorității centrale și al violenței necontrolate în jurul anului 1000, care ar fi impus apariția păcii lui Dumnezeu ca unică alternativă la anarhia feudală, este, de asemenea, nejustificat în opinia lui Dominique Barthélemy. Factorii de dezordine și instabilitate s-au înmulțit, într-adevăr, dar nu au dus la prăbușirea întregului sistem social și politic. Pentru Dominique Barthélemy, creșterea numărului de seniori și castele nu a lansat cu adevărat o provocare la adresa vechii legitimități sau a autorității superioare. Pacea lui Dumnezeu nu a înlocuit o justiție publică suprimată, iar ideea lui Georges Duby conform căreia castelanii au scăpat de sub controlul exercitat de suzeranii lor este considerată de autor ca fiind eronată. Anul 1000 nu s-a caracterizat printr-un haos juridic, iar violența feudală nu a fost atât de frecventă cum ar părea la prima vedere, căci forța brută nu poate sta la baza unei dominații durabile, fiind prea obositoare și prea riscantă. Autorul observă în Franța anului 1000 o adevărată „cultură a păcii“: în cazul unei ofense, potențialii răzbunători trebuiau să-și apere onoarea, descurajând o nouă agresiune, dar și să ia în calcul presiunea socială în favoarea păcii prin conciliere. De altfel, nici conciliile respective nu s-au desfășurat pe fondul unui permanent război. Au existat conflicte, dar nimic nu a fost iremediabil, iar violența feudală a avut propriile sale limite și reguli, căci la război nu s-a ajuns decât după tratative și a fost dus cu discernământ.

Mutația religioasă văzută de Georges Duby în preajma anului 1000 este considerată de Dominique Barthélemy discutabilă, căci, după opinia sa, nu a existat o conversiune radicală a valorilor creștinismului, ci mai degrabă o linie de evoluție sau o reajustare. Nici mitul presiunii populare în favoarea păcii lui Dumnezeu nu are o bază reală, căci acest fenomen nu a reprezentat, așa cum s-a crezut, o expresie a rezistenței țăranilor în fața feudalizării. Biserica a predicat respectarea ierarhiilor, căci dacă ar fi existat o astfel de mișcare populară reală și consecventă, ea s-ar fi întors împotriva înaltului cler, el însuși deținător de drepturi senioriale. Așadar, după Dominique Barthélemy, imaginea unei biserici eroice față în față cu o feudalitate amenințătoare constituie o eroare, căci episcopii au participat la conflicte feudale, în timp ce ducii au patronat conciliile, practicile întrepătrunzându-se.

Dominique Barthélemy își pune și problema dacă scopul acestei păci a fost bine înțeles în istoriografie. A fost pacea lui Dumnezeu concepută pentru a crea un climat idilic în Franța anului 1000, în care violența de orice tip să fie complet extirpată? Mai degrabă nu, căci a fost orientată mai mult spre protejarea Bisericii și a bunurilor acesteia și conținea în prevederile sale noi germei ai violenței, întrucât profera amenințări, inclusiv de recurgere la forță, dacă această pace nu era respectată. A existat tendința de a extinde această protecție și în afara perimetrului Bisericii, însă sub anumite rezerve, căci pacea lui Dumnezeu nu era absolută și se admitea ideea de represalii legitime în anumite circumstanțe. Trebuie făcută încă o observație majoră: războaiele conților și ale episcopilor nu erau incriminate în decretul păcii lui Dumnezeu, ci doar ceea ce putea fi considerat în epocă război privat. Și, chiar și în acest caz, sancțiunile erau limitate, căci orice încălcare putea fi răscumpărată printr-o penitență adecvată.

În opinia autorului, pacea lui Dumnezeu a fost supradimensionată, atât din punct de vedere al obiectivelor, cât și al desfășurării fenomenului în sine. Ea nu a reprezentat o mișcare globală iar jurămintele de pace nu au fost generale, precizând un timp sau spațiu în care aceasta era valabilă.

Dar ce constituia atunci pacea lui Dumnezeu dacă nu o mișcare de pace la scara întregului regat? Dominique Barthélemy are o interpretare proprie: „*O societate veche, confruntată brusc cu o înmulțire a războaielor interne și a conflictelor găsește mijloacele de a le face față sporindu-și presiunile în favoarea păcii sau împotriva excesivei fragmentări politice. (...) Pacea lui Dumnezeu reprezintă una dintre aceste presiuni. Alături de celelalte face ca sistemul social și politic să rămână în picioare. Ea nu este în nici un caz o reacție ratată în fața unei crize grave, ci una dintre acele reacții ce singure reușesc să împiedice implozia sistemului politic. (...) Pacea lui Dumnezeu tinde să favorizeze fie unele principate – Normandia –, fie adevărate seniorii episcopale*“ (p. 299-300). Autorul o mai numește și „*tehnică de reconciliere socială, o mișcare reformatoare prin care tensiunile sociale sunt potolite iar ierarhiile consolidate*“.

Ca o observație critică asupra fondului lucrării, trebuie să menționăm faptul că autorul își concentrează prea mult atenția asupra criticii făcute cărții lui Georges Duby (*Anul 1000*), ceea ce tinde să se transforme într-un deserviciu făcut cărții de față, întrucât se produce un fenomen de obturare a propriilor teorii asupra semnificației anului 1000 și a păcii lui Dumnezeu. Această insistență a lui Dominique Barthélemy de a infirma ideile exprimate de Georges Duby face uneori propriile sale opinii mai greu de remarcat.

Din punct de vedere al structurii, lucrarea cuprinde un prolog, șapte capitole și un epilog. În cadrul prologului, autorul deconspiră liniile directoare ale studiului său și își prezintă metoda de analiză, cu scopul declarat de a ușura lectura. În ceea ce privește cele șapte capitole, acestea pot fi împărțite în trei mari segmente: primele trei constituie o prezentare generală a teoriei susținute de autor și a ideilor pe care el le critică, următoarele trei prezintă particularitățile fenomenului în fiecare provincie în care acesta s-a manifestat, iar, în fine, ultimul capitol are în vedere etapa finală a păcii lui Dumnezeu, în care acest concept capătă și o dimensiune temporală prin formula „*răgazului lui Dumnezeu*“. Epilogul încheie lucrarea prin prezentarea consecințelor acestei mișcări și încercând să explice motivele dispariției sale la sfârșitul secolului XII, dispariția pusă pe seama nașterii conceptului de „*război drept*“, care anula valabilitatea prevederilor păcii lui Dumnezeu.

Cartea lui Dominique Barthélemy reprezintă, prin originalitate, o contribuție deosebită în peisajul istoriografiei medievale. Autorul își enunță ideile în paragrafe cu rol sintetizator, ce apar adesea în text, ceea ce reprezintă un mare serviciu făcut cititorului începător în acest domeniu, pentru care acest tip de studii nu reprezintă o lectură tocmai ușoară. Anexele conțin atât arborii genealogici ai celor mai importante familii domnitoare din epocă, cât și hărți ale Franței și regiunilor acesteia în jurul anului 1000, ceea ce ușurează mult localizarea evenimentelor.

În final, putem spune că această carte își atinge pe deplin obiectivul și reprezintă un reper important pentru toți cei interesați de istoria medievală, reușind, cu argumente convingătoare, să creioneze o imagine socială, politică și religioasă a momentului anului 1000 mult diferită față de concepția deja existentă în istoriografie.

Andrei Sălăvăstru

AARON J. GURJEWITSCH, *Individul în Evul Mediu european*. Traducere de Hans Neumann, Iași, Polirom, 2004, 278 p. + Bibliografie (p. 279-281) și Indice de nume proprii (p. 283-291).

Aaron J. Gurjewitsch, profesor la Institutul de Istorie Universală al Academiei Ruse de Științe din Moscova, este un cunoscut antropolog și istoric. A făcut parte din grupul de medievști care, în anii '60 ai secolului trecut, au promovat noul model de istorie inițiat de școala de la *Annales*, făcând cunoscută cititorilor sovietici opera acestora. Dintre lucrările sale mai importante, putem menționa *Originile feudalismului* (1970) și *Categoriile culturii medievale* (1972).

Cartea pe care o prezentăm a apărut prima dată la Editura Oscar Beck din München, în 1994. Făcând parte din colecția *Construcția Europei*, care, după cum mărturisește însuși coordonatorul acesteia, reputatul istoric francez Jacques Le Goff, *urmărește să arunce o lumină asupra construirii Europei și a punctelor de forță din cursul acesteia ce nu trebuie uitate, fără a disimula dificultățile moștenite din trecut*, lucrarea de față are în vedere relevarea diverselor aspecte și

tipuri ale personalității umane în Evul Mediu, precum și originile, dar și modalitățile de exprimare ale acesteia.

Pentru Gurjewitsch, înțelegerea personalității medievale nu poate avea loc decât în contextul cunoașterii substratului barbar al acesteia, căci lumea antică nu a cunoscut cătuși de puțin acest concept. Noțiunea de *persona*, din care va deriva cea modernă de „personalitate”, nu avea nici o legătură cu psihicul, ci excludea prezumția unei personalități. Accepțiunea antică a termenului avea o cu totul altă conotație, anume a rolului social pe care societatea îl atribuia diversilor ei membri.

Autorul își concentrează mai întâi atenția asupra literaturii scandinave, care acordă individului mai mult spațiu decât oricare alta, apreciind încă din prolog că acesta nu apare dominat de comunitatea sa. Atât în saga, cât și în creația scaldică, omul analizat ca individ aparte ocupă un loc central. Să nu ne imaginăm însă că, din afirmația inițială a lui Gurjewitsch, rezultă portretul unui individ total desprins de mediul său social. Mai degrabă putem spune că acesta era evaluat prin intermediul comunității și al scării acesteia de valori, neputând exista ca personalitate organică în afara acesteia. Ceea ce deosebește profund creațiile literare scandinave din perioada precreștină de cele ale autorilor de confesiuni este absența oricărei contradicții interne. După cum o spune însuși Gurjewitsch, „*etica creștină condamnă individul la un conflict din care nu poate ieși învingător*”. Imposibilitatea eradicării de păcat, insuficiența proprie îl condamnă pe autorul creștin la chinuri lăuntrice, autovalidarea fiind aflată de acesta doar în confesiune și penitență. În schimb, personajele operelor literare scandinave, fie ele fictive sau reale, nu apar ca fiind chinuite de povara unei alegeri morale. Explicația rezidă în faptul că, deși ele meditează într-adevăr asupra propriilor fapte, acest lucru se produce nu din perspectiva unui sistem etic, ci a opiniei comunității.

Mai există o particularitate majoră care diferențiază accepțiunea personalității în universul scandinav păgân în raport cu cel creștin. În concepția scandinavă, ceea ce-i rămânea omului după moarte era doar faima faptelor sale, de unde și preocuparea permanentă pentru modul în care va fi perceput de către comunitate. În schimb, pentru creștinul Evului Mediu, personalitatea nu era nici sub aspect temporal, nici sub aspect substanțial ceva împlinit înainte de Judecata de Apoi.

Gurjewitsch apreciază că secolele XI-XII au fost martorele unei treziri a personalității, grupul social nemaireușind să estompeze trăsăturile membrilor săi: „*membrii nu mai sunt fagocitați de grup, ci se individualizează în interiorul granițelor grupului de care aparțin. În plus, lor li se mai oferă și posibilitatea alegerii între comunități concurente. În aceste condiții, accentuarea conștiinței individuale de sine se dovedește inevitabilă*” (p. 122-123).

Noi nu împărtășim această opinie, întrucât considerăm că, în acest caz, Aaron Gurjewitsch procedează la o generalizare nejustificată. Valabilă în cazul anumitor personalități, ea nu poate totuși fi extinsă. Chiar cazul lui Guibert de Nogent, citat de autor, pare să contrazică această teorie, întrucât, în partea a doua a lucrării *De Vita Sua*, acesta nu se mai referă deloc la propria persoană, Gurjewitsch însuși apreciind că „*autorul a fost absorbit de mediul său*” (p. 132). Cu excepția lui Abélard, personalitatea autorului de autobiografii apare mai degrabă drept una marginală, căci nu aceasta constituie obiectivul principal al narațiunii, ci mai degrabă experiențele parcurse până la atingerea a ceea ce Gurjewitsch numește „*telul vieții autorului*”, momentul de apogeu după care nu mai este nimic de relatat.

Studiile de caz efectuate de Aaron Gurjewitsch descoperă două tipuri de personalități: Guibert de Nogent reprezintă individul „*absorbit de mediul său*”, în timp ce Pierre Abélard este „*individul autonom care-și protejează universul interior de imixtiunea lumii exterioare, aflat într-un conflict perpetuu cu mediul său, un conflict care îl determină să se autodefinească permanent*”. Ceea ce le este comun ambilor este existența unei relații cu mediul lor social: fie prin contopirea individului cu acesta, fie printr-un raport de adversitate. Chiar exemplul lui Abélard reprezintă un indiciu că tendința de asimilare a individului de către grup nu a dispărut: refuzul lui Abélard de a se conforma exigențelor acestuia a declanșat conflictul.

Pentru a surprinde esența personalității medievale, Gurjewitsch consideră că trebuie să ne îndreptăm privirea asupra păturilor largi ale populației, căci, în mediile teologice, privirea este mult prea mult concentrată asupra lui Dumnezeu. El se oprește asupra predicilor lui Berthold din

Regensburg, cel mai renumit predicator din Germania secolului XIII, întrucât, după părerea sa, în textul acestora putem remarca anumite particularități ale individualității medievale. După opinia lui Gurjewitsch, predica lui Berthold se bazează pe vasta utilizare a dialogului, iar auditoriul său constă în indivizi și nu într-o masă amorfă. Autorul constată astfel un „*efort de individualizare și concretizare, în opoziție flagrantă cu tipologiile abstracte și extrem de generalizante ale scolasticii*”. Punctul de plecare al reflecțiilor sale îl constituie individul, nu clasa sau starea socială, și se adresează întotdeauna persoanei individuale, cu care încearcă să lege un dialog direct. Totuși, opinia autorului este, în acest caz, discutabilă căci el însuși afirmă că însușirile personalității se condiționează de apartenența la o clasă. În cazul prezentat de Gurjewitsch, nu am putea, totuși, spune că are loc o absorbție a individului de către grup, transformarea lui într-un șablon personalizat? În locul individului, am avea astfel o masă de oameni, în care fiecare membru ar putea deveni la fel de bine un exponent al ei. Fiecare ar putea fi „tras în față” de către Berthold, pentru a-i servi drept partener de dialog în cadrul predicilor sale, pentru a dispărea apoi în cadrul grupului său, în momentul în care revine în acesta. Tot Gurjewitsch afirmă că Berthold nu percepe individul ca uniform și substituibil: indivizii ocupă poziții diferite sub raportul statutului social și al stării materiale, fiecareu revenindu-i un loc unic. Toți sunt în egală măsură indispensabili comunității. În opinia noastră, însă, mai corect ar fi să vorbim de tipuri ca indispensabile comunității și nu de indivizi. Ceea ce vedem la Berthold nu este atât o individualizare a omului, cât o împărțire mai accentuată a societății medievale, în funcție de „slujbă”. Este mai complexă decât structura celor trei ordine, dar aspectul generalizator nu se diminuează câtuși de puțin.

Din cartea istoricului rus nu lipsesc anumite contradicții. Sunt cazuri în care autorul prezintă anumite puncte de vedere, pentru a reveni apoi cu nuanțări. Iată numai un exemplu: Aaron Gurjewitsch declară la pagina 185 că „*aristocrația și burghezia sunt stările sociale cu cele mai pronunțate tendințe individualiste*”. La pagina 189, însă, tot el apreciază că „*a-i recunoaște cavalerului o individualitate nu este posibil decât cu mari rezerve*”. Însă prima dată, prin termenul „aristocrație”, a avut autorul în vedere altceva decât cavaleria?

Două sunt părțile care alcătuiesc structura cărții: una, cuprinzând doar capitolul II, se referă la personalitatea în lumea scandinavă păgână; a doua, cuprinzând capitolele III-VIII, are în vedere individualismul creștin. Primul și ultimul capitol au rolul unui prolog și al unui epilog. În cadrul părții, distingem, de asemenea, o aranjare a capitolelor în ordinea cronologică a subiectelor abordate, începând de la apariția conceptului de *persona*, până la Petrarca, care renunță, în construirea propriului eu, la tradiția comparării cu alte personalități. Indexul de nume proprii este, de asemenea, un instrument prețios de lucru, servind cititorului la identificarea ușoară și rapidă a personalităților menționate în carte, dintre care multe sunt necunoscute nu doar publicului larg, ci și celor care au aprofundat istoria Evului Mediu.

Andrei Sălăvăstru

VIOLETA BARBU, *De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, București, Editura Meridiane, 2003, 224 p.

Cartea Violetei Barbu, *De bono coniugali. O istorie a familiei din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, apărută la București în anul 2003, la Editura Meridiane, s-a bucurat de o bună primire în rândul specialiștilor și al cititorilor interesați de istoria medievală românească. Prin această lucrare autoarea dorește să prezinte o istorie a familiei muntene din secolul XVII, respectând noile metode de cercetare inițiate de „școala de la *Annales*”, considerând că vechea metodă pozitivistă de abordare a acestui gen de subiect comportă multe inconveniente. Noua metodă explorează izvoare pe care istoriografia tradițională nu le lua în seamă sau cel mult le trata cu superficialitate, punând mai mult accent pe cercetarea regimului proprietății, a dreptului de moștenire și a „idilismului romantic al aparentelor solidarități” (p. 11). Cititorul descoperă în lucrarea *De bono coniugali* un studiu bine articulat, judicios întocmit din punct de vedere metodologic și foarte bine documentat.

Metoda de investigație utilizată este antropologia juridică, una cu totul nouă pentru istoriografia românească, încă aservită metodelor de cercetare tradiționale. Noua abordare se revendică

de la antropologia socială a lui Emile Durkheim și Marcel Mauss, structuralismul antropologic al lui Claude Lévi Strauss și pragmatica discursului lui Michel Foucault. A fost inițiată la sfârșitul deceniului IX al secolului trecut, prin două articole programatice publicate în 1988 și 1989. Cel din 1989, *Le monde comme représentation*, semnat de Pierre Bourdieu, a trasat coordonatele noii orientări istoriografice în mod explicit. Metoda s-a impus în anii '90 prin lucrările lui Sally Falk Moore, John Comaroff și, mai ales, Thomas Kuehn.

În ce constă noua metodă? Aceasta sugerează un nou program a istoriei sociale, având ca priorități o reconsiderare a chestiunii identităților și a legăturilor sociale. În privința normelor care guvernează societatea se pleacă de la premisa dependenței acestora față de practicile și comportamentele sociale. Asistăm, așadar, la o inversare a ierarhiei norme/practici, istoricul fiind interesat, în virtutea acestei reguli, mai mult să surprindă „spațiul juridic” pe care-l creează practicile, decât să urmărească confruntarea normelor cu comportamentele sociale. Este interesat să surprindă „spațiul juridic” pe care îl creează practicile prin ideile de justiție pe care i le impun actorii sociali (p. 15). În ultima vreme s-a impus o nouă abordare a antropologiei juridice, numită pragmatică, aceasta constând într-o mai profundă analiză a practicilor în relație cu normele. Alături de detaliile metodologice, primul capitol face și o prezentare sumară a stadiului în care se află cercetarea după noua metodă, în istoriografia românească actuală.

Alături de *Cuvântul înainte* și capitolul introductiv prezentat mai sus, lucrarea cuprinde alte șapte capitole, fiecare având câte o introducere cu alte referințe metodologice. Alături de acestea, interesant este modul de tratare a subiectului, completat cu studii de caz, care dau mai mare forță de receptare argumentației. Făcând o altă clasificare decât cea pe capitole, cartea are două părți, una dedicată dimensiunii „micii fericiri”, care este cea a posesiei (*habere*), dorința individului de a avea bunuri materiale care să-i asigure un trai decent. Cea de-a doua parte, prezintă omul în încercarea de a-și stabili identitatea de a fi (*esse*): fiu, logodnic, tată etc.

Cartea este o istorie a familiei din Muntenia secolului XVII, autoarea analizând: terminologia instituției utilizată în epocă, structura, statutul juridic, normele și cutumele care-i reglementau existența. Familia fiind depozitara tuturor valorilor societății, nu întâmplător a și fost folosită expresia Fericitului Augustin drept titlu „*De bono coniugali*”. În opinia lui, bunătățile conjugale sunt: *bonum proles* (nașterea de prunci), *bonum fidei* (fidelitatea, credința) și *bonum sacramenti* (sacramentul). Autoarea prezintă din perspectivă diacronică relațiile dintre indivizii aceleiași familii, solidaritatea dintre clanuri, rolul acestora în societate, felul cum sunt percepute anumite evenimente din viața omului (exilul, căsătoria, moartea) și impactul pe care îl au acestea asupra persoanei și asupra grupului social din care face aceasta parte.

Detaliind puțin cele afirmate mai sus, vom încerca să facem o prezentare sumară a fiecărui capitol.

Capitolul al II-lea, intitulat *Instituția și vocabularul ei*, analizează terminologia utilizată în epocă pentru a defini instituția familiei: neam, stirpe, rudă, cemitie, seminție, casă. Acești termeni ne duc cu gândul la familia cu structură de tip clan, diferită însă de clanul de sorginte balcanică de tip *zadruga* sârbească. Oricum, toți acești termeni atestă o legătură de sânge sau o alianță matrimonială în cadrul grupului de indivizi în cauză. De asemenea este analizată evoluția accepțiunii termenilor referitori la relațiile de rudenie în decursul secolului XVII, în condițiile în care instituția familiei evoluează de la clanul specific medievalității spre familia monocelulară, care se individualizează începând cu sfârșitul acestui secol.

Altă problemă atinsă se referă la terminologia nobleței de sânge, a nobleței rangului și modul cum era aceasta percepută în epocă, în raport cu virtuțile creștinești promovate de către scrierile parenetice, care nu concepeau decât nobleța spirituală. Izvoarele utilizate fiind în primul rând actele legislative: *Îndreptarea legii*, *Floarea darurilor* sau alte izvoare scrise relative la acest subiect.

Următorul capitol, intitulat *Structuri specifice*, se referă la organizarea familiei în clanuri cu o puternică solidaritate între membri, înrudiți prin legături de sânge sau alianțe matrimoniale, și cu un puternic atașament față de habitat. Apariția numelor duble (de familie) a accentuat solidaritatea între membrii clanului. În această perioadă asistăm la constituirea unor adevărate partide boierești conduse de clanurile Bălenilor și Cantacuzinilor, care și-au asociat mai multe familii boierești cu interese comune.

Cazurile când familia trece prin momente de cumpănă, cum este exilul, apoi întoarcerea în patrie și *restitutio* – atunci când este cazul – este subiectul capitolului al IV-lea, *Cronică de familie. Eseu asupra familiei patrimoniale*. Exilul, văzut, din punct de vedere al imaginarului epocii, ca o perioadă de provizorat și privațiuni, în care individul luptă pentru a se reîntoarce în patrie. Restituirea averii urmașilor lui Mihai Viteazul de către Matei Basarab a creat o situație emblematică pentru a urmări prevederile dreptului consuetudinar din Țara Românească. Observăm că Elina, fiica lui Nicolae Pătrașcu, are drept la restituire, pe când fiicele Floricăi, al doilea copil al lui Mihai Viteazul, nu beneficiază de acest drept. De aici rezultând că, potrivit cutumei, există o discriminare între urmașii feminini din a doua generație.

Privilegiul mezinului la transmiterea patrimoniului este subiectul capitolului următor intitulat *Privilegiul mezinului: între realitatea juridică și ficțiunea* care începe cu un fragment din basmul *Soacra cu trei nurori* a lui Ion Creangă, sugestiv pentru a demonstra supraviețuirea anumitor cutume până într-o epocă târzie (diata orală și privilegiul mezinului în a moșteni casa părintească). Alături de instituția căminului este abordată și instituția substituției, ce constă în substituția simbolică a unei fiice cu un fiu, în cazul lipsei de fii, pentru a putea permite acesteia să-și moștenească părinții, în condițiile în care fetele nu se bucurau de egalitate în drepturi cu băieții, la moștenirea patrimoniului, pe motiv că primeau dotă la căsătorie. Aceste două practici nu au fost niciodată codificate în norme juridice de sine stătătoare, rămânând, până la dispariție, la statutul de cutume funcționale la nivel social.

Capitolul al VI-lea, *Familia și sistemele succesoriale în țara obiceului. Substituția*, dezvoltă problema instituției substituției și a adopției prin înfrățire a fiicei cu ceilalți fii ca mijloc de accedea la egalitatea în drepturi, la moștenirea patrimoniului. Problema egalității în drepturi la moștenire, înainte de impunerea dreptului pozitiv, se pune începând cu 1527, apoi din 1555, când Domnia își retrage dreptul de a se implica în problema substituției (*consensus principii*), lăsând celor în cauză dreptul de decizie. Altă problemă abordată este cea a *gineririi pe curte* – adică aducerea ginerelui în casa miresei pentru a moșteni numele familiei acesteia, motiv pentru care avea un statut inferior în comunitate.

Problema monahismului într-o societate profund religioasă, impactul pe care îl avea acesta, și statutul juridic al monahilor în societate sunt subiecte abordate în capitolul al VII-lea, *Familia și viața monastică. Povara averii*. Libertatea monahilor de a-și administra patrimoniul, dreptul la moștenire și dreptul de a acumula bunuri materiale în timpul vieții cenobite este o realitate a epocii în ciuda faptului că aceștia renunțau la lume prin „votul sărăciei” ei fiind, *de iure*, morți pentru această lume. Studiile de caz prezentate de autoare relative la: Tudor Rudeanu, Marica din Albești și mitropolitul Ștefan, lămuresc pe deplin lucrurile (într-un subcapitol intitulat sugestiv *Votul sărăciei și povara averii*).

Sic moriemur. Moartea și construcția identității în interiorul grupului familial este ultimul capitol, cu o interesantă introducere metodologică privind problema morții în imaginarul medieval. Nașterea ideii judecății particulare în dauna judecății colective, ce a persistat în mentalul medieval românesc până târziu, a dus la schimbarea atitudinii individului față de moarte. Acest lucru a generat la rândul lui personalizarea morții, după cum observăm din textele inscripțiilor tombale și din dezvoltarea a numeroase practici contingente acestui subiect. Polemica pe marginea existenței unei temnițe expiatorii (Purgatoriului), un spațiu intermediar între Paradis și Infern, dispută la modă în secolul XVII, și modul cum s-a impus în mentalul colectiv. Sunt abordate, de asemenea, atitudinea omului în fața morții, felul cum reacționează indivizii în cazul pierderii uneia dintre persoanele apropiate, în condițiile desprinderii familiei monocelulare din trunchiul clanului. Atitudinea celor aflați în apropierea morții, sindromul testamentar la modă în secolul XVII, dar mai ales în secolul XVIII, când textele diatelor primesc o anumită coeziune urmând modelul testamentului întocmit de Antim Ivireanu în 1714. Totodată sunt prezentate practicile funerare și superstițiile unei epoci în care oamenii erau profund aserviți lor, acestea păstrându-și vigoarea până târziu.

În final, considerăm că lucrarea prezentată este una inedită pentru istoriografia românească, atât prin subiectul abordat cât și prin metoda de cercetare. Autoarea face o sinteză reușită despre un subiect greu abordabil pentru spațiul românesc din cauza multelor piedici pe care le întâlnește

o astfel de cercetare, în primul rând raritatea izvoarelor. Fără pretenția de a fi realizat o prezentare, care să cuprindă în totalitate calitățile acestei lucrări, considerăm că am reușit măcar să trezim interesul celor care nu au citit-o încă.

Mihai Mârza

LIGIA LIVADĂ-CADESCHI, *De la milă la filantropie. Instituții de asistare a săracilor din Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea*, București, Editura Nemira, 2001, 256 p.

Apărută în anul 2001, cartea doamnei Ligia Livadă-Cadeschi, *De la milă la filantropie. Instituții de asistare a săracilor din Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea*, constituie un studiu bine articulat, bazat pe o solidă documentație, deși, după cum afirmă autoarea, documentele „care privesc poziția săracului în societate sunt puține și mai cu seamă disparate din punct de vedere cronologic”, fiind în același timp „prea puțin explicate asupra realităților sociale ale trecutului” (p. 14). Acest impediment a făcut ca până acum problemele de istorie socială să fie evitate de istoricii de la noi, permanent complexați de lipsa materialului documentar. În acest fel, studiul de față este unul inedit pentru istoriografia noastră, contribuțiile privitoare la acest subiect sunt neînsemnate. Totuși, cele care există tratează subiectul mai mult din perspectivă istorică, o abordare din punct de vedere sociologic fiind aproape imposibilă din cauza lipsei materialului documentar necesar unui asemenea demers. Și în cazul de față lipsa de consistență a surselor primare a impus unele limite, din acest motiv autoarea hotărând abordarea problemei sărăciei doar din perspectiva inițiativelor de asistență socială, care privesc categoria celor oropsiți de soartă. Cu privire la termenul asistență, Ligia Livadă-Cadeschi precizează că nu face „referire la sistemul complex de legi și instituții care caracterizează asistența socială contemporană, ci doar la totalitatea gesturilor caritabile și filantropice care, indiferent din ce rațiuni sau de la cine pleacă, au ca rezultat un avantaj material oferit săracilor” (p. 15-16).

În capitolul introductiv rezervat precizărilor de ordin tematic, autoarea încearcă să justifice preferința pentru istoria săracilor. Deși recunoaște că preocuparea pentru săracii secolului XVIII este întâmplătoare, în rândurile care urmează precizează că acest subiect a reprezentat pentru ea „nu numai o tentație dar și o provocare reală” (p. 5). Săracii fiind categoria socială, care s-a bucurat de un interes deosebit din partea „mediilor intelectuale” pe tot parcursul secolului XX. Atracția principală constituind-o atitudinea lor detașată față de societate. De asemenea săracul s-a bucurat în medievalitatea europeană de o prețuire deosebită fiind asociat permanent unor reprezentări de factură religioasă în calitatea sa de „frate al lui Christos pe Pământ” având un rol de natură soteriologică și eschatologică. Această calitate a făcut din el beneficiarul compasiunii și a milei creștinești. Din punct de vedere strict dogmatic, sărăcia voluntară este cea care are cu adevărat valoare spirituală (*pauperes cum Petri*) pe când sărăcia ereditară (*pauperes cum Lazaro*) este privită ca o stare de fapt, dar asta nu înseamnă că este ignorată și total devalorizată. Cu toate acestea nu au lipsit manifestările cu caracter ostil din partea societății puse de autoare pe seama existenței unui prag de toleranță (este vorba de un procent 15% săraci din întreaga populație a comunității), care condiționează bunele raporturi între cele două paliere ale societății. Acest procent odată depășit provoacă măsuri de represiune din partea celorlalte categorii, menite să reducă numărul neputincioșilor deveniți indezirabili. Pe lângă aceste considerații, primul capitol (*Săracul. O temă istoriografică*) face și un scurt excurs istoriografic. Astfel, în istoriografia occidentală săracul se subsumează unei categorii mai mari, cea a marginalilor. Spre deosebire de situația de acolo, în cazul celor două Țările Române săracii nu pot fi astfel încadrați, pentru că ei nu au fost niciodată percepuți ca marginali, bucurându-se întotdeauna de compasiune creștinească, potrivit preceptelor biblice, care îndemnau la iubire față de semenii aflați în suferință. Totuși, spre sfârșitul secolului XVIII, o parte dintre ei nu se mai bucură de același prestigiu, fiind acuzați de ipocrizie și delincvență, atrăgând împotriva lor primele măsuri represive din partea domniei. Totuși pauperul a constituit o prezență pasivă în societatea românească medievală, din această cauză el fiind greu de găsit în documente.

Titlul reflectă foarte bine conținutul lucrării, evoluția gestului caritabil de la mila creștinească ocazională până la primele inițiative filantropice organizate, de natură civică. În atenție se

află demersurile filantropice, care aparțin domniei, cele private nu sunt ignorate dar lipsa de informații relative la ele impune acest lucru. De asemenea, acțiunile caritabile de acest fel sunt specifice mediului urban, chiar dacă sărăcia are în spațiul românesc un caracter predominant rural.

Înainte să treacă la subiect, autoarea face o scurtă dar necesară prezentare a realităților politico-sociale specifice societății românești din intervalul de timp cuprins între ultimele decenii ale secolului XVII și anul 1831 (capitolul al II-lea, *Societatea românească la începutul timpurilor moderne*). „Un secol lung“, cunoscut prin numeroasele sale momente de cumpănă (războaie, epidemii, foamete), în care societatea românească a înregistrat o serie de schimbări importante. Ca parte integrantă a societății, cei oropsiți de soartă au fost angrenați și ei în acest mecanism. Instabilitatea politică și economică a îngroșat rândurile acestora, astfel încât „în lumea românească sărăcia este endemică și aproape voluntar asumată. Răspândită în întreaga societate, afișată ostentativ în păturile populare, sau tănuită cu grijă de cele avute...“ (p. 69).

Un asemenea demers istoriografic solicită pentru început precizări de ordin terminologic, menite să ofere celor interesați lămuriri necesare despre vocabularul social utilizat în epocă cu privire la fenomenul sărăciei. Un impediment major îl reprezintă determinarea cu exactitate a sensului acestor termeni, care reflectă o realitate socială ambiguă, greu de determinat, în condițiile în care avem la dispoziție o diversitate terminologică impusă în timp de fluctuațiile vocabularului social. Sunt urmăriți termenii utilizați în documentele de cancelarie, care evoluează în timp în funcție de limba folosită pentru redactarea acestor acte (slavona sau româna) și de realitățile sociale concrete. Există un fond semantic care face distincție clară între categoriile de pauperi existente, de la estropiați (calici) la cerșetori, simplii pauperi (mișei) și ciumați (gubavi), până la delincvenții de la sfârșitul secolului XVIII cunoscuți sub denumirea de haimanale/crai. Ceea ce trebuie reținut este faptul că sensul acestor termeni nu este unul absolut, fiind ușor adaptabil la realitățile sociale.

Semnificația, valoarea și aspectele gestului caritabil sunt problemele dezvoltate pe parcursul capitolului IV, *Biserica, prințul, individul. Trei ipostaze ale gestului caritabil* (p. 99-137). Astfel, cele două aspecte ale gestului caritabil milostenia și filantropia au semnificații deosebite, dacă prima a fost aservită întotdeauna unor imperative de ordin religios, cea de-a doua raliată unor idealuri civice promovate de către filosofi iluminiști acorda instituțiilor statului rolul cardinal în gestionarea asistenței sociale, asigurând în acest mod dezideratul fericirii tuturor cetățenilor. Situația de la noi este însă mult diferită. Deși au fost adepții ideilor iluministe, principii fanarioți au continuat să-și argumenteze operele de binefacere tot din perspectivă religioasă, simțăminte civice aflându-se permanent pe locul al doilea. În virtutea tradiției bizantine, Biserica a avut din acest punct de vedere o misiune dublă, de beneficiară a înaltelor gesturi caritabile și de instituție abilitată – alături de domnie – cu gestionarea actelor de caritate.

Săracii din mediul urban concentrați în mahalalele de la periferia orașelor sunt organizați în anumite cazuri în bresle (este cazul breslelor calicilor din Iași, Roman și București) conduse de un staroste ales pe viață, fiind aflate sub patronajul Mitropoliei. Numărul calicilor începe să devină supărător de mare, spre sfârșitul secolului XVIII. Aceștia constituiau un permanent factor de dezordine socială și un focar de infecție deosebit de periculos, pentru o societate în care epidemiile, multe dintre ele cu efecte devastatoare, erau un fenomen des întâlnit. Problema lor devine una comunitară, obligând autoritatea domnească să ia măsuri în vederea dispersării acestor grupuri sociale parazitare nedorite, care puneau în pericol echilibrul social. Asemenea măsuri se datorează unei clare schimbări de atitudine din partea comunității care începe să-i suspecteze pe pauperi de: ipocrizie, vagabondaj voluntar, lene și delicvență, doar infirmii păstrându-și compasiunea publică și dreptul de a cerși.

Tot secolului XVIII aparțin și primele inițiative în vederea protejării sănătății publice, prin înființarea de spitale. Aceste așezăminte sunt în majoritate înființate prin grija domniei, cea care le patronează prin intermediul unor epitropi numiți. Chiar dacă sunt primele încercări de laicizare a asistenței sociale ele răspund în continuare unor simțăminte de ordin religios, justificate prin dragostea creștinească pentru aproapele aflat în suferință. Primele asemenea spitale funcționează în jurul unor așezăminte mănăstirești, din veniturile cărora se întrețin, cazul lor fiind analizat în capitolul al VI-lea, *Spitalele pentru săraci și bolnavi. Preocupări ale domniei legate de sănătatea*

publică (p. 167-187). În această situație se găseau spitalele: Colțea, Pantelimon și Dudești din București, precum și Sf. Spiridon din Iași. Singura instituție spitalicească apărută din rațiuni independente de simțămintele spirituale a fost spitalul Filantropia, înființat între 26-30 iulie 1813, lângă București.

Printre cei care au beneficiat de asistență din partea Domniei se găseau și boierii scăpați cunoscuți în documente prin sintagme de felul: „deosebite fețe știute“, „deosebite fețe sărace“ sau „deosebite fețe scăpătate și sărace“. Sprijinul acordat lor era de natură financiară provenind de la vistierie sau de la Cutia Milelor începând cu 1780 în Țara Românească și ulterior în Moldova. Aceasta din urmă era administrată de către Epitropia Obștirilor, care se afla sub protecția Mitropoliei și sub patronajul domniei.

Începând cu primii ani ai secolului XIX se manifestă din partea instituției domnești intenția punerii sub supraveghere a boierilor dovediți a fi slabi gospodari, pentru a preveni scăpăturile atât de frecvente și pentru asigurarea unui oarecare echilibru social. Pe lângă Cutia Milelor și Vormicia (numită și Epitropia) Obștirilor, Alexandru Ipsilanti, domn luminat și întreprinzător, nelipsit de evlavie creștinească caracteristică domnilor din Principate, a avut inițiative laudabile și în ceea ce privește înființarea de școli domnești pentru copiii sărmani, educația constituind la rândul ei o formă de asistență socială. De asemenea, domnul și-a manifestat intenția înființării unei Orfanotrofii pentru copiii părăsiți. Orfanii de condiție boierească, potrivit rangului categoriei sociale din care proveneau, se bucurau de mai multă atenție din partea domniei, fiind încredințați unor epitropi strict supravegheați de epitropii Obștirii. Finanțarea acestor acțiuni era încredințată Cutiei Milelor.

Autoarea a preferat să așeze, la final, o *Încheiere* (p. 224-242), în loc de concluzii „nu numai pentru a atenua conotațiile de judecată definitivă, pe care acestea din urmă le sugerează, ci și datorită modului în care am ales să le construim și să le prezentăm“ (p. 224). Pentru a păstra unitatea conținutului fiecărei probleme analizate, concluziile sunt așezate în finalul fiecărui capitol. În ultimul capitol sunt prezentate pe scurt inițiativele filantropice similare din Europa Apuseană și Centrală, precum și locul pe care-l ocupă principii fanarioți „pe harta sensibilităților sociale ale timpului“ (p. 224). Ultimele referințe sunt dedicate posterității așezămintelor și mentalităților caritabil-filantropice despre care a fost vorba.

Trebuie să recunoaștem că lucrarea prezentată în rândurile de mai sus constituie un demers istoriografic reușit, elaborat cu rigurozitate, autoarea ferindu-se să emită interpretări pripite, raportându-se permanent la conținutul documentelor. Se remarcă din acest punct de vedere un stil sobru, riguros științific. Autoarea își îndreaptă mai mult atenția asupra situației din Țara Românească. Totuși considerăm că se impunea ceva mai multă atenție asupra realităților sociale din Moldova, unde au existat preocupări reale pentru asistența săracilor și a bolnavilor încă din secolul XVII. Activitatea mitropolitului Anastasie Crimca fiind exemplul cel mai cunoscut. Aceasta nu scade calitatea științifică a cărții, care se înscrie fără îndoială printre titlurile de referință pentru istoriografia problemei.

Mihai Mârza

ELENA CHIABURU, *Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza“ Iași, 2005, 402 p.

Până în prezent, cartea românească veche s-a bucurat de o intensă atenție din partea istoricilor, filologilor și a teologilor, iar complexitatea subiectului a determinat o amplă producție istoriografică. Este un lucru firesc, deoarece, aproape întotdeauna, cărțile erau văzute ca obiecte de cult, ceea ce le conferea o importantă valoare materială și spirituală. Apoi, având o arie de circulație foarte mare în timp și în spațiu, cărțile au întrunit calitățile unui etalon de schimb general acceptat: erau vândute, schimbate, zălogite, lăsate moștenire sau furate. De asemenea, fiind socotite obiecte durabile, adeseori cunoscătorii de carte făceau însemnări despre calamități naturale, epidemii, evenimente politice, sociale sau personale, ceea ce ajută astăzi la conturarea unor detalii. Totodată, cărțile au avut un însemnat rol social, generat, pe de o parte, de valoarea acestora, iar pe de altă parte, de contribuția pe care ele au avut-o la răspândirea în societatea în

care au circulat a unui ansamblu de norme religioase și valori morale sau a unor cunoștințe mai mult sau mai puțin științifice. În sfârșit, exportul de carte în limbile română, greacă și arabă din Țara Moldovei și din Țara Românească în Transilvania, în Imperiul Otoman, în Polonia și, mai târziu, în Imperiul Habsburgic s-a făcut în virtutea vechii tradiții imperiale bizantine, în care domniile români erau văzuți drept protectorii ortodoxiei, cu importante substraturi politice: rezistența antiotomană, antireformată și anticatolică.

Complexitatea studierii destinului cărții vechi din momentul în care a fost scrisă și până când a ajuns în mâinile cititorilor, precum și stabilirea locului cărții și a tiparului în societatea românească a secolelor XVII-XIX, presupune o muncă uriașă, în care trebuie cercetat un număr impresionant de izvoare. Pentru ca încercarea să fie încununată de succes, se impune cercetarea sistematică doar a unor aspecte, prin conjugarea eforturilor mai multor cercetători, putându-se obține, așadar, o imagine completă și corectă a locului și a rolului cărții într-o societate.

Elena Chiaburu s-a preocupat îndelung de istoria cărții între apariția tiparului și începutul epocii moderne. Acest lucru s-a materializat în publicarea unor studii privitoare la tehnica tipografică și legătoria de carte, influența artei caligrafice moldovenești asupra tiparului chirilic, modalități de analiză și datare a cărții vechi, tipografia arabă de la mănăstirea Sf. Sava din Iași, contribuția tipografiei din Moldova la susținerea lumii ortodoxe în secolul XVII, precum și la meșterii tipografi. Aceste studii au probat deplina familiarizare a autoarei cu tema în discuție, stăpânirea adecvată a unui întreg instrumentar științific (izvoare și istoriografia problemei) și disponibilitatea sa nelimitată în privința efortului științific. Totodată, ele îndreptățesc abordarea temei *Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829*, a cărei dificultate este binecunoscută specialiștilor.

Lucrarea de față urmărește procesul nașterii cărții tipărite, destinul acesteia din momentul în care a fost scrisă și până când a ajuns în mâinile cititorilor, tehnica tipografică și trăsăturile tipografiei medievale, văzută ca întreprindere aflată în slujba celor mai importante instituții ale țării: Biserica și Domnia. De fapt, numai cunoașterea tuturor acestor elemente fac posibilă descoperirea interdependenței dintre carte și societate.

Cercetătoarea a studiat problemele cărții și ale tiparului în Țara Moldovei dintr-un unghi neabordat până în prezent, și anume pornind de la modul de producere al imprimatelor. Lucrarea a fost concepută astfel încât să ilustreze atât etapele parcurse de un manuscris pentru a deveni imprimat și a ajunge la cititori, cât și organizarea și funcționarea tipografiilor moldovene. Cartea a fost studiată, în primul rând, din punct de vedere economic, ca un produs tipografic, pentru obținerea căruia sunt necesare anumite cheltuieli și abia, în al doilea rând, ca purtătoare de idei.

Limitele cronologice ale prezentei apariții editoriale sunt cuprinse între introducerea tiparului aici și până la apariția publicațiilor periodice în Țara Românească (*Alăuta Românească*) și Moldova (*Albina Românească*), fapt care marchează începutul unei etape noi, moderne în domeniul editorial.

Lucrarea a fost structurată în opt capitole, ce sunt precedate de o *Introducere* tematică și istoriografică. Apoi, tot la începutul lucrării, pentru economia de spațiu și economia lucrării, au fost explicate *siglele și abrevierile* folosite.

În primul capitol se analizează *Tehnica tipografică și legătoria de carte*, autoarea ocupându-se pe larg de tehnica și corectura tipografică, de aspectul grafic al cărții, dar și de legătoria. Apoi, este urmărită *Organizarea activității tipografice*, cu tot ceea ce aceasta presupune: investițiile, meseriile, remunerarea meșterilor, cenzura, tirajul și aprovizionarea cu hârtie. În continuare, sunt studiate *Prețul și valoarea cărților*, prezentându-se aspecte mai puțin cunoscute legate de costul, prețul de vânzare, furtul și recuperarea cărților, confiscarea acestora și valoarea lor simbolică. Capitolul al patrulea este închinat *Actelor și foilor volante imprimate*, prezentându-se succint aspecte legate de tirajul, publicitatea textelor și aspectul economic al acestora. Urmează capitolul în care este tratată *Distribuția cărților*, fiind urmărit și patronajul asupra tipografiilor din Țara Moldovei. Lucrarea se continuă cu un amplu studiu despre *Aria de răspândire a cărții în Moldova*. Mai apoi, sunt evaluate câteva aspecte legate de *Meșteri și meșteșug*: însușirea meseriei de tipograf, meșteșuguri înrudite și câteva studii de istorie socială, precum statutul tipografiilor în epocă din perspectivă economică, culturală, socială și politică. În sfârșit, în *Relațiile dintre Tipar*,

Biserică și Școală se urmăresc legăturile dintre tiparul din Țara Moldovei și calvinism sau cu ortodoxia orientală, dar și cu românii din Transilvania. De asemenea, sunt studiate aici și cărțile de învățătură tipărite în spațiul de la est de Carpați.

La finalul lucrării, se găsesc *Concluziile*, o prețioasă anexă cu *Foile volante imprimate în Moldova*, un *Indice general* și *Cuprinsul* cărții. Toate aceste aspecte înfățișează cititorului avizat o analiză temeinică, bogată în informații și interpretări noi privitoare la istoria cărții și a culturii românești în general, bazată pe o documentare cvasi-exhaustivă. Autoarea se dovedește atentă în permanență la amănuntul semnificativ, specific temei, totuși fără a pierde din vedere sensul dominant al construcției științifice. Dimensiunea științifică a lucrării este probată de cele câteva sute de titluri din aparatul critic.

Temeiurile științifice ale cercetării subiectului de față sunt furnizate într-o măsură însemnată de documente de arhivă, prin care au fost depistate inventare, contracte și socoteli, acte de cancelarie privitoare la activitatea tipografică, acte de vânzare-cumpărare, alte acte de cancelarie, care au avut legătură cu cartea și tiparul etc. La acestea se adaugă culegerile de documente, izvoarele narative, catagrafiile, sămile de vistierie, corespondența și opera unor personalități implicate în activitatea tipografică, precum și cataloagele de biblioteci. Apoi, s-a folosit ca izvor de documentare cartea în sine, al cărei titlu, prefață, postfață și evident, cuprins, permit localizarea ei în timp și spațiu, aflarea rațiunilor pentru care s-a tipărit, a patronilor, a celor care au contribuit efectiv la imprimare și, uneori, a tirajului și a modului cum s-a distribuit. Au fost examinate, de asemenea, exemplarele unor tipărituri păstrate la Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” – Iași și la Arhivele Naționale – Iași.

Alături de analiza tuturor categoriilor de izvoare istorice, multe dintre ele inedite, autoarea a parcurs o imensă bibliografie aferentă temei, ceea ce i-a permis realizarea unei lucrări științifice fundamentale, bine încheată, sistematizată și originală. Valorificând cadrul istoriografic existent și evidențiind realizările anterioare, Elena Chiaburu a prezentat principalele aspecte legate de înființarea și funcționarea unei tipografii medievale, de organizarea producției, de cunoașterea celor implicați în aceste activități și a traseelor urmate de cartea tipărită în Moldova. Totodată, lucrarea analizează în mod critic problemele, corectând erorile, respingând clișeele istoriografice și formulând ipoteze noi, pe care cercetările viitoare urmează să le verifice, pentru a revizui unele idei eronate vehiculate până acum în legătură cu cartea veche.

Abordarea acestor probleme s-a făcut sincron și diacronic, demonstrându-se similitudinea situației din Moldova cu aceea din Țara Românească, dar și cu cea europeană.

Imensul volum de muncă și acribia cu care a fost întocmită cercetarea impun lucrarea Elenei Chiaburu printre ultimele realizări ale istoriografiei românești în domeniu, reprezentând o contribuție științifică remarcabilă, indispensabilă cunoașterii adecvate a istoriei cărții românești, iar soluțiile și concluziile pe care autoarea le oferă limpezesc numeroase probleme ce nu și-au găsit până acum o rezolvare adecvată.

Arcadie M. Bodale

IOAN CAPROȘU, *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, editate de ~, vol. III, Iași, Editura „Dosoftei”, 2000, 736 p.; vol. IV, Iași, Editura „Dosoftei”, 2001, 656 p.; vol. V, Iași, Editura „Dosoftei”, 2001, 1.266 p.; vol. VI, Iași, Editura „Dosoftei”, 2004, 1.000 p.

În ciuda dificultăților ridicate de precaritatea instrumentarului arhivistic adecvat (cataloage, îndrumătoare, inventare publicate etc.) și de amplitudinea alcătuirii unei serii tematice de izvoare medievale, semnalăm apariția volumelor III, IV, V și VI din *Documente privitoare la istoria orașului Iași*, editate de către Ioan Caproșu. Îndelungata experiență în editarea izvoarelor medievale, preocuparea asiduă pentru depistarea acestor documente în arhivele publice și particulare din țară și străinătate, dar și cunoașterea temeinică a evoluției istorice a Iașilor i-au permis reputatului medievist nu numai o repertoriere arhivistică și bibliografică de mare rigoare științifică, necesară unei colecții documentare tematice, cum este cea de față, ci și realizarea unui corpus documentar ieșean.

Apariția editorială menționată este una de maxim interes nu numai pentru toți istoricii preocupați, în general, de istoria medievală sau, în particular, de cunoașterea temeinică a evoluției

istorice a celui mai mare și mai important oraș al Țării Moldovei, dar și pentru lingviștii interesați de istoria limbii române sau de particularitățile de limbă, mai ales cele de ordin fonetic și lexical, izvorâte din obârșia și instrucția diferită a celor care au redactat actele.

La începutul fiecărui tom este prezentată o *Introducere*, urmată de bibliografia documentelor pe care le conține și de lista prescurtărilor folosite.

În continuare, la rubricile *Documente* și la *Addenda*, sunt redate în succesiune cronologică toate actele interne cunoscute din fonduri românești sau străine și din publicațiile de până acum privitoare la vatra, hotarul (moșia) și ocolul târgului Iași și, mai târziu, la teritoriul fostului ocol al capitalei Țării Moldovei din perioada 1691-1770, precum și cele care, deși nu intră în rândul acestora, se referă la fapte și evenimente importante din istoria orașului Iași. Marea majoritate a acestor documente s-au publicat după originale românești, însoțite de însemnările aferente ulterioare, de o cuprinzătoare descriere arheografică, de menționarea critică a tuturor celorlalte forme de păstrare ale actului și, în sfârșit, de consemnarea eventualelor ediții ale acestuia. Documentele ce nu s-au păstrat în original sunt editate după cea mai bună formă de păstrare arhivistică (copii, rezumate sau mențiuni), indiferent dacă acesta a fost sau nu publicat, urmată de menționarea critică a tuturor celorlalte forme ale actului și de adnotările reclamate de deosebirile de text dintre acestea. În cazul documentelor publicate anterior, au fost păstrate particularitățile fonetice ale ediției reproduse, inadvertențele de orice fel fiind semnalate în note de subsol. Dacă actul a fost publicat după original de mai multe ori de unul sau mai mulți editori, pentru ediția de față a fost aleasă cea mai bună formă a lui. Este remarcabil faptul că în urma investigațiilor făcute în arhivele din străinătate sub egida Centrului de Cercetări Neogrecești din Atena s-au înlocuit cele mai multe din formele inferioare de păstrare a documentelor cu originalele lor inedite. Astfel, în aceste volume, actele editate sunt într-o proporție covârșitoare documente originale, multe dintre documentele păstrate în arhivele mănăstirilor athonite fiind furnizate editorului de către domnul Florin Marinescu de la Centrul de Cercetări menționat.

Volumul al III-lea din *Documente privitoare la istoria orașului Iași* a apărut în anul 2000, acesta incluzând în cele 751 pagini ale sale un număr de 663 de documente (originale, copii, rezumate sau mențiuni) din perioada 1691-1725, redactate în marea lor majoritate în limba română. De fapt, doar patru documente cuprinse în acest volum au ajuns până astăzi în copii grecești sau latinești vechi.

Următorul tom are 671 pagini și a văzut lumina tiparului un an mai târziu. El cuprinde 426 de izvoare interne dintre anii 1726 și 1740, redactate, cu excepția câtorva acte grecești, în limba română.

Tot în anul 2001 a fost publicat și volumul al V-lea al acestei colecții de documente. Față de tomurile anterioare, acesta este mult mai voluminos, grație documentelor păstrate în *Condica lui Constantin Mavrocordat*, ce a fost publicată inițial de către N. Iorga și, mai târziu, reeditată de regretatul Corneliu Istrati. Astfel, în cele 1.282 pagini ale sale, el conține 891 de acte (din care trei sunt grecești, două latinești, iar restul sunt de redacție românească) din intervalul 1741-1755.

În sfârșit, în volumul al VI-lea sunt 881 de acte interne dintre anii 1756 și 1770. Cu excepția unui număr restrâns de acte grecești, documentele cuprinse în acest volum au fost redactate, de asemenea, în limba română. Prezentul volum conține un număr sporit al actelor păstrate în arhivele mănăstirilor din Muntele Athos, unde au fost închinat multe din mănăstirile din Iași. Demn de semnalat este faptul că toate actele privitoare la orașul Iași din perioada 1756-1770 ce s-au păstrat în arhivele mănăstirilor Xiropotamu și Protaton au fost cuprinse în prezentul volum.

Apoi, în fiecare volum sunt date *abrevieri*, *simboluri* și *lămuriri* succinte despre întocmirea și folosirea indicilor.

Urmează *Indicii de nume și de materii* ai fiecărui tom, vocile fiind ordonate alfabetic, iar trimiterile făcându-se la numărul documentului. Menționăm că indicii volumelor III, IV au fost întocmiți de către Marius Chelcu, cercetător la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași, iar cei de la volumul al VI-lea de către domnul Mihai-Cristian Amărieuței, fiind revăzuți și completați de editorul volumelor. Totodată, domnia sa a realizat indicii volumului al V-lea. Prin intermediul acestora, cercetătorul are posibilitatea de a depista rapid informațiile de care este interesat în sursele documentare.

Spre sfârșitul fiecărui tom, sub titlul *Cuvinte și expresii slavone din documentele în limba română*, editorul a grupat slavonismele din toate documentele, precum și cuvintele și expresiile slavone ce se repetă în actele emise de cancelaria domnească.

La finalul volumelor III, IV și V, în funcție de posibilități, au fost anexate facsimile ale actelor originale pe care fiecare dintre acestea le cuprind, cu scopul de a oferi specialiștilor interesați o imagine cât mai bună asupra caracteristicilor arheografice, paleografice, sigilografice și lingvistice ale actului în vederea rezolvării unor situații particulare determinate de grafia chirilică. Demn de remarcat este faptul la finalul volumelor IV și V au fost reproduse în facsimil toate actele originale acceptabil conservate în fondurile arhivistice din țară (și câteva din străinătate).

Firește, normele de editare a textelor și de întocmire a indicilor sunt similare celor adoptate la publicarea seriei *A*, Moldova, a colecției *Documenta Romaniae Historica*, în cadrul căreia editorul are, de asemenea, o contribuție substanțială.

Editorul atrage atenția că este practic imposibil de a cuprinde în volumele publicate toate documentele privitoare la orașul Iași, deoarece se descoperă continuu acte românești în arhivele mănăstirilor athonite, iar instrumentarul arhivistic publicat este extrem de precar. De aceea, efortul de a alcătui un corpus documentar pentru cel mai mare și mai important oraș al Țării Moldovei rămâne cu totul impresionant. În încercarea de a cuprinde toate actele privitoare la orașul Iași, editorul urmărește nu numai continuarea colecției amintite, ci și completarea sa cu un volum de *Addenda*, în care să fie incluse omisiunile documentare din volumele publicate, deși acestea sunt inerente în cazul unui demers de asemenea amplexant.

Este neîndoiește că acest demers reprezintă una dintre cele mai importante ediții de documente publicate.

Arcadie M. Bodale

MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, *Parlamentarism, partide și elită politică în Bucovina Habsburgică (1848-1918)*, Iași, Editura Junimea, 2004, 605 p.

Ce relevanță mai pot avea astăzi, dincolo de cercurile specialiștilor, explorările acribice în istoria noastră regională și locală, mai cu seamă când „trendul” mediatic reproducând reflexele globalizării favorizează în chip evident „întregul” și nu „fragmentele”, „centrul” și nu „periferiile”? Am repetat această întrebare vizavi de masivul op publicat recent de istoricul ieșean Mihai-Ștefan Ceașu, ce se apleacă asupra unei teme aparent excentrice în raport cu agenda istoriografică „populară” astăzi în opinia publică: *Parlamentarism, partide și elită politică în Bucovina Habsburgică (1848-1918)*. Pe lângă flagrantă sa „inactualitate”, – căci cititorii nu vor găsi aici nimic senzațional, după calapodul „dezvăluirilor” dintr-un trecut cu reverberații în cotidianul imediat –, cartea își mai asumă o „diferență”, incomodă și ea de la un punct încolo: dacă modelul „național” în tratarea diferitelor perioade și capitole ale istoriei noastre moderne a asimilat mefiența instituțională față de ideea federalistă, traducând-o în cercetările asupra provinciilor istorice dinafara României „mici” în dezinteresul curent pentru tot ce a însemnat altceva decât premiză (politică, ideologică, culturală etc.) a alipirii la „țara-mamă” și a devenirii României Mari, lucrarea de față legitimează, cel puțin pentru Bucovina dinaintea Primului război mondial, o abordare în funcție de datele obiective ale unei realități regionale cu o istorie nu doar a „românilor”, – cum insistă unii, poate doar din exces „filial” față de o anumită tradiție academică, să numească obiectul de studiu propus liceenilor și studenților noștri. Or, în oglinda unor asemenea cutume încă în vogă în „spațiul public”, inițiative metodologice de acest gen nu sunt sortite neapărat să „placă”...

Mihai-Ștefan Ceașu s-a calificat nu doar între istoricii români drept un eminent cunoscător al problematicii bucovinene; drept mărturie stau, pe lângă numeroasele studii pe care le-a publicat în legătură cu ea, cartea sa din 1998 despre Bucovina habsburgică de la anexare la Congresul de la Viena. Iosefinism și postiosefinism (1774-1815), dar și capitolul despre Dieta de la Cernăuți din masivul tratat de istorie a Monarhiei habsburgice editat de Academia de Științe a Austriei. Mai noul său volum îi confirmă pe deplin competențele, ce depășesc, dacă mai era nevoie s-o spun, factologia strict legată de destinul provinciei desenate după ce, în 1774, armatele

imperiale au ocupat, pentru a-și asigura un culoar de trecere din Transilvania către Galiția anexată de Viena cu doi ani mai înainte, 10.500 kilometri pătrați în nord-vestul principatului Moldovei. Nu înseamnă cătuși de puțin că subapreciem aportul documentar al cărții: este suficient, credem, să notăm că Mihai-Ștefan Ceașu folosește pentru întâia oară din plin, după știința noastră, surse de primă mână, precum rapoartele guvernatorilor-președinți ai landului Bucovinei către guvernul vienez, aflate în arhive austriece, documentele din fondul Guvernământului Bucovinei care au rămas după 1918 la Ministerul de Interne de la București, ca și stenogramele ședințelor Camerei deputaților de la Viena și ale Dietei cernăuțene, de la 1861 până la finalul din 1914/1918. Dar pentru a examina cu folos chestiunea elitelor bucovinene după 1848, momentul în care împăratul Franz Joseph a consimțit să acorde teritoriului până atunci alipit la Galiția autonomia legislativă și administrativă, autorul trebuie să fie concomitent expert în domeniul cât se poate de complex al tipului specific de parlamentarism ce s-a constituit, în relație cu toate „constrângerile” cadrului social, politic și național atât de pestriț al vechii Austriei, atât la „centru”, cât și în landuri, cu tot cu ideologiile care au alimentat coagularea partinică, și, nu mai puțin, cu „personalul” care le-a ilustrat și le-a profesat. Perspectiva exactă asupra ansamblului îi îngăduie lui Mihai-Ștefan Ceașu să evalueze mai nuanțat și mai convingător caracteristicile „cazului” bucovinean, interesant atât din punctul de vedere al experienței consumate de la 1848 încolo în efortul de modernizare politică și socială la scara Monarhiei, cât și pentru aportul virtual al acestuia la zestrea de cultură democratică cu care a pornit la drum România „reîntregită” de după Primul război mondial.

Aici se află și esența răspunsului pe care îl putem da fără teamă de a greși întrebării formulate în debutul acestui articol. Mihai-Ștefan Ceașu demontează cu răbdare și cu o admirabilă ambiție a „epuizării” subiectului „anatomia” și „fiziologia” întregului mecanism constituțional, cu legile electorale aferente, impus de la Viena, în etape succesive, microcosmosului bucovinean, – mecanism implicând alegeri parlamentare, campanii electorale și dezbateri contradictorii de programe dublate de un set de abilități de negociere și de promovare a compromisului, și nu în ultimul rând o relație de putere dintre „majoritate” și „minoritate”, recunoscută și consimțită de ambele părți – cu o implicită intenție „pedagogică”: aceea de a etala consecințele în „durata lungă” ale unui implant instituțional și juridic cu adânci rădăcini în reformismul temperat, de sorginte iluministă, al iosefinismului, într-o societate patriarhală, aflată încă, în cutume și în reflexele mentalului colectiv, la cheremul arbitrariului despotice și al serviciilor medievale. Dincolo de artificul discursiv al polarității abrupte dintre un model „occidental” și unul „oriental”, pe care autorul îl evită (și bine face!), rezultă că, într-o ordine „evoluționistă”, ceea ce s-a petrecut la scara redusă a *Kronland*-ului cu capitala la Cernăuți reprezintă un experiment mai mult sau mai puțin reușit de „sincronizare” la procesul modernizării, în varianta lui specifică, – nu atât de spectaculoasă, pentru că era grevată din punct de vedere social de un potențial inerțial preponderent în raport cu cel generator al dinamicii „progresului” –, în care s-a derulat acesta în spațiul central-european. Întreaga succesiune evenimențială reconstituită amănunțit de Mihai-Ștefan Ceașu din ciclu în ciclu electoral probează efortul de adaptare al structurilor locale bucovinene la impulsurile nu rareori forțate de un impetuos colonial nedisimulat dinspre Viena (despre care istoriografia austriacă vorbește astăzi fără complexe), efort care a însemnat concomitent pentru exponenții acestora unul de asimilare și, de ce nu?, de însușire a unei „măsuri a lucrurilor”, alta decât cea nutrită de atașamentele tradiționale, altfel spus, una deschisă la inițiativa reformatoare, dinlăuntru sau dinafară. Algoritmul generator al elitelor politice bucovinene postpașoptiste, cu a căror „descriere” Mihai-Ștefan Ceașu merge până la alcătuirea unui dicționar extrem de util, deși încă incomplet, al acelor personalități bucovinene ce s-au ilustrat în politica cernăuțeană ori vieneză, s-a întemeiat în general pe o asemenea conduită, diferențiată, desigur, în opinia, condiționată social și chiar național, asupra anvergurii prefacerilor și a efectelor lor. Dealtfel, puținele fragmente reproduse în volumul de față din intervențiile parlamentare ale unui Eudoxiu Hurmuzachi, socotit pe bună dreptate o figură emblematică a lumii bucovinene la mijloc de veac XIX, îl califică, prin pledoaria sinceră și convinsă pentru modernizare, între cei mai angajați promotori, alături de un Dinicu Golescu și de pașoptiștii moldo-valahi, ai ideii de înnoire din temelii, după tipic „european”, a societății românești.

Aportul acestei filiații bucovinene de gândire și cultură politică „central-europeană” la articularea și funcționarea sistemului politic al României interbelice a rămas din păcate „virtual”, în ciuda celor câțiva lideri cernăuțeni „reciclați” între oficialitățile bucureștene. Simptomatic pentru acest abandon a fost aversiunea deschis declarată a unuia dintre ei, istoricul Ion Nistor, față de acel tip de „mediere” practicat între fracțiunile naționale din Bucovina habsburgică, și concretizat inclusiv într-un compromis constituțional (din 1909) considerat exemplar la acea vreme în Austria, ce a situat criteriul antantei locale, așa-numitul „bucovinism”, deasupra comandamentelor naționale ale unora și altora. Ion Nistor a fost în fond acela care, prin întreaga sa operă consacrată trecutului Bucovinei, a transpus (pe urmele lui Nicolae Iorga) interesul politic național în viziunea foarte limitată și extrem ideologizată a unei istorii exclusiviste a românilor bucovineni, alta, chipurile, decât a ucrainenilor, evreilor, germanilor sau polonezilor trăitori acolo, viziune care a ignorat orice altă manifestare politică decât cea subsumată idealului prezervării naționalității și credinței, opuse din principiu stăpânirii „străine”. Ea a prevalat până la tabuizarea silnică prin *pax sovietica* a chestiunii bucovinene, dar a fost utilizată din rațiuni de oportunitate politică după 1970 – vezi un studiu din 1983 despre „viața politică românească în Bucovina” – pentru a redeveni dominantă după 1990, acum și în contrapondere la accentele „inverse” puse de istoriografia ucraineană. Această carte a lui Mihai-Ștefan Ceaușu marchează într-un fel (după tentativa mai timidă a lucrării de istorie socială a lui Constantin Ungureanu, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece*, apărută la Chișinău în 2003), adevărata „ieșire” a istoriografiei românești despre Bucovina din posteritatea lui Ion Nistor, atât de criticată pentru „tezismul” și deficitul ei de credibilitate de istorici occidentali precum Mariana Hausleitner, prin aceea că, restabilind „faptele” și contextul lor, îngăduie, în fine, delimitarea interpretării și judecății istorice de rațiuni partizane, oricare ar fi acelea, și tratarea unei „materii” precum viața politică a Bucovinei de până la 1914 în cadrul comun în care ea s-a desfășurat, în răspăr cu diviziunile naționale care au apăsător mai cu seamă după 1900.

Corectarea și reechilibrarea unor aprecieri clișeizate despre statutul naționalității române în Bucovina habsburgică, aprecieri care au subzistat și s-au perpetuat în ultima sută de ani în manualele noastre de istorie și, prin ele, în conștiința publică, are loc fără ostentație, deși, dacă i se pare necesar, istoricul recurge la o dicțiune cât se poate de clară, precum atunci când afirmă că politica Vienei consta în „tratarea egală a naționalităților existente și a limbilor vorbite în provincie”, sau când înregistrează poziția dominantă a românilor în structurile politice ale *Kronland*-ului până la compromisul constituțional din 1909 și prezența deloc neînsemnată a unor politicieni bucovineni, mai ales români, în ecuațiile politicii de la „centru”. Dealtfel, sprijinul marii aristocrații funciare, în primul rând românești, din Bucovina pentru cotitura conservatoare a guvernului Taaffe de la sfârșitul anilor '70 ai secolului al XIX-lea a fost răsplătită de autoritățile austriece printr-un favoritism economic și politic manifest, denunțat cu mare revoltă de grupările liberale locale; tensiunile declanșate după 1892 între partidele românești și guvernul local au decurs din reacția acestuia din urmă la presiunea naționalismului rutean, pretinzând o reprezentare în instituții proporțională cu ponderea populației ucrainiene din Bucovina, relativ majoritară (38% față de 34% români, conform recensământului din 1890): principiul aplanării înainte de toate a conflictelor naționale, dar și iritarea funcționarilor habsburgici față de apariția unei fracțiuni intelectuale românești cu un program apăsător național, critică la adresa conciliatorismului vechii generații de politicieni și inspirată probabil de fractura dintre „junii” și „bătrânii cehi”, a condus la disputele ulterioare, din care n-au lipsit acuzațiile de ostilitate la adresa românilor. Mihai-Ștefan Ceaușu urmărește îndeaproape aceste evoluții, pe care încearcă să le explice cu toate implicațiile lor în epocă, motiv pentru care își interzice *parti-pris*-urile; cu „distanță” analitică sunt trecute în revistă și alte episoade „complicate”, precum angajamentul românului Constantin Tomașciuc alături de liberalii „centraliști” germani sau „devierea” lui Aurel Onciul și a partidului său de la linia naționalistă românească, dizidentă pe care unii se simt chemați s-o mai „condamne” și astăzi. Aceeași benefică seninătate este investită în trecerea în revistă, deopotrivă de exactă, a tuturor partidelor, grupărilor și fracțiunilor, naționale sau nu, active în spectrul politic al Bucovinei de până la 1918.

„Călcâiul lui Ahile“ al cărții îl reprezintă o anumită nesiguranță onomastică și toponimică; unele nume de persoane sau de locuri au până la trei variante: de pildă Kärten (corect Kärnten) și Carintia, Demeter și Dimitrie Isopescu, Hierotheus și Ieroftei Pihuleac, Hacman și Hackman, Cobilița și Kobilița etc., iar la cei înnoblați cu titlul de „cavaler“, – numiți toți după tipicul german cu *von* –, acesta apare ba în varianta germană (*Ritter*), ba în română. Alte mici observații: adjectivul „grec-neunit“ are, în respectul termenului german, un echivalent românesc curent în „greco-ortodox“, primul ministru austriac din perioada 1865-1867 s-a numit Belcredi și nu Balcredi, iar referința la guvernatorul Bourguignon în 1907 este eronată, căci în perioada 1904-1911 președinte al landului Bucovina a fost Otto von Bleyleben.

Andrei Corbea-Hoisie

CĂTĂLIN TURLIUC, *Organizarea României Moderne. Statutul Naționalităților. 1866-1918*, vol. I, *Identitate și comunicare socială*, Iași, Performantica, 2004, 242 p.; vol. II, *Dilemele conviețuirii*, Iași, Junimea, 2004, 292 p.

Modernizarea și locul minorităților naționale în cadrul societății românești a preocupat în numeroase rânduri istoriografia noastră. Venită pe linia unor preocupări mai vechi, lucrarea istoricului Cătălin Turliuc, corect structurată în două volume, reprezintă, trebuie să o spunem de la bun început, o importantă contribuție adusă domeniului amintit. Când afirmăm acest lucru ne gândim la faptul că autorul a realizat o analiză a rolului și poziției pe care minoritățile din România au avut-o în cadrul procesului de modernizare și la precizările aduse în privința conceptelor și metodelor ce trebuie avute în vedere atunci când este abordată problema minorităților. Cum a apărut aceasta, care a fost traseul pe care l-a parcurs, dar mai ales factorii care și-au pus amprenta asupra ei, reprezintă câteva întrebări la care lucrarea încearcă să răspundă.

Primul volum dominat de abordări teoretice urmărește problematica identității și a comunicării sociale, accentul căzând asupra dimensiunilor metodologice, dar și asupra modului în care opinia publică a reacționat față de problema naționalităților din România. În cadrul primului capitol, Cătălin Turliuc stabilește cu exactitate momentul apariției termenului de națiune în vocabularul politic și anume, la nivelul epocii luminilor. Excursul istoriografic pe care îl realizează pentru spațiul românesc începe cu Dinicu Golescu și ajunge până în perioada pe care ne-am obișnuit deja să o numim: istorie recentă. Ceea ce se poate observa pe parcursul acestui capitol este faptul că, pe lângă menționarea celor ce au abordat tema aflată în discuție, asistăm la o contextualizare a momentului în care au apărut diferitele contribuții, putând astfel înțelege accentele pe care istoricii problemei le pun. Satisfacția față de progresul domeniului abordat, în perioada interbelică, este evidentă, autorul neuitând să precizeze contribuțiile aduse de cercetările sociologice, psihologice și juridice. Din utilul periplu realizat nu putea să lipsească evident referirile la istoriografia universală, punându-se astfel la dispoziția cititorilor o necesară bibliografie.

Ținând cont de obiectivele propuse la începutul primului volum, dimensiunea acordată definirii foarte clare a unor termeni precum: modernizare, naționalism, etnicitate etc. nu surprinde. Există chiar dorința nemărturisită de a preciza situațiile în care unii dintre aceștia intră într-o stare de intercondiționare, exemple în acest sens fiind relația pe care naționalismul o are cu statul, religia, modernizarea, capitalismul și societatea civilă.

Cum presa a fost printre sursele principale pe care le-a avut în vedere în realizarea demersului său, Cătălin Turliuc simte nevoia să încheie primul volum cu un capitol consacrat modului în care opinia publică românească percepe în a doua jumătate a secolului XIX solicitările, legitime în opinia noastră, formulate de minorități pentru a obține drepturi politice și civile. Justificând accentul pus mai mult pe comunitatea evreiască, datorită mobilității și vizibilității acesteia în spațiul public românesc, profesorul ieșean nu ignoră existența unui derapaj al elitei autohtone la 1866, față de 1848, în ceea ce privește revendicările formulate de evrei. Cu ajutorul discursurilor formulate în Parlament dar și a periodicelor vremii, ni se oferă ca posibilă explicație pentru situația cunoscută teama de concurență economică pe care o induceau evreii, dar și tendințele demagogice ale unor lideri români. Suspiciunea față de evrei avea să fie cultivată în perioada 1866-1879 de reprezentanții diferitelor curente ideologice, dar poate și mai regretabil de

oameni de cultură marcanți: D.P. Marțian, I.H. Rădulescu, Cezar Boliac, S. Bărnăușu, V. Conta, B.P. Hașdeu etc. În aceste condiții nu mai este o surpriză existența și perpetuarea unor stereotipuri referitoare la imaginea evreului, ele mergând de la cele morale (imoral, parazit, parșiv) până la cele fizice (urât, nas încovoiat, ochi sclipitori de vicleșug). Toate acestea ne fac să ne punem cel puțin două întrebări: prima ar fi referitoare la motivele ce au determinat clasa politică din Principatele Române să uite promisiunile făcute la 1848, tocmai în momentul în care avea posibilitatea să decidă. În al doilea rând, ne întrebăm ce imagine avea societatea românească asupra modernizării, din moment ce până la începutul secolului XX imaginea celuilalt a suportat o îngroșare a trăsăturilor sale negative.

Subintitulat „Dilemele conviețuirii”, volumul II, realizează pe parcursul mai multor pagini, o prezentare generală a cadrului juridic în care a evoluat problema naționalităților, a rolului și ponderii acestora în economia, societatea și cultura română, dar și a atitudinii marilor puteri față de ceea ce a fost denumită problema evreiască. Nefiind adeptul demonizării naționalismului „fără a ține cont de timpul și locul în care acesta s-a manifestat”, istoricul Cătălin Turliuc consideră necesar ca, înainte de a face etichetări, să fie avute în vedere eforturile pe care liderii politici români le-au întreprins în anumite momente pentru îmbunătățirea situației evreilor. Exemple date în acest sens sunt: „Proclamația de la Islaz”, „Dorințele Partidei Naționale” sau „Codul Civil” adoptat în timpul lui Alexandru Ioan Cuza.

Dacă în momentul adoptării Constituției de la 1866 se optase pentru o formulă de excludere de la drepturi politice a celor ce nu erau de rit creștin, explicațiile găsite sunt de natură demografică, economică, politică și culturală. În acest context, considerăm corectă și sublinierea incapacității clasei mijlocii românești de a face față concurenței pe care o reprezentau meșteșugarii și negustorii evrei (p. 39). Aceasta este în opinia autorului unul dintre motivele ce au stat la baza declanșării acțiunilor de protest față de intenția guvernului de la București de a le acorda cetățenie română evreilor. Considerăm în același timp corectă legătura stabilită între statutul juridic al evreilor și nivelul general de dezvoltare al societății, de traseul parcurs de aceasta în procesul de modernizare (p. 84).

Chiar dacă uneori avem senzația că autorul justifică parcă incapacitatea clasei politice de a soluționa o problemă ce dura de mult timp prin invocarea permanentă a realităților interne, nu putem să ignorăm faptul că excesele înregistrate în a doua jumătate a secolului XIX sunt bine analizate de Cătălin Turliuc.

După legislația anilor 1867-1868, care afectase populația evreiască, reglementările restrictive privind vânzarea tutunului (e doar un exemplu) din 1872, dar și persistența unor politici discriminatorii față de evrei, chiar după legea naționalității din 1924, sunt menționate pe larg (p. 80).

Același echilibru, caracteristic de altfel întregului demers analizat aici, poate fi sesizat și în capitolul destinat locului pe care evreii l-au jucat în economia și societatea românească. Pe baza statisticilor existente ni se prezintă o analiză a fiecărui domeniu de activitate în care putem vorbi de prezența evreilor. Cătălin Turliuc ne oferă acum un tablou complet asupra contribuției celor amintiți la procesul de modernizare al României. Neputând să încheie o discuție cum este cea de față fără a face referire la implicațiile internaționale generate de problema minorităților naționale, cercetătorul ieșean consacră tocmai acestui aspect ultimul capitol. Succint și coerent, autorul arată că, pe lângă dificultățile „provocate” de problema evreiască pe plan intern, aceasta a atras atenția opiniei publice europene dar mai ales a marilor puteri ce au exercitat o presiune constantă și crescândă pentru modificarea statutului juridic al evreilor. Punctul culminant avea să fie atins la Conferința păcii de la Paris din 1919-1920, când pentru ultima dată României avea să i se atragă atenția asupra necesității soluționării unei probleme interne.

Încheind considerațiile noastre, suntem convinși că prin modalitatea de abordare a subiectului, bibliografia utilizată, stilul polemic, etc. „Organizarea României Moderne. Statutul Naționalităților” este o lucrare utilă tuturor celor care doresc să aprofundeze geneza și evoluția problemei evreiești în spațiul românesc, dar și numeroasele sale implicații.

Liviu Brătescu

DUMITRU IVĂNESCU, VIRGINIA ISAC și SORIN D. IVĂNESCU (editori), *Mihai Costăchescu. Corespondență*, Iași, Editura Junimea, 2003, 677 p.

Apariția volumului ce cuprinde corespondența editorului și istoricului Mihai Costăchescu, întreținută cu intelectuali din prima jumătate a veacului XX, marchează un moment editorial notabil în istoriografia românească. Cele peste 800 de scrisori ce au văzut lumina tiparului, prin informațiile pe care le oferă, conturează o adevărată frescă a societății românești vreme de aproape trei decenii. Izbucnirea celui de-al doilea război, rebeliunea legionară, arestarea sau asasinarea unor istorici, desfășurarea războiului, situația internă după terminarea acestuia sunt aspecte din istoria țării al căror impact în conștiința și conduita intelectualilor de atunci se regăsește din plin în scrisorile lor. Pe lângă acestea însă, textele abundă în informații dintre care, unele, nu aveam să le cunoaștem decât din astfel de surse. Îl descoperim, prin intermediul lor, pe omul și specialistul Mihai Costăchescu, apropiat de cei mai tineri, inimos coleg de breaslă și prieten credincios, și a cărui muncă – „admirabilă”, cum se pronunța P. P. Panaitescu la 8 aprilie 1930 – constituie pentru fiecare expeditor motiv de considerație. Unele din dovezi în acest sens au fost culese de Dumitru Ivănescu, unul din cei trei editori, pe care le-a inclus în ampla prefață a volumului, concentrată, de altfel, pe corespondența purtată cu G. T. Kirileanu și Radu Rosetti, care „domină prin schimbul de mesaje, durată și interes întregul volum” (p. 3).

Solicitări de cărți elaborate de Mihai Costăchescu, dar și de informații necesare unora dintre cei care i se adresează pentru completarea studiilor la care lucrau, traducerea vreunui document slavon de care aveau nevoie unii dintre ei, schimb de opinii privitoare la aspecte mai mult sau mai puțin controversate de istorie și la evenimentele contemporane, scrisori de mulțumire din partea celor de la Academie pentru donațiile în cărți și copii fotografice de documente făcute bibliotecii celui mai înalt for științific din țară (vezi, în acest sens, depeșele lui Ioan Bianu, bibliotecar al Academiei Române, din 1934), felicitări de ziua numelui sunt câteva din aspectele cuprinse în scrisori.

În ceea ce privește cererile de cărți, ele veneau la Iași, pe adresa istoricului, de peste tot, inclusiv din Basarabia și Bucovina. Paul Mihail apela de nenumărate ori la „sufletul de moldovean” al lui Mihai Costăchescu pentru ca acesta să îi trimită, la Chișinău, volumele sale. De la Cernăuți plecau spre capitala Moldovei depeșe ale profesorului Eugen Kozak pentru a intra, cu voia celui dintâi și în schimbul lucrării celui din urmă, apărută în 1903, la Viena, cu titlul *Die Inschriften aus der Bukovine*, în posesia tomului II din *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*. Solicitarea profesorului survenea dintr-un motiv care determinase, de altfel, pe mulți dintre intelectualii de atunci să apeleze la astfel de soluții, anume lipsurile materiale, așa cum mărturisea el, la 28 octombrie 1932: „Eu însumi mi-aș comanda opera Dumneavoastră dacă aș avea bani, însă stau de cinci luni de zile fără pensie” (p. 432). Cu unii dintre istorici, Mihai Costăchescu nu se cunoscuse personal, însă faima de care se bucura făcuse posibil dialogul binefăcător pentru toți. Așa s-a întâmplat cu slavistul I. C. Miculescu-Prăjescu, pentru care singura cale de dialog era corespondența purtată între București și Iași, de fiecare dată, acesta exprimându-și dorința de a-l cunoaște personal: „... dacă aș fi putut spera o întrevvedere cu dumneavoastră în viitorul apropiat” (p. 449). Nu în același mod decurgea dialogul cu Eugen Pavlescu, ieșeanul a cărui prietenie cu Mihai Costăchescu reiese limpede, între altele, și din modul de adresare și limbajul savuros pe care îl folosește – „Iubite Bădiță Mihai” (p. 463) sau „Mult stimată Madame Costăchescu”, atunci când se adresa soției istoricului, la 27 iulie 1956, la trei ani de la moartea acestuia, într-o scrisoare menită să-i aline durerea după pierderea suferită (p. 464-465); era aceeași doamnă care fusese prezentă, la 6 iulie 1936, la înmormântarea unui alt mare istoric și editor de documente, Gheorghe Ghibănescu, așa cum arată notița lăsată soțului său pe o scrisoare venită de la Radu Rosetti: „M-am dus la cimitir. Acum e înmormântarea lui Ghibănescu” (p. 497).

Imensul efort depus de Costăchescu la editarea documentelor medievale românești nu a fost lipsit, pe alocuri, și de inerentele erori. Așa s-a întâmplat cu transcrierea numelui de Comănești în loc de Românești pentru satul de pe Tazlăul Sărat, din actualul județ Bacău, în volumul *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, scăpare semnalată la 15 februarie 1939

de M. J. Kogălniceanu, nepotul de fiu al pașoptistului și prieten cu Dan Simonescu (p. 423) și pe care Costăchescu o recunoaște, delegându-l pe același să o îndrepte.

Avem de-a face, așadar, cu un volum-document, a cărui alcătuire o datorăm istoricilor și editorilor ieșeni Dumitru Ivănescu, Virginia Isac și Sorin D. Ivănescu, care au avut șansa de a scoate la lumină cele 848 de scrisori din depozitul Arhivelor Naționale Iași, fondul personal Mihai Costăchescu, în marea lor majoritate inedite. Notele biografice ale expeditorilor aflate în subsolul scrisorilor, tabelul cronologic ce cuprinde datele importante din viața și activitatea științifică a lui Mihai Costăchescu, nota asupra ediției, utilă pentru modul de alcătuire a volumului, autobiografia istoricului și indicele de nume ce îl încheie, precum și condițiile grafice deosebite fac din acest tom, apărut cu sprijinul Ministerului Culturii și Cultelor, un model ce reclamă o necesară valorificare și a altor fonduri personale aflate în depozitul arhivistic ieșean.

Cătălina Chelcu

JUSTUS D. DOENECKE, JOHN E. WILZ, *From Isolation to War (1931-1941)*, Third Edition, Herlan Davidson Inc., 2003, 235 p.

Lucrarea pe care încercăm să o prezentăm, fără a se caracteriza prin noi informații într-o problematică ce a făcut obiectul unei bibliografii vaste, constituie o expunere corectă mai ales a tezelor care s-au confruntat și se confruntă încă între partida intervenționistă și cea anti-intervenționistă, bineînțeles, cu ducerea la extrem a argumentelor fie în sensul că neintervenția ar fi dus la dominarea lumii de către Germania și Japonia și, deci, la periclitatea intereselor Statelor Unite, fie că intervenția nu a fost justificată, ba, mai mult, ar fi fost deja pregătită și cunoscută provocarea de la Pearl Harbor pentru a se putea ușura intrarea americanilor în război.

În afara acestei trăsături, lucrarea conține un „eseu bibliografic” (intitulat corect în acest fel) de 24 de pagini cu expunere de bibliografie pe diferite teme, expunere însoțită de aprecierile critice ale autorului.

În privința celor două teze la care ne-am referit mai sus, autorul pare a înclina pentru opinia care justifică intrarea în al doilea război mondial a Statelor Unite și, în orice caz, nu-și însușește incriminările aduse președintelui Franklin Delano Roosevelt și altor lideri politici și militari americani în sensul că s-a știut că atacul japonez va avea loc la Pearl Harbor.

Dacă ar fi să menționăm vreo omisiune în expunerea istorică privind non-intervenția ca poziție a Statelor Unite ale Americii, atunci apare inexplicabilă tăcerea doctrinei Monroe, care nu este decât pomenită en passant, la p. 63, în legătură cu evenimente ale anului 1963 și anume cu o Conferință Inter-Americană.

O altă critică ar putea fi făcută în sensul că autorul trece la analiza politicii Chinei și a politicii Japoniei în raport cu Statele Unite ale Americii, după primul război mondial, fără a se preciza care a fost participarea celor două state la primul război mondial și de partea căreia grupări.

Structura volumului (care conține în afara unor hărți și o serie de fotografii, dintre care menționăm: pe coperta volumului nava West Virginia în flăcări în timpul atacului japonez de la Pearl Harbor din 7 decembrie 1941, fostul președinte Herbert Hoover și senatorul anti-intervenționist William Borah, generalul George C. Marshall, amiralul Yamamoto și generalul Tojo Hideki, Neville Chamberlain în 1938, Mussolini și Hitler cu ocazia vizitei Ducei în Germania în 1937, Roosevelt și Churchill împreună cu Chiang-Kai-shek în 1943, Roosevelt semnând declarația de război adresată Japoniei), cuvântul înainte (semnat de John Hope Franklin și A.S. Eisenstadt – editorii seriei de lucrări istorice în care a apărut și această lucrare; autorii cărții sunt Justus D. Doenecke, profesor de istorie la New College din Florida, și John E. Wiltz, profesor de istorie la Indiana University, ambii cu mai multe volume de istorie publicate) în care se menționează că „fiecare generație scrie propria sa istorie deoarece privește trecutul din perspectiva propriei sale experiențe”, sumarul, prefața semnată de Justus D. Doenecke (se arată în ce constau adăugirile și îmbunătățirile făcute acestei a treia ediții a lucrării, printre care aducerea la zi a bibliografiei și folosirea mai corectă a unor termeni, cum ar fi, de exemplu, în loc de „pacifist” sau „izolaționist” acele de „anti-intervenționist”; perioada anilor 1931-1941 este caracterizată ca fiind cea în care Statele Unite ale Americii s-au schimbat dintr-o națiune lovită de depresiune într-o

putere mondială gata să intre în cel mai mare conflict din istoria lumii), scurte informări conținute în prima și cea de-a doua ediție, cele șase capitole ale lucrării intitulate „În căutarea păcii“, „Manciuris“, „Dictator și neutralitate“, „Spre război în Europa“, „Ziua infamiei“, „Eseul bibliografic“ (la care ne-am referit); bibliografia este discutată critic și este împărțită pe tematici ca: lucrările cu referințe îndeosebi bibliografice, președinția lui Hoover, lucrările și documentele privind președinția și personalitatea lui Franklin Delano Roosevelt, memoriile diplomaților Henry L. Stimson, Cordell Hull și Summer Welles, lucrări privind politica externă a Statelor Unite ale Americii, criza manciuriană, criza italo-etioopiană, lucrările denumite de autor „reviziționiste“ și care au contestat și contestă încă legitimitatea intervenției Statelor Unite ale Americii în al doilea război mondial și formulează critici la adresa politicii lui Roosevelt, influența factorilor economici asupra politicii externe americane, istoria generală a celui de-al doilea război mondial, relațiile dintre Statele Unite ale Americii și Marea Britanie, relațiile dintre Statele Unite ale Americii și Marea Britanie, relațiile Germaniei cu Statele Unite ale Americii, Germania și neutralitatea Statelor Unite ale Americii, Uniunea Sovietică și Statele Unite ale Americii, biografii ale proeminenților intervenționiști, biografii ale proeminenților anti-intervenționiști, politica americană față de evrei și alți refugiați veniți din Europa, relațiile Statelor Unite ale Americii cu țările asiatice, relațiile Statelor Unite ale Americii cu Japonia, Pactul Tripartit dintre Germania, Italia și Japonia, atacul de la Pearl Harbor, problema vinei sau a lipsei de vină a comandantului militar american din Hawaii; pentru a ne face o idee despre bibliografia la care se face referire, putem reține că anti-intervenționismului îi sunt dedicate nu mai puțin de 1.500 de titluri, iar mișcării pacifiste 1.600 de titluri), se adaugă cele două indexuri (cel de materii și cel de autori), hărțile cuprinse în volum (trei: Manciuria în 1932, Europa în 1939, Pacificul de Vest în 1941), fotografiile din volum.

Am dori să scoatem în evidență unele dintre informațiile, ideile, conceptele, punctele de vedere conținute în volum:

în primul capitol, intitulat „În căutarea păcii“, sunt menționate toate tendințele din Statele Unite ale Americii de distanțare față de Pacea de la Versailles, de îndepărtare față de politica Angliei (este semnificativă în acest sens, de exemplu, cartea lui Quinsley Howe din 1938 intitulată *Anglia așteaptă ca fiecare american să-și facă datoria*), atitudine pacifistă a grupărilor de origine germană, italiană sau irlandeză din Statele Unite ale Americii, punerea pe același plan a imperialismului britanic cu bolșevismul rus, absolvirea Germaniei de vina de a fi fost singura vinovată de izbucnirea primului război mondial, izolaționismul manifestat atât de puternic încât, în ianuarie 1937, 70% din cei întrebați au răspuns că intrarea Statelor Unite ale Americii în primul război mondial a fost o eroare, menționarea aprecierilor anti-intervenționistului Charles A. Lindbergh din jurnalul său din 1941 în sensul că al doilea război mondial ar putea aduce Statelor Unite ale Americii „tulburări rasiale, revoluții, distrugere“;

autorii acreditează ideea că odată cu criza privind Manciuria „într-un sens, al doilea război mondial începuse deja“;

autorii menționează reacțiile de satisfacție ale anti-intervenționiștilor americani față de remarcile ironice ale lui Goering și Musolini în legătură cu mesajul lui Roosevelt din 18 aprilie 1939 prin care cerea lui Hitler și lui Musolini ca să declare că nu vor ataca într-o perioadă de timp precizată nici una din cele 31 de țări europene și din Orientul Mijlociu menționate în mesajul său;

sunt menționate ezitățile inițiale ale lui Roosevelt și ale militarilor americani de a ajuta Anglia, existând îndoiala că vor putea rezista atacurilor germane (până la urmă s-a ajuns la transferul de distrugătoare vechi în schimbul cedării unor baze militare, a urmat land-leasul, apoi implicarea americană în protejarea convoaielor, incidentele navale germano-americane; în 29 decembrie 1940, într-o declarație, președintele Roosevelt afirma că „stăpânii naziști ai Germaniei au demonstrat că au încercat să înrobească întreaga Europă și apoi să folosească resursele Europei pentru a domina restul lumii“; în septembrie 1941, președintele Roosevelt califica Germania ca „adversar al legii, al libertății, al religiei“; a urmat Carta Atlanticului, declarația comună anglo-americană considerată de autorii volumului ca fiind de importanța celor 14 Puncte ale lui Wilson și prin care Cartă s-a afirmat „Dreptul tuturor popoarelor de a-și alege forma de guvern sub care vor trăi“ și se vorbește, de asemeni, de „distrugerea finală a tiraniei naziste“);

autorii consideră că Hitler a luat hotărârea de a ataca Uniunea Sovietică cu 12 luni înainte de 22 iunie 1941, iar motivele au fost: „... a găsit că Sovietele și-au menținut aspirațiile față de Finlanda și România și nu au acceptat sugestia germană ca să invadeze India și Golful Persic“ (p. 115);

în încheierea capitolului intitulat „Spre război în Europa“, autorii scriu: „Dar indiferent de motivele lui Roosevelt, în decembrie 1941, un lucru era sigur: Statele Unite ale Americii transportau un ajutor nelimitat Aliaților și se hărțuiau cu Germania în Atlantic. Datorită în parte conducerii prudente dar pricepute a lui Roosevelt, atât opinia publică, precum și Congresul, se schimbaseră mult în direcția acceptării războiului cu Germania. Dar o ultimă mișcare înainte pentru deplină beligeranță era necesară, mișcarea produsă de atacul de la Pearl Habor“ (p. 129);

în capitolul al VI-lea, intitulat „Ziua infamiei“ (așa a folosit termenul președintele Roosevelt în declarația de război adresată Japoniei), autorii conchid în sensul că, deși japonezii au considerat atacul de la Pearl Habor ca un succes dincolo de așteptări, acesta a constituit „singura foarte mare greșală strategică a Japoniei în conflictul din Pacific“, deoarece baza nu a fost pulverizată, vastele rezervoare de combustibil din insula Oaha nu au fost distruse, portavioanele nu au fost scufundate pentru că nu au fost găsite; rezultatul efectiv al atacului de la Pearl Habor a constat în distrugerea a două vase de luptă, imobilizarea altora, pierderea mai multor vase ușoare, eliminarea unui număr de avioane și moartea a 2.403 americani.

Au trecut peste 80 de ani de la atacul de la Pearl Habor care a dus la intrarea Statelor Unite ale Americii în război.

Discuțiile cu privire la responsabilități reluate în documentatul volum al autorilor Doenecke și Wilz sunt de aceeași natură ca și cele privind responsabilitățile în declanșarea războiului franco-prusian din 1870 (celebra telegramă care a înfuriat „taurul galic“), sau cele privind responsabilitățile pentru războiul dintre Statele Unite ale Americii și Spania declanșat de lupta pentru independență a Cubei sau cel privind deosebirea dintre pretexte și cauze sau dintre cauzele imediate (cum a fost atentatul din 1914 de la Sarajevo) și cauzele profunde – reale (rivalitatea navală dintre Germania și Anglia, contradicțiile din Imperiul Austro-Ungar, antagonismele coloniale, panslavismul), în cazul primului război mondial.

Atacul de la Pearl Habor a fost evident pretextul intrării Statelor Unite ale Americii în al doilea război mondial, nelipsind însă cauze profunde legate de rivalitatea americano-japoneză și multe altele.

Betinio Diamant

DORIN DOBRINCĂ (ed.), *Proba infernului. Personalul de cult în sistemul carceral din România, potrivit documentelor Securității, 1959-1962*, București, Editura Scriptorium, 2004, 156 p.

Începutul celui de-al doilea război mondial a marcat intrarea Europei Centrale și de Est într-un experiment traumatizant care avea să se întindă pe lungimea a peste jumătate de secol. Speranța că sfârșitul conflagrației va readuce țările din această parte a continentului pe făgașul normalității s-au dovedit foarte curând deșarte. Nu fără concursul învingătorilor din partea liberă a lumii, Polonia, România, Ungaria, Cehoslovacia, Bulgaria au fost lăsate la discreția unui alt învingător – Uniunea Sovietică, pentru care drepturile omului, ale grupurilor etnice și religioase erau tocmai potrivite pentru a umple discursuri stufoase. Instaurarea „regimurilor democrației populare“ a însemnat și avansarea în prim-plan a unui principiu care se dovedise valabil mai înainte în URSS – cel al forței. Regimurile comuniste din această parte a Europei nu au ezitat să apeleze la acesta ori de câte ori au avut nevoie pentru a învinge rezistența față de sistem, fie aceasta reală sau doar imaginară. Considerată a fi una dintre instituțiile care putea menține legătura cu realitățile antebelice, atât de detestate de către comuniști, și, nu mai puțin important, o forță ce ar fi putut stimula și canaliza nemulțumiri populare, Biserica a intrat printre primele în vizorul organelor de propagandă și represiune.

În toate țările din regiune, cultele religioase au fost lipsite de cea mai mare parte a proprietăților și instituțiilor tradiționale. Nu este însă mai puțin adevărat că pentru a-și atinge cât

mai ușor scopurile, regimul nu a ezitat să aplice și principiul selectivității în aplicarea forței sau să provoace conflicte între diferitele grupuri confesionale. În România, de pildă, la fel ca și în Ucraina Occidentală, cea mai puternică lovitură a fost aplicată Bisericii Unite (greco-catolice). Pentru Biserică (simpli credincioși sau ierarhie) nu au existat decât două alternative total opuse: 1. Identificarea cu sistemul, împreună cu oferirea benevolă a serviciilor; 2. Refuzul de a colabora și asumarea, o dată cu aceasta, a riscului de a intra în atenția organelor de represiune.

Volumul prezentat abordează cea de-a doua alternativă. Înainte de toate însă, se cuvine să spunem câteva cuvinte despre editor: Dorin Dobrinu, cercetător la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, este un foarte bun cunoscător al epocii comuniste în România. A publicat numeroase studii în reviste de specialitate: *Acta Moldaviae Meridionalis*; *Acta Transylvanica*; *Analele Sighet*; *Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*, *Istorie*; *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”*; *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj-Napoca*; *AIO - Anuarul Institutului de Istorie Orală*; *Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă*; *Arhiva Istorică a României*; *Carpica*; *Istros*; *Strabon. Bulletin d'Information Historique*; *Suceava. Anuarul Muzeului Național de Istorie al Bucovinei*; *Xenopoliana* și este coautor al volumului *Țărâtimea și puterea: procesul de colectivizare a agriculturii în România, 1949-1962*, apărut la Editura Polirom din Iași.

Proba Infernului. Personalul de cult în sistemul carceral din România, potrivit documentelor Securității, 1959-1962 este publicat la Editura Scriptorium din București, în seria *Acta et Testimonia* a Institutului de Istorie A. D. Xenopol. Nu vom exagera afirmând că avem în față rezultatul unui prețios efort de recuperare documentară. Aceasta, deoarece scrierea istoriei postbelice a diferitor confesiuni din România se află abia la început de drum. Observația este mai ales valabilă pentru Biserica Ortodoxă, cultul greco-catolic, de pildă, beneficiind, între timp, de o atenție mai mare din partea observatorilor fenomenului religios românesc de după 1945. În afară de cartea lui Olivier Gillet, *Religie și naționalism. Ideologia Bisericii Ortodoxe Române sub regimul comunist* (traducere de Mariana Petrișor, București, 2001), nu există nici o sinteză cât de cât acceptabilă în această privință. Trebuie de remarcat poate și faptul că lucrările semnate de către istorici ecleziști, și acestea însă puține la număr, se mulțumesc de obicei cu observații de ordin general.

Conștient de acest gol, într-un consistent *studiu introductiv*, Dorin Dobrinu ne aduce în atmosfera din România primelor decenii postbelice. Sunt avute în vedere mai ales mecanismele prin care regimul comunist a încercat să-și supună cultele, dimensiunea represiunii împotriva personalului bisericesc, situația confesiunilor, atât a celor dominante cât și a celor minoritare, destinul unor ierarhi care au încercat să opună rezistență, fie aceștia greco-catolici sau ortodocși.

Centrul de greutate al volumului îl constituie însă, cum spuneam, partea documentară. Dorin Dobrinu se numără printre puținii cercetători români care au explorat, de o manieră impresionantă, fonduri importante de arhivă ale fostei Securități, și aceasta în condițiile în care, potrivit mărturiei proprii: „la 15 ani după prăbușirea totalitarismului, accesul la arhivele comunismului românesc continuă să fie restricționat din diferite motive, iar suplinirea fie și într-o mică măsură a golurilor informaționale este un serviciu făcut celor care se ocupă de studierea istoriei recente a României”.

Documentele incluse în acest volum provin din Arhivele Serviciului Român de Informații, fondul D (documentar) și aruncă o lumină nouă asupra ultimului mare val de arestări de la sfârșitul anilor 1950 – începutul anilor 1960. Este vorba, mai întâi, de un tabel întocmit de către Serviciul C (arhivă) al Ministerului Afacerilor Interne. Acesta cuprinde informații despre 702 persoane, aparținând majorității confesiunilor și deținut în locațiile Ministerului Afacerilor Interne la data de 21 martie 1960. Un alt tabel, constituie cea de-a doua piesă importantă a lucrării. Acesta, cu o origine asemănătoare, se pare, este datat de către editor cu luna septembrie 1962. Este vorba, de această dată, de 359 persoane, condamnate sau aflate în anchetă, în perioada 1 ianuarie 1959 – 29 ianuarie 1962.

Ambele tabele conțin informații de bază privind identitatea persoanelor: nume și prenume, data și locul nașterii, numele și prenumele părinților, ultimul domiciliu, apartenența religioasă, funcția deținută, încadrarea politică, data și motivul reținerii, tribunalul care a publicat sentința,

durata condamnării. Este suficientă o sumară parcurgere a informației din tabele, pentru a ne da seama că majoritatea persoanelor aparțineau cultelor creștine (creștin ortodox, romano- și greco-catolic, protestante, adică luterani, reformați și unitarieni, și, în sfârșit, neoprotestante, mai ales adventiști, baptiști, penticostali). Se întâlnesc însă, demn de luat în seamă, și musulmani sau mozaici. Mai este de reținut și faptul că cele mai multe dintre persoanele deținute sau anchetate veneau din mediul primar al ierarhiilor cultelor amintite, mai ales preoți și călugări. Alături de „anonimi“, ghilimelele aparțin chiar editorului, tabelele trimit și la nume cunoscute. Iată doar câteva dintre acestea: Ilarion-Virgil Felea, preot profesor în Arad; Viorel Gheorghită, teolog; Vasile-Benedict Ghiuș, preot-teolog în București; Vasile Leu, episcop ortodox în București, Dumitru Stăniloae, preot, profesor în București; episcopii greco-catolici Ioan Chertș, Ioan Dragomir, Ioan Ploscaru, Alexandru Rusu și Alexandru Todea; Bernat Halbert, rabin prim în București.

Un câștig neîndoielnic, pe care îl vor aprecia toți cei care vor face apel la informația conținută în tabele, sunt indicele de nume (onomastic și toponimic) și de materii.

Flavius Solomon

JAN KRATOCHVIL, *1968-1969*, 2004, Ed. Meadow Art, S 50, 191 p.

Importanța acordată memoriei într-unele din fostele țări comuniste din centrul și estul Europei este un semn al normalizării societăților din această parte a continentului. Dar trecutul traumatizant nu poate fi depășit prin uitare, ci prin refuz. Discursul public din aceste țări, cu privire la comunism, are un caracter reparatoriu, dar adesea el s-a transformat într-un simplu fapt ritualic al noilor structuri ale puterii, de acomodare cu un trecut „ostil“ din noua perspectivă post '89. Reflecția asupra vechiului regim și a avatarurilor lui este redusă, într-o societate preocupată excesiv de contingent și de viitor, de noua societatea de consum, la puținii specialiști din domeniul istoriei. Identitatea românului generic se constituie / „construiește“ atemporal, mai curând în relație directă cu marile mituri promovate de comunismul național (și cu obiectivele lor), și mai puțin în legătură cu faptele unui trecut recent. Trecut incert, în lipsa unei dezbateri privind „vinovăția“ pentru răul produs, și lipsit de mari gesturi de disidență națională. Memoria, ca formă a istoriei și ca istorie ea însăși, tinde să fie anulată, în lipsa demersului istoric investit de către ceilalți cu obiectivitate și autoritate. Preocuparea pentru istoria comunismului rămâne o asumare personală și nu una instituțională, fără mari centre pentru studierea evoluției societății românești din ultimele decenii.

Sărăcia abordărilor românești privind istoria comunismului contrastează vizibil cu dezbaterile din alte spații, oarecum similare nouă ca regim și parcurs postbelic, cum ar fi Polonia, Ungaria, Cehia sau chiar Germania răsăriteană. Deși exemplificarea are gradul ei de relativitate, rolul legitimant al trecutului recent pentru aceste țări și societăți face apel la împotrivirea față de „totalitarismul roșu“.

Lucrarea pe care o prezint mai jos, intitulată lapidar *1968-1969*, nu este, propriu-zis, una de „istorie“ (înțelesă ca istoriografie). Dedicată ocupării Cehoslovaciei de către trupele Pactului de la Varșovia, începând cu ziua de 21 august 1968, a apărut la Brno în Colecția „Exilul ceh și slovac în secolul XX“, sub egida Societății pentru Cultură și Dialog K 2001 și sub auspiciile președintelui Republicii Cehia, Václav Klaus. Este destul de dificil de încadrat, atât ca formă cât și ca demers. Deși conține un interesant material de arhivă, mai ales fotografic (imagini din timpul invaziei, legate mai ales de Brno, important oraș universitar din Cehia, prezent în lupta națională a cehilor de la începutul secolului XX), dar și documentar (ca text), *1968-1969* nu este o strictă reconstituire istorică; apărută în trei limbi (cehă, engleză și germană), ea urmărește mai curând propagarea în afara Cehiei a unei anumite imagini despre acele momente.

Între co-autorii și colaboratorii albumului, regăsim preponderent nume de istorici de la Muzeele sau centrele de documentare privind comunismul din Cehia, precum Věra Sečkařová, Jan Břečka, Marcela Manchutová, Luboš Kleisner, Irenej Kratochvil, Pavel Bret, Daniel Povolny, Kateřina Novotná Marie Edemská (de la Centrul Ceh de la Londra), Pavel Černoch (directorul Centrului Ceh din Bruxelles), dar și oameni de cultură ruși, precum Vasili Antipov și Gheorghe

Iakovlev de la televiziunea „Rossia“ din Moscova sau istoricul român Cătălin Turliuc, de la Institutul „A. D. Xenopol“ din Iași.

Albumul se deschide (p. 12-19) cu un material / studiu despre România și poziția statului român, în special a liderului român Nicolae Ceaușescu, față de „invazia frățească“ a Cehoslovaciei. Deși din perspectivă istorică, august 1968 are la noi semnificația legitimării comunismului național, refuzul lui Ceaușescu de a se alătura URSS în invazia Cehoslovaciei pentru înăbușirea „Primăverii de la Praga“ (deși, se pare, nu fusese „invitat“) și discursul de condamnare a „intervenției în afacerile interne ale unui stat prieten“ (care au stârnit un val de simpatie internă și internațională față de puterea comunistă de la București) sunt – în continuare – bine primite în Cehia. Departe de a fi un adept al reformismului cehoslovac, Ceaușescu a știut să gestioneze timp de mai mulți ani acel capital politic obținut în august 1968, an crucial pentru consolidarea propriei puteri.

Dincolo de această recunoaștere a „meritelor“ României, albumul se apleacă exclusiv asupra realităților din acele zile dramatice; decupajul din panorama invaziei, prin texte și imagini de impact, trimite la fapte concrete. Autorii nu sunt interesați de întreaga operațiune de înăbușire a reformismului cehoslovac, ci de întâmplări cotidiene, care au corespondent în imaginarul colectiv / identitar al cehilor și slovacilor de acum. Editorii ne oferă notele din 25 august 1968, ale liderilor cehi și slovaci de atunci, printre care Dubček și Svoboda, cu privire la intrarea trupelor din URSS, Ungaria, Polonia, Bulgaria și RDG pe teritoriul Cehoslovaciei (p. 20-23), dar și raportul operațional al statului major general al armatei populare cehoslovace – care prezintă incidentele dintre soldații cehoslovaci și cei ai trupelor din armatele celor cinci state, din 21 august 1968 până în 17 septembrie 1968 (p. 26-31), cronologia evenimentelor din fața Oficiului Forțelor Aeriene al PVOS (Pactul de la Varșovia), în zilele de 20 august – 2 septembrie 1968 (p. 32-39). Accentul, în derularea imaginilor anului 1968, cade pe evocarea lui Otakar Pospíšil, Josef Žemlička și Viliam Debnár, uciși în noaptea dinspre 20 spre 21 august 1968, prima a ocupației.

Acele secrete din Arhiva Militară din Praga, despre rezistența multiplă ca formă, dar redusă ca amploare a cehilor și slovacilor (interesantă aprecierea atașatului militar cehoslovac în Polonia, colonelul František Dvořák, despre posibilitatea ca Dubček să fi știut despre invazia trupelor Pactului de la Varșovia din data de 19 august, p. 59), pigmentează demersul recuperator al „rezistenței“ din anii 1968-1969. Revolta atipică îi preocupă pe autori, mai ales prin descrierea Campionatului Mondial de hockey pe gheață din 1969. Programat a se desfășura la Praga, evenimentul sportiv a fost mutat, în urma refuzului conducătorilor comuniști, temători de posibilele demonstrații, de a-l organiza în Finlanda (martie 1969). Revanșa cehoslovacilor, dubli învingători în fața sovieticilor (capitolul se intitulează sugestiv *CSSR CCCP 2 : 0 și 4 : 3*), a stârnit valuri de manifestații în orașele Cehoslovaciei și a fost unul din răspunsurile date invaziei (p. 67-77).

Radiografia furtunosului an 1969 (p. 78-131), anul următor invaziei, comparat cu anul 1939 (și ocuparea țării de Germania în martie) în raport cu 1938, include tragica autoimolare a lui Jan Palach și a lui Jan Zajíc, demonstrațiile masive din august 1969 (21 august 1969 fiindu-ne prezentat prin imagini de la manifestațiile din Ostrava, Havířov, Brno, Liberec) și, mai ales, represiunea – prin miliția poporului, armată, poliție și forțele poliției secrete – ordonată de cei pe care poporul îi considera eroii săi (președintele Ludvík Svoboda, primul ministru Oldřich Černík și președintele parlamentului federal Alexandr Dubček), cu arestări și asasinate (paginile fiind scrise în memoria lui Tomáš Jambor, a studentului francez Jean-Noël, a lui Petr Kopečný, Stanislav Valehrach, Alois Kocourek, Danuše Mizikářová, Jiří Ševčík etc.). Încheierea, cu *Statisticile lui 1969*, ne dezvăluie, chiar prin cifre reci, tabloul participării și a sacrificiului: 5 împușcați mortal, 5 răniți grav și 28 ușor (informații ulterioare vorbind de 49 răniți din care 24 împușcați), 2.414 persoane arestate (din care 134 străini); 2.245 bărbați și 169 femei; 32 sub 15 ani, 562, sub 18, 532 sub 20, 727 sub 25, 247 sub 30, 294 peste 30; 1.526 cetățeni cehoslovaci, din care 1.186 cehi și 340 slovaci. Violența acelor zile este redată și prin victimele din rândul forțelor de represiune: în timpul acțiunilor 318 polițiști, 74 membri ai miliției poporului și 31 soldați au fost răniți, totalizând 413 persoane (surse ulterioare – 436 răniți, incluzând 29 afectați serios, 31 mediu și 376 ușor).

Forțele polițienești utilizate au fost impresionante, demonstrând teama noilor / vechilor stăpâni față de posibila reformare a sistemului: 19.517 soldați, 310 tancuri, 2.309 mașini și 196 transportoare blindate, 3.368 polițiști (inclusiv 86 cu sarcini speciale), 27.000 membri ai miliției poporului. Sarcina financiară s-a ridicat la 4.805.000 koroane cehoslovace, din care 3.852.000 pentru represiunea la Praga.

Deși nu este o lucrare de istorie tradițională, nici nu-și propune să fie, albumul *1968-1969* este o mărturie a revoltei și a curajului „celor fără de putere“ de a lupta împotriva opresiunii. Multiplele forme ale confruntării, apelul la memoria sacrificiului din acei ani ai invaziei, au sfârșit prin a delegitima comunismului și au condus la transformările din '89.

Ovidiu Buruiană

HERTA MÜLLER, *Regele se-nclină și ucide*, traducere și note de Alexandru Al. Șahighian, Iași, Editura Polirom, 2005, 227 p.

„În tot ce-am învățat despre viață, gândindu-mă la ea și evaluând-o, lucrurile sunt inseparabile de umbrele lor.“
„Scrisul mi se pare ca mersul pe sârmă
între a dezvălui și a păstra secrete lucrurile“

Herta Müller

Dincolo de semnificațiile politice pe care prăbușirea blocului sovietic le-a dezvăluit, aceasta a produs – aproape instantaneu – o rememorare critică a trecutului tenebros și a tragediilor provocate de teroarea comunistă. A recapitula, într-o manieră eminamente legată de suferință și tortură fizică sau psihică viața personală, presupune nu numai un efort de sinceritate aparte, dar și o exteriorizare – uneori gravă – a ego-ului. Viața cotidiană a regimurilor comuniste a fost, aproape întotdeauna, un calvar cum puțini specialiști în arta terorii și-au putut imagina. Supravegherea continuă, câmpurile cu dublă instanță, suspiciunea permanentă, amenințările cu moartea, interogatoriile prelungite și repetate, agresiunile fizice sau verbale însemnau de cele mai multe ori depășirea limitei superioare a gradului de suportabilitate pe care cineva și-l poate închipui; asta a făcut ca nu toți cei persecutați – victime ale regimului – să poată îndura multiplele tratamente terorizante, halucinatorii și până la urmă criminale. Victimele regimului au fost, în cele mai multe cazuri, predispușe la *uitare*, fie datorită suferințelor îndurate, fie datorită complicității dintre cei care ar fi trebuit să judece aceste cazuri și cei care au fost artizanii terorii.

Puțini autori au acceptat să-și deschidă sufletul și să mărturisească deschis ce a fost pentru ei comunismul. Perspectiva personală a deschis în acest sens noi orizonturi și a reușit să argumenteze un complex de factori pe care viziunea istorică sau politică nu o putea descrie. Astfel, au apărut lucrări excelente care redau o simbolică aparte, o imagine a vieții din timpul regimului totalitar dintr-un unghi îngust și în același timp larg; privirea îndreptată dinspre interior spre exterior nu face altceva decât să situeze individul într-o postură superioară și să calibreze într-un anumit fel opiniile despre societate și modul în care aceasta funcționează. *Regele se-nclină și ucide* e un demers tipic a unui autor care a încercat – și a reușit foarte bine – să explice și să surprindă viața intimă, dintr-o perspectivă ce îmbină trecutul cu prezentul, cu un prezent continuu care prelungește suferința și aducerile aminte. Povestea Hertei Müller¹ e tipică pentru trecutul, dar și pentru actualitatea noastră: născută în România, persecutată de Securitate și autoritățile comuniste, este nevoită să emigreze în Occident, unde i se recunoaște și valoarea. Astăzi, ea este o autoare de talie europeană, respectată în cultura germană, nominalizată la premiul Nobel pentru literatură.

¹ Herta Müller este originară din România (născută în 1953), a emigrat în Germania în 1987, fiind la ora actuală o prezență apreciată la superlativ în spațiul de limbă germană, dar și în alte țări europene. Cotidiene de rangul unui *Neue Zürcher Zeitung* sau *Die Welt* i-au consacrat ample editoriale, iar prestigioasa revistă literară TEXT+KRITIK, ce editează numere monografice dedicate exclusiv vârfurilor literaturii germane și mondiale, i-a dedicat Caietul 155/2002. De la data stabilirii ei în Germania a fost distinsă cu numeroase și importante premii germane și internaționale, printre care Premiile „Ricarda Huch“, 1987, „Kleist“, 1994, și „Joseph Breitbach“, 2003; Premiul european „Aristeion“, 1995, și cel internațional „IMPAC Dublin“ Literary Award, 1998. Din 1999 a fost nominalizată din partea Germaniei pe lista de propuneri pentru Premiul Nobel (www.polirom.ro)

Cartea nu este una obișnuită, de genul celor care sondează experiența vieții trăite sub regimul totalitar sau al celor care încearcă să surprindă momente dramatice din existența individului pus față în față cu perspectiva terorii și până la urmă a morții. Repetatele evadări în trecut și prezent transformă discursul într-unul plin de semnificații simbolice, actuale și întâmplare, în același timp. Așa cum remarcă și autoarea, „A vorbi, a gândi, a scrie sunt și rămân simple mijloace auxiliare, niciodată ele nu vor reuși să surprindă cele întâmplare, nici măcar cu aproximație“ (p. 152). De aceea, discursul este unul care surprinde cititorul și-l determină să pătrundă în atmosfera complicată și complexă a căminului sau a diferitelor întâmplări ale Hertei Müller.

Cele nouă scurte povestiri (În fiecare limbă sunt alți ochi; Regele se-nclină și ucide; Când tăcem, devenim dezirabili – când vorbim, ajungem ridicoli; Apucă o dată, dă-i drumul de două ori; Privirea străină sau viața-i un sictir bătut în puiă; Floarea roșie și bățul; Insula e înăuntru – granița, în afară; La noi în Germania; Când e ceva în aer, de regulă nu-i lucru bun) redau un registru autobiografic sugestiv și plin de substanță, înțesat de numeroase aspecte critice. În primul rând ele își focalizează aria temporală undeva în România anilor '70-'80, adică într-una din perioadele cele mai negre din istoria comunismului românesc. Conexiunile pe care Herta Müller le realizează au în vedere câteva coordonate principale: tradiția etnică a familiei sale, satul natal, orașul Timișoara, Germania și mai ales personajele care intersectează aceste spații temporale. Este de fapt transpunerea, în același registru personal, a două realități diferite: pe de o parte lumea totalitară, criminală și care are circumscrisă perspectiva morții, iar pe de altă parte, lumea liberă reprezentată de Republica Federală Germană, în care libertatea e intrinsecă. Firul narativ eludează în numeroase locuri o axă cronologică coerentă și întreprinde legături simbolice, puternice, care redau o chintesență a fondului biografic. Toate evenimentele au semnificații profunde și redau o suferință multidimensională: confruntările și interogatoriile de la Securitate, șocul dintre experiența vieții rurale și cea urbană, precum și bipolaritatea a două lumi – cea democratică, liberă și cea totalitară – care au populat conștiința autoarei, toate acestea fac parte dintr-un orizont familial.

Alegoria, principala metodă prin care experiența personală este sondată și explicată cu scepticism și inteligență, face parte și ea din strategia discursivă a Hertei Müller. Spre exemplu, în povestirea *Regele se-nclină și ucide*, „frizerul“, „părul“ și „regele“ se află într-o conexiune complexă, care proclamă și titlul generic al cărții. Pentru autoare, monarhul are aici alt înțeles decât cel pe care istoria regalității l-a conturat. Sensul cuvântului *rege* este mult apropiat de o aură medievală, malefică. Dacă obiectele palpabile pe care termenul îl reprezintă aduc și ele aceeași notă denigratoare [referindu-se la piesele jocului de șah al bunicului său, H. Müller afirmă: „Cei mai strâmbi însă erau regii – burtoși în față și gheboși la spate, de-a dreptul infirmi. Picioarele li se-mpleticeau deoarece coroana le stătea pieziș pe cap și era mult prea mare“ (p. 46)], în schimb, visele autoarei accentuează și mai mult sfera încărcată de mister și completează peisajul: „Există un singur rege, care se împleticește, se înclină. E verde, însă în timp ce se înclină devine roșu.“ (p.53). În același timp, Herta Müller își dezvăluie intențiile pe care simbolistica sa le determină și argumentează: „Căutam un cuvânt cu două tăișuri, așa cum și regele era unul cu două tăișuri. Trebuiau să existe în el și teamă, și samavolnicie. Și mai trebuia să fie integrat în corp – ca niște vișcere de o natură aparte, ca un organism intern pe care să-l încarci cu toate cele din jurul tău. Căutam să mă adresez neprevăzutului ce se găsește în fiecare deopotrivă – în mine ca și în atotputernici“ (p. 64). Metafora regelui poate însemna o putere discreționară, arbitrară și despotică, materializată – în discursul scriitoarei – fie prin anchetatorul Securității, fie prin dictatorul Ceaușescu sau prin detractorii libertăților din timpul totalitarismului comunist. Chiar dacă această construcție – *Regele se-nclină și ucide* – reprezintă un vers dintr-o poezie de-a Hertei Müller, nu întâmplător e plasată aici, într-un fir epic ce combină discursul memoriei cu analiza societății.

Cartea are momente care situează cititorul într-o postură complicată – aceea de a pătrunde în atmosfera unei lumi lipsite de libertăți civile și politice și de a înțelege mecanismele de instituire a terorii și a fricii. Pentru a sugera acest lucru – într-o manieră apropiată de universul concentraționar al sistemului – autoarea apelează cu deosebită măiestrie la naturalism. În lucrare există numeroase pasaje care, chiar dacă la prima vedere depășesc un anumit prag al limbajului academic, reușesc să surprindă extrem de bine situații dramatice: moartea tinerei fete înecate, scene de groază legate de împrejurările în care erau găsiți morții etc. Totodată, în multe pasaje sunt dezvăluite și prezentate – într-o simbolică aparte – modalități prin care Securitatea sau

celelalte autorități complice reușeau să-i reducă la tăcere sau chiar să-i elimine pe cei care se opuneau sistemului sau încercau să evadeze din el: „Face speculă (regimul – n.n.) la locul de întreținere dintre viață și moarte: pe inoportuni îi zvârle într-un ascuns de la etaj, îi aruncă sub roțile trenului sau ale mașinii, le face vânt de pe poduri, îi atârnă de-o funie, îi otrăvește – iar apoi își deghizează omorurile în sinucideri. Pune ca fugarii să fie sfâșiați la graniță de câini dresați, îi lasă să zacă acolo pentru ca mai târziu, la vremea secerișului, țăranii să dea pe câmp peste leșurile pe jumătate putrezite. Pune ca cei care fug peste Dunăre să fie vânați cu șalupe și sfărtecați de elicea lor. Peștii și pescărușii au o masă bogată. Lucrurile se știu, dar nimeni nu poate dovedi nimic din ceea ce se întâmplă zilnic. Unde dispărea vreunul, în urmă rămăneau tăcerea, rudele și prietenii cu ochii măriți“ (p. 55); „La vremea secerișului, la frontiera verde, leșurile zăceau printre combine. Erau oameni ce fuseseră împușcați sau sfâșiați de câini – deseori și una, și alta. Pe Dunăre pluteau ciozvarțe de cadavre, cei ce fugeau erau vânați cu șalupe și sfărtecați de elicea lor. Și totuși dorința de a fugi sporea, întetindu-se până la a deveni o isterie a fugii“ (p. 189).

În economia discursului, tema familiei ocupă un loc important. Sunt sondate relațiile sociale dintre membrii acesteia, dintre generații, precum și dintre autoare și cei din jurul său. În același timp, persecuțiile pe care le suferă din partea organelor de Securitate sunt multiple și ele dimensionează un capitol aparte din registrul autobiografic. De asemenea, dimensiunea temporală e de multe ori diseminată în funcție de situații și de evenimente. Herta Müller dovedește astfel o excelență dexteritate în amplasarea discontinuă și spațială a faptelor petrecute: „Timpul reamintit de-atunci și timpul de azi, care chiar de-a doua zi diminuează, devine timp reamintit, nu-ți bănuie prin memorie cronologic, ci ca fațade ale lucrurilor. Alte și alte detalii se ciocnesc între ele, reîmperechindu-se și dobândind un nou aspect la fiecare împerechere. Măsura inferioară a lucrurilor se dedă la incursiuni prădalnice. Cele ce ți se întâmplă ulterior ți se pare o noutate nerușinată în raport cu ceea ce credeai a ști până acum. Măsura inferioară se tocmește cu prezentul pentru ceea ce la vremea sa nu merita făcut, și nici discutat. Amestecul cu prezentul dă la iveală, sarcastic, o a treia, a cincea, a douăzecea fațetă a timpului de odinioară, țesătura de fire discret disimulată care pe-atunci se afla prea aproape în spatele sau prea departe în fața ochilor tăi“ (p. 119). Măsura tuturor destăinuirilor nu este privită aici ca o breșă în timpul faptelor petrecute, ci, cum este și firesc, ca o balanță fină, influențată de timp și de succesiunea spațiilor culturale: „Memoria își are propriul ei calendar: lucruri de demult pot fi mai aproape de tine decât întâmplările de ieri. [...] Îmi întâlnesc trecutul prezent în prezentul trecut, în acel neconținut du-te vino al pornirii de a apuca lucrurile și de a le da iarăși drumul“ (p. 119).

În registrul afectiv al mărturisirilor Hertei Müller perspectiva personală capătă, așa cum am mai afirmat, un loc central. Suferința autoarei, determinată de o bună parte a existenței aflată sub ororile și erorile unui sistem criminal, este dezvăluită cu mult tact și talent scriitoricesc. Ancheta securității, frica pricinuită de repetatele amenințări și persecuții directe sau indirecte, suspiciunea cronicizată, toate acestea au transformat deseori personalitatea subiectului într-una predispusă unui comportament derutant și ambiguu. Umilința, intrinsecă de altfel într-un sistem totalitar, transpiră în mult locuri din text [„Mi-am apăsât mâna pe gură și am plâns pe tăcute. După ce perna mi s-a umezit sub obraz, m-am simțit ca ultimul gunoi plângându-mi de milă, ca o nenorocită jalnică care singură și-a vârat capul în laț“ (p. 132)]. Totodată, de-a lungul destăinuirilor, dar în mod special în povestirea „Privirea străină sau viața-i un sictir bătut în pui“, Herta Müller conturează un portret al anchetatorului, dar și al relației dintre urmărit și urmăritor.

Nici un moment din întreg discursul narativ nu este previzibil, iar conexiunile pe care evenimentele le realizează sunt pline de semnificații decisive în realizarea unui portret complet al dizidentei. În acest sens, aflăm că represiunea și teroarea au rădăcini profunde în familia autoarei, a căror memorie este păstrată prin simboluri („Că mi-au pus numele de Herta Müller fiindcă așa o chema pe cea mai bună prietenă a ei din lagăr, moartă de inaniție – asta de la bunica am aflat-o, nu de la mama“ (p. 165). De asemenea, suferința personală este exprimată prin metafora *insulei*, care, ca și cea a *regelui*, au semnificații aparte în analiza textelor. Prin aceste alegorii spațiul și timpul sunt redimensionate, în timp ce obiectele și persoanele capătă semnificații noi: „Unde (în România – n.n.) fiecare individ forma o insulă în sine, iar țara întreagă, și ea, un spațiu etnaș în afară, supravegheat în interior. Exista, așadar, pe marea insulă mobilă care era țara, micuța insulă rătăcitoare care erai tu însuși. Așezate una peste alta, prin constrângere, două realități suprapuse forțat. Deși oricare dintre ele te-ar fi putut zdrobi ea singură. Și în familie fiecare era o insulă“ (p. 180).

Ultimele două povestiri, din cele nouă cât conține lucrarea, au o semnificație deosebită și atinge un versant sinuos, delimitat de experiența temporală și spațială. Perspectiva exilului se simte din plin în conștiința și în viața celor care nu aparțin *de facto* unei națiuni. Astfel, autoarea pune problema integrării străinilor în spațiul german – făcând apel la propriul său trecut – vorbind astfel despre situația turcilor, care, deși foarte numeroși în Germania, nu au fost nici până astăzi recunoscuți ca minoritate națională. Mai mult decât atât, scriitoarea evidențiază un anumit aspect, acela al spectrelor diferite, determinate în primul rând de spații culturale distincte și, în același timp, de precondiții istorice opuse. În acest sens, Herta Müller condamnă pasivitatea, discursul și lipsa de viziune a intelectualilor vestici: „[...] pentru intelectualii vestici «a trebui să te duci pe o insulă» se asociază cu o droaie de libertăți personale. [...] Au capul plin de cărți, și nici una dintre ele nu le-a limpezit măcar o fărâma din ce este lipsa de libertate“ (p. 197).

În ultimele pagini, prezentul este dezvăluit abrupt și direct. *Când e ceva în aer de regulă nu-i lucru bun* aduce cu sine imaginea situației create prin continuarea unei stări de fapt, adică prin perpetuarea unui compromis între puterea politică din România postdecembristă și fostele structuri sau eșaloane ale Partidului Comunist. „Băgătorii-de frică“ au astăzi poziții solide în politică sau economie ceea ce-i face greu de învins, însă, printre rânduri, autoarea vede ca singură armă în bătaia cu aceștia oprobiul public și resuscitarea permanentă a memoriei.

În consecință, volumul de față merită întreaga noastră apreciere. El încearcă și reușește, în același timp, să apeleze părți importante din trecutul afectiv și să regenereze un discurs de care societatea românească actuală și europeană au deplină nevoie. A readuce în discuție tema suferințelor personale din timpul regimului comunist nu înseamnă o autovictimizare, ci o recapitulare generică – extrem de necesară – pentru mentalul colectiv și pentru generațiile care nu au trăit experiența tragică a terorii și oroarea unui sistem criminal. Simplul fapt că Herta Müller întreprinde acest demers, demonstrează că societățile vor avea mereu repere pentru care valorile fundamentale au întâietate, iar trecerea timpului nu reprezintă un motiv de *uitare voluntară*.

Alexandru Iulian Muraru

ISABELLE BRICARD, *Dinastiile domnitoare ale Europei*, traducere de Sanda Pop, București, Editura Vivaldi, 2004, 610 p.

Pe scară largă, monarhia a dominat arenele politice ale statelor până spre epoca contemporană. Durabilitatea acestui fenomen se datorează unui complex de factori care nu pot fi direcționați exclusiv numai spre palierul politic. Regimurile monarhice presupun un „amalgam logic“ de elemente contextuale care generează o definire amplă și destul de complexă a acestora. Cei care s-au ocupat sporadic de acest fenomen au sesizat că nu ne putem raporta la monarhie, doar ca la o formă de guvernământ. Asta deoarece componentele adiacente dau substanța acestei forme de conducere, care a populat arealul politic din întreaga lume. De aceea, atunci când facem referire la monarhism, trebuie să avem în vedere o interrelaționare, o sumă de interferențe, aparent fără o legătură directă. Pentru cei care au studiat sau studiază fenomenul regimurilor politice monarhice religia, relația cu biserica, implicarea familiilor regale în spațiul social, legăturile de rudenie, relațiile dintre membrii caselor regale, prerogativele monarhului, apetența pentru acțiunile caritabile, cutumele, istoricul regalității din statele respective etc. reprezintă o preocupare *sine qua non*.

Pentru mulți, primul gând care le vine cel mai des în minte atunci când vorbesc despre monarhie sau regalitate este că au de-a face cu ceva vechi, tradițional, riguros și, până la urmă, destul de neobișnuit și anacronic pentru timpurile pe care le trăim. Într-o anumită măsură au dreptate, dacă ne gândim că familiile regale sunt chintesența unor tradiții milenare care, în mod firesc, se modifică mult mai greu decât societatea însăși sau decât orice alt grup care este ancorat în angrenaj și participă la întreg procesul social. Parafrazând-ul pe Mircea Eliade, putem spune, cu toată convingerea, că *ceea ce este vechi, nu este învechit*. Dimensiunea istoriei se traduce, în general, prin două elemente fundamentale: în primul rând, ea încearcă să scoată la iveală procesele care au determinat anumite fenomene, iar în al doilea rând, conform logicii pozitivismului, ansamblul evenimentelor sociale și politice sunt afișate, prezentate, destăinuie profanului în lumina adevărului.

În acest sens, existența umanității este indisolubil legată de ideea de monarhie. Structurile politice pe care lumea contemporană le-a dezvoltat nu pot fi studiate, fără referiri ample la regimurile monarhice. Este foarte adevărat, așa cum afirmă și Isabelle Bricard, că „monarhia nu mai este ceea ce era odată”; cu toate acestea însă, lucrarea de față aduce în discuție fundamentul care a stat la baza acestei forme de conducere: dinastiile. *Dinastiile domnitoare ale Europei* încearcă să sondeze aspecte importante, complexe, conexe ale monarhiilor europene pentru a reda un tablou amplu al proceselor care se desfășoară în interiorul lor. Din cele doisprezece monarhii care mai sunt astăzi în Europa, Bricard se oprește asupra lor, cu excepția regatului Andorei și pontificatului papal Vatican, conturându-le atât dimensiunea istorică, cât și cea politică. Regatul Belgiei (Casa de Saxa-Coburg și Gotha), Regatul Danemarcei (Casa de Schleswig-Holstein-Sondenborg-Glücksborg), Principatul Liechtenstein (Casa de Liechtenstein), Marele ducat de Luxembourg (Casa de Nassau), Regatul Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord (Casa de Windsor), Principatul Monaco (Casa Grimaldi), Regatul Norvegiei (Casa de Schleswig-Holstein-Sondenborg-Glücksborg), Regatul Spaniei (Casa de Bernadotte), Regatul Țărilor de Jos (Casa de Orania-Nassau) sunt analizate dintr-o perspectivă eminentă istorică, însă, în toate cazurile, o parte importantă din descriere este dedicată contextului politic actual: este amintită structura constituțională, prerogativele monarhului, aspectele financiare ale fiecărei dinastii, situația monarhului, precum și a moștenitorului/moștenitorilor la tron. Din punctul nostru de vedere tocmai această parte face din lucrarea de față una extrem de importantă și interesantă; în același timp, sunt evidențiate și aspecte diferite ale elementelor familiilor regale din fiecare stat, precum și amănunte care transformă, pe alocuri, lucrarea într-un roman monden de succes. Totodată, sunt analizate pe larg aspecte ce țin de căsătoriile regale, de viața și activitatea descendenților, precum și de alte elemente adiacente care dau substanța unei case regale.

Particularitățile celor zece monarhii europene de astăzi regroupează echilibrul de forțe din interiorul lor și denotă o relație complexă cu societatea civilă și clasa politică. Regatul Belgiei dezvăluie o instituție monarhică cu puteri limitate, de fapt o monarhie constituțională în adevăratul sens al cuvântului, unde Regele cumulează o serie de funcții întâlnite la majoritatea celor zece state. Ceea ce întâlnim aici nou este faptul că monarhia se prezintă ca un compromis excelent, ca un element de unitate într-o societate dominată de clivaje complexe. De asemenea, Regele exercită, prin asociere, principalele funcții federale. Cazul Olandei ne arată că istoria și cutumele statului respectiv reflectă, cum am mai spus, o bună oglindă a organizării lui; aici, Regele are puterea executivă și, ca particularitate, se cuvine să menționăm că formarea guvernului este indisolubil legată de persoana Sa: „informatorii” au sarcina de a „testa” terenul și de a aduce la cunoștință Reginei aspecte cu privire la forțele politice și la detaliile relațiilor dintre acestea după ultimele alegeri, pentru ca apoi „formatorul”, ales de regină, pe baza informațiilor obținute, să compună cabinetul. Totodată, suveranul are în fiecare săptămână o audiență cu premierul, cu guvernatorii provinciilor, în care se discută probleme politice curente. Observăm, deci, un rol politic semnificativ al Reginei, o cutumă foarte bine păstrată.

În ceea ce privește Luxembourg, atribuțiile monarhului sunt destul de extinse, comparabile (după Isabelle Bricard) cu cele al unui președinte din a V-a Republică Franceză. Astfel, marele duce poate propune proiecte legislative, are atribuții executive extinse, alege șeful guvernului, încheie tratate în numele Ducatului. Un caz unic în Europa îl constituie, între cele zece monarhii, Principatul Liechtenstein, unde atribuțiile politice ale șefului statului sunt cele mai extinse din panoplia monarhilor europeni, conferindu-i un statut privilegiat: dispune de un drept de veto, poate promulga legi speciale fără aprobarea Dietei, scoțând din calcul, în acest caz, executivul. Principatul Monaco are un statut special, în sensul că, relația sa cu Franța este una privilegiată, prietenia fiind stipulată prin constituție, lucru nemaiîntâlnit pe continent. Aici, drepturile de suveranitate ale prințului, conform angajamentelor luate la Helsinki (1973), sunt exercitate în conformitate cu interesele politice, militare, economice ale Franței. Principele este cel care delegea puterea unui ministru de stat, iar puterea legislativă este împărțită, de asemenea, între monarh și un consiliu reprezentativ (cu rol de parlament).

În Danemarca, prerogativele cele mai importante ale regelui sunt președinția consiliului de miniștri, deținând astfel puterea executivă, însă prim-ministrul este votat de Parlament. Cazul Norvegiei se apropie mult de cel al Danemarcei, aici însă suveranul fiind și șef al bisericii

evangelice luterane. În ceea ce privește Regatul Spaniei și cel al Marii Britanii și Irlandei de Nord am ajuns la concluzia că ele dimensionează practic paradigma monarhismului european, atât prin puterea exemplului, cât și prin trănicia democrației și soliditatea edificiului lor. De fapt, discutăm aici de cele mai *în vogă* regate de pe continent. Totodată, ele diferă prin statut, iar în câmpul literaturii de specialitate care se ocupă de această problemă, notorietatea lor este dată de factori diferiți: dacă Marea Britanie, considerată fiind cea mai veche și cea mai importantă monarhie de pe continent este modelul de succes al continuității, fiind parte integrantă a spiritului britanic, Spania se remarcă mai ales prin succesul domniei lui Juan Carlos și al instituției monarhice de astăzi care a reușit să unifice diferitele grupuri și tendințe spaniole, și să mențină întreagă unitatea statului. Momentele de criză pe care Spania le-a traversat au transformat instituția monarhică într-un element care a pus în valoare la maxim capacitățile unei Familii Regale de a disemina în societate idei unificatoare și pacifiste. Domnia lui Juan Carlos a fost și este, în continuare, un reper major al discursului pro-monarhic, mai ales că, de multe ori, cazul spaniol este asemănat cu societățile care sunt în derivă, căutându-și „busola politică“, un fundament complex al vremurilor de ieri și de astăzi.

Din punct de vedere politic, monarhii Spaniei și al Marii Britanii au prerogative asemănătoare, cu câteva distincții, dintre care putem concluziona – șefia bisericii anglicane deținută de regină în Anglia și o abordare puțin diferită a unor îndatoriri oficiale. După ce am analizat cele zece monarhii din Europa secolului XXI, am observat că există două extreme ale prerogativelor politice: la una dintre ele putem plasa principatul Liechtenstein, urmat imediat de Monaco, ele fiind catalogate uneori ca apropiindu-se de un absolutism modern, iar la cealaltă extremă, Regatul Suediei, acolo unde suveranul aproape că și-a pierdut de tot îndatoririle pe care le au ceilalți veri ai săi; în această țară nordică, monarhia are cea mai mică putere din toate cele zece state. Aici, regele nu mai prezidează consiliul de miniștri, nu mai are prerogative consultative, nu mai desemnează șeful guvernului, nu mai promulgă legile, nu mai este șeful armatei.

Investigând capitolul financiar al caselor regale se conturează ideea că ele au situații materiale bune și foarte bune, iar în majoritatea cazurilor singura problemă care persistă și care deranjează unele părți din societate fiind chestiunea legată de plata impozitului și de transparența investițiilor și plasamentelor financiare ale Caselor Regale. După cum am văzut, în unele din aceste zece state, Familia Regală plătește doar parțial impozitul, iar în altele este complet scutită. În altă ordine de idei, constatăm că regatele nordice au familii regale cu averi mici, iar pe primele locuri se situează dinastiile Marii Britanii, Olandei, Liechtensteinului și Luxembourgului, care au averi ce se ridică undeva în jurul sumelor de patru miliarde de euro. De asemenea, în toate cele zece monarhii există o serie de imobile care aparțin exclusiv familiilor regale și altele, considerate *de stat*, puse la dispoziția acestora pentru folosință.

Având în vedere noutatea abordării pe care o aduce, complexitatea informațiilor și a relatărilor, structura și consistența sa, lucrarea de față merită întreaga noastră apreciere. Isabelle Bricard se dezvăluie publicului din România ca o autoare de succes, care reușește să aducă între copertile unei cărți de șase sute de pagini istoria a zece monarhii care au rezistat valului republican din secolul XX și care mai dăinuiesc astăzi în Europa. Numeroasele povestiri cu care este înțesată lucrarea îi dau, cum spuneam ceva mai sus, o aură neștiințifică, dar totuși interesantă, dacă ne gândim că istoria unei familii regale se identifică de multe ori cu istoria societății din care provine. Totodată, fiecare dinastie dispune de o analiză centrată pe elementele simbolice, pe situația politică actuală, dar și de un arbore genealogic complet. Monarhia rămâne de fapt o instituție simbol care dezvăluie cel mai bine transformările care au cuprins umanitatea în ultimele secole; altfel spus, așa cum argumenta și Isabelle Bricard, „Acești regi (cei de astăzi – n.n.) nu respectă regulile cele mai elementare ale celebrității, întrucât nu cântă, nu fac cinematograful și nu înfăptuiesc nici o acțiune eroică, deși sunt pe prima pagină a ziarelor încă de la naștere, după cum constată John Pearson. Rolul lor, care nu mai seamănă cu nimic cu cel al strămoșilor lor, nu este ușor, căci monarhiile europene au înțeles că, pentru a dăinui, ele trebuie să păstreze mereu un echilibru între tradiție și modernitate, să lărgească corsetul unei etichete milenare fără să cadă în necuviință [...]“.

Alexandru Iulian Muraru

NOTE BIBLIOGRAFICE

CAIUS SALLUSTIUS CRISPUS, *Despre conjurația lui Catilina*, traducere din latinește, introducere, note de D. Priboianu și N. Besnea, note și adnotări de Georgeta Crăciun, Iași, Editura „Noel”, 2003, 66 p.

În avalanșa de produse editoriale de calitate îndoielnică ce au invadat câmpul culturii după 1990, un domeniu mi se părea – prin specificul limbii și complexitatea problemelor ridicate – pus la adăpost – cel al tălmăcirilor din scriitorii clasici greco-latini. O asemenea încredere mi-a fost de curând spulberată, când am putut constata apariția la unele edituri, în diferite „colecții”, a unor traduceri din operele antice care nu respectă nici una dintre normele editării corecte a unui text: nu se indică ediția după care s-a făcut traducerea, nu sunt inserate note asupra ediției care să înfățișeze criteriile ce au ghidat realizarea versiunii românești, lipsesc informațiile elementare privitoare la autor și operă, notele și comentariile – când există – sunt superficiale sau pline de greșeli, referirile la alte variante românești sunt trecute sub tăcere, absentează indicii (vezi, de exemplu, Epictet, *Manualul. Cugetări*, traducerea Mariana Ilie; Marcus Aurelius, *Meditații. Către mine însumi*, traducerea Alexandru Diaconovici, „Incitatus”, Colecția „La două culori”, 2002; Aristotel, *Statul atenian*, Antet XX Press, Filipeștii de Târg, f.a.). Credem, însă, că nici una dintre aceste ediții nu se înfățișează mai neglijentă, mai bogată în aberații și cu mai multe greșeli editoriale ca cea a scrierii *Despre conjurația lui Catilina* a lui C. Sallustius Crispus, apărută la Editura „Noel” din Iași. Traducerea datează de preajma primului război mondial, având numeroase lacune, expresii ambigue, forme neadecvate, un limbaj desuet etc. În egală măsură, notele infrapaginale ale traducătorilor conțin informații perimate, unele greșite, cuvinte și forme gramaticale ieșite din uz. Lor li se adaugă erori ce țin de tehnoredactarea realizată sub patronajul editurii ieșene, cum ar fi redarea greșită a numelui autorului („C. C. Sallustius” pe pagina de gardă), dispunerea neglijentă în pagină a textului (vezi p. 7, 10), scrierea incorectă a unor nume („Catelina” – p. 11, 17, 22, 24, 32, 39, 65; „Pompeiuss” – p. 20, nota 30), obnubilarea oricărei reguli în punerea virgulei, încât nu există paragraf în care aceasta să nu apară în contexte neadecvate, prezența unor forme lexicale hibride, aberante, datorate neefectuării corecturii („petreceauviața” – p. 7; „multorr” – p. 7, nota 6; „din din acest ordin” – p. 19, nota 28; „Semproniilor” – p. 27, nota 58; „pentrucă” – p. 31, nota 74; „jedecând” – p. 33, nota 82; „o lă lege” – p. 34, nota 84; „a Fost” – p. 46, nota 124; „în anl” – p. 48, nota 131) etc. Cât privește notele și adnotările Georgetei Crăciun, ele nu lasă nici un dubiu asupra faptului că avem de-a face cu un diletant, am îndrăzni să spunem chiar un impostor în materie de istorie antică și de tehnică a editării unui izvor latin. Acest lucru se observă de la p. 5, unde la nota 2 se poate citi cu stupoare următoarea explicație privitoare la Clodius amintit de traducători în *Introducere*: „Clodius Albinus Decimus, guvernator al provinciei Britania (193 î.Hr.) [sic!]; cezar și coregent, recunoscut de Septimius Severus, [sic!] (193-211 d.Hr.), [sic!] devenit împărat roman (195-197)” (!). O probă elocventă de ignoranță, incompetență și ridicol! Cei doi traducători se refereau la Publius Clodius Pulcher, personaj politic foarte agitat din secolul I î.Hr. Iată alte elemente care întăresc credința noastră despre diletantismul Georgetei Crăciun în materie de antichitate latină. Astfel, la p. 11, nota 13, scrie că Enea ar fi fondat orașul „Alba-Longa” din *Latium*; or, el a întemeiat *Lavinium*, *Alba Longa* fiind creația fiului său Ascanius-Iulus. De asemenea, adnotând o notă a traducătorilor în care aceștia vorbeau despre „templul lui Joe Statar [sic!]”, Georgeta Crăciun scrie: „Jupiter Statar [sic!] – Statar [sic!], denumire purtată de Jupiter în mitologia romană [sic!] pentru faptul că, pe vremea lui Romulus, a stăvilit un atac împotriva sabinelor [sic!]” (p. 32, nota 80). Autoarea acestor rânduri habar n-are că în religia (nu mitologia) romană Iupiter purta epicleza *Stator* („cel care ține locului, care oprește, ocrotitorul, păstrătorul”), atribuită, conform tradiției, în urma unei fângăduințe făcută de Romulus în timpul războiului *cu sabinii*. La p. 40, nota 105, întâlnim alte informații greșite, care arată completa lipsă de orientare a comentatoarei în istoria geografiei administrative romane: „Gallia Cisalpina, provincie romană din sec. III î.Hr. [sic!], în nordul Italiei, care, la rândul ei, s-a divizat în Gallia Cisalpina (la sud de Pad) [sic!] și Gallia Transpadana (la nord de Pad)”. Teritoriul septentrional al Italiei, cunoscut sub numele de *Gallia*

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, t. XLII, 2005, p. 767–797

Cisalpinga sau *Citerior*, a intrat sub dominație romană în secolul al II-lea î.Hr., organizarea lui ca provincie realizându-se abia în 81 î.Hr.; acest statut l-a avut până în 42 î.Hr.; în *Gallia Cisalpinga* (*Citerior*) se distingeau două zone: *Gallia Transpadana* (la nord de Pad) și *Gallia Cispadana* (la sud de Pad). În capitolul XLV, Sallustius amintește *Pons Mulvius*, dar Georgeta Crăciun dă indicații despre „Podul Milvius” (p. 44, nota 118). La nota 122 citim că, dintre sibile, „cea mai celebră [sic!] a fost sibila din Cumae, Italia” (p. 46); după autorii antici, cea mai cunoscută dintre femeile profetice a fost cea de la Delphi etc.

După aceste succinte observații ne putem întreba: cui a slujit reeditarea acestei traduceri? Ea nu este nici o operă de recuperare și valorificare, nici o ediție științifică, nici una de popularizare sau cu rosturi didactice. Plină de greșeli dintre cele mai diverse (de traducere, de tehnoredactare, de comentariu), ea nu poate sluji nimănui, putând fi luată doar ca exemplu de cum nu trebuie editat un izvor antic.

Nelu Zugravu

NICULINA TODERAȘCU, *Poezie și artă figurativă la Vergilius. Ekphraseis*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2004, 196 p.+29 pl.

Cultura română are o bună tradiție a traducerii din autorii greco-latini, îmbogățită mult în ultima vreme. Nu s-a format însă și o tradiție dedicată exegezei asupra scriitorilor antici, clasicisții care s-au încumetat să realizeze monografii sau lucrări de analiză a unor probleme ridicate de literatura greco-latină fiind puțini. De aceea, orice apariție editorială de această natură nu poate decât să satisfacă pe specialist și publicul iubitor de Antichitate. Este sentimentul pe care l-am încercat de curând citind lucrarea *Poezie și artă figurativă la Vergilius. Ekphraseis* semnată de Niculina Toderașcu, apărută în 2004 la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. La origine o disertație doctorală susținută sub îndrumarea unei clasiciste de renume din România, Adelina Piatkowski, cartea analizează funcțiile diegetice (mesajele ideatice) ale descrierilor obiectelor și operelor de artă decorativă (*ekphraseis*) din opera vergiliană. Autoarea și-a fundamentat demersul ghidându-se după sugestiile oferite de teoriile moderne despre valorile funcționale ale segmentelor descriptive dintr-o schemă dată iar pentru a surprinde corect și nuanțat specificul congruenței dintre figurativ și epic în poezia lui Vergilius, maniera particulară în care acesta a transferat tehnica reprezentării narative din artele plastice în spațiul literar, a încadrat întreaga problematică studiată în contextul istoric și artistic al epocii elenistice în general, al celei augustane în special, realizând binevenite conexiuni cu atmosfera culturală, tendințele estetice, creațiile artistice și ideologia politică ale vremurilor respective. În acest mod profesoara ieșeană a evidențiat convingător faptul că Vergilius a depășit modelele livrești din care s-a inspirat și procedeele estetice ale alexandrinismului, dând descrierilor o funcționalitate multiplă, încărcată de mesaje diverse. Astfel, descrierea, în *Bucolica* a II-a, v. 45-55, a compoziției unei ghirlande oferite de Corydon lui Alexis (*Serta Corydonis*) devine o sursă de sentimente variate (p. 31-50), decorurile cupelor din lemn de fag (*pocula fagina*) ale păstorilor Menalcas și Damoetas înfățișate în *Bucolica* a III-a, v. 36-47, potențează mesajul persuasiv (p. 51-67), imagistica mantiei brodate cu fir de aur (*aurata chlamys*) oferite de Didona lui Aeneas amintită în cartea a V-a a *Eneidei*, v. 249-257, dinamizează narațiunea până la patetism (p. 68-82), registrele redând „luptele troiene” de pe friza monumentală pictată pe templul Iunonei din Cartagina, prezentată în cântul I din *Eneida*, v. 446-493, stârnesc o variată încărcătură emoțională (indignare, compasiune, admirație, durere, pietate, tristețe) (p. 83-110), scena *Laocoon* din *Eneida*, II, v. 199-222, reprezintă, cum s-a spus, un „exemplu perfect de *ekphrasis*”, cuvintele și ritmurile poetice generând lectorului sentimente puternice, intense, sporite pe măsura desfășurării narațiunii (p. 111-123), ornamentațiile în aur de pe porțile templului lui Apollo din Cumae evocând vechi legende elene (tributul uman atenian către Minos, iubirea nefirească a Pasiphaei pentru un taur, Labirintul, mitul lui Icar) amintite în versurile 20-33 ale cârții a VI-a din *Eneida* au o semnificație simbolică, întrucât anunță „proba inițiativă” a pătrunderii în Infern a eroului troian (p. 124-133) – în sfârșit, reliefurile scutului lui Aeneas descrise în cântul VIII din *Eneida*, v. 626-730, sunt o ilustrare perfectă a rolului jucat de literatură în propagarea ideologiei augustane, axată pe exaltarea valorilor tradiționale și pe glorificarea misiunii istorice a poporului roman (p. 134-174)¹. Prin

¹ Vezi și J. Romeuf, *Le bouclier d'Énée (Aen., VIII, 626-731): imagination picturale et création littéraire*, în „Revue des études latines”, 62 (1984), 1985, p. 143-165.

urmare, *ekphraseis* vergiliene au funcții complexe – estetică, persuasivă, explicativă, inițiativă, simbolică –, ce răspund intenționalității mesajelor urmărite de poet (p. 175-182).

Scrisă cu multă sensibilitate, într-un stil deosebit de plăcut, *Poezie și artă figurativă la Vergilius* reprezintă o contribuție originală, un unicat în peisajul literaro-istoriografic românesc (exegeza străină vergiliană e infinită), care încununează în mod strălucit o activitate universitară pusă decenii în șir de Niculina Toderașcu în slujba literelor clasice.

Nelu Zugravu

CRISTIAN BĂDILIȚĂ, *Manual de anticristologie, Studii, dosar biblic, traduceri și comentarii*, Iași, Editura Polirom, 2003, 211 p.

Problematica Anticristului constituie o temă de cercetare pentru o serie de teologi, istorici, temă ce naște discuții și comentarii incitante. Cercetătorul Cristian Bădiliță, doctor în istoria creștinismului timpuriu, cu teza sorbonardă „*Les métamorphoses de l'Antichrist chez les Pères de l'Eglise*“, realizează un dosar precis și științific al anticristologiei în cele mai vechi scrieri creștine, un „Manual de anticristologie“. Abordarea patristică a acestui subiect se realizează prin hermeneutizarea unor lucrări esențiale ale lui Irineu al Lyonului și Hipolit, abordare ce se conjugă cu o foarte bună contextualizare istorică.

„Introducerea de față – precizează cercetătorul – nu-și propune să ofere decât un număr restrâns de repere anticristologice pentru un public cât mai larg cu putință. Abordarea acestui subiect se cuvine făcută cu pricepere, profesionalism și, mai ales, cu discernământ, plecând de la textele creștine originale, care trebuie interpretate printr-o grilă filologic-istorică și teologic-istorică neconfesionalizată și coerentă“ (p. 7). Acest „Manual de anticristologie“ nu reprezintă decât o sinteză a primelor capitole din teza de doctorat a autorului, o sinteză utilă ce încearcă să puncteze perioada literaturii creștine de la Evanghelia lui Marcu până la Hipolit. Traducerile originale și solid argumentate științific atât din Irineu al Lyonului și Hipolit, cât și din cărțile Sfințelor Scripturi sunt însoțite de un „studiu comparativ al celor două anticristologii timpurii“.

Termenul de Antihrist se întâlnește pentru prima dată în Epistola lui Ioan 2,18. Pasajul citat de autor este fundamental din două puncte de vedere: în primul rând, „definește prin binomul vine-acum tensiunea eschatologică tipic creștină (prezentă mai cu seamă în scrierile pauliene)“ (p. 13) și, în al doilea rând, inoculează elementul de ambiguitate privind natura Anticristului, problemă care va frământa întreaga patristică, vizând existența unui singur Antihrist, manifestare a răului absolut din perspectiva eschatologiei. În Epistolele ioanice, Anticristul apare în ipostaza unui „fals profet și a unui răstăcit Amăgitor“, cuvântul Anticrist fiind conotat atât la plural – referindu-se la ereticii în opoziție cu care comunitatea ioanică întrupează o *regula fidei* apostolică – cât și la singular – Anticristul ca oponent istorico-metafizic al lui Hristos. Un al doilea text creștin important cu privire la prezența Anticristului este a doua Epistolă a lui Pavel către tesalonicieni, unde Parusia Anticristului ce precede Parusia lui Hristos va fi cunoscută prin „semne și minuni“ (mincinoase, dar eficiente pe termen scurt, în vederea unei „antimântuiri“).

Cristian Bădiliță insistă asupra hermeneuticii dubletului *to katechon* – *ho katechon*, făcând apel la exegeza creștină. De exemplu, s-a vorbit de identificarea neutrului „ceea ce îl ține în frâu“ cu Imperiul Roman; alții au propus interpretarea lui *ho katechon* chiar prin persoana Apostolului Pavel (Oscar Culmann, cel mai recent dintre hermeneuți), iar a treia interpretare echivalează pe *ho katechon* cu Întăistătorul Bisericii și pe *to katechon* cu Biserica însăși. Pe scurt, Anticristul se manifestă în ipostaza „nelegiuitului“, a „profanatorului“ care, acționând prin puterea lui Satan, îi amăgește pe necredincioși prin semne mincinoase, el urmând să fie ucis de Hristos. Alături de Cartea lui Daniel – din care Bădiliță a tradus și comentat capitolul 2,7 –, Apocalipsa lui Ioan este textul des invocat și comentat de patristică. Primele zece versete descriu manifestarea unei prime fiare, a mării, în timp ce următoarele nouă versete creionează portretul monstruos al celei de-a doua fiare ieșite din pământ. Descrierea acestor două fiare are la bază modelul scripturistic al celor patru fiare îngrozitoare din capitolul 7 al Cărții lui Daniel. Ele, în acord cu hermeneutica de la sfârșitul viziunii, întrupează cele patru imperii sub care s-a aflat poporul lui Israel: babilonian, med, pers și greco-macedonean. În interpretarea lui Hipolit, al patrulea Imperiu va deveni Imperiul Roman.

Irineu al Lyonului va impune *de facto* denumirea de Anticrist, în locul celorlalte denumiri: „Pseudo-Profetul”; „Amăgitorul lumii”; „Mincinos”; „Fiul Pierzaniei” etc. Adunând datele scripturistice fundamentale cu privire la figura Anticristului și corelându-le cu datele tradiției orale, Irineu realizează „prima biografie extinsă a dușmanului eschatologic, biografie preluată cu variațiuni contextuale și funcționale de către toți Părinții Bisericii” (p. 24). În scrierea lui Irineu, *Contra haereses*, Anticristul apare atât în postura „exponentului reprezentativ al ereticilor”, cât și în cea de idolatru.

Cristian Bădiliță surprinde la Irineu esența întemeierii cristologiei pe ideea *anakephalaiosis*, a recapitulării, în sensul în care Hristos „recapitulează în persoana Sa divino-umană și în Actele vieții Sale întreaga istorie a cosmosului și a omenirii, creând, prin întrupare, jertfă și înviere, un nou cosmos, o nouă istorie, un om nou” (p. 25). Interpretarea numărului fiarei 666, oferită de Irineu duce la găsirea primelor soluții concrete: Euanthas este propus doar ca exemplu demonstrativ, fără a avea o semnificație specială; Lateinos trimite inevitabil la apelativul latin și Teitan, o aluzie la revolta titanilor. Aceste variante ale adevăratului nume al Anticristului nu sunt, în viziunea lui Irineu, decât posibile ipoteze de lucru și nicidecum soluția finală.

Hipolit este considerat autorul primei scrieri monografice, autonome, dedicată Anticristului și intitulată „De Christo et Antichristo”, care este concepută sub forma unei epistole demonstrative, adresată unui anume Theophilos. La fel ca și Irineu, Hipolit își realizează lucrarea, având la dispoziție o culegere de *testimonia antichristologice*. Hipolit încearcă să răspundă la câteva probleme esențiale plecând de la momentul și modalitatea Parusiei Anticristului, a numelui pe care îl va purta, a originii sale, a felului în care va duce poporul la rătăcire, în care va prigoni pe toți Sfinții până la momentul Parusiei lui Hristos și a pedepsei veșnice. Unul dintre aspectele discutate vizează identitatea Anticristului, aspect ce îi permite exegetului să dezvolte numeroase analogii între falsul și adevăratul Hristos. În fond, Cristian Bădiliță subliniază un fapt de bun simț și anume că Anticristul nu reprezintă decât „copia trăsăturilor secundare ale modelului cristic pe care ține să-l substituie în mod fraudulos” (p. 31). O altă temă abordată de Hipolit este și cea a Anticristului-titan, temă esențială pentru concepția sa cristologică. În privința numărului fiarei 666, Hipolit reia ipotezele lui Irineu – Teitan, Euanthas și Lateinos –, optând pentru cea din urmă, ca fiind „transferul numelui colectiv în numele unei singure persoane – Lateinos”. De remarcat același raționament, în sensul în care Anticristul este chintesența Imperiului Roman, prudență justificată, asemenea lui Irineu, de a oferi cu exactitate un nume. Autorul se oprește și asupra legendei lui Nero-tiranul eschatologic, text ce a pătruns prin intermediul scrierilor apocrife iudeo-creștine, între care menționează: „Oracolele sibiline” și „Urcarea la cer a lui Isaia”.

„Manualul de anticristologie” include și un studiu comparativ extrem de consistent „Între Imperiu și Antihrist. Eseu despre răul katechontic la Irineu și Hipolit”, studiu ce încearcă să clarifice câteva probleme fundamentale de teologie politică – sau, mai bine spus, de teologie antipolitică – la cei doi autori din secolele II și III. Este vorba despre trei chestiuni privitoare la modul în care Anticristul capătă o funcție politică la cei doi autori creștini, la atitudinea față de puterea romană pe care o incumbă această funcție, precum și la similitudinile și diferențele specifice de la nivelul viziunii lor politico-anticristologice. Se poate spune că, în cazul lui Irineu, Anticristul este perceput ca o „chintesență a ereziei”, nelipsind nici coordonata politică, în măsura în care remarcăm la episcopul lyonez o atitudine „conciliant-diplomatică” față de stăpânirea romană – nu este vorba nici unui servilism sau oportunism, existența Romei fiind văzută în proiectul soteriologic divin – și „caracterul etapizat al eschatologiei” (ambele concepții pauline), în timp ce la Hipolit, anticristologia constituie un segment important al teologiei politice, exegetul insistând asupra dimensiunii politice a figurii Anticristului. Concepția politică a lui Hipolit rezultă dintr-o viziune mai generală, metafizico-teologică, ce instituie o disociere netă între dominația efemeră a lumii și Împărăția veșnică a lui Hristos.

Dosarul științific și complex al anticristologiei realizat cu maximă competență de Cristian Bădiliță, însoțit de traduceri originale și de studiile docte fac din acest volum un instrument de lucru esențial pentru teologi, istorici ș.a, un *vademecum sui-generis* pentru studiul teologiei istoriei.

Constantin Mihai

DAN RUSCU, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca, Editura Nereamia Napocae, 2003, 300 p.

Este reconfortant să constăți că în ultimii cincisprezece ani analiza, critica și editarea izvoarelor greco-latine a început să preocupe tot mai mult tinerii cercetători. Beneficiind de burse de studii în străinătate, luând contact cu specialiști în domeniu, parcurgând comparativ edițiile publicate în colecții recunoscute, compulsând surse mai puțin știute, istorici din mediul academic și universitar ieșean, clujean și bucureștean afirmați după 1989 au oferit deja istoriografiei românești studii, articole, traduceri, ediții deosebite, care vor rămâne de referință. Una dintre aceste realizări este lucrarea *Provincia Dacia în istoriografia antică* semnată de Dan Ruscă. Cum o arată și titlul, autorul și-a propus să discute izvoarele greco-latine care amintesc evenimente în care a fost implicată provincia nord-dunăreană. Lectura cărții dovedește însă că istoricul clujean a abordat adesea chestiuni mult mai complexe, dar care sunt indispensabile pentru înțelegerea și tratarea subiectului propriu-zis; dintre acestea am aminti doar „problema Historiei Augusta”, care de peste un secol a pus la încercare sagacitatea multor învățați (p. 26-47, 68-89), și cea a așa-numitei *Enmannsche Kaisergeschichte* și a dependenței față de aceasta a surselor istoriografice ale Antichității târzii (p. 173-188). Se remarcă maniera dezinvoltă, dezinhibată în care Dan Ruscă a abordat aceste probleme, chiar dacă a trebuit să se confrunte cu opiniile unor mari învățați precum Th. Mommsen, H. Dessau, A. von Domaszewski, A. von Premerstein, T.D. Barnes, R. Syme, J. Straub, A. Alföldi, A. Chastagnol, J.-P. Callu, F. Paschoud ș.a. Fie că a discutat despre „presupusa exterminare a dacilor” (p. 48-67) sau despre contextul politico-militar de la Dunărea de Jos la sfârșitul domniei lui Traian și începutul celei a lui Hadrian și măsurile politice, diplomatice și administrative luate în regiune de acesta din urmă (p. 90-115), fie despre tensiunile provocate în provincia carpatică de „nebulia geților” și de „dacii mari” sub principatul lui Antoninus Pius (p. 116-125), despre războaiele marcomanice și implicațiile lor asupra Daciei (p. 126-135), despre confruntările de la hotarele ținutului din stânga Dunării și despre „*recusantes provinciales in Dacia*” în timpul lui Commodus (p. 136-141) sau despre vizita lui Caracalla în provincia nord-dunăreană (p. 142-149), fie despre situația Daciei în timpul crizei Imperiului de la mijlocul veacului al III-lea (p. 150-161) sau despre problema atât de controversată a sfârșitului stăpânirii romane la nord de fluviu (p. 162-233), Dan Ruscă a formulat puncte de vedere interesante, unele cu totul originale; acest fapt a fost înlesnit de buna cunoaștere a limbilor izvoarelor, a opiniilor formulate în legătură cu sursele, conținutul și importanța scrierilor latinești și grecești analizate (p. 11-25 și *passim*) și a modului în care au fost valorificate acestea în istoriografia românească. Din această ultimă perspectivă, autorul n-a ezitat să se pronunțe asupra unor traduceri sau interpretări propuse de Demetrio S. Marin, Vladimir Iliescu, Andrei Aricescu, Hadrian Daicoviciu, Eugen Cizek sau Constantin C. Petolescu, corijând sau amendând drastic unele dintre ele (p. 166-172). Asemenea atitudine este întrutotul justificată. Mai mult, demersul ar trebui extins în cadrul unei analize istoriografice critice, pentru a descuraja astfel diletantismul cu pretenții de travaliu științific întâlnit chiar în contribuții recente¹. Deși nu suntem de acord cu unele premise ale demonstrației colegului clujean [de exemplu, existența așa-zisei *Istorii imperiale a lui Enmann* – „singura sursă latină serioasă referitoare la secolul III” (p. 173)] și, evident, unele concluzii, nu putem să nu remarcăm tăria unor argumente, logica lipsită de fisuri și pertinența încheierilor sale; *Provincia Dacia în istoriografia antică* e, din aceste puncte de vedere, o lucrare peste care nu se va putea trece.

În mod firesc, ne putem întreba: care este imaginea provinciei *Dacia* în scrierile antice? Realizând această analiză plină de acribie, Dan Ruscă ne oferă răspunsul cuvenit – unul sobru, lipsit de ambiguitate, aproape trist: provincia nord-dunăreană a fost pomenită *în special* de autorii de limbă latină în legătură *constantă* cu interesul militar al Imperiului la Dunărea de Jos; „sunt amintite exclusiv războaiele în care a fost implicată și eventualele răscoale care au afectat-o” (p. 235); „atunci când nu a mai prezentat interes din punct de vedere strategic, când forțele ei nu au mai

¹ Vezi Traian Diaconescu, *Etnogeneza românilor. Noi lecțiuni din istoriografia latină*, ediție română-engleză-franceză, Iași, Institutul European, 2003, 183 p. (*Romania Orientalis* 5), cu observațiile noastre critice din *Europa XXI*, Iași, 11-12, 2002-2003, p. 279-297, și *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica*, Cluj-Napoca, 47, 2003, p. 174-193.

fost în stare să oprească presiunea crescândă a barbarilor pe linia Dunării, Dacia a fost abandonată și Imperiul s-a regrupat la sud de fluviu“ (*ibidem*); în mod firesc, imaginea ei în scrierile vremii s-a estompat.

Nelu Zugrăv

VASILE CHRISTESCU, *Viața economică a Daciei romane (Contribuție la o reconstituire istorică)*, ediție îngrijită de CLAUDIU CHRISTESCU și CONSTANTIN C. PETOLESCU, reactualizare bibliografică și postfață de Constantin C. Petolescu, București, 2004, 172 p. + VII planșe

Istoriografia românească interbelică a avut puțini reprezentanți interesați de istoria Daciei romane. Dintre aceștia, Vasile Christescu ocupă un loc distinct prin faptul că a realizat două importante sinteze – una dedicată vieții economice a provinciei carpatice (Pitești, 1929) și alta tratând istoria militară a aceluiași teritoriu (București, 1937). Cea dintâi dintre ele, la origine o disertație doctorală începută sub îndrumarea lui Vasile Pârvan, a fost de curând reeditată prin grija lui Claudiu Christescu și a lui Constantin C. Petolescu. Cum se desprinde din *Introducere*, autorul a simțit nevoia realizării acestei lucrări dintr-o profundă insatisfacție, determinată de cel puțin trei cauze: absența oricărei aluzii în izvoarele antice la resursele economice ale ținutului nord-dunărean, inexistența, la acea dată, a unei cercetări amănunțite a economiei Daciei romane și tratarea superficială, reducăționistă a vieții economice a teritoriului respectiv în contribuțiile din epocă; prin urmare, obiectivele studiului său erau să determine „aportul economic al Daciei în economia Imperiului roman, precum și economia interioară a provinciei însăși“ (p. 13). Astfel, apelând mai ales la documentele epigrafice și arheologice descoperite până în deceniul al doilea al secolului trecut, dar făcând și interesante analogii cu realități antice similare, Vasile Christescu a tratat acele domenii ale activității economice care i-au îngăduit să evidențieze specificul economic al provinciei din stânga Dunării și locul acesteia în economia Imperiului roman, respectiv minele (p. 15-35), carierele (p. 38-48), salinele (p. 49-51), agricultura (p. 52-55), „industria“ (p. 57-86) cu diferitele sale ramuri – producția ceramică (p. 57-69), atelierele de cărămidărie (p. 69-70), „industria metalurgică“ (p. 71), „colegiile industriale“, adică asociațiile profesionale (p. 72-85) –, și comerțul (p. 89-117), respectiv rețeaua rutieră și acvatică a Daciei (p. 89-101), vămile (*portoria*) (p. 101-109, 122-123), negustorii și produsele vehiculate de aceștia (p. 109-116). Iată principalele concluzii ale lui Vasile Christescu desprinse atât din analiza fiecărei secțiuni a lucrării, cât și din *Încheiere* (p. 120-121): cucerirea regatului dac a avut, printre multele cauze, și una de natură economică; deși integrată târziu în Imperiu, *Dacia* a ajuns în scurt timp să depășească în anumite domenii economice dezvoltarea altor provincii, datorită valorificării rapide și eficiente a bogatelor resurse ale ținutului; dacă este adevărat că, așa cum se susținea până atunci, principala bogăție a Daciei a constituit-o aurul, apogeul dezvoltării ei economice se plasează către sfârșitul secolului al II-lea și la începutul celui de-al III-lea, așadar după ce exploatarea filoanelor sale aurifere a încetat sau, în orice caz, s-a diminuat datorită războaielor marcomanice (166-180); or, acest fapt ilustrează multiplele posibilități economice de care dispunea teritoriul roman nord-dunărean, în special în domeniul agricol, al creșterii animalelor și al exploatării lemnului și sării; de altfel, cerealele, vitele, lemnul și sarea au constituit principalele articole de export ale Daciei, rolul precumpănitor în valorificarea acestora pe piețele Imperiului și în aducerea în stânga fluviului a unor produse din alte ținuturi romane jucându-l negustorii de origine orientală; în *Dacia* nu s-a dezvoltat o „industrie de export“ (p. 86), precum în *Gallia*, *Germania*, *Pannonia* sau *Dalmatia*, dar e interesant de relevat că în producția ceramică se pot sesiza „elemente locale de tradiție elenistică și celtică“ (p. 85) iar persoane de origine dacică, dar romanizate, „luau parte la viața industrială, intrând și în colegii“ (p. 86); părăsirea aureliană a frânt avântul economic al teritoriului, Imperiul însuși pierzând „un bogat izvor de alimentare a economiei lui“ (p. 121). Aceste concluzii au fost augmentate sau corijate de descoperirile și cercetările ulterioare, așa cum se desprinde și din ampla și documentata *Postfață* intitulată *Integrare economică și romanizare* subscrisă de îngrijitorul ediției (p. 135-150). De altfel, un cuvânt de apreciere trebuie spus la adresa lui Constantin C. Petolescu, epigrafist strălucit și istoric recunoscut al Daciei romane, care, cu

acribia-i binecunoscută, a actualizat mențiunile epigrafice ale lui Vasile Christescu și a actualizat – bibliografic și interpretativ – opiniile acestuia în notele de la finalul fiecărui capitol. Ca editor al unor lucrări ale lui Vasile Pârvan, înțelegem pe deplin efortul pe care trebuie să-l fi depus profesorul bucureștean pentru ca ediția să răspundă exigențelor actuale de valorificare a moștenirii clasice istoriografiei românești.

Nelu Zugravu

DOINA BENEĂ, *Istoria așezărilor de tip vici militares din Dacia Romană*, Timișoara, Editura Excelsior Art, 2003, 272 p.

După ani de cercetări sistematice ale castrului și vicus-ului de la *Tibiscum* (Jupa, jud. Caraș-Severin), finalizate cu publicarea, împreună cu P. Bona, a unei monografii de referință (*Tibiscum*, București, 1994), Doina Benea adună în recenta culegere mai multe studii și articole dedicate așezărilor de tip *vici militares* din Dacia. Materialele sunt grupate pe două mari secțiuni, înfățișând în cea dintâi aspecte privitoare la istoria și organizarea internă a așezărilor vicane ale castrului auxiliare (p. 11-155), iar în cea de-a doua diferite caracteristici ale vieții economice a acestora (p. 156-272). Ele au ca nucleu rezultatele investigațiilor proprii de la *Tibiscum* (vezi în special p. 11-46, 74-94, 223-254), în jurul lor fiind reunite, prin studiu comparativ, date din alte puncte similare din provincia nord-dunăreană (*Micia*, *Porolissum*, *Samum*, *Praetorium* etc.). Astfel au putut fi formulate încheieri dintre cele mai solide referitoare la importanța deosebită pe care *vici militares* au avut-o, prin statutul lor demografic (p. 55-73), etnic (p. 147-155, 183-191), urbanistic (p. 74-146) și economic (p. 156-164, 192-222), în procesul de municipalizare a Daciei, în integrarea culturală și romanizarea elementelor etnice componente, în dezvoltarea economică a provinciei și în antrenarea ei în economia Imperiului roman (p. 55-73, 147-155, 165-182, 255-272). Articolele și studiile beneficiază de o bibliografie substanțială, la zi, iar traducerea celor mai multe dintre ele în germană și franceză asigură receptarea rapidă în mediul extern.

Nelu Zugravu

VICTOR HENRICH BAUMANN, *Sângele martirilor*, Constanța, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, 2004, 231 p. + 9 planșe

Victor Henrich Baumann este unul dintre cei mai harnici și mai pasionați arheologi din Dobrogea, care a pus în circuitul științific numeroase obiective și materiale aparținând epocii romane și romano-bizantine. Unele dintre ele au făcut obiectul unor studii și articole, altele au fost incluse în monografii rămase de referință în istoriografia antichității clasice și târzii din România¹. Printre descoperirile făcute de V.H. Baumann se numără bazilica cu criptă conținând osemintele martirilor Zotikos, Attalos, Kamasis și Philippos de la Niculițel (jud. Tulcea) și edificiul religios creștin de la Telița-„Amza” (jud. Tulcea) – ambele de-o însemnătate excepțională pentru istoria creștinismului timpuriu la Gurile Dunării. Celui dintâi obiectiv, descoperit în 1971 și investigat pe parcursul mai multor campanii de săpături arheologice, cercetătorul tulcean i-a dedicat recent volumul asupra căruia vom zăbovi în câteva rânduri. E, în bună măsură, o lucrare tehnică, în care autorul a inserat multe date – cunoscute, de altfel, din rapoartele periodice publicate – despre „cronologia”, scopul și desfășurarea cercetărilor, structura și datarea monumentului, analiza antropologică (p. 83-132), ipotezele de restaurare și conservare ale sitului (p. 133-152), rezultatele studiului arhitectonic (p. 153-174). Astfel, cel interesat de bazilica martirială din teritoriul orașului antic *Noviodunum* va găsi între paginile lucrării toate elementele necesare pentru integrarea lui în ansamblul monumentelor și al istoriei creștinismului timpuriu la Dunărea de Jos. Începutul l-a făcut chiar Victor Baumann, care într-un substanțial capitol introductiv a creionat tabloul istoric al ținutului dintre fluviu și mare în veacul al IV-lea (p. 11-31), pentru ca apoi să analizeze implantarea religiei creștine în aceeași regiune în secolele I (sic!) – III (p. 32-41),

¹ *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983; *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării*, Tulcea, 1995.

martirii din „Dacia Pontică (sic!)” (sintagmă total neadecvată) consemnați de sursele bisericești și epigrafe (p. 41-63), bazilicile și martiricoanele descoperite până acum în mediul rural dobrogean (p. 63-74) – în sfârșit, „Biserica goților” de la nordul Dunării (p. 75-82). Rostul celei din urmă secțiuni nu pare destul de clar decât dacă încercăm să deducem din paginile următoare că punerea moaștelor celor patru martiri în cripta peste care s-a ridicat edificiul bazilical în ultimele decenii ale secolului al IV-lea trebuie să aibă legătură cu evenimentele petrecute după trecerea vizigoților în Imperiu în 376 și evenimentele dramatice desfășurate ulterior în *Scythia Minor*, soldate, printre altele, cu uciderea credincioșilor (călugări?) respectivi. Desigur, o posibilă soluție ar putea veni din studierea comparativă a informațiilor conținute nu numai din diferitele martirologii deja cunoscute în istoriografia românească, ci și din calendarele sau listele de martiri occidentale, unele recent publicate.

Apreciez lucrarea lui Victor Henrich Baumann ca o reală contribuție la cunoașterea concretă a unui aspect al creștinismului de la Dunărea de Jos în veacul al IV-lea; substanțialul rezumat în limba engleză (p. 175-193) o va face ușor accesibilă și mediului istoriografic străin. Chiar dacă nu împărtășim toate punctele de vedere ale autorului, salutăm maniera elegantă și onestă, complet străină unor arheologi superficiali, incuți și semidocti², în care a valorificat și a integrat opiniile exprimate de alți istorici ai problemei.

Nelu Zugrăv

CONSTANTIN C. PETOLESCU, TUDOR TEOTEOL, ADRIAN GABOR (coordonatori), *Sudia historica et theologica*. Omagiu Profesorului Emilian Popescu. Carte tipărită cu binecuvântarea I.P.S. Daniel, Mitropolit al Moldovei și Bucovinei, Iași, Editura Trinitas, 2003.

Volumul dedicat profesorului Emilian Popescu, dincolo de mesaje de felicitare pentru împlinirea celor 75 de ani, adresate de Patriarhul Teoctist, Mitropolitul Daniel, Arhiepiscopul Bartolomeu Anania, academicianul Virgil Cândea, conține o secțiune privind viața și activitatea cunoscutului bizantinist român, după care urmează studiile propriu-zise, concentrate în patru cuprinzătoare secțiuni de istorie și arheologie, istorie ecleziastică, teologie, civilizație și spiritualitate. Ar fi hazardat să enumerăm zecile de titluri alăturate în această culegere, așa că ne vom limita doar la câteva exemple care pot ilustra mai bine, din perspectiva noastră, această apariție editorială de aproape 900 de pagini.

Mai întâi, însă, să ne oprim asupra persoanei savantului. Născut la 1928 în Orlești, județul Vâlcea, în familia unui cântăreț bisericesc, traiectoria profesională a lui Emilian Popescu a fost una aparte, într-o epocă în care umbra regimului comunist cuprindea România, distrugând destine și involburând soarta a sute de mii de familii.

După studiile primare din localitatea natală, Emilian Popescu urmează, în perioada 1940-1947, Seminarul Teologic „Sf. Nicolae” din Râmnicu Vâlcea. Atracția exercitată de domeniul vieții ecleziastice era, încă de pe atunci, evidentă. Deși înscris la Facultatea de Teologie a Universității din București, în 1948, anul noivei reforme a învățământului, viitorul bizantinist a fost obligat a se transfera la Facultatea de Filologie, absolvind, în 1952, secția de Limbi Clasice. Abia în deceniul șase, după ce Patriarhia și-a organizat un institut superior propriu, a fost în măsură să-și termine studiile teologice la fără frecvență, fiind coleg cu nume sonore ale culturii românești postbelice, precum Al. Dușu ori Paul Simionescu. Oricum, „accidentul” stagiului filologic i-a oferit un redevabil instrument de lucru care și-a dovedit încă de la început utilitatea.

Din acel moment, cariera sa a înregistrat o evoluție mereu ascendentă. Primele studii s-au bucurat de o bună primire și contribuțiile ulterioare l-au consacrat treptat drept un excelent arheolog și istoric al vieții ecleziastice și al perioadei protobizantine. Numărul comunicărilor, conferințelor și publicațiilor semnate de Emilian Popescu este cu adevărat impresionant, fapt care l-a și propulsat în elita bizantinistilor și în general a istoricilor din România, bucurându-se de o bună imagine și în exterior.

² Precum Virgil Lungu, ale cărui lucrări abundă de ineptii – vezi, de exemplu, *Creștinismul în Scythia Minor în contextul vest-pontic*, Sibiu-Constanța, 2000.

Lipsa spațiului ne face să amintim, cum am subliniat deja, doar câteva studii prezente în volumul de față. În primul rând, cel semnat de Petre S. Năsturel, a cărui abilitate în alcătuirea și prezentarea unui studiu este recunoscută de multă vreme. Într-o demonstrație fără cusur, domnia sa analizează gradul de credibilitate al mărturiilor provenite de la autorul bizantin Holobolos referitoare la stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos. Tudor Teoteoi are un studiu despre Mitropolia de la Târgoviște, iar Vasile Muntean încearcă o sinteză asupra relațiilor Epirului cu spațiul românesc. Adrian Gabor a intenționat să prezinte studiile de doctorat în teologie istorică la facultatea de profil a Universității bucureștene, dar demersul său, foarte dificil de altfel, prin cantitatea uriașă a informației, prezintă câteva mici erori de atribuire; era nevoie însă de această sistematizare iar micile scăpări sunt scuzabile la nivelul întregului. Să mai amintim interesantul studiu al Zamferei Mihail despre lecturile grecești și latine în mănăstiri ortodoxe (secolele XIII-XV) ori cel semnat de Mircea Păcurariu, asupra prezenței cărturarilor ardeleni în învățământul teologic muntean în prima jumătate a secolului XIX.

Evident, meritorii sunt multe alte contribuții, pe care cititorul interesat le poate descoperi între copertile volumului dedicat lui Emilian Popescu. Noi nu putem decât saluta omagierea distinsului bizantinist și creator de școală, în această fericită formă.

Leonidas Rados

ALEXANDRA SFOINI, Ξένοι συγγραφείς μεταφρασμένοι ελληνικά, 15ος - 17ος αιώνας (Autori străini traduși în limba greacă, secolele XV-XVII), Cuvânt înainte de Emmanouil N. Frankiskos, Atena, Centrul de Cercetări Neogrecești al Fundației Naționale pentru Cercetare, 2003, 245 p.

Cartea de față reprezintă a treia apariție în Biblioteca de Istoria Ideilor, unde s-au publicat două texte ale Roxanei D. Argyropoulos și primul volum al Catalogului sinoptic al traducerilor din perioada secolelor XV-XIX, proiect prioritar și parte a programului inițiat acum aproape două decenii și derulat de Centrul de Cercetări Neogrecești al Fundației Naționale pentru Cercetare: „Învățarea limbilor și contacte culturale: elenismul între Orient și Occident“, cu subtitlul „Introducerea, acceptarea și transmiterea produselor culturale între Occident și Orient prin intermediul tipăriturii și a manuscrisului: cartea străină în Grecia, traduceri și traducători de opere în limbi străine“. Între participanții la proiect, să amintim, alături de autoarea volumului, pe Anna Tabaki, foarte cunoscută publicului românesc, și pe Viky Patsiou.

Materialul catalogului este aranjat mai curând tematic decât cronologic, fapt care constituie în fond un avantaj pentru eventualul cititor. Interesant este faptul că în rândul autorilor străini au fost incluși autori latini clasici (limba latină, se știe, a fost întrebuințată frecvent în Renaștere și chiar după aceea) ori autori greci care au scris în altă limbă iar operele lor, utilizate ca original de alți autori eleni.

Metodologia utilizată de Alexandra Sfoini este prezentată, cu lux de amănunte, în cuvântul înainte de Emmanouil N. Frankiskos, așa că nu are sens să repetăm acest demers. Să spunem doar că problematica traducerilor aparține cu prisosință cercetării istorice, în principal ca fenomene culturale și sociale, mărturii ale schimburilor plurivalente între culturi, mărturii ale construcției limbii și literaturii.

Cu alte cuvinte, cartea de față reprezintă o investigație asupra fenomenului elen al traducerilor. Remarcăm simbioza dintre tradiția bizantină și civilizația italiană pe teritoriul fostelor colonii grecești din Italia și în spațiul aflat sub stăpânire venețiană (Creta, Cipru, etc.), creuzet din care au rezultat produse culturale ce vor influența semnificativ cultura greacă a epocii. Să amintim și buna circulație a cărții religioase, în mai toate diviziunile ei, în secolul XVII, fapt care a influențat și universul traducerilor.

Cartea se dezvoltă în două părți, una teoretică și alta reprezentată de Catalogul sinoptic, urmat apoi de ordonarea cronologică și alfabetică. Autoarea a simțit nevoia unui capitol introductiv, dedicat istoriei traducerii în literaturile europene, necesar, în viziunea Alexandrei Sfoini, pentru înțelegerea fenomenului corespondent din Grecia. În continuare, sunt abordate chestiuni teoretice de interes incontestabil: Literatura în limba populară; Clasicii (supraviețuiri

bizantine și Umanismul italian, Umanismul post-bizantin); Literatura ecleziastică (texte dogmatice; teologie parenetică); Texte ideologice. Apoi, ca o concluzie a acestei prime părți, abordează și chestiunea limitelor, funcționalităților și tehnicilor fenomenului grec al traducerilor.

Împărțirea materialului pe categorii tematice principale (literatura, clasici, istorie), în afară de utilitatea ca instrument, are scopul de a schița cât de precis posibil, trăsăturile producției de traduceri și să corecteze unele opinii eronate care se trag din observația cantitativă. Autoarea dă spre exemplu prezența unui mare număr de traduceri din gramatica latină clasică, dar este doar de două traduceri, care au înregistrat însă ediții multiple.

Nu se limitează la spațiul Greciei, ci există referiri și la alte centre, bunăoară din România, manuscrite și tipărituri prezente la Biblioteca Academiei din București și Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu” din Iași, unde Alexandra Sfoini și-a derulat parte din cercetări. Am remarcat cu plăcere prezența principelui cărturar Dimitrie Cantemir, prin opera sa *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, tipărită la 1698, tradusă de Ieremia Cacavela și publicată astfel și în traducere greacă de același savant elen.

Cercetarea întreprinsă de Alexandra Sfoini reprezintă, fără îndoială, un exemplu de rigoare, atât de necesară și spațiului cercetării științifice românești. Nu ne îndoim de faptul că publicația va fi considerată și de alți specialiști români un model demn de urmat în acest domeniu solicitant, al istoriei culturale și literare, unde, pentru a ajunge la rezultate deosebite și la instrumente valabile, este nevoie de un competent management al resurselor.

Leonidas Rados

STAVRINOS și PALAMED, *Cronici în versuri despre Mihai Viteazul*, Prefață și traducere Olga Cicanci, Notă introductivă de Komnini D. Pidonia, București, Editura Omonia, 2004, 215 p.

Trebuie să salutăm această ediție reușită – apărută cu sprijinul Ministerului Culturii din România – a unor izvoare narative de mare preț pentru semnificația momentului 1600. De fapt, cele două cronici ritmate, a lui Stavrinós și a lui Palamed, fuseseră traduse de reputata elenistă Olga Cicanci în „Anuarul Facultății de Arhivistică din București” (t. II/1997, p. 149-184 și t. III/1998, p. 99-114), dar ediția de față, una bilingvă (greco-română), a dat posibilitatea eliminării micilor erori și, de ce nu, a oferit șansa a unei circulații mai largi într-un public interesat.

Fără îndoială, existau și alte traduceri ale acestor opere, dar se impunea o largă revizuire. În cazul vistiernicului Stavrinós, a cărei operă a cunoscut mai multe ediții începând cu anul 1638, putem vorbi de o traducere publicată timpuriu la Iași (1837), de către Teodor M. Eliat, urmată de o alta, la 1862, în „Tezaurul” lui Al. Papiu-Ilarian. Palamed a fost publicat abia la 1881 de către reputatul neoelenist francez Émile Legrand, apelând la manuscrisul din British Museum. Un deceniu și jumătate mai târziu, elenistul C. Erbiceanu oferea spre tipărire revistei „Literatură și artă română” câteva fragmente din cronica lui Palamed, urmat în 1905 de bizantinologul și istoricul de artă Orest Tafrali, care a realizat prima traducere integrală, cu note și comentarii (în paginile aceleiași publicații).

Asemănările între opere s-au invocat adesea. Amândoi autorii își deschid expunerea printr-un cuvânt înainte adresat cititorilor, unde alegerea făcută este explicată prin admirația față de voievod, iar narația evenimentelor începe cu descrierea bătăliei de la Rusciuc. Dar între cele două texte există și diferențe, la fel de cunoscute. Să amintim doar că Stavrinós scrie în limba populară (dimotiki), ceea ce i-a și asigurat o circulație largă în lumea balcanică, în vreme ce Palamed, care a utilizat ca sursă de informații poemul contemporanului său, se distinge prin stilul său șlefuit.

Aplecarea stăruitoare asupra celor două texte a prilejuit reputatei eleniste și unele concluzii utile specialiștilor care doresc să apeleze în argumentația proprie la aceste surse, cum ar fi apelul insuficient la informația istorică, exegeții abordând mai cu seamă aspecte legate de valoarea literară a operelor, în dauna cercetărilor de factură istorică.

În final, nu putem decât recomanda ediția îngrijită de Olga Cicanci, și aceasta nu doar cercetătorilor interesați de elenism ori de medievalitatea românească, ci întregii bresle a istoricilor și literaților.

Leonidas Rados

N. A. URSU, DESPINA URSU, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860)*, I, *Studiu lingvistic și de istorie culturală*, Iași, Editura Cronica, 2004, 450 p.

Apărută cu puțin timp în urmă, lucrarea distinșilor cercetători N.A. Ursu și Despina Ursu are deja o istorie a ei, una nu tocmai recentă, aproape cinci decenii de acumulări sistematice, pe parcursul cărora au elaborat cu răbdare un construct teoretic extrem de util nu doar lingviștilor, ci tuturor celor interesați de ceea ce am putea denumi drept o amprentă culturală, palpabilă într-o secvență temporală, îndeajuns precizabilă din prisma limitelor temporale, însă necunoscută în profunzimile ei. La un prim contact cu titlul, dar și cu tematica volumului, o parte dintre lectori ar fi surprinși, pe bună dreptate, să observe că aria de asimilare a ideilor enunțate de autori nu este nicidecum redusă, așa cum poate era de așteptat, în jurul câtorva grupuri specializate, din contră, variind în funcție de preocupările interdisciplinare individuale la care este dispus să subscrie orice cititor.

Structurată în trei mari capitole, în funcție și de cronologia oarecum tipizată din istoriografia română, preluată mai ales pentru reperele ce deja și-au câștigat o notorietate în abordările livrese, completate spre final, într-o manieră reușită, cu ilustrarea variantelor cuvintelor întrebuințate de scriitori, cartea de față reușește să îmbine analiza pur tehnică, specifică oricărui demers lingvistic de o asemenea factură, ce ține mai degrabă de o precizie tipică științelor reale, cu un discurs coerent și, în aceeași măsură, convingător, menit a ne da o înfățișare mult mai atractivă eforturilor de reconfigurare a hărții lumii culturale de la mijlocul veacului XVIII și până în proximitatea unirii de la 1859. Un secol încărcat de momente de referință, printre care nașterea limbii române literare deși, nu unul imediat vizibil, de primă importanță într-un orizont apropiat, joacă un rol din ce în ce mai perceptibil în epocă, când inteligenția conștientizează necesitatea reevaluării scrisului, a modalităților prin care mesajul către public trebuia să devină unul din principalele mijloace de popularizare a producțiilor literare, de însuflare a crezurilor și sentimentelor ce au animat, în bună măsură, atmosfera din principatele de la nord de Dunăre în zorii modernității.

Nu era vorba doar de o simplă înlocuire de termeni sau de renunțarea în întregime la ceea ce propuseseră antecesorii, cât de o revitalizare instituțională a mediului cultural de la noi, singura în măsură să garanteze succesul proiectului, propagat, în special, prin intermediul publicațiilor, a periodicelor din ce în ce mai numeroase și mai prezente în cercurile de referință ale vremii. Astfel putem înțelege mai bine interesul stârnit la București și la Iași de unele inițiative personale, ce au căpătat ulterior sprijinul autorităților, privind dezvoltarea sistemului școlar în primele decenii ale secolului XIX, din Moldova și Țara Românească, dominat de figurile mitropolitului Veniamin Costache, Gheorghe Lazăr sau Gheorghe Asachi, a căror implicare nu a fost în zadar.

Cu trecerea anilor, vocabularul utilizat în teritoriile românești suportă transformări fundamentale, abandonând voluntar termeni din neogreacă, turcă, rusă, germană ori slavonă, în favoarea celor din limba franceză sau italiană, dovadă netăgăduită a influențelor resimțite în societatea românească nu mult după 1800. Fără îndoială asumarea unui atare proiect, precizează autorii, nu era lipsită de criticile unor contemporani ce erau convinși că, în fond, aveau de a face cu un fenomen de suprafață, trecător, o cosmetizare de formă, o retușare doar pentru a fi în pas cu derulările sesizabile pe continentul european. Impactul major cu terminologia științifică a disciplinelor recent introduse în programa de învățământ a fost absorbit cu greu în sfera mentalului colectiv, obișnuit cu un vocabular impregnat de arhaisme și regionalisme, neînvățat, firește, să opereze brusc cu tot ceea ce avea caracter inedit. Și totuși, procesul de înnoire a limbii se va bucura constant de susținerea necesară, în sprijinul său militând voci respectabile, care s-au raliat curentului de revigorare, pe măsură ce ele înseși întâmpinau dificultăți atunci când doreau să alcătuiască fie și o compunere succintă, fără prea mari pretenții. Dinicu Golescu, boier muntean cu o educație de modă veche, întors dintr-o călătorie în Europa, se găsea în imposibilitatea redactării unui jurnal în care să redea impresiile ce-i stârniseră un adevărat cult pentru valorile educative occidentale, deoarece nu avea la dispoziție un limbaj și un lexic pe măsura informațiilor adunate în peregrinările sale. La rândul lor, Florian Aaron, Gheorghe Săulescu, George Bariț

deplâneau incapacitatea românilor de a-și scrie istoria în limba lor, reiterând prioritatea îmbogățirii și adaptării cuvintelor la tendințele unui prezent tot mai dinamic.

Nu este locul aici, nici competențele noastre nu ne permit o radiografiere pertinentă asupra temei de fond a cărții, însă nu putem să trecem cu vederea numărul impresionant de surse consultate și cercetate amănunțit de autori, multe dintre acestea rămânând și până astăzi în manuscris în așteptarea valorificării. Tocmai în această ofertă documentară extrem de generoasă rezidă, după părerea noastră, în bună măsură, valoarea cărții asupra căreia ne-am oprit atenția. Pentru o perspectivă cât mai veridică și completă, N.A. Ursu și Despina Ursu fac recurs la aproape orice material, scris într-un alfabet de tranziție, aflat în conturarea propriei identități, indiferent de tematica lui, pentru a-și putea conduce demonstrația în direcția dorită, lăsând impresia că ne-au pus la dispoziție doar o parte infimă din ceea ce au reușit să fișeze cu atâta migală. Aproximativ 800 de titluri, o bibliografie ce ar fi fost îndeajuns, cu siguranță, pentru o sinteză de largă întindere, și aceasta, este bine de amintit, doar pentru un prim volum, fie ele articole, culegeri, manuale, traduceri, regulamente, cărți bisericești, conferă un plus de siguranță în „dialogul” purtat cu cititorii, uneori, un sentiment de suprasaturare, punându-l pe „interlocutor” într-o postură puțin incomodă atunci când observă bogăția inventarului arhivistic ce-i poate sta la îndemână.

Sunt mărturiile unei lumi insuficient explorată până acum, nu neapărat din pricina lipsei surselor lăsate de generațiile patronate de spiritul lui Petru Maior, Mihail Kogălniceanu sau Nicolae Bălcescu, cât mai degrabă din pricina unei atitudini pasive de automulțumire și suficiență, resimțite la nivelul discursului oficial dispus să acrediteze în continuare teorii neconvingătoare, în ciuda semnalării deficiențelor întâlnite în schema de interpretare a fenomenului studiat. O diagnosticare corectă, un semnal limpede că cercetarea nu mai produce un mesaj alternativ, dispus să se plaseze într-o competiție marcată de sentimentul contradicției față de orice problematizare susceptibilă a fi distorsionată, că pluralitatea, atât de des invocată, a reflecțiilor pe marginea unui destin ori proces istoric, nu este nici pe departe o constantă în dezbaterile contemporane. Spiritul critic, propovăduit odinioară de Garabet Ibrăileanu, contactul nemijlocit cu izvoarele, par a-și pierde din importanță în condițiile înclinării balanței spre tipuri de abordare specifice formulei eseistice, distanțate vizibil însă de metodologiile reclamate în astfel de cazuri restitutive.

Pledoaria celor doi cercetători invită la o nouă aplecare asupra însemnărilor așternute sub tumultul vremilor, încercând să se debaraseze, pe cât posibil, de orice tentație a acceptării benevole a ideilor acreditate pe parcursul secolului trecut, în special în a doua sa parte, ce tind să devină adevăruri absolute, intangibile în fața unor noi provocări. Că lucrurile nu stau chiar așa, încearcă să ne convingă semnatarii, oferindu-ne subiecte ce păreau definitiv clarificate, și care, totuși, spre surprinderea noastră permit în continuare interpelări pertinente, fluctuând, prin urmare, raportările noastre față de evenimentul readus în atenție. Indiscutabil, genul de lectură urmărit nu comportă valențe agreabile, de relaxare, generate odată cu parcurgerea fișelor așa cum se întâmplă în nararea unei povești de succes, unde intriga dezvăluie treptat scenariul bazat în principal pe efecte și strategii de punere în scenă. Pentru a înțelege stilul și demonstrația autorilor este nevoie de răbdare, de interminabile corelări, trimiteri, menționate în aparatul critic, lăsându-ne să credem, nu de puține ori, că, de fapt, asistăm la rezolvarea unei ecuații matematice, datorită rigurozității de la care nu se admite nici o abatere.

Nu însumează, așadar, caracteristicile unei lecturi ușoare, dusă la bun sfârșit cu minime eforturi într-un timp relativ scurt ci, dimpotrivă, reclamă în permanență beneficiile interdisciplinarității, stând mereu la îndemâna celor avizați, așteptându-i să o consulte atunci când cred de cuviință.

Alexandru Istrati

MIHAI ȚIPĂU, *Domnii fanarioți în Țările Române, 1711-1821. Mică enciclopedie*. Cuvânt înainte de Paschalis M. Kitromilides, București, Editura Omonia, 2004, 230 p.

În cuvântul său înainte, Paschalis Kitromilides subliniază faptul că epoca ce poartă numele cartierului constantinopolitan, în fond una de reforme sociale și administrative, stă sub semnul fenomenului iluminist, generând, la nivelul interpretării istorice, interpretări distincte și, cel mai adesea, controversate. Distinsul profesor și cercetător de la Atena semnală corect disponibilitatea mediului academic pentru cercetările dedicate acestui registru și, în ciuda unor contribuții cu totul

aparte, venite din partea unor exegeți de talia lui Nicolae Iorga, Demosthene Russo, Alexandru Duțu (și, am adăuga noi, Nestor și Ariadna Camariano, Cornelia Papacostea, Olga Cicanci în ultimul demisecol), segmentele demne de investigat rămân suficiente pentru a atrage noi cercetători.

Astăzi este un loc comun în istoriografie faptul că epoca fanariotă reprezintă, într-un anume fel, o prelungire a Bizanțului, atât culturală, cât și politică. Realității înăsprii controlului otoman, prin intermediar fanariot, asupra Principatelor și situației economico-financiare dificile, i se pot opune o dibace politică externă (deși termenul este, la nivel conceptual, impropriu unor formațiuni aflate sub suzeranitate străină), limitată de înseși condițiile subterane în care ființa, o activitate reformatoare cu valențe în educație și administrație și, îndeosebi, un febril interes pentru domeniul culturii.

Volumul este un foarte util instrument de lucru, adresat în egală măsură specialiștilor în domeniul studiilor grecești cât și istoricilor, în general. Autorul acestei mici enciclopedii ne propune pe primele pagini o cronologie a epocii fanariote, în momentele sale definitorii, deja cunoscute, pentru a se concentra mai apoi asupra unor scurte biografii (el însuși le numește fișe biografice) pentru fiecare domn în parte. Este, altminteri, și secțiunea cea mai utilă a publicației, cucerind facil o nișă încă nerevendicată. În partea finală sunt anexate, inutil, după opinia noastră, listele (în ordine cronologică), de ierarhi ai Bisericii, domnitori români, șefi de stat străini și demnitari. Evident, lucrarea beneficiază și de o bibliografie selectivă, care permite refacerea traseului de cercetare sânguincioasă al autorului.

Dacă nouă înșine publicația apărută la Omonia ne este de un real folos, nu ne îndoim de faptul că aceleași sentimente le vor avea toți cititorii acestei cărți. Cu un asemenea început de drum promițător, Mihai Țipău va deveni, alături de alți cercetători deja formați sau în formare, unul dintre cei chemați să întreprindă un efort extrem de dificil, și anume continuarea activității diligente a savanților care reprezintă veritabile pietre de hotar ale domeniului.

Leonidas Rados

CONSTANTIN IORDAN, *Venizelos și românii*, București, Editura Omonia, 2004, 360 p.

Fin diplomat și reductabil om de stat, Eleftherios Venizelos (1864-1936) exemplifică, în opinia noastră, cel mai bine spiritul democrației elene și avatarurile „animalului politic“ (*zoon politikon*), după experiențele anticului Pericle. Spiritul cetățeanului grec, unde concepția potrivit căreia orice posesor de funcție este responsabil în fața propriului popor, ocupă un loc important, a făcut ca imaginea lui Venizelos și sentimentele conaționalilor față de omul politic să gliseze violent și rapid, de la admirație, la critica dură, având drept punct terminus demonizarea și îndepărtarea de la putere. Cu alte cuvinte, într-o epocă de evidente contraste, alternând perioade luminoase, în care victoria părea adjudecată, cu altele sumbre, în care certitudinea înfrângerii demoraliza profund opinia publică elenă, Venizelos a fost considerat un artizan al succesului și, în egală măsură, al eșecului propriului popor.

Constantin Iordan, autorul prezentei cărți, apărută cu sprijinul Ministerului Culturii din România, a reușit o complexă exegeză a raporturilor greco-române din vremea vestitului om de stat, într-o construcție adresată în egală măsură istoricilor avizați cât și cititorilor ocazionali.

Dacă primul capitol beneficiază mai puțin de o documentare bogată, în sensul că, după cum el însuși afirma, autorul a recurs abundant la biografia „marelui cretan“ semnată de Doros Alastos (noi am fi dorit mai multe amănunte despre perioada studiilor, care relevă întotdeauna traseul intelectual al unei personalități, dar, fără îndoială, nu acesta era subiectul studiat), capitolele următoare reechilibrează în mod plăcut situația.

Autorul este, fără putință de tăgadă, un fin cunoscător al primelor decenii ale sângerosului secol XX, valorificând informația (de multe ori inedită) din fondurile arhivistice ale capitalelor balcanice, pentru a construi imaginea unui grec de excepție și, totodată, a unui statornic amic al românilor. Fără a fi un specialist în domeniul, ceva mai spinos, al relațiilor internaționale din amurgul epocii moderne, nu putem să nu remarcăm claritatea expunerii și documentația serioasă, în sens pozitivist, pe care Constantin Iordan a utilizat-o, în construcția eșafodajului volumului de față.

Leonidas Rados

ATHANASIOS E. KARATHANASIS, *Elenismul în Transilvania*, București, Editura Omonia, 2003, 188 p. Traducere din limba franceză de Anca Dobre, Cuvânt înainte de Acad. Virgil Cândea.

Apărută cu sprijinul Societății de Studii Macedonene din Salonic, cartea de față este o analiză sintetică a elenismului ardelean de la jumătatea secolului XVII și până în secolul XIX, insistând pe probleme de educație, cultură, viață religioasă, politică și economică, concentrând totodată discuția asupra centrelor care au adăpostit colonii grecești mai importante, Brașovul și Sibiu. Chiar Acad. Virgil Cândea, semnatarul *Cuvântului înainte*, aprecia corect contribuția comună a popoarelor din Balcani la dezvoltările elenismului din acele vremuri și filierele prin care elenismul transilvan a produs efectele cele mai durabile: cultura, educația, viața religioasă.

Să remarcăm apelul constant la informația de primă mână: bibliografia bogată, studii și documente, corespondență, analize economice, sinteze de istoria culturii, contribuții semnate de cercetători din România, Grecia, Bulgaria, Austria, Ungaria. Era nevoie însă de o lucrare de sinteză care să refacă imaginea fenomenului elenist din Transilvania, rol asumat de Ath. Karathanasis. În acest sens, semnalăm cu plăcere încercarea autorului de a fi la curent cu întreaga paletă de contribuții în domeniul pe care a ales să-l sistematizeze și chiar efortul de a aduce la zi, pe cât este posibil, informația utilizată și interpretările proprii.

Autorul a valorificat rezultatele cercetărilor efectuate de Elena și Dumitru Limona, Nestor Camariano, Olga Cicanci, Cornelia Papacostea-Danielopolu, Lidia Demeny, semnalând relativa lipsă de interes a istoriografiei elene față de o asemenea problemă. Ne raliem opiniei lui Athanasios Karathanasis, cu mențiunea că în ultimele două decenii totuși scrisul istoric din Grecia tinde a fi mai receptiv la realizările românești în domeniul studiului elenismului de la noi.

Volumul se dezvoltă în două părți simetrice, prima rezervată companiei grecești din Sibiu, iar cea de-a doua, companiei grecești din Brașov. Cum am arătat deja, accentul cade pe viața intelectuală, derulată în jurul școlilor întreținute de cele două mari companii. Noi înșine am găsit extrem de utile demonstrațiile și aprecierile cu privire la circulația cărților, la programele școlare, la dascăli și elevi ori la donatorii acestor așezăminte.

Fără îndoială, cititorii români interesați de subiect au avut, până acum, la îndemână varianta franceză a lucrării, dar noua apariție promovată de editura Omonia aduce mai aproape de publicul specialist sau ocazional un subiect de mare interes nu doar pentru savanții deja consacrați, cât mai ales pentru noua generație de istorici. Dincolo de unele mici erori (de genul celei prezente la p. 38, în subtitlu), de fapt accidente cu totul izolate, ediția poate fi recomandată fără rezerve istoricilor și tuturor iubitorilor de carte din România.

Leonidas Rados

ELENA LAZĂR, *Capodopere ale literaturii neoelene. Mic dicționar*, București, Editura Omonia, 2003, 380 p.

Elena Lazăr este un nume cu o prezență activă în aria studiilor neogrecești din România, în dublă ipostază, de autor (ne gândim în primul rând la *Panorama literaturii neoelene*, București, 2001) și, cu precădere în ultimii zece ani, de sânguinos editor specializat în cartea din sfera culturii elene.

O incursiune în universul, deja milenar, al literaturii neogrecești, a luat forma unui util instrument de lucru, adus în fața cititorilor prin râvna autoarei, cu generosul sprijin material al cunoscutei fundații „Alexandros S. Onasis”. Nu e mai puțin adevărat că în Grecia și în spațiul european există o îndelungată tradiție a istoriilor literare, lucrările de acest gen trecând deja de câteva zeci de titluri. O întreagă pleiadă de cărturari de anvergură s-au dedicat studiului operelor literare neoelene, de la Émile Legrand și Karl Krumbacher în secolul XIX, la D. C. Hesseling, Hans-Georg Beck, Mario Vitti și Roderick Beaton în deceniile din urmă; nu ar trebui să-i uităm nici pe învățații care, din spațiul academic român, și-au adus aportul la studierea acestui domeniu: Demosthene Russo, Nicolae Cartojan, Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran.

Dacă luăm în considerare faptul că această literatură are o prezență în spațiul culturii noastre de câteva veacuri, dicționarul, un instrument inexistent până acum în bibliografia română,

reprezintă, fără îndoială, o necesitate pentru mediul intelectual românesc, util, credem noi, mai ales cercetătorilor istoriei culturale de până la mijlocul secolului XIX.

Lucrarea cuprinde 111 opere din toate genurile și speciile literare, prezentate sintetic și selectate cu grijă de autoare, după criterii pe care ni le înfățișează ea însăși, în *Cuvântul înainte*: inaugurarea unor genuri literare, înscrierea într-o direcție sau alta, racordarea la curentele europene, ecoul în cultura europeană și, de ce nu, în cea românească. În fiecare caz în parte, prezentarea analitică întreprinsă de Elena Lazăr cuprinde datele despre ediții, traduceri, distincții, apoi fișa autorului și descrierea operei. Dincolo de evidenta subiectivitate, inerentă unui demers de factura celui de față, unde survine problema opțiunii, autoarea dicționarului s-a străduit constant să ofere date selectate cu grijă despre lucrări care constituie miezul literaturii neogrecești.

Cititorii avizați dar și cei ocazionali vor avea ocazia lecturii unor rânduri interesante despre opere medievale precum vestitul poem epic *Dighenis Akritas*, care face deschiderea dicționarului, *Iberios și Margarona*, *Erofil* a lui Georgios Hortasis, *Erotocrutul* lui Vicențiu Kornaros, *Thourios*, de Rigas Fereos, *Cum petrece Filotheos timpul liber*, de Nicolae Mavrocordat, *Liricele* lui Athanasios Christopoulos, *Papatrehas* de Adamantios Korais, *Korakisticele* de Iakovakis Rizos Neroulos, *Imnul libertății* sau *Asediații liberi*, ale lui Dionysios Solomos, *Fluierul regelui* de Kostis Palamas, *Axion esti* a lui Odyseas Elytis ori *Poemele* lui Georgios Vafopoulos.

Să mai amintim că lucrarea beneficiază, pe lângă bibliografia propriu-zisă, de o succintă dar necesară bibliografie a traducerilor românești din literatura neogreacă, care completează fericit calitatea de „istorie a literaturii neoeleene prin capodoperele ei” pe care diligenta elenistă a dorit să o imprime micului dicționar.

Leonidas Rados

P. M. KITROMILIDÈS et ANNA TABAKI (eds.), *Relations Gréco-roumaines. Interculturalité et identité nationale*, Institut de Recherches Néohelléniques, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Athènes, 2004, 314 p.

Fiind o reușită a dialogului la nivelul comunităților științifice greacă și română, lucrarea de față beneficiază de aportul unor nume cu rezonanță în lumea studiilor grecești și a istoriei culturii. Ea înmănușează comunicările prezentate la ceea ce se dorea a fi cel mai important simpozion dedicat raporturilor greco-române („Relations Gréco-roumaines. Interculturalité et identité nationale”, Institut de Recherches Néohelléniques, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Athènes, 26-27 septembre 2000), la exact trei decenii de la o altă manifestare, considerată astăzi pe drept cuvânt istorică și consumată la Thessalonice, în 1970.

După cum sublinia și P. M. Kitromilides în Prefața volumului, tocmai această dezbatere profesionalistă face posibilă îndepărtarea de stereotipurile naționaliste și cuplarea la noile direcții istoriografice prin depășirea perspectivei exagerat narative. Acest aer nou al simpozionului, dinamogen totodată, se regăsește deplin în chiar titlurile propuse de participanți, interdisciplinaritatea fiind o condiție necesară pentru abordări pertinente.

După alocuțiunea inaugurală, rostită de Anghéliki Laiou, reputat istoric elen și ministru adjunct de externe, Anna Tabaki realizează un binevenit bilanț al cercetărilor greco-române, unde amintește raporturile excelente stabilite între institutul gazdă și așezăminte precum Institutul de Istorie „N. Iorga”, Institutul de Studii Sud-Est Europene, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” ori Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași.

Să trecem în revistă contribuțiile prezente între copertele volumului. Seria este deschisă de un amplu studiu semnat Andrei Pippidi, care rediscută tradiția bizantină în spațiul românesc într-un moment în care subiectul cerea cu adevărat a fi actualizat. Este urmat de Marie Nystazopoulou-Pélékidou, cu un studiu bine documentat asupra prezenței tradiției post-bizantine și a elenismului în Principate. Largul orizont i-a permis lui Alexandru Zub să propună o analiză asupra istoriografiei române de la cumpăna secolelor XIX-XX, subliniind imperativele europenizării disciplinei, în paralel cu menținerea unui anume tip de solidaritate sud-orientală, în vreme ce colegul său de la Atena, Paschalis M. Kitromilides, apropiat la rândul său de problematica istoriografiei și a istoriei culturale, a abordat sintetic și cu deplină competență chestiunea tranziției de la istoria comună la istoriile naționale.

În secțiunea rezervată curentelor estetice în literatură remarcăm textul Annei Tabaki, care milita pentru reconsiderarea comparativă a curentelor estetice literare, apoi contribuțiile lui Victor Ivanovici, Stessi Athini și Ourania Polycandrioti, în vreme ce domeniul artelor a inspirat comunicările lui Răzvan Theodorescu și Eugénie Drakopoulou. Secțiunea identităților sociale și etnice s-a bucurat de contribuțiile lui Mihai Țipău, Nephytos Charilaou, Anca Dobre, Andronikos Falangas, iar în cea dedicată cercetărilor arhivistice regăsim nume precum Florin Marinescu, Claudiu-Victor Turcitu, Maria Rafailă.

Interesant este faptul că registrul diasporei privită ca factor intercultural a beneficiat de o audiență sporită, aici făcându-se remarcate studiile semnate de Olga Cicanci (asupra reprezentărilor diasporei elene în viața culturală a spațiului românesc, final de secol XVI – început de secol XIX), Athanassios E. Karathanassis (asupra rolului cultural al grecilor în Țările Române), Efthymios Nikolaidis, Evaghélia N. Georgitsoyanni, Gioulia Koutsopanagou și Maria Efthymiou.

Relațiile greco-române au, desigur, o istorie milenară, însă chiar dacă durata lungă evidențiază fără putință de tăgadă câștigurile rezultate din această interferență în ambele culturi, rămân anumite accente controversate. Tocmai aici devine vizibil aportul unor manifestări de talia celor de la Thessalonic (1970) și Atena (2000), a cărui rol este și acela de a estompa perspectivele naționaliste, promovând studiul comparatist, degrevat de ideologie. În acest sens, nu poate decât să ne bucure o publicație revigorantă, de valoarea celei de față; nu ne îndoim că ambele spații istoriografice vor ști a trage beneficii substanțiale din această experiență comună, trecând peste momentele delicate consumate în trecut.

Leonidas Rados

DUMITRU IVĂNESCU, *De la revoluția pașoptistă la întregirea națională*, Iași, Editura Junimea, 2004, 294 p.

Volumul de față reprezintă o colecție de studii, adunate de autor pe parcursul a trei decenii de cercetare, grupate în jurul unei teme pivot: istoria politică. Domeniu frecventat de mulți istorici pentru spiritul său provocator, dar și pentru importanța sa inerentă, istoria politică a suferit în a doua parte a secolului XX un recul în fața „noii istorii”, preocupată de societate și structurile sale, de imaginar, imagologie sau mentalități. Istoriografia europeană, în special prin școala franceză de la „Annales”, a proclamat cu ușurință primatul „noii istorii”, acuzând istoria politică de inconsistență și prejudecăți. Nimeni nu știa, atunci, în anii '60-'80, că a patra generație a Școlii „Annales” va revitalizeza istoria politică, micșorând până la a anula radicalismul părinților ei fondatori.

Spre surprinderea multor istorici, la începutul anilor '90, sub impulsul transformărilor care aveau loc în Europa, atât în Vest (procesul de formare și ulterior de extindere a Uniunii Europene), cât și în Est (căderea regimurilor comuniste totalitare și efortul statelor central și est europene de a continua traseul modernizării întrerupt brusc după al doilea Război Mondial), istoria politică a revenit, îmbogățită metodologic și ideatic, dispusă să împartă teritoriul investigației sale cu alte discipline.

Istoria politică s-a diversificat și ea, prin intersecția cu istoria ideilor, istoria intelectuală și în special cu studiile culturale, dovedind că își poate păstra ramura sa tradițională („rankeană”, dezvoltată de istoricii secolului XIX), în timp ce conlucrează cu alte discipline sau domenii istorice. Istoria politică a devenit astfel un domeniu clasic, stabil, un reper care stârnește și astăzi controverse ori dezbateri, demersuri care nu fac decât să legitimeze și să evidențieze importanța ei.

Volumul de studii, dedicat perioadei moderne (1848-1918), face și el parte din domeniul istoriei politice clasice. El are la bază surse inedite din arhive românești și străine, documente care au permis autorului îmbogățirea informației, precizarea factologică, și implicit, interpretarea evenimentelor dintr-un alt unghi de vedere.

Studiile lucrării se grupează și ele, sistematic, în jurul momentelor-reper ale istoriei moderne românești și europene: **revoluția de la 1848** (*Informații inedite din presa germană despre revoluția de la 1848 din Moldova*; Alexandru Ioan Cuza în timpul revoluției de la 1848; *Contribuții privind activitatea Comitetului revoluționar de la Cernăuți*; *Scrisori inedite de la*

preotul Radu Șapcă și Mărturii despre revoluția germană de la 1848 în corespondența și memorialistica unui român), **Unirea Principatelor** (De ce a fost ales Alexandru Ioan Cuza domnitor al Principatelor Unite?; Constituirea statului român modern în context european; Unirea Principatelor Române, Rusia și problema Basarabiei; Diplomatul francez Adolph D'Avril despre Unirea Principatelor; Situația politică a Principatelor Române înaintea desăvârșirii unirii, oglindită într-un memoriu francez inedit și Relații româno-polone în timpul domniei lui Al. I. Cuza), **războiul de Independență** (Cronică de război. Anul 1877 în paginile Curierului de Iași și Din istoricul presei ieșene), **răscoala de la 1907** (Răscoala din 1907 în documente inedite), **primul Război Mondial** (Documente interne și externe privind victoriile obținute de armata română la Mărăști, Mărășești și Oituz și Victor Cădere și misiunea sa în Siberia) și **Unirea de la 1918** (Unirea în documente ieșene).

Pentru cercetătorii și istoricii familiarizați cu universul faptelor, al evenimentialului nuanțat și al ipotezelor istorice puse sub semnul întrebării, provocând la discuții și recuperări istoriografice în domeniul istoriei politice moderne, cartea reprezintă cu siguranță un ghid. Ea atinge probleme care păreau la un moment dat complet elucidate și, mai ales, evenimente majore care dădeau senzația unei epuizări factologice. Lucrarea îndepărtează această senzație prin utilizarea unei metode la fel de clasice ca și istoria „rankeană” însăși: descoperirea informației inedite, a izvoarelor care conduc în final la o construcție istorică densă și consistentă, menită să atragă atenția specialiștilor.

Bogdan Moșneagu

PAPP RICHÁRD, *Ethnic religions in Vojvodina? Cultural anthropological interpretations of minority states of being*, Minority monographs 2, Budapest, HAS Institute for the Study of Ethnic-National Minorities, Gondolat Kiadó Kör, 2003, 218 p.

Papp Richárd, unlike most of the social scientists and historians, approaches the theme of religion and ethnicity with the starting point that religion as a system inherently connected to culture does reveal the social and cultural environment of studied societies in deep layers. Therefore religion has a significant social function that is not subordinated to institutions or political structures. Namely, he researched two Vojvodinian societies of specific, “contemporary ethno- and sociocultural background”.

The part of *Introductory thoughts* outlines methodological foundations of cultural anthropology in general respectively its applied, “adjusted to special features of particular cultural environment” version. It is associated with detailing scholarly achievements of joint disciplines (primarily sociology, history and religion studies) being essential for methodology, preliminary knowledge of the concrete particular field and for creating a wider view of interpretation. Roughly describing the methodology and the approach of cultural anthropology seems to be required since the book wants to conductive originating an equivalent status of cultural anthropology in Hungarian social science discourse.

Having given the basic demand of cultural anthropology the author's aim is to summarize scholarly achievements of the Vojvodinian project¹ “objectively” while he joins the theoretical principle of “observing and perceiving anthropology”. The problem of objectivism-subjectivism in social sciences with roots inherited from the Enlightenment movements is resolved in the specific, “proved” paradox of anthropology. Subjectivism emerges as long as the anthropologist is positioning himself in the “inner categories” of people living in the field. While at the same time he is trying to put his own particular views and values in “cultural brackets” during data collection and interpretation. Objectivism proceeds as long as he is aiming to create proper conditions for having an objective view of the theme during data processing and analysing. This paradox in anthropology raises another methodological dilemma: the question of ability to

¹ Vojvodina is a part of Yugoslavia being the meeting point of various religions, ethnic groups and different cultural systems. The anthropologist did researches on two settlements of the Hungarian minority, called Zenta and Feketics.

distinguish the field of objectivism and subjectivism and their sphere of validity. At the same time it is conceived that methodology determines the selection of particular space for doing fieldwork since anthropologists investigate sociocultural inferences with “participating-coexisting observation”, interviews and empirical data collecting sought in “details of experienced reality”. The methods and aims became inadequate and senseless, further more impracticable out of easy to survey micro societies. In our case, the particular micro societies are situated in the “multiracial surroundings” of Vojvodina nowadays, in two settlements and in different religious milieu. The one is *Zenta*, a town, settled by mainly Hungarian Catholics and the other is *Feketics*, a village, with a reformed Hungarian majority. Cultural anthropology seeks to “understand a culture and provide opportunity for other people to get an insight into its deep layers”.

The first points of contact between the Church, religion and national consciousness are presented with specific manifestation space of their inherence. Nowadays “Hungarian” denominations seem to organize themselves into one particular “front” among Vojvodinian minorities. There is proper connection between “Hungarian” religions and national identity, a consistent correlation between minority culture and the Church, since significant elements of national culture, small reviews of national history and teaching mother tongue are all equally part of the minority Churches’ endeavours in Vojvodina.

The next chapter deals with the question whether ethnical religions do exist in Vojvodina, referring to the book’s title. Separating criteria of “otherness” and various contents and semantic layers of self-identity and “otherness” experienced in every day life represents the ethnic side of religion. Dividing religious meaning in two categories as “*exterior*” and “*interior*” sense was introduced by Tomka Miklós into Hungarian sociology. Another equivalent level is added to this division by the author for specifying the sense of definitions. First one is “*the Church level*” showing the surface of the particular religion; the second is the “*ethnic-social level*”, space of social and interethnic relations like communication between religion and social. The third one is “*the interior essential level*”, the cultural and complex inherence of religion like world view, value system, symbols etc.

In the third chapter the analysis of relationship between religion and tradition as well as religious manifestations of tradition can be found. Inhabitants of the town, called Zenta rather drift apart traditional roots and the village Feketics rather adheres to traditions “*live in the religious field*” differently as their connections of local identity and local spheres are divergently embedded in traditions. Two crucial notions appear in the context of minority society in this part, the concept of “*daylight culture*” and the idea of “*night culture*” created by Boglár Lajos, a Hungarian anthropologist. “*Daylight culture*” refers to the social activities, norms and attitudes for all people living in the same country both majority and minority groups while “*night culture*” does refer to minority values and traditions mainly presented at home and concealed from public views.

The following session reports about the connections of historical and free churches living side by side nowadays in Vojvodina. The author states position and function of both in the surrounding Vojvodinian society describing their specific social conceptions partly adapted to the Vojvodinian circumstances. He also investigates their communal identity, so their “us”-awareness being constructed by positive delimitations bound to a society or negative ones making distance from others.

In the last chapter we become acquainted with the universal social and religious tendencies, like ecumenical approaches of various denominations. Further more influences of political and social process of changing underwent in the recent past of Yugoslavia, in the post communist era as the Churches gaining a more free position upon public life is also mentioned. The anthropologist searches the responses of both investigated minority societies being reflective on temporal existence using empirical methods of cultural anthropology.

Veronika Lajos

ISTVÁN KINDA and FERENC POZSONY (ed.), *Adaptation and modernization in the Csángós' villages of Moldavia*, Cluj-Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2005, 353 p.

Discussing and writing about the issue of Catholics in Moldavia have significant challenges for different disciplines as well as providing several alternative possibilities for approaching. German and Italian research workers also show great concern about the "Csángó" discourse besides the Romanian and Hungarian researchers. The editors made an attempt to present this vividness and complexity of the problem by collecting particular studies from research fellows working in different scholarly fields and using variously research methods.

Most of the essays were given as a presentation at a conference for *Young ethnographers and anthropologists* in April 2003, in Cluj-Kolozsvár. The omnibus volume gives a great opportunity to come to know interesting, in-depth studies written on the same issue by anthropologists, ethnographers, historians, linguistics, and sociologists.

The first text, written by Marius Diaconescu, a Romanian historian, deals with the most investigated and evergreen question: the identity crisis of the Catholics in Moldavia. The case study explores the development of the myth of Romanian origin in the interwar period being interdependent with political-ideological trends and social circumstances of the particular age. The myth and the Romanian way of thinking about the Catholics' origin gain deep sense by interpreting context and morale. It is a suitable option for making a relevant start and contributing to rethink the origin issue.

The structure of the volume allows us making thematically varied groups of the studies. Each group contains two-four texts written by research workers deputizing different disciplines, approaching with various scholarly methods. The issues are traditions of rights, religious problems, questions of language, bilingualism, or effects and consequences of post-modern economical tendencies like migration. Nevertheless there is only one text discussing traditional methods of curing. Considering the thematically diversification this particular study is an odd-one-out, but fits in the interdisciplinary purpose of the volume as attempting to reconcile anthropological and ethnographical points of view.

In spite of the fact that the book is a very interesting and valuable experiment to be a forum on discussing the "Csángó" issue some shortcomings can be found. The volume aims to provide opportunities for representing interdisciplinary and international approaches. However the emphasis unfortunately shifts to the ethnographical and anthropological studies whilst mainly the author's nationality is Hungarian. Among the in-depth studies there are some short, general works and less carefully considered ones, which are not related, by all means, to the diversity of the number of the pages.

Peti Lehel's, a Hungarian ethnographer's study is a very solid and well-thought-out work. It is based on a long-term field-work and exemplifies the profound knowledge of the related bibliography. The author investigates the changing process of a popular religious movement. It was developed in 1986-87 after the mysterious death of a doctor¹ working in a village, called Galbeni, situated next to Bacău. The main point is, in effect, to research the reactions of Csángó inhabitants, whose controlling system based on religious traditions, confronting social-political dilemmas. Therefore to investigate the function and evolution of the cult of magic fountain of Galbeni (Trunk), which endeavour to restore the destroyed social order, out of the Church supervising. Peti applies aptly the theoretical knowledge to support the results of his field-work. Due to this method the author's experience becomes valid and genuine while he interprets the development of the cult, growing to religious movement.

Magdolna Mohácsék and Katalin Vitos, Hungarian sociologists, present a paper about the influences of migration on households' economical strategies. They investigate the consumer trends of migrated inhabitants in a particular village, called Unguri (Magyarfalu). Different attitudes to the newly bought objects show the way of thinking, approaches of altered

¹ The doctor, called Márton Benedek, was a special person. Besides he usually treated poor people for free, according to his first life ambitions, he was ordained to be a clergyman in 1980. For these reasons his fame has already had some cultic feature in his life.

surroundings and changes of identities. The text is a brief summary, sporadically filled with general meanings, of the problem with short theoretical introduction.

The last text, by Menolf Arens, a German historian, summarizes the tasks of investigating Catholics in Moldavia. Being outside of the Romanian-Hungarian discourse he is able to place the issue in more general views. The study sets the "Csángó phenomenon" in the other similar examples of different ethnic groups whose religious and national identities, cultural systems get into danger, have acculturated or already assimilated to the majority's expectations (for example Roman Catholics in Byelorussia, Latin ritual societies in Greece, or Muslim communities of Georgia).

The first proposition is to research different resources from several periods and various countries, empires (for example Tsarist Russia, Habsburg-Monarchy or Ottoman Empire). Archaeological investigations of middle ages and modern times are also incomplete as well as regional researches and local monographs. Furthermore the whole history of the Catholic dioceses (of București and Iași) is still unknown and unexplored, while the cooperation with other minority research workers have not been materialized yet.

Putting the issue of Catholics in Moldavia in a wider view, investigations can explore pre-national identities, coexistence strategies and history in the transition territory of Latin and Greek Church and different issues of modernization.

Veronika Lajos

V. A. ŠABAŠOV [V. A. Șabașov], *Gagauzy: sistema terminov rodstva i proishozhdenija gagauzov* [Găgăuzii: sistemul termenilor de rudenie și de origine a găgăuzilor], Odessa, Astroprint, 2002, 740 p.

Apărută la Editura Astroprint din Odesa, cartea lui V. A. Șabașov reprezintă un studiu monografic privitor la sistemul termenilor de rudenie (*Partea I*) și de origine la găgăuzi (*Partea II*). Alături de cele două compartimente de bază, volumul conține și o *Introducere*, în care autorul analizează o parte a studiilor referitoare la istoria, cultura și limba găgăuzilor. Tot aici, V. A. Șabașov inventariază principalele localități cu populație găgăuză din Republica Moldova și Ucraina și dezbate principalele probleme cu care se confruntă în prezent etnicii găgăuzi din aceste țări. Potrivit autorului, una dintre acestea o reprezintă alfabetul. Astfel, folosirea unor sisteme grafice diferite de către găgăuzii din fosta URSS face aproape imposibilă armonizarea politicilor culturale. Pentru V. A. Șabașov, sistemul grafic cel mai potrivit pentru limba găgăuză este cel chirilic, deoarece corespunde cel mai bine numărului foarte mare de sunete (p. 23).

În partea I autorul face o amplă analiză a sistemului de rudenie prin sânge și a celui de înscrisoare la găgăuzi, pe baza unor localități cu populație majoritară găgăuză. Referindu-se la terminologia folosită de găgăuzi în sistemul lor de rudenie, V. A. Șabașov atrage atenția asupra similitudinilor cu terminologia similară bulgară și turcă (p. 190). După părerea autorului, terminologia găgăuză poate fi împărțită în trei grupuri de bază: 1. sistemele de rudenie care au denumire dublă – turcică (comună tuturor turanicilor) sau turco-bulgară (turanică de nord) și slavă; 2. sistemele de rudenie identice cu cele folosite de bulgari, care nu sunt de origine slavă ci turco-(proto-)bulgare; 3. sistemele de rudenie identice cu cele folosite de turci (p. 216). V. A. Șabașov consideră că cea mai mare parte a terminologiei de rudenie la găgăuzi (60,35%) este de origine turanică (turco-oguză), 20,7% de origine turanică de nord (preponderent tiurco-bulgară) și 18,95% de proveniență slavo-bulgară (p. 217).

Un rol important în înțelegerea terminologiei de rudenie la găgăuzi îi revine, în opinia autorului, studierii relațiilor de familie la acest grup etnic. V. A. Șabașov menționează că la venirea găgăuzilor în Basarabia aceștia aveau un sistem de rudenie bine încheiat, astfel încât au putut să formeze conglomerate de așezări pornind de la principiul înrudirilor prin sânge. Dacă în primele decenii de aflare a găgăuzilor în Basarabia acest lucru a fost în mare parte posibil grație suprafețelor mari de terenuri pe care coloniștii balcanici și germani le-au primit de la autoritățile ruse, în ultimele decenii ale secolului XIX, odată cu mărirea numărului de familii și reducerea suprafețelor de pământ aflate în stăpânirea unei familii, acest sistem de solidaritate de grup a

suferit primele breșe importante. Cu toate acestea, relațiile de familie (legăturile de sânge) continuă să joace și în prezent un rol important în cotidianul găgăuzilor, oricum mult peste realitățile din mediul celorlalte grupuri etnice din sudul Basarabiei.

Partea a doua a lucrării, de altfel și mai interesantă după părerea noastră, este dedicată problemei etnogenezei găgăuzilor. V. A. Șabașov pornește de la premisa că „cercetarea etnogenezei nu este o problemă de antropologie sau de genetică, ci una exclusiv etnologică (etnografică)”. De aceea, potrivit autorului, scopul oricăror studii de acest fel ar trebui să fie cercetarea evoluției principalelor componente ale unui grup etnic – limba, cultura, modul de trai, conștiința națională, mentalitatea (p. 308).

Referindu-se la etnonimul *găgăuz* și la etnogeneza găgăuzilor, V. A. Șabașov atrage atenția asupra faptului că în lucrările dedicate acestei probleme nu există o unitate de păreri. În acest sens, autorul amintește faptul că la începutul secolului XX circulau nu mai puțin 18 teorii referitoare la geneza acestui grup etnic. V. A. Șabașov susține că în prezent se poate vorbi de existența unei conștiințe naționale la găgăuzi, deoarece aceștia posedă o limbă proprie și au sentimentul de apartenență la un grup propriu (p. 335). Această opinie este susținută mai ales cu trimiteri la M. N. Guboglo (*K izuceniju gagauzov v tjurkojazyčnom mire Jugo-Vostočnoj Evropy*, în „Rosijskij etnograf. Etnologiceskij al'manach”, Vypusk 17, Moskva, p. 7-20; *Malye tjurkojazyčnye narody Balkanskogo poluostrova. K voprosu o proishoždenii gagauzov. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoriceskich nauk, Gosudarstvennyj universitet im. M. V. Lomonosova*, Moskva, 1967) și L. A. Pokrovskaja (*O proishoždenii dialektov gagauzskogo jazyka*, în „Voprosy dialektologii tjurkskih jazykov”, 1966, nr. 4; *Sovremennij gagauzskij jazyk. (Kurs lekcij)*. Komrat, 1997; *Narodnye pesni gagauzov Moldavii i Ukrainy*, Moskva, 1966). Cu ajutorul informației lingvistice, V. A. Șabașov ajunge la concluzia că procesul de formare și consolidare a etniei găgăuze a fost unul de durată. La baza etnosului găgăuz nu a stat un anumit trib, găgăuzii reprezentând mai degrabă rezultatul unor interferențe etnice întinse pe durata câtorva secole, inclusiv în Peninsula Balcanică. Aceste interferențe au implicat nu doar populațiile turanice (care au stat, potrivit autorului, la baza etnogenezei găgăuzilor), dar și grupuri de populație slavă, în special bulgari. Potrivit lui V. A. Șabașov, contopirea mai multor grupuri etnice în etnosul găgăuz se regăsește și în caracteristicile rasiale ale acestora, găgăuzii însumând atât elemente ale rasei europide, cât și ale celei mongoloide (p. 453).

După analiza datelor istorice, V. A. Șabașov ajunge la concluzia că în etnogeneza găgăuzilor pot fi desprinse cel puțin opt perioade: 1) central asiatică sau hună; 203 a. Chr. - 93 p. Chr.; 2) hunică, sau a Asiei Mijlocii; 93-370; 3) huno-bulgară; 370-680/681; 4) tiurco-bulgară; 680/681-1048; 5) oguzo-pecenegă; 1048-1091. 6) kâpciakă, sau cumano-tatară; 1091-1388. 7) turco-otomană; 1388-sfârșitul secolului XVIII; 8) Bugeacului; de la sfârșitul secolului XVIII până la începutul secolului XX (p. 532-534).

Lucrarea lui V. A. Șabașov este o dovadă în plus privind creșterea în ultimii ani a interesului pentru problematica găgăuză în mediul etnografilor, lingviștilor, antropologilor, istoricilor, politologilor din Republica Moldova, Ucraina, Turcia, Bulgaria și Europa de Vest, contribuind la o mai bună înțelegere a istoriei și prezentului acestui grup etnic.

Igor Bercu

ALEXANDRU ZUB, DUMITRU IVĂNESCU (eds.), *Franța: model cultural și politic*, Iași, Editura Junimea, 2003, 288 p.

Locul relațiilor româno-franceze în istoriografia românească este unul cu totul special. Din motive lesne de înțeles, tematica abordată de prezentul volum revine la intervale regulate în preocupările istoricului, subliniind încă o dată interesul permanent pe care un asemenea subiect îl trezește cercetătorilor în domeniu. O trecere în revistă a contribuțiilor la prezentul volum evidențiază mai clar direcțiile spre care atenția autorilor lor s-a îndreptat: *Modelul francez și avatarurile centralismului statal* (Alexandru Zub), *Modelul național francez și receptarea lui în mediul românesc* (Cătălin Turliuc), *Influența franceză în spațiul românesc. Modalități de receptare*,

forme de expresie (Doina Calistru), *Societatea românească în lumina rapoartelor consulare franceze de la București și Iași în anii premergători Unirii Principatelor, 1856-1859* (Iulian Oncescu), *Domnia lui Al. I. Cuza și modelul instituțional francez* (Dumitru Ivănescu), *Modelele parodiei la Voltaire și Ion Budai-Deleanu* (Valeriu P. Stancu), *Difuziunea cărții franceze în Iași (1832-1854) prin librăria și cabinetul de lectură Fr. Bell* (Alexandrina Ioniță), *Enseignement du français et pensions françaises à Iași au XIXe siècle* (Olivier Dumas, Felicia Dumas), *Le modèle/ l'antimodèle français dans la littérature roumaine des XIXe et XXe siècles* (Petruța Spânu), *Influențe franceze în restaurarea monumentelor istorice* (Andi Mihalache), *Legături spirituale româno-franceze, 1866-1878* (Iulian Oncescu), *Universitatea din Cernăuți: de la modelul cultural german la cel românesc de sorginte franceză* (Mihai-Ștefan Ceașu), *Ionesco et Cioran: Paris à quatre mains* (Alexandru Călinescu), *Francofonia – un concept transcultural* (Maria Mureșanu Ionescu), *Statutul reprezentanțelor diplomatice franceze în Principate, 1798-1859* (Lăcrămioara Iordăchescu), *Statutul juridic al Principatelor Române în viziunea diplomaților franceză și rusă, 1802-1812* (Veniamin Ciobanu), *Franța și Principatele Române în epoca „restaurației naționale”, 1821-1834* (Gh. Platon, Cristiana Oghină-Pavie), *1870-1871: românii și „sincopa Europei franceze”* (Gheorghe Cliveti), *Partenerii comerciali ai României în perioada 1859-1939. Poziția Franței* (Gh. Iacob), *Un proiect austriac de confederație danubiană din 1921* (Liudmila Antonova).

Firește, se impun câteva precizări de ansamblu. Modelul francez este greu subsumabil unei singure direcții sau unei însușiri. Modelul german, francez, sovietic etc. sunt sintagme care acoperă, de cele mai multe ori, un stereotip, o schemă explicativă care selectează, dintr-o gamă largă și extrem de diversă de caracteristici, câteva tușe mai îngroșate. Modelului francez pare să-i corespundă centralismul statal, privit nu doar la nivel administrativ, ci și în orizontul unei culturi politice unitare, ferment al unei conștiințe a „supra-clasei”, generatoare, inevitabil, a unui mit al excepționalismului identitar. Interpretarea, fără îndoială, are greutatea sa, fiind susținută de argumente istorice care se raportează nu doar la interstițiul iacobin și perioada napoleoniană, ci la rolul jucat de monarhie în Franța secolelor XVI-XVIII. Modelul francez este, credem, un produs compozit. Privit din perspectiva influenței franceze în spațiul românesc – baza conceptuală a volumului de față –, „modelul” francez nu s-a instalat ca un agresor al comunităților multiculturale aflătoare în peisajul premodern al Principatelor, mai toate aceste comunități fiind totuși receptive la avatarurile unor guvernări centraliste în propriul beneficiu. Influența culturală și politică franceză în spațiul românesc are și o componentă liberală fundamentală. Înțeles în orizontul liberalismului primei jumătăți a secolului XIX, modelul francez în spațiul românesc a reprezentat un vehicul discursiv extrem de important în construcția spațiului public românesc. Mai mult decât atât, dacă memoria pașoptistă reținea atât de clar modelul cultural francez, atunci cultura română avea să activeze în orizontul a ceea ce astăzi numim francofonie. Raporturile elitei politice românești cu Franța s-au pus în evidență, după cum bine ne indică și actualul volum, în diverse conjuncturi, determinate fiind în cadrul unor colaborări cu personalități complexe. S-a vorbit de imaginea lui Napoleon al III-lea în mediul românesc (Gh. Cliveti), imagine care argumentează în mare parte metafora centralismului statal în definirea influenței franceze. Totodată, contactul cu gânditori precum Michelet, Quinet sau Ledru-Rollin demonstrează o deschidere mai amplă către mediul politic și cultural francez în veacul al XIX-lea și ne sugerează o pluralitate de modele spre care elita culturală românească s-a îndreptat în efortul de mobilizare politică și propagandistică în Franța. Preponderența interpretării centraliste a modelului francez în spațiul românesc are o motivație definitorie. Aceasta se referă la succesul naționalismului în Principate la jumătatea secolului XIX. Așa se crea relația între influența franceză și construcția statului național, relație care plasa, în mod definitiv, cercetarea relațiilor româno-franceze în vârful istoriografiei naționale. Exemplele sunt numeroase în acest sens, suficient este să reflectăm la structura și rolul de *tezaur cultural* pe care-l degajă volumele de corespondență diplomatică franceză ale colecției Hurmuzachi sau cunoscuta colecție D.A. Sturdza privitoare la perioada unirii Principatelor. Însă critica practicilor de lectură naționaliste ale secolului XIX, mai cu seamă manifestate după prăbușirea totalitarismului comunist, au pus în vizorul istoriografiei recente îndeosebi latura centralizatoare a modelului statal francez. Acestea au accentuat astfel tensiunea

dintre procesul de deconstrucție a naționalismului ca ideologie și patrimonializarea, deja existentă, a identității francofone în cultura română. Dacă centralismul în spațiul românesc este perceput ca un atribut al statului, distrugător al libertății individului, atunci respectivul centralism, venit fără rezerve pe filiera franceză (confundată, de multe ori, cu iacobinismul), trebuie încărcat negativ din punct de vedere etic. Cum se va situa influența franceză ca subiect într-o istoriografie care tinde să se detașeze de metanarațiunile trecutului? Unele studii ale prezentului volum, din dorința de a nu-și submina subiectul, nu-și pun aceste probleme. Detașarea de clișeele istoriografiei trezesc teama de gol conceptual, coborând, în asemenea cazuri, și marea aventură franco-română de pe soclul modernității. De asemenea, numărăm intervenții care descriu, cu argumente, etape ale construcției democrației în spațiul românesc (D. Ivănescu) sau deschid noi perspective pe versantul unei istorii a patrimoniului (Andi Mihalache), iar altele rămân fidele discursului istoriei diplomatice, teritoriul puțin deschis, din unghiul de abordare al prezentului volum, mizelor istoriei recente.

Deși nu cu un conținut atât de articulat precum a fost cunoscutul volum din 1989, aflat, de asemenea, sub direcția lui Alexandru Zub (*La Révolution française et les Roumains. Impact, images, interprétations. Études à l'occasion du bicentenaire*) și publicat tot la Iași, actuala apariție se situează în continuarea preocupărilor relațiilor româno-franceze și constituie, cel puțin prin unele texte, un reper editorial într-o bibliografie tot mai diminuată în contribuții pe domeniul aprofundat de prezenta carte.

Gabriel Leanca

GHEORGHE I. FLORESCU, IOAN ȚEPELEA ȘI KURT W. TREPTOW (editori), *Interferențe româno-americane în secolele XIX și XX. Politică, diplomatie, cultură*, pentru al XXVII-lea Congres al Academiei Româno-Americane de Științe și Arte, Oradea, Editura Cogito, Editura Universității din Oradea, 2002, 328 p.

În urmă cu mai bine de un deceniu vedea lumina tiparului volumului *Relații româno-americane în timpurile moderne*, editat de Gheorghe I. Florescu, pentru al doilea Congres Internațional de Studii Românești, cu un „Cuvânt înainte” de Al. Zub, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1993. La scurt timp după aceea, mai exact în 1996, tot istoricul ieșean Gheorghe I. Florescu a contactat numeroși specialiști din România și Statele Unite pentru a scoate un nou volum dedicat aceleiași problematice, care să-l completeze pe cel care abia fusese așezat pe rafturile bibliotecilor. Primele materiale au sosit la inițiator în anul 1996, iar în 1997 erau deja adunate toate. Din diferite motive, asupra cărora editorii nu insistă – și nu o vom face nici noi – lucrarea nu a putut să apară la timpul scontat, ci în 2002, considerat un moment potrivit, probabil luând în considerare și interesul mult sporit de care au beneficiat Statele Unite ale Americii după atacurile teroriste din septembrie 2001.

Apărut tot sub egida Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” din Iași, volumul *Interferențe româno-americane în secolele XIX și XX* se deschide printr-un „Cuvânt înainte” și o „Notă asupra ediției”, semnate de editorii volumului, dar în care ne permitem să spunem că îl recunoaștem mai ales, de nu exclusiv, pe primul dintre ei.

Studiile propriu-zise – 19 în total – sunt diverse, privind subiecte de istorie politică, diplomatică și culturală din domeniul relațiilor dintre România și Statele Unite ale Americii. Autorii lor sunt zece cercetători români și cinci americani (de fapt, unul dintre ei – e vorba de Alexandru Nemoianu – ar fi „româno-american”, potrivit unei formule utilizate cu mai mult sau mai puțin temei). Contribuțiile românilor apar în limba română, iar cele ale americanilor în limba engleză, și sunt reunite în patru secțiuni: I. *Relații politice și diplomatice româno-americane* (Paul D. Quinlan, „American-Romanian Relations: A Brief History”; Ecaterina Negruți, „Despre emigrarea evreilor din România în America înainte de Primul Război Mondial”; Gelu Neamțu, „Geneza notei guvernului american adresată României în noiembrie 1918”; Diana Fotescu, „William S. Culbertson și viața politică din România (1927-1928)”; Joseph F. Hurrington, „Romania's Quest for MFN: 1989-1996”; Paul D. Quinlan, „Recent American-Romanian Relations, 1993-1996: A Brief Study”); II. *Interferențe culturale* (Dumitru Dorobăț, „Începuturile receptării prozei artistice americane în România: «cazurile» Bret Harte și Mark Twain”; Gheorghe

I. Florescu, „M. Eminescu, între România și America”; Adrian-Silvan Ionescu, „Anii de formare a lui Carol Storck în SUA (1876-1880)”; Mircea Stoia, „«Astra» și românii-americani”; Virgiliu Florea, „Ecouri americane ale unei colecții de povești românești în limba engleză”; Virgiliu Florea, „Upton Sinclair, candidat la Premiul Nobel pentru literatură (1931)”; Petru Groza, „Petre Neagoe”; III. *Modele etnopsihologice* (Ștefan Avădanei, „Westernul și Miorița”; G. James Patterson, „Romanian and Greek Immigrants As Hyphenated Americans: Toward a Theory of White Ethnicity”; Codrin Liviu Cuțitaru, „Romantismul american între cultural și etnopsihologic: o fenomenologie a americanității pe meridianul Est-Vest”; Alexandru Nemoianu, „Recurring Patterns in the Romanian-American Press”); IV. *Surse americane pentru istoria României și a raporturilor ei cu Statele Unite* (Grant G. Harris, „Romanian Collections at the Library of Congress”; Grant G. Harris, „Selected Databases for Romanian Studies”). Multe din aceste studii conțin anexe cât se poate de interesante: rapoarte diplomatice, corespondență oficială sau particulară, în limbile engleză și română.

O secțiune binevenită o reprezintă „Notele despre colaboratori”, realizate de Gheorghe I. Florescu. Într-o vreme când multe lucrări nu mai sunt înzestrate cu tot aparatul tehnic necesar unei consultări rapide, eficiente, volumul pe care îl avem în vedere dispune și de un indice de nume, la care au trudit același Gheorghe I. Florescu și Lucian Munteanu.

După cum se întâmplă cel mai adesea, contribuțiile la acest volum sunt inegale, dar luate împreună ele oferă o imagine interesantă asupra interferențelor româno-americane în secolele XIX și XX.

Dorin Dobrinu

VENIAMIN CIOBANU (ed.), *East-Central Europe and the great powers politics (19-20 centuries)*, Iași, Editura Junimea, 2004, 376 p.

O apariție editorială de dată recentă, prilejuiește celor interesați de domeniul relațiilor internaționale, și nu numai, o lectură fecundă pe marginea mutațiilor politice survenite în spațiul est-central european de-a lungul ultimelor două secole. Structura volumului, una nu deloc complicată, a fost gândită, în principal, în jurul unor concepte intens uzitate în istoriografia contemporană, cum ar fi *mentalități*, *concert european*, *minorități*, cu o acoperire semantică de largă întindere menită a garanta analizarea câtor mai multe derulări istorice, condiționate, firește, de promovarea inițiativelor diplomatice caracteristice viziunii de acțiune externă fiecărui stat ori imperiu. Astfel ne putem familiariza cu relațiile construite în timp care au angrenat dinamicele și prioritățile realităților continentului european, dominat inevitabil de trasarea sferelor de influență, certificate pentru secolul XIX de congresul de pace de la Viena din 1815.

În prima parte, intitulată sugestiv *Politici și diplomație*, în studiile așezate într-o ordine cronologică binevenită ne sunt argumentate credibil o serie de poziționări, vis-a-vis de evenimentele care au marcat fatalmente scena internațională pornind de undeva din preajma anilor 1800, o graniță temporală relativă, acoperind apoi un veac și jumătate de frământări, o perioadă extrem de agitată, ce a reclamat în permanență noi și noi evaluări a pozițiilor partenerilor europeni. Un scenariu complex, în care nici o mare putere nu își permitea asumarea unei decizii unilaterale, depinzând în bună măsură de reacțiile și interesele altor centre decizionale. De exemplu, parteneriatul, dacă l-am putea defini astfel, Franța-Rusia-Prusia va persista decenii bune, cu tot ce înseamnă el, și anume, disensiuni, jocuri de culise, acorduri tacite, amprentând configurația Europei, împărțirea ei, ori de câte ori cerințele și imperativele momentului o reclamau. Asupra unor chestiuni de o asemenea factură s-au oprit Veniamin Ciobanu și Gheorghe Cliveti urmărind să deslușească mecanismele și logica hotărârilor aplicabile cu o ritmicitate lesne de observat. Stabilitatea instaurată în zorii modernității nu ilustra nici pe departe rezolvarea tuturor doleanțelor cunoscute de cabinetele europene. Era mai degrabă o împrejurare fericit gestionată, menținută cu eforturi uriașe, de a cărei sorți de izbândă erau dependente curțile imperiale.

Însă istoria nu este o suită de evenimente de importanță capitală, o înșiruire de date și nume. În sprijinul unei atari aserțiuni ne stau la îndemână textele semnate de Dumitru Ivănescu, Lothar Maier, Claudiu-Lucian Topor sau Mihai-Ștefan Ceașu, oferindu-ne motive întemeiate de

a vedea în concursul statelor din eşalonul secund o alternativă nu doar necesară, ci şi eficientă, de contrabalansare, în limita posibilităţilor, a intervenţiilor brutale gîrate de cei mari în detrimentul năzuinţelor unor naţiuni aflate încă în căutarea recunoaşterii propriilor identităţi. E şi cazul Principatelor Române constrânse să ţină seama de propunerile, o parte cu un caracter imperativ neîndoielnic, făcute în cadrul congreselor, conferinţelor de pace, neputînd în dese rînduri să-şi exprime deschis părerile şi obiecţiile pe marginea subiectelor dezbătute.

Ultima secţiune are în atenţie statutul minorităţilor, dintre care se evidenţiază detaşat imaginea evreului în cultura social-politică a comunităţilor, în care reuşiseră, fie şi parţial, să se integreze. Dualitatea *mentalităţi-minorităţi* nu pare a fi prizoniera unei singure grile de interpretare, direcţiile orientative multiplicînd posibilităţile de jalonare printre punctele de vedere, susceptibile în permanenţă de subiectivism. Articolul doamnei Antoaneta Olteanu pune în balanţă, după părerea noastră, o falsă comparaţie între ceea ce dînsa numeşte drept mentalitate balcanică şi mentalitate europeană. Metodologic, se poate observa în literatura de specialitate că trimeritele spre un astfel de sens conţin întotdeauna pluralul, mai precis se întrebuintează mentalităţi. Mai mult, există şi în istoriografia noastră, pornind de la Nicolae Iorga şi Victor Papacostea aplecări asupra valabilităţii şi corectitudinii folosirii unor concepte ce nu se bucură de o susţinere reală, legitimată de faptul istoric. Zona balcanică interpretată geografic, economic sau cultural comportă şi astăzi clarificări metodologice, semantice, cerîndu-ne să mai medităm asupra asocierii unor cuvinte a căror combinaţie pare momentan o soluţie nefericită. Este, totuşi, de apreciat că există voci care încearcă să se detaşeze de discursul dominant, cercetînd şi căutînd noi valenţe ale proceselor istorice.

Concluzionînd, suntem de părere că volumul de faţă şi-a îndeplinit menirea cu care a fost învestit, găzduind generos constructe teoretice pertinente, completate în mod fericit cu studii de caz, comentarii critice şi menţiuni utile care ne dau posibilitatea să medităm din nou asupra construcţiei europene, una deloc facilă.

Alexandru Istrate

DAN PRODAN, *Franz Babinger en Roumanie (1935-1943) – Études et sources historiques*, Les Éditions Isis, Istanbul, préface par Mihai Maxim, apărută în Colecţia Les Cahiers du Bosphore XXVIII, 2003, 227 p.

Editarea, într-o formă mult mai accesibilă şi în excelente condiţii tipografice, a tezei de doctorat semnată de dl. Dan Prodan constituie un prilej de atentă analiză a trecutului cultural al Iaşilor în general şi a cercetărilor din domeniul turcologiei, în special.

Studiul de caz – activitatea turcologului german Franz Babinger în România (1935-1943) – supus atenţiei specialistului şi a cititorului mai puţin avizat aduce în discuţie activitatea ştiinţifică a persoanei de numele căreia este legat primul (şi din păcate singurul de până acum) Institut de Turcologie din România, înfiinţat la 1 aprilie 1940, la Iaşi. Deşi a avut o perioadă scurtă de funcţionare (1940-1945), în unul din momentele tulburi ale istoriei continentului (al doilea război mondial), Institutul a fost „cea mai importantă realizare în domeniul suprastructurii didactice şi a cercetării în domeniul turcologiei în România între 1878-1948” (p. 167), acumulînd, în scurta-i viaţă, peste 2.500 de volume şi mai mult de 1.000 de titluri.

În viziunea fondatorului, instituţia de la Iaşi avea două misiuni principale: una de ordin istoric, orientată pe două direcţii, prima ar fi studiul relaţiilor dintre Principatele Române şi Imperiul Otoman şi, respectiv, studiul popoarelor turcice, pre-otomane (pecenegi, cumani), care i-au influenţat pe locuitorii arealului carpatic; a doua pune accent pe laturile etnografică, filologică şi culturală a cercetării istoriei popoarelor din fostul Imperiu Otoman.

Scopul final al Institutului şi al preonizatei catedre de specialitate integrate sistemului disciplinelor predate la universitatea ieşeană era de a forma specialiştii (istorici, etnografi, filologi), provenind şi din rîndul minorităţilor turcă, tătară şi găgăuză, care să desfăşoare o cercetare mai amănunţită pentru o mai bună înţelegere a impactului civilizaţiei otomane în sud-estul Europei.

Institutul de turcologie de la Iași s-a înscris în concepția generală a vremii care considera institutele o formă de concepere, organizare, derulare și finalizare a activității de cercetare, urmărind să introducă în circuitul științific național și internațional valorile culturale și științifice, mărturiile și vestigiile trecutului pentru o mai bună înțelegere a realităților contemporane din lumea balcanică.

Directorul științific al acestui Institut, Franz Babinger, a publicat în perioada de activitate în România 24 de lucrări, din care 17 sunt și astăzi parte a bibliografiei obligatorii în studiul de specialitate.

Elementul de noutate și meritul deosebit al domnului Dan Prodan este de a pune în lumină, prin intermediul cercetărilor întreprinse de domnia sa, pentru prima dată în România și în lume chiar, o serioasă analiză a studiilor semnate de Franz Babinger, asupra istoriei românilor și a relațiilor româno-otomane (de la sfârșitul secolului XIV – secolul XVII), studii elaborate între 1912-1944.

Deși, *de facto*, Institutul de Turcologie de la Iași și-a încetat activitatea în 1945, *de jure*, ușile sale au rămas deschise, iar activitatea începută aici în tumultuoșii ani 1940-1945 a fost continuată sub auspiciile altor instituții de către specialiști influențați, într-o măsură greu cuantificabilă, de către Franz Babinger – M. Guboglu, Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M. Spănu, Al. Andronic, Florentina Barbu etc.

Domnul dr. Dan Prodan a realizat o cercetare atentă, bine structurată, folosind un număr impresionant de surse inedite, iar exemplul Franz Babinger invită la considerarea reeditării efortului de a crea în România un Institut de Turcologie, care să ofere specialiștilor consacrați și celor în formare posibilitatea de a lucra într-un cadru organizat, într-un Institut, așa cum era perceput sensul termenului în perioada interbelică.

Istoricul dr. Dan Prodan a urmărit atent toate indiciile referitoare la activitatea lui Franz Babinger în România, iar informațiile rezultate au fost grupate în șase capitole distincte, primul având scopul de a familiariza cititorul cu evoluția turcologiei române între secolele XV-jumătatea secolului XX. Capitolele II și III prezintă o „carte de vizită” amănunțită a domnului Franz Babinger. Distinct în economia lucrării, capitolul IV analizează impactul avut de studiile cercetătorului german în istoriografia română. Capitolele V și VI prezintă un model de organizator (Franz Babinger) a ceea ce a fost singurul Institut de Turcologie din România. În capitolul VII, autorul supune atenției o ipoteză, neînfirmată de sursele documentare, anume apartenența lui Franz Babinger la una din cele 11 agenții germane de spionaj care au activat pe teritoriul României în al doilea război mondial. Chiar dacă cea din urmă ipoteză va fi demonstrată prin cercetarea arhivelor Serviciilor Secrete din România și din Germania, valoarea și beneficiile aduse de Franz Babinger comunității științifice rămân nezdruccinate.

Gabriel-Eugen Benedek

DORIN DOBRINCĂ, CONSTANTIN IORDACHI (ed.), *Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)*, Iași, Editura Polirom, 2005, 502 p.

Volumul editat de Dorin Dobrină și Constantin Iordachi reprezintă o colecție de studii a mai multor cercetători străini (Statele Unite ale Americii și Marea Britanie) și români (București, Cluj-Napoca, Iași, Miercurea-Ciuc și Timișoara), dezvoltate în cadrul unui proiect intitulat „Transformarea proprietății, a persoanelor și a statului. Colectivizarea în România, 1949-1962”.

Acceptând provocarea investigației interdisciplinare (antropologie, istorie, sociologie și critică literară), cercetătorii au elaborat o metodologie unitară, utilizând surse și instrumente variate: documente de arhivă, statistici, legislație și istorie orală. Coerența volumului (în ciuda numărului mare de autori) a fost asigurată de conceperea studiului după modelul deja clasic al cercetărilor din științele sociale (o secțiune cu caracter general, factologia, interpretarea datelor și concluzia). Mai mult, modelul alcătuirii studiilor a fost extins și la structura generală a cărții care cuprinde trei capitole. Primul se ocupă de aspectele generale ale procesului de colectivizare a agriculturii, al doilea de raportul dintre politicile și practicile colectivizării, iar ultimul de fenomenul de transformare a relațiilor dintre țărani și stat pe de o parte, și între țărani, pe de altă parte.

Un alt aspect metodologic ce merită subliniat îl reprezintă utilizarea unei surse asupra căreia au planat constant suspiciuni, în special din partea comunității istorice. Este vorba de folosirea istoriei orale, metodă de investigație bănuită de un surplus de subiectivitate și lipsă de credibilitate între alte surse considerate sigure (de ex. documentul de arhivă). Autorii au depășit această viziune, combinând între ele tipurile de surse și arătând că istoria orală reprezintă, dacă este utilizată dintr-o perspectivă critică, un izvor de informații la fel de „onorabil” ca și celelalte. În fapt, cercetătorii chiar au privilegiat uneori istoria orală, în defavoarea celorlalte surse, demonstrând fără ostentație legitimitatea utilizării anchetei orale în cazul istoriei recente.

Fără a exagera, se poate remarca cu ușurință meticulozitatea studiilor care au încercat să suscite interesul pentru istoria socială, un domeniu puțin frecventat de istoricii români care au preferat să se ocupe de istoria politică. Abordând studiile de caz în ultimile două capitole (desfășurarea colectivizării în diferite sate de pe teritoriul României), cercetătorii au construit o imagine modulară a fenomenului colectivizării, accentuând importanța interacțiunii dintre politicile oficiale și punerea lor în practică de către autoritățile locale, dar și metamorfoza produsă în timp la nivelul relațiilor interumane. Avantajul acestei perspective (de tip funcționalist) a fost scoaterea în evidență a dinamicii procesului de colectivizare, ilustrat ca fiind un fenomen mai puțin abstract, garnisit cu legi și decizii, cât o pluralitate de istorii a colectivizării, fiecare la fel de importantă din perspectiva întregului.

Volumului nu-i lipsește, pentru cititorii interesați de etapele procesului de colectivizare văzut unitar, analizele mai generale ce evidențiază reperele cronologice, sistemul de cote și legislația produsă la nivel central.

De asemenea, cartea mai cuprinde și un studiu dedicat literaturii cu rol de propagandă în același context al colectivizării. Semnat de Eugen Negrici, el este singura analiză care nu reușește să surprindă interacțiunea dintre politica oficială și consecințele vizibile (practice) la nivelul societății, fapt care dezechilibrează într-o oarecare măsură structura volumului. De altfel, chiar editorii volumului supralicitează în „Introducere” miza acestui studiu, prezentându-l ca pe un demers ce va încerca să evidențieze efectele propagandei literare în mediul societății românești. În fapt, el nu reprezintă decât un studiu în care comentariul de proză și de poezie, alături de descrierea marilor teme propagandistice, se îmbină într-un construct literar, bine scris din punct de vedere stilistic, dar culminând cu o bibliografie cel puțin sumară.

Ca întreg însă, volumul reprezintă o lucrare excelentă care, în curând, va deține un loc important printre reperele istoriografice ale celor care se ocupă atât de istoria socială, cât și de istoria politică (inevitabil pentru cercetătorii istoriei recente din punct de vedere al factologiei, cel puțin la fel de important pentru cercetători, indiferent de domeniu, ca metodă).

Bogdan Moșneagu

CENTRUL INTERNAȚIONAL DE STUDII ASUPRA COMUNISMULUI, *Bukovski la Sighet*, București, Fundația Academia Civică, 2003, 224 p.

Deși procesul comunismului se lasă așteptat în România, memoria colectivă funcționează, ea înregistrând o serie de fenomene structurale care s-au petrecut în comunism și păstrând vie atenția asupra tuturor acestor lucruri abominabile din trecutul roșu. Paul Ricoeur propunea într-una din ultimele sale lucrări teoretizarea sau conceptualizarea unei relații consubstanțiale care s-a stabilit *realiter* între istorie – memorie – uitare. Acest al treilea element se produce în momentul în care memoria începe să nu mai funcționeze, în care capacitatea de înregistrare a evenimentialului istoric se reduce simțitor.

Fundația Academia Civică editează, în cadrul Centrului Internațional de Studii asupra comunismului, o lucrare incitantă „Bukovski la Sighet”, lucrare ce reunește intervențiile rezistentului anticomunist Vladimir Bukovski la Școala de vară de la Sighet. O asemenea lucrare are o miză majoră pentru cercetarea comunismului de către specialiștii preocupați de istoria recentă, prin revelarea unor aspecte fundamentale de istorie orală în procesul de investigare a unei ideologii care a marcat decisiv secolul XX, prin implicațiile sale directe în istoria cotidiană. Această întreprindere nu este singulară în câmpul cercetării istorice a fenomenului, dacă ne gândim numai la proiecte similare derulate în cadrul Institutului de Istorie Recentă din București

sau la Centrul de Istorie a Imaginarului de pe lângă Facultatea de Istorie a Universității București, coordonat de Lucian Boia sau la alte întreprinderi de acest gen.

Structurată pe câteva unități secvenționale: „Evenimentele care ne-au format”; „Spre deosebire de nazism, comunismul nu a fost dezmembrat, liderii nu au fost judecați, iar arhivele au rămas secrete”; „Sistemul dublelor structuri, dublului limbaj, dublei conștiințe”; „Scopul nostru este nu este de a pedepsi, ci de a-i face pe oameni să se întrebe: Ce am făcut noi? Cum am trăit? Noi n-am câștigat niciodată războiul”, volumul readuce în discuție problema memoriei și a funcționării ei în raport cu mersul istoriei.

În acest volum, Bukovski încearcă să explice și să analizeze formele timpului social din ipostaza teoreticianului istoriei recente. De altfel, tipul de istorie orală practicat cu obstinație de Bukovski menține vie atenția memoriei colective asupra comunismului. Discursul său, un discurs percutant al rezistentului, al cercetătorului capătă consistență prin buna contextualizare a fenomenului comunist în perimetrul totalitarismului și prin revelarea acelor trăsături distinctive care îi asigură unicitatea. În cadrul dezbaterilor de la Școala de vară de la Sighet și a dialogului inserat în această lucrare cu diverși cercetători, studenți și mai ales elevi, interesați de cunoașterea adevărului istoric în privința comunismului, s-au abordat și chestiuni punctuale, legate de legea lustrației, de revoluțiile sud-est europene, de relația dintre Rusia, pe de o parte și statele Europei, pe de altă parte, de necesitatea schimbării mentalității etc.

Bukovski argumentează eșecul instrumentării procesului comunismului prin lipsa victoriei totale împotriva sistemului care a reușit să se perpetueze. Politologul francez Jean François Revel sublinia un fapt esențial și anume, acela că nu se poate depăși comunismul fără a ieși definitiv din consecințele sale dezastruoase, stabilind astfel o presupuziție fundamentală în demersul de trecere peste această fază ideologică. Cercetătorul rus vorbește și despre rezistența elitelor din Vest și Est care blochează procesul de culpabilizare morală a comunismului. El povestește cum, în timpul procesul intentat lui Elțin de fostul Partid comunist, a reușit să scaneze aproximativ 7.000 de documente secrete din arhivele Comitetului Central, deschise numai pe durata procesului.

Eșecul ideologiei comuniste este decriptat de Bukovski prin faptul că se pleca de la niște premise false, premise care susțineau că ființa umană se poate schimba în funcție de circumstanțele sociale. Or, această presupuziție este nerealizabilă, întrucât omul schimbă realitatea și nu invers. Comunismul este „o ideologie a împărțirii drepte, nu a productivității”. În viziunea cercetătorului, analiza trecutului, a formelor sale specifice care au punctat evoluția istorică trebuie să pornească de la „instrumentul represiunii totalitare”, văzut ca „un utilaj mental”. Moto-ul Memorialului Sighet este ilustrativ, demontând falsitatea principiului amneziei în cercetarea comunismului, des invocată de mediile occidentale: „Atunci când justiția nu reușește să fie o formă de memorie, memoria singură poate fi o formă de justiție”.

Bukovski reliefează, dincolo de detaliile tehnice, mecanismul de folosire a psihiatriei împotriva oamenilor perfect normali, o tehnică diabolică, îndelung studiată și aplicată la scară mare, tip de represiune pe care Soljenițin îl numea „versiunea sovietică a camerei de cazare”. Căile prin care un om perfect sănătos era transformat într-un bolnav mintal consta în dezvoltarea unei personalități paranoice, a unui tip dominant de schizofrenie.

Comunismul este analizat ca sistem politic, ideologic, denunțându-se falsitatea tezei sale utopice, nepractice. A discuta despre contraproductivitatea comunismului în dauna dimensiunii sale esențiale de ideologie instituită în forma crimei totale, judicios orchestrată înseamnă a încerca disculparea unui sistem care, prin modul său de constituire și funcționare, a acționat criminal în vederea distrugerii ființei umane. În perspectiva teologiei istoriei, comunismul este anticreaționist, materialist.

Cercetarea întreprinsă de Bukovski asupra fenomenului comunist ca tip specific de ideologie, ca sistem politic, prin intermediul istoriei orale devine cu atât mai necesară cu cât contribuie la păstrarea memoriei, a funcției sale de restituire a unor adevăruri importante care să ducă la alcătuirea unei istorii a comunismului, normalizând relația noastră și așa tulbure cu trecutul recent.

Constantin Mihai

MIHAIL CIOLAC, VASILIE TROFĂILĂ (coord.), *Timpul ne-a ales pe noi... Memorii, mărturisiri, meditații*, Chișinău, Editura Universul, 2001, 479 p.

Volumul *Timpul ne-a ales pe noi...*, apărut la Editura „Universul” din Chișinău urmează *Memoriilor* lui I. Bodiul (*Vospominaniia*, în versiunea inițială în limba rusă), publicate la Tiraspol în 1999.

Cel puțin două sunt concluziile importante pe care le va trage cititorul după parcurgerea volumului. Este vorba, întâi de toate, de importanța relativ redusă a însemnărilor și memoriilor celor 32 foști lideri sovietici moldoveni pentru o cunoaștere mai bună a realităților economice și sociale din RSSM în ultimele două decenii de existență a acesteia, dar și după proclamarea Independenței. Foarte multe dintre informațiile prezentate de unii autori fiind contrazise de altele, aparținând altor foști lideri sovietici moldoveni și incluse chiar în același volum. Acest lucru este urmarea perspectivei pronunțat subiective a abordării, prin care autorii încearcă mai degrabă să justifice anumite decizii și atitudini personale, decât să urmărească o radiografie obiectivă a societății sovietice moldovenești. Pe de altă parte, acest fel de abordare face din volumul analizat o sursă importantă pentru cei interesați de culisele vieții politice din RSSM în anii 1960-1980, mai ales pentru politica de cadre promovată de I. Bodiul (prim-secretar al CC al PC din RSSM în cea mai mare parte a perioadei avute în vedere) și V. Smirnov (secretar doi al CC al PC din RSSM la sfârșitul anilor 1980).

În acest sens, într-un exemplu demn de amintit se constituie capitolul *Despre comerț și nu numai*, semnat de Mihail Ciolac, ministru al comerțului din RSSM în perioada 1973-1985 și prim-vicepreședinte al Comitetului de Stat pentru Prețuri al RSSM între anii 1985 și 1990, care vorbește de sistemul clientelar instituit de I. Bodiul, sistem care și-a găsit de altfel continuarea și în viața politică din Republica Moldova de după proclamarea Independenței. De asemenea, informațiile prezentate de către M. Ciolac sunt importante și pentru observarea din interior a represiunilor la care au fost supuse unele persoane din eșaloanele superioare ale puterii din RSSM la sfârșitul anilor 1980. Din perspectiva autorului amintit, principalul vinovat de acest lucru a fost V. Smirnov, „omul Moscovei” la Chișinău, care a avut acordul deplin al lui Simion Grossu, prim-secretar al CC al PCM în ultimii ani de existență a RSSM, printre persoanele vizate numărându-se mai ales acelea care se opuneau dictatului centrului unional. Ar fi de amintit aici faptul că observațiile lui M. Ciolac sunt susținute și de către M. Lupașcu, ministru al agriculturii în anii 1980-1985, în capitolul *Calea mea în știință*. Printre altele, M. Lupașcu afirmă că „Smirnov a torturat zeci și sute de cadre devotate, adevărați patrioți ai neamului, mulți dintre care, nemaisuportând înjosirea și batjocura, s-au sinucis, au fost internați în spitale, sau au rămas infirmi pe viață” (p. 326-327). Autorul insistă asupra metodelor folosite de Smirnov și descrie detaliat modul în care au fost organizate comisiile de control abilitate cu adunarea materialelor compromițătoare.

Vasilie Vâșcu, vicepreședinte al Consiliului de Miniștri în perioada 1981-1985, a fost una dintre persoanele importante din ierarhia de stat și de partid din RSSM care s-a numărat printre victimele politicii de cadre a lui V. Smirnov. În capitolul *Muncă și suferință*, V. Vâșcu însuși descrie „vânătoarea de vrăjitoare” declanșată de către V. Smirnov împotriva celor care puteau reprezenta un pericol pentru interesele Moscovei în RSSM. Chiar dacă primele represiuni împotriva sa au fost dictate de I. Bodiul, care îl considera „naționalist”, ca urmare a folosirii „exagerate” a limbii române în aparițiile publice, V. Vâșcu explică arestarea și condamnarea sa prin înscenările dispuse de către V. Smirnov.

Ar fi greșit însă să se creadă că apariția volumului se înscrie doar în încercările de reabilitare târzie a lui I. Bodiul. Astfel, din însemnările lui A. Doroganici, membru în Biroul CC al PCM în perioada 1963-1966 și președinte al Comitetului de Stat pentru Cinematografie al RSSM între anii 1966 și 1970, se desprinde faptul că relațiile dintre Bodiul și subalternii săi au fost complexe și deseori tensionate. Doroganici afirmă că el însuși a avut mai multe conflicte cu I. Bodiul, mai ales din cauza abordării diferite a politicii de cadre. Potrivit lui Doroganici, Bodiul pretindea pentru sine monopolul exclusiv în politica de cadre, înregistrându-se puține cazuri de rezistență din partea altor membri ai CC al PCM sau ai Consiliului de Miniștri.

Printre aceștia s-a numărat Al. Negru-Vodă, pe care M. Lupașcu îl caracterizează ca un „om curajos, ce nu se temea să-și expună punctul de vedere”. Pentru curajul de a-l înfrunța deschis pe

I. Bodiul, Al. Negru-Vodă a fost destituit din funcția de ministru al agriculturii al RSSM și „exilat” la Moscova, unde a ocupat postul de ministru-adjunct al agriculturii din Uniunea Sovietică, devenind și membru al Academiei Agricole (p. 324.). Despre alte persoane „incomode” din conducerea Moldovei, multe dintre acestea destituite în anii 1970, amintește și N. Verbițki. Este vorba în primul rând de Anatol Corobceanu și Nicolae Testemițianu, considerați a fi „energici și competenți”, „care se bucurau de mare autoritate” (p. 459).

În încheiere ar mai trebui menționat faptul că unii autori au regrete și nostalgii pentru perioada comunistă, exprimându-și clar îndoielile privind posibilitatea afirmării în Republica Moldova a unei societăți bazate pe libertatea politică și economică. Aceasta mai ales datorită rezervelor legate de calitățile actualilor lideri ai Republicii Moldova. Autorii uită însă să amintească faptul că majoritatea liderilor politici moldoveni de după 1990, așa ziși democrați, le sunt de fapt foști colegi și prieteni, care s-au adaptat mai ușor la noile condiții, schimbându-și doar (uneori) culoarea politică.

Lilia Crudu

IOAN-AUREL POP, IOAN BOLOVAN (coord.), *Istoria României. Compendiu*, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, 2004, 809 p., 15 hărți

Sub generoasele auspicii ale Institutului Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane ne propune în coordonarea colegilor Ioan-Aurel Pop și Ioan Bolovan și sub secretariatul de redacție a lui Tudor Sălăgean un nou compendiu de istorie a României. Să amintim – încă de la început – că asemenea demersuri nu sunt singulare, inițiativa de acum a clujenilor venind în prelungirea unor preocupări mai vechi concretizate în 1998 în volumul „O istorie a românilor. Studii critice” publicat sub coordonarea lui Ioan-Aurel Pop, Stephen Fischer-Galați și Dinu C. Giurescu. Oportunitatea unei asemenea întreprinderi este mai mult decât evidentă, chiar dacă în peisajul caleidoscopic al istoriografiei noastre de astăzi nu lipsesc eforturile colective, de sinteză, pentru realizarea unor lucrări ample dedicate istoriei generale a românilor. Afirmăm aceasta deoarece transformările și schimbarea socială intervenite în societatea românească în perioada post 1989 au declanșat la nivelul interpretării și a metodologiei folosite de breasla istoricilor mutații profunde, care au dus la schimbarea canonului istoriografic declanșând un „cor polifonic” și un registru polimorf al abordărilor și viziunilor având în centrul preocupărilor trecutul. Cultivarea și îmbogățirea constantă a memoriei colective nu este doar semnul unei societăți „normale” și, mai ales, „mature”, ci și necesara reverență pe care aceasta o face în fața unei identități colective supusă atacurilor tot mai frecvente generate de globalizare și efectele ei colaterale, unele dintre ele perverse și dizolvante.

Lucrarea prezentată astăzi nu este – în cuvintele coordonatorilor – „o carte «revoluționară» și nici una «demitizatoare» cu orice preț, ci una care urmărește reconstituirea istoriei în acord cu criteriul adevărului, atât cât îi este dat omului să-l cunoască” (Vezi, „Cuvânt către cititor”). Intuim, din chiar aceste cuvinte, că avem de-a face cu o viziune și o abordare neopozitivistă a istoriei românilor desprinsă din generoasa grilă istoriografică liberal-umanistă. Arhitectura voluminosului op este armonioasă, răspunde criteriului cronologic și nu impune implicit o periodizare sau o problematizare greoaie și, mai totdeauna, discutabilă. Cei unsprezece autori au avut libertatea – limitată de constrângerile firești impuse de necesitatea unei abordări unitare – de a-și preciza singuri atât metodologia, conceptele și delimitările terminologice, cât și coerența și logica internă a discursului. Și pentru că am amintit de autorii capitolelor care dau consistență lucrării să-i enumerăm în ordine alfabetică: Susana Andea, Ioan Bolovan, Ionuț Costea, Gheorghe Iacob, Coriolan Horațiu Opreanu, Ioan-Aurel Pop, Cosmin Popa, Mihai Rotea, Aurel Rustoiu, Marcela și Tudor Sălăgean. Numele de mai sus, de o notorietate inegală, sunt în general cunoscute în breasla istoricilor și aparțin atât unor cercetători – șapte dintre autori având această calitate –, cât și unor universitari. Nu întâmplător poate, cu două excepții și ne referim aici la Cosmin Popa (Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București) și Gheorghe Iacob (Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași), autorii sunt circumscriși spațiului academic istoric clujean. Să mai facem precizarea că majoritatea autorilor se află la vârste cuprinse între 40 și 50 de ani, perioadă de regulă fastă și plină de acumulări în cariera de istoric.

Structura compendiului de istorie a României cuprinde un „Cuvânt către cititor“ (p. 7-8) semnat de coordonatori și următoarele capitole: *Preistoria* (p. 9-30, autor Mihai Rotea); *Dacia înainte de romani* (p. 31-60, autor Aurel Rustoiu); *Regiunile nord-dunărene de la provincia Dacia la apariția limbii române (sec. II-VIII)* (p. 61-136, autor Coriolan Horațiu Opreanu); *Societatea românească la începuturile evului mediu (secolele IX-XIV)* (p. 137-212, autor Tudor Sălăgean); *Românii în secolele XIV-XVI: de la „republica creștină“ la „restaurarea Daciei“* (p. 213-310); *Țările Române în secolul al XVII-lea* (p. 311-398, autor Susana Andea); *Țările Române în secolul al XVIII-lea* (p. 399-456, autor Ionuț Costea); *Românii în perioada reformelor și a revoluțiilor democratice (1820-1859)* (p. 457-500) și *Românii din afara granițelor* (p. 571-582) autorul ambelor capitole fiind Ioan Bolovan; *Românii în perioada edificării statelor naționale (1859-1918)* (p. 501-570, autor Gheorghe Iacob); *România între 1919 și 1947* (p. 583-616, autor Marcela Sălăgean), *Regimul comunist din România (1948-1989)* (p. 617-676) și *România între 1990 și 2004 sau tranziția cu specific național* (p. 677-690), autor Cosmin Popa. Lucrarea este fericit întregită de o *Cronologie istorică* (p. 691-714), o *Listă a abrevierilor* (p. 715-716), *Bibliografie* (p. 717-766), *Indice* (p. 767-808) și 15 hărți.

Ca și în cazul autorilor, amintiți deja, capitolele nu au o valoare egală, dar este meritoriu faptul că ele se îmbină într-un mod armonios și unitar. Cum nu ne propunem aici o recenzie amplă și aplicată, să menționăm doar că unele contribuții precum cele ale lui Coriolan Horațiu Opreanu, Ioan-Aurel Pop, Ioan Bolovan și Gheorghe Iacob ne amintesc și ne confirmă standardul atins de acești autori semnificativi pentru școlile istoriografice cărora le aparțin. Și celelalte contribuții sunt valoroase și merită deopotrivă aprecierile specialiștilor și ale publicului larg care, nu ne îndoim, vor veni la timpul lor. În general, întreaga lucrare depășește semnificativ vulgata istorică cu care acest gen de lucrări ne-a obișnuit și este un instrument util publicului larg pentru familiarizarea coerentă a acestuia cu trecutul românesc. Personal aș recomanda fără prea multe rezerve această lucrare mai ales adolescenților (liceenilor) preocupați de istorie și aceasta pentru că „relativizările“ cu care aceștia au fost confrunțați prin intermediul manualelor opționale de istorie au lăsat, cred eu, multe zone de confuzie în legătură cu istoria propriului neam. La fel de nimerit ar fi publicul-țintă format din străinii interesați de un discurs istoric clar și coerent despre istoria românilor, care să nu presupună laborioase investigații personale și nenumărate lecturi complementare.

Cu regretul că la Iași nu funcționează un centru de istorie similar celui clujean al Institutului Cultural Român, aduc coordonatorilor lucrării, acad. Ioan-Aurel Pop și conf. dr. Ioan Bolovan, precum și colaboratorilor acestora cuvenitele aprecieri pentru frumoasa și lăudabila lor întreprindere materializată și în acest compendiu.

În final, un cuvânt despre ținuta grafică a lucrării care este reușită și de bună calitate, reprezentând astfel un adjuvant important al volumului și un pandant pe măsura conținutului acestuia.

Cătălin Turliuc

„Analele Bucovinei“, IX, 2002, 2, p. 313-619.

Multă vreme ignorate sau aleatorii, cercetările istorice privind spațiul bucovinean cunosc de la un timp un impuls semnificativ. Faptul se explică pe de o parte prin deschiderile produse în societatea românească după 1989, iar pe de alta prin resuscitarea mai vechilor preocupări din zonă de punere în lumină a valorilor locale produse de-a lungul timpului. Mutațiile survenite pe tărâm geopolitic la finele secolului XX au permis și o reconsiderare a atitudinii față de provinciile mai afectate de dominația sovietică. În acest cadru, problematica bucovineană a putut fi readusă în actualitate și sub unghi istoric de o manieră capabilă să asigure o imagine mai veridică a ansamblului românesc.

La un deceniu de activitate, Centrul de studii „Bucovina“ (Rădăuți), la originea căruia se află un grup de învățați din partea locului (Radu Grigorovici, Vladimir Trebici, D. Vatamaniuc ș.a.), avea dreptul să se prezinte cu un volum consistent de contribuții definitorii pentru proiect în ansamblu. Mentor i-a fost acad. Radu Grigorovici, care a și luat parte la diverse lucrări menite a fixa temeliile edificiului. Director a fost, până de curând, infatigabilul istoric literar D. Vatamaniuc, care subscrisese acum, în *Analele Bucovinei* (IX, 2002, 2), o substanțială dare de seamă, concepută informativ, dar și ca mijloc de stimulare a noilor direcții în studiul provinciei, regiunii, culturii locale etc. Regretatulul savant Vladimir Trebici îi datorăm schița unei vaste și complexe lucrări de echipă, *Enciclopedia Bucovinei*, a cărei realizare constituie un desiderat de seamă al Centrului. În schimb, a fost inițiată deja o serie cu finalitate convergentă, *Enciclopedia Bucovinei în studii și monografii*, serie în care au apărut mai multe volume de un real interes științific. Legăturile cu parteneri din Augsburg, Bochum, Cernăuți, Varșovia etc. încă se cuvin amintite ca modalități de a extinde cercetarea asupra zonei, asigurând totodată acel spirit interdisciplinar și multicultural caracteristic unui asemenea proiect.

În acest spirit au și fost selectate pentru volumul aniversar editorialele din revista Centrului, articolele incluse în *Analele Bucovinei* la rubrica *Opinii*, sumarele, lista lucrărilor referitoare la viața politică, literară, artistică, culturală, la istorie, demografie, toponimie, onomastică, statistică; la folclor, etnografie, arhitectură; la științele naturii. Se poate avea astfel o privire de ansamblu asupra revistei și un adjuvant pentru noile studii de acest fel.

Un *argument* extras din primul număr, sub semnătura academicianului Gheorghe Platon, atribuie publicației înseși valoarea de „instrument pentru împlinirea nobilelor obiective ale promovării și răspândirii culturii naționale; să reprezinte o alternativă românească autorizată în dialogul de mult deschis, privind istoria și cultura Bucovinei“ (330).

Din seria editorialelor, un text semnat de Radu Grigorovici, enunță o temă de larg ecou, *Bucovina – fereastră către vest a Moldovei*, în care asistăm la o meditație personală asupra destinului istoric al provinciei în cauză. La întrebarea dacă ocupația austriacă a avut un sens pozitiv pentru românii din zonă, autorul răspunde favorabil, căci i-a deschis mai de timpuriu spre lumea apuseană și a înlesnit unele creații memorabile. Urmările politicii austriace în Bucovina le-a examinat același autor și într-un alt text, nu mai puțin valoros ca tip de reflecție istorică. Venind din afara domeniului, el îi asigură adesea o lectură nouă, percutantă, cum se întâmplă în eseu despre *Modelul Bucovinei*, pe care îl putem socoti antologic, de altfel ca și textul relativ la „comunicarea“ (*Mitteilung*) lui Aurel Onciul din 1915.

Pe aceeași linie se înscrie analiza întreprinsă de Marian Olaru, *Despre „Homo Bucovinensis“*, pe seama studiului imagologic semnat de Klaus Heitmann și a unei vaste literaturi consonante. După opinia autorului, *omul bucovinean* ar fi o creație jurnalistică recentă, vizând o stare ideală, nostalgică, dispusă „a cosmetiza imaginea unui imperiu multinațional, care a avut și efecte pozitive, mult subliniate de o anumită parte a istoriografiei austro-germane postbelice“ (482).

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol“, tom XLII, 2005, p. 799–810

La imperativul demitizării istoriei Bucovinei se referă, în același context, Ștefan Purice, convins de importanța memoriei pentru orice comunitate. El adaugă apoi, în colaborare, unele reflecții despre Bucovina istorică oscilând între sinteza națională și regionalism. Ostentația specificului în acest cadru îi preocupă și pe alți analiști ai fenomenului. „La hotarul dintre lumea germanică și lumea slavă”, destinul Bucovinei s-a forjat totuși „în plină latinitate”, după expresia lui D. Vatamaniuc, a cărui pledoarie pentru un studiu cât mai aprofundat al problematicii în cauză se cuvine reținut.

Se poate remarca, în ansamblu, preocuparea echipei de la Rădăuți de a informa pe cei interesați asupra chestiunilor ce se pun azi cu privire la acea parte din Țara de Sus, care după ocupația habsburgică s-a numit Bucovina. De unde panșantul istoriografic al multor autori, chiar și atunci când vin din alte domenii. Unele texte sunt pregnant polemice, însă cu măsură, cu respect pentru preopinient și cu interes real pentru stabilirea adevărului.

Alexandru Zub

„Revista română de istorie a cărții”, Anul I, Numărul 1, București, 2004, 144 p.

La sfârșitul anului trecut, în condiții grafice excelente, cu un sumar variat și deosebit de interesant, și-a făcut apariția o nouă revistă anuală, ce se dorește a fi continuatoarea mai vechilor Studii și Cercetări de bibliologie, „Revista română de istorie a cărții”, sub egida celor trei importante instituții de cultură bucureștene: Biblioteca Academiei Române, Biblioteca Centrală Universitară și Biblioteca Națională a României.

Dorința inițiatorilor, enunțată în semnalul revistei, a fost ca în anul 2008, când se vor împlini 500 de ani de la apariția primei tipărituri românești, să existe o revistă de profil.

Cuvântul înainte este semnat de acad. Gabriel Ștrempel, care, în numele Colegiului de redacție (din care mai fac parte: dr. Doru Bădără, prof. univ. dr. Mircea Anghelescu și prof. univ. dr. Mihai Mitu), apreciind sumarul revistei, îi urează viață lungă, „mai lungă decât au avut seriile precedente”.

Acest prim număr al revistei, editat cu sprijinul Ministerului Educației și Cercetării, este structurat, în principal, pe câteva secțiuni mari (carte vechi românească, carte vechi străină, carte manuscrisă și carte contemporană), care-și fac intrarea printr-o ilustrație potrivită și un citat adecvat, precum și două rubrici mai mici: Biblion și Agenda.

Prima secțiune, cea mai consistentă, *Pentru o hermeneutică a slujitorilor cărții în spațiul românesc: autori, editori, tipografi*, debutează cu demersurile, nu ușoare, ale lui Florian Dudaș, în *Identificarea unei traduceri din opera lui Samuil Micu* (p. 5-15). Este vorba de *Cuvântare despre posturile Bisericii grecești a Răsăritului*, carte tipărită la Buda, în anul 1828, prin grija lui Samuil Vulcan. În articolul *Confecționarea caracterelor tipografice în Țările Române la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea* (p. 16-19), Doru Bădără demonstrează, cu multe citate din surse diverse, „... că tipografii români erau capabili să asigure un ciclu complet de confecționare – pe traseul patriță (poanson)-matriță-litera turnată – pentru caracterele tipografice pe care le foloseau” (p. 16). În continuare, Gabriela Mircea și Ioan Mircea aduc în discuție un material arhivistic inedit în contribuția *Din „rațiunile” tipografiei blăjene: o listă de „percepțiuni” bănești întocmită în anul 1782* (p. 20-28). Rând pe rând, se comentează proveniența încasărilor bănești ale tipografiei. În Anexă, avem o listă cu cărțile vândute direct din tipografie de către prefect, în anul 1782. Doina Dreghiciu și Gabriela Mircea ne rețin atenția cu *Particularități editate și inedite ale unor exemplare ale Molitvenicului de Bălgrad din 1689* (p. 28-38). Având la dispoziție fonduri generoase de carte veche, deci și posibilitatea de a întâlni și a compara mai multe exemplare dintr-un titlu, autoarele, cu multă experiență în studiul cărții vechi, aduc în prim plan problema spinoasă a edițiilor și tirajelor, cu referire strictă la această carte bălgrădeană. Desigur, cu gândul la marele eveniment al comemorării voievodului moldav, Alexandru Ligor ne prezintă *Cărți vechi datorate clericilor ortodocși români privitoare la Ștefan cel Mare și Sfânt* (p. 38-43). Sunt evocate numele unor cunoscuți caligrafi și miniaturişti, cronicari și ierarhi cărturari, de la cunoscutul Nicodim la Samuil Micu Klein și Iacob Stamati, nume care ne-au lăsat „... pagini originale, importante, privitoare la același domnitor”. Această primă secțiune se încheie cu articolul prof. Mircea Anghelescu, *Un scriitor din epoca Unirii*:

Vasile Boerescu (p. 43-50). Ni se supune atenției un text nesemnlat, un itinerar de călătorie în județele din sudul țării, publicat în ziarul „Naționalul”, în cursul anului 1859. Având în vedere particularitățile textului, colaboratorii ziarului și preocupările lor, autorul este identificat în persoana lui Vasile Boerescu, de altfel și redactorul numitului ziar.

Următoarea secțiune cuprinde rezultate ale cercetărilor în domeniul cărții străine, *Cartea străină în colecții românești*. Prof. Mihai Mitu scrie *Din nou despre incunabulul cracovian de la Brașov* (p. 52-62). Aflăm date importante despre activitatea primei tipografii cu caractere chirilice de la Cracovia, despre contribuțiile românești privind această tipografie și unicul exemplar, produs al acestei tipografii, un *Triod înflorat*, din anul 1491, păstrat astăzi la Muzeul Culturii Românești din Șcheii Brașovului. Ne-au mai atras atenția comentariile de la sfârșit cu privire la: Presupusa „comandă moldovenească” de cărți, adresată acestei tipografii; Manuscrisele moldovenești ca model pentru tipăriturile de la Cracovia; Considerații asupra unor particularități ale exemplarului brașovean. Elena Maria Schatz, ea însăși autoarea unui apreciat catalog de incunabule, ne prezintă *Date noi referitoare la Catalogul Colectiv al incunabilelor din România* (p. 63-70). Pentru început, ne face un util istoric al cercetării incunabilelor în Europa, apoi se oprește asupra stadiului în care se află Catalogul colectiv al incunabilelor din România. Spre sfârșit, ne semnalează, pentru prima dată, 10 incunabule din diverse colecții din țară. Impresionează aprecieri de felul: „unicul exemplar din această lucrare, existent într-o colecție din România”, „acesta este unicul exemplar...”, „este singura lucrare a acestui autor existentă într-o colecție din România”.

Secțiunea de manuscrise, *Cartea manuscrisă și „vecinătățile cărții”* (scrisori, jurnale, foi volante), se deschide cu articolul semnat de Olimpia Mitric, *Manuscrise românești în colecții botoșănene (secolele XVII-XX) – prezentare generală* (p. 72-77), care ne prezintă, multe în premieră, manuscrisele păstrate la Filiala Botoșani a Direcției Județene a Arhivelor Naționale, Mănăstirea Vorona (pe lângă care se găsește Depozitul centralizat de carte veche al județului) și Muzeul Județean de Istorie. În *Practici judiciare de la început de secol XIX în Țara Românească – în jurul unei Hotărâri a Înalțului Divan din 5 iulie 1833* (p. 77-83), Dana Silvia Țilică ne face cunoscut conținutul unui document, mai exact, o copie legalizată, din anul 1833, păstrat în colecțiile Bibliotecii Naționale a României, un litigiu între doamna Ephrosini Șuțu, văduva domnitorului Alexandru Șuțu, și vornicul Filip Lenș, cu multe divagații genealogice. Semnificațiile multiple ale corespondenței Louis Gillet – Marta Bibescu ne sunt dezvăluite de către Mariana Jaklovsky în *Scrisorile lui Louis Gillet către Marta Bibescu – un „jurnal psihologic”* (p. 84-87). Scrisorile provin din fondurile Bibliotecii Naționale a României. Altă corespondență inedită, cea dintre bucovineanul S. Fl. Marian și Ioan Bianu, ne este prezentată de Cristina Bădără în *Corespondența Simion Florea Marian – Ioan Bianu aflată în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare din București* (p. 88-113). Sunt 24 de scrisori expediate din Suceava, în perioada 1887-1905, lui Ioan Bianu. Dată fiind importanța subiectelor abordate, în Anexă, ne sunt transcrise toate aceste scrisori.

Secțiunea ultimă, *Pentru o istorie contemporană a cărții românești*, cuprinde un singur titlu, *Fonduri secrete în Biblioteca George Barițiu din Brașov (1945-1989)* (p. 115-124), deosebit de incitant, despre formele de epurare a cărților din biblioteci, semnat de Daniel Nazare. Propunerea din final, merită toată atenția: „O bibliotecă a cărților interzise în perioada comunistă ar fi utilă și în România, chiar dacă nu vom ști prea curând câte cărți au fost epurate cu adevărat”.

La rubrica *Biblion* (p. 125-131) sunt recenzate trei volume de către Olimpia Mitric (2) și Lucian Popa (1), iar Doru Bădără semnalează trei cursuri de istoria cărții și tiparului apărute în tot atâtea centre universitare: Timișoara, Sibiu și Brașov.

Agenda (p. 132-134) ne face cunoscute programele a două importante expoziții de carte veche și valori bibliofile organizate de Muzeul Național Cotroceni. Sperăm ca în viitor această rubrică să cuprindă informații de la nivelul întregii țări.

Ultimele pagini (135-144) sunt rezervate rezumatelor tuturor lucrărilor în limbi de circulație internațională.

Numeroasele reproduceri color întregesc imaginea acestui prim număr al revistei de o înaltă ținută științifică, căreia, la rândul nostru, îi dorim viață lungă.

Olimpia Mitric

„Revue historique de droit français et étranger“, n. 3, Juillet-Septembre 2004, trimestrielle, Dalloz, publiée avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique, p. 319-536

Numărul trei pe lunile iulie-septembrie 2004 al revistei istorice de drept francez și străin are următoarea structură: sumar, rubrica de articole, cea intitulată diverse, cea de recenzii, cronică intitulată Drepturile Antichității, note cu privire la unele culegeri de studii, diferite informații, lista lucrărilor trimise redacției revistei.

Rubrica de articole cuprinde trei texte. Primul, intitulat „La législation sur les sacrifices au IVe siècle. Un essai d'interprétation“, este scris de Roland Delmaire; în cadrul acestui articol, pe baza analizării unor documente (juridice și literare) și începându-și analiza cu „Vita Constantini“, susține că înainte de anul 391 A.D. nu a existat o interdicție generală a sacrificiilor, care să afecteze riturile păgâne; în rezumatul care precede articolul, autorul își prezintă teza în următorii termeni: „Împotriva a ceea ce s-a afirmat deseori, nu a existat o interdicție generală a sacrificiilor înaintea anului 391 A.D. Confruntarea textelor de lege cu textele literare și cu inscripțiile existente dovedește că împăratul Constantin nu a făcut decât să repună în vigoare măsuri vechi contra sacrificiilor nocturne și a consultărilor private ale victimelor, sacrificiile publice continuând a fi permise. Închiderea templelor în anul 356 A.D. urmărește același scop, adică împiedicarea sacrificiilor cu consultări în scopul prezicerilor, la adăpost de privirile altora. În lipsa unei tradiții de sacrificii de ofrande fără consultări în scopul prezicerilor, păgânii au părăsit repede un rit care, lipsit de practica prezicerilor, nu a mai prezentat interes pentru ei“; teza autorului se bazează pe o bogată documentare și în concluzie se arată că, după Constantin, nu sacrificiile au fost condamnate de către împărați, ci practica consultării animalelor sacrificate în scopul prezicerilor prin intermediul sacrificiilor; tot în concluzii se arată că după situația intermediară datorată împăratului Iulian – care era un mare practicant al sacrificiilor – se revine la regulile stabilite de împăratul Constantin și anume: nu sacrificii nocturne, nu sacrificii secrete, nu sacrificii consultatorii; tot în concluzii se arată că împărații de după Constantin au vrut reducă păgânismul la pietate personală, fără sacrificii, dar prin interzicerea riturilor care stăteau la baza păgânismului s-a ajuns la o prăbușire rapidă a cultelor păgâne „incapabile să dezvolte o adevărată spiritualitate“. Al doilea articol este intitulat „L'histoire de l'élection épiscopale à travers les plaidoiries des avocats du Parlement de Paris à la fin du XVe siècle“ și este scris de Véronique Julerot. În articol este vorba de alegerile pentru episcopi, care provocau concurență între avocați, aceste conflicte fiind deseori în fața Parlamentului din Paris; astfel, între 1484-1489 au avut loc cinci procese în fața Parlamentului din Paris pentru obținerea unor episcopate sau arhiepiscopate; autorul analizează argumentele aduse de avocați care invocau Biblia, Corpus juris canonici, Corpus juris civilis, legile regilor Franței – Clovis, Carol cel Mare –, și alte ordonanțe. Al treilea articol este intitulat „La Curie romaine et le mouvement catholique au début du XXe siècle: la congrégation manquée du cardinal De Lai“ și este scris de François Jankowiak; este vorba de un document din timpul pontificatului Papei Pius al X-lea de creare a unei noi congregații dedicate operelor sociale și care ar fi încadrat o mișcare catolică atunci în plin avânt; acest proiect nu a reușit, dar constituie o etapă în care biserica catolică a fost marcată de un proces de modernizare și adaptare la necesitățile societății moderne; este reprodus în cadrul articolului și documentul referitor la această încercare, intitulat „Della creazione di una nuova S. Congregazione per le opere sociali“.

În rubrica diverse sunt publicate două articole. Primul, intitulat „A propos de la loi de Pouzzoles sur le service public des pompes funèbres“, este scris de Arnaud Paturet. În articol este prezentată și comentată noua ediție a legii epigrafice privind serviciul public al pompelor funebre în provincia Campania din timpul lui Augustus (Les Libitinae Puteolana), ediție publicată de un grup de romaniști în anul 2003. Al doilea articol din această rubrică se referă la despăgubirea acordată arendașului la plecarea sa de pe terenul unui proprietar și este scris de Daniel Perron; în articole se urmărește evoluția jurisprudențială și până la urmă și legislativă (modificarea art. 1775 și 1776 din Codul civil prin Legea din 15 iulie 1942); până la urmă s-a consacrat dreptul arendașului de a obține despăgubiri pentru îmbunătățirile aduse modului de exploatare a terenului arendaș.

Cea mai extinsă rubrică a revistei conține recenzii și anume un număr de 12, dintre care menționăm: François Saint-Bonnet et Yves Sassier, *Histoire des institutions avant 1789*, Paris,

Montchrestien, 2004, VIII+439 p. (coll. Domat droit public); Iván C. Ibán, *En los orígenes del Derecho Eclesiástico*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Boletín Oficial del Estado, 2004, 197 p.; Gerhard Sälter, *Polizei und soziale Ordnung in Paris. Zur Entstehung und Durchsetzung von Normen im Städtischen Alltag des Ancien Régime (1697-1715)*, Frankfurt-sur-le-Main, Vittorio Klostermann, 2004, X+499 p. (Studien zu Policey und Policywissenschaft; Herausgegeben von Michael Stolleis).

Rubrica de cronică cuprinde în cadrul „Drepturilor Antichității” pe cea referitoare la lumea bizantină (o foarte amănunțită prezentare în p. 457-529 a mai multor aspecte ale lumii bizantine, sub tematicile: Generalități, Manuale de istorie bizantină, Economie, societate, mentalități, cultură, Viața zilnică, Femeile din Bizanț, Epidemii, boli și vindecarea lor, Retorica, Oameni de litere ai epocii tardive, Educație și cultură, Administrația municipală și orașul Constantinopol, Alte orașe și regiuni ale imperiului, Compoziția etnică și relațiile exterioare, Slavii și bulgarii, Musulmanii, Cruciații și Bizanțul, Instituții publice: teoria dreptului imperial, împărații, administrația, armata, biserica și instituțiile ecleziastice, Cultul, hagiografia și monahismul, Izvoarele și istoria externă a dreptului bizantin, Bizantinologia juridică, Procedura dreptului privat și dreptului penal); ampla cronică este scrisă de Evángelos Karabélias.

În revistă mai sunt cuprinse și două note privind culegeri de studii.

La rubrica de informații este publicat programul Institutului de drept roman pe perioada 2004-2005 și programul Societății de istorie a dreptului pentru anul universitar 2004-2005.

Din lista lucrărilor trimise redacției revistei menționăm: Daniel Beauvois, *La Pologne. Histoire, société, culture*, Paris, Editions la Martinière, 2004, 522 p.; Gilbert Dahan (dir.), avec la collaboration d'Elie Nicolas, *L'expulsion des Juifs de France, 1394*, Paris, Les Editions du Cerf, 2004, 272 p. (Nouvelle Gallia Judaica); Benjamin Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton et Oxford, Princeton University Press, 2004, XIV+563 p.; Marcel Morabito, *Histoire constitutionnelle de la France (1789-1958)*, 8^e Edition, Paris, Montchrestien, 2004, 428 p. (Domat-droit public).

Betinio Diamant

„Altera”, X, 2004, 199 p.

Rămasă fidelă unuia din obiectivele pe care și le-a propus încă de la apariția sa și anume cercetarea atentă asupra problemei identității individuale și colective deopotrivă, revista „Altera”, publicație editată de Liga Pro Europa, adună în numărul 24/2004 mai multe texte consacrate identității privită din perspectiva structurilor și a caracteristicilor pe care le presupune aceasta. Numărul pe care îl prezentăm succint în rândurile următoare reușește să adune contribuții importante din partea unor politologi (Brigid Laffan, Cristina Gheorghe), publiciști (Al. Cistelean), analiști politici (Sabina Fati), istorici (Cristian Iordache) ș.a., cunoscuți deja pentru preocupările lor în domeniu.

Volumul debutează cu studiul *Națiuni și regiuni în Europa Occidentală*, semnat de politologul Brigid Laffan. Acesta realizează pe parcursul mai multor pagini o analiză pertinentă asupra identităților naționale și regionale. Motivația unui asemenea demers este găsită tocmai în provocările pe care le aduce noul context al integrării europene, dar și al conturării rapide, am putea spune, al unei noi identități continentale. Pentru cercetătorul de la Dublin, integrarea europeană are o dinamică specială, influențată de două elemente ce se potentează reciproc – naționalismul și regionalismul. Aceasta pentru că ele reprezintă dovezi certe ale diversității existente în Europa la nivel cultural și politic. Dacă în procesul integrării europene sistemul politic trebuie să facă față unui test important, atunci cu siguranță acela este administrarea diversității. După ce descrie elementele constitutive ale imaginarului național și legătura acestuia cu naționalismul, Laffan nu ezită să vorbească despre componenta națională a guvernelor europene și necesitatea unei distincții clare între naționalismul oficial, politic și cultural. Pentru a da și mai multă credibilitate aserțiunilor sale, ne sunt prezentate apoi elemente concrete din politica guvernului francez, german, italian în direcția amintită.

Pentru cei obișnuiți să considere că istoricii și politologii occidentali identifică naționalismul doar în Europa Centrală și de Est, poate fi o surpriză avertismentul pe care Brigid Laffan îl

trage asupra dezvoltării naționalismului în partea Vestică a Europei. Dacă naționalismul oficial a permis realizarea proiectului european în fiecare stat, preluarea la nivel de discurs de către o parte a elitei politice a unor elemente de identitate națională prin raportare la ceilalți (din afara Comunității Europene) este considerat un fenomen periculos. Această situație alături de insuficiența explicare a unor tratate și acorduri europene de genul Tratatului de la Maastricht a contribuit la generarea unor mișcări extremiste. Neoprinde-se doar la stadiul unei analize, autoarea studiului propune și o soluție pentru rezolvarea problemelor depistate, anume o redimensionare și redefinire a regiunilor, dar mai ales stabilirea unei relații între planul național și cel regional. Acesta poate fi chiar răspunsul și la acțiunile separatiste și autonomiste din unele țări europene.

Trecând pe palierul istoriei, constatăm prezența deja cunoscutului cercetător Constantin Iordachi, ce propune în articolul *Cetățenie și identitate națională în România* o abordare retrospectivă asupra problematicei enunțate în titlu. Expunerea evoluției doctrinei cetățeniei române începe în a doua jumătate a secolului XIX, nu înainte de a face o scurtă referire la Regulamentul Organic ce deschidea practic cutia Pandorei prin introducerea a două tipuri de naturalizare. Primul acorda dreptul de rezidență transformându-i pe toți locuitorii permanenți ai țării în virtuali supuși români și „naturalizarea mare” care conferea drepturi politice depline.

Discuțiile despre Constituția de la 1866 se reduc de regulă la prezentarea motivelor pentru care statul român nu acorda cetățenie evreilor. Contrastând cu această tendință, Iordachi arată că, în același timp, articolul 9 din „pactul fundamental”, permitea ca etnicii români din statele vecine să poată obține cetățenia fără a mai fi supuși procesului de naturalizare. Istoricul amintit nu ignoră nici tratamentul incorect acordat evreilor de către un regim ce flutura steagul liberalismului, dar care în practica guvernamentală introducea noi elemente de excludere de la viața politică a acestora. Explicațiile pentru situația amintită sunt multiple: economice, religioase, demografice. Legătura existentă între competiția pentru resurse în Moldova și răspândirea prejudecăților antisemite, manipulate de unii lideri politici nu poate fi nici ea negată.

Fără a mai insista asupra fiecărei perioade analizate de Constantin Iordachi vom mai spune doar că observațiile sale se constituie într-o critică obiectivă a regimului politic existent în România după 1866, ce nu a fost capabil, indiferent de nuanța sa ideologică, să rezolve problema cetățeniei române pentru minoritățile existente pe teritoriul său. Cu aceeași atenție este privită, în a doua parte a studiului, și perioada comunistă remarcată mai ales prin utilizarea legislației referitoare la cetățenie ca instrument de reprimare de către autorități. Păstrând același ton echilibrat, Constantin Iordachi își încheie articolul cu observația potrivit căreia legislația română referitoare la cetățenie a suferit mai puțin influența unor angajamente pe care România și le-a luat, ci a fost mai mult expresia „poziției geo-politice de politicile și interesele de stat precum și de trăsăturile evoluției socio-politice”.

Cunoscută pentru analizele publicate în „Evenimentul zilei” și corespondențele de la Europa Liberă, Sabina Fati aduce de această dată în „Alteră”, un fragment din teza de doctorat „Centru și periferie în discursul elitelor din Transilvania 1892-1918” coordonată de profesorul Al. Zub. *Naționalism civic versus naționalism etnic, în perioada memorandistă* redă în câteva pagini un fragment din istoria agitată a românilor ardeleni în perioada 1848-1892. Dovedind multă acuratețe în surprinderea dificultăților și încercărilor elitei politice românești din Transilvania, Sabina Fati acordă un spațiu important impactului pe care l-a avut perioada liberală de după 1849 asupra acesteia. Maturizarea politică la care ajung românii în această perioadă avea să se vadă în timpul convocării Dietei de la Sibiu. Acesta este momentul definit de către autoarea studiului de față drept unul al naționalismului civic, văzut ca o modalitate de integrare a tuturor națiunilor din Transilvania, și nu ca o manifestare împotriva „celuilalt”. Tot acum începe, în opinia Sabine Fati, un alt proces la care românii, alături de germani, se vor angrena și anume: revendicarea autonomiei Ardealului. Bine dezvoltată în cuprinsul tezei de doctorat, ideea potrivit căreia elita politică românească din Transilvania a militat multă vreme, chiar și după 1918, pentru autonomie, nu are cum să fie una primită și privită prea bine de unii istorici. Revenind la articolul de față, merită evidențiată și acordarea unui spațiu important reacției românilor la procesul de maghiarizare, fiind surprinsă și conturarea celor două strategii de luptă politică ale românilor: pasivismul și activismul. Ambele aveau să dăinuie până la 1892 când avea să apară „Memoran-

dumul“ o adevărată sinteză a memoriilor politice românești din Ardeal cu un impact mult mai mare decât precedentele, atât pe plan extern cât și intern.

Interesant am găsit studiul Cristinei Gheorghe, ce abordează modelul regional italian, dar și cel al lingvistului francez Jean Sibille, care realizează o pledoarie convingătoare în favoarea limbilor regionale și a celor minoritare deopotrivă.

La fel ca și în celelalte numere, regionalizarea nu putea lipsi. De această dată cel care meditează asupra acestui subiect ce a intrat de ceva timp pe agenda publică datorită Ligii Pro Europa și grupului Provincia, aparține lui Alexandru Cistelean. Analiza pe care acesta o face proiectului inițiat de Bakk Miklos, ce are în vedere un statut de autonomie a Ținutului Secuiesc, denotă un grad mare de pesimism datorită intrării României în febra electorală a anului 2004 și a lipsei oricărei disponibilități a clasei politice românești de a discuta despre reorganizarea administrativă a statului român. În același timp, prin organizarea unor forumuri, de tipul celui de la Cluj din septembrie 2003 sau cel de la Iași din decembrie 2004, a devenit evident faptul că elita intelectuală a țării nu poate evita la nesfârșit asemenea subiecte sensibile.

Pentru că societatea românească se angajează în discutarea unor subiecte pe care nu le cunoaște, apreciem la fel de mult și inițiativa redacției revistei „Alteră” de a publica mult invocatul proiect al Ținutului Secuiesc. În felul acesta, susținătorii și contestatarii regionalizării au un document clar pentru dezbaterile în care se vor angaja.

Chiar dacă l-am lăsat la urmă, credem că studiul de caz realizat de Emil Moise, *Relația stat-biserică în privința educației religioase în școlile publice din România*, merită și el consemnat. Autorul îmbină analiza legislației privind educația religioasă în România cu experiența personală, dar concluziile sale nu sunt, din păcate, prea optimiste pentru o societate aflată în plin proces de modernizare.

Încheiem această succintă prezentare a numărului 24 al revistei „Alteră” exprimându-ne speranța că demersul de față va contribui la creșterea interesului pentru subiectele abordate.

Liviu Brătescu

„Zargidava”, nr. 3, 2004, 180 p.

Continuarea efortului editorial al echipei grupate în jurul profesorului Ion Mitrea s-a concretizat în numărul al treilea al revistei „Zargidava”, pe care îl prezentăm în cele ce urmează.

Comemorarea celor 500 de ani de la moartea voievodului Ștefan cel Mare a generat, așa cum bine se știe, o adevărată febră în rândul istoricilor, și nu numai, pe parcursul întregului an 2004. În aceste condiții, „Zargidava” nu avea cum să nu consemneze în paginile sale considerații asupra istoriei Moldovei, în perioada 1457-1504. Grupajul dedicat domniei lui Ștefan cel Mare debutează cu articolul semnat de Alexandru Artimon, în cadrul căruia acesta consemnează, în mai multe pagini, evoluția Bacăului în perioada amintită. Atenția acordată de domnitor orașului de pe malul Trotușului, reflectată în dezvoltarea economică, culturală și materială a acestuia, este bine subliniată. Cu multe argumente, Alexandru Artimon evidențiază în același timp rolul centrului urban, atestat documentar prima dată la 1408, pentru istoria Moldovei.

Interesant ni s-a părut și articolul lui Gruie Piticar, intitulat *Ștefan cel Mare în literatura română*. Materialul debutează furtunos decretând lipsa de sens a unei discuții asupra sacralizării lui Ștefan cel Mare de către laici, aceasta fiind considerată doar de competența clericilor. După o privire fugitivă asupra unor opere literare precum: „Letopisețul Țării Moldovei”, „O samă de cuvinte”, „Dumbrava Roșie”, „Apus de soare”, „Frații Jderi” care au contribuit la configurarea mitului domnitorului moldovean și a prefigurării unei dimensiuni creștine a acestuia, autorul articolului face o paranteză de neînțeles pentru noi. Abandonând analiza lucrărilor deja amintite, Gruie Piticar realizează considerații generoase, dar inoportune în economia textului, asupra dificultăților pe care le întâmpină astăzi cei cărora imaginea domnitorului le trezește sentimente patriotice. În contradicție cu obiectivul anunțat la început, autorul vorbește despre „americanismul și europenismul prost asimilate”, „cultura noastră a devenit prea strămtă” sau „simpla invocare a unui termen din familia lexicală a cuvântului patrie e periculoasă” (p. 19). Sfârșitul articolului conține și el o sentință definitivă privitoare la soarta lui Ștefan cel Mare și anume, „transformarea lui în subiect al comentariilor teologice”.

Părăsind astfel de articole curioase, spunem că prin textul lui Ion Mitrea, care încheie grupajul consacrat domniei lui Ștefan cel Mare, cititorii pot afla noi informații despre amprenta pe care voievodul moldovean a lăsat-o asupra orașului Bacău. Așa se explică, probabil, efortul băcăoanilor, consemnat de profesorul Mitrea, de a participa de fiecare dată la acțiunile ce au avut ca obiectiv comemorarea lui Ștefan. Un spațiu important este apoi acordat și adevăratei evoluții pe care a avut-o ideea construirii unei statui, proiect realizat abia în 5 noiembrie 1997.

Capitolul al doilea, intitulat *Istoria românilor*, conține contribuții interesante precum aceea a lui Ioan Murariu, *Un contract inedit privitor la arendarea a șase moșii din fostul ținut Cernăuți 1801-1806*, Mihai Vasiliu, *Liberalismul politic în România până la Marea Unire*, sau portretul realizat de Constantin Leonte Protoiereului Theodor Zotta, slujitor al bisericii Precista din Bacău. Evidențiem mai întâi faptul că demersul propus de Vasiliu este unul ambițios, în primul rând prin perioada de timp pe care acesta își propune să o analizeze. Bibliografia recentă, pe care Vasiliu demonstrează că a consultat-o, îi permite, printre altele, ca atunci când vorbește despre latura ideologică a liberalismului să nu cadă în capcana „clasică” de a-l prezenta doar ca o ideologie a burgheziei. Preocupat să demonstreze caracterul liberal a unor documente ca „Petiția – Proclamație” sau „Proclamația de la Islaz”, Mihai Vasiliu merge mai departe cu analiza sa asupra actelor și inițiativelor pe care guvernul revoluționar le-a luat în momentul preluării puterii. Toate aceste observații sunt pentru noi motive să așteptăm cu interes continuarea acestui studiu.

Articolele care fac parte din grupajul *Istorie universală* ne atrag atenția prin ineditul subiectelor abordate: *Apa – Element primordial și simbolurile ei în religie* (Livia Liliana Sibișteanu), *Gandhi după Gandhi* (Viorel Cruceanu) sau *Lumea de curiozități a Chinei reflectată în presa pașoptistă* (Diana Ioana Melian). O mențiune merită și studiul Simonei Farcaș, *Cultul lui Mithras și răspândirea sa în lumea greco-romană*.

Cu la fel de mult interes am lecturat materialul realizat de Gabriel Leahu, intitulat *Începuturile politicii coloniale italiene. Ecouri diplomatice românești*. Acesta reușește cu ajutorul rapoartelor diplomatice și a informațiilor culese din fondurile de arhivă ale Ministerului Afacerilor Străine, să deslușească combinațiile politice pe care le face guvernul italian în perioada ulterioară anului 1881. Obișnuiți să vedem Italia ca o parte componentă a Triplei Alianțe, suntem surprinși să observăm, pe de o parte, dinamica relațiilor existente în alianța amintită, dar și felul cum Roma nu ezita să testeze și celelalte puteri în eventualitatea unei reorientări a politicii externe, pe de alta.

Ca majoritatea revistelor respectabile, „Zargidava” beneficiază la sfârșitul ei de un calup de recenzii. Deși deficitar în ceea ce privește spiritul critic și dezbaterea, această rubrică se dovedește interesantă și utilă, reunind cinci recenzii, toate semnalând apariții editoriale din spațiul românesc.

Liviu Brătescu

Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά („Studii grecești medievale și moderne”), tomul VII, Atena, Academia din Atena, Centrul de Cercetări al elenismului medieval și modern, 2004, 390 p.

Revista de față se numără, de câțiva ani, printre publicațiile de prim plan ale vieții academice elene. Între colaboratorii acestui număr se află Constantin Lappas (*Corespondența lui G. Rizaris cu Adamantios Korais. Everghetism și educație în vremea revoluției de la 1821*), Pinelopi Stathi (*Schimbările de patriarhi la tronul Constantinopolului în secolele XVII-XVIII*), Chariton Karanasios (*Motivele îndepărtării lui Sevastos Kymenites de la Academia Patriarhiei și data fondării Școlii – Frondistion de la Trapezunt*), Kostas E. Lambrinos (*Femeile clasei conducătoare din Creta în perioada venetocrației. Condiții juridice, sociale, comportamente, sec. XVI-XVII*), Dimitris Tsougarakis – Eleni Angelomati-Tsougaraki (*Inscripțiile inedite din bisericile și mănăstirile Cretei*), Paschalis M. Kitromilidis (*Biblioteca cu tipărituri de la Sf. Mănăstire Dionisiu din Muntele Athos*), Rodi Stamouli (*Contribuție la prosopografia ioniană – familia Aleandri și Laurentios, un corespondent al lui Rigas Fereos în secolele XVIII-XIX*), Dimitrios Z. Sofianos (*Sf. Grigorie, episcop de Assos în secolul XII și textele sale hagiografice, ediție critică*).

Pentru noi înșine, interesați de istoria educației și familiarizați cu textele riguroase ale lui C. Lappas, la care am recurs adesea, studiul care deschide tomul VII al revistei (despre corespondența din anii 1825-1826 între G. Rizaris, un avut negustor originar din Epir, dar stabilit în Rusia, și Adamantios Korais, aflat pe atunci la Paris) a avut un impact deosebit; autorul relevă și analizează competent o serie de practici culturale și educative într-o perioadă în care destinul școlii grecești mai era încă legat de cel al instrucției elitei din Principatele Române.

Cum se subliniază în text, Rizaris, un veritabil binefăcător al literelor grecești, se arăta doritor a subvenționa ediții din Korais și, mai important poate, a fonda o școală în Grecia. Aici intervine spiritul analitic al lui C. Lappas, care identifică subtilele modificări pe care acei ani tulburi le-au imprimat concepției și practicii everghetismului. Deși inițial se oferise să doneze averea sa și a fratelui decedat, pentru crearea unei școli în satul natal din Epir, în urma corespondenței cu savantul grec amintit și cu C. Oikonomos, un alt cărturar de marcă, stabilit în Rusia, bogatul negustor, care își recunoștea lipsa unei educații serioase dar se declara un sincer admirator al breslei cărturarilor, își schimbă opțiunea și acceptă ideea fondării unei instituții școlare pe teritoriul Greciei libere. Aceasta chiar dacă nu renunță definitiv la prima inițiativă, pentru că patriotismul local și promisiunea făcută fratelui îi aduceau aminte mereu de „datoria” către locurile natale. Textul lui C. Lappas aduce noi lămuriri și în legătură cu rolul secretarilor marilor negustori greci în conceperea și redactarea corespondenței acestora, mai ales că anexele conțin două scrisori (din care una inedită) extrem de interesante. Bunăoară, în prima dintre acestea, adresată de negustor lui Korais (pe care îl numește adesea „Prea înțeleptule” sau „Înțelepciunea Voastră”), everghetul arăta că sumele de bani puse deoparte de fratele Manthos și de el însuși, în scopul arătat mai sus, așteaptă „la loc sigur” un prilej de a fi orientate către noul așezământ; întreținerea „veșnică” a școlii urma a se face prin plasarea altor sume, cu dobândă, în Grecia sau în altă parte.

Inițiativa lui Rizaris nu a putut prinde contur decât abia un deceniu mai târziu, la 1835, când fondează o școală primară la Monodendri. Și-a depășit însă planurile inițiale instalându-se definitiv în Grecia și fondând, la 1843, cunoscuta Școală Rizaris (Rizario Scholi), așezământ educativ de orientare ecleziastică (după cum la 1824 îl sfătuiseră cărturarul C. Oikonomos), care beneficia, alături de școala de la Monodendri, de toate cărțile din biblioteca sa personală.

Studiul Penelopei Stathtis (cunoscută cercetătorilor prin volumul dedicat patriarhului Hrisant Notara, apărut la Atena, 1999) urmărește perioada 1602-1741, în care au fost înregistrate 71 schimbări de patriarhi. Motivul principal al acestei profunde instabilități înregistrată de cel mai înalt for al Bisericii Ortodoxe pare a fi veșnica sete de bani a Înaltei Porți, dar autoarea identifică, după opinia noastră subtil și corect, și alte cauze, între care amestecul ori influența iezuită, problemele financiare și datoriile crescânde ale Patriarhiei, promisiunile candidaților privind creșterea darurilor către Poartă, disensiunile interne cumulate modificărilor instituționale, și, în fine, intervențiile externe. Oricum, constată cercetătoarea, patriarhii provin din familii cu oarecare bunăstare și cu tradiție culturală iar dorința de a urca pe tronul patriarhal survine nu doar ca urmare a universalei sete de putere, comună tuturor timpurilor, dar și pentru a servi Biserica. De altfel, numeroase scrisori patriarhale subliniază această idee, precum și dorința acestora și a fanarioșilor de a contribui la anularea statutului de sclav pe care „neamul romeilor” îl avea în statul otoman.

Să mai spunem că studiul beneficiază de anexe care cuprind o listă a patriarhilor începând cu Neofit al II-lea (1602-1603) și încheind cu Chiril al V-lea (1748-1751) și o scrisoare care se vrea un exemplu pentru acțiunile întreprinse în direcția schimbării patriarhilor. Este redactată la 1714 de un anume Zaharia, fiind adresată unui domnitor, probabil Nicolae Mavrocordat, pe care îl ține la curent cu toate câte se petrec în sânul elitei ecleziastice.

Aceleași calificative le putem acorda și studiului lui Chariton Karanasios (despre motivele îndepărtării lui Sevastos Kymenites de la Academia Patriarhiei și data fondării Școlii – Frondisterion de la Trapezunt), care pornește de la existența unei scrisori inedite adresate de Kymenites lui Neofit, episcopul de Adrianopol, la finele lui 1682. Răvașul menționează și cauzele îndepărtării de la Academia Patriarhiei, anume revolta unor studenți și acuzațiile conform cărora Kymenites ar crede și promova ideea perenității sufletului. Cu toate acestea, autorul studiului crede că motivațiile reale erau legate de disputele ideologice, atât de frecvente atunci,

între cărturarii conservatori și cei novatori din capitala otomană. Scrisoarea este importantă și pentru că ea permite datarea exactă a apariției școlii de la Trapezunt, în septembrie 1682, unde se predau în principal cursuri teologice, necesare, în viziunea fondatorilor așezământului, întăririi credinței. Totuși, greutățile inerente unui asemenea început, lipsa de cadre didactice competente și de elevi pe măsură, au făcut ca instituția să-l piardă chiar pe Kymenites, care a optat pentru postul de director al Academiei domnești din București.

Din nefericire, nu putem prezenta în amănunt fiecare studiu prezent între copertele revistei, deși nu ne îndoim de utilitatea unui asemenea demers. Am recurs la o selecție subiectivă, în funcție de interesul nostru direct pentru unele teme abordate. Enumerarea celorlalte titluri, pe care am făcut-o deja, poate contura însă o imagine destul de vie a unui institut de cercetare foarte activ, unde rigoarea cercetării, dublată de asigurarea resurselor, poate produce rezultate larg apreciate în universul studiilor de profil.

Leonidas Rados

„Caiete de antropologie istorică“, anul II, nr. 2 (4), iulie-decembrie 2003; anul III, nr. 1-2 (5-6), ianuarie-decembrie 2004.

Antropologia istorică reprezintă un domeniu puțin abordat de istoriografia românească, încă dependentă, până în decembrie 1989, într-o bună măsură, de maniera școlii pozitiviste de analiză a trecutului și de anumite prejudecăți ale acesteia. Dacă în istoria occidentală secolul XX a fost martorul unei expansiuni rapide a istoriei către alte domenii de cercetare, din sfera socialului, a mentalităților sau a antropologicului, istoriografia românească a rămas oarecum deconectată de la aceste tendințe. Dintre istoricii marcanți ai României, doar Gheorghe Brătianu poate fi încadrat noului curent, iar în ceea ce privește perioada comunistă, până în 1989, putem remarca doar lucrările lui Alexandru Duțu referitoare la noul model de istorie. După 1989, apar însă încercări de acoperire a golurilor respective, iar una dintre aceste tentative o constituie revista de față.

„Caiete de antropologie istorică“ este o revistă semestrială publicată de Seminarul de Antropologie Istorică din cadrul Catedrei de Istorie Modernă a Facultății de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai“ din Cluj-Napoca.

Numărul 2 (2003) al revistei abordează o temă extrem de nouă în istoriografia românească, aceea a corpului uman și a semnificațiilor sale simbolice în contexte dintre cele mai diferite. După cum mărturisește unul dintre membrii colegiului redacțional, publicația urmărește să ofere „o panoramă a cercetărilor contemporane românești axate pe domeniul corpului uman“. Ea este structurată în opt segmente: primul este consacrat studiilor referitoare la corpul uman și la problematica acestuia. Cel de-al doilea, intitulat „Medalion“, cuprinde un interviu cu Paul H. Stahl, cunoscut antropolog și sociolog român, pe tema corpului uman și a vieții sociale, cu referiri speciale la rolul sângelui și al relațiilor cosangvine în cadrul comunității. Capitolul „Perspective interdisciplinare“ se referă la rolul semioticii și al practicii discursive în analiza istorică, aceasta putând profita de perspectivele și metodele de investigare a trecutului oferite de disciplinele respective. Sumarul continuă, apoi, cu „Atelierul istoricului“, consacrat unui studiu al diplomelor de înnobilitare din Transilvania secolului al XVII-lea, și cu „Dezbateri“, unde aflăm o analiză critică a proiectului lui Aurel Popovici de a oferi o soluție de supraviețuire Imperiului Austro-Ungar, prin crearea unui stat federal după modelul celui american. În fine, revista se încheie cu un capitol rezervat recenziilor și cu o scurtă notă asupra noutăților editoriale ale anului 2003.

Partea cea mai importantă a publicației o considerăm ca fiind aceea consacrată studiilor și din acest motiv ne vom opri mai mult atenția asupra ei. O temă majoră abordată în cadrul acestora metafora corpului: o metaforă politică, în primul rând, în studiile profesorilor Alexandru-Florin Platon și Andi Mihalache. În cazul celui dintâi, se are în vedere mai ales perioada secolelor XIII-XIV, iar metafora corpului, așa cum este ea reflectată în scrierile epocii, este în primul rând o metaforă a ierarhiei, o cale de justificare a pretențiilor de supremație fie ale regalității, fie ale Papalității, în Evul Mediu. În privința celui de-al doilea, corpul este în primul rând o metaforă națională, favorizând o nouă tratare mentală a spațiului, cu scopul de a realiza o legătură organică între cetățean și statul național. În felul acesta este creat un sentiment de apartenență, discursul patrimonial folosind metafore anatomice bazate pe elemente care exprimă esența vieții.

Corpul este în același timp și o metaforă culturală, nu ține doar de ideologia politică. Studiul Simonei Nîcoară are în vedere evoluția acesteia tocmai dintr-o astfel de perspectivă: în lumea greacă, sistemul simbolic al corpului permitea reprezentarea relației dintre oameni și zei și, implicit, a incompatibilității dintre cele două lumi. Creștinismul propune o altă abordare: inițial devalorizat, corpul se va impune totuși în cultura ecleziastică, Biserica fiind desemnată drept „Corpus Christi”. Tot la metafora corpului vor recurge și susținătorii supremației autorității monarhice asupra celei ecleziastice, iar metafora va parcurge un proces treptat de laicizare, până la stadiul de „corp al națiunii” în preajma Revoluției Franceze. În schimb, studiul lui Marius Rotar asupra temei cimitirului și a cadavrului în Transilvania secolului al XIX-lea încearcă să surprindă modalitățile concrete de percepție și conduită față de acesta. Autorul are în vedere ambele tipuri de discurs în fața morții, atât pe cel medical, cât și pe cel religios. Este surprinsă astfel evoluția legislativă a tratamentului rezervat cadavrului, începând de la apariția primelor morți în 1854. În schimb, în cadrul discursului religios, aspectul imaginar joacă un rol mult mai important, cu toate influențele pe care le exercită asupra sa discursul de natură laică. Tot de factorul cultural ține și fenomenul descântecului, analizat de Cristina-Alexandra Pop în studiul intitulat „Trup și vindecare în ritualul descântatului”. Descântecul are o valoare numai datorită faptului că trupul uman este considerat un receptacol al magicului: prin intermediul gesticii și al cuvintelor, se produce un transfer de corporeitate. În opinia autoarei, boala reprezintă o despațializare, iar descântecul are semnificația unei reasezări a lumii bolnavului pe făgașul ei firesc.

Aspectul etnologic al problematicii corpului nu este nici el neglijat. Carmen Hulaș-Mihalache se oprește în studiul ei asupra reprezentărilor corpului feminin în societatea tradițională românească, analizând cele trei ipostaze ale acestuia: fecioara, femeia și femeia iertată. Tot dintr-o perspectivă etnologică este realizat și studiul lui Constantin Bărbulescu asupra reprezentărilor menstruației și ale sângelui menstrual, studiu bazat pe anchete orale efectuate în două comune din județele Mehedinți și Cluj și în orașul Cluj-Napoca.

Dintre capitolele următoare, doar convorbirile cu Paul Stahl rămân în continuare fixate pe aceeași tematică, aceea a corpului uman, cunoscutul sociolog și antropolog exprimându-se mai ales asupra simbolisticii sângelui în cadrul relațiilor de rudenie, a interdicțiilor și obligațiilor impuse prin cosangvinitate. Celelalte capitole se vor îndepărta însă de la tema centrală a revistei.

Numerele 1-2 (2004) ale revistei au o structură asemănătoare celui dintâi. Desigur, există și diferențe, mai ales dacă ținem seama că acesta este un număr dublu. Astfel, segmentul rezervat studiilor asupra temei principale, aceea a morții, este mai amplu decât în cazul precedentului număr. Capitolul „Medalion” este acum separat de interviul luat personalității prezentate în cadrul acestuia și, ca element de noutate, apare capitolul „Meridiane thanatologice”, cu două studii pe această temă axate pe realitățile din Mexic, respectiv Canada.

Primul studiu este unul introductiv, menit să evidențieze evoluțiile istoriografice care au dus la nașterea acestui domeniu de cercetare, grație, mai întâi, eforturilor istoricilor de artă, preocupați de recurența imaginii morții în creațiile artistice. Subiectul a fost preluat, apoi, de istoria mentalităților colective, care l-a hărăzit, prin intermediul lui Philippe Ariès, Michel Vovelle și Pierre Chaunu, unei cariere spectaculoase. Urmează articolele lui Nicolae Sabău și Cristinei Bogdan, care își concentrează atenția asupra modului de a traduce în imagini un fenomen atât de complex. Primul autor are în vedere o analiză a discursului plastic asupra morții în Transilvania secolelor XVI-XIX, concretizat prin intermediul monumentelor funerare. D-na Cristina Bogdan se interesează de modurile de reprezentare a morții în iconografie. Ambele studii acordă o importanță deosebită imaginii, datorită forței ei aparte de sugestie, fiind văzută ca o excelentă modalitate de a surprinde mentalitatea care a generat-o.

Următoarele două studii sunt dedicate mai ales relațiilor dintre morți și vii, pe temeiul unui studiu asupra testamentelor, de natură să pună în lumină sensibilitatea omului față de moarte. Analiza practicii testamentare ilustrează cauzele acestor raporturi, de ordin psihologic, bazate pe credința că viii aveau capacitatea de a ușura suferințele morților, sau de ordin pur material, prin considerații asupra îndatoririlor urmașilor față de defunct. Tot atitudinea omului față de moarte, însă dintr-o perspectivă juridică, este abordată și în articolele Ligiei Livadă-Cadeschi și Laurențiu Vlad, respectiv Marius Rotar. În fine, ultimele articole au în vedere ritualurile funerare în mediul universitar românesc, epitafurile și modul în care acestea au fost influențate de regimul totalitar

comunist, precum și problema atitudinii celor vii față de manifestările supranaturale constând în revenirea din morți a decedaților.

Spre deosebire de numărul precedent, în cazul celui din 2004, segmentele ce succed părții consacrate studiilor sunt strict legate de tema principală a revistei. „Medalionul“ oferă o originală prezentare în oglindă a doi dintre cei mai reputați thanatologi din istoriografia europeană, Philippe Ariès și Michel Vovelle, urmat de un interviu cu acesta din urmă. „Atelierul istoricului“ dezvăluie o interesantă imagine în ceea ce privește influența revoluțiilor dintre 1789 și 1848 asupra religiei creștine, în timp ce secțiunea rezervată dezbaterilor ne propune să aruncăm o privire asupra reprezentării morții în Evul Mediu, atât din perspectiva influențelor creștine, cât și a reminiscențelor tradițiilor păgâne. Ca element de noutate, apare un segment intitulat „Meridiane thanatologice“ rezervat istoricilor străini, ce conține două studii, unul în legătură cu imaginea poporului maya asupra vieții și morții, celălalt cu educația thanatologică în Canada.

Ambele numere din „Caiete de antropologie istorică“ se încheie cu un capitol consacrat recenziilor, la care se adaugă un foarte util segment ce rezumă într-o manieră concisă și clară conținutul acestor reviste.

Publicația la care ne-am referit dovedește faptul că istoriografia românească înțelege, astăzi, să se alinieze standardelor europene, abordând și teme considerate multă vreme neinteresante sau pur și simplu tabu. Având în vedere și dificultățile pe care o astfel de cercetare le are de întâmpinat în România, mai ales din cauza lipsei materialelor documentare necesare, efortul de față este demn de apreciat, iar continuarea lui, în același spirit al deschiderii tematice și interdisciplinare, absolut necesar.

Andrei Sălăvăstru

ACTIVITATEA INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”
ÎN ANUL 2004

Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” se bucură de o bună reputație, atât în țară cât și în străinătate, datorită activității membrilor lui, specialiști recunoscuți pentru contribuțiile lor istoriografice. Justificând statutul de excelență de care beneficiază de o lungă perioadă de timp, viața științifică din această instituție academică s-a dovedit și în anul 2004 variată în formele ei de manifestare și bogată în conținut. Cercetătorii ieșeni au finalizat unele programe și proiecte, au elaborat, editat sau coordonat un număr important de cărți, au organizat și participat la manifestări științifice, naționale și internaționale, și au sprijinit apariția unor periodice bine primite de specialiști. De asemenea, în 2004, membrii Institutului nostru au acordat un interes sporit investigațiilor în arhivele din țară și străinătate, au publicat un număr sugestiv de studii și articole, au obținut și definitivat mai multe granturi. La cele precizate mai sus, trebuie să adăugăm participarea istoricilor ieșeni la schimburile interacademice, precum și activitatea de îndrumare în cadrul doctoratului efectuată de către cinci din componenții colectivului nostru.

Maniera de organizare a cercetării, adoptată de o bună bucată de vreme de Institutul „A.D. Xenopol”, este cea cunoscută, a programelor și proiectelor. Fiecare program are o durată de execuție ce variază în raport cu tema abordată și numărul de participanți. Pe parcursul derulării programului, grupul de cercetători valorifică rezultatele obținute prin intermediul studiilor și articolelor, a comunicărilor prezentate la diverse manifestări științifice sau chiar prin tipărirea unor volume. Din această cauză, chiar dacă în textul de față ne ocupăm de activitatea științifică din anul 2004, pentru ca cei interesați să aibă o imagine veridică despre eficiența acestui mod de cercetare, a programelor și proiectelor, ne-am permis, în cadrul fiecărui program, să evidențiem, succint, principalele rezultate obținute din momentul desfășurării lui. Așa încât e pe deplin justificată menționarea unor titluri care au ca an de apariție 2002 sau 2003.

Programul 1, *Instrumente de lucru*, coordonat de Silviu Văcaru, c.s.II, conține patru proiecte.

1.1. *D.R.H., A., Moldova, vol. XXVII (1643-1644)*, ed. dr. Silviu Văcaru, c.s.II, dr. Petronel Zahariuc, c.s.II, drd. Marius Chelcu, c.s., drd. Cătălina Chelcu, c.s.

1.2. *Repertoriu numismatic medieval românesc. Partea a III-a, 1651-1711*, dr. Viorel Butnariu, c.s.II

1.3. *Mitropolia Moldovei și Sucevei, 1948-1990. Bibliografie*, Bogdan Moșneagu, a.c.

1.4. *Istoriografia română în prima jumătate a secolului XIX. Bibliografie*, Alexandru Istrate, a.c.

În cadrul acestui program a apărut volumul XXV din *DRH* seria A, Moldova, 1639-1640 (ed. Nistor Ciocan, Dumitru Agache, Georgeta Ignat și Marius Chelcu), la Ed. Academiei Române, București, 2003, 770 p., și la aceeași Editură a fost depus volumul XXVII din *DRH*, seria A, Moldova (ed. Silviu Văcaru, Petronel Zahariuc, Marius Chelcu, Cătălina Chelcu, Dumitru Ciurea și Nistor Ciocan), 750 p. De asemenea, au mai fost publicate o serie de studii monografice, precum: teza de doctorat a dlui Petronel Zahariuc, *Țara Moldovei în vremea lui Gheorghe Ștefan Voevod (1653-1658)*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2003, 610 p.+12 pl., culegerea de studii *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, Ed. Alfa, Iași, 2004, 456 p. (ed. Silviu Văcaru și Petronel Zahariuc), sau reeditarea lucrării lui Alexandru Boldur, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studii de istorie socială*, Ed. Junimea, Iași, 2004, 382 p. (ed. Marius Chelcu și Cătălina Chelcu).

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, tom XLII, 2005, p. 811–822

Proiectele aparținând dlor drd. Bogdan Moșneagu și drd. Alexandru Istrate, tineri cercetători, stau la baza unor viitoare teze de doctorat.

Trebuie precizat că unul din membrii acestui colectiv, dr. Petronel Zahariuc, este redactor responsabil la „Revista de istorie socială”, anul acest apărând vol. IV-VII, la Ed. Polirom, 511 p., în paginile căreia mai mulți specialiști de la Institut au publicat studii și articole.

Programul 2, Aspecte ale civilizației premoderne în Moldova secolului XVII, coordonat de dr. Silviu Văcaru, c.s.II, conține patru proiecte.

2.1. *Cancelaria domnească în Moldova secolului XVII*, dr. Silviu Văcaru, c.s.II.

2.2. *Cultură și societate în Moldova secolului XVII*, drd. Cătălina Chelcu, c.s.

2.3. *Structuri urbane în Moldova secolului XVII*, drd. Marius Chelcu, c.s.

2.4. *Comerț, finanțe și circulație monetară*, dr. Viorel Butnariu, c.s.II.

Rezultatele obținute la acest program au fost valorificate prin publicarea unor volume: Viorel Butnariu, *Monnaies et parures du Complexe de Musées Bucovina de Suceava* (în seria Fontes Numorum Moldaviae), Ed. Panfilus, 135 p.; Silviu Văcaru, *Un monument uitat. Crucea lui Ferenț*, Ed. Alfa, 2004, 70 p.; Silviu Văcaru, *Hălăucești*, Ed. Sapiența, Iași, 2004, 396 p., în colab. cu Dănuț Doboș; Silviu Văcaru, *Monumentul. Cercetare, proiectare, conservare*, Ed. Trinitas, Iași, 2004, 353 p.

Mai multe comunicări științifice, editarea unor studii și articole în paginile AIIX, SAHIR, „Revista de istorie socială”, un număr din „Xenopoliana” (XII, 1-4, 2004, 219 p., editori Cătălina Chelcu și Andi Mihalache), reprezintă contribuții ale cercetătorilor implicați în acest program. Cele două proiecte, aparținând lui Marius și Cătălinei Chelcu, se vor concretiza în teze de doctorat.

Programul 3, Modernizare și minorități în spațiul central și est european de la mijlocul secolului XIX la jumătatea secolului XX, coordonat de dr. Dumitru Ivănescu, c.s.I, cuprinde șapte proiecte.

3.1. *Mutații demografice și minorități etnice în procesul construcției naționale*, dr. Dumitru Ivănescu, c.s.I.

3.2. *Problema minorităților în raporturile internaționale ale României moderne*, prof. dr. Dumitru Vitcu, c.s.I.

3.3. *Minoritățile în Europa Est-Centrală. Statutul juridic*, dr. Cătălin Turliuc, c.s.I.

3.4. *Modernizare și minorități în spațiul central european. Cazul Bucovinei habsburgice*, dr. Mihai-Ștefan Ceașu, c.s.I.

3.5. *Urbanizare și identitate etnică în Europa Est-Centrală. Studiu comparativ*, dr. Flavius Solomon, c.s.III.

3.6. *Regulamentul organic și modernizarea instituțiilor juridico-politice românești*, dr. Gabriel Bădărău, c.s.II.

În cadrul programului au fost elaborate mai multe volume tipărite în edituri din țară și străinătate. Din rândul lor amintim: Dumitru Ivănescu, *De la revoluția pașoptistă la întregirea națională*, Ed. Junimea, Iași, 2004, 300 p.; Mihai-Ștefan Ceașu, *Parlamentarism, partide și elite politice în Bucovina habsburgică, 1848-1918. Contribuții la istoria parlamentarismului în spațiul central-est european*, Ed. Junimea, Iași, 2004, 650 p.; Gabriel Bădărău, *Raporturile politice româno-habsburgice de la Unire la Independență*, Ed. Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 2004, 210 p.; Gabriel Bădărău, Dumitru Vitcu, *Regulamentul Organic al Moldovei*, Ed. Junimea, Iași, 2004, 614 p.; Flavius Solomon, *Politică și confesiune la început de ev mediu moldovenesc*, Ed. Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 2004, 285 p.; Flavius Solomon, Alexander Rubel, Alexandru Zub, *Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Ethnostrukturen, Identitäten, Konflikte*, Iași-Konstanz, 2004, 255 p.; Cătălin Turliuc, *Interwind Destinies. Modern Romania and Its Ethnic Groups*, Ed. Junimea, Iași, 2003, 192 p.; Cătălin Turliuc, *Organizarea României moderne. Statutul naționalităților*, Ed. Junimea, Iași, 2004, 250 p.; Cătălin Turliuc, *Organizarea României moderne. Identitate națională și comunicare socială*, Ed. Performantica, Iași, 2004, 250 p. În strânsă legătură cu tema precizată mai înainte este și simpozionul organizat în colaborare cu Fundația Alexander von Humboldt și Südost Institut din München, intitulat *Europa de sud-est în secolul XX. Structuri etnice, identități, conflicte*. De asemenea, numerele VIII/2003 și IX/2004 din *Studia*

et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae cuprind mai multe contribuții ale cercetătorilor implicați în acest program.

Programul 4, *Cultura română în secolele XIX-XX: idei, curente, instituții*, coordonat de dr. Alexandru Zub, m.c., cuprinde șase proiecte.

4.1. *Discursul identitar în România modernă: teme, accente, figuri*, dr. Alexandru Zub, c.s.I.

4.2. *Ipostaze ale ideii de patrimoniu în cultura română modernă. Practici, actori, instituții*, dr. Andi Mihalache, c.s.III.

4.3. *Educația greacă a tinerilor din Moldova în secolul XIX*, dr. Leonidas Rados, c.s.III.

4.4. *Tradiționalism și conservatorism în Moldova primei jumătăți a secolului XIX. Actori, discursuri, strategii politice*, drd. Adrian Cioflâncă, c.s.

4.5. *Pașoptismul în cultura românească. Memoria revoluționară în a doua jumătate a secolului XIX*, drd. Mihai Chiper, a.c.

4.6. *Discurs istoric și practici educative în România comunistă*, drd. Cătălina Mihalache, c.s.

La acest program au fost elaborate mai multe studii, tipărite în publicații din țară și străinătate. Revista *Xenopoliana* a consacrat numere speciale unor teme de mare interes, precum: *Istoria culturală azi*, ed. Andi Mihalache, coord. Alexandru Zub (X, 1-4); *History and Society since 1970 / Istorie și societate după 1970*, ed. Alex Drace-Francis și Andi Mihalache, coord. Alexandru Zub (XI, 1-2); *Memorie și uitare în istorie*, ed. Adrian Cioflâncă, coord. Alexandru Zub (XI, 3-4); *A scrie și a citi. Practici, simboluri, tipuri de lectură*, ed. Cătălina Chelcu, Andi Mihalache, coord. Alexandru Zub (XII, 1-2).

De asemenea, autorii proiectelor au definitivat mai multe volume tematice: Andi Mihalache, *Istorie și practici discursive în România „democrat-populară”*, Ed. Albatros, București, 2003, 306 p.; Leonidas Rados, *Relații româno-elene*, Ed. Fundația Academică „A.D. Xenopol”, Iași, 2003, 250 p.; Alexandru Zub și Dumitru Ivănescu, *Franța, model cultural și politic*, Ed. Junimea, Iași, 2003, 291 p.; Alexandru Zub, *Istorie și istorici în România interbelică*, ed. II, Junimea, Iași, 2003; Alexandru Zub, *A.D. Xenopol. Istoriografia română la vârsta sintezei*, Institutul European, Iași, 2003; Alexandru Zub, *Mihail Kogălniceanu, arhitect al României moderne*, Institutul European, Iași, 2003; Alexandru Zub, *Impasul reîntregirii*, ed. II, Ed. Timpul, Iași, 2004, 175 p.; Alexandru Zub, *Cunoaștere de sine și integrare. Identitate, durată, devenire istorică*, ed. II, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2004, 288 p.

Programul 5, *România sub regimul comunist. Anii stalinismului*, coordonat de dr. Cătălin Turliuc, c.s.I, cuprinde trei proiecte.

5.1. *Ocupația sovietică și comunizarea României (anii '40 - '50)*, drd. Dorin Dobrinu, c.s.III.

5.2. *Sistemul represiv din România în anii stalinismului*, drd. Sorin D. Ivănescu, c.s.

5.3. *Politica externă a României față de Occident, 1947-1958*, drd. Paul Nistor, a.c.

Mai multe studii și articole, publicate în reviste academice și volume tematice, comunicări științifice la manifestări din țară și străinătate și elaborarea a trei teze de doctorat (Dorin Dobrinu, Sorin D. Ivănescu și Paul Nistor) reprezintă o parte din contribuția cercetătorilor angajați la acest program. Au fost elaborate, de asemenea, și unele volume, precum: Dumitru Ivănescu și Sorin D. Ivănescu, *Mihai Costăchescu. Corespondență*, Ed. Junimea, 2003, 678 p.; Dorin Dobrinu, *Proba infernului. Personalul de cult și sistemul carceral din România potrivit documentelor Securității, 1959-1962*, Ed. Scriptorium, București, 2004, 180 p. De asemenea, sub coordonarea dr. Cătălin Turliuc se află sub tipar volumul *Public și privat în România regimului de democrație populară*, Ed. Junimea, Iași, 2005, 350 p.

Programul 6, *Problema orientală. Factori și implicații în Europa est-centrală*, coordonat de dr. Veniamin Ciobanu, c.s.I, cuprinde două proiecte.

6.1. *Puterile nordice, Principatele Române și problema orientală (1699-1815)*, dr. Veniamin Ciobanu, c.s.I.

6.2. *I.C. Brătianu și politica externă a României (1876-1888)*, drd. Liviu Brătescu, c.s.

Mai multe studii publicate în reviste românești și străine, comunicări susținute la manifestări științifice naționale și internaționale, două volume de documente din arhive germane și suedeze aflate la tipar (Veniamin Ciobanu, *Europe and the Porte. New documents on the*

Eastern Question), precum și două publicate (*Romanian and Polish Peoples in East-Central Europe, 17th-20th Centuries*, ed. by Veniamin Ciobanu, Ed. Junimea, Iași, 2003, 249 p.; *East Central Europe and the Great Powers Politics, 19th-20th Centuries*, ed. by Veniamin Ciobanu, Ed. Junimea, Iași, 2004, 376 p.) constituie rezultatele celor implicați în acest program.

În anul 2004, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” a avut o bogată activitate editorială. Este cazul a evidenția, în primul rând, volumele de autor, cu precizarea că cele care poartă ca dată de editare anul 2003 au apărut, de fapt, în 2004.

a. Volume de autor

Gabriel Bădărău, *Raporturi politice româno-habsburgice de la Unire la Independență*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2004, 210 p.

Viorel Butnariu, *Transilvania în relațiile internaționale – interferențe politice și monetare (1526-1714)*, Iași, Editura Junimea, 2004, 435 p.

Mihai-Ștefan Ceașu, *Parlamentarism, partide și elită politică în Bucovina habsburgică. 1848-1918. Contribuții la istoria parlamentarismului în spațiul central-est european*, Editura Junimea, Iași, 2004, 650 p.

Dumitru Ivănescu, *Documentul între biografie și operă*, Ed. Alfa, Iași, 2004, 184 p.

Dumitru Ivănescu, *De la revoluția pașoptistă la întregirea națională*, Ed. Junimea, Iași, 2004, 300 p.

Flavius Solomon, *Politică și confesiune la început de ev mediu moldovenesc*, Iași, Editura Universității Al. I. Cuza, 285 p.

Cătălin Turliuc, Igor Ojog, *Istorie universală modernă 1850-1918. Manual*, ediție în limba rusă, Editura Reclama Cartdidact, Chișinău, 2004, 142 p.

Cătălin Turliuc, *Organizarea României moderne. Statutul naționalităților*, Editura Junimea, 2004, Iași, 250 p.

Cătălin Turliuc, *Organizarea României moderne. Identitate națională și comunicare socială*, Editura Performantica, 2004, Iași, 250 p.

Silviu Văcaru, *Un monument uitat. Crucea lui Ferenț*, (text și selecția documentelor), Editura Alfa, Iași, 2004, 70 p.

Silviu Văcaru, Dănuț Doboș, *Hălăucești*, Editura Sapienția, Iași, 2004, 396 p.

Petronel Zahariuc ș.a., *Gherăești un sat din ținutul Romanului*, Editura „Presa Bună”, Iași, 2003, 396 p.

Alexandru Zub, *Mihail Kogălniceanu, arhitect al României moderne*, Institutul European, Iași, 2004

Alexandru Zub, *A.D. Xenopol. Istoriografia română la vârsta sintezei*, Institutul European, Iași, 2004

Alexandru Zub, *Impasul reîntregirii*, ed. II, Timpul, Iași, 2004, 175 p.

Alexandru Zub, *Cunoaștere de sine și integrare. Identitate, durată, devenire istorică*, ed. II, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2004, 288 p.

Se adaugă la acestea mai multe lucrări colective și ediții:

b. Volume editate

Regulamentul organic al Moldovei, ed. Gabriel Bădărău și D. Vitcu, Ed. Junimea, Iași, 614 p.

Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, vol. XXVII (1643-1644), întocmit de Dimitrie Ciurea, Nistor Ciocan, Petronel Zahariuc, Silviu Văcaru, Marius Chelcu, Cătălina Chelcu, Editura Academiei, București, 2004, 750 p.

Alexandru Boldur, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studiu de istorie socială*, volum reeditat de Cătălina Chelcu și Marius Chelcu, Editura Junimea, Iași, 2004, 382 p.

East-Central Europe and the Great Powers Politics (19th-20th Centuries), Edited by Veniamin Ciobanu, Editura Junimea, Iași, 2004, 376 p.

Proba Infernului. Personalul de cult în sistemul carceral din România potrivit documentelor Securității, 1959-1962, ed. Dorin Dobrinu, Editura Scriptorium, București, 2004, 180 p.

Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Ethnostrukturen, Identitäten, Konflikte, Hrsg. von Flavius Solomon, Alexander Rubel und Alexandru Zub, Konstanz: Hartung-Gorre Verlag, 2004; Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2004, 255 p.

Bevölkerungsverschiebungen in Ost- und Südosteuropa, Hrgs. von Krista Zach und Flavius Solomon, IKGS, München, 2004

Condiția femeii în societatea modernă, ed. Cătălin Turliuc și M. N. Turliuc, în seria Biblioteca Fundației Academice „A.D. Xenopol”, Editura Performantica, Iași, 2004, 218 p.

Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa, volum editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, Editura Alfa, Iași, 2003, 456 p.

Monumentul. Cercetare. Proiectare. Conservare. Restaurare, vol. V, coordonat de Silviu Văcaru și Aurica Ichim, Editura Trinitas, Iași, 2004, 353 p.

V. Pârvan, *Idei și forme istorice. Patru lecții inaugurale* (cu Argument și Introducere de Alexandru Zub, p. 7-12, 13-28), Cartea Românească, București, 2003, 189 p. (apariție 2004)

A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, V, ed. St. Lemny, București, 2004 (în seria coordonată de Alexandru Zub), report din 2003

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, XLI/2004, ed. Andi Mihalache, Alexandru Zub, Ed. Academiei Române, Iași, 2004, 740 p.

Xenopoliana, XII, 2004, nr. 1-4, 222 p.: *A serie și a citi. Practici, simboluri, tipuri de lectură*, ed. Cătălina Chelcu, Andi Mihalache, coord. Alexandru Zub

Revista de istorie socială, IV-VII, 1999-2002, ed. Petronel Zahariuc, Lucian Leuștean, Mihai-Răzvan Ungureanu, Iași, 2004, 511 p.

SAHIR, vol. IX, 2004, ed. Dumitru Vitcu și Silviu Sanie

La lucrările prezentate mai sus trebuie adăugate 250 studii și articole tipărite în revistele din țară și străinătate, ce poartă semnătura cercetătorilor noștri.

În anul 2004, colectivul Institutului, în afara obligațiilor contractuale, a obținut și definitivat nouă granturi, dintre care trei internaționale:

a. naționale

1. Prof. univ. Alexandru Zub (coordonator), dr. Andi Mihalache, drd. Sorin D. Ivănescu, drd. Adrian Cioflâncă, drd. Cătălina Mihalache, drd. Mihai Chiper, Bogdan Moșneagu, *Învățământ istoric și politici educative în secolul XX*, grant al Academiei Române.

2. Dr. Dumitru Ivănescu (coordonator), prof. dr. Ion Agrigoroaiei, dr. Silviu Văcaru, drd. Sorin D. Ivănescu, *Stări de spirit și mentalități în timpul primului război mondial. Prizonierii români din Rusia*, grant CNCSIS.

3. Dr. Veniamin Ciobanu (coordonator), drd. Cătălina Chelcu, *Raportul puterii centrale – factori politici interni – reflex al evoluției statutului Principatelor Române (secolele XVII-XVIII)*, grant CNCSIS.

4. Prof. dr. Ion Caproșu (coordonator), drd. Marius Chelcu, *Orașul românesc în secolul al XVI-lea. Evoluție și interferențe europene*, grant CNCSIS.

5. Prof. dr. Ion Agrigoroaiei (coordonator), dr. Cătălin Turliuc, prof. dr. Gh. Iacob, *Modernizare și europenism în România interbelică. Instituții politice și sociale*, grant CNCSIS.

6. Prof. dr. Alexandru Zub (coordonator), dr. Dumitru Ivănescu, prof. dr. Dumitru Vitcu, dr. Mihai-Ștefan Ceașu, dr. Cătălin Turliuc, dr. Veniamin Ciobanu, dr. Flavius Solomon, dr. Andi Mihalache, drd. Sorin D. Ivănescu, drd. Marius Chelcu, drd. Cătălina Chelcu, *Spațiu est-carpatic – zonă de convergență culturală din preistorie până în timpurile moderne*, proiect CERES.

b. internaționale

7. Dr. Dumitru Șandru (coordonator), drd. Dorin Dobrinu, *Colectivizarea în România (1949-1962)*, grant coordonat de Katherine Verdery și Gail Kligman (SUA).

8. Dr. Gerhard Seewann (coordonator), dr. Flavius Solomon, *Datenbank Ethnische Minderheiten in Südosteuropa*, Südost-Institut, FOROST, München.

9. Prof. Dr. Günther Hödl (coordonator), dr. Flavius Solomon, *Enzyklopädie des Europäischen Ostens*, Universitatea Klagenfurt, Austria.

Pe parcursul anului 2004, Institutul a organizat, singur sau în colaborare, următoarele simpozioane, congrese și mese rotunde:

a. naționale

15 ianuarie, *Memorie și uitare în istorie*. La simpozion, organizat împreună cu Facultățile de Istorie, Psihologie și Științe ale educației de la Universitatea „Al.I. Cuza”, au prezentat

comunicări: dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Adrian Neculau, dr. Alexandru-Florin Platon, dr. Andi Mihalche, drd. Cătălina Mihalache, drd. Adrian Cioflâncă, drd. Mihai Chiper, drd. Dorin Dobrinu.

24 ianuarie, *Unirea Principatelor Române – 145*, simpozion național organizat în colaborare cu Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” și Complexul muzeal național „Moldova”. Au prezentat comunicări: dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Dumitru Vitcu, dr. Dumitru Ivănescu, dr. Mihai-Ștefan Ceașu, dr. Cătălin Turliuc, drd. Cătălina Mihalache, drd. Liviu Brătescu.

19 mai, *Românii în relații internaționale*, simpozion organizat în colaborare cu Universitatea „Dunărea de Jos” din Galați. Au avut intervenții, dintre cercetătorii Institutului, dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Dumitru Ivănescu, dr. Dumitru Vitcu, dr. Cătălin Turliuc.

23-24 septembrie, *România și Marele Război. 90 de ani de la declanșarea primei conflagrații mondiale*. Simpozion organizat în cadrul „Zilelor Academice Iașene”, la care au avut intervenții: dr. Dumitru Vitcu, dr. Dumitru Ivănescu, dr. Veniamin Ciobanu, dr. Gabriel Bădărău, dr. Mihai-Ștefan Ceașu, dr. Cătălin Turliuc, dr. Silviu Văcaru, drd. Cătălina Mihalache, drd. Liviu Brătescu.

29-30 septembrie, la simpozionul *Public și privat în România regimului „democrației populare”* au prezentat comunicări, dintre colegii noștri, dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Cătălin Turliuc, drd. Sorin D. Ivănescu, drd. Paul Nistor, drd. Cătălina Mihalache, drd. Mihai Chiper, drd. Bogdan Moșneagu.

17 decembrie, *Forumul regional intercultural*, simpozion aflat la cea de a doua ediție, organizat împreună cu Liga Pro Europa, la care vor prezenta comunicări: dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Cătălin Turliuc, drd. Liviu Brătescu, drd. Adrian Cioflâncă, drd. Paul Nistor, drd. Mihai Chiper, dr. Andi Mihalache.

b. internaționale

15 mai, *Rolul și locul parlamentului european în sistemul autorităților publice*, simpozion organizat în colaborare cu Universitatea „M. Kogălniceanu” din Iași, cu prilejul împlinirii a 140 de ani de la apariția sistemului bicameral în România. Au participat specialiști din România, Franța, Polonia, Cehia și Rep. Moldova. Au susținut comunicări, printre alții, dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Dumitru Vitcu, dr. Dumitru Ivănescu, dr. Veniamin Ciobanu, dr. Mihai-Ștefan Ceașu, dr. Cătălin Turliuc, drd. Paul Nistor.

18-19 iunie, *Ștefan cel Mare și epoca sa*, simpozion cu participare internațională, organizat la împlinirea a cinci secole de la moartea marelui voievod, s-a bucurat de o participare numeroasă, dintre cercetătorii ieșeni luând parte dr. Alexandru Zub, m.c., dr. Dumitru Ivănescu, dr. Dumitru Vitcu, dr. Andi Mihalache, dr. Viorel Butnariu, dr. Mihai-Ștefan Ceașu, dr. Petronel Zahariuc, drd. Cătălina Mihalache, drd. Cătălina Chelcu, drd. Liviu Brătescu. Cu acest prilej s-a lansat volumul *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, coordonat de dr. Silviu Văcaru și dr. Petronel Zahariuc, Ed. Alfa, Iași, 2004.

4-6 octombrie, simpozion internațional intitulat *Societate, politici culturale și minorități în România și țările vecine, 1940-1965*, organizat în colaborare cu Institut für Deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropa (München), Goethe Centrum și Facultatea de Istorie a Universității „Al.I. Cuza”. Au participat specialiști din Iași, München, Cluj, București, Chișinău, dintre colegii noștri având intervenții dr. Alexandru Zub, dr. Cătălin Turliuc, drd. Sorin D. Ivănescu, drd. Dorin Dobrinu, drd. Bogdan Moșneagu.

8-9 octombrie, *Spațiul românesc între Orient și Occident. Interferențe politice, culturale și religioase*, simpozion internațional la care au luat parte cercetători din Iași, Cluj, München, București, Chișinău. Din partea Institutului au prezentat comunicări dr. Alexandru Zub, dr. Dumitru Ivănescu, dr. Veniamin Ciobanu, dr. Dumitru Vitcu, dr. Mihai-Ștefan Ceașu, dr. Cătălin Turliuc, dr. Leonidas Rados, dr. Flavius Solomon, drd. Sorin D. Ivănescu, drd. Marius Chelcu, drd. Cătălina Chelcu, drd. Bogdan Schipor, drd. Cătălina Mihalache.

La fiecare dintre aceste manifestări, intervențiile făcute de membrii Institutului nostru au fost bine apreciate. Numeroase comunicări constituie materia unor volume aflate în curs de tipărire sau programate pentru publicațiile periodice: *Anuarul, Xenopoliana, SAHIR, Strabon, Revista de istorie socială*.

Menționăm, de asemenea, că ședințele bilunare de comunicări au continuat la Institut cu regularitate, bucurându-se de un public interesat și receptiv.

În afara manifestărilor precizate mai sus, cercetătorii Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” au prezentat comunicări cu prilejul unor simpozioane și conferințe, multe dintre ele având un caracter internațional. Astfel, Gabriel Bădărău a fost prezent la Iași; Liviu Brătescu la Iași, Roman și Vaslui; Viorel Butnariu la Alexandria, Caraș-Severin (unde a participat la sesiunea Societății Numismatice a Academiei Române); Mihai-Ștefan Ceașu la Iași și Sibiu (la simpozionul internațional *Industrialisierung und Urbanisierung im Donau-Karpatenraum, 1800-1914*, organizat de Südostdeutsche Historische Kommission (Graz), Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (Tübingen), Institutul de Cercetări Socio-Umane (Sibiu), Comisia de Istorie a Orașelor din România, în 8-9 octombrie 2004, unde a prezentat comunicarea *Die Modernisierung in den Städten der Bukowina in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Sozialökonomische, politische und kulturelle Aspekte*); Marius Chelcu, Cătălina Chelcu și Mihai Chipser la Iași; Veniamin Ciobanu la Iași și Suceava (10-12 sep. 2004, la „Zilele culturii polone”, sesiune internațională, unde a vorbit despre *Coroana polonă și instituția domniei în Moldova, în a doua jumătate a secolului XVI*); Adrian Cioflâncă la Iași; Dorin Dobrinu la București (Facultatea de Istorie, 24 apr. 2004, conferința *Problemele și perspectivele editării surselor istorice în România*, unde a prezentat comunicarea *Surse ale istoriei contemporane a României: documentele, de la inedit la edit*; 30 iun. 2004, New Europe College, masă rotundă, *Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare în România, 1944-1962*; 8 nov. 2004, simpozionul internațional *Memento Gulag. Zi de studiu despre represiunea comunistă*, organizat de Institutul Italian de Cultură, Fundația Academia Civică și Comitatus pro Libertatibus, unde a comunicat despre *Pagini dureroase din istoria recentă a României: represiunea împotriva țărănimii în timpul colectivizării agriculturii, 1949-1962*), Brașov (14 nov. 2004, simpozionul internațional *Cum s-a născut „Jos Ceaușescu”*, unde a prezentat comunicarea *Atitudinea autorităților române față de creștinii evanghelici în ultimul deceniu al regimului Ceaușescu*), Cluj-Napoca (25 nov. 2004, expoziția internațională *Remember for the Future*, cu tema *Rezistența armată anticomunistă din România, 1944-1962*, unde a avut intervenția *Rezistența armată anticomunistă din Moldova*), Sighetul Marmăției (6 iul. 2004, *Memorialul victimelor comunismului și al rezistenței de la Sighet*, la care a vorbit despre *Colectivizarea și răscările țărănești*) și Iași (30 ian. 2004, la Centrul Xavierianum a avut intervenția despre *Richard Wurmbrand cu Dumnezeu în subteran*); Alexandru Istrate la Iași; Dumitru Ivănescu la Focșani (24 ian. 2004, simpozionul *Unirea Principatelor Române*, organizat de Academia Română, unde a susținut comunicarea *Alegerea lui Al. I. Cuza: întâmplare sau premeditare?*), Galați (19 mai 2004, simpozionul *România, relații internaționale, 1859-1918*, unde a vorbit despre *Domnia lui Cuza și locul românilor în raporturile internaționale*) și Iași; Sorin D. Ivănescu și Andi Mihalache la Iași; Cătălina Mihalache la Budapesta (23 nov. 2003, la Open Society Archive, unde a vorbit despre *History teaching and educational practices in Socialist Republic of Romania. Prescription, Elusion, Negotiation*); Bogdan Moșneagu la Iași; Paul Nistor la Iași și Chișinău (6 apr. 2004, simpozionul internațional *History and politics in South-Eastern and Eastern Europe*, unde a vorbit despre *Studiul relațiilor internaționale. Modele estice și vestice*); Leonidas Rados la Iași (29-30 oct. 2004, la „Zilele Universității «Al. I. Cuza»” a vorbit despre *Critica fanariotismului în discursul public post-pășoptist*); Bogdan-Alexandru Schipor la Constanța (21-23 mai 2004, la conferința internațională a Centrului de Cercetări ale Istoriei și Civilizației zonei Mării Negre, cu tema *1939-1964. Istorie și actualitate*, a prezentat comunicarea *Războiul sovieto-finlandez, un precedent periculos pentru România*) și Iași (29-30 oct. 2004, la „Zilele Universității «Al. I. Cuza»” a prezentat comunicarea *Rolul României în politica britanică din sud-estul Europei, 1940-1941*); Flavius Viaceslav Solomon la Constanța (21-23 mai 2004, a cincea conferință internațională cu tema *1939-1964. Istorie și actualitate*, a prezentat comunicarea *Discurs identitar și diplomație. Relațiile dintre Republica Moldova și România în anii 2001-2004*) și Iași (21-22 mai 2004, conferința româno-italiană cu tema *La cultura romana tra l'Occidente e l'Oriente: gli umanesimi greco-bizantino, latino e slavo*, unde a prezentat comunicarea *Secondo l'esempio dei „Santi Re e Principi”: L'ecclesia di Roma e la societa moldava*); Cătălin Turliuc la Constanța (21-23 mai 2004, la a V-a Conferință internațională *1939-1964: Istorie și actualitate*, organizată de

Universitatea Ovidius, cu comunicarea *Mișcări de renaștere religioasă și influența lor în viața internațională postbelică*), Galați (18 mai, la simpozionul *România în relațiile internaționale 1856-1918*, Universitatea „Dunărea de jos”, Facultatea de istorie filosofie, a prezentat comunicarea *România în contextul relațiilor internaționale în ultimul sfert al secolului al XIX-lea*) și Iași (5 martie, comunicare la Centrul Xaverianum, despre *Europa creștină. Proiectul de constituție al U.E.*; 17 martie, Facultatea de Drept a Universității „Al. I. Cuza”, cu comunicarea *Locul și rolul României în procesul construcției europene post 1989*; 22 oct. 2004, Centrul Xaverianum, *Războiul din spațiul iugoslav 1990-1995*); Silviu Văcaru la Bacău (5-6 nov. 2004, la simpozionul *Problematica romano-catolicilor din Moldova în lumina cercetărilor interdisciplinare*, a prezentat comunicarea *Hălăucești – sat al confluențelor*), Moinești (12 iun. 2004, la simpozionul național *Ștefan cel Mare și Sfânt, creator de tradiție politică, culturală și spirituală*, a avut o intervenție intitulată *Cancelaria domnească în timpul lui Ștefan cel Mare*), Vârful Câmpului și Iași; Dumitru Vitcu la Focșani (24 ian. 2004, simpozion național *Unirea Principatelor Române*, organizat de Academia Română, unde a vorbit despre *Personalitatea și epoca lui Al. I. Cuza în viziune eminesciană*), Galați (19 mai 2004, simpozionul *România, relații internaționale, 1859-1918*, unde a susținut o comunicare intitulată *România în raporturile internaționale după războiul de independență*), Suceava (6 mar. 2004, *Zilele Universității „Ștefan cel Mare”*, a prezentat comunicarea *Eminescu, Bucovina și generația lui Al. I. Cuza*; 1 iul. 2004, simpozionul național dedicat memoriei lui Ștefan cel Mare, a susținut intervenția *Epoca și personalitatea lui Ștefan cel Mare în viziunea unui romantic*; 19 nov. 2004, la simpozionul *Bucovina – file de istorie*, a vorbit despre *Moldova după raptul Bucovinei*) și Iași; Petronel Zahariuc la Iași; Alexandru Zub la Focșani (24 ian. 2004, simpozion național *Unirea Principatelor Române*, organizat de Academia Română, unde a conferențiat despre *Generația Unirii și dialectica duratei*), Galați (27 feb. 2004, la colocviul internațional *Discursul istoric între tradiții și modernitate*, unde a prezentat comunicările *Considerații istoriografice și Exigențe comparatiste în istoriografia română contemporană*), București (15 apr. 2004, simpozion organizat de Academia Română, intitulat *Direcții de evoluție a presei românești în etapele istoriei naționale*, cu ocazia împlinirii a 175 de ani de la apariția primelor publicații românești, unde a avut o intervenție intitulată *Presa românească și discursul regenerativ în epoca modernă*; 22 mai 2004, la simpozionul *Recent past: looking backward, 2003-1993*, a prezentat comunicarea *The after life of distant and recent past*; 30 iun. 2004, simpozion organizat de Academia Română dedicat memoriei lui Ștefan cel Mare, unde a vorbit despre *Repere simbolice în posteritatea ștefaniană*), Tescani (30 apr. 2004, la simpozionul *Probleme actuale ale națiunii române*, unde a vorbit despre *România sub impactul schimbărilor de azi*), Vârful Câmpului, Vaslui (18 mai 2004, la simpozionul *De la folclor la monumentele contemporane*, a comunicat despre *Repere simbolice în posteritatea lui Ștefan cel Mare*), Piatra Neamț (24 iun. 2004, la simpozionul *Ștefan cel Mare – 500*, a susținut comunicarea *Ștefan cel Mare și Sfânt în istoriografia românească*), Suceava, (1 iul. 2004, la simpozionul internațional *Ștefan cel Mare în conștiința românilor*, a avut o intervenție intitulată *Din posteritatea lui Ștefan cel Mare*) și Iași.

În cursul anului 2004, mai mulți cercetători de la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” s-au deplasat în misiuni științifice peste hotare, fie în cadrul schimburilor interacademice, fie datorită unor burse sau proiecte oferite de centre academice din străinătate. Dr. Mihai-Ștefan Ceașu s-a aflat la Viena, în intervalul 12-24 februarie 2004, pentru a participa la simpozionul internațional *Ethnizität und Stadt*, organizat de Universitatea din Viena și IZENUM. Cu acest prilej a susținut comunicarea *Naționale Probleme in peripheren Städten am Ende des Habsburgerstaats (am Beispiel Czernowitz)*.

În zilele de 21-24 iunie 2004, drd. Marius Chelcu și drd. Cătălina Chelcu s-au deplasat la Chișinău, pentru a participa la simpozionului internațional *Ștefan cel Mare – personalitate marcantă în istoria Europei (500 de ani de la trecerea în eternitate)*, unde au susținut, în ordine, următoarele comunicări *Acte de la Ștefan cel Mare pierdute de-a lungul vremii* și *Câteva observații pe marginea unor întregiri documentare*.

În cadrul schimburilor interacademice, dr. Veniamin Ciobanu s-a deplasat în Anglia, pentru cercetări în arhive și biblioteci, în vederea completării colecției *Europe and the Porte*.

Drd. Adrian Cioflâncă, membru al Comisiei Internaționale de Studiere a Holocaustului în România, s-a aflat la Ierusalim, în zilele de 5-9 sep. 2004, pentru a participa la lucrările comisiei, care au avut loc la Yad Vashem, iar în 16-22 mai 2004, la Washington, pentru a lua parte la lucrările care au avut loc la United States Holocaust Memorial Museum. Cu acest ultim prilej, pe 20 mai a susținut comunicarea *The Question of the Holocaust Denial and Perceptions of Jews in Postwar Romania: What the Polls Show*, la United States Holocaust Memorial Museum din Washington, în cadrul simpozionului „The Holocaust in Romania”, organizat de Center for Advanced Holocaust Studies. Colegul nostru, în lunile februarie-martie 2004, cu o bursă de cercetare oferită de Europa Institut Budapest, s-a aflat în capitala Ungariei, unde pe 9 mar. 2004 a susținut, la Europa Institut, comunicarea cu titlul *Politics of Forgetting and Coming to Terms with the Communist Past. The Romanian Case in East-Central European Perspective*. La invitația Radio Free Europe, Adrian Cioflâncă s-a deplasat la Praga, în feb. 2004, pe timp de o săptămână, pentru documentare la tema din plan.

În cadrul schimburilor interacademice, drd. Alexandru Istrate s-a aflat la Praga, în intervalul 1-15 oct. 2004, pentru investigații la proiectul de cercetare. Tot în cadrul schimburilor interacademice, dr. Dumitru Ivănescu a făcut cercetări în arhivele și bibliotecile din TelAviv și Ierusalim, de la 28 oct.-10 nov. 2004, lucru întreprins și de drd. Sorin D. Ivănescu, în perioada 3-10 nov. 2004, la Budapesta.

Dr. Andi Mihalache s-a aflat la München, în intervalul 15 aug.-15 dec. 2004, unde a beneficiat de un stagiu de cercetare sponsorizat de Fundația „Alexander von Humboldt” și Fundația „Fritz Thyssen”, la Süd-Ost Institut. Tot în Germania, drd. Cătălina Mihalache a efectuat un stagiu de cercetare la Süd-Ost Institut, München, în perioada 7 nov.-15 dec. 2004.

Dr. Leonidas Rados s-a aflat la Atena, în perioada 15-25 nov. 2004, în cadrul schimburilor interacademice, și a efectuat investigații în arhive și biblioteci pentru proiectul de cercetare. Cu acest prilej, colegul nostru a prezentat la Institutul Academiei din Atena pentru studierea elenismului medieval și modern o comunicare intitulată *Acuza fanariotismului în cultura română modernă*.

O prezență activă în exterior a avut dr. Flavius Solomon: în Germania, la Braunschweig, în zilele de 17-22 februarie, la simpozionul internațional *Ethnische Minderheiten im Geschichtsschulbuch. Workshop für Schulbuchautoren aus der Republik Moldau*, unde a prezentat comunicarea *Evoluția hărții etnodemografice a Basarabiei / Republicii Moldova. 1812-2004*; la Freudenstadt, 15-19 sep., la simpozionul internațional *Religions- und Kulturgeschichtsschreibung im Donauraum. Forschungsstand, Initiativen, Methoden, Theorien*, pentru a susține o intervenție cu tema *Vom Abendland zum Morgenland. Katholiken und Orthodoxe in der Moldau und in der Walachei im Mittelalter*; la München – Karlsruhe, 2 nov.-31 dec., stagiu de cercetare la tema de plan; în Republica Moldova, la Chișinău, 19-23 apr., la seminarul internațional *We and the Others. Ethnic minorities in the textbooks of national history*, unde a vorbit despre *Minoritățile etnice în manualele de istorie în Republica Moldova*; iar în intervalul 18-21 oct. a efectuat un stagiu de cercetare la Academia de Științe din Chișinău, în cadrul schimburilor interacademice.

Dr. Cătălin Turliuc, în cadrul schimburilor interacademice, a întreprins investigații în arhive și biblioteci din TelAviv și Ierusalim, pentru proiectul de cercetare propriu, în intervalul 28 oct.-10 nov. Tot în cadrul schimburilor interacademice, prof. dr. Dumitru Vitcu s-a aflat la Chișinău, de la 18-28 oct. 2004, pentru investigații în arhive și biblioteci, prilej cu care a ținut la Universitatea din Stat din localitate o comunicare intitulată *Chestiuni controversate în istoria modernă a românilor*.

Prof. dr. Alexandru Zub s-a aflat în Germania, în perioada 5 aug.-24 sep. 2004, invitat de *Südost Institut München* ca bursier „Humboldt”, prilej cu care a susținut și o conferință intitulată *Discursul istoric din România după 1945: opresiune și rezistență* (23 aug. 2004). Directorul Institutului A. D. Xenopol, în cadrul schimburilor interacademice, în intervalul 15 nov.-10 dec. 2004, s-a deplasat la Paris, la *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*, unde a prezentat și o comunicare despre *Histoire, mémoire et morale dans le monde postcommuniste*.

Din inițiativa președintelui României s-a constituit o comisie internațională pentru studierea Holocaustului, din care a făcut parte și colegul nostru, drd. Adrian Cioflâncă, care a participat la lucrările ei și la elaborarea raportului final.

La inițiativa guvernelor român și rus s-a constituit o comisie pentru studierea problemelor izvorâte din istoria relațiilor bilaterale, inclusiv problema Tezaurului român, din care face parte dr. Dumitru Ivănescu, comisie care și-a desfășurat lucrările la București în intervalul 18-21 oct. 2004.

La finele acestei succinte dări de seamă, amintim că, în 2004, dr. Andi Mihalache a primit premiul *Gheorghe Brătianu* al Academiei Române – Filiala Iași pentru lucrarea *Istorie și practici discursive în România „democrat-populară”*, Ed. Albatros, București, 2003, 306 p. Tot în 2004, profesorului dr. Alexandru Zub, m.c., i s-a conferit titlul de *doctor honoris causa* al Universităților „Dunărea de Jos” din Galați (26 feb. 2004) și „Ștefan cel Mare” din Suceava (18 iun. 2004). De asemenea, considerăm oportun să spunem că producția științifică a colectivului de cercetători de la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” trebuie apreciată și în funcție de periodicele scoase sub egida sa (*Anuarul, Xenopoliana, SAHIR* și *Strabon*), dar și cu activitatea celor cinci îndrumători de doctorat (Mihai-Ștefan Ceaușu, Veniamin Ciobanu, Dumitru Ivănescu, Dumitru Vitcu și Alexandru Zub).

Dumitru Ivănescu

STAGIU ACADEMIC LA NEW YORK (12 februarie-1 martie 2005)

În ultimii patru ani și jumătate am lucrat într-un proiect intitulat *Transforming Property, Persons, and State: Collectivization in Romania, 1949-1962*, pe scurt *Colectivizarea în România, 1949-1962*. Inițiat de Gail Kligman și Katherine Verdery, proiectul a avut un caracter interdisciplinar și internațional, dat fiind că au participat antropologi, sociologi, istorici și critici literari din România, Statele Unite ale Americii și Marea Britanie, în total 20 de oameni. De ce acest proiect a fost inițiat de americani? Determinante au fost posibilitățile manageriale și financiare (o să amintesc ce spune regula de aur: *cine are aurul face regula*). Nu voi insista asupra acestui proiect, având în vedere că o prezentare detaliată a apărut în principala publicație a Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” (vezi Dorin Dobrinu, „Un proiect de cercetare americano-român: «Colectivizarea agriculturii în România», 1949-1962”, în *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”*, vol. XXXIX-XL, 2002-2003, p. 797-805).

Ceea ce voi nota, totuși, este că s-a prevăzut de la început ca rezultatele vizibile, accesibile specialiștilor și publicului să fie două cărți, diferite ca structură. Prima dintre ele, intitulată *Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)*, conținând mai ales studii de caz, pe care am editat-o împreună cu Constantin Iordachi (de la Central European University), a și apărut la Editura Polirom în ianuarie 2005. O ediție în limba engleză, sub titlul *Peasants into Lumpen. The Process of Land Collectivization in Romania, 1949-1962*, puțin diferită de cea în limba română, este programată să apară la Budapesta și New York, la CEU Press, până la sfârșitul acestui an. Fac precizarea că pe tot parcursul lucrului la acest volum, care a necesitat un mare consum de energie și de timp, am beneficiat de sprijinul inițiatorilor proiectului. Însă, în afară de acest volum, s-a avut în vedere publicarea unei lucrări în limba engleză, scrisă de Gail Kligman și Katherine Verdery pe baza rapoartelor de cercetare (circa 25.000 de cuvinte, ceea ce înseamnă aproximativ 75 de pagini standard) predate de participanții la proiect la începutul anului 2003.

Cum bănuiesc că mulți știu, sistemul universitar și de cercetare american este altfel structurat decât cel din România. Obligațiile didactice îi solicită foarte mult pe profesori în timpul anului universitar, ceea ce le lasă puțin timp pentru scris. De aceea există așa-numiții ani sabatici, de obicei o dată la șapte ani, în care ca profesor poți să faci cercetare, să scrii o carte, fiind plătit ca și cum ai fi la catedră. Profesorii Gail Kligman și Katherine Verdery au obținut pentru anul academic 2004-2005 o bursă la Russel Sage Foundation, New York. Încă din vara trecută ne-au comunicat, mie și lui Constantin Iordachi, dorința lor de a ne invita la New York pentru a le oferi

consultanță în vederea scrierii celui de-al doilea volum ca parte a proiectului nostru. Din această cauză, între 12 februarie-1 martie 2005, am fost prezenți în metropola de pe malul Atlanticului.

Activitatea academică mi-am desfășurat-o la Russel Sage Foundation, care, cum am putut citi într-un material de prezentare, este considerată principala fundație americană dedicată exclusiv cercetării în științele sociale. Este în fapt un centru de cercetare furnizând resurse apreciabile universitarilor pentru perioada în care își desfășoară cercetările acolo. Fundația mai asigură și publicarea rezultatelor cercetării. În anul academic 2004-2005 la RSF erau susținuți 22 de cercetători americani, care veneau de la universități americane importante: New York University, University of California, University of Wisconsin, Northwestern University, University of Pennsylvania, Cornell University, Columbia University, Yale University, Stanford University, University of Michigan, Emory University. Un al 23-lea cercetător era de la Hebrew University of Jerusalem. Disciplinele din care veneau erau diverse: psihologie, studii negre (black studies sau africane), sociologie, economie, științe politice, antropologie, istorie, studii administrative. Predominau însă în mod clar sociologii.

În toată perioada în care m-am aflat acolo am purtat lungi și utile discuții cu Gail Kligman, Katherine Verdery și Constantin Iordachi pe marginea proiectului nostru. De fapt, după cum precizam încă de la început, scopul pentru care noi doi am fost invitați acolo a fost tocmai consilierea profesorilor americani. Experiența lor în România este considerabilă, însă mai ales pe domeniile lor de competență, adică sociologie și antropologie, mai puțin istorie. De fapt, stă în firea americanilor, inclusiv a universitarilor, să-și recunoască limitele și să solicite sprijinul celor care cred ei că l-ar putea oferi. Colaborarea cu noi în anii din urmă le-a convins pe Gail Kligman și Katherine Verdery că putem oferi informații și sfaturi utile pe subiectul avut în vedere. Investigarea perioadei comuniste, în special pe bază de arhive, nu mai este chiar la început, dar este încă foarte mult de lucru pentru a avea o imagine clară în aspectele esențiale. Activitatea noastră nu s-a redus doar la oferirea de consultanță, ci am lucrat și la alcătuirea unei baze de date privind organizarea partidului și statului în primele două decenii postbelice. Aceasta este utilă atât pentru proiectul colectivizării, cât și pentru alte proiecte privind perioada comunistă.

Inițial am vrut să facem la Centrul Cultural Român din New York o lansare a volumului apărut la Polirom, însă am aflat că dezorganizarea era la cote maxime (spre exemplu, nu mai exista un director), astfel încât ideea a fost abandonată.

Dorin Dobrinicu

WORKSHOP DE ISTORIE SOCIALĂ CENTRAL-EST EUROPEANĂ (Varșovia, 18-20 martie 2005)

În perioada 18-20 martie 2005 am participat la Varșovia, Polonia, la un workshop internațional, *Social (Trans)formations in East-Central Europe, 1918-1968*, Fourth Regional Seminar in Recent History, organizat de Pasts Inc., Central European University's Center for Historical Studies din Budapesta (înființat în aprilie 2002 de Sorin Antohi), Institutul de Istorie al Universității din Varșovia și Collegium Civitas din Varșovia. Simpozionul a fost adresat tinerilor academici (30-40 de ani) din țările Europei est-centrale. Meritele organizării revin în bună măsură lui Peter Apor, de la Pasts Inc., CEU. Au fost prezenți cercetători de la Past Inc., Central European University, Institute of History, Hungarian Academy of Sciences, Institute of Sociology, Eötvös Loránd University, Institute for Political History, 1956 Institute (Budapesta, Ungaria), University of Debrecen (Debrecin, Ungaria), Institute for Political Science of the Polish Academy of Sciences, Leon Kozminski Academy of Entrepreneurship and Management (Varșovia, Polonia), Osteuropa-Institut, Freie Universität (Berlin, Germania), University of Ljubljana, Institute for Contemporary History (Ljubljana, Slovenia), Institute for Contemporary History (Belgrad, Serbia), Sofia University (Sofia, Bulgaria), University of Leicester (Marea Britanie) și, desigur, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” (Iași, România).

Workshop-ul a avut cinci secțiuni: *Transformation of the Rural World, Market and Work, Everyday Life, Changing Patterns of Consumption, Models for Interpreting Macro-Social Change: Migrations and Modernization*. Lucrările s-au desfășurat la Institutul de Istorie al Universității din Varșovia și la Collegium Civitas. Au fost susținute două prelegeri, de către Gábor Gyáni, *Modernity, Modernization and Modernisms*, și Ulf Brunnbauer, „*The Struggle for the Soul*”. *The Politics of Everyday Life in Socialist Bulgaria (1944–1989)*. Au prezentat comunicări: Constantin Iordachi, *Center and Periphery in the Collectivisation of the Romanian Agriculture. Case Study: the Dobrogea Region*; Dorin Dobrinu, „*Contending classes*” during the first years of agricultural collectivization in Romania. *Wealthy peasantry's repression (1949-1952)*; Tamás Kende, *Peasants into Communists – Communists into Peasants? Towards a Social History of the Communist Party*; Zdenko Čepič, *Rural Population Drain. The Case of Slovenia: Transformation of the Social and Vocational Status of Farmers 1945-1965*; Damir Jelič, *Eastern Europe Between Market and Subsistence Economy: Geographic Background and Differences*; Daniela Koleva, „*My life has mostly passed in work*”: *Notions and Patterns of Work in Socialist Bulgaria*; Mariusz Jastrząb, *A Stick without a Carrot? Disadvantaged Groups of Polish Working Class*; Péter Apor, *The Creation of the Black-Marketer: Economic Centralisation and the Production of Social Identities in Post-war Hungary*; Sanja Petrovič Todosijević, *European Influence on the Process of Modernisation of Everyday Life in Šabac between the Two World Wars*; Tibor Valuch, *Everyday Life in Socialist Hungary*; Gregor Starc, *Sporting the Nation: Transforming the Symbolic Dimensions of Sport in (Pre)Socialist Slovenia*; Sándor Horváth, *Making of the Socialist Youth: Hungarian Hooligans*; Breda Luthar, *Shopping and Desire: The Politics of Everyday Life in Socialism*; Maruša Pušnik, „*Sight Machine*” in the Communication Toolshed Home: *Memories of Early Television in Slovenia*; Dariusz Stola, *International Migrations from Poland*; Božo Repe, *Cultural and Social Transformation of Slovenian Society during the 1960's and its Consequences*. Prezentările au fost întotdeauna urmate de discuții, accentul punându-se preponderent pe latura comparativă a chestiunilor prezentate.

În cadrul primei secțiuni, *Transformation of the Rural World*, Constantin Iordachi (Central European University) a făcut o prezentare a proiectului inițiat de Gail Kligman și Katherine Verdery, *Transforming Property, Persons, and State: Collectivization in Romania, 1949-1962*, la care am lucrat împreună începând din anul 2000. De asemenea, a fost prezentat și volumul editat de mine și de Constantin Iordachi, *Țărănimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România (1949-1962)*, Iași, Editura Polirom, 2005, 502 p. Comunicarea mea a fost deja amintită – „*Contending classes*” during the first years of agricultural collectivization in Romania. *Wealthy peasantry's repression (1949-1952)* [„Lupta de clasă” în primii ani ai colectivizării agriculturii în România. Represarea țărănimii înstărite (1949-1952)] –, mergând pe linia mai vechilor preocupări de investigare a „transformării socialiste a agriculturii” în România. Interesul a fost general, fapt dovedit cu prisosință de discuțiile extinse, prelungite și în cadrul informal.

Manifestarea de la Varșovia a reprezentat o oportunitate de a încuraja abordarea comparativă a istoriei Europei est-centrale și de a discuta cu termenii „noștri” delicatele probleme ale acestui spațiu. Obiectivul cu bătaie lungă al acestor întâlniri este ambițios: influențarea discursului internațional privind problemele istoriei sociale ale Europei est-centrale de către „aborigeni”. Oricine citește literatură occidentală, în limbile de circulație sau în limbile regionale, știe că marile paradigme sunt create în Vest, iar temele principale sunt identificate de regulă tot acolo. Altfel spus, agenda științifică este stabilită în cu totul altă parte decât acolo unde, poate, și-ar dori unii dintre noi. Comunicările prezentate ar urma să fie reunite într-un volum la sfârșitul acestui an, publicat de CEU Press, ceea ce va permite circulația multora din ideile care altfel ar rămâne doar în cercul restrâns al participanților.

Dorin Dobrinu

PROFESORUL DUMITRU VITCU LA 65 DE ANI

„Cutuma“ academică și colegială obligă, în momente aniversative, la selectarea și așternerea în scris a unor aprecieri, gânduri definitorii pentru cariera, opera și felul de a fi al celui sărbătorit.

Deși recunosc că sunt deosebit de onorat de solicitarea de a prezenta unele aspecte din „devenirea“ cercetătorului științific consacrat și profesorului universitar mult apreciat, acum, la un moment aniversar, recunosc că-mi este și deosebit de dificil să fac o selecție relevantă dintr-un *cursus honorum* exemplar, selecție care să nu fie doar o desfășurare protocolară de idei, formule și de cuvinte convenționale.

Dificultatea îmi este sporită de realitatea faptului că trebuie să scriu, succint și relevant, despre un specialist, un universitar, un om și coleg de care mă leagă respectul, admirația și afecțiunea. (Mi-ar fi fost, desigur, mai „lejer“ dacă ar fi trebuit să scriu despre un „adversar“, un „străin“, pe care să nu-l fi cunoscut direct!!)

Există, se înțelege, pericolul de a „cădea“ în apologetică, de a elabora un „rezumat“ encomiastic ofensatoriu sau de a mă refugia într-un formalism stânjenitor. Mai mult, cred că a încerca un „bilanț“ la această vârstă (a cărei valoare exactă, exprimată de cifra de mai sus, îmi este greu să o apropiez de „chipul“ și „prestația“ cotidiană a personalității „în cauză“) ar fi, desigur, prematur, iar o „dare de seamă“ panegerică o condamnabilă jignire!

De aceea, repugnându-mi și stilul simplist, „standard“, stereotip, „de serviciu“ în astfel de momente, țin să-l înlocuiesc cu unul „neprelucrat“, direct, „neprogramat“, poate inabil, dar... sincer.

Aflat la o vârstă (probată doar de „documente“, nu și de „aparențe“!) care-i va permite să adauge alte împliniri la „zestrea“ științifică prețioasă și la cariera universitară prestigioasă, cercetătorul și profesorul Dumitru Vitcu se „prezintă singur“, chiar și prin câteva extrase dintr-un posibil c.v.

Ridicat din județul (Botoșani) care cuprinde localitățile de naștere ale multor membri ai elitei intelectuale române (a văzut lumina zilei în 1940, la Ibănești), Dumitru Vitcu s-a pregătit pentru ceea ce este în mediul universitar ieșean, absolvind, în 1962, Facultatea de Istorie-Filologie a instituției academice prin care au trecut și lăsat urme adânci savanți precum A.D. Xenopol, N. Iorga, Ilie Minea, Gh. I. Brătianu, Andrei Oțetea ș.a., începându-și „ucenicia“ sub competența „păstorire“ a unor magistri precum prof. D. Berlescu sau acad. Gh. Platon, pe care și-a desăvârșit-o, lucrând, la Institutul de Istorie, într-o echipă condusă de C.C. Angelescu, Leonid Boicu sau acad. Al. Zub. După un strălucit doctorat susținut în cadrul Universității „Al. I. Cuza“, în 1974, cercetătorul Dumitru Vitcu a continuat urcușul „Golgoței științifice“, impunându-se ca autoritate în domeniu, prin valorile neperisabile, care sunt cuvântul bine scris și, ulterior, vorba bine chibzuită, spusă, în amfiteatru, la cursul universitar. În scurt timp, nu s-ar fi putut vorbi despre Dumitru Vitcu, oricât de mult s-ar fi căutat, fără să vorbești despre arhive, cărți, studii, articole, comunicări, colaborări de succes și, după 1990 (când a devenit profesor titular pentru cursul de istorie modernă a românilor și istorie modernă universală la Universitatea „Ștefan cel Mare“ din Suceava și conducător de doctorat în aceleași domenii de specializare), despre cursuri, îndrumarea doctoranzilor sau prezența la momente sociale.

Deși s-a format în timpuri de presiune ideologică, sub „imperiul marxism-leninismului“ (a fost chiar secretar al „organizației de bază“ – pentru cunoscători!!), nimic din cele scrise, din felul

de a fi ca cercetător, profesor sau simplu companion, ca partener în dispute istoriografice sau diferite alte „contenciosuri“, nu dovedește că aceste circumstanțe denaturante au lăsat urme, ci, dimpotrivă (fiind, poate, o reacție potrivnică, proprie, tacită, „specială“).

Nu-mi propun să reconstitui eventualul program istoriografic pe care Dumitru Vitcu să-l fi urmărit a-l realiza în anii de prodigioasă activitate științifică de până acum, ci, doar, să confirm finalitățile acestuia: prețuitul istoric „ieșeano-sucevean“ este receptat ca un modernist de formație și angajament continuu, fără ca aceasta să fie suficientă în a susține o specializare rigidă, îngustă, același dovedind (și prin exemplele care urmează) capacitatea de a lua în studiu, cu egală acribie și competență, diverse fenomene, procese, figuri semnificative, în domenii complementare sau mai îndepărtate. Deci, activitatea științifică s-a axat, cu precădere, pe teme privind istoria politică, socială, economică și culturală a României în epoca modernă, abordând, totodată, probleme din istoria minorităților (în special a evreilor) și a relațiilor româno-americane.

Astfel, dintr-o oricând posibilă și selectivă *Bibliografie* a operei cercetătorului și dascălului universitar Dumitru Vitcu nu pot să lipsească (decât sub sancțiunea că ar fi, pe nedrept, „nesărată“ și rău intenționată!) lucrări precum: *Diplomații Unirii* (București, 1979, care i-a adus recunoașterea supremă, Premiul Academiei Române), *Aspecte ale luptei pentru unitate națională – Iași: 1600, 1859, 1918* (Iași, 1983, în colab.), *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă* (Iași, 1987), *George Enescu în spațiul artistic american* (Iași, 1994, premiul Revistei „Cronica“), *Die Rumanien und Europa vom Mittelalter bis zum Gegenwart* (Wien, 1997, ed. Harald Heppner), *Între Revoluție și Unire. Pagini de istorie socială* (coautor, Iași, 1997), *Relații româno-americane timpurii. Convergențe-divergențe* (București, 2000), *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen 1832-1918* (Iași, 2002, în colab.), *Regulamentul Organic al Moldovei* (Iași, 2004, ed. în colab.) etc.

Distinsul modernist s-a „distins“ tocmai prin forța convingerilor, precizia și rigoarea, acuratețea și coerența restituirilor monografice bazate pe exploatare arhivalice (oferind chiar un exemplu de exploatare superioară a materialului de arhivă!), dovedindu-se, în egală măsură, un virtuos al analizei și maestru al sintezei. Exigența epistemică este dublată de atașamentul permanent la criteriile morale, care, împreună, îi caracterizează atât opera scrisă cât și cea, nu mai puțin valoroasă, nescrisă. Arta cuvântului, frumusețea frazei, eleganța formulărilor, adaogă la distincția operei și, desigur, definesc stilul și omul înzestrat cu har continuu cultivat.

Nu pot să ascund faptul că am fost unul dintre membrii Institutului ieșean de Istorie care au cunoscut direct – în calitate de „beneficiar“ și, cred, cu greu de suportat și imatur coleg –, „atelierul de lucru“, „scena de evoluție“, în „piesele“ științifice individuale sau colective, dar, mai ales, felul de a fi al omului, colegului, sobrului cercetător și înțeleptului magistru Dumitru Vitcu. De aceea, lăsând de o parte, pe cât se poate, inerentul subiectivism, mă consider îndreptățit – ca „martor ocular“! – să adaog cele ce urmează.

Domnul Dumitru Vitcu impunea (și impune!) prin prestanță și farmec, prin rigoarea științifică și sobrietatea savantului în concurs doar cu reușita și eleganța formulărilor, prin inconfundabila notă personală, dar fără să lase loc distanței, fricii, reținerii de a întreba, dialoga, sau face observații. Convingător prin ceea ce comunica și cum comunica, se impunea, în același timp, prin afabilitate, deschidere, căldură, sollicitudine. Distincția, nobila modestie, finețea, colegialitatea au fost și sunt alte însușiri definitorii ale omului de știință și profesorului care a depășit „crugul“ celui de al treisprezecelea lustru al vieții (atingând, după comune aprecieri, abia acum, vârsta marilor realizări și scrierilor de sinteză!).

Generos – ca un dar nativ și nu doar dobândit, mai mult ca sigur! – colegul și profesorul Dumitru Vitcu a cercetat, a citit, a căutat răspunsuri pentru a cunoaște, pentru a scrie și, în egală măsură, pentru a oferi, pentru a transmite, pentru a preda. Același generos și neconvențional om de știință și-a „tratat“ colegii mai tineri, educat studenții și îndrumat pleiada de doctoranzi ca pe egali, motivând, astfel, respectul, admirația, solidaritate și prietenia, chiar afecțiunea, de care se bucură. Respectivii „subiecți beneficiari“ au reținut și alte „defecte“ ale „personajului“ nostru: penuria simțului practic (acum în ofensivă, mai mult ca oricând!), lipsa dovezilor de invidie și a tendințelor de răzbunare, puținătatea prejudecăților, multa răbdare și îngăduință.

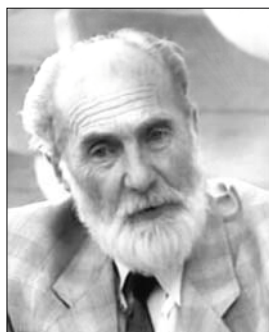
Înzestrat cu umorul necesar și bine „administrat“, care-i fac prezența atât de agreabilă la curs, între colegi și-n societate, Profesorul Dumitru Vitcu nu este un „încrâncenat“ al muncii, nu

este un „benedictin“, nu se arată dezinteresat de cele importante, dar nu este nici un „habotnic“; nu refuză răgazul și popasul la o discuție „informală“, nu respinge însoțirea vorbei cu o cupă de licori nobile...

La 65 de ani împliniți în luna lui Florar, rândurile de mai sus sunt doar o reverență făcută în fața cercetătorului, profesorului și (cu îndrăzneală o spun!) prestigiosului coleg, la al cărui parcurs pe treptele afirmării am fost, de la un moment dat, martor și învățăcel mult îndatorat. Din discuțiile frecvente cu Domnia Sa, am reținut că profesorul Dumitru Vîtcu are „agenda deschisă“, definitivând noi planuri de cercetare, întocmind portofoliile unor publicații științifice pe care le și conduce, adunând informațiile documentare pentru noi cursuri, programându-și participările la importante reuniuni științifice, angajând termene de publicare a noi lucrări ș.a. – planuri pe care, desigur, le va realiza, iar concretizarea lor o voi consemna în bilanțurile viitoare. Ajuns aici cu aceste însemnări poate prea sărace, comunic sărbătoritului că am început, deja, pregătirile pentru întocmirea voluminosului tom omagial, pe care am să-l public la aniversarea de către Domnia Sa a vârstei de 75, 85, 90 și... de ani.

Gabriel Bădăraș

IN MEMORIAM

LEON ȘIMANSCHI

Medievist prin vocație, tocmai când preocuparea majoră în ctitorirea operei ștefaniene vizând sinteza îl acaparase în totalitate, neașteptat și prematur, s-a stins din viață, în ziua de 16 iunie 2005, fostul nostru coleg și colaborator Leon Șimanschi.

Născut la 19 august 1938, la Temeleuți, comuna Vascăuți, pe malul Nistrului, Leon Șimanschi a trebuit să se refugieze, acum șase decenii, cu întreaga familie, din calea hoardelor roșii. După peregrinări prin Muntenia, Oltenia și Transilvania (însoțite de vicisitudini și de teama de a fi capturați de armatele bolșevice) s-au stabilit la Bușteni, unde părinții au funcționat ca învățători. Aici el a urmat gimnaziul, apoi liceul la Sinaia și Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Încă din timpul studenției s-a remarcat prin înclinațiile sale spre cercetarea științifică, fiindu-i încredințată conducerea cercului de istorie veche a României, unde l-am cunoscut. A participat la lucrările șantierului-școală de la Trușești, sub competența coordonare a regretatului arheolog Adrian Florescu. L-am reîntâlnit la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, unde fusese încadrat ca cercetător științific încă din 1961 la sectorul de istorie medie a României, condus de prof. C. Cihodaru. Sub îndrumarea acestuia a debutat ca medievist, vădind reale calități și pasiune pentru studiul domeniului. Încă de la început a depus eforturi susținute pentru cunoașterea paleografiei și limbii slavone, ca și a diplomației moldovenești. Fascinația documentelor, pasiunea pentru descifrarea acestora până în resorturile cele mai intime, cu răbdare și acribie, a condus la apariția primelor contribuții științifice privind autenticitatea și datarea unor acte deja publicate, precizări cronologice din istoria Moldovei, depistarea unor falsuri, punerea în valoare a mențiunilor de acte de la sfârșitul secolului al XIV-lea ș.a.

S-a aplecat, totodată, cu aceeași stăruință, asupra unor probleme de critică a textelor, precum și a celor din domeniul științelor auxiliare ale istoriei, mai ales în ceea ce privește cele mai vechi sigilii domnești și boierești.

Istoric deja consacrat încă de tânăr, cu o viziune cuprinzătoare asupra evoluției societății medievale moldovenești, L. Șimanschi s-a manifestat în plan istoriografic într-un mod exemplar și plenar. Astfel, a elaborat numeroase studii și articole, reconstituind, cu o minuție deosebită, date, evenimente și fapte din istoria medievală a Moldovei (*Roșcani*, „*Închinarea*” de la Vaslui, *Asasinatul de la Reuseni*, *Victoria moldovenilor de la Crasna* etc.). Totodată, a cercetat cu o

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, tom XLII, 2005, p. 827–834

rigoare aparte chestiuni de geopolitică, demografie istorică, ideologie, mental medieval și de istoria culturii. Toate contribuțiile, de o elevată ținută științifică, au adus un plus de clarificări, precizări și nuanțări în domeniile abordate, acestea însemnând tot atâtea strălucite reușite ale lui Leon Șimanschi și care au fost valorificate, în marea lor majoritate, în publicații academice.

Concomitent a depus eforturi susținute în publicarea volumelor de interes național *Documenta Romaniae Historica*, fiind coautor la cinci tomuri, dar având un aport substanțial în calitate de coordonator al volumului II și a celor cuprinzând actele interne din domnia lui Vasile Lupu (cu excepția vol. XXIV și XXVI). S-a aplecat acrimonios asupra tuturor aspectelor de analiză diplomatică ale documentelor inserate în aceste opusuri, veghind continuu la respectarea rigorilor normelor academice de editare, devenind, astfel, un strălucit continuator al celor mai mari editori de acte moldovenești: Ioan Bogdan și Mihai Costăchescu. Remarcându-i-se aceste calități, numele său a fost inclus alături de ceilalți membri ai Comitetului de coordonare a *D.R.H.* A colaborat în termenii cei mai colegiali cu membrii colectivului de editare a colecției, pe care i-a îndrumat cu o admirabilă competență și fiind extrem de receptiv la toate sugestiile care vizau îmbunătățirea continuă a metodei de editare. Aceste strădanii au fost răsplătite cu recenzii dintre cele mai favorabile apărute în prestigioase publicații din țară și străinătate („Revista de istorie“, „Turcica“ (Paris), „Südost-Forschungen“ (München), „Revue des études balkaniques“ (Sofia) etc.).

În același timp, a coordonat, cu o viziune de ansamblu a epocii, vol. *Petru Rareș*, investind un mare efort, nu numai de timp, cunoaștere și inteligență, dar și de fin observator în plan comparatist, realizând o judicioasă structurare a problematicei atât de diverse pe care o implica această culegere de studii. Activitatea desfășurată în domeniul coordonării s-a răsfrânt pozitiv și asupra publicației de bază a Institutului, Leon Șimanschi devenind, începând cu tomul XXI al *Anuarului*, redactor responsabil, calitate în care a reușit, prin mari stăruințe, să obțină apariția vol. XXII-XXVI în câte două numere consistente (unele de peste 600 p. fiecare), la care se adaugă tomul XXXIII. Și aici a vegheat, cu cea mai mare atenție, printr-un control extrem de riguros, asupra conținutului acestora, ținuta științifică strict academică etc.

Cercetările lui Leon Șimanschi s-au îndreptat deopotrivă și către istoria monumentelor de artă medievală, implicându-se în elaborarea unor micromonografii și prezentări atât laice, cât și bisericești, unele dintre acestea fiind tipărite cu versiuni în limbi străine. Și chiar dacă o parte dintre ele au caracter de ghiduri turistice, alcătuirea lor a impus tot un efort științific specific profesionistului care, indiferent de domeniul abordat, nu abdică de la metodele stricte ale cercetării științifice.

S-a manifestat pregnant și în plan publicistic, încredințând unor reviste de cultură („Cronica“, „Luceafărul“, „Făclia“ de la Chișinău ș.a.) texte referitoare la personalitatea marilor voievozi români (Ștefan cel Mare, Vlad Țepeș, Iancu de Hunedoara și Mihai Viteazul) sau privind evenimente cheie din istoria românilor, toate gândite să pătrundă în conștiința și sufletul unui cerc cât mai larg de cititori.

Cu același interes, Leon Șimanschi a participat la numeroase reuniuni științifice interne și internaționale, prezentând cu fiecare prilej comunicări de cea mai înaltă ținută profesională, multe dintre acestea fiind în curs de publicare sau rămase în manuscris.

O constantă a preocupărilor fostului nostru coleg, colaborator și prieten s-a axat pe epoca lui Ștefan cel Mare, prin investigații de amploare și profunzime, încercând să-i surprindă marelui voievod cele mai nebănuite trăsături ale personalității și să pună în valoare dimensiunile acesteia în epocă. O probează, de altfel, lista de lucrări pe care o publicăm în anexă și după cum se poate lesne observa, ponderea celor consacrate epocii ștefaniene este cu totul remarcabilă. Tot în această direcție, cu prilejul comemorării celor 500 de ani de la trecerea în neființă a marelui voievod, Leon Șimanschi a reușit să publice partea a I-a a sintezei pe care a pregătit-o în lungi ani de muncă asiduă.

Toate aceste strădanii și reușite nu au rămas fără ecou. Pe lângă recenziile și prezentările atât de elogioase de care s-au bucurat lucrările sale, pentru soliditatea și rigoarea elaborării acestora, Academia Română l-a distins, în două rânduri, cu premiile „Nicolae Bălcescu“ și „Eudoxiu de Hurmuzaki“, recunoscându-i, în felul acesta, meritele științifice de netăgăduit, care au contribuit nu numai la dezvoltarea istoriografiei, dar și la îmbogățirea patrimoniului cultural național.

Vreme de peste zece ani, cât a condus colectivul de istorie medie, și a fost, totodată, membru al Consiliului științific al Institutului, Leon Șimanschi și-a dezvăluit calitățile de om echilibrat, receptiv și sensibil, înțelept în luarea deciziilor, apropiat de colegii din toate generațiile, cu respectul datorat celor mai vârstnici și cu înțelegerea deplină față de cei mai tineri. Cu o mare putere de discernământ, manifestată până în ultimele clipe ale vieții, a aplanat totdeauna, cu delicatețe, unele neînțelegeri ivite în cursul celor patru decenii de prodigioasă activitate în Institut.

Toate împlinirile sale profesionale nu au decurs, cum era firesc, într-un cadru propice, încurajator. Viața nu i-a oferit numai satisfacții. După ce a primit o lovitură necruțătoare prin dispariția primului copil la o vârstă fragedă, a urmat, când abia își recăpătase încrederea în viață, cu privirea mereu ațintită asupra creșterii celui de-al doilea fiu, asupra lui abătându-se o a doua urgie cumplită, prin decesul fulgerător al soției, colega noastră de la Institut. A fost momentul de mare cumpănă care l-a marcat profund și definitiv, îndurând cu o putere șubrezită enorm acest moment al vieții, până când și ultima speranță s-a prăbușit prin decesul neașteptat și brutal al ultimului pilon care-i mai întreținea sensul existenței.

În toate momentele grele a avut parte de mulți prieteni adevărați, care au încercat, fiecare după puteri, să-l menajeze și să-i acorde sprijinul moral și material. Au fost alături de colegul și prietenul Leon fam. prof. Remus Zestroi, d-ra dr. Maricica Ifrim, părintele paroh de la Biserica Banu din Iași, Dumitru Merticaru, având, în același timp, în mine și familia mea niște apropiați sinceri și devotați. În ultima perioadă, un generos și nobil gest l-a săvârșit părintele stareț de la M-rea Popăuți, Luca Diaconu, care l-a protejat, susținut și încurajat ca un veritabil duhovnic, creându-i cele mai bune condiții pentru a-și continua activitatea.

Boala gravă de care suferea l-a împiedicat să definitiveze numeroasele manuscrise aflate în diverse stadii de prelucrare. Inima lui a încetat să bată joi, 16 iunie, la Spitalul Sf. Spiridon din Iași, în apropierea Casei parohiale a Bisericii Banu, unde pe un birou îl așteaptă și acum studiul de o mare densitate și probitate științifică referitor la zidirea M-rii Putna, la definitivarea căruia lucra în pauzele dintre două tratamente medicale.

A avut parte de o viață aproape de martir, pe care a înfruntat-o cu o fermitate și dârzenie rar întâlnite până la clipa fatală. A fost condus de cei mai apropiați spre Câmpiile Elizee alături de cei dragi ai săi.

Golul lăsat de dispariția omului, cu existența-i efemeră, va fi suplinat de opera sa zămislită cu truda celor patru decenii de zile și nopți, aceasta rămânând să înfrunte trecerea implacabilă a timpului. Prietenii devotați care l-au înțeles, stimat și iubit îi vor păstra o vie amintire.

Dumitru Agache

LISTA DE LUCRĂRI

Volume

Ștefaniada sau Cronica celui Mare și Sfânt în 47 de episoade, partea I (1457-1486), Botoșani, 2004, 288 p.

Studii

Autenticitatea și datarea unor acte publicate în <colecția> „Documente privind istoria României”, în AIIAI, I/1964, p. 87-105

Precizări cronologice privind istoria Moldovei între anii 1432-1447, în AIIAI, VII/1970, p. 59-81
Falsificarea parțială a unui document din vremea lui Alexandru cel Bun, în „Revista Arhivelor”, XLIII/1971, vol. XXXIII, nr. 3, p. 479-488

Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc (I și II), în AIIAI, IX/1972, p. 107-131, și X/1973, p. 123-149 (în colaborare cu G. Ignat)

Mențiuni de acte moldovenești de la sfârșitul secolului al XIV-lea, în „Cercetări istorice”, IV/1973, p. 151-160

- Un pretins act moldovenesc de la Iuga voievod*, în „Revista arhivelor“, LI/1974, vol. XXXVI, nr. 1-2, p. 297-305
- Prefață. Restituiri istoriografice; Confruntări ideologice; Personalitatea domnului; Resume*, în volumul *Petru Rareș*, București, 1978, p. 19-46, 271-291, 318-322 și 323-336
- „Roșcani“ – o problemă de critică a textelor, în AIIAI, XV/1978, p. 39-58
- Cele mai vechi sigilii domnești și boierești din Moldova*, în AIIAI, XVII/1980, p. 141-158 și anexe A-M
- <Închinarea> de la Vaslui (<5> iunie 1456), în AIIAI, XVIII/1981, p. 613-637
- O cumpănă a copilăriei lui Ștefan cel Mare: Reusenii, 15 octombrie 1451*, în AIIAI, XIX/1982, p. 183-199
- Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, în „Revista de istorie“, XXXV/1982, nr. 4, p. 586-606
- „Fost-au acest Ștefan Vodă...“, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, LVIII/1982, nr. 3-4, p. 227-234
- Victoria românească de la Crasna (1450)*, în *Istoria militară a poporului român*, vol. II, București, 1982, p. 216-218
- Începutul elaborării „Cronicii lui Ștefan cel Mare“*, în vol. *C. Cihodaru la 75 de ani*, Iași, 1983, p. 39-46
- Istoriografia româno-slavă din Moldova. I. Lista domniilor din a doua jumătate a sec. XIV*, în AIIAI, XXI/1984, p. 119-135 și 4 tabele anexe
- Istoriografia româno-slavă din Moldova. II. Lista domniilor din prima jumătate a sec. XV*, în AIIAI, XXII-2/1985, p. 567-578 și 16 p. anexe
- Șase decenii de strădanii istoriografice. Continuitatea unui program*, în AIIAI, XXII-1/1985, p. V-XIV
- Die Rumänen und Europa: Vorspiel im ausgehenden Mittelalter*, în vol. *Die Rumänen und Europa vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Harald Heppner (Hg), Böhlau Verlag Wien-Köln-Weimar, 1997, p. 21-46 (în colaborare cu D. Agache)
- Înscăunarea lui Ștefan cel Mare: preliminarii și consecințe (1450-1460)*, în vol. *Romania and Western Civilization/România și civilizația occidentală*, ed. by Kurt W. Treptow, Iași, 1997, p. 197-218 (în colaborare cu D. Agache)
- Un deceniu de ostilitate moldo-ungară*, în vol. *Studii istorice româno-ungare*, Iași, 1999, p. 27-52 (în colaborare cu D. Agache)
- Criza politică din Moldova dintre anii 1432 și 1457*, în AIIX, XXXIII (1996), p. 23-34
- Moldova între anii 1469 și 1473: program de guvernare și conjuncturi politice*, în AIIX, XXXV/1998, p. 1-18 (în colaborare cu D. Agache)

Articole

- Formarea personalității lui Ștefan cel Mare*, în „Revista arhivelor“, LII/1975, vol. XXXVII, nr. 1, p. 31-35
- Moldova, voce în Mic dicționar enciclopedic*, ed. II-a, București, 1978, p. 1499
- Dimensiunile epocii ștefaniene*, în AIIAI, I, XVI/1979, p. 139-144
- Epoca lui Ștefan cel Mare*, în „Magazin istoric“, XVI/1982, nr. 4, p. 2-5
- Profesorul Constantin A. Stoide la 80 de ani*, în AIIAI, XX/1983, p. 627-628
- Când și în ce limbă s-au scris primele documente oficiale moldovenești*, în „Cugetul“, Chișinău, nr. 4/1991, p. 20-24
- Preliminariile primei uniri (1600)*, în vol. *Vârstele Unirii. De la conștiința etnică la unitatea națională*, Iași, 2001, p. 11-17

Ediții

- Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. XXI (1632-1633), București, 1971, 736 p. (în colaborare cu C. Cihodaru și I. Caproșu)
- Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. XXII (1634), București, 1974, 488 p. (în colaborare cu C. Cihodaru și I. Caproșu)
- Acte slavone inedite, din anii 1443-1447, privind istoria Moldovei*, în AIIAI, XI/1974, p. 173-185 (în colaborare cu N. Ciocan)

- Fotocopii după documente moldovenești din perioada 1448-1456*, în AIIAI, Iași, XII/1975, p. 229-233
- Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. I (1384-1488), București, 1975, 606 p. (în colaborare cu C. Cihodaru și I. Caproșu)
- Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. II (1449-1486), București, 1976, 648 p. (în colaborare cu G. Ignat și D. Agache)
- H. Tiktin, *Rumanisches-deutsches Wörterbuch*, Überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1985-1988 (colab.)
- Ștefan cel Mare în conștiința europeană, în „Magazin istoric”, XXI, nr. 9 (246), septembrie 1987, p. 4-9 (în colaborare cu M. Voiculescu)
- Documenta Romaniae Historica, A. Moldova*, vol. XXIII (1635-1636), București, 1996, 907 p. (în colaborare cu Nistor Ciocan, Georgeta Ignat și Dumitru Agache)

Coordonare

- Petru Rareș, București, 1979, 336 p.
- „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»”, Iași, tom XXI, 728 p., XXII 1-2, 1016 p., XXIII 1-2, 1160 p., XXIV 1-2, 1420 p., XXV 1-2, 1338 p., XXVI 1, 736 p. (1984-1989)
- „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»”, Iași, tom XXXIII (1996), 520 p.

Micromonografii și prezentări de monumente

- Mănăstirea Zamca*, București, Ed. Meridiane, 1967, 56 p. (18 pl.); versiunea franceză: *Le monastère de Zamca*
- Curtea și biserica domnească din Piatra Neamț*, București, Ed. Meridiane, 1969, 48 p. (18 pl.); versiunea franceză: *La résidence et l'église princière de Piatra Neamț*
- Biserica Precista-Bacău; Biserica Adormirea Maicii Domnului din Borzești; Biserica Nașterii Domnului din Tazlău; Biserica Cuvioasa Paraschiva din Cotnari; Mănăstirea Râșca; Biserica Sfântul Dumitru din Hârlău; Mănăstirea Secu; Biserica Adormirea Maicii Domnului din Ițcani*; în vol. *Monumente istorice bisericești din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, p. 71-74, 88-91, 110-113, 149-150, 199-201, 202, 252-257, 265-266

Revuistică (selectiv)

- Problematika unei colecții: „Documenta Romaniae Historica”*, în „Cronica”, an. V, nr. 25, din 20.VI.1970, p. 1 și 2
- Primul înscris al Unirii <Iași, 27 mai 1600>*, în „Cronica”, an. IX, nr. 21 (434), din 24.V.1974, p. 1 și 3
- Un act cu temeuri adânci în istorie*, în „Flacăra Iașului”, an. XXXI, nr. 8911, din 22.V.1975, p. 2
- „Lectura” actului de cancelarie-interviu*, în „Luceafărul”, an. XIX, nr. 35 (748), din 28.VIII.1976, p. 8
- Epoca lui Ștefan cel Mare*, în „Cronica”, an. XI, nr. 38 (555), din 17.IX.1976, p. 1 și 5
- Ștefan cel Mare și Vlad Țepeș*, în „Cronica”, an. XVII, nr. 17, din 23.IV.1982, p. 2
- „... predestoinicule întru Domnul, preaplăcut și preaiubit Domn...”*, în „Opinia studentescă”, an XIII/1986, nr. 5-6 (94-95), p. 12 și 13
- Nemuritoarea triadă: Mircea, Iancu, Ștefan*, în „Cronica”, XXI/1986, nr. 32 (1071), p. 1 și 2
- Ștefan cel Mare și Războiul de 13 ani*, în „Opinia”, serie nouă, nr. 628/III, din 2.VII.1992, p. 1 și 3
- Manualul de istorie: cum și cine să-l scrie?* – interviu apărut în „Făclia” din Chișinău, nr. 27 (2938), 15.II.1991, p. 10
- Ștefan cel Mare – „domn” al Moldovei și Țării Românești*, în „Cronica”, nr. 7, 1-15 aprilie 1995, p. 7

ÎN CURS DE PUBLICARE

Studii

- Observații cu privire la campania otomană din 1538 împotriva Moldovei*, susținută în cadrul ședințelor de specialitate ale Muzeului de Istorie a Moldovei, 1986
- Ideologia domnească reflectată în cronistica românească* – simpozion Suceava, 1988
- Cadrul geo-politic românesc în primul secol de existență statală*, în cadrul manifestării Zilele Institutului „A. D. Xenopol“, 1989
- Structuri prestatale moldovenești reflectate în izvoarele diplomatice* – sesiunea anuală a Institutului de Arheologie Iași, 1991
- Letopisețul de la Bistrița. Structură și semnificații* – Zilele Institutului „A. D. Xenopol“, 1992
- Ștefan cel Mare și Petru Rareș, apărători ai statului și bisericii* – simpozion internațional, Cluj, 1997 (în colaborare cu D. Agache)
- Situația internațională a Moldovei (1456-1473). De la obediență la emancipare* (în l. germană), Congresul de studii sud-est europene, București, 1999 (în colaborare cu D. Agache)
- Zidirea M-rii Putna* – sesiunea științifică a Muzeului de Istorie „Ștefan cel Mare“ Vaslui, mai 2004
- O zi de două ori memorabilă din viața lui Ștefan cel Mare: 12 aprilie* – sesiunea științifică a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol“, iunie 2004

Volume

- Istoriografia româno-slavă din Moldova (sec. XV-XVI)*, teză doctorat.

IOAN SAIZU

Ne-a părăsit, pe neașteptate, dar nu fără preaviz, căci era demult bolnav, distinsul istoric Ioan Saizu, binecunoscut celor care se ocupă de lumea contemporană. Cărturar împătimit și polivalent, făcea parte din categoria rară a studioșilor mereu activi, mereu pasionați de un proiect, în luptă cu timpul și cu împrejurările. Ieșirea din rol pare neverosimilă.

Născut la 11 ianuarie 1931, Ioan Saizu s-a format într-un mediu de extremă paupertate, la Iași, unde și-a făcut și studiile superioare, la Universitatea „Al. I. Cuza“, dobândind în 1957 licența în istorie. Avea de pe atunci suferințe trupești, pe care a știut să le ascundă cu discreție. Dimpotrivă, prezența lui socială era una tonică, exuberantă, studiosul fiind mereu antrenat în activități ce reclamau în egală măsură pricepere și dăruire. Așa a rămas mereu, cu toate că viața nu l-a scutit de vicisitudini, griji peste măsură, suferințe de tot felul, în stare a submina un echilibru atât de fragil.

Angajat de la început în cercetare, Ioan Saizu a ajuns curând un reper al acesteia pentru istoria contemporană, domeniu foarte sensibil la intruziunile politice, dar căruia el a știut să-i atribuie mai multă rigoare profesională. Asemeni altora din generația sa, el și-a făcut ucenicia istoriografică lucrând la teme impuse (grevele muncitorești, mișcarea antifascistă etc.), dar a știut să identifice paralele teme personale, cărora le-a acordat tot mai multă atenție, pentru a le face apoi prevalente și definitorii. Fenomenul modernizării, pe fondul evoluției statului român și al marilor evenimente social-politice, constituie de fapt marea lui temă, studiată intensiv și extensiv de-a lungul unei activități deja semicentenare.

Au rezultat din aceste strădanii numeroase contribuții, sub formă de studii, articole, monografii, unele în colaborare cu D. Berlescu, C. Botez, M. Todosia etc. Un palmares amplu, multidisciplinar, stă la îndemâna oricui, ca expresie a muncii sale pe tărâmul științei, culturii, artei.

Ca istoric, a studiat numeroase aspecte ale vieții românești în secolul XX, dar a simțit nevoia să arunce sonde și în trecut, pentru cercetări legate de epoca reformelor, de emergența mișcării muncitorești, de unele personalități. Două, dintre acestea, l-au preocupat mai intens: Ion Ionescu de la Brad, pe linia creației practice, și Mihai Eminescu, pe linia creației poetice, dar și a gândirii sale în ansamblu. Poetul, scris cu majusculă, a fost pesemne marele său model, unul pe care l-a studiat meticulos, ani de-a rândul, pentru a-i sistematiza apoi, alături de alții, într-un vast

corpus (*Eminescu: sens, timp și devenire istorică*, I-II), partea antologică a operei și a strânge laolaltă propriile eseuri eminescologice. Un astfel de proiect dă cumva măsura aspirației sale, definind totodată un traseu intelectual și deontologic. Pe aceeași linie se plasează de asemenea volumul *Cultură și economie*, publicat în colaborare, spre a defini această relație de termeni și realități din România interbelică.

Dimensiunea social-politică și factorul economic se îngemănează astfel într-un proiect de cercetare, a cărui definire, sub unghi istoriografic, rămâne să se facă. Istoria, în viziunea lui Ioan Saizu, face parte dintr-un complex umanistic, multidisciplinar, capabil să consume elanurile cognitive și energia oricui. Rar se întâmplă ca un asemenea proiect să fie dus până la capăt și încă mai rar ca el să fie pus în operă de un devot pe măsură. Volumul *Interferențe: istorie și literatură* ce i s-a dedicat cu ocazia septuagenatului conține deja unele sugestii.

În cazul de față, istoricul e dublat de un om de cultură autentic și de un scriitor preocupat a-și defini propria devenire, memorialistic, însă și sub specie poetică. Puțini știu că în ultimele trei decenii Ioan Saizu a scos mai multe volume de versuri, din care menționăm: *Eu știu că îngerii nu plâng* (1993), *Singur la altarul vieții* (1995), *În fața veșniciei* (1997), ilustrative pentru o anume retorică a creației. Este o dimensiune complementară, demnă oricum de scos în evidență, mai ales când e vorba de un profesionist al istoriei.

Am fost colegi, în timpul studiilor, la mijlocul „deceniului obsedant”, ca și în exercitarea meseriei, la Institutul de Istorie și Arheologie din Iași, unde Ioan Saizu a lucrat peste trei decenii, până la crearea Centrului de Istorie și Civilizație Europeană, pentru care a optat în ultimii ani. E un răstimp în care specialistul în istoria contemporană s-a manifestat sub cele mai diverse forme, de la comunicări și recenzii la articole, studii, monografii, într-o cadență ce s-a impus din capul locului, fiindcă învedera totodată voință de realizare și efort meliorist.

Un asemenea elan nu l-a părăsit până în ultima clipă. Am sub ochi o misivă, scrisă parcă *in articulo mortis*, din care se degajă aceeași grijă de a pune lucrurile în ordine, de a îndrepta, de a sfătui chiar. Era în primăvara acestui an, ultima dintr-o viață dominată pesemne de alte anotimpuri. L-am văzut apoi, slăbit, aproape scheletic, dar la fel de vivace ca spirit, pe un pat de spital. Mai găsea puterea să-și comenteze situația, să se revolte, să facă însemnări, să răspundă amabil la invitația de a se întâlni, curând, sub semnul lui Clio, cu noii cercetători, el care continua să fie membru asociat la Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”.

Destinul a voit ca acest gând, ca și altele, să nu se mai poată împlini. Ne rămâne soluția întâlnirilor, mereu posibile, pe calea operei, așa cum s-a înfiripat aceasta într-o *viață de om*, stinsă dramatic la 18 august 2005. E o soluție consolatoare numai în parte.

Alexandru Zub

ABREVIERI

AARMSI	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
AARMSLit.	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
AB	= Arhivele Basarabiei
AHR	= The American Historical Review
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
AIACI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
AIIX	= Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol", Iași
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
AM	= Arheologia Moldovei
AMAE	= Arhivele Ministerului Afacerilor Externe, București
AMB	= Arhivele Municipiului București
AMN	= Acta Musei Napocensis
AMP	= Acta Musei Porolissensis
AnM	= Analele Moldovei
ANI	= Arhivele Naționale Iași
ANIC	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
ANRM	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova
AOSPRM	= Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova
APR	= Analele Parlamentare ale României
AR	= Arhiva Românească
ArhGen	= Arhiva Genealogică
ARMSȘ	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Științifice
ARMSI	= Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice
ASB	= Arhivele Statului București
ASB, AN	= Arhivele Statului București. Fond Achiziții noi.
ASB, Doc. ist.	= Arhivele Statului București. Fond Documente istorice (fond provenit de la Academia Română)
ASBc	= Arhivele Statului Bacău
ASBt	= Arhivele Statului Botoșani
ASC	= Arhivele Statului Cluj
ASG	= Arhivele Statului Galați
ASI	= Arhivele Statului Iași
ASMh	= Arhivele Statului Mehedinți
ASO	= Arhivele Statului Oradea
ASRI	= Arhiva Serviciului Român de Informații, București
ASTm	= Arhivele Statului Timișoara
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității "Al. I. Cuza", Iași
AT	= Arhivele Totalitarismului, București
ATMI	= Arhivele Tribunalului Militar Iași
AUB	= Analele Universității București
BAR	= Biblioteca Academiei Române
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice

Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”, t. XLII, 2005, p. 835–836

BCU	= Biblioteca Centrală Universitară
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română "A. Philippide"
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia românească veche
BS	= Balkan Studies, Thesaloniki
CC	= Codrii Cosminului
CG	= Cuget românesc
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CMRS	= Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CvL	= Convorbiri literare (ambele serii)
DAD	= Dezbaterile Adunării Deputaților
DI	= Dosarele istoriei, București
DIR	= Documente privind istoria României
DR	= Dacoromania, Freiburg I. Br.
DRH	= Documenta Romaniae Historica
FHDR	= Fontes Historiae Dacoromaniae
GB	= Glasul Bisericii
IN	= Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iași.
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
LR	= Limba română, București
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MI	= Magazin Istoric, București
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial, București
MSSIA	= Memoriile secției de științe istorice și arheologie a Academiei Române, București
NedH	= Nouvelles Etudes d'Histoire, București
NRR	= Noua revistă română, București
RA	= Revista arhivelor
RdI	= Revista de istorie, București
RER	= Revue des Études roumaines
RESEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RFR	= Revista Fundațiilor regale
RHSEE	= Revue Historique de Sud-Est Européen, București
RI	= Revista istorică
RIR	= Revista istorică română
RITL	= Revista de istorie și teorie literară, București
RMM	= Revista Muzeelor și Monumentelor
Rsl	= Romanoslavica
SAI	= Studii și articole de istorie, București
SCIA	= Studii și cercetări de istoria artei, București
SCILF	= Studii și cercetări de istorie literară și folclor, București
SCIVA	= Studii și cercetări de istorie veche și arheologie
SCN	= Studii și cercetări numismatice
SCSI	= Studii și cercetări științifice. Istorie, Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SMIM	= Studii și materiale de istorie medie, București
SODF	= Südostdeutsche Forschungen, München
SOF	= Südost-Forschungen, München
SRdI	= Studii. Revistă de istorie
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai
TD	= Thraco-Dacica, Institutul Român de Tracologie, București
VR	= Viața Românească